

૬. સ. ૧૯૦૬માં વડોદરામાં મરાઠી સાહિત્ય પરિપક્વતા પાંચમા
સંમેલનની પરિસમાપ્તિમાં શ્રીમંત ને. ના. મહારાજ
સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓએ કરેલાં ભાષણમાંથી

બાપા અને વાક્ય એ પ્રજાની પ્રગતિ અને પ્રજાના વિચારોની તસવીર છે. બાપા અને વાક્યમ ઉપરથી ટોચપણ દેશની સ્થિતિ માપી શકાય છે. * * * આ સંમેલન સરખા પ્રસંગ વારંવાર આવે અને બાપા તથા વિચારો દ્વારા દેશની ઉન્નતિ થાઓ, એવી ભારી ઇચ્છા છે. આપ સૌ હર વખત આ પ્રમાણે જ એકલા યશો, અને આવા જ ઉત્સવ કરી કરીને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરશો, એવી આશા છે. બાપા તો સાધન માત્ર છે. ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ થાય એ આપણું સાધ્ય છે. ખાલી શબ્દ પાંડિત્ય નથી જોઈતું. * * * દેશી બાપાઓ દ્વારા ઉંચામાં ઉંચી ઉજાવણી સુદ્ધ અપાતી થવી જોઈએ, એવી રા. બ. પેઢીની સૂચના છે. માઈ મત પણ એવું જ છે. દેશી બાપાઓનો પ્રસાર કરતાં સંસ્કૃત બાપાનો પરાજય કરવાનો કે તેને ઉતારી પાડવાની નથી. સંસ્કૃત બાપાને પહેલું પદ આપવું જોઈએ, પણ હાલના સમયમાં તો મોઢોઈ સમજી શકે એવી જ બાપા જોઈએ. દેશી બાપા સૌ સમજે છે. જુદી જુદી બાપાઓમાંના સુંદર વિચારો સૌના જાણવામાં આવી શકે તે માટે દેશી બાપાઓની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ. * * * આ વખતે જેમ મરાઠીનું સંમેલન બહુ, તેમ આવતી સૌંદર્ય ચુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા મેં અહીં બોલાવી છે. એ પ્રસંગે પણ આપ સૌ પધારશો. આ બાપાઓનો પ્રશ્ન વિકટ છે. દેશી બાપાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આરંભ મુનિવર્સિટી જ્યારે કરવાની હોય ત્યારે કરે; પણ અમે સરખાત કરવાના છીએ. દેશી બાપાઓ બધા સમજે એવી મુલમ છે માટે એ બાપાઓ દ્વારા જ નીતિ અને ધર્મ એના વિચારો પ્રસારવા જોઈએ. બાપાનો વિચાર આપ પ્રાંતિક દૃષ્ટિથી ન જોઈ શકો; રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કરે. આખા રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારને માટે દેશી બાપાઓ જ સાધન હોઈ આપ સર્વેનો ફરી આભાર માની ગ્ત લઉં છું.

પરિપદના આવક અર્ચનું સરવૈયું.

આવક.

અર્ચ.

(જુઓ અહેવાલ પ્રકરણ ૯)

(જુઓ અહેવાલ પ્રકરણ ૧૦)

૨૭૬૬ પરિપદ ફોજા ખાતે—

પરિપદ અર્ચ ખાતે ૧૫૨૪(૧૨)૪

૩૫૦૦ રૂ. ૧૦ અને તેથી વધુ
બરનારા ગૃહસ્થોના.

ક સામાન્ય અર્ચ ૫૦૬(૧૦)૩

૨૬૬) રૂ. ૧૦ થી ઓછું બરનારા
ગૃહસ્થોના.

છપામણી ૧૯૧(૧૧)૦

ગ્રંથનગી ૬૧(૧૦)૩

ગપાલુ અર્ચ ૧૧૪(૭)૬

નાર અર્ચ ૮(૧૪)૦

નોકર અર્ચ ૨૭(૧૩)૧૦

પગચુગણ ૧૦૨(૧)૮

૪૭૬) ટિકિટ વેચાણના.

૪૦૦) સમામદ ટિકિટોના દર રૂ. ૨
વેજે.

૭૬) પ્રેક્ષક ટિકિટોના દર રૂ. ૧
વેજે.

ગ માસર મિટિ અર્ચ ૩૬(૦)૧૧

ગ મરમરા અર્ચ ૭૨૪(૨):

પ નાઈનપાર્ટિ અર્ચ ૨૫૪(૧૫)૧

૧૨૫)૮ પ્રદર્શન ફંડ ખાતે.

૯૩)૬)૬ નિબંધ છપામણીમાં
મદદ.

૧૦૦)૧૫)૬ નિબંધ વેચાણના.

૬)૧૫)૮ જનસ વેચાણના.

પ્રદર્શન અર્ચ ખાતે ૫૦૩)૩

નિબંધ છપામણી ખાતે ૧૪૩૧

અહેવાલ છપામણી ખાતે ૧૮૭)

૩૬૪૭)૬)

શિક્ષક ૮૨૧(૬)૧

રૂ. ૪૫૬૮-૧૩-૮

રૂ. ૪૫૬૮-૧૩-

મહિયુશ્વર ગૌરીશ્વર મંદિર

મ ગંગાન્યાસ દુર્ગાપ્રસાદ પુત્ર
તીર્થરક્ષા.

બલવંતગાય કલ્યાણનાથ દાસ
બાનુસુખરામ નિર્મલુનાથ મહે
બલવંતગાય વગેરે દર છ

મંત્રીશ્રી

આ સર્વેય નવાનવા તથા લીમાનનાથે મેળવના બનના માત્રમ ૧૮૫૫ છે

નારકોટ. નં. ૧-૪-૧૯૩૨

અનુપરામ ગમત બંદ

મૈશિકગમ વિગ્રહગમ મહેતા

અધિકારી

ક્ર. સ. ૧૯૦૯ની

ત્રીજી
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ.

અહેવાલ

અગિયાર.

THE GANAPRA P. WORKS
PABKO

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ.

અકરણ ૧ હું.

કારોબારી કમિટિ.

૧. રાજકોટની પ્રાથમિક સભા.—પરિષદને અગે રાજકોટમાં કરવામાં આવેલી સર્વ પ્રવૃત્તિની રાજ્યાન નીચેના કાગળથી થયું.

અમદાવાદ તા. ૨૭ ફેબ્રુવારી, ૧૯૦૫.

રા. રા. પ્રો. બલવંતરાય કંબાજીરાય ઠાકોર, બી. એ.,

સુ. રાજકોટ.

નિ. વિ. કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બીજી બેઠક સને ૧૯૦૭ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મુંબાઈમાં થઈ હતી, તે વખતે અમને દહે પછીની સાહિત્ય પરિષદ માટે જનરલ સેક્રેટરી નીમ્મા હતા તે આપના જાણવામાં છે.

દહે કાઠિયાવાડમાં પરિષદ ભરવાની અગત્ય છે, અને તેથી સાહિત્યની વૃદ્ધિને ધણો લાભ થશે એમ આશા રહે છે, તેથી આપને વિનંતી કરવાની કે આ સંબંધી વિચાર કરવા જાહેર સભા બોલાવી જાહેર મત અતુલ જણાય તો એક કમિટિ નીમશે અને અમને ખબર આપશે.

કાઠિયાવાડમાં પરિષદ ભરવાનું કરે તો તેની બધી વ્યવસ્થા ત્યાંની કમિટિ કરશે, જો પરિષદ ભરવાના અને તેનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવાના અર્થની બધી જાહેરણી કમિટિ કરશે, એવી આશા છે.

નિ. સેવક,

(સહી) રમણભાઈ મહીપતરાય,

(સહી) ઠાકોરલાલ હનિલાલ દેસાઈ,

જનરલ સેક્રેટરીઓ, સાહિત્ય પરિષદ.

આ કાગળ ઉપરથી રા. રા. બલવંતરાય કંબાજીરાય ઠાકોર, ભાવનગરમાં નિર્ણયારામ મહેતા, રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતા વગેરેએ ગ રા. પ્રભાકર દલપતરામ પટેણી, મણિરામ કર જોડીશંકર ભટ્ટ વગેરે સાથે પરિષદ રાજકોટમાં ભરાય તો વધારે માટે કે ભાવનગરમાં એ નિર્ણય દેટલાક વખત મુધી વિચાર કર્યો, અને તે

પરથી જ્યારે એમ મમજામાં આવ્યું કે કાઠિયાવાડના મધ્ય ગ્રામ તરીકે રાજકોટ વધારે સુગમ પડશે, તથા લાવનગઢની રાજકોટને પૂરેપૂરી મદદ મળેશે, સારે રાજકોટના માહિત્યપ્રેમી સહુદયોની એક મહા કાઠિયાવાડ હાઇકરૂનના હોંઠમાં રવિવાર તા ૨૧મી માર્ચની સવારે બગવામાં આવી ગા ગા કેવનગમ આવજી દેવેની દગ્ધાસ્તથી ના ગા હુગ્ગનન ભગવાનજી શુકલ સમાના પ્રમુખ નીમાયા, અને આ રાજકોટની પ્રાથમિક મહા આગળ ગા ના બવનતનાય કલ્યાણનાય કાકેરે ગુજરાતી પરિષદના ઇતિહાસ, ઉદ્દેશો આદિ વિષે એક વ્યાખ્યાન આપી તે ઉપરથી સમામાં લાખા વખત મુખી બહુ આકર્ષી બરેલી ચર્ચા થઈ અને છેવટે પરિષદને કાઠિયાવાડમાં આમત્રણ આપના વિષે વિચાર કરવાને આખા કાઠિયાવાડની એક પ્રાથમિક મહા ઇસ્ટગના તહેવારમાં રાજકોટ ખાતે યોજાવવાનો, એ સમા બાબતની વ્યવસ્થા કરના માટેની કારોબારી કમિટી અને તેના મંત્રીઓનો તથા કમિટીએ રા ૫૦) મુખી ખર્ચ વાની સત્તાનો, એમ ત્રણ દાવ થયા.

૨. કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભા—એ કારોબારી કમિટીએ તા ૨૭મી માર્ચ ૧૯૦૬ને રાજ એન્ડ નિગાપના પત્ર બહાર પાડી આખા કાઠિયાવાડના માહિત્યપ્રેમી સહુદયોને તા ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૦૬ને રાજ રાજકોટ પધારી સાંજે સાડા પાંચ વાગે કાઠિયાવાડ હાઇકરૂનના હોંઠમાં મળનાર જાહેર સમામાં ભાગ લેવાને નહોતર્યા, તથા એ સમા આગળ શુક્રાની દગ્ધાસ્તોનો નીચે પ્રમાણેનો મુત્તમો પોતાના નિગાપના પત્રની સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સભામાં રજુ કરવાની દરખાસ્તો

૧. કાઠિયાવાડની આ જાહેર મહા ત્રીજી માહિત્ય પરિષદને રાજકોટ મુકામે વિક્રમ સંવત ૧૯૬૫ ના ભાદ્રપદ—આનો એકરે સપ્ટેમ્બર—આ ટોળમાં જે દિવસ અનુકૂળ જણાય તે દિવસે આમત્રણ કરવાનું કરાવે છે.

૨. આ સમા નીચેના સહુદયોની કારોબારી કમિટી નીમો તેમને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા આપે છે.

ક. અધિકારીઓ.

૧. ખજાનચી—ના ના મણિરત્ન ગૌરીસદા બાઈ

૨. મંત્રીઓ—તા ના બવનતનાય કલ્યાણનાય કાકેરે
તા ના બાલુસુખનામ નિયુક્તમ મહેતા
તા ના બવનતનાય વજેસાગ દાવા.

૩. નજાસદો—

સૂચના—કારોબારી કમિટીના મમાનં તરીકે નાજકોટ અને બીજા ગ્રામોમાંથી નાને નીમાયા, અને બીજા ગ્રામોમાંથી

આ પ્રમાણે જોલાવેલી સભામાં આચારે દોરસો સદ્ગૃહસ્થો હાજર થયા; ઉપરાંત ભાવનગર, લુનાગઢ, ચોરવાડ, કુતિયાણા, જામનગર, મોરબી, ગોંડળ, ધોરાજી, ધાંગધા, ધ્રાણ, પાલીતાણા, વાંકાનેર, વડવાણ, અમરેલી, લીંમડી, માણાવદર, જેતપુર, વડિયા, ચૂડા, હીલિયા, માંગરોળ, તેમજ મુંજાણ, અમદાવાદ, લૂણાવાડા, નડિયાદ, વડોદરા, કપડવઝ, રત્નાગિરિ, અને ખીજાં પણ કેટલાંક સ્થળોથી અનેક સાહિત્યપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થોના ઠાગળો આવ્યા હતા. આમાં જામનગરનો એક ઠાગળ ભાં સભા મળી હતી તેમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂટાયા હતા તેમની સાથે સભાના પ્રમુખ કુમારશ્રી માનાસિંહજીએ મોકલાવેલો હતો; તથા બાજી ઠાગળોમાં અમદાવાદની સાહિત્ય સભાનો, અને રા. રા. શેઠ સાહેબ પુરપોત્તમ વિદ્યામ ભાવજી, છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા, હરગોવિંદદાસ દ્વારદાસ કાંટાવાળા, નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવડિયા, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ઠાલાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, નર્મદાશંકર દેવસંકર, આદિના મુખ્ય હતા. જેતપુરના રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારખની દરખાસ્ત, અને જામનગરના રા. રા. મણિચંકર ગોવિંદજી વૈવશાસ્ત્રીના અનુમોદનથી રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લે પ્રમુખ સ્થાન લીધું, અને સભાનો ઉદ્દેશ તથા ગુજરાતી, સાહિત્ય પરિષદની બાબતમાં કાઠિયાવાડમા સર્વજન જણાતા ઉત્સાહ વિશે જે શબ્દો કહીને સભાનું કામ ચાર કહ્યું.

રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષીની દરખાસ્ત, ગોંડળના રા. રા. છોટાલાલ ચૂનીલાલ સૂતરીઆના અનુમોદન અને રા. રા. બલવંતરાય ઠાકોરના ટેકાથી પહેલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે મુકવામાં આવ્યો:

૧ કાઠિયાવાડની આ બહેર મહા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદને રાજકોટ મુકામે વિ. સં ૧૯૬૫ના ભાદ્રપદ આશ્વિન-સપ્તેમ્બર એકાદશીના રોજ દિવસ પરિષદની કારોબારી કમિટીને અનુક્રમ જણાવ તે દિવસે આગવણ કંવાનું ઠરાવે છે. આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

બીજો ઠરાવ રા. રા. રતિલાલ મેલાભાઈ મહેતા, રા. બા. હર્ષભજી ધરમશી વેદ, અને ગોંડળના રા. રા. પ્રાણસંકર ભવાનીસંકર જોશીએ રજૂ કર્યા તે નીચે પ્રમાણે હતો.

૨. આ સભા નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની કારોબારી કમિટી નીમી તેમને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની તથા જે પોતાના અધિકારીઓની જગ્યા ખાલી પડે તે પૂરવાની સત્તા આપે છે.

અધિકારીઓ—પ્રમુખ, રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ.

ઉપપ્રમુખ, રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી.

ખજાનગીઓ, રા. રા. મણિચંકર ગોરીસંકર ભટ્ટ.

રા. રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રમાદ.

મંત્રીઓ, રાજકોટના,

રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
રા. રા. હાનુમુખરામ નિગુણરામ મહેતા.
રા. રા. બલવંતરાય વજ્રેસંકર છાયા.

ભાવનગરના,

રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા.
રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

ભુનાગઢના રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

ભતમનગરના રા. રા. દ્વારકાંદાસ લાલજી સરૈયા.

મોરબીના રા. રા. પ્રમોદભાઈ મયુરભાઈ પટેલ.

પોરબંદરના રા. રા. ગોવિંદજી ઠાલાભાઈ વઘીશ.

*વડવાણના રા. રા. હરીલાલ નેમચંદ ગોસળીઆ.

*ધ્રાંગધ્રાના રા. રા. ચુનીલાલ મોતીલાલ આદ.

અમરેલીના રા. રા. વિનોદરાય જયમુખરાય મજમુદાર.

જેતપુરના રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ.

લીંમડીના રા. રા. ગણેશજી જેઠાભાઈ.

ગોંડળના રા. રા. પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જોશી.

સભાસદો—રાજકોટના ૨૪ સદ્ગૃહસ્થો અને ભુનાગઢ, ભાવનગર, ભતમનગર, મોરબી, ગોંડળ આદિ સ્થળોના સભાસદોનાં નામ સ્થાનિક મંત્રીઓ જે રજુ કરે તે સર્વે સદ્ગૃહસ્થો.†

આ ઠરાવ સંવાતુમતે પસાર થયો.

ઉપર પ્રમાણે નીમાયેલી કારોબારીની કમિટિની સત્તા વિષેનો ત્રીજો ઠરાવ દિવાન સાહેબ ખાતે બહાદુર જોજનજી મહેદરવાતજી હમરી, મોરબીના રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, અને રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદીએ ત્રીજે પ્રમાણે રજુ કર્યો.

૩. (૧) ત્રીજી પરિષદના ઉદ્દેશો પાર પાડવાને લગતો કુલ અખતિયાર ઉપલી કારોબારી કમિટિને છે.

(૨) કમિટિનું કારમ (quorum) સાતનું ઠરાવવામાં આવે છે.

(૩) કમિટિ જરૂર પડે તે પેટા કમિટિઓ પેતાનામાંથી નીમે.

(૪) કમિટિ આ પરિષદના ખર્ચ માટે ફાળો એકઠો કરે અને તેમાંથી ચોખ્ખા ખર્ચ કરે.

(૫) કમિટિ પરિષદના દરેક પ્રતિનિધિ પાસેથી રૂપીઆ ૨) ની શી લે.

(૬) પ્રેક્ષકો પાસેથી શી લેવી કે નહિ તેની સત્તા આ કમિટિને છે.

(૭) સંભાવિત પ્રેક્ષકોને આમ-ત્રણ આપવાની સત્તા આ કમિટિને છે.

* રા. રા. હરિલાલ અને રા. રા. ચુનીલાલે આ પછી ચોટા વખતમાં જ મંત્રીપદ સ્વીકારવાની ના પાડી હતી.

† કારોબારી કમિટિના સભાસદોને માટે જુઓ પ્રકરણ ૯: દિસાળ-આવક.

આ દરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ચોથો દરાવ સત્કાર કમિટિ વિષેનો લુનાગઢના રા. રા. કૌશિકરામ વિપ્રદરશમ મહેતા, મોરખીના રા. રા. પ્રાગજીભાઈ મયુરભાઈ પટેલ અને રા. રા. કેવળરામ માવજી દવેએ નીચે પ્રમાણેનો રજુ કર્યો.

૪. આ સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની સત્કાર કમિટિ વિષે નીચે પ્રમાણે દરાવે છે.

ક. સભાસદો—

(૧) દરાવ ઝળમાં નીમેલા કારોબારી કમિટિના સભાસદો.

(૨) કારોબારી કમિટિ બલામણુ કરે તેવા કાર્ટિયાવાડના સંભાવિત સદ્ ગૃહસ્થો અને સાક્ષરો.

(૩) ત્રીજી પરિષદના ફંડમાં રૂપીયા ૧૦ અથવા વધારે ભરે તે સર્વ સદ્ગૃહસ્થો.

ખ. પ્રમુખોની મુંટણી—પોતાના તેમજ પરિષદના પ્રમુખોની મુંટણી આ કમિટિ કરે. ”

આ દરખાસ્તની ક (૧) અને ક (૩) માં મળીને જે અર્થ ગર્ભિત રહેલો હતો, કે કારોબારી કમિટિના દરેક સભાસદે પણ રૂપીયા ૧૦ ભરવા, એ સ્પષ્ટ કરવાના આશયથી મોરખીના રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીએ એક મુધારો રજૂ કર્યો, અને તે ઉપરથી રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ, રા. માધવરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, જામનગરના રા. દયાચંદર ભગવાનજી વઝીલ અને રા. ભગવાનજી દેવજી વઝીલ, લુનાગઢના રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રાજકોટના રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લે બાપજીઃકર્યો, અને એ મુજબ થયેલી ચર્ચાથી પોતાનો આશય સિદ્ધ થયો છે એમ મણીને રા. રા. કલ્યાણરાયે પોતાનો મુધારો પાછો ખેંચી લીધો એટલે દરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

પાંચમો દરાવ સાક્ષર કમિટિ વિષેનો જામનગરના રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયા, રાજકોટના રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય, અને લુનાગઢના રા. રા. હરિલાલ-માધવજી ભટ્ટે નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યો.

૫. પરિષદમાં આવવાના તમામ લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે જોતાં અને પરિષદનો ફંડ વખત વિચારતાં,

(૧) કયા લેખો વગેરે પરિષદની સમક્ષ વાંચવા,

(૨) અને તે આખી પરિષદમાં વાંચવા કે તેમની જુદા જુદા વિષયોમાં વહેંચણી કરી નાખીને, તથા પરિષદના પણ વિષય વિભાગે કરીને તે તે વિષયના લેખ તે તે પરિષદવિભાગ આગળ વાંચવા તે નહીં કરવાનું કામ કારોબારી કમિટિ સાક્ષરોની એક કમિટિ નીમી તેને સોંપે. ”

આ ઠરાવ ઉપર ચર્ચા દરમિયાન “કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ” “મુંબાઈ સમાચાર,” વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં “સલ” ની સહીથી એક એવી મતલબનો કાગળ પ્રસિદ્ધ થયો હતો કે પરિપક્વ બરવા માટે રાજકોટ યોગ્ય સ્થળ નથી, એ વિષે ચર્ચા નીકળી; તેમાં દિવાન સાહેબ બેજનજી વગેરેએ જણાવ્યું કે એવાં નનામાં લખાણ ઉપર જરા પણ લક્ષ આપવું જોઈએ નહિ. તે પછી ઠરાવ વિરૂદ્ધ સાક્ષર કમિટિ નહિ જોઈએ અગર તો એવી કમિટિ નીમવાની ખુદ પરિપક્વને જ સત્તા હોઈ શકે, એ મતલબની રા. રા. હરિશંકર નૃસિંહરામ પંજાએ દીકા કરી તેથી પ્રમુખ રા. રા. શુકલે એ દીકાની તરફેણમાં જે સદ્ગૃહસ્થો હોય તેમને પોતાની આંગળી ઉઘી કરવા વિનંતિ કરવાથી માત્ર છ વિરૂદ્ધ અને બાકીના તરફેણમાં જણાયા, અને ઠરાવ બહુમતે પસાર થયો.

સમાર્પ કામ શરૂ થયા પછી મજેલ ભાવનગરથી રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી અને મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટના તાર અને લીમડીથી રા. રા. નરભોરામ અનુપચંદ મહેતાનો તાર સભામાં વંચાયા, અને જુદા જુદા સ્થલોથી આઠલી મોટી સંખ્યામાં પધારેલા સદ્ગૃહસ્થોનો, હાઇસ્કૂલના હોદ્દાને માટે હેડમાસ્ટર સાહેબનો, અને પ્રમુખનો ઉપકાર મનાયા બાદ આ મોટી વગવાળી અને પછીના સર્વ કામ કાજની નિયામક સભા સમાપ્ત થઇ. સભાસદો ઉમંગની આપણે કરતા પોતપોતાનાં આસનેથી ઉઠ્યા લાંજ ફાળો ભરવાનું કામ શરૂ થઇ ગયું, અને પરગામથી પધારેલા ગૃહસ્થો પાછા આગગાડીમાં બેઠા તે પહેલાં રા. પાંચસો ઉપરની રકમ ભરાઇ ગઇ.

૩. લેખકોને વિજ્ઞાપના—કાઠિયાવાડના ઉત્સાહને ડગલે ડગલે યોગ્ય અને કાર્પોપકૃતિઓથી સાકાર કરવાનો ભાર કારોબારી કમિટિને માથે આવ્યો.

એપ્રિલથી ઓક્ટોબરના અંત સુધીમાં કારોબારી કમિટિ સાત વાર મળી, તેમાં પહેલી બેઠકમાં ઉપર જણાવેલું ફાળો ભરવાનું કામ થયું હતું. બીજી બેઠક તા. ૧૬-૪-૦૬ને રોજ થઇ તેની આગળ રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, રા. રા. રજુજીવરામ વાવાબાઇ મહેતા, રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલજીરામ મહેતા, રા. હરિલાલ મધિવંશ ભટ્ટ રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, રા. કૌશિકરામ વિપ્રહરરામ મહેતા, રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ વગેરેની મદદથી તૈયાર કરેલી લેખકોને વિજ્ઞાપના અને વિષયોની યાદી રજુ કરવામાં આવી. તે ઉપર રા. રા. વસ્ત્રભજી હરિદત્ત આચાર્ય, રા. જન્મરાજકર મહાલકર સુય, રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી અને કમિટિના બીજા સભાસદોએ ચર્ચા કરતાં તેમાં સુધારા વધારા થયા અને છેવટ ઠરાવ થયો કે

કમિટિ આગળ પાંચી મંજૂરગણેલા મુસદ્દા પ્રમાણે વિષયોની યાદી અને લેખકોને વિનંતી પત્ર-પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અને મતીઓની સહી સાથે નક્ક ૨૦૦૦ છાપીને બનતી ઝડપથી બધે બીટવાં.

સંખ્યાબંધ વર્તમાન પત્રો અને માસિકોએ પણ એ નિશાપના અને વિપયોની યાદી છાપી, એ અહીં આપી હતાવામા આવે છે.

લેખકોને વિજ્ઞાપના.

૨૧૦ ૨૧૦

૧૦ વિ. કે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીમાવધી કારોગારી કમિટી તરફ આ વિનંતિપત્ર આપને મોકલવામા આવે છે.

૨. ગુજરાતી વાડમયને લગતા—વાદિમા જણાવેલા કે બહાનના—કયા વિ-પયો ઉપર આપ પરિષદ માટે નિમંધ લખના ઇચ્છો છો તે વેળાસગ જણાવી આ-ભારી કરો.

૩. નિમંધ મોકલવા ઉપરાંત પણ પરિષદની અન્ય પ્રકારની કોઇ સેવા કર-વાનું આપના ધ્યાનમા આવે તો તે વિશે પણ લખનામા મોકલ્ય ગમશે નહિ એવી આશા છે.

૪. પરિષદનું કાર્ય આપી પ્રગટનું છે આ પત્ર જેને મળે તેને જ પરિષદનું આમત્રણ છે એમ કહી નથી. આપના મિત્રમહાશયના સર્વ સાહિત્ય પ્રેમી સજ્જનોને આ પત્ર બતાવી તે દરેકને પરિષદની યથાશક્તિ સેવા કરવા અમારા તત્કથી પૂર્ણ આમંત્ર કરશે.

૫. પરિષદને માટે જે તારીખો નક્કી થશે તે હવે પછી વર્તમાનપત્ર દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવશે.

૬. કે. લેખકોએ પોતાના લેખ મોકલમા મોકલ તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯ મુધીમા મોકલવા મહેગ્યાની રૂઢી, કેમકે એ તારીખ પાછી મળેલ લેખો આ પરિષદ આગળ જાતુ કરના અશકન છે.

ખ. પરિષદના કામની સુગમતા ખાતર લેખકો પોતાના લેખની એ નકલો મોકલી આપને તો મહેગ્યાની થશે.

ગ. આ વખતે મોકલેના લેખના વિષય ઉપર લેખકે પહેલાં કોઇ વાગ લખાણ કરેલુ ટોલ તો તેની પ્રત તેમણે મોકલવા, અગર જે નથરે તે પ્રસિદ્ધ થયુ હોય તે જણાવના રૂપા કરની, જેથી હાન મોકલેલા લેખમા કટલી નવીનતા છે તે જોવાનું બની શકે.

ઘ. પરિષદનો પોણા કલાકથી વધારે અખત રોડે એવો લાખો વિષય ટોલ તો લેખકે તેનો કુચમાર લખી મોકલના અથવા તો તેમાના ખાસ અમલના ભાગ—પોણા કલાકમા વાચી શકાય તેટલા—ઉપર નિશાની કરી મોકલવા મહેગ્યાની કરની.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ.

વિપયોની યાદી

આ યાદી મુજબ ૨૫ જ છ એમા જણાવેલા દરેક વિષય ઉપર લેખ આપને

જ એમ માનવાનું નથી. એથી ઉલટું એ ઉપરાંતના પણ ગુજરાતી વાડખયાના ગમે તે વિષય ઉપર લખવાની સૌ કોઇને છુટ છે. માત્ર એટલી આસા સખવામાં આવે છે કે જે કોઇ વિષય ચોકસવામાં આવે, તે જ્યેમ બને તેમ સંગીત ચઢતી પંક્તિના કરવા તરફ લેખકો ધ્યાન આપશે, કેમકે પરિપક્વના હૃદયોની સિદ્ધિનો આધાર લેખોની સંખ્યા અને વિષયોની વિવિધતાના કરતાં તેમના ગુણ અને વિદ્વતા ઉપર વધારે છે.

૧. ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર.

ક. સામાન્ય: આ વિભાગમાં ગુજરાતી વ્યાકરણ (લિપિ, જોડણી, વ્યુત્પત્તિ, વાક્યરચના, સમાસવિચાર વગેરે) ની હાલની સ્થિતિ કે તેના કોઇ પણ અંશના ઇતિહાસનું શાસ્ત્રીય વિવેચન.

ખ. પ્રાંતિક અને કામ કામની બોલીઓ:—

પ્રાંતિક બોલીઓ—જેવી 'કે' ઝાલાવાડી;

કામ કામની બોલીઓ—જેવી કે કાડી, ચારણી, બીલી;

સરહદ ઉપરની બોલીઓ—જેવી કે રાજસ્થાની, મારવાડી, કચ્છી: અને તેઓનો ગુજરાતી સાથે સંબંધ.

ગ. ડાક્ટર ડીપસંન, બીન્સ, હુનંદ, આદિ વિદેશી ભાષા શાસ્ત્રીઓના ગુજરાતી ભાષા અને તેના ઇતિહાસ વિષેના વિચારોની ચર્ચા.

ઘ. અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્ય.

ક. ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રીઓ જેવા કે હેમચંદ્ર.

ચ. નરસિંહ મહેતાની કે અન્ય કોઇ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખકની ભાષાનું ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ.

છ. કોપ, પરિભાષા, આદિ.

જ. ભારતવર્ષ સાર એક ભાષા અને એક લિપિ.

૨. સાહિત્ય.—

ક. ઇતિહાસ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

ધર્મ અને દિલસૂરીની દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

ખ. હાંદ-શાસ્ત્ર (મેટ્રિક્સ): ઉદાહરણ—કાળ, દેશીઓ, વગેરે જુના પ્રયોગો તેમ હાલ વપરાયમાં આવતા નવા હાંદસ પ્રયોગોની ચર્ચા.

ગ. અલંકાર શાસ્ત્ર—સંસ્કૃત.

—પાશ્ચાત્ય.

ઘ. સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, વગેરેનાં ભાષાંતરોની સાહિત્ય ચર્ચા.

૬. દેશજ સાહિત્ય : લોકગીત, લોકકથા, ભજનો.

અ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર અસર.

છ. બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, તમિલ, આદિ ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિ સાથે મુકાબલો.

૩. કલા :

ક. મગીત
ખ. ચિત્રકલા
ગ. શિલ્પ
ઘ. રચાપત્ર
ડ. નૃત્ય અને નાટ્ય

૧. એક કે વધારે કલાનું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ
૨. એક કે વધારે કલાનો સાહિત્ય સાથે મંબધ
૩. એક કે વધારે કલાનો પ્રભુત્વન સાથે મંબધ
૪. પાશ્ચાત્ય કલાઓની આપણી કલાઓ ઉપર અસર

અ. ગૃહ કલાઓ.

૪. વિજ્ઞાન :

ક. ભૌતિક શાસ્ત્ર.
(નેચરલ સાયન્સ.)
ખ. માનસ શાસ્ત્ર.
(મેન્ટલ અને
બાયોલોજીકલ સાયન્સ.)

૧. એક કે વધારે શાસ્ત્ર (કે તેના અમુક અંગ, પ્રદેશ આદિ) નું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. આપણા કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને તેના પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર વચ્ચે મુકાબલો.
૩. ખેતની (Agri-), વાણીજ્ય (Com-), શીક્ષણ (Edu-), આરોગ્ય (Medi-), માનસ શાસ્ત્ર (Psy-), નીતિ, રાજ્ય-નીતિ, વ્યવહાર શાસ્ત્ર (Econ-), આદિ ગુજરાતી વાડમયના કેટલા ખેડાણ છે, અને કેમ વધારે ખેડાણ વગેરે વિષયોની ચર્ચા

૫. કેળવણી

ક. સામાન્ય ચર્ચા.

ખ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, જી, અત્યંત, ઔદ્યોગિક, ખેતીની અને ગામડી, દાંડેરી અને આંગણ વિકાસ, છત્રનેરી, વેપારી, નાવિક, નીતિ અને ધર્મની—વગેરે કેળવણીના વિવિધ વિભાગોની ચર્ચા.

ગ. કેળવણીમાં ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધારવાની ચર્ચા

૬. ઇતિહાસ :

ક. પ્રાચીન-મધ્યકાલીન-કે નિષ્ક્રિય, ઉન્નિવૃત્ત વગેરે.

ખ. સ્વરૂપ ઇતિહાસ અને જ્ઞાન.

ગ. સામાજિક ઇતિહાસ. નાનો, મધ્ય, મોટો, મર્યાદા વગેરેના ઇતિહાસ.

૭. ધર્મ અને ફિલસૂફી:

- ક. હિંદના ધર્મો, દર્શનો, ધાર્મિક અને તાત્વિક સંસ્કૃતિ, એનું સામાન્ય કે એના કોઈ પણ એક અંગનું નિરીક્ષણ.
- ખ. પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને ફિલસૂફીની આપણા ઉપર થતી અસર.
- ગ. શુદ્ધરાતના ધર્મો, પંથો, સંપ્રદાયો, આદિના સિદ્ધાંતો, કર્મકાંડ, સાહિત્ય આદિનું નિરીક્ષણ.
- ઘ. આચાર્યો, સાધુઓ, ગેરજાઓ, પીરો, ફકીરો વગેરેનાં જીવન અને વચનામૃત.
- ઙ. શુદ્ધરાતી વાડગયની પ્રગતિને અને પરિવર્તના ઉદ્દેશને લગતા વ્યવહાર પ્રશ્નો.

પરિશિષ્ટ.

કાઠિયાવાડને લગતા વિષયોની ખાસ યાદી.

ક.

૧. શ્રી કૃષ્ણ અને દ્વારિકા.
૨. જૈનોનાં મંદીરો ; ગિરનાર, શત્રુંગ્ય આદિ.
૩. કાઠિયાવાડના સાધુઓ, ભગતો, પીરો, આચાર્યો વગેરે.
૪. મહાજનનંદ દેવાગી.
૫. દયાનંદ સરસ્વતી.
૬. કાઠિયાવાડનું અદ્યતન (રિમાન્ટિક) સાહિત્ય.
૭. કાઠી, ચારણી, હાલારી, જાલાવાડી, વગેરે જાતોના અને જોડીઓ.
૮. કાઠિયાવાડમાં થયેલા સંસ્કૃત, શરતી, લેખકોનાં ચરિત્રો, લખાણો વગેરે.
૯. નરસિંહ મેહતો, લોગને ભગત, કાળીદાસ (વસાવડ), વગેરે.
૧૦. કાઠિયાવાડના રાજવંશી અધિકારીઓ.

ખ.

૧. અશોક, રૂદ્રદામા વગેરેના લેખો.
૨. વલ્લભી સામ્રાજ્ય.
૩. મંગરેશ આદિ ગ્રામીન સ્થળોની ઇમારતો અને ખંડિયરો.
૪. મહામદ ગઝનવી અને સોમનાથ પટ્ટણ.
૫. કાઠિયાવાડનો રાજપૂત સમયનો, સુલતામની સમયનો, મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ.
૬. કનૈય લોહરના જમાનાનું કાઠિયાવાડ.

૭. કાઠિયાવાડના મોટા રાજાઓ, દારબારીઓ, સેનાપતિઓ.
૮. કાઠિયાવાડના ખારવડીઓ.
૯. કાઠિયાવાડીઓની સફરો, તેમણે સ્થાપેલાં સંસ્થાનો.
કાઠિયાવાડ અને જંગલો, જંગલ વગેરે.
૧૦. કાઠિયાવાડમાં આવી પસેવા પરદેશીઓ.
૧૧. કાઠી, રણારી, આદીર, મીયાણા, મેર, મેયા આદિ કામેના ક્ષત્રિયાસ
રીતરીવાજ વગેરે.
૧૨. જોગ, મેમણ આદિ કાઠિયાવાડની મુમત્તમાન કામેનો ક્ષત્રિયાસ,
રીતરીવાજ વગેરે.
૧૩. કાઠિયાવાડના ક્ષત્રિયાસ અને વેપારમાં નાગરો, બ્રાહ્મણો, વાણીઓ
ભાડીઓ, લુલાણી આદિ કામેલું મ્યાન.
૧૪. કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતની પરસ્પર અસર.
૧૫. કાઠિયાવાડની રમતો, જાહેર વિનંદો, તેલવારો વગેરે.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય કાંકર,	દલપતરામ લગવાનજી શુક્લ,
ભાદુરખરામ નિર્મલરામ મહેતા,	પ્રમુખ.
બલવંતરાય વલ્લેશંકર છાયા,	અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,
મત્રીઓ.	ઉપપ્રમુખ.

આજ બેઠક દરમિયાન રા. રા. ગોરધનદાસ લાધાભાઈ તરફથી પરિષદમાં વક્તાઓને પણ પ્રમુખ મળેલાં જોઈએ એવી સૂચના થઈ, ને તેથી તે ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ. તેમાં સુંબાઈની ખીજ પરિષદ વખતે રા. રા. શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈ હરિ-સંકર જેવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાને ભાષણ કર્યા પરવાનગી માગેલી અને પરિષદના પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કૃત્ર તે આખી ચકેવા નહિ, એવી મતભાવની હકીકત કમિટિના એક સભાસદે જણાવી; અને કમિટિનો મત વક્તાઓને છૂટ આપવાની વિરુદ્ધ જણાવેલો, જો કે કમિટિએ એ વિષે ઠરાવ કરવાની જરૂર જોઈ નહિ.

૪. કારોબારી કમિટિની ત્રીજી બેઠક તા. ૬ જુનને રાજ થઈ. આ પહેલાં ઉપક્ષી વિદ્યાપતનાના ધણી જવાઓ મળી ગયા હતા, અને એપ્રિલ, મેમાં રા. રા. બલવંતરાય અમલવાદ, નડિયાદ, વડોદરા, ભરૂચ અને સુંબાઈ ગયા હતા, ત્રીજી, ચોથી, રા. રા. ભાદુરખરામ મુરત અને વડોદરા ગયા હતા, ત્યાં એમને રજામાં પશુવિભા-નિષેધ માટેના કાચા પાકા વચનો મળી ગયા હતા. ઉપરાંત એ વિદ્યાપતના ઉ. રાજદાં અને મુદ્રિતયા વર્તમાનપત્રોમાં એ વિષે ચર્ચા પણ થઈ થઈ ગઈ. રાજામાં રા. અગિયારમો ઉપર બરાબા હતા અને તેમાંથી રા. પાચસો વસુલ થઈ ચૂક્યા હતા એ બેઠકમાં નીચેના અગસનો ઠગર સંસ્થાનમતે કરવામાં આવ્યો.

આ કમિટિ ઠગલે કે સત્કાર કમિટિની પ્રથમ મહા રાજકોટમાં રવિવાર તા. ૨૭ જુનની સાંજે ભરવી, અને એ સભામાં સત્કાર કમિટિના અને પરિષદના પ્રમુખો પસંદ કરવા.

ખીજાં જરૂરી કામ વિષેના ઠરાવો કર્યા પછી “ગુજરાતી” પત્રમાં ચાલી રહેલી ચર્ચા વિષે પ્રમુખસાહેબે કમિટિને માહિત કરી, અને જણાવ્યું કે એ ચર્ચાએ જે ૨૫ પકડણું છે તે જોતાં એઓએ “ગુજરાતી” પત્રને પોતાની પ્રમુખ તરીકેની સહીનો એક કાગળ જીવવાર તા. ૨ જૂનને રાજ મોકલવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હતું.*

કમિટિ આગળ એ કાગળ આજો વંચાયો, અને કમિટિએ પોતાના પ્રમુખે ભરેલું એ ડગલું તદ્દન વાજળી અને વખતસરનું ગણ્યું. એ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો:—

રા. રા. “ગુજરાતી” ના તંત્રી સાહેબ, સુબાઇ.

વિ. વિ. કે આપના બહેણા ફેલાવાવાળા પત્રમાં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારી કમિટિના હાલનગર ખાતેના એક સેક્રેટરી રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ પત્રો લખ્યા છે અને તે ઉપરથી કેટલીક ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે તેના સંબંધમાં આપને અને પરિષદને માટે ઉત્સાહ ધરાવનારા ગુજરાતી બાઈઓને નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લઉં છું.

પરિષદ માટે વિષયોની યાદી ધડવામાં રા. રા. રણજીતરામની સાથે રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોર, રા. રા. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા, રા. રા. હરજીવન ભ. શુક્લ, રા. રા. કૌશિકરામ વિ. મહેતા, રા. રા. હરિલાલ મા. ભટ્ટ, રા. રા. હિંમતલાલ ગ. અંબારિયા વગેરેનો પણ હાથ હતો, તે ઉપરાંત તે માટે મેં પણ કેટલીક સૂચનાઓ કરેલી હતી; અને આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા મુતસદ્દ ઉપર કારોબારી કમિટિની સભામાં ચર્ચા થઈને તેમાં સુધારો વધારો કરી તે મંજૂર કરવામાં આવી હતી. માટે એ યાદી માટે જવાબદાર ઉપલા ગૃહચોખાંના કોઇ નહિ પરંતુ આખી કારોબારી કમિટી છે. અને વળી એ યાદીની સફળતા એ યાદીમાં કેટલા વિષયો દર્શાવ્યા છે તે ઉપર નથી, પણ તેમાંના કોઇ પણ વિષયો અથવા તે ઉપરથી સ્પષ્ટિ થતા ખીજા કોઇ પણ ઉપયોગી વિષયપર આપણા જાણીતા વિદ્વાનો અને સાક્ષરો માનનીય લખાણો મોકલે તેમાં સમાવર્ણ છે.

પહેલી અને ખીજી પરિષદના પ્રમુખ અમુક ધોરણે સુઠાયલા હતા, અને હવે ત્રીજીના પ્રમુખ પસંદ કરવામાં અમુક ધોરણે સ્વીકારણે એ મત રા. રા. રણજીતરામનો પોતાનો જ છે એમ એમણે પોતે સ્પષ્ટ લખેલું જ છે. આ બાબતમાં કમિટિ હજી પણ નિર્ણયપર આવેલી નથી. પણ મારે કહેવું જોઇએ કે કમિટિ એ બાબતનું અને તે વિષેની પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે, અને તે સંબંધે અસાર કમિટિએ જે કંઈ હીલચાલ કરેલી છે તે ઉપરથી ખાતરી થશે. કમિટિ એકલા વિચારના માણસો કે એકલા જૂના વિચારના માણસોની બનેલી નથી. રા. રા. હરિદત્ત આચાર્ય જેવા વૃદ્ધ સાક્ષર પણ કમિટિમાં સામેલ છે, અને હુંકામાં કમિટિના મેમ્બરોના નામ પ્રસિદ્ધ કરેલાં હોવાથી પ્રજા જોઇ શકે એમ છે કે કોઇ પણ એક દેશી મતથી કમિટિ દોરવાઇ જાય એવી ધારતી રાખવાનું કંઈ કારણ નથી.

* આ કાગળ રવિવાર તા. ૬ ના “ગુજરાતી” માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો પણ એ અંક રાજકોટ પહોંચે તે પહેલાં એટલે તા. ૬ ની સાંજે આ બેઠક મળી હતી.

વિશેષમાં મારે ભાગ્યેજ નજીવવાની જરૂર છે કે જે કંઈ સ્થળનાઓ કમિટિ ઉપર મોકલવામાં આવશે તે ઉપર કમિટિ પૂરેપૂર્ણ ધ્યાન આપશે.

છેવટ પરિષદ જેવા આખી ગુજરાતી પ્રજાને લગતા જાહેર કામ વિષે વર્તમાન પત્રોમાં ચર્ચા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ વિષે ખાસ કરીને બે વાત પ્રજાની આગળ બાર મૂકીને કહેવાની જરૂર નજીવ છે.

(૧) કમિટિના કોઈ અધિકારી પ્રજા આગળ કંઈ પણ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે તો તે જો તેના અધિકાર કે હોદ્દાની રૂએ લખાયેલું હોય તો જ કમિટિ તરફનું ગણવાનું છે, નહિતો તે તે લખનારના ખાનગી વિચારો જ છે, જેને માટે કમિટિ જવાબદાર ગણાવી નોંધએ નહિ.

(૨) આવી ચર્ચામાં તેમાં બામ સેનારા વચ્ચે જે કંઈ મતભેદ, વિરોધ આદિ નજીવ તે ઉપરથી પ્રજાએ પરિષદ માટેનો ઉત્સાહ મંદ પડવા દેવો નોંધએ નહિ.

રાજકોટ તા. ૨-૬-૧૯૦૮.

હુ હું આપનો

દલપતરામ લગવાનજી શુક્લ,

પ્રમુખ ત્રીજી પરિષદની કારોબારી કમિટિ.

વળી ઉપલા કાગળના મધ્ય ભાગમાં પરિષદના પ્રમુખની પસંદગી વિષે જે મંત્રારો કરેલો છે તેને વિષે બોલતાં ચ. રા. શુક્લે કમિટિને નજીવ્યું કે “ત્રીજી પરિષદના પ્રમુખને ચુંટવાનું કામ આ વખતે કાઠિયાવાડનું અને કાઠિયાવાડીઓની બનેલી સભા કમિટિનું છે. એ કામને હાથમાં આવેલી સત્તા રૂપ માનીએ કે માયે આવી પડેલી ફરજ રૂપ માનીએ, પણ એ કામ એવું છે કે તે વિષે જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તે વધારે વિકટ નજીવ છે. એટલે આ વખતે પ્રમુખ કોણ થાય તો ઉત્તમ એ વિષે આખા દેશમાંના લાયક અગ્રણીઓની કંઈ મસાહ મળે તો વધારે સારું એમ અને લાભ્યું : અગર જો કે એની સલાહ માત્ર સ્થળ રૂપ જ ગણી ચકાય, અને તેથી કરીને પસંદગીના સંબંધની મત્કાર કમિટિની જવાબદારી કોઈ રીતે ઓછી થાય નહીં. બ્યવહારમાં જેમ આપણે કોઈ મુશ્કેલીમાં આવી પડતાં બેચાર શુભેચ્છકોની ખાનગી સલાહ લઈએ છીએ અને તેમ કરવાથી સલાહકારો કંઈ ત્રાહિત મળીને મુખ્ય પુરુષ યજ્ઞ જતા નથી કે આપણા ઉપરનો જીભો કંઈ સરી જતો નથી, તેમ આ દેશદાઈના વિષયમાં પણ જુદા જુદા સ્થળના, ઉમરના, પદવીના, પણ પ્રજામાં જાણીતા, ભક્ષાન, અને પરિષદને માટે સહાયકૃતિવાળા અગ્રણીઓની ઉત્તમોત્તમ સલાહ મેળવવાના હેતુથી ને ગુજરાત કાઠિયાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોને કાગળો લખ્યા હતા, અને તેમનામાંથી ઘણાખંડના જવાબો ફરી વળ્યા હતા.” કમિટિએ પ્રમુખના આ પગલાં જાણી પણ પેલાને સતોષ જાહેર કર્યો.

૫. કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠક તા. ૨૬ અને ૩૦મી જુલાઈ '૧૧એ મળી તે પહેલાં ચ. બલવંતરાય કાકર મોરબી, લાવનગર, જુનાગઢ, પોરબંદર, અને ગોંડલ જઈ આવ્યા હતા, અને કાગળો વચેટ વધ્યો હતો. એકલા પોરબંદરમાં

બેત્રણ રાતમાં રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ * અને રા. રા. કાનજી ત્રિમજી ડાહ્યાના શ્રમથી રા. ૫૩૦ ભરાયા હતા અને લાવનગરના રા. ૫૧૦, મુંબાઈના રા. ૧૧૦, અને જીજ્ઞં સ્થળોના મળીને આ તારીખ સુધીનો સરવાળો રા. ૨૫૦૦ ઉપર ગયો હતો. આ ચોથી બેઠક પહેલાં સત્કાર કમિટિની બેઠક પણ તા. ૨૭ જુનને યથા ગથ હતી જેને લગતો તમામ અહેવાલ જીજ્ઞ પ્રકરણમાં છે. પણ એ બેઠકના અરસામાં લાવનગર ખાતેના કેટલાક સત્કાર મંડળના સભાસદોએ પરિપક્વ અને સત્કાર મંડળના પ્રમુખપદને માટે જીજ્ઞ નામો જાહેરમાં મુક્યાં હતાં અને એ ખતાવથી આરંભાયેલી ચર્ચા વધી ગઈ હતી અને તેનું રૂપ ગંભીર યથા ગયું હતું. આનો એક ઉપાય કારોબારી કમિટિએ સત્કાર કમિટિની બેઠકનો સંપૂર્ણ અને સત્તાવાર અહેવાલ† તત્કાળ છાપીને તથા ગારે તરફ ફેલાવી દીધેને કર્યો હતો ; જોકે વર્તમાન પત્રો, તે વાંચનારાઓ, અને તેમાં નનામાં લખાણ ફગાવનારાઓની હાલની રિયતિમાં કારોબારી કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા એ અહેવાલનું ફક્ત જોઈતી ત્વરાથી મળતું દેખાતું નહતું. પરંતુ જુલાઈના મધ્યમાં રા. રા. ડાકોર અમદાવાદ ગયા ત્યારે પરિપક્વના કાર્યમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી જ સામેલ થઈ આજ સુધી એક સરખો ઉત્સાહ પ્રકટ કરી રહેલા અને જુજરાતી સાહિત્યમાં સર્વત્ર ઉચ્ચ પંક્તિમાં મુકાતા રા. રા. કેશવલાલ હરિદરાય કુવ, રા. બ. લાલચંકર ઉમિયાચંકર ત્રવાડી, રા. રા. આનંદચંકર ખાપુભાઈ કુવ, આદિ કેટલાક વિદ્વાનોએ કાઠિયાવાડની પરિપક્વની સંપૂર્ણ ફોટોને માટે પોતાથી બની શકે તેટલો વખતનો અને જીજ્ઞે ભોગ આપવાની પોતાની ફરજ ઉત્સાહ પૂર્વક સ્વીકારી હતી. વળી રા. રા. નરસિંહરાય જોષાનાથ દીપટિયાના પત્ર ‡ તા. ૨૫મી ના “જુજરાતી” માં પ્રકટ થઈ ગયા હતા. એટલે એકંદરે કારોબારી કમિટિને થોડા વખતમાંજ સૌ સાફ થઈ જશે એવી આશા રાખવાને સમર્થ મારણ હતું. તેમજ પોતે પણ પોતાની હીલચાલોમાં પુરતાં આત્મ-વિશ્વાસ અને ફક્તા પ્રકટ કરતી રહેશે તો ધાર્યો અર્થ મેળવવામાં એની પણ અસર થયા વગર નહીં રહે એવી કમિટિને ખાત્રી હતી. અને વખત પણ ભરાઈ ગયો હતો. એટલે આ બેઠકમાં કમિટિએ પોતાના વિચાર કર્તવ્યને એકસામંત્ર નિહાળી લઈને તેના દરેક અંગને માટે સંગીન વ્યવસ્થા કરી. કમિટિ ઉપરા ઉપરી બે દિવસ સાડા પાંચથી સૂર્યાસ્ત સુધી બેઠી, અને નવ ઠરાવો કર્યા. તેમાં પરિપક્વની તારીખ, પ્રદર્શન, સાક્ષર કમિટિ, † સરભરા કમિટિ, સલાહકાર કમિટિ, અને પરિપક્વના દિવસોમાં

* ઓગસ્ટ માસમાં જેતપુરમાં ફાળો લરાયો તેમાં પણ રા. રા. દેવચંદે ઘણી મદદ કરી હતી.

† આ મુદતથી મ ત્રીજોએ કમિટિની પ્રવૃત્તિઓ પ્રબળે વત્તા પ્રમાણમાં જાહેર કરવાનું ધોરણ રાખ્યું, અને વર્તમાન પત્રોએ મ ત્રીજો તરફથી મોકલાતું સર્વ ઘણી ઉદારતાથી પ્રકટ કરીને પરિપક્વની મોટી સેવા કરી.

‡ આ પત્રો માટે જુજો રજી પ્રકરણ. + જુજો પ્રકરણ ૩૭.

કાલિયાવાડના કેલવણીખાતાઓમાં ગંગા મેળવવા માટેના મુખ્ય હતા. માત્ર કમિટિ અને પ્રદર્શન વિષેના હંગામો એ એ અંગેને લગતી હકીકતના પ્રકરણોમાં * આપેલા છે.

સલાહકાર કમિટિ વિષેનો હંગવ નીચે પ્રમાણે હતો.—ગુનગતી ભાષા અને સાહિત્ય સમીપી તેમજ પરિષદના હિતને લગતી મુદ્દાઓ વિષે વિચાર કરવાને માટે નીચેની સલાહકાર કમિટિ નીમવામાં આવે છે. રા. ના દસપતંગમ ભગવાનજી શુક્લ, ખા. બ. બેજનજી મેહેરવાનજી હમરી, ગ. ના અમૃતવાસ રણુટોડાદાસ બક્ષી, રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, ગ. કલ્યાણુરાય જોશીભાઈ બક્ષી, ગ. હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક, ગ. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, ગ. વજ્રમજી હર્નિષ્ઠ આચાર્ય, ગ. મણિચંદ્ર ગૌરીચંદ્ર ભટ્ટ, રા. આધવગાય જોશીભાઈ બક્ષી, ગ. ગુનાગાય વન્નેચંદ્ર છાયા, અને રા. હર્નિલાલ આધવજી ભટ્ટ પરસ્પર કારોબારી કમિટિની આ બેઠક વખતે આવી વિચારણ સત્તા ધરાવનારા નહાનાં મહાની બંદર જણાય એવા બે કાંઈ કાંચો હતા તે ધ્યાન સમયમાં દૂર થયાં, અને પરિષદના દરેક અંગના કાર્ય તે તે અંગને લગતી કમિટિઓ દ્વારા એવી મરસતાથી ચલા માયા કે આ કમિટિને બિનકુલ તરફી ન પડી.

મરમગ કમિટિનો હંગવ ગ. બ. દુર્લભજી ધગમશી વેદે બ્લુ હયો અને રા. રા. રતિલાલ ઘેલાભાઈ મહેતાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, એ હંગવ નીચે મુજબ હતો.

નીચે જણાવેલા મુદ્દાઓની એક સરભગ કમિટિ નીમવામાં આવે છે, તેને ચો-તાની સમ્પ્રામા વધારો કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે અને તેના કર્તવ્યો વિષે નીચે પ્રમાણે હંગવવામાં આવે છે.

સરભરા કમિટિ.

દી. શા. બેજનજી મેરવાનજી હમરી	ના. ગ. મોતીચંદ આધવજી ભટ્ટ.
ગ. રા. અમૃતવાસ રણુટોડાદાસ બક્ષી	ગ. ગ. હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક.
રા. ગ. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી	ગ. ગ. દુર્લભજી ધગમશી વેદ.
ગ. રા. હરિચંદ્ર નરસિંહગમ પટ્ટા	ના. ગ. અનુપનામ ગમજી ભટ્ટ
રા. ગ. વેણીભાઈ રણુટોડાદાસ બક્ષી	ગ. રા. ન.બે.ભ. અનેકાચંદ મહેતા
ગ. ગ. હર્નિલાલ આધવજી ભટ્ટ	ના. ગ. મણીચંદ્ર ગૌરીચંદ્ર ભટ્ટ.
મિ. ગુલામમહમદ બાવામીયા મુનવી	ગ. ના. કેવળનાથ મારજી દવે
ગ. ગ. વસંતભાઈ પીનાગ	ના. રા. જોશીનંદામ લાધાભાઈ
ગ. ગ. દાનંદ રતિલાલ આર. બક્ષી	ના. રા. દાનંદ નરસિંહ ભટ્ટમીગમ.
ગ. રા. એસમાન બચાવ	ગ. ગ. મગળપ્રતાપ દુગ્રાવસાઈ
ગ. ગ. બલનંદરાય કે. દાસી	ના. ગ. જીભાનુમુખગમ નિ. મહેતા
* રા. રા. બચનાનાથ વન્નેચંદ્ર છાયા	

* પ્રદર્શનને માટે બ્લુઓ પ્રકરણ ૮ થી

† રા. રા. દસપતંગમ ભગવાનજી શુક્લ, અને ના. રા. જોશીનંદામ આચરને આ કમિટિમાં સભ્યશ્રી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા.

સરભરા કમિટિનાં કર્તવ્ય.

- ૧ ઉતારા અને પાગચુ
- ૨ વાહન
- ૩ વાસણકુસણુ, ર્નિયર, રાયરચીકુ
- ૪ બત્તી
- ૫ મોદીખાતુ
- ૬ રમોષઆ અને નોકરો
- ૭ ટપાલ, તાગ, લેખન સાહિત્ય વગેરે.
- ૮ ઑનરરી દા તરો
- ૯ દરેક ઉતારાના તમામ કામકાજ માટે ઑફ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સુપ્રત
- ૧૦ રામીઆણુ ને તથુ
- ૧૧ સ્ત્રી મહેમાનો માટે ખાસ બચત્થા
- ૧૨ સકુટુબ રહેરા ધચ્છતા હોય એવા મહેમાનોને માટે યોગ્ય બચત્થા.
- ૧૩ મીવાય જે વખતે જે જરૂર લાગે તે
- ૧૪ કેટલા મહેમાનો યશે તે જણાતા અક્ટોમની રાશ્ચાતમા સરભરા કમિટિએ બજેટ રજુ કરવું

આ કમિટિ અનેક વાગ મળી, ઉતારાઓ, પાગચુ, વાહનો આદિ મેળવવાને માટે કાઠિયાનાડના ગળ્યો તથા કેટલાક ખાનગી ગૃહસ્થોને લખીને, તથા મોદીખાતુ, રમોષઆ વગેરેને માટે કષ્ટકષ્ટ તકવીફ ઉઠાવીને બસોથી વ્રણસો મહેમાનોને માટે પુરતો બહોબસત કર્યો, અને પરિપદના દિવસોમા સર્વ મહેમાનોની દરેક જાતની સમ-વડની કાગલ રાખી આ પ્રિય પરિપદે પોતેજ ઉપકારનો ફરાન કરીને સરભરા કમિટિના કામને જરા આપ્યો છે, એટલે કારોબારી કમિટિના આ અગતી હકીકત અહીંજ સમાપ્ત કરવામા આવે છે *

સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠકને માટે સુપ્ટેન્ડન્ટની મધ્યમાના જૈન તહેવારો સિવાયના દિવસ શકન ન હતા, અને સાક્ષર કમિટિ મળી જાય તે પછી, પણ પરિપદ મળે તે પહેલા, બને તેટલા નિમષો છાપી લેવાના હતા, કે પરિપદ વખતે સૌને સુગમતા થાય, હમેશનો સમય કાઠિયાનાડને અનુજ ન હતો ; અને તેમા આ વર્ષ ને ૦ નાં ગોડળ કાંકો સાહેબ ગાદીનશીન થયાને પચીસ વર્ષ થયા હતા, તેના મહોત્સવ એજ અગસામા ગખરામા આવેતો હતો, વડોદરાના મરાઠી સાહિત્ય મહેલનમા ફેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સાક્ષરોને જનારું હવ, પ્રદર્શનનું લામ તો બહુ જ બાકી હતું અને કષ તારીખ રાખની એ પ્રિય બહારના અગ્રિપ્રાયો મળેલા હતા તેમા અમદાવાદ સિવાયના તમામ રજોના “દસેરા અને દિવાળીની વચગાળે અનુક્રમ પડશે” એવા હતા

આ સર્વ કારણો ધ્યાનમા લઇને, તેમજ કાઠિયાનાડની પ્રાયમિક સભાએ બાધી આપેલી મુદતમા રહીને, પરિપદને માટે આસો શુદ પ્રેમનો સમય નક્કી કરવામા

* આ કમિટિના કામનો ખોલો ઉભાવવામા રા કેશવલાલ ગિરિધરવાલ ત્રિવેદી, રા હરજીવન લવાનભાઈ કેટક, અને રા બજાવરાય વલ્લેસાર હાયા મુખ્ય હતા

આગ્યો. આ વિષેનો દરાવ આ બ. બેજનજી હમરી અને ગ. રા. મણિગંડર ગૌરી. સંકર ભદ્રે નીચે યુગબ ૨જી કર્યો.

આખા કાઠિયાવાડ તરફથી મળનારી ત્રીજી માહિલ પત્રિપદને માટે તા. ૨૮-૨૯-૩૦ અક્ટોબર ૧૯૦૯ ને ત્રિ. સ ૧૯૧૫ના આશો સુદ ૧૫, વદ ૧ અને ૨ ને ગુરવાર, શુક્રવાર અને શનિવારના દિવસો નક્કી કરવામાં આવે છે.

આ દરાવ કમિટિએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

રા. રા. ગોરધનદામ લાધાબાઈની દગ્ગાસ્ત તથા ગ. રા. ઉસ્માન બચલ મા-સ્તરના ટેકાથી " કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતામાં પરિપદના દિવસોની રજા પળાવવા માટે એજન્ટી અને કાઠિયાવાડના ગળ્યોને વિનંતી " કરવાનો દરાવ પણ સર્વાનુમતે થયો. આ દરાવ ઉપરથી કારોબારી કમિટિના પ્રમુખે મૌ કેળવણી ખાતાના વડાએ-ને કામગીરી લખ્યા અને કમિટિની વિનંતી ધણી ગળ્યોએ માન્ય રાખી, * એટલે કાઠિયાવાડમાંથી શિક્ષકો મોટી સંખ્યામાં પત્રિપદમાં હાજર થઈ શક્યા.

૬. કારોબારી કમિટિની પાંચમી બેઠક તા ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે થઈ તેમાં મહેમાનો અને શ્રી વિષે નીચેના ફગવ થયા

મહેમાનો વિષે ફગવ કરવામાં આવે છે કે કાઠિયાવાડની બહારથી આવતા પરિપદના સભાસદો, અને રાજકોટની બહારના સત્કાર કમિટિના સભાસદોને આ પરિપદના મહેમાનો ગણાઈ શકારો, અને સગમ કમિટિને એઓ તરફથી તા. ૧૫ અક્ટોબર પહેલા ખજાર મળતા એઓની મહેમાનગીરી માટેનો બદોમસ્ત કરવામાં આવશે.

આ દરાવ વિષે એટલું કબૂલ કરવું પડે છે કે પત્રિપદના દિવસોના ગડગચ્ચામાં ફેટલાક કાઠિયાવાડી મહેમાનોને માટે ગોઠવણ કરવી પડી ગઈ. અક્ટોબર ૨૬ અને ૨૭ ના દિવસો દરમિયાન સરભરા કમિટિના મેમ્બરો રાજકોટના ત્રણે રેલ્વેનો ઉપર આવતી દરેક ગાડી વખતે હાજર રહ્યા હતા. તે છતાં માણુમોના મોટા ભગવાને લીધે સત્કાર કમિટિના ફેટલાક સભાસદોને તેઓ તેમને માટે રાખેલા ઉતાગઓમાં લઈ જઈ શક્યા નહિ, અને આ મહેમાનો પોતપોતાના મિત્રોને ત્યાં ઉતર્યા, તથા " અમે કા-રિયાવાડી એટલે મહેમાનો જેના ? " એ પ્રકારની જ વૃત્તિ ગળી

(૬) -

ત્રીજી પરિપદના પુરૂષ સભાસદ માટેની શ્રી ૨ (બે) ની દરાવવામાં આવે છે ; આનો મનીઓર્ડર મળતા આલીથી ટિકિટ બીડવામાં આવશે, અથવા જેના તરફથી મનીઓર્ડર ખજાર આવવામાં આવશે તેને સભાસદની ટિકિટ, મુગમતાની ખાતર વેસ્ટપોચેબલથી બીડવામાં આવશે પરિપદના સભાસદ તરીકે ભાગ લેના પ-

* કેટલેક રથજે રજા પગાઉ તે બી ન રથજોમાં પત્રિપદમાં આવવા છત્તોતાર શિક્ષકોને આવવાની દૂર આપવામાં આવી નિશ્ચયને પરિપદની ટિકિટ નિના મૂંચે મોકલતાં પહેલા ઉપની અધિકારીનું પ્રમાણપત્ર તેમની પાનેથી માગવામાં આવ્યું, કે નિશ્ચયે નિવાચના કોઈને આવી ટિકિટનો લાભ ન મળે દરેક ટિકિટમાં તેના માલેખનું નામ લખીને તે બીડવામાં આવી આવનારાઓને જે ઓઝા દગ્ગા લાભ આપ્યો તે મેળવવાને સાદે પરિપદની ટિકિટ સ્ટેશને બતાવવી, એ ઉપરાંત બીજી કડપણ લખાણ બનાવવાની જગા રી નહિ પણ આમાં કેટલેક રથજે કલક ગોરો થયો હતો, જેથી કેટલાક મિત્રોને એછે ભાડે આવવા જવાનો લાભ મળ્યો નહોતો પણ આના સર્વને વિનંતી અમાવવાને કમિટિએ લખાણ કર્યો, પણ તે વ્યર્થ ગયા

ધારવાની જે સત્રાહીઓની ધુમ્મસ હશે તેઓ તરફથી મત્રીઓને ખબર મળતાં તેમની ટિકિટ વગર શીએ ખીડવામાં આવશે.

કાઠિયાવાડના ખાનગી, દેશી રાજ્યના, અને સરકારી કેળવણીખાતાંઓમાં, અને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં કામ કરતા બધા સ્ત્રી પુરુષ શિક્ષકો પ્રેક્ષકો તરીકે વગર શી એ પરિપક્વનો લાભ લઇ શકશે. બીજા પ્રેક્ષકો માટે રા. ૧ (એક) ની શી રાખવામાં આવે છે.

મહેમાનો, સભાસદો, પ્રેક્ષકો આદિ પરિપક્વમાં આવનારાઓને રેલવે તરફથી ઓછા દરનો લાભ મળે એવા આગવથી રેલવેઓના અધિકારીઓને અરજી કરવાનું પણુ આ બેઠક દરમિયાન ઠર્યું હતું. અને બી.ઇ.જી.પી. રેલવેએ આવો લાભ આપ્યો પણુ ખરો. પરંતુ એ રેલવેના અધિકારીનો એ મુન્નળનો હુકમ બધાં રેલવેને વખત સર કરી વળ્યો નહિ. તેથી કરીને તથા એક બે સ્થળે કઇક સ્થાનિક ગફલતને કીધે પરિપક્વ માટે રાજકોટ આવના કટલાકને જ એ લાભ મળ્યો. બધાને એક સરખો મળવો જોઇતો હતો તે ન મળ્યો.

ફાળો રા. ૩૧૦૦ (એકત્રીસ સો) નો થયો હતો. તેમાં સભાસદો અને પ્રેક્ષકોની શીના આશરે રા. ૨૫૦ (અડીસો) વધશે એમ ગણીને પરિપક્વ કાચુ બજેટ આ બેઠક દરમિયાન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું.

જામા	ઉધાર
૩૧૦૦ ફાળામાં ભરાયેલી રકમ.	૨૪૦ પ્રાથમિક ખર્ચ.
૨૦૦ સભાસદોની શી.	૨૦૦ શાક્ષર કમિટિ ખર્ચ માટે મંજૂર
૫૦ પ્રેક્ષકોની શી.	૩૫૦ પ્રદર્શન ખર્ચ માટે મંજૂર.
	૧૨૫૦ સરભરા ખર્ચ માટે મંજૂર.
૩૩૫૦	૨૦૪૦
	૧૩૧૦ વધ્યાતે રીપોર્ટ અને નિબંધોની છપાવણી માટે મંજૂર.
	૩૩૫૦

આ વિષે બેઠકમાં ઘણો વિવાદ થયો, અને રીપોર્ટ તથા નિબંધોને માટે માત્ર રા. ૧૩૧૦) રહેશે એ બેઠકને રા. રા. જનમચકર મહારાજકર જીવ આદી કેટલાકને અસંતોષ પણુ થયો; પરંતુ આ અડસદા કરતા આવક અને ખર્ચ બંને કેટલાં વધારે. થયા, તે છેવટના હિસાબના પ્રકરણો બતાવી આપેલે.

ગુજરાત બનામુલક સોમાવટી, અમદાવાદ સાહિત્ય સભા, મુંબાઈના જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી અને લેખક મંડળો, આદિ બહુલી સાહિત્ય વિષયક સંસ્થાઓને,

વૈષ્ણવ, જૈન આદિ ગુજરાત અને મુંબઈમાંની પત્તિદાને, જાણીતા પુસ્તકાલયોને, વર્તમાનપત્રોને, પ્રતિષ્ઠિત માસિકો અને અઘણીઓને, તથા મમસ્ત પ્રગતને પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખ, અને મંત્રીઓની સહીના નિમત્તપત્રો મોકલનારું પણ આ બેંકમાં હતું. પુસ્તકાલયોને પ્રતિનિધિ મોકલવાની નિનતિ કરવાનું ષગવું નહું હતું અને પુસ્તકાલયો પ્રતિનિધિ મોકલવા જેવી સાહિત્ય વિષયક મત્યાઓ ગણાય છે કેમ એ દેખીતી રીતે યદા પડતું હતું રાજકોટ લેંગ લાઇબ્રેરીની કાર્યકારિણી કમિટિએ તો ન ગણાય એમ ઠરાવીને તેવો જવાબ દીધો. અને ઘણા ખર્ચ પુસ્તકાલયોએ હા કે ના હા, જવાબ મોકલ્યો નહિ, તથાપિ કોઇ મોટા પુસ્તકાલયે નિમત્તપત્ર સ્વીકાર્યું, અને પરિષદ વખતે એ એક પુસ્તકાલયના પ્રતિનિધિઓ હાજર પણ થયા નિમત્તપત્ર પત્રો બીજા જેને વર્ગો અને ગૃહસ્થોને મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેના બહુ ઉત્સાહ ભર્યા જવામાં આવ્યા, અને કેટલીક મત્યાઓએ પોતાના સર્વ સમાસોને પ્રતિનિધિ નીમવાની રૂપા પણ કરી

૭. કમિટિની છઠી બેઠક તા ૪ થી અગાઉરે થઇ જેમાં મુખ્ય એ હાલે થયા. તે કોનાટ હોલ પરિષદની બેઠકને માટે મેળવવાને તથા કાર્યાવાહના એજન્ટ કુ ધિ ગવર્નર સાહેબની તહેનાતમાં કારોબારી કમિટિ તરફથી ડેપુ-ટેશન મોકલવાને લગતા હતા કોનાટ હોલ વાપરવાની પરવાનગી એજન્સિ એન્જિનીયર એચ એસ ડેવીસ સાહેબ આગમથી મેળવવાની, તે વિષે વિનતી કરના કમિટિએ ડેપુટેશન નીમ્યું પણ વિનસ અને વખત થયા અનુકૂળ પડે એ જાણવા મોકલેલી ચિઠ્ઠીના જવાબમાં જ ડેવીસ સાહેબે જણાવી દીધું કે “ડેપુટેશનને વળી મારા મુધી આવવાનો ધરો શા માટે? કોનાટ હોલ બેવાસક વાપરજે”. એ, જી. મહેરબાન સી. એચ. એ. દ્વિત્વ સાહેબે ડેપુટેશનની પ્રાર્થના અને પરિષદ બને ખોલવાની ક્રિયા કરવાની વિનતી રૂપાવત થઇને સ્વીકારી, અને સાથે પરિષદના સાહિત્ય પોતક કાર્યને પોતે પણ દબા સ્વસ્થ મદદ કરવાનો છનગે ગાખે છે એવો ઇસારો કર્યો, જે પાછળથી કાર્યાવાહના અગ્રેજ અધિમગીઓએ જ કારો કરીને સ્થાપેલા “ગુજરાતી સાહિત્ય ચક્ર” નામના બ્રોન્ઝ મેડલ (bronze medal) નું અનિ શુભ મણિલામ ખામ્યો *

૮. કમિટિની સાતમી બેઠક તા ૧૫ થી અગાઉરે થઇ જેમાં અગસન માર ઠરાવ થયા

એક પ્રદર્શન ખોલવાની તારીખને લગતો હતો

ખીને પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગમાં એમ્પ્લ થના આવના પુસ્તક મમદને ચોથી પરિષદ મળીને એ વિષે બવસ્થા કરે સામુધી ગુજરાત વર્નાન્યુસર એમાપનીએ સાચવો, એવી તેને વિનતી કરવાનો હતો આ વિનતી ગુજરાત વર્નાન્યુસર એમાપનીએ રૂપાવત થઇને સ્વીકારી ત્રીજે હાવ રાજકોટ મેન ટ્રેનિંગ કોલેજના હેલા

* આ મેડલ વિનતી દર્શાવતે માટે લુઓ પ્રકરણ ૮ ને બને, પરિસિષ્ટ ૬

વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને પરિપક્વમાં આવવાની રજા આપવા વિષેનો હતો. અને એથી ઠરાવ વ્યાખ્યાનમાલા વિષે હતો. પ્રદર્શનનું સાહસ હાર પડ્યા પછી રા. રા. ઠાકોરે “વ્યાખ્યાન માલા” ની વાત ઉપાડી હતી. ઇસવીસનની એમ્મણીસમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા આદિ પ્રગતિમાન દેશોની સુસમૃદ્ધ શારદાપીઠો (યુનિવર્સિટી) એ જ્ઞાન અને શાસ્ત્રનો ખનતો લાભ પ્રબળો મોટો ભાગ ને અર્પિતજ હોય છે તેને પણ મળતો થાય, એવા લોકસેવા અને વિદ્યાના પ્રચારના આશયથી “યુનિવર્સિટિ એક્સ્ટેન્શન” સેક્રેટરી ની યોજના અમલમાં મુકી, અને તેનાથી એટલો બધો લાભ જણાયો કે તેને ખનતાં સુધી વધારી, અને એ દેશોની કેળવણી સંસ્થાઓમાં આ યોજનાએ અગત્યનું કામનું સ્થાન લીધું છે, એ સર્વ જણીતી વાત છે. આ યોજના એવી છે કે કોઇ પણ વિષય કે શાસ્ત્રનો પારંગત પંડિત સરસ ભાષામાં અને સામાન્ય પ્રજા સમજી શકે એવી દાખલા દલીલો વાળી રીતે પોતાનો વિષય વ્યાખ્યાનોનાં આકર્ષક રૂપમાં લખે, અને એનાં વ્યાખ્યાનો સમાપ્ત થતાં, તે નેઓએ માંમળ્યાં હોય તેમની એક નહાની સરખી પરીક્ષા લેવાય, તથા તે પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે પ્રમાણપત્રો અપાય: કેટલીક વાર વ્યાખ્યાતા પોતાના વ્યાખ્યાનો દરમિયાન વિષય ઉપરના સિદ્ધ અંશોથી અમુક અમુક ભાગ વાંચી જવાની બલામણુ

૧ આને વિષે પોણોસો અંશી વિદ્વાનોને લખવામાં આવેલો કાગળ અહીં ઉતારવામાં આવે છે:—

લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનમાલા.

૧. આ માલામાં દરેક વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો યુનિવર્સિટી એક્સ્ટેન્શન સીરીઝ એ નામની પ્રસિદ્ધ ચોપડીઓના નમૂનાનાં હોવાં જોઇએ. એટલે કે (૧) સરસ ભાષા, (૨) વિષયના વિવરણની પદ્ધતિ ગહન નહોં પણ સામાન્ય પ્રજા વર્ગે ગ્રહણ કરી શકે એવી, અને તોપણ (૩) સિદ્ધાંતના કથન અને પ્રતિપાદનની શાસ્ત્રીય વિશુદ્ધિ, તથા (૪) ન્યાં ન્યાં જોઇએ ત્યાં ત્યાં સિદ્ધ અંશો અને માનનીય કર્તાઓના આધાર, એ લક્ષણો તેમાં ખનતાં સુધી હોવાં જોઇએ.

૨. દરેક વિષય ઉપર ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારે વધારેમાં નવ વ્યાખ્યાનો જોઇએ. દરેક વ્યાખ્યાન પહેલેથી આખું લખેલું અને વાંચી સમજાવતાં લગભગ એક કલાક થાતે તેટલું હોવું જોઇએ.

૩. આ વ્યાખ્યાનો કર્તાએ પોતે અથવા તેમના તરફથી કોઇએ એક કે વધારે સ્થલોમાં સાહિત્ય સભા કે એવી કોઇ જાહેર સભાઓ આગળ ચોથી સાહિત્ય પરિપક્વ મળે તે પહેલાં વાંચવાં જોઇએ.

૪. જાહેર સભાઓ આગળ તે એક કે વધારે સ્થલોમાં વચાઇ રહે તે પછી કર્તા તરફથી પુરતક રૂપે અથવા કોઇ માસિક દ્વારા તે પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકાવું જોઇએ.

૨૧૦ ૨૧૦

નિ. કે ઉપલી યોજનાને સારી ગણીને આપ તેમાં જોડાવાનું યોગ્ય ગણે તે

કરે અને પરીક્ષામાં એકલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી નહીં પણ એ શિક્ષણક્રમ (syllabus) માંથી પણ સવાલો પૂછાય. વળી દરેક વ્યાખ્યાનના આગમમાં શ્રોતાઓને આખાં વ્યાખ્યાનની કે તેના સારની છાપેલી નકલ પણ મળે, જેનું શ્રોતાઓ પોતાના ટુમ્મદના વખતમાં અધ્યયન કરે; તેમ શ્રોતાઓને એ વ્યાખ્યાનોનો લાભ લેના માટે નહાની અમથી શી પણ આપવી પડે. અને વળી અમુક મહિના એ મહિનાના સમયમાં પાંચ સાત પરસ્પર મળક વિષયોના વ્યાખ્યાનો એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે, કે તેથી શ્રોતાને પ્રાચીન ધર્મ, કે દુનિયાના ધર્મો, કે માનસશાસ્ત્રો, કે ઉત્ક્રાંતિવાદ (theory of evolution), કે જ્ઞાન સૃષ્ટિના એના કોઈ મોટા એક વિભાગના અનેક અંગોનું શિક્ષણ એક વખતે અને દરેક અમના જ્ઞાનનો પ્રકાશ ખીજત સર્વ અંગો ઉપર પડે એ પ્રમાણેનું પ્રાપ્ત થઈ શકે. આની મોટી યોજનાનું સાંગોપાંગ અનુકરણ આપણા વિદ્યાલય, સાધનલય, જિજ્ઞાસારીત દેશમાં અત્યારે થઈ અશક્ય છે; પરંતુ એ યોજનાનો મુદ્દાનો અર્થ—પંડિતો પોતાના વિષયો ઉપર અસાચીય નહીં એવા પણ સરલ અને સામાન્ય પ્રજાગણને ગ્રસિક લાગે એવા વ્યાખ્યાનો કરે, તથા એ વ્યાખ્યાનો છપાય અને એ પ્રમાણે શુદ્ધગતમાં વિદ્યાનો પ્રમાર અને શુદ્ધગતી વાડમથની વિવૃદ્ધિ ધીમેધીમે થતા આવે એટલો, પરિપદ્ જેવી પ્રજાકીય સરથા ઉપાડી લે, અને વિદ્વાનો દેશ સેવાના આ કાર્યને માટે જોઈતો ઉત્સાહ પ્રકટ કરે, તો

આપ હોય વિષય પમદ કરો છો, તે આપ આશરે કેટલા વ્યાખ્યાનોમાં તૈયાર કરો, તથા ઉપર જણાવેલી આશરે બે વર્ષની સુદતમાંથી આપના વ્યાખ્યાનો કયા સુધીમાં તૈયાર થવાનો સમય છે તે જણાવવા કૃપા કરશે.

આ વખતે છપામણી ખર્ચ માટેના ટાળા વગર પણ આવી યોજના પ્રજાને કરી બતાવાશે અને તે એક પ્રયોગ તરીકે ઉપયોગી નીવડશે, તો પછી આગળ ઉપર એવી કોઈ યોજના માટે જોઈતો ફાળો કરવાનું કંઈક સુગમ પડે અર, એવો મારો અધીન મત છે. તથાપિ આપનો મત એવો હોય કે જે કક્ષાઓ પોતે પોતાના વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાનો ખર્ચ વેઠવા ગળ ન હોય, તેમના વ્યાખ્યાનોના છપામણી ખર્ચ માટે કોઈ રીતની ગોઠવણ થઈ શકે છે કે કેમ તે જેવું જોઈએ, તો તે શુદ્ધ લાખી જણાવના કૃપા કરશે જે જનાઓ મળશે તે ત્રીજી પરિપદ્ની કારોબારી કમિટિના મલાહકાર મંજૂરને નિવેદન કરવામાં આવશે.

અને જણીતા વિદ્વાનો આ યોજનામાં જોડાના તૈયાર થશે તો ત્રીજી પરિપદ્ને વિનંતિ કરવામાં આગશે કે આખી માલાનુ “ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદ્ની લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનમાળા” એવું નામ પાડવાની પગલાનગી આપના કૃપા કરશે.

જવાબ તા. ૫ અક્ટોબર સુધીમાં મળી જશે તો મોળી મહેગબાની થશે.
રાજકોટ તા. ૨૩-૯-૦૯

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ના સલામ

દેશના સાહિત્ય જીવનમાં દાખલ થઈ શકે, અને ધીમે ધીમે વિદ્યાના અને વિદ્વાનોના અને પરિષદના સાધનોના વધારાની સાથે એ પણ વધતો જાય વળી આપણા વાચક વર્ગનો મોટો ભાગ હજી ઘણો પછાત છે જુદા દેશકાળના વાચક વર્ગને માટે રચાયેલા પુસ્તકોના ભાષાતરો, અગર નિમ્ન શૈલી કે શાસ્ત્ર શૈલીમાં આપણા વિદ્વાનો સતત પુસ્તક લખે તે, આપણા વાચક વર્ગને જુ રચિકર ન થાય, ત્યારે વ્યાખ્યાનલેખી તેમને વધારે સરલ અને આકર્ષક લાગના સકન છે એટલે પ્રજામાં જ્ઞાન અને જિજ્ઞાસા અને વાચના વિચારનાની ટેવ વધારવાને માટે વર્તમાન સ્થિતિમાં શબ્દે શબ્દે શ્રોતાઓના અધિકાર જ્ઞાનમાં લઇને કર્તા રહે એવી વ્યાખ્યાનમાલાઓનું સાધન બહુ ઉચ્ચ પદ્ધતિનું ગણાવું જોઈએ આવી ભારતીય અને આ પ્રકારની આશાથી રા રા કોશરે પ્રથમ કેટલાક મિત્રોની સાથે “વ્યાખ્યાનમાલા” ની વાત ચર્ચા, અને તેઓને ઉત્સાહ જોતા, પ્રજા આગળ સુધી અને સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠક થઈ તે વખતે મળેલા તથા તે પછીના સમયમાં મળેલા જવાબો જોતા એવી આશા બધાં, કે આથી પરિપક્વ ભરતીય લોકોના એ નર્મના ગાળામાં કેટલાક પ્રિયો ઉપર વ્યાખ્યાન માલાઓ થશે ખરી એટલે એમાંથી ગણિત અને વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપરના વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે ઈષ્ટ પણ મદદરૂપ થઈ પડે એટલું સાવન યોજવાનું કમિટિએ સ્વીકાર્યું અને તે વિષે આ બેઠકમાં ઠરાવ થયો, જે પરિપક્વ પોતાના એ પ્રિયના હતાનમાં આખો ઉતારી લીધેલો હોનાથી અહીં આપણાની જરૂર નથી અકરોબર આખર સુધીમાં વ્યાખ્યાનોને માટે વિદ્વાનોના મળેલા વચનોની યાદી નવેબર માસમાં પરિષદના કાર્યવાહી સાથે જ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી, તે અહીં આખી આખીને વ્યાખ્યાન માલાની બાબત સમાપ્ત કરવામાં આવે છે

ત્રીજી શુભરાત્રી સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા માટે નીચેના

વિદ્વાનો તરફથી વ્યાખ્યાનો માટે વચનો આવેલાં છે.

નામ	વિષયનું નામ	વ્યાખ્યાનોની સંખ્યા
શમસુલઉલમા જીવજીત જમશેદજી મેહી ,	પારંગીઓની પુરાણી તનારીખના ચોગ સપ્તાહ .	} ૩ થી વધારે.
રા મ નગેશકર પ્રાણસકર દવે	શેરસીયર	
રા તા હરજીવન ભગવાનજી ગુલ	પૌકના જમાનાનું કાર્યાસાદ	૫
રા મ નેમનાન ગીમનનાવ સ્વામીનાગણ	ઇટલીની ઐક્યસિદ્ધિ	૩ કે વધારે.
રા મ નિજમનાન કનેયાનાન પ્રેમ	ગણિતશાસ્ત્ર આર્થ અને યુરોપીય	} ૬ .
રા ન નિજમનાન કનેયાનાન પ્રેમ	સમિતિ અને પદાર્થ	
રા ન નિજમનાન કનેયાનાન પ્રેમ	કેતા પોનાલ અને પ્રાધ્યાત્મ	૩-૪
ગરા રમણભાઈ મહીપતરામ નીનકક	ઉત્ક્રાંતિ	૩-૪

રા. ગ. રણુતરામ વાનાભાઈ મહેતા ...	હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનો કોષ ...	૩ કે વધારે.
રા. ગ. જલવંતરાય કલ્યાણરાય દાકોર ...	મરસ્તવતીચંદ્ર ...	૬ કે વધારે.
ગ. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ ...	સુદૃષ્ટી અતોક ...	૬
રા. રા. દેશિકગમ વિપ્રહગમ મહેતા	પ્રાચીન ગ્રીકફિલસુફી ...	૪-૬
રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માધવજી ...	મગ્ધ વેતલ ...	૮-૬
રા. રા. ભાનુસુભરામનિગુણગમ મહેતા	ગુજરાતમાં મગધાઓ ...	—
રા. રા. પ્રાગજીભાઈ મયુરભાઈ પટેલ	વનરૂપિ તાન્ત્રી પ્રથમ દર્શન ...	આશરે ૬.
ગ. શકગ્યાય કુવરજી વંદી ...	ગીતા ઉપગના શાસ્ત્ર અને મહાનુજી ભાષ્ય ...	—
ગ. જયસુભદ્રા કે. મહેતા ...	લ્હાડીઓ તાર (નેવેરિયા) ...	—
ગ. રા. ધીરજીલાલ દાલાભાઈ નાણાવડી	આપણો મહાજન ...	આશરે ૬.
રા. ગ. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ ...	શૂન્ય શાસ્ત્ર ...	૫-૭
રા. રા. આનંદચંદ બાપુભાઈ ધ્રુવ ...	રમાયન શાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ ...	આશરે ૬.
ગ. રા. ઉત્તમલાલ કેશવધાન ત્રિવેદી	ગમમીમામા ...	—
રા. ગ. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ ...	પૂર્વ અને પશ્ચિમ ...	—
રા. ગ. સાકળપ્રસાદ નેતાવાલ શાહ	કેળવણી કે મહાજનશાસ્ત્રને લગતો મોટો વિષય ...	૪-૬
	કિ-સો ...	—

આ ઉપરાંત આ એ વિધાગીની નીચેના, ગ. રા. કૃષ્ણમવ લોખાનાય દીવડિયા રા. રા. હિંમતનાથ ગણેશજી અંબાળિયા, અને બીજા વિદ્વાનોએ આ યોજનામાં વિષય આપવા હા પાડેલી છે, જે કે તેમના વિષય અને તેઓ કેટલા વ્યાખ્યાન લખતા સુધીમાં તેવાં કરી ચકરો એ રિગત હજી એઓ તૈયારી મગરી બાકી છે. *

આ પછી ગણનાગી કમિટિ પરિષદ વીતી ગયા પછી ત્રણ વખત મળી છે. તેની રિગત આ હેતુના ૧૧ મા પ્રકલ્પમાં આપવામાં આવેલી છે કમિટિના પ્રયાસોને પરિષદના અવગમમાં અને તે પછી પ્રગતિએ એક અવાજે અભિનંદન આપ્યું છે, તેને કમિટિ પોતાને મોળામાં મોટા મહેતો મળેતો સમજે છે, અને એ માટે કમિટિ દીન ઉદ્યે પન્માત્માનો આભાર માને છે કમિટિ જે કંઈ કરી શકી છે તે દેશની વધતી જતી જાગૃતિ, સેવા શુદ્ધિ, અને મહાકાગિતાને લીધે છે, અને આપણી પ્રગતિના એ સુખ ચિદનો પન્માત્માની હીના છે

* મૂલ વચનો આપેના તે વખતે દરેક પોતાના વ્યાખ્યાન અચૂક સુદન સુધીમાં આપવા ઉચ્ચ હજી પન્તુ આ અંદેશત લખનાનામાં મોકલતા સુધી (જાન્યુઆરી ૧૯૧૧ સુધી) મા આપવા જોઈતા વ્યાખ્યાનોમાંથી એક પછી આગળ નથી એટલે આ યાદીમાં મૂલ બાકેલી સુતનો અવધિ નકામો ગણી બહાર આપ્યો નથી

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ੨ ਭਾਗ.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સત્કાર કમિટી.

૧. સરકાર કમિટિના બધારણુ અને સત્તા ત્રિપે આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ કરેલો ઠરાવ આગળ પ્રકરણમાં આપેલો છે બધારણુના નિયમ પ્રમાણે બનેલી કમિટિની આખી યાદી પરિપદના પ્રાગતી આનકના પ્રકરણુ ૮ માં માં આગળ જોવામાં આવશે અને સત્કાર કમિટિને આપેલી સત્તા પ્રમાણે પરિપદના અને પોતાના પ્રમુખોની ચુટણી કરવાને માટે એ કમિટિની બેઠક કારોબારી કમિટિએ તા ૬ ટૂં જૂન ની પોતાની બેઠકમાં ઠરાવ કરીને તા ૨૭ મી જૂને સાંજે રાજકોટ મુકામે બરવાતું નક્કી કર્યું, તેના બાદ પ્રથમ ગ્યાનિક ગત્રીઓ મારશલ અને પછી સત્કાર કમિટિના દરેક સભાસદને જુદા જુદા કાગળથી પહોચાડનામાં આગળ આ મુજબ રીતસર ઠરાવ અને નોટિસથી બોનાવેલી સત્કાર કમિટિની બેઠક તા ૨૭ મી જૂને સાંજે રાજકોટમાં થઈ તેમાં પરિપદના પ્રમુખ તરીકે દિનાવ બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈની અને સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે જોડળના ને ના રાણી સાહેબ અસા નંદકુમારના સી આઈ એઓ શ્રીની ચુટણી સર્વાનુમતે થઈ પણ બેજ દિવસ પહેલાં એટલે કે તા ૨૫મી ને મુકવારે પ્લાનનગરમાં સત્કાર કમિટિના કેટલાક સભાસદોની સભા ગળી હતી તેમાં આ બે પદવીઓ માટે રા રા નરસિંહરાય

* પ્રોફેસર બરજેરજી અરહેસર એંગી, રા મણિશંકર રતનજી લાક, રા રણ-
જીતરામ વાનાભાઈ મહેતા, રા વિઠ્ઠલરાય મહિપતરાય મહેતા, રા લક્ષ્મીપ્રસાદ ગિરિજા
પ્રસાદ દેસાઈ, રા લાનુશંકર લાનાનાશંકર, રા નરભોરામ પ્રાચીશંકર દવે, રા વિઠ્ઠલદાસ ગિ-
રિજાશંકર ત્રિવેદી, રા વિશ્વનાથ રણછોડાજી, રા વૃંદાનનદાસ રઘુભાઈ, રા ત્રિભુવન પ્રેમચંદર
કવિ, અને ગ હરમોર્ચિદ પ્રેમચંદર કવિ સભા મેળનવાનો વિચાર બહુ મોટો
થયેતો જણાય છે, પ્રમુદે તેની નોટિસ આજ એક દિનસ પહેલાં એટલે તા ૨૪ મી એ
કલાકવામાં આની હતી નોટિસમાં “તા ૨૭મી ઉપર લાનનગરના પ્રતિનિધિ મોકલ
વાનું” કામ પણ દર્શાનનામાં આવેલું છે, પણ સભામાં એ વિષે ઠરાવ કરવો રહી
ગયો પહેલો ઠરાવ પરિવર્તના પ્રમુખ વિષે હતો તેમાં રા રા નરસિંહરાવ સોળાનાથ
દીવડિયા તરફ સાત અને દ્વિતીય બહાદુર એળાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ તરફ ત્રણ
મત પડ્યા પીળો ઠરાવ સત્તર કમિટિના પ્રમુખ વિષે હતો તેમાં રા રા મણિરાકર
લાલ તરફ નવ અને રા રા નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફ બે મત પડ્યા.

આ સભાના હેતુને દૈનિક અને સાપ્તાહિક પ્રમાણે છપાયા તે જાન ઉત્પન્ન કરે એવા હતા, એમ સભાના હાજર રહેલા એકે રાજકોટ લખ્યું હતું સભાના પ્રમુખ પ્રેક્ટિસર એટિચે મળેલ મિ ઠીકેરને લખી જણાવ્યું કે “I am very glad to know that my revered Head Master has been elected” રા. રા. રણથતરામે લખ્યું કે “રાજકોટની સભાનો રિપોર્ટ વાચતા જણાવ છે કે તે ઘણી જ ગંભીરતાથી અને ઉચ્ચ કર્તવ્યથી વચાવવા લાગી હતી”

લોગાનાથ દ્વીપટિયા અને નાગ મણિચક્ર રતનજી ભક્તના નામ મુચનાયા હતા એ સમાચાર રાજગેટમાં ટપાન હા। તા ૨૬ મી ની નાળે પટેલ્લા કારોબારી કે મિત્રિને લાન્ચ કે પ્રજા અને નર્તમાન પત્રોની હાનતી ણિયનિમા આરા બનાવથી ગોળ બંગા થશે અને વ્હાચ પર્ણિદ્વા કાર્યને પણ નહાનેમોગે ધરમે વાગે એટલે સત્કાર કેમિટિની મળા દનમિયાન જ તેનો મપૂર્ણ દેસાત લઇ લેવામા આન્થો, અને એ મપૂર્ણ મત્તાવાર અહેવાન બનતી ત્વથી અને બનતા નિસ્તાન્મા પ્રમિદ્ધ કંવામા આન્થો એ અહેવાન અહીં પાડો અરે અક્ષર ઉતારી ક્ષેત્રાગ આવે છે

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની મત્કાર કેમિટિની પહેલી મહાતો અહેવાલ.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની મત્કાર કેમિટિની પટેલી સમા રાજગેટમાં રૂનિગા તા ૨૭ ૬ ૦૮ને રોજ બગામા આરી તેમા નીચેના મુદ્દાઓ હાજર હતા

મેા ખીતા ગ ન કલ્પાણ ઇ લેગાનાથ બક્ષી, ગોંગના ગ ન પ્રાણચક્ર ભક્તેશી અને ગ ન છોગનાન ચુનિનાન મુનિયા, કલ્પાવાના બુદ્ધિશિવ આનિરદદ જેન્ડોન માહેમ, ન ન કલ્પનામ ભ ભુક્ત, ન ન અમૃતનાન ર બક્ષી, ગ ન દિવાન માહેમ બેજનજી મે દમરી, ન ન ગુનામ ઇ વ છાયા, ગ ન દિવાન સાહેબ હુગ્ગવન ભ કોર, ન ન રેખુમિ માળેમ કેસવનાન ગિ ત્રિવેદી, રા રા માધવનાથ જે બક્ષી, ન રા નમત્તચક્ર લોગાનાથ, ન જા દુર્લભજી ધ વેદ, ન ગ ગોવિન્દદાસ લાધાભાઈ, ન ન ન-ભે ભ અ મરેતા, રા ન વેણીનાન ર બક્ષી, ન ગ અનુપામ ગમજી ભ, ન ગ ભગવાનજી અ મરેતા, ન ગ વચ્ચતમ ખીતાબ, ન ન જન્મચક્ર મ ભુચ, ગ ન ઓમમાન બચન, ન રા મંગલપ્રસાદ દુાપ્રસાદ, અને ન ન બનના ઇ કે હંમર, ન રા ભાનુમુખામ નિ મહેતા, અને ન ન બજનત ઇ વ છાયા

આ ઉપરાંત ન ન મણિચક્ર ગૌ ભ, ન ન કેનગામ મા દવે, ન રા શુવામ મદમદ બાવામીઆ મુનલી, ન ન દેનરદ ઉ પારેમ, ન રા હુગ્ગવન ભ શુચ, બહાર ગામ દોવાથી, ન ન કીંગામ વિ વ્યામ અને ન ન વત્તબજી હુ આચાર્ય નાનુન્ત તમીવતને વીધે તથા સી મૈન માહેમ, જે દેનર સાળેમ, રેવન્ટ એફ સ્ટીનમન માળેમ, ન ન મોતીચદ ઓનાનજી, ન ન પુરોતમ મા વખાવ, અને ન ન પન્માનદ વત્તબામ બનિસાર્ય નરણુને લીધે હાજર થઇ રા નેતાલ

બનબ જ વાગે દિવાન સાહેબ બેજનજીની દ ખાન્ત અને ન ન ગુનામ ઇ વ છાયાના બનુમોદનવી ન ન દનપતામ ભ ભુ ને પ્રમુખચાન લઇ સમાનું કામ વર કર્યું

પ્રથમ ન ન દનપતામ ભ ભુ ને નીચે પ્રમાણેની દમીકત બાળે કીધી

“આ સભાના આનવલ તા. ૬ જૂને મોલી કારોબારી કેમિટિની મળા પત્રી ત ત કલ્પાવાના મૈ સ્થાનિક મનીઓ મા ફત નોકલવામા આન્થા હતા, અને

તે પછી તા ૨૧મીએ બીજી વાગ્યા આખા કાઠિયાવાડમા સત્કાર કમિટિના સર્વ સભા-સદોને આમત્રણ મોકલ્યા હતા.

“ગયા અઠારાડિયામા ભાવનગરમા સત્કાર કમિટિના ડેનનાક મેમ્બરોની એક સભા મળી હતી તેમા સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ માટે રા ગ મલ્લિશકર ર ભટ્ટનું નામ રજુ થયું હતું અને એ દરખાસ્તના મુધારા તરીકે રા ગ નહિનાવાય દ કવિનું નામ રજુ થયું હતું તેમાથી રા રા મલ્લિશકરને સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવાની દરખાસ્ત એ સભાએ વધુ મતે મંજૂર કરી હતી.

“વળી પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે એ સભામા ગ રા નરમિહરાન'ભો દીવટિયા ને પમદ કરવાની દરખાસ્ત વધુ મતે મંજૂર થઈ હતી એ સભામા કરવામા આવેલા ત્રણ બાપણોની છાપેલી નકલો અહીં આવેલી છે તે આપ સદુને વહેંચવામા આવેલી છે, તથા એ સભાના કાર્યક્રમની હકીકત, અને એમણે કરેલી વિનંતિ આપને વાચી સમજાવું છું.

“ ‘બીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા કાર્યકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ,

ભાવનગરના સત્કાર કમિટિના સ્થાનિક સભાસદોની સભાને હેવાય આ સાથે આપના ઉપર રવાના કર્યો છે સભાસદોએ જે ગૃહયો માટે અભિપ્રાય આપ્યા છે તે અભિપ્રાય આપ રાજકોટમા મળનારી સત્કાર કમિટિની સભાને રાશન કરશો, અને એ ગૃહસ્થો માટે દરખાસ્ત થાય તો જેમણે તરફથીમા મત આપ્યા છે તેમના તરફથીમા મત ગણવા, અને વિરુદ્ધના વિરુદ્ધમા ગણવા વિનંતિ છે એ ગૃહસ્થોના નામ ન સૂચવાય તો પણ ભાવનગરનાગા ગૃહસ્થોની દરખાસ્ત તરીકે તે નોંધશો, અને આ વિનંતિ ત્યાંની સભામા જાહેરમા વાચશો એવી અહીંના સભાસદોની ઇચ્છા છે.

હી હુકમથી રજુજતરામ વારાભાઈ ’

“હવે ભાવનગરે જતાવેલા આ ઉત્સાહને માટે આપ જાના તરફથી એમનો ઉપકાર મારે મનવો યોગ્ય લાગે છે પરંતુ આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે કંઠકે કંઠકે સભાઓ મળે અને તેમા જુદી જુદી દરખાસ્તો મંજૂર થાય તો કામ કરવામા કેટલો વિ-લગ થાય અને કેવી સુસ્કેલીઓ આને એ દેખીતું છે તેની સાથે મારે ભાવનગરમા મળેલી સભાત પૂરેપૂરું માન જાળવી જણાવવું જોઈએ કે મારા પોતાના મત પ્રમાણે આવી રીતે કંઠકે કંઠકે થયેલું કામ નિયમસર પણ ગણાય નહિ કાંચુ કે દરખાસ્તો આખી સભાએ નિચા કર્યા પછી પસાં થવી જોઈએ જો ભાવનગરની સભાના બધા કે થોડા ગૃહસ્થો પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં આવી રામા હોત તો સત્કાર કમિટિ અને પરિપક્વતા પ્રમુખોની પસંદગી કરતા અવસ્થ ગણુના જોઈએ એવા બધા નામ એમના આગળ આનત, અહીંના બીજા ગૃહસ્થોના મત અને તેમના કારણ એઓ જાણી શકત, અને આપણે સૌ એક મતથી કામ કરી શકત છું ફરીથી કહું છું કે ભાવનગરે જતાવેલા ઉત્સાહ માટે એમનો ઉપકાર જ માનવો ઘટે છે, અને આજની સભામા આપણે

એમના મતને પૂરેપૂરું વજન આપીશું, અને તે સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઈ ઠરાવ ઉપર આવવા મારી આ સભાને વિનંતિ છે, ને આપ તેમ દરશો એવી મારી ખાતરી છે. માટે એમણે સચવેલાં નામોની સાથે ખીન્નાં યોગ્ય નામો લઈ પરિપક્વ દિત સૌથી વધારે કોની પસંદગી કરવાથી જળવાય એમ છે તેનો વિચાર અને નિર્ણય કરવાની ફરજ—આખા કોલિયાવાડની સામાન્ય સભાએ રાજકોટમાં પરિપક્વ મરવાનું અને કા-રાખારી કમિટિ સુધ્ધવતે દરીને રાજકોટના જ ગૃહસ્થોની રચવાનું યોગ્ય ધાર્યું ત્યારથી—આપણે માથે પડી છે, તે આપણે આજે જળવવાની છે. ”

ઠરાવ પહેલો.

પ્રમુખ સાહેબે પોતા તરફથી દરખાસ્ત રજુ કરી કે—સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નામ-દાર રાણી સાહેબ અખંડ સૌભાગ્યવંતાં નંદકુંવરબા સાહેબ સી. આઈ. એએને આ-પણી સત્કાર કમિટિના આનરરી સભાસદ નીમવામાં આવે છે; જામનગરના શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈ તથા મોરખીના શાસ્ત્રીજી રાંકરલાલ મહેશ્વરને આપણી સત્કાર કમિટિના આનરરી સભાસદ નીમવામાં આવે છે; અને ભાવનગરના કવિ ત્રિભુવન ત્રિભસંકર, કવિ હરગોવિંદ ત્રિભસંકર અને કવિ પિંગળશી પાનાભાઈને ભાવનગરની ભક્ષામણીથી આપણી સત્કાર કમિટિના સભાસદ નીમવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત સુકતાં પ્રમુખ સાહેબે એમાંનાં દરેક નામ વિશે હુંકામાં વિવેચન કર્યું અને અનુમોદનમાં રા. રા. બાધવરાય બક્ષીના બાપણુ પછી સભાએ તે સર્વાનુ-મતે સ્વીકારી.

ઠરાવ બીજો.

આવૃત્તી પરિપક્વની સત્કાર કમિટિનાં પ્રમુખ તરીકે સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નામદાર રાણી સાહેબ અખંડ સૌભાગ્યવંતા નંદકુંવરબા સાહેબ સી. આઈ. એએને પસંદ કરવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત રજુ કરતાં રા. રા. બક્ષવંતરાય ક. ઠાકોરે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

“આવી પરિપક્વમાં પ્રમુખસ્થાન માટે કેવા ગુણ, કેવી પદવી અને કેવા પ્રકારનાં માણસ પસંદ કરવાં એ સાદું આપણે ‘ઑરિયેંટલ કોંગ્રેસ’ અને એવી બીજી મહાન સંસ્થાઓના દાખલા જોઈએ તો તેમાંથી આપણને આજના કાર્યને માટે જોઈતી દિશા જડે એમ છે. ઑરિયેંટલ કોંગ્રેસનો આરંભ કરતાં આ વિશે એક્સ-સુધર જેવા જગત્ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ દરાશ્યું હતું કે જે સ્થાન અને જે દેશમાં કોંગ્રેસ ભગવાની હોય ત્યાંના મોટામાં મોટા સાહિત્યરસિક અને આપણા કામમાં સંપૂર્ણ દિલસોજી ધરાવતા હોય એવા રાજા કે રાજકુમાર કે દિવાન કે કોઈ મોટા આગેવાન પુરૂષને આપણે પસંદ કરવા જોઈએ. આ પ્રકારના બીજી સંસ્થાઓના દાખલા પણ જોઈએ જોઈતા હોય તેટલા મળી શકે એમ છે, પણ હુંકા સમયને

લીધે તે હું આપતો નથી. તો એકલી આ વાત આપણે જોઈએ તોપણ આપણી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે નામદાર રાણી સાહેબ કરતાં વધારે યોગ્ય નામ સૂચવવું મુશ્કેલ છે. અને રાણી સાહેબ, ગોંડલ જેવાં પહેલી પકિતના રાજ્યનાં રાણી સાહેબ છે એટલીજ એમની યોગ્યતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૦૧-૦૨માં એમણે “ગોમંડલ પરિક્રમ” એ નામનું ચોતાના હુનિયાના પ્રવાસનું મોટું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. તેની ભાષા, તેની શૈલી, તેમાં દેખાઈ આવતી તુલનાશક્તિ અને પરિપક્વ જ્ઞાન એ સર્વ જે કાંઈ જીવે તેને કબૂલ કર્યા વિના આશ્ચર્ય તેમ નથી કે નામદાર રાણી સાહેબ આપણા વર્તમાન ગ્રંથકારોમાં જાહુજ ઉંચી પકિતના ગ્રંથકાર છે. આ અભિપ્રાય મેં હમણાં આ પ્રસંગને માટે બાંધેલો નથી એના પુરાવામાં મારે કહેવું જોઈએ કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી થોડા વખતમાં જ મેં તેનું અવલોકન ‘વસંત’ ના પહેલા વર્ષના પાંચમા અંકમાં (જ્યેષ્ઠ ૧૯૫૮ પૃષ્ઠ ૧૯૮-૨૦૦) કર્યું હતું, અને તેમાં આજે એટલું ઉમેરવાને રજા લઉં છું કે તે પછી એ પુસ્તક મેં ફરી ફરીને જોયેલું છે, અને તે વિષેના મારા તે વખતના બાંધેલા અભિપ્રાય હજી સુધી રૂંધા નથી. એટલુંજ નહિ પણ ખાસ કરીને એની શૈલીની સરસતા વિષે તો મને એમ લાગે છે કે હાલના સંસ્કૃતમય અને કિલ્લે લખાણના જમાનામાં એવી શૈલીનો જોડો પણ મળવો મુશ્કેલ છે. અને વળી નામદાર રાણી સાહેબનું નામ હું આપની આગળ મૂકું છું તેનું આથી પણ વધારે મહત્વનું કારણ તે એમનું પવિત્ર ધર્મિક ચારિત્ર છે. આ વિષે હુંકામાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે આપણે એમનાં ઉદાર ચરિત્રમાં આપણી પ્રાચીન આર્ય સતીઓના શુભોની સાથે પશ્ચિમ દેશોની મિસ ક્લોરેન્સ નાઈટગેલના જેવી સનારીઓના શુભોનું એક મધુર સંમિશ્રણ જોઈએ છીએ. તો આપણા ઉંચામાં ઉંચા સદૈવશી સિસોદિવા કુલની કુમારિકા તરીકે જન્મ ધરી શુભરાતથી કાઠિયાવાડમાં આવી ગોંડલ જેવા પહેલી પકિતના રાજ્યનાં રાણી બની શુભરાત અને કાઠિયાવાડના ઐક્યના જોડો મૂર્તિ છે, રાણી છતાં ગ્રંથકાર તરીકે જોડોએ બાપાની આવી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, અને જોડોને ગોંડલના રાજ્યમાં તેમજ આખા કાઠિયાવાડમાં શ્રી માતા જેવાં ગણે છે, એવાં નામદાર નેદકુંવરબા સાહેબને આપણી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે પર્મદ કરવાની આપની આગળ દરખાસ્ત રજુ કરું છું.”

આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં મોરળીના પરસનલ આસિસ્ટન્ટ રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

“આ દરખાસ્ત સાંભળીને મને અત્યંત આનંદ થાય છે. એ પદ માટેનાં બીજા બધાં નામ મારા મનમાંથી અસ્તજ થઈ જાય છે. એઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપો-વૃદ્ધ, પદવીવૃદ્ધ અને કુવૃદ્ધ પણ હોઈને આ માનને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ એઓ આપણી આ અભિલાષા સ્વીકારે તો એમનાં અનેક માન અકરામના લઘારમાં આ એક વધારાનું માન બિલકુલ વિસાતમાં નથી, ત્યારે એમના સ્વીકારથી આપણી પરિવહને ઝોર માન અને પ્રતિષ્ઠા મળશે, એવું માંડે ચોક્કસ

વિદ્વાનોના મન મગાવ્યા હતા એમનામાના ઘણા ખરાએ મને ઉત્તર મોકલ્યા તે માટે હું એ મૌનો આભારી છું એ ઉત્તરોની હકીકત હકામા આપને જણાવું છું ”

[અહીં રા રા શુકને દરેક કાગળ લખનાર નિદાનતું નામ અને તેમણે આપેલા મત જણાવ્યા, અને આગળ ચાનતા રહ્યું —]

“સારાથ કે પ્રમુખ માટે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ, રા રા નગસિંહરાન, રા બ હુગોપિંદાસ કાંટાનાગા, રા રા રણજીભાઈ ઉચગમ, રા ગ આનંદરાકર કુન, રા ગ રમણભાઈ નીનકઠ, રા ગ બલવતગય ઠાકોર, રા રા કમળાશકર ત્રિવેદી, રા રા છગનલાલ પંથા, એટલા નામો મને સૂચવવામા આવ્યા હતા તેમા દિવાન બહાદુર માટે આઠ મત અને ગ રા નગસિંહરાન માટે સાત મત મળ્યા હતા, બીજા દરેકને માટે ચાર કે તેથી ઓછા મત હતા. આ પ્રમાણે વહેંચાઈ ગયેલા મતોમા માન મતની મળ્યા જોના કરતા મત આપનારાઓના વિદ્વાન તરીકે અને પ્રજામા મોભા તરફ ખામ લક્ષ આપવું જોઈએ એમ મને લાગે છે, અને એ પ્રમાણે મતોતુ વજન (weight) જોઈને અને તેની બરાબર તુલના કરીને ઉપરનો નિર્ણય કરવો એ આજે આપણુ મોટામા મોટું કામ છે

“શુદ્ધસ્થો, હાનનગરમા મળેલી સભાનો આ બાબતનો ઠગન હું આપને જણાવી ગયો છું અને એ ઠગન રજી ડગ્ગારતુ બાપણુ આપને વહેંચનામા આવેલું છે. એ ધ્યાનમા લેતા મેં આપને ઉપવા જવામા વિષે જે કંઈ કહ્યું તે ઉપર પણ સૌ સાહેબો ધિમા કરશે પરિપક્વ હિત સૌથી સારી પમદગી કરનામા છે, નહિ કે મતમેદ અને પોતપોતાના મતને માટેના આગ્રહમા ”

રા રા કલ્યાણરાય બક્ષીએ નીચે પ્રમાણે બાપણુ કહ્યું

“પરિપક્વ પ્રમુખ માટે કયું નામ આગળ કરવું એ બહુ જ મુશ્કેલ વાત છે. મેં પોતે પ્રમુખ સારેબના કાગળના જવાબમા રા ગ છમનલાલ હુગિલાન પંથાણુ નામ આપેલું પન્તુ તે વખતે મારી સમજ એની હતી કે પ્રમુખ કાઠિયાનાડમાથી મળી શકેલા સુધી બહાર જવું નહિ પરન્તુ આ કાઠિયાનાડમા મજનાઈ પરિપક્વને પણ આ પ્રમાણે હુકાક્ષેનમા બધાઈ રહેવાની જરૂર નથી, એ જોઈને મને આનંદ થાય છે હવે કયા કયા શુભો ઉપર ધ્યાન આપીને આપણે પસંદગી કરવી એ વિષે વિચાર કરતા મને લાગે છે કે સાહિત્ય પરિપક્વના પ્રમુખમા બાપાનુ જ્ઞાન અને નિદતા આનંદનક છે ખરા, પન્તુ એમણે પ્રમુખ તરીકે કરનાના કાર્યને માટે બીજા ટેનાક શુભો પણ ઓછા મહત્વના નથી. એ શુભો અને એ યોગ્યતા કેવા પ્રકારના હોવા જોઈએ એ ઉપર વધારે લક્ષ અપાય તો આ બાબતમા મતમેદને યોડા જ અવકાશ રહે એમ માનવું છે હવે

“શુજરાતી” વર્તમાનપત્રમા પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્ર વ્યવહાર અને બીજા ચિહ્નો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે આ ત્રીજી પરિપક્વ કામ પહેલી અને બીજી પરિપક્વોના કરતા વધારે મુશ્કેલ છે જુદા જુદા મત બધાવા છે તેને માટે વધતા ઓછા આગ્રહ જોવામા આવે છે અને નવા નિદાનો અને જુના નિદાનોના દરિમિદ જુદા જુદા

માલમ પડે છે. આવા જાહેર મેળાવાડાની બાજતમાં રાજકીય સવાલો સાથે સંબંધ ન હતાં જ્યાં ત્યાં કો-એસના અતુભવનો દાખલો લેવા ને દેવામાં આવે છે તો એજ દાખલો હું આપની આગળ મુકીશ. કોએસમાં બે પક્ષ જણાવા માંડ્યા હ્યારે તેના કાર્ય-દક્ષ અગ્રણીઓને લોકમાન્ય દાદાભાઈ નવરોજી જેવાને પ્રમુખસ્થાન માટે ગોતવા પડ્યા હતા. આપણે પણ એવા કોઇને પ્રમુખપદને માટે ગોતવા કે જે ઉછરતા લેખ-કોને સાક્ષરોમાં પૂજ્ય અને આદરણીય મનાય ને તેની સાથે જેમનામાં વૃદ્ધ વિદ્વાનો અને સામાન્ય પ્રજાજન પણ શ્રદ્ધા મુકી શકે. તેમજ આપણા પ્રમુખ સાંસારિક રિયતિ, ઉચ્ચ પદવી, અગ્રણીપણું, પ્રભાવ આદિથી સૌ કોઇ ઉપર છાપ પાડી શકે તેવા જોઇએ, તથા ભિન્ન ભિન્ન વિચાર અને રિયતિના માણસોના પ્રેમભાવને પાત્ર હોવા જોઇએ. અને આવા શુભો જેમનામાં હોય તેમની કક્ષા અને ભાષા પડિત તરીકેની ખ્યાતિ કદાચ કંઈ અંશે ન્યૂન હોય તો પણ એ ન્યૂનતાને હદથી વધારે વજન આપવું જોઇએ નહિ.”

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલે કહ્યું:—“રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ આપની આગળ જે સામાન્ય વિચારો મુક્યા છે તેને હું સપૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું. એક રાજકોટ જ આ કામ કરે છે એમ માનવાનું નથી. એવી રીતનો દેખાવ પણ બનતાં મુશી ન થવા દેવો, અને પસંદગી કરવાનો હક્ક કાઢિયાવાડાનો છતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો અને અગ્રણીઓના અભિપ્રાયનો પણ આવી ગંભીર બાજતમાં લાભ લેવો, એવા હેતુથી જ આપને જે ઉત્તરોનો સાર કહી જતાવ્યો તે મેળવ્યા હતા. વળી પ્રમુખપદને માટે આપણામાં અભારે એકથી વધારે જણીતા વિદ્વાન લાયક છે એ આપણા સુભાગ્ય છે, તથા એમાંથી સૌથી વધારે લાયક કોણ એ વિષે મતભેદ સ્વાભાવિક છે. તેમ સ્વતંત્ર વિચાર અને અનેકાનેક રૂચિભેદની એ નિશાની છે. પરંતુ આ સર્વ સારી વાતોમાંથી જ આપણે હકાલકથી આપણું સકલ ઉબું કરીએ એમાં શાણપણુ નથી. અનેક લાયક છે, અને તેમાંથી એકને જ ચુંટવા પડે છે એ કલ્યાણ છે. અને એક જ ચુંટી શકાય તેથી કરીને એકને ચુંટીએ તે ઉપરથી બીજા બધાને ગેરમંસાહ કરીએ છીએ એવો અવળો અર્થ કરવાનો નથી.”

આટલી પ્રતાવના પછી રાજકોટના દિવાન સાહેબ રા. રા. હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક બી. એ. એલએલ બી. એએએ હરખાસન મૂકી કે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સા. દેસાઈને ત્રીજી પરિપદના પ્રમુખ તરીકે પમદ કરવા. તેઓએ કહ્યું “રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ તથા પ્રમુખ સાહેબે જે વિવેચન કર્યું છે તે પછી સવાલ ગંભીર અને મહત્વનો તેટલો જ મુરકેલ છે, તેમ કેવા કેવા શુભો ઉપર ધ્યાન આપીને આપણે પસંદગી કરવી, એ વિષે મારે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. એ શુભો મારા નમ્ર મત પ્રમાણે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સા. દેસાઈમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે, અને જો આપણે ગુજરાત કાઢિયાવાડાના બણેલા અને નિવામાં રસ લેનારા વર્ગના મત લઈ શકીએ તો તે મત ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દિવાન બહાદુરને પસંદ કરે એમ

હું માત્ર હું. આપણી ભાષા ને સાહિત્યના “અવિધ્યના ઉપયોગી અને ઉચ્ચગામી ભાગો” માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મણિ મહોત્સવ વખતે દિવાન બહાદુરે જે અમૂલ્ય સર્વશાહી, સંયોદ અને પરિપક્વ અનુભવનું ભાષણ કરેલું છે, તેમાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા માટેની એમની અનન્ય ભક્તિ ઉભરાઇ જાય છે. વળી “સરસ્વતી દેવી અને શ્રી લક્ષ્મીજી” બંને એમના ઉપર પ્રસન્ન છે; બંનેના એ “માનીતા” છે, અને એમની વ્યવહાર શુદ્ધિ, એમની નીડરતા ને એમનો પ્રભાવ, એમની રાસ ભક્તિ અને એમનું ચારિત્ર આખો ઇલાકો જાણે છે એઓ આપણા પહેલા એમ. એ. છે. વડોદરામાં એઓ વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારી હતા, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના કાયદા ઇંગ્રેજી, મરાઠી, અને ગુજરાતી ત્રણે ભાષાઓમાં રચાયા હાલે ગુજરાતી કાયદા તે મૂળ કાયદા અને ઇંગ્રેજી તથા મરાઠી તે એ મૂળના તરજૂમા એવા નિર્ણય માટે ગુજરાત, ગુજરાતી ભાષા અને વડોદરા રાજ્યની વસ્તી એમને આભારી છે. એમનું અર્થશાસ્ત્ર, એમનો કોષ તથા પેનશન લીધા પછીની એમની જાહેર જીવન, તથા સ્થલે સ્થલે એમણે ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજીમાં આપેલાં ભાષણો સુચસિદ્ધ છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે ભાષા અને સાહિત્યની ઉમદા સેવા બજાવી છે. આ પરિપક્વ આખી પ્રજાની સરખા બની રહે, અને ઉત્તરોત્તર ચઢતી ઠળા પામે તેને માટે સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે નામદાર રાણી સાહેબની પસંદગી જેટલે દરજ્જો ઉત્તમોત્તમ છે તેટલે દરજ્જો પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર સાહેબની પસંદગી ઉત્તમોત્તમ છે એ મારો મત આપ સૌ સ્વીકારશે એવી આશા રાખું છું.”

રા. રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદીએ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે “રા. રા. કલાણરામભાઈએ પ્રમુખ માટેના મુલાકાત અને આપણે આવતી પરિપક્વના સુસ્કેલ પ્રવેગે જોડતા નરજીવન એવું વર્ણન કર્યું છે કે જાણે એમની સમસ્યાને અંતે નામજ મુકવાનું બાકી રહે, અને તે સમસ્યા એક જ નામથી પૂરી થાય. દિવાન બહાદુરના શુભ, તેમની કાર્નિ, તેમના ચારિત્રથી કાણ અજાણ્યું છો છન્દરે એમને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની સાથે લાખુ આશુપ્પ, તનુદરસ્ત શરીર અને ‘પ્રવૃત્તિમય પ્રકૃતિ પણ બક્ષ્યાં છે પ્રમુખપદને માટે વર્તમાન પત્રોમા, આપણા આજના પ્રમુખ સાહેબ મુકલે કહી બતાવેલા ઉત્તરોમા, અને વિદ્વાન મિત્રોના સમાગમમાં જે નામો ઉચ્ચારાય છે તેમાના એક જે નામો બાદ કરીએ તો બાકીના સર્વ દિવાન બહાદુરના ચેલાઓ છે. કેટલાક તો એમના ચેલાઓના પુત્ર અથવા ચેલાના ચેલા છે. એટલે એઓ અસારે ગુજરાતમા આપણા ગુજ્ઞામ્ ગુજ છે; ને એમને માટે એટલું બધું માન છે કે જે બીજા નામો એમના દરીદ્ર તરીકે કે એમના મુકાબલામાં મુકવામાં આવે છે તે ગૃહસ્થો જ અસારે અહીં હાજર હોય તો તેઓ પોતે પણ દિવાન બહાદુર સાહેબને માટે જ અનુમતિ આપે. વળી શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને એક રીતે ગુર્જર બાપાનું મહિયર માનીએ અથવા તે સરથાને ગુર્જર બાપાના

પોતાની સહીથી એક ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું તેની સાથે ઉપના કાગળની નકલ પણ પ્રસિદ્ધ કરી એ બંને અહીં ઉતારીને આ પ્રજા સમાપ્ત કરામા આવે છે

૩૧ રા “ગુજરાતી” પત્રના તની

“આપના ૧૫-૭-૦૮ ના અકમાના સાહિત્ય પત્રિકા વિષેના ચર્ચાપત્રો તરફ એક મિત્રે મારું ધ્યાન ગઈ કાન એમ્મુ સારેજ નળ્યુ કે ત્રીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખપદ વિશે અકારણુ ખગમગાટ થયો છે ના મહિગદ્ગના જે ચર્ચાપત્ર વિષે આ પત્રોમા ઉલ્લેખ છે તે માત્ર જોવામા હજી સુધી આમ્મુ નથી તેથી તેના ગુણ દોષ વિષે કશો અભિપ્રાય બાધી શકાય તેમ નથી પરંતુ એમ્મુ તો આપના ચર્ચાપત્રો ઉપરથી જણાય છે કે આ સરલ વિષયમા નિર્ણયક કટુતાને પ્રવેશ મળી ગયો છે અન્ય ક્ષેત્રોની પેઠે સાહિત્યના નિર્ણયકર ક્ષેત્રમા આ કટુતાને સ્થાન મળે એ અનિષ્ટ અને શોકજનક છે

અરજુ આ ખાગતમા મારું નામ ચર્ચાના વખતમા ધસગસુ જોઈ એક રીતે એક ઉત્પન્ન થાય છે કેમકે આ વૃત્તાતનો હિતિહાસ જોતા મારો મુખક અત્પાદ્ય છે હિતિહાસ યોગમા યોગ શબ્દોથી જણાન્યાથી સ્પષ્ટતા થશે ત્રીજી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાન માટેની નામ ગણનામા મારું નામ ગણાયેન હતુ એમ કેટલાક તટસ્થ લોકો તરફથી એ નજુ માસ ઉપર માગ સાબળામા આ યુ હતું તે વાત મારા લક્ષમાથી હુમ્મ થઈ ગઈ હતી, એટલામા યોગ સ્વિમ ઉપર રા મહિગદ્ગરે લાવ નમરમા કૃષ્ણી મારે વિષેની દરખાસ્તની જાપેવી પ્રત મને મળી એ વિષે આસપાસની કૃષ્ણી હકીકત હું જાણતો નહોતો, તેથી તેનો પૂર્વ ઐતિહાસિક સમ્બંધ હું સમજી શક્યો નહિ તે પછી ત્રીજે દિનસે રાજકોટથી રા દનપતરામ લગરાનજી શુભલ તરફથી રાજકોટની મીટિંગના હેરાનની જાપેવી પ્રત મને મળી તેથી સર્વ ગિયતિ મારી આગળ પ્રકટ થઈ લાવનમરની મીટિંગ, તેનો રાજકોટની મીટિંગ સાથે સમ્બંધ, સર્વ પ્રસક્ષ થયુ તેજ દિવસે રા શુભલ ઉપર મેં પત્ર લખ્યો તેની નકલ નીચે ઉતારી મોકલું છુ તે ઉપરથી આ વિષયમા મારી મનની વૃત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થશે હુકામા એટલું જ કે દિ બ અંખાનાલભાષનો માત્ર ઉપર શુદ્ધ તરીકે એટલો ઉપ કારનો જોતો છે કે તેનો બદલો માત્ર તેમની તરફ નમાનયુક્ત બક્ષિયીજ વાળી શકાય તો બસ છે મારા સ્વભાવ જ્ઞાન અને યુદ્ધિ ઉપર મનન જેસાડામા જે ગણુતર સદ્ગુરુઓ છે તેમા કાલક્રમે તેઓ પ્રચમ છે, અને ગુણક્રમે બીજાની જોડે સમાનરૂપે અમુલ્ય દીમતના છે

“બીજુ પણ ઉમેરવાનું કે રા મહિગદ્ગરને જે જોમની તરફના અયાગિત સારકારને માટે ઉપકારનો પત્ર પડીથી લખ્યો હતો, તેમા પણ રા રા અંખાનાલ ભાષની પસદગી માટે સકારણુ આનદ બતા યો હતો

પરંતુ રા મહિગદ્ગરને ન્યાય ખાતર એક શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર છે એઓ

ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઈને અનેક વાર કેટલીક સિદ્ધ સંપ્રદાયથી સ્વીકારાયલી મર્યાદા-ઓનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, પરંતુ તેમાં ઉદ્ધત વૃત્તિનો-છરાદા સાથેની ઉદ્ધત વૃત્તિનો-સ્પર્શ હોતો નથી. માત્ર જગતના વ્યવહારને યોગ્ય વિવેકનું વિસ્મરણ ઉત્સાહ અને આત્મશ્રદ્ધાના જોરને લીધે થઈ જાય છે. આ પ્રકાર ઝેમના પ્રસ્તુત ચર્ચાપત્રમાં થયો કે કેમ તે એ ચર્ચાપત્ર મારા જોવામાં આવ્યું ન હોવાથી કહી શકાતું નથી. પરંતુ ઝેમનાં ચર્ચાપત્ર વિષે જે એ ચર્ચાપત્રો આપના પ્રસ્તુત અંકમાં આવ્યાં છે એમાં કંઈક ગંભીર સૌજન્યની જિનતા જોઈને ખેદ થાય છે. પરંતુ સર્વ સોદ્ધ પોતપોતાને ક્યતા સાધતો વાપરવાને સુખતિયાર છે. રત્નાગિરિ તા. ૧૬-૭-૦૯.

આપનો
નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

નકલ.

રત્નાગિરિ તા. ૮-૭-૦૯.

શ. શ. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,

બી.એ., બારિ.-એટ-લો.,

ત્રીજી સાહિલ પરિષદની કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ.

સાહેબ,

વિ. વિ. ત્રીજી સાહિલ પરિષદની સત્કાર કમિટિની પ્રથમ મીટિંગના હેવાલની નકલ આપના તરફથી આજ મળી તે માટે અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

એ હેવાલમાં જે વાતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચવાની સાથે મને વિશેષ આનંદ આપે છે. એક તો સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ સ્થાને આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ એક સત્કારીને સ્થાન અપાયું છે તે, અને તે સત્કારી સર્વ સામાન્ય વર્ગને પોતાના જ્ઞાનથી તેમજ અભિપ્રાયને અમલમાં આણવાની હિંમતથી ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનાર અને તે રાજમંડળમાંથી મળી આવ્યાં છે, તે જોઈ અસાધારણ આનંદ થઈ આપણુ સર્વેને અભિનંદન અપવા લાયક વાત છે.

બીજી વાત એ છે કે મારા સમાન્ય ગુરુ દિ. બ. અભ્યાસલાભાઈને હું જ સ્મરણવાને ઇચ્છતો હતો, તેમને પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પદ લેવામાં આવ્યા છે. આ માટે પરિષદને સર્વથા અભિનંદન આપું છું વિદ્યતા, દૃઢતા, કાર્યક્ષમતા, વગેરે ગુણોને લીધે આ સ્થાનને તેઓ પરિપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે. ઝેમના નાવિકપણા નીચે પરિષદનું નાવ સરલ માર્ગે જઈ ઇષ્ટ કિનારે પહોંચે એમ લક્ષ્ય છે. જેજ વિનંતી.

નરસિંહરાવ લોળાનાથના

નમસ્કાર.

સાક્ષરેતું મુખ માનીએ તો શીમાન્ અંબાલાલભાઈની પાછલાં ધણાં વર્ષથી તે અંરથાના અધ્યક્ષ તરીકે યાચના થઈ છે, તેથી જ તેમની અસારે યોજવામા આવે છે તે જગ્યાને માટે યોગ્યતા તે યોગ્ય વર્ગથી માન્ય થઈ ચૂકી છે. મેં એઓ સાહેબને અમદાવાદમાં ધણી મોટી સભાઓમાં પ્રમુખ તરીકે જિગજેલા જોયલા છે, ને તેમાં મતાગ્રહ ને રસાકસીના પ્રસંગોમાં એમની પ્રમુખ તરીકેની કાર્યદક્ષતા એવી દીપી આવેલી છે કે ગુજરાતમાં પ્રમુખ તો એ જ એમ સર્વ દરેક અને વિવેકી માણસોમાં એકે અવાજે સ્વીકારાય છે. હું અમદાવાદ હતો તે દરમિયાન મેં એમના ધણા બાપણો માલખ્યા છે. એ બાપણોનું અર્થ ગૌરવ, એમના વિચારની પરિપક્વતા, એમની મલાહ ને સૂચનાતું મગીનપણ, એમની બાપાની મરહતા, સરસતા અને શિક્ષતા જે એમને જાતે સાબળે તે જ જાણી શકે. આપણી બાપાના વ્યાખ્યાનોને માટે, ગોર્ટ હૅન્ડ ટ્રિપોર્ટીંગના જેવી કલા હજી યોજાયેલી નથી એ ખામી છે. એમના બાપણોના સ્પષ્ટ ઉતારા લઈ શકાતા હોત તો તેમના મગ્નહતું પુસ્તક આપણા સાહિત્યને દીપાવે એવું અને જેટલું બોધક તેટલું જ લોકપ્રિય થઈ પડત સ્વ ગૌરવનભાઈના મુલ્ય વખતે અમદાવાદમાં જે સભા મળી હતી તે પ્રસંગના એમના હૃદયવેધક વચનો હજી મને યાદ છે. દિવાન બહાદુર આ પરિપદ્નું પ્રમુખપર સ્વીકારશે તો એટલાથી જ આપણી પરિપદ્ વિજયી બનવાની એવી મારી ખાતરી છે ”

રા. રા. અમૃતલાલ રે બક્ષીએ દરખાસ્તને ટેકા આપતા કહ્યું : “ આપણા આજના પ્રમુખ સાહેબે ગુજરાત કાદિમાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોના મત ખાતગી રીતે મેળવ્યા તે અવશ્ય કર્તવ્ય હતું પ્રમુખપદને માટે એક કગ્તા વધારે નામો ગણી શકીએ છીએ એ આપણુ સદ્ભાગ્ય છે. તેમ આ વખતે એકને પસંદ કરવાના છે એ આપણી યુસ્કેલી છે. એ માહેના દરેક વારા ઈરતી પ્રમુખ થાય એવી આપણે આશા રાખીશું. હવે રા. રા. કૃષ્ણાણરાયભાઈએ જે અનેક ગુણોની આવશ્યકતા બતાવી તેમાં પસંદ કરનારને પચતવમાની પેલી વાનાંના જેવું થાય છે કે પિતા ગુણવત્ત્મ તો માતા ઘનવત્ત્મ અને કન્યા પોને રૂપવત્ત્મ એવા વરને ઇચ્છે છે. છતાં એક વર પસંદ થાય છે, તે પછી પિતા, માતા, કન્યા, ભાઈ, ભાડું, સગા મનથી સર્વે તેને સ્વીકારે છે, અને લગ્ન કાર્ય ધામધુમથી અને આનંદોત્સવમા અને મૌ ગૌતી યથા શક્તિ મદદ વડે મિદ્ધ થાય છે તો આ તો દિવાન બહાદુર જેવા સર્વ ગુણ મપન્ન પ્રમુખ પસંદ કરીએ છીએ ”

દરખાસ્તને ગોંડળના રા રા મુતરીઆએ ટેકા આપ્યો તે પછી પ્રમુખ શુકલ સાહેબે ફરીથી કહ્યું — “ સવાવ ગભીર છે જે કોઈ સભાસદને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાની તેને મપૂર્ણ છૂટ છે હજી સમય છે હવે થઈ ગયા પડી નથી સૌના મત જાણીને પાકા નિચાર પછી જ હવે કરવો એ જ આ સભા ઇચ્છે છે, અને રા. રા. કૃષ્ણાણરાયભાઈ જેવાએ પણ મને ઓખીથી એક નામ આપ્યા પછી અહીં આવીને સૌના નિચાર જાણી પોતાનો મત દેવો છે, એના પરસ્પર વિશ્વાસ અને સદ્ભાવથી

જ આવાં મોટાં કાર્ય થઇ શકે. કાઠિયાવાડ જેવા દેશમાં અને આપણી મોટી સત્કાર કમિટિની સંખ્યાના માણસોમાં બેશક કેટલાક ગૃહસ્થો એવા વિચારના હોવા બેધએ કે તેઓના મતમાં બીજું કોઇ એક નહિ તો બીજી રીતે વધારે લાયક વસે. પરંતુ શું કોઇ પણ એવા વિચારના હોઇ શકે કે દિવાન બહાદુર લાયકજ નથી ! એ અ-સંભવિત માતૃ હું. બહુ મત એમને સૌથી વધારે લાયક જ માનશે, અને બીજા બાકીના ગૃહસ્થોથી પણ એઓની લાયકા નથી એવું તો નહિજ દેવાય. તો પરિપક્વતા હિતને પ્રથમ સ્થાન આપી નિર્ણયપર આવશે એવી મારી વિનંતિ છે. ”

આવતી પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકર-લાલ દેસાઇ એમ. એ., એલએલ. બી., એઓને પસંદ કરવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થયા પછી રા. રા. ફલપતરામ શુક્લની સ્થના-થી પરિપક્વતા યજ્ઞાની આજ તારીખ સુધીની હકીકત રા. રા. બલવંતરાય ક. ઠાકોરે જણાવી કે તારીખ ૬ જૂને થયેલી કારોબારી કમિટિની સભામાં કુલ ફાળો રૂ. ૧૧૧૨ નો થઇ ચૂકેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી પૌરબંદરમાં રૂ. ૫૩૦) ભરાયા છે, લાવનગરમાં રૂ. ૪૦૦) ભરાયા છે, અને ગોંડલમાં રૂ. ૧૦૦) ભરાયા છે. એમાં પરચુરણ થોડા ઉમેરતાં આજ તારીખ સુધી ભરાયેલા યજ્ઞાની કુલ રકમ આશરે રૂ. ૨૧૭૫) સુધીની છે. કાઠિયાવાડ એકસ માને છે કે લાવનગર વધારે ભરી શકે એમ છે ને વધારે ભરશેજ. ગોંડલમાં ફાળાનું કામ હજી ચાલે છે. જામનગરમાં તે શરૂ થઇ ચૂકું છે, અને મોરબી, જુનાગઢ વગેરે સ્થળોમાં પણ સારો ફાળો થવા સંભવ છે. આ આખા કાઠિયાવાડની પરિપક્વતા માટે કાઠિયાવાડનાં તમામ મુખ્ય શહેરો યથા-શક્તિ મદદ કરશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ.

છવટે રા. રા. કેશવલાલ ત્રિવેદીની દરખાસ્ત અને રા. રા. માધવરાય બક્ષીના અનુમોદનથી પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર મનાયા બાદ સભા વિસર્જન થઇ.

૩. ઉપલી ચુંટણીના સ્વીકાર. રા. રા. અંબાલાલભાઈ તથા રાણી સાહેબ શ્રીને સત્કાર કમિટિની ચુંટણી વિષે તા. ૨૫ મી જૂને નિવેદન કરવામાં આવ્યું. તા. ૨ જી જુલાઈએ રાણી સાહેબના કામદારનો જવાબ આવ્યો કે ડેપુટીને અનુકૂળ પડે તે દિવસે અગાઉથી જણાવીને પધારવું. અંબાલાલભાઈએ તા. ૫મીએ તાર કવો કે Very thankfully accept nomination, letter follows.

ડેપુટીશન ગોંડલ સ્વિચાર તા. ૪ થીએ ગયું અને ને. ના. ઠાકોર સાહેબ તથા રાણીસાહેબ તરફથી રાજ્યયોગ્ય સત્કાર પામ્યું. ગ. રા. નરસિંહરાવ યોગાનાથ દીવટિયાએ રત્નાગિરિથી તા. ૮ મી જુલાઈએ કારોબારી કમિટિના પ્રમુખને સત્કાર કમિટિની બેઠકના હેવાલની પહોંચ સ્વીકારતાં કામગીરી લખ્યો. એ કામગીરી ટપાકમાં થઇ ગયો. પણ પાછળથી એમણે “ગુજરાતી” ના તા. ૨૫ જુલાઈના અંકમાં

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સાક્ષર કમિટિ.

૧. સાક્ષર કમિટિની નીમણુક, આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ તા. ૧૧ મી એપ્રિલે કરેલ છેલ્લા ઠરાવમા જરૂર પડે તો “સાક્ષરોની એક કમિટિ” નીમવાની સત્તા ઠરાવખારી કમિટિને આપેલી હતી. ઠરાવખારી કમિટિની ચોથી બેઠકમાં તા. ૨૯ મી જુલાઈએ આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. રા. રા. બલવંતરાય ઠાકોરની દરખાસ્ત અને રા. રા. ગુલાબરાય વજ્રેશંકર છાયાતા અનુમોદનથી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે ઉપલી સત્તાની રૂએ નીચે પ્રમાણેની સાક્ષર કમિટિ નીમવામાં આવે છે. તેનાં કર્તવ્ય વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે, તથા તેના ખર્ચને માટે રૂ. ૨૦૦ (બસો) મંજૂર કરવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમ નીમવામાં આવેલા સભાસભા:

- રા. રા. કેશવલાલ હરપંદરાય ધ્રુવ.
- રા. રા. આનંદસેકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરાય નીલકંઠ.
- રા. રા. ઠાણાભાઈ ખીતાંબરદાસ દેરાસરી.
- રા. રા. કૃષ્ણરાય ભોળાનાથ દીવડિયા.
- રા. રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.
- રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
- રા. રા. જેકિસનદાસ જેઠાભાઈ કણિયા.
- રા. રા. રણછતરાય વાવાભાઈ મહેતા.
- રા. રા. છગનલાલ હરિલાલ પંચા.
- રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.
- રા. રા. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ.
- રા. રા. કૌશિકરામ વિઠ્ઠલરામ મહેતા.
- રા. રા. હાથીભાઈ હરિચંદ શાસ્ત્રી.
- રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબારિયા.
- રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી.
- રા. રા. મનસુખ કીરતચંદ મહેતા.
- રા. રા. ગુલાબરાય વજ્રેશંકર છાયા.
- રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી.
- રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
- રા. રા. ભાનુસુખરામ. નિર્મલરામ મહેતા.
- રા. રા. બલવંતરાય વજ્રેશંકર છાયા.

} મંત્રીઓ.

૩. સાક્ષર કમિટિનાં કર્તવ્યની કારોબારી કમિટિએ નીચે પ્રમાણેની યાદી મંજૂર કરી, જે દરેક મેમ્બરને મોકલવામાં આવી.

ખાતગી.

સાક્ષર કમિટિનાં કર્તવ્ય.

૧. આ સાક્ષર કમિટિએ આવેલા બધા નિબંધો વગેરે તપાસીને નીચે પ્રમાણેની વિગતનો કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ અને મંત્રીઓ મારફત પ્રમુખ સાહેબ દિ. બા. અંબાલાલ સાક્ષરલાલ દેસાઈને રિપોર્ટ કરવો.

૨. લેખકોને વિજ્ઞાપના સાથે પ્રગટ કરેલી યાદીમાં આઠ વિષય વિભાગ છે ; આવેલા નિબંધો વગેરે એ આઠ વિભાગોમાં ગોઠવવા.

૩. દરેક નિબંધ કેટલો લાંબો છે, તે વંચાતાં કેટલો વખત લેશે એ નોંધવું દરેક લાંબો નિબંધ-ખતતાં સુધી વિષયને હાનિ વગર-ટુંકો થઈ શકે છે કે કેમ તે તપાસવું, અને ટુંકો કરવા માટેની ભલામણો રિપોર્ટમાં દાખલ કરવી.

૪. (ક) નિબંધમાં કોઈપણ વ્યક્તિ, કોમ, પંથ, ધર્મ, આદિની લામણી દુઃખાપ એવું કોઈ લામણી આલૂમ પડે તો નિબંધનો તેટલો ભાગ રદ કરવો. (ખ) વર્તમાન રાજકીય બાબતો વિષે સીધી કે આડકતરી રીતે ચર્ચા, આક્ષેપ કે એવું કંઈ હોય તે પણ રદ કરવું. (ગ) રદ કરવાનાં વિગતવાર કારણો જણાવવાં નહીં.

૫. કલમ ૩ કે ૪ રૂએ નિબંધ સંબંધીતો આ કમિટિએ ઠરાવ કર્યો હશે તો તે લેખકને જણાવતાં તેમને જો માન્ય હશે તો તેમનો નિબંધ પરિપક્વ આગળ મુકવામાં આવશે.

૬. વિષયોની સંખ્યા અને તે બધા વાંચી જવાને માટે એકંદર કેટલા કલાક જોઈએ તેનો વિચાર કરીને (ક) પરિપક્વ એક સ્થલે એકઠી બેસે, કે બે કે વધારે સ્થલોમાં વહેંચાઈને બેસે, (ખ) અને એકથી વધારે સ્થલોમાં વહેંચાઈને બેસે તો દરેક દરેક સ્થલમાં કયા કયા વિષય વિભાગો લેવા, અને દરેક વિભાગમાં કયા કયા નિબંધો કયા અનુક્રમમાં વાંચવા, એ વિષે કમિટિએ સ્પષ્ટ ભલામણો કરવી. આ વિષે કમિટિ એક ગત ન વધુ શકે તો કમિટિની બેઠકનાં આ સંબંધી વિગતવાર હકાકી રિપોર્ટમાં જણાવવી.

૭. કોઈ નિબંધ ઉપર પરિપક્વમાં ચર્ચાની જરૂર જણાય તો તે વિષે રિપોર્ટ કરવો, અને ચર્ચાને માટે કેટલો વખત રાખવો તેની ભલામણ કરવી.

૮. આ સિવાય પણ પરિપક્વના હિતને માટે જે કાંઈ ઉપયોગી જણાય તે કમિટિએ રિપોર્ટમાં સૂચવવું.

૯. કમિટિના સભાસદોની રાજકોટમાં ચયેલી બેઠકોને જ નિયમિત બેઠકો ગણવી. રિપોર્ટ એવી બેઠકોમાં નક્કી કરવો, અને રાજકોટમાં હાજર થઈ શક્યા ન હોય એવા સભાસદોની સહીને આવશ્યક ન ગણવી, પરંતુ તેમના અભિપ્રાય વગેરે કાગળ દ્વારા આપ્યા હોય તે બેઠકમાં વાંચીને પછી નક્કી ઠરાવ કરવો.

૧૦. કમિટિને પોતાની સંખ્યામાં, વધારે કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

આ સાક્ષર કમિટિ વિશે પણ વર્તમાન પરોખા અર્થાં થઇ, અને તે ઉપરાંત સુંબાઇ, મુગત, વડોદરાથી પરિપક્વના દિનેશુઓના પરો આના, જે ઉપરથી તે સૌને ખાનગી જવાબો લખવા પડ્યા, અને મર્યાદા આપ્યા એવો એક ખાનગી કાગળ દરેક રથજો મોક્ષવાની જરૂર પડી એ કાગળ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે

સાક્ષર કમિટિ વિષે.

૧. બીજી પરિષદે ૩૮ નિબંધ હતા તેમાં પણ સાક્ષર કમિટિ જેવી યોજના વગર અભ્યવસ્થા થઈ હતી આ વખતે ૬૦ કે એટલા નિબંધો આપવા દરેક સભ્ય છે, એટલે સાક્ષર કમિટિ વગર છૂટકા જ નહીં એમ ગણીને યોજાવી પડી છે

૨. સાક્ષર કમિટિને પોતાનું કામ રાજકોટ મુકામે કરવાનું છે એટલે જે મહાસદ થવા સ્વીકારે તેને આ કમિટિ માટે આવડુ, પાણુ પરિપક્વ માટે આવડુ એમ ઓળખા ઓળખે ફેરા, વખત આદિનો ભેવડો ભોગ પરિપક્વ માટે જેઓ સંપૂર્ણ અને ખરેખરા ઉત્સાહી હોય તેમનામાંથીજ આવી તરફી આપી શકાય

૩. ભાનનગર અને અમદાવાદથી વધારે દૂરના વિદ્વાનોને કમિટિમાં સમાસદ થવા માટે વિનંતિ કરવી impracticable જણાઇ આવતા એટલા પ્રદેશમાંથી જ મહાસદો ગોતરા પડ્યા છે

૪. ખાલીશની કમિટિ પણ ભોળી છે, એથી વધારે ભોળી, કરવાના કામનું સ્વરૂપ જોતાં અચાનક કમિટિને પોતાની મખ્યામાં વધારાની સત્તા આપેલી છે, પણ તેનો હેતુ જુદો છે, પગલું કેટલીક બાળતો જેમ જેમ સિદ્ધ થતી આવે તેમ તેમ જ ઉચ્ચારી શકાય

૫. સાક્ષર કમિટિમાં નીમવામાં માન આપવાનો કે પ્રતિનિધિ મડગ કરી બતાવવાનો કે એવો કાંઈ પણ મનસૂરો હતો નહીં, છે નહીં, હોય નહીં કમિટિના સભાસદો પામેથી સાહિત્ય પ્રીતિથી સેના લેવાનો જ છરહો છે

૬. સાક્ષર કમિટિને પરીક્ષક કમિટિ કહેવામાં તેને માથે ખોટું આગ મૂકવામાં છે એ પરીક્ષક કમિટિ નથી એને કંઈ પણ ફેરફાર કરવાના નથી અને કમિટિએ નિયમવિભાગ અને કમિટી નિબંધોની ગોઠવણ કરવાની તે પરીક્ષક તરીકેની સમજવાની નથી જેમ કાંઈ નમિક અને અન્યકેટલી નિદાન ભાષ, કાનિદાસ, વ્યાસ, પાણીની, મુક્તાસિ, ભાર તગાય, ગીતા, ભાગવત, રાજત ગિણી, રામાયણ, યોગસૂત્ર, ધર્મપદ, વેદ, મનુ આદિને પોતાના ટાઇમ ટેબલમાં ગોઠવે તેવુંજ કંઈક સાક્ષર કમિટિને કરવાનું છે

૭. કમિટિનું કર્તવ્ય વ્યવસ્થાનું, પરિપક્વ-politics માં antigovernmentism, anti Britishism, terrorist anarchic fanaticism થી, અને સામાન્ય રીતે શિક્ષાત્મક નિરૂદ્ધ personal, sectarian, આદિ દુર્મલાવાળા લખાણથી રક્ષણ કરવાનું, કાઠિયાવાડના non regulated પ્રાંતમાં સમજાઓ, ગણીઓ, ઇંગ્રેજો, અમલદારો, સરકારી નોટરો આદિએ આવી લીધવાનું આગ લીધું છે તેમને કાંઈ બેજવામદા એકાદ માણસના લેખિનીઆપત્તથી નિમામણનો વખત ન આવે તે તપા

સંપાત્રું, અને પરિપક્વના અતિ દુઃક સમયનો ઉત્તમોત્તમ લાભ લેવાનો પ્રતો જતાનનાનું છે આ કારણો માટે પણ સાક્ષર કમિટિ indispensable છે

૮ કમિટિ લેખકના લખાણો જોશે તે મિત્રભાવે જોશે વળી મોગામાં મોટા લેખક કરતા પણ પરિપક્વ હિત વધારે મોટું તેમ ન્દાનામાં ન્દાનો લેખક પણ આપણા સાહિત્યની આસાનો એક અડ, એવી દૃષ્ટિ રાખશે .

૪. પહેલી બેઠક તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરની કાગેનારી કમિટિની બેઠક (પાચમી) મા સાક્ષર કમિટિમાં જેવીચમુ પ્રિન્સિપાલ સજ્જનાત્રુ નામ ઉમેરવામાં આ પુ દરમિયાન સાક્ષર કમિટિના મેમ્બરો સાથે પત્ર વ્યવહારથી કમિટિની પહેલી બેઠકના દિવસે નક્કી કરવામાં આગ્યા હતા અને ઓગસ્ટ આખરથી કમિટિના બહાર ગામના મેમ્બરોને પરિપક્વ માટે આવેલા નિબંધો મોકલવા માગ્યા હતા આ પ્રમાણે કુન ૨૬ નિબંધ અમદાવાદ, ૩૫ જાનગઢ અને ૨૫ ભાનનગર મોકલી શકાયા હતા જુના ગઢ, મોગા અને જામનગરના સભાસભ્યોએ લાના નિબંધો વાચીને મોકલેલા હતા , અને રાજકોટ નિરાસી મેમ્બરોમાંતો આવતા જતા નિબંધો નાચવા માટે ફેરવવાનું વર્ધ સાક્ષર કમિટિ નીમણે તે દિવસથીજ શરૂ કરવામાં આવેલું હતું કેટલાક નિબંધોની બે નકલો કરીઓએ (ચિનતિપત્રને માન આપીને) મોખતના કૃષા કરેલી હોનાથી જ કુન નિબંધો માનો આવેલો મોટો ભાગ આ પ્રમાણે બેઠક મળતા આગમ્ય પછાણસ મેમ્બરોના વાચના મા આવી શક્યો હતો મેમ્બરો તા ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરની સાંજે રાજકોટ આવી ગયા અને સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠક પાલીતાણાના કુમાર શ્રી ચિન્નપસિંહજીએ કૃષા કરીને એમનો ઉતારો નાપરનાની પગાનગી આપેલી હતી, તે ઉતારાની નિશાળ મેડીમાં તા ૧૭ મી એ અને ૧૮ મી એ થઈ બેઠકમાંથી ફાજલ પહતા વખત દરમિયાન મેમ્બરોએ જે ડોષ નિબંધો નહોતા વાચ્યા તે તેઓ વાંચી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી નીચેને વખતે તા ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ને શુક્રવારે કમિટિની ૫ હેલી બેઠક શરૂ થઈ, અને બીજી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા રા કેશવલાન ભૂર્પદરાય ફુલો આ બેઠકનું પ્રમુખમ્યાન સ્થાપવામાં આ પુ કમિટિમાં ચોવીશમાં રા ગ દલપતરામ ભગનાનજી શુક્લને ઉમેરવામાં આવ્યા

તા ૧૮ મેનનતગય ઠામરે પરિપક્વ નજી નિગમમાં બેસે એટલે એકજ વખતે ત્રણ જુદા જુદા સ્થળોમાં નિબંધો વચાપ તેમાં એ સ્થળે પ્રમુખ સાહેબ બિરાજે પણ મળે બે સ્થળે એમના પસંદ કરેલા ઉપપ્રમુખો બિરાજે અને આતાઓમાંથી ત્રણ સાથે લાગટ વચાતા નિબંધોમાંથી જેને જે સાબળવો હોય તે તે સ્થળે બેસે, એવી સૂચના જુ કરી પણ તે પ્રાંતને રૂચી નહિ ગેટલે ગ ઠામરે સ્ત્રી વિભાગ તો આ વખતે ઓઝા મા ઓઝા એક દિવસને માટે જુદો પાડવો જોઈએ એવો આગ્રહ દર્શાવ્યો આ તેના ટેકામાં મુખ્ય બે કારણ જણાવ્યા એક નાગજી એ દર્જી ૨ કાઠિયાવાડમાં હજી કંઈક પડદાનો રિનાજ આનતો હોનાથી સ્ત્રી વિભાગ જુ જુદો પાડવામાં આવે તો જ રાજ ઝટની સ્ત્રીઓ મોગી અખ્યામાં પરિપક્વનો નાભ મેળવી શકે અને બીજી કાણુ આ ત્રીજી પરિપક્વને માટે સ્ત્રી લેખકના નિબંધોને માટે જે વિશેષ પ્રવાસ કરવામાં આવે

વેળા હતા તે હતુ એવિત માનના ન હાતુ અ ના વિદ્યાર્થી નીવડક અને
અ ના ગાંધારી મટેતાને મના હતા, સાચી આ પ્રયામ રૂઝ થયા હતા,
મત્તા કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ગોંડનના નામદાર રૂઝી તારેજ ચુટાયા સાચી પગિ-
પહના કાર્યના આ વિભાગ ઉપ-ખામ ધ્યાન આપનામ આપ્યુ હતું, અને તા ૨૨મી
જુલાઈએ કમિટિ તન્દથી અ ના વિદ્યાર્થી નીવડક એક છાપેલી વિનાયના
શુદ્ધતા કમિટિનાની આમરે પોતેમો ત્રી લેખકો અને કેમ્પાઈની મજાગીઓને મો
કનેલી હતી * શ્રી લેખો જાળના હતા પણ મારી નખ્યામા, અને તે કે તેમા પત્ર-
પદ આગમ મુકી ચકાર એવા ઉવા પ્રકારના યોગ જ હતા, તે પણ ન બનનાયે
જણાવ્યુ કે શ્રી કેમ્પાઈની હાનની સ્થિતિમા આ શ્રી લેખકોથી જે કષ બની શકું
તે નેમશે પત્રિકા પ્રતિના ખન ઉમગકથી મોડનાવેલુ છે, મારે તેનો મોડ મત્તા
થયો જોઈએ, નહિ તો પત્રિકા વખતે જદાન ગામથી બહુજ થોડી શ્રીઓ આવશે,
એટલુજ નહિ પણ આ પત્રીની પત્રિકામા શ્રી લેખો કેટલા આવશે એનો પણ વિ-
ચાર કર્યો જોઈએ પત્રુ કમિટિ પત્રિકાના વિભાગ પાડનાના પગનાની સામે દર
થક એટલે એ જામન પડતી મુકી પડી

જે દિનમની જોઈકમા કમિટિએ આનુએ અડવાની નિમરોનો વિચાર કર્યો તેમા
કમિટિના વર્તન જયાની કેએ ચકા પડે અને પત્રિકાને મારે ન વચુ પડે એવુ લ-
ખાણુ નણુજ નિમરોમા જણાયુ તેમાથી એક આખો ' ના કમુલ ' કર્યો, ખીજમાથી
અમુક લીગીઓ જ અને નીજમાથી અમુક ખજાતો રૂઝ કચમા આન્યા અને ખીજ
એક કે જે જ નિખધોમા કાષ કાષ વાચન વિશે કમિટિના કાષ કાષ મહામદને આ

* આ વિનાયના નીચ પ્રમાણે હતી

વિચ બરેન,

રાજકોટમા આ ના મળનારી ત્રીજી માહિત્ય પત્રિકાની સત્તા કમિટિના પ્રમુખ
મુખ્યાન ગોંડનના નણી માહેજ અખડ મોમાગનતા ને વચના મી આજ એઓ
માનેમની કચ્છા છે પત્રિકામા શ્રીઓની મારી મખા મામેન ચાર અને વણી
શ્રીલેખકોના લેખ ન્ણુ ચાર તેની, આપને વિનતિ કરવાની કે આપ પત્રિકામા
પધાગો અને પત્રિકામા ચાલતા માટે શુદ્ધતાની લેખ તૈયાર કરી મોકલશે

પત્રિકાની જોઈકના વિષે હવ પછી નને થશે અને નતેમાનપત્રોમા તેની ખ-
બ આપનામા આવશે

લેખની જે નવો મો ની જોઈએ અને તા ૨ માર્ચમા ૧૯૦૯ મુકીમા તે
પત્રિકાના મેકેટરી ગ્રો બજાર તા કચ્છાજા મા હાંકરને રાજકોટ પહોચતી જોઈએ
લેખ પોણા દનાડગા નચાર ને તવો દોવો જો એ

કા) શ્રીલેખકને પોતાનો લેખ અને મોડનચુ અનુક્રમ હશે તો હ તે રાજકોટ
મોકલવીશ

કાઈ ખીજા મજાગીઓને આ પત્ર મોડનચુ આ નને સચરતા હા તો મને
ત વિશે જણશે

વિ.

મો. વિદ્યા રમણલાલ.

પ્રકારની સહા ઉત્પન્ન થયેલી પણ તે નામો કમિટીએ નિર્દોષ ગણ્યા પ્રેક્ટિસર હુગિ-
લાલ માધનજી ભટ્ટ અને સ રા ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પડયાના નિબંધો ઉપન્યાસી
“નવી વાચનમાલા” અને ‘યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન’ એ બે
વ્યવહારુ વિષયો ઉપર વાંચનારો યસ દેસા, કે તે નહિતો ગો રત્નોદ્ભાવે, એ વિષે
કમિટીમાં પ્રથમથી મતભેદ જણાવ્યો અને લાંબી તથા આગ્રહી ચર્ચાઓ થઇ એક
પક્ષ પશ્ચિમ જોડી પ્રજાશીય સભા સંમુખ આગળથી નકદી કરાયા આવેલા હુગે
પ્રમુખ રજુ કરે, અને તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યા, એ પદ્ધતિમાં લેશ પણ દેશર કરવામાં
સમાયલા બેખમથી ખચાતો હતો, મીત્રે પક્ષ આસ પ્રજાશીય સનાતોને પોતાના
કરી લઇ, પ્રજામતને યજી, તે ઉપરની યુક્ત નિચારથી ઘડનામાં આવેલી પ્રજાની
માગણીઓ જાહેરમાં સત્તાવાર રીતે ઉચ્ચારનાનું મુખ પગિદ્દ ન બની શકે, તે જો-
કથી નિમધવાચનસમાજ જોવી પશ્ચિમથી દેશને શો મોટા લાભ થા શકે, એ
પ્રશ્ન ઉઠાવતો હતો આ ગભીર નિચારવિન કમિટીના સભાસદોએ રાજગોટમાં પગ
મુકો તારથીજ દરેકના મિતનમાં દાખલ થયો, અને નિબંધો જોના વગેરેના કાગ
દ-મિયાન પણ ઘણા સભાસદને એનીજ લગની લાગેલી હતી આખરે બીજો દિનમે
સૌ એકમત થયા અને નિર્ણય ઉપર આના જે આ પછીની કનમમાં આપેના પહેલી
બેઠકના રિપોર્ટની આઠમી પેઠા કલમમાં આપેલો છે આ ઉપરથી પ્રેક્ટિસર ભટ્ટ અને
સ રા ચંદ્રશંકરના નિબંધો પ્રથમ છપાની તેની નકલો વિહાનોને પરિપદ્ધ બરામ તે
પહેલા પહોચાડનાનું આસ્થક થયું

બેઠકનું કામ થઇ રહેતા બીજો દિનમે પાઠને પરેરે મ ન દલપતરામ ભગ
વાનજી શુક્લે સૌને વ્હાપાણી માટે નિમગ્ના તા વાર્તા રિનોદ વગેરેના આનંદ થયો
ખતીઓએ કમિટીએ સોપેલું કામ પૂરું કરેલું હતું જો રિપોર્ટ તૈયાર હતો એટલે
સહીઓ લાગ થઇ “વંશાવધાનમાના” ની યોજના થઇ શકશે ખરી એવો વિશ્વાસ
પણ પ્રથમ આ મહેવન દ-મિયાન ઉત્પન્ન થયો અને સાજો રાજગોટની નવી ગ્રંથ
પાલ્લી “સાહિત્ય સભા” મા ન ન હોયલું સ્ત્રી ગંગારી ઉપર વંશાવધાન હતું
તેમાં મોઝે પધાગિને ન ન કેશનવાલે પ્રમુખના આસનથી અને સ મ રમણભાઈ,
હાજીભાઈ આદિએ વંશાવધાન પડી ડી ચર્ચામાં ભાગ લીને રાજગોટની પ્રજાને પોતા-
પોતાના વર્તુલનો પ્રમા આપ્યો

૫. પહેલી બેઠકના રિપોર્ટ.

વિદ્વાન મહાદુર અંગ્રાજાન માનવા દેસા, એમ એ, એનએન બી,
ત્રીજી ગુજાતી આદિત પશ્ચિમના પ્રમુખ, ઈત્યાદિ, ઇત્યાદિ.
અમદાવાદ

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ,

ત્રીજી સાદિત પશ્ચિમની કાગમારી કમિટીની તા ૨૮ અને ૩૦મી ઑગસ્ટ
ની બેઠકમાં થયેલા કનર પમાની રજો અમે સાક્ષર કમિટીના નીચે સદી કરનાને
સભાસદો, સાક્ષર કમિટીની સપ્ટેબર તા ૧૭-૧૮ ની બેઠકમાં થયેલા કામનો રિપોર્ટ

આપને મોકલવાની ગળ લઈએ છીએ રાજ્ય તા ૧૮ ૮ ૧૮૦૧

કેશવનાવ હાલનાય કુન

પ્રમુખ, સાક્ષ કમિટિ

રમણભાઈ મદીપતરામ નીનક

કંચુગન લોગાનાય દીનગીઆ

રાજાનાઈ પીતાબગદામ દેરામરી

ઉત્તમવાન કેશવનાવ ત્રિવેદી

કંચાણુગન જેમ બી

મન મુખ વિ કીતયદ મહેતા

સાંનવદ જેઠાનાન શાહ

રજુગતનામ વાનાબાઈ

કોશિ-રામ વિ. મહેતા

હુનિનાન મા ભ

કેશવનાન ગી ત્રિવેદી

દનપતરામ ભગવાનજી શુકન

શુનાનરાય વનેગકર છાયા

બનનરાય કંચાણુગાય કાંકર

ભાનુમુખામ નિગુણુરામ મહેતા

બનનરાય વનેગકર છાયા

વિશેષ.

સાક્ષર કમિટિની મેમ શુકનાર તા ૧૭ ૮ ૦૧ તથા શાનિવાર તા ૧૮ ૮ ૦૬ ને રોજ મળી તેની અદર થયેન ગમ નાની રિગત

૧ ના ન રમણભાઈ મ નીનકે દ ખામ્ત કરી અને ન ના કંચાણુગના જેઠા બક્ષીએ તથા ૧ ના કોશિ રામ નિનક ગમ મહેતાએ રેમ આપેલ કે રા રા કેશવનાય હુવેગાય પ્રવને આ કમિટિના પ્રમુખ નીમના દરખાસ્ત સમીપુગતે પસાર થતા રા ના કેશવનાનબાઈએ પ્રમુખ ધ્યાન લીધુ

૨ રા રા કેશવનાન ગિ ત્રિવેદીએ દ ખામ્ત રી અને રા રા કંચાણુગાય જેઠા બક્ષીએ રેમ આપેલ કે માક્ષર કમિટિના ક્ષેત્ર પોની કનમ (૧૦) પ્રમાણે ના ગ દલપત મ ભા શુકને સામગ્ર કમિટિના મેમ્બર તરીકે નુગી કાઢવા તે દરખાસ્ત પણ સમાનુમતે પસાર થતા ૧ ૧ દનપત્રામે પોતાની બેઠક લીધી હતી

૩ અત્યાગ નુધીમા મયેના તથા માક્ષર કમિટિમા દરેલા નિમધો મબધી માક્ષર કમિટિનો અનિવાય પૂરણી જ મા આપેલો કે

૪ નિમધોને પત્રિકાની બેઠક રિયાન વાગના મમધમા કમિટિ નીચેની બનામણે રે છે

૧ વિભાગ બીજામા પત્ર નિ લે છે તેના ત્રણ પેટાવિભાગ મત્રીઓએ કરવા

૨ વિભાગ પાચમામા અગિયા નિમધો છે તેના બે પેટાવિભાગો મત્રીઓએ કરવા

૩ દરેક વિભાગોની આ ના નિમધોનો ક્રમ મત્રીઓએ નીચે આપેલી મુય નાઓ ધ્યાનમા લખીને ગોઠવે

૪. વિભાગોની ક્રમ નીચે પ્રમાણે :—

પહેલો દિવસ બપોર—૩ કલાક—

વિભાગ ૧ ૧૦૦ મિનિટ.

વિભાગ ૨ પેટાવિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો આ પેટાવિભાગમાં લેવા) ૭૦ મિનિટ.

બીજો દિવસ સવાર,—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૨—૮૦ મિનિટ.

વિભાગ ૫ પેટા વિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો ન લેવા) ૮૦ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ બપોર—૩ કલાક.

વિભાગ ૫ પેટાવિભાગ ૨—૬૫(+૧૫) મિનિટ.

વિભાગ ૬ ૮૫(+૨૦) મિનિટ.

વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

ચોથો દિવસ સવાર—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૩—૮૫ (+૩૫) મિનિટ.

વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

વિભાગ ૭ ૪૫ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ બપોર.

વિભાગ ૮ (જુઓ કલમ ૮), અને ઉપસંહાર.

૫. વાંચવાના ૪૨ નિબંધોમાંથી કલ્પે ૪ ની રૂએ જે નિબંધ મંત્રીઓને વધારે વિચારવા જેવા લાગે તે રા. ક. જે. બક્ષીને વાંચવાને માટે દેવા, અને એ બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય પ્રમુખ સાહેબને નિવેદન કરવો.

૬. પખત બચાવવાને જરૂર પડે તો ઉપલા બેતાળીસ નિબંધોમાંથી પ્રથમ રા. ગણપતલાલ કથારાંકર અહેતા, રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ, રા. નરસિંહરાવ (પ્રેમાનંદનો નિબંધ), રા. હીરાલાલ ત્રિશુવનદાસ પારેખ, અને રા. શિવદત્તરાવ ત્રીકમરાવના નિબંધોને કે તેમાંથી ગમે તેને કમી કરવા.

૭. હવે પછી અક્ટોબર તા. ૯મી સુધી આવનારા નિબંધો સાક્ષર કમિટીના રાજકોટમાં હાજર હોય તે જગ્યાએ તપાસે; તેમાંથી સારા નિબંધો માટે સામાન્ય નિયમ કરવામાં આવે છે કે તેમને વાંચેલા ગણી લેવા; પરંતુ અપવાદ તરીકે બહુ સારા નિબંધ માટે આ જગ્યાએ કમિટીમાં સાથે મળીને પ્રમુખ સાહેબને યોગ્ય ભલામણ કરવા સલા છે.

૮. “ નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા ” અને “ મુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન ” એ બે વિષયો પરિપક્વની આ બેઠકમાં વિચાર કરવા જેવા છે, માટે આ બે વિષયો પર વાંચ મિનિટ સુધીમાં વાંચી ચકાવ એવા લખેલાં બાવણું મંગાવવાં. એ ચર્ચા કરવા જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે તા. ૧૮ મી અક્ટોબર સુધીમાં એ વિષય પરનાં પોતાનાં લેખો બાવણું મંત્રીઓને મોકલવાં. અને એ બાવણું પ્રમુખ સાહેબ, અને સાક્ષર કમિટી તપાસી જશે અને તેમાંનાં કયાં પરિપક્વ આગળ રજૂ કરવાં તે નક્કી કરશે; અને પરિપક્વ આગળ સુકવાના હરાવ ઘડી મુકશે.

આપને મોકલવાની રજા લઈએ છીએ રા-૪કોટ તા ૧૮-૯-૧૯૦૯.

કેશવવાન હર્ષદગય ક્રુન

પ્રમુખ, માલગ ઈમિટિ.

રમણભાઈ મહીપતનમ નીવડે

કંબુનાવ લોભાનાથ દીવગીઆ

હાલ્લાભાઈ પીનામગદાસ દેગમરી

ઉત્તમવાય કેશવવાય ત્રિવેદી

કલ્યાણુગય જેઠા બક્ષી

મન મુખ વિ દી-તવદ મહેતા.

મોકનવદ જેઠાવાન માદ.

રણુજીતનમ વાવાભાઈ

કૌશિકનમ વિ. મહેતા

હનિયાવ મા ભડ

કેશવવાન ગી ત્રિવેદી.

દવપતનમ ભગવાનજી શુકલ.

શુનામન વગેગદ છાયા

ભવવનમ કલ્યાણુગય ઠાકોર

ભાનુમુખનમ નિમુંબુગમ મહેતા

ભવનનાથ વગેગદ છાયા

રિપોર્ટ.

સાક્ષર કમિટિની બેઠક શુદ્ધ તા ૧૭ ૯ ૦૯ તથા મનિનાર તા. ૧૮-૯-૦૯ ને રાજ મળી તેની અગ્ર થયેન ઈમિટિની વિગત

૧ ગ. ગ રમણભાઈ મ નીવડે દ-ખાત્ત ટગી અને ગ ગ કલ્યાણુગય જેઠા બક્ષીએ તથા ના ગ કૌશિકનમ વિગદ-નમ મહેતાએ ટેમ આપ્યો કે રા. રા કેશવવાય હર્ષદગય ક્રુનને આ કમિટિના પ્રમુખ નીમવા દ-ખાત્ત મર્યાનુગતે પસાર થતા ગ ગ કેશવવાનભાઈએ પ્રમુખ ધ્યાન લીધું

૨ ના ગ કેશવવાન નિ ત્રિવેદીએ દ-ખાત્ત ટગી અને ગ ગ કલ્યાણુગય જેઠા બક્ષીએ ટેમ આપ્યો કે સાલન ઈમિટિના કર્તવ્યોની સ્વમ (૧૦) પ્રમાણે ગ ન દવપતનમ ભ શુદ્ધને સાલન ઈમિટિના મેન તરીકે સુગી કાઢવા તે દ-ખાત્ત પણ મર્યાનુગતે પસાર થતા ના ન દવપતનમે પોતાની બેઠક લીધી હતી

૩. અત્યાર સુધીમાં મહેતા તથા માનગ ઈમિટિના ફેરવેલા નિમયો સંનધી મારફત કમિટિનો અનિવાર્ય પૂનઃની જ મા આપેલો છે

૪ નિમયોને પારિત્તી બેઠક દ-મિયાન વાગસા નજાધમા કમિટિ નીચેની બનામણો દરે છે

- ૧ રિમામ ખીજમા પદન નિમયો છે તેના તથા પેટાવિન મ મરીઓએ કરવા.
૨. વિન મ પાચમાના અમિયાન નિમયો છે તેના બે પેટા રિમાનો મરીઓએ કરવા.
૩. દરેક રિમાનોની અગ્ના નિમયોનો કમ મરીઓએ નીચે આપેલી મુય-માઓ ધ્યાનમાં ગળીને મોવેલો.

૪. વિભાગીનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે :—

પહેલો દિવસ બપોર—૩ કલાક—

વિભાગ ૧ ૧૦૦ મિનિટ.

વિભાગ ૨ પેટાવિભાગ ૧ (શ્રી લેખો આ પેટાવિભાગમાં લેવા) ૭૦ મિનિટ.

બીજો દિવસ સવાર—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૨—૯૦ મિનિટ.

વિભાગ ૫ પેટા વિભાગ ૧ (શ્રી લેખો ન લેવા) ૮૦ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ બપોર—૩ કે ૩૫ કલાક.

વિભાગ ૫ પેટાવિભાગ ૨—૬૫(+૧૫) મિનિટ.

વિભાગ ૬ ૮૫(+૨૦) મિનિટ.

વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ સવાર—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૩—૮૫ (+૩૫) મિનિટ.

વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

વિભાગ ૭ ૪૫ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ બપોર.

વિભાગ ૮ (જુઓ કલમ ૮), અને ઉપસંહાર.

૫. વાંચવાના ૪૨ નિબંધોમાંથી કલ્પે ૪ ની રૂએ જે નિબંધ મંત્રીઓને વધારે વિચારવા જેવા લાગે તે રા. ક. જે. બક્ષીને વાંચવાને માટે દેવા, અને એ બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય પ્રમુખ સાહેબને નિવેદન કરવો.

૬. વખત બચાવવાને જરૂર પડે તો ઉપલા બેતાળીશ નિબંધોમાંથી પ્રથમ રા. ગણપતલાલ કપાશંકર મહેતા, રા. પોપટલાલ કેવળચંદ મશાહ, રા. નરસિંહરાય (પ્રેમાનંદનો નિબંધ), રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, અને રા. શિવદત્તરાય ત્રીકમશંખના નિબંધોને કે તેમાંથી ગમે તેને કમી કરવા.

૭. હવે પછી અક્ટોબર તા. ૯મી સુધી આવનારા નિબંધો સાક્ષર કમિટીના રાજકોટમાં હાજર હોય તે બેબરો તપાસે; તેમાંથી સારા નિબંધો માટે સામાન્ય નિયમ કરવામાં આવે છે કે તેમને વાંચેલા ગણી લેવા; પરંતુ અપવાદ તરીકે બહુ સારા નિબંધ માટે આ બેબરોને કમિટીમાં સાથે મળીને પ્રમુખ સાહેબને ચોખ્ખા બહામણ કરવા સત્તા છે.

૮. “નવી ગુજરાતી વાંચનગાળા” અને “યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન” એ બે વિષયો પરિવર્તની આ બેઠકમાં વિચાર કરવા જેવા છે, માટે આ બે વિષયોપર પાંચ મિનિટ સુધીમાં વાંચી ચકાવ એવા લખેલાં બાપણું મંગાવવાં. એ ચર્ચા કરવા જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે તા. ૧૮ મી અક્ટોબર સુધીમાં એ વિષય પરનાં પોતાનાં લેખી બાપણો મંત્રીઓને મોકલવાં. અને એ બાપણો પ્રમુખ સાહેબ, અને સાક્ષર કમિટી તપાસી જોશે અને તેમાંનાં ક્યાં પરિવર્ત આગળ રજૂ કરવાં તે નક્કી કરશે; અને પરિવર્ત આગળ મોકવાના કસવ ઘડી મુકશે.

ક્રમાંક	નિબંધ	અંકસંખ્યા	ટીકા	ક્રમાંક
૧૫ આ. ૬ ત્રિવેદી	ભાગસેવી	૩૦ મિનિટ	દષ્ટાંતો અને તેમના નમૂના	૬
૧૬ જ. મ. ભુગ	કાલિયાનાના લેખકોનાં	૨૦ "	બંને ન વાચના	૭
૧૭ જ. પુ. જોષીપત્ર	મણિચંદર કીમણીનું જીવન	૧૫ મિનિટ	અવતરણો કેટલા	૮
૧૮ હાવામાઇ બા. નરસિંહ	કાંન અને કન્યા	૧૫ મિનિટ		૯
૧૯ ગાલામાઇ લક્ષ્મણ	સાહિત્યમાં ફરી વાર્તા	૧૫ મિનિટ		૧૦
૨૦ દે. વે. ભટ્ટ	શીલ્પ કેમ જન્મ્યા	૫ " "		૧૧
૨૧ નં. મું. રૂમન	રસનિર્ણય	૧૫ મિનિટ		૧૨
૨૨ નં. પ્રા. દવે	ગોકરપીપરની જીવન કથા	૫ " "		૧૩
૨૩ ય. ભ. વિભાકર	નૂતન ગુજરાતને	૨૦ " "		૧૪
૨૪ નં. ભૂ. દવે	નૃસિંહજીના લખનારાઓને	૫ " "		૧૫
૨૫ પો. કે. શાહ	જેન ગુજરાતી સાહિત્ય	૧૫ " "		
૨૬ ભગવાનીચંદર નં. કવિ	ગુજરાતી જીવન ગીતો	૧૦ " "		
૨૭ પ્રા. પા. દવે	અયાન પોકનકથા	૨૦ " "		

* સામાન્યપર આદિના પ્રસિદ્ધ સમૂહ કેમ નહીં પણ એક વિષયજી પ્રત્યેક નામ, ગદ્ય સેકમાં કાલિયામાઇ થઈ ગયેલા

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૨૮. શ્રી. વિદ્યાગૌરી.	... ગુજરાતી સ્ત્રી કવિઓ.	૨૦ મિનિટ.	૧૬.
૨૯. રેવ. જી. એસ. સ્ટીવન્સન	ભાષાભજના ગુજરાતી તરજુમા	૧૫ "	૧૭.
૩૦. હ. ભ. બુચ.	હારમાળાનો લેખક	૧૫ "	૧૮.
૩૧. ન. ભો. દીવટિયા.	પ્રેમાનંદનાં નાટકો	૨૦ "	૧૯.
૩૨. ગ. સ. શિવગૌરી ગજમર	શ્રી કેવલશ્ચી માર્ટ	૧૫ "	૨૦.
૩૩. ગ. સ. બાહુગૌરી.	વેધવાઓ માટે સાહિત્ય.	વાચેલો ગણી લેવો	
૩૪. છ. લ. બુચ.	પર્યંત મહેતો.	નાકબુધ.	

વિભાગ ૩.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૩૫. ભાષાશકર કું.	... કોલિયાવાડની નાટક કંપનીઓ	નાકબુધ.	
૩૬. ૧૫. ક. બુચ.	... ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને સિંચ	૩૦ મિનિટ.	૨૧.

વિભાગ ૪.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૩૭. કુંવરજી ખે. દેસાઈ.	... એન્જિનીયર.	૩૦ મિનિટ.	૨૨.
૩૮. ગણુપતલાલ દ મહેતા.	... મીયાના તરીકે વાપરવામાં	૩૦ "	૨૩.
૩૯. ગંગાગકર મ. વૈષ્ણવ.	... હિંદુઓનું વેદક, રસાયન સામ્રાજ્ય	વાચેલો ગણી લેવો	
૪૦. મદાસકર નાગર.	... રેલવેવાહનું સાહિત્ય.	નાકબુધ.	
૪૧. હરિહર કા. ચાવ્લા	... કદરતની મગકોરના ચુકાદા	"	
૪૨. ભોતીલાલ જી. મહેતા	... સાચિબ્બ સામ્રાજ્ય	"	
૪૩. ભોતીલાલ ત્રિ. અવાસિયા	... આગેમના	"	

હ ન ન છગનલાલ હું પચા, ન રા વલ્લભદાસ ઉ પારેખ, પ્રિન્સિપાલ
દા જ મંગલજી, ન રા જેડીમનદાસ જે કબીઆ, ન ગ હિમતલાલ ગ અંજરીઆ
અને ન ન આનંદગકર આ શ્રુત અનિવાર્ય કાગ્યુને લીધે હાજર થઇ ચક્રા ન
હતા એમનામાથી રા ગ છગનલાલ પચા,* ન વલ્લભદાસ પારેખ, પ્રિ સંજણા,
તથા ના. કણીઆ તન્કચી તેમણે જોયેના નિમષો નિમેના અભિપ્રાયો આ સાથે
દાકરા છે

જે આ અભિપ્રાયો બહાં ઝપવાની જરૂર નથી તથાપિ તેમનો એક કાદળરી-
ના જણીતા ભાષાતંત્રનો ત્રીજી પરિષદની એઓ આટલી સેવા કરી ચક્રા તેની
નોંધ લખવા બહાં આપતા આનંદ થાય છે રાજદાદા પરિષદની હીલચાલ રાજ
થઇ સારથી જ મૌતી દટિ એમના તન્ક વળી હતી આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક
સમાજના પ્રમુખત્વ પદ લઇ ચક્રા એવી એમને ખાનગી વિનંતીનો પત્ર લખાવવામાં
આવ્યો હતો, પરંતુ તેનો એમનો જવાબ એવો આવ્યો, કે પરિષદના કાર્યમાં એમની
પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, તથાપિ નોકરીના કાર્યમાંથી જરાપણ દુઃસહ ધારેને વખતે
મેળવવાની એમની પૂરેપૂરી અશક્તિ હતી એમણે લખ્યું “સાહિત્યની મેના કરના
દિનમાં ઘણી આલેક્ષા છતાં રાજમેનામાં અહર્નિશ મોકાતુ ચનાથી તે ઇચ્છા ફળીભૂત
થતી નથી ..અનરુચિ મારે આવી યથાશક્તિ બાગ લેશે જોઇએ એ હું મારી ફરજ
સમજીઉં, પરંતુ એવો નિષ્પાર છુ કે લુનાગઢ છોડીને એક પગલું પણ ભરી ચક્ર
એમ નથી” સાક્ષર ઇમિટિ વખતે પણ એઓ ન આવી ચડ્યા પણ એમણે
નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યા

“મને વાચવા મોકલેલા નિમષો મળ્યા અભિપ્રાય

“કાવ્ય અને કવિતા” હુમે છે અને સારી રીતે લખાવ્યો છે.

“અચારતોકન ડગા”

”

“પુત્ર પ્રત્યે માતા પિતાની ફરજ” હુમે છે, પણ લખનારની વિદ્યતા જણાતી
નથી.

“હિંદુ ધર્મનો ઉદય” જના લખાણથી લખાવ્યો છે પણ કેવાકે ભાગમાં ભાગ
વિચાર અમરકાંક ગીતે દર્શાવેલા છે

“જીવનની માટે સાહિત્યની અમલ” — મારો છે

“સાહિત્યમાં હુમી વાર્તા” નળીજ મારી રીતે લખાવ્યો છે.

“શુભગતી શ્રી કવિઓ” સાગી ગીતે લખાવ્યો છે

“બાળાની ઉત્પત્તિ” હુમે છે વિચારમાં કેટ જાડુ નવો પ્રકાર પડે એમ નથી.

“દાનદાદે પ્રત્યક્ષ” જત લાગે છે નૈતિકામિક ભાગ વધારે છે. છેવટના
ભાગમાં સાહિત્યને લગતું વર્ણન છે, ને મીઠું છે

૯. રા. રા. છગનલાલ હ. પંથા, રા. રા. વલ્લભદાસ હિ. પારેખ, પ્રિન્સિપાલ
 ૧૦. જી. સંગ્રહા, રા. રા. જેડીચનદાસ જે. કણીઆ, રા. રા. હિમતલાલ ગા. અંબરીઆ
 અને રા. રા. આનંદચંદર બા. કુવ અનિવાર્ય કારણે લીધે હાજર થઇ શક્યા ન
 હતા. એમનામાંથી રા. રા. છગનલાલ પંથા,* રા. વલ્લભદાસ પારેખ, પ્રિ. સંગ્રહા,
 તથા રા. કણીઆ તરફથી તેમણે એવેલા નિમંત્રણ વિષેના અભિપ્રાયો આ સાથે
 ઠાંક્યા છે.

*એ ચાર અભિપ્રાયો અહીં છાપવાની જરૂર નથી તથાપિ તેમાંનો એક કાલંબરી-
 ના જણીતા ભાષાંતરકારનો ત્રીજી પરિપદ્ની એઓ આટલી સેવા કરી શક્યા તેની
 નોંધ લખાઈ અહીં આપનાં આનંદ થાય છે. રાજકોટમાં પરિપદ્ની હીલચાલ શરૂ
 થઇ સારથી જ સૌની દૃષ્ટિ એમના તરફ વળી હતી. આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક
 સમાના પ્રમુખનું પદ લઇ શકશે એવી એમને ખાનગી વિનંતીનો પત્ર લખાવવામાં
 આવ્યો હતો, પરંતુ તેનો એમનો જવાબ એવો આવ્યો, કે પરિપદ્નાં કાર્યમાં એમની
 પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, તથાપિ નોકરીનાં કાર્યમાંથી જરાપણ દુરસદ ધારેલે વખતે
 મેળવવાની એમની પૂરેપૂરી અચક્કિ હતી. એમણે લખ્યું “સાહિત્યની સેવા કરવા
 દિલમાં ધણી આકાંક્ષા છતાં રાજસેવામાં અર્હનિય રોકાવું થવાથી તે ધમ્મકા ફળીજીત
 થતી નથી...અવસ્ય મારે આવી યથાચક્કિ ભાગ લેવો જોઈએ એ હું મારી ફરજ
 સમજું છું, પરંતુ એવો નિરૂપાય હું કે લુનાગઢ જોડીને એક પગલું પણ જરી ચડું
 એમ નથી”.....સાક્ષર કમિટિ વખતે પણ એઓ ન આવી શક્યા પણ એમણે
 નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યા.

“મને વાંચવા મોકલેલા નિમંત્રણ સંજયી અભિપ્રાય.

“કાવ્ય અને કદમના” કુંકો છે અને સારી રીતે લખાયેલો છે.

“ગ્રંથાવલોકન કળા”

”

“પુત્ર પ્રત્યે માતા પિતાની ફરજ” કુંકો છે ; પણ લખનારની વિદ્વતા જણાતી
 નથી.

“હિંદુ ધર્મનો ઉદય” જરા લંબાણથી લખાયેલો છે પણ કેટલાક ભાગમાં સારા
 વિચાર અસરદારક રીતે દર્શાવેલા છે.

“શ્રીકૃષ્ણવૃષ્ટી માટે સાહિત્યની અગત્ય” —સારો છે.

“સાહિત્યમાં કુંકી વાતો” ધણીજ સારી રીતે લખાયેલો છે.

“ગુનદાતી શ્રી દત્તિઓ” સારી રીતે લખાયેલો છે.

“ભાષાની ઉત્પત્તિ” કુંકો છે. વિચારમાં દંધ જનુ નવો પ્રકાશ પડે એમ નથી.

“દાન્દરે પ્રમંથ” જરા લાંબો છે. ઐતિહાસિક ભાગ વધારે છે. હેવટના
 ભાગમાં સાહિત્યને લગતું વર્ણન છે, તે ઠીક છે.

પૂરવણી. અ.

વિભાગ ૧.

કર્તા.	નિબંધ.	અવસ્થા.	તીકા.	
૧. ક. ર. નાનજીઆણી.	... કુચ્છી ભાષા પ્રવાહી.	નાકબુલ.	૧.	
૨. કુ. ભો. દીવડીયા.	... હિંદુસ્થાન ખાતે જોકે ભાષા.	૧૦ મિનિટ.		
૩. કુશવજી બપરામ.	... કાઠી આદી.	નાકબુલ.		
૪. ગણેશજી જોશભાઈ.	... કહેવત કોળની અવસ્થાકતા.	વાંચેલો ગણી લેવો.		
૫. છ. વિ. રાવળ.	... મરહુમા સિદ્ધ લોકોની બોલીનું વ્યાકરણ.			
૬. મદદાકર નાગર.	... ગુજરાતી ભાષાની ભેદભૂમિ.	નાકબુલ.		
૭. " "	... સમાજ વિષે.			
૮. મનસુખ ર. મહેતા.	... ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ.	૧૫ મિનિટ.	૨.	
૯. મનસુખ કી.	... જન સાહિત્ય.	૧૫ "	૩.	
૧૦. મો. રં. મહેતા.	... કોઈયાવાડી કહેવતો.	નાકબુલ.		
૧૧. મો. શારદા મહેતા.	... ભાષાની ઉત્પત્તિ.	૧૫ મિનિટ.	૪.	
૧૨. રં. સિ. મહેતા.	... ભાષામાન્યતાનાં	નાકબુલ.		
૧૩. ક. મો. અવેરી.	... કટલાક ફારસી શબ્દો.	વાંચેલો ગણી લેવો.		
૧૪. ન. ભો. દીવડીયા.	... ભરતખંડ ખાતે જોકે ભાષા.	૪૫ મિનિટ.	૫.	

વિભાગ ૬

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૪૪. આવમાવ મોદી	ગુજરાતી બાસમા મુનાગે	નામ્બૂન	
૪૫. ચં ન પડ્યા	કુનિરમિટિમા ગુજરાતી	૧૫ મિનિટ	૨૬
૪૬. મિ ત્રિ માંડ	ગવણીની મામાન્ય ચર્ચા	૧૫ "	૨૫
૪૭. કા પ્રા ઉપાધ્યાય	શ્રી કલ્પન	નામ્બૂન	
૪૮ છગનનાન ગુ કાજી	માન વિગમ	૧૫ મિનિટ	૨૬
૪૯ પિનાકી મ. દેસાઈ	પ્રમા નાદિત્ય અને ગવણી	૨૦ મિનિટ	૨૭
૫૦. અ. સૌ રમીનામોરી	મામાઓને ગવણી	ના કલ્પન	
૫૧ હા. મા. ભટ્ટ	નરી ગુજરાતી વાચન માગા	માચેતે ગણી તેવો	
૫૨ કા. નિ. મહેતા	શિક્ષણ અને શિક્ષક	૨૫ મિનિટ	૨૮
૫૩ ગ. સ્વ. જ્ઞાનલક્ષ્મી	મનની કેગવણી	ના કલ્પન	
૫૪ કુમારી શ્રી લીનાગા	શ્રી કેગવણી અને જોગનપદો	૧૦ મિનિટ	૨૯
૫૫. પુતળાબાઈ કાનગજી	શ્રી શિક્ષકની જોગ	નામ્બૂન	૨૯
૫૬ હાથીબાઈ હા. ચાંચી	શ્રી ગવણીમા માહિત્ય	૧૦ મિનિટ	૩૦
૫૭ ગ. સ્વ. ચંદ્રભાગા	શ્રી ગવણી	૨૦ "	૩૧
૫૮. મિસિસ જ. કોઠાવાગા	શ્રી જાતિનો ધર્મ	૧૦ "	૩૨
૫૯. મૂ. દ. શાંચી	કેગવણીનું અ સાધન્ય	વાચેતો ગણી તેવો	
૬૦. અ. મા. વિજ્ઞાનલક્ષ્મી	આકુનિ કેગવણી	નામ્બૂન	
૬૧ અ. મા. ઇંદુભતી	શ્રી કેગવણી		
૬૨ મિસ મેઘશી	જના-મા અપાતી અપા કેગ	૧૦ મિનિટ	૩૩
૬૩ ક. વ. ભટ્ટ	વણી		
	મૃગુ સ્વ શિક્ષક		૩૪

વિભાગ ૬

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૬૪ નનામો	ગવણીની વાંચા	નામ્બૂન	
૬૫. મ. દલપતરામ ખુખર	મુદ ૭ મા ગર	૧૫ મિનિટ	૩૫
૬૬ રેવ દા. જ્યો. પી. તેજ	મુમનાની પટેનાના સિ	"	૩૬
૬૭ હી. ત્ર. પારેખ	ગુજરાતના દિવાનમા સિ	૧૫	

કર્તા.	નિર્ગંધ.	વ્યવસ્થા.	
૬૮. વ. પો. શેડ.	... સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણિ.	૨૫ મિનિટ.	૩૭.
૬૯. હ. ઝવેરી.	... સ્ટાંપ સાહિત્ય.	ના કબૂલ.	
૭૦. ન. કે. દેસાઈ.	... ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.	૧૫ મિનિટ.	૩૮.
૭૧. દા. હી. જમડ.	... સીવાણી સંબંધી.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૭૨. કેરીમ મહમદ ખાસ્તર.	... શેખ સાદીનું સોમનાથનું વર્ણન.	ના કબૂલ.	
૭૩. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી.	... કહાનડે પ્રબંધ.	૨૦ મિનિટ.	૩૯.
૭૪. ખરજોરજી અ. ઝેન્ડી.	... ગોપનાથ વજીરે.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૭૫. હુર્ગાશંકર હ.	... મહુવાનું મધપદાત્મક વર્ણન.	ના કબૂલ.	

વિમામ ૭.

કર્તા.	નિર્ગંધ.	વ્યવસ્થા.	
૭૬. જ. શં. દેસાઈ.	... ધર્મનું રહસ્ય.	ના કબૂલ.	
૭૭. મહાકર નાગર.	... વર્ષ અને શિલુસુ ફ.	"	
૭૮. ને. શ્રી. જ્યોતવાલા.	... શિલુસુફિનો દિનાચો.	"	
૭૯. ગ. સ્વ. મુલોચના દેસાઈ.	... સ્ત્રી ધર્મ.	૧૦ મિનિટ.	૪૦.
૮૦. અમરત જયરામ.	... સ્ત્રી ધર્મ.	ના કબૂલ.	
૮૧. હુર્ગાશંકર કવલરામ.	... નાદસહિતાની પ્રથમ અમરત વિવરણ.	૨૫ મિનિટ.	૪૧.
૮૨. અણિશંકર લીમલ.	... આપણી પુ.	ના કબૂલ.	
૮૩. રા. બ. લક્ષ્મણાઈ પ્રાણ-વલ્લભદાસ.	... શુદ્ધદેવ સિદ્ધાંત.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૮૪. અ. સૌ. મુશીલા દેસાઈ.	... પુત્રી પ્રતિ માતા.	ના કબૂલ.	
૮૫. નારણજી કેશવજી.	... શિવ વિષ્ણુનો અભેદ.	"	
૮૬. અ. સૌ. માલિની.	... સ્ત્રીઓનો ધર્મ.	"	
૮૭. અ. સૌ. હરિસુખગારી મહેતા.	... હિંદુ ધર્મનો ઉદય.	"	
૮૮. શં. શિ. મહેતા.	... ગૌરી પૂજ.	૧૦ મિનિટ.	૪૨.

૬. બીજી બેઠક—સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠક તા. ૨૪ અક્ટોબર રવિવારે થઇ તેમાં સ. રા. કેશવલાલ ગિરિધરવાય ત્રિવેદી, ગુવામગાય વગેરેમાં છાયા, પ્રેમદાસ હરિલાલ ભટ્ટ, અને ત્રણ મંત્રીઓ હાજર હતા. તેમણે નવા આવેલા ઓગણીસ નિમંત્રો વિશે વિચાર કરી કુલ ૧૦૭ નિમંત્રોમાંથી (૪૨-૨+૭-૨=) ૪૫ પરિપક્વ આગળ વાંચવાના ઠગવી તેમના વખત અને અનુક્રમને માટે વ્યવસ્થા કરી, જે તેમણે પ્રમુખ સાહેબને પોતાની બેઠકનો રિપોર્ટ મોકલીને જણાવી.

સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાક્ષરલાલ દેમાણ,

એમ. એ., એલએલ. બી.,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ, કલ્યાદિ, કલ્યાદિ,

અમદાવાદ.

મેહેરખાન-સાહેબ,

સપ્ટેમ્બર તા. ૧૭-૧૮ મીની સાક્ષર કમિટિની બેઠકના કારણે ૭ ની રૂએ તા. ૯ મી અક્ટોબર સુધી અને તે પછી પણ આવેલા નિમંત્રોની તપાસ કરી તે સંબંધે નીચે-પ્રમાણે સૂચવીએ છીએ.

વિભાગ ૧.

ક્રમાં.	નિમંત્ર.	વ્યવસ્થા.	
૮૯. રૂમણભાઈ મ. નીલકંઠ...	ગુજરાતી બાપાનો આરબ.	૧૫ મિનિટ	૪૩.
૯૦. ગણપતરામ અ. ત્રવાડી...	ભાષા અને વિચાર.	૧૦ ,,	૪૪.

વિભાગ ૨.

ક્રમાં.	નિમંત્ર.	વ્યવસ્થા.		
૯૧. કવિ પીંગળદી, ... કુચ્છાસંકર ધોળકિયા ... કેશવજી નવરામ, ... કવિ વાલજી ...	બુદ્ધી ગારજી કવિતા.*	આવેલો ગળા લેવેલ		

*આ ચાર પાસેથી જુદી જુદી આવેલી ચાલુ કવિતા સુગમતાની ખાતર એક વિષય તરીકે ગણવામાં આવી હતી.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૨. મે હનલાલ કે. ગાંધી. ...	ગુજરાતી ભાષા વિશે કથા વિચાર	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૩. જનમસકર મ. ધુચ. ...	કાઠિયાવાડના રાજવંશી અથ- કર્તાઓ.	૧૦ મિનિટ.	૪૫.
૯૪. શામસુલહકમા છ. જ. મોદી.	સોને ભગત.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૫. ફકીરચંદ કે. લાલન. ...	ગુજરાતી ભાષા વિકાસ બણી સૂચનાં	"	

વિભાગ ૩.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૬. ગણપત ગો. ખર્ચે. ...	પિંગળ અને સંગીત ઉપરના અંધમાયી પ્રકરણો.	ના કબૂલ.	
૯૭. ગંગારામ ભી. આચરેકર	મંગીતની આવશ્યકતા.	૧૫ મિનિટ.	૪૬.

વિભાગ ૪.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૮. વજીરામ મોતીરામ ...	ખાતર.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૯. જીવનલાલ વિ. રાવળ...	સરસ્વતી શાસ્ત્ર	"	

વિભાગ ૫.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૧૦૦. સી મેધન. ...	જોડિંગ સ્કૂલો	૫ મિનિટ.	૪૭
૧૦૧. મિસિસ માણિકબાઈ ધડિ- યાળી	મંગીત રાહરશમો.	ના કબૂલ.	

વિમાય ૬.

ક્રમાંક	નિમિષ	વ્યવસ્થા.	
૧૦૨. પુત્રોત્તમ વિ. માવજી	આપણા અંતિદામિક માહિત્ય	૧૫ મિનિટ.	૪૮.
૧૦૩. સમુદયમા જીવે મેલી. ગ્રે બન્ને-જી એ એન્ડી	} પાસો અંતિ	સમેતો મણી લેવો	
૧૦૪. સમુદયમા જીવે મેલી.		૧૫ મિનિટ.	૪૯.
૧૦૫. કેવલ રા. ભાંગર	મેસાના નાપાએ, વવબી મમ્મો, અને વડનમના નામને	સમેતો મણી લેવો	
૧૦૬. ભવાનીચકર ઈ. શુભ	કાન્ધિ અને મંગલચાર		
૧૦૭. દિનચા પે. ધરિયાગી..	માગી આપોએ ઈન્ના	ના કમુલ	

૨. ગ ર નયુગમ મું-જી શુકલે સાક્ષર કમિટિ એ એમને આપેતો વખત
જોડો મણી પોતાનો નિમિષ પાડો ખેંચી લીધો અને નજરમાથી થી લીલાબા એ
પોતાને મનેલો વખત ખુશીથી હોડી દીધો એટલે પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની કલમ
૬ હીમા મણીવેલા પાસ નિમોમાથી માત્ર બેને જા- કરીને કમિટિ નવા આવેલા
નિમોમાથી સાતનો સમામ કરી રખે છે (જુઓ પરિચિત અ) † રાજકોટ
તા. ૨૪-૧૦-૦૯.

લી સેવક,

કેશવનાન વિ ત્રિવેદી

દિવાલ માધવજી ભઠ

બલવન ૧૫ કલ્યાણના ઠાકર

ભાતુતખના નિરુદ્ધના મહેતા

બલવન ૧૧ વજેચકર હાયા

* એ બે પાસેથી જુદી જુદી આવડી મુમનાની ખાતર એક વિષય તરીકે
મણવામા આવી હતી

† રા ન ગુલાનના વ હાયા કમિટિની બેઠકમા હાજર હતા પણ બીજો
દિસે તેઓ જામનગર ગયા તેથી તેમની મહી લઈ સમજ નથી આ પરિચિત

૭. ત્રીજી અને ચોથી બેઠકો. સાક્ષર કમિટિની ત્રીજી બેઠક તા. ૨૭ અક્ટોબરની સાંજે પ્રમુખ સાહેબના નિવાસસ્થાનમાં એટલે કે ભાવનગરને ઉતારે મળી તેમાં રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરાયજી, ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી, રા. બા. બાળસંકર ઉમિયાસંકર ત્રવાડી, ચમસુલદેવભાઈ જવણજી જમશેદજી મોદી, રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ ભાવજી, રા. રા. પ્રભાસંકર દલપતરામ મટણી, મિ. શુભામહા-મ્મદ બાવામીયાં સુનશી, મિ. અલારખિયા શિવજી, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહન-

પ્રમાણે પરિપક્વતા કાર્યક્રમ છાપવામાં આવ્યો હતો. અને પરિપક્વ વખતે સૌને વહેંચ્યો હતો. પણ પછી બીજા ત્રણ નિબંધ આવ્યા. (૧૦૮) પ્રો. આનંદસંકર બાપુભાઈ કુવ, (૧૦૯) રા. રા. રૂપચંદર ઉદયચંદર ઝોઝા, અને (૧૧૦) મિ. રૂપતમજી પી. કરકરિયાના; રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ કુવ, અને રેવરંડ ડાક્ટર ટેલર પરિપક્વતાં આવી ન શક્યા એટલે તેમના નિબંધો “વાચેલા ગણી લેવા” માં આવ્યા; અને ‘નર્વો વાચનમાળા’ તથા “યુનિવર્સિટીમાં શુજરાતી” ના વિષયોની ચર્ચા ઉડી જતાં કાર્યક્રમમાં બાબત ફેરફારો પણ આવડ્યક થયા. એટલે અહીં એ ન, છાપતાં જે કાર્યક્રમ પરિપક્વતાં પળાયો તે પરિપક્વતા પ્રકરણમાં આપેલો છે.

આ નિબંધોમાંથી આંક ૯૨-૯૫-૧૧૧ અને ૧૦૭ ના નિબંધો વિલાયતથી આવ્યા હતા. એ વિષે જુઓ પરિપક્વ પ્રકરણ. રા. રા. ગણપતલાલ મહેતાનો “બી આવા” ઉપરનો નિબંધ પણ વિલાયતથી આવ્યો હતો. પરંતુ તેના કંતો પોતે પરિ-પક્વ મળતાં સુધીમાં અહીં પાછા ફર્યા હતા અને પરિપક્વમાં પણ હાજર હતા. સા-ક્ષર કમિટિના કસ્ટોડિયન ૪ ની રૂએ આ બેઠક વખતે એક રા. રા. દેવદત્ત ભાંડારકરના નિબંધ વિષેજ વિચાર કરવો પડ્યો હતો. છ સભાસદોમાંથી જે સભાસદોને એ અમુક કોગની લાગણી દુઃખાવે એવો લાગ્યો હતો; પણ તે પરિપક્વ આગળ વંચાય અને પરિપક્વતા નિબંધ સંગ્રહમાં આપવામાં ન આવે તો તેને “ના કબૂલ” કરવાની જરૂર નથી, એમ હવે સભાસદો એકમત થઈ શક્યા હતા.

પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની કલમ ૪ માં મત્રીઓ તથા રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠા-ભાઈ બક્ષી ઉપર નાખેલી ફરજ વિષે મત્રીઓએ આજ તારીખે પ્રમુખ સાહેબને કોગણ લખ્યો હતો. તે નીચે મુજબ —

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,
એમ. એ., એલ.એલ. બી.

ત્રીજી શુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.
અમદાવાદ.

મેહેરબાન સાહેબ,

સપ્ટેમ્બર તા. ૧૭-૧૮ મીએ મળેલી સાક્ષર કમિટિના રિપોર્ટની કલમ ૧

લાલ ઝવેરીને કમિટિમાં ઉમેરવામાં આવ્યા, અને દિ. ૧૮ ઓગસ્ટના સાંસ્કૃતિક દેસાઈએ પ્રમુખસ્થાન લીધું એટલે ત્રીજી સાક્ષર કમિટિમાંથી વધીને એ “સંજ્ઞેશ્વર કમિટિ” જેવી થઈ રહી અને આ એક બેઠકમાં કામ પૂરું ન થઈ શકવાથી બીજી વાર તા. ૩૦ મી ઓગસ્ટનારે બપોરે મળી. આ બેઠકમાં બે કામ થયાં. પરિષદ આગળ રજુ કરવાની દરખાસ્તો ઘડવામાં આવી અને તેમાંની દરેકને રજુ કરનાર, અનુમોદન આપનાર, અને ટેકા આપનાર પસંદ કરવામાં આવ્યા બીજી સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠકમાં “નવી પાંચન માગા” અને યુનિવર્સિટિના “અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન” એ બે વ્યવસ્થા વિષયો માટે જે વ્યવસ્થા ઘણી ચર્ચા પછી થઈ શકી હતી તે ઉપર નોંધાઈ ગયેલી છે. એ વ્યવસ્થા પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકેલી હતી, તથા એ પ્રમાણેનાં પાંચ પાંચ મિનિટ લે એવાં કેટલાંક બાપલો બને વિષયો ઉપર આવેલાં હતાં. વળી તેમાંથી પહેલો વિષય પરિષદ આગળ રજુ કરવાની પ્રો. ભટ્ટને વિનંતિ કરવામાં આવેલી હતી જે તેમણે સ્વીકારેલી હતી; બીજા વિષય પરિષદ આગળ રજુ કરવાને માટે પ્રિન્સિપાલ સંમતતા, પ્રિન્સિપાલ ડુંકરમણસંકર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી, અને પિ. આનંદભાઈ ચિમનલાલ હરિલાલ એતાલવાડને

પ્રમાણે પરિષદના નિર્ણયોનો કામ પરિશિષ્ટ અ માં જતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવવાની અમે સૂચના કરીએ છીએ.

૨. કલમ ૫ મીના ફરમાન અનુસાર જ્યાં નિર્ણયોનો અમે ફરી વિચાર કરી લેયો છે પણ રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષીને તરફી આપવાની અમને ૧૯૩૨ ૧૮-જુલાઈ નથી.

રાજકોટ, તા. ૨૪-૧૦-૩૮.

વિ. સેવક,

બગવંતરાય ક. હાકોર,
લાલુચંદ્રભાઈ નિ. મહેતા,
બગવંતરાય વજેસંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

† જુઓ ઉપર ત્રીજી કલમમાં હાથેલા “સાક્ષર કમિટિ વિષે” ના કામગીરી પેટા કલમ ૪. સાક્ષર કમિટિ પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરી શકે અને પરિષદ વખતે ૧૯૩૨ પાંચ મોડું રૂપ—સંજ્ઞેશ્વર કમિટિનું કે જુદા જુદા વિષયોને માટે તે તે વિષયોના નિદાનોની સંજ્ઞેશ્વર કમિટિઓ એમાંથી રની ચકાવ એવું—ધારણ કરી શકે એવો ધરાવો મૂલવી હતો.

‡ ૧૯૩૨માં પ્રિન્સિપાલ સંમતતાએ કરેલી સૂચનાઓ નોંધવા જેવી છે, જે માટે જુલો પ્રકરણને અને પૂરવણી.

અનુક્રમે વિનંતિ કરાયા આવી હતી , પણ બીજા કર્તવ્યોની રોકાણને લીધે એ ત્રણમાથી એકે વિનંતિ સ્વીકારી શક્યા નહિ. ગ્રેફમર આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્વારા પણ પત્રવિદ્યા આવી શકશે કે નહિ, એ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી અનિશ્ચિત હતું પણ તેઓ આવી શક્યા અને ગળજેટલા પગ મુ.યો કે તરત જ એ વિધવાની દાખલની સાથે એ વિધવા એમને સોંપવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ મજબૂત કમિટિમાં આખો વિધવા ઉપરિચિત થતા પાછા એ પક્ષજણાવા અને છેવટે ધડીએ એમજ ઈર્ષ્ય કે વાચનમાંના માટે પરિપક્વ એક કમિટિ નીમે તથા બંને બાબતના ઈરાન પ્રચુપ્ત પોતે રજૂ કરે.

૮. સાક્ષર કમિટિની આવશ્યકતા. સાક્ષર કમિટિ રિપોર્ટી હકીકત આ પ્રમાણે વિસ્તારથી આપનામાં આવેલી છે, તેનો એ હેતુ છે કે એવી કમિટિની આવશ્યકતા રિપે પ્રજાને મત બાધાને માટે તરફિતકર્તે બદલે બનેલી હકીકતોનું સાબત મળે એકસો દશ નિમિષની પ્રજા સ્વીકારે એવી વ્યવસ્થા એવી કમિટિ વગર માત્ર રથાનિક નિહાનોથી શી રીતે થઈ શકે ? સાહિત્યરિપવક મોટા પ્રબલકીય વ્યવહાર પ્રજોમાં કંઈ દિશામાં કેમ ડગલા ભગવા તેનો નિકાલ એવી કમિટિ શિવાય કોણ શરૂ મારી શકે ? આ વખતની સાક્ષર કમિટિ પરિપક્વનિભાગની નિરૂદ્ધ મધ્ય અને દિ બા અબાલાતે પરિપક્વના આનંદમાં કરેલા બાપુમાં પરિપક્વનિભાગ કરવા કે કેમ તે વિષે તટસ્થતા દેખાડી, તથાપિ પરિપક્વના ત્રણ દિનસત્તા અનુભવને અંતે પોતાના પરિસમાપ્તિના બાપુમાં એમણે પોતે ભવિષ્યમાં પરિપક્વનિભાગ કરવા જ જોઈએ એ મતનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો ત્યારે હવે એથી કે પછીની કોઈ પત્રવિદ્યા આ બાબતનો નિર્ણય આની કમિટિ વિના બીજા કંઈ રીતે થઈ શકે ? પરિપક્વના હિતેચ્છુઓએ આના સવાલો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવાનો છે બેશક, જુદા જુદા સ્થળોના આગેવાન નિહાનોની કમિટિ નીમવામાં મુશ્કેલી છે , આની કમિટિને પોતાનું કામ કરવામાં પણ મુશ્કેલીઓ આવે છે અને નિહાતાની હાલની સ્થિતિમાં એવી કમિટિ નીમતા જ એના રિપે અનેક ચર્ચા-કુચર્ચાની ઝાપાઝાપી આવી શકે છે તથાપિ એકદરે કારોબારી કમિટિ માને છે કે સાક્ષરકમિટિ નીમવાથી આ પરિપક્વને મોટો લાભ થયો એમ અનુભવે મિદ્ધ કરી આપ્યું છે અને એ કમિટિના પ્રથમથી થયેલા સભાસદોમાંથી બહાર ગામના રા ગ કેશનનાન હુવદરાય દ્વારા, આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્વારા, રમણભાઈ મલીપતરામ નીનકક, રાત્તાભાઈ ખીતાબરદાસ દેરાસરી કૃષ્ણરામ સોગાનાથ દીનટિયા, સાંકળચંદ જેઠાનાથ શાહ, ઉત્તમગાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, જેકિસનદાસ જેઠાભાઈ કલેખા, રજુગતગમ વાનાભાઈ મહેતા, હમનલાલ હુરિલાલ પડયા, હુનિનાન માધાજી ભટ્ટ, વરાબદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ, કૌસિકરામ વિદ્યહરગમ મહેતા, હાથીમજી હુનિશિર શાલી, હિમતલાલ ગણેરાજ અભરીઆ, કલ્યાણનાથ જેઠાભાઈ બલી, મનમુખ દીગતચંદ મહેતા, અને ત્રિન્સીપાન સંજીવનાએ સાક્ષર કમિટિનું કામ જે ઉત્સાહ અને આત્મબોગથી કરેલું છે તેને માટે કારોબારી કમિટિ તેમનો અંત કરણપુરન આભાર માને છે.

પૂરવણી.

“ યુનિવર્સિટીના અધ્યાસક્રમમા ગુજરાતીના સ્થાન વિષે પ્રિન્સિપાલ
સંજ્ઞાનાનો અભિપ્રાય ”

I had not read that portion of your આજ્ઞાન [કોર્પસ પરિષદને વિષે આજ્ઞા નોંધાતું સિદ્ધ] dealing with the subject of further recognition of the Vernaculars by the University. I find I am in general agreement with your view. As to my own particular ideas on the subject I may mention that the following change might be introduced without any conceivable objection being urged by enthusiasts for any other subjects or ideas viz, two optional papers (at the B A) in Gujarati Marathi and Kanarese to take the place of two optional papers in any of the present recognised Second Language. This would amount to driving in the wedge a little further at the M A end. And the plan seems quite practicable and possible. Some of the books prescribed for the M A, the more typical and easier ones, might be brought down to the B A, thus leaving scope for greater specialisation in the higher examination. We might for instance have three subjects to form the basis of the papers viz, grammar and history, a classical poem and a little modern prose. As you know Macdonell's (or Monier Williams's) Sanskrit Literature is prescribed at the B A and Crutwell's History of Roman Literature has been recommended for the Latin language at the same examination. Again the ભગવદ્ગીતા used to be prescribed as a text book in the optional, it has now been altered to Shankar's or Ramanuja's Bhashya. I have no knowledge of classical Gujarati poetry. But I am quite sure that a work equivalent to these could be easily found and that its study, besides helping the language study would have a good basis for general morality as well as for the peculiar doctrines of the Hindu faith. In Marathi, at any rate the old poets Shridhar and Mukteshvara have some Vedantic poems and Vaman has a સમસ્તકી translation of the Gita. Lastly we may have something in prose to replace say વાણ in Sanskrit or Tertius in Latin. Generally students taking up Sanskrit (in which subject they have the compulsory paper) will take up these language. But we need not place any restriction. A Gujarati Hindu or Parsi taking up Persian or even French may be allowed to appear in Gujarati for his voluntary second language papers with profit to himself and great gain to the study and extension of use of our language.

In other examinations we may possibly begin by having composition papers in the Vernaculars. But the courses at the P. E. and Inter, are so lengthy and the subjects so numerous, that this would become a great burden unless some compensating course of study were taken off. Otherwise, your scheme of having an Essay as an extra subject, carrying a separate certificate, is a good one.

પ્રકરણ ૪ થું.

મદદર્શન: સામાન્ય હેવાલ

૧. પ્રાથમિક મદદર્શન કમિટી—ઇડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસની કસકતામાં થયેલી હોય તેટલું દરમિયાન ઉચોગધધા અને કૃષિને લગતું પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું હતું તેના કેળવણીવિભાગમાં ખુંખાગાની જાણીતી ખુંખીય સાહિત્ય પરિષદે બામ લઇને ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતી વસ્તુઓનું એક રમણીય પ્રદર્શન ભર્યું હતું આપણી ખીજ સાહિત્ય પરિષદ ખુંખાઇમાં ભરાઇ તે પ્રસંગે રા રા કેશવભાઈ હુપ્પદરાય કુવે પરિષદના પ્રમુખસ્થાનથી જે અનેકાનેક કસબો હુપાડી લેવાની સચના કરી હતી તેમાં વિલાવિવચક પ્રદર્શનો ભરવાની સચના પણ હતી, અને એ વખતે કેટલાક અધિકારી અને અધ્યક્ષિદેશના પુસ્તકોનું એક નહતું પ્રદર્શન પણ બ વામાં આવેલું હતું વડોદરામાં મળેલી જૈન પરિષદમાં કેટલાક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા હતા જૂન ૧૯૦૯ માં ભાવનગરમાં લાની શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સભાના પ્રમુખ રા રા કુંવરજી આણુદજી શાહ સાથે વાતચિત કરતા અને તે પછી ખુંખાઇના રા રા મનસુખલાલ રનજીભાઈ મહેતા સાથે કામળપત્રો ઉપરથી કારોબારી કમિટિના સંયુક્ત મંત્રી રા રા બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને કઈક વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો હતો કે ત્રીજી પરિષદને અગે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું માયે લેવામાં આવે તો જૈન પરિષદો અને જૈન સંઘોના આગેવાનોની નાચીન તાનપત્રો અને ગ્રંથો મેળવવામાં મદદ મળી શકે ખરી શમ્ભુલજીમાં જીવજીજી જમશેદજી મોદીના ગ્રંથો અને તેમની સાથે કામળપત્રો ઉપરથી માત્ર ૫૪૫૫ રૂપિયા કે પાસની કોમના ઇતિહાસને લગતા પછા પ્રાચીન સાધનો સુચવસ્થિત સ્થિતિમાં નાચીરી અને ખુંખાઇના જુદા જુદા ખાતાઓમાં જળવાયેલાં હતા રાજકોટમાં વૈદ્યસન મ્યુઝીયમમાં સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતી પ્રાચીન વસ્તુઓનો એક મારો સમૃદ્ધ વિદ્યામાન જ હતો, અને કાર્તિકાસના જુનામદ ભાવનગર આદિ કેટલાક જગ્યાના પ્રાચીન વસ્તુઓના સમૃદ્ધ એવા તથા હતા, જેમાંથી થોડી થોડી યોગ્ય વસ્તુઓ મેળવવાને માટે રાજ સાહે-

ખોના આશ્રય અને સહાનુભૂતિની જરૂર અપેક્ષા હતી. જાણી વર્તમાનપત્રોમાં ચાલી રહેલી ચર્ચાને લીધે આ ત્રીજી પરિષદ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જાણીતી થવા પામી હતી, એટલે પ્રદર્શન ભરવાની વાત જાહેરમાં સુકાનાં ગુજરાતના વિદ્વાનો, અધ્યક્ષશ્રીઓ, જાહેર સંસ્થાઓ આદિ પોતાની મેલે મદદે આવી પોતા પાસેની સીને પ્રદર્શિત કરવા આપે એવો પણ સંભવ હતો અને પૂનાની રૂઝન કાર્યજનના પુસ્તકાલયમાં તથા સુબાઈના ગ્રેડ સાયેજ ગ ગ પુસ્તકાલય વિશ્રામ ભાવન પામે પ્રાચીન પુસ્તકો અને ઐતિહાસિક વસ્તુઓના મોટા અને કિમતી મંચરો હતા, જે મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી નડવાનો સંભવ નહોતો. એટલે કારોગારી કમિટિની ચોથી મેટીને બીજો દિવસ એટલે કે શનિવાર તા ૩૦-૭-૧૯૦૯ ને ગજ ગ બપોરનાય ઠાકોરે પરિષદની માથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું એક પ્રદર્શન ભરવાનો મતમાં ઉપસ્થિત કર્યો. એ વિષે મતમેદ અને વિવાદ થતા કારોગારી કમિટિએ ઠરાવ કર્યો કે—

પરિષદની સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું ઠરાવતાં પરેયાં કષ્ટ કષ્ટ સીને ક્યા ક્યાથી મળી શકે એમ છે એ તકી કરી, પ્રદર્શનનો જો ખર્ચ થશે તેના અસહ્ય માથે, પ્રદર્શન ભરવું કે કેમ તે વિષે તા. ૧-૮-૧૯૦૯ સુધીમાં રિપોર્ટ કરવાને માટે

૧. ગ. દક્ષપગમ ભગવાનજી શુકલ

૨. ગ. વસુભજી હરિદત્ત આચાર્ય

૩. બ. દુલ્લભજી ધગમી વે

૪. ગ. વેદુલીલાલ રણડોદામ બક્ષી

અને ગ. ગ. બલનતરાય કલ્યાણુગય ઠાકોર—મંત્રી,

એઓની પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિ નીમવામાં આવે છે.

૨. પ્રાથમિક કમિટિનો કાર્ય—આ પ્રાથમિક કમિટિ તરફથી તા. ૧૨-૮-૧૯૦૯ નો લખેલો એક અગ્રેજી કાર્ય કાર્યાવાસ ગુજરાતના દેશી ગાંધોના દિવાન સાહેબો, અને ગુજરાત કાર્યાવાસના પુસ્તકાલયો, વિદ્વાનો, કર્તાઓ, કર્તાઓના વાગસો, સાહિત્યગમિક મંથાઓ અને જૈનભંડારો તથા સેવાના જાહેવાનો આદિ મળીને આશરે સો મળામે મોકલવામાં આવ્યો આ કાર્યનો ગુજરાતી તરફનો નીચે પ્રમાણે—

“ માટે,

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ત્રીજી મેટી રાજકોટમાં ૪ મ ૧૯૦૯ ના અ-કોમરની તા ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ મી એ ભગવાની છે એ મેટીના પ્રમુખ તરીકે વડોદરા ગાંધીના વર્ણિત ન્યાયાધિકારી ચંદ્રને વાનપ્રસ્થ થયેલા દિવાન જડાદર અંબાલાલ સાકરવાલ દેસાઈ, એમ એ, એવએવ બી એઓને સુદી જાહેરમાં આજ્ઞા

■ અને પેગિવહના સત્કાર મહાના પ્રમુખ તરીકે જોડાના ને ના રાણી સાહેબને ચુટી કહાડનામા આવેલા છે

“આ પરિવહની સાથે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને પ્રાચીનકાળને લગતી વસ્તુઓ જેવી કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો, દસ્તાવેજો, મુદ્રાઓ, મિઠાઓ, તામ્રપત્રો, શિલા લેખો, વગેરેનું પ્રદર્શન બરતુ શકા છે કે કેમ એ વિષે કારોબારી કમિટિ નિચારમા છે અને નિર્ણય ક્રમતા પહેલા કમિટિ હાથે છે કે ઉપર જણાવેલી કેટલી અને કેવી ઉચ્ચ પ્રતિની વસ્તુઓ મળના સંભવ છે, તથા એ રાજકોટ આવે અને પાછી માનેકાને પહોચાડાય તેનો આશરે ટૂંકો ખર્ચ લાગે એમ છે, એ વિષેની ચોક્કસ માહિતી કમિટિને મળા શકે તો સારૂ પ્રદર્શન આશરે તા ૧૫ મી અક્ટોબરથી જોવી આશરે તા ૫ મી નવેમ્બરે બંધ કરવા નિચાર છે એટલે આપ જે વસ્તુઓ મોકલવા ધારો તે અહીં મોકામા મોકી તા ૫ મી અક્ટોબર સુધીમા અમને મળા જેવી જોઈએ ને કદાપિ કારોબારી કમિટિ આના પ્રદર્શનનું કામ માથે લેશે તો આના જાહેર લોકો પયોગી હેતુને માટે તેમને સોપવામા આવેલી આપની વિરલ અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓને ઠેકાણે રાખવાને તથા તેમનાં સાચવણુ અને સરક્ષણુ (housing, preservation and protection) ને માટે પૂરેપૂરી સતોપકારક વ્યવસ્થા કરવાનું તે વચન આપેછે.

“આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમા લેના કૃપા કરશે અને નીચેની વસ્તુઓમાથી આપની પાસે કંઈ કંઈ છે, અને ઉપર લખેલી મુદતને માટે એમાની મ્દ કંઈ અમને કૃપા કરી સોપશો તેનો જવાબ તાકીદે મોકાવામા મહેરમાની કરશે

૧ (ક) હસ્તલિખિત ગ્રંથો (સંસ્કૃત, ફારસી, પ્રાકૃત, ગુજરાતી) બધ્યા સાન અદર દર્શાવેલી હોય એવા અને વિ સ ૧૮૦૦ થી જૂના

(ખ) કાગળો વિ સં ૧૮૦૦ થી જૂના

(ગ) રાજ્યના કે કુટુંબના દસ્તાવેજો—ઇગિનશ, ગાયકનાડી, પેશવાઈ, મોમલાઈ, છત્તાઈ

(ધ) તામ્રપત્રો, મુદ્રાઓ રામઓ, રાણીઓ દિવાનો, સેનાપતિઓ, કર્તાઓ અને નામાકિત પુરુષોના હત્તાક્ષરો

(ચ) શિના લેખોની પ્રતિમૃતિઓ (rubbings) કે છબીઓ

“આમાથી આપની પાસેની જે કંઈ વસ્તુઓ આપ મોકાવાને રાજી હો, તેમની યાદી એ દરેક વસ્તુની ખરી સાન સાથે જવાબમા મોકલના મહેરમાની કરશે

૨ આપના તોરાખાના/સમ્રહમાના જુના સિફા જેના આપની પાસે એકથી વધારે નમૂના હોય તેના

આપ જે વિકાસો મોકલવા રાજ હો, તેની બને વ્યાજની છાપ મોકલવા કૃપા કરશે. આપની પામે એકજ નમુના દોષ એવા સિદ્ધ મગાવવાનો શુભો લેવાની કમિટિ હિમત ધરતી નથી.

૩. જે વસ્તુઓ આપ અહીં મોકલવાનું કરાવો તે ક્ષર રીતે મોકલવાનું પસંદ કરશે, તથા એ રીતે આશરે કેટલો ખર્ચ લાગશે, તે પણ લખી જણાવવા કૃપા કરશે. વળી, જે એમાની દોષપણ વસ્તુ આપ એની મૂલ્યવાન ગણતા દો, કે તેને આપની પસંદગીના માણુઓની માથેજ મોકલવામા સલામતી ધામે, તો એ મુજબ સ્પષ્ટ જણાવવાની મહેરબાની કરોજી. ”

૩. પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિનો રિપોર્ટ. પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિએ ઉપસા કાગળના જવાબો લેયા, રાજકોટ વોટસન મ્યુઝિયમ કમિટિની પરવાનગી મેળવીને પ્રદર્શન એ મ્યુઝિયમના મકાનમા જ ભરવાનું દુરમ્ત ધાર્યું, ખર્ચનો અડસટો કર્યો, અને તા. ૧૩-૯-૧૯૦૯ ને રોજ નીચેના રિપોર્ટ મળુર કર્યો.

મહેરબાન કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ અને સભાસદો ભેગ વિ. વિ. કે આપના તા. ૩૦ ૭ ૧૯૦૯ ના ઠરાવ અનુમાર અમે નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લખ્યો છીએ. આ રિપોર્ટ તૈયાર કરવામા અનિવાર્ય ઝરણુને લઇને વિલમ થયો છે તેને માટે ક્ષમા માગીએ છીએ.

૨. આપના ઠરાવ પછી જુદે જુદે ચત્રો પત્રો લખવામા આવ્યા હતા, અને તેમાના ધણાખરાના જવાબ આવી ગયા છે તે જોતાં સારૂ પ્રદર્શન ભરી શકાય તેમ એમ અમે માનીએ છીએ

૩. પ્રદર્શન ભગ્વા સારૂ વોટસન મ્યુઝિયમ અને તેમાથી આપણને જોઇએ તેટલી કેસો (cases) મળી શકે તેમ છે આથી પ્રદર્શનને માટે પૂરી સુગમતા થશે, અને એ સુગમતાને લીધે જ પ્રદર્શનની યોજના પાગ પાડી શકાય તેમ છે, એ અમારે વોટસન મ્યુઝિયમ કમિટિનો પૂરેપૂરો આભાર માનવા જણાવવું જોઇએ.

૪. ઉપથી સુગમતા મળવાથી પ્રદર્શનના ખર્ચ માટે મોટી રકમ નહિ જોઇએ એમ અમે માનીએ છીએ પ્રદર્શનનું ખર્ચ રૂ. ૭૦૦) માન્યો જેટલું થશે, એમ અમે ધારીએ છીએ, પણ જે આપ પરિવહના ફંડમાથી પ્રદર્શનને માટે રૂ. ૩૫૦) સાડા-ત્રણસો આપશે તો બસ થશે કેમકે

મિ. એચ ડી રેન્ડોલ માટે રૂ. ૫૦)

ગ. ગ. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્રે રૂ. ૫૦)

અને રા. ગ. કલ્યાણરાવ જેઠાભાઈ બક્ષીએ રૂ. ૨૫)

પ્રદર્શન માટે આપવા જણાવ્યું છે, અને આ ઉપગત બીજા મુદ્દરો તરફથી પણ રકમો ભરાશે, એમ અમે આશા રાખીએ છીએ અને તેથી આપ જે પરિવહ ૨૬-માંથી માત્ર રૂ. ૩૫૦) સાડાત્રણસો આપે તો સારૂ પ્રદર્શન ભરવામા હરકત આવશે નહીં, એવો અમારો મત છે.

૫. આ પ્રદર્શનને માટે આપ ખાસ કમિટિ નીમીને કમિટિને પૂર્ણ સત્તા આપશે તો અમારી ખાત્રી છે કે પ્રદર્શન વખતસર સારા પાયાપર ગોઠવાઈ જશે.

૬. અને છેવટે, આ વિષયમાં મિ. રેન્ડોલ સાહેબે આદિથી અંત સુધી જે ભાગ લીધો છે, મદદ કરી છે, અને સલાહ આપી છે, તે માટે અમે તેઓ સાહેબનો પૂરો આભાર માનીએ છીએ.

૪. પ્રદર્શન કમિટિ—તા. ૧૪-૯-૧૯૦૯ ની કારોબારી કમિટિની (પાંચમી) બેઠકમાં ઉપરો રિપોર્ટ રજુ થતાં તે ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ, અને અંતે નિર્ણય થયો કે—

આ રિપોર્ટ મંજૂર કરી પરિપક્વે અને પ્રદર્શન બરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે; પ્રદર્શન માટે પરિપક્વના કાળમાંથી રા. ૩૫૦) સાડાનજીસે દેવાનું ઠરાવવામાં આવે છે; પ્રદર્શનના ખર્ચ માટે તે ઉપરાંત જોઈતી રકમ ખાસ કાળાથી ઉધરાવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે; અને પ્રદર્શન માટેની કુલ સત્તા નીચેની કમિટિને આપવામાં આવે છે.

અ. ડી. રેન્ડોલ, એક્ઝામર, આઇ.સી.એસ., પ્રમુખ.

રેવરેન્ડ જે. એસ. સ્ટીવન્સન,

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,

રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય,

રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી,

રા. રા. વેણીલાલ રજુછોડલાલ બક્ષી,

રા. રા. હેતશંકર લક્ષ્મીશંકર બક્ષી,

રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,

રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલુરામ મહેતા,

અને રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ડાંકોર—મંત્રી.

૫. પ્રદર્શન કમિટિનું જાહેર વિનંતિપત્ર.—તા. ૧૨-૮-૦૯ ના કાગળથી શરૂ થયેલા પત્રવ્યવહાર ચાલુજ હતો; કેટલાંક રાજ્યો અને બીજા નહાના મોટા પ્રદર્શકોનાં વચનો આવી ગયેલાં હતાં; બીજાઓનાં આવવામાં હતાં, કાગળોમાં અનેકાનેક સવાલો પણ આવતા અને અવનવી સૂચનાઓએ મળતી હતી, જેમાંની કેટલીક તો સાહિત્ય અને ઇતિહાસવિષયક પ્રદર્શનમાં સ્વીકારી શકાય એવી પણ ન હતી. પ્રદર્શન જેવા મોટા કાર્યને માટે જોઈએ તેના કરતાં સમય પણ બહુ ટુંકો રહ્યો હતો, અને પ્રદર્શનને જેમ બને તેમ વ્યાપક તેમજ સુદૃઢ રૂપ આવવાની તથા એ મુજબ એનાં નજી નિર્ધારણ દરેક બાંધ વિષે પુરતી માહિતી આપી પ્રજામાં એકદમ પ્રસારવાની આવશ્યકતા હતી. આ કારણથી કમિટિએ તા. ૨૮-૯-૦૯ ને રાજ નીચેનું વિનંતિપત્ર જાહેર કર્યું અને અંગ્રેજી બંનેમાં જાપીને જાહેરમાં મુદ્રિત. દેશનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ

એ વિનિયમ પ્રકટ કરીને તથા એના તત્ત્વ ધ્યાન ખેંચીને પ્રદર્શનના કાર્યને સારી મદદ કરી

“ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રદર્શન.

“ ૧ ત્રીજી પરિષદને અગ્રે ઇતિહાસ અને સાહિત્યના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે

“ ૨ પ્રદર્શનના ત્રણ વિભાગ કરવા પ્રિય છે

“ પહેલો વિભાગ.

“ ૩ પ્રાચીન ચિનાતેઓ, તામ્રલેખો, મુદ્રાઓ, સિંજાઓ, અને તેના રશ્મિ, ફોટોગ્રાફો વગેરે

“ બીજો વિભાગ.

“ પ્રાચીન દસ્તાવેજો, રૂબાનો, ચોપડા, કાગળો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો, દુપ્પાખ્ય ગ્રંથોના છાપેલા ગુજરાતી ગ્રંથો અને ગુજરાત કાઠિયાવાડના કર્તાઓ અને નામાકિત સ્ત્રી-પુરુષોના હસ્તાક્ષરો તથા બીજા રસારસ

“ આ બંને વિભાગમાં પ્રદર્શિત થતા સોપાવલી વસ્તુઓની પૂરેપૂરી સભાગ લેવામાં આવશે, તથા પ્રદર્શન પૂરું થતા તે ખાનેકાને સહીસલામત પાછી પહોંચાડવા માં આવશે

“ ૪ પ્રદર્શન વિષેનો ઇચ્છેલ મન્યુલ્ક કામગીરીઓને ગમે મહિને મોકલેલો હોય તેઓને તથા બીજા જે સદગૃહસ્થો પામે ઉપર દર્શાવેલી વસ્તુઓ માધી કંઈ હોય તે સર્વને આ ઉપરથી નમ્ર વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પ્રત્યક્ષેના આ કાર્યમાં બનતી મદદ કરશે, અને પોતા પાસેની વસ્તુઓ નિઃશંકપણે મોકલશે

“ ત્રીજો વિભાગ.

“ ૫ હાથેના ગુજરાતી પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિની પૂરી કાપડો ઇલાકિ

“ વિવિધ વર્તમાન કર્તાઓ સદગત પત્રાઓના વાર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિના માત્રે, પુસ્તકસિદ્ધિનું કાચ દેશકિતાર્થ કરનાર તાજો, સંસ્થાનો અને મંડળો જે પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય ધ્યાનમાં લેનાર કંપનીઓ અને હાપખાનાઓ — સર્વને આ ઉપરથી નમ્ર વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાપોતાના પુસ્તક વર્તમાનપત્ર આદિની એક નકલ પ્રત્યક્ષેના આ કાર્ય વિનિતિ હેતુ મોકલવા કૃપા કરશે આ પ્રમાણે સર થયેલો મંત્ર

“ પરિષદનું પુસ્તકાલય

“ એ નામે અત્યંત નખસામાં આવશે અને પરિષદ તેની જાગૃત વ્યવસ્થા કરી રહેલા સુધી (પ્રદર્શન પૂરું થતા) એ કાંઈ જાહેર મસ્જા કે લાઇબ્રેરીને ખાંડના ટુકડા

તરીકે સોંપવામાં આવશે. આતું બહેર પુસ્તકાલય સર કરવાને માટે ભોટા માગવી અપોગ્ય નહિ ગણાય એન આતા રાખવામાં આવે છે. અને દરેક ભેટ મોકલનારને સુગમતાની ખાતર પોતાના પેકેટ ઉપર “પરિપદને ભેટની નકલો” એટલું લખવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

“૬. પ્રદર્શનના ત્રણે વિભાગની વસ્તુઓ આજથી પંદર દિવસની અંદર મળી જાય તો જ પ્રદર્શનના કામની સુગમતા થશે. માટે સૌને પોતપોતાની વસ્તુઓ બનતી ત્વરાએ રવાના કરવા નમ્ર પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે.

“૭. આ યાદી પ્રજાની જાણને માટે પૂરી છાપવા દરેક વર્તમાનપત્રને વિનંતિ છે.

૬. તા. ૨૮-૯-૦૯થી તા. ૨૩-૧૦-૦૯. તા. ૪-૧૦-૦૯ની કારોબારી કમિટિની (છઠ્ઠી) બેઠકમાં આતું પ્રદર્શન પ્રજાકીય કેલવણીનાં એક ઉચ્ચ સાધન રૂપ હોવાથી તે જોવા આવનારાઓ પાસેથી ગિરકૃષ્ણ થી ન લેવાનો ઠરાવ થયો. વળી પ્રદર્શનને પંદરેક દિવસ ખુલ્લું રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું, તથા તેને ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરવા માટે કાઠિયાવાડના એજન્ટ હુ ધિ ગવર્નર સાહેબને વિનંતી કરવા સાથે તેમજ તેઓને પરિપદ વિષેની સર્વ માહિતી આપવા માટે એક નકલનું ડેપ્યુટેશન નીમવામાં આવ્યું. તા. ૭-૧૦-૦૯ ના કાગળ (ઇ.સ. ૧૯૦૯-૧૦ ના આંક ૩૮) થી વોટસન મ્યૂઝીયમ કમિટિએ મહેરબાની કરીને મ્યૂઝીયમના મકાનમાં પ્રદર્શન ભરવા દેવાની તથા જોઇતી કોસો (conses) વાપરવા દેવાની પરવાનગી આપી. અને તા. ૧૧-૧૦-૦૯ ને રાજ મહેરબાન એજન્ટ હુ ધિ ગવર્નર સાહેબે ડેપ્યુટેશનની લખીકતથી વાકેફ થઇને પરિપદ તેમજ પ્રદર્શન પ્રતિ પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા કૃપા કરી. એટલે તા. ૧૫-૧૦-૦૯ ની (સાતમી) બેઠકમાં કારોબારી કમિટિએ ઠરાવ કર્યો કે મહેરબાન એજન્ટ હુ ધિ ગવર્નર સાહેબે સાહિત્ય પરિપદ તથા તેને લગતું પ્રદર્શન જોણવાનું કૃપા કરીને સ્વીકાર્યું છે, તેને માટે આ કમિટિ તેઓ સાહેબનો પૂરે પૂરો આભાર માનેછે, અને તે વિષેનો પત્ર આ ઠરાવની નકલ સાથે પ્રમુખની સહીથી તેમના પર મોકલવાનું ઠરાવે છે.

પ્રદર્શન જોણવાની તારીખ વિષેનો ઠરાવ પણ કમિટિની આ બેઠકમાં કરવામાં આવ્યો.

૭. વોટસન મ્યૂઝીયમમાં પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા—પ્રદર્શનને માટે વોટસન મ્યૂઝીયમના મકાનની મેડી પસંદ કરવામાં આવી. આ મેડી મ્યૂઝીયમની અંદર તેની ચારે દિવાલોને લગતાં એક ફરતા સળંગ વિશાળ છત્રાં (gallery) ના આકારની છે, તેમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણનો મળીને અર્ધથી વધારે ભાગ પ્રદર્શનને માટે ખાલી કરવામાં

આવ્યો પ્રદર્શનની વસ્તુઓ જેમ જેમ આવતી ગઇ, તેમ તેમ નહાની મોઢી દરેકની અપહ નોંધ લઇને તથા તેની પહોંચ આપીને તેને આ સ્થળે ગોઠવવામાં આવી વસ્તુઓ પણ ટપાલ અને આગગાડી મારફત, તેમજ અગલદારો, કારકુનો કે સિપાઇઓની સાથે, કે પરિવહમાં કે રાજકોટ આવતા ગૃહચોની માથે સંખ્યાબંધ આવવા લાગી, એટલે તેમને ગોઠવવાના કામમાં આઠ દસ દિવસ બેઠા ગયા તે જણાયા પણ નહિ. વોટસન મ્યુઝીયમના માગી લેનાર આવેના ઓ પણ પુરતા ન થયા એટલે (૧) 'પરિવહપુસ્તકાલય વિભાગ' નીમેને ઉપર (૨) વિરન ગોપેના પુસ્તકો, ક્લોઝોના હસ્તાક્ષરની નોટ બુકો, વગેરેની મોઢી મચના ખાડના કળાટોમાં, અને (૩) ફોસિલો (fossils) વગેરેની ખુણામાં ગોઠવવાની પડી પ્રદર્શિત વસ્તુઓની એક જોવી તેનીયે યાદી પ્રથમથી ઝાપના વિચાર હતો, તેથી જોનારાઓને મુગમ પડે, પરંતુ તેને માટે વખત જ ન રહ્યો દર-ધ્યાનથી જોના લાય-વસ્તુ આગળ તેવું ટુક વર્ણન લખીને મુકવા ઇચ્છા હતી, અને એવી વણીખરી વસ્તુઓના વણનપત્રો (cards) મુકવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ એ કામ પણ જેવું જોઇએ એવું અને સંપૂર્ણ કરી શકાયું નહિ હુકા વખતમાં અને બે થોડા સદાચમની મદદથી જે ઘડ ઘડ શક્ય તે સર્વ કૃતિએ કર્યું, અને તેમાં કેમ કેનેજના રા રા શ્રીપાદ કૃષ્ણ જોનારોની વિહતા, અનુભવ, અને અથાગ્રમને લીધે જ કૃતિ વિગત મેળવી શકી જુદા જુદા વર્ગની વિરલ અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓની મોઢી મખ્યા એકઠી ધરવામાં પ્રદર્શન જેવા પ્રયાસની કાયમની સફળતા છે અને તે વત્તા ઓઠા અધિમારના દુષ્ટો વતી ઝોઢી બારિકાથી જોઇ સ-એ પ્રમાણે જુદી તથાપિ પૂરે પૂરી જળવાય એ પ્રમાણે ચોસાઇથી ગોઠવવામાં વ્યવસ્થામંડાય છે, તે આવ્યા સમયની રચના રસિક પ્રેક્ષકને રજન પ્રે એ પ્રમાણે કરવામાં એના પ્રયાસની તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા પણ છે આ રચના પણ મોટે ભાગે રા રા થેનવેલમર, હવપત-રામ શુક્લ, અને પ્રોફેસર હાટના મન પ્રમાણે ધરવામાં આવી દાદર સહકાર સહકાર પ્રેક્ષકની નજર સામે પૂન તરફની દિવાને શિનાનેખોની પ્રતિષ્ઠિતિઓ અને દક્ષિણ (કોનોલ હોલ) તરફની દિવાને ગાયનાડ અને પેથાના વશદ્યો તથા પૃથ્વીનો જૈન મધના પ્રમાણેનો નમોગો આવી રહ્યા હતા દાદર પ્રેરો થના પ્રેક્ષક ઉત્તમભિમુખ થતા અને તેના જમણા હાથપરની દિવાન તથા જાના હાથપરની ખાઓમાંની મો (cases) જુદી જુદી આકર્ષક વસ્તુઓથી ભરત હતી સોમનાથની લગાઇ (૪ મ ૧૦૨૪) ની છેવટની એક દાણુ મધ્યન અંતિદામિ ચિત્ર પડિત હાથવાનનાની ખી, દિલીશાઇ હાથીદાત ઉપરની લઘુ પ્રતિમાઓ (miniatures) ઉપરથી કરેલી ગજપૂત વીરપુરુષો અને મોગન સુનતાતોની ખીઓ, તાનપન અને ભૂર્જપન ઉપર લખેના પ્રાચીન ગ્રંથોની મુશાબિત કેસો (cases), મિશ્રઓ જામનગરની ગાદીએ થઇ ગયેના મત્તર જામ સાહેબો, તે ના મોરખી હાથ માટેને મોખેનો જામ ચોપડો, તે ના રાજકોટ

કાંદેર સાહેબની 'પ્રતીષ્ઠામાર'ની પ્રત, રા. રા. કેલવનાન હર્ષદરાય ધ્રુવની વિ. સ. ૧૫૦૭ ની 'વમતવિનામ'ની સચિત્ર પ્રત, ઇસાદિ જન્મણા હાથ ઉપર ગોડવેલા હતા. ડાના હાથ ઉપર પહેલી ટ્રમમા જૂનાગઢ ગળે મોઢેલા છુદના અવશેષની પેગી, વરોદરા રાજે મોકળેના સચિત્ર મહાભારત, લાગનત અને ગીતા, અને રા. રા. પુર-પોત્તમ વિશ્રામ માવજી મોઢેના શિવાજીના હસ્તાક્ષર તથા નાના ફડનવીસના પાઠની ચોપડી હતા ખીજી અને ત્રીજી ટ્રમમા ગુજગતી અને જૈન પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો હતા, ચોથી ટ્રમમા પ્રાચીન હસ્તલિખિત મસ્કૃત ગ્રંથો હતા કેસો વચ્ચેની કમાનોના સ્તંભો ઉપર અને તે સ્તંભો અગ્રી નહાની કેસો ઉપર ખીજી પરિપદની છખી, ચાંદણીમી, ઉગર આચ્યમ, ત્રિશનાદેવી જૂના દસ્તાવેજો, રાગ રાગણીઓના શાસ્ત્ર અને પ્રજ્ઞાલિકાને વશ નર્તા કંઠપનાએ ઉપજાવેલા ચિત્રો, હારપ્રબધોના તખ્તા, ડેકન કોનેજથી આવેલો ચત્રરાજ, આદિ હતા અને ટ્રમેના હેઠળ પાટિયા ઉપર તામ્રલેખોના ફલકો ગોળેના હતા આ બધે હાર વચ્ચે યદને ઉત્તર છેડે આમે ખ્યારોમા બાધબલના વિરન ગુજગતી તરણુમાઓ (ગપેના) દિવાન રણુછોડજી, કાચગ્રેમી ફલપતરામાં પડિત જગનાનનાન ભક્ત લોગાનાય સુધારમ મહીપતરામ, શુરવર નવવરામ, અને શ્રીયુત મન સુખરામના હસ્તાક્ષરો, જૂના મગો અને તેમની પ્રતિકૃતિઓ, તથા રા. રા. પુરપોત્તમ વિશ્રામ માવજી તરફથી આવેલા પેશાદ વસ્ત્રો આદિ હતા સાથી સસ્કૃત ટ્રમ આગળ યદને નજાતા ઉત્તરના ખજુઆ ફેમિનો (Fossils) શિકાનેઓની પ્રતિકૃતિઓ મોડી આનતી વસ્તુઓ વગેરે સુઝેના હતા અને પાછા ફરતા જન્મણા હાથે મહેરા ઉપર એક ડેઝની ખીજા છેડા સુધી ઉંડપુરના મસ્કૃત કૃતિહાસની પ્રતિકૃતિના પાના જડી લીવેના જણાતા હતા તે ડાના હાથની ખાનોની દિવારો ઉપર છખીઓ, હારપ્રબધો, પ્રતિકૃતિઓ ઐતિહાસિક ઇગોની છખીઓ, દસ્તાવેજો આદિ હતા, તથા આમે દખણાદી ભૂતિ પગિ રહપુત્ત નમના મેને આની રજા હતા જે ઉપરના સાતસો આઠમો પુસ્તકો યથાર્થજા જોડને શ્રેષ્ઠક દાસ્થી પાઠો વળેલો હતો આ પુસ્તકોની વ્યવસ્થા અને યાદી રા. રા. જાનુમુખરામ નિર્ગુણગમ મહેતા કેશવરાવ બાખારાન દીનાદિવા અને દામોર વખતવજ માતરે ચાં હતા બધા કેસો અને ખ્યાદોને તાળા રહેતા ટેટનામે મીનમધે રાખનામા આનતા અને ઉપર દ્રવજા નજર રાખવાને માટે બે માથુમ તથા નીચે લગ પામે એક મધ્યમ રાખનામા આ પા હતા પ્રદર્શન તા. ૨૩-૧૦-૦૮ થી તા. ૩-૧૧-૦૮ સુધી છુડ રહ્યું તેમા પરિપદના ત્રણ દિવસ બાદ મતા બધા વખત જોનારાઓની મારી પેરે બીડ રહેતી હતી પરિપદના દિવસોમા પશુ ધણુ મમાગદો જુદે જુદે વખતે પ્રદર્શન રાખુ જોણુ જોઈ આન્યા હતા અને ત્રણેક વખત પ્રદર્શન પુરૂ વળેને માટે બધે મરી સ્ત્રીઓ પશુ જતારનામા આવ્યું હતુ શ્રેષ્ઠમો જુદી જુદી વસ્તુઓ વિશે માહિતી આપવાને માટે બહાઉદીન કોટેજ અને ત્રીજી ટ્રમેજોના તથા રાજમો મેન ટ્રેનિંગ કોલેજના છેલ્લા વર્ગના કેટલાક વિદ્યાર્થી

ચીઝો (જેમણે પ્રદર્શન ગોઠવવામાં પણ મદદી મહેનત લીધી હતી તેઓ) વારાફરતી દાખર રહેતા, અને સાને વિનયથી ખુલાખા કરતા હતા.

૮. રા. રા. શુકલજી લાપણુ.—તા. ૨૩-૧૦-૦૯ અને વિજયાદશમીને દિવસે-પરિપક્વતા પહેલાં પ્રમુખ ગોવર્દનરામની જયંતીને દિવસે—આ વાગે પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. આ પ્રમુખે મહેરબાન ઓગળા માટેખને પ્રદર્શન ખુલ્લું જાહેર કરવાની વિનંતી કરવાનું બાપણુ પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ મિ. એચ. ડી. જેન્ડોલ સાહેબે કર્યું જોઈતું હતું. પરંતુ આ પ્રદર્શનનું મારું પ્રત્યક્ષ છે અને તેમાં અંમલદારો ભાગ લે છે, તે અમલદાર તરીકે નહિ, પણ એ કાવ ખાટની પોતાની સહાનુભૂતિને લીધે કેવળ ખાનગી શૃંગારો તરીકે ભાગ લે છે એ દશીકત પોતે બાપણુ કરે તો રખેને કંઈ દબાઈ જાય, એવી યશાથી જેન્ડોલ સાહેબે એ કામ રા. રા. શુકલને સોંપ્યું અને તેઓએ એમનો શુકન માથે ચડાવીને નીચે પ્રમાણે બાપણુ કર્યું.

Mr. Hill, Your Highness, Ladies and Gentlemen

It gives me very great pleasure, to request you, Sir, to declare this Exhibition open. It is a duty which would have been much better undertaken by Mr. Rendall, President of our Exhibition Committee but it was his wish that I should do so; and I had no choice but to submit to his ruling, though in this instance it was certainly extra-judicial and could very well have been opposed.

The idea of holding this Exhibition originated with our energetic, I may say, enthusiastic Secretary, Mr B K Thakore, who thought that it would greatly advance the cause of literature if some at least of the valuable manuscripts enshrined in the Bhandars and other collections in Gujrat and Kathiawad, were brought out and exhibited in one place; and he therefore made the proposal before our Committee that we should hold an Exhibition in connection with the Third Gujarati Sahitya Parishad. But there were many difficulties and we do not know that but for the keen interest and valuable assistance of Mr Rendall and the sympathetic and prompt re-pose which we received from several quarters we should have been able to hold the Exhibition at all

One essential requirement for the success of our undertaking was the proper housing of the valuable objects sent for the Exhibition. We could never have obtained these objects unless we had been able to convince the owners that the Exhibits would be properly taken care of. This assurance

we were able to give because of the extremely generous way in which the Watson Museum authorities came to our help for which I take this opportunity to thank them sincerely

Our Exhibition is in no way a spectacular one. It is purely literary and meant for the student not for the mere sight-seer. We wish it had been larger and we had been able to tap several rich sources and to collect manuscripts, paintings, documents, coins, copper plates, inscriptions, rubbings etc on such an extensive scale as to fully represent the history, antiquities and literature of Gujarat. But we began very late. An exhibition of this kind is a difficult matter in any country. It is more difficult in India on account of the conservative ways and habits of those in whose possession exhibits appropriate to such an Exhibition are principally to be found. We have not therefore been able to make an ambitious collection. In some subjects, we must confess, the collection is very poor. For instance, not only have we been unable to obtain any memorials of the Gujarati authors of the earlier centuries, but we have got none even of authors who were alive until very recently, except a portion of the manuscripts of the late Kavi Dalpatram Dabhyabhai, a part of Mr Mahapatram Rupram's *સર્વજ્ઞ મહાકવિ* a few pages in the handwriting of the late Mr Nivalram and one or two others. We have received one valuable exhibit in this class, which though not a work in Gujarati, belongs properly to the literature of Gujarat. It is the manuscript of the celebrated *Pravin Sagar* and we have to thank for it the Thakor Sahib of Rajkot, in whose family it is a precious heirloom. In the coins section we have done well and might have done better, but we hesitated to accept many rare old coins which were generously offered to us because we had no apparatus to decipher them and we did not like to take the risk of such priceless objects being lost in transit. In the section of old manuscripts we have received some very valuable exhibits and also a larger number than we could have expected considering the short time at our disposal. For the success of this Exhibition we are indebted to the liberal help we have received from H H the Maharaja Gackwar H H the Rao Sahib of Cutch H H the Maharaja Sahib of Bhavnagar H H the Thakore Sahib of Morvi the Sheikh Sahib of Mangrol the Honourable the Director of Public Instruction, the Jain Sanghis and conferences of various places Mr Purshotam

Vishram Navji of Bombay Mr Ranchhodhbhai Uderam the doyen of living Gujarati authors Mr Jhaveri of Broach Mr Keshavlal H Dhrva, the Gujarati Vernacular Society, and others

Our sincere thanks are due to them all not only for sending the exhibits but also for sending them at such short notice I must here tender our special thanks to the Hon ble the Director of Public Instruction for allowing us the help of such an expert as Mr Belvelker Assistant Professor of Sanskrit at the Deccan College We have also received valuable contributions to our third section, though the notice given to the authors, editors and proprietors of Gujarati papers and public library bodies was very short

We have received in all about a thousand books which I believe is not a bad nucleus for a Parishad Library We wish that in time the Parishad Library will be representative of the whole field of Gujarati Literature and that every Gujarati work ancient and modern every newspaper, every pamphlet every magazine, will find a place in it May I suggest on this occasion that all publishers and authors proprietors of newspapers, magazines and printing presses will show public spirit and enrich the Parishad Library by sending one copy of whatever may be published by them hereafter

As I said before, Sir, our Exhibition is a modest one but we hope it will be viewed as an earnest of larger and more representative Exhibitions of this kind in future Ours is a mere beginning If we have directed the attention of Gujarati scholars to the wealth of materials which lie now scattered in different places if we have in this Exhibition brought to light some valuable manuscripts and historical objects of earlier centuries, if we have shown that the Government Educational Department, princes, great religious bodies and public and private libraries on being properly approached are prepared to give generous assistance we think we have not done badly, though our Exhibition may not be a great one We hope our successors will have more time at their disposal and will profit by our experience We hope that they will be able to collect better and richer material, from more sources than we have been able to approach, and that by focusing them in one place will be the means of inspiring our scholars and helping the growth of our literature

In conclusion, allow me to thank you, Sir, on behalf our of Committee, for evincing such sympathetic interest in our humble efforts. We are sure your presence here this evening will greatly assist the objects we have in view and for the furtherance of which we have held this Exhibition. I only wish that our successors will obtain the same sympathy and help from high Government Officials of their Province as we have been fortunate in obtaining here.

Ladies and Gentlemen, before I sit down I have great pleasure in announcing that we have just received from the State of Junagadh an exhibit which I am sure will be found generally interesting. It is the stupas relics of Buddha, similar to those recently discovered near Peshawar. We are much obliged to H. H. the Nawab Sirkab for sending them to our Exhibition.

I have now, Sir, to request to you declare this Exhibition open.

(૨૧ ૨૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭)

મહેરબાન દિલ સાહેબ, કાકો સાહેબો બાલુઓ અને ગૃહમ્યો,

આ પ્રદર્શન ખુલ્લું સુધવાની, મહેરબાન દિલ સાહેબ, આપને વિનંતિ કરતાં મને ધણો આનંદ થાય છે. આમારી પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ મહેરબાન જેન્ડોલ સાહેબ આ વિનંતી કરત તો વધારે યોગ્ય થાત, પરંતુ તેઓ સાહેબે મને પ્રમાણ્ય, અને મારે એમના સુકાદા (staff)ને આધિન થવું પડ્યું, અમર જો કે આ સુકાદા ના વિરમને કાપવાની સાથે નિસબત હતી નહિ, તેમ જો વિષે સામી દશીન કરનામા (to oppose) જગ્યે મુશ્કેલી પણ પડત નહિ.

આ પ્રદર્શનનો પ્રથમ વિચાર આપણા બાકોત બનકે ઉત્સાહી મત્રી મિ બી કે હજારને ખેડો ખુબરત અને કલિયાસના ખુલ્લું ખુલ્લું જાંડોરો અને મંચોમાં દાખી રાખવામા આવેલા પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો થોડા ધણા પણ બહાર આજ વાળામા સુકાદા અને એક સ્થળે પ્રદર્શિત થાય તો તેથી વિધા અને સાદિલને ધણો લાભ થાય એવું હોવાથી એમણે ત્રીજી ગુજરાતી સાદિલ ખુબિહને અંગે આપુ પ્રદર્શન ભગવાની સચના અમારી દારોબાગી કમિટીમા ગુ કરી પણ કમિટીને એ કામ ઉપાડવામા ધણી મુશ્કેલીઓ જોવામા આવી અને જો કદાચ મિ જેન્ડોલે એ બાબતમા અતિ ગમ લઇને જો કમિટી ગદ્દ આપી, તેમજ પ્રદર્શનની યોજનાને કેટલીક દિશામાંથી જો તરતિ સહાનુભૂતિથી વવાની લેવામા આવી, તેમાનું કશું ન બન્યું હોત તો અમે આ પ્રદર્શન જરી જ શકત કે કેમ તે હજી સહાનું નથી.

અમારા પ્રવાસના વિવિધ માટેનું એક જરૂરી માધન પ્રદર્શનની દીક્ષા વસ્તુઓને સહિસંચાતીથી રાખવાના યોગ્ય ધ્યાનનું હતું આવી વસ્તુઓની પૂરેપૂરી સમાગ રાખવાની અમારી ચમ્પિનિયે મારેમની ખાત્રી કરવાને અમે અસમર્થ હોવાનો આવી વસ્તુઓ અમને કદાપિ સોપાન નહિ પડતું આ બાબતમાં અમે પૂરેપૂરી ખાત્રી આપી શક્યા તે વૉટમન મ્યુઝીયમ કમિટિની અમાવાજ્જી ઉદારતાને લીધે જ, આને માટે આ પ્રસંગે દુઃખે કમિટિનો અંત કન્જુપરંક આભાર માનું છું.

અમારું પ્રયત્ન ઉપર ઉપરના ભજનનું નથી. એ સાહિત્યરિપક દોષ વિદ્યાર્થિક પ્રેક્ષકોને કામનું છે, માન નવતર જોવા દરજ્જાનાના કામનું નથી એ છે તે કરતાં વધારે મોટું જો અમે કરી શકતા, જો કેટલાક મોટા મંદોદાયાથી અમને વસ્તુઓ મળી શકતા, અને શુજરાતના દનિદામ સાહિત્ય અને પુનઃન કામનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી જાય એટલી મોટી સખાના હસ્તનિખિત પુસ્તકો, ચિત્રો, દસ્તાવેજો, સિક્કાઓ, તામ્રતેજો, ચિત્રાતેજો, પ્રતિમૃતિઓ, વગેરે અમે મેળવી શકતા, તો બેશક અમને ઘણો આનંદ થાત પન્તુ અમે અમારો પ્રવાસ બદલ જ મોટો આનંદો વળી આવા પ્રકારનું પ્રદર્શન બજાનું કામ મગ પછુ દેશમાં સહેલું નથી, અને આપણા દિંદુસ્તાનમાં તો એવું કામ ખીન દેશના કરતા ઘણું વધારે મુશ્કેલ પડે છે કેમકે આપણા દેશમાં જે વર્ગના માટેના હાથમાં આવા પ્રદર્શનને લાયકની વસ્તુઓ મોટે ભાગે હોય છે, તેઓ અચન અમતિમાન (com erative) પ્રકૃતિના હોય છે. એથી અમે હથ મોટો (nambatiomus) મંદ કરી શક્યા નથી જવકે કેટલાક વિભાગોમાં અમારો સમદ નક (poor) જ છે કામના તરીકે આમના મંદોદાયા શુજરાતી કર્તાઓના સમાગ્ર અમે હથ મેળવી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પછુ જે કર્તાઓ છેક થોડા વખત ઉપર વિધમાન હતા તેમનામાંથી પછુ અમને જરૂર હિ દલપત ગમ હાલાબાહના, જ મહીપતન મ રૂપગમના દરજ્જાના પ્રવાસના થોડા પાના, સ્વ. નવવરામના, અને એક બે ખીન એટલા જ દરજ્જાના મોલા છે આ વિભાગમાં અમને એક દીક્ષા ગ્રંથ મળ્યો છે, તે જો કે શુજરાતી બાસનો નથી નોપણુ શુજરાતના જ સાહિત્યનો છે એ ગ્રંથ તે ને ના રાજકોટ કામગ સાહેબને વાસામાં મળેલી રાજકોટ રોટની 'પ્રવીણસાગ' નામના વિખ્યાત ગ્રંથની પ્રત છે, અને આ પ્રદર્શનને માટે કામગ સાહેબે જે પ્રત અમને આપી તે માટે અમે એમના આ ભારી છીએ અમે સિક્કાઓનો સાગ મંદ કરી શક્યા છીએ, અને આથી વધારે સારો પછુ કરી શકતા પન્તુ જૂના સિક્કાઓ ઉપરના કોઇ નિષ્કાસીની મદદ અમને મળી શકી નહિ, અને એવી બેમલી વસ્તુઓ જતાઆવતા કદાચ તેમાંથી કોઇ ખોવાવાનું જોખમ, એવે જૂના સિક્કાઓ અમને મોકલવાને તૈયાર થયેલા કેટલાક માલિકોની ઉદારતાનો લાભ લેતાથે અમે અંશવાળ જૂના દસ્તાવિખિન ગ્રંથોના વિભાગમાં અમને કેટલાક દીક્ષા ગ્રંથો મળ્યા છે, અને અમે જે અપ સમયમાં

કામ. ક્યું છે તે દિસાએ ગ્રંથોની સંખ્યા પણ ધાર્યા કરતાં સારી આવી છે. આ પ્રદર્શનનો વિનય ને. ના. મહારાજ ગાયકવાડ સરકાર, ને. ના. કચ્છના રાવ સાહેબ, ને. ના. ભાવનગર મહારાજ સાહેબ, ને. ના. ગોરખી ઠાકોર સાહેબ, મોંગેરાળના શેખ સાહેબ, સરકારી કેળવણી ખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ, જૈન સંઘો અને પરિષદો, અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, સુબાઈના રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, ગુજરાતી અધિકારીમાં સૈના વડીલ રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ભરૂચના વૃદ્ધ સુધારક રા. રા. અનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદશય કુન, અને ળીજીઓનો જે ઉદાર આશ્રય અમને મળેલો છે, તેને આભારી છે. એ સૌએ અમને વસ્તુઓ મોકલી એટલું જ નહિ, પણ આટલા સ્વસ્થ સમયમાં મોકલી આપી, તે માટે તેમને અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ ધટે છે. અને કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબનો પ્રદર્શનને ખાસ ઉપકાર માનવાનો છે, કેમકે એઓ સાહેબની પરવાનગીથી જ ડેકન કોલેજના મિ. એલવેલકર જેવા પંડિતની કીમતી મદદ અમને મળી શકી છે.

પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગને માટે પણ સારી સંખ્યામાં પુસ્તકો આવ્યાં છે. અગર જે કે કર્તાઓ, તંત્રીઓ, વર્તમાનપત્રોના માલિકો, વિદ્યાવિપયક જાહેર સંસ્થાઓ, આદિને આભારી વિનંતી બહુ જ મોડી મોકલી સકાય હતી. આ વિભાગમાં આસરે હજાર પુસ્તકો થશે, એવી આશા રાખીએ છીએ. એ સંખ્યા પરિષદપુસ્તકાલયની પહેલવહેલી શરૂઆતને માટે મને ઓછી લાગતી નથી. પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે પરિષદપુસ્તકાલયમાં વખત જતાં ગુજરાતી વાંચકમાં બધાં અગ્ર પૂરેપૂરાં એકત્ર થાય. દરેક ગુજરાતી ચોપડી, જૂની અને નવી, દરેક વર્તમાનપત્ર, દરેક ચોપાનિયું, દરેક માસિક એ પુસ્તકાલયમાં જોઈએ. આ પ્રસંગે હું બધા પુસ્તકપ્રકાશકો (publishers), કર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને છાપખાનાંઓના માલિકોને સચવા કરવા રજા લઈ છું કે પોતે પ્રસિદ્ધ કરે તે દરેક વસ્તુની એક નકલ તેઓએ દેશસેવા (public spirit) ની ખાતર પરિષદપુસ્તકાલયને અર્પવી જોઈએ.

હું કહી ગયો, સાહેબ, તેમ આ પ્રદર્શન તો નહાનું અમથું છે પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પ્રદર્શનનો લાભલે લેવાશે, અને લવિષ્યમાં આવા પ્રદર્શનો મોટાં અને નમૂનેદાર કરનાં બરાશે. અમે તો ફક્ત પહેલ કરી છે. પરંતુ જે અમે આગલા સૈકાની થોડીએક ઐતિહાસિક વસ્તુઓ, થોડાએક જૂના કીમતી ગ્રંથો, પ્રકાશમાં લાવ્યા હોઈએ; જો હાલ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં જે સાહિત્યના દમ વિખરાયલા પડ્યા છે તે તરફ અમે ગુજરાતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચી શક્યા હોઈએ; અને વળી સરકારી કેળવણીખાતું, રામજી, ધાર્મિક પરિષદો અને સંઘો, ખાનગી અને જાહેર પુસ્તકાલયો, વગેરે ગોચરીતે વિનંતી કરતાં (on being properly approached) ઉદારતાથી મદદ કરે છે, એટલું

જે અમે બતાવી શક્યા હોઈએ, તે અગર જે કે અમારું પ્રદર્શન મોટું કે બધું નથી થઈ શક્ય, તેપણ અમારે પ્રથમ અફળ નથી, એમ માનીએ છીએ અમારા પંડી આપ કામ ઉપાડનારાઓને પુરતો વખત મળશે, અમારા અનુબંધનો લાભ પણ મળશે, અને તેઓ વધારે ઉંચી પ્રતિની વસ્તુઓ ધણા ધણા રચણથી અને ધણી મોટી સંખ્યામાં એકી કરીને પોતાના વધારે સફળ પ્રયામથી વિદ્વાનોને વધારે ઉત્તેજિત કરી શકશે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યની વધારે અભિવૃદ્ધિ કરી શકશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

હેવટ અમારા રહ (humble) પ્રયામમાં આપ રસ અને મહાનુભૂતિ દર્શાવો છો તે માટે કૃતિ તરફથી આપ સાહેબનો ઉપકાર માનનાની રગ લઈ છું. જે દેવુઓની ખાતર અમે આ પ્રદર્શન ભરવાનું માથે લીધું છે તે દેવુઓને ખસારની આપની હામરીથી નિમશય ધણો મોટો રોકા મળશે અહીં આ પ્રાનમાં અમે આપની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવના ભાવ્યશાળી થયા છીએ એવા ભાવ્યશાળી અમારા અનુયાયીઓ (successors) પણ નીરડો એ પ્રાપ્તના છે.

ખાતુઓ અને ગૃહસ્થો, હું પાછો એમી જઈ તે પહેલાં મારે જણાવના ધણો આનંદ થાય છે કે હમણા જ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી એક એવી વસ્તુ આવી છે કે તે જોવાની સાથે ખાલસ સ્વાભાવિક રીતે થાય જ. એ વસ્તુ તે જુનાગઢ પાસેના પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપના દીવામાંથી વળે પડેલા મળી આવેલા છુદ્ધના સ્મારકો છે થોડા વખત ઉપર પેશાવર આગળથી જેવા સ્મારકો મળી આવ્યા છે તેના જ આ છે આવી એમની વસ્તુ આ પ્રદર્શનને માટે મોકલી તે માટે અમે તે ના નવામ સાહેબનો અંત કશુપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

અને હવે, મહેરમાન માહેમ, હું આપને આ પ્રદર્શન ખુબ મુકવાની વિનંતી કરું છું.

હ. એ હિલ સાહેબનો અંગ્રેજી જવાબ

Your Highness, Ladies and Gentlemen

For many reasons, some of which I must reserve for four or five days, it affords me very great pleasure to have the privilege of declaring open this Exhibition which is an adjunct of the *SIMTA PARI-SHAD*. One of the objects of this Gujarati Literary Conference was stated in Mr Ramanbhai's inaugural speech at the first Conference at Ahmedabad, to be the rescue of ancient literature from the destruction that was rapidly overtaking it in the changed conditions of modern life and that object is directly connected with to-day's function. This Exhibition, of which I have had the advantage of a prior view directly a part

that aim of the Conference. The main difficulty which has assailed every kind of Literary Society, is to coordinate something in its programme which will appeal by ocular demonstration to persons who might otherwise not be very warmly drawn to what they regard as a periodical Debating Society. In this Exhibition, which you will shortly be privileged to view, the collection of MSS's, coins, and documents is something tangible, which will not only bring home to our minds the historical value of Conferences such as those organized under the *aegis* of the, **SAHITYA PARISHAD**, but which will arouse a real interest in the past traditions of this part of India.

Your Committee are deeply indebted to those Chiefs, Societies and individuals who have so generously and with so much promptitude responded to your invitation for the loan of manuscripts, coins, etc., of historical and other interest more especially, I understand, to H H the Gaekwar, H H the Rao of Cutch, H H the Nawab Sahib of Junagadh, H H the Maharaja of Bhavnagar, H H the Thakor Sahib of Morvi, H H the Thakore Sahib of Rajkot, the Director of Public Instruction, the Deccan College, etc.

The collection, though modest on this occasion, amply repays the efforts of those of your Committee who in the face of doubts and difficulties, determined upon the venture of such an Exhibition. I am told that they were quite rightly of two minds as to whether to organize this Exhibition or not. On the one hand, it would have been a great mistake to attempt it unless there was some hope of getting together a really interesting collection. On the other hand, they realized strongly that, as an adjunct to the debates which will take place for the two or three days during which the Conference meets, some tangible results or demonstrations of the kind of work which the **SAHITYA PARISHAD** might do would be of great value in securing perpetuity to the Society and a regular recurrence of their meetings. Not only are we all glad that those councils prevailed which involved the risk of failure inasmuch as they have *not* failed. But I am personally gratified to think that it is in no small measure due to the energetic assistance of one of the Agency Officers namely Mr Rendall, that success has been achieved. It is always gratifying to find some justification for the existence of the Agency and especially so here in that it testifies to

the value of cordial co-operation between us officials of Kathiawar and you gentlemen of Gujerat, even in the preservation of a matter so emphatically indigenous as your own literature. If I were to attempt to recite the names of those whose labours have resulted in this Exhibition, I should keep you here much too long, and I know you are anxious to satisfy yourselves as to the results without delay, but I think you will hold me to be neglecting my functions if I do not express what I know must be your appreciation of the special efforts of Messrs Shukla, Thakore, Belvelkar, and others.

This is the first occasion on which anything in the nature of an Exhibition has been arranged in conjunction with the proceedings of the Sahitya Parishad, and I cannot help feeling glad that this development should be initiated in Rajkot, which, as the geographical centre of the province of Kathiawar, is entitled to regard itself as of importance in Gujerat. Kathiawar has been able to produce many men eminent in the literature of Gujerat, and probably possesses historical documents as noteworthy as any throughout the Gujerati speaking districts, and since the Chiefs of Kathiawar have played almost the most important part of any in the history of Gujerat, some of the documents extant here, must be of inestimable value to the historian also. I sincerely hope that whatever the future developments may be of the Sahitya Parishad, they will long continue to draw attention, by means of Exhibitions such as this, or by other cognate means, to the existence of the literature which has such value, as some of those manuscripts which are now on view here.

One word of caution I should like to offer. Mr Shukla has said that you hope that in time every Gujerati work, every newspaper, pamphlet, magazine, etc., published, may be sent to the Library which the Sahitya Parishad hopes to establish. This aspiration is laudable-but suggests this drawback that you will be flooded and swamped by a mass of ephemeral writing much of which possesses neither literary nor historical nor any other kind of value, and space for documents and books of real importance will be restricted. I am sure that is not a result you wish for. Why not apply some scrutiny to the contributions offered to your library and decide to retain only such as really further the Society's objects? Among the permanent officers of the Parishad, why not have one or two specially appointed to scrutinize what is sent in?

Not only should your library of a resort be the scholar but it should also be a repository of books to which the admission of their writings should be an honour to the authors. I venture to think that by some such device you will be applying the test of quality instead of quantity, and will keep a higher standard in view than by the indiscriminate accumulation of valueless printed matter.

I am greatly obliged to Mr. Shukla for his kind reference to myself, and I wish every success to this Exhibition, of which I trust the Rajkot public will take every advantage.

(હિલ સાહેબના અંગ્રેજી જવાબનો તરજુમો.)

નેક નામદાર-હાકાર સાહેબો, ખાલુઓ અને શુદ્ધરો,

આ પ્રદર્શન, જે સાહિત્ય પરિષદનું એક અંગ છે, તેને ખુલ્લું જાહેર કરવાની માનભરી ક્રિયા કરતાં મને અતિ ધણો આનંદ થાય છે. તેનાં ધણાં કારણો છે. એમાંનાં કેટલાક તો (હાલ જણાવવાને બદલે) ચાર પાંચ દિવસ પછી (ના પ્રસંગ) ને માટે મારે મુલતવી રાખવાં પડે છે. આ ગુજરાતી 'સાહિત્ય પરિષદ'નો એક હેતુ જે પહેલી 'પરિષદ' અમદાવાદમાં મળી ભારે મિ. રમણભાઈનાં પ્રથમ પહેલાં ભાષણમાં દર્શાવવામાં આવ્યો હતો, તે આ કે વર્તમાન જીવનની ફરી ગયેલી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જે અપાઝખંધ વિનાશ થતો જાય છે તેમાંથી તેને ઉગારવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ હેતુનો અને આજના કાર્યનો સંબંધ દેખાતો છે. આ પ્રદર્શન જેને આગળથી જોઈ લેવાનો લાભ મને મળ્યો છે, તે 'પરિષદ'ના એ હેતુ (ને પાર પાડવા) માં સીધી રીતે મદદકરતા છે. દરેક જાતના સાહિત્યવિપયક મંડળને મેંડી મુકેલી એવી નહે છે કે ભેડા તેને એક મુદ્દતિયું વાદવિવાદ મંડળજ ગણે છે. અને તેની તરફ ઉત્સાહથી આકર્ષાતા નથી. એવા ભેડાને આકર્ષવાને માટે આવાં મંડળોએ પોતાના ધર્મક્રમમાં જોડેને આંગે વાળે એકું દંપક તત્ત્વ જમાવ કરું જોઈએ. આ પ્રદર્શન જે તમને ધડીકમાં જ લેવાનો લાભ મળશે તેમાં જુનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો, સિક્કાઓ અને દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તે આવી પરિપદોની ઐતિહાસિક (વિદ્યાઓને પોષક હોવાની) કીમત આપણા મગજમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી દેસાવે છે, એટલુંજ નહિ, પણ હિંદના આ પ્રાંતના ગતકાળના હાલહેવાલ, રીતરિવાજ આદિને વિષે સચેત જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવાને પણ સમર્થ છે.

હસ્તલિખિત ગ્રંથો, સિક્કાઓ વગેરે ઇતિહાસ અને સાહિત્યવિપયક વસ્તુઓ મોકલવા વિષેની તમારી વિનંતી જે જે રાજ્યો, સંસ્થાઓ અને શુદ્ધરોએ આંટલી ઉદારતા અને આટલી બધી ત્વરાથી માન્ય રાખી, તે સર્વનો તમારી કમિટિએ ધણો

ધણી ઉપકાર માનવાનો છે. અને મારા જાણવા પ્રમાણે ખાસ કરીને ને. ના. મહારાજ ગાયકવાડનો, ને. ના. કચ્છના રાવ સાહેબનો, ને. ના. જીનાગઢના નવાબ સાહેબનો, ને. ના. હાવનગર મહારાજ સાહેબનો, મે. ના. મેરબી ઠાકોર સાહેબનો, ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબનો, ના. કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટરનો, કેપ્ટન કોલેજનો ઇલાદિ.

જે કે આ વખતનો સંગ્રહ નહાનો (modest) છે તોપણ એ તમારી કમિટિના જે સભાસદોએ શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓના સામા યધને સાહસ કરવાનું કરાવ્યું, તેમના પ્રયાસનો જાહેસો સારી રીતે વાળી આપે એવો થયો છે. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે આવું પ્રદર્શન યોજવું કે નહિ, એ વિષે તમારી કમિટિમાં મતભેદ થયો હતો અને એવો મતભેદ કુદરતી છે. એક તરફથી ખરેખર સારો સંગ્રહ કરવાની પુરતી આશા પડે એન ન હોય અને ઉપાડ કરવામાં આવે તો મોટી ભૂલ થઇ જાય, સારે બીજી તરફથી એ પણ ખરું છે કે જે ત્રણ દિવસના વાદવિવાદના જેવી સાહિત્ય પરિષદની સંસ્થા કાયમ ટકી રહે અને નિયમિત અંતરે મળ્યા કરે, તેને માટે એનાં વિષયોને લગતા પ્રત્યક્ષ પુરાવા અને દસ્ય પરિણામો વત્તાઓછા રજૂ કરી શકતા હોય તો તેથી ધણી લાભ થવા પામે. (પ્રદર્શનની જાળનમાં) હાર (છત) નું જોખમ ખેડવું તો ખરું એ મત કમિટિમાં ફાવ્યો, અને (કમિટિની) હાર નથી થઇ એ જોધને આપણને ઝાને આનંદ થાય છે; અને તેમા મને પોતાને આનંદ અવાનું ખાસ કારણ પણ છે, તે એ કે આ પ્રદર્શનનો વિનય મોટે ભાગે આ એજન્સીના જ એક અમલદાર મિ. રેન્ડોલ્ફની બાહોશ મદદને આભારી છે. વાર, આ એજન્સી દયાતીમાં છે, તો તેનાથી કંઈ ને કંઈ લાભ થતો માલુમ પડતાં આનંદ થાય એ કુદરતી છે, અને વિશેષે કરીને આવા દાખલામાં. કારણકે તમારું પોતાનું સાહિત્ય એથી વધારે તક-પદી તમારી બીજી કંઈ વસ્તુ હોઇ શકે? પરંતુ એના સંગ્રહણનાં પણ તમે ખાનગી ગૃહસ્થો અને અમે અમલદારોની ઉમંગબરી સહકારિતા કેવી કમિતી છે તે આ દાખલો બતાવી આપે છે. હવે આ પ્રદર્શન જે ગૃહસ્થોના પ્રયત્નોનું પરિણામ છે તે સર્વનાં નામ હું મણાવવા જાઉં તો તમારે અહીં ધણી વખત ખેસી રહેવું પડે, અને હું જાણું છું કે એ પરિણામ કેવું આપ્યું છે તેની હવે વગર વિલંબે નજરે જોધને તમે ઝા ખાતરી કરવાને ઇનેજર છો, તથાપિ આપને રા. રા. શુક્લ, ઠાકોર, બેલ્લેલકર આદિના ખાસ પરિશ્રમોની કદર છે, એટલું ન જણાવું તો મને લાગે છે કે તમે મને દોષ દઇ શકો કે મારા આજનાં કર્તવ્યો હું જરાજર જાળવતો નથી.

સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્રમની સાથે પ્રદર્શન જેવી જાળતની યોજના આ વખતે પહેલી વાર જ કરવામા આવી છે, અને આ રૂપનું આમજ હગથું બરવામાં રાજકોટ પહેલું કરી છે એથી મને આનંદ થવા વગર રહેતો નથી, કેમકે રાજકોટ કાઠિયાવાડ પ્રાંતનું મધ્યમિન્દુ દેવાથી પોને આખા ગુજરાતમા પણ એક અમલનું રચન છે એવો

દાવો કરી શકે છે. કાઠિયાવાડે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નામીયા એવા ઘણા માણસો પેદા કરેલા છે, અને કાઠિયાવાડમાં ઘણું કરીને ગુજરાતના જીલ્લાઓમાં હશે તેટલાં (કે તોથી વધારે) કિમતી ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો (આદિ સાધનો) હશે, અને વળી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઘણુંખરે સૌથી મહત્વનો હિસ્સો કાઠિયાવાડના રાજકર્તાઓનો જણાય છે, એટલે આ પ્રાંતમાં કેટલાંક એવાં સાધનો મોબુદ હોવાં જોઈએ કે ઇતિહાસકર્તા તે આંદોલન સ્વરૂપ એટલાં જારે મુશ્કેલી લાગે. માટે હું ખરા અત્યંત ક્ષણથી આશા રાખું છું કે સાહિત્ય પરિષદની બાવિ પ્રગતિ ભલે મને તેવી થાઓ, પણ તે આ પ્રદર્શનમાં જેવાં કે તેને મળતાં સાધનોવડે અહીં આવ્યા છે તેવા કિમતી પ્રાચીન ગ્રંથો, અને ખીન સાહિત્ય તરફ લાંબા વખત સુધી પ્રજાનું ધ્યાન આકર્ષ્યા કરશે.

સાહિત્ય પરિષદ જે પુસ્તકાલય સ્થાપવાની આશા રાખે છે તેને અંગે રા. રા. શુક્લે કહ્યું કે તમે એવી આશા રાખો છો કે જે પુસ્તકાલયને વખત જતાં ગુજરાતી યાદમયની દરેક વસ્તુ, પ્રસિદ્ધ ચીજ દરેક ચોપડી, વર્તમાનપત્ર, ચોપાનિયું, માસિક ઇલાકિ મોકલવામાં આવે. આ અભિલાષા વખાણવા લાયક છે; પણ ચેતવણીનો એક શબ્દ ઉમેરો તો—જેમાં આ ખામી જણાય છે: કે ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક જે ખીજ કોઈપણ રીતે લેશ પણ કિમતનાં નહિ એવાં કાચખંડુર લખાણની રેલની રેલ તમારા (પુસ્તકાલય) ઉપર શ્રી વળશે; અને દસ્તાવેજો અને ખરા મહત્વની ચોપડીઓ માટેની જગા પુરતી રહેશે નહિ. મને ખાતરી છે કે તમે આવું પરિણામ ઇચ્છતા નથી. તમારો પુસ્તકાલયને મળતી ભેટ (સ્વીકારતાં અગાઉ) તમારે શામાટે ન તપાસવી, અને પરિષદના હેતુઓની ખરેખરી પોષક હોય એટલી જ સ્વીકારવાનું તમારે શામાટે ન કરાવવું? પરિષદના કામના અધિકારીઓમાં એક કે બેની આ પ્રમાણે ભેટોની તપાસ કરવા ઉપર શા માટે નીમણૂક ન કરવી? તમારું પુસ્તકાલય વિદ્વાનોનું એક પ્રિય સ્થાન (resort) બનવું જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ એ જેવાં પુસ્તકોનો કાલમનો સંગ્રહ બનવું જોઈએ. કે એવા સંગ્રહમાં પોતાનાં પુસ્તકો સ્વીકારાવાં પામે એને કર્તાઓ પોતાને એક જાતનું માન મળે છે એમ ગણી શકે. માટે મને તો લાગે છે કે પુસ્તક તપાસણીની કોઈક તદ્દખીર રચશે તો છેક નકામી ઓપેલી વસ્તુઓનો ગિલકુલ તારવણી વગર દમ રચવો એના કરતાં તમારો પુસ્તકાલયને માટે વધારે ઉચ્ચ ધોરણ જાહેર, અને તે (ની વૃદ્ધિ) ને માટે દેવળ સંખ્યાના કરતાં તમે ગુણની કસોટી ઉપયોગમાં લઈ શકશો.

મિ. શુક્લે મારે વિષે જે ગાયાત્રી વચન વાપર્યા છે તે માટે તેમનો ધણો ધણો આભાર માનું છું, અને આ પ્રદર્શનની દરેક રૂતેલ ઇચ્છી સાથે આશા રાખું છું કે રાજકોઠની પ્રજા તેનો હરેક લાભ લેશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરિષદપુસ્તકાલય.

પરિષદના પ્રદર્શનને અંગે " પરિષદપુસ્તકાલય " ની સંરચા કેવી રીતે હદબતી તે આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. એ પુસ્તકાલયના પુસ્તકોને માટે પરિષદ બીજી બ્યવસ્થા કરી શકે ત્યાં સુધી તે સાચવવાની કારોબારી કમિટિએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વિનંતિ કરી, જે એ લોકોપયોગી સંરચાએ સ્વીકારી. એટલે નીચેની યાદીઓમાંથી યાદી ૩ જ માંના જે પુસ્તકો આગળ જ આવી નિશાની કરેલી છે તે હજી રા. રા. બલ્લવંતરાય કલ્યાણરાય દાકારની પાસે છે, પરંતુ તે સિવાયના બીજા બધાં પુસ્તકો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પહોંચાડવામાં આવ્યાં છે. કારોબારી કમિટિ આ માટે સોસાયટીનો તેમજ પુસ્તકાલયને પુસ્તકો ભેટ મોકલનારા દરેકનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે. નીચેની યાદીઓમાં જે જે પુસ્તકોને માટે * આપું ચિહ્ન કરવામાં આવેલું છે તે તે પુસ્તક ભેટ આપનાર તેના કર્તા પોતે છે.

૧

[* આ નિશાનીનો અર્થ એ કે એ પુસ્તક કર્તાએ પોતે ભેટ આપ્યું છે.]

x આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો કેવળ ગુજરાતી ભાષાનાં નથી.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ભેટ આપનારનું નામ.
વિદ્યાભોદક અંથ.	૧૮૬૫ રા. મનમોહનદાસ રણુ-છાંદાસ ઝવેરી.	*
દેશી રાજ્ય અને મતસ્મૃતિમાંનો રાજ્યવિચાર.	૧૮૬૮ રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી.	રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ.
વિદ્યાભોધ.	" કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	ગુ. વ. સોસાયટી.
કૌમીયાગર ચરિત્ર.	૧૮૬૯ અનેક વિદ્વાન.	"
ઉત્તર્ગમાળા.	૧૮૭૦ ચાચી મળલાલ દાગીદાસ.	"
કવિતાવિલાસ.	" કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	"
જૂત નિબંધ.	" "	"
સૂતકનિર્ણય.	" રા. મણીચંદર જટાચંદર કીશોરી.	રા. હેલચંદર સિવપ્રસાદ નાણાવતી.
ધર્મમાળા (પ્રથમ ભાગ)	૧૮૭૧ "	"
માનવી ભાષા વિષે નિબંધ.	" "	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠા આપનારનું નામ.
બરજેરનામું. ૧૮૭૨	શેઠ નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીના.	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
મિસ્ટર એન્ડ્રીનું મૃત્યુ અને તેની છાંદગીનો ટુંકસાર. ૧૮૭૩	મુંબઈસમાચારના માલિકો.	"
જમણુવાર વિષે નિબંધ. "	રા. મોહનલાલ કલ્યાણજી.	શુ. વ. સોસાયટી.
લક્ષ્મીનાટક. ૧૮૭૪	કવિ દલપતરામ હાલાભાઈ	"
ભિષુક વિષે નિબંધ. "	રા. મોરેશ્વર ગોપાળ દેશમુખ	"
અર્ચસાગર. ૧૮૭૫	દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ.	"
બરજેરનામું દફતર ૮ મું. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
કાવિક, વાચિક અને માન-સિકે પુખ્ત. "	રા. મણીશંકર જટાશંકર ઝીઝાણી.	રા. હેલશંકર શિવપ્રસાદ નાણાવરી.
છાટી બહેનની પાઠાવળી (ધર્મમાળાનો ભાગ). "	"	"
બાળકોનો નિલપાઠ. "	"	"
દાઉદકૂત ગીતોનું આપાંતર. ૧૮૭૬	રા. વાલજી બેચર.	મીશન પ્રેસ સુરત.
ગજલસ્તાન પુસ્તક ૩મું. ૧૮૭૭	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
" " ૪મું. "	...	"
બરજેરનામું પુસ્તક ૧૪મું. "	...	"
શુજરાતનો ઉત્કર્ષ યવાના સાધન વિષે નિબંધ. ૧૮૭૮	રા. વિક્રમદાસ ધનજીભાઈ લાખાવાડીયા.	શુ. વ. સોસાયટી.
ગજલસ્તાન પુસ્તક ૫ મું. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
મુંબઈ સમાચારની શુજરાતી કીરેક્ટરી. ૧૮૭૯	...	"
મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ ચરિત્ર. "	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ-રામ નીલકંઠ.	રા. રમણભાઈ મહીપતરામ અને લાહચો.
બાળોદય પુસ્તક ૧ હું. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
" ૨ હું. "	...	"
સુદામા નાટક. "	રા. બાઈશંકર નાનાભાઈ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા રાજ્ય
ઉદસમા. ૧૮૮૦	ઉસ્તાદ અમાનતઅલી.	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
બાળોદય પુસ્તક ૩ હું. "	શેઠ માણેકજી બરજેરજી.	"
કબીરમતદર્શક ગ્રંથ. ૧૮૮૧	રા. વાલજી બેચર.	મીશન: પ્રેસ સુરત.
ગરબા સંગ્રહ. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
જરતોસ્તી ધર્મની મૂળ મતલબ વિષે બાષ્પુ. ૧૮૮૨	કર્નલ ઓલકોટ.	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
બદવારચળી. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
જુહીનતે પેટનાંઆને પારસી ધર્મમાં લેવાને લગતો બનાવ. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
કથનાવલી. ૧૮૮૩	રા. મગનલાલ વખતચંદ.	શુ. વ. સોસાયટી.
બાળવિવાહ નિબંધ. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	"
કષ્ટ કષ્ટ ન્યાતો કન્યાની અછતથી ન્હાની થતી જાયછે. ૧૮૮૪	રા. મયારામ શંજુનાય.	"
ગરબાસંગ્રહ પુસ્તક ૨ જી. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
દુકાળ વિષે નિબંધ. "	એદલજી જમશેદજી ખેરી.	શુ. વ. સોસાયટી.
રીપન ગીતાવળી. "	શેઠ માણેજી બરબોરજી.	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
લોડે રીપનનાં કામો, વચનો અને હીલચાલો. "	...	"
સેવિંગ એકની અગત્ય વિષે નિબંધ. "	રા. મયારામ શંજુનાય.	શુ. વ. સોસાયટી.
સરજેશ્વરજીસનનાં કામો ૧૮૮૫	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
ખ્રીસ્તી મંડળાનો ઇતિહાસ. "	મિ. જી. વી. એસ. ટેલર.	સુરત મીશન પ્રેસ.
૪ સ્તોત્રસંગ્રહ (સંસ્કૃત). "	શાસ્ત્રી ચંકરલાલ મહેશ્વર.	*
આજના હિંદુસ્તાન વિષે કેટલાં છુટક વિવેચન. ૧૮૮૬	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
ઔરંગઝેબ તથા તેના મોટા લશ્કરની પાપમાલી. "	ડોક્ટર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હટર	"
ગાયર્નસમુદાય. "	...	"
તંદુરસ્તીની સંભાળ. "	...	"
પીકચર બુક (સચિત્ર) "	...	"
રશીયન રાજ્યની કેટલીક કક્ષીકત. "	...	"
વંદિદાદ. "	મહેરજીભાઈ પાલનજીમાદન	"
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય. "	રા. કેશવલાલ મોતીલાલ	શુ. વ. સોસાયટી.
હોરીસમુદાય. "	...	મુંબઈસમાચારના માલિકો.
અરકાવાના હવાર કુટા. "	...	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બોટ આપનારનું નામ.
ઇદ્રજીતવધ, કાવ્ય. ૧૮૮૭	રા. દોલતરામ કૃપાસમ પંચા	*
ઉત્તમ કરોળ કરસનદાસ મુ- ળજી ચરિત્ર. "	સા. સા. મહીપતરામ રૂપ- રામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રા.
બોદેહ અવસ્તા, "	મહેરજીભાઈ પાલનજી માદન	મુન્નમ સમાચારના માલિકો.
ગરબાવળી ભાગ ૧ થી "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
x જરતોરત એન્ડ હીઝ એધજ (અગ્રેજી). "	ડોસ્ટર યુજીન વીનહોલ્મ.	મુન્નમ સમાચારના માલિકો.
દરદીની માવજત વિષે સુ- ચના. ૧૮૮૭	...	"
કાતરકું બેઠાવળી. "	...	"
પારસીધર્મ વિષે બાપજી. "	પ્રોફેસર જેમ્સ હર્નેસ્ટેટર.	"
બક્તિ નીતિ વૈરાગ્યબોધક રૂપિતાઓ. "	...	"
મુઆપાછળ જીવતાંની જેમત "	...	"
વેણીસંહાર નાટક. "	રા. બળવંતરામ મહાદેવરા- મ મહેતા.	શુ. વ. સોસાયટી.
ઓ સંભાવજી. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	"
x હિંદુ દેવતાઓની ચિત્રમાળા (સચિત્ર). "	...	મુન્નમ સમાચારના માલિકો.
શાંતિ નિબંધ. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
છાકરાઓને ફળવણી આપ- વા વિષે સૂચના ૧૮૮૮	...	મુન્નમ સમાચારના માલિકો.
બોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર "	રા. રા. કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ દીવડીઆ.	*
લોઈ હરિનીના કામો, "	...	મુન્નમ સમાચારના માલિકો.
x સુપરસ્ટ્ર (મરાઠી) અંક ૨ નો. "	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે	વિવાહિકારી વડોદરા.
વિધાસનામ્. "	મી. જી. વી. એસ ટેલર.	સુરત મીરાન પ્રેસ.
હાલની નેહણી વિષે વિચાર. "	રા. નરસિંહસવ બોળાનાથ દીવડીઆ.	*
ગામડેનો બડો હુશીઆર કે મસો. ૧૮૮૯	...	મુન્નમ સમાચારના માલિકો.
x એન્ડ હાંકુઆ બેળ (કીકેટ) (મરાઠી). "	...	વિવાહિકારી વડોદરા.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	નેટ આપનારનું નામ.
✖ ઝેળ ચેંડુચા ખેળ (સાન્ટેનીસ) (મરાઠી). "	રા. સા. આયવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✖ કુબડી ચેંડુ અથવા ડાંગ ચેંડુ (ગિલ્દે) (મરાઠી). "	...	"
પરદેશી માલ આપણા દેશમાં અથવા શા ઉપાય થોજવા. "	રા. ભવાનીચાંકર રામેશ્વર જ્ઞેશી.	શુ. વ. સોસાયટી.
પવિત્ર ગાથાવાણી. "	મહેરજીભાઈ પાલનજી માદન	મુંબઈ સમાચારના માલેકો. વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✖ પાટનાવાચ્યા ખત્યાંચા ખેળ (બીઝીક) (મરાઠી). "	...	"
✖ શ્રીમુદ્રા પરિવર્તન અથવા ઉલટા પાલટીયા ખેળ (મરાઠી). "	...	"
સન્ધ્યાસી ઉપર વિવેચન. "	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવડીઆ.	"
✖ સપ ચાત્ર અંક ૧ ભાગ ૧ ભાગ (મરાઠી). "	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
હંગાંડોના ઇતિહાસ. ૧૮૯૦	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ-રામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
ગૌમુતનો ઉપયોગ વિષે. "	ડોક્ટર ગુલન બ્હીલહીમ.	મુંબઈ સમાચારના માલેકો.
ઝવેરચંદ ને ગુણસુંદરી નાટક-નો ગાયનો. "	નારાયણ દયાળજી દિવેદી.	જસવતસિંહજી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
બાળલક્ષ્મી થતી હાની. "	રા. ગણપતરામ રામરામ	શુ. વ. સોસાયટી
પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર. "	"	"
બાળલક્ષ્મીના સંબંધમાં આ-પણું કર્તવ્ય. "	શાસ્ત્રી નાગેશ્વર જ્ઞેશ્વરામ.	"
સાસુવહુની લગાઈ. "	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ-રામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
સુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય. "	...	શુ. વ. સોસાયટી.
✖ સપ ચાત્ર અંક ૧ ભાગ ૨ ભાગ (મરાઠી). "	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✖ સપ ચાત્ર અંક ૩ ભાગ ૧ ભાગ (મરાઠી). "	"	"
✖ સપ ચાત્ર અંક ૩ ભાગ ૨ ભાગ (મરાઠી). "	"	"
✖ હજારત મુસાપેગબર (હાદી) "	સરીફુદ્દીન વલદે હકીમ મોલવી ખાન સાહેબ.	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠા આપનારનું નામ.
એક અતિ રમુજ કારસનાં ગાયનો. ૧૮૯૧	યુણવંતલાલ બીહારીલાલ મહેતા.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
અભિમન્યુ ચક્રવાનાં ગાયનો. ૧	કરે ભગવાનદાસ દેવશી.	"
૪ ઔરંગ ગોટયાંચા ખેળ (બીલીપડે) (મરાઠી). ૧	રા. રામકૃષ્ણ સખારામ. આચર્યો.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રાણી સંરક્ષણ. ૧	અમૃતલાલ દામજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
૪ અષ્ટક નાંવાયા પત્રોંચા ખેળ. (મરાઠી). ૧૮૯૨	ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
૪ અમરચતક સંસ્કૃત અને શુભરાતી). ૧	રા. દેરાન હર્ષદ કુવ.	"
૪ હતાથા રૂપયા (મરાઠી). ૧	ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેદ નિવેષક. ૧	વેદ્ય દુલભરાસ રામજી.	શુ. વ. સોસાયટી.
જગત પ્રવાસ (સચિત્ર). ૧	રા. સા. મહોપતરામ રૂપ રામ નીલકંઠ	તેમના પુત્રો.
દયા, ક્ષમા અને શાંતિ. ૧	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયા.	"
દાક્ષ અને તેથી થતી મન ઉપર અસર. ૧	રા. નીલકંઠરામ હાલાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
કારબક્ષ વિરહ. ૧	કવિ દલપતરામ હાલાભાઈ.	"
ભક્તિ અને નીતિ. ૧	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયા.	"
૪ વિચાર રત્નાકર (મરાઠી). ૧	વાસુદેવ નરહર હપાધ્યાય	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વિરાજ મોહન. ૧	રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દીવેટીયા.	"
૪ શ્રીમત ચંદ્રપ્રભા ચરિત્રમ્ (સંસ્કૃત). ૧	રાજ્જી રા. કરલાલ માહેશ્વર	"
અનેક વિદ્યા મૂળતત્વ સમઢ ૧૮૯૩	રા. બળવતરામ મહાદેવગમ મહેતા.	શુ. વ. સોસાયટી.
અનાદિ કાળથી ચાલતી આ-વેલી પ્રાણીજ સહિ. ૧	ગણપતરાવ ગોપાળરામ.	"
પ્રજા. ૧	રા. મણીશંકર રતનજી બટ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રસન (મરાઠી). ૧	ચંકર વિષ્ણુ પુરાણીક.	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	જેટ આપનારનું નામ.
મધ્યમાંક દેશના વિસ્તાર(મરાઠી), ઉદયવક્રત રામાયણ	ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઈ. રાવ બા. દરગીવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા. શુ. વ. સોસાયટી.
હયોગી પુરો. x કાર્યેન (મરાઠી).	નારાયણ હેમચંદ્ર. નાગેશ આગાજ કાથવટે.	" વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
x આમ-સંસ્થા (મરાઠી). મીસ દેશનો ઇતિહાસ.	મહાદેવ રામરામ બોડસ. રા. સા. મહીપતરામ રપ- રામ નીલકંઠ.	" શુ. વ. સોસાયટી.
જીવાત્માને પરમાત્માનો સંબંધ x ઘૃકેશ્વર (મરાઠી).	મનમોહનદાસ રણુછોડદાસ રાવજી ભવાનરાવ પાવગી.	બલવંતરાય ક. હાકોર. વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ધાર્મિક પુરો. નળ દમયંતી નાટક.	નારાયણ હેમચંદ્ર. રણુછોડદાસ ઉદયરામ.	શુ. વ. સોસાયટી. *
x પાશ્વભાષ્ય પાકશાસ્ત્ર ભાગ ૧ ભા (મરાઠી).	ભાનુ કેશવ આંમ નાપક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પુનર્વિવાહ પક્ષની કન્વેન્શન. x ક્રાન્સ આ ગુના ઇતિહાસ (મરાઠી).	રામકૃષ્ણ ભટ. કૃષ્ણ અર્ચુન કેશુરકર.	શુ. વ. સોસાયટી. વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
બ્રાહ્મ ધર્મ. ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્વા વ્યવહાર.	મનમોહનદાસ રણુછોડદાસ કેશવલાલ મોતીલાલ.	* શુ. વ. સોસાયટી.
માને શીખામણ. x માદેસ આરેલીય બાદશાહ આ બોધવચન (મરાઠી).	ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ સીમીયન બેન્નમીન.	" વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
મુંબઈમાં ચએલાં મોટાં કુલ- હનો હેવાલ.	...	મુંબઈ સમાચારના તાલેકો.
લંકાનો ઇતિહાસ. વિધવાવપન અનાચાર. વિવાહતત્વ સિંધુ.	પરમાનંદ ભોળાભાઈ. ચુનીલાલ બાયુજી મોદી. નારાયણ હેમચંદ્ર.	" શુ. વ. સોસાયટી. "
શ્રી સદ્બોધ પારીજાતક પ્ર- થમ પદ્ય.	શ્રીમત્ નરસિંહાચાર્ય.	હોટલાલ જીવણલાલ.
ગુહ અહા.	સંઘની કેશવલાલ છમન- લાલ.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
૪૨પાનીય મૂર લોકે (મરાઠી). "	રામકૃષ્ણ સખારામ આયવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ. "	જગજીવનદાસ ભવાનીચંદર કાપડીઆ.	શુ. વ. સો.
૪આસીરીઆ (મરાઠી). ૧૮૯૪	સીતારામ રામચંદ્ર ગાયકવાડ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અંગ ઉધારનો ઝગડો. "	કાંબદલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.
૪ગૃહિણી શંકાનિરસન (મરાઠી.) "	કેશવ બાલકૃષ્ણ પરાંબપે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેરબાનની હઠીલાઈ. "	...	મુંબઈ સમાચારનાં માલેકો.
૪જર્મની (મરાઠી). "	હરિ સદાશીવ બેલવેલકર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જીવજંતુ અને વનસ્પતીની અજાણ્યતા. "	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સો.
દર્શન શાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા. "	"	"
ધર્મ નીતિ. "	"	"
પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં શુણ્ણ કીર્તિત. "	"	"
બવાઈ સંમંહ. "	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
માનું કર્તવ્ય. "	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સો.
મોનાજાતો. "	...	મુંબઈ સમાચારનાં માલેકો.
રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.
૪રોમ વ કાર્થેજ (મરાઠી). "	ગણેશ અનંત લેલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વચન વિવેક બાવની. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.સાપટિ.
વિકટોરિયા. "	"	"
દૃઢા વિશ્ણુ-ચરિત્ર નાટકનાં ગાયનો. "	કરસનજી જગજીવન પંડ્યા.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીઓ. "	રતનચંદ કરમચંદ.	મુરત મીચન પ્રેસ.
અબલાશુ. ૧૮૯૫	રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ.	"
કર્તવ્ય. "	રા. કમળાચર પ્રાણશંકર	શુ. વ. સો.સાપટિ.
કિસન બાવની. "	પ્રાણજીવન મોરારજી ત્રિપાઠી	દવાચંકર ચામજી ત્રિપાઠી.
કેરી વસ્તુનું વર્ણન. "	રા. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સો.સાપટિ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
ખ્રીસ્તી ધર્મ વિષયો વિષે બોધ બાપણ નિરૂપણ. ૧૮૯૫	રેવ. જી. વી. એસ. ટેલર.	સુરત મીશન પ્રેસ.
૪૫૨ આશુ ત્યાગ્ય બોવ તાલચી જગા (મરાઠી). "	રા. બાનુ કેશવ ગાંગનાયક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર. "	રા. મણિચંદર રતનજી ભટ્ટ.	"
પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા. "	નારાયણ હેમચંદ.	શુ. વ. સોસાયટી.
૪૫૫ સાની નુરસલાનીન (ઉર્દૂ). "	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
માઉન્ટ રુટ્વર્ટ એરિફ્ન્ટન. "	યુનીલાલ મણેકલાલ ગાંધી	શુ. વ. સોસાયટી.
યાત્રાકારી (પિશ્વીમ્સ પ્રોગ્રે- સનો તરજૂમો). "	પાદરી વિલિયમ કુલાવર.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
૪૫૬ રેખાત્મક યથાદર્શન પુસ્તક ૧ હું (મરાઠી). "	ગજનન બારકર વૈદ્ય.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
રેખાત્મક યથાદર્શન પુસ્તક બીજું (ગુજરાતી તરજૂમો). "	"	"
રેખાત્મક યથાદર્શન (આકૃતિ). "	"	"
લલિતા દુઃખદર્શક નાટક. "	રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.	"
હોઈ લોરેન્સ. "	રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય.	*
સદ્બોધ કાવ્ય. "	બાપ્ત એસીર ખીમચંદ.	...
સંતમતનું નિરૂપણ. "	ગુજરાતી પુસ્તક પ્રચારક મંડળી.	*
સદ્વિચારનો અભ્યાસક્રમ. "	રા. હીરાલાલ શાસ્ત્રાભાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
આપણો ઉદય કેમ થાય ? ૧૮૯૬	ભટ્ટ પ્રાણચંદર પ્રેમચંદર.	*
કૃષિ કમોત્તેજક નિબંધ. "	મણીચંદર કલ્યાણજી.	ચલવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ક્રિયાત્મક રસાયનશાસ્ત્ર. "	ચિવરામ ગંગાધર સંન.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેળવણી. "	રા. જુલાખીદાસ ગંગાદાસ	શુ. વ. સોસાયટી.
૪૫૭ પાનોડૂત પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાચી મૂળતત્ત્વે. "	બાળાજી પ્રભાકર મોડક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જાંબુ આત્મચરિત્ર ચરિત્ર. "	રા. ત્રીભોવન નારણજી.	ચલવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
દસપત કાવ્ય ભાગ ૧ લો. "	કનિ દસપતરામ શાસ્ત્રાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
દીર્ઘાયુષી શી રીતે થવાય. "	રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા. "
દેવલેવી. "	રા. ભીમરાવ ભોળાનાથ.	ભીમરાવ ભોળાનાથના પુત્રો. "
દુનિયાની ખાટ્યાવસ્થા. "	રા. મણિલાલ દલપતરામ	શુ. વ. સોસાયટી.
નીતિ મહિર. "	રા. ભજવંતરામ મહાદેવરામ	"
અન્યાયસાત્ત્ર (મરાઠી). "	રા. મોરો કેશવ દામલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
પ્રકૃતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ. "	રા. મણિશંકર હરજોવિંદ	"
બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર. "	રા. જનીયતરામ ગૌરીચં- કર શસ્ત્રી	શુ. વ. સોસાયટી.
ભોધક ચરિત્ર. "	નારાયણ હેમચંદ્ર	"
ચેતનસાત્ત્ર. "	રા. મણિલાલ નજુભાઈ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
રેષા ઉપર રંગ નિર્ણય. "	રા. ત્રીભોવનદાસ કલ્યાણુ- દાસ મહુર.	"
x રાધ (મરાઠી). "	વિનાયક કેશદેવ ઝોક.	"
x વિપન્નિત્ર પત્રમ્ અથવા વિપતિ વેળાનો મિત્ર (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). "	કવિ રાંકરલાલ માહેશ્વર.	"
શ્રી કલ્યાણી વાણી. "	મહા વૈજનાથ મોતીરામ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી ત્રિજુવન ત્રિજપી ખડ્ગ. "	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ શુવણલાલ.
શ્રી પંચવરૂ વૃત્તાંત. "	"	"
શ્રી યશવંત શુવન ચરિત્ર. "	રા. વસનંત સુધવંત જોશી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
સદ્વર્તન. "	રા. ગણપતરામ અનુપરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
સધરાજેસંગ	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ.	મ. ર. નીલકંઠના પુત્રો.
સરસ પદ્ય વિદ્યાન.	રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુખોષ ચિંતામણી.	રા. વલ્લભદાસ પોપટ શેઠ	"
હૃદયપીણા. "	રા. નરસિંહગવ ભોળાનાથ	"
મૂળોળવિદ્યા આખા ડાહ્યા- વાડની. ૧૮૯૭	પી. પી. અને એસ.	પોપટલાલ કે. શાહ.
ઈંગ્લાંડની ઉત્તરીનો ઇતિહાસ. "	રા. કમળાશંકર પ્રાણ્યશંકર	શુ. વ. સોસાયટી.
x ગુન્હા વ ત્યાંથી કારણે (મરાઠી). "	રા. રામચંદ્ર હડિ ગોખલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ભવંત દાદાંત યોધરીનું શુવનચરિત્ર. "	હમનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
હુંડી કઢાણીઓ ભાગ ૨જો.	પુતળીબાઈ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
દક્ષપતકાબ્ય ભાગ ૨ જો.	કવિ દક્ષપતરામ ડાલાભાઈ.	"
નારીનેહ નિર્વેદ.	સરધારવાસી જેન.	પોપટલાલ દેવગચંદ સાહ.
ન્યાયશાસ્ત્ર.	મણિલાલ નચુભાઈ દિવેદી	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિષે વિવેચન.	જગજીવનદાસ ભવાનીચંદર	શુ. વ. સોસાયટી.
મોહસિનીનાં નીતિવચનો.	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	"
યુવાનોને બોધવચન.	વિકૃતરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ.	"
રઘુવંશકાવ્ય.	હરિલાલ નરસિંહરામ બ્યાસ	"
વર્તમાન ચોવીશીનાં પંચ	ધીરચંદ મુળજી મુવ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કલ્યાણકર્તા રતવનો.		
આપારી ભૂગોળ (મરાઠી).	રા. ધનુધારી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રી દેવી મહાત્મ્ય.	વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દિવેદી	*
શ્રી ભામિનીજૂજલુ પ્રથમ	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
અલંકાર.	"	"
શ્રી ભામિનીજૂજલુ તૃતીય	"	"
અલંકાર.	"	"
વર્તમાન વિનોદ.	કવિ હરદાન બેચર.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી હિંદ રિધિતિ અને હિંદોદય.	"	"
સતી સુવર્ણા.	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
સાધારણ પદાર્થોનું રસાયણ.	રા. નીલકંઠરાય ડાલાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
મુખાર્ય સકુપદેશ.	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
સુધાઓતસ્વિની.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.	"
અમરસિંહ રસીકી નાટકનાં	હરર માધવજી નાનજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ગાયનો.	૧૮૯૮	
આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા.	ત્રિભોવનદાસ મોલીચંદ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ઉત્પત્તિનું પુસ્તક.	મુળાઈ સત્તજાત્ર પચારક	...
	મંડળ.	
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ.	શુ. વ. સો.
ચંદા.	નરભેસકર પ્રાણજીવન દવે.	"
ઝંકુ વિરહ.	આનંદજી લવજી.	સાસ્ત્રી ચંદ્રપ્રસાદ માહેશ્વ.
	મુણુનુરાગી મંડળ.	"
રિપોરિયનિમનું ચરિત્ર.	પરમાનંદદાસ લોળાભાઈ.	શુ. વ. સો.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
દાર ને તેની અસર.	હરિપ્રસાદ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
નશીમ ને ઉદ્યોગ વિશે નિબંધ.	દ્વારકાદાસ મોતીલાલ અને ભગુભાઈ કૃતોદ્ધયંદ.	"
નીતિ સિદ્ધાંત.	રેવાચંકર અંબારામ ભટ્ટ.	"
પંચ ઇન્દ્રિય ચરિત્ર.	છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.	"
પાર્વતીકુંવર આખ્યાન.	રા.સા. મહિપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
પ્રાચીન ભારત.	લક્ષ્મીચંકર મોરારજી ભટ્ટ.	શુ. વ. સો.
પ્રેમપ્રીયા તાટકનાં ગાયનો.	એ. પી. ડાક્ટર તથા રાવજી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કાર્પાસ છવનચરિત્ર અને વિરહ.	મનસુખરામ સૂર્યરામ અને કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
ખર્નિયરનો પ્રવાસ.	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.	"
બંધકોશ.	છોટાલાલ છવણુલાલ.	"
બોધવચન.	રા.સા. મહિપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
ભીમભ્રમ નિવારણ.	સ્વામી ચંકરાનંદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
માર્કોપોલોનો પ્રવાસ.	બાલાચંકર ઉસ્તાસરામ.	શુ. વ. સો.
રૂઢી પ્રયોગ દોશ.	ભોગીલાલ ભીખાભાઈ ગાંધી	"
શિક્ષણ સત્ર.	નારાયણ હરિ.	"
શ્રી ભામિની ભૂપણ ૪ થો અલંકાર.	શ્રીમન્તસિંહાચાર્ય.	છોટાલાલ છવણુલાલ.
સ્વાતંત્ર્ય.	મહંદાર ભીકાજી બેલસરે.	શુ. વ. સોસાયટી.
હોંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.	બળવંતરામ મહાદેવરામ.	"
હિંદુસ્તાનનાં પ્રાણીઓ આંચળવાળાં (સચ્ચીત્ર).	ભાનુસુખરામ નિર્ણુજીરામ.	"
જ્ઞાનપ્રચારક વિષયો.	શેઠ છવણુજી જમસેદજી.	"
અખલા સંજ્ઞન.	૧૮૯૯ દેવચંકર મોતીરામ વ્યાસ.	શુ. વ. સોસાયટી.
આખું ઔપધોના અનુભવની સંક્ષિપ્ત નોંધ.	મહારામ સાહેબ બાવનગર.	"
"	"	"
આનંદી પ્રીયા.	એ. યુ. જેની કપની.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
દશરથંદ્ર વિદ્યાસાગરનું છવન ચરિત્ર.	કૃપાચંકર દોશતરામ ત્રવાડી	શુ. વ. સોસાયટી.
x ઉપનિષદે (મુસાદી).	કૃષ્ણરાવ અર્જુન.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
ઓપથિ કેપ.	ચમનરાય ગિવરા કર.	શુ. વ. સોસાયટિ.
કવિરત્ન દયારામની જીવનકથા.	ત્રીભુવન જમનાદાસ પોઠ.	એન. એમ. ત્રીપાડીની કં.
કચ્છ ગરબાવળી.	કવિ દયપતરામ ગજાબાપ.	શુ. વ. સો.
કુસુમાવલી.	દોવતગમ કૃષ્ણરામ પંચા.	*
ચડતી પડતી તે પ્રભુપ્રાર્થના.	પરસોનમ કામેશ્વર ત્રવાડી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેમ.
છોકરાંની આરોગ્યના.	દોવનરામ કાલીરામ પંચા.	શુ. વ. સોસાયટિ.
છોટાલાલ બાવની.	છોટાવાવ મેનડવાવ.	"
જીવતત્વ.	નારાયણ દેમચંદ.	"
નારીશિક્ષા ભાગ ૧ લો.	કૃષ્ણગવ બોળાનાથ.	"
ક્રાન્તિમ બેકનનું જીવનચરિત્ર.	મોતિલાલ ડોડાવાવ દેમાઈ.	"
બ્રાહ્મધર્મ (અંગ્રેજી).	ન-મિદરાવ બોળાનાથ	*
બ્રાતિસંહાર નાટક.	કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ	શુ. વ. મોમાપટિ.
મધુકાવ્ય સંગ્રહ.	મધરી લ'ગુભાઈ ત્રીકમવાવ	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
* તરકીએ છંપામ (ઉર્દુ).	અવાદીન ગુલામખુમેન.	"
* દાંડક ચંદ્રિમ (મરાઠી).	કૃષ્ણચાંચી મજેશ્વર ચાંચી	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
રત્ન રાહુમા વિલાપ.	દવે મોહનલાલ જગન્નાથ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
રામ રામમોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર.	કૃષ્ણચંદ્ર દોવનરામ	શુ. વ. સોમાપટિ
રાસમાળા ભાગ ૧ લો.	રણુડોડવાવ ઉદયરામ.	"
" ભાગ ૨ લો.	"	"
શ્રી જીન વિવિધ જ્ઞાન.	પોપટલાલ કેવળચંદ	*
ગ્રંથ દરિવત્સલમહામ નાળગોવિદ દાસનું જીવનચરિત્ર.	મન સુખરામ સૂર્યરામ	શુ. વ. સોમાપટિ.
સંગીતમાળા પ્રથમ ગુચ્છ.	મહારામ સાહેબ બાવનગર	*
"	"	*
" બીજો ગુચ્છ.	"	*
"	"	*
" તૃતીય ગુચ્છ.	"	*
"	"	*
સદુપદેશ શ્રેણી	શ્રીમત્ નૃમિદાસ્યાર્થ	છોટાવાવ જીવલુવાવ.
સુમન ગુચ્છ	દોવનરામ કૃષ્ણરામ પંચા.	*
શ્રી બોધ.	વિદુલ મદાદેવ ત્રવાડી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
હિંદુસ્તાનના આરોગ્યતાનો સુધારો.	દા. જોસફ બેન્જમીન.	શુ. વ. સોસાયટી.
હૃદય પ્રકાશ.	લક્ષ્મીભાઈ દામોદરદાસ.	"
અકસ્માત વખતે મદદ અને પ્રલાપ.	ડા. નીલકંઠરાય ડાલાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
અર્થશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો.	ચીમનલાલ હરિલાલ સે.	"
x આયેન્સાએ સામાન્ય (મરાઠી.)	સાન્નેકૃષ્ણ ધોડ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કળિકાળનું ચિત્ર.	જોશી વનમાળી માંડાભાઈ.	"
શુભસતી બાપાનો પ્રતિહાસ.	શાસ્ત્રી વૃન્દલાલ કાળીદાસ.	શુ. વ. સોસાયટી.
છપ્પનીયા કાળની ઉત્પત્તિ.	દેવે કર્ણાચંદર કાળીદાસ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
જરૂરસતી ધર્મની ખૂબી.	...	મુખ્ય સમાચારના આલેક.
તત્ત્વવિવેચન પુસ્તક.	પ્રભાસંકર તથા વનમાળી લક્ષ્મીરાંકર જોશી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તરફીના સુધતાનની સિશ્વર જુખીલીનો હેવાલ.	...	મુખ્ય સમાચારના આલેક.
નામાંકીત નારીઓ.	મહેરજીનું કાવસજી દાવર વગેરે.	...
નિર્ગુણસિંહુ પરિચ્છેદ ૧લો.	અમૃતરાય નારાયણ શાસ્ત્રી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
" " ૨જો.	"	"
પદાર્થવિજ્ઞાન-ઉચ્ચતા.	બાનુસુંબરામ નિર્ગુણરામ.	"
પરોપકાર.	રેવાચંકર અંબારામ બટ.	શુ. વ. સોસાયટી.
પ્રાણીવર્ણન ભાગત્રણી(સચિત્ર).	બગવંતરામ મહાદેવરામ.	"
મિટિશ રાજ્યની બલીહારી.	ઉમીવાચંકર ખુશાલરાય.	દેવસંકર વૈકુંઠજી જોશી.
બેન્જમીન ફ્રેડરિકનું જીવન ચરિત્ર.	જોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દે.	શુ. વ. સોસાયટી.
માધવરાવન સ્મરિકા.	જોવર્ધનરામ તથા નરહરી માધવરામ.	જેન. જેન. ત્રીપાહીની કં.
મેઘ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના.	કવિ શ કરલાલ માહેશ્વર.	"
રશિયા.	કૃપાચંકર દોલતરામ ત્રવાડી.	શુ. વ. સોસાયટી.
વખત બાવની.	બાલ્દાસંકર જગજીવન બટ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
વ્યવહારપયોગી નિબંધ સમૂહ.	મેહનલાલ જેસીંગભાઈ.	"
શામળ સતરાપ.	દત્ત દલપતરામ ડાલાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
x Short notes on Arya medicines (અંગ્રેજી). "	શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ બાવનગર.	*
સંગીતનાં મૂળતત્ત્વો ભાગ ૧ લો. "	ડાહ્યાભાઈ ચિવરામ.	બાવનગર મહારાજસાહેબ.
સામાજિક પ્રેતસાદન. "	નરસિંહભાઈ ધ્રુવરભાઈ.	અંબાઈદાસ બાવરભાઈ પ.
x દરિવિક્રમ ચરિત્ર (મરાઠી). "	વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યાય.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રીગીતસંમ્ભવ. "	ઠહાનજી ધર્મસિંહ.	*
વનસ્પતિ તત્ત્વગાન. "	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સોસાયટી.
x અભિનય દર્પણ (મરાઠી). ૧૯૦૧	કેશવ ભગવત પૂજોક્તર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ગુજરાતના ભીખારીઓ. "	વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
હાથનીયાનો અધઃકર દેખાવ. "	ભગવાનદાસ દેવશી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
છાત્રી બેનની પાઠાવળી. "	મજીનુદાર મણીચંકર દી.	છેલસંકર શીવપ્રસાદ નાં.
જૈન આરજત શિક્ષાપત્રી. "	સંઘવી જીવજીલાલ હમ- નલાલ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
જૈન બાળ વિદ્યા વિલાસી ના ગાયનો. "	મગનલાલ મોરારજી.	"
જુનાગઢની જૂગીજી. "	ભૂપતરાય ત્રિકમજી.	*
દોરનું ખાતર. "	મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા	શુ. વ. સોસાયટી.
દ્રષ્ટાંત વચન. "	મુબઇ સત્તશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
નવરાસના વખતમાં ગાયન અને ગાન. "	ડો. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
પ્રબોધ ભારત ભા. ૧ લો. "	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.	*
માઈની સુવાર્તા. "	મુબઇ સત્તશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
મિથ્યા અભિમાન નાટક. "	દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
રત્નપુતાનાના દેશી રાજ્ય. "	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ.	*
x રાજ્યાચારી શુભ્રુપા (મરાઠી). "	ગગાધર બાવકૃષ્ણ પ્રાંજળે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
૨૮ વર્ષનું પચાંગ. "	દયારામ ગણેશજી દુલબ.	ગણેશજી જોડાભાઈ.
વિવાહ તાડવ. "	મણીલાલ નજીભાઈ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રીગોહેલ ગુણમાલા. "	ઉમીયાશકર ખુસાલરાય.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
x શ્રીમંત ગુણપ્રકાશ (૨ નકલ). "	બાલસંકર જગજીવન ભટ્ટ.	
x શ્રી રસરાજ (હિંદી અને ગુજરાતી) "	દયાસંકર રામજી ત્રીપાડી.	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	લેટ આપનારનું નામ.
પુરુષ અને સ્ત્રી	કૌશિકરામ વિમલહરરામ.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
૫ સાવિત્રી ચારિત્ર્ય (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	શંકરલાલ માહેશ્વર.	"
દ્વેષમ માલા.	૧૯૦૨ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	"
જેત્રી દેસેટનું જીવન ચરિત્ર	જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
અમરસત્ર નાટક.	દોલતરામ કૃષ્ણરામ.	"
૪૬૨લાલ નાચકાપદ (૩ નકલો).	મેમજી કાશ્મીરી દાઉદ.	પરશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
૪ છાયા નાટક મં. (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	શંકરલાલ માહેશ્વર.	"
નીતિ જીવજી.	મનમોહનદાસ રજીછેદાસ.	*
પદાર્થ વિદ્યાન	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.	"
યોગેન્દ્ર નાટક.	લખુભાઈ નારજીજી દેસાઈ.	એન. એમ. ત્રીપાઠી.
રજી પિંગલ ભાગ ૧ ભો ૨ ભો.	રજીછોડાભાઈ ઉદયરામ.	રામસાહેબ.
૪ વનસ્પતિ ગુણદર્શી (૨ નકલ)	મહારાજ સાહેબ ભાવનગર.	ભાવનગર રેલેટ અને મહા-
સત્સંગ વિષે નિબંધ.	મણીશંકર પ્રભુરામ પંડીત.	શુ. વ. સોસાયટી.
સદુપદેશ શ્રેણી સાતમે ઉપદેશ.	શ્રેષ્ઠ: સાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
સહકારી વિચાર બળ.	છોટાલાલ જીવનલાલ.	"
સિદ્ધાંત સિંધુ.	શ્રીમન્ વૃત્તિંહાચાર્ય.	"
સુર ગોકુળજી કાલા.	મન-સુખરામ સુરરામ.	તનસુખરામ મન:સુખરામ.
ક્રોડિંગ્રા પ્લેટીંગનો હુનર.	૧૯૦૩ ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
કિરાતાનું નીચ કાવ્ય.	હરીલાલ નરસિંહરામ.	"
કોકેટના કાવ્યા.	ઐરિશ મિશન પ્રેસ.	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
૪ ગીત ગોવિંદ (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	દેશવલાલ હર્ષદાસ.	*
ગુજરાતનો વાર્તાશૃષ્ટિ હાસ.	ગણાભાઈ પ્રભુરામ દવે.	પરશવંત પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ.
મવો કરાર.	ભોમ્બે બ્રોઝીલીયરી બ્રાહ્મણ સોસાયટી.	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન.	ચુનીલાલ બાપુજી મોદી.	શુ. વ. સોસાયટી.
મહાન બ્રોહ્મજનું ચરિત્ર.	"	"
૪ વધૂવર પરીક્ષા (મરાઠી).	...	નિવાધિકારી વડોદરા.
પરમાયે સાર.	પુરુષોત્તમ વિદ્યાન.	"
૪ શીવાજીનું સ્વરાજ્ય (છપેજી)	"	રામસાહેબ.
સંગીત નીતી (પનોદ).	મહાસત્ત્વ સાહેબ ભાવનગર.	ભાવનગર રેલેટ અને મહા-
ગાયનની નોટ	"	"

પુસ્તકનું નામ.	દર્શાવું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
સહાસિક અંગ્રેજ.	૧૯૦૩ દેશમકતાના અધિપતિ.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈ.
સિદ્ધાંત રત્નમાળા.	” રતનચંદ કરમચંદ શાહ.	મીચન પ્રેસ મુરત.
સીમેન્ટ બનાવવાનો કુખર.	” ત્રિકમલાલ દામોદર.	ગુ. વ. સોસાયટી.
બોધધર બોધ (ભાગ ૧-૨).	” ધર્મપુસ્તક પ્રસારક મંડળ.	મીચન પ્રેસ મુરત.
નવાનગરની ભુગોળ.	” મોહનલાલ જોર્સિંગભાઈ.	પોપટલાલ દેવળચંદ શાહ.
લતા કુમારી.	” નરસિંહભાઈ ઇશ્વરલાલ.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈપટેલ
કુશુભાંગડી.	” ભીમરાવ ભોળાનાથ.	સત્યેન્દ્ર ભીમરાવ.
ગુલદસ્તે કમાવ.	” મેમણુ ઇશ્વારીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
મહોરેશિપત્ત (૨ નકલ)	” બાવનગર મહારાજ સાહેબ.	બાવનગર રેટ અને શ્રી- મત મહારાજ સાહેબ
ધસલામની ખુશીયો.	૧૯૦૪ મેમણુ ઇશ્વારીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
કવિતા અને સાહિત્ય	” રમણુભાઈ મહીપતરામ.	*
કોતકર્માળા.	” મણેરાજ જોશાભાઈ.	*
ગોર્વાઈલ્ડ ઠાકરસી મુલજી (૨ નકલ)	” કદાનજી ધર્મસિંહ.	*
મીતસંગીત.	” જન્મશંકર મ. પુચ.	*
નવી કોપી પુક.	” મિ. એચ. એફ. મારકર.	*
નીતી નિપુણ નૌતમલાલ.	” દિરાચંદ ધનજી વેદ.	*
પવિત્ર ભેખ ઉપરથી કરેલા મુદ્રતતિહ.	” ડો. બાર્થ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પદ્માલય.	” નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈ પ.
બાલકોને કેવી રીતે કેળવવા	” હોટાલાલ જીવણલાલ.	*
મુવાવરયાનો સિલક.	” જ્ઞાનશંકર લીલાધર.	*
રસીક ગાયન તથા મહીન રગુતિ.	” પુરપોતામ વીરચંદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
મહામધિયમ સોહલે (મરાઠી)	” નારાયણ કેશવ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
સુર સાગરની સુંદરી.	” પુરપોતામ વિશ્રામ.	*
પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.	” બાલુસુખરામ નિંચુણરામ.	*
વિવાહ વિધિ.	” રમણુભાઈ મહીપતરામ.	*
વેન ચરિત્ર.	” દલપતરામ ગલાભાઈ.	ગુ. વ. સોસાયટી
શ્રી કામનાથ કીર્તીસંચેદ.	” મગનલાલ શંકર પટેલ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
સતવર્ષ બાવ કુંડળીયા.	” દેવજી ઉકા મકવાણા.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ, આપનારનું નામ.
સાઠ સંવત્સરી કુંડળીયા. ૩૭	દેવજી ઉકા મકવાણા.	*
સંગીત બાસોપદેશ (૨ નકલ). ૩૭	બાવનગર મહારાજ સાહેબ	બાવનગર રોટ.
અથ પ્રયોગરત્ન. ૧૯૦૫	શાસ્ત્રીજદરીનાથ ત્રંજકનાથ	વિધાધિકારી વડોદરા.
અસ્તોદય. ૩૧	મનઃસુખરામ સુર્યરામ.	તનસુખરામ મનસુખરામ.
ઈંગ્લાંડની મુસાફરીનું વર્ણન. ૩૧	મહીપતરામ રૂપરામ.	રમણભાઈ મહીપતરામ.
ધર્મની બક્તી મનુષ્યોએ સા માટે કરવી. ૩૧	છોટાલાલ જીવજીલાલ.	"
એક અમીરનો છોકરો. ૩૧	મેમજી ધામ્મીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કાબ્યાર્પણ. ૩૧	રેવ. જ. વ. સ. ટેલર.	મીશન પ્રેસ મુરત.
લોડણી. ૩૧	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	*
ગ્રીષ્મરત્ન વિરહ. ૩૧	નયુરામ સુંદરજી શુક્લ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તેજામ. ૩૧	ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી
દેશીનામું. ૩૧	છગનલાલ લ. શાહ.	*
નથુંડ કે બેન. ૧૯૦૫	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
નારીશિક્ષા ૨ જો ભાગ. ૩૧	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	શુ. વ. સોસાયટી.
નિબંધ કરમાળા. ૩૧	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
મ નેટીવ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ જનીયસ એફ નાઇનટીન્થ સેન્ટરી (અગ્રેજી). ૩૧	રા. પુરષોત્તમ વિશ્રામ.	*
મ મહારાણી જમનાબાઈનું ચરિત્ર (મરાઠી). ૩૧	રા. સુખારામ ગણેશ.	વિધાધિકારી વડોદરા.
માંદાની માવજત. ૩૧	ડો. નીલકંઠરાવ ડાલાબાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
રોગ રાજવાના ઉપાય. ૩૧	રા. છોટાલાલ જીવનલાલ.	*
વનરાજ ચાવડો. ૩૧	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	રમણભાઈ મહીપતરામ.
વાનિશ. ૩૧	રા. ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
વિચારસંક્ષિપ્ત. ૩૧	નવનીતરામ નારાયણભાઈ.	*
વિધવાવિવાહ. ૩૧	રા. લાલચંકર ઉચીયાચંકર.	*
વિજ્ઞાનસતતક. ૩૧	નંદલાલ લક્ષ્મણભાઈ (જમજીવન કાલોદસ).	*
વાટ લીટરેચર ડુ વી વાંટ (અગ્રેજી). ૩૧	રા. પુરષોત્તમ વિશ્રામ.	*
વિશ્વવિજ્ઞાનસંલો. ૩૧	રા. વિઠ્ઠલરાવ યશોજી.	*

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	બેઠ આપનારનું નામ
મહાન તે સહજ	ન. હનવાન વિદ્યાગમ	*
સતી નીમનિની નાટક	મા દરિસુખ ગારી	*
શ્રીજીતીના કન્યા	મહારજોવિદ્યાલ મગવાળા	વિદ્યાધિપરી વડોદરા
શ્રીનીતિ ધર્મ	ન. વિદ્યાલમ ધનજીભાઈ	શુ વ સોમાવટિ
શરીર સંશયુ શાસ્ત્રોક્ત	ડો. ગેવંધાન મારોધાન	વિદ્યાધિપરી વડોદરા
શિખામણ		
વ્યાયામ દગાયાબ	હનવાન મ. ચાદ	*
ગુદ્ધ પ્રમુદ્ધ	ગેવં. જી વ સ. દેવ	સુરત મીરાન પ્રેસ
દિદના દારૂમ, નજીગમિંદ.	વાલાભાઈ પી. દેવશરી	શુ વ સોમાવટિ
દિદગ્યાનના સુખ્ય વર્મા	બીખાજી દાલભાઈ	"
હમ્મના બોલ તથા પાત્રીય	એક જીન	પોપનાન કે
બોલનો પોષ્ટો		
સદુપદેશ એલી ૧૩ મુપદેશ	ગેવં. સાધક વર્ગ	હોમવાન જીવજીવાન
શ્રીમદ્ ૧૪૫૬	એક આભાર્થી	મન મુખવાન ગ્વજી મહેતા
સદુપદેશ ગેલી ૪ સદુપદેશ ૧૮૦૬	એવ નાધક વર્ગ	હોમવાન જીવજીવાન
આર્થ કર્તવ્ય	આભાર્થિ	જીવજીવાન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
અભિજ્ઞાન ચક્રવર્તી	જગજીવા ૧૫ - હામો	*
કલિજામેય નાણીનો સમય	જીવામજી દેવાભાઈ	શુ વ સોમાવટિ
કમ્બી દેવી દિસામભાગ ૧૦૬	ઉસમાન જયલ	*
મિન્ટો ગાર્ડન પદનિ	"	*
કવારી કન્યા	ભવાનીચક્ર ન મિદ્ ૧૫	૨૮ જીવજીવાન અમ શી
ગર્ભપોષણ અને સુવાચન	ધનજીભાઈ ટો મસજી	શુ વ સોમાવટિ (કમ્બી)
ગુન્ગતી છટ્ટી	વનાચુનગ ૨ મજી મિનિ	મે હાવરેકટો આર્થ પન્થી
કન્યાના કાગ કાટકી	મોદનવાન અમચી	*
જીનામદની સહિત જીજાગ	જીવજીવા ૧૫ મિ મજી	*
જીન ધર્મ નિપણ	પોપનાન ગેવંચદ	*
પ્રવેશ બોલ	ગેવં. જી પી દેવ	*
પ્રમેદ બા ત બા ૩ ને	પુરોચિતમ નિશામવારજી	*
પ્રાચીનપુ જોની બાગમો	ગે. સા દા	*
વાના		
પ્રદાર્થના જીવન ચર્ચા	જગજીવા ૧૫ - હામો અને	*
	દલિવાન મા બ.	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	જોટ આપનારનું નામ.
પ્લેગથી બચવાનો ઉપાય.	છેટાલાલ જીવણલાલ.	*
અભયર્થ.	"	*
ભાવનગરની ભૂગોળ.	દેવચંકર વૈકુંઠજી.	*
મનુનાં નીતિ વચન.	છગનલાલ વિદ્યારામ.	*
મધપાત નિષેધ.	નારાયણ ગીરધર ડાકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
માનવધર્મ માળા.	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ.	*
સુસમ્મતાનોનો ઇતિહાસ.	મહેશુભાઈ ડામામજી.	શુ. વ. સોસાયટી.
રત્નમાળા.	દલપતરામ ડાલાભાઈ.	"
રામવિયોગ.	લક્ષુભાઈ નારાયણ દેસાઈ.	એન. એમ. ત્રીપાઠી.
હુકની વાર્તા.	યુગ્મજ સત્ શાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
વડનગરા કણુખીની ઉત્પત્તિ.	ડાલાભાઈ લક્ષ્મણ.	*
વિક્રમોર્વશી નાટક.	કેશવલાલ હર્ષદરાય.	*
વિવિધ સંગીત રત્નમાળા.	લક્ષ્મીચંદ ડોસાભાઈ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
૨ નકલ.	"	"
X શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	જીવરામ લક્ષુભાઈ.	સસ્તું સાહિત્ય મંડલ.
X શ્રીમંત યોરસે સયાજીરાય (મગડી).	અનંત નારાયણ ભાગવત	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
X શ્રીમંત યોરસે સયાજીરાય ભા. ૨ ભે (મરાઠી).	"	"
શ્રી જૈન હિતોપદેશ.	કર્પૂરવિજયજી.	વનીચંદ ચૂરચંદ શાહ.
સતીધર્મ-પતિસેવા.	છગનલાલ વિશ્વનાથ.	*
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૪ ભા ઉપદેશ.	શ્રેયસાધક વર્ગ.	છેટાલાલ જીવણલાલ.
માર્વેલનિક આરોગ્ય.	નારાયણ ગીરધર ડાકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
મુધા હાસિની.	સૌ વિદ્યા અને સૌ ચારદા	*
સોનાનો દોરા.	નોર્મન મેક્લીઓડ.	સુરત મીચન પ્રેસ
ગાનપ્રસારક વિપ્રયોગે ભાગો	ગોરવદ જીવણજી મોદી.	*
અથ શ્રી વસિષ્ઠસારગીતા.	રત્ન છગનલાલ દેવજીગમ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
અશોક.	૧૯૦૭ જીવનલાલ અમરશી.	*
સાગમસાર.	મોદનલાલ અમરશી.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
હરલાભનો ભરતી ઓટ.	નાનાભિયાં રત્નલભિયા.	શુ. વ. સોસાયટી
કથાવિનોદ.	ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ.	*
મંગા લહરી (૨ નકલ).	લાલજી વિરેશ્વર.	*
ખગોળ સંબંધી વ્યાખ્યાન.	આત્મારામ મોતીરામ દી.	શુ. વ. સોસાયટી.
મધસંમદ.	મિત્રમંડળ પેટલાદ.	*
ગુજરાતી સાતમી.	તર્નામ્પુશ્વર ટેકરટલુક કમિટી	મે. ડાયરેક્ટર ઓફ પ. ઇ.
" પાંચમી.	"	"
મૃદુ વ્યવસ્થા અને આરોગ્ય.	ડૉ. ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ	શુ. વ. સોસાયટી.
જીવનનો આદર્શ.	જીવાભાઈ રેવાભાઈ.	"
ધર્મશુભ.	અ. સો. દરસુખગૌરી.	*
ધાતી શિક્ષા.	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	*
પશુવધ નિષેધ.	જૈન ચેતાંબર કોનર-સ.	*
પદાર્થપાઠ ધોરણ ૧ હું.	ઉસમાન બચ્ચલ.	*
" ૫ મું.	"	*
પ્રવેશક બોધ.	રેવ. જી. વી. ટેલર.	*
બાળલક્ષ.	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	*
બાળવર્ગના પદાર્થપાઠ.	ઉસમાન બચ્ચલ.	*
ખીજ ઔદ્યોગિક પરિપદ.	જીવનલાલ અમરશી.	*
બ્રહ્મોળ ભાગ ૧ લો.	દીનશાહ કુંવરજી.	*
" ૨ નો.	"	*
૪ મેમરી ડ્રોઇંગ (અગ્રેજી).	ઉસમાન બચ્ચલ.	*
મૂર્તિપૂજનનું ખંડન કરનારા	છોટાલાલ જીવજીલાલ.	*
રોગ નિવારણ વિધા.	વૈદ જટાશંકર લીલાધર.	*
વાજકરણ કલ્પતરુ	"	*
વિદ્યરત્નો ભાવ.	મદડાકર નાગર.	*
વિશ્વવિલાસ ભાગ ૨ નો.	અમૃતલાલ જટાશંકર.	*
જૈનચેતાંબર મંદિરાવળીભા. ૧.	જૈન ચેતાંબર કોનર-સ.	*
શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકર ભાષ્ય	કમળાશંકર પ્રાણુશંકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
ભા. ૧	"	"
શ્રીમન્નૃસિંહ વાણી વિલાસ.	શ્રીમન્નૃસિંહચાર્ય.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
શ્રીમદ્ વલ્લભ ચરિત્ર.	લક્ષુભાઈ પ્રાણુવલભદાસ.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	જેટ આપનારનું નામ.
ત્રેય:સાધક વર્ગ એ શું છે ? ,, x સંગીત ઇલિપ્સ (જે નકલ) સર્ગ ૧ લો ,, " " સર્ગ ૨ જો ,, સદુપદેશ શ્રેણી ૧૬ મો ઉપદેશ ,, " " ૧૭ મો. ,, સમાધિ ચતુક. ,, સિતા દમયંતીના આખ્યાન ,, x સંસારમાં જિની પદવી (જે નકલ) =	છોટાલાલ જીવણલાલ. માહારાજસાહેબ ભાવનગર " " " " ત્રેય:સાધક વર્ગ. " " " " મોહનલાલ અમરચી. નાગેશ્વર જેઠાણમ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.	* * * છોટાલાલ જીવણલાલ. " " " " શ્ર. વ. સોસાયટી. " " " "
સુલભ સમાધિ ,, શ્રી પોદાર. ,, શ્રી બોધક સતી ચરિત્ર. ,, x સુગમ્ય માળા. ભાગ ૧લો (અગ્રેજી અને ગુજરાતી) ,, હિંદની ઉદ્યોગ સ્થિતિ. ,, હુનરમાનની ચકાષ. ,, હૃદય રંગ. ,, અક્ષર ચરિત્ર. ૧૯૦૮	પોપટલાલ કેવળચંદ. પડિતા જમનાબાઈ. સી. સચુણા બાલુસુખરામ. પી. એન. ડાહર. દેશવલાલ મોતીલાલ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ. બાઈસંકર કુબેરજી શુક્લ. રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ ચાલી સંકરલાલ માહેશ્વર.	* શ્ર. વ. સોસાયટી. " " " " શ્ર. વ. સોસાયટી. " " " " શ્ર. વ. સોસાયટી. " " " "
x અધ્યાત્મ રત્નાવળી (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). ,, આરોગ્યતાનાં મૂળતત્ત્વો. ,, ઇન્દ્રિયવિગ્નસાત્ત્વનાં મૂળતત્ત્વો ,, x ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડીક્ષનેરી. ,, એકાદશ સ્કંધ. ,, દયારામનો અક્ષરદેહ. ,, કામરૂદેશની કામલતા. ,, ફીન્ડર ગાર્ડન અને પદાર્થપાઠ. ,, x કીર્તિ કામુદી (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). ,, કુંવરજી કીર્તન સંગ્રહ. ,, કૃષ્ણ ચરિત્ર. ,,	ડા. નીલકંઠરામ ડાહ્યાભાઈ રા. માહાચંકર જગનલાલ. નાનાભાઈ રસ્તમજરાણીના અખંડાનંદ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી. રા. મહાચંકર લલુભાઈ. રા. ત્રેમચંદ કરમચંદ. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત. રા. અમૃતલાલ કુંવરજી. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ.	શ્ર. વ. સોસાયટી. * * સસ્તું સાદિલ મંડળ. એન. એમ. કુંપની. * * * * * *

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
૪૩૨૧૪૨૨ અને યાદીક્ર(મરાઠી), ગીત મંથન. "	રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ. મી. કુંદનગૌરી.	નવનીધરાય નારણભાઈ.
ગુજરાતી પહેલી ચોપડી. "	વર્ના. ટેક્સ બુક કમિટી.	મે. ડીરેક્ટર ઓફ પ. ઇ.
" બીજી " "	" "	"
" ત્રીજી " "	" "	"
" ચોથી " "	" "	"
ધરમાં વપરાતી સ્ત્રીજેતુરસાધન, આશીર્વાદ. "	ડા. નીલકંઠરાય ડાલાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ચોરાશી વર્ષનું પંચાંગ. "	રા. ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ.	"
હુંકા કાઢાણીઓ. "	રા. દયારામ ગણેશજી.	ગણેશજી નેઠાભાઈ.
તિલક કેસ. "	સો. ચુંગાર.	રા.સા. મહીપતરામના પુત્રો
દક્ષિણનો. પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ (બે નકલ). "	ડે. એમ. એમ. રાયજી.	"
દેશહિતાર્થ અને સુધારાનો રિપોર્ટ. "	રા. ગોકળ કાનજી.	"
દેશીનામાની પદ્ધતિ. "	ગ. પ્રેમચંદ કરમચંદ.	"
અવગુણ પચાસનો રાસ. "	રા. મોહનલાલ અમરશી.	"
નરસિંહ મહેતા. "	રા. જયસુખરાય પી.	"
નવીન વ્યાકરણ. "	ગ. પોપટલાલ કેવળચંદ.	"
ધાત્રી શિક્ષા. "	વૈદ્ય જટારાચંદર લીલાધર.	"
નરસિંહ વાણી વિલામ. "	શ્રીમન્મહિંદાચાર્યજી.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
પદાર્થ વિજ્ઞાન. "	ગંગાચંદર મણીચંદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
પવિત્ર શાસ્ત્ર. "	મો.એ બાઈબલ સોસાયટી.	રેવ. સ્કીવનસન.
પ્રમિદા. "	મહારાજંદર લક્ષ્મીભાઈ.	" [પ્રિન્ટર]
બાળ ચોથી. "	વર્નાક્યુલર ટેક્સટબુક કમીટી	ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક
બૂગોળ તથા ખગોળનો ઉપયોગ, બોજપ્રબંધ બાલાન્ટર. "	ઉમમાન બચ્ચ.	"
મર્ફા વિશે બાણજી. "	વિશ્વનાથ ગોવીંદજી.	છગનલાલ વિશ્વનાથ.
મરાઠી સત્તાનો ઉદય. "	દો. ધનજીભાઈ હોરમજી.	શુ. વ. સોસાયટી.
માતૃભીનાની મેરા. "	કરીમઅલી રહીમઅલી.	"
માર્ગપ્રમંગનો માર. "	છગનલાલ વિશ્વનાથ.	"
	લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલભદાસ.	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ અપનાયું નામ.
મીસ પ્રોફેસર નાઈટીંગલ. ૧	સૌ. શારદા મહેતા.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુકલ મર્દન. ૨	કૃષ્ણરાવ ભો. દીવેડીઆ.	"
x સુદારાસ નાટક. (સં- સ્કૃત અને ગુજરાતી) ૩	કેશવલાલ હર્ષદરાવ ધ્રુવ.	"
મેઘ દૂત. ૪	વિહારી.	બેચરલાલ ત્રીકમજી.
મેમરી ડ્રોઈંગ ફર્સ્ટ એડ. ૫	ઉસમાન બચલ.	"
મહેરે અઢાહ. ૬	દીનશાહ કેવરજી ભાગશીયા	"
મોટી ઉમરની હિંદુ સ્ત્રીની કેળવણી. ૭	જગજીવન દયાલજી મોદી.	શુ. વ. સોસાયટી.
મધુના ગુણાદર્શ. ૮	મદદાકર નાગર.	"
રાસ્ત ગોશ્તાર વો. ૫૭ મુ. ૯	રાસ્ત ગોશ્તાર એસ.	"
ગોહાનની લખેલી સુવાતો. ૧૦	સત્ રાત્રિ પ્રસારક મંડળી	"
લલિત કાવ્યમાળા. ૧૧	રે. કદાનજી માધવજી.	"
લિપિ. ૧૨	નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ.	"
લોકોપયોગી શારીર વિદ્યા. ૧૩	નિલકંઠરાવ યજ્ઞભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
વશિકરણ યાને મેઢીની. ૧૪	સૌ. દિવાળી નાયાલાલ.	મોહનલાલ અમરશી શેઠ.
વાગમટ સુત્રચાત્ર. ૧૫	વૈદ્ય જટાસંકર લીલાધર.	"
વાગ્મ પ્રધક્ષરજી અને સંકલન. ૧૬	ઉસમાન બચલ.	"
વ્યાખાન સંબંધ. ૧૭	મોહનલાલ અમરશી.	"
વીરસ. ૧૮	વિહારી.	"
શિશુપાલવધ પુર્વાર્ધ. ૧૯	હરિલાલ નૃસિંહરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
શ્રીકૃષ્ણ. ૨૦	કદાન ચક્ર ગાધી.	"
વાનપ્રસ્થ. ૨૧	મહેરજીભાઈ માણેકજી.	"
જૈન દિત બોધ. ૨૨	જૈન શ્રેષ્ઠકર મંડળ.	વનીચંદ સુરચંદ.
શ્રી ભામિનીજીવણુ પદ્યસંબંધ. ૨૩	શ્રેષ્ઠસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રી યોગરાત્ર. ૨૪	સુનીશ્રીકેશરિજીવજી.	જૈનધર્મપ્રસારકસભાભાવન
સામાયક શુભ. ૨૫	મોહનલાલ અમરશી.	" [ગર
સુતિસ્વર સિદ્ધાંત. ૨૬	નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ.	"
સદુપદેશ ગ્રંથો ૧૮ મોઉપદેશ. ૨૭	શ્રેષ્ઠસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
" ૧૯ મોઉપદેશ. ૨૮	"	"
સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ. ૨૯	સૌ. સુમતી.	શુ. વ. સોસાયટી.
x સંગીત ક્ષત્રીયક ભા. ૩ ત્રે (૨ નકલ) ૩૦	ભાવનગર મહાગમ ત્રાકેળ	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહા- રાજ સાહેબ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
સાર્વવૈદિક સંધ્યા.	ન. યુ. સંઘવી.	છાટાલાલ જીવજીવાલ.
સુંદર સોદાગર.	મગનલાલ દલપતરામ ખ.	"
સુભોધ ગરબાવળી.	રે. કદાનજી માધવજી.	"
સુમતિચંદ્ર ભા. ૧સે. ૨જો.	મોહનલાલ અમરસી.	"
સીએની પરાધીનતા.	જીવાભાઈ-દેવાભાઈ પટેલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
કુર્કુળનું અભિમાન.	હારકાદાસ મોતીલાલ.	"
કુમારી હારપેન્ટરનું ચરિત્ર.	દેવરામ સિવરામ.	"
ગાયન તરંગ.	...	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ગૃહીણી કર્તવ્ય દિપીકા.	કૃપાચંકર દોશતરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
લૈન નવ તત્વ.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ.	જગન્નાથ પ્રભાચંકર.	...
દુઃસંગ વિચાર.	ગોસ્વામી અનિરૂધાચાર્યજી.	લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ.
ગોપીચંદ ચરિત્રતા ગાયનો.	પુરપોત્તમ મગાભાઈ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી મહાવીર ચરિત્ર.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
સર વિશ્વીશ્વ વોલેસ.	જગજીવન ભવાનીચંકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુદામા ચરિત્ર.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
સ્વદેશી.	જીવનલાલ અમરસી.	"
શ્રીમદાવિશ્ણુમંહાભિષેકપદ્ધતિ.	રમાર્ન વેશ્ણુવ મંડળ.	"
દેવેતી સ્તવ.	ડો. વિભાકર બધસં.	"
સદ્બોધ અવંતી.	ત્રેવરસાધક અધિકાર મંડળ.	સ. છાટાલાલ જીવજીવાલ.
યજ્ઞસાધન સમારંભ.	"	"
સદુપદેશ ચેણી (૩જો ઉપદેશ).	"	"
અદ્યમ સાધન સમારંભ.	"	"
રહેત મી. રાગુલ.	૧૯૦૫ પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.	"
શ્રી લૈન ધર્મદર્શન.	૧૯૦૬ "	"
x ધી હન્ડીવન નેશનલ ૧૮૮૬	૧૯૦૨ જી. જી. રજી. નવરોજીજી.	હાદી પંચ જોશીસ.
કોન્ગ્રેસ ડારકુન્સ કોમ ધી	"	"
હાદી પંચ (અગ્રેજી ૧૯૦૨	"	"
અને ગુજરાતી). એક અંશ	"	"
"	૧૯૦૩ "	"
"	૧૯૦૪ "	"
"	૧૯૦૫ "	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
„ ૧૯૦૬	„	„
„ ૧૯૦૭	„	„
„ ૧૯૦૮	„	„
* પિકિંગ્સ ફોમ ધી હોદી ધંચ (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી). ૧૯૦૮	„	„
* હોદી પંચ (વો. ૨૦) (અંગ્રેજી અને ગુજરાતી) ૧૯૦૮	„	„
સમાસોચક અંક નં. ૩૮, ૧૮૯૬.	એન. એમ. ત્રીપાઠીની ક.	„
ગોવર્ધન સ્મારક અંક. ૧૯૦૭	„	„
* બંગ્લી સાહિત્ય પરિષદ (બંગાળી). ૧૯૦૭	બંગ્લી સાહિત્ય પરિષદ.	બળવંતરાય ક. દાકર,
* પેન્સિલ્વેનિયા આર અંક (બંગાળી),	„	„
પ્રાતઃકાળ. ૧૯૦૮	ત્રેય સાધક મહાળી.	છોટાસાલ હવલસાલ.
ચમદડ ૧	„	„
મહાકાળ અંક નં. ૫૯.	„	„
ચમદવજ. ૧૯૦૭	„	„
સુલ્કિયબા (૨ અંક). „	„	„
વેદ્યક વિજ્ઞાન (અંક ૧-૨). ૧૯૦૮	„	„

(૨)

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
દયારામકૃત રસિકવલ્લભાદિ. ૧૮૯૦	પ્રાચીન કાવ્યમાળા-વડોદરા	દિ. બા. અંબાલાલ સા.
ગિરધરકૃત રાજસય યજ્ઞ „	„	„
દિવાળીબાઇ તમા રાધાબાઇ કૃત કાવતા. „	„	„
બાપુસાહેબ ગાયકવાડ કૃત કવિતા, „	„	„

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠા વ્યાપનારનું નામ.
† જીવંતીના ઉપચોગ.	હમનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી	ગુ. વ. મોસાલપટિ.
† જીવન પ્રભાત (રમેશચંદ્ર દાસ કૃત.)	નરસિંહભાઈ ધર્મરેખાઈ પ.	મિત્ર મંડળ, પેટલાદ.
† જૈન તત્ત્વપ્રવેશિકા.	સુનિ કર્પૂરવિજયજી.	જૈનત્રેપરકરનંડળ, મહેસાણા.
જૈન રાસમાળા.	જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ.	*
જૈન શ્વેતાંબર ડિરેક્ટરી બાગ ૧, ૨.	"	*
† શ્રીજૈન હિતોપદેશ બા.૨, ૩.	સુનિ કર્પૂરવિજયજી.	દર. શ્રે. મં. મહેસાણા.
શ્રી જ્ઞાનપ્રસન્ન.	નટવરલાલ કનૈયાલાલ વે.	*
† દક્ષિણમૈત્ર.	ધીમતરામ ન. પંડિત.	*
† દક્ષિણુયાત્રા.	સો. સુમતિ.	*
† દશમ સાધન મમારંબ.	શ્રેય:સાધક અધિકારી વર્ગ	*
† શ્રી ભાગવત દશમ સ્કંધ.	...	સચ્ચં સાહિત્ય વ. મં. ધુ.
† દુન્યાઈ દોર.	મહેરવાનજી મં. બળજી.	*
ધિ દ્વાન્સવાલ દ્રબલ (અંગ્રેજી)	હુત્રિ એસ. પોથક.	...
† ધર્મી જોડાંની ગેખી કૃતોદ.	બ. ફરામરોઝ.	*
નવા કરારના હસ્તરેખો તથા બાપાંતરોને લગતો પ્રવેશક બોધ	રેવ. જી. પી. રેક્લર.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
નવો કરાર.	...	*
† નવું શુભરાત્રી બાળઆકરણ.	ત્રિમર્ચંદ કરમર્ચંદ શાહ.	*
† નદીય દેરવવાની કુંચી.	અમૃતલાલ સું. પટ્ટિયાર.	*
† શ્રીનીતિ ભક્તિગીત મંગાધર અંથ.	મણિસંકર પુ. રાવળ.	*
† નિબંધશિક્ષણ.	હરગોવિંદ હા. બારોટ.	*
† પદાર્થપાઠ, ધોરણ ૨જું, ૩જું, ૪ થું.	હિસમાન બચલ અને મહોબતસિદ્ધ મો. રાણા.	*
પવિત્ર લેખની પાત્રી, ઉપરથી સુવ્રતિ બાગ ૨ જે (બાઈ કૃત).	પુસ્તક પ્રમારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પિરોલી.	હિસમાન બચલ.	*
† પુત્ર અને પુત્રવધૂના ધર્મ.	બહેચરલાલ નટવરજી ત્રિ.	ગુ. વ. મોસાલપટિ.
† પ્રશ્નપત્રાણુ પરીક્ષા.	વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દિવેલ.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	નોંદ-આપનારનું નામ.
† પ્રબોધ ચિંતામણિ.	જૈનધર્મપ્રસારક સભા.	કેવરજી આણંદજી.
† પ્રભુપ્રસાદી પ્રાર્થના પદ.	સૌ. સુમતિ.	"
† પ્રેસિડેન્ટ મહાત્મા ગાંધીજી.	નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ.	મિત્રમંડળ પેટેલાદ.
બળદની પરીક્ષા.	મહાશંકર ઇ. જોશી.	"
† બાજે દિલખુશ.	જરબાનુ મેહેરવાનજી કોઠાર.	"
† બાળકોની વાતો.	અમૃતલાલ સું. પદિયાર.	"
બ્રહ્મચર્ય.	જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી.	"
† શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી) બે નકલ.	...	સ. સા. વ. મં. મુંબઈ.
† મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેનું જીવન ચરિત્ર.)	સૂર્યરામ સો. દેવાગ્રથી.	"
માતાકરજ.	નટવરલાલ ક. વૈષ્ણવ.	"
માદક પદાર્થોના સેવનથી થતી હાનિ.	હરિપ્રસાદ ડા. છત્રપતિ.	શુ. વ. સોસાયટી.
માતૃની લખેલી સુવાર્તા.	...	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
† રસાયન શાસ્ત્ર.	ગંગાશંકર મ. વૈષ્ણવ.	"
† રસિકચંદ્ર ભાગ ૧ ભો.	લક્ષ્મીભાઈ કે. કન્યાકર.	"
રાજતોત્સવસ્તોત્ર.	વિહારી.	"
† રાજ બોધ.	લખમશી મેશરી અને પુનશી મેશરી.	કાલ્યાણદેવી પ્રિ. પે. મુંબાઈ
† લમ, ઉપવિત આદિનાં ગીતો.	અ. સૌ. હરિસુખગૌરી.	"
† ધત્તનપત્રે, નિવારણપત્રે, વગેરે (મરાઠી).	પુરુષોત્તમ વિ. માવજી.	"
† શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય.	લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ.	"
† વસંત કુમારી.	ઉદ્ભવજી મુલસીદામ હંકુર.	"
† વિશ્વવિલાસ ભાગ ૨ જો.	અમૃતલાલ જ. બુચ.	"
† વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુ પ્રકરણ (યોગના વસિષ્ઠ).	...	સ. સા. વ. મં. મું.
† વ્યાકરણ શિક્ષણમાળા અંક ૨ જો.	પ્રેમચંદ ક. સાહ.	"
† શયતાન કે બળા.	દિનસાહ કુ. ભાગવિયા.	"
† શરલોક હોમ્સ.	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા.	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
† શહેનશાહ સપ્તમ ઓડવડ	પોપટલાલ કે. શાહ.	*
† શિકાર કાવ્ય.	મહાકર નાગર.	*
શિક્ષા વચન.	મુનિ કપૂરવિજયજી.	શુ. વ. સોસાયટી,
† શ્રદ્ધા સુદ્ધિ ઉપાય.	નટવરલાલ કે. વૈષ્ણવ.	બે. શ્રે. મં. મ.
સગર્ભા સ્ત્રીની સંભાળ.	શ્રેય:સાધક અધિકારી વર્ગ.	*
† સદુપદેશ શ્રેણી ૨૦મો ઉપદેશ		*
†		*
સાદુ ટ્રોઈંગ.	હસમાન ખયલ અને મ. હોજતસિંહ મો. રાણા.	*
સાર્વજનિક આરોગ્ય વિષે બાપજી ૨.	માદેરાય માધવરાય.	શુ. વ. સોસાયટી,
† સુરભ્યદાસની શેઠાણી.	જરખાલુ દોડાવાળા.	*
† સંગીત નીતિવિનોદ.	આર. બી. ટી.	મિત્રમંડળ, પેટલાદ.
† સંધ્યા	પુરષોત્તમ વિશ્રામ માવજી	*
સંપલક્ષ્મી સંવાદ.	ક. દ. ટા.	શુ. વ. સોસાયટી.
સ્ત્રીઓનું નિત્યકર્મ.		
† સ્ત્રીવિદ્યા.	સો. જ્ઞાનામણ ન. સક્ષ્મ.	કાલ્યાણદેવી પ્રિ. ગ્રે. મુંબાઈ
† સ્વચ્છતા.	હમનલાલ વિ. રાવળ.	*
† દિલ્હિસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય.	ચંપકલાલ લા. મહેતા.	શુ. વ. સો.
† હીરામાણિકની એક મોટી ખાણ.	મ. ર. બટ.	મિત્રમંડળ, પેટલાદ.
સૌભાગ્ય શિક્ષાબ્ધિ (ત્રીજી આવૃત્તી.)	નટવરલાલ કે. વૈષ્ણવ.	*
અધ્યયનગ.	અ. સો. હર્મિયુખગૌરી.	*
કબીરકમાલ આખ્યાન.	મણિંદર પુરુષોત્તમ રાવળ	*
દિવ્યમેષપાલ બાલ.	અ. સો. સુમતિ.	*
શ્રેયભાંડની પ્રસાદી.	બાનુમુખ નિગુંજરામ મહેતા	*
માસિકોત્તા અંક. ૧૯૦૯.		
ધનવન્તરી ૧૯૦૯ ના ૧૨ અંક.	...	બાલાપ્રસાદ કાંબેરી વિસ.
મહાકાવ્ય ૧૯૦૯ ના ૧૨ અંક.	...	નગર.
સનાતન જૈન નવે. ૧૯૦૯નો અંક	...	શ્રેય:સાધક અ. વ.
વૈદ્યકવિગાન અંક. ૧૯૦૯નો અંક	...	મનમુખલાલ રવજીભાઈ.
તરણીતરંગ જુલકાઈ ૧૯૦૯.	...	વિદ્યારીલાલ જવેરભાઈ પ.
તરંગ	...	મોદનલાલ અમરશી શેઠ.
કપોતમિત્ર ડિસે. ૦૮ જાને. ૦૯.	...	પ્રભુલાલ લાધામણ મોટી.
બુદ્ધિપ્રભા જાનેવારી ૧૯૧૦ અને સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ના અંક.	...	અખ્યાત જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ

પ્રકરણ ૬.

પ્રદર્શન : હસ્તલિખિત ગ્રંથો.

૧. કર્તી.—પ્રદર્શનમાં આવેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની આ ટુંકી નોંધ ડેકન કોલેજના રા. રા. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકર અને પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી બટ્ટે એક બીજાથી સ્વતંત્ર રીતે કરેલી યાદીઓ ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવેલી છે.

૨. આ. વિભાગમાંની ઉત્તમ વસ્તુઓ.

(૧.) જૂનુંપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો—લખના માટે ઉપયોગમાં મેળા પડેલાં જૂનું પત્રોને અમુક કલાઓથી તૈયાર કરવાં પડતાં. એ કલાઓ તેમજ જૂનુંપત્ર, ઉપર લખવા માટેની શાહી બનાવવાની કલા આપણા દેશમાં મેંડાઓ, સુધી હતી તે ત્રણસો સાડા ત્રણસો વર્ષ થયાં તાલપત્ર અને પાછળથી કાગળનો વધતો જતો ઉપયોગ અને બીજાં કારણોને લીધે હુમ યદ્યગચેલી કહેવાય છે. અને એ ગમે તેમ હો પણ વિદ્વાનો એક બંને સ્વીકારે છે કે હાલ સુધી જે જે જૂનુંપત્ર ગ્રંથો મળી આવેલા છે તેમાંનો એક પણ આદરે વિ. સં. ૧૬૦૦ પછીનો લખેલો નથી જ. કાલિદાસના સમયમાં લખવા માટે જૂનુંપત્રનો ઉપયોગ સામાન્ય હતો. આજ સુધીમાં જે જુનામાં, જુનું હસ્તલિખિત સંસ્કૃત પુસ્તક મળી આવેલું છે, અને જે ‘ધિ બ્રાવર મેનસ્ક્રિપ્ટ’ ને નામે જાણીતું છે તે જૂનુંપત્ર ઉપર લખેલું છે. જૂનુંપત્ર કદલીપત્ર, જેવાં પણ વધારે પાતળાં હોય છે. હિમાલય અને તેની તળેડીઓનાં જંગલોમાં આજે પણ એ જૂનુંનાં ઝાડો અસંખ્ય છે. પત્રની એક બાજુએ જ લખવામાં આવતું, પછી બે પત્રો ચોંટાડી દેવામાં આવતાં, અને એવાં થોડા થોડાં પત્રોની થોડકી શીવીને જટલી થોડકીઓ થાય તેટલીનું પુસ્તક બાંધવામાં આવતો. એ પુસ્તકોમાં વાપરેલી સિપિ ‘શારદા સિપિ’ ને નામે જાણખાય છે, જે હાલ પણ કસ્મીરમાં આવે છે, અને જે આપણી દેવનાગરી સિપિની માતા હતી એમ માનવામાં આવે છે.

પ્રદર્શનમાં જૂનુંપત્ર પુસ્તકોનો એક જ ગ્રંથ—ડેકન કોલેજ પુસ્તકાલયમાંથી—આવેલો હતો. તેમાં નીચેના પાંચ સંસ્કૃત પુસ્તકો સાથે બાંધેલાં હતાં.

ધર પાવિત કૃત કયાકીતુક;

૧.

મળાલ કૃત મોજગ્રવંધ;

૨.

જુનામાં જુનું હસ્તલિખિત સંસ્કૃત પુસ્તક. આ વિષે અને હિંદમાં સેખન કલાના આરંભ અને ઇતિહાસની ટુંકી અને સરલ દ્રષ્ટિકતને માટે જુઓ હિંસ ડેવિડસ કૃત ‘હ્યુદ્રિસ્ટ ઇન્ડિયા’ (ધિ રેટારિ ઓફ ધિ નેશનલ નામક ગ્રંથમાલા) પ્રકરણ ૭ અને ૮.

કર્તાના નામ વગરની ચેતાલચંચિસતિ ;

૩.

દેવેન્દ કૃત સમયમાતૃકા ;

૪.

કર્તાના નામ વગરની સિંહાસનદ્વાવિસતિ ;

૫.

(૨.) તાલપત્ર ઉપર લખેલા અર્થોનાં પાનાં.

અહીંથી શરૂ થતી યાદીઓમાં દરેક પુસ્તકને માટે ઘણુંખડું એક જ પદ્ધતિ આપવામાં આવી છે, અને એ એક જ પદ્ધતિમાં તે પુસ્તક વિષેની પાંચ ખાખતો અનુક્રમે આપવામાં આવી છે: પહેલી પુસ્તક, કોણે પ્રદર્શિત કર્યું તે. બીજી, પુસ્તકની લખ્યા સંવત: આપણા દેશમાં પ્રાચીન પુસ્તકોને અતે પ્રત કોણે ક્યારે ક્યાં કાને માટે લખી તે નોંધી રાખવાનો રિવાજ ધણો જુનો છે; પ્રદર્શનમાં આવેલા જે અંથમાં આ લખ્યા સંવત જોવામાં આપી તેમ તે સાપ આ ખાખત આસનમાં આપી છે. ત્રીજી, રચ્યા સંવત: ઘણાં પુસ્તકોમાં કર્તા પોતે પુસ્તક ક્યારે રચ્યું તેનું વર્ષ આંકડામાં કે શબ્દોમાં કે જણાવતી સાંકેતિક સંજ્ઞાઓ વડે જણાવે છે, અથવા તો દીકાકાર કે નકલ લખનાર મૂલ પુસ્તકની રચ્યા સંવત-પોતાની માહિતી પ્રમાણે જણાવે છે; પ્રદર્શનમાં આવેલાં જે પુસ્તકોમાં આ રચ્યા સંવત જોવામાં આવી તેની તે સંવત આ ત્રીજી આસનમાં આપેલી છે. બધાં જ પુસ્તકોમાં વિક્રમ સંવત આપેલી હોતી નથી; પણ બીજી જે જે શકોનાં વર્ષ જોવામાં આવ્યાં તે દરેક ઉપરથી તેના વિક્રમ સવતનાં વર્ષ ઉપજાવીને આ બીજી અને ત્રીજી આસનમાં (૧૫૫૫ ન્યાં સાલ આપી શકાય છે ત્યાં ત્યાં) વિક્રમ સંવતની સામે જ આપવામાં આવી છે. ચોથા આસનમાં કર્તાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બીજી, ત્રીજી, કે ચોથા આસનની માહિતી જે અંથમાં જોવામાં ન આવી તેની પદ્ધતિમાં તે તે આસન પાછી રાખીને ત્યાં આડી લીટી—હાપવામાં આવી છે. અને પાંચમા આસનમાં પુસ્તકનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પહેલાં આસનમાંનાં પ્રદર્શકોનાં નામ-જગા ઉમારવાના તેમ એક પદ્ધતિમાં એક જ દ્રષ્ટિપાતથી બધું જોઈ લેવાય એ સુગમતા કરી આપવાના હેતુથી એકે એક અક્ષરની સંજ્ઞા વડે સ્થવરવામાં આવ્યાં છે. એ સંજ્ઞાઓનો ખુલાસો-કક્કાવારીમાં-આ પ્રમાણે છે:

(ક.)—ગુજની મોડી અને નહાની પોશાગોમાંથી મોકલનાર કચ્છ રાજ્ય.

(કે.)—રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ.

(ગ.)—ગુજરાત વર્નાચલુકર સોસાયટી.

(છ.)—રા. રા. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.

(જ.)—રા. રા. જયસુખરાય હુલેરાય મજમુદાર.

(જે.)—રા. રા. જયસુખરાય પુરષોત્તમરાય જોશીપુરા.

(ઝ.)—રા. રા. મનમોહનલાલ રણુદોડલાલ ઝવેરી.

(ડ.)—ડેકન કોલેજ લાઇબ્રેરી, પૂના.

- (દિ.)—ભાવનગર જૈન દિગંબર સંઘ.
 (દે.)—રા. રા. દેવરાંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.
 (ન.)—રા. રા. નરસિંહરામ કરસનજી પંડ્યા.
 (પ.)—રોક સાહેબ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.
 (પા.)—રા. રા. જગજીવન કાલિદાસ પાંડે.
 (પે.)—પોરબંદર રાજ્ય.
 (બ.)—વડોદરા રાજ્ય.
 (બા.)—આર્ટન મ્યુઝીયમ, ભાવનગર.
 (બ.)—રા. રા. બાલુસુખરામ નિશુંણુરામ મહેતા.
 (બા.)—ભાવનગર જૈન શ્વેતાંબર સંઘ.
 (મ.)—રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા.
 (મા.)—રોક સાહેબ માણેકચંદ હીરાચંદ, મુંબાઈ જૈન શ્વેતાંબર સંઘ.
 (માં.)—માંગરોળ રોટ.
 (મે.)—મેરબી જૈન સંઘ.
 (લા.)—મેરજી લાધાભાઈ.
 (લી.)—લીંબડી જૈન સંઘ પાસેથી મોકલનાર લીંબડી રાજ્ય.
 (વ.)—વડવાણુ રાજ્ય.
 (વા.)—કવિ વહાલજી રણુમણજી.
 (શ.)—રા. રા. જમિયતરામ શંભુરામ.
 (હ.)—રા. રા. હીરાદાસ ઇચ્છાદાસ મળમુદાર.

પરંતુ આ ઉપરથી પ્રદર્શનમાં ત્રીશેક પ્રદર્શકોની વસ્તુઓ હતી એમ સમજવાનું નથી: શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર, રા. રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામજી, અને ખીન્ન પ્રદર્શકોના નીચેની યાદીઓમાં આપ્યાં નામ આખી સકચેલાં હોવાથી એ નામોની સંજ્ઞાઓ કરી નથી. અને સિક્કાઓ તથા પ્રાચીન અંચોને માટે પ્રદર્શકોનાં નામ નોંધવાની જોટલી અગત્ય તેટલી (દાખલા તરીકે) હસ્તાક્ષરોના જેવી વસ્તુઓના પ્રદર્શકોનાં નામ નોંધવાની અગત્ય ન હોવાથી, એવી કેટલાક વર્ગોની વસ્તુઓના પ્રદર્શકોનાં નામ આપ્યાં પણ નથી. આટલા ખુલાસા સાથે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના ઉત્તમ વિભાગમાં તાલપત્ર પુસ્તકોનો પેટા વિભાગ શરૂ કરવામાં આવે છે.

ક. ટેકન કોલેજ પુસ્તકાલયના આવેલા તાલપત્ર અંચોના પાનાં.
 (લખ્યા સં.) (રચ્યા સ.) (કર્તા અને અયનાં નામ.)

૧૧૪૫-૬— ચિત્રદાસ ગણિ કૃત નિષીયસૂત્ર માધ્ય અને જૂનું.
 15

મહારાજાધિરાજ શ્રી કર્નદેવરાજ્યે.

૧૧૭૯ — શ્વેતપટાચાર્ય ગોવિંદમણિ કૃત કર્નમંત્ર ટીકા.

ધીમદ્વટપદ્યકે લિખિતમિદ ॥ શ્રી જયસિંહદેવરાજ્યે.

૧૨૧૪ } — ગુણપાલ કૃત રિસિદસા ચરિત.

કે } ૧૨૮૮ ની સાથ પાછળથી સુધારીને લખેલી જણાય છે, એની

૧૨૮૮ } નીચે મૂલ લખેલી ૧૨૬૪ ની સાથ સ્પષ્ટ વચાય છે. બાપા પ્રાકૃત.

છેવટના લખાણમાં ધીમદ્વટપદ્યકે ધીર્માર્ગદેવરાજ્યે એમ છે.

૧૩૦૦. ૧૧૭૬ જિનવાર્ત્તમણિ કૃત પિંડવિગ્રહિ મહાદેવસૂરિ કૃત ટીકા સહિત. ૯

૨૨મ્યા સંવત કર્તાએ પદ્માર્જાદુહિમાનુ એ ૫૬૧૭ે નોધી છે.

૧૩૧૫ — હેમચંદ્ર કૃત શબ્દાનુશાસન લઘુચરિત.

ધ્રુવ વર્ધિ ૭ કુખવારે સ્વંમતાર્થે ૫૦ શ્લોકમંત્રેણ દર્શનમંત્રસ્ય યોગ્યા લિખિતા.

૧૩૪૦ — દુર્ગસિંહ કૃત કાતવ્યચરિત ઉપરની ૫૦ મહાદેવ કૃત શબ્દસિદ્ધિ

નામની ટીકા.

જ્યેષ્ઠ છુદિ ૫ રવી શ્રી દર્માવ્યા લિખિતા.

છેવટ બીજા કોણના અક્ષરથી લખેલું છે કે આ પુસ્તક સં ૧૩૯૩ માં :સાં વિજયભલ અને સાં કમ્પેસિંદ જેના પુત્ર, સાં જયસિંદ જેનો પુત્ર, એવા સાં કિરતા એમણે શુરુ શ્રી જિનપદ્મસૂરિના ઉપદેશથી ખરીધું.

સ.—બીજા અક્ષરકોના તાલપત્ર અંથો.

(લખ્યા મં.) (૨૨મ્યા સ.) (કર્તા અને અથનાં નામ.)

(શ.) ૧૨૮૯ — ઉરિયા લિપિમાં લખેલો અથ. ૧૨

(મા.) ૧૨૮૯ — વર્તમાન સૂરિ કૃત જ્ઞાનમંત્ર ચરિત. ૧૩

બાપા પ્રાકૃત. શ્રી પ્રહલાદનગરે શ્રી સોમદેવરાજાણવિજયરાજ્યે.

(મા.) ૧૪૫૮. ૧૨૪૧ સોમગ્રમ કૃત કુમારપાલ પ્રતિવોધ ૧૪

(મા.) — — — બહા દેશની લિપિમાં લખેલો અથ. ૧૫

(ગ.) — — — તેલુગુ ભાષાના બે અંથ ૧૬-૧૭

(બા.) — — — શ્રી રામાયણ ના પાના ૧૮

(બા.) — — — બીજા ત્રણ અંથોના પાના. ૧૯-૨૦-૨૧

(પ.) — — — સૂતસહિતાયા નૌલાદ્રિમહોદય શ્રી પુરુષોત્તમ માહાત્મ્ય. ૨૨

(ઝ.) — — — સોનેરી અને રૂપેરી અક્ષરોએ લખેલા ત્રણ અને દાથી

દાવના આતિ સુદર પાના. ૨૩-૨૪-૨૫

તાલપત્ર ટકાઈ હોતાં નથી. તે લાંબા કાળ સુધી ટકે એટલા માટે તેને લખો-
ટવામાં આવે છે. અને એવાં લખોટલાં પત્રો ઉપર એક કે વધારે રંગની સુંદર વેલો
પાડી શકાય છે અને સોનેરી કે રૂપેરી અક્ષરો લખી શકાય છે. રા. રા. મનમોહનદાસ
ઝવેરીનું કહેવું એવું હતું કે આ પાનાં ચીનથી આવેલાં છે. પરંતુ લંકા, સિયામ,
બ્રહ્મદેશ, અને ટિબેટમાં વર્ષો સુધી બૌદ્ધ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરનારા જાણીતા બૌદ્ધ
પંડિત રા. રા. ધર્માનંદ કોસાંબેને એ પાનાં બતાવવામાં આવતાં તેઓએ એ વાંચ્યાં,
અને તેમાંનું એક બ્રહ્મદેશની શુની લિપિમાં તથા બીજાં સર્વ બ્રહ્મદેશની હાલની
લિપિમાં લખેલાં જણાવ્યાં. પાનાઓમાંના વિષય તથા એવાં પાનાં હિંદમાં કેવી રીતે
આવ્યાં તેના ઇતિહાસ વિષે એમણે જણાવ્યું કે એ લખાણ દીક્ષા લેતી વખતે બૌદ્ધ
સાધુઓને જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે તેમાંનો ભાગ છે. એટલે એવાં પાનાં બૌદ્ધ
દેશોમાં અને ખાસ કરીને બ્રહ્મદેશમાં સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે, તથા બ્રહ્મદેશ
સાથેના પહેલા વિગ્રહ દરમિયાન ત્યાંના બૌદ્ધ મંદિરો લૂટાયેલાં તેમાંથી આવ્યાં થય્યાં
પાનાં હિંદમાં આવેલાં છે. રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ બાંડારકરે એવાં પાનાં મુંબાઈ અને
રાજપુતાનામાં જોયેલાં તથા એ પંડિત કોસાંબે પાસે જ વંચાવેલાં, તે વિવેતી વિગત
એમણે આર્કિઓલોજિકલ સર્વે આંચ ઇન્ડિયા, વેસ્ટર્ન સર્કલ, ના ઇ. સ. ૧૯૦૮-૦૯
ના રિપોર્ટમાં કલમ ૨૯ મીમાં ૪૭ મે પાને આપેલી છે.

(૩). ઉત્તર હિંદની લેખનકલા અને ચિત્રકલાના શોભીતા નમૂના.

ને. ના. મહારાજ ગાયકવાડ તરફથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત,
અને શ્રીમન્ મહાભારતની સચિત્ર પ્રતો આવી હતી. દરેક જન્મોત્તરી કે ટીપ્પણના
જેવી સળંગ લખેલી હતી. ભગવદ્ગીતાની બે પ્રતો એકઠી લખેલી હતી, તે એવી
રીતે કે અઢી તસુની પહોળાઈના કાગળમાં સવા સવા તસુમાં એક એક પ્રત લખેલી
હતી, એટલે કાગળને વચ્ચેથી કાતરવામાં આવે તો બે શુદ્ધ પ્રત થઈ જાય. આ
પ્રત કાળી લોંચ ઉપર સોનેરી શાદીપડે અત્યંત જીલ્લા અક્ષરે લખેલી હતી. શ્રીમદ્
ભાગવતની બે નકલો હતી, એક સં. ૧૯૦૩માં લખેલી અને બીજી સં. ૧૯૧૧
માં. મહાભારતની પ્રત પહોળાઈમાં સાડત્રણ તસુની હતી. ચારે પુસ્તકમાં સંખ્યાબંધ
મનોહર ચિત્રો હતાં. આ ચારે પહેલી વાર આ પ્રદર્શનમાં જ પ્રદર્શિત થયાં
હતાં.

૨૬ થી ૨૯

૩. લખ્યા સાલ પિક્ચર સંવત ૧૭૫૦ પહેલાંના શુજરાતી ગ્રંથો.

શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અગે કરેલાં પ્રદર્શનના (એક દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે
મહત્વનો ગણી શકાય એવા) આ વિભાગમાં (૧૯૦૪-૦૫-૧૨=) ૧૧૯ ગ્રંથો આવ્યા
હતા. આમાં (અને આ પછીની કલમોમાં નોંધેલા શુજરાતી ગ્રંથોમાં) જૈન કૃત્તાઓની

કૃતિઓ અને જૈન વિષયો ઉપરનાં પુસ્તકોનું પ્રમાણ મોટું છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ જૈન ગુજરાતી સાહિત્યને કેતું મહત્ત્વ આપવું અને કેટલું ઉપયોગી ગણવું એ પ્રશ્નો વિદ્વાનોએ વિચારવાના છે. જૈન રાસો, ચરિત્રો, પ્રબંધો, આદિમાં એક તરફથી જૈન ધર્મ અને નીતિનો બોધ અને બીજી તરફથી વાર્તાત્મક કે શુદ્ધ સાહિત્ય એ બેનાં પ્રમાણ નિશ્ચિત ન હોઈ શકે એ દેખાતું છે: કાંઈ કર્તા બોધને અતિ ગૌણ રાખી સાહિત્યની જ ગંભીરી જોઈએ એવી કૃતિ રચે, તો કાંઈ સાહિત્યના અનુપાનમાં જૈન તત્ત્વોની જ ગુટ્ટિ પાયા પ્રયત્ન કરે. વળી પોનાના સમયના કરતાં જૂની ભાષા વાપરવાનું પાંડિત્ય (?) જૈન કર્તાઓમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે એવો મત કેટલાક વિદ્વાનોનો છે; એ મત ખરો હોય તેટલે અંશે જૈન ગ્રંથોની રચના સાક્ષર સમયે એવી ગુજરાતી ભાષા પ્રચલિત હતી કે કેમ એ સવાલના નિરાકરણમાં એ ગ્રંથોનો પુરાવો ઓછો વળતર મળ્યો પડે, અને ત્રીજું, જૂના જૈન લઢિયા લખ્યા સાક્ષર આપતા નહીં, અગર ખોટી લખતા, અગર રચ્યા સાક્ષર અને લખ્યા સાક્ષરો જોઈ ગંભીરતા નહીં, એવો આરોપ પણ સાંભળવામાં આવે છે; અને જૂના જૈન લઢિયાની લખેલી સંકેતો બહુકે હજારો જૂની પ્રતો છે, તે તપાસતાં આરોપ ખરો કરે, તો તેટલા અંશમાં પણ જૈન ગ્રંથોનો પુરાવો હલકો પડે એ દેખાતું છે. પરંતુ જૈનો વિરુદ્ધના ઉપસા મતો ખરા છે કે ખોટા તે તપાસવાનો—એ વિષયના તમામ પુરાવા નિષ્પક્ષપણે જોવાનો—સમય હજી હવે શરૂ થાય છે, હાં એ મતને ખરાજ સ્વીકારી લઈને જૈન સાહિત્યને તથા જૈન ગ્રંથોની જૂની હસ્તલિખિત પ્રતોને નકામાં જોવાં ગંભીર સેવામાં શુદ્ધ ઇતિહાસદષ્ટિ નથી. એથી ઉલટું, જૈન વિદ્વાનો પોતાને પ્રિય વસ્તુઓની ગંધાસાતમાં અતિશયોક્તિ વાપરે છે, તેટલે અંશે વ્યવહારકૌશલને માટે પંકાયેલી વધુકે કામોના તેઓ ખરા પ્રતિનિધિ નથી, એ પણ ઉમેરવું પડે છે. અતિશયોક્તિથી સામો પક્ષ ઉચ્કેરાય અને દુરાગ્રહી થાય એ અનુભવસિદ્ધ નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને જૈન વકીલો અનેક રીતે કરી જોયેલા સખળ પુરાવાથી જેટલો સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેટલો જ-કે તેથી પણ કંઈક ઓછો-દાવો કરે, એમાં જ એમની વકીલાતની શોભા છે. અને ભાષા અને ઇતિહાસ જોવા શાસ્ત્રીય વિષયોમાં પક્ષાપક્ષિ દાનિકારક અને સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

વિક્રમ સંવત ૧૯૦૦ સુધીના ૧૭.

(લખ્યા સ.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(૧.) ૧૪૯૦ — સુગંધવોષમીક્ષિક અને માતૃપારાયણ.

૩૦

મૂલગ્રંથ સંસ્કૃત; દીકા અતિ જૂની ગુજરાતી.

(૩.) ૧૫૧૭ — તપામચ્છનાયક સોમસુદરસૂરિ કૃત નવતત્ત્વસૂત્ર ચાલુક્યવંશ. ૩૧

(૧મ્યા સં.) (૨મ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ડ.)	૧૫૨૧	—	સ્વયંમૂર્તિ કૃત રામાયણપુરાણ.	૩૨
(કે.)	૧૫૪૯	—	જૈનસ્તવનો.	૩૩
(મ.)	૧૫૫૩	—	જયસોમકીર્તિ કૃત પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર.	૩૪
(છ.)	૧૫૫૭	—	શુવનદીપક.	૩૫
(લી.)	૧૫૬૧	—	ધ્રીવત્સ કૃત મૃગાંકલેષા ચરિત્ર.	૩૬
(ભા.)	—	—	આ જ પુસ્તકની બે જૂની પ્રત.	૩૭, ૩૮
(ડ.)	૧૫૬૫	—	હીરાણંદ કૃત વિદ્યાવિલાસનરીંદ્ર પદાવલોક.	૩૯
(કે.)	—	—	આ જ પુસ્તકની બે જૂની પ્રત.	૪૦, ૪૧
(મે.)	૧૫૭૫	—	વિજયભદ્રસૂરિ કૃત હસવદ્ય રાસ.	૪૨
(દિ.)	૧૫૮૨	—	વદ્ય કૃત સારચંદ્રમૃગાંકલેષા રાસ.	૪૩
(દિ.)	—	—	સાલ વગરની પણ જૂની ખીછ નકલ.	૪૪
(લા.)	૧૫૯૭	—	ક્ષેત્રસમાસ પ્રકરણ.	૪૫
(મા.)	૧૫૯૮	—	દયામેદ વાચક કૃત ગંગદત્તજીવાલ ચરિત્ર.	૪૬
વિક્રમ સંવત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના ૪૦.				
(ક.)	૧૬૦૬. ૧૫૧૨	—	પદ્માનભ કૃત વદાનહરે પ્રવંધ.	૪૭
(ડ.)	—	—	ખીછ નકલ.	૪૮
(ડ.)	૧૬૦૮	—	ભાવશુભિ કૃત હરિચંદ્ર રાસ.	૪૯
(ડ.)	૧૬૦૯	—	શુભવર્દન કૃત વર્દમાન દેશના પ્રત્યાદિ.	૫૦
(લા.)	૧૬૦૯	—	રત્નકલશાગમિ કૃત સમ્યક્કૌમુદી વાલાવલોક.	૫૧
(ભા.)	૧૬૧૩	—	શોણિકરાજ રાસ.	૫૨
કર્તા—સકલકીર્તિનો કોઇ શિષ્ય.				
(મ.)	૧૬૧૩	—	સમરચંદ્ર કૃત મહાવીર જિનસ્તોત્ર.	૫૩
(કે.)	૧૬૨૦-૨૯	—	સોમશતબંધ.	૫૪
(લા.)	૧૬૨૦-૨૯	—	વેદાક, મંત્રશાસ્ત્ર અને શકુન્તલાની કેટલીક નકલો ચોપડીઓ; જૂના આંકના પાડા; અને બે સંસ્કૃત ચોપડીઓ એ બધી એક જ ચોપડામાં લખેલી છે; તેમાં ૧૬૨૦ થી ૧૬૨૯ સુધીની સાલો લખ્યાસાલ તરીકે આપી છે.	૫૫
(ડ.)	૧૬૨૩	—	યશોધર કૃત પંચાસ્યાન.	૫૬
(ડ.)	૧૬૩૦	—	મલદમયંતી રાસ.	૫૭
(કે.)	૧૬૩૬. ૧૫૭૬	—	હીરકલ્પ કૃત સિદ્ધાસન દ્વાવિશતિ,	૫૮
(મ.)	૧૬૩૯	—	ધી વ્રજ કૃત જ્ઞાનર પાપપ્રયાન.	૫૯

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ભા.) ૧૬૪૨ ૧૫૫૦	મુનિપતિગજર્ણિ ચરિત્ર.	૬૦
(ભા.) ——— ———	આની જ એક બીજી જૂની નકલ.	૬૧
(ભા.) ૧૬૪૪ ———	રતનચૂડ રાસ.	૬૨
(ભા.) ૧૬૪૬. ૧૫૪૩	લાઘવ્યસમય કૃત સિદ્ધાંત ચૌપદ.	૬૩

આમાં હેમચંદ્રના આશ્રમદાતાની દફીકત આપેલી છે.

(ભા.) ——— ———	આની જ એક બીજી જૂની નકલ.	૬૪
(ક.) ૧૬૫૨ ———	મહાવીર ૨૦ મવસ્તવન.	૬૫
(લા.) ૧૬૬૪ ———	વિનયસમુદ્ર કૃત પુણ્યકુમારચરિત્ર.	૬૬
(લા.) ૧૬૬૫. ૧૫૮૨	સહજચુંદર કૃત ધીરતનસાર રાસ.	૬૭
(ક.) ૧૬૬૫ ———	ધીરચરિત્ર કૃત રણમસ્લુક.	૬૮
(મ.) ૧૬૬૬. ૧૫૮૩	ધીરારાધના.	૬૯
(લા.) ૧૬૬૬ ———	ધારવાચાર.	૭૦
(ક.) ૧૬૬૮ ———	દેવનિજય કૃત ધારમત સીપ.	૭૧
(ભા.) ૧૬૭૦ ———	લાઘવ્યસમય કૃત વિમલમત્રિ રાસ.	૭૨
(ક.) ૧૬૭૧ ———	સહજકુશલ કૃત હુદી અથવા શ્રુતવિચાર.	૭૩

મૂલ પ્રાકૃત ; દીકા ગુજરાતી.

(લા.) ૧૬૭૨ ———	સાધુવંદના.	૭૪
(ભા.) ૧૬૭૨ ———	પાસચંદ્ર કૃત મહાવીર ૨૬ ગર્ભિતિસ્તવન.	૭૫
(મ.) ——— ———	આની જ એક જૂની નકલ.	૭૬
(કે.) ૧૬૭૨ ———	માલગ કૃત વાળકાદંવરીનો તરજુમો.	૭૭

પહેલાં પાંચ પૃષ્ઠ નથી.

(મ.) ૧૬૭૪ ———	નવતત્ત્વસાચાલાલવોધ.	૭૮
(ક.) ૧૬૭૭ ———	સમયસુદર કૃત નલદમયતી રાસ.	૭૯
(ક.) ૧૬૭૮ ———	હીરાણંદ કૃત વિયાવિલાસ રાસ.	૮૦
(મ.) ૧૬૮૫. ૧૫૩૯	મીમ કૃત હરિલીલા.	૮૧
(લા.) ૧૬૮૫. ૧૫૭૧	રત્નસૂરિ કૃત શ્રીરત્નચૂડ રાસ.	૮૨
(ક.) ૧૬૮૫ ———	અસહ્યાદ સત્તરી.	૮૩
(મ.) ——— ———	આની જ એક જૂની નકલ.	૮૪
(ક.) ૧૬૮૭ ———	નયસુદર કૃત નલચરિત્ર.	૮૫
(લા.) ૧૬૮૮. ૧૬૪૩	જયવત કૃત ઋષિદત્તા રાસ.	૮૬

વિ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીના અને બીજા જૂના ગ્રંથો ૬૨.

(૧મ્યા સં.) (૨મ્યા સં.) (કર્તા અને પુસ્તકનાં નામ.)

(લા.)	૧૭૦૧. ૧૬૭૮	ઝિનસિંહસૂરિ કૃત શાલિમદ્રચતુષ્પદી.	૮૭
(ક.)	૧૭૦૨ —	પદાવલ્યક શાલાવલોષ સદ્.	૮૮
(મા.)	૧૭૦૩. ૧૬૬૫	નયસુદરવાચક કૃત નલાહ્યાન.	૮૯
(મ)	૧૭૦૪. ૧૬૬૦	દેવદાસ કૃત ઋષિમણિહરણ.	૯૦
(લા.)	૧૭૦૫ —	સીલાયતીનો રાસ.	૯૧
(દે.)	૧૭૦૮ —	વિષ્ણુદાસ કૃત શુકદેવાહ્યાન.	૯૨
(દે.)	૧૭૦૮ —	એ જ કર્તા કૃત સ્વકુશાહ્યાન.	૯૩

આ બંને એક ચોપડામાં.

(મા.)	૧૭૦૮ —	હર્ષરાજ કૃત સૂરસેનકુમાર રાસ.	૯૪
(મ)	— —	આની જ બીજી નકલ.	૯૫
(કે.)	૧૭૧૦ —	કુશલાનુબધિ અશ્વયજ્ઞ.	૯૬

મૂળ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(લા.)	૧૭૧૯ —	રોઝલા રાસ.	૯૭
(ક.)	૧૭૨૨ —	મહુલી વાસ્ય.	૯૮
(લા.)	૧૭૨૩. ૧૬૭૬	જ્ઞાનમેઠ કૃત ગુણાવલી ચૌપદ.	૯૯
(ક.)	૧૭૨૩. ૧૬૬૫	નયસુદર કૃત નલાયન.	૧૦૦

સોળ પ્રસ્તાવમાં.

(લા.)	૧૭૨૫. ૧૬૬૪	કુશલસૂરિ કૃત પ્રત્યેકયુદ્ધ રાસ.	૧૦૧
(લા.)	૧૭૨૫ —	ઝિનરાજ કૃત ગજકુમાર પ્રવધ.	૧૦૨
(ક.)	૧૭૩૨. ૧૫૧૨	નરસિંહ મહેતા કૃત હાર સમેના પદ.	૧૦૩

૨૧. ચમનરાય હરશાયની પ્રત.

(લા.)	૧૭૩૩ —	ધર્મસુદ્રવાચક કૃત રાત્રિમોજન રાસ.	૧૦૪
(લા.)	૧૭૩૩ —	વિજયદેવસૂરિ કૃત શિયલનો રાસ.	૧૦૫
(ક)	— —	એ જ પુસ્તકની બીજી પ્રત.	૧૦૬
(મ)	— —	એ જ પુસ્તકની ત્રીજી પ્રત.	૧૦૭
(ક)	૧૭૩૪. ૧૬૭૩	સમયસુદર કૃત નલદમયતી ચૌપદ.	૧૦૮
(ક)	— —	એ જ પુસ્તકની બીજી નકલ.	૧૦૯
(મે.)	૧૭૩૬. ૧૫૫૪	ઋષમદાસ કૃત હારવિજયસૂરિ રાસ.	૧૧૦

- (૬.) ૧૭૩૬ ——— સિંહરત્નચોર કૃત ધ્રીપાલ ચૌપદ. ૧૧૧
 (૬.) ૧૭૩૭ ——— માધવાચાર્ય કૃત માધવનિદાન. ૧૧૨

મૂલ સ્પર્શકૃત; કવચિત ગુજરાતી ટીકા.

- (લા.) ૧૭૪૬. ૧૫૧૩ રાજરત્નવચનિવા., ૧૧૩
 (લા.) ૧૭૪૭ ——— ઉત્તરાધ્યયન ૩૬ સન્નાય. ૧૧૪
 (૬.) } ——— અને રા. રા. ચૌપટલાલ કેવળચંદ શાહ પાસેથી
 (વ.) } ——— ખીજ નકસો.
 (મ.) } ——— ૧૧૫ થી ૧૧૮
 (ક.) ૧૭૪૯ ——— કેસવદાસ કૃત કવિપ્રિયા. ૧૧૯

મૂલ હિંદી; અને ગુજરાતી તરજુમો.

ઉપલી યાદીઓમાં નલકમચંતીની વાર્તાને લગતાં પાચ, રત્નચૂડામણિની વાર્તાને લગતાં ત્રણ, ક્ષીમલની વાર્તાને લગતાં ત્રણ, વિદ્યાવિલાસ, મૃગાંકશેખા, અને ઋષિકૃષ્ણની વાર્તાઓમાંથી કરેકને લગતાં એ, સિંહાસન દાત્રિચંદ્રિતિ એ એમ પુસ્તકો નોંધાયાં છે. એક કર્તાના એકથી વધારે પુસ્તકના દાખલા પણ આવેલા છે. અને કર્તાઓ વચ્ચે ગુરુસિખ્યાના, ગુરુભાષના, અને ખીજ સંબંધી પણ જોવામાં આવે છે. આ અને ખીજ ધ્યાનમાં લેવા જોવી વિગતો નોંધવા માટે યાદીઓ કરતી વખતે પ્રથમ એક છઠું આસન ઉમેરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એમાં વિસ્તાર અને શુંચવણ થઈ જવાથી તે છોડી દેવામાં આવ્યું છે.

ઉપલી લખ્યાસાલો વિશ્વસનીય મનાય તેટલે દરજે ઉપલા ગુજરાતી ગ્રંથો અને કર્તાઓ વિ. સં. ૧૭૫૦થી જૂતા એ દેખીતું છે. અને આ કારણથી એ ગ્રંથો કે કર્તાઓમાંના કોઈની સાથે પ્રથમ દરેને સમકક્ષીન જણાયા એવા ખીજ ગ્રંથોની યાદી અહીંજ મુકવામાં આવે છે, અગર જો કે એ ગ્રંથો લખ્યાસાલ વગરના અથવા મોડી લખ્યાસાલ વાળા છે.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

- (મ.) ——— પાસચ્છદ કૃત જાગમઝગીસી. ૧૨૦
 (ડ.) ——— " " ધર્મનાયસ્તવન. ૧૨૧
 (મ.) ——— " " સમોત્તરેણ સ્તોત્ર ૧૨૨
 (ડ.) ——— " " સાધુમનોરથ. ૧૨૩
 (મા.) ——— ૧૬૦૦ " " સદક કપિ ચરિત્ર ૧૨૪
 (ક.) ૧૭૭૫ ——— " " પાર્શ્વનાથ સ્તવન. ૧૨૫

ગોળીશ દંડકમાં.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને પુસ્તકનાં નામ.)

(ક.)	૧૯૪૯	—	પાસવદ કૃત ધીરાસ.	૧૨૬
(મ.)	૧૯૪૯	—	" " વિધિરાસ.	૧૨૭
(મ.)	૧૯૪૯	—	" " નૈમિનાથ સ્તવન.	૧૨૮
મૂલ પ્રાપ્ત; દીકા ગુજરાતી.				

(મ.)	૧૯૫૫	—	પાસવદ કૃત નાની આરાધના.	૧૨૯
(મ.)	—	—	" " ૨૪ જિનનમસ્કાર.	૧૩૦
(મ.)	—	—	આદીશ્વર અને શાતિનાથ વિશ્વસિ.	૧૩૧
(ક.)	—	૧૬૦૬	પાસવદ શિષ્ય સમરવંદ કૃત શત્રુજયમંડન.	૧૩૨
(મ.)	—	—	આની જ ખીજ નકલ.	૧૩૩
(ક.)	—	૧૬૦૯	પાસવંદ શિષ્ય સમરવંદ કૃત સ્તવનો.	૧૩૪
(મ.)	—	—	" " " " આદિનાથસ્તવન.	૧૩૫, ૧૩૬
જે નકલ.				
(ક.)	—	—	" " " " ચતુર્દશી સ્તવન.	૧૩૭
(મ.)	—	—	" " " " ૨૪ જિન સ્તવન.	૧૩૮
(મ.)	—	—	" " " " ૨૪ જિન નમસ્કાર.	૧૩૯

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.

(મ.)	—	—	સમરવંદ કૃત જિનોફ સદ્ગુણક્રિયા સંશ્યા.	૧૪૦
(ક.)	—	—	પાસવદ શિષ્ય સમરવંદ કૃત ગીતાર્પણાવબોધ.	૧૪૧
(મ.)	—	—	આની જ ખીજ નકલ.	૧૪૨
(મ.)	—	—	પાસવંદ શિષ્ય વિજયદેવસૂરિ કૃત અનંતનાથ સ્તવન.	૧૪૩
(ક.)	—	૧૫૮૨	સહજસુંદર કૃત ધીરસનરાસ.	૧૪૪
(ક.)	૧૭૫૧. ૧૫૨૦	"	" " રત્નકુમાર રાસ.	૧૪૫
(ખ.)	૧૭૮૪	—	" " શ્રીભદ્રગુણરત્નાકર હદ.	૧૪૬
(વ.)	૧૭૯૨	ની નકલ ઉપરથી નકલ	— સ્થૂળમદ્ધચરિત.	૧૪૭

મૂલ સંસ્કૃત; દીકા ગુજરાતી.

(ખ.)	૧૯૩૭	—	ઉદયરત્ન કૃત સ્થૂળમદ્ધચરિત.	૧૪૮
------	------	---	----------------------------	-----

૪. બીજા ગુજરાતી એથા. આ કલમમા ક-કીમતી એથા, સ-સપ્ત સાલ

વિ.સં. ૧૭૫૦ પછીના ઐયો, અને ગ-લખ્યા સાત વગરના ઐયો, એમ પેટા કરીને ત્રણ યાદીઓ આપવામાં આવે છે. યાદીઓની ગ્યના ઉપથી કલમ પ્રમાણે જ કરેલી છે. તેમાં ક-કીમતી ઐયો, એ પેટામાં ખરી કરીને સ-કે ગ-માં મુકવા લેખકે એવા ઐયોમાંથી જે કેટલાક વિશેષ મહત્વના લખાયા, તે વીણીને જુદા મુકવા છે. અને એમાંના કેટલાક તો ઉપથી કલમમાંના ઉત્તમોત્તમ ઐયોની હાથમાં મુકવા જેવા છે; માત્ર તેમની મળ્યા આવેલી પ્રત મોડી લખાયેલી દોષાથી, અગર લખ્યા માનના નિર્દેશ વગરની દોષાથી, અગરતો ઐય જ વિ. મં. ૧૭૫૦ પછી રચાયેલો દોષાથી, ઉપથી કલમને માટે સ્વીકારેલી મર્યાદામાં તે આવી શક્યા નથી. વળી ઉપથી કલમમાંના બધા જ ઐય એક સરખી કીમતના, કે અનુક્રમને અનુસરતી કીમતના ગણવાના નથી, એટલું જ નહીં પણ એમાં કેટલાક તો નકામાં જેવા પણ— લખ્યા સાત વિ. સં. ૧૭૫૦થી વહેલી હોવાને લીધે દાખલ કરવા પડેલા છે. એથી ઉચ્છેદ આ કલમના હવે અને ગ પેટા ભાગમાં આપેલા ઐયોમાંથી કેટલાક ખરેખર કીમતી છે. મતલબ કે ગુજરાતી ઐયોને મહત્વ આપવું, અને તેમાં પણ લખ્યા નામના નિર્દેશને વળગીને ખનતા સુધી તેના અનુક્રમમાં ઐયોને જોડવા, તથા મમત્ર ગુજરાતી વાક્યમાં શુદ્ધ સાહિત્ય, નૈન સાહિત્ય, ધૈર્ય, લ્યોનિસ આદિતુ આદિસ, દલાદિ વર્ગોના વક્તાઓના મહત્વ વિશેના મતભેદ અને વા-વિવા-થી આ પ્રશ્ન અને તેમાં આવેલા આ ઐયોની યોગ્યતાને અસ્પર્શ જ ગણવા, એ ધો-ણુ પ્રમાણે ગ્યવામાં આવેલી આ યાદીઓને— અને તેમાંના ક્રમને—દ-થી વધારે મહત્વ આપવાનું નથી. દનિદામ દષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ પ્રાચીન વસ્તુની કીમત પણ અપરિમિત નથી, તેમ અને તેટલી તુચ્છ પણ પ્રાચીન વસ્તુ છેક નાની નથી, એ ભાવિત છે.

ક-કીમતી ઐયો.

આ વર્ગમાં મુખ્ય એવા નકાના મોળા ૧૧૪ ઐય આપ્યા હતા.

(લખ્યા સ.) (રચ્યા મ.) (પ્રતો અને પુસ્તકના નામ)

(મ)	— ૧૩૨૭ —	સમ્પત્તિ રાસ	૧૪૯
	— ૧૪૧૨ —	ઉદયવત કૃત ગોતમમ્બાલિનો રામ આની (દિ.), (બા.), (મ.), (મી.), અને (મી.) ની મળીને માત્ર પ્રત આવી હતા.	૧૫૦-૧૫૬
(મી.)	— ૧૪૨૩ —	જાનકચમા	૧૫૭
(કે)	— ૧૫૦૮ —	રત્નાકર પ્રત વસંતવિલાસ સન્ધિ	૧૫૮
(કે)	— ૧૫૪૪ —	હકમો ઓણા	૧૫૯
(મી.)	— ૧૮૪૫ —	૧૫૫૭ લન્થિસાગરમુરિ કૃત પૃથ્વાચર ચરિત્ર	૧૬૦
(બી.)	— ૧૫૪૨ —	કર્મમંજરા.	૧૬૧

(૬મ્યા સ.) (૨મ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ.)	૧૭૫૫. ૧૬૧૬ માલણ કૃત દશમસ્કંધ.	૧૬૨
(ક.)	૧૭૭૦ ——— થીહારીરાજ કૃત માયવાનલ ચોપદ. સચિત્ર.	૧૬૩
(ડ.)	૧૮૧૮. ૧૬૧૯ પ્રમોદશીલ કૃત વેતાલપ્રવાશિકા.	૧૬૪
(લા.)	———— ૧૬૨૦ રત્નસુદર „ ધર્મદત્ત રાસ.	૧૬૫
	———— ૧૬૧૭ વિષ્ણુદાસ „ સમાપર્વાર્યાન	૧૬૬
	———— ૧૬૨૪ વસ્તા „ શુકદેવાલ્યાન.	૧૬૭
	અને એક ચોપડામા.	
(બા.)	———— ૧૬૪૪ કવિ સુંદર કૃત સુરસુદરી ચોપદ.	૧૬૮
(બા.)	———— નયસુદર „ સુરસુદરી ચરિત્ર.	૧૬૯
(મા.)	———— ૧૬૪૮ ચંદ્રકલાસાગરસિદ્ધિ કૃત સરસ્વતી ભગવતી અલ્પલ છંદ અને બીજા સ્તોત્ર.	૧૭૦
(ક.)	૧૮૮૩. ૧૬૬૯ મુનિદામોદર કૃત મુનિનરીદ્ર રાસ.	૧૭૧
(મા.)	———— ૧૭૧૭ દર્પરાત્રિ કૃત ધીન્વદરાજ રાસ	૧૭૨
(દિ.)	———— ૧૭૨૨ ચંદ્રનાથ કૃત પ્રગુમ્નપ્રવચ.	૧૭૩
(ડ.)	૧૮૧૧. ૧૭૨૩ લામવર્જન „ વિક્રમાદિત્ય રાસ.	૧૭૪
(ક.)	૧૭૮૩. ૧૭૨૪ પરમસાગર „ વિક્રમસેન ચતુષ્પદી.	૧૭૫
(ડ.)	૧૭૮૨ ——— નરપતિ „ વિક્રમાદિત્ય ચોપદ	૧૭૬
(મા.)	———— ——— બીજી નકલ.	૧૭૭
(ક.)	૧૭૮૫ ——— મહારાજાધિરાજ જસવતસિંચ કૃત માયા મૂલ્ય.	૧૭૮
(લા.)	———— ૧૭૨૪ જ્ઞાનસાગર કૃત આપાદભૂતિ રાસ	૧૭૯
(લા.)	———— ——— „ „ નદિપેળરિપિ ચોપદ	૧૮૦
(લા.)	———— ૧૭૨૯ „ „ દલાપુત્ર રાસ.	૧૮૧
(મા.)	૧૮૮૨. ૧૭૩૭ ગણોવિજય „ શ્રીપાલ રાસ.	૧૮૨
	———— ——— જૈમિન્યશ્વમેધ	૧૮૩
	આદિ આતના પાના વગરનો બૂનો ગ્રંથ.	
(ક.)	૧૮૬૬ ——— ——— દોહા માહની વાર્તા સચિત્ર.	૧૮૪
(વા.)	———— ——— „ „ „	૧૮૫
(ન.)	———— ——— ચારણી કવિતાનો ચોપદો.	૧૮૬
(ડ.)	———— ——— દોલત વિજય કૃત સુમાળરાસ સચિત્ર અપૂર્ણ.	૧૮૭
(દિ.)	૧૭૭૭ ——— મદીચદ્રશિષ્યજયસાગર કૃત રીતાહરણ.	૧૮૮

(૧૫મી સં.) (૨૨મી મં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

- (૫.) ૧૭૫૮ એક ચોપડામાં પ્રેમાનંદ કૃત
મુરેગાહરણ ૧૮૯. છવકુશાલ્યાન ૧૯૦. નઢાહ્યાન ૧૯૧.
કર્તાના નામ વગરનાં શિવરાત્રી કથા ૧૯૨. નંદરાય (૧) નું આહ્યાન ૧૯૩
- (૬.) ૧૭૭૫ — સામઝમઢ કૃત સિદ્ધાસનદ્વાવિશતિ. ૧૯૪
- (૬.) , , , , વેતાલપત્તવિશતિ. ૧૯૫
- (૫.) ૧૭૮૦ — પ્રેમાનંદ કૃત મામેલું ૧૯૬, હુંડી. ૧૯૭
- (૫.) ૧૮૧૧ — પ્રેમાનંદ શિષ્ય રત્નેશ્વર કૃત પાડવાશ્લેષ. ૧૯૮
- (૫.) ૧૮૧૯ — વાર્તા કૃત મુરેગાહરણ ૨૪ કડવાં ૧૯૯
- (૫.) ૧૮૩૧ — એક ચોપડામાં પ્રેમાનંદ કૃત મોસાહ
દશમલીલા ૨૦૧, જોગેશ્વર કૃત ગરવીઓ ધસાદિ. ૨૦૨
કર્તાના નામ વગરની સસ્કૃત પિંગલ રાગમાલા. ૨૦૩
- (૫.) ૧૮૪૯. ૫૨ — એક ચોપડામાં પ્રેમાનંદ કૃત હુંડી ૨૦૪ અમર પચીસી. ૨૦૫
મોસાહ ૨૦૬. મુરમઢ કૃત સ્વર્ગારોહિણી ૨૦૭. ધનદાસ કૃત.
અર્જુનચીતા ૨૦૮. મેગલ કૃત ધ્રુવાયાન ૨૦૯.
- (૫.) ૧૮૬૭ — એક ચોપડામા સામઝમઢ કૃત પદ્મદત્તની વાતો ૨૧૦
હસની વાતો ૨૧૧ કમલની વાતો ૨૧૨. ત્રિયારાગ્ય ૨૧૩
સમુદ્રની કથા ૨૧૪. કાટના ઘોડાની વાત ૨૧૫
- (૫.) ૧૮૬૮ — એક ચોપડામા
ગિરધર કૃત આઠ મુગી ૨૧૬, વાનદાસ કૃત પદો ૨૧૭, શાદલિયા કૃત ઇકાદશી
માહાત્મ્ય ૨૧૮. શાદલિયા કૃત નરસંગના મંજન ૨૧૯, કર્તાના નામ વગરના છદ
માતાના ૨૨૦.
- (૫.) ૧૮૬૯-૭૨ — એક ચોપડામા
પ્રેમાનંદ કૃત ડવાહરણ ૨૨૧, મામઝમઢ કૃત લીલરિત્ર ૨૨૨, અને વસ્તુરશદ્ધા
(કટહરણ) પૂતલીની વાતો ૨૨૩.
- (૫.) ૧૮૭૦-૭૪ — એક ચોપડામા
અસા કૃત અક્ષય ગીતા ૨૨૪, ચિત્તવિચાર ૨૨૫, પચીકરણ ૨૨૬, ગ્રમ્મલીલા ૨૨૭,
વિચારમાલ ૨૨૮.
- (૫.) ૧૮૭૫ — એક ચોપડામાં
પ્રેમાનંદ કૃત મહાલસા આહ્યાન ૨૨૯, દાપલીલા ૨૩૦, મુરેગાહરણ ૨૩૧, કર્તાના
નામ વગરની મંદવતીમી ૨૩૨, કર્તાના નામ વગરનો નરસિંહનો રામ ૨૩૩.

(લખ્યા સં.) (૨૨૫૫ સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ.) ૧૮૮૭ — નરહરદાસ કૃત યોગવાસિષ્ઠસાર. ૨૩૪

(ગ.) ૧૮૮૭ વક્ષય કૃમે અક્ષયગીતા. ૨૩૫

(પ.) ૧૯૦૪ — એક ચોપડામાં

પ્રેમાનંદ કૃત જ્ઞાનગીતા ૨૩૬, વિદ્યામ ૨૩૭, અસ્ત્રા કૃત છપ્પા ૫૧ ૨૩૮, વક્ષયગીતા ૪૦ કડવાં ૨૩૯. કુબેરદાસ કૃત પ્રમાતિયાં ૨૪૦, તિથિઓ ૨૪૧, અવિના(કે)શી ૨૪૨, હંસતાલવ પ્રપ ૨૪૩, શકર કૃત ગરવા ૨૪૪, પ્રીતમ કૃત પદો ૨૪૫, કબીર કૃત મંગલ ૨૪૬. ધર્મપાદિ.

(પ.) ૧૯૦૪ — એક ચોપડામાં

હરિદાસ કૃત સામલ્કશહાનો વિવાહ ૨૪૭, પ્રેમાનંદ કૃત નલાહ્યાન ૨૪૮.

(પ.) — એક ચોપડામાં

પ્રેમાનંદ કૃત અભિમન્યુ આહ્યાન ૨૪૯, સુદામાચરિત્ર ૨૫૦.

(પ.) — એક ચોપડામાં

પ્રેમાનંદ કૃત અભિમન્યુ આહ્યાન ૨૫૧, સુદામા ચરિત્ર ૨૫૨.

(પ.) — પ્રેમાનંદ કૃત રમિમળી હરણ ૨૫૩.

(પ.) — એક ચોપડામાં

શૃદાવનદાસ કૃત હરિનામાવલિ ૨૫૪, મજનસાર ૨૫૫, પદો ૨૫૬. કૃષ્ણાદાસ કૃત પદો ૨૫૭. કવિનંદદાસ કૃત પદો ૨૫૮. સુરદાસ કૃત પદો ૨૫૯, વર્ષાકૃતપદ ૨૬૦. ગંગા કૃત પદો ૨૬૧. સુદરદાસ કૃત મજનપદો ૨૬૨.

સ—લખ્યા સાલ વિક્રમ સંવત ૧૭૫૦ પછીના ગ્રંથો ૫૬.

(ક.) ૧૭૫૫ — સાદી સંવત્સરી. ૨૬૩

(રા.) ૧૭૫૬ — જાતકસાર સંસ્કૃત, તરંગુમે શુદ્ધ. ૨૬૪

(ક.) ૧૭૪૭ થી ૧૭૮૧ નો એક ચોપડો—તેમાં

વિજયવાચક કૃત ૨૬ સજાય ૨૬૫, માનવુશલ કૃત સિદ્ધચક્ર સ્તવન ૨૬૬, યશઃ સોમ કૃત વારહમાવ સજાય ૨૬૭, ઉદયવિજય કૃત રાજગીતા ૨૬૮, માળિકસાગરસુરિ કૃત મહાવીર સ્તવને ૨૪ ગરવી ૨૬૯, હીરવિજય કૃત મહાવીર સ્તવન ૨૪ ગરવી ૨૭૦, જિનરાજ કૃત નંદોયેણસજાય ૨૭૧, લલિતવિજયગણિ કૃત દિલાચીમેનિસસજાય ૨૭૨, સમય-સુંદર કૃત પમાવતી ૨૭૩, ઉદયરત્ન કૃત સ્કૂલમદ્રહપીકેશસજાય ૨૭૪, ચતુર્વિંશતિજિન સ્તવન ૨૭૫, ગૌતમપૃષ્ઠા ૨૭૬, સાધ્વાચાર સજાય ૨૭૭, ચેલણાસતી સજાય ૨૭૮, નવતાવવિચાર ચૌપદ ૨૭૯, સ્વામી દાદગીરી સાર્થી અને સ્તવનો ૨૮૦.

(સપ્તમા સં.) (રમ્યા સં.) (કૃત્તાં અને અંધનાં નામ.)

(ક.)	૧૭૬૨ —	શ્રીધર	„ શ્રીધરસાસટી,	૨૮૧
(મી.)	૧૭૬૭ —	બ્રહ્મજિનદાસ	„ યશોધરરાસ.	૨૮૨
(ક.)	૧૭૭૦ —	લાલવિજય	„ મગીપુરાણ.	૨૮૩
		„	„ યશાશ્વમદરાજર્ણિ રાસ છત્યાદિ.	૨૮૪
(ધ.)	૧૭૭૦ —	—	જંબુકુમારસજ્જાય	૨૮૫
(ક.)	૧૭૭૧ —	—	અપવાસગદસાસુત્ર પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.	૨૮૬
(ક.)	૧૭૭૨ —	વિક્રમસુત્ર દેવેન્દ્ર કૃત	યશોધરમહારાજચરિત્ર.	૨૮૭
(ગી.)	૧૭૭૩ —	તુલસીદાસ કૃત	મનિરત્નમાલા સહિત	૨૮૮
		એની જગજીવત કૃત ટીકા	ગુજરાતીમાં.	
	૧૭૭૭ —	નારચંદ્રગોત્રિય	સાર.	૨૮૯
(ક.)	૧૭૭૮ —	મુનિરાજશ્રી મહારાજાપુત્રપદ કૃત	શટનાવાલિ.	૨૯૦
(ક.)	૧૭૮૧ —	વરાહમિહિરસુતપ્રયુક્તસ	કૃત પદ્મચાશિકા	૨૯૧
		યાલાદ્રવ્યોષસહિતા અરકૃત, પણ સાથે છેલા એ પ્રશ્નો	તરણુમે ગુજરાતી.	
	૧૭૮૨ —	—	રવળીમોજન સજ્જાય.	૨૯૨
(ક.)	૧૭૮૪ ૨. સં.	૧૭૦૭ હ્રદયધર્મ કૃત	વાન્યપ્રકાશદ્વ્યાસહ.	
		ટીકા બ ગુજરાતી ઉદયધર્મ રત્નમિહસરિનો શિષ્ય.		૨૯૩
(બી.)	૧૭૮૪ —	—	સમાચારી કલ્પસૂત્ર પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.	૨૯૪
(મી.)	૧૭૮૭ —	નેમિચંદ્ર કૃત	શ્લોકપદ્ધિચત્રપ્રસ્થરણ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.	૨૯૫
(લા.)	૧૭૮૯ —	—	ગુણાવલિસતીનો રાસ.	૨૯૬
(મી.)	૧૭૯૩ ૨. સં.	૧૭૯૩ વચ્ચમકુચલ કૃત	હેમગણિરાસ આ અંધના નામક હેમ-	
		ગણિને જીવનદન અને જીવાયાદનો પુત્ર હતો છે.		૨૯૭
(મી.)	૧૮૦૩ ૨. સં.	૧૭૯૭ માવપ્રમસૂરિ કૃત	સુમદ્રારાસ.	૨૯૮
(દિ.)	૧૮૦૪ ૨. મં.	૧૭૭૦ —	શ્રેણીસ્મરણદર્શન.	૨૯૯
(મી.)	૧૮૧૦ ૨. સં.	૧૬૯૬ માવવિજય કૃત	ધ્યાનસજ્જાય.	૩૦૦
(વ.)	૧૮૧૭ ૨. સં.	૧૬૬૦ કે ૧૬૨૬ જ્ઞાનદત્ત કૃત	જિનપૂજા અને જિનસ્તુતિ.	૩૦૧-૨
(ક.)	૧૮૧૮ —	—	ગદ્ય પુરાણ મં., ટીકા ગુજ.	૩૦૩
(મી.)	૧૮૨૧ ૨. મં.	૧૭૯૭ જ્ઞાનસાગર કૃત	ગુણવર્મ નૃપચરિત્ર.	૩૦૪
(ક.)	૧૮૫૪ —	—	બ્રહ્મધર્મ કૃત મુદ્રમાલસ્વામિનો રાસ.	૩૦૫
(ક.)	૧૮૫૭ ૨. સં.	૧૫૨૪ પાટક રાજવત્સ કૃત	વિગ્રસેન પદ્માવતી ચરિત્ર	
		સં.; ટીકા ગુજ.		૩૦૬
(બી.)	પામેથી બીજી નકલ.	—	—	૩૦૭

(લખ્યા સ.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને અંથનાં નામ.)

(મા.) ૧૮૧૦ ———	જિનમહનોપાધ્યાય કૃત કુમારપાલ પ્રવચ.	૩૦૮
(બા.) (ગા.) પાસેથી સં. અને	શુભરાતી બીજી નકલ.	૩૦૯, ૩૧૦
(બા.) ૧૮૭૦ ર. સં. ૧૬૫૫	સૌમાગ્યપત્રમી વ્યાસ સં.; ટીકા શુભ.	૩૧૧
(મા.) ૧૮૭૨ ર. સં. ૧૭૭૨	હરિમદ્સૂરિ કૃત મુનિપતિ ચરિત્ર 'પ્રા.' અને 'શુભ.	૩૧૨
(પા.) ૧૮૮૩ ———	નંદદાસ કૃત નામમજરી.	૩૧૩
(મ.) ૧૮૩૯ ———	બ્રહ્મચર્યદર્શસમાધિસ્થાનકુલ.	૩૧૪
(લી.) ૧૮૪૪ ———	જિનપ્રતિમાસ્થાપન સત્તાય.	૩૧૫
(મા.) ૧૮૪૭ ———	પદ્મચંદ્રસૂરિ કૃત સ્તવનો.	૩૧૬
(મ.) ૧૮૫૭ ———	સાધુરૂપ કૃત મુઘર્માંગઠપરીક્ષા ચૌપાઈ.	૩૧૭
(મ.) ૧૮૫૯ ———	વિજયદેવે કૃત પંચાશ્રવસત્તાય,	૩૧૮

ગ—લખ્યા સાથ વગરના અંથો ૪૭.

(જે.) શ્રીકમદાસ	વૈદ્યગણ કૃત કૃષ્ણલીલા ચંદ્રાવલ્યા.	૩૧૯
(જે.) રેવાશાવર	શ્રીકમદાસ , શ્રીકમદાસ પ્રસંગ.	૩૨૦
(બા.) સહજાનંદ	, નિષ્કામશુદ્ધિ સં.; અને નિત્યાનંદ કૃત તરંગમો શુભ.	૩૨૧
(બા.) સહજાનંદ	, ઝગમગ ગગા માહાત્મ્ય સં.;	
	અને નિત્યાનંદ , તરંગમો શુભ.	૩૨૨
(બા.) ———	શિક્ષાપત્રી સંસ્કૃત અને શુભરાતી.	૩૨૩
(બા.) ———	ગણેશચતુર્થીની હવીક્ત.	૩૨૪
(મ.) ———	ઉપાહરણ.	૩૨૫
(બ.) ———	અભિમન્યુ આર્યાન.	૩૨૬
(જે.) ———	દ્રૌપદી આર્યાન.	૩૨૭
(જે.) ———	દ્રાક્ષિમણિ વિવાહ.	૩૨૮
(પ.) ———	લક્ષ્મીપાર્વતીનો સવાદ.	૩૨૯
(જે.) ———	હારમાલ્યા પ્રવચ.	૩૩૦
(પા.) ———	ચોવીશે અવતાર.	૩૩૧
(લી.) ———	દમયંતીનીકથા.	૩૩૨
(પા.)	તુલસીદાસ કૃત દોહા દિદી, ટીકા શુભરાતી.	૩૩૩
(ક.)	વૈરાગ્યશતક પ્રાકૃત, અને ટીકા શુભરાતી.	૩૩૪
(પ.)	હાલોરલીલા પ્રવચ.	૩૩૫
(લાં.)	જવદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ સંસ્કૃત ટીકા શુભ.	૨૩૬
(મા.)	બીજી નકલ.	૨૩૭

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથના નામ.)

(દિ.)	જયચરિત્ર પ્રાકૃત; કવિચિત્ર ગુજ૦ દીક્ષ.	૩૩૮
(વ.)	ત્રિ. સં. ૧૭૨૫ ની નકલ ઉપરથી નકલ	

શ્રીતિલકાચાર્ય કૃત પ્રત્યેક કુદ્ધચરિત્ર, ૩૩૯

(મા.)	— ૧૭૫૧ મોહનવિજય	„ માનતુગમાનવતી ચરિત્ર.	૩૪૦
(મા.)	— ૧૭૭૨ મહિમાસાગર	„ અર્હનરુ ઋષિ રાસ.	૩૪૧
(ક.)	— — — જયમુદર	„ સારાશિરામણ રાસ.	૩૪૨
(મે.)	રત્નાસિદ્ધ સૂર ક્ષિપ્ય આનંદસિદ્ધ સૂર	કૃત ઉપદેશમાલા કથાનક.	૩૪૩
(મે.)	„ „	„ પદો.	૩૪૪
(ક.)	સમરસિંધ	„ ચાર વિજ્ઞાસિકા.	૩૪૫
(મ.)	અમૃતગુરુ	„ સદ્ગુરુ ગીત.	૩૪૬
(મ.)	મેઘરાજ	„ તેર કાટિયારાની સહાય.	૩૪૭
(લા.)	પુણ્યકુશલ	„ અમરસેન વૈરસેનચતુષ્પદિકા.	૩૪૮
(મલ.)	— — —	સાગરદત્ત રાસ ગુની ગુજ૦	૩૪૯
(દિ.)	જયસેનાપતિ મુરોચનરાણી રાસ.		૩૫૦
(બા.)	રત્નસચય પ્રાકૃત; દીક્ષા ગુજ૦		૩૫૧
(ક.)	કેશવદાસ સુત નયનમુર કૃત ચૈત્રમતોત્સવ.		૩૫૨
(ક.)	મેઘમાલા શાસ્ત્ર સં.; તરંગુમે ગુજ૦		૩૫૩
(ક.)	ચાર રાશીફલ.		૩૫૪
(મા.)	— ૧૭૧૨ વાચકચક્ર કૃત એકાદશ ભગ સંજ્ઞા		૩૫૫
(વ.)	— — — શ્રુમદ્દીક્ષુણિ	„ મરદેશ્વરભટ્ટચલિ નિઘંતિ.	૩૫૬

મૂલ પ્રાકૃત, દીક્ષા ગુજરાતી.

(મે.)	— — — સોમમુદરસૂર કૃત મેઘિનાથ નવરસ સ્તવન.		૩૫૭
(મ.)	— — — મેઘરાજ	„ આદીશ્વર સ્તવન.	૩૫૮
(ક.)	— — — સુમનિકૌતિ	„ ધર્મપરીક્ષા રાસ.	૩૫૯
	આમા દિંદુ દેવેના દોષ જનામ્યા છે.		
(ક.)	— — — વિજયદેવમૂર કૃત અનુયોગદ્વાર સૂનાયં.		૩૬૦
(ક.)	મચ્છાચાર.		૩૬૧
(મ.)	બીજી નકલ.		૩૬૨
(બા.)	કવ્યમૂરતવાતાવબોધ. નવ સંસ્કૃત, દીક્ષા ગુજરાતી.		૩૬૩
(ક.)	ઉપદેશ રહેસ સંપાદ.		૩૬૪
(વ)	ચિત્રદ્વા, મયાળનિ રત્નોત્ર, કોષપરિહાર, કલ્યાદિ એક મોપડીમાં.		૩૬૫

આ પ્રમાણે આ પ્રદર્શનમાં નહાના મોટા ગણીને ૩૩૬ ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથ આવ્યા હતા. તેમાંથી આ પ્રદર્શનને લીધે જ પ્રથમ પ્રકાશમાં આવેલ ગ્રંથો—અધકારો—ગૂતામાં ગૂલી પ્રતો, અને તમામ ગ્રંથોની શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયોમાં વહેંચણુ, તેમ તેમનાં શુદ્ધ શુદ્ધ દરિખિંદુથી વર્ગીકરણ અને અવલોકન—એ સર્વ જાતનાં તારણ, ઉપર આપેલી યાદીઓમાંથી શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ પોતપોતાનાં જ્ઞાન, ઉપયોગ, રૂચિ આદિ પ્રમાણે પોતાની મેલે કરી લે એ જ હવે વાત હોવાથી, એવું એક તારણ અહીં આપવામાં આવતું નથી.

૫. બીજી ભાષાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો. બીજી ભાષાઓના એકંદરે ૩૦૯ હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રદર્શનમાં આવ્યા હતા. એ સર્વનાં નામ વગેરે વિગતની ઉપલા નમૂનાની યાદી તૈયાર કરવામાં આવી છે, પણ તે છાપનાં આ અહેવાલનો વિસ્તાર અને ખર્ચ વધી જાય, તેમ તે છાપવાથીએ કંઈ ખાસ લાભ નહોતો, એટલે આ પ્રકરણના આરંભમાં જ એમાંના ૨૯ વર્ણવેલા છે, અને બાકીનાને વિષે નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં જ હકીકત નોંધીને સતોષ માનવામાં આવે છે.

૧—વેદ—૧૪.

સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી ૧૪ વેદને લગતા આવ્યા હતા; ૮ ઋગ્વેદસહિતાના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગની નકલો, ૧ યજુર્વેદસહિતાપૂર્વાર્ચની, ૧ શાક્ષાયન શ્રાક્ષણની (લ. સં. ૧૭૪૮), ૨ હજપની, અને ૨ કર્મકાન્દના ગ્રંથોની.

૨. પુરાણ, ઇતિહાસ, આદિ ૧૧.

આ વિભાગમાં ૧૧ સંસ્કૃત ગ્રંથ આવ્યા હતા; ૨૦. વ્ય. લલ્યુભાષ પ્રાણ્યલ્લભ-દાસ પારખે મોકલેલાં ધ્રાણુનોધિનીજીના પાનાં (લ. સ. ૧૬૧૯), વડોદરા રાજ્યે મોકલેલી હરિવંશની પ્રત (લ. સ. ૧૫૮૭), હોમંદ ઉર્ફે વ્યાસદાસ કૃત મહામારત્તમજરી (લ. સં. ૧૬૫૧), અને બીજા ૮. આમાં શાસ્ત્રીય શંકરલાલ માહેશ્વર પાસેથી આવેલી મહા-ભારતના છેવટના ભાગની એક પ્રતમાં અતે “મુશરિ શિવદાસ કનોજી બ્રાહ્મણે ગદ્યે શાહક પાસેથી થોડી આપીને લીધું” એ પ્રમાણે નોંધ છે. પ્રતની લખ્યા સવત ૧૬૫૧.

૩. કાવ્યગ્રંથો—૧૪.

સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, ટીકાઓ આદિના વર્ગમાં ૧૪ ગ્રંથ આવ્યા હતા, જેમાંના નીચેના ૫ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચે એવા હતા :—

અકબર અને ગજસિંહના સમકાલીન ગુણરંગ કૃત રઘુવંશની ટીકા—લ. સં. ૧૭૩૭
૨. સં. ૧૬૪૬. (ક) શેષનારાયણસિંચ શેષરામચંદ્ર કૃત નૈપથની ટીકા—લ. સં. ૧૭૧૯;

કવિ રામચદ્ર કૃત નિર્મલપાર્થવિજય નાટક—લ સ ૧૪૯૮, મોહાદિલ કૃત મીમવિન્નમ નાટક—લ સ. ૧૫૦૮, ૨ સ ૧૩૮૫, સાગળસુત વિક્રમ કૃત સમસ્યાનેમિદ્ધ કાવ્ય—લ. સં. ૧૫૦૮. આ છેલ્લો અથ ૧૨૫ શ્લોકનો છે, તે દરેકની છેલ્લી પંક્તિ માટે મેષદૂતના એ ૧૮ સંખ્યાના શ્લોકની છેલ્લી પંક્તિ લેવામા આની છે, એટલે કર્તાએ ૧૨૫ સમસ્યાપૂર્તિ અને એક નવા કાવ્યની અથના એ બને કામ એક સાથે કરેલા છે

૮ શાસ્ત્રીય પ્રયોગ—૨૮

આ વર્ગમા ૪ વ્યાસંખ્યાના, ૧ છંદ શાસ્ત્રનો, ૭ જ્યોતિષના, ૮ વૈદ્યકના, ૧ અયકાર શાસ્ત્રનો, ૧ ગણિતનો, ૨ યોગના, અને ૪ દર્શનોના સંસ્કૃત પ્રયોગ આપ્યા હતા; જેમાથી નીચેના નોધના જેવા છે —

જ્યોતિષમા ચરાહમિહિર કૃત નટપાતકાખ્યાય (લ સ ૧૭૩૧), વૈદ્યકમા યોષદેવ કૃત કાતલોકી ની એ ન.ન એક, ૧૫૫૨, અને બીજી ૧૭૮૬ ની લખેલી (જેમા યોષદેવને કરહાટકાતાય ક્લો છે), સુષેનવંચર ની એક નમ્ય (લ સ ૧૭૫૩), અને ધન્વતરિ કૃત ચારુચિકિત્સાકાલજ્ઞાન ની એક નકલ (લ સ ૧૬૨૦-૨૧), યોગમા મોજ કૃત રાજમાર્તંદ ની એક ન.લ (લ સં ૧૬૫૮), અને વેદાંતમા શંકરાચાર્ય કૃત વાજસનેયિ સહિતોષનિપદ્ધાપ્ય (લ સ. ૧૭૮૭)

૫—પ્રમાણ—૧૮

સંસ્કૃત સ્તોત્રો, વ્રતો, માહાત્મ્યો આદિના બનેલા આ વિભાગમા શેઠ સાહેબ ગ શ પુરોષોત્તમ વિશ્વાન ભાવજીએ મરાઠાઓના કીર્તિજાનના ઇતિહાસમા છેલ્લા મહાપુરુષ તરીકે પ્રમિદ્ધ નાના કૃત્તનિમના નિત્ય પાકેનો મોકલેનો શુદ્ધ મુખ્ય હતો. આ શુદ્ધકામા સ્વાત્માનુમત્તદર્શ, આદિત્યહૃદય, મોહસુદર, જાવનકૈશવાનુચિન, દ્વાદશશ્લોકી, નામતણાનુસધાન, નિર્વાણપત્ર, હસ્તામલક, વિષ્ણુમુગ્ધપ્રવાત, બદ્રસાક્ષૈવ્યસ્તોત્ર, શુરોરથક, સોપાન પંચક, મનીષાપંચક ચર્પટપત્રિકા, શુદ્ધાથક, અટ્ટાચક્રસ્તોત્ર, જામરહસ્યસ્તોત્ર, સકલજ્ઞાન અને કોશ પ્રતિકોશ એટલા વચનામૃતો ઉતારેલા હતા

૬—જન પ્રયોગ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત—૧૬૭

આમા મુલાગમ પ્રયોગ ૫૫, પુરાણોત્તિહાસાદિપ્રયોગ ૮૭, કાવ્યપ્રયોગ ૩૭, શાસ્ત્રીય પ્રયોગ ૪૬ અને પ્રકીર્ણ ૨૧ એમ આપ્યા હતા. આમાના લખ્યા સવત અગિયાર—બારમાથી સોગમા એક સુધીના પ્રાકૃત પ્રયોગ અને હાથપિત મરઘો મોડ સાડ પ્રાકૃત પડિત પાસે મુજગતી બાધાનો ઉત્તરિના ઇતિહાસમોધની દૃષ્ટિએ તપાસાવવા ઇચ્છા હતી, પરંતુ પ્રદર્શનના તમામ અર્થવાનમા વચ્ચાપ્રમાણે પ્રદર્શનનું કાર્ય એટલું મોટું આદિપુ, પ્રદર્શન એટલી અપથી એકડું કરવું અને નોંધવું પડ્યું, અને આવેલી વસ્તુઓને એટલી અપથી—કરો કે વીજળાને વેગે જાડ-પાડી વાગવી પડી, કે પ્રદર્શનના અગતી લણીચણી સેવા કરવાની ઇચ્છાએને ચિદાકાશમા ઉભવ થતા

સાથે જ સમાવી દેવી પડી; અને તેમાંની આ એક અન નોંધાય છે તે માત્ર એવી બુદ્ધિથી કે વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ દિશા તરફ આકર્ષવાથી ભાવિ લાભનો સંભવ છે. જૈન સાહિત્ય અને પ્રાકૃત સાહિત્યનાં પ્રદર્શનો ભરવાં, તેમાંથી અભ્યાસના જુદા જુદા વિષયો તારવવા, અને દરેકની પાછળ મંડવું, એ કાર્યો ખાસ કરીને જૈન પરિષદો અને જૈન વિદ્વાનોનાં છે. જૈન વિદ્વાનો ઉત્સાહી છે, અને જૈન પરિષદો મ્હોંઘાળ્યાં સાધન મેળવી શકે એમ છે અને વળી આ પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથો—સેંકડો બદકે હજારો—ધણું ખર્ચ એવાં સ્થળોમાં અને એવા માણસોના કબજામાં પડેલા છે, કે તેમને મેળવવાને તથા પ્રકાશમાં આણવાને માટે જૈન સાધુઓ, જૈન પંડિતો, જૈન પરિષદો, અને જૈન સંઘોનો વગવસીવો ખીજા કોઈ ઉપાયો કરતાં વધારે યશસ્વી નીવડે એમ છે તો આ એક સુચનો યોગ્ય લાગે તો ઉપાડી સેવાની આપણા જૈન સહોદરોને નમ્રે વિનંતિ છે.

૭—અન્ય માપાઓના ગ્રંથો—૨૮.

ભરચના રા. રા. જમિશનરામ ચંજુરામ દેસાઈએ લેખકા મળવનની એક સુંદર પથુ જીર્ણ અને નુટેલી પ્રત પ્રદર્શિત કરી હતી. પ્રદર્શનમાં આ—અને પ્રકરણ ૭ મામાં, નોંધેલી દિવાન રણુછોડજીની રાજનિશી—તથા એમની જ તારીખે સોરઠ સિવાય ખીજા એકે દ્વારસી ચોપડી આવેલી ન હતી. ગુજરાતના નવાખી અને મોગલાઈ સમયના સ્મારકો તરીકે કેટલીક સુંદર દ્વારસી કિતાબો અને અનેકાનેક દ્વારસી શરમાતો અને હસ્તાવેજો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં છે. એમાંથી કેટલાક સારા નમૂના મેળવવાને કમિટિએ પ્રયત્ન કર્યો તે બ્યર્થ ગયા. વળી આપણા પારસી બિરાદરો ગુજરાતમાં આવ્યા તે પછીના તેમના ઇતિહાસને* લગતાં કેટલાંક શરસી, ઝંદ, અને ખીજાં સાધનો અને સ્મારકો સંશોધીને એકાં કરેલાં મોટે ભાગે નવસારી અને મુંબાઇમાં સારી રીતે નજવી રાખેલાં છે. તેમાંથી થોડાક નમૂના મેળવવાના પ્રયાસ પથુ બ્યર્થ ગયા. પ્રદર્શનમાં હિંદી ભાષાના ૨૫ ગ્રંથ આવ્યા હતા, તેમાંથી નીચેના મુખ્ય હતા.

- ને. ના. રાજકોટ કાકોર સાહેબ લાખાશરાજની પ્રવીનસાગર ની પ્રત ; વનારસોદામ કૃત સમયસાર નાટક (નાટક નહીં પણ જૈન શિલ્પસુશી ઉપરનો હિંદી કાવ્ય ગ્રંથ), ઝોકમદાસ કૃત કૌપદી આત્મજાન, નરહારી કૃત જ્ઞાનરમણી અને આત્મવિવેક, મહારાણા શુલતાનસિંહ કૃત કાવ્યપ્રકાશ, અને કર્તાના નામ વગરનો ચિત્તવિચારસંવાદ

* પારસી ધર્મ પરિષદોને અંગે એ કોમના ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતાં ખાસ પ્રદર્શન ભરવામાં આવે તો વધારે સારું. અને નવાખી તથા મોગલાઈ સ્મારકોનું પ્રદર્શન-ભરવાનું કામ મોરચેય એચ્યુકેશન કોન્ફરન્સ હરસાલ મળે છે તેની ગુજરાતમાં પાછી બેઠક હોય તે વખતે તેને અંગે થાય તો વધારે સારું.

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રદર્શન—બીજી વસ્તુઓ.

૧. ફૅસિલો.—લાવનગર રાજ્યનાં બાર્ટન મ્યુઝીયમમાંથી બાર શૅસિલ આબ્યાં હતાં હાથીની દાદતુ, હરણુની બોપરી અને શીંગડાનું, પાદાંગનું, લાકડાના કંકડાનું, ઇલાદિ.

૨. ગૌતમ ધુદ્ધના અવશેષ.—જુનાગઢ સ્ટેટ મ્યુઝીયમમાંથી ગૌતમ ધુદ્ધના અવશેષની એક પેટી આવી હતી. આ અવશેષ ગિરનાર પર્વતની નૈઋત્ય દિશા પર લાખામેડી નામના દીવામાંથી નીમ્બેવા પ્રાચીન બૌદ્ધ મૂર્તિમાંથી મળી આવેલા હતાં. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં પ્રથમ મિ. જે. એમ. કેમ્બેલ (મુબઇ ગેઝેટીયરના કર્તા અને પડિત ભગવાનવાય ઇન્ડિયા મિત્ર) સારેમનુ ધ્યાન એ મ્યાન પર દોરાયુ, મથાગે બૌદ્ધ મથમના જેવી મોટી ૧૮" x ૧૫" x ૩" ના માપની છટોનું ચણતર લેકેને લાં ખોદકામ કરવાની તેમણે સૂચના આપી અને એ સૂચના પ્રમાણે ખોદકામ કરતા મથાગેથી ૩૯ ફીટની નીચાણએ એક નાની પેગી મળી આવી, જુના વખતના સફાઈદાર માટીકામની એક ડબી મળી આવી, તેમાં નીચે વાટકાના અકારની ડબી અને ઉપર પકડવાને ટોચકાં વાળુ ઢાંકણું હતું, આ માગીની ડબીમાં એ જ આનરની પથ્થુ જરા નાની ત્રાખાની ડબી હતી, એ ત્રાખાની ડબીમાં એવા જ આખરની પથ્થુ એથી જગ નાની સ્વચ્છ ચાદીની ડબી હતી, અને એ ચાદીની ડબીમાં એથી નાની શુદ્ધ મુવર્ણુની ડબી હતી, આ મુવર્ણુની ડબીની અદર પાંચ ગળ, એક ન્હાનો અગ્નિનો ખડ, અને એક ન્હાનો ડાળીનો કટકો એટલાં વાના હતાં ગળમાં એક માણેક ધુપેવીસ રગતું છે, જેનો વ્યામ ૩/૧૬ ઇંચ જેટલો છે, એક લીલા રમતો પારો છે જે ત્રણ ખુણાનાગો છે અને તેને વચમાં આરપાર માણુ પાડેલું છે, એ ઘેગ વાદળી ગગનો ઈંદ્રનીલ મણિ (sapphire) જે ઉપરના બે ગગનો ન્હાનો છે અને માથી ન્હાતું એક લીલમ (emerald) છે. ઉપરની ડબીઓમાંથી માટીની ડબીનું ઢાંકણું એમણે તે મળેલ બધે ધધ મથેલું હતું કે તે ડબી ઉઘાડતા ભાગી ગઈ પથ્થુ તેના બધા કંકડા હજી માચરી રાખવામાં આવ્યા છે અને તે પરથી તે વખતમાં કેવું મશાઈદાર માગીનું કામ થતું તે જોઈ શકાય છે. ત્રાખાની ડબીમાં કાટને લીધે એક કાણુ પડયું છે, પથ્થુ બાળીની ડબીઓ અને અદરના માત રત્ન સ્વરૂપમાં અઘી હજાર વર્ષ ઉપર જેવા મુકવામાં આવ્યા હતા તેરા ને તેવા જ છે.

૩. સિક્કા—કુચ રાજ્ય તરફથી ૨૦૨, વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૧૩૯, લાવનગર રાજ્ય તરફથી ૭૫, અને ગ રા રણછોડભાઈ ઉદયરામજી, માંગરોળ રાજ્ય, રા. બ. હરગોવિંદદાસ કોટવાલા, ઓળી રાજ્ય, દરબાર શ્રી વાન્સદવાલા, રોક હાજી હસમાદન ઝવેરી, અને બીજા પ્રદર્શકો તરફથી મળીને ત્રણસો ઉપર, એમ કુલ આશરે

સવા સાતસો સિક્કા પ્રદર્શનમાં આવ્યા હતા. તેમાં ગ્રીક સમયના ૧૮, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના સમયના ૫૦, વલ્લભી ૨૫, વલ્લભી એક માટીની મુદ્રા, પ્રાચીન ધરાનના ગ્રીપિયા ઘાટના ૩૫ નાણાંનો એક નમૂનો, પ્રાચીન અરબસ્તાનના ચૂડી ઘાટના ૩૫ નાણાંનો એક નમૂનો, અનેક ગદૈયા, નવાળી અને મોગલાઈ સમયના અનેક, કચ્છના રાજ્યના સિક્કાઓનો આખો સટ, વગેરે આવ્યા હતા. આજ સુધી ઉકેલવામાં ન આવેલા એવા ૬૯ સોનાના સિક્કા આવેલા હતા તે ગ્રેફોકોનું ધ્યાન સાધી વધારે ખેંચતા હતા વળી ખરિપદના એક હિતેચ્છુ, પેતાના તોચાખાનામાં હજારથી વધારે જુના સિક્કા છે, તે પ્રદર્શનમાં મોકલવાને તૈયાર હતા. પરંતુ કમિટિએ એક બે જાણીતા નિષ્ક્રાંતિઓને રાજકોટ બોલાવવાના પ્રયત્ન કર્યા તે-એઓને એ અરસામાં જોઈતી કુરસદ ન મળી શકવાથી સફળ ન થયા. એટલે ઉપલા સિક્કાઓને માટે સાબાર ના પાડવામાં આવી, અને આ જોટલા આવ્યા હતા તેની પણ સ્વતંત્ર યાદી થયે શકી નહીં.

૪. તામ્રપત્રો—પ્રદર્શનમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૯, પાલીતાણા રાજ્ય તરફથી ૭, લાવનગર રાજ્ય તરફથી ૭, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ૨, અને પોરબંદર રાજ્ય, ગોરખી રાજ્ય, અને રાજકોટના રા. મનસુખ ખહેચર પારખ તરફથી એક એક, એમ ૨૮ તામ્રપત્રો આવ્યાં હતાં. વડોદરાનાં તામ્રપત્રો ઉકેલવાને માટે વખત મળ્યો નહીં. ખીજામાં ૧૩ વલ્લભી રાજ્યોનાં દાનપત્રો, અને ૧ લાટેધર શાલુક્ય ત્રિલોચનપાલનું દાનપત્ર, અને ૨ છેક અર્ધાચીન હતાં. પાલીતાણાના સાત તામ્રપત્રો વિષે નાસિકના મરહુમ કલેક્ટર એ. એમ. ટી. જેક્સને એડિમનિસ્ટ્રેટરને હુકી હકીકત લખી મોકલી હતી, અને તે એઓ સાહેબે પ્રદર્શન કમિટિને મોકલવા કૃપા કરી હતી. તેમાંથી એક દાનપત્ર ગાર્લક નામના કોઈ અશ્રુતપૂર્વે રાજવંશ વિષે મૃદિતી આપતું હોવાથી અત્યત મહત્વનું હતું, અને તેને લગતી જેક્સન જેવા વિખ્યાત પંડિતની નોંધ અહીં ઉતારતા ખેદ થયા વિના રહેતો નથી કે હિન્દો.પ્રાચીન.પતિહાસ. ઉકેલવામાં મિ. જેક્સને કરેલી અનેકાનેક સેવાઓનો આપણા દેશના એક ખુનીને હાથે નીપજેલાં એમનાં અકાલમૃત્યુને લીધે આ છેક નહાની સેવાથી જ અણધાર્યો અંત આવી ગયો છે.

Account of a collection of Copper Plates belonging to PALITANA STATE.

Early this year I received from W. C. Tador Owen Esq, I. C. S., Administrator of Palitana, a collection of twelve copper plates and a seal, as to which Mr. Tador Owen writes "I am told that the twelve plates were found fastened together by it (the seal) and suspended by it

from the roof of a small underground chamber adjoining a tank in the city (Palitana) under-neath a large stone. They were found some forty years ago, but kept secretly in the palace here. It is said an old Brahman told the Chief of their existence and that he dug them up."

The twelve plates make up five complete grants and the first halves of two others. The most interesting is the grant numbered First below, which belongs to a hitherto unknown dynasty, the Garulakas. All the rest, including the two fragments, belong to the Valabhi dynasty, and all but one of them (the fragment marked seventh) follow the earlier form of Valabhi grants in which the geneology is given in full. In the later grants of this family (from Siladitya I downwards) all the successions between Bhataraka and Gubasena are omitted.

The standard forms are printed as Nos. 38 and 39 of Fleet's *Gupta Inscriptions*.

I hope to publish elsewhere* the full text of No. I, together with a collation of the others with the standard Valabhi grants. The chief points of interest as regards each grant are noted below :—

No. I. Two plates $7\frac{1}{2} \times 9\frac{7}{8}$ carefully engraved on one side only in sixth century characters of the southern type, measuring about $\frac{3}{16}$. Each plate bears 14 lines of writing. Dated in figures the year 255 of an unspecified era (doubtless the Valabhi and =573-4 A. D.) on the 13th day of the bright half of Asvayuja. The thing granted is the field Bhondaka Badhira Kutambi with a well in Darbhachhara village. The recipient is the Brahman Bappasvami, a Matrayania Brahmachari of the Krisnatroya Gotra, and a resident of the village of Vatapadra. The grantor is Samanta (i. e. Feudatory)-Maharaja Simhaditya, son of Samanta-Maharaja Varahadasa, who was younger brother of Samanta-Maharaja Bhattisura, who was son of Senapati Varahadasa of the warlike Garulaka family. The grant is made from Phankapa [?-ra] Savarna, and there is no *dutaka*. The general scheme and phraeology are very similar to those of Valabhi grants, and no definite historical information is given, except as to Varahadasa II, who is compared to Krisna in that he attacked with irresistible

valour the lord of Dwarka, and is described as a great builder. There is no seal or ring.

(Sd.) A. M. T. JACKSON.

તરજુમો.

(પાલીતાણા રાજ્યની માયેશની તામ્રપત્રો વિશે.)

આ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૯૦૯) ના આરંભમાં મને પાલીતાણા ઍડમિનિસ્ટ્રેટર ઇર્ષદ્યુ. સી. ટયૂડર ઍવન એન્કવાયર, આઈસીએમ. એઓ તરફથી બાર તામ્રપત્રો અને એક મુદ્રા મોકલવામાં આવ્યાં; જે વિશે મિ. ટયૂડર ઍવન લખે છે :—“પાલીતાણા શહેરમાંના એક તળાવ પાસેના ‘એક ન્હાનાં ભોંયરામાંથી આ બાર તામ્રપત્રો, સાથેની મુદ્રામાં સાંકળેલાં, અને એ મુદ્રાની કડીવડે ભોંયરાની છતમાંની એક શિખામાંથી કાઢાવી રાખેલાં, આગીશેક વર્ષ પહેલાં જન્મ હતાં.’ કહે છે કે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મરહુમ દાકેર સાહેબને એ તામ્રપત્રોની ભાજ આપેલી, જે ઉપરથી તે ખોદી કરાડવામાં આવ્યાં, અને પછી રાજમહેલમાં ગુપ્ત રાખી મુકવામાં આવ્યાં.”

આ બાર તામ્રપત્રોમાં પાંચ જોડ છે તે પાંચ પૂરાં દાનપત્ર છે, અને બાકીનાં બે બે બીજાં દાનપત્રોના પૂર્વાદો છે. એમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું નીચે મેં પહેલે નંબરે વર્ણવ્યું છે તે છે, કેમકે એ આજ સુધી જાણવામાં ન આવેલા એવા કોઈ ગારલક નામના રાજવંશનું કરેલું દાનપત્ર છે. બીજાં પૂર્ણ અને અપૂર્ણ છે તે સર્વ, વલ્લભીવશનાં કરેલાં દાનપત્રો છે, અને તેમાંના એક (નંબર ૯ મા) સિવાયના બધામાં વધારે જુનાં વલ્લભી દાનપત્રો—જેમાં એ વશનું આખું વૃક્ષ આપવામાં આવેલું હોય છે તે—ની ઇત્તારત, માયુમ પડે છે. વલ્લભી વશના પાઠવા સમયનાં દાનપત્રોમાં—એટલે શિલાદિલ પહેલાનાં અને તેના પછીના દાનપત્રોમાં ભટ્ટાકથી શુદ્ધસેન સુધીની પેઢીઓ લખવામાં આવતી ન હતી.

ફ્લીટ કૃત “ગ્રુમ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ” (નામની અર્થે જ ચોપડીમાં) છાપેલા આક ૩૮ અને ૩૯ વલ્લભી દાનપત્રોની ઇત્તારતના નમૂના (standard) છે.

નંબર ૧ લાનું દાનપત્ર અક્ષરશઃ અને બીજાં દાનપત્રોની વલ્લભી દાનપત્રોના નમૂના (standard) એ સાથેની સરખામણી હું અન્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરવાની આશા રાખું છું. એ દરેક દાનપત્રમાંની અગત્યની બાબતો નીચે મુજબ છે :—

નંબર ૧.—એ ફલક (plates); $૭\frac{૩}{૮} \times ૯\frac{૭}{૮}$, એક જ બાજુએ કાતરેલાં ; લિપિ ૬ દા સૈકાની, દક્ષિણી નમૂનાની, દરેક અક્ષરનું માપ આશરે $૩/૧૬$; દરેક

ફલકમાં પંક્તિ ૧૪. વર્ષ આંકડામાં લખ્યું છે તે ૨૫૫ છે; આ વર્ષ કયા સનનું તે જણાવેલું નથી—(પણ બેઠક વધતી સનનું એટલે—ઈસવી મન ૫૭૩-૭૪); તિથિ અમયુજની શુદ્ધ ૧૩. દાન ખેતરનું કરેલું છે તે દર્ભાચાર, ગામમાંનું, કુવાવાળું, અને સોનદક બધીર કુટુંબી નામનું ખેતર. આ દાન વટપદ ગામના, કૃષ્ણાત્રેય ગોત્રના બપ્પસ્વામી નામના, એક મૈત્રાયણીય અહમચારીને કરેલું છે. દાના સમૂન્નત (=ખડણી ખરનાર નહોતો રાજા)—મહારાજ સિંહાદિસ, જેનો પિતા સામન્તમહારાજ વરાહદાસ, જેનો મોટો ભાઈ સામન્તમહારાજ લલિત્યૂર, જેનો પિતા લડવૈયા ગારદક. વંશનો સેનાપતિ વરાહદાસ—એ છે. દાન ફેન્ડુ [—૨?] સુવલું નામે સ્થલથી કરવામાં આવેલું છે. ફૂતકનું નામ જણાવેલું નથી. દાનપત્રની રચના અને ઇચ્છારત વધતી, દાનપત્રને ઘણી મળેલી છે, અને તેમાં વરાહદાસ પીળને વિશે તે એક મહાન બાંધનારો (builder) હતો, અને તે દ્વારિકાપતિ સામે વિજયી વિક્રમથી દુમલો કરનાર, શ્રીકૃષ્ણ સમાન હતો, એ પ્રમાણે લખ્યું છે, તે જીવંતના બીજા સ્ફુટ ઐતિહાસિક માહિતી લેશે પણ આપેલી નથી. મુદ્રા કે કડી નથી.

(સહી) એ. એમ. ટી. જેક્સન.

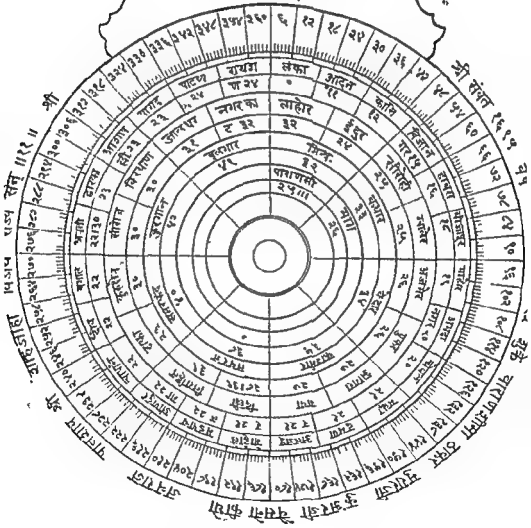
૫. પ્રતિકૃતિઓ, છબીઓ, વસ્ત્રો, ચિત્રકાવ્યોના તંખ્તા આદિ:—પ્રાચીન શિક્ષાલેખોની કુચ રોજ, લાવનગર રોજ, અને શુભરાત્ર વર્નાકુલર સો-સાવટી (નરિયાદની વાવનો લેખ સં. ૧૫૭૨) તરફથી આસરે 'મવાસો' પ્રતિકૃતિઓ (rubbing) આપી હતી; ઉપરાંત ઘોટમન ચ્યુગ્રીયમમાંની અનોકના સુવિખ્યાત લેખની, જે જ શિક્ષા ઉપરના દ્રેદામા અને સ્કંદશુભના લેખોની પ્રતિકૃતિ, કાંતે સન ૧૦૩ (ઇ. સ. ૧૭૬-૧૮૩) નો "શુદાના લેખ" તરીકે પ્રમિલ લેખ એની શિક્ષા અને પ્રતિકૃતિ, જે જ સમયના "બાવા ખારાના ભોંવરાના લેખ" ની શિક્ષા અને પ્રતિકૃતિ, અને બીજા અનેક પ્રતિકૃતિઓ પ્રદર્શનમાં આવતાં જતાં એ વિષયના વિદ્વાનો નુરત નજર પડે એ પ્રમાણે ગમવામાં આવેલ દોવાથી-રસથી જોઇ શકતા હતા. શેક સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ વિગ્રોમ આવજીએ આસરે દોડસો પ્રતિકૃતિઓ મોકલી હતી; તેમાં ઉદ્દેપુરના રાજસાગર આગળ મળેલું મધુમુદ્દન મદ પુત્ર રણછોડ જી રાજપ્રચલિત નામનું મહાકાવ્ય (વિ. સં. ૧૭૩૨) આખું પચીસ કાગળોમાં મપૂર્ણ; શિવાજીના સમયથી માંડીને મરાઠા ઇતિહાસના જુદા જુદા મોટા પુરોના શરસી અને મરાઠી કાગળોની પ્રતિકૃતિઓ મો ઉપર; શિવાજીનું એટલે સોસલે "ધગજા" (રાજવંશ) નું વંશવૃક્ષ; ગાયકવાડોનું વંશ વૃક્ષ; હસ્ત દર્શિયા કંપનીના સમયના કાગળોની પ્રતિ-

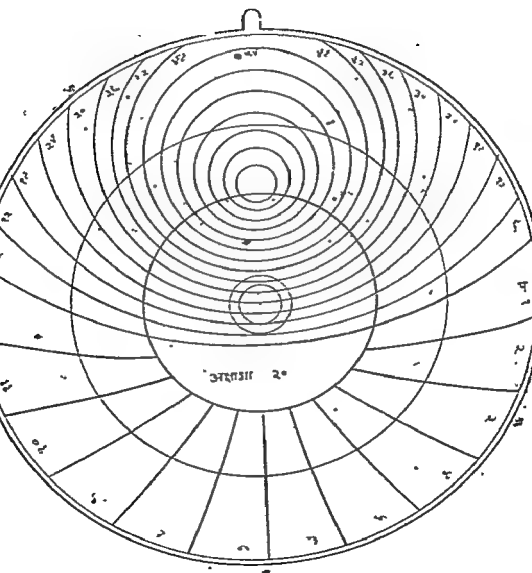
* શિક્ષા બાંધનારો? ઘાટ મંદિર આદિ બાંધનારો? નગરો બાંધનારો?

जोसी हरनाथ वाछ
डा बुडुसन परीना पंचराज

કૃતિઓ વગેરે હતાં. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જન્ય કલ્પના પ્રમોશનો એક જુનો પૃથ્વીનો નકશો પણ આપ્યો હતો.

છપીઓ અને ચિત્રોમાં મુખ્ય નીચેનાં હતાં: પૌરાણિક રાજ્યે મોકલેલાં રાજરાગ-લીઓનાં છત્રીયા ચિત્ર (આનો ચિત્રકાર કોણ અને આ તેની સ્વતંત્ર કૃતિ કે ઉત્તર હિંદનાં કોષ્ટનાં ચિત્રોની નકલો તે કંઈ જાણવામાં નથી); વૈદ્યસન મ્યુઝીયમની જામનગરના સૂતર જામ સાહેબોની છપીઓ; શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરપોતમ વિશ્વામ માવજીએ મોકલેલાં ઉમર ખાંધમ, સોમનાથની લડાઈની એક કાણું, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્વોત્તમ, એ ચિત્રો, અને પૃથ્વીરાજ ચલુઆણ, મેવાડનો જયમથ, મેવાડનો પ્રતાપ, આંધળીખી, દોડરમલ, માનસિંહ, જસવંતસિંહ-સોડેડ, મીરજા, રામ જય-સિંહ, સર્વોષ જયસિંહ, રાજ કૃષ્ણચિત્રદેવ રાજ (મહેસર), અલિ, બહાદર, સાદત-ખાન, અને મોગલાઈ મયૂરાસન તથા દીપુ સુલતાનનાં તપ્ત અને તેની તલવાર અને બીજાં આયુધોની છપીઓ; જૂનાગઢ રાજ્યે મોકલેલી પડિત ભગવાનલાલ ધંધજીની છપી; અને રા. રા. મહાદેવ ગોવિંદ કાનિટકરે મોકલેલાં ત્રિશ્ચાદેવો; અને મહાવીર સ્વામી તથા ધંધ, એ ચિત્રો.

વસ્ત્રો આદિ શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરપોતમ વિશ્વામ માવજીએ મોકલ્યાં હતાં. શિવાજીના સુપ્રસિદ્ધ વાંઘનખની એક નકલ; શાહુ મહારાજનું સેહુ અને એમના દરબારનો ગાદીઓ અને પડદા; નાનારાવડનવિસનો દોઢા મહામલનો જામો (પેરાવન પુચાસા કુટ, વજન પચાસ તોલા); સંતારાનાં રાણીની જરીની સાડી; અને સિંધુ; મો હેલા અમીરનો જરીનો ડગલો; એટલી એમના બાંદરાલી સંઘદમાંની વાનગીઓ એ પ્રાચીન વસ્તુઓના શોખીન શેઠ સાહેબે રાજકોટ સુધી મોકલીને કમિટિ ઉપર મોકલેલો ઉપકાર કર્યો હતો.

ચિત્રકાવ્યો હરચંદા પુદ્ગ સુધારક અને કવિ રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ એવેરી, રાત્રી નારણજી અને હરચંદા રા. રા. જગિયતરામ શંશુરામ હેસાઈનાં આપ્યાં હતાં. આ બધાં મેળાને અગિયાર તપ્તા હતાં.

દસ્તાવેજો, કાગળો, ચોપડા—જુના ચોપડા મેળવવાને કંઈક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો. પ્રદર્શનમાં માત્ર એક ચોપડો—મોરબી રાજ્યનો મોકલેલો—મુખી રાકાયો હતો.

જુના કાગળો માત્ર અદાર મળી રાક્યા—મોરબી રાજ્યે મોકલેલા બાર, વિ. સં. ૧૭૭૭ થી ૧૮૧૮ સુધીના, અને મોરબી મહાજનનાં.

જુના દસ્તાવેજો ત્રીજા આન્યા હતા :—

(ગ.) બીજા હીમનું બક્ષીસપત્ર; (કે.) વિ. સં. ૧૬૫૨, ૧૬૮૪, ૧૭૦૬, ૧૭૨૮, ૧૭૮૮, ૧૮૨૪, ૧૮૩૩, અને ૧૮૪૫ ના દસ્તાવેજો; (દિ.) વિ. સં. ૧૬૮૪ નો દસ્તાવેજ; (ર.) રા. રેવાચંકર અંબારામ ભટ્ટ) વિ. સ. ૧૭૮૯ નો દસ્તાવેજ; (હ.) શાસ્ત્રી દસ્તાવેજો ઇ. સ. ૧૭૪૬, ૧૭૬૪, ૧૭૭૫, ૧૭૯૦ અને ૧૭૯૪ નાં; (માં.) વિ. સં. ૧૭૨૧, ૧૭૨૪, ૧૭૨૬ અને ૧૭૨૯ નાં શાસ્ત્રી અને ગુજરાતી દસ્તાવેજ ; વગેરે.

૭. યંત્રરાજ.—આ પ્રદર્શનની ઐથી વધારે જોવા જેવી વસ્તુઓમાં કેકન કોયેજથી આવેલો, ખજોગવિદ્યાને લગનાં રાષ્ટ્રીય અવલોકનોને માટે પ્રાચીન હિંદની ગણિતિક પ્રતિબાજો ઉત્પન્ન કરેલાં યંત્રોમાં સુખ્ય, અને તેથી કરીને યંત્રરાજનું માનનીય નામ પ્રાપ્તિ, યંત્ર ક્ષતિ ઉચ્ચ સ્થાનને લાયક છે. એ યંત્ર વિ. સં. ૧૬૯૫ માં કાશી નગરીમાં ઠાકર સુરારથ નામના કોઇ યંત્રગિ:પીએ હરનાથ નામના કોઇ જોશીને માટે બનાવેલો હતો એવું તેના ઉપર જ લખાણ છે. આ લખાણ આગળ વર્ણનમાં આપેલું છે તે પ્રમાણે-જ અક્ષરે અક્ષર છે અને તેની ભાષા ગુજરાતી હોવાથી અનુમાન કરી શકાય છે કે જો જોશી હરનાથે જ તે પોતાને માટે બનાવેલો હોય તો યંત્રગિ:પી અને એ જોશી અને અથવા તો એ જોશી તો ચોક્કસ ગુજરાતી હોવા જોઈએ.

૮. આપણા દેશમાં બનેલો આ યંત્ર એગિપ્તીય સુરેપના થણા બાગમાં પ્રસરી ગયો હતો એમ માનવાને થણુ પુરાવો છે. કેમકે ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના વિલાયતની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીનાં જર્નલમાં (પૃ. ૫૩-૬૬) એક આવા જ થણુ તેની અંદરનાં નોંધો આદિ આરબી કબાનમાં લખેલાં એવા એક યંત્રનું વર્ણન ૬, જે યંત્ર ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં દક્ષિણની રાજધાની કેંગમાં ખરીદવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ઇ. સ. ૧૪૫૦ ના અરસામાં બનાવેલો હતો, અને અવલોકનને માટે આપણા યંત્રમાં જેમ ઉત્તરપિની ના અંશને તેમ જ યંત્રમાં કોનેકાના અંશને સુખ્ય ગણેલો છે. એ યંત્રમાં અને આમાં એટલું બધું મળનાપણું જોવામાં આવે છે કે તેનું જ વર્ણન આને સારી રીતે બેસતું આવે છે, એટલે આ યંત્રનું અહીં જ વર્ણન આપવામાં આવે છે તે એ. રાયલ, એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાંના વર્ણન ઉપરથી રા. રા. શ્રીવાદકૃષ્ણ બેલવેલકરે ઉપજાવેલું છે. તેમાંના પારિભાષિક શબ્દોના સંસ્કૃત શબ્દો મિ. બેલવેલકરે કેકન કોયેજ સાથેથી માં યંત્રગણના વર્ણનના એ સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથ છે તે પ્રમાણે આપેલા છે.

1. This planispheric astrolabe is made up of the following parts—

1) Brass disc 2) View finder 3-4) Screw & nut 5-14) Ten circular plates 15) The skeleton plate. The essential parts are 1, 2, 15, while the number of plates is not fixed

2. The main part of the instrument is the *disc of brass* one side of which is flat, while the other contains a depression to hold the plates. Around this depression is a rim which is circular except for a triangular or wedgelike projection at one side to which are attached two brass rings by means of which the instrument can be suspended when in use. The suspension secures the correct vertical axis.

3. On the flat side of the disc, which is the back side of the instrument, are engraved three concentric circles which are divided by two cross lines into four quadrants. The line which falls directly from the projection is the South-North line, the South end being at the projection. The other line at right angles to it is the East-West line. The upper half of the South-North axis is divided into 30 equal parts by means of straight lines drawn parallel to the horizontal axis, but limited only to the South-east quadrant, so that the other three quadrants are quite blank except for the word *मति* in the north-west & the letter *या* in the northeast quadrants.

4. The upper halves of the two circular patches between the three concentric circles give the number of degrees, beginning from zero which is at the east & west points to the number 90, which is just under the projection. The patch between the outermost & the middle circle ($\frac{3}{8}$ th of an inch in breadth) contains notches for every sixth degree as thus 6-12-18, 90-then again from 90 to 84-78 to zero, in the other quadrant. The patch between the middle & the innermost circles ($\frac{1}{8}$ th of an inch) marks off each degree separately by short straight lines, like the marks of the minutes in a clock dial.

5. The lower halves of the two circular patches, however, show other figures. Both the smaller (or inner) & the larger (or the outer) semicircular patches are divided into 30 segments, but while the north-eastern portion (containing the word *मति*) of the smaller patch contains the figures from 6-90 by sixes, zero being at the eastern & 90 at the northern point, the north-western portion (containing the letter *या*) places its zero at the northern point & 90 at the western point, although giving the same figures from 12 to 90 by sixes. The outer patch in the north-eastern quadrant contains, beginning from the eastern point, the following numbers in each of the 15 segments in order—

२१, ५, ७, ८, ११॥, १३॥, १५॥, १७, १८, २०, २१, २२॥, २३, २३१, २३॥;

while in the north-western quadrant we have beginning from the northern point the following 15 figures in the Segments—१२॥, २५, ३७, ४८, ६०, ७०, ८०, ८८, ९७, १०४, ११०, ११४, ११८, ११८, १२०.

6. Comparing this instrument with the one described in the J. R. A. S. (1904, pp. 53-66) it is probable that this flat side of the disc wants some more circles & some more particulars, such as the zodiacal signs, their names, the degrees of each etc. It does not follow however that the instrument is therefore incomplete, as to judge from the appearance of the instrument itself, it must have been frequently made use of.

7. The disc is about half an inch in thickness, & around the edge are given the names of the maker & the date of its production—

श्री संवत् १६९५ वर्षे मार्गसर वदि १३ शुके वाराणसीमा ठाकर मुरारजी कुमरजी
बैसनो कीथो जनराज पातशाह श्री साहजाहा विजय राज्ये सन ॥ ११ ॥ श्री

8. The triangular projection gives on the front side the name of the owner for whose use probably the instrument was made—

जोसी हरनाथ बाउडा सुडुरान परीनो यंत्रराज

9. On the front side around the depression there is a rim ($3/12$ the of an inch in breadth) divided into 2 circles, the outer & the larger is divided into 60 Segments of 6 degrees each, the segments being numbered continuously from 0 to 360, the zero being just below the projection. The inner circle contains notches for separate degrees.

10. In the circular hollow which is $4/10$ the of an inch in depression fit in 10 thin concentric brass plates, each having a central hole corresponding with the one in the centre of the brass disc. The inner side of the depression contains twelve concentric circles, divided diametrically into 3 parts, corresponding to the points of the compass. Between the circles are carved various names of places, arranged roughly according to their direction or importance, or perhaps the personal knowledge of the maker of the instrument. Underneath each name of the place is given what appears to be probably the degree of latitude.

11. The plates as above said, are not less than ten, & each side of each plate is to be used probably for a different अक्षांश, so that we have

at least 20 possible adjustments of the instrument due to this circumstance alone. The अक्षर for which a plate is to be used is marked on the plate itself. Thus we have one plate marked for ११ on one side and २१ on the other ; & the other plates are for—

१८—१९ ; २०—२२ ; २३—२४ ; २५—२६ ; २७—२८/३६[†] ; ३०—३१ ;
३२—३३ ; ३४—३५ ; ३६—३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८.

It would hence be seen that the same plate & the same side of it may be used for different & in fact for almost all अक्षर. All that would be necessary is the additional mathematical calculation involved. Hence the number of plates is more or less a matter of convenience. The instrument described in the J. R. A. S., e. g., contains only three. This being the case, the description of any one plate can equally apply to the others with slight modifications. We select the last of the above list.

12. The plates are engraved on both sides, & the side of this particular plate which represents अ० ३६ is in about all respects similar to any other side of any other plate. We have, to begin with, the perpendicular & the horizontal diameters crossing each other at the central hole. The perpendicular line is the line in the midst of heaven, the horizontal being the east-west or level line. Next we have on each plate three concentric circles, representing the tropics of cancer & capricorn & between them the equinoctial line. Each plate is further divided by a curved or oblique horizon separating the heaven above the earth from that beneath, & we have apparently at least 5 or 6 of these curved horizons, each presumably restricted to a particular अक्षर.

13. Above this, are from 8-10 concentric circles of altitude numbered alternately by sixes from १०, which is the zenith & is in the inmost circle, downwards, in the case of this particular plate, to ३६. There are also a number of other radiating axes, which are probably those of azimuth. They are all numbered from 1 to 12.

14. The segmental space between the cancer & the oblique horizon is in each case occupied by an inscription, as before pointed out, denoting the latitude at which the plate may be used, the latitudes corresponding to particular places being given in the hollow of the disc itself as already mentioned.

२१, ५, ७, ८, १११, १३१, १५१, १७१, १९, २०१, २२१, २४१, २६, २८१, २३१, २५१;

while in the north-western quadrant we have beginning from the northern point the following १५ figures in the Segments—१२१, २५, ३५, ४८, ५०, ७०, ८०, ८८, ९७, १०४, ११०, ११४, ११८, ११८, १२०.

6. Comparing this instrument with the one described in the J. R. A. S. (1904, pp. 53-66) it is probable that this flat side of the disc wants some more circles & some more particulars, such as the zodiacal signs, their names, the degrees of each etc. It does not follow however that the instrument is therefore incomplete, as to judge from the appearance of the instrument itself, it must have been frequently made use of.

7. The disc is about half an inch in thickness, & around the edge are given the names of the maker & the date of its production—

श्री संवत् १६९५ वर्षे मार्गसर वदि १३ शुके वाराणसीमा ठाकर मुरारजी कुमरजी
देवनो कीयो जंनराज पातदाह श्री साहजाहा बिजय राज्ये सन ॥ ११ ॥ श्री

8. The triangular projection gives on the front side the name of the owner for whose use probably the instrument was made—

जोसी हरनाथ बाठडा बुदुरान परीनो यंनराज.

9. On the front side around the depression there is a rim ($\frac{5}{12}$ the of an inch in breadth) divided into 2 circles; the outer & the larger is divided into 60 Segments of 6 degrees each, the segments being numbered continuously from 0 to 360, the zero being just below the projection. The inner circle contains notches for separate degrees.

10. In the circular hollow which is $\frac{4}{10}$ the of an inch in depression fit in 10 thin concentric brass plates, each having a central hole corresponding with the one in the centre of the brass disc. The inner side of the depression contains twelve concentric circles, divided diametrically into 8 parts, corresponding to the points of the compass. Between the circles are carved various names of places, arranged roughly according to their direction or importance, or perhaps the personal knowledge of the maker of the instrument. Underneath each name of the place is given what appears to be probably the degree of latitude.

11. The plates as above said, are not less than ten, & each side of each plate is to be used probably for a different season, so that we have

अक्षाक्षपत्र पत्रमाह शब्देनोच्यते ।

भपत्र ऊर्णनाभिजाल शब्देनोच्यते । Skeleton plate

परिखालारुहते ३६० विभागा सति । Ridge round hollow

भपत्रे द्वादश राज्यवित्त यत्सपूर्णं वृत्तमस्ति तदशंसितवृत्ताभिधान ।

तत्रात नक्षत्राभिधानावित नक्षत्रघचन सति । Pointers

यत्र मध्यस्थपत्रावरया उत्कर्णप्रोतोय काल स मेरुकीलामिध ध्रुवकीलश्च ।

यत्र पृष्ठे सत्कीलप्रोत—सच्छिद्रवर्णद्वययुक्ता उनताशवेधार्थं वा पटीका अस्ति सा भुजपटी (alias वेद्यपटी) त्युच्यते ।

वर्णा च दृष्टकशकलौ अप्युच्येते ।

The crew arrangement is modern In its stead there was a
" तिर्यक्काल called अश्वमुखकीलारयोस्ति । अस्य चान्वयं नाम ॥

भपत्रे कस्मिंश्चित्स्थले उन्मुक्त तदासक्त एव लघुकीलोस्ति स भपत्र आमककील शब्दे
नोच्यते—The small vertical projection on the skeleton whereby it
is turned round

सर्वदेशीयपत्र is that which gives the names of the various places
with their अक्ष

These are extracts from one of the manuscripts in the
Deccan College Library The manuscript goes on to name the
various circles and the way they are drawn by means of a कर्कटक
(compasses)—but an ordinary reader could not well follow it The
different uses of the instrument is indicated by the headings
of the various अध्याय of the manuscript

(1) सूर्य नक्षत्राणा उग्रतादानयनप्रकार --

अवतवरज्जु दक्षिणकोरे गृहीत्वा, यत्ररात्रस्य पृष्ठ विभागं स्व सन्मुखे कृत्वा,
यत्रपृष्ठस्य उपरितनखन्द्योमध्ये एव खड्ग सूर्यसन्मुख कृत्वा भुजस्तथा भ्रा-
मणीन यथा उपरितनखर्णावगतसूयतत्र द्वितीयकणरप्रमार्गेण सहिर्गत स्यात् ।)

In cloudy weather & at night अक्ष्ण मुजछिद्रसत्प्र नक्षत्र विलोदय
भुजपटी चउसलमा तस्य नक्षत्रस्योभ्रतासा सु

15 The other side of this plate presents a network of a number of equal circles, the centres of which are at definite distances marked off on both the vertical & the horizontal axes & all of them consequently passing through the four points at which the equinoctial line intersects the two axes. The exact function of these circles cannot be ascertained. The figures from 37-48, representing the latitudes for which the plate can be used are inscribed around the central hole.

16 Above these 10 plates is another skeleton plate very decorative in appearance, which is made to fit in on the depression. This plate represents a plane projection of the heavens & is cut away so as to show an inner ring which is the ecliptic circle marked with the zodiac signs & degrees, & an outer one which is the tropic of capricorn. Within both circles are about 15 pointers (they ought to have been 28 really, but probably the less important ones are omitted), each marked with the name of a star, the position of which is actually indicated by its point. As this skeleton plate can be turned about, it is possible on any particular (day or) night to make the actual position of the star in the heavens correspond with the position as indicated by the pointers. The circular movement of the plate necessary for this can be effected by means of a knob, with which it can be turned. This plate also has a central hole like the others.

17 To find out the actual position of the stars we have a rule or a pointer, which is a quite unornamental piece of brass ($5\frac{1}{2}$ inches by $\frac{3}{8}$ ths of an inch) having a hole in the middle to correspond to the central hole of the instrument. At the ends are two fixed upright tiles having one hole in each opposite to each other and not two as is usually the case.

18 Lastly we have a brass screw which passes through all the several parts of the instrument, being itself secured by means of a square nut.

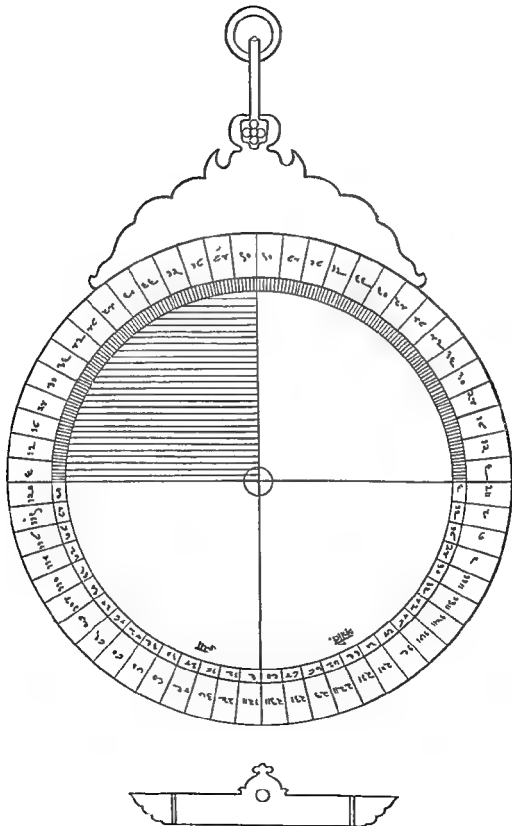
19 Some of the technical names of the parts with their definitions, &c., are as under

सम्राज दिरीयाम्बु रानु अवलम्बनम्बु प्रान्ते ।

सदाधारिभूतपादुनय कुंर वदल गन्नेन चन्ते ।

सम्राज दिरी मिहाम्बु सदेना न्न ।

सम्राज सनगाम्बु सन भावार सद्माने : Hollow

(2) હમ્મજાન, (3) ઇષ્ટકાલાનયન, વિષમસમહોરયો પ્રમાણ નયન ચ, (4) દિનમાના નયન, (5) ઇષ્ટનક્ષત્ર રાત્રી વદા ઉદેપ્યતીતિ ગણન

4

(રાત્રી ક્ષ ઇષ્ટનક્ષત્રચતુ તપ્તશત્તિદ્વોષ્વતાશ્ચે ધૃત્વા સૂર્ય સ્થાન વસ્યા હોરાયા સત્પ્રમાણિતિ દ્રષ્ટવ્ય । એવ પશ્ચિમક્ષિતિજાત્ યસ્યા હોરાયા સત્પ્ર તત્ત સ્થાત્મા ગતા હોરા સ્યુ ॥)

(6) રુદ્રોદયસાધન (7) સૂર્યોદયાત્પ્રાગેવ ક્રિયતા કાલેન આકાશધ્વલતા (Twilight) મયતિ અસ્તાદનતરત્ચ ક્રિયતા કાલપર્યંત ભવતીતિ પ્રતિપાદયતે । (8) હમ્મજાશોભ્ય છાયા (Shadow) જ્ઞાન છાયાત્ હમ્મજાજ્ઞાન નિરૂપ્યતે । (9) જ્ઞાતૈક્યપર્ણમાત્ અગ્નિમવર્ણ નયન (10) અક્ષાશજ્ઞાન (11) પર્વતવૃક્ષાશુષ્કતાજ્ઞાન નદીપ્રવાહાદિદૈર્ઘ્યજ્ઞાન (12) સર્વદેશીય ક્ષિતિજપત્રવિચાર ।

(તત્ર યસ્ય દેશસ્ય પત્ર નમવતિ તસ્ય દેશસ્ય &c. Showing that the plates are to be used for particular places)

The manuscript then goes into various illustrations, & other technical points as to the correctness or otherwise of the instrument. Altogether this manuscript (179 of A. 1883 84) & another (180 of A. 1883 84) dealing with the same subject in the Library form a necessary accompaniment to the study of the astrolabe *

૮ હસ્તાક્ષરો અને વિરલ છાપેલાં પુસ્તકો—જેમના હસ્તાક્ષરો આપ્યા હતા તે કર્તાઓની યાદી પ્રદર્શનના સામાન્ય પ્રકરણમાં અપાઇ ગઇ છે ઉપરાંત રા રા ત્રિભુવનદામ કન્યાલુદામ ગાન્ધાર, એ ગોવર્દનગમ ત્રિપાલીના હસ્તાક્ષરની ચોપડીઓ રાજકોટ મોડનવાનો દુકાન ફરી સુખ્યા હતા પરંતુ એ દુકાનનો અમન થવો રહી ગયો મહીપતરામજીના હસ્તાક્ષરમાં ‘જીવાના પ્રવામ ની એ ચોપડી, લોળાનાથજીના હસ્તાક્ષરમાં અમલગમાનાના રાતડ એડ, જે અને ત્રણ ઉપરાંત “રિષવાવિવાદ મશાએ કે અશાએ’ નો નિમિષ ક્યાદિ થ’ટિન હમવાનનાના હસ્તાક્ષરમાં એમના જે કાગળ, અને દિવાન રણજીડડના હસ્તાક્ષરમાં એમની ફાગી અને ગુજરાતી રાજનીયી હતા

વિરલ થયેલા છાપેલા પુસ્તકમાં ગુજરાત વર્નાશુરર મોઆયિએ “ગાનરાશ” ના ૪ સ ૧૮૫૦ ના અંગ્રેજો મમદ મોકનો રનો અને આ ચિનાગમાની બીજી બધી ચોપડીઓ રાજકોટના રેવરડ બિ. સ્ટીવન્સને ખામ થયામથી એકઠી કરીને મોકલેલી—

* ચોપડી બાધનારે યંત્રરાજના ચિત્રોના જે પાનાંખાનું પહેલું આ દરખાના ખાનખમાં અને બીજું આ દરખાને અતિ એમ ગુના

આદ્યજ્ઞાના જુનામાં જુના ગુજરાતી તરજુમા અને ખ્રિસ્તી ધર્મને લગતી જુનામાં જુની ગુજરાતી ચોપડીઓ હતી. ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં છાપેલો નવા કરારનો તરજુમો, ઇ. સ. ૧૮૩૭ (સં. ૧૮૯૩) માં મુરતની મોટી આગને સમયે કરવામાં આવેલું પ્રવચન (sermon), જેન વિષયને પિતા અને પુત્ર વચ્ચે સંવાદના રૂપમાં પાલીતાણાના રોનેને લખેલો પત્ર ઇ. સ. ૧૮૪૪ નો બનિયન કૃત 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' નો તરજુમો ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ગુજરાતની પુસ્તક પ્રસારક મંડળીને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી 'પહેલી ચોપડી,' અને ઇ. સ. ૧૮૬૪ નો પારસીઓને માટે ખાસ પારસી-ગુજરાતીમાં લખાયેલો 'નવો બંદોબસ્ત'—એ એમણે પ્રદર્શિત કરેલાં પુસ્તકો અને સંગ્રહોમાં ખાસ મેવા જેવાં હતાં.

૯. આ પ્રકરણોની અનેક ન્યુનતા—ગુજરાતમાં ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયોને લગતાં થયેલાં આ પહેલપહેલાં પ્રદર્શનનો આ હેવાલ કંઈ કંઈ વાતે અપૂર્ણ છે, તે એના લગભગ દરેક પેટા વિભાગની યાદીઓ અને બીજું વર્ણન આપતાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રીય હેવાલમાં જોઈએ એટલી વિગત આપતાં એક મોટા ગ્રંથ થઈ જાત, અને જુદા જુદા પેટા વિભાગનો એવો હેવાલ તૈયાર કરવાનું કામ દરેક વિભાગના ખાસ પડિતને સોંપવું પડત. આ હેવાલમાં તો પ્રદર્શનમાં આવેલી વસ્તુઓમાં થી ભેનૃતીયાંશથી વધારેનાં તો નામ પણ આપવામાં આવેલાં નથી. જેટલીનાં નામ આપેલાં છે તે વસ્તુઓને લગતી નામ ઉપરાંતની જૂજ માહિતી જ આપી શકાય છે. અને વળી એ પણ ઉમેરવું પડે છે કે રા. રા. બેલવેલકર અને પ્રેફિસર હાટે બનતી ચોપડી રાખી હતી, તથાપિ જે કંઈ આપી શકાયું છે તેમાં પણ ભૂલો થયેલી હોવી મેલે. કેટલી તે કોણ જાણે. શાસ્ત્રીય અનુશુદ્ધિ અને ચોક્કસાઈ (scientific accuracy and precision) તે શું એનો જોએને ખવાસ છે, અને વસ્તુઓ લાંબો વખત થયે ને પામે રાખીને પડિતો નીરાંતે તૈયાર કરે એવી આવા વિષયોની વર્ણનાત્મક યાદીઓ (descriptive catalogues) માં પણ કેટલી ભૂલો હોય છે તે જોએ મેલે છે, તે આ પ્રકરણોમાંની ભૂલોથી ચકિત થશે નહીં; ઉલટું જે સ્થિતિમાં, જે સમયમાં, જે ખાસ પડિતોની મદદના સહાયમાં, આ યાદીઓ તૈયાર થઈ છે તે જોતાં, એમાં ભૂલો નથી એવો દાવો કરવામાં આવે, તો જ તેઓ ચકિત થાય. કારણકારી કમિટી પ્રદર્શનની યોજનાને એક મોટા સાહસ જેવી ગણવામાં જરાએ ભૂલ કરતી ન હતી અને એ સાહસ પણ ઉદ્ભવવામાં આવશે તો તે આજરબર પાર ઉતારી શકાશે અને એ માટેના ખર્ચ ગમ્મ ઉપરાંતનો નહીં નીવડે, એ એ સુદાઓ વિષે કમિટીએ જોઈની ખાતરી કરી લેવામાં વાર લગાડી એ પણ અચોક્ક્ય ન હતું. તથાપિ એ વિષયને લેણે જ પ્રદર્શનનું કામ વધારે સુસ્કેલ બન્યું. અને પ્રદર્શનને પુરૂં રાખવાને માટે એકાદ યોગ્ય જ દિવસ રહ્યો—જે દિવસો પણ પરિપક્વતાં બીજાં એટલાં જ મદત્વનાં એને લગતાં કામકાજથી ભરેલા હતા—અને વળી મિ. રેન્ડોલ્ફ સાહેબ, રામજી, શેફ

સાહેબ પુરુષોત્તમ, જેન સધો અને રિક્તનો આદિના ઉત્તમ અને ખરા અંતઃકરણની મદદથી પ્રદર્શન એટલું મોટું, સાફ, અને વિવિધતાઓથી ભરેલું નીવડ્યું, કે એટલા ગણુતર દિવસોમાં એના શાસ્ત્રીય વર્ણનાત્મક હેવાલ માટે પુરતી નોંધ લઈ લેવાનું કામ લગભગ અશક્ય થઈ ગયું. અસ્તુ. આ પ્રદર્શન અને તેના હેવાલનાં આ પ્રકરણો એક કુલ નહીં તો કુલની પાંખડીઃ એક સફલ પ્રયોગ નહીં તો એક પહેલગ્દેલા પ્રયોગ તરીકે આશા-જનક—ગણાય, એટલે જ પ્રદર્શન કમિટિનો દાવો છે. અને પ્રદર્શન ખુદનું મુકવાની કિયાના આદંબમાં મિ. શુક્લે પોતાના ભાષણના અંત ભાગમાં જે ધ્યાનરત વાપરી હતી તેનું અનુકરણ કરીને પ્રદર્શન કમિટિ ગણાયવા રગ્ન લે છે, કે જે આ પ્રદર્શનનો દાખલો લેવાશે, અને ખાસ કરીને જે એમાં રહી મથેલી ખામીઓનાં કારણો વિચારીને તે ઉપરથી ધડો લેવામાં આવશે—જે ભવિષ્યનાં પ્રદર્શનોના કાર્યવાહકો એવાં કાર્યને માટે જોઈતા વખત અને જોઈતા વિદ્વાનોની પહેલેથી જોડવણુ રાખશે, અને આખા પ્રદર્શનનો શાસ્ત્રીય વર્ણનાત્મક હેવાલ પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘટતી યોજના ઉપરાંત, એકઠી થયેલી વસ્તુઓ ઉપરથી સચિન થના જુદા જુદા વિષયોમાંથી જની શકે તેટલા પસંદ કરી તેને લગતા ખાસ અભ્યાસને માટે અને તેનાં પરિણામ પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે પણ પ્રથમથી યોજના રાખશે: ઉદાહરણ તરીકે, જુની ગુજરાતીના લાંબા અને વિશ્વસનીય નમૂનાનો સાલવાર સંગ્રહ; કે ભાષણ, લીંગ, અપો, પ્રેમાનંદ, કે સામળના કોઈ અંથની જુનામાં જુની સારી પ્રતની પ્રતિકૃતિ; કે જુનામાં જુના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂના; કે અમુક સમયનાં અમુક તરેહનાં દસ્તાવેજોની પ્રતિકૃતિઓ; કે અમુક કાલ અને અમુક પ્રદેશના ચોપડાઓમાંથી ફરસા; કે અમુક કાલના સિદ્ધાંતોની છબીઓ; કે એવા બીજા શાસ્ત્રીય વિષયમાંથી જે જની શકે તેના જની શકે તેટલો અંશ લાયક વિદ્વાનોને સોંપી એ પ્રમાણે જે તૈયાર થઈ શકે તે અંથ કે અથો પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના પ્રથમથી જ રાખશે:—તો કમિટિએ વાવેલું આ પ્રયોગખીજ સારી રીતે ઉગી નીકળ્યું એમ કમિટિ માનશે. સાફ પ્રદર્શન ભરવાની મુશ્કેલી એટલી બધી છે કે જે એ સાહસ બહારનું તો એમાંથી આ પ્રમાણેના સ્થાયી લાભ મળી શકે એવી યોજના પણ પ્રથમથી રાખવી જોઈએ. પ્રગતી નમૂતિ અને તેનાં કાર્યક્રમ પ્રવૃત્તિઓ એ જનીની વિરુદ્ધ એક બીજાને ઉપકારક અને એવો નિયમ છે. જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ વધારે જ્ઞાનની દબા—જિજ્ઞાસા—તીવ્રતર થતી જાય, અને વધારે જ્ઞાન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરીને પોતાનાં કારણની વિરુદ્ધિનું કારણ બને. કાર્ય થનાં આવે તેમ તેમ ઉત્સાહ, કર્તવ્ય નિષ્ઠા, શક્તિ, સહકારિતા (co-operation) આદિ ખીજતાં આવે, જેથી કરીને દૃષ્ટિભયાદાની જુની દિવાલો ઝાળંગી જવાય, અને વધારે મોટાં કાર્ય વધારે આરી રીતે પાડી શકાય. લાયક કાર્યવાહકો અને લાયક પરિશિષ્ટિ અન્યોન્ય અનુકૂલ—અન્યોન્ય ઉપકારક—જીવનમાં વણાતાં અને ખીજતાં આવે. એનું નામ જ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સળંગ પ્રગતિ, આવી પ્રગતિ ગુજરાતી પ્રગતિના ખાસ જીવનમાં સ્વયં પ્રવર્તે !

પ્રકરણ ૮ મું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

૧. કોષે (જાપાન) અને લન્ડનની સભાઓ. પરિષદ મળવાની તારીખો નક્કી થયા પછી ઓગસ્ટ માસમાં દિલ્લી બહારના દુનિયાના પ્રદેશોમાં કાયમ રૂ થોડા વખતને માટે વસતા ગુજરાતીઓને અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યના અતુરાગીઓને ખમર પહોંચાડવાના હેતુથી રંગૂન, સિંગાપોર, હોંગકોંગ, સયામ, શેન્ગહાય, જાપાન, મન્ચૂરિયા, કેનડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ઇંગ્લાંડ, આફ્રિકા, મિરીશિયસ, ઓકેન, બ્રમદાદ, વગેરે સ્થળે એક અગ્રેજી વિનંતીપત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો. આના પરિણામમાં પરિષદની પેટા સભાઓ જેવી એક સભા જાપાનના કોષેમાં અને બીજી ઇંગ્લાંડમાં થઇ. બંનેના હેવાલ પરિષદની તારીખો પહેલા અહીં પહોંચી શક્યા. કોષેની સભાનો કામળ નીચે મુજબ આવ્યો. —

કોષે તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૯૦૯.

મિ. બી. કે. ઠાકોર,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઑ. સેક્રેટરી, રાજકોટ.

આપની તા. ૧૯ મી ઓગસ્ટ મને ૧૯૦૯ ને રાજ લખેલી આમંત્રણપત્રિકા મળી અને તે માટે અત્રે વરના ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની એક સભા તા. ૧ લી અક્ટોબર સને ૧૯૦૯ ને રાજ “ધી એરીએન્ટલ” ક્લબના મકાનમાં મળી હતી જેમાં નીચે પ્રમાણે ડેરાવ કરવામાં આવ્યો છે:—

“આ સભામાં હાજર રહેલા ગુજરાતી ભાષાએ ‘ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ જે રાજકોટ મૂકામે મળનારી છે તે જાણી ધણી ખુશી થયા છીએ. અને એ પરિષદના કામને દરેક જણ દુતેહ ઇચ્છે છે. તેમજ એ પરિષદને ઉભા કરનાર તથા ચલાવનારને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.”

લી૦ સેવક,

અમરેજી કાનજી જોશી,

પ્રેમિકન્ટ.

લન્ડનમાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે એક હિંદુ, એક પારસી, અને એક સુસલમાન એમ ત્રણ ગૃહસ્થોની સહીથી નીચેની વિજ્ઞાપના વિલાપતમાના ગુજરાતીઓને કરવામાં આવી :—

સાહેબ,

17th September, 1909.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ત્રીજી કાર્યાવારમાં રાજકોટમાં અક્ટોબરની તા. ૨૮, ૨૯, ૩૦ મીએ મળશે. તેમાં જોડાવન ગપ્પીથી ના. નંદકુંવરના સાહેબ ત્રિવેપ-શન કમિટીના પ્રમુખ છે. દિવાન બહાદુર અંગાચાવ સાકરલાલ દેસાઇ પરિષદની પ્રમુખ નીમાગે.

પરિષદના 'મેકેટરી' ગ. ગ. બળવતગય કલ્યાણનય હકોર તન્દ્રી કામળ આળ્યો છે તેમાં પરિષદને ઉત્તેજન મળવાની માગણી કરે છે આ કામળા વિધાપનમાં રહેનારા દિદુ, સુમલમાન, પાન્ની બધા મળી એક હગવ પમાર કરે તો હીક એમ કટલાકનો મતે-છે. તેથી વેસ્ટ મિનિસ્ટર પેલેમ હોટેલમાં (૪ વીક્ટોરીયા સ્ટ્રીટ) અક્ટોબરની ૫ મી તારીખે માનના ૪ વાગતે ગુજરાતીઓની બહેન સભા બઝવાની છે. તેમાં મર મંચેરજી બાનનગરી આહેએ પ્રમુખપદ લેવાનું ગ્રીકાયું છે. અર્થે ગુજરાતી આ વેળા હાજર થને એવી ઉમેદ છે

એક ગુજરાતી મરજી બલુકને સાડ મ્યાપરાની પબુ ચોજના ડગ્વામા આવશે.

આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા 'ડેપ્યુટેસન' ના 'મેમ્બર' હાજર હશે એવો મહત્ત્વ છે

'મીટીંગ' નું કામ થઇ રહ્યા પછી ચાલુ દિ. મળી શકે એવો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

બધા ગુજરાતીઓના કોલાણાની વ્યવસ્થાપકોને ખબર ન હોવાથી કોણને આમંત્રણ મોકલવાનું ગદી ગયું હોય તેવી જોએને આ પત્ર મળે ને પોતાના બાધબધોને બતાવશે અને માથે લાવશે એવી ઉમેદ છે.

શ્રી. રૂસ્તમ દેશાઇ,

„ હુમન હાઉસ મદમદ,

„ જેઠ લાલ મોતીલાલ પરીખ.

આ નિગાપના ઉપરથી તા ૫ મી અક્ટોબરે વેસ્ટ મિનિસ્ટર પેલેમ હોટેલમાં સર મનચેરજી લાવનગરી, ગ. ગ. મોદનવાય હઃ ગાંધી, જેઠાવાય મોતીલાલ પરીખ, કુતોદયદ કંપૂચંદ લાવન, વેસ્ટનન્ટ કુમાર શ્રી જોતવંમિદજી હુનિસિંદજી, દાક્તર દિનશા પેત્તનજી ધડીઆલી, મિમિમ આગેકનાઇ ધડીઆલી, મિ. નમગવાનજી માલુકજી કુપર, મિ. એલવજી જમજેજી ખોરી, મિ. બહેનમજી બરજેરજી ધગની મિ. હોમી અમરેસજી વણીય, મિ. હુરજી હુળીય, મિ. અદમ્મદ અ. તમ અમંગલીયા, મિ. હુસેન દાદર મદમ્મદ, ગ. ગ. રતીલાલ મેલાભાઈ મુનનદ, કેવજી અધુભાઈ ચંદુભાઈ, ચંદુલાલ માલેકલાલ દેસાઈ, જનકજી હીનલાલ મજમુદાર, નટવજીલાલ ચંદુલાલ હોર, રમણીકગલ જાદવગલ હામેન. સુનીલાલ હીનભાઈ વણીય, ગોલ્લ-ભાઈ કીલાભાઈ દલાલ, પુરુષોત્તમદાસ તુન્નીભાઈ પટેલ, બિદારીલાલ નાજર, બાબુલાલ જીવજીલાલ દેમાઈ, દોગળાલ ઇન્દુલાલ પારેખ, નગીનલાલ હુનિલાલ મેનવવડ, અને જે ત્રણ બીજાઓ નબામા હાજર થયા મનાનું કામ ચાલુ વાગે સર થઇ સાક્ષાત મંદી આવ્યું. મર મંચેરજી લાવનગરીએ પ્રમુખગયાન વખતે નીચે પ્રમાણે બાવળ કર્યું :—

આ મેલાવડામાં પ્રમુખસ્થાને કોઇ હિંદુ ગૃહસ્થ ખીરાજતે તો વધારે શોભત. પણ જ્યારે મી. પરીખે મને તે પદ લેવા સૂચવ્યું ત્યારે મેં તે કબુલ કર્યું તેમ કરવા મને કેટલાક કારણો હતા હું જ્યારે નાની ઉમરનો હતો ત્યારે મને ગુજરાતી ભાષાનો શોખ હતો. મેં મહારાણી વિઠેરીયાના પ્રવાસનું ગુજરાતીમાં ભાષાત્મક કર્યું હતું તે માગ બહાણમાંથી આજે મને મળી આવ્યું અને ગુજરાતી ભાષા કદાચ આવડે છે તેનો એ પુગવો છે આથી મેં પ્રમુખપદ કબુલ કર્યું.

ચોડા વર્ષ થયા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એ નામનું મંડળ થયું છે. આ મંડળના કામમાં રાજ્યપ્રકરણી તરફ દાખલ થયું નથી તેમાં મુખ્ય હેતુ એ સમાયોજા છે કે ગુજરાતી ભાષાને જાળવવી અને ખીલવવી આમ કરવાનું શુ કારણ છે એમ કોઇ પૂછે તો તેનો જવાબ એ છે કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ કદાચ ધાત્મીમાં આવી પડી છે તે કદાચ દુસ્મતના હુમલાને લીધે નથી, પણ એવો સમય આવી ગયો છે કે આપણી ભાષાઓ તથા બીજી દેશી વસ્તુઓ તરફ બેદરકારી જોવામાં આવે છે. સર્વ મરદો અને ઓરતો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે, અને તે બ્યાજખી છે. જે ભાષામાં રાજ્યકારભાર ચાલે છે, જે ભાષામાં નેપાર ચાલે છે તે ભાષા શીખવાની લોકોને હલક થાય છે, ને થવી જોઈએ. પણ તેથી કંઈ પોતીડી ભાષા છોડી દેવાની ન હોય. આપણામાંના ઘણા ફ્રેન્ચ, જર્મન પણ શીખીએ છીએ, ત્યારે જે ભાષા આપણી કુદરતી છે તે કેમ છોડી દેવાય ? તે ભાષાની હાસી કરવી એ કોઇ રીતે વાજખી નહીં કહેવાય છતાં કોઇ ના પાડશે નહીં કે એવી બેદરકારી હિંદુમાં ચાલી છે. મને યાદ છે કે જ્યારે હું બાગક હતો ત્યારે કેટલાક નવજવાનો પોતાના ઘરમાં પણ ગુજરાતી ભાષા બોલના નહિ આપતા તેમાંના કેટલાકના નામ હું આપી શકું છું કેટલાક વળી અંગ્રેજોની નકલ એટલે દરજ્જે કરતાં કે આપણે પણ હિંદુસ્તાની રાખતા કે જ્યારે છોકરાઓ અંગ્રેજની માફક ગાત્ર જરૂર પડતું હિંદુસ્તાની જ બોલે. આ બધું અધુરી કેળવણીને લીધે થયું હતું હવે એમાં દાખલા ચોડા જોવામાં આવે છે. હું ઘણા વર્ષથી અહિં જ (વિલાયતમાં) વસુ છું, છતાં પોતીડી ભાષાનો મહા-વરો મેં છોડ્યો નથી અને કોઇ ગુજરાતીમાં કાગળ લખે તેને જરાય ગુજરાતીમાં જ આપું છું.

હું જોઈ છું કે જે કાગળ મી. પરીખ ઉપર આવ્યો છે તે અંગ્રેજીમાં છે આનું કાગળ એમ હશે કે “સેક્રેટરી”એ ધારી લીધું હશે કે ગુજરાતી કાગળ સમજવા વાચનામાં વખતે આપણને અડચણ આવે પણ તેટલે સુધી તો આપણી દશા નથી આની પડી એ સતોપની વાત છે (પછી અંગ્રેજી કાગળ સર મચેરજીએ વાગી સમજાવ્યો તેમાં જ્યારે ગોંડવના રાણી સાહેબ તથા દિ. બા. અ. બાલાય દેસાઈનાં નામ આવ્યા ત્યારે તાગીઓના અનાજ થયા) આ કાગળમાં બે દરખાસ્ત છે એક તો એ કે આપણે અહિંથી કદાચ લખાણો મોકલના બીજી એ કે પરિવહને ઉત્તેજન મળે તેમાં ડગન પસાર કરી મોકલના અને ઉમેદ છે કે વખત ચોડો છે છતાં કોઇ ગુજરાતી ગૃહસ્થ લખાણ મોકલી શકશે એ હતવો પગલ કરવાના છે તે તમારી આગળ રજુ થશે.

પરિપક્વતા 'સેક્રેટરી' રા. ગ. બળવતરાય કલ્યાણગય ઠાકોર તરફથી કાગળ આવ્યો છે તેમાં પરિપક્વતા ઉત્તેજન મળવાની માગણી કરે છે આ કામમાં વિલાયતમાં રહેનારા હિંદુ, મુસ્લમાન, પારસી બધા મળી એક ઠગવ પમાર કરે તો ઠીક એમ કેટલાકનો મત-છે. તેથી વેસ્ટ મિનિસ્ટર પેલેમ હોટેલમાં (૪ વીક્ટોરીયા સ્ટ્રીટ) અક્ટોબરની ૫ મી તારીખે માંજના ૪ વાગતે ગુજરાતીઓની બહેર સભા ભગવાની છે. તેમાં મર મંચેરજી બાવનગરી માહેએ પ્રમુખપદ લેવાનું સૂચાયું છે. મરે ગુજરાતી આ વેળા હાજર થશે એવી ઉમેદ છે

એક ગુજરાતી મહા બાથુકને સાર ગ્યાપવાની પાત્ર યોજના કાગળમાં આવશે.

આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા 'ડેપ્યુટેશન' ના 'મેમ્બર' હાજર હશે એવો મત છે.

'મીટીંગ'નું કામ થઈ રહ્યા પછી આદ વિ. મળી શકે એવો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

બધા ગુજરાતીઓના ઠેકાણાની વ્યવસ્થાપકોને ખબર ન હોવાથી કાકને આમંત્રણ મોકલવાનું રહી ગયું હશે તેથી જોએને આ પત્ર મળે તે પોતાના બાઇબધોને બતાવશે અને માથે લાવશે એવી ઉમેદ છે.

શ્રી. કુસ્તમ દેસાઈ,

„ હુમન દાઉદ મહમદ,

„ જેઠ લાલ મોતીલાલ પરીખ.

આ વિગતપના ઉપરથી તા. ૫ મી અક્ટોબર વેસ્ટ મિનિસ્ટર પેલેમ હોટેલમાં સર મનચેરજી બાવનગરી, ગ. ગ. મોદનલાલ ક. ગાંધી, જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ, કુતોદયંદ હર્ષોદયંદ લાલન, વેસ્ટનન્ટ કુમાર શ્રી લોનાવરમિહજી હરિસિંહજી, દક્તર દિનરા પેતનજી ધડીઆલી, મિશ્રિમ માલેકબાઈ ધડીઆલી, મિ. નસરવાનજી માલેકજી કુપર, મિ. એલજી જમનેજી ખોરી, મિ. બરેનમજી બરનેજી ધરાની મિ. હોમી અરદેમર વણીશ, મિ. હાજી હુસીન, મિ. મહમ્મદ હાજમ અમીલીયા, મિ. હુમેન દાઉદ મહમ્મદ, રા. ગ. રતીલાલ મેનાબાઈ મુનમક, કેવજી મધુભાઈ ચંદુઆણ, ચંદુલાલ માલેકલાલ દેસાઈ, જનકજી હીનાલાલ મજમુદાર, નટવરલાલ ચંદુલાલ ઠાકોર, રમણીકગય બદરગય ઠાકોર, સુનીલાલ હીનબાઈ વણીશ, ગોકલ-બાઈ દીવાબાઈ દલાલ, પુરોષોત્તમદાસ તુલસીભાઈ પટેલ, બિદારીલાલ નાજર, બાબુલાલ જીવનલાલ દેમાઈ, હાશાલાલ હંશદાસ પારેખ, નગીનલાલ દુગ્રિલાલ સેતવવડ, અને બે વળી બીજાઓ મબામા હાજર થવા મબાનું કામ ચાર વાગે થઈ થઈ સાગલ સંધી સાથું મર મંચેરજી બાવનગરીએ પ્રમુખપદ લઈને નીચે પ્રમાણે બાવજી કરું —

વણીના વિચારો ઉપર મોહાએનો હતો ખીજા પણ મોહાએલા છે મારો મોહ બાપોએ ખીજાનો ભાગે એવું ઇચ્છુ આ જાનન ઉપર બહુ કહેના વિચારનાનો આ પ્રસંગ નથી જે ઉપરી દલીલ બરાબર હોય તો આપણે આગળ નથી ગુજરાતી ભાષા વિષે આગળ વિચાર કરી શકીએ છીએ ગુજરાતીમાં એ ખીજાની વચ્ચે અગ્રેજી ખોતે એ અધમ દશા સુચવે છે એમ કહ્યા વિના મહેનત નથી તેમ યાથી માનુષાયા કંગાળ થઈ ગઈ છે આપણે જ તેનું અપમાન કરીએ છીએ એટલે આપણે દીન બની નહીં છીએ હું મારા વિચારો ગુજરાતીમાં બરાબર ન બતાવી શકું અને ઇંગ્રેજીમાં બતાવી શકું એ વિચાર મ્હણે સારે અને કપારી છું છે જો પોતાની ભાષાનો અનાદર કર્યો છે, તે પોતાના દેશનું શું બહુ કંઈ ? ગુજરાતી મહાન પ્રજા માટે કાળે ગુજરાતી બૂધી બીજા ભાષાનો અગ્રીકાર કરે એમ રાખે પણ નથી મંભવી શકતું અને જો તેવો સંબંધ ન હોય તો જોયો તે ભાષાને પગતી ચૂકે છે, તેઓ દેશના એટલે પોતાની પ્રજાના મોહી છે એમ કહેવું અનિયોક્તિમાં નહિ પણ ભ્રામ્ય પ્રજાની હાથી પડે છે એ વાક્ય અત્યુચિત નથી આમ છે તો ગુજરાતી, જગણી ઉરડુ, મરાઠી પરિચો થયા લાગી છે એ બહુ સરમ નિશાની છે બહાર જતા દિદીઓને આ હાથી ત બહુ વિચારવા જેની છે તેઓની જનાબદારી મોટી છે તેઓ પ્રજાને દોષના થનાના છે, તેઓ જ પોતાની ભાષા બૂની જશે તો પાપના અધિારી થશે કેટલાક બહુ ઇંગ્રેજી બોલેલાના લખાણમાં મે વાચ્યું છે, કેટલાંને જોનતા સાબળ્યા છે, તેઓ ગુજરાતી કરતાં ઇંગ્રેજી વધારે જાણે છે આ વાત આપણને સરમ ઉપજાવનારી છે હકીકતમાં ખરી નથી એવું લખનાર જોવનાર ઇંગ્રેજી ભાષા શુદ્ધ લખતા જોનતા નથી, એમ કહેતા આવ્યું નથી ખાતો એમ જ હોવું જોઈએ કેટલાં વિચારો અગ્રેજી ભાષામાં સહેલાઈથી બતાવાય એ માત્ર છે ને તે પણ આપણને સરમાનાતું યરણુ છે પણ અગ્રેજી ભાષાના શ્દો અને વાક્યો આપણે બરાબર જાણીએ છીએ એમ સાધારણ રીતે ન કહી શકાય ગુજરાતી ભાષાના વાક્યો ને શ્દો તો સાધારણ રીતે બધા દિદી અસહ્ય જ દીક જાણશે જૂતમગને જાતે વર્તમાનમાં ગુજરાતીમાં આપણે નહિ વાપરી પણ કાગળ ખોટા વપરાયતો આપણે બહુ ઇંગ્રેજી ભણેના દિદીના લખાણમાં પણ જોઈ શકીશું શ્દોદિપનો તો પાર નથી આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચાર બરાબર ન કરીએ, જોડાક્ષર ન બોલીએ એ બને છે, તે ટોન સેહેજે કહાડી શકાન તેવો છે પણ તેથી કંઈ આપણે ગુજરાતી એક જાણીએ છીએ એમ નહિ કહેનાય વળી એમ પણ સાબળુ છું કે અગ્રેજી ભણનાને આનનાર વિદ્યાર્થીએ અગ્રેજીનો મહાનરો પાડનાનો રહેલો તેમાં ગુજરાતીની કંઈ કંઈ કરે ? આ વહેમ ન મૂકી શકાય ? ગુજરાતી ભેગા થાય સારે ગુજરાતી જોનરો તેથી અગ્રેજી જાન ઘટનાતું નથી વધનાનો સંબંધ છે કેમકે તેમ કંગાથી આપણા સામાજિકમાં માન અગ્રેજી જ અગ્રેજી આનરો તેથી કાન તેજ થશે ને ખોટું અગ્રેજી ટુરત પા ખી શકાશે વળી વિનાયતમાં વસતા દિદી વિદ્યાર્થી કંઈ પોતાના અભ્યાસમાં એટલા ગિજ્જતાર નથી રહેતા કે યોરોક વખત પણ ગુજરાતી પુસ્તક ન વાચી શકે છે. આથી તે જો દેશની સેવા કરવી છે, સાંજનિક કામ કરવા છે, તો માનુષાયાને માટે તો વખત કહાવે જ પ શે જો માનુષાયાને રખાણીને અગ્રેજી શીખનાતું હોય તો અગ્રેજી શીખનાનો હેતુ જ દેશકલ્યાણ છે તે જો

મને બહુ સારું લાગે છે કે મારા ગુના મિત્ર અને દેશાભિમાની દિ. બા. અંબાલાલ સાહેબ સાહેબ પરિષદના પ્રમુખ થવાના છે. તેમની સારમાણુસાધ વિશે હું ઊંચો અભિપ્રાય ધરાવું છું. વળી "રિસેપ્શન કમિટી"ના પ્રમુખ ગોંડલનાં રાણી સાહેબ છે, એ પણ બહુ સરસ વાત છે. "રિસેપ્શન કમિટી" એ શબ્દ વાપરતાં મને વિચાર થાય છે કે તેને સારૂ આપણી પાસે ગુજરાતી શબ્દ હોવો જોઈએ. પણ પરિષદના ધારા વગેરેનો જે ખરડો આવ્યો છે તેમાં પણ એવોએ અંગ્રેજી શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે હું પણ તે જ વાપરું છું. આ બતાવે છે કે આપણી ભાષા ઉપરથી આપણો કાચુ ઉભી ગયો છે.

કાઠિયાવાડ અને ભાવનગર સાથે મારે ઘણો સંબંધ હતો તેથી જ હું તમારી સામે આવે ગુજરાતીમાં બાપણુ કરી શક્યો છું. હવે વધારે વખત નહિ રોકતાં માણુકબાબને હું તેમનો લેખ વાંચી સંભળાવવાનું કહીશ. આપણા મેલાવડામાં એક બાતુ છે ને તેઓ આપણને લેખ વાંચી સંભળાવશે, એ ખુશી થવા જેવું છે. (તાળીઓના અવાજ).

મિસિસ ધડિયાલી પોતાનો હુંકો નિબંધ (આગળ પ્રકરણમાં દર્શાવેલો ૧૦૧ મો નિબંધ "અંગ્રેજી શબ્દરસમો" વિષેનો) વાંચી મયાં ને પછી મિ. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ દરખાસ્ત રજૂ કરી કે "ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જે રાજકોટમાં આ માસમાં મળનારી છે તેને આ સભા સુચારકબાદી આપે છે. અને તેની ફત્તેહ મળે છે."

આ દરખાસ્ત રજૂ કરનાં મિ. ગાંધીએ નીચે પ્રમાણે બાપણુ કયું :—

ગુજરાતી ભાષા વિષે કંઈક વિચાર.

હિંદુસ્તાનમાં આજકાલ નવો પવન ચાલી રહ્યો છે. હિંદુ, મુમત્તમાન, પારસી, એ બધા "મારો દેશ" અથવા "આપણો દેશ" એમ જાણના કરી રહ્યા છે. આ બાબત આપણે રાજ્યપ્રકરણી પદ્ધતિએ વિચારવાનું હાથ નહિ કરીએ. ભાષાની પદ્ધતિ એ વિચારતાં આપણને સહેજે માત્રમ પડી આવે છે કે "આપણો દેશ" એમ આપણે અંતરનો પોકાર કરી શકીએ ને પહેલાં ભાષાનું અભિમાન આપણને આવડું જ ઘટશે. મને તો લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમાં મોટા નાના સહુ પોતપોતાની ભાષા સભાળતા થઈ મયા છે. એ સંતોષકારક પગલું છે. હિંદી પ્રજા માત્ર એક ભાષા વાપરી શકે એવા ઉદ્યોગ લેવામાં આવે છે, તેમ આગળ ઉપર બને પણ ખરું. તે ભાષા હિંદની જ હોવી જોઈએ, એ સા કબુલ કરી લેશે. પણ એ પગથિયું આગળ આવી શકે છે. હું હિંદુસ્તાની છું એવો કાંટો મને આવે તેના પેટામાં 'હું ગુજરાતી છું' એવો કાંટો આવવો જોઈએ. તેમ જ થાય તે "નહિ તેરમાં ને નહિ ત્રેપનમાં" એવું થવા જશે. દરેક પ્રાંતના અંગ્રેજી બીજા પ્રાંતની ભાષાઓ બધે છુટકો છે. ગુજરાતીને બંગાળી, મગધી, તામીલ, હિંદી વ. ભાષા સહેલમાં આવડે. એ કંઈ સુસ્તેલીની વાત નથી. જેટલી માયાદત ને જેટલો પ્રયાસ આપણે ફેટલાક વિચારોને લઈને ફાકટ અંગ્રેજી ભાષા બણવામાં કરીએ છીએ તેથી અમા પ્રયાસ આપણે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓને વિશે કરીએ તો જોરજ રમ આવે. તેમાં હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધારનો સમાય બહુ અંગે થાય છે. લોડ મેકાલેના હિંદુસ્તાનની કેળ.

વણીના વિચારો ઉપર હું મોહાએલો હતો. ખીજા પણ મોહાએલા છે. મારો મોહ ભાંગ્યો છે. ખીજનો ભાંગે એવું ઇચ્છુ છું આ બાબત ઉપર બહુ કહેવા વિચારવાનો આ પ્રસંગ નથી. જે ઉપલી દલીલ બરાબર હોય તો આપણે આગળ વધી ગુજરાતી ભાષા વિશે આંગત વિચાર કરી શકીએ છીએ ગુજરાતીઓ એક ખીજની વચ્ચે અગ્રેજી ખોલે એ અધમ દશા સૂચવે છે એમ કહ્યા વિના રહેવાનું નથી. તેમ ચવાથી માનુભાષા કંગાળ થઇ ગઇ છે. આપણે જ તેનું અપમાન કરીએ છીએ. એટલે આપણે દીન બની નહીં છીએ. હું મારા વિચારો ગુજરાતીમાં બરાબર ન બતાવી શકુ અને ઇંગ્રેજીમાં બતાવી શકુ એ વિચાર કંઈ હું સારે અને કંપારી છુટે છે. જેણે પોતાની ભાષાનો અનાદર કર્યો છે, તે પોતાના દેશનું શું બહુ કરશે? ગુજરાતની મહાન પ્રજા કાંઈ કાંઈ ગુજરાતી ભૂમી ખીજ ભાષાનો અંગીકાર કરે એમ સ્વપ્ને પણ નથી મંભવી શકતું; અને જો તેવો સંભવ ન હોય તો જેઓ તે ભાષાને પડતી મૂકે છે, તેઓ દેશના એટલે પોતાની પ્રજાના દોષી છે એમ કહેવું અતિસરોક્ષિતમાં નહિ ખરે. બાપમાં પ્રજાની છખી પડે છે એ વાત અનુચિત નથી. આમ છે તો ગુજરાતી, અંગ્રાજી, ઉરડુ, મરાઠી પરિવર્તે થવા લાગી છે એ બહુ સરમ નિશાની છે. બહાર જતા હિંદીઓને આ હકીકત બહુ વિચારવા જેવી છે. તેઓની જવાબદારી મોટી છે. તેઓ પ્રજાને દોરનાર થવાના છે, તેઓ જ પોતાની ભાષા ભૂમી જશે તો પાપના અધિકારી થશે. કેટલાક બહુ ઇંગ્રેજી બણેલાના લખાણમાં મે વાચ્યુ છે, કેટલાકને ભાષા સાંભળ્યા છે, કે તેઓ ગુજરાતી કરતાં ઇંગ્રેજી વધારે જાણે છે. આ વાત આપણને સરમ ઉપજાવનારી છે. હકીકતમાં ખરી નથી. એવું લખનાર ભોલનાર ઇંગ્રેજી ભાષા શુદ્ધ લખતાં ભોલતા નથી, એમ કહેતાં આંચકા નથી ખાતો એમ જ હોતું જોઈએ. કેટલાક રિવાજો અગ્રેજી ભાષામાં સહેલાઈથી બતાવાય એ માત્ર છુ ને તે પણ આપણને સરમાવાનું કારણ છે. પણ અગ્રેજી ભાષામાં રૂઢી અને વ્યાકરણ આપણે બરાબર જાણીએ છીએ એમ સાધારણ રીતે ન કહી શકાય. ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ ને રૂઢી તો સાધારણ રીતે બધા હિંદી અસહ્યથી જ દીક જાણશે. જૂનાકાળને બદલે વર્તમાનકાળ ગુજરાતીમાં આપણે નહિ વાપરીએ. પણ કાળ ખોટો વપરાયલો આપણે બહુ ઇંગ્રેજી બણેલા હિંદીના લખાણમાં પણ જોઈ શકીશું રૂઢીઓનો તો પાર નથી. આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચાર બરાબર ન કરીએ, જોડાક્ષર ન બોલીએ એ બને છે, તે હોય સહેજે કહાડી શકાય તેવો છે. પણ તેથી કંઈ આપણે ગુજરાતી એવું જાણીએ છીએ એમ નહિ કહેવાય. વળી એમ પણ સાંભળું કે અગ્રેજી બણવાને આવનાર વિદ્યાર્થીએ અગ્રેજીનો મહાનરો પાડવાનો રહેલો તેમાં ગુજરાતીની ફટ કા કરે? આ વહેમ ન કહી શકાય? ગુજરાતી ભેળા થાય સારે ગુજરાતી બોલશે તેથી અગ્રેજી જ્ઞાન ઘટવાનું નથી, વધવાનો સંભવ છે. કેમકે તેમ કવચી આપણા સાંભળવામાં માત્ર અગ્રેજી જ અગ્રેજી આવશે તેથી જ્ઞાન તેજ યશે ને ખોટું અગ્રેજી ટુરત પારખી શકાશે વળી વિદ્યાપતમાં વમતા હિંદી વિદ્યાર્થી કંઈ પોતાના અજ્ઞાનમાં એટલા ગિજ્જતાર નથી રહેતા કે ચોરોક વખત પણ ગુજરાતી પુસ્તકો ન વાંચી શકે. હેવટમાં તેને જો દેગની સેવા કરવી છે, સાવેનનિક કામ કરવાં છે, તો માનુભાષાને મારે તો વખત કહાડવો જ પડે. જો માનુભાષાને રખડાવીને અગ્રેજી શીખવાનું હોય તો અગ્રેજી શીખવાનો હેતુ જે દેશકલ્યાણ તે જો

ગદેશે તેમ થાય તો અગ્રેજી રીખવાની જરૂર નથી એમ સિદ્ધ થવા જશે કાપૂપ કળા દરદીનુ મોત થયું હોય તો માપૂપ ન હતી એમ હજાર માણસ કહેશે વગી ગુજરાતી ભાષા કદ નાખી દેવા જેવી નથી જેમાં ન મી મેતે, અખો ભગત, દયા ભ આદિ કવિ થઈ ગયા છે તે બાકાને ખીની સમય એમ છે જે બાકા ભોતનાગ દુનિયાના પણ મોગા ધર્મ દિડુ, દસલામ ને જત્યુસ્તી પામના છે તે બાકાની ચડતી ની બાધી સમતી નથી એક જ વિચાર ગુજરાતી ભાષામાં તપુ પ્રમારે બનાવી સમય છોયે, પાત્મી જેને ખુદા સુમનમાન જેને અલોટનાઆના, દિડુ જેને હથડ કહેને તેને અગ્રેજી ભાષા માન ગોઃ એ જ નામથી પોકાગમે સુમનમાન જે ગુજરાતી લખશે તેની અદર અ સ્ત્રીની અને ગેખ સાગીના કા મીની હાથા પડશે પારસીના ગુજરાતીમાં જન્મના જંદની ગયા પડશે દિડુના ગુજરાતીમાં મરફતની હાથા પડશે દિડુ સુમનમાન તો દિડુનાતની બવી બાકાને માર છે પણ પાગમીને તો ગુજરાતીને જ માત્ર કેમ જાણે ખુદાએ ઇ નથી ન મો દયા દોય ? તેઓના ઉસાહી સ્વભાવને લીધે ગુજરાતી ભાષાને અત્યંત રાષદે થઈ શકે છે પણ ગુજરાતી હાથાઓ તેના હાથમાં છે, એને ગુજરાતીનું ભવિષ્ય તેઓએ જુદું જનુનથી માયનવુ ઘટે છે તેઓને એક જ વિનંતી કરવા જેવું છે જે હવે તમારી આંદરી જવાન થઈ છે, જે બાકા તમે હવે છોડી શકતા નથી તેનું ખૂન ન કરો પાગમી લેખક મરમ વિચાર સગ ગુજરાતીમાં મુકે છે, પણ બાપાના ઉચ્ચાર ને જોડીની સામે કેમ જાણે જાણી જોઈને વેગ જ બાધ્યુ હોય એમ કરે છે આ વાત ખેદકારક છે, બધા ગુજરાતીએ વિચારવા લાયક છે એનો ઉડા વિચાર ક તા એમ જુન ક તુ પડશે કે દિડુ, સુસનમાન અને પાગમી એ ત્રણેના પથ ન્યા છે એ ત્રણે આપ આપકી સમાને તેવું કરી બેઠા જણાય છે સુમનમાને હજુ ઈગરણીમાં ઉડા હાથ નથી ધાર્યો એટલે તેઓએ ગુજરાતી ભાષાની ઉપર હજુ દેખાઈ આવે એવી હાથ નથી પાડી પણ હવે તેઓ ઈગરણી લે છે તેઓને લેવગાવવામાં દિડુ અને પા મી એમણે મોડું સાહસ કરવું ઘટ છે તેમ થાય તો તેમની તરફથી ગુજરાતી બાપાને જુદું મોટા ટેમ મજે નાજાટમાં બેસનારી થપિદને તો દીન વિનંતી રીઝ કે તેના આગેવાનોએ બાપાન જાણનાં દિડુ, સુમનમાન અને પારમીની એક જાણક “કમિટિ નીમવી અને તે કમિટિનું કામ ગુજરાતી બાપાની ઉપર જણે મમતા લખાણે ઉપર દેખરેખ રાખવાનું તથા લેખકોને મનાદ આપવાનું નખતુ નિચારશીલ લેખક પોતાન લેખો આ “કમિટિ” ની આગળ વગર પૈમે મુઘગવી શકે એમ પણ જનતુ જોડએ વિનાયત મા વસતા દિદીને દુ એટલું મ્દુ જુ કે વિવાયતમાં આવી બાપુ ? ભાસા આપણે જૂનવાની નથી, પણ તે બાપાની ઉપર અગ્રેજનો લખતો લઈ વધારે પ્રીતિ રાખવાની છે અને જો તેઓ માહોમ હે બાપુની બાકાનો જ લખવામાં કે બોલવામાં ઉપયોગ કરશે તો બાકાનો વહેરો ઉદ્ધાર થશે દિદુ તેથી ચડશે ને તેઓએ પોતાની એક /રજ બગતી ગણુને આ કામ જરા વિચારથી નહેવમા થવા જેવું છે *

* આગના પ્રારણમાં માક્ષ કમિટિની ખીજ બેઠના રિપોર્ટમાં જેને હર મા નિબધ તરીકે નોવનામાં આવેન છે તે જ આ બાપલુ

મિ. ગાંધીને ટેકા આપતાં મિ. નગરવાનજી કૃપર બોલ્યા :—

ઉપરના ઠગવને હું ખુશથી ટેકા આપુ છું. પહેલો ગુજરાતી પત્ર કદાચનાર પારસી હતો, જ્ઞાનપ્રકાશ પાસીએ કદાચેલું આગેવાના કદાચનાર મિ. કાબરાજી તે પારમી હતા. હાલપરના લખાણ ચર કરનાર તે પણ પારસી હતા, કૌતુક સંગ્રહ પણ પાસીએ કદાચેલો, ઘણા અંગ્રેજી પુસ્તકોના તરજુમા પણ પારસીઓએ કર્યા. બેકનના નિબંધનો તરજુમો કરનાર પણ પારમી જ હતા. ગુજરાતી વ્યાકરણ રચનાર મિ. મંચેરયા તે પાસી હતા. પહેલો સંપદકોષ પણ પારસીએ રચ્યો, ગુજરાતી નાટકો પણ પારસીઓએ દાખલ કર્યાં આમ આપણી ભાષાને પારસીઓ તરફથી ઉત્તેજન તો સરમ મળ્યું કહેવાય. પણ દિવ્યભીરી એ છે કે હાલ તેટલી મહેનત પારસીઓ નથી કરતા.

આ હરાવને મિ. સેતગવાડે ટેકા આપ્યો.

પછી મિ. કૃતેહચંદ લાલને ટેકા આપતા કેટલીક સૂચનાઓ કરી તે પ્રમુખ સાહેબની સલાહથી તેમણે લખી મોકલના કળુવ કર્યું.*

મિ. રૂસ્તમજી ખેરતનજી કરકરિયાના (ઉપવા પ્રકરણમાં ૧૧૦ મા ગણેજા) દુકા નિબંધમાં બે સૂચનાઓ મુખ્ય હતી : એક મિ. ગાંધીના ભાષણમાં આવી ગઇ તેને મળતી હિંદુ, પારસી અને મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોની એક જાણુની મમાજ થવી જોઇએ એ પ્રકારની; અને બીજી (જે મિ. લાલને પણ કરેલી છે તે) એકે એક ગુજરાતી થેસોરસ રચાવો જોઇએ.

તે પછી ઉપલે હરાવ એક મતે પસાર થયો.

હરાવ બીજો

મિ. એલ્લજી ખોરીએ બીજો હરાવ નીચે પ્રમાણે મુક્યો :—

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓની ચડતી થવાના ધલાતે લેવાના જે જે પ્રયાસ થાય છે તે સર્વ આ મહા પસંદ કરે છે. અને માને છે કે અમસ્ત હિંદુસ્તાનના બધાનો આધાર આની જાતના પ્રયામો ઉપર રહે છે.

* રા. રા. કૃતેહચંદ કર્પુરચંદ લાલને મોકલેલી આ સૂચનાઓનો નિબંધ ઉપવા પ્રકરણમાં ૯૫ મા નિબંધ તરીકે નોધારાયે છે. મિ. લાલને એમાં ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને માટે (૧) અંગ્રેજી ભાષાના થેગોમ જેવો ગુજરાતી અર્થકોષ રચાવો જોઇએ (૨) સરકૃત ભાષાના મેદનીમાં જેવો ગુજરાતી કોષ, કે જેમાં સંપદોના તેમના અ-સાક્ષ પ્રમાણે વર્ગીકરણ હોય એવો નવાવો જોઇએ, (૩) ગુજરાતી પુસ્તકો છાપવામાં હિંદી એટલે કે દેરાનાગરી નિપે વધારે વપરાયતા લેવી જોઇએ, (૪) ચોપડીઓ ગગીઓ અને મધ્યમ સ્થિતિનાને માટે સસ્તી થવી જોઇએ, (૫) વિજ્ઞાન વિષયોને પાઠિભાષિક કોષ થતા જોઇએ, (૬) જુદા સાહિત્યો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ; (૭) લેખન અને વસ્તુરતને સારા પાનાવારિમ સ્વાધી ખીવરા જોઇએ; વગેરે સૂચનાઓ કરી હતી.

આ ઠરાવ ઉપર વિવેચન કરતાં મિ. જોરી કે જે નાની વયથી ગુજરાતી લેખક તરીકે પંકાયેલા છે તે બોલ્યા:—

ખરૂં પૂછીએ તો ગુજરાતી એ પારસીઓની માતૃભાષા છે. ન્યારે પારસી નાસીને આવ્યા, ત્યારે હિંદુઓએ મદદ કરી. આપણે તેઓના ઘણા રીવાજો દાખલ કર્યા છે. પણ આપણે કમનસીબે હિંદુઓના પ્રસંગમાં થોડા આવ્યા છીએ. ગામડાંઓના પારસી સહેરના પારસીઓ કરતાં સરસ ગુજરાતી બોલે છે. પારસી લખાણ રંગીલું છે, પણ તેઓ હિંદુઓના જેવું સુદ નથી લખતા. ન્યારે હું કેલેન્ડરમાં હતો ત્યારે મેં એરેબીયન નામદસનો તરજુમો કરેલો. ત્યાર પછી વીરોક નાટકો લખ્યાં. બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો મેં લખ્યાં છે, તે ઉપરથી હું જોઈ શક્યો છું કે આપણે ગુજરાતી ભાષાને ખીલવી શકીએ છીએ. માણેકબાદ પારસી છતાં તેમણે જે વાંચી સંભળાવ્યું તે સ્પષ્ટ છે. તેમનો દાખલો પારસીઓ લેશે તો સારું.

આ ઠરાવ ઉપર ભાવનગરના કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી, દક્ષિણ આફ્રિકાના મિ. હાજી હખીય, મિ. આંગલિયા વગેરે બોલ્યા.

મિ. હાજી હખીએ કહ્યું કે:—આપણી માદરી જખાનને બચાવવાનો ઉપાય આવે છે તે સરસ છે, ને તેથી હું ખુશી થાઉં છું. જે કાગળ અંગ્રેજીમાં આવ્યો તે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં આવ્યો હતો તો વધારે ઠીક ગણાત. પારસી ભાષાઓ ગુજરાતી બોલતાં બહુ અંગ્રેજી લવ્ઝ વાપરે છે, તે ન વાપરે તો કેવું સારું કહેવાય!

મિ. આંગલિયા બોલ્યા:—મારા રક્તિક કહી ગયા તેને હું મળતો છું. હું ગુજરાતમાં જન્મ્યો તેથી મગરૂર છું. ન્યારે હું એક વીસીમાં જન્મવા ગયો ત્યારે ત્યાં ઘણા હિંદી હતા, તેઓ અંગ્રેજી બોલતા હતા. મેં કહ્યું કે, દેશીઓ પોતપોતામાં અંગ્રેજી બોલે એ તો શરમ ભરેલું ગણાય. તેથી તેઓને શરમ ઉપજ ને હિંદુસ્તાની બોલવું શરૂ કર્યું.

ઇરિયન સ્પેશી બેંકના મેનેજર મિ. છાટાલાલ, મિ. ચંદુલાલ દેસાઈ, તથા મિ. ગોકુળ દલાલ પણ ટેકા આપતાં થોડું બોલ્યા, અને બીજો ઠરાવ એકમતે પસાર થયો. પછી દાકતર ધરિયાળીએ પોતાનો લેખ વાંચી સંભળાવ્યો. &

ત્રીજો ઠરાવ.

દાકતર ધરિયાળીએ ત્રીજો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યો:—

જેવું દરેક કામ ગુજરાતીમાં આવે, તથા જેથી ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી થાય એવું મંડળ અહીં ઇચ્છાંકમાં સ્થાપનામાં આવે તો હાજર રહેલા ગુજરાતીઓ તેમાં દાખલ થવા રાજી છે.

આ ઠરાવની સામે ત્રણ જણ હતા તેથી તે વલુમતે પસાર થયો.

આ ઉપરા પ્રશ્નમાં નોંધેલ ૧૦૭ મો “મારી આંખોએ ધગ્યાં” એ નામનો નિબંધ.

પછી નિ પરીએ પ્રમુખ માહેમનો ઉપધર માનવાની દરખાસ્ત કરી તે પસાર થઇ ને સભા ૬-૩૦ વાગે બરખાસ્ત થઇ

પહેલો દિવસ.

૨. આરંભ—ઉપરના અહેવાલો તા ૨૩ મીને દસરને દિવસે આપ્યા પ્રદર્શન પણ તે જ દિવસે ખુદ્દુ મુકવામા આવ્યું પ્રદર્શન, સરબરા, સાક્ષર કમિટી, પરિવહની ટિકિટો, ટર્નૉટ હોલની વ્યવસ્થા, છાપખાના અને પ્રજાકીય બનવા પામેલી સરચાનો પત્રવ્યવહાર, એ સર્વને મનાતવામા પરિવહની ઓફિસ (દ્વિપતરનો ઉતારો) અખડ ઉધાડી રહેવા લાગી અને તા ૨૬ મી થઇ સા તો સભાસદોની પધરામણી થવા લાગી રા રા રણુછોડમાઇ ઉદયરામજી, અને હરિકૃષ્ણ લાનચકર દવે ગોડનનો મટોલ્મવ પૂરો થતા આપ્યા, પ્રમુખ સાહેબ અને અમદાવાદ, મુબઇના મહળ તા ૨૭ મી એ અવારમા આપ્યા, અને રાત થતા મુખ્ય આનનારા હતા તેમા ફક્ત રા રા ગણુપુતરામ અનુપરામ ત્રનાડી બાપી રહ્યા પૂર્ણિમાને દિવસે બરાબર અગિયાર વાગે ત્રીજી પરિવહની બેઠક શરૂ થઇ હોલમા ખેસતા છેદની હારોમા શિક્ષકો, તેમની ઉપર પ્રેક્ષકો, તેમની ઉપર શીશિક્ષકો અને આગળ આનતા સભાસદો, તથા અમ્ર ભાગે એક તરફ સત્કાર-મહળ અને બીજી તરફ કાઠિયાવાડ બહારના પ્રતિનિધિઓ અને આગેવાન વિદ્વાનો એ પ્રમાણેની ખુરશીઓની વ્યવસ્થા હતી વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને માટે રાજકુમાર કોનેજના ખુરશી-ટેબલવાળા સમુપ્ત આસનો હતા મહારાણી વિઠ્ઠાલરિયાની પ્રતિમાની આસપાસના ઉચ્ચામન (chair) ઉપર મધ્ય ભાગે પ્રમુખની ટેબલ અને તેની બંને બાજુએ ખુરશીઓની હારમા એજન્ટ્સના અમલદારો અને તેમના બાળુઓ, રાજાઓ, રાણીઓ અને કુવરીઓ બીરાબા હતા પહેલી હારમા જમણી બાજુ પર મિસિસ હિન, શ્રીમતી રાણી સાહેબ નંદકુવરબા, સી આઇ, મી હિન, એજન્ટ કુ ધિ ગવર્નર, ને ના લાખાજીરાજ, રાજકો હાકાર સાહેબ દરબાર શ્રી બાવાવાળા, વડીયા, મિ. સી મેઇન, ને ના દોનતસિહજી, લીમડી હામેર સાહેબ, મી એચ ડી. રેન્ડોન, મિસિસ રેન્ડોન, ગળી બાજુપર કુવરી શ્રી લીનાબા, કુવરી શ્રી બાકુવરબા, ગોડલના સો યુવરામી, કુમાર શ્રી ભોજરાજજી, કુમાર શ્રી દિવિજયસિહજી, રા રા મણિનાન ગોવિન્દ લાન, હરજીવન બનાનભાઇ મગક, બીજી હારમા જમણી બાજુ પર મી સિતારામ પડિત, ને ના બમરતસિહજી, ગોડન હાકાર સાહેબ, દરબાર શ્રી વાજમુરવાળા બડેજી બાનસિહજી, રેવ રંગીવ સન, કુમાર શ્રી મુર્તિજીઆનજી રા રા પ્રભાચંદ્ર દત્તપતરામ પટ્ટણી, સી આઇ.ઇ, અને ગળી બાજુપર દિવાન બહાદુર અબાનાન સાકરનાલ દેસાઇ, ખાન બહાદુર બેજનજી ગેરવાનજી કમરી મગાસ્વરૂપ શિવગૌરી ગજ્જર સૌ વિદ્યાગૌરી નીલ કંઠ, સૌ શારદગૌરી ગ્રેહતા, મિસિમ ખેરી, મિસિસ હામેર, મિસિસ માકર, મિસ મેકારી પ્રમુખ સાહેબના ટેબલની પાછળની હારમા શમ્સુલ ઉલ્મા જીવણજી મોદી, રા રા

રમણભાઈ મહીપતરામ નીવડદ, આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવ કૃષ્ણવાય મોહનવાય ઝવેરી, પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માનજી, લાલચંદ્ર ઉમીવાલજી ત્રાપી, ગણુકોડભાઈ ઉદયરામ ડાહ્યાભાઈ પિતાંમરદાસ દેરામરી, કેશવવાય હર્નરાય ધ્રુવ, નગીનરામ ત્રિ. માસ્તર, ઉત્તમવાય કેશવવાય ત્રિવેદી, દલપતરામ ભગવાનજી ધ્રુવ, કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બધી, અમૃતવાય રણુકોડદાસ બઝી, ગુલામ મહમદ ખાત્રા મિના મુનની, કેશવનાન ગિરિધર-લાલ ત્રિવેદી, ગણુકોડદાસ વૃદાવનદાસ પટવારી દેવચંદ ઉત્તમચંદ પાદેખ, શુભામરાય વજેશકર છાયા, હરિલાલ માધવજી બદ, મતીઓ, વગેરે હતા.

નવ ચાર્સ ઓલીવરટે કોર્નૅટ હોલ બંધાઓ, તે પડી એમા ન્હાના મોટા અનેક દરબાર ભગવા છે, અને ઘણી મનાઓ ચઢ છે, પરંતુ એમાના ટાઇ પ્રમગે આટલી મોગી મના ભરાયની નહિ, અને તેમા કાઠિયાવાડ બહાગના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની આટલી સંખ્યા તો હોય જ ક્યારી? વળી વધને માન આપવનું કાઠિયાવાડનું એક ખામ લક્ષણ હોવાથી મરોમાગી કમિટી આ પરિષદ વિશે બીજી પણ એક વાત આનંદથી નોંધે છે તે એ કે પહેલી અને બીજી પરિષદના કરના આ ત્રીજી પરિષદમા ગુજરાત કાઠિયા ડંના વૃદ્ધ વિદ્વાનોની સંખ્યા તરી આવે એટલી વધારે હતી.

પ્રમુખ અને રાણી મારેમના બાનજી તથા ગ બ લક્ષુભાઈ પ્રાણવજ્રમદાસ પારેખ ગ્રા. ગ. કૃષ્ણવાય મોહનનાન ઝવેરી, આનંદનકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, રૂપચંદ્ર ઉદયચંદ્ર ઓઝા, મનમુખનાય ગવજી મટેતા, મનમુખ કિન્નચંદ મટેતા અને પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના નિમધો છાપેના તૈયાર હતા તે મર્યાદા પડેના વહેચવામા આવ્યા. બીજી છઠ્ઠીશ નિમધો * છાપેના હતા, તેની નમ્બો છુજ કીમતે મળી સડે એની ગોલવણ કહેવી હતી.

~ એ છઠ્ઠીશ નિમધોની યાદી નીચે પ્રમાણે —
નિમધો.

૧. ગા. નન્નિહગમ બાળનાથ દિવટિયા ભગનખડ માટે એક બાણ ... ૦-૩-૦
૨. રા. હરિલાલ માધવજી બદ નરી ગુજરાતી વાવનમાળાનું અવનોમન. . ૦-૨-૦
૩. ગા. અતિમુખસજી કમળાચકર ત્રિવેગી બાણ ચંદનિ ૦-૧-૦
૪. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીવડદ ગુજરાતી બાણો આ બ . ૦-૧-૦
૫. મે. સારદાશાની મરેના બાણની વ્યવસ્થિ ૦-૦-૬
૬. કું શ્રી લીલામા બીરજવણી અને ઓમન પડદો ૦-૦-૬
૭. મિમ મેરેશી છગ્ગાડમા બપાની કન્યાવેળવણી. ૦-૦-૬
૮. ના વિરા નીલકંઠ ગુજરાતની બી ક્રિસ્તી. ૦-૧-૦
૯. મ. સ્વ મુનેષ્વના બી ધમ ૦-૦-૦
૧૦. મ. સ્વ. ચંદ્રભામા બી કેળવણી ૦-૧-૦

મેળખીના વૃદ્ધ શીઘ્ર કવિ શાંકરલાલ માહેશ્વરે પરિપક્વે આશીર્વાદના શ્લોક રચ્યા હતા, તે પણ વહેંચનામાં આવ્યા. એ શ્લોક નીચે મુજબ —

॥ શ્રી રાજરાજેશ્વરો જયતિ ॥

॥ વદે શ્રી રાજરાજેશી રાજરાજેશ્વરૌ શિવૌ ॥ ગુરુષ્વ કરુણામૂર્તી શ્રી કેશવમહેશ્વરી ॥ ૧ ॥
 ॥ શ્રી મદ્ગુર્જરસાહિત્યપરિપત્કન્યવત્સરી ॥ શ્રી રાજદુર્ગનગરાલવાલેપ્રતિમનોહરે ॥ ૨ ॥
 ॥ સરોવિતા યા વિવુધે સર્વલોકહિતૈયિમિ ॥ શ્રી ગોંડલપુરેન્દ્રશ્રીમગવત્સિદ્ધ વર્મણ ॥ ૩ ॥
 ॥ ધર્મપત્ન્યા કુલવતીશિરોમણિસમાનયા ॥ શ્રીમન્નદકુમાર્યા યા પ્રેમપીયૂષપોષિતા ॥ ૪ ॥
 ॥ મહાસમ્યસુશાસ્ત્રાટયા પ્રેક્ષકોત્તમપત્ન્યા ॥ અનેકવિશાક્ષજ્ઞસદ્ગૃહસ્થસુપાપિતા ॥ ૫ ॥
 ॥ યા સત્યયાતુલીયાપ્યદ્વિતીયેવ વિરાજતે ॥ સામીટફલદા મૂયાદ્ દયાદાટિમુદ્રાટિમિ ॥ ૬ ॥
 ॥ દૃષ્ટાપીયૂષપાયાદપ્રવરશ્રીમહેશિતુ ॥ મેહારાજશ્રી રવાજિપાટશાલેકશાસ્ત્રિણ ॥ ૭ ॥
 ॥ શ્રીમત્કેશવશિષ્યસ્ય મહેશ્વરતનૂજને ॥ રિતિ શકરલાલસ્ય પ્રાર્થનાપ્રતિ શકરમ્ ॥ ૮ ॥

॥ સાહિત્યપ્રીતિયતો હુધટ્ટપમણ્ય સતુ સાહિત્યતત્ત્વ—

॥ જ્ઞાતાત સંતુ સર્વે સરસસરલસપ્તઘ્નકર્તા આશુ ॥

॥ ગૌર્જ્વળાં દેવવાણીપ્રથમતનુપયા સદ્ગિરા સાધુવદે

॥ મૈત્ર્યે કાવ્યે પ્રતુષ્ટા પરશિવદયયા સતુનાર્થ્યો નરાશ્ચ ॥ ૯ ॥

૧૧. મિસિસ જરનાલુ કોયવાળા, સ્ત્રી જાતિનો ધર્મ . . . ૦-૦-૬
૧૨. રા. કુવગ્ગ ખડુભાઇ, એન્જિનીયર . . . ૦-૧-૦
૧૩. રા. ચદ્રશક્તિ નર્મદાશર પંથા, યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને સ્થાન . . . ૦-૧-૦
૧૪. રા. ગદ્વાભાઇ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી કાન્હડદે પ્રબધ . . . ૦-૧-૦
૧૫. રા. નિબલલાલ કનૈયાનાથ કુવ ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિ પત્રા . . . ૦-૧-૦
૧૬. રા. દુર્ગાશક્તિ કેવળરામ દવે ઋક્ મહિતાની પ્રથમ ઋચ . . . ૦-૧-૦
૧૭. રા. ગણુપતલાલ દયારાકર મહેતા બીવાનાતરીકેવાપરવામાં આવતા દાણા . . . ૦-૧-૦
૧૮. ગ. હીરાલાલ ત્રિ પારેખ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સિક્કાની માફી . . . ૦-૧-૦
૧૯. રેવરંડ સ્વીનસન, બાઇબલના ગુજરાતી ભાષાના તરણુભાનું એતિહાસિક વર્ણન . . . ૦-૧-૦
૨૦. રેવરંડ ડા. ટેલર મુસલમાની સમય પહેલાના ગુજરાતી સિક્કા . . . ૦-૧-૦
૨૧. રા. નરહરિ કચ્છારામ દેસાઇ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ . . . ૦-૧-૦
૨૨. રા. નરસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાગ નવન ગુજરાતને દેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે . . . ૦-૧-૦
૨૩. રા. કૃષ્ણરાવ ભેળાનાથ દિવટિયા હિંદુસ્તાન માટે એક બાયા . . . ૦-૦-૧
૨૪. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશક્તિ દવે ત્રયાલોકનું ધ્યાન . . . ૦-૧-૦
૨૫. રા. ગણુપતદાસ અનુપગમ ત્રવાડી ભાષા અને વિચાર . . . ૦-૦-૧
૨૬. રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઇ સમાજ, સાહિત્ય ને કેળવણીને પરસ્પર સબધ . . . ૦-૦-૧

શ્રી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદરૂપ કલ્પલતા કે જે શ્રી રાજકોટરૂપ ધ્વારામાં લોક દિતેચ્છુ વિદ્વાન લોકોએ રોપી છે: શ્રી ગોંડલના મહારાજ નેક નામદાર દાદાર સોહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીના ધર્મેપત્ની અમ્બડ સૌભાગ્યવંતા બાત્રી નંદકુંવરબાએ કે જે કુલવતી શ્રીઓના શીરોમણી સદરૂપ છે તેણે પ્રેમામૃતથી જેનું પોષણ કરેલ છે: મહા સભ્ય રૂપી જેની ચાખાઓ છે: પ્રેક્ષકો રૂપી જેના પદ્મવો છે: અનેક કવિઓ શાસ્ત્રીઓ અને સદગૃહસ્થ રૂપ જેનાં પુષ્પો છે અને જે સંખ્યાથી ત્રીજી છતાં અદ્વિતિય જેવી જોએ છે: તે સાહિત્ય પરિષદ રૂપ કલ્પલતા કૃપારૂપી અમૃતના મહા મેઘ સ્વરૂપ શ્રી મહેશ્વરની દયા દ્રષ્ટિ રૂપી વૃષ્ટિથી ઇચ્છેલાં ફોજોને આપનાર થાઓ, એવી શ્રી શંકર પાસે મારી પ્રાર્થના છે.

શ્રી પરમ શિવની દયાથી સાહિત્યમાં પ્રીતિવાળા રાજાઓ અને વિદ્વાનો રૂપી મણિઓ સાહિત્યનું ખડું સ્વરૂપ બનેલો, સર્વ લોકો સરસ અને સરળ કાવ્યના કર્તાઓ થાઓ અને દેવવાણીની પ્રથમ પુત્રી રૂપ ગુર્જર ગિરાએ બંધાએલાં ભવ્ય કાવ્યો વડે શ્રીઓ અને પુરૂષો હૃદયુષ્ઠ થાઓ.

૭. સંગીત—મંગલા ચરણમાં ત્રણ ચીજો સંભળાવવામાં આવી: નરસિંહ મહેતાજીનું “અખિલ જ્ઞાતાંદમાં એક તું મી હરિ” એ પદ, રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર છુમે (“લલિતે”) ખાસ આ પરિષદને માટે કાઠિયાવાડની એક લોક પ્રિય રાદમાં રચેલું “અમે તો કાઠિયાવાડી” નામનું ગીત, અને નર્મદકૃત “જય જય મારવી ગુજરાત”.*

* નર્મદની આ કવિતાને માટે રા. રા. જિ. જિ. આચરેકરે જે સંગીત યોજ્યું હતું તે સંગીતશાસ્ત્રીઓને, સંગીતભોગીઓને તેમ જ સામાન્ય પ્રજાને અત્યંત પસંદ પડેલું હોવાથી અહીં આપવામાં આવે છે. નર્મદની આ ઘેર ઘેર જાણીતી કૃતિનું આતું સર્વમાન્ય સંગીત પરિષદ રાજકોટમાં આવતાં એક દક્ષિણી સંગીતશાસ્ત્રીયે યોજ્યું એ પણ એક નોંધી રાખવા લાયક બીના છે.

રાગ સોરઠ. તાલ—ત્રિવટ. ખાત્રા—૧૬.

[માટેતિક ચિહ્નો—મધ્ય, તાર એ ત્રણ સપ્તક માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા. શુક, કોમલ, એ સ્વર માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા મુખ્ય, સાધારણ, ખાલી એ ત્રણ તાલ માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—૧ ૨ ૩.

મૂક ખાત્રાઓમાટે ૦. પહેલી કડી યમાણે જ બધી કડીઓ ગાવાની દેવાથી એક જ કડી આપી છે.]

૧: ૧ ૪ ૧ ૪ ૪ ૨ વી ૦ ૦ ૦ ૩ ૧ ૨ ૦ ૦ ૧
/ / / /
સા સા સા સા રે રે મ મ પ પ ની:ની:સા સા સા સા

આમાંથી “ અમે તો કાઠિયાવાડી ” ની ગઝલ આ પરિવર્તને પ્રસંગે કાઠિયાવાડની ગુજરાતને આવકાર આપવાની ઉત્સાહ ભરી લાગણી માંથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી અત્ર આપવી યોગ્ય છે.—

અમે તો કાઠિયાવાડી.

૧.

(ગઝલ.)

અમે તો કાઠિયાવાડી, સરલ સૌરાષ્ટ્રવાસી :

જૂઝ્યા ઉર-ભાવના પ્રભુજકતની જૂઝી અમારી !

(ભજેત.)

આમ હેલિયે આવો સંજન,

પધરાવિયે દિલ-ડાપરે :

૨. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત
ની ધ પ ધ મૂ મૂ પ પ ની ધ પ મૂ ગ રે ગ સા

૩. ૦ ૦ દી ૦ પે ૦ અ ર છૂ ૦ પ ર ભા ૦ ૦ ત
ટુકે ૧ પ્રમાણે.

૪. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત ૦ ૦ ૦
ની ધ પ ધ મૂ મૂ પ પ ની ધ પ મૂ ગ રે ગ સા

૫. ધ્ય જ પ્ર કા ૦ શ રો ૦ ઝ ણ ણ ક સુ મૂ બી ૦ પ્રે ૦ મ શા ૦ ધ
અ ૦ છી ૦ ૦ ૦ ૦ ત

મૂ મૂ મૂ પ પ પ ની ની સા સા સા સા ની ની સા સા ની ની ની ની સા સા
ની સા રે સા ની ધ પ પ

૬. તું ૦ ભ છુ વ ભ છુ વ નિ જ સ નૂ ત તિ સ ઉ ને ૦ પ્રે ૦ મ ભ ર
તિ ની ૦ રી ૦ ૦ ત

ગ મૂ પ ધ ધ ધ ધ ની પ ધ ની ની સા સા ની ધ પ પ મૂ મૂ મૂ પ પ
ધ પ મૂ ગ રે રે રે

૭. ૦ ૦ છી ૦ મી ૦ તું જ સુ નૂ ર ની ૦ ૦ ત—ટુકે ૧ પ્રમાણે.

૮. જય જય ગરવી ગુજરાત—ટુકે ૨ પ્રમાણે.

શ્રી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદરૂપ કલ્પનતા કે જે શ્રી રાજકોટરૂપ ધ્વારામાં લોક દિતેન્દ્રુ વિદ્વાન સોમએ રાખી છે. શ્રી ગોડના મહારાજ નેક નામદાર દ્વારે સાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીના ધર્મપત્ની અખડ મૌભાગ્યવતા બાધી નદકુંવરબાએ કે જે કુલવતી સ્ત્રીઓના શીરોમણી મદરૂપ છે તેજે પ્રેમામૃતથી જેનું પોણુ કરેલ છે. મહા સખ્ય રૂપી જેની યાખાઓ છે પ્રેક્ષકે રૂપી જેના પથવે છે અનેક કવિઓ સાશ્વતીઓ અને સમૃદ્ધરૂપ રૂપ જેના પુષ્પો છે અને જે સખ્યાથી ત્રીજી છતાં અદિતિય જેવી ગોભે છે તે સાહિત્ય પરિષદ રૂપ વૃક્ષલતા કૃપારૂપી અમૃતના મહા મેષ સ્વરૂપ શ્રી મહેશ્વરની દયા દ્રષ્ટિ રૂપી વૃષ્ટિથી છુટ્ટેના ફળોને આપનાર થાઓ, એવી શ્રી શંકર પામે મારી પ્રાર્થના છે.

શ્રી પરમ શિવની દયાથી સાહિત્યમાં પ્રીતિવાળા રાજાઓ અને વિદ્વાનો રૂપી મણિઓ સાહિત્યનું ખડું સ્વરૂપ બનેલો, સર્વ સોમ સરસ અને સરળ કાવ્યના કર્તાઓ થાઓ અને દેવવાણીની પ્રથમ પુત્રી રૂપ ગુર્જર ગિરાએ જન્માએતાં બધા કાવ્યો વડે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો હૃદયુદ્ધ થાઓ.

૩. સંગીત—મગલા ચરપુમાં નણુ સ્ત્રીએ સબળાનવામાં આવી નરસિંહ મહેતાજીનું “અખિત બહાડમાં એક તું થી હરિ” એ પદ, રા રા જન્મસંકર મહાયકર છુમે (“લલિતે”) ખાસ આ પરિષદને માટે દક્ષિણવાડી એક લોક ત્રિય રાહમાં રચેલું “અમે તો મહિયાવાડી” નામનું ગીત, અને નર્મદકૃત “જય જય મારવી ગુજરાત” *

* નર્મદની આ પ્રવિતાને માટે રા રા જિ જિ આચરેકરે જે સંગીત યોજ્યું હતું તે સંગીતશાસ્ત્રીઓને, મગીતભોગીઓને તેમ જ સામાન્ય પ્રજાને નત્યત પસંદ પડેલું હોવાથી અહીં આપવામાં આવે છે. નર્મદની આ ઘેર ઘેર જાણીતી કૃતિનું આજીવન સવમાન્ય મગીત પરિષદ રાજકોટમાં આવતા એક દક્ષિણી સંગીતશાસ્ત્રીને યોજ્યું એ પછી એક નોંધી રાખવા લાયક બીના છે.

રાગ સોરઠ તાન—ત્રિવટ માત્રા—૧૬

[માત્રેત્રિ ચિહ્નો—અર્થ તાન એ ત્રણ સપ્તક માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા શુદ્ધ ગ્રેમલ એ સ્વર માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા યુગ્મ, સાધારણ, ખાલી એ ત્રણ તાન માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—જ જ જ]

મૂળ માત્રાઓમાટે • પહેલી કડી પ્રમાણે જ બધી કડીઓ ગાવાની હોવાથી એ જ કડી આપી છે]

૧ જ ય જ ય ગ ર વી • • • ગુ જ રા • • • ત
/ / / /
સા સા સા સા રે રે મ મ પ પ ની ની સા સા સા સા

રેલી કસ્ટમ્બલ રંગ નયને,
ચેતના જ જગાવિયે !

૨.

(ગઝલ.)

અમારે ડાલતે હુઝર ઝુમે હો ! દેવવાડી :
પમે ત્યાં ધર્મવીર પ્રેરક પ્રચારક મન્ત જાતિ !

(બજેત)

નગમિદ મીઝ ને મુદામા
ત્વમ શ્રીકૃષ્ણ અરોહને
વાત્મસ્ત્વજર પમલે પનેતે—
પ્રાણ પન્થર અમ ધરે ?

૩.

(ગઝલ.)

ઝૂમે ઝુદ ગાદી મોરદા ફદા મળવી .
ધૂમે ત્યાં રાજવીર રક્ષક સદાચક્ર મિદ જાતિ !

(બજેત)

રણધીરને પમલે પળા
અમ જાત સ્વચ્છ જનાવિયે ;
સગ્ન પ્રજાની દિવજરી—
સ્વસ્થાન જુજવે ઝીલિયે !

૪

(ગઝલ.)

અમારે આગણે કરતો જ સાચર કંઠ તરંગે
નીનરતે નીર ધરતો વ્હાણુ મોતીની ઉમંગે !

(બજેત)

પશ્ચિમને બારે સ્પિટિય—
ને—હિન્દુન—સામ્રાજ્યનો—
બાદે આગ સુજાત-અન્ધુ !
પ્રાન્ત અમ રગતિ ધરો !

૪. પરિષદ ખેલવાની ક્રિયા :—પ્રસ્તાવનામા કાઢિયાવાડના વાલાસાન
એન'ટ હુ વિ ગવર્નર મહેન્વાન હિલ સાહેબે નીચેનું નિતાક્ષર બાવણુ કર્યું.

In one respect it is, I fear, of questionable propriety that I should stand
here to address this assemblage at all, but precisely because of that doubt
I claim a double degree of indulgence and sympathy at your hands, inas-

much as circumstances have required me to divide into two portions the remarks I have to make in connection with subject of which' though I fully appreciate its high importance, I cannot claim any special knowledge. From another point of view, it is a peculiar pleasure to me to have been given the opportunity by your committee to express, on behalf of all classes in Rajkot and Kathiawar, the welcome which all desire to extend to the Sahitya Parishad here assembled.

As you have heard, the Gujarati Literary Conference opens here to-day its third sitting, the two previous conferences having been held at Ahmedabad and Bombay. The prime mover in organizing these meetings is the son of a distinguished educational officer of Government, whom it was my privilege to know and respect 22 years ago when I first came to India, and the movement thus organized shows that the son is a worthy successor to his father. Mr. Ramanth's opening speech at the first conference at Ahmedabad defined the scope and object of the Sahitya Parishad as he projected it and its proceedings have followed the lines which he then sketched out. Hitherto, it is true, the conferences have lived rather precariously, depending upon the spasmodic energies of the founder and a few zealous friends, and the Society, as such, has lacked the guarantee of a continuous existence. I am glad to learn that the conference of this year contemplates taking steps to place matters upon a sounder and more permanent footing, and that it is intended to draw up what may be called a constitution, with (as the legislators express it) a "statement of objects and reasons." There is no question of the wisdom of this step. The appointment, from year to year, of officers, the establishment of a central office, and a definition of the aim and scope of the association, are all essential to the permanent life of a movement of this kind and ignorant as I fear I am of Gujarati literary works and history, I know that certain secure foundations are necessary for any structure designed to be of more than ephemeral use.

And may I say a few words, without presumption, of advice? I have had the advantage of reading a short 'resume' of the proceedings of your Society, supplied to me by the kindness of your committee, and I notice that, with a view to securing that the papers to be read shall conform to the objects of the conference, your committee have, very wisely, notified to contributors to your debates that all papers will be scrutinized by a sub-committee appointed for the purpose. Now, since I understand that this very reasonable procedure has given rise to remonstrances from some quarters I should like to say that such a course is an entirely usual one and is recognized as necessary in all societies such as yours. It may be, indeed an essential one. Some of you may

રેલી કસુખ્ય રંગ નયને,
મેતના જ જગારિયે !

૨.

(ગઝલ.)

અમારે ડાલતે ડુગર ઝુલે હો ! દેવવાડી :
પસે ત્યાં ધર્મવીર પ્રેરક પ્રચારક મન્ત જાતિ !

(બજેત.)

નરમિદ મીઠા ને મુદામા
ત્યમ શીકૃષ્ણ અગોક્ષને
વાત્સલ્યબર ધમલે યનોતે—
પ્રાણ પાથર અમ ધરે ?

૩.

(ગઝલ.)

ઝૂમે ઝુલ ઝાડી સોરઠા દૂદા મળધી :
ધૂમે ત્યાં રાજવીર ગ્દાક સહાયક મિદ જાતિ !

(બજેત.)

રણધીરને પગલે પળી
અમ જાત સ્વસ્થ બનાવિયે ;
રાજા પ્રજાની દિલબરી—
સ્વસ્થાન જુજવે ઝીલિયે !

૪

(ગઝલ.)

અમારે આગણે ફરતો જ સાયર કંઈ તરંગે .
નીતરતે નીર ધરતો સ્દાણુ મોતીની ઉમંગે !

(બજેત.)

પશ્ચિમને બારે સ્મિટિય—
ને—દિ-દજન—સામ્રાજ્યનો—
બાહુ અટગ ગુજરાત—બન્ધુ :
મન્ત અમ પ્રગતિ ધરો !

૪. પરિષદ બોલવાની ક્રિયા :—પ્રત્યક્ષનામા કાઠિયાવાડના વાલાસાન
એજન્ટ હુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિંદ સાહેબે નીચેનું નિતાક્ષર બાપણુ કર્યું.

In one respect at least, I fear, of questionable propriety that I should stand
here to address this assemblage at all, but precisely because of that doubt
I claim a double degree of indulgence and sympathy at your hands, inas-

much as circumstances have required me to divide into two portions the remarks I have to make in connection with subject of which though I fully appreciate its high importance, I cannot claim any special knowledge. From another point of view, it is a peculiar pleasure to me to have been given the opportunity by your committee to express, on behalf of all Christians in Rajkot and Kathiawar, the welcome which all desire to extend to the Bala Tyar Parishad here assembled.

As you have heard, the Gujarati Literary Conference opens here to-day its third sitting, the two previous conferences having been held at Ahmedabad and Bombay. The prime mover in organizing these meetings is the son of a distinguished educational officer of Government, whom it was my privilege to know and respect 22 years ago when I first came to India, and the movement thus organized shows that the son is a worthy successor to his father. Mr. Ramantlal's opening speech at the first conference at Ahmedabad defined the scope and object of the Bala Tyar Parishad as he projected it and its proceedings have followed the lines which he then sketched out. Hitherto, it is true, the conferences have lived rather precariously, depending upon the unimmoderate energies of the founder and a few zealous friends and the Society as such, has lacked the guarantee of a continuous existence. I am glad to learn that the conference of this year contemplates taking steps to place matters upon a sounder and more permanent footing, and that it is intended to draw up what may be called a constitution, with (as the legislators express it) a 'statement of objects and reasons.' There is no question of the wisdom of this step. The appointment, from year to year, of officers, the establishment of a central office, and a definition of the aim and scope of the association, are all essential to the permanent life of a movement of this kind and ignorant as I fear I am of Gujarati literary works and history I know that certain secure foundations are necessary for 'any' structure designed to be of more than ephemeral use.

And may I say a few words without presumption of advice? I have had the advantage of reading a short 'resume' of the proceedings of your Society, supplied to me by the kindness of your committee, and I notice that, with a view to securing that the papers to be read shall conform to the objects of the conference, your committee have, very wisely, notified to contributors to your debates that all papers will be scrutinized by a sub-committee appointed for the purpose. Now, since I understand that this very reasonable procedure has given rise to remonstrances from some quarters I should like to say that such a course is an entirely usual one and is recognized as necessary in all societies such as yours. It may be indeed an essential one. Some of you may

I have read of the break-up of "Our Society on the Stani-lan" as described by Bret Harte. Well, it is not that missiles of sand-stone are likely to dissipate the literary conferences of Gujarat; but there is a very real danger and especially here in India—to all societies with a special object in view that, if they spread their net too wide, or admit to their debates subjects not within the four corners of their programme, they may find that the innovators grow in strength until they oust the society from the sphere of usefulness aimed at by its parents. I do not think I need indicate more precisely here the special dangers confronting this conference, since they are present to the minds of all of you and have, indeed been foreshadowed to the committee in some of the contributions scrutinized. But what I want to suggest to you, the conference of this year, is that, assembled as you are in the midst of the ancient aristocracy of India, an aristocracy which, however, has shown, in a very marked degree, its capacity to adapt itself to modern conditions, and which extends to this conference its hospitality and patronage, you have a unique opportunity for marking out your lines of advance for the future in a spirit truly consonant with your avowed aims. Literature and historical research—these were the objects to pursue which you were founded. Do not permit yourselves to be diverted from the wide field of usefulness which these objects open out for you.

I have already had the pleasure of declaring open the Exhibition which is attached to this conference and of viewing the, in some cases, priceless exhibits. These alone, accumulated through the exertions of the Committee appointed by the Sahitya Parishad, would justify the latter's existence, and I need not say more about them. I notice from the information which has been supplied to me that a very wise ruling was passed at, I think, the second meeting of the conference, namely, that no speeches should be made in connection with the papers read but that the discussions should be by reasoned papers prepared carefully beforehand. That I think, though there may be exceptional occasions requiring a departure from it, was an essential and wise procedure to establish. I notice too that there has been a progressive advance certainly in the number of papers submitted to you and, I gather, also in their quality, and I hope that it will be duly recorded after this session that the third conference attained to an even higher level than the second.

In welcoming you here at the capital of the province of Kathiawar, I want to ask the conference whether they could kindly arrange to accept the foundation of a bronze-medal or something of that kind to mark excellence in some essay on each periodical meeting of the Sahitya Parishad. I have ascertained that several European officers of the Agency, and others also, would gladly assist me in such a foundation, and I shall be glad,

therefore, if your conference will consider the matter. I am not yet prepared to suggest the precise nature of the essays for which the prize medal should be awarded, but perhaps, if you see your way to accepting the suggestion, you would be so good as to submit to me and the other subscribers, for consideration, your proposals in this matter. So far as my ideas have at present travelled, I am inclined to think that the best essay on some subjects, such as "Moral Education in schools" would be an appropriate one provided always that the Sahitya Parishad would consider that to be a subject affiliated to their aims.

I do not wish to detain you longer from your proceedings and from listening to the address of welcome which will be delivered to you by the distinguished lady who has kindly accepted the post of President of the Reception Committee. There is no other part of India in which your Conference will be welcomed in more graceful fashion than here where the Rani Sahib of one of our larger States is prepared to express to you, on behalf of the Committee, the welcome which all desire to extend to you. As you are aware, it is only a day or two since Her Highness and His Highness the Thakor Sahib of Gondal have celebrated the 25th anniversary of the commencement of their rule at Gondal and if any circumstance could add lustre and enthusiasm to her presence here, it would be a coincidence such as this, which is a subject of such cordial and genuine congratulation throughout the province. The President of your committee is also a most distinguished man whom, it would be presumption on my part to introduce to you since you all know him by repute, and it thus only remains for me on behalf of those in Kathiawar who will consent to regard me as their representative, once more to welcome this gathering here to Rajkot and to wish every possible success to its proceedings this year and to the future career of the Sahitya Parishad.

એ બાપણનો શુભરાતી તરજુમો ગ. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે નીચે પ્રમાણે મેળવ્યા.

(તરજુમો.)

આ મેળાવડા આગળ હું બાપણ કરવા ઉઠું એ જ, એક રીતે જોતાં, મને દહેશન રહે છે કે, સવાલ પડેલી વાત લાગે એમ છે; પણ ખાસ એ કારણથી મારે આપની જોડી ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ માગવી જોઈએ. આપના વિષયોનું મને કંઈ ખામ રાત છે એવો દાવો પણ હું કરી શકું એમ નથી. અને વળી એ વિષયો પરસ્પરે મારે ને કંઈ કહેવાનું છે તે સંજોગને વચ ચઢને મારે એ પ્રસંગોમાં વહેલી નાખતું પડતા અર્થ મેં પ્રવેશન શુદ્ધ શુદ્ધવાની કિંવા વખતે કહ્યું હતું અને અર્થ આજે કહીશ, એ પણ મારી મુશ્કેલી છે પણ એ વિષયોનું ઉચ્ચ પ્રતિનું મહત્ત્વ હું પૂરી રીતે સ્વીકારું છું અને બીજી રીતે જોતાં, આ દેરે આ સ્થળે મળેલી શુભરાતી -

have read of the break-up of 'Our Society on the Stamp-land' as described by Bret Harte Well, it is not that misdeeds of sandstone are likely to dissipate the literary conferences of Gujarat but there is a very real danger and especially here in India—to all societies with a special object in view that, if they spread their nets too wide, or admit to their debates subjects not within the four corners of their programme they may find that the innovators grow in strength until they oust the society from the sphere of usefulness aimed at by its parents. I do not think I need indicate more precisely here the special dangers confronting this conference, since they are present to the minds of all of you and have indeed been foreshadowed to the committee in some of the contributions scrutinized. But what I want to suggest to you, the conference of this year, is that, assembled as you are in the midst of the ancient aristocracy of India, an aristocracy which, however, has shown, in a very marked degree its capacity to adapt itself to modern conditions, and which extends to this conference its hospitality and patronage, you have a unique opportunity for marking out your lines of advance for the future in a spirit truly consonant with your avowed aims. Literature and historical research—these were the objects to pursue which you were founded. Do not permit yourselves to be diverted from the wide field of usefulness which the objects open out for you.

I have already had the pleasure of declaring open the Exhibition which is attached to this conference and of viewing the, in some cases, priceless exhibits. These alone, accumulated through the exertions of the Committee appointed by the Sahitya Parishad would justify the latter's existence, and I need not say more about them. I notice from the information which has been supplied to me that a very wise ruling was passed at, I think, the second meeting of the conference namely that no speeches should be made in connection with the papers read but that the discussions should be by reasoned papers prepared carefully beforehand. That I think, though there may be exceptional occasions requiring a departure from it, was an essential and wise procedure to establish. I notice too that there has been a progressive advance certainly in the number of papers submitted to you and, I gather also in their quality, and I hope that it will be duly recorded after this session that the third conference attained to an even higher level than the second.

In welcoming you here at the capital of the province of Kathiawar, I want to ask the conference whether they could kindly arrange to accept the foundation of a bronze medal or something of that kind to mark excellence in some class on each periodical meeting of the Sahitya Parishad. I have ascertained that several European officers of the Agency, and others, also, would gladly assist me in such a foundation, and I shall be glad,

સર્વ નિબંધો એક પેટાકમિટિ તપાસશે. આપની કમિટિનું આ ડગલું ધણું ઉદાપણ-બરેલું હતું. પણ કેટલેક સ્થળેથી આ ડગલાં વિશે વાંધો ઉઠાવવામાં આવેલો છે એ ભેદને મારે કહેવું જોઈએ કે આપની પરિપક્વતા જેવાં દરેક મંડળને માટે આવી પદ્ધતિ આવશ્યક તરીકે સ્વીકારાયેલી છે અને તે એક તદ્દન સાધારણ નિયમ તરીકે સર્વત્ર પ્રમાણ છે; બલકે કોઇ કોઇ સંજોગોમાં એનો અભાવ વિધાતક થઇ પડે એટલું બહુ એનું મહત્ત્વ છે. “અવર સોસાયટિ ઓન ધિ સ્ટેનિસ્લેઅસ” કેમ બાંગી તેનું વર્ણન એટ હુર્ટની નવલકથામાં આપમાંના કેટલાકના વાંચવામાં આવ્યું હતું. શુભરાતની સાહિત્ય પરિપક્વતા અધિવેશનોમાં અડદિયા પત્રચરોથી ભંગાણ પડે એ તો બેશક સંભવિત જ નથી. પણ અમુક ઉદ્દેશવાળી દરેક સંસ્થાને માથે—અને ખાસ કરીને હિંદમાં—એક મોટા ભાગ એ રહે છે, કે જો તેઓ વત્તા ને વત્તા વિસ્તારમાં પ્રવૃત્તિ કરવા જાય અને પોતાના ઉદ્દેશોની ચતુઃસીમા બહારના વિષયોને પણ પોતાના અધિવેશનોમાં સમાસ આપતી જાય, તો નવી નવી પ્રવૃત્તિમાં સંસ્થાને મોકાવનારાઓનું બલ વધી એવો પણ વખત આવે કે ઉપયોગિતાના જે પ્રદેશને માટે સંસ્થાની મૂલ રચના હતી, તે પ્રદેશ તો એક કોરેજ રહી જાય. આ પરિપક્વતા કેવા પ્રકારનાં જોખમોમાંથી જાણવી લેવાની છે તેનું કંઇ વધારે વર્ણન કરવાની જરૂર નેતો નથી, કેમ કે એ જોખમો આપ સર્વના ધ્યાનમાં જ છે, અને વળી પેટા કમિટિએ નિબંધો તપાસી જોયા તેમાંના કોઇ કોઇમાં એ જોખમોની કમિટિને ઝાંખી પણ થઇ ચુકેલી છે. પણ હું એક સૂચના કરવા માગું છું, અને તે એ છે કે આ વખતે જ્યારે કાઠિયાવાડ જેવા પ્રાચીન રાજ્યપુત્રો અને અમીરી કુટુંબોના પ્રાંતમાં આપનું અધિવેશન થાય છે, અને રાજરજવાડાઓએ જ્યારે વર્તમાન સમયની પ્રગતિને અનુકૂલ થવાની પોતાની શક્તિ બહુ અચ્છી રીતે દેખાડી આપેલી છે, તેમ આપની સંસ્થાને પોતાની મેઘાનગિર અને પોતાના આશ્રયનો લાભ આપ્યો છે, ત્યારે આપ જોશે કે આ એક એવો અનન્ય સંજોગ આપને પ્રાપ્ત થયો છે, કે તેનો લાભ લઇને આપના જે ઉદ્દેશો પ્રકટ કરવામાં આવેલા છે તે ઉદ્દેશોને અનુરૂપ આપની ભાવિ પ્રવૃત્તિની રેખાઓ આપે સ્પષ્ટતાથી નક્કી કરી લેવી જોઈએ. સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક શોધજોગ—પરિપક્વતા સ્થાપના આ, એના પોષણને માટે હતી. આ બે વિષયોનું બનેલું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિશાળ તેમ ઉપયોગી છે, તે બાબતે પડતું રહી જાય, અને કોઇ ખામી જ ક્ષેત્રમાં આપ પ્રવર્તો એવો પ્રસંગ બનવા દેશે નહીં.

આ પરિપક્વતા અંગે કરવામાં આવેલાં પ્રદર્શનને ‘પ્રુલ્ક’ મુકવાની આનંદદાયક ક્રિયા હું કરી ચુકેલો છું અને એમાંની વસ્તુઓના અવલોકનનો આનંદ પણ મને મળેલો છે. એ વસ્તુઓમાંની કેટલીક તો અગ્રૂપ છે. અને પ્રદર્શન કમિટિના પ્રયાસથી આ જે સંગ્રહ થઇ ચુકેલો છે તેજ પરિપક્વતા આ અધિવેશનની સફલતા સિદ્ધ કરવાને માટે પુરતો છે. મને આપવામાં આવેલા વૃત્તાંતમાં એક વાત એ પણ હતી કે પરિપક્વતા (હું ધારું છું કે) ખીમ્મ અધિવેશનમાં એનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે નિબંધો ઉપર ચર્ચાના બાષણોની રીત રાખવી નહીં, જે કંઇ ચર્ચા પરિપક્વ આગળ લાવવાની હોય તે આગમચથી અને પૂરી સંભાળથી લખી કહાડવામાં આવેલાં નિબંધોના રૂપમાં જ સ્વીકારવી. આ નિર્ણય બહુ ઉદાપણ બરેલો હતો. આનું ધોરણ એક ધોરણ તરીકે

સાહિત્ય પરિષદને રાજકોટ અને કાઠિયાવાડની સર્વ વર્ગની પ્રજા જે આવકાર આપવા ઇચ્છે છે તે તેમના વતી મારી દાગ આપવામાં કંઈક બાંધિત્ય પણ છે, અને આપની કમિટિએ મને એ આનંદ આપવાની આ તક આપી છે તેથી મને ખરેખર આનંદ થાય છે

આપ જાણો છો કે આજે અહીં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન શરૂ થયેલું છે. આ પહેલાં જે અધિવેશનો અમલદાર અને મુખ્ય અગ્રેષ્ઠ છે તેમના પિતા મરદાગના કેળવણી ખાતાના એક નિષ્ણાત અમલદાર હતા. હું આજથી બાનીય વર્ષ ઉપર હિંદમાં પ્રથમ આવ્યો ત્યારે એ માનનીય અમલદાર—વ મલીપતગમ—ની ઓળખાણ કરવાનો લાભ મને મળ્યો હતો અને આ પગિપ્તની હીલચાલ બતાવી આપે છે કે મિ. રમણભાઈ એમના પિતાના લાયક અનુયાયી છે. મિ. રમણભાઈએ અમલદારની પ્રથમ પરિષદનો આરંભ કરતા કરેલા બાંધણી પરિષદને પોતે જે પ્રકારની ચોજાણ હતી તે પ્રમાણેની તેના હેતુ અને પ્રદેશની મલાઈ બાધી અને એજોએ તે પ્રસંગે જે રજાઓ છાંટી તેની અદર પરિષદનો આજ મુધીનો કાર્યક્રમ મલાઈ ગયેલો છે. એ ખરું છે કે પરિષદનો આધાર આજ મુધી તે તેના આદ્ય પ્રવર્તન અને કેટલાક ઉત્સાહી મિત્રો (સેવકો) ઉપર ગયેલો છે, એ સરથાના આલુ ટકાવની પાણી ખાતરીના સાધન હજી મુધી ચોજાણ થકાયા નથી પણ હું જાણીને ખુશી થયો છું કે આ અધિવેશન દરમિયાન પરિષદને વધારે ટકાઉ અને પામ પાયાનું રૂપ આપવાનો વિચાર થવાનો છે, તેમ કાપદા ધડનારાઓની ભાષામાં બોલીએ તો “હેતુઓ અને ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા” સાથે અને બધારણ કહી શકાય એવું પણ કંઈક ધડનારો ધરાશે છે. આલુ પગલું ડહાપદ બરેલું છે એમાં કંઈ શક નથી વર્ષે વર્ષે અવિચારીઓની નીમણૂક, એક કેન્દ્રસ્થ કાર્યાલય, અને સરથાના હેતુઓ અને ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા, એ મારું આ પ્રકારની હીલચાલને હીલચાલની બનાવવાને માટે અગત્યના છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તેનું ઇતિહાસથી હું જો કે અજાન છું તેપણ આજે તો જાણું છું કે માત્ર ક્ષણિકન કરતા કંઈ પણ વિશેષ ઉપયોગની “કાંઈ પણ” ઇમારતને માટે કેટલુંક પાકુ અણત આવશ્યક છે.

અને થોડાક મતાદના સમયે મહું ને અવિદિત તો નહીં ગયો? આપની કમિટિ એ કૃપા કરીને પરિષદના આજ મુધીના ઇતિહાસનો મારે મારે તૈયાર કરેલો હુકો અહેવાલ વાચવાનો લાભ મને મળેલો છે, અને તેથી મારા જણવામાં આવ્યું છે કે પરિષદને મોકલવામાં આવતા નિર્દેશોમાંના કંઈ પણ નિર્દેશથી પરિષદના હેતુઓની મર્યાદાને ધક્કો ન વાગે એ મલાવવાના ઇરાદાથી આપની કમિટિએ જાહેર કર્યું હતું કે

* કેન્દ્ર=મધ્યમિદુ, centre, કેન્દ્ર=central, બાધી બધું નીચરે અને જેમાં બધું આવે તે ‘મધ્ય’ અને ‘મધ્યમ્ય’ સમયે (૧) શ્રમિભાગ ત્રણેક અને (૨) અપક્ષતા વાયક યજ્ઞ સુદે તો એટલે એ મિલાવના આ અગત્યના અથને માટે આ નવી ચોજના કરવી પડે છે

સાહિત્ય પરિપક્વતા સહ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું કામ સ્વાગત મંડળે મને સોંપ્યું છે. આ કામને માટે મારી યોગ્યતા ને શક્તિની ખરી કસોટી એ મંડળે કરી હોત તો બેશક કોષ્ટ બીજા કુશળ ને વિદ્વાનને એ માનવંતા કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રસદાર, સંગીન ને પુષ્ટિકર બોરાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી ભ્રાંતિને વશ થવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે શક્તિ જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ ભ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારે થશે એમ માફ તો ચોક્કસ માનવું છે, તોપણ મારે ખાત્રીપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે આપને સન્માન આપવામાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. કેમકે આપ સહુ સાક્ષર છે. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લઈનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ ભિંમગથી આવાહન કરું છું એમ માનું છું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, સ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, એડન, ઈંગ્લાંડ, ફ્રાંસ આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિશસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં ધંધા રાજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઈને વસતા ગુજરાતી ભાષાઓના કંટલાક તરફથી આજના સમારંભ માટે સહાનુભૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશોના નિવાસી બંધુઓ પોતાના સ્થૂળ શરીરમાં અહીં આવી શક્યા નથી, તોપણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં રામાયણ વંચાય છે ત્યાં હનુમાનજી અદૃશ્યરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં ભારતનું ગ્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા અશ્વત્થામા સૂક્ષ્મરૂપે હાજર હોય છે તેમ તાર મૂકનારા બંધુઓના સત્રાતમાં અહીં વિદ્યમાન છે એમ માની તેમને પણ મારી તરફનું સ્વાગત અંગીકૃત હો એમ ધન્યું છું.

સમારંભો અને સદ્ગૃહસ્થો, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદ્યોગ ને કાશીસ કરતા જથ્થાપણે. તેમાં સદ્ગૃહ વખાણવા જેમ ને જરૂરના ઉદ્યોગમાંનો એક સ્વભાષા ખીલવાનો ને તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને તથ્થ પ્રકારની છે. એક તો જોણે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી ભક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે દાવાદાર છે. એ વાતને નાનાં મોટાં સહુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના શીલપણાની હિમાલય એજ છે. ને એજ આપણા આ લોક પરલોકના ગુણનું બીજ છે. ખીજા માતા જે ભૂમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પક્ષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, રચિત કરે છે, તે કાપ પામે છે તે, માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણાં પ્રેમ ને શક્તિ ઉપર પૂરો

આવશ્યક અને હઠાપણ બરેલું છે. એકે એના અપવાદરૂપ સંજોગો પણ મંબવે છે કે જ્યારે એને પડતું મુકતું પડે. (નને આપવામાં આવેલા વૃત્તાત ઉપરથી) મારા જ્ઞેવામાં એ પણ આવ્યું છે કે બીજી પરિપક્વને વખતે પહેલીના કરતા નિબધોની બાબતમાં પ્રગતિ મહિમ પ્રેરેલી છે, નિબધોની સંખ્યામાં તો યોગ્ય, અને, હું ધારું છું કે, નિબધોની સરસાઈમાં પણ. અને હું આશા રાખું છું કે આ ત્રીજી અધિવેશનમાં (નિબધોની સંખ્યા તેમ જ સરસાઈની) પ્રગતિનું પ્રમાણ એ કરતા પણ વિશેષ હવે એમ નોંધી શકાશે.

કાલિયાવાડ પ્રાંતની ગજધાનિ રાજકોટ ખાતે આપને આનંદ આપતાં મારા તરફથી આપને એક વિનંતિ છે. પરિપક્વના દરેક અધિવેશન વખતે કાંઈ વિષય ઉપરના નિબધને તેની ઉત્તમતાની છાપ તરીકે આપવાના એક કામાના (brocade) ચંદ્રની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તે આપ સ્વીકારશો આ એજન્સીના અંગ્રેજ અમલદારો અને બીજા મળીને કેટલાક આવી કંઈ યોજનામાં અને આનંદથી મદદ કરવાને તત્પર છે. અને તેટલા માટે આ યુગ્મિયદ આ બાબતનો વિચાર કરને એવી આશા રાખું છું આમ ચંદ્રને માટે નિબધના વિષયો કયા ગમવા તે વિષે હજી હું યોગ્ય સૂચના કરવાની સ્થિતિમાં નથી. પણ જો આપ આ વિનંતિ સ્વીકારશો, તો કદાચ એ બાબતને લગતી આપની દગખાતો ગને અને આવી સ્થાપનામાં મારી સાથે મામેલ થનારાઓને જણાવવાની કૃપા કરશો. આ વિષે અત્યા રે મને જે વિચાર સ્ફુરે છે તે પ્રમાણે તો “શાળાઓમાં નૈનિક કેળવણી” જેવા વિષય-પરિપક્વના હેતુઓની મર્યાદામાં આવી શકતા હોય તો આવા ચંદ્રની દરીયાઈને માટે યોગ્ય જણાય છે.

આપને આપના કાર્યક્રમમાં વધારે મોહ કરવા, તેમ સત્કાર મળતું પ્રમુખપદ કૃપાવંત યદને જેમણે સ્વીકાર્યું છે તે મોટી પદવીના બાનુત્ત આપણું માંબગવામાં આપને વધારે વિશ્વજ્ઞ કાવરા ઇચ્છતો નથી હિંદને બીજે એક ભાગ એવો નથી કે જ્યાં આપની પત્નિ અર્દાના કરતા વધારે સાહિત્યમય રીતે (more gracefully) આવકાર પામે, કેમકે અર્દા આ પ્રાંતમાં આપનું મ્વારત કરવાની સૌ કોઈની જે ઇચ્છા છે તે કમિટિના વતી પ્રખટ કરવાને અમાગ એક મોટા રાજ્યના રાણી સાહેબ જાતે જ તત્પર છે. આપને વિદિત છે કે જોડવાના ને. ના રાણી સાહેબ અને કાંટો સાહેબે પોતાને માઠી મળ્યાની પચીસમી માવમરેહને મહોત્સવ આજથી એક બે દિવસ ઉપર જ ઉજવેલા છે, અને રાણી સાહેબની અર્દાની હાજરીની મોજા અને ઉત્સાહનામાં ક્યાંથી ચે વૃદ્ધિ થઈ શકતી હોય તો તે આ સંજોગ એમના મહોત્સવ જેના આખા પ્રાંત તરફથી ખરે ખરી અને ઉમંગથી જાતી સુબાગનાદીના શુભ પ્રમને આવેડે એ બીના છે આ અધિવેશનના પ્રમુખ પણ એના તો નામાઝિત પુરૂ છે કે તેઓની આપને જોગણ આપવા જતા હું જ દીકા પાત્ર બનું આપ ઝાને એઓ પોતાની કીર્તિથી જાણીતા છે, એટલે છેવટમાં હું આપને જરીથી આનંદ દઈ છું—કાલિયાવાડના જે નવં અને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવા રાજ હોય તે મર્યાદા તરફથી પત્નિને આ રાજકોટ મુકામે આવકાર આપુ છું, અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના આ વર્ગના કામકાજની, તેમ પરિપક્વની બરિખ મંજીર્દીની દગ એક જોડ દઈ છું.

૫ મારકાર કમિટિના પ્રમુખનું સાપણ એમની આજાથી રા કાંટો વાચ્યું.

સા'

૩૧. હિંદુ પંચાંગના સભ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું કામ સ્વાગત મંડળે મને સોંપ્યું છે. એટલી કામને માટે મારી યોગ્યતા ને શક્તિની ખરી કમોટી એ મંડળે કરી દેતા તો બેશક કોઈ બીજા કુશળ ને વિદ્વાનને એ માનવના કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રસદાર, સંગીત ને પુષ્ટિકર બોલાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી બ્રાંતિને નશ થવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે શક્તિ જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ બ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારૂં થશે એમ માઈ તો યોક્ષ માનવું છે, તોપણ મારે ખાત્રીપૂર્વક જણાવવું જોઈએ કે આપને સન્માન આપવામાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે. કેમકે આપ સહુ સાક્ષર છો. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લક્ષનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ ઉત્તમથી આવાહન કરું છું એમ માનું છું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, સ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, એડન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિશસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં બંધા રાજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઈને વસતા ગુજરાતી બાઈઓમાંના કેટલાક તરફથી આજના સમારંભ માટે સહાનુભૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશાંતર નિવાસી બંધુઓ પોતાના સ્થૂળ શરીરમાં અહીં આવી શક્યા નથી, તોપણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં રામાયણ વંચાય છે ત્યાં હનુમાનજી અદૃશ્વરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં ભારતનું ગ્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા. અત્યંતમાં સૂક્ષ્મરૂપે દાગર હોય છે તેમ તાર મૂકનારા બંધુઓના સત્તામાં અહીં વિષમાન છે એમ માની તેમને પણ મારી તરફનું સ્વાગત અંગીકૃત હો એમ ધન્યું છું.

સત્કારીઓ અને સદગૃહસ્થો, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદ્યોગ ને કાશીસ કરતા જણાય છે. તેમાં સદુથી વખાણવા જોગ ને જરૂરના ઉદ્યોગમિતો એક સ્વભાવ પીઠવવાનો ને તેના સપ્તરિચમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને વજ્ર પ્રકારની છે. એક તો જણે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી બક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે દાવાદાર છે. એ વાતને નાનાં મોટાં સહુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના શીલપણની ઉત્પાદક એજ છે. ને એજ આપણા આ લોક પરભોક્તા સુખનું બીજ છે. ખીજા માતા જે જમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, રિચતિ કરે છે, તે જાપ પામે છે તે, માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણાં પ્રેમ ને બક્તિ ઉપર પૂરા

સારી રીવાજ તથા પરંપરાને માફક આવે એવી કેળવણીની આપણે જરૂર છે. કારે આપણું આર્યત્વ સચવાય ને તેને કોઈ રીતનો વિકાર ન આવે એવાં રૂપ સાહિત્યની ખોટ પૂરવામાં સાક્ષરોએ ઉદ્યમ કરવો ઘટે છે. એ પૂરવામાં અક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દુનિયામાં જોવા જણવાની વસ્તુ ખેટલી છે કે કોટી જન્મ તેનો અભ્યાસ કરતાં રહીએ તોપણ તેનો ખાર આવે એમ નથી. તેથી જે કેળવણીથી આપણી ખાસ ગરજ સરે તેટલીજ સારી રીતે આપણાની વ્યવસ્થા આવકારદાયી છે જેમાં વખત ને મહેનતનો વ્યય ધણો ને ફળ યોડું તે જાતના શિક્ષણને બદલે જેમાં થોડા શ્રમથી ને થોડા વખતમાં ફળ વધારે થાય એ ઉદ્દેશથી શિક્ષણનું સાહિત્ય યોગ્ય તોજ સુખપ્રદ નિવડે એમ માફ માનવું છે.

બાપા દેવીના દેવાના હારને રથાને કામરૂપ પુરુષાર્થનું સાહિત્ય શોભતું જોઈએ. હૃદય એ વાસનાનુ નિવાસસ્થાન છે. હરેકના હૃદયમાં એવી કામના રહે છે કે મારો સંસાર સુખરૂપ નીવડે; હું યશસ્વી થાઉં; સંભાવિત લોકની પ્રતિષ્ઠાને પામ ગણાઉં; ગરીબ લોકની દુવા મેળવું; પુત્ર પરિવારનો લ્હાવો લઉં; સદ્ગુણથી-શોભું; જાહેર કામમાં ભાગ લઈ લોક કલ્યાણને અર્થે પ્રયત્ન કરું. આ સઘળી સંસાર વ્યવહારને લગતી બાબતો છે. માટે લોકોનો વ્યવહાર ક્ષેત્રર કેમ થાય; માણસનો પોતાની જાત તરફ, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર તરફ, બાઈ ભાંડુ, સગા સંબંધી તથા માતિ બંધુ તરફ, તેમજ સ્વદેશી તરફ, વિદેશી તરફ, રાજ તરફ, રંક તરફ, શેઠ તરફ, આકર તરફ, મિત્ર તથા શત્રુ તરફ, શો ધર્મ છે, -પ્રાણિમાત્ર તરફ પોતાની રીત ફરજ છે, એ સઘળી બાબતનાં સાહિત્યો પ્રાચીન અર્વાચીન દષ્ટાંતો સહિત જન મંડળના કલ્યાણને ઉદ્દેશ રાખીને લખાવવાં જોઈએ. આપણા સંસારી રીત રીવાજો જે હાનિકારક માલમ પડે તેમાં ઘટતા સુધારા કરવાનો વિષય પણ આ પેટા ભાગમાં આવે છે તેજ પ્રમાણે આપણી રાષ્ટ્રીય સભાઓ, સામાજિક મંડળો, નીતિ-શાસ્ત્ર અને રાજ્ય પ્રકરણ એ તમામનો એમાંજ સમાસ થાય છે. માટે એ વિષયો નિપુણ ને જ્ઞાનવૃદ્ધ વિદ્વાનોને હાથે લખાય તો બાપાની સારી સેવા થઈ કહેવાય.

બાપાના નાકનું આશ્રૂપણ મુક્તિ છે. મુક્તિ એટલે સંસાર બંધનથી છૂટી અગ્રેય દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ એક દશા છે. એ સ્થિતિનો અનુભવ એજ મનુષ્ય માનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. સઘળા પુરુષાર્થનું એ નાક છે માણસ આકાશ પાતાળના બેદોની માહેતગારી મેળવે, મહાસાગરની ઉંડાઈ માપે, તરેહ તરેહની શોધ જોળ કરે, પુસ્તકશાળાના અનેક ગ્રંથોના અભિપ્રાયથી મગજને ઠસાઠસ ભરે, પરંતુ જ્યાં સુધી પોતે કોણ છે તે જાણતો નથી તો તેણે શું જાણ્યું? તમામ ઉપત્ર થતી વસ્તુ અસ્થિર છે, કાળાધીન છે, તો જિયર ને કાળાતીત વસ્તુ કંઈ છે તેની શોધ કરવી ધણી જરૂરની છે. પ્રાણી માત્ર સુખની ધૃષ્ટા રાખે છે. વિષયન ભોગથી સુખ મળતું લાગે છે. પણ પરિણામે તે દુઃખનો હેતુજ સમજ્યામાં આવે

સેવા થઇ કહેવાય, તથા તેથી જોડણી સંબંધી કચ્છાટ ભરેલા 'સવાલનો પંજુ ધણે અંશે નિકાલ થઇ શકે. એવા સંગ્રહમાં કાઢિયાવાદ પણ શબ્દનો ખોટો હિસ્સો આપી શકશે એમ માફ ધારવું છે. આજકાલ આપણે જોઇએ છીએ 'કે ચાર ગુજરાતીઓ કોઇ વિષય ઉપર વાત કરતા હોય તો દરેક ત્રીજો શબ્દ ઇંગ્રેજીનો સાંભળવામાં આવે છે! કદાચ બોલનારને યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દો નહીં જડવાથી આવી, સંકરતા કરવી પડતી હોય, તો સારો કોય થવાથી આ ખામી દૂર થવાનો સંભવ છે. જાહેરવક્તાઓ અને ઉંચા દરજ્જાનાં વર્તમાનપત્રોના નેતાઓના શ્રમથી પણ આ ખામી ટળી શકે.

આપડી ગુજરાતીની આવી રીયતિ છે હિંદી, મરાઠી, બંગાળી એવી ખીજ પ્રાકૃત ભાષા કરતા આપણું ભાષા-સાહિત્ય ઉતરતું છે માટે આપણી ગુજરાતીને ઉત્કર્ષ કરવાને દરેક સાક્ષરે ઉમંગથી તૈયાર થવું જોઇએ, અને જેનાથી જોડાઈ અને તે કરી તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવો જોઇએ. શશિમ હિંદુસ્તાનના લોક ઉપર 'પ્રારભચરા'નો અપવાદ મુકતો આવ્યો છે, તેને ખોટો ઠરાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યારે થવાનું હશે ત્યારે થશે એમ કાળ ઉપર આધાર રાખી સ્વભાષા તરફ બેદરકાર રહેવાથી આપણે ધણા પાછળ પડી ગયા છીએ કાળ ફક્ત પોતાના ઉત્સાહની રીયતિ છે. સાક્ષર લોક આજસમાં ઉધે એ કલિયુગ છે, ઉધમાંથી જાગે એ દ્વાપર છે; જાગીને ઉભા થાય એ ત્રેતા છે; ને હડીને પોતાના કર્તવ્યમાં ચાલતા થાય એ સતયુગ છે. આપ સહુ ઉલટથી માત્ર ભાષાના સાહિત્યને પોષવાના ઉદ્દેશથી અહીં દર દરથી આવી એકઠા થયા છો તેથી હું એમ સમજું છું કે આ વેળા સતયુગજ પ્રવર્તે છે. આપ સહુને હું અતઃકરણ પૂર્વક આપકાર હઉં છું અને ખાતરી કરવા માગું છું કે એ આવકાર કેવળ મારી જાત તરફથી જ નથી, પરંતુ જે દેશને ગીતાના વક્તા યાનમૌલી યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું નિવાસ સ્થાન પસંદ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરી છે, જ્યાં ગૌતમ, મ્લેચનાદિ મહર્ષિઓનાં તપોશ્રુમિનાં સ્થળો છે; જ્યાં આદિ જગદગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યે સારદા એટલે વિદ્યાદેવીની પીઠ રચાવી છે; જેની શુદ્ધ કદરોએ ગોરક્ષાદિ સિદ્ધ યાનિઓને એકાંત વાસ પૂરા પાડ્યા છે; જ્યાં દાનશર બળીરાજએ પોતાના દેહ સહિત સર્વસ્વ ધન્યાર્પણ કરી છે; જેના વિશાળ વનને ભારત પ્રસિદ્ધ અદ્ભુત વીર ધટોત્કચે પોતાનું કીડા સ્થાન કીધેલું છે, જ્યાંનાં ભીમક રાજાની કન્યા અહાવિંદ્યાર્ષ રક્ષિતણીએ પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણની પટ્ટાણીનું માન મેળવ્યું છે, જેના અસખ્ય રાજાઓનાં મહાન પરાક્રમે ભાટ ચારણોના કવનમાં અને રાસકથાઓમાં અમર રહ્યા છે, જ્યાંના ગુજરાતી આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ પોતાના પદોથી લોકને બક્ષિત રસમાં ભીંગવી નાખ્યા છે; જ્યાં જોએ ભગત કમ્પકાળ વસીતે પોતાના આજ્ઞાથી લોકને ચેતવી રહ્યા છે, તેમજ મનહર સ્વામિ, કાળીદાસ, શીડો, કલ્યાણ, તુળસીદાસ, જ્ઞાનંદ, નિમ્બજીનંદ આદિ કવિઓ અને અનંત બક્ષતરાજે પોતાનાં કાવ્ય અને

બળનોથી લોકને સ્વરૂપમાં જાગૃત કરે છે; જ્યાંના કેટલાક રાજકર્તાઓએ પણ પદ્મતરમાં રહી સાદિસને શ્રેષ્ઠ છે; જે જૂઠિમાં મેવાડના રજપુતાણી મીરાંબાઈએ પોતાની છંદગીનો છેલ્લો ભાગ પોતાના ઇષ્ટ 'પ્રભુ ગિરધર નાગર'નાં રસ બધાં પદ ગરબી રચી પોતે તેમાં લીન થઈ ખીજને લીન કીધાં છે; જ્યાં જન્મીને તાજેતરમાં પ્રણયકુ ગદુલાલાએ પંડિત કવિ તરીકે પોતાની ખ્યાતિનાં કિરણો માર્તંડની પેઠેમ ભારતમાં ફેલાવ્યાં છે, અને તેવીજ રીતે નાના મોટા સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા કવિ દલપતરામે પોતાની પ્રાસાદિક કવિતાથી જનમંડળના ચિત્તમાં બુદ્ધિપ્રકાશ વિસ્તારવાનો શુભ પ્રયાસ કીધો છે; જેના દયાનંદ સ્વામિ સરખા એક પુત્રના છટાદાર ભાવણો ને અસરકારક બોધે લગભગ આખા પંજાબને સામાજિક તંત્રથી વશ કીધો છે અને જે મુલકની રસિક સોરઠે રાગણી રાગરંગના રસિકને આનંદ થી રંગે છે એવા ઐતિહાસિક આખા સૌરાષ્ટ્ર તરફથી હું આપ સહુને આવકાર આપું છું; અને હવે હું કે આપના શુભ કામમાં આપ વશ મેળવો, આપનો પરિશ્રમ સફળ થાઓ, અને આપનાથી શુભરાતી આપાનું જોરવ ગાજતું રહે.

૬. પ્રમુખ વિધેની દરખાસ્ત તા ગ કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીએ રજુ કરી, મિ ગુલામ મદમદ મુન્તવીએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને સમુચ્ચ ઉલમા જીવજીત જમશેદજી મોદી તથા મિ. એચ ડી. મેન્ડોએ ટેકા આપ્યો.

૧ તા કૃષ્ણલાલજી બાપજી—

બાલુઓ અને મદગુહસ્થો,

મારે ભાગ જે દરખાસ્ત આપની સમક્ષ રજુ કરનારી આવી છે તે એ છે કે આપણી ત્રીજી માહિત્ય પરિપદનું પ્રમુખપદ દિ. બ અબાનાય માકગ્લાય ગ્રીકારે

દિ. બ તી એનખાણુ આપને સ્થાને આપનારી જરૂર નથી અને તેથી મારે સુભાગ્યે મારે લાલુ બાપજી કરનારી આનસ્યના નથી, કારણુ ગુજરાત કે કાઠિયાવાડમા હાન એવું કોણુ હશે કે જે દિવાન બહાદુરના નામથી અનુવચ્ચ હશે ?

મહૂમ મિ જરૂરીસ રાનાડે આપણા ધલાકામા prince of graduates કહેવાતા દિવાન બહાદુરને તેજ માફક આપણે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના prince of graduates નામ આપીએ તો કંઈ વાધો નથી મહૂમ મિ ગનાડે અર્થશાસ્ત્રના ત્રિપદમાં એકા હતા દિવાન બહાદુર પણ તેવી જ રીતે એ શાસ્ત્રના મોટા અભ્યાસી છે. કલકત્તામા પ્રસિદ્ધ થતા મામિક એપાનીઆ the Modern Revolutionમા વારંવાર એ ત્રિપદપર આનતા એમના આર્ગકેતો જેમણે વાચ્યા હશે તેમને માગ કહેરાવું ખરાપણુ તગત જણાઈ આવશે અબાનાલભાઈની કાન્કીઈ પહેલ વટેવી કેળવણી ખાતામાથી શરૂ થઈ, અને ત્યા તેમણે પોતાના શિષ્યોના મનપગ કેની ઉમદા છાપ બેમાડી છે, તેવું એક જ ઉદાહરણુ બસ છે ગ ગ નગસિદ્ધગર દીવટિયા જે ॥ ઉત્તમ સાહિત્યપ્રેમી જન એમના શિષ્ય છે ગુજરાતી સાહિત્ય મળધે એમની સેવામા ખાસ એક જ વર્ણુવવી બસ છે અબાલાલની હીક્ષનેરી એ આજે એક ધગમથુ શબ્દ થઈ પડ્યો છે વડોદરાની શિક્ષકસમાજ સમક્ષતુ એમનું બાપજી તેમની સરવ, સાદી અને હસારતી ભાષા વાચીને કોણુ કહેશે કે એઓ પોને એક સાહિત્યપ્રેમી જન નથી ? ધિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાપરિના મહોત્સવ વખતે એમણે કરેલું વિચારપૂર્ણુ બાપજી શું જતાવે છે ? ઉમરે, શિક્ષણમા, અનુભવમા દરેક રીતે એઓ સાહેન આપણા પ્રમુખ ધવા લાયક છે બાકી તો અંગ્રેજમા કહેવત છે કે the taste of the pudding lies in the eating. માવ વેચનાર કહેશે કે માન વાપરી તેવું મૂલ નમે કાગ્જે તે માફક મારી પણ એ જ વિનતિ છે કે એઓનો પ્રમુખ તરીકે અનુભવ લઈને પગી આપ કહેને કે એમને પ્રમુખ નીમવામા આપણે જૂન કરી છે કે ખાટગા છીએ મારી તો ખાત્રી છે કે આપ સૌ એમ જ દરેકો આપણે ખાટગા છીએ

મિ. ગુલામ મદમ્મદ મુનશીનું ભાષણ.

બાનુઓ અને સહૃદયો,

દિવાન બહાદુર અંબાલાલને પ્રમુખસ્થાને બીરાજવાની દરખાસ્ત જે મિ. ઝવેરીએ કરી છે તેને ટેકો આપવાનું કામ મને સોંપવામાં આવેલ છે. આ કામ માટે આ સભામાં મારા કરતાં વધારે લાયક શ્રદ્ધસ્થો છે છતાં તે કામ મને સોંપ્યું તે કાંઈ કારણસર હોતું જોઈએ. મને લાગે છે કે હું મુસલમાન છું નેથી મુસલમાન તરીકે ને કામ માટે મને પસંદ કરવામાં આવેલ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથે મુસલમાનને નિકટ સંબંધ છે. જે કે અમે અમારા ધરોમાં ઉર્દુ ભાષામાં વાતચિત કરીએ છીએ તેપણુ દુનિયાના બીજા વહેવારોમાં અમને ગુજરાતીની જરૂર પડે છે અને નેથી અમે ગુજરાતી શીખીએ છીએ. હિંદુસ્તાન તથા પંજાબમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ઉર્દુ તથા હિંદી અને ઉર્દુ તથા પંજાબી ભાષાઓના સંબંધમાં મનભેદ છે. પણ મારા ધારવા તથા માનવા મુજબ તેવો મનભેદ ગુજરાત તથા કાશિયાવાડના હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે નથી. જેથી મુસલમાન તરીકે આ પરિષદમાં મેં ખુશીથી ભાગ લીધો છે. દિવાન બહાદુર અંબાલાલની પ્રમુખ તરીકેની ચોખ્ખાના સંબંધમાં આજે અહીંયાં વધારે કહેવાની કંઈ જ જરૂર જોતો નથી જેથી હું તે દરખાસ્તને ખુશીથી ટેકો આપું છું. અને આશા રાખું છું કે આપ સાહેબો તે દરખાસ્તને મંજૂર કરશો.

મિ. શ્રવણજી જી. મોદીએ પારમી કોમ તરફથી દરખાસ્તને ટેકો આપનાં જણાવ્યું કે પરિષદના આવા જાહેર મેજાવડામાં હિંદુઓ અને પારસીઓ બાદઅરાથી વર્તવાં લાગ્યા છે એ ધક્કા ખુશીની વાત છે. અને બાપાને લગતી બોલવા લખવાની તમામ ક્રિયાઓમાં એ બાદઅરા વધે—પારસીઓ ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિને માટે કાળજી રાખે અને હિંદુઓ પારસીઓની બાદકે અરબી, ફારસી અને ઉર્દુમાંથી ઉપયોગી તત્વોને આવકાર દેતા યાચ તે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય અને હિંદુ પારમી બાદઅરાનું ભવિષ્ય કેવું સોનેરી બને ?

મિ. રેન્ડોલ્ફે કાશિયાવાડના અંગ્રેજ અમલદારો તરફથી અને આખી અંગ્રેજ કોમ તરફથી દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો.

૭. પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.—આટલા કાર્યક્રમ પછી દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ પ્રમુખસ્થાને બીરાજને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું.

શ્રીમતી મહારાણી સાહેબ, ગોંડળના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ સર લગ-
વતસિંહજી, લીંબડીના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ દોલત-
સિંહજી, રાજકોટના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ લાખા-
જીરાજ, અને પરિષદનાં સત્તારીયા ને સદ્ગૃહસ્થો,

આપ જેવાં ગુર્જરખંડનાં મહા શિષ્ટ ને સંસ્કારી શ્રી પુરુષોનાં દર્શનથી મારા મનને
અપૂર્વ દર્પ થાય છે. આવા મહા વિદ્વન્મંડળનાં દર્શન કરી યોગે મુમુક્ષુ તેમના સન્નિધિ
તથા સંગમાં કાલે એ લહાવે આ જીવનના જે મોટા ને અતુષ્ઠ લાડવાઓ છે, તેમાંની
છે. આવા પ્રકારના મોટા સમાજની મેવામાં એક અંગ તરીકે સામેલ રહેવું એ પણ મોટું
માન છે. તેમાં વળી પ્રમુખના આસન ઉપર રહી એ સેવા બજાવવી એ ઘણી અસાધારણ
પ્રતિષ્ઠા છે. તમે સર્વ શિષ્ટ સંજ્ઞાઓએ એ પ્રતિષ્ઠા અને આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું માટે હું
સર્વેનો મારા અંતરથી આભાર માનું છું. એ આસન લેવાની તમારી ખુશી છે કે નહિ,
એમ અને અવકાશથી પૂછવામાં આવ્યું હોત તો હું શો ઉત્તર દેત તે કહેવાને હાથ અસ-
મર્થ છું. પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે દેશ સમસ્તનાં કાર્યોમાં નિમંત્રણ થાય એ જ
દેશની આરા સમાન છે. એ નિમંત્રણ માથે ચક્રવર્તીમાં આનાકની કરવાની મારા જેવાની
મગફૂર નથી. હવે આ સામાન્ય આજ્ઞાને તાબે થતાં માત્ર એક કૃપા માગી લઉં છું, તે એ
કે જેવી ઉદાર વૃત્તિથી આ આસનનું કાર્ય ઉપાડવાનું અને સોંપવામાં આવે છે, તેવી જ
વૃત્તિથી અને અંત લગી આપ સર્વ સહાય થઇ નિભાવી લેશો.

સાહિત્ય પરિષદની ભાવના.

આવા પ્રકારે સાહિત્યની પરિષદો ભરવાના લાભાલાભ વિષે કોઇ કંઇ શંકા ઉઠાવે
તો તેથી કોઇ રીતની અવગણના થઈ એમ સમજવું દુરસ્ત નથી. હરકોઇ નવીન સંસ્થા
વિષે એવો સવાલ ઉભો થવો સાહજિક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રેરકો હવે આ
પ્રશ્નને ઉત્તર અનેક રીતે આપી ચકે છે. મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોએ આજ અરસામાં એવી પ-
રિષદ વીરક્ષેત્રમાં આ વર્ષે ભરી છે, ને બંગાળમાં પણ આયોજિત ચારદાયરણ મિત્રની
અધ્યક્ષતા નીચે બંગાળી પરિષદ ભરાઈ હતી. આ ઉપરથી વિનય સાથે એટલું તો
કહી શકાય કે ગુજરાતે આવું મંડળ એકહું કરવામાં કંઇ અઘોરિક પગલું ભર્યું નથી.

ગયાં ચાર વર્ષના અનુભવને આધાર લેખને ઉઠાવેલી શંકાનું કુટલેક અંશે સમાધાન
કરી શકાય છે. આ પરિષદની કારણથી ગુજરાતના સર્વ જાતના તથા ઇતર પ્રાંતોના સ-
દ્ગૃહસ્થો જેમાંના ઘણાએક વિદ્વાતાથી, સાક્ષરતાથી, શિષ્ટતાથી, ચાનથી, ડહાપણથી, વિવે-
કથી, જગતના અનુભવથી, ને શુદ્ધ જીવનથી સર્વે પંકાયલા છે, તે એક સ્થળે એકા
થાય છે, એ કંઈ નાનોસનો લાભ નથી. મહાકવિ બલભૂતિ કહે છે કે—

સર્તાં સદ્ગિઃ મંગઃ કયમપિ હિ પુણ્યેન મચતિ.

સન્તનો સન્ત જોડે સમાગમ ખરા પુણ્યના યોગથી થાય છે. વળી એવા સમાગમથી લોકોમાં સાહિત્ય પ્રત્યે ઉત્સાહ અને પ્રેમ ખીસે છે, સાહિત્યની યુગ વધની જાય છે, ને સાહિત્યરૂપી દીપકનું તેજ દલિ પામે છે. પરિપક્વના પ્રાસંગિક લાભમાંના આ લાભ છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાવાળા, સદ્ગુણ વિચારવાળા, હંડી મનભાવનાવાળા અધો, નિઃધો, કાવ્યો, કવનો આ પરિપક્વને લીધે જ લખાયાં છે, ને તેથી આપણી ભાષાના સાહિત્યમાં અમૂલ્ય વધારો થયો છે. વળી આપણી ભાષાના ઇતિહાસ અને ઉત્પત્તિ વિષે આ પરિપક્વને લીધે જ કંઈ નવો પ્રકાશ પડ્યો છે. એમ કહેવામાં આવે કે પરિપક્વ ન ભરાતી હોત તો પણ આમાંના કેટલાક પ્રબંધ લખાયા વગર રહેત નહિ, તો તે તકરાર માત્ર થોડે અંશે ખરી છે. કેટલાક તો પરિપક્વની ગ્રેરણાથી જ લખાયા છે, ને પરિપક્વ ન હોત તો બાક્યે જ લખાત. આ પ્રમાણે આ પરિપક્વનો મેળાવડો વિદ્વાન્જનોને ગ્રેરણા રૂપ અર્ધ ગયો છે. એ પણ પરિપક્વનો સાક્ષાત્ લાભ છે.

આ પ્રમાણે આવતા બધા નિબંધ સાંભળવાનો બધાને લાભ મળતો નથી, એવા દોષ કાંઈક અંશે પરિપક્વના કાર્યવિધિ ઉપર સુકી સકાય. અન્ય દેશોમાં કામ ચલાવવાની સુગમતા સાથે પરિપક્વના વિષયવાર ખંડ પાડી જુદા જુદા વિષય જુદા જુદા સ્થળમાં વંચાવવામાં આવે છે, ને તેથી જેને જેનો પ્રેમ તે તે ખંડમાં ભેગે, છે, ને એકંદરે નિઃધો ધણા લઈ સકાય છે. વળી એક કરતાં વધારે વિષયના શોખીનોની સગવડ સાચવવાને સાથે જુદા જુદા ખંડોના ક્રમમાં આગળ પાછળ કેરશર કરી ધણાનું મન સાચવી સકાય છે. આવો વિધિ ગ્રહણ કરવાનો સમય અત્રે આવ્યો છે કે નહીં, તે જણવા હું સમર્થ નથી. પણ ધણા ગૃહસ્થોની ભરજી થાય તો તેને કાળજી કરવાનો માર્ગ ગમે ત્યારે લઈ સકાય.

ઉત્તમ અધોને આવકાર અને ઉત્તેજન આપવાનું આ પરિપક્વ મોટું સ્થળ થાય, અને ઉત્તમ અન્યકારોને આ પરિપક્વનું અભિનંદન લેવાની વાંછના થાય, તો એક આપણા સાહિત્યને ધણું જ ઉત્તેજન મળે. કાળાન્તરે પરિપક્વ આવું સ્વરૂપ પામે, એવી આપણે ઉમેદ રાખીએ તો તે અપરિત નથી.

ઉપર જે લાભ બતાવ્યા છે, તે જોડે ખરેખરા છે, તોપણ આવા મહા સમારંભને પૂર્ણ રીતે ધરે તેવા તે વિપુલ, વિસ્તીર્ણ, ને આશી નથી. આવી સમિતિઓના વાર્તાવિક કાયદા તો ચિરકાળ ટકે તેવા, તથા પ્રજા મમસ્તના બીતરભાગને અસર કરે તેવા થવા જોઈએ. તેવા લાભ માધવાને આપણે શું શું કરવું જોઈએ, તે નક્કી કર્યા પહેલાં સાહિત્ય એટલે શું તે આપણે એકવાર આપણા એક વિચારથી નક્કી કરવું જરૂરી છે. હવે વિદ્યાનોએ ઇતર દેશોમાં એવું ગ્રહણ કર્યું છે કે “માણસના મનોગત સર્વ પ્રકારના વ્યાપારની વાણી” એટલે સાહિત્ય સમજવું. ત્રીજી પરિપક્વના વિદ્વાન પ્રયુષે સાહિત્યનું લક્ષણ આપ્યું છે, તે ઉપરની વ્યાખ્યાને ધણું મળતું છે, પણ તે વધારે ચોક્કસ છે; તે એવું છે કે “સંસ્કારી-સ્થાપી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન” એ જ સાહિત્ય. આ બે લક્ષણ ધણું વ્યા-

પક છે, એ ઉધાડું છે. આ અર્થથી જુદો ને કંઈક અંશે સંકુચિત અર્થ, સાહિત્યનો ધણીવાર કરવામાં આવે છે. કાવ્યો, નાટકો, સંવાદો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, રૂપકો, નિબંધો અને બીજાં એવાં લેખો; એટલાને આ બીજા અર્થમાં સાહિત્યના કુટુંબમાં દાખલ કરવામાં આવે છે, એટલે આ બીજા અર્થની મર્યાદામાં તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે અનેક જાતનાં ગૌરવવાળાં સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ પ્રસંગે ક્રિયા અર્થમાં સાહિત્ય શબ્દ વાપરવો એ લખનારની મરજી ઉપર છે. પણ વિષયનો અર્થ સંદિગ્ધ રહેવાથી ઘણી ભ્રાન્તિ, અને ભ્રાન્તિને લઇને ઘણા નકામા વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મંડળ 'સાહિત્ય' નો વિપુલ ને વ્યાપક અર્થ લઈ ને પોતાનો ઉદ્દેશ આકરે છે, એટલું જ દેહેલું બન છે. બીજી પરિપક્વતા વિજ્ઞાન પ્રમુખે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે 'ગુજરાતી વાંચ્ય સમજવાનું છે.

આ પ્રમાણે લક્ષણગ્રંથી કર્યા પછી, આવી પરિપદે કરવાનાં કર્તવ્યો શાં તેની સીમાનું ડોળિઉં કરવું સુગમ પડે છે. પ્રથમ તો હાલનું એટલે આપણા પૂર્વજોએ તથા આપણે પેલાં કરેલું સાહિત્ય ધન શું છે, તે કેવા પ્રકારનું ને કેવી કીમતનું છે, તેનું આપણે ખરેખર ને પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ ધેલું અગત્યનું છે. ગુજરાતી જુના સાહિત્યનો ધણો ભાગ હજુ ખૂણે ખોચરે પડ્યો પડ્યો ઉધધનું પોપણુ કરે છે. માટે તેવું જીર્ણ ને જીવું સાહિત્ય કેટલું છે, તેની પ્રથમ નોંધ કરાવવી જોઈએ. પછી તે હાલના પ્રગટ થએલા સાહિત્યની બાબતોએ એક રથએ આપણને સ્વાધીન રહે, ને તેનો લાભ આપણા પ્રાક્ષરોને મળે તેમ કરવું જોઈએ. ધણો ખર્ચ કરતાં પણ આ પ્રયાસને સફળ થતાં કેટલોક લાંબો કાળ લાગશે. લગભગ ૩૫-૪૦ વર્ષ થયાં, પણ હજુ સંસ્કૃત જીર્ણ પુસ્તકોની શોધ ખોળ પુરી થઈ નથી. આ પ્રમાણે એક દિશાએ ઉદ્યોગને ચાલતો કરી બીજી દિશાએ તેના જેવો પણ તેથી વધારે કાળુ ઉદ્યોગ છે, તે ગ્રહણ કરવો જરૂરનો છે. હજુ વાર્તાઓ, રાસકાઓ, રાસો, ગાનો, કવિત, લોકકથાઓ, લોકગીત, ઇલાદિ રૂપે ગુજરાતી ધણું સાહિત્ય માણસના સ્મરણ રૂપી નાશવન્ત આધારે રહેલું દિન પર દિન ક્ષય પામતું જાય છે. તેને કાગળ ઉપર ને અક્ષર રૂપમાં લાવવું એ આવી પરિપક્વનું બીજું કર્તવ્ય છે. સ્વર્ગવાસી ફરામજી બમનજી માસ્તરે એકવાર આવો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમની રચેલી ગુજરાત ને કાઠિયાવાડની વાર્તાઓ ઉપરથી આવું સાહિત્ય કેટલું બહુ મૂલ્યવાન છે, તેનો ખ્યાલ થાય છે. આ પણ લાંબા પ્રયામ અને મોટા ખર્ચનું કામ છે. આની સાથે જુના તાત્રલેખ, શિલાલેખ, પાળીઆ, શિક્ષા અને હરેક જાતની જુની વસ્તુનો શોધ કરી આપણા પૂર્વજો અને પૂર્વ ઇતિહાસનું જ્ઞાન દહાડે દહાડે પૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવો, એ પણ આ પરિપક્વતાનું કર્તવ્ય પૈકી એક છે. આ પ્રયાસોમાં આપણા જૈન બંધુઓના એજ દિશાના પ્રયાસથી આપણને ઘણી સહાય મળવાની આશા છે. આપણાં સાધન અને આપણા કાર્ય કરનારા યોડા છે, માટે દેશની બીજી આવાં જ લક્ષ્મણી સંસ્થાઓ જોડે એકાચંતા કરી પ્રયાસ કરવાથી સર્વને સુગમતા અને લાભ છે.

આ પ્રયાસો આરંભવાને સાડ તથા તે સતત જીવતા રાખવાને તથા સફળ કરવાને

સાથે એક બે મંત્રી તથા કાયમ કમિટિની સંસ્થા રચવી જરૂરી છે, એટલું જ નહિં પણ તેને નાણાંરૂપી પૂર્ણ સ્વયં સુસ્થિત સાહિત્યના પ્રેમીઓએ કરી આપવી આવશ્યક છે, આ પ્રથમ પાથો રચ્યા વગર દશાવેલું કામ મગવાનો ધણે યોગ્ય નોંધે છે.

પરિપક્વ પોતાના કર્તવ્ય સાધવાને આવી રચાવી ધનના રચ્યા ઉપરાંત પણ બીજા દિશાઓએ પોતાની નજર સતત રાખવી પડશે ને તે બધી પણ શ્રમનો વ્યય નિરંતર કરવો પડશે આવી પરિપક્વના પ્રમુખની યોગ્યતા બે વર્ષ કે બે વર્ષ આગાઉથી કરવાનું બનતું હોય, તો તે પ્રમુખના આસન અને મુખથી અથવા બીજા શિષ્યનના મુખથી ગુજરાતી સાહિત્યની બધી વર્તમાન સ્થિતિનું એક મમત્ર પર્વદર્શન થોડે થોડે મગાન્ટરે આપણને મળી શકે વળી જગતના મસ્તરી દેશોમાના એમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રે તેની બેડે મરખામણી કરવાથી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના ક્રિયા પ્રિયા પ્રદેશ સારા ખેડાયા છે, ક્રિયા હજી સમૂહમાં ઉઠાડ છે, પ્રિયામાં થોડા કે ઘણા આપણે પ્રવેશ કર્યો છે, ને પ્રિયાને આપણે હાથ પણ અડાડ્યો નથી એ વગેરેનું સમગ્ર દર્શન આપણા માક્ષરોના મુખથી પરિપક્વ આગળ આવી શકે, અને તેથી પણ ઘણો અમૂલ્ય લાભ આપણા માહિત્યને મળી શકે વળી આપણા ભરતખડવાસી બંધુઓના સાહિત્ય બેડે મરખામણી કરવાથી પણ મારો લાભ આપણને મળી શકે, માટે દરેક પરિપક્વ કર્તવ્ય પૈકીનું આ કર્તવ્ય છે, એમ મણુના થવાની જરૂર છે

આ પ્રમાણે સમર્થ પુરોના હાલે કાગે કાગે ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન થવાથી માહિત્યની ખીનવણી તથા વૃદ્ધિ માત્ર માર્ગનિર્ણય ઉપાધિ સા મરવા તે વિષે આપણને માર્ગ સૂઝશે એમ માન્ય પડનાનો સંભવ છે કે ટ્રેનામ પ્રદેશો જે હાલ પડતર ભૂમિ જેવા છે, તે આપણા ટ્રેનામ બંધુઓ પોત પોતાની મેળે જ ખેડવા ઉપાડી લેજે, અને તેમાં મડ જાના મેલનથી કરવાનું કંઈ નથી કટવાક બધી આપણા બાધઓનું માત્ર લક્ષ દોરવાને થોડો પ્રયત્ન કરવો પડશે ટ્રેનામ પ્રદેશો તો નૈમર્ગિક પ્રેરણાવાળા અનામિ જનો મગશે તોજ દુઃખ ધરો અને વિદેશી જ્ઞાનરૂપી ખાતરની જે પ્રદેશોમાં અપેક્ષા છે, તે પ્રદેશોમાં આવી સાહિત્ય પરિપક્વ ઉપાડવાનો બાર વિશેષ માન્ય પડશે આ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યને પોતક અને મનોરંજન ક્ષેત્ર અને વાકી બનાવવાનો પ્રયત્ન હજી ગુજરાત મરજે એવી આ પણી સંપૂર્ણ ઉમેર છે તેમાં વિશેષ કરીને આપણા વિદ્વાન્ અને મસ્તરી પુરો પોતાના બાગનો બાર અથવા તે રૂતમાં પણ વધારે બાગ ઉપાડવાને આનામની નહિ કરે એમ માગવાનો આપણો હક્ક છે બ્યારે આપણા વિદ્વાન્ ને મસ્તરી પુરો હાલ કમ્તા વધારે વધારે સખ્યામાં ને ઘણી હોશયથી આ કામમાં મડશે ત્યારે ગુજરાત બાગનો રથ કડકડાટ દોડશે આ કર્તવ્યો કામની મચ્યા વગર બનવા અશક્ય છે ગમે તે રીતનો પ્રયત્ન રવામાં આવે, તો પણ એ વાત અચળુમાં રાખવાની અતિશય જરૂર છે, તે એ કે નૈસર્ગિક કે મૂળ સ્વતંત્ર ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ગ્યાન તોજ આપણે ગ્રંથ થો જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બાગતર દારા કે એવીજ રીતે આપણે આપણા દેશમાં વસાવવું એ

વધું ઉપયોગી છે. પણ જ્યારે આપણો અન્તરનો આત્મા જાગૃત થઈ પોતાના મમત્વનો વિકાસ કરી બહારનું બધું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વિચાર પોતાના કોકામાં ઉતારી તે જ્ઞાન અને લાગણીને પોતાના રૂપ કરી, પોતાની અન્તરની વાણી વડે તે મતાડી શકશે, ત્યારે જ આપણા સાહિત્યનો તેમજ આપણા જનમમૂલનો ઉદ્દય થશે મનજારી અનુકરણથી કોઈ પ્રમ મહત્ત્વને પામી નથી, ને પામનાર નથી.

ભરતખંડની એક લાખા.

આપણા વિસ્તીર્ણ ભરતખંડમાં એક ભાષા થી ધૃષ્ટિ ને રાક્ષ છે કે નહિ, ને તે થવાનો હાલ સંભવ છે કે નહિ, તે વિષે મેં મારા વિચાર અન્ય સ્થળે જણાવ્યા છે એ વાતને છ માસ પીતી ગયા છે, પણ વચગાળામાં એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવા જેવું કંઈ મળણ કારણ મને મળ્યું નથી કાગાતરે શું યશે તે બાખવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ફરી ફરીને મનન કરતા મારા એ વિચાર દંઢ થતો જાય છે આપણું ૮૦૦ વર્ષનું સાહિત્ય જે આપણા આજ લગીના જીવનનો આદર્શ છે, જેનું બધું ને અમળ આપણી રંગરંગમાં વ્યાપી રહ્યું છે, જે સાહિત્ય આપણા પૂર્વજોના નિરંતર વ્યાપારથી ઘડાયું છે, જે સાહિત્ય અક્ષત જળવવા અને વધારવાના મહત્ત્વથી આપણા પૃથ્વીએ આપણને વારસામાં આપ્યું છે, તેને ભરતખંડના ઐક્યની બાવનારૂપી વેદી પર હાન તરત અર્પા દેવાની માફ મન હા પાડી શકતું નથી જે ઐક્ય ઉપર ટેવાકનું મન હાન મોહી જાય છે, તે મારે સર્વેમાં માન્ય છે પણ શુભરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તૈનગી, તામીલ વગેરે બધી વર્તમાન ભાષાઓના સાહિત્યના દેહોનો ભોગ આપ્યા મિવાય એ મેળવવાનો બીજો માર્ગ છે કે નહીં તે હું મગજથી વિચારવાનું છે મારા નામ વિચાર પ્રમાણે હાનની ગિતિ જેતા સામ્રાજ્યરૂપી ઐક્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે જ યોગ ને કળાદાયક માર્ગ છે તે સામ્રાજ્યની સાધનશુ બાપા હિંદી કે અંગ્રેજી રવામાં હરખત નથી, પણ હાન આપણી ભાષા અને સાહિત્ય છે તેવા રાખવાથી ઐક્ય સાધવામાં હકકત કે હીન થાય છે, એમ અને લાગતું નથી જ્યારે એકતાની બાવના અતિ પ્રબળ થઈ સર્વે હિંદીનો કે બીજી સામાન્ય ભાષાનો પ્રચાર વધશે, તે વખતે સર્વ વૈભાગિક સાહિત્ય કદાચ એની મેળે તજવામાં આવશે, પરંતુ એ હાલ હજી યથો દૂર લાગે છે

એક લીપી: દેવનાગરી ને હિંદી ભાષા.

હિંદુસ્થાનમાં એક ભાષા હાન થી અસમ્ય હોય, તોપણ એક લીપી થવાથી પ્રાત પ્રાતના વચનારને એક બીજાનું સાહિત્ય સમજવામાં થોડી ઘણી મુશ્કેલી થાય, એ પક્ષમાં ઘણી તકરારની જગ્યા નથી એક લીપી કરી તો તે કઈ કરી તે વિષે મતભેદ પડ્યો છે બનારસની નાગરી પ્રચારિણી સભા અને જાગણની એક લીપી વિસ્તાર. સભાએ દેવ નાગરી એટલે બાગમોષ લીપીને પસંદ કરી છે, અને તેનો પ્રચાર કરવાને શ્રમ અને ખર્ચ વેડે છે એમનો અતિમ ઉદ્દેશ ઘણો સ્તુત્ય છે, એ વિષે બહુ વાદ નથી પરંતુ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં શરણી એવે હરદુ લીપીનો ઘણો વાપર છે તેથી, તથા હરદુવાળાને નાગરી

સાર એક બે મંત્રી તથા કાયમ કમિટિની સંસ્થા રચવી જરૂરી છે. એટલું જ નહિં પણ તેને નાજાંડેથી પૂર્ણ મવડ ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમીઓએ કરી આપવી આવશ્યક છે, આ પ્રથમ પાયો મ્હા વગર દસાંવેલું ફળ મળવાનો ધણે યોગ નોગ છે.

પરિપદે પોતાનાં કર્તવ્ય માધવાને આરી રચાવી ઘટના રમ્યા ઉપરાત પણ ખીછ દિશાઓએ પોતાની નજર સતત રાખવી પડશે ને તે બધી પણ પ્રમતો વ્યય નિરતર કરવો પડશે. આવી પરિપદના પ્રમુખની યોજના ને વર્ષ કે બે વર્ષ આગાડી કરવાનું બનતું હોય, તો તે પ્રમુખના આસન અને મુખથી અથવા ખીજા સિજનના મુખથી ગુજરાતી સાહિત્યની બધી વર્તમાન નિધિતિનું એક મમત્ર પદદર્શન થોડે થોડે કાળાંતરે આપણને મળી શકે. વળી જગતના મન્કારી દેગોમાના એકાદનું સાહિત્ય ક્ષેત્ર તેની નેડે મરખામણી કરવાથી આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યના ક્રિયા ક્રિયા પ્રદેશ માગ ખેડાયા છે, ક્રિયા હજુ મમ્મગા ઉત્ક છે, ક્રિયામા થોડા કે ઘણે આતો પ્રવેશ કર્યો છે, ને ક્રિયાને આપણે હાથ પણ અડકાડ્યો નથી, એ વગેરેનું મમત્ર દર્શન આપણા સાક્ષરોના મુખથી પરિપદ આગળ આરી શકે, અને તેથી પણ ઘણે અમન લાભ આપણા સાહિત્યને મળી શકે. વળી આપણા ભરતખડવામી બન્ધુઓના સાહિત્ય નેડે મરખામણી કરવાથી પણ મારો લાભ આપણને મળી શકે, માટે દરેક પરિપદના કર્તવ્ય પૈકીનું આ કર્તવ્ય છે, એમ ગણુના ધવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે મમત્ર પુરોનો હમ્ને કાગે કાગે ગુજરાતી સાહિત્યનું સમત્ર દર્શન થવાથી સાહિત્યની ખીનવાળી તથા જદિ માત્ર આર્વજનિક ઉપાય શા કરવા, તે વિશે આપણને માર્ગ સૂઝશે. એમ માતમ પડવાનો સબવ છે કે કેટલાક પ્રદેશો ને હાન પડતગ ભૂમિ જેવા છે, તે આપણા કેટલાક બન્ધુઓ પોત પોતાની મેળે જ ખેડવા ઉપાડી લેશે, અને તેમા મડ-ળીના મેલનવી દરવાનું કઈ નથી. કેટલાક બધી આપણા ભાષાઓનું માત્ર લક્ષ દોરવાને થોડો પ્રયત્ન કરેવા પડશે, કેટલાક પ્રદેશો તો નૈર્મલિક પ્રેરણાવાળા અર્નાકિક જનો મળશે તોજ ફળદ્રુપ થશે, અને વિદેલી જ્ઞાનરૂપી ખાતરની જે પ્રદેશોમા અપેક્ષા છે, તે પ્રદેશોમા આની સાહિત્ય પરિપદે ઉપાડવાનો બાર વિશેષ માનમ પડશે આ ગીને ગુર્જર સાહિત્યને પોષક અને મનોરજક હોય અને વાડી બનાવવાનો પ્રયત્ન હરેક ગુર્જર હગ્ગે એરી આ પળી મપૂર્ણ ઉમેદ છે તેમા વિગેર કરીને આપણા વિદ્વાન અને મસ્કારી પુરુષો પોતાના બાગનો બાર અથવા તે રતા પણ વધાએ બાગ ઉપાડવાને આનામની નહિ દરે એમ માગવાનો આપણે હક છે. બ્યારે આપણા વિદ્વાન ને મન્કારી પુરુષો હાન કમતા વધાએ વધારે મખ્યામા ને ઘણી હોસથી આ કામમા મડશે, ત્યાગે ગુર્જર ભાષાનો રથ કડકડાટ દોડશે આ કર્તવ્યો કાયમની મમ્મ વગર બનવા અશક્ય છે અને તે રીતનો પ્રયત્ન કરવામા આવે, તો પણ એક વાત અરણુમા રાખવાની અતિશય જરૂર છે, તે એ કે નૈસર્ગિક કે મૂળ સ્વતત્ર અથો ગુજરાતીમા ગ્વાય, તોજ આપણુ શ્રેય થશે જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ભાષાતર હારા કે એરીજ ગીને આપણે આપણા દેશમા વસાવવું એ

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

શાળાઓના ક્રમ વિષે દાખલ કરી છે, તેમાં પુસ્તકોની ખોટરૂપી અડચણ આવવાનો સંભવ હવે રહ્યો નથી, ને શિક્ષકો પણ મળી શકે છે. આ આરંભથી આગળ વધતાં વધતાં અન્તિમ નિશાન આપણી માતૃભાષા દ્વારા સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન આપવાનું છે. તે સાધવાનો માર્ગ બેશક વધારે વિકટ છે. અને પુસ્તકો તથા સિક્ષકો તેમજ પરિભાષા વગેરેની અડચણો હાલ તો ઘણી દુર્ગમ દીસે છે, પરંતુ અડચણો જોઈ જોઈને ઉભા રહેવાથી અડચણો ફર થતી નથી. તેમના સન્નિપાત જવાથી તે ઓછી થાય છે. સર્વ જ્ઞાનનું દ્વાર માતૃભાષાને ઓટલે ગુર્જરખંડમાં ગુજરાતીને આપણે ખનાવવી છે અને એમ થઈ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં ખરો જીવવાનો હવ અને ઉત્સાહ આવશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અભિવૃદ્ધિ; સરકાર અને રાજ્યનો વ્યવહાર.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો રાજ્ય કારભારના વ્યવહારની જોડે નિકટ સંબંધ છે એ સિદ્ધ વાત છે. હિંદમાંના બ્રિટિશ ભાગમાં અનેક કારણોથી અંગ્રેજી વિધાની ફળવણી લેવાના તથા તેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન ને શક્તિ મેળવવાના ક્ષયદા એટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે, કે તેથી તે ફળવણી પાછળ આપણા ગુર્જર દેશના લોક પણ ટોળાખંધ વળ્યા છે. વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ તે ફળવણીને પ્રસંગવશાત્ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. તો પણ તે રાજ્યોનો ખર્ચો કારભાર, દફતર આદિ ગુજરાતી ભાષામાં આવે છે, ને ન્યાયના ફેસલા પણ તેમાં લખાય છે. આ રિવાજ સાહિત્યના હિતમાં ઘણો લાભકારી છે, માટે તેને દૃઢ કરી તેનો પ્રસાર કરવાની આપણા ગુર્જર ખંડના સ્વદેશી રાજકર્તાઓની પાસે સાહિત્ય સેવકો માગણી કરે તો તે અસ્માને નથી. પરોઢરામાં ધનસાધના અમલના ફેસલા દેશી ભાષાઓમાં લખવાનું કાર્ય પછી ગુજરાતી ભાષાની શૈલી અને શુદ્ધતામાં ઘણો સુધારો થયો છે, એટલું જ નહિ, પણ સમ્બંધે પણ નિર્ણીત અને ચોક્કસ થયા છે. કાઠિયાવાડ એ ગુજરાતનું રાજસ્થાન છે. તેમાં એજ નિયમ મુદ્દણુ કર્યાથી એ કરતાં પણ વધારે લાભ થાય એમાં શક નથી.

શુદ્ધ ભાષા.

શુદ્ધ ભાષા તે શું, ને કેવાં શબ્દરૂપને તથા વાક્યપ્રયોગને શુદ્ધ ગણવા, અને કેવાને અશુદ્ધ ગણવા એ વિષય હવર આપણા વિદ્વાનોનું લક્ષ દોરાએહું છે, એ સંતોષની વાત છે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં શુદ્ધાશુદ્ધતું ધોરણ પ્રથમ નક્કી કરવું આવશ્ય છે. શુદ્ધ એટલે શું, ને અશુદ્ધ એટલે શું, ને એમાં વાદ પડે, તો ક્રિયા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તવું, એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઈએ. એવો નિયમ ન થાય ત્યાં લગી, ઘણું મતાંતર, અને શબ્દશુદ્ધતા ઝગડા થવાનો સંભવ છે. જે શબ્દરૂપ કે વાક્યપ્રયોગના વિષે સામાન્ય રીતે એક જ મત હોય તે રૂપ અને પ્રયોગ તે મત પ્રમાણે જ થવાં જોઈએ, ને તેથી મિત્ર થાય તો તે અશુદ્ધ ગણાય, આટલે લગી મત ફેરનો માર્ગ નથી. વળી સામાન્ય રીતે શબ્દ ને વાક્યના અર્થ ચોક્કસ ને નિશ્ચિત વ્યક્તિવાળા જોઈએ, એ વિષે પણ વાદ થવાનો

બની રહે એમ દીક્રે છે. સિદ્ધિની ખોટ ને શીખનારની અગ્ન હાન પણ નડે છે ને હજી
કેટલાક કાગ લગી નડશે, પણ ધીમે ધીમે ને ધટ્ટી જે એને સ્ત્રીઓ વાચકવર્ગમાં દા
ખન થશે, ત્યારે લેખકના લેખોના મનમાં સુરાગે થશે, એટલું જ નહીં પણ ભાસની શુદ્ધિ
ને સરગતા પણ વૃદ્ધિ પામશે, ને લેખકને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. વળી સ્ત્રીઓ પોતે પણ
માહિત્યના મમ્મદમાં ટીમતી વધારે રહેશે, ને પાઠી મીરામાં, ગાર્મી, મેરેથી જેવી અસા-
દિકે નારીઓ આ દેશમાં અવતરી સર્વ મદ્યુષુ દેશભક્તિ, પાતિવ્રત, ધર્મ અને સુતા-
નની દાન્તિ પ્રનારશે.

ગુન્ગતી દ્વારા શિક્ષણ.

અંગ્રેજી શાળાઓમાં અષ્ટાદ અંગ્રેજી ભાષા મિલાવતું મર્વ જ્ઞાન ગુન્ગતી ભાષા
હારા આપવાની અમત્ય વિદે એ માન વિચાર એને વાગે દર્શાવ્યા છે. પશ્ચિમ વરમ પૂર્વે
મર પુનિયમ હન્ટગના સિદ્ધિ નિચન આગળ એ તે નિવેદન કયા હતા, ને ત્યાર પછી
પ્રસંગે પ્રસંગે તેમ કહેવાની ત. આવી ત્યારે તે પ્રગટ કહેવાને વ્યૂહો નથી પણ હજી
તેનું જ પલ્લુ ફગ થયું નથી અથવા ફગાયા બધાય એવા ચિન્હ પણ દીસતા નથી હવે
જે એ વાત માત્ર વગરની કે નામાન્ય જાગવની હોત નો વ્હાય તે હું મુખી પણ દેત.
પણ જેમ જેમ કાગ નર છે, તેમ તેમ તેનું મહત્વ અને વવારે વધારે તાગતું જાય છે,
મોટું આપ સર્વની કમર વિનયથી પણ આશ્વકર્ષક કરીને તે હું મુક હું હાલના પ્રચારથી
આપણા યુવાનોને તનની, મનની અને તેની જોડે ધનની ભાગે હાનિ થાય છે, મોટું એ
વાત મુખી હજી તો દેવસેવાના અગની મારી કર્તવ્યતામાં વલો જડ થાય જગતમાં મોઢ
પણ નથી મામાન્ય જ્ઞાન પરમારામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ
નહિ હોય, વળી આગળ ત્યારે અંગ્રેજી ગ્રંથપુત્રી મા રાવન્યામાં હતી, ત્યાર અંગ્રેજી શાળામાં
પણ શિક્ષણ આપણી ભાષા. રા અષ્ટાદ હજી, તે વખતના રાજા જેડ વર્તમાન પ્રચારના ફગ સુ
ખાન્યાથી પણ મારી પ્રતીતિ દર થઈ. આલતા શિક્ષણમાં સ્ત્રીઓના પ્રયોગની કૃતિ, વિચાર,
હોય, કલ્યાણમાં સામાન્ય રીતે જે મન્દતા અને નિર્માનપણું કાઢી વાગ નજરે પડે છે, તેના
કાગસોમાં એ મુજબત કાળ આ હાનિમાર પદ્ધતિ છે એ પદ્ધતિ જેમ અને તેમ વહેલી
પડતી મુખી અકગલિન, બીજગલિન, બૂમિનિ, પાથંધિયન, ખગોળ, કલિકામ, બૂગોળ
અને મન્દુત—સારાથ કે અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિદ્યાર્થી માન્યામાં હાગ સીખવવામાં
આવે, તો વિદ્યાર્થી પડેના જન મી ધર્મ શાળાઓમાં ભણતા જેડ યુવાનના અવનાના
સ્ત્રીમાં કમી એ સાગ અમુન્ય વર્ષ કોગે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાળોના તનની,
મનની ને હ ધટ્ટી સ્ત્રીઓનો જડ ધણો નાગે થાક કેગવળીને અર્થ પણ કમી થાય.
ગુન્ગતી સાહિત્યની અભિગ્રહિ દૃષ્ટાન્તમાં એની આ મહા સમાજ નમર એ મુલ્ય ધણી
આશામાં હું નહિ હું વળી ગુન્ગતનું મત્તન્યાન જે કાળીયાવાડ, તેના ધોરી નયમાં
એ સ્ત્રીના મુલ્યાથી તે વિદે અવકાઝ પગલા સેવાઈ અનુભવ નેગવવાની પણ મુખિના
વધારે થવા જોગ છે. આ વિષય ઉપર ચાન્તનાથી લગ પગલાડવાની સર્વને નારી આમ
વિનની છે. અવકાઝ રીત હજી કરીને આ નસવાને એ નિરમિત કડી અંગ્રેજી દૃષ્ટ

રાગ્યોને ધટે છે. હું ધારું છું કે અત્રે પધારેલા સદ્ગુહસ્થોની કામના એવી છે કે આ પ્રાંતનાં સર્વ નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં એજ ધોરણે સાર્વજનિક કુળવણીનું સત્ર યોગ્ય વખતમાં હામલ થાય. માત્ર આ સંબંધમાં એક જ સૂચના કરી છટ છે, તે એ કે સામાન્ય કુળવણીના પૂર્ણ લાભ મેળવવો હોય તો તેની રચના એવા હેતુથી કરવી જોઈએ કે એથી લેખન, વાંચન વગેરેના સંસ્કાર ઉપરાંત જન જનના ચરિત્રનો વિકાસ થાય, તેમનાં તન અને મનનું આંતરગળા વૃદ્ધિ પામે, અને દેશાભિમાન, દેશભક્તિ, સ્વાર્પણ વગેરે ઉચ્ચ લાભણીઓની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને તેની જોડે નિર્વાહનો કસમ હરગીજ શીખે. આથી જુદી કુળવણી બહુ ફળદાયી જાણ્યે જ થાય.

જનસમૂહની કેળવણીનું પુરેપુરું કળ મેળવવા સાર બીજી એક વાત અત્રે સચવવાની હુઠ લેઉં છું. તે એ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ પામેલાને સાળા છોડ્યા પછી વાંચવા લા-
યક પુસ્તકો રચાવવાં જોઈએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે આ વાત ઉપર માફે લક્ષ-
્યેનું હતું અને આ પરિપક્વના નિયામકોની પશુ એ દિશાએ નજર ગએલી હોમે છે. માત્ર
કંઈક સચના કરવી ઉચિત હોય, તો તે એટલી જ છે કે ગરીબને વાસ્તે રચાએલાં ચોપા-
નીઆં કે પુસ્તકોની ભાષા કેવળ સરળ, તરત સમગ્રાય એવી અને નકામા સંસ્કૃત શબ્દોના
આડંબરથી મુક્ત હોવી જોઈએ. વિષય આને તેનું વર્ણન પશુ તેમના જ્ઞાન અને કેળવ-
ણીના ગત્ર ઉપરાંત હોવું ન જોઈએ. તેનું સાહિત્ય સસ્તું જોઈએ, એ વિષે તો વાદ જ નથી.

શ્રીકેળવણી.

સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો એક ઘણો ફળદાયક માર્ગ સ્ત્રીકૃતિવશીનો પ્રચાર કરવાનો છે. તે સ્ત્રી કૃતિવશીનો થોડો ઘણો પ્રારંભ સર્વત્ર થયો છે, પણ તે બસ નથી. હાલ શિક્ષણનો લાભ માત્ર કાચી વયની કન્યાઓ લે છે. તેથી વધારે વયની કન્યાઓને બહોળા કૃતિવશી આપવાનો આ સૂચનાનો આશય છે. આવું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવું જોઈએ, ને તેવું આપવાને સ્ત્રીઓ સારા ઉચ્ચ શાળાઓ (High Schools) સ્થાપવી જોઈએ. તેની શાળાઓમાં આગળ જતાં ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપી હેક બી. એ. ના ક્રમની કૃતિવશી આપી શકારો. હાલ તુરત આ બધું બનવું દુર્લભ દીસે છે, તોપણ તેમાં આગ્રહાસની કન્યાશાળાઓ કરતાં પણ સારા સંસ્કાર આપી શકારો, એમાં શક નથી. જે થોડી સ્ત્રીઓથી બને તેઓ અંગ્રેજી બણી પુસ્તોની ખરોખરી કરી તેઓના જેવી પદ્ધતિઓ મેળવે, તેમાં કંઈ પણ હરકત દીસતી નથી, પણ તેનો લાભ લવાનું ઘણી થોડીથી જ બનશે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અધિકતર અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાથી કંઈ પણ વિશેષ ફળ નથી. માટે તે બહુવાનો કાળ ઉમારી તેને બદલે બીજું વિજ્ઞાન ને સાસા સંસ્કાર આપણી ભાષા દ્વારા આપણી બહેન દીકરીઓને આપવાનું આપ સર્વને લાભકારી જણાશે. આ અર્થે સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શાળાઓનો લાભ આપણા સંસારના રીવાજોને લીધે ઘણી સ્ત્રીઓ તુરતમાં લેઈ શકશે નહીં, તોપણ કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ થોડે થોડે વધારી તે માર્ગે માર્ગે ચાલી ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

લીપી સામાન્ય થવાથી પોતાનો રાજ્યાર જ્વાની ધામ્તી પેદી છે, તેથી મયુક્ત પ્રાતોભ્ય એ વિશે ઘણી તકનાર ઠી છે. મહારાષ્ટ્રને એ વાત અનુદાન છે, અને દ્રવિડ પ્રાનોનું મન હજુ આપણને સમજાયુ નથી. આપણે અહીં ઘણા કાળથી બેઠે લીપી ચાલે છે, અને બે કે ગુજરાતીનો સામાન્ય પ્રચાર છે, નોપણુ ટેલ્ગ્રાફ કિમતી પુસ્તકો બાગમોવ એટલે નામ રીમા છપાયા છે. એ લીપી છાપવાનું ખર્ચ કંઈક વિશેષ થાય છે તેથી સમ્પ્રતા લૌકિક સાહિત્યમા બાગમોવ વાપર્યાથી તે મોઢુ થવાની નડતર આર છે, ને આપણે અહીં પણ સામાન્ય લોકોનો તે ઉપર ભાવ દીમતો નથી. વળી મગ નિશાનનું બાન હજુ ઘણા ઘોડાને જ થયુ છે એટલે હાત એકદમ પગઉપાડો થઈ શકે એમ દીસતું નથી માત્ર ધર્મના ને વિજ્ઞાનના પુસ્તક તેમા છાપવાનો પ્રચાર વધે તો તે દટ છે આ ઉપરાંત આ વિષય સર્વની નજર આગળ હમેશ રાખી સાહિત્ય વિશે કર્તવ્યની જીપ થાય તેમા તેને સામેલ રાખવો ઘટે છે.

હિંદી ભાષા.

આમા ભરતખડની રાજકીર એમ્તા થવા સાર તથા હિંદુ ધર્મનું માહાત્મ્ય વધારવા સાર હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન પ્રમારવાની છટતા દર્શાવવામા આવે છે, તે દરિબંદુઆ પરિપક્વતા ઉદેશની સીમામા બાએ જ આવી શકે, પરંતુ આપણા શિટ જનોએ મનના વિદાસ તથા વિદ્યા ને સાહિત્યની દક્ષિતા અર્થે હાનતી રહ બાસાઓમાથી એ જ એ કે તેથી અધિક જેટલી બને તેટલી બણુરી મુખ્ય છે હિંદી બણુવાથી ઘુનસીકૃત રામાયણુ જેવા સાહિત્યના મહા ગ્રંથોનું જ્ઞાન થાય એટલું જ નહિ પણ તે ભાષા બણુનારાને પ્રવાસ ને બ્યાપારમા તેમ જ માર્વજનિક ગર્થોમા ધમી અનુદાનતા ને લાભ થાય એમા સંશય નથી. યુરોપના વેપારીઓ બીજી ભાષાઓ બ્યાપાર આગળ વધારવા શીખે છે ઉત્તર હિંદુસ્થાન નેડે ગુજરાતનો વેપાર હાન ધરો છે, ને દ્વિસે દ્વિસે વધશે, સમગ્ર હિંદી ઉપર આપણા દેશી ભાષાઓએ વિશેષ લક્ષ આપવું ઘટારત છે. ગુજરાતીનું જુનું સાહિત્ય ટેલુંક હિંદીની શાખા જે નજ છે તે ઉપરથી ઘડાયુ છે, એટલે ગુર્જરીના ભાષાપદિતને હિંદીનું સાદું જ્ઞાન સપાદન કરવું અગત્યનું છે

જનસમૂહની કેળવણી.

જનસમૂહને શિક્ષણ આપવાથી આપણા સાહિત્યના ઉત્કર્ષને જેટલી પુતી મળવાનો ભેગ છે, એટલો બીજા કોઇ પણ એક ઉપાયથી મળવાનો નથી છે જરીમમા ગરીબ સ્ત્રી કે પુત્રને પણ લેખન, વાચન ને ગણિતના મસ્કાર તથા સામાન્ય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મળવું આવશ્યક છે બ્યારે લોક સમસ્ત વચવાના રોખી થશે, ત્યારે લેખને અપૂર્વ ઉત્તેજન મળશે, ને સાહિત્યના સત્વમા વડો ઉત્કર્ષ થશે વળી એવું પણ બનશે કે એ ગરીબમાથી કેટલાક સસ્કાર પામી સાહિત્યમા નવું બગ પ્રેરશે ગુજરાતના કેટલાક સ્વદેશી રાજ્યોમા આવી કેળવણી મક્ત આપવાનો મોઢાપકારક માર્ગ ઉઠાડો થઈ ગયો છે, તેનો પ્રથમ જથ્થ થીમત મહારાજ સમજાવ ગાયકવાડને તથા કાઠિયાવાડમા ગોડવ, લીંબડી વગેરે મન્મરી

રાજ્યોને ઘટે છે. હું ધારું છું કે અત્રે પધારેલા સંસ્કૃતરચોની કામના એવી છે કે આ પ્રાંતનાં સર્વ નાનાં મોટાં સંસ્થાઓમાં એજ ધોરણે સાર્વજનિક કેળવણીનું સ્તર યોડા વખતમાં દાખલ થાય. માત્ર આ સંબંધમાં એક જ સૂચના કરી છઉં છે, તે એ કે સામાન્ય કેળવણીનો પૂર્ણ લાભ મેળવવો હોય તો તેની રચના એવા હેતુથી કરવી જોઈએ કે એથી લેખન, વાંચન વગેરેના સંસ્કાર ઉપરાંત જન જનના ચરિત્રનો વિકાસ થાય, તેમનાં તન અને મનનું આંતરંગીય વૃદ્ધિ પામે, અને દેશભિમાન, દેશભક્તિ, સ્વાર્પણ વગેરે ઉચ્ચ લાગણીઓની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને તેની જોડે નિર્વાહનો કસબ હરગીજ શીખે. આથી જુદી કેળવણી બહુ ફળદાયી લાગે જ થાય.

જનસમૂહની કેળવણીનું પૂરેપૂરું ફળ મેળવવા સારૂ ખીછ એક વાત અત્રે સૂચવવાની છઉં સેઉં છું. તે એ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ પામેલાને શાળા છોડ્યા પછી વાંચવા લાચક પુસ્તકો રચાવવાં જોઈએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે આ વાત ઉપર મારું લક્ષ્ય ખેંચ્યું હતું અને આ પરિપક્વના નિયામકોની પશુ એ દિશાએ નજર મએલી દીસે છે. માત્ર કંઈક સૂચના કરવી ઉચિત હોય, તો તે એટલી જ છે કે ગરીબને વાસ્તે રચાએલાં ચોપાનીયાં કે પુસ્તકોની ભાષા કેવળ સરળ, તરત સમજાતી એવી અને નકામા સંસ્કૃત શબ્દોના આડંબરથી મુક્ત હોવી જોઈએ. વિષય અને તેનું વર્ણન પણ તેમના જ્ઞાન અને કેળવણીના ગતિ ઉપરાંત હોવું ન જોઈએ. તેનું માહિત્ય મસ્તું જોઈએ, એ વિષે તો વાદ જ નથી.

સ્ત્રીકેળવણી.

સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો એક ધણો ફળદાયક માર્ગ સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો છે. તે સ્ત્રી કેળવણીનો યોડો ધણો પ્રારંભ સર્વજન થયો છે, પણ તે બસ નથી. હાલ શિક્ષણનો લાભ માત્ર કાચી વયની કન્યાઓ લે છે. તેથી વધારે વયની કન્યાઓને બહોળા કેળવણી આપવાનો આ સૂચનાનો આશય છે. આવું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવું જોઈએ, ને તેનું આપવાને સ્ત્રીઓ સારૂ ઉચ્ચ શાળાઓ (High Schools) સ્થાપવી જોઈએ. તેવી શાળાઓમાં આગળ જતાં ગુજરાતીમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ આપી છેક બી. એ. ના કેમની કેળવણી આપી શકાશે. હાલ તુરત આ બધું બનવું ફર્સ્ટ દીમે છે, તોપણ તેમાં આજકાલની કન્યાશાળાઓ કરતાં ધણા સારા સંસ્કાર આપી શકાશે, એમાં શક નથી. જે યોડી સ્ત્રીઓથી બને તેઓ અંગ્રેજી ભણી પુરોની બરોબરી કરી તેઓના જેવી પક્ષીઓ મેળવે, તેમાં કંઈ પણ હરકત દીસતી નથી, પણ તેનો લાભ લવાનું ધણી યોડીથી જ બનશે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અધકચર અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાથી કંઈ પણ વિશેષ ફળ નથી. માટે તે બચવાનો કાળ ઉચારી તેને બદલે બીબ્લું વિજ્ઞાન ને સાગ સંસ્કાર આપણી ભાષા દ્વારા આપણી બહેન દીકરીઓને આપવાનું આપ મર્વને લાગકારી જણાશે. આ અર્થે સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શાળાઓનો લાભ આપણા મંસારના રીવાજોને લીધે ધણી સ્ત્રીઓ તુરતમાં લેઈ શકશે નહીં, તોપણ કન્યાશાળાનો અ. બાસકમ ઘોડે ઘોડે વધારી તે માર્ગે માર્ગે આલી ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું હાલ

બની શકે એમ દીમે છે. શિક્ષકોની ખોટ ને સીખનારની અછત હાલ પણ નડે છે ને હજી કેટલાક કાળ લગી નડશે; પણ ધીમે ધીમે તે ઘટતી જશે. અને સ્ત્રીઓ વાંચકવર્ગમાં દાખલ થશે, ત્યારે લેખકના લેખોના સત્વમાં સુધારો થશે, એટલું જ નહીં પણ ભાષાની શુદ્ધિ ને સરળતા પણ વૃદ્ધિ પામશે, ને લેખકોને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. વળી સ્ત્રીઓ પોતે પણ સાહિત્યના સમૃદ્ધમાં કીમતી વધારો કરશે, ને પાછી મીરાંગાઇ, ગાર્ગી, મૈત્રેયી જેવી અઢોલક નારીઓ આ દેશમાં અવતરી સર્વન સદ્ગુણ, દેશબક્તિ, પાતિવ્રત્ય, ધર્મ અને સુશાનની કાન્તિ પ્રસારશે.

ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ.

અંગ્રેજ શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજ ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવાની અગત્ય વિશે મેં મારા વિચાર અનેક વાર દર્શાવ્યા છે. પચીસ વરસ પૂર્વે સર વુલિયમ હન્ટરના શિક્ષણ કમિશન આગળ મેં તે નિવેદન કર્યા હતા, ને ત્યાર પછી પ્રસંગે પ્રમંજે તેમ કરવાની તક આવી ત્યારે તે પ્રગટ કરવાને ચૂક્યો નથી. પણ હજી તેનું કંઈ પણ ફળ થયું નથી અથવા ફક્ત યાજ્ઞાચાર્ય એવાં ચિન્હ પણ દીસતાં નથી. હવે જો એ વાત માત્ર વગરની કે મામાન્ય ગૌરવની હોત તો કદાચ તે હું મુકી પણ દેત. પણ જેમ જેમ કાળ જાય છે, તેમ તેમ તેનું મહત્ત્વ અને વધારે વધારે લાગતું જાય છે, માટે આપ સર્વની ફરજ વિનયથી પણ આગ્રહપૂર્વક ફરીને તે હું મુકું છું. હાલના પ્રચારથી આપણા યુવાનોને તનની, મનની અને તેની જોડે ધનની ભારે હાનિ થાય છે, માટે એ વાત મુકી હજી તો દેશભેવાના અંગની મારી કર્તવ્યતામાં ધણો અંશ થાય. જગતમાં કોઇ પણ સ્થળે મામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહિ હોય; વળી આગળ ન્યારે અંગ્રેજ કેળવણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી, ત્યારે અંગ્રેજ શાળામાં ઘણું શિક્ષણ આપણી ભાષા દ્વારા અપાતું હતું, તે વખતનાજ જોડે વર્તમાન પ્રચારનાં ફળ સરખાવ્યાથી પણ મારી પ્રતીતિ દૃઢ થઈ છે. આજના શિક્ષણમાં શીખેલા પુરુષોની કૃતિ, વિચાર, ટોંચ, હત્યાદિમાં સામાન્ય રીતે જે મન્દતા અને નિર્માત્યપણું કેટલીક વાર નજરે પડે છે, તેનાં કારણોમાંનું એક મંગલૂત કારણ આ હાનિકારક પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ જેમ અને તેમ વહેલી પડતી મુકી અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ખગોળ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃત—સારાંશ કે અંગ્રેજ મિવાયના બધા વિષય માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીને પડેનાં શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં બહુતા દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બે ચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઉગરે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાળકોના તનની, મનની ને હૃદયની કાનિઓનો ઉકેલ ધણો મારો થાય. કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય. ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ હચ્છનારાઓની આ મહા મહાજ મમક્ષ એ સૂચના ધણી આશાભર હું મૂકું છું. વળી ગુજરાતનું રાજ્યસ્થાન જે કાઠિયાવાડ, તેના ધોરી સ્થળમાં એ સૂચના મુકવાથી તે વિશે વ્યવહાર પગલાં લેવાઈ અનુભવ મેળવવાની પણ મુગમતા વધારે થવા જોગ છે. આ નિયમ ઉપર ચાન્તનાથી લક્ષ પડેગાડવાની સર્વને મારી ખામ વિનંતી છે. વ્યવહાર રીત મંડલુ દરીને આ સૂચનાને મેં નિયમિત કરી અંગ્રેજ ઉચ્ચ

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ.

શાળાઓના ક્રમ વિશે દાખલ કરી છે, તેમાં પુસ્તકોની ખોટરૂપી અગ્રણ્ય આવવાનો સંભવ હવે રહ્યો નથી, ને શિક્ષકો પણ મળી શકે છે. આ આરંભથી આગળ વધતાં વધતાં અન્તિમ નિશાન આપણી માતૃભાષા દ્વારા સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન આપવાનું છે. તે સાધવાનો માર્ગ બેશક વધારે વિકટ છે. અને પુસ્તકો તથા શિક્ષકો તેમજ પરિભાષા વગેરેની અગ્રણ્યતા હાલ તો ઘણી દુર્ગમ દીસે છે, પરંતુ અગ્રણ્યતા જોઈ જોઈને ઉભા રહેવાથી અગ્રણ્યતા દૂર થતી નથી. તેમના મન્સુખ જવાથી તે ઓછી થાય છે. સર્વ જ્ઞાનનું દ્વાર માતૃભાષાને ઓટલે ગુર્જરખંડમાં ગુજરાતીને આપણે ધનાવલી છે અને એમ થઈ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં ખરો જીવનનો હવ અને ઉત્સાહ આવશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અભિવૃદ્ધિ; સરકાર અને રાજ્યનો વ્યવહાર.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો રાજ્ય કારભારના વ્યવહારની જોડે નિકટ સંબંધ છે એ સિદ્ધ વાત છે. હિંદમાંના બ્રિટિશ ભાગમાં અનેક કારણોથી અંગ્રેજી વિધાની ફળવણી લેવાના તથા તેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન ને શક્તિ મેળવવાના ક્ષયદા એટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે, કે તેથી તે ફળવણી પાછળ આપણા ગુર્જર દેશના લોક પણ ટોળાખંધ વળ્યા છે. વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ તે ફળવણીને પ્રસંગવશાત્ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે. તો પણ તે રાજ્યોનો ખર્ચ કારભાર, ફરતર આદિ ગુજરાતી ભાષામાં ચાલે છે, ને ન્યાયના ફેંસલા પણ તેમાં લખાય છે. આ રિવાજ સાહિત્યના હિતમાં ઘણું લાભકારી છે, માટે તેને દૃઢ કરી તેનો પ્રસાર કરવાની આપણા ગુર્જર ખંડના સ્વદેશી રાજકર્તાઓની પાસે સાહિત્ય સેવકો માગણી કરે તો તે અસ્થાને નથી. વડોદરામાં ધનસાહના અગત્યના ફેંસલા દેશી ભાષાઓમાં લખવાનું કાર્ય પછી ગુજરાતી ભાષાની સૈલી અને શુદ્ધતામાં ઘણો મુશ્કારો થયો છે, એટલું જ નહિ, પણ શબ્દાર્થ પણ નિર્ણયિત અને ચોક્કસ થયા છે. કઠિયાવાડ એ ગુજરાતનું રાજસ્થાન છે. તેમાં એજ નિયમ ગૃહણ કર્યાથી એ કરતાં પણ વધારે લાભ થાય એમાં શક નથી.

શુદ્ધ ભાષા.

શુદ્ધ ભાષા તે શું, ને કેવાં શબ્દરૂપને તથા વાક્યપ્રયોગને શુદ્ધ ગણવા, અને કેવાને અશુદ્ધ ગણવા એ વિષય ઉપર આપણા વિદ્વાનોનું લક્ષ દોરાએલું છે, એ સંતોષની વાત છે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં શુદ્ધાશુદ્ધનું ધોરણ પ્રથમ નક્કી કરવું અવશ્ય છે. શુદ્ધ એટલે શું, ને અશુદ્ધ એટલે શું, ને એમાં વાદ પડે, તો ક્રિયા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તવું, એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઈએ. એવા નિયમ ન થાય ત્યાં લગી, ઘણું મતાંતર, અને શબ્દશુદ્ધતા ઝગડા થવાનો સંભવ છે. જે શબ્દરૂપ કે વાક્યપ્રયોગના વિષે સામાન્ય રીતે એક જ મત હોય તે રૂપ અને પ્રયોગ તે મત પ્રમાણે જ થવાં જોઈએ, ને તેથી ભિન્ન થાય તો તે અશુદ્ધ ગણાય, આટલે લગી મત ફેરનો માર્ગ નથી. વળી સામાન્ય રીતે શબ્દ ને વાક્યના અર્થ ચોક્કસ ને નિશ્ચિત વ્યક્તિવાળા જોઈએ, એ વિષે પણ વાદ થવાનો

પ્રમુખનું બાપબુ.

સંભવ નથી. પણ એટલેથી આગળ વખતાં શબ્દશુદ્ધિને નિર્ણય કરવાનો એક તર્કથી એવો માર્ગ પકડવાનું વલણ દીધે છે, કે મંરૂત મૂળ રૂપ મરખો જે શબ્દ દોષ તેને શુદ્ધ શબ્દ સમજાવે, અને જે તેથી આગે ગયો દોષ તેને અશુદ્ધ ગણવે. એટલા માટે ધણાજ વિનય સાથે કહેવાની જરૂર છે કે, આ નિયમમાં અતરૂનો ધવો અવકાશ રહે છે, મંરૂત ઉપરથી ગુજરાતીને શબ્દમૂલ તથા વાચ્યચના નીકળ્યા છે, એ વાત ખરી છે. બેશક ગુજરાતી બાપા એ મંરૂતની પુત્રી છે. પણ માતી આગળ પકડી આવનાર બાળપુત્રી તે નથી તેણે પોતાનો વ્યવહાર ધણા મેકા થયા પોતાને માથે ઉપાડી લીધા છે. એ ટોડો વર્ષની રાજકાન્તિ ઓ, વ્યવહારકાન્તિઓ, ધર્મકાન્તિઓ વગેરે મોટી આદતોમાં તેણે પોતાનું અગ્નિત્વ અને શુભન ભળવું છે. કાળને નમીને પોતાના ચનણુવલણુ તેજસ્વીતી મળે છે. દુષ્ટમાર્ગીએ તો તે સ્વતંત્ર બાપાના પદને પામી છે, તેથી ખીજ સ્વતંત્ર બાપાના મમાન જે પોતાની ગણના થવાનો હક તે માગી શકે છે. હવે દરેક સ્વતંત્ર બાપામાં તે બાપાની સ્થાપિત થયેલી શબ્દરૂઢિ અને વાચ્યરૂઢિ જે સર્વથા પ્રબળ ગણાય છે. તે રૂઢિ મૂળ બાપાથી જુદી દોષ તોપણ તે શુદ્ધ ગણાય છે, ને તેવો પ્રચાર હાલ જગતની મૂર્ધ બાપા વિષે છે. અંગ્રેજી બાપા એન્ગ્રો એ મન (Anglo-Saxon) ઉપરથી નીકળી છે, અને ફ્રેન્ચ બાપા લેટિન ઉપરથી નીકળી છે, તોપણ હાલ એ બાપાઓમાં વપરાતા કોઈ અમુક શબ્દ કે વાચ્યનો પ્રયોગ મૂળથી જુદો દોષ માટે તે અશુદ્ધ ગણાવો નથી. તેમ જ ગુજરાતીમાં કોઈ અમુક શબ્દ કે વાચ્યપ્રયોગ મૂળ મંરૂતના વ્યાપારથી અર્થમાં કે જોડણીમાં જુદો કે ઉતરો હોય, તેટલા જ ગણાય છે તેને અશુદ્ધ ગણવે એ ધટિત નથી. બધા આનતી આવલી રૂઢિ નક્કી થઈ દોષ ત્યાં ગુદતા અને અશુદ્ધતા રૂઢિવડેજ જે માન નક્કી થઈ શકે. સ્થાપિત રૂઢિ એ જ શુદ્ધતા ને અશુદ્ધતાનું સર્વેન્દ્રીકૃત માન છે. આ વિષે મારા જુના મિત્રશ્રી દોરામજી એદનજી મીશ્રી, જે આ પ્રદેશમાં કેટલાક કાળ વિદ્યાશુરને આને મિરાજતા હતા, તેમણે બાપા ઉત્પત્તિ વિષે એક નહાનું પણ વહી વિદ્વાતાવાડું ચોપાનિયું રચ્યું છે, તે ઉપર વિદ્વન્મનોનું લક્ષ જતું થયું છે તે એમ લખે છે કે “મંરૂત પ્રમાણે ગુજરાતીમાં લખવું જોઈએ એ ફરીય જોગી છે, પણ પણ શબ્દ બાપામાં બદલાતો બદલાતો આજ જે અરૂપમાં ગાયમ થયો હોય તે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ માનવું જોઈએ” શબ્દશુદ્ધિ વિષે આ નિયમ સ્વીકારવામાં આવશે, તો ધણી તરારો તથા અર્થાનો પ્રસંગ મૂકે નહીં. આ મુજબે વિચારમાં મિત્તલ, શ્રાતિ કે કોય જે જેવામાં આવે છે, તે વોરણ નક્કી નથી તેને લીધે છે. એક બાપા ખીજ બાપામાંથી જન્મ પામી દોષ, માટે તેણે તેની માતાનું જ સર્વ નીજારતું જોઈએ, એવો ગર્ભિત મિદ્ધાત કેટલાક મળ્લનોએ માન્ય કર્યો છે, તે જ આ સતબેદનું મૂળ છે એ મિદ્ધાત જે અર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો સંસ્કૃત ને લેગિત આદિ બાપાઓને સુખને પણ તેમની માતૃભાષા જે મૂળ આર્યબાપા તેના લગી જવાની અવધા પ્રાપ્ત થાય અને તેમ દોષ તોપણ હાસની જીવતી બાપાઓ એ પ્રમાણે કરવાને કે પોતાની માતૃભાષા ઉપર જ આધાર રાખી બેશી રહેવાને કબુલ નહિ જ થાય

આ વિષયમાં કેટલોક નમનો સુચનાડો “અપત્રર” શબ્દના પ્રયોગથી થયો છે અપત્રર એટલે નૂળથી બદનાથેતો શબ્દ એમ હું મનજી હું પણ આધારણ રીને એમ

મળ હોય છે કે મૂળથી બદલાઈને બગડેલું રૂપ, તે અપભ્રંશ. પરંતુ ખરો પ્રકાર આ પ્ર-
ભુ નથી. મૂળથી બદલાઈને નવાં ચર્ચામાં કેટલાંક રૂપ તો એવાં સ્વચ્છ, મર્મવાળાં, ને અ-
વાન હોય છે કે તેમનો અર્થ ને પૂર્ણ ભાવ મૂળ રૂપમાં હોતો નથી. આથી કરીને એની
કાંતિ યદિ છે કે અપભ્રંશ તે અશુદ્ધ હોય. ઉદાહરણ તરીકે સગની 'આણુ' કે દેવની
આણુ' એ પ્રયોગમાં જે અર્થ છે, તે અર્થ રાજ આણુ કે દેવ આણુમાં આવતો જ નથી;
તેમ સાસર વાસા યોગ્ય કન્યાને જે આણું કરવામાં આવે, તેનો અર્થ આમન્રણુ કે આ-
નાપનમાં આવતો નથી, ત્વજ શબ્દમાં નાચતું સામર્થ્ય નથી; કોઈ તવંગરનો ભરમ એ
ભ્રમ નથી; કંઈનો અર્થ કાન્તમાં નથી, મહાન્તનો મહાનમાં નથી; લહાવાનો અર્થ લાભમાં
નથી. સખ્ય મૂળ સંસ્કૃત શબ્દનું મહાત્મ્ય વધારવાથી, અથવા તેને પાછા લાવવાથી ભા-
ષાની શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ થવાનો ભ્રમ નથી. ભાષા શુદ્ધિને સાર તથા તેની ખીલવણી સાર
આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ, સામળ, દયારામ વગેરેના ગ્રંથોનો ધણો બહોળો અભ્યાસ
થવો જરૂરનો છે.

ફારસી ને દેશી શબ્દો.

ફારસી શબ્દોને શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણમાં રાખવા કે નહીં, એ પણ ઉપરના પ્રશ્નના
ફાંટા રૂપ પ્રશ્ન છે. લગભગ સાતસો વર્ષથી એવા શબ્દો હાખત્ર થતા આવ્યા છે, ને એ-
માંના કેટલાક તો છેક ભાષાના અન્તર્ભાગમાં પેશી ગયા છે ને તે કદી કાદી ચકાવ એવા
નથી. કબ્જો, કાપડો, કેલ, મેઝ, ખુરશી વગેરે કેટલાક બોલ તો એવા છે કે, તે કાઢવાનું
મન કરીએ, તો તેની જગાએ એવા સાર્થક શબ્દ તરત ધડવાનું બને નહિ ને કોઈ મ-
નસ્વી રીતે ધડે તોપણ, તેમાં જુનાનો અર્થ આવી શકતાં કેટલાક કાળના કાળ જાય. પણ
જો સવાસ પુછવાની છુટ હોય તો આપણે પુછીએ કે ફારસી શબ્દો ટાળવાનો વિચાર શા
માટે કરવો જોઈએ? ગુજરાતના ઐતિહાસિક બનાવોના બળથી જેમ સંસ્કૃત શબ્દો ને
દેશી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે, તેમ ફારસી પણ બળી ગયા છે, ને તેમ જ હાલ
અંગ્રેજી શબ્દો ભગતા જાય છે. જ્યાં ભાષાનો નિભાવ આપણા આત્મ શબ્દોથી થતો હોય,
ત્યાં માત્ર ગણતરી કે શુદ્ધતાના અનાદરથી કે ખીજાં એવાં જ કારણથી પરભાષાના શબ્દ
વાપરવા, એ કોઈ પણ સંસ્કારવાળા જનને ગમે નહિ. પણ રૂઢ થઈ ગયેલા સાધારણ
શબ્દો, પછી તે ફારસી કે ખીજા હોય તેના ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા શા માટે કરી? એકાદ
જણ પોતે પોતાના ઘરને જુલે બેશી ફારસી શબ્દ વર્જીને બધા સંસ્કૃત બુલ્લભિવાળા
શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે તેના દુરંગની વાત છે, પણ વિચારવત પુરૂષો તર-
ફથી તેને બાંધે જ ઉત્તેજન મળશે.

આ સંબંધમાં ખીજે એક વિચાર મને મુઝે છે, તે આ મંડળ આગળ ચૂકી આ
પ્રકરણ સમેટવા ધારું છું. આપણું સર્વની ઇચ્છા એવી છે કે આપણા ઇસ્લામી બુદ્ધિઓ
આપણી જોડે સામેલ રહી ગુર્જરી ભાષાની ખીલવણી ને કાળવણીમાં સદાયક થાય. હવે

સંભવ નથી. પણ એટલેથી આગળ વધતાં સજ્જશુદ્ધિનો નિર્ણય કરવાનો એક તરફથી એવો માર્ગ પકડવાનું વધણ દીમે છે, કે સંસ્કૃત મૂળ રૂપ મરખો ને સજ્જ રોય તેને શુદ્ધ સજ્જ મમજનો, અને ને તેથી આવે ગયો રોય તેને અશુદ્ધ ગણવું. એટલા માટે ધણાજ વિનય સાથે રહેવાની જરૂર છે કે, આ નિયમમાં મતકેરનો ઘણો અવકાશ રહે છે. સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતીનો સજ્જસમક તથા વાચસ્વના નીકળ્યાં છે, એ વાત ખરી છે. બેમક ગુજરાતી ભાષા એ સંસ્કૃતની પુત્રી છે. પણ માની આંગળી પકડી આજનાર ભાષાપુત્રી તે નથી. તેણે પોતાનો વ્યવહાર ધણા મેકા થયાં પોતાને માથે ઉપાડી લીધો છે. મેંકડો વર્ષની રાજકાન્તિઓ, વ્યવહારકાન્તિઓ, ધર્મકાન્તિઓ વગેરે મોટી આદતોમાં તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ અને જીવન જીત્યું છે. કાળને નખીને પોતાનાં અવણવણુને જાડવતી મર્ક છે. હુંકામાં કહીએ તો તે સ્વતંત્ર ભાષાના પડને પામી છે, તેથી બીજી સ્વતંત્ર ભાષાના મમાન જ પોતાની ગણના થવાનો હક તે માગી શકે છે. હવે દરેક સ્વતંત્ર ભાષામાં તે ભાષાની સ્થાપિત થયેલી સજ્જશુદ્ધિ અને વાચસ્વકિ જ મર્વયા પ્રબળ ગણાય છે. તે શિદ્ધ મૂળ ભાષાથી જુદી રોય તોપણ તે શુદ્ધ ગણાય છે, ને તેણે પ્રચાર હાથ જગતની મર્વ ભાષા વિશે છે. અંગ્રેજી ભાષા એ-એ એંગ્લો (Anglo-Saxon) ઉપરથી નીકળી છે, અને ફ્રેન્ચ ભાષા લેટિન ઉપરથી નીકળી છે, તોપણ હાથ એ ભાષાઓમાં વપરાતા કોઈ અમુક સજ્જ કે વાચસ્વનો પ્રયોગ મૂળથી જુદો હોય માટે તે અશુદ્ધ ગણાનો નથી. તેમ જ ગુજરાતીમાં કોઈ અમુક સજ્જ કે વાચસ્વપ્રયોગ મૂળ સંસ્કૃતના વ્યાપારથી અર્થમાં કે જોડણીમાં જુદો કે ઉદયો હોય, તેટલાં જ કારણથી તેને અશુદ્ધ ગણવો એ ઘટિત નથી. જ્યાં આવતી આવેલી શિદ્ધિ નહીં થઈ રોય ત્યાં શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા શિદ્ધિવેળ જ માત્ર નહીં થઈ શકે. સ્થાપિત શિદ્ધિ એ જ શુદ્ધતા ને અશુદ્ધતાનું સર્વસ્વીકૃત માન છે. આ વિશે મારા જુના મિત્રથી દોરણુ એકવચ્ચ ગીમી, ને આ પ્રદેશમાં દેશકાક કાળ વિદ્યાશુદ્ધને સ્થાને મિત્રજગતા હના, તેમણે ભાષા ઉત્પત્તિ વિશે એક નકાનું પણ ઘણી વિદ્વાતાવાળું ચોપાનિયું રચ્યું છે, તે ઉપર વિદ્વાન્જનોનું લક્ષ જતું થયે છે. તે એમ લખે છે કે “સંસ્કૃત પ્રમાણે ગુજરાતીમાં લખવું જોઈએ એ રીતીય મોટી છે; કોઈ પણ સજ્જ ભાષામાં જદ્વાનો જદ્વાતો આજ ને સ્વરૂપમાં કાયમ થયો હોય તે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ માનવું જોઈએ.” સજ્જશુદ્ધિ વિશે આ નિયમ સ્વીકારવામાં આવે, તો ઘણી તકરારો તથા ચર્ચાઓ પ્રસંગ રહેશે નહીં. આ મંબધે વિચારમા મિત્રતા, જાંતિ કે રોય ને જોવામાં આવે છે, તે ધોરણ નહીં નથી તેને લીધે છે. એક ભાષા બીજી ભાષામાંથી જન્મ પામી રોય, માટે તેણે તેની માતાનું જ સર્વ સ્વીકારવું જોઈએ, એવો મર્મિત સિદ્ધાંત કેટલાક મજ્જનોએ માન્ય ર્યો છે, તે જ આ મતજેલુ મૂળ છે. એ સિદ્ધાંત ને સર્વથા ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો સંસ્કૃત ને લેટિન આદિ ભાષાઓને મુકીને પણ તેમની માતૃભાષા ને મૂળ આર્યભાષા તેના લગી જવાની અવધા પ્રાપ્ત થાય. મમે તેમ રોય તોપણ હાથની જીવતી ભાષાઓ એ પ્રમાણે કરવાને કે પોતાની માતૃભાષા ઉપર જ આધાર રાખી બેઠી રહેવાને કશુંક નહિ જ થાય.

આ વિષયમાં કેટલોક નકામો ગુચ્છાકો “અપત્રંચ” સજ્જના પ્રયોગથી થયો છે. અપત્રંચ એટલે મૂળથી જદ્વાયેલો સજ્જ એમ હું સમજું છું. પણ તાંધારણ રીને એમ

મળ હોય છે કે મૂળથી બદલાઇને બગડેલું રૂપ, તે અપભ્રંશ. પરંતુ ખરો પ્રકાર આ પ્ર-
ભુ નથી. મૂળથી બદલાઇને નવાં ચર્ચાંક કેટલાંક રૂપ તો એવાં સ્વચ્છ, મર્મવાળાં, ને અ-
વાન હોય છે કે તેમનો અર્થ ને પૂર્ણ ભાવ મૂળ રૂપમાં હોતો નથી. આથી કરીને એવી
સાંન્તિ થઈ છે કે અપભ્રંશ તે અશુદ્ધ હોય. ઉદાહરણ તરીકે રાગની 'આણુ' કે દેવની
આણુ' એ પ્રયોગમાં જે અર્થ છે, તે અર્થ રાગ આણુ કે દેવ આણુમાં આવતો જ નથી;
તેમ સાસર વાસા યોગ્ય કન્યાને જે આણું કરવામાં આવે, તેનો અર્થ આમન્ત્રણ કે આ-
માપનમાં આવતો નથી, તૂલ શબ્દમાં નાચતું સામર્થ્ય નથી; કોઇ તવંગરનો ભરમ એ
ભ્રમ નથી; કંથનો અર્થ કાન્તમાં નથી, મહંતનો મહાનમાં નથી; લહાવાનો અર્થ લાભમાં
નથી. સખ્ય મૂળ સંસ્કૃત શબ્દનું મહાત્મ્ય વધારવાથી, અથવા તેને પાછા લાવવાથી ભા-
ષાની શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ થવાનો જોગ નથી. ભાષા શુદ્ધિને સાફ તથા તેની ખીલવણી સાફ
આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ, સામળ, દયારામ વગેરેના શ્રદ્ધાનો ધણો બહોળો અભ્યાસ
થયો જરૂરનો છે.

ફારસી ને દેશી શબ્દો.

ફારસી શબ્દોને શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણમાં રાખવા કે નહીં, એ પણ ઉપરના પ્રશ્નના
ફાંટા રૂપ પ્રશ્ન છે. લગભગ સાતસો વર્ષથી એવા શબ્દો હાખસ થતા આવ્યા છે, ને એ-
માંના કેટલાક તો છેક ભાષાના અન્તર્ભાગમાં પેદા થયા છે ને તે કદી કાઢી શકાય એવા
નથી. ઢબ્બે, કાપદો, કેદ, મેઝ, ખુરશી વગેરે કેટલાક બોલ તો એવા છે કે, તે કાઢવાનું
મન કરીએ, તો તેની જગાએ એવા સાર્થક શબ્દ તરત ધડવાનું બને નહિ ને દોષ મ-
નસ્વી રીતે ધડે તોપણ, તેમાં જુનાનો અર્થ આવી શકતાં કેટલાક કાળના કાળ જાય. પણ
જો સવાલ પુછવાની છુટ હોય તો આપણે પુછીએ કે ફારસી શબ્દો ટાળવાનો વિચાર શા
માટે કરવો જોઈએ ? ગુજરાતના ઐતિહાસિક બનાવોના બળથી જેમ સંસ્કૃત શબ્દો ને
દેશી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે, તેમ ફારસી પણ ભળી ગયા છે, ને તેમ જ હાલ
અંગ્રેજી શબ્દો ભળતા જાય છે. જ્યાં ભાષાનો નિજાવ આપણા માતૃ શબ્દોથી થયો હોય,
ત્યાં માત્ર ગદ્યલેખકો કે શુદ્ધતાના અનાદરથી કે ખીજાં એવાં જ કારણથી પરભાષાના શબ્દ
વાપરવા, એ કોઈ પણ સંસ્કારવાળા જનને ગમે નહિ. પણ રૂઢ થઈ ગયેલા સાધારણ
શબ્દો, પછી તે ફારસી કે ખીજા હોય તેનો ત્યાગ કરવાની ધમ્મજ શા માટે કરવી ? એકાદ
જણ પેતે પોતાના ધરને ખુણે બેસી ફારસી શબ્દ વર્જીને બધા સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિવાળા
શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે તેના દુરંગની વાત છે, પણ વિચારવંત પુરુષો તર-
ફથી તેને ભાગ્યે જ ઉત્તેજન મળશે.

આ સંબંધમાં ખીજાં એક વિચાર બને સુઝે છે, તે આ મંડળ આગળ મૂકી આ
પ્રકરણ સમેટવા ધાડું છું. આપણુ સર્વની ઈચ્છા એવી છે કે આપણા ઇસ્લામી બંધુઓ
આપણી જોડે સામેલ રહી ગુર્જરી ભાષાની ખીલવણી ને કાળવણીમાં સહાયક થાય. હવે

દુનિયાનરીના બનહારકુશળ પુત્રો દાખ ન આપજો વીનારવાનું એમ્હુ છે ન દારમી શમ્દ કેવળ વર્જવાથી આ હેતુ મિદ્ધિએ જશે નહિ ન આપણા ઇન્નામી બહુઓ અને મર જોથી એવા શમ્દો આપણા કરતા અનેકગણા વાપરે છે, તેમને આથી માફ લાગશે ખરું તેઓ આપણા મન્નૂતમ પુત્રકા હાન પશુ વાચી શમ્તા નથી માત્ર ન દારમી શમ્દો દાખવાની વાત વધારે પ્રમરશે, તો શુદ્ધરાતમા જે જાતના માહિત આનવાનો પ્રમગ આવશે (૧) મુસનમાન બાધઓ અને મામાન્ય લોભ સમજે તેવુ બી (૨) બીજુ સમ્મત બીના લોકો જે મમ્મ શમ્ તેવુ આવુ પરિણામ માહિત્ય પ્રેમીઓને ઇટ નહિ જ દોષ

ઉર્દુ વિષે.

ઉર્દુ ભાષા વિશે આવા મડગ સમજ જે મોન જોનવા અનચિત નહિ ગણાવ શુદ્ધ રાતમા લગભગ ચોથા ભાગની વમતિ આપણા ઇન્નામી બહુઓની છે તેઓમાનો એ ભાગ મૂળ હિંદુઓ હતા, ને હજુ પડેરવેશ હિંદુઓના જેવો પહેરે છે, ને વરમા પશુ શુ જરાતી બોલી બોલે છે આટલે લગી તો એ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બધી સ્થિતિ મનમાનતી છે, પણ તે મિવાયનો બીજો ભાગ જે સખ્યામા નાહનો છે તે ઘરમા તેમ જ બનહારમા ઉર્દુ કે હિંદુસ્તાનીનો ઉપોગ કરે છે આ બીજા ભાગ તરફથી એની માગણી થાન છે કે ઇન્નામી બાધઓનુ બહુ શિક્ષણ ઉર્દુ દ્વારા થવુ જોઈએ શુદ્ધરાતનું ઝોંકન, ને શુદ્ધરાતી સાહિત્યનો જિન પર દિન ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારે આ માગણી ઉપર જરૂર વિચાર કરેનો ઘટે છે સર્વ મુસનમાન બાધ ઉર્દુ બોલી અને દારમીની લીધી શીખે, ને તેમા લખેના પુત્રમ સ હેનથી વાચવાને શક્તિવાન થાય, ને વળી તેમનું પવિત્ર ધર્મપુત્ર કુરાને શરીફ પણ પઢી શકે, એટલુ મેશક તેમને માટે અવસરનું છે પણ આ અર્થ માવવા સાર બહુ શિક્ષણ જુદુ રાખવાની અગત્ય છે કે નહિ ન આપણા પારમી બાધઓ દેશ સમસ્તની સામાય શાળાઓમા શિક્ષણ લઈ પોતાના ધર્મપુત્રક વાચવા અને સમસ્તમા પુરનો જુદો બહો રસત કમી શકે છે, જેનો પણ કરે છે તો તેમ ઇન્નામી બાધઓ પણ સડેનાઈથી કરી શકે નાગપુરમા આપણા શુદ્ધ બાધઓએ હિંદુ મુસલમાન પારસી સર્વેએ મળી એ શુદ્ધરાતી શાળા કાઢી છે તેમા હિસાબ વાચન વગેરે ગાયમિત્તે બધી જાતના ડોક્ટરોએને એક જુદે આપખ્યામા આવે છે ને ને. મિલાન. દાતા. દાક્તર. લોગાઓએ. પોતાના. હોસ્પિટલ. કુરાન વાચતા શીખવવાનો જુદો ઇનામ લીધો છે હવે નાગપુરમા બહુ છે, તે બીજા સ્થળે પણ બની શક તેવુ છે આ સૂચના વળ મિત્રનાવથી આગળ કરવામા આવે છે

હિંદુ મુસનમાન એ હિંદની ડાંગા જમણી આજો છે ઇચ્છે પોતાની અન માયાને વાપરી બેઠ પાતુ ભેગુ નાખ્યુ છે તે હવે ન નાખ્યુ થાન તેવુ નથી બને હિંદને પોતાનો દેશ ને માતૃભૂમિ ગણે છે ને સસારના બધા બાપાર રો જ્યારમા ને બીજા અગત્યના બ વહારમા બેઠ ભેગા ને ભેગા જ રહી સાથે મર જરે છે આ રમાએ એ તા વધારવાથી બેને લાભ થાન છે, એ ઉગાડુ છે બેના હિતમા વરૂં ખરી વાતોમા લગાર પણ વિરોધ નથી

અટકે છે. વળી સર્વ એકઠા થઈને કામ કરવાની શક્તિ આપણામાં ઘણી અ'પ છે, અને મારા મનથી સર્વ શુભ કાર્યમાં મોટી અડચણ તે એ જ છે. જન જનની સુજનતા તથા શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ જીવન સિવાય એ નિર્જનતા દ્વર થવાની નથી. માટે તેની સુજનતા, શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ વર્તન પ્રસારવા તરફ વર્તમાન માહિત્યનું વલણ થાય, તો આપણને અમૂ'ય લાભ થાય, કારણકે શુદ્ધ જીવન ને સુજનતા એ જ વ્યક્ત પુરૂષ તથા જનસમા-જની મંમૃદિતું મૂળ છે. એ વગર કોઈ પણ પ્રગરના સામાજિક ઉદ્યમની આશા રાખવી અર્થ છે.

અમદાવાદ—પ્રભજીયુ પ્રીન્ડીંગ વર્કસમાં ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે છાપ્યું.

મત એવું છે કે સંસ્કૃત કે દ્વારમીની મદદથી નવા શબ્દ રચવા અને ફેરવાડવાનું હોય એવું છે કે અમત અંગ્રેજીમાં છે તે જ ગ્રંથણ કરવા. પ્રથમનો મત બાપા શુદ્ધિના અભિમાનને પ્રતિધારક છે, એ વાત ખરી પણ તે સર્વન ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવો નથી મહા પ્રયત્ન કરતા પણ નવીન પદાર્થોની મજા આપણી પ્રાચીન ભાષાવડે ઘડી સડે નથી. શ્રી. પ્રસીદ્ધેનની નાગરી પ્રચારણી સભાએ આ જામ ઉપાડી લેઈ વૈજ્ઞાનિક ગ્રંથ તૈયાર કરાયા છે, તેમાં પણ પાશ્ચાત્યના નામ તો અંગ્રેજીમાં જ જેવા ને તેવા ટેટેકે બાગે રાખ્યા છે, અને ક્રિયા તથા વિધિનીક શબ્દો પ્રેક્ષાક મંદૂત ઉપરથી તો ફેરવાડ દ્વારમી ઉપરથી નવીન રચ્યા છે આપણે પણ એવો જ કરતા પકડવો પડે, એમ મને લાગે છે.

કોશ અને વ્યાકરણ.

આપણા મહત્ત્વના ગ્રંથો મધ્યે ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચાવવાનું કામ છે તે પરિપક્વ કે એવી ટાઈ સમયાએ ઉપાડી લેવા લાયક છે તેનો મત ગુદ ને પૂર્ણ હોવો જ જોઈએ તેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના બધા અર્થ દાગ પ્રમાણે ગોઠવવા તેના અર્થના દૃષ્ટાંતો અને આધાર રૂપ ગ્રંથમયોના ઉતાગ આપવા, વગેરે આપણા વિદ્વાન્ મંત્રિએ જે જે સૂચનાઓ કરી છે, તે લક્ષમાં લેવા લાયક છે ગુજરાત વર્ના-યુનર મોમાયટિએ વૈભાગિક યોજનાથી ગ્રંથ કરાવવાનો આરંભ કર્યો છે જામની મઝા તથા પુરતા નાપા અને અનુભવી માણસોની સહાયતા વગર એ જામ પાર જન નહિ, માટે એ ગ્રંથ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર પ્રથમ પ્રયત્ન થવો છૂટ રીસે છે.

ગુજરાતી ભાષાનું એક અમૂલ્ય વ્યાકરણ ઘડવાનું કામ તેટલું ભવ્ય નથી, પણ તેમાં ગુજરાતી માહિત્ય તથા ગુર્જરી ભાષાના સંપૂર્ણ રીતે વાગ્દેગાર અને તેની નેડે સંસ્કૃત દ્વારમીના પ્રવીણને આમાન્ય ભાષાશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા પુરૂષ વગર આપણી કામના સિદ્ધ થઈ શકે છે. એવી યોગ્યતાવાળા પુરૂષ વણા નથી ને જે યોગ્ય છે તે બીજા વ્યવહારમાં ગામએતા છે. એટલે હાલ મુગમ રમ્તો નજરે પડે તો નથી પરંતુ આને અથ પણ કાર મનુ ફંડ ને કાયમની મઝાની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કઈ રીતે સાધી શકાય તેનો ઇચ્છાગે ઉપર દું કરી ગયો છું, તેનો ઉપમ દાગ જી આપનો વખત લેવો હરત નથી પણ એ સર્વેનો આમાન્ય અધાર ને માર્ગ એ છે કે, તે અર્થને ઉત્કર્ષને આપણે એ સમય ને કાયમ મઝા બનાવવી એવી વ્યાપક સમ્યાને સાથ દ્રવ્ય નેધરે તે વિરે મને કઈ વિતા નથી, એ દું એમ માનુ છું દ્રવ્ય તો કર્તવ્યપરાયણ ને ટોચીલા જામ કમ્પારને મોડુ વળે મઝા વગર રહેતું નથી જે જે માન કામ અગળ રહે છે તે દ્રવ્ય વગર નહિ, પણ તે ઉપાડવાને મનર્થ નગે નથી દના, તેથી

અટકે છે. વળી સર્વ એકઠા થઈને કામ કરવાની શક્તિ આપણામાં ઘણી અછપ છે, અને મારા મનથી સર્વ શુભ કાર્યમાં મોટી અડચણ તે એ જ છે. જન જનની સુજનતા તથા શુદ્ધ મનન, તે શુદ્ધ જીવન સિવાય એ નિર્ભયતા ફર ચવાની નથી. માટે તેવી સુજનતા, શુદ્ધ મનન, તે શુદ્ધ વર્તન પ્રસારવા તરફ વર્તમાન સાહિત્યનું વલણ થાય, તો આપણને અમૂલ્ય લાભ થાય, કારણકે શુદ્ધ જીવન તે સુજનતા એ જ વ્યક્ત પુરૂષ તથા જનસમાજની સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. એ વગર કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક ઉદ્યમની આશા રાખવી બર્થ છે.

અમદાવાદ—પ્રજાપતિ પ્રીતીગ વર્ષમાં દક્ષિણીય પરમોદરાય દક્ષિરે છાપ્યું.

૮ કાગળો અને તારો — પરિપટના પ્રમુખ, કારોબારી કમિટીના પ્રમુખ, અને મત્રીઓ ઉપર આવેના કાગળો અને તારોની વિગત રા રા દૈનિકરૂપ લગવાનજી શુદ્ધે હુમલુમા જણાવી *

હાજર ન થઈ શકાય તેની દિનગીરીના ટાગલો ને ના મહાત્મ્ય ગાયકવાડ, ભાનનગર મહારાજ, મહાભૂમિ, કુવરીસાહેબ મોરબી ઠાકોર સાહેબ, અને હુમાશ્રી લખધીરજી, ધ્રાગધ્રા રાજસાહેબ, વાંકાનેર રાજસાહેબ, ધ્રોન ઠાકોર સાહેબ, કોટડા સાંગાણી ઠાકોર સાહેબ, માંગરોળ શેખ સાહેબ, કચ્છના હુમાશ્રી વિજયરાજજી, સાયલાના હુમાશ્રી મદારમિંદજી, પાલીતાણાના હુમાશ્રી વિજયસિંહજી, હુમાશ્રી હરભમજી, મિ રોમેશચંદ દત્ત, મેજર હેન્ડ્રીક, મેજર અને મિસિસ કોગિલ્લ, મેજર અને મિસિસ બર્ધાન, કેપ્ટન સ્કેટ્ટિંગ, મિ અને મિસિસ કેલિ, મિ અને મિસિસ સ્ક્રિપ્સ, મિ ટ્રેટર, રા રા સુનીનાન સારાભાઈ, અમરજી આણુદજી કચ્છી, હુગોવિદ્યામ કાઠાવાના, ધિ આનંદજીન હરિ સીતારામ દીક્ષિત, રા રા નરસિંહરામ દીપટિયા, મિ મનુભારી, મિ આદરજી મરનોસજી મમાની, રા રા ગોર્મિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, અને બીજા ધણાના આવેના હતા આમાથી એક રા ગ નરસિંહ રાવનોજ પત્ર આપીને સતોપ ગાનવો પડે છે

રૂલાગિરિ તા ૨૫-૧૦-૦૮

દિવાન બહાદુર અંબાવાન સાક વાન દેસાઈ,

ત્રીજી શુભગતી સાહિત્ય પરિપટના પ્રમુખ

સાહેબ,

મિ મિ કે-આ પરિપટની બેઠક વખતે હાજર ગઈ માત્ર કર્તવ્ય બજાવવાના આનંદ મને નહિ મળી શકે તે માટે અત કચ્છથી દિનગીરજી સગદારી નોકરીના અનિવાર્ય રોમણુને લીધેજ આ મારી અશક્તિ છે, શુ ને સાહિત્યની સેના તરફ અથવા આ પરિપટ પ્રતિ કર્તવ્ય મિમે ઉપેક્ષાને લીધે નહિ આ કચ્છથી હું સનિશેષ નિરાશ થાઉંજી મારી ગેરહાજરીથી હાનિ પાપિદો નહિ પણ મને જ છે નિશેષ

* તારોમા પરિપટનો વિનય કચ્છના 'હાર્મિ' 'બોન', 'એવરિ' 'કચ્છી', 'કન્નિયુઅન', 'સ્કેટ્ટિંગ', 'હિનિન', 'અન્નીસિડ-ટેડ' નગેર વિગેરેના વપરાયા હતા તાર મોખનાતરઓની વાત — રા ગ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીનટિયા, વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈ. હમનનાન હમ્મરતમ મોળી, મોગવાન હરિવાન દેસાઈ, ધિ આનંદજીન ચિમનનાન મેતનવાડ, મિમ ગિરીનમાઈ ભરાજ મિ નાનજીઆણી, મિ હાજ મહમ્મદ અનારખિયા મિનજી, મિ પી. મી. તારાપોર, લેફ્ટેનન્ટ હુમાર શ્રી જોસરસિંહજી, રા રા માધવનાથ ક્રિડેટી, મોદનના પાવંતીવડર દવે, વિનયના મનેવાનાન મુન ભોળાનાથ આપાનાન કથારિયા, મનમુખનાન રાજ મનેતા સાકરચંદ મારોમચંદ, હીરાનાન ત્રિ. પારેખ નરસિંહરાવ નયુબાઈ, બો મેકેન્ગી પ્રવક્તાનિય એમોગિએવન, અમદાવા

જેટલા માટે કે આ વખતનો સમારંભ આરા પાયા ઉપર અને અપૂર્વ ઉત્સાહથી આદરાયો છે.

દૂર રહીને માત્ર માન મનો-નાપાક હા । જગનાર તેટલી સેવા કરીને બે મહત્વના વિષયો ઉપર લેખ મે મોકલ્યા છે, તે તન્દ્ર, વિપવના અન્તર્ગુણને આદર આપીને, પરિપક્વ મિતન દોનશે તો ફતાર્યના દુ માનીશ અતે આ પરિપક્વો સમારંભ છેવટ સુધી નિર્મિત પાઠ પડે, અને ગુન્ન માહિત્યની બાવિ વિશાળ ઇમારત બાધવાના કાર્યના એકે ક્રમ આગવ વધાય એમ ઇચ્છી સમાપ્ત કરું

વિ નન્મિહનવ લોખનાથના

આદરપૂર્વકે વધાયેલ વ્રીકાગરો

૨૧. શુકલનુ નિવેદન પૂર થતા ત્રીજી પરિપક્વની સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ શેઠ સાહેબ ૨૧ ગ પુરોચિતમ વિશ્રામ આગળજે ત્રીજી પરિપક્વના નિર્માણની એક નકલ ત્રીજી પરિપક્વના પ્રમુખને ચોગર રાખેલા અર્પણ કરી અને રહનાગો કાર્યકન પૂરો થયો.

૬. નિમ્નધોનું વાંચન.—મે વાચાથી નિમધો તરૂ થયા નાણાંજી મ્હામ્મા તેર વચાયા, તેમા ૨૧ મનસુખનાન રવન મહેતાનો એમની જરહાન્દરીમા ૨૧ હુતુમ તગાવે વાચ્યો, અને ૨૧ નરનિહરાવનો ૨૧ કાગેરે વાચ્યો. દરેક નિમધને અપાયલી મિનિટો પૂરી થતા પ્રમુખ માટેની ધટ્ટી વાગલી, અને વાચનારને તરત બેઠી જવું પડતું એ નિમધો નીચેના ક્રમમા વચાયા

૧. અ સા. ગારદગીરી મહેતા — બાલાની ૧ પતિ
૨. ન ૨૧ આનંદરાય બાપુનાઈ ટુવ — ગુજરાતનું મન્કૂત માહિલ
૩. ન ૧૮ વૈષ્ણવાન દેવજીજી શાહ — જૈન માહિલ
૪. ગ ૧૮ મનસુખનાન રવન બાધ મહેતા — ગુજરાતી ભારાનો જન્મ જૈની એથી હોવા મબવ છે
૫. ૨૧ ન મનસુખનાન કીર્તયદ મહેતા — જૈન સાહિલ
૬. ૨૧ ૨૧ રમણનાઈ મહોપત્રામ નીન ૮ — ગુજરાતી ભારાનો આનન
૭. ૨૧ ન કૃષ્ણગવ લોખનાથ દીવગિયા — જૈનનાન માટે એક ભારા
૮. ૨૧ ન નરનિહરાવ લોખનાથ દીવગિયા — ભગતખડ માટે એક ભારા
૯. અ મા. વિવાગીરી નીવ ૧ — ગુજરાતની ત્રી નિએ.
૧૦. ૨૧ ગ. અભિસુખરાય કમળરાય ત્રિવેદી — બાલાઈ ત્રી
૧૧. રવન લે. એમ મહીરમન — આજના ગુજરાતી તરજુમાનું દુ એલિ હાનિ-વધુન

૧૨. ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજવર.—શ્રીકૃષ્ણવણી માટે સાહિત્યની અગત્ય.

૧૩. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ બાલકૃષ્ણ.—કાવ્ય અને કથના.

વીજો દિવસ.

૧૦. નિબંધોનું વાંચન.—બીજો દિવસે પરિપક્વ સાગર કલાક બેઠી : સ્થવારે સાગરઆથી ત્રણ કલાક અને પાછલે પહેરે સાગરત્રણ કલાક. રા. નરસિંહરાવનો નિબંધ રા. હિંમતરાવ અંગરિયાએ, રા. કુંવરજી દેસાઈને રા. ભલવંતરાય છાયાએ, મિસિસ કોલાવાળાનો મિસિસ માકેરે, ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગાનો અ. સૌ. વિદ્યાગૌરીએ, અને ગં. સ્વ. મુલોચનાનો ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજવરે વાંચ્યો. આખા દિવસમાં એક-વીસ વંચાયા. તેનો ક્રમ નીચે મુજબ.

૧૪. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.—સાહિત્યમાં ટુંકી વાર્તા.

૧૫. રા. રા. ન. ભ. વિભાકર—વ્રતન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

૧૬. રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા.—ચેમ્બર્લેનાં નાટકો.

૧૭. રા. રા. જન્મશંકર મહારાજકર યુચ.—કાઠિયાવાડી લેખકોનાં ચરિત્ર ઇત્યાદિ.

૧૮. રા. રા. હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રી.—શ્રીકૃષ્ણવણીમાં સાહિત્ય.

૧૯. રા. રા. કેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.—જૂનું સ્વર શિક્ષણ.

૨૦. રા. રા. પિનાકીપ્રસાદ મ. દેસાઈ.—સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી ઇત્યાદિ.

૨૧. રા. રા. છગનલાલ શુભાવદાસ કાંછ.—બાળશિક્ષણ.

૨૨. રા. રા. કૌશિકરામ વિમલદરામ મહેતા.—શિક્ષણ અને શિક્ષક.

૨૩. રા. રા. નવલશંકર હાથીભાઈ દવે.—નવલકથા લખનારાને બે બોલ.

૨૪. રા. રા. ગણપતલાલ દ. મહેતા—બીમ્બાવા તરીકે વાપરવામાં આવતા ફાણા.

૨૫. રા. રા. કુંવરજી ખંડુભાઈ દેસાઈ.—એન્જનીયર.

૨૬. મિસ ફ્રાન્સીસ મેકારી—ઇંગ્લાંડમાં અપાતી કન્યા કેળવણી.

૨૭. મિસિસ જરનાનુ કોલાવાળા.—શ્રી જાતિનો ધર્મ.

૨૮. ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગા.—શ્રીકૃષ્ણવણી.

૨૯. રા. રા. જન્મશંકર મહારાજકર યુચ.—કાઠિયાવાડના સર્વવંશી અન્યકતાઓ.

૩૦. રા. જીવજીજી. મોદી.—ધરાનના હખીમીનીયન વંશના ગ્રામાનાનું હિંદુસ્તાન.

૩૧. રા. રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા.—યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને સ્થાન.

૩૨. રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.—ગ્રન્થકહે પ્રબધ.

૩૩. રા. રા. પુરુષોત્તમ વિ. માવજી.—આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ.

૩૪. ગં. સ્વ. મુલોચના દેસાઈ—શ્રી ધર્મ.

વીજો દિવસ.

૧૧. નિબંધોનું વાંચન.—બીજો દિવસે સ્થવારે ત્રણ કલાકમાં બીજા દિવસે

નિમળો વંશમા રા. હરિસયનો રા. જયસુખરાય જોશીપુત્રએ, રા મોહનલાલનો રા અતિસુખરાયકરે, રા. નરહરિનો ગ. કાંતિનાથ પંડ્યાએ, અને ગ. મંદુપમાનો ગ કાળીદાસ શાહે વાંચ્યો.

૩૫ ગ. ગ. ગણપતગમ અ ત્રવાડી.—બાપા અને વિચાર.

૩૬ મ્વિ ભવાનીચક્ર નગમિદગમ.—ગુજરાતી જૂના ગીતો.

૩૭. મિ. સી મેક્લ—એડિંગ મુદ્રે.

૩૮. ગ. ગ. હરિસય ભગવતગય છુચ.—હાથમાળાનો લેખક કાલુ ?

૩૯. ગ. ગ. મોહનલાલ પાવંતિશંકર દવે.—અંધતવગેષ્ઠ કલા

૪૦. રા. ગ. ગંગારામ ભીમાજી આચરે—સંગીતની આવશ્યકતા.

૪૧. ગ. રા વલ્લભદાસ પોપા શેર.—મૌગધ્વ ચિત્રમણિ

૪૨. રા. ગ. નરહરિ કૃષ્ણરામ દેમાઇ—ગુજરાતી માહિત્ય અને હતિદાસ.

૪૩ રા. રા મંદુપસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.—ગૌરીપુત્ર.

૪૪. રા રા. દુર્ગાચક્ર કેવળગમ દવે—અમ્મહિતાની પ્રથમ ઋણુ વિવરણ.

૧૨. આ ત્રીજી દિવસના કામકાજમાના કામોમાનું મહત્ત્વનું એક પત્રિકા બહોળની સ્થાપનાનું હવે સ્વધારમાં જ ને ના લીમટી દાગે માહેલ દાવતસિંદહ નો પ્રમુખ દિ. બ અંબાલાલ સાક્ષ્યાલ દેમાઇ ઉપર ઝાગળ આવ્યો જે તેઓએ પરિપક્વને વાચી સમજાવ્યો એ કાગળ અહીં ઉતાવળા આપે છે

“ ગાંધીજી તા. ૩૦-૧૦ ૦૮

“દિવાન બહાદુર અબ્બાલાલ સાક્ષ્યાલ દેમાઇ, એમ એ, એલએચ. બી,

ત્રીજી ગુજરાતી માહિત્ય પત્રિકાના પ્રમુખ

“ સાહેબ,

“ આપની પત્રિકાના પવિત્ર ઉદ્દેશ તરફ મારી પૂરેપૂરી લાગણી છે, તેથી આ પરિપક્વ આગળ ઉપર થયેલી ક્રિયાતી અને ઉપયોગી મંર્યા થાય એમ હું જોવા છુલું છુ; તે માટે એક આત બહોળ (૨૦૬) ની મને જરૂર જણાતા મે એ બહોળની શરૂઆત તરીકે, માના પૂજ્ય બાપુ સાહેબ મગદુમ કાગે સાહેબ ના જમમતસિંદહ ને સાહિત્યના પૂર્ણ ગોળીન હતા, અને પોતે પણ સાક્ષર હતી શકાય તેવા હત તે આપથી અગત્યથી નથી-તેઓ મારેજના નામમા એક સો (૧૦૦) ગીની (મોદાર) આપવા વિચાર કર્યો છે તો તે રૂમ પરિપક્વના હિત અર્થ શુભ માંગે વપગય તેવી યોજના કરેલો.

“તે રકમની શુ વ્યવસ્થા કરવી તે પત્રિકા અથવા તે તરફથી કાંઈ કમિટિ

૧૦. “જો પરિપદ્મ બડોળ બરાબર થાય નહીં તો સર જસવતસિંહજીની યાદગિરીમાં કોઇ પણ પ્રકારનું ઇનામ અથવા ચાંદ (મેડલ) આ રકમમાંથી સ્થાપવા યોજના કરશો.

“શુભસતી સાહિત્ય પરિષદ હમેશને માટે ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું ઇચ્છું છું.
લી. દૌલતસિંહજીના ઘટિત.” *

૧૩. ઠરાવો. પરિષદ ત્રણ વાગે પાછી મળી, અને સળજેકટ કમિટિએ હુડેલા નીચેના સત્તર ઠરાવો કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧ લો.

ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે સાહિત્ય પરિષદના અભિપ્રાય પ્રમાણે નવી શુભસતી વાંચનમાળા સામાન્ય રીતે સ્તોત્રપ્રકારક છે, પણ એ વાચનમાળામાં બાળપોથી અને પહેલી ચોપડીની બાંધણી વધારે મજબૂત કરવાની જરૂર છે, તથા તેની કીંમતમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે, માટે તે વિષે ઉપાય લેવા સરકારને વિનંતિ કરવી.

‘વળી નવી વાંચનમાળા સંબંધે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં

(૧) કેટલેક ઠેકાણે બ્યાકરણ અન્યથ વગેરેના દોષ છે;

(૨) કેટલેક ઠેકાણે કાવ્યો બદલવા જેવાં છે;

(૩) કેટલેક ઠેકાણે વધારે સારાં ચિત્રો મુકવા જેવાં છે; તો આ સંબંધે વસ્તુ રિપતિ શી છે, તે માટે શું કરવા જેવું છે, તેની વિગતવાર ભલામણો સાથે રિપોર્ટ કરવા માટે નીચેના જુદાજુદાની કમિટિ નીમવામાં આવે છે:—

ડા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી,

ડા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંટાવાળા,

ડા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,

મિ. કરીમઅલી રહીમ નાનજીઆણી,

ડા. રા. જાલભાઈ દોરાબજી બરડા,

ડા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,

ડા. રા. આર્નલ્ડસંકર બાપુભાઈ કુવ,

ડા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

ડા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,

ડા. રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ ચાહ,

ડા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ—મંત્રી.

* બપોરે પરિષદ બડોળ કમિટિ વિષેનો ઠરાવ રજુ થતા ને. ના. રાજકોટ કોર્ટ સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજ તરફથી બડોળમાં રા. ઉપજી બરવામાં આવ્યા. પછી ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૧ નવેમ્બર ૧૯૦૯ને રોજ ને. ના. જામ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજીએ બડોળમાં રા. ૨૦૦૦૭ લખી અને ઇ. સ ૧૯૧૦ દરમિયાન બીજી રકમો ભરાયેલી છે. એ વગેરેનો અહેવાલ પરિષદ બડોળ કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલો હોવાથી અહીં આપ્યો નથી.

નિખાઈ વાંચ્યા. રા. હરિરાયનો રા. જયશુભરાય બોલીપુરાએ, રા. મોદનલાલનો રા. અતિશુભરાયદે, રા. નરદરિનો રા. હંતિલાલ પંડાએ, અને રા. શંભુપ્રસાદનો રા. દાળીલાલ શાહે વાંચ્યો.

૩૫. રા. રા. ગણપતરામ અ. વ્રવાડી.—બાપા અને વિચાર.
 ૩૬. કવિ ભવાનીચંદર નરસિંદરામ.—શુભરાતી બૂનાં ગીતો.
 ૩૭. મિ. સી. મેદન.—બોર્ડિંગ સ્કૂલો.
 ૩૮. રા. રા. હરિરાય ભગવંતરાય યુથ.—દારમાળાનો લેખક કોણ?
 ૩૯. રા. રા. મોદનલાલ પાવંતિયંદર દેવે.—ગ્રંથાવશેષન કલા.
 ૪૦. રા. રા. ગંગારામ લીમાણ આચરેદર.—મંગીતની આવશ્યકતા.
 ૪૧. રા. રા. વલ્લભરામ પોપટ સેઠ.—સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણિ.
 ૪૨. રા. રા. નરદરિ કંઈણારામ દેસાઈ.—શુભરાતી સાહિત્ય અને હતિલાલ.
 ૪૩. રા. રા. શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.—ગૌરીપૂજન.
 ૪૪. રા. રા. દુર્ગાચંદર દેવળરામ દેવે.—મહાસહિતાની પ્રથમ યજ્ઞનું વિવરણ.

૧૨. આ ત્રીજી દિવસના કામકાજમાંના કામોમાંનું મહત્ત્વનું એક પરિપદ બડોળની સ્થાપનાનું હતું. સહવારમાં જ ને ના. લીમડી કાંકર સાહેબ કોલતસિંહજી નો પ્રમુખ દિ. બ. અંબાલાલ સાહરલાલ દેસાઈ ઉપર કાગળ આવ્યો જે તેઓએ પરિપદને વાંચી સંભળાંયો. એ કાગળ અહીં ઉતારવામાં આવે છે.

“સરકોટ તા. ૩૦-૧૦-૦૯.

“દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાહરલાલ દેમાઈ, એમ. એ., એસએચ. બી.,

ત્રીજી શુભરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ

“સાહેબ,

“આપની પરિપદના પવિત્ર ઉદ્દેશ તરફ મારી પૂરેપૂરી લાગણી છે, તેથી આ પરિપદ આગળ ઉપર ઘણીજ કીમતી અને ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું જોવા છું; તે માટે એક સારા બડોળ (૧૮૬) ની મને જરૂર લાગ્યાતાં મેં એ બડોળની સંસ્થાત તરીકે, માત્ર પૂજ્ય બાપુ સાહેબ મરદુમ કાંકર સાહેબ સર જસવતસિંહજી ને સાહિત્યના પૂર્ણ સોખીન હતા, અને ચોતે પશ્ચ સાક્ષર દલી સહાય તેવા હતા તે આપથી આગળથી નથી—તેઓ સાહેબના નામમાં એક સો (૧૦૦) ગીની (મોહોર) આપવા વિચાર કર્યો છે. નો તે રકમ પરિપદના હિત અર્થે શુભ મારગે વપરાય તેવી યોજના કરશે.

“તે રકમની શું વ્યવસ્થા કરવી તે પરિપદ અથવા તે તરફથી કોઈ કમિટી નીમાય તેના દરતક રાખ્યું છે.”

... “જો પરિપક્વ બડોળ બરાબર ચાય નહીં તો સર જસવતસિંહજીની યાદગિરીમાં દોષ પણ પ્રકારતું છતાં અથવા આંદ (મેડલ) આ રકમમાંથી સ્થાપવા યોજના દરરો.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ હમેશને માટે ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું ઇચ્છું છું.
લી. દૌલતસિંહજીના ધરિત.” *

૧૩. ઠરાવો. પરિષદ વધુ વાગે પાછી મળી, અને સળંગેકટ કમિટિએ ધુડેલાં નીચેના સત્તર ઠરાવો કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧ લો.

ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે સાહિત્ય પરિષદના અભિપ્રાય પ્રમાણે નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા સામાન્ય રીતે સંતોષકારક છે, પણ એ વાંચનમાળામાં બાળપોથી અને પહેલી ગ્રેડની બાંધણી વધારે મજબૂત કરવાની જરૂર છે, તથા તેની કૌમતમાં ધટાડો કરવાની જરૂર છે, માટે તે વિષે ઉપાય લેવા સરકારને વિનંતિ કરવી.

પણ નવી વાંચનમાળા સંબંધે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં

(૧) કેટલેક કેટલે વ્યાકરણ અન્યથ વગેરેના દોષ છે;

(૨) કેટલેક કેટલે કાવ્યો બદલવા જેવાં છે;

(૩) કેટલેક કેટલે વધારે સારા ચિત્રો મુકવા જેવાં છે; તો આ સંબંધે વસ્તુ સ્થિતિ શી છે, તે માટે શું કરવા જેવું છે, તેની વિગતવાર બહાનણો સાથે રિપોર્ટ કરવા માટે નીચેના ગૃહસ્થાની કમિટિ નીમવામાં આવે છે:—

રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાસંકર ત્રવાડી,

રા. બ. હરગોવિંદલાલ દારકાંદાસ કાંટાવાળા,

રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,

મિ. કરીમઅલી રહીમ નાનજીઆણી,

રા. રા. ભલભાઈ દોરાબજી બરડા,

મ. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,

રા. રા. આનંદસંકર બાપુભાઈ કુવ,

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

રા. રા. ઉત્તમલાલ દેશવલાલ ત્રિવેદી,

રા. રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ ચાહ,

રા. રા. હરિલાલ માધવજી બટ—મંત્રી

* બપોરે પરિષદ બડોળ કમિટિ વિષેનો ઠરાવ રજુ થતાં ને. ના. રાજકોટ કોર્ટ સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજ તરફથી બડોળમાં રા. જીવજી બરવામાં આવ્યા. પછી ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૧ નવેંબર ૧૯૦૯ને રોજ ને. ના. જામ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજીએ બડોળમાં રા. ૨૦૦૦૦ ભર્યા અને ઇ. સ. ૧૯૨૦ દરમિયાન બીજી રકમો ભરાયેલી છે. એ વગેરેનો અહેવાલ પરિષદ બડોળ કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલો હોવાથી અહીં આપો નથી.

સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની આ કમિટિ તરફથી પરિષદને વિનંતિ કરવી; અને આ પરિષદનું તમામ ખર્ચ-ફાળા તેમ જ રીગાર્ટ, નિબંધસંગ્રહ, આદિના વેચાણથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી પતાવ્યા પછી, જો કંઈ રકમ બાકી રહે તો તે રકમ વિરાન, અણિત વગેરે વિષયોના વ્યાખ્યાનોની છપામણી માટે, તથા એવાં વ્યાખ્યાનોમાં જોઈતાં ચિત્રો માટે વાપરવી. તે રકમમાંથી કયા વિષયો માટે કેટલા પૈસા આપવા તેની વ્યવસ્થા પરિષદ એક કમિટિ નામીને તેને સોપે."

કારોબારી કમિટિની આ ઠરાવની નોંધ લખને પરિષદ આ યોજના પ્રમાણેનાં વ્યાખ્યાનોને 'ત્રીશ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની પંચવાનગી આપે છે; અને તેમાં યોગ્ય વ્યાખ્યાનો પસંદ કરવા સાર તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની જે રકમ ખર્ચત રહે તેની આ વ્યાખ્યાનમાલાને, અંગ્રે. અપ્રેરિય. કરવા સાર નીચલી કમિટિની નિમણૂક કરે છે.

- રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ,
રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,
રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ,
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ફરી.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું બંધારણ ધરી ખરડો આવતી પરિષદમાં રજૂ કરવા નીચેની કમિટિ નીમવામાં આવે છે:—

- દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,
રા. બ. લાલચંદર ઉગ્રીયાલ કર ત્રવાડી,
રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ,
રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવંલાલ ત્રિવેદી,
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
રા. રા. હિમતલાલ મણેશજી અંબરીયા,
રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ—મંત્રી,
રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા—મંત્રી.

આ ઠરાવ રા. રા. રણજીકલાવ વંદ્રાવનદાસ પટ્ટચારીએ રજૂ કર્યો, અને રા. રા. રૂપચુલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

... આ રિપોર્ટ કમિટિ તરફથી આવેથી પ્રમુખ સાહેબે કેળવણી ખાતાના નામદાર ડિરેક્ટર સાહેબને મોકલવો.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૨ જો.

મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશન તથા જેમ. એ. ની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત બીજી પરીક્ષાઓમાં પણ ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની જરૂર છે, જેમ આ પરિષદ આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૩ જો.

જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે એ કમિટિ માત્ર રાખવી જાઉં છે, તેથી આવતી પરિષદ મળતાં સુધી રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દીવડિયા, રા. રા. આનંદચંદર બાપુભાઈ ધ્રુવ, રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, —એ અદ્યક્ષોની કમિટિ બીજી પરિષદના ઠરાવ પ્રમાણે જોડણીની ચોજના તૈયાર કરવા સાથે ફરી નીમવામાં આવે છે, અને તેમાં

૧. રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનું નામ ઉમેરવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૪ જો.

કારોબારી કમિટિએ પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગમાં કરેલો પુસ્તકસંગ્રહ જોઈને આ પરિષદ ઠરાવે છે કે :—

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ગુજરાતી ભાષામાં હયાતેલાં પુસ્તકો, માસિકો, વગેરેનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ કરવો જાઉં હોવાથી તેને માટે અથકારો આદિને પોતપોતાનાં પુસ્તકો વગેરેની એક એક નકલ બેટ મોકલવાની વિનંતી કરવી, અને એ સંગ્રહ માટે આ વખતે આવેલાં તથા હવે પછી આવતાં પુસ્તકો, —પરિષદ એ સંબંધે નિર્ણય કરી શકે ત્યાં સુધી—ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાપટિને સોંપવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૫ જો.

કારોબારી કમિટિની હેઠળી બેઠકમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો :—

“ ‘વ્યાખ્યાનગ્રાહ’ વિષે ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે એને ‘ત્રીજી ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની આ કમિટિ તરફથી પરિષદને વિનંતિ કરવી; અને આ પરિષદનું તમામ ખર્ચ-કાળા તેમ જ રીપોર્ટ, નિમ્નલેખન, આદિના વેચાણથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી પતાવ્યા પછી, જે કંઈ રકમ બાકી રહે તો તે રકમ વિગ્રાન્ત, અણિત વગેરે વિષયોના વ્યાખ્યાનોની છપામણી માટે, તથા એવાં વ્યાખ્યાનોમાં લેખતાં ચિત્રા માટે વાપરવી. તે રકમમાંથી કયા વિષયો માટે કેટલા પૈસા આપવા તેની જવાબદારી પરિષદ એક કમિટિ નીમીને તેને સોપે."

કારોબારી કમિટિની આ ઠરાવની નોંધ લઇને પરિષદ આ યોજના પ્રમાણેનાં વ્યાખ્યાનોને 'ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની પરવાનગી આપે છે; અને તેમાં યોગ્ય વ્યાખ્યાનો પસંદ કરવા સાર તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની જે રકમ ખચત રહે તેની આ વ્યાખ્યાનમાલાને અંગે જવાબદારી કરવા સાર નીચલી કમિટિની નિમણૂક કરે છે.

- રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા. રા. રમણભાઈ મલીપતરામ નીલકંઠ,
રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ,
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ફરી.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું બંધારણ ધરી ખરડો આવતી પરિષદમાં રજૂ કરવા નીચેની કમિટિ નીમવામાં આવે છે:—

- દિ. બ. અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,
રા. બ. લાલરાઈર ઉમીયાસ કર ત્રવાડી,
રા. રા. પુરષોત્તમ વિશ્વામ આવજી,
રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,
રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,
રા. રા. રમણભાઈ મલીપતરામ નીલકંઠ—મંત્રી,
રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા—મંત્રી.

આ ઠરાવ રા. રા. રણજીભલાલ વંદ્રાવંદનાસ પટવારીએ રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મેહનલાલ ઝવેરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૭ મો.

પરિષદના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે રા. રા. દમણભાઈ મદીપતરામ નીલકંઠ, રા. રા. આનંદચંદર બાપુભાઈ કુવ, અને રા. રા. બગવંતરાય કલ્યાણરાય દાકારને નીમવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૮ મો.

(હાકિયાવાડાના વાલાસાન એન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન દિલ સાહેબે પોતાના બાપણમાં આંદ વિશે જે સૂચન કરેલું તે જાળવ વિચાર કરી યોજના ધરાવતે માટે

મિ. એચ. ડી. રેડોલ,

રા. રા. પ્રભાસંકર દલપતરામ પટ્ટણી, સી. આઇ. ઇ.

ખા. બ. બેજનજી મેરવાનજી રમરી,

રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી,

અને રા. રા. દલપતરામ બગવાનજી ગુકલની કમિટિ નીમવામાં આવે છે.*

આ ઠરાવ રા. રા. હરજીવન બગવાનજી ગુકલે રજૂ કર્યો, રા. રા. ગુલાબરાય વળેશંકર ડાયાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૯ મો.

લીમડીના ને. ના. દાકાર સાહેબ શ્રી દોલનમિલજીએ તથા રાજકોટના ને. ના. દાકાર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજે કૃપાવંત યથા પરિષદના બેઠાગને માટે (અનુક્રમે) એકસો મિનિ અને પચાસ મિનિની ઉદાર બક્ષીસ કરી છે તે આ પરિષદ હરંધી સ્વીકારીને તે માટે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે. અને આ રકમથી બેઠાગને આરંભ કરી તે મોડું કરવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિને સત્તા આપે છે, તથા તેમને જરૂર પડે તો કમિટિમાં બીજા ગૃહસ્થોને ઉમેરવાની સત્તા આપે છે.

દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,

રા. રા. રણુદોડભાઈ ઉદયરામજી,

રા. રા. પુરુષોત્તમ વિત્રામ માવજી,

ખા. બ. બેજનજી મેરવાનજી રમરી,

રા. રા. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા,

* આ કમિટિએ ઘડેલા નિયમોને તથા એ નિયમોને અન્વયે ૧૯૧૧ ના મિળ-ધને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા વિષયને માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

મિ ગુનામમહમદ બાનામીયા મુનસી,
 રા ગ દેનમંદ ઉત્તમમંદ પારેખ,
 ગ રા અમુનનાન રણુહોદદામ બક્ષી,
 રા રા રણુહોદદામ મદાનનદાસ પટવારી,
 રા રા કેશવગન હર્ષદરાય કુન,
 ગ રા અમુભાઈ મહીપતરાય નીનકંદ,
 રા રા આનંદરા કર બાપુભાઈ કુન,
 રા રા દરપતરામ ભગનાનજી શુકન,
 ગ ગ બનાનંતરાય હર્ષભાણુરાય દામર,
 ન રા પ્રભાસકર દરપતરામ પટણી સી આપ ધ—લીજેર?

આ ઠગવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

કંરાવ ૧૦ મા.

આ પરિષદનું ઐતિહાસિક અને સાહિત્યપ્રિયક પ્રદર્શન આવુ સારું થઈ શક્યું તે માટે

વડોદરાના શ્રીમત્ત ગાયકવાડ સરકાર,
 કમ્પના ને ના ગવ સાહેબ
 જૂનાગઢના ને ના નરાય સાહેબ
 ભાવનગરના ને ના મહાગજ સાહેબ,
 મુખ્ય ધલાકાના ટ્રેનણી ખાતાના ના ડિરેક્ટર સાહેબ,
 જુદા જુદા મરયાનના જોન સર્વો,
 શુજરાત વનામ્બુલર સોસાયટી,
 શેઠ સાહેબ પુરોયોત્તમ ત્રિશ્રામ માનજી,
 ગા ગ રણુહોદદામ હર્ષરામ,
 રા રા મનમોહનદાસ રણુહોદદાસ ઝવેરી,
 ગોરજી લાધાભાઈ,
 રા ગ કેશવનાન હર્ષદરાય કુન,
 રા રા મનમુખનાન રણુભાઈ મહતા,
 ગ રા મલિકમંદ હીગવંદ ઝવેરી,

અને બીજા પ્રદર્શકો —

તેમજ પ્રદર્શનમાનો હાથેના પુસ્તકોનો મથક (એ માટે પત્રિકા બીજી વર
 વરયા કરે લા ગુધી) પરિષદને માટે આવનારુ શુજરાત વનામ્બુલર સોસાયટીએ
 માયે લીધુ તે માટે તે સોસાયટીનો —

પારિત ઉપમા માને છે

આ કંરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

કંઠાવ ૩ મો.

પરિપક્વતા જાગૃષ સેકેટરી તરીકે ગ. રા. મુખ્યબાઈ મહીપતરામ નીચકંઠ, રા. રા. આનંદચંદર બાપુભાઈ મુવ, અને રા. રા. ભગવંતરાય કલ્યાણુગાય હાથરને નીમવામાં આવે છે.

આ દગર પ્રમુખ માહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

કંઠાવ ૮ મો.

૧ કાશિયાવાડના વાલામાન જેન્ટલ મુ ધિ મવનંગ મહેરબાન દિલ માહેબે પોતાના બાપજીમા આદ વિષે જે મુચન કરેલું તે જાણત વિચાર કરી ચોજના પ્રધાને માટે

મિ એચ ડી રેન્ડોન,

રા. ના પ્રભાચંદર દવપતરામ પટ્ટણી, સી આઈ ઇ

ખા બ. જેજનજ મેગવાનજ ડમરી,

રા. રા. કલ્યાણુગાય જેઠાભાઈ બક્ષી,

અને રા. રા. દવપતરામ ભગવાનજ મુકલની કમિટિ નીમવામાં આવે છે *

આ દરમ રા. રા. હરજીવન ભગવાનજ મુકલે -જૂ કર્યો, રા. રા. ગુનાવરાય વજેચંદર ડાવાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

કંઠાવ ૯ મો.

લીમડીના ને ના હાથે સાહેબ શ્રી ચેતનસિંહજીએ તથા રાજપોટના ને ના હાકાર સાહેબ શ્રી લાખાજીનજે દુષારત યજ્ઞ પરિપક્વતા બડોળને માટે (અનુક્રમે) એકસો મિનિ અને પચાસ મિનિની ઉદાર મદદીસ કરી છે તે આ પરિષદ હર્ષથી સ્વીકારીને તે માટે ખરા અતલક-અપૂરક આભાર માને છે અને આ રકમથી બડોળને આગળ કરી તે મોટું કામવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિને મતા આપે છે, તથા તેમને જરૂર પડે તો કમિટિમાં બીજા ગૃહસ્થોને ઉમેરવાની સત્તા આપે છે

દિ. બ. અબાનાત સાકરલાન દેમાઈ,

ગ. રા. ગણેશભાઈ ઉદયનાથજ,

ગ. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્વામ માનજ,

ખા બ. જેજનજ મેગવાનજ ડમરી,

રા. રા. મુખ્યબાઈ નદસકંઠ મહેતા,

* આ કમિટિએ ઘડેલા નિયતોને તથા એ નિયમોને અન્વયે ૧૮૧૧ ના નિર્ણયને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા વિષયને માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

મિ. ગુલામખુદમદ ગાવામીવા મુનશી,
 રા. રા. દેવચંદ હિતમચંદ પારેખ,
 રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,
 રા. રા. રણછોડદાસ વંદાવનદાસ પટવારી,
 રા. રા. કેશવરાય હર્ષદરાય ધ્રુવ,
 રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,
 રા. રા. આનંદરા કર જાણુભાઈ ધ્રુવ,
 રા. રા. દસપતરામ જમવાનજી શુક્લ,
 રા. રા. બલવંતરાય કંઠાણુરાય ઠાકોર,
 રા. રા. પ્રભાશંકર દસપતરામ પટ્ટણી સી. આઈ. ઇ.—તીજેરર.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૦ એ.

આ પરિષદનું ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રદર્શન આલું સાઈ ચંદ શંકરું
 તે માટે

વડોદરાના શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર,
 કચ્છના ને. ના. રાવ સાહેબ,
 જૂનાગઢના ને. ના. નવાબ સાહેબ,
 ભાવનગરના ને. ના. મહારાજ સાહેબ,
 મુમુષ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના ના. ડિરેક્ટર સાહેબ,
 જુદા જુદા મસ્જાનના જૈન સંઘો,
 જુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
 શેઠ સાહેબ પુરપોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
 ગ. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ,
 રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી,
 ગોરજી લાલાભાઈ,
 રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,
 રા. રા. મનસુખલાલ ગનજીભાઈ મહેતા,
 રા. ગ. માણેકચંદ હીરાચંદ ઝવેરી,

અને બીજા પ્રદર્શકોનો :—

તેમજ પ્રદર્શનમાનો છાપેલાં પુસ્તકોનો સચ્ચ (જે માટે પરિષદ
 વધા કરે હાં સુધી) પરિષદને માટે આવવવાનું જુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ
 માયે લીધું તે માટે તે સોસાયટીનો :—

પરિષદ ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૧ મો.

કારોબારી કમિટિએ બધું કામકાજ હતોહમદીથી કરેલું છે અને મહેમાનોની સરભરા ધણી સંતોષકારક રીતે કરી છે તેને માટે આભાર માનનામા આવે છે.

આ ઠરાવ રા. ગ. રમણભાઈ મહીપતંગમ નીલકંઠે રજૂ કર્યો, ના રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબદાસ દેગસરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પ્રમુખ સાહેબે ટેકો આપ્યો તથા પરિપક્વે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૨ મો.

આ પરિષદની વ્યવસ્થામા ગજકોટ રોડ અને કાંઠિયાનાડના ખીન્ના રોડો તરફથી જે અનેક પ્રકારની મદદ મળી છે તેને લીધે જ સંતોષજનક મોહવણુ થઈ શકી છે, અને તેટલા માટે ગજકોટ રોડ અને કાંઠિયાનાડના ખીન્ના રોડોનો આ પરિષા ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ રા. રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદીએ રજૂ કર્યો, તેને રા. ગ. બળવંત-રાય વજ્રેશંકર છાયાએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૩ મો.

કોનાંટ હાલના વ્યવસ્થાપકોએ કૃપા કરીને હાલનો ઉપયોગ આ પરિષદને માટે કરવા દીધો છે તે બદલ તેઓનો પરિપક્વ આભાર માને છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૪ મો.

એન્જલ્સી પોલીસ ખાતા તરફથી પરિષદ મળ્યાં મારે જાહેરમત્ત કરનામાં આગ્યો છે. તે માટે તે ખાતાનો ઉપકાર માનનામા આવે છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૫ મો.

વડોદરા રાજ્યના નિવાસિકારી સાહેબના દિવાન બહાદુર બળાલાલ સાંકરલાલ દેસાઈ ઉપરના અગ્રેજી કાગળ ઉપરથી શ્રીમત સન્કાર માવડના મહારાજની ઇચ્છા આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડોદનામા મળે એવી જણાય છે માટે ઠરાવવામા આવે છે કે

આવતી પરિષદ વડોદરા મળશે

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૬ મો.

શ્રીમતી અર્બંદ માભાગવતા ગણી સાહેબ શ્રી નદકુવરનાએ કૃપાવંત યમને

સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું પદ સ્વીકારું તથા પરિપદમાં 'પધાર્થી' તે માટે તેઓ સાહેબનો આ પરિપદ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ રાવ બહાદુર હાવશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડીએ રજૂ કર્યો. રા. રા. રણુભાઈ હદયરામજીએ તેને ટેકા આપ્યો, અને પરિપદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૭ મો.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ આ પરિપદનું પ્રમુખ પદ સ્વીકારી તેનું કામ સંજોષાંગ અને શ્રેષ્ઠ નિયમન સાથે પાર ઉતાર્યું. તથા પોતાના બાપણમાં દેશને બાપા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ બાબત બાળહારિક બોધ કર્યો, તે માટે પરિપદ એઓ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

આ ઠરાવ રા. રા. કલ્યાણરાવ જેઠાભાઈ બક્ષીએ રજૂ કર્યો, રા. રા. પ્રભાશંકર દક્ષપતરામ પટણીએ તેને ટેકા આપ્યો, અને પારપદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

૧૩. જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ-ત્રીએ ઠરાવ રજૂ કરતાં રા. રમણભાઈએ જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ પાંચી બતાવ્યો, તે અહીં આપવામાં આવે છે.

ખીજી સાહિત્ય પરિપદ વખતે નિગમેશી જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ:

આ કમિટિ તા. ૩૦-૧૨-૦૮ના રોજ મળેલી તે વખતે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

" રા. રા. નરસિંહરાવે જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૩૮-૩૯માં નોંધેલી વિપ્રતિપત્તિઓ ઉપર વિચાર કરીને સિદ્ધાન્તસૂત્રો રચના; અને ગણુ તૈવાર કરાવવાની આવતી પરિપદને ભલામણુ કરવી; અને એ ગણુને અનુસરીને યત્રો ઉપર જે વાર્તિક રચના થેગ્ય લાગે તે રચી શકારો. "

હાર પછી મળેલી કમિટિઓમાં પરસ્પર ચર્ચા કરી બોધ; પરંતુ, સિદ્ધાન્તસૂત્રો પ્રવેશક ખર્ચુ હઈ તે પ્રમાણે એકમતથી થઈ શકે એમ લાગ્યું નહિ, અને જાહેરો 'પણુ મત જુદો નોંધાય એ અમને ધ્રુષ્ટ લાગ્યું નહિ'. એથી અમે આ કામમાં આગળ વધી શક્યા નથી એ પ્રમાણે ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદને લખી મોકલ્યું.

અમદાવાદ,

તા. ૧૭ અક્ટોબર, ૧૯૦૯.

દેસવલાલ દર્વદરાય ધ્રુવ.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્રેસબી તારીખ ૨૩-૧૦-૦૯

હું અત્યન્ત દિલગીર છું કે આ ગાયના રિપોર્ટની નીચે હું સહી કરી શકતો નથી.

૨. જોડણી કમિટિની કક્ષત એ મીટિંગો ચક્ર હતી; એક તા. ૩૦-૧૨-૦૮ને

ઠરાવ ૧૧ એ

કારોબારી કમિટિએ બહુ કામગીરી હાથેથી કરેલી છે અને મહેમાનોની સરભરા ઘણી સંતોષકારક રીતે કરી છે તેને માટે આભાર માનવામાં આવે છે

આ ઠરાવ રા ન રમણભાઈ મહીપત્રામ નીનકંઠ ગ્રંથુ કયો, ન ન ડાહ્યાભાઈ પીતાબગદાસ દેગમરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પ્રમુખ માર્ગેએ તેને આપ્યો તથા પત્રિકાએ તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૨ એ

આ પરિષદની બ્યરગ્યામાં નજારાટ રોડ અને કારિયાનાડના ખીન્ના રોડેના તરફથી જે અનેક પ્રકારની મદદ મળી છે તેને સીધે જ સંતોષકારક ગોઠવણ થઈ શકી છે, અને તેટલા માટે ગજારાટ રોડ અને કારિયાનાડના ખીન્ના રોડેના આ પત્રિકા ઉપકાર માને છે

આ ઠરાવ રા ન ડેશવલાલ ગિન્ધલાલ ત્રિવેદીએ ગ્રંથુ કયો, તેને ન ન બગવત રાવ પત્રિકાએ હાથે અનુમોદન આપ્યું, અને પત્રિકાએ તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૩ એ

કોર્પોરેશનના બ્યરગ્યામાં રૂપા કરીને રાંધેલો ઉપયોગ આ પત્રિકાને માટે કરવા દીધો છે તે બદલ તેઓના પત્રિકા આભાર માને છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ માર્ગેએ ગ્રંથુ કયો તે પત્રિકાએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૪ એ

એજન્સી પોલીસ ખાતા તરફથી પત્રિકા સંબંધ નારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે તે માટે તે ખાતાનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે

આ ઠરાવ પ્રમુખ માર્ગેએ ગ્રંથુ કયો તે પત્રિકાએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૫ એ

વડોદરા રાજ્યના પ્રિધાધિકારી માર્ગેના દિવાન બહાદુર બબ્બાન સાહેબના દેસાઈ ઉપરના અગ્રેષ્ઠ કામગીરી ઉપરથી શ્રીમત સ કાં ગાંધીના મહાત્માની ઇચ્છા આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં મળે એવી વ્યવસ્થા છે માટે ઠરાવવામાં આવે છે કે

આવતી પરિષદ વડોદરા મળશે

આ ઠરાવ પ્રમુખ માર્ગેએ ગ્રંથુ કયો તે પત્રિકાએ સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો

ઠરાવ ૧૬ એ

શ્રીમતી અમીતી મામાવવતા નાણી સાહેબ શ્રી નંદુ વાળાએ રૂપાવંત મળે

સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું પદ સ્વીકાર્યું તથા પરિષદમાં 'પધાર્થા' તે માટે તેઓ સાહે-
બનો આ પરિષદ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

આ હરાવ રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમીવાશંકર ત્રવાડીએ રજૂ કર્યો. રા. રા.
રમણભાઈ ઉદયરામજીએ તેને ટેકા આપ્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

હરાવ ૧૭ મે.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ આ પરિષદનું પ્રમુખ પદ સ્વીકારી
તેનું કામ સાંભાળાં અને શ્રેષ્ઠ નિયમન સાથે પાર ઉતાર્યું. તથા પોતાના ભાણ્ણમાં દેશને
ભાષા અને સાહિત્યની ઉન્નતિ બાબત વ્યાવહારિક જોઈ કર્યો, તે માટે પરિષદ એઓ
સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

આ હરાવ રા. રા. કલ્યાણરાવ જેઠાભાઈ બક્ષીએ રજૂ કર્યો, રા. ગ. પ્રભાશંકર
દલપતરામ પટણીએ તેને ટેકા આપ્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

૧૩. જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ-ત્રીજો હરાવ રજૂ કરતાં રા. રમણભાઈએ
જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ વાંચી બતાવ્યો, તે અહીં આપવામાં આવે છે.

બીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે નિર્માણેલી જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ:

આ કમિટિ તા. ૩૦-૧૨-૦૮ના રોજ મળેલી તે વખતે નીચે પ્રમાણે હરાવ
કરવામાં આવ્યો હતો.

“ રા. રા. નરસિંહગમે જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૩૮-૩૯માં નોંધેલી વિપ્રતિપતિઓ
ઉપર વિચાર કરીને સિદ્ધાન્તસૂત્રો રચના; અને મધુ તૈયાર કરાવવાની આવૃત્તી પરિષદને
બલામણુ કરવી; અને એ મણુને અનુસરીને સૂત્રો ઉપર જે વાર્ષિક રચના થોડાં લાગે
તે રચી શકાશે. ”

હાર પછી મળેલી કમિટિઓમાં પરસ્પર ચર્ચા કરી જોઈ; પરંતુ, સિદ્ધાન્તસૂત્રો
પહેલાં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે એકમતથી થઈ શકે એમ લાગ્યું નહિ, અને કોઈનો પણ
મત જુદો નોંધાય એ અમને ઇચ્છે લાગ્યું નહિ. એથી અમે આ કામમાં આગળ
વધી શક્યા નથી એ પ્રમાણે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદને લખી મોકલ્યું.

અમદાવાદ.

તા. ૧૭ અગષ્ટ, ૧૯૦૯.

કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ.

આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પ્લોઆ તારીખ ૨૩-૧૦-૦૯

હું અત્યંત દિલગીર છું કે આ માથેના રિપોર્ટની નીચે હું સહી કરી શકતો નથી.

૨. જોડણી કમિટિની રૂક્ત એ મીટિંગો થઈ હતી; એક તા. ૩૦-૧૨-૦૮ને

રોજ, અને બીજી તા ૨૫૨ બંને રોજ એટલી જો બેઠકમાં આ મહત્વના કાર્યોને નિકાલ થાય જ નહિ, અને એટલા ઉપરથી 'એકમતથી' નિકાલ નહિ થાય એમ નિરાશ થવાને માટે આધાર નથી

૩. ત્રીજી પરિષદ ૪ જા ૧૯૧૦માં મળવાનું બીજી પરિષદ વખત દર્શાવેલ હતું, પરંતુ એક વર્ષ બેઠક થઈ એટલે એથી કરીને પણ બેઠકની કમિટિને પોતાના મર્મ માટે એક વર્ષ મતી થઈ ગયું અર્થાત્ પૂરો અવકાશ મળ્યો નહિ. આમ છતાં એકમત થવા બાબત નિગમ થવાનું કારણ નથી અને હમારે ચાર જણ વચ્ચે મિત્રભાવથી જીહાબોદ થઈ યોગ્ય વ્યવસ્થાગત, ન અચો માન સાધી સહાયો અશક્ય નથી.

૪. તેથી જો આ હમારી કમિટિનું આયુષ્ય હજી ચોથી પરિષદ સુધી લાગી વાશે તો આ કસ્ટમના ક્ષણમાથી કમિટિ મતોરકાર રીતે સુકત થઈ સફરો એમ હું માનું છું

રાત્રાગિતિ તા ૨૩ ૧૦ ૦૯

નગમિદસરા ભોળાનાથ

૧૪. વડોદરાનું આમંત્રણ-પદરમો કાન શુ પ્રતા પ્રમુખ સાહેબે પોતા ઉપર આવેશે નીચેનો અંગ્રેજી કાગળ વાંચો

26th October 1909

My dear Ambalalbhai

This will reach you when you are busy with your deliberations of the Gujarati Parishad

I am sorry I could not get away from my work here to attend the Parishad I wish it all success May it fully realize all the expectations formed by its organizers

His Highness the Maharajah Sahib will be glad to see the next Gujarati Parishad meet in Baroda May I therefore request you to ask the permanent Secretary to decide the place of next meeting of the Parishad in Baroda ?

I understand that the Parishad meets every two or three years so the next meeting may be settled for Baroda

I shall thank you to arrange this before you leave Rajkot after finishing your work

With best wishes and kindest regards

Yours sincerely

A M Masani

૧૫. સમાપ્તિ. ઉપલા સત્તરમાંથી દશ ઠરાવ પ્રમુખને હાથે રજુ થયા. તે દરેક વખતનાં એઓનાં નહાનાં, નહાનાં, નિયોજિત, અને અસ્પૃશ્ય બાપલોથી ઓતાઓ વધારે વધારે પ્રસન્ન થતા ગયા. છેવટે એમનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ થયો, તેના પ્રત્યુત્તરમાં એઓ જે વીરેન્દ્ર જિનિટ પણ જીવસદાદાર જીર્મિઓનાં વચન બોલ્યા તેથી હલ આવી રહી. સૌને એમ થયું કે ગુજરાતીમાં આવું બાપલું—ગુજરાતમાં આવું શ્રી અને તેની સાથે વિદ્વાનથી અગ્ર સુધી સર્વનાં ચિત્તમાં ઉત્તમ ભાવોની પૂરેપૂરી છાપ પાડી શકે એવું વકતૃત્વ-એ એક અપૂર્વ બનાવ હતો. આ બાપલું અક્ષરે અક્ષર સાચવવું જોઈતું હતું, પણ તેમ બની શક્યું નથી. એ ત્રણ શ્રોતાઓએ માત્ર કોણ કોણ શબ્દ ટપકાવી લીધેલા, તે ઉપરથી આટલી મુદ્દને તેનો કેવલ ત્રુટિત અને છેક જાંખો અપાવ આપી શકાય છે. પોતાની જે પ્રશંસા કરવામાં આપી તે વિષે એમણે કહ્યું કે “ એ જો હું ખરી માનું તો ‘ સાહીને છુદ્ધિ નાહી ’ એ કહેવતનું ઉદાહરણ હું જ બનું. અને વળી જો એ પ્રશંસા ખરી માનું તો એ કેવી દિલગીરીની—દેશના હતભાગ્યની—વાત કહેવાય ! દેશના આ યજ્ઞકતા જીવાનો અને પાકેલા સાક્ષરોમાં મારાથી રેલામાં, તાનમાં, શક્તિઓમાં, સાક્ષાત મોટા આજે પણ અનેક છે, અને વધતા આવે છે. મેં આ મોહું, જ્ઞાનપ્રદ પદ સ્વીકાર્યું તે મારી યોગ્યગોચરતાના વિચારથી નહિ ; એક ક્વણ દેશસેવાનો પ્રગંગ મળે છે એવા વિચારથી. બાકી અમે તો હવે ધરમા થયા તે તમારે હવે નબાવી લેવાના. તમે સાંભળે મારી નબાવણી કરી છે એ માટે હું તમારો જટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. અને આ વિશાળ દરનાર હાલમાંની આ મોટી સભા—મેં આથી પણ મોટી સભાઓ જોઈ નથી એમ નથી, પણ તથ્ય કહું છું કે—આમસંઘ-મમાં, નિયમમાં, વિવેકમાં, આની બરાબરી કરે એવી સભા મેં તો આજ દિન સુધીમાં એકે દાઢિ નથી. માફ કામ * * * પ્રમુખનું કત્તવ્ય—ઘટકી વગાડવાનું; વિવેચનો પૂરા સાર લેવા ન દેવાનું; વિષયમાં રમ પડવા માંડે કે તુરત તેને અટકાવવનું; એવાં કામ આપ સૌની હજી વિશ્લેષ બની જ કેમ શકે. માટે હવે પંક્તીની પરિપક્વતામાં એ રજા આપનારી ધંટડીને પોતાને જ રજા આપવામાં આવે, પરિપક્વતા જુદા જુદા વિભાગે પાડવામાં આવે તો વધારે સારું. * * * પરિપક્વ હવે કંઈ વ્યવસ્થામાં આવશે—વધશે—ખીલશે—એવી તમારા સૌના ઉત્સાહ અને કામ જોતાં આશા પડવા માંડે છે. કાઠિયાવાડ એક વખત અગ્નિ હતો. તેને કેળવવાને માટે ગુજરાતે ઘણું ઘણું કર્યું છે, પોતાના એક પછી એક નરરતો આપ્યાં છે : દુર્ગારામ મહેતાજી, એની વીશીતો એ એક જ પુરુષ; લોગીલાલ મારતર—વિશુદ્ધ જીવનનો નમૂનો; હરગોવિંદદાસ; જોષાજી સુરભાઈ, નવલરામ : એ આદિને ગુજરાતે કાઠિયાવાડની સેવાને અર્થે અર્પ્યા તો તેનું ફળ આજે પામવાનો સમય આવ્યો છે. આજે એ જ કાઠિયાવાડ ગુજરાતને તેના ઉપકારનો બદલો વાળી આપે છે. આદામહિ વિસર્ગય સર્તાં વારસુચામિવ. આ સાહિત્યના કાર્યમાં આજો દેશ સામેલ થયો છે. મૌએ પોતપોતાના ગગ્ગ પ્રમણે એવા કરી છે. અને મોટી મોટી પદવીનાં આ પુર-

પોએ—કુવગીઓ, ગાંધીઓ, ગજાઓ, મદાગાસકાઓ—પરિષદને નવાજ છે. સાહિત્ય પોતપોતા ઉદ્યોગો દિવસ ગરો છે. મફત ગેજેટ્ટી અને બ્રીટિશગેટ્ટીના પ્રસારની માથે પરિષદ જેવી મધ્યાઓને ઉમાડ બંધુ ઉત્તેજન નળવા માણ્યું છે. જનના ઉદ્યોગો એ આશાનર્થા ચિદનો નિદાનના માથે આમા આનદ પામે છે, પ્રકૃત બને છે. અદ્દા પધારેલા ગજા, મદાગાસકાઓને બારાનો ઉદ્ધાર અને વિદ્યાના પ્રમાણના દેવમેવાના પ્રયોગની મુખરત નકે છુ એઓ અમલી પુરો છે રાજા કાલમ્વ કરામ્. ઉદ્ય માગ આજો રાણીથીએ પોતના બારણમા એવા ફનપુગને પ્રવર્તોતો ”

૧૬ સુમેક્ષન — મને કાલિયાવાઃ જિમખાનાના મેનાના ગાર્ડન પાર્ટી થઇ. ગુજરાતીઓ અને કાલિયાવાડીઓ મેગમેગ થઇ થયા, અને નરી ઓગખાઓ થઇ, વિનોદચર્ચાના મધ્ય વિષયો નીન્યા, અને યોગાનમા વિખનાતલા ન્તાના ન્દાના શુદ્ધોમા એમાથી છુગી બીનમા પગેવાના ન્સિએના વાતાવરણના મુદ્દુ ગુજરાતમા સાહિત્ય પ્રતિ બધુના અને દેવનેવાના માનવ બાવો મવોપતિ થયા.

આવનગના વિ પિંગગલીએ વચ્ચે વચ્ચે ન્વિનો, દ્દાઓ, અને બીજા ચારણી છદો લનમગીને કાલિયાવાઃની એ અનુપન વાની પજુ ચખાડી અને મિ પંડિત, રા. જી પંડી, અને લાલચકરમાઇ જેવા દિનનાવડ પ્રવૃત્તિઓ તન્ક વવારે વલજુવાગા મુદ્દુઓની હાજરીથી ચર્ચામા દેવનાગરી વિપિનો પ્રયોગ, દિંદી બાપાનો પ્રયાગ, સંસાનુધારો, એવા એવા વિષયો પજુ મ્યાન પામી ન્યા. પરિષદના દિવસોમા જ એવદ જીવણુએ શાહનામાના કેટલાક અનિ વરજુ અને ભોધમ સર્ગોનું વાયન એક ન્દાના મેગાવગને મળગાન્યુ હતુ, સાથે ના બ. લાલચકર, તા જા રમણમાઇ આદિએ સમાનુવા ને લગતી લખ્ત બદેર પ્રવૃત્તિ કરી હતી, અને મિ પંડિતે “કાલિયાવાઃ ટાઈમ્સ” ને પગે લખીને દિદુનાનમા દિંદી બાપા અને દેવનાગરી વિપિનો ફેલાવો વધારવાનો પત્ર લીધો હતો, અને ચર્ચા ઉપજ કરી હતી, જેમા દેવના મુદ્દીવનન, પ્રિન્સિપાન સંમ્મતા ન ના ન સિદ્ધનવ, પ્રાગજમાઇ મથુનાઈ પટેલ, આદિએ બગ લીધો હતો. ગજાઓ સાહિત્ય મુબાની સ્થાપના પજુ પરિષદની પ્રવૃત્તિઓને યોગે અનુદાન થયેલી વૃત્તિઓને લીધે થઈ હતી મતનજ કે ગુજરાત જેવા ન્દાનકકા અને પ્રગજવનના વોરી ગાંધી દુર આવેલા મ્યલમા પરિષદનો પ્રવાહ આગો, અને સાક્ષ્ય દમિટિની પ્રથમ બેઠ્ઠી મણવા દોઢ માસ પર્યંત એ પ્રવાહે એને (કટક અનિશયોગિથી લીધે જા ૩) માનવિક પ્રવૃત્તિઓના એક મથક જેવું—જા સાદાપીના ધામ (university town) જેવુ બનાવી દીધું અનુ આજે એક ન્યને એક વાગ બન્યુ તે અને તેથી ઉત્તમેત-વિશેષ બીજા ન્યયોમા અને વા વાગ પજુ ના કેમ બને ? એ પ્રકારનો મદ્યમદ બંધિવ્યની પરિષદોને અંજે પ્રવર્તો, અને આપણી મૈયાના નન, મન, વાણી અને પ્રાણની દિન પર દિન ન્દાની કના થાઓ

પરિશિષ્ટ.

THE GUJRATI SAHITYA MEDAL.

ગુજરાતી સાહિત્ય ચક્ર.

With regard to the bronze medal which the Agent to the Governor in Kathiawar Mr HILL mentioned in his speech on the opening of the Third Gujarati Sahitya Parishad and which the European Officers of the Kathiawar Agency have joined him in founding the Committee appointed by the Parishad, after consideration of the subject, proposes the following Rules —

- 1 The Medal shall be called —

‘ THE GUJARATI SAHITYA MEDAL ’

- 1 It shall be awarded biennially at a meeting of the Sahitya Parishad in accordance with the subjoined conditions
- 2 Any person of either sex whether resident in or outside Gujarat shall be eligible to compete for the said medal
- 4 Competitive essays shall be written in the Gujarati language on the subject appointed for the year, and shall be sent to the Secretaries of the Parishad on the 1st June 1911 and on the same date in every subsequent alternate year and shall be accompanied by a declaration containing the name, age, caste, occupation, and residence of the competitor, and a statement that the essay submitted is the bona fide composition of such competitor
- 5 The subject of the essay shall be —
  - (1) Some question connected with the Moral Education of boys and girls in schools and colleges, or
  - (2) Some question connected with the social moral and economic development of Gujarat
- 6 The subject for competition shall be selected by the Secretaries of the Parishad and shall be notified by them not less than twelve months before the date fixed for sending in essays

- 7 The Judges shall be three in number and shall be nominated by the Parishad. Their decision shall be announced on the opening day of the meeting of the Parishad and the medal shall be presented to the successful candidate by the President of the Parishad.
- 8 The medal shall not be awarded to any essay which in the opinion of the Judges would not if printed be creditable to the Parishad.
- 9 The writer of the essay to which the medal has been awarded must obtain the permission of the Secretaries of the Parishad to the printing of it as a Parishad Prize Essay.
- 10 Whenever a year passes without the medal being awarded the interest of the Endowment may be utilized to meet any other expenses connected with the Medal.

H D 6 19 09

D B S 10 12 09

B M 14 19 09

P D P 14 19 09

K J B 16 19 09

Mr Hill has seen and approved the above Draft Rules

H D 11 1 10 Rajkot

(ત શુભે)

(૧) કમિટિએ ઘડેલા નિયમો — મહિયાનાડના વાનામાન એજન્ટ ડુ ધિ ગવર્નર મહેસવાન હિન સાગે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખુબી મુક્તી વખતે પોતાના ભાવજીમાં જે કાસાના ચાલે વિં છમાગે કર્યો હતો અને જે સ્થાપવામાં કમિયાનાડ એજન્ટના યુગેપીયન અમલદારો તેમની સાથે જો ભા હ, તે આ ની આ બતમાં પરિષદે નીચેની કમિટિ વિષયનું કષ ધ્યાનમાં લઈને નીચેના નિયમો દ્વારા છે

૧ આ આ નું નામ ' ગુજરાતી સાહિત્ય ચદક ' ખાડુ

૨ આ ચાલુ છનામ સાહિત્ય પરિષ ની જે જે વર્ષને અતરે ચની બેઠકમાં નીચેની શરતોને અનુસરીને આપડુ

૩ ગુજરાતમાં કે ગુજરાતની બહાર નસનાર કાઇ પણ પુરુષ કે સ્ત્રીને આ ચદકને માટે હગીશમાં ગ્યા દેવાની છુટ ગણતી

૪. એ હરિકાશના નિબંધો—ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા નોંધ; પરિપદના મંત્રીઓને તા. ૧ જુન ૧૯૧૧ ને મેળ, અને એ સાક્ષ પત્રી દર એકાંતરિયા વર્ષમાં એ જ તારીખે મોકલાવા નોંધ; નિબંધ સાથે કર્તાએ પોતાનું નામ, ઉગર, નાત, ધર્મ અને નિવાસસ્થાન જણાવનાર એક હકીકત પત્ર અને મોકલેલો નિબંધ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક (bona fide) પોતાનો જ રચેલો છે એવું ખાત્રીપત્ર (declaration) મોકલવાં નોંધ

૫. નિબંધના વિષયને માટે

(૧.) નિશાળો અને શાસ્ત્રાપીઠ (university) ની પાઠશાળાઓમાંના છાત્રાઓ અને છાત્રીઓની નીતિ કેળવણી (moral education) ને લગતો કોઈ પ્રશ્ન, કે

(૨.) ગુજરાતની સામાજિક, નૈતિક, અને આર્થિક પ્રગતિને લગતો કોઈ પ્રશ્ન નીમવો.

૬. નિબંધનો વિષય મંત્રીઓએ પસંદ કરી, તે મોકલવાને હરાવેલી તારીખ પહેલાં યોજામાં યોજા બાર માસ અગાઉથી જાહેર કરવો.

૭. આવેલા નિબંધો પરિપદ નીમેલા ત્રણ પરીક્ષકોએ તપાસવા અને તેમણે પરિપદને પ્રથમ દિવસે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરવો; એ નિર્ણય પ્રમાણે ઉત્તમ કરેલા નિબંધકારને આ ચંદ્રક પ્રમુખ સાહેબ માસે ધનાયત કરાવવો.

૮. આવેલા નિબંધોમાંથી ઉત્તમ નિબંધ વિષે પણ પરીક્ષકોનો એવો અભિપ્રાય થાય કે તે (પરિપદના ધનામી નિબંધ તરીકે) છપાવવા જોઈશે એમતાવાળો નથી (it would not, if printed, be creditable to the Parishad) તો એ નિબંધને આ ચંદ્રક ધનાયત કરવાનો નથી.

૯. જે નિબંધને ચંદ્રક ધનાયત કરવામાં આવે તેને પરિપદના ધનામી નિબંધ તરીકે છાપતાં પહેલાં તેના કર્તાએ પરિપદના મંત્રીઓની પરવાનગી મેળવવી નોંધ.

૧૦. ચંદ્રક ધનાયત ન થાય તે ફેરાનું વ્યાજ આ રચાવનાના અંગના બીજા કોઈ પણ ઉપયોગમાં વાપરવું.

(ઉપલા નિયમો) જોશ અને પામ કર્યા.

એચ. ડી. જેન્ડાવ.	(૬-૧૨-૦૬)
હલપતરામ ભા. શુક્લ.	(૯-૧૨-૦૬)
એચનજી મે. હમરી.	(૧૦-૧૨-૦૬)
પ્રભાચંદ્ર દ. પટેણી.	(૧૪-૧૨-૦૬)
કન્યાણુરાય જે. બક્ષી.	(૧૬-૧૨-૦૬)

મે. હિલ માટેજે ઉપલા નિયમો જોશ છે અને પસંદ કર્યા છે.

એચ. ડી. જેન્ડાવ. (૧૧-૧-૧૦)

(૨.) આ ચંદ્રક માટેના પહેલો વિષય.—ઉપવા નિયમો પ્રમાણે ચંદ્રકની હરીફાઈને સાર પરિપદના મંત્રીઓએ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલને માટે નીચેના વિષય પસંદ કર્યો છે :—

બ્રિટિશ સમયના ગુજરાતનો આર્થિક પ્રતિહાસ: વિશેષ કરીને મુંબાઈ, સુરત, અમદાવાદ આદિ શહેરોને લગતો.

આ વિષયને લગતી જાહેરખબર ગુજરાતી દૈનિક, સાપ્તાહિક, અને માસિક પત્રો દ્વારા સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ના આરંભમાં આપવામાં આવી એટલે નિયમો મંત્રીઓને મળવાની છેલ્લી તારીખ જુન ૧ લીને બદલે ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ફાવવામાં આવી છે. અને આ પહેલી વખતની હરીફાઈને માટે જોઈએ દાકાર સાહેબ ને. ના. સર બગવતસિંહજી કૃપાવંત યદને પોતા તરફથી રૂ. ૨૦૦ (બસો) તું ધનામ આપવાના છે, તે વિશેની જાહેરખબર પણ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ની શરવાતમાં ગુજરાતી પત્રોમાં અપાઈ ગયેલી છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હિસાબ:—આવક.

અવક.—આ નામવાલિ સત્કાર કમિટિના સભાસદોની છે પણ તેમાં જેના નામ ઉપર તારક ચિહ્ન મુકવામાં આવેલું છે તે કારોબારી કમિટિના પણ સભાસદો છે. આદીમાંના ચાર ખાનાં અતુકમે રકમ બરનારું નામ, સામાન્ય ફાળામાં બરેલી રકમ, પ્રદર્શન ફાળામાં બરેલી રકમ, અને છપામણીમાં મદદ, એ મુજબનાં છે.

(સામાન્ય ફાળો.) (પ્રદર્શન ફાળો.) (છપામણીમાં મદદ.)

(નામ.)

રાજકોટ.

* રા. દક્ષપતરામ ભગવાનજી શુક્લ ...	૭૫	—	૫૦
શ્રી ઉત્તમાન જમાલ ...	૧૦૦		
* રા. અમૃતલાલ રણજોદાસ બક્ષી ...	૫૦		
* મિ. એચ. ડી. કેન્ડોલ ...	—		૫૦
* ખા. બા. બેજાનજી મેરવાનજી ...	૨૫		
* રા. મોતીચંદ એલવજી શ્રી ...	૨૫		
* રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ ...	૨૫		
* રા. કેવળરામ ગાયજી દવે ...	૨૫		
* રા. કેશવલાલ નિરંજનલાલ ત્રિવેદી ...	૨૦		
* રા. મુલામરામ વળેશંકર છાયા ...	૨૦		
* રા. મણિચંદર પ્રીતીચંદર બટ ...	૧૫		

(નામ.)

(સામાન્ય ક્ષણે) (પ્રદર્શન ફંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

* રા. હરજીવન ભવાનબાઈ કોટક.	...	૧૫
* રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય હાકોર.	...	૧૫
* રા. માધવરાય જોશીબાઈ બક્ષી.	...	૧૫
* રા. ધીરજીરામ વિશ્વનાથ બ્યાસ.	...	૧૫
* રા. બ. દુર્લભજી ધરમશી વેદ.	...	૧૫
* રા. માણેકલાલ ધામજી નાણાવડી.	...	૧૫
રા. વૃન્દલાલ વર્ધમાન મોદી.	...	૧૫
મિત્ર મેકારી સાહેબ.	...	૧૦
રા. બ. વિઠ્ઠલરાય હિંમતરામ દવે.	...	૧૦
* મિ. ગુલામ મહમદ બાવામીયાં મુનશી.	...	૧૦
* મિ. સ્ટીવન્સન સાહેબ.	...	૧૦
કુમાર શ્રી રાવત ખાયર.	...	૧૦
રા. બ. લાધાબાઈ હરજી પરમાર.	...	૧૦
* બલવંતરાય વજ્રેશંકર ડાયા.	...	૧૦
* રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષી.	...	૧૦
મિ. જહાંગીર એસ. વેવાઈ.	...	૧૦
* રા. રતીલાલ શેલાબાઈ મહેતા.	...	૧૦
* રા. નરસેરામ અનુપચંદ મહેતા.	...	૧૦
રા. વતેચંદ અવેરચંદ મોદી.	...	૧૦
* રા. ભગવાનજી અનુપચંદ મહેતા.	...	૧૦
* રા. પુરષોત્તમ માવજી વકીલ.	...	૧૦
* રા. ગોવરધનદાસ લાધાબાઈ.	...	૧૦
* રા. ગોવરધનદાસ માવજી.	...	૧૦
* રા. બલવંતરાય હરીશંકર છુચ.	...	૧૦
* રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ.	...	૧૦
* રા. બાનુસુખરામ નિર્જીણરામ મહેતા.	...	૧૦
* રા. ઉસમાન બચલ ખુડખુડીઆ.	...	૧૦
રા. મહેન્દ્રરાય વિઠ્ઠલરાય પારધી.	...	૧૦
રા. કેશવરાવ બાપ્પારાવ દીવટિઆ.	...	૧૦
* રા. વશરામ પીતાંબર.	...	૧૦
રા. લક્ષ્મીશંકર દુર્લભજી સવાદીયા.	...	૧૦
શેઠ મહેરવાનજી મચેરજી.	...	૧૦

.. (નામ.) (આમાન્ય શબ્દો) (પ્રદર્શન ફંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

ખા. સા. રસ્તમજી ધનજીભાઈ પટેલ.	૧૦
રા. નર્મદાચંદ્ર લાધાભાઈ.	... ૧૦
રા. પરમાનંદ વલ્લભરામ.	... ૧૦
* રા. પ્રાણજીવન નારાયણ ચક્રવર્તી.	... ૧૦
કુમાર શ્રી વિનયસિંહજી (લાલી).	... ૧૦
રા. આણંદરાય દિંભતરામ દવે.	... ૧૦
કુમાર શ્રી શિવસિંહજી (ટોલરા).	... ૧૦
રા. હરિચંદ્ર નરસીરામ પંડ્યા.	... ૧૦
શેક રતનશા પેસ્તનજી ડમરી....	... ૧૦
રા. નરસિંહભાઈ હરજીવન દવે.	... ૧૦
રા. બેચરલાલ વીરપાળ પારેખ.	... ૧
રા. ધનસ્યામ નારાયણ પરિત.	... ૧૦
* રા. અનુપરામ આવજી ભટ્ટ ઝોનરરી †	
* મિ. સી. મેદન સાહેબ	„
* મિ. જી. ટરનર સાહેબ	„
* રા. હેમચંદ્ર લક્ષ્મીચંદ્ર જશી	„
* રા. જનમજી મહાચંદ્ર જુય	„

† રા. અનુપરામે ફાળા ફંડમાં રૂ. પાંચ બરેલા છે, તે આ પ્રકરણમાં આગળ
 “શિયા દશની અંદર ભરાવથી રકમ” નો એકંદર આંકડો આપ્યો છે તેમાં આવી ગયા છે.
 * રા. વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય „

ભાવનગર.

રા. પ્રભાસંકર દલપતરામ પટણી.	... ૧૦૦
લેફ્ટેનન્ટ કુમાર શ્રી જોશવરસિંહજી	... ૫૦
શ્રી. વિહલદાસ રામજીદાસ મહેતા.	... ૫૦
રા. લક્ષ્મીભાઈ રામજીદાસ મહેતા.	... ૫૦
ભાવનગર લેન્ડસ કુમાર શ્રી જોશવર-	
સિંહજી મારજી.	... ૨૫
કુમાર શ્રી રાજીભા કલ્યાણસિંહજી.	... ૨૫
રા. ત્રિવુવનદાસ કાળીદાસ.	... ૨૫
રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ હરિપ્રસાદ દેસાઈ.	... ૨૫
રા. પ્રભાસંકર વેણીચંદ્ર.	... ૨૫

(નામ.)

(સામાન્ય ફાળો.) (પદ્યનંદ.) (છપામણીમાં મદદ.)

રા. પ્રભુદાસ ભગવાનદાસ. ...	... ૨૫
રા. મોસરજી આણંદજી ટાં... ..	... ૨૦
રા. ચમનલાલ લુધરભાઈ. ...	... ૨૦
પ્રો. કાવસજી સંજયી... ..	... ૨૦
રા. પ્રાણજીવન ઓધવજી ઠક્કર. ...	... ૨૦
રા. વિશ્વનાથ રણછોડજી. ...	... ૧૫
રા. સિવનાથ રામનાથ દાકતર. ...	... ૧૫
રા. રતિલાલ છોટાલાલ દેસાઈ. ...	... ૧૫
રા. મનસુખરામ પ્રાણજીવન. ...	... ૧૦
* રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ. ...	... ૧૦
રા. ભાનુશંકર ભવાનીશંકર. ...	... ૧૦
રા. વૃંદાવનદાસ રઘુભાઈ. ...	... ૧૦
રા. ગુલાબરાય ગોવિંદરાય. ...	... ૧૦
રા. કુંવરજી આણંદજી....	... ૧૦
રા. નરભેશંકર પ્રાણજીવન દવે. ...	... ૧૦
શ્રી બરજોરજી એંટી. ...	... ૧૦
શ્રી એદલજી ઉમરીગર. ...	... ૧૦
શ્રી ઉમરીગર. ...	... ૧૦
રા. ત્રિભુવનદાસ બાણજી. ...	... ૧૦
રા. જગજીવનદાસ અમરચંદ... ..	... ૧૦
રા. મોહનલાલ કેશવલાલ દવે... ..	... ૧૦
રા. મધુરાદાસ ભીલાધર. ...	... ૧૦
રા. વિઠ્ઠલદાસ ગિરભયંકર. ...	... ૧૦
* રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ. ...	... ૧૦
રા. સુકુંદરાય પ્રભાશંકર. ...	... ૧૦
રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ. ...	... ૧૦
રા. હરગોવિંદ પ્રેમચંદ્ર દવિ... ..	... આનંદગી
રા. ત્રિભુવન પ્રેમચંકર દવિ. ...	... "
રા. પીંગળશી દવિ. ...	... "
રા. ગોવિંદ ગીલાભાઈ દવિ....	... "
ચૌરખંદર.	
રા. વીરજી કાનજી નગરશેઠ. ...	... ૧૦

(નામ.)	(સામાન્ય જ્ઞાણ.)	(પ્રદર્શન રૂંડ.)	(હપામણીમાં મદદ.)
રા. પ્રેમજી મોતજી.	૪૦		
કુમાર શ્રી બાલસિદ્ધજી.	૪૦		
રા. મયુરાદાસ કલ્યાણદાસ.	૪૦		
વોરા તાજભાઈ જીરાજી.	૪૦		
દાજી મહમદ દાજી હખીબ.	૪૫		
રા. સુંદરજી પ્રેમજી.	૩૦		
રા. દાનજી પ્રેમજી ડોડીઆ.	૩૦		
રા. કલ્યાણરાય હખીબદાસ.	૨૫		
રા. ગોવિંદજી યશાભાઈ વઘીય.	૨૫		
રા. જ્ઞાનદાસ રણછોડદાસ.	૧૫		
રા. સુંદરજી પ્રામજી.	૧૫		
રા. નરભૈરવજી જીવણરામ.	૧૫		
રા. ગોરધનદાસ પરમાણુદ.	૧૦		
શેઠ ઉમર દાજી દાસમ.	૧૦		
મિ. મેરકરેનદાસ.	૧૦		
રા. ચામલજી વજેશંકર.	૧૦		
રા. ગણપતરામ નાનાભાઈ.	૧૦		
શેઠ દાજી મહમદ દાજી દાદા.	૧૦		
રા. ગોપાલદાસ વીરપાલ.	૧૦		
રા. ત્રિભુવનદાસ.	૧૦		
શાસ્ત્રી હરિશંકર કાગીદાસ ઝોનરરી.			
જેતપુર.			
રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ....	૫૦		
રા. ચામલજી ખોડાભાઈ.	૫૦		
રા. અનુપચંદ જગજીવન મોદી.	૨૫		
શેઠ રતનજી પેરતનજી શ્રીન.	૨૦		
રા. જીવણદાસ દરજીવનદાસ....	૨૦		
રા. જન્મચંકર રમાચંકર.	૨૦		
રા. મણિચંકર જેતધી....	૧૫		
રા. નૌતમલાલ ભગવાનજી.	૧૫		
મુનશી મહમદ હુસેન પંચાધી.	૧૫		
શેઠ દિનયા જરજેરજી દાકતર.	૧૫		

(નામ.)

(સામાન્ય જ્ઞાતા.) (પદસંન ક્રંડ.) (અપામણીમાં મદદ.)

૨૧. શામળજી નાનજી.	૧૦
૨૧. ઉત્તમચંદ રૂપશી.	૧૦
૨૧. નરભેરામ કરમચંદ... ..	૧૦
૨૧. જ્યેષ્ઠ રઘુનાથ દેવાઈ.	૧૦
૨૧. અહમદ અબ્દુલ્લા... ..	૧૦
૨૧. મુલેમાન બનમહમદ.	૧૦
૨૧. અહમદ હાજી ઇબ્રાહીમ.	૧૦
૨૧. અમીચંદ કાગીદાસ... ..	૧૦
૨૧. કાગીદાસ કાનજી.	૧૦
૨. બીમજી વૈજનાથ.	૧૦

ભુતનાગડ.

* ૨૧. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.	૧૫	— ૫૦
૨૧. હોટાલાલ મધુરાદાસ બક્ષી.	૨૫	
૨૧. હગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.	૨૦	
૨૧. આપુભાઈ જાદવરાય.	૨૦	
૨૧. અમરજી આણંદજી કચ્છી.	૧૫	
૨૧. નરસિંહદાસ ત્રીકમજી.	૧૫	
* ૨૧. કૌશિકરામ વિશ્વદેવરામ મહેતા.	૧૫	
૨૧. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ.	૧૫	
૨૧. કપુરચંદ નાથા ચૌકરી.	૧૫	
૨૧. કાનજી લવા... ..	૧૫	
૨૧. રામપ્રસાદ નરસિંહપ્રસાદ.	૧૦	
* ૨૧. ગિરધરલાલ માધવરાય.	૧૦	
મિ. એમ. એ. તરખા... ..	૧૦	
* ૨૧. નરસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ	૧૦	
શેક હકીસીમ અવેરચંદ.	૧૦	
૨૧. માધવજી લક્ષ્મીદાસ.	૧૦	
૨૧. પ્રભાસંકર રામરામ.	૧૦	
કુમાર શ્રી મુર્તિજામાન... ..	૧૦	
૨૧. મુળશંકર દયારામ.	ઓનરરી	

જામનગર.

કુમાર શ્રી જોસવરસિંહજી.	૧૫
--------------------------------	----

(નામ.)

(સામાન્ય શબ્દો.) (પરિચય કંટ.) (ઉપ:મણીમાં મદદ.)

૨૮. ખંડુખાઈ હિંદુ દેવાઈ.	૧૫	
૨૯. મણિયંકર ગોવિંદજી વેંચણી... ..	૧૫	
૩૦. હિંમતલાલ મળેજી અંબરીયા.	૧૫	
૩૧. હવાઈકર બગવાનજી.	૧૫	
• ૩૨. રામચંદ્ર હંચારામ બ્યાસ.	૧૦	
૩૩. વચરામ કરસનજી.... ..	૧૦	
કુમાર શ્રી બાલુભા રાવળજી	૧૦	
૩૪. વજોઈકર ચામળજી.	૧૦	
૩૫. નસરવાનજી બેઝનજી.	૧૦	
૩૬. જગજીવન મુળજી બનીયા.	૧૦	
૩૭. વેણીયંકર દરીયંકર.	૧૦	
૩૮. મણિયંકર અંબારામ.	૧૦	
• ૩૯. હારકાલસ લાલજી સરંવા.... ..	૧૦	
૪૦. કુલચંદ્ર હાજીભાઈ પારેખ... ..	૧૦	
૪૧. બગવાનજી દેવજી... ..	૧૦	
૪૨. નવલયંકર મુરજીયંકર.	૧૦	
૪૩. ત્રીકમલાલ કરજીયંકર.	૧૦	
૪૪. કેશવલાલ મણિયંકર.	૧૦	
ચાલી દાથીભાઈ હરિયંકર.	ઓનરરી.	
ચાલી નારણજી મુળજી.	"	
સુબાઈ.		
૪૫. શેઠ પ્રશોભામ વિશ્વામ ભાવજી.	૧૦૦	— ૧૪-૮-૦
૪૬. ખીમજી આસર વીરજી.	૫૧	
૪૭. નગીનલાલ દી. મારનર.	૧૦	
૪૮. ભાવજી ગોવિંદજી શેઠ.	૧૦	
૪૯. રેવાઈકર જગજીવન.	૧૦	
૫૦. મયાઈકર મ. ત્રીવેદી.	૧૦	
રાત્ત ગોહતાર ઓરીસ.	—	૦-૮-૦
૫૧. પ્રાણજીવન હરિદર ચાલી.	ઓનરરી.	
ગોંડલ.		
૫૨. નામદાર રાણી સાહેબ.	"	
૫૩. મણિલાલ ગોવિંદરામ.	૨૫	

(નામ.) (સામાન્ય ફંડ.) (પ્રદર્શન ફંડ.) છપામણીમાં મદદ.)

કુમારશ્રી નટવરસિંહજી (મણોદ)	...	૨૦
* રા. પ્રાણુશંકર ભવાનીચંકર જોશી.	...	૧૫
રા. છોટાલાલ તુનીલાલ સુતરીયા	...	૧૫
રા. બાળાભાઈ ગુલામચંદ.	...	૧૦
રા. લક્ષ્મીશંકર કચરા શુક્લ	...	૧૦
રા. પ્રભુલાલ આત્મારામ.	...	૧૦
રા. ગણેશરાય દુલેરાય.	...	૧૦
શ્રી પીરોજશા માલુકજી	...	૧૦
ધોરાજી મુનસદ સાહેબ.	...	૧૦

મોરબી.

* રા. કથાણુરાય જોડાભાઈ	...	૨૫	— ૨૫
રા. ગોકલદાસ રાજપાળ.	...	૧૫	
વેધરાજ વિશ્વનાથ વિકલજી.	...	૧૫	
* ગ. પ્રાગજીભાઈ મયુગભાઈ.	...	૧૫	
ગ. મગનલાલ ગુલામચંદ.	...	૧૫	
રાત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર.	...	ઓનરરી.	

પાલનપુર.

"ગા' રણુજીકાપાળ જુદાવનદાસ પટવારી ૫૦

લીંબડી.

* ગ. ગણુજી જોડાભાઈ.	...	૧૦
રા. કાળાદાસ નાગરદામ શાહ	...	૧૦
રા. મોહોબતસિંહજી મોતીભાઈ રાણા	...	૧૦

પાંકાનેર.

રા. નાથભાઈ અવીચળદાસ	...	૧૫
રા. અભેચંદ ગોવિંદજી દેસાઈ.	...	૧૦
કર્મી નયુરામ મુંદરજી.	...	ઓનરરી.

માંગરોલ.

રા. છોટાલાલ પ્રેમજી શેઠ.	...	૧૦
રા. રવિરા કર ગણુજી અંબરીવા.	...	૧૦

પટવાણ.

રા. શંકરલાલ કે. વેદ.	...	૧૦
----------------------	-----	----

(નામ.)

(સામાન્ય ફંડ.) (પ્રદર્શન ફંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

અમરેલી.

* રા. વિનોદરાય જયસુખરાય મજમુદાર. ૧૦

ભાયાવદર.

રા. રણછોડદાસ લખમીચંદ. ... ૧૦

મુરત.

રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી. ૧૦

સત્કાર મંડલની યાદી સમાપ્ત.

રા. કુંવરજી ખંડુભાઈ દેસાઈ ... — — ૨૦

રા. નરસિંહરાય ભોળાનાથ દીવેડીઆ,

(રત્નાગિરિ)... — — ૮-૧૪-૬

રૂપિઆ દશની અંદર ભરાયલી રકમ. ૨૬૬

ટિકિટ વેચાણના સભાસદના રૂપિઆ રકમે ... ૪૦૦

પ્રેક્ષકના રૂપિઆ ૧ લેખે ... ૭૬

(શિક્ષક પ્રેક્ષકને, સત્કાર કમિટિના ઓનરરી સભ્યોને, વર્તમાન પત્રોને, અને બીજી કોમ્પ્લિમેન્ટરી મળીને બીજી હપ્તથી વધારે ટિકિટો બહેંચાઈ હતી.)

નિબંધ વેચાણના જમા ... ૧૦૦-૧૫-૬

ડેડસ્ટોક વેચાણના જમા. ... ૬-૧૫-૮

શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ ત્રિશ્રામ આવજી તરફથી પ્રદર્શનના રિપોર્ટમાં મૂકવાને યત્નરાજનાં આર ચિત્રો ભેટ.

સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નેકનામદાર રાણી સાહેબ અ. સી. તંદુકુંવરબા સાહેબ તરફથી પોતાનાં બાપણની ૧૦૦૦ નકલ ભેટ.

આવકનો એકંદર સરવાળો રૂ. ૪૫૬૮-૧૩-૮.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પરિષદ્ હિસાબ : ખર્ચ.

પરિષદ્ ખર્ચ ખાતે.

ક. સામાન્ય ખર્ચ.

૧ છપામણી.

પ્રાથમિક છપામણી. ૬-૧૨-૦

લેખદાને વિશાપના. ૨૨-૦-૦

સત્કાર કમિટિઆમંત્રણ પત્રિકા. ૨-૪-૦

સત્કાર કમિટિ રિપોર્ટ. ૧૩-૦-૦

પેન્સિયર ફાર્મ. ૨-૩-૦

લેખકોને કાગડો.	૧-૬-૦
આમંત્રણ પત્રિકા.	૧-૮-૦
શ્રીઓને આમંત્રણપત્ર.	૪-૧૨-૦
પ્રમુખનું બાવણુ, પરિવહનો. કાર્યક્રમ, ટિકિટો, કાગડો છત્વાદિ.	૧૩૭-૧૪-૦

૧૯૧-૧૧-૦

૨. સ્ટેશનરી (કાગડો) ખર્ચ. કાગળ, નોટપેપર, કવર, સાલકલેટર/લકાગળ, ચાલી છત્વાદિ.	૬૧-૧૦-૩
૩. ટપાલખર્ચ.	૧૧૪-૭-૬
૪. તારખર્ચ.	૮-૧૪-૦
૫. નોકરીખર્ચ.	૨૭-૧૩-૧૦
૬. પરચુરણ.	૧૦૨-૧-૮
	<u>૫૦૬-૧૦-૩</u>

લ. સાક્ષર કમિટી ખર્ચ.

હપામણી	૧-૮-૦
કાગડોખર્ચ.	૧-૧૪-૬
ટપાલ.	૭-૧૨-૭
સરભરાખર્ચ.	૧૫-૧૦-૩
પરચુરણ.	૧૨ ૩-૬

૩૯-૦ ૧૦

ગ. સરભરા ખર્ચ.

તાર.	૨-૬-૦
ખેરાકી.	૬૩૫-૧૦-૩
ગાડીબાકુ વગેરે પરચુરણ.	૮૬-૧-૧૧

૭૨૪-૨-૨

ઘ. ગાર્ડન પાર્ટી ખર્ચ.

૨૫૪-૧૫-૧

૧૫૨૪-૧૨-૪

૨. પ્રદર્શન ખર્ચ ખાતે.

પ્રાયમિક હપામણી.	૨૯-૮-૦
સ્ટેશનરી.	૩૬-૦-૬
ટપાલ.	૧૦ ૦-૦
તાર.	૭-૧૩-૬

પરમુરુષ.

૧૯૮-૧૩ ૬

અહેવાલ છપામણી (પ્રકરણ ૪-૫-૬-૭) ૧૩૧-૦૦

૫૦૩ ૩૧

૩. નિર્ણય છપામણી અર્થ.

૧. રા. નરસિંહરાવ ભોજાલાયનો ભરતખડ માટે એક બાપા	૮૧-૪૦
૨. અ. મૌ. ચારદાગીરીનો બાપાની કૃત્તિ.	૧૨-૮૦
૩. રા. કુંવરજી અંબુભાઈ દેસાઈનો એન્ડ્રિનિવર.	૨૫ ૦-૦
૪. રાજકુમારી લીલામાનો સ્ત્રીકેશવણીને ઓકળ પડદો	૬ ૪૦
૫. મિસ ક્રાન્સીસ મેકારીનો ઇંગ્લાડમાં અપાની કેશવણી	૧૨ ૮૦
૬. રા. અભિમુખચક્ર કમળાચંદ્રનો બાપાઈવી	૨૮-૨૦
૭. રા. અદ્યક્ષકરપંડ્યાનો મુનવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને મ્યાન ૧૮-૧૦-૦	
૮. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસનો દહાનદે પ્રબંધ.	૧૮-૧૨ ૦
૯. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલનો સ્થાપત્ય અને સિંપડા.	૩૭ ૮-૦
૧૦. રા. હુગાંચંદર કેવળરામનો ઝકકસહિતાની પ્રથમ ઝગ	૩૭-૮૦
૧૧. રા. હીરાવાય ત્રિભુવનદામનો ગુજરાતમાં મિટાની માફી	૨૮-૦૦
૧૨. રા. ગણપતલાલ મહેતાનો બીલાવા તરીકે વાપરવામાં આવતાં શુભા. ૩૭ ૮ ૦	
૧૩. અ. સૌ. વિદ્યાગીરી નીલકંઠનો સ્ત્રીકવિઓ	૧૩ ૮-૦
૧૪. રા. રમણભાઈ ગુજરાતી બાપાનો આગમ	૨૮-૨ ૦
૧૫. રેવ. જી. એસ સ્ટીવન્સનનો બાઈબલના ગુજરાતી ભાષાના તરજુમાર્તું કુક વર્ણન	૨૫ ૦-૦
૧૬. રા. પિનાકીપ્રસાદ સમાજ, સાહિત્યને કેશવણીનો સળધ.	૨૮-૨-૦
૧૭. રેવ. જ્યોર્જ ટેલરનો મુસલમાની રાજ્ય પહેલ ના સિક્કા	૨૫ ૦ ૦
૧૮. રા. કૃષ્ણરાવ ભોજાલાયનો હિંદુસ્તાનમાં એક બાપા	૬ ૪ ૦
૧૯. રા. રોક મુન્સોત્તમ વિશ્રામભાવજીનો અંતિદામીક સાહિત્ય સ્વરૂપ	૨૫ ૦-૦
૨૦. ગં. સ્વ. અદ્વિતીય ગોવિંદલાલનો સ્ત્રીકેશવણી.	૧૩-૧૨-૦
૨૧. ગ. સ્વ. સુલોચના દેસાઈનો સ્ત્રી ધર્મ	૧૩ ૧૨ ૦
૨૨. મિમિમ જગજીવ ગંગાગાનો સ્ત્રીજનિનો ધર્મ	૮ ૪ ૦
૨૩. રા. નગદરિ દરજીરામ દેસાઈનો સાહિત્ય અને ઇતિહાસ	૨૭ ૮ ૦
૨૪. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચક્રનો અચારસંહિતા	૧૯ ૪ ૦
૨૫. રા. હનનલાલ વિદ્યાગમરાવનો મરહુમીનીલી બોલીનુ વ્યાકરણ	૪૪ ૦ ૦
૨૬. રા. વૃસિદાસનો નવન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે	૦૧ ૪ ૦
૨૭. રા. મનમુખ દીગત્યદનો નૈન સાહિત્ય	૭૧ ૮-૦

૨૮. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો કેટલાક શાસ્ત્રી શબ્દો.	૧૧-૦-૦
૨૯. રા. દેશિકરામ વિદ્યહરરામનો શિક્ષણ અને શિક્ષક.	૧૩-૧૨-૦
૩૦. એરવદ જીવજી મોદીનો ઇરાનના હખમી પાદશાહ વખતનું હિંદુસ્તાન.	૩૮-૮-૦
૩૧. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો પ્રેમાનંદના નાટકો.	૧૨૫-૧૦-૦
૩૨. રા. દેવચંદર વૈકુંઠજી ભટ્ટનો જીવનું સ્વરશિક્ષણ	૧૩-૧૫-૦
૩૩. રા. હરિલાલ માધવજીભટ્ટનો નવી ગુજરાતી વાંચનમાળાનું અવલોકન.	૫૦-૦-૦
પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ, અને ૩૪ રા. મનસુખલાલ રવજીનો, ૩૫ રા. ડાહ્યા ભાઈ લક્ષ્મણનો, અને ૩૬ રા. ગણપતરામ અનુપરામનો એ નિબંધોના.	૮૦-૮-૦
૩૭. રા. આણુદાસંકર બાપુભાઈ અને ૩૮ રા. રૂપચંદર ઉદયચંદરના નિબંધોના.	૯૨-૭-૦
૩૯. રા. ગણપતરામ દયારાંકરના નિબંધોના ફોટોના અર્થના.	૭૩-૮-૦
ફોટોગ્રાફ અને સાહિત્ય વિભાગ વગેરેનાં મુખપૃષ્ઠ છપાવતાં વગેરે.	૨૭-૧૪-૦
પરિષદ વખતે વેચ્યા નિબંધો વધારે છપાવ્યા હતા તેની છપામણી.	૧૯૭-૮-૦

૧૪૩૧-૯-૦

અહેવાલ છપામણી અર્થ.

પરિષદના મુખના ફોટોગ્રાફને તથા તેની છપામણી વગેરે અર્થના. ૪૧-૧૪-૦

અહેવાલની નકલ કરામણીના.

૩-૦-૦

અહેવાલનાં પ્રકરણ ૧,૨,૩,૮ની છપામણી.

૧૪૩-૦-૦

૧૮૫-૧૪-૦

૩૬૪૭-૬-૧૦

સિલક ૯૨૨-૬-૧૦*

૪૫૬૮-૧૩-૮

* આ સિલકની તથા પુસ્તક વેચાણની આવકની વ્યવસ્થાને માટે જીઓ પ્રકરણ ૧૧. આવક અર્થના આ હિસાબનું સરવૈયું અહેવાલના આરંભમાં જ આપેલ છે

દારોબારી કમિટિની છેવટની બેઠક.

૧. આઠમી બેઠક. ત્રીજી પત્રિકા થઇ ગયા પછી દારોબારી કમિટિ શુક્રવાર તા. ૧૯ નવેમ્બર ૧૯૭૯ને રોજ મળી તેમા બે અગત્યના કાનુકરવામા આપ્યા ગાર્ડન પાર્ટિને અંગે થયેલા આશરે રૂ. ૨૬૭ના ખર્ચ વિષે ગ બ દુલભજી ધગમશી વેટે દરખાસ્ત સુધી, અને મિ શુભામહમ્મદ સુનલીએ તેને ટેકા આપ્યો, કે એ પાર્ટિ પરિપક્વ એક અગત્યનું, લાભ કારક, અને આનંદદાયક અંગ હતુ, અને એ પાર્ટિ કુવાને વિષે જે જે મનામદોને તે દિવસે પુઠી ચકાસુ હતુ તે માંએ હા પાડી હતી, એટલે તેનું ખર્ચ પત્રિકા દરમયાની આપવું. કમિટિએ આ દરખાસ્તમાંનુમતે સ્વીકારી

ખીન્ને ફગન નિબબોની હપતણીને વિષે થયો ગ બ દુલભજી ધગમશી વેટે દરખાસ્ત સુધી અને રા ગ હરજીવન ભગવાનજી શુન્ને તેને ટેકા આપ્યો કે ખીન્ન નિબબો હપતવાનું કામ હાથમા લેતા પહેલા પત્રિકાના આજ સુધીયા થયેલો તમામ ખર્ચ અપાઇ જવો જોઇએ, અને તે હપત ગત પ્રદર્શનનો અહેવાલ અને પત્રિકાને અહેવાલ પણ હપાઇ તેવા થઇ જવો જોઇએ, તથા તેનો ખર્ચ અપાઇ જવો જોઇએ, કમિટિએ આ દરખાસ્ત મંજુરમતે સ્વીકારી

૨. નવમી બેઠક દારોબારી કમિટિની નવમી બેઠક શુક્રવાર તા ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૭૯ને રોજ થઇ તેમા પરિપક્વ અને પ્રગતિનો અહેવાલ જોઇને તે વિષે એક જ ફગન કરવામા આવ્યો, કે આ અહેવાલ હપવા મોઢવાને મનીઓને પરવાનગી આપવામા આવેલે, પરંતુ હપવાનો ઓરું એક અગત્યના સુધી આપવો નહીં, અને તે દરમિયાન ગ્રાપલ સભાસદને વાચવા જોઇતો હોય તો તે રા કારગરને ત્યાં રાખ્યો છે, અને તેમા ગ્રાને સૂચના કવી હોય તો તેમ કરવાની છૂટ છે એ સુદત દરમિયાન એ અહેવાલ મળી ગઇ તરફથી સૂચના ન આવે, તો તે મનુજ થયેલો ગણી લેવો આ કાનુકરવા ખીન્ને દિવસે ટપાલ માધ્યમ બદા ગામતા મનામદોને મોકલવામા આવ્યો હતો

૩. છેલ્લી બેઠક અવિવાર તા ૧૭ માર્ચ ૧૯૭૯ને રોજ થઇ તેમા રા. ગ દલપતરામ ભગવાનજી શુન્ને, આ બ બેન્ચના અહેવાલજી હમરી, મિ શુભામ-મહમ્મદ સુનલી, મિ હમ્માન ખચવ, ગ ન કલાલ-અવ લેલામાઇ બશી, અમર-લાલ રજુહોદાસ બશી, શુભામ-અવ વજેસક હાવા, કેવગમ ભારજી દવે, મલ્હિસક ગારીસક ભડ, નરનેગમ અનોપવંદ મરેના, દોલિસક અ વિખદગરામ મરેના, હેનસક લક્ષ્મીસક બશી, હરજીવન ભગવાનજી શુન્ને, જન્મસક મદાસક બુચ, લાનુડખામ નિંજુામ મરેના, અને બનવન-અવ હોમ દામ

હતા. હાજર થવાની અસકિતને માટે દિલગીરીના કામગીરિ, રટ્ટીવન્તન, રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, દ્વારકાદાસ લાલજી સરૈવા, પ્રમુખલાલ મથુરાભાઈ પટેલ અને પ્રાણસંકર ભવાનીચંદર જોશીના આગ્રહ હતા. આ બેઠકમાં નીચે પ્રમાણે કરાવ સર્વાનુમતે થયા.

૧. રા. રા. મણિસંકર ગૌરીચંદર ભટ્ટ અને કેવળરામ માવજી દવેની દરખાસ્તથી રા. રા. વેણીલાલ રણુછાડદાસ બક્ષીને જદશે રા. રા. કેશિકરામ વિદ્યન-હરરામ મહેતાને ઓડિટર નીમવામાં આવ્યા.

૨. રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ અને કલ્યાણરામ જોશીભાઈ બક્ષીની દરખાસ્તથી કરાવ થયે કે પરિપક્વ દિસાબતું બેલેન્સ શીટ અને ઓડિટરને રિપોર્ટ મંત્રીઓએ છાપી કારોબારી કમિટિના સભાસદોમાં વહેંચવો અને પછી દસ દિવસ સુધીમાં એ સંબંધી કંઈપણ દરખાસ્ત ન આવે તો તે બંને મંજૂર થયેલ સમજવામાં.

૩. રા. રા. શુભામરામ વજ્રેગંધર છાયા અને અમૃતલાલ રણુછાડદાસ બક્ષીની દરખાસ્તથી કરાવ થયે કે પ્રદર્શન ખાતે આગળ મંજૂર કરવામાં આવેલી રકમ ઉપરાંત થયેલો ખર્ચ પરિપક્વ દિસાબતી આપાયે છે તે મંજૂર કરવામાં આવેછે.

૪. વિશેષ નિબંધો છાપવાની ચર્ચા નીકળતાં રા. રા. બલવંતરામ કલ્યાણરામ ઠાકરે જાહેર કર્યું કે ૧૧૦ નિબંધોમાંથી સાક્ષર કમિટિની બે બેઠકમાં મળીને ૧૦૭નો વિચાર થયે હતો, તેમાં ૩૭ નિબંધોને “ના કલ્પ” કરવામાં આવ્યા હતા અને ૭૦ ને વાંચવાનો અગર “વાંચેલા ગણી લેવાનો” તોડ કહાડવામાં આવ્યો હતો; છેક મોડા ત્રણ નિબંધો આવ્યા હતા તેમાંથી બે વંચાયા હતા અને એક “વાંચેલા ગણી લેવા” ના વર્ગમાં સુકાયે હતો; અને છેક છેલ્લી ધડિએ રેવ. દા. દેસર અને રા. રા. વિજયલાલ કનેમાલાલ મુવ પરિપક્વમાં ન આવ્યા એટલે તેમના નિબંધ “વાંચેલા ગણી લેવા” ના વર્ગમાં ગયા હતા, તો નવી વાંચનમાળાને લગતી ચર્ચા પરિપક્વમાં થવા હેવાતું સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠકમાં હવે હતું તે ત્રીજી બેઠકમાં ઉડી જતાં રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટનો નિબંધ પરિપક્વ આગળ વંચાયે હતો. આ સર્વ હકીકત અને સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠકના રિપોર્ટમાંની કલમ ૬ અને ૭ જોતાં તેમજ એ કમિટિની બીજી બેઠકના રિપોર્ટમાંથી કલમ ૨ જોતા, “વાંચેલો” અને “વાંચેલો ગણી લેવો” એ બે વર્ગો વચ્ચે સાક્ષર કમિટિએ એ બેદ રાખ્યો હતો, અગર કંઈ પણ બેદ રાખવાની કમિટિની ધ્વજા હતી કે નહીં, તેમજ જો કંઈપણ બેદ આરંભમાં રાખવામાં આવેલો હોય તો તેને છેક છેવટ સુધી દરતાથી વળગી રહેવામાં આવ્યું હતું કે શી રીતે, એ વિષે નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય આપવાનું કામ સહેલું હતું નહીં: સાક્ષરકમિટિના જુદા જુદા મજબોનાં મન ઉપર આ વિષય સંબંધે જુદી જુદી છાપ પડેલી જણાતી હતી, એ હકીકત ઉપર વર્ણવેલી સુરકેલીનું સમર્થન કરતી હતી, એટલુંજ નહીં પણ એ સુરકેલીનો ઉપાય કરવામાં આવે આવતી હતી. વળી

બધાજ છાપવા અશક્ય તેમજ બિનજરૂરી અને પરિપદ્ની નામના વધારનારું ન હોવાથી કયા છોડી દેવા એ વિષે સાક્ષરકમિટિમાંના તેમજ ખીજ જેની જેની સલાહ માગવામાં આવી તે દરેકે એવી જુએદારી પોતાને માથે બોલવાની ના કહી. વગેરે કારણથી પરિપદ્ આગળ વંચાયેલા અને વાંચેલા ગણી લેવાયલા એ જ ને વર્ગના મળીને ૭૨ નિબંધોમાંથી છાપવા માટેની પસંદગી કરવાનું મુશ્કેલ અને કડવા થવાનું કામ જેને માથે પડ્યું, તેણે ૩૯ પસંદ કર્યા, જે પૂરા છાપવામાં આવ્યા છે, અને ખીજ જેનો અતિ હુંકો સાર આપવામાં આવ્યો છે. આ એકતાળીશમાંથી ૨૯ પરિપદ્ આગળ વંચાયેલા ૪૪માંના છે, અને ૧૨ પરિપદ્ આગળ “વાંચેલા ગણી લીધેલા” ૨૮ માંના છે. નવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર એમના (સાક્ષરકમિટિએ સ્વીકારેલા) નિબંધો તો છાપવા જોઈએ એ દલીલ પણ વજનદાર નથી, કેમકે સાક્ષરકમિટિનાં રિપોર્ટ અહેવાલના ત્રીજા પ્રકરણમાં પૂરે પૂરા છપાયેલા છે, એટલે સાક્ષરકમિટિની પસંદગીની છાપ એ પ્રકરણ દ્વારા કાયમને માટે પ્રસિદ્ધ થતાં એવું ઉત્તેજન પૂરેપૂરું મળી રહે છે. સારાંશકે આપણી પાસે અસારે કેટલી સિલક છે, અને એમાંથી હજી ખીજ શાશા ખર્ચ આવશ્યક છે એ સર્વ ધ્યાનમાં લઈને તેના એક પેટા ભાગ તરીકે જ રહી ગયેલા ૩૦ નિબંધોમાંથી છાપવાને માટે કયા પસંદ કરવા તેના વિચાર કરવાનો છે.

૨. રા. બલવંતરાયની આ હકીકત ઉપરથી સભામાં જુસ્સાબંધ વાદવિવાદ થયો. તેમાં રા. રા. શુભાવરાય વજેશંકર છાયા, કલ્યાણરાય જોશભાઈ બક્ષી, દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, એ સાક્ષરકમિટિના સભ્યોએ, તેમજ રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી, જન્મરાજેકર મદારાજેકર ધ્રુવ, વગેરે એ ભાગ લીધો, અને છેવટે નીચે પ્રમાણે બે ઠરાવ થયા.

૨ા. રા. કલ્યાણરાય જોશભાઈ બક્ષી અને કેવળરામ માવજી દવેની દરખાસ્ત ઉપરથી સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે પરિપદ્ આગળ વાંચવામાં આવેલા નિબંધોમાંથી જે ૧૫ નિબંધો છપાયા નથી તેમાંથી કયા નિબંધો છાપવા અને કયા છોડી દેવા તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ અને રા. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાને સોંપવામાં આવે છે.

૫. અને રા. રા. કલ્યાણરાય જોશભાઈ બક્ષી અને મિ. શુભામદમ્ભદ સુનશીની દરખાસ્ત મર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવી કે “વાંચેલ ગણી લેવા” એ વર્ગના નિબંધોમાંથી ૧૬ છપાયા નથી, તેમાંથી એક પણ હવે છાપવા જરૂર નથી.

૬. “અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ”ના પુસ્તકની છપામણી, બંધામણીચિત્ર વગેરેના ખર્ચનો એકંદર સરવાળો રૂ. ૨૪૦૦૭ સુધી થવા જશે એ હકીકત રા. બલવંતરાય ઠાકોરે રજુ કરી તે ઉપરથી રા. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી અને કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાની દરખાસ્ત ઉપરથી પુસ્તકની દીર્ઘત સર્વાનુમતે રૂ. ૨૫ની ઠરાવવામાં આવી.

૭ રા રા બુદ્ધિવત્તમો હકીકત ગુણુ દરી કે સત્કારમહત્વના સભ્યો, સ્વીકારાયેલ નિબંધોના અંતોએ, માસર કમિટિના મંબ્યો, પ્રદર્શનમા વગ્તુ મોખ્યનાર ગભ્યો અને ખીમ પ્રદર્શકો, પરિપદ બડોમ કમિટિના આગ્રહતાએ અને સભ્યો, નીચ પગિપદની કમિટિઓના સભ્યો, સાહિત્યમહાઓ અને સાહિત્યવિષયક સસ્થાઓ, અને વર્તમાનપત્રો એ સર્વેનો એક એક નકલ કાગેમારી મંડલ પામેથી બેટ વરીકે મેળવવાનો હક્ક છે, એમ સ્વીકારીએ, અને કોઇને પણ એકથી વધારે નકલ બેટ ન આપની, એવો નિયમ કરીએ, તો બેટની ઓઠામા ઓછી આગે નવો પહોચાડી જોઇશે આ ઉપરથી હગમ કરવામાં આગ્યો કે કોઇને પણ એકથી વધારે પ્રત બેટ ન મોકલવી અને એકંદર ૪૦૦ નકલ બેટની મોકલવી.

૮. આવુ વજનદાર પુસ્તક પહોચાડતા ખર્ચ યશે તેનો વિચાર કરી રા. રા. અમૃતવાય રણુઠોઠાસ બક્ષી અને કે. જા. મ. મારાજ દેનેની દરખાસ્ત ઉપરથી એ માટે રા. ૧૦૦ ૧૦-૫ ની રકમ સંતોનુમતે મંજૂર કરામા આવી.

૯ ગ ગ અમૃતવાય રણુઠોઠાસ બક્ષીએ ખાફીની છસો નકલ સાચવવાનું માયે લીધુ અને મિ. હિસમાન બચ્ચે પુસ્તકેયગે માયે બહોમસ્ત કરા પગેરેનું માયે લીધુ, તે ઉપરથી એ બનેનો ઉપકાર માનીને સંતોનુમતે હગમ થયો કે પ્રતો રા રા બક્ષી સાચવે, અને મિ. હિસમાન વેચાણની જોડાણુ કે તથા ઝંખત આવતી અથ તેમ નેમ રા. રા. બક્ષીને ત્યાં ભરે

૧૦. મંત્રીઓની દરખાસ્ત પછી દના કરવામા આગ્યો કે પરિપદનો હિમાન રાખવા બદલ તથા તેને અંગે જરેલા કામનાજ બદલ રા રા અલિશકર ગૌરીશંકર બટના લાનગમ સ્ટેટના કારકુન મિ. ગિરિ નશ્કરને રા. ૧૫ અને એગતા બે માણુસને રા ૬૫ની બક્ષીસ આપવાનુ મંજૂર કરામા આવેલે.

૧૧ રા ઠાકોરની દરખાસ્ત ઉપરથી સંતોનુમતે હસન થયો કે “ અહેવાલ અને નિબંધસમૂહ ” મા હિનામના પ્રકરણુ, કારોમારી કમિટિની છેલ્લી બેહોલેનુ પ્રકરણુ, મુદ્દિપત્રકો, મુખ્યજીટા આદિ ચઇને આક રંગો છાપવા માટે રા ૮૮ અને કપડાની બંધામણી માટે રા ૨૦૦ મંજૂર કરામા આવેલે

૧૨. અનેક મંબ્યોની સ્મરના ઉપરથી સંતોનુમતે દના થયો કે રા બલવતરાય કથાણુરાય ઠાકોરને કાગેમારી કમિટિ તરથી- “ કુલ નહીં તો કુલની પાખડી ” એ ધોરણે-સોનાનું એક નહાનું ધરિયાન અને છેડો-ચોગ્ય લેખ કોતરીને બેટ આપવાને માટે રા ૨૦૦ બસો મંજૂર કરામા આવેલે.

૧૩. અને એજ મુજબ સંતોનુમતે દના થયો કે રા લાનુમુખરામ નિર્ણુશમ. મહેતા અને બવતગલ વગેરેકર છાપાને રા પચાસ પચાસની રૂપાની આગળીઓ

યોગ્ય લેખો કાતરીને બેટ અપનાવે માટે ૩૧ ૧૦૭ નો મથુર દાવામાં આવે છે

૧૪. ના હાજરની સૂચના ઉપરથી મર્નાલુમને દાન થયો કે કાગામાંથી જે કંઈ બચે અને વેચાણમાંથી જે કંઈ ચોખ્ખો આવક આવે તે મર્નાલુમ ત્રીજી પરિષદે કરેલા પા મા દાન પ્રમાણે અમલ કરાવે માટે ના સ અમલવાન રજીસ્ટ્રારમાં બંદીએ તથા બંધનતનાય હાકરે ત્રીજી પરિષદના મામાન્ય મંત્રીઓ ના ન રમણભાઈ, આનંદચંદ્ર, અને હાજર હાગ ત્રીજી પરિષદે આપેલી ભરોડા કમિટિને મોકલી આપવી

આ પ્રમાણે મર્નાલુમની વ્યવસ્થા કરીને, તથા તા ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૦૯ થી આ ધરિસુધી પરિષદના અને કારોબારી કમિટિના સન દામદાગ નગેવારી કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ઉત્તમેત્તમ રીતે પાઠ ઉતાર્યા તે માટે ના ન દાનપત્રમાં ભગવાનજી શુકલને ધણો ધણો ઉપદાર માનીને, કારોબારી કમિટિ દ્વારા પરિમાપ્તિની સાથે પોતાના બંધાણની ઉપવિત્તિ દ્વિતી વિસર્જન થઈ કમિટિ, પેટાકમિટિઓ, અને અધિકારીઓને જે કાર્યોનાં મહદાન આ અરેવાનમાં વર્ણવ્યો છે તેવી વાચના સંતોષ અને આનંદ પામે, અને એવો મહદાન આપણા અરેવાનની વધતી અને ખીલતી જતી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્તમેત્તમ શક્તિ પામે

પરિશિષ્ટ

કે

ઉપરના ક્રમાંક ૧૨ અને ૧૩ વિષે—૩૧ ૧૦૭ નજીમો પરિષદ ભરોડા કમિટિને હસ્તના ભરોડામાં જમા કરાવવાની મંત્રીઓની રિપોર્ટ

ફાઈફ્થ તા ૧૫ ૩ ૧૧

ના ન દાનપત્રમાં ભગવાનજી શુકલ,

૩૭ શુભ્રાતી માહિત્ય પત્રિકાની કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ,
નાજકોટ.

મરેવાન સાહેબ,

કારોબારી કમિટિએ અમને નવાની નવાની નુદર બેટ યોગ્ય લેખ સાથે આપવાના દાન કરવા તેને માટે અમારી પાસે કમિટિનો ઉપકાર માનવાને પૂતા થઈ નથી.

કમિટિના અને આસના સર્વજન વિશ્વાસ વગર, તેમજ મુન્દકમિટિઓ, અધિકારીઓ, અજો આદિ મનના ઉમંગમગ મહદાન વગર આપણા કારિવાસે ઉપાડેલુ આ મોટુ કામ પાઠ નજ ઉત્તર એ રેખીતુ જ છે એટલે મંત્રીઓને કમિટિએ જે માન આપ્યું છે તે અમાન એકવાની કામગીરીને માટે નહીં પરંતુ તમામ કામ તમામ કન્યાઓ હાગ આગી રીતે પાઠ ઉત્તરુ તેના નતોની એક માટે નિશાની દાખલ જ મળવાનું છે

વળી કમિટિનો હકાર અહેવાલમાં કાયમને માટે છપાશે એટલે એ માન આમને પૂરે પૂરું મળી જવાનું અને એટલી વસ્તુઓ સ્વીકારવાથી કંઈ જ વધારે નથી. આપણા દેશની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ હજી બાધાવસ્થામાં છે, અને તેમને માટે જોઈતાં નાણાં મળી રહેતાં નથી એ જાણીતું છે, તો એવા કાળમાંથી આ જનતાના ખર્ચને વિશે-આપણો કાળો ભરનારા આખા કોલિયાવાડના મૃદસ્થોમાં તેમ જ જહારની દુનિયામાં-એ મત થાય એમાં શક નથી. કમિટિએ નવેંબર ૧૯૦૯થી આ વાતનો વિચાર કરવા માંડ્યો ત્યારથીજ એની વિરૂદ્ધ અમે મંત્રીઓ દ્વંદ્વતાથી થયા છીએ. હજી પણ અમારો એજ મત છે. અને અમે ત્રણેયે પરિપક્વ કાળો વિશે એવી વૃત્તિ રાખી છે, તથા એ વૃત્તિનું વર્ણન એવા સપ્તદોમાં અનેકવાર કરેલું છે, કે એ કાળમાંથી અમારે કંઈપણ સ્વીકારવું કેવલ અશક્ય છે.

આ સર્વ કારણ ધ્યાનમાં લેશે અને કમિટિનું પૂરેપૂરું માન જાળવીને અમે અધીન વિનંતી રીતે છીએ તે સ્વીકારવા કૃપા કરશે કે આ રૂ. ૩૦૦૭ ત્રણસોની રકમ પરિપક્વ બડોળ કમિટિના કાળમાં જમા થયા મોકલાવી દેશેજી હાલ એજ વિનંતી.

બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર,
લાલુમુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા,
બલવંતરાય વજેરાંકર હાયા,
મંત્રીઓ.

ખ

ઉપરના ઠરાવ ૪થી નીચાવલી પેટાકમિટિનો રિપોર્ટ.

૧. અમારે તપાસી જોવાના ૧૫ નિબંધોમાંથી એકને વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે એ નિબંધ તેના કર્તા અને મંત્રીઓમાંના એ એ ત્રણની વચ્ચે ગેરવફાતે પડ્યો છે.

૨. બાકીના ૧૪ નિબંધો અમે વાંચી ગયા છીએ. અને ત્રીજી પરિપક્વ આ "અહેવાલ અને નિબંધમંત્ર" નું પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં વિલંબ થયો ન જોઈએ એ કારણથી અમે એ નિબંધોમાંથી નીચેના વીણી કાઢવા પાંચ પરિચ્છેદો હાપવાનું ઠરાવીએ છીએ.

રાજકોટ.

તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૧૧.

હરજીવન લગવાનજી શુક્લ
જોશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા
બલવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર

(૧)

“હારમાળાનો લેખક”—એમાંથી—

(લેખક—૨૧, ૨૨, હરિરાય ભગવંતરાય યુય)

આ ઉપરથી મ્હારું કહેવું એવું નથી કે હાલનું હારમાળાનું કાન્ય યથાર્થિત પ્રેમાનન્દનું જ એકલાનું લખેલું છે. હાલ જેટલી પ્રતો બહાર આવી છે તે તમામ સંસ્થાત્મક છે અને તે ઉપરથી કાન્યના એ પ્રકરના વિભાગ ઘણ યકે તેમ છે. (૧) ભક્તિ અંગ; (૨) સંવાદ અંગ. કૃષ્ણસ્તવનનાં પદો જે હાર પ્રાપ્તિ સમયે પ્રાર્થનાર્થે નાચકના મુખમાં યોગ્યપેલાં છે તે પદોમાંના કેટલાંક મહેતાજીનું હેય તેવાં છે. એટલે કે મહેતાજીનાં ભક્તિમય આત્મા સાથે શ્રીના જનોને તદ્દપ કરવા ભક્તિ અંગમાં મહેતાજીનાં રચેલાં અથવા મહેતાજીનાં પદોનું અનુકરણ કરી તદ્દવત્ દેખાતાં પ્રેમાનન્દ કે કોઈ અન્ય કવિઓનાં બનાવેલાં પદો એ કાન્યમાં યુરી ગયાં હોય તો તે તદ્દન અસંભવિત નથી. પરંતુ આ કાન્યનું મુખ્ય અંગ સંવાદ છે, અને કાન્યના લેખની ચર્ચામાં તે ખામ ઉપયોગી છે. હારમાળાના કાન્યમાંથી સંવાદ ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવે તો તે કાન્ય કેટલું સોડગ્રિય રહે અને તેની શું રિધિન ધાય તે વાંચકને સ્વાતુભવથીજ કલ્પી લેવાનું છે. એ સંવાદ અંગ પરજે ભોક્તાં આપણે કહેવું જોઈએ કે તેમાં કવિ શિરોમણિ બદ્ધ પ્રેમાનન્દનાજ હાથ અડેલા છે. તે અંગમાં જે સંસ્પર્ધકે લાલિત્ય છે તે કવિ પ્રેમાનન્દનું જ છે, અને તેમાં જે જે દોષ કે ખામી દેખાય છે તેપણ કવિ પ્રેમાનન્દનાં જ છે. એટલે તે કાન્યના એ મુખ્ય અંગના કર્તાનું માન એકલા પ્રેમાનન્દનેજ આપવું પડતું હેત, અવશેષ રહેલા કાન્યના ભાગ માટે અવશેષ રહેલા માનના ગમે તેટલા વિભાગ વહેંચાય તોપણ તે કાન્યના મુખ્ય લેખક અને કર્તા તરીકેનું મુખ્ય માન તો કવિ પ્રેમાનન્દનેજ ધરે છે.

(૨)

“ગુજરાતી જુના ગીતો”—એમાંથી—

(લેખક—૨૧, ૨૨, કવિ ભવાનીશંકર નરસિંહરામ)

સીંબડીના કવિ મીઠા ઠાઠી કૃત રાસ.

સાંભળ સેયર વાનડી, કનમ આશે માસ;	
શરદ પુનમની રાનડી, ચંદ્ર ચડયો આકાશ	૧
એવે સમે હરિ આવીઆ, વંદાવનને ચોડ:	
મોરલીમાં વેદ વગાડીઆ, તે સુણીઆ ત્રિશેષ,	૨
અજીકુલ પર્વત ડોલીઆ, ડોલીઆ નવ કુલ નાગ:	
મોર અપૈયા બોલીઆ, સાંભળનાં ને ત્રગ.	૩

જાતાં વળતાં ચંબીઆં, નદિઓ ફેરાં નીર;	
વચ્છને બાળ વિસંગીઆ, પીતાં પીતાં ખીર.	૪
ખગ, મૃગ અવણુ ફરી રજાં, તણુ ન વટે ગાય;	
ઠારો ઠાર ફરી ગયાં, તણુ ચારા મુખમાંય.	૫
પવન રજા મુરછાછને, મુનિવર ચુક્યા ધ્યાન;	
વળી રજા વિશંગીઆછને, વન જિપર વૈમાન.	૬
વાન વળ્યો વન વેલનો, પ્રકટ ચયાં ફળ ફુલ;	
સોદ દળ્યો રંગરેલનો, આનંદ અતિ અનુકુળ.	૭
એ મોરલીના તાનમાં, બ્યાકુળ થઇ મનનાર;	
એકેકની સાનમાં, હોડીઓ હારો હાર.	૮
આવળાં આબણુ પેરીઆં, આવળાં ઓઠયાં ચીર;	
આવળાં ઓઠયાં હહેરીઆં, ભુલ્યાં સર્વ શરીર.	૯
એકેક આંછ આંખડી, એક એક મન મગન;	
ધરી હરિ જિપર ધાંખડી, ફરી રહી મળવા મન.	૧૦
મેલ્યા પિયુ સુત ભ્રાતને, મેલ્યા તે ચાતને તાત;	
મેલી નાતને જાતને, જોતાં ઉન્નમચ વાત.	૧૧
મેલ્યાં મંદિર માગીઆં, મેલ્યાં રાજ્યને પાટ;	
મેલ્યાં ગોખને જાળીઆં, લીધી વનની વાટ.	૧૨
વન આવી વનિતા મળી, લાગી હરિને પાપ;	
“ જાઓ જાઓ પાછી વળી ”, એમ બોલ્યા મદુરાપ.	૧૩
“ પીયુ સેવો પોતા તણા, જે દીધા જમદાર ”;	
“ એ તમને સોદામણા ”, જો પતિવ્રતા નાર.	૧૪
* * * * *	
અક્ષમેલીનું એટલે, અંગ યયું ઉઘાસ;	
તત્પર થઇને તેટલે, રમવા રમીઓ રાસ.	૧૫
વેગે પદ્મવટ વાળીઆ, મોરલી રાખી ફર માંય;	
તાન જિપર લઇ તાળીઓ, જાગીએ ઝાલી આંય.	૧૬
જણુ જણુ માથી જૂજવા, હ્લાલે ધરીઆ વેપ;	
વજ વરસાણા દમામની, એક એકને મલે બેસ.	૧૭
ફરતો ફર ધણી કર્યો, જાગે કનકનો કોટ;	
મોર મુકુટ માથે ધર્યો, લટકે લોટને પોટ.	૧૮

ધરણીનું પડ ધમધમે, હેડે સળકે શેષ,	
કુરમતું અગ કમકમે, નાચે નાચ નરેશ	૧૯
ચાર ઝોદીને ચુદડી, આઘણુ પ્હેરી અનપ,	
ફરે ફરેને લે કુદડી, ગોપીને વ્રજભૂપ.	૨૦
ઠાંખી કડવા કમકમે, ધુવરાનો ધમકાર;	
પાચે નેપૂર ખમખમે, બેડી તણો ઝણકાર.	૨૧
ફંદણી વાગે દેવના, પુષ્પ તણો વરમાદ;	
પથ, સાકર, ફૂલ સેવના, જમે થઈ રળિયાત.	૨૨
વાજાંત્ર કેગ વાજમા, શગણાયુનો સોર,	
તાલ, પખાજ, રવાજમા, જત તણો ધનધોર.	૨૩
રાત કરી ખટ માસની, સૌની પૂરી આગ,	
કહે મીઠો એ રાસની, વાત વદી ગ્વા બ્વાસ.	૨૪

(એક પ્રાચીન લોક ગીત.)

“ વેણુલાં ભલાં વાયાં રે ”

સુગ્ગ ઉગ્યોરે, મરોનરીઆની પાળે કે, વેણુલા ભવા વાયાં રે,
 બમરા ઉડેરે, કેવડીઆની ડાળે કે, વેણુલા ભવા વાયાં રે
 મેના કાચકરે, બોલે સરોનર ડાગે કે, વેણુલા ભવા વાયા રે.
 નાચે કુદેરે, હરણા ઉચી ફાળે કે, વેણુલા ભવા વાયાં રે
 સુતા ઉઠોરે, લક્ષ્મીના કંથ કે, વેણુલા ભવા વાયા રે
 શુભ શબ્દોરે, બોલેઠે સાધુ સત કે, વેણુલા ભવા વાયા રે
 લેલો લેલોરે, શ્રી રામના નામ કે, વેણુલા ભવા વાયા રે.
 દેલો દેલોરે, દીન જનને દાન કે, વેણુલા ભવા વાયા રે
 કર્ણે કર્ણોરે, કંઈ મંગલ કામ કે, વેણુલા ભવા વાયાં રે
 ગાળો ગાળોરે, હરિના ગુણ ગાન કે, વેણુલા ભવા વાયા રે.
 લેલો લેલોરે, દાતણની ઝારી કે, વેણુલા ભવા વાયા રે
 નહાળો નહાળોરે, નગને સૌ નારી કે, વેણુલા ભવા વાયા રે.
 મુખ લહુળોરે, નગને સૌ નારી કે, વેણુલા ભવા વાયા રે.
 મુખ લહુળોરે, પામરીયુને છેડે કે, વેણુલા ભવા વાયા રે
 બેસજો બેગજોરે, દ-જારને ડેલે રે, વેણુલા ભવા વાયા રે

લક્ષ્મી મૂળદાસ અમરેલીના રહેવાશી સાધુ અને સ્વામિનારાયણ સંપ્ર-
 દાયના સાધુ મુકતાનંદના મામા હતા. તેઓએ અમરેલીમાં સમાધિ લીધી
 હતી. તેમની રચેલી “અનુપમ ચુદડી.”

(પદ.)

પ્રીતમ વરની ચુદડી રે, મહાસંત ઝોદવાને મળીયા,
 જો ઝોદીને અમર થઇને, અક્ષય કળામા બરીઆ (૨૬)

- બ્રહ્મ સ્વરૂપે મેહુલા છુટ્યા, વરમે વૈરાગ્ય વાદળીયું;
ગગન ગરજને ધોરમ કરે, ઓ નદિહ ચમકે વિજળીયું રે. પ્રિતમ. ૧
- ધર્મના ધોરી રે લઇ કરી, હરિનામ હલે જોતરીઆ;
ખમીસાનીર ધરણી ખોદી કરી, રણકાર રાંપડીયું રે. પ્રિતમ. ૨
- વિવેક રૂપી વણુ વાવીઆં, પાને કુલે ચઢ રંગીઆ;
આનંદ સ્વરૂપે હગી રહ્યા, મનતો માહિના મળીઆરે. પ્રિતમ. ૩
- વિચાર કરીને વણુ વીણીઆરે, શીનામ ચરખે લઇ ચરીઆ;
કુપ્રુદ્ધિ કપાસીઆ કેરે કંઠાં, પ્રવૃત્તિની પુંણીયું વણીયું રે. પ્રિતમ. ૪
- નિર્ભળ નિર્ભંગ કાંતીઆ, સુખમણ્ડા તાણે લઈ લાંણીઆ;
ત્રિશુણી ગાયાનું રે પાણુ ક્યું, નરત-સૂત નદિયું બગાણી રે. પ્રિતમ. ૫
- સોનરી રંગ ચઢાવીઓ રે, સત નામ દોરો લઈ વણીઓરે.
શુભ જ્ઞાન જુદિના જુદા બર્ણા, નિત્યરંગ સવાયો ચરીયો રે. પ્રિતમ. ૬
- સૂરે સતજીના નામની, સતનામ દોરો બરીઓરે;
સત દૃષ્ટિએ ખીલી ચુંદડી, જોનો વણુનારો જુદિનો બળીઓરે. પ્રિતમ. ૭
- માવાનો રે માંડવો બાંધ્યો, ગીત ગાય સાહેલીયું રે;
મમતાનો રે માણેક સ્તંભ રોપીઓ, ખમીસાની ખારેકા વહેંચાણી રે. પ્રિતમ. ૮
- શિવને બ્રહ્માજી આદ્યા જનમાં, ગૂરત-સૂત જનડીયું રે;
પરણાબ્યા પરિબ્રહ્મને નારદે, જ વેદ લઇને બણીઆરે. પ્રિતમ. ૯
- ઓખણુપ વોંખણુ રવાણડો, ક ત્રાક, સરાડીનેજ તીર;
ગોરે આખી કન્યાદાનમાં, રિદ્ધિ સિદ્ધિ દોનું ગાવડીયું રે.
- ગોત્રીજ દેવ આબ્યા રથામનજી, શિખ માનેરે સાહેલીયું રે. પ્રિતમ ૧૦
- હરકમ સ્વરૂપી રથ જોતયાં, મનતો સુનિવરના મળીઆ;
મળદાસ શુદ્ધ પ્રતાપથી, રવે અવિનાશી ચરીયારે. પ્રિતમ. ૧૧

૩.

“હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણી વિષે સામાન્ય ચર્ચા”-એમાંથી-

(લેખક:—૨૫ ૨૫ શિવદત્તરાય ત્રીકમલાલ માંડડ.)

સરકાર તેમજ પ્રજાજનો તરફથી એવી પણ ફરિયાદ ચલા કરે છે કે હાલના વિદ્યાર્થીઓમાં નીતિના સંસ્કારો ઓછા જોવામાં આવે છે. નીતિની કેળવણી વિષે

(૧) ખત્ર. (૨) હામા. (૩) સુપ્રમ્ણા. (૪) નાર જ્ઞાન દલાતીતિ નરદ: (૫) લાકડાંના નાના પાટના મુશ્કલ. (૬) વલાણીનો વાંસ. (૭) જુનાર બાજરીના કણુસજ નો દાંડો.

શિષ્ટ મત એવો છે કે નીતિપુસ્તકો કરતાં, શિક્ષકોનાં આચરણ શિષ્યોમાં નીતિના સંસ્કારો વધારે સારી રીતે પાડી શકે છે. એજ મત આપણી સરકારે પણ માન્ય રાખ્યો છે; તેથી જ શિષ્યોની નીતિની કેળવણીમાં કંઈ ખામી જણાતી હોય, તો તે માટે શિક્ષકોની પસંદગી જ દોષવાગી ગણાવી એમ એ.

ધર્મના શિક્ષણ વિના નીતિનું શિક્ષણ પાંગળું રહે છે, અને આપણા ધર્મનિષ્ઠ પ્રજાઓની સુખ્ય ફરિયાદ એવી છે કે હાલની કેળવણી લીધેલા હોકરાઓ ધર્મશ્રદ્ધ યથા જાય છે. આ આક્ષેપ ધણો ગંભીર છે. હાલ અપાતી કેળવણીમાં અધર્મ તરફ પ્રેરનારું તત્ત્વ સમાએકું છે એમ સિદ્ધ થાય તો સરકારની કેળવણીની રાજનીતિમાં ઉતાવળે ફેરફાર થવો પડે છે; પરંતુ સુદૃઢ વિચાર કરતાં આ આક્ષેપમાં બહુ વજન દેખાશે નહિ. સને ૧૮૫૪ના કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ફાન્વેકેશનના બાપણમાં, મિસનરી ડૉ. ડેના મરણ સંબંધી બોલતાં, સર હે સ. મેઇને જણાવ્યું હતું કે “હું જાણું છું” તેમ, વિજેતા અથવા ધર્માચાર્યો એ બે વર્ગના પુરોષો મિત્રાથ ધર્મના કદિ બહોળો ફેલાવો થઈ શક્યે નથી. હિંદુસ્તાનની બ્રિટિશ સરકારે, ઇન્ડિયન (અને બેંગલ ડહાપણપૂર્વક) પોતાના ભૌતિક બળને લીધે તેમ કરવાની જે શક્તિ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ હતી તેના ઉપયોગ નહિ કરવા પૂરતો મનોનિમ્મલ થયો છે, અને રાજધર્મ આ દેશ કદી સ્વીકારશે, તો તે કાર્ય બીજા વર્ગની, અર્થાત ડૉ. ડે જેવા ધર્માચાર્યોની, અસરથી થઈ શકશે. ’ સુસલમાન કાળમાં, અકબર સિવાય અન્ય સુસલમાન રાજાઓએ તાબાની હિંદુ પ્રજાને રાજબગથી વટલાવવા માટે જે પ્રયાસો કર્યા હતા, તેનું ફળ અત્યંત એ થયું કે પંજાબમાં સીખો તથા દક્ષિણમાં મરાઠાઓ જન્મી ગયા, અને સુસલમાન રાજ્ય પડી જાયું. આ ઇતિહાસ બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓના મનમાં નાનજેજ હતો. વળી બ્રિટિશ શોકોને તો તાબાની સુસલમાન પ્રજાની પણ ગણના કરવાની હતી. એટલે કાર્યદક્ષ બ્રિટિશ રાજ્યાધિકારીઓ રાજબગથી પ્રજાને વટલાવવાનો વિચાર માત્ર પણ ન કરે એ સહજ સમજી શકાય તેવું છે. દયાળુ સરકાર, આકતરી રીતે તાબાની પ્રજાની ધાર્મિક ભાગણીએ તરફ કેવો આદરભાવ બતાવે છે તે યોગ્યથી અજણું હશે. ત્રીશક વર્ષ ઉપર બ્યારે મરાઠાના કિમ્બિયન ધર્માચાર્યો, સને ૧૮૫૪ના પ્રખ્યાત રિપોર્ટને આગળ કરી, સરકારી પાઠશાળાઓ તથા હાઈસ્કૂલો કાઢી નાખી, તેમને ખાનગી શાલસ ઉપર છોડી દેવાનો આમ્રક કરવા લાગ્યા, ત્યારે સરકારે તેમની માગણી ન સ્વીકારતાં, એવો જ આશ્રય લેવો પડ્યો, અથવા તો તેવી કેળવણી લેના તેઓ જાંઘ થઈ જશે, જે બળને પરિણામે અનિષ્ટ છે; અર્થાત સરકાર સમજતી હતી કે સરકારી શાળાઓ કાઢી નાંખવાનું સરકારનું પગલું દેશીઓમાં એવો વસત્વો ઉત્પન્ન કરશે, કે દેશીઓને પાઠરીની શાળાઓમાં જવાની ફરજ પાડી, તેમને વટલાવવા સરકાર તૈયાર થઈ. એ રીતે સરકાર તાબાની પ્રજાને વટલાવવામાં જેમ પોતાનું જગ વાપરતી નથી, તેમ તે પાઠરીઓની કળને પણ વસ થતી નથી. માટે ઇંગ્લેન્ડ કેળવણીમાં સરકારે આપણા ધર્મ વિરુદ્ધનું તત્ત્વ દાખલ

કર્થાનું જાની એસતુ એ યોગ્ય નથી. હા, ઇંગ્લેન્ડે એ આ દેશમાં આવી વિદ્યા (સાયન્સ) નો પ્રચાર કર્યો છે ખરો, અને દરેક સુધરેલા દેશમાં વિદ્યાના પ્રચારથી ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો ખગભગી હોવા છે. વિદ્યા અને ધર્મ વચ્ચેના વિરોધ વિશે સર'હે. મ. મેદનના શબ્દો મનનીય છે. સને ૧૮૬૪ના કલકત્તા યુનિવર્સિટિના કોન્વેન્શનના બાપલુમાં, નેણે, ડૉ. ડફ્ટી સ્તુતિ કરતાં, કહ્યું હતું, કે ડોઇ વિદ્યા (સાયન્સ) ના નિયમે અધર્મ તરફ પ્રેરનારો કહીને તેનું શિક્ષણ નહિ આપવા તેણે 'કદી આમલ કર્યો નહોતો, કારણ કે તે એમ સમજતો હતો કે પોતાનો ધર્મ સહા ઉપર રચાયેલો છે, અને બીજી કોઇપણ દિશાએથી આવતા સસતો તે મહાસહ સાથે સમન્વય થઇ શકે છે. આપણા ધર્મનું મૂળ સહા ઉપર રચાયું નથી એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા કોઇ કરી શકશે નહિ, તો પછી બીજી દિશાએથી મળતા મલતો તે સાથે પણ સમન્વય થઇ શકે છે તેમ છતાં પાશ્ચાત્ય કેળવણી લીધેલા સુધારકોએ ઓગણીસમા સદ્કાના પાછલા ભાગમાં જે દેખાવો કર્યા હતા, તેથી તે કેળવણી વિષે ધર્મનિષ્ઠ પુરુષો શંકાં શીલ થઇ ગયા છે. ગ્રીસના ઇતિહાસ ઉપરના એક નિબંધમાં આર્નોલ્ડ લખે છે, કે ગ્રીસમાં જાતિના ભેદો એ ધણાજ અગત્યના-ખરા ધાર્મિક અને નૈતિક-ભેદો સમજનામાં આવતા હતા, એવી "ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકોનું એક જ રાજ્યમાં સમેલન થાય, સારે જો તેમના પૈકી એક જાતિનું સંપૂર્ણ સર્વોપરીપણું ન થાય, તો મનુષ્ય જીવનના મર્વ સંબંધો, તથા મનુષ્યોનાં સત્સાસત્યના સર્વ વિચારોમાં, ઘોઠાળો થવા પામે; અથવા પ્રજાજીવિતો તરીકે નિકટ સંબંધમાં રહી, મનુષ્યજીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશ વિશેના મતભેદોને, મતાતંદ્રશ્વમાથી, ચલાવી લેવાની એવા મનુષ્યોને દરજ પાડવામાં આવે, તો તેથી સામાન્ય પ્રમાદ અને સંદેહની ઉત્પત્તિ થાય, અને મત્સામસત્તું અસ્તિત્વ કંઇ નિયત નથી, પરંતુ મનુષ્યની કસપનામાત્રથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે; એવા વિચારને ઉત્તેજન મળે." આર્યપ્રજાને ઇતિહાસ જોતાં આવાં થણાં મમેલનો થયેલાં જોવામાં આવે છે. મહાબારત સુદના પૂર્વ કાળમાં જોને અનાર્ય ગણવામાં આવતા હતા, એવા માગધોએ, ઇ. મ. પૂ. ચોથા મેકામાં જૂના આર્યરાજ્યો ઉપર વિજય મેળવી પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપી, અને તે રાજકીય વિશ્લેષ સાથે, ખુદધર્મનો તે રાજ્યોને હાથે દેલાવો થયો. તે પછી હિંદુસ્થાન ઉપર અનેક અનાર્યજાતિના હુમલા થયા, અને જ્યારે ઇ. સ. ના આત્મ સેકામાં અરબસ્થાનમાં મહમદ પેગમ્બરે સુમનમાન ધર્મને ગતિ આપી, અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ, પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં, પર જોસ'ડી ઇસ્લામી ધર્મ પ્રવર્તાવવા લાખ્યા સારે, જો કે પશ્ચિમના બહાદુર જર્મનોએ.. યુરોપને બચાવ્યો, પરંતુ પૂર્વમાં રજપૂતો હાર્યા અને ઇસ્લામધર્મનો વિજય થયો. સુલતમાનકાળમાં રાજનગથી ઇસ્લામધર્મનો પ્રચાર કરવા ઘણો પ્રયાત્ન થયો હતો. તેમ છતાં આર્યાવર્તની આર્યપ્રજા પોતાના આચાર વિચાર બહુધા ટકાવી રાખી રાખી છે.

તેથી તે ટકાવ કરના મેઠ બૃહત્સભા દોડુ જોઈએ એમ સહજ નમ ના છે આમી વિવેકાનંદ જેવા પાત્રોના ફિલચુર એક નમયે જણાવ્યું હતું ‘ અચળ જ્ઞાતિનું બંધારણ બાધનામા એકતા હિંદુઓએ વિનય મેળવ્યો છે અને બીજી પ્રજાઓએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં હજી વિનય મેળવ્યો નથી + + + મેરા આ બંધારણ અનેક કારણોથી સંપૂર્ણ નથી, તે છતાં મે એ બંધારણ ન હોત તો + + + + + મજબુત હવાઓ સામે હિંદુઓને નક્કી મળત નહિ ” સામાન્ય ધર્મનિષ્ઠ પુરોહો આર્યપ્રજાના ટકાવના સમર્થક તરીકે આપનિપદ જ્ઞાન તથા વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રચારોના આયાને આગળ ધકેલે ક્રિસ્ટિયન જાનની સ્થાપના થયા પછી ક્રિસ્તીધર્મ પ્રસારક મંડળીઓ પોતપોતાલું કાર્ય કરે જાય છે એવા મયોગોમા આપપ્રજાના કાર્ય જાના તરવેને તોડી પાડવાનો પ્રયામ થાય તે સામાન્ય પ્રજા સાખી શકે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે સુવાન ! એ તરવેને ટોળના તરીકે જનજ કેળવણીને ઓળખાવે છે, તેથી ધર્મનિષ્ઠ પુરોહો જેણે જગતીને તોપ દેવાની ઉતાવળ કરી એસે તેમા શું આનંદ છે ? ખરું જોતા એ જગતી દોષાર્થી નથી ખરી વાત તો એજ છે કે આપણા સુધારકો ઉપર આપણા ધર્મના સન્કારો વિધિપૂર્વક નહિ પડવાને લીધેજ તેઓ, પરધર્મીઓના મગનિ સરકારોથી દો રાષ્ટ્ર જઈ, આપણા ધર્મ તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓને નિંદના તથા તોડના તૈયાર થઈ ગયા હતા સુધાના પૂર્વ જોમના સમયમા જે કનિ નમદાશકરે આપણા ધર્મ તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પ્રબળ આક્ષેપો કર્યા હતા તે જ કનિએ, વિરોધ જ્ઞાન થયે પોતાના વિચારની નાખ્યા હતા એ હકીકત ઉપના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપે છે ત્યારે નિત એ યાર છે કારના વિધાના જમાનામા અંબશક્તિ ટકી શકે તેમ નથી, તેથી જો આપણા વિવાર્ધીઓ ઉપર ધર્મના સરકારો પાળવાની સભાગ લેનામા નહિ આવે તો તેમને આપણા ધર્મ ઉપર અનદા થઈ જશે જાહેર યાગમા બંને તાળની ગમેના ધર્મોના અનેક ઘટાઓને સંતોષ આપી શકે તેવું ધર્મનું શિક્ષણ દાખન થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી, નરમજ એવી જગવણીથી જ રહેવાની નજનીનિનો સ્વીકાર કર્યા છે તેથી પ્રાથમિક યાગના છેક ઉપના ધો લેના, અને માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ યાગઓના, વિવાર્ધીઓને આપણા ધર્મનું વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપવા માટે પ્રજા તરફથી કંઈ યોજના થવી જોઈએ તેવા વિશિષ્ટ શિક્ષણના પાયા તરીકે બાળકની ધર્મશક્તિનો મામાન્ય વિમ્મ પ્રાથમિક યાગઓના યોગ ધો લેમા થઈ શકે તેમ છે અને યવો જોઈએ પદાર્થમાન બનાવવા માટે કર્તા અને સાહિત્ય આવશ્યક છે, એમ પ્રસક્ત પ્રમાણથી નિદ્ધ કરી, આ અખિય સ્પષ્ટિભરેલા પશુ મોઢ કર્તા દોરો જોઈએ અને તે કરતાં એજ ધમ્મ છે, એવા મરકારા પાડવાને શિક્ષકને ઘણા પ્રયત્નો મળે છે, જેનો ઉપયોગ તેમણે કરવો જોઈએ વળી તે જગત્કતાની અગાવ સ્પષ્ટિ, ‘દાપણ, ન્યાય, અને પરમપ્રાણુપણુ સ્પષ્ટિભરેલી ન્યનામા ક્ષણે ક્ષણે પ્રતીત થાય છે, તે પ્રસક્ત કારનાના પ્રયત્નો પદા

ચંપોના શિક્ષણ વખતે મળી શકે તેમ છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તે ઇશ્વરની બ-
ક્તિ માટે પ્રેરણાઓ કરી શકાય છે. એ રીતે પુસ્તકપાઠ કરતાં પ્રત્યક્ષપાઠ કેવો કાર્ય-
સાધક થઇ પડે છે તે નીચેના દૃષ્ટાંતથી જણાશે.

જર્મનીની શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણનું વર્ણન કરતાં એક અમેરિકન બાઇ લખે
છે કે ગામ બહારની એક ટેકરીના શિખર ઉપર બધા છોકરાઓને એકઠા કરી શિક્ષક,
આસપાસની ઐતિહાસિક જગ્યાઓ બતાવી ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપતો હતો, તેવામાં
“ સૂર્યાસ્તનો સમય થયો તેથી બધા છોકરાઓ હારખંધ ઊભા; શિક્ષકે ટાપી ઉતારી
અને બધા છોકરાઓએ માથાં નમાવ્યાં, પછી બધાએ સાંજના વખતનું ઇશ્વરસ્તુતિનું
ગીત ગાયે માયું. આ દેખાવ ઘણો અમરકારક હતો * * આ જાનનાશિક્ષણથી છોકરાઓને
* * નાનપણથી જ ઇશ્વર અને ઇશ્વરી શક્તિઓનું જ્ઞાન થાય છે. * * ” આપણાં નવાં
પ્રાથમિક ધોરણોના છોકરાઓ ઉપર પણ શિક્ષકે આવા સંસ્કારોપાદી શકે તેમ છે.

આ વિચારો આપણા ઋમિક પ્રજાજનોની ફરિયાદનું સ્મરણ કરાવે છે તેઓ કહે
છે કે હાલમાં જુદીની ખિલવણી થાય છે, પણ રસરસિતો યથાચોગ્ય કેળવણી
નથી. આ ફરિયાદ અસલ છે એમ કોઈ વિચારવત પુરુષ કહી શકશે નહિ. * *
અત્રે આપણા દેશભક્ત પુરુષોની ફરિયાદનું સહજ જ્ઞાન થઇ આવે છે તેઓ કહે છે
કે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્ય રીતે દેશખિમાન જોવામાં આવતું નથી. આ ર-
િયાદ છેક ખોટી નથી. દેશપ્રીતિનાં બીજાં મનુષ્ય માત્રમાં હોય જ છે, અને તે વિ-
કાસની જ વાટ જુએ છે. દ્વિય લખે છે કે “ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં આપણા દેશ
માટે પ્રીતિ અને ઉત્તેજ બાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે તેમને શિખવવાની જરૂર ખૂબથી
નહિ જોઇએ. ” તે શિક્ષણ આપવા માટે ઇતિહાસ યોગ્ય વિષય છે. પ્રોફેસર ફેડ-
રિક રેપ્પેન્સર લખે છે કે “ હાપ્પણુકતા, પણ ઉત્સાહવાની, દેશભક્તિ ખિલવવી એ
એક મોટી, કઠાય મોટામાં મોટી, સેવા ઇતિહાસ બનવે છે. ” હિંદુસ્થાનની શાળા-
ઓમાં અપાતા ઇતિહાસના શિક્ષણ વિષે હંટર સાહેબ લખે છે કે “ ઇંગ્લેન્ડે એ લખેલા
હિંદના દૃંઢા ઇતિહાસો ધણું કરીને પહેલા બે હજાર વર્ષોની વાત યોગ્ય પાનામાં
પતાવી દઇ, એકદમ હિંદનું જીતાએલા દેશ તરીકે દર્શન કરાવે છે. યુરોપીઅનો
માટે તેમજ દેશીઓ માટે આવી રચના સારી નથી, અને તે બનેલા બનાવોને અનુ-
સરતી પણ નથી. હિંદના જીવાનીઓએ હિંદના ઇતિહાસમાં કુસંચ અને પરાધીન-
પણાના ખેદજનક વર્ણન માત્ર આપવામાં આવશે, ત્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યે સ્થાપેલી
આપણી નિયંત્રણ, સ્વમાન ધારણ કરનારી પ્રજા તૈયાર કરનારાં સ્થાન બનશે નહિ. ” આ
ઉત્તમ વિચારો ધ્યાનમાં લઇ, આપણી શાળાઓમાં અપાતા ઇતિહાસના શિક્ષણમાં યો-
ગ્ય સુધારો થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણા દેશભક્ત પુરુષોની ફરિયાદ દૂર થશે નહિ.

આ વિચારો ઉપરથી આ દેશની પ્રાચીન વિદ્યાનો દિગ્પ્રતિદિન જે લોપ થતો
જાય છે તેનો દંઢ ઉપાય કરવાના વિચારો તત્કાલિક રીતે જાહેર આવે છે. આપણા

પૂરતે જમણી અને ગોવંદકાંઠા વિનાના દત્તા એવી કલ્પના આપણી બંધિયની પ્રજાના મનના કમી જ્યાં એ જાણનારી લઈ શકાય એવું છે? એમ યાચી શુ આપણા દેશ તરફ આપણી બંધિયની પ્રજાની પ્રીત ઉત્પન્ન થયે? બેશક નહિ. એ પ્રાચીન વિદ્યાઓનો હોય યના નહિ દેવ, તેમજુ સિદ્ધણ કાલમ ને એમ તો માર દેશાંબુભાતી પુરોને માન્ય છે. પરંતુ તે પ્રી રીતે કાલમ રાખું એ વિશે જ નનનું છે. -

(૪)

“ભોરાજી ચિંતામણિ” — એમાંથી —

(લેખક—રા. રા. વલ્લભદાસ પેાપટ)

કાલિયાવાડાં ગુલાં વધાયા આ બંધી મધ્યકાળ સુધીમા માનિક પત્રોએ ઘણો અગરનો ભાગ લીધો છે કેવલની આ નવા યુગમા ઘણા ચોપાનીયા ઉમ્મ થયા ને ના પામ્યા છે તે જાણ ગણારી જ્યાં કરતા મુખ્ય મુખ્યની કનન્યતા બનાવીશુ એટલે હેતુ પાડ પગે દીર્ઘ જીવી માસિક ચોપાનીયામા નાજરોટમાંથી વિગ્નાન વિલામ તથા શાળાપત્રના આધિપતિઓ કાલિયાવાડી નરોતા મુગ્ધ અને નડીયાં ત દત્તા કરતા પરંતુ કાલિયાવાડાં ઘણા લેખકો તેમા લેખ નોકરના દત્તા એ બને માનિકો ગુજરાતની ઘણી નિશાળોના આપસમા આવતા દત્તા તેથી દરેક ગામના મરેનાંઓ તેમા માયુ માનતા દત્તા ગામગમા બજેતો ન દાલો માલુમ મહેતાજી નજાતો દત્તા તેઓ વાચવાથી મહેતાજીઓને થયેલી અનગ ગામગમા પ્રમાણ પામતી હતી. વિગ્નાન વિલામ આ મેનાજી દર્પણ તથા શાળાપત્રમા કાલિયાવાડી ઉઠ તા લેખકોની કવિતા આવતી હતી તે ઘણી ખરી કલ્પનકેરીની હતી આવી ‘ગુરુકે’ કવિતાઓ હવે નખજાતી નથી, પણ તેથી તે કાળમા તે જોડી અગત્યની નહોતી એવા ગરબા માર લેખકોથી તો નહી પ્રજાની ભાવના બધાણી હતી પ્રેરિલ માગર, શ્રવણુ ખ્યાન વગેરે દિલ્લી સ્વામીના દાગેનો અજવામ કરવામા આવતો દત્તા તેથી ચિત્રકા પો, પાંપુનિઓ, પ્રજોત્તરપની કવિતાઓ ત્યાંતી હતી સરેક દુર્ગાતમ તથા મેનાડની બદોજ સહીતા જેષ્ટ નિહનદાય ધનજીભાઈ પગે કેવલની આતમા નાજરોટ ખાતે નોકર દોષ વિગ્નાન વિલામનુ તત્તીપણ કરતા દત્તા ગજોટની વિદ્યાયુગ પ્રમાણક નબા ઝવેરી માગેતમ સકલસત્તી મદદથી તે ચોપાનીયુ છપાવી બહાર પાડવી હતી વિગ્નાન વિલામમા વેગતના સ્વાસ્થ્ય વિષયો તથા જાપાની ચર્ચા મદ્દન વિદ્યાન મહિયુ ન જાગેતુ ક્રીનાળી ચર્ચાવતા દત્તા દનપત શાળાની મરજતાને લઈ ગમર અંત લેખે

ગામે ગામના મહેતાશ્રી વગેરે જોડકણા જોડવા મંડવા હતા, તે નવલરામભાઈના સખત ચાત્રકો પડ્યા છતાંજે બધ પડતા નહોતા. નમાઈ પુસ્તકો વધવા માંડ્યાં ત્યારે નવલરામ ભાઈએ તેવા ચેપીરાગને ઝોઝારીઓ દડકવા નામ આપ્યું હતું. શાળાપત્રનો અંધ વિવેચનમાં હુદ પ્રગતિને હિસાબીજ દેતા બલકે સારા સારા વિદ્વાનોને પણ ચીમકીઓ લગાવી અંકુશમાં રાખતા હતા. છતાંજે હલકી કવિતાઓનો પ્રવાહ સતત, વહાંજ કરતો હતો. ગામે ગામ કરિઓ વધી પડ્યા હતા. સાધારણ વાંતો કવિતામાં કરતા, તેમ કાગળ પત્રો પણ કવિતામાં લખતા હતા. સભામાં શીઘ્ર કવિતાઓ માગવામાં આવતી તેવી કરિઓ જોડી આપતા હતા. વકીલોનીં પશ્ચિમાં એક અબ્દાસીએ કાપદાના સવાલોના જવાબો પણ કવિતામાં લખ્યા હતા. કવિતા આટલી બધી સસ્તી થઈ પડી હતી. બૂગોળ, ઇતિહાસને વેદક્તા યથો કરિતામાં થવા હતા. બાવનગરમાં થોડી સુદત મનોરંજક રત્ન નામે સાદું માસિક નીકળ્યું હતું. તેમાં મુશ્કેલી બેઠ “માઉન્ટન ટોપ” ઉપરથી લખતા હતા. મુળદમાં કાઠિયાવાડી લેખકને હાથે હાથ ચાલુ માસિક નીકળતું, જે પાછળથી આર્ય ધર્મ પ્રકાશ થયું છે. મુળદના સ્વદેશ વત્સલ ચોપાની-ચાતું તંત્રીત્વ મુજરાતી વિદ્વાન પાસે હતું. પણ તેમાં જામનગર તરફના વિદ્વાનો લખતા હતા મહૂંમ કરિ બીજામ બોળાનાથના મેઘદૂત બાપાન્તરની ચર્ચા ઉઠાવનારા શાસ્ત્રી કાળીદાસ જોવિદજ કાઠિયાવાડી હતા. બુદ્ધિ પ્રકાશના મર્મ્ય લેખ સામે સ્વદેશ વત્સલે આથ બીડી હતી. ભારતાર્થ પ્રકાશથી આદરીને અનેક પુરાણોનાં બાપાન્તરો માસિક ચોપાનીયાને રૂપે મુળદમાં બદલ પડેલાં તે કાઠિયાવાડી પેરણદરના શાસ્ત્રીઓ ભગવાનજી વગેરેની મદદથી બહાર પડતાં હતા. માસિકસાર સચ્ચ અને ત્રિમાસિક દીકાકાર લીમકી-માંથી નીકળતાં હતા. અને પ્રથમ જામનગરથી માનવધર્મ ચોપાનીયું નીકળ્યા બાદ વેદક્તા માસિકોનો તો ત્યાંથી વરસાદજ થવા લાગ્યો હતો. ઉદિત્ય હિતેચ્છુ અને બીજી નાત જનને લગતા શ્રીમાળી શુભેચ્છક જેવાં તો ઘણાં માસિકો નીકળતાં હતાં. પારસી માસિકોમાં વિશેષત નવલકથાઓનાં બાપાન્તરો આવેછે, તેમ આ માસિકોમાં વાંતોઓ તો કવચિતજ આવતી. પણ નિનધો ચર્ચાઓ તથા છુટક છુટક કવિતાઓ આવતી હતી હરિયાવ હર્ષદરાય ક્રુપે મુગ્ધમાંથી ચરનામે માનિક કાઠવા માંડ્યું હતું. તે છેવટે આ લેખકના ગામવાળા જટિલ નામક જીવણરામ રવેના તંત્રીપણમાં આવ્યું હતું. તેમાં સાદાં વિવેચનો લખાઈ જટિલ વિદ્વાનોના પ્રખ્યાત થવા હતા. જટિલતા મરણ પડી ચંદ્ર કંક્રક ચાવી છેવટ બધ પડ્યું હતું વિજ્ઞાન વિજ્ઞામ શાળાપત્ર સ્વદેશ વત્સલ આર્યધર્મપ્રકાશ તથા બુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકોમાં કાઠિયાવાડીઓ ગર લેખો લખતા તેમ કવિતાઓ પણ લખતા હતા. બધાં માસિકોમાં શાળાપત્ર અગ્રપદ ભોગવતું હતું. તે માસિક આખા મુજરાતમાં અપાતું, અને તંત્રી સુરતી હતી, તોય તે રાજકોટમાં પ્રગટ થતુ તેથી કાઠિયાવાડ જોડે તેને ઘણો સબધ હતો. પુસ્તકો ઉપર વિવેચનો (રિવ્યુ) લખી બાપાને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ગળવા એ માસિકને બારે આગ્રહ હતો. તેના

વિદ્વાન તંત્રી નવસરામભાઈ શી ટીકા કરેછે તે ઉપર ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી ધ્યાન આપાતું હતું એવો વખત હતો ત્રીજા દયપત્રરાને શુદ્ધિપ્રકાશમા જન તથા અવર સખદો મળી જનાવર ચમ્દ થયેલ છે અને તે સમૃદ્ધ છે એમ લખતાજ સાગાપત્રે તેની ધૂન મરી નાખી હતી. દર્શિ દર્પદ ક્રુષે કાન્યમા બાપા સંસ્કૃતમય કિલ્લટ લખેલી તથા ધણા આશ્ચર્ય મિલ્લેના વાપરેલા તેની ખામ ટીકા સાગાપત્રમા થઇ હતી માક્ષ મણિલાલ નજુબાદના મન્તા નાટક ઉપર અને મી કારાનાળાના અધેરી નગરીના ગધર્મને ઉપર મોટા રિવેચન લખ્યા, તેમાં આમ્મતા માટે સમ્પત ઝાટકણી ઠાકી હતી * *

(૫)

“બાળશિક્ષણ” — એમાંથી —

(લેખક—રા. રા. હગનલાલ શુક્લામદાસ કાજી)

— * ઉપર જે દેવેનામા આપ્યું તે ઉપરથી આપને જણાશે કે શરૂઆતમા બાળમની રમણુ શક્તિ ખીતવવાનો મુખ્ય હોય હોવો જોઇએ તે પડી લાગણી, નીતિ સામાન્ય ધર્મરિચાર-પણુ તે અમુક નીતિ અથવા લાગણી સાથે સબંધ ધરાવતો હોય તેવા-એ ખીતવવાનો પ્રયત્ન જોઇએ, અને છેવટ મનશક્તિ એટલે રિચાર, તર્ક, રિચાર અથવા વસ્તુનુ ગદમ્ય, વગેરે મદલુ કરવાની મનશક્તિ ખીતવવી જોઇએ. અને એ ત્રણ સાધન કેળવવા એટલે મનુષ્યની કેળવણી પૂરી થઇ, તે માધન મેળવી વ્યવહારમા મનુષ્યે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે, અને જો આ પ્રમાણે લક્ષ રાખનામા આવે તો જુદી જુદી શક્તિ ખીતવવા પુરનાજ રિપયો જમ થશે. અને રિપયમાથી અમુક વિદ્યાર્થી કેટલુ કાળ પડે લખી જાય છે તે નહિ, પણ તે રિપયની સદાપતાથી બાળકે અથવા રિદ્યાર્થીએ કેટલે અંશે પોતાની અમુક શક્તિ ખીતવેલી છે, એ શિક્ષકે તેમજ પરીક્ષકે જોવાતું છે અને એવી રીતે અમુક સાધન ખીતવવાના ઉપાય તરીકે અમુક રિપયની યોજના થવી જોઇએ એ સમગ્રમ જેવું છે સુવરેલા અને કેળવણીમા આગળ વધેલા કેટલાક દેશોમા પરીક્ષામા જે ધોતલુ રાખેલુ જણાય છે તે પણ આ વિચારને પ્રુટિ આપે છે ઇંગ્લાન્ડ વગેરે સુધરેનાદેશોમા પરીક્ષામા અમુક રિપયમા વિદ્યાર્થી પક્ષાર થાય છે તો કરીથી પરીક્ષા આપવા જતા તે રિપયમાથી તેને મુક્ત કરનામ આવે છે કેમકે તે રિપયથી જે શક્તિ ખીતવવાની હતી તે શક્તિ ખીવી છે, એટલુ પરીક્ષક જોઇ શકે તો પછી તે વિદ્યાર્થીને તે રિપય પડે કાળ વ્યતીત કરાવવો એ નિરર્થક છે, કોઇ રિપયની અમુક જાનત વીમગી જાય પણ શક્તિ જે વિકાસ પામી હોય તે તો વિકાસ પામેલીજ ગહેજે અને તેથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રિપય મદલુ કરવો હશે તો કરી લેશે. એટલે પરીક્ષા માત્ર રિપયના જારરૂપ દમવાની નહિ પણ મુખ્યત્વે કરીને શક્તિના વિકાસની હોવી જોઇએ. — *

હુ લા શુક્લ

કે. વિ. મહેતા

બ ક મકેર

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૨૨	કારોગારીની	કારોગારી
૧૩	૨૩	સમાવહું	સમાવહી
૧૯	૧	સનાહીઓની	સનારીઓની
૨૧	૨૫	વધારે વધારેમાં	વધારેમાં વધારે
૨૩	ઉપાત્મ	પૌર્વાત્મ અને પ્રાશ્વાત્મ	પૌર્વાત્મ અને પાશ્વાત્મ
૨૪	૧૯	સાંકળપ્રસાદ	સાંકળચંદ
૨૬	૮	ત્રીજી સાહિત્ય ૦	૨. ત્રીજી સાહિત્ય ૦
૪૫	૧૨	૩ કલાક	૩ કે ૩૩ કલાક
૪૫	પકિત	૧૩ અને ૧૪ વચ્ચે એક લીટી	વધારવી.

વિભાગ ૩

૩૭ મિનિટ

૪૮	૧૩	૨૩. વ. બ. વિભાકર	૨૩ વ. બ. વિભાકર
૫૦	૧૩-૧૪	છેલ્લાખાનામાં આંક ૨૯ છે તે નિબંધ	૫૫ માંનો નહીં પણ ૫૪ માનો છે.
૫૫	૧૫	૧૧૧	૧૦૧
૫૫	૨૧	આગળ વંચાય	આગળ ન વંચાય
૫૭	૨૩	નીમતાં	નીમતાં
૫૮	૧૧	of two	of the two
૬૬	૭	નીમેન્ને	ની મેન્ને
૬૮-૭૪	૧૨-૨૨	Highness	Highnesses
૭૦	૧૦	liberary	literary
૭૧	૧૧	relics	relics
૭૧	૨૫	ઉપાકચમાં	ઉપાકચમાં
૭૩	૮	ધ્રુવ, અને	ધ્રુવ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
૭૭	૧	of a resort to	be a resort of
૮૬	૨૩	આરેલીય	આરીલિયમ્
૮૮	૨૦	બાઇ એસીર	બાઇ એસ્થર
૮૮	૨૬	ત્રિપાલમક ૦	૬ ત્રિપાલમક ૦
૯૦	૧૨	૦ બાપારી ૦	૦ બાપારી ૦
૯૨	૧૨	આલ્લ ધર્મ	* આલ્લધર્મ ૦

પૃ.	પા.	અનુદ્ધ.	ગુહ.
૮૫	૩	મનિ ૧	મન-૧
૮૬	૯	કમાન	કમાન
૮૭	૨૮-૩૦	એ એ એપરીએ ના નામ ના નામ	મિદન ઉમેરી ૧૩
૮૮	૧૪	એ	"
૧૦૩	૧૩	એ એપરી એટ આપના	૨૧ નીચ-મન
૧૦૮	૧૮	એ એપરીના નામ આગળ	* મિદન ઉમેરી ૧૩
૧૦૫	૧૭	બગી	બગીચ
૧૦૬	૧૫-૧૬	મુવિટિ કન ગ્રોન મવાખલ	મુવિટિ ગ્રોન સવાખ્યાન
૧૦૭	૪-૭	એ એપરીએના નામ આગળ	* મિદન ઉમેરી ૧૩
૧૦૮-૯	૧૬-૯	"	"
૧૦૯	૨૯	ધોમના ધનિડ	ધોમનાનિડ
૧૧૦	૨	મમમય	મમમય
૧૧૬	૧૦	તલામના આગેપ	તલામના આ આગેપ
૧૧૮	૨૩	નવનવગવાલા ૦	નવનવગવાલા ૦
૧૨૩	૭-૮	પ્રથમ ખાનુ ખાવી છે તેમા (ભ) ઉમેરી છે	
૧૩૦	૨૪	૧૬૭	૨૬૬
૧૩૨	૧૩	આરી, હુના	આરી, તેમાથી હુના
૧૩૬	૨૦	યેખની, એ ૬૮	યેખની, અને એ ૬૮
૧૪૩	૮	વેગવગી	વેગવગી
૧૪૩	૧૦	વેગવગી	વેગવગી
૧૫૩	૧૮થી ૧૮	એ રથજેથી છેડી નાખીયાનાને અતે દિપ્પણને છેડે લેવી.	
૧૫૮	૪	ગીરોમણી નદીય	ગીરોમણી નદીય
૧૫૮	૨૫	એ ત્રણ મન- ૦ * સા ન, એ મનકે ૦ ના મા'	
૧૫૯	દિપ્પણમા	અ ૦ ૫૦૦૦૦૦૦૦	અ ૦ ૫૦૦૦૦૦૦૦
૧૬૦	૧૧	ધર ૧	ધર ૧
૧૭૭	૫	કેલવગી	કેલવગી
૧૮૮	૧૮ને ૧૮	એ રથજેથી છેડી નાખી પાનાને અતે દિપ્પણ તરીકે લેવી	
૧૮૮	૮	અર્થાચક	અર્થાચક
૨૦૦	૧૫	૩૦	૨૧
૨૦૬	૧૭	મરોવ	મરોવ
૨૦૬	છેલ્લી	બગીચા	બગીચા
૨૦૮	૨૭	અહીં બે લીંગો છાપવી રહી મહ છે.	

ક. સ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ.

નિબંધ સંગ્રહ.

શુદ્ધિ પત્રક.

માત્ર મહત્ત્વની અશુદ્ધિઓનું.

ભાષા વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪ ૭	૮	દરેક વસ્તુ દર્શકધ્વનિ	દરેક વસ્તુ માટે દર્શકધ્વનિ
૪ ૮	૧૦	આવે છે, તે	આવે છે, તે વિધે
૪ ૨	૧	એરિસ્ટોટલસ વ્યાખ્યા આપણે	એરિસ્ટોટલસની નામની વ્યાખ્યા
			એવી છે કે તે
૪ ૨	૨	સંગ્રા એક ધ્વનિ છે તે	સંગ્રા છે જે એક ધ્વનિ છે ને
૪ ૬	૭	અને	અને
૪ ૨	૧૬	સાહિત્યપરથી નિર્ણય	સાહિત્યપરથી ચોક્કસ નિર્ણય
૪ ૩	૨૪	અપભ્રંશ જન્માસુતુ	અપભ્રંશમાં અસ્માસુતુ
૪ ૫	૩	હોય ને અપભ્રંશમાં	હોય તે અપભ્રંશમાં
૪ ૫	૯	આવતા શિક્ષાભેષોની	આવતા અરોહના શિક્ષાભેષોની
૪ ૫	૨૨	પ્રવર્તી	પ્રવર્તતી
૪ ૫	૨૫	આખ્યા	આખ્યા
૪ ૬	૨૪	હલવલદ્	હલવલદ્
૪ ૬	૨૭	વાપદ્	વાપદ્
૪ ૮	૩૨	વિભક્તિને	વિભક્તિતુ
૪ ૮	૩૪	અપભ્રંશને તે	અપભ્રંશ તે
૪ ૯	૪	અર્વાચીન હદ	અર્વાચીનની હદ
૪ ૯	૮	ભાષાનો શુદ્ધ-દર્શક	ભાષાનો માથી જુનો ભેષક શુદ્ધ-દર્શક
૪ ૯	૧૪	પોતાને	પોતાને
૪ ૧૦	૧૩	રાટની	રાટની
૪ ૧૦	૧૪	શુદ્ધ	શુદ્ધ
૪ ૧૧	૧૦	ગીતોમાં	ગીતોમાં અને કાવિયાવ
૪ ૧૧	૨૬	વિરિયુ	વિરિયુ
૪ ૧૪	૨૦	આપાતાલ	આપાતાલ
૪ ૧૪	૨૪	લખના	લખનાર

પ્ર.	પં.	અનુ.	અનુ.
દ ૧૪	૨૬	ગ્રોટે	ગ્રોટે
દ ૧૪	૨૯	સોધ	સાધ
દ ૧૬	૪-૫	bóc béc	bóc béc
દ ૧૭	૭	નકામું તે	નકામું છે
દ ૧૭	૧૦	ખીલવવા	ખીલવી,
દ ૧૭	૧૯	વાનો	ધાનો
દ ૧૭	૩૦	દેશીઓની	દેશોની
સ ૨	૨૨	પિંક	પરક
૨	૧૭	સકાર	સકાય
૧૧	૧૦	દિઆઉએન	દિઆઉએન
૧૭	૧૦	બતાવ્યો	બતાવ્યો
૨૩	૧૦	દેશમાં	દેશમાં
ફ ૬	૨૮	અસો જોવામાં	અસો સામાન્ય જોવામાં
ફ ૪	ઉપાંત્ય	ઉત્તિ પ્રયાસ	ઉત્તિના પ્રયાસ
ક ૧૦	૧ થી ૯	આ હીટીઓ આગલા પાનાના દિખજમાં લેવી.	
ક ૧૦	૨૭	તર્કબેળ	તર્કબેળ
ક ૧૩	૧૨	ચલને	ચલને
ક ૧૭	૧૮	સુખત્યારકાર પૂરા	સુખત્યારકારકૃત પૂરા
ક ૧૮	ટિપ્પ-	અગ્રેજના જાણનારા	અગ્રેજ નાજાણનારા
		જુમાં ૪	
ક ૨૨	ઉપાંત્ય	બધાં એ વર્ગ	બધાં એ વર્ગ
ક ૨૪	૧	૧૨	૨૬
ક ૨૪	૨૦	હેમાં	હેમાં
ક ૨૫	૨૩	એ કારણુ જ	એ કારણુમાં ૯૧
ક ૨૬	૧૪-૧૫	હિન્દીના જાણનારા તરીકે	હિન્દી નાજાણનારા તરીકે
		બોલનારા	ના બોલનારા
ક ૨૬	૨૮-૨૯	હિન્દી જ્ઞાતા પણ હિન્દી-જાણનારા	આ સખ્કો છે ત્યાંથી ૭,૧૬,૦૦૦ના આંકડા પા ઉમેરી લેવા
ક ૨૭	૨૯	કાળમાં ગયેલા	કાળમાં યથ ગયેલા
ક ૨૮	૨૬	હિન્દીજાણથી	હિન્દી તેમજ અગ્રેજ-જાણથી

પૃ.	પા.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ક ૨૮	૨૭	તેમને માટે હિન્દી ચાલના પ્રકાસ	તેમને ચાલના પ્રકાસને માટે
		માટે	હિન્દી
ક ૨૯	૩૧	proved	found
ક ૩૨	૨૬	સાપા છે	‘સાપા નથી’
ક ૩૩	૫	ઉદ્દેશી તે	ઉદ્દેશીને
ક ૩૪	૨૫	પ્રાન્તને નહિ	પ્રાન્તને એટલુંજ નહિ
ક ૩૬	૧૫	તહેમા	તહેવાં
ક ૩૮	૧૧	અદ્યપચ્યુને	અદ્ય પચ્યુ ને
ક ૩૯	૧૩	અશક્યવાન	અશક્યવત્
ક ૪૦	૧૯	બાધેલી	બાધેલી
ચ ૪	ઉપાંત્ય	નર્મદા, બોદ (બખદ), વદે	નર્મદા, વદે
ચ ૫	૨	નર્મદા, બખદ, ઇત્યાદિ	નર્મદા, ઇત્યાદિ
ચ ૬	૨૧	વાજ	હાજ
ચ ૧૨	૧૧	કનાર, કતની	કનાર, કયાન, કતની
ચ ૧૫	૨	ભેંસ	ભસ
ચ ૨૨	૧૭	તે દોડી	તેણીએ હડી કાઢી
ચ ૨૩	૫	માપ છે	સમાપ છે

સાહિત્ય વિભાગ.

ક ૩	૧૩	ધી મહાવીર	શ્રી મહાવીર
ક ૨૨	છેત્રી કાચો	કાચો	
ક ૨૩	૯	કંઠં બરણ	કંઠંબરણ
ક ૨૪	૧૫	થયો	થયો
ક ૨૫	૨૪	લેત	લેતમત
ક ૩૬	૨૨	અનુમાનની	અનુમાની
ક ૪૪	૩૧	તે	છે
છ ૨	૪	સાહિત્ય ન એટલે	સાહિત્ય એટલે
છ ૪	૪	pace	pace
છ ૮	૨૫	તત્ત્વરૂપ	તત્ત્વરૂપ
છ ૧૭	૧૬	જોડે	જોડે
ગ ૧	૮	કાખમાં	કાખમાં
મ ૯	૧	આ ચાલ	અચાલ

પ્ર.	પં.	અર્થ.	મુદ.
મ ૬	૨૫	પેટે	પેટે એ
મ ૧૧	૪	ઝગઝગાર	ઝગઝગાર
મ ૧૧	૧૪	આપી તેજ	આપીને જ
ન ૧	૧૧	અને આખા મંમદમાં જ્યાં જ્યાં	ત્યાં ત્યાં ઉપર
		૧-૪૨	
ન ૩	૨૨	એ સ્ત્રીના	એક સ્ત્રીના
ન ૪	છેલ્લી ગુસ્તગનીમાં વેઇતી કવિ		ગુસ્તગની વેઇતી કવિમાં
ન ૨	૨૪	વેરીને	વે.ને
જ ૩	૩	જ આગિવ્યા	જાગિત્યા
જ ૩	૧૦	કદુ મુદ્દમ	કદુ મુદ્દમ
જ ૫	૧૪	અમરુ રિયા	અમરુરિયા
જ ૬	૨૬	અરયું	અરયું
જ ૬	૨૭	મામીતળી	મામાતળી
ર ૫	૧૦	છે મંચકારોને	છે એવા મંચકારોને
ર ૬	૨૮	દિંદુસ્તાન ગુમવંશ	દિંદુસ્તાનના ગુમવંશીય
લ ૧	૧૯	રિયાના ખડના	રિયા ના ખડ ના
લ ૪	૧૧	જમ શું	જમશું
લ ૭	૪	પ્રાસાદિક	પ્રાસાદિક
લ ૭	૨૩	અને	અને
લ ૮	૧૫-૧૬	ખોળામાં ગુરદેવે	ખોળામાં લઇને ગુરદેવે
લ ૧૨	૪	feel	feel ?
લ ૧૨	૫	de-otiny ?	destiny
લ ૧૩	૨	Scene	Scene 1
લ ૧૫	છેલ્લી આગ્રે		આગ્રે
લ ૨૩	૨૫	દત્ત્યાદિ માટે તો	દત્ત્યાદિ નો
લ ૨૪	૨૫	આથા-તેજા	આથા-તેજા
લ ૩૦	૧૮	વીરા વેગદા	વીરા વેગદા
લ ૩૧	૨૩	વિવધપાન	વિવધપાન
લ ૪૧	૧૭	મખા ભાવમય	સખાભાવ મખ
લ ૪૨	૫	અનંતા	અનંતા
લ ૪૨	૧૧	મોતડી	મોતડી

પૃ.	ખં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૮ ૪૭	૨૦	કોજ	ગંજ
		" કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો " એ નિબંધનું મુદ્દિપત્ર એની સાથે જ છે.	
૬ ૯	૨૭	ઐતિહાસિક	ઐતિહાસિક
૬ ૧૩	૮	હૃદયકારક	હૃદય હારક
૬ ૧૫	૭	આપણ	આપણું
૬ ૧૫	૨૩	તેઓ	તેઓડ

કલા વિભાગ.

મ ૧	૧૨	જે કલા તે	જે કલા વપરાય છે તે
મ ૩	૮	કામની	કામની
મ ૩	૧૫	(પાટણ)	(પટણા)
મ ૩	૧૯	કુદ	કુદ
મ ૧૦	૭	સિખનું	સિવનું
મ ૧૦	૧૪	વનરાજના આપોલકેટ	વનરાજ આપોલકેટના
મ ૧૩	૧૯	તે લશ્કરી	જે લશ્કરી
મ ૧૩	૨૪	રિથિતિમાં તો	રિથિતિમાં છે તો
મ ૧૩	૨૫	રિથિતિ હાલ	રિથિતિમાં હાલ
મ ૨૦	૧૧	એક એક	એકમાં એક
મ ૨૨	૭	ઉપર ચડતા	ઉપર એક ચડતા
મ ૨૩	૧	તેને બિન્ન સ્વરૂપ	તેમને બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ
મ ૨૩	૨	તે વખતના	તે તે વખતના

વિજ્ઞાન વિભાગ.

૬ ૪	૨૫	જો કે	અને જો કે
૬ ૫	૨૨	વેચાતા	વહી વેચાતા
૬ ૬	૨૦	તે નિદામણ	તે એતર નીદામણ
૬ ૭	૨૮	દાણા જાણીના	દાણા જાણીતા
૬ ૯	૪	છોડવા હેના	છોડવાના
૬ ૧૩	૨૦	જો	પણ જો
૬ ૧૫	૧૬	અને ઉગવાને	અને તેથી દાણા ઉગવાને
૬ ૧૯	૨૭-૨૮	૪૬-૯૧	૫૧-૯૦
૬ ૨૦	૪૬		૫૬
૬ ૨૦	૧૬	નોંધ એની	નોંધ પણ એવી

પ્ર. પ. અશુદ્ધ. શુદ્ધ.

કેળવણી વિભાગ.

દ ૭	૫	પ્રજ આવી જાય	પ્રજ એવી જ થાય
મ ૧	૧૦	તીમીર	તાસીર
મ ૪	૧૫	મુકીને ભેટવા	મુકીને જમતીને ભેટવા
મ ૬	૪	બની લાવતી	બજ લાવતી
મ ૬	૧૬	સામે લક્ષ્મણ પતરી	સામે લક્ષ્મણ ઉતરી
જ ૩	૨-૩	પુરપની આંતર સંદે	પુરપની આંતરસંદેનું બાલ સ્વરૂપ છે. જેમ એ આંતર
જ ૩	૧૫	માનપત્ર	માન પાત્ર
જ ૧૨	૬	સંગીત	મંગીત
ગ ૧૨	૨	સમાજની	સમાજની
ગ ૨૦	૧	આરાની	મારાની
ગ ૨૬	૬૭	બતાવ્યું	બતાવ્યું
ગ ૨૬	૨૦	ખામોશી	ખામોશી
ગ ૨૮	૩-૫	દાખલા તરીકે ટીકેલું વાક્ય છાપવું રહી ગયું હોવાથી આ ભાગ અશુદ્ધ થઈ ગયો છે.	
ગ ૩૦	૧૦	એ સર્વ નામને	એ સર્વનામ કયા નામને
ગ ૩૩	૧૧	વાક્યોને	કાવ્યોને
ગ ૩૩	૧૮	તે જ પ્રમાણે	તો એથી ઉચ્છૃં
ગ ૩૭	૩	અંદમાત્ર	અસમાત્ર
ગ ૩૭	૪	પ્રશ્નથી વ્યવહાર ચર્ચા	પ્રશ્નની વ્યવહાર ચર્ચા
ન ૨	૧૧	સમાજના	સમાજના
ન ૩	૧૭	જેમાં	જેમ
ન ૪	૩	સમાજગુણથી	સમાજગુણથી
ન ૪	૧૧	વ્યક્તિમાં	વ્યક્તિનાં
ન ૪	૨૧	અનુભવી	અનુભવી
ન ૭	૧૫	તે વિભાગ છે. જેઓ	તે વિભાગ છે. જે પુસ્તકો
ન ૭	૧૬	હેતુથી જે પુસ્તકો લખાયાં	હેતુથી જ લખાયાં
ન ૧૦	૬	yearn	yearning
ન ૧૦	૨૫	માંથી	માંથી
ન ૧૨	૯-૧૧-૧૨	મમાજ	સમૃદ્ધ

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ન ૧૨	છેલ્લી	ભાવો અને ઇચ્છા	ભાવોની અને ઇચ્છાની
ન ૧૩	૨૦	time	true
ન ૧૪	૨૨	સમજવાને	સમાજને
ઇતિહાસ વિભાગ.			
ઠ ૧	૧૧	કારસોસર	કારણોસર
ઠ ૧	૨૯	companions	campaigns
ક ૩	૨	કળા કૌસલ્યા કુરાળ અદ્વયું	કળાકુશલ અદ્વયું
ક ૫	૨૭	તેઓ: તેમનાં	તેમનાં.
ક ■	ઉપાંત્ય	સમજ	બુદ્ધિમાલ
ચ ૯	૫	coin	Cain
ચ ૧૧	૧	બનેનો	બીન્નેનો
ચ ૧૩	૯	દેહમાં	દેશમાં
ચ ૧૪	૧૪	If we can leave	If we cannot leave
ચ ૧૪	૨૬	બકિત પોપનારી બીના દિંદી	બકિત દિંદી
ચ ૧૬	૧૩	રાજ્યસત્તા સંબંધ	રાજ્યસત્તા સાથે સંબંધ
ચ ૧૬	ઉપાંત્ય	સમાજ સામાન્ય	સમાજનું સામાન્ય
ચ ૨૦	૩-૪	જથ્થાવે છે કે તે પ્રમાણે	જથ્થાવે છે તે પ્રમાણે
ત ૧	૧૫	આપ્યાં	આપ્યાં
ત ૩	૨૫	ચત્તરને આપણે	ચત્તરનેમાં આપણે
ત ૩	૨૮	પાહાડી	પાહાડે
ત ૭	૨૮	૫૨૧ થા ૪૮૫	૫૨૧ થી ૪૮૫
ત ૯	૧૯	હોત	હતો
ત ૧૧	૧૮	ખેટીની	ખેટિયાની
ત ૧૯	૨૩	અમાનમાર	ઝિયાંકાર
ત ૨૬	૨૪	Baledgan	Babakan
ઢ ૧	છેલ્લી	રૂખ	રૂખ
ઢ ૮	૫	અને ધણે રથળે દૂન	દૂન
પ ૭	૨૯	ખામી	ખાતરી
પ ૮	૧૫	મેનાદેરનહેમી	મેનાદેરના દેમી
પ ૮	૨૩	બીડેડી પાંખનાળા	બીડેલી પાંખનાળા
પ ૧૦	૩	શહેર પાંચું	શહેર અષ્ટ પાંચું

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧ ૧૩	૧૬	નાણાંનું પહેલાં શીરઝ ચત્તણ	નાણાંનું ચત્તણ
૧ ૧૫	૧૩	ત્રેલ આ પ્રાંતપર પહેલાં	આ પ્રાંત પર પહેલી
ધર્મ વિભાગ.			
૧ ૮	૩૧	દેવું સાઈ કે	દેવું કે
૧ ૮	૩૨-૩૩	સુખસંગમમાં	સંસારસુખમાં
૮ ૨	૩૧	દાસ	દાસ
૮ ૩	૩૨	અવિગત	અવિગત
૮ ૫	૧૦	શબ્દ કાગનો	શબ્દમાં કાગનો
૮ ૬	૨	સદ્મના રચના	સદ્મનામાં રચના
૮ ૧૩	૭	પ્રકાશનાએછે	પ્રકાશ નાથે છે
૮ ૨૨	૪	ઉપનિષદ	(ઉપનિષદ)

ક. સ. ૧૯૦૬ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

❧
ભાષા વિભાગ

ભાષાની ઉત્પત્તિ.

(અ. સૌ. શારદાગૌરી મહેતા. બી. એ.)

ઝોગણીસમી સદીના મધ્ય સમય સુધી સહિતી ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષય માટે અનેક મતભેદ હતા. આપણા શાસ્ત્રોના મત પ્રમાણે એમ માનવામાં આવે છે, કે ધ્વજાએ પોતાની નાભિમાંથી એક ઇંડું ઉત્પન્ન કર્યું, અને તેમાંથી સમસ્ત વિશ્વ સ્ત્રાવ્યું. ક્રિષ્ણએનીટી પ્રમાણે એમ મનાય છે કે ઇશ્વરે માત્ર વિચાર કર્યો તેથી સહિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તેની જ ઇચ્છાથી મનુષ્યનું પ્રથમ નર-માદનું યુગલ સહસા ઉત્પન્ન થયું. કદાપિ આ બન્ને Allegory હોય, પરંતુ તે કેવા પ્રકારની Allegory છે તે પ્રથમ બરોબર સમજાવવામાં આવ્યું નહોતું.

ઝોગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ઇંગ્લાંડમાં મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા (Scientist) હાર્વિન તથા વૉલેસ, તથા જર્મનીમાં તેના જ સમકક્ષિન હુકલ, વિગેરે વિદ્વાનોએ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (Evolution) નો તિયમ શોધી કહાડ્યો, ને એ અપૂર્વ મતથી વિજ્ઞાનનું ચક્ર ફેરવી નાખ્યું.

સહિના ઉદ્ભવ માટે અર્વાચીન સમયમાં ઝાઝો મતભેદ રહ્યો નથી. સર્વ કોઈ કબૂલ કરે છે કે સહિની ઉત્પત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (Evolution) થી થઈ. પ્રાણીમાત્ર હાલ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર તેઓએ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, સહિક્રમ હાલ જે રીતે ચાલે છે તે સ્થિતિ શી રીતે થઈ તેનો સવિસ્તર હેવાલ તેને Evolutionનું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે.

હવે એ મત પ્રમાણે એમ મનાય છે કે અનેક પ્રકારના પ્રધોમ સહિક્રમમાં થવા સાર પછી જ વર્તમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પૃથ્વીપરની હવા તથા પાણી મહન કરી શકે એવાં પ્રાણી એકી વખતે ઉત્પન્ન થયાં નહિં. પરંતુ પ્રથમ Proto-plasma (માત્ર હાલી ચાલી શકે એવો માંસનો ન્હાનો સસુદાય) સ્ત્રાવ્યો. તેમાંથી કાળક્રમે ફેરફાર થતાં વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ ઉત્પન્ન થઈ. તે પ્રકારમાં જેટલાં પ્રાણી હવા-પાણી સહન કરી શક્યાં તેટલાંની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ, અને બાકીના નાશ પામ્યાં. જે જે નવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં તેમનામાં પ્રથમના પ્રાણીના અંશ ઉપરાંત કાંઈક નવીનતા આવતી ગઈ, અને એ નવીનતાને લીધે પ્રથમના પ્રાણી ને તેમની વચ્ચે ભિન્નતા આવતી ગઈ.

માછલીઓના વર્ગ પછી માત્ર જમીન ઉપર રહી શકે એવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં. તેમનાં અંગ અવયવોમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને ભિન્નતા આવતાં ગયાં. સહિક્રમનો

જેમ જેમ ઉત્કર્ષ થતો ગયો તેમ તેમા ગદનારા પ્રાણીઓની રહેણી દરણીમા પણ ફેરફાર થતો ગયો, અને તે સર્વને અનુકૂળ પ્રાણીઓના અવયવ થતા ગયા એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થતા મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઇ મનુષ્યના અવયવો સૂક્ષ્મ રીતે તપાસ્યાથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓને માન્ય પડ્યું છે કે તેમા પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલા દરેક પ્રાણીનો સૂક્ષ્મ તરે પણ અચ છે ખરો.

સર્વ પ્રાણીઓમા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે એવું કાગળ એ છે કે મનુષ્યમા બુદ્ધિશક્તિ છે અન્ય પ્રાણીઓમા અવરક્ષણની પ્રેરણાશક્તિ તો હોય છે પરંતુ મનુષ્યમા પ્રેરણા શક્તિ ઉપગત બુદ્ધિશક્તિ છે, અને તેને જ લીધે તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. મનુષ્યમા બુદ્ધિ શક્તિની વૃદ્ધિ વાચાને લીધે જ થઇ છે. મનુષ્યની પ્રથમ જ્ઞાતે ઉત્પત્તિ થઈ દરો, સ્વારે બાપાનું અસ્તિત્વ હોવાનો કાંઈ પણ પુરાવો નથી જેમ જેમ મનુષ્યની જરૂરો વધતી ગઈ તેમ તેમ બાપાનો ઉદય થતો ગયો.

સટિની ઉત્પત્તિ જે ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષથી થઇ હોય તો વાચ્ય પણ તે જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઈએ એ કાંઈ છપ્પરી બક્ષિમ લોહ શરે નહિ મનુષ્યના મગ જમા ફોનોમાફની માફ સમ્બંધો સચય બવિષ્યના ઉપયોગ માટે કરી મૂક્યો હોય એ ટ્રેવલ અસંભવિત વાત છે એક એવો પણ કાળ દરો કે જે વખતે મનુષ્યથી એ સમ્બંધો પણ ઉત્પન્ન નહિ કરી શકતો હોય. પ્રથમ મીનમગાથી, હુંગરાથી, હત્તાદિ પ્રયોગથી વ્યવહાર શરૂ થયો દરો ને ધીમે ધીમે તેમા ફેરફાર ને વૃદ્ધિ થતા બાપાનો ઉદ્ભવ થયો દરો એમ સંભવિત છે.

બાપાની ઉત્પત્તિ સદસા આમશવાણીથી થઇ એ મત આયન્સ આગળ ૮/૧ શરે એમ નથી આખી સટિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષના નિયમને અનુસરીને ઉત્પન્ન થઇ છે એમ દૃઢ રીતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, તો બાપાને માટે જુદો નિયમ લોય એમ માનવાને કાંઈ પણ કાગળ નથી તેમ જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તેમા માઈ બાળ સખી નથી, અને તેના પુગવા પણ શોધી કઢાયા છે સૂક્ષ્મ રીતે જોઈશું તો આપણને પણ સમ્બંધો પ્રતિહાસ ઉપરથી ભૂતમગનો મનષ બરોમગ માલુમ પડે.

હવે પ્રથમ સમ્બંધોનો સમૂહ ટ્રેવી રીતે થયો અને કાનાન્તરે જનસમૂહ સાથે ના વ્યવહારમા બાપાની વૃદ્ધિ ટ્રેવી રીતે થઇ તે જોઈએ અને તે જોવા માટે મનુષ્યનો પ્રથમ જ્ઞાતે અ જ્ઞમા વાસ હતો સ્વારે તેની સ્થિતિ, તેનો વ્યવહાર કેવો હતો તે તપાસતુ પડે.

મનુષ્યના ઉત્કર્ષમા પ્રથમ પગથીઈ તે Co operation એટલે સહુમત્ય વદાર છે આત્મગણણને માટે જાતિ કે કુળની સગ્યાની શરૂઆત થઈ તે પહેલા એ ટાળામા રહેવાની રીત હોવી જોઈએ એમ એવી રીતે એમ જળથી કું પ્રાણી વિગેરે સામે ટકરૂ ઝીડવાતુ સુગમ થાય પ્રાણીવર્ગમા ને જ પદ્ધતિ છે વનમા મૃગ ટાળા થઈને જ ફેરે છે વાદરા, વર, પખી, ઝીડી સર્વ કુડીઓ બધાંને જ પોતાનું

રક્ષણ કરે છે આ પદ્ધતિનો મુખ્ય લાભ શારીરિક બળની સમગ્રતા છે, તે ઉપરાંત માનસિક બળ પણ તેથી વધે છે એક મનુષ્યને કાષ્ઠપણ બધી સૂચના થાય તો તે આખા ટોળાને બચાવી શકે એમ દરેક જણ સાવચેત ગહે તો બધનો અવકાશ જ ના રહે કારણ પ્રસંગ પડે મર્વ એટલા ચક્રને રક્ષણ કરી શકે

આમાં એક વાત લક્ષ્યમાં ગણવાની છે સચુક્ત દુકડીનો લાભ ક્યારે મળે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના વિચાર બીજાને કાષ્ઠપણ પ્રકારે દર્શાવી શકે તો જ ભય સૂચક ચિહ્ન મારૂં પડતા દુકડીના મર્વ મનુષ્યને તે દર્શાવી શકે તો જ બચાવ થઈ શકે જો એમ ના થઈ શકે તો સચુક્ત રહ્યાનું પ્રયોજન નથી જાય પરંતુ ટોળામાંનું કાષ્ઠ માણુ કે કાંતો હાથ આપ કે પગ હલાવીને અથવા ગમે તે પ્રકારની સજા કે અવાજ કરીને બીજાને ભય પ્રદર્શિત કરે તો સચુક્ત બળનો ઉપયોગ થઈ શકે આવી રીતે એક દુકડીને સૂચકચિહ્ન જડે તો અન્ય છુટક વ્યક્તિ કરતા તે મધારે બળવાન થાય અને છેવટ તે ટકી શકે અને કાળક્રમે તેની શક્તિ અને ઉત્કર્ષ થાય આ પ્રમાણે સજા કે સૂચક ચિહ્નની ઉત્પત્તિ થઈ જેમ જેમ બચકાર વધતો જાય તેમ તેમ આવા સૂચક ચિહ્ન વધતા જાય આ સૂચક ચિહ્ન તે બાપાનું પ્રથમ પગથીઈ છે વાસ્તવિક રીતે એ બાપા જ છે બાપાની વ્યાખ્યા શી છે ? જે પ્રયોગવડે મનુષ્યના વિચારનું અસ્પર્શ ભાન કરાવાય તે બાપા બ્યાગથી પ્રાણીમાત્ર સચુક્ત થઈને વસવા લાગ્યા ત્યારથી જ બાપાની શરૂઆત થઈ

સર્વ પ્રાણીની બાપા કેવી છે તે હજી જાણવામાં આવ્યું નથી પણ કાષ્ઠ પ્રકારની છે એ તો નિઃસંશય છે કૂતરાનું બસતું ઘોડાનો ખુશ્ખારો ઘેટાની બરાડ સર્વમાં કાષ્ઠક અર્થનો સમાવેશ હોય છે અને તે માહોમાહે પોતાના ભાવ દર્શાવી શકે છે આવા અવાજ ને સામાન્ય ઉક્ત શબ્દો જેવી જ બાપા છે આના અવાજમાંથી મનુષ્યનો શબ્દકોશ રચાયો છે

બાપાની ઉત્પત્તિનું આ બીજું પગથીઈ છે ઉપર બતાવ્યું તેમ જો પ્રખરની બાપા થઈ કાષ્ઠ પણ અનમનનો ચાળો—મચા, અને કાષ્ઠપણ પ્રકારનો ધ્વનિ વર્તમાન કાગમાં આ બેનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે બાપાના આ બે જ અંશ છે આ ઉપગ્રી એમ લાગશે કે આવી શરૂઆત તો બાપા જેવા ગહન વિષય માટે બહુ ક્ષુદ્રક છે પરંતુ સંઘટ્ટક્રમમાં દરેક નવા બનાવની શરૂઆત ક્ષુદ્રક વિષયમાંથી જ થાય છે એક protoplasm માંથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે ઉત્કર્ષ ધીમે ધીમે થાય છે અને એકદમ આપણને મારૂં પડતો નથી

આપણે જોયું કે મનુષ્યની પ્રથમ બાપા કાષ્ઠ અગવિશેષ કે સજાની હતી તેની સાથે જ કાષ્ઠ પણ પ્રખરની ધ્વનિની શરૂઆત પણ હોવી જોઈએ બનેનો સાથે જ ઉદ્ભવ થઈ શકે હવે આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયા માટે યોગ્ય ઘણા પુરાવા અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય

જન્મથી જો માન્ય બનેગ તે મૂલ્યો રોપ તેનું દૃષ્ટાંત લઈએ જો જન્મથી મરેગો દુગે તે આભાવિ રીતે જ મૂલ્યો દુગે તે / મિદ્દ કરી આપેછે કે સાચાશક્તિ ઇશ્વરી બિમિમ નથી તેમ રોપ નો બરેગ મૂલ્યો ગદ્દ એમ થવાનું કાંઈ જ મારણ નથી એને વાચના અવધવ નો નપૂણ રોપછે જો તે એ રમ્દ પશુ માનગી શ્મ તો તે તાતજ મોતી શ્મ એમના મામરે નો જ અનુકરણ મી રો (આ પ્રમાણે જોતા બાપા એ અનુકરણનો જ વિન છે) એનાથી શમ્દોચ્ચાર મી શ તો નથી તેથી તેને બાપાના પટેના પગથીઆનું શ્મણ દુડુ પડેછે અગ વિશેષ—નિશાનીઓ, મીને પોતાના વિના દશવે છે અને એ જ બાપા પા રૂપ રીતે મરેગ જ આ પ્રમાણે જોતા બાપા માટે શમ્દોચ્ચાર ની રાખી અગત્ય નથી મણ? મૂલ્ય મનુષ્ય પોતાનો મન વ્યવહાર નિશાનીઓથી વણી મ ગત ની ચતારી રા છે

મીનું દૃષ્ટાંત જગતી પ્રજાનું વાએ જગતી તોગ પોતાનો ધોખાખરો વ્યવહાર દાધના દાવભાવથી જ મો આખના સાગથી જ ચનાવછે તેમનો શમ્દ ગેર ધોખા જ પમિત રોપછે તેથી દાધના મોના ચાગા મીને જ અગમ્યગમ વાગ મરેછે મામાન્ય વ્યવહાર દાવભાવથી મ ધણ ચાર તો / રમ્દ ધ્વનિથી જ ચનાવે છે અને તે / । બને લીરે તેમનો શમ્દમગ્દ બહુ અત્ય રોપછે શ્રીનું દૃષ્ટાંત ન્દાના બાગકનું લઈએ બાગ નામા જ્યા થી મરે / સરેજ મમ તપ આવવા માટે છે સ્વાધી નિશાનીઓ મગા માટે છે પોતાને જો કાંઈ જોઈએ છે તે આગળથી મતાવે છે અને દુમ થી બહુ સમગ્રવવાનો પ્રયત્ન મરેછે શમ્દોચ્ચાર આવ યા પટેના મર્વ વ્યવહાર એજ પ્રમાણે ચનાવેછે આભાવિ મીને જ તે આ પ્રમાણે ના શીમે છે રમ્દોચ્ચાર—વનુત્ત એ તો એ જગતી રગા છે એમને એ તો એને શીખરવી પડેછે પતુ મનુષ્યની દુદ્ધ તો જો મૂનારા છે તે તો એ આપોઆપ નીખે છે રમ્દ મનાવગી છે પતુ નિશાનીઓ અને ધ્વનિ મે તો સ્વાભાવિક છે માગમી બાપા જેવા જ નનવરોના નાદ છે, અને જગતી પ્રજાની બાપા પશુ તે જ પ્રમગની છે

આમજો પોતાની રમ્દા અને બાવમગથી જ વણે બાગ મતાવે છે મુખથી ઉચ્ચાર પ્રચિત જ મરે છે શમ્દોચ્ચાર આવ ના એને બહુ વખત લાગેછે શમ્દો તો શિક્ષણથી જ આવડે છે પોતાને કાંઈ મમ તુ રોપ છે સાંચે પશુ માતા પિતા મુખ ના અણુસાગરા જ મમ મરે છે અને તેની જરૂરીઆનો પશુ અણુમાથી જ બનાવી શકે છે

મનુષ્યની બાગની રમ્દોચ્ચાર આવા પ્રમગની સગામથી જ યઈ એમા દવે કાર્થ મરેદ લો નથી મરે રમ્દના મૂળ આવી નિશાનીમાથી નીમગી શમ્દો નહિ કહેવાનો બાવાય એમને જ છે કે બાપાની પ્રથમ શરૂઆત આ પ્રમાણે યઈ પડી જેમ જેમ મનુષ્યના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી મઈ તેમ તેમ વિવિધ પ્રમગના મૂળચાગા અ તે નરા શમ્દો કો તો મચા દાય મોના દાવનાવમથી અને જગતી નિશાનીઓ યઈ દરો અને પ્રમગના ધ્વનિ થયા દરો અને ધ્વનિમાથી રમ્દની ઉત્પત્તિ યઈ દરો આ જ પ્રમાણે બાગનો ઉત્પત્તિ સમવિત છે

મનુષ્યના વ્યવહારમાં જેમ વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ એને સગાથી સમ જાવવાનું મુશ્કેલ થતું જાય એક મનુષ્ય જન્મવાને એક છેડે હોય, અને બીજા બીજા છેડે હોય તો બેશક નિશાની કેવળ નિરૂપયોગી જ થઈ પડે તે વખતે જૂન જ પાડવી પડે અને તે જૂનો પણ જુદા જુદા ભાગ દર્શાવવાને જુદા જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ અધકારમાં પણ નિશાનીઓનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ, તે માટે નીચે સ્વરે આવજા કહાડવો પડે, એમ કરતાં -રતા વ્યવહાર એટલે વધી ગયો કે દરેક વસ્તુ નિશાનીથી બતાવ્યા કરતા તે વસ્તુના અવાજનું અનુકરણ કર્યાથી તેને સગળતા પડના માડી એમ પોતાની આસપાસની દરેક વસ્તુ દર્શકધ્વનિની શરૂઆત થઈ આ પ્રયોગનું પ્રત્યક્ષ દર્શનત્વ બાલકોની ભાષા પરથી મળશે

બાલકને કાને જોટણ પડે તેટલું બોલવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ કાંઈ પણ વસ્તુના અનાજ કે દેખાવ ઉપરથી પોતાની મેળે શબ્દ સુઝે તો તે શબ્દનો તરત તે ઉપયોગ કરે છે ચકલીને બદલે ચકચક, બિલાડીને બદલે મ્યાઉ ધડીઆલને બદલે ટિકટિક, રેલવે ટ્રેનને બદલે બબબબ, વાદરાને બદલે ઢૂંક, આ પ્રમાણે ધ્વનિસૂચક શબ્દો બાલકે વાપરે છે આપણી વપરાતી ભાષામાં વણા શબ્દો એવા છે કે જે મૂળ તે શબ્દસૂચક વસ્તુના ધ્વનિપરથી ઉત્પન્ન થએલા છે તે ઉપરથી જ ભાષા આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થઈ હશે, વર્તમાન ભાષાનો ઉદ્ભવ એજ રીતે થયો હશે એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે આવા શબ્દોના અનેક દર્શનત્વ મેળવી શકીશું ઉભરો, ધડા, ગણકાર, ચીરવું તાડન, સરવું, યુક, સસણી, સુસવાટ ગબ્બા, ગડગડટ, ગબડવું, દર્દૂર, ધમ ધમાટ, ચીસ, નીસરણી ઇત્યાદિ ધ્વનિસૂચક શબ્દોના દર્શનત્વ છે અનેક મિશ્રણ તથા કાળક્રેપને લીધે મૂળ કદાપિ વિસ્મૃત થયા હશે, પણ તપાસ કરીએ તો સમ્પ્રાપ્ત એવા ધાતુ જડશે

દરેક શબ્દના મૂળ આ પ્રમાણે ધ્વનિમાથી જડી શકશે નહિ કારણ કે શબ્દ અમર્ય છે, અને ધ્વનિ યોગ છે, અને તે ઉપરાંત ધ્વનિસૂચક વસ્તુ હોય તે છતાં તેનું નામ જુદું આપવામાં આવે ધડીઆળ ટિકટિક કરે છે છતાં એ યત્ર ધડી ખાતે છે તે ઉપરથી તેનું નામ ઘટિકા, કે ધડીઆળ આપવામાં આવ્યું છે

માત્ર કાગમાં ઘણા શબ્દો અર્થ સૂચક હશે, કારણ કે એ સર્વ બુદ્ધિની શક્તિ થઈ ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થએલા છે

નામીન સમયનાએ કેટલાં શબ્દો ધ્વનિસૂચક ન હોય એમ પણ બને, તેનું કારણ માત્ર એટલું આપી શકાય કે તેના મૂળ કાષ્ઠક વિચિત્ર હશે અને મૂળ સાથેના સમય નાબૂદ થઈ ગયો હશે શબ્દો તો કૃત્રિમ જ હોય છે શબ્દ ગ્યવાનો હકક સર્વને છે, એટલે દરેક વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ બનાવી શકે એટલે શબ્દના મૂળ શોધવાનું મન ઘણું નિકળે છે એ કાષ્ઠ સમ્પ્રદર્શકપત્રથી શોધી શકાય એવી ચીજ નથી આજ કારણને લીધે દુનિયાના દરેક દેશમાં જુદી જુદી ભાષાનો પ્રચાર છે તે છતાં

ભિન્ન ભિન્ન ભાષાની સરખામણી કરતાં વિદ્વાન વર્ગે દરેક ભાષાનો મૂળ પાથો એક જ એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરી આપ્યો છે.

પ્રોફેસર મેક્સમ્યુલરે લખી જીલુવટથી આ વિષયનું અધ્યયન કરીને બતાવ્યું છે કે સંસ્કૃત શબ્દોનો સાર કહાડતાં માત્ર (૧૨૧) એકસો ને એકવીસ ધાતુ રહે છે. એટલે સંસ્કૃત ભાષાનો મૂળ શબ્દકોશ એકસો ને એકવીસ ધાતુનો હોવો જોઈએ. આ એકસો ને એકવીસ ધાતુમાં આપણી ઇચ્છા, ભાવના, વિચાર સર્વનો સમાવેશ થએલો હોવો જોઈએ.

હવે આ એકસોએકવીસે ધાતુ શી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે વચાર્થ રીતે તો આપણે જાણી શકીએ જ નહિ. પરંતુ તેમાંના ઘણા ધાતુ સંગ્રાવાચક, કે ધ્વનિસૂચક છે. અને જે શબ્દોનો ભૂતકાળ સાથેનો સંબંધ માલૂમ પડી આવે છે, તો સિદ્ધ કરી શકાય છે કે તે ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષના નિયમને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થયા છે ઉપરના વિવેચન ઉપરથી માલૂમ પડશે કે ભાષા સૃષ્ટિકર્મની આદ્યક *Pratya-* ના નિયમથી ઉત્પન્ન થયું છે. ભાષાની શરૂઆત ક્ષુલ્લક વિષયોથી થયું છે, અને કાલાન્તરે આટલો ઉત્કર્ષ થયો છે.

ભાષા અને વિચાર.

(લેખક—શ. શ. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.)

‘ભાષા’ને તેના મામાન્યતઃ સ્વીકારાએલા અર્થ પ્રમાણે લખએ, તો એ શરીરના અવયવોના ગતિવેગે આપણા વિચારે જણાવવાની એક રીત છે, એ પ્રમાણે તેને વર્ણવી શકાય. એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે મુખવડે ઉચ્ચારાતા શબ્દો, બૂમ, અને ચીસ, તથા મનની લાગણીને પ્રકટ કરનાર એની મેળે થઇ જતા ચાળા, એ સર્વે ‘ભાષા’ માં ગણાય; એટલું જ નહિ, પણ ચિત્રો તથા ઘાતુ અને પાપાણીની મૂર્તિઓ સુદ્ધાં ‘ભાષા’ માં લેખી શકાય; વળી, તે ઉપરાંત જ્યાં ‘ભાષા’ નો ઉપયોગ જ ન થઇ શકે એમ હોય, ત્યાં તેને બદલે વીજળીનો તાર, રણસિંગ, ચિન્હો તથા પ્રાચીન મિસરના ‘હાયરોગ્લિફિક’ ની સંકેત-પ્રતિમાઓ વાપરવામાં આવે, તે પણ ‘ભાષા’ નું જ કામ કરે છે. પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત વિષય સંબંધે તો એનો એટલેજ મર્યાદિત અર્થ કરીશું કે “અંદર આશ્રિત વિચારની ક્રિયાને બહાર જણાવવાને અર્થે અમુક અમુક ધ્યાનોવડે દર્શાવેલા ચોક્કસ શબ્દોની પદ્ધતિ ” તે ‘ભાષા.’

‘ભાષા’ વડે એક મન ખીજ મનને પોતાના વિચારો પ્રકટ કરી શકે છે. અને તેના સૌથી સામાન્ય વ્યવહાર સર્વેને વિદિત છે. ખરી વાત છે કે, કેટલાએક પ્રસંગોમાં આપણે ‘ભાષા’ વિના પણ ગાંડું ગળાડવી શકીએ, અને તેને ઠેકાણે મુખમુદ્રાના અને શરીરના ખીજ અવયવોના હાવભાવવડે કામ ચલાવી શકીએ; જેમકે ઉદાહરણ—આપણા મ્હોં આગળ કાંઈ પદાર્થ પડેલો હોય; તેના ઉપર આપણો ભાવ કે અભાવ આપણા હાથ કે આંખ કે બંનેવડે આપણે દેખાડી શકીએ; તેમજ પેટ ઉપર હાથ મૂકીને અથવા હાથનાં આંગળીં કાળીએ લેતી વખતના જેવાં એકદાં કરીને મ્હોં આગળ જવાથી બૂમ લાગી છે, એમ દેખાડાય; અથવા વળી, ઉંઘ આવતી હોય અથવા ઉંઘવાની મરજી હોય, તો આંખ બંધ કરીને હાથથી નિશાની કરીને તે વાત પણ સમજાવાય; હરખ અને સોક, સુખ અને દુઃખ પણ અમુક રીતનાં અમુક ચિન્હો કરીને ખીજને જણાવી શકાય. પણ એ મ્હોં વ્યાપાર બહુજ સંકુચિત પ્રદેશમાં કરી શકાય, બધાજ મનોવિકારો સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ રીતે બતાવી શકાય નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. જે માણસ આપણા આગળ હાજર નથી, તેના સંબંધી અથવા કોઈ આંધેની વસ્તુ વિશે આપણે આપણી ઈચ્છા જણાવવી હોય અથવા તો આપણા મનની સ્થિતિ અથવા ભાવના અમુક ભૂતકાળની કે આવેની વ્યક્તિ પરત્વે કે અત્યંત ઉદ્ભવેલા વિષય પરત્વે પ્રકટ કરેલી હોય, તો આપણી પાસે બેઠેલા માણસના મન આગળ દેવળ શરીરના અંગોની ક્રિયાથી આપણે આપણી ઇચ્છા, માનસિક સ્થિતિ અથવા મનોભાવ ચોક્કસ રીતે બારીકથી અરખલિત સમજાવી શકીશું નહિ. તેથી ‘આવશ્યકતા એ શોધની માતા છે’—એ સત્યવચનાનુસાર અથવા સાદા બોલોમાં બોલીએ તો, જરૂર પડે ત્યાં જટ રસ્તો નીકળે તે પ્રમાણે, પ્રત્યેક પદાર્થ કે વસ્તુને ઝાળખવાને માટે તેનું અમુક નામ અથવા સંજ્ઞા દર્શાવવાની જરૂર પડે છે; અને તે વસ્તુના ગ્રાપક તરીકે જનમંડળ તે જાહેર સ્વીકાર કરે છે. અને પછી જ્યારે જ્યારે ને મંજા વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે સંજ્ઞા પ્રાણી કે પદાર્થ આપણા માનસિક ચક્ષુ આગળ ખડો થાય. છે એવી સંજ્ઞા તે

સિક સ્વભાવના અને આગ્રહી અંગ્રેજ વિદ્વાનોની શોધખોળના પરિણામે આજ સાતસે વર્ષના અરમામાં અંગ્રેજી બાપા-શક્તિ એવો નવપત્ર કરી દીધો છે અને એવો વિસ્તારી દીધો છે, કે તેના હાલ ૫૦,૦૦૦ શબ્દોરૂપી ફળ તેના ઉપરથી ઉતર્યા છે અને સિદ્ધ લેખોમાં તે ચતુર્ણી થઇ ગયાં છે.

આપણા શરીરની રચના સમજવાથી પણ જણાશે કે આપણો આંતરરથ વિચાર-વ્યાપાર અમુક શબ્દો વડેજ ચાલે છે. આપણે સર્વેએ કોઇ કોઇ વખત જોઇું હશે કે માણુમ રસ્તામાં એકસો ચાલ્યો જતો હોય, તેના હોડના ફફડવાથી અને હાથના આગાથી તે મોટેથી બોલીને પોતાની સાથે વિચાર ચલાવતો જણાય છે. તેમજ માણુસ એકસો બેઠો પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો હોય છે, તે તેનાં ક્રીણા બળડવાથી અને હાથ તથા આંખની ચેત્રાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે ઉપરથી એમ કહેવાની મતલબ નથી કે સધળાં મનુષ્યોને ઉપર જણાવ્યું તેમ સંભળાય તેમ બોલીને તથા શરીરના અંગોના અભિનય કરીને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે. કહેવાની મતલબ માત્ર એટલી છે. કે, મનમાં કે મોંથી શબ્દો બોલીનેજ માણુમની વિચાર-ક્રિયા ચાલે છે. આપણે શબ્દો મોટેથી ન બોલીએ, તોપણ વિચાર કરતી વેળા આપણે શબ્દો વાપર્યાં વિના રહેતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે—જો બોલજોગે આપણી પાસેથી વાગેલી પદ્ધતિ કરી જાય, તોપણ તે કારણથી વિચારની ક્રિયા પણ હમેશને માટે બંધ પડી જવાની. કોઇ કોઇ વેળાએ આંગતી ખોડી અથવા બહારના અસાધારણ અવનવા પ્રસંગથી બોલવાનું બળ જતું રહે છે. જણે તેનું મોં સીડાઇ ગયું હોય એમ લાગે છે. માણુસના ઉપર કોઇ જગ્યા આધારે હુમલો થવાથી, તેનામાંથી વાણીની દેવતા અતર્ધાન થઇ મૂક હોય છે, તે તેવે સમયે પણ તેનામાં બોલવાની શક્તિ હોય અને બોલીને તે જોડેજ વ્યવહાર ચલાવે, તેટલીજ સરળતાથી પેસો ખોડવાળો માણુસ તથા પેસો રોગી મનુષ્ય પણ મહાવરથી પોતાના મનોબાવ હાવ-બાવથી પ્રકટ કરી શકે છે. સુધરેલા જન-મંડળે બહારા મૂકા ઉપર કંચા કરી શ્રમ, સમય તથા લુહિનો વ્યય કરીને તેમને માટે કરપત્રવી બાપા ગોડની કાઢી છે, તેના યોગથી તેઓ હાથની તથા આંગળાની મદદથી ઉચ્ચારતા અક્ષરોને સ્થાને અમુક મંકેત ચિહ્નો કે આ-કૃતિઓ કરતાં શીખે છે; અને તે વડે તેઓ બીજાઓની સાથે વાત-વિચાર ચલાવે છે. અને જો બહારા-આંધળાં હોય છે, તેમને સરળતા કરી આપવા માટે પરાપકારી પુરુષોએ એવાં ખોડીમાં માણુમો માટે સહાય લાગણીભરેલી અનુકંષાથી ત્રેસાધને તેમને માટે ઉપસાવેલા અક્ષરોની આકૃતિઓ રચી છે, તે ઉપર આંગળાં ફેરવી ફેરવીને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયની વિરોધ અને વખાણવા લાયક કેળવણીથી પ્રાણી પદાર્થોનાં નામ તે અંધ મનુષ્યો જાણી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે વડે તેઓ વાત કરી શકે છે અને પોતાના વિચારો અન્યને જણાવી શકે છે. તારના ચંત્ર-હાગએ વિદ્યુત-બળને ઉપયોગમાં આણીને અમુક યોજના ઘડી કાઢીને અક્ષરોને સ્થાને સંકેત કરેલા ટકોરા મોકલાય છે અને આમ-ગોડીના રસ્તા ઉપર નિર્ણીત સંકેત પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા રંગના વાવટા બતાવાય છે. એ પણ એક જાતની બા-પા જાહેર છે. વિચાર પ્રકટ કરવાનું એક સાધન છે.

એ ખરું કે વિચાર-બળ જો હજીયા બળ, તો બાપા અટકી પડે. બીજાને કંઈ નિ-વેચ કરવાનું ન રહે, તો કદાચ બાપા અગાધ બળ. પણ દેવોએ બાપાનાં હારે બંધ

યથ જાય, તોપણ તે સખમથી વિચાર નામૂદ નહિ થાય. બાપા મિવાયનાં મધ બીજા જ ચિહ્નો માણુમ શોધી કાઢને અને તેની મન્દી તે આગળ વધના જ રૂકેગે. આરી રીને વિચારની સાદી ક્રિયાઓ હાથ કે આખના ચાગથી ચાલી શકે ખની, થુ દુઃસ્વતના ઉપર પડિત શોધક પુરુષોએ જે મહાભાગત ફેરેડે મેળવી છે અને તેથી મનુષ્યના મુખની ગ-ણવી શકાય નહિ એટલી બધી સાધન-મામત્રી રચીને તેમના ઉપર અનવાધ ઉપકાર કર્યો છે, તે વિદ્યા અને શાસ્ત્રના પ્રતાપથી જ, અને વિદ્યાએ અને શ-એ પ્રવૃત્તિના ગુપ્ત બહારો પ્રસિદ્ધિમા મૂખ્યા છે અને અગાવ વિચારો અને કલ્પનાઓએ-જ્યા ન પહોંચે રવિ ત્યા પ-હોંચે કવિ-એ માન્ય વચનોને ખરા હરાની આપ્યા છે તે મરં બહાર-પ્રાકટ્ય તથા વિચારા અને કલ્પનાનો વેગ બાપાને આધીન છે. બાપા જ ન હોય તો વિચાર આગળ ગતિ કરી શકે જ નહિ. આટલા ઉપરથી એમ મન-વાતું નથી કે માણુમ બાપા વિના પાર્યોનું અવલોકન ન કરી શકે, પોતાના મનમા અવલોકવા પાર્યોનું વર્ગીકરણ ન કરી શકે, કે તેમનામાં રહેના ગુણો અને લક્ષણોનું તોતન ન કરી શકે, અને તે તોતન ઉપરથી ટોષ સિ-દ્ધાત ઉપર ન આની શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે બાપા વિના વિચારનું વહન અને વેગ નિર્બળ અને અપૂર્ણ રહેશે, પણ બાપા વિના માણુમ વિચાર જ ન કરી શકે, એમ કહી શકાતું નથી.

બાપાની ઉત્પત્તિના મંબધમાં વિચારક અને શોધક પુરુષોમા જે વિચારો આવે છે, તેના નણુ વર્ગ નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે પાડી શકાય—

જ્ઞ. મનુષ્યને તેની ઉત્પત્તિની સાથે જ સપૂર્ણ અને બરોળા વિગ્તારનાળી બાપા મળી હતી, અને અનુભવ તથા અવલોકન જેમ જેમ વડતા ગયા, તેમ તેમ તેની જ્ઞાતર્થમ્નિ ઓનો વધુ વધુ વિકાસ થતો ગયો, અને તેમ થતા જે જે ચિત્રવિચિત્ર પદાર્થો તેના જોવામા આવતા ગયા, તે તે પદાર્થોને બાપામા નામ મળતા ગયા આટલી વાત ઉપર નગર રાખીને દેટલાકએક સમર્થ પડિતો એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે, માણુમ પોને વિચારની ક્રાંતિમા પેકો હશે, તે અવધન તેને બાપાની બક્ષીય મગેની હોની જોઇએ

જ્ઞ. બીજાને મત એવો છે કે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા મનુષ્ય-મહાને જેમ જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ પોતાના બાવ બીજાને બતાવવાને તેઓ નામ ગોઠવવા લાગ્યા, અને તે મહાના બધા માણુસો તે સ્વીકારતા ગયા. આ મત પ્રમાણે બાપા માણુમે શોધી એટલે કે પોતાની મગવડ માટે તેને બનાવી કાઢી, એમ કહી શકાય જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા મહાનો અને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા દેશોની બાપાઓ જૂઠ્ઠી જૂઠ્ઠી છે, એ મર્વેને જાણીતી વાત છે, અને એ વાત આ મતના દેશમા રણુ કરવામા આવે છે વળી, વિગેષ એમ પણ ધારવામા આવે છે કે, આ મતે બાપા અને વિચાર બને જૂઠ્ઠી જામતો છે અને વિચાર-મગ દેટલુક આગળ વધ્યુ હશે, તે પછી બાપા તેની સાથે જોડાઈ હશે.

ગ. ત્રીજાને મત એવો છે કે જગત્કર્તાએ માણુમને પેદા કર્યા, તે વળાએ તેને 'જ્ઞાન' આપેલું નહિ, પણ શીખવાની તથા જાણવાની શક્તિ બક્ષેલી, એમ વિચારની પુરુષોને બાસે છે. જેમ 'જ્ઞાન' ની મામગી બક્ષીય કરેલી નહિ, પણ તે સપાદન કરવાની શક્તિની

અક્ષીય કરેલી, તેવીજ રીતે ઇશ્વરે માણુમને ભાષાની સામગ્રી અક્ષીય કરેલી નાહ, પણ મંત્રા વડે પ્રાણી-પદાર્થ જોગબવાની અને શબ્દો વડે તે પ્રાણી-પદાર્થનું બધાન કરવાની તેને શક્તિ અક્ષેલી, એમ વિચાર કરતાં તથા અવલોકન કરતાં સમજાય છે.

ઉપર દર્શાવેલા મતો ઉપર ચર્ચા કરવા જતાં આ લેખનો ઘણો વિસ્તાર થઇ જાય, માટે તેમ કરવા મનમાં વેગ થઇ આવતાં છતાં મનને વારવું પડે છે; તોપણ હવે પછી જે લખવામાં આવશે, તે લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવાથી એ વિવાદવાળા મતોનું આપોઆપ નિરાકરણ થઇ જશે, એમ દૃઢ આશા રાખવામાં આવે છે. સાહજિક વિચારથી સમજશે કે, જેમ જાંડમાં ગર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, તેમ તેના ઉપરની છાત્ર પણ ગરની સાથે જ આગળ વધતી જાય છે: એ જેમ પ્રતિ દિવસના પ્રસક્ષ અનુભવ અને અવલોકનની વાત છે, તેની જ રીતે મનુષ્ય-પ્રાણીને જે બુદ્ધિની અક્ષીય મળી છે, તેથી કરીને બીજામાંથી વૃક્ષ ઉગે છે તેના જેમ વિચારરૂપ ગર બનતો અને ફેલાતો જાય છે, અને તેમ તેમ તેના ઉપર ભાષા રૂપ છાત્ર ચોટીલી હોવાથી ને સાથે સાથે જ પોપણ પામતી જાય છે અને ફેલાતી જાય છે. માણુસને અનેક શક્તિઓ પ્રકૃતિથી ઇશ્વરે અક્ષેલી છે, તેમ ભાષાશક્તિ પણ તેના સંપૂર્ણ અર્થમાં ઇશ્વરી અક્ષીય છે. જેમ બીજી શક્તિઓ બીજા રૂપે આપણામાં મૂકવામાં આવી છે, અને તેનો વિકાસ માણુસના હાથમાં તેના પુરુષપ્રયત્નને આધીન છે, તેની જ રીતે ભાષાની બીજા રૂપે શક્તિ આપણામાં મૂકાએલી છે, તેનું ઉદ્ઘાટન અને વિકાસ મનુષ્યના પુરુષાર્થને આધીન છે. પુનરુક્તિ દોષને માથે ખેંચી લઇને અર્થને દૃઢ અને સ્પષ્ટ કરવાના દેવુથી જણાવવાનું કે, જેમ એક બીજામાં મોટા વૃક્ષની અંતર્ગત શક્તિ કુદરતથી જ રહેલી હોય છે, જે શક્તિવડે જ પૂરતી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં કબીરવડ જેવો મહારક્ષ બની રહે છે, તેમ જ ભાષાને માટે મનજીવું. વિચાર તથા ભાષાનો વ્યાપાર તથા વિકાસ સાથે સાથે જ આલેક્ષો, એમ માનવું સંસારજી હાગે છે. મનના ગર્ભાશયમાં વિચાર જન્મે છે, તે અન્યને સમજાવવા માટે માણુસ તેને અમુક સંજ્ઞા આપે છે; અને તે સંજ્ઞાના સ્મરણથી યોતાને અને ઉચ્ચારણથી શ્રોતાને તે વિચારનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાન-ક્ષેત્રની મર્યાદા વધતી ગઇ, તેમ તેમ ભાષાનો બંડાર પણ તેની માથે જ વધતો ગયો. આ કલ્પના સંભવિત અને બુદ્ધિસાક્ષ હાગે છે, તેને છોડીને આપણે કોઇ એવી કલ્પના ઉઠાવીએ કે બંને ભાષા અને વિચાર સ્વતંત્ર અને પૃથક્ પૃથક્ સ્થિતિમાં રહેલાં છે અને એમ અડાવવામાં આવે કે ભાષા પ્રથમ અને વિચાર તે પછી અથવા તેથી ઉલટું, વિચાર પ્રથમ અને ભાષા તે પછી, તો તેથી આપણે અનેક જાલના ગુચ્ચવાડામાં રસાયો વિના રહીશું નહિ અને કોઇ નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીશું નહિ.

ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે કે કેવે ક્રમે થયો, તે શોધી કાઢવું અને નક્કી કરવું બની શકે એમ નથી; પણ આપણે કોઇ આદિ-ભાષા કલ્પિએ, તો તેના ઘણા ખરા ધાતુઓ જગતમાં જે પ્રાણી પદાર્થો છે, તેમના તરેહ તરેહના અવાજની પહેલ વહેલી નકલ કરવા જતાં ઉદ્ભવેલા છે, એમ બહુ દરીન અનુમાનાય છે કોઈ પક્ષી કે પ્રાણી જેવો સાદ કાઠનું કે અવાજ કરવું, તે ઉપરથી નેને મળવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય એમ હાગે છે. માણુસને કોઇ એક જગવાનું કે તીવ્ર લામણી થતાં, તેના મ્હોમાંથી જે ચીસ કે ઉદ્ગાર આંધો-

આપ માહત્તક નીકળી પડતા, તે જ ઉદ્દગાર કે ચીમ એવો જ ફરી પ્રસંગ બનતા તેને સાબરી આવે, અને તેથી તે તેવો જ પોકાર ફરીથી જાણીને કરવાનો અને તેમ યતા તે પછીથી શબ્દ કે સાક્રતિક ચિહ્નનું ડપ લે છે ત્યારમાઠ વખતના વહેવા સાથે બાપા જેમ જેમ વધારે બામતોથી બગેલી થતી જાય અને વધારે કેળવાતી જાય, તેમ તેમ ઉપર જ-ણાવેલા આદિ-ધાતુના ચૂન વધારે પ્રચારથી અને વધારે વાપરથી ધમાતા જાય છે અને જેમ જેમ નવનવા હુન્નર અને નવનની કળા વૃદ્ધિ પામતા જાય, તેમ તેમ નવનવા નામો અને નવનની સંજ્ઞાઓ નકલ કરવાના ધોરણ ઉપર, અથવા મળતાપણના ધોરણ ઉપર અથવા કેવળ મંકેત સમજાવવાના યોગ્ય ઉપર, આપવામાં આવે છે.

ઉપર જે ચર્ચા ચનાવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી બાપા એ માણસની કૃતિ છે, એ મત તર્ક બાપાશાસ્ત્રીઓ દબ્યા છે. મુખ્ય-મુદ્રા તથા અવયવોની ચોક્ષથી જ્યારે કામ અર્થ નહિ, ત્યારે માણસે પોતાના વિચારો બીજાને સમજાવવાને બાપા શોધી કાઢી લાગે છે, અને જે બાપા વેદના મનોમા, ગ્રીહ તથા લાટિન કવિઓના ાયોમા બાઇમલમા તથા કુરાનમા આપણે જોઈએ છીએ, તેની પૂર્ણ ચિયતિમા ધીમે ધીમે લાગે ાણે પેતીધર પેઢીના વાપર પછી આવી ટોની જોઈએ, એમ ધારવામાં આવે છે. લોક, અંડમ સ્મિથ અને ડયુ ગલ્ડ સ્ટુઅર્ટના મત પ્રમાણે તો માણસ આરબકાળમા તો ંટલીએક મુદત મુધી મોનાવ-સ્થામા રહ્યુ હશે, અને માત્ર આખ તથા ચહેરાના દરદાર વડે અને શરીરના બીજા અંગોના દ્વા વભાવથી તેમ કુદરતી ઉદ્દગારોથી પોતાનો જૂજ વ્યવહાર ચનો તબક્કો, અગ લાગે છે પછી જ્યારે વિચારે સમય જતા વડવા લાગ્યા અને તે ઉપર જણાવેલી કુટ્ટી સામગ્રીથીજ સમજાવવાતુ બની શક્ય નહિ, ત્યારે તે મડો મારોમાહે મમળને અમુક અર્થ જણાવવાને અમુક કૃત્રિમ ચિહ્નો તથા સંજ્ઞાઓ શોધવાની તેમને જરૂર પડી આડમસ્મિથ ધારે છે કે પડેના ક્રિયાપદ વાપરવામાં આવ્યા હશે અને ડયુગ ડ સ્ટુઅર્ટ માને છે કે, પ્રથમ નામ વાપરવામાં આવ્યા હશે અને તેમની તે કલ્પનાના તે તાત્વવિચારે પોતપોતાના કારણો આપે છે તેમા સ્થગસ-કાચને લીધે અહીં ઉતરવાતુ બન્યુ નથી

વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ એક પુષ્પને સર્વાંશે પૂર્ણ સ્થિતિમા જુએ છે, તે પહેલેથી જ તેની રીતે ઉગતુ અને ખીનતુ આવ્યુ છે, એમ આપણે મો માનીએ છીએ તેની જ રીતે પ્રાણી-વર્ગને જે અગ-જ્ઞાન પડેતેથી જ મળેલુ જ હોય છે, તેની જ સ્થિતિમા તે આજ પણ છે દાખના તરીકે, મરમાખી પોતાને ંડવાને માટે જે ં ખુણીઆ ધરેનો મધપુડો બનાવે છે, તે જેવો જૂતમળમા મેકડો વડે ઉપર રચાનો, તેવોને તેવો જ, કાર્પણ સુધારા વધારા વિના આજ પણ તે રચે છે તેમ જ મરન, તેના ઉત્પત્તિના મમથમા મેકડો બદ્દે હજારો વષો ઉપર જેવો ટાંચે કરતી અને મેના જેવુ માથન લનારતી, તેવોને તેવો જ ટાંચે મા-ચનના અને તેવુ ને તેવુ જ ગારન મેનાતુ, કામ પણ રષાતર વિના, ચાલ્યુ આવે છે પણ આપણી મસ્કૃત બામના તો આજ મેકડો રષાતર ચમગરા છે, તે ન્યૂનાધિક અશે મરને જાણવામા હશે એમ માનીને, લાટિનમાર્થી ઇટાલિયન, આનિશ પોચુર્ગીઝ મોવાશન, ફ્રેચ, વાત્સલ્યન, અને રમાન્ઝ બાપાઓ વિકૃતિ પામીને ચમ છે, તેની કુક નોધ અહીં લેવામા આવે છે. આટલા ઉપરથી વગર કલે સમજાગે કે મધમાખ અને માણસની ચમિમા

અનાદિ કાળથી અંગત્તાન અને બુદ્ધિનો જે ચોક્કસ બેદ આપ્યો આવે છે, તેથી મધમાખ તથા અન્ય પ્રાણીઓ તેમની સ્થિતિ રીતિમાં જેવાં જૂતકાળમાં હતાં, તેવાંજ આવે છે; અને એથી ઉલટું માણુમને વિકાસ થામે એવી બીજ રૂપે શક્તિઓ મળેલી હોવાથી સંજોગ સાંપડવા પ્રમાણે અને પુરુષાર્થબળથી દરેક બાજતમાં તે આગળ વધતો જ જાય છે, અને તેજ નિયમાનુસાર તે અનેક ભાષાઓનો કર્તા તથા સ્વામી થઈ પડ્યો છે. અને તેને પ-રિણામે જૂદા જૂદા ખંડોના જૂદા જૂદા દેશોમાં બોલાતી ભાષાઓના ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સં-બધ્ધ ભેદ તપાસીને ત્રણ મોટા જથ્થા પાડ્યા છે. તેમાં એક જથ્થાનું નામ ઇંડો-યુરોપી-અન અથવા આર્ય ભાષાભંડાર, તેમાં ઉપર જણાવેલી સંસ્કૃત તથા લાટિન સાથે ગ્રીક, ક્રિસ્ટક, ટ્યુટોનિક અને સ્લાવોનિક, તેમની શાખાપ્રશાખા સાથે ગણાય છે. અંદ, પહેલ્વી ફારસી, પુરતુ વગેરે ત્રણ એ જથ્થામાંજ સમાવેલી. પાશ્ચાત્ય પંડિતો ધારે છે કે એ સર્વે ભાષાની જન્મેતા તે સર્વેની પહેલાંની હોવી જોઈએ, અને તે ત્રણ ભાષાનો પત્તો હજુ સુધી હાથ લાગ્યો નથી. સેમિટિક નામના બીજા જથ્થામાં ચાલુદી, અરબી તથા સીરિયાક અને તેમની અનેક વેલીઓ આવે છે. એ સર્વે સેમિટિક ગોત્રની છે, એમ તેમનો અભ્યાસ ક-રવાથી પરસ્પરનો સંબધ જોતાં કહી શકાય છે. મધ્ય અને ઉત્તર એશિયાની ભટકતી જ-તોમાં બોલાતી જંદી જૂદી બોલીઓને તુરાનિયન નામના ત્રીજા જથ્થામાં ગણવામાં આવે છે. એ ત્રણ જંગી પ્રવાહો ત્રણ કોઈ એક સામાન્ય મૂળમાંથી ઉર્લ્લેવેલા ભાસમાન થાય છે. અને મનુષ્યના ઇન્ડો-બળના તથા કાળ-બળના સંયોગથી એ ભાષાઓના ગર્ભ ઉપર ક-શય નહિ, તોત્રણ તેના બિન્ન બિન્ન રૂપો ઉપર તેમની ઐતિહાસિક વંશાવલિની છાપો પડેલી અભ્યાસીને પ્રતીત થાય છે.

ભાષાનાં ઐતિહાસિક રૂપાંતરો ધીમાં હોય તેમ ઉતાવળાં પણ હોય; પણ તે ફેરફારો સઘળા દેશોમાં તથા સઘળા કાળમાં થયાજ કરે છે; અને એ રૂપાંતર થવાના અનિવાર્ય નિયમને પ્રતાપેજ વેદના સમર્ભ અને સમજ મંત્રોની ભાષા બદલાતાં બદલાતાં ઉતરી જ-ધને સિપાઈની નિર્ભાત્ય અને સંકર સ્થિતિમાં તે ઉતરી પડી. વળી, એજ રૂપાંતરના નિ-યમને પ્રતાપે અંદ-અવરતાની તથા બેહસ્તિતનના પહાડ ઉપરના ખીસા રોકા અક્ષરોની ભાષા બદલાઈને તેજો ફિર્કીની અને હાલના ઇરાની લેહોની ભાષાનું રૂપ ધર્યું. ઉપરનાં જે દ-ષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે કરતાં પણ જંગલી જતોની બોલીઓ તો બહુ ત્વરાથી અને ઘણા વેગથી ફરી જાય છે, એમ માનવાને કારણ છે. સાઈબીરિયા, સિપાઈ અને આફ્રિકાના વ-નવાસી નિરક્ષર લોકોની બોલીઓનું તમામ રૂપજ એ ત્રણ જમાનાના અરસામાં બદલાઈ ગયેલું; એમ બારીકીથી શોધ અને તપાસ કરનાર વિદ્વાનોને જણાયું છે; પણ અત્યંત સુ-ધારા ઉપર આવેલી પ્રજાની ભાષાઓ તો વધારે સુસ્થિર અને અચળ જણાએલી છે; અને વખતે તો તેનામાં ફેરફારની શક્તિજ સમૂળગી નાશ પામેલી લાગે છે.

એકંદરે જોવા જોઈએ તો ભાષામાં જે કે નિરંતર ફેરફાર થયા કરે છે, તોપણ તે ફેરફાર કરવાને કે તે ફેરફાર થતો અટકાવવાને કોઈ પણ માણુસમાં સત્તા નથી. આપણા શરીરમાં જે નિયમને વચ વર્તીને રાધશબિસરણ થયા કરે છે, તેમાં ફેરફાર કરવાની આ-પણામાં સત્તા નથી; અથવા આપણી ઉચાઈમાં એક ઈંચ જેટલો પણ વધારો કરવાની આ-

પણમાં તાકત નથી, તેની-ર રીને આપણા મનમાં આવે તેમ બાણના નિયમ બદલવાની કે નવા ચન્દો શોધી કાઢવાની આપણામાં મત્તા નથી. કુદગતનાં ધોગ્ગો માણુમ જાગે અને જાણીને તેને અનુમરે, તે-ર તેઓ ભાષા ઉપર પછીપછું બોમી શકે. આ પ્રમગે એક અપ વિગમિ આધુનિક લેખક આગળ તેમના પ્રતિ ધણા માન નાથે નિવે-ની મમનન છે. તે એ કે ગુન્દર બાણને બંગાલી, હિંદી તથા મરાઠીની જે મધન, શ્રીમત અને ત્રેલ દરવાને તેમને ઉત્સાહ અને પ્રયત્ન પ્રશમનીય છે, તે પ્રયત્ન અને ઉત્સાહ જરી રાખવાની માથે જો તેઓ બાણના અચળ નિયમોને તામે યદને પોતાના ઉચ્ચ કાર્યમાં દિત પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, અને ઉપર જણાવેલી બાણનો તથા પશ્ચિમની અંગ્રેજી તથા જર્મનાદિ બાણઓ કેરી રીતે ઉત્તર ગ્યાને હાલ વિરાજવા ચમ્પિમાન થઈ છે, તેના દત્તિકામ ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ વર્તશે, તો તેમનું દેશહિતનું તેમ-ર બાણહિતનું અતીવ વ્યાખ્યાનરી કામ તેઓ પાર મેલને અને બારી ગુન્દર પ્રજાને તેઓ આગીવાં મેળવશે, એ નિશ્ચય છે, પરંતુ બાણાશત્રના અગાન અને અનાદરવાગાથી આવી સેવા યત્કિયિત પણ બનરી કે-વન અશક્ય છે.

મુખ્ય વિષયની માથે ઉપરની વિગમિ જો કે નિમ્ન મળધ ગણતરી નથી, તોપણ બાણ ફયવતી રી રીને કરી શકાય, તેની સાથે તેના સન્ધ દોરાથી મહત્ત અધિક આ-ભોચના કરવાનું માહમ શુભ ઉદ્દેશ્યે કગ્વામાં આવ છે. લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, માણુમ પોતાની રૂચિ પ્રમાણે કે પોતાના મનના તરંગ પ્રમાણે કે પોતાની સમજ પ્રમાણે બાણને ધરી શકતો નથી, તેમ તેમાં દેરદાર પણ કરી શકતો નથી. તોપણ જો જો દેરદારો કોઈ પણ બાણમાં યાય છે, તે માણુમથી જ-માણુમ હારાએ જ યાય છે તેક દોરેસ દવિના કાગથી એટલે એ હજાર વર્ષથી યૂરપમાં બાણને વૃક્ષની સાથે સરખાવવામાં આવે છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જાડને ઉગવાના ખન મરજો વિષે આપણે શું નમન-જો છીએ ? વાસ્તવિક રીતે તેના ઉગવાના કારણો સબધી આપણે કશું મમનતા નથી તો પડી બાણ જેવા અગાત વિષયને તેના કરતા એ વધારે અગ્રેય અને અગમ્ય-ટા જેવી વસ્તુ માથે મુકામતો કરવાથી રો હાજ ? જો બાણને વૃક્ષની સાથે મરખાવરી જ દોય, તો તે માત્ર એક જ જામતમાં સરખાવાય એમ છે, અને તે એક જાડ તેમ-ર બાણ, પોતાની મેળે-ર કેવળ આપોઆપ ગ્હી શકે કે વધી શકે નહિ. જાડ જોમ જમીન અને હવા અજવાળા વ ગર જરી શકે નહિ, તેમ બાણ પણ પોતાની મેળે રવી શકે કે જીવી શકે નહિ તેને ર હેવાને અને વૃદ્ધિ પામવાને મનુષ્ય આત્મારૂપી આત્રપ-શૂનિની અપેક્ષા રહે છે.

બોનાતી બાણ લખાતી થત અને નિષિત્તાર મોડુ સાહિત્ય રચાયુ, એ તો એક અ-કુશલ યોમ જાણુવો પડે. ઉપરની બાણઓનો ધણો ભાગ તો હજુ લેખનમાં કિતરેયો જ નથી. અને જ્યારે તે લખાતી જ નથી, ત્યારે તેમાં માહિત્ય તો રચય જ રાધી ? મધ્ય અશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને પાંચિનીશિરાની અસખ્ય જાતોમાં બાણ હજુ તેની પ્રાકૃતિક સ્થિતિમાં છે, અને માતવ-ભાષા લેખન-શૈલિમાં ઉતરી, તે પછે તો તે કેવી રીતે ઉગે અને વધે છે. તે ત્યા જાગે તે લોમાં કષ્ટ વમવાટ કરવાથી મમનવામાં આવી શકે ગેચિયર મેગાડ નામનો એક દેસ ધર્મોપદેશક ઇ સ ૧૬૨૬ માં અમેરિકાના જૂનન જાતના લોકોમાં ગયો

[વિભાગ.]

હતો. તેણે પારિસમાં તે એક જૂદા જૂદા હોય છે; એક બીજા સંજ્ઞાવે છે કે તેમની બોલી જૂની જૂની થઈ ગઈ છે. મધ્ય અમેરિકાના ધર્મોપદેશકોએ જોઈને જોતોનો ચમ્પડોપ રચવા માંડ્યો અને બહુ કાળજી રાખીને તે પૂરો કર્યો. પછી તેઓએ એ લોકોમાં પાછા આવીને જોયું, તો તેમને જણાયું કે લાંબા સમયથી જવાથી તેમનો કોપ નકામો થઈ પડ્યો હતો. આપણા હિંદુસ્તાન બધી નગર બહારમાં, તો મણિપુરના પાડોશમાં જ બાર બોલી બોલાતી હતી, એમ કેપ્ટન ગોર્ડનને માલમ કરીએ તો ત્રીસ કે ચાલીસ ધરના માણસો એક બોલી બોલતાં અને બીજા ધરનાં માણસો પડખું બોલી બોલતાં અને તે બોલીઓ વળી એવી કે એક બીજાથી સમજાય નહિ. એવી બીજી જ બાપની બોલી તે આબા કુટુંબની બોલી થઈ પડતી, અને તે તેના આખા કુળની વેળાએ બની રહેતી એક બાધ હજી વર્ષની ઉમરે મરણ પામી તેના સંબંધમાં હાર્મ જણાવે બોલી તેને ૧૬ છોકરાં થયાં, તેમાં ૧૧ પરણ્યાં. તેમને વળી ૧૧૪ છોકરાં થયાં, અને તેમને ૧૨૮ છોકરાં થયાં. તેમનો પરિવાર વધીને ૮૦૦ નો થયો. હવે એ ડોશી ૧૭ વર્ષની છે, પરણી હશે, એમ ધારીએ; તો ૭૬ વર્ષમાં તેની આજ્ઞાનાં ૧૨૫૮ છોકરાં હતાં: તેની એક ગામ કે કુળમાં એક, તેમ એવા બીજામાં બીજી બોલી હોઈ શકે.

એ પ્રમાણે આ જૂઓળ ઉપર એકવાર બોલાતી પછી હવે બોલાતી બંધ પડેલી એવી સંસ્કૃત તથા ગ્રંથ અને લાટિન તથા ગ્રીક બાપાઓ વિષે, તેમાંથી નીકળેલી અનેકાનેક શાખા પ્રથાખા વિષે, મનુષ્યના વિચાર સાથે તેના સંબંધ અને વૃદ્ધિ વિષે બાપા અને વિચાર સંબંધી પડિતોના જૂદા જૂદા મત વિષે, જંગલી બોલીઓનાં ત્વરિત રૂપાંતરો અને સુધરેલી બાપાના રચાયેલા વિષે, પૃથ્વી ઉપરની સમગ્ર બાપાઓના વર્ગીકરણ વિષે, તથા તે સર્વેની ભાષા ગએલી મૂળ બાપા વિષે, અને તેમને લગતી બાબતો વિષે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

હવે ઉપસંહારમાં કહેવાતું કે પરમકૃપાળુ જગન્નિષંતાએ માણસને એક સંપૂર્ણ રિષ-તિની બાપાની બક્ષીસ કરી હોત, તેના કરતાં તેણે તેનામાં એવી માનસ શક્તિઓની બક્ષીસ કરી છે કે તેના મુખાવ વડે જંગલમાં ફિકતાં પક્ષીઓની ચીસો ઉપરથી, અરણ્યમાં વસતાં પશુઓની ગર્જના ઉપરથી, જનસમૂહ વહેતા જળપ્રવાહના ગળગળાટ ઉપરથી, પવનની નરમ લહેરીઓના નામ વહન ઉપરથી, અને પોતાના વેગવળા મતોદ્ગાર ઉપરથી, એક એવું અત્રીકિકા સામર્ય, દિવ્ય ચંત્ર રચાયું છે, કે તેના ઉત્તમ પ્રકારના ઉપયોગથી ભગવાન વેદ વ્યાસ, બાણ કાલિદાસ, ડીમાસ્ત્રિનીઝ અને સિમરો, ઍરિસ્ટોટલ, પ્લેટો અને ઍક્રિડીસ, સોક્રેસીઅર અને ગોટ, સાદો અને હાકિઝ, પોતાનાં નામ અમર કરી ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ જે જે બાપાઓમાં તેઓ પોતાના મુંઢર અને ગ્રાહ વિચારો ચૂકી ગયા છે, તે બાપાઓને તથા તેમાં પ્રકાશ કરેલા વિચારોને પણ અમર કરી ગયા છે. એવું અકથનીય છે ગૌરવ તથા માહાત્મ્ય બાપા બળમાં અને વિચાર બળમાં એ ઉભય વડેજ માણસ માણસ છે, અને તે પૃથ્વી ઉપર મરસાઇ ભોગવ છે, અને પૃથ્વીને સુખી અને સ્વર્ગ મંખી કરી શકે છે. હિન્દી રિશ્વમ.

હતો તેણે પારિ
તેમા તે એક કે
જૂદી દોષ છે,
એક બીજા સ
જણાવે છે કે

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ.

છે કે નવી રમણભાઈ મહીપતરામ નીવડે બી. એ. એલ. એલ. બી.)
એ જ માર
દશ વર્ષ

બદલાઈ પશુ ભાષાનો આરંભના યોગ્યપણે નક્કી કરવો એ અશક્ય છે એવો
કરીએકરવાના ઐતિહાસિક સાધનો હોતા નથી એટલું જ નહિ પણ ભાષાકંઈ એક
પડકાર છે એક વર્ષમા બધાતી નથી અનેક કારણો અને જનાવોના આવી મળવાથી
બીજી ધોને ધોને ઉદભવ થાય છે અને ઉદભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષામા
વેગાચરણ થતો જાય છે અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ જોનાતી બધ થતા તેમા દેશદેશ થતા
જોના છે તેમના ઉત્પત્તિ કાન જેવો કેવળ અગમ્ય છે તેવો વર્તમાન સમયમા જો
છે તેને બદલાતી ભાષાઓના ઉદયનો કાન છેક અગમ્ય નથી, પરંતુ વર્તમાન ભા
ષાને અમુક રચના ક્યારે થયું એ નક્કી કરવું બહુ અગત્ય છે એવો, લખાણો
તે વર્તમાનપત્રોનો હાનના જેવો ભારે સાધનરૂપ જયો હોય ત્યાં એ સુરક્ષી પડે
જ, પણ વર્તમાન સુકી જૂનાકાળમા જેમ જઈએ છીએ તેમ એ જયો જોડો મળે છે
વગી ભાષાનું અમુક રચના બધાય તેજ વખતથી તેનું સાહિત્ય રચાય એમ બનતું નથી,
અને લેખી સાહિત્ય તો તેથી પણ મોડું થાય છે આ રીતે ભાષાનો ઉદભવ થયા
પછી ઘણે કાળે તેનું લેખી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અતિ પ્રાચીન ભાષાઓને લેખન
સામગ્રી મોડી પ્રાપ્ત થઈ એ અન્તરગત તે પછીની ભાષાઓને નહોતી નથી પરંતુ એ
અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ જોનાતી બધ થયા પછી પણ તેની તરફની ભક્તિ ધણા કાળ
સુધી એવી ટકી રહી હતી કે એવો અને લખાણો જોનાતી ભાષાઓમા નહિ પણ
પ્રાચીન ભાષાઓમા થતા હતા મુદ્રાપમા તેમજ આ દેશમા આવી સ્થિતિ પ્રવર્તતી
હતી, અને તેથી અમુક ભાષાનું જુનામા જુનું સાહિત્ય જે સમયનું મળી આવે તે
સમયે તે ભાષાનો આરંભ થયો ગણી શકાતો નથી પણ તે પહેલા ધણા સમયથી એ
ભાષા સારી રીતે રૂઢ થએલી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે આ દેશમા
વગી એવી વિશેષ સ્થિતિ છે કે સરકૂતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર થયા પછી અને
પ્રાકૃતમાંથી પ્રાન્તીય ભાષાઓ થયા પછી પણ ઘણા કાળ સુધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ
એવો અને લખાણો માટે વપગતી નહોતી બૌદ્ધોએ પોતાના ધર્મગ્રંથ પલીમા લખ્યા
તથા જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રંથ મગધીમા લખ્યા અને ધર્મ સાહિત્યની ભાષાઓ થ
યાથી એ ભાષાઓ એ ધર્મગ્રંથોમા સરકૂત જેટલીજ પદવી પામી બૌદ્ધોએ તો પાલીને
સરકૂતના પણ પહેલાની અને સદિની ઉત્પત્તિ સમયની 'મૂળા માતા' કહી આ
રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓના સાહિત્યને રોકનારી
થઈ શકેલા તો પ્રાકૃત ભાષાઓને હાજીજ ગણતા હતા પ્રાકૃતને શિષ્ટ ભાષા તરીકે

તેઓ કબુલ સમ્પત્તા નહિ. ' હે અરયો હે અરય. ' ને બદલે ' હેડલ્લો હેલ્લ. ' બોલનાર અમુરોનો નિગ્રહાર કરી ' ચતપથ બ્રાહ્મણ મા કબુલ છે ' તેડમુરા આત્મવ-
ચસો હેડલ્લો હેલ્લ કિતિ વદન્ત પરામબુવુ ' (૩ પ્ર. પા. ૧-૫-૧૧ અધ્યાય ૩
૨-૧-૨૩). અશુદ્ધ ભાષા બોલનારનો આ રીતે પરામવજ્ઞ થાય માટે નિષેધ કર્યો
છે કે —

उपजिज्ञास्या सम्प्रेष्ठस्तस्मान्न ब्राह्मणो म्लेच्छेन् ।

(૩ પ્ર. પા. ૧ ૫-૧૧-૩ અધ્યા. ૨-૧-૨૪.)

અહીં “ મ્લેચ્છ ” નો અર્થ અપભ્રંશ થયેલી ભાષા છે *

બ્રાહ્મણોના મંથો સરકૃત ભાષામાં જ લખાયા નાટકમાં પણ તેમજો વિધિ કર્યો
હોતો કે શિષ્ટ પાત્રો પાસે સરકૃત ભાષા બોલાવવી

આ સર્વ કારણોએ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં સાહિત્ય રચાતું બનકામું એ અનુભવ
દૂર થયા પછી કેટલાક કાલ સુધી હિંદી અને મજા ભાષાએ મજાગીય આશ્રયથી બીજી
પ્રાન્તીય ભાષાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું, અને જુદા જુદા પ્રાન્તના વિકાસોનો પ્રયાસ
થોડા તરફ ખેંચ્યો.

આ બધા બગી નરમ પડ્યા ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ થયો ગુજરાતી
ભાષાનો આરંભ ક્યારે થયો તેનો એ સાહિત્યપરથી નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેમ નથી

જુનાં ગ્રંથો અને લખાણો મળી આવે તે વડે નિર્ણય કરવા જતા બીજો પ્રશ્ન
એ ઉત્પન્ન થાય કે કયી ભાષાને ગુજરાતી કે જુની ગુજરાતી કહેવી ? સરકૃત અને
પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ કરવામાં બીનકુલ મુશ્કેલી નથી કેમકે સરકૃત ભાષાનું સ્પષ્ટ મર્યાદાથી
બાધેલું સ્વરૂપ છે અને તેમાંથી મહેજ પણ ફેરફાર શરૂ થયો ત્યાંથી પ્રાકૃત શરૂ થાય છે
પરંતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી હિંદી વગેરે વર્તમાન પ્રાન્તીય ભાષાઓ
વચ્ચે એની સ્પષ્ટ મુરખ સીમા બાધી શકાતી નથી. પ્રાકૃતમાં કાળે કાળે ફેરફાર થયા
છે, અને તે છતાં પ્રાકૃત નામ કાયમ રહ્યું છે, સરકૃત નાટકમાં લખેલી પ્રાકૃત ભાષા

* “બ્રાહ્મણ”ના ઓલ્ડ ટેક્ટમેન્ટ”માં પણ આવા પ્રકારની કથા છે કે, લગ્ન
માંથી નાસતા ક્રુમાષ્ટ લોકો જોરડન નદી ઓળંગવા આગા ત્યારે તેમના રાત્રિ મિત્રી
અગાષ્ટ લોકોએ તેમને સૂક્યા. પુછતા જ એમ કહે કે ‘હુ ક્રુમાષ્ટ છુ’ તેને મિત્રી
અગાષ્ટ કહેતા કે “ સિમોલેથ એવો ઉચ્ચાર કો ક્રુમાષ્ટ લોકોને ‘શ બોલના
નહોતો આવડતો, નેથી તેઓ “ સિમોલેથ બોલ્યા, અને એ રીતે પકાણ નામ તેને
મિત્રીઅગાષ્ટ લોકો કલ્પ કરતા એ રીતે ૪૨,૦૦૦ ક્રુમાષ્ટ લોકો તે સમયે જોરડનને
કીનારે માર્યા ગયા જલિન્સ ૫. ૧૦

પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમોથી જુદી પડે છે. વરરચિ અને ચંડ સરખા ધણા જુના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમો હેમચંદ્ર સરખા પાછળના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમોથી કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. હેમચંદ્રના પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમાં 'બહુલમ્' ('બહુ ખર્ચ') એવું સૂત્ર સુધી કહ્યું છે કે એ સૂત્રનો અધિકાર આખા પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપર છે, અર્થાત્ એ વ્યાકરણમાં આવેલા બધા નિયમો 'બહુ ખર્ચ' પ્રવર્તે છે એમ સમજવાનું છે. સંસ્કૃત પેઠે વ્યાકરણમાં આવેલા જ નિયમો સર્વત્ર પ્રવર્તે અને તેથી ઉલટું તે હમેશા ખોટું જ એમ બનતું નથી. વળી હેમચંદ્ર કહે છે કે આર્ષમ્ એટલે ઋષિઓનું જુનું પ્રાકૃત છે તેમાં બધા નિયમો વિકલ્પે (optionally) થાય છે, તે નિયમો પ્રમાણે થાય પણ ખર્ચ અને ન પણ થાય. હેમચંદ્રે પોતે પણ ધણા વિકલ્પે યતા નિયમો આપ્યા છે, અને તેમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાનાં મૂળ પણ કહી કહી નજરે પડે છે. ઉદાહરણ્યર્થે, સ્વપ્ ધાતુમાંના પહેલા અ નો ઓ પણ થાય અને ડ પણ થાય, અને એ રીતે સ્વપિતિ ને ડેકાણે સોવડ અને સુવડ એવાં બે રૂપ થાય તે હિંદી સોવે અને ગુજરાતી સુવેનાં મૂળ છે. રુવા પરથી 'કાઠળ' અને 'કરિમ' થાય છે. તેમાં મરાઠી કલ્લન અને ગુજરાતી કરીને ના આકારનાં મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે ધાતુઓના વિકલ્પે યતા આદેશ (બદલે યતાં રૂપ) હેમચંદ્રે આપ્યા છે તે શી રીતે થયા તે દર્શાવ્યું નથી તેમ જ શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી ઉદાહરણ્યર્થે સંસ્કૃત કમ્ ઉપરથી વજ્જર, પગ્ગર, હમ્પાલ, પિતુણ, સહ, ચોલ, ચ્વ, ચમ્પ, સોસ અને સાહ્ય એવાં રૂપાન્તર વાગ્યાપારના નિયમો જોતાં શી રીતે થાય, અક્ષરોચ્ચાર અશુદ્ધિથી કરતાં કમ્ ઉપરથી શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. પરંતુ એમાંના સહ ઉપરથી મરાઠી 'સાંગળે' અને ચોલ ઉપરથી ગુજરાતી 'જોલવું' ધયાં છે એવાં ધાતુમૂળ માલમ પડે છે. આવા ધાતુઓ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા નથી પણ દેશમાં જોલાતા દેશ્ય શબ્દો છે એમાં શક નથી. તેમ વળી પ્રાકૃતના અને અપભ્રંશના કેટલાક નિયમો ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ શોધવામાં કામે લાગતા નથી. પ્રાકૃતમાં રૂપાનું કિપા થાય તે ગુજરાતી 'કિરપા'નું મૂળ નથી. અપભ્રંશ અમ્માસુનું અઘ્માસુ થાય તે ગુજરાતી 'અમારામાં'નું મૂળ નથી. આ રીતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓ કેટલે સુધી ઘડાયેલી હતી ત્યારે તેમાંથી ગુજરાતી ભાષા ઉદભવ પામી અને ગુજરાતી ભાષા એ ભાષાઓમાંથી પોષણ લેતી ક્યારે બંધ પડી એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ છે. તેમ જ વળી બધા તદ્ભવ શબ્દ એટલે સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી રૂપાન્તર પામી ઉત્પન્ન થયેલા તમામ ગુજરાતી શબ્દો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમો પ્રમાણે જ કે તેમાં આવેલાં રૂપો ઉપરથી જ વ્યુત્પન્ન થયા છે એવો સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત યદ્ય શક્યો નહિ. પ્રાકૃત વ્યા-

૧. સિદ્ધ હમચંદ્ર : ૮૧૧૨. ૨. સિદ્ધ હેમચંદ્ર : ૮૧૧૩.

૩. " ૮૧૧૬. ૪. " ૮૧૧૭.

૫. સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૦ ૮૧૧૨. ૬. સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૦ ૮૧૧૨૮, ૭. સિ. હે. ૮૧૧૨૮૧

કરણ પ્રમાણે સંસ્કૃત વિયોગઃ ઉપરથી પ્રાકૃત વિયોગો^૧ થાય, પણ ગુજરાતીમાં એ સખ્દ આખો નથી અને 'વિયોગ' એવું તદ્દભવ રૂપ થયું છે. સંસ્કૃત ધૈર્યનું પ્રાકૃતમાં ધૌરં કે ધૌરજં^૨ થાય પણ ગુજરાતીમાં 'ધીરજ' એવું ત્રીજું જ રૂપ થયું છે. કર્મ ઉપરથી પ્રાકૃત કમ્મઃ થાય પણ ગુજરાતીમાં 'કરમ' એવું રૂપ થયું છે.^૩ આ રૂપ પ્રાકૃત ઉપરથી આવ્યાં હોય એમ કહી શકાય નહિ.

આ રીતે આ દેશમાં પહેલવહેલી કયા સમયમાં અને કયા રૂપમાં બોલાતી બાયાને ગુજરાતી બાયા કહેવી એ નક્કી કરવાના કાંઈ વિષયમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે "અપભ્રંશ" બાયાને ગુજરાતી બાયા કહેવી કે નહિ. અપભ્રંશ બાયા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી એવો યોગ્યો પુરાવો મળી આવ્યો નથી, પણ અપભ્રંશ બાયા ગુજરાતી બાયાને ધણી મળતી છે અને તેથી ગુજરાતી બાયા અપભ્રંશ ઉપરથી થઈ છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. શાસ્ત્રી ત્રજલાલ દાગીદાસ ગુજરાતી બાયાના ઇતિહાસમાં કહે છે કે, "પ્રાકૃત બાયા ઉપરથી અપભ્રંશ બાયા થઈ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગુજરાતી બાયા થઈ છે. જૂની ગુજરાતી બાયાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ બાયાના વ્યાકરણ સાથે ઘણું મળતું છે." બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપણા વિદ્વાન શ. ચ. કેશવલાલ હર્પદરાય કુવે કહ્યું છે કે, "હેમાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીની અપભ્રંશ તે ગુજરાતી જ છે." અલ્પજ્ઞ કેટલાકનો મત એવો પણ છે કે અપભ્રંશ તો આબીરો વગેરેની બાયા હતી, અને શૌરસેની બાયા ઉપરથી ગુજરાતી બાયા થઈ છે. (નર્મદાની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી બાયા વિશેની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલાં વચન.) વળી નાટકમાં નાંચેના પાત્રોના મુખમાં અપભ્રંશ બાયા મુકવાની કહી છે.

શુકરાભીર ચાળદાલશવર દ્રાવિડોદ્ધનાઃ ।

હીના ક્ષેત્રણાં ચ વિમાષાઃ સપ્ત કીર્તિતાઃ ॥

પરંતુ શૌરસેની અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણું મળતાપણું નથી. પ્રાકૃતઉપરથી થએલી બાયાઓમાં અપભ્રંશ સાથે જ ગુજરાતીને સકુથી વધારે મળતાપણું છે એ શાસ્ત્રી મળલાલ દાગીદાસે ધણી સારી રીતે બતાવ્યું છે. વળી, અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું સકુથી છેલ્લું રૂપાન્તર છે એમ જણાય છે. વરરચિના 'પ્રાકૃત પ્રકાશ'માં સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો પછી પૈશાચી, માગધી અને શૌરસેની એ ત્રણ બાયાના નિયમો દર્શાવે છે; અને પૈશાચી તથા માગધીને શૌરસેની પરથી નીકળેલી કહી છે, તથા શૌરસેનીને સંસ્કૃતઉપરથી નીકળેલી કહી છે. વળી શૌરસેનીના કેટલાક નિયમો આખી શેષ મહારાષ્ટ્રીવત્^૪ એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાકૃત તે મહારાષ્ટ્રી છે અને શૌરસેનીનું ઘણુંખડું બંધારણ તેના જેવું છે એમ કહ્યું છે. વરરચિએ અપભ્રંશના નિયમ દર્શાવ્યા નથી તેથી તેના

૧. સિં. હે. ૮૧૧૧૭૭, ૨. સિં. હે. ૮૧૧૧૬૪. ૩. સિં. હે. ૮૧૧૧૭૯.

૪. 'કામ' એવું પણ રૂપ છે પણ તેનો અર્થ 'કરમ' થી જુદો છે.

મન્યમા અપભ્રંશ ભાષા યદ્ય નહિં હોય એમ અનુમાન થાય છે એકના 'પ્રાકૃત લક્ષણ' માં અપભ્રંશનું નામ છે તે અન્યમાં કહ્યું છે કે જોડાઅક્ષરમાં છે-૨૮નો 'ર' હોય તે અપભ્રંશમાં તેનો લોપ ન થાય ' હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં એવા 'ર'નો લોપ વિકલ્પે થાય છે એમ કહ્યું છે ૨ એ ગતિ એકના અને હેમચન્દ્રના વખત વચ્ચે યજ્ઞેશ્વરે- માલમ પડે છે અને પ્રિય હપરથી પ્રિય થાય તેમ પિઠ પણ થાય ગ્રામ હપરથી 'ગ્રામ' પણ થાય અને 'ગામ' પણ થાય એ હેમચન્દ્રનો નિયમ અપભ્રંશને ગુજરાતીની વધારે સમીપ આણતો ઝકટ થાય છે એકના એ આક્રમણની પ્રસ્તાવનામાં ડોહટર હોનેને પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્થલ વિભાજનો નમ્શો આપી દર્શાવ્યું છે કે જુદા જુદા સ્થળોએ મળી આવતા શિલાલેખોની ભાષા હપરથી માલમ પડે છે કે હાનના સમુક્ત પ્રાન્તો બિહાર મગાળા, એરિસ્સા અને મધ્યહિન્દમાંના હયાન તરફના ભાગમાં માગધી ભાષા મોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે સરજૂ 'ર'નો તેમાં 'લ' થાય છે મધ્યહિન્દમાંના નેર્મ્ડા તરફના ભાગમાં પશ્ચિમહિન્દમાં અને દક્ષિણહિન્દમાંના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાતી હતી અપભ્રંશ ભાષા સિધુ નદીની પૂર્વે આવેલા ઉત્તર હિન્દમાં મોલાતી હતી અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે જોડાક્ષરમાં પાછો 'ર' તેમાં કાયમ રહે છે ચડે કહેલા નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પહેલી વિભક્તિના એકવચનમાં છેડે 'ઓ' પણ આવે અને 'એ' પણ આવે એટલે સ દેવ નુ દેવો પણ થાય અને દેવે પણ થાય હોનેન કહે છે કે આમાંના 'એ' મારાન્ત રૂપ મધ્યહિન્દની જોડાજોડ તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશ વિભાગના શિલાલેખોમાં માનમ પડે છે અને એ ભાગની ભાષા પાછળથી અર્ધ માગધી કહેવાઈ અને ગિરનાર પર્વેરે સ્થળના શિલાલેખોમાં એ દારાન્ત રૂપ માલમ પડે છે અને તે તરફની ભાષા પાછળથી મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની કહેવાઈ આ રીતે મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની એક કાગે ગુજરાત તરફ પ્રવર્તી હશે ખરી. નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોની અમલ ભાષા લ લીઆઓએ પાછળથી બહુ મદલી નાખ્યા છતાં તેમાં હજી ચો અને ચા એવા છટ્ટી વિભક્તિ ના નલય માનમ પડે છે તે આ જુની મહારાષ્ટ્રીની શાખ પુરે છે અને હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના નિયમો આપ્યા પછી કહ્યું છે કે અપભ્રંશની ધણીખરી ગ્યના શૌરસેની પ્રમાણે છે તે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી શૌરસેની દર્શાવે છે પરંતુ ગુજરાતની હાલની વસ્તી પળખ તરફથી આવેલી છે અને પળખમાં હજી 'ગુજરાત' નામે જગા છે એ દાક્તર બુલ્હરની શોધ ધ્યાનમાં લેતા અપભ્રંશ ભાષા સ્પષ્ટ હોનેને હપર બતાવેલા પ્રદેશમાંથી ગુજરાતમાં આવી એ સ્ખરિત જણાવ છે હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના વ્યાખ્યાનને છેડે અપભ્રંશના નિયમો કલા છે અને તે સાથે એ ભાષાના ધણા ઉદાહરણ આપ્યા છે, પરંતુ એટલા જ પરથી હેમચન્દ્રના વખતમાં ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા મોલાતી હતી એમ કહી શકાય નથી અપભ્રંશ ભાષા આ દેશની ભાષા છે અને પ્રથમ બોલાતી

કે દાહ્ય-બોલાય છે એ વિશે હેમચન્દ્રે કંઈ કહ્યું નથી. અલગત, ગૌરસેની, માગધી, પિયામી અને ચૂલિકા પિયામીના નિવેશો નેમણે આપ્યા છે તેના કરતાં અપભ્રંશના ઘણા વધારે નિવેશો આપ્યા છે અને અપભ્રંશના ઉત્તરરણ માટે કાવ્યગ્રન્થોમાંથી અનેક ઉતારા કર્યા છે ; પણ ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષા માટે તેમ ન કરતાં એકે જ દેહણે ચૂલિકા પિયામી માટે એવો ઉતારો કર્યો છે અને પ્રાકૃત માટે પણ ગુજ ઉતારા કર્યા છે ; તેથી, અપભ્રંશ હેમચંદ્રના ચિત્ર સમક્ષ ઘણી નજીક હતી એમ તો જણાય છે. તેમજ વહિલ (વહેલો), વિદ્યાલ (વડાળ), કોઢ (કોટ, ચોખ), કેર (કેરા-સં-બંધ દર્શક), તણ (તણા-સંબંધ દર્શક), વગેરે અપભ્રંશના ખાસ ચબ્દો હેમચન્દ્રે આપ્યા છે, તે દર્શાવે છે કે અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. તેમજ બીજી સાહિત્ય પરિષદમાં ઉપર કહેલા ભાષણમાં રા. ચ. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે તેમ અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા વસંત વિલસ નામે કાવ્યમાં ‘એલવાને’ એવા (તુમ્ infinitive of purposeના) અર્થમાં ચેલન રૂપ વપરાયેલું છે અને ‘મંડનમાટે’ એવા (તાદર્યના અર્થમાં મંડનરેષિ રૂપ વપરાયેલું છે. એ રૂપે દાહની ગુજરાતીમાં નથી પણ હેમચન્દ્રે અપભ્રંશનાં એવાં રૂપ ગતાવ્યાં છે. તે દર્શકત પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ દર્શાવી આપે છે. હેમચન્દ્રે પોતાનો ગ્રન્થ સંવત ૧૧૬૮ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં લખ્યો છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા તે સમય પહેલાંથી પ્રવર્તમાન હતી એટલું તો જણાય છે. અલગત, અપભ્રંશ ભાષામાં ફેરફાર થઈ દાહની ગુજરાતીને વધારે મજબૂત ભાષા બોલાવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયાં તે સમયે અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. પણ એ માત્ર કાલનિર્ણયનો જ પ્રશ્ન છે, સ્થાનનિર્ણયનો પ્રશ્ન નથી. અપભ્રંશ ભાષાનાં કાવ્યોનાં ઉદાહરણ લેતાં સ્થાનનિર્ણયમાં શંકા રહેતી નથી.

કાતી કરવત કાપતાં વહિલઠ આવડ | છદ |

નારી વિખ્યા હલવલઠ જાનીવહ તા |દહ ||

‘કાતે અને કરવતે કાપેલાનો વહેલો ઊડે આવે છે ; નારીએ વિખેલા જ્યાં મુધી જીવે ત્યાં મુધી તેમનો દેહ ટળવજે છે.’

આગે દાઘા પાલવડ |છદ્રા| પાઘડ વૃસ |

નારે હતાશનિ જાલિયા છાર સદહોયવા લસ ||

‘આગે કાઝેલાં વૃક્ષ પાલવે (તેને ફરી પાલવ આવે), અને છેદેલાં વૃક્ષ વધે ; (પણ) નારી હતાશનથી બાળેલા લાખો ગ્રાખ થઈ ઉડે છે.’

અઘોતરસુ બુદ્ધહી રાવણતણહ કપાલિ ।

एकू बुद्धि न सांपडो लंका मंजण कालि ॥

રાવણને કપાળે અઘોતરસો બુદ્ધિ (હતી, પણ) લકા માંગી.તે કાળે એકે બુદ્ધિ સાંપડી નહિ. ^૧

‘ગુજરાતી’માંના આ દુહાની અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાની એટલી બધી નજીક છે કે એ ભાષા ગુજરાતમાં હતી એમાં સંદેહ રહેતો નથી નરસિંહ મહેતાએ ‘સુરતસંગ્રામ’માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘અપભ્રંશગિરા’ કહી છે, પણ તેજ સમયમાં થયેલા પદ્યનાએ ‘કાન્હડે પ્રબંધ’માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહી છે, અને તે પછી ધણે કાળે થયેલા અખ્યાએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહી છે; તેથી, એ ઠેકાણે ‘અપભ્રંશ’ અને ‘પ્રાકૃત’ એ શબ્દો માત્ર ‘સંસ્કૃતથી ઉતરતી ભાષા’ એવા અર્થમાં વપરાયેલા છે. ગુજરાતી તે જ અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એવો અર્થ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી.

અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે ગુજરાતી ભાષાની માતા કહેવી એ સંબંધમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડવા : (૧) પહેલો યુગ તે ઇ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતીને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. (૨) બીજો યુગ તે પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો; અને તે યુગની ગુજરાતી ને જુની ગુજરાતી કહેવાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. (૩) ત્રીજો યુગ તે સત્તરમા શતક પછીનો; અને તે યુગની ગુજરાતી તે અર્વાચીન ગુજરાતી છે એ નિર્વિવાદ છે. ઇંગ્લિશ ભાષાના પણ આ પ્રમાણે આંગ્લ સાક્સન (Anglo Saxon) અર્થે સાક્સન (Semi Saxon), પ્રાચીન ઇંગ્લિશ (Old English), મધ્યકાલીન ઇંગ્લિશ (Middle English) અને અર્વાચીન ઇંગ્લિશ (Modern English) એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. ‘આંગ્લ સાક્સન’ નામ કહાડી નાખી તે ભાષાને અને તે પછીની ઉપર કહેલી બધી ભાષાઓને ફક્ત “ઇંગ્લિશ” જ કહેવી એમ કેટલા ઇંગ્લિશ વિદ્વાનોના મત છે. કેટલાકનો તેથી ઉલટો મત છે કે જુદા જુદા નામથી યોગ્ય-અતા આવતા ભાષાવિભાગને આ રીતે એક વર્ગમાં યુકવાથી અગવડ પડશે, અને જે વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે જુદી છે તેને એક કહેવાથી ગુંચવાડો થશે; કારણ કે અર્વાચીન ઇંગ્લિશ તે આંગ્લ સાક્સનના પાયા ઉપર રચાય છે, અને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામી છે, તોપણ એ બે વચ્ચે એટલો બધો ફેર છે કે એ બેમાંથી એકનું સંપૂર્ણગાન હોય તો માત્ર તેટલાથી એમાંની બીજી આંખથી કે કાનથી સમજવ નહિ. ^૨ અપભ્રંશ ભાષાને

૧ રાસ્ત્રી વલ્લભ કાળીદાસકૃત “ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.”

૨ History of English Literature by T. B. Shaw. (ડી. બી. શૉ
કૃતે ઇંગ્લિશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.)

ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે બાબત આ પાછળ દિલ્હિ-બિન્દુથી વિચાર કરીએ તો એટલું તો કહેવું પડે કે જેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અપભ્રંશ શીખીને અર્વાચીન ગુજરાતી સમજી શકે નહિ, અને જેને અપભ્રંશનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અર્વાચીન ગુજરાતી શીખીને અપભ્રંશ સમજી શકે નહિ અલબત્ત, ફરજ તેમ સરખા પણ પશુ છે, અને આવા સંબંધમાં હેલમનો અભિપ્રાય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. ઇંગ્રેજ ભાષાનો આગમ નથી કરવો એના કરતા કંઈ વધારે મુશ્કેલ હોય શકે નહિ અહીંથી સીમા બાધવાની અમારી મરજી છે એમ કોઈ કારણ જણાવ્યા વિના સ્વચ્છેદ રીતે કહીએ તોજ એ દાવ્ય થઈ શકે યુરોપખંડની બીજી ભાષાઓમાં આ નિર્ણય માટે સાધનોની ખામી છે એવું ઇંગ્રેજ માટે કારણ નથી, પણ તેથી ઉત્પન્ન કારણ છે અને તે એ કે શબ્દો બહુ ધીમે ધીમે ક્રમમાં ઉદ્ભવ પામતા આવ્યા છે અને તેને પાંચામે હાનના રૂપ થયા છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે. કારણકે તેમાં સૈદ્ધાંતની જુનામાં જુની ઇંગ્રેજ ભાષાને બારમાં સૈાની આગળ-સામન ભાષા સાથે મરખાવીએ તો ઇંગ્રેજને જુદી ભાષા સામાટે કહેવી અને આગળ-સામન ઉપરથી રૂપાંતર થયેલી કે સાદી થયેલી ભાષા સામાટે ન કહેવી એનો ઉત્તર દઈ શકાતો નથી પરંતુ આનંદો આવેતો પહોંચત નવમ તપ્તવો જોઈએ અને એમ કહેવું જોઈએ કે આગળ-સામન બદલાઈને ઇંગ્રેજ થઈ અને તે એ પ્રમાણે કે

- (૧) શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણી દુકા થયા અથવા બીજી રીતે રૂપાંતર પામ્યા
- (૨) વિભક્તિના વધુ રૂપ નિર્ધાર કરીને નામના રૂપ મુદ્રી દેવામાં આવ્યા અને તેથી ઉદ્દેશક ઉપસર્ગો (articles) અને સાહાય્યમરક અન્યથોનો વધાર ઉપયોગ થયો
- (૩) કેન્દ્ર ઉપરથી ઉપજેલા રૂપ લખન થયા આમાંનો માત્ર બીજો નકાર જ નવા રૂપની ભાષા દર્શાવવા સમર્થ છે એમ દુઃખાંધુ અને આ રૂપ એવો ધીમે ધીમે થયો છે કે જેટલાક લેખને માતાનું છે કે બાવ ગણનું કે પુત્રીની પ્રત્યેત્પાદકતાના આરંભચિહ્નો ગણવા એ આપણી મુશ્કેલી ઝાઝી દૂર થતી નથી. વિભક્તિઓના રૂપ જતા રહેવાર ભાષા બદલાયેલી ગણવી એ હેતુમનો નિનમ લાગે તો અપભ્રંશમાં સંસ્કૃત વિભક્તિઓના પ્રત્યં ફેરફાર સાથે પણ હેવા છે અને ગુજરાતીમાં એ મૂલ્ય પ્રત્યય જતા રહેવા છે ગુજરાતીમાં વાગ્વિરૂપ રીતે પ્રત્યયના વિભક્તિઓના રૂપાંતર છે જ નહિ માત્ર સાહાય્યમરક અન્યથોથી વિભક્તિઓ મરખા અર્થ દર્શાવવામાં આવે છે અને પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓમાં તા શબ્દનું પ્રત્યય કે અન્ય વગરનું મૂલ્ય રૂપ જ વપરાય છે અપભ્રંશમાં પણ પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો ભ્રમ થાય છે, અને છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણો ખર્ચ લોપ થાય છે અને અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત મરતા પણ વધારે કેમકે વિભક્તિના પ્રત્યયના આદેશ (નિયમ વગ ના બદલે મુખતા શબ્દ) થાય છે એ ખર્ચ છે તોપણ અપભ્રંશમાં નેહેણ (ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન) લૂલોહિ (ત્રીજી વિભક્તિને બહુવચન) ગોરિસિદ્ધહુ (પાંચમીનું બહુવચન) પરસુ (છઠ્ઠીનું એકવચન) તળહ (છઠ્ઠીનું બહુવચન) એ ત્રણ પ્રત્યં ના રૂપાંતર થાય છે તેથી એના અસમા અપભ્રંશને તે ગુજરાતીથી જુદી ભાષા જણાય

છે અવગત હેલામ કહે છે તેમ આરા ફેરફાર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે અને અર્વાચીન ભાષાના રૂપની ઉત્પત્તિ ખોળતા ખોળતા જૂનકાગિના ઇતિહાસમા જઈએ તો ક્રમે ક્રમે મૂળભૂત પ્રાચીન ભાષા તન્દ જઈ પહોંચીએ ડીએ, અને અહીંથી પ્રાચીન ભાષાની હદ પુરી થઈ અને અહીંથી અર્વાચીન હદ શરૂ થઈ એવો સુરેખ વિભાગ થઈ શકતો નથી તેથી, અપભ્રંશનું નામ વિકલ્પે જુની ગુજરાતી ડીએ તો તેમા અવધાર્થતા નથી માત્ર જણીતી થએલી વિભાગ પદ્ધતિનો તાગ થાય છે એ અપભ્રંશ કે જુની ગુજરાતી ઇતીહાસની સનતા દસમા સેકા કરતા વધારે જુની નહિ હોય એમ લાગે છે અવગત, એકસ નિર્ણય કરવાના સાધન નથી મરાઈ ભાષાનો મુકુન્દરાજ પણ ઇ મ ૭૭૮ માં થયે છે

સાધારણરીતે જ જુની ગુજરાતી કહેવાય છે અને રા રા કેશવનાથભાષના વિભાગ પ્રમાણે જે ‘મધ્યકાલિન ગુજરાતી’ કહેવાય તે ભાષામા સખાપેલું જુનામા જુનું પુસ્તક હાય લાગુ છે તે “ મુધાવબોધ મૌક્તિક ” નામે છે એ પુસ્તક સવત ૧૪૫૦મા રચા ચેલું છે, અને તેમા ગુજરાતી ભાષામા સમૂજ વ્યાકરણના નિયમો સમજાયા છે મન્યકારે પોતાનું નામ આપ્યું નથી પણ તે પોતાનો ‘દેવ સુન્દર ગુરુના પગની ગજ કહે છે, અને ત મ કેશવનાથ ભાષાએ દર્શાવ્યું છે તમ તે જોન હોવા જોઈએ એ પુસ્તકની ભાષા અપભ્રંશથી જુદી પડે છે, તોપણ હાનની ગુજરાતી ભાષામા નથી એવા અપભ્રંશના અશ તેમા નજરે પડે છે ‘ જેહ તઝ હુતઝ યઝ ધકઝ ઇત્યાદિ બોલિ યઝ જેહ વસ્તુ-નઝ પરિત્યાગ સૂચીઝ અપાદાન ” “ એહનઝ તળઝ એહરહઝ કિહિં ઇત્યાદિ બોલિવઝ ઢાક્તિમાહિં જેહ વસ્તુ રહઝ કારકસિઝ અથવા સવંધ સિઝ સ્વસ્વામિત્વાદિક સવંધ સૂચી યઝ । અનઝ જેહરહઝ ક્રિયા હેતુપણઝ ન હુઝ તે સવંધ તિહા પઢી હુઝ ” અહીં કહેને પાચમો નિમકિતનો હુતઝ ન્તય પ્રાકૃતમા હિતો અને સુતો રૂપે માનમ પડે છે અને અપભ્રંશમા તેને વધારે મગજુ રૂપ કહિન્તિહું (ક્યાથી) છે, પણ હાલની ગુજરાતીમા તે રહ્યો નથી યઝ, ધકઝ હાનની ગુજરાતીમા થી, ધકી રૂપે છે, પણ (પ્રાકૃત ક) અપભ્રંશમા તે નથી જી નિમકિતના કહેતા એહનઝનું હાવનું ગુજરાતી રૂપ એનો છે પણ અપભ્રંશમા તે નથી તળઝ અપભ્રંશમા છે અને ગુજરાતીમા પણ તણી, તણી, તણું રૂપે છે તહરહઝ એનું ઝળીનું રૂપ અપભ્રંશમા નથી તેમ હાલની ગુજરાતીમા પણ ઝળીના ન્તયમા માર, તાર, અમાર, તમાર સોનેરી કેપેરી, અનેરો, અને ધલેરો એ આઠ શબ્દ મિવાય ‘ ’ નથી, અને તેમાના પણ છે ના એ હવે ફક્ત કવિનામા વપરાય છે પરંતુ રા રા કેશવનાથભાષાએ દર્શાવ્યું છે કે પદ્મનાભના ક્ષાનાડે પ્રબંધ ‘મા, માયણની ‘ મા મયી મા, રત્નાગરના ‘ વમત નિનાસ મા અને ગય ‘ વૈતલ પથવીશી ‘મા કળયરો (=કનકની), પારશીકર (=પારસીના), ચાલમરહઝ (=વહાનમનું, વહાનનું) માતારિ (=માનું), એવા રૂપ નજરે પડે છે મારવાડીમા યારો (= તારો) ચાપરો (= જાપરો) અને બગાડીમા આમાર (=અમારું)

અને રામેર (=રામનું) એવા ૨ 'કાગનાના છઠ્ઠીના પ્રત્યય હાલ પણ છે દિદીમા મેરા, હમેરા, તેરા, તુમેરા એવા સર્વનામના છઠ્ઠીના રૂપમાં 'ર' છે પણ તે સિવાય છઠ્ઠીના પ્રત્યય કો છે

આ પુસ્તકની સાન પહેલા સાડા છસે વર્ષ ઉપર લખાયેલું જણાતું એક ગુજરાતી વાક્ય દાકતર હરિલાલ હર્વેદરાય ધુરને પાટણમાં એક પ્રતિમા નીચેના લેખમાં મળી આવ્યું છે શ્રી વળરાજ રાઠની અણહિલવાડદ પાટાળ સમામહેશ્વર સ્થાપના છઠ્ઠ વિ સ ૮૦૨ એવું એ વાક્ય છે પરંતુ રાઠની એવું છઠ્ઠી વિભક્તિનું રૂપ અને છઠ્ઠ એવું અસ્તુનું રૂપ એ સમયે પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે તે પછી ઘણા કાગ સુધી એના રૂપ વપરાયા નથી અને સરવ ૮૦૨માં ઉભા મહેશ્વરની સ્થાપના થયેની એ વાત ઘણા વર્ષો પછી એ સ્થળે લખેલી છે એમ જ થાય છે

' મુઘાવમોષ ઐકિતક ' પછી આગળ આવતા જગએ છીએ તેમ ગુજરાતી ભાષા હાનના સ્વરૂપ તરફ વધારે બધાંતી બેઠએ છીએ અને તે હકીકત કવિતા કરતા મગમાં વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાય છે ' શુભવોહોત્પરી ' નામે પુસ્તક ' મૌકિતક ' પછી થયેલું તેમાંથી થોડા વાક્ય ઉતારીએ

કુઢિન નગારી મૂઘર વળિકપુત્ર । તેહનિ પુણ્યના કષપતુ ધનનુ કષપ હૌઢ । ધનના અપતુ સમે સહુ છાઢયુ । ગતમાન હૌઢ । પોતિ ઘણા દિવસની લોહતુલા હૂતી । ત અનેરાનિ ઘરિ મુકોનિ દેશાતરિમ્પ । કેતલે દિવસિ વલી ધન ઉપાર્જી આમ્પુ ।

' સમે સહુએ ' એ વચન આજ પણ પ્રચલિત છે ' હૂતી ' એ રૂપ હજી સુધી સુરત તરફ છે અને 'અ ને મળતું કાડીઆવાડી રૂપ ગો ' છે

આ પછી સવત ૧૫૦૮માં રચાયેલા ' વમત વિલાસ ' માંના બે દુહા લખએ

નાહુ નિઠિઠિ ગામટિ સામટિ મયણઅનાણિ ।

મયણ મહામઢ અસહિદ સહી હિદિદ હણિદ વાણિ ॥

ઈણ પરિ કોહલિ કૂજદ પૂનદ નુવતિ મળોર ।

વિધુર વિવોગિની ધૂજદ કૂજદ મયણ કિશોર ॥

નાહુ પરથી થયેલા ' નાહુતો ' નાવતો ' હજી પ્રવર્તમાન છે, ગામટિ પરથી હાલનું ' ગામડી ' ગામડીયો રૂપ થયેલા છે સામટિ રૂપ મયમ છે, અનાણે દવે નર નતિ વાચ્ય નથી પણ એ મૂળ રચુ છે ઈણ પરિ પરથી હાનનું એણીપેર ' થયેલું છે

આ પછી મળી આવતો અથ તે ' મહાન દે પ્રવધ ' છે તે સવત ૧૫૧૦ માં રચાયેલો છે તેમાં મ્તી પદ્મનાભ વીસનગરો નામનું હતો અને આગાખા જાતોરનો

રાજ કવિ હતો તેનું કાવ્ય બહુ ઉંચી શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે તેમથી એક બે કડીઓ લખએ

તિણિ અવસારે ગૂંજરઘર રાય, કરણદેવ નામિ મોલાય ।

તિણિ અવગણિત માધવ નમ, તાર્હિ લગદ વિગદ આરમ ॥

રેસાયુ મૂલગુ પરધાન, કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્મુ ધાન ।

ગૂંજરાતિનૂ મોજન કરૂ, જુ તરકાણૂ બાપૂ અરૂ^૧ ॥

આ કાવ્ય 'વસત વિલાસ' ના સમયનુજ હોવા છતાં તેની ભાષા હાલની ગુજરાતીને ઘણી વધારે મળતી છે 'વસત વિલાસ' કાષ્ઠક વધારે જુના કાળમા શિષ્ટ ગણાતી કાવ્ય ભાષામા લખાયેલું છે એમ લાગે છે ઉપરની બે કડીમાના વન (બ્રાહ્મણ) અને અરૂ (અહીં, આ તરફ) શબ્દ હવે પ્રવર્તમાન નથી, પણ ગીતોમા 'ઝોરો ઝોરો' રૂપે માલમ પડે છે અવગણિત, રેસાયુ, મૂલગુ એના અન્યથાઓ, રીસાયો, મૂળગો એવા ઝોઝોરાન્ત રૂપ, અને અવસારે, નામિ એના અનસારે, નામે એવા ઝોઝોરાન્તરૂપ એ કાળ પછી થયા છે એવા એવા ફેર સિવાય બીજી રીતે આ ભાષા હાલની ગુજરાતીની બહુ નજીક છે

નરસિંહ મહેતા મીરા, બાલણ, બીમ, એ કવિઓ આ સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લઢીઆઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમના લખાણ આ સમયમા કામ આવે તેમ નથી કદાચ બાલણની 'કાદમ્બરી' પ્રસિદ્ધ થયે ત્યારે તેની અસલભાષા હાથ લાગશે "અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક" ની માસિક ગ્રન્થાવલીમા ગદ્ય રામાયણ પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પુસ્તકના કર્તાનું નામ જણાયું નથી પણ તેની મૂળ ભાષા જળવાયેલી લાગે છે એ પુસ્તક નરસિંહ મહેતાના વખતનું છે એમ શાસ્ત્રી મળલાલ કાળીદાસનું માનવું હતું, અને ભાષા પણ તેવી જ જણાય છે યોગ્ય ઉત્તારા કરીશુ

"એકવાર વાત્સીકનિ આશ્રમિ નારદ આબ્યા હિ, વાત્સીકિ ઘણી પૂજા કરીનિ પૂજ્ય આજ અહો કૃતાર્યે કિધા હે રનામી અહાનિ કહેનિ એહવો ત્રેશોક્યમાદિ માનુભાવ પુરૂષ કો હિ તે તમસ્યાનિ તિરનિ વિણિ વાત્સીકિ વિદ્યાર્યિ સહિત તિહા આન્ધા તે ઉત્તર તીર્થ દીહુ તિહા વિદ્યાર્યિ સાધિ ધિરિયુ વદકલ અણાગ્યુ તે તીર્થમાદિ રક્ષા એહવો સન્દ મુખમાદિથી નીસર્યુ ત્યાર પહિલુ પૃથિવીમાદી શ્લોક નથી કાન્ધ શ્લોકે હદ વાંણી કાષ્ઠ નથી તે માટે વાત્સીક તથા વિદ્યાર્યિ વિચારવા

૧ આ સર્વ ઉત્તારા રા. ગ. કેશવનાન હર્ષદશય ક્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલા જુના ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરથી લીધા છે, અને એ પુસ્તકોમાના તેમજ 'મુગ્ધાવબોધ મૌકીતક' ઉપરના તેમજ વિદ્યતા બરેલા વિવેચનની આ નિમકમા સહાયતા લીધી છે

લાગ્યા છે એ મહાવાક્ય ચમ્પદ હતું ને શું હતું. કાંઈ એક પદ્યબંધ દીસિછિ એમ વિચારતાં થિકા તિર્થાવમાડન કરી પોતાની આત્મિક આગ્યા, આનનિમિત્ત ધ્યાન કરવા લાગ્યાં. ”

અહીં ‘આત્મિક,’ ‘હિ,’ ‘તિકાં,’ ‘વિન્ધિ,’ ‘દેવું,’ વિચારતાં થિકાં, એવાં ૩૫ ૩૬૧ હાલની ગુજરાતી ગ્રન્થનારથી પણ અમમલ્ય વેવાં છે.

સંવત ૧૫૬૮માં સ્થાપેલા ‘નિમવસમ’ નામે જૈન ગ્રન્થની ભાષા પણ આજ પ્રકારની છે. તેમાંથી એ કડીઓ ઉતારીશું.

દિનિ દિનિ વાઘડ વિમલકુમાર

અહનિસિ ઓંગ વિમળચાર ।

હરલી માતા હૂલાવતી

વિમલવાણિ બોલડ માવતી ॥

વિમલકુંવર પુરુષ પાલણડ

માં હિંદોલડ ઝલોટ ઘણડ ।

હારલહે હૂલાવડ વાલ

લિણે લિણે આવી કરડ સંમાલ ॥

અહીં પુરુષ ઉપરથી હાલનું ‘પોડે,’ અને આમાંના લિણિ લિણિને ડેહલે હાલ પાછું લણે લણે ગુજરાતીમાં લખાય થયું છે. કેમાંથી થયેલા વર્તમાન એ વિશે આગળ કહ્યું છે. આ લિવાય આ કડીઓમાંની બાકીની બાધા તે હાલની ગુજરાતી ન છે.

સિદ્ધ મન્યોની ભાષા એવા પછી માધારણ બ્યવહારના લખાણોની ભાષાપર દૃષ્ટિ કરીએ. આ માટે કેટલાક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરીશું.^૧

સંવત ૧૫૮૩માં અમદાવાદ પાસે રામપુરમાં થયેલું વેચાણ ખત છે. તેમાં દગ્ગર પ્રમાણે આર્ઘ્યમાં પાકચાહ, કાશ, દીવાન વગેરેનાં નામ નંદકૃતમાં આપ્યાં છે અને પછી વેચાણનો બ્યવહાર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. વેચનાર અને લેનાર (માલક) નાં નામ હંદા પછી લખ્યું છે કે—

“ આપણી મૂમિ સાહ સામલના પાઠા મળ્યે હતી તે મૂમિ રાજ્યટકા ૮૦૪ આંક આઠસહ ચિરોત્તર માટડ વેવાની પછી. આસારવા વિપ્દ નાદવ લાસા સારણનડ આપો સહી । તે મૂમિ પછી. આસહ રવાડ વિપ્દ નાદવડ લાસહ સારણડ આપણડ કવોજ

૧ આ દસ્તાવેજો રા. ચ. કેશવલાલ દર્શનલાલ કુવે કૃષ્ણ કરી અને વાંચવા આપ્યા છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

કરી દ્રામ એકં મૂર્તિ ગિણી આપ્યા સહી । તે દ્રામ સોં લઈ લાઢણઈ સંઘડ કાશીઈ
આપણઈ જમણઈ હાથિ સંભાલી લીધા સહી । પૂર્વ પશ્ચિમ શ્રેં કસા અવા વનાના
કહર લગઈ ગજ ૧૬ । તથા ઉત્તર દક્ષણ દાલોયા લાઢણ જીવા (ગાંગા) મહિરાજ
એકદાલી પછીતથી વાટ સૂઝા ગજ ૩૫ । એવમ જમલઈ સર્વ થે ગજ ૫૬૦ એકે
પાંચસહ સાટિ પૂરા । અઘાઘાટઃ । પૂર્વ શ્રે. કસા અવા વનાનું ફલીહ । દક્ષણ દાલો-
યા લાઢણ જીવા ગાંગા મહિરાજ । પશ્ચિમ પરી. દમા આસા સૂદાનું ફલીહ । ઉત્તર
હીઢવાનુ માર્ગ શેરીનુ । તથા એવં વિશ્વા ભૂમિઃ પરી. આસારવા વિઙ્હુ જાદવ લાલા
સારણ આચાર્યક ભોક્તવ્યા । લહુઆ લાઢલ શંઘા કાશીદાસ સંબંધો નાસિ । ૧ ભૂમિ
નહ કિધઈ કો દાવુ કરઈ તેહ નહ લહુઆ લાઢલ શંઘા કાશી પ્રીછવઈ ।

હાલના દસ્તાવેજોમાં આખાની ભૂમિનું 'ભોમ' દ્રામનું 'દામ' અને આઘાટ
નું 'ખુંટ' થયું છે. એક મૂર્તિ ગિણી આપ્યા જતું રહ્યું છે અને હવે તો 'શેકલ મુખ-
ગરા ગણી આપ્યા છે' એ વાક્ય દાખલ દાખલ થયું છે. પ્રીછવઈને ઢેકાણે હવે 'મન મનાવે'
વપરાય છે. કહરનો 'કરો' જમલઈનું 'જુમલ્લે' ફલીહનું 'ફળીહ' એ ફેરફાર પણ
થયા છે પણ તે ફક્ત દસ્તાવેજોનીજ આપાના નથી, પણ સામાન્ય આપાના છે.
ચિરોત્તરનું 'ચિત્તોત્તર' હજી આંકે આપતાં બોલાય છે. જમણઈ હાથિ સંભાલી લીધા
એ વાક્ય હવે દસ્તાવેજોમાંથી જતું રહ્યું છે અને ભૂમિનહ કીધઈકો દાવુ કરઈ માંનું
કીધઈ જતું રહ્યું છે, અને એ અર્થમાં 'ઉપર' શબ્દ હવે વપરાય છે.

મંવત ૧૫૯૯ માં અમદાવાદમાં લખાવેલા પ્રહણક પત્ર (કરાણીઆ દસ્તાવેજ)
માં કેટલુંક અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે પણ ગુજરાતી આપા સંબંધી જાણવાનેગ નીચે
પ્રમાણે છે.

હુદીઝ ૧ નવું ટકા ૬ લેવઈ એકે છ લેવઈ । ઘરપ્રહણે । ઘર લલકીવદ્ધ
મધ્મ ઉપવર્ગ ૨ મોક્ષાર ૨ પટસાલિ પ્રાંગણ સહિત સન્મુલ્લ છાપરં પક્ષેષ્ટ વલી-સ્વાપ
નલીઆ-વારત-કમાઢ સહિત લલકીવદ્ધ પ્રહણે મૂક્યાં । * * * પાર્શ્વ
ઉત્તરઈ મોદી ધના સુતા સમધર સાપરનાં ઘર । પાર્શ્વ પૂર્વે * * * । એવ
૪ છૂટ । ૫ ઘર પઢઈ આલઢઈ રાજકિ દેવકિ લગે તે તથા નલીઆ લોટિ ધણો
છોઢવતાં સર્વ વરતી આપઈ । સચરામણી વસનાહારનો । જાલગઈ ટકા આઠ સહિશ્વ
ચિહોત્તર આપઈ । તિન્હાર છુટઈ * * * વધો અવાધિ વારિય ૫ ની ।
* * * ઘરમાહુ નહીં । દ્રામ વ્યાજ નહીં । લાલ-પરનાલ-નોછાર-વાટિક
પૂર્વો મિત્રો સંબંધ ।”

અહીં આઘાટનું 'ખુટ' થઇ ગયેલું છે પાર્શ્વ પૂર્વે વગેરેને બદલે હવે 'પુરન પાખા' વગેરે લખાય છે રાજકી દૈવકિનું હવે 'સમસ્ત દૈવક' થયું છે વરતી આપડનું હવે સાળી આપે થયું છે 'વગત-દાણીઆ' શબ્દમાં વરતીની જગ્યા વધારે નહીં છે મરાઠી પરત તેને મળતું છે નાળીઆ અને સચગમણીની શરૂઆત હજી પણ એવી જ થાય છે પણ સચરામણે વસ નાહારની ને બદલે 'મચરામણી તમારે શીડ છે' એવી વામ્ય ગ્યના હવે પ્રચલિત થઇ છે વધીનું હવે 'ખાણી' થયું છે તિજ્ઞારડનું તેવાગે થયું છે ઘરમાડુ નહિં દ્રામ વ્યાજ નહિ એ શરૂઆત કાચમ ગદી છે, પણ 'ધમ્મું બાહુ નહિ ને ડીપીઆનું વ્યાજ નહિ' એવી વામ્ય ગ્યના થઇ છે પૂર્વા રીતે સવચ ને બદલે હવે 'અમચ હક મુજમ લખાય છે' 'ટકા નો મુગ વર્થ ઈંગ્રેજ per cent જેવો નડેતો પણ ટકા ને ચાપતું નાણું હોવાથી એ ટકાએ અમુક નકલેખે વ્યાજ લખાતું એ આ દસ્તાવેજ ઉપગ્રી મમળગે ખાંજા દસ્તાવેજોમાંથી વાંચ્યો ન ઉતાગતા શબ્દો અને પડે જ લખશું

મવત ૧૬૧૮માં લખાયેલા 'વિચિણી (વહેચણી) ના દસ્તાવેજમાં હાનના 'તે ને ઠેકાણે 'તો' છે 'ખુલીયા' ને ઠેકાણે 'પ્રીતી છે જુદા થયા ને ઠેકાણે 'જૂજૂઆ' થયા છે, 'મોઇ જાતનું મલીઆ' નહિ 'ને ઠેકાણે 'તનારિ પાણી મલીઆગે નહીં છે 'મૂમિ' ને બદલે એમાં 'ભોમ' લખેલું છે

મવત ૧૬૫૧માં અમદાવાદમાં થયેલા વેચાણખતમાં 'ઘરાવિકતી' લખ્યું છે, તે બદલે હવે 'વકરીત વેચાણ ધા' એવું લખાય છે પ્રથમના ટંકાને બદલે એ ખતમાં 'રૂપહામિ શબ્દ આપ્યો છે અને ને 'અમદાવાદની ટકશાલના રોકડા' છે એકમુદ્રા નિ દક્તાનિ એ વામ્ય નમાં કાનમ છે હાનના ઓગડાએ તે નેમાં રરહા વિ છે હાનના 'આકાશથી તે પાતાગ મુધી નવે નિધે અજામસિધ તે તેમાં 'આપાતાલી' થર નાવેન નવનિધિ સહિત' છે જુના રવડકી વદ્ધ અને હાનના 'ખડની ૧૬ ને ઠેકાણે એમાં 'ખડની ૧૬' છે 'વામ્સ ને ઠેકાણે એમાં વિરહી છે 'ખુટ' શબ્દ એમાં વપરાયો છે, અને હાનના 'ઉચ અમરામ ન હાવે ને ઠેકાણે એમાં અમરાના દાવે એ ૫૬ છે આ તથા 'મતુ' ને ઠેકાણે 'મતુ' લખાય ચાન છે ખત વાનનાર કદી મત લખે છે પણ સદી કાનાર તો મતુ જ લખે છે

મવત ૧૬૮૪માં અમદાવાદમાં થયેલા વહેચણીના દસ્તાવેજમાં ટ્રોટે એકમતા યદિને એવું ૫૬ છે 'વીગા ને ઠેકાણે વ્યગત છે રરહો નથી ગયું ઓગડે' છે 'ખુજાના અર્થમાં મરાઠી કોપરા શબ્દ વાપર્યો છે આપ્યો છે ને ઠેકાણે આવાઠિ 'અહિઆરા' ને ઠેકાણે સોધ છે 'વચ્ચે' ને ઠેકાણે વ્યવિ છે ગમે એના માગ કરે કનવેના અર્થમાં એક મૂમ દોમૂમ ત્રીમૂમ કરી કરાવે લખ્યું છે ત્યાં લગીને ગમે તાહારલમિ ૫૬ વાપરેલું છે, જે હજી સુરત તરફ વપરાય છે

સવત ૧૭૨૬ મા થએના વેચાણખતમા હાવના ' પારસાત ' ને ઠેકાણે પારસાત (સ. પાર્શ્વત્ = પાસેથી) ' ધરાણે ' ને ઠેકાણે ગરહિણિ છે હાલના ' અવાટ વેચાણુ ને ઠેકાણે અદટ્ટ વેચાતુ છે, હાવના ' ભાગલાગ નથી ' ને ઠેકાણે લાગો ભાગો નાસ્તિ છે હાલના કુલ અમરામન ઘણે ' ને ઠેકાણે કુલ અમિરામ ન દાવે છે અમદાવા દની ઠેકશાળના રૂપીઆ આકરા કોરા કલા છે

સવત ૧૭૨૮મા ' ત્રી સુખએનાયાદ શ્રી વેગનપુર 'મા થયેલા વેચાણખતની ભાષા અને જોડણી બધી રીતે હાવની ગુજરાતી જ છે આન તેમા ' જગજીવનદાસ ને બદલે સર્વત્ર યગજીવનદાસ લખ્યું છે ' કોઈ જાતનો મનધ રહ્યો નથી ' ના અર્થમાં ' તલાવ્ય પાળો સહીયારો નહીં એ જીનું વાક્ય એમા પણ વપરાયું છે ' વારસ ની જોડણી વારસા છે રૂપીઆને આકરા કોરાને બદલે લરાલોરા કલા છે

સવત ૧૭૮૮ મા બેહિરામપુર (બહેરામપુર)મા થયેલા ધરાણીમા ખતમા પ્રદેણે મિત્રાય નીજી નધી ભાષા અને જોડણી હાવની જ છે રૂપીઆને કોરા આકરા કલા છે

સવત ૧૮૨૪ મા અમદાવાદમા લખાયેના ખતમા ' જોગ ' ને ઠેકાણે યોગ્ય છે હાલના ' નરબેરામ ને ઠેકાણે નીરમેરામ છે, અને પ્રીછિયે સન્ કાયમ છે ખીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાવની છે

આ નમાણે આપણે ગુજરાતી ભાષાના આરંભનો ઇતિહાસ કાઢક જોયો, અને તે ભાષાનું હાવનું ગ્રંથ બધાતા સુધી તેના ઉદ્ભવનો કમ પણ કાઢક જોયો. અનખત, અહીં ફક્ત ડિગ્રીશન કરવામા આવ્યું છે અને આ નિયમ ધરો વધારે નિસ્તાર કરવા જોગ છે, અને એ વિસ્તાર કરતા એ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર વિશે વ્યાકરણમા આપેના નિયમોથી જ બધો ઇતિહાસ અને બધો કમ જડતો નથી એ નિયમો સાર્વત્રિક નથી, અને આમ ધણુખરે પ્રગત છે એ ઉપર કન્યુ છે નાકુત વ્યાકરણમા આપેલા નિયમો ઉપરાત જુદી રીતે પણ શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર અપખર ધરેલા છે અને એસ ફેરફાર કે અપખર એ વ્યાકરણો થયા પહેલાના પણ છે અને પછીના પણ છે તેમજ વાળી અર્ગીચીન ભાષાઓના બધાંજુમા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર સિવાય ખીજા કારણો પણ પ્રવર્ત છે એ લક્ષમાંથી ખસી જવું ન જોઈએ પ્રેક્ટિસ સીવર્સ કહેછે કે, અર્ગીચીન ભાષાઓના બધાંજુમા પ્રવર્તતા ને મુખ્ય કારણો છે ' શબ્દોચ્ચારમા થતા ફેરફાર (phonetic variation) એ સામ્યથી બધાતા રૂપ (formation by analogy) આ કારણો માધારણુ રીતે વાગ ફરતી પ્રવર્તે છે અને નણીવાર એ ખીજાને નિરોધે પ્રવર્તે છે એમાના પહેલા કાં જુથી ધણીવાર મૂળના એક રૂપમા ભિન્નતા થઈ અનેક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમાના ખીજા મારણુથી જુના ભિન્ન રૂપનો ભેદ રદ થાયછે અને શબ્દોચ્ચારથી એક રૂપતામા ફેરફાર થયો હોય તે બદલી નાખી પાછી એકરૂપતા આણવામા આવે છે

પ્રોફેસર સીવર્સ દર્શાવે છે કે શબ્દોચ્ચારનું બળ આખી ભાષામાં એક સરખું પ્રવર્તે છે, અને તેમાં અપવાદ હોતા નથી ; પણ સામ્યથી થતા ફેરફાર માત્ર અમુક શબ્દોને કે અમુક જાતના શબ્દોને જ લાગુ પડે છે અને તેથી તે અનિયમિત તથા સ્વચ્છંદી હોય છે. ઉદાહરણાર્થે પ્રાચીન ઇંગ્રેજીમાં *foot* (પગ) અને *boe* (ચોપડી) એવા શબ્દ હતા, અને તેના બહુવચન *feet* અને *boes* અવાં હતાં. અર્વાચીન ઇંગ્રેજીમાં *foot*નું *foot* થયું છે અને *boes*નું *books* થયું છે. પરંતુ અર્વાચીન ઇંગ્રેજીમાં એ એ શબ્દોનાં બહુવચન *feet* અને *books* એમ અનુક્રમે થયાં છે આ રીતે *foot*, *feet* અને *book* એ ત્રણે ૩૫ શબ્દોચ્ચાર ફેરફાર (*phonetic change*)ના નિયમસર થયાં છે પણ તે પ્રમાણે *beech*નું *beech* થવું જોઈતું હતું તે ન થતાં (*arm*નું *arms* એવાં) ખીન્ન બહુવચનનાં ૩૫ના સામ્ય પ્રમાણે *books* થયું છે. આ રીતે ભાષાનો ઇતિહાસ અને ઉદ્ભવ તપાસતાં આ બંને નિયમ લક્ષમાં લેવા જોઈએ. ફક્ત શબ્દોચ્ચારના ફેરફારને સ્વાભાવિક નિયમ કહી સ્વીકારવો અને સામ્યથી થતાં બંધારણને ખોટું સામ્ય (*false analogy*) કહી નેની અવગણના કરવી એ ભૂલ છે ^૧

વળી ખીજી એક હકીકત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય થવા માંડ્યું તેની સાથે વિદ્વાનોની વિદ્વતા ઝરેલી ભાષા સાહિત્યમાં દાખલ થવા માંડી. ગુજરાતના વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે હિંદીમાં ગ્રન્થો લખતા ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમની વિદ્વતાની અસર થઈ નહોતી. પણ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થ કરવા માંડ્યા તેની સાથે તેમની ભાષા અને તેમની શૈલી ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થવા માંડી. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ શબ્દોને બદલે તેમણે સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવા માંડ્યા અને તેમનાં પુસ્તકો દેશમાં વંચાતાં અને શોકપ્રિય થતાં એ સંસ્કૃત શબ્દો પણ શોકમાં ૩૬ થયા. આ રીતે સિરિમન્ત, સિંધ, કન્ના, વયળ, મળોરહ સરખાં પ્રાકૃત ૩૫ જતાં રહી પાછાં શ્રીમન્ત, સિંહ, કન્ના, વચન, મનોરથ વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત ૩૫ દાખલ થયાં છે. અને કેટલીકવાર એવાં સંસ્કૃત ૩૫ દાખલ થયા પછી ખીજી વાર ખીજી રીતે અપભ્રંશ થયો છે. ધ્રમનું પાછું ધર્મ થઈ વળી 'ધરમ' થયું છે. કિવિણનું પાછું કૃપણ થઈ પછી 'કરપીણ' થયું છે. ગુજરાતમાં કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃત શબ્દો પાછા દાખલ થયા પછી આ પ્રમાણે અપભ્રંશ થયો નથી પણ સંસ્કૃત ૩૫ જ કાયમ રહ્યાં છે. આ કારણેથી પણ એકલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહેલા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર (*phonetic change*)ના નિયમો પરથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને ક્રમ ઉપજાવી શકાશે નહિ, પણ તે સાથે જુના ગ્રન્થો અને લખાણોના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે.

‘મધ્ય કાલીન’ ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતનું પોપણ કર્યું તે ગુજરાતીમાં ઉપરજીલ્લું રહ્યું નથી પણ તેનાં મૂળ જિડાં ઉતરી સજડ

૧ એનસાઇક્લો પીડિયા બ્રિટાનિકા, કાઇલોલોજી વિશે લેખ, — ખીન્ને ભાગ નવમી આવૃત્તિ.

યથાં છે અને તે ઉપરથી અનેક પ્રકારે ભાષામાં વિકાસ અને ઉલ્લાસ થયો છે. પ્રેમાનન્દ સરખા ગ્રન્થકારોએ સ્વભાષાના અભિમાનથી, ‘મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મેઘી ધણી’ સાખીત કરવા સારૂ મૃતપ્રાય સંસ્કૃતને રથાને આપ્યા આર્યોવર્તમાં બધા પ્રાન્તોની ભાષાઓમાં ગુજરાતીને શ્રેષ્ઠ પદે સ્થાપવા સારૂ તેને મહારાષ્ટ્રી સરખું ‘મહાગુર્જરી’ નામ આપવા સારૂ, તેને ‘પાદે પાદ રસાળ બૂધણવતી’ બનાવવા સારૂ, તેમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કર્યું. અને અખા સરખા ગ્રન્થકારોએ એવી કવિત્વમય દૃષ્ટિથી નહિ, પણ માનીના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર આગળ ભાષાનું સ્વરૂપ નકામું તે એવી વૃત્તિથી,

‘ભાષાને શું વળજે જુર, જે રણમાં જીતે તે યર;

સંસ્કૃત બોલે તે શું યયું, કાંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું?’

એવી સંસ્કૃત તરફની અનાદરબુદ્ધિથી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા અને વેદાન્તના વિચારો પ્રકટ કરવા અનેક સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં દાખલ કર્યા. આ રીતે જુદાં જુદાં વલણથી પ્રયાસ કરતા ગુજરાતી ગ્રન્થકારોએ ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત ભાષાનું અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઔરવતું પોષણ કર્યું છે. અને સ્વારપછી મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ફારસી અને અરબી શબ્દો દેશમાં દાખલ થઈ ભાષાના મૂળમાં ઉતર્યા છે, અને બાપાજીનાં જુદાં જુદાં અંગની પ્રકૃતલતામાં સામીલ થયા છે. એ સર્વ ઇતિહાસ અને બંધારણ હવે રદ થઈ શકે તેમ નથી. હવે તો ઉદ્ભવ પામતો આવેલો કેમ ઉપાડી લઈ ભાષાને વધારે અર્થવાહક—વધારે સમર્થ કેમ કરવી અને સાહિત્યને વધારે વિસ્તારી—વધારે ઉત્તમ કેમ કરવું એ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી પ્રયાસ કરવાનો છે. કૃત વાર્તાઓ, કહેવતો, શિખામણની વાતો અને આભાપયોગી ગ્રન્થો પ્રકટ થઈ શકે એટલું જ ભાષાનું ગળું રહે એવો બંધ તાણીને બાંધી શકશે નહિ, પણ ભવ્યમાં ભવ્ય અને સુન્દરમાં સુન્દર કલ્પનાઓ પ્રકટ થઈ શકે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને મહનમાં મહન વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, ગ્રીષ્મામાં ગ્રીષ્મા અને અહ્યુતમાં અહ્યુત પદાર્થધર્મો પ્રકટ થઈ શકે, દૂરમાંની દૂર અને વિચિત્રમાંની વિચિત્ર ભૂમિઓના વર્ણન અને તેમની સાથેના વ્યાપાર અને વ્યવહાર પ્રકટ થઈ શકે, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, નીતિમીમાસા, સહિવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસનશાસ્ત્ર, મણિત્વશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર પ્રસાદિ અનેક વિષયોના ઉદ્ગમાં ઉદ્ગ વિચારો પ્રકટ થઈ શકે, એવું ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય બંધાવું જોઈએ. એ સર્વ સામર્થ્ય સાધારણ વ્યવહાર અને વાતચિત માટે આવશ્યક નથી, તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા નાણુદ કરી તેને લગભગ સંસ્કૃત કે ફારસી આકારની કૃત્રિમ ભાષા બનાવી દેવી એવું પણ એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ નથી. પરંતુ ઉન્નતિમાં આગળ વધેલા સર્વ દેશીઓની પેઠે આ દેશમાં પણ માનસિક પ્રગતિને જીરવી શકે, પ્રસક્ત કરી શકે, અને અગાડી વધારી શકે એવું સામર્થ્ય ભાષામાં આવવું જોઈએ. એ ભાષા સર્વ પ્રકારના લેખમાં વાપરી શકશે નહિ એ ખરૂં છે, પણ ઉપર કહેલા વિષયોમાં દેશને બળવાન તથા ગુસ્સવાન કરવા એ ભાષા આવશ્યક છે.

..... પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

તંગીઓ એ તંગ, એટલે માંકડું તે ઉપરથી માંકડું, બંધબેસતું આવતું વસ્ત્ર, ચડી.
દરજી એ શરસી સબ્દ છે. દર્જ એટલે બખીઓ, ટાકો.

ઝરી એટલે સોનાનું, તે ઉપરથી જરી કામ, એટલે સોના રૂપાનું ભરતકામ.
કીસે એટલે કાયળા, તે ઉપરથી, ખીસું, ગજવું

કીરમજી મુળમાં, કરમજી છે, કિરમિજ, એટલે કિરમિજ નામના કીડામાંથી
પેદા થએલું તે. ખમીસ, મૂળ, કમીસ છે

કીનખાખ, મૂળમાં કમખાખ. કમ, એટલે થોડું, અને ખાખ, એટલે રંગાટાં
અથવા ધૂંધાવાળા કાપડપર આપણે ઉઘડેલા હાથ ફેગવીએ છીએ તે વખતે ધૂંધાં અ-
થવા રંગાટાં ઉપસી આવે છે તે. જે કાપડમાં એવી રીતે થોડા રંગાટા ઉપસી આવે
તે, કમખાખ.

રમત ગમત, મોજમગ્ન

ખાજી એટલે રમત, તે ઉપરથી આપણે મોકડા, પાસા વગેરેથી રમતાં રમ-
તને ખાજી કહીએ છીએ.

શેતરંગ, પ્યાડું (પ્યારેહ) અને માત એ પણ શરંગી સબ્દોજ છે.

ખાગ એ પણ શરસીજ છે. બગીચો એટલે (બાગચે) નહાનો બાગ.
મઝા, શરસી છે.

હવાદાર, હડીમું, શરીરના ભાગ.

ખાણુ (ખાઝૂ), બદન (સરીર), રંગ (નસ), તખીયત, બલગમ, બગ
એ શરસી છે.

બગલ બચ્ચો, એટલે વહાલો, (Favorite) કેટલાકો કહે છે કે મુસલમા
સરકારના બગલ બચ્ચા છે.

પલકારો આખનો, એ શરસી પિલક એટલે આખનું પોપચું એના પર
આવેલો છે.

મરમ આંખ ઉપરથી આખનું નાલું કનનાર, ચક્ષુ

ગણું મૂળમાં ગુણુ છે. પેટમાંના ફરમ લેતું મુળ કારગી કિર્મ છે.

ખોરાક.

ખીરંગ એટલે ધીમા ખાડ માથે ગધેલા ચોખા, એ મૂળ શરસી બિરંગ
એટલે ચોખા પરથી છે

હલવા એક જાતનો ખોરાક, મીઠાઈ, તે ઉપરથી બદામનો હલવો, દુધીને
હલવો, વગેરે.

કાવો, ઉકાળો, મૂળ કંહવેહ, કારીનો ઉકાળો.

બદામ, ખસ્તાં, બન્ને શરંગી છે, આલુ, અને જરદાલુ (ઝંદાલૂ),
સેબ, અને અન્નાસ (અપન-કન-નામ, શોકાની આખ) પણ એજ બાષા.

જય, ખાવાનું ધાન્ય, શાગી છે.

ખડખુચું (ખડખુચે), તડખુચ, અને 'ન રંગી' (નારંગ) એ પણ શરતી છે. જેના ફળ તેના કેટલાક કુલ પણ અમલ શરતી છે. ગુવદાવદી (ગુવદાવદી) ગુલબાસ (ગુલે અબાસ), વગેરે. માનમ (કેરી પદાર્થ) તે મૂળ ખાજૂન છે, ને કુદનો, તે પૂદીને છે.

ગુલકંદ શાગી છે, અને જીલ્લાખલું મૂળ રૂપ ગુલામ (ગુલામનાં પાતરાં (પાખડી) ખાવાયી ઝાડો સાદ ધાય છે તે વાત જાણીતી છે)

ખરફ, મૂળ ખર્ફ છે છર, મૂળ ઝીરફ, શાગી છે

સમરપાણી, ભાગ, સખઝ, લીલુ, સખઝી, લીલાસ, ભાગનાં પાંદડાં લીલાં હોય છે લીલુંપાણી.

ગાજર, મૂળ ગાઝર છે. એ અમલ મુસલમાન લોકોનો ખોરાક હોવો જોઈએ. ઉચ દિંદુ વગેરે ખવાતા નહિ હોય, કાચુ ગુજરાતમાં કહેવત છે કે, " ગાજર મરીઆ, ગાજર ખાય તરકેના હેયા "

ગુલામગુલામ પ્રસંગ.

શામગરતનો અર્થ મૂળ શાસીમાં એવો ધાય છે કે રાત્રે ફરતા, આ ઉપરથી આપણે ગુજરાતમાં વરકન્થાનો લગ્નનો વખોડો જે રાત્રે ફરવા નીકળે છે, ત્યેને સરધસ કહીએ છીએ.

આતશખાઝી, આતસનાજી એ શરતી છે

નગારું, તારુ' અને સરણાથ એ ત્રણે કાગ્ગી શબ્દો છે, તેમજ સવાર અને સવારી પણ શાસી છે

મકાન.

જાલાખ એવે બગરીડ

ખાલું એ મૂળ ખાને, ધર, ઉપરથી છે

તાકું, એટલે બંદારીલ, એ તાકુંએ ઉપરથી છે તાકુંએ એટલે ગોખસો.

પેચ અને પેચીલ, એટલે પેચવાળા મક કાઢના, બેસાડવાનું કથીઆર તે પણ પેચ ઉપરથી છે.

મેખ, ખીની મૂળમાં લાકડાની ખીવીને મીખ કહે છે

ગાલીચો નાની ચોતરજી, મૂળમાં કાલીચ છે

પાયો તથા કિલ્લો અને છુરજ પણ કાગ્ગી છે ભરચના એક ભાગને પાંદરા ભરચ કહે છે જે મૂળમાં બહાદુર છુરજ હતો.

ધર, પાંજરે એટલે જાણીવાળી બારી તે ઉપરથી પક્ષીનું, કેદીનું પિંજર, સાક્ષી. શાહેદીનું પિંજર.

તટ્ટીયા એટલે અરેવાસી જગા તે ઉપરથી પછી રૂનો તટ્ટીઓ ચએતો.

હાલેલી એ મૂળ હાલેલી એટલે Portico ના અર્થમાં છે.
તબેલો તે તબીલો.

ન્યાય.

મુનસદ્ એટલે બનાવર જે વિભાગ, અધો-અધ નિરૂદ્ એટલે અધું-
કરનાર માણસ અને ઇન્સાદ એટલે અધો-અધ કરવું તે.

ગુનેહગાર, ખુની (એટલે શોદી (ખૂન) રેકનાર) અને મુદા (issuue) તથા
સજા એ પણ જાણી છે.

તાકીદ આપવી એટલે મનાઇ કુદમ (Injunction) આપવે ; મૂળ તાકીદ
એટલે કાંઈ બાળતનો આગ્રહ કરવે તે

હરખાસ્ત એટલે, ઇચ્છા, નરજ, મિનતી, તે ઉપરથી કુદમનામુ બજાવવાની
અરજ.

દાદ એટલે ફરીયાદ કરવી

પાસગો મદદ શબ્દ વાપરે છે, મદદને ફલાણું થયું, તે મૂળ મુદ્દમ એટલે
દાવો કરનાર, દાદમાગનાર ઉપરથી લાગે છે

ઝાબતે એટલે કાયદો, કાયદા (Rule), તે ઉપરથી જપત, અને જપ્તી.
અદાલત એટલે ઇન્સાદ, તે ઉપરથી મનમાદ કરવાની જગા, કોર્ટ, એ
અર્થમાં આપણે વાપરીએ છીએ
વકીલ, વકાલત કામી છે.

વાસણ.

તામ એટલે કથરોટ એ કામી (તિમ્ત) છે.

આખોરો, પાણી પીવાનું વામણ, અમલ આન (પાણી) અને ખોરદ
(પીવાનું) છે.

અરપોશ, મૂળ અર્થ માથા ટંકણ છે, તે ઉપરથી આપણે તપેવીનું ટાકણું વા
છીણું એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ.

દેગ એટલે દાડો, અને દેગરી એટલે ન્દાનો દાડો એ પણ જાણી છે. દેગડીનું
મૂળ રૂપ દેગચી (ન્દાનો દેગ) છે

શીશો એટલે કાચ, તે ઉપરથી કાચના વામણ, ખાટલી. માટે શીશો અને
શીશી, મીમો તે ગીમી કદીએ છીએ

ખાલો, જેને મુનઝમા અમુદ રીતે પાલો કહે છે તે અને જામ બને મુદ
કામી શબ્દ છે.

વેપાર.

મારફત, એનો મૂળ અર્થ ઝોગખતુ એવો છે, જે એટ બીજાની વચ્ચે પડી
ઝોગખાણ કરી આરે તે મારફતીઓ.

હકસાઇ એ ત્રણ શબ્દનો બનેલો છે. હક-હિસ્-સાઇ (મહેનત), મહેનતનો બદલો, મહેનતાણું તે હકસાઇ.

જમે ખર્ય ફારસી છે.

ખુદો એટલે છુટું નાણું, આની, બેઆની, પાવલી વગેરે. ખુદો એટલે નહાનો કટકો.

હિસ્સો, હિસ્સેદાર, (બાળીદાર) પણ ફારસી છે.

પરચુરણ.

ગોદી એટલે કે જે ખાણમાં પાણી ભરી રાખી વહાણને સહીસલામત લાંગરવામાં આવે છે, તે શબ્દ પણ ફારસી (ગોદ) છે, તહેનો અર્થ ફારસીમાં ખાડો या ખોદી કાઢવું એવો થાય છે.

મખલગ આપણે પુસ્તક એવા વિશેષણના અર્થમાં વાપરીએ છીએ, પણ ફારસીમાં એનો મૂળ અર્થ પૈસાની રકમ એવો થાય છે.

મહાવરો એ પણ ફારસી શબ્દ (મોહાવરત) છે, અને અમાનતાતું ખરું સ્વરૂપ ફેરવી નાંખી આપણે અનામત કહીએ છીએ.

નજળો એ એક જાતનો વોગ છે, જે એક જાતનો રસ ઉતરવાથી થાય છે. ફારસીમાં નસલે (ઉતરવું તે) ઉપરથી એ શબ્દ બન્યો છે.

કેફ એટલે મૂળમાં “મઝા” તે ઉપરથી આપણે દારૂની “કેફ” એટલે નીસાના (ફારસી) અર્થમાં વાપરીએ છીએ.

તાણું એટલે મહેણું, એનો મૂળ અર્થ, બાધાની ચણી એવો છે, ગતંત્રણ કે જે બાધાની ચણી જેવું ખૂંચે તે મહેણું અથવા તાણું.

લાલ, એટલે માણેક. તે ઉપરથી માણેકના રંગવાળું, રાતું.

મુર્ખ, એટલે રાતું, તે ઉપરથી ગાલપરની મુર્ખી, રતાસ.

શુજરાતમાં કોઇ બાઇ જરા વિશેષ એકેન આગા કરતી ચાલતી જતી હોય છે. તો તહેને ઉદેશીને કહે છે કે “શુઓ, શુઓ, તાયફેડો ચાલ્યો.” અહીં તાયફેડો વેસ્થાના અર્થમાં વપરાય છે. તાયફેડો, શુણ્ઠા અથવા ગાનારીને પણ કહે છે. પણ ફારસીમાં તાયફેડો એટલે કોમ, અથવા તો અમુક જાત યા કુંડળ, બેરોં ઓઢરોં સાથે. આ કુંડળ યા કોમ હમેશા બટક બટક કરે છે, અરજમાનની દરેક જાત મારક, તેથી વખતે આ અર્થમાં (બટકનારના) વપરાતો હોય.

પેશયા એ શુજરાતી નહિ પણ મરાઠીમાંથી આવેલો શબ્દ છે. પેશયા એટલે આગળ ના મોખરે રહેનાર.

ચકમક, મૂળ ચક્રમાક એટલે દેવતા પેદા કરવાનો પત્થર છે.

હમેલદાર એરત અને હમાલ એ બંને એકજ શબ્દનાં શુદ્ધ શુદ્ધ રૂપ છે, કાંઈક સ્ત્રીજ લલ્લ જવી અથવા ઉપાડી ચાલવું તેનું નામ હમાલ: હમાલ બોલ્લો ઉપાડે છે, ને સગર્બો સ્ત્રી બાળક ઉપાડી આવે છે.

મોઘના ગીલ્લા કંઠા, ગીળત કંઠી અથવા ચાડી ચુગલી કંઠી, એ ત્રણે ફાગસી શબ્દો છે ગીલ્લે એટલે ફરીયાદ, ગીળત એટલે ગેન્ડાજરી, મતનન ધાંધળી મામે ફરીઆદ કંઠી તે ગીડા, અને તેની ગેરહાજરીમા તેને વિને (જુ.) બોલવું તે ગીળન આપણે કદીએ છીએ કે મોઢાને જાણુ માણમની તમા (દગ્ગર, પંચ) નથી, તે મૂળમા તમે એટલે લોભ, એના અર્થના સ્પષ્ટ છે

સાહેબ એટલે મોનતી, સાથે રસ્તા, મોહબત ખખટ, પંતુ આપણે હેને ઉપરીના અર્થમા વાપરીએ છીએ

બેટ મોગાદ, એમા મોકાત એ ફાગસી છે

મોટા રસ્તાને, નાનમાર્ગને આપણે સરીઆમ રસ્તો કદીએ છીએ, તે અમલ શરેઆમ છે શાકે એટલે રસ્તો, આમ એટલે માત્ર એ લોભ, માટે મરીઆમ રસ્તામા રસ્તો એ શબ્દનો વપગશ નિર્બંધ છે

બિસ્તરો, તે બિસ્તર છે

બિચારો અને લાચાર, એ બન્ને મૂળમા જેના હાથ હેરા પડ્યા હોય, જેની પાસે કાંઈ ઉપાર (ચારો) ન હોય તેના અર્થમા વપગના હાલ આપણે ગરીબ એ અર્થમા વાપરીએ છીએ ગરીબનો મૂળ અર્થ અખળો અખળો માણસને કાંઈ રસ્તો મળે નહિ તેથી તે ગુચવાય અને હાથનો શક્તો યજ્ઞ મળે, તેમ પૈમા વિનાનો પણ થાય, તેથી એ અર્થમા વપગ છે લાચાર મન્દમા લા એ અખળી છે, ને ચારે શા સી છે ગુજરાતીમા પણ એના શબ્દો મળી આવે છે જેમકે, એ ધરક, જેમા બે ફાગસી છે, ને ધરક ગુજરાતી છે

પરવસી કંઠી, એ મૂળ પગવરેશ (મોઢાને પાગવું તે) ઉપરથી

ગુજરાતી બેનઓ, ડાલ બી બહુ હોઝન, હંભખોઝ (આ બંને ફાગસી છે) થા હુમ્મી હોઝ તકેને ગાગ દે છે કે “ગ” પાળી પગમાન કે અરો પગમાન નો મૂળ અર્થ ગુચવાયછું છે, અને નહિ કે હુમ્મુ

‘હેલુ એટલે બાલુ (Sard) તે ઉપરથી પહેલ પાળી એવ બાલુ પગ મામ કેવું, બાલુ ધમી નાખવી

બગદારત એટલે ઉચમ્મુ તે ઉપરથી ગાળી બગદારત એટલે તેની કાગળનાખી હેને સબાગવો બગખામન, ઉભા થવું તે, મળા બગખામત થઈ, એટલે આ ઉમા થયા

ફેલાણો (એ શબ્દ પણ શા સી છે) માણસ તો અતનાથી છે અમ આપણે કદીએ છીએ એટલે કે પાનમે છે આ શબ્દ અજગદ એટલે તરે બહાગનો પ્રદેશ- (તરફનું બહુ વચન અતરફ) એવો થાય છે આમપામનો મુનમ એટલે કે તમ શહેરનો નહી, બહાનો

કોહુ એટલે જાડબ, જગાને માફ કરનાર, થા વાગનાર

જાન એટલે જીવ, જાનવર એટલે જીવવાળું, જેમ કે હથ (જીવ, જીવ)

વાન, ઉપરથી હેવાન, હેવાતન, (ઝીવ) મૌભાગ આ ઉપ-થી છે.

જંગલ એ કારત્તી છે

મુર્ગ એટલે પક્ષી, તે ઉપ-થી મન્ધી, એક જાતનું પક્ષી

હરીફ એટલે સોગતી, મળ્યા જેને Rival સરસા સરસી ઝગાર કહે છે તે નહિ.

હરકત એટલે પ્રગતિ, હાનિયાત કરતું તે, આપણે તહેનો અઘચણ, અટકાવના

અર્થમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ

ફલાણાને ખાતર એ આખું શબ્દો Idiom મૂળમાં આપણે વાપરીએ છીએ.
ખખાતરે ફલાનું.

ખિલકુલ, આ શબ્દ શાં મનસુખલાય રાજબાઈ મહેતાના “સનાતન જૈન” ના ફેબ્રુઆરી ૧૮૦૯ ના અંકમાં જૂના ગુજરાતી ગદ્યનો નમૂનો આપ્યો છે, તેમાં સંવત ૧૭૭૬ ની સાલના “આગમમા” માં મ્હાગ જોવામાં આવ્યો છે “જૂડું વચન ખિલકુલ ખોલતું નહિ” એ એટલો જૂનો છે.

ખોડાનું છન એ કારત્તી ઝીન છે, અને લગામ પણ કારત્તી છે. તેમ જરા એટલે મહજ, થોડું તે કારત્તી, ઝરેરેહ રજકણ, તા તાંતા છે.

તકવદી માલ એટલે નમજો માલ, એનો મૂળ અર્થ તકલીફી એટલે બનાવરી, imitated, નકલી છે તે ઉપ-થી તકલેદી જરાન, એટલે નમણી તખીયતનો માણસ, એવાને આપણે કાગદી જરાન પણ કહીએ છીએ જેની તખીયત કાગળના પડ જેવી પાતળી, નમણી હોય તે

મોઢમ એ મૂળમાં મુખદુમ, નહિ જણાએકુ, ઠકાએકુ, છે

મોખદલો એ મૂળમાં મુખાદેલત એટલે એક ખીજા જોડે અદ્યમદલ કરતું તે, તે ઉપરથી રેડી-પૂના રજીટગપ એકના નામપગથી ખીજાના નામપર જમીન મકાવવી તે.

મુકાબલો પણ એજ ધોગણુપ છે મુકાબેલત એટલે એક ખીજાનો મ્હેરો જોય તેથી રિયતિમાં આણુ

હુનો ફનાણાથી આજેઝ થયો, એટલે યામો, આજેઝ મૂળમાં બેતાકત, નમણું, એવા અર્થનો શબ્દ છે

ઇલાયકું, મૂળ ઇલાહકેહ રોશ, અથવા રોપ, મૂળ, ફેમખ, ડરાનુ છે.

અવેઝ, એટલે આપણે પૈસાના અર્થમાં વાપરીએ ઝીઅ અવેઝ એટલે બદલો, તે ઉપરથી ધગ વેચાતું લાઇ તેના બદલામાં નાણુ આપે તે અવેજ, અવેજ મને પહોંચ્યો છે.

ઝોધી, મૂળ ઝોહકેહ એટલે જનાનદારી છે

ગનીમત મળ્યા લૂટ, તે ઉપરથી ફાયદો એ અર્થમાં ગુજરાતીમાં વપરાય છે.

કાયમ એ ઉલ્, અને મકામ (મુકામ) ઉભા ગહેનાની જગ્યા.

કસખ એટલે ઘડ ઝીજ મેળાવી, તે ઉપરથી કસખ ધધો અને કિસખી એટલે લુશીઆ

મજૂર, મજૂર, મુઝદ્દર મુઝદ્દર એટલે મહેનતાણું, ખરો. વર, વાગો, તે ઉપરથી પંસા લઇ કામ કરનારો

મરકરી, એ મૂળમાં મરખરગી છે

નજર નજગણુ, અને નજર, એટલે જોતું, એ જે જુદા જુદા રાખે છે. નજર, એટલે માનતા લેતી તે, અને જે કામ માટે માનતા લીધી હોય તેમાં ફતેહ મળવાથી માનતા ચલાવતી તે, તેને લીધે નજરનો અર્થ નજગણું એવો થયો છે નજર, જોતું, તે ઉપરથી મનઝુર, મંજૂર એ શબ્દ આવ્યો છે તે તદ્દન જુદીજ નોંધણી અને અર્થસાગો રાખે છે

નહર, નેહર, એ દારૂની છે.

વાસ્તે, એટલે વચમાં નાખીને કાઢ કરતું તે.

વરક, એટલે ચોપડીનું વાતું, ખાતર તે ઉપરથી પાતળ જેવું પાતળું તે, તે ઉપરથી મોના કપાનો વરક (વરખ)

હસારી, એટલે નાશ કરનાર તે મનને હવાફી, શરીરને હવાફી, એટલે ધણે શ્રમ પડેલો તે.

મિસ્તરી, એટલે મિસ્તર વાપગનાર, મિસ્તર એ મતર એટલે લીટી ઉપરથી છે. લખતી વખતે કામગીર સીધી લીટીએ લખાય તે માટે લીટીઓ દોરનારું એક જાતનું સાધન, એ હધીઆ વાપગનાર તે મિસ્તરી, એટલે મક્કન બાધનાર.

નખરાં એ યાત્રી છે, નખરેલું.

ચતુ, કામી ચરીદન.

ગુજરતુ } કામી, ગુજરદન, ગુજારદન, એ ક્રિયાપદો આખા ને આખા
ગુજરતુ, } ગુન્ગતીમાં લઇ લીધા ગ.

વિલાયત, એટલે વધી, હાકેમ, સમાના હાથ નીચેનો પ્રદેશ, નહિ કે ઇંગ્લાંડ. અમુક હાકેમ પોતાના વિલાયત એટલે પ્રદેશમાં ગયો તે ઉપરથી અંગ્રેજો પોતાને દેશ (વિલાયત) જતા ટહેરાય છે મોરે (મયએ), ઝરો, (ઝિલ્લો), અને મોહનો (મહમ્મે-ઉત્તરનાની જગ્યા) એ યામી છે

ફેલ્લ એટલે એકદન, જુમવે, અને બાદબાકી (પડી જે બાકી રહે તે) એ પણ કામી કે મહી, એ મૂળ, મહીલ, ખર, તમારી વાન સહી છે, એટલે ખરી છે. દસ્કત, એ દસ્તખત, હાથનું લખાણ છે

શુમારે કાસી છે તકરાર, એકને એક વાત કરી કરી કલા કરવી તે તકરાર. તાલીમખાજ, એટલે ભણેલો, તઆલીમ (ઇલ્લમ) પામેલો. આપણે અખાલા-મા શીખેલા કુસ્તીગાર માણસ માટે વાપરીએ છીએ

આ યાદી સપૂર્ણ (Exhaustive) નથી, માત્ર એક નમૂના રૂપે છે.

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

(કર્તા — મનમુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા)

આપની મનમુખ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રભાવ મળધીના જૂદા જૂદા પ્રકારના અનેક મહત્વના વિષયે ચર્ચાવાના છે આ અનેક મહત્વના વિષયોમાં ગુજરાતી ભાષાના જન્મને સંબંધી અગ્ર પ મનાવા યોગ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો હશે એ અભિપ્રાયો ત્યારે પ્રકાશમાં આવી તે ઉપર યોગ્ય ચર્ચા થશે, સારેજ એ અગત્યના પ્રશ્ન પરત્વે કોઈ પ્રકારના નિશ્ચય-કરાવ-પર આવી શકશે. ન્યા સુધી તેમ નહીં થાય ત્યા સુધી એ અભિપ્રાયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનુમાનોરૂપ રહેશે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં મેં પણ યથાશક્તિ યોગે વણી વિચાર કર્યો છે, અને માગથી બની તેટલી તબીબે પણ કરી છે આ નિર્ણય પ્રયાસને પરિણામે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવડુ થયુ છે કે, ગુજરાતી ભાષાના જન્મને જૈનિયોની માથે ધણી નિકટનો મબંધ છે એક જૈન કુળમાં જન્મેન અને ઉદ્ધર્ય પ્રાણીને જૈનના વકીલ (Advocate) તરીકે આ વિષય હાથ ધરનાર તરીકે તરીકે ગણ્યતા સાહિત્યદર્શિના ઉપાસક તરીકે ગણી આ વિષય આપ નિચાગશે, તો આ મહત્વના પ્રશ્નના મબંધમાં યોડુ ધણુ પણ નવુ જાણવાનુ કદાચ મળી આવશે આપને હું ખાત્રી આપુ છું કે, જૈન પ્રત્યેના મોહના કારણે ગુજરાતી ભાષાના જન્મની માથે જૈનિયોનો નિકટ મબંધ બતાવવા હું તૈયાર થયો નથી આપ ને માફ આ કથન ત્રીકારશે, તો આપ મનુષ્યના અતઃકરણમાં વિશ્વાસ મૂકવાનું ન્યાથી અને પવિત્ર કાર્ય કરતા હું સમજીશ ગુજરાતી ભાષાના જન્મિયો ઉત્પાદક હોય અથવા ન હોય તેથી મને તેમજ જે કુળસંપ્રદાયને વિરોધુ ગણાઉં છું તે જૈન સંપ્રદાયને કાંઈપણ વાતવિત લાભ કે હાનિ નથી, એમ હું અતઃકરણની ખાતુ છું આ વિષય હાથ ધરવામાં કેવળ એક જ લક્ષ્ય રાખ્યો છે, અને તે એ કે વસ્તુચિતિ ઉપર પ્રાચીન શોધખોળ થુ પ્રકાશ પાડી શકે છે, તે બને તેમજ બતાવવુ, અને બીજાઓ બતાવે તે સરળ બુદ્ધિએ મહણુ કરુ.

“ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા મબંધ છે” એવો પ્રશ્ન ઉપનંદ રીતે (મારા તરફથી હમણાજ બહાર પડેલ અને વિદ્વાનો તથા બહાર વર્તમાન પત્રોની દૃષ્ટિએ ચડેન) “સાચ્ય” જૈનકાવ્યમાળા”માં ઉપગ્રિયત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન જૈન કે વિદ્વાનોની કૃતિઓનો સમદ કરી ‘ગુજરાતી’ પ્રેમના ‘કાવ્ય દોહનની’ પદ્ધતિપર પણ સસ્તી રીતે પ્રચાર કરવાની ઇચ્છાએ જૈન કાવ્યમાળા નામની શ્રેણી (Series) સંશોધવા અને પ્રકાશનવાની યથાશક્તિ મારા તરફથી શરૂઆત થઈ છે આજુ ત્રણ કરવામાં મને અન્યકત પ્રેરણા મારા અગ્રગ્થ ભાઈ શ્રીમાન સાચ્યદ્રવી હોવાથી આ શ્રેણીની સાથે તેઓનું નામ જોડવામાં આવ્યુ છે આ શ્રેણીનો પ્રથમ ગુચ્છક બહાર પડતા તેમાં ઉપનંદ રીતે ઉપગ્રિયત કરવામાં આવેલા આ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિને લગતા પ્રશ્નના મબંધમાં બહાર

વર્તમાન પરોખા ચર્ચા આવી શકે એ 'મુબલ સમાચાર' પત્રમાં આ વિચારના મબધમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે કેટલાંક આવાકાયા થયા નિયમિત રીતે ચર્ચા આવે છે ખાન વર્તમાન પરોખે પણ આ પ્રશ્નને પોતપોતાની દૃષ્ટિ અનુસાર ચર્ચા આપી છે જે ઉત્પાદ વડે આ ચર્ચા આવે છે તે નેતા એમ જણાયું કે, આ ઉપનિષદ દરવાખા આવેના પ્રશ્નમાં કાષ્ઠ મહાદેવે છે, — અને એ વખતે તો આ પ્રશ્નમાં દોઢવામાં આવેના અનુમાનને આગ તર્ક (good theory) તરીકે પણ સ્વીકારે છે જાહેરમાં આ પ્રશ્નને આ પ્રશ્ન પ્રત્યે ખ્યાન અપાય તેની ચર્ચા થવાથી મને એક પ્રમાણુ ઉત્તેજન મળતા આ વિદ્વાનોના ભવ્ય મીલાવડા મમીપ આ વિચારો મૂકવાની તક લેવાની લાગ્યે થઈ છે એની આશા રાખી ચોખ્ખું છે કે, અહીં દશાવવામાં આવેના વિચારોને અન્ય અથવા પ્રતિ, નિર્ણયપર લઈ જતાં પરેના તેને આપ મને રૂપા કરી સાહિત્ય પ્રેમીનીજ દૃષ્ટિએ વિચારો 'આચર માકડ' જૂને જાતિ તે માર્યાનું પાપ નથી, અથવા હસ્તિના તાડચમાનોડપિ ન ગચ્છેજન મદિરે આદિ જૈન પ્રત્યેના ઉપેશા ભાવોની ચમ્પિ ધીમે ધીમે પણ મદમ રીતે નાચ થતી શકે થઈ છે બ્રાહ્મણો અને જૈનિયોની વચ્ચે એક વાદ થતા ધર્મના ગણે પ્રતિષ્ઠા આવી આવતી દોવાથી આ ઉપેશાભાવનો વારસો (Inheritance) એક મ જવા ને કે મુરે ન છે, છતાં સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈ મમર્થ ભાષાચાત્રી શવરાનભાઈ અને આપના જવા નિષ્પક્ષપાત સાહિત્યનાયકોએ આ ઉપેશા ભાવોને નિર્મૂળતા આપવા માટે જે શુભ અને પવિત્ર પ્રયાત્ન કર્યો છે, તેથી ભગ્નો રાખી સકાશ છે કે, ચોડા મમરમાં એ નુ શાનમગ પ્રતિષ્ઠા અગત થઈ જશે

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી એટલે શુ? શુ ગુજરાતી ભાષા જૈનિયોએ બનાવી? પૂરીપગ જેટલી ભાષાઓ વિચિત્રતા ધરાવે છે તેની ભાષાઓમાંથી મધ્યપણ ભાષા માટે ચોક્કસ વર્ગે ભાષા બનાવવાનો ધરદો રાખી બનાવી છે એમ હેતુ એ ચોગ્ય નથી અને ને ચોગ્ય નથી તો ગુજરાતી ભાષાને ઇરાદાપૂર્વક જૈનિયોએ બનાવી એમ જવાનો હેતુ? મ દોર? જેને જૈનપરિભાષામાં ડ પક્ષે, કાગ અને ભાવ કહેવામાં આવે છે તેને અતુ મરી ભાષા બવાય છે, અને તે નિયમાનુસાર ગુજરાતી ભાષા બધાઈ છે સાસ્ત્રમરો કાષ્ઠ પણ કાર્ થવામાં એ કારણો હે છે ઉપાત્ત અથવા મૂળ મરણ અને નિમિત્ત અર્થાત્ ઉત્તર કાષ્ઠ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ગા અને ભાવ એ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાન કારણ છે, અને દ્રવ્યાદિ ઉપાત્તન કારણમાં જેટલે ને જૈનિયો નિમિત્ત થયા હશે તે તેઓનું નિમિત્ત ગણ્ય છે આ નિમિત્ત ગણ્યની અપેક્ષાએ જૈનિયોથી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ કહો છે

એ વિદ્વાન નવી ભાષા મ કહેવાય છે તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે — A language both by use and by misuse changes and develops according to laws of philology, i.e. the science of languages and when the change reaches a certain point, we say, it is a new language ઉપોગ અને ગેઉપોગ અને દ્વારા ભાષા ફરતી જતી છે અને ખીલતી જતી છે—ભાષા સાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે અને બ્યારે મૂળ ભાષાનો રેશન અમુક હદ સુધીનો થઈ જાય છે, ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો નવી ભાષા શકે થઈ

આ નિયામનુસાર થયેલી નથી ભાષાને પ્રજનન, તેઓની ભાષા અને તેઓના લેખકો એ પ્રધાન ગણ્ય કરણો છે, અને તેથીજ ભાષાની ઉત્પત્તિ નક્કી કરવા માટે એ પ્રધાન ગણ્ય કરણોનો ઇતિહાસ તપાસવાની આવશ્યકતા છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિનાં પ્રધાન ગણ્ય કરણોનો ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ જોઈએ. ગુજરાતી ભાષા એ લોકભાષા ગણાય છે. હવે આ નવી લોકભાષા ગણનામાં આવી તે પહેલાં પ્રજનનની ભાષા અને તેના લેખકોની શું સ્થિતિ હતી તે જોવું પડશે. પ્રજનનની ભાષા કઈ હતી તેની લખાણ ચર્ચામાં ન ઉતરવા માટે ગુજરાતી ભાષા કઈ ભાષાપરથી થઈ એટલું જ તપાસીશું, તો બસ મશે, કેમકે એ તપાસમાં પ્રજનનની ભાષાનો સંવાલ અંતર્ગત થાય છે.

ગુજરાતીભાષા કઈ ભાષા પરથી થઈ એ સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે બની શકે તેટલા પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓના અભિપ્રાયો તપાસતાં એમ માન્ય પડ્યું હતું કે, ગુજરાતીભાષા પ્રાકૃત ભાષા પરથી થઈ છે, પરંતુ આ વિષય લખાતો હતો ત્યાં ઉપર જણાવવામાં આવેલ “રાયચંદ જૈનકાવ્યમાળા” ના પ્રથમ ગુચ્છકોનો રિવ્યુ લખીને ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં આવતા એ પત્રકાર મહારાજનો અભિપ્રાય એમ જોવામાં આવ્યો કે “ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈની પ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નહિ, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી થયેલો છે.” જૈનીપ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીના ઉદ્ભવની વાત આ ક્ષણે બાબુએ રાખી ‘ગુજરાતી’ પત્રકારે બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ બતાવ્યો તે મંબળી વિચારકર્તવ્ય છે. ‘ગુજરાતી’ પત્રકારે પોતાનો આ અભિપ્રાય જો કાંઈ પણ પુરાણી શોધખોળને આધારે બતાવ્યો હોત, તો તેઓના મોટા ઉપકાર થાત, પરંતુ તેઓએ તેમ નહીં કરેલું હોવાથી આજ એની ખાતરીતા ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકતાં પ્રાચીન શોધખોળને આધારે બંધાયેલા અભિપ્રાય ઉપર આપણે આધાર રાખી ચાલીએ એજ સહીસમામત છે. યુનિવર્સિટીમાં જોએએ ભાષા અને સાહિત્યનો વિષય લીધો હોય છે તેઓને માટે ટેકેટ્યુક તરીકે ઓક્સફર્ડના પ્રેફેસર આરથર એ. મેકડોનેલ એમ. એ., પી એચ. ડી. તે લખેલો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (History of Sanskrit Literature) આવે છે; એટલે આ પુસ્તક એક સત્તા (authority) તરીકે સ્વીકારેલું ગણાય. આ પુસ્તકમાં ડોપ્ટર મેકડોનેલ ગુજરાતી ભાષા પ્રાકૃત ઉપરથી થવાનું કહે છે. ૧

1. Between the beginning of our era and about 1000 A. D. Mediaeval Prakrit, which is still synthetic in character, is divided into four chief dialects. In the west we find *apabhraṃsa* ('decadent') in the valley of the Indus, and, *Camaseni* in the Doab, with Mathura as its centre. Subdivisions of the latter were *Gaujari* (Gujerati), *Aranti* (Western Rajputani) and *Maharashtri* (Eastern Rajputani).

“૧—ખ્રિસ્તી સવતના આરંભથી માંડીને ઈ. સ ૧૦૦૦ સુધીના સમયમાં મધ્યકાલીન પ્રાકૃત, સમસ્ત રૂપની રહી તથાપિ ચાર જુદી જુદી બોલીઓમાં વહેવાઈ ગઈ. પશ્ચિમમાં સિંધુ નદની ખીણમાં અપભ્રંશ ઉદ્ભવી, મધ્યમાં જેનુ મધ્યબિંદુ છે એવા દોઆબના પ્રદેશમાં શૌરસેની ઉદ્ભવી જે શૌરસેની ના મૌર્યેરી (ગુજરાતી) અથવાતી (પશ્ચિમ રાજપુતાની), અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વરાજપુતાની) એવા ત્રણ જેના રૂપ થયા

પ્રાકૃતપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એ સંબંધમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અભિપ્રાય બેઠે નથી જણાવેલા, પરંતુ પ્રાકૃતની કઇ સાખા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ એ મળ્યાની અભિપ્રાયો જરા ગુચવાડામાં નામે છે. ડૉક્ટર મેકડોનેન પ્રાકૃતની ચૌરમેની નામની સાખા પરથી ગુજરાતી થયેલી કહે છે. ^૧ કેશવલાલભાઈ સાહિત્ય પરિષદના મુળના અધિવસનના પ્રમુખપદેથી હેમાચાર્યજીના અગાધ્યાયીના અપખ્યાને ગુજરાતી કહે છે. ^૨ હેમાચાર્યજી ઇ.સ. ૧૦-૧૬ માં મૈકામાં વિદ્યામાન હતાં અને આ વખતના તેઓથીના અગાધ્યાયીનો અપખ્યા તે ગુજરાતી હોય, તો ડૉક્ટર મેકડોનેલ જે એમ કહે છે કે, ઇ.સ. ૧૦-૧૬ માં શતકમાં પ્રાકૃત ભાષા ચાર મુખ્ય સાખાઓમાં વહેચાતા તેમાંની એક અપખ્યા જ બા.સ. છે કે, જે ઉપરથી મીઠી, પશ્ચિમ પંજાબી અને કાશ્મીરી ભાષાઓ થઇ છે, તો તે (ડૉક્ટર મેકડોનેલે કહેલી) અપખ્યા જ બા.સ. કઇ? ડૉક્ટર મેકડોનેલ કહે છે તે અપખ્યા ભાષા મને તે હોય, પરંતુ આટલું તો ચોક્કસ છે કે, હેમાચાર્યજીના મતમાં એવી જ ભાષાઓ હોય છે કે જે ભાષાઓના અપખ્યા અને ચૌરમેની નામ હતા, અને તે બંને ભાષાઓને પરસ્પર અલગ નિકટ મળેલા હતા, જરૂર કે હેમાચાર્યજીએ લખેલા 'અગાધ્યાય' નામના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, માગધી, પૈશાચી, ચૂની, પૈશાચી, ચૌરમેની અને અપખ્યા ભાષાઓના મળેલા વિવચન કરતા કહે છે કે,

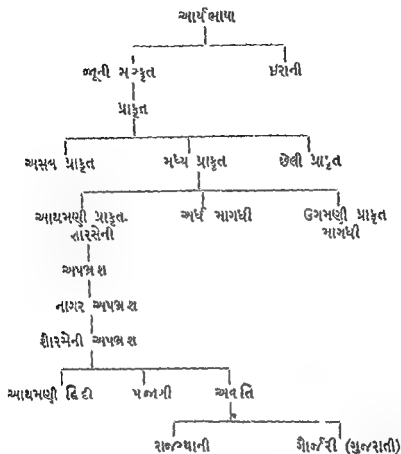
અપખ્યાસે પ્રાય ચૌરમેનીવત્ કાર્ય મવતિ ।

અર્થાત્ "અપખ્યામાં પણ કરીને ચૌરમેની ભાષા પ્રમાણે મળે જાય થાય છે" ડૉક્ટર મેકડોનેન ચૌરમેની ઉપરથી ગુજરાતી થવાનું કહે છે હેમાચાર્યજીએ અપખ્યા અને ચૌરમેનીનો આ પ્રમાણે નિકટ સંબંધ બતાવે છે, અને કેશવલાલભાઈ હેમાચાર્યજીના અગાધ્યાયીના અપખ્યાને ગુજરાતી કહે છે તે ઉપરથી આપણે એમ કહીએ કે, પ્રાકૃત ઉપરથી ફેરફાર (Changes) અને ખીનવણીઓ (Developments) પામી થયેલી એક ચોક્કસ ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ છે. પછી તે હેમાચાર્યજીના જેવા પ્રમાણે પરસ્પર નિકટ સંબંધ ધરાવતી ચૌરમેની હોય - અપખ્યા હોય. તો તે બોલુ નહીં કહેવાય.

'રાસત ગોફતાર' ના અધિપતિ શ્રી. પાલણુજી દેસાઈએ 'પારમી રેખક મહા' તરફથી ગુજરાતી ભાષાના જન્મ સંબંધી એક ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં તેઓએ પણ પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી થવાનું બતાવેલું પરંતુ તેમ મળતા તેઓએ જે અનુક્રમ આપ્યો હતો તે વળી સંજોગ જુદા કહે છે તેઓએ આપેલા અનુક્રમ તેઓના આ પેલાજ વૃક્ષમાં અહીં આપવામાં આયો છે.

૧ From the Apabhraṃsa are derived Sinhi, Western Panjab and Kashmiri. અપખ્યા ઉપરથી સિન્ધી, પશ્ચિમ પંજાબી, અને કાશ્મીરી થઇ છે.

૨ જેની રીતે આપણા આ આદિ કવિ (નરસિંહ મહેતા) ના ઉપન્યાસમાંની ભાષા અપખ્યા નામે ઓળખાવ્યા હતા ગુજરાતીજ છે તેવી રીતે હેમાચાર્યજીના અગાધ્યાયીનો અપખ્યા જ ગુજરાતીજ છે.

આર્યભાષાપરથી આ વૃક્ષમા આપેલી ભાષાઓનો અનુક્રમ થયેલો છેવટનો ગણ્યો છે નહીં, અથવા સંસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત થઈ છે કે કેમ એ વગેરે બાબતોની ચર્ચામા ઉત્તરવાનું હાથ આગે પ્રયોજન નથી? અહીં તો ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ મટિજ વિચાર કર્તવ્ય છે. મીઠ દેશાધ જેમ આ વૃક્ષમા બતાવે છે તેમ પોતાના વ્યાખ્યાનમા કહે છે કે “અવતિ નામની ભાષા તેની (ગુજરાતીની) માતા છે,” અવતિ ભાષા ગુજરાતીની માતા શી રીતે તે સમજાવ મકાતું નથી. હેમાચાર્યજીએ “અન્ગધ્યાય” અથવા ખુદ અવતિનગર અર્થાત ઉજ્જવનમા લખેલો જણાવ્યો છે, છતાં તે અથમા માત આર્ય પ્રાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણના નિયમો બતાવ્યા છતાં અવતિ ભાષાનું નામ કયાય દેખાતું નથી જો હેમાચાર્યજીના સમયમા અવતિ ભાષા હોય તો ખુદ જ સદેશમા અનેક ભાષાઓના વ્યાકરણનિયમો બતાવનારો અથ

૧-કેમકે જો તેમ કરવામા આવે તો વર્ષોના વર્ષો વ્યતીત થાય છતાં નિષ્ફળ આવે તેમ નથી એમા તકચરી બાબતો પણ છે હાજલા લરીકે અત્યાર સુધીની બહુમા એવી માનીનતા છે કે, સંસ્કૃતપરથી પ્રાકૃત થયેલ છે, પરંતુ મારા સ્વર્ણસ્ય લાઇ શ્રીમાન રાયચંદ્ર, કે જેઓને પ્રાકૃત ભાષાઓનો બહુ મારો પરિચય હતો, તેઓએ મને એક વખત કહેલું સમૃતિમા છે કે, તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રાકૃત એ પ્રકૃતિ ઉપરથી થયેલી ભાષા છે, અને સંસ્કૃત એ સંસ્કાર થયેલી ભાષા છે, માને એ ન્યાયે પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કાર થામતા થામતા સંસ્કૃત થઈ છે આ સબબમા મારું પણ ચર્ચા કરવાની સ્થિતિમા નથી આ વાત અહીં પ્રસંગવગત કહી છે

હેમાચાર્યજીએ લખ્યો છે તે શહેર ઉપરથી ઓગખાના ચોગ્ય અવતિ બાણું તેમા કાષ્ઠ પશુ વિવેચન ન કરે ? વળી, હેમાચાર્યજીના અપભ્રંશને તો દેવવાનભાષા ગુજરાતી તરીકે ઓગખાને છે સાથે જે અવતિ બાણ ઉપરથી મી દેશાષ ગુજરાતી બાણ થયાનું કહે છે તે અવતિ બાણ શુ હેમાચાર્યજીની પટેનાની ગણતરી ? અને જે તેમ ગણીએ, તો તે શુ ગજરાતીના દેવવાનભાષવાળા અપભ્રંશરૂપી સ્વ પ પટેનાનું ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ન ગણાય ? અને જે ગણાય, તો હેમાચાર્યજી અપભ્રંશના આ અવતિરૂપ મૂળ સ્વરૂપને શા માટે અ ટાંધ્યાયમા સ્થાન ન આપે ? મી દેશાષના આ કરવાના સજવમા તેઓ તરફથી વિશેષ ખુવાત્તાની આશા ગમી આપણે હેવો એવા અભિપ્રાય ઉપર આસીએ કે, પ્રાકૃત ઉપરથી અનેક જુદી જુદી શાખાઓ થવા પામી, અને એ શાખાઓમાથી એ શાખા ગુજરાતી પશુ છે તો તે મહીમનામત ગણાવુ જોઈએ મદે પ્રાકૃત ઉપરથી કેવા અનુક્રમે ગુજરાતી થઈ તે મજબી નિર્ણય કરતા ઉપર જોઈ ગયા તેમ કવીર મુજવસો ઉમી ધાર તેમ છે

પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી બાણ થઈ એમ આપણે પ્રાચીન સોધકના અભિપ્રાય અ નુમાર જોયુ હવે જોવાનું એ રહે છે કે, ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ પહેલા પ્રાકૃતનું મહાત્મ્ય કેની દરિયા હતુ ? જૈનિયોની કે કાલિયોની ? આ વાત નક્કી કરવાથી ગુજરાતી બાણ, જે પ્રાકૃતપરથી થઈ છે તે બાણની અદ્ય ગુજરાતી નામની નવી બાણ થવા માટેના ફેરફારો (changes) અને ખીનવણીઓ (developments) થવામા જૈનિયો નિમિત્ત ગણાય કે નહીં તે જોઈ રામજે પ્રાકૃત અને મસ્કૃત બાણનો ઇતિહાસ આપણે હ મ પૂર્વે હજી મેકાથી લન્ડન તો આપણા ઉપયોગને માટે બમ થશે આપણે પ્રથમ પ્રાચીન ગ્રાંથોમા ફરનારાઓના અભિપ્રાયો આ બામતના જોઈએ, અને તાર બા જૈનશાસ્ત્રો અને જૈન માહિતના આવાજો જોઈએ રાષ્ટર ન જૈનવર્ધ મ ની પૂર્વ હજી મેમમા સમસ્કૃત બાણની સ્થિતિ બતા ના બા હ સ ના બીજા મેમમા તો મસ્કૃત બાણ કાલિયોમા જ નહીં પશુ અન્ય જાતિઓમા પશુ મોનાતી બાણ (colloquial language) થઈ ગયાનું કહે છે

I There is, indeed no doubt that in the second century B C Sanskrit was actually spoken in the whole country called by Sanskrit writers Aryavarta or Land of the Aryans, which lies between the Himalaya and the Vindhya range. But who spoke it there? Brahmins certainly did for Patanjali speaks of them as the instructed (C shtr) the employers of correct speech Its use however extended beyond the Brahmins, for we read in Patanjali about a head groom disputing with a grammarian as to the etymology of the Sanskrit word for Charioteer (Suta) this agrees with the distribution of the dialects in the Indian drama a distribution doubtless based on a tradition much older than the plays themselves Here the king and those of superior rank speak Sanskrit, while the various forms of the popular dialect are assigned to women and to men of the people The dramas also show that whoever did not speak Sanskrit at any rate understood it, for, Sanskrit is there employed

બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોથી સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએવા નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષા હવડા પાત્રના મુખમાં મન્ડવામાં આવેલી આપણે જોઈએ છીએ, અને ડૉક્ટર મેકડોનેન પણ તેજ પ્રસંગને અનુમટે છે. બ્રાહ્મણ અને તેને અનુમરનારી બીજી જાતિગોમાં સંસ્કૃતનો વિશેષ લક્ષ્ય અને પ્રાકૃત પ્રાચીન અમહાત્મ્ય શુદ્ધિ આ પ્રમાણે જોઈએ છીએ ^૧ આવી ઉપદુ બોદ અને જૈનના સળધમાં જોવામાં આવે છે ઈ મ પૂર્વે બ્રહ્મા મંકામાં બ્રાહ્મ ધર્મના સ્થાપક શ્રી જૈનમ શુદ્ધ અને જૈન ધર્મના ઉદ્ધા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી તે વખતે મગધ દેશમાં બોનાતી પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા. ડૉક્ટર મેકડોનેલ કહે છે કે, The older tradition of both the Buddhist and the Jain religions, in fact, ignored Sanskrit entirely, using only the popular dialects for all purposes ^૨ પ્રાકૃત તરફ નૈનિયોનું મહાત્મ્ય હતું તે તે વખતના તેના શિનાસેઓ ઉપરથી જણાય છે. ડૉક્ટર યુક્તરે મધુરામાંથી શોધી કાઢેલા શિનાસેઓપરથી જણાય છે કે, ઈ સ પૂર્વે બીજા સૈકામાં જૈનના શિનાસેઓ રુદ્ધ (Puro) સંસ્કૃતના મિશ્રણ વિનાના—પ્રાકૃતમાં લખાતા હતા

in conversation with speakers of Prakrit The theatrical public, and that before which as we know from frequent references in the literature, the epics were recited, must have been a popular dialect. Sanskrit was from the beginning a literary language. It would be erroneous to suppose that it was from the beginning a literary language.

“૧—વિ” વાચ્ય અને દ્વિમાલ્યની વચમાં આવેલા પ્રદેશમાં સર્વન ઈ મ બીજા સૈકામાં સંસ્કૃત એક બોલાતી ભાષા હતી એ વિષય જરાયે સંકેતે અવકાશ નથી પણ એ દેશમાં એ ભાષા બોલનારા કોણ ? નાહણો તો ખરાજ, કેમકે પતંજલિ બ્રાહ્મણોને ‘શિષ્ટ’ અને શુદ્ધ ભાષા બોલનારા કહે છે પણ માહણો વખતે બીન્દો પણ તે સમયમાં એ પ્રદેશમાં સંસ્કૃત બોલતા હતા, કેમકે પતંજલિમાલ ‘સૂત્ર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે એક વૈયાકરણ અને એ સૂત્ર વચ્ચેના વિવાદનો ઉલ્લેખ છે સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ જુદા જુદા વર્ણના પાત્રો એ જુની જુની ભાષાઓ બોલે છે એ ભાષાની વહેચણી ઉપરથી આને મળતુજ અનુમાન થઈ શકે છે અને એ વહેચણી બેસાડે નાહકે રચાયા તે પહેલાના સમયમાં પણ એ મુજબની પ્રવર્તતી હોવી જોઈએ આ વહેચણી પ્રમાણે રાજાઓ અને ઉચ્ચ દરજ્જાના પાત્રો સંસ્કૃત બોલે છે, અને સ્ત્રીઓ અને પ્રાકૃત વર્ણના માણસો લોકોમાંની પ્રચલિત બોલીના જુદા જુદા રૂપ વાપરે છે વળી એ નાટકો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે જેઓ પોતે સંસ્કૃત બોલના નથી તે પણ સંસ્કૃત બરાબર સમજતા હતા એ નાટકોના યોગ્યો જમની આગળ તે લખવાતા હતા, તેઓ પણ સંસ્કૃત સમજતા હોવા જોઈએ અને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં સમાયેલ અને મહાકાવ્યના મહાકાવ્યોના પાસાયણના અનેક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે, તો ને લોકસમુદાય એ પાસાયણો સાંભળવા એકઠો થતો તે પણ સંસ્કૃત સમજી શકે એવો હોવો જોઈએ એટલે અજર ને કે શિષ્ટ સંસ્કૃત આદરણીય એક શિષ્ટ અને દૃઢિમ ભાષા હતી તો પણ તે એક સામાન્ય પ્રચારમાં આવેલી બોલી જેવી નહોતી એમ ધારીએ તો ભૂલ થાય ”

૧ જુઓ ‘નર્મનવ’ મા ગુજરાતીઓની સ્થિતિ વિરોધ તિજા

૨ “ બોદ અને જૈન ધર્મોની જુની (આરબની) પ્રજ્ઞાવિકામાં સર્વ જાણતમાં પ્રાકૃતને જ ઉપયોગ—સંસ્કૃતને જ પૂર્વ અનાદર—જણાય છે

પ્રાચીન શોધોના અભિપ્રાય અનુસાર પ્રાકૃત તરફ જૈનોની મહાત્મ્યબુદ્ધિ બતાવી હવે ખુદ જૈનોની જૈન કૃતિ આધારે તેના પ્રકારની પ્રવૃત્તિ બતાવીએ. જૈનિયોનાં ૪૫ મૂત્રો અથવા આગમ (Sacred books of the Jains) અર્થ આગમી (જે પણ એક બતતી પ્રાકૃત છે) માં લખાયા છે. જૈનની અંદર ધર્મદાસ ગણિ નામના એક આચાર્ય થઈ ગયા છે. તેઓએ ‘ઉપદેશ માલા’ નામનો એક પ્રાકૃત ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ગ્રંથ ઉપર ૧૭૨૦ ના વિક્રમ સંવત્માં રામવિજયજી નામના જૈનાચાર્યે ટીકા લખી છે. તેમાં તેઓએ શ્રી ધર્મદાસજીને શ્રી મહાવીરના હસ્તદીક્ષિત વિષય દોવાનું જણાવ્યું છે; અર્થાત્ ધર્મદાસજી ગણિનું લખેલું લગભગ ૨,૪૦૦ વર્ષ ઉપરનું જૈન પુસ્તક પ્રાકૃતમાં છે. આવી રીતે વિક્રમ સંવત્ પહેલાં જૈનોનું સાહિત્ય પ્રાકૃતમાં લખાયાના પુરાવા છે; છતાં તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થવાનું નથી કે જૈનિયો તે સમયે સંસ્કૃત બાળ્યથી અજાન હતા; કેમકે આ ૪૫ મૂત્ર કે જે મહાવીર સ્વામીના ઉચ્ચારેલા ગણાય છે; અને જૈનોનાં કેટલાકની બાળ ૨,૨૦૦ વર્ષની તે પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી સ્વીકારે છે તેમાંના એક સ્વ નામે અનુયોગદ્વારજી માં આવેલા પાઠ છે.

સહ્યા પાપયાચેષ મણિદ્વયો ।

અર્થાત્ “ભાષા બે કહી છે; સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત.” આ પ્રસંગ શ્રી મહાવીરે સ્વ-સ્મરણનો વિસ્તાર કરતાં એક ધર્મોપદેશકને માટે ફેરવી આવશ્યકતાઓ છે તે બતાવનાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બાળના જાનની જરૂર કહી છે તેને લગતો છે. એક ધર્મોપદેશકે જે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યકતાઓ મેળવવાની છે તેમાં સંસ્કૃત બાળના જાનની આવશ્યકતા પણ ગણવામાં આવી છે. એટલે જૈન ઉપદેશક પ્રથમથીજ સંસ્કૃતથી જાત હતા; એ વાત સરળતાપૂર્વક સ્વીકારવી જોઈએ; અને તેની સાથે સંસ્કૃત બાળ જાણનારા એવા ધર્મોપદેશકોએ પ્રાકૃત બાળમાં પોતાનાં શસ્ત્રોની રચના કરી ને એમ જનાવે છે કે, જૈનિયોનું પ્રાકૃત તરફ લક્ષ્ય અને તેને લખે માહાત્મ્ય પ્રથમથી હતું; અને તેનું કારણ હોદ્દા-પકાર કરવાની બુદ્ધિ હતી, કેમકે હોદ્દાબાળમાં ઉપદેશ કરવાથી તે હોદ્દાસમુદાય સંદેશાથી મહલુ કરી શકે.

વિક્રમ સંવત્ પહેલાંની જૈનિયોની પ્રાકૃત તરફની માહાત્મ્યબુદ્ધિ જોઈ. હવે વિક્રમ સંવત્ પછીની જોઈએ. આજ કરતાં એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈનોનું પ્રાકૃત સાહિત્ય વિક્રમ સંવત્ના પહેલાનું તેવા આગમ્યસિદ્ધાંત પુસ્તક મને છે, અને વિક્રમ સંવત્ની સદ્અવસ્થા પણ તેનું પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સાહિત્ય અભ્યારે મોટા જલામાં વિવિધાન છે, છતાં “ગુન્ધાતી” પત્રકાર કહે છે કે “જૈન સાહિત્યને વિક્રમના સંવત્ સુધી ખેંચી લઈ જવામાં આવ્યું છે કે જે માનવું કે નહિ તે હાથ મેળામાં મોટા વિવાદનો વિષય છે.” પ્રસંગવશાત્ આ જાગૃત કરી. હવે વિક્રમ સંવત્ પછીથી જૈનિયોની પ્રાકૃત તરફથી મહાત્મ્યબુદ્ધિ હતી તેવા યોગ્યક ઐતિહાસિક લખણ આપીએ. વિક્રમસંવત્ની સદ્અવસ્થામાં સિદ્ધાંત વિચાર નામના જૈનાચાર્ય થયા છે. તેઓ સંસ્કૃત બાળના પગલ અભ્યારથી દોષ તેમજ તેઓના સમયથી પ્રગળાવનું વલણ સંસ્કૃત તરફ વહેલું જોઈતેલોએ ૪૫ મૂત્રો અથવા જૈનાગમ અર્થઆગમી-પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં ફેરવવાની દૃષ્ટિ કરી. પોતાની દૃષ્ટિ પોતાના મુદ્દને જણાવતાં તેઓએ તેવી ઠંડેટી કરવા માટે તેને પાશંચિત પ્રાચિન (આર વર્ષ તથા સદિન તીર્થ યાત્રા)

[વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

અને એક રામને પ્રતિજ્ઞાધવા રૂપ પ્રાચલિત આપ્યું. આ વાત મેરુગંભ્યાર્થના સંવત ૧૩૬૦ માં લખાએલ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, અંચમાં છે. બીજા અંથો નામે જિનપ્રભસરિનો 'તીર્થદંડ' રાજશેખરસરિનો 'પ્રબંધકોષ' તથા 'પ્રભાવિક સરિત્ર', હેમાચાર્યનું 'પરિશિષ્ટ પર્વ' અને હરિભદ્રસરિ (વિ. સં. ૪૩૫ માં થયા છે) ની 'આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ'માં પણ આ પ્રસંગ છે. કાદમી તેઓને બાર વર્ષ સુધી સંધ બહાર કર્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃત પ્રતિ માહાત્મ્ય-લુહિના બીજા યોગક દાખલાઓ અહીં આપવા યોગ્ય અર્ધ પડશે. મંધહસ્તિ આચાર્યશ્રી કે જેઓ વીરસંવત ૮૬૪ (વિ. સં. ૩૯૪) માં થયા તેઓએ, તથા હરિભદ્રસરિશ્રી કે જેઓ સંવત ૫૭૫ ની લગભગમાં થયા તેઓએ અને શીલાંકચાર્ય કે જેઓ સંવત ૭૦૦ ની લગભગમાં થયા તેઓએ અર્ધ-માગધી પ્રાકૃતમાં લખાએલા જૈનાગમ ઉપર હજારો શ્લોકોની ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં લખી છે. શ્રી કુંદકુંદચાર્ય કે જેઓ વિ. સં. ૪૯ માં થયા તેઓએ અષ્ટ પાહુડ, પંચાસ્તિકાય, જૈનનો પેદાંત અથ 'સમયસાર નાટક' આદિ અંથો પ્રાકૃતમાં લખ્યા છે. તેઓના આ પ્રાકૃત અંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાઈ છે. આ આચાર્યશ્રીના 'સમયસાર નાટક' ઉપર અમૃતચંદ્રચાર્ય નામના જૈનાચાર્યની લગભગમાં સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. ગોમકુમાર, લખિયસાર, કપલુમાર, ત્રૈલોક્યસાર પ્રાકૃત અંથો નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચર્ચા નામના સમર્થ મહાત્મા કે જેઓ સંવત ૭૧૧ થયા છે, તેઓએ લખ્યા છે; અને તેના ઉપર હજારો શ્લોકોની સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાઈ. પદ્મપુરાણ નામથી ૭૯૫ માં રવિસેનાચાર્ય નામના જૈન મહાત્માએ લખ્યો. હરિવંશ પુરાણ નામના પૌરાણિક અંથની પેઠે જૈનનું પણ હરિવંશપુરાણ છે. તે મૂળ પ્રાકૃતમાં લખાએલ છે અને ત્યાર બાદ તેનું સંસ્કૃત થયેલ છે. આ બન્ને પ્રાકૃતમાં લખાએલ છે અને ત્યાર બાદ આવા અનેક અનેક દાખલાઓ છે. પ્રાકૃત અંથો ધણું કરી ચોથા સદ્કામાં લખાયા છે. (Catalogue) થાય તેમ છે. પ્રા. પરંતુ તે આપવા બેસીએ તો એક મોટું ટિપ્પણ અને શિષ્ટાને માટે સંસ્કૃત જાન્યૂત કે જે બ્રાહ્મણોએ હલકાં પાત્રોને માટે ગણેલી છે, ક્યું, એ વાત જૈનિયોની પ્રાકૃત છે તે પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખવાનું જૈનિયોએ પ્રતિની માહાત્મ્ય લુહિદર્શક નથી ?

અશોક રાજ (૯૦)

બાહ્ય અને જૈનિયોના લખે ત્રીજો સદ્કા ની પછી બ્રાહ્મણાદિ વિદ્વાનોની પેઠે ધામે ધામે કહે છે. આ વાત જૈનસ્થ સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય લખવા તરફ દોરાયો એમ ડૉક્ટર મેકડોનેલ જૈનિયોથી સાહિત્યને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વિક્રમ સંવતની આસપાસથી આ આચાર્ય જૈનાચાર્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય આજે પણ મળે છે. ઉમારવાતિ નામના જૈનાચાર્ય થયા છે. માણે વિક્રમ સંવત ૧૦૧ અને દિગમ્બર જૈન બન્નેને માન્ય છે; પરંતુ તેઓ શ્વેતામ્બરના કહેવા પ્ર-થયા છે. તેઓના પુત્રી શરઆતમાં થયા છે, અને દિગમ્બરોના કહેવા પ્રમાણે વિક્રમ સંવત ૧૦૧ માં પ્રગમિ, આદિ લખેલા સંસ્કૃત અંથો નામે તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તત્ત્વાર્થધિગમ બાળ્ય, પ્રસમરતિ, આવક સંસ્કૃત ગાન્ય આજે મળે છે, અને જે હમણાં છપાઈ પણ ચૂક્યા છે. આપણે સિદ્ધસેન દિવાકરના છે. 'ક્રિયા' માટે ઉપર જોયું છે. તેઓનું લખેલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યારે પણ વિદ્યમાન 'મંદિરસ્તોત્ર' એ તેઓની એક કૃતિ છે. સારણાદ મંધહસ્તિ સરિએ સત્રો ઉપર

પ્રાચીન ગ્રામીણા અનિવાર્ય અનુનાગ પ્રાકૃત તન્દ્ર જેનોની મહા અપુદ્ધિ ગતારી હવે ખુદ જેનોની લૈન દૃતિ આધાર નેસ પ્રાચીની પ્રગતિ મનાસીએ જેનિયોના ૮૫ મુજો અથવા આગમ (Sacred books of the Jains) અર્થ મામરી (જે પશુ એક જાતની પ્રાકૃત છે) આ લખાયા છે લૈનની અદર 'મ' આગિ નામના એક આચાર્ય થઈ ગયા છે તેઓએ 'કપ' નાના નામનો એ પ્રાકૃત અથ લખ્યો છે, તે અથ ઉપર ૧૭૨૦ માં વિદ્યમ મવત્ત સમર્પિત્ય નામના જેનાચાર્યે મી. લખ્યા છે તેમા તેઓએ શ્રી ધર્મ સ્મૃતિને શ્રી મહાસીગના હસ્તદીક્ષિત ત્રિપ્ત જેનાનું જણાવ્યું છે, અથાત્ ધર્મસમૃત ગણિતું બધેલું લગભગ ૨,૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે લૈન પુન્ત પ્રાકૃતમા છે. આસી મીને વિક્રમ મવત્ પર્વના લૈનોનું માહિતર પ્રાકૃતમા અષ્ટાસના પુગવા છે, છતાં તે ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે લૈનિયો ને મમથે મન્દ્રત બાણસી અગ્રાન હતા, કેમકે આ ૮૫ મુજ કે જે મહાસીગ આખીના હસ્થાગેવા ગણાય છે અને જેનાના કેનાની બાસ ૨,૨૦૦ વર્ષની તો પ્રેદેમ કેમન જેદોની નીમકે છે તેમાના એ. મન નામે અનુયોગદ્વારજી મા આવો પાઠ છે

મદયા પાયયાચેવ મણિદ્વા ।

અર્થાત્ "બાસ એ કહી છે, મન્દ્રત અને પ્રાકૃત " આ પ્રમગ શ્રી મહાસીગે અ-રમકગનો વિસ્તાર કરતા એક ધર્મોપદેશકને મારે જેની આવડા નાઓ છે તે મતાવતા સન્દ્રત અને પ્રાકૃત બાણના જ્ઞાનની તરફ દી છે તેને લખેલો છે એક ધર્મોપદેશ જે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યકતાઓ મેળવવાની છે તેમા મન્દ્રત બાણના જ્ઞાનની આ વશ્યકતા પશુ ગણવામા આસી છે એમને લૈનિ ઉપદેશ । પ્રથમથી-૨ મન્દ્રતથી જ્ઞાત હતા એ વાત મરગતાપૂર્વક સ્વીકારી જોઈએ, અને તેની સાથે મન્દ્રત બાસ જાણનાગ એવા ધર્મોપદેશ એ પ્રાકૃત બાસમા પોતાના શાસ્ત્રોની ગ્યના જે ને એમ જનાવે છે, લૈનિ થોનું પ્રાકૃત તન્દ્ર લખ્ય અને તેને લખને માહાત્મ્ય પ્રથમથી હતુ, અને તેનું કાલ્યુ લો-પગર કંવાની સુદ્ધિ હતી, અને કોકબાસમા ઉપદેશ કંવાથી તે લોખ્ખમુ । ૧ મને નાધથી સદ્યુ જે કો

વિદ્યમ મવત્ પર્વનાની લૈનિયોની પ્રાકૃત તન્દ્રની માહાત્મ્યસુદ્ધિ જોઈ હવે વિદ્યમ મવત્ પર્વની જે એ આમ કરતા એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની તરફ લાગે છે લૈનોનું પ્રાકૃત માહિતર વિક્રમ મવત્ના પર્વેનાનું તેના આગમોદિગ પુષ્કળ મળે છે, અને વિક્રમ મવત્ની તરફવાતનું પશુ તેનું પ્રાકૃત અને મન્દ્રત માહિતર અત્યાગ મોગ જ્યામા વિદ્યમાન છે, છતાં "ગુન્ગતી" પત્રકાર કહે છે કે "લૈન માહિતરને વિક્રમના સવત્સુની ખેની લાઇ જવામા આવ્યું છે કે જે માનસુ કે નહિ તે હાન મોગમા મોગ વિવાદનો વિવા છે," ત્સ મવશાત્ આ બાગત કંઈ હવે વિક્રમ મવત્ પર્વથી લૈનિયોની પ્રાકૃત તરફથી મહા ત્મ્યસુદ્ધિ હતી તેના યોગ. અંતિગમિક દાખના આપીએ વિક્રમ મવત્ની તરફવાતમા મિદ્ધમેન દિવાકર નામના લૈનાચાર્ય થયા છે તેઓ મન્દ્રત બાસના પ્રમગ અભ્યાસી હોઇ તેમજ તેઓના મમથી પ્રજ્ઞાનનું વનણ મન્દ્રત તરફ વળેલું જેનિયોએ ૪૫ મુજો અથવા લૈનાગમ અર્થમાગરી પ્રાકૃતમારી મન્દ્રતમા દેરવવાની ઇચ્છા કરી પોતાની ઇચ્છા પોતાના મુકને જણાવ વર્તા તેઓએ તેવી ઇચ્છા કંવા માટે તેને પાગચિન પ્રાચથિત (માર વર્ષ તપ નદિન તીર્થ યાત્રા)

ગોચર છે કે, ઇ. સ. ની પૂર્વે ખીજા નેકામાં મસ્કૃત ભાષા હિંદમાં એક ભોતતી ભાષા (colloquial language) હતી, અને ત્યારના મુમનમાં ચઢાહઓ નુધીમાં એવી ગિયતિ આવેલી કે, મસ્કૃત ભાષા હિંદની લગભગ એકલી જ લખાતી (almost the only written language) ભાષા થઈ ગઈ હતી આ મમયે સસ્કૃતનાં ભોગે પ્રાકૃતનું રક્ષણ બ્રાહ્મણોથી થયું સભવિત છે ? જેમ એ મભવિત ન ગણાય તેમ ખીજી તરફથી ઐતિહાસિક પ્રમણ છે કે, પ્રથમ બૌદ્ધ અને જૈન આગે પડી એના જૈન ધર્મે પ્રાકૃતનું રક્ષણ કર્યું હતું કેમકે તેઓએ મસ્કૃતના મમયમાં પણ તે વાપરવી ચાતુ રાખી હતી એમ કહેવામાં આવે કે ન્યાયે બ્રાહ્મણોના લક્ષ્ય એકાત મસ્કૃત પ્રતિ હતો ત્યારે પણ લોકભાષા તો પ્રાકૃત હતી, અર્થાત્ તે ગોષ્ઠનાં ભોતવાનાં વ્યવહારમાં લેવામાં આવતી હતી બધે આમ હોય, પરંતુ આપણે વિન્યાય એટલેજા કરવો વટે છે કે, પ્રાકૃત ભાષાની ગિયતિ, જે પ્રથમથી જ, બૌદ્ધોએ અને જૈનધર્મોએ લેખન વાચનમાં તેનો ઉપયોગ ન કર્યો હોત, અને પાઠો ચાતુ ન રાખ્યો હોત, તો ટપી શકત ખરી કે ? આ ઉપરાંત જૈનધર્મોનો પ્રાકૃત ભાષા ટકાવી રાખવામાં એક જળગ સ્વાધ્યં પણ હતો, અને તે સ્વાધ્યં એ કે, તેઓનાં શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમાં મૂળ લખાએનાં હોવાથી તે ભાષા ચિરંજીવ રહે, તો તેનાં શાસ્ત્રોની શક્તિ ટકી શકે જૈનધર્મો પ્રાકૃતનાં રક્ષણ માટે કેવાં આતુર હતા તેનો એક ઐતિહાસિક દાખલો આપીએ વિક્રમનાં ચોથાં મૈમમાં ન્યારે મસ્કૃત ભાષા જૈનધર્મોએ પણ ઉત્તમાદર્પનકે ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે પણ વક્ષમિપુર વળા-માં જૈનનાં મહાન આચાર્યોએ પરિદ્ ખરી જૈન મુદ્રો મોટે હતા તે લખાણમાં મૂક્યા હતા આ રીતે પ્રાકૃતની ગિયતિ ટકાવવામાં જૈનધર્મો કારણભૂત હતા, અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી થયેલ છે એવો પ્રાચીન શોધધર્મોનો અનુભવ છે, એટલે આપણે એવાં સાર ઉપર આવીએ કે, ગુજરાતી ભાષાની માતાને ટકાવી રાખવામાં જૈનધર્મો કારણભૂત હોઈ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવના પરેક્-અચ્ચન્ન-કારણભૂત હતા, તો તેમાં મધ્ય બોદુ ગણાય ? આ રીતે જૈનધર્મોને અચ્ચન્ન કારણભૂત આ મુધી ગણવા ? ન્યા મુધી ગુજરાતી ભાષા વ્યવથા વિનાની દશા (Informal Stage) માં હતી ત્યાં મુધી આ રીતે આ વ્યવથા વિનાની દશા નુધી તો જૈનેતર પ્રજાને પણ ટેલે-કરવો-બને જૈનધર્મોના જોટનાં કરવો નહીં, કેમકે તેઓ પ્રાકૃતનાં રક્ષણભૂત વિશેર હતા, માનવી જોષએ, કેમકે પ્રાકૃત ભાષા એ તો ભાષા હોઈ તેઓ વ્યવહારમાં તે ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હતા તાત્પર્ય કે, આ રીતે ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવમાં જૈન કે જૈનેતર પ્રજા વત્તા બોલ પ્રમાણમાં કારણભૂત હોય તે મધ્ય અમભવિત નથી, ગુજરાતી ભાષા ન્યારે વ્યવથા વિનાના સ્વરૂપે હતી ત્યારે જોષે તેને જીવી લઈ, પાનણ કરવાનું કર્યું હોય તેઓ તેના ઉદ્ભવના ખરા મરણભૂત અહીં તો ગણવાનાં છે ગુજરાતી ભાષા ન્યારે વ્યવથા વિનાના સ્વરૂપે હતી ત્યારે તેની મહાન્તાએ બ્રાહ્મણો ગરાં હોવા જોષે કે જૈનધર્મો ? ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવનો મમય શ્રીયુત સ્વયંવતાનમાં ૮ માં અને ૧૦ માં શતમ્ની વચ્ચેનો ગણે છે, કેમકે તેઓ કહે છે કે ‘કપ્પી સનના પંચમાં શતમ્ની મર્ગાત જે બધાએલી છે તે ન્યારે પાન્યે અથવા મ્હાં તેથી પણ મેં એક સદી વધારે પાછી હાવતી પડશે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રાગમ જે સમયે ચાર છે તે મમયે ઉપર જોષ ગરાં તેમ સસ્કૃત ભાષા લગભગ હિંદની એકલી જ લખાતી ભાષા હોઈ, તેનાં ખામ ઉપામકા

આદ્યો સર્વોત્તમ ગણાતી એવી સંસ્કૃત ભાષાના બોલે, પોતાની નજરમાં જે પ્રથમથીજ ન્યૂનત્વવાળી ભાષા હતી^૧ તે પ્રાકૃત ભાષાની હજી ગર્ભમાં આવતી એક શાખાની સહાયતાએ ગયા હોય એ સમ્ભવ લાગે છે ? અથવા તેઓને તેવો કંઈ પ્રસોબન (Inducement) હોય એમ સંભવે છે ? કવિ નર્મદાશંકર પણ આજ રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે, શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે તો તે વેળાના આદ્યોએ તે વેળા આવતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય ? આ રીતે જો આદ્યોને ગુજરાતીના ગર્ભની સ્થિતિએ તેની સહાયતાએ જવાનો કોઈ પ્રસોબન ન હોય, તો ગુજરાતી ભાષાને વ્યવસ્થાવાળી દશાએ લાવવામાં તેઓ પ્રસક્ત કારણભૂત ગણાય ખરા ? અને જો ન ગણાય તો પછી તેના લગભગ પ્રારંભથી જોના હાથથી લખાએલું તેનું (ગુજરાતી ભાષાનું) સાહિત્ય ખરે છે એવા જૈનિયોને તેને (ગુજરાતી ભાષાને) વ્યવસ્થામાં મૂકવાનાં પ્રસક્ત કારણભૂત ન ગણી શકાય ? ભાષાના લગભગ પ્રારંભમાં જોઓએ સાહિત્ય લખેલું હોય તેઓ તેની વ્યવસ્થાના પ્રસક્ત કારણભૂત ગણાવા જોઈએ, કેમકે બોલાતી ભાષા નિયમમાં-વ્યવસ્થામાં અરેખરી ક્યારે મૂકી શકાય કે ક્યારે તેનું સાહિત્ય લખાવું શરૂ થાય ત્યારે. જેમ આ પ્રારંભ પામતી ભાષાની પ્રવૃત્તિ આડું કરવા માટે આદ્યોને કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રસોબન નહોતો;—જો કે આ સમયમાં કવિ નર્મદાશંકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો “પ્રભવર્ગમાં જૈન સાધુ શિવાય બીજા કોઈ ઝાંઝા વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહીં.” આથી બરાબર ઉલટું જૈનિયોને માટે હતું. જૈનિયો પ્રથમથીજ લોકભાષામાં સાહિત્ય તૈયાર કરવાને ટેવાએલા હતા; વળી આ ઉદ્ભવ પામતી ગુજરાતી ભાષા તેઓની અંગન મિલકત જેવી જે, પ્રાકૃત ભાષા હતી તેની એક શાખા હોઈ તેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવાને લક્ષ્યાય એ પણ સ્વાભાવિક ગણાય. આ ઉપરાંત એક કારણ એ સંભવે છે કે, જો કે વિક્રમ સંવત્ પછી જૈનિયોએ પણ પોતાનો લગભગ લક્ષ્ય સંસ્કૃત તરફ પ્રેર્યો હતો, (કોંકર મંદોદરીનો અભિપ્રાય ઉપર બતાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે તેમજ જૈનિયોએ સંસ્કૃતનું મોટું સાહિત્ય લખેલું સિદ્ધ છે તે પ્રમાણે) છતાં જૈનિયોની નજરમાં આદ્યોની પેઠે માત્ર સંસ્કૃતનું જ માહાત્મ્ય નહોતું; પણ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને તેને અનુકૂળ હતી એટલે આદ્યોને સંસ્કૃતના બોલે પ્રાકૃતનો ઉત્કર્ષ કરવાનો પ્રસોબન નહોતો, તેમ જૈનિયોને ન હોવાનું કારણ નથી; કેમકે પ્રાકૃત લોકભાષા હોવા છતાં તેમાં સાહિત્ય ખેડવામાં તેઓએ પહેલેથીજ ન્યૂનત્વ માન્યું નહોતું; ઉલટું તેઓના મૂળ શાસ્ત્રે પ્રાકૃતમાં હોઈ તેના રક્ષણમાં તેઓએ પોતાનો સ્વાર્થ ખાતો હતો. આ રથને એમ કહેવામાં આવે કે, ગુજરાતી ભાષા અને પ્રાકૃત ભાષામાં ઘણો મોટો તફાવત પડતો હોવાથી, જૈનિયોને પ્રાકૃત તરફ આકર્ષણ હોય છતાં ગુજરાતીને માટે શા માટે કાળજી હોય ? આના ઉત્તરમાં એટલુંજ જણાવવું બસ યશ છે, ગુજરાતી ભાષાની અને પ્રાકૃતની વચ્ચે જે મોટો તફાવત અત્યારે આપણને લાગે છે, તેવો તફાવત સરખાતના ગુજરાતીમાં અને પ્રાકૃતમાં નહીં લાગે; અને તેનો દાખલો પણ મોટું છે. કેશવકાવ્યબોધ હેમાચાર્યજીના અટ્યાધ્યાયીના અપખંડને ગુજરાતી તરીકે સ્વીકારે છે, આ અપખંડ અને પ્રાકૃતની એક શાખા સૌરમેનીને નિકટનો સંબંધ છે એમ પ્રારં-

૧. કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે “ જો કે સંસ્કૃત આદ્યોને જણતા નહોતા, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર ચારી જઈ પ્રાકૃતને ધિક્કારતા. ”

બમાંજ આપણે શ્રી હેમાચાર્યજીના અગ્રધ્યાયમાંના અપરંપરે પ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ કાર્ય-
મવતિ । એ પાઠથી ભેદ્ર ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે ગુજરાતી બાપાનો ઉદ્ભવ જૈનધર્મથી સંભવી શકે કે નહીં તે બેતાં,
બીજી તરફથી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, “મોટાં લોકસમૂહ હોય તેજ પોતાની બાપા
બનાવે છે, અને નાનો વર્ગ તેને અનુસરે છે, એટલે જૈન લોકોના કરતાં જૈનેતર બ્રાહ્મણ
વિદ્યાની પાછળ ચાલનારા લોકોની સંખ્યા આજ અને પૂર્વે પણ લોકસમૂહમાં એટલી ટકા
ઉપરાંત જેટલી મોટી હોવાથી લોકબાપા જૈન લોકોની પ્રાકૃત બાપામાંથી નીકળે એ સંભ-
વિતજ નથી; મારે પ્રારંભમાં પણ ગુજરાતી બાપાનો ઉદ્ભવ પ્રાકૃત જૈની-ધાર્મિક સાહિ-
ત્યમાંથી નહીં, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી થયેલો છે,” એ તપા-
સીએ. ગુજરાતી બાપા તેના ઉદ્ભવ માટે બ્રાહ્મણ સાહિત્યને આભારી હોય તો જૈનને
તેમાં કાંઈ દુઃખ લાગે તેમ છેજ નહીં; અને લાગવાનું કંઈ કારણ પણ નથી, કેમકે બાપા
ગમે તેનાથી યદ્યપિ એમાં લાભ કે હાનિ જેવું શું છે? પરંતુ જ્યારે આપણે સાહિત્ય
બુદ્ધિએ અહીં વિચાર કરવા બેઠા છીએ એટલે તેજ બુદ્ધિને અનુસરી કહેવું પડે છે કે,
તે વાત સંભવિત લાગતી નથી; કેમકે ગુજરાતી પ્રાકૃતમાંથી થયેલ છે એ વાત તો હવે
પ્રાચીન શોધખોળોના અનુભવે સિદ્ધ થયેલ છે. મોટા સમૂહ હોય તેજ પોતાની બાપા બનાવે
છે એ એક વાત અને જૈનના પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી થયેલ છે કે નહીં એ બીજી
વાત તપાસવાની જરૂર છે. આ વાત તપાસતાં બ્રાહ્મણ વર્ગ માટે વિરુદ્ધતાદર્શક કંઈ
કહેવાય તો તે માટે કામા આપતી ચોગ્ય છે, કેમકે વિરુદ્ધ કહી લાગણી દુઃખાવવાનો દ-
રાહો એક રામમાં પણ છે નહીં, પરંતુ સાહિત્યસેવા અંગે સત્યાસત્ય શોધવાનોજ દરાહો
છે. બ્રાહ્મણવિદ્યાની પાછળ ચાલનારા લોકોની સંખ્યા પ્રથમથીજ એટલી ટકા જેટલી જૈનો
કરતાં વધારે હોય તેથી બ્રાહ્મણોદ્ધાર તો મોટા સમૂહ બાપા બનાવી હોય એમ એકાંતે
કેમ કહી શકાય? લોકબાપા કાંઈ એકલા ધર્મ સાહિત્યદ્વારાજ ઉદ્ભવ પામતી નથી. તે તો
લોકના સામાજિક વ્યવહાર ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. બાપાએ સામાજિક વ્યવહાર
માટે કોના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે? રાજસૂત્રા ઉપર અને વ્યાપારી વર્ગ ઉપર. રા-
જ્યમાં જે બાપા રાજ્યવહિવટના કારણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેના ઉપર અને વ્યા-
પારી વર્ગમાં જે બાપા વપરાય છે તેના ઉપર લોકબાપાનો આધાર રહે છે. વ્યાપારી વર્ગની
બાપા ઉપર લોકોએ કેટલો આધાર રાખવો પડે છે તે આપણે અગ્રેજ બાપાના વ્યાપારના
કારણે આખી પૃથ્વીપર થએલા પ્રચારના કારણથી ભેદ્ર સૂચીએ છીએ; અને રાજબાપા
ઉપર લોકોની બાપાનો કેટલો આધાર રહે છે તે હિંદમાં અગ્રેજ બાપાના ચતા જતા બ-
હોળા પ્રચાર ઉપરથી ભેદ્ર સૂચીએ છીએ. સંસ્કૃત એ હિંદના મોટા સમૂહના ધર્મની બાપા
હોવા છતાં અત્યારે તે લોકબાપા યદ્યપિ નથી, અને યદ્યપિ સકવાની પણ નહીં, જ્યારે અગ્રેજ
બાપા દિનપ્રતિદિન વધારે પામતીજ જવાની; કેમકે તે રાજની અને વ્યાપારી વર્ગની બાપા
છે. પારસીઓ ગુજરાતી બાપા ત્યાગી અગ્રેજ બાપા બાલપણથીજ શીખવવાનો વિચાર કરે
છે તે વાત બે કે આપણને પસંદ નથી; પરંતુ આપણે તે વિચારમાંથી એ વાત યાખી સૂચીએ

૧ જુઓ ‘રાવચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા’ની ‘ગુજરાતી’ પત્રનો Review.

છીએ, અને તે એ કે, પારસીઓએ બ્યારે જોયું કે, વ્યાપારમાં આગળ વધવા માટે તેમજ રાજકાન્યામાં પડવા માટે પણ અંગ્રેજી ભાષા બીજી બધી ભાષાઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે, ત્યારે તેઓને અંગ્રેજી તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું છે. આ રીતે આપણે જો ગુજરાતીના ઉદ્ભવ પહેલાંના સમય માટે પણ લોકોનો મોટો સમૂહ વ્યાપારી વર્ગની અને રાજસત્તાની ભાષાને અનુસર્યો હોય એમ કહીએ, તો કાંઈ ખોટું ગણાય ? વ્યાપારી વર્ગની ભાષા કંઈ હોવી જોઈએ ? વ્યાપારી વર્ગ કંઈ જાતીનો અનેકો હતો તે જોઈએ. વ્યાપારી વર્ગમાં બ્રાહ્મણો તો નહોતાજ; તેમ નહેનો ખેડૂત વર્ગ; કે નહોતા શૂદ્રો. કેટલાક શોધકોનું એમ કહેવું છે કે, આ સમયે વ્યાપારી વર્ગ કેટલાક ક્ષત્રિયોનો અને વૈશ્યોનો અનેકો હતો. વૈશ્યમાં સુબ્ધપણે દેણું હતા ? જૈન વણિકો. આજે પણ એક નાના ગામડામાં જુઓ, તો એક જૈન વણિક ગામના એક તરીકે હોય, અને મોટા શહેરોમાં તો જૈન વણિકોનાજ હાથમાં લગભગ વેપાર હતો. અંગ્રેજી રાજ્ય પછી વ્યાપાર દરેક વર્ગના લોકો ધમધોકાર કરતાં થયાં છે; તે છતાં તેમાં જૈનિયોનો હજી પણ ઘણો મોટો હાથ છે; તે પૂર્વે તો બ્યારે ચાર વર્ષો સૌ સૌ પોતાના કામ માટે નિયત હતા ત્યારે વણિકોના હાથમાંજ વ્યાપાર હોવો જોઈએ. એમ કહી શકાય નહીં કે, વણિકો હોય તેટલા બધા જૈનિયોજ હોવા જોઈએ; બીજા ધર્મને અનુસરનારા વણિકો પણ હોય; તથાપિ પૂર્વના મમયથી જૈન વણિકો સંધન ગણાતા આવ્યા છે, અને પૂર્વનાં તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચાં જૈન વણિકોએ પોતાના ધર્મનો પ્રભાવ કર્યો છે એજ એમ ખતાવે છે કે, બીજા બધા કરતાં પૂર્વે જૈન વણિકોના હાથમાં વ્યાપારની લગામ વધારે હતી. અને એ જૈન વણિકોની ભાષા કંઈ હતી ? સંસ્કૃત તો નહીંજ, કેમકે જેમ તે વ્યવહારના ઉપયોગ માટે સુસ્કેલ ભાષા છે; તેમ વણિકોને અને મંસ્કૃત ભાષાને ઘેઘ હઠાડો મેળ ખાધો હોય એવું જણાતું નથી. આ વાત અત્યારે તેના વારસો જોઈએ, તો પણ જણાઈ રહે તેની છે. સંસ્કૃત ભાષા અત્યારે પણ વણિક જાળો બીજી ભાષા-Second language-તરીકે સેવા દેતલા લક્ષ્યાય છે ? અને લક્ષ્યાય છે, તો તેમાં કેટલા સફળ થાય છે ? આ વાત જો ઐતિહાસિક (historically) અને શાસ્ત્રીય (scientifically) રીતે તપાસવામાં આવે, તો જણાય કે, સંસ્કૃતને અને વણિકોને પહેલેથીજ કોઈ વખતે મેળ જોડોજ નહોતો; અને જો મેળ ન જોડો હોય, તો તેની ભાષા કંઈ ગણી ? પ્રાકૃત કે નહીં ? હવે ક્ષત્રિય વ્યાપારીઓ માટે વિચાર કરીએ. આ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ છે કે, જૈનમાં અસારે ઓશવાળ નામની વણિક ન્યાતિ છે તેઓ મૂળ ક્ષત્રિયો હતા, અને ધીમે ધીમે તેઓ ધર્મ કારણે વણિકોમાં ભળ્યા હતા. આ વણિકોએ અને આ ક્ષત્રિયોએ પ્રાકૃત ભાષા કયા મૂળ (Source) માંથી લીધી હોવી જોઈએ ? તેઓના ધર્મ ગુરૂઓ અને તેઓદ્વારા તેઓના ધર્મ માહિત્યમાંથી કે નહીં ?

હવે રાજભાષાનો વિચાર કરીએ. આટલું તો ચોક્કસ છે કે, હાલના સમયમાં રાજ્ય-વહિવટમાં જેવું લખાપડીનું કામ ચાલે છે તેવું પૂર્વના સમયમાં નહોતું ચાલતું, એટલે રાજભાષાએ તે સમયમાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો ન ગણાય; તેમ છતાં રાજભાષાનો સવાલ દેશ રીતે ઉપયોગી છે એટલે તે સંબંધી વિચાર કરવો ચોખ્ખો છે. રાજભાષા ધણું કરી લોકભાષાને

અનુસરી રહે છે. અભારે અગ્રેજી રાજ્ય પરદેશી રાજ્ય હોઇ તેઓની અગ્રેજી ભાષા મુખ્ય-
પણે રાજકોટમાં વપરાય છે; છતાં પણ આપણે જોઇએ છીએ કે, જિલ્લાઓમાં તેઓને પણ
લોકભાષા અદાલતની ભાષા તરીકે અને ધીમ્મ રાજકોટમાં માટે ઉપયોગમાં લીધા વિના
ચાલતું નથી, એટલે સાધારણ રીતે હમેશાં રાજભાષા એ લોકભાષા હોય છે; અને આ
રીતે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ થયો તે વખતે પણ રાજભાષા એ લોકભાષા હોવી જોઇએ.
આપણે ઉપર જોયું કે, લોકોને ભાષાની બાબતમાં વ્યાપારી વર્ગની ભાષાને અનુસરવું પડ્યું
હોવું જોઇએ; કે જે વ્યાપારી વર્ગમાં મુખ્યપણે-ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જોવાયેલા હતા; અને તે
જૈન ક્ષત્રિયો અને વણિકોની ભાષા તેઓના ધર્મગુરુઓ અને તેઓના ધર્મસાહિત્યને અ-
વલંબિત હોવી જોઇએ. લોકભાષા જૈન ક્ષત્રિય અને વણિકોની ભાષાને અનુસરી જેમ થઈ
હોય તેમ તે ભાષા રાજ્યવહિવટમાં અને પ્રજાકીય વહિવટમાં પણ જૈનિયોને અનુસરી
હોય એમ સંભવે છે; કેમકે ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભથી જે ત્રણસો વર્ષો તેમાં જૈનિ-
યોનું જોર રાજસત્તામાં અને તેને લઈને પ્રજાકીય બાબતોમાં પણ વિશેષે હતું. આ બાબત
માટે આપણે ઇતિહાસ તરફ નજર કરવી પડશે. દિલ્લીની વાત છે કે, ગુજરાતનો ઇતિ-
હાસ મુખ્યત્વે કરી જૈનના સાહિત્યને આધારે અભારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; છતાં
તેની અદરજ જૈનિયોના ગુજરાતની અદરજ પ્રજાગતાવાળા ત્રણ ચાર ચતુર્થની હકીકત
ઉપર વિશેષ અજવાળું પાડવામાં આવ્યું નથી. એટલું જ નહીં પણ તેઓને કોઈ કોઈ
તરફથી ગેરજનસાદ પણ આપવામાં આવ્યો છે. જૈનિયોનું ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની રાજ-
સત્તામાં કેટલું જોર હતું તેના દાખલાઓ આપતાં પહેલાં ખાસ એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાય
જૈનિયોના ગુજરાતની અદરજ જોરનો ખ્યાલ આવી શકશે. આ કહી જવામાં આવ્યું; અ-
ને તે ઇતિહાસકારો તરફથી સ્તીકારવામાં આવે છે કે, અભારે તૈયાર કરેલા ગુજરાતનો ઇતિ-
હાસ મુખ્યપણે જૈનના પુસ્તકોને આધારે લખવામાં આવ્યો છે. જે જૈન મુનિઓ સંસાર
ત્યાગ કરી પોતાની પાસે એક ખોટી ખાઈ જોડેલું પણ દ્રવ્ય રાખી શકતા નહીં તે જૈન-
આયોને તે વખતના ગુજરાતના રાજાઓના ઇતિહાસ લખવાનું કારણ રૂં હતું ? શ્રી ચારિ-
ત્રમુંદરપ્રણીત ગુજરાતના ઇતિહાસપર અમોઘ પ્રકાશક 'અદિપાળ ચરિત્ર', શ્રી જનહર્ષણિ
કૃત 'વસ્તુપાલ ચરિત્ર', શ્રી રાજસેખર ચરિત્ર 'પ્રજ્ઞ અનુવિંશતિ પ્રજ્ઞ', ગેરજનસાદકૃત
'પ્રજ્ઞ ચિંતામણિ', સમયમુંદરાચાર્યકૃત 'વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ' એ આદિ પુસ્તકોથી
ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રતિ મોટા પ્રકાશ પડે છે. આ નિવૃત્તિપરાયણ પુરુષોએ જો જૈનિયોનું
બળ રાજસત્તામાં ન હોય તો ઐતિહાસિક બાબતો સ્થિર કરનારા પુસ્તકો શા માટે લખ્યાં ?
જૈનિયોની પેઠે જૈનેતર વિદ્વાનોએ કેમ ન લખ્યાં ? જૈનના કેટલાક અધોની પૂર્ણાદિતિએ ર-
ચનાર પોતાની પરંપરા જતાવતાં રાજ્યકર્તાની પણ પરંપરા આપે છે. દાખલા તરીકે દેમા-
ચાર્યજીના અટ્ટધ્યાયમાં રાજકર્તાઓની વંશાવળી આપવામાં આવી છે. જનમંડોપાધ્યાયના
'કુમારપાલ પ્રજ્ઞધર્મ' અને ગેરજનસાદકૃત 'વસ્તુપાળ ચરિત્ર'માં ગુજરાતના રાજાઓની ઐતિહાસિક
હકીકતો આપવાનું રૂં કારણ ? જો જૈનિયોને રાજ્યની સાથે કોઈ નીજત ન હોત, તો
આમ થવાનું કોઈ કારણ ગણાય ?

હવે જૈનિયોનું પ્રજાગ જતાવનારા કેટલાક દાખલાઓ આપીએ. આમ કરતાં એક
વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કે, જૈનના ધર્મગુરુઓની એવી માનીનતા જોવામાં

વિભાગ.] શુભરાતી આપાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

આવે છે કે, રાજકર્તાઓના પરિવ્રજમાં આવવાથી ધર્મનો પ્રભાવ વધારે ઠીક રીતે ચર્ચ થકે છે. વિક્રમ સંવત્ ૪ થાની પહેલાં જૈનિયોનું જોર કેટલું હતું તે બાબત ઉપર અહીં ચર્ચા કરવાનું કારણ નથી. વનરાજ આવડાની પહેલાં વલ્લભિપુરના શિલાદિત્ય રાજાના વખતથી જૈનિયોનું શુભરાતમાં જોર સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે કે વિક્રમ સંવત્ ૪૧૦ માં વલ્લભિપુરમાં જૈનસૂત્રો લખાણમાં પ્રકાશ માટે જૈનાચાર્યોની એક પરિષદ ભરાઈ હતી. જૈનસૂત્રો તો મગધ દેશમાંના ગણાય, છતાં કાઠિયાવાડ શુભરાતના એક શહેરમાં આ માટે પરિષદ ભરાય ! આનું કારણ એટલુંજ હતું કે, શિલાદિત્ય રાજા જૈની થયો હતો. જૈન ઇતિહાસથી એમ જણાય છે કે શિલાદિત્ય રાજાની સલામાં શ્વેતાશ્વર જૈનો અને બૌદ્ધોની વચ્ચે ધર્મવિવાદ થયો હતો, અને તેમાં જય મેળવી શિલાદિત્યને જૈની બતાવ્યો હતો. “શત્રુજય આહારમ્પના” કરતાં ધર્મશ્વર સરિની શિલાદિત્ય ઉપર ઘણી પ્રભા હતી. વનરાજ આવડો જૈન ધર્મ પ્રત્યે પરમ ભક્તિ ધરાવતો હતો, છતાં શીલગુણસરિના પ્રસંગને બહુજ નાનું કંઈ આપી, એટલુંજ નહીં પણ શીલગુણસરિનું નહીં ધમ્મવાદ યોગ્ય હાસ્ય કરી વનરાજના વખતમાં જૈનિયોનું બળ નહોતું એમ બતાવવાની તજજ્ઞી કરવામાં આવી છે. પ્રાચીન ગ્રાંથકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આવડા વંશના વખતમાં શુભરાતની અંદર આવડાઓનું જોર જોટલું હતું તેના કરતાં સોલંકીવંશ રાજગાદી ઉપર આવ્યા બાદ શુભરાતમાં ધણું જોર સોલંકીઓ વધારી રાખ્યા હતા. અને સોલંકીઓના વખતમાં જૈનિયોનું ધર્મ બળ ધણું હતું એટલુંજ નહીં પણ રાજસભામાં તેઓનું બળ એટલું બધું હતું કે રાજાઓને મોટા ભાગ જૈન હતો. તેઓના પ્રધાનો અને બીજા કારભારીઓ તથા સેનાપતિઓ પણ બહુધા જૈન હતા.

આમુંડ રાજા વીરભણિ નામના જૈનાચાર્યનો ભક્ત હતો. ભોજરાજ પાસે અભયદેવ સરિનું ધણું માન હતું. ભીમદેવના વખતમાં વિમળશાહે આશુ ઉપર અટકાવ દબાવ્યો જે જન મંદિરો બંધાવ્યાં છે તે જૈનિયોની ભીમદેવના વખતમાં ઉચ્ચસ્થિતિ બતાવે છે. હેમાચાર્યેશ પ્રત્યે સિદ્ધરાજનું માન હતું તે બતાવવા માટે તેઓના લખેલ સિદ્ધ હેમચાકરણને સિદ્ધરાજે હાથીની અંબાડીએ ચઢાવ્યું હતું તેજ કાખસો બસ છે. મજાધારી અભયદેવસરિની અનેક રાજાઓ પ્રત્યે પ્રભા હતી. શુભરાતનો રાજા કરણ તેઓ તરફ ધણું માન ધરાવતો હોઈ તેણે તેઓને મજાધારીનું ગિરદ આપ્યું હતું. મૈસરાજનો રાજા રાખેંગાર તેઓ પ્રત્યે બહુજ પૂજ્ય સુદ્ધિ રાખતો. આજ આચાર્ય મહારાજની ઇચ્છાથી જુવનપાળ રાજાએ જૈનમંદિરો ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો. અજમેરના રાજા જયસિંહે આ આચાર્યની માંગણીથી વર્ષમાં કેટલાક દહાડા હિંસાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો. શાકંબરીનો રાજા

૧ કવિ નર્મદાસાહે કહે છે કે “રાજાઓ ધર્મવિષયમાં નિરપેક્ષ અથવા કોઈ શીવમત તરફના અથવા કોઈ જૈનમત તરફના વલણના, ને પ્રધાનો જૈનમતના, પ્રભુ મધ્યે કેટલાએક રીતે ને કેટલાક જૈન, એવી જણાય છે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર જાણણેલાનું કરેલા મનુરમુત્યાદિક મંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ મંથો નહિ હોય, પણ કઈ આમાંનું, ને કાંઈ તેમાંનું એમ હશે.”

પૃથ્વીરાજ પણ આ આચાર્યજીનો બક્ષત હતો. કુમારપાળ જૈનિ દોષ જૈનિયોનું કેટલું બળ હતું તે સર્વ કાંઈ જાણે છે. કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો ત્યારથી એક બે સિવાય સઘળા રાજા જૈનમતના હતા. વરગુપાળ તેજપાળની કીર્તિથી ત્રી કાંઈ જાત છે. પાલીતાણામાં ગુ-
પ્તિ ઉપર આવેલી આદીશ્વરની દેહો સંવત ૧૦૨૮ માં જલદયા નામના શ્રેષ્ઠીએ ૧૩
મી વાર ઉદ્ધાર કરવામાં લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

જૈનિયોનું બળ સર્વ દિશાઓમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભ કાળમાં સૌથી વિશેષ હતું
એ જાણવા માટે આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી બસ થશે. રાજસૂત્રમાં જૈનિયોનું બળ
સૌથી વધારે હતું તે કેટલાક રાજાઓ, પ્રધાનો અને કેટલાક સેનાધપતિઓ જૈન હતા
તેથી જાણી શકાય છે. બ્રાહ્મણોએ તો રાજવહિવટમાં આગળ લીધો નહોતો એમ જણાય
છે, કારણ કે કવિ નર્મદાચંદ્ર કહે છે કે, “ન્યાયથી મુક્તમાનોએ ગુજરાત લીધું ત્યારથી
રાજપૂત ક્ષત્રી વર્ગનો તો લોપ થયો, એટલે પછી રાજદરબાર સેવનું કાંઈ હોયજ શાનું ?
બ્રાહ્મણો જો જોઈ તો હતુંજ નહીં ને જૈન લોકોનું જોઈ હતું તે તુટી ગયું.” સમાજ
ઉપર જૈનિયોના વિચારોની અસર કેટલી હતી તે આપણે એ ઉપરથી જાણી શકીએ કે
ધણા લાંબા કાળ થયાં ન્યાયને માટે મનુસ્મૃત્યાદિક વંદિક ગ્રંથોના આધાર લેવાનું આશું
આવતું હતું, તેને બદલે આ અરસામાં વૈદિક ગ્રંથોની સાથે જૈન ગ્રંથોનો પણ આધાર લે-
વાતો થયો હતો. “ધર્મ સંબંધમાં જૈનિયોનું કેટલું બળ હતું તે નર્મદાચંદ્ર કવિના શ-
બ્દોમાં જોઈએ. “ભોળા ભીમની વખતમાં જૈનનું જોઈ એટલું હતું કે, ધણાએક શ્રાવક મુ-
દરથે આશુપર સિવકૃષ્ણના કહેરાં ખસેડીને ત્યાં પાર્શ્વનાથના કહેરાં બંધાવ્યાં હતાં.” તેઓ
વળી કહે છે કે “કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યું ત્યારથી એક બે સિવાય સઘળા રાજા જૈન
મતના હતા. રાજાઓનો ધર્મમત બદલાયાથી પ્રગ્નમાંના કેટલાએક રૈવે જૈન થયા, પણ
એમાં બ્રાહ્મણોની સંખ્યા જૂન હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણોનું જોઈ છેક ન-
રમ પડી ગયું હતું.” વિશેષ આગળ આસતાં આજ કવિરાજ કહે છે, “ત્યાં ત્યાં લોકોને જૈન
કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ હતો-કહે છે કે તે વખતે એક લાખ જૈન સાધુ હતા.” જૈનિયોનું
વ્યાપારવિપયક બળ કેટલું હતું તે ઉપર બતાવવામાં આશું છે, જૈનિયોએ પોતાના ધર્મ
કાર્યોમાં-તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં અગણિત ડબ્બ વાપર્યું છે એ તેઓની વ્યાપાર સંબંધીની
આબાદી બતાવવા માટે બસ છે. વિદ્યા વિષયમાં માત્ર બ્રાહ્મણો અને જૈનિયો પ્રથમથીજ
હતા પણ આ વખતે જૈનિયો બીજી દિશાઓમાં બળવાન હોવાથી પ્રગ્નજનને તેઓની તરફ
વધારે ખેંચાવાનું કારણ હતું. મુસલમાની રાજ પછી તો બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય સંસ્કૃત તરફ
પણ નહોતો રહ્યો એમ કવિ નર્મદાચંદ્ર કહે છે.

૧. કવિ નર્મદાચંદ્ર આમ કહે છે-“ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણોનાજ કરેલા મનુસ્મૃત્યાદિક
ગ્રંથો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ ગ્રંથો નહીં હોય, પરંતુ કાંઈ આમાંનું કાંઈ તેમાંનું એમ દરો.”

૨. આ વાત હું માની શકતો નથી. જૈનના કાંઈ પણ પુસ્તકમાં આવી કંઈકત આવતીજ
નથી. કવિ નર્મદાચંદ્રે આ વાત ત્રણ આધારે કહી તે જણાવ્યું નથી. આ વખતમાં જૈનિયોનું જોઈ
ધણું હોતું જોઈએ, પણ તેઓ આટલી ઘડ સુધી ત્યાં હોય તે માની શકતું નથી. મંદરંબે

આ સંજોગમાં શું એમ ન કહી શકાય કે, જે સમયે ગુજરાતમાં જૈનિયો એક સત્તા સમાન હતા ત્યારે તેઓની ભાષાનું અનુસરણ લોકસમૂહે કર્યું હોય ? અને જો તેમ કર્યું હોય તો મોટા લોકસમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા બતાવે છે, અને નાનો વર્ગ તેને અનુસરે છે એ દલીલ ટકી શકે છે ? મોટા લોકસમૂહ ભાષા બતાવી શકે છે અને નાનો તેને અનુસરે છે એમ કહેવા કરતાં જે સમૂહ સત્તામાં હોય છે તે બધે નાનો હોય કે મોટો હોય તેને ભાષાની બાબતમાં અનુસરણ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી ? જેવી રીતે અંગ્રેજોને નાનો સમૂહ છતાં મોટો સમૂહ તેને અનુસરે છે તેવી રીતે.

પ્રારંભમાં કહી જવામાં આવ્યું છે કે, ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રજનન, તેની ભાષા અને તેના લેખકા ઉપર પ્રધાન ગણ્યપણે આધાર રાખે છે. ગુજરાતી ભાષાના પ્રજનનના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલીક તરફથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, ગુર્જર લોકો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારથી તેની ભાષાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આ અનુમાન “ગુર્જર” શબ્દ ઉપરથી કાઢવામાં આવ્યું છે. પણ શબ્દ ઉપરથી કાઢેલું અનુમાન હમેશાં સત્ય સ્વીકારી લેવું ન જોઈએ. વળી ‘ગુર્જર’ શબ્દનો હજી ખરો અર્થ પણ નક્કી થઈ શક્યો નથી; જુદી જુદી તરફથી માત્ર અનુમાનો દોરવામાં આવ્યા છે. જો ગુર્જરોની ભાષા એ ગુજરાતની ભાષા થઈ હોય, તો સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, બંગાળી ભાષા જે કાંઈ અંશે જૂની ગુજરાતી ભાષાને મળતી જણાવવામાં આવે છે તે બંગાળી ભાષાની સાથે ક્યાં ગુર્જરોનો સંબંધ હતો ?

વખતે આમ બનવું અંબવિત ગણાય કે, જોને ગુજરાતનું નામ અપાયું છે તે પ્રદેશમાં વપરાતી પ્રાકૃતભાષાની અંદર, તે સમયે જૂદા જૂદા પ્રકારના લોકોના ધાર્ડાઓ ને ધાર્ડાઓ આવતાં તેને લખને તેઓની ભાષાઓનું મિશ્રણ થતાં થતાં તેણે એકસ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, અને તેને પાછળથી ગૌર્જરી-ગુજરાતી ભાષાનું નામ મળ્યું હોય. પરંતુ આવા પ્રકારે થયેલા ભાષા તોજ ટકી શકે કે, જો તે ભાષા માત્ર ખોલાતીજ નહીં, પણ લખાતી ભાષા થાય. જે ભાષાઓ માત્ર ખોલાતીજ ભાષા હોય છે, અને ક્યારેય પણ તે લખાતી ભાષા થતી નથી તો તે કાળે કરી નાશ પામે છે. જોને આપણે હાલમાં ગુજરાતીના નામથી ઓળખીએ છીએ તે ભાષા જો ક્યારેય પણ લખાતી ભાષા ન થઈ હોત, તો તે અત્યારે જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપ કદાચ જ લખ શકત. ત્યારે ગુજરાતી ભાષા પ્રથમ લખાતી થવામાં કેણું નિમિત્ત થયા હોવા જોઈએ ? બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય તો સંસ્કૃત તરફ હતો એ વારંવાર કહેવાઈ ગયું છે; તેમ બ્રાહ્મણોનો ઉદ્યમ લગભગ વિદ્યાભ્યાસનો હોઈ તેઓને સંસ્કૃત માયેજ કામ હતું. કદાચ બધાંને લખાપટ્ટી વિના ચાલી શકે, પરંતુ વ્યાપારી વર્ગને નામું કામું, સ્ત્રીપત્રી એ વગેરે કાર્યો કરવાના હોવાથી તેને લખાપટ્ટી વિના ચાલી શકે નહીં તો આ વ્યાપારી વર્ગ કઈ ભાષામાં લખાપટ્ટી કરવાનું સાધારણ રીતે રાખે છે ? જે ભાષા સરળ અને લોકમાં વપરાતી હોય તેમાં કે નહીં ? અને જો આમ હોય તો સંસ્કૃતમાં નહીં પણ તે વખતે લોકપ્રયોગમાં લેવાતી ભાષામાંજ લખવાનું સમ્યક હોવું જોઈએ કે નહીં ? ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે કે, એ સમયમાં વ્યાપારી વર્ગમાં સુખ્યત્વે કેટલાક ક્ષત્રિય અને

મળે છે. શ્રી વિજયભદ્ર નામના જૈનાચાર્ય એક હંમરાજ-વચ્છરાજ રામ સંવત ૧૪૧૧ માં લખેલો છે, અને જાંને ગૌતમરામ ૧૪૧૦ માં લખેલો છે. આ બેય રામ અગાધે પણ મળે છે. શ્રીદરમુનિ નામના જૈન માહુડએ ૧૪૧૩ માં નયપુરેલા (મદનદેખા) નામનો રામ કડી ગામમાં લખ્યો છે. આ બે લેખોની કવિત જોના નમુના અર્ધા મુકવા યોગ્ય થઈ પડશે.

નિમ મહકારે કાપલ ટુકડે,
નિમ કુમુખા વને પરિમવ મદરે,
નિમ ચંદન સુગધનિધિ;
નિમ મંગાજલ લહેરે લહેરે,
નિમ કપણાચવ તેજે ઝરકે,
તિમ જોયમ મૌભાગ્ય નિધ,
નિમ માન મગેવર નિવમે હંસા,
નિમ સુરવર મિરિ કપજે વતમા.
નિમ મહુયર રાજપાની,
નિમ રથણાપર રથજે વિયમે.
નિમ અબર તારાગણુ વિદમે,
તિમ જોયમ ગુણ કેવિવની;
પુનિમનિધિ નિમ મમિયર મોરે,
સુરતઃ મદિમા નિમ જમ મોરે,
પુરવ વિમિ નિમ મહમકઃ
પંચાયણુ નિમ મિરિવર રાજે,
નરવર ધરનિમ મયગવ ગાજે,
તિમ નિનસામન મુનિપવર.

—શ્રી વિજયભદ્ર-ગૌતમરામ.

ગામ કુકડીયે ક્યોં જોભામો, સવત ચૌદા તેરોમાંયો;
કથા કારણુ આ રામજ કીયો; હર મેવક ચિત લાયો.
માધાં રે તમે મુજ સાંભળવ્યો ચરિત મયણુ રેહારો.
તિણુ ઉપરી કાંઈ અધિકા ઉઠો; નિચ્છા દુકક મારો.

—હરમુનિ-મયણુરેલા.

મંવત ૧૪૫૫ માં શ્રી મુનિસુંદરચરિએ “શાંતરામ” નામનો રામો ગવ-પદ્યાત્મક લખ્યો છે. કેશવનાથભાષ કહે છે કે “મન ભાષામાં કાવ્ય માહિત્યજ પહેલ વહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા બહુધા લખાએલી મળી આવે છે.” આ જોમ ૧૪૫૦ નું તેઓને હાથે લખાઅહુ ગવ મળે છે, તેમ ૧૫૯૭ માં તો જૈનના મેલાક સત્રોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યા છે. ૧૫૯૭ માં પાર્શ્વચંદ્ર નામના જૈનાચાર્ય થયા તેઓએ આ ભાષાંતરો કર્યા છે. ચૌદમા સતકમાં જૈનિયોએ એકવાએજ માહિત્યધારા ૮-

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

કાચી રાખી હતી એવો એક બીજો અભિપ્રાય સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈનો છે. તેઓ કહે છે કે “સૌદામા શતકમાં ગુજરાતમાં તેજસિંહના એક ગ્રંથ વિનાના સર્વગ્રંથો માત્ર જૈન સાધુઓના રચેલા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું તે વેળા દિંદીના બાદશાહો, ગુજરાતના સુબાઓ અને અન્ય નાના મોટા સરદારનો વિચલ આ યુગના આરંભથી ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યો અને તેનો ક્ષોભ...ગ્રાધાવાકના ગામોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં જૈન ગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ફક્ત ગુજરાતી સાહિત્યના એકલા આધારભૂત હતા. તે પછીના પચીસેક વર્ષમાં.....પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ એવા આધારભૂત હતા. જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી રાખ્યા તેનો કંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો ? એઓ ક્યાં ભરાઈ ખેંદા હતા ? જૈન ગ્રંથકરોની ભાષા તેમના અસંગઠ્યવત્તા બળે શુદ્ધ અને સરળરૂપે તેમના સાહિત્યમાં ઝુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન બીજા આદિ અનાર્થ જાતિઓ, અને રાજકર્તા સુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ, વાણીઆઓની નવી ભાષા કેવી રીતે ધાવણ ધારી બંધાઈ એ પણ તેમના (બ્રાહ્મણાદિ સંસારીઓના) આ ભ્રમણના ઇતિહાસથી સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી.” ગોવર્ધનરામભાઈ કહે છે, તેમ ગુજરાતી ભાષા ૧૫૦૦ ની શાલ પછી જૈનેતર વિદ્વાનોથી લખાવા માંડી તેમાં અને જૈનની ભાષામાં ફેર પડવા લાગ્યો જણાય છે અને તેનું કારણ એ લાગે કે, પંદરમા શતક પછી જૈનિયોનું બળ બીજા સમુદાયો ઉપરથી ઘટવા લાગેલું હોવા સંભવ છે; કેમકે ઇતિહાસ જ્ઞેતા પણ વસ્તુષાળ તેજપાળના સમય પછી દિનપ્રતિદિન જૈનિયોનું જોર રાજસત્તામાંથી ઓછું થયેલું જણાય છે. આમ છતાં જૈન લેખકોએ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા આ શતક પછી પણ વધુ મોટી બજાવી છે. પંદરમા શતકથી માંડી ૧૮ મા શતક સુધીના લગભગ ૩૫૦-૪૦૦ રસો અત્યારે મળે છે. તેની સાથે તેઓના હાથે લખાયેલું ગદ્ય સાહિત્ય પણ ધણું મળી શકે છે.

વિષયે ચર્ચા માટે નિરૂપાયતાથી ઘણું લંબાણ ફરસાયું છે; એ કારણથી તેમજ હાકોનો (Hakon) આપતી રૂપરૂમાં ચક્રવામાં આવી છે એટલે લંબાણ ઉપસંહારની જરૂર નથી. ઉપસંહારમાં આટલીજ વિનંતિ છે કે, આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જૈનિયોની તરફના અપ્રત્યક્ષ પ્રશ્નો બિચારામાં જશે.

(૧) જો પ્રાકૃત પરથી થયેલ અપભ્રંશ તે ગુજરાતી હોય, (૨) જો પ્રાકૃતનો પરિચય સર્વ કરતાં જૈનિયોને વિશેષ હોય, (૩) જો જૈનિયોનું ગુજરાતમાં બળ વધ્યું ત્યારે ભાષાની બાબતમાં જૈનેતર સમુદાયો જૈનને અનુસરી હોવાનો સંભવ હોય, (૪) જો જૈનિયોથી અપભ્રંશનું ખેડાણ બીજા કરતાં વધારે થયું હોય, (૫) જો અપભ્રંશ આદિ પ્રાકૃત ભાષાઓના પાણિની જૈને ઉત્પન્ન કર્યા હોય, (૬) જો જૂનામાં જૂનું ગુજરાતી લખાણ જૈનિયોનું મળતું હોય, (૭) જો ગુજરાતીના ખેડાણ સમયમાં જૈનોનું ગુજરાતી ગદ્ય તથા પદ મળતું હોય, (૮) જો એકંદરે સત્તર અદારમા શતક સુધી જૈનિયોનું ગુજરાતી સાહિત્ય લખાએલું વિશેષ મળતું હોય, તો ગુજરાતીના ઉદ્ભવને માટે જૈનિયો અવ્યક્ત-અમક્ત નિમિત્ત ગણાય ખરું કે નહીં ?

વલિકું જૈનિયોનું બળ હતું. આ વ્યાપારી વર્ગે પોતાનું નામું હામું વગેરે લોકબાપામાં લખવાનું રાખ્યું હોતું જોઈએ, અને કમે કમે જેમ જેમ જૈનિયોનું બળ રાગમતતા આદિ સર્વ દિશાઓમાં વધતું ગયું તેમ તેમ વ્યાપારી વર્ગથી લખાતી આ બાપા વિશેષ પ્રચાર પામતી ગઈ હોતી જોઈએ. જે વખતે આ બાપા બહુ પ્રચાર પામી હશે ત્યારે પછી તેની અંદર બાટચારણાદિ ઓંચણ લોકો રાગમતોની કીર્તિ આદિ દર્શક દેહા આદિ કાવ્યો, કરવા બોલવા અને કદાચ લખવા પણ મંડ્યા હોવા જોઈએ. બાપા જ્યારે આ હદે પહોંચેલી હશે ત્યારે તેને ઝીલી લઈ તેને વ્યવસ્થામાં મુકવામાં નિમિત્ત કાણ થયા હોવા જોઈએ ? કવિ નર્મદાસંકર કહે છે કે “બ્રાહ્મણને જૈન સાધુ શિવાય વાણિયા તથા બીજી યોડીક નાતમાં નામું હામું સારી રીતે લખતું ને વ્યવહાર ઉપયોગી હિસાબ જણવા એટલું જ બહુતર હતું.” આ સ્થિતિમાં બાપાના બાટચારણાદિ નિયમો દર્શક વ્યવસ્થા કરવાનું કાણે કંઈ હોય ? બ્રાહ્મણોએ તો નહોત, કેમકે કવિ નર્મદાસંકરનો અભિપ્રાય આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, “શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે, તે તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા આસતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય ? ને જેમ હાલ વાણિયા વગેરે લખી શકે છે તેમ તે વખતના વાણિયાઓએ ગોરજ થયા વિના પુસ્તક લખ્યાં હોય એમ સંભવતું જ નથી.” અર્થાત્ તેઓના અભિપ્રાયે જૈન ગોરજો (આ જગ્યાએ ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય છે કે, હાલમાં શિ-ધિલાચારી નામ અને વેશધારી જૈન ગોરજો કરતા જોવામાં આવે છે તેવા ગોરજો ધારી સેવાતા નથી. અત્યારે જે ગોરજ શબ્દ વપરાય છે તે શબ્દ તે વખતે બહુધા નહોતો. યતિ શબ્દ હતો, કે જોનો અર્થ તેના પવિત્ર આસનમાં સર્વસંગ પરિત્યાગી એવો સાધુ થાય છે) એ પુસ્તકો લખ્યાં હોય એમ જણાય છે. બાટ ચારણોના કેટલાકે અપભ્રંશમાં હોદાઓ વગેરે મળે છે, તે છતાં તેઓ બાપાને વ્યવસ્થામાં મુકી શકે એવી વિદ્વતા ધરાવનારા હતા, એવું ક્યાંથી માન્ય પડે-છે ? તે સમયની જૈનની વિદ્વતા અને બળ જોતાં બાટ ચારણો જૈનને અનુસરનારાં ગણાય, પણ જૈન બાટ ચારણને અનુસરનારા ન ગણાય. અપભ્રંશ બાપાના નિયમો તેની માતા પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતની સાથે નિહટનો સંબંધ ધરાવતી સંસ્કૃતને અનુસરતા છે. આ બન્ને બાપાઓનું જ્ઞાન જૈની વિદ્વાનોને હતું (બ્રાહ્મણોનો તો વિચાર જ કરવાનો નથી રહેતો, કેમકે પ્રાકૃત તરફ તેઓ ઉદાસીન હતા). પ્રાકૃત બાપાઓનાં બાટચારણો હેમાચાર્યજી પૂર્વે હતાં, પરંતુ હેમાચાર્યજીના સમયમાં જે સ્વરૂપે અપભ્રંશ બાપા હતી તેનું બાટચારણ હે-માચાર્યજીના પહેલાનું કાંઈ ખાસ હોય તેમ જણાયું નથી. હેમાચાર્યજીએ પોતાના અષ્ટા-ધ્યાયમાં બાટ ચારણો વગેરેથી વપરાતી અપભ્રંશ બાપાના કેટલાક નમુનાઓ આપેલા છે, તેમ કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ શું હતો ? ચારે દિશાએથી અપભ્રંશના જુદા જુદા આકારો એ-કા કરી બાપાના ચોક્કસ નિયમોની ચોક્કસ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો કે નહીં ?

આવા આવા અનેક પ્રશ્નો છે કે જે ઉપરથી જૈનિયો ગુજરાતી બાપાની વ્યવસ્થા-વાળી દશાના જન્મના નિમિત્તભૂત ગણાય.

પ્રજનન અને તેની બાપા સંબંધી આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હવે તેના સાહિત્ય લે-ખણના સંબંધમાં વિચાર કરીએ. ૧૫૧૨ માં જૈનેતર પ્રજાથી લખાએલો એક ગ્રંથ મળે છે, અને તે કદાચકે ગ્રંથ છે. જૈનેતર પ્રજાથી લખાએલો આ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ગ-

જાય છે. હવે જૈનિયોથી લખાએલ સાહિત્ય સંબંધી તથામ કરતાં જણાય છે કે હેમા-
ચાર્યજી વિક્રમ સંવત ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગવામ પામ્યા; અને તેઓનું લખેલું ગુજરાતી વિદ્ય-
માન છે, ક્રમકે તેઓના અષ્ટાધ્યાયનું અપભ્રંશ તે ગુજરાતીજ છે; એમ કેશવલાલબાબોનો
અભિપ્રાય છે. અષ્ટાધ્યાયીની અદર જૂની ગુજરાતી કહેતાં અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણના
નિયમો આપેલા છે. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ રચાય તે પહેલાં તે (ભાષા) કેટલેક દરજ્જે
ખેડાએલી અને વપરાએલી થતી જોઈએ, ક્રમકે તેમ ચલા બાદજી વ્યાકરણના નિયમો નક્કી
થઈ શકે છે; એટલે હેમાચાર્યજી પહેલાં અપભ્રંશ નામ ધરાવતી એવી ગુજરાતી ભાષા કીક
રીતે વપરાયેલી અને ખેડાએલી હોતી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અત્યારે કાશ્ય હેમાચાર્ય-
જીની પહેલાંનું લખાણ જુની ગુજરાતી કહેતાં અપભ્રંશમાં હોય, પરંતુ તેનું અને પ્રાકૃતનું
પૃથક્કરણ કરી અપભ્રંશમાં લખાણ વિવેચન છે કે નહીં તે નક્કી કરવામાં ન આવ્યું હોય
તેથી એમ ન કહેવાય કે, હેમાચાર્યજી પહેલાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય નહીં હોય; જેમ રાવ
બહાદુર હરગોવીંદાસ કાંઠાવાળા કહે છે કે, “જૈન લોકોનું પ્રાકૃત અને પડિમાત્રામાં લખાણ
એ જુની ગુજરાતીનું અનુમાન કરવાને કારણજૂત ચાય છે,” તેમ જો જૈનિયોનું પ્રાકૃત
અને પડિમાત્રાના લખાણનું ભાષાશાસ્ત્રની (Philology) રૂએ પૃથક્કરણ કરી જોવામાં
આવે, તો તે હેમાચાર્યજીની અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી કરી તેમ ન કરે એમ ન કહેવાય.
આ સંબંધમાં પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓ ભવિષ્યમાં નિરાકરણ કરે તે ઉપર છોડી
આપણે જૈનેતર લેખકોની અને જૈન લેખકોની પ્રારંભની ગુજરાતી સાહિત્ય સેવા સંબંધી
વિચાર કરીએ, ક્રમકે જેઓની પ્રારંભની સેવા હોય તેઓ ભાષાના ઉદ્ભવના એક કારણ-
જૂત જેવા છે. કહાનકડે પ્રબંધ અને હેમાચાર્યજીની વચ્ચે લગભગ ૩૦૦ વર્ષનો અંતર
છે. આ ત્રણસો વર્ષનો અંતર એ કાંઈ નાની વાત નથી. જૈનેતર લેખકો ને ભાષામાં
૧૫૧૦ ની શાસની લગભગમાં સાહિત્ય લખતા જણાયા છે તે ભાષામાં જૈન લેખકો ૧૨૦૦
ની શાસ પહેલાં લખતા થયા હતા એ જૈનિયોની ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઘણી
મોટી સેવા કહેવાય; અને તેઓની આ સેવા ભાષાના ઉદ્ભવ કોના કારણ થયો તે વિ-
ચારવામાં ઉપયોગી નથી? ૨. હીમતલાલ અંજરીઆ કહે છે કે “અત્યાર સુધી ગુ-
જરાતી ભાષામાં સૌથી જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ પદ્મનાભ કહાનકડે પ્રબંધ ૫૨ સંવત ૧૫૧૨
માં લખાયેલો ગણાતો હતો; જો કે બાલણમાં જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગો પુષ્કળ માલમ
પડે છે તોપણ તેનાથી જૂની ગુજરાતીના ઇતિહાસની સાંકળી જોડી સકાય તેવું નથી.
જૂની ગુજરાતી ખાટે પદ્મનાભ, ભાલણ, બીમ, અને નરહરિ એ ચાર શિવાય બીજા ઉપ-
યોગી યર્ધ શકે તેવા યોગ્ય લાથ લાગ્યા છે. જૈનેતર સાહિત્યમાં બ્યારે આવી સ્થિતિ છે
ત્યારે જૈન સાહિત્યમાં તેવું નથી. તેમાં તો લગભગ ૪૦ મં. એક હમ્મરમાં લખેલાં પુસ્તકો
મળ્યા આવે છે, અને ત્યાર પછી પુસ્તકોની સાંકળી તૂટી જતી નથી, પણ તે વખતથી ને
આજ સુધી એક પછી એક પુસ્તકો લખાતાં જ રહ્યા છે; એવું આપણા જોવામાં આવે છે.”
૩. અંજરીઆએ કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. હેમાચાર્યજી પછી જૈનિયોના મેર-
તુંગચાર્ય કે જેઓએ વિ. સં. ૧૩૬૭ માં વહવાણમાં રહી “પ્રબંધ ચિંતામણિ” ગ્રંથ
લખ્યો હતો તેઓના લખેલી ભાષાને કેશવલાલભાઈ ગુજરાતી ગણે છે. હવે આપણે વિક-
મના ૧૪ માં સૈદ્ધામાં દાખલ થયા અને જૈનિયોનું સંસ્કાર પામેલું ગુજરાતી આ સૈદ્ધામાં

વિષયમાં દરવામાં આવેલી ચર્ચા અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય પામવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ જૈનિયોનો દાવો સ્વીકાર પામવાનું જોઈએ એમ કાંઈ નથી. આ એક અનુમાન (Theory) છે. તેમજ તે અનુમાન સ્થનાત્મક (static) છે. કાંઈ નિર્ણયાત્મક નથી. તે જેમ વિચાર કરવા જેવો તર્ક છે; તેમ તે તર્ક ખોટો ન હોય એવું કાંઈ નથી. આમાં આપવામાં આવેલી દલીલો કરતાં પણ જૈનેતર વર્ગ માટે વધારે બળવાન દલીલો ન હોઈ શકે એમ કાંઈ નથી. બાકી ખરૂં ખોટું તો ત્યારે સિદ્ધ થઈ શકે એવું છે કે ત્યારે પૂર્ણ શોધખોળો થઈ જેવો સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેવો ગુજરાતીનો લખાય ત્યારે.

અંતમાં બે ખામત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. જૈનનો દાવો આગળ ધરતાં કેટલેક ટેકાણે ખાલજોને પ્રતિકૂળ વાનો કહેવી પડી છે. આને માટે ખાસ અરજ છે કે, કોઈપણ પ્રકારે તેઓએ તેથી ખોટું લેવાનું નથી. તેઓની જરા પણ લાગણી દુઃખાવાને સ્વપ્નેય ઇશદો છેજ નહીં. વસ્તુસ્થિતિ નહીં દરવા માટે માત્ર સાહિત્ય દૃષ્ટિએ નેઓને પ્રતિકૂળ કહેવું પડ્યું હશે. ખાલજોથી ગુજરાતી ભાષા થઈ હોય અથવા જૈનિયોથી થઈ હોય એમાં બે માંથી એકને કાંઈ લાભ કે હાનિ નથીજ આ તો સાહિત્યવિષયક Literary સવાલ હોઈ ચર્ચા કરી છે. નથી આમાં જૈનિયોને કાંઈ મળી જવાનું કે, નથી ખાલજોને ખોવાનું.

ત્રીજી ખામત એ છે કે જૈનિયોનો પ્રાકૃત માયેનો સંબંધ બહુ નિકટપણે બતાવતાં એવી અસર લાગવાનો ભય રાખી શકાય કે, કેમ જાણે સંસ્કૃત તરફ જૈનિયોનો લક્ષ્યજ ન હોય. વસ્તુસ્થિતિ તેવી છેજ નહીં. શ્રી મહારીરે પોતે જૈન ઉપદેશકને માટે સંસ્કૃત ભાષા આવશ્યક ગણી છે; અને તેને લાખેજ જૈનમાં મેંદરો સંસ્કૃત વિદ્યાનો ધયા છે. હમણાં જ જૈનના કેટલાક બંડારોના અધીનું ટિપ્પણ કરી શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ તરફથી હવાવવામાં આવ્યું છે. આ ટિપ્પણ જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે, અત્યારે વિદ્યમાન બંડારોની અંદર ૭૦૦ થી ૮૦૦ જૈન અધ્યક્ષોનાં લખેલાં સંસ્કૃત અંથો હયાતિ ધરાવે છે. આ ૭૦૦-૮૦૦ જૈન વિદ્યાનોમાં તો કેટલાક સ્વર્ગ મહાત્માઓ પણ છે. હાખલા તરીકે હરિમદ્સરિજ તેઓના ૧૪૪૦ અંથો લખાએલા કહેવાય છે. હેમાચાર્યજીના લખેલા સાગ્ર ત્રણ કરોડ શ્લોકો લેખાય છે. યશોવિજયજીના ૧૦૦ અંથો ગણાય છે. તાત્પર્ય કે, આ ૭૦૦-૮૦૦ વિદ્યાનોમાં કોઈએ કોઈથી માંડી પાંચ-દશ-પંદર કે તેથી વધુ ખોટી સંખ્યાના સંસ્કૃત અંથો લખ્યા છે. આ ટિપ્પણ જૈનના શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનું છે. જૈનના દિગ્મ્બર સંપ્રદાયના ૫૦૦ લેખકોના અંથોનું ટિપ્પણ પણ તૈયાર છે. આ રીતે જૈનિયોએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી છે તેમ નથી, તેઓએ તામીલ, કેનેરીઝ, કર્ણાટકી, તેલુગુ, હિંદિ વિગેરે ભાષામાં પણ વહું સાહિત્ય લખ્યું છે, હિંદિ ભાષાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાના કરતાં વધી જાય તેમ નથી તામીલસાદિ ભાષાઓની અંદર જૈન વિદ્યાનોથી લખાએલા ૧૦૦ અંથોની નોંધ હમણાં જ આ લેખકને મળી છે.

આપ સર્વેનો આભાર માની આ વિષય પૂરો કરું છું. દોષ હોય તે માટે ક્ષમા. યા. ઓને સુધારવા વિનંતિ કરું છું.

હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષા.

(૨૧. ૨૧. કૃષ્ણરાવ લોળાનાથ દીવલિયા, બેરિસ્ટર એટ લૉ.)

આ વિષયના બે વિભાગ થઈ શકે એમ છે. પ્રથમ ૧ આખા હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા છે કે કેમ ? અને ૨. જો તે આવશ્યકતા છે તો કેમ ભાષા આખા દેશને માટે સામાન્ય રીતે ચાલે તેમ છે ?

પ્રથમના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણા લોક તરફથી એજ મળશે કે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા હાલના સમયમાં ખાસ કરીને છે. તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે હાલના સમયમાં આખો ભરતખંડ એકજ રાજ કર્તાની હકુમતમાં છે. તેમ ના હોય તો આખા દેશની એક ભાષાની આવશ્યકતા એકી ગણાય મુદાપના જૂઠા જૂઠા દેશો જે ભરતખંડ કરતાં ઘણા ન્હાના છે તે સર્વેમાં જૂઠા જૂઠા ભાષા વપરાય છે. તે પ્રદેશોમાં જૂઠા જૂઠા પોત પોતાનાં રાજ્યો છે. તેવી રીતે ભરતખંડ જો જોવામાં આવે તો આખાખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા એકી થાય ; વળી બીજું કારણ હાલને પ્રસંગે એ ગણાય છે કે આખા દેશની પ્રજામાં એકતા કરવા માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા છે આ બીજું કારણ આપવામાં આવે છે એ કારણથી એકતા કરવાનો હેતુ કેટલોક અંશે સફળ થાય ખરો, પરંતુ એ એકીકરણમાં બીજી કેટલીક એટલી બધી વિઘ્નકારક સ્થિતિ છે કે એક ભાષાથી થતું એકીકરણ બીજા કારણો દ્વારા થવા વગર સમજા અને કાષ્ટક રહે તેનું થઈ શકતું કંઈ છે તો પણ એકતા કરવાના હેતુથી ભરતખંડમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સ્વીકારવાને કંઈ પણ હરકત નથી.

૨. હવે બીજા આ આવશ્યકતા સ્વીકારી તો પછી કેમ ભાષા આખા દેશ માટે સામાન્ય થઈ શકે તેમ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જ જોઈએ. આખા દેશમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાન દેશમાં અનેક ભાષાનું અસ્તિત્વ પ્રથમથીજ સ્વીકારવું પડે છે. તો આ દેશમાં ચાલતી અનેક ભાષાઓમાંથી એકાદ ભાષાને સામાન્ય કરી સકાય તેમ છે કે કોઈ નવી ભાષા બનાવી તેને સામાન્ય કરવી યોગ્ય છે એ બે પેટા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. ભરતખંડમાં બધી મળીને આશરે ૨૦ થી ૨૫ જૂઠા જૂઠા ભાષાઓ વપરાય છે—તેમાંથી ઘણી ખરી સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ; કેટલીક દ્રાવિડીમાંથી છે અને કેટલીક સ્વતંત્ર છે. સર્વેમાં સંસ્કૃત અને દ્રાવિડીના શબ્દો, શબ્દનાં રૂપ, વગેરે ઘણા અંશે જોવામાં આવે છે. તેમજ હાલમાં તો ઈંગ્લેન્ડની છાયા પણ ઘણી ખરી ભાષામાં પડેલી જણાય છે. આ સર્વ ભાષામાંથી એકાદ પસંદ કરીને તેને સામાન્ય ભાષા બનાવી સકાય તેમ છે કે કેમ ? હાલમાં ચાલતી સર્વ ભાષામાંથી ઉર્દુ, હિંદી, અથવા હિંદુસ્થાની ભાષા સાધારણ રીતે ઘણાખરા પ્રદેશોમાં સમજાય છે. અલગત નાસામ, પૂર્વ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ, અને મદ્રાસ તરફ એ ત્રણમાંથી એકે જોવી સમજનારા ઘણા થોડાં માણસો મળી આવશે. તેમજ મુઝસાત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોમાં પણ ઉર્દુ કે હિંદી બુરા-ખર જોવી સમજી શકે એવા સિદ્ધિત વર્ગમાંથીજ માત્ર મળી આવશે ; બાકી સામાન્ય

દુકાનદારો, દલાલો, વેપારીઓ વગેરે દશ સમ્પદ ગુજરાતી સાથે એક ભાગોતુટા હિંદુ-સ્થાની મૂળીનેજ કામ ચલાવે છે. તોપણ એકંદર રીતે હિંદી ભાષા સાધારણ રીતે સમજનારા ધણા મળી આવશે. તો એ ભાષાને આખા દેશને માટે સામાન્ય ભાષા કરવાને શો વાંધો છે—એમ આ ભાષાના હિમાયતીઓ કહે છે; અને તેમ કરવું હોય તો પછી ગુજરાતી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓને ઉત્તેજન આપવું એ હિંદીને સામાન્ય ભાષા કરવામાં વિઘ્નકારક થાય છે એવો પણ મત કેટલેક સ્થળે પ્રસર્યો છે એ મતનું ખંડન મંડન કરતા પહેલાં હિંદી સામાન્ય ભાષા થઈ શકે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરીશું. સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતાનું પ્રથમ કારણ એ છે કે આખો દેશ એકજ રાજ હવે નીચે છે. આવી સ્થિતિમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સહજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સહજ નિયમથી રાજકર્તાની ભાષા તે સામાન્ય ભાષા થાય છે. મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ઉર્દુ ભાષા ધણાખરા પ્રદેશોમાં પસરી. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, વગેરે પ્રાન્ત ભાષા વપરાતી ત્યાં પણ કચેરીઓ વગેરેમાં ફારસી, ઉર્દુ વગેરેની જરૂર પડી અને તેજ ભાષા આપણા પૂર્વજો શીખ્યા; હાલ જે રીતે આપણે ઇંગ્લેન્ડમાં વાતચીત કરીએ છીએ, કાગળો લખીએ છીએ તેજ રીતે આજની સો વર્ષ ઉપર મુસ્લીમ વર્ગના લોકો ઉર્દુમાં કે ફારસીમાં પણ વ્યવહાર, વાતચીત, અને ખીનાં લખાણો કરતા. હિંદુસ્થાનમાં જે ભાગમાં મુસલમાનના રાજની અસર ઓછી હશે ત્યાં ઉર્દુ હિંદુસ્થાની સમજનારા ઓછા હશે. પરંતુ ખીલ પ્રાન્તોમાં ઉર્દુની અસર ધણી થઈ છે; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, વગેરેમાં અનેક ફારસી શબ્દો દાખલ થઈ કાયમ થઈ ગયા છે; ઉર્દુ અને હિંદુસ્થાની તો પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્ત વગેરે પ્રદેશોની પ્રાન્ત ભાષા થઈ ગઈ છે; અને સિંધી માટે તો લિપિ પણ ઉર્દુ દાખલ થઈ ગઈ. હવે, હાલના ઇંગ્લેન્ડ રાજકર્તાના સમય તરફ દૃષ્ટિ કર્યાંથી જણાશે કે એજ પ્રચારનો હાલ પણ આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. રાજના આરંભમાં નોકરી લેવાની ઇચ્છાથી અને હાલ કેટલેક અંશે જ્ઞાનની ઇચ્છાથી અને ધણે અંશે જરૂર પડવાથી ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું જ્ઞાન ગેળવવા સર્વ કોષ પ્રયાસ કરે છે. એટલે તે પ્રયાસના ફળરૂપે અનેક લોકો ઇંગ્લેન્ડ જળનારા થયા છે તે એટલે સુધી કે વાતચીત કાગળપત્ર સર્વ ઇંગ્લેન્ડમાં જ ચાલે છે. કેટલેક અંશે વિચાર પણ ઇંગ્લેન્ડમાં થાય છે એમ પણ કહી સકાય ખરું. શાળા ખાસતે ઇંગ્લેન્ડ ન શીખનાર, એવાં લોકોની બોલીમાં પણ અનેક ઇંગ્લેન્ડ શબ્દો દાખલ થઈ ગયા છે; રહે, મિલો અને એવા ખીલ ધંધાદારીઓમાં ઇંગ્લેન્ડ શબ્દો લખાઈ ચૂક્યા છે. એટલે એકંદરે જોતાં ઇંગ્લેન્ડ ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા તરીકે વપરાય છે એ નિર્વિવાદ છે. આપણી જ કોંગ્રેસો અને કૉનવેન્સોમાં પણ ઇંગ્લેન્ડ જ વપરાય છે; કારણ કે જુદા જુદા પ્રાન્તના જે લોકો ભેગા થાય છે તે સર્વે ઇંગ્લેન્ડ જળનારા હોય છે; તેમજ જે જે વિષયો ચર્ચાય છે તે તે વિષયો ઉપર બોલનારને ઇંગ્લેન્ડમાં જોઈ સરળતા મળે છે તેટલી ખીજ એકે ભાષામાં મળતી નથી. આમ જે સ્થળે ઇંગ્લેન્ડ છે તે સ્થળે હિન્દીને સ્થાપવી એમ આપણા દેશભક્તોનું કેહેવું છે, અને તેમ કરવાનું મુખ્ય કારણ આખા દેશની પ્રજાનું એકીકરણ. આ એકીકરણનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ એ એકીકરણ શામાટે કરવાનું છે અને જે દેવળી એ એકીકરણ કરવાનું છે તે હિન્દીથી શરૂ કે કેમ એ વિશે વિચાર

કરવાનો છે. એ એકીકરણ કરવાનું કારણ એમ જણાય છે કે હિન્દુસ્થાન દેશની પ્રજા આખી પૃથ્વી ઉપરની પ્રજાઓમાંની એક જૂદી પ્રજા ગણાઈ સર્વથા ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરે એવો ઉદ્દેશ્ય હોય છે. આ એકીકરણનો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એકીકરણ કરવાનું હોય અને તે એકીકરણ માટે હિન્દીને સાધનભૂત કરવાની હોય તો આ દ્વારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ સાધનદ્વારા એ હેતુ સિદ્ધ થવો અશક્ય છે. અલબત્ત જો પ્રજાનું એકીકરણ માત્ર લમ્ સીમંતના જમણુચાર, બારમાસેરમાના વરા, કે આદિ, આવશ્ય માસના આજીવો જ જમાવવા માટે કરવાનું હોય તો, તો હિન્દીદ્વારા એકીકરણ કરવું યથા છે અને શક્ય પણ ખરું તે કરતાં પણ જો વધારે કંઈ કરવું હોય—કવિતા લખી વાંચી, સાંભળી સંભળાવી આનેદ પામવો હોય, પુસ્તકો રચી દેશમાં પસરાવવાં હોય, બાપણો કરી સંતોષ બતાવવો હોય, અથવા નાટકો સંગીતો જોઈ સાંભળી પ્રુથ થવું હોય તો પણ હિન્દીને સામાન્ય ભાષા કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ આપણો ઉદ્દેશ એટલો ડુંકો નથી ; આપણો હેતુ જગતની બીજી પ્રજાઓ સાથે સર્વથા હરીફાઈમાં ઉતરવાનો છે તે હેતુ હિન્દીથી સિદ્ધ થવો અશક્ય છે—તેમજ હાલમાં આલતી બીજી એકે ભાષા તે કાર્ય કરી શકે તેમ લાગતું નથી.

ત્યારે બીજી નવી ભાષા બનાવી તેને સામાન્ય ભાષા કરવી ઉચિત અથવા શક્ય છે ? જેમ યુરોપમાં હાલ Esperanto નો પ્રચાર ચાલે છે તે પદ્ધતિ ઉપર કોઈ નવી ભાષા બનાવી તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે ? પ્રથમ તો ભાષા બનાવી શકાય કે કેમ એ વિશે જ અને તો શંકા છે ; અને તેવી રીતે બનાવેલી ભાષા પ્રચાર પામે કે કેમ તે પણ સંદિગ્ધ વાત છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ અનેક કારણોથી છે. આસપાસની સર્વ સ્થિતિને અનુસરીને ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપાંતર થાય છે. Esperantoની પ્રમાણે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ભાષા સામાન્ય ભાષા તરીકે આપણા દેશમાં સ્વીકારાય એ અને તો અશક્ય લાગે છે; અને તેમ થાય તો પણ એવી ભાષાથી સામાન્ય ભાષા કરવાનો હેતુ સરળ થવો ધણો મુશ્કેલ છે, જે વાંધો હિન્દીને કે બીજી કોઈ પણ આશ્રયી ભાષાને આવે છે તેજ વાંધો આવી નવીન ઉત્પન્ન કરેલી ભાષાને આવશે. આમ હિન્દી કે બીજી કોઈ હિન્દુસ્થાની ભાષા હેતુ સિદ્ધ કરવાને અશક્ય છે, તો પછી ઇંગ્લેન્ડનું જ અંકુશ કર્યા વગર છુટકો નથી. પ્રજાનું એકીકરણ કરીને આખી પૃથ્વી ઉપરની બીજી સર્વ પ્રજાઓ સાથે હરીફાઈ કરવાની હોય, દેશની રાજકીય અને આર્થિક ઉત્તતિ માટે સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતા હોય તો ઇંગ્લેન્ડ ભાષાજ્ઞ તે કાર્ય સિદ્ધ કરે એમ હાલના સમયમાં જણાય છે. સામાન્ય ભાષા કરીને માત્ર સિંધ અને મધ્યસ, જંગાળ અને મારવાડ, પંજાબ અને ગુજરાત, માળવા અને અયોધ્યા, કે વરાડ અને કચ્છ વગેરે જ વ્યવહાર વધારવાથી દેશની ઉત્તતિ થઈ શકશે નહિ ; પરંતુ પૃથ્વી ઉપરની જૂદી જૂદી પ્રજાઓ સાથે વેપાર રોજગારનો સંબંધ વધે, તેમની પાસેથી જે કંઈ શીખવાનું હોય તે શીખાય, દેશ પરદેશ કરીને સર્વ સ્થળેથી ઉદ્યોગ વૃદ્ધિનાં સાધન મેળવાય, આ વગેરે કૃત્યો ઇંગ્લેન્ડ ભાષા-દ્વારાજ થવાં શક્ય છે, કારણ કે હાલ ઇંગ્લેન્ડ ભાષા આખી પૃથ્વીપર બોલાય છે. યુરોપમાં

અને આના આગળ નક્કી છે ખરી તો પણ ઇંગ્રેજોના ઉપયોગ થયો છે. ઉત્તર અમેરિકા આખો ઇંગ્રેજોના ઉપયોગ કરે છે ; ત્યાંથી વેપાર રોજમારું થઈ જાય મળે તેમ છે ; ઓસ્ટ્રેલીયા આખો ઇંગ્રેજ બેઠો છે, અને વાપરે છે ; આફ્રિકામાં થયો ભાગ ઇંગ્રેજ બોલે છે. ચીન જાપાન પણ થયે અંગ્રેજ ઇંગ્રેજોના કામ કરે છે. એશિયાના પાંચ બીજા દેશોમાં ઇંગ્રેજ ચાલે છે, સર્વે મળે ઇંગ્રેજ બાષાથી કાર્ય ચાલે છે. અને મોટું સામ્રાજ્ય થાય ત્યાં આ પરિણામ થાય જ એમાં આશ્ચર્ય નથી. ગેમન સામ્રાજ્યના વખતમાં લેટિન બાષા થયે પસરી મધ ; મુસલમાન સામ્રાજ્યને લીધે આરબીક થયે ચાલી. લેટિન હાલ બોલતી નથી—નેના સંસ્કાર માત્ર યુરોપની ત્રીજી મર્વ બાષાઓમાં પેસી ગયા છે. પરંતુ આરબી બાષાનો હાલ પણ થયો પ્રચાર છે ; અરબસ્તાન હજી અને આફ્રિકાની આખી ઉત્તર પટ્ટી—આફઝર્બેઈજેરે ભાગમાં આરબી બાષા બોલાય છે. તેજ પ્રમાણે હાલ ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યને લીધે—જલકે એ કરતાં પણ વધારે વિખાર પામેલી બાષા તે હાલ ઇંગ્રેજ છે. અને ઇંગ્રેજોના હાવને સમયે નર્વ હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. અવગત કોઈ કામ જગતે લીધે આ સ્થિતિનું રૂપાંતર થાય તો શું થાય તે કહી સકાય નહિ, પરંતુ તેવા રૂપાંતરનો સંભવ જણાતો નથી. એટલે આ સમયમાં ઇંગ્રેજોને સામાન્ય બાષા થવા દેવી. અને યવાની પણ તેજ છે. એજ હજી છે. અને દરેક પ્રાંતે પોતપોતાની બાષાને કવિતા, નાટકો, મામાન્ય વ્યવહાર વગેરેને લાવક કરવા, તેની ઉત્તિ કરવા તેને સંસ્કાર આપવા પ્રયત્ન કરવામાં કોઈ પણ દરકત નથી.

ઇંગ્રેજોને સામાન્ય બાષા કરવી હોય તો પછી આવી સાહિત્ય પરિષદ મળે જે વાંધો લેવાય છે તે થયે દરેકે દૂર થાય છે. પરંતુ દિન્દીને સામાન્ય બાષા કરવી હોય તો પણ એ વાંધો કોઈ બહુ સમજ નથી. ઇંગ્રેજ બાષાનો જ ઉત્તિદામ નેહશું તો જણાશે કે ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલેંડ, અને આર્થર્સેંટ એ ત્રણે દેશમાં ઇંગ્રેજ બાષા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે ; તેમ છતાં સ્કોટલેંડમાં ગેલિક, આર્થર્સેંટમાં આઈરીશ, અને ઇંગ્લાંડમાં પણ વેલ્શ—આપાનું સાહિત્ય થઈ છે, અને તેનો ઉપયોગ અને ઉદ્ધાર થયે જાય છે. ગેલિક, આઈરીશ, અને વેલ્શ બાષાનાં સાહિત્યો સાચવી ગળી તેની ઉત્તિ કરવાના પ્રયાસને લીધે ઇંગ્રેજોને કોઈ પણ હાની થઈ નથી તેજ રીતે દિન્દી કે બંગાળી કે મરાઠીને હિન્દુસ્થાનની સામાન્ય બાષા કરવાના કાર્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની હિદ્દિયા પ્રયત્ન કે મરાઠીની ઉત્તિ પ્રયાસ, વિગ્રહારી થવાના નથી. તેમજ ઇંગ્રેજોને પણ સામાન્ય કરવાના કૃત્યમાં પણ આવી પરિવર્તો વિગ્રહારક થવાની નથી.

ભરતખંડ માટે એક ભાષા. *

(રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ બી. એ.)

આ વિષય નવીન નથી ૩૫-૪૦ વર્ષ ઉપર આ બાબત જાગૃતિ ઉત્પન્ન થયેલી સ્મરણમાં છે, અને ભરતખંડમાં એક ભાષાની ઇચ્છતા જનાર કેટલાકે હિત્સાહી લોકો નિત્ય બ્વહારમાં પણ હિન્દીનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ પ્રયાસ પાછળથી, શિક્ષક હિત્સાહને લીધે, કે એ મહાન સાધની અસાધ્યતાને લીધે, કે ગમે તે ઇચ્છુથી, બહુ સફળ થયો નહોતો નથી હમણું હમણુંમાં એ પ્રશ્ન પાછો કંઈક વિશેષ આગ્રહથી વિચારક વર્ગની સમક્ષ મુકવામાં આવતો જણાય છે. તેથી એ વિશે કેટલાક વિચાર સ્વયં જનોનું ધ્યાન ખેંચામ એમ પ્રયત્ન કરવા અહીં કે અરથાને નહિ* મણાય.

આ પ્રયત્ન ખુબ સ્વરૂપ પ્રથમ વર્ણમાં લેવાની જરૂર છે. એક ભાષા ભરતખંડ માટે આગંતારીઓની આગળીનો ખસે અર્થ શું છે ? આ પ્રશ્નના બે પ્રકારે ઉત્તર સંભવે :—

(ક) હાલની પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓ—ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, સિંધી, પંજાબી, હિન્દી, કાનડી વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓ, વગેરે સર્વે-તે તે પ્રાન્ત માટે પૂર્વવતઃ જ બ્વહારવિષય રાખીને સર્વ પ્રાન્તના લોકો એક બીજાના વિચાર એક બીજાને દર્શાવી સકે તે માટે સર્વ ભરતખંડમાં સમાન ભાષા કોઈ એક રાખવી જોઈએ;

અથવા તો—

(લ) પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓનો અભાવ જ કરીને, તે તે પ્રાન્તમાં પણ આ ભરતખંડ માટેની એક ભાષાનો જ પ્રચાર પ્રાન્તના અન્તર્ગત બ્વહારમાં પણ કરાવવો જોઈએ.

આ બેમાંથી એક ઉદ્દેશ આ નવીન સંવલનનો સંભવી સકે છે.

હામાંનો પ્રથમ (ક) નિરાનીવારો ઉદ્દેશ પ્રથમદર્શને નિર્દોષ લાગે છે, અને કોઈ પણ એ પાતને વિશેષ વાંધો જતાવે એમ લાગતું નથી. પરંતુ જરાક ઊંડી ખરીદા કરીએ. જૂન મહિનાના ઇંગ્લિશ રેવ્યુમાં *Lingua Franca of Future India** એ વિશે લેખ આવેલો છે ; તેમાં *Lingua Franca* નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

*પરિપૂર્ણ વિષયોની વાદીમાં “એક ભાષા અને એક લિપિ” એમ વિષય સચવાયો છે. હેમાંથી ‘લિપિ’ વિશે સરિસ્તર ચર્ચા હું અત્ય પ્રસંગે દરી ચૂક્યોહું. (આર્યવર્ષ પ્રકાશ, રા. ૧૯૬૪ના વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢના એક ચુલો). તેથી ‘એક ભાષા’ ના વિષયનું જ અદ્ય ક્યું છે.

" *Lingua franca*, i.e., free language does not mean a language that is daily spoken by any body, but it is the one language in a country with several languages which the majority of the inhabitants or at least the educated (sic ?) supposed to know "

અર્થ — "*Lingua franca* એટલે મર્યાદા બાંધતો અર્થ એ નથી કે બધા જાણે એવે તે બાધ, પણ એને બાધબાધ પ્રવાસી શ્રેણી જે બાધ દેવી હોય કે તે દેખાના ઘણા લોકો અથવા કાં નહિ તે કેળવણી લોકો જાણતા હોય તે બાધ."

દરે આ અર્થમાં જ નખા માટે એ બાધની મામળી ખુદ જોતા થાય છે ખરી ? સ્તુતિનિ દી છ ? પણ લોકો મમતે અથવા કેળવણી મમતે એ કેશ તો છે જ નહિ એ બાધપરીઓ તો મૂળ કૌશલ કેળવે એ માધ્યમો જ છે, અને તેથી આખા દેશમાં એ બાધ (દિન્દીને તેમ જાણી છે તેથી દિન્દી) નિત્ય અવલોકનમાં આવે એ જ તેમનું વ્યવસ્થા છે અને તે માટે જ એ પગલા બંધો નિત્ય અવલોકનમાં દિન્દી બોલવાનો આશય મળે છે એ વાત જુદું સૂચક છે

તેમ જ એ બાધની હટાતી પ્રક્રિયા અંગ્રેજી બાધનો દાખલો દેવી રીતે આ પવનમાં આવે છે કે કૌશલમાં પ્રાધિકાઓની બાધો તત્ત્વ નિત્ય નિત્ય હતા, કૌશલ બાધનિષ્ઠ કૌશલ બાધનો એ જ છે અર્થાત્, ગુરુગીતી, બગાળી વગેરે મર્યાદાઓનો વિનય ભગવત માટે એ બાધ સ્થપાય તેમાં દરી નાખવો. આ પ્રગણી બાધઓનો દાખલો ખુદ જોતા જાણી નથી જે અંગ્રેજી પ્રગણી બાધ એ તે કાંઈ સાદિત્યના બાધો સ્વતંત્ર બાધો નથી અને ગુરુગીતી, બગાળી મગાળી વગેરે તો સ્વતંત્ર સાદિત્યના અને મર્યાદા નવાઓ છે તે વાત તો જુદી જુદી પદ્ધતિ આ દલીલ પદ્ધતિ અપેક્ષા છે કે જ નખા માટે એ બાધ સાધવી એમ દેખાડો તેમ કૌશલ (ક) પદ્ધતિ બતાવેલો નથી પદ્ધતિ (લ) પદ્ધતિ ઉપર બતાવેલો તે જ છે

તો (લ) વાળો પદ્ધતિ તપાસીએ ગુરુગીતી, મગાળી, બગાળી, કૌશલ પ્રાન્ત પ્રાન્તની બાધોનો અભાસ જ મળે જ નખા માટેનો એ બાધને જ ખીલવો, એ આ પદ્ધતિ કૌશલ મળે છે દરે આ સિદ્ધિ ખુદ જોતા

(૧) શ્રવણ છે ?

અને શ્રવણ છે નો

*A Lecture delivered on the 28th March 1909 at Madras by Dr Friedrich Otto Schrader Ph D M R A S Director of the Adyar Library

(૨) ઇષ્ટ છે ?

એ મહત્વના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે

મહારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો, પ્રથમ તો આ રીતે એક ભાષા પ્રચરવી અશક્ય નહિ તો અશક્યવત્ છે ભરતખંડ તે એક દેશ નથી, પણ ખંડ છે, જેમાં વ્યુદા વ્યુદા પ્રાન્ત તે અકેકા દેશ છે, અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની જ એક ભાષા એમ નથી, પણ અકેક પ્રાન્તમાં પણ અનેક ભાષાઓ શિષ્ટ, સ્પષ્ટકારી ભાષાઓ, પ્રાચીન માહિત્યવાળી ભાષાઓ-શ્વત રૂપે રહેતી છે આમ ઋષિતિ છે ત્હા એક ભાષા બધા પ્રાન્તો કદી સ્વીકારશે ? હુ તો ધાતુછું હેનો ઉત્તર નકાર પહોનો જ સમવશે

કદી ક્ષણભર સમવ માનિએ કે એક ભાષા-સમાન ભાષા તરીકે-સ્વીકારાય તો કેઈ ભાષા સ્વીકારશે ? એ પ્રશ્ન વિકટ જણાય છે - ૧ પ્રશ્નો વિચાર કરતે ઉપર અનુલક્ષણુ બરેવા ઈડિયન વ્યુમાના લેખમાના કેટલાક વિચાર જોવા લાયક છે એ લેખમાં ડોક્ટર આડ્ઝ કહેછે તેમ એક ભાષા સમાનભાષા (*lingua franca*) તરીકે થવામાં નીચેમાનો એક પ્રકાર સમવનીય છે —

(૧) One of the rivaling languages acquires the supremacy over the other ,

or (૨) The two strongest languages mingle in a more or less natural way, occasionally with the result that the mixture alone survives ,

or (૩) An artificial language, of uniform or mixed origin is introduced,

એમ્ને—

(૧) અનેક પરસ્પર સ્પર્ધા કરનારી ભાષાઓમાની એક બીજી બધીના ઉપર સર્વોપતિ થાય છે ,

અથવા(૨) બધી ભાષાઓમાની મનનતર એ બહુધા સ્વાભાવિક રીતે મિશ્ર થાયછે, અને તેટલું ક્ષમિત પરિણામ એ આવેછે કે એ મિશ્ર ભાષા જ હયાત રહેછે .

અથવા(૩) કૃત્રિમ ભાષા એકજ અથવા મિશ્ર મૂળની, દાખલ થાયછે

આ સર્વ પ્રકારની સવિસ્તાર ચર્ચા માટે સ્થાન કે પ્રયોજન નથી માત્ર દુકામાં નજર ફેરવી જઇશું ઉલટો ક્રમ લઈ, પ્રથમ (૩) ના વાળો પ્રકાર જોઇએ એ વિદ્વાન લેખક આ પ્રકારમાં કેટલાક ઉદાહરણો યુરોપ ખંડમાના આપેછે, તેમજ મધ્ય ધારીન લેટિન, અને કોસ્મોસ (*Kosmos*) એસ્પેરન્ટો (*Esperanto*) વોલાપુક (*Volapuk*) વગેરે કેવા કૃત્રિમ ભાષાના પ્રયત્નોની ગણના કરેછે એઓ પોતે જ કબૂલ કરેછે કે કોસ્મોસ, વોલાપુક, વગેરે પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીનડયા છે એ જ

બવિષ્ય એસ્પરેન્ડોનું પણ જોઇ સકાય છે. ચંપકાલીન લેટિન વિશે વધારે એક વાત છે કે પ્રાચીન લેટિનને જેમ અને તેમ સાદું રૂપ આપવાનો પ્રયાસ હેમાં હતો.

ઠાંઠક એ જ પ્રકારે, ડોક્ટર આડર ભરતખંડ માટે સંસ્કૃતને સરલ બનાવી નવી સંસ્કૃત બિપલવી, ત્હને સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારાવવાની કક્ષના ઉપરિચિત કરે છે. પરંતુ આદાર નમ્ર મત પ્રમાણે આ તથા પ્રયાસ છે. હેવી કૃત્રિમ ભાષામાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવાની વાત તો દૂર જ રહી, પણ નિત્યવ્યવહાર માટે અથવા તો પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર માટે કૃત્રિમ ભાષા-અને તે વળી સંસ્કૃત જેવી કઠણ ભાષા, સાદી ક્યાં છતાં પણ હેમાં પૂર્વેનું કઠણપણું આવવાનું જ તે વગેરે કારણથી-સ્વીકારાય એ વાત જ અશક્ય છે. સાહિત્ય માટે તો વળી એક તત્ત્વ સર્વથા આવશ્યક છે, તે એ કે તે ભાષા તે પ્રજાના જીવન જોડે જોતજોત જોઈએ. પ્રજાનું તે ભાષા જીવન જ હોય, તે ભાષા આસોમ્યવાસની સાથે લોકો મહણ કરતા હોય, માતાના દૂધ સાથે ધાવતા હોય, ત્હારે જ તે ભાષામાં સાહિત્ય પ્રગટે, ટકે, અને બવિષ્યમાં વારસાની પેઢે જીતરે. મનોભાષા, લાગણીઓ, વિચાર, ઇત્યાદિના સક્ષમ મેદો ભાષામાં પ્રગટ કરવા તે વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક ભાષાને લેઈ જ સંભવે, અને તે માતૃભાષાને વિશે વિશેષ. માનવજાતિની ભાષાની મૂળ ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે હો, પરંતુ હવે તો ભાષાઓ, કવિયોની પેઢે, સ્વાભાવિક જન્મના નિયમને વશ છે, બનાવી સકાતી નથી. કૃત્રિમ ભાષા એ નામ અન્તર્વિરોધવાળું છે. માટે કૃત્રિમ ભાષાઓ-પછી તે વોલાપુક, દેસમોસ, એસ્પરેન્ડો, કે સરલ સંસ્કૃત કે ગમે તે હો-સર્વ નિષ્ફળ થઈ લુપ્ત થવાને જ પ્રગટ થાય છે.

(૨) અંકવાળા પ્રકાર માટે ડોક્ટર આડર ઉર્દુનું દૃષ્ટાન્ત રજૂ કરે છે હિન્દી ભાષાથી આ ભાષાનો બેદ એઓ સારી રીતે બતાવે છે. ઉર્દુ અને હિન્દુસ્તાની એમ વળી બે જુદા ઝીણા બેદ બતાવ્યા છે. આ બે ભાષાઓ હેમની પૂર્વે અસ્તિત્વમાં રહેલી હિન્દી ઉપર શરસી ભાષાના સંસ્કાર, મિશ્રણ વગેરેથી તૈયુરના વખતથી ઉત્પન્ન થયેલી છે.* શરસીનો અંશ વધારે જેમાં તે ઉર્દુ, અને ઓછો તે હિન્દુસ્તાની; પરંતુ શરસી અને હિન્દી એ બેના મિશ્રણથી ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઈ. હિન્દીના સદરબજારમાં હેનો જન્મ થયો; માટે ઉર્દુ (ઉર્દુ=જવણી, Camp તે ઉપરથી) નામ પડ્યું પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શરસીનો કાલક્રમે વ્યવહારમાંથી લોપ થયો, પણ હિન્દી તો અદ્યપિ ઉર્દુની સાથે સમાન્તરે કાયમ રહેલી છે. અને હવે હિન્દી તે બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ જોડે સમકાલીન, સમબલ, થઈને રહી છે, અને એ સર્વમાંથી સ્પર્ધામાં કોઈ ભાષા સર્વોપરિથમ સમાન ભાષા (lingua franca)નો હક મેળવી સકે છે કે કેમ તે જોવાનું છે.

*આ ભાષા વિભાગ સ્થૂલ રીતે ચાલશે. હિન્દી અને ઉર્દુ એ બે હિન્દુસ્તાનીના વિભાગ તરીકે ડોક્ટર ઝીબ્સને બતાવી છે તે વિશે સવિસ્તર ચર્ચા આગળ ઉપર આવશે.

આ રીતે આપણે (૧) અંકવાળા પ્રકાર ઉપર આવિયે છીએ ; અર્થાત્, બીજી ભાષાઓને કેવળ દાખી દઇ લુપ્ત કર્યા વિના સર્વોપરિ એક ભાષા સ્પર્ધામાં આગળ પડીને થાયછે તે પ્રકાર. આ વર્ગ માટે જૂના વખતમાં ગ્રીક, દ્રાવિડ મલયભાષા, હાલની અરબીભાષા-ઉદાહરણ રૂપે ડોકટર આડર આપેછે. હેમાં જીતરવાનું પ્રયોજન અહિં નથી માત્ર હવે આપણા આ લેખના મુખ્ય પ્રશ્નની, અત્યાર સુધીની ચર્ચાના અને અન્ય તરફના પ્રકાશમાં, પરીક્ષા કરીશું.

તો પ્રથમ પ્રશ્ન—ભરતખંડ માટે એક ભાષા શક્ય છે ? એ માટે એક શરૂઆત બતાવી ચૂકાઇ છે તે પછી આગળ વધિયે. શક્યતા એ આપણા માનુષ ઇતિહાસને માટે સંભવનીયતા એડે સમાનાર્થે અણુવાની છે. બાકી અશક્ય તો જગતમાં કશું નથી. પરંતુ માનવબ્યવહારમાં સંભવાસંભવ વડે જ શક્યાશક્યતાની કલના કરી સકાય છે. તો આ બાબતમાં સંભવ શો જણાય છે ? નવી ભાષા ઉત્પન્ન કરવી એ તો ઉપર કશું તેમ અસંભવનીય જ છે હેવી ભાષાઓનો ઇતિહાસ જોતાં એ ટકવી જ કંઠ્યુ છે. હેમાં ડોકટર આડરની સાદી સંસ્કૃત તો કેવળ સંભવની પાર જ રહેનારી છે. હેમની એ સાદી સંસ્કૃતના લાભમાં એઓ કેટલીક દલીલો લાવેછે, તે જરા ઝડપથી તપાસી જઇયે.

(૧) અંકવાળા પ્રકાર સંભવે કે નહિ તે પરીક્ષા કરતાં એઓ હાલની હિન્દુસ્તાનની દેશી ભાષાઓમાંથી કેઇ સર્વોપરિ થઇ સકે તે તપાસ કરેછે, અને કંરાવેછે કે દ્રાવિડ ભાષાનો વિજયી નહિ થાય ; બાકીનો હિન્દુસ્તાનનો ભાગ એ દ્રાવિડ શાખાસમૂહ સ્વીકારશે જ નહિ હેમને મતે, જો કોઇ ભાષાને માટે વિશેષ સંભવ હોય તો, મરાઠી, હિન્દી કે બંગાળી હેમાંથી એક માટે સંભવ છે. અને હિન્દી માટે આ ત્રણેમાંથી વિશેષ દાવો કરવામાં આવ્યો છે ; એ ભાષા મરાઠી તથા બંગાળી કરતાં વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં બોલાય છે. પરંતુ, કહેછે, માતૃભાષા તરીકે બોલનારની સંખ્યા ગણતાં બંગાળીથી બીજો નંબરે હિન્દી આવશે. (આ હેમણું વચન જરાક શંકાને સ્થાન આપનારું છે. હિન્દી બોલનારની સંખ્યા ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે, ત્હારે બંગાળી બોલનારા ૪,૪૬,૨૪,૦૪૮ છે*). હિન્દી સંસ્કૃતની સમીપ બીજી ભાષાઓ કરતાં વિશેષ છે, એમ એઓ માનેછે. (જોકે હેમાં તથ્યાંશ બહુ નથી), અને એ ભાષા રહેલી અને સુંદર છે. આમ છે તોપણ હિન્દીનો વિજય એઓ અસંભવિત માનેછે, અને તે માટે કાંઇક વિચારપૂર્ણ કારણ બતાવેછે ; તે એકે (૧) અંકવાળા પ્રકારમાં સર્વજ્ઞ જોવામાં આવેછે કે જે લોકો સર્વોપરિ અને અગ્રણી હોયછે હેમની ભાષા સર્વોપરિ થાયછે, અને આ સ્થિતિ હિન્દીને નથી.

ત્હારે અંગ્રેજીનું કેમ ? એ સમાન ભાષા ના અને ? આ પ્રશ્નનો નકાર પક્ષમાં એઓ ઉત્તર આપેછે. કારણો બે બતાવે છે ;—

*Census of India 1901 Vol. I, India Part I Report pp. 346-367. પૂર્વહિન્દી અને પશ્ચિમહિન્દી બે મળીને આંકડો ઉપરનો ચૂક્યો છે. રિપોર્ટના એ પત્રકમાં જુદા જુદા બતાવ્યા છે.

(૧) અંગ્રેજીનો વિન્યય થાય તો હિન્દુઓને પોતાનું જાતિત્વ, પ્રજાત્વ, તાજુ પડશે, અને તેમ તેઓ કદી કરે નહિ

(પ્રસંગનશાત્ અહિ કહીશુ કે આ દલીલમાં સમાનભાષા (*lingua franca*) નું સ્વરૂપ માત્ર વ્યવહાર માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોને સાધનારી ભાષા એ દક્ષિણાથી ખગેડીને અને પ્રાંતના મરં મેળોની નિત્ય-વ્યવહારની-માતૃભાષા જેવી જ-ભાષા એ અર્થમાં મૂળ દેવાની ભૂત્ય થાય છે)

(૨) અંગ્રેજી ભાષા યુરોપિયનોને મહેલી પડે એમ છે, પણ હિન્દુઓ માટે મહેલી નથી, અને હિન્દુના માનસિક નવજી વિચારને અનુકૂળ નથી

(આ દલીલમાં પણ યાથાર્થ નથી અંગ્રેજી ભાષા હિન્દુઓ દેહલી સમગ્ર રીતે નાપરી મકે છે, કેવા મમર્થ વખાઓ તથા તેખમ એ ભાષામાં હિન્દુઓમાંથી થયા છે તે વિચારીશુ તો એ દલીલનું મગ રૂગી નજો તેમ રૂગી *lingua franca*-સમાન ભાષા-ના મહુવિન અર્થ અને જુને માટે અંગ્રેજીના હાના સ્વભાવ સ્વરૂપ ઉપન મગૂ મેળવવાની આવશ્યકતા પણ ઉત્પન્ન નથી થતી)

ત્હારે હુદું :—તેપણ નહિ, એમ ડો. આડન કહે છે એ ભાષાથી ઉત્પત્તિને મદને અધોગતિ પ્રાપ્તી થનાનો ભય છે, અને હવે આ (૨) અમ્નો પ્રમર આન્યો, તો ત્હેમાં એમ તત્ત્વ પ્રવર્તે છે કે દેશમાં પ્રવર્તમાન મે ભાષાઓનું મિશ્રણ થાય છે અને હુદું અથવા તો તેનું જોણું દાગસી સ્વરૂપ હિન્દુજાતીને તે આખા હિન્દુજાતનમાં પ્રચલિત નથી જે મે ભાષાઓનો મગ થઈ નથી ભાષા થતી મભવે, તે આર્ય અને દ્રાવિડ એમ બેના મિશ્રણથી થાય અને આર્ય તે જાતનારી પ્રજા અને દ્રાવિડ તે જાતપણી પ્રજા હોવાથી, ભાષાના વિમળના દિનિદામ પ્રમાણે વ્યાખ્યાસ્વરૂપ દ્રાવિડ અને શમ્ભુદારનો ભાગ આર્ય હોવો જોઈએ હારી મેહ ભાષા ભસ્તખડમાં છે ? માત્ર એક ભાષા બહુ ભાગે દેવી છે,—તેનુજુ હેમાં આખું દ્રાવિડ છે અને શમ્ભુ સમૂહ વહે ભાગે મસ્કૃત છે આ ઉપરાત, દ્રાવિડ ભાષાઓમાં તેનુજુ જોનાનાગની મખ્યા મર્વથી વધારે છે જે કરોડ લોગ એ ભાષા જોનાનાગ છે (આમ ડો. આડન કહે છે તે કીક, પરંતુ જાતખડમાં એ કી ગણતરીમાં ૭ કરોડ હિન્દી જોનાનાગ, લગભગ ૪૬ કરોડ જમાળી જોનાનાગ, ત્હા એ આ હિમાનમાં ? અને માત્ર જોનાના રની મખ્યા એ ધો.જુ મર્વોગે ઉપરોગી નથી) તેનુજુ મધુગ ભાષા છે હિન્દુજાતનની પ્રતાવિયન એમ દેને નામ મસુ છે માટે મસ્કૃત શમ્ભુમર્દ વધારે અને વ્યાખ્યા વધારે માદુ હેવી જનાવેતી તેનુજુ સમાનભાષા જાતખડ માટે મભવે.—આમ દાગો સાથે દખના મૂકીને પોતે એ વિને પણ હિન્દી જેવી જ મુસ્કેલી જતાવે છે,—જોવા નારી પ્રજાના મર્વોગિપણુનો અભાવ એ અડચણ નડે છે

આ દાગોથી (૩) અમ્ના પ્રમગ ઉપન આવી એ વિદ્યાન ડેમ્ટર પોતે એક નવી મસ્કૃત લીપિવધવાની સૂચના કરે છે એ માત્રી સમ્કૃતનું સ્વરૂપ દક્ષમાં એટલું જ

કે—

(૧) એક અર્થના અનેક શબ્દોમાંથી એક જ શબ્દ સ્વીકારવો, —યોગ્ય લાગતો, જેમકે, નયન, નેત્ર, ચક્ષુસ્, પગેરેમાંથી માત્ર નેત્ર; સૂર્ય, રવિ, હરિ, ઇત્યાદિ અનેક પદાર્થોમાંથી માત્ર સૂર્ય; શ્વાદ્, ગદ્, મક્ષ્, નક્ષ્, ઇત્યાદિમાંથી માત્ર મક્ષ્; —ઇત્યાદિ અને—

(૨) જેમ અને તેમ જુદા જુદા ઢાંગ, જુદા જુદા વિભાગિયો માટેના પ્રાતિપદિક શબ્દોના વર્ગ તે ઓછા ડરી નાખવા ઉદ્દેશ્ય—હસ્ત ઇકાગ્રાન્ત નરજાતિના તથા નાન્યતરજાતિના શબ્દો બધા તળવા, અગ્નિ ને બદલે અનલ શબ્દથી અલવણ, વારે ને બદલે જલ, વિધિ ને બદલે વિધાન, સસ્કાર, રીતિ;

તેમ જ, હસ્ત ઉકાગ્રાન્ત મર્વે શબ્દો તળવા, જાત્રુ, રિપુ, ને બદલે કૈરી વાપરવો. તે જ પ્રમાણે બીજા નિયમો બતાવી, ગરીયાન્ ને બદલે ગુહતર, ચઢીયાન્ ને બદલે ચપોડધર ઇત્યાદિ સ્વીકારવા —ઇ ઇ

એજ પ્રમાણે વિભક્તિ અને ધાતુ રૂપો વિશે કેટલીક ચોજનાઓ બતાવી છે, ત્હેમાં જિતરવાની જરૂર નથી પરંતુ આ દેખની અરસ કરેલી સંસ્કૃતના લાભ તથા રસકપનીયે પ્રમાણે એઓ બતાવેછે તે તરફ નજર નાંખીએ —

(૧) આ સરલ બનાવેથી સંસ્કૃત ભાષા ધણી સહેલી અને બાધાગ્રાન્તની ખામીના જાઓને પણ આવડી જાય હેવી છે,

(૨) આ ભાષા વિદેશીય નહિ તેમ જાણ દેશી ભાષાઓમાંની પણ નહિ, પણ સંસ્કૃત હોનાથી, હિન્દુસ્તાનના સર્વ ભોગ વગર વિરોધે સ્વીકારશે,

(૩) આ ભાષા સ્વીકારવામાં બે કાન્ડોથી મન્દતા થશે, એક તો, મર્વે ભાગતવામી ઓની ખાસે સંસ્કૃત શબ્દોનું ચોક્કસ બોલણ હોયછે, અને બીજું, ગ્રીક તથા લેટિન જેમ બોનવામાં વપરાતી નથી તેમ સંસ્કૃતનું નથી, સંસ્કૃત ભાષા હિન્દુસ્તાનમાં હજી સુધી બોનાતી આવીછે, સાધારણ જનમચ્છમાં તો નહિ જ તે ખરું,

(૪) આ સન્ધ સંસ્કૃતકાન્ત પ્રાચીન સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આપેઆપ મુગમ થવાનો માત્ર જીવડો, તેથી ભાગતવાસીઓ, જેમનું જીવન સંસ્કૃત માહિત્યથી જ ઓત પ્રોત છે તેઓ, જ્ઞાનમાં વધારે બગાડ થશે, અને હરતખંડમાં રહેનાર પરદેશીઓ જે સરલ સંસ્કૃતકાન્ત આ દેવની સાથે વધારે સમજાન અને નિકટ મળ-ધમાં આવશે અને હિન્દુસ્તાનના ગૃહ સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવશે,

(૫) આ આદી સંસ્કૃત શીખવાને એક વર્ગથી વધારે વખત નહિ લાગે

આ બધા લાભ, ખારીડીથી વપાસતા, સારહીત જણાય છે

(૧) ડોક્ટર ટ્રાડઝ ધારેછે તેમ એ નવી ભાષા ટોષ પણ રીતે સ્ટેલી નથી મસ્કૃત કંઠાં મ્હેલી એટલું જ છે; પરંતુ ભરતખડના સામાન્ય વર્ગને તેમજ શિક્ષિત માથી ઘણા ભાગને મ્હેલી નથી જ ચવાની. શબ્દસમૂહ મરલ વખતે થશે પરંતુ વ્યાકરણ તો મર્વયા કંઠલું જ ગટેરાલું સરલ કર્યા પછી પણ જે વ્યય આ નવી ભાષામાં રૂટેછે તે આખરે તો સસ્કૃત હમની કંકિનતાનાળો અને શ્રમસાધ્ય જ રહેછે, અને ચાલુ દેશી ભાષાઓની સગલતાથી તો અતિ દૂર જ રહેનારા છે મસ્કૃત ભાષામાના નિયમ સ્વરૂપેને આભાવિક રીતે વસારા પ્હોચાડી વગેરે અનેક પ્રકારે મુગમતાને પ્રવેશ આપનારા જે બળોએ પ્રાકૃતભાષાઓ તથા હાલની દેશી ભાષાઓ ઉત્પન્ન કરી છે, તે બળોની ગતિની સ્થાને જનાની કૃતિ જ આ નવીન ચોજનામાં થાયછે; કેમકે એકદમ કૃદ્ધો મારીને પાછો સસ્કૃત પદ્ધતિનો આશ્રય કંગો પડેછે

જગત્ સ્પષ્ટતા કચિયે મસ્કૃત ભાષાનું સ્વરૂપ Synthetic—સમસ્તપદ્ધતિનું—હવું, અર્થાત્ હેમા પ્રકૃતિની માથે જોડાનાર પ્રત્યય મૂળ પૂર્ણ અર્થના શબ્દ ટોષ ઘસાધ જમ પ્રત્યય રૂપે મલમ થઇ જાયછે આથી વિપરીત બાપાર analytic—વ્યસ્તપદ્ધતિ તો છે અસ્ય જે ભાગને મધ્યદેવ જોતા હતા ત્યાં પ્રવર્તતી હાલની દેશી ભાષાઓ તે આન્તરમડગની ભાષાઓ, અને હેની આસપાસના અમુક પ્રદેશની દેશી ભાષાઓ તે બાહ્યમડગની ભાષાઓ, એમ વિભાગ પાડીને ડોક્ટર ટ્રીઅર્મન* બતાવેછે કે આન્તરમડગની ભાષાઓ વ્યસ્તપદ્ધતિ સ્વીકારનારી છે, અને (શુજરાતી શિવાય બાકીની) બાહ્યમડગની ભાષાઓ મમસ્તપદ્ધતિ આદરનારી છે હેમા વળી મૂળ સમસ્ત પદ્ધતિની ટોષ પછી વ્યસ્તપદ્ધતિમાં સક્રમણ કરી નજી પાછી સમસ્તપદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરનારી કેટલીક છે તે એટલે સૂધી કે કિંમપદોના રૂપોમાં તો પુરુષ વાયક સર્વનામો enclitic દશા એટલે સમ્પ્રિષ્ટ દશા પામીને વિવીન થઇ જાયછે અને કિંમ પદના રૂપોના પુરુષ સ્ત્રીનારા વિદ્યુત થઇને જ ગટેછે હવે આ સર્વ ક્રમમાં ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે મમસ્તપદ્ધતિમાં જતા પણ પ્રત્યયોના ઘીણ રૂપમાં શબ્દો જાયછે તે ઘીણ રૂપો તે શબ્દો નવા જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, મૂળ મસ્કૃત વગેરે માથી ગ્રાપ્ત થયેલા ખરા, પણ મસ્કૃતમાં તે પ્રત્યયને માટે વપરાનારા નહિ, તેથી તે રીતનો નિયમ પાળનારા પણ નહિ આ રીતે હાલની દેશી ભાષામાં સ્વરૂપ બધારણ

*Census of India 1901 Vol I—India Part I Report, Chap VII Language, p 299, paras 490—493

†Enclitic=Attached to and dependent on a preceding word in stress and accent as *ge* in Greek and *que* in Latin Such words give up their own accent and generally change that of the word to which they are attached આ accent ને માટે છે તે અદિ પ્રત્યયના અર્થના ગ્રહણપણને ઉદ્દેશીને શબ્દ વપરાયો છે

સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને અને ભાષાના જીવનતત્ત્વને અનુકૂળ રીતે આ પદ્ધતિયો સ્વીકાર્યે ગઇ છે. તે પ્રકારને ક્ષોભ પમાડીને, ભાષાની પ્રકૃતિની રક્ષાએ ગતિ કરીને, ડૉ. આડરની યોજના એકદમ ફલંગ મારીને મૂળ સંસ્કૃતની જ સમસ્તપદ્ધતિ ઉપર રચના રચેછે. તે આજ દેશીભાષાથી પરિચિત લોકોને અનુકૂળ ના હોઇ કંઠણપણું આમ ઉત્પન્ન થાયછે. અર્થાત્ આ નવીન ભાષા સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાંતિ (natural evolution) ના તત્ત્વને અનુસરતી નથી, કેમકે એક રીતે કૃત્રિમ રચના જ આણેછે.

આ કંઠણપણામાં હમેશા વળી એ થાયછે કે વ્યાકરણના નિયમો શીખી રૂપો સાધવાનો માર્ગ આ યોજનામાં નથી રાખ્યો ; પણ કેવળ તેવાર રૂપો ગોખી કાઢવાં એમ રાખ્યું છે ; કેમકે ૫૦ નિયમિત રૂપનાં ક્રિયાપદો માટે તો ધાતુ અને પ્રત્યયની સંકલના નિયમ પ્રમાણે કરવાની આ પદ્ધતિમાં છે, પણ ખાસી ૨૦૦ અનિયમિત રૂપનાં ક્રિયાપદોનાં આઠ આઠ રૂપ—એટલે ૧૬૦૦ રૂપ એકદર—માત્ર ગોખી કાઢવાનાં છે. એ વિદ્વાન કહેછે અંગ્રેજીમાં ૨૨૦ અનિયમિત રૂપનાં ક્રિયાપદોનાં જુદાં જુદાં રૂપો ગોખીને શીખાય છે તો આ ચામાટે ના થાય ? પરંતુ આ હેમનું વચન કાંઈક અસમર્થ મૂઠ આપણને બનાવનારું છે. અંગ્રેજી શીખવામાં આ સ્થિતિ અને આ કમરું સેવન આપણે તો હજી સ્વીકાર્યું નથી. ડોક્ટર આડર જર્મન જણાય છે, અને પોતે જર્મન લોકોની અભ્યાસ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ જ જોતા હોય એમ લાગેછે. પરંતુ જર્મન ઉદ્યોગીપણાને જે સુસાધ્ય છે તે હિન્દુસ્તાનના લોકોને, અને તે સમાન ભાષાને માટે અપેક્ષિત, સાધારણ વર્ગના લોકોને તો, અસાધ્યજ બનશે.

(૨) સંસ્કૃત ભાષા આ દેશની હોનાથી ભરતખંડના લોકો વગર વિશેષ આ સરલ સંસ્કૃત સ્વીકારશે એ આશા રાખવામાં, પારસી, મુસલમાન, ઇત્યાદિ વર્ગનું કેવળ વિરમરણ થાયછે. એ લોકોને મન સંસ્કૃત તે કેવળ વિદેશી ભાષા જ છે. તેમ જ એ લોકો કને મસ્કૃત શબ્દનું બંડોળ છે એ લાભ પણ એ વર્ગ માટે લાગૂ નહિ પડે. વળી હિન્દુઓમાં પણ મોટું મંડળ સંસ્કૃતથી અસ્પૃશ્ય જ છે તે જુલલું ના જોઇયે.

(૩) સંસ્કૃત ભાષા હિન્દુસ્તાનમાં હજી બોલાય છે—એ દલીલ બહુ થક ભરેલી છે. શાસ્ત્રી લોકો, બનારસમાં પણ પંડિત વર્ગ, અને મદરાસમાં કાંઈક વિશેષ ભાગે, આ ભાષા બોલાય છે એ ખરું ;—પરંતુ એ જીવંત ભાષાને રૂપે નહિ, સ્વતઃ ભાષા જ છે, એ વાત જુલ્લી જવાતી જણાય છે.

(ક્રિ) ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વસતિ પત્રકમાં આખા ભરતખંડમાં ૭૧૬ જણ સંસ્કૃત (પોતાની ભાષા તરીકે) બોલનારાની નોંધ થયેલી છે,*—તે સ્થિતિથી આ મ્હારા વચનને બાધ આવે એમ નથી. કેમકે એ કેવળ અપવાદરૂપ સ્થિતિ છે અને ૨૬ કરોડ ઉપરાંતની વસતિમાં ૭૧૬ જણ તે મહાસાગરમાં લિન્દુ સમાન છે. તેમજ, એ બોલનારા વિશે વધારે માહિતી મળે તો કાંઈ પ્રકાર જુદો પડે. તોપણ આટલા ઉપરથી સંસ્કૃતભાષા જીવંતભાષા તો નહિ જ ગણાય.

*Census of India 1901 Vol I.-A Part II-Tables, Table X Part III. p 174.—

તેહા આ પ્રમાણે સ્થાન વિસ્તાર છે —

વિભાગ	પુરુ	ઝી	ડન
બલચિસ્તાન	૨	૦	૨
મદગાસ	૩૧૫	૨૨૬	૫૪૧
કાસ્મીર	૮	૦	૮
મદરાસ સમ્થાનો (ત્રાવણકોર)	૮	૬	૧૫
મહિસર	૧૦૫	૪૪	૧૪૮
<hr/> કુલ	<hr/> ૪૪૦	<hr/> ૨૭૬	<hr/> ૭૧૬

મદગાસ અને મહિસરના જ મુખ્ય મખ્યા છે એ આ ઉપરથી જણાશે.

(૪) (૫) આ કારણોથી આ બાપા અસંજરિત લાગેછે એમ ન જ વાગે લાભ નિરાધાર જ થાયછે, અને ન પ વાગે લાભ પણ નિષ્ફળ જનમે તેમ આ સરસ મ રૂઝના સખસમૂહના વૃક્ષના ડાગ પાંગ કાપી નાખ્યાથી તેમ જ વ્યાખ્યાનના રૂપા ન્તરોની કાપકૂપ કર્યાથી આ નવી બાપાના ગુણ વૃક્ષ ઉપર સાહિત્યના ફળોનું તે કહી પણ દર્શન ના થવાનું

આમ આ નવી બાપાનો અમભવ જોયો અને એમદમ કહી જ દૃષ્ટુ કે માત્ર પણ કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી બાપા સંજ્ઞવન રૂપે પ્રચરે એ વાતની અવગણનામિદ્ધતાને લીધે એ પ્રમાણના પ્રયામમા મલ અને શ્રમનો વૃથા લેવ કવો એ અનિવાર્ય જ છે

સમાન બાપાની ઉત્પત્તિના નવ પ્રમાણથી (૩) અધ્યાયો ૧મું જેમ અસંભવિત છે, તેમ (૨) અધ્યાયો પ્રમાણ ચિન્તનના દર્શનથી અતીત છે આ બાપાઓમાથી કઈ બેનો મયોગ થશે અને તે ઉપરથી કેઈ બાપા ઉત્પન્ન થશે એ અવિશ્વ જોતુ મ મુખ્ય શક્તિથી જેમ બહાર છે તેમ આ પ્રમાણની નવ્યા માટે નિષ્પ્રયોજન છે આ સમયને કહી તર્કને છૂટ આપી અવિશ્વની કલ્પના કમય પરતુ ભરતખક માટે સમાન બાપાનો પ્રથમ તર્કની કક્ષાની મહાર હોઈ વ્યવહાર યોજનાના પ્રયત્નમાં ઘમન કરવાનો અહિં તે પ્રયાસ છે

માટે (૧) અધ્યાયો ૧ માં જ બાપા રહ્યો અનન્ય હાથા પણ સ્પર્ધા કરનારી અને બાપાઓમાથી એક વિશ્વ મેળવી સમાનભાસ થાય એ અવાજાવિષ્ જગોને અધીન વાત જ છે આપણી કૃતિને તાને નથી અને એમલે અગે તર્કમેળ અવિશ્વ જોવાનો ૧મું જ થાયડે પરતુ અહિં (૨) અધ્યાયો ૨મું મગ્તા મર્ષક વધારે દૃઢ મૂર્તિ ઉપર આપણો પગ છે પેવામા એ બાપાઓના મયોગનો મભવ અને તેથી ફલિત થતી નવી બાપાની અગ્રગતા એ અરોથી અત્યન્ત અનિશ્ચિતતાના કળણમા જિતરી પડાય એમ ભયજે અહિં તે જાનાના ચિદન વજેરે ઉપર લક્ષ મખી એ જ બાપા માટે સમવપરીક્ષા કરવાની છે તેથી મગ્ક સિંચ પાયા ઉપર ધમારત ચણવા

જેવું છે ખરું. આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં લેતાં હિન્દી અને અંગ્રેજી એ બે ભાષાઓ વચ્ચે પ્રથમ આવીને રોકાઈ રહેશે એમ લાગે છે ;—પણ જો પ્રથમ એ વાત ખરી હોય કે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષા શક્ય છે તો, માટે આ પ્રથમ હાલ હાથવાર મુલતવી રાખી, એ શક્યતાને અંગે ખીજી સ્થિતિઓનો વિચાર કરિયે. એક સ્થિતિ તો પ્રથમ જ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ ; તે એ કે ભરતખંડ તે દેશ નહિં. પણ અનેક દેશો—બિન્ન બિન્ન જીવંત, સાહિત્યચૈતન્યની સ્ફુર્તિવાળી, ભાષાઓવાળા દેશો—તો સમૂહ છે. આ સ્થિતિ આ કાળમાં જ છે એમ નથી. અતિ પ્રાચીન સમયથી ભરતખંડની સ્થિતિ—રાજકીય, તેમજ ભાષા, વ્યવહાર, ઇત્યાદિ સંબંધે—આ પ્રકારની જ હતી. સંસ્કૃત ભાષા બોલનારા આર્યોએ આવીને સંસ્કૃતને પ્રવેશ પમાડ્યો તે કાળમાં પણ સંસ્કૃત સર્વવ્યાપિની ના થઈ સકી, અને સંસ્કૃત ભાષા તે બોલાતી જીવંત ભાષા તરીકે પ્રબળ રીતે વ્યાપી હતી તે સમયે પણ તેની સાથે સાથે જ બિન્ન બિન્ન પ્રાકૃતો પણ પૂર જોરમાં પ્રચરિત હતી. આ સામ્યથી જોતાં હાલના કાળમાં પણ ગમે તે એક ભાષા સર્વોપરિ બનશે તો પણ હેનું કાર્ય નિષ્ફળ ગ્રંથમાં સમાઈ રહીને પ્રાન્ત પ્રાન્તની સ્વતન્ત્ર ભાષાઓ પોતપોતાની ખીમવણીમાં પ્રગટ જ રહેશે એમ જણાય છે. આ કારણથી પણ ભરતખંડ માટે એક ભાષા હોવાને ઐતિહાસિક અસંભવનો ખાધ જણાય છે.

- દિ. ૧૫ અંગ્રાલાલભાષ્યે આ પ્રથમ વિશે પ્રસંગવશાત્ વિચારે જણાવ્યા છે તે બહુજ ધ્યાન આપવા લાયક અને ગંભીર ચિન્તનનું ફળ હોય હેવા જણાય છે. શુન્દરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરક મહોસવ પ્રસંગે એઓએ પ્રમુખ સ્થાનથી આપેલા, બહુ વિચારપૂર્ણ અને ઉપયોગી, ભાષણ તરફ વળતાં નીચેનાં વચનો નજરે પડે છે :—

“ હાલ કેટલાક હેતુ માને છે કે દેશનું એક વધારવાના અર્થે એક જ ભાષા કરવી જોઈએ. હવે જો એક જ ભાષા થાય તો કાં તો અંગ્રેજી થાય કે હિન્દી થાય. પણ શુન્દરાતીને કાંઈ આશા નથી કદાપિ એમ કહેવામાં આવશે કે આપણે તો કરિયે છીએ તે કર્યા કરો, પછી જો થાય તે ખરું પણ હાલ મન રાખવું ઘટારત નથી. જો એ વાત નહીં જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની જ નથી તો પછી વ્યર્થ કાળ ને શ્રમ શું કામ ખરચવું ? હવે મહારાષ્ટ્રી જાતના નર વિચાર આપના આગળ આ સંબંધમાં મૂકું છું. હિન્દુસ્તાનનું એક થાય એ મહારા મનનો ઊંડો મનોરથ છે તેમ ખીળને પણ હશે જ. પણ એ એક સામ્રાજ્ય સ્વરૂપ (federal union) થવું જોઈએ, ને તેહું જ થવું ઇષ્ટ છે, ને તેહું જ થવું શક્ય છે એમ હું ધારું છું. બધે દેશ સર્વ રીતે એક થાય એમ સૈકા કે જે સૈકામાં બને એમ હું ધારતો નથી. જો એક થશે તો સામ્રાજ્યસ્વરૂપ થશે, એટલે બંગાળ, હિન્દુસ્તાન, શુન્દરાત, મહારાષ્ટ્ર, તૈલંગ વગેરે જુદા જુદા ખંડો એક સંપત્તિ જોડશે. હાવી

સ્થિતિ થાય તો દરેક મુખ્ય ભાષા ને તેનું સાહિત્ય અવિકલ રહેશે એ વાત ખરી છે કે જેમ જેમ સંપ ને એકતા વધશે તેમ તેમ દેશની બધી ભાષાઓ પાસે પાસે આવતી જશે. પ્રત્યેક ભાષાના જે લોક છે તેમના ગુણ લક્ષણ ધીમે ધીમે મળતા જશે. પણ લાંબામાં લાંબી નજર કરતાં પણ ગુજરાતી, પંજાબી, દક્ષણી, બંગાળી, હિન્દુસ્તાની, તૈલગી, એ બધા સર્વે રીને એક થાય હવે કાળ ને આવવાનો દશે તો તે ધજો દૂર છે એમ હું માનું છું. હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષાવાળી પ્રજાઓ ભેગી રહે છે તેમ અત્રે બનવું વધારે સંભવિત છે. ”

આ ગમ્બીર ચિંતન કરી બેખબેલા વિચારોમાં વળતે કોઈ ગૌણ વાતોમાં મત ભેદને સ્થાન હશે. પરંતુ હામાં સમાવણા મમત દર્શન સદાએ વાંધો બાળે લખ મકારો. હામાંના રાજકીય અવિશ્વદર્શન વિશે ખાતરીથી જોડતાં વિચાર પડે છે : પરંતુ ભરતખંડ માટે એક ભાષાનો અસંભવ આ વિચારોમાં અર્ક રૂપે બતાવી દીધો છે તે ઉપર સુરોએ મનન કરવાની જરૂર છે

સંભવ પરીક્ષાનું બીજી રીતે તોલન કરિયે. હાલ યુરોપખંડમાં ભાષાઓના જીવનનું વલણ યી રીત્યું છે તે ઉપર નજર નાંખિયે. મે ૧૯૦૯ના Fortnightly Review માં એક લેખ આવેલો છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો આપણને કાંઈક દિગ્દર્શ કરાવે છે :—

“ Cosmopolitanism has gone out of fashion, and literatures have come into fashion and with the growth of nationalities a new comet has grown into the sky, ominous, full of strife, which may perhaps be compendiously described as parrotic philology. The last hundred years have witnessed a movement, which, partly by reason of its constant adaptation to political purposes and partly owing to the existence of a scholastic mechanism calculated to secure its swift and thrilling triumphs, has been quite unprecedented in history. We have seen a new literary language introduced to Greece, to Bohemia, and to Hungary ; the Gaelic Erse is being revived in Ireland ; a beautiful epic has been written in modern Provençal And even where the political motive is involved the mere growth of contemporary knowledge has sown the plant of literary expression in soils where it had never grown before, or where its fruit had been sparse and unnoticed. Norway after

dumb centuries has become a power in European literature ; to Russia Europe owes its greatest school of modern fiction.”*

આ ઉત્તારા ઉપરથી જણાશે કે યુરોપખંડમાં એક સૈકાથી દેસ દેશની ભાષાનું સ્વ-તન્ત્ર સાહિત્યમય બંધારણ થવાનું વલણ શરૂ થયેલું છે અને હેતુ પ્રાબલ્ય ચાલુ છે અ-લગત એટલા જ ઉપરથી એમ અવશ્ય ફલિત ના થાય કે સર્વત્ર તે જ પ્રકારનું પરિણામ ફરપત થાય. પરંતુ આ યુગ હેવો છે કે પૃથ્વીના દૂર દૂરના ભાગ અન્યોન્ય સાથે નિકટ સંબંધમાં જોડાઈ ગયા છે ; અને તેથી જહેપાર, સ્થાનપ્રવર્તક બજો, સાંસારિક ઇતિહાસ ઉપર અસર કરનારાં તારવો, તેમ જ ભાષા તથા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ, એ સર્વ પ્રદેશમાં અન્યોન્ય ઉપર સખળ અસર થવાના સંભવ વધ્યે જાય છે વચમાં આવેલી જડ જમીન થી એક બીજાથી છૂટાં પડેલાં સરોવરોમાં એકના જલ પ્રવાહનાં સંયક્ષનો બીજાનાં સં-યક્ષને કશી અસર ના કરી સકે. પરંતુ જૂગોળ ઉપર એક ધારા રીતે પથરાઈ રહેલા સાગરના અભિન્ન પ્રવાહમાં એક ભાગમાં થતા પ્રવાહોનું જળ અન્ય ભાગ ઉપર ઝડપથી તે જ પ્રકારની ગતિ આપ્યા વિના ના રહેવાનું. એ જ પ્રકારનો ગૂઢ નિયમ ભાષાના વિકાસ જેવા સર્વ પ્રકારોમાં પ્રવર્તે એ સંભવનીય છે. આ કારણથી ભરતખંડમાં પણ ઉપર વર્ણવેલી યુરોપખંડની સ્થિતિ ભાષા વિકાસને સંબંધે પ્રગટ થાય એ જ વધારે સુસંભવિત છે. માત્ર એટલું જ કે ત્યાં સો વરસ ઉપર તો અહિં ૨૫—૪૦ વરસ ફિ. જેટલો ક્રમ શરૂ થયો હોય. અને ચારે બાજુ નજર કરીશું તો સ્થિતિ કાંઈક બહુજ ખ્યાન્યુશે. યુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, છત્તાદિ સર્વ ઢેકણે પોતપોતાના સાહિ-યુજરાત વર્ષણી વધારવાના પ્રયાસો જોસબેર કમ્હારનાં એ શરૂ થયા છે ; સાહિત્ય પરિ-આપેલા, પોતાની ભરવા લાગ્યા છે ; પોતાનાં સાહિત્યમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના નવા રસત પડે છે :—પૂર્વે ઉછાળા પ્રગટ કર્યા છે. આમ સર્વત્ર સ્થિતિ છે ત્યાં બધી ભાષાઓના સ્વરૂપને દાખી નાંખનારી આપ્યા ખંડ માટે એક ભાષાની પ્રવૃત્તિ કેવળ વર્તમાન બજોની સાથે વિરોધમાં જ આવે.

તે સારૂ ઉત્પત્તિ યશે કે પાછલાં સો વર્ષથી યુરોપખંડમાં આ ભાષાઓના વ્યક્તિવિકાસ (Individualism) પ્રગટ થયો છે, છતાં Volapuk અને Hic (વોલાપુક અને એસ્પેરેન્ટો) જેવી સમાનભાષાના પ્રયાસ એ જ સમ-થયા ? અને ડોક્ટર આડર ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહે છે, એસ્પેરેન્ટો પશ્ચિમ યુરોપી વિસ્તાર પામવા લાગી છે અને બવિષ્યમાં મધ્યકાલીન લાટિનના જેવો મહારી રશે, હેતુ કેમ ? આ વિરોધનું સમાધાન કાઠે છે ?—છે. પ્રથમ તો એ જ કે સ્તાન-પોટે જેયેલું બવિષ્ય આ બસે હો, પણ મ્હારી અદ્ય મતિ પ્રમાણે, ભાષા-લોધ તે જ ભાષાના સ્થાવિતને વિરોધી બીજા અનર્ગત રાખે છે, અને જે દશા બોલે તેને દ્વિતમ ભાષાઓની થઈ તે એસ્પેરેન્ટોની થવાની. આ સાદસ જેવા

Our Insularity.”—Address delivered to the Modern Lang-
: Association in Oxford, in January 1909, by H. A. L. Fisher.

વચન માટે લાંબો દૃષ્ટાંત જનાવવા પડે એક પણ નવી ભાષા જોગવાર સીખવા માટે તે ભાષા બોલનારી પ્રજામાં વાસ કર્યાથી સુગમતા વિશેષ થાય છે, જે માત્ર પુનઃજનના કે ગુરુમુખના સાધનથી બનવું દુષ્કર છે તેમ જ એક પણ ભાષાનો સ્થાને વિકાસ થવા માટે તે ભાષા બોલનારી પ્રજા પ્રથમ પાયા 'પે' હોય તો તેને બીજાવવાના પ્રયાસ થઈ મળે. આમ ભાષાના જીવન માટે ભાષા બોલનારી જીવન-વ્યવહારમાં બોલનારી-પ્રજા એ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ છે અને વોનાયુ, એમ્પરોટો વગેરે જેવી બનાવની ભાષામાં તો એ પાથો જ અસ્તિત્વમાં નથી, તેમાં તો પ્રથમ ભાષા અને પછી ભાષા બોલનારું મનુષ્ય નવું પત્ર દરવાજું (આત્મવિષ્ણુ પ્રજા નહિ પણ કૃત્રિમ મનુષ્ય) - એમ putting the cart before the horse (આગળ ગાડું અને પાછળ બગલ જેવું) જેવું થાય છે. આ લાંબુથી જનાવવી ભાષાઓ વિકાસ પામતી નથી અને જીવનધર્મ બતાવતી નથી, અને તેથી અને મરણ પામે છે જીવન અને વિભક્તિ સ્વરૂપ જ એ છે કે જેવું જીવન અને વિકાસ થાય છે તેને પોષણ અને ઉછેરની જગ્યા છે એક ઠોંગે પાણી ખાતર, વગેરેનું પોષણ અને ખેતીને લાયકની અનાજની ઉછેર મળે છે તેવારે મલકે એ વિભક્તિ પામે છે ને શ્રેષ્ઠ ફળ આપનારું દક્ષ બને છે, નહિ તો તે છોડી મૂકે જાય મરી નથ છે પ્રાણીવર્ગમાં પણ જોગલ અને ઉછેરની અભાગ ભાગ તો જ બાળના અંગો વિકાસ પામી અંગ મનુષ્ય થાય છે, નહિ તો છીણ થઈ મરણ પામે છે આ નિયમ ભાષા-જીવનમય ભાષાને પણ લાગુ છે * ભાષાના પોષણ અને ઉછેરને નાટે સહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ અને હવા બીજા બુદ્ધિ-આધારના સમયનો આવશ્યક છે, અને તે જીવન આધારમાં વધારાની ભાષાને વિશેષ રક્ષા છે બનાવવી ભાષામાં એ સમયે નહિ * માહિત્યના પોષણદિથી જ ભાષાનું જીવન અને વિકાસ મધ્યમ છે કૃત્રિમ ભાષાઓનું અન્ય સ્વરૂપ જ આ આધારને વિરોધી છે, અને તેથી એ ભાષા ઝોની કૃત્રિમતામાં જ નાચના બીજા અન્ય નિર્ણય છે એમ મહાનુ માનવું છે

પણ આ વાદ્યસર બિધ્યદર્શન બાજુ ઉપર મૂળ પછી ઉપર દેખાડેલા વિશેષ તે વિશેષાભાસ છે વોનાયુદ, એમ્પરોટો, કલ્યાણિ બનાવવી ભાષાઓનું પ્રયોજન વિચારીશું તો ઘણું સૂક્ષ્મિત છે, જુદી જુદી ભાષા બોલનારી પ્રજાઓમાં વ્યેપાર વગેરે સંબંધને સગવડ બનાવવા માટે એ બીજાથી સમગ્ર દેવી સમાન બોલી (ભાષા નહિ પણ બોલી) જ પત્ર દરવી એ જ દેવા પ્રયાગોના પ્રવૃત્તિનું છે સહિત્યનું જીવન પ્રેરનાર સહિત્યવાદ એ પ્રયાગોના ઉદ્ભવ અને આમર્થ્યની સ્વાર જ છે † અને દનખા *

* કૃત્રિમ, પ્રાચીન કલ્યાણિ માત્ર જ નહીં અને ધનના વ્યવહારની બોલીઓ આ મુજબથી જ સહિત્યજીવનને સમયે મરણ પામેલા જેવી જ છે આમ બોલનારી ભાષાને વિશેષ તો બનાવવી ભાષાને વિશેષ તો અધિગેષ આ નિયમનું બન્ધન અમલ કરવાનું દેખા તો એ ભાષાના અસ્તિત્વને જ ધક્કો લાગવાનો

† એરપરોટોમાં કાચ દરવાજા પ્રવલન નિયત જાળવામાં થયા છે પરંતુ એ તાન વિગત રોષ સહિત્યના સ્થાવીર જીવનની મર્યાદા નહિ જ આવે તેમ જ એ પ્રવાસ સફળ થયા બાજુ સમય છે

હેલા ભાષાઓના વ્યક્તિવિકાસના વ્યાપારમાં તો સાહિત્યના જીવનથી જીવંત ભાષાઓનો પ્રવેશ છે. અર્થાત્ આ વ્યક્તિવિકાસથી અસ્પૃશ્ઠ રહી, અને હેને સ્પર્શ ન કરીને જ, વોલાણક, એસ્પેરેન્ટો વગેરે જેવા પવનો ધર્મા કરેછે.

આ સ્વરૂપનું જરાક વધારે ઊંડું દર્શન કરતાં જણાશે કે આ વિષયમાં બધા ભ્રમ-નું મૂળ એક જ છે, સમાનભાષા (*lingua franca*) અને એકભાષા એ બે ભિન્ન અર્થ અને પ્રયોજનનાં વચનો વચ્ચે ગેરવાજબી એકતા કરી નાંખ્યાથી બધા ગ્રંથોડો ઉત્પન્ન થયો છે, અને બધા અનર્થનું મૂળ ત્યાં જ છે. એ ભ્રમને લીધે જ હિન્દી ને ભરતખંડની એક ભાષા બનાવવાના મોહને વશ થઈ, હું આરબમાં ઈશારો કરી ગયોહું તેમ, કેટલાક આ ભાષાતના અતિભડો નિત્યવ્યવહારમાં, ઘરમાં, મિત્રો ભેડે સંભાષણમાં, સર્વત્ર સર્વદા હિન્દીજ બોલવાનો ક્રમ કરતા જણ્યા છે, અથવા તેમ ક-રવાની ઇષ્ટતા અને આમ્રહ તો તેઓ બતાવે જ છે દેશમાં રાજકીય હેતુથી એમ્ય કરવું એ હોશ ઉપર લક્ષ રાખીને જ આ વર્ગની આ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ છે; અને તે સમાન ભાષાથી નહિં પણ એક ભાષાથી જ સુસાધ્ય છે એમ એ લોકોનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રશ્ન તરફ આ લોકોની આ પ્રકારની વૃત્તિ છે એ મ્હારી કલ્પના જ છે એમ નથી. ધણા લોકોનો અનુભવ આ મ્હારા અવલોકનને પુષ્ટિ આપશે દિ બ અ-બાલાલભાઈનો અનુભવ પણ એમ જ છે એ હેમનાં પાછળ ઉતારેલાં વચનોમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. "દેશનું એમ્ય વધારવા માટે *એક જ ભાષા કરવી જોઈએ*"—એમ કેટલાક માને છે,—એમ હેમણે તે સ્થળે કહ્યું છે; અને એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય, "એ વાત નક્કી જ હોય કે આ (ગુજરાતી) ભાષા રહેવાની જ નથીતો પછી બ્યર્થ કાળ ને શ્રમ શું કામ ખરચવું?" એ વિચારથી એઓ પ્રશ્ન ઉભો કરે છે કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસા-ઈટી જેવાં ઈંડોએ પોતાનો શ્રમ હવે બંધ કરવો કે ભરી રાખવો. આ સર્વ ઇશારા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સમાન ભાષા નહિં પણ એક ભાષાની જ સિદ્ધિ ઉપર કહેલા લોકો લક્ષ્યરૂપ ગણે છે એમ દિ બ અ-બાલાલભાઈના અવલોકનમાં પણ આવ્યું છે. પોતાનો મત તો અલખન તહેવો નથી જ.

એટલું જ નહિં પણ પાછળ કહેલા ડો. થાડરના ભાષણમાં પણ સમાનભાષા માટેની. જ અર્થ. આપણે: વિષય 'જાતા, એ વિષય' પણ આ 'પ્રકારના' જાતનાં 'પડો' ગયાછે. *Lingua franca* નું લક્ષણ એઓએ યથાર્થ આપ્યું છે કે—દરેક જણે જેનું બોલે તે ભાષા નહિં, પરંતુ અનેક ભાષાઓવાળા દેશમાં ધણા લોકોએ અથવા તો શિક્ષિત લોકોએ જે ભાષા જાણવી જોઈએ તે ભાષા. આ માત્ર સમાન ભાષાનું લક્ષણ છે,—જેથી પોતપોતાની ભાષાઓ કાયમ રહી પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વ્યવહાર સાંકળવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય. આમ છતાં, પાછળ હું ઉતારો કરી ગયોહું તેમ, અગ્રેજ સમાન ભાષા થવી સંભવે કે નહિં એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં એ વાતની શક્યતા વિરુદ્ધ કારણ આપતાં એ વિદ્વાનથી બોલાઈ જાય છે કે :— "First because it would mean that the Hindus have resolved to renounce their national

*આ શબ્દો મ્હોટાં લાઇખમાં મ્હેં ધ્યાન ખેંચવાને મૂક્યા છે.

lity, and that they are not likely to ever do " પરંતુ આ મુશ્કેલી સમાન ભાષા તરીકે અંગ્રેજીને સ્વીકારવાથી આવે નહિ, વસ્તુસ્થિતિ નહિ જુઓ — હાલ અંગ્રેજી ભાષા હિન્દુઓમાં જોડાઈને પ્રચલિત છતાં પોતાનું પ્રભુત્વ, હિન્દુ સ્વરૂપ, કાંઈ તમ્બુ નથી. એ સમય તો સમાન ભાષા તરીકે નહિ, પણ એક ભાષા તરીકે નિત્ય જીવનની, સમાગ્ની, ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં ન મનાય છે. આ સ્થળે આ એક ભાષાના પ્રયાસનું સ્વરૂપ પદ્યમાં જણાવે છે. આજના ભાવલુભા આ સમાન ભાષાના હેતુ અને મર્યાદાનું વિસ્તરણ જાણ એ એ મધ્યમાં પણ થયેલું જણાય છે. સમાન ભાષા તરીકે અંગ્રેજી તથા હિન્દુસ્તાનીની સમવપરીક્ષા કરતાં અંગ્રેજી માટે એવો કહેણે, — એ ભાષાની મુશ્કેલી મનો-આપાર, વિચાર, લાગણી વગેરે દર્શાવવાની ક્ષમિત હિન્દુઓને અસાધ્ય છે, પરંતુ આ જ્ઞાન *lingua franca* માટે જોડાઈ નહિ હિન્દુસ્તાની સ્વીકારવાથી ઉત્પત્તિ નહિ પણ અધોગતિ દેશની થશે એમ બધા એવો બતાવે છે પણ સુચિત હેતુવાળી સમાન ભાષા માટે એ સાધકતાનો પ્રશ્ન નહિ કામ ઉત્પન્ન થાય ? સમાનભાષાને એકભાષાની જોડે ગૂંચળી દેવાથી નહિ આ બ્રમ થયા છે.

આમ ત્હાને, એ ભાષા એ તો સરતખંડ માટે મુશ્કેલી અને સમ્યક્તાની બહાર નહિ વાત છે તો પાછી ને તપાસ આપો કરવાની પત્તી મૂકી અંગ્રેજીને હિન્દી બેમાની કંઈ ભાષા સરતખંડની એ ભાષા થશે, તે અન્યેય જુઓ — એ ભાષા માટે તો નહર નહિ જીવે નથી. પરંતુ સમાનભાષા *lingua franca*, તરીકે કંઈ ભાષા અમલિત છે અને લેવી એ સ્વરૂપમાં પ્રશ્ન દેશની નાખિયે તો વિચાર ચતવવાને બાધ નથી. પાછી કહ્યું તેમ એ સ્વરૂપે પણ અંગ્રેજી કે હિન્દી એ બેમાંથી એને વિશે નમવ વધાર મદદ કરે એમ નાગોડે એ ભાષા તરીકે પણ નમવ આ બે ભાષા વચ્ચે નહિ બ. અંબાના-અમર એ પણ (પાછીના ઉત્પાદમાં) બનાવે છે તો સમાનભાષા માટે તો સવિશેષ એમ બનશે કારણે ઉદ્ધાગ નહિ આ બે ભાષાઓ સરતખંડમાં જીવે ભાષાઓ કરતાં વધારે પ્રદેશમાં અને હિન્દી વધારે તોળામાં બોલાય છે અને સમજાય છે — એ કારણ બનેને સમાન છે પરંતુ આ બેમાંથી કંઈ વિશ્વની નીચી-સમાન ભાષા થવામાં એ પ્રશ્ન જોડા જોડા છે તો આ દૃષ્ટિએ એ બે ભાષાના લાભની અને વિરુદ્ધ દલીલો મળી તપાસી જાય.

અંગ્રેજીના લાભમાં અને હિન્દીની રક્ષાએ એમ હી સમજો કે વસ્તુસ્થિતિમાં એ ભાષા સરતખંડમાં દેશ દેશ વચ્ચે અવધાર માટે પ્રચાર પામી નહિ ચૂંપી છે, નાનકડા કે ગ્રેસ જેવી સાર્વેશ્વિક સમ્યાઓના કાર્યો અંગ્રેજીમાં નહિ ચાલે, ચાલી મટે, ને ચાલે આપણા દેશમાં મુશ્કેલી દેશતે ને પત્ર-અવધારનો મદત્તનો ભાગ અંગ્રેજીમાં નહિ દોષ છે — એ સમ હાલમાં તો લગભગ પૂર્ણ અંગ્રેજી અંગ્રેજીને જોડે તેમ જ પ્રાચીન ભાષા થી અમલિત સર્વ રોમ જેડે, બેધારે જાગ્યામાં, અન્ય અવધાર મર્યામાં, પત્ર-અવધાર અંગ્રેજીમાં નહિ ચાલે અને અવિચ પસ સમ્યક્તાને બાધાને તે રિશ નહિ દર્શાવે, આ પ્રવાદ અટકાવી નમને નહિ, અને આ સર્વ અવધાર હિન્દીમાં થશે દુર્લભ છે, કેમકે આખરે હિન્દી પ્રાચીન ભાષા નહિ જીવે જાગ્યાઓમાં શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં અન્ય

ભાષા તરીકે, અને ઉપલી કક્ષામાં તો મુખ્ય ભાષા તરીકે, સર્વત્ર અપાય છે,— હિન્દીનું નહિ,—તેથી પણ અંગ્રેજીનો વિસ્તાર થવાનો સંભવ, સાધનો, તૈયાર ન, અને કાર્યમાં ચાલુ હોવાને લીધે, વિશેષ છે. ભરતખંડના સર્વ ભાગમાં અંગ્રેજી જેટલે ઠેકાણે બોલાય છે સમગ્રાય છે તેટલે ઠેકાણે હિન્દીને પ્રવેશ નથી ; સિન્ધના ધણા ભાગમાં, મુસલમાન વર્ગમાં પણ,—જનસમૂહમાં તો ખાસ કરીને, સિન્ધી શિવાય ખીજ ભાષા કોઈ બોલી સમજી સકતું નથી ; મહે *અન્ય સ્થળે દાખલો આપ્યો છે કે એક અમલદારને હિન્દુસ્તાની બોલનારો પટાવાળો તહેનાતમાં લેઈ લેતા હતા, તે કોઈ મુખત્યારદાર પૂરો પાડી સક્યા નહોતા ; એ જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દી કાંઈક ઓછી વ્યાપેલી છે, અને એથી દક્ષિણમાં જેમ જેમ જઈશું,— અર્થાત્ તળ મદરાસ ઇલાકામાં પ્રવેશ કરીશું,—તો હિન્દી સમજનારા અત્યંત વિરલ મળશે. આ બાબતમાં મુસાફરી કરનારામાં મતભેદ જેવું જણાય છે. કેટલાક કહે છે હિન્દીથી ત્યાં પણ કામ ચાલી સકે છે ; અને ખીજાઓનો અનુભવ જુદો છે ; પરંતુ ઉપરની સ્થિતિ સામાન્યરૂપે ખરી જ છે ; વિરલતા વધતી જાય છે. આથી ઉલટું મદરાસ અને બંગાળમાં અંગ્રેજ ભાષાનો પ્રવેશ ધણો જ થયેલો છે ;—મહોટાં શહેરોમાં (મદરાસ ઇલાકામાં) નોકરો, ગાડીવાળા, ઇત્યાદિ વર્ગ પણ બંગાડેલું અંગ્રેજી બોલે છે બંગાળમાં વચલા વર્ગમાં અને ઉપલ્યા વર્ગમાં અંગ્રેજી જણનારની સંખ્યા વધારે મળશે. એક વિચારશીલ મદરાસી મિત્રને પૂછ્યાથી ઉપર મદરાસ વિશેના મહારા વચનને પુષ્ટિ મળે છે. એ નીચેની મતલબનું લખે છે :—

“ હિન્દુસ્તાની ભાષા દક્ષિણમાં સમાનભાષા નથી, ચાર વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાન સરકારનો ઠરાવ ફેળવણી બાબતનો નીકળ્યો હતો ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે મદરાસ ઇલાકામાં અંગ્રેજી તે સમાનભાષા છે. અને તે કારણથી દેશી ભાષાનાં ચાર ધોરણ પૂરાં કર્યા પહેલાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ છોકરાંએ શરૂ ના કરવો એ નિયમમાંથી મદરાસ ઇલાકાને બાતલ કરેલો છે. પરંતુ આ માત્ર આડકતરું પ્રમાણ છે. વસ્તુસ્થિતિ પણ ત્યારે ધારો છો તેમ જ છે. દક્ષિણમાં મુસલમાનોની માતૃભાષા સ્થાનિક દેશીભાષાઓ જ છે ; સામાન્ય રીતે એ લોકો હિન્દુસ્તાની જણતા નથી. ”

પરંતુ કેવળ આટલકળની અસ્થિર ભૂમિમાંથી નીકળીને અવલોકનનો દૃઢ પાયો મળે હોવા પ્રદેશમાં જાય. ઇ સ. ૧૯૦૧ના વર્ષાતપત્રકનો હિન્દુસ્તાનનો રિપોર્ટ અને હેનાં પત્રકો તપાસતાં સ્થિતિ થી જણાય છે તે જોઈએ. એ ગણતરી પ્રમાણે ભરતખંડમાં મુખ્ય ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે જણાય છે :—

ભાષા.

બોલનારાની સંખ્યા.

૧ હિન્દી (પૂર્વ હિન્દી તથા પશ્ચિમ હિન્દી બે મળીને) ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭

* 'લિપિ' વિશેના મહારા લખાણના ૨ જા પૃષ્ઠમાં જુઓ ('આર્યવર્ષ' પ્રકાશ. ' વૈશાખ સં. ૧૯૧૪ પૃ. ૧૫૮).

ભાષા.	બોલનારની સંખ્યા.
૨. બંગાળી ...	૪,૪૬,૨૪,૦૪૮
૩. તેલુગુ અથવા આન્ધ્ર ...	૨,૦૬,૮૬,૮૭૨
૪. મરાઠી ...	૧,૮૨,૩૭,૮૮૯
૫. પંજાબી ...	૧,૭૦,૭૦,૮૬૧
૬. તામિલ ...	૧,૬૫,૨૫,૫૦૦
૭. રાજસ્થાની ...	૧,૦૮,૧૭,૭૧૨
૮. કાનડી ...	૧,૦૩,૬૫,૦૪૭
૯. ગુજરાતી ...	૮૮,૨૮,૫૦૧
૧૦. ઉરિયા ...	૮૬,૮૭,૪૨૯
૧૧. સિંધી ...	૩૦,૦૬,૩૯૫
૧૨. આસામી ...	૧૩,૫૦,૮૪૬
૧૩. અંગ્રેજી ...	૨,૫૨,૩૮૮

આ યાદીમાં સંખ્યાના ચદતા જીતરતાપણના ક્રમમાં ભાષાઓ ગોઠવી છે

આ ઉપરથી હિન્દીનું વ્યાપકસ્વરૂપ જણાય છે, અને અંગ્રેજીનો પ્રદેશ અત્યંત સંકુચિત જણાય છે. પરંતુ એ યાદ રાખવાનું છે કે અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યામાં હિન્દુસ્તાનના લોકો અંગ્રેજી બોલનારાની સંખ્યાનો સમાવેશ જ નથી કરાવ્યો, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપિયનો તથા યુરેઝિયનોની જ સંખ્યા બતાવાઈ છે. અંગ્રેજી બોલનારા હિન્દુસ્તાનના લોકોની સંખ્યા વસતિપત્રકમાં જુદી ન આપેલી હોવાથી આડકતરી રીતે ગણી કાઢતાં *૮,૭૨,૮૪૩ થાય છે. માટે આપણી ચર્ચા માટે અંગ્રેજી જાણનાર યુરોપિયનોનું કામ નથી પણ દેશીનું કામ છે તેથી ૨,૫૨,૩૮૮ને બદલે ૮,૭૨,૮૪૩ એ સંખ્યા જ લેવાની છે, અને અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનો પરસ્પરબાવહાર માટે ગણતરીમાં ગણવા જોઈએ એમ લેતાં કુલ અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા ૧૧,૨૫,૨૩૧ એ લેવાશે.

*આ ગણતરી નીચે પ્રમાણે થઈ કરી છે :-

અંગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા ૧૧,૨૫,૨૩૧ આપેલી છે. કિશોની સંખ્યા ૨૯,૨૩,૨૪૧ છે, તેમાં-૨૬,૬૪,૩૧૩ દેશી કિશો છે, અને બાકી રજા ૨,૫૮,૯૨૮ તે યુરોપિયન, યુરોપિયન વગેરે છે. હેમાંના કેટલાક અંગ્રેજીના જાણનારા યુરોપિયનો (સ્વિસ, રશિયન વગેરે) હશે તેથી ૨,૫૨,૩૮૮ એ સંખ્યા અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનોની સંખ્યા છે. એટલે

૧૧,૨૫,૨૩૧ કુલ અંગ્રેજી જાણનારામાંથી

૨,૫૨,૩૮૮ અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનો બાદ નતાં

૮,૭૨,૮૪૩ અંગ્રેજી જાણનારા દેશીઓ એમ નીકળે.

આ ઉપરથી હિન્દીના પક્ષના લાભમાં દલીલ નીકળી સકશે કે અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા છેક છેલ્લે આવે છે એટલું જ નહિ પણ હેતુ પ્રમાણ ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ની સાથે સરખાવતાં (યુરોપિયનોને અંદર ગણી ૧૧,૨૫,૨૩૧નો આંકડો લેતાં પણ) સેંકડે ૩૮ જેટલું (એક કરતાં પણ ઓછું) આવે છે; ત્યારે હિન્દી બોલનારની સંખ્યા બધા કરતાં પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. એટલું જ નહિ પણ હેતુ ભરતખંડની કુલ વસતિ સાથે સેંકડ પ્રમાણ ૨૦૫ આવે છે તેથી અંગ્રેજી આખા ભરતખંડની સમાનભાષા થવી અસંભવનીય છે, અને અંગ્રેજીથી અસ્પષ્ટ મોટા જયો રહ્યો હોમાં, તેમ જ અંગ્રેજી જાણનારામાં પણ, હિન્દીને જ સમાનભાષા તરીકે વિનય મળવાનો સંભવ છે. વળી હિન્દી તે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી એ સમાનસંબંધને લીધે સંસ્કૃતમાંથી ઉપજેલી બીજી ભરતખંડની દેશી ભાષાઓ બોલનારને હિન્દી શીખવી અતિ સરલ પડવાની; અંગ્રેજી-એ પ્રકારનો સંબંધ ન હોવાને લીધે-કંઈ જ ન પડે, તેમ જાતે હિન્દી ભાષા રહેલી અને આકર્ષક છે.

આમ હિન્દીના લાભમાં દલીલો જરૂરો. પરંતુ જરાક જોડો વિચાર કરિયે, આ પ્રકારની સરખામણીમાં મુખ્ય બે ધોરણ લેવાં જોઈએ :

(૧) તે તે ભાષા બોલનારની સંખ્યા.

અને (૨) તે ભાષાની દેશમાં વ્યાપકતા.

હામાંથી સંખ્યાનું દર્શન માત્ર કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાસ થાય છે. સંખ્યામાં હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં લગભગ ૫૪ ગણી થાય છે. (અંગ્રેજ તથા દેશી બધાની એકઠી સંખ્યા અંગ્રેજી બોલનારની-૧૧,૨૫,૨૩૧-લેતાં).*

હવે વ્યાપકતા બંનેની સરખાવી જોઈયે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વસતિપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે એ પત્રકોમાં આખા ભરતખંડના ૨૭ વિભાગ પાડ્યા છે તેમાંથી (ખલુચિસ્તાન એજન્સી બાદ કરતાં) ૨૬ વિભાગમાં અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા જુદા જુદા પ્રમાણમાં છે; અને હિન્દી ભાષા બોલનારની સંખ્યા ૨૪ વિભાગમાં છે. (હિન્દી ભાષા ખલુચિસ્તાન એજન્સી, ઈર્ધગાળા અને ઈર્ધગાળાનાં સંસ્થાનો એ ત્રણ

* ૨૦૫ ÷ ૩૮ = ૫૪ થી કાઢી ઓછું થશે.

પ્રથમ દર્શને ઈર્ધગાળા માટે આ વાત આશ્ચર્યજનક લાગશે. પરંતુ હેનો ખુલાસો વસતિ પત્રકનાં કાલકોમાંથી એક બે સ્થળેથી જડે છે. તે એ રીતે કે ઈર્ધગાળામાં ૨,૬૧,૫૧,૩૬૧ જણ તથા ઈર્ધગાળાનાં સંસ્થાનોમાં ૬,૨૮,૮૧૩ જણા હિન્દી બોલનારા એમ એક સ્થળે બતાવ્યા છે, પરંતુ હેમાં બિહારી ભાષા તથા બીજી બોલીઓનો સમાવેશ થયેલો છે, અને બિહારી ભાષા બોલનારની સંખ્યા (ઈર્ધગાળામાં) એના એજ આંકડાથી બતાવી છે; તેથી એ ભાષા બિહારી જ છે એમ નિશ્ચય થવાથી ઈર્ધગાળી તથા ઈર્ધગાળાનાં સંસ્થાનોમાં હિન્દીને નામે શ્રેય જ છે, એમ ફલિત થાય છે.

(Census of India Vol. I A, Part II—Tables; Table X Paris

વિભાગમાં નથી દર્શન દેતી). આ રીતે જોતાં હિન્દી કરતાં અગ્રેજ વ્યાપકતાની બાબતમાં કાંઈક અંશે ચઢેછે એમ લાગે છે

૧લી હિન્દુસ્તાનના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ ઉપરથી દેશી લોકોમાં અગ્રેજ ગાનનો પ્રચાર જણાવનારા આંકડા નીચે પ્રમાણે છે. —

(ન્હાના વિભાગ બાતલ કરી, મોટા વિભાગો જ સરખાવ્યા છે).

વિભાગ.

વસતિના ૬૨ ૧૦૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦૦૦૦

સ્ત્રીમાં અગ્રેજ જાણનાગની સંખ્યા.

	પુ	સ્ત્રી	
મુંબાઈ . . .	૧૧૨	+ ૧૫	= ૧૨૭
મદરાસ ...	૫૦	+ ૧૦	= ૬૦
અબ્દુલ ગાલા ...	૮૯	+ ૬	= ૯૫

(૪૮૭ બંગાળી પ્રાન્તમાં તો ૧૩૮ પુ + ૮ સ્ત્રી = ૧૪૬ એમ સખ્યા છે, પરંતુ એ ઇલાકાના બીજા પેટા પ્રાન્તોમાં ઓછી સખ્યા હોવાને લીધે એકદર ઇલાકાની સરાસરી ઉપર પ્રમાણે ઘટતી આવે છે)

મદરાસમાં ઉપરની સખ્યા જનક ઓછી જણાતા બાબત એ રિપોર્ટમાં કારણ બતાવ્યું છે, એ ઇલાકામાં શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અગ્રેજને સ્થાન વિશેષ મળેલું છે, અને મોટાં શહેરોમાં તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ અગ્રેજ શીખવાય છે, તેમજ નીચલા વર્ગના લોકો અગ્રેજ બોલનારા વધતા જાય છે, આ બધી વાત ધ્યાનમાં રાખતા ઉપરના આંકડા ધણા ઓછા જણાય છે તેમ કહી શકાય છે કે—Enumerators—એટલે વ્યવસ્થા ગણતરી નોંધનારાઓએ અગ્રેજ ગાન માટે કાઠક વધારે જોડ્યું હોવાનું સ્વીકાર્યું હોતું નોંધ્યું, તેમજ અગ્રેજ બોલી મદનારામાંના ધણા જણ લખી વાંચી જાણનારા નથી તે પણ બાતલ કરેલા. બંગાળી માટે તો ઉપર દીપમાં કારણ જુદું બતાવ્યું જ છે *

III, IV Pp 176, 187 (and footnote), 194, તેમજ, Vol I India Part I—Report P. 318, para 535 —“For these reasons, the language of Bihar has often been considered to be a form of the “Hindi” said to be spoken in the United Provinces but really nothing can be further from the fact In spite of the hostile feeling with which Biharis regard everything connected with Bengal, their language is a sister of Bengali, and only a distant cousin of the tongue spoken to its west Like Bengali and Oriya, it is the direct descendant of the old Māgadhī Apabhraṃśa It occupies the original seat of that language and still retains nearly all its characteristic features ’)

*Census of India 1901, Vol I—India, Part I—Report, P. 167, para 281, sub-para 2, and P 173 Para 292 sub-para 2.

પરંતુ—વ્યાપકતા પ્રદેશ પરત્વે જ નોવાની નથી, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તે તે ભાષા બોલનારની સંખ્યાના તત્વને પણ ગણનામાં લેવું જોઈએ—એમ વખતે વાદ કરી સકાય પણ સંખ્યાના તત્વને તો આપણે હમણાં જ વાપરી ચૂક્યા છિયે અને તેમાં હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં લગભગ ૫૪ ગણું અધિકારું પ્રમાણુ જતાવે છે. તો એ તત્વને ખીજ વાર પ્રવેશ આપવો તે ખરી પરીક્ષાની પદ્ધતિ ના કહેવાય. એ ખરું છે કે પ્રદેશપરત્વે વ્યાપકતામાં પણ હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં કંઈ બહુ પાછળ પડતી નથી. હિન્દીની વ્યાપકતાનું સમોટ ભાન થવા માટે પ્રદેશવાર આંકડા નોવાની જરૂર છે. તે માટે ૬ સ. ૧૯૦૧ના વસતિપત્રકના અન્યમાંથી આંકડા તારવી કાઢીને પત્રક (ફ) તૈયાર કરીને આ લેખને અંતે પરિશિષ્ટ રૂપે જોડ્યું છે, તે તરફ લક્ષ ખેંચ્યું. એ પત્રકમાં આપણી ચર્ચા માટે ભરતખંડ તરીકે વ્યવહારયોગ્ય વિભાગો જ લીધા છે. તે ૧૯ વિભાગ છે; બાકી (બંગાળ તથા બંગાળનાં સંસ્થાનો તો હિન્દી વિનાના જ વિભાગ ગણેલા છે, એટલે) પાંચ વિભાગ બાજુ ઉપર મૂક્યા છે. આ પત્રક ઉપરથી ધ્યાન ખેંચનારી બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) એ ૧૯ વિભાગમાં અર્થાત્ હિન્દી માટે વ્યવહારયોગ્ય ભરતખંડમાં, કુલ ૨૦,૧૪,૫૫,૪૪૨ માણસોની વસતિમાં ૬,૦૨,૦૪,૫૪૫ માણસો—અર્થાત્ સેંકડે ૩૦ માણસો—હિન્દી બોલનારા છે ;
- (૨) પાંચ વિભાગ ઉપર સૂચવેલા વાદ કર્યા છે તે હમેશ્તાં, ૨૪ વિભાગમાં કુલ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે ; અર્થાત્ ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ જોડે સરખાવતાં સેંકડે ૨૦૫૩ હિન્દી બોલનારા છે ;
- (૩) હિન્દી ભાષાના ખાસ પ્રાન્તોમાં (અર્થાત્ બ્રહ્માંડની તળપટ્ટી ભાષા જ હિન્દી છે ત્યાં—ઉદા. સંયુક્ત પ્રાન્ત, સંયુક્ત પ્રાન્તનાં સંસ્થાનો, એ વિભાગોમાં) હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા તે તે પ્રાન્તોની કુલ વસતિના પ્રમાણમાં સેંકડે ૭૬૫૨ વધારેમાં વધારે છે ;
- (૪) એથી બીજો દરજ્જો—એ વિભાગની પડોશમાં અસર પહોંચેલી ત્યાં—અર્થાત્ મધ્યહિન્દુસ્તાન એજન્સી, મધ્ય પ્રાન્તો, મધ્ય પ્રાન્તનાં સંસ્થાનો, અમર મેર-મેરવાડ, રજપૂતાણા એજન્સી,—માં સેંકડા પ્રમાણુ ૭૧૦૦થી માંડી ૨૩૭૧ સુધી આવે છે ;

પડોશના ખંભાજમાં ૧૮૫ સુધી આવી જાય છે.

- (૫) એથી દૂર દક્ષિણ દિશામાં જઈયે છિયે તો વરાડ, હૈદરાબાદ માં ૧૦૦૦, ૧૦૭, સેંકડા પ્રમાણુ ; મુંબાઇ પ્રલાકામાં ૫૦૦; અને મલિસરમાં ૪૮૫; અને છેક દૂર દ્રાવિડ અક્ષરમાં ૨૩૫ સેંકડા પ્રમાણુ યાય છે.

પૂર્વમાં દૂર જતે આસામમાં ૫૮ છે.

અર્થાત્—હિન્દીના ખરા બડમાં ૭૬૫૨ વધારેમાં વધારે હોય, એ બડની પૂર્વ પશ્ચિમમાં પ્રમાણુ પાતળું થઈ ૧૮૫ એક તરફ, ને ખીજ તરફ ૫૮ થયું છે ; અને

દક્ષિણ દિશામાં ક્રમે ક્રમે ઘટતે ઘટતે ૩૩૫ સૂંધી ધની ગણુ છે (મધરાસ સમ્યાનોમાં તો વળી તેથી પણ પાતળું થઇ ૪૪ થયુ છે)

પરંતુ આ વ્યાપકતાની મ્હોળી સમ્પ્રાપ્તિ અગ્રાજ નવાનું નથી આ મ્હોટા મ્હોટા આંકગની ખરી સચકતા શી છે ? માત્ર એટલી જ કે હિન્દી પોતાની માતૃભાષા તરીકે બોલનારા લોકો અમુક અમુક પ્રાન્તમાં આટલા આટલા છે, બમ એટલું જ. એટલા ઉપરથી હિન્દી જેની માતૃભાષા નથી એ વર્ગમાં હિન્દી કેટલે દરજ્જે બોલાયછે સમજાયછે એ ખરા મદત્તવા પ્રશ્ન ઉપર કોયો ઝગમગ પડતો નથી એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે વસનિ પત્રકમાંથી કશી સામગ્રી મળી સકતી નથી આ ઉપરથી હિન્દીના લાભમાં એમ દલીલ મૂકી આણે કે, પોતાની ભાષા તરીકે હિન્દી બોલનારાઓ આપણા બધા છે જ, અને તે બહારના વર્ગમાં તો વળી બોલનાર સમજનારની સમ્પ્રાપ્તિ યુક્તગ હોવી જોઈએ, અને આ રીતે હિન્દી ભાષાને પોતાના ફેલાવા માટે ઘણો મ્હોટો પ્રદેશ છે પરંતુ આમ કેવળ મોઢમ કલ્પના આપણા કામમાં નહિ આવે આ પ્રશ્ન માટે આકલ્પની ગણ્યતરી મળવી અશક્ય છે, પરંતુ તેટલા માટે કેવળ કલ્પનાના ધ્રુમજ જેવા જાખા પ્રદેશમાં પેશીયુ તો જૂના પડવાનો ભય છે આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ માટે આપણે તર્ક (અનુમાનના સુ સ્થિત અર્થમાં-તર્ક)—અનુભવ, અવલોકન ઇત્યાદિ સાધનો ઉપર રચાયલા તર્ક—નો આદર કરવો પડશે

તો એ સાધનોથી અવલોકન કરિયે હિન્દી પોતાની ભાષા નથી હેવા વર્ગમાં હિન્દી મમજાવી ના સમજાવી, અથવા વધારે ઓઝી મમજાવી, તે વાતનો આધાર એ લોકો તથા હિન્દી બોલનાર લોકો એ એ વચ્ચેના પરસ્પર સમન્ધ ઉપર વિશેષ છે એ ખરું કે હિન્દી બોલનારની સમ્પ્રાપ્તિ જદેશમાં વિશેષ ત્હા બહારના વર્ગ ઉપર અસર પડે. અવાનો સભવ વિશેષ દોષ, વધારે મ્હોળી જ્યોતિ દોષ તો હેનો આસપાસ ફેલાનારો પરિવેષ (halo) પણ વધારે વિસ્તીર્ણ હોય પરંતુ આ તત્ત્વને એ ત્રણ મર્યાદાઓ છે,

(૧) તે જ્યોતિમાં જાતે કાંઈ હેવો પ્રતાપ હોવો જોઈએ કે જે પોતાની બહાર પ્રભાવ વિસ્તારી સકે, (૨) ઉપર કહેલી બને વર્ગના લોકોના સપર્કની મર્યાદા, અને (૩) બહારના જદેશ અને જે માથી પ્રમથ ત્હા સંક્રાન્ત થવાનો છે તે એ વચ્ચે સ્વરૂપ બાબતનો સબન્ધ આ મર્યાદાઓ ઉત્તમ ક્રમમાં લાઈએ (૩) એ પ્રદેશ વચ્ચે સ્વરૂપ સબન્ધ, એટલે જે ભાષાની અસર બહારના વર્ગને પહોંચવાની તે વર્ગની પોતાની ભાષાનો પેલી ભાષા જોડે ઉત્પત્તિ સમન્ધ આ બાબતમાં હિન્દીને અગ્રેષ્ઠ કરતા વધારે સરલતા અને લાભ છે કેમકે ભરતખંડની બીજી આર્ય ભાષાઓ માથે અગ્રેષ્ઠ કરતા હિન્દીની સમાનતા વધારે જ છે, બધીએ સરકૃત અને પ્રાકૃતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે તેથી પરંતુ બીજી બાજુ નજર કરીયુ તો, ભરતખંડના જુગ જુગ પ્રાન્તોમાં જેતા હિન્દીને ભગતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં, ખુદ દીપકલ્પમાં, દ્રાવિડ ભાષાઓના પ્રદેશોમાં હિન્દીની અસર પહોંચવામાં ખરી મુશ્કેલી છે

(૨) બને વર્ગના લોકો વચ્ચે સપર્ક — જ્ઞા એ વર્ગ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર, બન્ધુ બાવ ઇત્યાદિ વિશેષ ત્હા એક વર્ગની ભાષા બીજા વર્ગની ભાષા ઉપર અસર તથા

અન્યોન્ય ભાષા સમજવાનો સંભવ, વિશેષ. તેમ જ જ્યાં એક વર્ગમાંથી બીજામાં ધર્માન્તર વિશેષ થયા છે ત્યાં પણ હિન્દીને અન્યવર્ગમાં સમજાવાનું નવું દાર લેધડ્યું છે. જ્યાં તેમ નથી ત્યાં હિન્દી સમજાવાનો સંભવ તેટલે દરજ્જે ઓછો. દક્ષિણ અને તેથી વિશેષ મદરાસમાં ગતિની બાંધે એટલી મજબૂત અને જડી છે કે ત્યાં ઉપર પ્રભાવોના પરસ્પર વ્યવહાર જ બંધ છે તો બંધુતાની તો વાત જ થી ? અને તેથી ત્યાં હિન્દી સમજાવાના બહારના વર્ગમાં ઓછા જડશે. આ તત્વના પ્રભાવને લીધે મદરાસમાં હિન્દીની પોતાના વર્ગની બહાર ગતિ અદ્યાપ્ય છે ; મદારાષ્ટ્રમાં તેથી કાંઈક ઠીક સ્થિતિ છે ; અને તેથી પણ ઉત્તરમાં ગુજરાતમાં વિશેષ સારી છે ; ત્યાં હિન્દુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર, બંધુભાવ, વગેરે વધારે છે, તેમજ ત્યાં મુસલમાન ધર્મમાં હિન્દુઓમાંથી ધણા ગયેલા છે, અન્ય પ્રાન્તો કરતાં વધારે. (બોરો લોકો આ ધર્માન્તરને વશ થયેલા છે. તે ગુજરાતી જ બોલે છે એ ખરી વાત ; પરંતુ જેમ મદરાસમાં મોપલા લોકોની ભાષા હિન્દીથી તદ્દન અસ્પૃશ્ય અને પોતાની સ્વતન્ત્ર જ છે, તેમ આ લોકોને વિશે નથી. હિન્દુસ્તાની બોલી સમગ્રી સકનારા બોરોમાં બધા મળશે). આ સ્થિતિ, ગુજરાતને સંબંધે ખાસ, હિન્દી ભાષાની સંખ્યાના સેંકડા પ્રમાણની અસ્પૃશ્યતા છતાં પ્રાપ્ત થશે તે વાત આ તત્વના સામર્થ્યને વિશેષ સળગાવે છે. ગુજરાતમાં હિન્દી તથા ગુજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આ લેખને અંતે મૂકેલા પત્રક (લ) માં સરખામણીથી તરત જણાવા માટે બતાવી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે (થાણા નિલ્લો બાદ કરતાં બાકી) તથા ગુજરાતમાં હિન્દી બોલનારની સંખ્યા વસતિના પ્રમાણમાં સેંકડે ૨૫ છે અને ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યાનું સેંકડા પ્રમાણ ૮૪૫૮ છે. (બાકીના ડાંગરમાં ધત્તર ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.)

(થાણા નિલ્લો ગુજરાતની અંદર ગણ્યો નથી. ડાકટર ગ્રીઅર્સને પણ Linguistic Survey of India ના ગુજરાતી ભાષાવાળા અન્યમાં નકરો આપ્યો છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષા માટે સરહદ દક્ષિણમાં દમણ આગળ પહોંચે, એટલે થાણા નિલ્લો બાતલ જ થયો. ગુજરાતી માટે ગુજરાત પ્રાન્તમાં, અમદાવાદ, ભરૂચ, ખેડ પંચમહાલ, સુરત, એ નિલ્લાઓ, તથા ખંભાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મહીકાંઠા, પાલણપુર, રૈવાકાંઠા, સુરત એજન્સી, અને વડોદરા સંસ્થાન, એટલા દેશી સંસ્થાનો એ વિભાગોનો સંયત્ક કર્યો છે. એટલે ઉત્તરમાં દીસા સહી સરહદ આવી રહે છે. આ થોડા મર્યાદાઓ છે).

આમ ગુજરાતમાં હિન્દુસ્તાની બોલનારનું પ્રમાણ આટલું અલ્પ છતાં, તે ભાષા બોલનારની બહારના વર્ગમાં એ ભાષા બોલાતી સમજાતી વધારે હોવાના સંભવને આ પણ સર્વેના અનુભવ સાક્ષી પૂરશે.

હવે (૧) અંકવાણું તત્વ જોઈએ :- પોતાની બહાર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવાની સ્વસ્થગત શક્તિ. આ શક્તિની બાબતમાં હિન્દી કરતાં અંગ્રેજી ભાષા બહુજ ચઢતી જણાય આવશે. અંગ્રેજી અને હિન્દી બંનેની વ્યાપકતા લગભગ સરખી જ છે ; ભરત

ખડના ૨૭ વિભાગોમાંથી અગ્રેજી ૧૭ વિભાગોમાં પ્રવર્તે છે અને હિન્દી ૨૪ વિભાગોમાં, એમાં ૬૦૦ જે અગ્રેજીની વ્યાપકતા વધારે છે એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા. આ વિગે એમ પૂવપથ ચાલ કે અગ્રેજીની વ્યાપકતા જે આકલથી આપણે જોઈ તે અગ્રેજી તથા બીજા યુરોપિયનોની મધ્યાના આકલ છે અગ્રેજી બોલનાર હિન્દુસ્તાનના દેશી લોકોની મધ્યા એથી સૂચવાતી નથી, અને હિન્દીની વ્યાપકતા તો હિન્દી બોલનારા દેશીની જ મધ્યા ઉપર ચપાઈ છે તેથી વ્યાપકતામાં હિન્દી જ ખરું જોતા ચડતી ગણાશે પરંતુ આ માનના જોવાનું ખરું તત્ત્વ જુદું છે અગ્રેજી બોલનાર અગ્રેજ તથા બીજા યુરોપિયનોની મધ્યાની વ્યાપકતાને પશ્ચિમે જે દેશી પ્રજા ઉપર અગ્રેજના જ્ઞાનની અમર યજ્ઞ છે તે કસોડી આ રેકોર્ડે માપવાની છે હિન્દીના પ્રમાણમાં હિન્દી જ્ઞાન ના રૂબરૂ ઉપર તેમની અમર યજ્ઞ નથી એમ માનવાને મરજી નહીં. ય છે હિન્દી ભાષા દેશી ભાષા જ હોવાથી પોતાની અત્તા પોતાનાથી જ્ઞાનના વર્ગ ઉપર એમાં મહત્તી નથી, દેશી ભાષા એમાં જ કાંઈ નથી પરંતુ એ ભાષામાં પ્રજુતવું બળ નથી, જે અગ્રેજીમાં છે આ પ્રજુતવના તત્ત્વ ઉપર હમણા ચોડીવાગમાં જ આવીશું હાન અગ્રેજીની અમર વિગે જરામ તપામ ચનારિયે અગ્રેજી લોકો જ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞાન જ્ઞાન સ્થાનિક ભાષાને મરજી પોતે લેવાના કદતા ચાલિયે લોકો ઉપર પોતાની ભાષાના સુખ વધારે એમાં છે આ એ જેટલા વસનાર લોકના આત્મસંકલ્પ (insular) રૂબરૂવને લીધે દાઈ અગ્રેજી છે એ વધારવને લીધે પારખી ભાષાઓ શીખવાની કડપ મગવા વગેરે દેખનામાં આજ છે અને આપણા બાજુમાં જોતાં અન્ય ભાષાઓ લીખી જવાની ચતુરતા તથા મગના વિગે આ અને દેશી અનેક દા જોને લીધે અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન દેશી લોકોમાં વિરોધ જોઈતું ગયું છે અગ્રેજી ભાષાનો પ્રમાણ અનમન વચનિના પ્રમાણમાં અપમધ્યામાં છે પરંતુ એ પ્રમાણની ગતિ દેશી વેગ, જ્ઞાન ખેંચા વિના નથી ગળેતો ૬ મ ૧૯૮૧ના વચનિ પત્રક વખત ભગવાનની કુલ વચનિ ૨૮,૭૩,૧૪,૬૭૧ હતી અને ૧૯૦૧ની જ્ઞાનની ગણતરી વખત કુલ વચનિ ૨૮,૪૩,૬૧,૦૫૬ થઈ, અર્થાત્ વચનિમાં વધારો ૧૦૦ નજીકે બદલે ૧૦૦૪૪ એમ થયો ત્હાને ૬ મ ૧૯૮૧ના અગ્રેજી ભાષા જલુના ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીની વચનિમાં (૩૬ + ૫ =) ૪૧ હતા, તે ૧૯૦૧ની ગણતરી વખત ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીમાં (૧૮ + ૭ =) ૭૫ થયા અર્થાત્ ૧૦૦ને બદલે ૧૮૩ મધ્યા થઈ આમ વચનિનો વધારો ૧૦૦નો ૧૦૨૪૪ લેના કદતા ૪૦ મળ્યા કરના વધારે વેગથી-૧૦૦ના ૧૮૩ એમ-અગ્રેજીનું જ્ઞાન ધા ૨૫ કરનાની મધ્યા આગળ વધી છે આ પ્રમાણનો વેગ હિન્દીને વિગે સમવર્તો જ નથી, એ માટે આકલ મેજવવા સમ્ય નથી, પરંતુ આપણે મદદ રીતે અનુમાન કરી સકીએ એમ છે

પરંતુ જરામ ચોખ્ખું પગે ઉપની ગણતરીમાં દાઈ જ્ઞાન છે આ વધારાનું પ્રમાણ દાઈ વચનિ ગતે આજુ દેશનો સમવર્ત છે ૬ મ ૧૯૮૧ની ગણતરી વખત અગ્રેજીનું વિશ્વ જ્ઞાનમાં લેનાની મધ્યા અગ્રેજી જલુનારાના આગ્રમાં દાખલ

નહોતી કરી, અને ૧૯૦૧ની ગણતરી વખત કરી હતી * તેથી આ સરખામણી કરતી વખત એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. તોપણ એ અથ ધ્યાનમાં લેતાં પણ અગ્રેજી જાણનારની સખ્યામા વધારો આરા પ્રમાણમા થયો છે એમ માનવાને કારણ છે વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ લખનાર એમ માને છે હેમાં સત્ નહિ. આંકડા સરખાવવાને માર્ગ નથી પરંતુ કાર્થિક આમ અટકળ થઈ સકે, -

૧૧,૨૫,૨૩૧ કુલ અગ્રેજી જાણનારની સખ્યા (ધ સ ૧૯૦૧માં) ;

હેમાં— ૦—૧૦ વરસની ઉમરના .. ૩૭,૭૬૩

૧૦—૧૫ " " ... ૧,૩૧,૭૩૫

૧૫—૨૦ " " .. ૧,૮૪,૬૮૦

કુલ ૦—૨૦ વર્ષના ... ૩,૫૪,૧૭૮

દેખાડ્યા છે વીસ વર્ષ સુધીની ઉમરના તે શીખનારની સ્થિતિના એમ માનીને ચાવીશુ (આ હદ સારી પેઠે લાગી છે) તો આ સખ્યા કુલ મખ્યાની ૧૬ થી ઓછી થાય છે. અર્થાત્ અગ્રેજીના જાનનો વધારો ૪૧ ના ૭૫ થયા એમ ઉપર ગણુ, હેને બદલે એ વધારાના ૭૫માથી ૬ ભાગ શીખનારનો હશે એમ ગણી કાઢી નાખિયે તો ૭૫ માથી ૬૫ એટલે ૨૫ બાદ કરીશુ તો પણ ૫૦ ગૃહો એટલે અગ્રેજી જાનનો વધારો (૧૦૦ એ ૫૦) તે વસતિના વધારા (૧૦૦ એ ૨૪૪) કરતાં ૨૦ ગણા કરતા વધારે થશે

આ ગણતરીનો તાજો ખીજી રીતે પણ મળે છે ૨૦ વર્ષની ઉપરાંતના અગ્રેજી શિક્ષિતની સખ્યા (૧૧,૨૫,૨૩૧—૩,૫૪,૧૭૮=) ૭,૭૧,૦૫૩ છે હવે કુલ વસતિ ૨૯ ૩૪,૧૪,૯૦૬માં આ સખ્યા દર ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦,૦૦૦ સ્ત્રી એટલા જ્યાં માટે ૫૨૫ અર્થાત્ ૫૩૫ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરના ૫૦ કાચી ગણતરીનાની પાસેપાસે જ આ પ્રમાણ આવ્યું, અને એ વધારે ચોક્કસ પણ છે

આ સ્થિતિનું કારણ શું ? એ કારણ સમજ છે, અને એ કારણ જ હિન્દી ઉપર અગ્રેજીનો, પ્રમાણમાં, વિજય મગાનનો સબવ સમાવશે છે એ કારણ બે શબ્દોમાં જ સ્પષ્ટી સ્પષ્ટી—લાપાતું પ્રભુત્વ આ કારણનું અનુલક્ષણ જો ત્રીસરે કરેલું છે તે આવજો પાછળ જોઈ ત્રીસે ભરતખંડમા પ્રભુત્વ અગ્રેજી બાપાનું છે, હિન્દીનું નથી, —એ વસ્તુસ્થિતિ છે, અને ઐતિહાસિક અનુભવથી જણાય છે કે પ્રભુત્વ પામેલી

* Census of India 1901 Vol I India Part I Report, p 167 para 28 last sub para

કિટલાક પ્રદેશમા શિક્ષિતશિક્ષિતની નોંધ થઈ નથી તે સ્થળની વસતિ ૯,૪૬,૧૫૦ છોડી દીધી છે નથી ઉપરનો આંકડો કુલ વસતિનો ગણેલો છે ઉપરના બધા આંકડા એ વસતિપત્રકના Vol I A Part II Table VIII Part I. P. 105 મા જડશે

ભાગ—સમાનભાષા તરીકે—વિનય મેળવવાને વધારે મર્યાદા થાય છે આ પ્રતુલ દેવ નાના જગતમાં છે એમ નથી, તેની વાસ્તવિકતાની નિશાનિયો સર્વત્ર નજરે પડે છે પંતુ એ માટે એક ગણતરીથી યોગી મને છે તે જોઈએ અગ્રેજી ભાષા જણનાગ દેવીઓની સખ્યા, અને હિન્દી પોતાની માનુષીય નથી એ વર્ગમાં હિન્દી જણનાગની સખ્યા, એ બેની સગખ્યામણીમાં આ દેવીની જગતે એ મનુષ્યમણી દર્શાયે —

(ક) સગતખાની કુલ વર્મતિ	૨૮,૪૩,૬૧,૦૫૬
(લ) અગ્રેજી ભાષા (પોતાની ભાષા તરીકે)	
બોનનાની સખ્યા	૨,૫૭ ૩૮૮

(ક) માથી (લ) બાદ જતા (ગ)	૨૮,૪૧,૦૮,૬૬૮
----------------------------	--------------

આ (ગ) માથી અગ્રેજી ભાષા જણનાગ દેવી (લ) ૮,૭૨,૮૪૩ છે, એ આપણે પાછળ ગણી કાઢેલું છે હવે હિન્દી ભાષા (પોતાની તરીકે) બોનનાગની સખ્યા (ક) ૬,૮૩,૫૪,૧૩૭ છે તે પણ આપણે નોંધેલું છે

તો (ક) માથી (ક) બાદ જતા (લ) હિન્દીના જણનાગ તથા પોતાની તરીકેના બોનનાગની કુલ સખ્યા ૩૩,૪૦,૦૬, ૧૮ થશે.

આ ૨૩,૪૦,૦૬, ૧૮ માથી હિન્દી ભાષા પોતાની ભાષા ના જા બેની મર્યાદા મનુષ્યનાગની સખ્યા માં રીતે જડે એમ નથી તેથી હિન્દીએ પોતાની મહાગ્ન વર્ગમાં પ્રભાવ ફેરવે બેસાડે છે તે જણનાગ આકાશ મળશે નહિ પરંતુ અગ્રેજીનો પ્રભાવ જોડે છે તેમજ દેવો દેવો બેસાડે ? આ માટે માત્ર ત્રીસ પ્રમાણના મા ધનથી તો—

૨૮ ૪૧ ૦૮,૬૬૮ ૨૩,૪૦,૦૬ ૮૧ ૮,૭૨,૮૪૩ કો એમ મૂલ્ય, અથવા આકાશ દર્શાવતા

૨૮૪૧ ૨૨૪૦ / કો (અને ૨૮૪૧ ને બદલે ૨૮૪૦ લેતા)

$$\frac{૨૩૪૦ \times ૮}{૨૮૪૦} = ૭૧૬ \text{ એમ આવે એમ ૨૮ ૪૧,૦૮,૬૬૮ દેવીઓમાં અગ્રેજી}$$

બોનનાગ ૮ ૨૭ ૮૪૦ છે, ત્યારે તેના પ્રમાણ હિન્દી માટે હોય તો હિન્દી મહાગ્ન પછી હિન્દી જણનાગ ૨૩,૪૦ ૦૮ ૮૧૮ હિન્દીથી મુખ્યત્વે જોતા ૭,૧૬,૦૦૦ હોવા જોઈએ આગલી સખ્યા નો મુ પછ આથી પછ વધારે આખા સગતખામાંથી કો માટેની મળી સમજે.

પરંતુ અગ્રેજી અને હિન્દીના પ્રતુલની મનુષ્યમણી માટે આ દેવીની ખરી નથી ખરી યોગી જોવા માટે તો નીચે પ્રમાણે પ્રમાણપરીમા દેવી જોઈએ અને એ

રીતે પ્રાપ્ત થતા આંકડાઓમાં અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ બરાબર પ્રતિબિંબિત થતું જણાયું, — (લિ) સંખ્યાવાળા અંગ્રેજોની સાથે (વિ) સંખ્યા જેટલા દેશીઓ અંગ્રેજી જાણનારા પ્રાપ્ત થયા છે, તો (ડિ) સંખ્યાવાળા હિન્દી બોલનારા સાથે પોતાની ખ્હારના કેટલા જણ હિન્દી બોલનારા તરીકે પ્રાપ્ત થવા જોઈએ? આ ત્રૈશિક પ્રશ્નને ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આવશે :—

$$(લિ) (ડિ) : (વિ) \quad જ. એ. લે \quad જ = \frac{(ડિ) \times (વિ)}{(લિ)}$$

અહિં આ ત્રણ અક્ષરોવાળી સંખ્યા પૂરતા—

$$જ = \frac{૬,૭૩,૫૪,૧૩૭ \times ૮,૭૨,૮૪૩}{૨,૫૨,૩૮૮}$$

આવશે, હામાથી હજાર સંખ્યાના છેવટના ત્રણ આક છોડી દેતાં સરલતા થશે, એટલે,

$$જ = \frac{૬૦૩૫૪ \times ૮૭૩}{૨૫૨} = ૨,૦૯,૦૮૩ ૫ : હાને પૂર્ણ હજાર પાછા બનાવતાં$$

જ = ૨૦,૯૦,૮૩,૫૦૦ આવશે અર્થાત્ (લિ) સંખ્યા ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ હિન્દી ખ્હારની છે ત્હેમાથી ૨,૦૯,૦૮૩,૫૦૦ જણા ઉપર હિન્દીનો પ્રભાવ બેસે ત્હારે, એટલે ૨૩૪માથી ૨૦૯ જણા ઉપર એ પ્રભાવ બેસે ત્હારે, અંગ્રેજીના પ્રભાવની બરાબરી હિન્દી કરી સકે આટલું બધું ભારે પ્રમાણ વસ્તુસ્થિતિમાં હોય એ ઠલવાના જ ઊતરી સકતું નથી. ઉલટું એમ માનવાને કારણ છે કે બહુમાં બહુ સંકેતે પચાસ જણા ઉપર પ્રભાવ બેઠો હશે ગુજરાત જેવા હિન્દીનો સરકાર નિરોધ લેનાર પ્રાંતમાં પણ એટલું પ્રમાણ નહિ સભવે, તો મહારાષ્ટ્ર, મદરાસ, વગેરેની તો વાત જ શી? તેમજ હિન્દી ભાષાના ભડમાં પણ હિન્દી ખ્હારના વર્ગને આટલા પ્રમાણમાં અસર થવી અસંભવિત જ છે એટલે એકદમ અમરમાલતી સંખ્યામાં તો અતિ મારા પ્રમાણ ન અસરનું જણાશે એમ સમજ સમજ છે અર્થાત્ હિન્દી કરતાં અંગ્રેજીની અસર બહુ ગણી પ્રબળ ■, અને એ અંગ્રેજીના પ્રભુત્વનું એક સદજ સૂચક ચિહ્ન છે અલબત્ત, આ માન એક કાચી કસોટી છે. કેમકે હાલ જે અંગ્રેજીની સંખ્યા છે ત્હેમણે જ કંઈ અંગ્રેજી જાણનારા દેશીની સંખ્યાવાળા માણસો ઉપર સરકાર ચલાવ્યા એમ નથી પૂર્વ કાગમા ગયેલા લોકોની કૃતિ વગેરેના રૂજ તરીકે પણ હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. પરંતુ પરિણામની સ્વૂલ કસોટી માટે આ પદ્ધતિ ખોટી નથી, અને તેની સૂચકતા બરાબર જણાયેલ અંગ્રેજ તે ભારતવાસીઓને વિદેશી ભાષા છે, હિન્દી તેમ નથી, અંગ્રેજ હિન્દી કરતા વધારે કંઠણ છે, વગેરે ખીજ ગાળતો ધ્યાનમાં રાખીશું તો અંગ્રેજીના આ પ્રકારના પ્રભુત્વની ઠલવા વધારે સમજ રીતે આવશે.

આ પ્રભુત્વ તે રાજકીય પ્રભુત્વ છે એમ નથી રાજકીય, વ્યવહારુ, તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમ ત્રિવિધ પ્રભુત્વ અગ્રેજી ભાષાનું છે રાજ્ય કરનારી પ્રજાની ભાષા અગ્રેજી છે, તેથી રાજકીય પ્રભુત્વ છે જ, અને એ ભાષા જાણનાની જરૂર પડે છે સરકારી દરબારી ભાષા તરીકે અગ્રેજીનું જ્ઞાન દિનપ્રતિદિન વધારે આવશ્યક થતું જાય છે, દેશી ભાષામાં સરકારી પત્રવ્યવહાર હજી અમુક અંશે ચાલે છે ખરો, પરંતુ બહા અસલ દેશી ભાષાથી ચાલતું ત્યાં પણ અગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર વિશેષ પેડો છે, અને અગ્રેજી ના જાણનારા કારકૂનો વગેરેની સખ્યા ઘટતી ચાલી છે, અને જે હેવા અગ્રેજીથી અજાણ્યા રહેલા છે તે ધણે ભાગે જમાનાના પ્રવાહથી ટાલા રહી ગયેલા રહે છે મદ રાસ તરફ તો સરકારી પત્રવ્યવહાર લગભગ સર્વત્ર અગ્રેજીમાં જ છે

વ્યવહારમાં પણ અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ પ્રગટ છે બેંકોમાં—મોટા પાયા ઉપરનો બેંકાર—અગ્રેજી તથા યુરોપિયન પેઢીઓના હાથમાં છે દેશી પેઢીઓના હાથમાં છે, પેઢીઓનો સખન્ધ યુરોપ જોડે સતત અને મહત્વનો છે, બેંકારનો વિસ્તાર ભરતખંડની બહાર સર્વત્ર છે, અને તે પ્રદેશો સાથે સખન્ધ અગ્રેજી ભાષાદ્વારા મુસાધ છે ભરતખંડમાં પણ એક પ્રાન્તમાંથી બીજા પ્રાન્તમાં પ્રસાર, વ્યવહાર, વગેરે માટે અગ્રેજી ભાષા ઉત્તમ સાધન બને છે,—આમ વ્યવહારમાં પણ અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ છે

પરંતુ આથી પણ તીવ્રરૂપે—યોગ્ય વિસ્તારમાં પણ તેથી કરીને વિશેષ તીવ્રરૂપે—જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ સમજ છે જોયા પ્રકારના જ્ઞાન માટે માત્ર આ ભરતખંડની પ્રાચીન ભાષાઓથી સત્કૃષ્ટ થઈ એથી રહેવાનો આ જમાનો નથી આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારમાં ધણા અમૂલ્ય રત્નો હતા અને તે અનાદરને પાત્ર નથી પરંતુ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં સક્રાન્ત થયેલા જ્ઞાનરત્નો પ્રકાશ આપણી જૂનિમાં વેગથી રેલાવા લાગ્યા છે તે પ્રકારે અનગણના કરવા જેવો નથી અને તે પ્રકાશ આ આરંભકાળમાં અગ્રેજી ભાષાની માગ્ફત જ મળી સકે એમ છે એટલું જ નહિ પણ દેશી ભાષા દ્વારા જોયા પ્રમાણે જ્ઞાન મેળવવાનાં દૃષ્ટાંતો જાણ્યાથી અમૂલ્ય વખત ચાલ્યો જાય એમ છે, તેમ જ કેટલાક નિયમમાં અગ્રેજીમાં જ માત્ર કાર્ય થાય એમ છે આ પ્રકારનું જ્ઞાન અગ્રેજી આપી સકશે, હિન્દી નહિ આપી સકે જે વર્ગ હિન્દી ભાષાથી અજાણ છે તેમાંના જેઓને જોયા જ્ઞાનની અપેક્ષા કે આવશ્યકતા નથી તેમને માટે હિન્દી જ્ઞાનના ધંધલ માટે ચાનશે એમ ધણું નહિ કહેવાય, કેમકે હિન્દીમાં હેવું વિશેષ જ્ઞાનપ્રકાશનું વિશેષ ક્ષેત્ર નથી કે જે એ લોકોને પોતપોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યમાંથી નહિ મળે માત્ર વ્યવહારોપયોગી હિન્દીની વાત જુદી છે તે પ્રશ્ન આ ઠેકાણે અસખન્ધ બને છે આ રીતે હિન્દીમાં જ્યોતિનો હેવો પ્રભાવ અગ્રેજીની સાથે સરખામણીમાં નથી કે તે પોતાની આસપાસ વિશાળ તેજનું ચક્ર—વિશાળ પરિવેષ (halo)—દેલાવી મકે આ રીતે અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ ગાંજીય, વ્યવહાર પરત્વે, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની જાળમાં અમાધારણ અને દૃષ્ટિદામમાં અપૂર્ય છે પ્રાચીન ગ્રીક, રોમન, ઇસાઈ ઝળની ભાષાઓનું તેમ અર્વાચીન યાદગીર ભરતખંડમાં પ્રવર્તેલું, પ્રભુત્વ આટલું વિસ્તારવાળું અથવા આટલું તીવ્ર હશે એમ લાગતું નથી.

તોપણ અંગ્રેજીના લાભમાં આ સર્વ વાતો ગણીશું તે છતાં હજી ભરતખંડની વસતિનો મોટો ભાગ હેવો રહેશે જ કે ને માં વ્યવહારોપયોગી સમાનભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો સ્વીકાર તો ભાગ્યે જ થઈ શકે. આમ સ્થિતિ છે તો, મહારી અદ્ય મતિ પ્રમાણે, આ વિરોધનું નિરાકરણ એક રીતના વચલા માર્ગમાં જરૂરે. અને પક્ષની આગણી યોગ્ય મર્યાદામાં આપીને વિરોધ શમાવવાનો વચસો માર્ગ સુવિદિત છે અને આ વિષયમાં પ્રવર્તનારી બલિષ્ઠનિયામક સક્તિ પણ આ ઝંઘણનો નિકાલ એ રીતે જ આણશે એમ લાગે છે ; અર્થાત્ અંગ્રેજી તેમ જ હિન્દી અને બાલાઓ ભરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે પ્રચાર પામશે ;—સિક્ષિત વર્ગમાં, અને મજ્જીમ, સામાજિક ક્ષત્રાદિ ઉચ્ચ પ્રકારના ચલનવલનને સંબંધે સાર્વત્રિક વ્યવહારને પ્રસંગે, અંગ્રેજી વપરાશે ; અને જનસમૂહમાં અન્યોન્ય સામાન્યવ્યવહારને સંબંધે, હિન્દી વપરાશે. *Lingua franca*નું લક્ષણ ડોક્ટર આડરે આપેલું આપણે આરમ્ભમાં જોયું છે તેમાં સમાનભાષા બોલનાર એ વિભાગમાં ત્રણ છે, (૧) જનસમૂહ અને (૨) શિક્ષિત વર્ગ. એ વિભાગ વૈકલ્પિક રૂપે એ લક્ષણમાં આપ્યા છે. પણ કું ધારણું એ એ વિભાગને, આપણી બહેચણી માટે તો, સાચે લાગા લેવા ઠીક છે ; અને તેમ લખને ઉપરની અને ભાષાઓની વિષયવ્યવસ્થા સુવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરનારી જણાય છે. મદરાસ ઇલાકામાં સાધારણ વર્ગમાં પણ હિન્દીને બદલે અંગ્રેજી સમાનભાષા હાલ છે તે પાછળ જોઈ ગયા હિંચે, તેથી એટલે અમે આ વ્યવસ્થાને વિશિષ્ટ કરવી જોઈશે.

અંગ્રેજીની આપણા દેશમાં આ સ્થિતિ વિશેના મહારા ઉપરના વચનને પ્રુક્તિ આપનાર ખીજા મત પણ છે નામરીપ્રચારિણી સમાના ઉપાધ્યક્ષ રેવરડ એડિવન ટ્રીન્સે એક પ્રસંગે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કર્યા છે* :—

“ Whether all India is to have one language, and, if so, what that language is to be, I dare not venture to prophesy ; and it may that if, it is to be so, it may be brought about in ways that we are not striving for, as you, Sir, have pointed out,

“ Doctors sometimes meet to consult about treating a patient and while they are puzzling over the matter, the patient recovers by himself May this not prove to be the case in the present instance ? Is it not the fact that while we are talking over plans and theories here, the Indian National Congress has to a considerable extent settled the matter in a practical way ? It has proved a common language ”

*The Proceedings of a public meeting held on the 29th December 1905 under the auspices of the Nagari Pracharini Sabha ; P. 28

(આ ઉતારામાં આગમમાં એકભાષા—one language—એમ વચન છે અને અને સમાનભાષા—common language—નો નિર્ણય આપ્યો છે, એ ઉપરથી મહે પાછળ દહેશો આ વિષયમાં એ બે વસ્તુનો ઘોટાગો સદજ સૂચવાય છે,—તે પ્રસંગવશાત્ નોંધવા લાયક છે એક ભાષા—એ નામ સિધિવ રીતે પણ સમાનભાષાના અર્થના ઉદ્દેશથી જ વાપર્યું છે એમ વખતે હજે. પરંતુ આ બાબતમાં ધણા જણા એ ‘એક ભાષા’ એટલે ‘અનન્ય એક ભાષા’ એમ જ ઇષ્ટ ગણનારા જાણ્યા છે તે પાછળ આપણે ત્વેષ ગયા છિયે, તેથી અહિં પણ મરચ રહે છે)

આમ આ રેવરંદ ગૃહમંથ અગ્રેજ તે સમાનભાષા આપોઆપ થઇ છે અને થવાનાં બિંદન છે એમ ભગભગ સ્પષ્ટતાથી પણ બ્હીતે બ્હીતે કલા પંડી, જગત્ પોતાના હૃદયને મમજાવી દેવાને અને નાગરી પ્રચારના ઝડપને કવક લાગતું બચાવવા માટે જગત્ પાછા વળી જાય છે, અને દહે છે —

“ Now please do not understand that I am championing English as the universal language of India, however many advantages it may offer Personally I love Hindi, and think the Nāgari character an excellent one and should gladly welcome Hindi as the one language for all India ”

(અહિં વળી “ the one language for all India ” તથા “ the universal language of India ” એમ એકભાષાનો પક્ષ પકડાયો છે. એકભાષા અને સમાનભાષા એ બેનાં તાત્વિક સ્વરૂપ ધણા જણને સમજે ધુમ્મસ જ બહુધા વીર્યાલંકાર લાગે છે.)

આમ પાછલે બાયલેટી સટકી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ હેની નિર્મિતતા સ્પષ્ટ છે તાત્પર્ય એ છે કે અગ્રેજ તે સમાનભાષા આપોઆપ થઇ જવા લાગી છે એ અનેક જણનું અવલોકન છે. ‘વિધિ’ વિરોધી મ્હારા લેખમાં મિ નાગાયથુગવના એક લેખમાંથી લાંબો ઉતારો મ્હે આપ્યો હતો તેમાં, પણ એજ સ્વસ્પર્શીન હતું. હેમાંથી ચારેક પંક્તિયો જ અહિં ઉતારવી જમ થશે —

“ We have now been provided with a common language which has come to stay It will as surely be the language of the national gods when they begin to rule, as it is certain that this land will be a part of the Federated British Empire, when the poet's dream is realized ”*

* “ Problems of constructive Patriotism ”—An article in the ‘ Hear all sides ’ page of the Times of India Weekly, 1st week of February 1907, by Mr. H Narain Rao, B A, B. L

આ ગમ્ભીર ચિન્તાક *common language*—સમાનભાષા—એમ જ કહે છે ; એક ભાષાની સ્વમંભય કલ્પનામાં પડવાની ભૂલ એ કરતા નથી. એ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વાત છે.

સમાનભાષા તરીકે શિક્ષિત વર્ગમાં અંગ્રેજીનો સ્વીકાર, અને અશિક્ષિત વર્ગમાં હિન્દીનો—આ વિષયવિભાગ કરવામાં 'અશિક્ષિત' શબ્દનો અર્થ કેવળ નિરક્ષર એમ નહિ, પરંતુ અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન જે વર્ગ સૂધી પહોંચ્યું નથી અથવા પહોંચતું સંભવિત નથી તે વર્ગ—એ અર્થ લાક્ષણિક આ શબ્દની પ્રવૃત્તિ કરી છે. આ પ્રકારના અશિક્ષિત વર્ગને હવે પ્રકારની કેળવણી દેશી ભાષાઓમાં આપવી એ પક્ષને ઉપરના વિષય-વિભાગથી બાધ આવે એમ નથી. કારણકે એ યોજના અમુક મર્યાદાથી આગળ મુક્તિપ્રાપ્ત નથી. આ કાંઈક વિષય-તર જેવું છે તેથી દૂકામાં જ કારણો સ્પષ્ટતા થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં અંગ્રેજી કેળવણીએ હવે દૈનિક સ્થાન લીધું છે, જોયી કેળવણીની સંસ્થાઓ અંગ્રેજી ભાષાને આધારે હવે બેઠા છે, કે અંગ્રેજીદાર કેળવણી આપવાની યોજનાનો ઉચ્છેદ તો હવે અશક્ય વસ્તુ છે ; અને જેમ અશક્ય તેમ અનિષ્ઠ પણ છે, તેમજ એ મહાપ્રવાહના ઓધને ખાછો ધકેલવાની કૃતિમાં વૃથા શ્રમનો વ્યય કરવા જેવું છે. તેમજ, કેટલાક શાસ્ત્રીય વગેરે વિષયો અંગ્રેજીદાર શીખવવા જેટલા મુશ્કેલ છે તેટલા દેશી ભાષાદાર નથી. જેમ અંગ્રેજીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોની ખામીને લીધે ફ્રેન્ચ અને જર્મનનો આશ્રય આવશ્યક થાય છે, તેમ દેશી ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા વચ્ચે સ્થિતિ થવાનો સંભવ ધણે દરજ્જે અને ધણા પ્રદેશમાં છે. અંગ્રેજીમાં અપાતું જ્ઞાન દેશી ભાષાદાર આપવાની યોજના પૂર્ણરૂપે પ્રચારમાં આવવાને લાંબો કાળ બેઠશે ; અને તે દરમિયાન અંગ્રેજી કેળવણી કોઈ રીતે બંધ સખી નહિ' સકાય ; તેથી અંગ્રેજી અને દેશી ભાષાઓ વચ્ચે અસમાનબળવાળું યુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રવર્તશે અને એ અસમાનતાનું પરિણામ દેશી ભાષાની વિરુદ્ધ જ જશે. માત્ર એટલું બની સકશે કે અંગ્રેજીદાર અને દેશી ભાષાદાર જોયી કેળવણી આપવાના પ્રયાસ બંને તેટલે અંશે સાથે સાથે ચલાવી સકાશે. પરંતુ તેથી અંગ્રેજી કેળવણીને કોઈ રીતે થોડો પહોંચવાનો નથી. એટલે સમાનભાષા તરીકે શિક્ષિતવર્ગમાં અંગ્રેજીનો પ્રભાવ એ પ્રયાસના બળથી અસ્પષ્ટ જ રહેવાનો.

આમ અંગ્રેજીનો સમાન ભાષા તરીકે વિચાર થયો. હવે હિન્દી-અશિક્ષિત વર્ગ માટે-લઘુએ, પ્રથમ એક પ્રશ્ન બેઠાયો. કેટલાક હિન્દીને બદલે ઉર્દૂની દિશાવલ દેરે છે. પરંતુ એ બે વચ્ચે સ્પર્ધામાં—આપણા પ્રશ્નને સંબંધે—હિન્દીના લાભમાં જ વધારે સંભવ જાય છે. હિન્દીનો પ્રચાર ઉર્દૂ કરતાં વધારે વિસ્તારનો છે ; ઉર્દૂમાં શરસી શબ્દોનો ભાર વિશેષ હોવાને લીધે સર્વે ભરતખંડમાં પ્રચારને એ વ્યાધક થાય છે. તેમ વળી લિપિની મુશ્કેલી ઉભેરાશે. ઉર્દૂ માટેની શરસી લિપિ દેવનાગરી કરતાં બહુ જ અપરિચિત હોવાથી આખા ખંડમાં તે અસ્વીકાર્ય થઈ નડતર રૂપ જ થાય. એ નવી લિપિ શીખવતું કામ ઉભેરાય તે બધાને સંમત બાગ્યે જ થઈ સકે. દ્રવિડ ભાષા પાળાઓને તો હિન્દીની દેવનાગરી લિપિ માટે જ અડચણ છે તો પછી ઉર્દૂની લિપિ

માટે તો મવિશેષ વાધો નહોતો આમ વિધિનો પ્રશ્ન અહિં જરાક વગળી જાય છે પરંતુ નાગરી પ્રયાગો પ્રશ્ન તો જુદો છે, તે તો ગુજરાતી, બંગાળી, સર્વ ભાષાઓ માટે નાગરી લિપિની માગણી કરે છે આમ સ્થિતિ છે ત્યાં આ નિધિના વિવિધતા વધારે બિતરતી અપ્રામાણિતામાં પડવાની જરૂર નથી *

ત્યારે અશિક્ષિત વર્ગ માટે હિન્દી જ વધારે સમાવિત અને ઇટ જણાય છે, અવ્યવસ્થિત સમાનભાષા તરીકે જ દિ બ અગ્રાનાનભાષના પાછળ ટાકેલા અભિપ્રાયમાં

* એક ભાષા અને એક નિધિ એ જો જુદા જુદા પ્રયાગપક્ષ છે એક ભાષા હિન્દી સ્વીકારાઈ તો તહેને નાગરી લિપિ માથે આવે જ તે વાત એક જુદી છે, અને હાલની બધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ—ગુજરાતી બંગાળી ઇત્યાદિ—ને માટે નાગરી લિપિ દાખલ કરવી ને કેવળ જુદો પ્રશ્ન છે આ જો પ્રશ્નો વચ્ચે કદગી રીતે શોભેગ કરવાની ભૂત્ય હાલ ટેટલામ ચર્ચા કરનારાઓથી થઈ જતી જોરામાં આવે છે ઉદાહરણ—સ ૧૮૬૫ના આપાદના ‘વસન્ત’માં ‘લિપિ નિશેના લેખમાં મિ કરીમ મહમદ આ પ્રકારનો ગૂચવાડો કરી નાખના લાગે છે દેશમાં એક લિપિ થાય તો અગ્રેજ લિપિ થાય એમ પક્ષ બતાવી એઓ કહે છે — “ આ સ્થાન અત્યાગની વસ્તુસ્થિતિ તપાસતા અગ્રેજ લિપિ લે તેમ લાગે છે આ વચનનું વાતપર્ય શું છે ? ગુજરાતી, બંગાળી મરાઠી સર્વ ભાષાના વાંચકો અગ્રેજ લિપિમાં લખવા જેમકે ‘ગજ આવે છે એ વાંકે Raja arachhe એમ લખવું ? આ ઉદેશ છે ? એમ દોષ તો એ સૂચનાની વિચિત્રતા અને ઉનાડો અમળવ તો બાજુ ઉપગ ગણા, પશુ એ સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં પોતે જાનિસ સંકરન નાખના અને મિ નાગચણરાવના મતો ટાકે છે તે તો અગ્રેજ લિપિ વિશે નહિ પણ અગ્રેજ લેખાના ગાન વિગેના છે, તેથીજ મિ કરીમ મહમદની ગૂચવણ ઉનાડી પડી જાય છે

તેમજ પોતે આગળ વધી કહે છે “ અગ્રેજ એ હિન્દની એક ભાષા તરીકે જાણ્યે અજાણ્યે કપ્પારનું એ સ્થાન લાઇ લીધું છે એ પશુ ભાષા માટે જ વિચાર બતાવ્યો છે લિપિ માટે નહિ છતાં વળી તરત કહે છે નાગરીનો સ્વીકાર કરવો હોય તો અગ્રેજ શી બોલી ? ” અર્થાત્ અહિં વળી લિપિની વાત કરી ? નાગરી લિપિ છે ભાષા છે તેથી એ જ અર્થ સમજવો છે

અને વળી તરત એઓ કહે છે— જો તેમ થાય તો (અર્થાત્, નાગરીને બદલે અગ્રેજ સ્વીકારાઈ તો અગ્રેજના વિચાર માહિત્યનો ઉપયોગ કરી સખીશુ નાગરલિપિમાં તે લાભ મળશે ? ” આ વળી ભાષાની વાત આવી માત્ર અગ્રેજ લિપિથી અગ્રેજ ભાષા તો આવડી જાયજ નહિ આમ અદ્ભુત ગૂચવાડો થઈ ગયો છે

રેમલે Manual Geography માંથી આમ્ર આમ્ર છે તેને મથાગે ‘ લિપિ ’ એમ મૂક્યું છે પરંતુ એ જૂગોળમાં તો તે તે લેખા બોનારની સખ્યાના આમ્ર છે ‘ ભાષા ’ અને ‘ લિપિ ’ વચ્ચેનો ભેદ જૂની ગયાનું આ ન્દાની સરખી વાતમાં સમગ્ર સૂચન

તો વળી એટલે સુધી પ્રચારા જણાય છે કે જરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે પણ એક અમુક ભાષા નહિ સંભવે. એઓ કહે છે :—

“ હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષા વાળી પ્રજાઓ ભેગી રહી છે તેમ અને જનત્વ વધારે સંભવિત છે. ”

આ વચનમાં ‘ એક ભાષા ’ના પ્રશ્નને ઉદ્દેશી તે મતપ્રદર્શન આ થયું હોય તો તે બાધરહિત છે ; બાકી સમાનભાષાના પ્રશ્ન માટે તો જરાક સંભવ અને વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિની સાથે વિરોધ આવે છે.

અંગ્રેજ અને હિન્દી આમ અને સમાન ભાષા તરીકે પરસ્પર જોડે વિરોધ રાખ્યા વિના રહેશે એ સંભવદર્શન અને નિકાલ આ રીતે ત્હારે થઈ સકે એમ આપણે જોયું. પરંતુ બૂલતું ના જોઈએ કે એ સમાનભાષા તરીકે એકભાષા તરીકે અને જ નહિ ; તે તો એ ભાષા થઈ એટલે સંભવે જ નહિ, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પરંતુ આ સમાનભાષા થવાની ક્રિયા પોતાની મેજે જ આપણા દેશમાં ચાલેલી જ છે ; હેમાં પ્રવર્તતા અનેક બળોના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એ ક્રિયા ચાલુ જ છે. અને હેનો ઉદ્દેશ પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેના વ્યવહારની સરલતા એ જ છે. માટે આ બાબતમાં કાઈ વિશેષ અને સંયુક્ત પગલાં મ્હોટા પાયા ઉપર ભરવાની જરૂર હોય એમ હું ધારતો નથી. હેને માટે કાંઈ કાયદો કે અમલદારી કુકમ કે હેવા સાધનની જરૂર નથી, ને શક્યતા પણ નથી. એ ખરું કે પ્રવર્તમાન બળોનાં વલણનું અવરોધન કરી તે બળોને અવિરોધિ દિશામાં દોરવાનું ઘટિત કાર્ય કરી સકાય. અને તે દૃષ્ટિથી એટલું શક્ય છે કે શિક્ષણ ક્રમમાં અંગ્રેજી તો દાખલ છે જ, અને હિન્દીને પણ ઘટતું સ્થાન અપાય. પરંતુ આમ કરીને બાળકો અને મ્હોટા વિદ્યાર્થીઓના ઉપર વધતા અને વધારાતા ભાષા બોલનાં ઉમેરો કરવો કેટલે દરજ્જે વાજબી છે તે પણ વિચારવાની જરૂર છે. અમુક ક્રમ મયા પછી હિન્દીને વૈકલ્પિક ભાષા તરીકે સ્થાન આપવામાં બાધ ઓછી, આજી, ઓમ, રહને, લાગે, છે, નેમ, જ વ્હેખાર, સંભળી, મેળવણીનો, ક્રમ, શિક્ષણ, પદ્ધતિમાં દાખલ થવો ઇષ્ટ છે ને તે થાય તો હેમાં હિન્દીનું શાન અમુક મર્યાદામાં આવશ્યક રખાય, તો જરતખંડમાં બધે સર્જન રીને મુસારરી વગેરે કરવાને જવાન વ્હેપારીઓને લાભકારક બને. આથી વિરોધ કૃતિની જરૂર પણ નથી અને સંભવ પણ નથી. કેમકે આ વાત હેવી નથી કે કોઈ મઝબ એ બાબત ઠરાવ કરીને અથવા હેવા રવેન્જાનિર્મિત વ્યાપારથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ આદ્યાત મેળવી સકે. આ રીતે પણ સમાનભાષાની અશક્યતા જણાત આવે છે. એ તો સ્વાભાવિક ક્રમને અધીન વાત ધણે અંશે છે. તથાપિ આ સંકુચિત કાર્યક્રમને માટે યોગ્ય-સાધનો ઇષ્ટ છે તે યોગ્યવાર પછી હું સ્વયંચા

પરંતુ સમાનભાષાનો અનન્ય હેતુ—પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહારની સરલતા—બૂલી જઈ હેની પાર જઈ કાંઈ વધારે વ્યાપારમય કૃતિનું પરિણામ તો અનિષ્ટ જ થશે. સમાનભાષાના અભ્યાસને અતિશય પ્રાધાન્ય આપી હેમાંના સાહિત્યને અણુઘટનું

મહત્ત્વ આપીશું, તો એ કૃતિ આત્મક્રાંતી નીવડશે. સાહિત્યના પ્રદેશમાં અન્યાયયુક્ત અતિક્રમણનું ક્ષણ આ સંજન્યમાં હાનિકર ન છે.

આ રીતે ઇચ્છાનો બીજો પ્રશ્ન પાછળ આ લેખના આરંભમાં મૂકેલો ઉપસ્થિત થાય છે. ભરતખંડ માટે એક બાપા ઇચ્છે છે ?

આ પ્રશ્ન માટે તપાસ કરવામાં એક બાપા એ ન હાલના પ્રયાસનો ઉદ્દેશ છે એમ લખેને ચાહીશું. તેમ ન સમાનભાષા એ ઉદ્દેશને હેના અનિશ્ચયિત હેતુની બહાર અતિક્રમણ કરાવવાનું વલણ પણ જોવામાં આવે છે તેથી સમાનભાષાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારીને પણ તેટલે અંશે એ ઉદ્દેશનો પણ સંમત કરીશું. તો આ સ્વરૂપે જોતાં આ પ્રશ્નનો હિતર પોતાની બાપાનું અભિમાન રાખનાર સર્વ કોઈ માણસ એક ન રીલેનો આપશે;—‘અનિષ્ટ છે’. કારણ સ્પષ્ટ છે, માટે બહુ વિસ્તારની જરૂર નથી. એક બાપા ભરતખંડમાં જો પ્રવર્તે તો અર્થાત્ પરિણામ એ થાય કે ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી ઇત્યાદિ સર્વ જુદી જુદી સ્વતંત્ર ભાષાઓનું સાહિત્ય હુમ ન થાય-કાલક્રમે હુમ થાય-અને તે તે ભાષાઓ બહુ તો માત્ર ઘરના બ્યવહારની અને બજારના બ્યવહારની ભાષા ન બનીને રહે. એટલું ન નહિ પણ નવી ભાષાને એક બાપા તરીકે સ્વીકારાશે તેમાં નવું સાહિત્ય એ ભાષા પોતાની નહિ તે લોકોને હાથે ઉત્પન્ન થતું અશક્યવત્ થશે; કેમકે ઘણે ભાગે તે બધાને માનુષાધા નહિ પણ મંપાદિત ભાષા હોવાથી હેનું સાહિત્ય ઊપજાવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી ઘણી ન કંઈ. એ પરભાષામાં કવિતા ઇત્યાદિ પ્રયાસ કરનારાની નિષ્ફળતા અને સફળ પ્રયાસની અતિ નિરસતાથી નણાઈ આવશે. હાલની આપણી પોતપોતાની માનુષાધાઓમાં ન સાહિત્ય અનેક દિશાઓમાં ખીલવવા બાળકમાં આપણે ઘણા પછાત છીએ, તો આ નવી મંપાદિત ભાષામાં તો તે કરી સકવાની વાત ન થી ? નવી ભાષા માત્ર રાજકીય બ્યવહારમાં ઉપયોગી થશે, અને તેમાં કદાચ પ્રભાવવાળી બને. આમ આપણે સાહિત્યની ખીલવણીની બાળકમાં—અર્થાત્ પાછળ દું કહી ગયો છું કે ભાષાનું જીવન સાહિત્ય વગેરે સાધનો વડે પોષણ થવાથી ન ટકે છે તેથી,—ભાષાના ખુદ જીવનની જાતતમાં આપણે સર્વે અનોખા અને તતોન્નત થઈને રહીશું; અને એ રીતે પ્રત્યેક પ્રાન્તને નહિ પણ આખા દેશને હાનિ છે.

પ્રાન્તીય ભાષાના સ્વતંત્ર સાહિત્યને આ રીતે ઘોડા પહોંચવાનો ભય એ માત્ર કદમનાં છે એમ માનવાને કારણ નથી. આ પરિણામ સ્વાભાવિક નિયમેને અંગે ન આવે છે. ભાષાઓના ઇતિહાસમાં અમુક યમયે ને પ્રગટ થયેલું જોવામાં આવે છે. હાલ ૧૦૦ વર્ષથી વલણ યુરોપમાં બદલાયું છે એમ પાઞ્જ એક વિચારકનો મત બતાવે છે. તે કાળની પૂર્વે સિયનિ ઇંગ્લાંડમાં ને હતી તે આ વાતનું દર્શન પૂરું પાડે. અંગ્રેજી ભાષાના પ્રાધાન્યને લીધે આયર્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ અને વેલ્સની ભાષાઓનું સાહિત્યમય જીવન હુમવત્ થતું હતું અથવા હેના વિદ્યાર્થી પગો હતો. અને હેમાં

આશ્ચર્ય નથી. જીન વૃક્ષની છાયા નીચે આવેલા છોડની વૃદ્ધિ કેવળ કુંડિત થાય છે; અને પ્રણી વાર તે છોડ સુકાઈ જાય છે એ પ્રકાર સુવિદિત છે. ન્હાનાં બાળકોને મ્હોટાં માણસોના સતત દબાણમાં રાખ્યાથી હેમનો પ્રમુખ વિકાસ—ચાનમાં, શરીરમાં, સ્વ-ભાવબળમાં, સર્વ રીતે—કચળે છે. એ જગતનો નિયમ ભાષાના પ્રસંગમાં પણ સરખી રીતે પ્રવર્તે છે.

આ પરિણામ એક ભાષાનો સ્વીકાર અથવા પ્રવેશ (સક્રય ' હોય ' તે ' તે ' પ્રવેશ અને સ્વીકાર) થવાથી ઉત્પન્ન થવાનો બચ છે ; તે જ રીતે સમાનભાષા તરીકે કોઈ ભાષાનો પ્રવેશ થઈ તેને અધોગ્રાધાન્ય આપવાથી પણ તે જ અનિષ્ટ ફળ થવાતું. પ્રાન્તીય ભાષાઓ એ સમાનભાષાની છાયા નીચે આવી જઈ હેમના સાહિત્યજીવનને હાનિ, ઉપરના ધોરણે જ, પ્લેચવાની. આમ ના થાય તો તો આનન્દની વાત. પણ એ બનતું કહ્યું છે. સમાનભાષા તરફ ભક્તિના ઉત્સાહમાં, ધરમાં પણ હિન્દી ભાષા બોલનારા જોઈએ છે તે પ્રકારનાં દર્શનથી જણાય છે કે પોતાની માતૃભાષા તરફ અવગણનાની જ દૃષ્ટિ થવાની. આરમ્ભ કાળનો ઉત્સાહ રાખ્યા પછી બધું ' પોણું ' ટેકાણે આવશે એમ કદી કહેવાય. પરંતુ તે રીતે સરખી સપાટી ઉપર બધે પ્રવાહ આવી જતા સૂધી તો રેલના જે સમાં જે પ્રાન્તીય ભાષાના હજી સૂધી ઊછરતા છોડ ધસડાઈ જતે બચશે તેને ધસારો તો પ્લેચી જ ચૂકશે, અથવા હેનું સ્વરૂપ કદંગી વક્તા પામી ગયું હશે.

ઉપર કહેલો વિશ્વનો નિયમ ભાષામાં પણ પ્રવર્તે છે તે ખરું ; અન્ય ભાષાની અધોગ્રાધાન્ય છાયા અને દબાણથી મૂળ ભાષાના જીવનને ઘોડા પ્લેચે, એ સ્વીકાર્ય છે ; પરંતુ હાલના પ્રકારમાં એમ વસ્તુતઃ થવાનો સંભવ છે ખરો ? અગ્રેજ અથવા હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સમજામાં એ પ્રકારની છાયા અને દબાણનું પ્રાપ્ત્ય જરા વધારે બધની દૃષ્ટિથી આપણે નકામ જોઈએ છે ; એ મોઝ મર્મોદમાં જ રહેવાનો સંભવ વધારે છે, અને દેશી પ્રાન્તીય ભાષાનાં જીવન સમાનાન્તરે જ વિકાસ પામ્યા જશે જ ; આમ ચૂકા વખતે કોઈ કાંદે. પરંતુ આ માત્ર મતભેદની અને જમાનાનાં ચિહ્ન તથા પ્રવર્તમાન બજોનાં વલણ અને તીવ્રતા એ સર્વની પરીક્ષા કરવામાં બિ-જતાની વાત છે. એ બાબતમાં કેઈ પરીક્ષા ખરી ગતિને પકડી સફા છે તે કહેવાની ધૃષ્ટતા કરવા કરતાં માત્ર નમ્રતાથી મ્હારી પરીક્ષા ને મ્હારો મત ઉપરિચિત કરીને જ મૌન રાખવું વાનજી છે. મનુષ્યસ્વભાવનું સ્વરૂપ, વર્તમાન ભાષાઓની સ્થિતિ, સમાનભાષાને વિશેષ શાધાન્ય આપવામાં અન્તર્ગત રહેલો પ્રમલતાનો ભાગ,— એ સર્વ અંશે મ્હારી સંભવ પરીક્ષાને પુષ્ટિ આપે છે એમ મ્હારી અભ્ય મતિને લાગે છે.

માટે અગ્રેજ તેમજ હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં હેના ઉદ્દેશ જેટલા મંકુચિત પ્રદેશમાં જ પ્રવૃત્તિ નિયન્ત્રિત કરવાની આવશ્યકતા—પ્રાન્તીય ભાષાના સ્વતંત્ર જીવનને અર્થ-વિશેષ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વખતે કોઈ ચૂકા કાંદે કે—“આમ

સમાનભાષાને સકોચમાં પૂરી રાખવાથી ચીન અને એ તગ્ધના વહેપારના શહેરોમાં અંગ્રેજી ભાષાની જે દયા થઈ છે તે આપણી સમાનભાષાની નહિં થાય ? એ પ્રદેશમાં જે વહેપારના વ્યવહારને અર્થે ભાષાસકર ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં ચીનાઈ, પોર્ટુગીઝ, અને મને ભાષાના સખ્દો અંગ્રેજીભાષામાં શેઝમેન કરી ચીનાઈ ભાષાની રૂઢિમાં પ્રદર્શિત કરનારી ભાષા * 'પિદ્ગાન-ઇંગ્લિશ' (Pidgan-English) ને નામે એ જાખાતી ખીચડિયા ભાષા ઉત્પન્ન થઈ એ સમાનભાષામાં અંગ્રેજી ભાષાની અવદશા થઈ છે આ પરિણામ આપણે અહિં પણ નહિં થાય ?—હું નથી ધારતો કે એ અનિષ્ટ પરિણામ આપણા સમન્ધમાં થાય કારણ, અંગ્રેજીને સમન્ધે એ બધું નથી જ શાથી કે ભરતખંડમાં અંગ્રેજી સમાનભાષા તરીકે પ્રવર્તે છે અને પ્રવર્તશે તે ધણે મોટે ભાગે શિક્ષિત વર્ગમાં જ, એટલે એ વર્ગને હાથે અશિક્ષિત વર્ગના સપર્કથી સંભરતો બગાડ થવાને માર્ગ જ નથી (મદરાસ તરફ નીચના વર્ગમાં અંગ્રેજીનો પ્રવેશ છે તે પ્રમાણમાં અર્ધપ હોઈ ગણનામાંથી બાતલ કરાશે) અને હિન્દીની એ દયા નહિં થાય, કેમકે એ ભાષા (દ્રાવિડ દેશ શિવાય) ખીજા પ્રાન્તોની ભાષા જોડે નિકટ સમન્ધ રાખનારી છે, એ વિદેશીય ભાષા નથી જે બોલના પરિણામે ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં જોણું સમેલન હિન્દીના સમન્ધમાં હવે થયાનું નથી મૂળમાં ઉર્દુ તો લગભગ પિન્ગ્ગન—ઇંગ્લિશની પેઠે જ ઉત્પન્ન થઈ છે પિન્ગ્ગન—ઇંગ્લિશ વહેપારના મથકોમાં ઉત્પન્ન થઈ, તો ઉર્દુ તે કારસી બોનનારા રાજ્યકર્તાઓની છાવણીના બગ રોમાં પ્રગટ થઈ ઉર્દુ સમ્બંધે અર્થ જ 'છાવણી' એમ છે હેનું પૂરું નામ 'ઝમાન એ ઉર્દુ-એ મમ્મના'† એટલે રાજની છાવણીની ભાષા એમ હતું તે દૂષાઈને 'ઉર્દુ' એમ રૂઢ થઈ ગયું 'બાગોમહાર ની પ્રસ્તાવનામાં મીર અમન કહે છે કે દિલ્હીના બગ રોમાં જે જુદી જુદી જાતના લોકો એકઠા થતા તેમની ભાષાઓનો ખીચડો થઈને ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઈ પરંતુ મર આર્સ લાયવે ઈસ ૧૮૮૦માં મત બતાવ્યો, અને એ મત ડોક્ટર ડીઅર્મન સ્વીમરે છે, કે હોઆમના ઉપત્યા બાગની દેશી ભાષાને સરમરી ૩૫ આપીને અને આખ્ય અશો હેમાંથી મરી નાખીને હિન્દુસ્તાની ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી છે આ મતને ભગતખંડની ભાષાઓનું પર્ચાંતોચન (Linguistic survey of India) થયું છે તેમાંથી પ્રમાણોની પુટિ બજે છે તોપણ એટલું તો સિદ્ધ છે—અને એ વાતને આ હિન્દુસ્તાનીની ઉત્પત્તિ સાથે વિરોધ આવે એમ નથી—કે મૂળ દિલ્હીની બાદશાહી છાવણીના બગરમાં આ સમાનભાષા ઉત્પન્ન થઈ અને મુગન રાજ્યના નાયબો ભરતખંડમાં જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં એ સમાનભાષા માથે ચેતા ગયા અને ત્યાં હેને દર સ્થાન મળ્યું આ કારણથી ઉર્દુમાં 'પિન્ગ્ગન—ઇંગ્લિશ' જેવા

* Business (= વહેપાર)—એ સખ્દનો ચીના લોખેનો ઉચ્ચાર—પિન્ગ્ગન—છે તેથી આ નામ પડ્યું છે

† ઝમાન = જમ —ભાષા ઉર્દુ = છાવણી મમ્મના (આવી—કમ્મ, ઉપરથી) = મહાન પુરુષ, અર્થાત્ રાજા

કેટલાક પ્રકાર ઉત્પત્તિ સમયમાં પ્રવેશ પામ્યા હશે. પરંતુ સાહિત્ય સંસ્કાર પામીને ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાઓ હવે ઉપરિશ્લિષ્ટ થયેલી છે, અને તે બીજી ઘણી ખરાં પ્રાન્તીય ભાષાઓ જોડે સંસ્કૃતપ્રાકૃતદ્વારા સંબંધ રાખે છે, એટલે હેને એ પ્રકારનો બગાડો પમાડનારાં બોલોનું અસ્તિત્વ જ હવે નથી.

તથાપિ છેક ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આ સમાનભાષાને પ્રવેશ આપતાં કેટલાક કે સંસ્કાર મળે છે તે મળ્યા છે ; પણ હેમાંથી હિન્દીને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, હિન્દીને સરકારી રૂપમાં જ પ્રચરિત જોવાનાં લોભમાં, સમાનભાષાની મર્યાદાઓ ઓળંગીને સાહિત્યના વિષયમાં અતિક્રમણ થઈ જઈ, પ્રાન્તીય પોતપોતાની માતૃભાષાઓના સાહિત્યજીવનને જોખમ ના થવું જોઈએ એ સંભાળવાનું છે. પ્રાન્તીય માતૃભાષાઓ કાયમ રહે, હેમનો જીવનવિકાસ થાય, એ ઉદ્દેશનો દૃઢ પાયો લઈને જ આપણે આગળ કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવો જરૂરનો હોય તો કરવાનો છે. માટે જ સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં પણ હેની યોગ્ય મર્યાદાની પ્લદાર જવામાં અનિષ્ટતા છે. પરંતુ આ પ્રકારની અશક્તિતા પણ પાછળ હું સૂચવી ગયો છું, તો પછી અશક્તિની અનિષ્ટતા શી ?

વખતે શરૂકા નીકળે કે પાછળ કૃત્રિમ ભાષાને સંબંધે એક તત્ત્વ આપણે જોઈએ કે ભાષાજીવનમાટે સાહિત્યાર્થિકની ખીલવણી અને ઉછેર આવશ્યક છે, નહિં તો તે ભાષા આપોઆપ લુપ્ત થાય છે, તો આ હિન્દીને માત્ર સમાન ભાષાના સંક્રુચિત પ્રદેશમાં રોકવાથી અને હેના સાહિત્યના જીવનને વિકાસ ના આપ્યાથી એ તત્ત્વ અહિં પ્રવેશ પામી એ ભાષાને હાનિ નહિં પહોચાડે ? આ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે એ તત્ત્વ કૃત્રિમ ભાષાઓ સમાનભાષા તરીકે ઉપભોક્તાને વિશે પ્રવર્તે છે ; જે જાનેજ જીવંત ભાષાઓ છે અને તે સમાનભાષા તરીકે કામમાં લેવાય છે હેના સાહિત્યજીવનને બાધ આવે એમ એ તત્ત્વ પ્રવર્તવું અશક્ય જ છે. સમાનભાષા તરીકેના હેવી ભાષાના પ્રદેશમાં, અલગત, એ તત્ત્વ એટલે અંશે પ્રવર્તે ખરું કે સાહિત્યના વિષયમાં એ સમાનભાષા વિકાસ ના પામવાની ; પરંતુ તે કારણથી તે ભાષાઓ મરણ પામી લુપ્ત થતી નથી, કેમકે પોતાના સ્વતંત્ર સાહિત્યરૂપ જીવન વિભાગમાથી આ સમાનભાષાના જીવનવિભાગમાં જીવનજળ, જીવનના લોહીનો પ્રવાહ સંચાર પામે છે. અને એ પ્રકારની સમાનભાષાને પોતાના સાહિત્યનો વિકાસ થવા માટે તે ભાષા જેમની માતૃભાષા છે હેમાંથી સેવકો મળશે જ. એટલે બીજા પ્રાન્તીય ભાષાના પુરોત્તે એ પારકા પ્રદેશના સાહિત્ય સેવા માટે શ્રમ સુભાવવાની જરૂર પણ નથી અને ઇષ્ટતા પણ નથી પોતપોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યજીવન તરફ કર્તવ્યો ઓછા નથી, એ કર્તવ્યો બજાવવા માટે હજી પ્રામાણ પૂરા થયા નથી, અને એ કર્તવ્યોને માટે પ્રદેશ ઓછો વિસ્તીર્ણ નથી.

પરંતુ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે પ્રાન્તીયભાષાઓનું જીવન લાંબું નથી ; ભરતખંડમાં અંગ્રેજી જ ભાષા વખત જતો સર્વવ્યાપિની થશે, અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ લુપ્ત

યરો, અથવા તો કચ્છી કોકણી, ભીલ વગેરેની ભાષીઓ, ઇત્યાદિની દશાને પ્લેચરે આ પરિણામ કોઈ પણ વિચારી માણુમને ઇટ તો જ નહિ જ લાગે. ચેતાની માતૃભાષાઓ તરફ ખરી ભક્તિ જેને દરો તે એ પરિણામનો મહત્ત્વ દેખીને અન્ત દરણીની નિગમ જ થયે. પરંતુ આ પરિણામ સમવના પ્રદેશની પ્દાર જ છે એક વિદ્વાન અંગેજ સિવિલિયને તો મ્દારી સાથે એક વખત વાત કરતે આ સમવ દર રીતે માનેતો અને ઇટ ગણીને આનન્દથી એ બવિષ્યને અભિનન્દેલું એ ગૃહસ્થને આ દેશ છોડીને વદાય થયે કટલાંક વર્ષો થયા છે દજ હેમનું ભરિષ્ય ખરુ પડ્યુ નથી, પરંતુ કટલા જમાના જગે તો પણ માણુ પડગે એમ લાગનું નથી આપણી શાન્તીય ભાષાઓનો વર્તમાન અને નાનીન દત્તિકાસ ના જાણુમને લીધે જ એ દૂરી દલિનું અવતોકન થયેલું લાગે છે એ ખરુ કે દજ આપણી દેશી ભાષાઓના સ્વતન્ત્ર સાહિત્ય પૂરા ખીલ્યા નથી, અને દજ બહુ બહુ કરવાનું બાકી છે, તો પણ અદ્યપણુને વિકાસ થયો છે તે એટલો તો છે, અને એ પ્રતિનો પ્રવાહ દવે એટલી દરતાથી ચાલ્યો છે, કે અન્ય ભાષાના દબાણથી દબાઈ જતો અચકમાન છે, અનમત, એ વિકાસને સ્વાભાવિક પ્રસંગ મળ્યે જવો જોઈએ તેમજ આ અપૂર્ણ વિકાસની રિયતિ હેવી છે કે એ વિકાસની અપૂર્ણતા જ ઉપરના વિનાશના પરિણામની અનિતતા આપે છે આપણી દેશી ભાષાના સાહિત્યો રિશે વધારે સમભાવથી અને જીલણથી ચિન્તન કરનાર મુરેષિયનોનો મત પેના ગૃહ સ્થથી જુદા જ પ્રકારનો છે ડોક્ટર ત્રીઅર્મનનું વચન આ માટે જીતાગવા લાયક છે —

“ But the true India will never be known till the light of the West has been thrown on the hopes, the fears, the beliefs, of the two hundred and ninety four millions who have been counted at the present census. For this, an accurate knowledge of the vernaculars is necessary,—a knowledge not only of the colloquial languages, but also, when they exist, of the literatures too commonly decried as worthless, but which one who has studied them and loved them can confidently affirm to be no mean possession of no mean land ”*

ભરતખંડની દેશી ભાષાઓનો આટલો બધો મહિમા ગવાયો છે, તો શુ એ ભાષાઓનું વ્યક્તિજનન, વ્યક્તિવિકાસ, એટલું જ નહિ પણ હેના જૂતકાળના સાહિત્યરતો, એ સર્વનું ‘ ભરતખંડ માટે એક ભાષા ના યાત્રી વેદી આગળ બલિ દાન આપતુ એ ઇટ છે ? એક ભાષાને બદલે સમાનભાષાનો નકાર સ્વીકારવામા પણ

*Census of India, 1901 Vol I—India Part I—Report, Chap VII Language, P 342 Para 613, conclusion sub para 3 Chapter written by Dr. G A. Grierson, C I E, Ph D, D Lit

સમાનભાષાના સંકુચિત ઉદ્દેશની ખુદાર જવાથી પણ એકભાષા જેવું જ પરિણામ આવશે. માટે એ પક્ષને પણ ઉપરની કક્ષામાં મૂકું છું.

ઉપર કહેલું પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થવાના સંભવનાં કારણો પાછળ બતાવ્યાં જ છે. તો એ અનિષ્ટ પરિણામના મૂળ, ભરતખંડ માટે એક ભાષા, અથવા સમાનભાષા માટે અયોગ્ય ઉત્સાહ અને અધિક પ્રવૃત્તિ સમજવાની જો હિમાયત કરીશું, તો પછી બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી ભાષાઓ માટે તે તે પ્રાન્તોમાં સાહિત્ય પરિપક્વ બરાબ છે તે પ્રયાસ બર્થ શા માટે કરવા ? *શારદાખંડ (યુનિવર્સિટી) માં દેશી ભાષાઓને સ્થાન અપાવવા માટે જે સ્તુત્ય મળે ત્યાંથી ને થાય છે તે પણ શા માટે કરવા ? આ પ્રકારના પ્રયાસ 'એક ભાષા'ના પ્રયાસ જોડે સ્પર્ધાથી જ વિરોધી બને છે. અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શારદાખંડમાં દેશી ભાષાઓનો સ્વીકાર કરાવવા મથનાર શોકામાંથી પણ 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા' નો જોડો જીદાવનારા જોવામાં આવે છે. એ શોકા એ કૃતિમાં માતૃભાષાના ઘાતનું પરિણામ જોઈ સકતા નથી એ જ આ પરસ્પર વિરોધી વર્તનનું કારણ હોવું જોઈએ. શારદાખંડમાં દેશી ભાષાના સ્વીકાર માટેના સંચલનમાં ઉદ્દેશ જેમ અગ્રેષ્ઠ ભાષાને લીધે દેશી ભાષાઓ દકાર્ષિ ના જવા દેવી એમ છે, તે જ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખી 'એક ભાષા'ના પ્રભાવમાં પ્રાન્તીય ભાષાઓને દબાવ જવા ના દેવી એ કર્તવ્ય એટલી જ સખળ રીતે ઉપરિચિત થાય છે. જો એક જ ભાષા માટે મથન થઈ છે તો પછી બીજા સર્વ પ્રાન્તીય ભાષાના વિકાસના પ્રયાસોની બર્થતા દિ. બ. અખ્યાસાલભાષના સખળ શબ્દોમાં ફરીથી દર્શાવીશું તો બસ છે :—

“આ તથા બીજાં હાવાં મંડળોએ પોતાનો અમ હવે બંધ કરવો કે જારી રાખવો? આ પ્રશ્ન કેટલાકને દસવા જેવો માગશે. પણ તે તહેવો નથી. * * *

* * * * *

તો એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની નથી તો પછી બર્થ કાળ અને અમ શું કામ ખરચવું ?”

અસખત, એક ભાષાની અસકથતા તરફ એઓએ દૂકામાં ઇશારો કરેલો આપણે જોઈ જ ગયા છીએ.

કવિ વર્સ્વર્થે The Prelude નામના કાવ્યમાં એક સ્થળે એક સ્વપ્ન વર્ણવ્યું છે તેમાં એક જણ જિંદા ઉપર વેગથી આવતો દોડે છે, અને પાછળ પ્રશ્નની મહા રેલ આવે છે તેમાંથી જ્ઞાન મન્યોનો જવાબ કરવાને માટે હાથમાં જે મન્યો લીધા છે

* આ શબ્દ રા. કેશવલાલ કુવનોરે યોજ્યો હતો છે તે સ્વીકાર્યો છે. ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ અપના ‘સમસ્તસાલા’ એમ નામ યોજનારાઓ Universityની બ્યુત્પત્તિ universal (વિશ્વ) ઉપરથી છે એમ, અથવા universal એટલે સર્વ પ્રકારનું શિષ્ય પણ હેમ અપાવ છે એમ સમજી કરતા હશે, તે universitas=society, મંડળ, એ હ. પરિ બ્યુત્પત્તિ બૂની જગા હશે એમ લાગે છે.

એમ ચિત્ર આપી, પંજી ખેદ કરેછે કે આખર ગાનનાં મૂર્ત રૂપોનો આમ નાશ જ નિર્મિત છે ! કાંઈક હાથો ખેદ આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓ માટે કરવો પડે ;—જે એક ભાષાના પ્રલયની રેલ રેલવા દધ્યુ તો

આમ એક ભાષા અથવા અધિક ભાષામાં પ્રવર્તતી સમાનભાષાની અસ્પષ્ટતા અને અનિશ્ચિતતા આપણે જોઈ અને હુમાયી માગ એ નીકળ્યો કે મમાનભાષા ભરતખંડ માટે અવ્યવસ્થિત ઉપયોગી છે જ, પરંતુ એ સમાનભાષા તે વ્યવહારની જરૂરિયાતોનું આપોઆપ પ્રગટતું પરિણામ છે, તેથી એ માટે વિશેષ શ્રમ અને કાળ ગુમાવવાં એ ઇત નથી આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છે કે અગ્રેજી અમુક કાર્ય વિભાગમાં સમાન ભાષાનું કામ જગ્યા લાગી જ છે, અને અન્ય વિભાગમાં હિન્દીએ પણ પોતાનું સમાનભાષા તરીકેનું સ્થાન લીધેલું જ છે તો ત્રીજી ભાષા મમાનભાષા તરીકે મોંઘરા જતું એ તો ઘેલી જ પ્રવૃત્તિ ગણાશે, પરંતુ, અગ્રેજીને માટે વિશેષ પ્રયામની જરૂર જ નથી, પણ હિન્દી માટે પણ વિશેષ કૃતિ જરૂરમાં પ્રાન્તીય વ્યવસ્થિતોના બળોનો દુરુપયોગ કરીશું તો ચૂક જ થઈ ગણાશે પાઞ્ચ દુ કહી ગયો તેમ અનુચિત પ્રયામ શાળાઓમાં અમુક મર્યાદાઓમાં રોકાઈને હિન્દીને પ્રવેશ આપવો એટલું બમ થશે

પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ આજનામાં પણ કેટલાક પ્રશ્નો આપણા સ્થાના આવીને જાબા રહેશે. હિન્દી ભાષા પ્રાપ્ત કરવી તો ખરી, પણ હિન્દી કાંઈ એક ભાષા નથી, હિન્દુસ્તાનના ૧૯૦૧ની માવના વસતિપત્રકના ગિરોઈમાં ‘ભાષા વિશેનું પ્રકરણ તપાસીને જોતા જણાશે કે હિન્દીના મુખ્ય બે વિભાગ—પૂર્વ હિન્દી અને પશ્ચિમ હિન્દી—ની અદર, પૂર્વ હિન્દીમાં, (૧) અવધી, (૨) બાધેરી, (૩) છત્તીસગઢી, અને પશ્ચિમ હિન્દીમાં (૧) હિન્દુસ્તાની, (૨) બ્રજભાષા (૩) બુદેલી, (૪) કનોજ અને બીજી કેટલીક ભાષાઓનો મમાવેલ થાય છે. તુલસીદાસનું પ્રખ્યાત નમાયણ અવધિભાષામાં લખાયું છે, ત્યારે આમાના અન્ય કવિ મુરદાસના કૃષ્ણચરિતનાં અને ઇતર કાવ્યો બ્રજભાષામાં ગાયલા છે, જગ્યા આપણે મનતો તુલસીદાસ અને મુરદાસ બંને જાણે એક જ ભાષાના કવિ દોષ એમ બ્રમયુગ્ય ભાસ રહેવો છે આ ભાષાઓનો બેદ વ્યવહારને માટે નકામો છે એમ નથી ભાષાનો ઉપયોગ કરવા જતે તરત ગ્રિહિત જણાઈ આવશે પૂર્વ હિન્દીમાં મોરો, મેરો, ભોરો, ભેરો, કૂળ્ણકો, રાધે ભેરો મલ્લન સ્વદો હૈ ઇત્યાદિમાં બ્રહ્મરાત્ત વિનયણ તથા ધર્મી વિભક્તિના પ્રત્યય આવે છે, તો પશ્ચિમહિન્દીમાં હેના પડોસની પગનીના પગી પ્રત્યય દાં માનો દકાર તો ના લેવાયો પણ અન્ય ‘આ લખને મેરા, ભેરા, કૂળ્ણકા ઇત્યાદિ બ્રહ્મરાત્ત રૂપોમાં બેદ નજર પડે છે પશ્ચિમ હિન્દીમાં “હેસે મારો = મારા એમ થશે તો પૂર્વ હિન્દીમાં (પડોસની મિદારી ભાષામાં મારિલાસ ના સસર્ગમને / મારિલાસ એમ છે પાછળ ભાષાઓના વિભાગ ડેકટર ગ્રીઅર્સને કરેલા કલા છે તેમાં મિદારી બાલમડગની ભાષા છે, તેની ગયા પૂર્વ હિન્દીએ આમ મમસ્ત (sympathetic) પદ્ધતિનો અસ સ્વીકારીને લીધી છે, તેથી પશ્ચિમ હિન્દી આન્તગમગની ભાષા અને પૂર્વ હિન્દી આન્તર અને બાલ એ મડગની વચલી

એમ પેટા વિભાગ કરેલો છે અર્થાત્ પૂર્વ અને પશ્ચિમ હિન્દી વચ્ચે સ્વરૂપગત ભેદ છે પશ્ચિમ હિન્દીની અગ્રગણ્ય ભાષા જ્ઞાત ભાષા છે, અને પૂર્વ હિન્દીની અવધી ભાષા એમ સ્થિતિ છે

પરંતુ આટલે જ વાત ચાલતી નથી પશ્ચિમ હિન્દીમાની હિન્દુસ્તાની ભાષાઈ સ્વરૂપ જરાક જોડુ પડશે ભરતખંડમા સમાનભાષા તરીકે જે હાલ પ્રચારમા વસ્તુ સ્થિતિમા પ્રવર્તે છે, તે અવધી નથી, બ્રજભાષા નથી, પણ હિન્દુસ્તાની જ છે પરંતુ એ ભાષાને બે સ્વરૂપમા અવલોકવી પડશે

(૧) ગંગા નદીના ઉપરના ભાગમા આવેલા દોઆખનો ભાગ, રૌહિલખંડ અને ખંતખના અગાલા જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ, એટલામા પ્રચાર પામેલી દેશી ભાષા તરીકે,

અને (૨) ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની સાક્ષરભાષા અને લગભગ આખા ભરતખંડની સમાન ભાષા તરીકે *

આપણે આ (૨) વાળા સ્વરૂપનું જ કામ છે એ રૂપમા પણ—

(ફ) ઉર્દૂ (જિ) રૈખતા, (ગ) દખણી, અને (ઘ) હિન્દી એમ ચાર વિભાગ થાય છે વિશેષ ઊંડા ઉત્તરવાનો નસગ નથી ઝડપથી જ નોંધીશું તો બસ છે કે હામાની ઉર્દૂ તે ફારસી શબ્દો વિશેષ વાપરનારી અને ફારસી રિપિમા લખાતી હિન્દુસ્તાની છે રૈખતા—તે કવિતામા વપરાતી ઉર્દૂ છે, હેમા ફારસી શબ્દો ઘમ ઘમ વેરાયલા હોવાથી રૈખતા=રૈલુ એ ઉપરથી નામ પડેલું છે દખણી તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા મુસલમાનો વાપરે છે તે હિન્દુસ્તાની અને હિન્દી તે ફારસી શબ્દો ઓછા અને સરકૃત શબ્દો કાઠેક વિશેષ વાપરનારી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દુઓની સાક્ષરભાષા છે, અને તે દેવનાગરીમા લખાય છે આ સ્થિતિમા રૈખતા અને દખણીને ઉર્દૂના પક્ષમા જ શમાવી દબાવું તો ચાલશે, હેમા ફરક ગૌણ નકારનો છે એટલે ઉર્દૂ અને હિન્દી, એ બે મુખ્ય વિભાગ વિચારનાના રહ્યા સમાનભાષા તરીકે આ બેમાથી ઉર્દૂ તો, હેમા ફારસીના અશ અતિ નધાન હોવાથી તે સ્વરૂપમા, ઉપયોગમા બાબે આવી સકે તેમ હિન્દીને સંજ્ઞાએ એક જુદાજ પ્રકારની પ્રતિકૂલતા છે આ હિન્દીનો ઇતિહાસ અને સ્વરૂપ પાદ રાખ્યાથી સમજાશે આ પ્રકારની હિન્દીની ઉત્પત્તિ માત્ર ધ સ ના ૧૮મા સૈકાના આરંભમા જ થઇ ડોપ્ટર ગિલ્ક્રિસ્ટની પ્રેરણાથી લખુયાને “પ્રેમસાગર” નામનો મન્ય રચ્યો તહેમા આ ભાષાએ પ્રથમ દર્શન દીધું હેમાનો ગદ્યભાગ ઉર્દૂમા છે, પરંતુ ફારસી શબ્દોને બદલે હિન્દુસ્તાનની આર્યભાષાના શબ્દો લખ્યા કર્યા છે, અને એ રીતે ઉપમા દોઆખની વાસ્તવિક દેશી ભાષાઓનો આપોઆપ પુન સ્વીકાર હેમા થયો આ ગ્રન્થનો વિષય હિન્દુ પ્રબળે આર્યક હોઇ શેલી મધુર અને તાનબદ્ધ જેવી હોનાથી કંઈને પ્રિય થઇ અને લોગમા બહુ પ્રચારવાળી હેની ભાષા તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન

*આ બે વિભાગ થઇને જુદી ભાષાઓ બની છે એમ નથી, એકજ ભાષાના બે જુદા સ્વરૂપ જ બતાવ્યા છે, જો કે એટલું તો ખરું કે સમાનભાષાનું સ્વરૂપ લેતા દોઆખ ઇતિહાસની દેશીભાષાએ જુદા જુદા ભાગમા કાનક રૂપાન્તર લીધેલા છે

ના હિન્દુઓમાં સમાનભાષાનું સ્થાન પામી અત્યારસુધી ઉર્દુના લખનારા હિન્દુઓ ગદ્ય લખતા તો અવધી બુદ્ધિની સ્ત્ર, ઇત્યાદિ પોતપોતાની દેશી ભાષામાં લખતા “પ્રેમસાગર” અન્યની પ્રસિદ્ધિ પછી હેની ભાષા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગદ્યભાષા તરીકે આદર્શરૂપ બની અને હવે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ ગદ્ય લખે છે તો ઉર્દુમાં કે આ નવી હિન્દીમાં પરંતુ આ નવી હિન્દી કવિતા માટે વપરાતી નથી કવિતા તો તુલસીદાસની અવધી ભાષામાં અથવા મુગ્ધસની જાજ્ઞભાષામાં જ લખાય છે, નવીન હિન્દીમાં કવિતા રચવાના પ્રયામો નિષ્ફળ અને હસનીય જ નીનડયા છે પરંતુ લક્ષ્મણલાલના વખત પછી હિન્દીમાં રૌલીના કેટલાક ખાસ સ્વરૂપ પ્રગટ થયા છે, હેમાં વાચ્યમાં શબ્દોની ક્રમરચનાની વિશેષતા એ મુખ્ય છે આ પ્રકારથી ઉર્દુથી એ જુદી પડી આવે છે પરંતુ આથી પણ વધારે આગળ જઈ પડિતોને હાથે હિન્દી અત્યંત સસ્કૃતમય થઈ ગઈ છે

આ કારણથી નવીન હિન્દી તે સ્વરતબડ માટે સમાનભાષા—પોતાના હાલના સ્વરૂપમાં—ભાગ્યે બની સકે અને હાલ જે સમાનભાષા તરીકે જે હિન્દુસ્તાની લગભગ આખા સ્વરતબડમાં પ્રચરિત છે તે તો ખપટ રીતે જેટલી જાજ્ઞભાષાથી અને અવધીથી જુદી પડે છે તેટલીજ આ નવીન હિન્દીથી પણ દૂર રહેનારી છે છતાં હાલ આપણા પ્રાન્તમાંના એક ભાષાના પક્ષવાળા તેમજ અન્ય પ્રાન્તના કેટલાક આર્યસમાજના પ્રચારકો વગેરે જે હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે તે કાંતો આ નવીન હિન્દી હોય છે અથવા તો જાજ્ઞભાષા કે અવધીભાષાની સમીપ જતી રચનાનાળી હોય છે અને એ ભાષાઓને જ સમાનભાષાના આદર્શ રૂપે આગળ ધરે છે

આ રીતે જોતાં ઉર્દુ અને હિન્દી બેમાંથી એકે પોતાના સ્વરૂપમાં આપણા આ પ્રશ્ન માટે કામથી નથી થતી આ જોના નાભાનિક મિશ્રણથી જે હિન્દુસ્તાની હાલ ભગતખંડના ધણા ભાગમાં, જુદા જુદા ગ્રામમાં જુદા જુદા રંગ લઈને, પ્રચાર પામે છે, તેને જ ઉપયોગી ગણી સકારે પરંતુ આ રીતની સમાનભાષા નિશ્ચિત સ્વરૂપ પામીને શિક્ષિત વર્ગમાં મૂકવા લાયક હજી સુધી બનાવાઈ નથી અને પોતાની મેળે ભાગ્યે જ બને હેને સ્થાપિત કરવા માટે પ્રયામ નવીન જ કરવો પડે આ ભાષા જ બહુ અંશે વ્યવહારને ઉપયોગી ગણાય, તો પડી નવીન હિન્દી—સાક્ષગિન્દી—ને શાળાની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સ્થાન આપ્યાથી તો લાભ આમ આ અને હાલ કંઈક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે જેનું નિરાકરણ કાઢી આ રીતે સમજે —

અગ્રેજી ભાષા શિક્ષિત વર્ગ માટે આપણે ગ્રામી યુવા છિયે, હવે અગ્રેજીના પ્રદેશની ખંડાર રૂહેતા વર્ગ માટે—

હેમાં પણ શિક્ષિત વર્ગ માટે નવીન હિન્દી, અને સાધારણ વર્ગ માટે આ હો કિક હિન્દુસ્તાની, આમ સમાનભાષા માટે વિવિધવિભાગ પાડી મકલ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું તો છે જ કે નવીન હિન્દીનું પ્રમુખ શિક્ષણ આપણા વ્યાવહારિક પ્રશ્ન માટે અસ્થાને જ છે, તેમ જ આર્યસમાજના પ્રચારકો વગેરેની સસ્કૃતમય હિન્દી પણ— શિક્ષિત વર્ગ માટે પણ—ઉપયોગી નહિ બને.

આટલે અંશે અને આટલી મર્યાદામાં જ હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સફળ પ્રવૃત્તિ મેળવવાનો સંભવ અને ધક્કા છે. આ પ્રવૃત્તિને ચાલકબળ કાંઈક સંયુક્ત કૃતિથી આપવું એ પણ—પ્રાન્તીય ભાષાઓનું જીવન સચવાય એ મુખ્ય લક્ષ્ય સાચવીને—કાંઈક કર્તવ્યના માર્ગમાં આવે એમ છે. હું ધારું છું કે તે માટે નીચેની સૂચનાઓ આપણી આ પરિષદની આગળ મૂકવામાં આવે નથી :—

- (૧) ઉપર કહેલી મર્યાદામાં હિન્દીનું શિક્ષણ શાળાઓમાં લખાવ થવા માટે શાળા-ખાતાના ડાયરેક્ટરને અથવા સરકારને આ પરિષદ તરફથી વિનંતિ કરવી ;
- (૨) બંગાળ તથા મહાસાહ્યમાં ભરાતી સાહિત્યપરિષદોના અધિકારીઓને આપણી પરિષદોના આ ઠરાવ મોકલી હેમની તરફથી પણ આ કાર્યમાં ભાગ લેવાય એમ સૂચના કરવી ; કેમકે આપણા પ્રાન્તમાં જ પ્રવૃત્તિ કરીશું તેથી ખીજા પ્રાન્તોને કશો રપસં થશે નહિ ; અને આ પ્રજા પ્રાન્તીય નથી પણ આખા ભરતખંડને લગતો છે ;
- (૩) સાધારણ વર્ગ માટે લૌકિક હિન્દુસ્તાની ભાષાને નિશ્ચિતસ્વરૂપ આપવા માટે હિન્દી ભાષાનો સારો પરિચય ધારણ કરનારા વિદ્વાનોની કમિટી નીમી હેમની કને સરળ શિક્ષણપુસ્તકો રચાવવાં અને તે પણ શાળાખાતામાં સ્વીકારાય એમ પ્રયાસ કરવો. અથવા શાળાખાતા તરફથી હેવાં પુસ્તકો રચાય એમ વિનંતિ કરવી. આ કમિટીએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દી સાક્ષરોની જોડે પત્રવ્યવહાર ચલવી હેમની સહાયતા લેવી.

પરંતુ આ સૂચનાઓ હું જે રજૂ કરું તે માત્ર સાધારણ પ્રયાસ માટે જ છે ; હેના ઉપર વિશેષ મહત્વ, આગ્રહ, શ્રમપ્રગ્રહ, અર્પવાની જરૂર હું જોતો નથી. કેમકે સમાનભાષા બનાવી બનવાની નથી, આપોઆપ જ ભાષાના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતાં બોલોના પરિણામે એ તો પોતાનું સ્થાન પામી જ લે છે. જેમકે, ફ્રેંચ ભાષાને યુરોપમાં સમાન-ભાષા તરીકે કોણે ઠરાવ કરીને અથવા ખાસ પ્રયાસ પ્રવૃત્તિથી રચાવી નથી ; હેની મેજે જ એ સ્થાન હેને મળ્યું છે. આ ઉપરાંત આગળ વધીને “ભરતખંડ માટે એકભાષા” સ્થાપવી એ તો અશક્ય, અનિષ્ઠ, અને હસવા જેવી જ પ્રવૃત્તિ છે ; એ સ્વપ્નનું પ્રસક્તમાં દર્શન આપણને કદી થવાનું નથી અને થશે નહિ એટલી જ મહા-રી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે.

ઉપસંહાર.

આ જરાક લાંબી મર્યાદા ઉપસંહાર કરીશું તો નીચે પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય નિર્ણયો તથા વિચારો ઉપરિચિત થશે :—

- (૧). ભરતખંડમાટે એકભાષા અસક્ય તેમ જ અનિષ્ઠ છે ; એક ભાષા પ્રવર્તે તો પ્રાન્તીય ભાષાઓનું જીવન સર્વ કરમાઈ જઈ નાશ પામવાનું પરિણામ થાય ; અને તે સર્વ કોઈ માતૃભાષાઓના બંધોને અસંમત જ હોય.
- (૨) એકભાષા નહિ, પણ સમાનભાષા ભરતખંડમાટે સંભવે અને અમુક મર્યાદામાં ઇષ્ટ પણ છે ;—એ મર્યાદાનાં વિશેષ તત્ત્વ એ કે—

(કે). પ્રાન્તીયભાષાઓના ઝવનને હાનિ પહોંચે એ રીતે સમાન ભાષાને પ્રાધાન્ય ના આપવું.

અને (લે) પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વ્યવહાર માંધવો એ જ સમાનભાષાનો મંકુચિત હેતુ ગણવો જોઈએ

(૩) 'સમાનભાષા' અને 'એકભાષા' એ બે વચનો અને અર્થનો ભ્રમયુક્ત ગેળગેળ કરી નાંખવાથી આ વિષયના મથનમા મર્વ અનર્થ થયો છે, અને સમાનભાષા જોટલો ઉદ્દેશ હતાં એ એકભાષા જોટલા પ્રદેશમાં પ્રયાસની પ્રતિષ્ઠા થવા માટે સૂચનાઓ અનિ બહતો તરફથી યાચે તે દોષ છે ;

(૪). સમાનભાષા ભરતખંડમાટે કોઈ નવી દુનિમભાષા બનાવીને પૂરી પાડવાની જરૂર નથી તેમ યક્ષ્ય પણ નથી, દુનિમભાષા એ અન્તરિરોધી વચન છે, દુનિમભાષા પોતાના સ્વરૂપમા જ પોતાના નામના બીજા ધારણ કરે છે

(૫) ભરતખંડમાં અગ્રેજ તથા હિન્દી એ બેને સમાનભાષા થવાનો સભવ છે, એ બેમાંથી કેટલે વિજયી નીવડે એ સ્પર્ધાના પ્રશ્નની જરૂર નથી, બંનેની વ્યાપકતા સમગ્ર મગ્ગી છે, પણ અગ્રેજી પ્રચુત્ત અને પ્રનગ છે નજ ક્રીય, વ્યાવહારિક, તેમજ જ્ઞાનમગ્ન પ્રચુત્ત અને ઐનિદામિક પ્રમાણો પ્રચુત્ત વાગી ભાષાના વિવિધતા યાબમાં છે.

(૬) પરંતુ ભરતખંડની વિશિષ્ટ નિયતિને લીધે અગ્રેજ તેમ હિન્દી બંને સમાન ભાષા તરીકે પ્રવર્તે છે અને પ્રવર્તે.

શિક્ષિત વર્ગમા—અગ્રેજ,

અશિક્ષિત વર્ગમા—હિન્દી,

(૭). હિન્દીના ઘણા વિભાગ છે, પરંતુ સમાનભાષાના પ્રમગ માટે માત્ર પશ્ચિમ હિન્દીના વિભાગોમાંની (૧) કુર્ડ, અને (૨) નવીન હિન્દી ('પ્રેમમાગ' મન્થે શરૂ કરેલી હિન્દી) એ બેને માટે ક્ષેત્ર છે, તથાપિ એ બંનેમા કાઈ કાંઈ ક્ષતિયો વ્યવહારને માટે નડે છે

(૮). સમાનભાષા તરીકે હિન્દીનો વિષય વિભાગ,

(કે) શિક્ષિત વર્ગ માટે—નવીન હિન્દી

(લે) સાધાણવર્ગ માટે—લૌકિક હિન્દુસ્તાની

એમ વ્યવહાર કાર્ય માટે પાડી સકાને,

અને(૯) યોગ્ય મર્યાદામા અર્થાત્ પ્રાન્ત પ્રાન્તનો વ્યવહાર સ્થાપવાના હેતુમાં જ ગેટીએ અને પ્રાન્તોની મ્યાનિક ભાષાઓના ઝવન અને સાહિત્યને ક્ષોભ ના પહોંચે એ રીતે, આ હેતુની દૃષ્ટી નવીન હિન્દી અને લૌકિક હિન્દુસ્તાનીને શિક્ષણ ક્રમમાં સુચિત પ્રવેશ આપવા માટે કેટલીક પ્રગતિ કરવામા બાધ નથી, અને હેવટની સૂચનાઓમા દર્શાવી છે

५ रि शि ५८.

५२३ (क).

ધ. સ. ૧૯૭૧ ના વસતિપત્રક ઉપરથી જિન્દી બાપા બોલનારાની સંખ્યા વગરેની માહિતી,

1	2	3	4	5	6	7	8
સંજ્ઞા નંબર	પ્રાન્તનું નામ	પ્રાન્તની કુલ લોકસંખ્યા	પૂર્વ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા	પશ્ચિમ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા	કોલકાતના પાંચ બંનેનો સરવાળો	કોલકાતના પાંચ બંનેનો સરવાળો	વિશેષ સૂચકત તથા ખુલાસો
1	વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.	૨૧૨૫૪૮૦	અન્ય.	૧૬૮૧૭	૧૬૮૧૭	૧૬૮૧૭	(૧.) કોલકા ૭ માં સેકશન પ્રમાણ
2	પંજાબ.	૨૦૩૩૦૩૩૮	અન્ય.	૩૭૭૨૭૨૭	૩૭૭૨૭૨૭	૧૮૫	ની ગણતરી કરી છે તે સ્થલ રીતે
3	પંજાબનાં સરથાનો.	૪૪૨૪૩૮૮	અન્ય.	૩૮૧૧૪૧	૩૮૧૧૪૧	૮૮૧	કરી છે, કોલકા ૩ તથા ૬ માંના આં-
4	અગરેર મેરવાણ.	૪૭૬૯૧૨	અન્ય.	૧૩૨૧૪	૧૩૨૧૦૪	૨૭૧૭	કેળે સ્થલ રૂપ આપીને. ઉદાહરણ-
5	સંયુક્ત પ્રાન્તો (આમોં તથા આણંધ)	૪૭૬૧૧૭૮૨	૧૪૯૦૫૧૮૭	૨૧૫૮૮૮૪	૩૧૪૮૪૧૭૧	૭૬૫૨	કુલ નીસ કરાડ ઉપરની રકમ છોડી
6	સંયુક્ત પ્રાન્તોનાં સંસ્થાનો.	૮૦૨૦૮૭	૫૧	૫૩૪૮૭૮	૫૩૫૦૨૮	૧૬૭	દીધી છે (કોલકા ૩ માં), અને કોલકા
7	રેન્ડપ્રતાણા ઝોનન્સી.	૮૭૨૩૦૧	અન્ય.	૨૨૬૭૭૬૬	૨૨૬૭૭૬૬	૨૩૭૧	૬ માં કુલ ૬ કરાડ ઉપરની છોડી
8	મધ્ય હિન્દુસ્તાન ઝોનન્સી.	૮૬૨૭૮૧	૧૪૦૧૨૫૮	૪૭૨૭૦૬૨	૬૧૨૮૩૨૦	૭૧૦૦	દીધી છે; એટલે ૨૦ માં ૬ તો ૧૦૦
9	મધ્ય પ્રાન્તો	૮૮૭૬૬૪૧	૩૬૭૮૮૮૧	૧૮૨૨૦૪૧	૧૬૦૨૦૨૨	૫૭૦૦	માં ૩૦ એમ આવડું છે.
10	મધ્ય પ્રાન્તોનાં સંસ્થાનો.	૧૮૮૬૩૮૩	૬૫૬૬૦	૧૧૮૬૫	૬૬૮૮૨૫	૩૩૫	(૨) આ પત્રક આ રૂપમાં વન-
11	આસામ	૬૧૬૩૪૩	૩૩૪૨૬૫	૨૨૩૮૮	૩૫૬૧૫૪	૫૮	સતિપત્રકમાં બતાવાયેલું નથી. મહે-
12	વરાહ	૨૭૪૪૦૧૬	૪૨૫૦	૨૭૩૦૦૩	૨૭૭૨૫૩	૧૦૦૦	મળમાંથી આંકિય જુદે જુદે ટેકાબુથી
13	મુબાઈ.	૧૮૫૪૮૫૬૧	૨૭૪૮	૮૧૮૦૭૬	૮૨૧૮૨૫	૫૩૩	તારવી કાઢીને પત્રક તૈયાર કર્યું છે
14	મુબાઈ ઘલાકાનાં સંસ્થાનો.	૬૯૦૮૬૪૮	૩	૨૦૬૮૬૭	૨૦૬૮૭૦	૨૮	તેથી બેલ ચૂક વગેરેની જવાબદારી

૧૫	વડોદરા સંસ્થાન	૧૯૫૨-૧૯૫૩	૨૩	૬૯૦૮૭	૬૯૧૧૦	૩૬	મહારી ગણવાની છે.
૧૬	હિંદાબાદ સંસ્થાન	૧૧૧૪૧૧૪૨	૧૩૬	૧૧૬૧૬૦૯	૧૧૯૦૪૫૧	૧૦૭	(૩) આ આંકડા વસતિપત્રકની
૧૭	મદરાસ.	૩૮૨૦૯૪૩૬	૧૪૯૫	૮૮૩૫૦૧	૮૮૪૯૬૬	૨૩૫	નીચેના પંક્તિમાંથી તારવી શકાય છે :-
૧૮	મદરાસ કિલ્લાજાની સંસ્થાનો.	૪૧૮૮૦૮૬	શૂન્ય	૧૭૪૧૬	૧૭૪૧૬	૪૪	Census of India, 1901.
૧૯	મહિસર સંસ્થાન.	૫૫૩૯૩૯૯	શૂન્ય	૨૬૬૦૧૯	૨૬૬૦૧૯	૪૮૫	Vol I - A, Part II - Tables,
							Table X Part III, Pp 176,
							177: (Territorial distribution
							of each language);
							તથા—Table II. (P. 6)
							Vols I and 2.

નીચેના વિભાગો તથા ભરતખંડની વહેરના છે તેથી ઉપર દાખલ નથી કર્યા, પરંતુ ગણવા માટે આંકડા તોળ્યા છે —

નંબર.	વિભાગ.	કુલ વસતિ	પૂર્વ હિન્દી.	પશ્ચિમ હિન્દી	વિભાગ.	વસતિ	હિન્દી! બોલનારની સંખ્યા
૧	કોંગ્રાસ તથા નિહાબાર	૨૪૬૪૯	શૂન્ય	૭૩૧૭	બુગાળી.	૭૪૭૪૪૮૬૬	૨૬૧૫૧૩૬૧
૨	બલુચિસ્તાન	૩૦૮૨૪૬	શૂન્ય	૧૦૨૩૨	બુગાળીની સંસ્થાનો.	૩૭૪૮૫૪૪	૬૨૮૮૧૩
૩	બરમા	૧૦૪૯૦૬૨૪	શૂન્ય.	૧૧૩૮૧૧	બલુચિસ્તાન એન્ડ નેસી.	૫૦૨૫૦૦	માહિતી તોળાઈ નથી.
૪	કુર્ગો.	૧૮૦૬૦૭	શૂન્ય.	૬૬૭૯			
૫	કાશ્મીર સંસ્થાન	૨૯૦૫૫૭૮	શૂન્ય.	૧૫૫૩	કુલ.	૭૮૯૮૫૬૧૦	
	કુલ	૧૩૬૨૭૭૭૪	શૂન્ય	૧૩૬૨૭૭૭૪			૨૧૭૮૦૧૭૪

અર્થાત કુલ ભરતખંડમાં ૨૯૪૭૬૧૦૫૬ની વસતિમાં (બિહારી સિવાય) ૧૦૩૫૪૩૭ (અર્થાત સેંકડે ૩૦).

ક્ર	કાર્યાવાસ	૨૩૨૯૧૯૬	૪૪૦૪૭	૨૨૪૯૪૪૯		
૯	મહીકાંઠા.	૩૬૧૪૪૫	૨૪૮૫	૩૪૬૧૪૧		
૧૦	પાલજીપુર.	૪૬૭૨૭૧	૧૭૧૭૮	૪૩૬૧૪૨		
૧૧	રેવાકાંઠા.	૪૭૯૦૬૫	૯૧૨૮	૪૪૯૧૭૭		
૧૨	સુરત ઓગન્ડી	૧૬૧૩૪૨	૨૫૨૦	૬૮૯૦૦		
૧૩	વડોદરા સંસ્થાન.	૧૯૫૨૬૯૨	૧૬૯૧૧૦	૧૮૪૧૯૯		
	કુલ.	૯૦૧૬૪૫૭	૨૬૨૧૯૪	૮૧૩૭૨૫૬	૨૯	૯૪૬૮

“વડોદરા સંસ્થાન માટેના આંકડા Census of India, Vol. I-A India, Part II. Tables, P. ૧૯૪. Table X. માંથી લીધા છે; શાક ૩ નો આંકડો જે ન ગ્રંથના P. 6 Table II. માંથી લીધેલો છે;

બાકીના સર્વ આંકડા (આ પત્રકમાંના) Census of India, Vol. IX.-A, Bombay, Part II. Imperial Tables, P. ૧૫૦ Table X. માંથી લીધા છે. મુંબાઈનાં Imperial Tables માં અને Bombay Provincial Tables માં આંકડામાં કંઈક ફરક છે; પરંતુ Imperial Tables માંની સંખ્યા વધારે છે તે ન લીધી છે.

† પૂર્વ દિન્દી ૨૩ તથા પશ્ચિમ દિન્દી ૬૯૧૧૦ જોડા છે. બાકીના નિવસાઓમાં આ બેદ નથી. Imperial Tables માં જે બે બેદ છે.

દીપ્તિ:—આ પત્રક ૫૪૫ મ્હેં આંકડા વસતિપત્રકમાંથી તારવીને તૈયાર કર્યું છે; તેથી જુલ્ય ચૂકની જવાબદારી મ્હારી જ છે.

નિવસા તથા સંસ્થાનો માટેની) ૯૩૧૩૪૫૯ ચૂકી છે. પરંતુ બાણાઓના પંચાયોગ્યન માટે માહિતી ગ્રેજવેલી તે પૂર્ણ ચોક્કસપણાની નહિ, તેમ જ દ. સ. ૧૯૦૧ની ગણતરી પછીની, તેથી આમ ફરક આવે મ્હેં ૧૯૦૧ની વસતિપત્રકનો જ આશ્રય સર્વેન કર્યો છે તેથી અહીં પણ ત્રેના જ આંકડા લીધા છે.

(મરૂંકના)^૧

લીલ લોકની બોલીનું વ્યાકરણ.

(ડા. ડા. હનનલાલ વિદ્યારામ શવળ.)

વ્યાકરણ એટલે ચોંગા ચોન તરના વિદ્યા પાનમા વ્યાકરણા તોન પામ છનુ

વ્યાકરણ એટલે શુદ્ધ બોલનાની તથા લખનાની નિધા બીવી બોલીના વ્યાકરણ ના નણ બાગ છે

એક વ વધાર અક્ષર મીલીન કહ વા અર્થ હમનારાય ત તીયાનુ શબ્દ વજા

શબ્દ વિચાર એટલે નામ, સર્વનામ, અન વિશેષણાનુ વિષ્ણુકયા લાગવાથી તાયાહ જાં હપ થતેનુ અન અવ્યય કેવ વપરાતેન ઓ વધાહા વિચાર

એક દે વધારે અક્ષર મળવાથી કાષ્ઠપણુ અર્થ સમજાય તો તેને શબ્દ બહીએ શબ્દ નિધાન એટલે નામ, સર્વનામ, અને નિશેષણુને રિભક્તિ લાગનાથી તેના જે હપ થાય છે, અને અવ્યય કેમ વપરાય છે, એ સર્વનો નિધાન

એક વ વધાર શબ્દથી વએના પૂર વેળા અર્થ અચૂરા રહ ના ત તેવા વેળાનુ વાક્ય વતિનુ વાગ્ય વિચાર એટલે વાક્યમા વરાવર રીતે શબ્દ મોઠવના રાત

એક ક વધારે શબ્દથી થયેતા પૂગ વેણુનો અથ અધૂરો નહ નહિ, તો તેના વેણુને વાક્ય કહેતુ વાક્ય નિધાન એટલે વાક્યમા બનાવગ રીતે શબ્દ મોઠવવાની રીત

---

૧ તાજપીપના સંસ્થાનના જે બાગને 'વાલીયા' તાનુકો કટે છે તેનું અને તેની આસપાસના બાગનુ અમલ નામ 'મરૂં' દેશ છે તાના અસરી અનાય-બીલ નોકની બોલીનુ આ બાકે છુ બનાવેનું છે આર્થ લોક જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રદેશમા વસતા ગય તેમની બાસ બદલાતી ગઇ, તેમ આ અનાય લોકની બોલીનુ ન થના તેમના જુદા જુદા પ્રદેશની બોલી મળ રૂપમા કાવમ નહેવી જણાય છે. સીમાના પ્રદેશમા નહેતા અનાય-બીલ-એટલાની બોલીમા અરહદને લીધે જુગ તશરત જણાય છે ખરા છોટા ઉદેપુગના નાકા-નાખા-લોકની બોલી તન જુદી છે. (શુ પુ ૩૪ અક ૮ ૫ ૨૪૩) તેમ આ ગળવાના થના પ્રગણની બોલી જુદી છે.

જહ ચેન્ ક વગર વ્યજન અટેન્ઝા વતેન્, અને વચ કટ સ્વર વતા નાહા, તાહા તીયાન્ જોહા અક્ષર વતેન્. ઓ જોહાક્ષર લગ્નના રીત અડ્ ઇય, ક પેલા વ્યજના પેલા પાગચીના આગા વ્યજન ક, તીયા હેના પાગા હાથે બેટ લગ્ની ના કોટરુ પરમાળ જો વતેન્, પણ કેટલાકાહામ ત મોલિના ફોડ ચી વ્યજના સ્પ વપગતા નાહા, જેવ—‘ક’ ન ‘પ્’ મોલિન્ ‘દ’ ‘જ’ ન ‘ચ’ મોલિન્ ‘ઙ’ બહર

	ત	મ	મ	વ	ર	વ
ક	---	---	---	---	---	---
	ક્	ક્ન	ક્મ	ક્ચ	ક્ઠ	ક્વ
ન	ન્	ન્	ન્મ	ન્	ન્	ન્વ
પ	પ્	પ્	પ્મ	પ્ચ	પ્ઠ	પ્વ

એ અથવા વધારે વ્યંજન એકલા થાય છે, અને વચ્ચે કોઈ સ્વર હોતો નથી ત્યારે તહેને જોડાક્ષર કહેજે. એ જોડાક્ષર લખવાની રીત એ છે, કે પહેલા વ્યંજનનો પહેલો ભાગ ખીજા આખા વ્યંજન કે તહેના છેડલા ભાગ માથે હેડલ લખેલા કોટક પ્રમાણે થાય છે. પણ કેટલીક વાર મજેલા વ્યંજનગાથી કોઈનુ પણ ૩૫ વપરાનુ નથી, જેમ ૬+૫ મળીને ૧૧, ૧૨+૫ મળીને ૧૭

પાનમા ચોનામ્ શબ્દાહા પાચ વર્ગ છન્ નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ ન અવ્યય.

બીલી બોલીમાં શબ્દના પાચ વર્ગ છે. નામ. મપનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ અને અવ્યય.

નામ ફટલ જમ શબ્દ ઘટે, પ્રાણી, વસ્તુનં વંદ ઓહસાતેન્ તા જેવ—માહું, કાંઠા, પાળાં, વાય, મન, જોર, મલાઈ, રાજસોટ, વિન્મ, રાપ

નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ વગેરે ઓળખાય છે તે. જેમ માણસ, ઘોડો, પાણી, પવન, મન. જેગ, બ્રહ્માઈ, મજકોટ, નિકમ, ખર હંતપાદિ.

જો શબ્દ નામા ટેનાળ આવય તો સર્વનામ જાનો. જેવ—તિય ચોપલા આપી. અડ દાસલામ ચોપટી આપનારા ટેનાળ તિય’ ૬ સર્વનામ લખ્યો.

જે શબ્દ નામને કંડાણે આવે છે તહેને મપનામ જાણવું. જેમ—તેણે ચોપટી આપી. એ લખવામાં ચોપટી આપના-ને કંડાણે ‘તેણે’ એ સર્વનામ લખ્યું છે.

વિશેષણ ચીજા શબ્દા ગુણ, સત્યા વડે વતાવટ જેવ—લાલ, પુડા, પાચ, પાંચમા, લાવા.

નિશોપશ્ય-ખીમ શબ્દનો શુભ, મખ્યા, વગેરે રેખાડે છે જેમકે લાલ, બુડો, પાંચ, પાંચમો, લાંબો.

વના, ચાનના, વના, પોગવના, ગ્રહ વદા શબ્દ ત્રિયાપદ છન્. ત્રિયાપદ વન વાતચીત, વર્ણન બન ઉત્તમ વનામ આવજડ. અન પ્રથ્ન પુછનામ આવડ.

કરવું, આયવું, થવું, ભોગવવું, એ વગેરે ચતુષ્ણના શબ્દ ક્રિયાપદ છે. ક્રિયાપદે કરીને વાનચીત, વર્ણન, અને દુક્રમ કઠવામાં આવે છે, અને પ્રથ્ન પૂછવામાં આવે છે.

અવ્યય એટલે જય શબ્દના સ્વામ્ વદ વદન્દ ની વતા, પોતા સ્વ રોજ રહજ તા. જેવ અન, વ, વળ, વાહ, વપ, અર, એટ, અલવા, ધાંમા, વાહ, હ, ના

અવ્યય એટલે જે શબ્દના ઉપમાં વધારે ન થતા પોતાને રૂપે હમેશા ગ્હે છે તે. જેમ, અને, કે, પણ, પામે. કપર, અરે, નીચે, દક્ષિણે, ધીમ, વાહ, હા, ના.

નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અન ત્રિયાપદા મમ સ્વામ્. જાણ્યા, વિમલિ અન વચન વતેન.

નામ. સર્વનામ, નિશોપશ્ય, અને ક્રિયાપદના ધણા ઉપને જાતિ, નિમલિત અને વચન હોય છે.

જાત્યા વેન્ છન્. નર ન નારી.

જાતિ બે છે. નર ને નારી.

જો શબ્દ નરા પેટ બોનાહાય, એટલે જીવાન્ વેગ લાગય, તો નરજાત્યા. જેવ--દેવ, રાજા, આર્ધા, લાહવા, લોકડા, પોગરો, લોહ, જો, લાહ, રોત, બીજે

જે શબ્દ નરની પેટે બોલાય છે, એટલે જેને કેવે લાગે છે, તે નરજાતિ. જેમ--દેવ, મગ, હાથી, લાહવો, લોહકો, લોકકો, બાહ, વગ, જાહ, ખેતર હસાદિ

જો શબ્દ વહેરે પેટ લોગજાહ, તો નારીજાત્યા. જેવ--વાન, વાદા, જુલ, ચોપડી, જહ, વિનાહી, ભોવડી, જીજી, દાવ, લાહ લોજે

જે શબ્દ નારીની પેટે બોલાય છે, તે નારીજાતિ. જેમ--વાત, બાધા, જુ, ચોપડી, જળો, નિલાડી, વહુ, માગી, ગ્રહલો, બહેન, હસાદિ.

વિમલિ એટલે એ શબ્દા યોગ્ય રાખે ત્રિયાપદાના મગ વતાવનારા પ્રથ્નના રાખેના મગરદા સ્વ જેવ--વનાર, નાહાન્ વાજે

વિભક્તિ એટલે એક શબ્દનો બીજા માથે ક્રિયાપદનો મઝગન્ધ દેખાડનારા પ્રલય સાથેના શબ્દનાં રૂપ. જેમ-ધર્મા, માણસને, ધસાદિ.

વિમલ્લા હાત છન્ પેલી, વીર્જી, તીર્જી, ચોથી, પાચમી, છઠા ૧ હાતમી

વિભક્તિઓ માત છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાચમી, છઠી અને સાતમી.

રોડ વગત વેન્ ૧ તીન્ વિમર્યાહા પ્રલય દર શાકાન્ લાગડ જેવ-આમા કુમારથી, તીવાથી, તીવામરહ, વહે.

કાઠ વખતે એ ત્રણ વિભક્તિના પ્રલય એક શબ્દને લાગે છે જેમ-માટે, ધર્મ-માંથી, તેનાથી. તેમાંનાએ, ધસાદિ

અદ્યા વિમલ્લા આગતેન્ તાહા દવ વધાહાય છટી હાયે તીર્જી, હાતમે હાયે પાચમી, છટી હાયે પાચમી, હાતમે ન ડટે હાયે તીર્જી

એવી વિભક્તિઓ આવે ત્યા એમ કહેવાય, ૬ઠી સાથે ૩જી, ૭મી સાથે ૫મી, ૬ઠી માથે ૫મી, ૭મી ને ૬ઠી માથે ૩જી.

વચન વેન્ ડન્ દવ વચન ન ઘોવ વચન

વચન એ છે એકવચન અને બહુવચન

જય શબ્દામ્ એકવળો વહદ તી દવ વચન જેવ-માવદ, રાયલો, વોદ. એક જરતાં વધારેવળો વહદ તી ઘોવ વચન જેવ-ચાટે, લામન્યા, કોવે, શાચલે, પોયર્યા.

જે શબ્દમા એકપણું હોય તે એકવચન જેમ-શાક, પગરખુ, બગદ. એક કરતા વધારેપણું હોય તે બહુવચન. જેમ-ગાંધી, આબલીઓ, ધન, પગરખા, છોકરા.

નામા ચાર પાગ છન્, સામાન્ય નામ, વિશેષ્ય નામ, માવવાચક નામ ન પદાર્થ વાચક નામ

નામના ચાર ભાગ છે સામાન્ય નામ, વિશેષ્યનામ, માવવાચકનામ અને પદાર્થ વાચક નામ

અ-કડુ દર પ્રાણી ૧ પદાર્થ વીજા વતે જુદો ઓગાય તી આ જુદો નામ પાળીનો હય તી. દટલ જય નામથી શાસ દુકજ વતુ જાળી હનાય તી વિશેષ્યનામ હય. જેવ-ગમીર (છાકરાતું નામ છે) વટલાય (ગામ છે) નર્મદા, વોદ, (બગદ) વદે.

૩મું એક પ્રાણી ૨ પદાર્થ બીજાથી જુદો ઓળખવાને ટેનું જુદું નામ પાડેય

હોય છે તે. એટલે જે નામથી ખામ એક જ વસ્તુ જાણી શકાય તે વિશેષ નામ છે. જેમકે—ગમીર, વટલાવ, નર્મદા, બળદ. ઇત્યાદિ.

ચ—જય નામ વતે એક જ વસ્તુ કે જાતે વધે દરરોજ ગુણ વાલે અનેક પ્રાણી કે પદાર્થ જાણી દેરાય તો સામાન્ય નામ હય. જેવ—કોમ (હુંગર—પર્વત).

જે નામથી એક જ વર્ગ કે જાતનાં અને અમુક સરખા શુશ્રુષાળાં અનેક પ્રાણી કે પદાર્થ જાણી શકાય તે સામાન્ય નામ છે. જેમકે—પર્વત.

ઘ—પદાર્થ હા નામે પદાર્થ વાચક હન્. તો વધે પદાર્થ ઓછાવ તેન. તદ્ પદાર્થ થોડા પાગ કે વધાર પાગ તથા જ નામ વતે ઓછાદાદ. જેવ—તેન, જી, નોઝો, મધ. વધે

પદાર્થના નામો, પદાર્થ વાચક છે, તે અમુક પદાર્થ જાળખાવેછે. તે પદાર્થનો થોડો ભાગ કે ઘણો ભાગ તે જ નામથી જાળખાય છે. જેમકે—તેલ, ધી, લોહું, મધ ઇત્યાદિ.

ઙ—ગુણ નામે કે ક્રિયા હા નામે પ્રસાદ વતે આપો સજર પડતે નારાન્, પણ તોયા ખાયા ઉપધી માલમ પડદ તો વાવ વાચક નામ હય. જેન, ઙ—તીરજ, પુડો, રહેરહી, પઙ્ગા-પઙ્ગી, વધે

શુશ્રુનાં નામો, તથા ક્રિયાનાં નામો, પ્રસાદ આપણી નજરે પડતાં નથી, પણ હોના ભાવ ઉપરથી માલમ પડે છે તે ભાવવાચક નામ છે. જેમકે—ધીરજ, શુઙ્, કોહાવેઙ, પડાપડી ઇત્યાદિ.

વિશેષ નામનાં રૂપ.

કો (ધર)

એકવચન.

*કો ધર

બહુવચન.

તેવે ધરો, ધરો

૧. બીવી બોલીમાં પહેલી વિભક્તિનો પ્રસય નથી. જેમ કે કો (ધર) ચોદ (બગદ) જા (ખાપ) જાપા (આપો) વગેરે. બીજી વિભક્તિનો પ્રસય જાન્ છે. જેમ ચોદાન્, જોજાન્, ત્રીજી વિભક્તિમાં કોષ કોષ નામને વ પ્રત્યય લાગે છે જેમ, કોવ, તેમ કોષ કેશણે નથી પણ લાગતો જેમ ચોદ (બગદ) ચોથી વિભક્તિમાં નર ભક્તિના નામને દ્વાદ પ્રસય લગાડતાં પહેલાં આ પ્રસય મૂકવો પડે છે. જેમ ચોદ્ + આ + દ્વાદ=ચોદાદ્વાદ. પાંચમી વિભક્તિનો પ્રસય થી તે લાગતા પહેલા કેટલીક વખતે નામને આ પ્રસય લગાડવો પડે છે, ને કેટલીક વાર નથી પણ લાગતો. જેમ—ચોદાપી, જોપી. છઠી વિભક્તિનો પ્રસય આ જમ્બાય છે. જેમ ચોદા. વળી ષ્ટલાંક નામને છેડે જા ને બદલે

કોવાન્ ધરને
કોવ ધરે
કોવાહાર ધરને સાર
કોથી ધરથી
કોવા ધરુ
કોવામ્ ધરમાં

કોવાહાન્ ધરોને
કોવહ ધરોએ
કોવાહા હાર ધરોને સાર
કોવહાથી ધરોથી
કોવાહાં ધરોનુ
કોવાહામ્ ધરોમાં

બોદ—અળદ

એકવચન
બોદ અળદ
કોવાન્ અળદને
બોદ અળદે
કોવા હાર અળદ સાર
કોવાથી અળદથી

બહુવચન
બોદહ અળદો
કોવાહાન્ અળદોને
બોદહ અળદોએ
કોવાહા હાર અળદો સાર
કોવાહાથી અળદોથી

વા પશુ લાગે છે. જેમકે કોવા. સાતમી વિભક્તિનો પ્રસય આમ છે, ને પશુ કરીને એ જ પ્રસય બધા નામને લાગે છે. જેમકે કોવામ્, કોવામ્

ઉપર પ્રમાણે વિભક્તિના એક વચનના પ્રસય કલા, હવે બહુવચનના કયા પ્રસય લાગે છે, તેનો વિચાર કરીએ.

પહેલી વિભક્તિના બહુ વચનનો પ્રસય વે છે. છે કોવે, કોવહં. બીજી વિભક્તિનો પ્રસય 'હાન્' છે, કોવાહાન્ પહેલા નામને આ પ્રસય જોડવા પડે છે જેમ કોવાહાન્. ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રસય 'થી' છે, જેમ કોવાથી. ચોથાનો પ્રસય 'વાર' છે, પશુ તે લગાડતા પહેલાં નામને આ પ્રસય લાગે છે. પાંચમી વિભક્તિનો પ્રસય 'ધરુ' છે, પશુ તે લગાડતા પહેલાં નામને આ પ્રસય લાગે છે. છઠ્ઠીનો પ્રસય 'માં' છે, જેમ કોવામાં. સાતમી વિભક્તિનો પ્રસય 'માં' છે, પશુ તે જોડતા પહેલાં આ લાગે છે. જેમ કોવામાં, કોવામાં.

આ પ્રમાણે નવજાતિ નામના એકવચન તથા બહુવચનના વિભક્તિઓના પ્રસય કલા, પશુ આ પ્રસય નારી જાનિને લાગુ પડતા જણાતા નથી. તેના પ્રસયે જુદા જણાય છે, ને આ બધાનું વિવેચન એટલું બધું છે, કે તે વિષે જો સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવા બેઠીએ તો મંરૂત વ્યાકરણ જેટલું જણાયું વિવેચન થઈ શકે. સ્થળ મર્યાદાને લીધે તે હાલ તો બધું જણાયું છે.

વોદા બળદેનું
વોદામ્ બળદેમાં

વોદાહા બળદોનું
, વોદાહામ્ બળદોમાં

ઓવલી—વડુ

એક વચન
ઓવલી—વડુ
ઓવલીન્—વડુને
ઓવલે—વડુએ
ઓવલે હાર—વડુ સાર
ઓવલેથી—વડુથી
ઓવલે—વડુનો
ઓવલીમ્—વડુમાં

બહુ વચન

ઓવલેહે—વડુઓ
ઓવલેહેન્—વડુઓને
ઓવલેહે—વડુઓએ
ઓવલેહે હાર—વડુઓ સાર
ઓવલેહેથી—વડુઓથી
ઓવલેહે—વડુઓનો
ઓવલીમ્—વડુઓમાં

વાહ—બહેન

વાહ—બહેન
વાહણ—બહેનને
.. બહેને
વાહણહાર—બહેન સાર
વાહણથી—બહેનથી
વાહણે—બહેનનું
વાહમ્—બહેનમાં

વાયા—બહેનો
વાયેહે—બહેનોને
વાયેહે—બહેનોએ
વાયેહેહાર—બહેનો સાર
વાયેહેથી—બહેનોથી
વાયેહે બહેનોનું
વાહમ્—બહેનોમાં

વા—બાપ

એક વચન
વા—બાપ
વાઆન્—બાપને
વાયે—બાપે
વાહસાહાર—બાપ સાર
વાહસાથી—બાપથી
વાહસા—બાપનું
વાહસામ્—બાપમાં

બહુ વચન

બહુ વચન ચતુ' નથી

ચાકા—બાપો

ચાકા—બાપો

બહુ વચન ચતુ' નથી.

ચાપાન્—ઝાપાને
 ચાપાપ—ઝાપે, ઝાપાએ
 ચાપાહાર—ઝાપા માર
 ચાપાર્થા—ઝાપાર્થી
 ચાપા—ઝાપાનું
 ચાપામ—ઝાપામા

ગાગા—ગાડુ

ગાઢાં—ગાડું
 ગાઢાન્—ગાગાને
 ગાઢ—ગાડાએ, ગાડે
 ગાઢા દારુ—ગાડા સા-
 ગાઢામ્—ગાડાથી
 ગાઢા—ગાડાનું
 ગાઢામ્—ગાડામા

ગાઢે—ગાડા
 ગાઢાહાન—ગાડાને
 ગાઢાહ—ગાડાએ
 ગાઢાહી દારુ—ગાડા સાડ
 ગાઢા હાવને ગાડાથી
 ગાઢાહા—ગાડાનું
 ગાઢાહામ્—ગાડામા

ધાપા—ધોનાનો પાપો, પાડાએ

ધાપી—પાઇપો
 ધાપાન્—પાઇપાને
 ધાપે પાઇપાએ
 ધાપેદારુ—પાઇપા સાડ
 ધાપેદતે—પાઇપાર્થી
 ધાપે—પાઇપાનું
 ધાપીમ્—પાઇપામા

ધાપ્યા—પાઇપા
 ધાપીહીન્—પાઇપાને
 ધાપ હે—પાઇપાએ
 ધાપેદ દારુ—પાઇપા માટે
 ધાપેદે વતે—પાઇપારતી, પાઇપાર્થી
 ધાપેદે—પાઇપાનું
 ધાપાહીમ્—પાઇપામા

કેટલેક નામે એક વચનમીત રતેન જેવ—કા, કાતુ, સરથી, કપા, જારો, ફગ, ફરત, ઘડે
 કેટલાક નામ એકવચનમા જ રહે છે, જેમ—ધી, માગી ધન્તી, ઘપાસ, ઝડ, ઢાંગ, ઝુરત ઇત્યાદિ

કેટલેક નામે બાવ વચનમીત રતેન જેવ—ઘમ, તા, મરીણ, સઢદ વડે
 કેટલાક નામ બહુવચનમા જ રહે છે, જેમ—વડું, તન, મરી, આદ, ઇત્યાદિ.

સર્વનામ

છ શબ્દાન્ સર્વનામામ્ ગણેન્, જેવ—અહ, તુ, તો, તા, હ, આપ, કહ

છ શબ્દોને સર્વનામમાં ગણ્યા છે, જેમ, હું, તું, તે, એ આપણુ. કોણુ.

પહેલો પુરુષ અહ—હું

એકવચન

આચ—હું
મન—મને
મયે—મે
માહાર—માગ સાડ
માચી—માગથી
મા—માડ
મમદ—માગમાં

બહુવચન

અમે—અમે
આમાન્—અમને
અમદ—અમેએ, અમે
આમાહાર—અમારા માટે
આમાચી—અમાગથી
આમા—અમાડ
આમામ્—અમારામાં

બીજો પુરુષ તુ, તો,—તું

તુ—તું
તર્ના—તને
તે—તે
તોહાર—તોગ માડ
તોચી—તોગથી
તો—તોડ
તોમદ—તોગમાં

તમે—તમે
તમાન્—તમને
તમ—તમેએ
તમાહાર—તમારા સાટે
તમાચી—તમાગથી
તમા—તમાડ
તમામ્—તમારામાં

ત્રીજો પુરુષ, તી—તે

તો—તે
તોચાન્—તોને
તોચે—તોને
તોચા—તોને માટે
તોચાર્થા—તોનાથી
તોચા—તોના
તોચામ—તોના

તો—તોએ
તોચાન્—તોએને
તોચહા—તોએએ
તોચાહા—તોએને માટે
તોચાચી—તોએથી
તોચા—તોએડ
તોચામ્—તોએમાં

પહેલો પુરુષ ચહુ વચન—આવ—આપણુ

આંપ—આપણુ

આપાન્—આપણુને
 આપે—આપણે
 આપો—આપણે માટે
 આપોથા—આપણાથી
 આપો—આપણ
 આપામ્—આપણામા

પ્રાજો પુરુષ એકવચન. વહુ--કોણ.

વહુ--કોણ
 વહાન્--કોને, કેને
 વહા--કોણે, કેણે
 વહા--કોના માટે, કોના માટે
 વહાથી--કોનાથી, કોનાથી
 વહા--કોનો, કેનો
 વહામ્--કોનામા, કોનામા

જય શબ્દા ગુણ, સમ્યા વદે વિશેષણવા બતાવતેન તમ શબ્દાન્ વિશેષ્ય વનેન જેવ—
 છાલ કોઢા, હયામ 'છાલ' હ વિશેષણ જન 'કોઢા' હ વિશેષ્ય છડ

જે શબ્દનો ગુણ, મધ્યા વગેરે વિશેષણથી જણાય છે, તે શબ્દને વિશેષ્ય કહે છે, જેમ—સાસ થોડો. એમાં 'સાસ'. એ વિશેષણ અને 'થોડો' એ વિશેષ્ય છે.

પીનમાં ચોર્મમાં નામ વડે શરેક જાતે પ્રાદા ગુણ, વિશેષણ વતાવતેન જેવ—ચાલ કોઢા, મેલા તો, ચોવ હારા, અલલાવ ચાન, થોડ રન.

બીલી બોલીમા નામ વગેરે હરેક જાતના શબ્દનો ગુણ, વિશેષણ બતાવે છે. જેમ શનો થોડો, પેશો તે. ધણો સાથે, ધીમે સાથ. થોડું મીઠું

વિશેષણ કેન પ્રકારા છડ ૧. ત્રિયા ઉછ જાત વતાવનામ આ અન 'ક' વતેન. જેવ—પુરા, પુર્ણ.

વિશેષણ એ પ્રકારનાના છે. જેને છેડે જાતિ દેખાડનામ, 'આ', અને 'ઇ' હાય છે જેમ—જુરો, જુડી

જે વેન્ જાતિદિમ વરોતર છન્

જે એ જાતિમા બરોતર છે.

ત્રિયાપદ .

જઠ મૂલા ઉપથી ત્રિયાપદા જુદે જુદે રૂપે વતેન્, તદ્ મુલા નામ્ તાતુ પાડયો. જેવ-
અપાટ, આપતા, આપના, અપાયો, અદ્ પદાદો તાતુ 'આપ'. અન લગાવદ્, લગાવો, લગા-
વાય, દયા તાતુ 'લગાવ'.

જે મૂળ ઉપન્થી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાયછે, તે મૂળતુ નામ ધાતુ
પાડ્યું છે. જેમ-આપેછે, આપતો, આપતુ, અપાય, અપાશે, એ મર્યનો ધાતુ 'આપ'
અને લખાવે છે, લખાવશે, લખાવાશે, એનો ધાતુ 'લખાવ'.

ત્રિયાપદા અર્થ પ્રમાણ ત્રિયા તાતુના વેન્ પ્રસાર છન્. સકર્મક એટલે જીયા કર્તા,
ત્રિયા થીજા માહા ક ઘસુવે ઉપ લાગુ પડક તઃ. જેવ-લસ, યોનાવ, ઘેવ, વહાવ, ફેરવ.
અકર્મક એટલે જીયા કર્તા ત્રિયા કર્તામીજ રન્ થીજા ઉપ લાગુ પડતો નાદા. જેવ-જ,
ઘદ, પડ, હતા.

ત્રિયાપદના અર્થ પ્રમાણે તેમના ધાતુના બે પ્રકાર છે. સકર્મક, એટલે જેના
કર્તાની ક્રિયા, ખીજા માણુમ તે વસ્તુ ઉપર લાગુ પડે છે તે. જેમ-લખ, યોનાવ,
વેવ, બેસાડ, ફેરવ. અકર્મક, એટલે જેના કર્તાની ક્રિયા કર્તામાં જ રહીને ખીજા ઉપર
લાગુ પડતી નથી. જેમ-જા. બેમ, પડ, મંતા.

મકર્મક ક્રિયાપદનાં વાક્ય.

પોયરો ઢાક રાહાય-છોકરો ગેટલો ખાય છે.
વાઘ ગાહન માહ-વાગે ગાય ગારી.
કિનાઈઃ દુધ પાંડક-ગિવાડી દુધ પીએ છે.
ચોદ રાલ ચરક-ખજા ખાડ યાગ-ચરે છે.
ચાંદે ગોચા કતન-પક્ષી માળા કંડે છે.
પંચરા ચાંપલી વળટ-છોકરો ચોપડી બાંધે છે.
યોજહે દુધ આપતેન-બકરી દુધ આપે છે.
પાંમમ વાટ વાગ્યો-બીવે આડ કાપ્યું
મરવાર ચોગ નેહાડ-મંદાર પેરો લે છે.
આડ છાદ તાળવ-બી છાસ તાળે છે.

અકર્મક ક્રિયાપદના વાક્યો.

આડ નોનામ ચીયા-બેનગા મેલો.
વાટ નાહાડ-ગાય નામે છે .

શમ્ભો તહર—અરુખ દોડે છે.

મનેજે પચેન—ઈશ્વરનું ૫૫૫.

દેવક હનાહાદ—દેવકાં મંનાય છે.

ચર્ચા વહર—કરી થાય છે.

પોયરી કુમાર છદ—છોકરી ધરમાં છે.

પોયરી ચરાવા મુટ ગાયો—છોકરો નાવથી મરી ગયો.

લેનામધો ગાડ ઉડર—ખેતરમાંથી આવે ઉડે છે.

ચાદર ચાકાપ ચઢવા—ચાંદરો ખાંટે ચડયો.

તાનુષે એ પ્રત્યય આવીને કેટલાક ઘણ વતેનું. ત્રીયા હાં નામ કૃદંત પાડ્યો. ત્રીયામદા
બોધ પોના અર્થ પ્રમાણ નામ, વિશેષણ, અને ત્રિયાપદા ટંચણ વપગદાવ અને ત્રીયાનુ જાનિ,
વચન, લાગત. જેવ—જના, જયો, જનના, જડના, જનાગ, જનની, વગે.

ધાતુ ઉપર પ્રત્યય આવીને કેટલાક શબ્દ થાય છે, તેમનું નામ કૃદંત પાડેનું છે
તેમાંના ધ્રુવા પોનાના અર્થ પ્રમાણે નામ, વિશેષણ અને ત્રિયાપદને કેકાણે વપરાય છે,
અને તેમને જાણિ વચન કામે છે, જેમકે—કરવો. કર્યાં, કરવો, કરેયો, કરનાર,
કર્યા, કરતી કાપાદિ.

કેટલેક ત્રિયાપદે યીજા ત્રિયાપદા રૂપે આવીને પેલગ અર્થમાં કદ વગાર યનાવદ માટ
ત્રીયાદાનુ સહાયકારક ત્રિયાપદ વતેન. એ મહાયકારક ત્રિયાપદાના અર્થમાં કદ ફેર પડે, ન
ફેર ના પડતા. અને પોતે જ ત્રિયાપદા રૂપે આવે, ત્રીયા કૃદંત વપગદાવ. જેવ—લગના
મોંડયો, વહતના વહામ, જતા રીયાવદ, વગે. એવા રીત ત્રિયાપદ આવે ત્યાં નાહા છુક એક
જુદો મેન ત્રીયા પદચ્છેદ વનો.

કેટલાંએક ત્રિયાપદ યીજા ત્રિયાપદની જોડે આવીને પડેલાંના અર્થમાં કંઈ ના-
રો બનાવે છે, ખાટે તેમને સહાયકારક ત્રિયાપદ કહેછે એવાં સહાયકારક ત્રિયાપદના
અર્થમાં કંઈક ફેર પડે છે તે કંઈક નથી પડે. અને પોતે જે ત્રિયાપદની જોડે
આવે છે તેનો કૃદંત વપરાય છે. જેમ—જખવા માંડ્યું, ખેમનો દનો, જતો રહો
હો, વગેરે. એવી રીતે ત્રિયાપદ આવે ત્યારે એક એક જુદું લેખે તેનું. પદચ્છેદ કરવું.

ત્રિયાપદા પેદ, જાલ, પુરુષ, જાણિ ન વચન વતેન

ત્રિયાપદને ખેડ, કાળ, પુરુષ, જાણિ અને વચન રીત છે

પેદ જેનું છન. મૂલ પેદ, ન રાસ્ય પેદ. જેવ—લસડ, ઘાંચો, રાદો, રૂં મૂલ પેદ અન
લસાદ, વંચાદ, રૂં રાસ્ય પેદ

બેદ બે છે. મૂળબેદ ને સંયબેદ, જેમ-લખે છે. વાંચશે. ખાધું, એ મૂળબેદ
અને લખાય, વંચામે, એ સંયબેદ.

ઘડ, અતો, ક વડ, એવ નવીં ચતાવડ, તી મૂલપેદ જાનો.

છે, હલું કે ધગે, એલું નડી બતાવે છે, તે મૂળબેદ જાણવો.

વડ, વયો, ક વડ દવો જાં ચતાવડ, જાં કર્મણી વાચ્ય છડ, તી રાસ્યપેદ જાનો.

થઈ શકે, થઈ શક્યું કે થઈ શકમે, એલું ને બતાવે છે અથવા ને કર્મણી
વાચ્ય છે તે સંયબેદ જાણવો.

મૂળબેદનાં વાંચ.

અરુ દાક રાહુ—હું રાહશે ખાઈ હું.
તુ મોદ આવ—તું બળદ હાંકે છે.
ચિનાલી દૂધ પીદ—બિલાડી દૂધ પીએ છે.
કતરો પોદાદ—ફતરો બસે છે.
કપુતર હડ—કપુતર હડે છે.
પુટી વાઢાવ વઢ—ખીસકેલી ઝાટે ચડે છે.
સાદનામ માવળ કેટ—ખાટલામાં માંકણ કરે છે.
તોચી જુગલે તોવડ—પ્રાખી જુમડાં હુએ છે.
વાય વાલીમ્ ગીયા—વાય આડીમાં ગયો.
આવાપરી આવે વલેન્—આંબેથી કેરીઓ પડી.
રજવત નોક તાડી પોતેન્—રજવત લોક તાડી પીએ છે.
પાનમા વાળા ચોરતેન્—ભીલ દાણા ચોરે છે.
વાય માદન્ તોદાદ—વાય માય પડે છે.

સંય બેદના વાંચ

માર્થી ગામ જગદાદ—માર્થી ગામ જવાય છે.
તોચી વલ્લો સવાદ—તાગથી થેમ ખવાશે.
તોચાથી નારડો વઢાદ—તેનાથી લાકડું થવાશે.

તોથી મેંત દયવાદ—તાગથી ખેતર મગવાને.
 તોયાથી વાધ મવાદ—તેનાથી વાધ મનાને.
 મારી વવાદ—માગથી વચ્ચાને.
 માનગથી વોયરે વળાસતેન—માગનથી છોકગ બળાસાણ છે
 વીનમાથી કો વદાસાદ—બીકથી નૃપડી બધાય છે.
 ઉંદરાથી વાધ રોડાસાદ—ઉંદરથી બીંત ખેદાય છે.

મુખ્ય કાલ ત્રીન છન વર્તમાન કાલ, પુનરાલ ન સવિન્ય કાલ
 મુખ્ય કાલ ત્રણ છે. વર્તમાનકાલ, બુદ્ધકાલ, અને અવિન્યકાલ
 વાનતી જય વચ્ચત તો વર્તમાન કાલ, મદ જય વચ્ચત તો પુનરાલ, અગ આવતી જય
 વચ્ચત તો અવિન્ય કાલ.

આવતો જે વખત તે વર્તમાનકાલ, મથો વખત તે બુદ્ધકાલ, અને આવતો જે
 વખત તે અવિન્યકાલ.

વર્તમાન કાલ ત્રીન પ્રકારા છન, વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન ન વિવિધવર્તમાન
 જેવ. લલુહુ, લલુ, લલસવા.

વર્તમાન કાલ ત્રણ પ્રકારના છે વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન અને વિધિ
 વર્તમાન જેમ-- લખું છું, લખું છું, લખું છું.

પુનરાલ ત્રીન પ્રકારા છન પુન, અનિયમિતપુન અગ સચેતપુન—જેન—ત્રીવ્યો,
 નીવતના, અન નીવત

બુદ્ધકાલ ત્રણ પ્રકારના છે બુદ્ધ, અનિયમિતબુદ્ધ અને મદિતબુદ્ધ જેમ-- કીંથો.
 કીંથો, કીંથન

અવિન્યકાલ, જેન—અહ લગી અવિન્ય કાલ જેમ, હુ અખીશ.

વચ્ચન વેનું છનું એ વચ્ચન ન વોવ વચ્ચન વચ્ચન જે છે, એક વચ્ચન ને બહુવચ્ચન

વદ વચ્ચનાદ્યમ્ મુખ્ય ત્રીન છન વેલા, વીજા, ન ત્રીજા જેવ-જેંડ છમ, નમે ઝા, ની
 ગીયેન. ક તો ગીયા

બધા વચ્ચનમા પુરૂષ ત્રણ છે પુરુષો જીતે અને ત્રીજો જેમ - છું છું,
 તમે છો, તે ગયા

કુટત—મુ—મર, જના—જન, વલ—કાપ, પળા—ભણાવ, બંદા—બંધા, પોંદ—
ભેંસ, તોવ—ધો, પલ—પડ, યાના—પી, તી—પકડ.

આ ધાતુનું રૂપાવ્યાપન, મળબેદ

એક વચન

બહુ વચન

૧. પુ. અહ સાહુ—હુ ખાઉ છું.

અમે સાર્જી—અમે ખાઇએ છીએ.

૨. પુ. તુ સાહા—તું ખાય છે.

તમે સાલ્યા—તમે ખાઓ છો.

૩. પુ. તા સાહા—તે ખાય છે.

તી સાતેન—તેઓ ખાય છે.

અનિવચિત વર્તમાન કાળ.

૧. પુ. અહ ગાટ—હુ ખાઉં

અમે ગાર્જી—અમે ખાઇએ,

૨. પુ. તુ સાહા—તું ખાય.

તમે ગા—તમે ખાઓ.

૩. પુ. તા સાહ—તે ખાય.

તા ગાહ—તેઓ ખાય.

વિધિવર્તમાનકાળ.

નરજાતિ જાના—ખાંચા.

સાર્જી—ખાયા.

નારીજાતિ જાવો—ખાવી.

સાને—ખાવીઓ.

જૂતકાળ.

નરજાતિ—સાદી—ખાધો.

સાદયાન—ખાધા.

નારીજાતિ—સાદો—ખાધી.

સાદેન—ખાધીઓ.

અનિવચિત જૂતકાળ

૧. પુ. અંદ ગાતના—હું ખાતો.

અમે ગાતનાન્—અમે ખાતા.

૨. પુ. તુ ગાતના—તું ખાતો.

તમે ગાતાનાન્—તમે ખાતા.

૩. પુ. તા ગાતના—તે ખાતો.

તા ગાતનેન—તેઓ ખાતા.

મકેત જૂતકાળ

૧. પુ. અહ ગાત—હુ ખાત.

અમે ગાતાન્—અમે ખાત.

૨. પુ. તુ ગાત—તું ખાત.

તમે ગાતાન્—તમે ખાત.

૩. પુ. તા ગાત—તે ખાત.

તા ગાતેન્—તેઓ ખાત.

અનિષ્ઠાગ

- ૧ પુ. અદ સ્વાહી—હુ ખાઈશ
 ૨ પુ તુ સ્વાજ—તુ ખાઈશ
 ૩ પુ તા સ્વાદ—તે ખાશે.

અમે સ્વાહુ—અમે ખાઈશું
 ૧મે સ્વાજા—તમે ખાઈશો
 તા સ્વાન—તેઓ ખાશે

તોનુ—વાનુ

વર્તમાન કાગ

- ૧ પુ અદ તોનુ—હુ ધોઉ છું
 ૨ પુ તુ-તો-તોવહ—તુ હુએ છે
 ૩ પુ તા તોવદ—તે હુએ છે

અમે તોવજા—અમે ધોઈએ છીએ
 તમે તોવા—તમે હુએ છો
 તી તોવનદેન—તેઓ હુએ છે

અનિષ્ઠિત વર્તમાન

- ૧ પુ અદ તોવુ—હુ ધોઉ
 ૨ પુ તો તાવ—તુ હુએ
 ૩ પુ તા તોવદ—તે હુએ

અમ તોવજા—અમે ધોઈએ
 તમે તોવા—તમે હુએ
 તા તાવન—તેઓ હુએ

રિધિ વર્તમાન

નન્નનિ તોવા—ધોશે
 નારીનનિ તોવા—વાધી

તાવેન્—ધોઈ
 નોશ્વાન્—ધોઈઓ

અતીત

નન્નનિ તોવ્યાં—ધોશે
 નારીનનિ તાવા—ધોઈ

તાવેન—ધોઈ
 તાવ્યાન—ધોઈઓ

સંકેત શૃંગલગ

- ૧ પુ અદ તોવત—હુ હુઆત
 ૨ પુ તુ તોવન—તુ હુઆત
 ૩ પુ તા તાવન—તે હુઆત

અમ તોવત—અમે હુઆત
 તમ તોવન—તમે હુઆત
 તા તોવન—તેઓ હુઆત

અનિષ્ઠાગ

- ૧ પુ અદ તાર્વાહા—હુ નાઈશ

અમ તારુહુ—અમે નાઈશું

૨. યુ તુ તોવજ—તું ધોતે.	તમે તોવાજા—તમે ધોમો.
૩. યુ. તો તોવી—તું ધોએ.	તો તોવીન્—તેઓ ધોગે

૪--કરું

વર્તમાન કાળ

૧. અંડ વહુ--હું કરું.	અમે કરીએ--અમે કરીએ છીએ.
૨. તુ વર--તું કરેછે	તમે વચ્ચા--તમે કરેછો.
૩. તા વહર--તે કરેછે	તા વતેન્--તેઓ કરેછે.

અનિયમિત વર્તમાન

૧. અંડ વધ્--હું કરે.	અમે કરીએ--અમે કરીએ.
૨ તો વર--તું કરે.	તમે વા--તમે કરે.
૩. તા વર--તે કરે.	તા વન--તેઓ કરે.

વિધિ વર્તમાન.

નગ્નગતિ વના--કરવે.	વન્યા--કરવા.
નારીગતિ વર--કરવી.	વચ્ચા--કરવીઓ.

ભૂતકાળ.

નગ્નગતિ. વચ્ચા--કર્યાં.	વચ્ચાન્--કર્યાં.
નારીગતિ. વર--કરી	વર્યાન્--કરીઓ

અનિયમિત ભૂત.

૧. અહ વના--હું કરતો.	અમે વતાન્--અમે કરતા
૨. તો વતા--તું કરતો.	તમે વતાન્--તમે કરતા
૩ તા વનો--તે કરતો.	તા વતેન્--તેઓ કરતા.

અકૃત ભૂતકાળ

૧ અહ વત--હું કરત	અમે વતનાન્--અમે કરત.
૨ તો વત--તું કરત	તમે વતનાન્-- તમે કરત.
૩ તા વત--તે કરત	તા વતનેન્--તેઓ કરત.

અનિશ્ચય કાળ.

૧ અહ વહા—હું કરીશ.

૨ તો તુ-વહ—તું કરશે.

૩ તો વહ—તે કરશે

અમે વહ—અમે કરીશું

તમે વહા, વહાજા—તમે કરશો.

તમે કરશો.

તો વન—તેઓ કરશે

વહ—એમ

નવમાન કાળ

૧ અહ વહુતુ—હું એમણે

૨ તો વહુ—તું એમણે

૩ તો વહુ—તે એમણે

અમે વહજાહા—અમે એમણે
કરીએ.

તમે વહાહા—તમે એમણે

તો વહન—તેઓ એમણે.

અનિશ્ચયિત નવમાન

૧ અહ વહુ—હું એમ

૨ તો વહ—તું એમ

૩ તો વહુ—તે એમ

અમે વહજા—અમે એમણે

તમે વહા—તમે એમ.

તો વહન—તેઓ એમ

ત્રિવિધ વર્તમાન

તરૂતનિ વહના—એમના

નારી એમ. વહા—એમની

વહા—એમના.

વહા—એમનીઓ.

નવમાન

૧. અહ વહા—હું એમ.

૨ તો વહા—તું એમ.

૩. તો વહા—તે એમ.

અમે વહજા—અમે એમ.

તમે વહા—તમે એમ.

તો વહન—તેઓ એમ.

અનિશ્ચયિત નવમાન

૧. અહ વહા—હું એમ.

૨ તુ-વહા—તું એમ.

૩ તો વહા—તે એમ.

અમે વહજા—અમે એમ.

તમે વહજા—તમે એમ.

તો વહન—તેઓ એમ.

અનિયમિત ભૂત.

૧. અંટ લગત—હું લખાતો.	અમે લગતાન—અમે લખાત.
૨. તુ, તો લગતા—તું લખાતો.	તમે લગતાન—તમે લખાતા.
૩. તાં લગત—તે લખાતો.	તા લગતેન—તેઓ લખાતા.

મટેનજૂતકાળ

૧. અટ લગત—હું લખાત.	અમે લગત—અમે લખાત.
૨. તુ, તો લગત—તું લખાત.	તમે લગત—તમે લખાત.
૩. તાં લગત—તે લખાત.	તા લગત—તેઓ લખાત.

ભવિષ્ય કાળ.

૧. અંદ લગાદી—હું લખાદશ	અમે લગાદુ—અમે લખાદશું.
૨. તુ, તો લગાદા—તું લખાદશ	તમે લગાદા—તમે લખાગો.
૩. તા લગાદ—તે લખાગો.	તા લગાન—તેઓ લખાગો

અવ્યય-અવ્યય મોટા પેટ ચાર કો જાહાન—અવ્યયના આગર પેટા બેદ કંપો
છે.—૧ ઉપાનયથી અવ્યય. ૨ કેવળપ્રયોગી ૩ શબ્દયોગી ૪ દિવાલિગેવન અવ્યય.

ઉપાનયથી અવ્યય પટલ જેનું શબ્દ ક વાચનાનું જોડનામ શબ્દ કેવ-અદ ન તો જાદુ,
લોનકા ક રામગી, ધામન તરાયા તોરી ઉઝાતી

ઉપાનયથી અવ્યય એટલે એ શબ્દ કે વાક્યને નેશનામ મજા જેમ-દુ ને તું
જાદુશું. લોખંડો કે ગણજી. આનજી ધમરો વગર ઉગે તદિ

વગે મને ઉપાનયથી અવ્યય પટ લગેદેન-ન, જાનમ, વગર, તોચી, નીચ, ન

ધણા ખમર ઉપાનય-૧ અવ્યય જેમ વગર છે અને, એટલે, કે, જે, તોપણ,
નીચ, ને.

કેવળપ્રયોગી અવ્યય પટા જનમ જરૂર હોય જનમજ, નરમ વગે ઉપાનય-૧
જનમ જનમજ નો જેવ-અદ ૨, જનમ જનમ, જનમજ, અદ ન હોય ને.

કેવળપ્રભાગી અવ્યય એટલે મનમાં હર્ષ, ઓહ, અમનદ, નવાહ વગેરે ઉપભાષી ને બોલ છૂટો બોલાયછે તે જેમ-અગે, એ (હિ) ચુપ ને, બમ, રે, માચે.

શબ્દ મોંઘી અવ્યય એટલે જાં અવ્યય શબ્દનાં જોડાદનો વડે અનર્જીય ક્રિયાપદા દાયે સવન રાસડ તા જેવ—બાગ, નારમગ, ડપ, વની, તલ, પાછ, મલે, હામો, હાદ, લીધ, નતા, થલે, હોત.

શબ્દપ્રભાગી અવ્યય એટલે ને અવ્યય શબ્દને જોડાએતો હોય અને ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ ગણે છે તે જેમ—અગાડી, આમપાસ, ઉપગ, કને, નીચે, પહવાડે, મેળે સામું, કાગે, લીધે, કંતા, વડે, ચોત (સહિત)

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એટલે જાં અવ્યય વચ્ચત, ટેનાણ, રીત, ક્રિયા થવે વતાવતા છતાં ક્રિયાપદા ગુણ વતાવડ તી

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એટલે ને અવ્યય વખત, રેકાણુ રીત, ક્રિયા વગેરે બતાવતા છતાં ક્રિયાપદનો શુણ બતાવે છે તે

વખત બતાવનારા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય —અમ આપારે, જંટલામ-એટલામા, જહ-મારે, જહ-જ્યારે, પોર-પહોર (આવતુ વર્ષ), જમ-હમણા, ઓવા-ઓણુ (આ વર્ષે).

રેકાણુ બતાવનારા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય —આવા-આમ. આગ-આગળ, આયે-અહીંયા, ડચ-હીંચે, વપ-ઉપગ, ફાડ-કા, જામ-જ્યા, તાવ-ત્યા, તલે-તળે, પટ-હેડાળ, નીચે, વની-પાસે

રીત બતાવનારા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—આથા-આમ, જેવ-જેમ, તેવ-તેમ, અલવા—હળવે

નકાર દેખાડનારા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય —ની—નહિ, ની—તા, નગ—ના

બીજા પદ્યુગ્ધ અવ્યય —જેવ-જેમ, થોડો-જન, વોવ—મહુ અદવેચ-અધવચ

શક્ય વેન પ્રમાણ વતેન, એકારી વ સચુક્ત દસારી વચ્ચ જટલ જીયામ એક એક ક્રિયાપદ નહીં વચ તા. કર્મ વચ વ ની વચ જેવ—રાતા વિરાજીતા હય, ફીદા

વાન એ પ્રકારનાં દેણ છે. એકાદી તથા સંયુક્ત એકાદી વાક્ય એટલે એમાં એક કંઈ કે એક દિવાલ નક્કી દેણ છે તે કંઈ દેણ કે ન દેણ, જેમ-વાન નિગળેણ છે, વાળિઆએ વેપાર કરીએ.

નંદુલ તરફ તરફ એકથી વધાર વાક્ય મિત્રીન વચનો ના. જેમ-શાંતર તર-
મારોન તરો કે શાંતે રિરા ભોળા વચ રિરા રવ

મંયુક્ત વાક્ય એટલે એકથી વધારે વાન મંદને ધ્યેય દેણ તે જેમ-શાંતર
શાંતમારીને કંઈ કે આપણે જેને એટલે કંઈના, રિચા કંઈએ

તરારી વાનમાન તંત્ર મટા વાન વચનો કર્તા કર્મ કાન કિચાવત જેમ—તંત્ર
ચોપણ તરો

એકાદી વાક્યમા વાન મટા બેંક છે કંઈ કંઈ અને દિવાલ. જેમ, તેને
ચોપણી કંઈ

કર્તા મટાલ કિચા કર્મ કર જે તંત્ર વચનો પેટ કિચાવત તંત્ર મટા તંત્ર
વચનો મુખ્ય પ્રમાણ જેમવડ તંત્ર જેમ—તંત્ર ચોપણી વાચા મારી ચોપણી વચવડ. તંત્ર
કંઈ કાચી, કંઈ વચનો.

કંઈ એટલે કિચાનો કંઈના, અથવા જે કંઈ કંઈનાની જે દિવાલનાં કંઈ
જેનાની જાનિ. વચનો. મુખ્ય. પ્રમાણે કંઈ છે તે જેમ-તેને ચોપણી વાચી માગથી
ચોપણી વચવડ. તે કંઈ. અને જે.

કર્મ મટાલ કિચાને જમનાર, કે તંત્ર તંત્ર નિમલ્લિન કંઈ વચનો તંત્ર તંત્ર
તંત્ર પ્રમાણ કિચાવત કંઈ જાનિ ના. જેમ—તંત્ર ચોપણી વાચા તંત્ર કંઈ તંત્ર,
તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર

કંઈ એટલે કિચાનો જમનાર, અથવા તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર
તંત્ર જે કંઈ પ્રમાણે કિચાવત કંઈ કંઈ છે તે જેમ-તેને ચોપણી વાચી, તંત્ર
તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર તંત્ર

બીલી.	મુજરાતી.	બીલી.	મુજરાતી.
કેમના	નહોતું	મટમ્મો	બટથો
જાણ	મ્મય છે	પમ્મો	ભમ્મો
માન્યો	ભેયુ	રમાજા	માય છે
તક	કન્નો	જોલ્લ	જોડે છે
માનય	માનં છે	મજડ	ધડે છે
પામય	ભાનં છે	ઓર્મો	પહેર્મો. સીધો
મજડ	કહે છે	રડે	રહેજે
તાંબા	જાંબો	રામલ્લ	માભજે છે.
જાણ	ભાનં છે	વાન્યો	કાંબો
દાકી	કાંકો	નેડજના	બધ બધુ
તલ્લ	વાડજે, કાપજે	વોંટા	બીલી-યો
વીઆજા	વાશે, વાધુજે	ફોરડ	ફેરે છે
તરાશ	ધરાંગો	મજા	મેરો
માજ	મારે છે	માદના	બાધયું
નેદ જાડ	બદ બધુ	સ્નેન	પસે છે
વના	થપો	મેટાન	બેટયા
વાર્ના	વાર્ની	માજડ	મજે છે
પલ્લ	પલ્લ	કન્નેન	કાંમે છે
પોહડ	બમે છે	મોજડ	દમે છે
જવડ	જવે છે	કેલ્લ	કેડે છે
કમજડ	સમજે છે	પુમ્મ્યા	શુમ્મો
વૌનના	બોવતું	દુવડ	દહે છે
પાટ	મેમે છે	મુલ્યા	મુતયો
કાલ્લ્યા	ગાંમે	તોવ્યો	ધોયુ
પોગલ્યો	બોમ્મયુ	અગડ	હમે છે
વલ્લ	લોય છે	વેના	વેતું
તારડ	ધારણ કરે છે	તાર્યો	ધાયુ

બીવી બોલીતો સમ્પ્રદાય.

બીવી	ગુજરાતી.	જીવી.	ગુજરાતી
ડાલ	દાળ	રાગ	ગાગન ..
ઝાંગ	વટુંગિ	કારણ	વાહટી
ઝાલણી	વણ	ચલણ	કણુળી, કળની
ઝલદ	ઢળદ	કો	કુંપડી, ધર
ઝત્તરા	ઝત્તો	ચેટે	ચેડું
ઝગારા	ઝગારો	કોછા-કો	કમ (કાપડની ક અંતરખાની)
ઝામ	ઢેવતી		
ઝમ્	કમણી	વાતુ	ધૂળ
ઝાફલ	ઝાફડો	વટી	ધટી
હાલો	હાલું	કાંચા	ઝાડી, (દરિયામાં થાય છે તે, ચૂસ- ણમાં વપરાય છે તે)
ભાદ	આ		ધરજમાલ
કાં	ધી	કંદારા જમા	કુંડાં, કુમ્મા (ધી ધાસવાના ચામડા)
કપા	કપામ	કુટે	ચોટા
કાપડો	કાપડ		કચા
કુટળ	કુટણ		કચીઓ (કપાની દારે પહેરાતી જણુમ.)
કુટી	કુટી		કેડું
કાડો	કાડું		કેડું (ચાક કંપાનું)
કુનેલ	મખડી		કલિયળી
કાગલ	કાગડો		કુમાર
કોઈના	કોઈના		કામુલે
ગાજલ	કામખા		
કુલડ	કુલડો		કામરા
કાળા	કાળી		માટો દૂર
કાંચી	ધાચી		ચાટના
કને	કના		
કળા	કડું (કાંચે પહેવાનું)		
કલા	કડો (ધાપી બન- વાનો)		

બીલી.	ગુજરાતી.	બીલી.	ગુજરાતી.
ટોપનો	ટોપથી	તોન	તણ
ટેકા	ટેડ	તોલો મુલ્લી	ધોળી મુખળી
ટોગલા	ટમલો	ત્યા	તુવેશે
ટાકળો	ટાંકણું	તાકળો	તાકળું
ટેમલો	તાંદુલનો. ઝરખનો	તોતો	તેતર
ટાંટ	ટોચ	તમાક	તમાકુ
ટોફરીયાં	ધોર	તોતો	હાંકથી
ટોચો	થોડાં	તમડો	સિપાહ
ટોગરો	ટુમરના બીજ	તમાલો	થીમડું
ટાંગાં, ડાહજયાં	ડાળાં, ડાળીઓ	પૂછ	થડ
ટોગ, ટોંગ,	ટુંગર	દુધાળો	દુધીનું ચાક
ટોચ્યો	ટોળીયુ	ઢોહ	મુરજ
ઢોંઢા	મકાઈ	ઢલી	ડી
ટેજ	પેટ	ઢોરો	ટેરડું
ઝોનો	ટોડું	ઢી	ખાંધીયા
ઢામલા	દબા. ડાબ. દાબ	ઢીયા	ઢીચો
ઢાલમ	ઢાડમ	ઢેનતરણા	ઢેવતરથો પક્ષી
ઢગરો	ઢેર	ઢાતુ	ઢાતણુ
ઢરધી	ધરતી, જમીન	ઢાગેઢો	ઢાવરડું
ઢરપાલો	તાડના ફળ પીચોટથી	નોટ	લોટ
ની	તમ	નોચો	નોળીયું
તનેડ્યા	ટીંગડયાનું ઝાડ	નોલો	લોડુ
તીંગો	તીંગું	મચીથે	નળીયાં
ઢાગલે	ત્રાજાં	તોતો	લીલું
તોલો	ધોળું	ત્રાઢો	ત્રાડું
ત્રાલ	ત્રાડ	ત્રા	ત્રલિ
ત્રીતનો	બોનું	ત્રાત્રા	ત્રથી
ત્રેન	ત્રેણ	ત્રાઈ	ત્રાયડી
ત્રાગર્જ	ઢલેડું	ત્રુગયો	ત્રુગડું

બી.પી.	ગુજરાતી.	બી.પી.	ગુજરાતી.
નેપ્રે	નેપાં	ફુન	ફુ
નાંત	નાખ	વાયો	વાનીયુ, વાનીડ
નલ	નેલ કુજાની	ફુએ વાયર	ફાઈના છોકરાં
નાયોં	નાયિએ	ફોરુડ	દમ્બ
નારુડી	વાકડી	વાંતી	ગિયાડી
પટરા	ટો	વાંતો	બાપુ, બીકીનું કુળ
પેર	બેમ	ચોદાયા	કંગેળીએ
પૂત	બૂત	દગાએ	બગાનુ
પોયરી	છોકરી	ચદે	મથળ
પોયમે	છોકડે	ચચો	બાપુ
પાંડા	બાંડા	ચોરે	ભોર
પુલા	પૂળે	ચુટી	ખીસકાશી
પદાં	બદ્દી	વાનળા ટ્યારી	માપ બામણી
વારોંગા	બાઇ	બંચા	બાંડે પીઠ
વારે	બાદે	ચુટી	કાનની ચુટ
પુરો	બૂરો	વા	વાન
પંગાયોં	બગીચે	વાદ	બહેન
વાંછે	પીંછાં	વોત	બાંદ
પઘરો	બેડકુ	ચિનાલી	ચિલાડી
વાપદયા	વાપડીએ	વાનચો	તીંગ. મરીયું, મર
વાળેજ	બાણેજ	મેરા	-તુડો, પાપટ નેતુપદી
વીલમા	બીલ	મૂંચા	મૂળ
મુગલી	બુગળી	માતર	માસ્તર
વોલો	પહેલો	મરવે	મરવો, (કરીના)
મુલ	મૂલ	માલયા વોચે	માલીના છોકરા
પટેગ	પટેલ, પટલ	માયો	માયુ
મુર્યા	મૂરીએ	માડના	માડપુ
મુડો	મુડે	મટ	મટ
વગ	વગ	માવ	સાવ

બીલી.	મુજબતી.	બીલી	મુજબતી.
મરચે	મરચુ	વટ હાટ્ટી	વડ માસ
મદા માત	મધમાખ	મેવ્યા	મેવે
મોપડે	મહુડા	ફુટી	મરેળી
મૂત	મતર	હોગ્યા	મીંગે
યા	યા	ફેકે	સેક
વહતો	વસતિ	ફાવેર	માકર
રતોઢા	ગપોડી, વાની	ફેગાને	મગા વહાવા
રાયળી	ગાયણ	દાટ્ટી	માગુ
લોમલ	લીમડો	હવા	હવા, પક્ષી
વેના	વેમા	ઢાઢા	મસપુ
વાંડી	કાને પહેરવાની વાળી	દાનેજ	માકળી
વાનીવેર	વાણીઆર	દામલો	સંમિતું
વાળા	વાડો	દાળી	ખગુડી
વગ	વહેલો	દાળો	આમાનેર લંછનું
વાવા	વાળીઓ		માડ

રાખડોની પૂરણી

ડમેટો—ડમડો	રોરો—પતાસાં	માનુડ—વાકરું	વાગ—તગાક
દાવેટ—દીવી	ઓઢે—દોડી, પનાથ, લીવલો—છા	મારો—ખાવાનું મીઠું	
વાકરો—દીવેટ	અમની—એકવી	ગરમી—ત્રાસપુ	ગધાતી—લસણ
વાગુજી—વાગુ (વાંસગ) ડાળ—ડોળડ		ગાટ—ગુધ	ગાટા—વહુ
વાટી—નાવેણી	વાગુ—આગુ	ગુલ—તરતનું ફૂલ	ગામની—ગાવડે
સાવડુ—ટોપકો	વાર્વા—લગમ	દારદા—વળીઓ	મારા, મદપર—મરવાડ
ઘાંવગી—દોડ			

લીલી ગીતના થોડાક નમૂના

કપતી કલહ

કેનીઓ

પુરુષ—તુ જાના રડની પાચો રાટ તો જાના રાનો પાચો રહો

૧ નસિદ, મલેતાએ ગ્યેથા મરવાના અંન બાનમા પશુ 'થેવ' માનદને બદલે 'દો' અન્ન લપડેલો જાન્યા કે ભંત ખામિ

પટેલ દહ દીકે^૧ આવછે,   ,,
 પટેલ આવછે ને આવ છે,   ,,
 પટેલેણુને કેરી છઠ^૨ હેગમાં^૩,   ,,
 પટેલ આવછે ને કાળ છે,   ,,
 પટેલ હાથી કોઝો^૪ આવ છે   ,,
 અમે રાજ વધને^૫ લઈછું   ,,

લમનાં ગીત.

ધિયામ કપો રાદ^૬ જોવેરે, અરમલીયા
 ધિયામ પુનીયો રહે^૭ જોવેરે,   ,,
 કેળા^૮ આંખનો રે, મહડી^૯ મુછનો રે, કોળે
 બેરીને આવે રે.   અરમલીયા
 દમને આક્ર^{૧૦} માના^{૧૧} તેડા રે,   ,,
 ચોપળે વાંચતા ની આવળે રે,   અરમલીયા.

૨

બાઇ તન^૧ મરાસીઆ પછણાવુ, વ હોળા છલીયો^૨ વા મય
 બાઇ તન મરાસીઆ પછણાવુ, વ હોળા છલીયો વા મય.
 ઇત^૩ બાઇવા પોયરો છય, વ બાઇ હોળા છલીયો વા મય
 બાઇ તુત^૪ રાજ બેટી વ હોળા છલીયો વા મય
 બા તુત રાજ બેટી, વ,   ,,
 બાઇ તન મરાસીઆ પછણાવુ. વ,   ,,
 ઇત ડેબરો^૫ પોયરો છય, વ બાઇ,   ,,
 ઇત ડેબરો પોયરો છય, વ બાઇ,   ,,
 બાઇ તન મરાસીઆ પછણાવુ વ   ,,

પ્રસ્તાવિક ગીત.

ગીતર ૧

હંમર હપર મરચી તીના ત્રીણા ત્રીણા પાલા^૧ રે
 મને નાચાનો રગ લાગ્યો, મને પીધાનો^૨ રગ લાગ્યો રે
 ધુવે^૩ મેન્ચો^૪ રીંગણો,^૫ બોદીત^૬ કાગ્યો તગજુડો^૭

૧ દીવસ. ૨ લેરી. ૩ હેગમાં. ૪ પોડો. ૫ ચપને. ૬ રાપ. ૭ કરડી. ૮ મરડી.
 ૯ હાક, સાદ. ૧૦ મારી.

૧ લંને. ૨ એક જાતનું હાથે પહેરવાનું પિત્તળનું ઘરેણું. ૩ તે. ૪ તુ. ૫ મ્હોટા પેટનો.

૧ પાનાં. ૨ પીધાનો. ૩ બોયે. ૪ મેચું. ૫ રીંગણું. ૬ બોદી. ૭ તગજુથ .

પુંચે મેન્યો રીંગણો, ખોદીત કાઝ્યો તળયુછો
ખમ મેન્યા કોદાલા, ખોદીત કાઝ્યો તળયુછો
ખમ મેન્યા કોદાલા, ખોદીત કાઝ્યો તળયુછો
પુંચે મેન્યો રીંગણો, ખોદીત કાઝ્યો તળયુછો
ખમ મેન્યા કોદાલા, ખોદીત કાઝ્યો તળયુછો

૩

પાલો^૧ કુદી પન્નો^૨ હો શુભરી ગોકુરની
પાલામધી પાલી કોદરા કાઝ્યા હો શુભરી ગોકુરની
જોડ દુપળ^૩ ચાટક્યાન^૪ હો શુભરી ગોકુરની
જોડના ખાઇણીએ હુંદ્યાન હો શુભરી ગોકુરની.
જોડની ઘંટીએ દીયાન^૫ હો શુભરી ગોકુરની
મોટા મોટા દીયાન હો શુભરી ગોકુરની
ભાના^૬ લખને ચાલી હો શુભરી ગોકુરની
પછણે બેન^૭ મરાણા ચાપટ્યાન^૮ હો શુભરી ગોકુરની
ઉમે જાઇલે^૯ વાચગા હો શુભરી ગોકુરની
ઉમે સેજે^{૧૦} નાહી હો શુભરી ગોકુરની
પાંચ કોતેજે^{૧૧} કુદી હો શુભરી ગોકુરની
રંગતી રંગતી ઘેર આવી હો શુભરી ગોકુરની

૪

ખાળી કોતળ ગાયા ચરન તાંચ ચીખાય^૧ ચીતા વાધર^૨ હો
ગાવે ક્યા ગોરીબા ગોવારીએ પાડી યુમ રે હો
એકા પાંગ્યા^૩ દોંડીબા બીગ્ગ પાંગ્યા આય રે હો

૫

૧૬૪૨ ૧૫૫૫ કાજે રે કંજરીઉ
સાચુએ મોહર ને ઓવે^૩ વધાઇર
૬૪૨ મુછો મહજે^૪ રે કંજરીઉ
૬૪૨ રોલા કાજે રે કંજરીઉ
બાણુએ બેમી ૬૪૨ બોજાહું
૬૪૨ મુછો મહજે રે કંજરીઉ

૮ પાણું, વાંચનું ચાપ છે. ૯ પડી. ૧૦ મુપડે. ૧૧ ઝાટક્યા. ૧૨ દંખા. ૧૩ ભાતુ.
૧૪ બે ૧૫ ઝાપટ્યા, ચાંચા. ૧૬ જરડે. ૧૭ છેડે, રસ્તે. ૧૮ કાનડાં.

૧ સંતાપો. ૨ વાઘ. ૩ બાગ્યા.

૪ એક જાતનો છોડ. ૫ કણુકી. ૬ વટુએ. ૭ મરડે.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

સાહિત્ય વિભાગ

જૈન સાહિત્ય

(૨૧ રા મન મુખ નિ કીર્તનદ મહેતા)

માન્યવર પ્રમુખ સાહેબ, નામદાર મહારાજી નંદકુંવરના

તથા અન્ય સત્તાગિયો અને સભજનો,

“જૈન સાહિત્ય” — એ અગે ઢાઢ નિવેદન કર્યા આપ સમક્ષ ઉભો થયો છું આ વિષયને બે ભાગમાં વેચી નાખેલ છે એક પ્રકરણમાં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન સાહિત્યનું દિગ્દર્શન છે, સારે બીજા પ્રકરણમાં “ભાષાવિવેક” મુખ્યત છે

જૈન સાહિત્યે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, તેલુગુ વગેરેને જન્મરો આધાર આપ્યો છે, અને તે તે ભાષામાં એ સાહિત્ય ધણુ ખેડાયું છે, એ વિદ્વાનોને હવે સુપ્રતીત થયું છે ગુજરાતી સાહિત્યને જૈન સાહિત્યે કેવું સાર પોપણ આપ્યું છે, તે અમે અમારા બીજી પરિપક્વતા નિબંધમાં જણાવ્યું હતું સદ્ગત શ્રી જીવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુન આદિ નામકિત ગુર્જર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્યે બળવેલી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ સામાન્ય સાહિત્યની સેવા પગમ પ્રમોદ ભાવે પીઠણી છે, એવા જૈન સાહિત્ય અગે અરે ઢાઢ નિવેદન કરું તે સાહિત્યગસિકાને લાભ-આનંદનું કાણુ થશે આપ કેવળ સાહિત્ય પ્રેમની ખાતર એ પર અમૃતદ્રષ્ટિ ઠેરવશે એવી નિશ્ચિતિ પૂરુંક આ વિષય પ્રાગ્નુ છું

ક—ગુજરાતી વિભાગ —

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે? આવો એક અત્યાભારિક પ્રશ્ન અર્ચાતો શૂત થાય છે અમને આ પ્રશ્ન કેવળ અત્યાભારિક લાગે છે એ પ્રશ્ન કેમ ઉદ્ભવે એ સમજાતું નથી એવું ભાષાનો જન્મ તે ભારાથી વ્યવહરનાગથી છે, એ વાત સર્વ ટાઢ કનૂન કરશે ભાષાથી વ્યવહરનાગ જૈનો હોય, અને જૈનેતર બીજાઓ પણ હોય આ બન્નેમાંથી કોઢ પણ એવો અકુદ્દગતી દાવો ન કરી શકે, કે અમારાથીજ આ ભારાનો જન્મ થયો અને પક્ષ એવો દાવો કરી શકે, કે આ પ્રકારે આ ભાષાને અમે યથાચોગ્ય પોષણ આપ્યું એટલે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી છે, કે બીજાઓથી એ કૃત્રિમ અર્થાને ધરે ગણી, અરે અમે જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી તથા તેના આધારશૂત અન્ય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને કેરા પ્રકારે પોષણ આપ્યું, આનાર આપ્યો, નિકામ-વૃદ્ધિ-સુદ્ધિમાં હિરમો આપ્યો એ નિર્પક્ષપણે આતરશું

ખીજે એવો પ્રશ્ન ઉઠી શકે, કે ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી કે ખીજઓએ? આનો યથાચોગ્ય આનુમાનિક નિર્ણય આપી શકાય, પણ તે નિર્ણય મધુરું વજ્રતેજ સ્વરૂપ તો નહિજ, કેમકે બાનિકાણે વિશેષ સખગ પુગવા મળે, તો એ નિર્ણયને તિલાંજનિ દેવીજ પડે પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સમાધાનમા કાઠકમમા મેલુ સાહિત્ય પ્રથમ લખાયું, (chronologically) એ આપણે તપાસવું પડશે, અને એના ઉત્તરનો આપણો મદાર એ ઉપર રહેશે જે આપણને અત્યુક એમ જણાય, કે ગુજરાતી લેખિત સાહિત્ય કાઠકમમા જૈનોનું પહેલું છે, તો ગુજરાતી લેખનાન્વર્તુ માન જૈનોને મળશે એમ છે કે નહિ એ આપણે આગળ તપાસવું

ગ્રીકો પ્રશ્ન એ ઉઠી શકે, કે જૈનોએ કે જૈનેતર ખીજઓએ ભલે ગુજરાતી લેખનારંભ કર્યો; પણ એ ગુજરાતી લેખનમાં સાહિત્ય યોગ્ય લેખન અને સાહિત્યના એક અગ્ર દાવ્ય લેખનની આદિ કોનાથી થયું? જૈનોથી કે ખીજથી? આ ત્રણે પ્રશ્નોની આપણે સમાનોચના કરીએ

પ્રશ્ન (૧) ગુજરાતી લાપાનો જન્મ જૈનોથી છે? આ પ્રશ્ન નિરર્થક અસ્વાભાવિક હોય, એવો જવાબ આપી શકાય એમ નથી શરૂઆતમા જ જણાવ્યું છે કે કોઈ સપ્રદાય એવો દાવો ન કરી શકે, કે આ ભાષાનો જન્મ અમાગથી જ થયો.

પ્રશ્ન (૨) ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી? આ પ્રશ્ન પણ એક દેશે કૃત્રિમ છે. તથાપિ તેનો આપણે સાધાર્ણ નિર્ણય ગોઠીએ ગુજરાતીમા લખવાની શરૂઆત શ્રી કૃષ્ણના પન્નમહત્ત શ્રી ન મિદ મહેતાથી થયું એવી પ્રચલિત માનીતતા છે આ ભક્ત કવિ પિં. સં. સોળમી સદીમા થયા એવું મનાય છે આ કવિની પહેલા ગુજરાતીના લેખમાં ન હોય એવું તો માની શકાય એમ નથી, હોવા જ જોઈએ, અને તે જૈનો દ્વારા અને જૈનેતર ખીજઓ પણ દ્વારા જૈનેતર ખીજઓ છે કે નહિ એની અમને ખબર નથી પણ શ્રી નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે એક સૈકા લગભગમા ગુજરાતી ભાષામાં લખનાર જૈન લેખકો થયા છે, એ તો સાધાર્ણ કહી શકાય એમ છે, જે આગળ જતાવીએ છીએ જે શ્રી નરસિંહ મહેતાની પહેલા જૈનેતર ખીજ લેખકો ન દોષ (જે માની શકાય એમ નથી) તો ગુજરાતી લેખનની આદિ જૈન લેખકોથી થયું એમ માનવામા વાધો નથી

પ્રશ્ન (૩) ભલે જૈન લેખકોથી ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત આદિ થયું, પણ એ લેખન સાહિત્ય યોગ્ય વર્ગમાં આણી શકાય એવું છે? એ લેખનનાં કવનને કાવ્ય વર્ગમાં ગણી શકાય એમ છે? આનો ઉત્તર વિચારીએ ગુજરાતી કાવ્યની શરૂઆત શ્રી નરસિંહ મહેતાથી થયેલી ગણા છે, અને

એના સુરસિક, ભક્તિરસ ભર્યા, સહજ હૃદયમાથી સ્ફુરી આવેલા કાવ્યો જોતા, તેમ જ આ કારિની પહેલાનું ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય નહિ મળેલ હોવાથી આ કવિથી ગુજરાતી કાવ્યની શરૂઆતની ગણના થઇ એ પચાર્થ જ છે પણ આ ભક્ત કવિ પહેલા પણ ગુજરાતી લેખકો યથા છે, એવું અમારું માનવું છે, જૈન લેખકો તો છે જ ; અને ખીજા પણ હોય, જે શૌધખોળથી પ્રતિદિમા આવવા યોગ્ય છે હવે આ જૈન લેખકોના રેખો સાહિત્યમા અને તેમા પણ કાવ્યસાહિત્યમા ગણાવા યોગ્ય છે' કે કમ એનો સમતોલ નિર્ણય સિદ્ધ મધ્યસ્થ સાક્ષરોએ કરવાનો છે એ જૈન લેખકોના નામ, તેઓની પદાત્મક કૃતિ, કૃતિની મિતિ વગેરે આગળ જણાવીએ છીએ

(૧) વિં સં ૧૪૧૨ મા શ્રી હૃદયવત (વિજયભદ્ર) નામના જૈન આચાર્ય શ્રી ગૌતમ સ્વામીનો રાસ રચ્યો છે સુદ્રિત થયેલો આ રાસ નાનો છે, બારા પ્રાચીન ગુજરાતીમા ગણવા યોગ્ય છે, અને તે પ્રૌઢ, સરળ અને રસિક છે, જે નિઃશય વાચનારને સહેજે પ્રતીત થાય એમ છે એમા જૈનોના ચરમ તીર્થનાથ થી મહાવીરદેવે સર્વ વેદવિદ્ ગૌતમગોત્રીય શ્રી ઇંદ્રભૂતિ આદિને વેદપદોનો પરમાર્થ તથા પૂર્વાપર વિરોધ રહિત અર્થ સમજાવી પોતાના શિષ્યપદે રચાધ્યા આદિનો અધિકાર છે આને તથા આ અરસામા રચાયેલા ખીજા રાસોને સાહિત્યકક્ષામા ગણવા કે નહિ એ સાહિત્યના લક્ષણાદિ જાણનારા મધ્યસ્થ પરીક્ષકોનું કામ છે અમે જૈન હોવાથી, (સપ્રદાય ભેદે આ ભેદ બપવહાર હેતુએ દાખવ્યો છે, બાકી અમે અને આપણે એક જ છીએ, ઐક્યતામા જ આપણું ગૌરવ અને કલ્યાણ છે, સપ્રદાય ભેદ પણ ન થતે) અને આ રાસોના લેખકો પણ જૈન હોવાથી દ્વિતિય કે ત્રીતી મોહના દોષના ભયને લઇ અમારે કેવળ તટસ્થ રહેવું યોગ્ય છે

(૨) ખીજો રાસ પણ એ જ અરસામા એ જ લેખકે શ્રી હૃદયવતનો ઔપદેશિક ચરિત્રાત્મક લખેલો છે ધણુ કરી એ પ્રસિદ્ધ થયો નથી

(૩) ત્રીજો રાસ પણ એ જ અરસામા એ જ લેખકે શ્રીલિંગરાસ, એ નામે રચ્યો છે, આ પણ ધણુ કરી પ્રસિદ્ધ નથી થયો આમા સત્યીલ, સદ્ગતિ, અલ્પચર્યાદિના મહિમાયુક્ત બોધ છે

(૪) ચોથો રાસ વિં સં ૧૪૧૩ મા કકડીયા ગામમા કોઇ શ્રી હૃદયવત નામના જૈન સાધુએ ચાતુર્ભાસમા લખેલો શ્રીમતી મદનરેખા (મયણરેખા) નો છે આમા કઇ જઇ મરજૂમિની બાપાની છાયા આવે છે, પણ સામાન્ય વક્ત્રુ ગુજરાતીનું છે આ રાસ નાનો છે, સુદ્રિત થયો છે એમા દાન, શીલ, ભક્તિ આદિના મહુપદેસયુક્ત શ્રી મદનરેખાનું ચરિત્ર છે

(૫) પાંચમો રાસ આરાધના રાસ એ નામે શ્રી નોમમુંદમૂરિએ વિ. સં. ૧૪૫૦ ના અરસામાં લખ્યો છે. આ ગસમાં મરણોન્મુખ જીવને મરણકાળ સુધારી લેવાના, દુષ્ટતાની આલોચનાપૂર્વક નિંદા-મહાંતા, સુષ્ટતાની અનુમોદનાના, જીવમાત્ર પ્રતિ મૈત્રીભાવ રાખવાના, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ અપગ્રહ ક્ષમવા-ક્ષમાવવાના, સદેવ-સદ્ધર્મ આદિનાં શરણના-એ વગેરેના દસ અધિકારોનું ઔપદેશિક વર્ણન છે.

(૬) છઠ્ઠો રાસ શાંતરામ એ નામે વિ સ ૧૪૫૫ માં કે એ અગસામાં ઉપર જણાવેલા શ્રી સોમચુંદરમૂરિના શિષ્ય શ્રી સુનિમુંદમૂરિએ ગ્રચ્યો છે. આ સુનિ સહસ્રાવધાની હતા; સ્તબતીર્થ (ખમાન) ના નરાગ દરગખાએ એમને વાદી-ગાકુલપંથ એવું નામ આપ્યું હતું, અને દાક્ષિણાલ રાજાએ એમને કલિસરસ્વતિ એવું બિરુદ દીધું હતું; એમણે શ્રી અધ્યાત્મકંદેષદ્રુમ નામે અધ્યાત્મસુખ્ય સરૂત કાવ્ય ગ્રચ્યું સુદ્રિત થયું છે; તેના અનુવાદરૂપ આ શાંતગસ પોતે જ કરેલો છે. આ રાસ ભાષામાં પ્રાચીન છે; એમાં મધ ભાગ પશુ છે નવ રસ પૈકી નવમો શાંતરસ આમાં પ્રધાનપણે છે.

૧, વિ. સ. ૧૬૨મી સદીમાં રચાયેલા આટલા રામો મળી આવ્યા છે. રોધ-ઓગ્રથી વિશેષ પશુ કદાચ મળી આવે. શ્રી નરસિંહ મહેતા વિ સ. સોળમી સદીમાં થયા; એટલે તેની પહેલાં એક સેકામા રચાયેલા આ રામોની વાત થઇ, સાર પછી સોળમી સદીના પ્રારંભથી આપુ સદીના પ્રારંભ સુધીમા ગુજરાતીમાં લખાયેલા જૈન ગસો ધણા દેખાશે. એ રામો ઉપરાંત ચત્રિત્રા, આખ્યાયિકાઓ, ચતુષ્પાદિકા, ટાળો, આધ્યાત્મિકઔપદેશિક મંત્રાઓ (સ્વાધ્યાય), ભક્તિનાં પત્રો, સ્તવનો વગેરે પશુ કવિતારૂપે ધણાં છે, જેની જૈનેતર બીજા કવિઓનાં ભક્તિપદો, કર્તનો, ચોપાઇઓ, છપ્પા, આધ્યાત્મિક ઔપદેશિક કવિતાઓ આદિની પેઠે સાહિત્યમા અને તેમા પશુ કાવ્યસાહિત્યમાં ગણના કરવી કે નહિ, એ મધ્યસ્થ સાહિત્યરેતાઓનું કામ છે. લગભગ ૩૭૦ ગુજરાતી જૈન રામોની એક વાદી*-નામ, કર્તાનાં નામ, અને રચાયેલી મિતિ સાચેની, -છાપેલી આ લેખના પ્રાંતે ટાકી છે; તે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યના અભિલાષીને ઉપયોગી થશે આ વાદીમાના રાસોની કોઇ કોઇની ગ્યાયાની મિતિ મળી શકી નથી, કોઇ કોઇના કર્તાના નામ પશુ નથી મળ્યા. એ ગસોમાથી લગભગ ૪૫ રામો ચારસો-પાંચસો વગસના એટલે વિ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૭૦ સુધીમા ગ્યાયલા છે. લગભગ ૮૦ સુદ્રિત થયા છે. એ રામોની પ્રથમ દંચને પ્રતીત થતી ઉપયોગિતા આદિ અત્રે ટાંકતું ઉપયોગી થશે —

* આ વાદી આ સંગ્રહમા સામેલ કરવામા આવી નથી

(૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ, (અ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ નક્કી કરવામાં, (દાખલા તરીકે કુમારપાળ વસ્તુપાળ, જગદુ આદિના), (બ) ગુજરાતી ભાષાના અવતાર-વિકાસ-વૃદ્ધિના શોધનમાં, (ક) પ્રાચીન ગુજરાતીના નમુના માટે, (ડ) હાલની સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં અપરિચિત નવા પણ ઉપયોગી શબ્દોનું ભંડોળ વધારવામાં, અને (૬) ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્ય લખવાની ચરુઆત જૈન લેખકોએ કે ખીજાએ કરી એ નક્કી કરવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે.

(૨) શ્રી હીરવિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ આદિના રાસોથી જૈન આચાર્યોનાં ચરિત્ર-ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડી શકે એમ છે.

(૩) રાસોના ઝોટા ભાગને છેડે પ્રચલિત આપેલી છે; તેમાં પ્રાયઃ ત્રણ ચાર પેઢીનો નામ છે; જેથી જૈન સાધુઓના વંશ-ટક્ષ નક્કી કરી શકાય એમ છે. જુદા જુદા ગચ્છોની પદ્માવલિઓમાં તો શ્રી સુધર્માસ્વામીથી (વિ. સં. પૂર્વે ૪૭૦ વરસથી) પદ્માવલિ લખાઇ ત્યાં સુધીના તે તે ગચ્છના પદ્માધીશ આચાર્યોનાં નામ-તિથિ છે, ત્યારે આ રાસોની પ્રચલિત ઉપરથી ખીજા સાધુઓનાં નામ-તિથિ-વંશ નક્કી થઇ શકે એમ છે; જે આ દિશાએ કામ કરનાર ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે.

(૪) બધા રાસોનો અંતિમ હેતુ (આત્મ દાર્દ) ધર્મ ઉપદેશનો છે; દાન-શીલ-તપ-ભાવશુદ્ધિ વ્યવહારધર્મ ઉપદેશવાનો છે. અમુક નાપકનાં ચરિત્રશુદ્ધિનરુપે દાખલા દર્શાવવાએ લેખકોએ એ ઉપદેશને બહુ રસમય અને આકર્ષક કર્યો છે.

(૫) એ રાસોમાંથી સદ્બોધક દુચકા અને રસિક સુબોધયુક્ત કાવ્યકણ્ઠિકાઓ જુદાં તારવી શકાય એમ છે; અને એવાં જુદાં તારવી કાઢેલાં કાવ્યકણ્ઠોને ગુજરાતી ભાષાના “રત્નભાંડાગાર” નામ પુસ્તકરૂપે યોજી શકાય એમ છે.

(૬) કેટલાક રાસોમાંથી લેખકોનાં બુદ્ધિવૈભવ, કાવ્યચમત્કૃતિ અને અક્ષંકાર યુક્તવાણી જોઇ સહૃદય વાંચકને આનંદ મળે એમ છે.

(૭) એ રાસો ઉપરથી એ રાસોના વસ્તુ-પાત્રને અનુસરી, એ રાસોનો શુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશરૂપ અંતિમ હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી, વર્તમાન શૈલીએ શુદ્ધ સંસ્કારી ભાષામાં કોઇ સિદ્ધ લેખક નવલકથા લખે, તો સદ્ધર્મની તથા ગુજરાતી ભાષાથી વ્યવહરનારની જાગૃતી સેવા બજાવાય એમ છે; મોટી નિર્જસ તથા પુણ્યબધનુ કારણ છે.

(૮) આ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાસોના લેખકોએ રાસો ગુજરાતી ભાષા અથવા કાવ્ય ચમત્કાર અર્થે નથી લખ્યા, પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરનારો એને સદ્ધર્મ ઉપદેશવા અર્થે લખ્યા છે, એટલે કંચિત્ કંચિત્ ભાષાદ્વાર કે કાવ્ય-

અમટ્ટિતિ વિનાની સાદી ભાષા માલુમ પડે, તેથી બહેલાઓએ (Pedants) મુખ્ય મત્થકોણવાનું નથી; તેથી એ રાસોની કીમત કાંઈ ઓછી નથી થતી; સારસોધક સદૃશ્ય વિદ્યાનોએ તો એ રાસોના આંતર હાર્દ ઉપર, અંતિમ હેતુરૂપ સદુપદેશ ઉપર નજર ઠેરવવાની છે. કાવ્યચમત્કૃતિ વિનાની સાદી ભાષામાંથી પણ ગિર્યાસુ ભાષા-શાસ્ત્રીને અવનવું સિખવાનું મળે એમ છે.

(૯) આ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ભાષાની કીમત તે ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાને લઈને છે; ભાષાનો ઉપયોગ કરનારા ન હોય તો તે ભાષા મૃતવત્ છે; અને મૃતવત્ ભાષામાં ગમે તેવા ભાષાડંબર-કાવ્યચમત્કાર હોય પણ તે સામાન્ય જન-સમૂહને તો નકામા પ્રાય છે. શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની સમયને નહિ છાજતી સંસ્કૃત ભાષા અને વૃદ્ધવાદીની સમયોચિત સ્પર્શ પ્રાકૃત (મૃતજનને માન on the spot અનુસરતી) ભાષા,—આ બેમાંથી કઈ કારગત (વિનયી) યદ્યપિ એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી કહેવાનું કે પ્રસ્તુત રાસો કોના અર્થે લખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપર તથા તેમાંના ઉપદેશ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે તો રાસોની કીમત અને ઉપયોગિતા એકદમ પ્રતીત થશે; બન્ને પછી તે રાસોમાં વાગાડંબર કે કાવ્યાલંકાર ન હોય. ઘણા રાસોમાં રમણીય-મનોહ વાગ્વિભવ અને કાવ્યાલંકાર આદિ છે; તથાપિ બધામાં ન હોય તેથી તેમને પ્રેમાનંદાદિનાં કાવ્યો સાથે રસાલંકાર-વાગ્વિલાસ આદિની સરખામણીમાં તરછોડી કાઢી તેની ગણના ન કરવામાં આવે એ અંગે આ લખ્યું છે.

(૧૦) આ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે આ રાસોના લેખકો પ્રાયઃ સાધુ હતા; ધર્મચાર્યાગી સ્વપરહિત અર્થે ઉદ્યમ કરનારા સાધુ હતા; અને એથી એ રાસો લખવાનો મુખ્ય હેતુ જનહિત તથા સદૃશ્ય સેવા સાથે સ્વકર્મની નિર્વહનો હતો.

(૧૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ છપાઈ ગયો છે; પણ એ મુદિત યએલામાંનો કેટલોક ભાગ એવો અશુદ્ધ અને ચિથરીઓ છે, કે તેને શ્રી છપાવવાની જરૂર છે; માટે આ બધા રાસોનો સમૂહ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” અથવા “મૃદુલકાવ્યદોહન” ની શેરીએ “પ્રાચીન જૈન કાવ્યમાળા” અથવા “જૈન કાવ્યદોહન” રૂપે છપાવવામાં આવે તો ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારનારા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો (volumes) યદ્યપિ એમ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી સદૃશ્ય સેવાનો, ગુજરાતી સાહિત્ય વૃદ્ધિનો, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો લાભ લેનારા ઉપર ઉપકારનો અને પરિણામે નિર્વહનો મહાન્ લાભ છે.

(૧૨) જૈન લેખકો તથા અન્ય લેખકો વચ્ચે કેવી સ્પર્ધા ચાલતી, કેનાં અન્યોન્ય અનુકરણ થતાં, તથા કેવા લેખનવાદ (Plagiarism) અથવા વસ્તુચોરી થતાં એ પણ કોઈ કોઈ રાસો ઉપરથી સમજવા યોગ્ય છે.

(૧૩) કેટલાક રાસોં તો એકને એક વિષયના હોવા છતાં જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા લેખકોએ જુદા જુદા લખાવવા માલુમ પડશે.

(૧૪) આ રાસોની યાદી ઉપરથી ગુજરાતીના સતતવાર જૈન લેખકો સંબંધી ઉદ્દેશ્ય કરવાની, નિબંધ લખવાની મરજતા થશે.

અસાર સુધી વાન રાસોની યદ્ય. એ ઉપગંત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત જૈન કાવ્યોદિ સાહિત્ય અંગના ગ્રંથોના ગુજરાતી ભાષામાં જે અનુવાદ થયા છે, તેને પણ જો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણવામાં આવે, તો તે વિભાગ પણ ધણો મોટા થવા જાય છે. થોડાં નામ-સાહિત્યનાં જુદા જુદા વર્ગોરૂપે, કર્તાનાં નામ, રચના, મિતિ, શ્લોક-સંખ્યા, ભાષાંતરકારનાં નામ, પ્રસિદ્ધ કરનારનાં નામ, તથા તે ગ્રંથમાં શું છે એની હંક નોંધ એ આદિરૂપે આપશું.

(૧) ચરિત્રાત્મક ઐતિહાસિક વિભાગ:—(History)

(ક) ત્રિપટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર:—આ મૂળ ગ્રંથ વિ. સં. બારમી 'સદીમાં થયેલા મુપ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસિદ્ધિએ મંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૩૪૦૦૦ શ્લોક પુરે રચ્યો છે. તેમાં આ અવમર્ષિણી કાળના નીચ-ચોથા આરામાં થયેલા વર્તમાન' એવિસ તીર્થંકરો, બાર ચક્રવર્તી, નવ પાસુદેવ આદિ શલાકા પુરૂષોનાં ચરિત્રો છે; જે જ્ઞાન સાયે આનંદપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ભાવનગર જૈન ધર્મપ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) પાંડવ ચરિત્ર:—આ મૂળ ગ્રંથ વિ. સં. તેરમા સતકમાં થયેલા મહાધારી શ્રી દેવપ્રભસિદ્ધિએ ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર કાવ્યરૂપે મંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. આ એક "જૈનીય મહાભારત" નો ગ્રંથ છે. તેનું ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ગ) રામાયણ:—આ "જૈન રામાયણ" રૂપે જાણખાતો (ક) નો એક ખંડ છે. આ ત્રણે (ક), (લ) (ગ) થી શ્રીરામ પાંડવાદિ અગેની માનીનતામાં જૈનો અને બીજાઓમાં શું તફાવત છે, એ સારી રીતે સમજવા યોગ્ય છે.

(ઘ) દ્વાદશ્ય:— આ દ્વિઅર્થી સંસ્કૃત કાવ્ય ૩૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિ. મં. બારમી સદીમાં રચ્યું છે. એમાં એક અર્થ લેતાં સુર્જર નૃપ કુમારપાળ આદિનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને બીજો અર્થ લેતાં વ્યાકરણ સૂત્રો સમજાવ એવો એ દ્વિઅર્થી શ્લેષાત્મક ગ્રંથગ્રંથોય કહેવાય છે, જેને દ્વાદશ્ય એવું નામ આપ્યું છે. મરહુમ પ્રો. રણિભાઈએ આના ચરિત્ર:—૮૦૦ શ્લોક કરેલું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. પણ આ ગ્રંથ ૧૨ થી ૧૪ માં રચ્યું છે. આમાં ૧૮૦૦૦ શ્લોકપુર લીકા રચેલી છે; જે ૬૨૫ છે. પરામહિતનું સ્વરૂપ છે, તેનું જો ભાષાંતર કરવામાં આવે તો આ મહા-ગ્રંથ (અર્થ) મગજાય.

પુરૂષો અને ૫૪ મહા સતીઓનાં [સીતા, દમયંતી, સુલસા આદિ] ચરિત્રો છે. રા. રા. મોતીચંદ ઓધવજી સાહે અનુવાદિત કરેલો એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(ઠ) જગડુ (જગદ્દેવ શેઠ) ચરિત્ર :—૭ સર્ગવાળું ૩૮૮ શ્લોકયુક્ત આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ વિ. સં. ચૌદમા મેકામાં લખ્યું છે. એમાં વિ. સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં પડેલા નિકરાણ દુષ્કાળ વેળા લોકોને અનાદિ વડે હવિતદાન આપનાર જગડુચાનું તથા ગુજરાતના રાજા વીરધવળ આદિનું, કચ્છ-સિંધ આદિના રાજાઓનું પ્રાસંગિક ચરિત્ર છે. રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે કરેલું આનું ભાષાંતર જૂળ સાથે મુદ્રિત થયું છે.

(ડ) જૈનકુમાર સંભવ :—૧૨૨૬ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી જયશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૨ માં લખ્યું છે, આમાં શ્રી ઋષભદેવ, ભરત, બાહુબલી આદિના અધિકાર છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર ૫૦ હોરાલાલ હંસરાને કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ઢ) શુર્વાવલી :—૭૬૦ શ્લોકપુર આ પદ્યાવલી સંસ્કૃતમાં કાવ્યરૂપે શ્રી મુનિ-મુંદરસૂરિ, જેણે શાંતરસરાસ રચ્યાનું આપણે અગાઉ જણાવ્યું છે, તેણે [શ્રી સુધર્મા-સ્વામીથી (વિ. સં. ૪૭૦ પૂર્વે) પોતાના વખત સુધીના આચાર્યોની] રચી છે. આ ગુજરાતી ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

(ણ) હરિવિક્રમ ચરિત્ર :—૫૩૫૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. તેનું મરાઠીમાં ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અને ગુજરાતીમાં “જૈન” પત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ત) સુકૃત સંકીર્તન :—આ એક હજાર શ્લોકબદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુર્જર જૈન મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળના ચરિત્રરૂપે વિ. સં. ૧૫૦૦ ના અરસામાં શ્રી અરિસિંહ અને અમરસિંહે લખ્યું છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. શ્રી ગુર્જર નૃપતિ વીરધવળના પુરોહિત સોમેશ્વરદેવે શ્રી વસ્તુપાળનાં યશોગાનરૂપ “કીર્તિ કૌમુદી” નામનું જે કાવ્ય લખ્યું છે અને જેનું ભાષાંતર રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે કર્યું છે, તેવો આ ગ્રંથ છે.

(થ) મુલસા ચરિત્ર :—૮૦૦ શ્લોકપુર આ કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. આમાં શ્રી મહાવીરદેવની પરમ શ્રાવિકા મુલસા સતીનું ચરિત્ર છે. પરામર્કિતનું સ્વરૂપ આ ચરિત્રથી સમજાય એમ છે. ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે.....છલાદિ.

(૨) ન્યાય, (Logic)

(ક) પદ્ધતિન સમુચ્ચય — ન્યાય ત્રિવિધ આ સમૂહ પદ્ધતિન અન્ય માત્ર ૮૭ શ્લોકોનો શ્રી હરિભક્ષરિએ વિં મં ૭૪૫ મં ૧૩૫૦ મં ૧૪૫૦ ના અગ્રસામા ત્રી ગુણ-તત્ત્વગ્રંથિએ ૪૫૦૦ શ્લોકો પુરા “તર્ક રહસ્ય દીપિકા” નામની વૃત્તિ રચી છે આમા ૭૫૦ શ્લોકો દર્શનનું ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરી છે ત્રી મણિભાઈએ બારાતર કરેલો આ અન્ય મુદ્રિત થયો છે

(ગ) સ્વાધ્યાય મંજરી — આ મૂળ અન્ય માત્ર ૩૨ સંસ્કૃત શ્લોકોનો છે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે “અન્ય યોગ વ્યવસ્થા” રૂપે શ્રી મહાવીરદેવની આ ૩૨ કા પોષકે વિ સં બારતી મદીમા ગુણિત કરી છે, તેના પર વિં મં ૧૩૪૮ મા ત્રી મણિરોણુ સરિએ સ્વાધ્યાયમંજરી નામની આ ૧૩૫૦ લખી છે આમા ૫૫૦ ગુણ ગુણ દર્શનોની પર્યાયોચનાપૂર્વક સ્વાધ્યાયની ન્યાયયુક્તિપૂર્વક સિદ્ધિ કરી છે આ અન્ય બીજો (B A) ના ઐન્દ્રિયક વિષય તરીકે મુબઈ યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરી દર્શન કર્યો છે આનું બાપાતર હિંદી તથા ગુજરાતીમા થયું છે

(ગ) અનૈકાંત વાદપ્રવેશ — ૭૨૦ શ્લોકોનો આ સમૂહ ન્યાય ત્રિવિધનો અન્ય શ્રીમદ્ હરિભક્ષરિએ વિં મં ૭૪૫ મં ૧૩૫૦ મં ૧૪૫૦ ના અગ્રસામા ત્રી ગુણ-તત્ત્વગ્રંથિએ ૪૫૦૦ શ્લોકો પુરા “તર્ક રહસ્ય દીપિકા” નામની વૃત્તિ રચી છે આમા ૭૫૦ શ્લોકો દર્શનનું ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરી છે ત્રી મણિભાઈએ બારાતર કરેલો આ અન્ય મુદ્રિત થયો છે

(૩) લોકતત્ત્વનિબંધ —

“વક્ત્રપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિગાદિપુ ।

યુક્તિમદ્રચન યસ્ય કાર્યસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥”

આ ચાલુર ગ્રંથો આ અન્યમા પ્રમાણના ત્રી હરિભક્ષરિએ વિં મં ૭૪૫ મં ૧૩૫૦ મં ૧૪૫૦ ના અગ્રસામા ત્રી ગુણ-તત્ત્વગ્રંથિએ ૪૫૦૦ શ્લોકો પુરા “તર્ક રહસ્ય દીપિકા” નામની વૃત્તિ રચી છે આમા ૭૫૦ શ્લોકો દર્શનનું ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરી છે ત્રી મણિભાઈએ બારાતર કરેલો આ અન્ય મુદ્રિત થયો છે

(૩) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન. (Philosophy)

(ક) તત્ત્વાર્થાધિનમ — આ મૂળ અન્ય માત્ર ૩૩૫ શ્લોકોનો સમૂહ આગે વિં મં ૭૪૫ મં ૧૩૫૦ મં ૧૪૫૦ ના અગ્રસામા ત્રી ગુણ-તત્ત્વગ્રંથિએ ૪૫૦૦ શ્લોકો પુરા “તર્ક રહસ્ય દીપિકા” નામની વૃત્તિ રચી છે આમા ૭૫૦ શ્લોકો દર્શનનું ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્વાધ્યાયની સિદ્ધિ કરી છે ત્રી મણિભાઈએ બારાતર કરેલો આ અન્ય મુદ્રિત થયો છે

રચ્યો, તેપર બાબ્બ પણ પોતે ૨૧૪૨ શ્લોકપુર લખ્યું છે એ સિવાય બીજી પણ અનેક નિસ્તૃત ટીકાઓ (એક તો ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ) ગમાઈ છે, જે જૈન સાહિત્યના મળી આવતા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથ વિભાગમાં નિવેદન કર્યું આ મૂળ સ્ત્રોત બાબ્બ સાથે બગાડાની રાયલ એસિયાટિક સોસાયટીની શાખા તરફથી સુદિત થયા છે એનું બાપાતર “શ્રી પરમશુભ પ્રભાવક મહાન મુખ્ય” તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શુ છે, એનું આ ગ્રંથથી જાણી સારી રીતે જ્ઞાન થાય એમ છે છતાં, અજ્ઞાન, પુણ્ય, પાપ, આશ્રમ, સવર, નિર્જરા, જીવ અને મોક્ષ એના સ્વરૂપ વિરિધ રીતે સદ્ધમ રીતે આનુષંગિક નિચારો સાથે બનાવ્યા છે આ ગ્રંથ, તેની સર્વાર્થ સિદ્ધિટીકા માથે એમ, એ, (M. A) માં મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ બારાવિભાગમાં દાખલ કર્યો છે

(જ) શુભસ્થાન કંભારોહ —મસ્કૃત પદ્યાર્થક મૂળ ૧૩૪ શ્લોક પુર ૧૨૫૦ શ્લોકપુર ટીકા સાથે શ્રી રત્નશેખરમૂર્તીએ નિઃ ૨૦ ચૌદમી સદીમાં લખ્યો છે એમાં આત્મ-શુભશ્રેણિના કંભલક્ષણ દશા આદિનું નિરૂપણ છે આત્મા કેટલી હદ સુધી નિર્મળતા અવગતને પામ્યો છે, તે લક્ષણ દશા આદિ જતાવનારી આ શુભશ્રેણિ છે આનું શુભરાતી પ્રસિદ્ધ થયું છે

(ગ) કર્મચંદ્ર —આમાં ૧ કર્મવિપા., ૨ બધસ્તન આદિ છ ગ્રંથો છે બધા પ્રાકૃતમાં છે, ટીકા સંસ્કૃતમાં છે પહેલા પાંચ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ “કર્મચંદ્ર (કર્મપ્રકૃતિ)” “અથ ચંદ્ર” આદિ નિઃ સંખ્યા બીજા એકામાં રચાયેલા ગ્રંથને અનુસરી, તેમજ નિઃ સંખ્યા નવમાં સેકામાં શ્રીગર્ગપિએ રચેલ ત્રાચીન કર્મચંદ્રને અનુસરી નિઃ ૨ તેરમી સદીમાં લખ્યા છે એ પાંચની મૂળ પ્રાકૃત પરર ગાથા છે, તેપર પોતેજ ૧૧૦૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃતમાં ટીકા રચી છે, જે શુભરાતી બાપાતર પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે આ ટીકાનું નહિ, પણ બીજી ટીકા શ્રી યશ સોમસૂરિએ વિ. સં. સોડમાં સંપાદન કરી છે અને જેનું પ્રમાણ એથી વિશેષ છે, તેનું થયું છે છટ્ટા ગ્રંથ જે ‘સત્તરી (સમ્પત્તિ ૭૦) ને નામે ઓગળાન છે તેમાં મૂળ પ્રાકૃત ગાથા ૮૧ છે અને તે શ્રી ચક્રવર્તિ મહારે વિ. સં. દશમાં સેકામાં રચેલ છે, તે સવિસ્તર ટીકાના બાપાતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે આમાં કર્મ એટલે શું? જીવ તે કેના પ્રકારે કેના કા હો જાય છે? તેની પ્રકૃતિઓ શું? તે કેના કેના પ્રકારે ઉદય આવે? એ વગેરેનું સદ્ધમ નિરૂપણ કર્યું છે જૈનોનો આ પદ્ય સારસ્વ તાત્ત્વિક ગ્રંથ છે હીનમગ યોગે એના અભ્યાસીઓ જાદુ યોગ છે છતાં

(૪) દ્રવ્યવિચાર:—Metaphysics.

(ક) દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા:—(ગુજરાતીમાંથી સંસ્કૃતમાં રચાયેલો ગ્રંથ). ગુજરાતી પદમાં “દ્રવ્યગુણ પર્વાણ” નો રાસ વિવરણ સાથે શ્રી યજ્ઞોવિનયગણિએ વિં સં ૧૭૨૦ આસપાસમાં રચ્યો છે. એ ઉપરથી આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૨૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રીમોગ પંડિતે રચ્યો છે; આ ગુજરાતી વિવરણ સાથેનો રાસ તેમજ આ મૂળ ગ્રંથનું ભાષાંતર બને પ્રસિદ્ધ ધર્મા છે. આ ગ્રંથમાં જગતમાં વસ્તુતઃ વસ્તુ (દ્રવ્ય પદાર્થ) શું છે તથા તેનું તથા તે દ્રવ્યો જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિશય, અધર્માસ્તિશય, કાલ, અને આકાશ એના ગુણ, પર્માણ (વિવર્ત એ વગેરેનું ચક્રમ નિરૂપણ છે.

(લ) બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ગાથામાં ૫૮ શ્લોકોનો વિં સં આઠમી સદીમાં દિગંબર શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીએ રચ્યો છે; તેનાપર વિં સં પંદરમી સદીમાં શ્રી બ્રહ્મદેવે ૨૦૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃત દીક્ષા લખી છે. આ ગ્રંથ શ્રી પરમશુભ પ્રભાવક મંડળ-મુંબઈ તરફથી બાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં દ્રવ્યોનું, તેના ગુણ પર્માણનું, જેવ-હેવ-ઉપાદેયનું વ્યવહાર-નિશ્ચય દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરેલું છે. આ ગ્રંથ જયપુરના મહારાજાએ જયપુર સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ઉપાધ્યાય પદવીની પરીક્ષા માટે નિયત કર્યો છે.

(ગ) પદ્માસ્તિશય:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં શ્રી દિગંબરી કુંકુદાયાઈ વિં સં પહેલા શ્લોકમાં લખ્યો છે. તેનાપર શ્રી અમૃતચંદ્રચરિએ વિં સં દશમા શ્લોકમાં સંસ્કૃત દીક્ષા લખી છે. આ ગ્રંથ પણ ભાષાંતર સમેત (લ) પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં પણ જગન્નિદ્ધ મૂળ દ્રવ્યોનું, તેના ગુણ-સ્વભાવ, પર્માણોનું નિરૂપણ છે. આ વર્ગમાં જાણવેલા આ ત્રણે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન રીતે પણ એકજ દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુતત્વનું નિરૂપણ કરે છે, જે તેના અભ્યાસીઓને નિઃસીમ આનંદ આપે છે. ધ્યાન.

(૫) અધ્યાત્મ યોગ.

(ક) અધ્યાત્મ ચાર:—દંભસાગ, માનસાગ, વૈરાગ્યસ્વરૂપ, વૈરાગ્યસંબંધ, સમતા આદિ અનેક અધિકાર સુક્ત આ ગ્રંથ આત્મહિતના અનન્ય કારણરૂપ છે. સંસ્કૃત પદાત્મક ૧૮૦૦ શ્લોકપુર શ્રીમાન યજ્ઞોવિનયગણિએ એ ગ્રંથ વિં સં ૧૭૨૫ ના અરસામાં પ્રકાશ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) યોગાત્મિક:—બૌદ્ધ, સામ્ય, વૈદિક યોગના સ્વરૂપની સ્વરૂપતઃ અંશતાની સંધિપૂર્વક યોગનાં અધ્યાત્માદિ જુદાં જુદાં અંગેનું નિરૂપણ કરનાર આ સંસ્કૃત

પદાર્થ પરં સ્તોકપુર ગ્રંથ શ્રી હરિભક્તસુરિએ પોતેજ રચેલી ૩૬૨૦ સ્તોકપુર ટીકા સાથે વિં સં ૭૩૧ સદીમાં પ્રકાશ્યો છે. મરહુમ પ્રોં મણિભાઈએ કરેલું તેનું ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ભાષાંતર મૂળનું છે; ટીકાનું નથી.

(ગ) જ્ઞાનાર્ણવઃ—૪૦૦૦ સ્તોકપુર આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આત્માનાં અસ્તિત્વ, નિસત્વ આદિ, જડવસ્તુનાં અનિસત્વ-અસારત્વ આદિ, જ્ઞાન, મૈત્રી-પ્રેમાદિ આદિ ભાવના-અનુપ્રેક્ષા, ધર્મ-શુદ્ધ ધ્યાનનાં સ્વરૂપ, તથા યોગના અધિકાર એ વગેરે આત્મહિતકર વિષયોનું વિવેચન છે. આ શુભચંદ્રાચાર્યે એ ગ્રંથ વિં સં સતરમી સદીમાં રચ્યો છે. દિગંબર આશ્નાયનો છે. હિંદી ભાષાંતર આખાનું શ્રી પરમ જ્ઞાત પ્રભાવક મંડળ-મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાંના જુદા જુદા ખડેનું શુજરાતી ભાષાંતર મરહુમ મી. વીરચંદ રાવવજી ગાંધી વગેરે તરફથી થયેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ઘ) સમાધી શતકઃ—આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ-અસ્ત સંસારમાં મુંઝાયલા છવે સમાધિ, સામ્યભાવ, (Equilibrium of mind) કેમ રાખવાં, દ્રષ્ટારે કેમ રહેવું એ વગેરેનો અધિકાર છે. શ્રી પ્રભાચંદ્રપૂજ્યે એ ગ્રંથ વિં સં તેરમી સદીમાં લખ્યો છે. એનું શુજરાતી ભાષાંતર મરહુમ પ્રોં મણિભાઈએ કરેલું, તેમજ મુનિ જુહિસાગરે કરેલું બન્ને પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

(ઙ) શાંત સુધારસઃ—શ્રી વિનય વિજય ગણિએ સંસ્કૃત વિવિધ રાગરાગણી-વાળી ઢાળોમાં વિં સં ૧૭૨૦ ના અરસામાં ૩૦૦ સ્તોકપુર આ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં છવે સમતા-શાંતિ ઉપભવે, સદ્વિચાર ટેકાવે એવી અનિલાદિ બાર અનુપ્રેક્ષાનું, નૈમ્યાદિ ચાર ભાવનાનું વર્ણન છે. શુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ખીજું વિસ્તાર યુક્ત વિવેચન પૂર્વક અમારા તરફથી તૈયાર થયું છે.

(ચ) અધ્યાત્મ કંઈપદુમઃ—શાંતરાસના કંતા શ્રી મુનિસુંદર સુરિએ આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથ વિં સં ૧૪૫૦ માં લખ્યો છે. તે પાંચસો સ્તોકપુર છે. એનું શુજરાતી ભાષાંતર પ્રગટ થયું છે. ખીજું સવિસ્તાર વિવેચન યુક્ત ભાષાંતર રા. રા. મોતીચંદ ગિરધરભાઈ કાપડીયા ખી. એ, એલ. એલ. ખી, સોલિસિટર, (B. A. LL. B., Solicitor) એમણે કરેલું છપાય છે.

(છ) અધ્યાત્મોપનિષદ્ અથવા યોગશાસ્ત્રઃ—આ પ્રકારમાં સંસ્કૃત પદ્યમાં પોતેજ કરેલી ટીકા સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથ વિં સં બારમી સદીમાં રચ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રક્રિયા, ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ આદિનું નિરૂપણ કરનાર પ્રાસંગિક યોગ-પુરૂષોનાં ચરિત્રો સાથેના આ ગ્રંથ સાહિત્યતત્ત્વ રસિક પુરૂષે આનંદપૂર્વક વાંચવા-વિચારવા જેવો છે. આનું શુજરાતી ભાષાંતર શ્રી કેશરવિજયગણિ આદિએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ ગ્રંથ ૧૨૦૦ સ્તોકપુર છે; એની ટીકા ૧૨૦૦૦ સ્તોકપુર છે; પણ એ બધાનું ભાષાંતર નથી થયું.

(જ) યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય:—આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ગ્રંથ ૨૬૩ શ્લોકપુર શ્રીહરિભક્તિએ વિં સં ૭૬૧ શ્લોકમાં લખ્યો છે. પોતે આત્મગુણની કેટલી હદે પડેલો છે, અમુક દશા-દશ યોગ્ય શું શું બાહ્ય-અંતર લક્ષણો હોવાં એમ એ વગેરે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ આ ગ્રંથથી સમજી શકે એમ છે; અર્થાત્ એ એક થર્મોમેટર (Thermometer) રૂપ ગ્રંથ છે. એમાં મિત્રા-નાત્ર આદિ યોગની આડ દૃષ્ટિનાં સ્વરૂપ, તથા દરેક દૃષ્ટિમાં વર્તતા શ્રવણાં શું શું લક્ષણ-બોધાદિ દોષ એતું નિરૂપણ છે. યોગનાં અષ્ટ અંગ તથા બીજાં એ વગેરે શ્રી પાનંગદયોગ દર્શનનું સ્મરણ કરાવે છે. આતું ગુજરાતી રાગરૂપે બાપાંતર શ્રી યશોવિજયગણિએ વિં સં ૧૭૨૦ ના અરસામાં કર્યું છે: તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું મૂળગ્રંથ કર્તાએજ કરેલી ૩૦૦૦ શ્લોકપુર દીકા સાથેનું બાપાંતર શ્રી મુંબઈ-પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ તરફથી યોગ્ય છે.

(ઝ) જ્ઞાનસાર:—પૂર્ણાટક, ગુનાટક, તપાટક, વિવેકાટક, સમતાટક આદિ છુદાં છુદાં ૩૨ અટકોનો ૨૬૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ગ્રંથ શ્રી યશોવિજય-ગણિએ વિ. સં. ૧૭૨૫ ના અરસામાં રચ્યો છે. તેનાપર પં. દેવચંદ્રએ સવિસ્તર દીકા રચી છે; પણ મૂળનું જ ગુજરાતી બાપાંતર વિવેચન સાથે મદુમ મીં દીપચંદ્ર હગનલાલ શાહ ખી. એ., એમણે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે ...ઈલાદિ.

(ઠ) લોક સ્વરૂપ અથવા વિદ્યેવ્યવસ્થા:—(Universe; Cosmos.)

(ક) લોક પ્રકાશ:—આ મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૧૭૨૨ શ્લોકપુર શ્રી વિનય-વિજયગણિએ વિં સં ૧૭૦૮ માં રચ્યો છે. એમાં વિશ્વવ્યવસ્થા, ભૂસ્ત્રીપ-ભરતક્ષેત્ર, સ્વર્ગ-નરક, ઉર્ધ્વ-અધો-તિર્થંગુલોક, બ્યેતિર્ગુ, ખગોળ-જૂગોળ એ આદિ ગણિત વિચાર અંગે લેનો શું માનીનતા ધરાવે છે તેનું બારિક વર્ણન છે. તેના પૂર્વ ભાગનું ગુજરાતી બાપાંતર ૫૦૦ હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું મૂળ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) ભૂસ્ત્રીપ સંગ્રહણી:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ૩૧૩ ગાયણકા મઘધારી ચંદ્રમુરિએ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યો છે; તેપર સંસ્કૃત દીકા ૩૫૦૦ શ્લોકપુર તેજ અરસામાં મઘધારી દેવભદ્રમુરિએ લખી છે. આમાં પણ (ક) મુળ જ વિષય છે. ગુજરાતી બાપાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઈલાદિ.

(ઘ) નીતિ:—(Rules of Society, Court & or Social Ethics.)

(ક) અર્હનનીતિ:—હિંદુ ધર્મમાં જિતાશ્રના મનુસ્મૃતિ આદિનાં મુત્રો છે, તેવ નીતિનાં મુત્રોરૂપ આ ગ્રંથ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૧૪૦૦ શ્લોકપુર શ્રીમદ્ દેવચંદ્રમુરિએ વિ. સં. બારમા સદીમાં લખ્યો કરેલાવ છે. તેનું બાપાંતર ૫૦૦ હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું, તેમજ મીં મણિલાલ નયુલાલ દોશી ખી. એ., એમણે કરેલું બને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આમાં ૨૪ પ્રકરણ છે, અને એ દરેક એકેક તીર્થંકરની તેમ ચોવિશે ચોવિસ તીર્થંકરની સ્તુતિરૂપે છે; આમ આ સ્તુતિરૂપ ગ્રંથમાં આશ્ચર્યકારક રીતે હજી નીતિ દાખવી છે.

(વ) શુદ્ધિસાગર:—આ ગ્રંથ (ક) જોવા નથી; તથાપિ એમાં સાર્વજનિક ઉપયોગી ધર્મ, સામાન્ય નીતિ, મૃદુ, રાજ્ય, વ્યવહાર આદિનાં સૂત્રો છે. એ મુળ સંસ્કૃતમાં ૪૦૦ શ્લોકપુર છે. વિ. સં. ૧૫૨૦ માં માંડવગઢ (માંડપદ્મ) નાં નવાળ સુજશરખાના ખળનચી સત્રાગસિંહ સોની, જેણે ૩૬૦૦૦ સુવર્ણ મહોર ખર્ચાં શ્રી ભગવતી સૂત્રની પ્રત લખાવી હતી, તેણે રચ્યો છે. આતું ગુજરાતી ભાષાંતર ગ્રાંથ મણિભાષ્યએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇસાદિ.

(૮) નાટકો —

(ક) નિર્ભય ભીમવ્યાયોગ:—આ નાટક શ્રી હેમચંદ્રસરિના 'શિષ્ય રામચંદ્રસરિએ રચ્યું છે; એમાં કરુણારસ પ્રધાન છે; બીમે કરેલી દ્રાપંડીની રક્ષા વગેરે વસ્તુ સંકલના છે. ગાં નારાયણભારથી યજ્ઞવંતભારથીએ નાટકરૂપે કરેલું આતું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ રામચંદ્રસરિના ખીજા અનેક ગ્રંથો છે, તેમ નાટકો પણ છે; જે સંસ્કૃતમાં હસ્તલેખરૂપે પાટણુ આદિના બંડારમાં વિદ્યમાન છે.

થોડાં નામો:—(૧) કૌમુદી નાટક (પાટણુ બંડાર). (૨) નલ વિલાસ નાટક (ખ. દી). (૩) પ્રખંધ દેહિણેય નાટક (પાટણુ). (૪) રઘુ વિલાસ નાટક (આ ધણું મોટું છે. Dec. College Library; Reported by Dr. Peterson). (૫) રાધવાલયુદ્ધ નાટક (કશ ઝંક). (ખુદત દી૦.)

(વ) કૃષ્ણાવળાધુધ:—આ નાટક સંસ્કૃતનાં ૫૦૦ શ્લોકપુર ખીજા હરિમદ્રસરિના શિષ્ય બાલચંદ્રસરિએ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યું છે. આમાં પણ કરુણારસ પ્રધાન છે. જૈન મંત્રી વસ્તુપાક્ષની પ્રેરણાથી લખાયાતું સૂત્રધારના મુખથી નાટકકાર જણાવે છે. આતું પણ ગુજરાતી નાટકરૂપે ભાષાંતર (ક)ના ભાષાંતરકારે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ તથા (ક) નાટક તથા આ કર્ત્તાનાં ખીજાં નાટકો પણ પાટણુ આદિના બંડારમાં છે. આ સિવાય જેતું ભાષાંતર નથી થયું એવાં ખીજાં પ્રચલિત રુકુઓ અને કોલેજોમાં ઉપયોગમાં આવતાં નાટકો પણ જૈન લેખકોનાં રચેલાં છે, જે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગમાં જણાવશું.....ઇસાદિ.

(૯) જ્યોતિષ-કાળજ્ઞાન-નિમિત્ત આદિ:—(Astrology, Science &c.)

(ક) ભદ્રબાહુ સંહિતા:—આ ગ્રંથ જૈનોનો અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે. કહેવાય છે, કે આ ગ્રંથ ત્રીવીરાત ત્રીજા એકામાં (વિ. સં. પૂર્વે દોઢસો વરસે) શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચ્યો છે. આ ભદ્રબાહુ વરાહીસંહિતાથી જોળખાતા વરાહમિહીરના સંસાર પદ્યે બાધ હતા. બંને બાધઓએ જ્યોતિષની સંહિતાઓ રચી છે. જેતું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તેને નામ તો ભદ્રબાહુ સંહિતા આપવામાં આવ્યું છે; પણ ને તે હોય એ સંશયાત્મક છે. જૈનોનો એ અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ કોણકે દેકાણુજ મળે છે. પ્રસ્તુત ભાષાંતર તથા (૦)મા વિભાગના (ક) અર્ધજીતિના કર્તા બંને પણ મંસપસંપન્ન પાત છે.

(જ) વિવેકવિલાસ:—બી. એ. (B. A.) માં બાપાવિભાગમાં ઐચ્છિક વિષય તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલો આ અન્ય દાદા નાનથી ઝોળખાતા શ્રી જિન-દત્તસૂરિએ વિ. સં. અગ્યારમી સદીમાં લખ્યો છે. એમાં જુદા જુદા વિષયો પૈકી આ વિભાગનો વિષય પણ છે. ૧૪૦૦ સ્લોકપુર એ સંસ્કૃત પદ્યઅન્ય છે. ગુજરાતી બાપાં-તર પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ મૂળ અન્ય ઉપર ૧૦૦૦૦ સ્લોકપુર ટીકા શ્રી ભાતુચંદ્રગણિએ વિ. સં. ૧૬૭૧માં લખેલી પાટણ-અમદાવાદમાં મોજુદ છે. આ સિવાય આ કર્તાના મેઘમાળા વિચાર, શકુન વિચાર આદિ આ વિભાગના અન્ય બાપાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે. મેઘમાળામાં સૂર-ચંદ્ર-નક્ષત્રાદિ દેવી સ્થિતિમાં હોય, મેઘનાં કેવાં ગર્જન-વંણુ આદિ હોય, આકાશમાં કેવા રંગ આદિ હોય તે વરસાદ આવે, ન આવે એ વગેરેના જુદી જુદી બાબતોના વિચારો છે. સાયન્સનું ગૌરવ જાણનારે આ વિષયને બહેમરૂપ ગણી કાઢી નાંખવા યોગ્ય નથી; પણ, શાસ્ત્રીય રીતે પદાર્થ વિજ્ઞાનની શાસ્ત્રીય રીતે એના શુભ ભેદ-સંકેત (Esoterics) શોધી કાઢવા મથવું જોઈએ છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનીય અન્યો જૈન બંદારોમાં છે, જેની “જૈન અન્થાવલી” જોવાથી ખબર પડવા યોગ્ય છે. છતાં.

(૧૦) ઔપદેશિક.

(ક) ચતુઃશરણ તથા આતુરપ્રત્યાખ્યાન પ્રકરણ:—આ બંને પ્રાકૃતમાં છે; તેની અતુકમે ૬૪ અને ૮૪ ગાથા છે; સ્લોક ૮૭ અને ૧૦૦ છે. એ વિ. સં. પૂર્વ પાંચમા સદીમાં શ્રી મહાવીરદેવના હસ્ત દિક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરબદ્ધે રચેલા છે, એવું ટીકાકાર જણાવે છે. આ અન્યો જૈનાગમના “પચત્તા (પ્રવચ્ચ)” રૂપે ઝોળખાય છે. આનાં બાપાંતર પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં મરણોન્મુખ જીવને શાંતિ મળવા, જીવન સાર્થક કરવા કેવી આંતરૂ વૃત્તિ રાખવી જોઈએ, શું શું સદ્વિચાર કરવા જોઈએ, તે તથા પાપની આત્રોચના પૂર્વક નિદા-ગદા, ક્ષમાયાચના સત્કૃતની અતુમોદના, સદ્-દેવ-સદ્ધર્મનું શરણુ ગ્રહણ, એ વગેરે તથા વાસ્તવિક રીતે, જે વસ્તુ પોતાની નથી, અને જે છોડ્યા વિના છુટકો નથી એ વગેરે દેહાદિપરથી મોહભાવ ઉતારવા ૩૫ વિરતિનાં ઉપદેશ-વિધિ છે.

(લ) સંબોધ સત્તરી (સમેતિકા):—

“સેયંવરો આસંવરો વા બુદ્ધો અહવા અન્નો વા ।

સમભાવમાવી અપ્પા, લહ્દઈ મુલ્લં ન સંદેહો ” ॥

અર્થાત્ ગમે તો સ્વેતાંબર હોય, ગમે તો દિગંબર હોય, ગમે તો ઔદ્ધ હોય અથવા ગમે તે અન્ય હોય, પણ જો તે આત્મા સમભાવી, સમદર્શી હોય તો તે મોક્ષ પામે એમાં સંદેહ નથી.—એ હૃદયમાં કેરી રાખવા યોગ્ય સૂત્રથી શરૂ થતા આ પ્રાકૃત અન્ય વિ. મ. છઠી સદીમાં શ્રી હર્ષિદ્રસૂરિએ લખ્યો છે. માઈ એટલું

આપણું, સાચું એટલું આપણું, મતમતાંતરભળ, કદાચહ, દુરાચહ,—એ આપણું નહિ, સલની સિદ્ધિ અસલની નહિ જ, એવા રૂપે લખાયેલા અંગે ઉપકારી છે. આનું બાપાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ગ) ઉપદેશભાષા:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં પદ્ય ગાયાનો છે; શ્રી ધર્મ-દાસગણિએ રચ્યો છે. પ્રચલિત માનીતતા એવી છે, કે એ કૃત્તા પછુ (ક) ના કૃત્તાની પેઠે શ્રી વીરભગવાનના હસ્તદિક્ષિત ચિખ્ખ હતા. પણ મૂળ ગ્રંથમાં સ્થિત થતો ઐતિહાસિક ભાગ (Historical allusions) જોતાં એ માનીતતા અમને અસમજસ લાગે છે; અને એથી એમ અનુમાનાવ છે, કે વિં સં બીજા સૈકા પછી આ કૃત્તા થયા. આમાં ગૃહસ્થ તથા સાધુ યોગ્ય વિવિધ આત્મહિતકર બોધ છે. આ ગ્રંથ ઉપર વિં સં નવમા સૈકાથી માંડી અઠારમા સૈકા સુધીમાંના જુદા જુદા સાધુઆચાર્યોએ રચેલ જુદી જુદી વૃત્તિ-રીઠા આદિ ચૈદ્ર અંગે જુદા જુદા ભંડારોમાં હસ્તલેખ રૂપે મળી આવે છે. એક તો ચતુર્થા એટલે એક ગાથાના સો અર્થ એવી છે. આ મૂળનું બાપાંતર થયું છે; અને વિં સં ૧૭૨૦ માં શ્રી રામ-વિજયગણિએ કરેલી ૭૬૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃત રીઠા સાથે આ ગ્રંથનું બાપાંતર બાવનગર જૈન ધં ૫૦ પ્રસારક સભા તરફથી છપાય છે.

(ઘ) વૈરાગ્યશતક:—સંસાર તાપથી અકળાપણા છવને પરમ ચાંતરસધી થીતળ કરનાર, સંસારાનિલતા ઉપદેશનાર આ ચતક સો પ્રાકૃત ગાયાનું જૈન સાત્ત્વ-ભાંથી ઉદ્ધરેલું ચુજરાતીમાં અનુવાદિત થઇ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

(ઙ) શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી:—વિં સં ચૈદ્રમી સદીમાં થયેલા શ્રી સોમ-પ્રભસૂરિએ આ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું છે. એકજ શ્લોકમાં શૃંગારની વાત કરી તેને ફરી તેજ શ્લોકમાં વૈરાગ્યરૂપે પરિણામવાની શૈલી આ ગ્રંથમાંના બધા શ્લોકમાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જન્મથીજ વૈરાગ્યસિલ અથવા સત્સંગ-બોધ યોગે વૈરાગ્યસિલ થયેલને તો વૈરાગ્ય અનુકૂળ હોય જ; પણ શૃંગારમાં રાગી-ભાગી પડ્યા હોય તેને આ શૃંગારતરંગિણી વાંચતાં વૈરાગ્યના તરંગો આવે એવો આ ગ્રંથ છે. આનું બાપાંતર મુદ્રિત થયું છે.

(ચ) ઉપમિતિ ભવ ગ્રંથ:—અનેક વખત જૈનમાં પલટી ગયેલા, છેવટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિની “લલિત વિસ્તર વૃત્તિ” (ગ્રંથ) થી બોધ પામેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ વિ. સં. ૯૬૨ માં સંસ્કૃત કાવ્યાત્મક ૧૬૦૦૦ શ્લોકનો આ ગ્રંથ લખ્યો છે. રાષ્ટ્રલ એશિયાટિક સોસાયટીની જંગાળાની શાખાએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આનું ચુજરાતી બાપાંતર સોલીસીટર રા. મોતીચંદ કાપડીયાએ કરેલું કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થતું ભય છે. આમાં ભવગ્રંથનું ઉપમારૂપે, નાટકરૂપે વર્ણન છે. ભવ-સંસાર એ એક નાટક

‡ આ વાત આ (ન) ગ્રંથમાં છે.

છે ; તેમાં, જુદી જુદી ગતિમાંથી આવેલા જુદા જુદા જીવો મોહાદિના ગ્રેયો નવનવા વેપ. બળવે છે ; એ આદિ આત્માર્થી-મુમુક્ષુઓને વાંચવા-વિચારવા યોગ્ય આ ગ્રંથ છે.

(છ) પ્રબોધ ચિંતામણિ:—આ ગ્રંથ પણ (ચ) સેવીનો છે. એમાં મોહ [આસુરી સંપત્તિ] અને વિવેક [દેવી સંપત્તિ] નાં સ્વરૂપ, તેનાં પરસ્પર યુદ્ધ, અંતે મોહનો પરાજય, વિવેકનો વિજય એ આદિનાં કલ્પિત ચરિત્રાત્મક ઔપદેશિક નિરૂપણ છે. મૂળ ગ્રંથ સં. ૬૦માં ૨૦૩૨ સ્તોત્ર બદ્ધ વિ. સં. ૧૪૬૨માં શ્રી જયશેખર મુનિ, [૧] વિભાગના [૮] કુમાર સંભવના કર્તા, એમણે રચ્યો છે. એનું ગુજરાતી ટાંકણે “મોહવિવેકનો રાસ”, એ નામે બાપાંતર શ્રી ધર્મમંદિરગણિએ વિ. સં. ૧૭૪૧ માં કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. ખીલું બાપાંતર શ્રી કેશરવિજયગણિએ કરેલું પણ બાવનગર લે. ૬૦ થી ૫૦ સભા તરફથી હમણા પ્રકટ થયું છે.

[જ] સમરાદિત્ય ચરિત્ર:—યોનાના શિષ્યોને બોદાએ* મારી નાખેલ જાળી નિબિડ કોધાવેશનાં આવી જાળ વિધાજગથી બોદોને હણી નાંખવા પ્રવર્તેલા, પણ ગુરુની ઔપદેશિક માધાઓ સાંભળતાં ઉપસાંતકોષ થયેલ શ્રી હરિબદ્રમુનિએ એ કોધાવેશના પ્રાયશ્ચિતરૂપે એજ ઔપદેશિક માધાઓને અવલંબી ૧૦૦૦ પ્રાકૃત માધા-બદ્ધ આ ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાં વેર, ક્રોધ, કપાવનાં કટુજાળ આદિનું વર્ણન છે. આનું “સમરાદિત્ય રાસ” એ નામે ગુજરાતી વિવિધ ટાંકણે બાપાંતર શ્રીપદ્મવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૮૪૨ માં રચેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવાં અનેક મરફૂત-પ્રાકૃત ચરિત્રોને બાપાંતરરૂપે અથવા એ ચરિત્રોનો મૂળ બાવ આવી જાય એવી છુટી શૈલિયે રાસોરૂપે, છેલ્લી ચાર સદીમાં થયેલા લેનમાધુઓએ ગુજરાતીમાં અવનાર્ચા છે; જે “લેન ગ્રન્થાવલી” ઉપરથી મૂળ સસ્કૃત-પ્રાકૃતરૂપે, અને આ ભેખના પ્રાંતે ટાંકેલી છાપેલી રાસોની યાદી+ ઉપરથી ગુજરાતી રૂપે જાળખી શકાય એમ છે. સ્વપરહિત માટે ધરબાર લાગી નિઃસીમ પુરુષાર્થ કરનારા આ લેન સાધુઓપ્રતિ આપણને અવશ્ય માન ધન્યવાદનો ભાગણી સ્ફુરશે. હલાદિ.

(૧૧) ધર્મવિશેષ; સામાન્ય ધર્મ:—

(ક) ધર્મબિંદુ:—આ મૂળ ગ્રન્થ મરફૂત સૂત્રોરૂપે ૨૭૩ સ્તોત્રપુર શ્રી હરિબદ્ર-મુનિએ વિ. સં. ૭૬૬ સેકમાં રચેલ છે. તેનાપર વિ. મં. બારમી સદીમાં થયેલા ધી મુનિચંદ્રમુનિએ ૩૦૦૦ સ્તોત્રપુર ટીકા રચી છે. આમાં આઠ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વદર્શનસંમત સામાન્ય ધર્મનું નિરૂપણ છે; પછી આચર્યોગ્ય વ્રતવિશેષાદિ વિશેષધર્મ, યતિધર્મ એ વગેરેનું નિરૂપણ છે. શાસ્ત્રી ગમચ્છ દીનાનાયે કરેલું આનું બાપાંતર મુદ્રિત થયું છે.

* આ વાન પણ આ ગ્રન્થમાં છે.

+ આ યાદી આ મંત્રદર્શન સામેલ કરવામાં આવી નથી

(જ) પુરૂષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય અથવા જનપ્રવચન રહસ્યકોશ:—આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ૩૦૨ શ્લોકનો ગ્રંથ શ્રી અમૃતચંદ્રમુરિએ વિ. સં. ૬૬૫માં સંકલ્પે છે. એમાં નિશ્ચયપૂર્વક બ્યવહારધર્મનું, પુરૂષ એટલે શું? પુરૂષનો અર્થ એટલે શું? એની સિદ્ધિ એટલે શું? અને એ પુરૂષાર્થસિદ્ધિ કેમ થાય? એ આદિનું જૈનધર્મ-સ્વરૂપાનુસાર ઝીણી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અનુવાદિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ ગ્રંથ દિગંબર આમ્નાયનો છે.

(ગ) આવક પ્રશ્નસિ:—આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિં સં ૫૦૦ પૂર્વે ખીજા સંકલ્પે થયેલા ધી ઉમાસ્વાતિ વાચક,—(૩) વિભાગના (ક) તત્વાર્થાધિગમનાં કર્તા,—એમણે રચ્યો છે. આ મૂળનું ભાષાંતર સુદિત થયું છે.

(વ) પ્રશ્નમરતિ:—આ ગ્રંથ પશુ (ગ) ના કર્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો છે. મૂળ સંસ્કૃત ૩૧૩ શ્લોક છે. તેપર વિં સં ૧૧૮૫ માં ખીજા હરિભદ્રસૂરિએ વિવરણ લખ્યું છે. ગૌણ એશિયાટિક સોસાયટીની બંગાળાની શાખા તરફથી આ ગ્રંથ સુદિત થયો છે, ગુજરાતી ભાષાંતર પશુ મૂળનું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ઙ) ધર્મરત્ન પ્રકરણ:—આ મૂળ પ્રાકૃત ૧૮૧ ગાથાનો ગ્રંથ, શ્રી શાંતિ-સૂરિએ વિં સં ૫૨૫માં સંકલ્પે છે; તેનાપર ૧૦૦૦૦ શ્લોક પુરૂષ 'દીકા' શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ વિં સં ૧૦૨માં સંકલ્પે છે. આમાં ન્યાયવિભવ (Honest Earnings) એ ધર્મ માર્ગનું પહેલું પગલું છે,--એવા માર્ગાનુસારીના શુભ, દ્રૌપ (formal) તથા ભાવ (real) આવકના શુભ, દ્રૌપ સાધુ તથા ભાવ સાધુના શુભ એ વગેરેનું દર્શન સાથે વર્ણન છે. પાશ્વરીતાણા જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ તરફથી આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇલાહિ.

(૧૨) પ્રક્રિયા:—Rituals.

(ક) શ્રાદ્ધવિધિ અથવા વિધિકૈમુદીવૃત્તિ:—આ મૂળગ્રંથ માત્ર ૧૭ ગાથાનો પ્રાકૃતમાં છે. તેનાપર વિધિકૈમુદી નામની દીકા શ્રી રત્નશેખરમુરિએ વિં સં ૧૫૦૬ માં ૬૭૬૧ શ્લોકપુરૂષ રચ્યો છે. આમાં ગૃહસ્થના આચાર, તેઓની દિવસસંબંધી, રાત્રિ-સંબંધી, પર્વસંબંધી, જન્મથી માઠી મરણપર્યંત સંબંધી શું અને કેવી અર્ચા હોવી જોઈએ, તે તથા પોતપોતાના ધર્મમાં રહી આવશ્યક પ્રક્રિયા (કર્મ) કેવી રીતે કરવાં જોઈએ, તેનો તથા શુદ્ધ બ્યવહાર ધર્મનો ઝીણો બોધ છે. આનું ભાષાંતર “જૈન” પત્ર તરફથી તેમજ ખીજા એ રચયેલી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) આચાર પ્રદીપ:—આ ગ્રંથ પશુ શ્રી રત્નશેખરમુરિએ વિ. સં. ૧૫૧૬ માં ૪૦૦૦ શ્લોક પુરૂષ રચ્યો છે, સંસ્કૃતમાં છે, મૂળ તથા ભાષાંતર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ભાષાંતર (ધર્મકરી) ચાન્ની રામચંદ્ર દીનાનાથે કર્યું છે.

(મ) આચાર દિનકર:—મૂળ ૧૨૫૦૦ શ્લોક પુરૂષ આ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિ. સં. ૧૦૬૫માં સંકલ્પે છે. આમાં ગૃહસ્થોના

આચાર ધર્મનું વિગતે વર્ણન છે જેમ હિંદુ ધર્મમાં (બ્રાહ્મણમાં) જન્મથી માડી મરણપર્યંતના ગર્ભ, મીમત્, જન્મ, અન્નપ્રાણન, ઉપવીત, વિવાહ આદિ સંસ્કરણ નિધિ છે, તેમ જૈનોમાં પણ તેવા મોળમસ્કાર છે જેનું વિધિઅનુદાન પૂરક વિગતે વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. આ ગ્રંથનો આ વિભાગ શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ ત્રિ. સં ૧૯૫૨ માં રચેલા “જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રામાદ”માં બાબતરરૂપે ઉદ્ધાર્યો છે. ઇત્યાદિ

અત્રે ગુજરાતી વિભાગ ઉપસદાગ પામે છે સાહિત્યના જુદા જુદા અગ્રજીવ વિષય ગણી, તે તે વિષયને લગતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથો, જે બાબતરરૂપે ગુજરાતીમાં અવતરણ પામેલા છે, તેની ટુક અને અપૂર્ણ નોંધ અત્રે લીધી છે. સાહિત્યના આ જુદા જુદા પ્રેરના જૈનેતગ્રંથો ગ્રાંથ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે આ નોંધમાં જણાવેલા ગ્રંથો એકી વખતે બધાને ઉપયોગી થઇ શકે એમ નથી, તથાપિ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિષયના ગ્રંથો પ્રત્યેક જુદી જુદી પ્રકૃતિ-વૃત્તિ-દશાવાળા પુરોગાને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષાથી અગ્રજીવ વિદ્વાન્ને પણ કદાચ યદ્યપિ આવશે, એવો ભય રહે છે પણ હાન તત્ત્વ નિરૂપણમાં જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ યોજવાનું કોઈ કરે, તો મહદ્ ઉપકાર થશે. એવા પારિભાષિક શબ્દો પચાઈ ન સમજાયથી ધ્રોં મહિમાઈ વગેરે, જેઓએ કેટલાક જૈન ગ્રંથોના બાબતગ્રંથો કરી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમાં આપ્યું છે, તેઓ પણ કવચિત્ કવચિત્ ન્યૂનાધિક, કે વિપરીત, કે અમમંજસ અર્થ કળ્યાની ભુન કરી ગયા છે.

(સ) — સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગ —

ગુજરાતી વિભાગ કરતા આ વિભાગ ધણી મોટા વિસ્તારવાળો છે, છતાં વિસ્તાર બધથી કોઈ કોઈની ઉપયુક્ત નોંધ લઈ અવધિષ્ટ ભાગ ટુકમાં પતાવશુ એ અવધિષ્ટ તથા સમગ્ર બા. માટે અમે “જૈન ગ્રંથાવલી” જોવાની આ વિષયના જિજ્ઞાસુને બનામણ કરશુ આ ગ્રંથાવલી હમણાજ જૈન સ્વેતાબજ ડૉન્ટરન્સ તરફથી બહાર પડી છે એમાં ડૉન્ટરન્સની યદ્યપિ અત્યંત સુધીમાં સૌધાયણ આગ-પાચ બહારોના જૈન ગ્રંથોની યાદી હાપી છે એ યાદી માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની છે. એમાં વિષયવાર વર્ગ કર્યા છે — ઉ ત (૧) આગમચરિત્ર, ટીકા આદિ સાથે (૨) ન્યાય (૩) વાદરથગ (૪) પ્રક્રિયા (૫) ઉપદેશ (૬) તત્ત્વગાન (૭) અગ્નિ (૮) કયાએ (૯) કાવ્ય (૧૦) વ્યાકરણ (૧૧) અનકાર (૧૨) વિજ્ઞાન ઇત્યાદી અને પ્રત્યેક ગ્રંથ અંગે તેનું નામ, તેની પત્ર કે શ્લોકસંખ્યા, તેના કર્તાનું નામ, તે રચાયેલી વિ. સં. મિતિ અને તે હસ્તલેખ આ છે તે તથા જરૂરયાત પુટનોટ લગભગ પાંચસો પાનાની આ ફેરીલ છે અત્રી હજાર વર્ષ પૂરેથી અદ્યત્ત સદી સુધીમાં આ યજ્ઞ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની આમાં નોંધ છે, છતાં એ નોંધ અપૂર્ણ છે જુદા જુદા ગ્રંથો બહારો શોધી શકાય, તો બીજા વણા ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવવાનો મબવ છે જોસલમેર, પાટણ, અમદાવાદના બે ભંડાર, લીબડી અને ખબાનના આ નગીનદાસના

ભંડારોમાંના અન્યોત્ત આ લીરટ મોટે ભાગે છે. આ સિવાય અમદાવાદમાં ખીજ ભંડારો છે, તે વગેરે જે શોધવામાં આવશે, તો ખીજ અન્યો પણ પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે. મારવાડમાં મેડતા, જોધપુર આદિ સ્થળોએ પણ જળરો સમૂહ પુસ્તકોનો છે. ઠેઠ કાશ્મીરમાં જામ્મુમાં પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભંડાર શ્રુત થયો છે, કર્ણાટકમાં ડોંગરવરમ પાસે દિગંબરી જૈનોનો પ્રાચીન અન્યોનો જળરો ભંડાર છે; સાંભળ્યું છે, કે ત્યાં ૩૬૦૦૦ તાડપત્રપર લખેલાં પુસ્તકો મોજુદ છે. પૂર્વકાળમાં યદ્ય ગયેલા એ લાગી મહાત્માઓનાં પુરુષાર્થબળ અને એકાગ્ર કાર્વધારા જેઠ સાનંદાર્થ પ્રેમ-ભક્તિ સ્ફુરે છે. અમે આ લેખમાં જે અન્યોની નોંધ લીધી છે, તે પ્રાયઃ સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના છે; તેમજ ઉપર જે “જૈન અન્થાવલી” ની સૂચના કરી છે, તેમાંના અન્યો પણ પ્રાયઃ એજ આશ્નાયના છે. દિગંબર સાધુઓએ પણ એવો અનુપમેય, અભિવંદનીય પુરુષાર્થ જુદી જુદી સ્વપર કલ્યાણકારી સાહિત્ય ધારા વરસાવવા, ટેકાવવારૂપે કર્યો છે. અત્રે તો એની ઉપકાર અને અભિવંદન માત્ર રૂપ નોંધ લેવાનું બને એમ છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના થયો જોવામાં નથી આવતા. દિગંબર આશ્નાયના શુભસતીમાં કેવચિત્ જ હોય છે; નથી જ.

(૧) પ્રાચીન જૈન વ્યાકરણ.

પાણિનિવ્યાકરણ હાલ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાય છે. પણ એથી પણ પ્રાચીન વ્યાકરણ છે, અને તે સુદ્રિત થયું છે, એ જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોનાર સાહિત્ય પ્રેમીને આનંદ થશે. આ વ્યાકરણ મહર્ષિ શાકટાયનનું છે. આ શાકટાયન જૈન હતા, અને એઓ પાણિનિની પૂર્વે થયા છે, એવા પુરાવા આપણને મળે છે. પાણિનિ પોતાનાં વ્યાકરણ સંત્રોમાં શાકટાયનના વ્યાકરણની સાખ આપે છે:—“ત્રિપ્રસુતિરુ શાકટાયનસ્ય.” આમ જોતાં વ્યાકરણકાર શાકટાયન પાણિનિની પૂર્વે હતા. અને સોમદેવ ભટ્ટના કથાસરિતસાગર, તથા પાણિનિના કૌમુદી વ્યાકરણપરની સરલા દીક્ષા (તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિ દ્વારા), અને બાબુ શિવપ્રસાદ સી. આઇ. ઇ. ફૂલ ઇતિહાસતિભિરનાશક, આ ત્રણે અનુમાર પાણિનિ વિં ૨૦૦ પૂર્વે ખીજ સૈકામાં નવનંદના રાજ્યમાં થયા. આમ જોતાં શાકટાયન તે અરસામાં અથવા તે પહેલાં થયા હોવા જોઇએ. એ ગમે તેમ હોય પણ આ ગણતરીએ આજમાં આજે બાવીસો વર્ષ પહેલાંનું, પાણિનિના વ્યાકરણ પહેલાંનું જૈન શાકટાયન વ્યાકરણ મળી આવે છે.

પ્રશ્ન થશે કે શાકટાયન જૈન હતા એની શું ખાતરી? આના માટે ત્રણ પુરાવા છે:—

(ક) આ શાકટાયન વ્યાકરણ મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પ્રોફેસર ગુરુદય ઓપટોં એમણે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી.

આચાર ધર્મનું વિગતે વર્ણન છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં (બ્રાહ્મણમાં) જન્મથી માંડી મરણપર્યંતના ગર્ભ, સીમંત, જન્મ, અન્નપ્રાશન, ઉપવીત, વિવાહ આદિ સંસ્કરણ વિધિ છે, તેમ જૈનોમાં પણ તેવા યોગસંસ્કાર છે. જેનું વિધિઅનુશ્ચન પૂર્વક વિગતે વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. આ ગ્રંથનો આ વિભાગ શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ વિ. સં. ૧૯૫૨ માં રચેલા “જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાશ્નાદ”માં બાબાંતરરૂપે ઉદ્ધાર્યો છે. ઇસાદિ.

અત્રે ગુજરાતી વિભાગ ઉપસંહાર પામે છે. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગજૂન વિષય ગણી, તે તે વિષયને લગતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથો, જે બાબાંતરરૂપે ગુજરાતીમાં અવતરણ પામેલા છે, તેની ટુંક અને અપૂર્ણ નોંધ અત્રે લીધી છે. સાહિત્યના આ જુદા જુદા પ્રદેશના જૈનેતર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ નોંધમાં જાણ-વેણા ગ્રંથો એકી વખતે બધાને ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી; તથાપિ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિષયના ગ્રંથો પ્રત્યેક જુદી જુદી પ્રકૃતિ-વૃત્તિ-દયાવાગા ધુરોને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષાથી અજણ વિદ્વાન્ને પણ કદાચ કંટાળો આવશે, એવો ભય રહે છે. પણ હાલ તરન નિરૂપાવતા છે. જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ ‘યોજ-વાનું’ કોષ કરશે, તો મહદ્ ઉપકાર થશે. એવા પારિભાષિક શબ્દો વધાર્ય ન સમજાવાથી ધો. ૦ મહિમાઈ વગેરે, જેઓએ કેટલાક જૈન ગ્રંથોનાં બાબાંતર કરી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણું છે, તેઓ પણ કવચિત્ કવચિત્ ન્યૂનાધિક, કે વિપરીત, કે અસમજાસ અર્થ કરવાની ભુલ કરી ગયા છે.

(ક) — સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગ:—

ગુજરાતી વિભાગ કરતાં આ વિભાગ ઘણા મોટા વિસ્તારવાળો છે; છતાં વિસ્તાર બધી કોષ કોષની ઉપજુકા નોંધ લઈ અવશિષ્ટ ભાગ ટુંકમાં પતાવશું. એ અવશિષ્ટ તથા સમગ્ર ભાગ માટે અમે “જૈન ગ્રંથાવલી” જોવાની આ વિષયના જિજ્ઞાસુને બક્ષામણ કરશું. આ ગ્રંથાવલી હમણાં જ જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ તરફથી બહાર પડી છે. એમાં કોન્ફરન્સની યજ્ઞઆત્મી અસાર સુધીમાં ચોધાવણ ચાર-પાંચ બંદારોમાંના જૈન ગ્રંથોની યાદી હાખી છે. એ યાદી માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની છે. એમાં વિષયવાર વર્ગ કર્યા છે;—ક. ત. (૧) આગમગ્રંથો, દીક્ષા આદિ સાથે. (૨) ન્યાય (૩) વાદ્યયજ્ઞ (૪) પ્રક્રિયા (૫) ઉપરેશ. (૬) તત્ત્વગાન. (૭) ચરિત્રો. (૮) કથાઓ. (૯) કાવ્ય. (૧૦) બાકરણ. (૧૧) અર્થકાર. (૧૨) વિગાન. હંસાદી૦ અને પ્રત્યેક ગ્રંથ અન્ને તેનું નામ, તેની પત્ર કે સ્લોકસંખ્યા, તેના કર્તાનું નામ, તે રચાવાની વિ. સં. મિતિ અને તે હસ્તલેખ ક્યાં છે? તે તથા બદરચોગ્ય ડુટનોટ. લગભગ પાંચસો પાનાની આ ફેરીસ્ટ છે. અત્રી હજાર વર્ષ પૂરેથી અદારમી સદી સુધીમાં રચા-વણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની આમાં નોંધ છે, છતાં એ નોંધ અપૂર્ણ છે. જુદા જુદા જાદા બંદારો ચોધી શકાય, તો બીજા ઘણા ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવવાનો સંભવ છે. જેસલમેર, પાટણ, અમદાવાદના જે બંદાર, લોખંડી અને જંબાનના શા. નમીનદાસના

“ભ્રાતઃ સંવૃણુ પાણિનિપ્રલપિતં કાતંત્રકંથા દૃથા

“માકાર્પીઃ કટુશાકટાયનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિમ્ ।

“કઃ કંઠાભરણાદિભિર્વિઠરયત્યાત્માનમન્યૈરપિ

“શ્રૂયંતે યદિ તાવદર્યમધુરા શ્રીહેમચક્રોક્તયઃ ॥”

અર્થાત—હે ભાઈ! આ અત્યંત મધુર અર્થવાણી શ્રી હેમચંદ્રની ઉક્તિ સંભળાય છે, તો હવે તો મને પાણિનિની ઉક્તિ પ્રલાપરૂપ લાગે છે; તે હું બંધ કર; કાતંત્ર વ્યાકરણ તો દૃથા કંથા (જુની ગોદડી) જેવું લાગે છે; હવે શાકટાયનવ વચન કટુ લાગે છે; તે તું હવે ખોલતો નહીં; હવે તો ક્ષુદ્ર લાગતા એવા ચંદ્ર વ્યાકરણથી સર્વ; તેમ કંઠાભરણાદિ અન્ય વ્યાકરણથી પણ હવે આત્માને શા માટે પીડવો?

આપણને તો આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનો અનુભવ નથી; પણ આ સિદ્ધહૈમની પ્રશંસા પુક્ત ઉદ્દગાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

(૨) પ્રાકૃત એટલે શું? અને તેના ભેદ અંગે જૈનાચાર્યોનું શું કહેવું છે?

રુદ્રતો અલંકારનો અન્ય વિદ્વાનોને પરિચિત છે. તેનાપર વૃત્તિ ૪૦૦૦ શ્લોક-પુર કોષ નમિચંદ્ર સાધુએ લખી છે. આ સુદૃઢ યજ્ઞ છે. એ ઉપર દિપ્પત પણ કોષ જૈનભિક્ષુએ ૧૦૦૦ શ્લોક પુર લખ્યું છે. તેનાં જણાવ્યું છે કે:—

“પ્રાકૃત સંસ્કૃત માગધપિશાચમાપાશ્રશસ્ત્રેની ચ ।

“પટ્ટોઽન્ન મૂરિભેદો દેશવિશેષાદપદ્મંશઃ ॥ ૧૨ ॥”

(૧) પ્રાકૃત (૨) સંસ્કૃત (૩) માગધ (૪) પિશાચ (૫) શીરસેની અને દેશ-વિશેષને લઈ બહુભેદવાળી (૬) અપદ્મંશ. ભાષાઓનો આ ક્રમ છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં “પ્રાકૃત” નો અર્થ આ પ્રમાણે આવ્યો છે.

“સકલજગજ્જંતૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહિતસંસ્કારઃ

સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ । તન્ન ભવં સૈવ પ્રાકૃત ॥”

અર્થાત વ્યાકરણાદિના જેના ઉપર સંસ્કાર નથી થયા એવી જગત્તા જીવોની સહેજે થયેલી વચન પ્રવૃત્તિ તે પ્રકૃતિ; અને તે પ્રકૃતિને અનુસરતી તે પ્રાકૃત. આ પ્રાકૃત પછી વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામી સંસ્કૃત થયું; તે પણ પાછી જુદા જુદા દેશની ચતાં માગધી, પૈશાચિકા, શીરસેની થયું, અને તેમાં પણ દેશવિશેષતા સંસ્કાર થતાં બહુ ભેદવાળી અપદ્મંશ ચતાં અપદ્મંશ ભાષા કહેવાય. જૈન આગમો પ્રાકૃતમાં રચાયાં તે “સહજ વચન વ્યાપાર” ને અનુસરીને; તેમ તેમાં મહત્ત્વ અર્થ સમાઈ શકતા હોવાથી; તેમજ બાલ, સ્ત્રી-મૂઠ-મૂર્ખ આદિની એ ભાષા હોવાથી અર્થાત વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામ્યા વિનાની એ બાળ આદિની ભાષા હોવાથી પાણિનિ, વરરચિ, તેમજ જૈનાચાર્યોએ એની સંધિ જોડવા પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના કરી છે.

(ત્ર) આ શાકટાયન પોતાના ન્યાસમાં (ન્યાસ, શબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ એ બધા એક અર્થના જુદા જુદા પર્યાયો છે એ વિદ્વાનોને સુવિદિત છે.) મંગલ પ્રારંભમાં જૈનોના ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરે છે —

“શ્રીવીરમમૃતજ્યોતિર્નત્વાદિ સર્વવેદસામ્ ॥”

અર્થાત્ સર્વ જ્ઞાનમાં મુખ્ય, અમૃતજ્યોતિ (કેવલ જ્ઞાની) એવા શ્રી વીરને નમસ્કાર કરીને.

(ગ) શબ્દાનુશાસનકાર શાકટાયને “સ્રીયુક્તિ કેવલિષ્ટુક્તિ” એ અન્ય રચ્યો છે, એવું બૃહટ્પિપ્પનિકાકાર જણાવે છે. આ અન્ય દિગંબર-સ્વેતાંબર એ બંનેને—“જ્ઞીને યુક્તિ હોય કે નહિ?” અને “કેવલજ્ઞાનિને આપણે કવલાહાર લઘ્યે છીએ એવો આહાર હોય કે નહિ?”—એ મતભેદરૂપ વિષયોનો હોષ જૈનનો છે. આથી સમજાય છે, કે શાકટાયન જૈન હતા, અને તે પાણિનિની પૂર્વે થયા. આ શાકટાયન વ્યાકરણ હાલ મળી આવતાં વ્યાકરણોમા પ્રાચીનમા પ્રાચીન છે.

હાર પછી ઝોગણીશમી સદી સુધીમા અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણો જુદા જુદા જૈન સાધુઓએ રચ્યા છે, તે જૈનઅન્યાવળી જોવાથી માલુમ પડશે. એમાંથી અમે વિ. સં. બારમી સદીમા થયેલા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દાનુશાસનકાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનાં તથા બીનાં બે વ્યાકરણની નોંધ લેશુ જૈનેન્દ્ર અને યુદ્ધિસાગર વ્યાકરણનું સ્મરણ માધ્યકવિ શિશુપાલવધકાવ્યના બીજા સર્ગના ૧૧૨ માં સ્લોકમાં કરે છે. આ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ જસલમેરના બઝારમા તેમજ એશિયાટિક સોસાયટીની મુબમ્બની લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. આ અને શાકટાયન વ્યાકરણ બંને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. કહેવાય છે કે જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ શાકટાયન વ્યાકરણ કરતાં પછુ પ્રાચીન છે. આ બંને વ્યાકરણો ઉપર દિગંબર તથા સ્વેતાંબર બંને પક્ષના સાધુઓએ જુદી જુદી વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તિઓ (ટીકાઓ) જુદેજુદે વખતે લખી છે, જેના હસ્તલેખો એ બંને સપ્રદાયના બઝારોમાં વિદ્યમાન છે.

“યુદ્ધિસાગર” વ્યાકરણ યુદ્ધિસાગરચરિયે નિ સ. અગ્યારમા સૈકામાં, માધના શિશુપાલવધ લખાવાની પૂર્વે, ૭૦૦૦ સ્લોકપુર લખ્યુ છે.

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ :—ગુર્જરજીવાળ મિદ્ધરાજ જયસિદ્ધની પ્રેરણાથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આ વ્યાકરણ લખ્યુ છે તેના ગ્રંથ ૧૧૦૦ સ્લોકપુર સુધે છે; તે મુબમ્બની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની લાયબ્રેરીમા છે. આ ગ્રંથ સત્રોપર એક લાખ સ્લોકપુર વૃત્તિ પોતેજ રચી હતી, તેમાંની ૮૪૦૦૦ સ્લોકપુર જૃદ્ધ વૃત્તિ ખંડ ખડ જુદે જુદે રચયેથી મળી ચકે છે. આખો સમગ્ર અન્ય કોઈ બઝારમા નથી. પૂર્વે મહા પુરમે અખડ પુરપાથ દાખવી ગયા, પછુ તેઓની કૃતિઓ પછુ કાગ્યકના સપાટામાં દેશપરના જુદા જુદા રિખવેમાં તણાઈ ગયા! રિખડેઈ ગયા! આ મિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ સાબળી કોઈએ હુગાર દેયો છે કે :—

માધકાવ્ય દીકા. વલ્લભદેવ,
શિશુપાલવધ દીકા. ચારિત્રવર્દન.
સ્થુવંશ દીકા. ગુણવિજય.

પ્રત્યાદિ. વિશેષ માટે જિજ્ઞાસુ શ્રોતા-વાંચકને “ જૈન ગ્રંથાવલી ” (ફેરીસ્ટ)
જોવા વિનંતિ છે.

વિ. ૦ સં. ૫છી જુનામાં જુનો મળી આવેલો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ શ્રી પદ્મ-
ચરિત્ર (રામચરિત્ર) છે; તે શ્રી વિમલચરિત્રે વિ. ૦ સં. ૬૦ માં લખ્યો છે; દળ
પ્રાકૃત ગાથા ૧૦૦૦૦ નું છે. તે પાટણના બઝારમાં છે.

છેવટે મુંબઈમાં મળેલી બીજી ગુ. ૦ સા. ૫૦ પરિપદ્માં અમે જણાવેલી એક વાતનું
પુનઃ સ્મરણ કરાવી આ વિષયને ઉપસંહરીએ છીએ :—

“ It is only in recent years that the vast and intricate
literature of Jainism has been partially explored and there is
still much to be done in the way of translation and investigation,
before the History of the order can be written. The ignorance
of the real nature of its teachings is perhaps one cause of the
contempt, which the order has excited among some Western
Scholars. ”

(Imperial Gazetteer 1907 Edition Vol. I.)

અર્થાત-જૈન ધર્મનું સાહિત્ય વિશાળ તેમ જ ગહન છે; અને તેની શોધ બહુ
ઘોડી થયેલી છે; અને તે પથ ઘોડુંક થયાં; એટલે એ ધર્મ સંબંધી ઇતિહાસ
ચોજવા પૂર્વે બાધાંતર અને શોધ ખોળ રૂપે હજી થવું કરવાનું છે. જૈન સાહિત્ય એક
તો વિશાળ રહ્યું; બીજું ગહન રહ્યું; અને એ અંગે જોષ્ટી શોધખોળો અધૂરી;
એથી એનાં તત્ત્વોનું વારતવિક્ત સ્વરૂપ શું છે, એ સંબંધી અગ્નતા રહે એ સ્વાભાવિક
છે; અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શુભ લાગણી જૈન ન જતી સમજું હોય તેમાં કદાચ
આ અગ્નતા એક કારણ ગણી શકાય.....૦૦ શાંતિ :

પ્રકરણ ૨ જું.

ભાષા વિવેક.

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા તેઓનાથી થયો
હોવો સંભવ છે?—એ પ્રશ્નને કૃત્રિમ ગણી એની અમે આ વિષયના પહેલાં
પ્રકરણના પ્રારંભમાં ઉપેક્ષા કરી છે. અમને લાગે છે, કે આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક

પ્રાકૃત તથા પ્રકારની-છે.

(૧) સમસ્તપ્રકૃત પ્રાકૃત

(૨) તત્ત્વ પ્રાકૃત (મન્દુકપંથી થયેલી)

(૩) દેશી પ્રાકૃત શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની દેશીનામમાળા, શ્રી પાદવિમ્ભ-
સૂત્રિની દેશીનામમાળા, શ્રી તત્ત્વશોધા એ વગેરે આ પ્રાકૃત.

(૩) “જૈન ગ્રંથાપત્રી” પંથી પ્રાકૃત—સરકૃત જૈન માહિત્ય પ્રતીત થાય
એમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઘણું છે , પણ પ્રાકૃત માહિત્ય તો તેથી પણ વિશેષ છે ;
અને એ પણ જોના વાધો લેવામાં આવે અથવા જે શુદ્ધિને નિષિદ્ધ છે, તે જૈન
આગમ સત્તા નહિ ; પણ પ્રકૃતિ ગ્રંથો કાવ્યો, ચરિત્રો, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન,
વ્યાકરણાદિ : આમ છે તો એ સવ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધાર—પ્રચાર—પ્રકાશ
ખાતર કેવળ સાહિત્યના ગ્રંથની ખાતર તેને મંદુકની પેઠે, અવસ્તા-
પ્હુલવીની પેઠે, હાથમ્કુલ—કોલેજોમાં નિયત કરાવવા માહિત્ય ગ્રંથો
વિદ્વાનોએ “આપ્તાપર” (માઈ તાઈ) ઊડી દઈ બહાર આવવાનો
નિરીક્ષ પ્રયાસ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે

(૪) જૈન લેખકોનો પુરુષાર્થ ધર્મનિયમક લેખો વખવામાં પગિસમામ થતો
નથી એ પણ એ ગ્રંથાવલી જોવાથી મમજાય એમ છે જુદા જુદા સાર્વજનિક,
આતુપગિક વિષયો પણ તેઓએ હાથ ધર્યાં છે યોગ્ય નામ જણાવી આ વિષય
સમામ કચ્છ સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર નથી, કે આ બધા માહિત્યે સીધી કે આડકતરી
રીતે યોગ્ય કે યોગ્ય પોતપોત ગુજરાતી માહિત્યને આપ્યું છે

નાટકો—

જૈન લેખકો—

૬૧—

અનર્ધ્ય રાધવ
અથવા
સુરાસિ

}

જિનહર્ષગણિ.

૩૩૫૫ રૂનોક

નાગાનંદ નાટક.

હર્ષદેવગણિ.

રતનાવલી નાટક.

”

૨૦૦૦ રૂનોક.

પ્રત્યેધર્મ્યકોદંધવૃત્તિ.

રત્નગોખરમુરિ.

૬૦૦ ”

વિદ્વશાલ લંચકા.

રત્નગોખરમુરિ

૧૦૦૦ ”

કલાદિ નાટકો મુદ્રિત છે , પ્રચલિત છે , સામા, મહાસામામાં આવે છે , એ

જૈન કવિઓની કૃતિઓ છે

કાદંબરી ટીકા.

મિદ્ધિચંદ.

” દર્પણ.

મંડનમંત્રી.

કિરાતાતુલન ટીકા.

વનયવિજય (વિ. સ ૧૭૧૦) ૭૫૦૦ રૂનો.

કુમારસંભવ ટીકા.

વિજયગણિ.

૩૦૦૦ ”

૬ રાં “મનુ” ના મનમાં વેદાય છે, કે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃતનો, તેના પરિચયનો એકાંત-સર્વધારવાગ હનાવો જૈનોને અર્પણ એમ નથી, એએના મનમાં એમ પણ ભાસતું લાગે છે, કે પ્રાકૃતનો પરિચય જૈનોને કદાચ સૌથી વિશેષ હોય; પણ સર્વથા તે નહિ; અર્થાત્ થોડો વિશેષ જૈન સિવાય બીજાઓને પણ હોય. હવે, ત્યારે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય બંનેને, જૈનો તેમ જ જૈનેતરને, બંને પછી જૈનોને પ્રમાણમાં વધારે હોય,—છે, ત્યારે એ પ્રાકૃતમાં બ્યવહરનારા જૈનો તેમ જ જૈનેતર બને યથા; એ પ્રાકૃત સામાજિક ભાષા થઈ, અને એ પ્રાકૃતભાષી જો ગુજરાતી ઉદ્ભવી હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ એકાંત જૈનોને આગણ્ય થયો છે, અથવા થયો એવો સભન છે, એ દલીલ નકામી થશે, અને રાં “મનુ” નો ચુકદોષ પણ એક તરફ ગણાશે આ પ્રથમદર્શનિક કૃતિમતા છે એમ કહેવામાં આવે કે એકાંત જૈનોથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો છે, અથવા થયો એવો સભન છે, એમ અમે કયા કહિયે છિયે? અમે તો કહિયે છિયે, કે ગુજરાતીના જન્મમાં જૈનોએ વિશેષ હિસ્સો આપ્યો છે તો કાંઈ વાંધા નથી. પ્રશ્નનું મૂળ સ્વરૂપ આનું લેનામાં આવે, તો કૃતિમતા નહિ આવે. જૈનોનું એ વિશેષપણું એમાં પણ પુરવાર કરવું પડશે, તથાપિ એ પુરવાર કરવા માટે બહુ કાશી મારવા નહિ પડે, અથવા આનું પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા માટે જોમ નુદતી દલીલોને અનુસરવું પડ્યું છે, તેમ ડગુડાનું ચતા ટેકાનો આધાર લેવો નહિ પડે.

રાં મન સુખખાઈ તથા રાં “મનુ” એ જે નુદતી દલીલો લીધી છે, તેનો પૂર્વાપર વિરોધ બતાવિએ, તે પહેલાં આ પ્રશ્ન અગે ખૂદ જૈન પૂર્વ લેખકોનું કાંઈ કહેવું હોય તો જોઈએ જૈન લેખકોએ કોઈએ આવો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવ્યો; કોઈ લેખકે એમ નથી જણાવ્યું, કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ અમારા આગણ્ય થયો, અથવા થયો એમ માનવાને અમને સાબવિક કારણો છે એક ગુજરાતી માટેજ નહિ, પણ હરકોઈ ભાષા માટે જૈન લેખકોએ આવો દાવો કર્યો નથી, આવો દાવો તેમનાથી યદ્ય શકે એમ નથી જો એવો દાવો એમના તરફથી રજુ થાય, તો તેઓના ભાષાવિચાર સબધી કથનમાં વિરોધ આવે એમ છે આર્યસ્ફટના નામથી નિહાનું વર્ગ સુપરિચિત જો એમનો આગલા પ્રકરણમાં ભાષાઓ વિષેનો સ્તોક ટાંકેલો છે તેનો અર્થ ભાગ “દેશવિદેષાદ ગૂરિભેદોઽપ્રજ્ઞ” ભાષા ગાનને લાગુ પડે છે, અર્થાત્ દેશવિરોધને લઈ (દેશ વિશેષ એટલે દેશ આદિ,—દેશ, જાગ દ્રવ્ય, જ્ઞાન) બહુબેદનાણી તે અપ્રજ્ઞ થાવી અપ્રજ્ઞ થા ભાષા સદૃશની થાય, માગધીની થાય, પ્રાકૃત, પૈસાચિત્રી આદિની થાય, વર્તમાન ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઇંગ્લેન્ડ ઇસાદિની થાય અપ્રજ્ઞ એટલે બ્રહ્મતા અર્થાત્ દેશદેર કાળદેર એ આદિને લઈ ભાષામાં થયેલો વિકાર, સુધારો, વધારો કે બીગાડો, એમ સમજવાનું જો ભાષાના નિયામક બાકરણ સત્રીનું ઉત્તરવન થનાથી ભાષાની અપ્રજ્ઞતા થાય છે, જે અનાદિ પ્રવાહરે જોઈ શકાશે મૂળ ધારો કે “પ્રાકૃતભાષા”,

(absurd) છે. બાયાનો જન્મ બાયાના વ્યવહારનાથી છે ; બાયાના વ્યવહારના જેનો હોય અને ખીજ પણ હોય. એટલે આ બંને પક્ષમાંથી કોઈ એવો અદુરતી દાવો ન કરી શકે, કે આ બાયાનો જન્મ અમારા જ આંગણેથી થયો. બંને પક્ષ એમ કહી શકે, કે અમે આ બાયાનાં અવતરણ-વિકાસ આદિને આ આ પ્રકારે ઝોલુંવધતું પોષણ આપ્યું ; અને એ ચર્ચા વાસ્તવિક પણ ગણાય. વસ્તુતઃ વાત આમ છે, છતાં જ્યારે આ પ્રશ્નની લંબાણ બરી ચર્ચા બહાર છાપામાં ચાલી રહી છે, ત્યારે સાહિત્યના એક મુખ્ય અંગજૂત આ બાયાવિષયક ચર્ચાને ઊદાપોદ કરવો ઉપયુક્ત થયો.

આ પ્રશ્નના ઉત્પાદક રા. રા. મનઃસુખભાષ રવજીભાષ મેહતા છે. તેઓએ સંપાદિત કરેલ “રાયચંદ્ર જેન કાવ્યમાળા-પ્રથમ ગુચ્છક”-ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન અંગે “જે” “તો,” અર્થાત્ “જે અમ્મ હોય તો આમ થાય,”-ઇત્યાદિ પ્રકારે અનેક વિકલ્પો ઉઠાવ્યા છે. આ પ્રશ્ન તથા આ વિકલ્પોને રા. “મનુ” નામધારી “મુબજ સમાચાર” ના કોઈ લેખકે હાથ ધરી તેની લંબાણબરી ચર્ચા ચલાવવા માંડી છે. આ ચર્ચાનું સાધ્ય, “ગુજરાતી બાયાનો જન્મ જેનોથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે!”-એ બનાવવા રૂપ છે. અમે પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે, કે આ પ્રશ્ન કૃત્રિમ છે ; અને કૃત્રિમ પ્રશ્નનું સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. છતાં જ્યારે એ સાધ્યસિદ્ધિહેતુક લાંબી ચર્ચા ઉપરિચત થઈ છે, ત્યારે તેની કૃત્રિમતા પણ તેના પૂર્વાપર સંબંધની પર્યાયોચનાપૂર્વક આપણે પ્રગટ કરશું. એ બધા વિકલ્પોની નોંધ અત્રે લેવી અપ્રસ્તુત છે ; વળી આપણને એટલો અવકાશ પણ નથી. એ ચર્ચામાંનો એક જ વિકલ્પ આપણે તપાસિયે ; આપણને પ્રથમ દર્શને જ એની કૃત્રિમતા જણાયો. તે વિકલ્પ આ છે:—

“જેનો માથે જે પ્રાકૃત બાયાનું પાલન કરવાનું આવી પડ્યું હતું તે પ્રાકૃત બાયા “કહ? જે પ્રાકૃત બાયા ઉપરથી ગુજરાતી બાયા થઈ છે, તે પ્રાકૃત બાયા? જો તે “પ્રાકૃત બાયા હોય તો તેનો પરિચય જેનેને ઝાંધી વિશેષ હતો એનું સંપૂર્ણ રીતે “સાબીત કરી આપવાથી મી. મનઃસુખભાષાને જેનોથી ગુજરાતી બાયાનો જન્મ “હોવાનો સંભવ છે, એવો દાવો પુરવાર થઈ શકે.”

આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ ઉપર રા. મનઃસુખભાષના પ્રશ્નની સિદ્ધિ છે ; અને તેથી આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ કરવા તેઓ તથા તેમના સાથી રા. “મનુ” કેટલીક પૂર્વાપર તુટતી વાતોનો આધાર લઈ મળી રવા છે ; જે આગળ બનાવિયે ઢિયે. અદિ પ્રથમ દર્શનિક કૃત્રિમતા “ઝાંધી વિશેષ” રુચ્છથી જણાઈ આવે છે. રા. “મનુ” જે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી ઉદ્ભવી, તે પ્રાકૃતનો ઝાંધી વિશેષ (સર્વથા નહિ હો) પરિચય જો જેનેને હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ જેનેને લાંબી થયો હોવાના સંભવરૂપ દર્શો સ્વમનઃકલ્પિત ન્યાયાસનપર નિરાશ એકદમ જેનોના લાભમાં આવી કે

છે. ૨૦ “મનુ” ના મનમાં વેદાય છે, કે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃતનો, તેના પરિચયનો એકાંત—સર્વથાસ્વાંગ હવાલો જૈનોને અર્પાય એમ નથી; એઓના મનમાં એમ પણ બાસતું લાગે છે, કે પ્રાકૃતનો પરિચય જૈનોને કદાચ સૌથી વિશેષ હોય; પણ સર્વથા તો નહિ; અર્થાત્ થોડો વિશેષ જૈન સિવાય બીજાઓને પણ હોય. હવે, બપોરે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય બંનેને, જૈનો તેમ જ જૈનેતરને, બંને પછી જૈનોને પ્રમાણમાં વધારે હોય,—છે, સારે એ પ્રાકૃતમાં વ્યવહરનારા જૈનો તેમ જ જૈનેતર બંને થયા; એ પ્રાકૃત સામાજિક ભાષા થઈ; અને એ પ્રાકૃતમાંથી જો ગુજરાતી ઉદ્ભવી હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ એકાંત જૈનોને આંગણેથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે, એ દલીલ નકામી થશે; અને ૨૦ “મનુ” નો ચુકાદો પણ એક તરફી ગણાશે. આ પ્રથમદર્શનિક કૃત્રિમતા છે. એમ કહેવામાં આવે કે એકાંત જૈનોથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે, એમ અને ક્યાં કહિયે છિયે ? અને તો કહિયે છિયે, કે ગુજરાતીના જન્મમાં જૈનોએ વિશેષ હિસ્સો આપ્યો છે તો કાંઈ વાંધો નથી. પ્રશ્નનું મૂળ સ્વરૂપ આવું લેવામાં આવે, તો કૃત્રિમતા નહિ આવે. જૈનોનું એ વિશેષપણ એમાં : પણ પુરવાર કરવું પડશે; તથાપિ એ પુરવાર કરવા માટે બહુ કાંઈ મારવાં નહિ પડે; અથવા માત્ર પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા માટે જેમ ત્રુટતી દલીલોને અવલંબવું પડ્યું છે, તેમ હ્યુહ્યુ થતા ટેકાનો આધાર લેવો નહિ પડે.

૨૦ મન:સુખભાષ તથા ૨૦ “મનુ” એ જે ત્રુટતી દલીલો લીધી છે, તેનો પૂર્વ-પર વિરોધ બતાવિયે, તે પહેલાં આ પ્રશ્ન અને ખૂદ જૈન પૂર્વ લેખકેનું કાંઈ કહેવું હોય તો જોઈએ. જૈન લેખકોએ કોઈએ આવો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવ્યો; કોઈ લેખકે એમ નથી જણાવ્યું, કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ અમારા આંગણેથી થયો; અથવા થયો એમ માનવાને અમને સાંભવિક કારણો છે. એક ગુજરાતી માટેજ નહિ, પણ હરકોઈ ભાષા માટે જૈન લેખકોએ આવો દાવો કર્યો નથી; આવો દાવો તેમનાથી થઈ શકે એમ નથી. જો એવો દાવો એમના તરફથી રજૂ થાય, તો તેઓના ભાષાવિચાર સંબંધી કથનમાં વિરોધ આવે એમ છે. આર્ચસ્વરૂપતા નામથી વિદ્વાન્ વર્ગ સુપરિચિત છે. એમનો આમણ પ્રકરણમાં ભાષાઓ વિષેનો સ્લોક ટાકેલો છે. તેનો અંત ભાગ “દેશવિદોપાદ મૂરિમેદોઽપ્રવચ્ચઃ” ભાષા માત્રને લાગુ પડે છે; અર્થાત્ દેશવિશેષને લઈ (દેશ વિશેષ એટલે દેશ આદિ,—દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, ભાવ.) બહુજેદવાળી તે અપખંડ. આવી અપખંડ ભાષા સંસ્કૃતની થાય; માગધીની થાય; પ્રાકૃત, પૈશાચિકી આદિની થાય; વર્તમાન ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાલી, ઇંગ્લેશ ઇલિદિની થાય. અપખંડ એટલે ભદ્રતા અર્થાત્ દેશદેર કાળદેર એ આદિને લઈ ભાષામાં થયેલો વિકાર, સુધારો, વધારો કે ખીગાડો, એમ સમજવાનું છે. ભાષાનાં નિયામક વ્યાકરણ સત્રોનું ઉચ્ચધન થવાથી ભાષાની અપભ્રંશતા થાય છે, જે અનાદિ પ્રવાહરૂપે જોઈ શકાશે. મૂળ ધારો કે “પ્રાકૃતભાષા”;

તેનો કાળાદિ કારણે કાળક્રમે અપભ્રંશ થયો; દેશદેરે અપભ્રંશ થયો; તે અપભ્રંશીય પ્રાકૃતનો પણ પાછો કાળાંતરે, દેશાંતરે પુનઃ અપભ્રંશ થયો; એ અપભ્રંશ અપભ્રંશ બાપાનો ! પાછો પુનઃ તે તે કારણે પાછી અપભ્રંશ થયો. આમ એક બાપા મૂળરૂપમાંથી અપભ્રંશની કઇ સ્થિતિએ પહોંચી અથવા પહોંચે એ કલ્પનાતીત છે. પ્રચલિત ઇતિહાસ અનુસાર પૂર્વે મધ્ય એશિયામાં વસતી જતોની એક આર્યબાપા કાળબેદે, દેશબેદે અપભ્રંશ પામી લૅટીન, સેમેટિક, સંસ્કૃત, આદિરૂપે થઇ, તે તે બાપાનો પુનઃ અપભ્રંશ થઇ તેમાંથી હરેકમાંથી જુદી જુદી અનેક બાપા થઇ. “દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદોઽપભ્રશઃ” એ વાત આપી સારી રીતે સમજાય એમ છે. દેશવિશેષ માં દેશને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે સ્વાભાવિક છે, વાસ્તવિક છે; કેમકે બાપાનું તરત દૃષ્ટિમાં આવી શકે એવું રૂપાંતર દેશદેરે એકદમ પ્રતીત થાય છે; કાલાદિ બેદ એમાં કાર્ય કરે છે, પણ તે અપ્રકટ પ્રભુ; એ કાલાદિથી થયેલું રૂપાંતર કાલાંતરે દેખાય છે; પણ દેશાંતરથી થયેલું રૂપાંતર તરત નજરે આવે છે. કહેવત છે, કે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય;” અર્થે બાર ગાઉ એ દેશ બેદને લઇ કહ્યું. કાઠિયાવાડની પ્રાંતવાર બોલી ગુજરાતી છતાં દરેક પ્રાંતની બોલીમાં કાંઇક વિલક્ષણતા દેખાશે:

હાલાર પ્રાંતમાં “શું કામ ?” એમ બોલાય છે, સારે
સારક પ્રાંતમાં “હું કામ ?” “ ” “ ”
“હું ગયો નથી” એવું જે આપણે બોલિયે છીએ, તે આગળ કાંદા તરફ
“હું ગયો નય” એમ બોલાય છે, કાઠિયાવાડના ખીલ પ્રાંતમાં જેને
“ધી” કહે છે, તેને ઝાલાવાડમાં “ઝી” કહે છે. કાઠિયાવાડની પ્રાંતિક બાપામાં
અને તેની સીમા બાંધતાં વીરમગામ તાલુકાની બાપામાં પણ વિલક્ષણપણું દેખાશે.
વીરમગામ છાડી અમદાવાદ જઇએ, ત્યાં પણ ઉત્તરોત્તર, વિલક્ષણતા જણાશે.
અમદાવાદ અને ચરોતર ઉત્તરમાં પાલજીપુર, અને પેલી મેર ભરૂચ સુરત, કાળીપરજ
આદિના લોકો એ બધાની બાપામાં દેશવિશેષાદ્ મૂરિ (મૂરિ નહિ તો થોડો પણ) મેદો,
વિલક્ષણ બેદ જણાશે; વ્યાકરણાદિના નિયમની અપેક્ષા ન રહી શકે તો કાળક્રમે આ
અરૂપ જણાતી વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામી બાપાનું રૂપ ફેરવી નાંખશે; પૂરે આમ થયું
છે, વર્તમાનમાં પ્રસક્ત આમ થતું થોડું પણ દેખિયે છીએ; અને ભવિષ્યમાં પણ
એમ થતું જોઇએ, એ તર્ક વિરોધાત્મક નથી. લેટીન, ગ્રીક, હીબ્રુ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, આદિ
બાપાઓની પેડે પોતપોતાના ચબ્દાનુચામન (વ્યાકરણ) ના સાસનમાં સુરક્ષિત રહી
કોઇ બાપા ચિરકાલ ચાલી આવે, તેને આ તકંથી વિગેધ નથી. આ જેમ બોલીની
વાત થઇ તેમ આપણે સાહિત્યની બાપા જોઇએ. દૂર જવાની જરૂર નથી; ઇ. સ.
૧૮૬૦ માં લખાયેલ અથો, ઇ. સ. ૧૮૭૩ નું નર્મગદ્ય, સાર પછી રા. નવલરામ-
બાઇની અન્યાવધી, સાર પછી ૧૮૮૭ નું શ્રી ગોવર્ધનરામબાઇનું સરસ્વતીચંદ્ર-આ

આદિ જોઇએ, તે તેમાં પણ ભાષાની વિલક્ષણતા, પ્રતીત થશે. ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જો આ વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામતી જાય, તે કાલાંતરે તે ભાષા અવસ્થા અપભ્રંશ પામવી જોઇએ; પણ ભાષા ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી દેશાંતરે કે કાળાંતરે પણ કોઇ કૃતિ તે ભાષામાં થાય, અને તેમાં સૈદ્ધી આદિ પરત્વે ગમે તેવી વિલક્ષણતા દેખાય, તે પણ ભાષા અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી. દરેક ભાષામાં ચાર ભેદ સાથેના સાથે રહેશે. (૧) જે ભાષાનું પ્રાકૃત અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર વિનાનું સ્વરૂપ (૨) સંસ્કૃત અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના મંસ્કારવાળું સ્વરૂપ (૩) સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ અને (૪) અપભ્રંશ સ્વરૂપ, અર્થાત્ દેશભેદે, કાળભેદે એ ભાષાનું ચતુર્નું પ્રકટ-અપ્રકટ વિકરણ, વિલક્ષણપણું; જ્યાં સુધી આ વિલક્ષણપણું કે વિકરણ ભાષાના વ્યાકરણની આચાર-મર્યાદામાં રહી થશે, ત્યાં સુધી આ અપભ્રંશ વ્યક્ત નહિ થાય; શક્તિરૂપે (latent) રહેશે; પણ જો એકવાર ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની મર્યાદા ઉલ્લંઘાઇ, કે એ શક્તિરૂપ અપભ્રંશ વ્યક્ત થઇ ભાષાને અપભ્રંશ પમાડ્યા વિના નહિ રહે.

ગુજરાતીમાં એ ભેદ દેખાડિયે.—

(૧) બાળક જન્મ્યા પછી મોટું થઇ શાળામાં વ્યાકરણ ભણે છે, તે પહેલાં પણ કાલ્પ-ભોભડું ગુજરાતી બોલે છે; ગુજરાતીનું આ પ્રાકૃત સ્વરૂપ.

(૨) શાળામાં વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું ગુજરાતી શીખતાં લેખનાદિમાં જે ગુજરાતી વાપરે છે, તે ગુજરાતીનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ.

(૩) કેટલાક આશ્ચર્યજનક વ્યાકરણ આદિના મંસ્કારવિનાનું બોલવું થાય છે, તે ગુજરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ; અથવા ગામડિયા, બાલકો, સ્ત્રીઓ, એ આદિ જે અમલ્ય હોય, તે વ્યાકરણના સંસ્કાર ન છતાં પરિચયાદિના મંસ્કારથી જોણું વધતું સંસ્કારી ગુજરાતી વાપરે, તે ગુજરાતીનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ.

(૪) પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સ્વરૂપ જાનેમાં દેશવિશેષે જે ભેદ પડે તે અપભ્રંશ સ્વરૂપ. વ્યાકરણવિશિષ્ટ નહિ હોવાથી પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ સહેલાઇથી થાય છે. પણ સંસ્કૃત સ્વરૂપ વ્યાકરણવિશિષ્ટ હોવાથી જ્યાં સુધી એ વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી ચાલવામાં આવે ત્યાં સુધી દેશવિશેષે પણ અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી; દેશવિશેષ કારણે સંસ્કૃત સાથે તેનું અપભ્રંશ શક્તિરૂપે તો રહેલું છે. ઉદાહરણ લખ્યે :—

ગુજરાતના એક પ્રાંતનો આશ્ચર્યજનક દેશ :—“તું ત્યાં જ્યો? તો ?”

“જીઅ ” “ :—“તું ક્યાં જ્યો? તો ?”

“ત્રીઅ ” “ :—“તું ક્યાં જ્યો? તો ?”

“ચોયા ” “ :—“તું ત્યાં જ્યો? તો ?”

આ ગુજરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે; અથવા એને સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો; કમકે તે

વાચ્યોમાં છું એક વચનને યો' તો, બ્યો' તો આદિ એક વચનના વ્યાકરણનો સંસ્કાર,—બસે તે સંસ્કાર વ્યાકરણ બોધથી કે પરિચયવિશેષથી થયો હોય,—થયો છે. આને ગુજરાતીનું પ્રાકૃત કે સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો, પણ ઉપલાં પ્રાંતવાર ઉદાહરણ જોતાં એમાં અપભ્રંશ સ્વરૂપે સાચે રહેલું છે. દેશવિશેષે બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થયો જોઈએ.

(૫). તેથી રીતે સંસ્કૃત (સરકાર પામેલી) ગુજરાતીને અપભ્રંશ પણ દેશાદિ કારણે જાતિ આદિમાં પ્રતીત થાય છે. દોષપાટી ને કોઈ નહું સહણિંગ આપે છે ; તો કોઈ સ્ત્રીલિંગે જોગખે છે ; આ બંને સંસ્કૃત સ્વરૂપ છતાં, દેશવિશેષે આ ભેદ છે. આવો બહુ ભેદ થાય તો અપભ્રંશ થયો જોઈએ. તેમજ :—

અપશોચ—અપશોય—અશ્વસોચ ; મણિમેન—મણિમેન ; બિરાજે છે—બિરાજે છે ; સંકે—સંકે ; અમને આ જોઈશે—અમને આ જોઈશું ; કાલ—કાળ ; હવણા—હમણા—અહણા ; હવે—અવે ; તેમને—તેમને , સારે—ત્હારે ; કરિયે—કરીએ ; ઇલાહિ દેશવિશેષે, પ્રકૃતિવિશેષે સંસ્કારી ગુજરાતીનાં અપભ્રંશ પામતાં રૂપ છે. આ બધા ભેદો અસ્પષ્ટ છે ; પણ બહુ બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થયો જોઈએ. દેશાદિ કારણોમાં દેશ અને કાળ આ બંને આપણને સમજાય છે ; બાકી રહ્યાં દ્રવ્ય અને ભાવ. ભાવમાં ભેખડની પ્રકૃતિ—રસિકતા—શ્ચિઅનુસાર ભાષા, તેના શબ્દો વગેરે વલણ પકડે છે ; અને ભેખડોનાં પ્રકૃતિ—રસિકતા—શ્ચિ આદિ બધાનાં એક સરખાં ન હોવાથી ભાષાપરત્વે ભેદ પડે એ સ્વાભાવિક છે ; આ ભેદ બહુ બહુ થાય અને વ્યાકરણની મર્યાદા પણ લગભગ ઉલ્લંઘાઈ જાય તો ભાષા અપભ્રંશ પામે. દ્રવ્ય કારણે હાલ આપણને વધારે સારી રીતે સમજાય એવાં કારણો જલ્પાં છે. કાલદાની, પદાર્થ વિજ્ઞાનની, રાજકોટની કીકેટ આદિ રમતની, નાટકાદિની, વર્તમાનપત્રોની, દેશાટલુનાં મુલબ સાધનોની, ભાષાસાહિત્યની ભાષામાં વિલક્ષણતા નજરે પડે છે ; તેમાં પણ કુદકે લુસકે આગળ વધતા મુધારા-વધારાના આ ધાંધલીયા જમાનામાં ભાષામાં પણ એવી અવ્યક્ત વિલક્ષણતા વધતી જાય છે. કે કાલે નહોતું એવું આજે સ્વરૂપ છે ; આજ નથી તેવું કાલે થશે ; જે પરિણામે ભાષાને અપભ્રંશ, વ્યક્ત અપભ્રંશ, નાં કારણરૂપ થશે. રેશ્વે, કાચે, સ્ત્રીમર, અંજન, હોંકર, છુક, ટીકીક, કસેકર, પ્રેસિન્ટ, ટેબલ, એ આદિ નવા શબ્દો ઉમેરાઈ રહ્યાં ગયા છે, એ પણ અપભ્રંશમાં દ્રવ્ય—ભાવે સહાયક છે. વ્યાકરણના નિયમોને બાંધ ન આવે અને વ્યાકરણના નિયમોમાં રહી ભાષામાં બજવાર ચાલે તો અપભ્રંશને સહાયક આ શબ્દો આદિનો બધો પ્રાપ્તવાનો નથી. એ ઉમેળના રહ્યાં ગયા નવા શબ્દો ભાષાનું યૌરવ વધવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે : ભાષામાં શબ્દોનું બહોળ વધારી ભાષાને સુગમ, સમજવામાં સરળ કરે એમ છે.

આમ આપણે જોયું કે ગુજરાતીમાં એ ચારે સ્વરૂપ સંલક્ષ રહેલાં છે. (૧)

પ્રાકૃત (૨) મસ્કૃત (૩) સમસકૃત (૪) અપભ્રંશ .. ...એક ભાષાનાં મૂળ-સ્વરૂપને, તેના વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન ન થાય એવી રીતે, -ભલે પછી તેમાં દેશકાળાદિ કારણે નવા શબ્દો, પારિભાષિક શબ્દો ઉમેરાય એ ભાષા ગૌરવ પામે, -કાયમ રાખવું, અથવા કાયમ રહે એવા મનોગો આશુવા તે તે ભાષાથી વ્યવહારનાર સાહિત્યપ્રેમીનું કામ છે. વ્યાકરણવિશિષ્ટ એવી ભાષા જો કાયમ રહે, તો તે ભાષામાનાં સાહિત્યો ભાવિકાળે પણ તે વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષાના અભ્યાસિયોને લાભરૂપ થાય નહિ તો નકામાં મંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (જે પ્રાકૃતમાં જૈન સત્ર—પ્રકરણો ગુપ્તાયાં છે તે) એવી વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા હોય અવિચ્છિન્ન પરંપરાએ હુણુ મુધી આલી આવી છે : અને એનાં વ્યાકરણ—કોષાદિનો બોધ પામેલાં રસિકો એ ભાષાનાં સાહિત્યામૃતનું પાન કરી આજે પણ આનંદનિમગ્ન છે, એ ભાષાના લખનારી કૌશી-દબંગા દેશ-કાળે ભેદ પડતો રહ્યો છે, તથાપિ એના અનુશાસન વ્યાકરણ મુદ્રા (નિમ-શબ્દ-અનુશાસનો) તો એક જ છે. આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પણ ગુજરાતી ભાષાનું લિંગશબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ, યથાયોગ્ય નિયત કરી એની અવિચ્છિન્ન ધારા રહે એવા ઉપાયો યોજે તો ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ભાવિકાળે પણ લાભપ્રદ—ઉપકારપ્રદ થશે. સાહિત્ય પરિષદનો આ પણ એક મુખ્યતમ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ છે.

આ ભાષા ઉદ્ધારોદય તા. ૪ એકે ભાષા દેશકાળાદિ ભેદે અપભ્રંશ પામી, એ અપભ્રંશનું પુનઃ અપભ્રંશ એમ ચાલ્યા કરે છે, પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા કરે છે, એમા દેશકાળાદિ વિશિષ્ટ કાળો હોય, પ્રાચ અમુક દેશ કે અમુક કાળ, કે અમુક મુદ્રાપ કે અમુક વ્યક્તિથી દાનો મદ શકે એમ નથી કે આ ભાષાનો જન્મ તો અમારાં જ આગણેથી થયો, અથવા થયો એવો સંભન છે અવધારસાસના પ્રણેતા આર્યશ્રદ્ધતા ભાષાવિવેકમાના “ દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદોઽપ્પ્રજા ” શબ્દનો નિવેક, જૈન ભિક્ષુની વ્યાખ્યા, અને એ વ્યાખ્યાની પર્યાયોચના પૂર્વક “ દેશવિશેષાદ્ મેદ ” નો આ અર્થ થયો કહેનારુ કે જૈન લેખકોએ એમ નથી કહ્યું, કે અમારે ઘેરથી આ ભાષા જન્મી અથવા એ જન્મી એમ માનનાના અમને કારણુ છે તેઓએ તો ભાષા કેમ અવતરે છે, શુદ્ધિ પામે છે, -એ વગેરે “ દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદોઽપ્પ્રજા ” મા સમજવી દીધું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને લઈ આગલી ભાષામાંથી અપભ્રંશ-રૂપાંતર પામી અવતરેલી—ઉછરેલી ભાષામાં સમાજનો, સંપ્રદાય માત્રનો, હાથ છે : વ્યક્તિ માત્રનો, હાથ છે ; કેમકે વ્યક્તિ કે કેમ સંપ્રદાય એ ભાષાનો જન્મ યોતાને ત્યાંથી શરૂાવી ન શકે.

હવે આપણે ચર્ચાસપત પ્રગની હુટતી દલીલાની નોંધ લઈએ ચર્ચામાં જોના થી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ સજ્જનાની શુદ્ધિ ગણી છે આ શુદ્ધિને ટેકાવવા—

(૧) જૈનોના સત્ત-પ્રકરણાદિની પ્રાકૃત ભાનાનો સ્વાગ હવાતો જૈનોને સોપી, તે પ્રાકૃત પરથી જૈનોને ભગવદ્ (of divided mind) ક્રવા (વિ. સ. ૧લાથી) શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી એમ મનાવી લીધું છે; કાલી દીધું છે, અને કાશ્મીર મેકડોનેલના આધારે માખીત કરી દીધું છે આ સાખીતી આપતા—નીકરતા એમ તો નકી કરી લીધું કે શ્રી સિદ્ધસેનસુગિ પહેલા જૈનોને સંસ્કૃતનો પર્ગિય (મોહ?) ન હોતો, અથવા બહુ ઓછો હતો.

(૨) શ્રી સિદ્ધસુરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગવાથી તેઓને પૂર્વ પરિચિત પ્રાકૃતને ધર્મણુ-ક્ષય લાગુ પડ્યો મનાવી લીધો છે

(૩) જૈનોની આ પ્રાકૃતને મનાવેલા ક્ષયરોગની ક્ષતિરોગ શુ ગિધિનિ યદ્ય એ નદિ જણાવતા એકદમ વિ. સ. ૦ નવમા મેકામા આવી વનગજ આવડાના વખતમા જૈનોને રાજકારભાર સોપી દધ તેઓ નકજ વિદ્યાગાનની ઉપેક્ષાનો આરોપ સમાન્યો છે; આ સંભાવેલા આરોપના પરિણામે જૈનોની ક્ષયગ્રસ્ત પ્રાકૃતના ક્ષયમા વૃદ્ધિ સંભાવી લીધી છે, અને આ ક્ષીણ પ્રાકૃતમાથી અથવા તેની અપભ્રંષ પ્રાકૃતમાથી ગુજરાતીનો જન્મ સમાવી લધ એ કીર્તિવરમાળા જૈનોને કહે આરોપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

પણ જૈનો આ કીર્તિથી રાજ થાય એમ નથી જૈનો જાણે છે, કે પરાપૂર્વથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને અડગ પુરુષાર્થપૂર્વક જૈન લેખકો અધ્યાત્મિક પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ રક્ષતા-પોષતા આન્યા છે તેઓની પ્રાકૃત ધર્મણુ પામી નાચ પામી નથી “સાત સાધે લા તેર તુટે,” એવી પૂર્વગત દલીલોથી જૈનોની પ્રાકૃતને ધસાવી નાખી, તેમાથી ગુજરાતીનો જન્મ સમાવી તેની કીર્તિ જૈનોને આપવા જતા જૈનોએ અધ્યાત્મિક પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ ટેકાવી રાખી પોષેની સંસ્કૃત-પ્રાકૃતની અનુપમ કીર્તિનો ભોગ થાય છે

એ દલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે.

(૧) શ્રી સિદ્ધસુરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી, એમ એ કારણો આગળ કરી માની લીધું —

(અ) શ્રી સિદ્ધસુરિએ પૂર્વ પ્રાકૃતમા ગુચાવતા સત્રોને સંસ્કૃતમા અવનાગવાની ઇચ્છા કરી, પણ ત્યાં સધે (સાધુ સાધ્વી, આવક, આરિમનો સમૃદ્ધ) તેમને તેમ કરતાં અટકાવી પ્રાયશ્ચિત આપ્યું એ કારણ

(આ) ઑક્સફર્ડની ક્રિસ્ટ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મેકડોનેલના સંસ્કૃત

સાહિત્યના ઇતિહાસનો આધાર. *ડાક્ટર મેકડોનેલનું એમ માનવું છે, કે સિદ્ધસેન દિવાકરની પહેલાં જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, અથવા સિદ્ધસરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો ; આ કારણ.

આ બંને કારણો (આધારોનો) સત્યાંશ વિચારિયે :—

(અ) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પ્રાકૃત સૂત્રોને સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છા કરી એ એઓના (૧) સંસ્કૃતપરના મોહને લઇને ; અથવા (૨) પ્રાકૃતપરના અભાવને લઇને ? અથવા (૩) સંસ્કારી ભાષામાં સૂત્રો ઉતારાય તો સારું, એવી માત્ર મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છાને લઇને ? (૧) (૨) પ્રથમ બે વિકલ્પો ઘટતા નથી ; કેમકે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિને એકાંત સંસ્કૃતનો મોહ અને પ્રાકૃતનો અભાવ હતો તો, તેઓ પોતે જ શ્રી સમ્ભતિ તર્ક સૂત્ર આદિ, જે જૈનોમાં ન્યાય-તત્ત્વ આદિના પરમ તાત્ત્વિક-પ્રમાણિક ગ્રંથો ગણાય છે, અને જેનાપર પાછળ થયેલા શ્રી મલ્લવાદી પ્રમુખે સવિસ્તર વૃત્તિ લખી છે. તે પ્રાકૃતમાં ગુંથત નહિ.

(૩) કારે સંસ્કૃતમાં એ સૂત્રો લખાય તો સારું, એવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા માત્ર કરી. વાર.

(૨) જ્યારે આવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા જ હતી, તો શ્રી સંધે એમને ક્યારે વરસ માન ધારવાનું પારંપરિક પ્રાપશ્ચિત્ત શા માટે આપ્યું ? શું સંધને (૧) સંસ્કૃતનો અભાવ હતો ? અથવા (૨) સંધ સંસ્કૃતથી અગ્રાત હતો ? અથવા (૩) સંધને પ્રાકૃતની મોહિની હતી ? આ વિકલ્પો પણ ટકે એમ નથી ; કેમકે :—

(ક) સંધને સંસ્કૃતનો અભાવ હતો અથવા સંધ સંસ્કૃતથી અગ્રાત હતો, એમ બતાવવાને કાંઈ પ્રમાણ નથી ; ઉલટાં એ વખતે તેમ એની પૂર્વે જૈનોમાં સંસ્કૃતમાં પ્રણીત થયેલાં પુસ્તકો હતાં, અને જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર હતો ; જે આગળ બતાવિયે છિયે.

(લ) કારે સંધને એકાંત પ્રાકૃતની મોહિની હતી, માટે શ્રી સિદ્ધસૂરિને દંડ (પ્રાપશ્ચિત્ત) આપ્યો ? ના. પ્રાકૃત પરના મોહને લઈ એ પ્રાપશ્ચિત્ત નથી આપ્યું ; પણ જે હેતુએ પ્રાકૃતમાં સૂત્રો ગુંથાયાં હતાં, તે હેતુને તે સૂત્રોને પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં અવતારતાં મહાન બાધ આવતો હતો, અને તીર્થંકરોની આગ્રાનો લોપ થતો હતો. તે હેતુ આ છે :—

* દા.૦ મેકડોનેલ પણ આમ માનવાને કદાચ (અ) કારણથી કલ્પાયા હોય ; તો પણ (અ) અને (આ) બંને એક જ રહે છે, અને દા.૦ મેકડોનેલનો આધાર નકામો થાય છે. વળી દા. મેકડોનેલને એમ માનવાનું બીજું કારણ પણ નથી લાગતું એટલે (અ) (આ) બંને એક જ છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની રીલી (treatment) અનુકરણ કરવા જેવી છે, પણ તેઓનાં અપૂર્ણ આધારનાં અનુમાનો તો કેવળ ઉધે રસ્તે દોરવાનાં છે, એમ હવે અત્યલ વિદ્વાનોને જણાવા લાગ્યું છે.

“વાલ્મીકીમૂલ્લાના નૃણાં ચારિત્રકાંક્ષિણા ।

અનુગ્રહાર્થં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સિદ્ધાતઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥” શ્રીમાન્ હર્ષિદ્રસ્યરિ.—

અર્થાત્—ચારિત્રગી (ગૃહભાગ-સંવનની) ઇચ્છાનાના બાગ-સ્ત્રી-મૂલ કે મૂર્ખ જનોપર ઉપકાર અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનિઓએ સિદ્ધાંતને પ્રાકૃતમાં ગુપ્તમાં સંસ્કૃતમાં નિષ્ણાત ખુદ્ધિશાળી પુરુષને સંસ્કૃતમાં આપણા સૂત્ર-મિદ્ધાતો ઉપકાર કરે, પણ વ્યાકરણ વિશિષ્ટ સંસ્કારથી ખેડાયલી સંસ્કૃત ભાષાથી અનભિજ્ઞ એવા બાગ-સ્ત્રી-મૂલ-મૂર્ખ જીવો કોઇ ચારિત્ર અંગીકાર કરવા ઉજ્જમાળ થાય તો તેઓને શુ અનુભવન ? ખુદ્ધિશાળી, જેને વ્યાકરણદિનો ભોધ હોય, એના પુરુષો તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને સમજે, જૈન શાસનમાં બાગ-સ્ત્રી-મૂલ-મૂર્ખ એવાઓ પછ ચારિત્રનો નિષેધ નથી કયો આગમ-પરિગ્રહ રહિત એવી ભાગ-ચારિત્ર દશામાં રહેવાથી પૂરું કરું નિર્જરી શકે છે, માટે એ ચારિત્ર-સંવન-ગ્રંથણની કદાચ કાંઈ બાગ-સ્ત્રી-મૂલ-મૂર્ખને ઇચ્છા થાય, તો તે ચારિત્રમાં કેમ વર્તેલુ એ વર્ણનના અનુદાર તથા તત્ત્વ દેખાડનારા સૂત્રો ની તેઓને અવશ્ય જરૂર, માટે એઓના અનુગ્રહ (ઉપકાર) અર્થે જ્ઞાનીઓએ સૂત્રો એઓ સમજી શકે એવી પ્રાકૃત ભાષામાં ગુપ્તમાં શ્રી મિદ્ધસેન સૂત્રિની એક સૂત્રોને પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છાથી આ પગ લેતુનો અને જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો લોપ થતો હતો, માટે સધે તેમને તેમ ક તા વાંચી, નહિ કે જૈનોમાં તે વખતે સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, અથવા જૈનોને એ પ્રતિ અભાવ હતો આમ જોતા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોદિની નાગવાળી સાબિતીનો આ (અ) આધાર સ્પષ્ટિત થાય છે

(અ) બીજો આધાર ઔદ્ધત્તની કીર્તી કાંતેજના સંસ્કૃતના ઉસ્તાદ દાં મેક દોનલ્ડનો લાનવામાં આ યો છે “આ આધાર લેવાની જરૂર ન હતી એ આધાર સ્વીકારી લેવા પૂરું કાંઈ નિદાન જૈન શ્રાદ્ધ ગ્રંથણને પુછ્યું હતું કે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની પૂર્વે પણ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર, (પ્રાકૃત જેટલો) હતો કે નહિ, તો સારો ખુલાસો થાત, તેમ જ દાં મેકદોનલ્ડના શબ્દો પૂર્વપર સંબંધ પૂરક (જાતી ro Intuitive content) ટાંચા હતો તો વધારે માફ હતું દાં મેકદોનલ્ડ કદાચ એમ માનતા હોય, કે જૈનોને સંસ્કૃતનો પરિચય અથવા મોઢ શ્રી સિદ્ધસેનના વખતથી થયો, અથવા તે પ્રથમ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર ન હોતો, તો તે માનીનતા કેવળ અસંમંજસ, એક દેલીય અને અપૂર્ણ આધારની છે જૈનોમાં શ્રી મિદ્ધસેનસૂત્રિની પહેલા પણ પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃતનો પ્રચાર એક મ ખી ધાએ હતો જુઓ —

* અર્થાત્ પોને નિખાતસ દિવથી કણુલ કૃતે કે “એકલા દાં મેકદોનલ્ડ” નો આ આધાર છે અર્થાત્ બીજા કાંઈ કહેના હોય એવો આધાર મળતો નથી. (આમ છે છતાં સાદમ શા માટે ?)

(૧) જૈન શાસ્ત્રકારોએ એકાત પ્રાકૃતની ઉપયોગિતા ગણી સંસ્કૃતનો નિષેધ કર્યો છે એમ નથી વ્યાકરણશિષ્ટ સંસ્કૃતના બોધની પરમ આવશ્યકતા જૈનોના તીર્થંકરોએ પ્રકાશેષ સૂત્રોમા પ્રગટ દર્શાવી છે વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય સાધુએ શુ શુ બાણુતુ બેધ્યે, એ જૈનોના પ્રથમ અગ્ર શ્રી આચાર્યારંગસૂત્ર (છાપેલ પૃ. ૧૯૫) તથા શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર આદિમા જણાવ્યું છે, તેમા વ્યાકરણ, સંસ્કૃતાદિ શિખવાની જરૂર જણાવી છે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતથી જૈનોમા સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો હતો તો તે પહેલાં થયેલા તેઓના તીર્થનાથ સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર આટલો ભાર ન મુકેત

(૨) શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન આચાર્યોની સંસ્કૃત કૃતિઓ વિષયમાન છે —

(ક) શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની પૂર્વે પાણિનિ ઋષિ દોઢ સેક્રમા થયા છે. તે પાણિનિની પૂર્વે શ્રી શાકટાયન જૈન મુનિ થયા છે એમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચેલું હપાયલું વિષયમાન છે આ સંબંધમા અમે આ લેખના પ્રથમ પ્રકરણમા યથાયોગ્ય જણાવ્યું છે

(લ) શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે બસો વરસે થયેલા શ્રી બદ્રબાહુ શ્રુત કેવલિએ પણ સંસ્કૃત કૃતિઓ કરી છે તેઓનો “ભદ્રબાહુ સંહિતા” નામનો આપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ, સંસ્કૃતમા રચાયેલો, વિષયમાન છે. મરહુમ શતારધાની કવિ શ્રીમાતૃ રાજ્યંદ્રે આ ગ્રંથ જોયો હતો

(મ) શ્રી બદ્રબાહુ પછી પણ શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે સો-દોઢસો વરસે થયેલા શ્રી ઉમાસ્નાતિ વાચકની સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રગટ થયેલી વિષયમાન છે (૧) તત્ત્વાર્થાધિગમ, (૨) તેપરતુ તેઓનું કરેલું ભાષ્ય (૩) પ્રશમરતિ, (૪) આવકમજ્ઞસિ, (૫) પૂજામકરણ, (૬) જંબુદ્વીપ સમાસ એ વગેરે છે રાયલ એસિયાટિક સોસાયટીની બંગાળની શાખા તરફથી એ બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે

(ય) પ્રાચીન ચિના લેખો શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખત પહેલાના વિષયમાન છે મથુરાનો ની મહાવીર પ્રભુના મંદિરનો (Vide, General Cunningham's Archaeological Reports Vol VIII Plates 13 and 14), મારવાડમા એરીનપુરા (અરણ્યપુર) સ્ટેશનથી ૭ માઈ દૂર કોરટ (ગેરટ) પાસે શ્રી વીરપ્રભુનું બિંબ (Image) વીરપ્રભુથી ૭૦* વરસે (વિ. સં ૪૦૦ પહેલાં) જૈનોના ત્રેવિશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના મતાનીય, તેઓ પછી છઠ્ઠી પાટે થયેલા, શ્રી રતનપ્રભસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું વિષયમાન છે, તેનો લેખ (શ્રીમદ્ આત્મારામજીના જૈન વિપયિક પ્રરેનોત્તર, અજ્ઞાનતિમિત્ત-ભાસ્કર અને જૈન તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ જીએ)

* શ્રીમદ્ આત્મારામજી વીગત ૭૦ કહે છે બાઇ પરમાગ ૨૨૨ કહે છે, વીતાત ૨૨૨ હોય તો પણ તે વખત શ્રી સિદ્ધસૂરિ પહેલાં બસો વરસનો છે

“સિદ્ધ”થી † સર થતો એક શિના લેખ છે, જે નિઃમશય જીનોનો છે ... ..

દાં છુદ્ધરે આ શિલાલેખો શોધ્યા છે, અને શ્રીમદ્ આત્માગમજીએ ઉપર જણાવેલા ત્રયોમા સવિષ્ણુ ઉતાર્યા છે તથા શિલાલેખો મસ્કૃતમા છે મયુરાનો પાલીમા છે એમ દાં છુદ્ધરે કહેવું છે આમ હોય તો પણ શ્રીસિદ્ધસુરિ પૂર્વે જીનોમા મસ્કૃતના પ્રચારના ખીજ પુગના મોચુદ છે જે હજાર વગમ પૂર્વે આટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, એ સદ્ભાગ્યની વાત છે. રોષ નહિ મળી શકતું અથવા કાગધર્મ, સરણુ-પરણુ-વિવસરણુ પૌદ્ગવિદ્યર્મ, અથવા દેશપરના જુદા જુદા મારી-મરખી અનાવૃદ્ધિ-અતિવૃદ્ધિ-દુર્ભિક્ષ-પરચક-મગ્રામ આદિ રિધ્ધિવોને લઈ નાશ પામેલું સસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય ધણું હોતું જોઈએ, એવી કલ્પના ખોટી અથવા અસ્થાનીય નહિ ગણાય.

(૨) ખીજ દલીલ એ લાગવામા આવે છે, કે શ્રી સિદ્ધસુરિના વખતથી જીનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગવાથી તેઓનું મન પ્રાકૃતપત્તી ઓછું થવા લાગ્યું, અર્થાત્ અસાર સુધી તો જીનોને પ્રાકૃતગુજ અનન્યન હતું, હવે સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃતનું પોપણુ ઓછું થયું હોતું જોઈએ, જે ધીમે ધીમે થતું ગયું આવા આશયવાળી દલીલ પણ અપૂર્ણ આધારની છે કેમકે —

(૧) ઉપર જણાવી ગયા છીએ, તેમ શ્રી સિદ્ધસુરિ સુધી પણ જીનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંનેને એક સરખો આવાર આપ્યો છે બેમાથી એકેની ક્ષતિ થવા દીધી નથી, તેમ એ ક્ષતિ થના ચોખ્ખ પ્રમાદ એમનાથી થઈ શકે એમ નહોતું, નથી, કેમકે તેઓના તીર્થંકરોની તેમને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને સિખરાની સ્પષ્ટ આગ છે

(૨) “જે ધોડે ન ચડી રાકાય” એ ન્યાયને અનુસરી, (ગણી લીધેલા) સંસ્કૃતપર થયેલા મોહને લઈ જીનોમાથી શ્રી સિદ્ધસુરિ પછી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક ધસારે લાગવો જોઈએ, એમ અનુમાનની લીધુ. પણ આ અનુમાન માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી હાલ એ અનુમાનને બાધક પ્રમાણો છે અર્થાત્ પ્રાકૃત (શ્રી સિદ્ધસુરિના વાગ પછી નિં સંખ્યા આનંદ પછી પણ) ધસાવાને બદલે હાલ પોતાની આથી છે જે અસાધ્ય લગણુ ધયાયોગ્ય અવિચ્છિન્નપણે પોતાની આવી છે અને શ્રી બનારસની યગોવિજયજી જેન પાસાગામા માર જીનોને જુએ, તો આ કાંઈ કાંઈ યુવગે જીન પ્રકલેની આ પ્રાકૃત ભાસાનો અભ્યાસ કરી ના જોયે કાંઈ તો એમાં પણ પણ રહે છે આ પ્રાકૃતમા નિં સંખ્યા આનંદની સદીમા રિધમાન શ્રી યગોવિજયગણિએ “યતિ લક્ષણ સમુચ્ચય” આદિ એવા ત્રયો દમણાજી “યરોરિજય

† જિ નાનપગનો રૂદામાનો લેખ પણ “સિદ્ધ”થી સર થાય છે “સિદ્ધ” કે ‘સિદ્ધ’ એ જીનોનો પાલિરિપ્ત રખે ‘સિદ્ધને નમસ્કાર થાઓ’ એ છે અને જીનોતરમા આ રખે નથી જોવામા આવતો તેથી જણાય છે કે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ રૂદામાનો લેખ જીનોનો છે

ગ્રંથમાળા” નામે ધી બાવનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. શ્રી સિદ્ધસુરિની પૂર્વે તથા ત્યાર પછી થયેલી પ્રાકૃત કૃતિયો સાથે આ કૃતિયોને સરખાવતાં પ્રતીત થશે, કે એ બધી કૃતિયો એકજ જૈન સુવ-પ્રકરણગત પ્રાકૃત ભાષાની છે. શ્રી સિદ્ધસુરિ પૂર્વે તથા ત્યાર પછી થયેલી (શ્રી સિદ્ધસુરિ પછી જૈનોની પ્રાકૃત ધસાતી નથી ચાલી, પણ સંસ્કૃતની સાથેજ પોષાતી ચાલી છે, એ દેખાડવા) યોદ્ધિક પ્રાકૃત કૃતિયો નામનાવરૂપે કાળક્રમવાર આપવી ઉપયોગી થશે:—

(ક) સિદ્ધસુરિ પહેલાંની:—(પ્રાકૃત કૃતિઓ.)

(૧) શ્રી સુધર્માસ્વામીએ (વિં સં૦ પૂર્વે પાંચમો સૈકો) ગુંથેલાં આગમ સત્રો ઉપરાંત શ્રી વીર પ્રજુના હસ્તલિખિત સિધ્ધ શ્રી વીરભદ્રમણિનાં “આતુરપ્રત્યાખ્યાન” (આતુર પચ્ચકખાણુ)” “અતુરારણુ (અહસરણુ)” આદિ (વિં સં૦ પૂર્વે પાંચમો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

(૨) શ્રી વીર પછી શ્રી સુધર્માસ્વામીની ચોથી પાટે થયેલા શ્રી ત્રિપંભવસુરિનું “દશવૈકલિક” (વિં સં૦ પૂર્વે ચોથો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૩) શ્રી વીર પછી ત્રીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ આદ્યપૂર્વધર રચેલ અગોપાંગની નિર્યુક્તિયો, તથા બીજી કૃતિયો (વિં સં૦ પૂર્વે ત્રીજો સૈકો) કોઈ કોઈ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે ; કોઈ કોઈ હસ્ત લેખ રૂપે છે ; અને કટલીક નાશ પામી છે.

(૪) શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પછી તરતમાં થયેલ શ્રી રથૂલભદ્રની બહેન યક્ષા-સાધ્વીને શ્રી સીમંધરસ્વામિએ આપેલી ચૂલિકાઓ “દશવૈકલિક” આદિમાં પાછળથી નાખેલી વિદ્યમાન છે ; પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

(૫) શ્રી વીર પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા શ્રી રથામસુરિનું “પન્નવણા (પ્રજ્ઞાપના)” (વિં સં૦ પૂર્વે બીજો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઇત્યાદિ.

(લ) સિદ્ધસુરિના પખતરું તથા ત્યાર પછીનું જૈન પ્રાકૃત સાહિત્ય યોદ્ધિક જોધ્યે, અને તેથી જણાશે, કે અર્ચામણ્ડલ લીલ મુજબ પ્રાકૃત ધસાતું આશું નથી ; પણ પોષાતું જુદું પામતું આશું છે :—

(૧) શ્રી સિદ્ધસુરિનું “સમ્મતિ સૂત્ર” પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૨) શ્રી સિદ્ધસુરિ પછી વિં સં૦ ૬૦ માં શ્રી વિમલસુરિએ રચેલું પ્રાકૃત ૧૦૦૦ ગાથાબદ્ધ શ્રી પદ્મચરિત્ર અથવા રામચરિત્ર.

(૩) ત્યાર પછી વિં સં૦ બીજા સૈકાના અરસામાં થયેલા શ્રી સિદ્ધનાગાર્જુનનાં શુર પાદલિપ્તસુરિ, (પાયલિપ્તસુરિ, જેનાં નામથી નાગાર્જુને કાઠિયાવાડના રાત્રુંજય પર્વતની તળેટીમાં પાયલિપ્તકાણુ, સંસ્કૃત પાદલિપ્તસ્થાન, અને હાલતું પાયલિ-તાન, પાલીતાણા વસાવ્યાનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે) એઓએ રચેલ (હાલ મળી આવતી તેમાં પહેલી) પ્રાકૃત દેશી નામમાળા. (જે પાયલિપ્ત નામમાળા

રૂપે જાળખાય છે)

(૪) સાર પછી થયેલા શ્રી ધર્મદાસગણિએ રચેલી “ઉપદેશમાળા” પ્રસિદ્ધ થઇ છે કહેવાય છે, કે આ ધર્મદાસગણિ શ્રી વીરપ્રભુના હસ્તદિક્ષિત શિષ્ય હતા, પણ આ અન્યમા વિં સં પહેલા સંક્રાંતિ થયેના શ્રી વજ્રવામીના વાગ મુધીના ઐતિહાસિક સ્વયંવનો દેખાતા હોનાથી, અને એ પાઠ્યથી પ્રક્ષિપ્ત થયા છે એવું નહિ દેખાતું હોનાથી, ખીન્ને સખા આધાર ન મળે તો અતુમાન થાય છે, કે એ ધર્મદાસજી આ અગ્રસામા કે પછી થયા

(૫) સાર પછી વિં મં ત્રીજી-ચોથા મંદાના અગ્રસામા થયેલા શ્રી શિવ-ગર્ભનાં કર્મવિવાગ (કર્મરિપાઠ), કર્મપથડી (કર્મપ્રકૃતિ) આદિ પચસમહ પ્રમુખ ગ્રંથો આ પ્રસિદ્ધ નથી થયા, પણ જન સાધુ આદિ આનો અભ્યાસ કરે છે, અને મૌઢી પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પણ કહે છે દિગ્ગજરના “ગોમટસા” અને સ્વેતામ્બરના “કર્મગ્રંથ” આ ઉપગ્રંથો થયા છે વિં સં પહેલા મૈકાથી છઠ્ઠા મૈકાના પ્રાગ્ભ મુધીમા જૈનોના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો અનેક થયા હોવા જોઈએ, પણ કાળાદિ દોષને લઇને એ નાશ પામ્યા હોય અથવા ગમે તેમ હોય પણ આપણને બહુ જુજ મળે છે પ્રાકૃત ગ્રંથો જુજ જુજ મળે છે તેમ સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ જુજ મળે છે વિં સં પાચમા સંક્રાંતિ થયેના શ્રી ધનેશ્વરસુરિનો સંસ્કૃત રાત્રુંજય આહારમ્થ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે તેમ જ એ અરસામા થયેના શ્રી મદનવાદી, (સિલ્હાદિલના બાણેજ) એમણે “દ્વાદશાર નય ચક્રવાલ” જૈન ન્યાયનો મહાન ગ્રંથ, તેમ જ બૌદ્ધગાયત્રી ધર્મોત્તરના “ન્યાયખંડ” ઉપર વૃત્તિ, અને શ્રી મિદ્ધસેન દિગ્ગજરના “સમ્મતી-મુત્ર” ઉપર નિઝ તથા “પદ્મચરિત્ર” (આ સંસ્કૃતમા કે પ્રાકૃતમા એ ખબર નથી પણ ખીજ) સંસ્કૃતમા લખ્યા છે આમાથી માત્ર “દ્વાદશાર નયચક્ર” (Wheel of Narayana, having twelve radii) મળે છે, બાકી તો માત્ર પાદી રૂપે પ્રાચીન ટિપ્પણિકામા (catologues) નામરૂપે -લા છે ! કાળ દોરે તે ગ્રંથો અનભ્ય થઇ પડ્યા છે ! વિં મં સોગમા મૈકાની ફેરિસત કળાગને પણ એ ગ્રંથો હાય લાગ્યા નથી, માત્ર નામરૂપે એજે જણાયા છે ! આમ વિં સં પડેના મૈકા પછી પાચમા મૈકા મુધીમા પ્રાકૃત ધર્માતું આતું અને સંસ્કૃત ગોરાતું આ યુ એ એકાંતે અથવા અનુમારે કહી શકાય એમ નથી બને બાસમા ગ્રંથો રચાયા હોવા જોઈએ, પણ બનેના ઉપ જણાવ્યા એટલા કે ખીજ પ્રાથ ગ્રંથો જ મળી શકે છે આ ગ્રંથો બધા સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયના છે અને આ દેકાને નોંધ લેવી જરૂરી છે, કે આ અરસામા દિગ્ગજરઆશ્રાયના ઘણા ગ્રંથમરો થયા છે તેઓએ પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમા ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે અને એમાના ઘણા મળી આવે છે ; પ્રાકૃતની અખ્યા વિગત છે દિગ્ગજર પ્રાકૃત અને સ્વેતામ્બર પ્રાકૃતમા સૌંદરી કે ધાયા પાત્તે મદન નિરૂપણ દેખાય છે પણ તે બને પ્રાકૃતનું નિરામ. ચન્દ્રાનુયાસન (ન્યાય-જુ)

એકજ નતનું છે , આશ્વાય બેદ, દેશબેદ, કાળબેદ એ આદિ કારણે શેલી વેલક્ષ્મ સ્વાભાવિક છે , પણ તે બધાના નિયામક બાકરણ સૂત્રો એકજ છે , આ દિગંબર પ્રાકૃત ગ્રંથોના ધ્યાન ખેંચી રહેલા ગ્રંથો શ્રી સિદ્ધસૂત્રિ પછી વિં સં બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી પદ્મનદિ અથવા હુંદહુંદ સ્વામીના (૧) સમયસાર (મુદ્રિત) (૨) ક્ષપકસાર (૩) ત્રિલોકસાર (૪) લખિંધસાર (૫) પ્રત્યાસ્તિકાવ્ય (મુદ્રિત) (૬) અમુખાહુકા (અષ્ટ પ્રાશ્ન) (૭) પ્રવચનમાર (મુદ્રિત) યુનિવર્સિટી તરફથી એમ એ, માટે જૈન સાહિત્યમાં નિયત થયેલો એ આદિ છે આ સિવાય સાગ પછી ત્રીજા સૈકાના અરસામાં થયેલા શ્રી શિવાચાર્ય (શિવાચ્ય અથવા શિવકોટિ),— એમનો હમથાળ હિંદી અનુવાદ સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો ‘ ભગવતી આશાધના ’ ગ્રંથ છે , આનું પ્રાકૃત સ્વેતાખર આશ્વાયના પ્રાકૃત સાથે મળતું છે આ સિવાય સંસ્કૃતમાં શ્રી સંભવભદ્રસૂત્રિ સ્વેતાખર, જે દિગંબરોને પણ માન્ય છે, તેઓના ‘ આસમિમંસા ’ ‘ રત્નકરંકશાવકાચાર ’ આદિ છે , બંને પ્રસિદ્ધ થયા છે વિં સં બીજા સૈકાના અરસામાં આ સૂરિ થયા છે આ ઉપરાંત વિં સં પાંચમા સૈકાને છેડે થયેલા શ્રી માનદેવસૂરિ (સ્વેતાખર) ‘ ઉપધાન પ્રકરણ ’ પ્રાકૃતમાં છે, તથા માનદેવસૂરિ (બાણમયૂરના સમકાલિન) નું સંસ્કૃત લક્ષ્મીભરકાવ્ય (સ્તોત્ર) પ્રસિદ્ધ થયું છે આમ શ્રી સિદ્ધસૂત્રિથી માંડી છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારંભ સુધીમાં પણ જૈનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતને સારી રીતે એક સરખી રીતે પોષ્યું છે, એ એઓના મળી આવતા ટેલકાક પુસ્તકોની ઉપની નોંધથી સમજાય એમ છે

(૬) હવે આપણે નિ સ છઠ્ઠા સૈકામાં આવિયે આ સમયે પ્રાકૃત ગ્રંથોને ઘણું પોષણ આપ્યું છે આ એક બાબત ખમુસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, કે જૈન આગમ સૂત્રો અસાર સુધી કદ એ રાખવામાં આવ્યા હતા, ધવલપત્ર ઉપર આવેખાયા ન હતા શુદ્ધવર્ણપત્રગણે એ સૂત્રાદિ કહે ચાયા આવતા દિગંબર આશ્વાયના લખ વાળા પ્રચાર હતો સ્વેતાખરના અન્ય પ્રકરણો પ્રાય લખાતા પણ તેઓના અંગોપા ગદિ હળુ સુધી લખાયા ન હતા, આથી સ્વેતાખર-ત્રિગંબરો બંનેને બહુ શોષણ પડ્યું છે શ્રી બદ્રબાહુ સ્વામીના વારમાં ભયંકર દુકાળ પડેલ, તેથી તેમ જ સાર પછી બીજા સૈકામાં પણ દુકાળ પડેલ તેથી સૂત્રો નાશ પામે એવી સ્થિતિમાં હતા, એથી શ્રી રુદ્રદિલાચાર્ય આદિએ ગયુરામાં મળી રહેલા સૂત્રોનો યથાયોગ્ય બાધો કરી તેને જળ વા રા માથુરી વાચના કહેવાય છે સાર પછી શ્રી રજ સ્વામીના વખતમાં (નિ સ પ્રારંભ પછી) પણ દુર્ભિક્ષ બધ નડેલ કાળ ઉચ્ચસ્વરૂપે પ્રકાશતો હતો, સ્મૃતિભંજન થતો જતો હતો છતાં આરંભ દોષથી ડરીને (જૈન સાધુઓને આગમ પોતા કે પારકા માટે મર્યાદા નિષિદ્ધ છે) લખવાનું કે લખાવવાનું કરી ન શક્યા લખના-લખાના માટે સામગ્રીઓ મેળવતા-મેળાવતા નિ સરાય આરંભ કરવો-કરાવો પડે, જે તેઓ પોતાના કલ્પ (આચાર) પ્રમાણે ન કરી શક્યા આ

અરસા સુધીના જૈન પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ગ્રંથો થોડા મળતા હોય તેમાં આ પણ એક કારણ છે; ગ્રંથો રચાયા છતાં લખાયા ન હોય. બધું સ્મૃતિગોચર રાખી ગુરુ શિષ્યને આપે એમ પરપરા પૂરક ચાલતું આવી સતેજ સ્મૃતિનો આપણને હાથ ખવાય પણ કદાચ ન આવે; પણ માનસ શાસ્ત્ર (Science of Psychology) ના અભ્યાસીઓને આ સહજ પ્રતીત થાય એમ છે. મન-વચન-ક્રિયાના વ્યભિચાર દોષથી પ્રાય દુષિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય (મન-વચન-ક્રિયા ત્રણેનું) થી પ્રાય વિમુખ, અને એવા વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના અભાવે કુદિત મન-મગજ-ચરીગ્વાળા આ કાળના પામર જીવો, - એને આ વાત કદાચ દૃષ્ટનાગોચર પણ ન થાય, અથવા એઓ આ વાતને બહેમ કે અતિશયોક્તિ અથવા “જુનું એટલું સોનું” એવી ગણતરી ગણનારા રૂપે, અથવા આર્ય દેશના મોહરૂપે કદાચ ગાપી કાઢે? પણ નહિ, આર્ય દેને સુદ્ધિપ્રભા, સ્મૃતિપ્રાબલ્ય, શુદ્ધબ્રહ્મચર્ય, નિષ્ઠા જ્ઞાનશક્તિ એ આંગે પ્રભાવશાલી, પ્રતિભાશાલી પુરોને જન્મ આપ્યો છે, ઇતિહાસ એની ખાતરી આપે છે; વિ સ જીજ્ઞાસી બાગ્મા તેરમા સૈકામાં થયેલા સાધુઓની લાખો સ્તોત્રોએ અકાતી કૃતિઓ આપણને નિશ્વાસ અણુએ એમ છે. જૈન આગમ સૂત્રો શ્રી દેવર્દિગણિસ્રમાશ્રમણ તથા બીજા સાધુ-ઓએ વિ. સ. ૫૧૦ ના અરસામાં પ્રસ્તકારક કર્યા, તે પહેલાં શુ યિયતિ હતી એનો વિગતે અહેવાલ શ્રી દેવર્દિસ્રરિ શ્રી નદીસ્રત્રમા આપે છે, સાર પછી ને સૈકાના પ્રાતે થયેલા શ્રી હરિભદ્રસ્રરિ જેમણે “મહાનિશીથ” વિચ્છેદ જતું ઉદ્ધર્યું, તેઓ પણ તે સૂત્રમાં તથા દશવૈકલિકશ્રદ્ધિ સૂત્રોની ટીકામાં આ વાત જણાવે છે તેમની પહેલાં થયેલા શ્રી જિનભદ્રગણિસ્રમાશ્રમણ પૃહ્લદ્વિસ્રાખ્ય અથવા વિશેષાવરચક્રમાં પણ આ વાત આપે છે; સાર પછી વિ સ. આઠમા સૈકામાં થયેલા શ્રી શ્રીસાંકમૂરિ પણ શ્રી આચારાંગની વૃત્તિમાં આ વાત આણે છે, તેમજ વિ સં. બાઝી મઢીમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસ્રરિ, સાર પછી તગ્તમાં થયેલા શ્રી વાલિવેતાલશાતિસ્રરિ, શ્રી મલપગિ-રિસ્રરિ, શ્રી કોટયાચાર્ય (કોટિસ્રરિ), શ્રી ડોણાચાર્ય, શ્રી મહાધારી દેવચંદ્રસ્રરિ આદિ જોઓએ જુદાં જુદાં સૂત્રોની, અંગોપાગની વૃત્તિઓ લખી છે, તેઓએ યથાયોગ્ય આ ઐતિહાસિક ખીના આખી ઇ ધરખાર લાગી, આગમ-પરિમલથી રહિત સ્વરેહની એક સંયમને અર્થજ રક્ષા કગ્વાવાળા, સ્વપગ હિત ગાટે ઉદ્ધુક્ત થયેલા પુરોને ખોદું, અસમજનસ અથવા અતિશયોક્તિરૂપ લખવાતું શુ કાણુ દોષ, એ સમજાતું નથી. આ સૈકાના પ્રાગ્મમાં શ્રી સૌગટ્ટના હાલ ખંડિયેરજૂત વલ્લભીપુગ્માં (વળામાં) શ્રી દેવર્દિગણિસ્રમાશ્રમણ આદિ સાધુઓએ મળી, અસાગ સુધી ધવળપત્રપગ નહિ આગે ખાવલાં, ક્રૂર ઠાંઠે ગ્રહેલા, પણ કાગદોષ, સ્મૃતિપ્રશ્ન આદિ દોષને લઇ વિચ્છેદ જતાં સૂત્રોને પુરતકારક કર્યા, યથાયોગ્ય લખાવી લીધા આ પ્રાકૃત સ્તોત્ર લાખો થવા જાય છે. ત્યાર પછી તેઓએ પ્રાકૃતમાં “નદિસૂત્ર” લખ્યું, આમાં પૂર્વાચાર્યોનો, તેઓની કૃતિઓનો, એ વગેરેનો ઇતિહાસ પણ છે. સાર પછી તેજ નૈકામાં શ્રી જનભદ્રગણિઓ

શ્રી બૃહદ્દશાધ્ય અથવા વિશેષાવરયક સ્ત્ર (પ્રાકૃત ૪૦૦૦ શ્લોકપુર) રચ્યું; તેમજ બીજા “જાંબુદ્વીપસંગ્રહણી” આદિ ગ્રંથો રચ્યા. ત્યાર પછી આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સમગ્રાદિત્ય ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર તથા નાણાધત (ગાનાદિત્ય) પ્રાકૃતમાં લખ્યાં; તથા શ્રી મહાનિરૂપિય સૂત્રને સમુદ્ધૃત; આ સિવાય બીજા અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો જોવાયે લખ્યા છે. વિ. સં. ૭૫૧ સૈકામાં આમ અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો લખાયા છે. સંસ્કૃતમાં પણ ઘણા લખાયા છે; પણ અમારે અત્રે તે પ્રાકૃત સંબંધીજ ખાસ કહેવાનું છે.

(૭) વિં સં ૭૦ સાતમા આઠમા સૈકામાં થયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથોની માહિતી અમને નથી. “જૈનગ્રંથાવલી” આદિકૃતકો તથા બંડારો જોવામાં આવે તે ખબર પડે. આ સૈકામાં શ્રી દિગંબરી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીનાં પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં શ્રી ગોમદસાર તથા બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) નવમા સૈકામાં પચસંગ્રહ આદિ જુના કર્મગ્રંથોને અનુસરી કર્મવિપાક આદિ જુના કર્મગ્રંથો શ્રી ગર્ભર્પણે રચેલા મળી આવે છે. અત્રે મોરબીના બંડારમાં અમારા જોવામાં આ ગ્રંથો આવેલ છે; અને આ પરિપક્વ પ્રદર્શનમાં એ મુકેલ છે.

(૯) દશમા સૈકામાં મુદ્રસિદ્ધ ધનપાળ પદિતે બીજી દેશીનામમાળા (હાલ મળી આવતી પ્રાકૃતનામમાળામાં બીજી) જે તરંગલોલા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે રચી છે. તેજ અરસામાં કે કાંઈક પહેલાં શ્રી ચંદ્રબ્રહ્મહતારે સત્તરી (સપ્તતિકા) નામનો છઠ્ઠા કર્મગ્રંથના નામે જોળખાતો ગ્રંથ રચેલો મુદ્રિત થયો છે.

(૧૦) ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે શ્રી અબયદેવસૂરિ, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી ચંદ્રસૂરિ, આદિ યથા તેમણે પ્રત્યેક પ્રાકૃત કૃતિઓ કરી છે. શ્રી ચંદ્રસૂરિની “સંગ્રહણી” જે મધ્યમ સંગ્રહણીના નામે જોળખાય છે, તે તથા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની ત્રીજી દેશીનામમાળા પ્રસિદ્ધ થયેલી વિખ્યાત છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વાગમાં બીજા અનેક સાધુઓએ જુદા જુદા તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ હજારો શ્લોકપુર ચરિત્રો લખેલાં વિવિધતા છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં ઘણાં ચરિત્રો લખાયાં છે. આ પ્રાકૃત ચરિત્રોનું સમગ્ર પુર લાખો શ્લોકો થવા નય છે. આ પ્રત્યેક ગ્રંથનાં નામ, શ્લોક મંખ્યા, કર્તાનાં નામ, રચ્યાનો સવત્ તથા એ ક્યાં મળી શકશે ?—એ બધી વિગતવાર તપસીલ “જૈનગ્રંથાવલી” ઉપરથી જોઈ શકાશે. ત્યાર પછી તે અરસામાં શ્રી શાંતિસૂરિએ જીવવિચાર તથા બીજા કોઈ આચાર્યે નવતત્ત્વ પ્રકરણ પ્રાકૃતમાં લખ્યાં છે, તે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ત્યાર પછી શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિએ પ્રવચન સારોદાર નામનો મહાન્ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચેલો પ્રસિદ્ધ થયો છે. પણ ઉપર જણાવેલ “જીવવિચાર”ના કર્તા શ્રી શાંતિસૂરિએ “ધર્મરત્ન પ્રકરણ” પ્રાકૃતમાં લખ્યો છે, જે પણ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે; આ ટીકા પણ ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી દેવદ્રસૂરિએ થોડી પ્રાકૃતમાં અને થોડી અપભ્રંશીય પ્રાકૃતમાં લખી દેખાય

છે, બાકી ઉપર જે જે અથો જણાવ્યા તે બધાની પ્રાકૃત પ્રાપ્ત જૈનમૂલ-પ્રકરણની પ્રાકૃત છે ઉપર જણાવેલા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ ચૈદમ્મા સૈકાના પ્રારબ્ધમા પ્રાકૃતમા “ભાષ્યત્રયમ” તથા “નવ્યકર્મત્રય” તથા “આદ્યવિધિ” મૂળ લખ્યા છે, જે બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે. આગળ ચાલતા શ્રી કુલમડનસૂરિ તથા પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ વિચારસાર તથા વિચારામૃત એ આદિ અનુક્રમે પ્રાકૃત અથોગ્યા છે તેમજ ત્યાર પછી પંદમ્મા ઐકામા શ્રી મુનિસુદરસૂરિએ શ્રી સતેકર સ્તવનાદિ પ્રાકૃતમા લખ્યા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આમ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતથી માડી ડેનટ અઢારમા સૈકાસુધી, (શ્રી યશોવિજયજીના યતિલક્ષણસમુચ્ચયાદિ આ અઢારમા સૈકાના) જૈન લેખકોએ, પુરુષાર્થેકલક્ષ્ય જૈન લેખકોએ, પ્રાકૃતને પોપવી ચાલુ રાખી છે, દિગંબર-સ્વેતાંબર બંનેએ એ પોપવી ચાલુ ગખી છે, પ્રાકૃત ધમાધ જના નથી પામી, એ તો ઉછરતી ચાવી છે તેમ વળી એ લેખકો સાથે સાથે સંસ્કૃતને પણ વિસરી નથી ગયા. આમ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમા અનેક કૃતિઓ યદ્યછે, જે બધાની વિગતે માહિતી “જૈન ગ્રંથાવલી,” ૬૦ બાઢારકર, ખીટસંન, યુદ્ધવગ્ આદિના રીપોર્ટો, તથા દિગંબર-સ્વેતાંબરના જુદા જુદા પુસ્તક બઢારોની ટીપ જોયાથી મજે એમ છે આ બધી પ્રાકૃત કૃતિઓ એકજ પ્રાકૃતની છે કાગાદિ બેઢને લખ આ કૃતિઓની સૈલીમા સ જતા-કઢિનતા-રસિકતા-કિલકતા આદિ વિલક્ષણ બેઢો દેખાશે, પણ એ બધી કૃતિઓના નિયામક લિંગ-શબ્દાદિ અનુસાસનના સૂત્રો તો એકજ, જેમ સંસ્કૃતમા (૧) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાયકના તત્ત્વાર્થાધિગમ, પ્રશમરતિ, આદિ (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવા કરના બત્રીસબત્રીશી, ન્યાયાવતાર, કલ્યાણમહિર આદિ (૩) શ્રી ધનેશ્વરસૂરિના શુન્ય મહાત્માદિ (૪) શ્રી સમતબદ્રસૂરિના આપ્તમિમાસાદિ (૫) શ્રી મલ્લવાદીના નવ્યકવાન આદિ (૬) શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ધર્મખિંદુ અષ્ટક, યોગખિંદુ, આદિ (૭) શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ આદિ (૮) શ્રી જયેશ્વરસૂરિના કુમારસંભવ, પ્રજોધ ચિતામણિ આદિ (૯) શ્રી મુનિસુદરસૂરિના અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ આદિ (૧૦) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ચતામપુરેષયગિન, પરિશિષ્ટપનં, કાશ્રવ આદિ (૧૧) શ્રી નિનય ત્રિજ્ઞપના લોકપ્રકાશ, શાત્રુધાનસ આદિ (૧૨) શ્રી યશોવિજયના જ્ઞાનસાગર, જ્ઞાનખિંદુ અધ્યાત્મોપનિષદ આદિ એ આદિ જુદા જુદા લેખકોની જુદે જુદે વખતે લખા યલી સંસ્કૃત કૃતિઓમા બાસ સૈલીમા કઢિનતા ડ સરગતા પગ્ગે વિલક્ષણ બેઢ હોવા છતાં એ બધા અથો સમ્મત વ્યાખરણને અનુમરી શુદ્ધ સંસ્કૃતમા લખાયા છે, અથવા જેમ જૈનેતર અથો

(૧) દક્ષિણસના રધુવંચ, એષદ્વત, કુમારસંભવ, શાકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય આદિ, (૨) ભરજૂતિના આસતીમાધવ, મહાવીરચરિત, ઉત્તરગમચરિતાદિ, (૩) બાણના કાદંબજી, (૮) માધકાવ્ય તથા શિશુપાલવધાદિ, (૫) શ્રી ચકન ચાર્યના પંચીકરણાદિ, (૬) શ્રી વ્યામના મહાભારત, ગીતા આદિ, (૭) શ્રી વા

લિમ્કીનું રામાયણ, (૮) જગન્નાથ પંડિતના ભામિની વિલાસ આદિ, (૯) ભર્તૃહરિના રાતકચતુષ્ટયાદિ, એ જુદા જુદા લેખકોએ જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે કાળે એકજ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં અથો લખ્યા છતાં દેશ-કાળ-લેખકની પ્રકૃતિ આદિ કારણે તે તે કૃતિઓમાં સરળતા-કઠિનતા-રસિકતા-કિલ્લતા આદિ શૈલી પરત્વે ભેદ દેખાય છે, તેમ ઉપર જણાવેલા તથા બીજા પ્રાકૃત અથો બધા પ્રાકૃતના નિયમને અનુસરી લખાયા છતાં તેમાં શૈલી પરત્વે વિલક્ષણતા જાણે તો તે બનવા મોઝ્ય છે. બાકી એ બધા પ્રાકૃત અથો જૈનચત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃતના છે. આ લાંબી ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ કે કહેવામાં અથવા અનુમાનવામાં આવ્યું છે, તેમ શ્રી સિદ્ધસરિના વારા પછી જૈનોની આ પ્રાકૃત ધસાતી નથી ચાલી; પણ જુદા જુદા લેખકોએ એને સમ્પ્રક પ્રકારે પોપીને અઘાપિ પર્વત તો અવિચ્છિન્ન આણી છે. ભાવિકાળે જે બને તે ખરું!

(૩) આ ચર્ચાસંપન્ન પ્રશ્ન માટે આગળ કરવામાં આવેલી બે દલીલો આપણે જોઈ; હવે ત્રીજી જોઈએ. આ ત્રીજી દલીલ એવા આશયની છે, કે શ્રી સિદ્ધસરિના; વખતથી જૈનોમાં પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃત પણ સામેલ થવાથી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક રીતે હાનિ આવી અને એ હાનિ વધતાં વધતાં વનરાજ આવડાના વખતનાં જૈનો રાજ-કારભાર-વ્યાપારાદિમાં શુભાતાં તેઓએ વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી; જેથી જૈનોની પ્રાકૃત અપ્રજ્ઞ થતી ચાલી, તે ઠેક એટલે સુધી કે તેમાંથી જુજરાતી થઈ. ચર્ચાના ઉત્પાદકનાં આ બધાં અનુમાનો છે, એમ ચર્ચાકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે; અને એ અનુમાનોને નિર્ણયાત્મક ગણી તે પર ભાર ન મુકવાનું પણ સૂચવે છે. તથાપિ કહેવાનું કે જો ઉડા ઉતરી વિચાર કરવાનાં શક્તિ-અવકાશ નથી એઓને આડે રસ્તે, એક તરફ દોરવનરાં આવાં આધાર વિનાનાં કૃત્રિમ અનુમાનો કરવાનું પ્રયોજન શું? એ અનુમાનો આધાર વિનાના કૃત્રિમ છે કે નહિ એ તપાસિયે:—

(૧) વનરાજ આવડાના વખતનાં જૈનોને રાજકારભાર મળ્યો, એના સંગીત પુરાવા હતાં છે ?

(૨) રાજકારભાર તથા વ્યાપારમાં શુભાતાં જૈનોએ વિદ્યા જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી, તો પ્રશ્ન થાય છે, કે જૈનો (જુદસો) તે પહેલાં શી રીતે ઉદર પોષણ કરતા ? રાજકારભાર કે વ્યાપાર સિવાય બીજા કોઈ ધર્મે તેઓના હાથમાં હતા ? અથવા તેઓ શું નિર્વહમાં હતા, કે જ્ઞાન-વિદ્યાને આશ્રય આપી પ્રાકૃતને પોષતા રહ્યા; અને પછી વનરાજના વખતમાં કારભાર મળતા ઉદય થયા અને તેથી વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી ? ઉદર પોષણ હેતુએ ઉદય કરનારાઓને વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરવી પડે એવો કોઈ એકાંતિક નિયમ છે ? આગળ કરવામાં આવેલી દલીલોની કૃત્રિમતાને લઈ આ પ્રશ્નો ઉઠ્યાં છે.

(૩) વાર જૈનોને રાજકારમાં ભાગ મળ્યો હોય તો તેઓ જ્ઞાનાદિને પોષવોનું કરે કે તેને વિસારી મુકે ? ઇતિહાસ આપણને સારી રીતે જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં

લૈનેનેા ગજકાજમા પગ પેડે છે, સા સા તેઓએ બીજી બાજતો ઉપનાત બે બા
બતોમા લાગવગ વધાવી ખાસ લક્ષ આપ્યું છે—તે બે બાબતો આ—(૧) નના
જન મદિરો કરાવના, બિંબ ભગવના, પ્રતિબા કરાવવી, જુના મદિરો સમરાવવા,
ધ્વજ બધાવવી, તીર્થયાત્રા અર્થે રૂઢ કાઢવા, એ અને (૨) પુસ્તકો લખાવી તેના
બકાગે કરાવવા શુદ્ધ વર્ગ આ રીતિને અનુસર્યો છે, એટલુંજ નહિ, પણ માધુ-
વર્ગે પણ યથાચોગ હિત લેછે આ માર્ગ ચહણુ કર્યો છે વિભવ મત્રી, વાગૂભટ
મત્રી, વસ્તુપાગ-તેજપાગ, ઉદયનમંત્રી, આત્રભટ, મત્રાગમિહ સોની, માનસિહ
ભોજરાજ અને જગદુરાહ ગેક આદિ શુદ્ધરથો અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, દેવચંદ્રસૂરિ,
હીરવિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ, પદ્મસુદરસૂરિ આદિ આચાર્યોના ચરિત્રોથી આ પ્રતીત
થાય છે વિક્રમના વખતમા શ્રી મિહસૂરિ, શિલાદિલના વખતમા શ્રી મલ્લવાદી તથા
ધનેશ્વરસૂરિ, વનરાજના વખતમા શ્રી સિવગુણસૂરિ, તેજ અગસામા શ્રી ગ્વાલીયર
(ગોપગિરિ) ના ગજ આમના વખતમા શ્રી બપ્પભટ્ટીસૂરિ, શ્રી સિદ્ધરાજ-કુમારપાગના
વખતમા શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ-દેવચંદ્રસૂરિ, તેજ અગસામા મેદપાટના ગજ આત્મલુદેવના
વખતમા શ્રી રામચંદ્રગણિ, શ્રીરાજચાહ તનનખના વખતમા શ્રી પદ્મમુદ્રસૂરિ, અકબર
ના વખતમા શ્રી હીંગિરજસૂરિ, જહાંગીરના વખતમા શ્રી વિજયતિલકસૂરિ એ આદિ
આચાર્યો તથા શ્રી કુમારપાગના વખતમા ઉદયન, વાગભટ, આત્રભટ આદિ મત્રિઓ,
તથા વીગધનજના વખતમા વસ્તુપાગ-તેજપાગ તથા જગદુ ગેક, મદપદુર્ગના હાથમ
મુજદરખાના વખતમા (પદ્મો મેમ વિં સં) સમ સિહ મોની, તેમજ તેજ
સૈકામા ખબાતના નવાબના વખતમા શ્રી મુનિસુદ-સૂરિ એ આદિ તથા વિમલમત્રી,
જાજણ, સાજણ શેક એ આદિએ લૈનમદિરો, જ્ઞાનમંડારો એ આદિ ધમસેનને
લાગવગ ચતાવી સાગી રીતે પોરેન છે, તે તેઓના ઐતિહાસિક ચરિત્રોથી
સમજાય છે અને એઓએ આમ કર્યું છે, તે સ્વાભાવિક છે બધા સપ્રદાયવાળા
પોતપોતાનો સમય આને પોતપોતાના મપ્રદાયને પોતપોતાની રીતિએ પોરે એમા
નવાઈ નથી ખોદી, શાકરતનુચાલીઓ, એ આદિએ એમ કર્યું છે તો બે વનગજના
વખતમા લૈનેને નજકાજમા પગપેસારો લાગવગ મત્રા હત તો તેઓ જ્ઞાનાલિની
ઉપેક્ષા ન કરત પણ તેને પોનણુ આપત વળી બાપા દિમા શુધાચાથી જ્ઞાનાલિની
ઉપેક્ષા ચઠ હોય, તો તે પણ એકાનિ-વાન નથી બધાપાગમા ધન ગી તેઓ
મદિર-જ્ઞાનાદિ ક્ષેત્રને પોનન પૂરે થયેવા વનાદન લૈને,—ચાહે તો તેઓ વેપારી
હો અથવા ગજમત્રી આદિ એધાવાળા હો,—પણ તેમજ પોતાના ધર્મના અંગમૂત
મદિર, જ્ઞાન, તાલુ—નાથી આદિ ચાગ ક્ષેત્ર એ આદિ સાતે ક્ષેત્રને રૂડી રીતે
પોતવાજ છે, નવા મદિરો કરાવ્યા તે, જુના વમવા છે, ધણા દુખી બાંપોનું
વાસકથ્ય કર્યું છે, તીર્થવાલર્થે નવ મદ્યા છે જ્ઞાનમંડારો કાઢ્યા છે,—જે બધાના
રમ ભુતપ કાર્તિક્યઓ હાવ માધ ન કરાવી ચડે એવા સનુજન, આપુ, ગિના

આદિનાં જનમદિરો, જેસલમેર—પાટણ—અમદાવાદ—મેડતા—જેધપુર—ખંભાત—લીંબડી
આદિના જ્ઞાન ભંડારો જનાલયના શિલાલેખો તથા તે તે પુરુષોનાં ચરિત્રરૂપે વિદ્યમાન
છે. આમ જોતાં વનરાજના વખતમાં જૈનો રાજકોજ વ્યાપારદિમાં પડતાં તેઓએ
જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા કરી અને તેથી અગાઉથી ધસાતી આવતી પ્રાકૃત વિશેષ ધસાવા
પામી એ વગેરે આશયની આનુમાનિક પણ કૃત્રિમ દલીલો નિરર્થક છે. આમ આ
ત્રણ મુખ્ય કૃત્રિમ દલીલોનો ઉઠાપોઠ થયો. હવે જે દલીલોની ઉપદલીલોપર ચોક્કસ
દૃષ્ટિપાત કરી ગુજરાતી ભાષા કંઈ ભાષામાંથી અવતરી હોવા ચોક્કસ ?
તેમજ ગુજરાતી કેને કહેવી ? એના ચોક્કસ વિચાર બતાવી આ વિષયને
ઉપસંદરશું.

અર્થાસંપન્ન વિષયમાં ૨૦ મન-સુખભાષની અથવા ૨૦ “મનુ”ની અથવા ૫૫-
યોગ્ય બંનેની નોંધ લેવા ચોક્કસ ત્રણ પેટા દલીલો છે :—

(૧) જુદા જુદા વિદ્વાનોના આધારે બતાવ્યું છે, કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી
સૌરાષ્ટ્રની ધઇ ; અને સૌરાષ્ટ્રનીમાંથી ગુજરાતી ધઇ.

(૨) પ્રાકૃતનું મહત્વ જૈનોમાંજ હતું ; જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી
હલકાં પાત્રોને જ સોંપતા,—જેમ જૈનબૌદ્ધ સિવાયનાં નાટકોમાં દેખાય છે, તેમ.

(૩) ૨૦ ૨૦ દેશવલ્લભ હર્ષદરાય કુવનો આધાર લઇ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને
પ્રાકૃતના “ પાણિનિ ” ઠરાવ્યા છે.

આ પેટાદલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે :—

(૧) “ સુતારતું મન બાવળિયે ”—તેમ આ દલીલનું શુભ રહસ્ય એ છે કે કોઇ
વિદ્વાનના આધારે કહી શકાય એમ છે, કે

(જૈનોના) પ્રાકૃતમાંથી કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી કે તે અપભ્રંશ પ્રાકૃત પછીની
એક પેઢીમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો અને એની કીર્તિ જૈનોને મળે ?—અમને
આગળ બતાવવાના હિયે, કે ગુજરાતીનો જન્મ અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી થયો
છે ; પણ તે જૈનોની મૂંઝ—પ્રકરણની પ્રાકૃત ભાષા અપભ્રંશ થઇને તેમાંથી
નહિ ; પણ કેશની પ્રચલિત સામાજિક પ્રાકૃત અપભ્રંશ થઇ તેમાંથી, કેમકે
સામાજિક પ્રાકૃત એકલા જૈનોની સ્વાંગ માલિકીની ન હોતી. કોઇ કોઇ
વિદ્વાનોના મતે ચર્ચાકાર કહે છે કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી સૌરાષ્ટ્રની ધઇ અને સૌરાષ્ટ્રની-
માંથી ગુજરાતી ધઇ ; કોઇ વિદ્વાનો બન્ને એમ કહેતા હોય પણ ગુજરાતી અને
અપભ્રંશપ્રાકૃત વચ્ચે સૌરાષ્ટ્રનીને રાખવાની જરૂર નથી. સૌરાષ્ટ્રની અને અપભ્રંશ
પ્રાકૃતના દાખલા તપાસિયે તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે બંને બાપા સ્પષ્ટ વિભિન્ન
છે ; અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉતરી -ચકે છે, તેવી સરજતાથી સૌરાષ્ટ્રનીમાંથી
ઉતરી શકતું નથી. બંનેનાં એકિકે ઉદાદરણ લઇએ :—

૧૦ સં૦ ચૌદમા સૈકામાં થયેલા શ્રી જનપ્રભસરિએ જૈનોના આદ્ય તીર્થંકર

શ્રી ચંદ્રપ્રભુની સંસ્કૃત—પ્રાકૃત—શૌરસેની—માગધી—પૈશાચિયા—યૂષાપૈશાચિયા—
અપભ્રંશ અને સમસંસ્કૃત એમ જુદી જુદી બાબાઓમાં રત્નિતિ કરી છે, જે મુજબ
હપાઈ ગઈ છે, તેમાંથી આ જે ઉદાહરણ લીધાં છે. તેનો અર્થ પણ અમને બેસે
તેવો નીચે આપિયે છિયે ;

(૧) શૌરસેનીનું ઉદાહરણ.

“વિગદદુહદેદુ મોહારિકેદદયં દલિદગુરુદુરિદ મેધ વિહિદકુમદસયં ।

“નાથ તં નેમદિ જો સદત્તનવત્સલં લંહદિ નિષં દિ” ગાંતિ સોહદં નિર્મલં ॥”

આનો અન્યથ અમને સમજાયો છે તેવો આપ્યો છે. એ ક્રમમાં અર્થ ટાંકિયે
છિયે :—(૧) અથ=અથ. મંગળવાચિ. (સં० અથ). (૨) વિગરદુહદેદુ=વિગતદુઃખહેતુ ;
દુઃખનાં કારણ (શમદેવાદિ) જેનાં નાસ થયાં છે એવા હે નાથ (સં० વિગતદુઃખહેતો) (૩)
નાથ=હે નાથ ! (સં० નાથ); (૪) જો=જો; (સં०). (૫) મોહારિકેદદયં=મોહરૂપી શત્રુને
દેતુના ઉદય સમાન, એવો જે તું, તેને; (મોહારિકેદદય); (૬) દલિદગુરુદુરિદમ્=
મહત્ત્વ પાપ જેણે દુષ્ટ નાંખ્યું છે; એવો તું, તેને (સં० દલિતગુરુચુરિતમ્); (૭)
વિહિદકુમદસયં=કુમતનો જેણે ક્ષય કર્યો છે, એવો તું, તેને (સં० વિહિતકુમતસયં);
(૮) સદત્તનવત્સલં=તને હમેશાં નમે છે, તારી આજ્ઞા આચર્યે છે, તેનું વાતસલ્ય
કરનાર એવો તું, તેને (સં० સતતતનવત્સલ); (૯) તં=તને, (સ ત્વામ્); (૧૦) નમદિ
=નમે છે; પ્રણમે છે; આજ્ઞામાં રહે છે; (સં० નમતિ); (૧૧) દિ=ને, (સં० સઃ);
(૧૨) નિષં=નિસ; ચાસ્વત, (સં० નિત્યામ); (૧૩) સોદય (?) સોહદં (?) સોષદં (?)
=(૧) સોહદં=શૌભાવાળી (સં० શોમદા) (૨) સોષદં=સુખ આપનારી (સં० સૌષ્મદા);
(૧૪) નિર્મલ=નિર્મલ, (સં નિર્મલ); (૧૫) ગાંતિ=ગતિ, (સં ગતિ); (૧૬) લંહદિ=લહે
છે; પામે છે; (સં ભક્તે).

(૨) અપભ્રંશ પ્રાકૃતનું ઉદાહરણ.

“સાસયમુહનિહાણુ નાહ ને દિંદો જોઈં તંડ ।

“પુન્નવિહૂણત્ત જોણુ નિફલજમ્મુ તિહં નેરંપમુહં ॥”

આનો અન્યથ પણ અમને સમજાયો છે, તેવો આપિયે છિયે (૧) સાસયમુહનિહાણુ=
શાસ્ત્ર સુખનાં નિધાન એવા હે ! નાહ ! (નાથ !) (સં=સાશ્વતસુખનિધાન), (૨) નાહ=
નાથ; (સં=નાથ), (૩) જોઈં=જોણે (સં જ્ઞેન); (૪) તંડ=તને (સં ત્વ), (૫) નેરંપમુહં
નથી (સં ન); (૬) દિંદો=નેયો (સં દદ્ધ); (૭) તિહં=તેને (સં તે). (૮) પુન્ન-
વિહૂણત્ત=પુણ્ય વિહિન; પુણ્ય રહિત (સં પુણ્યવિહીન); (૯) નિફલજમ્મુ=નિર્ફલ
જન્મવાળો; (સ નિર્ફલજન્માનમ્); (૧૦) નરંપમુહં=નરપશુજેવો, (સં નરપશુમ), (૧૧)
જાણુ=જાણો અથવા જાણું છું (સ જાનિત અથવા જામોહિ અથવા જાનામિ).

આ બે ઉદાહરણુ જોતાં કદાચા યુજ્જ્ઞાતીને વિશેષ મળતી છે, અને કદાચાંથી યુજ્જ્ઞાતીનું અવતરણુ થયું હોવા યોગ્ય છે, સીધું કે એકાદ પેઢી સુધીને, એ સમજી શકાય એમ છે. (૨) પ્રાકૃતનો સ્વાંગ હવાયો જૈનોને આપવા ખીજ એવી દલીલ કરવામાં આવી છે, કે પ્રાકૃતનું મહત્ત્વ જૈનોમાંજ હતું; જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકો પત્રિને સોંપતા; જેમ જૈન-બૌદ્ધ નાટકો સિવાયનાં ખીજ નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં દેખાય છે.

આ દલીલમાં પણ જાણી સમજાઈ છે, તે જોઈએ;—

(૧) પ્રાકૃત જો એકાંત જૈનોની માલિકાની હતી તો ચર્ચા ચલાવનાર ત્રાં “મનુ” પતંજલિએ ૪૦ સં ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણુ લખ્યું એમ કહેત નહિ; પાણિનિ અપર નામ પતંજલિએ વિં ૨૦ દોઢ સૈકા પૂર્વે નવનંદના રાજ્યમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણુ લખ્યું છે; પાણિનિ જૈન ન હતા; અને જો પ્રાકૃતને એ હલકી ભાષા સમજતા હતા, તો નિઃસંશય પ્રાકૃત વ્યાકરણુ રચતાં વિરમત.

(૨) તેમજ જૈન ઇતિહાસ અને ઇયાસરિતસાગર અનુસાર પાણિનિના સમયમાં થયેલા વરદિ પડિતે પ્રાકૃતપ્રકાશ લખ્યો છે, તે પણ તે ન લખત; કેમકે તે જૈન ન હોતા. કાલિદાસ પડિતનાં જ્યોતિર્વિદ્યાલયરણુ અનુસાર જો જોઈએ તો આ વરદિય વિદ્યમ નૃપના ધનવતરી હપધુક આદિ પડિતોમાંના એક હતા; એટલે એમ થવા જશે કે શ્રી શિદ્ધસેનસરિના વખતમાં આ પ્રાકૃતપ્રકાશ લખાયું; અથવા હાલના વિદ્વાનો માને છે, તેમ જો વિં ૨૦ ૭૫ સાતમા સૈકામાં વિક્રમ થયા હોય અને આ વરદિય તે વખતના હોય તો છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં પ્રાકૃત જે કાવ્ય પામતું સંભાવવામાં આવ્યું છે, અને જો જૈનેતર અન્યે હલકું ગણ્યું સંભાવ્યું છે, તેનું વ્યાકરણુ જૈનેતર વરદિયએ રચી હલકું પોષ્યું દેખાશે.

(૩) તેમ જ જૈન-બૌદ્ધ નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં પ્રાકૃત શા માટે મુકવામાં આવી છે, તેનો હેતુ જ સમજ્યા વિના જૈનેતરપર દોષ મુકાયો છે;—કેમકે,

(અ) જૈનેતર નાટકોથી બૌદ્ધ-જૈન નાટકોને આ વિલક્ષણુ ભેદમાંથી અલગ રાખવાની જરૂર નથી. જૈન-બૌદ્ધનાં નાટકોમાં પણ હલકાં પાત્રોમાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકાવેલી છે;—

મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, પ્રયોગ્ય અદોદય, } અન્યનાં કરેલાં પણ બૌદ્ધને સમતાં માલતી માધવ—ઇત્યાદિ... } નાટકો છે.

નલવિલાસ, રઘુવિલાપ, અનર્ધ્યરાધવ, } જૈનોનાં કરેલાં નાટકો છે.
રત્નાવલી, કંરણાવજ, નિર્ભયલીમ—ઇં }

વિક્રમોર્વશીય, શાકુંતલ, મહાવીર ચરિત } અન્યનાં રચેલાં બૌદ્ધ-જૈનેતર ઉત્તર રામચરિત, વેણીસંહાર—ઇં } નાટકો છે.

‘ આમાં દલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મુકાઇ છે; એટલે જૈન-બૌદ્ધ અને ધર્મર એવો એક પ્રાકૃત પરત્વે દાખવવાનું આદિ કારણ નથી.

(આ) સારે જૈન-બૌદ્ધેતર નાટકોમાં દલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકવા-માં આવી છે, તે પ્રાકૃતનું મદત્ત એ નાટકકારોને ન હોતું એ કારણે નહિ; પણ નટ, વિટ, દાસી, બાળ, સામાન્ય સ્ત્રી આદિની આ પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષા છે એ દેખાડવા. નાટકકારો પોતાનાં નાટકમાં યથાચકિત સદજ ભાવ લાવવા સુક્તા નથી. બ્યાકરણ બોધથી અનભિજ્ઞ એક ગામડિયા ગમારના મુખમાં બ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કારી ભાષા મુકવી; સહજ સ્વાભાવિક ગણાય ? નહિ જ ; અને તેથી નાટકકારો દલકાં પાત્રોનાં મુખમાં દેશની પ્રચલિત, સામાન્ય સમજના વપરાયતી સામાજિક પ્રાકૃત ભાષા મુકતા. તે તે નાટકોની રીક લખનારાનું પણ આ આચયનું કથન છે ; અને તેથી એમ પુસ્તકાર થાય છે, કે સંસ્કૃત ભાષા બ્યાકરણાદિ જાણનાર વિદ્વાનોની વિશેષ હતી ; અને પ્રાકૃત ભાષા જનસમૂહની સામાન્ય હતી ; વિદ્વાનોને જાને ભાષા ગ્રાહ્ય હતી ; સામાન્ય જનસમૂહને પ્રાકૃત જ ગાણ હતી.

(ઇ) અને એમ હોતું જ જોઇયે. અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે દરેક ભાષા તેનાં ચાર સ્વરૂપની અનુસંધિ પૂર્વક રહે છે. (૧) તે ભાષાનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ (૨) તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ (૩) તેનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ (૪) તેનું અપભ્રંશીય સ્વરૂપ. આપણે હાલ બ્યાકરણવિશિષ્ટ ઇંગ્રેજી બણા હોવાથી આપણે એ સંસ્કારી ભાષામાં બોલિયે-લખિયે ; પણ ધારો કે આપણે વિલાપત જઇએ, તો ‘ ત્યાંના સામાન્ય જનસમૂહ પાસેથી એ બ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા સાંભ-ળવાની આશા રાખશું ? નહિ. કેટલાંક ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો બાળકો ઇંગ્રેજીનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં એવી શુણુ શુણુ વાતો કરતાં હોય છે, કે આપણે ઇંગ્રેજી બ્યાકરણના ગમે તેવાં “ખાં” હોઇએ, પણ આપણને ઘોડો વખત એ પ્રાકૃત સ્વરૂપનો પરિચય થતાં મુઠી તો મુંઝાઇ રહેતું પડેજ. આ ઉપરથી કહેવાનું કે નાટકો-માં પ્રાકૃત ભાષા આણી છે, તે નટ, વિટ, આદિ સામાન્ય જનોની સદજ ભાષા હોઇ તેઓનો વાણીઆપાર એ ભાષામાં હોવો જોઇયે એવો અકૃત્રિમ ભાવ આણવા માટે ; નહિ કે એ નાટકકારોને પોતાને પણ, બલે લખવામાં બ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃત તેણે વાપરી હોય, પણ બોલવા આદિના બ્યવહારમાં તો ભાષાનાં બોલો-વધતાં પ્રાકૃત સ્વરૂપને જ અવલંબનું પડેલ.

(૩) ત્રીજી પેટા દલીલ એવા આચયની લાવવામાં આવી છે કે રાં ૨૦ રાં કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના દહેવા મુજબ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાકૃતના “ પાણિનિ ” છે ; અને તે વાતને લગભગ બધા વિદ્વાનો કબુલ કરે છે. રાં “ મતુ ” તરફથી એકાદ વિદ્વાનની સંમતિ ટાંકવામાં આવી હન તો સાફ હતું. રાં મુને કોઇ અભિપ્રાય વિશેષે એમ કહ્યું હતો ; કે જે અભિપ્રાય સમજ્યા વિના રાં “ મતુ ”

પોતે અગાઉ પતંજલિને ૪૦૦૦ પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત બ્યાકરણના રચનાર જણાવ્યા જતાં પુનઃ પ્રાકૃતના પિતા તરિકે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જોળખાવે છે ! શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પણ પ્રાકૃતમાં, જૈનોની પ્રાકૃતમાં, બ્યાકરણ-નામમાળા લખાયાં છે. વિં-સં બીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી પાદલિપ્તસરિની પ્રાકૃત (દિશી) નામમાળા, સાર પછી વિંસં દશમી સદીમાં થયેલા શ્રી ધનપાળ પંડિતની “તરંગલોહા” નામની દેશીનામમાળા આ બંને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે થયેલ છે. તેમ જ તે પહેલાંના જૈનેતર પાણિનિય તથા વરરચિનાં પ્રાકૃત બ્યાકરણો છે. જેમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પાણિનિ, સાકટાયન, કાતંત્ર, સિદ્ધાંતચંદ્રિકા, કંઠાભરણાદિ સંસ્કૃત બ્યાકરણો રચાયાં છે છતાં, શ્રી હેમચંદ્ર-સરિએ સિદ્ધલેખ સંસ્કૃત બ્યાકરણ રચ્યું, તેમ પાણિનિ, ધનપાળ આદિનાં પ્રાકૃત બ્યાકરણો છતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત બ્યાકરણ રચ્યું છે. સ્વાભિવ્રેત / સરળ—શુભમ—રસિક શૈલિએ કરેલ જુદા જુદા વિદ્વાનો, એકજ આશયની જુદી જુદી કૃતિઓ જુદી જુદી રીતે, જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે, જુદા જુદા સમયે કરે ? વાત આમ છે, સાં શ્રી હેમચંદ્રસરિને પ્રાકૃતના પાણિનિ ગણવા આદ્ય પ્રગટ કરતાં દરાવવા અને એમ દરાવી જૈનોની પ્રાકૃતમાંથી શુજરાતીનો અવતાર સંભાવી શુજરાતીના જન્મનું માન જૈનોને આપવાની યુક્તિ વિદ્વાનો તો કળી જશે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને અપબ્રજ પ્રાકૃતના પિતા તરિકે જોળખાવવામાં આવે તો તે ઠીક છે. ચર્ચા સંપત પ્રશ્નની પૂરાંપરવિરોધયુક્ત ગુટલી દલીલોનો વિવેક અને સમાપ્ત થાય છે.

શુજરાતી ભાષા શામાંથી અવતરી હશે !

શુજરાતી ભાષા અપબ્રજ પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી છે. અપબ્રજ પ્રાકૃતનો વિં સં શૈલમી સદીની સ્તુતિમાંનો દાખલો આપણે ઉપર ઠાંચો છે. શ્રી હેમચંદ્રસરિની પહેલા જ તરતમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસરિનો “આગમ અષ્ટોતરી” અપબ્રજ પ્રાકૃતમાં છે, તે પ્રથમનું પણ અપબ્રજ પ્રાકૃત હોવું જોઈએ. શ્રી હેમચંદ્રસરિના વારાનું તથા સાર પછી એક સૈકા પછી થયેલા શ્રી મેરુતુંગસરિનું તથા સાર પછી થયેલા શ્રી પદ્મનાભ આદિનું એમ અપબ્રજ પ્રાકૃતનાં ઉદાહરણો ૨૦ ક્રમે આપણને આ પરિપક્વની બીજા બેઠકના પ્રમુખ રચનાર્થી સંભળાવ્યાં હતાં. આ અપબ્રજ પ્રાકૃત તે જૈનોને સ્વાંગ માલિકીની તેઓના સ્ત્ર-પ્રકરણોની પ્રાકૃતમાંથી અપબ્રજ થયેલી પ્રાકૃત નહિ; જૈનોની એ પ્રાકૃત તો અવિચિત્ર ધારાએ આવી આવી છે, એમ આપણે સવિસ્તર ઉપર જણાવ્યું છે. આ અપબ્રજ પ્રાકૃત તે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજિક વપરાશની પ્રાકૃતમાંથી અપ-ભંચ પામેલ તે. શુજરાતી ભાષાનું જેમાંથી અવતરણ થયું, તે સામાજિક અપબ્રજ પ્રાકૃત. કોઈ કહેશે, કે પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યવહાર જૈનોમાં જ હતો; બ્રાહ્મણાદિ અન્યમાં તો શુદ્ધ સંસ્કૃતથી વ્યવહાર ચાલતો. આ માનીનતા એકપક્ષી છે. ભલે બ્રાહ્મણાદિ લખવાનો વ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા હોય, ભલે તેઓએ લખવામાં કદાચ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય, ભલે જૈનોએ બોલવા-લખવામાં પ્રાકૃતથીજ વ્યવહાર કર્યો

હોય, પણ એટલું તો નિઃસંશય માનવું પડશે કે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજિક પ્રાકૃત બાધામાં તે બંનેનો હાથ હતો; બંનેનો વ્યવહાર આછો-વધારે પણ હતો. સામાન્ય જનસમૂહ જે વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃતથી અગ્રાત-અપરિચિત હશે, તેની સાથે વ્યાકરણાદિ સંસ્કૃતના જાણનાર આદ્યજ્ઞોને અવસ્થા પ્રાકૃતમાં વ્યવહાર કરવો પડ્યો હશે; અને આદ્યજ્ઞોએ પ્રાકૃતપ્રતિ મુખ્ય મચકોડી સામાન્ય જનસમૂહ પાસે પણ સંસ્કૃતવાણી વ્યાપાર કરવાનો એકાંત આગ્રહ કર્યો હોય તો, ભદ્ર'ભદ્ર'માંના મુખ્યા-પુરી-માંદરોડ અગ્નિરધાસ્યમૂલ્યપત્રિકા આપો ઈં,--એમ કહેનાર પાત્રની સંસ્કૃત નહિ જાણનાર પારસી ટીકીટમાસતરે જેવી ખજાર લીધી, તેવી ખજાર લેવાછજ હોય, કહેવાનો આશય એ કે, સામાજિક અપભ્રંશપ્રાકૃત બાધામાં જેનો આદ્યજ્ઞો બધાનો દિસ્સો હતો, અને એમાંથી ગુજરાતી અવતરવા પામી છે.

ગુજરાતી કેને અને ક્યારથી ગણુવી ?

આ પ્રકરણનો આ છેલ્લો પ્રશ્ન છે. ગુજરાતી કેને અને ક્યારથી ગણુવી? હાલ આપણે જેને ગુજરાતીરૂપે ઓળખીએ છિયે, તે ગુજરાતીને મળતી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગુજરાતી જણાય અને જે મધ્યમવર્ગના વિદ્વાનને તરત સમજવામાં આવી શકે, એને ગણુવી. અને તેવી ગુજરાતીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગ્રંથ મળી આવે, સ્વારથી આ ગુજરાતીની શરૂઆત ગણુવી; આવી ગુજરાતીમાં ગુજરાતીભાષાનાં નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રોનાં જાતિ-વચન આદિની થોડી છુટ સુધી પડશે; પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કવચિત્ કવચિત્ વચન-જાતિ હાલનાં વ્યાકરણને અનુસરતાં નહિ દેખાય, તથાપિ ગુજરાતી હોવાથી તેમાંનો ભાષ તો બરાબર બંધ બેસશે; આ ગુજરાતીને વિદ્વાનો એક મત થાય તો એના મૂળ ભાવ સ્ખલિત ન થાય તેવી રીતે સંસ્કારી ગુજરાતીમાં અવતારવાની છુટ લેવી. શ્રી નરસિંહ મેહતાની પૂર્વે થયેલા જેન આચાર્યોના ગુજરાતી ભાષાના લેખો મળ્યા છે; એની કેટલાકની નોંધ અને આ વિષયના પ્રથમ પ્રકરણમાં લીધી છે. એ પ્રથમ પ્રકરણ લખ્યા પછી અમને વિં સં ૧૪૦૫માં દિલીમાં લખાયેલા "રાજશેખર"ના "વસ્તુપાળના રાસ" ની માહિતી મળી છે. તે ઉપરાંત ખીજ પણ "હરતખાલુખખીરાસ" "ક્ષેમપ્રકાશ રાસ" ની નોંધ લેવી જુદી ગયા છિએ. આ સિવાય ખીજું પણ સાહિત્ય જુદા જુદા ભંડારોમાં હોવું સંભવે છે. રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ તા. ૮-૯-૦૯ ના પત્રમાં અમને લખે છે, કે--"રાસોની યાદીની પ્રત માટે બહુ આભારી છું એ યાદીમાં નોંધાયેલા સાહિત્ય ઉપરાંત બહુ* ખીજું જૈન રાસાત્મક સાહિત્ય છે. એ પણ નોંધાય તો ઠીક ઇલાદિ." આ ઉપરથી

* રા. રા. મુવ જણાવે છે કે હમણાંજ તેઓના જેવામાં એ રાસ આવ્યા છે; બંને જૈન છે; એક વિં સં ૧૨૨૫ કે ૧૨૪૫ નો અને ખીજો વિં સં ૧૩૨૭ નો "સપ્તક્ષેત્રી" નામે છે. અપભ્રંશ પ્રાકૃત લાગે છે.

સમજાય છે, કે આ વિદ્વાન્ પુરુષે ખીજ રાસો જોયા છે. રા. રા. * હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ પાસે પણ વિશેષ સમૃદ્ધ સાંભળ્યો છે. વળી રા. રા. જળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર પણ આ રાસોની યાદી જોઈ ખીજ પણ રાસો ઉકન † કોલેજ લાયબ્રેરીમાં જોયા હોવાનું અમને જણાવે છે. આમ જોતાં અનુમાન થાય છે, કે પંદરમા સૈકા પહેલાંનું પણ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય શોધખોળથી મળી આવે. એ ગમે તેમ થાય, પણ ગુજરાતી કથું અને કથારથી ગણવું એ અંગે અમને જે લાગે છે તે જણાવ્યું છે. રા. ધ્રુવે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીના ૬૬૨, શ્રી મેરુતુગમ્મરિના સોરઠાનાં જોવાં પદો, વિવેકવિલાસના ૬૬૨, પદ્મનાભના કહાનકડે પ્રબંધના નમુના ટાંક્યા છે; એને ગુજરાતી કે અપભ્રંશ ભાષાનું નામ આપવું એ વાત વિચારવા જેવી ડૂછે; અમને તો એ ૬૬૨ જોસે છે, પણ તે ગુજરાતીના બોધને લઇને એમ તો નહિજ. આપણે કાંઈ છુદ્ધલેખનાં પુસ્તક ઉપરથી એકાદ એ ઉદાહરણ ટાંકીએ—

“અહ્ય મૂઢ સહસ્તા વીસલરાયસ્સ વાર હમ્પીરા ।

“ઈગવીસ મુરત્તાણ તંદિના જગડુ દુમ્મિક્સે ॥”

“દાનસાલ જગડુ તળી કેતી હૂઈ સંસારિ ।

“નલકરવાલી મળિઅ જે તેહિ અમલ વિઆરિ ॥”

જગડુશા પર કોઇએ લખેલાં આ બંને અપભ્રંશ પ્રાકૃતનાં પદ છે; પહેલું જરા અપહં લાગે છે; ખીજું સરળ છે. જગડુશા ઔદમા સૈકા (વિં સં) માં યદ ગયા; એટલે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણીએ તો પંદરમાં સૈકાનું કવિત છે. એને આ-પણાથી ગુજરાતી તો કહી શકાય એમ નથી. પંદરમા સૈકામાં અપભ્રંશ પ્રાકૃત લખાયું હોય તેથી તે સૈકામાં ગુજરાતી ન લખાયું હોય એમ પણ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી; કેમ કે આજે પણ ગુજરાતી પ્રચલિત છતાં રસિકો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત આદિ કૃતિઓ કરે છે. એટલે ઔદમાં સૈકામાં પણ ગુજરાતી લખાયું હોય એની શોધ ખોળ કરવા જેવી છે. વિં સં ૧૪૧૨માં લખાયેલો જૈન “ગૌતમ સ્વામીના રાસ”-આમાં બે ભાષા છે; એક વસ્થુ (વસ્તુ summary substances) અર્થાત્ અવ-તરણરૂપે આગળ શું વિસ્તાર આવે છે, તેની સાર સમુચ્ચયરૂપ પ્રાકૃત બદ્ધ ગાથા અને ખીજે છંદવિલાસ. આ પ્રગટ ગુજરાતીમાં છે; જૈન પરિભાષાના અનુપણને લઈ કદાચ કંઈ ન સમજાય તો તે જુદી વાત છે; તે પરિચય વિશેષે સમગ્ર શકાય; બાકી ભાષા સરળ-રસિક ગુજરાતી છે; અવકારિક છે.

* રા. રા. કાંટાવાળાના પત્રથી જણાય છે, કે તેઓના જોવામાં “સુરપાળનો રાસ” આવ્યો છે; અને “રાણી રૂપમુંદરી” નો રાસ લખાયો છે, એવું તેમનું ધારનું છે.

† ઉકનકોલેજની લાયબ્રેરીમાં અમે યાદીમાં આપેલા રાસો સિવાય ખીજ પણ છે.

“ જેમ સહકારે કોયલ ટહુ કે,
 “ જેમ કુસમવને પરિમલ વહે કે;
 “ જેમ ચંદન મુગંધ નિધિ
 “ જેમ ગંગાજલ લેહેરે લહ કે,
 “ જેમ અંબર તારાગણ વિકસે,”

પ્રસાદિ ભાગ જોતાં પ્રતીત થાય છે, કે ભાષા મીઠાસવાળી અલંકારીક છે. આ રાસના કૃતાંતો ખીલે “ હંસ-વચ્ચ ” રાસ પણ મીઠાસવાળી અલંકારિક ભાષામાં છે. તેમાં પણ વચ્ચુ અને છંદ એવા બે વિભાગ છે. આ રાસ અમે આ પરિપક્વતા પ્રદર્શનમાં મુક્યો છે. પ્રાચીનતમ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય મુદ્રિત થઇ હવે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે, અને મતભેદરૂપ દષ્ટિ દૂર થશે. તથાસ્તુ! ઇતિ ચમ્.

મનઃમુખ વિં કીરત્યંદ મેહતા.

ભાષાશૈલી.

(અતિમુખરાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ, એ., એલએલ, બી.).

સાહિત્ય તે એક કળા છે, ને વધારામાં રસિકકળા છે. કવિતા, વાર્તા, સંવાદ, નિબંધ વગેરે સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે, તે દરેકને શોભાવનાર દરેકમાં રસિકતાનો ગુણુ આણનાર કેટલાંક અગત્યનાં સાધનો આવશ્યક છે. ભાષા સરળ અને સુંદર જોઈએ, શૈલી ઉત્તમ અને અસરકારક જોઈએ, વિચારો નવા કે નવીન સ્વરૂપમાં મૂકાયેલા અને પરસ્પર સમ્બંધ જોઈએ. વિચાર ને શૈલીનો સમ્બંધ, વસ્તુ ને આકારના સમ્બંધ જેવો છે એક સુંદર લેખને એક સુંદર ચિત્ર સાથે સરખાવી શકાય. જેમ ચિતારો કાંઈ અમુક વસ્તુ કે કાંઈ અમુક મનુષ્યનું ધ્યાન રાખી તેનું ખોખું પ્રથમ તૈયાર કરે છે, અને પછી સંપૂર્ણ આકાર આણવા ખાતર જો તે ચિત્ર માણસનું હોય તો તેના મોના બરાબર સ્વરૂપનું ઓળખાણુ આપવાને ખાસ રંગ, કરચોળી વગેરેનો પ્રકાશ આપી શોભીતાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે, અને જો તે ચિત્ર કાંઈ બીજું, સજીવ વા નિર્જીવ વસ્તુનું હોય, તો તેમાં પણ રંગ વગેરેની ખૂબી બરાબર આણે છે, તેમ જ લેખક, વિચારોને શૈલીનાં વસ્ત્ર પહેરાવી વાચકવર્ગ સમક્ષ શોભીતા કરી આમેદુખ ખડા કરે છે. જે મનુષ્યનું કે જે વસ્તુનું ચિત્ર ચિતારો આપે તેની સુંદરતા ધણીએ હોય પણ બ્યાંમુધી પોતાની ખીછીથી ચિત્રને તે દેખાવડું ન કરે ત્યાંમુધી તેનો શ્રમ બર્થ છે; તેમ જ વિચાર ધણીએ સુંદર હોય, પણ જે ઢગમા ને બહેર કરવામાં આવે તે બરાબર ન હોય તો તે માટે કરવામાં આવેલું કામ નિર્મૂલ્ય થાય છે.

હવે શૈલી તે શું ને શૈલીની આવશ્યકતા કેટલી છે તે જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલી તે ભાષા નથી, છતાં ભાષા સાથે એને ગાઢ સમ્બંધ છે. શૈલી તે વાણીના અલકાર નથી, છતાં અલકાર સાથે એને નીસબત નથી એમ નથી. અમુક લેખમાં જે અમુક ભાષા જે અમુક અલકારો, જે અમુક વાક્યરચનાઓ ને વિચારબ્યવસ્થા, અને જે અમુક માનસિક વલણો જોવામાં આવે તે સર્વથી ઉજુ થતું લેખનું એક વિસિદ્ધ સ્વરૂપ—તેને આપણે શૈલી કહીએ છીએ અંગ્રેજીમાં એને Style કહે છે અને ‘મનમાં તેનું બહાર,’ એ નિયમાનુસાર Style is the physiognomy of the mind, and a safer index to character than the face.” (cf. Schopenhauer on ‘Style’) મતવચ કે શૈલી, તે મનનું બહિરસ્વરૂપ છે, અને મુખાકૃતિના કરતાં પણ વધારે ચારી રીતે લક્ષણનું સૂચક છે કવિતા લો કે વાર્તા લો, નિબંધ રજો કે ભાષાન્તર કરો, નાટક લખો કે સત્તાદ લખો, સાહિત્યનું ગમે તે અગ્ર આપણું ધ્યાન ખેંચે તેમાં ભાષા, અલકાર, વાક્યરચના ને વિચારબ્યવસ્થામાં સૌંદર્યની આવશ્યકતા નથી એમ કયો સાહિત્ય ગ્રેમી પુરુષ કહી શકશે? કાણુ કહેશે કે શૈલી વિષે સાવધાન રહેવું

જરૂરનું નથી? ખરું જોતાં શૈલી વિષે યોગ્ય ધ્યાન આપવાની ત્રિવિધ આવશ્યકતા છે; પ્રથમ, સાહિત્યદૃષ્ટિથી; દ્વિતીય, સમાજદૃષ્ટિથી; ને તૃતીય, કાંઈ ઉચ્ચતર દૃષ્ટિથી. આ દરેકને વિષે જરા વિસ્તારથી બોલીએ.

સાહિત્ય જ એટલે શું? શૈલીપર લક્ષ આપ્યા વગર રચાયેલા જાતજાતના લેખ, સાહિત્યના નામને જ લાગે નથી. આપણે સાધારણ વાતચીત કરીએ છીએ તેમાં ને સાહિત્યમાં લખાયેલી વાતચીતો—જે સંવાદના નામથી ઓળખાય છે—તેમાં ફેર શો? બન્નેમાં નિર્દોષીના રોજના વિષયોથી માંડી હીલચલોના મહાન પ્રશ્નો આપણે ચર્ચા કરીએ; પરંતુ એકમાં જ્યારે આપણે જે જે શબ્દો બોલીએ, તે તે શબ્દોની વાક્યરચનામાં, અને તે તે વાક્યરચનાઓમાં અંતરની ભિન્નિત દર્શાવવામાં જરા ભેદરક્ષારહીએ છીએ, સારે બીજામાં તે તે સર્વે વીગતોમાં વધારે ધ્યાન આપી આપણે બને તેટલી સુંદર શૈલીમાં જ સંવાદ રચીએ છીએ. આ દ્વિતીય, તે સાહિત્ય છે; અને પ્રથમ તો માત્ર વ્યાવહારિક જીવન છે. વળી સાહિત્યનું બીજું કોઈ અંગ તપાસો.—નિબંધ. નિબંધ એટલે શું? યુગસાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી ઉત્તમ નિબંધો લખાયા નથી, એ સર્વ વિહિત છે. પણ અંગ્રેજી કેળવણી લેનાર દરેક મનુષ્ય જણે છે કે નિબંધનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ રીતે બેઠ્યું છે. વિચાર અને ગંભીર વિચાર તો આપણે ધણાએ અગત્યના વિષયોપર કરીએ છીએ પણ તે વિચાર આપણને જેમ આવે તેમ કાગળપર દર્શાવીએ તો તેથી કાંઈ નિબંધ નહિ તૈયાર થાય. નિબંધને માટે વિચારોમાં 'Unity of design' અને 'Restraint in the essayist's use of irrelevancy and egotism' જોઈએ, અર્થાત્ લેખની ઘટનામાં એક જ જોઈએ—લેખમાં પડેલેથી છેલ્લે સુધી એક ઉદ્દેશ જોઈએ, અને નિર્બંધકારે અસમ્પૂર્ણ અને અદંભાવ સમેત વાતોપર કાણુ રાખવો જોઈએ. સાહિત્યનું બીજું કોઈ પણ અંગ લખ્યું તોએ આજુમ પડશે કે શૈલી વગર તે નકાર્યું છે. નાટકોમાં ને નવલકથાઓમાં યોગ્ય શૈલી જોઈએ જ; અને કવિતામાં ન જોઈએ એમ કહેનાર બહુ ઝાણા મનુષ્ય નીકળશે. કવિતાને 'આત્માનો આવિર્ભાવ' કહો કે 'ભાવનાઓનો સતત પ્રવાહ' કહો, પણ તેમ કહેવામાં ભાવનાનું બગ કવિતામાં વધારે જોઈએ એટલું જ આગ્રહથી સૂચવવામાં આવે છે કવિતાનું લક્ષણ આપવા બેઠીશું ત્યારે તો વાણી ને વિચાર બન્ને પર લક્ષ આપી જીવંતજીવ રચના કરી હશે તેને જ આપણે બહુધા કવિતા કહીશું. આત્માનો આવિર્ભાવ અથવા ભાવનાનો સતત પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન રીતે યદ્ય શકે; ઉદાહરણ તરીકે, બારે દુઃખ આવી પડેવાથી આપણે વારંવાર નિઃશ્વાસ કાઢીએ ને જીવનના અનુભવો દુઃખમય જ જોઈએ તેમ તેમાં આત્માનો આવિર્ભાવ, ને મનોભાવના એક જ જાતની હોવાથી તેનો સતત પ્રવાહ યશે, તેથી શું જે જે ઉદાહરણ આપણે કાઢીશું તેને કવિતાનું નામ અપાશે? નહિ જ. સુધાયેલી ચર્ચાઓનાં કાર બોલવાનો અત્ર બીજકુલ ઉદ્દેશ નથી, પણ માત્ર એટલું જ સૂચોટ રીતે કહેવા દેવું છે કે જે કોઈ કહે છે તેમ દેવના, કોઈ કહે છે તેમ ભાવના, ને કોઈ કહે છે તેમ દેવના ને ભાવના બન્ને કવિતાનાં બીજ છે, તો શૈલી ને શબ્દરચના ને બીજને યોગ્ય આપી પ્રકાશમાં લાવનાર ભૂમિ છે. બીજ

કાગળના પડીકામાં રહે કે ખાલી કુલગા રહે તો છોડ થવા જ નથી પામતો અને જમીન હોય પણ ખીજને અનુકૂલ ન હોય તો છોડ સુદર, ને સપૂર્ણ વિકાસ પામેલો નથી થતો શૈલીની અગત્ય એટલી બધી છે કે દૈનિકપત્રોના લેખોને ઘણે ભાગે તેજ હેતુથી આપણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંથી જહાર કાઢીશું ‘સાંજવર્તમાન’ ‘સમીસાજ’ કે ‘સુમધ સમાચાર’ વગેરે, તેમજ ‘એડવોકેટ’, ‘એજેટ’ કે ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ પણ વાગ્યો, ને શું તેમાંના લેખોને સાહિત્યમાં મ્યાન આપવાનું તમને મને થશે ? સાહિત્ય એક કળા છે, તે અર્થ માન્ય ગંભીરે તો તો એ લેખો સાહિત્યમાં નહિ જ ગણાય પછી વિચારો દર્શાવનાર એક સ્થાપન, એવો અતિ નિસ્તીર્ણ અર્થ સ્પષ્ટ એ તો બધા જ લખાણ સાહિત્યમાં ગણી શકાય પણ એમ તો વિચાર ને ગણિતનું પણ સાહિત્ય છે એમ કહેવું પડશે છતાં શુદ્ધ સાહિત્યમાં—સાહિત્ય એક કળા છે તે અર્થમાં એ બધું સાહિત્યમાં નથી જ આવતું બાપા વિચારવ્યવસ્થા વગેરે જે શુણ્ણ શૈલીમાં જોઈએ તે માધારણ રીતે દૈનિકપત્રોમાં જોવામાં આવતા નથી અને વસ્તુચિતિ એવી છે કે ન જ આવે, કારણ કે જાતજાતના પ્રિયોપર જાતજાતની દૃષ્ટિથી ઘણી ઉતાવળે એમાંના લેખો લખાય છે—તો પછી સાહિત્યના પરિત્ર મંદિરમાં એમાંના લેખોને મ્યાન નજ અપાય આમાં બને અપનાદ લેખ કેટલાક ઉત્તમ લેખો સાહિત્યમાં દોષી નીકળે એના હાથ શકે, છતાં તેથી મધ નિયમને આચરવાની નથી

પરંતુ કોઈ મનુષ્ય એવો જ નીકળે કે તે કહેશે કે શૈલીપર સાહિત્યદૃષ્ટિ મને કાંઈ લક્ષ આપવાની જરૂર લાગતી નથી, તો તેને શું કરવું ? હા, તેને મારે આપણી પાસે કાંઈ કાંઈ નથી મે કબૂલ કરીશું પણ રાજ્યના કાયદા કળા પણ સમાજના વધારે અગત્યના છે અને બીજું કાંઈ નહિ તો સમાજદૃષ્ટિથી તો શૈલીપર આપણે ધ્યાન આપવું જ જોઈએ જનાસુધી માણસ સમાજમાં રહેલો ત્યાંસુધી નગ્ના વસ્થામાં ન રસતા ઘટતા વસ્ત્રો પહેરીને જ એને જહાર નીકળવું પડે છે તેમ ન કરે તો કોઈ ગાડો માણસ ધારશે તેમજ હેન બટુકની પેરે ફાકડાઈ કરનાર પણ સમાજમાં ધિક્કારપાત્ર થાય છે જેમ પૂરતાં વસ્ત્ર ન પહેરવા તે સમાજનો અનાદાર કર્યા સમાન છે તેમજ લેખમાં થોડા શૈલી ન વાપરવી તે પણ એક રીતે વાચકને તુચ્છ કારી કાઢી તેનો અનાદાર કર્યા બરાબર છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે વાચક ગમે તેવી શૈલીવાળી ચોપડી આપી નાખી દે છે જાતજાતની નૃત્તિઓના આજના સમયમાં નિર્માત્ર્ય ને નમરી શૈલીવાળા લેખો વાચવાને બાજે જ કોઈ ઉગમી પુરુષને વખત હોય છે કોઈ પણ માણસનો લેખ સારો છે કે નહારો તેની પહેલી કસોટી ઉપર ચોગિઆ નજર કરી તેની શૈલી જોવાથી થાય છે તેના શા વિચાર છે તે જોતા પહેલાં તેણે કેવી રીતે વિચાર કર્યા છે તે જ જોવું બસ છે, અને આનો નિર્ણય માત્ર શૈલીપરથી કરી શકાશે Schopenhauer કહે છે — ‘A man's style shows the formal nature of all his thoughts—the formal nature which can never change be the subjects or the character of his thoughts what it may it is as it were the dough out of which all the con

tents of his mind are kneaded. When Eulenspiegel was asked how long it would take to walk to the next village, he gave the seemingly incongruous answer : *Walk*. He wanted to find out by the man's pace the distance he would cover in a given time. In the same way, when I have read a few pages of an author, I know fairly well how far he can bring me. " (" The art of literature " : " style ")

“ માણસની શૈલી, તે એના વિચારોનું બહિરવર્ણ દર્શાવે છે. એ બહિરવર્ણ એના વિષય કે વિચારો ગમે તે પ્રકારના હોય તોપણ કદી બદલી શકાતું નથી ; તે જાણે એક જાતની દલોટ છે અને તેમાંથી જે બધું બરેલું હોય તેના છુવા કરી બહાર કાઢવામાં આવે છે, (અર્થાત્ શૈલી યોગ્ય પ્રમાણમાં વિચારોને પ્રકાશમાં આણે છે). જ્યારે યુક્તેન્દ્રપાદજીને પૂછવામાં આવ્યું કે જોડેનાં ગામમાં જતાં કેટલો વખત લાગશે ત્યારે એણે દેખીતી રીતે ઉત્તર અવધાર્ય એવો આપ્યો કે : ‘ ચાલો ’ અમુક વખતમાં કેટલું અંતર ચાલી શકશે તે, એને પગલાંપરથી શોધી કાઢવું હતું. તેવી જ રીતે એક લેખકનાં કેટલાંક પાનાં ને વાંચ્યાં હોયછે ત્યારે એ મને ક્યાંકથી લઈ જશે તે કું સાધારણ રીતે જાણી શકું, (અર્થાત્ એના પુસ્તકથી મને લાભ થશે કે નહિ તે કું નક્કી કરી શકું ”). વળી દબ્બી કે સાદી, ગુંચવણ બરેલી કે સ્પષ્ટ શૈલીપરથી વાચકો બીજો એક નિર્ણય પણ કરે છે ; ને તે, સ્વાભાવિક રીતે વિષય સાધારણ હોય ને તેની ચર્ચા અતીવ ગંભીર શૈલીમાં કરવા જઈએ તો માથાં કરતાં પાછડી મોટી એવું થાય, એટલું જ નહિ પણ હાથે કરીને તેમ કંઈ હોય તો આપણે ડોળધાતુ કરીએ અને અજાણતાં તેમ થયું હોય તોપણ દૂષિત તો કરીએ ; અને એ સ્થિતિમાં વાચકને આપણા લેખ વાંચવા નહિ ગમે, કદાચ વાંચશે તોપણ આપણા વિચારોની તેનાપર સારી અસર તો નહિ જ થાય. ગુંચવણ બરેલી રીતે મૂકાયલા વિચારો ઉત્પન્ન થયલા પણ ગુંચવણમાં જ હોય છે એવું વાચક ધારે તો તે પણ ખોટું ન કહી શકાય. સ્પષ્ટ વિચારને ધલુંખડે સ્પષ્ટ ભાષા જડી જ આવે છે. જો માણસ ગુંચવણ ક્યાં વગર વિચારો કરી શકે તો તેવી જ રીતે તે કાગળપર પણ દર્શાવી શકે. અથરાં, કિલ્લ ને સંદિગ્ધાર્થ વાક્યો લખનારના મગજમાં ‘ શું કહેવું છે ’ તેનું જ જાન નથી એમ માની શકાય. છોકરાઓને જ્યારે કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ન આવડે ત્યારે મુખ્ય માર્ગ છોડી દઈ તેની આસપાસ, આડ અવગળા બટકે છે, અને લાંબા ઉત્તર લખી આવ્યા એમ માની તેઓ સ્વતઃસંતુષ્ટ રહે છે. પરિણામ આવે છોકરો ગરીબ હોય તો કપાળે હાથ દઈ ને નચીંગનો વાંક દાટે છે, ને ઉદ્દત્ત હોય તો પરીક્ષકનો દોષ દાટે છે Know thyself એ Socratic સત્તાનુસાર આત્મનિરીક્ષણ તો બીચારને મુજબ જ નથી. આવી જ રીતે ગુંચવણીઆ લેખકો જાન જાતની વિચિત્ર શૈલીમાં લખી, વળી અગ્રેજી જાન હોય તો—Subjective Style—આત્મલક્ષ્મી શૈલીનું તેને જાન આપી જાતે દરખાવ છે. આ વિષે વધારે, ખાસ આ

બાબતપર બોલતાં. આગળ કહેવામાં આવશે. પણ અહીં એટલું કહેવું ઉચિત છે કે સાહિત્ય થયું એટલે તે સમાજને માટે સમજાવ લેવાનું ; ત્યાં પછી Subjective ને Objective, આત્મલક્ષી ને પરલક્ષીના તફાવતથી એમ માનવું કે એ સમાજને માટે નથી તો તે એક મોટા અક્ષતબ્ધ હોય છે. " The style is the man. " " શૈલી તે જ પુરુષ છે, " એવું જે વાંચવામાં આવે છે તેનો અર્થ એજ છે કે માણસની શૈલીપરથી તેના લેખમાંના વિચારો અને તેના પોતાના સ્વભાવ વિષે નિર્ણય કરી શકાય છે. શૈલી વિષે બેદરકાર માણસ વિચારમાં પણ બેદરકાર હોય છે ; દખ્ખા બરેલી ને માત્ર શબ્દાંબરવાળી શૈલીવાળા માણસ વર્તનમાં પણ દખ્ખી હોય છે ; નેરસાદાર રીતે વિચાર દર્શાવનાર ઘણુંખરું જાતે પણ પોતાના વિચારને વિષે આગ્રહી હોય છે, ગમે તેવો શુભ જોવો માણસ હોય છે પણ તે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે જાણે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા મોટા મોટા વક્તાઓ પણ એના આગળ તુચ્છ છે, ગુસ્સાની વખતે શબ્દોની જાણે ધાણી ફૂટે છે તેનું કારણ ગુસ્સાની વાત વિષે એની એકાગ્રતા છે. ધૈરાંઓ શોક કરે છે ને ફૂટે છે ત્યારે પણ શબ્દો એમને ઉપરા ઉપરી મળી આવે છે તેનું કારણ એજ છે. તેમજ કવિઓનાં સુંદરમાં સુંદર કાવ્યો કે વક્તાઓનાં સુંદરમાં સુંદર ભાષણો પણ તેઓ ત્યારે અભિનિવેશ ને આગ્રહમાં હોય છે ત્યારે જ થાય છે. હૃદયની ભિંમિઓ ત્યાં ઉભરાઈ જતી હોય ત્યાં કયા કવિને શબ્દો શોધવા જવું પડે છે ? કયા વક્તાને પણ શબ્દ કોપનુ ધ્યાન ધરવું પડે છે ? અભ્યાસથી અને શબ્દો શોધવામાં લીધેલી મહેનતથી મૂળનાં કરતાં પણ ચઢીઆતી કવિતા કે ચઢીઆતું ભાષણ તૈયાર કરાય, અને તેમ થાય છે જ તે નિર્વિવાદ છે. પણ મૂળનો આધાર આગ્રહપર રહે છે, વાંચનાર આ બહુ સારી રીતે સમજે છે અને તેથી જ શૈલીની અગત્ય છે.

છતાં કોઈ માણસ દુરાગ્રહી નીવડી કહે કે શૈલીની અગત્ય છે જ નહિ અથવા તો નહિ જોવી છે, તો તેને માટે એક છેલ્લો ઉપાય છે, ને તે એ છે કે કોઈ ઉચ્ચ-તર વિચારોથી પણ શૈલીપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે સાવચેત રહી માણસે યોગ્ય શૈલી વાપરવી એ તેણે પોતાને માન આપ્યા બરાબર છે. જે માણસ લખવામાં બરાબર લક્ષ ન આપે તે પોતાના વિચારોની અગત્ય બરાબર સમજતો નથી એમ ગુપ્ત રીતે કબૂલ કરે છે. આમ વિચારતાં શૈલીપર લક્ષ આપવાનો માણસનો એક ધર્મ થઈ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે પ્લેટોએ પોતાનાં ' રિપબ્લિક ' નો (' પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ' નો) ઉપોદ્ધાત જુદી જુદી રીતે સાતવાર લખી ને પછી બહાર પાડ્યો હતો. બરાબર રીતે લખવાની ટેવ પડવાથી વર્તનપર કેવી માઠી અસર થાય છે તેનું વિવેચન ઓ. મિ. જર્જિટ્સ અધ્યાપકરે Convocation Addressમાં બહુ સરસ રીતે કર્યું હતું. પ્રમાદથી રચેલી શૈલીનું પણ તેમ જ છે જિંદગીની દરેક નાની વીગતમાં, મનુષ્યે પોતાની કોઈ ધરજ છે એમ સમજવું જોઈએ, અને તેમ થયે જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં ગામ્ભીર્ય વધી, લીધેલા અગ સફળ થવાનો સખગ સખવ રહેશે.

હવે શૈલીની કેટલીક જાતો વિષે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સાદી, સંક્ષિપ્ત, મધુર, ને સ્પષ્ટાર્થ શૈલી બધાને પસંદ પડે છે. આ દરેક ગુણ ઘણુંખરું સાથે સાથે

સમજો કે ઓડીમાં બેઠેલા એક ફીલસોફરને માટે નદિ (not for the philosopher in his closet) પણ નેગીમાં શરણ માખુસને માટે સુધાં (but also for the man in the street) લેખે લખાય છે, ને તેથી સૈવી વિશે સંગ્રામો ગુણ મનોપરિ ગણાવો ન જોઈએ. અવ્યવસ્થિત માધ્યમ વિષય પરત્વે છે. એક નવવક્ત્રા કે કાવ્યમાં ને સાગર આપણે ઇચ્છીશું તે એક નિવધમાં નદિ ઇચ્છીએ, અને તેમાં ઇચ્છીશું તેટલી એક તત્ત્વગાનના યુગ્મકમાં નદિ ઇચ્છીએ કવિતામાં પણ જાણે સમ-લગાનો અવિહાર જોઈએ એવી માનવાથી કાવ્યે લખાય તે તે અનિષ્ટ છે આ નમન-ધર્મમાં એક ફક્તે અવરજાનક નીવડે Prin Shairp એની ' Studies in Poetry and Philosophy ' નામની ચોપડીના (p 76) કહે છે કે " while the language of prose receives new light and strength by adopting the idioms and phrases used in the present conversation of educated men, that of poetry may go further, and borrow with advantage the language from cottage firesides. Whoever has listened to a peasant father or mother describing the last illness of one of their own children or speaking of those who were gone, without having heard from their lips words which, for natural and expressive feeling, were the very essence of poetry ! Poets may well adopt these, for, if they trust to their own resources, they can write nothing equal to them " અર્થાત્ ગદ્યમાં એવન ને જોડો, કેળવણ્યા માખુનો ને બાળ વાનગીનમાં કાવ્યમાં વાપરે છે ને વાપરવાથી બાળે આવે છે, ત્યાં એથી પણ આગળ વધી કવિતામાં, સુપડીમાં વસના કુટુંબોની ભાષા વધારે લાભદાયી રીતે વધ સકાય પોતાના એકાદ છેલ્લગાના છેલ્લા મદવાદ કે બીજાના મગ્ધુની વાન કળ્યા એક ખેડૂત પિતા કે માતાને કાળે સાંભળ્યા હશે અને તેની નાથે વ્યાખ્યાનિક ને સુવક માવોની કવિતાના ખગ તત્ત્વસ્વરૂપ સમ્યે એના ઓઠાથી નીકળ્યા નદિ સાંભળ્યા દોષ ' કવિઓ આસમ્યે ને આ બાળા ભક્તે મદલુ કંઈ મીઠા, નગસિદ, પ્રેમાનંદ, નર્મદ, રણરામ વગેરે કવિઓના વખ-તમાં આમલક્ષી કવિતા નહોતી અને તેથી અંગ્રેજીમાં Byron's ' Childe Harold ' ને ગુનગીતીમાં કલાપી વગેરેના સ્વાનુભવરસિદ્ધ કાવ્યો છે તેવા નહોતાં, પણ તેમ એમ પણ ખત કે આમલક્ષી દોષના પદ્ય નીચે ગુચવણુ બરેથી ને કલ્પ-પ્રિયમરૂપ ગળેની જોગી બમકવાળી પણ સૈવી નહોતી ન-સિદ્ધ મહેતાના પ્રમાતીઆ ગુવમીદન ' ધૃવાખ્યાન ' પ્રેમાનંદના ' અનિમન્યુ આખ્યાન ' ને ' નગસિદ્ધ મહેતાની દુડી ' નર્મદના કેટલાક કાવ્યો એવા ન-ગ છે કે બાળકથી શરૂ કરી વિદ્યુર્જન સુધી સદ્ ગાઈ સમગ્ર તેમાં ચથાસનિ ગમપાન કરી શકે ' કેકારવ, ' કેશવદ્ધનિ, ' ને રા રા નસિદ્ધવવા મળ્યાં ને ગાંધાં કેટલાક કાવ્યોમાં એ ગુણુ જોવામાં આવે છે, એટલે છેક હાનના વખતમાં પણ કાંઈ નિરાશ સ્વાનુ નથી પણ બદુધા એ ગુણુ પ્રાચીન

કવિઓમાં જોવામાં આવે છે ખરૂં છે કે પ્રાચીન કવિઓની શૈલી પર અગ્રેષ્ઠ કવિતાની શૈલીની છાપ પડી નહોતી તેથી શુ ? ઉચ્ચ વિષયો પર લખનારા ને વિદ્યાની ઉચ્ચ છાપ ધરાવનારા લેખકો, છાપ વગરના માણસોના લેખો દબાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તો કહેવાતી નીચલી પદ્ધતિના લેખો ઉત્તમ હોય તો પણ તેનો અનાદર કરે છે તે શું યોગ્ય છે ? માન આપો કે ન આપો તો પણ *Superiority of the English*—એકબેટું અતિ જીનન, અથવા યોગ્યતા યોગ્ય વસ્તુના ટકી રહેવાના નિયમ પ્રમાણે જ ખરૂં ઉત્તમ હશે તેને કાળના ઝપાટા ઓળ જ લાગવાના ઉત્તમ, છતાં સાક્ષરોના લેખમાં નહિ, એવા કેટલા બધા સરસ હિંદુસ્થાની ગાયનો ઠેક ઠેકાણે સામાન્ય લોકો ગાતા સભળાય છે ! સાધારણ જન સમાજ વખાણે છે, પણ સાક્ષરો અનાદર કરે છે, એવાં રા. ડાહ્યાભાઈ ધોળકારનાં કેટલા ગાયનો છે તેનો ખ્યાલ ઉદાહરણથી આપવાની જરૂર નથી કેટલાં બધા શ્રી કૃષ્ણ સમ્મ-ધી લોકગીતો સ્વીર્ગમાં ગવાય છે, છતાં સાહિત્યમાં તે દાખ ન થવા પામ્યા નથી ! પરંતુ વસ્તુતઃ, કાગળ પર રહેવું ને અમર રહેવું કાંઈ એક જ નથી, લખાણો જોઈએ તેટલા કાગળો પર ને જોઈએ તેટલાં પુસ્તકાલયોમાં હોય છતાં લોકપ્રિય થાય એવા ન હોય તો તે બધાં *De Foenia* અસરકારક શબ્દોમાં *Dead, Dead, Dead*—મૃત, મૃત, મૃત છે તેમજ પ્રસિદ્ધિમાં ન આવેલાં છતાં સમાજને રસથી આદર કરનારા કાવ્યો ધણે કહાડે તેમના કર્તાના નામ સાથે જોડાતા પણ કદાચ બધ યશે, છતાં ખરૂં જોતાં એજ અમરપદ્ધ ભોગવે છે, કારણ કે નામ માત્ર અમર થયે શુ વધારે છે ? અમુક વિચાર ચિરસ્થાયી થાય એજ ખરૂં અમરત્વ છે.

શૈલી સાદી જ માણસ લખે છે તે સંદેશમાં લખવાનું પણ ધણુંખરૂં પસંદ કરે છે અલગ કામ, રુકામાં બોલવા લખવાનું છે સક્ષિત લેખનશૈલી જરા ધ્યાનથી રસિક કરી હોય તો તેથી લેખ એક જાતની કવિતા જ થઈ જાય છે *Carlyle* કે *Emerson* ના લેખોમાં આ શુષ્ક બહુ નજરે પડે છે ને તેથી જ તે *prose poetry* (ગદ્ય-મા કવિતા) કહેવાય છે. એ શૈલી પર છૂટા છવાયા લેખો શુન્નતામાં કાંઈ ન જડે તેમ નથી, પણ એ શૈલી પર લખનાર કોઈ મોટા કર્તા હજી સુધી અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી સાવચેતી ઓટલી રાખવાની છે કે *prose poetry* (ગદ્યમા કવિતા) ની શૈલી આણુવા જતા *prosaic poetry* (નીરસ કવિતા) ન થઈ જાય પુનરુક્તિ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું પણ અગત્યનું છે. મહેપમાં ન લખતા *Dash* (આડી લીટી) મૂકી, જાણે કાંઈ અવડે મમજવવામાં આવતું હોય તે ઉદેશથી લાણુ પીંજણ કરવાના હોયને ધણા લેખકો ચરલો થાય છે શુન્નતામાં આમ થવાનું કારણ કાંઈક એવું છે કે અગ્રેષ્ઠમાં એ પદ્ધતિ કેટલીક વખત જોવામાં આવે છે, એનું અનુકરણ કરવાથી શૈલી શોભશે એમ કેટલાકનું માનવું થાય છે, પણ તેઓ જૂની ગય છે કે અગ્રેષ્ઠ લેખકો આમ વિસ્તાર કરવામાં ધણી વાર મજા આણી શકે છે ને પુનરુક્તિ આપણે જોઈએ છીએ તે માત્ર તેનો આભાસ જ હોય છે ખરેખર ચરલોપણું હોય તો અગ્રેષ્ઠમાં પણ શૈલી સારી નથી કહેવાની એ શૈલીનું એક અગ્રેષ્ઠ સારું ઉદાહરણ લઈએ —

"A nation once the first among the nations, pre eminent"

જ હોયછે. જેની અંદર નકામા શબ્દો, નકામાં વિશેષણો, નકામા અવ્યયોથી વાક્યો લાંબાં ન કરતા જેવી રીતે વિચાર આવે તેવી જ રીતે કલમ કામ કરે ને વાચકના મનમાં તેની અમર કરાવે તે માટે શૈલી વિશેષણો કે અવ્યયોનાં જોડાં નકામાં મૂકી, અતિશયોકિત વાપરી અથવા ટાલેવાપણું કરી કેટલાક લેખકો એમ જાણેછે કે વાંચનારના મનપર અસર વધારે થશે પણ સમય તો તેથી ઉલટું જ થવાનો છે. લેખક કહેવા શું માગે છે તે વિચારતા વાચકને નકામા શબ્દો મગજમાંથી પ્રથમ દૂર કરવા પડે તો ત્યાં મબવ એજ છે કે તે ગુચ્ચવ જ બહુ મુખ્ય બાબત ન પડતાં આકા અવળો ઉતરી જશે. " To find where the point lies is the problem of style and the business of the critical faculty, for a word too much always defeats its purpose This is what Voltaire means when he says that the adjective is the enemy of the substantive " શબ્દોનો નકામો પોષાક પહેરાવતા, જેમ અવકારના ભારથી ગર્ભિણી સ્ત્રીની દયા થાય છે તેમ શૈલી જડ થઇ જઇ વિચાર દબાઇ જાયછે. વાંદરે કહેછે કે વિશેષણ, તે નામનો રાત્રુ છે, તેનો અર્થ પણ એજ છે કે નકામા વિશેષણથી નામ દબાઇ જાયછે, અને નામપર તો વિચાર પ્રગટ થવાનો આધાર છે, એટલે તેમ થવાથી હાનિ થાયછે. આ સાદી શૈલીનો અર્થ—નિર્માલ્ય કે જોશ્સા વગરની શૈલી, એવો કરવાનો નથી કલાલી મર્યાદા ત્યાજ્ય છે, તે રિતે મતભેદ થાય તેમ નથી. છેક ઍરિસ્ટોટલના વખતથી માન્ય થયેા ને ઍરિસ્ટોટલે પ્રતિપાદન કરેલો golden mean—ઉત્તમ મધ્યમપક્તિનો નિયમ આજ કરી વચ્ચે રસ્તે જતુ એજ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ જ્યાં ગાન સંપાદન થયુ કે "A little learning is a dangerous thing" &c. અને " યદા કિચિત્કોડહ દ્વિપદવમદાન્ધઃ સમમ્ભવમ્ " આદિ કુદ્ર પ્રમાણે માણસ ભભકદાર શૈલીની તરફેણમાં વધારે થવાનો અને એ એમ સમજશે કે ગાન પ્રદર્શન કરવાનો અધારી શૈલી એક સ્હેલો રમ્તો છે તેથી તે મદલ્ય કરવી એક જે ઉદાહરણ અસ્થાને નહિ મણાય

1. " સાધક અવસ્થામાં જ એમની શક્તિ સ્વાધરના મિથ્યાભેદના વિનિવર્તનમાં પ્રવણતાથી તથા દૈત્યકુમારોને મુદ્દુ હિતકાં ઉપદેશ આપવાના પ્રસંગથી મિદ્ધ થતી તેમની પરાયણસાધકતાથી બ્યાપકતાને પામી હતી ' 'મદુપદેશ શ્રેણી' ઉપદેશ ૧૬૦, પાનું ૧૦૧ (Baroda Society of Salvationists)
2. " સિદ્ધાગના જેવી માનાની કુખે વિજ્યાદશમીને દિને જન્મેલો વામનકુમાર, સ્વાશ્રયજી પુરુષાર્થસાધક પ્રસંગવીર જનીને પોતાના સ્વાર્પણમાં સાક્ષર જનરૂપ મદ્યવ્રતમાં,—" તપોમય જનની પ્રત્નપરતા " ૩૫ ગિજીવિદા ધર્મની પન્નાર્થમમતાના દર્શન—પ્રશાંતિ પ્રભો અને પ્રકાશને ત્રણ પગલે જ કરાવતા કરાવનાં, મધુ પિતાના મેદમય વૈતન્યને બજે—એ વામનકુમાર વધીને વૈરાટસ્વરૂપ પામ્યો તે એવી રીતે કે આશ્ચર્યની આશ વનવી-

લાનો મુર-નીધર પ્રભુદત સસાગ્રા સુરવરની મુગ્ધી લનકારતાં રસસાગરને તીરે
આબેા અને વાલુકેશ્વરના સામુદ્ર્ય પામ્યો ' ('બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ ૧૧
અ ર પૃ. ૩૭)

જ્ઞાન બતાવવા સિવાય આ વાક્યો લખનામા શો હેતુ હશે તે કળી ચકાવુ નથી
નિર્માત્ર્ય શૈલી કરતા કિનિદ અને કડિન શૈલીનો દોષ લેખકવર્ગના બહેનો ને વધારે દા
ખલ થવાનો સમન તેટલા જ માટે એ કમનસીમે ગુજરાતી સાહિત્યના હાનના એ
દોષ પ્રચલિત છે એટલે આપણુ કર્તવ્ય બીજો દોષ ન જોતા પ્રથમ દોષ જોવામા ને
તેને દૂર કરનામા જ છે જો કોઇ એમ કહે કે સાદાઇ તે તો દીનતા છે જોને જો
રસાદાર લખતા ન આવડતુ હોય તે સાદુ લખે તો તે એક મોટુ અભિનંદન વચન
મન્યુ સમજવુ જો કોઇ પણ જાતની ખુશાગી લેખક તરીકે માણ્યો રાખવી આનંદક
છે તો તે પોતે સાદુ લખે છે એમ કહેવડાવવાની છે પણ કુરી કોપેરિન્ગને એવી ટેવ
હતી કે પોતે જ લેખ લખે તે પોતાની નોકરડીને સભળાવી, તે સમજે તો જ પ્રસિદ્ધ
કવિઓ વિચાર કરતો ' સગરનીચર ના પ્રથમ મે ભાગના નાચમેની સખ્યા કેટલી
મોળી છે! તેમા રસ જામ્યોછે તે શુ સાદાઇ વગર થાય? એવા ભાગમા પણ ફૂલોરા
ને કુસુમ સમ્બન્ધી પ્રકરણો ને યોગીરાજ'ની કવિતા પ્રિય થઇ પડવાનું બીજુ શુ
કારણ આપી શકશે? રસ છે, પણ તે રસ સરળતાના ગુણ વગર અમત જ નહિ
જેણે Goldsmith's 'Vicar of Wakefield' મા 'The Hermit'—' યોગી
રાજ'નો મૂળ લેખ જોયો હશે, તેને પણ તે કવ્યની સરળતા ખાસ સાબરતી હશે
Vicar of Wakefield જ પ્રિય થઇ પડે છે તેનુ કારણ તેમાના લખાણમાના
રસ ઉપરાંત સરળતા જ છે Addison ને Steele ના લખાણો આ હેતુથી જ
શોધિય થયા હતા Addison ની શૈલીને વિરે, શબ્દાકંગર પસંદ કરનાર Dr
Johnson ને પોતાનો એવો અભિપ્રાય હતો કે 'Whoever wishes to attain
an English Style, familiar but not coarse, and elegant but not
ostentatious must give his days and nights to the volumes of
Addison' ' જે માધ પરિચિત હતા સિદ્ધ-સરકારી, લાનરૂપમથી હતા સરળ અગ્રેજી
શૈલી સખાદન કરવા ઇચ્છતા હોય તેણે એડિસનના પુસ્તકો પાછળ રાત ને દહાડા મ
કવા જોઇએ ' જે પુરુષ જાતે મોલતો એક ભાષામા ને લખતો બીજામા એવા કે
જોન્સન જેવા તત્ત્વજ ને દીકાકારના મુખમાના આ શબ્દો ઘણા ધ્યાન દેવા લાયક છે
નર્મદાશાકરના લેખોમા, 'કરણધેલા મા 'સ્થવૃત્તિ'મા કલાપીના મકારવ મા સર
લતા વગ ના વાક્યો શોધવાનું કામ અતીત કડિન થઇ પડશે પણ કાષ્ઠક પાણિડત્યપ્ર
દર્શનની ઇચ્છાથી તો કાષ્ઠક પાણિડત્યાનિશયથી માધક ગ્રસહીનતાથી તો માધક પરસ્પર
ચંપથી શબ્દચમત્કારનાગી, સરકૃતમથી ને માત્ર આકર્ષકતાગી ભાષા મધમા તેમ જ
પદમા બહુધા દાખન થઈ ગઇ છે, અને તેના પરિણામ વિષે ગુર્જર સાહિત્યમા માત્ર
લેખકવર્ગ સિવાયના વાચકવર્ગ જૂનો પાકી પાકી સમજાવે છે પણ મમયની બનીદારી
છે દેખાદેખી દોન છે, વખત હજી બરાબો નથી—બરાબે, અને બરાબે એટલે લેખક

in knowledge, pre eminent in military glory, the cradle of philosophy, of eloquence, and of the fine arts, had been for ages bowed down under a foreign yoke. All the vices which tyranny generates,—the abject vices which it generates in those who submit to it,—the ferocious vices which it generates in those who struggle against it,—had deformed the character of that miserable race. The valour which had won the great battle of human civilization—which had saved Europe, which had subjugated Asia lingered only among pirates and robbers.”—*Essays and Lays of Ancient Rome*, (Routledge) Macaulay on Moore's Life of Byron p 155

આમા પુનઃ-આમામ છે, માન પુનઃક્રિયા થાય તો તરત શૈલીપર આપણને હંગામો આવે તેનું કુદરતી નીચે પ્રમાણે છે —

“આ અચ્છ દર્શન કાવિ ગણાય અને તે માન અતુમાન કહેલ એમ ધારી આગળ વધીએ તો આમળે — નીનીના અધઠા કપી તમોગુણનો નાશ કરનાર પ્રથમ પગને સમગ્રમાન—ગા અસનેવ—મુગપાન જેવો નતો—પ્રમાન, તેમાંથી પુત્રી ખીતી નીકળે ન પીત—અન, અનિગ્રહ, અને છેવટે ગુદ્ધ મત્તગુણપ્રગટા’ ઇત્યાદિ (૫ ૩૮૮, વસ્ત્રાન્ત, વર્ષ ૭, અંક ૫)

સંક્ષેપમાં લખવા વિરૂદ્ધ એક બીજો દોષ થતો જોવામાં આવે છે, અને તે અસંબંધપ્રકાશનો છે. જોઈએ આપણોમાં અને માનનાં ભાવિમાં એ દોષ બહુધા પ્રચલિત છે, જોઈએ કે વખતો આ મહાપુરુષનું નામ માત્ર કુશળતા થયે તે વિશે જુદા જોવામાં પ્રાપ્ત ન થતું હોય તોએ પ્રત્યુત્તર વિષયપત્રી ખમી, તેના મહુગુણો તેની નિર્લગ્ની ને રક્ષીક વખતે તેની નાની વીમલો વગેરે અપ્રત્યુત્તર વિષયોમાં પણ કુતરી પડતા માણસો જોવામાં આવે છે. અરુ છે કે આ શૈલી કેટલીક વખત ચિત્તાકર્ષક નીકડે છે, પણ એને ઘ-લે થતું એ એક જાતની મનની નવગાથ છે જે આશ્ચર્ય તે બનડી નાખતું, એ કાષ્ઠ યોગ્ય ન કહેવાય આવી શૈલી માનસિક સિધ્ધિતાસૂચક છે એમ નીચેનું અગ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ મિલ્ક કરી આપો —

“‘But where could you hear it?’ cried Miss Bates ‘Where could you possibly hear it, Mr Knightley? For it is not five minutes since I received Mrs Coles note—no, it cannot be more than five—or at best ten—for I had just got my bonnet, and spencer on just ready to come out—I was only gone down to speak to Patty again about the pork—Jane was standing in the passage

—were not you Jane?—for my mother was so afraid that we had not any salting pan large enough So I said I would go down and see, and Jane said : “ Shall I go down instead ? for I think I have a little cold, and Patty has been watching the kitchen.” “ Oh, my dear, ” said I—well, and just then came the note. A Miss Hawkins—that’s all I know—a Miss Hawkins, of Bath. But Mr. Knightley, how could you possibly have heard it ? for the very moment Mr. Cole told Mrs. Cole of it, she sat down and wrote to me. A Miss Hawkins—, (Miss Bates in Miss Austen’s ‘ Emma ’)

મિસ બેટ્સે કહ્યું : “ પણ તમે તે ક્યા સાંભળી ચમ્પા ? ” મિ. નાઇટલી, તમારે તે સાંભળી શકવાનો ક્યા સંભવ હતો ? કારણ કે મિસિસ કોલની ચિઠ્ઠી મને મળ્યાને હજી પાંચ મિનિટ થઇ નથી—નારે, પાંચથા વધારે હોઇ શકે એમ નથી—કે બહુ તો દશ—કારણકે હું બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતી, મેં તરત જ મારી ટોપી ને મારા કબજે પહેર્યા હતાં—પૈડી સાથે ચકરના માંસ વિષે વાત કરવાને જ હું નીચે ગઇ હતી—જેન માર્ગમાં ઉભી હતી—કેમ હતી કે નહિ, જેન ?—કારણ કે મારી માને ધણી ધારતી હતી કે મીઠું મશાસો દઇ શકાય એટલું મીઠું વાસણ અમારી પાસે નહોતું. તેથી મેં કહ્યું હું નીચે જઇશ ને તપાસ કરીશ, ને જેને કહ્યું : “ તારે બદલે હું નીચે જાઉં ? કારણ કે હું ધારું છું મને જરા શરદી થઇ છે, ને પૈડી રસોણમાં દેખરેખ રાખે છે ” મેં કહ્યું “ અરે, મારી બહાલી ”—હીક, એટલામાં તો પેલી ચિઠ્ઠી આવી. કોઇ એક મિસ હૅન્ડકિન્સ—હું માત્ર એટલું જ જાણું છું—બાઇની કોઇ એક મિસ હૅન્ડકિન્સ. પણ મિ. નાઇટલી તમે એ ક્યા સાંભળી શકો તેમ હતું ? કારણકે મિ. કોલે મિસિસ કોલ સાથે એ વિષે વાત કરી કે તરત જ તે બેઠી ને તેણે મને લખ્યું. કોઇ એક મિસ હૅન્ડકિન્સ—”

આ ઉદાહરણમાં સુચવાય છે તેમ અમુક વાત બહુલી મયા હોઇએ સારે જ આવી શકી ઉચિત છે ; તેમ ન થાય તો એક વિચાર સાથે ખીજો, તે સાથે ત્રીજો, એમ સાંભળી જોડતાં જોડતાં બનતે અતિ દૂર પ્રદેશમાં ઉતરી પડાય છે.

હવે મધુર શૈલી વિષે કાંઇક જોડવાનું આવે છે. શૈલી મધુર લાગવાને શબ્દોની ચુંટણી સરસ જોઇએ, વાક્યરચના સરસ જોઇએ, પરિચ્છેદ (Divisions or Paragraphs) યોગ્ય રીતે પડ્યા જોઇએ અને રસનો ઉપયોગ વસ્તુસ્થિતિને લાયક જોઇએ. શુજરાતી શૈલીમાં શબ્દોની ચુંટણી વિષે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે. બને ત્યાં ધૂધી સંસ્કૃત શબ્દો શોધવા ન જરૂં પડે તો સાફ ; બને ત્યાં સુધી અંગ્રેજી શબ્દો ગાપામાં ન દાખલ કરવા પડે તો સાફ. કબૂલ કરીશું કે શુજરાતીની માતૃભાષા સંસ્કૃત છે. કબૂલ કરીશું કે સંસ્કૃતમાં શુજરાતી કરતાં વધારે શબ્દો છે. કબૂલ કરીશું કે બધા

mannerism અથવા અમુક લક્ષણો દોષ થઈ ન જાય તેની સમાગમ રાખવાની છે એક જ ભાવની વાક્યવ્યવસ્થા ફરી ફરી આવ્યા કરે તો આ દોષ થાય છે, અને તેથી વાચના કેટલીકવાર કટાણી બાંધે મેકાલેના લખાણોમાં તુલના, વિરોધ (Balance and Antithesis) ને સુંદર શબ્દોથી વાક્યો સાધારણ રીતે એવાં મધુર, કર્ણપ્રિય સાગે છે કે તેની સખા અસર થાય છે છતાં એની રીતીમાં પણ અમુક લક્ષણ પડવાનો દોષ છે. પરંતુ એ, એ લેખકની મદત્તાને લીધે દર્શાવે જાય છે સાધારણ લેખકમાં એક લક્ષણ પડી જાય તો મોટો દોષ થયો ગણાય મેકાલેના લેખોમાં પરિચ્છેદો રવા બાવિષ્ક ને ન્યાયરિતિએ જોડાયેલા આવે છે, તે પણ ગોની રીતીની ખૂબી છે તે રિતે અનુકરણ કરનાર લેખકે સાધારણ ગ્રંથો પડે છે

સ્પષ્ટાર્થવાગી રીતીની ખામ જરૂર છે હરથાં શબ્દો વાપરવાથી વાચનારને હેરાનગતીમાં મૂકવાનું થાય છે ઘણીવાર નીચે રીતી એવી વાપરવામાં આવે છે કે છૂટા છૂટા શબ્દો ને વાક્યોનો અર્થ સમજાય, છતાં લેખકનો અભિપ્રાય શો દર્શો તે સમજી શકાતું નથી પણ તેમ થતું ન જોઈએ, લેખકે બને ત્યાંસુધી નિર્ણયપ્રત્યક્ષ જ લખવું જોઈએ ખરૂં છે કે ઘણાં વિષયોમાં ચક્રાવૃત્તિ દ્વારા ખુલ્લું હોય છે સામાજિક ને ધાર્મિક વિષયોમાં અમુક ભાવ ન દર્શાવવાનું કાન્યુ એ હોય છે કે લેખક જુમ્મેદારી માથે લેવી ઉચિત ધારતો નથી આ કેટલીક વાર વધારે સવામતી બરેલું દર્શો, પણ બચી જવાના ને છૂટી પડવાના રસ્તા રાખના ખાતર ' મનનીય છે , ' સમર્પિત છે , ' અસમર્પિત નથી ' વગેરે શબ્દો વાપરી વાચકને એક ને બીજા ભાવની વચમાં હોંચોળા ખાતો રાખવાની રીતી કાંઈ છુટા નથી વગી હાસ્ય ગ્હાતમક લેખો લખવાની રીતી હજી ગુજરાતી માહિત્યમાં જોઈતી દાખલ થઈ નથી અંગ્રેજીમાં Swift નામના લેખકે Vindication of Isaac Bickerstaff (આપણે બિકરસ્ટાફનો બચાવ) લખી એક માણસનું જીવતાં મરણ સિદ્ધ કર્યું હતું આના લેખો જોવા બીજા પણ લેખોથી હાસ્યગ્હાતમકતાની રીતીની પરિસીમાં પહોંચેલા અંગ્રેજી સાહિત્યના ગુજરાતીમાં અનુકરણ કરવું ઉચિત ન કહેવાય હાલની ચર્ચાઓમાં આપણા સાહિત્યમાં ' વિદ્વાન્ મિત્ર ', ' ભાઈ શ્રી ' વગેરે માનપદ શબ્દો ઉપયોગી લેખકો વફ્રોક્તિથી ઉધે જ અર્થ પોતાના મનમાં રાખે છે તે કાંઈ છુટું રહી શકતું નથી, ઉપરુ લેખકો એમ કરવાથી કેટલીક કડુતા ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતીનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે વક્તાઓ કરે છે ને તેમના કામને માટે એ ચોખ્ખું પણ છે For Brutus is an honourable man ' (' કારણ કે જુલિયસ તો એક માનવત માણસ છે), એ શબ્દો ' Julius Caesar ' માં કેટલા કામના છે અને કેવી અસર કરવાના હેતુથી વાપરવામાં આવ્યા છે તે અંગ્રેજી સાહિત્યના સર્વ અભ્યાસીઓ જાણે છે ન્યાયમંદિરોમાં ' learned friend ' (' વિદ્વાન્ મિત્ર ') કે એવા શબ્દો સામા વક્તા માટે વપરાય છે, પણ તે માત્ર બાહ્ય માન જાગવવા ખાતર વપરાય છે સાહિત્યલેખકમાં તેમ કરવાની આવશ્યકતા નથી સાહિત્યલેખક કાંઈ ન્યાયમંદિર કે રાજ્યકર્તા વાપરવાનું જ્ઞેન નથી માટે સાહિત્યમાં સરળ ને પ્રામાણિક રીતી જ સેવવી ઉચિત છે

શૈલીમાં અનુકરણ અનિષ્ટ અને ત્યાજ્ય છે, કારણકે તેમ કરવાથી શૈલી નીરસ બને છે. અમુક શૈલી, જે અમુક વિચારો દર્શાવવામાં આત્મા હોય તેની સાથે એવી સંલગ્ન હોય છે કે જુદા વિચારો સાથે જુદે વખતે બીજો કોઈ માણસ તે શૈલીને બોડે તો તે હપહસનીય થવાનો સંભવ રહે છે. છતાં, માણસ, એક નકલી પ્રાણી છે; એટલે કમનસીબે અનુકરણ એ કરવાનો જ. બાણતાં કે અગ્નણતાં થયલાં અનુકરણોને લીધે યથાર્થ હોય વા ન હોય તો પણ અંગ્રેજી શૈલી ગુજરાતીમાં ઘણીવાર ધુસી જાય છે. ગુજરાતી સાક્ષરોમાં બ્યારે સંસ્કૃત શૈલી પ્રમાણે અને સંસ્કૃત શબ્દોવાળી ભાષામાં લખવાનો દોષ આગળ પડતો બોવામાં આવે છે ત્યારે મુસલમાન અને ખાસ કરી પારસી લેખકોમાં અંગ્રેજી શૈલી પ્રમાણે લખવાનો દોષ બોવામાં આવે છે; એટલે કુધી કે તેઓ ગુજરાતી ભાષાનું ખૂન કરે છે એમ તેમના પર આરોપ મૂકાય છે. “એક હાથપર—બીજા હાથપર,” “સામરી રીતે લેતાં,” “ખાણું પૂરતો ધનસાથ આપ્યો” વગેરે અંગ્રેજી પરથી લખવાની રૂબ ગુજરાતીમાં તો હાસ્યજનક જ છે. ગુજરાતી લેખકો પણ એમાંથી મુક્ત નથી. ઉદાહરણો:—

- (૧.) “ચોરસ માણસને ચોરસ ખાનામાં મૂકવો ને ગોળ માણસને ગોળ ખાનામાં મૂકવો,” પાનું ૩૨, “જીવન સાહસ્ય,” લેખક રા. રા. લક્ષ્મીચંદર માધવજી શુક્લ;
- (૨.) “હોહ અને ખાલાની વચમાં ધણા બચી જાય છે,” પાનું ૩૪. એજ પુસ્તક;
- (૩.) “આ દુનિયામાં જેટલું મળ્યા શકે તેટલું સઘળું જેઓને હતું એમ આપણે કહીએ છીએ તેમાંના ધણાએ આપણને કહેલું છે કે તેઓનું ધણું સુખ પુસ્તકોને લીધે હતું.” (ગુજરાતીમાં નજરે નહિ પડતી ગુંથવણી આ વાક્યરચના) પાનું. ૧૧૯—એજ પુસ્તક
- (૪.) “કુલીન વહુને સ્વાભાવિક ક્ષમાથી” ધત્યાદિ. (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો, પાનું ૧૭).
- (૫.) “ટયૂડર રાજાઓને બને મેત્રા કર્યાવાળા એરનો લૂખી લેગા થઇ ગયા હતા”...ધત્યાદિ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો, પાનું ૭૩)
- (૬.) “ચાર સ્વરોને હેમનાં શ્રુતિમંડળમાં સ્થાન જડતું નથી” (વસન્ત, વર્ષ ૮, અંક ૬, પાનું ૨૩૩).
- (૭.) “એ હેવાલમાં એ વાતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચવાની સાથે અને વિશેષ આનંદ આપે છે. એકે તો સત્કાર કમીટીના પ્રમુખરથાને, આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ એક સન્મારીને સ્થાન અપાયું છે તે, અને તે સન્મારી સર્વ સામાન્ય વર્ગને પોતાના જ્ઞાનથી તેમ જ અલ્પિ-પ્રાપ્તે અમલમાં આણવાની હિંમતથી ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનાર

અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી કે મસ્કૃત શબ્દો નથી જડતા એ ખરું છે છતાં સરકૃત શબ્દો ઓછા ન વાપરવા અથવા અંગ્રેજી શબ્દો માટે મસ્કૃત શબ્દો ન ગોધવા એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ પ્રયત્ન વગર કંઈ બાધા મચ્છ થાય છે ? ગુજરાતીમાં પ્રયત્નથી કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોને માટે સારા શબ્દો યોજી કાઢવામાં આવ્યા છે , ઉદાહરણ ' પ્રગતિ ' for ' Progress ' 'શિષ્યવૃત્તિ ' for ' Scholarship ' વગેરે વાક્યમાં શબ્દો વાપરતાં એટલું યાદ ગખવાનું છે કે બાઈ ને હવેલા શબ્દો સાથે ન આવી જાય, તેમ યવાથી હસવું ઉત્પન્ન થાય છે અને રમકકતિ પણ થાય છે ઉપમાને રૂપક અવકાશને ઉપયોગ કરવો, તે સૈદ્ધાંતમાં from the known to the unknown—ગાન પરથી અગ્નિપર જવાની પદ્ધતિનું ગ્રંથલુ કયાં જતનનું છે Addison's Vision of Mirza—મીરઝાનું સ્વપ્નદર્શન એ રૂપકથી અંગ્રેજી સાહિત્યનો દરેક અભ્યાસી વાકેફ છે ; તેમાં બિંદુગીને એક હજાર કમાનનાગા પૂવનું રૂપક આપી, હાલમાં માન મીતેર ને તેમાં કેટલીક બાંગેલી કમાનો ઉમેરના સો જ નેવામાં આવે છે અર્થાત્ રીતેર કે કવચિત્ મો વર્ષ જીવન પહોંચે છે એમ સમજાવી આપી બીજા કેટલાક રૂપકથી બિંદુગી તે શું છે તેનો અસરકારક રીતે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે આવી સૈદ્ધાંત કેટલીક વખત બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે, પણ નેનો ઉપયોગ બહુ સાનચેતીથી કરવાનો છે ગુજરાતીમાં આવ્યા સ્વપ્નો યોગ્ય વખત પડેલા કેટલાક લેખકોને આવ્યા હતા, અને તે, એક દૈનિકપત્રના ખામ અકમા પ્રસિદ્ધ થયાં હતા ઉપમા, રૂપક ને બીજા પણ અવકાશ વાપરતા સાનચેતી માત્ર એટલી વાપરવાની છે કે કિનકિના ન આવી જાય એક પારસી લેખકને માન આપે એવું મસ્કૃત ગાન દર્શાવનાર નાટક, " વાન પ્રસ્થ " —,તેમાં રસકક્ષિત થવાનું મુખ્ય કારણ તેમાંના અવકાશોની કિનકિના છે ઉદાહરણ —

“ દીર્ઘદષ્ટિ રૂપી દીપિકાના દીવેશમાં દોપરૂપી દર્ભદીવેટને દુબવવુ તે દૂર થયે દિવ્ય ગાનની દીપ્તિ દિવ્યરૂપે પ્રદીપ્ત થશે દિવ્ય ચક્ષુરૂપી દર્પણમાં દુહિતા રૂપી દાતરડાનો ધસારો દૂર થયે દેવાધિદેવના દર્શન થશે દૈનિક દેવકીએ દૈહિક દુઃખારૂપી હારપાતો દૂર થયે દેવતોકના દર્શનના હાર ખુલ્યા થયા ”—

૨. = ઓગખાણના ઓસારને એક નિશાથી ઓપવો —વગેરે

બીજા, અથવા ઉત્તમ લેખકો પણ એ દોષને ધરવો નથી થતા એવું કાંઈ નથી ઉદાહરણ —

“ જીવાનીમાં પતિની સાથે એક જ ધુરીએ જોડાઈ પતિનો બાર હલકો કરવા તેની સાથે દોડવામાં પાઠગ ન પડવાના પતિવ્રત ઉત્સાહથી કુંઠ્ય જાળ જોત ઉઠલી જતા સુધી ગુણ સુંદરી શરીરમાં, બુદ્ધિમાં, અને સર્વ વાતમાં સતેજ ટકી રહી હતી ” (‘ સરસ્વતિ ચંદ્ર બાગ ૪, પાનું ૧૭ મુ)

એજ લખનાર સખગ સાક્ષર બીજા ઠેકાણે જુદાં એક બી માથે મરખાવે છે, વિદ્યાને અજ કહે છે, વિચારને બ્યાયામ ગણે છે, સ્વતંત્રતાને પ્રાણપોષી વાયુનું રૂપક

આપે છે, અને ઉત્સાહને ક્રીડાભૂમિ બનાવે છે આ બધું બારે ગુચવણ કરનાર છે અને સેખક માટે જ આગળ જતા ગુચવાય છે. કારણ કે એ કહે છે કે—

.. ‘ બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના બર્ણિય પ્રયાણને યોગ્ય ભાથુ ભરવું, અને તેની ક્રીડાભૂમિમાં સુખદુ ખોથી ભરેલ સમાગના ચિત્રો મુકવા ’—ઇત્યાદિ, (‘ સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪, પાનું ૧૭૭)

ક્રીડાભૂમિ તો ઉત્સાહને બનાવી હતી, સસારના ચિત્રો શુ ઉત્સાહમાં મુકવાના છે ? તે કેમ સમ્ભવે ? અવકાશના અતિ ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થતા વખતમાં સ્પષ્ટ વિચાર દબાઈ જવાનો આ એક નમૂનો છે અલકારશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમાં જોઈશું ખેડાયું છે એટલું બાળ્યે જ બીજી કોઈ ભાષામાં ખેડાયું હશે, અને કાવ્યપ્રકાશ જેવી ચોપડીના અભ્યાસથી વિશ્વવિદ્યાભયની કેળવણી સેનારા નિદાર્થીઓને શુજગતી સાહિત્યમાં રસિકતા આણવાને પૂરતી યોગ્યતા મળી છે એમ કહેવામાં ભય નથી માત્ર એટલું જ કે ગ્રહ-શક્તિથી (Receptive Abilities) સર્જકશક્તિ (Creative Abilities) નીચળી છે, તેથી અભ્યાસનું પરિણામ સેખોમાં આવતું મુશ્કેલ છે વાક્યરચનામાં કળાના પ્રથમ નિયમને લક્ષમાં રાખવો જોઈએ, Unity in Diversity, વૈવિધ્યમાં માત્ર જગનારનું જોઈએ વાક્યોમાં અમુક દળની શબ્દોની ગોઠવણ ઉપરા ઉપરી વા પરવાથી મુખ્ય વિચારનું દઢીકરણ થાય છે ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય —

“ એકનાર આપણો મિત્રા એકદમ જાતિભેદ તોડી નાખવાનો હતો ને ત્હોને માટે તૈયારીપગ આવી રહ્યા હતા, એકવાર આપણે પુનર્નિવાહનો ચાલ ચલાવવાને આવુર થઈ જઈ તે અર્થે ઉદ્યોગ કરતા હતા, એકવાર આપણે વલ્લભ—મતને તોડી નાખવાને આછપીને મડવા હતા, એકવાર આપણે નવું મંદિર કંઠાડવાની તૈયારી કરતા હતા પણ તે દહાડા કયા ગયા ? આજકાલ તો આપણે પૈસાને જ પરમેશ્વર ગણી પૂજ્યા કરીએ છીએ ટુંકમાં, આજકાલ આપણે ગાણુસ નથી ” (મદ દીસતા સુધારકોને જોધ, નર્મદાશંકર)

આ શૈલીનો ઉપયોગ કરી વિરોધની શૈલીની પણ સહાયતા લઈ વિચાર મચોટ રીતે કહેવાને રા રા રા ગોવર્ધનરામભાઈએ બનાવેલું ઉત્તમ વાક્ય “સરસ્વતીચંદ્ર” વાંચનાર સહુ કોઈ જાણે છે —

“ પ્રિય વાચનાર ! પદર વર્ષે આપણો સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે છુ પુરપ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃતજન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો, વીમાન હો કે રક હો, ત્યાગી હો કે ભોગી હો જુના સપ્રદાયનો હો કે નવાનો હો—હો તે હો—તું સર્વથા જો હો તેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ યોડી ઘણી સામગ્રી આનાર યોગ્યતાથી મળી આવે તો આપણી મિત્રતા ને ત્હારી સેવા કંઈક થઈ છે એમ સમજાશે (“ સરસ્વતીચંદ્ર, ” ભાગ ૪, પાનું ૮૫૨

શૈલી અસરકારક કરવાને ઉપવા સાધનો ઘણા ઝગના છે પણ તેમ કરતા

અને તે રાજમંડળમાંથી મળી આવ્યાં છે તે જોઈ અસાધારણ આનંદ થઈ આપણા સર્વેને અલિનંદન આપવા લાયક વાત છે.” (રા. રા. દલપતરામ પર લખેલા ગ. રા. નરમિદરાવના પત્ર-ની નકલમાંથી, “યુજ્જ્ઞાતી” પાનું ૧૧૦૫, તા. ૨૫ મી જુલાઈ અને ૧૯૦૯.)

આ ઉદાહરણોમાં કેટલાંકમાં માત્ર અંગ્રેજી શૈલીનું અનુકરણ છે, ને કેટલાંકમાં સીધી રીતે નહિ તેા આડકતરી રીતે ‘and’ ને ‘that’ યી વાક્યો લખાવવાની અંગ્રેજી શૈલીની છાયાથી ગ્રિપ્ત વાક્યરચના થઈ ગયલી જોવામા આવે છે.

છેલ્લા પ્રથમ એ છે કે ઉત્તમ શૈલી કોને કહેવી? કોઈ પણ કળામાં કૃત્રિમતા જણાય તો તે માગી કહેવાતી નથી. The best art is that which looks like nature. શ્રમભાષિત શૈલી, તેથી જ કદાપિ ઉત્તમ નહિ ગણાય. મરજ ને સ્વાભાવિક છતાં જોરમાદાર શૈલી, તે જ ઉત્તમ શૈલી કહેવાય, અને તેની પરીક્ષા વાચકને કાંઈ સૂક્ષ્મ નિયમોથી નથી કરવી પડતી મારા નગ્મની છાપ મનપર તગ્ત પડી ગય છે. ઉત્તમતાનો નિર્ણય કરવાની કમોટી એક જ છે—લેખકને કાંઈ પણ કહેવાનું જોઈએ અને તે જોઈ જ્વાભાવિક રીતે છતાં અમરકાગ્ક થાય તેમ કહેવું જોઈએ આ ‘સ્વાભાવિક’ શબ્દ, જરા સમજાવવો પડે છે સ્વાભાવિક એટલે ક્યાં તો લેખકને પોતાને સ્વાભાવિક, કે ક્યા તો જનમખાજને સાધારણ રીતે સ્વાભાવિક લાગે તે—આમ જો અર્થ થાય છે; તેમાં દ્વિતીય અર્થ મદલ્ય કંગો ઉચિત છે નહિતર તો પગી દરેક જાનની દૃષ્ટિ શૈલી સ્વાભાવિકમાં ધુમાડી દેવાનું સુકર થઈ પડશે “શૈલી સ્વાભાવિક જોઈએ,” એટલું માન્ય રાખી તેનો વિસ્તારથી અર્થ કરવામાં કેટલાક લેખકો “વિષય ને લેખકને પ્રિયિત” અને “સરકારી” વગેરે શબ્દો વાપરી, ધીમેધીમે, સરકૂતમય ને કડિન શૈલી પણ સ્વાભાવિક છે—એમ સસન્નવવાનો ઇરાદો રાખે છે. આ વિરુદ્ધ ડૉ. જોન્સનનાં વાક્યો ટાંકી બતાવી એટલું જ કહીશ કે એમાં વર્ણવેલી શૈલીને જ સ્વાભાવિક કહી શકાય, ડૉ. જોન્સન એરિસનની શૈલી વિષે કહે છે—

“ His prose is the model of the middle style ; on grave subjects not formal, on light occasions not grovelling ; pure without scrupulosity, and exact without apparent elaboration, always equable, and always easy, without glowing words or pointed sentences Addison never deviates from his track to snatch a grace, he seeks no ambitious ornaments, and tries no hazardous innovations His page is always luminous, but never blazes in unexpected splendour, ... he is never feeble, and he did not wish to be energetic, he is never rapid and he never stagnates, His sentences

have neither studied amplitude nor affected brevity ; his periods though not diligently rounded, are voluble and easy." (pp 177-178 Vol II. Dr. Johnson's " Lives of the Poets " London, John Murray Albemarle Street 1854).

“ એનું મધ્ય મધ્યમ શૈલીનો નમૂનો છે. ગંભીર વિષયોપર એ કૃત્રિમ નથી થતું. તેમજ સાધારણ વિષયોપર ઘણી ઉતરતી પડ્ધતિ નથી થતું ; હદ બહારની ચીકાસ રાખ્યા વગર એ શુદ્ધ છે તે થમસાધિત જણાયા વગર યથાર્થ છે ; આકર્ષકવાળા શબ્દો કે ખાસ સંયોગ કરવામાં આવેલાં વાક્યો વગર એ હમેશા તુલનાવાળું ને હમેશા રહેલું છે. બાપામાં જલદીથી લાવણ્ય આણવા ખાતર એકાંકિત કદી મુખ્ય વિષયપરથી આડો ઉતરી જતો નથી ; એ બમકવાળા અસંકારો શોધતો નથી, અને સાંશયિક નવીનતા આણવા પ્રયાસ કરતો નથી. એનાં પાનાંમાંથી હમેશા પ્રકાશ મળે છે, પણ તેમાં અણુધારી ઝળક કદી જોવામાં આવતી નથી...એની શૈલી કદી નિર્બળ થતી નથી, તેમજ જોરસાદાર કરવાને એ હચ્છતો પણ નથી ; એ કદી વેગવતી થતી નથી, તેમજ જડ પણ થતી નથી. એનાં વાક્યોમાં અભ્યાસથી આણેલો વિસ્તાર પણ નથી, ને દંભથી આણેલો સંકોચ પણ નથી એનાં વાક્યોમાં જોડે કર્ણપ્રિય રચના પાછળ થમ લેવાપસો નથી હોતો, છતાં રહેલથી બોલી શકાવવાની ખૂબી હોય છે. ”

સ્વાભાવિક શૈલીનો અર્થ આમ વિસ્તારથી આપણે જોયો. શૈલી ઉત્તમ હોવાને માટે, તે અસરકારક પણ જોઈએ. એટલે, સારાંશમાં, “ બાપાશુદ્ધિ ”નાં બાળકમાં 11પરવામાં આવ્યા હતા તે શબ્દોમાં (“ બાપા ”ને બદલે “ શૈલી ” મૂકી) કહી શકાય ; “ જે શૈલીનું સ્વરૂપ વિષય અને અધિકારીને હિરેરીને બદલાય, પ્રૌઢ ઘટે ત્યાં પ્રૌઢ અને મુગ્ધ ઘટે ત્યાં મુગ્ધ, તેજસ્વી જોઈએ ત્યાં તેજસ્વી ને નમ્ર જોઈએ ત્યાં નમ્ર, એમ જ્યાં જોવા રસનો આવિર્ભાવ હોય ત્યાં તેવા રસને રીપાવે એવી, પણ સર્વત્ર સરળ રચનાવાળી, અસંદિગ્ધ અને શુદ્ધ, મયત્ત વિના કે કવચિત્ પ્રજ્વલેસુપ્રજ્વલ્ય એવી હોય તે ઉત્તમ શૈલી સમજાવી. ” (“ બાપા શુદ્ધિ ” વિષે કેટલાક વિચારો —એ નામનું રા. રા. કમળાચંદ્રનું બાળક, ગુજરાતશાસ્ત્રપત્ર, વર્ષ ૬-૭, પૃ. ૪૮, પાનું ૧૭૮ મું.) અન્તમાં, મારા આજ્ઞતા વિષય જોવા વિષયો માટે કેટલીક વખતે નિરર્થક કહેવામાં આવે છે કે એ માત્ર પુવક અને અર્પણિત વર્ગને જ લાભદાયી છે, બીજાઓને સ્વયંપ્રકાશિત હોવાથી તેમ નથી —એ, અને એવા ઉદ્દેશો મહા પુરુષોના પણ મુખમાંથી કદાતા જોઈ આ લેખમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા વિચારો વિષે કહેવું આવશ્યક ધારી સવિનય બોલવાની રત્ન લઈશું કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સુપ્રસિદ્ધ લેખોમાં પણ કવચિત્ કિલ્લ રચના, અગ્રેષ્ઠ શૈલી, અલંકારનો દુરપયોગ વગેરે દ્રષ્ટા જોવામાં આવેછે તેથી અતેકધા ગુર્જરાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા મયતા સમર્થ સાક્ષરે સમક્ષ રજુ કરેલા સારી તેમજ નરસી શૈલી સમખન્ધી માગ અભિપ્રાયોને વિદ્વજ્ઞના કદાચ આદોષ નહિ પણ માનનીય,

અને તેમ પણ નદિ તો મનનીય પણ માનશે, તો ડૂલ નદિ તો ડૂલની પાંદડી,
નદિ તો કાંઈ પણ વધામણિ સેવા આજની સાહિત્યપરિવૃદ્ધ અને તે હાથ આ
સાહિત્યની જાળવાઈ ધારી, તે માટે લેવાપણી મહેનત મફત થઈ ગઈ આનંદ
સંતોષ ઉત્પન્ન થશે ; એટલું જ નદિ, પણ ગુર્જરસાહિત્યનાં બિખ્યતે માટે ધૂ
હૃદયોને કાંઈ આશ્વાસન મળશે, અને પારંગી, મુસવમાન, ગુજરાતી—મર્વ બા
એકજ જાતનાં સાહિત્યમાં રમ લે ને તેને માટે દ્રવ્ય, દાગ ને શ્રમનાં સ્વાર્પણ
એવી આશાને પણ યોગ્ય યોગ્ય મળશે એટલી ખારી નષ્ટ પણ દૃઢ માન્યતા છે.

અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

અન્યાવલોકન કળા.

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે)

‘અન્યાવલોકન’ એ ‘અન્ય’ અને ‘અવલોકન’ એ બે શબ્દોનો સમાસ છે. અન્યનું અવલોકન તે અન્યાવલોકન. અન્ય એટલે ચોપડી, અને અવલોકન એટલે જોવું તે. ચોપડી જોવી તેનું નામ અન્યાવલોકન. ચોપડી લખવી કે ચોપડી વાંચવી, તેના કરતાં ચોપડી જોવી એ કામ વધારે સ્હેલું છે. ચોપડી લખવી એ પણ એક કળા છે, અને એ કળા સંગીત કળા, અભિનય કળા, નૃત્ય કળા, ચિત્ર કળા, કાવ્ય કળા વગેરે જેટલીજ ઉપયોગી છે. પણ એ કળાની હાલના કંઠણ કામમાં આગી કદર થતી નથી, એ કળાના ઉપાસકને લેકિ બહુ લેખવતા નથી, અને એને જોઈએ તેની દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી. છતાં ‘લેખક,’ ‘અન્યકાર,’ ‘કવિ’ એ મોટાં નામ એને મળે છે, અને ગવૈયાઓ, લવાયાઓ, વેસ્થાઓ, અને ચિતારાઓની જુદી જુદી કળાઓના કરતાં એની કળા વધારે આખરદાર ગણાય છે. અન્યકારની કીર્તિ સ્હેલાઈથી મેળવી શકાય એ એ કળાનો મોટામાં મોટો ઉપયોગ છે. એ કળા શીખવી પણ અઘરી નથી. કદાચ કાવ્ય રચવાની કળા એથી પણ વધારે સ્હેલી હશે, પણ તેથી નિબન્ધ કે નાટક કે નવલકથા બનાવવાનું કામ અધર્ષ ન હતી શકાય. કવિતા બનાવવાનું કામ જેનું સ્હેલું છે તેનું તો ખીજ કોઈ પ્રકારની ચોપડી બનાવવાનું કામ સ્હેલું નહીં હોય ; કારણ કે, કવિતામાં ઝાઝો વિચાર કરવો પડતો નથી. એક પંક્તિને છેડે ‘ખાસ’ શબ્દ આવ્યો કે સાર પછીની પંક્તિમાં ખીજે શબ્દ ‘પાસ’ ન જડી આવે છે ; એક પંક્તિમાં ‘આરસી’ આવી કે ખીજ પંક્તિમાં તેમાં ધ્રુપ જોનાર ‘પારસી’ તૈયાર ન હોય છે. ખીજ લેખ લખવામાં એવી રીતની ધ્રુગમતા નથી હોતી. તોપણ તેને માટે ખીજ સાધનો જોઈએ તેટલાં છે. જૂનાં પુરાણાં—વિસારે પડેલાં—પુસ્તકો લઈને ઉલોગ અને ખંતથી તેની પાછળ મંડવામાં આવે તો એક ‘દળદાર’ પુસ્તક સ્હેલાઈથી તૈયાર થઈ શકે. ઇતિહાસના લેખને નવલકથાનું રૂપ આપી શકાય, વાર્તાની રચનાને નાટકના રૂપમાં ફેરવી દેવાય, અને ફિલસુફીના અન્યની મદદ લઈને બે ચાર છટાદાર અને વિદ્વતા ભર્યા નિબન્ધો લખી શકાય. પણ આધુનિક લેખકોમાંથી અઘરી સેલીને સીધે જ પુસ્તકો વચ્ચેલાં નથી તે એકઠાં કરીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એક વિચાર આમાંથી તો એક તેમાંથી લઈને એક ‘અનુપમ’ કૃતિ બનાવી શકાય. જે જરૂરું છે તે ઉલોગ અને ખંતજ છે. શુદ્ધિ અને પ્રતિભા તો કોઈકનામાંજ હોય છે. તે જોનામાં હોય તેજ જો લખે તો આપણા સહિતની ‘સમૃદ્ધિ’ માં વધારો કેવી રીતે થાય ? અને અન્યકારની કીર્તિ.

ખીનને મળી શકે કેવી રીતે? ખાટે ઉદ્દેશ અને ખંત એજ વધારે જરૂરનાં છે. વૈદિકગ્રંથ અર્થે 'The Art of Book-Making' (ચોપડી બનાવવાની કળા) એ નામના નિબંધમાં એ વિશે વિસ્તારથી લખ્યું છે. બ્રિટિશ મ્યુઝીયમનાં પુસ્તકાલયમાં નિબંધકાર જન્ય છે તો ત્યાં લેખકોને પ્રાચીન ગ્રંથકારોના મૂલ્યો અન્યોમાંથી જુદા જુદા વિચારો અને વાક્યો ચોરીને ગ્રંથ બનાવવાના કામમાં શકામલા જોવા છે. એકાએક એ ત્યાં ઉપગાં પડી જાય છે, અને સ્વપ્નમાં દ્રશ્યો વસ્તુઓ વસ્ત્ર પહેરેલાં એવા રક લેખકોનું મોહું ટોળું એ જોવા છે. જે જે પુસ્તકને એ લેખકો દાખ આડકાડે છે તે તે વસ્તુના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે, અને કાંઈની બદલ્ય તો કાંઈની પડે, કાંઈની જૂથ તો કાંઈની રોપી લઈને એ કુદ પ્રાણીઓ પોતાની નગન કાપા જેમ તેમ લાંકે છે. એવામાં એકાએક પુસ્તકાલયની દિવાલો પર ટાંગેલી પ્રાચીન ગ્રંથકારોની છબીમાં ચેતન આવે છે, અને તેઓ છબીના ધરમાંથી બહાર નીકળીને પૂર જોશમાં 'ચોર', 'ચોર' એમ જૂમ પાડતા ગેલા લેખકો ઉપર તૂટી પડે છે અને ત્યાં જોવા જેવી મારામારી અને ન્હાસભાગ થઈ રહે છે. આ દેખાવ જોઈને નિબંધકારને એટલી તો રમુજ પડે છે કે તેનાથી ખડખડ હસી દેવાય છે, અને એ જનશ્રુત થઈને જોવા છે તો એનાં અદ્વૈતસ્ય સિવાય ખીનું જે કંઈ એણે જોયું તે કેવળ સ્વપ્ના હતું એમ એને જણાય છે. એ પુસ્તકાલયના પવિત્ર અને ગંભીર વાતાવરણમાં એક દાસ્ય ત્યાં એટલા પુસ્તક પ્રેમીઓને એટલું તો અપરિચિત હતું કે એ સાંભળીને તેઓને પીજળીનો આગકો આવતો હોય એવો અનુભવ થાય છે, અને પુસ્તકાલયનો રક્ષક નિબંધકારની પાસે આવીને પરવાનો માગતા તે એણે મેળવેલો ન હોવાથી એ ત્યાંથી ખસી જાય છે.

"ચોરોની પરિપક્વ" એ નામનો દાસ્ય પ્રચુર લેખ જ્ઞાનસુધાના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં આવ્યો હતો. મળ લેખ મરાઠીમાં હતો તેણે એ ભાષાન્તર છે. એ લેખમાં ગ્રંથકર્તાઓનું કામ પણ અર્થ-ચાર્યનું હોવાથી તેઓને એ પરિપક્વમાં દાંખલ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. એ કલ્પનાનું ખીન અર્થિંગના ઉપકા નિબંધમાંથીજ મળી આવ્યું હશે એમ લાગે છે. એવી જો કોઈ પરિપક્વ હોય તો ચોરોશ્રાવમાં ગ્રંથકાર વધારે પ્રતીક્ષા હોવાને લીધે અને ચોરોશ્રાવમાં એ વધારે ખખર જો એને ન આપવામાં આવે તો બારે કાલાહલ મચી રહે અને દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રોમાં એ વિશે લાખા ચર્ચાપત્રો આવ્યા વગર રહે નહીં એ નક્કી છે; કારણ કે લેખકનું કામ લખવાનું છે અને ચર્ચાપત્રો લખીને પોતાના હૃદયના ઉભરા શમાવવા એ એમી ઉચ્ચ લેખનકળાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

પણ ગ્રંથ લખવાનું કામ જો રહેલું હોય તો ગ્રંથ વાંચવાનું કામ તો તથા

પશુ વધારે રહેલું છે, અને અન્યાવસૈકન-અન્ય જોવાનું કામ તો વળી સૌથી રહેલું છે એથીજ ને અન્યકર્તાનું કામ ન કરી શકે તે અન્યાવસૈકનનું કામ કરવાને હિત્તુક બને છે જેમ વધીતાતના ધધામાં ને ન /ાવે તે વખત આવે ને ઉમર પહોચતી હોય તો યુવરાજની નેહરી લઇ રેડે તેમ જ લખનાના ધધામાં ન ફાવે તે બીજાના લેખ ઉપર દીમા ગંગાનું કામ માવે ચેડે ખુબી એ છે કે એ કામ અન્ય લખવા કરતા વધારે રહેલું હોવા છતાં તેટલુંજ, બદલે તેથી વધારે, આગરદાર ગણાય છે આપણા દેશમાં, તેમજ અન્ય દેશોમાં, અન્યકાર તરીકે ન ફાવેતા એવા અનેક 'વિદ્વાનો' ગીમદાર તરીકે મારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી ચામ્યા છે, અને એ કામમાં તેઓએ જે ધમાન મચાવી મુકી ને પશ્ચિમી સાહિત્યના જ્ઞાનમાં તેઓનું નામ જોવાને માટે આગર થયું છે માટે એવો ઉચ્ચાભિરામ જોવા છતાં સ્ફુરી રહેા હોય તેવા હિત્સાહી પુરૂષે અન્યમનના જોખમ ભરેના ધધામાં પડ્યા કરતા ગીકાકારનો ધધો લઇને બેસતું એજ વધારે હકાપણ બધું છે અને એજ વધારે લાભમંત્રક છે એમ કંપોથી લેખકો તેની ખુશામત ગાતા રહેા અને વાચકો પણ તેના તરફ આત્મનત માનની લાગણીથી જોના વિના રહેશે નહીં એ ઉપરાંત, પોતાનું નામ અમર કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા તૃપ્ત થવાનો સંબંધ રહેશે તે તો જુદો !

ગીકાકારનો ધધો ઘણો ઉચો છે, અને એ ધધો જેટલો ઉચો છે તેટલો રહેશે પણ છે જેની રીતે ન્યાય મંદિરોમાં પાઠનામાથી સાક્ષી જે જુલાની આપે છે તે એક દુભાષિયો ન્યાયામન આગળ રજુ કરે છે તેની રીતે અન્યકર્તા પોતાના પુસ્તક વડે જે વિચાર પ્રકટ કરે છે તે દીમાગ વાચનની આનમ આગળ રજુ કરે છે પણ દુભાષિયો જે પોતાના કલનમાં કંઈ જૂન કરે છે તો તેને ઉપરી અમલદારનો કપકો સાબળવો પડે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે અનેક પ્રકારની નિરંખનામાં આવી પડે છે અને તેને નોકરી ખોવાનો વખત પણ આવે છે સારે નસીમે દીકાકારને સિર આવી કોઇ પણ પ્રકારની જોખમદારી નથી અન્યકર્તાના પુસ્તકને વાચક સમક્ષ મૂકતા બધે બધે તે ગમે તેવા ગભીર દોરો કરે તોપણ તેને રોકનાર કોઈ નથી જેના ઉપર દીકા કરવાની હોય તે પુસ્તકમાં દીમામર ગોથા ખાન એમાં નરાઇ જેવું નથી, પણ ધણીવાર તો મુનાટ ખાનામાં દોસિવારી ગણાય છે વળી, વાચક અને લેખકનો યોગ કરારી આપના કરતા પોતાની આમત વધારવી પોતાનું પાઉલ પ્રદર્શિત કરવું પોતાની બુદ્ધિનો ઝગઝગાટ બતાવી આપવો એ તરફ સ્વાભાવિક રીતે એવું લક્ષ વધારે હોય છે "વર મરો કે કન્ના મરો, ગોરવું તરબાણું બરો" એ બહુતી કહેવત પ્રમાણેનું એનું વર્તન હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું નથી

દીકાકારના કામને પ્રેમપાશમાં બધાના આતુર બનેલા દુષનીની વચ્ચે સંદેશા લાવનાર લઇ જનાર દ્વિતીના ફૂલ જોડે સરખાવી શકાય પતિ અને પત્ની ઉભય એના

તરફ માનની નજરથી જોય છે, ઉભયનો એ આધાર છે, અને ઉભયની મીઠી પ્રેમ-
કથાઓ સાંભળવાનો આનન્દ એને મળે છે. પણ ધણીવાર એનું પણ બને છે કે
દૂતી પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવવાને બદલે અણધારતી રીતે પુરુષનાં ચિત્તનું
પોતાની તરફ આકર્ષણ કરે છે, અને એવી રીતે પુરુષને ખોટા મોહમાં ફસાવે છે
અને જોણે એના ઉપર બરોસો રાખેલો તેના દુસ્મનની મરજ સારે છે. ટીકાકાર પણ
ધણીવાર અન્યકર્તાની પિછાન કરાવવાનો પોતાનો ધર્મ ચૂકીને લાંબાં લાંબાં વચનોથી
પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા મંડી પડે છે અને અન્યકર્તાને પોને જૂની જાણ છે અને
વાચકના ચિત્તથી પણ તેને દૂર રાખે છે. આવું વર્તન નીતિ બરેલું કહેવાય કે નહીં
એ મોટો પ્રશ્ન છે. પણ સાદિલને નીતિ કે અનીતિના પ્રશ્નની સાથે શો સંબંધ છે?
સદેશા બરાબર પહોચાડવામાં ન આવે અથવા કંઈ કહાવવામાં આવ્યું હોય તેને
બદલે કંઈ કહેવામાં આવે તો માથે લીધેલું કામ બગાળે બજાવતું નથી એટલુંજ
નહીં, પણ ઉભય પક્ષની વચ્ચે સ્ત્રી અને પુરુષ, લેખક અને વાચક એ એકબી
વચ્ચે ભારે ગેરસમજૂતી થાય છે એ ખરૂં. પણ ગેરસમજૂતી ઉપર તો આખા જ-
ગતનો આધાર છે. આ અસાર સંસારને ખરો માનવો એ પણ એક જાતની ગેર-
સમજૂતી જ છે કેની?

ધણી વાર કહેવામાં આવે છે કે “ ટીકાકારમાં અનેક માનસિક અને નૈતિક શુભોંતી
સમૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. તે સહૃદય હોવો જોઈએ. તેણે અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો
વાંચેલાં હોવાં જોઈએ. તેણે જાત જાતનો અનુભવ મેળવેલો હોવો જોઈએ.
વિવિધ વાંચન અને વિચાર અનુભવને પરિણામે તેની વિચાર શક્તિ ખીણેલી હોવી
જોઈએ. નવા લેખકની કિંમત પણ તરતથી આંકી શકે એવી તેની બુદ્ધિ ધડાચલી
હોવી જોઈએ. અમુક રચના સારી છે કે નહારી છે એટલું જ નહીં, પણ તે સારી
અથવા નહારી હોવાનાં કારણો શાં શાં છે, તે કેટલે અંશે સારી અથવા નહારી છે,
અને તે જો નહારી હોય તો તે કેવી રીતે સુધારી શકાય એ સમજાવવાની શક્તિ
તેનામાં હોવી જોઈએ. કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં તેના તેજ વિચારો ખીજ
લેખકને પણ આવેલા તે કહી શકાય એવી કેળવણી સ્મરણ શક્તિ તેની હોવી
જોઈએ. તે વિચારો જો કવિતાના આધારમાં યુગાયા હોય તો એક સ્કેન અમરથા
ફેરફારથી એક કવિમાં જે વિચાર સાધારણ લાગે છે તે ખીજમાં અદ્ભુત ચમત્કાર
વાળો કેવી રીતે બની જાય છે તે સમજાવવાનું માન્ય તેનામાં હોવું જોઈએ.
સાદિલની પ્રવૃત્તિઓને પ્રસિદ્ધિમાં આણવા ઉપરાંત ઉત્સાહી અને બુદ્ધિમાન યુવકોની
લેખનશક્તિને અયોગ્ય માને જતી રોકવાની અને સન્માર્ગમાં વાગવાની શક્તિ તેનામાં
હોવી જોઈએ. એટલા બુદ્ધિબળની ઉપરાંત નીનિબળ પણ તેનામાં હોવું જોઈએ.
શુદ્ધ વિચારોને આડે આવવા ન દેના નિખાલમપણે નિષ્કૃંપ કરના જેટલી પ્રામાણિકતા

તેનામાં હોવી જોઈએ, સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની ટવ તેને હોવી જોઈએ, એ વિચારનાં સંગીતપણાં ઉપર બરોસો તેને હોવો જોઈએ, અહંતા મમતાનો સાગ તેણે કરેલો હોવો જોઈએ, અને લોકોમાં વાહ વાહ કહેવડાવવાના લોભથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ ” વગેરે, વગેરે, વગેરે.

■ હોવો જોઈએ ” ને “ હોવી જોઈએ ” ને “ હોવું જોઈએ ” ની આ ટીપ વાંચીને ગભરાવાનું કે નાઉમેદ થવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. એવો વાગ્વિસ્તાર કરવાની સરસ્વતી અને તેના ઉપાસકોને ટવજ હોય છે. પણ તેથી ટીકાકારની ઉંચી પદવીના ઉત્સાહી ઉમેદવારે ડરી જવાની બીજકુલ જરૂર નથી. એ વિચારોમાં ઝાઝું સત્ત નથી. ધારો કે એ સહૃદયતા વગેરે ગુણો ટીકાકારને જરૂરના છે એમ આપણે તકરારને ખાતર સ્વીકારીએ. હું પૂછીશ કે કયા ટીકાકારમાં એ ગુણો નથી હોતા ? મહારામાં એ સમળા ગુણો છે ? એમ ટીકાકાર જાતે જાતી ઠોકરને કહે છે, પુરતક વાંચવાની પણ ઝાઝી મહેનત લીધા વિના પાનાંનાં પાનાં જરીને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરચક અને કાષ્ઠથી પણ ન સમજી શકાય એવું અવસોકન લખી કહાડે છે, અને એ પ્રમાણે પોતાનાં કહેવાની સત્યતા ચોક્કસપણે સિદ્ધ કરી આપે છે, છતાં એનામાં એ ગુણો નથી એમ કહેવું એ સાદસ નહીં તો બીજું શું ? માણસ માત્રમાં અમુક ગુણો ધથે બહેલાજ હોય છે, તે કાષ્ઠથી લઈ શકાતા નથી ને કાંઈને આપી શકાતા નથી, અને તેનો આહે તેવી રીતે ઉપયોગ કરવાને તે સ્વતંત્ર છે. માણસનામાં-ટીકાકારમાં સહૃદયતા હોવી જોઈએ એ ખરું હશે. પણ આ વિશ્વમાં કયો માણસ સહૃદય નથી ? કોને હૃદય નથી ? હૃદય વિના માણસનાં જીવનનો વ્યાપારજ કેવી રીતે ચાલી શકે ? ટીકાકારને સાગણી હોવી જોઈએ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ કયા મનુષ્યમાં નથી હોતી ? આપણે આપણા મિત્રોને ચાહીએ છિયે, આપણું બહું કરનાર તરફ ઉપકાર વૃત્તિથી જોઈએ છિયે, આપણા શત્રુઓને ધિક્કારીએ છિયે આપણું જુદું કરનારની જુદાઈ ધ્યાનમાં રાખીએ છિયે, અને વખત આવે તે સમજાનો બહો વાળવા ચૂકતા નથી. અવસોકનકાર તરીકે આપણા મિત્રોને આસ્માન પર ચઢાવીએ છિયે, શત્રુઓને પાતાળમાં પેસાડીએ છિયે, અને પુરખીઓ તરફ-પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તરફ માનની નજરથી જોઈએ છિયે, અને તેમની કૃતિઓનાં આંખ મીચીને વખાણ કરીએ છિયે. એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવિક ધર્મ છે. એમા એને ચેતનતા મેળવવાની થી છે ?

અન્યાવસોકન કરનારને જે જરૂર છે તે તો એથી જુદું જ છે, અને એ વિષે આપણે હવે દુકામાં બોલીશું. અન્યનું અવસોકન કરી શકાય તે માટે અન્યનો ખાસ જરૂરનો છે. અન્યનું નામ વાચ્યાથી અન્યનો તિપ્પ શો છે તે કેટલીકવાર સમજી શકાય છે, અને તે સમજનાથી અન્યની પ્રસસા કરવી હોય તો તે કેવી રીતે

હરી સકાષ, નિન્દા કરવી હોય તો તે કૃત્રી ગીતે હરી સકાષ,— એ સપમાનો વિચાર કરવાનો પ્રમંથ ગમે છે. અન્ય કૃત્તાનું નામ જાણ્યાથી તે મૂઝ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છે કે નહીં, તે નવા મપ્રદાવનો છે કે જૂના સપ્રદાવનો છે તેના ઉપર આશ્રેય કરવા એ મવામતી બનું છે કે નહીં એ મપમાનો નિર્ણય થઇ શકે છે પૂરું, બાપબી, કામગી, કિમન એ વિશેની ટીકા પણ અન્યાયનોકનમા ધણી જરૂરની છે. માટે એ સપથું ટીકાકારે ખુબ જારીક ન-ર-ગી નેતુ જોખએ, અને ન જુમાય તેરી રીતે બેજામાં બરી નખતુ જામએ. એ વિશે જ્ઞાન પુનઃક ઉપર અનિપ્રાય બાપવામાં પણ જગ ઉપયોગી થઇ પડે છે પુનઃક નામ, સેખકનું નામ, પૂરું, બાપબી કામગી, કિમન, બાપખાનું વગેરે ઉપ-થી જો કેહ એ-મ નિર્ણય કરા ન આવી શકાય તો પુનઃકની પ્રત્યાવના વાગી જોતી, અને એ-મથી પણ મનો- ન વગે તે પુનઃકના કેટલાંક પાનાં ઉદાહારી જોશ

અન્ય ગળા પછી સેખકને જાણ જે જરૂર છે તે મજદના ભડોળની છે. આ વિચાર સખ્દ એ એક ગદ્યરતની વસ્તુ છે, રેર નૌથી વપારે ગદ્યરતની છે સખ્દ તેજ આ જગતનું આદિ કામ્ય છે, સખ્દથીજ આ જગતરી ઉત્પત્તિ છે, સખ્દથીજ સકળ અર્થની પ્રાપ્તિ છે. જુદાજુદા આ હેતુ છે કે —

“एत इति वै प्रजापतिं ह्येमानुजन, अष्टममिति मनुष्यान्, इन्द्र इति पितॄं, स्त्रिर पवित्रमिति प्रहान्, आद्य इति स्त्रोतम्, विधायाति दानम्, अभिर्गागत्रेजस्य प्रजा ।”

(ખરેખર, ‘એતે’ એ શબ્દનું સ્મરણ હરી પ્રજાપતિએ દેવોને મળ્યાં, ‘અષ્ટમ’ એ શબ્દ સ્મરી મનુષ્યોને, ‘ઇન્દ્ર’ સ્મરી પિતૃઓને, ‘ત્રિર પવિત્રમ્’ સ્મરી શ્રદ્ધોને, ‘આદ્ય’ સ્મરી સ્ત્રોતને, ‘વિધાયા’ સ્મરી સકળ, અને ‘અભિર્ગા-મજા’ સ્મરી અન્ય પ્રજાને)

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ મા હેતુ છે કે —

“समूहिरिति व्याहरा समूहमिच्छत ”

(તેણે ‘મૂ’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો, તેણે જૂમિ જાણ)

ખ્રિસ્તી ધર્મ ગુપ્તગમા પણ લખ્યું છે કે

“In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God ”

(પ્રથમ શબ્દ હતો, અને શબ્દ તે પ્રભુની સાથે હતો, અને શબ્દ તેજ પ્રભુ હતો)

• એ શબ્દ રૂપી પ્રભુને ટીકાકારે અનૈવિય સેવવો જોઇએ. એ શબ્દ રૂપી દેવનાં

તેવીય કરોડ રૂપમાંથી જેટલાની ઉપાસના સ્મરણાદિ વડે થઇ શકે તેટલાની ઉપાસના એણે કરવી જોઇએ. એક ન્હાનો સરખો વિચાર લાંબાવી લાંબાવીને તેના ઉપર પાંચ પચીસ પાનાં રહેલાઇથી ભરી શકાય એવો શબ્દ સંગ્રહ એની પાસે હોવો જોઇએ. કંઈ ન કહેવા છતાં ઘણું કહેતો હોય એવું બતાવવાની દેવ એને હોવી જોઇએ. ‘પરંતુ’ ‘છતાં’ ‘ઘણું ભાગે,’ કવચિત્ કવચિત્’ ‘કાંઈ કાંઈ વખત,’ ‘વિદ્વાન લેખક’ એવા એવા શબ્દોનો છુટથી પ્રયોગ કરતાં એને આવડવું જોઇએ. ન્યાય મંદિરોમાં વજીલ બારિસ્ટરો ‘my lord,’ ‘I submit,’ ‘my learned friend’ વગેરે શબ્દો જેવા ઉદાર દિલથી વાપરે છે તેવી રીતે આ શબ્દોનો એણે મોકળા મનથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ. ઉદાહરણ તરીકે, અતિપ્રશંસા કે અતિ નિન્દા કર્યા વિના મધ્યમ વિચારવાળું કંઈક અવસોકન લખવું હોય તો તે કંઈક આવી રીતે સુકી શકાય : “આવી કૃતિ રચાઇ તે ઘણી સારી વાત છે, એવી કૃતિઓ રચાવવી જોઇએ, લેખકનો પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે પણ એ પ્રયત્ન જોઇએ તેવો સફળ નથી. તેમ આંદર કંઈજ ખુશી નથી એમ પણ કહેવાય નહીં, પણ હજી વધારે સંભાળ રાખીને લખાવું હોત તો વધારે સાફ થાત, છતાં લેખકે જે પ્રયત્ન કર્યો તે શુભિને પાત્ર છે, એ પ્રયત્નને માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે, પણ એથી વધારે પ્રયત્ન કરતા રહશે તો આમાં જે ગદ્યવની જુએ રહી ગઇ છે તે સુધારી શકશે,” વગેરે વગેરે. આની આજ શેલીમાં જેટલું લાંબું અવસોકન કરવું હોય તેટલું કરી શકાય.

લાગણી વિષે તો આપણે ઉપર બોલી ગયા છિયે એટલે તે વિષે ફરીયા વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. મિત્રના તરફ સ્નેહ રાખીને તેની કૃતિને ઉત્તેજન આપવું અને શત્રુને મૂળથીજ ડામી દેવો એ સામાન્ય યુદ્ધિત્વ સ્વાભાવિક કર્તવ્ય છે, અને એ કર્તવ્યમાં જે ચૂકે તે યુદ્ધિહીનજ કહેવાય એમાં નવાઇ જેવું નથી.

એ ઉપરાંત, દીકાકારને સુધરેલી ટમમાં ગાલિપ્રદાન કરતાં આવડવું જોઇએ. કેટલીક વાર દીકા કરતી વખતેજ “કેટલાક પંડિતમન્યો કહેશે કે, ” “કેટલાક વિકતાની ખોટી ખુમારી રાખનારાઓ બકશે કે, ” “કેટલાક સહકર્મતાનાં પૂતળાંઓ મિથ્યાવાદ કરશે કે ?” એવી પ્રશ્નાંશિધી કલ્પિત વિરોધીઓને વધાવતાં રહેવું જોઇએ કે ખરા વિરોધીઓ આપણા વિચારની સામે પડવાની હિમતજ ન કરી શકે. છતાં કાંઈ સામે પડે તો તેને ચૂપ કરવા માટે મ્હોટામાં મ્હોટો ઉપાય એજ કે તેના ઉપર જેમ બને તેમખરી ખોટી અંગત દીકાઓ કરીને તેને બહારમાં હલકો પાડવો, અને એમ કરવા માટે “કહ્યુંદોય, ” “હજી દોય, ” “પસ્તુસ્થિતિતું અજ્ઞાન, ” “સત્ય સ્વીકારવાની અનિચ્છા, ” “મોહ ” વગેરે સમ્ય શબ્દોનો છુટથી ઉપયોગ કરવો.

એ ગાંધિપ્રદાનમાં મંડયા રહેતાં આવડણું નેહએ. મામે લેખક પાછો જવાબ આપે તો તેને ફરી પાછો આપણી કચી-મજબૂત-જોસદાર શૈલીમાં જવાબ આપ્યાંજ કરવો, અને તેજ થાકીને અટકે ત્યાં સુધી આપણે આપણાં કર્તવ્યમાં મગ્યા રહેવું એમસંન કહે છે તે પ્રમાણે " The characteristic of heroism is its persistency " (અભિનિવેશ ખંત આમદ, એજ વીરતાનું ખાસ લક્ષણ છે.)

આટલું છતાં પણ માણસની શક્તિને હદ દોષ છે, અને વખતે વાંધિવાદમાં આપણું ટકુ ન ચાવી શકે તો આપણે છેક એકના ન પડી જઈએ તેટલા માટે આપણી ઓથે આરે એના મિત્રોનું મહોટું મદદળ આપણે નાખવું નેહએ જે મિત્રોના પુસ્તકોની પ્રશંસા કરીને તેની ખપત વધારી આપનારો હતા પ્રયત્ન આપણે કાધો દોષ તેની તરફથી મદદની આપણે આપા નખીએ તો તે વ્યર્થ ન જાય.

આટલી સાધન સપ્તિ જેની પામે દોષ તેના ટીકાકારોની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં ધણી વિનિધતા દોષ છે તે આપણે હવે તપાસીશું, અને તે કરના માટે આપણે અન્યાયશોકન કર્તાઓના જુદા જુદા વિભાગ પાડીશું

કેટલાકને પોતે જે કંઈ વાચે તેમાં પ્રશંસા કરવાનું જ જરૂં છે એના પ્રશંસકોની નજરે દોષ પડતાજ નથી તેઓ જે કંઈ વાચે તેથી ખુશજ થાય છે " વાહ! વાહ! " " શુ સુંદર છે! " એમજ તેઓને લાગે છે જે પુસ્તક છેલ્લું તેઓના વાચરામાં આવે તે તેઓને આગના સર્વ કરતા મ્હડીયાનું લાગે છે, અને તે વિષે ટીકા કરતા તેઓને પ્રશંસાના વચનો ગોધરા પડતા નથી

નિન્દકો એથી ઉલટાજ સ્વભાવના દોષ છે તેઓને સર્વ કંઈ દોષ ભર્યુંજ લાગે છે ઉહ! આમાં શું છે? " નો-એન્સ," " રજિય," એ તેઓના રાખાવિક હુગાર દોષ છે. આધુનિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ સર્વદા અસંતુષ્ટ રહે છે અને તેઓ જ્યાં જ્યાં નજર દેરે ત્યાં ત્યાં દબ અને જડતાનાજ દર્શન તેઓને થાય છે

પ્રશંસા કે નિન્દા એમાંથી ગમે તે જે કરવા માંડુ તે હદ બહાર કર્યાજ જાય એવી ઉદ્દામ વૃત્તિના ટીકાકારો સાહિત્યમાં પણ હોય છે તેઓને એક પુસ્તક ગમ્યું તો તેના લેખકને શોક્ષપિયર કે ડેન્ડી સાથે, કાનિદામ કે લખજૂત સાથે તેઓ સરખા વવા મંડી પડે છે, અને કદાચ ન ગમ્યું તો તે છેકજ નિર્માય અને પુચ્છ જની જાય છે એવા અવલોકનકરો પોતાના વિચારમાં કંઈ પ્રમાણ જાળવવાની દરકાર રાખતા નથી, અને એવી મુદ્ર વસ્તુઓની દરકાર રાખવાની જરૂર પણ તેઓને જણાતી નથી. લાગણીના વેગમાં તેઓ એક તરફ કે બીજી તરફ ધસડાયા જાય છે. સ્નેહના ઉન્નત શિખર ઉપર વસનારા તેઓના પવિત્ર આત્મા જગતના કૃતિમ બુન્ધનોને લેખ-

વતા નથી, આ યાન લોકો જેને 'કરેલપણું' કહે છે તે તેઓમાં હોતું નથી, અને ધર્મસારીઓના જડ નયનો જેને વસ્તુ સ્થિતિનું ખરું સ્વરૂપ માને છે તેને કારે મુશ્કેલી કલ્પનાનાં બળવડે તેઓ કંઈક જુદોજ ચમત્કાર જાતે જોય છે અને ખીજાને જોવા લાગે છે. એવા લોકો ઘણીવાર અન્યકાર ઉપર એક વાર સામટો પ્રહાર કરી લઈને સંતોષ પામતા નથી, પણ થોડી થોડીવારે ફરી ફરીને પ્રહાર કરવા નહીં પડે છે. હુદાર જેમ ફરી ફરીને હથોડા મારે છે, સોની જેમ કુંકા કુંકીને દેવતા સગાવા લે તેમ આવા ટીકાકાર ઉપરા છાપરી સપાટા લગાવ્યો જાય છે. પણ હુદાર, સોની મગેરેની પ્રવૃત્તિનું સ્પષ્ટ પ્રયોજન દેખાઈ આવે છે ત્યારે આ ટીકાકારની પ્રવૃત્તિનું કારણ એકાએક સ્થગી જાય છે. હુદાર, સોની વગેરેની કળાઓ તે "ઉપયોગી કળાઓ" છે, ત્યારે ટીકાકારની કળા તે "રસિક કળા" છે, અને એ કળાનો ઉદ્દેશ આનંદ આપવાનો છે. હુદારને ફરી ફરી હથોડા મારવા પડે છે તે અમુક ઘાટ ઘડવાને માટે, સોનીને ફરી ફરી કુંક મારવી પડે છે તે દેવતાને પ્રભવક્ષિત કરવાને માટે, પણ ટીકાકારને એક વખત પ્રહાર કર્યા પછી ખીજા વખત પ્રહાર કરવાનું મન થાય છે ને તો 'અંતરેશ્વર' ને લીધેજ થાય છે, અને એ અંતરેશ્વરને પરીણામે જે સુંદર કૃતિ આ વિસ્તૃત થાય છે તેનાથી સર્વ કાંઈને આનંદજ થાય છે, તેથી એ ટીકાકારની કળાને સુચાર કે હુદાર કે સોનીની કળાઓ જેડે સરખાવવા કરતાં સંગીત કળા કે અભિનય કળા કે નૃત્ય કળા જેડે સરખાવવી એજ વધારે બ્યાજખી છે અને એ સરખામણીને માટે આપણને ક્યાં આધાર જતું પડે એમ છે? મરેલાને મારવાની આ રીત નાટકોમાં આપણે ક્રેટલીએ વાર જોઈએ છીએ નાટકનું મુખ્ય પાત્ર મૃત્યુને આધીન થયા પછી પડેલા પડવા આંડ્યો હોય તે "વન્સ મોર" ના અવાજ થતાં પાછો ઉપાડી લઈને મરેલાને ફરીથી મારવામાં આવતો કાણે નહીં જોયો હોય? શબ થઈને પડેલા શબ્દ આગળ તેની મનક કરવાના, તેના ચાળા ખાડવાના, તેને ગાળો દેવાના અને તે શબપર યટકા લગાવવાના હારખજનક પ્રયોગો તો વળી એથી પણ વધારે પરિચિત છે. વેરના અગ્નિથી ઉકળતો લીમસેન દુઃશાસનને મારીને તેનાં શ્વેત પાત્ર કરવાને કેવો તલસતો હતો તે નાટકોના શાખીન સજ્જનોને સારી રીતે જાણીતું છે. આ ટીકાકારનાં વીર હૃદયમાં પણ કંઈક એવે જ અગ્નિ ધમતો જણાય છે. લેખકને મારીને જ નહીં પણ તેનું લોહી પીને પોતાનો કોષાભિ સમાવવો એમ એનું વલણ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. કુરુક્ષેત્રમાં હુમનાર પ્રતાપી ચોદાની પેઠે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ધૂમે છે, લીમસેનની વીરતાનું સ્મરણ કરાવનાર એ પ્રચંડ ચોદાનું અનુકરણ કરવાનું ક્યા બહાદુર પુરુષને મન નહીં થાય?

પણ વખાણ કરવાનો અત્યારે અવકાશ નથી તેથી એ મીઠું કામ અધવચ્ચ છોડી દઈને આપણી ગજુગીમાંજ આપણે ત્વરિત ગતિથી આગળ ચાલીશું જેને લેખ

કે પુસ્તકની ભેટ આપી હોય કે જેને નાટકને પ્રયોગ બેચાને આમંત્રણ કહ્યું હોય કે ખીજ કોઈ રીતે ઉપકૃત કર્યો હોય તેવા મિત્રો સ્વાભાવિક રીતે લેખકનાં બતાવેલાં પુસ્તકનાં કે તેણે રચેલાં નાટકનાં વખાણુજ કરે છે, અને તેની કમાઇ વધારી આપવા માટે બનતી મદદ કરે છે. એ પ્રમાણે કરવામાંજ પોતાની વડાઈ છે એ સહનુ તેઓને પૂરેપૂરું ખાન હોય છે.

એથી ઉલટું જે દેશીઓ હોય છે તે તો સ્વાભાવિક રીતે પુસ્તકમાંથી અનેક ન્હાના મ્હોટા દોષો કઠાડવામાંજ પોતાની કુશળતા વાપરે છે, એટલુંજ નહીં પણ લેખકનાં ખાતગી જીવનની અનેક વાતો બહાર લાવીને તેને ફજેત કરવાની ઉડી લાગણી તેઓનાં અન્તરમાં ઉછળતી હોવાથી તેમ કરવાને તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી, બીજા કોઇ જુદા પ્રસંગ ઉપર બોલાયલા બોલને સંભારીને લેખકના હાલના વિચારો અને તે પ્રસંગ ઉપરના વિચારો વચ્ચેનો વિરોધ તેઓ શોધી કઢાડે છે, અને એમ કરીને લેખકને હલકો પાડવાનો સખજ પ્રયત્ન કરે છે.

જેઓને લેખક તરફ એવી મિત્રતા કે સચુતા રાખવાનું કંઈપણ કારણ ન હોય તેવા તટસ્થ વિદ્વાનો માત્ર પોતાની ટીકાકાર તરીકેની આબરૂ જાળવવાને અને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવી આપવાનેજ ઉત્સુક હોય છે. એમ કરતાં પ્રસંશા કરવાનું કીક પડે તો તેમ, ને નિન્દા કરવાનું લાભકારક જણાય તો તેમ કરતાં તેઓ અચ-કાતા નથી. પણ મ્હોટે ભાગે બહુ વખાણુ નહીં ને બહુ નિન્દા નહીં એવી રીતનાં અવલોકનો લખવાનું તેઓ વધારે સલામતી બર્ણુ ગણાય છે.

જેઓ પોતે પુસ્તકો રચતા હોય એવા લેખકોની દ્રષ્ટિ વળી જુદીજ હોય છે, તેઓના 'આત્માનો આવિર્ભાવ' જુદી રીતેજ થાય છે. પોતાના જે પ્રિય વિષયો હોય તે પર બીજો કોઇ લખે નહીં તેની તેઓ ખાસ સખજ રાખે છે, અને એવો કોઇ આવે તો તેને બનતા પ્રયત્નથી તોડી પાડવાનો ધર્મ જાળવવાને તેઓ આતુર હોય છે. એ વિષય પર લખવાનો અધિકાર અને આવડતો પોતાના એકલામાંજ હોય એવી ખુમારી તેઓનાં આત્મો ટેકવાળાં હૃદયમાં દબેલાં વાસ કરે છે, અને જગતની પાસે પોતાની એ માન્યતા સહ તરીકે સ્વીકારાવવાનું તેઓનાં સહ પરાયણુ સ્વભાવને પાંછું અનુકૂળ જણાય છે. વળી, લેખન પદ્ધતિ, જોડણી વગેરેના પોતે જે કંઈ ખાસ નિયમો પાળતા હોય તો તે બીજાની પાસે ગમે તેમ કરીને પણ સ્વીકારાવવાને તેઓ આતુર બને છે, અને એ આતુરતાને લીધે બીજાના લેખમાંથી ઉતારા આપતી વખતે પણ પોતાના વિચારને અનુકૂળ એવા ફેરફારો પોતાની મેળે કરી લેવા જેટલું સાવધપણું તેઓથી ભૂતમાં રખાઇ જાય છે. એ લેખકોમાંના કેટલાક પોતાના પુસ્તકનું પોતે જાતે જ અવલોકન કરીને અથવા પોતાના મિત્રો પાસે કરાવીને જુદાં જુદાં પત્રોપર

મોકલાવે છે, અને એ પ્રમાણે એ અવસોકનો જાહેર ખબરોની ગરજ સારે છે. પૈસા લઇને જેઓ લખતા હોય તેઓતો મોટો બાગે પોતાનો લેખ સ્વીકારાય, છાપેલાં પત્રનાં પાનાંઓ ભરાય, ને પરિણામે સારી અર્થ પ્રાપ્તિ થાય એવા વિચારો મોકલી આપવાનું જ શ્રેયસ્કર ધારે છે. પણ પૈસા આપવાના હોવાથી કંઈપણ જગ જગાટ વગરની ટીકાઓ સ્વીકારતાં પત્રકારો સકોચ પામે એ સ્વાભાવિક છે ; તેને પરિણામે દ્રવ્યાર્થિઓ ની ટીકાતો સારીજ હોય એમાં નવાઈ જોવું નથી.

વ્યવહાર કુશળ પુરુષો વળી પોતાના કોઈ સમ્બન્ધીના ઉપર ઉપકાર કરવાના બહા વિચારથીજ કલમ હાથમાં લે છે, અને તે જોયી ખુશ થાય, તેને જોયી શાપદો થાય એવી રીતનું લખાણ લખી મોકલે છે.

અર્થ કાર્ય આહી બુદ્ધિવાળાઓ એમ વિચારે કે કે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક સર્વ વિષયોમાં માયું મારીએ સારે વળી સાહિત્યના મહત્ત્વના છતાં સહેલા વિષયને શા માટે બાકી રાખવો ? એવા સાહિત્યના સેવકોને જાતે લખવાનો અવકાશ ન હોવાથી ખીજી બાબતમાં તે પ્રમાણે આખાં પણ ખીજી વિષે પોતાના સંગીન અભિપ્રાયો આપી તેજ તેઓ સંતોષ માને છે, અને અભિપ્રાય કેવી રીતનો આપવો તે તો મંદબુદ્ધિવાળા આ લેખના વાચકો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે અને શીખી શકે તેમ છે તો એના જેવી સર્વ આહી બુદ્ધિવાળાનેતો એમાં વિચારન શોનો કરવો પડે ?

દેશ વતસલો ના ‘ભાવનો પ્રવાહ’ કંઈક જુદો માર્ગ લે છે. તેઓને તો દેશાભિમાન જગવે એવાં કાવ્યો, વાર્તા, કે નિબન્ધો લખાય તેજ કામનાં લાગે છે, અને તે સિવાયની સઘળી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તેઓ અનુચિત અને બાકિશાના બરેલી ગણે છે. દેશોન્નતિનું મહાન કર્તવ્ય આપણા શિર પર આવી પડ્યું છે તેવા કાળમાં ખીજી ક્ષેત્ર વસ્તુઓમાં કાળ શુભાવયો તે વાસ્તવિક કોણ કહેશે ?

સૌથી છેલ્લું, છતાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનો વર્ગ આપણા અંગ્રેજી ભણેલા-મુલાન-બુદ્ધિમાન-વિદ્વાન-ગ્રેજ્યુએટોનો છે. એ કેળવણી ક્ષીણેલાં પ્રાણીઓ પોતાની માતૃભાષા તરફ ખીજી ભણેલા લોકો જેઠાંયે તેટલું લક્ષ નથી આપતા તે માટે અફસોસ કરે છે; અંગ્રેજી સાહિત્ય અર્થાત્તા નિયમે વાંચી વિચારીને નિસ્તેજ બની ગયેલી આંખો ઉપર વિદેશી કાવ્યના ચરમા ચઢાવીને તે વડે આપણાં સ્વદેશી પુસ્તકો તપાસે છે, અને કોઈ કોઈ વારતો ખીજી બાબતમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ અંગ્રેજી માલના પ્રમાણમાં દેશી માલ કેવળ નકામે છે તેમ વિચારીને તેના તરફ ધટતા તિરસ્કારની નજરથી જોય છે.

આ પ્રમાણે અન્યાવસોકન તે શું છે, અન્યાવસોકનનો ઉદ્દેશ શું છે, અન્યાવસોકનમાં શું શું અનાવશ્યક છે અને શું શું આવશ્યક છે, અન્યાવસોકન કેવી કેવી

દ્રષ્ટિથી યાચ છે, તે સમગ્રાં વિષે વિવેચન કર્યા પછી હવે કેટલીક વ્યવહાર મુચનાઓ કરવાનીજ બાકી રહે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. નવા પ્રસિદ્ધ થયેલા અન્યનું અવલોકન કરવાની ઉતાવળ કરવી નહીં. ખીન્નઓ શું કહે છે તે જોવા પછી પોતે લખવું, અને એવી રીતે લખાવવાં અવલોકનમાં કંઈક નવું ચોક્કસનાઈ ઉમેરવું.

૨. “હમે સાધારણ પુસ્તકોનાં અવલોકન કરતા નથી” એમ કહેવાનો નિયમ રાખવો, પણ એ નિયમ પાળવાની આવશ્યકતા નથી.

૩. પુસ્તક બેટ તરીકે મળે તો જ તેનું અવલોકન કરવું.

૪. પુસ્તકના અવલોકનને માટે અન્યકાર કેટલો આતુર છે તે તપાસવું. આતુર હોય અને વિનંતી કરે સાર પછી કંઈક અવલોકન તેના ઉપર મહેરબાની તરીકે કરાવવું ગણાય, ધણી વિનંતિ લાંબો વખત મુઠી કરવામાં આવે તો ચોપડી ખપતી નથી એવું પણ સમજી શકાય અને એ રીતે અવલોકનનાં કામમાં એવી માહિતી ઉપયોગની થઈ પડે.

૫. અન્યાવલોકન ઉપર અને સાહિત્ય ઉપર એકાદ અંગ્રેજ કે સંસ્કૃત પુસ્તક પાંચીને તેમાંના વિચાર આપણા પોતાના હોય તેવી રીતે પ્રદર્શિત કરવા.

૬. જેવાં અવલોકન આપણે કરતા હોઈએ તેવાં અવલોકનનું “આપણા સાહિત્ય માં એવી જરૂરીયાત છે” એમ કહીને સમર્થન કરવું.

૭. કઈક નવું કહેવું. કવિતાનું નવુંજ લક્ષણ આપવું, અને સાહિત્ય વિષે તેમજ જુદા જુદા કવિઓ વિષે કદી પણ ન સંજગાયલા એવા વિચારો બહાર પાડવા.

૮. લેખકનાં જીવનની ખાનગી દલીલતથી વાકેશ રહેવું.

૯. અવલોકા અર્થ કરવાની ટેવ રાખવી; કારણકે વાદવિવાદમાં અવલોકા અર્થ કર્યા વિના હમેશાં ખોટી ચર્ચા નહીં, અને કસરતબાજીની પેટ દીઠાબાજે પણ દાવપેચ થીખવા જરૂરના છે.

૧૦. બિન્દા કરવા કરતાં પ્રશંસા કરવી એ વધારે સલામતી બધું છે, એથી આપણી વિરદ ચર્ચા બાકી થશે, અને આપણે જેમ અન્યનાં પુસ્તકોની પ્રશંસા કરીએ તેમ ખીજા આપણાં પુસ્તકોની પણ પ્રશંસા કરશે, અને એ પ્રમાણે આપણા પક્ષનું એક મોટું મંડળ થશે.

૧૧. કીકાર તરીકે જે આપણી ઘટતી કદર ન આપતો સારા લેખોની જોટ કરવાને મજબૂર લેખો લખીને પૂરવી.

૧૨. જ્ઞાન, અનુભવ, પ્રમાણિકતા, ઉદારતાની વાતો કહી કરવી, પણ કરવું તેો આપણને કાને તેજ.

૧૩. ભેખ નીચે સદી કરવી એ હમેશાં જોખમ બરેણું છે.

ઉવરે, એક અંગ્રેજ સાક્ષર અને ટીકાકારના કબજોમાં આપણે એટલુંજ કહીયું કે
 “ There is not much more difficulty in forming our opinion about a book than there is in reading it, and...the profession of criticism is one in which it is delightfully easy to graduate. It requires neither learning nor knowledge, neither culture nor discipline. It is neither science nor art; it is the gift of nature, a sort of “lyric inspiration.” With principles, with touchstones, with standards it has nothing whatever to do. Its business is to declaim, to coin phrases, to juggle with fancies, and to say good things.”

ચોપડી વાંચવા કરતાં ચોપડી પર અભિપ્રાય આપવાનું કામ મણું અધકું નથી, અને...ટીકાકારનો ધંધો એવો છે કે તેમાં માણસ ધણીજ સ્વેચ્છાથી ફાવી શકે. વિદ્વતા કે પડિતાઈની, શિક્ષણ કે કળવણીની જોમાં કંઈ પણ જરૂર નથી. એ વિદ્યા પણ નથી અને કળા પણ નથી; એ કુદરતની બક્ષીસ છે, એ એક જાતની ઇશ્વરી પ્રેરણા છે. નિયમો સાથે, કસોટીઓ સાથે, ધોરણો સાથે એને કંઈજ નિરબત નથી. બચાક પાડીને વિસ્તારથી બોધવું, નવાં નવાં વાક્યો બનાવવાં, મનના દુરંજો ફાવે તેમ દોડાવવા, અને સાફ સાફ કહેવું એજ એનું કામ છે.

માહુનલાલ પાર્વતીશંકર દવે,

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

શુન્કર જનસભાજમાં ટૂંકી વાર્તાના વાચન માટે ઉત્સુકતા વધતી જતી જોવામાં આવે છે એ બતાવી આપે છે કે સાહિત્યના તે વિભાગ પ્રત્યે લોકોની અપ્રાસંગિક, બિરુચિ વિકસિત થતી જાય છે. ટૂંકી વાર્તા, હાસ્ય, માસિક, સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રના એક આવશ્યક અને ઉપયોગી અંગ તથા અલંકાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. કેટલાક વાચકો, લાંબી નવલકથાના વાચન કરતાં ટૂંકી વાર્તાના વાચનને વધારે પસંદ કરે છે. જગતના હાસ્યના સ્પર્ધાના, મારામારીના, કોડાકોડીના સમયમાં જનસમૂહનો સાહિત્ય પ્રત્યે આસ પ્રીતિ ધરાવનાર વર્ગજ માત્ર લાંબા પુસ્તકો, ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા, અવલોકવા તકલીફ લે છે. તેઓજ માત્ર અમુક વાચન માટે ધૈર્ય રાખી રહે છે. કથાસાહિત્યમાં લાંબી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તા વાંચવા તરફ, જેનું વાચન અલ્પ સમયમાં પતી જાય તેવી વાર્તાઓ વાંચવા તરફ, લોકોની રુચિ વધતી જતી હોવાથી તે લખવાના પ્રયાસ પણ જગતની લગભગ દરેક ભાષામાં વધતા જાય છે. યુરોપ, અમેરિકામાં ટૂંકી વાર્તાનું મહત્વ, તેનું ગૌરવ એટલું વધ્યું છે કે લેખનપ્રદેશના તે વિભાગે, એક ઉચ્ચ કલાવિધાન, એક કલા તરીકે સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન સંપાદન કર્યું છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. આ મહત્વના વિષય સંબંધે કાંઈક ઉપયોગી માહિતી શુન્કર સાહિત્યપ્રેમી સમાજ સમક્ષ રજૂ કરાય તો હીક એ વિચારથી આ લેખ તૈયાર કરવા ઉચિત ધાર્યું છે.

વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે “ નવલકથા વિષે ચર્ચા ” એ નામના નાના ગ્રન્થમાં, તેમજ રણુછતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ મહુમ નરસિંહરાવ કુવવાળા “ સાહિત્ય ” માસિકમાં ટૂંકી વાર્તા વિષે ફેરફાર સંક્ષિપ્ત પણ જાણવા જેવું વિવેચન કર્યું છે. નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વિષેના આપણા ખ્યાલનો ઉદ્ભવ, સુખ્યત્વે કરીને, તે પ્રકારના અગ્રેષ્ઠ સાહિત્ય પરથી થયેલો છે એટલે તે વિષેના ઉપર જણાવેલા બંને લેખકોના વિચારમાં તેમ આ લેખમાં કાંઈક સામ્ય દૃષ્ટિગાચર થવાનો સંભવ છે. પરંતુ “ ટૂંકી વાર્તા ” ની સાહિત્યમાં જે વાર્તાવિક ઉપયોગિતા છે, સાહિત્યના તે વિભાગને વિકાસની જે જરૂર છે તે જોતાં તે વિષય ઉપર જેમ બંને તેમ વધારે પ્રકાશ પડવાની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્યના જે પ્રદેશ પર સામાન્ય જનસમાજનું વિશેષ લક્ષ, સાહિત્યના જે વિભાગનું વાચન વધારે, તે સમાજનું હિત વા અહિત કરવાને વધારે વાર્તાના વાચનની સક્તિમાન ચર્ચા રહે છે. નાટકની રચના નવલકથા કરતાં વધારે રસપૂર્ણ, વધારે દુર્ઘટ છતાં, નવલકથાની રચનામાં એવા લોકપ્રિય અંશો રહેલા છે, કોઈપણ કાલના જનસમાજનું, અનવસ્થાવનું, લોકોની મનોવૃત્તિઓનું, મનોબ્યાપારનું ચિત્ર આપવા માટે કથાસાહિત્યમાં, નવ-

લ થા, વાર્તામાં એવી યોગ્યતા રહેતી કે તે માહિત્યના કોષપણ અન્ય અંગ કરતાં વાર્તાનું વાચન કોમમાં ઘણું વધી પડયું છે.

અનુભવ ઉપરથી, તેમ લાઘવેરીઓના રેખાકરો ઉપરથી માત્ર પડયું છે કે સાહિત્યની અન્ય પ્રાથમિકા કરતા કથાના પુસ્તકો કોમમાં વધારે વ્યાપ છે નવલકથા અને વાર્તાનાં, ઉત્તમ આદર્શપૂર્ણ, પુસ્તકો લખાવા તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે તો તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે, કો. જીવનને ઉચ્ચ, અને ઉત્તમ ગુણમાં માહિત્યભરત થાય એ નિમિશ છે ઘણા કોમો નવલકથા અને વાર્તાના લેખનને માહિત્યમાં ઉચ્ચ ધ્યાન આપતા નથી. તેને હનકા પ્રમાણે માહિત્ય ગણવામાં આવે છે તેનું તેમ નાજાનું વાચન પણ હનકા ગણાય છે ગુજરાતી ભાષામાં માત્રાની રીતે સારા નાટક લખાયા નથી, તેમ બજવાતા નાટકની આમપાસ ટેનાક એવા મનિન મનેગો જેવામાં આવે છે કે નાટક નામ તિગ્રહારને પાત્ર થઈ પડયું છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ ગુજરાતી આમાહિત્યના વાચન માટે થોડે અંગે પણ તિગ્રહાર જેવામાં આવતો હોય તો તે મારા ધાગવા પ્રમાણે ટેલી. હનકા અંગે નવલકથાઓ અને તેના ભાનાન્તર વા અનુવાને લીધે છે વિષ્ટર જુગો, આર્મ્સ ડિક્સ અને ગ્રોના આ દિશાના પ્રયાસ, તેમની મહાન કૃતિઓ જેમના જેવામાં આ યા હોય છે તેમની આવો અભિપ્રાય થતો નથી કથામાહિત્યનું વાચન ઘણાને પ્રિય અને અનુકૂળ હોય તે અન્ય મર્મ કનાઓ કરતા વધારે લાભિન કલા થવાનો મબલ છે

પ્રાથમિક પ્રમાણમાં આપણા વિચારો અગર રૂઝિઓનું પ્રાકટન, પ્રાથમિક પ્રમાણમાં પ્રાથમિક અનુભવવાની આપણી સમિતિનું આકાંક્ષા કરી શકે નથી ત્યાં સુધી કલાની તે પ્રાથમિકાની ન્યૂનતા છે એમ કહેવું અરોગ નથી અમુક લાગણી આવશ્યકતા. અગર વિચર પ્રમિદ કરવાની પ્રાથમિકા પણ પ્રમાણમાં આપણી પદ્ધતિ, ન્યારે મૌનદર્શને અનુભવવાની આપણી મગજ અને હૃદયની સમિતિઓનું રમણતાનું આકાંક્ષા કરે છે ત્યાર જ તેમાં ના છે એમ હી સમય કે દૂરી વાર્તાની રચનામાં પણ કલાની આવશ્યકતા છે મરણને ન્યા સુની તેનું લેખન વાચકવર્ગની રસગતા સમય મૌનદર્શ પિઠાનવાની તેની સમિતિમાં મ મુખ, સન્તોષનું મામત્રી રડ કરી શકે નથી ત્યાં સુધી તે લેખન દોષપક્ષ ગણવાનો હરેક સમય છે કરતથી, સ્વાભાવતઃ પ્રાકૃતિક વ્યવસ્થા-પ્રાથમિક પણ વસ્તુ ગમે તેવી સુંદર દો, પરંતુ તે જેવી દો તેવી બતાવવા ઉપરાંત તેનું અનુકૂળ રડ કરવા ઉપરાંત, ન પનાની મામત્રી હમેરી તેમાં રમની પૂર્તિ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે એમ ના તરીકે આકાંક્ષા કરી શકે નહિ વિનય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ

હાય જે વ્યવસ્થા દૂરી વાર્તા માલમ પડે છે, તેનો મગ મળ થ મામાન સાહિત્ય, દૈનિક, માસાહિત્ય, તેમ મામિક પત્રો માયે છે એમ કહીએ તો પણ ટે લે અને જોડુ નથી કે હનકા અને અમેરિકાની માદા અને પણ તેનો ઉપમામિક, અકવાડિ અગર દૈનિક પત્રોની માયે થતો કે દૂરી વાર્તાઓના લેખનનો આરમ્ભ, રૂપાર્થ પ્રિદ્ધિગ અને એવીલ જેવા લેખકોએ મામિક પત્રોમાં કરો હતો તેમ આપણા ગુજરાતી માહિત્યની કાનના સ્વપ્નની દૂરી વાર્તા

જો લખવાનું પણ “યુગાર્ધ સમાચાર” જેવાં પારસી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં શરૂ થયું. દ્રેંડી વાર્તાનો એક પુસ્તક તરીકેનો સંગ્રહ હીક છે પરંતુ દ્રેંડી વાર્તાનું યોગ્ય સ્થાન દૈનિક, સાપ્તાહિક અગર માસિક પત્ર છે. દ્રેંડી વાર્તાઓનાં પુસ્તક, વાર્તા સંગ્રહ વાંચી તેની કાંઈ અસર ગ્રહણ કરી હોય તો એકી સાથે તે વાર્તાઓ વાંચવી બરી અથવા લાભકારક થઈ પડતી નથી; કારણકે દ્રેંડી વાર્તાના સંગ્રહમાં વિવિધ ભિન્ન લાંબા દ્રેંડા તેમ જૂદી જૂદી અગત્યના હોય છે. આથી એક વાર્તા વાંચી સાથે બીજી શરૂ કરવાથી પહેલીની અસર અને મહત્ત્વમાં વિલેપ આવે છે.

વાર્તા સંગ્રહની જૂદી જૂદી વાર્તાઓની સારી કંઈ થવા માટે તેના વાચનની ખારીજ અને મજા માટે, સમયને કટાયેક અન્તરે તે વાંચવી હીક થઈ પડે છે. આ રીતે, જોતા અન્તરે અન્તરે, સુદંતે પ્રકટ થતાં પત્રો, દ્રેંડી વાર્તાઓ માટે યોગ્ય અને અતુલ્ય સ્થાન છે એ બિના સિદ્ધ થાય છે.

જોલણું, વાતચિત કરવી, સંવાદ, વાર્તા કહેવી, વાર્તા માંભળવી, એ માનવ સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને વાણીના ઉદયકાલથી જોવામાં આવે છે. બાલકવયમાં માત-પિતા કે વડીલ બાઈ પહેનના જોળામાં, બાલકથી, આનન્દથી ઉભરાતે હૃદયે, ઉમળકા અને ઉત્સાહ સહિત, “ચકલાચકલી” ની “સોન-બાઈ,” ની “ચાંદાસરજ” આદિની વાર્તાઓ કાણે નથી સાંભળી? આ વય પછી છોકરાંને તેમની સાળાનાં પુસ્તકોની વાર્તાઓ, કહાણીઓ વાંચવાનો પ્રમંથ આવે છે. ધીરે ધીરે તેઓ “પંચોપાખ્યાન,” “અરમિયન નાઇટ્સ” આદિ કથાઓ વાંચતાં થાય છે. ઘેર પણ, મગાવડાવાંને ત્યાં, રમત ગમતમાં પણ, બાટચારણ, બરથરીઓ, માણુભટ્ટા અને બીજાઓને મુખે કથા શ્રવણ કરવાના પ્રસંગ, તેમને મળે છે. યુવાવસ્થામાં તેઓ ધણે ભાગે પ્રેમકથાઓ અને ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓનું વાચન પ્રસંગ કરે છે. પુખ્તવયે ક્રોડ, અગર લુગોની, ફિટિંગ અગર ડિકન્સની, વિદેહ સાક્ષર મણિલાલ નથુભાઈની “યુક્તાનસિંહ” જેવી કથાઓ વાંચવામાં તેમને રસ પડે છે. આપણી પ્રાચીન કથાઓ, ઉપકથાઓ, આખ્યાનો, બાટચારણની વાનો, રામા, રામકા, ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતામાં રહેલી વાર્તાઓ, આખ્યાનો, ચરિત્ર, ઇતિહાસ, નાટકો અને નોવેલો, તે માટે સાથે જ કથાથી લખાતી દ્રેંડી વાર્તાઓ, વાર્તાનું દીર્ઘકાલનું અસ્તિત્વ, તેમ કથાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રકટ કરે છે.

હિન્દુધર્માનના કથાસાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ યુરોપના તે પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને ધણે ભાગે મળતો આવે છે. નવલકથાના ઉદ્ભવ પહેલાંનો કથાસાહિત્યનો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીશું તો આવડ પડશે કે વેદમાં પણ દ્રેંડાં દ્રેંડાં આખ્યાન, વાર્તાના અંશ જોવામાં આવે છે. “રામાયણ” અને “મહાભારત,” કથા, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના મહાસાગર છે. “કથામરિતમાગર,” “પંચતંત્ર,” આદિ વાર્તાઓ જોઈએ તો આપણા કથાસાહિત્યનો ઉદ્ભવ યુરોપના કથાસાહિત્ય કરતાં જૂનો

છે. ઇટલિના લેખક બોકેસિયો દ્વિત દ કેમેરીની વાર્તાઓથી, યુરોપમાં વાર્તાના ગદ્ય સાહિત્યનો ઉદય થયો એમ માનવામાં આવે છે. હિન્દુસ્થાનમાં “કથાસરિત્સાગર,” “પંચતંત્ર” આદિ ગ્રન્થો પછી પણ વધારે સંસ્કારણીય ગ્રન્થો તરીકે સુખન્દુકૃત “વામવદતા,” દ-પ્પીકૃત “દશકુમાર ચરિત” અને બાણભટ્ટકૃત “કાદમ્બરી” જોવામાં આવે છે. યુરોપીય કથાસાહિત્ય અને ગુજર્જર કથાસાહિત્યના ઉદ્ભવમાં પણ સામ્ય છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય જેમ ઘણી ભાષામાં પહેલું લખાયું છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા પણ પ્રથમ કવિતામાં લખાઈ છે. આખ્યાન અને વાર્તાના અંશ નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ અને શામળ આદિ કવિઓની કવિતામાં જોવામાં આવે છે. ત્રીજી કવિ હોમરના ઇલિયડમાં, ઇગ્નાંડના આદ્ય કવિ ઝોસર અને બીજા કવિઓની કૃતિઓમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. કથારામ, દલપતરામ અને નર્મદાશંકરે પણ નાની વાર્તાઓ, વૃત્તાન્ત અને સંવાદ કવિતામાં લખ્યા છે. ગુજર્જર સાહિત્યમાં નવલકથાઓ લખાવા માંડી તે પહેલાંના કથાસાહિત્યનો ધણો ખરો આધાર, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ આદિ પ્રાચીન ગ્રન્થો, ભાટ, ચારણો અને ભરથરીઓના રાસકા, રાસા, વાર્તાઓ, જૈન પ્રગ્ન્યો અને કારસી કથાઓ, કિસ્સાઓ ઉપરથી લેવામાં આવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ, શામળ આદિ કવિલિખિત ચરિત્રો અને આખ્યાનોમાં આનાં પ્રભાણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ આદિ પ્રાચીન કવિઓએ લખેલાં ચરિત્રોમાં, તેમ આખ્યાનમાં વાર્તાના અંશ માત્ર જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ પદ્યવાર્તા નામે રસમંજરી વજરાળે લખી. વાર્તાના પરા અંશ પહેલવહેલા શામળભટ્ટની વાર્તામાં જોવામાં આવે છે. ગદ્યવાર્તાઓ પ્રથમ લખનારા પારસીઓ છે. ચરઆતમાં લખાયેલાં “ગુજરાત કાદિયાવાડની વાર્તાઓ” જેવાં એકાદ બે પુસ્તક, ભાટચારણોને મુખે કહેવાતી વાર્તાઓના સંગ્રહ રૂપે પ્રકટ થયાં હતાં પરન્તુ શામળના સમય પછી, ગદ્યસાહિત્યના પ્રાદુર્ભાવ પછી કથા કરતાં નાટકો લખવાનો માર્ગ લેખકોએ વધારે ગ્રહણ કર્યો. ગુજરાતી અગર કોઈ પણ ભાષાના કથાસાહિત્યના વિકાસમાં નાટકોનો સમાવેશ કરવાનું કારણ એજ છે કે નાટકમાં પણ વસ્તુતઃ કથાનાજ અંશો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં નાટકીય સાહિત્યના ઉત્પાદક રા. રણજોડભાઈ ઉદયરામ છે—તેમના “લલિતા દુઃખદર્શક નાટક”માં કાંઈ કલાવિધાન છે છતાં “કાન્તા” નાટકના લેખક જેટલી સફળતા નાટ્યલેખનના પ્રદેશમાં કોઈએ મેળવી નથી. આ પછી નાટકના લેખન તરફ કોઈ વિશિષ્ટ લેખકે ધ્યાન આપ્યું નથી અને નવલકથાના લોકપ્રિય લેખન તેમ વાચન તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે હોવાથી હાલ તરત તો તે દિશાના ગુજર્જર લખકોના પ્રયામ મંદ છે એમ કહીએ તો ચાલે. અપવાદ તરીકે કહીએ તો રા. ન્હાનાલાલ દત્તપતરામ કવિ એક નાટક અદ્ય સમયમાં પ્રમિદ્ધ કરનાર છે અને તે સાહિત્યમાં સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે એમ ધારી શકાય છે. નાટક પછી નવલકથાના લેખનનો આરંભ થયો છે. નવલકથાનું લેખન, એ પ્રકારના પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અનુકરણ છે. નવલકથાની રચના આ દેશની નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ નવલકથા તરીકે “કરણ ચેતો” અને “વનરાજ આવડો” પ્રસિદ્ધ થયા. “સાસુ વડુની લગાઈ” એ એક સાસારિક નવલકથા છે. સુપ્રમિદ્ધ “સરસ્વતીચંદ્ર” આ

પછી લખાયો. ખરી વાત છે કે એ પછી પણ નવલકથાના અન્યો ઘણા પ્રકટ થયા છે અને થાય છે પરંતુ બંગાળી, મરાઠી અગર અંગ્રેજીના સ્થાનતર સિવાય, આરબીમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો અત્યાર સુધીના ૨૦-૨૫ વર્ષ જેટલી લાંબી સુદતના નવલકથાના લેખનમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો જેવા કે રૅબૅટ, રિલેન્સ, ફિલ્ડિંગ, ચેકરે, જોન ઓરિન્ટ, લુગો આદિની કલા આવી રાકી નથી. “સરસ્વતીચન્દ્ર”ને સમગ્ર રીતે જોઈએ તો નવલકથાના લેખન તરીકે તે નિષ્ફળતા માન છે. સંસારચિત્ર, પાત્રાલેખન, જીવનના મહાન પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા, મહાન વિચાર તેમાં છે. તે દૃષ્ટિએ, ગોવર્ધનરામની તે મહાન કૃતિ અતુલ્ય છે છતાં નવલકથાના જે આવશ્યક અંશ, વસ્તુસંવિધાન, વાર્તાનો રસિક, અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ આદિ જોઈએ તે તેમાં નથી. એમ કહાય કહીએ તો ખોટું નથી.

નવલકથાના અત્યાર સુધીના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં, અંગ્રેજીની મુખ્ય છાપ છે, અને બંગાળી ભાષાની તે પછી છે. બંગાળી ઉપન્યાસ પણ અંગ્રેજીનું જ અનુકરણ છે છતાં તેની પોતાની જાતી જ કંઈક છાપ ગુજર્જર કથાલેખન ઉપર પડી છે. બંગાળી કરતાં મહારાષ્ટ્ર સમીપ છતાં મરાઠી અહમ્મદીની અસર, ગુજરાતી નવલકથાને યથા નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી, અસરથી, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જે કોઈ વિભાગનો પહેલો ઉદ્ભવ, વિકાસ થયો છે તો તે આપણા પારસી મિરાદરોવડે જ થયેલો છે. તેમને હાથે નવલકથા અને દ્વંદ્વી વાર્તા લગભગ સાથે લખાયાં છે પરંતુ સામાન્ય ગુજર્જર સાહિત્યમાં નવલકથા પછી કેટલેક સમયે, દ્વંદ્વી વાર્તા લખાવા માંડી છે. “ગુજરાતની જૂની વાર્તાઓ” ઘણા વખત પહેલાં લખાઈ છે. દ્વંદ્વી વાર્તાની સરખાત વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં કરી હતી, પારસી માસિકોમાં દ્વંદ્વી વાર્તાઓ ઘણા વખતથી પ્રકટ થાય છે છતાં તેના સામાન્ય પ્રચાર “વાર્તાવારિધિ,” “સુન્દરી સુખોદ” અને “સાહિત્ય” માસિકોએ કર્યો છે.

પહેલી વાર્તા અને પછી નોવેલ એમ કથાસાહિત્યનો ઉત્પત્તિક્રમ છે. વાર્તા નવલકથાનું બાળક છે એમ નથી. વાર્તાનો વિદાસ, તેની અભિવૃદ્ધિ એ નવલકથા છે. છતાં કલા તરીકે દ્વંદ્વી વાર્તાના લેખનનો પ્રચાર, તેમ તે દિવાના પ્રયાસોના આરંભ નવલકથાની પછી થયો છે. કલા તરીકે દ્વંદ્વી વાર્તાનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ ફ્રાન્સમાં થયો. તે પછી ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની આદિ પ્રદેશોમાં થયો. ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાની માફક દ્વંદ્વી વાર્તાનું હાલતું સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય છે અને ઘણે ભાગે અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી, ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયું છે. કેન્ઝ અને અમેરિકન લેખકો પાત્રાલેખન, માનવ ચરિત્ર, મનોભાવ અને વૃત્તિઓનાં ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપે છે ત્યારે અંગ્રેજી વાર્તાના લેખકો પ્રસંગપર વધારે લક્ષ આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં દ્વંદ્વી વાર્તાના લેખક તરીકે રુડ્યાર્ડ કિપ્લીંગ, એન્ડ્રિયુસ અને રિલેન્સનનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં જ્યાં તેના લેખનમાં ઘણાં ઉપયોગી અને નવીન તત્ત્વો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને હજુ પણ જ્યાં તેની સામગ્રી, તેનાં સાધન વધારવાના ચલ આપુ છે ત્યાં એડગર એલન પો, હોયર્ન અને જેટ હાર્ટનાં તે દિવાના પ્રયત્ન વિસિદ્ધ છે.

માદી વાત અને ટૂંકી વાર્તામાં કેટલે છે. માદી વાત મરવ હોય છે, તેમાં ટોચ ચરિત્ર અગર બનાવવું વર્ણન દોષ છે, અમુક બનાવ આમ બન્યો તેટલું જ તેમાં દોષ છે. ટૂંકી વાર્તામાં કાંઈક નીચ મક્કના, કાંઈક નીચ અસર ઉપજાવે તેનું નાટકીય તત્વ દોષ છે. એટલે અમુક લાઘવિય વસ્તુ ગ્રંથિતિનો વિકાસ ટૂંકી વાર્તા બતાવે છે.

નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તામાં રહેલા એટલે આપણે વિચારીશું તો માન્ય પદો કે નવલકથામાં બ્યારે ધણા પ્રમંજો, ધણી બામનો, ધણી વાનો દોષ છે એટલે ટૂંકી વાર્તામાં ધણેભાગે એક પ્રસંગ, એકજ બામત, એકજ વાત, અને તેનો ઉદ્દેશ, પરિણામ, અમર પથ એક જ હોય છે. નવલકથામાં અન્યની જે વિચારગત, તેમ વિશિષ્ટતા હોય છે તે ટૂંકી વાર્તામાં હોઈ શકતી નથી. નવલકથાનું ક્ષેત્ર વિચાર દોષથી તેમાં કલાવિધાન, સુન્દરતા અને રસનો વધારે જમાવ થઈ શકે છે, ટૂંક પથ પ્રમંજો તેમાં ઉપગ્રિય થઈ, તેની અવિરત ચર્ચા, તેનું નિરાકરણ તે દ્વારા બની શકે છે એ વાત ખરી છે પરંતુ વાચકવર્ગ ઉપર એકજ બામતની તાત્કાલિક છતાં સજ્જ છાપ લગાવવા માટે ટૂંકી વાર્તા જેટલું તે નામાં બગ નથી. ટૂંકમાં પથ, સારી, દંડ અમર કરી એ બામત, તેમ નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તાના દોષ વાચકને કંઈ માન્ય પડી આવે છે એ બામત નેતા, ટૂંકી વાર્તાનું લેખન મુશ્કેલ છે. જીવનવ્યવહાર, અનુધ્યસ્ત્રમાવ, જીવનની ઉત્તમ બાવનાઓના આલેખન માટે, એકજ બનાવ, એકજ મિનાતુ યથાસ્થિત અને અમરકારક ચિત્ર રાખી કરવા માટે, યોગ્ય અનુદાનતા કરી આપનાર તરીકે ટૂંકી વાર્તાનું મૌન્ય, તેની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ, તેનું મૂલ્ય હવે જોઈએ તેવું મમજાય નથી.

ટૂંકી વાર્તાના લક્ષણ, તેના સ્વરૂપના મબન્ધમાં બે મત છે. એક મત એમ માને છે કે ટૂંકી વાર્તાનો ઉદ્દેશ, એકજ પ્રસંગ, એકજ બનાવ, એકજ પાત્ર, એકજ મનોવૃત્તિ લેખકના હૃદયમાં જે તરંગ ઉત્પન્ન કરે છે તે વડે થાય છે. બીજો વર્ગ એમ માને છે કે ટૂંકી વાર્તા એ નવલકથાનું, નાનું, સાદું, સ્વરૂપ છે. અમારૂં પોતાનું માનવું એમ છે કે ટૂંકી વાર્તાનું વાસ્તવિક અને ઇષ્ટ સ્વરૂપ પહેલું બતાવવામાં આવ્યું છે તે જ અને ટૂંકી વાર્તામાં વિશેષે કરીને, એકજ પાત્ર, એકજ પ્રસંગ, એકજ બનાવ, એકજ મનોવૃત્તિનું આલેખન હોય તો તે વધારે બગવાન થઈ શકે છે. છતાં ટૂંકી વાર્તાનું તે સ્વરૂપ સાધારણ રીતે, પાત્રાત્મ્ય પ્રદેશો બ્યા તેનો જન્મ છે, ત્યાં પથ, રહ્યું નથી. ફ્રાન્સ અને રશિયાની ધણી નાની વાર્તાઓમાં એક કરતાં વધારે પ્રમંજો અને પાત્ર હોય છે છતાં તેને ટૂંકી વાર્તા કહેવામાં આવે છે છતાંક પથ હોય, ધણી રીતે આ બામતમાં ફ્રાન્સનું અનુકરણ કરે છે, બગાળા ભાષામાં પથ તે બનેલું અનુમરણ છે અને આપણું આ દિશાનું માહિત્ય પથ તે મંવની નકલ છે એટલે આપણામાં એ બને પદ્ધતિના મિશ્રણનો સ્વીકાર થયો છે.

ટૂંકી વાર્તા અને નવલકથામાં કેટલુંક મગતાપડું એવું છે કે ઉપર જણાવેલા તેમ

ખીજ, તે બંને વચ્ચેના ભેદ, સમજવાની જરૂર છે. નવલકથાકાર વિગતમાં ઉતરે છે ત્યારે દૂંડી વાર્તાના લેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર યથાનાયક હોય છે. પસંદગી કરવી, કેટલુંક બાદ કરવું, કેટલુંક દૂંડું કરવું એ દૂંડી વાર્તાના લેખકને માટે ઘણું અગત્યનું છે. વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે લખ્યાવું છે તેમ અંગ્રેજી સોનેટ અને મહાકાવ્ય એ બંનેમાં જે ખૂબી છે છતાં તેમાં જે ફેર છે તે ખૂબી તથા ભેદ નાની વાર્તા અને નવલકથામાં છે. નવલકથામાં, વર્ણન વિચાર, આદિ વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય છે. ત્યારે દૂંડી વાર્તામાં કોઈ પણ વસ્તુની અનેકતા આપી શકતી નથી. સુંદર, સુંદર વૃત્તાન્ત અને પ્રસંગ, વિચાર અને ભાવની પસંદગી કરવી, દૂંડામાં તેનું પ્રદર્શન કરવું એમાં દૂંડી વાર્તાની ખૂબી રહેલી છે. પસંદગી અને ઔચિત્ય એ દૂંડી વાર્તાની લક્ષણ છે. નવલકથામાં કેટલુંક નકામું પણ કામચલાઉ થઈ શકે છે. દૂંડી વાર્તામાં ઉપયોગિતા, પસંદગી અને ઔચિત્ય પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપવું પડે છે; તેથી જ દૂંડી વાર્તાનું લેખન મુશ્કેલ ગણાય છે.

જગતમાં, માનવજીવનમાં અનેક નાના મોટા બનાવ બને છે. નવલકથામાં આવા ઘણા પ્રસંગોનું ચિત્ર હોય છે. એકાદ અમુક બનાવની તાત્કાલિક અમર સ્થાપી અસર નવલકથા કરી શકતી નથી. દૂંડી વાર્તા ગમે તે કોઈ એક બનાવની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ વાચકવર્ગની આગળ રજૂ કરી તેને અમરકારક બનાવી શકે છે. ખાસ, નાની નાની બાબતો જેને નવલકથામાં યોગ્ય સ્થાન મળી શકતું નથી, તેનું મહત્વ દૂંડી વાર્તાની રચના અને કૌશલમાં વધારે તાદરશ બની શકે છે. દૂંડી વાર્તામાં બનાવ એક હોવાથી, તેનો અભ્યાસ, અભ્યાસનો વિષય એક હોવાથી, તે વધારે આકર્ષક અને અસરકારક કરી શકાય છે.

નવલકથાના અને દૂંડી વાર્તાના લેખકોમાં બે મત છે. એક મત જેવું હોય તેવું મતાવનારાઓનો છે. ખીજો, માત્ર ઉત્કૃષ્ટ જગત બતાવનારાનો છે. પહેલાં “વાસ્તવિક” મા દેખાડનાર છે. ખીજા ભાવના બતાવે છે. પહેલો વર્ગ લેકિની દુર્દૃતિ અને પાપાચરણનાં ભયંકર, ત્રાસજનક ચિત્ર પણ રજૂ કરી પવિત્રતા અને નીતિ, તથા સત્કાર્ષના પ્રભાવ પ્રત્યે લેકિનું ધ્યાન ખેંચે છે. ખીજા વર્ગના લેકિ જગતની માત્ર સુંદરતા તરફ, માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા, પવિત્રતા, ઉત્તમ નીતિ પ્રત્યે વાચક વર્ગનું લક્ષ ખેંચે છે. બંને મતમાં જે કાંઈ ઉત્તમતા રહેલી છે તેનો સ્વીકાર થવા જોઈએ અને તેમ થાય તો બંને મત અગત્યના છે.

દૂંડી વાર્તાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેની સરસ અને કુશળ સંકલનામાં રહેલી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ તેમાં સતત વહે છે. તેના સર્વ વિભાગ સુસંબદ્ધ હોય છે. દૂંડી વાર્તાનું અતિશય લેખન વધારે આત્મેકીય જોઈએ. અમય, સ્થાન અને ઉદ્દેશ આખી વાર્તામાં ઘણું ભાગે એક જ રહેવા જોઈએ. પાત્ર યોગ્ય પણ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હોવાની જરૂર છે, નવલકથામાં એક મુખ્ય વિચાર હોય કે ન પણ હોય એમ બને છે. દૂંડી વાર્તામાં એક મુખ્ય વિચાર અવશ્ય હોવો જોઈએ, કારણ કે જીવનના કોઈ એક ઉપયોગી અમર સદ્મ વિભાગ, અમુક સ્થિતિનું સંજ્ઞા દિવ આપી કોઈ ધારી મૂકેલો વિચાર અમર અસર રજૂ કરી તે દૂંડી વાર્તાના લેખનનો આશય હોય છે.

અસર ઉપભવવા માટે ખામ પ્રયામ તેમ એક અમુક વસ્તુગ્રિધતિપર વિગેય લક્ષ, એકાગ્રતા એ બાજતમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, આખ્યાન અને માઠી વાર્તાથી જૂદી પડે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બહુ વિભાગ હોતા નથી. નવલકથામાં મુખ્ય પાત્ર, ગોણ પાત્ર દોષ છે તેવું ટૂંકી વાર્તામાં વિશેષે કરીને હોતું નથી, તેમ મુખ્ય સંકલ્પના અને ખીજી આંતરમંકલના એવું પણ તેમાં કાઈ જોવામા આવતું નથી.

પાત્ર અને પ્રમંગલું ઓછાપણું, સંવાદની પસંદગી, કથા, પ્રશ્નની એકાગ્રતા અને આખેડુખ ચિત્ર એ નાટકનાં લક્ષણો ટૂંકી વાર્તામાં પણ નજરે પડે છે. નાટકમાં એક અમુક વસ્તુગ્રિધતિપર જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તેમ અમર માટે જે યોજના કરવામાં આવે છે તે ટૂંકી વાર્તા માટે અતિ આવશ્યક છે.

પ્રાચીન, અર્વાચીન સંસ્થાઓ, ગીતરિવાજ, જમતની આમારિ, ધાર્મિક, મજાદારી પ્રવૃત્તિઓ, મનુષ્યસ્વભાવ, ભાવનાઓના રમિક અને અમરકારક ચિત્ર માટે ટૂંકી વાર્તા એક ઉત્તમ માધન છે. જમતની રચનાતુ વૈવિધ્ય, મનુષ્યસ્વભાવ આદિ જમતનાં અનેક ચિત્રોમાં રહેલી ભિન્નતાને લીધે, વાર્તામાં વસ્તુ, પ્રમંગ અને પાત્રની જોટ પડે તેમ નથી.

વાર્તાલેખનના આરંભકાળમાં “રાજ રાણી” નીજ વાર્તા લખાતી. ભાટચારણો અને ઓછા મંદારવાગા લોકોની વાતોમા “રાજરાણી” નાંજ વર્ણન આવે છે. જનસંભાવના દરેક વિભાગની અમલ્ય મમળયા પછીજ, રાજવી રક મુધીના દરેક વર્ગના જીવનની વાર્તાઓ લખાવા માંડી છે. અંગ્રેજીમા આ નીન યુગનો પ્રારંભ ફિક્શન અને ડિક્સનથી થયો છે. “ગુજરાતની જૂની વાર્તાઓ” વાંચતા પણ માનમ પડશે કે તેમાં પણ રાજરાણી, પ્રધાન, મનુષ્યમાર, પ્રધાનપુત્ર એજ પાત્રો મુખ્ય અને આવે છે. આ શિવાય ખીજાં પાત્રોને મુખ્ય ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી. અંગ્રેજ અમલ દાખવ થયા પછીજ, અંગ્રેજી શિક્ષણ વડે જનમમાજ વિષેના લોકોના વિચારનો વિકાસ થયા પછીજ ઉચ્ચ તેમ મધ્યવર્ગના લોકજીવનની વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવા માંડી છે હજુ પણ ગરીબ લોકોના જીવનને લગતી વાર્તા લખવાના પ્રયામ બહુ યોગ છે.

લેખકને વાર્તાના વિષય, માનવજીવનમાં એટલા બધા મળી આવે છે કે ખામ પોતાના મત મિદ્ધ કરવાને કે વિરોધીઓપર કટાક્ષ કરવાને વાર્તાલેખન ચોચ કામ હોય એમ માની શકાય નહિ. માનવજીવનમાં પણ આપણે કેટલુંક એવું અદ્ભુત, માનવજીવનની વિવિધજાતા, લોકોનાં ચરિત્ર, રહસ્ય, તેમની લાગણીઓ વિષે આપણે એટલું બધું જાણીએ છીએ કે, એ એટલા બધાં આપણા અનુભવમાં આવે છે કે તે અનુભવ અને જ્ઞાન વાર્તાદ્વારા લેખક વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવા ધારે તો વસ્તુ માટે બહુ પ્રયામ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં કહેવું જરૂર છે કે લેખનશક્તિનો ઉપયોગ, ઇર્ષ્યા અગર વૈરની તૃપ્તિ માટે થયો જોઈએ નહિ. પરંતુ એટલું તો ખરૂં છે કે, માનવજીવન, માનવસ્વભાવ અને સહિષ્ણુત્વ વિષે અનુભવ અને કૃપનાથી જોટલું, તેમ જોટલું સરમ લખી શકાય, તેટલું તેમ તેવું મરસ માત્ર કલ્પનાથી લખી શકાતું નથી.

કથાના લેખકે પોતાની સામગ્રીના સંગ્રહ માટે, અવલોકન કરવાની જરૂર છે. જગતમાં, હરતાં ફરતાં કોઈ પણ રિચતિમાં જે કંઈ અસરકારક, ધ્યાન વાર્તાની સામગ્રી. એએ તેવું, આશ્ચર્યજનક, આનન્દપ્રદ માધ્યમ પડે તે તેણે નોંધી લેવું જોઈએ. બહારના જીવનની દૈનિકી હકીકત અન્તરમાંથી પેદા થઈ શકતી નથી. તે ઉત્પન્ન કરવાને લેખકે, અંગત લામણીઓ કોરે મૂકી સમજાવ સાથે સ્ત્રી-પુર-પોતાં વચનો, કાર્યો, સમાજની જુદી જુદી સંસ્થાઓની ગતિનું અવલોકન, અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કોઈ પણ વાર્તા રચુ કરવા માટે, વિચારના પ્રતિપાદન માટે આ સમજું જરૂરનું છે.

પરંતુ, માત્ર હકીકત એકઠી કરવામાં રુચી નથી. તેથીજ માત્ર વાર્તાની રચના થઈ શકતી નથી. કોષ્ઠક નૈસર્ગિક કૃતિ, નવીનતા બતાવવી એ દૂંઢી વાર્તાના લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. વાર્તાની સામગ્રીમાં માત્ર ઉપર ઉપરની હકીકત નહિ પણ તે હકીકતમાં મનુષ્યનો આત્મા, સરીર, શિષ્ટાચાર, હેતુ, પ્રસંગ અને અરિત આવવાં જોઈએ. ધરકતા, ઉચિતતા માનવજીવનની માફક હકીકત જીવન, ઉચ્ચાકુત હોવી જોઈએ.

દૂંઢી વાર્તાની ખરી કિંમત, તે જે બતાવે તેમાં, તેમ તે વડે થઈ આવતી રચના, અને અર્થમાં, રહેલી છે. આપણે આકર્ષક દેખાવ, અરિત અગર બતાવતું પોતાના વિચાર મુજબ મહત્ત્વ બતાવતું હોય છે. સૈવાન્ય અને નિત્ય સાક્ષરતાના અંશ, ગૌરવ અર્પણ કરવાં તે કથાલેખકનો જોગ છે. માત્ર વચન ધણી લોકો ધણી આંખે જુદી જુદી દ્રષ્ટિથી જુએ છે, ફરકને જ નોંધે છે. આ દેખાવ, આ અસર, ખરેખરી પ્રસંગ, લેખક વાર્તા દ્વારા બતાવે છે. જીવનનું બરેલી ન રાખવી. ન તે

આકર્ષક કરી પડે. વાર્તાના વાંચકો એ વચનનો વિ-વાનો, કટુ, શીર્ષક વધારે આ, પૂરી પા આ પ્રસંગ, ધણી હોય છે તે કથામાં લાવવામાં નથી. દૂંઢી વાર્તા, જીવનની આપ માત્ર નહિ પણ જીવનની એક અસુક બાજુ નગર મુશવત્ સરસ આલેખન હોવું જોઈએ.

વાર્તામાં જ્યાં સુધી લેખકનું વ્યક્તિત્વ ન આવે ત્યાં સુધી તે બહુ આકર્ષક થઈ શકતી નથી. વાર્તાલેખનમાં જીનને અનુભવે બિહકૂન કામમાં આવી શકતો નથી. કોઈ પણ પ્રસંગ અગર આધિભાવનો લેખકને પોતાને જે અનુભવ થયો હોય તેનું ચિત્ર તે સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે લેખકની તેમાં અહંતા આવવી જોઈએ. અગત્યની વાત એટલી જ છે કે વાર્તાની સામગ્રી માટે, તેણે પોતાના અવલોકનારે જાગૃત રહેવું જોઈએ.

કોઈ પણ બિનાથી ગેનાને આનન્દ અગર મન્તોષ થવા જેટલી દ્રશ્ય, તેટલી યોગ્યતાનો પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી લેખકે પોતાનું લેખન બન્ધ રાખવું જોઈએ. જે પ્રસંગ કે અરિતનું ચિત્ર તેને આપવું હોય તેના ઉદાહરણમાં તેણે ઉત્તરવું જોઈએ.

હમેશાં સંકલના હોતી નથી. ખરી વાર્તા છે કે માનવજીવનમાં ઘણા બનાવ નીરસ હોય છે એ સધળા વાર્તામાં આણુવા એ પણ રસહીન થઈ પડે માટે જીવનમાં જે કાંઈ અગત્યનું, હિપયોગી હોય તે પસંદ કરી વાર્તાની વસ્તુસંકલના કળા વડે ચર્ચી નોંધાયે.

દૂંડી વાર્તાની સંકલના ગુચ્ચવણ ભરેલી નહિ પણ સરલ દોરી નોંધાયે. સાદી સંકલના જ સ્વાભાવિક છે અને બળવાન હોઈ શકે છે. એક ઉદાહરણ તો રચારી નોંધાયે અને તેની અસરમાં એકતા નોંધાયે. વાર્તા લખતી શરૂ કરતાં લેખકે પ્રથમ તેની મુખ્ય ખામત ઉપર અને પછી તેના અન્તિમ ભાગ ઉપર ખાસ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે.

રસની જમાવટ માટે વાર્તાનો પ્રવાહ જલદી અને અસખલિત વહેવો નોંધાયે. લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, સંવાદો અને શબ્દોની ભરતીથી આ પ્રવાહ અટકે છે. વર્ણનને શૈલી, બદલે સ્થાનાથી, કૃત્રિમ પસંદગી અને ડહાપણ ભરેલી કાપકપથી દૂંડાં દૂંડાં વાંચે અને અસરકારક શબ્દો વડે પ્રવાહ આનન્દ સાથે આગળ વધે છે.

કટલાક લેખકો પોતાના લેખમાં માત્ર શબ્દો જ ભરે છે. અર્થ અગર, વિચારના પ્રકાશ માટે જે આવશ્યક શબ્દો નોંધાયે તે કરતાં વધારે શબ્દો તેઓ પોતાના લેખમાં હાંમે આવી લેખ ભારે અને કંટાળા આપનાર થઈ પડે છે. શૈલીના આકર્ષક અને ભવ્યતા આપવાનો સરલતા અને સુન્દરતાને વધારે પસંદ કરે છે. ભાવ અને વિચાર આપવાની જગ્યાએ શૈલી વ્યર્થ છે. દૂંડી વાર્તામાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, લાંબાં વર્ણનો, અને હિપદેશાત્મક વચનોના ગણગણાટ કરતાં તેમાં સ્પષ્ટ અને દૃઢ સંભાવણુ, હોસરકારક સંવાદ તથા હિપદેશ સંક્ષિપ્ત અને પરાક્ષ હોવો નોંધાયે. વસ્તુ નોંધાયે અસરકારક, એવી ગુચ્ચવણ ભરેલી ન રાખતી જેથી વાચકને તેના ઉદ્દેશ સમજાઈ શકે છે. 'લખાને મ ચાકુટ કરવી પડે. વાર્તાના વાચનનો હેતુ, વિશાન્તિ, આનન્દ, આપવાનો, કૃતુહસ ભયત કરવાનો હોય છે અને નોંટકે અંશે વિગત સંકલના પૂરી પાડવામાં લેખક વિચ્છાન્ન થાય છે તેટલે અંશે લેખકે કાંઈક વંચારે થઈ પડે છે. સંલોગો અને વર્ણન કરતાં પાત્રાલેખન તરફ નવમ કાંઈક સાધારણ પામનો, નીચભારે ધ્યાન આપવું નોંધાયે છીએ.

દૂંડી વાર્તા, જીવનની ખતની અગત્ય કાંઈ એછી નથી. અતિરાસેખન માટે નિઅગર સુધારું સૌથી આવેખન હોવું જો આવશ્યકતા છે. જનસ્વભાવમાં વિચિત્ર અગર વિલક્ષણુ વાર્તામાં આ કાંઈ લેખકનું અસ્તિત્વ કરવી એ હમેશાં લેખકનો હેતુ હોવો નોંધાયે નહિ. છતાં હતી નથી. વાર્તાલેખનમાં ખીજનો અનુભવ આપવું નોંધાયે કે માનવ જાતિને તે સતત રમ-પણ પ્રમંથ અગર અભિમાનો લેખકને પોતી લેખકે પોતાનો સ્વભાવ, પોતાની પ્રતિઓ, પોતાના સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એ છે તે પોતે કાંઈ સમજતો હોય તો જ ખીજને સમજાવે. અગત્યની જાન એટલી જ છે કે, અનુભવસિદ્ધ પાત્રાલેખન જ આકર્ષક થઈ શકે છે. નાથે ભયત રહેવું નોંધાયે.

કોઈ પણ મિનણી પોતાને માસપાસના સંલોગોમાં તેલે એવો ફરકાર કરવો નોંધાયે કે તે સંલોગોમાં આવે નહિ

નવસકથામાં કોઇ પાત્રના ચરિત્રનો કમસુવિકાસ જતાની સકાય છે; એક પાત્રની ખીજ પાત્રપર થી અસર થાય છે તે જાણી આવે છે. પરંતુ દૃષ્ટી વાર્તામાં કોઇ પણ પાત્ર અગર તેના જીવનનો મોટો ભાગ આવી શકતો નથી. કોઇપણ પાત્રના જીવનનો અગત્યનો, મુત્તનો વિભાગ જેવડે તેના જીવનની કાંઈક ગુણના થઈ શકે તે તેમાં આવે છે.

જીવનના નાના મોટા પ્રમંગ અગર બનાવોની દૃષ્ટી વાર્તામાં પર્મદગી કરવામાં આવે છે. પાત્રના દેખાવનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પણ સમસ્ત જીવન ચરિત્રમાં આવી શકે. એક અમુક પ્રમંગ કે કારણથી મનુષ્યના અપાયલા ચિત્રમાં દેખાવના વિસ્તારની અગત્ય નથી. ચરિત્રના પૃથક્કરણમાં પણ અમુક મુદ્દાનું, જીવનના અમુક અગત્યના વિભાગનું પૃથક્કરણ કરવું આવશ્યક છે. પાત્રનાં વચન, મંવાદ, તેમનાં કામકાજનાં સચિત્તર વર્ણન કરતાં તેનું સક્ષિપ્ત પણ રૂપક દિગ્દર્શન થવાની જરૂર છે.

પાત્રની વાતચિત્ત અરેખરી, મંબવિત હોવી જોઈએ, તેમ અમુક પાત્રને અનુસરતી રેખી જોઈએ. સંભાષણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાત્ર ઓળખાઈ આવે તેવી ચોસંભાષણ. જના થાય ત્યારે જ તે સફળ કહેવાય. વાતચિત્તમાં વાતચિત્ત કરનારનું વ્યક્તિત્વ તેમ જ્ઞતિઓ આવવાં જોઈએ. વાતચિત્તમાં પણ કોઈ અમુક અગત્યના પ્રમંગ, વાંચવાની કે સાંભળવાની ઉત્કૃષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે તેવું કાંઈ દોષ છે તો જ તે પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વાતચિત્ત બહુ મજાની રેખી જોઈએ પણ તેમાં કૃત્રિમતા દાખલ ન થાય તેવી મંભાગ રખાવાની જરૂર છે. જાવનાત્મક વાતચિત્ત હોય ત્યાં જ સાધારણથી જૂદી વાત સંભવી શકે.

વર્તમાન નાટ્યકારોની માકક વાર્તાના દેશક લેખક એક જાજ્જત બહુ મોટી ભૂલ કરે છે. વાર્તાના મમય અને મ્થાનને અનુકૂળ પરિધાન, રીતરિવાજ, કાલ અને મમયની મંભાષણ, આચારવિચાર અને જ્ઞતિઓની યોગના વાર્તાના વસ્તુ ગણનામાં જામ. અને પાત્રમાં થતી નથી તેથી વાર્તાની વાસ્તવિકતા બનાવવામાં લેખક નિષ્ફળ જાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિક્રમાદિત્યના સમયની વાર્તામાં, બૂટ, પાટલન, પોસ્ટ ઓફિસ, ઓસિપતલ, કોંગ્રેસીઝમ, જાહેર મંભાઓ જેવી આધુનિક જાજ્જનો આજુબામાં આવે તો લેખનનો તે એક બહુ મોટો દોષ કહેવાય. વાર્તાનો ઉદ્દેશ ગમે તેવો ઉદ્દેશ દોષ, તેવું વસ્તુ ગમે તેવું સુન્દર દોષ પરંતુ મમય અને મ્થાનને અનુસરતા ચોખ મંથોગોની ઘટના કરવામાં ન આવે તો વાર્તાથી ધારવામાં આવેલી, ચિત્રની સુન્દરતા, મંપૂર્ણતા તેમ માર્ચકતા રહી થઈ શકે નહિ.

નવસકથામાં જેમ અજ્ઞત તત્ત્વ દોષ છે અને જેને લીધે તે અજ્ઞત કથા કહેવાય છે તેવી જ રીતે દૃષ્ટી વાર્તામાં પણ અજ્ઞત તત્ત્વ આવી શકે. વાર્તામાં અજ્ઞત વાસ્તવિક માનવ જીવન ઉપર વધારે ધ્યાન આપનાર વિવેચકો વાર્તાના અજ્ઞત તત્ત્વને પર્મદ કરના નથી પરંતુ માનવ જાત, મનુષ્યનું જીવન, તેની બુદ્ધિ, આત્મા એ મર્મમાં એવા અજ્ઞત અંશ રહેલા છે કે કેટ-

લાઠ અદ્ભુત અંશ વાર્તામાં આવવાથી વાર્તા કૃત્રિમ. કે અસંબંધિત બનવાને બદલે, ઉડો વિચાર કરનારને સંબંધિત, આસ્વાદ્ય અને સુંદર લાગે છે.

ઉત્તમ કથાનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે દિશ્યોજ વાચકના હૃદયમાં તે લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જે જે કથાઓમાં આ બળ વધારે લાગણીની અમલ. હોય છે તે સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પણ વાચક વર્ગને તે વધારે આકર્ષે છે. જે લેખકમાં વાચકવર્ગના હૃદય ગ્રાસ્યત કરવાની, હલાવવાની શક્તિ ન હોય તેણે પોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવથી તેનો વિશ્લેષ કરવો બેધોએ છીએ અને ત્યાં સુધી વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિમાં તેણે પડકાર બોધતું નથી.

હાસ્યની ધણી કથાઓમાં, નાયક નાયિકાના, પતિ પત્નીના, ભાગ્ય શક્તિ, સહેલા, ક્ષાણિક, વિકારયુક્ત, નાણુક, તકલીફી પ્રેમનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તેને બદલે બધાં સુધી તેમાં દહતા, ગમ્ભીરતા અને પવિત્રતાના અંશ આવશે નહિ ત્યાં સુધી ખરી પ્રીતિ, સ્નેહ, ક્ષમા, પરાપકાર, નિર્ભયતા, દહતા, ભાગ્ય અને ચીરત્વ આ હૃદય સદૃશ્યો વાર્તામાં તેમ જ ગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. જગતમાં, પુલકયુક્તિઓમાં, પ્રેમના આવેશનું અસ્તિત્વ અમલનું છે પરંતુ કથાના લેખકને આ સાથે બહાદુરી, વૈધ, જનકયા, ન્યાય, પરાપકાર આદિ ધણા વિષયો લેખન માટે ગળી શકે છે. માત્ર અમુક છોકરી ભેઈ, પ્રીતિ યદ, તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા યદ, પરણ્યાં અને સુખી થયાં એ પ્રકારનું જ વસ્તુ પસંદ નહિ કરતાં અન્ય ઉત્તમ વસ્તુ વાર્તાના લેખકે પસંદ કરવું બેધએ.

અન્યની આપત્તિ બેઈ આપણને જે લાગણી, જે સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સાહાય્યભૂત થવાને આપણને જે શક્તિ થાય છે અને તેની સહાહાર્ય અને કરુણા. ચેતા કરતાં આપણને જે આનંદ થાય છે તેનું ચિત્ર કથાસાહિત્યમાં ધણી મજબૂત હાથ પાડી શકે છે. આપણે સર્વ એક જ પિતાની શતાવ છીએ, સગા અને પ્રાજનન, ધનવાન, અને નિર્ધન જન્મથી સર્વ સમાન છે, તે આપણમાં રહેલી સહાનુભૂતિ, કરુણાની લાગણી ધણી સરસ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે વાર્તાઓ વાચકના હૃદયમાં, સહાનુભૂતિની, કરુણાની લાગણી, વિશેષ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પરિણામે જનમગજને સ્વેચ્છત કરવામાં વધારે સાહાય્યભૂત થાય છે.

મનુષ્યશવન હમેશાં આનંદ અને ઉદ્દેગથી મિશ્ર રહે છે એટલે જે વાર્તાઓમાં, જે કથાઓમાં, હાસ્ય અને કરુણામાં તત્વોનું સુંદર મિશ્રણ હોય છે તે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આનંદ અને ઉદ્દેગ એ લાગણીઓમાં એવો સંબંધ છે કે કરુણાજનક પ્રસંગો વાચકને હૃદયમાં પ્રિય ન લાગે તેમ કરણ તત્વ વિનાની દુઃખ આનંદજનક ચિત્ર પણ પ્રિયકર થઈ પડે નહિ. હાસ્યના, આનંદના તો કોઈ પ્રસંગ હોય, દુઃખક હોય. માનવશવન તદન ઉદ્દેગમય કે સર્વોશો આનંદયુક્ત હોઈ શકે નહિ. જીવનમાં તેનું જેમ મિશ્રણ હોય છે તેમ વાર્તામાં હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ વધારે સ્વાભાવિક અને આ-

મીત ગાળા ચતુરશુભ સુહૃદો, શીઠ સ્ત્રીની ઘેર જમ્યે રે. મુજ.
 જાંઝરીઆં જમજીવન કેરાં, કૃષ્ણજી કહ્યાં ને કાંખી રે ;
 વિહુવા પુષ્પરા રામનારાયણના, અણુવટ અંતરજમી રે. મુજ.
 પેટી ધણું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામનું તાણું રે ;
 કુંચી કરાવું દરજ્યાનંદ કેરી, તેમાં ઘરેણું મારું ધાણું રે. મુજ.
 સાસરવાસો સજીને બેડી, હવે નથી કોઈ કાચું રે ;
 મીરાંબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, હરિને ચરણે જાયું રે. મુજ.

આ કાવ્ય લખનાર ભક્ત મીરાંબાઈ પોતાનું સ્ત્રીપણું આમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. સ્ત્રીની ઘરેણાની વાંછા સંસાર હોઆ પછી ધૃષ્ટર ઘરેણું છે, એમ દર્શાવી બતાવી આપે છે. ઘરેણું એ સ્ત્રીની પ્રિય વસ્તુ છે. હવે બીજાં ઘરેણાં મીરાંબાઈને નકામં છે, તેા ધૃષ્ટરૂપી ઘરેણું બનાવ્યું અને પાછું તેને સંભાળી પેટીમાં મૂકી તાણું કુંચી વાસવું પણ બૂલી નથી !

વળી—

“ સંસારીતું સુખ કાચું,
 પરણીને રંડવું પાછું,
 તેને ઘેર શિદ જમ્યે રે. મોહન ખ્યારાં
 પરણું તો પ્રીતમ ખ્યારો,
 અખંડ સૌભાગ્ય મારો ;
 રાંડવાનો ભે ટાળ્યો રે. મોહન ખ્યારાં ”

ગોપી રૂપે કૃષ્ણને વરવાની ઇચ્છા પુરુષ કવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ છે, પરંતુ પરણીને રંડવાનું, અને અખંડ સૌભાગ્ય, પ્રીતમ ખ્યારો, પરણી રાંડવાનો ભય ટાળ્યો, એ તો એ સ્ત્રીના જ હૃદયનાં વાક્ય હોઈ શકે. પુરુષને રાંડવાનો ભય હોતો જ નથી. સ્ત્રીની આ કલ્પના છે. મીરાંબાઈનું હૃદય સ્ત્રીનું જ હતું એ ઉપરનાં જેવાં ઉદાહરણોથી જણાઈ આવેછે.

કૃષ્ણ ભક્તિનાં કાવ્યોમાં બધા કવિઓની પેટે સુંમારવર્ણન અને ગોપીઓ આયેનાં વિલાસવર્ણન મીરાંબાઈમાં પણ છે. કૃષ્ણ ગોપીના વિહાર ગદ્યાથી જ કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવાય છે એવી માન્યતા હોવાથી ગુજરાતના સર્વ કૃષ્ણભક્ત કવિ-ઓએ તે ગાયા છે. ભક્ત તે ગોપીરૂપ અને પ્રભુ તે કૃષ્ણરૂપ છે એમ માની એ લખાએલાં છે. અને ગમે તેવા સુંમારનાં વર્ણનમાં પણ મીરાંબાઈના કાવ્યોમાં છેવટે ‘ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ ચિત લાગ્યું ’ ; ‘ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ જાલિહારી રે ’ ‘ ચરણ કમળ ચિત ઘાસો રે ’ એવા ઉદાહરણો એની શુદ્ધ ભક્તિ જણાઈ આવે છે. ધૃષ્ટરપર પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ મીરાંના જીવન તથા કાવ્યમાં પ્રધાનપણે જણાતો ગુણ છે. કૃષ્ણના મનુષ્ય તરીકેનાં એનાં વર્ણન છતાં એ સર્વ કાવ્યોના અંતરમાં રહેલો અર્થ જોઈશું તો સર્વ શક્તિમાન મયરાચર, સર્વશ અને ભક્તવત્સલ ભગવાનની જ તેણે ભક્તિ કરી છે એમ જણાઈ

આવે છે. એનું શુદ્ધ જીવન અને દૃઢ શ્રદ્ધા તથા મંત્રાગ્રપરનો વિગમ એ મર્મ જોતાં ગદ્યાધ્યાત્મના વિભાગના વર્ણન વ્યતી છતાં તે કેવળ અધિષ્ઠિત રહી છે એમ બાન થયા વિના રહેતું નથી એવાં વર્ણન એથી પણ વધારે યુગાગ્રમ્ય વર્ણન નગ્નિદ્રમહે- તાનાં કાવ્યોમાં છે બીજા મંત્રકવિઓના કાવ્યોમાં પણ સુંદર કામ કામ છે.

મીરાંબાઈની કવિતામાં જે મધુગન્ધ અને આકર્ષક શક્તિ રહેલી છે તેવી બીજી કાવ્ય સ્ત્રી કવિતા નથી. તેનું જીવન રાતાત્રાત્ર અદ્યુત્તમ દ્યોતકચાણું બન્યું હતું અને તેની શૈલીમાં જે ગૌરવ તથા સુદૃઢતા છે તેની બંગાળી અને સ્ત્રીકવિઓથી થાય તેમ નથી વિચારની પરિપક્વતા એ પણ એના કાવ્યોનું લક્ષણ છે એને નામે પણ કાવ્યો પ્રચલિત છે તથાપિ તે મર્મ એના દગે કે નહિ તે મંથન પડતું છે. પરંતુ કેટલાકમાં તો ખતરીપૂરક એની છાપ જણાઈ આવે છે.

આવતા આવેલા નામાન્ય અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સવત ૧૪૬૯માં જન્મી મંવત ૧૫૨૬માં મૃત્યુ પામી. એ કાળનાં બનેલા બનાવોની નોંધ કાંઈ ઠેકાણે ગમ્યાનો વિચાર ન હોવાથી મીરાંબાઈનો મમય અથવા બીજા કોઈ પ્રાચીન કવિઓનો સમય નક્કી કરવો એ મુશ્કેલ કામ છે. તેઓના પોતાનાં લખાણોમાં કાંઈ સાન કે હકીકત હોય તો કાળ નક્કી કરી શકાય. મીરાંબાઈના કાવ્યોમાં તરુ કાંઈ માલમ પડતું નથી.

કૃષ્ણબાઈ વલ્લભગંની નાગરજી હતી એનું માલમ પડે છે. સીતાજીની કાચળી નામે જે એનું કાવ્ય છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને તે જાણીનું છે સ્ત્રીના સ્વભાવ તથા આચારવિચારનું એમાં આબેદુલ વર્ણન છે તે મિત્રાય એના કૃષ્ણના હાવરણ અને બીજાં ગીતો છે એ ા જીવન કથા અપ્રસિદ્ધ છે મીરાંબાઈ કરતાં એની કાવ્ય શક્તિ ઉતરતા પ્રકારની છે.

સ્વર્ગીયાઈ તે ગીરપુર અથવા હુમ-પુરમાં મવત ૧૮૧૫માં નાગર સ્થિતિમાં જન્મી હતી તેને પાંચ કે છ વર્ષની ઉંમરે પરજાવી હતી અને લગ્ન પછી ઘોડા જ દિવસમાં તેનો વર મૃત્યુ પામ્યો તે પછી પ-મેશ્વર મારો ધણી છે એવી બાવના તેનામાં ઉત્પન્ન થઈ. પોતે સુદ્ધિમાન હતી તેથી ચાચતા લખતા શીખી અને બાગવત ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવા માડ્યા ઈશ્વર બક્ષિતમાં એનું ચિત્ત દિવસે દિવસે દૃઢ થયું પોતાનો સર્વ કાળ તે ઈશ્વર બ્રહ્મના ક્ષરતી ધીમે ધીમે મન સનામથી એનામાં જાન અને વૈરાગ્ય વધ્યા સામા મમય મુધી તે મમાધિ ચલાવીને ન્હી શકતી એનું જ્ઞાનમિત્ર બળ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે વાવજીના પૂજા કરતી મમાગપર તેને કાંઈપણ મોહ નહોતો. ગીરપુર તથા જેપુર તથા કાશીના તે મમવના ગમ્મઓ પણ તેના હૈન કરવા આવતા હુમરપુરથી ને કાશી જઈને રમી હતી, અને ત્યાં જ દેહત્યાગ થયો હતો.

એના ૬૫૨ પદોની હસ્તલિખિત પ્રત છે પણ તેમાંના દુગ્ગ હપાએવા છે કૃષ્ણાગતીના અને શિવગુણિના કેટલાક છે, અને ઘણા અલ્પજ્ઞાનના છે પ્રાચીન ગુ-જરાતીમાં વેદાંતી કવિ અજો શ્રેષ્ઠ છે તેના કાવ્યો પેઠે જ મવરીબાઈનો અલ્પજ્ઞાનનાં

કાવ્યોના અર્થ સંરળતાથી સમજી શકાય તેવો નથી. શુદ્ધ અક્ષર્યાનનાં પદમાં કવિતાની હાર્મિ કાંઈક ઓછી છે અદૈવ મતનુ પ્રતિપાદન કરેલું છે અને ઉપદેશ પણ છે. ખીજાં કાવ્યોમાં તેમની કવિત્વશક્તિ જણાઈ આવે છે. તેમની ભાષા સંસ્કારી છે, અને કેટલાંક કવિતામય સુંદર વાક્યો એવાં છે કે બીજી સ્ત્રી કવિઓમાં નજરે નથી પડતાં. ‘વનેશ્વર વિશ્વમાં વિલાસ્યા, જેમ પુલતમે’ બાસ’; ‘ચંદમે’ તું ચૈતન્ય, સુરજમે’ તું તેજ’; ‘ગવરી બેટી બ્રહ્મ સનાતન, જેમ સાગરમાં અંગ’; વગેરે. એના કાવ્યનાં ઉદાહરણ તરીકે એક સપ્તમે.

‘હરિ નામ બિના રે ઓર ખોલના ક્યા,
હરિ કથા બિના ઓર સુનના ક્યા.
સુખ સાગર સામલીઓ લાગી,
કુપ ઇન્દ્રમે’ ડોલના ક્યા
મટ ગિરથર ગિરિધારી પાયા,
બાહેર દ્રોઝ અળ ખોલના ક્યા.
આત્મા અખંડ આવે ન જાવે,
જન્મ નહિ’ તો ફિર મરના ક્યા.
ગવરી બ્રહ્મ સકલમે’ જાન્યા,
જાન્યા તો જદ ખોલના ક્યા’

બાલપણમાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તથાપિ ગવરીબાઈએ પોતાનું જીવન એજે ન ગાળતાં તેનું સાર્વજન્ય કર્યું છે, અને પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. આ લેખમાં ગણાવેલી સ્ત્રીકવિઓમાં એ સર્વથી સંસ્કારી હતી અને તેનું જ્ઞાન પણ સર્વથી ચઢી આવ્યું હતું.

પુરીબાઈનું સીના મમળ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના કેટલાંક ભાગ લક્ષ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય છે. તેનાં જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે પરથી તેની કવિત્વશક્તિ સામાન્ય હોય એવું જણાય છે. તેની ભાષા ઔરવવાળી છે. તેના જીવનની હકીકત જણાએલી નથી.

દીવાળીબાઈને વિશે એવી હકીકત જણાએલી છે કે તેનો બાપ ડબોધના બ્રાહ્મણ હતો અને સંવત્ ૧૮૪૭માં બ્યારે મુડવાળો કાળ પડ્યો ત્યારે દીવાળીના બાપથી પોતાનું તથા પોતાની દીકરીનું પોષણ ચમ મધ્ય નહિ તેથી એક જદ માધુને તે છોકરી સોંપી તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કર્ણાટ જતો રહ્યો. જદ સાધુ રામ ભક્ત હતો તેથી તેણે દીવાળીને પાંચતા સખતા શીખવીને રામભક્ત ઉપર દલતા કમળી. તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ સારે આવડતું હતું તેથી તે પણ દીવાળીને બખ્યાન્યું. દીવાળીબાઈ તુલસીકૃત રામાયણ પાંચતી અને રામ ભક્તિમાં નિરતર નિમગ્ન રહેતી. સાધુની સાથે બે ત્રણ વાર અયોધ્યાજ પણ જઈ આવી હતી. એ બાઈ સ્વભાવે સાદસ અને ગરીબ હતી. ડબોધથી ગોરવા ગામમાં આવીને વસી હતી અને ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી. ત્યાં રામ મંદિર કોઈ બ્રહ્મણ રામ ભક્તે તેને બંધાવી આપ્યું હતું. ત્યાં રહેતાં પણ અનેક ઉપાધિયો

યતાં તે સાધુઓ સાથે અગોધ્યા જતી રહી અને ત્યાં જ મરણ પામી દરો. એના જન્મ મરણની સાલ મંગી નથી. તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થએલું એવું તેનાં કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું છે. સાધુ પાસે રહ્યા પછી પરણી હોય એવું માન્ય પડ્યું નથી. તેથી છેલ્લા જીવનમાં વૈધવ્ય દશા પામેલી એમ અનુમાન થાય છે. તેણે રામાયણ સંબંધી જ કવિતા રચી છે. રામજન્મ, રામજાગૃતી, રામવિવાહ, અને રામ રાત્રાભિષેક એ ચાર પ્રસંગો માટે તેણે ગરબીઓ તથા ધોળ લખ્યાં છે. લગભગ પાંચસે ગરબીઓ અને ધોળ એનાં રચેલાં છે. તુલસીકૃત રામાયણના શ્રવણ તથા અભ્યાસપરથી એણે રામ ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. પરંતુ એની કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી બાધા છે. કોઈ પણ દિલ્લી શબ્દ કે વાક્ય રચના નથી. એની કવિતા ઘણી જ સરળ હોઈ સર્વ કોઈ સમજી શકે તેવી છે. માત્ર રામના ગુણ ગાવા એ તેની કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેનું જ્ઞાન પણ પરિમિત જણાય છે. રામનામ ગાવાની મનની ઈચ્છાના પરિણામે તેણે કવિત્વ શક્તિનો વપયોગ કર્યો છે. તેમાં કલ્પનો મનોવેગ નથી, પરંતુ કલ્પના શક્તિ ઘણી છે. રામાયણની કુંડી હકીકતોને સ્વકલ્પનાથી વિસ્તારી વર્ણવી છે. એ કલ્પના શક્તિ પણ સામાન્ય પંક્તિની છે, પરંતુ સર્વત્ર છે.

રામના ગુણ ગાવાથી રામ ભક્તો તર્કો છે અને દીવાળીને પણ રામચંદ્રે સહાયતા કરી છે એમ હામધમ એ લખે છે. રામને નીતિ વહાલી છે, 'એને જોઈએ નીતિવાન, સંતો રામનારે.' 'એને જોઈએ નદિ નાન કે જાત સંતો રામનારે,' 'એને જોઈએ નદિ દુલ કે પાન સંતો રામનારે' 'એને જોઈએ નદિ દખણા દાન સંતો રામનારે, એને જોઈએ એક બજન સંતો રામનારે,' રામ પરનો એનો ભક્તિભાવ આવાં વાક્યો દર્શાવે છે. ઉચ્ચ નીચ, વિધવા સધવા સૌ સરખાં એને છે. એને ધનનું કામ નથી એવાં વચન અનેક દેકાણે છે. ઇશ્વરના ખરા ભક્તો પછી તેને કૃષ્ણ કે પૂજનાર નરસિંહ મહેતા સરખા અથવા રામ કે બજનાર ઇશ્વરને આ સકલ જમતનો ત્રાતા માનનાર સર્વ ભક્તોની જે વૃત્તિ થાય છે તેવીજ આ દીવાળી બાઈની વૃત્તિ છે. ઇશ્વરને સકલ પ્રજા સરખી છે. તે માત્ર ભક્તિનો ભૂખ્યો છે. એને ખીજું કંઈ જોઈતું નથી અને ભક્તને પાર ઉતારનાર છે એવી બાવના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સદાજ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા ભક્ત રામના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિ પણ તેની પાર જનારા સાક્ષાત્ ઇશ્વરના ગુણને સમજનારા થઈ ગયા છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય થયા છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે. સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણ ભક્તિ કે રામ ભક્તિથી આ ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિ છે એ નિઃસંદેહ છે. ઇશ્વરપરની એની શ્રદ્ધા અપ્રતિમ છે. તે કહે છે :—

‘ મટે ભવામવના દુઃખ, રામજી કહીએરે ;
આજ તમ પામ્યાં મુખ, રામજી કહીએરે ;
થઈ વિધવા પામ્યાં બજન, રામજી કહીએરે ;
એવાં વિધવા જુગો જુગ, રામજી કહીએરે ;
‘ દીવાળી કરીએ તમારું બજન, રામજી કહીએરે.

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ મારે બહે એવું વિધવાપણું
જનમોજનમ આવે તો શીકર નહીં. એ સ્થિતિમાં રામનું બજન ગવાશે એથી મોટું
સુખ શું એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ કેટલો હોયો જોઈએ? નરસિંહમહેતાના
'મહું ચયું બાગી જંગળ સુખે બહુશું શ્રી ગોપાળ' એ વાક્ય જોયો જ આ ઉદ્દગાર છે

સ્ત્રીના હૃદયની લામણીઓ દીવાળીઆઈએ કામકામ વિશેષ કુશળતાથી ચીતરી
છે. કવિ પોતે સ્ત્રી છે એ વાતનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી બાન થાય છે નેણે સરસ્વતી પાસે
વિદ્યારૂપિ કાપડીની ચાચના કરી છે, ગુરૂએ વિદ્યા કાપડી આપી કે, ' પહેરી જ્ઞાન કાપડી '
એમ ઘણું ઠેકાણું લખ્યું છે. રામનો ગન્ધાબિપેક કરવાની ધારણા હતી તેની આગવી
રસે સીતાના યુગમાં કવિએ ઉડિન મુકી છે તે એક સ્ત્રીની જ દૃષ્ટનામા આવે. સીતા
રામને કહે છે ' કામે પે'રે કંઈ આડીરે ; અતિ આનંદ થાય ; ' 'વુઓ કાળી ન પે'રાપે,'
મુને લાલ ન ગમે ગ્રાય, ત્વમ લીલી ના પે'રાયે; મુને પીળી ના ગમે ગ્રાય રે, હું ના પે'રાયે
શુભાળી સ્વામી, તમને કહું છું મુસ્તક નામી રે ; પેકે દામીના જોઈ જોઈ, દીવાળી રે'વા
દેહના કાઈ રે ' તેમ રામ પણ કેવો વાધોને કેવી પાપ પહેરશે ને પૂછી નેનો જવાબ
મળે છે, ત્યારે મીતા જંપે છે એમ વર્ણવ્યું છે.

દીવાળી આઈની કવિતા સાદી અને શુવનની શુદ્ધતાથી બરેલી છે ; એવું જ
સદું શુદ્ધ અને સૌમ્ય શુવન કવિનું પોતાનું પણ હતુ.

રાધાઆઈ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઈ અવધૂતનાથ નામના
સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી. તેને પૂજ્ય ગુરુ માની તેની મેવા કરતી અને પોતાનાં કા-
વ્યોમાં તેનું નામ હમેશા લખતી. રાધાકૃષ્ણની અચળ ભક્તિ તે કરતી. અવધૂતનાથ
સાથે ઉત્તરમાં તેમજ હારકાની યાત્રા તેણે કરી હતી રામનાથના મંદિરમાં તેના વાસ
હતો. તેના શુવનનો પૂર્વ વર્તાત બહુવામાં આવ્યો નથી. સંવત ૧૮૯૦ માં અવધૂત-
નાથની એ શિષ્યા યદુ ત્યારથી એની હકીકત બહુજાણી છે એને જોયેલી એવા
ઘણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે એમ પ્રાચીન કાવ્યભાગના પ્રસિદ્ધકાર કહે છે. ગુરુ પાસે
પુરાણ કથાઓ તેણે સાંભળેલી પોતે બજન બનાવી સાજ સાથે સુંદર રીતે ગાતી ત્યારે
સોક મોહ પામતા.

એ બાઈની કવિતા શુન્નરાતી કહી શકાય તેવી નથી. તેમાં હિંદી મરાઠી અને
શુન્નરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે તે બધી બાબા આવડનાર જ રામજી સહે તેમ છે.
બાગવતના પ્રસંગોપર તેની કવિતાઓ છે. તે નિવાસ ઘણા નાભાકિત બકનોનાં ચરિત્ર
પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી તે યાત્રાનાં સ્થાનને ઉદ્દેશીને
પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ લેખમાં આવેલી કવિઓ કરતાં એનાં કાવ્યોમાં
વિષયોની વિવિધતા વધારે છે. એનું જ્ઞાન વિશાળ અને કવિત્વશક્તિ સ્વાભાવિક કરતા
ચઢીઆતી પ્રતની છે દીવાળીઆઈની પેઠે એનાં કાવ્યો વર્ણનાત્મક વધારે છે. બધી
મરખીઓની માલો શુન્નરાતમાં યથાવિત લીધી છે. એની કવિતામાં બાબા કેવી ભેગાઈ
છે તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ :—

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા ચોરરે,
સુણો જન્મ જનાયા સોરરે,
દેવા દરે સેવા રાધીઆમરે,
માતા યરોદ્ધ તણે કૃષ્ણરાયારે,
જગમે કા' હોય તોરા સા'યારે ;

આવી રીતે તમામ કાવ્યોમાં મિશ્ર ભાષા હોવાથી ગુજરાતી વાંચનારને તેમજ બધી ભાષા સમજનારને પણ રસગ્રહણ કરવામાં કાંઈક ક્ષતિ થાય છે.

આ સર્વ સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો અને ચરિત્રો જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગુજરાતના કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે તેમ સ્ત્રી કવિઓ તો સર્વે ભક્ત જ છે. તેમનાં કાવ્યની પરીક્ષામાં તેમની કવિ તરીકેની નેમજ ભક્ત તરીકેની પરીક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. ભક્ત હોવાથી જ કવિ થઈ હતી માટે તેમની ભક્તિ જે. તેમની કવિત્વ શક્તિના મૂળરૂપે છે તે ધ્યાનમાં લીધા વિના તેમની કવિતાનું યથાર્થ વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ પ્રેમાનંદ કે દયારામની બરોબરી કરતા સરખી ઉચ્ચ કાવ્ય શક્તિ એ કોઈનામાં નથી એમ કહ્યા વિના આશે તેમ નથી. તેમ બીજા વર્ગના કવિઓ કરતાં કોઈ રીતે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો ઉતરે તેમ નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેમની કવિતાને વિષય પરમેશ્વર છે અને તે સર્વનો ભક્તિભાવ એવો ગાઢ છે કે એ ભાવની અતિશયતાથી લામણીએ ઉભરાઈ કવિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સાંસારિક ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનાં છતાં સર્વને સંસારનાં બંધન નહોતાં અને સંસારથી વિરુદ્ધ થઈ આધુનિક જીવન ભક્તિપરામણ્યતામાં કહાડેલું એમ જેમનાં ચરિત્ર જણાયાં છે તે પરથી માલુમ પડે છે સંસાર જોડવાથી જ તેમને જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ અને સાધન મળેલાં. સંસારમાં રહેલી સ્ત્રીઓની કલ્પના શક્તિ કાવ્ય રચના કરતાં નવલ કથાઓ લખવા તરફ પ્રેરાતી હશે એમ ઇંગ્લાંડની સ્ત્રી લેખકો જોતાં લાગે છે. આપણા દેશમાં તો તેનું જ્ઞાન અને સંસ્કાર સંસારીજીવનમાં ગુંથાએલી સ્ત્રીઓને બાળે જ પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સ્ત્રી કવિઓ વિશે યથાશક્તિ ચર્ચા કરી છે. પ્રાચીન કાવ્ય માળા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહન એ એ ગ્રંથોની સહાયતા છૂટથી આ લેખમાં લીધી છે. એ ગ્રંથો સિવાય અન્યત્ર સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો હશે તે જાણમાં નહિ હોવાથી તેનું વિવેચન થઈ શક્યું નથી. અર્વાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓની કવિતા કોઈક કોઈક સ્થળે નજરે પડે પણ બંગાળની તરલતા દત્ત જેવી કે ઈંગ્રેજમાં કાવ્ય લખનાર સરોજિની નંદકુ સરખી સમગ્ર શક્તિધરાવનાર નવીન સ્ત્રી કવિ હજી ગુજરાતમાં થઈ નથી. તેમજ પ્રાચીન કવિઓની દખ્ખનાં પણ હાલની સ્ત્રીઓમાં કાવ્યો નથી તેથી તેમનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પ્રાણમાં જમાવવાને સોપની ઉચિત છે. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત અભ્યાસના પરિણામે પુરૂષ કવિઓનો નૂતન વર્ગ યથો છે તેવોજ કોઈ કાગે સ્ત્રી કવિઓનો થશે એવી

કાન્હડદેવપ્રબંધ અને તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક બીના.

(રા. રા. ડાહ્યાબાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, એમ.આર.એ.એસ; એફ.આઇ.ઈન્સ્ટ; એફ.જી.એસ; ઍરિસ્ટર-એટ-લો. એડવોકેટ હાઇકોર્ટ મુંબાઈ).

કુદરતની લીલી વાડી જેવી, વ્યાપારમાં મગી રહેલી પૈસેટકે બરપૂર અને જૂતાં રજપૂત રાજ્યોથી અલંકૃત થયેલી ગૂજરાતને માથે ઇ.સ.ના તેરમા સૈકાના અંતમાં હુઝનેા દાવાનળ ચઢી આવ્યો હતો.

તે સમયે પોતાના પૂજ્ય અને પિતાતૃલ્ય કાકાનું ખૂન કરીને દિલ્હીની ગાદીએ અસ્લાઉદ્દીન ખિલજી ચઢી બેઠો હતો. મોગળ શહેનશાહોની પૂર્વે યજ્ઞ ગયેલા સધળા રાજ્યો કરતાં આ સુલ્તાન વધારે પ્રતાપવાનું હતો. પોતાના કાકાના અમલમાં તેમજ પોતાની કારકીર્દીમાં લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં એણે પોતાનું રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું. માળવા, ચંદેરી, માંડવ, સારંગપૂર, ચિતોડ, રણથંભોર, નાગોર, કાકપૂર, ડીસા, બોજપૂર ખૂરાસાન, ઉચ, સુલ્તાન વગેરે એને વશ હતાં. દક્ષિણમાં પાંડ્યને ચોળ, બેદર, તિલંગ અને હારસમુદ્ર એને તાબે હતાં.

એના વખતમાં મુસલમાનોનું અર્ધચંદ્ર સહિત લીલું નિશાન છોક કાશ્મીરથી સેતુબંધ રામેશ્વર સુધી ઉડી રહ્યું હતું. જાણે આખા દેશની દોલતને એક રથએ લાવીને દિલ્હીમાં વસાવવી હોય તેમ તેણે દેશ વિદેશમાં ચઢાઇઓ કરી અનરગળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું. એની કુરતી જગજહેર હતી. અસ્લાઉદ્દીન ખિલજી કરતાં અસ્લાઉદ્દીન "ખૂની" ને નામે એ વધારે ઝોળખાય છે. ઇ. સ.ના તેરમા સૈકાના અંતમાં અસ્લાઉદ્દીને ગૂજરાત ઉપર લશ્કર મોકલ્યું હતું મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તા હિરિસ્તાના કહેવા પ્રમાણે આ સ્વારી ઇ. સ. ૧૨૯૭માં મોકલાઇ હતી.

જે બનાવથી ગૂજરાત જેવા રસાળ દેશને મળે સર્વદાને માટે પરતંવતાની ઝૂંસરી મૂકાઇ, જેને લીધે દેશની એસુમાર દોલત ધસવાઇ ગઇ, જે વિમ્બદમાં દેશના શુદ્ધ રજપૂતોનાં લોહીની નદીઓ વહી અને જેમાં લાખો લોકો બાનો તરીકે પકડાઇ ગુલામગીરીની અધઃમ અવસ્થા પામ્યા તે બનાવનું યથાસ્થિત, યથોચિત અને સચિત્તર વર્ણન આપણને મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તાઓ પાસથી મળતું નથી. શિરિસ્તા આ મહાન બનાવને માત્ર થોડી લીંટીઓમાં પતવી દે છે. ગૂજરાત ઝલ્યા પછી સોરઠી સોમનાથપર કચેલી ચઢાઇને સંબંધે તો એથી પણ થોડું લખાયલું છે.

આપણા સાહિત્યની પ્રગતિનો પાયો નાંખનાર ને ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓને વિષ સ્વર્ગવાસી અલ્લેફાવડર કિન્નોક ફોર્બ્સ આ ડુ.ખલપક બનાવતું સહેજ વર્ણન

પોતાની રસીકી રાસમાળામાં આપેલે. ગૂઝરાતના રાજા અને માણસો નિર્માત્ર્ય યદ્ય ગયાં હોય એમ એઓ સાહેબ કરણદેવને સુસલમાની લશ્કર આપ્યા પડેલાં પાટણ છોડી જતો ચિતારે છે. ગૂઝરાત ઉપર સ્વારી થવાના કારણુથી બનાવના તો સત્યને માટે પણ એઓ સંકાપીત છે. આવાં જૂજ નદિ જેવાં ઐતિહાસિક સાધનો અને સંકારપદ લૈકિક દગલયાઓને આધારે ઉપભવી કાટેલી પોતાની “ કરણધેતો ” નામની નવલકથામાં સ્વ. રમિકનન નંદશંકર આ બનાવને રસમય કરી મૂકી, વિગ્તારી વાંચનારની દૃષ્ટિ આગળ એક મગદનું ચિત્ર ખડું કરેલે. છતાં ગૂઝરાતની સ્વતંત્રતા, ધર્મ, આખર અને દ્રવ્યનો વિનાશ કરનારા બગદર કારણુરૂપ આ બનાવનું સ્વરૂપ અને વિશ્વાસનીય વર્ણન આપણને માત્ર “ કાન્દલેપ્રબંધ ” નામના જૂની ગૂઝરાતીમાં લખાયાલા વીર કાવ્યમાં જ મળે છે.

કાન્દલેપ્રબંધ કેવું કાવ્ય છે, ક્યારે કોણે અને કેમ લખ્યું છે, તેમજ એની ભાષા કેવી છે એ સંબંધે અગાડી કુંકણમાં કહીશું.

ગૂઝરાતમાં તે કાલે અણ્ણદિલપૂરની ગાદીએ કરણદેવ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જતે એ વાધેલા દુનો પણ સોદ્ધ એનાં લક્ષણ ઉપરથી એને “ ધેલા ” એવું બિરદા આપી ચૂક્યા હતા.

“ તિણિ અવસિરિ ગૂઝરધરાય કરણદેવ નામિ બોલાય

તિણિ અવગોણઠ માધવ વમ તાંહિ લગઈ વિગ્રહ આરંભ

રીતાવ્યુ મૂલ્યુ પ્રવાન ફરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન

ગૂઝરાતીનુ ભોજન કરું જુ તરકાણુ આણુ અરં

આ કૃષ્ણાંકાર રાજાએ પોતાની અધમ વિષયનુષ્ઠાને આધીન થઇને પોતાના પ્રધાનને દૂભવ્યો. પ્રધાનના ભાષા કેશવની ઓળે બગાડકારે પકડીને રણવાસમાં દાખલ કરી અને પોતાની ઓળી રક્ષણ કરતાં કેશવ મરાયો.

આવાદેખીના કૃત્યક બનાવનો પરીણામ ધણો જ દુઃખદ થયો. ગમે એવો નાનો માણસ હોય, ગમે એવો પક્ષ વગરનો માણસ હોય પણ વેરીને આધીન થઇને વખતે કેવું મદામારત કામ કરી શકે છે તે આ બનાવથી તેમજ નંદના રાજ્યની સમાપ્તિથી આપણે જાણીએ છીએ. વેર એ નકામે મનોભાવ છે. સાધુ પુરુષો આપણને વેરનો નિરસાર કરવાનું કહેલે, પણ મનુષ્ય પ્રાણિનું મન વિવશણ પ્રકારનું છે. વેર લેવાથી અસુક વ્યક્તિના મનને આનંદ ઉપજે છે પ્રજ્ઞાન માધવ નાગર બ્રાહ્મણ હોય. પોતાનો વેર અગ્નિ શાંત કરવાને તે દિલ્લી મયો. પોતાના ઉપર જુલમ ગુઝરનારને શાશન કરવાના જ માત્ર ઉદ્દેશો એણે લાખો નિરપરાધી મનુષ્યોપર અસલ દુષ્ણ નાખ્યુ. પોતાની માનુષ્યમિમાં કેર વર્ણાવ્યો અને તેને મદા સર્વદાને માટે પરત્વ બનાવી. એના આ કૃત્યને માટે સ્વ. નંદશંકર એને પશ્ચાત્તાપ કરતો ચિતારે છે. સ્વર્નવાસી નવલગમજ એને

“ વશ્યું પાટણુ વરતો તાણુ ધિક નામર ગુમર ! ”

[વિભાગ] કાન્હડેપ્રબંધ અને તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક બીના.

એ બોલોમાં ઠપકો આપે છે. કાન્હડેપ્રબંધ સ્થનાર પણ એને એમને એમ જવા દેતો નથી. તે કહે છે કે :—

■ માધવ મહિત્ત કયું અર્ધર્મ નવિ નુટીદ જે અમાગિલ્યા કર્મ
જિહાં પૂજીજઈ શાલિગ્રામ જિહાં જપીને હરિનું નામ
જિણે દેસિ સદ્ તિરથે જાઈ સ્મૃતિપૂરાણ નદ માનિદ ગાય
જિણે દેસિ કરાવઈ જાગ જિહાં સ્વદર્શણ દીજઈ ત્યાગ
જિહાં પોપલ તલસી પૂજીઈ વેદ પૂરાણ ધર્મ વૃષ્ટી
નવ સંદે અપકીરતી રહી માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા સહી.

માધવે દિલી જઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સુલ્તાનને ગૂજરાત પર સ્વારી કરવાને વિનવ્યો.

“ વડું મુકુદમ માધવ નામ પાતશાહની કરો સિલામ
જાણું પરદેશી પ્રધાન અસપતિ રાના દીધુ માન
પૂછઈ વાત પાતશાહ રસિ ગૂજરાતે તે કહીઈ કિસી
કિસું સંભાવત અળહલપૂર કિસું દોલગઢ માંગલહૂર
શાલાવાડિ સુરઠ છિ કિસી એ રાજત સુણિદ સાહસી
ઈસું સાંભલી સંદે સાદે માધવ વંશ કરઈ ફરિયાદિ
ક્ષિત્રીતણું ધર્મ લોપીઠ રાઠ કર્ણ દે માહિલું ધયું
પહયું અંગતણું અનુરાગ નિતુ નિતુ મ્લેચ્છ કરઈ વછનાગ
વિણ પડિમાર પટુ કર વહઈ ન કો અંગરસ જમલુ રહઈ
મરણ તણિ માધે ભોજન વાર માસી ચાટુઠ ઘરઈ સૂઆર
પહિલું રાધિહું અવગણ્યું માહરુ વંધવ કેશવ હણ્યું
તાસ ઘરુણા ઘેરા સ્લાઈ એવડું રાજ નહોંઅઈ સમાઈ
ગૂજરાતિસ્પૂ માંડિસિ કલહુ માહારઈ સાયઈ કઠક મોકલડ
દ્રુડિ હિંદુ ઘાલું રાનિ એક મારુ એક શાલુ વાનિ
પૂનકાર ! તું સાચું જાણિ ગૂજરાતિ લેઈ આપું પ્રાણિ

સુલ્તાને લશ્કરની તૈયારી કરી. લશ્કરને પોતાના સચ્ચમાં ધધને જવા દેવા પશ્ચિમ તારવાડમાં આવેલા અલોરના રાજા મોતગિરા ચો'વાણુ કાન્હડેને પોસાક મોકલી પૂછાવ્યું. મુસલમાનોની સ્વારીને અંગે ધર્મબ્રહ્મા અને જૂથમ જગમલેર હોવાથી કાન્હડેએ પોતાના સામંતોની સચાહ લઈને તેમ કરવાની સાફ ના કહી.

“ કાહે પ્રધાન અવધાર રાપ સોરઠિ માળિ તુરકાણુ જાય
 બોજી મૂમિ દોહિલા ઘાટ પાતશાહ માગડ આ વાટ
 સમા સિદ્ધ રા બોલડ મર્મ્મ એતા નહિ અહમારુ ધર્મ્મ
 માનડ ગામ કાલડ વાન અવલા તળા ત્રોહોઈ કાન
 જિહા પોહોઈ વિપ્ર નડ ગાય તિહા વાટ નાવિ આપહ રાય.

ગૂંચ ૧૧ પગ સ્વારી કરવામા અતરણ ન નડે માટે તે વેળા તેા અધ્યાહ્નિન
 આ અપમાનનો છુટડો ગયા ગયો.

ધણુ કરીને મેવાડ (ચિતોડ)ના સુમરમી નવે પોતાના રાજ્યમા ધણને લશ્કરને
 નવા દીધુ આ સુમરમી રાવણ તે જે ત્રિ. સ ૧૩૫૬થી ૧૩૬૦ સુધીમા શુભગી
 ગયો છે તે દોવો જોધએ વિનાયકારી તીડના ટોળાની પેડે તુરક લોકનુ લશ્કર ગૂંચગત
 તરફ ઉતરી આવ્યુ લશ્કર બનામ નદીપર આવતા ઠેક ગૂંચવતમા તેના અધ્યાની
 બૂમો ફેલાઈ અને નધો દેશ ખમગી ઉધ્યો વડોળાઆની સાથે પ્રયડ દવની પેડે
 ન્યા ન્યા ગય ત્યા ત્યા ગયામા ખૂનગેશ, ફૂંટ, આગ અને નાશ ફેલાવતું આ લશ્કર
 મોઘમે આવી પહોચ્યુ

મોઘસામાં તે વેળા મોઘ બતડ કરીને બાંધે લાગર રાજ કરતો હતો તેણે

“ આવ્યા સુળી એચ્છ મુઝાલા રણિ રતતવટ કીધી
 વચ્છ મળડ સાહમા ઘાટ લેસિઠ અન્ન પ્રતિન્યા લીધી
 આગડ અલ્લ વસતુ વીતુ ડયલ મળડ નવિ ઝાહુ
 અસપતિના દલ સાહમુ ચાલડ લડ ડઘાઢઢ લાહુ
 દીઠા તુરક રહ્યા રણિ ધોમી પાહિલુ કામા સારી
 રોસિ ચઢિઢ રણિ પેરણ માઢડ માઉ માગ દેનારડ
 ઘઢિ વિ ચારિ ઘણુ દલ ધોમિઢ કીર કાવરડ લોહ
 તરકવચા મૂગલ કરકટિયા ડપાર પઢિવ સમોહ
 મારી મચેઢ પઢતુ દીઠઢ વચ્છ વલાણિઠ લાનિ
 નયનપકાર હુઢ સરગાપુરે વસિ ગયુ વિમાનિ

આ પ્રમાણે ખ. ૧ રાવતીરને મોટે બતડ ગણુસેવપર મલયો અને મોઘસા પ. ૫
 મુલકમાનોએ ગામ ફૂંગીને આગ લાગી ત્યા સુધામ કરીને આગુઆગુના પગણા
 આમા પૂરતી પેડે ફરી વળ્યા બાવનખેગ જેને દાવ ધડાની ખેડ કહે છે તે, દાલ એ
 નામથી ઓગળ્ય છે તે નહિ પણ હજીવાગ તરફના કાનમ અને ચિટોડ પગણા
 લૂચા પછી મુલકમાન મેળા પાટણુ તરફ વળી ગયામા તેમણે કાનકા અને

ડાન્ડ્ય લૂટયા મેસાણા અને પાલણપૂરની વચ્ચેના પ્રદેશને ધાનદાર અને ડાગરવા અને મેસાણાની વચ્ચેના પ્રદેશને તે કાળે ડાન્ડ્ય કહેતા આમ લૂટશટ કરતા તેઓ પાટણ આવી પહોંચ્યા

એમના આવ્યાની ખૂબી પાટણ કયાનીએ પહોંચી હતી પાટણના દરવાજા વસાયા મુસલમાનોએ જઈને દગાળે લખત દીધા તુમલ યુદ્ધ થયું શહેર બેળાયું નાતુ પણ શરૂ ગૂજરાતનું લશ્કર કિલ્લામાં પેહુ મુસલમાનોએ કિલ્લો ઘેર્યો તેમણે માધવને મોખરે કર્યો હતો એણે કરણો કહાવ્યું કે વગર ખૂંચે શીદ મરેછે નારી જા હીંદુ પાડીને કરણ નાઠો એની રાણી અડવાણે પગે પાળી નાઠી એના ગયા પછી ગઠ પડ્યો અલખખાને ત્યાં ચાણુ રાખ્યું જ્યાં દેરાસર હતું ત્યાં બાગો પૂકારાઈ અને દેવળની જગાએ મશીદ બનાવાઈ ને અઘાપિ મોજૂદ છે

ત્યાં ચાણુ રાખીને તુરક લશ્કર અશાવજ તરફ ગયું હાલના અમદાવાદની જગાએ કે પાસે જ અશાવજ હતું એની ચાંદગીરી હતી છે અસારવા નામનું ગામ શહેરની મ્યુનિસિપલ હદમાં આવેલું ગયું છે હાલના આગતોડિયા દરવાજાનું નામ 'અસ્પુરિયા' નો દરવાજો એવું હતું અશાવજ લૂટ કરીને મુસલમાનો ધોળાકે ગયા ત્યાંથી ખબાત ગયા, નર્મદા બોમ્બેની સુરત અને રાજેશ્વર લૂટયા બધા બદરો અને શહેરો લૂટતી બાળતી છેક દરીઆ કિનારો આવ્યો ત્યારે જ આ મુસલમાની સેના અટકી તેમના ત્રાસથી ચાપાનેર કપ્પું આ પ્રમાણે આખી ગૂજરાતમાં લૂટ, લાલચ અને ખૂનરેણ કરીને તેમજ લાખો માણસોને ખાન પકડીને છતના ડમ દેતા તુરક લોખંડી સોમનાથ પર ઉતરી પડયા

સોરઠમાં તેમણે ઉના, ઘઠા, મેગલપૂર, મહુઆ, દીવ વગેરે લૂટયા સોરઠની ફૂળફૂપતા જાહેર છે મુસલમાન લશ્કરમાં દશખ, શેરડી, ખારેકા બીજોરા આદુ, સુરણ, પડોળા પાન વગેરે રોજ લૂટાઈને આલ્યા આવતાં બિચારા લોકોને તો રાધ્યા ધાન ખાવાનું એ મળતું નહિ બધા મોટા મોટા શહેરો લૂટીને અલખખાન છેવટે દેવપાટણ ગયો.

મુસલમાનોએ નગરની સમિપ જઈને બાગો પોકારીને પશ્ચવ નાખ્યો પોતાના ઇશ્દેવનું રક્ષણ કરવાને બધા રજપૂતો એકઠા થયા હતા વાળા, વાળ, જોઠવા, અને સુઠાસમાં ત્યાં મળ્યા હતા તેઓ તુરકો સામે બધા જુરસાથી બીડયા પણ તોફાની દરિયાના મોજા જેવી સુલતાનની સેના આગળ શુ આલે ? નગરનો દરવાજો પડ્યો શહેર હાથ આવ્યું, ખાને લૂટ ચલાવી સધળા વીર રજપૂતો મહાદેવના ચોર્વાસી માઠમાં એકઠા થયા એમણે મગાજળે સ્નાન કરી માથે વૃલસી ચઢાવી મરણ આદરીને હલ્લો કર્યો મુસલમાનોને પાછા હાથે પડ્યું બીજો દિવસે સહ અનર્થનું મૂળ માધવ મહેતાને હણ્યો આખરે પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતા બધા સંજવશીઓ સોમનાથને પારે પડેલ્યા મંદિર પણ મુસલમાનોએ મોટા મોટા વણવડે ભૂંડી નામનો નાશ કર્યો બે તરફ મોગી મોગી લોકોની સમગ્ર ધાધીને તેમણે હવલલ કરીને શ્રી મહાદેવના લિંગને

બાગીને ઉખાડ્યુ તેના પાચ કડકા થયા તે દિલ્લી લઇ જઇને ચૂનો કગવાન કહીને માટે ચલાવ્યા ખાજ ફરતા તેમણે ગિરનારપરનું જૂનાઘટ લૂટ્યુ કચ્છની આ તરફ આવેલી ભોય આપી , અને તેમના ત્રાસથી છેક દૂર આવેલા કચ્છમાં પારકર અને કઠ્ઠા થયરી ગયા

એ પ્રમાણે ગુજરાત અને સોરઠ બન્ને દેશ જીતનાથી અલખખાન ગમે બરાયે વળતી વખત ઝાસોરને રસ્તે જવુ અને સોનગિરા ચો વાણ કાન્દડદેએ વાટ ન આપી ને સુવતાનનું અપમાન કર્યાનું જણ એને ચખાડ્યુ એમ નખી કરી તે તરફ પ્રયાણ કર્યું

“ અલુલાન આપણપુ દિઠડ કીધુ ગરવ અપાર

વાટ પાધરી મારુ વાકા નવિ ચિતડ લગાર

આગદ પાતશાહ અવગણિડ વાટ કહાનડદે નાપી

તેદ રોષ હિઅમાહી આણી લીડ સોનગિરી ચાપી

અલુલાનિ એહવુ નવિ જાણીડ જે લાગા હડ પાપ

દરિ દરિ નવિ ગોહ પ્રગટદ કોહી નિસરદ સાપ

મુસલમાની દળે સીરાણામા મુમત કર્યો ઝાતોરનો કાન્દડદે મુસલમાનો માથે લટથો એણે સોમનાથના નિગને તેમજ લાખો બાનોને છોડ્યા તેમને હુમડા અને ભાતા આપી પોતપોતાને દેશ નિધાય કર્યા શ્રી સોમનાથના પાચ કડકાઓની જૂદી જૂદી પાચ જગાએ પ્રતિષ્ઠા કરીને સ્થાપના કરી

પોતાના લશ્કરની હાર સામળીને અલાઉદ્દીન અબલયખ થયો દિલ્લીમા રડારોળ થઈ રહી પશ્ચનાભ કનિ કહે છે કે —

“ જે જે તુરક નાસી ઉવસ્યા એક ઠામિ જહ જગલિ મિલ્યા

એક ઉઘાઢા વછ વિહીજ ભૂલદ કરી એક ધાદ લીજ

એક ઘૂમતા જાદ ઘાય એક ઢોલિ ઉપાડ્યા જાય

એક તજાદ મુલ્ક ટોદ નીર પાલા પલદ ટંબરા મીર

રામિ રલતા થ્યા દિન ઘણા ઢીન્કિનગર ગયા હગણા

અલુલાન અઘારુ કરી વછ એક મુલિ અતર ધરી

અરપુ વેશ નવિ ભાવદ મલુ નગર માહી પડઠુ એકલુ

સાગોતળી વાત ઇમ સુણિ ઠામઠામ રોદ તુરકળી

ટોલે ટોલે પડદ સ્વરાકિ નીર પ્રવાહ વહિ નિમ આલિ

એક ફાઢદ પહિરાણિ સુધળી પાએ નેતર ભાજદ ઘળી

એક લાલદ એકાઢલિ હાર એક ઉતારદ સવિ સિળગાર

તાણઈ વીણિ વિછોઢી દોર એક લૂસ્યા દોસઈ વંદોરિ
 એક નવિ રહઈ પુહર નઈ ઘઢો એક આલોટઈ આઢી પઢો
 ધ્યું વિલવાદ પાન નઈ ફૂલ એક રોઆવિ મૂહમી મૂલિ
 એક તળા બંધવ ભરતાર એક તળા ફૂટરા કુમાર
 જે જે હતા રાણિ વાઝલ એક તળા માર્યા માઝલ
 અલુઆનની દિસવિસ્યાપ એક તળા માર્યા રાણિ વાપ
 સાધાવે સાહણે પઢોઆ વાટ નગરમાંહી દેવરાણાં હાટ
 એકાએકી સળોજી સમી ચાલી વાત પાતશાહ લગી
 આવ્યા જે જોવત નિદાનિ તે તેઢી પૂછણ સૂરતાણિ
 અલુઆન એવહુ મહવાય કિમ ચહુઆણે દિધવ દાહ
 નેલઈ તુરક દયામણિ સાદિ આગલિ રહ્યા ફરઈ ફરિયાદિ
 વચન અવધાર અસપતિ રાય જે જે વિતુ લઈકર માંહિ
 સોજા સોદા માર્યા જ્વાનિ નવ લાલ છોઢાવ્યા વાન
 મારી સોજા જ્વાન જ્વાસ સૈદ મલ્લણે લીધાં વાસ
 વાંદ મુલ્લામ સવે તિણિવાર સમરગણિ માર્યા સરદાર
 હળ્યા હનસિ જ્વાંડાની ધાર મુગલવચા નવિ લામઈ પાર
 હાથિ સર્વ ડદાલિ લીયા તેની તાસતો છઠાવેયા
 ડદાલી લીધાં હાથિવાર જ્વાનતળા લૂસ્યા મંદાર
 જેહ ઉપરિ જ્વાહ મનિહેજ પાતશાહના વે માણેજ
 સાદલસિંહ મલિક જે હતા પ્રાણિવદો કર્યા જીવતા
 દોઢવ અતુ અક્ષારે નેત્રિ સાદિ મલિક પઢિલ રણસેત્રિ
 વાત વાત છેહ કારે તલામ કેતા મલિક ન જાણુ નામ
 એક મના મારઈ રજપૂત હિંદૂનું છોઢાવુ મૂત
 સુણિ વાત રાણિ કિધવ રોલ પાતશાહિ નોરિલ તબોલ

આ પ્રમાણે પાતશાહે દીલગીરી બજાવી મલિક નાહર અને બોજલો ખાડાધર નામના બે બળવાન સેનાપતિને પાછું બળવાન લશ્કર આપીને અક્ષર પર મોકલ્યા.

કાન્હડદેવે ભવિષ્યે સાંતળસિંહ સમિધાણા ગઢમાં રાજ કરતો હતો. મુસલમાન લશ્કર પાછું આવ્યું બળવાને તે ક્ષત્રી હતો. પ્રથમ લક્ષ્મણ સાંતળ બોલ્યો. તુરકોએ સમિધાણાને પેરે માર્યો. રાજ કાન્હડદે તેની બધારે ધાવ્યો. ગઢપરથી રતોવાડએ હત.

રીને એક બાબુથી સાતલે અને બીજી બાબુથી કાન્દડેએ મુસલમાની દળને વચ્ચે લઇને ઉમ મુદ્દ કર્યું મુસલમાની દળ દગાઇ ગયું મલિક નાદર અને ભોન્ડો આગધર બંને રણસેને મગયા.

આ ખખર સામગીને મુસ્તાન ત્રાડી ઉઠ્યો

" કયા બલાઈ ઘટી તુરકાણઈ હમ બોલઈ સૂરતાળ.

૧ અમાણ, ૨ નેખ, ૩ કમાતુદીન અને ૪ ખાનજહાન એ મુમતોની માથે મમલત કરીને તૈયારી કરી પાટણના સૂબાને જોવાવ્યો તે છડી સ્વારીએ ઝટપટ આવ્યો શાદને ભેટ કગવાને હપ્પત મળ્યું મોનાતું મિદામન લઇને એ આવ્યો હતો ખૂદ મુસ્તાન ચડ્યો એના લશ્કર અને મુમતોનું વર્ણન પદ્મનાભ કવિ બહુ રમખંડુ આપે છે પણ આપણે સમય સંક્રાંતને લીધે સીધા મનિયાણે જઈ પહોચીશું ફરી સનિયાણાને ઘેરે ધાલ્યો રજપૂતોએ સાત વર્ષ સુધી ટકાવ કર્યો. બાઇલી નામના પ્રધાને મુસ્તાનને ગદ ઉપરનું સરોવર બ્રહ્મ કગવાનું સ્વચ્છ ગાયો કાપીને તેના ડોકા બરેલી ગૂણો યત્રોવડે સરોવરમા નખાવી રજપૂતો લાચાર થઇ ગયા. પાખી વગર ગદ ટકે એ અસમવિત હોવાથી સાતળસિદની રાણીઓએ ઝમેગ કરવાનું હતું સઘળી વીરામનાઓ—ગ્રેમ અને ધૌર્વની મૂર્તિમાન દેવીઓ—જીવતી બળી મૂઢ; અને રજપૂતોએ વૃત્તસી માળાઓ ધારણ કરી, ગોપીચંદન ચર્ચા કેસરીઆ કર્યા કિંતો અસ્લાઈદીનના હાથમા આવ્યો.

ત્યાંથી મુસ્તાન ઝતોર તરફ આવ્યો. લશ્કરે બાહડમેર મુકામ કર્યો રસ્તામા પાસે આવેલું શ્રીમાળી બાહલોતું પવિત્ર મૂળસ્થાન શ્રી મિત્રમાળ રાતોરાત લૂટી લઇ બાળી નાખ્યું આ ખખર સામગીને કાન્દડેએ જખરી તૈયારી કરી તેનું દગ રેવંત ધાણસા, વગેરે મુકામ કરતું ખૂંટી જઈ પહોચ્યું ખૂંટીએ મલિક નેખવાણ મુસલમાન લશ્કર પડ્યું હતું

રજપૂતો ગયા તે વખત મલિક નેખ સિકારે ગયો હતો. હિંદુઓએ છાપે માંરીને મુસલમાની લશ્કરનો ધાણ કાઢી નાખ્યો. જીત મેળવીને થોડું લશ્કર ઝતોર કાન્દડે પામે ગયું ને બાકીનું તે દિવસે અમાવાસ્યા હોવાથી ખૂંટીના સરોવરમા નહાવા રહ્યું મલિક નેખે પાઠો ફરતા આ ગળળ બનાવ જોયો અને ખૂંટીએ નહાવામા રોકાયલા રજપૂતો પગ વૂંટી પડી એકેએકને કાપી નાખ્યા

મુસ્તાન બાહડમેરથી રફુદી અને જોતે થઇને ઝલોર પાસે આવી " સુદર નામના સરોવરની પાસે જીવણી નાખી પડ્યો કાન્દડે ખૂંટીની હમીકત જાણી પોતે લશ્કર લઇને નીચે ઉતર્યો. પણ ગમે તે કારણથી મુસ્તાને જીવણી ઉઠાવીને દિલ્લી તરફ પ્રયાણ કર્યું

ટટલીક મુદત ત્રિત્યા જાદ મુસ્તાને ફરી લલુ બગવાન લશ્કર જમાવીને ઝતોર મોકલ્યું તેમણે મોનમિરીની તજેગીમા મુમત કર્યો ઝતોરને ઘેરે ધાલ્યો રજપૂતોએ ધણ વર્ષ સુધી ટકાવ કર્યો. મુસલમાની લશ્કરને ખૂબ રજાશ્યુ. દિલ્લી કદાવતા પાત-

વિભાગ] કાન્હડેપ્રબંધ અને તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક ખીના.

શાહે કહાવ્યું કે હિંદુથી જમણા મરો તોપણ ઘેરો ઉઠાવવો નહિ. આ ફરમાનની સાથે જ એક લાખ તાણું લશ્કર મોકલ્યું. રજપૂતો ઘણી બહાદુરીથી લડ્યા. પણ આખરે કુલ બાર તેર વર્ષનો વિગ્રહ ચલાવી કાન્હડે—કોઇ રજપૂતની નાફરમાનીને લીધે રણમાં પડ્યો. એના પછી એનો કુંવર વિરમદેવ ગાદીપર બેઠો તે પણ માત્ર ત્રણ માર દિવસ રાજ કરી રણક્ષેત્રે મરાયો. પદ્માનાભ દલિના કહેવા પ્રમાણે

“ .....સંવત તેર અઢસઠી વાત

પાટિ દિવસ માસ વૈશાક્ષ ને ગુરુવાર સજાલિ પાવિ

આ દિવસે જાસોર પડ્યું. જહોજલાલીએ મરપૂર અને દૂર્ગમ ઝવોરના દૂર્ગનાં ખંડેરાં જ માત્ર આપણા જોવામાં આવે છે. સોનગિરા ચો'વાણું ઝવોરનું રાજ હાલ અસ્તિત્વમાં નથી. જાસોર હાલ જોધપૂરના ચઢોડોના તાબાની જાગીર થઇ ગઇ છે. આજ લગભગ છર્સે વર્ષ થઇ ગયાં છે તો પણ ગઢ પાડવાને મુસલમાનોએ ખોદેલી સુરંગ હજી આ વાતની સાક્ષી પૂરવાને મોજૂદ છે.

આ પ્રમાણે પોતાનો દેશ, ધર્મ, અને સ્વતંત્રતાને માટે બાર તેર વર્ષના રણયુદ્ધમાં પોતાના જીવન, માલ અને સર્વસ્વની આદ્યતિથો આપીને સોનગિરા ચો'વાણાંએ અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરી છે.

આવી રીતે ઇતિહાસ વર્ણવતો “ કાન્હડે પ્રબંધ ” આપણા સાહિત્યમાં જૂનામાં જૂનું વીરકાવ્ય છે. ગૂજરાતના કેળવણી ખાતાવાળા અને પ્રાચીન શાધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ૬૦ ખૂલરે ૪ સ. ૧૮૭૫-૭૬માં થરાદથી આ ગ્રંથ લાખ્યા હતા. આ પ્રત ક્ષયમળા પ્રસાદથી ડીસા નગરમાં કલ્યાણ વિજયજીના શિષ્ય મોતીચંદ તથા દયા વિજયજી એમણે વિ.સં. ૧૬૦૬માં લખેલી છે. એમણે ત્યાં ચોમાસું કર્યું હતું. કર્તા અને પ્રબંધના નામ ઉપરથી એ કોઇ જૈન મહાત્માનો ગ્રંથ હશે એમ માની એને બંદારમાં બંદારી મૂક્યો હતો ૬૦ ખૂલરે ૨૫. નવલરામજીને શાળાપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા આખ્યો. ખીજા વિષયોને અભાવે હપાતો હોય તેમ કકડે કકડે શાળાપત્રમાં સંશોધન થયા વગર જ હપાયો. બહુ વ્યવસાય હોવાથી કિં'વા નિરક્ષર લેખક ઉપર કેવળ ભરોસો મૂકવો પડ્યો હોય તેથી, કિં'વા સુદૃષ્ટકારની ચૂર્ણતાને લીધે આ પ્રબંધ કેવળ બ્રહ્મ અને બ્રમ ઉત્પન્ન કરે એમ હપાયો છે. તેમજ ૨૫. નવલરામજીએ કંઠે સંપન્નના અર્થ અને વ્યાકરણ આપવાની ઉપોદ્ધાતમાં કરેલી પ્રતિયા ગમે તે કારણથી પળાઇ નથી. અને ખરેખાત મારા એક વરણ મિત્રને પોતાના એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં વાંચવો હોત નહિ તો તેમજ મારા વિદ્વાન મિત્ર રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પુતાની ડેકન કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી આ પ્રબંધની મેળવેલી ખીજી પ્રતમાંથી મહાત્મને ઉતારેલાં પાઠાન્તરો આખ્યાં હોત નહિ તો હું પણ “ કાન્હડે પ્રબંધ ” એટલું નામ જ માત્ર જાણીને સંતોષ માનીને બેઠો હોત. આધુનિક ગૂજરાતીમાં આ કાવ્યનો અનુવાદ મેં કર્યો છે તે કરતા દહોડો આવત જ નહિ.

જે મેકામા ગૂંજનાતમા પ્રથમ કહી ગયા તે ગત ઉચ્ચલપાપદ થઇ સાગ પછી
દોશમે વર્ષે એટલે વિ મ ૧૫૧૨મા ઝાતોગમા આ પ્રમુદ ગયાયો છે તે વખત જા
લોગની માદીએ કાન્હડેથી પાચમી પેટીએ અખેગત નામનો રાજ્ય ગત કરતો હતો
કપિ પદ્મનાભ જાતે વિસનનગર નાગર આહાણુ હતા અને અખેગતના ગજકવિ હતા.
તેમના જ જોનામા પ્રમુદ ક્યા, એણે ને કેમ ગયો તે કહીશુ —

“કાન્હ તણુ સત્તમ અવતાર કલિયુગે પદ્ દર્શન દાતાર

તિણહ વસિ વિરમદેનદ માલ્લદેવે દીલ આનદ

સોનગિરી કુલ સાહસ ઘણુ અવુરાજ મગલદે તણુ

પદ્મનામ મતિ ચોલઈ રસિ આજાતણુ પુત્ર રેતસી

લક્ષ્મીવત રેતસી તણુ અલ્પરાજ સોનગિરુ મણુ

* * *

* * *

* * *

જનમ લગઈ જયવતુ તુણુ પરનારી સહોદર મણુ

અલ્પરાજ સત્તમ અવતાર જેહના પુણ્ય ન લામઈ પાર

જિણિ કોરત કાન્હડદે તણી અલ્પરાજિ અનુઆલી ઘણી

વિસલનગર નાગર એક પદ્મનામ કવિ પુણ્ય વિવેક

પદ્મુ વિન્દ આદરે અનિ લહી બુદ્ધિ કવિમન રમનિ

માય ભારતી તણહ પસાય અક્ષરવધ બુદ્ધિરસ થાય

અલ્પરાજિ સીલામણ સરી પદ્મનામ કોરતે વિસ્તરો

સામજ્ઞતા શરીર ડહડે ચૂપઈ વધ રસી સાતસદ

ચ્યારિ લઢ જમ્યા નવનીત દૂહા ચૂપઈ મનૂય ગીત

પચ તીનસુ પૂછી કરીસ માસ માગાશિર પૂનિમ દોસ

સવત પનર વારોતરુ તિણહ દિનિ સોમવાર વિસ્તરુ

લાલ્હુર ગદ સત્તમ ઠાઠ રાઠલ કાન્હડ માલદે રાઠ

પદ્મનામ મતિ આણહ નવો તેહતણી કોરતો વિસ્તરો

એક ચિત્ત જે નર સામલઈ તેહ તણા સવે દુ કૃત ટલઈ

જાન તના તે પિને માટે વિગેષ દગમત મળી આપતી નથી.

સાધી કવિશ્રી મી નામ આ જ અગ્રમા મેવાડના થઇ ગયા છે એમની

મધુ, ગેમજ, દદે તેમ જ મગીનરી વાળીને આનંદ આપને જ્યાંએ લખે છીએ.

નરસૈ મહેતા પણ આ જ સમયે પોતાની મધુર બાનીએ વૈષ્ણવભક્તિ ગજબની રસા હતા મારવાડ અને મેવાડમાં તે વરસામાં આપણી માતૃભાષા પ્રચલિત હતી.

તે જ સમયના નરસૈમહેતા અને મીરાબાઈની ભાષા કરતા આ પ્રબંધની ભાષા આપણને પ્રાચીન જણાય છે વસ્તુતઃ એમણે જ છે કે આ પ્રબંધની ભાષાની પ્રાચીનતા જળવાઈ રહી છે નરસૈમહેતાના પદો અને મીરાબાઈની ગરબીઓ જેવા નાના નાના સંગીત કાંઈકો સોંપે અને ખમ્મ કરાને સ્ત્રીઓ મોઢે કરે છે એકની પાસે મોલ લઈ બીજી શીખે છે આવી પરપરા હોવાથી મૂળપાઠ લેતા તેમાં અનાયાસે ફેરફાર થયા જ કરે છે, અને એમ થઈ થઈને જ એ કવિતાનું પ્રાચીનરૂપ ધસાઈ જઈને તેઓ હાલના રૂપમાં આપણને મળે છે બાળે જો મીરાબાઈના અગ્ર નરસૈમહેતાના સમયનું લખાવલું પુસ્તક આપણને મળ્યું હોત તો નિર્વિવાદ તેમની ભાષા પણ પદ્મનાભની ભાષા જેવી પ્રાચીન જ જણાત એટલે કાવિઆવાડ અને મેવાડ તેમ જ કાઠિઆવાડ અને જોતારના છેડાને તરફને રહેજ પ્રાન્તભેદ તો માન્ય પડત

કાન્હડદેપ્રબંધ નાના નાના મગીત દ્વંદ્વ રૂપે ન હોતા સતા જૈન કાવ્ય ગણાઈ પણ કાગ જાણરમાં પડી રહેવાને લીધે પણ તેની પ્રાચીનતા સત્યવાદ રહી છે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી "કાન્હડદેપ્રબંધ"નું જૈન જાણરમાં ભોગવેલું બંધન આપણને ઉપકારક નિવડ્યું છે

પોણા કાગમાં પૂરો કરવાના વિષયમાં કાળે કરીને બાપા બદલાય છે એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરાનો અવકાશ મળી શકતો નથી માત્ર આધીન મત એવો છે કે એ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે આ જગ્યાએ માત્ર એમણે જ કહેવું નહીં છે કે અક્ષર ધામ નિવાસી કવીશ્વર દ્વયપતરામજીએ "મારસેં ગર્વપર બોતાતી અને હાન મોલાતી" ભાષામાં કશા ફેર પડ્યો નથી એવો પૂર્વપક્ષ મૂક્યો હતો તે ખરા નથી તેમ જ દેવી નારીમરીને ઉત્તેજન અર્ધવસેન અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાવાળા વિદ્વાન હમોડદાસનું કહેવું અમન તાન બોલે જણાય છે પ્રથમ સાહિત્ય પરિવહમાં એમણે લખેલા લેખમાં એઓ લખે છે કે —

"અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ કરતા મૂળગતીમાં ગદ્યની અદર થયેલું જૂનું લખાણ વધારે મજી આવે છે અને તે જગ્યાના સંબંધમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે પ્રેમાનંદ અને વાનભના નાટકો, બાનેશ્વર કાદબરીનું ભાષાન્તર, જૈન લેખના રાસા, અને પૈલક વગેરે ઉપર ગદ્યમાં લખાવલો અથો મૂળગતીના બધારણ ઉપર તથા શુદ્ધતા ઉપર સારો પ્રભાવ પડે એમ છે આદિ કવિ નિમિત્તમહેતાની જાણમાં અને હાલ ચાલતી જાણમાં ઘણો થોડો વચાવ જણાય છે કાન્હડદેપ્રબંધ વગેરે અથો જોઈને તેના વખતમાં જૂની મૂળગતી જાણ ચાલતી હતી એવું જો અનુમાન કરવામાં આવે છે તે આ કારણથી જૂન બરેલું લાગે છે કાન્હડદેવે મારવાડી મૂળગતી અથવા ચાન્ડી મૂળગતીમાં ઓળખા કરી હોય એમ જણાય છે"

એ વયોવૃદ્ધ મૃદુચ્છને માટે માનભરી લાગણી હોના છતાં અમારે કશા વગર ચાલતુ નથી કે એમણે આ પ્રબંધ સંબંધી કરેલી ટીકા તદ્દન ખોટી છે

પોતાના નિબંધમા એમણે ગૂજરાતીના મધ્ય ગ્રંથો ગણાવતા ચૂક કરી છે પરંતુ તે વિશે તેમજ એ જ નિબંધમા અગાડી જતા પોતે શામળતી ભાષાના સંબંધમા કહેછે તે વિશે આજના વિષય માથે ખાસ મળેલ ન હોવાથી બોલવાનું બંધ રાખ્યું છે માત્ર કાન્હડદેવપ્રબંધ સંબંધી એમની ટીકાના અને કાન્હડદેવપ્રબંધની ભાષાને જૂની ગૂજરાતી કહેનારા ઉપર એમણે બ્યગમા દરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમા એટલું જ જોઈશું કે એ વિદ્વાને કાન્હડદેવપ્રબંધ તો નહો પશુ તેની સરવાતની દશ બાર લીટીઓ પશુ વાંચી હોય એમ લાગતું નથી માત્ર અનુમાનથી જ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે અને એમણે એ પ્રબંધ અગર સરવાતની જ દશ પદર લીટીઓ ઉપરઓગીઆ પશુ વાંચી હોત તો આવું હાસ્યાસ્પદ લખાણુ એઓ કરત નહિ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે છતાં એ વિદ્વાન પોતાના નિર્ણય ઉપર શા આધારે આવેલા છે તે વિશે અર્થા ઉદ્ઘાવશે તો તેથી આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ બંધાને આનંદ થશે વાંદે વાંદે જાપતે તત્ત્વવોધઃ

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક વાતોના રસભર્યા તાદ્રશ ચિત્ર આપતી અને દેશાભિમાન તેમજ ધર્માભિમાનનું પોષણ કરતી, વિસંજનગરાનાગરી નાતના આદ્ય કવિ ખડિત પદ્મનાભની પ્રામાણિક બાની આજે સાડી ચારસો વર્ષો થઈ ગયાં છે તો પશુ આપણને રસારનાદન કરાવીને આનંદમય કરી દે છે એટલું જ નહિ પશુ મવત ૧૫૧૨મા બોલાતી ગૂજરીના ગાયીનપણાનું શ્રુતિમાન ૨૦૨૫ આપણી નજર આગળ ખડું દે છે

આવા સુવશ કવિનો તેમજ માતા ગૂજરીનો સર્વદા જય જય હો '

ડા.દા.ભા. પીતાબરદાસ દેસાસરી.

ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય:

એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.

(રા. રા. ઝા. આનન્દશંકર બાપુલાલ મુવ. એમ. એ. એલ.એલ.બી.)

મહેરબાન પ્રમુખ માહેબ અને માહાર બન્ધુઓ,

આ ત્રીજી માહિત્યપરિપત્તી કારોબારી કમિટીના મેકેટરિ—મારા મિત્ર—રા. રા. બાગ-
વંતરાય કલ્યાણરાય હાકાર અમદાવાદ આવ્યા હતા, ત્યારે અમે—સર્વને નિમન્ત્રણ આપતાં
એમણે કહ્યું હતું કે સસ્વતીદેવીના આ સત્રમાં સર્વ લક્ષ્ય જનોએ આવવું અને જનતાં
મુધી ખાસી હાથે ન આવવું. એ મિત્રની આજ્ઞાને, અને “ સિદ્ધિવાણિર્ન ગચ્છત ” એ પ્રાચીન
‘વા’યને માન આપી, હું આપની સમક્ષ યોગાક ‘શુભ’ તન્દુલ ’ ધરે છું—તે સ્વીકારવાની
આપ કૃપા કરશે.

ગુજરાત જેવો વૈશ્વવૃત્તિનો દેશ મસ્કૃત માહિત્યમાં શો જાગ લઈ શકે ?—એમ
પ્રશ્ન થઈ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ મારો લેખ કદાચ કોઇને નિર્વિષય લાગશે. પણ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ
નથી. યદ્યપિ ગુજરાતે મસ્કૃત વાક્યમયમાં અન્ય પ્રાન્તો જેટલો ભાગ લીધો નથી, તથાપિ
જેટલો લીધો છે તેટલો પરિભાષામાં છેક અદ્ય નથી, અને ગુણમાં તો તે આપણ—ગુજ-
રાતીઓના માનને અને અભિમાનને પાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક અન્યોએ તો
અન્ય પ્રાન્તમાં અને પરિણામે આપ્તા હિન્દુધાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. એમ હોવાથી
મને મુશ્કેલી મારા વિષય માટે પૂરતું વસ્તુ મેળવવાની જણાઈ નથી; પણ ઉલટું એ વસ્તુનો
ટુંકો વખતમાં આપની આગળ દેવી રીતે વિન્યામ કરવો એ વધારે કુશ્કર થઈ પડ્યું છે. આર-
ભક્ષણથી આપણા પ્રાન્તના મસ્કૃત લેખકો કમવાર લેવા, તેમના જીવન-વિષે જે જે જ્ઞા-
ત્યાઓ અને પ્રમાણગિદ્ધ વાર્તાઓ મળે છે તે કથવી, તેમના મનોના પ્રતિપાદ વસ્તુનો
સાર મંસહરો, અને તેની સારામ્ભરતાની પરીક્ષા કરી સ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન છે એ
ખતાવવું—એ પદ્ધતિ આવા વિષય માટે સ્વાભાવિક રીતે જ મુરી અર્થે છે; પણ તે મહોટા
પુસ્તકમાં સાહે, ટુંકા મમયમાં આપનું તે તરફ લક્ષ્ય જેવવા માટે તો તે અવલમ્બી શકાય
તેની નથી. તેમ વેદની યજુર્વેદના અધિ-વેદના અને હન્દની અનુક્રમણિકા જેવી અત્યંત અન્ય.

એ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થને માટે માનમરી લાગણી હોવા છતાં અમારે હજી વગર ચાલતુ નથી કે એમણે આ પ્રબંધ સંબંધી કરેલી ટીકા તદ્દન ખોળી છે

પોતાના નિબંધમાં એમણે ગૂજરાતીના ગવ ઝરો ગણાવતા ચૂક કરી છે પરંતુ તે વિષે તેમજ એ જ નિબંધમાં અગાડી જતા પોને શામળની ભાષાના મબંધમાં કહે છે તે વિષે આજના વિષય માથે ખામ મબંધ ન હોવાથી બોલવાનું બંધ ગમ્યું છે માત્ર કાન્દદેવબંધ મબંધી એમની ટીકાના અને કાન્દદેવબંધની ભાષાને જૂની ગૂજરાતી કહેનારા ઉપર એમણે બંધમાં કરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમાં એટલું જ કહીશું કે એ નિદાને કાન્દદેવબંધ તો સ્થો પશુ તેની ગરવાતની દન બાગ લીંગીઓ પશુ વાચી હોય એમ લાગતુ નથી માત્ર અનુમાનથી જ પોતાનો અભિપ્રાય બાધ્યો છે ને એમણે એ પ્રબંધ અગર સરવાતની જ દલ પદર લીંગીઓ ઉપરચોગીઆ પશુ વાચી હોત તો આવું હાસ્યાસ્પદ લખાણુ એઓ કરત નહિ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે છતાં એ વિદ્વાન પોતાના નિર્ણય ઉપર શા આધારે આવેલા છે તે વિશે ચર્ચા ઉઘવશે તો તેથી આ બાબત વિરોધ સ્પષ્ટ થઇ જવાને આનંદ થશે વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વવોધઃ

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસની ટેટલીક વાતોના રમબર્ચા તાત્કાલિય ચિત્ર આપતી અને દેશભિમાન તેમજ ધર્માભિમાનનું પોષણ કરતી રિમગનગરાનાગરી નાતના આદ્ય કવિ પદ્ધિત પદ્ધનામની ગામાદિ બાની આજે સાડી ચારસે વર્ષો થઇ ગયા છે તો પશુ આપણને રક્ષાસ્વાદન કરાવીને આનંદમય કરી દે છે એટલું જ નહિ પશુ મનતઃ ૧૫૧૨માં બોલાની ગૂજરીના ગામીનપણાનું યુક્તિમાન સ્વરૂપ આપણી નજર આગળ ખૂં કરે છે

આવા સુધય કવિનો તેમજ માતા ગૂજરીનો સર્વદા જય જય હો !

ડાહ્યાભાઈ ખીતાબરદાસ દેગસરી.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આ ઉપરાંત મહાકવિ રત્નાકરની વક્તોક્તિપદ્ધતિ તથા દલનિગાયાપદ્ધતિ, ધનપાત્રની ક્રમપદ્ધતિ અને બિહલણની ચૌરપદ્ધતિ પ્રસિદ્ધ છે. જેમાંનો પહેલો કવિ ઈ. મ. ૯ માં શતકમાં, બીજો ૧૦ માં અને ત્રીજો ૧૧ માં શતકમાં થયો છે. પરંતુ આ દાખલાઓથી મુલ્યવાય છે તેટલી અર્વાચીનતા પણ સામ્પ્રદાયિકતાની બાંધાતી નથી. વરાહપુરાણમાં નામ્ને સૂર્યનું આરાધન કર્યાની વાત છે. પણ તે પુરાણના દલેખને આધારે પાછળથી કોઈ કવિએ એ સ્તોત્ર રચ્યું હોય એ સ્પષ્ટ થાય છે, તેમ એ સ્તોત્ર ઉપરથી પુરાણમાં એ ઉલ્લેખ દાખલ થયો હોય એ પણ બનવા લેગ છે. પણ આ કાવ્યની બાંધા પ્રતિપાદ વસ્તુ વગેરેનો મમમ વિચાર કરતા, ઘણું કરી ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા સદીની વચ્ચેમાં આ કાવ્ય ગ્રંથનું હશે એમ દુ અનુમાન કરી શકાય છે. એમાં વેદાન્ત અને યોગનાં અતિ દૃઢ તત્ત્વો મમાવેલાં છે તથાપિ બાંધા પ્રાસાદિક અને મમાસબન્ધ અત્યંત દોષ તે મૂર્ખના મૂર્ધશત્રુનું નહિ પણ બવભૂતિના 'જલ્મણાના સ્વમણિ મહતા માત્રનં વિશ્વમૂર્તે' ઇત્યાદિ શ્લોકનું અરણ્ય કરાવે છે. મામ્મની મુતિના ઉક્ત શ્લોકમાં ૦/૨૧ કૃતિમ રીતે 'સેતુબન્ધ' નું નામ ગૂઢ્યું છે, અને તેથી મેતુવન્ધના કર્તા પ્રવરમેનનો મમય ડૉ. પીટર્સનના માનવા પ્રમાણે ઈ. મ. ૪૭૨ નો લક્ષ્યે તો આ કાવ્ય ન્યાર પરીનું મિદ્ધ થાય છે. પણ એના કર્તાના ખરા નામનો નિમિષ ન થાય ત્યાં સુધી આ કાવ્ય વિષે/સુજ્ઞાનના સંસ્કૃત સાહિત્યને અંગે અધિક ચર્ચા કરવી નકામી છે.

વામન અને મન્મથ જેઓ માત્રમાંથી ઉદાહરણો લે છે તેમના લેખમાં પણ ભેદ છે છીએ.

ઈ.મ.માત્રમાં મૈકાથી આપણા ઇતિહાસની યુગિ વધારે દૃઢ થાય છે. આ મમયનું જૂનામાં જૂનું કાવ્ય જન વિહાર ચનેચરસુત્રિએ શીવાદિત્ય રાજના વખતમાં રચેલું શુદ્ધ-માહાત્મ્ય નામનું છે. પણ એ સતકને દીપાવનાર કૃતિ તો મહાકવિ મદિની છે. એ કવિએ વલ્લભીપુરમાં શ્રી ધર્મેશ રાજના વખતમાં રાજગવથ નામનું બાવીસ મર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે જે મદિનાયને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. અન્યતો ઉદૈશ પાણિનિનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાનો છે, પણ તે ઉદાહરણો તમામજુની કથામાં ગૂંથી કાવ્યના આનન્દ સાથે વ્યાકરણનું શિક્ષણ જોડ્યું છે. અન્યને અન્તે કવિ કહે છે.

“ દીપતુલ્યઃ પ્રગ્વોડય શબ્દલક્ષણચક્રાપામ્ ।

હસ્તાદર્શ (મર્પ) દ્વાન્વાના મર્વેઽ વ્યાકરણાદતે ॥ ”

જેઓને શબ્દશાસ્ત્રની અર્થાત વ્યાકરણની દૃષ્ટિ પ્રિમ થઈ છે તેમને આ પ્રબન્ધ દીપા લેવો છે, અને વ્યાકરણ નજાણવાથી જેઓ આધના કહી શકાય તેમને માટે તો ‘આધનાના હાથમાં આગ્ની’ આપવા જેવું છે—હસ્તામર્પ (ઈ) પાઠ લઈએ તો—હસ્તમર્પથી આધનાને પદા-યોનો પડિગ્ધ કંગવીએ છીએ, તેમ અને વ્યાકરણના તેજ વિના કાવ્યના અર્પણ માત્રથી તે તે પદોનો પડિગ્ધ કંગવાય છે. પણ આમ વ્યાકરણસિદ્ધાને પ્રધાન ઉદૈશ તરીકે બનાવી, કવિ પોતે જ પોતાના કાવ્યને અન્યાય કરે છે. કાવ્યકેદરેકાક બાગમાં કવિએ રમને મિલકુય ક્ષતિ પહેંચાડ્યા વિના બહુ મહત્તરીતે વ્યાકરણના ઉદાહરણો ગોઠવી દીધાં છે, અને યોદાક મગે રમ અને અવંકાના ઉદાહરણથી પણ મનોહર અને સુગોઝિત કર્યાં છે, તેમજ શબ્દચન્દ્રોદય વગેરેનાં વર્ણનો તથા નીતિશાસ્ત્રના ઘણા મવાદો પ્રથમ પદિના મન્મથ કવિઓમાં બદિની ગણના કરાવે તેવાં છે. છેકા સર્ગમાં રમ અને ગીતા અયોન્યા પાછા વળે છે એ વર્ણનમાં તેમ જ

“ અચ્ચરવિદ્યો પટીયાન્ આમટનામા તતોઽમચત્તનયઃ—”

હત્યાદિ તે જ સમયના ગુજરાતના એક બ્રાહ્મણકુટુંબની વંશાવળિના “ આમટ ” નામથી આપણે જાણીએ છીએ.

ઉપરના જ વખતના અને એમાં જ ગામના ઘાઢિવેદ નામે એક બૌદ્ધ વિદ્વાને ‘ નીતિમંજરી ’ નામે ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં પૂરો કર્યો. આ ગ્રંથમાં ‘ વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસની કથાઓ નીતિ-ધર્મના ઉપદેશ અર્થે ’ શ્લોકબદ્ધ કરીને વર્ણવી છે. * પૂર્વોક્તિ એટલે અને ઘાઢિવેદ અને વેદના જગપ્રસિદ્ધ બાળકાર સાયણાચાર્યથી પ્રાચીન છે. અને સ.યજ્ઞાચાર્ય અને ઘાઢિવેદના ગ્રંથોમાં જે સર્માન ભાગ નજરે પડે છે તે ઘાઢિવેદની પ્રતિષ્ઠા ત્રણસો વર્ષમાં ઠંઠાં સુધી પહોંચી હતી એનો પુગવો છે. (ધણું કરીને આ પ્રમાણમાં) વિષ્ણુ નામે શાસ્ત્રાયનપદ્ધતિના દર્શાની વંશાવળિમાં એક જણના નેમ હકીકત છે. એ એકતા કહે છે કે એના પૂર્વજે ધણા વિદ્વાન હતા, અને એમાંના એક વિદ્વાન વામન નામના તે દેશાન્તરથી ઘેર આવ્યા ત્યારે અદૃષ્ટ શાસ્ત્ર પોતાનું આપુ કુટુંબ નાશ પામી ગયેલું જોયું. પોતે ૧૫ વર્ષના હતા છતાં વિદર્ભ ગર્ભથી એક કન્યા પરણી લાગ્યા અને એમનો વેલો આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૧ માં શતક ૧ ઉત્તરાર્ધથી પાછો બૌદ્ધિક વાદ્યમયને પ્રાદુર્ભાવ ધાય છે. ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો ‘ દક્ષિણસર્વશ્વ ’ હેમચન્દ્રના તેજથી દેદીપ્યમાન છે. આ જૈન આચાર્યના કોય બ્યાકરણ અલંકાર અર્થિત સ્તુતિ આદિ વિષયના અનેક ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે જેનું નિરૂપણ અવકાશને અભાવે આ સ્થળે છોડી દેવું પડશે. એટલું જ કહેવું બસ છે કે સંસ્કૃત જેવા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દે જેમ ગુજરાતી બાપા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણ જેવા બાપા અને સાહિત્યના ગ્રંથોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા કન્દારુશાસન, કાન્થારુશાસન વગેરે રચ્યાં. એ ગ્રંથો જો કે અનુકરણની અભિલાષામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન ગ્રંથોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બેસક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણ દ્વાર્ગચિક્ષા વગેરે એમના કેટલાક ગ્રંથો છે; પરંતુ જૈન વાદ્યમયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતાં બાપા અને સાહિત્ય વિષયમાં વધારે યદ્ય છે—એમાં સંશય નથી, સંસ્કૃત બાપા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઈથી અને સરળતાથી

* “ વિલોક્ય સહિતામયે इतिहासान् पुरातनान् ।

कृता वै धर्मसंयुक्ता श्लोकैर्विदा सुबुद्धिदा ॥

अथेया चार्थदा विप्रैर्विद्वैः सत्यवादिभिः ।

अल्पेन कृता यस्माच्छेषनीयोऽबुद्धिभिः ॥

• वेददृष्टान्तरूपेयं घाट्टिवेदकृता शुभा ।

• नीतिधर्मपरा इत्या सेतिहासकयात्मिका ॥ ”

નગરમા ' શુભેચ્છા ' * કુળમાં સોનથર્મા નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પ્રયાગમા સોમયાગ કર્યો હતો અને મૂળરાજ્યે એમને રાજ્યપુરોહિત ઝાપ્યા હતા. એમના વશનેએ વખતોવખત રાજ્યની લદાઈમા, યુદ્ધમા, તેમ જ મંત્રસ્થાને સેવા બજાવી હતી. સોમેશ્વરના પિતા કુમારે અન્યથાજ રાજ્યને ગ્રહસ્ત્રેષ્ઠ ઉપર મૂએલો છવતો કર્યો કહેવાય છે. એ રાજ્યએ મહણ વખતે રતનશિનું દાન આપવા માગ્યુ તે તેણે ન લીધુ અને મૂળરાજ્યના વખતમા એક બારે દુકાગ પડેલો તે વખતે રૈયતનો કર એણે માફ કરાવ્યો હતો + એમના પત્નીનું નામ લક્ષ્મી અને ત્રણ પુત્રોમાનો મધ્યમ તે સોમેશ્વરદેવ બીમદેવ વીરધવત તથા વીસલ-દેવ રાજ્યના વખતમા એ પુરોહિત સ્થાને હતા અને અડધા પ્રહરમા એમણે એક નાટક ન્ચી કાઢ્યું હતું એવી એમની શીલકવિત્તની શક્તિ હતી

સુર્યોત્તમ કાવ્યનો વિષય માર્કેડેયપુરાણાન્વર્ગત પ્રસિદ્ધ ય્દી-આખ્યાનમા લીધો છે, જ્ય રાજ્યએ પોતાનું બોએલું રાજપાટ દેવીની કૃપાથી કેવુ પાછુ મેળવ્યુ એ એ આખ્યાનનો વિષય છે, અને તેને અગ્રે મહાકાવ્યમા અવસ્થ મળતા સર્વજાતુ વસન્ત-અન્દ્રોદય-પર્વત (હિમાલય) વગેરેના વર્ણન પછુ દાખન કર્યા છે ઉપમા ને ઉત્તેક્ષા આદિ અલકારો મનોદગ દર્શ્યા છે, અને માત્ર બાન્ધવ વગેરે પૂર્વ કવિઓને અનુમરી સન્દર્ભમાના વિવિધ બન્ધો અને અલકારો પછુ દર્શાવ્યા છે

આરભમા કવિ વાલ્મીકિ બ્વાસ શુભાદય સુખન્ધુ કાલિદાસ માધ અને મુરારિ એટલા પૂર્વ કવિઓની પ્રસાસા કરે છે, તેમા કાલિદાસ માટે તો કહે છે કે —

“શ્રીકાલિદાસસ્ય વચો વિચાર્ય નૈવાન્યકાવ્યે રમતે મતિર્મે ।
ર્કિ પારિજાતં પરિહસ્ય હન્ત મૃદ્ધાલિરાનન્દાતિ સિન્ધુવારે” ॥

કાલિદાસની કવિતાની આ કદર એન પ્રસાદના અનુક છુટી માર્ચક બને છે સોમેશ્વરદેવન બાળુ કાવ્ય ' કૌર્તિકૌમુદા ' એ એના સમયના શુભરાતના ઈતિહાસ ઉપર સારો પ્રમાણ પાડે છે એતું શુભરાતી ભાગાન્તર શુ વ એસાઈટિએ સાક્ષગથી વલમજી હન્દિત આચાર્ય પાસે કરાવ્યુ છે એટલે એ અબન્ધી અધિક વિસ્તરની વર્તર નથી માત્ર એના મગ વામ શુભા સુર્યોત્તમમા નજીવેલા કવિઓ ઉપરાત બારવિ બાણુ ધનપાન બિહલણુ હેમસુરિ નીનમક પ્રહલાદન સુમટ હરિહર અને મશેવીરના નામ વિશેષ ગણ્યા મા છે, અને શુભાદય સુખન્ધુ

* નાગરેના લક્ષપ્રસંગે વિદ્યમગીરી વખતે કરવામા આવતા હુલોચ્યારમા આજે પછુ આ 'શુભેચ્છા' નામ આવે છે એ બાણુવા જેવુ અને અધિક બિજાસા પ્રેરે એવુ છે

+ “અરુન્યતાવ કાન્તાસ્ય પત્યુગજામરુચતા ।
અમૂદામવયા લક્ષ્મી સાક્ષાલક્ષ્મ્યારવ કિતો ॥
વિલાક્ય દુષ્કાલવશેન લોક કદ્દાલશય સવિશવજોક ।
શ્રીમૂલગત્ત દલિતારિગમચોકસ્તક્રમોચન ય ॥”

અને મુશ્કિતો મૂકી દીધાં છે. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમાં કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ આ યાદી ઉપરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેના ભેદ બૂધાઈ જઈ હેમચન્દ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઈ હતી એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મંત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓના પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ જણાય છે.*

આ કાવ્યમાં સ્થળે સ્થળે ઘણાં મનોહર વર્ણનો છે પરંતુ મૌથી રસિક અને અપૂર્વ કદરના તો લવણપ્રમાદનું સ્વપ્ન છે-જેમાં ચેત ચન્દ્ર જેવા મુખવાળા ગુર્જરાત્મલક્ષ્મી, ચેતચન્દન લગ્નચીરે, ચેત વચ્ચ પહેરીને, ચેતમાળા હાથમાં ધરીને, ગાળમમીપ આવે છે અને રાગના પ્રશ્નના જવાબમાં—

“હે વીર વૈરિધ્વજિનીગજેન્દ્ર ગણ્ડસ્યલીમળ્હનસ્વળ્હચળ્હ ।

પ્રસાર્યમાર્થેન કદર્થ્યમાના જાનીહિ માં ગૂર્જરરાજ્યલક્ષ્મીમ્ ॥

દિવં ગતાસ્વે વત ગૂર્જરેન્દ્રાસ્તે કુજ્જરેન્દ્રાશ્ચ હતાઃ સપત્નૈઃ ।

યેષાં ક્ષમાપૃદ્ધલનસમેષુ મુજેષુ દન્તેષુ ચ મે નિવાસઃ ” ॥

હત્યાદિ કરુણ-વીર આદિ અનેક સ્પર્શભરિત ઉત્તર દે છે.

પ્રહલાદનદેવે શ્રી ભોજ અને હુંગ સંબંધી એક કચ્છસપ્રધાન કથા રચાનું સોમેશ્વર કહે છે, પરંતુ તે કથા કે પ્રહલાદનદેવના બીજા મન્યો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પરિત જો સોમેશ્વરના પિતાના ગુરુ થાય તે અત્યંત પડોપકારપરાયણ પુરુષ હતો એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.† સોમેશ્વર જે મુમ્તકવિનો ઉત્તર કહે છે. તેમનું એક જૂતાફદ નામે એક અતિ લઘુ નાટક વાચ્યજા જેવું છે. દેવ થીકુઆ-પાનદેવના મેળામાં મહા-નામધિગાન ત્રિશુવનપાસની પવિત્રની આજથી આ નાટક બજવાય છે એમ આ-બમા સ્વધાન જાહેર કરે છે. માત્ર એક જ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ રાગમેળગ મર્તુંદાનિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કાંઈકે કાંઈકે લીધું છે—હતા આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે—

“મુમ્તેન પદન્યાસઃ મ કોઽપિ સમિર્તા કૃતઃ ।

યેનાધુનાઽપિ ધીરાણાં રોમાન્ઘો નાપચીયતે ॥”

* નાનર્વ મલ્લિમાર્ગેયો નેમો ગુહ્યરહેયો ।

જૈનોઽપિ ય મયેદાના દાનામ્મ કુરતે જરે ॥

† વૈદુષ્ય વિગતાશ્રય પ્રિતવતિ શ્રોતેમચન્દ્રે દિય ।

શ્રીપ્રહલાદનમન્ત્રેણ વિરત વિશ્વોપજાગ્રતમ્ ॥

દૂતાદ્વર્ત્તાના કેટલાક શ્લોકોને આ પ્રશંસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમ જ અન્યત્ર પણ ‘કવિમંવર’ માં એમની ગણના થઈ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કંઈક વધારે મહત્વની કૃતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

તે જ સમયના બીજા એક ગુજર સંસ્કૃત કવિ નાનાકવંદિત હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિદક્ષ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. ઉપર સોમેશ્વરની માતા લક્ષ્મી વિષે જેમ કહેવામાં આવ્યું તેમ એમના કુળમાં અને કુટુંબમાં અનેક સન્નારીઓ થઈ છે.* એ ‘કવિ પંડિત’ જ્ઞાતિએ નાગર, શ્રીમાન, અને વેદ સમાયણુ ભારત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ધણા નિપુણ હતા. એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી, પણ એમ કહેવાય છે કે વીસલદેવ રાજની સભામાં જ્યારે અમરચન્દ્રસૂરિ આવ્યા તે વખતે ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામનસ્થલીના કવિ મોખાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય, તથા વીસલનગરના નાનાકવંદિત એકા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચન્દ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાકવંદિતની—‘ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિગાસુ’ની પૂર્તિમાં અમરચન્દ્રે કહ્યું:—

શ્રુત્વા ધ્વનેર્મધુરતાં સહસાવતીર્ણે મૂઘૌ મૃગે વિગતલાઞ્છન એવ ચન્દ્રઃ ।

માગાન્ મદીયવદનસ્ય તુલામતીવ ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિગાસુ ।

તાતપર્ય કે હું ગાઈશ તો આ ચન્દ્રમાંનો મૃગ તે આંખળવા નીચે ઉતરી આવશે, અને આમ મૃગલાંછનથી ઝુકત થઈને ચન્દ્ર મારા મુખની બરાબરી કરી શકશે: તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી !

આ પ્રસંગે અમરચન્દ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્વાનું કહેવાય છે. એ અણહિલપુર પાટણ પાસેના વાવટ યા વાવટ ગામના કવિ શ્રી જિનદત્તસૂરિ નામે જૈન આચાર્યના શિષ્ય હતા. એમનો મુખ્ય મન્થ ચાલમાત નામે કાશ્મીર કવિ ક્ષેમેન્દ્રકૃત—મારતમજ્જારીની તરેહનો મન્થ છે. આ ચાલમાતમાં રાજશેખરના એ જ ગામના નાટક જોટલી અપૂર્વતા નથી; તેમ ક્ષેમેન્દ્રની કૃતિ સાથે બરાબરી કરી શકે એટલું તે તેજસ્વી નથી.

“ પ્રમેવ મહતાં વસ્યુજ્યાંત્સ્તેનામૃતદીપિતેઃ ।

તસ્યાસંગદિતમસ્તાપા સ્તીતેતિ સહચારિણી ॥

સગ્ગર્ભાંતિણ્દિર્ણા ઇદામ્બુધેસ્તસ્ય મૃચિયુગત્તનમૂપજા ।

સર્વજાલમવલોવતે સ્મ યા મર્તૃષાદમુસદર્પણે મુદમ્ ॥

લક્ષ્મીગમુખ્ય પત્ની દ્વિતીયમદ્ વદિધ્વગઃ પ્રાણઃ ।

વિમલકુલદ્વયમૂળ પ્રત્યુષામ્મોજમઞ્જમુક્તી ” ॥

આ સર્વ નાગરી નાતની સન્નારીઓનાં—એમના પતિની સાથે સાથે ચતાં, પ્રેમ અને શુણનાં વખાણુ વાંચી આ સર્વ પંડિતો અને કવિઓના ગૃહસંસારના મુખનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

પણ કાવ્યકથપહતા, ઇન્દોગલાવડી, ધ્યાનવાપ વગેરે અનેક સાહિત્યમંથો દ્વારા એમણે પોતાના સમયમા ધણી પ્રતિભા મેળવેલી જણાય છે. કવિએ સમસ્તનીની ઉપામના દ્વારા દર્શાવેલી અને એકવીસ દિવસના વ્રતને અન્તે મધ્ય રાત્રે આ યજ્ઞના વડબિમ્બ પ્રાણુ હનુ તેમાથી બાતી પોતે ઉતરી આપ્યા અને સ્મારુમાથી અમ ને જળ પાચુ અને વદાન આપ્યુ કે તુ સિદ્ધ કવિ થા અને સર્વ નૃપતિથી નાન મેળવ એવી પ્રિવદની છે. બાલભારતના પ્રનાતવર્ણનમા એ- 'લેખમા વેણીને રૂપાણુ (જાનવેની તરવાર) નાથે સુખ્યાવવાથી 'વેળેકૃષ્ણાગોડમા' એવુ બિરુદ એમને મળ્યુ છે. આ કવિ જૈનધર્મી હોઈ એમણે 'જૈનાઈ જૈન મંથો પાચુ ન્યા છે. પનુ બાલ્યુ ધર્મ ઉપ નો એમનો નેસર્ગિય બાવ ચાલમાત્રતા દરે સર્વના આ-ભમા દરેલી બ્યસજની મુનિમા સ્પટ દીની આવે છે. *

ઈ સ. ૧૧૧૦ માં માનિકગચ્છે મન્થપ્રમથ ૧૫ મંદિર નામે ટીમ લખી, અને આ મુખને અને (ઈ સ. ૧૦૮૪). જન્ત નમે એ વિધાને વગ્તી નામે ટીમ લખી છે એ બને ટીમની મહતા એ છે કે મન્થપ્રમથ ૯૫૦ ચેરે જે ટીમચો દર્શા છે તેમા સૌથી વૂનાના વૂની ટીમ સ્વચ્છ છે, અને ત્યાપડીની બીજી ટીમને ત્રીજી તે જગતી છે સામ્યમુચર નામની ટીમને લખના લખે મુવં ટી.ઓ.આ. આ જગતાને મુખ્યપદ આપે છે વળી તે ૧૪ વખતનો બીજો એ પ્રખ્યાત મન્થ નકોલુમની સ્વાદ્વાદમચરા નામની રેખવન્દા સમંતી અગ્રગાદ્વારિનિકા ૯૫૦ ચેલી ટીમ છે એ લેન તત્વગાનનો મન્થ નકોલે અને જાનણ દરેનોના મન્થો વવનેયને લખ્યો છે અથ બદિવેમવથી અતિ છે

તેન સન્ધ્યમૌલિએ ઝિત્રો લખવની પદ્ધતિ વિગેરે પ્રવચિન કરી છે. હવે અમરેતના સમયના ભોજન દુધા પાક જેવા । ત્યો, વનુપાક તેનપાક વનુદૂધા જેવા થીમતો અને માત્ર વોટે મવિઓના ચિત્રોમા તેઓએ ન । સ લીધો છે—અને તેમના આચારના વખ યથી દુહાવળી આ પ્રતિના ઉદા હેમા રામા સેમાના “પ્રવચનિનામવિ” । મેરુ તંમાચાર્ય વોટે ગણાવી ચાલે

ત્રીજો યુગ (૦. ૫ ૧૭-૧૮ ૨૧૫.)

આ નમક છેડીને ઈ સ ૧૭-૧૮ સનઁ પટેલના તુડી અવજ દિવસના નિર્દય દીપઁ જેવા કે નૈન ધર્મસાજના છગા છલગા લેખ રિવાજ નશ્તુન વાઝવ વવારવાના તુડાતે દાર્દ્રમ હીવો વજ નો નથી. ઈ ત. ૧૭ મા મેમના આ બ ૧૮ી યજ્ઞેશ દેવાવમગન નામે નૈન પડિને દરસીમગ નામે તરગ નુ ઝેઁ મદામ ય લખ્યુ હ ઝે દા.ય હીરવિન્યાજિની વાવા અને ધર્મવતન નબની છે હી વિન્યામગિજે ઈ .

* अथवा य द्वादिभक्त्यादिसंज्ञायाः ।

व्यासुनिःशब्दित्यान् वेगान पञ्चदशममुनि म न ॥

૧૫૯૫ માં દેહ છોડ્યો એમ લખે છે તેથી ત્યાર પછીનું આ કાવ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ એની ચોકસ સાલ અત્યારે નક્કી કરી શકાતી નથી. મહાવીરસ્વામીની પદ્મપરંપરાના આચાર્યોનું એક સર્ગમાં વર્ણન આપ્યું છે, તથા જૈન ધર્મનાં પ્રત, દહેરાં વગેરેને લગતી ખીણ વણી હકીકત અંદર સમાવી છે. પણ આ જમાનાના સામાન્ય વાચકને રસ હોવાનું વસ્તુ તેા હીરવિજયજીએ અડખર પાદશાહની સભામાં મેળવેલું માન, એમના ઉપદેશથી શુન્ભરાતમાં જણ્યા વેરાની કરવામાં આવેલી માફી, તથા એમની મુસાફરીમાં એમણે જોએલાં શહેરો-નદીઓ-હુગરોનાં વર્ણનો તથા તે તે સ્થળોનાં સંસ્કૃત નામ વગેરે છે. આ જૈન આચાર્યે ઉત્તરે દિશી અને કંદહાર સુધી, દક્ષિણે ખાનદેશ અને વગડ સુધી અને કાઠીઆવાડમાં દીવ અને જના સુધી રયા હતા. શુન્ભરાતના વર્ણનમાં આ સ્વદેશાભિમાની કવિ કહે છે:—

તદ્દક્ષિણાર્ધે મુરગેહગર્વસર્વકપો મૂર્જરનીવૃદાસ્તે ।

શ્રિયેવ રન્તું પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ ॥

અશેપદેશેષુ વિશેષિતશ્રીર્યો મઙ્ગિનમાનં વદતે સ્મ દેશઃ ।

આક્રાન્તદિક્ચક્ર ઇવારિલેષુ વસુન્ધરામર્તૃષુ સાર્વભૌમઃ ॥

એમાં 'આનન્દપુર' 'બૃહમર' 'વડનગર,' તારંગાનો હુગર, આદિથી માંડીને વર્ણન આપે છે. એક સ્થળે 'અંજવાડા'ના સૂર્યદેવી પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ આવે છે. સાબ્રમતી અને એના કાંઠાની મુમિના હુગરો, યગરના આરાધ્યો, અને એમાં શોભતાં પક્ષીઓ-સારસો-ગાયો વગેરેનો બહુ સુંદર વર્ણનો છે. શુન્ભ દેશનું 'અહમ્મદાબાદ' તે મુખ અને મોઢાં પાટણ અને ખંભાત ('રત્નમતીર્ય') તે કુંડલ એમ ઉપમા કહી છે. 'રાજનગર' (અમદાવાદ) થી અશ્વદિલપુર પાટણ જતાં રસ્તાની 'કુન્ભમિ' વિવિધ છન્દોનાં નામકારા વર્ણવી છે.^૧

રસ્તામાં ઝાડ ઉપર ઉડતાં પોપટનાં ટોળાંઓ પણ કવિના લક્ષ બહાર ગયાં નથી. 'ભિષ્મપક્ષી'માં દિરાતોતુ મઘ(શહમ્મરી)પાન, બીલરાજ અર્જુનજીને કરેલું હવદ્યાતું નિયમદાન વગેરેના વર્ણન પછી આખું અને એનાં દહેશં આવે છે. અને એમ એક પછી એક સ્થાનમાં થઈ આગળ મુસાફરી ચાલે છે. દેવનિમલગણિએ વર્ણવેલાં સ્થળોમાંનાં થોડાંક જણવાળેગ સંસ્કૃત-શુન્ભરાતી નામો નીચે નોંધું છું:

* શ્રીસ્તમ્મતીર્ય પુટમેદનં (વૃહત્પત્તનં) ચ યત્રોમયન સ્ફુરતઃ પુરે દ્વે ।

અહમ્મદાવાદપુરાનનાયાઃ કિં કુન્દલે મૂર્જેરેન્નલક્ષ્મ્યાઃ ।

૧ કુચવિદ્વાનિવી સ્ત્રિવણી શાલિની યત્ર લોકેષુષા કાપિ વાતોર્મિકા ।

દંતમાલા કાંતકાપિ કન્યા મૃગી કુચચિન્માલતી પુષ્પિતાપ્રા પુનઃ ॥

કાપિ શાર્દૂલચિકીક્ષિત દ્વયતે કાપિ દૃષ્યદ્વજગમયાતં પુનઃ ॥

સુરિશાંતકુતેઃ સર્પતઃ પદ્મતી છન્દસા જાતિયલ્કુજમ્મિઃ સ્મસૂત ॥

ઉપસંહાર.

સાક્ષરજન-શુભો, આટલું નિરૂપણ કરી હું હવે મારો નિબંધ સમાપ્ત કરું છું. મેં મારા લેખના નામ સાથે જ જણાવ્યું છે તેમ આ કેવલ રેખાદર્શન છે. દરેક અન્યકાર લેવાનો તથા તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો મેં લાભ રાખ્યો નથી, તેમ જ કવિઓ અને વિદ્વાનો લીધા છે તેમના પણ સર્વ અન્યતું કે એક પણ અન્યતું સર્વાંગે વિવેચન કર્યું નથી—કારણ કે એવું વિવેચન સંસ્કૃતસાક્ષરપરિચક્ષુ આગળ જ ઉચિત ગણાય. મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના જે ત્રણ યુગો મને પ્રતીત થાય છે તે તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચવાનો, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતે શો ભાગ લીધો છે તે દર્શાવવાનો હતો. આ ભાગ અદ્ય નથી, બલકે અતિમાન કરવા યોગ્ય છે એ આપને જણાવું જ હશે. બ્રાહ્મધર્મની મહાપા-નશાખામાં ત્રણ મહોટાં નામ તેમાંનું એક ગુજરાતમાં જ; જૈન વિદ્વાનોમાં ‘કલિકાલ-સર્વજ’નું ઉપપદ્ધ પામેશ્વર આચાર્યશ્રી તે ગુજરાતના જ; સામણ્યાચાર્યશ્રી પણ પ્રાચીન વેદવેદાંગપારંગત બ્રાહ્મદિગ્ગજના પ્રજ્ઞેતા તે ગુજરાતના જ; સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યમાંના એક મૈત્ર કાવ્યનો કર્તા તે ગુજરાતનો જ; વ્યાકરણ કાવ્યોનો સૌથી પહેલો રચનાર તે ગુજરાતનો જ; અને કાવ્યપ્રકાશની એક અતિ પ્રાચીન ટીકા લખનાર તે પણ ગુજરા-તનો જ; ગીર્વાણ વાગ્દેવીની આ સેવા અદ્ય નથી. અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલ-ગણિના શબ્દોમાં સહજ દેશકાર કરીને સાગ્રિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે—

“ગીર્વાણવાચઃ પુરુષોત્તમેન જગદ્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ ।”

==“જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણવાગ્દેવીનું ચિન્તાસલવન બનાવ્યો છે.”

કલાપીનું સાક્ષર-જીવન.

(૨૧. ૨૧. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.)

In these gay thoughts the loves and graces shine,
And all the writer lives in every line;
His easy Art may happy Nature seem
Trifles themselves are elegant in him,
Sure to charm all was his peculiar fate,
Who without flattery pleased the fair and great:
Still with esteem no less conversed than read,
With wit well nature'd, and with books well bred
His heart, his mistress and his friend did share
His time, the Muse, the witty, and the fair,
Thus wisely careless, innocently gay,
Cheerful he play'd the trifle, Life, away;
Till fate scarce felt his gentle breath suppress,
As smiling infants sport themselves to rest.

(SIR W. SCOTT).

+ + +

હું માનવી, હું વિશ્વના, હું પ્રજાના, જ્ઞાની નહીં !

+ + +

નથી નથી મુજ તત્વો વિશ્વથી મેળ લેતાં,
હૃદય મમ ઘણું અન્ય કો વિશ્વ માટે !
જગત સહ મળેછે ચર્મને હાડકાં આ,
રહી જગતણી અન્યી માત્ર આ સ્વૂળ સાથે ! !

+ + +

બળીશ નહિ હવે હું મિત્ર, મિત્ર, બાલકોથી;
જીવિશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી.

+ + +

મેં પુતળી કેં છે ઘડી દિલમાં હજારો હોંશયી;
એ પુતળી જેને ગણી તેનો અન્યો હું ખડાવરો !!

+ + +

એ પુતળીના બહુને કો બહુનારું બહુશે,
ખામી નજર આવે નહિ, એ દેખનારો ખડાવરો !!

+ + +

નહિ જાહોજલાલીના, નહિ કીર્તિ ન ઉત્કૃષ્ટતા,
હમે લોભી છીએ? ના, ના, હમારા રાહ ન્યારાછે !
હતાં મહેતો અને મીરાં ખરાં હદિમી ખરાં શૂરાં,
હમારા કાફલામાં એ મુસાફર છે હતાં પુરાં.
તમારા રાજ્ય દારોના ખૂંતી લપકા નથી ગમતા,
મતલબની મુરબત ત્યાં મુશામદના ખજાના ત્યાં !!

+ + +

હા ! લાખ રંગી ધરકનું કો એક રંગી જામ છે !
મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા હમે ! !
એ તો હમારી માદરે પાછું હમેને જન્મતાં !
ને મોતની મીઠી પથારીમાં લઈ એ એજ છે.

+ + +

ચેદા યયોહું હુંવા તુંને સનમ !

ઉમ્મર ગુજારી હુંહતાં, તુંને સનમ !

+ + +

હું જાઉં, હું જાઉં ત્યાં આવશે કોઈ નહીં,
ઓ ઓ દિવાલો ગાંધતાં ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં !!

+ + +

તુમે બહાલાં, બહાલાં ! તમજી મમ ધરણા નવ શ્રમ્યાં !
હવે ના રોવું તો સુજ મરણ કાળે પ્રિય સખા ;

+ + +

દે ! મહેરબાન ! નકી મૃત્યુ બલાનું વહેલું
ને શુધકને સળગવા બહુ કાળ લાંબો.

+ + +

મેળો મીઠો અરર ! પણ આ એક, બે, ચાર દિ નો !
મીઠા આવી ! જમ અટકવું, કોઈનો વાર તૂટ્યો !
તુટ્યો વા તે ઉતરીજ ગયો મૈયા પાછો મળે ના,
તાણો, ખેંચો, પણ નવ ચડે ધન એવી મથે ના ! !

x x x

દે ! પખીડાં, મધૂપ શશિદે ! ફૂલડાં બાપલાં હા !
દે ! શું રહેશે ! તમ હૃદય મૈ આમ આધિનતામાં ? !
રહેજો, રહેજો : પણ હૃદય મૈ પૂર્ણ આધિન રહેજો,
દહાવો લેજો, ફિલ મગગમે, ત્હોય આધિનતાનો ! !

(સ્થાપી.)

કલાપીનું સાક્ષર-જીવન.

માપ્ય પુણ્ય કૃતોલ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતી : સમા : !
શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગ ભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ! !

(ગ્રીમ્મ્ લગવદ્ ગીતા.)

Of Manners gentle, of Affection mild ;
In Wit, a man ; Simplicity a child !

(Sir W. Scott)

કીર્તિને મુખ માનનાર મુખથી કીર્તિ લલે મેળવે,
કીર્તિમાં મુજને ન કાંઈ મુખછે : ના લોભ કીર્તિ તણે,
પોણું છે જગ ને નકી જગતની પોલીજ કીર્તિ દીસે,
પોણુ આ જગ શું ધતાં જગતની કીર્તિ સહેલે મળે ! !

x x x

અખમથી જે ડરી રહેતાં વગર અખમે અખમ મહેતાં !
હુમેતો ખાઈને અખમો, ખૂળી ત્યાં માનનારાઓ ! !

x x x

કવિ આ ભોળો તે કુદરત તણે બાન્ધવ હતો,
જનો તે શું બહે ? જનપર રહ્યો સ્વાર્થ લપટ્યો ! !
(કલાપી)

“મવાંમોધિ પોતં શરણ્યં વ્રજામ :”

(કલાપીનું જીવન-સૂત્ર.)

શુદ્ધરથો !

ઉપરનું મંપૂર્ણ અધિનતા સચક અને માર્મિક પદ જે જીવાત્માનું જીવન-સૂત્ર હતું; મન્યકૃતમાં જન્મ્યા છતાં એ પ્રાચીનો જેને કટાણો હતો; રાજ્ય લક્ષ્મીમાં ઉછર્યા છતાં જેને એ વૈભવનો મોહ ન હતો; અમલ છતાં નિર્ગમિભાની, લક્ષ્મી છતાં સાધુ, અને ધૌવન છતાં જે શાન્ત હતા; અને આ ત્રણે સાથે છતાં મર્વાત્મભાવ રૂપી અભેદ-ધ્વજ, -સનમની શોધમાં અને ભક્તિમાં જેઓ તથીન હતા; પચીસ વર્ષના અતિ ટુંકા આયુષ્યમાં ગુજર સાહિત્યમાં જેણે ઉત્તમ પ્રકારનો ઉમેરો કરી સાક્ષરોનાં હૃદય આકર્ષ્યો છે, છતાં કંઈ દ્યુ નથી એમ જે માનતા હતા; અને પોતાનો દિસાખ વિધિ પાસે ‘જીવ્યો’ અને ‘મરીશ’ એટલો ટુંકોજ જે ગણતા હતા; જેનું જીવન સ્વાર્પણની પ્રતિમા રૂપ હતું; છતાં ‘કરી તે શુ ચકે પ્રાણી આ અનન્ત અગ્રાધમાં?’ આમ આની માધુ વૃત્તિથી જે રહેતા હતા; અને આપ સહુ આશ્ચર્યે આજે ત્રણ વર્ષ થયા જે સદુદય કરી ન્હા છો તેવી પગપદની રચાવના કરવાના પ્રથમ અંકરો જેના હૃદયમાં આજથી આશરે પદર વર્ષ પહેલાં પ્રગટી નીકળ્યાં હતાં;—ને યોગ-અદ મહાત્મા-સ્વર્ગરથ કલાપીના માક્ષર જીવન સંબંધે-મારી શક્તિ ન છતાં, બાંધ્યા-દટયા એ બોલ આપ મમક્ષ રજુ કરૂં.

કલાપી સાથેના મહાન અતી યાદ અને લાંબા પગિય વિષે માગ શુભેચ્છક મિત્ર ગ. શ. દાદો વાકેદ હોવાથી, તેમજ સ્વર્ગરથની અતી આદ, મોદક અને માર્મિક લેખિ નીથી લખાયેલ વિસ્તીર્ણ સાહિત્યનું મંમેલન કરી સ્વર્ગરથના જીવનના ટુંક વૃત્તાન્ત સાથે પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાના યત્નમાં હું હઈ એમ એઓના જાણવામાં હોવાથી, આ પરિપદમાં કલાપી મંબધે મ્દારે કંઈકે પણ અવશ્ય દહેતું એમ લગભગ મ્દાગ ઉપર દબાણ થવાથી, છેક છેવટની લીએ-બીજી ઉપાધિઓના અંતગમને લીધે-આ કાર્ય હું હાથમાં લેઈ શક્યો છઉ; અને એટલીજ ત્વગથી આ ટુંકો લેખ લખી નાખ્યો છે; જેથી જેનું હોયું જેમએ તેનું અનુમંધાન બની શક્યું નથી; અને એ માટે આપ મર્વ પાસે અંતઃકન્થ પૂર્વક ક્ષમા ચાહુંછઉ.

સ્વર્ગરથ કલાપી વિષે બહુ બહુ જાણવાનું છે, અને તે કદાચ સમય આવે અત્ર તતથી ઉપલબ્ધ યશો; પરંતુ એ મહાત્મા પામેથી જે કંઈ જાણવાનું છે, તે તો કાઠ મમર્થ વિદ્વાન પોતાના જીવનનો મ્દોટો બાગ એને અર્પણ કરશે ત્યારેજ બની શકશે, એમ હું માનું છઉ.

કલાપીના ઉપનામથી અક્ષિત કરાયેલી વ્યક્તિની લૌકિક-સ્થિતિનો કાષ્ઠિક ખ્યાલ આપેલો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે એક રીતે જોતા તો તે કહે છે તેમ તેનું રથ-જીવન-પ્રતાપ કાષ્ઠિક લાજુ નથી વિક્રમ સવત્ ૧૯૩૦ એટલે ઈ. સ ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦ મી તારીખે કાઢીઆવાડ માહેલા એથા વર્ગના સરયાન લાડીના રાજકર્તા તરીકે એમનો જન્મ થયો હતો એમનું નામ કાકોર સાહેબની મુરસિદ હુસૈન તખ્તલિ-હુસૈન હતું. એઓ ગોાદુલ રજપૂત હતા અને સરયાન ભાવનગરના ગળ્યની સ્થાપના કરનાર મહાન પુરુષના પૂર્વજ પ્રતાપી સેનકજી ગોહિવના વંશમા એઓ અવતર્યા હતા એમની માલ વયમાજ એમના માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. નવ વર્ષની વયે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમા હાજલ કરવામા આવ્યા હતા નવ વર્ષ સુધી ત્યાં અભ્યાસ કર્યો સત્તર આઠ વર્ષની વયે કસ્મીર અને હિંદનો પ્રવાસ કર્યો ત્રણ ચાર વર્ષ રાજ્ય કા ભારતો અનુભવ થેવા માગે આપવામા આવ્યા. ઈ. મ. ૧૮૮૫ ના જાન્યુઆરી માસમા મદીનથીત થયા, અને માત્ર પાંચ વર્ષ, ચાર માસ અને વીસ દિવસ રાજકર્તા રહેવાઈ, ઈ. સ ૧૯૦૦ ના જુનની દશમી તારીખે ફક્ત એક નાત્રી માદગી ભોગવી વિદેહ થયા પોતાની પાછવ ત્રણ સીઓ, બે પુત્રો અને એક પુત્રી મુકી ગયા છે. આમ એકજ પારિઆદમા તેનું રથ-જીવન લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ ગય છે અને આપણને પણ હાલતો આપણા કાર્યપરતે એટલુજ ખસ છે. વિશેષ વિસ્તાર સમય આવે થઈ રહેશે.

અસારે તો હું આપને એમના સુક્ષર-જીવનની ચરિત્રચિત્ર જાણી કરાવવા ઉદ્યુક્ત છું. સાહિત્ય પરતે એમનો પ્રેમ, સા^{ધા}ની સેવા અને ભક્તિ, એમનો અભ્યાસ, એમનો સ્વભાવ એમની દિન-ચર્યા, એમ^{ના} વાચન, એમના મિત્રો, એમના હૃદયની ભાવનાઓ તથા સિદ્ધાંતો, અને એમના આદિ હૃદયની ત્રીન લાગણીઓ આદિ પ્રદેશો ઉપર, અને તેટલી ત્વરાથી આપણે નજર દેવી જઈએ આ સર્વનો ખ્યાલ બની શકતા સુધી તો હું આપને એમનાજ શબ્દોમા આપીશ, કે જ્યો કરી મહારા શુભ અને દુર્બળ શબ્દનું, તેમજ મહારા તર્ક કે અતુમાનનું મિશ્રણ એમની મધુર, રસિક, ગંભીર, અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવના કે શૈલીમા ન થઈ જતા, એમના શુદ્ધ સ્વરૂપનો આપને આનંદ મળે.

સરયાન ભાવનગરના માનવંત મહારાજ સાહેબના ઉદાર આશ્રયથી, રા. રા. મણી-શાહર રાજા બે 'કલાપીના કેકારવ' એવે નામે સ્વર્ગસ્થના ધણાં ખરા કાવ્યો પ્રસિ.

કલાપીના ઉપનામથી અકિત કરચેલાં વ્યક્તિની લૌકિક-સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. એક રીતે જોતાં તો તે કહે છે તેમ તેનું સૂન-જીવન-વૃતાન્ત કાંઈ લાંબું નથી. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૦ એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૧ મી તારીખે ઘડીઆવાડ માહેલાં જોશા વર્માના સંસ્થાન લાડીના રાજકર્તા તરીકે એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું નામ ઠાકોર સાહેબશ્રી સુર સિંહજી તખ્તસિંહજી હતું. એઓ ગોરાહલ રજપૂત હતા. અને સંસ્થાન ભાવનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર મહાન પુરૂષના પૂર્વજ પ્રતાપી સેનકજી જોહિલના વંશમાં એઓ અવતર્યા હતા. એમની ખાલ વયમાંજ એમના માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. નવ વર્ષની વયે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. નવ વર્ષ સુધી હાં અભ્યાસ કર્યો. સત્તર આઠ વર્ષની વયે કરમીર અને હિંદનો પ્રયાસ કર્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ રાજ્ય કા.ભારનો અનુભવ લેવા માટે આપવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના જન્યુઆરી માસમાં મહાનથીન થયા, અને માત્ર પાંચ વર્ષ, ચાર માસ અને વીસ દિવસ રાજકર્તા કહેવાઈ, ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના જુનની દશમી તારીખે ફક્ત એક રાત્રી માંડગી બોગવી વિદેહ થયા. પોતાની પાછલ ત્રણ બીઓ, બે પુત્રો અને એક પુત્રી મુકી ગયા છે. આમ એકજ પારિમારમાં તેનું સૂન-જીવન લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. અને આપણને થયું હાલતો આપણા કાર્યપરતે એટલુંજ ખસ છે. વિશેષ વિસ્તાર સમય આવે થઈ રહેશે.

પૂજી કે તું સું કરે છે? ઉઘમાંથી હડતો હોય એમ તું કહેતો કે:—' મને સ્વપ્નાં આવે છે. તું સ્વપ્નામાં યોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ અને દિવ્ય મહેલો અને ભગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોલી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વી પર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જમતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્નાં થયા કરતાં. x x x તને ચિંતા, ફીકર, કે કોઈ કાર્યનો બોલો બીલકુલ ગમે નહિ; એવો તારો વિલાસી સ્વભાવ જોઈને મને બહુ દુઃખ થતું, અને તને સુધારવા બહુ બહુ યત્ન કરતી, પણ બહુ ફેલેટ, બાઈ! આવતી કાલે તને અઢારસું વર્ષ પૂરે થશે, પણ હજી સુધી એજ તારા વિલાસી સ્વભાવમાં કંઈજ ફરક નમળે.' ઉપરની વાતના સમર્થનમાં હું અત્રે તેમના પત્રોમાંથી કેટલાક ફક્ત આપીશ કે જેથી 'કરી વિધા તરફનો તેમનો પ્રેમ, તેમનું વિદ્યાર્થી-જીવન અને સાહિત્ય-ભક્તિ કંઈક અંશે સમજી શકશે.

તા. ૩૦-૧૨-૬૨ ના એક પત્રમાં લખે છે કે:—

" રાજકુમાર કોલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે નામનોજ છે. રાજકુમાર કોલેજમાં, તેટલું બહુનાર તો બહુજ થોડું બળે છે. આ કોલેજમાં બહુનારને વિદ્યા સાથે ભાગ્યેજ પ્રીતિ હોય છે. એ દેશના નસીબની વાત છે. હજી રાજ્યમાં આંખ ઉપડતી નથી. કુમારને નથી સારી સોજત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મેટલ x x મારે વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કોલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનું દતો, પણ રાજ્યમાં અને આસીયા વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે. પાંચ વર્ષ થયા નેત્ર વાધિથી હું હેરાન દતો, માત્ર જ્યાં કલાક વાંચી શકતો. મુંબઈના ડૉ. મેડાનીકીની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. મૈન્યુલેશનની વ્યાધિ મને છે. દવા નિયમિત રીતે જરી વાપરવી પડે છે. x x હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકુ છું, અને તેટલું વાંચું છું. પણ મારી આશા હવે પુરી થશે નહીં.

દરરોજ એક કલાક કાલદાનો અભ્યાસ કરુંછું; એક કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચુંછું; હાલ સમાપ્તમાં પુસ્તકો વાંચુંછું; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચુંછું. હજી સુધી મેં ગુજરાતીનાં વાંચુંછે. કોલેજ છોડ્યાં અને એક વર્ષ થયું ત્યાર બાદ ' ડ્યુટી ' નું પુસ્તક ' મેં હમણાંજ હાથમાં લીધુંછે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચવું હમણાંજ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. એટલાં વાંચ્યાં છે કે, ગુજરાતીવાનાં સારાં પુસ્તકોમાં એવું બા-
ગ્યેજ નીકળશે કે જેતું મેં મનન ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો અને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આંસુ લાવે છે. દિવોસોદી એ અને ગંભીર સુખ આપે છે.

ગુજરાતીવાની સંતોષ ન થયો તેથી દિવોસોદી માટે અંગ્રેજી, અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યોછે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટે: કમકે સંસ્કૃત દિવોસોદી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે બાપામાં અને જ્ઞાન મળી શકે કે નહીં તે ચંકા ભરેલું છે. ગુજરાતી વાંચન તો જારીજ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. ગ. મણીલાલભાઈ કૃત ' સિદ્ધાંતસાર ' વાંચુંછું. આપ જે જે વાંચવા અને સૂચવશે તે અવશ્ય વાંચીશ.

x

x

x

x

તા. ૧૧-૧-૯૪ ના પત્રમાં લખે છે કે:—

" વિદ્યાને માતાને સ્થાને રાખવા કરતાં સ્ત્રીને સ્થાને સખવી એજ ઉત્તમ, અને માદું આપું આપુખ્ય વિદ્યા પરમણુ રહે એજ હું ઈશ્વર પાસે માગુંછું. આ રાજ્ય (કાલિયાવાદી રાજ્ય) ખટપટમાં, ઉત્તમ મિત્ર, વિદ્યાજ છે, અને સુમાર્ગે જતાવનાર પણ, પુસ્તકો સિવાય બીજું બાગ્યેજ મળી આવેછે. "

એક શયજે એમણે ગાયું છે કે:—

" નહિ જાણીશ હવે હું મિત્ર, ઓ, બાળકોથી;
જીતીશ જાની શકે તો એકલાં પુરતકોથી. "

આગળ ચાલતાં એજ પત્રમાં એઓ ઉમેરે છે કે:—

' યાન્તિ પર્વ ' મેં વાંચુંછે, અને ' અનુભાસન પર્વ ' વાંચી નાંખીશ. કાલદામાં મેં ધણુંજ યોક્તું વાંચુંછે. કાલદામાં તો હાલ જાધા ચાલતા કાલદા વાંચવા વિચારછે. આર્યા-
વર્ત પ્રવાસમાં જવાનું થયું અને વાંચવું બંધ રાખ્યું. સંસ્કૃત ભણવું એ મ્હારો નિશ્ચય છે.

સાહિત્યનાં પુસ્તકો હું મ્હારી મેજેજ વાંચુંછું શિક્ષક કોઈ નથી. " જ x

તા. ૨-૧૨-૯૫ના પત્રમાં પૌતાની દિન-ચર્ચા હંકામાં જતાવેલી છે, અને તેમાં વાં-
ચનાના કલાકો આપેલા છે.

“ સુવાગ્માં સંસ્કૃત અને મહારાજ * * * નો સુમાગમ. જયેરે વાંચતું. જયેરે
જી રોજન અને સહીના કામજો. સાજે રમતું અને રાતે સુષી જતું. એ એક સંયા માફક
મણી તો ચાલ્યું જાય છે. ”

તા. ૯-૧૧-૯૯ ના પત્રમાં લખે છે કે:—

“ હાલ હું રહેલો વાંચું છું. એ પુસ્તકો વાંચ્યાં, અને ગ્રીવુ ‘ રિપબ્લીકન ’ લીધું છે.
કવિતા પણ કોઈ વખતે લખું છું. એ ચિવાય ન્હાના ન્હાના ઘણાં લખવાનું થઈ રહ્યું છે.
એમાંનું કેટલુંક મુદ્રણમાં કોઈ કોઈ વાર આવ્યા કાગળે. “ કસાપી ” ના નામથી તે આપ
વાંચશે. + + + રહેલો સાથે થોડું ધિઓમોરીનું પણ વાંચું છું.

વગી તા. ૪-૨-૧૯૦૦ ના પત્રમાં લખે છે કે:—

“ * * સ્વિડનમેરોના સત્યો એમને એટલા જાણ જવા છે. આપ કહાવ
તે લેખકને જાણતા હશે. રહેલો પૂરો દરી તેનાં થોડા પુસ્તકો વાંચવા હું ધારું. તેની
સાથે કલિદાસનાં પુસ્તકો વાંચવા જોઈએ એમ જાણુ વખતથી ધણાં કહેવું છે થોડાં સાં
પુસ્તકોનાં નામ આપવા કૃપા કરશે. ”

કોયેજ હોડવાથી એમનું વિદાર્થ-જીવન પૂરું થયું હતેવત્ય, પરંતુ ખરી રીતે જોતા એમ
નહતું. એમને એ વ્યસન તો એમની જિંદગીના અન્ત સુધી રહ્યું હતું હાલ આપ્યા પછી
એમણે પોતાના અભ્યાસ પાઠ્ય જાણુ થમ લેવા માટે એમનો સમય વખત ખરી રીતે
કદીએ તો અભ્યાસ પાઠ્ય જાણુ હતો હતા હાલ આવી તેમણે પશ્ચિમના મહાન કવિઓને
અને તત્ત્વ-ચિંતકોને વાંચવા માટે, કિંમતી પુસ્તકોનો એક પછી એક સંગ્રહ કરવા માટે;
સંગ્રહ આપા ઉપર હતું તેમ એક સુઘ શાસ્ત્રી ગાંધી બહુવા માટે, થોડો હતો પણ
અભ્યાસ થઈ રહ્યો હતો. માણસના મન-મલામત લેખો આપા પૂર્વે વિચારવા લાગ્યા. મેંદહત
જેવાં બન્ધ કાળો બહુવા માંધા આમ સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, તથા શુભગતી વાંચવામાં દિવ-
સનો મોટો ભાગ ગેકાનો હતો. આવી રીતે પૂર્વે તથા પશ્ચિમના વિન્તીણ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં
તેમણે ખંતથી પ્રવાસ કરવા માટે એક પછી એક સ્વાતંત્ર્યચરમિક કાળો ગ્યાવા માંધ્યા.
કાળ્ય પ્રવાહ સતત વહેવા લાગ્યો. કાળ્ય વાંચવામાં એમને જાણુ આનંદ આવતો; એમાં એ
તકીન થઈ જતા જેના જેના લેખો વાંચવામાં આવતા તેની તેની સાથે પોતાથી સ્વત પત્ર
વહેવાર થઈ કરવા માંધ્યો. માસિકોમાં પોતામાં કાળ્યો મોકલવા માંધ્યા. આમ સાક્ષરોના
શીક્ષા પરિચયમાં આવવાનું થઈ થયું. વાંચવાની રીતિ પરત્વે તેઓ એક સ્થળે લખે છે કે:—

‘પરંતુ મહારાજે એ જ મહાત્માના વખાણ કરે તે કહતા તેમાં જે કાંઈ ન સમજાયું હોય તે સમજવા યત્ન કરે એટલે પોતાને જે કાંઈ એમાં ખુચતું હોય તે બોલે એ વધારે ઉપયોગનું છે + + મને એ ખામી બતાવવાની હિમ્મત આવેછે કેમકે, ‘કેમ વાચવું’ એ હું ચોક્કસ સમયથી એમસેન પાસેથી ઝીખ્યો છું. એ ઝપિ ન્યાયાધીશની ગાદી વાચનાગ્ને આવેછે, અને એ ગાદી સ્વીકારી લેવામાં લાગેછે.”

જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ અભ્યાસમાં અને સાક્ષર પરિચયમાં વૃદ્ધિ થતીજ ચાલી આગે વધારે એમની જીજ્ઞાસા અત્યંત સુધી સંજ્ઞ રહ્યો. કાવ્યો અને લેખો પણ એમના હૃદયમાંથી સરિતાના પ્રવાહ પેરે વહેવા લાગ્યા એમણે કેટલા પુસ્તકો વાંચ્યા, કયા કયા વિદ્વાનોના લેખોનો અભ્યાસ કર્યો એ કહેવું સહેલું નથી કેમકે એવી પ્રમુખિયું નોંધ હજી સુધી હાથ આવી નથી એમની લાયકેરી બારીકાઈથી જોઈ જવામાં આવે તો આ મમથી બહુ જાણી ગયા તેમજ, પત્ર મહારાજી એ કાર્ય હજી સુધી બની શક્યું નથી એમના પ્રતિજ્ઞા પત્રો ઉપરથી, તેમજ જે લાભો પરિચય એમની સારે મને હતો તે ઉપરથી, આપ સદને કાલક પ્ધ્યાન આવે તેટની હમિયત આપુધુ ઉપર મહેવામાં આ યુ તેમ જ સ ૧૯૨૨ સુધી તો એમણે માત્ર શુભાશ્રી પુસ્તકોજ ખાસ કરી વાંચ્યા હતા કાદમરી, સ સ્વતીચક્ર, નવનગ્રાવલી, ઉચર ગમચરિત્ર, સ્વર્ણ્ય મણીલાલ તેમજ સ્વર્ણ્ય મન સુખસમભાષના તમામ ગ્રંથો અને લેખો, નૃસિંહ, દયારામ, મીંગ, પ્રેમાનંદ, સામગ, ઇત્યાદિ પ્રાચિન કવિઓ, નામાયણ મહાભારતાદિ પુરાણ ગ્રંથો, નર્મદ, હલપત, કાન્ત ઇત્યાદિના કાવ્યો અને લેખો, તેમજ સમૃત્ત કવિઓના બારાતરો વગેરે શુભાશ્રી સાહિત્ય બહુ બહોળા વિજ્ઞાતા એમણે વાંચ્યું હતું તે સમયમાં પ્રસિદ્ધ થતા લગભગ બધા માસિક તે પ્ધ્યાન પૂર્વક જોઈ જતા હતા ઇતિજ સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ પણ બહુ વિશાળ હતો શેક્ષપીયર, મિટન, ટેનિસન, બાઇન, કીટસ, પ્રાડિનિંગ એથુઆર નોનક, વર્ડ્સવર્થ, શેલી ગયે કેન્ગ ઇત્યાદિ કવિઓ સ્પેન્સર હર્ડને કાર્વિન, મિન, શોપનહોર, ઇત્યાદિ તત્ત્વ ચિંતકો એમસેન, કાર્લિલ, રિચર્ડ, સ્વેટો, સ્વિડનબોર્ગ ઇત્યાદિ ઘણા મહાન પદ્ધિતોના લેખો એઓ વાંચી ગયા હતા અને એમાંના ઘણાખરાનો તો એમણે બહુ મનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો સમૃત્ત સાહિત્યને પણ વિસાર્યું ન હતું એઓ જે કાંઈ વાચતા તેમાં કેટલા તપીન થતા તે નીચેના એક બે શ્લોક ઉપરથી સમજાશે

તા ૨-૮-૨૪ ના એક પત્રમાં લખેછે કે —

+

+

+

“અ. ૧૯ કાષ્ઠપણ કવિના વિચારો લેઈ કાવ્ય કરતા લક્ષમાં ગણવાનું એટલુંજ કે તે કવિનું, તેના પૃષ્ઠકા હૃદય ધ્વનિનું પૂરું અવલોકન કરી, તેમાં તત્ત્વ બની, તેના પાતાળનો નાદ સમજી તેને ખીલવવ તેને વધારે સમિક-વધારે સ્પષ્ટ કરવું

મહાત્મા મેથ્યુઆરનોડ્—એક કવિ દીક્ષકાર, વડંઝવર્થ સાથે ખીઝ કવિઓને સર-
ખાવતાં કહેછે:—આહા ! કેટલું સત્ય તેમાં છે !

“Others will strengthen us to bear
But who, ah ! who will make us feel
The cloud of mortal destiny?
Others will front it fearlessly
But who, like him, will put it by ? ”

અહીં ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ ને વપરાયાં છે તે વિશ્વાનંદ વડંઝવર્થ માટે છે: “જહો’
“him”, ઇત્યાદિ. શેક્ષી ખરો; પણ વડંઝવર્થ નહીં. વડંઝવર્થ તો વડંઝવર્થ. પણ વડંઝવર્થ શેક્ષી
નહીં થઈ શકે, હું તો બનેનો પૂજારી, દરિ દર બનેને મમાન પ્રેમથી પૂજું છું”.

તા. ૯-૮-૧૮૯૪ના એક પત્રમા લખેછે કે:—

અગાડી ચાલ્યા જાઓ-નીચેના વાક્યો આવે લાં સુધી:—

Act IV.Scene:—

(nearly near the close of the scena.)

Oswald:—(to Marmaduke)

"Ay, we are coupled by a chain of adamant;
Let us be fellow labourers, then, to enlarge
Man's intellectual empire. We subsist
In slavery; all is slavery. We receive
Laws, but we ask not whence these laws have come,
We need an inward sting to goad us on."

શબ્દોની મીઠી રચના આ કવિમાં નથી. કારણકે તે સ્વર-શક્તિને સ્વીકારતો નથી. છેક જ એમતો નહિ, પણ ઉચ્ચારના અમુક ધોષથી અમુક અસર થાયછે તે વાત તે દ્રશ્ય કરેછે. પણ તે દુનિયાનાં બધાં માટે સમજ, માત્ર વિચારોની ગણના જાળવી રાખી પોતાનું દૈવ્ય મનભયું એટલે કામ પુરું થયું એમ સમજેછે. તોપણ તે એક જગાએ લખેછે:—

"There is a Power in sounds."

તે કહેછે:—" ખરીવાત, પણ ચાર કામતો તે વિના ચાલશે, મહારામાં તે ખામીએ ખરી, પણ મહારા વિચારો તે ઠાંકી શકશે." તે ખરો મહાત્માછે. અને સુંદર આધારપત્રી દરકાર ન રાખી મુંગરહી આંસુડાં ખેંચાં કરેછે. તેના ખરો ભોગીજ તે બીલી શકશે. તેનું વાંચન શરૂ કરો ત્યારથી તે પુરું કરે ત્યાંસુધી અમુક જાતની સમાધિમાં લીન રહેવું પડશે. શેલી વાંચવો સહેલોછે. કમકે તે સ્વરશક્તિનો પૂરો લક્ષ્યછે. અને તેથી તેને વાંચતાં રસ ઉઠાળા મારેછે. પણ ઉઠા-ઉઠા-અને ઉઠા ઉતરશે તો, શેલી એક બાળક અને વડેવર્ય એક મુઝરગ સાધુ દેખાશે. દરેક પંપેંક કંકડાં તપાસતા જાને, અને તેમાં સંસાર અને વખતે તો આખા ધ્રુવોનું ઉંડું મીઠું અવલોકન જોશે. આટલા ઉપોદ્ધાત પછી આ કવિ આપ વાંચશે. એ કાંઈ સહેલું ચરો."

તા. ૧૯-૮-૧૮૯૪ના એક પત્રમાં લખેછે કે:—

x x x x

“વર્ડઝવર્થ પહેલા ભાગમાંથી આપ નીચેના કકડા વાંચશો —

“ We are Seven ” એ આપણને ગાયલ રીડમ્બા આલી ગયું છે. પણ તેમાં પ્રથમની ચાર લીટી ન્હાના બચ્ચાને સમજાય નહિ તેથી કુટુંબી નથી.

“ A simple child

That lightly draws its breath

And feels its life in every limb

What should it know of death ”

એ પહેલો નોંજ વાંચવા જેવો છે. આ મહા કવિ હમેશા આવાજ ચિત્રો આપ્યા કરે છે બીજા ‘ Goodly Blake & Harry Gill ’ છીંક. વાચનાને મહાન-બીન-કુદ, નમાણ હાગને આ વાચનાને જોઈ આ વિનં કાર્ત્ત્વમ કાન્ય નથી, તોપણ બહુ નસ આવશે. “ આત્મીની દુવા લાગવી ” “ નિમાઓ લાગવો ” ચરે. એથી માણસ કેતુ દુ ખી થાય છે. Harry કેવો થડો થઈ જાય છે. કુદરતને વર્ડઝવર્થ બહુજ નમ, — જાન. પણ કદિનતા મકન ન કરી સર્વે તેવી ગણે છે ન્હાની સરખી પણ અદૃષ્ટા કુદરત સહી શકતી નથી. અને Blake ના ત્રાપથી Gill થડો થઈ જાય છે. કાચદો જેને શુદ્ધો નથી ગણ્યો તેને કુદરત મ્હેરો શુદ્ધો માને છે આપણો હાથે તે શુ—આપણી અધિપતિથી પણ વર્ડઝવર્થની હવિગી બહુ ઉચી છે અને તેથી તે કુદરતને નીરસ લાગતો હશે. “ Lines written on early Spring ” જે પ થી મેં “ વનમા દુ ” લખ્યું છે તે વાચો. મ્હારી કૃતિ દેવી લાગે છે તે કૃપા કરી જેતુ હોય તેતુ અને લખ્યો વિચારો એવની મ્હાની ગીતિ આપને કાર્ત્ત્વમ જેવી લખને ખરી

“ To my Sister, ” “ Expostulation and Reply, ” “ The Tables Turned ” એ વાંચી નાખશો

દુ પસંબીના લખ્યો લખવા બહુધુ પણ શુ લખુ ? આપણુંક કુદરત દેકરા વાચના મુકી દેઈ, એવી કે વર્ડઝવર્થ જે હાથમા જ તો તે અથથી કતિ સુધી વાચો. બહુજ ધીમે ધીમે. ઉતાવળ કરવી અથવા પાના જવલી ફેરવવાની ઇચ્છા ગુખવી એ જૂન છે જે લીટી આપ નીચે છે તેનો પૂરો નમ પીધા પછીજ બીજી લીટી પર આજમુક. અને તેમ કરતા કરતા આદવા જાએ. પરી

“ The Last of the Flock ” જેવો—તે બહુ સાચ છે.

: " I sold a sheep, as they had said,
And brought my children bread,
And they were healthy with this food,
For me, it never did me good ! "

આમાં કાંઈ આર્થ હલ્યની પ્રેમભક્તિ નથી લાગતી ?

" Blake and Gill " માં તેલુંજ હલ્ય નથી લાગતું ? છેલ્લે " The old Cumberland Beggar " અને છેલ્લું " Animal Tranquility and Decay " વાંચજો, અને વર્તમાન અને શેષિના હલ્યની સરખામણી કરજો. જ્યારે શેષિ સ્ટેટસમેનના માથા પર અને પાદરીઓ પર માછલાં ધોવેછે, ત્યારે ચાંત કાંકા સ્ટેટસમેનને કેવા નરમ ભાવથી બોધ આપેછે ! ખરેખાત વર્તમાન કરિ ગુરસે ચલેજ નથી. ફનીઆના કવિમંડળમાં વર્તમાન જેવી ચતુર્તા કાંઈજ નથી. અને તેથીજ તે ક્રેટલાકને નીરસ લાગેના હશે, તે રહે છે તે હસેછે, તે દુઃખી છે કે મુખી છે, તે જાણી શકાતું નથી. બસ.

આપ આટલું વાંચજો. હવે હું બીજા ભાગના આવા દરેક આપને સૂચવીશ નહીં. પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા. આપ સગંગ વાંચો એવી મદદની ઇચ્છા છે. શેષિ કેમ વાંચે છે ?"

મુદિ લીલા ઉપરનો તેમનો સ્વાભાવિક અગાધ પ્રેમ એમના તમામ લેખોમાં જગડી નીકળે છે. કુદરતની સાથે તેઓ વાતો કરતા. એ જાણે તેને કંઈ કહેતી તોય તેમ એમાંથી એમને અનેક સૂચનાઓ મળતી. અનેક યોજનાઓ એમાંથી એમના હલ્યમાં ઘડાતી. એક તરફ મુદિ લીલાનો અનુભવ લેતા અને બીજી તરફ જન સ્વભાવ અને લોક-પ્રવૃત્તિનો અનુભવ લેતા. મનુષ્યો સાથેની વાતચીતથી કે તેના વર્તન અને ચાલિયથી જેવો અનુભવ મેળવી નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવેછે, તેવોજ એઓ મુદિ લીલામાં ભણી જાહે કાઢતા હતા. " અને પછી કંઈકતી કૃતિપર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન આપવામાં આવે આતેછે. " આમ તેઓ કહેતા.

કવિ-તાલવરના સંસ્કાર એમનામાં જન્મથીજ હતા, તેમને કસ્મીરના પ્રવાસથી બહુ મઠ પોપણ મળ્યું. કસ્મીરના ભવ્ય અને રમણીય દેખાવો જોતાં દરેક સ્થળે પરમાત્માની અગાધ અનંત લીલામાં તેઓ વિલીન થઈ જતા, અને દરેક સ્થળે પરમાત્માનું ભવ્ય દર્શન તેમને થયા કરતું. કાષ્ટને કાષ્ટ જનસ્થિતિને, સ્વભાવને, કે સંભવને તેઓ કંઈક સ્થળે જોઈ દેતા. મતલબ પિન્ડ-પ્રજ્ઞાંડના સામ્ય અને ઐક્ય સ્વરૂપની તેમને જાંખી થયે જોઈ દેતા. લીલાનું અવલોકન પોતે કયા દષ્ટિ-ચિન્દુથી કરતા તે તેનાજ સમજોમાં મૂકે વાંચતીએ,

કશ્મીરના પ્રવાસમાં લખે છે કે:— + + + “ આ તરતી, ત્રિસંકુતા જેવી, જમીનની અંદર, નાની કીસ્તીઓ ચાલી ચક્રે તેવી ગલીઓ ગૂંથેલી છે. ”

+

+

+

“ ખરું જોતાં આ સ્વર્ગનો દરેક કુંગર સોનાનોજ બનેલો છે. અથવા સુવર્ણની ખીજી શુભ લાંકા છે: પણ તેના ઉપર વિભિન્નપણે જેવો ગંગા જોષ્ઠ્યો: જેથી સમગ્રની કૃપા થાય.”

+

+

+

“ જેલમ માતાએ સંગાત છોડ્યો. અરે ! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી દોહાલા સુધી અમારી સંભાગ લીધી. તેના ખોળામાં અમને રમાડ્યા, તેના પપ-થી અમારું પોપણ કીધું, હાથરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો, કુરસ વગડી રીઝવ્યા, નવનવી વસ્તુઓ દ્રષ્ટી આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બલીલાળ પાસે ચાલી ગઈ, વગ્ન જેવા આ સ્વર્ગના પા-પાણુને ફાડી દ્રષ્ટીગીચર ચક્ર હતી તે પર્વતોને આડા ધરી સંતાઈ ગઈ, કોણુ વળે છેવાંએ દક્ષિણમાં બહાર દોરી ગઈ. ! ”

+

+

+

“ કશ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતાં જોતાં આતુર મને અમે છતર આવી પ-હોંચ્યા. ત્યાં કશ્મીરની દંડી નથી, ત્યાં કુંગર નથી, ત્યાં બરફ નથી, ત્યાં ગાડી નથી, ત્યાં કુંગર નથી, ત્યાં ઝરણુ નથી, ત્યાં ખગખગીવાં નથી, ત્યાં નાગાં નથી, ત્યાં ખીજો નથી: નથી તે ખુબસુરતી, નથી તે રમણીયતા, નથી તે બન્ધતા, નથી ત્યાં મનહરવેલી, કુંદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં: તે તો હવે મયાં ! હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું ! હવે તે સુખ ખેલ્યું ! હવે તે આનંદ મયો ! તે ખુબી સ્વપ્નામાં જોવાના ! તે પક્ષીઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાં જ કાને પડશે ! જેલમ નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાં સંભળાશે, સ્વપ્નામાં હવે તે ડાઘ-લેક, તે તખ્તે સુવેખન, તે પુલર-લેક, તે નદી નાગાં, તે ફગ ફલ અને તે વનરપતિ દર્શન દેશે ! શેડ તો પણ શું ! ”

જેમના દાન્યમાંથી પણ પિંડ-શ્રદ્ધા-નું સમપણ તપાસીયે.

+

+

+

—“ અદ્વાન્ડ આતો ગૃહ તાતનું છે,
આવાર સૌને સહુનો રહ્યો જ્યા;
લેછે સહુ કે સહુને દઈ દે,
આવાર સૌનો સહુ ઉપરે છે.

+ + +

ચિદાત્માની સંજ્ઞા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જન હૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કરી જનસ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની અન્યિત નહી

+ + +

અભિવ્યાપ્તિમાં આ પ્રતિ ઉર અને તે પ્રતિસ્થળે,
રુચે તે ઉક્તિમાં પલજ પલ તેને કથો રહ્યાં;
કહે, મારી ભાષા પછી કયમ કવે ના નિજ રૂચું,
વિના કહેતાં કહેવા, અગર નવ કાં મૌનજ રહું ?

+ + +

દે સંસારી ! નિમિષ ભર તું દેકરો દૃષ્ટિ આંહી;
આ દૃષ્ટિનું અનુકરણ કે રાખ સંસાર માંહી;
ભોળા ! તહારી ઘડમઘલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કે,
સ્થિતિની તું ઉપર ચઢી જો ત્યાગની દૃષ્ટિ આંહી.

+ + +

(મુજ હૃદય મહી' છે દૂર કેા મર્મ સ્થાન.
મુખ દુઃખ વિષ્ણુ તે તો છેક વૈરાગ્યવાન.

+ + +

ન પીવાયું, ખોયું, પશુ નવ ગયું પૃથ્વી પરથી,
રહ્યાં તરવો મીઠાં ઉદધિ કડવામાં બળી જઈ !

+ + +

મરુ, ખોવાયું, વા ઢળી ગયું કહો, કે ઉડી ગયું,
ભગ્યા બૂતે બૂતો લય નથી થયું એ કબુતરૂં !

+ + +

અહા ! કેવા પંથે કુદરત કરે છે ગતિ, અને
અરે ! કેવા પંથે કુદરત તણાં બાલક ભમે !
!વચારી વિચારી મમ દિલ બને ભરમ સળગી,
અરેરે ! જે રીતિ જનપ્રતિ ચલાવે જન અહીં !

+ + +

મરુ' છે યુદ્ધ ધ્વજાડે દેવ-દાનવનુ સદા,
હથે છે દોષ તો, કોઈ સ્થાનુ કરનાર છે

+ + +

અહો ! કે ખેંચાણો તવ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
વલોવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ધુમી રહ્યાં;
ક્યાં એ કે કોયો, અગણિત ફરીને લય થયો,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરિ નવ અઠયા વા ન અઠયો !

+ + +

બાયું ! આ સા મુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી દે,
આ તો બોલો કુદરતવણો માત્ર કલ્યાણકારી;
આ પ્લાટો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં, ત્યાં
ચંદ્રવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.

+ + +

આ શુષ્ક લૂખી આલમે અપકારીઓના રાહને,
યર્ષ ઘાસ કર રસભર, અને એવું યતાં તું શું કરે !

+ + +

જે ઘાસ ઝરણા પાસનું જે પ્રેમ મી નીહું જાન્યું,
તુજ પદ કને જે છે ઢલ્યું તે ના ઠરે ! તું શું ઠરે ?
એ નાપુકારે કોણને “ અમ અંગ કચરાર્થ મરે,
અમ યત્ન સૌ ધૂળે મળે, ” તો ઉઠ હા તું શું ઠરે ? !

+ + +

તુજ અંગ તરણાં સૂકશે આરોગ્ય ના તેનો યશે !
તો શું પડ્યો છે દહેશતે ? ઉભી આદુતાત્યાં શુંઠરે !

+ + +

નથી તેને માટે ગુજ મગજમાં નામ વહવા
અનાલાપી ગાણું, જગત ! પ્રભુ ! એ લાગણી બધું !
ધર્મ, નામો, ગાણાં, અવર સઘળાં ધુમ્ર સરખાં,
દ્યુતિ તેનીને સૌ મલિન તિમિરે ઝાંખપ ધરે.

+ + +

તારા ઉપર તારા તણાં જૂમી રહ્યાં છે જૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને જેની કચેરી આપતી !

ઉપનાં પદો માત્ર દહાન્ત તરીકે આપેલાં છે. પરંતુ કુદરત અને મનુષ્ય, પાન્ય પાન્યીક, આકાશને, નદીને સિન્ધુનું નિમન્નજી, સીમા, અધીનતા, અને જોઇને ઉડીજતાં પક્ષીઓને, ઝાણ, એક ઉદાસ દિવસ, ઝૂંતિ પૂજક વિશ્વ, મનુષ્ય અને કુદરત, વેરાન્ય, વહાલીને નિમન્નજી, મતાપ, સ્મૃતિ ચિત્ર, પેહાડી સાધુ, કોણ પરવારું ?, લાવના અને વિશ્વ, અનાલાપી ગાન, નવો સૈકો, વગેરે વગેરે કાળો જે મનન પૂર્વક વાંચવામાં આવેતો, કલાપીના ભાવના-વિશ્વનું અતી ગંભીર-રહસ્ય, આનંદ આખ્યા વગર એકો નહીં એમ અને સંપૂર્ણ સ્વાનુભવસિદ્ધ ખાત્રી છે.

મર્યુ, ખોવાયું, વા ઢળી ગયું કહો, કે ઉડી ગયું,
ભગ્યાં ભૂતે ભૂતો લય નથી થયું એ કષ્ટવર્ત !

+ + +

અહા ! કેવા પંથે કુદરત કરે છે ગતિ, અને
અરે ! કેવા પંથે કુદરત તણાં બાલક ભમે !
વિચારી વિચારી મમ દિલ બને ભરમ સળમી,
અરેરે ! જે રીતિ જનપ્રતિ ચલાવે જન અહીં !

+ + +

મર્યુ છે સુદ્ધ પ્રદાન-ડે દેવ-દાનવનું સદા;
હલે ॥ કોઈ તો, કોઈ રક્ષાનું કરનાર છે.

+ + +

અહો ! કેં ખેંચાણે તવ ઉદરમાં આયહી રક્ષાં,
વહોવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ધુમી રક્ષા;
કર્યા એ કેં કોરો, અગણિત ફરીને લય થશે,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરિ નવ અડયા વા ન અડશે !

+ + +

જે ઘાસ અરણ્ય પાસનું જે પ્રેમ પી નીહું બન્ધું,
તુજ પદ કને જે છે ઢળ્યું તે ના ઠરે ! તું શું ઠરે ?
જે નાપુકારે કોણે “ અમ અંગ કમસર્થ મરે,
અમ ચત્ત સો ધૂળે મળે, ” તો ઉઠ ઉઠ તું શું ઠરે ? !

+ + +

તુજ અંગ તરણાં સૂકશે ચારાય ના તેનો યથે !
તો શું પડ્યો છે ફહેશતે ? ઉભી ચારુતા ત્યાં શું ઠરે !

+ + +

નથી તેને માટે સુજ મગજમાં નામ વદવા
અનાલાપી ગાણું, જગત ! પ્રભુ ! જે લાગણી બધું !
દર્શન, નામો, ગાણાં, અવર સઘળાં કુસ્ર સરખાં,
દ્યુતિ તેનીને સો મલિત તિમિરે જાખપ ધરે.

+ + +

તારા ઉપર તારા તણાં, જૂમી રહ્યાં છે જૂમખાં,
તે ચાદ આંખે આંખને ગેળી કચેરી આપની !

ઉપરનાં પદો માત્ર દૃશ્ય તરીકે આપેલા છે. પરંતુ કુદરત અને અનુષ્ઠ, પાન્ય પ'ખીકું, આકાશને, નદીને સિન્ધુનું નિમન્નણ, સ્ત્રીમા, અધીનતા, અને જોધને ઉડીનતા પક્ષીઓને, જડણ, એક ઉદાસ દિવસ, સૂનિ પૂજક વિષ, અનુષ્ઠ અને કુદરત, વૈરાગ્ય, વહુલીને નિમન્નણ, પ્રતાપ, સ્મૃતિ ચિત્ર, પહાડી સાધુ, કોણ પરવાશું ?, ભાવના અને વિશ્વ, અનાલાપી ગાન, નવો સેકો, વગેરે વગેરે કાવ્યો જે મનન પૂર્વક વાંચવામાં આવેતો, કલાપીના ભાવના-વિષયનું અતી ગભીર-ગદ્ય, આર્ત આખ્યા વગર ગદ્યે નહીં એમ અને સંપૂર્ણ સ્વાનુભવસિદ્ધ આત્રી છે.

નિરાશા અને બેચેન સમય અનુક્રમે દેખાઈ આવે છે. એમના શરૂઆતના ગદ્ય તેમજ પદ્ય લેખો આશાજનક પ્રોત્સાહનથી વાંચનારને ગતિ કરવા આનંદથી પ્રેરે તેવા, અને લાગણી-એને સતેજ બનાવનારા છે.

કશ્મીરના પ્રવાસમાંથી તેવાં બે ચાર દૃશ્ય-તો આપણે અહીંયાં લખ્યે:—

x

x

x

“ અલબત્ત, સુસીબત વિના સ્વર્ગનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ? x x x ગમે તેમ હોય તો પણ મહેને તો એમજ લાગ્યું કે, કોઈપણ સારી અથવા ખરાબ બાબતનો મોહતા થયા પહેલાં જે વિચાર હોય છે તેમાં બોલતા થયા પછી થલોજ ધટારો થાય છે. + + + જૂખ અને તરસથી એટલા બધા ધાંધા થઈ ગયા કે પાણી ક્યાંય જોતી શક્યા નહીં; + + + કેટલાકની આંખમાં પીયુષાં આવી ગયાં તતાં. આ કેવું જોઈું ! લાગતા વખત જે માથા ઉપર ગડગડી રહ્યા હતા, માંમ બાલાની અણી ઉપર રાખી મુઠાની એકપર શેકી લઈ આવી જવું પડતું હતું, અરખ્યામાં પરચપર પણ મુખે સુવાનું મગરું નહીં, ઘોડાપરથી પલાણુ પણ દૂર થતાં નહીં, લોદીમાં તરવારો હમેશાં બીની રહેતી, શરીરપર જખમ વિનાનાં કોઈ માણસો નજરે પડતા નહીં, સંકટની મખ્યા ધર્મ શકે તેમ નહોતી, એ સમય વિસરી જવાનો નથી. સુખ શાન્તીથી નપુસક બની જવાનું નથી, મોજતું વ્યસન સુખ આપનારું નથી. સ્ત્રીગવાળા પક્ષગ અને આઠ ઘોડાની ગાડીમાં એસી ચટપટ કરવી અને તેમાંજ મગ રહેવું, એ સુધારો, સુખ અથવા આનંદ નથી. છુટ, મોજનું, નાણુકે સોટી, ” (એઓ કોઈ દિવસ નાણુકે સોટી લાયમાં ગમતા નહીં, પણ ખાખચી અને લઠૂ ડાંગ રાખતા, જેને તેઓ ‘ ખાંમણું ’ કહેતા.) “ અને રેશમી રંગાલ ગળવામાં રાખી કાંકડા બંની આઠા મારવા એજ સમ્પત્તિ અથવા મળ નથી. મોનાનાં ચરમા વગર કારણે ધાલી, મોનાનાં નાણુક ધડીયાળ, ” (એઓ મોનાનું નાણુક ધડીયાળ કદી રાખતા નહીં, પણ મજબુત ડાંસકોપ અગર એવા બીજા કોઈ મેકરું બદામ બાગે તેવું પસંદ કરતા અને ગાખતા.) “ અને અછોડા છાતી પાસે લટકાવી, ટેબલપર ટાંટીયા ઉઘા ચડાવી ‘ વિસકી પંગ ’ ચડાવવો એજ સુધારાના સાચીમાં લક્ષણ નથી. ધીરજ અને ધૈર્યથી અગાડી વધવું એજ સુધારો છે, એજ સુખ છે, એજ ધર્મ છે, અને એજ સમ્પત્તિ છે. “ ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર, અરૂ નારી, આપત કાલ પરખીયે ચરી ” ખરેખાત, આવી સ્થિતિમાં જે કે ધીરજથી રહેવું, શાન્ત રહેવું જોઈએ, તોપણ આ જૂખા માણસોની એ વખતની સ્થિતિ જોઈ એમને ધણીજ દર્શા આવી. ” + + +

પણ રમણીયતામાં ઉતરે તેમ નથી. બાણ, જાવજૂતિ, કાલિદાસાદી કવિઓની અગાધ ક-
લ્પના શક્તિનું પણ આજ સુદ્ધિ-સૌન્દર્ય મૂળ કારણ છે. પણ અતિશય યવાથી કંઈ વસ્તુ
હાની કરતી નથી ? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં યોગ્ય થયા છે ?
આર્યાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્ય લીલાથી માણસોની કલ્પના શક્તિ અતિશય વધી ગઈ
અને તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઈ, અને અમાની માણસો વહેમીલાં ધઈ
ગયાં. કાળીના બલિદાનાથે હજારો માણસોના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીઠ અને મૂત-પલિતથી
સેંકડો માણસો રીખામ છે, આવતા જન્મમાં મુખી થવા માટે કાઠીમાં કરવત મેલાવી,
ગિરનારપર ભેરવ-જપ ખાઈ, હિમાલયમાં ગળી, કમળ પૂજાખાઈ, અને એવા અનેક પ્રકારે
કરોડો અમાની અને વહેમી આર્ય બન્યુઓએ કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મ-ધાત
કરેલ છે. કુદરત સામે બાથ બીડવા શક્તિમાન નહોતાથી હજારો જડ વસ્તુઓને હથરપદ
આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે, અને પૂજેલ છે. પરબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધૂન હવે મગજમાંથી
દૂર થવા લાગી છે. તોપણ દદ આશ્વકથી હિમ્મત રાખી એક કાંઈ પાછળ મંડવા રહેવું, એ
લિટનોની ખાસીયત હજી હિંદુ ભાઈઓથી ઘણી દૂર રહેલી છે. અલબત્ત, ક્યાંઈ ક્યાંઈ આ
ગુણ પણ અમકારો બતાવે છે. પણ તે મહા ગુણ સર્વબાપક ક્યારે થશે ? હજી ધણીવાર
છે. તેમાં આર્ય બન્યુઓનો દોષ નથી. બ્યારે ઝાલ વહેમને દૂર કરશે ત્યારે એની મેળે બધાં
માર્ગવાનાં થશે. હવે તો વિધાની સાથે ગાઢ પ્રેમ બંધાવો જોઈએ. એ શસ્ત્ર ક્યાંઈ છૂપું
રહે તેવું નથી સૂર્ય ઉગ્યો એટલે અજવાળું ચવાતું જ અને ધૂમ્રસ હડી જવાનો + + +

“ હિંદુસ્તાનમાં એક વખતે રામ, ધર્મ, વિક્રમ, હરિશ્ચંદ્ર જેવા કુશળ, પ્રજાનું મુખ
—દુઃખ તેજ પોતાનું મુખ—દુઃખ માનના, ધર્મનિષ્ઠ, નીતિવાન, અને નરપપતિ શબ્દને શો-
ભાવે તેવા ગુણવાળા રાજા ગજ કરતા હતા. તે ચાલ્યા ગયા. બોલ જોવા વિદ્વાન પરીક્ષક
સય પાગ્યા. વસુધરા, વિદ્યા અને કળા કોલસ્ય રંડાણાં, કુસંપ સાથે અનેક અવિનયોને અને
વિપત્તિને દેશમાં આવવાનો રસ્તો મળ્યો. તૈમુર, મહમદ, અલાઉદ્દીન અને ઐરઝગજેબ
જેવા, પતના લોખી, લોહીના તરસ્યા, ઝતુની, ફર, સ્વાર્થી, ગૂર્ણ, કપટી, બ-
સની આધકારીઓએ આર્યાવર્તને ભૂટ્યો, દબ્યો, નીચોબ્યો, રમદોબ્યો. ‘ યયા રાજા
તયા પ્રજા ’ એ યથાર્થ કહેવત પ્રમાણે આપણું ભુંડું થયું. આપણે બગડ્યા, નીચે
પડ્યા. અરે ! પણ આવા સત્તાધિશો આત્મા એમ કહેવું એ ખોટું છે. આપણેજ આપણા
પગમાં કુદોડો માર્યા. આપણેજ તેઓને બોલાવ્યા, આપણેજ વિષ્ણુ અમૃત માની સ્વેચ્છા
એ આનંદથી પાન લીધું ! રીંદેદર્શી, ડાહ્યા, રાજનીતિમાં ધડાએલા, પ્રેમજનોનો આપણે
જ અનાદર લીધો ! આપણા કાષ્ઠથીજ આપણા ભાઈઓ, દેશ રક્ષકો, યશ, ધીર-વીર પુર-
વેના પગમાં ભેડી નાંખી, ગળાં કાપ્યાં, હણ્યા અને હણાવ્યા ! અરસોસ ! અરસોસ !
આપણું કર્તવ્ય આપણે ચૂક્યા. આપણા ધર્મ આપણે ભૂલ્યા. આપણા સાસ્રોને આપણેજ
નિરકાર્યાં. આપણેજ કૃતઘ્ની થયા. ‘ સર્વે દેશ ભાઈઓનું ભુંડું કરતાં મહાઈ ભડું થશે નહિ ’
એ બાનતો કોઈને રહી જ નહિ ! ‘ પરમાર્થ તેજ સ્વાર્થ છે ’ એ વેદ વાક્ય આપણે ભૂલી
ગયા. તેથી આ દેશ હવે ગ્રસ્તે થઈને વાદિમક, (વશ્યાગિન, મનુ, વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ.

અર્જુન, હરીમ, કૃષ્ણ, હજીર, ભગીરથાદિ હૃદયેયા અને અમ્યાસ, ગરુડાસ, અસાસા-
દિ આપુધો હવે બીજા દેશોમાં જન્મ લે છે । બીજા દેશોને જોવા છે । બીજા દેશો-
ને જ હયા થાય છે । બીજા દેશોનું રક્ષણ કરે છે । જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં
ઉડતાં તે બીજા દેશોમાં ફરે છે । જે હીરાઓ આદીની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા
દેશોમાં પ્રકાશે છે । આપણે આપણું સમાજી ન રાક્યા તો બીજાને શો દોષ દેવો ।
+ + + અસોસ । આપણે જાણે આંખો છતાં અંધ થયા । ધટિત અધટિત
કાર્ય કાંઈ વિચાર્યું નહિ । મહાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી બાઈએ બાઈનું, કાકે ભગિનનું, બાપે
દીકરાનું લોહી પીધું । અરે આર્યાવર્ત ! તે સુખદુઃખની પરિસીમા અનુભવી ન્નેષ । ત્હારા
ઉપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા । હવે વિશ્રાન્તિનો સમય આવ્યો છે. ત્હારી ખોવાઈ ગ-
યેલી અમૃત્ય વસ્તુઓ ગોતી ગોતી, ત્હારા બાઈઓ અને મિત્રો, ત્હારા દાધમાં હવે આ-
પવા લાગ્યા છે, તેનો મધાર્ય હવે ઉપયોગ કર. (અટનનો મધારો વિચાર કરી તે ગોચ
લાગે તેમ ગદય કર. ”

x

x

x

“ ઉયોગ શું ન કરે ? પ્રયત્નથી પણ પક્ષિઓ પણ સાઈ કામ કરે છે તો આ
જંગલી કશ્મીરનાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઈ ? રે । હિંદુસ્તાન । ત્હારી
કારીગીરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? ત્હારાં અમ્યાંઓને તું કુશળ શા માટે
નથી બનાવતો ? કુદરત તો ત્હારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે, તેનો ઉપયોગ કેમ
કરવો એ જ શીખવાનું બાકી છે + + + + હવે આંખ ઉઘાડ, હોઠોઠા, કામે
લાગ. ત્હારા જે બાઈઓ તને મદદ આપે છે તેનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કો-
શીલ કર. અહાન્ડ ચક્ર પણ એક નિશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ
કરે છે. ત્હારા સોબતીઓમાં તું મર્વોત્તમ હતો, હવે નીચે પડ્યો છે તેથી આંસુ પાડવાનું
નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ. ”

+

+

+

અર્જુન, હરીમ, કૃષ્ણ, હનુમંત, ભગીરથાદિ હાડવૈયા અને અમ્બાજી, ગરુડાજી, શ્રદ્ધાસ્થા-
દિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાંજ જન્મ લે છે ! બીજા દેશોનેજ શોભાવે છે ! બીજા દેશો-
નેજ ઉચ્ચ મંડાવે છે ! બીજા દેશોનુંજ રક્ષણ કરે છે ! જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં
ઉડતાં તે બીજા દેશોમાં ફરે છે ! જે હીરાઓ આહીની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા
દેશોમાં પ્રકાશે છે ! આપણેજ આપણું સંભાળી ન શક્યા તો બીજાને શો દોષ દેવો !
+ + + અશ્વમેધ ! આપણે જાણે આખો છતાં અંધ થયા ! ઘટિત અઘટિત
કાર્ય કાંઈ વિચાર્યું નહિ ! મહાભારત જેવાં ગુહ્ય કરી ભાઈએ ભાઈનું, કાકે ભત્રિજાનું, બાપે
દીકરાનું લોહી પીધું ! અરે આર્થાવર્ત ! તું સુખદુઃખની પરિમીમા અનુભવી નેષ ! તારા
ઉપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા ! હવે વિશ્રાન્તિનો સમય આવ્યો છે. તારી ખોવાઈ ગ-
યેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ જોતી જોતી, તારા ભાઈઓ અને મિત્રો, તારા હાથમાં હવે આ-
પવા લાગ્યા છે, તેનો યથાર્થ હવે ઉપયોગ કર. (અટનનો સુધાગે વિચાર કરી તે ચોગ્ય
લાગે તેમ ગદહુ કર. ”

x

x

x

“ હોયગ શું ન કરે ? પ્રયત્નથી પણ પશ્ચિઓ પણ માફ કામ કરે છે તો આ
જંગલો કશીરનાં માણસો આખું કામ કરે તેમાં શું તવાઈ ? રે ! હિંદુમાન ! તારી
કારીગીરીને તું શા માટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? તારા બચ્ચાઓને તું કુશળ શા માટે
નથી બનાવતો ? કુદરત તો તારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે, તેનો ઉપયોગ કેમ
કરવો એજ શીખવાનું બાકી છે + + + + હવે આંખ ઉઘાડ, ઉભોથા, કામે
લાગ. તારા જે ભાઈઓ તને મદદ આપે છે તેનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કો-
શીશ કર. અભ્યાસ ચક્ર પણ એક નિશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટભાગની મારફત ચલાવ
કરે છે. તારા મોખતીઓમાં તું મર્યાદામત્ત હોતો, હવે નીચે પડ્યો છે તેથી આંસુ પાડવાનું
નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ ”

+

+

+

“ મૃત્યુ સર્વવ્યાપક છે. કુમરપર કે એતરમાં, ભોલગમાં કે ધરમા, જંગલમાં કે મેદે-
!, કિશ્કામાં કે અમામી ઉપર મૃત્યુને જવામાં જરા વાર લાગતી નથી. તેનાથી નાસવું
તેની પાસે જવા જેવું જ છે. તેણે કાઈને છોડ્યો નથી, તે કાઈને છોડવાનું નથી.
તે તરવારોની વચમાં ચાઈને મહાન મળને, તેમજ ચોળાસામાં પતળતા પથંગપર પડેલા
ને તે સરખા રીતેજ ઝડપી જાય છે, માટે બીવાનું નથી. કાઈ એમ કહેને કે સગ-
ડોમાં વચર દારણે દાઘ શામાટે નાખવો ? જો વચર દારણે હોય તો આમ કહેવું
છે. પણ મુસાફરી કરવી એ કેટલું બધું જરૂરનું છે તે સૌ જાણે છે. મુસાફરીમા પણ
લોભાનું અવચોક્ત કરવું એ કેવું ઉત્તમ છે. x x x

“ જ્યાં પ્રદેશોમાં, દરેક ઝાડ, દરેક ઝરણું, દરેક ટેકરી, દરેક ખીણ, દરેક વા-

દળું, અને દરેક પચ્ચર મનુષ્યના આત્મા સાથે આતંદની વાતો કરે છે. અને શરૂની માફક જુદા જુદા બોધ આપે છે. ‘જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ,’ એ વાક્ય બીલકુલ સાચું છે. કયું સાફ કામ કંઈ નથી ? દેશ જીતવો એ સહેલું છે ? પરમાર્થી થવું એ સહેલું છે ? નીતિથી ચાલવું એ સહેલું છે ?”

x

x

x

“માણસો ઉત્તર મહાસાગરમાં રખડે છે, માણસો દરીયામાંજ વસે છે, માણસો ગોળીના પર્વાદમાં ફરે છે. માણસો ખાણસૈયાપર સ્વપ્ન કરે છે. માણસો શું નથી કરતાં ! કરમીરમાં જઈ આવવું એ આની સાથે સરખાવતાં કંઈજ નથી. સુખની કીમત દુઃખથીજ થાય છે, અને સંપત્તિની કીમત વિપત્તિથીજ થાય છે. વિપત્તિ એજ માણસને માણસ માનાવે છે, અને વિપત્તિ એજ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથીજ મોટા ન્હાતું થવાય છે, અને વિપત્તિથીજ ચડતી પડતી થાય છે. “સખસે બહી વિપતકી જે યોરે દિન હોય” એમાં જગ પશુ મસખ નથી. કરમીરમાં જવું એમાં જગ વિપત્તિ પશુ છે ખરી, પશુ તે દુઃખનો બહો વ્યાજ સુદાંત કુદરત આપી દે છે.” + + +

કલાપીની હમ્મર વીસ વર્ષની થઈ તોટલામાંતો એમના સંસ્કારો આમ ઝડપથી ખીલવા લાગ્યા. આટલા સમયમાં એમના જીવનની ભાવનાઓમાંની એ ભાવનાઓ પ્રધાન-પણે બહાર તરી આપી : સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનું અવલોકન કરવાના સંસ્કારને પોષણ મળતાં કવિત્વ-શક્તિ; અને જગતની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવાના સંસ્કારને પોષણ મળતાં તોલન-શક્તિ ; આ બે પ્રકારી નિકળ્યાં. સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય અવલોકવાનું વલણુજ બતાવી આપે છે કે તેઓ જન્મથીજ કવિ હતા, અને કવિ હતા મારેજ એમનો સ્વભાવ અદ્વાણુ હતો, અને ‘સાત્ય-પ્રેમ’ એ એમના જીવનનું બીજક હતું. જગતની પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષણ કરવાના વલણુને લીધે તેઓ બુદ્ધિશાળી હતા, અને તેથીજ સુમુક્ષુ થાને જીગ્રાસુ હતા. આમ અદ્વા અને જીગ્રાસા-અથવા વેદાન્તની પારિભાષામાં કહીએ તો ભક્તિ અને જ્ઞાન; અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમ અને સ્વાધ્યેષુ-રૂપ ભાવનાઓનાં અંકુરો પ્રગટી નીકળ્યાં. આ બે અંકુરો કેવી રીતે નવપલ્લવિત થયાં, તેમાં પત્ર-પુષ્પાદિ કેવાં આવ્યાં, અને છેવટ સર્વના તારતમ્યરૂપ ફલ પ્રાપ્તિ થી થઈ, ઇત્યાદિ મારેતો કલાપીના સર્વ લેખોનું બહુજ બારીકીથી મનન કરવામાં આવે ત્યારે, અને એમના જીવનનો વિવેક પૂર્વક નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે ત્યારેજ સમજી શકાય તેમ છે.

હાલતો આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી, કવિ અને કવિતાને લગતા એમના વિચારો આપણે તપાસીએ.

તા. ૨-૯-૧૯૪૪ના પત્રમાં એઓ લખે છે કે .—

“કવિતા” શું? ‘કવિ’ શું ?

“આપ જોશો તો લાગશે કે કવિ એક આ, આ બીજા કવિથી સારો છે એમ કહેવાયજ નહિ દરેક, દરેકના વિષયમાં ઉત્તમ છે કાલીદાસ સારો કે શેક્સપીયર સારો, શેની સારો કે વર્ડઝવર્થ મારો એ યજ્ઞ કહી શકાય નહિ બધાજ સાગ અને સગમા સાગ

“આનું કાણુ શુ ?

“કવિ-ખરો કવિ-એ એકાન્તિક છે તે ઉત્તમ છે. દરેકનો વિષય જૂરો છે જતા એક છે અને તે ઉત્તમજ છે એટલે અમર રહેવાનો તેમાં કાંઈ નવું છે જેમાં કાંઈ નવું છે તેજ કવિ, જેમાં કાંઈ નવું છે તેજ કાવ્ય.

“હવે x x આપ કહેશો ‘ અને કાલિદાસ અને ભવજીતિ સાથે કયા મૂક્યો? ’ પણ તેમાં અડચણ નથી ચાર ચાર લીંગનો અકેકો એક લખનાર અમર પણ મહોટો કવિ કહેવાય છે લાલુજ લખવું એમજે એ કાંઈ કવિતામાં નિયમ નથી આપના બધા કાવ્યો ઉત્તમ છે કાણુ કે તેમાં કાંઈ નવું છે

“વિશ્વ નમાણ છે આ વિચાર બીલકુલ જૂરો છે યજ્ઞને આ વિચારથી અપમાન અપાય છે

કુદરતની ન્હાનામાં ન્હાની કૃતિપણ નવાની-નમાની નથી કુદરતરું (કુદરતમાં જન ઉદય પણ આવી જશે) સૌન્દર્ય જોતા શીખો ન્હાની અને ન્હારું બાળક મરણ બાદ પડ્યા મહેવાના નથી એ આપણા ગુરુ છે અને ‘પ્રેમ’ અથવા ‘મોક્ષ’ ના ભોમીયા છે તે નકામા-નમાના નથી.

‘આપનું ગઝન તપાસો ત્યાપણુ તે નિરાશા ને શિથિલતા લાગશે ડુનિઆનો અભાવ ત્યાપણુ હજુ છે મ્હારી ચાગ લીંગ જોજો —

‘તમારા રાજ્યદાનાના ખૂની ભયકા નથી ગમતા,
મતલબની ગુરબત ત્યા, ખુશામદના ખજાના ત્યા’

“મ્હારો હેતુ એક આલુ ખતબ ચિત્ર આપી કંઈક સુધારવાનો છે તેમાં ખરાબ વસ્તુનો તિ રકા છે પણ નિરાશા નથી

‘ શેલીનું ઉદય જોજો તે તિરસ્કારમય કેટલી વખત તો દેખાશે પણ આ બધા બહાગના દેખાવ છે ઉડી ઉડી તો આશા અતિ ઉજ્જવળ આશા-તેવા કા યોમા ચમકી રહી છે અને જે તિરસ્કાર દેખાવ છે તે માત્ર ‘ માણસ બાદ છે અને તે દૂર છે કે કુખી છે ’ આ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકમ્પાજ છે અથવા પ્રણયમય છે શેની જેવો અનુખ્ધ જાતિને ધિક્કારે કેમ ?

“આપ ન્યાસધી કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ જોતાં ‘શીખશો નહિ ત્યાંસધી કવિનું ખરું સ્વરૂપ જોઇ શકશો નહિ.’

“સંન્યાસી થાઓ તો શંકર જેવા થજો. શંકર સંન્યાસી હતો પણ વિશ્વ-સૌન્દર્ય તે પી ગયો હતો, નહિ તો બુદ્ધને દેશ નિકાલ તે કંઠી કરી શકત નહિ.

“પ્રવૃત્તિહીન મોક્ષને પણ હું નથી માનતો. પ્રેમહીન હોય તેજ પ્રવૃત્તિહીન હોય. પ્રેમહીન મોક્ષ હોયજ નહિ. નિરાશા એ જડતાનું ખીજું નામ છે. પ્રેમહીન-પ્રવૃત્તિહીન મોક્ષ હોય તો તે મોક્ષ નિરાશા છે-જડતા છે અને ઉત્તમ નહિ પણ અધમ સ્થિતિ છે.

“પ્રેમના અને પ્રવૃત્તિના પૂરા ભક્ત બનો અને પછી આપ અન્ય કામ કરી શકશો. મ્હારા કરતાં તો આપ હજાર ગણું વધારે કરશો.

x x x x x x

“‘શીઘ્રકાવ્ય’ એટલે શું ? કહ્યું અને તૂટી લખવું (એ ત્રણ મિનિટમાં) એટલીજ શીઘ્રકાવ્ય એ શબ્દની વ્યાખ્યા પુરી થતી નથી. ‘શીઘ્રકાવ્ય’ એટલે હૃદયના ઉંઠા નાદ વિના કંઈ પણ લાગણી વિના-કેટલીક લીટી જોડી કાઢવી એને ‘શીઘ્રકાવ્ય’ કોઠો કહે છે. હુંતો ‘શીઘ્રકાવ્ય’ ને કાવ્યજ કહેતો નથી. ‘લાગણી’ વિનાનું ‘કાવ્ય’ એ બનેજ નહિ. લાગણી જ્યાં નહિ તે કાવ્ય નહિ. ‘હલપતરામ’ ધણું કરીને એક શીઘ્રકવિ છે, અને તેથીજ તે કવિજ નથી. આપ વિચારશો તો જાણશો કે દુનિયામાં જેટલા કવિ (કાલિદાસ કે શેખરપીપર જેવા શેલી જેવા-) મરી ગયા તેથી ઘણા બીજા અનુભવા મરી ગયા છે.

“હૃદયની કામલતા એજ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમછે તેથી કેટલાએક કાલિદાસ કરતાં ભવશૂનિને મોટો કવિ કહે છે—કેટલીક બાબતમાં ભવશૂનિના હૃદય જેવું દુનિયાના કાષ્ઠ કવિનું હૃદય કુમળું નથી. આપ મણિભાઈનું ‘ઉત્તર રામ’ નું બાપાંતર જરૂર વાંચશો. એ બાપાંતર આપણી બાપામાં એક ‘ઉત્તમ ભાપાંતર’ ગણાય છે. આપણે તે અહિં સાથે વાંચીશું, કુંકુંએ. આમછે તો ‘શીઘ્રકવિ’ ‘કવિ’ નહિ ને ‘શીઘ્રકવિતા’ ‘કવિતા’ નહિ.”

તા. ૨૩-૧૦-૯૪ ના પત્રમાંથી :—

“ગજલમાં ઘણું કરીને—શાન્ત લાગણીઓ કરતાં ‘Outbursts of Heart’ બહુ સારા લાગે છે. શેલી વર્ડઝવર્થ કરતાં મઝલ સારું ગાઇ શકે અને વર્ડઝવર્થ જતો સારો ગાઇ શકે તેમ કહેવાય x x x ગજલમાંતો ‘ડીયાં’ એક ઉગમણો તો બીજો આયમણો એમ ઉડવાં એમજ.”

હોય તેજ સારી અસર કરી શકે. આપણી મઠી સંસ્કૃત કવિતા પત્ની એટલી બધી સુ-
મુર્તિ છે કેમકે એટલી બધી સુંદર અને પવિત્ર ભોળા છે.”

+

+

+

+

આ શિવાય પણ કવિ અને કવિતા બંને એમણે ઘણું લખેલું છે, પરંતુ વિસ્તાર
બધી અહીં લીધેલું નથી. વર્ડઝવર્થ પોતાના એક પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં આને સંબંધે
બહુ લખાણની લખેલું છે. એ ઉત્તમ તત્ત્વમાંથી કલાપીએ કેટલાક અતી રહસ્ય-મૂકા શ્લોકો
સંઘો તારવી કાઢ્યા છે, જે બહુજ મનન કરવા જેવા છે.

કાવ્યનાં વિરલ લક્ષણો આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યને આધારે કેટલાએક ધર્મોએ
રચેલાં છે. જેમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ધર્મોએ બિનભિન્ન લક્ષણો રચેલાં છે, તેમજ સાં-
પ્રત સમયમાં પણ ભિન્નભિન્ન લક્ષણો રચાયાં છે અને ગ્યાસ છે, તથાપિ હજી કાંઈપણ લક્ષણ
નિખાધ નિર્ણયિત થયું જણાતું નથી કવિ અને કાવ્ય એ સંબંધે વિચાર કરતાં તેનું યથાર્થ
લક્ષણ મેળવવું એ દુર્લભ લાગે છે. કોઈ સહૃદય, અમુક કવિ કૃતિ જોઈને એમ કહી શકે
ખરો કે આ ઉત્તમ કાવ્ય છે, પરંતુ તેનું લક્ષણ બીજું એ અતિ દક્ષિણ કામ છે, આમ છતાં
કાવ્ય-લક્ષણો અનેક રચાયા છે.

“શરીરં તાવદિષ્ઠાર્થં ન્યવન્નિજ્ઞા પદાવલી”

(હંડી.)

“તદ્દોષો શબ્દાર્થો સગુણાવનલંકૃતો પુનઃ કાવિ”

(મમ્મટ.)

“રૂમણીયાર્થ પ્રાતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્”

(જગન્નાથ)

“વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્”

(ભરત, સુદોદનિ, વામન, વિદ્યનાથ વગેરે.)

આ અને એવાં બીજાં અનેક લક્ષણો બધાં છે. પરંતુ બધાં તાત્પર્યે પર્યવસાનમાં
બહુધા એકજ છે. આ વિષય સાયન્સ ઓફ ઇમેશન (The Science of Imotion)
નામના પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ચર્ચેલા છે, અને પુસ્તકનું નવમું પ્રકરણ ખાસ કરીને વાચવા
જેવું છે કેવળ શબ્દ રચના કે હોળાલક્ષતા એ કાવ્ય નથી, પરંતુ કાવ્ય તો એવું નિર્માણ હોય
કે જે અલૌકિક આદર્શ ઉત્પન્ન કરે અને સહૃદય હૃદયગમ બને. કાવ્યને પોતાનું શરીર છે,
આત્મા છે, પ્રાણ છે, શ્વેત છે, મુખ છે, હોય છે, અવયવ સંરચા છે, અલંકૃતિ છે. મત-
લબ એક મેનન-સ્ટિનને જેટલું સંભવે તેટલું તેને પાણ છે. કેમકે તે સજીવ સૃષ્ટિ છે.
આ કલ્પના પ્રાચીન છે અને અતિ રહસ્યવાળી છે.

તા. ૩૦-૪-૯૬ ના પત્રમાંથી —

‘વર્જવર્થ’ એમ માનતો હાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જીંદગીના એક બનાવની સારી સીધી વાત કહી જતી એમાં કાવ્ય બની જાય છે. એજ રીતથી એટલે વર્જવર્થની એ સૈધીને અનુસરી હજુ સુધી ત્રણ જ કાવ્ય લખાયા છે. —

“સારમી ચેતડી અને વૃદ્ધેલીઓ જે કે એત્રણેમા કાગડો દંસની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું બને તેવું બન્યું છે.

“વર્જવર્થ માદામમાંથી કાઢી અદ્ભૂત ચમત્કાંત કિપળવી સકે છે. એ શક્તિ બધા દિવિઓમા કેટલેક અંગે હોય છે પણ હૃદયની હાગણીની તીવ્રતા કે મદતાથી કુદગતનુ ચિત્ર આપતા કાં ધસડાઈ જવાય છે, કે ■ પાછળ ગદી જવાય છે. એથીને જોશુ તો દરેક મ્યાને તે નાચમાના કોવમા ધસડાતો અને ધમડાતો ચાતુર પડે એ વર્જવર્થ એકજ સ્થાને ઉભો રહેતો દેખાય છે, ચાતુ નીચું નમાવીને ધોળાવાળમા પડેલી ટાલપર લોરમે હાથ ફેરવતો દેખાય છે.

“True to Nature. તો એ એકજ મહાત્મા છે ‘કટેવાનું તે કહી જવું,’ એ નિર્ણયપત્ર ત્યારે વર્જવર્થ આવે છે ત્યારે તે, કોઈના નથી એવું પેદા કરી સકે છે

“મહાર’ લક્ષ્ય આ છે, પણ એ કાર્ય મહાર સ્વભાવને પ્રતિફલ હાગે છે - કાંતો તે બહુ કઠિન કાર્ય છે, પણ એ ન્હોતે ચાનતા હજુ સુધી અને સતોષ નથી મળ્યો હજુ અગાડી એવો ચલ કરી જોઈશ, જોઈએ શું થાય છે ?

“આમ છે માટે ‘વૃદ્ધેલીઓ’ ને એક વખત જાનન’ લખ્ય માથે મરખાવી જોગો ને એક વખત ‘મામી’ અને ‘ચેતડી’ સાથે સખાવી જોગો

“નિમન્ત્રણ’ જે એ વવારે સાર’ છે પણ તે મહારો દમેસનો માર્ગ છે પણ ગેલીઆપર જના તીખી દષ્ટિ નખરો નવા માર્ગમા ઝડે અને અને શું ખામી નહે છે તે જણવાની જરૂર છે.”

તા. ૩૦-૬-૯૬ના પત્રમાંથી —

“એમર્સન એક મો —(?) જેવો આપ વાગજો તો હાગશે. તેને માટે “આહાહાહાહા!” એ ઉદગાર સિવાય કાંઈ કહેવાય તેમ નથી, કોઈ વખતે “અહોહોહો!” અને કાંઈ વખતે “આહાહાહા!” “અરેરેરે” કહેવાનું તેમા બહુ નથી એટલીજ માત્ર ખામી છે”

તા. ૩૦-૪-૯૬ના પત્રમાંથી —

“‘કૃતક્રતા’ વાચીને વિચારમા પડી જગો નહિ. એ કોઈને મજા લખાયેલ નથી, પણ કેટલીક વખત કેટલાક માણસો જે બતા હોય છે તે એક છેડાથી જીભ છેડાપર ચાલ્યા

નયણે ફર યાદ નયણે. એ ખતાવનાનુંજ તેમાં મલ છે. જનિમ (ફેકટરી)માં મગદાઈ મરનારને “સાસો પછી મરી ગયો” એમ કહી હસનારમાં પણ આવેજ ફરફાર થાય એ નવાઈ જેવું નથી. અને એ કાવ્યનું હૃદય પણ કોઈ એવોજ માણસ-પણ એથી જરા વધારે કામળ-છે. તે છેલ્લી લીટી કહેશે.”

તા. ૧૦-૨-૬૮ના પત્રમાંથી :—

“કવિતાને પોતાના હૃદય સિવાય કોઈ ઉત્તેજન આપી શકતું નથી. કેમકે એ પ્રવાહ જ્યારે જ્યારે અટકે ત્યારે કંઈપણ બાહ્યોત્તેજન તેને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી.”

તા. ૨૮-૨-૬૮ના પત્રમાંથી :—

“આપે કવિતાનો વિષય ચર્ચ્યોછે. કવિતા કેવી હોવી જોઈએ તે હું પોતે બહુ સમજતો નથી. પણ જેઓને હું માગ વિવેચકો માનુ છું તેમના સહવાસથી જોઈશું સમજવા શીખ્યો છું કે —

કવિતા અવસ્થ કદા સાધેજ હોય. તે કદા હાલ અત્ર નથી. “કવિ” અને “કવિતા સખનાર” એ બે જુદાંજ પ્રાણીઓ છે. હૃદયના અશુ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. પરંતુ એ હૃદયના અશુ જેટલાં વધારે ઉદર હોય તેટલાં કવિતામાં ગણ્યાવાને વિગેય પાત્ર હોય એતો આપ જણાવો. કવિ, કવિ છે કેમકે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી, કેમકે હાલ અહીં ઓદાય નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ દક્ષિણ ચમકશે પણ આપ જણી શકશે કે રેન્ડી કે બલ્કે હાલ અહીં જન્મતા નથી.

“આપણી હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે યુરોપના કવિઓ જે ગ્રીક્ વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે યુક્તિ શકાય તેવી પણ છે? કવિ તરફ આવી દૃષ્ટિથી જોનાર વિવેચક હાલની કવિતા માટે હલકું મત બતાવે એ શું સાચુંજ નથી? પણ એમ થવાથી કેઈએ નાકમેદ ચવાની જરૂર નથી. જે માણસ એક સારી લીટી લખી શક્યો છે તેને સખવાનો હક મળીજ ગયોછે. પત્રમાં કેટલું લખાય ?”

તા. ૧૯-૧૦-૬૮ના પત્રમાંથી :—

“હૃદય, દુઃખમાં પણ જ્યારે સ્થિતિનું સ્તંભ ભેતું થાયછે ત્યારેજ કવિતા પણ રસ આપી શકેછે. ખેડની સ્થિતિમાંતો કાંઈજ થઈ શકતું નથી.”

x

x

x

x

“યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધાસની નિર્મલતાને આપણે એક દાખલા તરીકે જોઈશું તો મોઢવંનો આગે ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઈ શકીશું; એમ કવાથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દેશોના હૃદય પ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાસી શકીશું. અને સ્વીડનનોર્ગનું વિશ્વ એટલું.

આ સર્વ સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં ગ્રાખી, કલાપીના કાવ્યોનું મનન કરવામાં આવશે તો નિઃસંદેહ એમ લાગશે કે “કેકાદરવ” એ ઉત્તમ કાવ્ય-સમૂહ-મંચ છે અને એ કાવ્યનો નિર્માતા કલાપી એક ઉત્તમ કવિ છે-હતો. હું કંપર કહી ગયો તેમ ‘હમીરજી ગોહિલ’ નામે મહા કાવ્ય એમણે લખવા માંડ્યું હતું જોકે દેવયોગે અપૂર્ણ રહ્યું છે. પરંતુ કલાપીનો એ પ્રયાસ એમને મહાકવિ કહેવરાવે તો પણ ખોટું નથી.

કલાપીનાં કાવ્યોમાંથી કાંઈ પણ ઉતારા અહીં આપવા એ નિરર્થક છે, કેમકે એ સર્વ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, એટલે નિરર્થકી એ કાવ્યો વાંચવાથીજ એનો અલૌકિક આનંદ મેળવી શકાશે. અહીંઆ માત્ર નવિન પદ્ધતિનાં એક જે અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય, તથા થોડાં અમરૂતિવાળાં છુટાં છવાયાં પદોજ બસ છે :—

સોરઠા.

અર્જુન ! યોધાં ફેંક ! ત્હારા ભર ઉઠી ગયા
આતો ભર છે એક કિરાત ખીજે-વેગડો !
અર્જુન ! દેવત આજ ત્હારું ના અલખાવજે
આતો શંભૂનાથ કિરાત ખીજે-વેગડો !
અર્જુન જોડી હાથ થાકી પદ જેને પડ
તે હરનો તું હાથ જમણો ! સાવજ-વેગડા !
હરની ત્રીજી આંખ અનંગથી છે ઉઘડો
પણ ચારણનો વાંક શું છે ! વીરા-વેગડા !
શૂરાનાં હથિયાર ચારણને તલવાર આ
તેની સામે ધાડ ત્હારી હોય ન-વેગડા !
કેનાં ગાથું ગીત, ગીત કોણ ગવરાવશે,
જો હંસાની રીત હંસા મૂકે !-વેગડા !
ચારણ હરની જીભ તું તો હરની આંખડી
જૂઠાં અંગ શરીર ના, ના કરતું-વેગડા !
તુંમાં ઝાઝો ખાલ ઝંઝેડી જગ લે, ભલે
પણ હું ના મરનાર ત્હારો માથો-વેગડા !

(હમીર-કાવ્ય.)

+ + +
મે ની જોતાં વાટ જિનાજો જોડી ગયો
પણ ના લીલી ભાત ત્હારી દેખું-વાજસુર !
ખીજાંને મે આજ સચરાચર જામી પડયો.
પણ આતકની જાત તરસી-એથલ વાજસુર !

સ્વાતું ગોતે છીપ બીજો મે ખપનો નહીં
ખપનો એજ અદીક રાખીશ કાં તું ! વાજસુર !
અલખપીઆની નાત આઝી જગમાં સામટી
લેથી કરતી આંખ તે મે આથો-વાજસુર !
હવન કફં કે' હોમ ? ઉલેણી બેશું કરી
પણ તુજ સામે જોમ શું પામરનું ?—વાજસુર !
દેખાડીશ દુકાળ ! ઘે'શું પીને લવશું
જપશું ત્હારી માળ તો એ ! આપા-વાજસુર !
ના છે કાંઈ ખેઠ મેઘલણ ! અમલોકની !
તોથે ત્હારી મહેર લીલા લહેરજ—વાજસુર !
અખલડીએ તું આવ આજ-કાલ કરમાં હવે
મન-ખેતર સોનાય તું વિણ મેઘલ—વાજસુર !

(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦ના એક પત્રમાંથી.)

+

+

+

જેને ! ભાઈ તહીં રહી મલયતી તે મોહની ફરતા,
તેમાં તે અતિ રમ્ય આકૃતિ રહી જેને કહી મે “પ્રિયા;”
(વિપયાન.)

+

+

+

ઓહો ! મોહજ મોહનું જગત આ તેમાં હશે પ્રેમ ક્યાં !
આંહી બીજ વવાય છે વિષયને સૌ સ્થાનમાં મોહનાં ;
કાંટાળાં તરૂં તે ઉગી હૃદય કંઈ ભોળાં ગિચારાં ચીરે,
ક્યાંહી છે રૂપિરે ભર્યા ઉઝરડા, ક્યાંહી ત્રણો ગાઠ છે.

(વિષયપાન.)

+

+

x

લવવું લવ લેધને આંહી એવી દિસે રીતિ !
કોઈને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ! !

(સારસી.)

+

+

+

આ મ્હોટાઇ જગતની મને કાંઇ જાણી નથી, હો !
મ્હારાં વેલાં મુજ હૃદયને ઝાલ્યાંથી વધુ, હો !
(વૃદ્ધ માતા.)

નિઃસ્વાસ આ હૃદયના સહુ આમ ફૂંકી,
એ અંકચનેજ જપતા સળગી વિરાગ્યા ;
આ અશ્રુનુંય સહુ તેજ તર્કી ગુમાવ્યું,
એતો મળ્યું નવ મળ્યું, નવ જાણતો હું ?
(ઝેરી છુરી.)

હું માં તું માં અરર પણ આ કાંઇ જાણું જાણે,
તારા મ્હારા પથ મહીં દિસે ભિન્નતા એક ભાડી;
તું ચાલે છે સતત ગતિએ, ફરતો ચાલો હું
ધક્કા મારે ફરત મને, દોરતી માત્ર તુને !!
(એક વેલીને.)

અહીં પ્રત્યેક દાણાપર છુપ્યાં જાનારનાં નામો
મગર પરવા પરાઈથી અ રે રે ! કોણ પરવાર્યું ?
(કોણ પરવાર્યું)

પણ શું તે આંહી જગત પર છે કોણ કથવા ?
કહી છે જે તેનું સમજી રહેલ નામે દર્પ થકે ?
'મને તેમાં શ્રદ્ધા', સમજી નિજ એ બોલ વઢવા !
કહી ના જ્ઞાનીએ કદિ પણ હશે હિમ્મત કરી ?
(અનાલાપી ગાન.)

અ રે રે ! કેદખાનામાં મને આ ઇસ્ક સૂઝયો કયાં ?
ખૂદા એ નૂર બતલાવી દિલે ચીનગી લગાડી કાં !
ન જોયું કંઈ અગાડીતું ગયો જૂલો પછાડીતું
અને ગાફેલાયે બંદોર્યે વિના કેં પાપ પસ્તાવું !

(વિના કેં પાપ પસ્તાવું.)

જે સૌ ગયાં પ્રભુચી એકજ પાઠ આપી,
તેનેજ પૂર્ણ રીખવી ગઈ તુંય શું ? કે—
“દાવા ન હોય જગમાં કરીએ કૃપાના,
“ત્રીતિ, દયા, ક્ષણિક એ સહુ મહેરબાની.”

(નિદ્રાને.)

નિહાળી વિચારી મુજ હીલ બની કાદ સળગે,
અહીં આજે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન અરે !
નહીં કાં રાજતો રૂધિર દિલતું હું નિરખીને ;
અહીં આ જે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન, અરે !

(કુદરત અને મનુષ્ય.)

નહિ નહિં પણ એવી વિશ્વની આદ્ર વૃત્તિ,
મહમથલ અહીં સૌ લખનાર્યે મચેલી ;
પ્રભુય, રતિ, દયા, કે સ્નેહને બ્રાતૃભાવ,
અરર, નહિ સહુ એ સ્વાર્થના શું વિભાગ ?

(વિરાગ્ય.)

શું બાણે કે પરવશ થઈ આંસુ છે બહેરવાનાં !
શું બાણે કે હૃદય ધરતાં ઘાજ છે લાગવાનાં !

(કેન્યા અને કૌચ.)

શયતાન લેવા ઇસ્કની ગેળી બલાતું કયાં ચડ્યું !
કેં ખાતરી કીધા વિના એ આવશે હું કયા પડ્યો !
મેં કેવળ ચંકા ના કરી યા કંઈ તસ્સવી ના થઈ,
મળી માહિતી મુજને હવે: “ખાતલ જહાંથી હું થયો” !

(બેકદરદાની.)

પ્રીતિ તણે નવ થયો, નવ નીતિ રાખી !
આ પ્રેમ ના, પણ નકી નમળાઈ આવી !
તું ચેત, ચેત, નહિતો નકી “ચાર” લાઈ !
પ્રીતિ નીતિ : ઉભય બ્રહ્મ રહી ગુમાવી !!

(દ્રઢ્ય ત્રિપુટી.)

પાસે જેવી ચરતી હતી આ, ગાય તેવોજ હું છું,
ના ના કોઈ તમ ચરીરને કાંઈ હાનિ કરું હું.

(મને ભેધને ઉડીજતાં પક્ષીઓને.)

આહાહા, ઈન્કે આલમનો હબરો રંગનો પ્યાલો !
અગર આ એકે રંગીને, અરે, ફરીયાદ શાની છે ?

(ફરીયાદ શાનીછે ?)

ત્રેવીશ વર્ષ મહીં સ્વપ્ન અનેક વીત્યાં,
વીતી અનેક દુઃખનીય પરમ્પરા ત્યાં;
શું તેટલોજ ઇતિહાસ હશે અમારો ?
શું દહાણ કાલની મળી બસ એટલીજ !
મેં પ્રેમમાં તરફતાં મમ શાન્તિ ખોઈ,
આનન્દની મધુર પાંખ ન ક્યાંય ભેઈ;
હેયું કહે, અવિત એમ જશેજ રોઈ,
શું દહાણ કાલ ધરશે બસ એટલીજ !
કે હું અનન્ત યુગનો તરનાર ચોગી,
ભોનાર જે હજુ અનન્ત યુગો ભરીને,
તે આમ આજ દુઃખને દિનને ગણતો,
આંહીં પડ્યો, અરર, ચેતનહીન છેક ! !

(જન્મ દિવસ.)

અહો, ઘોળી પીધું મધુર વિષખ્યાલું પ્રિય સખા;
હવે હું બુલ્બુલ જગત સઘળું તે વહરીમાં:
ધીમે ધીમે મૂર્છા મુજ મગજને યુગ્મન કરે,
અહા ! હું ગાતો તે અનુભવી શકું છું મુખ હવે.

(વિષ પાન.)

કૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાલ જેવાં
 મહારાં કૃષ્ણ વરસ : જીવન બામ સૂક્યોઃ
 એકેય બિન્દુ નવ ચોવીશ ચક્રમાંથી,
 વા કોઇએ ન ઘટમાલ સમારનાડું.

(જીવન હાનિ.)

કિસ્મત કરાવે જૂલ તે જૂલો કરી નાંખું બધી;
 છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની !

(આપની યાદી.)

માથૂક નથી મિસ્કીન છું : જહાંગીર છું મને !
 ખરકની તમા નથી : સુલતાન છું મને !

(એક પ્રેમ.)

માયિક પ્રેમ તરછોડી અનલ હટ્ટેનો તું કર દાવો :
 બાંધુ રહે મસ્ત મસ્તાલું : મસ્તીનો તું લે વ્હાવો !

(મસ્ત ઈશક.)

અવધૂતની માળા મહીં પાગ ફરી લાખો ગયા :
 આ એક પારો ઝિન્દગીનો ફેરવી તું શું કરે !
 અવધૂત હું તેને બખીલી એક પારામાં નહીં :
 લાખો કહે, લાખો દર્દ : પણ મંત્ર વિષુ તું શું કરે ?

(ખાકે દિલ.)

રહે આખાદ તું દિલજર : અને ખંજર અને ખ્યાલું !
 અરે, પણ ઈશક કરવાથી હમારે હાથ શું આબ્યું ! !

(હમો.)

ભૂલી જવાલી છે બધી લાખો કિતાબો સામટી;
 ભેયું ન ભેયું છે બને ; બે એક યાદી આપની !

(આપની યાદી.)

એ પ્રેમ ક્યાં હૃદય ઉત્તમ ને બતાવે ?
ક્યાં છે અહીં વિસરનાર રતિ ન હાંમાં ? !
ક્યાં કોઈ છે પડ અહુય બતાવનાર ?
આનન્દથી હૃદયનું સહુ આપનાર ? !

(ઝેરી છુરી.)

કરે ને કાંઈ તો સુખથી કરજે ને સુખી થલે,
પરંતુ કાંઈ તું હયુપયુ રહીને કરીશ ના ;
કરેછે સાચું તું જરૂર સમજી એમ કરલે,
નહીં તો પસ્તાવો દુઃખમય અગાડી બહુ થયો,
ફરજ ને પ્રીતિને તું દોરલે એક માર્ગમાં :
ધર્મથી પ્રેમ બૂઠો ના, ફરજ એજ પ્રેમ છે.

(હૃદય ત્રિપુટી.)

મનુષ્ય ભૂલથી બરેલું છે-અપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણનો એક પરમાત્મા છે ભૂલદારા અનેક અનુભવો આપણને થા. છે અને તે અનુભવોનું તત્ત્વ ય મેળવી જદિ પામનાં જમજે છપ્પએ. પૂર્વના પ્રારબ્ધ-સંદેહાર પ્રમાણે મનુષ્યને સ્થિતિ મપાદન થાય છે ઘરીર અને વૃત્તિ, સાધન અને સંગાતીઓ વગેરે સર્વ અનુભવનાં હાર છે, અને તેમાંથી પૂર્વના સંદેહારાવય મનુષ્ય રસો કાઢે છે અને આગળ વધે છે પ્રકૃતિને કબજે લેવા પુરૂષ પ્રયત્ન સતત મન્યાજ કરે છે. આવા વિચલને લખનેજ મનુષ્યદેહને કુર ક્ષેત્ર એવું નામ આપેલું છે. વિચલનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી, અનુભવ કરી, તેમાંથી વિચલવાન શીગતે થવાય એ જાણવું સરલ નથી. સામાન્ય મનુષ્યોને એકનો એક અનુભવ અનેક વખત થાય છે, પરંતુ તેમાંથી કાંઈ પણ સાર લઈ શકાતો નથી, તો પછી પોતાના અનુભવનો લાભ અન્યને આપવાનું તો ક્યાંથીજ બને ! પરંતુ સંસ્કારી મનુષ્યો પોતાના સત્ય સ્વરૂપનો, કડવા પણ થોડા અનુભવોથી અપરોક્ષ કરી લઈ, કુનિયાના વહાણની દીવાદાહી બને છે. પોતાને મજેલા અનુભવોને તે એવી તો સારીરીતે બતાવી શકે છે, કે તેમાંથી ધણા મનુષ્ય રસ્તાઓ ચોળાય છે. વળી એઓ જીવન-વ્યાપારમાંથી મહાન નિષ્કર્ષ કાઢી શકે છે, સૂઝિ-લીલાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી શકે છે, અને એ સર્વને મનુષ્ય જીવનના હેતુ પરત્વે યોજી શકે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એજ આપણાં ધુરધર શાસ્ત્રો અને સાહિત્ય : અને આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પરાયણ તેજ મહાત્માઓ, સતો, મંત્ર-દ્વંદ્વો અને કવિઓ વગેરે. એઓની માનસિક સૃષ્ટિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે, કેમકે એઓના જન્મનો હેતુજ એ હોય છે. અને એથી એ પ્રવૃત્તિ એમનામાં પ્રધાન હોય છે એઓને બ્યારે કમના કોઈ ગહન નિયમાનુસાર, તેનાં પૂર્વનાં વિચિત્ર કર્મનું કૃણ બોગવતાં આપણે જોયે છીએ ત્યારે તેને યોગ-અદ્ય મહાત્મા કહીએ

છઠ્ઠાએ. અને તે વાર્તાવિષય છે. કેમકે એમની માનસિક સ્થિતિ સાથે જ્યારે આપણે તેનું સ્થૂણ-શ્રવણ સરખાવીએ છઠ્ઠાએ ત્યારે તેમની ઉચ્ચ ભાવના અને યોગ્ય જોઈ શકાય છે.

કલાપીનું શ્રવણ પણ કંઈક આલુ હોય એવી મહારીતો દૃઢ માન્યતા છે. કલાપીના આત્મ-સંસ્કાર સિવાય કલાપીની વ્યવહારિક સ્થિતિ કોઈ રીતે અસાધારણ ન હતી. છતાં પચીસ વર્ષની કુટી વયમા-અને તેમા પણ ખચપણના અને શાળાનાં અભ્યાસનાં સેળ-સંત-વર્ષ બાદ કરતા, માત્ર સાત આઠ વર્ષમા એમણે લગભગ પંદર હજાર પંક્તિ ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યની અને તે સિવાય મોટા પ્રમાણમાં ગદ્ય-શ્લોકો સ્વાતંત્ર્ય ભાવના પ્રેરે તેવા અને પ્રહ્લાન્ડના પરમ રહસ્યને રસિક અને આકર્ષક સૈવીથી જોધનદાર લખ્યા એ યોગ્ય આશ્ચર્યની વાત નથી ! પરંતુ એથી પણ વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ છે કે આત્મ નિરીક્ષણની એક પણ તક જવા ન દેતા, એને એ સત્ય-ભાવનાઓનો સ્વાનુભવ કરતાં કરતાં, ઉપર એવી સ્થિતિએ એ આવી પહોંચ્યા હતા કે, જો એઓ પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાને વધારે વખત દયાત રહ્યા હતા તો, એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત દુનિયાને આપી જાત એમ કહું તો ખાતરી પૂર્વક માન્ય. એમનું સાધુ-શ્રવણ મહારી દૃષ્ટિ આગળ તર્ક કરેછે મહારી માન્યતાને અનુમોદન મળે એવું ધણ ઉપર કહેવાઈ ગયુંછે, તોપણ પરિપાક કાલના ખાસ મનન કરવા યોગ્ય લેખોમાથી યોગ્ય રૂઝગા અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

+ + + +

“ અહો ! આ શરીરનો હૃદય એ તે કેવો ભગુર કવિઓ કે કૃષિસૌહાર્યો તેને મારે કહીજ કહું નથી—કહી શક્યા નથી—જોકે તેઓનું યત્ન તેનેજ પૂરું બતાવી દેવાનુંછે,—બધા જે જે વખણાયછે તે માત્ર વધારે જોઈ એ પ્રયત્નમા નિષ્ફલતા મારેજ.”

(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦નું પત્ર.)

x x x x

“ રેનેડી સંસાર-વ્યવહારમા મદદગાર ન થઈ શકે કદાચ—પણ આત્માને તો મદદગાર થઈજ શકે, અને તેથી દુનિઆદારીતા અતલેથી આત્માના રેનેડને વિશ્લેષ ન થયો જોઈએ.”

(તા. ૧૪-૫-૧૯૦૦નું પત્ર.)

+ + + +

‘ સૌમા-વૈભવમા, પ્રજાના પ્રેમમા—ઉંડું ઉંડું ઉતરી જવું એ સૌનું રસપાન કરવું, એ આ વખતે મને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યુંછે જુદા રહેવું અને સૌમા પચીજવું એ શીખવું મને ગમેછે પણ તેમાં પણ આ વખતે કાંઈ નવું કહું જોઈછું. ” * * *

(તા. ૩-૧૨-૧૯૫૦નું પત્ર)

+ + + +

“ ઉપરોગી થવું પણ આસક્ત ન થવું. ”

x

x

x

x

“ આ બ્રહ્માન્ડનું સરીર ધડ્યુ છે, પણ હવે કોઈ અન્ય બ્રહ્માન્ડને ગોચર ધડાયું છે ”

+

+

+

“ કવિતા અને દ્વિસસુરી એ સંકાપી વિશેષ શુ છે ? ”

+

+

+

“ આજે એક સારો કાપડો છે તે કાલે જન્મતને બગાડનારો નીવડે છે ”

+

+

+

“ કોઈને પણ કુદરતને નાગજા ક્યાં ચિવાય તિન્નરારી સમય નહિ ”

+

+

+

“ કવિને પોતાના જન્મ કન્તા પોતાનું મૃત્યુ વધારે દિય છે ”

x

x

x

x

“ હુનિયાની હુઆઈ સમજનાર દેવ નથી, હુઆની હુઆઈમા પણ બમાઈ જો છેતરાય છે તે દેવ છે ”

“ ભૂખનો પૂરો અનુભવ લેવા માટે—ને હું આહતા બને છેતનાઉ ”

“ હૃદય પદ્મચાનો સગ ત્યાગતો નથી પણ પદ્મચો હૃદયનો સમાગમ ત્યાગે છે ”

“ વ્યક્તિની દરકારથી સ્વર્ગના સંભવનો ત્યાગ કરી ક્ષણિક હુનિયાની માદી મેળવાય છે ”

“ ફેનેદિઓ ! હવે તમને શુ કહું ? રાજ્યકાજમા હજારો આરતો આવી પડે, વિપત્તિ કાશીશો યાય, દારણુ કુખ સહેવા પડે, પણ તેથી આ સરીરના લોહીનું એક ટીપું પણ અવરો નહીં, પણ જ્યારે તમે આ મધુકરનો ત્યાગ કરશો ત્યારેજ તેનું મૃત્યુ છે ”

(નોટ—શુકસમાધી.)

મહારો એક ખવાસ રસોષો અને “ ટીકુ ” કહે તે હું સહન કરી રહ્યો + +
+ મહારી સાથે રહેનાર—અને સર્વ એકજ મડળ હવું અને કોઈ સલાહ આપે તેમ

ન હતું, છતાં મેં યત્ન જારી રાખ્યું હતું. સાત પૂર્વ વર્ષે હું “દાખ” માં- વાદળમાં ઘેરાયો રહ્યો. આજ જંગલમાં ઉડતા ચંદુલ જેવો સ્વતંત્ર છું “દાખ” પરત્વે અવસ્થામાં પણ સુખી અને ખુશી રહેતો, આજ પણ તેવો જ છું. + + + હું દુઃખ ગણતો ન હતો પણ દુઃખપર દુઃખ પડતાં તેમ તેમ મનુષ્ય હૃદયની ચિકિત્સા જોનાર વૈદ્ય બની હસતો હતો. દુનિયાનાં દુઃખ મ્હારી હૃદય પાસે આવતાં નહોતાં, અને બાલાના ધા ફૂલ જેવા લાગતા. મને દુઃખ આપનાર બાલાના ધા માત્ર કોમળ પ્રેમ-સુષ્પનાજ ધા હતા, તે હું સહી શકતો ન હતો, અને તેજ દુઃખે આ શરીરને, — ખે દિવસમાં ચંદ્રક શેર જોઈ કંઈ હતું ! ”

(એક પત્રમાંથી.)

“ હાલ કારકુન ષડ્ઞવર્ષમાંના લાલ લીટીવાળા કટકા ઉતારે છે. ‘The Useful Ideas of Wordsworth’ એ કે એવા કોઈ નામવાળું પુસ્તક છપાવવા વિચાર છે. જે જે લેખક પૂરો વંચાઈ રહે તેના ઉત્તમ વિચારો આ પ્રમાણે પુસ્તકના આકારમાં બહાર મુકવા વિચાર છે. એથી ધણો લાભ છે. નિયમ એવો રાખવો જોઈએ કે પુસ્ક-ટીટલ જાતેજ તપાસવાં. દરેક કટકો ધણી વખત આગ ચપાઈ નગર નીચે નીકળી જાય, અને એ વિચારો કદી ન જુલાય તેમ હૈમામાં ચોટી જાય. વળી બીજાએને પણ એવા વિચારો વાચવાથી લાભ છે.

“ એમર્સનનો આખો લાલ લીટીનો બનેલો લાગે છે ! ક્યાં લીટી તાણવી એ સુઝતું નથી ! ”

(તા. ૧૪-૬-૯૬નું પત્ર.)

આ કાર્ય મેં હાથમાં લીધું છે પરંતુ કલાપીની આ ઇચ્છા અને તે સાથે કલાપીના સાહિત્ય મંબધે જે કોઈ કંઠવા જેવું લાગે-મ્હારા વિચાર પ્રમાણે ઘણું કરવાનું છે-તે સર્વ આ સાહિત્ય પરિષદે ઉઠાવી લેવું એ પરિપક્વનો ધર્મ-કર્તવ્ય છે એમ હું માનું છું. આ લેખમાં આપનામાં આવેલ છે તે શિવાય પણ બીજી ઘણી બાબતો આપવી રહી ગઈ છે, કેમકે આ લેખ લખવાનું અને છાપવાનું કામ માત્ર એકજ અઠવાડિયામાં કરેલું છે અને તેથી બહુ ત્વરા કરવી પડી છે, એટલે લાગ્યારીએ ઘણું ચૂકી રેવું પડ્યું છે.

સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ માટે લખે છે કે :—

“ તે મ્હારા એક “ વ્હાલો ભાઈ ” મયો. મણિભાઈ મયા. હવે આપણે એમને અહીં મળીશું નહિ. આપને આ સમાચારથી શું યશે તે આપજ જાણશે અને મને શું થાય તે હું જ જાણું છું. ”

(તા. ૨-૧૦-૯૮નું પત્ર.)

“ મણીભાઈને પ્રસંગે મને જે લાગે છે તેને માટે મ્હારી પાસે કશી બાધા નથી. કવિતા તો ઝોલવાઈ ગઈ છે ”

(તા. ૧૯-૧૦-૮૮નું પત્ર.)

“ મણિભાઈ દિવેદીનો સ્વર્ગવાસ એ આ પત્રનું મગ છે

“ પરંતુ મણિલાલ વિશેષ વ્યવસાય ન હોવાથી કે પ્રભુ જાણે સાથી એઓ આ હાલની બહુજ પાસે આવ્યા હતા હું એમને મિત્ર કરતા ગુરુ વિશે મચ્છતો હતો + + હું મ્હારું હૃદય એમને કહી શક્યો હતો. અને એઓ દોરે ત્યાં થોડુંક ઘણું દોગર્જ શક્યો હતો ”

(તા. ૧૧-૧૦-૮૮નું પત્ર)

તારીખ ૨૫-૨-૮૮ના પત્રમા લખે છે કે—

“ પહેલી તારીખે હું વેછટેરીન અને મીટાટલગ થયો હાલમાં શલાહારી અને દ્વાધાની થવા માટે પદરેક દિવસ પછી વાત—

“ અગ્ર ૬૦ કેદી થનારો કેદમાને દીક છે ”

હવે આપણે ક્યાંથીના છેવટના એક જે અપ્રસિદ્ધ લેખો તપાસી જાએ, કે જેથી એમની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને એમનું આત્મ નિરીક્ષણ સ્પષ્ટ સમજાયે, અને તેની સાથે એમનો અંતિમ હેતુ સમજી શકાયે કેમકે ગોપીચંદ અને વિક્રમ, બહુ અંશે એમનું પોતાનું જ અગ્નિ નિરૂપણ કરનારા અને એમની પોતાની જ માનસિક સૃષ્ટિ બતાવનારા પાત્રો છે

“ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી મ્હારા અગાડીની માન્યતાનેજ વધારે પ્રકારે મળતા હું અત્યારે જે માનું છું તે પ્રમાણે આપણે મ્હારે પ્રભુ એવું કાંઈ ભક્તિ અને ગાનથી જાણુ છેજ નહિ ભક્તમા કાંઈ નથી અને નથી કાંઈ છટમા, પણ જે ચમત્કાર, નસ, પ્રકાશ, સિદ્ધિ કે કાંઈ છે, તે ભક્ત અને તેના છટ વચ્ચેના કે ગાની અને તેના લક્ષ્ય વચ્ચેના ભક્તિ અને ગાનના પ્રવાહમા છે આમ છે, કેમ? પ્રભુ એક સ્થાને નથી પણ જ્યાં જ્યાં જોઈતું પ્રભુ જોઈ ત્યાં ત્યાં તેટલો એ છે ”

+

+

+

—“વિષયનો માર્ગ એ તપ્તિનોજ માર્ગ છે માનવી વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થિતી તપ્તિ (Satinty) પામતું પામતું સમર્થિત થતું જાય છે, પછી બ્રહ્મ-ડગમ થાય અને તે ત્રણ રણ અતે છીંડે લાગતા પોતામાજ સમાધ જાય અસતમામા એટલે પગાતમામાજ પ્રત્યેક પ્રાણીનો છેવટનો નિહાર છે ”—

x

x

x

—“સ્વિચ્છન્નભોગે કુદન્તથી જીવ્યા એવા પરમાત્માને ન માનનારા જડવાદી દ્વિસસુદૌને માટે નરકજ નક્કી કરી રાખે છે. બિચારા જીવંત રહે-સ-ની એ ગતિ થાય એમ મહાદે હૃદય તો નથીજ માની શકતું પ્રજા એવો પાતકી તો નહિજ હોય.” —

+

+

+

આત્માર સુધી ધણા કાળથી હુંનો એાપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું; એાપીજ બ- નવા પાત કર્યો છે અને તે જ્યારે જેટલું બનાયુ ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું એમ, અને તે જ્યારે જેટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની લ્હાણમાં આગ્યો એમ માનતો આગ્યો છું ‘ગોડી’ એ બાવનાનો હું જેવો બક્ષત હોઈ શકું તેવો આત્માર સુધી રહ્યો છું ‘ગોપી’ એ બાવનામાં રમતી, વિચાવતાની, સ્વાર્પણની, જે પૂર્ણતા સમજાઈ છે તે હજી સુધી તો મને સ્વિચ્છન્નભોગતા પાદરીપણમાં સમજાઈ નથી.”

x

+

-

“વિશ્વ સ્મૃતિમય નહિ પણ આશામય છે. સ્મૃતિમય તો હું જેવા કંગાલ પ્રાણી- જીવ રહે છે જેને જીવતું બોધી નવામાં જવાને ગમતું નથી. અથવા વધારે સાચું કહેતાં જેને ગતિજ ગમતી નથી. અને તેવાંને પણ ષષ્ટકયા વિના ક્યાં ચાલે છે ?”

“વળા ત્યાં અનેક પત્નીઓ અને અનેક પતિઓ એ હોય નથી કેમકે સ્થૂળ જાતી સ્નેહ નથી એટલે તમારે મણીમાત્ર કે મકરંદ સાથે સખંધ રાખવામા પણ કશો બાધ આવશે નહિ. અરે ! જાંતી તો વનસ્પતિ પણ એવાજ સખા બાવમય લગનમાં છે.”

x

x

x

“પણ બોક્તા જ્યારે યાચતો થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મ થાય છે. ત્યારે કૃષ્ણલીલાનું રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાંજ છે. ધર્મ માત્રનો અગ્નિમ અને અં- તિમ હેતુ સ્વાર્પણમાંજ હોવો જોઈએ.”

—“આંદીને પ્રસંગે પણ એક જીના ત્યાગ પછીજ અન્ય જીનું પાણિગ્રહણ થઈ શકે એવો સ્વિચ્છન્નભોગનો આમલી કાચદો મને તો ચોખ્ખ નથી લાગતો, પણ સ્વિચ્છન્નભોગે દુનિયાને બદલુ જોગાયે છે. માનવી અર્પણ કરવા જવા યાત્રાએ નીકળી લૂટ કરવા લાગી જાય છે, અને કારીપુરીના તટ પર દબ કરવાને બદલે પવિત્ર ગંગાજીમતી ગરીબમાં માહજાં મારવા લાગી જાય છે.”—

+

+

—'જે ભોલું' હૃદય મામ્મ મેળવવાને સીઓ ઉમેરે એ એનો જૂનજ હરે છે, કેમકે આ માંસના લેવા વાળા અસ્થિ-અધિમય શરીરમાંથી પેતાને ચોમ્મ હૃદય ગોધી કઢાવું એ બહુ મંબવિત નથી."

+

+

×

"વળી જે સીને આપણે પત્ની કરી યજ્ઞીએ, જે સીને આપણે અનંતા સુધી સ્વીકારી યજ્ઞીએ એવી એકપણ બાએજ અહીં તો મળી આવે છે. અને જેને એવી બધી મળી આવે એમ લાગે છે તે તો મુશ્કાલી રહેશે અને તાજા રકનની પાછળ બમનાર વ્યભીચારીજ છે. હુ આમ કહું છું કેમકે કૃષ્ણને ઊડી હવે ડુનિયાદારીમાં આવવાની નરજ છે, અને એ તન્નર દૃષ્ટિ ન જાય તો મ્હાન આ વિચારો અનેકને બ્રહ્મા તન્નર દોષો વિના નન્નર રહે કૃષ્ણધીયામ્મનાજ કેટલાક પંથ જેમ હાય એ લીનાને પોતાના મ્યાર્થમાં દોરી જઈ બ્રહ્મા હાય છે એ અમૃત મ્મમાં પોતાના હાય મંદા કરી ભોંજવાથી જેમ એ મ્મની આખો બરહીનેજ મેલવી નાખે છે તેમ બન્યા વિના નન્નર, મ્હાજ જે કહેવાય છે તેથી ઉવડુંજ સમજાયા વિના ન રહે. એક સો ઉપા બીજને ઉમેરે નાખે છે તેણે આ સવાય પેતાના હૃદયને પૂછવેજ નોમ્મએ—'હુ જે બાવા માટે મ્હાજ દિર આપી દેવા તૈવા છું ?"

એનું ઉત્તર દક્ષામાં મળે, અને તે મોદ ન્દિત સ્થિતિમાંથી મને તોજા અગાડી કંઈ પણ ગતિ કરવી ચોમ્મ છે. અને એમ ન બને તો તો એ સીના બધી એક બંધુભાવ સિવાય ની દૃષ્ટિ પણ નરકનીજ જનેતા છે. મ્યજ વામ્મનાથી કોઈ સી સામે જેવું એ તેની સાથે વ્યભીચાર ક્યાં બગબર છે, અને તેટલાથીજ તે મોદનો કોડો નરકનો અધિકારી થઈ ચૂક છે. અને એટલું તો બહુજ ધ્યાનમાં ગખરા જેવું છે કે મર્વ વાપણની તંપારીઓ ધણી વખત જેવી દેખાય છે તેવી ધણી વખત હોતી નથી. વળી લખનો હેતુ મ્યુનેઅઓની તુમિમાં નથી પણ સદમ બનવામાં એટલે પગમાત્રા પામે જવાના મલમાં છે. હુ તો એટલે સુધી કહું છું કે એક દંપતી પણ રયુવ વાતોને દુ કેડી દેઈ સદમ બાવનાઓનાંજ દ્વાર્યા હેતુ ન્દે એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે."

+

+

+

"પગમાત્રાની સામે વિરોધી હોય એવા અધિકાર કે એનું કાર્યપણ હોઈ શકે ? અર્થાત પ્રભુત્વમાં એટલે વિશ્વમાં બે જવ મામ સામે દેઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાદ હોઈ શકે ? હોય તોપણ સમાન બવના હોઈ શકે ? વિશ્વમાં બે પ્રવાદ વેરી દોઈ શકે ? બે વેરી સમાન બવના હોઈ શકે ? એક પ્રવાદ વિના બીજે પ્રવાદ ન્દી શકે ? વિશ્વ કેમ સાથે છે ? પગમાત્રાના પ્રવાદ સામે તે પ્રવાદથી છેક ન્દત એમ ધ્વંસ, દાનવ, અસુવ, વ્યભીચાર, નર્ક, અધાર, નાનિ, સ્વરનેહ, મ્યાર્થ, મંદકી હોઈ શકે ?"

+

+

+

“ વાત એવી છે કે દયામૂર્તિ કિશિવર્ણનિદિ માતા પોતાની દયામાળ દૃષ્ટિને એટલે દુર જવા હજી દેઈ શકી નથી, ત્યારે ન્યાયરૂપ વેદાંત પિતા વધારે તટસ્થ હોતાં પાસેની વાતોમા વહેલો પરવારી લેઈ જરા વધારે ઉપર જઈ શક્યો છે. જેમાં વિહારથી પુણ્ય લાપ્ત થઈ ગઈ તેનાં ગીત ગવાતાં નથી.

ભેદભાવના એ મીઠાશમા ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મહારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે-બંધુ ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્મળ ભાવના આર્યહૃદયમાં ઉઘ્ના રાખી ગઈ છે જે ખીજી કોઈપણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઈ શકતો નથી. ”

(કિશિવર્ણનનોના ધર્મે વિચારો અને તે સંબધી ચોડીએક ચર્ચા ‘ માંથી ’)

+

+

+

તોળણ—ધુણું રાખવાનું મન થાય એજ શાપ; એ શાપનો પહેલો દોસ્ત અને સૌથી મોટો. પરંતુ જે વગર મહેનતે મળ્યું છે તેને ધણાં જાણી જોઈને જોઈ દે છે, અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે. પાણીનું માંડણું પાણીમાં તરસથી મરી જાય એ વાત તે ક્યારે સાંભળી છે ? પણ માંડણાંથી માણસ વધારે સુખે બની શકે છે. કરોડો ખીચારા બોળાં એવી મશતતમાં પડી જાય છે ! કોઈ ત્હારો એકનોજ આ દોષ નથી. જેસળ, આ અદઃકાર, આ સ્વાર્થે પ્રાયશ્ચતા, આ વ્યભિચારેની આકાંક્ષાઓ ત્હાની જોઈએ. પછીનું પ્રજ્વલન જાળક છે અને પ્રજ્વળતા બધા વારસાનો હકદાર છે.

(જેસર અને તોળણ -૫-૧૨-૮૦.)

+

+

+

ગોપીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત્વ કરતાં તો કોઈ જાતનાં દાપે ઝેરનો ખાસો પી મરી જવામાં વધારે મજા; અને એ અમરત્વ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી સાતપાંખે ખેંચા કર એ વધારે મોહું.

+

+

+

મેનાવરી—સુંદર સ્ત્રીઓ સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કોઈ ત્હારા શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર કેમ ?

+

×

+

—રાજ્ય ખાતર કે પરિપક્વરની ખાતર નહિજ ?-વિચારીને બિતર આપજો. !

+

+

+

—હું જાણતી હતી કે તું રાજ નથી. નહિતો મને આજેઆ વિચાર આવત નાંદ. આવ-
તનો માત્ર તારા આ મુંદર સરીર ને અમર જનાવવાની ધૃત્યથી; એમ હોત તો હું તેને
ડીને વિનવત અને દાસ્ય હું દુરતમ તૈયાર થઇ જાત.

+

+

+

—યોગી પ્રધુને માત્ર અનુસરે છે ત્યારે રાજ પ્રધુને અનુસરીને બીજાને અનુસરે છે.
યોગી થયા પછી રાજ થવાય છે.

+

+

+

—બાપુ દુનિયાદાર વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ દિલની દ્રષ્ટિથી જો. રાજ પોતાની
માનકત વધતું પરમાત્માનું તત્વ અન્યને જોતો જાય છે અને પાતો જાય છે. યોગી તો
એક પુષ્પ જેમ અજાણતાં સુગંધને વડાવે છે, તેમ તે તત્વને વડાવે છે, પોતાથી શું
દિલ અન્યું તે જોઇ શકે નહિ તો ગમ્ય વિશેષ દિલ સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને
એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. રહેણું છે તે હું કશું જો, એક વાત

+

+

+

—બાપુ, તું રાજ્યમાં જન્મ્યો, પણ રાજ મહેરાને નહિ રાજ્યમાં ત્યારે લગ્ન નથી કે યશ
નહિ, અને ‘અતો બટ તતો બટ’ રહે એ જાણ મહોટી દાન છે. ત્યારે મારે જે ઉત્તમ
જો તેને હું અદાનાં થીજ.

+

+

+

—ત્યારે તને આ રોગ અપકમ યોગમાંથી લાગ્યો છે. હું કે તું એ એ જાણતા નથી. પણ
ત્રીકાગર્વસ દેવ જલધર જાણે છે. પેલા કાપિ જે બે મચ્છને ક્રિયા કરતાં જોઇ યોગ-
માંથી ચળી ગયા હતા તેના જેવીજ દાંડ ત્યારે પણ દડીકત છે. તેમાં કંઇજ સંકા
નથી. હું રાજ-દક લઇને આવ્યો નથી, પણ મત્ર બે વાત લઇ આવ્યો છું: એક
પેલી યોગીની જમાત અને બીજી તે સ્વપ્ન માંહેની અપ્સરાઓ. જે તને અર્ધા ખેંચી
લાવ્યું છે તે અર્ધાથીજ થી રીતે જશે ?

+

+

+

—ત્યારે હું બેટા, ઘણું પડ્યો છે. અને હવે અનુભવ અને તૃપ્તિની વાતોને દૂર દૂર, ચેત
નહિતો ચેતવાનો સમય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગ-બ્રહ્મ-આત્મા ! જે
અનુભવથી હું દિલની આજ્ઞા ગળે છે તે જાનો અનુભવ ! બ્રહ્મનો નહિજ. પણ ત્યારે
યોગ દશ્યુ જેવો તેવોએ પ્રકાશે છે તેના તણખામાંથી અજાણતાં પણ ત્યારે ઉદ્ધારતું

શેષે છે. માત્ર બહુતાના અનુભવમાંથી ઉદ્ધારની આશા કેવી? તું છેતરાય છે, એટલુંજ કાંઈ તૃપ્તિ તો કરે છે. તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે.

+

+

+

—“શાન્તિ તો બાધ, તું મોહનેજ જન્મ્યો તે હું શી રીતે આપી શકું? તેં ખોયું તે તું મેળવજો, તુને મુર પ.સે મોકલી શકું અને મુર પશુને મેળવવાનું છે તે માત્ર બતાવી શકે.

(ગોપીચંદ્ર અને મેનાવતી.—૧૦-૨-૧૯૦૦)

+

+

+

ભર્તૃહરિ— × × તાત, મુરના આગ્રમમાં ઉભય અને અધિકારની કાંઈ જૂઠીજ દૃષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હુંનો હજુ એક છેક ન્હાનો છતાંમુહું, હતાં માળવામાં હવે મ્હારે માટે સુખ રરજ કે કાંઈએ નથી.

+

+

+

—બાપુ, આ વનદળમાં, કે કોઈ દિવસ અનાપાસે ઠોકર લાગતાં મળી આવતા સ્મશાનના લાકડાં ને સ્વાદ છે તે પિંગળાની રસોઈમાં ન હતો.

+

+

+

—ખડું કહુંહું, વિક્રમ ! હું રાજ યવાને યોગ્ય ન હતો, પણ તેને માટે મને બહુ સાગરું નથી. હું રાજ યવાને જન્મ્યો ન હોયો, પણ વિક્રમ ! હું જોયો મને માનતો હતો તેવો સૈન્ય ને રતેહને સર્વેરવ અર્પનાર પણ ન હતો. હું રતેહી યવાને યોગ્યજ ન હતો. જો હું ખરા મગી ઘણ શક્ય હોતનો અત્યારે વિરાગી પણ ઘર્ષ યાચ્યો હોત. મુર દેવે અત્યાર સુધીમાં મને અમનતવની આવી બતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ કચનીની પ્રજા અપેક્ષાજ રહી ન હોત. માળવા પિંગળા અને વિરાગ એ ત્રણમાંથી મને તેણે અત્યાર સુધીમાં મને અમર દળ આપ્યું હોત.

+

+

+

—નહિ વિક્રમ હું ભૂતકાળની વાત કરુંહું તે જૂઠી જ નહિ. અત્યારે તો હું જડ-ભરત યવા ઇચ્છું છું. એ એક ક્ષણ હતી કે જેથી હું જનક બની શક્યો હોત કે ને બનુંહું તે બનવા આંહી આગ્યો હોત. હવે હવે તો આ વરદ હવે. હું તેને એમ લગવા ઇચ્છું બાપુ જનક હે અને જડભરતમાં એકજ રૂધિર હતું, એકજ શાન હતું, એકજ કિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાંભળી ભંગ યાય છે, ત્હારો મ્હેરો ફિક્કો બની

ભય છે, પણ શાન્ત થા, તું ક્ષત્રિ છે. ત્હાગ બાછને જડભગત જનતાં જે કાગ જગે તે કગ્તા બદ્ધ ઓગે કાગ તને જનક જનતા જશે. બાછ. રાગ થા, અને અર્પણને મમમ, ને દુ પણ અહીં રહીને તેનોજ ઉપાસક હુ.

+

+

+

—હુ ત્હાગ જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાજ પ્રવ્રત હુ સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને નેમા સર્વ પ્રવ્રત છે. દિત તો પરમાત્મા કરશે અને આજણુ નથી, પણ ફનીઆ તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અદ્ધંકારની ઘડમઘલને ક્ષમા આપીએ છઈએ તેમ તે અમારી નિગતિની શાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુજ કહેવાતું છે. હવે તો રાજ્યની વાતને જવા દે ત્હારો એ પ્રયામ અર્થ છે વિક્રમ

+

+

+

—શાખાશ, બેગા ! તું અર્થ વાતનો સમજ ગયો હવે ગમત થતો નિર્ણય દે અને ત્હારો પેદ દુઃયમે મહાર નિર્માણ સંવસ્તમાં છે, ત્હારૂ નિર્માણ રાજ્યમા બધેતું છેવટતું નિર્માણતો એકજ છે

(ભત્તુંદગિ અને વિક્રમ.—૯-૨-૧૯૦૦)

+

+

+

જલદર—બેટા ! તું દણુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ મગ કે અમંગ, બેગ કે યોગ, એવા કાષ્ઠ પાર્યમા નથી પણ શાન્તિ નિવેકમા છે

+

+

+

—રાજ્ય અને વૈભવ ત્હારી પ્રકૃતિ હતી, વિરાગ મેનાવતીએ અપાર્થો, પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી કયાથી અપાવી શકે ?

+

+

+

—અને એવો ભય પણ શા મટે ? વમગ તું અહીં પણ શુ નથી દેખતો ? નિર્ભયન થવાય ત્યા સુધી યોગી ભયમા રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતગણુ ઠીક નથી વિવે — કથી પ્રકૃતિને વશ જવામા ભય નથી. ભય પ્રકૃતિનું શુન કરવામા છે

(જલદર અને ગોપીચ દ.)

+

+

+

કલાપીને છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે હતો, પરંતુ દૈવ યોગે એનો અમલ ન થઈ શક્યો. નીચેનું પત્ર લખાયાની તારીખથી બરાબર એક માસ અને બાર દિવસે એઓ વિદેહ ગયા.

+

+

+

“હું બધા રાજાઓ માટે કાંઈજ કહી શકતો નથી. માત્ર મ્હારે માટે કહી શકું.”

“મ્હને મ્હારે પોતાને માટે એ વિચારમાં કશું પાપ હોય એમ લાગતું નથી. અને અપરાધ હોય એમ પણ લાગતું નથી.”

+

+

+

“હાલ વેપારી થવો જોઈએ કે અન્ય કાંઈ હોવો જોઈએ, તે રાજા જાણે છે, અને રાજા થવાને યોગ્ય હોય તે અન્ય કાંઈ હોય છે એવું મને લાગે છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે.”

“હું અહીં રહીશ કે જઈશ તેથી કાંઈજ થવાનું નથી, તોપણ એટલેજ વિચાર કરી આશ્વા જનું એ યોગ્ય નથી.”

+

+

+

“પ્રધુ” જેતાં સરકારી રાજ્ય સાઈ છે, અને વરલી માટે અને રાજ્ય માટે મેનેજમેન્ટ બોર્ડ નથી. ધણું રાજ્યોને તો સરકારી મેનેજમેન્ટ થવાની ખાસ જરૂર પણ છે અહીં પણ તેમજ છે એ હું કહેતો નથી, પણ એટલું તો મને લાગે છે કે મારી ગેરહાજરીથી કશી હાની નથી.”

‘જેનું મન કાર્યમાં નથી, જે કાર્ય જોઈ શકતો નથી, જે કાર્ય જોવા ઇચ્છતો નથી એવા અન્ય રીતે મને તેટલા સારા રાજના કાજ કરતાં સરકારી રાજ્ય આવે એ નહાનીજ હાનિ છે.”

“પ્રથમતો રાજ્ય હમેશ માટે છોડી દેવાની ધારણા હતી. આપનું પત્ર આવ્યા પછી એ વિચાર ફેરવ્યો છે. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય છોડવું. પછી એમ લાગે કે મને જંગલમાં વાંચવા લખવાનું તેમજ રાજ્યમાં રાજ્ય કરવાનું સરખાનું સુખરૂપ છે તો પાછું આવવું એ લાગતું સહેલ નથી. અને એમ લાગવાની જરૂર પણ નથી.”

“હું બીજી વાત કહીશ; મને એમ લાગે કે મ્હારો સ્વભાવ રાજ્ય-કર્તાને યોગ્ય થઈ શક્યો છે તો પાછું આવવું. આમ થવાથી પાછળ રહેલા “કાર્યભારી મેનેજર” સાથે તેમજ પ્રજા સાથે મ્હારો અસુક સબંધ રહી શકશે, અને તેટલાં વર્ષ પછી ઇચ્છાજન પાછું આવું.”

વધાની યાપ તો પશ્ચાત્તાપ કરવાનું રહે નહિ. જો કે હમેશ માટે ગમ્ય છોડી દેતાંજી અને મ્હારી પોતાની ખાતર ગમ્ય કરવા પાછું આવવાનું મન થશે એમ હું ધારી શકતો નથી કોઈ દુઃખથી, કોઈ ક્ષણના વિચારથી હું શમ્ય છોડી જતો હોત તો એ ધારતી રહેત. પરંતુ એમ નથી.”

‘મને કંઈ પણ વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી ત્યાગી આ છાંય છે, અને અનેક છાંયજી-વિચારો. ફરી ગયા છતાં તે તેજને તેવીજ રહી છે, વધતી ગઈ છે: એટલે આ ધારણા એક તોર જોવી નથી તો પણ અમુક સુદત પછી પાછું આવવું છે, એ વિચાર ગમીને જવું એ વધારે ઠીક છે. મ્હારી પ્રભ મુખી રહેશે, પછું અવધાની જરૂર નહિ લાગે તો પ્રભુના કૃપા; નહિતો પાછો આવશ. ને કાળે આપ દહેજો તેમ કરીશ એ નજી અત્યારથીજ ખાત્રી પૂર્વક કહાં શકું. અત્યારે આપ મ્હાન વિચારથી ઉદ્ધટા વિચારના કશે તો અત્યારે પણ નાશી જવાનો નથી. પરંતુ તેમા એક બધ છે અને માફ કરજો. પરંતુ મને લાગે છે તે કહીશ. મને એ કહેતા સંકોચ પણ થાય છે, છતાં મ્હાંજે એ જોઈતું જોઈએ. આપ મને કહેજો તો અહીં રહીશ. એ વિચારને કાઢી નાખવા પણ યત્ન કરીશ કાલ એ વિચાર દૂર પણ થઈ શકશે.’

“પરંતુ એ વિચાર ક્યારે ફરી આવશે, અને ક્યારે ફરી આવશે દૈત્યારે આટલો વિચાર કરવા હું શકા જોઈ શકીશ કે નહિ, એ હું ખરેખર કહી શકતો નથી ધણી વખત મને એવું પણ લાગી આવે છે કે, હું એક વખત તો એજન્નીમા લખી નાખું. પછી મને કોઈ શેકવાનું નથી. એકાદ વખત આશરે અહીં વર્ષ પહેલાં હું લખવા પણ જોડો હતો.”

+

+

+

કદાચ હું દુનિયા બહારની વાતોમાં સાચોજ વિચાર કરતો હશ. (જે હું તો નથી માનતો.) તોપણ તેથી હું અમુક કાર્યપર રહી શકું તેવી મ્હારામા ચોખ્ખતા માનવી એ બૂલ છે. દુનિયાની વાતોમાં પણ સાચુંજ વિચારતો હોઈ, તો તેથી પણ કાર્યમા મ્હારી કદી ચોખ્ખતા માની લેવી એ બૂલ છે.”

‘વિચાર કરનારાં અને કાર્ય કરનારાં માણસો એ બે જૂનીજ ગતિનાં માણસો છે. વિચારનારાંના બધા વિચાર કાર્ય કરનારને અવરૂંઘ નથી હોતા. એકને દેશ-કાળ માથે બંધુયોડા સંબંધ છે. અન્યને પગલે પગલે દેશ કાળનો વિચાર કરવો પડે છે. એક જાતિના માનવીને અન્ય જાતિના કાર્યમા ચોખ્ખતા એમાંથીજ સંકુચી અગળ વર્ણ—સંકેતોનો જન્મ છે; જે વર્ણ—સંકેત આત્મહું છે.”

•

“એ બંને જાતિના વિરોધને એક બનાવના જનક જેવા બધાજ થઈ શકે એ આશા બહુ માનવીમાં અધ્યાને છે.”

“હું રાજ્ય છોડીને છુદ્ધ જોવો નથી ખતી-શકવાનો, તેમ હું રાજ્યમાં રહીને જનક જોવો નહીં ખતી શકું. મહારા જવાથી જે હાનિઓ લાગતી હોય તે મહારી અને નિલ રહે તેવી ન હોય તો મને જવા દેવો એ ઠીક છે.”

+

+

+

“નિવૃત્ત થઇને હું શું કરવા માશું છું તે તો—ઉપરના મહારા કાગળથી આપે બાબતું હશે.”

“હું એકાંતમાં રહી વાચીશ લખીશ પ્રભુનો વિચાર કરીશ. મરીઓમાં, દર્દીઓમાં-તનના અને મનના દર્દીઓમાં બળીશ અને તેઓને ખતી શકશે તો કાંઈ આરામ આપીશ નહિ તો તેઓમાંથી હું તો આરામ લેઇશ નિવૃત્ત થયેલાંની સાન્તિથી મળતી શુદ્ધ બાવનાઓ પ્રભુ અને આપને તે લેઇશ.”

+

+

+

‘હાય મહારે એકલાં મહેલુ જોઇએ, દુનિયાના મર્વે પાસથી દૂર થઇ જવું જોઇએ તો કાંઈ કાળે પશુ હું ગળ્યપર કરી આવી આદિ રહીને નિવૃત્ત રહી શકું’ એવું બતવાનો સંભવ છે.”

“————જે કાંઈપર મક્કા ન ગમીને કરે છે તેવું તેજ હું ચણાપર સર્વપર મક્કા ગમીને કહું છું. એ પ્રકૃતિ કાંઈ એકદમ બદલી જવાની નથી. પ્રકૃતિ એકદમ બદલવી એ મહારી શક્તિની વાત નથી. અને એની એકપ્રકૃતિ મહારી કાષ્ઠ હોય હાં સુધી હું રાજ્યમાં રહેવા માગતો નથી.—

(વા ૩૮-૪ - ૧૯૦૦નું પત્ર)

મુદરથો ! મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ તેમ હોવામાં નથી પડતું એના આતર-વિમલમા સમા-એક છે એ વિમલ કલાપિએ કેટલા બધા ધૈર્યથી મહન કરી પોતાનું જીવન સ્વાર્થજીમ્ય બનાવી દાંધું હણું તે જોવાનું છે. મનુષ્ય તરીકેની કોઈ પણ નબળાઈ અથવા બૂરો એમનામાં આવી હોય તો તેના એમણે પોતાપરતે અને અન્ય પરતે કેવો ઉપશોગ કર્યો છે, અને તેમાંથી કેટલું બધું ઉચ્ચ શિક્ષણ એઓ આપી ચકા છે એ એમના લેખો મનન પૂર્વક વાંચી જવાથીસ્વતઃ સમજ શકાશે. એમનું જીવન એટલું બધું તો સ્વસ્થ પ્રપૂર્ણ અને ઉત્કૃષ્ટ ■ કે એ વિશાળ દૃષ્ટિ-કેન્દ્રથી જોતાં એમાંથી બહુ શીખવાનું મળે છે. એમના આખા જીવનનો સમન્વય કરી જોવાથીજ એ સમજ શકાય તેમ છે. કલાપીના હૃદયમાં રહેલી ઉખા જાન્યથીજ પ્રગટી નીકળી હતી અને સંસાર-વ્યવહારનો વિચિત્ર અનુભવ ચતાં એનો એમ-સ્વસ્થ-આત્મા તરફથીયે મારવા લાગ્યો. એ તરફદાર, એ ઉખા એ વિમલને એજ કલાપિનું જીવન અને એજ એનું મૃત્યુ તેમજ ઉદાર ! કલાપી પોતેજ કહે છે કે—

આયાની પીઠા વીતી છે !
અશ્રુધારા ના વીતી છે !
કાલ સુખે- જાવા પ્રીતી છે !
વીતી છે તે વીતી છે !

અને છેવટ મ્હાગ હૃદયમાંથી મહાત્મા-કવિ રાધના સમ્બો વહે છે.—

Such were the notes thy once loved Poet sung,
Till death untimely stopped his tuneful tongue,
O! just beheld, and lost! admired and mourned!
With softest manners, gentlest Art adorned?
Blest in each science, blest in every strain!
Go! fair Example of untainted youth,
Of modest wisdom, and pacific truth:
Compos'd in sufferings, and in joy sedate,
Good without noise, without pretension great,
Just of thy word, in every thought sincere,
Who knew no wish but what the world might hear,
Of softest manners, unaffected mind,
Lover of peace, and friend of human-kind.
Go, live! for Heaven's Eternal Year is thine,
Go, and exalt thy Moral to Divine!

+

+

+

Go, then, where only Bliss sincere is known,
Go, where to Love and to Enjoy are One!

પ્રસ્તાવના.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના કરોબાર મંડળે તથા હેના પ્રમુખ રા. શુકે અને તન્ત્રી રા. બા. ક. કાકોરે આ નિબંધ લખવાનો મહત્ત્વ પ્રસંગ આપ્યો તથા છાપવાની સુગમતા કરી આપી તે માટે આરંભમાં એઓનો ઉપકાર માનવો એ મ્હારું કર્તવ્ય છે.

આ નિબંધ લખાઈ છપાઈ રહેવા આવ્યો તે અરસામાં આ વિષય ઉપર એક બે જાણે પૂર્વે ચર્ચા કર્યાનું જણાઈ આવ્યું છે. તેથી આ સ્થળે તે નોંધવું વાળખી છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫ કે તે શુભારમાં 'સુદર્શન' માં શાસ્ત્રી રામચંદ્ર રામચંદ્રે પ્રિમાનન્દના નાટકો વિશે આલેખ કરનારો લેખ લખ્યો હતો, એમ સાંભળ્યું છે, એ લેખ હું પ્રાપ્ત કરી સંકલ્પે નથી તેથી હેમાં મહત્ત્વ પ્રુષ્ટિ આપનાર અથવા નવી દલીલો શી થી હશે તે જાણવાને હું અસમર્થ છું.

તે સિવાય, ઈ. સ. ૧૮૯૨-૯૩ માં "ગુજરાતી" પત્રમાં "રોપર્ટરિકા સત્યભાષા-પ્રમાણ" ના અવલોકનને પ્રસંગે રા. હમ્મીરામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પ્રિમાનન્દના કર્તૃત્વ વિશે કાંઈક સંકોચ સાથે સંશયના છારા થોડે થોડે કેઠાણે કર્યા છે. * હેમણે સંશયનું કારણ એક એ જણાવ્યું છે કે પ્રિમાનન્દનાં કાવ્યોની અનેક પ્રતો અનેક સ્થળે મળે છે અને આ નાટકની એક જ પ્રત મળી એ આશ્ચર્યની વાત છે. તેમ જ, "કહે લાંડી નવાખ, તો કે નવાખ," એ કહેવત વિશે રા. હમ્મીરામે પણ મ્હારી પેઠે સંશય જતાવ્યો છે. પરંતુ, જો મ્હને જડી ન્હોતી તે એક મહારવની વાત રા. હમ્મીરામે (૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩ ના અંકમાં) જતાવી છે.

"સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરુ ચળે, નબ ચળે, પણ અમારું વચન કદી ચળે નહિ,"—એ વાક્ય પ્રિમાનન્દના નાટકમાં છે, તે

ચન્દ્ર ચલે, મેરુ ચલે, ચલે જગત વ્યવહાર

પં દત્ત શ્રી હરિચન્દ્રજો ચલે ન સત્ય ત્રિષાર,

એ છત્તારસના પ્રખ્યાત લેખક હરિચન્દ્રના વચનની જોડે અદ્ભુત રીતે મળતું આવે છે. હરિચન્દ્રની આધુનિકતા વિચારતાં આ ઉપરથી અનુમાન શું કરવું તે કહેવાની જરૂર નથી. પણ આ બંનેને માટે કોઈ આધારભૂત મૂળ વચન પ્રાચીન સાહિત્યમાં હોય

* "ગુજરાતી" ના નીચેના અંકો જુઓ:—

તા. ૬ ફી નોવેમ્બર ૧૮૯૨
તા. ૨૭ મી નોવેમ્બર ૧૮૯૨
તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૩

તા. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩
તા. ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૯૩

‡ રોપર્ટરિકા સત્યભાષાપ્રમાણ, પૃષ્ઠ ૧૧૩ (જોશીજીઆનું વચન).

તો જુદી વાત. પરંતુ હરિધ્વજ પ્રસ્તુત વચન કેઈ સાધનું છે તે જાણ્યા વિના નિશ્ચિન અનુમાન કર્યું થાય નહિં.

અને છેવટે, પ્રેમાનન્દે આ આખ્યાન રચવા માટે “ પ્રાકૃત પ્રભાકર ” નો આધાર લીધો છે એ સૂત્રધારના મુખના વચન વિશે ગ. હચ્છારામ કહે છે:—“ હેમાચાર્યે પ્રાકૃત પ્રભાકરમાં એ પ્રબન્ધ આખ્યાન સંબન્ધે શુ લખ્યું છે તે જાણવામા આવે નહિં ત્યાં સુધી આખ્યાન રચવાનું કવિને કેમ સૂઝ પડ્યું હશેના જુવાનો થતો નથી. ”

‘ આખ્યાન ’ નામ માટે જ સૂત્રધારે તો પ્રમાણુ બતાવ્યું છે; પણ ગ. હચ્છારામ તેથી વધારે અર્થ હેમા જુવે છે તે તો આધાર નથી. પરંતુ ‘ પ્રાકૃત પ્રભાકર ’ નામના અન્ય વિશે કટલીક જિજ્ઞાસા રહેવાને કારણ છે, તે નોંધવું અગત્યને નથી. મંદૂક પ્રાકૃત અન્યોની પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદીઓમા એ નામ જણતું નથી. પરંતુ આ અન્ય કેઈ પણ મુદ્દય પેદા કરી આપે તો કાર્યક પ્રકાશ મળે એમ આશા રાખીશું ?

ગ. હચ્છારામ તનૂથી મહેને એક માહિતી મળા છે કે ‘ એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે ’ એ અપવા એ અર્થનું કહેવત ઈ. સ. ૧૮૪૪ ના શુભાગ્માં મુગ્તના એક અંગ્રેજ મિશનરીના કોઈ પુસ્તકમાં (બાલાન્તગરપે) જોવામા આવેલું છે. આ વાત આ કહેવત ઉપરની મહારી દીકાને બહુ મદદ કરે હેવી જણાય છે.

થોડા વખત ઉપર મહાન સામ્રાજવાનાં આવ્યું કે—પ્રેમાનન્દ અને વક્રમનાં બીજાં ન હપાયવાં કામ્ય નાટક અંબૂ વગેરેનાં નામની એક યાદી ગ. હચ્છારામ દ્વારા તરફની ૧૮૦૪ ના અગ્રસામાંની શુભરાત વર્નાચુલ્લ સાંસાઈટીમાંથી નીકળી છે. આ યાદી પ્રકાશમાં આવ્યા પછેનાં કર્યું કહેવું ઉપયોગનું નથી. પરંતુ એટલું તો કહી સકાયો કે એ યાદી માટે સંતોષકાન્ક આપા અને પ્રમાણની અપેક્ષા ઊભી જ રહેને, માત્ર આ રીતની યાદીથી કોનો નિર્ણય થઈ મટે નહિં.

આ મહારા નિબન્ધમા નાટક અને નંજીમિના કલિકાસને સંબન્ધે અર્ચા પ્રસંગવચાત કરી છે જેમાં બે વાનો ઉમેરવા લાયક છે —

(૧) અન્નેગ્મા સિલાલેખમાં કાલરેલાં બે નાટકો—હલિતવિમ્બરાજ અને હા-કલિમત્ર નામના—છે, તે વિ. સ. ૧૨૧૦ માં રચાયલા છે.

(૨) જાગેરમાંના એક સિલાલેખમા સંવત ૧૦૬૮ માં નવા બધાયવા પ્રેક્ષામલ્લ-મલ્લ ઉપર ચત્રાનો કગસ ચલાવ્યાની વાત નોંધાઈ છે.

આ ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનાં નાટકને અંગ્રે મહે કહેલી કવીલને જાણ આવે એમ નથી.

સં. ૧૨૧૦ વાળાં નાટક સંસ્કૃતમાં છે, તેમ જ ગ્રેમાનન્દયી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વનાં છે, એટલે ગુજરાતીમાં નાટકસાહિત્ય નહોતું એ મતને કરો હોય ખેંચે એમ નથી. તેમ જ, પ્રેક્ષા-મધ્યમંદપ નો અર્થ આધુનિક પ્રકારની રંગભૂમિ એમ કહેવાને પણ આધાર નથી. પ્રાચીન કાળમાં પૌરાણિક આપ્પાનો વગેરે ભજવાતાં, હેવા ખેલતું સ્થાન એ હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. રા. દેવદત્ત હાંસરકર પણ હાવા જ અતુમાન ઉપર આવેછે એમ હેમણે મ્હને ખત્રદારા જણાવ્યું છે.

અન્તે આ નાટકો વિશેની મ્હારી સખળ અશ્વદા દર્શાવવામાં મ્હે' ને લેખક ખેડ્યું- છે અને ને સ્થિતિમાં હું પોતાની કૃતિથી આખોણું તે વિશે જાન ફેટ્ચર્ટ મિલના રાખ્દો ઉનારીને આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરુંછું :—

" In every respect the burthen is laid on those who attack an almost universal opinion. They must be very fortunate as well as universally capable if they obtain a hearing at all. They have more difficulty in obtaining a trial, than any other litigants have in getting a verdict. If they do extort a hearing, they are subjected to a set of logical requirements totally different from those exacted from other people. In all other cases the burthen of proof is supposed to lie with the affirmative.

* * * * * If there is a difference of opinion about the reality of any alleged historical event, in which the feelings of men in general are not much interested, as the Siege of Troy for example, those who maintain that the event took place are expected to produce their proofs, before those who take the other side can be required to say anything, and at no time are these required to do more than show that the evidence produced by the others is of no value. * * * *

* * * * *

These would be thought good pleas in any case; but they will not be thought so in this instance. Before I could hope to make any impression, I should be expected not only to answer all that has ever been said by those who take the other side of the question, but to imagine all that could be said by them—to find them in reasons, as well as answer all I find: and besides refuting all argument for the affirmative, I shall be called upon for invincible positive arguments to prove a negative. And even

if I could do all this, and leave the opposite party with a host of unanswered arguments against them, and not a single unfuted one on their side, I should be thought to have done little; for a cause supported on the one hand by universal usage, and on the other by so great a preponderance of popular sentiment, is supposed to have a presumption in its favor, superior to any conviction which an appeal to reason has power to produce in any intellects but those of a high class, "

(" The Subjection of Women " Chap. I para 3).

હતાં આટલી પ્રાર્થના સુઠ વિદ્વાનો આગળ છે કે આ નિમન્ધ વાચ્યા પડી આ વિરમ-
મા મધનો પલ્લુ મત કૃતે એમ પન્થિયામ યાવ, તો પ્રસિદ્ધ રીતે ગુર્જર પ્રભ આગળ તે વાત
મૂકવાની કૃપા કન્વી એમ કરવામા ગર્ભિત સ્ત્રીકાર થયે ખરે કે આટલો વખત આપણે
છેતરાયા હતા, અને " હુ છેતરાયો " એમ કમૂત કરતા મનુષ્ય માત્રને સકોચ ઉત્પન્ન થાય
એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ પ્રમગે જોટા આત્મજીવનો આદર અનિષ્ટ છે, ગુર્જર ભારા
તરફ કર્તવ્ય અને ન્યાયશક્તિ એ વસ્તુઓ તે કે તા વધારે પૂજ્ય છે

નનાગિરિ જિલ્લો }
તા ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૮૧૦ }

નરાસહગવ લોગાનાથ.

શુદ્ધિપત્ર.

(માત્ર મહત્ત્વની બુદ્ધિયોગ્ય)

પૃષ્ઠ	પાંખિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૭	વર્ષ ઉપર એટલે	વર્ષ ઉપર રચાયાં; એટલે
૧૧	૧	છે તો તો પ્રશ્ન	છે. તો તો પ્રશ્ન
"	૩	સોકમધને	લોકસંધને
"	૧૫	ચતુષ્પાદિકા	ચતુષ્પાદિકા
"	૧૭		
"	૧૮		
"	૨૧		
૧૨	૭	સાંઠ—	સાંઠ ?
૧૪	૭	હૃદયેશીને	હૃદયેશીને
"	૨૩	સામ્ય સ્વીકારની	સામ્યસ્વીકારની
૧૯	૨૪ તે ૨૫ વચ્ચે	નીચે પ્રમાણે ઉમેરવું— 'જેને બોલાવતી હશે તેવું તો ભાગ્ય ચારતર ભૂમિના જન્મ જેવું જ માનવું નોંધવું.'	
		(રોપર્સિક સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૮૨)	
૨૧	૨૬	લાગ્યો,	લાગ્યો;
૨૩	૧૫	'દ્રૌપદીહરણ' માં—પૃષ્ઠ	દ્રૌપદીહરણમાં પૃષ્ઠ
૨૭	*નિશાનીવાળા } ફટનોટમાં }	Linguistic Surry of india VolVII, Introduction, p. 13—એમ આરંભમાં ઉમેરવું.	
"		કીર્તિકર મંદને	કીર્તિકર તુકારામ વિશે મંદને
૨૮	" પં. ૭ ફટનોટ ૨ ૭ પાંક્ત ૨ ૭	અતૃતા	અતૃતા
૩૧	૧૦	'વિપમ' નું	'વિપમ' નો
"	છેલ્લી	ચથાસંભવ	ચથાસંભવ
૩૨	૮	૩	૬
૩૩	છેત્રેથી થી બીજી	'એ વચન જ આધુનિક રૂઢિનું છે'—એ વાક્ય પછી . તન્ત નીચેનું વાક્ય ઉમેરો:— હાલના સમયમાં પણ 'અચુક વરખે' એમ પ્રચારકેટલેક પ્રમતિ ઝોવામાં આવેછે, એ વાત બદ્ધ સ્પષ્ટ છે.	

૪૩	૧૨	દર્શ	દર્શ
૪૪	૫	આમિનિયન.	આમિનિયન,
"	૧૭	ત્વંચી	ત્વાચી
૬૧ ૬૨	કૂટનોટ	૫ ૬૨ એ કૂટનોટ છે તે ૬૧ મા પ્રશ્ને અતે મૂકવી.	
૬૨			
૬૨	૫	કનતઃ—આ શબ્દ ન્હાના ટાણમા લેઇયે.	
"	૧૭	સિ	મિદ્
૬૩	૫	મખ્વાદ્	મ-ખ્વાદ્
		(મની નીચે લીટી છે તે ના લેઇયે.)	
૧૭	૩	ધ્વનિદયન	ધ્વનિદયન
૮૦	૫	હેનાં	હેના
"	૧૮	સ્વીકાર્યોછે	સ્વીકાર્યાછે
મસ્તાવના.			
૫૧	૫૧	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	universally	unsually
"	૩૨	argument	arguments

કવિ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો.

આ રસિક કવિએ નાટકો લખ્યાં છે એ વાત આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં કદી પ્રકાશમાં આવી નહોતી. ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં 'રોપર્ટસકાસલ્સભાગ્યાખ્યાન' અને 'પાંચાલીપ્રસાનાખ્યાન' એ એ નાટકો 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'ના પ્રકાશકોએ શુભરાતી સાહિત્યરસિકો આગળ નિવેદન કર્યાં, અને તે વખતે પ્રથમ આ નવીન વાત પ્રસિદ્ધિમાં આવી. ચન્દ્રને ચન્દ્રનેલેપથી ઘોળા કરવાની જરૂર નથી પડતી; તથાપિ કવિ પ્રેમાનન્દની અમર કીર્તિને આ નાટકોની પ્રસિદ્ધિ પછી વિશેષ ઉજ્જવલતા મળી, અને સર્વેત્ર એ કવિ નાટકકાર તરીકે નવીન સ્વરૂપે ઓળખાઈ સાક્ષર વર્ગમાં વિશેષ જાન્યૂતિ ઉત્પન્ન થઈ. આજ સુધીમાં એ નાટકોએ પ્રેમાનન્દ વિશે ભક્તિ એટલી વધારી છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે હેનાં સ્તુતિગાનો સંભળાયાં છે; હેમાંથી ખાસ શુભરંગિરાની સ્તુતિના શ્લોકો એ નાટકના અન્તિમ પ્રાર્થનાવાળા તો મર્વ શુભર ભક્તોના મોહન-મન્દરૂપ થઈ ગયા છે.

હાથી સ્થિતિમાં કોઈ આવીને કહેશે કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ ન હોય, અથા આપણે છતારાયા છીએ, તો એમ કહેનારને જાગૃત્વ તરફથી કે'વા સત્કાર મળશે તે કલ્પનામાં સહજ આવે એમ છે. રાજગાદી ઉપર વર્ષો સુધી રાજ્ય કરનાર ગાદીપતિને વિશે કોઈ એકાંએક કહેવા નીકળે કે એ રાજવંશી નથી, કોઈ ખીજનો પુત્ર ગુપ્ત રીતે આણીને મૂકેલો છે,—તો તે માણસના કે'વા હાલ થવાના? કાંઈક હાથી સ્થિતિ આ નાટકો વિશે આ પ્રકારનો આક્ષેપ કરનારની યાચ, તો આચર્ય નહિ. જનમંડળ ખડૂ ભક્તિથી જે મૂર્તિની પૂજા કરતું હોય તેને વિશે 'આ દેવ નહોત, માટીનું પૂતળું છે' એમ કહેનાર નાસ્તિકોના શિરો-મથિ તરીકે નિન્દાશે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હાથી જ કાંઈક નાસ્તિકતાનું જોખમ ખેડવાને આજ હું તત્પર થયો છું; એ કૃષ્ણા માટે સુચ સાક્ષરોને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ લેખને હેવટ સુધી લેતા સુધી એકદમ મહેને અપરાધી નહિ' કરેવે. Heretics—નાસ્તિકોને જે જૂના જમાનામાં, યુરોપમાં ખાસ, યાસન થતાં હોવા દેહાત્વકંડનો ભય તો હાલ લખ સંખન્ધી નાસ્તિકતામાં પણ આ વીરમ્બા સૈકામાં નથી. વિદ્યાલ વિષયના મતને લીધે ગેલિલિયોને ખમતું પડેલું હેલું પણ હવે ખમવાનો કાળ નથી. તોપણ આ સાહિત્યવિષયમાં નાસ્તિક વૃત્તિ માટે યશઃસરીરને ખમવાનો ભય છે,—છતાં એ જોખમ ખેડું છું. પરંતુ સૂચ વિદ્વાનોની ઉદાર આયરગિ ઉપરની શ્રદ્ધા આજ મહેને લેઈ આપે છે.

પ્રથમ એ કહેવું જોઈએ કે આ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી—એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત કરવાને હું તત્પર થયો નથી. માત્ર એ નાટકોના ઉત્પાદક પ્રેમાનન્દ કવિ હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન

તંત્ર હું સંસય-અશ્રદ્ધા-ની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. (આ વૃત્તિમાં અને કેવળ નાસ્તિક વૃત્તિમાં અન્તર ધણું છે તે જૂલવાનું નથી. આ અશ્રદ્ધા મ્હારા અજ્ઞાનનું પરિણામ હશે. પરંતુ મ્હારા અભિ-પ્રાયની સ્વતન્ત્રતા છીનવી લેવાનો હક તો આ જાનાનામાં કોઈ નહિ કરે એમ કહું તો પ્રગટજ વચન બોલું છું એમ નહિ મનાય એમ આશા રાખું છું.) મ્હારી અશ્રદ્ધા માટેનાં કારણો સવિસ્તર ખતાવવાના ઉદ્દેશથી આ લેખ આરંભ્યો છે.

હું જાણું છું કે આજ મ્હારો માર્ગ વિપ્લવ છે, ધણા કંટકથી ભરેલો છે. કેમકે માતૃભાષા-ના સાહિત્ય તરફ ભક્તિ શુભરૂપરૂપમાં ફેલાઈ છે, અને તે ભક્તિના પૂરને જોસ આપ-વામાં આ નાટકોએ જે કાર્ય કર્યું છે, તે સ્થિતિનો વિચાર કરુ છું,—એ ભક્તિને ક્ષોભ પમા-ડવાને હું તાત્પર થયેલું તે સ્મરણમાં આણું છું,—તો મ્હારા સાહસને માટે મ્હને પોતાને જ આશ્રય લાગે છે. જનમંડળની લાગણીઓ કમેશાં ન્યાયપુરઃસર તર્કપદ્ધતિથી નથી બંધાતી; એ લાગણીઓ દૃઢરૂપ પામ્યા પછી હેમની સ્થાને જવાનું કામ ધણું વિકટ છે. એ લાગણી-ઓને ક્ષોભ આપવો, હેવી લાગણીથી બંધાઈ ગયેલા મતના દલાયતને શિથિલ પણ કરવાની આશા રાખવી; એ બહુ વિકટ કામ છે. આ સમયનું વાતાવરણ ત્રેમાનન્દમય છે; હેમનાં નાટકો તે હેમની જ કૃતિ છે એ બાન વાતાવરણમાં બંધું છે તેની વચમાં રહીને એ વ્યાપકત્વનો લોપ કરવો વિપ્લવ છે. સંગીતવેતાઓ જાણે છે તેમ અમૂક ગગ ગવાઈ હેના વાતાવરણની છાયામાં રહીને બીજે રાગ ગાવો કઠણ પડે છે. મ્હારી સ્થિતિ અત્યારે કંઈક હેવી છે.

આમ જેતાં હું વગર સંકોચે આજ મ્હારો આ “નાસ્તિક”તાનો વાવટો ખુલ્લો કર-વાની દિશ્મત ધરું છું હેનું કારણ એક એ છે કે આ અશ્રદ્ધામાં હું એકલો નથી. કેટલાક મિત્રોએ એ પ્રકારની અશ્રદ્ધા ખાનગીમાં મ્હારી આગળ દર્શાવેલી છે. હેમાંથી કોઈ એકાદે મત ફેરવ્યો હશે,—પણ તે માટે પૂરું કારણો ખતાવ્યાં નથી. પરંતુ મ્હારા આ સાહસને પ્રેરનારું આટલું અન્ય મતની સહાયતાનું બળ છે તેથી ધૈર્યને પુષ્ટિ મળે છે.

કોઈ કહેશે—આ નાટકો પ્રગટ થવાને આજ ૧૮ વર્ષ થઈ ગયાં અને હવે આજ ક્યાંથી જાગ્યા ? આ પ્રશ્નનો નાત્ર ઉત્તર એક તો એ છે કે આ વિષયને સુદતનો કાલ્પો લાગૂ હોય એમ જણ્યું નથી. બીજું એ કે આ અશ્રદ્ધા મ્હારી આજની નથી. એ નાટકો ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં મ્હે વાંચ્યાં તે વખતથી જ એ અશ્રદ્ધાએ મ્હારા હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો. ખાનગીમાં ધણા જણ આગળ તે અશ્રદ્ધા જણાવેલી પણ હતી; જાહેરમાં તેમ કરવાના પ્રસંગની અને અનુકૂળતાની વાટચ જોતો હતો; એ પ્રસંગ ચાર વર્ષ ઉપર આગ્યો હતો, ત્હારે માત્ર ધ્યાનો કરીને હું ચોખ્યો હતો; કેમકે તે પ્રસંગ વધારે વિસ્તારને અનુકૂળ નહોતો. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં મ્હારા વિદ્યાન મિત્ર રા. કેશવચાલ કૃત્રે ત્રેમાનન્દ વિશે સમર્થ નિબન્ધ અમદાવાદમાં વાંચ્યો હતો તે વખતે પ્રયુખરચાનેથી જે મર્મદા સાચવીને બોલાય તે મર્મદાની અંદર આ મ્હારી અશ્રદ્ધા ખતાવી કારણો વિશે જણુ જ અલ્પ ધ્યાનો મ્હે કર્યો હતો; અને અનુકૂળતાએ સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું વચન તે વખતે મ્હે પ્રસિદ્ધ રીતે આપ્યું હતું. એ વચનનું આજ નિવેદણ કરવાનો પ્રસંગ આગ્યો છે એમ ધારું છું.

આટલા ઉપોદ્ધાત પછી હવે આ કંટકપૂર્ણ વાદમાં ઊતરું છું, અને મહારી અથવા માટે કારણો સાક્ષરભગત સમક્ષ ચૂકવાની રજા લઉં છું. આરમ્ભમાં એટલું કહી મૂકવું જોઈએ કે આ વિષયમાં કેટલીક ચક્કાઓ હું ખતાવીશ, તે તે પ્રશ્નો વિશે કોઈ પણ રીતે નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત કરીને નહિ, પરંતુ તે દિશામાં વધારે અન્વેષણ કરવાની જરૂર છે એ નિર્દેશન કરવાના હેતુથી જ હું ખતાવીશ. એ અન્વેષણ માટે પુરતો અવકાશ, સાધનો, અને સગવડ જે સાક્ષરોને વિશેષ હશે તેમનું લક્ષ્ય ખેંચાઈ તેઓ એ માર્ગમાં અન્તઃકરણથી અને નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી પ્રયાસ કરશે તો આ કંઈક તિમિરારૂપ વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડી સકશે, એમ આશા અર્થ નહિ જાય.

ત્યારે હવે પરીક્ષા શરૂ કરીએ. આ પ્રશ્નની પરીક્ષા માટે બાલ અને આબ્યન્તર એમ બે પ્રકારનાં પ્રમાણોનો આશ્રય કરીશું. પ્રસ્તુત અન્યોની અંદરનાં ખાસ વિશિષ્ટ અંગોથી—શબ્દ, રચના, પ્રયોગો, ઇત્યાદિથી—એ ગ્રન્થ વિશે અનુમાન જેનાથી મળે તે આબ્યન્તર પ્રમાણોને પાછળથી જોવાનું રાખીશું; અને પ્રથમ તો એ સાહિત્યના ઇતિહાસ, એ ગ્રન્થના સમયની સ્થિતિ, એ ગ્રન્થ આપણી આગળ પ્રસિદ્ધિમાં આવવાને સંબંધે કેટલીક ખામ હકીકત,—એ વગેરે સાથે સંબન્ધ રાખનારાં બાલ પ્રમાણો જોઈશું. આમ કરવામાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે બાલ અને આબ્યન્તર બંને પ્રદેશનો સામટો સ્પર્શ કરનારાં પ્રમાણોનો પણ આશ્રય થશે. એ પ્રમાણો ઉભયસ્વરૂપી ગણીશું. આ પ્રમાણોની કસોટી વાપરવામાં નિરુપાયે કેટલીક સંબંધકલ્પના કરવી પડશે તેથી આ નાટકોના પ્રકાશકોને માનું લગાડવાનું કારણ નથી. આ નાટકો ત્રિમાનન્દ કવિની કૃતિ નથી અથવા છે એમ માનવાને સંબળ શકીને રચાત મળે છે, એ પક્ષમાં અર્ધાત્ એક વાત એ સમાય છે કે એ ગ્રન્થો કોઈના બનાવટી છે, અને તે બનાવટી રચના ત્રિમાનન્દની કરીને આ પ્રકાશક ગૃહસ્થોને કોઈ માણસે બૂલાવામાં નાંખ્યા છે. કલ્પના તરીકે આમ લેઈને આઠ્ઠા વિના છૂટકો જ નથી પ્રકાશકોના પ્રમાણિકપણા ઉપર કોઈ રીતનો આલેખ ઉદિષ્ટ નથી; અને જગતમાં ઊતરવું એ આશ્ચર્યની વાત નથી; હેમાં હમેશાં બુદ્ધિની જનતા આવતી નથી. આ કારણથી આ બાબતમાં આટલો પુલાસો આપી અને પ્રકાશકોની ક્ષમા માગી હવે આગળ ચાલીશું.

બાલ પ્રમાણો.

(૧)

પ્રથમ વાત એ છે કે આટલો સમય આ નાટકો કેવળ અન્વેષકારમાં કેમ રહ્યાં ? ત્રિમાનન્દનાં ખીન્દ આખ્યાનો વગેરે જેમ લોકમાં સર્વવિદિત છે તેમ આ નાટકો કેમ આજ સુધી ન્હોતાં ? લોકસંઘની બુદ્ધિમત્તોથી બહુ ઊંચી કક્ષામાં આ નાટકોની ભાષા, શૈલી, કે રચના છે એમ પણ નથી. અતિ પાંડિત્યવાળા અને શાસ્ત્રીય વિષયને ગ્રંથનારા ગ્રન્થ વખતે લોકવિદિત ના હોય તે સંભવે; આ નાટકો સંબંધે તે સ્થિતિ નથી. દૈપદીહરણમાં

કવિચરિત્રમાં પૃ. ૧૧-૧૨ એ પ્રકાશકોએ પ્રેમાનંદના અન્થોની યાદી-નર્મદાતંકરે તથા નવ-લગમે જતાવેલી, તેમજ ચોતે ગ્રામ કરેલા અન્થોની યાદી-આપી છે. તેમાં નાટકોનું નામ કે ધરારો પણ નથી; નાટકો આંમાં હતા એમ પણ ઉલ્લેખ નથી. આ મં. ૧૯૪૫ ની વાત અને તે પછી બે વર્ષ ૯૪ સં. ૧૮૪૭-૪૮ માં તો બે નાટકો ('દૌપદીકાસત્યભાષ્યાન' અને 'પાયાલીપ્રસન્નાભ્યાન') એકાએક પ્રકાશમા આપ્યાં! હામાં અન્તર્ગત અસંભવ મ્હોટો નથી. પરંતુ આ નાટકની સેલી વગેરેને લીધે સોદાગ્રિયતા અને સોદાવિદિનતાનો સંભવ વિચારતાં આ વિગે જગત્ આશ્ચર્ય ઉત્પન્નચાલ ખડું. દેવો કાણ સમર્થ લેખક હોય કે બે વર્ષની અંદા આ નાટકે જનાવગી લિખા કરી મકરો હોય? માટે જનાવટની વિરુદ્ધ આ વાત જરો-એમ કાણુમ્ સાગમે. પરંતુ જનાવટની અને હેતરામણીની કલ્પના સર્ધને જન્દાગે ચાલવાનું જ છે, તો પછી આ પૂર્વપક્ષનો ઉચર મરત જ છે, જે માણુમ જનાવટ કરી હેતરામણી કાર્ય આગે તે એટલી સાવચેતી સ્વાભાવિક રીતે રાખે જ કે કણુ વખતથી જનાવી મૂંધી ચ્યના ધીમે ધીમે અનુકૂળ વખતે આગમ કરે માટે બે વર્ષની અંદા જ આ જનાવટ ધર્ધ એમ માનવાને કાણુ જ નથી.

વળી એમ હોય કે પ્રેમાનંદે આ નાટકે લખ્યા તે આન્બકાળમા લખેલા અને જનમધને અનુચિત હોવાથી તે પછાતાં મ્હી અન્થકાળમા રહ્યા, અને પછીના હાવમા લખેલા બીજાં આપ્યાનો જનમદગમા જવતા ન્હા, -તોપણ જુદી વાત પન્તુ પ્રકાશકો કહેછે તેમ આ નાટકે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર એટલે, સં. ૧૮૪૭-૪૮ મા અન્થવિવેચન લખ્યુંછે તેથી ૧૭૪૭ મા 'દૌપદીકા સત્યભાષ્યાન' લખ્યું એમ ચાલે, અને 'નગાભ્યાન' એ કવિએ મ. ૧૭૪૨ મા પૂરું કર્યું. * અર્થાત્ 'નગાભ્યાન' પછી પાંચ વર્ષે આ નાટકે લખાયું, છતાં આમ ગુપ્ત રહ્યું. આ જગત્ વિચિત્ર લાગેછે.

વળી પ્રેમાનંદે ૧૧ નાટકો આપેછે "એમ સામગ્રિયે હિલે"—એમ પ્રકાશકો આપણને કહેછે. ('દૌપદીકા સત્યભાષ્યાન', અન્થવિવેચન, પૃ. ૧), અને એમ પણ એઓ કહે છે કે હેમાથી બે નાટકો ગ્રામ થયાછે. ('પાયાલીપ્રસન્નાભ્યાન', અન્થવિવેચન, પૃ. ૩૫) આમ ૧૧ માથી બે જ ગ્રામ થયા, (અને 'તપસ્યાભ્યાન' પાઞ્ચમી મન્થુ તે મળીને ત્રણ જ), અને બીજાં હજી લખ્ય નથી એ આશ્ચર્ય-જનક છે. મનવ તો એમ જ છે કે ત્રણ મળ્યા તો બધાએ મળવા નોષ્ઠતા હતા. બે વર્ષ પહેલાં એક પણ નાટકની ખબર ન્હોતી અને આમ એકાએક ખબર મળી એ અદ્ભુત વાત! જનાવટ અને હેતરામણીની કલ્પના સ્વીકારતા આ સ્થિતિનો ખુલામો મહજ મળી મકરોડું

* 'દૌપદીકા'મા કવિચરિત્ર, પૃ ૧૦ જુલો.

ડું રા. કેસવલાલ પણ આમ પ્રેમાનંદના નાટકોની બહુ સખ્યા માનતા જણાયછે. "કાલિદાસ, કવચશ્રુતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શૂંક, અને નાનપણે મળી જેટલા નાટકો લખ્યા છે તેટલા પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યા"—એમ એઓ ગણાવે છે ('પ્રેમાનંદ' વિશેનો નિબંધ, પૃષ્ઠ ૨૧.) પરંતુ હેમાંથી "ત્રણ જ * * * મુદ્રાંતિ થવા પામ્યું છે,"—એમ આ વચન માપે જ એઓ કહેછે તે ઉપથી બાકીનાં નાટકોના હસ્તલેખ તો પેદા થયાછે એમ

આ નાટકો 'નળાખ્યાન'-છત્વાદિ કાવ્યોની ચેકે જાણીતાં ન્હોતાં તે ઉપરથી સંશયની નજરે ભેડું વાજળી નથી એમ દર્શાવવાને રા. કેશવલાલ ધ્રુવ કહે છે :—

“ જો સોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે તે ચોક્કસ કવિની કલમથી લખાયેલું ન હોય, હેવી વ્યાપ્તિ બાંધી બેસાયે તો ગુજરાતીમાં ‘કાદમ્બરી’ રચવાનું માન લાલજી ખોઈ બેસશે, ‘ગોવિન્દગમન’ અને ‘સુરતસંગ્રામ’ રચ્યાનું યશોધન નરસિંહ મહેતાનું હૂંદાઈ જશે, અને સામાજીની પણ કીર્તિ કેટલીક હૂંદાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે.”

(‘પ્રેમાનન્દ’ વિશેનો નિબંધ, પૃ. ૨૩)

આ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે રા. કેશવલાલ ધારે છે તેમ ઉપર પ્રમાણેની વ્યાપ્તિ બાંધી બેસવાની વાત જ નથી. માત્ર સંભવાસંભવની જુલના કરવાનો પ્રસંગ છે, અને અમુક સંભવને પોષક બીજી હકીકતો મળે તો તે સંભવ વધારે બળવાળો—એ માર્ગ જ હાવી બાબતમાં આદરી સકાય. તો આ નાટકોની બાબતમાં હકીકત શી છે? લાલજીની ‘કાદમ્બરી’ વગેરે ગ્રંથોની વિશ્વસનીય પ્રતો જગતની પરીક્ષા માટે જેમ પ્રકાશમાં છે તેમ આ નાટકોની પ્રતો છે? તેમ જ રાત ઉપરથી અચાતની પરીક્ષા કરી સકાય તે ધોરણે, પ્રેમાનન્દની રાતકૃતિયોમાં અને આ અચાત નાટકોમાં અન્તર્ગત ભેદ શેલી વગેરેના હેવાં છે કે સંશયના પક્ષને ટેકો મળે. એ ભેદ માટે સમાધાનકારક ખુલાસો મળતો હોય તો જુદી વાત. તેમ નથી તે આશ્ચર્યકર પ્રમાણોની ચર્ચા વખત બતાવાશે. એકાદ દષ્ટાન્ત આખાથી સ્પષ્ટતા થશે. કોઈ મનુષ્યના હાથનો જૂનો કામળ છે કરીને ઉપરિચિત થયો હોય, અને હેના જાણીતા અક્ષરો જેવા અક્ષર હેમાં ના હોય, તેમ તે ફરકનું સમાધાન વાજળી-રીતનું મળતું ના હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે સંશય મુકાય કે આટલાં વર્ષો સુધી આ કામળ ન્હોતો ને આજ કંઈકાંથી નીકળ્યો? અથવા તો અસૌકના સમયનો ગ્રંથ હાપખાનામાં હાપેલો જડયો છે એમ કોઈ કહે તો અશ્રદ્ધાને આધાર મળે અને લખેલા માટે તેમ કારણ ઉત્પન્ન ના થાય. લાલજી વગેરેની અન્યકૃતિયો અને ‘કાદમ્બરી’ વગેરે નવા જાણાયલા ગ્રંથો વચ્ચે શેલીનો ભેદ આ પ્રેમાનન્દના ગ્રંથોને સંબંધે છે તહેવો નથી તે પણ એક મહત્ત્વામાં લેવાની વાત છે.

(૨)

આ નાટકો લોકપ્રિય થયાં હોવાનો અન્તર્ગત સંભવ છે,—પ્રેમાનન્દનાં લખેલાં હોય તો હેમના જ સમયમાં હેની લોકપ્રિયતા પૂર્ણ રીતે ચર્ચા હોય. તેમ છતાં આ નાટકોની એક કરતાં વધારે પ્રત મળી નથી સહી એ આશ્ચર્યની વાત છે. પ્રેમાનન્દનાં બીજાં કાવ્યોની અનેક પ્રતો મળે છે, એ વાતથી આ આશ્ચર્ય દિગ્વિષ્ટ થાય છે. ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ પૃ. ૪૧-૪૨ એ એક શ્લોકની ટીકામાં લખ્યું છે :—“ ચોથી લંડીનો તેરમો અક્ષર અસલ લખેલી પ્રતમાં

આશય હશે કે કેમ તે સમજાતું નથી. સ્પષ્ટતાથી એ ખોટા નથી અને રા. હરગોવિન્દાસનું વચન તો લગભગ સ્પષ્ટ જ છે, એટલે તથા સિવાય વધારે જટિલ નથી એ અનુમાન જ આપણને સધાર લાગશે.

છેકાઈ ગયેલો છે તેથી બરોબર એમતો નથી.” આ ઉપરથી જણાય છે કે એકથી બીજા પ્રત સંખ્યાવવા માટે પણ મંજી નથી. પ્રેમાનન્દનાં પુસ્તકોની પ્રમિદ્ધિ થવા સાડુ એક ધીમત ગૃહસ્થ-પ્રેમાનન્દના મિત્ર વર્ગમનો-પોતાને ખન્ને કવિના અન્થોની નકલો કરાવી વ્હંચતો. (દ્રૌપદી-હરણ, કવિચરિત્ર, પ. ૧૬). છતાં આમ નાટકોની એક જ પ્રત હોય એ આશ્ચર્યની વાત છે.

મુજમા આ એક પ્રત પણ ઘણી મુશ્કેલીથી મળી જણાય છે જે બાઈ કનેથી આ પ્રકાશકોને અન્થોના હસ્તલેખો મળ્યા છે તે કટલી ગૃહતા સાથે આ પુસ્તકો લેવા દેતી વચેરે હકીકત વાચિયે ઢિયે તો સચયને કાઠક પ્રવેશ મગે છે x નાટકો પણ ‘દ્રૌપદીહરણ’ ની પેઠે આ બાઈ કનેથી મળ્યા એમ ધારીને આપણે ચાવવાનું છે કદાચી મળ્યા તે પ્રકાશકોએ સ્પષ્ટ કહેલું નથી. અસખત, આપણા લેણા હસ્તલેખો બીજાને ધી-વા માટે ઘણા અનિચ્છુ હોય છે, એ જણીતી વાત છે. તથાપિ આ બાઈની હકીકત અને આ બાબતમા વર્તણુક કાઠક વિલક્ષણ લાગે છે. પ્રેમાનન્દના કુટુંબ જોડે બહુ નિકટ મળ-ધ જતાવવા એ બાઈ હેવો હવો કરે કે પ્રેમાનન્દપુત્ર વપુષ તે એ બાઈના બાપનો ઇટ મિત્ર હતો (દ્રૌપદીહરણ અન્થવિવેચન, પ ૨) હવે વક્ષમનો જન્મ પ્રેમાનન્દની ડિમ ની ત્રીલીના સમયમા થયો હતો. એટલે ૨૦ થી ૩૯ ની ઉમરમાથી ૩૬ વર્ષની વયે પ્રેમાનન્દને વક્ષમ પુત્ર થયો ગણિયે તો (પ્રેમાનન્દનો જન્મ+ સવત ૧૭૧૪ મા તેથી) વક્ષમનો જન્મ મ ૧૭૫૦ મા ગણાય. (પ્રેમાનન્દના જન્મની સાવ મોઢામા મોડી લખને આ ગણતરી ચર કુણુ) હવે આ બાઈની ઉમર મં. ૧૯૪૫ મા ૫૬-૬૦ ની પ્રકાશકોએ કહી છે (દ્રૌપદીહરણ, અન્થવિવેચન, પ. ૨) તો પૂરી ૬૦ વર્ષની ગણિયે, એટલે બાઈનો જન્મ સ. ૧૮૮૫ મા તે વખતે હેના આપની ઉમર ૬૦ હશે એમ ધારો* તો એ બાઈના બાપનો જન્મ સ ૧૮૨૫ મા સમવે, જે વખતે વક્ષમની ઉમર ૭૫ વર્ષની હોય, એટલે ૭૫ વર્ષના ડોસા વક્ષમનો ઇટ મિત્ર

x દ્રૌપદીહરણ, અન્થવિવેચન, પ ૨

+ પ્રેમાનન્દનુ મળુ સ ૧૭૮૦ મા, જન્મ મ. ૧૭૧૪ ના મુજામા. (દ્રૌપદીહરણ કવિચરિત્ર, પ. ૧૮, તથા ૨). પ્રેમાનન્દનું ચન્નિ લખ ના કાલાબાઈ પડિતે પ્રેમાનન્દનો જન્મ સ. ૧૬૯૨ મા આપ્યો છે, અને એ વધારે સંભવિત છે એમ પ્રકાશકો જતાવે છે (દ્રૌપદીહરણ, અન્થવિવેચન, પ. ૨-૩) તે માલ લેતા તો વક્ષમનો જન્મ સ ૧૭૨૮ મા આવશે, અને તો તો એ બાઈના બાપના જન્મ વખત વક્ષમ ૮૭ વર્ષનો એમ થાય! અથવા તો વક્ષમની સાથે બાઈનો બાપ જન્મ્યો ગણિયે તો પોતાની ૧૫૭ વર્ષની ઉમરે એ બાઈના બાપને પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ એમ થાય! વક્ષમથી ૨૦ વર્ષ ન્હાનો ગણતા ૧૩૭ વર્ષની ઉમરે હેને છોકરી થઈ! રા કેશવચાવ પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં ૧૬૮૫ મા અને વક્ષમનો જન્મ સં. ૧૭૧૫ માં ગણે છે. (‘પ્રેમાનન્દ’ પૃષ્ઠ ૭-૮) તે રીતે જોઈશુ તો તો વળી એ બાઈના જન્મ વખત બાઈનો બાપ ૧૭૦ વર્ષની ઉમરનો થશે, (વક્ષમનો સમવયરક હેને ગણિયે તો)

* બાઈના બાપની ૪૦ વર્ષની ઉમરે છોકરી થઈ ગણિયે તો બાપનો જન્મ મ ૧૮૪૫ મા, તે વખત વક્ષમ ૯૫ વર્ષનો! વક્ષમનો જન્મ મ. ૧૭૨૮ મા લેતા, તે વખત વક્ષમ ૧૧૭ વર્ષનો!

પાયણમાં જૂઠ્ઠો. અને જોળણથી ગળતો ! ગિજતા થઈ સકે એ ઉમર ૨૦ની ગણાયે, તો બાઈનો બાપ ૨૦ વર્ષનો ત્હારે વણબ ઇષ્ટમિત્ર ૬૫ વર્ષનો. હાલું મિત્રકળેકું કદી જાણ્યું નથી. હાલના જમાનામાં અસમાનવ્યયના મિત્રો વખતે હોયછે, પરંતુ તે સમયની બાવનાઓ જોતાં આટલી અસમાનતા તો કેવળ અસંભવિત છે.

ખીજી રીતે આની આ વાત દર્શાવિયે :—

વણબનો જન્મ સં. ૧૭૫૦ માં; તો સાધારણ રીતે હેતો ઇષ્ટ મિત્ર હેતી સરખી ઉમરનો ગણતાં, એ પણ ત્હારે જ જન્મેલો. અને બાઈનો જન્મ સં. ૧૮૮૫ માં; એટલે ૧૩૫ વર્ષની ઉમરે એ બાપને એ છોકરી જન્મી ! દીર્ઘાયુષ્ય અને આટલી ઉમરે પ્રજોત્પાદનશક્તિ આ અદ્વિશુત જ ! વણબથી ૨૦ વર્ષે મોડો એ બાઈનો બાપ જન્મ્યો ગણતાં પણ ૧૧૫ વર્ષની ઉમરે હેતે છોકરી થઈ ! આ ઉપરથી કવિના કુટુમ્બ જોડેના સંબન્ધનો આ બાઈનો દાવો નાસાખીત થાયછે, અને તેથી ખીજી બાજતમાં પણ હેના ઉપર સંશયની નજર રહે તો નવાઈ નહિ. *Falses in the eyes of the world are true in the eyes of the heart* એ નિયમનું તરવ આ પ્રસંગમાં લાગૂ પડી સકે.

(૩)

એક ખીજી ન્હાની સરખી વાત છે. વણબે 'કુન્તીપ્રસન્નામ્બાન' લખ્યુંછે તે ઉપરથી પૂર્વ પક્ષના ક્ષાભમાં એક સાધારણ જોરવાળો તર્ક થઈ સકે કે હેના પિતાએ 'પાંચાલીપ્રસન્નામ્બાન' નાટક રચ્યું તે ઉપરથી પોતે 'કુન્તીપ્રસન્નામ્બાન' એમ અતુકરણ કરીને નામ લીધું હોય. ડું પરંતુ આ બહુ જ નજાગા તત્ત્વ ઉપર લટકતાડું અનુમાન છે. પ્રથમ તો 'કુન્તીપ્રસન્નામ્બાન' એ નાટક નથી પણ કાવ્ય છે. જો વણબના જાણવામાં 'પાંચાલીપ્રસન્નામ્બાન' આવેલું હોત તો પોતાનું 'કુન્તીપ્રસન્નામ્બાન' પણ તે ધોરણ ઉપર નાટક કરીને જ રચત. તેમ જ ખીજો ઉત્તર એ છે કે 'કુન્તીપ્રસન્નામ્બાન' એ નામ વણબના કાવ્યનું જોઈને જ આ નાટકોની જતાવટ કરનાર ગૂઢ કવિયે 'પાંચાલીપ્રસન્નામ્બાન' નામ જાણીને જ પાડ્યું હોય, તો તે કાંઈ બોધી સંભવિત વાત નથી.

પણ ખીજી એક વાતમાં અભાવપક્ષનું પણ મહત્ત્વનું પ્રમાણ જરૂર છે. વણબે 'કુન્તીપ્રસન્નામ્બાન' ના આરંભમાં અંક અને ત્રેમાતન્દ્રની સરખામણી કરીને ત્રેમાતન્દ્રની કૃતિયોની સરસાઈ જતાવીછે, તે રચણે, કે ખીજે કોઈ ઠેકાણે, ત્રેમાતન્દ્રે નાટકો રચ્યાં એમ ઇશારો પણ નથી કર્યો, એ શું ? નાટકોની રચના અપૂર્વ હતી, જો હેમણે કર્યો હતાં તો; અને તેથી એ વાત સરસાઈના ચિદ્ગનરૂપે વણબ જતાવ્યા વિના રૂહેત જ નહિ. આ નાટકોના પ્રમાણમાં હાલ પણ એ પક્ષને સાચો માનનારા કોઈયે પણ જતાવ્યું નથી કે વણબે (કે ખીજા કોઈયે પણ આજ

ડું આ રીતની કલ્પના રા. કેશવલાલ દેદરૂપે કરતા જણાયછે. 'ત્રેમાતન્દ્ર'ના નિબંધને પૃષ્ઠ ૧૪ મે એમો કહેછે કે વણબે એ નામ એ ઉપરથી રાખ્યુંછે. આ દેહ વચન માટે આપારની અપેક્ષા રહેછે.

મંત્રીમાં) પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે સૂચના કરી છે. કોઈ કત્રેગે ‘નગાખ્યાન,’ ‘જોખાવરણ,’ ઇત્યાદિ અનેક કાવ્યોના નામ પણ એ ઠેકાણે નથી આપ્યા માટે ઉપરના આપે તો એ આખ્યાનો પણ પ્રેમાનન્દે કરેલા નહિં એમ હશે, બધા કાવ્યો ગણાવવાનો પ્રસંગ એ સ્થળે નથી, ચંદના ‘પૃથુનાન્નસા’ જોડે સરખામણી માટે જ પ્રસંગ હતો. હાનો ઉત્તર એ છે કે આ હમણા કહેલા કાવ્યથી જ ‘નગાખ્યાન’ વગેરેનું નામ ના દીધું તે બગેબર જ છે. પરંતુ વિશિષ્ટતાને લીધે ધ્યાન ખેંચનારી રચનાઓ તો સગસર્ગ બતાવવા માટે આગળ કર્યા વિના ગદે નહિ— અને નાટકો દેવી વિશિષ્ટતાવાળી રચના જ ગણાય. અદે પિંગળ રમ્યુ તે વાતનો સ્પર્શ વધુએ કર્યો છે, એમકે પિંગળ એ વિશિષ્ટતાવાળી રચના મનાય. પ્રેમાનન્દે પિંગળ નથી રમ્યુ તે માટે અદે પિંગળ રમ્યુ તેમા કવિત્વ મેળું—એમ કરીને વધુએ વધાર્થ લીધો છે તે વાત જુદી છે. પણ પિંગળ ક્રમ્તા નાટકની વિશિષ્ટતા ખાસ વધારે, તે વિશે માન અત્યંત છે.

તેજ નીતે પ્રેમાનન્દની કે વજ્રબની દહ હેમના કાળમા ના જાણવાથી ગુર્જર લોકો ઉપર રાવના વચન ‘કુન્તી પ્રમખાખ્યાન’મા વજ્રમે કલા છે, તેમા પ્રેમાનન્દના હંદ, દુહા, પદ અને ચોપાઈની મરમાઈ બતાવી છે, અને હંદમા અદ ક્રમ્તા પદમા સુરદાસ ક્રમ્તા, દુહામા બિદારીદાસ ક્રમ્તા અને ચોપાઈમા તુલસીદાસ ક્રમ્તા, એમ ચાર કવિ ક્રમ્તા પ્રેમાનન્દનું વિશેષ ગૌરવ સૂચવ્યું છે,* ત્હા પણ પ્રેમાનન્દના નાટકોના દયારો મુદ્દા નથી કર્યો, એ ઉપરથી પણ ઉપર પ્રમાણે જ મદારણ તર્ક થઈ સકે છે.

(૪)

હવે એક પ્રથમ દર્શને દૂર મળવની પંદ્ર સાહિત્યના દતિદાસના તત્ત્વોને આધારે મહત્વની વાત છેકુટું સાહિત્યની સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિનું એક વિશેષ સ્વરૂપ એ છે કે નાટકો ની ઉત્પત્તિ નાટકના અભિનયની મર્યાદાની અપેક્ષા નામે છે, અભિનયની યોજનાઓની જે સમયમા ઉત્પત્તિ જ ના હોય તે સમયમા નાટકના અન્ય ઉત્પન્ન થયા સંભવતા નથી. ગંગા જૂમિના વિના નાટકનું સાહિત્ય ઉદ્ભવે નહિં. આ સામાન્ય નિયમનો ભંગ સ્વયં જ નજરે પડશે, અને પછી ત્હા વિશેષ રીત્તના અન્ય કારણોનો કાર્ષિક પ્રવેશ થયેલો જણાશે. ઉદાહરણ તરીકે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમા શાકુંતલ નાટકના ભાષાન્તર આરમ્ભકાળમા થયા, અને ‘જયકુમારી વિજય નાટક’ જેવા એક બે નવીન યોજનાના નાટક ગયાયા, તે સમયે ગંગાજૂમિની સરથા, એ નાટકને અનુકૂળ મર્યાદા તો, ગુર્જર પ્રજામા ન્હોતી જ આ અપવાદનું સમાધાન કાર્ષિક મળે એમ છે શાકુંતલ નાટક વગેરે તો કેવળ ભાષાન્તર જ હોવાથી ઉપરના તત્ત્વને બાધ આવી સકતો નથી અને ‘જયકુમારી’ વગેરે ગણુત નવીન નાટકોના રચ

* “હંદ પ્રેમતણા ધણુ, પદમા તો સેની મણા,
દુહાને ચોપાઈ ધણી, માખખધ જોષયે.
ચાર જણે જેહ કયું, એક જણે કયું આતો,
એવું નવ જુવે કોઈ, ખાતે ખરૂં ખોષયે.”

(‘પ્રેમાનન્દ’ના નિબંધમા ૫ ૨૦ મે ન. કેસવાલાને આ કવિત આપું ઉતાવું છે.)

નાસ્તી સમક્ષ ગુજરાતી નહિં પણુ ઇતર (અગ્રેષ્ઠ વગેરે) રંગભૂમિ નમૂના માટે હાજર હતી, અને હેના અનુકરણ રૂપ થનારી ગુર્જર રંગભૂમિની કાંઈક પૂર્વાપેક્ષા કરીને જ એ નાટકો રચાયલાં. હવે પ્રેમાનન્દ કવિના સમયમાં રંગભૂમિની સંસ્થા હોવાનાં કાંઈ પણુ પ્રમાણુ નથી, એટલું જ નહિં પણુ ન હોવાના સંભવ તરફ સમ્બલતમ પ્રમાણુ છે. ભવાઈ જેવી જૂની સંસ્થાએ પ્રેમાનન્દના મનમાં આ નાટકોની પ્રેરણા સ્ફુરાવી એમ તો કોઈ સુઝ માણસ ગંભીર-તાથી કહેશે નહિં. તો રંગભૂમિને અભાવે આ પ્રકારનાં, સાચીય રંગભૂમિને ઉચિત, નાટકો પ્રેમાનન્દ કવિએ રચ્યાં એ વિશે આ ધોરણથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. એ ખરું કે પ્રેમાનન્દની આગળ પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકગ્રન્થો, માત્ર નમૂના રૂપે, મોજાઈ હતા; અને તે ઉપરથી આ નાટકોની રચના પ્રેરણા હોય—એમ ક્ષણભર વિચાર આવશે. પરંતુ આ વિષયમાં સંભવા-સંભવની તુલના કરવાની છે; અને માત્ર નાટકગ્રન્થના નમૂનાથી આમ નવીન નાટકરચના-રંગભૂમિની સંસ્થાના અસ્તિત્વ વિના જ—ઉત્પન્ન થાય એ સાહિત્ય અને અભિનયકલાની ઉત્ક્રાન્તિના સ્વરૂપની કેવળ વિરુદ્ધ જ છે.

એ ખરું કે ચૂળ અભિનયની ઉત્પત્તિ માટે નાટકગ્રન્થની પણુ અપેક્ષા હોવી જોઈએ. પણુ ઐતિહાસિક અન્વેષણથી જણાશે કે પ્રથમ દશામાં અભિનય માટે જે કાંથી રચનાઓથી પ્રજ્ઞને સંતોષ થયેલો તે પછી અભિનયની સંસ્થા વિશેષ જગી ને તેને અટકે પાકા સ્વરૂપના નાટકગ્રન્થોની રચના થયેલી. અને ઉત્પત્તિદશાના એ નિયમ પછી, પ્રગતિના કાળમાં તો, અભિ-નયની સંસ્થા હયાતીમાં હોઈ તે માટે જ નાટકગ્રન્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પછી અભિ-નય નહિં હોવા નાટકગ્રન્થો કોઈ કોઈ રચાય છે, તે જુદી વાત છે; અને તે અભિનેય ગ્રન્થોની પછી ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્વે નહિં. અભિનય સંસ્થાએ તૈયાર કરેલું ખીણું તો પ્રથમ જ આવે, તે પછી હેમાં ઢાળવાના નાટક ગ્રન્થ ધરાય.

આ સંભવ ખરીકાને વળી વધારે બળ આપનારું ખીણું એક સ્વરૂપ છે. એ પૂર્ણ રીતે ખતાવવા માટે બીજી સાહિત્ય પરિપક્વ માટે લખેલા મ્હારા અભિનયકલાના પુસ્તકમાંથી ઉતારો જ આપું છું.—

“એ તો સંશયમસ્ત વાત નથી કે પ્રેમાનન્દના કાળમાં નાટકસાહિત્યનું વિશાળ પુન-રુજ્જીવન તો ન્હોતું જ થયું. પ્રેમાનન્દની પૂર્વે કે પછી વિસ્તીર્ણ નાટકસાહિત્ય જોવામાં આવતું નથી. તો માત્ર પ્રેમાનન્દ યોગે નાટકો લખીને પછી અન્ધકારમાં ઝળુકેલી લીજળા લુપ્ત થઈ જાય—એ સાહિત્યના ઇતિહાસનાં તત્ત્વોને અનુરૂપ જણાતું નથી; જનસમાજના વિચારાદિકના ઇતિહાસનો સાહિત્ય જોડે જે સંબન્ધ જૂટરૂપનો છે તે વિચારતાં સંભવતું નથી. સાહિત્યનાં પુનરુજ્જીવન પ્રજ્ઞજીવન જોડે અતિ અદ્યુત સૂક્ષ્મતાનો સંબન્ધ રાખે છે; પ્રજ્ઞજીવનનું પ્રતિ-બિમ્બ હેવાં પુનરુજ્જીવનમાં જણાય છે. આ તત્ત્વ જોતાં માત્ર એકાદ નાટકકાર ઉદ્ભવીને અટકી પડે, બીજા એ માર્ગે સ્વીકારનારા ના ઉદ્ભવે, એ સંભવિત નથી. સાહિત્યના કોઈ પણુ પ્રદેશ—કવિતા, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ કોઈ પ્રદેશ—એ જીવનનિયમને વશ છે. તેથી એક ગ્રન્થકાર-યુગ આંકનાર ગ્રન્થકાર-ઉત્પન્ન થવાની સાથે સાથે અનેક હેના અનુકારક, હેના ભાવનાથી પ્રેરિત ભાવનાવાળા, વગેરે લેખકોની રચનાઓ પ્રગટ થાય છે; અને એથી કરીને તેવા

સર્વ લેખ અને મુખ્ય લેખ પણ તે તે કાળની ભાવનાનું પ્રતિબિમ્બ બને છે. પ્રેમાનન્દનાં નાટક જે વાસ્તવિક હેનાં હોય તો હેના સમયમાં આ પ્રકારના કાલભાવનાના પ્રતિબિમ્બની, અર્થાત્ વિસ્તીર્ણ નાટક યુનરુજીવનની, અપેક્ષા રખાય. પરંતુ તેમ તો જણાતું નથી. આ કારણે પણ એ નાટકો તરફ સંશયનો કટાક્ષ નાંખવાની પ્રેરણા કરે એમ છે. આધુનિક યુગ-રાત્રી નાટકોનો આરંભ થતાં સાહિત્યમાં એ યુગનિર્માણ થયું જણાય છે; સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તરો, પછી સ્વકૃત નાટકો, વગેરે પરંપરા ઉદભવ પામી. એ ખરું કે હાલ નાટકોના શિષ્યગ્રન્થ ગણતર જ છે. પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર અનેક સારાં ખોટાં નાટકો ભજવાયા છે તે વસ્તુસ્થિતિ છે, તેથી નાટકસાહિત્યનો—એ નાટકો અસાર ગમે તો હોઈને પણ—યુનરુદ્ધ આ પાછલાં આળીસ પચાસ વર્ષથી થયો ગણવાને બાધ આવે એમ નથી. પ્રેમાનન્દના કાળ વિશે એ રીતે કહી સકાય એમ નથી.”

પ્રેમાનન્દના સમય પૂર્વે યુગરાત્રીમાં નાટકગ્રન્થો હતા એમ તો કોઈ કહેતું નથી જ. ‘રોપર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ના ગ્રન્થવિવેચનમાં પણ આરંભવચન પ્રકાશકોનું એ જ છે:—

“પ્રાચીન કાવ્યભાજામાં નાટકનો આ પહેલો ગ્રન્થ છે. અને યુગરાત્રી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયેલો નાટકનો આ પહેલો જ ગ્રન્થ છે એમ કહીશું તો પણ આશરો.”

(પ્રેમાનન્દની શૈલી પ્રમાણે આ નાટકો છે કે કેમ તે તો આગળ ઉપર જોઈશું; પરંતુ પ્રેમાનન્દની કૃતિ તરીકે પ્રગટ થયેલો છે એ વાત ખરી.)

અર્થાત્ પ્રેમાનન્દની પૂર્વે નાટકગ્રન્થ બાબત ગંભીરતા, અને હેના સમય પછી પણ ગંભીરતા;—આ સ્થિતિ અનૈતિહાસિક છે.

“રોપર્શિકા સત્યભામાખ્યાન”ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે આ નાટક યુગરાત્રીમાં નવીન જ હતું; ગ્રન્થ તરીકે તેમ જ ભજવવા માટે પણ. અર્થાત્ એ નાટક પહેલાં નાટક-ગ્રન્થ પણ નહોતા તેમ રંગભૂમિ પણ નહોતી. જે રંગભૂમિ હોય તો તો નાટક હોય જ જોઈએ—માટે રંગભૂમિ જ નહોતી એમ ક્ષણિત થાય. આ નાટકને સાચું સ્વીકારતાં પણ આ અનુમાન ફળે. પરંતુ ખરું માનવા વિરુદ્ધ પ્રમાણ છે એટલે આ પ્રશ્ન જ ઉપજ થતો નથી.

ત્યારે નાટકગ્રન્થ અને રંગભૂમિના આ સંબંધની કસોટીથી પણ આ નાટકો વિશે સંશય અને અચકાને પુલિત મળે છે. રા. કેશવલાલ ઝુવે બતાવ્યું છે કે ‘રોપર્શિકા સત્ય-ભામાખ્યાન’માં હલકો સ્ત્રીકલ્પ કૃષ્ણના અન્તઃપુરમાં રુકિમણી અને સત્યભામાની વચ્ચે વર્ણવેલો તે સામાન્ય વર્ણના મનનું રંજન કરવા માટેનું આ વચનનો હેતુ એમ હોય (અને સંભવે એ જ) કે એ નાટક ભજવાતાં જોઈ લોકસંધને રંજન કરવામાં આ મામ્મતા આણી

છે તો તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે રંગભૂમિની સંસ્થા એ સમયમાં હતી જ મ્હારે * હામાં નાટકો મારેલી રંગભૂમિની સંસ્થા વિશે જ આ પ્રશ્ન છે. શ્રોત્રીચરની પેઠે પ્રેમાનન્દે પણ લોકસંઘને માટે ગ્રામ્યતા સ્વીકારેલી એમ કાંઈક આશય હશે તેથી ભજવવા સમયે જ રા કેશવલાલનો ઉદ્દેશ જણાય છે તેમ જણી પ્રેમાનન્દના સમયમાં અન્યો લોકસંઘમાં વ્યાપ્ય એ રિયલિટી હતી જ નહિ, હેના અન્યો લોકસંઘ તો સામળતો હતો એમ જ સમજેલે, અને નાટકો વાંચી સભાગણે એ લગભગ અશક્ય જ, એ સાબળવાથી અસર પણ ના થાય, અને વાંચવાની કળાને પણ બહુ કંઠક કામ પડે. એટલે નાટક તો ભજવાય તો જ લોક-સમ સ્પર્ધી પડે.

પરંતુ આ નાટકોના પ્રકાશન આ ઐતિહાસિક સત્યને છૂપી જ જઈને પ્રેમાનન્દના આ નાટકોમાંથી રંગભૂમિને ઉત્ખિતતાના ઝુલો પણ જુલે છે અને તેની પ્રશ્ન સા કરે છે તે એટલે સ્પષ્ટ કે હાનના નાટકોમાં 'ગાયનો' હોય છે માટે પ્રેમાનન્દના નાટકોમાં પહેલે 'ગાયનો' જ માની લેતા જણાય છે, અને પ્રેમાનન્દનું "નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા 'ગાયનો' નું રાત્રી" x આ નાટકોમાં સ્વયંવાચે એમ બોની જાય છે વખતે છન્દ અને ગગ એ બે વસ્તુ સ્વરૂપત ભિન્ન છે તે ના જણવાને લીધે આ રખનન યજુ હશે તો ઝણઝણે 'રોપર્શિમ સત્યભા-માખ્યાન' ની પ્રતાવનામાં અતુષ્પાદિમ અને 'પાત્માની પ્રમતાખ્યાન' ની પ્રતાવનામાં મુપદ, એમ બે ગાયનો નહીં ગાય છે, તેમ જ 'રોપર્શિમ સત્યભામાખ્યાન' ને પૃષ્ઠ ૧૮૮ મેં અતુ-ષ્પાદિમ છે તે, અને પૃ ૨૬૦ મેં 'ગુર્જની તાગ' છે,—તે વિરો જ વખતે ઉલ્લેખ હશે, પણ હેમાં એટલી બધી શિલ્પતા ગાયન તરફ નથી, અને અતુષ્પાદિમ જાણે નાટ્યશાસ્ત્રોક્ત ગણિયે, પણ મુપદ તથા 'ગુર્જની' માટે તેમ કશું વિશેષ નથી. 'તપત્યાખ્યાન' મા પ્રતાવનામાં નગીન ગાયન 'પ્રવતાવ' ના મથાગાતુ છે, અને પૃ ૧૦૪ થી વારાકગનાઓ અતુષ્પાદિમ ગાય છે હેમાં મ રિ ગ મ પ ધ નિ મુરેના નામ છે, દત્તાત્રિનો તો અદિ સમન્ધ નથી કમકે પ્રેમાનન્દના "નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા ગાયનો" ના રાત્રી વિરોત પ્રકાશનતુ વચન 'રોપર્શિમ સત્યભામાખ્યાન' ના અન્વયવિવેચનમાં (પૃ ૧૮ મેં) છે તે વખતે તો 'તપત્યાખ્યાન' હેમને જડેલું પણ નહોતું 'તપત્યાખ્યાન' ના ગાયનો શામિન કરતા પણ ઉપરની દીકાને બાધ નહિ આવે

પરંતુ વધારે ચમત્કાર તો એ છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં જાણે હાનના જેવી રંગ-

* ભવાઈ કરતા ચઢતા વર્ગની રંગભૂમિ તે કાગમાં નહોતી એમ રા કેશવલાલ પણ માનતા હોય એમ લાગે છે 'તત્કાલીન ભવાઈની ગ્રામ્યતાની છાપ,' પ્રેમાનન્દના નાટકો ઉપર પડ્યા વિશે એઓ કહે છે (પ્રેમાનન્દ-પૃ. ૨૬) હેમાંના 'તત્કાલીન' શબ્દ ઉપરથી આમ અટકણ સમજેલે

x સંગીત અને છન્દ એ બે વસ્તુઓ બેઠ જાણી જવાનું ઉલટ દૃષ્ટાન્ત આગળ ઉપર આવશે. ઉપર કહેલા મુપદ વિશે પ્રકાશન દીકામાં લખે છે—“કૌરવી કે કલ્યાણના મુપદ તનીકે ગવાય છે” । જાણે બીજા રાગમાં ના જ ગવાય । આ કરતા મૈત્ર વધારે શોભા આપના.

ભૂમિની સંસ્થા હયાતીમાં હોય એમ આ નાટકોના અંદરના બધારણ તરફ આ પ્રકાશકો દર્શન કરેછે. 'રોપર્દર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' ના અન્વયવિવેચનને પૃ. ૧૯ મેં એ નાટકમાં રંગભૂમિમાં ગોઠવવાની શક્તિતાનાં અંગે કેવાં મર્યાદિત છે તે વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી એમ સચ્ચું છે કે હાલની રંગભૂમિની સર્વ ગોઠવણોમાં આ નાટક ગોઠવી સકાય હેવું ચાતુર્ય હેમાં છે.* એટલે સુધી ધ્યાન છે કે જે પ્રાચીનકાળની ભારતરંગભૂમિ ઉપર યોજના નહોતી, અને જે આધુનિક પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિના અનુકરણથી જ આપણે લીધી છે, તેવી Drop (sic-Drop-scene) હેમને કહેવાની મતલબ છે તે) મહાજનવનિકાનું નામ દાખલ કરી જાણે પડદાઓની હાલના જેવી સંકુલ રચનાયોજના તે કાળમાં પણ હોય !

એ જ નાટકના પ્રથમ અંકમાં (પૃ. ૪૫ મેં) શ્રીક્રમો " કનકપ્રાસાદ નિરૂપી શોચતો અને વિચાર કરતો " પ્રવેશ કરેછે એમ વર્ણન છે, તે ઉપર પ્રકાશકોની ટીકા આ પ્રમાણે છે:—

" (કનકપ્રાસાદનું દર્શન આદિ' ચિત્રપટદ્વારા થવું જોઈએ. જો રંગભૂમિ ઉપર તે જાની સકે એમ હોત નહિં તો કવિ હેવું વાંચ્ય લખત નહિં.) "

અર્થાત્ પ્રેમાનંદના વખતમાં રંગભૂમિ આધુનિક જેવી હતી અને હેમાં ચિત્રપટો પણ હાલની પેઠે લટકાવાતા હતા એમ આ પ્રકાશકો ઇંગવેછે. આટલા સચ્ચન ઉપરથી હેમનું અનુમાન દ્વિધિત થાયછે એમ માનને શક પડે હેવું છે. ઇંગ્લાંડમાં શેક્સ્પીઅરના સમયમાં દૃશ્ય સામગ્રીનો જાદુ આંશે અભાવ વસ્તુસ્થિત હતો અને હેનાં નાટકોમાં હાવાં હાવાં વર્ણનો વગેરે માટે પ્રેક્ષક વર્ગે માત્ર કલ્પનાદ્વારા સ્થિતિ માની લેવાની હતી, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે અન્યત્ર સંભવે તો આશ્ચર્ય નહિં. પરંતુ સ્વતન્ત્ર રીતે આપણે ઐતિહાસિક સ્થિતિ જાણીએ છીએ કે રંગભૂમિ પૂર્વે યોજનાવાળી અને પડદાઓ વગેરે સામગ્રી તે આધુનિક પ્રકાર જ છે.

' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન 'ના અન્વયવિવેચનના ૨૬ માં પૃષ્ઠમાં આ પ્રકાશકો વળી વિશેષ તર્ક કરેછે:—

" આ પ્રવેશનું રચન રસનો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમાં પત્તચાળાનો દેખાવ આપવાનો અવકાશ આપવા માટે જાણે આચ્છાદન (cover) ના આધુનિક હોય તેવું છે. "

આ પ્રકારની રંગભૂમિમાં પડદા પાછળ બીજા દૃશ્યની તૈયારી માટે સમવક કરનારાં દૃશ્ય અને પ્રવેશો આણવાની અનુશઠિ પ્રેમાનંદની હતી એમ એઓ કહેછે; જો કે એમ તો કમ્પ્લે

* 'રોપર્દર્શિકા' નાટિકા જોડે એ નાટકની સરખામણી કરતાં Unity of Place અને Unity of Timeનાં તત્વોનો તત્ત્વ વિપરીત જ અર્થ અને ઉપયોગ થયોછે તે વિશે આદિ' ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન નથી.

દરેકે કે ગ્રેમાનન્દના વખતમાં હાલની રીતે નાટકો નહિં બજવાતાં હોય. પરંતુ “પ્રાચીન વખતમાં પાદાઓ (ચિત્રપટ) સહિત નાટકો બજવાતાં હતાં” એમ કહી “હેવી રીતે દેખાવ આપી બજવવાનો વિચાર મનમાં રાખી ગ્રેમાનન્દે આ નાટક લખ્યું હોય તો ગ્રેમાનન્દની ભુદ્ધિ વિશે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.”—એમ એઓ કહ્યું.

વળી તે જ અન્યવિવેચનને પૂ. ૩૫ મે લખેલું:—

“કવિનું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ; એટલું જ નહિં પણ તહેલે ધણું નાટકો ભજવાતાં પણ જોયાં હોવાં જોઈએ.”

આ મ્હેં મ્હોટાં ટાઈપમાં બતાવેલા વાક્ય ઉપરથી તો એમ થાય કે ગ્રેમાનન્દના વખતમાં નાટકો હાલની જેમ બજવાતાં હતાં, એટલું જ નહિં પણ ધણું ભજવાતાં હશે—અર્થાત્ એ સંસ્થા પૂર્ણ વિકાસમાં હતી. છતાં અભિનયકલાના ઇતિહાસનું અવલોકન તો એમ દેખાડે છે કે શુદ્ધ સાહિત્યમાં રંગભૂમિની સંસ્થા આધુનિક જ છે.

જગત સંક્રાંતિના શબ્દો આ પ્રકાશકો વાપરે છે ખરા:—

“તે વખતમાં આજના જેવાં નાટકો ભજવાતાં હશે કે કેમ એ વાતનો વિચાર કરી તત્વનિર્ણય કરવો એ તો વિદ્વાનોને આધીન છે, તથાપિ હેના આ નાટક ઉપરથી હમણું જ સહેલુંક અનુમાન થયું છે તે જ હમે બતાવ્યું છે.”

અર્થાત્, હેમણે તો એમ નિર્ણય કર્યો જ છે કે તે સમયમાં હાલના જેવાં નાટકો ભજવાતાં હશે. આ માટે ઐતિહાસિક આધાર સ્વતન્ત્ર અન્વેષણની વિકૃત્ત જ છે. અભિનયકલાના મ્હારા પુસ્તકમાં સવિસ્તર ચર્ચા છે, અને આદિં લખાણ કરવું અસ્થાને છે.

તો રંગભૂમિની સંસ્થાને અભાવે નાટકઅન્યનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો તે સંશયને પાત્ર થાત એ તત્ત્વ મ્હને તો સખજ લાગે છે.

આ ચર્ચા કરતે કરતે આપણે આભ્યન્તર પ્રમાણના પ્રદેશમાં અણુધાર્મ્ય પણ મૂકી દીધો છે. આરંભમાં પ્રમાણના આ બે વિભાગ વિશે જોણતાં સચવેલો બાલ અને આભ્યન્તર પ્રમાણનો મિશ્ર પ્રદેશ આ છે. તો હવે હમણાં ચર્ચેલા સુદ્ધાઓનું જરાક સમગ્ર અને આભ્યન્તર પ્રમાણના સ્વરૂપથી દર્શન કરીને આભ્યન્તર પ્રમાણના વિભાગમાં સાક્ષાત્ પ્રવેશ કરીશું.

આભ્યન્તર પ્રમાણો.

આ વિભાગમાં વિવિધ પ્રકાર આવશે; તેનું અવલોકન કરતા મ્હેણાં હમણાં જ કહેલાં મહત્ત્વનાં આભ્યન્તર પ્રમાણો જોઈ લઈ તે ઉપર જરાક વિચાર કરિયે, ત્હારે આ નાટકોમાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિનું દર્શન થાય છે:—

- (૧) શ્રીકામો કનકપ્રાસાદ નિરખતો પ્રવેશ કરતો બતાવ્યો છે તે ઉપરથી, પ્રકાશકેનું અનુમાન ખરું હોય તો, હાલના જેવો પડદો ગંગભૂમિ ઉપર હોતો હોય છે,
- (૨) 'સૌપર્યશિકા સત્યભાષ્યાન' ના પૃ. ૫૧ એ શ્રીકામો બોલે છે —

“નાટકી લોક નાટક કન્ટા હતા હેને દેવીની સખીએ પકડી આપ્યા.”

(આશ્ચર્યની વાત છે કે આ વચન તરફ પ્રકાશકેનું કાંઈ ખેચાયું જણાતું નથી.)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નાટક બજવનાર નટ (બવૈયા નહિં પણ નટ) ની કલ્પના અહિં આને અર્થાત્ અભિનયની મર્યાદા ઉદ્દેશીને આ વચન છે તેમ આ નાટકમાં અભિનયતાના અંગે પાઠ્ય બતાવ્યા તે પણ ગંગભૂમિની મર્યાદા અસ્તિત્વ દર્શાવે છે અને આપણે સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક દર્શનથી જાણીએ છીએ કે અભિનયની સંસ્થા-નાટ-કના અભિનયની મર્યાદા—ગુજરાતમાં આધુનિક જ છે, એટલે પાઠ્યા આખીસ વર્ષની પૂર્વે હેનું અસ્તિત્વ નહોતું તો અર્થાત્ જ આ મહત્વના આશ્ચર્ય પ્રમાણથી અનુમાન વાજખી એ જ નીચે કે આ નાટકનું આધુનિક બાબત હોવા જોઈએ, પ્રેમાનન્દના મળવે નહિં.

પરંતુ આ નાટકના પ્રકારો અને ખીન કેટલાક વિદ્વાનો આથી વિપરીત કમ આદરે છે અને આ પ્રકારના આશ્ચર્ય પ્રમાણ ઉપરથી પ્રેમાનન્દના પ્રકારને ગ્રંથિત નહોતો—અભિનયવા, ગંગભૂમિ, સામગ્રી વગેરેની—હેનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે આ કમમાં માધ્ય વસ્તુનો આગમથી જ સ્વીકાર કરી લેવાનો હોય આવે છે આ નાટક પ્રેમાનન્દના છે કે નહિં એ વસ્તુ જ પ્રથમ આપણે સાબીત કરવાની છે, તો પ્રેમાનન્દના છે એમ પ્રથમથી જ માની લઈને પછી આદરની વાતો ઉપરથી વિવિધ અનુમાન દેના મમ્મ માટે — વા એ તર્કશ્રેણી ઉપર પ્રમાણે દુષિત છે. આ દીન આગળ ઉપર આશ્ચર્ય પ્રમાણના ખીન પ્રકાર આપીશું હેને પણ મામાન્ય રીતે લાગુ પડે આ નાટકમાં અમુક પ્રકારની સૈદ્ધી, શબ્દો, વચનો વગેરે છે તે પ્રેમાનન્દના કૃતિત્વ વિરુદ્ધ જાય છે હેના ઉત્તરમાં અન્ય સમાધાનો હેવી રીતે આપવા કે પ્રેમાનન્દની કૃતિ છે તે તો માની જ લેવું—દેખા અન્યોન્યાશ્રય હોય હોડો છે હાવી પરીક્ષામાં *priori* પદ્ધતિ (સાધ્ય સ્વીકારની પદ્ધતિ) વાજખી નહિં ગણાય. ઉદાહરણ—આ નાટકમાં બાપા હાનના જેવી કેમ છે? ઉત્તર—પ્રેમાનન્દના વખતમાં હેવી જ બાપા હતી—કેમકે આ નાટકમાં એ જાણ છે તેથી જ સાબીત થાય છે,—કેમકે એ નાટક પ્રેમાનન્દના છે! આમ આ પદ્ધતિનું દુષણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ પદ્ધતિ સ્વીકારીશું તો તો અન્ધશ્રદ્ધા આપણને કહિંની કહિં વિચિત્ર માર્ગમાં ખેંચી જશે ઉદાહરણ—ધારો કે 'સૌપર્યશિકા સત્યભાષ્યાન' માં એમ હોય કે સત્યભાષ્યાન ઉપર કૃષ્ણનો તાર આપ્યો એમ બતાવ મુક્યો હોય તોપણ આપણે એમ માનવું કે પ્રેમાનન્દના વખતમાં વીજળીની શક્તિથી સદેશ મોકલવાની ચોજના હતી? અથવા ધારો કે આ નાટકમાં કોની જ ને જાગતું શાક ગ્રામ પ્રમંગમાં કૃષ્ણ હોય, તોપણ એમ માનવું કે

ત્રેમાનન્દના વખતમાં બટારા અને કોપીજ ગુજરાતમાં દાખલ થઈ ચૂક્યા હતાં? હું—વધારે ન્યાયયુક્ત અનુમાન તો એ જ સંભવે કે આ નાટક તારની યોજના આ દેશમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, બટારા અને કોપીજ દાખલ થયાં, તે પછી કોકે લખ્યાંછે. આ જાણીને ઉલ્ટ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાંછે, જેથી હાલ આ નાટકોમાં નજરે પડતા આધુનિક અંશો સૂક્ષ્મ રૂપના છે તે સમજાવી રીતે ઉપસ્થિત થાય. મતલબ કહેવાની એ છે કે એ સૂક્ષ્મ આધુનિક અંશોનું મિશ્રણ જે કરનારે જાણીને કર્યું નથી જ પણ સાવચેતી રાખ્યા છતાં થઈ ગયુંછે, તે જાણખવા માટે ઉપરનાં ઉલ્ટ ઉદાહરણો માટે જોઈતી શક્તિથી ભિન્ન સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર પરીક્ષણશક્તિની અપેક્ષા રૂહેછે. આયનમાં સ્વરપરીક્ષા જેની તીવ્ર હોય તે અધિક રાગમાં વર્ત્યસ્વર તે રાગ ગાતાં આવે તો જેમ પકડી કાઢેછે તેમ કંઈક અહિં અનુભવ થાયછે. અથવા, રાટલીના લોટમાં કરગર, ચાવીને પરીક્ષા કરનાર તરત શોધી કાઢશે, ત્યારે એમને એમ અધકચરું ગળી જનારને હિની ખગર પણ નહિ પડે, હેવો આ પ્રકાર છે.

ઉપરનાં ઉલ્ટ ઉદાહરણો જેવું હોત તો એ અંશો ક્ષેપક છે એમ પણ સમાધાન કરી નખાત. પણ હાલ જે સૂક્ષ્મ મિશ્રણો છે તે હેવાં સૂક્ષ્મ તેમ જ આ નાટકોના અન્યેતા સ્વરૂપમાં વ્યાપક રીતે આતપ્રોત છે કે ક્ષેપકનું સમાધાન શવે એમ નથી.

હવે બીજાં આશ્ચર્ય તરે પ્રમાણો જોઈએ. આ પ્રમાણોના બે વિભાગ કરીશું:—

(ક) સામાન્ય સ્વરૂપનાં; (લ) વિશેષ સ્વરૂપનાં.

પ્રથમ (ક) લઈએ. આ વિભાગમાં આ નાટકોના સ્વરૂપમાંથી છૂટી ના સકે હેવા વ્યાપક અંશોનો સમાવેશ થશે, જેમ કે ભાષા, શૈલી, છંદવૃત્તો. તો પ્રથમ

(૧)

ભાષા લઈએ. આ ઠેકાણે ભાષાને સામાન્ય રૂપમાં વિચારીશું; છૂટક સંખ્દોના રૂપમાં નહિ લઈએ. ભાષાના ભેગી ભેગી શૈલી પણ વિચારીશું. કાંઈ પણ વિચારશીલ વાચકને આ નાટકો જોતાં તરત જણાશે કે હેની ભાષા તેમ જ શૈલી આધુનિક છે, તેમ જ ત્રેમાનન્દનાં આખ્યાનોની બીજી રચનાઓથી તાજ નવું પડતી છે. આ દીકરાં બે પ્રશ્નો સમાયાછે.

(૧) આ નાટકોની ભાષા તથા શૈલી ત્રેમાનન્દની ભાષા તથા શૈલીથી ભિન્ન છે;

(૨) આ નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે.

હું બટારા ગુજરાતમાં દાખલ થયે ૧૦૦ વર્ષ થયાં હશે. અને કોપીજનું તો ૬૦ વર્ષ પહેલાં નામ પણ નહોતું. હિન્દુસ્તાનમાં બટારા દાખલ થયે તો ૩૦૦ વર્ષ થયાં હોય એમ કહવાના છે. (Watts's Dictionary of Economic Products of India). પરંતુ અંગાજા વગેરેમાં આરંભ થયેલો, અને મુબાઈ મલાક્ષમાં બટારા સર જોન માલકમના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૮૦૦ પછી લગભગ ૧૮૩૦ ના અરસામાં) દાખલ થયાનું Douglas' Bombay (p. 187) ઉપરથી જણાયછે. કોપીજનો તો સ્પષ્ટ રીતે તે પછી પ્રવેશ છે. Watts ની ગ્લિનરીમાં સમય નથી આપ્યો, માત્ર યૂરોપિયનોએ આજ્ઞાનું લખ્યુંછે.

એટલે (૧) નો સંબન્ધ લેખકની પોતાની ખાસ ભાષા તથા શૈલીની પદ્ધતિ જોડે છે, અને (૨) નો સંબન્ધ તે તે સમયની લોકભાષા પ્રચરતી રીત તે સાથે છે.

આ બંને પક્ષમાં આ નાટકો આધુનિક જ જણાય છે. પ્રથમ (૧) પક્ષ લાઘ્યે ઉપર કહ્યું તેમ એ ભાષા તથા શૈલી કેવળ અત્રેમાનન્દીય જ સ્પષ્ટ રીતે છે એમ પણ નહિં કહેવાય કે ત્રેમાનન્દની આ રચના અને બીજી રચનાઓ વચ્ચે કાગળું અંતર હોવાથી આ ભેદ આવ્યો છે 'નળાખ્યાન' ત્રેમાનન્દે સ ૧૭૪૨ માં પૂર્ણ કર્યું જણાય છે. અને ૧૭૪૭-૪૮ માં અથવા તે અરસામાં 'રોપદર્શિકા' નાટક રચ્યું એમ હેના પ્રકાશકોના વચનોથી જ્ઞાત થાય છે. * તો આમ બે પાસે પાસેને સમયે લખાયેલા અન્વેષા ભાષા તથા શૈલીનો આટલો ભેદ કેરૂં પડે એ અત્યંત અસંભવિત છે એમ મહા કાવ્ય છે અને બીજું નાટક છે તે કારણથી આ ભેદનું મગાધાન નહિં મળે નાટકના પ.લક્ષી સ્વરૂપને લીધે જે પાત્રભેદને અનુસરીને ભાષાભેદ અવશ્ય આવે તે અંશ બાદ કરતા પણ નાટકકા ની પોતાની ભાષા અને શૈલી એ હેવો ગૂઢ સ્વરૂપનો પદાર્થ છે કે તે હેવી પરવક્ષી રચનામાં પણ અવિટ થયા વિના રહે નહિં અને વિચારીને વાચનારને હાથે પચાયા વિના રહે નહિં તો આ નાટકમાં ત્રેમાનન્દની ભાષા તથા શૈલી સંબંધની વ્યક્તિતા તત્ત્વ હું છે તે પ્રાથ્મ, સમર્થમાં સમર્થ પરવક્ષી વિની શક્તિની પણ ખ્યાલ વાત છે મહાત્મિ કાલિદાસનું 'માનવિકામિત્ર' નાટક હેના અન્ય નાટકોથી જુદું પડે છે,—એ પ્રથમ કૃતિ હોવાથી, એમ મનાય છે, તોપણ હેમાં પણ કાલિદાસનું બળિત્ત્વસ્વરૂપ શૈલીમાં પકડાઈ આવે છે પ્રસ્તુત નાટકમાં સમર્થમાં સમર્થ સાહિત્યવિષયનો શુભ શોધક (Detective) ત્રેમાનન્દને પકડી કાઢી સકે એમ લાગતું નથી. આ પ્રકારની ગૂઢ શોધકતાની શક્તિ સારી રીતે ધાન્ય કુનાના મહારા મિત્ર ન કેશવચાન કૃષ્ણને પણ બીજા પ્રકારના મગાધાનનો આશ્રય લેવા પડ્યો છે ત્રેમાનન્દે કૃત્રિમ શૈલી આ નાટકમાં જુદીપુરું સ્વીકારી છે એ કલ્પનાનું નક્કી એઓને લેવું પડ્યું છે 'ત્રેમાનન્દ' ના હેમના નિબંધને પૃ ૨૫ મેં એઓ કહે છે —

" અહિં કહેવું જોઈએ કે ત્રેમાનન્દને ત્રિય તો મરન શૈલી જ જણાય છે. તેના ધણાખંડ અન્વેષા એ શૈલીનો જ તહેલો ઉપયોગ કર્યો છે નાટક અને કાવ્યની શૈલી તો ભારતીયજિત્તા નસિમા પટિતજનને સંતોષવા અને 'પાત્યાની પ્રસન્નાખ્યાન' માં નહીં કહેડે તેમ 'ગુર્જરાણાં મુક્તં મ્મદમ્' એ પદ લખનારના મુખમાં મૂલ્ય નાખવા 'ત્રેમાનન્દે ખાસ કરીને કહિયું અને ત્રાટ કરી છે કરી છે કહેવાતુ હાલ એ કે એ કૃત્રિમ છે."

આ કૃત્રિમતાની કલ્પનાને વિશેષ પ્રુટિ આપવા માટે શ્રીદામાના મુખમાં આહીરી અને અન્ય હલમ પાત્રોના મુખમાં રાક્ષસી બોલી શ્રુતી તે પ્રાથ્મ પણ અપચર્ય ભાવામાની ના હોઈ કેવળ નવી જ થકી કાઢેલી છે તે વાત ઉપસ્થિત કરી છે. પાત્ર આ કૃત્રિમતા અને ત્રાટ શિષ્ટભાષામાં સંભવતા કૃત્રિમતા એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે આ આહીરી રાક્ષસી કેવળ બનાવગી જ છે એ સદુ માર્ગે જણાય એમ છે પાત્ર કૃષ્ણાદિક પાત્રના મુખમાં

* 'રોપદર્શિકા સત્તમાખ્યાન,' અન્યવિવેચન, પૃ ૧૮ પ. ૭ માં એ નાટક ૨૦૦ વર્ષ ઉપર લખેલું ગણ્યું છે. (સ. ૧૮૪૭-૪૮ થી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે સ. ૧૭૪૭-૪૮ માં)

ચિત્રભાષા મૂકાઈ છે તેમાં કોઈ પણ રીતની કૃત્રિમતા તો જણાતી નથી. પ્રૌઢતામાં વિશેષ ઉત્કટ સ્વરૂપ મૂકવાના ઉદાહરણ તરીકે રા. કેશવલાલ કૃષ્ણના મુખમાં મૂકેલો ‘ અતિચિ-
સત્કારગૃહ ’ શબ્દ આગળ ધરીને પૂછેછે:—

“ તે ગત સંસ્કૃતયુગમાં કેમયે વાપર્યોછે કે આગામી સંસ્કૃતયુગમાં બોલાશે ? ”

આ શબ્દ વિશે આગળ ઉપર જુદી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનોછે તે વાતનો હાલ સ્પર્શ નહિં કરું. પરંતુ આ પ્રકારની પ્રૌઢતા ઉદાહરણો વિસ્તૃત છે એટલું જ નહિં, પણ જે બાકી રહેલા અંશમાં પ્રૌઢ ભાષા છે તે તો કૃત્રિમ છે એમ કહેતાં વિચાર પડશે.

પણ એક મહત્વની શરૂઆત છે. ‘ અતિચિસત્કારગૃહ ’ એ શબ્દ આ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલની ખાતરી છે ? મ્હેં જાણ્યો છો પણ એ શબ્દ જડવો નથી. મહારી સરત-
ચૂક થતી હશે. પરંતુ એ નાટકના ૨૦૬ ઠા પૃષ્ઠમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ અતિચિનું વિધાનસ્થાન ’
એમ વચન છે, તે જો રા. કેશવલાલના મનમાં હોય અને માત્ર ખોટું સ્મરણ રહી જઈને
‘ અતિચિસત્કારગૃહ ’ એ શબ્દ ધાર્યો હોય, તો તો હેમની એ શબ્દ ઉપર રચેલી કશીય
ભાગી પડશે.

પરંતુ કૃત્રિમતાથી માત્ર આ વિષયનું સમાધાન થઈ શકે એમ નથી. ‘ પાંચાલી પ્રસન્ના-
ખ્યોન ’ માંના નટીના જે વચનની વાત કરીએ તે આટલું જ છે:—

“ આર્યપુત્ર ! આપની આજ્ઞાનુસાર સર્વ સાહિત્ય સંજ કરી ડુંગુર્જેરાણાં મુર્ખં દ્રવ્યમ
એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ્ય નાંખવા એકે પદે થઈ રહીશું. ”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટતા અને અનુમાન એટલું જ વાળખી રીતે થાય કે આ નાટક બજ-
વાનું છે તેમાં અશુદ્ધ ગુજરાતી, બ્રજ ગુજરાતી, નહિં પણ સિદ્ધ ગુજરાતી વાપરેલી નજરે
પડશે. માટે તે કૃત્રિમ સિદ્ધતા એમ તો અનુમાન ના થાય. સિદ્ધ ગુજરાતી માટેના આટલા
વચન ઉપરથી કૃત્રિમ ગુજરાતીના ઉદ્દેશના અનુમાન ઉપર એકદમ આવવામાં મોટી ફાલગ
મારવી પડે એમ છે. વળી આહીરી રાક્ષસીની કૃત્રિમતા તે થોડીવાર ઉપર કહેલા પાત્રબેદે બાધા-
ભેદના ન્યાયથી સ્પષ્ટ થાય જાણે. પરંતુ બાકીની આ નાટકોની એકદર ભાષાનું સ્વરૂપ અ-
કૃત્રિમ હોઈ હેમાં પ્રેમાનંદની વ્યક્તિતાનું દર્શન થતું જ નથી. હેની આખ્યાનોની ભાષાશૈલી
અને આ નાટકોની શૈલી વચ્ચે એટલો જથ્થો સ્વરૂપનો મૂલગત ભેદ છે કે બેનો સ્વતંત્ર એક
હોય એમ માનતે વિચાર પડે. કૃત્રિમ શૈલી જાણી જોઈને સ્વીકારીએ તથા એ ભેદ ઉત્કટ
રૂપે આવ્યોછે એ ઉપરથી સમાધાન થશે નહિં, —કૃત્રિમ છે એમ માનીશું તોપણ, કેમકે
શૈલી એ હેવું સફળસ્વરૂપનું તત્ત્વ છે કે ગમે ત્હેવો સમર્થ કવિ કે લેખક હોય તે પોતાની
શૈલીની જહાર નીકળી શકે નહિં. સ્વનાઓમાં રૂપાન્તર આપતાં પણ હેની શૈલીથી એ
પડાઈ જાય. (Versatility) જહરૂપતા અથવા પરિવર્તનશક્તિના ખુલાસાથી પણ આ

§ આ પદ ઉપરથી રૂઢિત થતું ખીલું અનુમાન આગળ ઉપર બતાવવાનું છે.

સુસ્કેલીનું સમાધાન થતું નથી. કેમકે સૈલીની પદાર જવું જ કઠણ છે—અશક્ય છે. શેકસ્પીઅર જેવો પરિવર્તનશક્તિવાળો સમર્થ કવિ પણ પોતાની સર્વ રચનામાં પોતાની સૈલીથી સ્વતન્ત્ર રહેસો જણાવતો નથી. તેમ, ખરું જોતાં, પરિવર્તનશક્તિ ભાષાસૈલીમાં પ્રવર્તતી નથી, પણ અભ્યાસાદિક વિષય, જ્ઞાન વગેરેમાં જ હેને ખરો અવકાશ છે, એ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે.

પરંતુ રા. : કેશવલાલને જે ભાષા (આ નાટકોમાંની સિદ્ધ ભાષા) કૃત્રિમ લાગે છે તે જ ભાષા વિશે એ નાટકોના પ્રકાશકોને હાલની ભાષા સાથે સામ્ય જણાય છે. અને તેટલે દરજ્જે એ પ્રકાશકોની પરીક્ષા—સામ્યની પરીક્ષા—મ્હારે નમ્ર મતે વાજળી જણાય છે. પણ એ સામ્ય ઉપરથી અનુમાન કાઢવામાં મ્હારી અને એઓની દૃષ્ટિ એક છેડાથી બીજા છેડા જેટલી જુદી છે. આ રીતે ઉપરના બીજા પ્રશ્ન ઉપર અવધાય છે—

(૨) આ નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે. એ ઉપરથી હું આ નાટક ત્રિમાનન્દની કૃતિ હોવા બાબત સંશય રાખું છું. આ પ્રકારનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન એ પ્રકાશકો—હમણાં જ સચ્ચું તેમ—એ રીતે કરે છે કે ત્રિમાનન્દના સમયમાં પણ ભાષા હાલના જેવી જ હતી.

એ વિહાનો કહે છે:—

“સર્વદેશી વિધાવર્ષ ત્રિમાનન્દની ભાષા ઉત્તમ ગણી સંકલ્પ. કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને સુખે જે ભાષા ત્રિમાનન્દે બોલાવી છે, તે ઊંચી જાતની ગુજરાતી છે. ત્રિમાનન્દના વખતમાં ઊંચા વર્ણની ધરગણ અને હલકા વર્ણની બોલી કેવી હશે તે આ નાટક બતાવી આપે છે. એથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ આલ્પની ગુજરાતીને મળતી છે.”

(‘ત્રિપદસિક્ષા સત્ત્વભાષાખ્યાન,’ અન્યવિવેચન, ૫. ૨૦.)

પરંતુ ૨૦૦ વર્ષના અન્તરમાં ભાષામાં કંઈ પણ ફરક ના પડે એ કેટલું અસંભવિત છે ! ગુજરાતી ભાષામાં પાછલાં ૨૦૦ વર્ષમાં રૂપાન્તરો મહેલો અન્ય ભાગેથી જણાઈ આવે એમ લાગે છે. તો તે વસ્તુસ્થિતિને બૂલી જઈને ઉપરનું બોલું અનુમાન કાઢવું એ કેવળ ત્રિમાનન્દનું કર્તૃત્વ પ્રથમથી માની લેવાને લીધે જ થાય છે એમ લાગે છે. અને તેથી જ કરીને એ ૨૦૦ વર્ષમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ મનમાં ખટકીને, તહેનું આખ્યાયીયમયું સમાધાન આ પ્રકાશકો કરવા જાય છે તે નીચેનાં વચનોમાં જણાઈ આવે છે:—

“વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા અન્ય વડે માલમ પડી જાય છે. જસે વર્ષની અંદર ગુજરાતી ભાષા કંઈ ફેર પામી નથી એ આશ્ચર્ય જેવું છે. હેની પ્લેડનાં ૨૦૦ વર્ષની ભાષામાં જે મ્હોરો અંતર બતાવવામાં આવે છે તે આથી યાઃ પાતો લાગે છે.”

(‘ત્રિપદસિક્ષા સત્ત્વભાષાખ્યાન, અન્યવિવેચન, ૫. ૨૧.)

આમ આશ્ચર્ય લાગે છે, છતાં ૨૦૦ વર્ષમાં પણ ફરક પડ્યો નથી એમ જ પકડી સર્જને

સંતોષ નથી માન્યો, પરંતુ એ ફરક ન પડવાની કલ્પિત સ્થિતિને પૂર્વનાં ૨૦૦ વર્ષની સ્થિતિ સાથે વિરોધ આવેછે—ત્રિમાનન્દ પહેલાં ૨૦૦ વર્ષ ઉપરની ભાષા કેવળ જુદી હતી એ વસ્તુ સ્થિત વાત છે—તેથી તે માટે પણ એક વળી નવું સમાધાન લેખનવી કાઢ્યું છે !

“જેન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે ભારવાડી કેવા જૂની ગુજરાતી કેવા પ્રાકૃતની ભાષા વડે તે વખતમાં લખાયેલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી ફરકવાળી ચર્ધ હશે.”

(ઉપરનું જ અન્યવિવેચન, ૫. તે જ.)

અર્થાત્ લલિતાઓએ ‘ભારવાડી ભાષા’ ના સંસ્કાર બેસાડેલા અને જેન લોકોની લેખનપદ્ધતિયે ફરક પેદા કરેલો ! ભાષાના વિકાસક્રમનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ ભૂલી જઈને જ આ અદ્ભુત વચનો ઉત્પન્ન થયાં હાશે. અને તેથી જ એ પ્રકાશકો નીચે પ્રમાણે જાણે નિર્ણય કરેછે:—

“પરંતુ તે વખતે (અર્થાત્, ત્રિમાનન્દની ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ) લોકોમાં બોલાતી લખાતી ભાષા હેવી નહિં હશે એમ અનુમાન થાય.”

(ઉપરનું જ અન્યવિવેચન તથા ૫૪ તેજ.)

આ વિપરીત અનુમાનપરંપરાનું ખીજ ત્રિમાનન્દની કૃતિ આ નાટક છે એ આદ્ય સ્વીકારના પાયા ઉપર જ બધી રચના કરવામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાયછે. અન્ધશ્રદ્ધા આથી વધારે આગળ જઈ સકે ખરી?

(ક) - ૧ - (અ)

ત્રિમાનન્દની ભાષા હાલના જેવી જ છે એ પ્રશ્નના ઉપરથી: એક ખીજ પ્રશ્ન ઉપર આવ્યાછે. ત્રિમાનન્દની ગુજ્ઞ ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિશે ખણી સ્તુતિ થાયછે, અને હેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાયછે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે તે પ્રશ્ન જાણે; પણ એક સદ્ધા ઉત્પન્ન થાયછે કે ત્રિમાનન્દ તો વડોદરાનો જ વતની હતો, તે ગુજરાત તરફ ભક્તિ દર્શાવે તે સંભવે, પણ—

“જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠતા પામી રહ્યો,

તે મધ્યે અતિ ઓઢ્યારતર છે, થલો ન જાએ કલો”

એમ કહીને ચરોતર (આરુતર) નો અહિંના વિશેષ રૂપે તહેલે શા માટે ગાયો હશે? વડોદરાં

§ ‘તપત્યાખ્યાન’ નો છેવટનો શ્લોક. (સહેજ કહીશું કે આ શ્લોકની ભાષા તો ખણી જ આધુનિક છે એ છાપ મન ઉપર પડ્યા વિના નથી રૂહેતી, ‘જાએ’ એ પ્રયોગ પણ આ સમયનો છે એમ લાગેછે.)

તો ચરોતરની ખ્દાર જ ગણાયછે, લૌકિક રીતે તેમ જ સરકારી રીતે. ઈમ્પ્રેસના ગેઝિટી-અર્માં ચરોતરને મદી અને વાતક નદીની વચ્ચે પ્રદેશ કરીને બતાવ્યુંછે; અને તેમાં ખોરસદ, આપુંદ, નડિયાદ, મહેમતાવાદ, ખાતર, અને પેટલાદ, એટલા તાલુકાનો સમાવેશ કર્યોછે.†

પ્રેમાનન્દ ચરોતરી દરો—જે આ નાટકો લેખનાં દરો તો; અથવા તો આ નાટક લખનારો ગૂઢ પુરુષ ચરોતરી દરો. ‘તપત્યાખ્યાન’ માં ‘ધરધિ’ ને ઠેકાણે ‘ધરધિ,’ (પૃ. ૧૮૬,) અને ‘જલધું’ ને બદલે ‘જલધું’ (પૃ. ૧૮૭,) તેમ જ ‘રાપદિશા સત્ય-ભાષાખ્યાન’ માં (પૃ. ૨૧૮) ‘રધ’ ને બદલે ‘રધ,’—એ રૂપો ચરોતરી બોલીનાં છે તે વાતની સ્પષ્ટતા આ સંબંધે થયાસંભવ જોવાની છે.

તે જ પ્રમાણે ‘તપત્યાખ્યાન’ પૃ. ૧૯ ખામાં ‘ચતુ’ તે બદલે ‘હતુ’ છે તે શબ્દ પણ ચરોતરી પ્રયોગ જણાયછે; પણ સામાન્ય રીતે ગામડિયા લોકો અથવા કોળા લોકો જેવા વર્ગનો શબ્દ એ હોય તો જુદી વાત.

(ક)—૨.

આ નાટકોની કૃત્રિમ પ્રાકૃતના આભ્યન્તર પ્રમાણથી શું સ્પષ્ટ થાયછે? તે જોઈએ. વધારે વિસ્તારની જરૂર નથી. આદીરી અને ગદાસી બોલીઓ કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં હયાત હોય એવી નથી—પણ કેવળ કપોષકસ્થિત ધરી કારણીએ એ જ. કેશવલાલે આપણને બતાવ્યું જ છે. પરંતુ હાથી પણ પ્રાકૃત ધરી કારણમાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા નિયમો વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એ આ કૃત્રિમ પ્રાકૃતોનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જણાઈ આવેછે. સંસ્કૃત નાટકોમાં આવેલી પ્રાકૃતોના કેવળ અવલોકનથી આમ ધડવાની સક્તિ પ્રાપ્ત ના થાય. તો આ પ્રકારનું પ્રાકૃતનું જ્ઞાન પ્રેમાનન્દમાં હોવાનો સંભવ છે કે કેમ? આપણે હાલના સમયમાં જોઈએ છીએ કે પાછલાં ૫૦-૬૦ વર્ષમાં તો આપણા શાસ્ત્રી પુરાણી વર્ગમાં તેમ છતર વિદ્વાનોમાં પણ પ્રાકૃતનું પરિચીતન—સ્વ. પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી જેવા અપવાદ શિવાય ખીજાઓનામાં તો—કોઈનું પણ ભાગ્યે જ જોઈ આવશે. તે એટલે સધી કે સંસ્કૃત નાટકોમાં આવેલાં પ્રાકૃત વચનોનો કેવળ અનાદર કરીને સંસ્કૃત હાથા વડે જ શાસ્ત્રી લોકો કાર્યનિર્વાહ કરી શેતા હતા અને લેછે. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. શાસ્ત્રીવર્ગની આ પ્રાકૃત તરફની ઉપેક્ષા સંપ્રદાયલબ્ધ હોવાનો સંભવ છે; અને આપણા સંપ્રદાયો દૂરગમી થઈ ભાગે હોયછે, તે વર્ષોનાં વર્ષોથી આલ્યા આવેછે; આ વાતો ધ્યાનમાં લેતાં એમ સંભવ વિશેષ લાગેછે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં પણ પ્રાકૃતો તરફ હેવો જ અનાદર હોવો જોઈએ. તો પ્રેમાનન્દને પ્રાકૃતનું હેતું આભાસમાન શી રીતે થયું હશે કે જોઈ હેતું અનુકરણ કરનારી કૃત્રિમ પ્રાકૃત ધરી કારણવાનું સચિરોપ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય? મદને તો આ વાત સખળ સંશય ઉપપન્ન કરનારી લાગેછે.

(ક) —૩.

પ્રેમાનન્દે આ નાટકોમાં સંસ્કૃત છન્દશાસ્ત્ર વગેરેમાં સ્વીકારાયલાં શુદ્ધ વૃત્તો તથા છન્દો વાપર્યાં છે તેથી વળી આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે સંશયમાં યથાબળ ઉગેરો થાય છે. ‘નળાખ્યાન,’ ‘ઓખાહરણ’ ઇત્યાદિ સર્વ આખ્યાનોમાં દેશીઓ વગેરે છે, અને આ નાટકોમાં શુદ્ધ વૃત્તો ક્યાંથી ? આ નાટક સંસ્કૃત નાટકોના નમૂના ઉપર રચેલાં છે એમ સમાધાન બતાવાય. પરંતુ રચ્યાં છે કોણે ? — એ જ તપાસનો વિષય છે, એટલે એ સમાધાનમાં પૂર્ણ બળ નથી આવતું. આ પ્રકારનાં વૃત્તો રચનારો ઇતર પ્રભાણુથી બળ્લે હોય તો એ સમાધાન કાંઈક કામ આવે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં આખ્યાનોમાં જ્યાં જ્યાં છન્દ જોવું વિરલ પ્રસંગે આવ્યું છે ત્યાં જ છન્દરચના શિથિલ હોઈ શુદ્ધતાનો દાવો પણ નથી કર્યો, — અને અમુક છન્દની ચાલ એમ જ મૂક્યું છે. આ મથાળો અમુક ‘છન્દની ચાલ’ — એમ કોણે મૂક્યાં હશે ? પ્રેમાનન્દે પોતે ? કે કવિ દલપતરામે પ્રમિદ કરતાં મૂકેલાં ? જૂનામાં જૂના હસ્તલેખ એ કાવ્યોના નેપાથી આ વિશે કહી સકાય. પરંતુ બીજી દેશીઓનાં નામ વગેરે તો પ્રેમાનન્દે જ મૂકેલાં સંભવે છે, તેથી આ ‘છન્દની ચાલ’ પણ હેણે મૂકવાનો સંભવ છે. તો આ નાટકોમાં હાવાં સુશ્લિષ્ટ નિર્દોષ વૃત્તો ક્યાંથી ? ‘નળાખ્યાન’ માં શુદ્ધ વૃત્ત માત્ર એક અપવાદ રૂપે છે. જાતવે ધૃતિમતા સહષ્ઠ્વા ઇત્યાદિ શ્લોક બહુક રાજ સત્તા પ્દેલાં બોલતો હતો એમ કહ્યું છે ત્યાં એ શ્લોકનું બાપાન્તર

“જે ચક્રવાક દિવસે વહું સાથ રાખે,
તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંખે;
રાતે વિયોગ થકોં ચન્દ્રપ્રકાશ ખંચે,
જો હોય દુઃખ દિલમાં કશું એ ન રમે.”

એમ શુદ્ધ વસન્તતિલકામાં છે. એ શું ? આ અપવાદરૂપ સ્થિતિથી જ મહારા મનમાં શક ઉત્પન્ન થયો હતો; તે સાથે આ શ્લોકમાંની ભાષામાં પણ પ્રેમાનન્દથી બિન આધુનિક કવિની ભાષાનો રજુકાર જણાયો; અને છેલ્લા ચરણમાં ‘દિલ’ શબ્દ શાંસી હતો (જો કે પ્રેમાનન્દમાં કવિવિત્ત શાંસી શબ્દો જણાય છે, પણ તે બહુ વિરલ અને આ હેતો ના હોય એમ લાગ્યું) અને એ શબ્દમાં કવિ દલપતરામે પોતાનું નામ ચૂક રીતે સ્વયંબું હોય એમ સંગવ લાગ્યો, તેથી ઈ. સ. ૧૮૮૭ કે તે શુભારમાં કવિ દલપતરામને મ્હેં શોલાપુરથી કાગળ લખી આ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો; હેના ઉત્તરમાં એઓએ લખ્યું હતું કે હસ્તલેખમાં એ શ્લોકનું બાપાન્તર મૂક્યું નહોતું તેથી મહારા મનમાં યશુ કે બાપાન્તર પણ મૂક્યું હોય તો ઠીક, એમ કરીને એ વસન્તતિલકા મ્હેં રચીને મૂક્યો છે.

તો પ્રશ્ન એ કાયમ રહે છે કે નિર્દોષ સુશ્લિષ્ટ વૃત્તો આ નાટકોમાં પ્રેમાનન્દનાં સંભવે ખરાં ?

આ ચક્રવાતું સમાધાન કાંઈક જોરથી બતાવાય એમ લાગે છે. ‘અધ્યશૃંગાખ્યાન’, ‘અટાવકાખ્યાન’ અને ‘દીપદીહરણ’ માં શુદ્ધ છન્દ વૃત્તોનો આદર ખુબ્બ પ્રભાણુમાં થયેલો છે. ઉપરની ચક્રવાતે દૂર કરવાને એ બસ છે — એમ કહેવામાં આવે છે. તો જરાક એ તપાસિયે; —

(૧) ઋષ્યશૃંગાખ્યાન—હામા ફક્ત આ દડવા જ છન્દમાં ગ્યેલાં નજરે પડે છે. દડવું ૪ યુ “ગગ ભાર્ગવી ચોપાઈ”,—પણ તે તો ‘ઔખાદરણ’ ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયેલી ત્રણ તાલી ચોપાઈ છે, અને તેથી વિશેષ કાંઈ લાભ થાય એમ નથી.

દડવું ૧૧ યુ—ત્રિભંગી ૭૬ લાગે છે, જો કે હેને કહો છે “ગગ ત્રિતાંગો,” અને ‘ત્રિભંગી’ નામ તો કહિંસમા છે. તે પ્રકાશકોએ મૂક્યું હશે એમ સમજવે છે. તેમ વળી આ ત્રિભંગી છન્દનો મૂળ આદર્શ ધ્વજતાલના કેટલાક ગીતમાં છે, તે ઉપરથી માત્ર ગ્યના—છન્દનું નામ અથવા ૨૧૩૫ ના જોઈને પણ—ચવી અસંભવિત નથી.

દડવું ૧૨ યુ—હેમા ‘ગગ દોહન’ લખ્યું છે, અને દોહન જેવા તે કાગમાં પણ પરિચિત અને સગા છન્દમાં પદ્યગ્યના સિચિય બન્ધવાળા કામમાં છે (લલિયાના દોપથી સમાધાન કનય તેમ પણ નથી, દેવી સિચિયતા છે) વિગ્તા ભયે એક જ ઉદાહરણ મૂકું —

“વિભાડવન વામા આવી ચતુન અપામન,
ત્રણ ગે ઉભાવદની તેમ ચયુ અવિધા.”

અહિં પહેલું અને ત્રીજું ચરણ દોહન છન્દના માપમાં બેસવાની આશા જ વ્યર્થ છે, હાવા ઉદાહરણ અનેક છે

ચોથો ૭૬—શુભંગી—દડવા ૧૮ મામાં છે. હેમા પણ છન્દોભગ હમરે હમરે નજરે પડે છે.

આ છન્દો પ્રેમાનન્દના બીજાં દેશીબદ્ધ કાવ્યોની બહાનના નથી, તેમ જ વિશિષ્ટ સરકૃત જાતના પણ નથી. પ્રકાશકો ‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન’ ની પ્રસ્તાવનામાં આ અન્યમાં “ત્રિભંગી, શુભંગી, દોહન, ચોપાઈ,—વગેરે” શુદ્ધ છન્દો બતાવી ચતુર્થાની વૃત્તિ વાચકના મનમાં પ્દરાણે પ્રેરવાતું કરે છે. પરંતુ છન્દો શુદ્ધ નથી, અપરિચિત નથી, આગે આટલા જ છે તો “વગેરે” શબ્દમાં શેનો સમાવેશ કરવાને ઈચ્છતા હોને તે અગમ્ય છે

(૨) અષ્ટાવકાખ્યાન }
(૩) કૌપદીહનયુ } આ બેના દ્વારંત વધારે સખગ ભાસે છે હેમા

શુદ્ધ વૃત્તો, સરકૃત જાતના, અને એ આખ્યાનોમાં વ્યાપકરૂપે નજરે પડે છે. તોપણ એ બે કાવ્યો વિશે કેટલીક સૂક્ષ્મો ઉત્પન્ન થાય છે

‘અષ્ટાવકાખ્યાન’ મા સરકૃત વૃત્તો માટે ‘ગોલક’ એટલું જ લખ્યું છે, તે તો જાણે સમગ્રી સકાય એમ છે, પરંતુ દડવમાં છન્દોના નામ નથી આપ્યાં તો નથી આપ્યાં, પણ ત્હને દેશીઓ કહી અચુક ગગોના નામ જ મથાને આપ્યા છે, તે એટલે સૂકી કે ઇતર આખ્યાનોમાં પરિચિત ‘દાગ’ તે પણ કેટલક વાર તે દાગ જેવા તાત્કાલે નથી પણ ‘ચોપાયા’ છન્દના બાધાનો છે (દડવું ૬ યુ. ૧ ૧૨૭ જુલે) ૧ બીજાં આખ્યાનોમાંના

‘ઠાળ’માં હરિગીતમાં અતર્કિત જંપા તાલ હોયછે, અને હામાં—ચોપાયામાં—માત્ર એક-તાલનો જ પ્રવેશ છે:—

(૧) “આવ્યો ધન કાળે મુનિ આજે તેને તે” શું માર્યો”

(અષ્ટાવકાખ્યાન પૃ. ૧૩૭)

(૨) “વેલ જાણે હેમની ને અવેલ ફૂલે ફૂલી” (‘નળાખ્યાન’)

આ બે સરખાવો; (૧) માં એકતાલ છે; (૨) માં જંપા તાલ છે. ત્રેમાનન્દનો અતિ પ્રિય ‘ઠાળ’ આટલું રૂપાન્તર પામે?

વારું; છન્દોનાં નામ ના આપવાનું કાંઈ કારણ સમજાવું નથી. પરંતુ તે ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવાની જરૂર નથી; જો કે તે બાબત કારણની કલ્પના આગળ ઉપર કું સંભવરૂપે સ્વયંવીચ.

‘અષ્ટાવકાખ્યાન’ ને પણ જરા સંસયમાં મૂકનાં ખીજાં એક બે આભ્યન્તર પ્રમાણ છે. છન્દના માપમાં વધારે પડતા પણ વાક્યાર્થ માટે ખૂટતા શબ્દો ઠેકઠેકાણે કાઉસમાં મૂકેલા નજરે પડેછે. આ વિશે નાટકોને સંબંધે બોલતાં ચર્ચા થશે. તેમ જ પૃ. ૧૮૬ ને ‘નિરૂપ’ શબ્દ છે તેની આધુનિકતા વિશે પણ નાટકને પ્રસંગે કહેવાશે; અને પૃ. ૧૮૪ શ્લો. ૨૯ માં ‘ગીતી (=ગીતા રહીને) એ સોરઠનો પ્રયોગ પણ યોગ્ય સ્થળે ચર્ચાશે.

‘દ્રૌપદીહરણ’માં—પણ છન્દ તથા વૃત્તોનાં નામ નથી આપ્યાં; તે ઉપરાંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તોને પણ નામ નહિ પણ રાગ આપ્યાછે. ઉદા—કડવું ૧૭મું પ્રથમ શ્લોક મૂકીને પછી બધાં સંગ્રહણ વૃત્ત છે તેને ‘રાગ પંચમ કાનડો’ એમ મથાણું આપ્યું છે. (આ વૃત્તમાં અનેક સ્થળે યતિભંગ બહુ જ છે—તે વાત જુદી જ છે.) છતર આખ્યાનોમાં દેશીઓ છે તેમાં પણ કાલમાનને લીધે છન્દનું સ્વરૂપ પ્રવિષ્ટ થાયછે તે જુદી જ વાત છે.

હું આ બાબતમાં પ્રકાશકોની કલ્પનાં કાંઈ અદ્ભુત જ છે:—

“આ રાગ કંહારથી ને શી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે, અને તેમાં કાંઈ પણ માપ કે હંગામડો હશે કે નહિ” એ તળવીજ કરવા સરખું છે.”

(‘દ્રૌપદીહરણ’, કવિચરિત્ર, પૃ. ૨૧.) અહિં ‘રાગ’ શબ્દ કડવાંના છન્દસ્વરૂપ વ્યાખ્યાનને માટે જોડી રીતે વાપર્યોછે.

“પણ ખરાં નામ ઉપરથી હેમની ઉત્પત્તિ ગાવનમાંથી થઈ હશે એમ લાગેછે. રાગનું નામ આપી તેની પાછળ દેશી કે આસ ઉગેરવાથી અસલ ગાવનના રાગની ધાટીમાં ફેરફાર થયો હશે એમ જણાયછે.”

(ઉપરનું જ કવિચરિત્ર, તથા પૃષ્ઠ તે જ.)

‘રાગની દેશી કે આસ’—એમ તો પ્રસંગ જ ના આવે; અને રાગની ધાટીમાં ફેરફાર શી રીતે સંભવે? ગીતના અંગ્રાહી વાત જુદી છે.

‘દ્રૌપદીદરશુ’ માં કાયામાં દેશીઓના રાગ બતાવ્યા છે, પણ અંદા બધારજુમાં હન્દો છે તે વિશે પ્રકાશકો કહે છે —

“દ્રૌપદીદરશુમાં કવિએ દરેક ઠેકાણે અમુક રાગ કે દેશીનું નામ પણ આપ્યું છે, પરંતુ તે પિંગળખાના અમુક હંદ છે. અને તે તાલ માપમાં શુદ્ધ છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ મહેલ કે કવિએ દેશીઓ અમુક તાલ માપથી જ કરેલી હોવી જોઈએ.”

(‘દ્રૌપદીદરશુ’ કવિચન્દ્રિ, પૃ. ૨૨.)

એટલે ? ત્હાણે હેમા હન્દ જત છે તે ઇચ્છાપૂર્વક હન્દ જત ઓગળીને રચેલા નહિ ? અકસ્માત્ યોગ આવી ગયેલો ? ન કે સવવાન તો જુદો જ હક કહે છે કે એ કવિએ મસ્કૃત પિંગળના તેમ જ પ્રકૃત પિંગળના જત હન્દો જાણીને જ રચેલા છે.

“દરેક ગગના તાલ રોય છે, અને તે બધું કરીને નિયમિત રીતે પડે છે.” (અનિયમિત પદનારો તાલ કેવો રોય ? શબ્દ વિરોધ જ આવે !). “તાલ જે નિયમિત રોય તો કવિતામાં માપ હોવું જ જોઈએ, કેમકે તાલની ગણતરી માના વડે થાય છે. * * * * * પિંગળના હંદ અને ગાપનના રાગ એ તાલ માપને મળવે એક જ છે, એમ કહી સકાય એટલે પિંગળના અમુક હંદ ગાપનના અમુક ગગના ગવાઈ મકાવ છે અથવા ગાપનનો અમુક નાગ એ પિંગળનો અમુક હંદ યઈ મહેલ. પિંગળના ને ગાપનના પ્રસ્તાવિકથી આ વાત માનીત કરી સકાય છે.”

(ઉપરનું જ કવિચન્દ્રિ પૃ. ૭ તે જ.)

સંગીતશાસ્ત્ર અને હન્દ શાસ્ત્ર મળ્યે હામા જે પારિત્ય દેખાય છે તે ફેટકું લક્ષ્ય છે તે ‘ગગ’ અને ‘હન્દ’ વચ્ચેનો મૂળગત ભેદ જાણનારને સ્પષ્ટ જ છે. અને આ વચનોથી તે લોકોને હમતુ આવે તો સ્વાભાવિક છે અમુક હંદ અમુક જ ગગમા ગવાય એમ નથી, કોઈ પણ ગગમા ગવાય, તેમ જ અમુક રાગ તે અમુક હંદ અને એ ચતુર્ધાર હજી સધી તો સદિમા બન્યો નથી. ગગનું ઉપાદાન સ્વર છે, અને હન્દનું ઉપાદાન કાવમાન, માત્રા, છે, એ ભેદથી રાગ અને હન્દ અબોન્યનિષેધ જને છે. માત્રાસ્તારને સ્વરસંગીત જોડે સબન્ધ નથી. સંગીતના તાલ તે રાગનું ઉપદાનકારણ નથી, ગગમા બહા થી ઉમેરાતો જુદો જ અંશ તાલ છે આ બાબત મહે કવિતા અને સંગીત (‘સુદર્શન’ પૃ. ૧૪ અંક ૪-૫ વગેરેના) વગેરે સ્થળે અને છેવટે ‘કવિતાપ્રવેશ’ ના અવલોકનમાં (‘વસન્ત’ આપાદ સંવત ૧૯૬૫ ય. ૧૮૦-૧૮૪ મા) સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.

સંગીતનું ખડું સ્વરૂપ ના જાણવાથી ઉપર જતાવેલો હાસ્યજનક ભ્રમ થાય છે. સંગીતનું શિક્ષણ આપણા દેશમાં હાલના સમયમાં દરેક યૌદ્ધમાં ને શાળામાં આવશ્યક છે તે સંમત થાય નથી, એ શિક્ષણ વિના કોઈ પણ મજાન કે મતારીની કે જાણી પૂર્ણ ન ગણાય, એમ સિધ્ધિ નથી, —તેનું આ પશ્ચિમ છે.

પરંતુ મોટી સફળ એક એ છે કે આ પ્રકારના છંદોને લીધે જ નહિ પણ ખીજા અન્તર્ગત પ્રમાણોથી આ 'દ્રૌપદીદરશુ' વગેરે 'કાવ્યો'ને વિશે જ સશય ઉત્પન્ન થતો નથી? એક તો જે બાઈ વિશે પાછળ વાત કરીએ તેની કનેયી જ આ 'દ્રૌપદીદરશુ' નો હસ્તલેખ મળેતો જણાય છે. એ બાઈની મૂઠ પદ્ધતિ વિશે, તેમ જ વલ્લભનો સમકાલીન હેનો બાપ હોવો અસંભવિત છે તે વિશે, પાછળ કહ્યું છે તેથી પુનરુક્તિ કવ્વાની જરૂર નથી પણ આ કાવ્યનું અન્તસ્વરૂપ જ એટલું તો અપ્રેમાનન્દીય લાગે છે કે હેનો સ્વીકાર કરતાં સદૌષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આઠ જ દિવસમા આવડુ મોટું કાવ્ય લખ્યું તે ચમત્કાર તરીકે પ્રકાશકો તથા શ્રેયશલાલ બતાવે છે અને ખરે એ ચમત્કાર હોવો છે કે એ કાવ્ય સબન્ધી દકીકત જ ગળે ઊતરવી કહ્યું પડે છે એટલો જયો તો જાણે વખતે અદ્ભુત ઉદ્યોગવાળો કવિ લખી સકે પરંતુ હેમા જે કૂટકાવ્યો વગેરેનો જયો છે તે જોતા તો એ સંકપ્તતાને ચમત્કારના વર્ગમા જ મૂકવી પડે છે તેમ એ કૂટકાવ્યો પ્રેમાનન્દ જેવો કવિ કરે એ પણ અત્યન્ત અસંભવિત લાગે છે. અન્તર્લોકિકાઓ, ચિત્રબન્ધો, એકાક્ષરી શબ્દોનો સ્તોક વગેરે એટલો તો કૃત્રિમ કૂટકવિતાનો ભાર આ કાવ્યમા છે કે હેમા પ્રેમાનન્દની મૂર્તિ આપણે જોઈ નથી સકતા પરંતોતો મારે હેમની રીતપદ્ધતિ કાવ્ય જાણીને લખ્યું—એ સમાધાન સ્વીકારાય એમ નથી લાગતું પ્રેમાનન્દના વ્યક્તિત્વના અભાવ વિશે જે પાછળ નાટકોને અભવે કહ્યું છે તે આ કાવ્યને પણ સર્વથા લાગૂ પડે છે. કવિ દલપતરામે તથા નર્મદ કવિયે ચિત્રબન્ધો વગેરે કૂટકાવ્યો સપ્રદાયને અતુસરીને કયાં છે, પણ હેમા હેમની ભાષા પન્ખાઈ આવે એમ બહુધા છે. 'તપત્યાખ્યાન' ના ચિત્રબન્ધોમાં 'દ્રૌપદીદરશુ' માના જેવી કિનપ્રતા નથી એ ખડુ, પણ હેમા એ શૈલીબદ્ધ તો છે જ, અને મુદ્દા તે જ છે વિચાર મારે પ્રસંગ કે અવકાશ નથી પણ પેલો એકાક્ષરી સ્તોક આદિ બતાવવા જેવો છે —

“ હિ આ મ ઓ ઠ ઠું ટ રે, થ વૈ ન જી ખ ઠું વ રે,
અ જો ઠ હી શ બ્યા શુ રે, વ મા વિ વૈ ઠ ની ઉ રે ”

(દ્રૌપદીદરશુ કડવું ૧૦ શુ, ૫ ૧૦૩)

પ્રમાણકોને આ કાવ્યની ટીકા લખતે જ્યાં જ્યાં મુશ્કેલિયો નડી ત્યાં પેલી બાઈયે “ મનપતીજ ખુતાસા કરી આખ્યા હતા ” એટલી એ પ્રેમાનન્દના કાવ્યોની સમજનારી હતી, પરંતુ આ એકાક્ષરી સ્તોક આગળ તો બાઈનું પણ કાંઈ ચાલ્યું જણાતું નથી પણ ટીકાકારોના સહભાગ્યે એ બાઈ કને સ્લોકનો અર્થ એક જુદા કામળ ઉપર લખેલો હતો. ટીકાકાર લખે છે કે સૌભરીકૃત એકાક્ષરી કોશ પ્રમાણે એ શબ્દોના અર્થ મળતા આવે છે એ કોશની મદદ હેમને હતી તો પછી આ કામળિયાની બહુ જરૂર નહોતી તોપણ એ સ્લોકનો અર્થ બતાવ્યો છે તે જોતા એકલા કોશથી કામ ચાલ એમ નથી લાગતું એ ટીકામા અર્થ બતાવ્યો છે હેમા શબ્દોનો વાક્યની અંદર પરસ્પર સખન્ધ આજુબાને બદારથી એટલા તો શબ્દો, ક્રિયાપદો, વિભક્તિના પ્રત્યયો, વગેરે આજુબા પડ્યા છે, તે શબ્દોનો ક્રમ પણ હોવો વાકોચૂકો કરવો પડ્યો છે,—કે આ અર્થ શી રીતે કરી પાણી નીકળી સકે તે અતકર્ષ વાત લાગે છે. પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે હોવો સ્તોક લખનારો પ્રેમાનન્દ અને 'નળાખ્યાન'

હત્યાદિ લખનારો પ્રેમાનન્દ એ એ એક હોય એમ કોઈ પણ માની સકશે નહિ. નાનારૂપતા, પંડિતશૈલી,—વગેરે ખુલાખા વ્યર્થ જ ગણાશે.

વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પરંતુ પ્રકાશકોને એક પ્રશ્ન પૂછવાનો ઉત્પન્ન થાય છે,— અને હેમણે હસ્તલેખ અને છપાવવા અન્યથા વિગમચિહ્નો, ગોઠવણ વગેરે બાબતમાં છૂટપથી ભેદ આપ્યો છે તેથી પ્રશ્ન અસ્થાને નથી. તે એ કે અન્તર્વાપિકા, ચિત્રબન્ધ વગેરે આ કાવ્યમાં છે તહેમા કોઈ પાડીને તથા બાવબોધ અક્ષરવડે, જે અન્તર્ગત લાપિત વાક્યો વગેરે બતાવ્યાં છે તે હસ્તલેખ ઉપરથી નક્કે નક્કલ છે, કે એ નિશ્ચિત કરવા માટે પેલી બાઈની વિદ્વાતાની આયવા તો કોઈ છટા કાગળિયાની મદદ લેવી પડી હતી ?

સંસ્કૃત જ્ઞોતો વિશે આમ સ્થિતિ છે. એ પ્રેમાનન્દને સંબંધે શ્રૂતકાગના સાહિત્યનું અગ્ર હંતું, તથાપિ શુન્નગતી માહિત્યનો ઇતિહાસ જોતા સંસ્કૃત જ્ઞોતોનો નવો ઉદય આધુનિક કવિતામાં જ—પાછલા પચાસ વર્ષની અદર—થયો છે, તે દૃષ્ટિએ પ્રેમાનન્દની ગ્યનામાં સંસ્કૃત જ્ઞોતોનું દર્શન તે એકરૂપે હેના પછીના સમયના સ્વરૂપનો જ પ્રવેશ થયો દેખાડે છે, અને એ પ્રકારનો કાવ્યવિરોધ સરાયને માર્ગ આપે છે પરંતુ આ કરતાં વધારે સમગ્ર રીતે શ્રૂતકાગનું સાહિત્યસ્વરૂપ છતાં ભાવિકાગના સ્વરૂપના પ્રવેશનું જ દર્શન કરાવનાર મરાઠી છન્દ-અભગ-મા આપણે કાવ્યવિરોધ દેખીએ છિયે પ્રેમાનન્દે શ્રૂતકાગના અભગ છન્દને પણ શુન્નગતીમાં જિતાયાં એમ કરીને યા કેશવલાલ દાઉકે તે ખાતે ગોઠવવું ખીજ જુવે છે. સંસ્કૃત જ્ઞોતો માટે વામન પંડિતના જ્ઞોતો જિતાયાં એમ એઓ કહે છે, તહેની જરૂર ખરું જોતા જણાતી નથી,—કેમકે પ્રેમાનન્દનું સંસ્કૃતનું ગાન સ્વીમગયુ છે તો એ જ્ઞોતોનું ગાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી જ હેને સાક્ષાત્ મળ્યું એમ કહેવાને કરી બાધ નથી * પરંતુ આ અભગ માટે તો શ્રૂતકાગની કવિતાનો અને મરાઠી સાહિત્યનો મધકે પ્રેમાનન્દને થયો દોષ તો જ ‘દ્રૌપદીકાન્ધ’ માના અભગ છન્દનું સમાધાન થઈ સકે. આ સ પકે થયો દોષાનો સંભવ મ્હને તો અસ્પષ્ટ લાગે છે,—બદકે, અન્વયત જ લાગે છે એ સમયના હિતિહાસને આધારે અને સાહિત્યના પ્રચારને આવશ્યક કાન્ધ સામગ્રીના અ. બાવનો વિચાર કરીને, આ અમભવ હું સમગ્ર માનું છું કા જો દ્રૌકામાં સચવીરા.

શ્રૂતકાગનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં અને મરણ ઈ. સ. ૧૬૪૯ માં થયું.† પ્રેમાનન્દનો જન્મ સ. ૧૭૧૪ માં એટલે ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં, અર્થાત્ શ્રૂતકાગના મરણ પછી

* વામન પંડિત શ્રૂતકાગનો સમકાલીન હતો એટલે એકના અભગ અને ખીજના વૃત્ત જિતાયાં એમ કલ્પનામાં અમત્કાર જણાતો હશે, એટલું જ લાગે છે શ્રૂતકાગ અને વામન પંડિતનાં કાવ્યો પ્રેમાનન્દના જોવામાં આવ્યા હતા કે કેમ એ બાબત સાક્ષાત્ લેખી પ્રમાણ હોય તો તો ઉત્તમ વિશ્વસનીય પ્રમાણ જોઈયે

† Linguistic Survey of India, Vol. VII, Introduction p. 13, તેમ જ, શ્રી ૩૨ પાંદુરંગ પંડિતની ‘શ્રૂતકાગના અભગની ગાથા’ માં હેના અવનચરિત્તું પૃ. ૨ જુ.

નવ વર્ષે. સં. ૧૬૯૨ માં પ્રેમાનન્દનો જન્મ વધારે સંભવિત ગણાયલો છે (' દ્રૌપદીહરણ ' કવિચરિત્ર, પૃ. ૨-૩), તો તે લેતાં ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં લખ્યે તો તુકારામના મરણ વખત પ્રેમાનન્દની ઉંમર ૧૩ વર્ષની. ' દ્રૌપદીહરણ ' રમ્યાની સાક્ષ એ કાવ્યને અંતે ૧૭૪૫ ની વ્યાપીછે; એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં અર્થાત્ તુકારામના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે એ રચાયું. અભંગ એ કાવ્યમાં જ જોઈએ જિયે. તો એમ થયું કે તુકારામે અભંગ લોકપરિચિત કર્યા હોના પચાસ વર્ષની અંદર ગુજરાત સુધી હોના પ્રભાવ પહોંચી ગયો. તુકારામની પૂર્વે અભંગ મરાઠી કવિતામાં હતા ખરા; પરંતુ ' અભંગ ' ને સંપૂર્ણ રૂપમાં લાવનાર અને લોકપરિચિત કરનાર તુકારામ જ હતા. અર્થાત્, સંભવ હોય તો એ તુકારામના વખત પછી ગુજરાતમાં અભંગ પેસે. રા. કેશવલાલ પણ તુકારામના અભંગ પ્રેમાનન્દે ઊતાર્યા એમ માનેછે. (' પ્રેમાનન્દ ' - પૃ. ૨૦). હવે ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો પ્રવેશ પૂરસત્તામાં તો ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં થયો. પરંતુ વડોદરામાં ગાયમકવાડની કાયમ સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં થઈ. તે પહેલાં મરાઠાઓનો પ્રવેશ તથા ગુજરાતમાં આવેલો હતો, ને જે હતો તે આવ્ય જા, લૂંટ-ફાટ, જોરવસૂલ-નો હતો. પ્રેમાનન્દના મરણની સાક્ષ (સં. ૧૭૯૦-ઈ. સ. ૧૭૩૪) અને ગાયમકવાડની વડોદરામાં કાયમ સ્થાપનાની સાથે તે એક જ થાયછે. અર્થાત્, પ્રેમાનન્દના સમયમાં તો મરાઠાનો પ્રવેશ વડોદરામાં લાંબા વખત માટેનો હતો નહોતો થયો. તો પ્રેમાનન્દને આ અભંગને પરિચય મળવાનો પ્રસંગ શી રીતે સંભવે ? ' દ્રૌપદીહરણ ' ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં રચાયું તે વખતે તો વડોદરામાં મરાઠાઓનો સ્પર્શ પણ નહોતો થયો. ગુજરાતમાં પણ, શિવાજીએ સુરત ઉપર ૧૬૬૪ થી ૧૬૭૫ સુધી જુદી જુદી વાર ચઢાઈઓ કરી હતી તે ઉપરાંત મરાઠાનો પ્રવેશ નહોતો. તો ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં પ્રેમાનન્દને અભંગનો નમૂનો મળ્યો ક'હાયી ?

× ' દ્રૌપદીહરણ ' કહ્યું ૮ થું જે અભંગમાં છે તે ચાર ચરણી અભંગ અને સુરિલાલ માંધાવાળા છે તે જુમલું ના જોઈયે.

કર્નેસ કીર્તિકર, આઈ. એમ. એસ. મરાઠી ભાષાના પ્રવીણ સાક્ષર છે, તેમને મહે' પત્રથી પૂછતાં એઓ ડોક્ટર ઓર્થોડોક્સના મતથી જુદા પડેછે; કહેછે કે તુકારામના વખત પહેલાં અભંગ પૂર્ણરૂપમાં આવ્યા હતા. તુકારામની પૂર્વે નામદેવ વગેરેએ અભંગ પુષ્કળ લખ્યાછે એમ એઓ મહને લખેછે. તે વાતની ના નથી. પરંતુ માત્ર અભંગની સંખ્યા એ જ કસોટી નથી. કર્નેસ કીર્તિકર મહને લખેછે:—

" He touched however the heart of the populace by the easy flow of his language and forcibleness of reason and religious vigour."

તો આ સાધનોની મારફત જ પોતાના અભંગ અને તેથી તે જન્મને લોકપરિચિત વધારે કર્યા એમ કહેવાને બાધ નથી.

§ આ ધુમારમાં શાહ રાજાને ગુજરાતના અમુક ભાગમાં ગ્રાય તથા સરદેશમુખી વસત્ત કરવાનો હક દિંદીના બાદશાહ તરફથી મળ્યો. (એલ્ફ્રાડ ડાસાબાઈ ફ્રી History of Gujrat, p. 163-164).

* એલ્ફ્રાડ ડાસાબાઈ ફ્રી History of Gujrat, p. 174.

નવ વર્ષે. સં. ૧૬૯૨ માં ત્રિમાનન્દનો જન્મ વધારે સંભવિત ગણાયોછે (' દ્રૌપદીહરણુ ' કવિચરિત્ર, પૃ. ૨-૩), તો તે લેતાં ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં લખ્યે તો તુકારામના મરણ વખત ત્રિમાનન્દની ઉંમર ૧૩ વર્ષની. ' દ્રૌપદીહરણુ ' રચ્યાની સાલ એ કાવ્યને અંતે ૧૭૪૫ ની આપીછે; એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં અર્થાત્ તુકારામના મરણ પછી ૪૦ વર્ષે એ રચાયું. અભંગ એ કાવ્યમાં જ જોઇયે છિયે. તો એમ થયું કે તુકારામે અભંગ લોકપરિચિત્ત કર્યો હોના પચાસ વર્ષની અંદર ગુજરાત સહી હોના પ્રભાવ પહોંચી ગયો. તુકારામની પૂર્વે અભંગ મરાઠી કવિતામાં હતા ખરા; પરંતુ ' અભંગ ' ને સંપૂર્ણ રૂપમાં લાવનાર અને લોકપરિચિત્ત કરનાર તુકારામ જ હતો. અર્થાત્, સંભવ હોય તો એ તુકારામના વખત પછી ગુજરાતમાં અભંગ પેસે. રા. કેશવલાલ પણ તુકારામના અભંગ ત્રિમાનન્દે બતાવ્યા એમ માનેછે. (' ત્રિમાનન્દ ' - પૃ. ૨૦). હવે ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો પ્રવેશ પૂરસતતામાં તો ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં શરૂ થયો. પરંતુ વડોદરામાં ગાયકવાડની કાયમ સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં શરૂ થઈ. તે પહેલાં મરાઠાઓનો પ્રવેશ તાજા ગુજરાતમાં ઓછો હતો, ને જે હતો તે આખ્ય જા, ભૂટ-હાટ, જોરવમુલ્ક-નો હતો. ત્રિમાનન્દના મરણની સાલ (સં. ૧૭૬૦-ઈ. સ. ૧૭૩૪) અને ગાયકવાડીની વડોદરામાં કાયમ સ્થાપનાની સાલ તે એક જ થાયછે. અર્થાત્, ત્રિમાનન્દના સમયમાં તો મરાઠાનો પ્રવેશ વડોદરામાં લાંબા વખત મારેનો કદી નહોતો થયો. તો ત્રિમાનન્દને આ અભંગને પરિચય મળવાનો પ્રસંગ શી રીતે સંભવે ? ' દ્રૌપદીહરણુ ' ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં રચાયું તે વખતે તો વડોદરામાં મરાઠાઓનો સ્પર્શ પણ નહોતો થયો. ગુજરાતમાં પણ, શિવાજીએ સુરત ઉપર ૧૬૬૪ થી ૧૬૭૫ સહી જુદી જુદી વાર ચઢાઈઓ કરી હતી તે ઉપરાંત મરાઠાનો પ્રવેશ નહોતો. તો ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં ત્રિમાનન્દને અભંગનો નમૂનો મળ્યો ક્યાંથી ?

× ' દ્રૌપદીહરણુ ' કહ્યું ૮ થું જે અભંગમાં છે તે ચાર ચરણી અભંગ અને સુસ્થિત બાંધાવાળા છે તે બ્રહ્મં ના જોઇયે.

કર્નલ કીર્તિકર, આઈ. એમ. એસ. તરફી ભાષાના પ્રવીણ સાક્ષર છે, હેમને મ્હેં પત્રથી પૂછતાં એઓ ડોક્ટર શ્રીઅર્સનના મતથી જુદા પડેછે; કહેછે કે તુકારામના વખત પહેલાં અભંગ પૂર્ણરૂપમાં આબ્યા હતા. તુકારામની પૂર્વે નામદેવ વગેરેએ અભંગ પુષ્કળ લખ્યાછે એમ એઓ મ્હેંને લખેછે. તે વાતની ના નથી. પરંતુ માત્ર અભંગની સંખ્યા એ જ દર્શાવી નથી. કર્નલ કીર્તિકર મ્હેંને લખેછે:—

" He touched however the heart of the populace by the easy flow of his language and forcibleness of reason and religious vigour."

તો આ સાધનોની મારફત જ પોતાના અભંગ અને તેથી તે જન્મને લોકપરિચિત્ત વધારે કર્યો એમ કહેવાને બાધ નથી.

ફૂં આ શુભારમાં શાહ રાજને ગુજરાતના અમુક ભાગમાં ચોથ તથા સરદેશમુખી વસત કરવાનો હક દિલ્લીના બાદશાહ તરફથી મળ્યો. (એલજી ડેસાભાઈ ફૂંત History of Gujrat, p. 163-164).

* એલજી ડેસાભાઈ ફૂંત History of Gujrat, p. 174.

ખાનદેશમાં નંદુરખારમાં પ્રેમાનન્દ કેટલોક વખત વસ્યા હતા* અને ‘દ્રૌપદીહરણ’ ત્યાં જ લખ્યું હતું એમ ગણાય છે, તો ત્યાંથી મગદી અભંગના સંસ્કાર લીધા હશે એમ કલ્પના કોઇ બતાવે. પરંતુ ખાનદેશમાં મરાઠાઓનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી સ્થાપિત થયો. (ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ જુઓ). અલગ્યતે તે પહેલાં પણ વસતિ તો મરાઠાઓની હશે.* અને ભાષાનો આધાર તો તાજ મુલકમાં વસનારા લોકો ઉપર હોય. તેથી મરાઠી ભાષા જ પ્રવર્તતી હોવી જોઈએ—એમ ઉત્તર મળી સકે. પરંતુ, વાત ખરી એ છે કે જેમ હાય સૂધી છે તેમ તે કાગે પણ ખાનદેશમાં—અને ખાસ નંદુરખાર મગેરે ગુજરાતની નજીકના ભાગમાં મગદી ભાષા નહિ પણ ખાનદેશી ભાષા પ્રચલિત છે અને હતી. ખાનદેશીમાં મરાઠી ભાષાના શબ્દો છે ખરા, પરંતુ હેનું શરીરબધારણ ગુજરાતીને મળતું છે. જે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપરથી જ ખાનદેશી વર્ધ છે, મરાઠીનો પાયો જુદી પ્રાકૃત ઉપર છે. આ પ્રકારનાં કા જોયી રોકટર શ્રીઅર્સને ખાનદેશોને મરાઠીથી જુદી, તેમ

* નંદુરખારમાં શા માટે પ્રેમાનન્દ રહેલા તે વિશે ખાતરી લાયક માહિતી નથી, એમ પ્રકાશકો કહે છે. ત્યાંના ગળનો આશ્રય હેમને હતો એ મરહૂમ નવલનમભાઈની કલ્પના પ્રકાશમાં સ્વીકારી નથી, અને વખતે કથા કરી ખાતા હશે, કે કોઇની પેઢીના ગુમાસ્તા હશે, મગેરે કેવળ તર્ક કરે છે છતાં એઓ જ કહે છે વલ્લભના લખવાથી જણાય છે કે કવિ કશો ધધો ગેજગાર હતો નહિ, નંદુરખારના રાજા આગે કવિને મિત્રાચારી હતી, ને તે રાજા પોતાને ત્યાં હેમને ધણીવાર બોલાવતા (‘દ્રૌપદીહરણ’, કવિચન્દ્રિ, પૃ ૧૫-૧૬.), ત્યારે ગ. કેશવલાલ કવિને એ ગળના મિત્ર તથા રાજગુરુ કહે છે,—તે માટે આધાર હશે જ એમ ધારુણ (‘પ્રેમાનન્દ’ પૃ ૪૫). ન કેશવલાલ કહે છે એ ગળની પ્રસન્નતાને અર્થે ‘દ્રૌપદીહરણ’ રચ્યું હતું. ‘દ્રૌપદીહરણ’ માં કવિ પોતે કહે છે —

“ હજી કાજ વશી દિન આકાશ
હવન આ કનિયું ધરી પાકમાં.”

તે રાજાએ એ કામ માટે ધન આપેલું એમ હાનો અર્થ સમજાવે ? કે પ્રકાશકો ધારે છે તેમ, ગળનો આશ્રય લીધેલો નહિ પણ કથા કરી આઈને પેટ ભરેલું ? કપ્પા વશીને ?—તે ઉપરની પકિતમાં કે તેની આસપાસ નથી કહ્યું. નંદુરખાર એમ માની લેવાનું છે.

નંદુરખારના રાજાનું નામ કોઇએ આપ્યું જણાતું નથી. ‘દ્રૌપદીહરણ’ રચ્યાની સાલ મં. ૧૭૪૫=ઈ. ૧૬૮૯—માં તો નંદુરખારમાં મુસલમાન રાજ્યનો પ્રભાવ હતો, મરાઠાનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ખાનદેશમાં શરૂ થયો. કેટલું મુસલમાન રાજ્યનો સ્થાનો હશે તે નંદુરખારનો રાજા કહ્યો હશે ? પણ મુસલમાન સ્થાનો ‘રાજગુરુ’ પ્રેમાનન્દ શી રીતે હોય ? કાંઈ હિન્દુ સ્થાનો હશે ? ખાનદેશના ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ ઉપરથી જણાય છે કે ૧૭૬૦ સૂધી મુસલમાનોના તાબામાં ખાનદેશ હતો ૧૭૬૦ માં અસીરગદનો કિલ્લો મરાઠાઓએ લીધા પછી ખાનદેશમાં મરાઠાનો પ્રભાવ સ્થાપિત થયો.

* ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ ૪૫૭-૪૫૮ ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૩૪૨ માં Ibn Batuta (ઇબ્નબટુતા) નંદુરખાર ગયેલો તે કહે છે—ત્યાં મરાઠાની વસતિ છે. પરંતુ આ માત્ર જાતિપત્તે જ, ભાષાપત્તે નહિ,—એ સ્પષ્ટ છે.

શુજરાતીથી પણ જુદી મૂકી છે. અને બાપાની જ સ્થિતિ આમ છે, તો મરાઠી સાહિત્યમાંથી અભંગનો પ્રવેશ શુજરાતીમાં થવો વિશેષ અસંભવનીય થાય છે. મરાઠી સાહિત્યની સ્પર્ધા તરીકે અભંગ પ્રેમાનન્દે ઉતાર્યો એમ શ. કેશવલાલનો આશય છે; તો હેવી સ્પર્ધાને માટે જોઈતો સંપર્ક એ એ બાપાના સાહિત્યનો થયેલો તો નથી જ સંભવતો. તુકારામના અભંગ સાહિત્યનું જ આગવું ધન નથી; ભક્તવર્જના ભક્તિના પ્રચારને લીધે લોકસમુદાયની મિલકત છે; અને તે માર્ગે અભંગનો પરિચય સંભવે એમ પણ બતાવાશે. પરંતુ તે સમયમાં નંદુરનાર સૂઝી એ પ્રકારે પણ અભંગ એટલા વ્યાપક રૂપે પેદા હોય એમ લાગતું નથી;—સાહિત્યમાં સ્પર્ધા માટે આકર્ષણ થાય એટલો પ્રવેશ તો નહિ જ. પણ વધારે સંભવતુલનાઓની જરૂર શી છે? નંદુરનારના રાગને માટે અથવા ત્હાં ઉદર ઝરવા માટે, કવિયે ‘દ્રૌપદી-હરણ’ રમ્ય એમ તો સ્પષ્ટ કહેવાય છે; તો નંદુરનારની બાપા મરાઠી હોત; તો શુજરાતી કાવ્યનો અને કવિનો ખગપેસારો પણ અશક્ય હતો. ખાનદેશી બાપા શુજરાતીને વધારે સમીપ હોવાને પરિણામે જ શુજરાતી કવિનું ત્હાં ઉદરપોષણ શક્ય બને. ‘દ્રૌપદીહરણ’નું કર્તૃત્વ આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું મહેં સ્વીકાર્યું એમ ક્ષણિત નથી થતું. કેમકે નંદુરનારમાં રહીને ખીછ કવિતા હેમણે કરેલી છે. આ તો માત્ર નંદુરનારની બાપા કેઈ તે માટે પૂર્વ-પક્ષનાં જ વચનોમાંથી નીકળતું અનુમાન ઉપરિચિત કડુંછું.

મરાઠી સાહિત્યની અસર શુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પ્રેમાનન્દના સમયમાં પડવાનો અસંભવ શ. કેશવલાલના ઇતિહાસકર્ષન ઉપરથી સ્પષ્ટિત થાય છે. હેમના ‘પ્રેમાનન્દ’ના નિબંધને પ. ૧૭-૧૮ મે પ્રેમાનન્દના સમયની બાપાના ઇતિહાસની રિયતિ દૂકામાં પણ સળગ રીતે હેમણે બતાવી છે, ત્હાં (પ. ૧૮ મે) એઓ કહે છે—

“તે સમયના રાજ્યરજવાડામાં, કવિકૌવિદમાં અને સાધુસંતમાં જ્ઞાન પામતી બાપા જોઈયે તો હિન્દુસ્તાની જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી મહારાષ્ટ્રમાં ધૂળ પામતી થઈ હતી, પરંતુ હિન્દુસ્તાનીની ખરાબર તે પણ થઈ સકી નહતી.”

આ સ્થિતિમાં પ્રેમાનન્દે ગુર્જર કવિતાને દીપાવવાનો આરંભ કર્યો. અર્થાત્ ‘તે સમયમાં મરાઠી બાપાને ચેતાના પ્રદેશમાં અને ધૂળ પામવાનો આરંભ જ થયો હતો. તો પછી શુજરાતમાં હેના સાહિત્યની ઊંચા પડવાની આશા શી?

સારાંશ એ કે—એક બાપાના સાહિત્યની અસર ખીછ બાપાના સાહિત્ય ઉપર પડવા માટે, માત્ર સમકાલીનતા એ બસ કારણ નથી; અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં અને તે પૂર્વના

* “It (i. e., Khandershi) contains a large admixture of Marathi, but the inner form of the language differs, and its base is a Prakrit dialect more closely related to Sauraseni than to Maharashtri which latter Prakrit is derived from the same base as the modern Marathi.” (Linguistic Survey of India Vol. VII. Marathi, Introduction p. 2, para 1.)

એ સમયમાંના નકશામાં પણ ખાનદેશીને મરાઠીની ખ્હાર મૂકી છે.

ખાનદેશમાં નંદુરખાતમાં પ્રેમાનન્દ કેટલોક વખત વસ્યા હતા અને 'દ્રૌપદીહરણ્ય' ત્હા જ લખ્યું હતું એમ ગણાય છે, તો ત્હાથી મરાઠી અભગના સરખા લીધા હશે એમ કલ્પના કાઢી જતાવે પરંતુ ખાનદેશમાં મગદાઓનો પ્રભાવ ઈ સ ૧૭૬૦ થી સ્થાપિત થયો (ખાનદેશ ગેઝિટીઅર ૫ ૨૫૨ જુલો) અન્યથા તે પહેલાં પણ વસતિ તો મગદાઓની હશે અને ખાસનો આધાર તો તળ સુલખા વમનાત લોકો ઉપર હોય તેથી મગદી ભાષા જ વર્તતી હોવી જોઈએ—એમ ઉત્તર મળી સડે પણ, વાત ખરી એ છે કે જેમ હાલ સૂધી છે તેમ તે કાગે પણ ખાનદેશમાં—અને ખાસ નંદુ ખાત વગેરે શુભગતની નજીબના ભાગમાં મગદી ભાષા નહિ પણ ખાનદેશી ભાષા પ્રચલિત છે અને હતી. ખાનદેશીમાં મરાઠી ભાષાના શબ્દો છે ખરા, પરંતુ હેતું સરીરખધારણ્ય શુભગતીને મળતું છે જે પ્રાકૃતમાંથી શુભગતી ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપરથી જ ખાનદેશી ધર્ષ છે મરાઠીનો પાયો જુદી પ્રાકૃત ઉપર છે આ પ્રમાણે ના મ જોઈથી એટલું મીઠુંસને ખાનદેશીને મરાઠીથી જુદી, તેમ

નંદુરખાતમાં થા માટે પ્રેમાનન્દ ત્હાના તે વિશે ખાતરી લાયક માહિતી નથી, એમ પ્રમથમાં મ્હેણે ત્હાના નામનો આશ્રય હેમને હતો એ મરદમ નવત મખાઈની કલ્પના પ્રમથમાં સ્વીકૃત નથી અને વખતે કયા કરી ખાતા હશે, મેઢની પેદીના શુભગત હશે વગેરે કેવળ તર્ક કરે છે હતા એઓ જ મ્હેણે વજબના લખવાથી જણાય છે કે મિલ કશી ધધો રાજગાર મ તા નહિ, નંદુ ખાતના રાજ માયે મિલને મિત્રચારી હતી, ને તે જ પોતાને ત્હા ત્હેમને ધણીવા બોલાવતા ('દ્રૌપદીહરણ્ય', મિલચિત્ર ૫ ૧૫-૧૬), ત્હારે જ કેશવદાન કવિને એ જાના મિત્ર તથા જગુરુ મ્હેણે—તે માટે આધાર હશે જ એમ ધારુણ ('પ્રેમાનન્દ' ૫૪ ૨૫) । કેશવદાન કહે છે એ જાની પ્રસન્નતાને અર્થે 'દ્રૌપદીહરણ્ય' એ હતું 'દ્રૌપદીહરણ્ય' મા કવિ પોતે રહે છે —

‘ હજી મજ વસી દિન આદમાં

કવન આ મિત્ર ધર્મ પામ્યા ’

તે નામએ એ જ માટે ધન આપેલું એમ હાનો અર્થ સમજાવે ? કે પ્રમથકો ધારે છે તેમ, જાનો આશ્રય લીધેલો નહિ પણ મ્યા મી ખાઈને પેટ ભરેલું ? કહ્યા વસીને ?—તે ઉપરની પંક્તિમાં કે ત્હાની આસપાસ નથી કશું નંદુ ખાત એમ માની લેવાનું છે

નંદુરખાતના જાનું નામ કોઈએ આપ્યું જણાતું નથી 'દ્રૌપદીહરણ્ય' ગ્યાની સાલ સ ૧૭૪૫-ઈ સ ૧૬૮૮-માં તો નંદુ ખાત મુસલમાન રાજ્યનો પ્રભાવ હતો મરાઠાનો પ્રભાવ ઈ સ ૧૭૬૦ થી ખાનદેશમાં શરૂ થયો કોઈ મુસલમાન રાજ્યનો સૂચો હશે તે નંદુ ખાતો જા કહ્યો હશે ? પણ મુસલમાન સૂબાનો 'સરગુરુ' પ્રેમાનન્દ થી રીતે હોય ? કોઈ દિન્દુ સૂબો હશે ? ખાનદેશના ગેઝિટીઅર ૧ ૨૫૭ ઉપ થી જણાય છે કે ૧૭૬૦ સૂધી મુસલમાનોના તાબામાં ખાનદેશ હતો ૧૭૬૦ મા અસીરગદનો મિલ મરાઠાઓએ લીધા પછી ખાનદેશમાં મરાઠાનો પ્રભાવ સ્થાપિત થયો

* ખાનદેશ ગેઝિટીઅર ૫ ૪૫૭-૪૫૮ ઉપ થી જણાય છે કે ઈ સ ૧૩૪૪ મા Ibn Batuta (ઇબ્નબટુતા) નંદુ ખાત ગયેલો તે કહે છે—ત્હા મરાઠાની વસતિ છે પરંતુ આ માત્ર જાતિપરત્વે જ, બ્રાહ્મણત્વે નહિ,—એ ૨૫૭ છે

ગુજરાતીથી પણ જુદી મૂકી છે.* અને ભાષાની જ સ્થિતિ આમ છે, તો મરાઠી સાહિત્યમાંથી અભંગનો પ્રવેશ ગુજરાતીમાં થવો વિશેષ અસંભવનીય થાય છે. મરાઠી સાહિત્યની સ્પર્ધા તરીકે અભંગ પ્રેમાનન્દે ઉતાર્યા એમ રા. કેશવલાલનો આશય છે; તો હેવી સ્પર્ધાને માટે જોઈતા સંપર્ક એ જે ભાષાના સાહિત્યનો થયેલો તો નથી જ સંભવતો. તુકારામના અભંગ સાહિત્યનું જ આગવું ધન નથી; ભક્તવર્ણના ભક્તિના પ્રચારને લીધે લોકસમુદાયની મિલકત છે; અને તે માર્ગે અભંગનો પરિચય સંભવે એમ પણ ખતાવાશે. પરંતુ તે સમયમાં નંદુરનાર સૂક્ષ્મ એ પ્રકારે પણ અભંગ એટલા વ્યાપક રૂપે પેદા હોય એમ લાગતું નથી;—સાહિત્યમાં સ્પર્ધા માટે આકર્ષણ થાય એટલો પ્રવેશ તો નહિ જ. પણ વધારે સંભવતું લનાઓની જરૂર શી છે? નંદુરનારના રાગને માટે અથવા ત્યાં ઉદર ભરવા માટે, કવિયે ‘દ્રૌપદી-હરણ’ રચ્યું એમ તો સ્પષ્ટ કહેવાય છે; તો નંદુરનારની ભાષા મરાઠી હોત; તો ગુજરાતી કાળનો અને કવિનો ખાખેસારો પણ અશક્ય હતો. ખાનદેશી ભાષા ગુજરાતીને વધારે સમીપ હોવાને પરિણામે જ ગુજરાતી કવિનું ત્યાં ઉદરોપણ શક્ય બને. ‘દ્રૌપદીહરણ’નું કર્તૃત્વ આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું ગણે સ્વીકાર્યું એમ ક્ષિત નથી થતું. કેમકે નંદુરનારમાં રહીને ખીજી કવિતા હેમણે કરેલી છે. આ તો માત્ર નંદુરનારની ભાષા કેઈ તે માટે પૂર્વ-પક્ષના જ વચનોમાંથી નીકળતું અતુમાન ઉપરિચિત કડુંછું.

મરાઠી સાહિત્યની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પ્રેમાનન્દના સમયમાં પડવાનો અસંભવ રા. કેશવલાલના ઇતિહાસકર્તાને ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હેમના ‘પ્રેમાનન્દ’ના નિબંધને પૃ. ૧૭-૧૮ એ પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાના ઇતિહાસની સ્થિતિ દૃકામાં પણ સમ્યક્ રીતે હેમણે ખતાવી છે, ત્યાં (પૃ. ૧૮ એ) એઓ કહે છે.—

“તે સમયના સગરજવાણમાં, કવિકાવિદમાં અને સાધુસંતમાં માત્ર પામતી ભાષા જોઈયે તો હિન્દુસ્તાની જ હતી. સ્વારાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી, પરંતુ હિન્દુસ્તાનીની બરાબર તે પણ થઈ સકી નહતી.”

આ સ્થિતિમાં પ્રેમાનન્દે ગુર્જર કવિતાને દીપાવવાનો આરંભ કર્યો. અર્થાત્ તે સમયમાં મરાઠી ભાષાને પોતાના પ્રદેસમાં જ અને પૂજા પામવાનો આરંભ જ થયો હતો. તો પછી ગુજરાતમાં હેના સાહિત્યની છાયા પડવાની આશા શી?

સારાંશ એ કે—એક ભાષાના સાહિત્યની અસર ખીજી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર પડવા માટે, માત્ર સમકાલીનતા એ બસ કરણ નથી; અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં અને તે પૂર્વના

* “It (i. e. Khandeshi) contains a large admixture of Marathi, but the inner form of the language differs, and its base is a Prakrit dialect more closely related to Sauraseni than to Maharashtra which latter Prakrit is derived from the same base as the modern Marathi.” (Linguistic Survey of India Vol. VII. Marathi, Introduction p. 2, para 1.)

એ મંથમાંના નકશામાં પણ ખાનદેશીને મરાઠીની ખંદાર મૂકી છે.

તથા પડીતા ત તના સમયમાં જે રાજકીય અસ્થિરતા હતી તે આ પ્રકારની અસરને બાધક અંશ જ છે. અગ્રેજી બાપાની અમર પશુ ચાન્તિની સ્થાપના પડી જ થયેલી લાગે છે, તેમ ફ્રાન્સી બાપાનો પ્રવેશ ગુજરાતી બાપામાં ચતે કેટલા જમાના લાગ્યા છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ પ્રકારની અસર માટે તો રાજકીય ચાન્તિ, દેશ દેશ વચ્ચે ઝડપથી મુસાફરીના સાધન,—જેવા કે રેલવે, પુસ્તકોના ફેલાવાના માધન, જેવા કે છાપખાના, હેવી હેવી સરચા-ઓની સહાયતા આવશ્યક છે, તે ઉપરાંત બને સાહિત્યની પ્રજાઓનો પણ સ્પર્શ સંપર્ક પૂર્ણરૂપે સ્થાપાવો જોઈએ છિયે. આ કારણોની પ્રખળતા હાવના સમયમાં છે તંદારે ઠેક બંગાળી સાહિત્ય-નો સંપર્ક ગુજરાતી જોડે થયો છે, અને જરાહીમાંથી ‘અંજનીગીત’, ઉત્પન્ન થવાના યોગ જ અંતરમાં, રા. મહિપાલકરે લખેને હાથે પ્રવેશ પામ્યું છે, તેમ જ અબંગા દિંડીની ઉત્પત્તિ પડી અનેક વર્ષે ‘પ્રાર્થનામાળા’ ના ભક્તકવિને હાથે એ અબંગા તથા દિંડીએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ દર્શન દીધું છે. જરાહી ચાલની લાવણીનો પ્રવેશ પણ વડોદરા તથા ગુજરાતના ખીજા ભાગમાં ભરફાનો અમલ સુસ્થાપિત થયા પડી જ છે.

‘બાપા’ ના સાહિત્યની ગ્રિયતિ જુદી તરેહની છે હેની અમર ધણી વખતથી પેઢી હતી તેથી ગુજરાતના કવિઓને તે સ્વીકારતે વાન ના લાગ્યો, અને ગુજરાતી ને ‘બાપા’ એ બંને શૈલી મેનીતી પુત્રીઓ જેવી જ હોવાથી એ બેના મળ-ધે આ બનાવને વિશેષ ઉત્તેજન આપ્યું, હાતા વિરોધમાં જોઈશું તો શુદ્ધ ફ્રાન્સી પિંગળના સરખા છેક આધુનિક સમયમાં જ—ગઝલ વગેરેના નજીકના લઈને—પ્રવેશ પામ્યા છે ફલપતનમ અને નર્મદ કવિયે ગદ્યલેખી રચી મ. ન. દ્વિવેદી, બાગાશંકર, વગેરેના વખતથી ગઝલનું દર્શન છે, અર્થાત્ પાછલાં પચીસ ત્રીસ વર્ષથી જ હેમાં વળી વિશેષ કાણુ છે,—તે સાહિત્યનો સમભાવ સાથે સંસર્ગ, એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે.

આ સર્વ કારણોમાંથી એક પણ ત્રિભાનન્દના સમયમાં અગિત્યમાં નહોતા, એ ઐતિહાસિક સત્યના પ્રમાણથી જોતા અભંગને સ્વીકારના ‘દ્રૌપદીદરશુ’ ઉપર પણ અત્યંત યાચ તો આકારણુ તો નહિ જ ગણાય. આ એમું જ કાણુ છે એમ નથી તે પાછળ આવેલી ચર્ચાથી જણાયે જ.

આ ‘દ્રૌપદીદરશુ’ માં અભંગ છે (કહવા ૮ મામાં) હેનું સ્વરૂપ પણ આધુનિક છે. છુકારામના સમયના અભંગનો બાપો અક્ષયસખ્યા વગેરેને સંબંધે સિધિય હતો, અમુક કાળના માપમાં ગમે તે રીતે વધારે જોઈ, દ્રસ્તીય, અક્ષરો સમાય તો નથી સતોત પામી હનું પિંગળબંધન છુકારામે સ્વેચ્છાપૂર્વક અનાદરપાત જ ગણ્યું છે. અથવા, વધારે ચોક્કસ રીતે જોણતા,—એ પ્રમરનું પિંગળ બંધન હેના સમયમાં ઉત્પન્ન જ નહોતું યુ તેમ જ પ્રથમ તથા ચતુર્થમાં એકધારે ચમક જોઈયે જ એમ અવિચલ નિયમ પણ છુકારામે સ્વી-કારેલો નથી. આ પ્રકારનું સુસ્થિત બધાણુ તો અભંગ માટે આધુનિક મરાઠી સાહિત્યમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને ‘દ્રૌપદીદરશુ’ ના આ અભંગ (બહુ દરી સર્વગો) આ સુસ્થિત સ્વરૂપના જ છે, હતાદરશુ દ્રુકમાં આપ્યાથી પણ સ્પષ્ટતા થશે —

મુનિ વટે રાવ, સુણો સુખદાય,
પાણ્ડવની સા'ય, હરિ કરે. ૨.

ગયા'તા મૃગયા, દુષ્કલનયા,
વેણુ તેથી કલા, કોટિકારય. ૩.

* * *

ધૃતરાષ્ટ્ર બીખ, હરિ ઝલુ ઝીખ,
જે થે પડે વિખ, સત્ય સંગા. ૨૫.

છત્રાદિ છત્રાદિ.

આ 'દ્રોપદીહરણ્ય' ના અભંગમાં ૭, ૭, ૭, ચાર એમ અક્ષરમંથ્યા અવિચલિત સાધેલીછે; અને યમકના નિયમને પણ વળગી રહેવા માટે 'બીખ', 'ઝીખ' સાથે 'વિખ' મૂકી 'વિપમ' નું 'વિખ' જેવો વિકૃતિજનો સંબંધ પણ કર્યોછે છુકરામ હાથે રચેલે 'વિપમ' જ રહેવા હેતુ, અને યમકનું યથાભિમ્બ પ્રતિબિમ્બ સાધવાની દરકાર ના રાખત. આ સાથે છુકરામના અભંગ એક એ સરખાવિયે —

(૧) લયોતેં ફુલચિલેં રવિ પુદે દુગ ।

જ્ઞાલી તથ જગ રમયતા ॥ ૧ ॥

છાળાર તાકાચેં અસે તેં માર્જારે ।

આપણેચિ અધીર કલ્લોં યેતેં ॥ ૨ ॥

(છુકરામના અભંગની ગાથા, શબ્દર પાંદુરંગ પંડિતે પ્રગટ કરેલી. અભંગ ૩૭૭૧ મેા અન્થ ૨ નો પૃ. ૪૪૪.)

(૨) આળવિલયા ઢાંગા ચવગુણી કાઠી ।

ઘેસોનિયા વાંટી મહિયા મદી ॥ ૧ ॥

(તે જ પુસ્તક, અભંગ ૩૪ મેા; અન્થ ૨ નો પૃ. ૧૮૮)

(૩) લાગલા સશીર પતિત પાવના ।

વિસરોનિ ઘચના ગેલાસિ યા ॥

(તે જ પુસ્તક; અન્થ ૧ ભો પૃ. ૧૬૯ અભંગ ૫૩૩ મેા)

અહિં 'ફુલચિલેં, આપણેં, મહિયા, અને વિસરોનિ એ સર્વેંમા અલ્લેકેં કૃતિ યોછી ૧૫ તો ચરણમાં ૭ અને ચાર અક્ષર (યથાર્થભવ) નો નિયમ સત્યવાય; પરંતુ લ, વ, સ્

એ ત્રણુમાનો અક્ષર દ્રુતતઃ બોલાઈને, તેમ જ ગદિયામાં કાવ્યાત્મ અક્ષરે સામેટવાથી સચવાઈને, ઇન્દ્રનો બાધો મધામછે.

આ તો અકેક શ્રુતિ વધી જવાના ઉદાહરણ છે પરંતુ જાણે તથા તણ તણ વધી જવાના પણ ઉદાહરણો છે —

જઠો માર્ઝી એસી વુદ્ધિ મગ ઘાલી તુજમધીં ।

આવઠી હે વિધો નિયેધીં વિ વાગજો ॥

(અન્ય ૧ લો—અભંગ ૮૯૭ મેા)

આદિ' ૧, ૬, ૬, ૪ એમ શ્રુતિમધ્યાને બન્ને ૮, ૮, ૬, ૭ એમ છે.

તુકાગમના અભંગમાં હાવા પ્રકાર અનેકાનેક રચણે જડેછે. અભંગ હેને એટલો તો પતિગિત થઈ ગયો હતો કે લગભગ વાનો પણ અભંગમાં એ કરતો એમ કહેવાયછે. તેના ભજનો વખતે એ તાત્કાલિક અભંગ રચતો હતો, એ સર્વનો સમૂહ થયો જ નથી. જે રચાથી ગમવા જેવા હતા તે અભંગ પોતે શિષ્યો કને ઠીતગવતો હતો. આ એ સમૂહમાંથી જ ઉપ- પ્રમાણે પ્રકારોપુષ્કળ જડેછે, તો તાત્કાલિક અભંગોમાં તો એથી પણ વિશેષ સંભવમે x

આ અભંગ અને 'દ્રૌપદીહ લુ' માંના શુદ્ધ માપમાં ઘડેના અભંગ મ-ખાવતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે 'દ્રૌપદીહ-લુ' ના અભંગ આધુનિક નમૂનાના છે, જે નમૂનો તો પ્રેમાનન્દને અનુભવગોચર જ ના થયેતો.

એમ પણ નહિ' કહી સકાય કે, પ્રેમાનન્દને તુકાગમના અભંગનું જ્ઞાન ઉપરના ઐતિહાસિક કાણુથી સંભવતઃ નથી એ કમૂલ છે પરંતુ, 'દ્રૌપદીહ-લુ' માં ક'લુ ૮ શુ અભંગમાં છે ખરું પણ હેને અભંગનું નામ કવિએ ના આપતા 'નગ કેહારો' એમ જ મથાણું મૂક્યુંછે, અભંગના માપમાં બેમેઠે તે માત્ર અણુધાર્યો સંગ્રહ જ છે, કવિએ 'અભંગ' એમ ધારીને રચના નથી કરી, અત્યંતજતા જ અભંગ આપી ગયા જેવું થયું છે, જેમ કવિ દયારામભાઈની "આત્મ બેદી અલ્લખેથી ખ્યાળી નવે" એ ગરમીમાં સુખ્ય ચન્દ્રોભા અણુધાર્યું જ દિડીતું માપ પ્રગટ થઈ જાયછે તેમ, અને તેથી અભંગના આ દર્શનથી કોઈ રીતે વિરુદ્ધ અનુમાન

ફૂ શકર પાંડુ-ગ પડિત કૃત તુકાગમનું જીવનચિત્તિ, ૫ ૬, ('તુકાગમના અભંગની ગાથા' માનું.)

x તુકાગમે અભંગ પતિપૂર્ણ રૂપમાં આપ્યો એમ જાણ જે Linguistic Survey of Indiaને આધારે કહ્યું તે તુકાગમની પૂર્વના સમયની સરખામણીમાં જ, એમ સમજવાનું છે. તેથી આ અનિવૃત્ત બન્ધની ચર્ચા સાથે વિરોધ નથી આવતો. નામદેવના અભંગમાં પણ બન્ધભંગ જણાયછે. નામદેવ તુકાગમની પૂર્વે થઈ ગયો. સાંત્ર, એ બધા પ્રાચીન સમયમાં મુસિદ્ધ અભંગ આવશ્યક ન્હોતો.

ખાંધવાનું દરજી નથી. કેમકે આ કાન્યામાં સર્વત્ર એમ છે. સંસ્કૃત જ્ઞાનોનાં પણ નામ નથી સૂચ્યાં અને મથાળે તો રાગોનાં નામ આપ્યાંછે; એ જ્ઞાત એટલાં શાસ્ત્રીય છે કે હેને વિશે આકસ્મિક સંયોગનું સમાધાન ચાલશે નહિ; અને કવિએ જ્ઞાન હોઈને જ રચના કરીછે એમ થાયછે; તે જ પ્રમાણે આ અભંગને વિશે પણ હેતું જોઈએ; અપવાદ ફટત એટલા માટે હેમ નહિ. અને આ કલ્પનામાં વધારે બિતરવાની જરૂર પણ નથી. ખુદ રા. કેશવલાલે એમ જ કાવો કર્યોછે કે પ્રેમાનન્દે તુકારામના અભંગ પોતાની રચનામાં બતાવી, એટલે એથી જ આ સફાફૂર થાયછે. પરંતુ પ્રકાશકએ—“અભંગની ધાટીએ ગવાયછે,” એમ ત્રીપ (૫, ૪૧ મે) આ વિશે ચૂકી છે તે ઉપરથી જખતે ઉપરનો અચાવ ઉત્પન્ન થાય, માટે જ આ દલીલ ઉપરિચલત કરીછે.

એક જગત પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે રા. કેશવલાલ ધારેછે તેમ તુકારામની—અથવા મારાહી કવિતાની—સ્પર્શને લીધે પ્રેમાનન્દે અભંગ ઉત્પન્ન; એમ સ્પર્શનું જો પ્રેરક બળ હતું તો ‘અભંગ’ નું નામ મથાળા ઉપર કેમ નથી કવિએ મૂક્યું? આ પ્રશ્નથી મ્હારી કલ્પના જોડે વિરોધ નથી આવતો. પ્રેમાનન્દની કૃતિ આ ‘દ્રાપદી હરજી’ નથી, પરંતુ કોઈક ગૂઢ રીતે હેને તામે ચઢાવેલું કાવ્ય છે એ કલ્પના આપણે સ્વીકારીશું, તો પછી અભંગ નામ ના મૂકવાનો હેતુ કલ્પવો અશક્ય નથી, અને જાંઘ ખેસે હેવો જડે એમ છે. કાચવિરોધથી પકડાઈ ના જવાય, એ અથવા હેવા અનેક હેતુથી આમ કહ્યું હોય.

આ સંશયને યથાસંભવ અને યથાબળ પ્રુટિ આપનારો એક ન્હાતો સરખો સખ્દપ્રયોગ છે.

‘સતરસે’ પિસતાળીશ સાધમાં
હરજી દ્રાપદી મેં કિધ વાલમાં.’

(‘દ્રાપદીહરજી’, ૫, ૨૬૩ શ્લો. ૨૩)

એમ ‘દ્રાપદીહરજી’ના સમાપન શ્લોકમાં—‘સાલ’ શબ્દ ધરસી વાપયોછે તે પ્રેમાનન્દને વિશે અસંભવિત લાગેછે. ફારસી શબ્દો હેના વખતમાં પ્રવેશ ન્હોતા પાઠ્યા અથવા હેલે કદી પણ વાપર્યા નથી એમ આશય નથી. પરંતુ સંવત્સર ફરોગવા માટેના આ શબ્દ રાજરાતીમાં પ્રવેશ બહુ મોડો પામેલો સંભવેછે. સંવત્ર અચૂક વગેરે જ કહેવાનો પ્રચાર વધારે અપેક્ષિત છે. જોરી મહારાજના પચાસ જોડે નિકટ સંજન્ય રાખનાર શબ્દ ફારસીમાંથી એટલો ન્હેલો બિતરે નહિ; હાલ પણ ક્રિતદાસના શિક્ષકના પ્રસંગથી શાળાખાતાની સમાપના પછી ‘સાલ’ શબ્દ પડેછે; તે પહેલાં મહેસલ ખાતાના વહીવટના સંજન્યમાં એ નિયતિત હોવાનો દદ સંભવ છે. અને ‘વાલમાં’ એ વચક સધાયછે, પણ અર્થસંપત્તિ બહુ નિર્બળ એ સ્પષ્ટથી વાંઘમાં પૂરાયછે;—તે સ્થિતિ બધી ટાળીને, પ્રેમાનન્દે લખ્યું હોય તો તો—‘વર્ષમાં’ અને બીજા ચરણને ખતે ‘હરમાં’ કે એ રીતે પડના કંચ. આ સહેજ તર્ક છે; પણ તે નિરાધાર છે નથી. ‘ફારસી સાધમાં’ એ વચન જ આધુનિક રહિતું છે. પ્રેમાનન્દને ‘સાલ’ શબ્દ સહે જ નહિ, પ્રથમથી જ ‘વર્ષ’ જેવો શબ્દ સહે, અને હેને માટે ‘હર’ મથક જડતે ફાલગુની પણ વાર ન લાગે.

એટલે આઠ દિવસમા આ કાવ્ય કયું તેથી આ આખી આખી એમ પ્રુથામો પલુ નહિં થાય અને જે પદિતગ્યના આ કાવ્યમા કહેલી છે, તેથી ગ્યના રચનાને 'વર્ણ' અને 'હર્ણ' શબ્દો વિષય અથવા જલ્પીથી ના મુકે હેવા તો મહુલ જ નહિં.

(ક) —૪

પ્રેમાનન્દના છંદોના આ પ્રકરણમા બતાવેલા સ્વરૂપનુ એક બીજું દર્શન જોતા, વળી આપણા સમયને પ્રુષ્ટિ મળે, અથવા તો એ દિશામા અન્વેષણ કવાની જરૂર આપીત થાય છે. સંસ્કૃત જ્ઞોતુનું એક દષ્ટિયે ભાવિજાગના પ્રગળા સ્વીકારનુ સ્વરૂપ છે તેથી વિરોધ અભંગનુ તેવું સ્વરૂપ જોયું, પણ એ જોયો પણ વિગેર રૂપે હેવી સ્થિતિ કેટલાક બીજા છંદોની જણાય છે. એ છંદોમાના કેટલાક હેવા દોવાનો મંભવ છે કે જે જન્દરચના આધુનિક પિંગળમા જ ઉત્પત્ત થઈ મહુલામા આવેલી હશે એમ લાગે છે. વિસ્તાર થઈ જાય માટે મહુલ જ ઉદાહરણ લઉછું —

અટાવકાખ્યાન કસુ ૧૦ મું જો. ૧—'અક્ષ-મેળ સૂચણ' છંદમા છે એમ પ્રકાશ-કાની રીકામા બતા મુકે,—

“રુનન્દને વિપિને જતા હુ-ગે-ન માથ ધર્મ જ”.

દલપતરામના પિંગળમાં આ અક્ષ-મેળ છંદ બતાવેયો છે.

‘મ-ન-જ-મ- મહુલી સ-ન શુભ વા-મ-મ-દિ’ મિમલ

(શુન્ગતી પિંગળ ૫ ૪૧)

મંરૂન જન્દશાસ્ત્રમા કૃતિ નામના વર્ગમાનો ફુગીતિકા છંદ છે તેમા અક્ષરમેળ સૂચણમા છેવટે એક મુકે અ-ન ઉમેર્માંથી ગ્યના બને તે આવે છે, હેમા હન્ગીત છંદનો તાનનો બારો સમાવશે દોઈ સહુગુરના અનુક્રમના નિયન્ત્રિતપણાથી વિગેર રૂપ થાય છે. પણ આ અક્ષ-મેળ સૂચણ પ્રાચીન જન્દશાસ્ત્રમા આ રીતનો સ્વરૂપમા એ જણાવો નથી અને નામ તો સ્પષ્ટ જ શુન્ગતી છે. પ્રાકૃતગગના સમયના કવિતાસાહિત્યમા પણ આ છંદ હોવાનો સબવ લાગતો નથી. દલપતરામ કવિયે જ પોતાના પિંગળમા લિપન-ચો હોય તો આશ્ચર્યની વાન નથી. ‘બાબા’ ના પિંગળમાં આ છંદ છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે.

વજ્રમે પિંગળનો અર્થ ગ્યો કહેવાય છે તે સભ્ય દોષ અને હેમા આ છંદ ના હોય તો આ વિશે સંસ્થ રાખવાને આવા મુકે કવિ પ્રેમાનન્દે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી

ફુઆપ્ટના સંસ્કૃત અગ્રેષ્ઠ ગ્રામને અન્તે જન્દ શાસ્ત્ર આપ્યું છે તેમા ૫૪ ૧૧૮૬મે જુવો.

† “દ્રોપદીહરણ” કવિચરિત્ર, ૫. ૬.

આ સ્વતન્ત્ર હન્દ રચ્યો હોય તેમ બને ખરું.—પણ સંભવ અલ્પ છે. વક્ષમે પિંગળ રચ્યું કહેવાયછે ખરું; પણ તેમ ને હોત તો—અર્થ અને પ્રેમાનન્દની સરખામણી ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં કરીછે ત્યાં અર્થ પિંગળ કર્યું હોત તો પ્રેમાનન્દની રચના નથી બતાવાઈ, પણ પોતાનું રચેલું પિંગળ તો આગળ કરી સકાત, ને પોતે રચ્યું હોત તો; અને તેને બદલે—

“કર્યું લાંબું” પિંગળ અગંગળની માત્ર જોમાં

જોમાં કવિત્વ કર્યું છે ?”

એમ કહીને જ સંતોષ માન્યોછે, તેમ ના કરત. ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ના આ વચન પછી પિંગળ વક્ષમે રચીને આ પોતાના વચનને ખોટું પાડ્યું હોય એમ પણ બને નહિ.

ઉપરનો અક્ષરમેળ બ્રહ્મણ પ્રેમાનન્દના ‘દાળ’ જોડે સરખાવાય ખરો; પરંતુ પ્રત્યેક લઘુ શુરને નિયમિત રચાન આપનારી અક્ષરમેળ રચના હામાં છે તેથી એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ થાયછે; અને સ્વચ્છન્દ દળતો ‘દાળ’ હાવા સ્વચ્છન્દ અન્ધનમાં સતત બંધાયેલો રહે એ સંભવતું નથી.

‘પાંચાક્ષી પ્રસન્નાખ્યાન’ માં—

૫. ૪૦ શ્લો. ૧૬ મામાંનો મરહટા હન્દ; ૫. ૪૧ શ્લો. ૧૮ મામાંનો વાણેશ્વરી હન્દ; ૫. ૭૧ શ્લો. ૧૦ મામાંનો આમર હન્દ; ૫. ૭૭ શ્લો. ૧૫ મામાંનો અન્દકીડા હન્દ,—વગેરે પણ હન્દો વિશે આ દિશામાં તપાસ કરવાની જરૂર છે. એ અન્વેષણ પછી આ મુદ્દા ઉપર અનુમાન રચાય. મને એમ તો લાગેછે કે એ અન્વેષણમાં યોગ્યએક હન્દ તો હેવા નીકળશે જ કે જે પ્રેમાનન્દના સમય પછી જ કવિતાસાહિત્યના આકાશમાં પ્રથમ હલ્લ પામ્યા હોય. પરંતુ આ બાબત કેવળ તાર્કિક પ્રદેશમાં પ્રવેશ નહિ કરું.

હન્દતા પ્રકરણને છોડતા પ્લેસાં એક પ્રાસંગિક અને જોણું વિષય તન્દ્ર ધ્યાન ખેંચવું ઉચિત લાગેછે. ‘સાધ્યશૃંગારાખ્યાન’ માં ૧૨ મા કહવાને મથાળે—‘રામ દોહરા’ એમ છે; ‘રાતદર્શિકા સત્યમાખ્યાન’ માં પ્રસ્તાવના ૫. ૨ ને ‘દોહરા’ એમ મથાળું છે; અને ૫. ૮૧ ને ‘રામ પાધને પારખું’ ઇત્યાદિ વાળા દોહરાને માત્ર ‘શ્લોક’ એમ સંસ્કૃતનું નામ આપી દીધુંછે. આ વિચિત્રતાનો શો ખુલાસો હશે ?

પરંતુ પ્રસ્તુત ચર્ચાની સાથે આ વાતને સાક્ષાત્ સંબંધ થોડો જ છે. મારે બસ.

છેવટે હન્દનાં નામ કાઢ પછી રચ્યો મથાળે સૂચ્યાં નથી (ખાસ “દ્રોપદીકરણ” માં) તે એમ તો નહિ હોય કે આધુનિક હન્દનું નામ આખ્યાયી કાવ્યવિરોધ પ્રગટ થઈ બતાવત પડ્યાઈ બપ ? પરંતુ આ અતિતર્કની જરૂર જણ નથી.

(સ)

હવે વિરોધ સ્વરૂપનાં આભ્યન્તર પ્રમાણો જોઈએ. એ પ્રમાણોમાથી ધણા એક ઉપર કહેલા મામાન્ય સ્વરૂપના પ્રમાણોના પોષક તથા સ્વરૂપમાધક જણાશે. પણ હેમનું આ જુદા વિભાગમા દર્શન કરવું અનુકૂળ જણાય છે. આ પ્રમાણોનાં દર્શનનો આ તથા નાટકોના મળીને ૧૦૦ અથવા તેથી વધારે થાય એમ છે. હેમના વર્ગ પાડતે પણ પુષ્ટળ વર્ગ, ૧૫-૧૬ આદરે પડે એમ છે. બધા વિગે વિગતવાર ચર્ચા કરતા લંબાયું થઈ જાય એમ છે, તેથી હેમાથી મહત્ત્વના વિગે જ ચર્ચા કરી, બાકીનાની માત્ર નામગણના જ થઈ સકશે.

(સ)—૧

આ નાટકમા એક બે ઠેકાણે આધુનિક મરફતમય ગુજરાતીની અતિભસ્તિમા ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ પ્રયોગો જણાઈ આવે છે—

(૧) “ચારત” — (‘ગેાન-શિન્નમત્યમામાખ્યાન-૫ ૮૭ કુ’તપત્યાખ્યાન’-ટેફનો નોંધ)

ગુજરાતમા એના દરબારમા મહોરા ભાગ તથા પેટલા મળીને અમુક તાતુકાઓથી થતો પ્રદેશ લૌકિક રીતે ‘ચરોત’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હેની વ્યુત્પત્તિ હજી સધી મળે નહીં હેની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ ‘ચારત’ અને ‘ચારતર’ એમ મન્દ્રમ મન સુખનામ સૂર્યનામ તથા જાણમા ગોવર્ધનભાઈએ આજથી કેટલાક વર્ષ ઉપર પહેલપ્રથમ ઉપસ્થિત કરી હતી, તેની કૃત્રિમતા જ હેના ખનાપણા વિરુદ્ધ જતી હતી x તે વાન જુદા છે પણ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગે છે એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ પ્રમદ થયા પછી ગ્યાયલી, હેને સ્વીકારનાર માંદ અગ્રજ કવિની, આ નાટકગ્રંથના છે, પ્રેમાનન્દની નહિ. પ્રેમાનન્દના સમયનો આ શબ્દ છે જ નહિ એ આ હતિદાસથી જણાઈ આવે છે મન સુખનામનાં અને ગોવર્ધનભાઈએ જેમ

કુ આ ‘મન્તવામ્ય’ સુવર્ણ રાગના મુખમા જ નાટકમા છે હતા ન કેશવલાન હેને ‘નટની પ્રાર્થના’ શા માટે કહે છે ? (પ્રેમાનન્દ, ૫ ૨૨)

એથી પણ વધારે અગમ્ય એ છે કે ‘પાયાલીપ્રસન્નાખ્યાન’નું ભરતવામ્ય મુખિષ્ટિના મુખમા હતા, એ જ સ્થળે, ગ. કેશવલાન કહે છે—“ નટો પ્રાર્થે ા ક—ભાના ગુર્જરો આર્ધવર્ત અખિતે-ષ ”

નાટક સમાપ્ત થતા લગભગ સર્વ પાન-૧૧૨ મશ્તુમિ ઉપર આવીને માથે મળીને સમાપ્તિનું ગામન ગાય છે એ કેવળ આધુનિક પ્રમદ મન ઉપર છપાઈ જઈને આમ ભ્રમયુત દર્શનના થઈ હશે કે શુ ?

x આ વ્યુત્પત્તિની કૃત્રિમતા અને ‘ચરોત’ ની વ્યુત્પત્તિની અવગણિત અજેવતા ૨૮ કેશવલાનને પણ જણાઈ જ છે ચરોતમા મોટે ભાગે ‘ચ’—‘ચેત’ જમીન છે માટે ‘ચરોત’ એવી દર્પના એઓ સૂચવીને, તત્કાળ છોડી દે છે (પ્રેમાનન્દ-૫ ૨૩ પાન

આ વ્યુત્પત્તિ કદાપી કાદી તેમ પ્રેમાનન્દને પણ સ્વતંત્ર રીતે સ્ફુરણા થઈને આનામ હેણે ચોખ્યું હશે એમ શા માટે ના હોય? એ બચાવને સ્થાન જ નથી. આમ ખસે વર્ષને અન્તરે જુદા જુદા જાણીને એક જ પ્રકારની અને કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સ્ફુરી આવે એ આ-કસ્મિક યોગમાં અસંભવનો બાર અત્યન્ત ભરેલો છે તે વાત તો જુદી જ.

(૨) 'અતિથિસત્કારશુદ્ધ'—રા. કેશવલાલે આ શબ્દ 'રોયલસિંઝ સસબામાખ્યાત'—માં કૃષ્ણના વચનમાં લેયો છે, ને તેથી પ્રેમાનન્દે કૃત્રિમ ભાષા આદરી છે એમ સંતોષ માન્યો છે. પરંતુ પ્રેમાનન્દે ગમે એટલી સંસ્કૃતમય ભાષા લખવા ખાતર જ લખી હોય, તોપણ આ 'અતિથિસત્કારશુદ્ધ' જેવી ભાષા કદાપનારું વાતાવરણ તો આધુનિક સમયમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. મનઃસુખરામભાઈના સમયથી અને હેમની પદ્ધતિની જે શબ્દ-યોજનાઓનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે નમૂનાનો જ આ શબ્દ છે. 'લેખનીત્યાલય' શબ્દ વાપરવો પ્રેમાનન્દને બાકી રહ્યો લાગે છે. * પરંતુ, પાછળ (પૃ. ૧૭ મામાં) હું કહી ગયો છું તેમ, 'અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન' એ વચનને બદલે અતિથિ જ 'અતિથિસત્કારશુદ્ધ' શબ્દ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલે માન્યું છે એ ખરું હોય, તો તો આ શબ્દ વિશેની આટલી દીકા ખાતલ જ કરવાની છે.

(૩) 'મહાસય'—('તપત્યાખ્યાત' પૃ. ૩૦.)

"સુરોચિતા—(વસંતક સામે વાંદી નગરે લોઈ) આપંપુત્ર! આ મહાસય વગર અહીં આવવાનો આપને માર્ગ નહોતો જડતો કે શું?"

૨-૪). ચરોતરમાં ગોચરભૂમિ વિશેષ છે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ નથી; ચરોતર(જેવી ફલ-વતી ભૂમિમાંનો બાગાયત વગેરે ખેતીનો ભરાવ એટલો છે કે પડતર જમીન ગોચરની પ્રધાન-ભાગે હોય એમ ખતે જ નહિ; તે ઉપરાંત આ વ્યુત્પત્તિની કૃત્રિમતા સ્વતંત્રિ છે; અને રા. કેશવલાલે પણ માત્ર તર્કસીધાનો જ આશ્રય કર્યો લાગે છે, તે પોતાના ગર્ભિત સ્વીકાર-થી જણાઈ આવે છે. વખતે રા. કેશવલાલે પોતાના તર્કને માટે સુંબાધના ગેઝિટીઅરમાં સચવાયલી વ્યુત્પત્તિ ઉપર આશ્રય રાખ્યો હતો. એ અન્યમાં ચરોતર=ગોચર જમીન એ ઉપર-થી વ્યુત્પત્તિ સાધરણ રીતે બનાય છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ એ વ્યુત્પત્તિ ઉપર શંકા હોય એમ એ લખનારનું વચન જણાતું નથી; તેમ જ ચરોતર=Charbis pleasanat land—કણખીની રમણીય ભૂમિ, એમ પણ અર્થ તે જ ઠેકાણે બતાવ્યો છે તેમાં 'રમણીય' શબ્દ 'ચારોતર'વાળી વ્યુત્પત્તિ સાંભળી હોઈને મૂક્યો હશે એમ કદાપના થાય છે. ગેઝિટીઅરનો આ વિભાગ, ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં પ્રગટ થયો છે. હેમાં લખનારાઓને 'ચારોતર' તેમજ 'ચરોતર' વાળી વ્યુત્પત્તિ આધુનિક કદાપનામાંથી જ મળેલી જણાય છે. Campbell's Gazetteer Vol. IX Part I p. 155 foot-note and text).

* મન.સુખરામભાઈની કૃત્રિમ સંસ્કૃતમય શૈલીની મશકરી કરવા માટે 'મેજ'ને અર્થ બતાવવા માટે આ શબ્દ લોકોએ યોજ્યો હતો, તે હેમના સમયમાં બધાને જાણીતી વાત હતી.

(વસતકના અટક્યાના વિરૂપક્ષેડના વચનથી ચીદાઈને સુનોયના ઉપર પ્રભાવે બોલેલી છે.)

અહિં ‘મહાશય’ શબ્દ હાનમા હાનમા જે આપણા ગુર્જર ભેખડો વગેરેમા બહુ રૂઢ થઈ જવા લાગ્યો છે તે જ છે ‘Sir’, ‘સાહેબ’,—એ અર્થમા હેની રૂઢતા બંગાળીમા છે, ગ્રીક સંસ્કૃતમા ત્હેવી રૂઢતા છે જ નહિં ત્હેમા તો ‘જિયા આશય, એટલે, મનોગ્ધ, ambition, ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય—વાગો’—કે હેવો જ અર્થ થાય કે આ બંગાળીમા રૂઢ થયેલા અર્થમા ‘મહાશય’ શબ્દ પેનવ્હેતો સ્વ નારાયણ હૃમચન્દ્રે ગુજરાતી સાહિત્યમા (અને નિત્ય વાર્તાનાપમા) દાખલ કર્યો, ત્હેને આશયે ૨૫ (પચીસ) વર્ષથી વધારે સમય નથી થયો એ પછી દેખાદેખી વગેરે કારણોથી ‘મહાશય’ એ ‘સાહેબ’ના અર્થમા ધણુ સોડો વાપરના લાગ્યા અને લાગ્યા છે પરંતુ મ્હારી મૂર્ખા અને અચ્છ ખાતરી છે કે એ પાઠના ગ્રામ્યરે ખચીમ વર્ષની પૂર્વ આ શબ્દ આ અર્થમા કદી વપરાયતો નથી, અને ત્રિમાનન્દના આ નાટકમા આ શબ્દનો ઉપયોગ—જે બંગાળી સાહિત્યમાથી જ હાનમા આવેતો છે તે—તો અત્યન્ત અત્યન્ત કાનવિરોધી અને આ અન્યની આધુનિક ખનાવટને ઉધારી પાડનારી વાત છે ત્રિમાનન્દના સમયમા આ પ્રકારનો શબ્દ આ અર્થમા ન્હોતો જ એમ કહેવાને હિમ્મત કરી સકાશે આ ‘તપત્યાખ્યાન’ પૃષ્ઠ ૧૮૮૪-૮૫ મા અર્થાત્ નાનપણુ હૃમચન્દ્રના શબ્દપ્રયોગ પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧ ૧૫ પ્રથમ જણાવ્યું

હાનના ‘સાહેબ’ જેવા અર્થમા નહિં, પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત અર્થમા (ઉદાગ ચિત્ત વાળો—એ અમરપ્રેશમા ખતાવેલા અર્થમા) જ અહિં ‘મહાશય’ શબ્દ વપરાયો છે એમ બચાવ કંવા પ્રાઇ જરો પરંતુ વાચકસર્જન અને એકદર સ્વરૂપ ઉપરથી ‘આ સાહેબ વગર—છ’ હેવો જ અર્થ સુનોયનાના વચનમા ઉદિ જણાય છે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમા જ ‘મહાશય’ શબ્દ સામાન્ય રીતે ‘ઉદારચિત્ત ના અર્થમા કે પ્રાઇ રીતે વાપરેતો નેવામા નથી આ યો પૃષ્ઠ ત્રિમાનન્દની કૃત્રિમ શૈલીનું આ પણ એક સ્વરૂપ છે, એ સમાધાનના પાઠના હા થી સટકી જવાને માટે તો મુખ્યત્વારી સર્વ પ્રાઇની છે પરંતુ એ પાઠનું કાં બધ જ છે તે કે પાઠન ખતાની ગણાણ અને સમવતુનના તો મ્હારી કલ્પનાને જ ટેમ આપે એમ છે

(૪) કાઈક હાવા જ પ્રકારનો એમ બીજો શબ્દ છે,—‘ધન્યવાદ’ ‘તપત્યાખ્યાન’ પૃ ૧૨૬ મે સુનોયના ખોતાની સખીઓને કહે છે—‘તમને જેટલો ધન્યવાદ આપુ

કે આપે સંસ્કૃત અંગ્રેજી પ્રેશમા આમ અર્થ આપે છે—મહા + આશય (મહા-શય) = “High-souled, noble-minded, magnanimous, noble” હિરણ્ય-ગર્ભો મહાશય (હિતોપદેશ) આશય = “meaning, intention, mind, heart” એમ આપે છે

અમરપ્રેશમા મહેચ્છસ્તુ મહાશય । ડગર ચિત્તયસ્ય તસ્ય, દયાલો એમ અર્થ આપ્યો છે (તૃતીયકાવ્ય ૨૧ો ૭, કમિપ્રાયશ્ચન્દ આશય (સપ્રીત્વર્ગ ૨૧ો ૨૦)

તેટલો જોડો છે.” તેમ જ ‘પંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન’માં પૃષ્ઠ ૯ મે નીચે કહેલું:—“મારી કુશલતાને ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં—ઈન્”,

અહિં ‘ધન્યવાદ’ શબ્દનો અર્થ—‘શાખાશી અથવા’ ‘thanks’ એમ સ્પષ્ટ છે. હવે સંસ્કૃતમાં ‘ધન્ય’નો અર્થ ‘આગ્રાણી’ એમ છે. તે ઉપરથી ઉપકાર અથવા શાખાશીનો અર્થ નીચળવો કઠણ છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધન્યવાદ શબ્દ ઉપકારપ્રદર્શનના અર્થમાં પેડોલે; પરંતુ તે પણ ખંગાળી સાહિત્યમાંથી જ; ખંગાળીથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવ્યો હશે તોપણ તે આધુનિક પ્રયોગ છે. ‘ધન્ય છે ત્હને’—એમ ‘શાખાશી છે ત્હને’ ના અર્થમાં પ્રયોગ ગુજરાતીમાં રૂઢ છે ખરો; પરંતુ ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ તે ક્રમમાં થઈને આવ્યો લાગતો નથી. આટ્ટે પોતાના સંસ્કૃત અંગ્રેજી કોશમાં ‘ધન્યવાદ’નો અર્થ thanks એમ બતાવેલો એ ખરું; પરંતુ હેમણે આધુનિક પ્રયોગ ઉપર લક્ષ રાખીને એ અર્થ આપ્યો લાગેલો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ‘ધન્યવાદ’ શબ્દનું ઉદાહરણ હેમણે આપ્યું નથી; બાકી સાહિત્યમાં રૂઢ થયેલા શબ્દોનાં ઉદાહરણો ‘એ સ્થળે સ્થળે આપેલો. અમરકોશમાં ધન્ય = પ્રુષ્પવાન્, હેવો અર્થ છે, પણ ધન્યવાદ શબ્દ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દ શાખાશી અથવા ઉપકારપ્રદર્શનના અર્થમાં વપરાયેલો જડે તો જુદી વાત છે. પણ હાલ તો આ શબ્દ ઉપરથી સંસ્ય ઉત્પન્ન થાયલો. આ પ્રમાણે ઉપર ટું વિશેષ બાર, હાત્રની કંઈક સંદિગ્ધ સ્થિતિમાં, નહિં મૂકું; બાકી સંદિગ્ધતા એક આની જોટલી જ ગણું છું.

(સ)—૨

ઐતિહાસિક કાલવિરોધ.

આ મથાળામાં બહુધા ઘણુંખરું ઉદાહરણો આવે; પાછળ કહી ગયેલાં પણ આવે. પણ મુખ્ય રૂપે આ તત્ત્વ વિશેષ અંશે ધારણ કરનારાં કેટલાંક ઉદાહરણો જડેલો, તે આ મથાળા નીચે મૂકું છું:—

- (૧) “પારિપાત્રિક—સંક્ષેપમાં કહિયે કે પેસો મળવાસી અને ખંગવાસી આરંભેલા આ પ્રયોગનું ઉપહાસ કર્યાં કરેલો, તે અમારાથી કેખી ખમાતું નથી.

* * * *

“એ એમ કહી મને ચીડવેલો કે ગુર્જરગિરા અને ગુર્જરદેશ આખ્યાન મળવવાનો ચોખ નથી.”

(તપત્યાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫-૬.)

૨. કેશવલાલે ‘ખંગવાસી’ એ બ્રહ્મ પાઠ માન્યોલો, અને તે સ્થળે ‘મહારાષ્ટ્રી’ એમ પાઠ પોતે સ્વીકાર્યોલો. પરંતુ ‘મહારાષ્ટ્રી’ હેવો પાઠાન્તર કોઈ પણ સ્થળે છે ખરો ? તે ખબર નથી પડતી. આ નાટકના હસ્તલેખની પ્રત એક કરતાં વધારે મળ્યાનો, કે કેટલી પ્રતો

મળી લેનો પણ, ધરારો પ્રકાશકોએ ક્યો જરૂર નથી. તેથી એક જ પ્રતનો સંભવ લાગે છે. તો પાઠાન્તર થી રીતે હોય ? જંગાળી સાહિત્યમાં નાટક તે વખતે નહોતાં, અથવા તો જંગાળી સાહિત્ય જેડે શુજરાતને સંબંધ તે સમયમાં નહોતો—એ કારણથી ‘મહારાષ્ટ્રી’ એમ પાઠ બદલ્યો હોય તો કોણ જણે. પણ એમ અન્યોના હસ્તલેખ જેડે આપણાથી છૂટ લેવાય ખરી ?—તથાપિ ‘મહારાષ્ટ્રી’ એ કલ્પિત પાઠનો પણ વિચાર કરીશું.

આ પારિપાત્તિકના વચન ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે મળભાષામાં અને જંગાળીમાં (અથવા મરાઠીમાં) ત્રેમાનન્દના સમયમાં નાટકોનું સાહિત્ય હતું અને શુજરાતીમાં નહોતું—જેથી શુજરાતી ભાષા અને દેશનો ઉપહાસ કરાયો છે.*

અને નાટકનો અર્થ જૂના રૂપના-ભવાઈ જેવા-જેલ નહિ પણ સંસ્કૃત રૂપનાં જ નાટકો ઉદ્દિષ્ટ અર્થિ છે તે સ્પષ્ટ છે; કેમકે આ ત્રણ નાટકો તે રૂપનાં જ છે, અને શુર્નર-ગિરાની, તે રૂપની યોગ્યતા સ્થાપવાને જ રચેલાં છે એમ કલ્પના છે. તેમ જ ‘આખ્યાન’ શબ્દ ઉપરના વાક્યમાં છે તે પણ નાટકના અર્થમાં જ છે; માત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં નાટકને ‘આખ્યાન’ નામ આપવું જોઈએ એમ હેતુ—પ્રાકૃતપ્રભાકરના ૯૫ માં સૂત્રનો આધાર ‘શાપ-દર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૬ મે) બતાવ્યાથી—સૂચિત થાય છે.

આ પ્રકાશકો તો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે શુજરાતી સિવાય બીજી પ્રાકૃતોમાં તે સમયમાં નાટકો હતાં જ નહિ:—

“જહારે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓવાળા પોતાના જૂના કવિયોનાં દસ્ય કાવ્ય રજૂ નથી કરી શકતા ત્હારે આપણે સંસ્કૃત કવિયોને માથે પણ ટક્કર મારે હેવાં શુજરાતી નાટકો આપણી સ્વભાષામાં જોવાને શક્તિમાન થયા છિયે. મહાકવિ ત્રેમાનન્દને આ લેખના પ્રયાસ માટે કાંઈ ઓછો ધન્યવાદ ધટતો નથી.”

(‘તપત્યાખ્યાન,’ અન્યવિવેચન, પૃ. ૧.)

આ જોરવને માટે તો આધાર શુજરાતીને સંબંધે ખરો નથી તે આ નાટકો વિશેની મહારી પરીક્ષાથી જણાય છે તે વાત જુદી છે, પરંતુ બીજી દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય

* ૨. કેસવલાલ આ ઉપરથી એમ અનુમાન આણે છે કે “સસલીલાના રસિયા મળ-વાસીએ તથા આખ્યાનનાં પેખણાના પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ”—ત્રેમાનન્દના આ નાટકોના “મહાન્ આરમ્ભનું ઉપહાસ કરવા માંડ્યું” હશે.

મળવાસી અને વિશેષે મહારાષ્ટ્રીઓને ત્રેમાનન્દનાં નાટકો જોવાનો પ્રસંગ આટલો બધો તે વખતે આગ્યો હતો એ કલ્પનામાં ઐતિહાસિક અમંલવ કંઈક છે તે વાત બાળુએ રાખતાં પણ, પોતાની ભાષામાં નાટકો નહિ અને શુજરાતીમાં નાટકો રચાય ભજવાય લેનો ઉપહાસ કરે એ જરાક અજીગતું લાગે છે. પોતાના સાહિત્યમાં નાટકો હોય તો જ એ પ્રકારનો ઉપહાસ કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય. નાટકોની યોગ્યતા તો સંસ્કૃતને જ છે એમ કરીને ઉપહાસ કરવો ઉદ્દિષ્ટ છે—એમ આશય બતાવાય; પરંતુ એમ અર્થ બહુ સંભવિત નથી લાગતો.

વિશે વસ્તુસ્થિતિ તો અહિં કહી લેવી જ છે. ઋહિન્દી, બંગાળી, ને મરાઠીમાં તે સમયમાં નાટકનું સાહિત્ય (આ પ્રકારનાં નાટકનું સાહિત્ય) હતું જ નહિં એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. ‘અભિનયકલા’ના મહારા નિબંધમાં એ વિશે અન્વેષણ કરવા માટે જુદી જુદી ભાષાના નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિ વિશે પ્રશ્નમાળા તે તે ભાષાના પ્રવીણોને મોકલી નિશ્ચય મેં કર્યો હતો. અને તે ઉપરથી ફક્ત થયું હતું કે સંસ્કૃત રૂપનાં નાટકનું સાહિત્ય આધુનિક કાળમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. પ્રથમ બંગાળી નાટક ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પૂર્વ કાળમાં બંગાળીમાં ‘નત્રા’ નામના એક થતા હતા તે આપણી ભવાઈની સંસ્થાના જેવા કાંઈક હતા. પ્રથમ મરાઠીમાં તો સર્વના બલ્યુત્રામાં છે કે સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તર પરશુરામપંત ગોડબોલેએ ૫૦ (પચાસ) વર્ષ ઉપર કર્યા તેહારથી નાટકસાહિત્યની શરૂઆત થઈ. તે પૂર્વે જે મરાઠી મંડળીઓ પૌરાણિક કથાઓ ભજવતી લેતું ૨૪૨૫ જુદું જ હતું. હિન્દી માટે પણ સ્થિતિ જુદી નહિં જણાય.

આમ છે તો ઉપરના પારિભાષિકના વચનમાં વળવાસી અને બંગવાસી (અથવા ગદારાષ્ટ્રી) વિશે જે કટાક્ષ છે તે કેવળ વિરોધબળક જ બને છે. તેમ જ ત્રિમાનન્દના સમયમાં બંગાળી સાહિત્યનો સંપર્ક શુભરાતને હતો જ નહિં, અને એ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકથી* એટલે ત્રિમાનન્દની પૂર્વે ૧૦૦—૧૫૦ વરસથી જ ખરી, પરંતુ એ મુદતમાં શુભરાતમાં હેનો પ્રવેશ થયાનાં પ્રમાણ કાંઈ નથી. આ નાટકના બનાવનારને પોતે આ માર્ગથી પકડાઈ જશે એ માટે સાવચેતી રાખવાનું સૂઝ્યું જ નહિં હોય એમ જણાય છે.

(૨) અહિં આધુનિક કવિત્વકલ્પનાનાં ઉદાહરણ એક બે બતાવું છું.—

(ક) “ અર્ધિકા પરમવવા અજ્ઞે અધિજન સદાય સંતાય,
સુવતિ! અવલોકી તે, નિરખી શશિને ત્વરા વડે સાચે.”

(રૌપર્ણસિકા સલભામાખ્યાન, પૃ. ૪૧ શ્લો. ૭)

“ ચન્દ્રી ચન્દ્ર નિહાળે, ત્યાજે સવિતા યદા પડે દેડે.”

(તે જ પુસ્તક, પૃ. ૮૨ શ્લો. ૧૦)

* રા. કેસવલાલ પણ સ્વીકારે છે કે તે સમયમાં “ હિન્દુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ નહતાં.”

(‘ત્રિમાનન્દ’—પૃષ્ઠ ૨૧.)

* Census of India 1910, Vol I India Part I Report Chap. VII Language, P. 323 Para 549.

આ બને દેકાણે ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા એ બે કાન્ત અને કાન્તા રૂપે દેખાળે. આ પ્રકારની દેખના આધુનિક કવિતામાં કાઠોક પાશ્ચાત્ય કવિતાની હાયારૂપે, બેવામાં આવેલે. તેથી સંશય ઉત્પન્ન થાય એમ છે.

(b) પણ આ કન્તા વધાએ ત્રીસ સંશય ઉત્પન્ન કરનારું ઉદાહરણ 'તપસ્યાખ્યાન'માં આપેલું છે. એ નાટકમાં પૃષ્ઠ ૧૯૮-૧૯૯ એ બેઠેલે ઊંચે કે તપતી અને હેની સખીઓ દેવકન્યાઓ ૭ તેથી હેમને પાખોવાળી, જાડાની એમ કહ્યાં છે. આ અસહિષ્ણુ શબ્દોમાં કહેલું છે. પરંતુ આપણા સાંસ્કૃતિક પુરાણાદિકમાં કોઈ પણ દિવ્ય પુરુષ કે સ્ત્રીને—અપ્સરા, ગન્ધર્વ, દેવો કોઈને પણ—પાખોવાળા કહ્યાં કદી પણ નહયા નથી. શાકુન્તલ નાટકમાં શકુન્તલાને કુપ્યન્તે ના સ્ત્રીકારી તે વખતે ગન્ધર્વદેવથી પાઠી વગી ત્હાંને હેને સ્ત્રીના આગળવાગો કોઈ જ્યોતિ ઉપાડીને લઈ ગયો—કલિયોગના જ્યોતિર્લોક જગમ—એમ વર્ણન છે. જગમ ગયો એટલું જ છે, ડાડી ગયાનું નામ નથી, અને ડાચકી લઈ ગયાનું લખ્યું છે તેથી આકાશ તંદુરુષ લઈ ગયાનો ભાવ છે ખરો, તોપણ એ લઈ જનારને પાખોની કંપના નથી કરી છૂંકા અર્થમાં સાનુભવી અર્થનો પ્રવેશ પ્રવિશ્વાકાશયાનન દહીને કરાવ્યો છે. આમશયાનનો અર્થ 'વિમાન' અથવા તો 'આકાશમાર્ગ' એમ આપેલા કાશમાં છે બે અપ્સરાઓને પાખો હોય તો આકાશયાન-વિમાનની ની જરૂર? આકાશમાર્ગ એટલો જ અર્થ લેતા પણ ડાડીને આવવાની વાત નથી 'વિક્રમોર્વશીય'માં પણ જાણવાની કંપના નથી બતાવી, અ. ૧ લાના શ્લોક ૧૩ માં ચિત્રન્ધ ગન્ધર્વને મળનાદ્યરોહિતિ કૌટમ્ય એમ ગગનમાંથી ઊતરતો કહ્યો છે, અ. ૩ જામાં (શ્લોક ૫૪) ઉર્વશીને આજ્ઞાપાત્રેન પ્રવેશ કરતી સૂચવી છે, માત્ર એ સ્થળે હવતન શબ્દ વાપર્યો છે, અ. ૧ માં ચિત્રન્ધ સહિત અપ્સરાઓ નિષ્ક્રમણ કરે છે તેનું આજ્ઞાપાત્રેન દર્શાવેલું એમ સૂચન છે, અને અ. ૪ શ્લોક ૨ જામાં ઉર્વશી નુમ અર્ધ તે વિરો સ્વર્ગાયોત્પતિતા મન્વેત એમ પુરુષનો તંદુરુષ બતાવ્યો છે. પરંતુ હવતનમાં જાણના અર્થ જાણ્યો છે, સુખ્ય અર્થ તો to rise to second, to leap (ઉંચે ચડવું, ફેલવું) એમ છે. ઉત્પત્તિ માટે પાખોની આવશ્યકતા જ છે એમ નથી 'મેધદૂત'માં મેનને પક્ષ કહે છે—હવતોદદુલ્લ જમ ત્હાં મેધને પાખો અર્ધા જ નથી.

કોઈપણ સ્થળે આપણામાં દેવવર્ગ માટે પાખોની દેખના છે જ નહિ. આકાશ-માર્ગમાં આવવું જવું કા તો વિમાનથી અથવા તો લઘિમાસિદ્ધિ (levitation) જેવી કોઈ શક્તિથી માનેલું જણાય છે. પણ એટલું તો મિલ જ છે કે આપણા પુરાણોમાં દેવાદિકને પાખોની કંપના તો નથી જ કરી (પર્વતોને પાખો હતી તે જુદી વાત છે; એ દેવવર્ગની વાત નથી) Moore's Hindu Pantheon નામના પ્રમાણ્યૂત પુસ્તકમાં ભગતપંડના દેવાનયો, ગુણ્યો, વગેરે સ્થળોના દેવાદિકના શિવામાં કાલરેલાં રૂપોની છબિયો છે. હેમાં પણ કોઈપણ સ્થળે પાખોનું દર્શન નથી.

ગાન્ડ તથા હેનો મેડો બાઈ અર્થ એ બે તો પક્ષી જ છે, વચ્ચે દેવરૂપે માનવ શરીર દેખાય છે, તથાપિ પક્ષીપણું પણ હેમનું કાયમ છે, એટલે હેમને પાખો હોય તે આ સ્થળે બાઈ નહિ' આજે. જટાયુ અરુણનો પુત્ર હોઈ એ પણ પક્ષી જ છે.

અર્થવેદ ૪-૩૪-૩ માં આ વચન જડેછે:—

વિદ્યારિણમોદનં યે પચન્તિ મૈનાન્યમઃ પરિમુષ્ણાતિ રેતઃ ।

રયીહમૂત્વા રથવાને ઇયાતે પક્ષીહમૂત્વા ડતિદિવઃ સમેતિ ॥*

અહિં વિદ્યારિ બહિ સંધનારું પુરુષત્વ યમ નથી હરી લેતો અને હેવો માણસ રથનો ધણી થઈ રથમાં ચડેછે અને પાંખોવાળો બની આકાશની પાર જાયછે—એ વચનમાં ઊંચે જનાર મનુષ્યને પાંખોનું અર્પણ થયેલું જોવામાં આવેછે. પરંતુ આ એકલી કલ્પના અને દેવ, અપ્સરા, વગેરેને પાંખોવાળાં બનાવનારી યોજના—એ બે વચ્ચે બહુ અંતર છે. Muir's Sanskrit Texts Vol. I માં તપાસતાં એ કલ્પનાનો ઉલ્લેખ કહિં જણાતો નથી.

પ્રેમાનન્દે મહાભારતમાંથી તપત્યાપ્યાનની વાર્તા લઈ તે ઉપર પોતાનું નાટક રચ્યું એમ કહેવાયછે. તો મૂળ મહાભારતમાંનું તપત્યાપ્યાન તપાસિયે. હેમાં નીચેનાં વચનો તપતીના આકારોમાં જવા આવવા અંબ-ધી જડેછે:—

(૧) एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।

तपती तपतीत्येव विललापातुरોत्प ।

§ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૯ શ્લો. ૧)

(૨) रुचं साधिका सुभ्रूपापवन्ती नमस्तलात् ।

सौदामनीत्र विभ्रष्टा सौतयन्ती दिशस्त्रिधा ॥

(આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૯ શ્લો. ૩૬)

અહિં (૧) માં ऊर्ध्वं જગામ—ઉંચે ગઈ—એટલું જડેછે; અને (૨) માં नमस्तलाद् માપતત્તી—આશય ઉપરથી પડતી,—એમ છે; વિભ્રષ્ટ (પડતી) વીજળી જેડે સરખાવીછે એટલે એકદમ ઊંચેથી નીચે પડતી એમ જ અર્થ રપદ છે.

અહિં ઊડીને જવાનું કે આવવાનું નામ પણ નથી; અને આખા આખ્યાનમાં પાંખો કે ઊડવા વિશે કંઈ પણ ઇયારો નથી. એ જ અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં વસિષ્ઠ ઋષિ એક ક્ષણમાં નિયુત (= લાખ અથવા દસલાખ, અથવા દસ હજાર કોટિ) યોજન પટારી

* Muir's Sanskrit Texts, Vol V. p 307.

§ પ્રકાશકોએ અધ્યાય ૧૭૩-૧૭૫ માં આ કથા છે એમ લખ્યુંછે. (તપત્યાપ્યાન મંથવિવેચન, પૃ. ૧૫). પરંતુ મૂળે મળેલી આદિપર્વની પ્રતમાં એ અધ્યાયોમાં તો બ્રહ્માનુરતી કથા છે. અધ્યાય ૧૮૭-૧૮૯ માં તપતીની કથા છે.

સૂર્ય પાસે જઈને બિના એમ કહ્યું છે તે પણ પાખોથી બીડીને તો નથી જ, પોતાની અદ્ભુત કૃત્યશક્તિથી જ એ-દેમજેથી બીજા દેમજો જઈને બિના એમ અર્થ છે. સાચા, તપત્યાખ્યાન નાટક લખનારે પાખોની કલ્પના પોતાની જ શ્રદ્ધાથી કરેલી છે, આ કલ્પના પ્રેમાનન્દને હાથે યાજ ખરી ?

દેવવર્ગને પાખો દોવાની કલ્પના તો બેબિરોનિયન, આસિરિયન અને તે ઉપથી થાહુદી, અને તેમના ઉપરથી મુસલમાન એ ધર્મોમા જ જોવામા આવે છે, પ્રાચીન શ્રીક દેવોમાથી જગ્યા ને પાખો હતી જ ચોરતીમા પણ તેવી કલ્પના મ્લચિત છે પરંતુ આપણા વેદપુણ્યોદ્ભા તો તે મદી બાણી નથી

આ હાનનના પ્રેમાનન્દ તપતી વચેરેને માટે પાખોની કલ્પના કે એ પ્રવગ અસ-ભવિત છે મુમયમાનો મ્નેથી પરીઓ પાખોવાળીનું ગાન હેને યયુ હોય પરંતુ મ્વિની કલ્પના કે વાની મ્વતનના પણ આ દેમજો નહિ પ્રવર્તે અને પુણ્યમાથી બીડેરી આ નાટકની વાર્તામા આ પ્રાચીન વિદેલીય અને મ્નેચ્ચ કલ્પના પ્રેમાનન્દ નોટાંગે એ તાન ન માનવા જેવી વાત છે તો આ કલ્પના આધુનિક જ જણાય છે

(૩) એમ બીજું બહુ મુખ્ય ઉદાહરણ અંતિહાસિક વિરોધનું તપત્યાખ્યાન' મા જરૂર છે -

વેણીમા નામની ગાનારી બે વ્રતન બાગાઓ પોને આણેવી તે બાબત ખુલાસો આપતા બોલે છે -

મહારાજા આ તો દુ દક્ષિણ દેશ બણી ગઈ હતી, ત્હાથી રાજધિરાજનું અને આપ મર્વનું મન જન કે વાને આમને નાથે તેગતી આવીડું મહારાજા આપણા દેશ કરતા એણી પાના કલો બાળનગામા વધારે પ્રવીણ હોય એમ અને લાગ્યું, તે પથી એમને તેતી આવી '

અહિ 'દક્ષિણ દેશ મહારાજા એમ જ કહેવાયું મવગલ રાજના ન્યમની દક્ષિણ તો ભાગ હિંદુ નથી જ

એ ખરું કે સર્વ સુના મમયના જ્ઞાનન્દમા મહાજ્ઞને વિશે પણ મ્ને બોલાવે છે તે કાનવિરોધ (anachronism) છે પરંતુ એથી વધારે ઉત્કટ મતવિરોધ ત્રણે નાગમના બરતવાખોગ છે ત્હા તો કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિ અને સર્વ સુ હેમતી પાસે, જે બાસ હેમના પ્રત્યેમના સમયથી જમાનાના જમાના વેડી પડેલી છે તે ગુર્જરગિના ઉત્કર્ષની પ્રાર્થના કાવી છે

* મહાજ્ઞ આગળ ગુર્જર જ્ઞમિને આ બાળનમા મ્વિચે નમતું આપ્યું એ પોતાની જ્ઞમિના અભિમાનની વિરુદ્ધ યુ એ જ્ઞાન આશર્પની વાત છે પ્રેમાનન્દના ગુર્જરજ્ઞમિ મળન્વે અભિમાન વિશે આટલું બહુ કહેવાય છે તેથી જ્ઞાન આ નોવડું

પરંતુ અહિં બતાવવાનો કાલવિરોધ આ પ્રકારનો નથી; નાટકના વૃત્તાન્તના સમયથી પછી થયેલા વૃત્તાન્તનું હેમાં વર્ણન કરાવનારો કાલવિરોધ તે તો સર્વને પરિચિત હોય છે અને અમુક કારણોથી ક્ષમ્ય થાય છે. હેમાં રહેલું અસત્ય તે બહુજોષિને સ્વીકારાવેલું હોય છે; અને હેમાં તો એક પ્રકારનો સાહિત્યવિષયક કૃત્રિમ સ્વીકાર (literary fiction) કલ્પામણે પશુ જે કાલવિરોધ દ્વયરૂપ બને છે, કપટરૂપ બને છે, તે અન્યમાં દર્શાવેલી વાતો અન્યના કહેવાતા કર્તાના સમયની પછીના સમયમાં જ દર્શાવીતાં હોય એ પ્રકારને વિશે અહિં ચર્ચા છે. એ કપટ રૂપ બને છે એમ કહેવામાં બૃહ્મ યર્ષ; બનાવટના કપટને પકડવાની કૃત્તિરૂપ બને છે એમ કહેવું જોઈએ.

તો ઉપરના વેણિકાના વચનમાં મહારાષ્ટ્રના લોકોની સંગીતકુશલતા બ્યંજનાકારા શુન્નતા કરતાં ચરિયાતી કહી છે. તે પ્રેમાનન્દના સમયની સ્થિતિ હશે તો તે અચાત છે, પરંતુ હશે તો એ પ્રેમાનન્દના અનુભવની બહાર જ હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનન્દનો મરાઠી સંસ્થાઓ જોડે સંબંધ ના હોવાનાં ઐતિહાસિક કારણો પાછળ ચર્ચા ચૂકાયાં છે. કાલના સમયમાં સર્વના અનુભવની વાત છે કે શુન્નતા કરતાં મહારાષ્ટ્રના લોકો સંગીતકલામાં ચડતા છે; અને તે અનુભવના યોગે જ આ વેણિકાના વચનમાં એ વિશે ઉચ્ચાર થયેલો છે; અને હેમાં આ નાટકનો કર્તા આધુનિક તરીકે પકડાઈ જાય છે. એ રચનારે પોતાના ખરા નામથી નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું હોત તો આ વેણિકાના વચનમાંનો કાલવિરોધ (chronologism) દ્વયરૂપ ન થતો રમજ તરીકે ધ્રુવ થાત; પરંતુ પ્રેમાનન્દને નામે નાટક ચલાવ્યાથી શુદ્ધ પ્રકારનો કાલવિરોધ બની જઈ દ્વયરૂપ બને છે.

આ બાબતમાં ફરીથી ચેતવવાની જરૂર નથી કે પ્રેમાનન્દના મરાઠી સંસ્થાઓ જોડે સંબંધની સાબીતી આ વેણિકાના વચનમાંથી કાઢવાની નથી. આ આપણી તપાસમાં સર્વ અન્વેષણના મૂળ નિયમો પ્રમાણે જ ચલાશે. એક મૂળ નિયમ હોવો છે કે ચાંત ઉપરથી અચાત ઉપર જવાય; અચાત ઉપરથી ચાંત ઉપર ના જવાય; અથવા અચાતને ચાંતવત મારી લઈ ચાંત જોડે વિરોધ આવતો હોય તો ચાંતને ખોડું ના ફાંવાય. અહિં આ નાટકોનું પ્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ તે અચાત વસ્તુ છે, અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં મરાઠી સંસ્થાઓની છાપ શુન્નતા ઉપર પછી નહોતી એ—ઈતિહાસાદિકથી સિદ્ધ હોવાને લીધે—ચાંત છે. અને તેથી પ્રેમાનન્દને મહારાષ્ટ્રના લોકોની આપનકલાની પ્રવીણતા વિશે ખાદિતી હોવાનો સંભવ નથી. એ નંદરબારમાં રહ્યાં તો એ ખરું; પણ નંદરબાર તે આ સંબંધે મહારાષ્ટ્ર નથી એ પાછળ બતાવેલું છે.

§ પરંતુ એ પ્રકારનો કાલવિરોધ પણ ભરતવાડેયાં પ્રેમાનન્દ આણે એ સંભવનું નથી. પ્રસ્તાવનાઓની વાત શુદ્ધ છે. હેમાં તો કવિના સમયમાં જ ચતુષ્પાદાદિક બોલે છે એમ દર્શવના હોય છે. પણ ભરતવાડેયાં તો પાત્ર જનનાં વચનો હોય છે. હેમાં હાવા કાલ વિરોધ કરવાની રીત શેક્સપીયર વગેરેના નમૂના ઉપરની હોઈ પ્રેમાનન્દને પરિચિત હોવાનો સંભવ નથી. અને એ પ્રકાર અપ્રેમાનન્દીય લાગે છે.

(સ)—૩

હવે પ્રેમાનંદની રસિકતાને વિશેષી એક પ્રકારનું દર્શન થાય છે તે બતાવું છું. 'તંપત્યા-ખ્યાન' ૫૪ ૧૮૯-૧૯૦ માં તથા ૫૪ ૧૯૩ મે તંપતી તરફ સંવરણની અને કેટલીક દેવી તો આમ્ય શૂદ્ધારવેશોએ દેવગી છે કે ઉચ્ચ રસિકતાને મોટો ક્ષેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વેશોઓ પ્રયોજનની અને અનાગારિક છે. ન. દેશવત્રાવે કહ્યું છે—“પ્રેમાનંદે મંદુનના કિતમ આદર્શના પરિચયને લીધે બવાઈની અસ્લીસતાનો ત્યાગ કર્યો તેની સામે તેની આમ્યતાનો પણ ત્યાગ કર્યો હોત તો તેનાં નાટકોનું મોટું કંઈક દૂર થાત.” (‘પ્રેમાનંદ’-૫. ૨૬). અહિં આમ્યતા રૂઝિમણી સત્યભાષા વચ્ચે હલકા કસદ વગેરેની જ ઉદ્દિષ્ટ છે. પરંતુ ઉપરની શૂદ્ધારવેશો આમ્ય કરતાં પણ આગળ વધી અસ્લીસની ક્ષામાં જ જાય છે, અને બવાઈની અસ્લીસતાનો ત્યાગ એ દેશણે તો જણાવે નથી. આ અસ્લીસતાની સાથે કાલિદાસની નાગરિક મર્યાદા ચરખાવી જવાય છે. સુખન જેવા રસિકતાનો ભંગ ના કરનારા ઉપચારમાં પણ—કયમવ્યુત્તમિતં ન ચુચિતં તુ એમ શકુન્તલાને મંબરે દુષ્યન્તાના સુખનની અસિદ્ધ સ્થિતિ જ પ્રેક્ષક વર્ગ આગળ રાખીને પાટો પાટી દેવામાં કાલિદાસની મુદ્દમ રસિકતા પ્રગટે છે. અને અહિં સંવરણની વેશોઓનું નામ પણ આ સ્થળે દેનાં સંકેત થાય છે.

કહેશે કે એ જ પ્રેમાનંદે ‘અમ્યશૂદ્ધારખ્યાન’ માં તેમ જ કાલિદાસે ‘મેઘદૂત’ ના કેટલાક ભાગમાં અને ‘કુમારસંભવ’ ના ૮ મા સર્ગમાં નિર્લજ્જ શૂદ્ધાર વર્ણવ્યો જ છે તો. પરંતુ એ શૂદ્ધારની નિર્લજ્જતાનો બચાવ કરવાનો હેતુ ન રાખીને તારતમ્ય બતાવવાનું એ છે કે એ વર્ણુનાત્મક કામ્યમાંનાં શૂદ્ધારવર્ણનો ઉદ્દીપક છતાં અસ્લીસતાની કાંટિમાં નથી આવતાં, અનાગારિક નથી બનતાં; અને નાટકમાં સંવરણની વેશોએ એથી ઓછી ઉત્કેષ્ટતાવાળી છતાં, નાટકના દર્શકસ્વરૂપને લીધે, બજવતી વખતે આમ્યતા પ્રત્યક્ષ કષવાથી અસ્લીસતા ઉત્પન્ન થાય જ; પણ એ દર્શક કામ્ય વાંચતાં પણ હેતુ દર્શનના કામ્ય મંદોને પાત્રજનની કૃતિયો પ્રત્યક્ષવત્ ચવાધી લગભગ એટલી જ અસ્લીસતા ઉપરિચિત થાય છે. આ એ અસ્લીસતાનું સ્વરૂપપરીક્ષણ છે.*

* અસ્લીસતાનું આ સ્વરૂપપરીક્ષણ હાલ ઇંગ્લાંડના એક પ્રખ્યાત ઓપેરા લખનારે પણ કરેલું છે તે તરફ મહાં ધ્યાન આ વિચારો નોંધ્યા પછી અલુપ્ત થયેલો. “The Sketch” નામના સાપ્તાહિક સચિત્ર પત્રમાં (તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ ના અંકમાં) Motley Notesના મથાળાના છૂટક પેદાશોમાં આરંભમાં જ એ આવે છે. કનૈલ લોક-વુડે એમ શૂદ્ધ ઉત્પન્ન કરી હશે કે વાર્તાના અન્ય ઉપર censor (સરકારી અન્યપરીક્ષક) નો અધિકાર નથી, તો પછી નાટક ઉપર શા માટે નોંધાયે? વાર્તામાં અને નાટકમાં ફેર શો છે? તે ઉપર સર જનલ્ડ. એમ. ગિલ્બર્ટ (ઓપેરાલેખક) કહે છે:—

“There is a very wide distinction. In a novel, when you read that Eliza slipped off her dressing gown and stepped into a bath, there is no objection to it; but if that were represented on the stage it would be a very different thing.”

પરંતુ આ સર્વ પરીક્ષાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેમાનન્દ જેવો સુષુક સંસ્કૃત કવિ હોવી અશ્લીલતામાં પડે એ સંભવતું નથી. માટે આ કારણથી પણ આ નાટકના હેતુ કર્તૃત્વ વિશે સૂઝ પડે છે.

(સ્વ) — ૪

હવે વિદેશીય કહેવતોનું દર્શન કરિયે—

(૧) “એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે.”

(‘રોપરસિકા સત્યભામાખ્યાન’ પૃષ્ઠ ૧૬૧)

એ પેરેમાફ લખનાર કહે છે:—“Here you have the whole case in a nut-shell.”

આ બેઠનું લોક કારણ એક એ છે કે કાવ્ય, વાર્તા, વગેરેમાંના વર્ણનના વૃતાન્ત વાચકની આગળ પ્રત્યક્ષ ના હોઈ હેમાંની સ્થિતિનું દર્શન કલ્પનાશક્તિના મુક્ત પદ્ધતિ દ્વારા થાય છે; એ કલ્પનાનું અન્તરપટ અગમ્ય રીતે રસનિષ્પાદક બને છે, અમર્યાદ અંશને આગળ કાઢે છે, મલાઓ સાચવે છે, અને ચારતા ઉત્પન્ન કરે છે. વસ્તુની સુન્દરતાનું દર્શન અને આછા પણ વસ્તુની હંકાયેલી સુન્દરતાનું દર્શન એ બેમાં જે ફરક છે તે પ્રકારનો ફરક અહિં છે. કલ્પનાનું અન્તરપટ આવીને દસ વસ્તુને આવનામય બનાવી દે છે અને વાસ્તવિકતાની અશ્લીલતામાંથી બહાર કાઢે છે.

નાટકમાંની સ્થિતિ પ્રેક્ષકની નજર આગળ પ્રત્યક્ષ હોવાથી આ કલ્પનાનો પડદો ખસી જાય છે, આવનાનો ઢોળ ચડતો નથી, અને અશ્લીલતાનું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચિત્રમાં તેમ જ સિંદુરમાં સ્થિતિ કાંઈક પ્રત્યક્ષને મળતી છે ખરી, પરંતુ હેમાં મુક્ત બેઠ છે; ચિત્રમાં ને સિંદુરમાં વર્ણનવિષય વસ્તુ નાટકમાં અભિનય થતી વસ્તુ જેટલી અને, જેવી પ્રત્યક્ષ નથી. હેમાં કલ્પના વ્યાપારને, કાવ્યવાર્તા કરતાં ઓછે દરજ્જે પરંતુ નાટક કરતાં વિશેષ અંશે, માર્ગ મળે છે, એ વ્યાપાર આવશ્યક છે. યુરોપ અમેરિકામાં Living Picturesનાં દર્શનોમાં જે અશ્લીલતા અથવા અપ્રમાણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે ચિત્રચિંત્રમાં નથી થતાં. કાવ્યવાર્તાનાં વર્ણનો અને નાટકનાં દર્શનો વચ્ચે જે બેઠ છે તે રીત્યનો જ બેઠ ચિત્રચિંત્ર અને Living Picturesની વચ્ચે છે.

જો નાટક અથવા અને નાટકનો અભિનય એ બે વચ્ચે પણ કાંઈક અશ્લીલતામાં અંશરૂપે બેઠ આવશે; પરંતુ તે અતિ અલ્પ જ; અને નાટક અભિનય જ હોવાથી અથવા અશ્લીલતા લગભગ અભિનય જેવી જ આવશે. મર્યાદા પરાક્રમ અશ્લીલતાની નાટકના અભિનયની પણ પાર નથી વાસ્તવિક જીવન વૃતાન્તમાં આવશે. આમ—

આ વિશે કૂટનોટમાં પ્રકાશકો લખે છે —

“હાની સાથે ઇંગ્રેજ કહેવત સરખાવવી ઘટે છે. “To kill two birds at one stroke” (‘ખડે જોતાં to kill two birds with one stone’ એમ અંગ્રેજ કહેવત છે.)

આમ હેમણે સચચુ ના હોત તોપણ આ મામ્ય એટલું તો ઉત્કટ છે કે આપોઆપ તે તરી આવત.

આ સામ્યથી મહારી શરૂકા સળગે ૩૫ ધાન્ય કરે છે. અનેક કાગણો છે. આ પ્રકારે કહેવત શુજરાતીમાં આજ સધી જાણ્યું નથી, અને પ્રાચીન વખતમાં હોવાનો સભવ

(૧) કાવ્યવાર્તા વગેરે, (૨) ચિત્ર તથા સિદ્ધ, (૩) Living Pictures, (૪) નાટક ગ્રન્થ, (૫) નાટકનો અભિનય, અને છેવટે (૬) વાસ્તવિક જીવન,—એમ ઉત્તરોત્તર અદતે ક્રમે અસ્વીકૃતતાનો સંગ્રહ કરે છે, અને અર્થાભાગથી વિરુદ્ધ રીતે એ છ સંરથાઓમાં એ સંબંધી ચારતાનો અર્થ વિપરીત ક્રમે પ્રવર્તે છે.

નાટકો માટે Censorની જગ્યા કાઢી નાખવી કે કેમ તે પ્રશ્ન માટે ઇંગ્લાન્ડમાં થોડી મુદત ઉપર નીમાયવી કમિટીના રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય એક બતાવાયો છે —

“The existence of an audience, moved by the same emotions, its members conscious of one another's presence, intensifies the influence of what is done and spoken on the stage”

(અર્થ—“નાટક માટે પ્રેક્ષક મંડળ હાજર હોય છે, એ મળમાં સર્વ ઉપર એકસરખી લાગણીઓની અસર થાય છે, અને એ મંડળના જનોને એકબીજાની હાજરીનું જ્ઞાન રહે છે, આ સર્વ કારણથી રંગભૂમિ ઉપર બોલાય છે અને કૃતિ થાય છે તેની અમરવધાને તીવ્ર થાય છે”)

આ પરીક્ષા મત્ય છે, પણ અસ્વીકૃતતાના ઉદ્ધ મળનો અર્થ કરનારી નથી. એ અસર તીવ્ર શા માટે થાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો મ્હં હમણા બતાવેલા અન્યીક્ષણમાં મળશે. તે ઉપરાંત,—અહિં કહેલું ‘પ્રેક્ષકજનોનું’ અન્યોન્યની સમક્ષતાનું જ્ઞાન પ્રથમદર્શને લગ્ન ઉત્પન્ન કરના નિવડણુ જોઈએ, પરંતુ—લગ્ન ઉત્પન્ન કરનારા પ્રકારો બજવાયે જ જવાથી અને બધા સાથે મધ્યસ્થ એ પ્રકારથી પરિચિત થઈ જવાથી—એ જ જ્ઞાન લોભની મર્યાદાબુદ્ધિને જડ બનાવી દે છે, એ પણ અનિટ પરિણામ થાય છે.

પરંતુ આપણી પરીક્ષામાં આ પરિણામ અપ્રસ્તુત છે. પ્રસ્તુત વાત તો એ જ છે કે એ જડતા થઈ જવાની પૂર્વે, એ મંડળના સામીપ્યનું જ્ઞાન અસ્વીકૃતાનું બાળ વિશેષ તીવ્ર કરનારું બને છે. (ઉપર કહેલી કલ્પનાની સકિત (વાર્તાઓને મળ-ધે) કેવળ અધમ આમ્ય મર્જનને તો સરકાર નહિ જ આપી સકે, એ કહેવાની જરૂર નથી.)

નથી જણાતો. આ કહેવતમાં સમાયેલો વિચાર આપણે તો “એક યંથ દો કાજ” એ દિનું કહેવતથી જ દર્શાવતા આવ્યા છીએ, અને એ દૃઢતા ધ્યાન ખેંચનારી છે. શિષ્ટ-વર્ગમાં ગુજરાતમાં શિક્ષરનો પરિચય હોવા નથી,—એ પરિચય હ્રુમ થયે જમાના યર્ષ ગયાછે,—કે જેથી કહેવતના રૂપમાં રૂઢ સ્થિતિ પામીને આ પ્રકારનો વિચાર સ્થૂલ રૂપમાં બધાય. કહેવતો તે પ્રભના રીતરિવાજ, સંસ્થાઓ, જીવન, ઇત્યાદિનું પ્રતિબિમ્બ હોયછે. અને પ્રસ્તુત કહેવત રૂપ પ્રતિબિમ્બ માટે ગુર્જર પ્રભના—શિષ્ટ પ્રભના—જીવનાદિકમાં મૂળબિમ્બ જડતું નથી.

આ શૃંગારના ઉત્તરમાં રા. કેશવલાલ કહેછે કે એ “પ્રેમાનન્દનાં બીજ” કાવ્યો ન વાંચ્યાનો પરિણામ છે. દ્રૌપદીહરણમાં શિક્ષરનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યુંછે તે કારે રાખતાં અષ્ટાવકાખ્યાનમાં જનક વિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું પ્રકરણ કાઢી જોશે તો સહેજ તહેના જણવામાં આવશે કે એ વિશે મૃગયારસિક મરાઠા મુસલમાન અને રજપૂતના સમયમાં થયેલો પ્રેમાનન્દ નંદરખારના રાજના સમાગમમાં શિક્ષરની સારી માહિતી ધરાવતો હતો.”

(‘પ્રેમાનન્દ’, ૫૪ ૨૩)

આ હેઠા વાક્યમાંના વચન માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ હશે ? કે માત્ર ‘દ્રૌપદી-હરણ’ અને ‘અષ્ટાવકાખ્યાન’માંના શિક્ષર સંબન્ધી ભાગ ઉપર જ એટલું બધું તદ્દપ સ્થિતિનું અનુમાન રચાયું હશે ? કેમકે માત્ર મરાઠા, મુસલમાન, અને રજપૂતના સમયમાં થયું એટલાથી સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ તે લોકો જોડે ગાદો સહવાસ, હેમની સાથે શિક્ષરે જ/વા આવવાની કેવ, ઇત્યાદિ હોય તો શિક્ષરનાં વચનો જોડે પરિચિતતા ઉત્પન્ન થવી મંભવે. નંદરખારના રાજ સાથે સમાગમ પ્રેમાનન્દનો શો, કેટલો, કેવો હતો તે વિશે ઐતિહાસિક પુરાનાતની અગેહા રહેછે.

પરંતુ આ એ યંચોમાં શિક્ષર સંબન્ધી વર્ણન શું છે તે જોઇયે. ‘દ્રૌપદીહરણ’માં શિક્ષરનું સામાન્ય વર્ણન છે એમ રા. કેશવલાલ પોતે જ કહેછે. એ સામાન્ય વર્ણનથી આપણા પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ નથી. તેમ જ એ વર્ણન ઉપરથી એ લખનારને પ્રત્યક્ષ મૂલ્યાનો અનુભવ હોય એમ નિઃસંશય ફલિત થતું નથી.

“અષ્ટાવકાખ્યાન”માં મૃગયાનું વર્ણન ૧૨ મા કડવામાં શ્લોક ૨૫ થી ૩૫ સુધીમાં આપ્યુંછે, તેમાં વિશિષ્ટતા એટલી જ છે કે શિક્ષરમાં ઉપયોગમાં આવતાં તથા શિક્ષરમાં મરાતાં જનવરોનાં નામ, તેમ જ મૃગયાના જુદા જુદા પ્રકારનાં નામ તથા સ્વરૂપ હેમાં આપ્યાંછે. જેમકે,—બાજ, ગુરરી, જેરી, જવર, લગરા, ગુરમચી, કુદી, વાસ, સાગોપ, રાની બિડાલ, ચિત્રો, શિકારી કૂતરા; તથા—વેર, ગાડ, ડાર, ફંદ, મૂળ, યાચ, પશુ, પક્ષી, ધંટાવળી, વેગ, એ નામની મૃગયાઓ. આ ઉપરથી એમ તો કાંઈ ના કહેવાય કે શિક્ષરનો સ્વતઃ પરિચય આ કવિને હશે. શિક્ષર સંબન્ધી શબ્દો તે લોકો કનેથી નોંધી લેઈને તેમ જ કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરથી ટાંકી લઈને, આ રચના થવી બિલકુલ અશક્ય નથી. આ મૃગયાના પ્રકારોમાં મૂળ, પશુ, પક્ષી, ધંટાવળી અને વેગ, એ નામો તો સંસ્કૃત જોવાં જ.

મ્પટ છે, અને તે સિકારી બીલ વગેરેની ભાપાના નથી, એટલે ખાસ સિકારી વર્ગ કનેથી પ્રાપ્ત થયા હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે. અસ્તુ,—પરંતુ હામાથી ગ્રોહ સ્થળે સિકારી લોકોના ખાસ કહેવતો તો નજરે પડતાં નથી જ. આ બે સ્થળોમાનાં સિકારના વર્ણનોથી બહુમા બહુ એ જ તર્ક થઈ સકે કે આ કવિએ સિકારના શબ્દોની અને સ્વરૂપની માહિતી કેટલીક મેળવી હતી પણ સિકારી તરીકેના જીવનથી જે કહેવત રૂપી ભાષાસંગી અધ્યાય તે માટે ખુલાસો મળવો હજી બાકી રહેતો.

ખામ એટલા માટે કે આ કહેવત—“એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે” તે—કાંઈ બીલ કે હેવા વર્ગની ભાપાનું નથી સિદ્ધ જીવનતી ભાષામાં દેખા દે છે ‘અનેક’, ‘પક્ષી’ એ શબ્દો સિદ્ધ ભાષાના છે. ‘ધણા’ ‘પંછી’ કે હેવા શબ્દોની આશા સિકારી વર્ગના કહેવતમાં ગ્રામ્ય પ્રેમાનન્દે દેને સંસ્કાર આપીને કહેવત સિદ્ધ ભાષાનું બનાવ્યું હેવી કંપના જરાક દુર્ગંદ અને તાણી દૂશીને આણેની બનશે. તેમ રુઝિમણી જેવા પાત્રના મુખમાં એ કહેવત મૂકેલું છે, તે સ્ત્રી પાત્ર છે તો ‘પંખી’ એમ તો શબ્દ વાપરે

રૂઝવાનું તાત્પર્ય એ કે આ સિદ્ધ ભાષાનું કહેવત સિદ્ધવર્ગના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ જ બની સકે, અને તે વર્ગમાં સિકારનો પશ્ચિમ હતો નહિ અને હજી પણ નથી જન્મીત જેવામાં હોય એમ સંભવે,—તો પ્રેમાનન્દને જન્મીતો જોડે ગાદ સહવાસ હતો એમ માનવાને હેપના શિવાય બીજા આધાર નથી અને જો એમ સિદ્ધરૂપમાં કહેવત હતું તો હવે જન્મીત વગેરે વર્ગમાંથી હુમ્મ કેમ થયું કે આ સમય તદ્દન છે વગી, હાંકુ તપામતા જણાશે કે આ કહેવત સિકારી જીવનના અંગનું એટલું નથી. ઇંગ્લાંડના ખાનગીના ખુત્રી હવામાં ખરીને પણ પક્ષી તરફ સ્વચ્છ વર્તનનની સાથે જોડાયેલું આ કહેવત વિશેષ લાગે છે તે જીવન આપણા દેશમાં નથી જ

આથી પણ વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રકારની કહેવતનું એક જોવાનું છે. માન સિંગાનો જ મંબન્ધ નહિ, માન પશુપક્ષી સાથેના સ્વચ્છ વર્તનના સ્વભાવનો મંબન્ધ નહિ, પણ આ અને દેવી કહેવતોમાં એ મારેલા પક્ષી આદિક ખાવાના પદાર્થ તરીકે સિકારનો વિષય બનેના હોય છે. આ પ્રકારનો આદાર જેના પરિચયમાં નહિ દેવા વર્ગના પ્રેમાનન્દ કવિને આ કહેવતનો પશ્ચિમ પણ ના સંભવે. જે સમયમાં—બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ પ્રવર્તિત પાડો અમ્મ થયો હતો તેથી કે ગમે તે દારણથી—આ પ્રકારના આદારથી આદરણાદિ વર્ગ હજી તદ્દન છૂટયો નહોતો, તે સમયના સાહિત્યઅન્યોમાં દાવી કહેવતો દર્શન દે છે.

ઉદા—

વર તક્કાલોવનદા તિત્તિરી જી રણ દિઅહતરિદા મોરી ।

(વર તક્કાલોવનતા તિત્તિરી ન પુનર્દિવસાન્તરિતા મયૂરી)

(અર્થ:—તત્કાળ મળેલી તીતરી લલી, પણ એક દિવસ પછી મળવાની દેલ [કામ-ની] નહિ.)

આ કહેવતનું આથી પણ પ્રાચીન સ્વરૂપ વાત્સ્યાયનના ‘કામસૂત્ર’માં છે:—**चरमद्य-कपोतः श्वोमयूरात्.** (અર્થ:—કાલ્ય મળનાર મોર કરતાં આજ મળેલું કબૂતર બહુ.)

પરંતુ આ વિશે વિશેષ તર્ક વિતરેની જરૂર નથી. કેમકે ખરું તત્ત્વ તો જુદું છે. શિકાર સંબંધી અનુભવ, સંપર્ક વગેરે પ્રેમાનન્દને હતા કે નહિ તે એક રીતે મૌલુ પ્રશ્ન છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે અંગ્રેજ કહેવતોને મળતી આપણી કહેવતો ધણી વાર જો-છે, પરંતુ કાંઈ ને કાંઈ હેમાં વિશિષ્ટતા જણાવનાર ફરક હોયછે; પણ આ કહેવતમાં તો અંગ્રેજીની સાથે (અનેક-અને two એટલો નજીવો ફરક બાદ કરતાં) અક્ષરશઃ તફાવત સામ્યવાળું કહેવત ગુજરાતીમાં શી રીતે પ્રગટ થયું? એ કાદતાલીય યોગનો પ્રસંગ આત્યંત અર્થભવિત છે.

અંગ્રેજ એડે મળતા છતાં બિનતાનું લક્ષણ હોઈ જાતીય સ્વતંત્રતાવાળી કહેવતના દાખલા માટે દૂર સોધવા જવું નહિ પડે. ઉપર જ કહેલી કહેવતો—**चरमद्यकपोतः श्वोमयूरात्** અને ઘરં તત્કાલોપનતા તિત્તિરી ન પુનર્વિવસા-તરિતામયૂરી તે અંગ્રેજ કહેવત—“*A bird in the hand is worth two in the bush*” ની માથે જેટલી મળતી છે તેટલી જ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્થાપનાર વિશિષ્ટ લક્ષણવાળી પણ છે;—જે સ્વરૂપ “એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે” એ કહેવતમાં નજરે નથી પડતું.

અંગ્રેજને મળતું ખીજું એક કહેવત રા. કેશવલાલ ખતાવેછે:—“કાગડો કામઠીને ધીરે હેવો નથી.” આ કહેવત ‘તપસ્યાખ્યાન’માં પૃ. ૧૩૬ મે જોડેછે. “કાગડો કામઠીને ન ધીરે”—એમ ત્યાં છે. આ કહેવતને મળતું અંગ્રેજ કહેવત કિયું હશે તે મૂલને સમજાય પડતી નથી. સુલોચનાની સખીઓએ વસંતક કનેથી કપટ કરીને સંવરણની શુભ વાત કદાવી લીધી તે વિશે સુલોચના કહેછે:—

“કાગડો કામઠીને ન ધીરે તેને તમે પાશમાં પકડી લીધો.”

હાના એ અર્થ સંભવે:—

(૧) તીર ચઢાવ્યા વિનાની કામઠી પણ ઊંચી કરતાંવાંત કાગડો બીડેને જતો રહે,—હેવો સાવધ;

(૨) તીર સહિત કામઠી ઊંચી કરે તેટલામાં, તો બીડી ભય,—હેવો ચતુર;

(૧) માં ભયનો સંભવ પણ ના છતાં વેળાસર સાવધપણું વાપરે;

(૨) માં એમ કે શીથે રસ્તે ના હાથ આવે—નિશાન તાકીને—તેને આડે રસ્તે પાશમાં પકડ્યો.

આ રીતે અર્થ એક સામાન્યરૂપનો એ સંભવે કે કામઠીની નજર આગળ કામઠી

વગેરે સાધન વાપરે, તો તે સટકી જાય, માટે આડકતરી રીતે દેનાથી શુભ ઉપાય વાપરી-
ને પકડાય. આપણા આમાન્ય તત્ત્વના જીભા તન્તુ ઉપર સામ્યનો આધાર ગણનાડું માત્ર
એક અગ્રેજ કહેવત બાહ્યશક્તિ એક વચનમાં જડે છે —

“ In vain is the net spread in sight of any bird. ”

પન્તુ એ આન્ય ખડુ નથી. દાગણવાળા કહેવતનો ઉદ્દેશ તો જુદો જ છે. તે એ જ
કે શીષા નિશાનથી ના પકડાય તે પાસના આડકતરના ઉપાયથી પકડાયો. અથવા, આજ્ઞાક્રમા
આપાકને સુખિથી પકડયો. એટલે આ કહેવતમાં અગ્રેજ કહેવતનું સામ્ય જડતું તો નથી આ
કહેવતને મદદ અગ્રેજમાંથી આજોક્ષ કદી કરેલું નથી અને ઉપર કહ્યું તેમ શિખના વચનના
પરિચયનો પ્રશ્ન મુખ્ય નથી. પન્તુ અગ્રેજ કહેવત જેડે તદ્દપતાથી ઉત્પન્ન થતા મશયનો છે.

“ એક કાકરે અનેક પરી પડે ’ એ શિવાય બીજાં પશુ એક એ અગ્રેજ ઉપન્થી
જ ધણપદા કહેવતો નજરે પડે તેથી વળી મશય વિશે જાણવાનું થાય છે,—

(૧) “ વાટ જોતાંને વેળા લાગી થાય, ”

(‘ રોસર્સિમ સત્વજામાખ્યાન ’, ૫ ૨૨૭)

શુન્દરાતીમાં આ કહેવત પરિચિત નથી. અગ્રેજમાં—“ Time seems long
to those that wait. ”—એ વચન રહે છે, તેનું જ આ બાબાન્તર જેવું જણાય છે
આ માટે વધારે ટીકાની જરૂર જ નથી આ એ વચનો દાગબદમાં ધણ એટલે હેમ સર્વ
ટીકા આપોઆપ આવી જશે

(૨) “ માગ્ગે જાદ અને જોદ્ગે કુમર. ”

(‘ પાવાળી પ્રમજાખ્યાન ’, ૫૪ ૧૧૩)

“ A mountain in labour and a mouse out of it ”—એ કહેવતનો
પ્રતિધ્વનિ હામાં સમજાય છે એમ મદને લાગે છે ઈસપની વાર્તા ઉપન્થી આ કથપના
ઉત્પન્ન થયેલી, અને ઈસપની વાર્તાઓ તે એક દેશની આગવી મિલકત નથી પન્તુ મનુષ્ય
પ્રજાની મજિયારી મતા છે, એ ખડુ, તોપણ શુન્દરાતીમાં તો એ વાર્તાઓનો પ્રચાર અગ્રેજ
ઉપન્થી બાબાન્તર થયા પછી જ છે, અને તે ઉપ થી આ કહેવતની ઉત્પત્તિ ગણિયે તો
પણ પ્રેમાનંદના કાગ પછીની વાત થશે આ કહેવતની પ્રમાણ તરીખી કીમત હદ ઉપ
નાત કવનો આમદ હું નહિં ગણુ. પન્તુ ઉપના બેની સાથે આ ત્રીન્તુ મળીને બીજા વધે છે.

(સ)—૬

આ વિદેલીય કહેવતોના આભ્યન્તર પ્રમાણની મદદમાં અગ્રેજ દબના વચનો, શબ્દો,
વગેરે ટેલકાક આ નાટકમાં જડે છે —

(૧) “ પારિપાસ્વક—* * * ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા તેનો તો ગોટો વાળો તેને હામે ગુર્જરગિરા વાપરશો, પણ સામાન્ય પાત્રની ખાલખાપા વિશે શું બોલો છો ? ”

(‘ રોપર્ટસિકા સસભામાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૧૫)

અહિં ‘ ગમે તેમ થાઓ ’ એ વચન આધુનિક અને અંગ્રેજી બન્યું છે તે વિશે અત્યેસ થાય તો તે વાત બાગૂ ઉપર રાખીશું. પણ ‘ કહો કે ’ એ વચન તો અંગ્રેજી “ say ” અથવા “ let us say ” એમ વાક્યમાં વચમાં બોલાય છે તે રીતનું જ છે અને ગુજરાતી રૂઢિની વિરુદ્ધ જ છે. આ રીતનો ‘ કહો કે ’નો પ્રયોગ (let us grabade હેવા અર્થમાં) સુબાઈના ‘ ગુજરાતી ’ પત્રે ઘણાં વર્ષ ઉપર શરૂ કરેલો મ્હને યાદ છે, તે પૂર્વે એ અંગ્રેજી ટપ વર્તમાનપત્રની ઉપખાખામાં પણ ઉત્પન્ન થઈ યાદ નથી.

અહિં—“ કહો કે—ખાલખાપા વિશે શું બોલો છો ? ” એમ ‘ કહો કે ’નો સંબન્ધ છેવટના પેઠાવાક્ય જોડે છે, અને તેથી ‘ say ’ના અર્થમાં એ વચન નથી (અર્થાત્, ‘ ગુર્જરગિરા વાપરશો ’ એ વાક્ય જોડે સંબન્ધ નથી,)—એમ પણ બચાવ નહિં થાય; કેમકે ‘ ગુર્જરગિરા વાપરશો ’ એમ વાક્ય પૂરું થઈ, પછી ‘ પણ ’ સંજ્ઞાથી ઉપરનું વાક્ય શરૂ થાયછે; ‘ પણ ’ શબ્દ વચમાં આવી એ સંબન્ધ અશક્ય બતાવેછે.

(૨) “ કૃષ્ણદેવ—વચસ્થા તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ”

(‘ રોપર્ટસિકા સસભામાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૧૬૬)

‘ વાતમાં વિશ્વાસ ’ એમ સમગ્રી વિભક્તિ ગુજરાતી રૂઢિની વિરુદ્ધ છે;—ગુજરાતીમાં તો ‘ તારી વાત ઉપર વિશ્વાસ છે ’ એમ જ કહેવાય. અંગ્રેજી I have faith in your words ની છાયા આ ટેકાણે પડીછે. સંસ્કૃતમાં તત્ત્વચરને વિશ્વસિમિ કહેવાયછે એ ખરું; પરંતુ ગુજરાતીમાં એ રૂઢિ ક્ષુભ થઈને ‘ ઉપર વિશ્વાસ ’ એમ રૂઢિ થઈ, એટલે સંસ્કૃતનો આધાર ખરી જાયછે. પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત રૂઢિનો પુનરાશય કર્યો એમ બચાવ કરાય. પરંતુ અન્ય આબચનતર પ્રમાણેનું બળ મ્હારી શરૂકા તરફ જ જાયછે, તેથી અહિં પણ અંગ્રેજીની છાયાની કલ્પના વધારે સખળ બનેછે.

(૩) “ શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે. અમારા જેવાને એમાં શું લાગુ પડે ? ”

(‘ રોપર્ટસિકા સસભામાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૪૨.)

લાગુ પડે—એ અંગ્રેજી ‘ to apply ’ ના તરજૂમાનું વચન હાલના જમાનામાં જ ગુજરાતીમાં ઘડી કાઢાયછે, આ સ્પષ્ટ રીતે આધુનિક શબ્દ છે. “ હમને એમાં આવે ”

કે હેના વચનથી જ નિર્ગદ પૂર્વકાગ્રા થતો દોષો જોઈએ પરંતુ “ લાગૂ પડે ” એ તો અગ્રેજી દબની જ લખા છે, તે બાજને મળતા આવવા માટે એવું વચન છે.*

(૪) “ સદાને માટે વનદેવતાપણું જ મૂંઝા વારો પ્રાપ્ત થશે ”

(‘ પાંચાવી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પ. ૧૩૫)

સદાને માટે—એ અગ્રેજી ‘ for ever ’ ઉપ-થી ગુજરાતીમાં દાનના વખતમાં દ્વિગત રૂઢિ અસ્થિત રીતે પેહી છે એ નિ સદેહ છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં એ કદી પણ બોવાશે નહિ, હેમા તો ‘ મદાયનું ’ અથવા ‘ સદાનું ’ એમ જ કહેવાશે ત્રિનાનન્દે આ અગ્રેજી રૂઢિ મદારે મીઠરી તે આપણે જાણતા નથી.

અતિ પરિચયને લીધે દેટવાક લોમે હામના જમાનામાં કયૂવ નહિ’ કહે કે ‘ સદાને માટે ’ એ વચન અશુદ્ધ છે પરંતુ એ શુદ્ધ ગુજરાતી ત કે એવ ના મખવાનું અને અશુદ્ધ જોડે અતિ પન્થિયનું જ મળ છે ‘ કેમ છે ? ’ ને જાને અગ્રેજી ‘ How are you ? ’ ઉપ થી પારગીઓને અને યુવાર્ધગિઓએ ‘ કેમ છો ? ’ એ વચન પ્રચારમાં આપ્યું છે તે દેટવાક બાલાશુદ્ધિ માટે એવટ ના રાખના ઓ વાપરે છે, એ વચનકાગે કરીને અતિ પન્થિયત થઈગય તો તહેને વિશે પણ એમ જ જણાવ કગય એમ બવિધ જણાય છે

(ચુ) — ૬

ગદ્યમાં અન્તર્ધર્મ આ નાટ્યમાં રથણે યથે જોવામાં આવે છે, હેના ઉદાહરણ —

(૧) “ નારદ—(મખેદ) શિવ ! શિવ ! માયાનિરપ પણ માયામાં લેપાયા ! ! સોગ સદાજ ગજકન્યા એ કટજન્યા જ હેવાની ! તેમ તેની ધટિમાં ધન્યા, એ પણ ધ્યા ! ”

(‘ ગોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પ. ૬૫)

(૨) “ કૃષ્ણદેવ— ‘ * * * * * ’ પણ જો જો એ પચમુખી નાગની કૃણા જોવા કે મણા વગરના કો વડે મને બોતાવે છે ? ”

(તે જ નાટ્ય, પ. ૮૦)

(૩) “ શ્રીક્રમો—* * * * * જો જૂની ગયા હો તો કો મને ગુરુ એટલે કાર્ક હેશે નહિ અધૂરું ”

(તે જ નાટ્યક પ. ૮૪)

* આગળ ૮ મો વર્ગ ‘ આધુનિક ધર્મતરના પ્રયોગો ’ નો છે તેમાં વખતે આ ઉદાહરણ આપી સકે પરંતુ અગ્રેજી જોડે સખન્ધ હોવાથી અદિ દાખવ કર્યું છે.

(૪) “ સુવધાર—પ્રાણપ્રિયા ! સુખજન્યા ! ધન્યા ! ”

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ ૫૪ ૮)

(૫) “ ભીમ—અહા ! ક્ષમાની તમા ! ”

(તે જ નાટક, ૫. ૧૨૯)

(૬) “ વક્રવલ્લિ—* * * જો એની એકાદ ગદ્દાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતાપણું મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે. ”

(તે જ નાટક, ૫. ૧૩૫)

(૭) “ કોકિલદેવર — + + + નીકર હવડાં યજ્ઞેશ્વર ગાટે આશુખ્યા આવી કામુકા કે’સી કે લાવે. ”

(તે જ નાટક, ૫. ૧૭૮)

(૮) “ ચારને છગી માર મારી ”

(‘ રોપણસિકા સત્યમામાખ્યાન,’ ૫. ૧૨૮)

(૯) “ અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા— ”

(તે જ નાટક, ૫૪ ૧૪૬)

(૧૦) “ વાગીનો બાદી રહેલો સંબન્ધ જાગીને પૂરો કરવ. * * * * * અસત્ય ત્યાગી વાગીનો સંબન્ધ તો પૂરો કરવો જ જોઈએ. ”

(‘ તપત્યાખ્યાન,’ ૫. ૨૦)

આ કાંઈક આમ જોવી સચિવાળી યમકરચના તદ્દન આધુનિક છે. પ્રથમ પારસી ગુજરાતી નાટકો આરમ્ભ કરાળનાં એ પ્રગટ થયેલી સાંભરે છે. તે પછી મુબાઈની ફગમૂમિ ઉપર ગુજરાતી નાટકોમાંથી કેટલાકે એ કામ કરી ત્રેમાનન્દનો આદર્શ તો સંસ્કૃત નાટકોનો મંભવે, તેમાં ગદ્યમાં હાવા અન્વર્થમક બાધ્યા નથી. મલમાં યમક જુદી રીતના કોઈ વાર આવે છે; આ રીતના નહિ. એ જુદી તરેહના યમકનું તો એક જ ઉદાહરણ રડયું ખડયું આ નાટકોમાં જોઈ આવ્યું છે:—

“ સંવદયુ—* * * * * ચાતકને મૃયા વૃષાતુર રાખનારને ડાહ્યા કેવાં જોઈએ કે ગોડાં ? ”

(‘ તપત્યાખ્યાન,’ ૫૪ ૧૫૩)

આ અને પેલાં દસ ઉદાહરણો મરખાવતાં બેદ યુક્તમ પણ સાચો જણાઈ આવશે, અને સંસિક શ્રવણ ઉપર બેની જીદી અસર—એકની આમ્ય અને બીજીની નસિક, એમ—કેમ થાય છે તે સમજાવે. ‘મૃપા તૃપાતુર’ જેવા પ્રકારમાં યમકિત વર્ણો અન્ય યમકનું કાર્ય કરતા નથી; ‘મૃપા’ એ શબ્દના આરંભમાં નથી તે ખરું, પરંતુ તેમાં યોગવાનું પણ નથી તેથી અન્તમાં હોય એમ સિધ્ધિ નથી. અને પેલાં દસ ઉદાહરણોમાં તો ગદ્યમાં તે તે યમકિત શબ્દ આગળ વાક્યના કકડા પાડવા છટ હોય તેમ અન્ય યમક—જે પદમાં જ નોબે તે—સાધવાનો લોભ જણાય છે. કવિ તે યમક ઉપર ચોખ્ખાવીને યમકને જ મહત્વ આપવા વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે, એથી કલામાં ખામી આવે છે, રચિની અધમતા જણાય છે. બહુમાં બહુ તો, હાસ્યરમમાં કદાચ આ પ્રકાર ક્ષમ્ય થાય; જો કે હેમાં પણ આમ્યતાની સન્દર્ભ ઉપર જ આવી મહેવાશે. પરંતુ ઉપરના ઉદાહરણોમાં (૩) અને કાઈક જ અંશે (૮) અંકવાળા મિવાય બાકીનાં મર્વ હામ્ય-મથી મિત્ર જ પ્રકારના છે. એકાદમા તો ખેદના વચનમાં આ અન્તર્યમક આવીને વિગેષ વિરોધી બને છે. ગમ્ભીર શિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં અને રમને અનુચિત આ યમકો આવવાથી, એ યમકનું પ્રધાનકાર્ય હામ્યસંપોષણનું હોવાથી, નસિકતાને ક્ષતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પરંતુ આ તો નસિકતાની વાત થઈ. પણ ઉપર જતાવેલો ઐતિહાસિક કાવ્યવિગેષ જ નહે છે તે આ નાટકો વિશે મથવને પુષ્ટિ આપે છે.

(સ્ત)—૭

પદમાં વાક્યાર્થ માટે આવશ્યક પણ હન્દના માપ માટે વધાન પડતા હેવા કાલતુ શબ્દો કાંઈમમાં મુગ્યાનાં આ નાટકોમાં અનેક ઉદાહરણો છે —

(૧) જ્યોત્સના જો જડી લેઉ હંડે, (૭) શિતગતા એલુ કંડ (હરિગીત)

(‘ગેયદર્શિકા મત્યમાખ્યાન’, પૃ. ૧૩૨, શ્લો. ૧૧)

(૨) મંયોગ મુન્દતા સ્વીકાન (મમ) હંદ્યમેયનીં દ્યમિની

(એ જ નાટક, પૃષ્ઠ વગેરે તે જ.)

(૩) હંદ મન્નિક માનિનિ । તે થડો મેં નવ પાડવ અભર્યો દટિ નિવારી

(હન્દવિગ્ધ હંદ)

(‘પાયાવી પ્રમનાખ્યાન’, પૃ. ૧૨, શ્લોક ૬)

(૪) (વળા) પ્રજા જગત માને ધન્ય તેની કમાઈ । (માનિની દત્ત)

(‘પાયાવી પ્રમનાખ્યાન’, પૃ. ૧૪૫, શ્લો. ૩)

(અહિં તો ‘વળા’ શબ્દની વાચ્યસંબન્ધ માટે અપેક્ષા પણ નથી; અન્યત્ર હરો, પણ અહિં નથી.)

(૫) (પથુ) પ્રિયા મિથ્યાભાષી, શશિકુંજ વિશે કોણુ પરખે ? (શિખરિણી વત)
(' તપત્યાખ્યાન ' , પૃ. ૧૯૨ શ્લો. ૩)

આ આધુનિક પ્રકાર તો છે જ; પણ તે વિશે તીચેના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાયછે:—

- (૧) મૂળ હસ્તલેખમાં આ રીતે કાઉસ હશે ? સંભવતું નથી. કાઉસ એ નવીન પદ્ધતિ છે; અને ઉદ્ધારચિહ્નનો વજેરે નવીન પ્રકારો આ નાટકોમાં પ્રકાશકોએ જ ઉમેર્યા જણાયછે.
- (૨) પરંતુ કાઉસ શિવાય, એ દ્વાલતુ શબ્દો એ હસ્તલેખમાં હશે ખરા કની ? કે તે પણ પ્રકાશકોએ વાકપાઠ્ય સમજાવા માટે ઉમેરેલાછે ? (પ્રાચીન હસ્તલેખો બેડે આટલી બધી છૂટ ભેવી તે તો પ્રાચીન ગ્રંથોના વિવેચકસંપ્રદાયની વિરુદ્ધ છે.)
- (૩) હસ્તલેખમાં દ્વાલતુ શબ્દો હોય તો તે છન્દોભંગ ઉત્પન્ન કરે જ છે,—વધારાના હોવાથી; અને આ નાટકોની છન્દરચના હેવા બંગ વિતાલી બધે નજરે પડે છે;—તો આ શબ્દો માટે શો ખુલાસો મળશે ?

આ પ્રશ્નો પૂછીને જ મૌન રાખવું ઉચિત છે; બાકી મ્હારો સંશય ખરો હોય તો તો આ પ્રકારનો ખુલાસો રહેલો છે; બનાવટ કરનાર આધુનિક પદ્ધતિમાં ભૂતપથી સપડાઈ ગયોછે;
" કામકો કામકીતે ન ધીરે તે પાસમાં " : આપોઆપ પડકારી ગયોછે.

(ત્ર) —૮

આ નાટકોમાં કેટલાક આધુનિક ઘડતરના શબ્દો દેખા દેછે:—

- (૧) અન્દ્રી અન્દ્ર નિહાળે (' રોપલ્લસિકા સત્યભામાખ્યાન, ' પૃ. ૮૨ શ્લો. ૧૦)
- (૨) શરદ વરદ અન્દ્રી સુખ આ આપનારો

(નાટક તે જ, પૃ. ૨૭૮, શ્લો. ૬)

- (૩) એવી રીતે નીકરપણે ઉભેલા,—ધ.

(નાટક તે જ, પૃષ્ઠ ૧૬૭)

- (૪) નીકરપણે ચાલ્યો જાયછે.

(' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ' પૃ. ૧૩૫)

- (૫) એવું નીકરપણું તને હર નથી ભિખવવું ?

(' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ' પૃ. ૫૦)

- (૬) આ કુમાર કેટલો નીકર છે !

(' તપત્યાખ્યાન, ' પૃ. ૨૦૩)

(૭) મનુષ્યહરણ (‘ રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન ’, ૫. ૯૯)

અહિં ‘ચન્દ્રી’ શબ્દ ચન્દ્રિકાના અર્થમાં છે એ ખરું, એ અર્થમાં તો પ્રાચીન કે નવીન સાહિત્યમાં આ શબ્દ પરિચિત નથી જ. પરંતુ ખીજા અર્થમાં પણ ‘ચન્દ્રી’ એ અનુચિત ઘડતર ધડાધક હમણાં હમણાં જ જોઇએ છિયે. તે તો અત્યંત આધુનિક છે. પરંતુ ૨૦-૨૫ વર્ષની અંદરનું પણ આ નવીન ઘડતર જ મણાય હેવું છે. પ્રેમાનન્દના સમયમાં શબ્દ-બંડાર ચાલુ બાપા તથા સાહિત્યમાં જોઇએ તેટલો હતો. “ નૃપભોમકતનયા રૂપ બનયા ” જેવામાં ‘બનયા’ હેવા શબ્દની નવીન ઘટના જુદા જ સ્વરૂપની હતી; યમકલોભથી પ્રેરાયેલી અને તે કાળના નમ્રતાની એ હતી. નવીન—આ જર્માનાના—વિચારાદિક માટેનું ઘડતર જુદું છે. તે તે વખતે નહોતું. અને તે સમયમાં બાપા જોડે છટ લેવાતી તે શબ્દોને બ્લગ, વિકલ, કરીને મચડીને બંગ કરવામાં જ; નવીન શબ્દયોજનામાં નહિં.

‘ નિરર ’ શબ્દ આધુનિક જ છે. નર્મદ કવિયે (જાણમાં), અને હ. હ. દુવે આ શબ્દ પ્રથમે ધરી કાઢી યોગ્યે એ નિઃસંદેહ છે. હવે એ શબ્દ પરિચિત થવાથી જામ” થઈને જૂના કાળનો જ છે એમ ખાતું અનુમાન કરતે સાવધ રહેવાનું છે. આ પ્રકારની મનો-જમણાથી વર્તમાનકાળના ખનાવની છાયા જૂતકાળમાં પાછી નાંખવાના પ્રકાર માનસશાસ્ત્રમાં જણીતા છે. માટે જ આટલી ચેતવણી આવસ્યક છે. સંસ્કૃત દર=ભય, એમ છે; અને દ નો ઢ (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૨૭ સ્ત્ર પ્રમાણે વિકલ્પે) થાયછે; તેથી ‘દર’ શબ્દ શુભરાતીમાં થયો તે ખરું. પરંતુ નિ નો અર્થ નકાર, અભાવવાચક, નથી; નિરનો છે. નિર્દર શબ્દ પણ પરિચિત નથી. પરંતુ નિદર એ તો બપોલીનના અર્થમાં સંસ્કૃત શબ્દ નથી જ. અર્થાત્ દર શબ્દ લઈને પછીથી શુભરાતીમાં ‘ નિરર ’ એમ અયોગ્ય ઘડતર થયું છે. અને તે આધુનિક છે હેમાં શક નથી. કવિ નર્મદે એ શબ્દ યોગ્યા વિગે ખાતરી નથી, પરંતુ હ. હ. દુવે એ યોગ્યાનું નિઃમંથન છે; અને તે યોગ્યતાની અયોગ્યતા એ નવીન ઘડતર ધરાયું તંદારથી જ શ્દને લાગી હતી. સપ્રમાણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આ નિરર શબ્દ જાણે તો આ દલીલ છોડી દેવાને હું તૈયાર છું.

‘ મનુષ્યહરણ ’—એ શબ્દ Kidnapping નો અર્થ દર્શાવવા માટે (સીતાહરણ, મુખદ્રાહરણ, ઇલાદિ શબ્દોનો નમ્રનો લઈને) લાક્ષના કાયદામાં વપરાતો શબ્દ નવીન ધટનાનો જ છે; અને સંસ્કૃત શબ્દોનો જન્મેછે તેથી કાંઈ દેની આધુનિકતા મટશે નહિં.

(સ્ત)—૯

આ ત્રણે નાટકોમાં જરતવાસીઓમાંથી એક સક્ષમ કુચી જડેછે,—અને તે નાટક રચનારનું નામ દર્શાવવાને અંગે છે. એ જરતવાસીનાં છતાં ચરણો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) અર્પો તો વિષુ એ જ અર્પણ કરે એ આશ પ્રેમીતણી.

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.)

(૨) યાચે એક સહુ સખીજન થકી એ આંસ પૂરો હરિ.

(રોપદર્શિકા સસભામાખ્યાન.)

(૩) વાધો તે સુરસે કસે ગુણ ગણે, જો પ્રિય વાંછો હરિ.

(તપભાખ્યાન.)

અહિં દક્ષ 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન'માં જ અન્તે પ્રેમાનન્દે પોતાનું નામ ગૂઢ રીતે 'પ્રેમી' શબ્દમાં અતાવ્યું છે એમ કહેવાને માર્ગ મૂકે છે. બાકીના બેમાં તો જરા પણ પ્રેમાનન્દના નામસૂચનનો પાસ નથી. હવે ત્રણે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનન્દનું નામ સ્પષ્ટ રીતે ઉપરિચિત કરાયેલું છે તો પછી આમ ત્રણમાંના માત્ર એક નાટકમાં જ પોતાનું નામ, અને તે ગૂઢ રીતે, સૂચવવાની શી જરૂર? વળી પ્રેમાનન્દ પોતાનું નામ સર્વત્ર સ્પષ્ટ રીતે લખતા, તો આમ 'પ્રેમી' જેવા સંદિગ્ધ શબ્દમાં સત્તાવાનુ પ્રયોજન શું? આ પદ્ધતિ જ આધુનિક અને અપ્રેમાનન્દીય લાગે છે. આખ્યાનોમાં નામ સ્પષ્ટ આપી સકે પણ નાટકમાં અન્તે સ્પષ્ટ ના અતાવાપ એ સ્મરણમાં રાખ્યા છતાં કહીશું કે આ યુક્તિ પ્રેમાનન્દના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ લાગી કહ્યુંમાં ખુંચે છે.

આ ઉપરાંત, ભરતવાક્યની પ્રેરણા, પ્રત્યેક નાટકમાં 'હું તારું શું અધિક પ્રિય કરું?' એ પ્રકારના પ્રશ્નથી થયેલી છે, અને તે પ્રશ્ન પુછનાર, મથાકમ, લોભશ, નારદ, અને કુલપતિ છે; તો એ લોકોને 'વિષ્ણુ' અને 'હરિ' એ સંઘા સંભવતી કે શોભતી નથી; તેથી વળી એમ જણાય કે નામ સૂચનાયે 'હરિ' શબ્દ બે નાટકોમાં મૂક્યો હોય એમ તો નહિં હોય! આ ત્રણે નાટકો રચનારો કોઇ પ્રેમાનન્દથી બિન હોવાની ખારી કદપના ખરી હોય તો, એમ સંભવે છે કે એકમાં 'પ્રેમી' એમ કહીને પ્રેમાનન્દના નામનો કેવાય રાખ્યો, અને બાકીનાં બેમાં ના રાખતાં 'હરિ' શબ્દમાં પોતાનું નામ નિગૂઢ રાખવાની ઇચ્છાથી કોઇ હરિ નામનો પુરુષ તો નહિં હોય? એ પુરુષ અરોતરી હોવાનો સંભવ પણ વિશેષ છે, તે 'આરુતર' બ્રહ્મિની પ્રશંસા (ખાસ ભરતવાક્યમાં, પ્રધાનપણે) કરવાથી તથા અન્ત પ્રભાણીથી જણાય છે તે પાછા કહેલું જ છે. પરંતુ આ કદપનાને વિશેષ તર્કમાં પ્રવેશ કરાવવામાં અર્થ નથી.

(સ્વ)—૨૦

આ નાટકોમાં મરાઠી બાવાના સંસ્કાર છે તે જોઇએ—

(૧) જોશીજીઆ—('રોપદર્શિકા સસભામાખ્યાન,' પૃ. ૧૦૯ ઇસાદિ.)

ધુઆ—એ શબ્દ મુજરાતી નથી, પરંતુ મરાઠી જ છે એ નિઃસંશય છે.

(૨) આટોપી લઇયે—(‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૩૫)

આટોપવું—એ પણ મરાઠી છે.

{ (૩) મ્હારાં લક્ષ્યમાં ન્હું નહિં (‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૪૮.)

{ (૪) કમળ તોડવાનાં લક્ષ્યવાગો નિહાળી (‘તપસ્યાખ્યાન,’ પૃ. ૧૮૬.)

(૫) મ્હારી જાતના શપથ ખાઈ કહુંછું. (‘શિવલિંગ સત્સન્નાખ્યાન’ પૃ. ૨૧૮)

લક્ષ = ધ્યાન, અને લક્ષ્ય = ધ્યાન જે વસ્તુ ઉપર છે તે, એ ભેદ જૂલો જઈને ‘લક્ષ’ના અર્થમાં ‘લક્ષ્ય’ વાપરવાનો પ્રચાર હાલના મરાઠી લખાણોમાં સ્થળે સ્થળે જણાય છે,—જુજગતીમાં તેમ નથી, અને જુજગતીમાં લખનાર હશે તો તે આ મરાઠીની નકલ કરનાર જ. આ નાટકોના પ્રકાશકોએ પોતે વડોદરામાં મરાઠી અંરકાગ લીધેલા તેથી ‘લક્ષ્ય’ એમ પ્રયોગ પોતાની મેં મૂક્યો હશે, એમ નહિં દોષ, અને મૂળ હસ્તલેખના શબ્દો જ યથાવત્ ઉતાર્યા હશે એમ માનીને જ આ મીક્ષ કરીએ.

‘શપથ’—શબ્દ સંસ્કૃત છે અગે; પરંતુ મરાઠીમાં તો ગામડાના કણુખી મુદામાં એ ૩૬ છે, તેથી મરાઠી સંક્રાંત અર્થિ હોવાનો વ્હેમ પડે.

પરંતુ આ બધાથી પણ વિશેષ ધ્યાન એવાના મરાઠી પ્રયોગનું ઉદાહરણ વળા એક છે—

(૬) “તે કમળ મનુષ્ય પ્રાણીને દુર્મિત્ત છે”

(‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ પૃ. ૧૧૬)

‘દુર્મિત્ત’ શબ્દ જુજગતી બાણો નથી મરાઠી બાણો જ છે, મરાઠીમાં દુર્મિત્ત શબ્દ છે તે ઉપરથી સંસ્કાર લેઈને જુજગતી લોકો કદી વાપરે તો તે જુજગતી શબ્દ નહિં ગણાય. મરાઠી જોડે સપર્ક ગમનારાંએને દેવી રીને મરાઠી શબ્દો વાપરવાની ટેવ સુપ્રમિદ્ધ છે. આ નાટકોના પ્રકાશકોએ જ (‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ના અન્વયવિવેચનને પૃ. ૨ જે) ‘દુર્મિત્ત’ શબ્દ વાપર્યો છે તે વડોદરામાં ગેજવેલા મરાઠી સપર્કનું જ કળ છે.

દુ સહ, દુર્સમ, હતાલિની પેડે સંસ્કૃતમાંથી આ શબ્દ આવ્યો છે એમ પણ નથી. સંસ્કૃતમાં મિટ્ = to assemble, to meet; to embrace એમ છે. (આપ્ટે to find એમ છેક છેવટે અર્થ આપે છે ખરા, પણ તે માટે આધાર જણાવે નથી. દેવરસો ઘન મિટ્તિ એમ કદી કહેવાગે નહિં. આપ્ટે જનુધા કાવ્યાલિંગમાંથી ઉદાહરણ આપે છે, પણ to find ના અર્થ અટકે ઉદાહરણ નથી આપ્યું. મિટ્ ના બીજા અર્થો માટે ઉદાહરણ આપ્યાં છે.) મિટ્-જન એમ ધાતુપદ (પણિનીય) માં છે મરાઠી:

કિમ્બુ મિલિતઃ હેમાં મિલિતઃ = મળ્યો એમ છે; પણ 'બેળો થયો' એ અર્થમાં; પ્રાપ્ત થયો એ અર્થ નથી. પરંતુ, કંઈક આ અર્થના ક્રમમાં ચર્ચને પછીથી મિલ્ નો મૂળ અર્થ ગુજરાતીમાં તેમ જ મરાઠીમાં રૂપાંતર પામી, to be obtained, પ્રાપ્ત થવું એમ થયો; તે પછી (ગુજરાતીમાં નહિ, પણ) મરાઠીમાં મિલ્ળે ને દુર્ પૂર્વે લગાડી દુર્લભ ધસાદિના નમૂના ઉપર દુર્મિલ્લ શબ્દ (કંઈક (hybrid) બાધાસંકર જેવો) ઘડી કાઢ્યો જણાય છે.

આધુનિક ગુજરાતીમાં દુર્મિલ્લ શબ્દ નથી, પરંતુ પ્રાચીનમાં હશે એમ તર્ક વ્યર્થ છે. એ શબ્દ મરાઠી ઘડતરનો જ છે અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં હોય તો મરાઠી સાહિત્યના અને ભાષાના સંપર્કથી આવી સકે. મરાઠી સીદ્ધિલમાં એ શબ્દ વામન પંડિતે વાપરેલો છે ખરોડું (વામન પંડિત ઈ. સ. ૧૬૭૭ માં ગુજરી ગયો); પરંતુ, પાછળ ખતાવી ગયો છું તેમ, પ્રેમાનંદને મરાઠી સાહિત્યના કે ભાષાના સંસ્કાર મળવાની અસંભવિતતા હતી (ઐતિહાસિક વિરોધ જ આવે, એ સંસ્કાર આનિયે તો). જે પ્રકારનો આધુનિક સંપર્ક આ નાટકોના પ્રકાશકોને હોવાથી હેમણે (હમણાંજ કહ્યું તેમ) ' દુર્મિલ્લ ' શબ્દ ' દ્રૌપદી-હરણ 'ના ગ્રન્થવિવેચનમાં વાપર્યો છે*, તે પ્રકારના સંપર્કવાળો આ નાટકનો રચનાર હોવો જોઈએ. તે પ્રેમાનંદને વિશે નથી જ સંભવતો. અર્થાત્, કદાચ આધુનિક રચનારો હોવો જોઈએ.

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ' પરિપટ ' (= ઘીખી, મરાઠી પટીટ), ' લખાડ, ' વગેરે જેવા કેટલાક શબ્દો નજરે પડે છે તે પ્રમાણે ' દુર્મિલ્લ ' પણ કેમ ના હોય ? આ શક્ય બ્યર્થ છે. પરિપટ, લખાડ, વગેરે શબ્દો મરાઠીના આગવા નથી; પ્રાચીન ગુજરાતી તેમ જ મરાઠી બંનેને સહિયારા શબ્દો એ છે; એ દેશ્ય ભાષામાંથી આવેલા છે.

ખાનદેશી ભાષાનો તો પરિચય પ્રેમાનંદને જ હૃદયગરમાં થયો હતો; અને ખાનદેશીમાં શબ્દભંડોળ મરાઠીનું પણ છે. તો તે આગે ' દુર્મિલ્લ ' શબ્દ આપ્યો હશે તો ?—સંભવ નથી. ખાનદેશીમાં મરાઠી શબ્દો છે તે દુર્મિલ્લ જેવા શિષ્ટ મરાઠીના નથી, જુદા જ પ્રકારના સામાન્ય શબ્દો છે.

' દ્રૌપદીચંક્રા સસભાગ્યાખ્યાન ' પૃ. ૧૫૧ મે જણાવ્યું છે મરાઠી વચન છે તે તરફ શ્રદ્ધાવશાસ આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે; અને પ્રેમાનંદે મરાઠીનું વિસ્મરણ નથી કર્યું એમ અનુમાન કાઢે છે.† પરંતુ પ્રેમાનંદના સમયમાં મરાઠીઓના અરચાથી પ્રવેશ વખતે પણ આ પ્રકારના શબ્દો પેસવા અસંભવિત નથી; અને ' દુર્મિલ્લ ' જેવા તો અસંભવિત છે. મરાઠા

‡ આ માહિતી કર્નેલ કીર્તિકર જે મરાઠી ભાષામાં અતિ પ્રવીણ છે તેમની કનેથી મળે છે.

* પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન 'માં આ શબ્દ વપરાયેલો જોઈને પ્રકાશકોએ વાપર્યો એમ સંભવતું નથી. કેમકે ' દ્રૌપદીહરણ ' પ્રગટ કર્યું તે વખતે આ નાટકે હેમને પ્રાપ્ત પણ થયાં નહોતાં. ' દ્રૌપદીહરણ 'માં કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનંદના ગ્રન્થોની ગણનામાં નાટકો વિશે ધારો પણ નથી. આ વિશે પાછળ હું કહી ગયેલો છું.

લક્ષ્મીના પ્રવેશની સાથે મુસાફરીના અને નિલ વ્યવહારના શબ્દો, લોકોમાં સામાન્ય વાત-ચીતના શબ્દો ચલા ચલા જેવા, સહેલાઈથી લોકો ઉપાડી લે. મગફળાના ચિહ્નજૂત ન ચલા, વજા, ફકદે, તિક્કદે, ધલાદિ શબ્દો અણખ, અને લોકો વાપરે. સ્વર્ગસ્થ નવલરામબાઈયે

“ શો પેશવાઈનો દોર પૂનેથી સંચરતાં
બદ્ધ ચક્રોં જાવમજોઃ ઇકક તિક્કક કરતાં

(‘હતિહાસની આરશી,’ નવલ ગમ્ખાવળી.)

એમ ‘ચક્રોં’ના ચિહ્નજૂત શબ્દો ફકદે તિક્કદે પકડી લીધાં, તે જણે તે કાગ-ની ન રિયતિ (બાપાની) સંભવરૂપે બતાવેછે. ‘ચક્રોં’ શબ્દથી પેશવાઈ વખતના ફક્કાણો ઉદિષ્ટ છે; અને ગામકવાદની સાથે સાથે પણ જરાક મોટા પેશવાને ગુજરાતમાં પ્રવેશ હતો એ વાત ગમ્ખું જોડ્યે. તોપણ ચલા ચલા જેવા શબ્દ પ્રેમાનન્દના સમયમાં પણ જાણવામાં આવે એ અમભવિત નથી.

પરંતુ આ ઉપરથી ઉપર આનુમાન કરવાનું નથી. આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે કે નહિ તે નિર્ણય વાત છે, નિર્ણયિત નથી એ જૂલવું ના જોડ્યે. અન્ય પ્રમાણોથી આ નાટકો અન્યની આધુનિક બનાવટ છે એમ સંભવેછે, તો પછી ચલા ચલા જેવા શબ્દો એ બનાવટ કરનારને મુસાખ ન ટોખ, અને તે પ્રયોગ ઉપરથી પ્રેમાનન્દના લાભમાં આનુમાન કર્યું ઘઈ મકે નહિ. કાણુમર સ્વીકાર ચલા ચલા વિશે કરીને ન ઉપગતી ચર્ચા છે. અને કુર્મિલ શબ્દ તો તથાપિ અશક્ય છે એમ ન સિદ્ધ થાયછે.

(ત)—૧૧

આ નાટકોમાં ફારસી શબ્દો છે, તે જવા વિશે ચર્ચા માટે અવકાશ નથી. ફારસી શબ્દો કેવળ અસંભવિત છે એમ નથી, જે કે પ્રેમાનન્દનાં ખીખાં જાણીતાં આખ્યાનોમાં ફારસીનું મિશ્રણ હેતું નજરે નથી પડતું. નર્સિંહ મહેતાના ‘મુગ્ધ સંગ્રામ’માં ‘લક્ષ્મી’ ધલાદિ ફારસી શબ્દો નજરે પડેછે, તે વાતથી અહિં સમાધાન નહિ થાય. કેમકે પ્રેમાનન્દની પોતાની બાપામાં ફારસીનું મિશ્રણ અપરિચિત છે એ રિયતિ ટળા સકતી નથી. માત્ર કેટલાંક ઉત્કટ અથવા સ્વચ્છ ઉદાહરણો ન લઉંછું —

(૧) “ બંદાએ મેં પોતે x x x એવો માટ કર્યો.”

(‘ગેલસિકા સલભાગમ્ખાન’ ૫. ૧૮૭).

† ‘તપસ્યામ્ખાન’ના અસ્તવાક્યમાં મુન્દર બાપાને ‘મહાગુર્જરી’ કહીછે તે શબ્દ-મોજાનામાં પ્રેમાનન્દે ‘મહાન્ગુર્જરી’નું સ્પર્શસંદિત અનુસ્મરણ કરેલું ન. કેવલલાલને જાણાયછે. પરંતુ એ જરાક અતિશય ખેંચાણુવાળી કદવના નથી લાગતી.

આ ‘બદો’ શબ્દ મ્હને તો આધુનિક ગુજરાતીમાં દાખલ થયેલો લાગે છે.

(૨) “ ખામુખા આવી ”—

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ ૫૪ ૧૭૮)

આ શબ્દ હારસીમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલો અર્થાન્તર વિચિત્ર પામ્યો છે. “ ખવાહ-મખવાહ ” એટલે ‘ લહે છમ્મો કે ના છમ્મો તોપણ; ’ લેટિન molens volens છે તે જ અર્થ. પછી તે ઉપરથી “ જાણી નેઈને ” એમ વચમાં કેટલાક ક્રમ જઈને લક્ષણ અને જમ બંને કારણથી અર્થ થઈ ગયો છે. આ ફેરફાર થવાને લાંબા કાળનો અવધિ નેઈયે. અને પ્રેમાનન્દનો વખત વટાવીને કેટલેક કાળે એ ફાગસી શબ્દ આમ નવીન રૂઢતા પામેલો એમ સંભવ કંઈપણ.

બાકીના શબ્દોની રૂઢતા યાદી જ મૂકી હઉં છું:—

રોપદર્શિકા સંસભાખ્યાન.

૫. ૧૭ લેવાર.	૫. ૭૫ અકલ.	૫. ૧૧૮ જરવાને ચાપ છે.
૫. ૬૪ ગરક.	૫. ૮૩ કમાન.	૫. ૨૨૩ મસ્ત.
૫. ૭૧ ફગો.	૫. ૧૧૦ શીશી.	૫. ૨૩૧ ફાનત.
૫. ૧૨૫ દગાખાછ.	૫. ૧૧૮ પેસાક.	૫. ૨૭૮ દરદ.
		“ ” મદદ.

(* સંસ્કૃત નમૂનાનું નોટક છે, તો ‘ નિષ્ક્રમણ કરે છે ’ કે હેવા શબ્દોની અપેક્ષા રખાય; ‘ રવાને ચાપડે ’ ના હોય. ફગમુમિના સ્વચ્છશબ્દ તરીકે આ વચન છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

૫૪ ૧૭ સરમ.	૫. ૧૦૧ મરકરી.	૫. ૧૫૮ પરવા.
૫. ૪૧ કપાસ.	૫. ૧૫૪ જરવ.	

(જ)—૨૨

લાવની સુંબાઈગિરી ગુજરાતીના નમૂના —

(૧) “ ઝોલ કાદી જાય ”	(રોપદર્શિકા સંસભાખ્યાન, ૫. ૫૬)
(૨) “ કાલ કાલવાના નથી. ”	(“ ” ૫. ૧૨૬)

{ (૩) “ બેસવા કરેછે ”	(“ ” ”	પૃ. ૧૨૧)
{ (૪) “ કરવા કહેશો ”	(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.	પૃ. ૧૧૮)
{ (૫) “ લેવા ઇચ્છે છે ”	(“ ” ”	પૃ. ૧૮૩)
{ (૬) “ કરવા કરેછે ”	(તપત્યાખ્યાન. ”	પૃ. ૬)

અહિં ‘ બેસવાનું કરેછે,’ ‘ કરવાનું કહેશો,’ ‘ લેવાને ઇચ્છેછે,’ ‘ કરવાનું કરેછે,’—
એ શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગો છે તે જ પ્રેમાનન્દ વાપરે. આ મુખાધારા પ્રયોગ હેના સ્વખ્યામાં
પણ ના હોય. આંક (૫) ‘ લેવા ઇચ્છેછે’ એ હજી વખતે શુદ્ધ સંભવે, પણ બાકીના
તો નહિં જ.

- (૭) ‘ શંકા ધગવતું નથી. ’ (‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૫)
(‘ ધરાવતું ’ તે તો ‘ દેવને ધગવતું ’—ત્યાં વપરાયછે.)

(જ) — ૧૩

આધુનિક ટપ, સંસ્કાર, વગેરેના નમૂના:—

{ (૧) ઊભી શકાય.	(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ’ પૃ. ૧૪૩)
{ (૨) ઠહી શકાય.	(‘ તપત્યાખ્યાન,’ પૃ. ૩૧)

આ ‘ મઠતું ’ ક્રિયાપદ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિશેષ કરીને વપરાયછે. પૂર્વકાળની
ગુજરાતીમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના મહાભેદથી જ આ શક્યાર્થ બતાવાયેલો હતો. ‘ ઠહેવાય,’
‘ કરાય,’ ‘ ઇલાહિ રૂપથી કાર્યનિર્વાહ થતો. અથવા તો “ કશું જ નય ” એ તરેહનું રૂપ વપ-
રાતું. પ્રેમાનન્દ હાવાં જ ૩૫ વાપરે.

“ હાવી રીતિ ત્રણે બાઈની મ્હે” તો નવ રહેવાય. ” (નજાખ્યાન.)

એ સરખાવો.

(‘ સકતું ’ ના આ સ્વરૂપ વિશે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મ્હારા ‘ જોશી ’ ના નિબંધમાં
પૃષ્ઠ ૮ એ ફૂટનોટ જુઓ.)

{ (૩) જમકે	(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૩૮)
{ (૪) ”	(“ ” ” પૃ. ૧૪૮)
{ (૫) ”	(“ ” ” પૃ. ૧૬૮)

‘જેમકે’—એ આધુનિક અંગ્રેજી ભાષાના સંસ્કાર પેઠા પછી રહ ચયેલો શબ્દ છે. સંસ્કૃત તથા, યથાચ વગેરે પ્રયોગ આથી બિન્ન છે.

(૬) “ તે પરથી એમને લેતી આવી.” (તે ઉપરથી)

(‘તપત્યાખ્યાન’ પૃ. ૧૦૩)

આહિ ‘ઉપર’ને બદલે ‘પર’ એ આધુનિક છે. તેમ જ ‘તે ઉપરથી’ એ વચન પણ આધુનિક છે. “તેથી કરીને હેમને લેતી આવી” એમ ત્રિમાનન્દ લખે.

(૭) ‘તપત્યાખ્યાન’માં સુલોચનાનો કુવર, હેને બીજા મારેછે એમ પોતે જ ઠરાવીને, ખૂબો પાડેછે—“હું તો રે, કહુંહું રે, એતી રે.”

(પૃષ્ઠ ૨૦૪—૨૦૫.)

આ તરેહની બામણી ખૂબ પાડવાની,—‘તો રે’ શબ્દો શબ્દો મૂકીને રાવાની—રીસ હાલના સમયમાં છોકરીઓ—કેટલાક વર્ગમાં—વાપરેછે; તે ત્રિમાનન્દ જેટલી પ્રાચીન રીસ હશે ? સંશય પડેછે.

(૮) ‘રોપકર્ણિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૫૧ ને ‘જોધયે છિયે’ ને બદલે ‘જોધયે છે’ એમ છે તે આધુનિક જ છે. આ શબ્દ વિગે અન્યત્ર રહ્યું અર્થા કરી છે. પરંતુ આ ૨૫ આહિ તે ઉપરથી કશું ખાતરીથી કહેવાય એમ નથી; કેમકે ‘તપત્યાખ્યાન’ માં પૃષ્ઠ ૧૯૬ એ ‘જોધયે છિયે’ એમ બે વાર આવેલુંછે. એટલે આ પ્રકાશકોના બખાણુત પરિણામ હશે કે કેમ તે જણાતું નથી.

(૯) પિતાથી	(‘રોપકર્ણિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૨૧)
(૧૦) પિતાથી	(‘તપત્યાખ્યાન,’ પૃષ્ઠ ૧૮૧)
(૧૧) પિતાથી	(“ ” ૧૮૫)
(૧૨) પિતાથી	(‘પાંચોલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૮૬ પં. ૪)

આમ ‘શ્રી’ ખોટી રીતે લગાડવાનો રિવાજ તો હમણાં હમણાંમાં એટલે ૨૦-૨૫ વર્ષ કે તે શુભારમાં જ પડેલો લાગેછે. “ભાઈ થી ફલાણુ” —એમ અસલ લેખાવળીના નમૂના ઉપરથી, ‘શ્રી’ પછીના શબ્દનો વિશેષક હતો તે બૂલી નહીં પૂર્વના શબ્દની જોડે જોડી દેવાની બુદ્ધિ હેમાં કરાઈછે. સંસ્કૃતમાં પિતૃશ્રી, માતૃશ્રી વગેરે હોયછે તે સમાસ જુદી રીતે હોયછે. આ પ્રકારને—“એઓથી” જેવે હસવા જેટલે ફરજતે પણ હાલ કેટલાક લઈ જાયછે.

(૧૩) પૂછી જવાયુ.

('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૧૫૭)

આ 'પૂછી જવાયુ' અથવા 'પૂછાઈ ગયુ' ને જાણે બેવડો સમ્યક્ષ બતાવનારો પ્રયોગ આધુનિક જ છે. લોકોમાં બોલાય છે,—અને સિદ્ધ ગ્રન્થમાં એ દૂષિતરૂપને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનભાષ્યે સ્થાન આપેલું બોલે છે. પ્રેમાનન્દે આ પ્રકારની ભૂલ્ય કહેલી કહિં જાણી નથી

(૧૪) "તોજરો ચક્ર્યો." (ત્રેહો ગંભીર થયુ—એ અર્થમાં)

('ગૈર્વસિકા સત્યનામાખ્યાન,' પૃ. ૨૪૮)

આ વચન આધુનિક ભાષે છે. પ્રાચીનતા વિશે કાંઈક મંતવ્ય પડે છે

(૧૫) 'સિધારણુ'—(તપત્યાખ્યાન પૃ. ૧૮ તથા ગૈર્વસિકા સત્યનામાખ્યાન પૃ. ૨૦૮ પ. ૨-૩)—સિધારણુને જાણે થયેલુ આ અનુદ્ધૃત અધુનિક હશે એમ લાગે છે. પણ ખાતરીથી ના કહેવાય.

(૧૬) 'કોષે ભગવવા જેવુ કંઈ નથી.'—(તપત્યાખ્યાન, પૃ. ૧૮)

ભગવા—એ સજ્જોડેલું રૂપ દ્રષ્ટ છે ત્હા ભાવવા—એ પ્રેરકજોડેલું રૂપ અયોગ્ય છે. આ ભૂલ્ય આધુનિક લખાણમાં જણાય છે. પ્રેમાનન્દે આ ભૂલ્ય કહે એ મઠવતું નથી.

(૧૭)

"મુન દુ ગે થયો નિપજ ?
નવ જાનની કની જ પ્રવ્રજ"

(પાત્રાની પ્રવ્રજાખ્યાન, પૃ. ૧૮૬ -લે ૧૦)

અહિં ખીન અનુમા જણા છે તે નિશ્ચયાર્થના ઉદ્દેશનો નથી જ. માત્ર પાદપૂજાર્થ, અર્ચહીન, છે. આ પદ્ધતિ આધુનિક જ લાગે છે પ્રેમાનન્દના આખ્યાનાદિમાં તેનું દર્શન થયેલુ અનુમા નથી આવતું અને તે સભવ નથી, કમ્-આખ્યાનોના દેશી વગેરેની પદ્ય-અના સિધિ અને સ્વાભાવિકતા હોવાથી તેમાં આ પ્રકારના દેશનો ખપ પડે નહિ. જ્ઞાન વૃત્તના દંડ નિયમેને ધનિષ્ઠાને હાવા પાપુ જુ એકાક્ષરી સંદોનો આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ આવે છે. આધુનિક કાગમાં તેવા વૃત્તોનો પ્રચાર વધ્યો તે માથે હાવા સંદો વિશેષ પેલ "કૌપદી-હરજુ" માં વૃત્તોના આ-ની સાથે આ અર્થ પેદા ન કરે પડે છે ખુ.

"વાહાવડે જ ત-વા નિધિ આપ ધારે,"

(કંઠુ ૧૧ મું શ્લો ૧ ચ-જુ ૨)

"(વગ્ના) પ્રાનરુ ભોનન માટે તો મુજ પચાસ જ અલ્પ અમિને"

(કંઠુ ૧૧ મું શ્લો ૧૫, પ. ૨)

પરંતુ ‘દ્રૌપદીહરણ’ સખ્યને પણ અન્ય કારણોથી મહારો વિચાર દ્યુદો ન છે તે હું કહી ચૂક્યોહું. તેમાં આ ઉદાહરણથી ઉમેરો ન થશે.

આ પાદપૂરણના પ્રયોગથી મળતા પ્રમાણને હું અયોગ્ય મહત્ત્વ આપવાને હમ્મતો નથી. માત્ર એક અંશ રૂપે અને હેને ઘટતી ન કીમત આંકવાની છે.

(૧૮) ‘ખુશી’—

“ મારી સખી * * * ખુશી થઈ છે ”

(રોપર્ટસિકા સત્યભામાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૮)

‘ખુશ’ (= આનન્દયુત) એ વિશેષણના અર્થમાં ‘ખુશી’ (= આનન્દ) એ નામવાચક ખોટો પ્રયોગ આધુનિક ન છે. ફારસીના આરમ્ભકાળમાંથી આ પ્રકારની અશુદ્ધિ પ્રવેશ ના પામે.

(૧૯) ‘વિદિત’

“ ગુર્જરગિરાના સંદેશથી મને વિદિત કરશે. ”

(રોપર્ટસિકા સત્યભામાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૮)

“ તે વડે દેવને વિદિત કરવા ઉચિત છે. ”

(રોપર્ટસિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૧૪)

“ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ. ”

(રોપર્ટસિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૨૨૭)

વિદિત=જાત વસ્તુ; તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને ઉદેશીને વાપરવાનો અશુદ્ધ પ્રયોગ આધુનિક ન છે. પ્રેમાનન્દ જેવા સંસ્કૃત વ્યજ્ઞનારને હાથે એ અશુદ્ધિ સંભવે નહિ.

કેટલેક સ્થળે આ શબ્દ શુદ્ધ, અને કેટલેક સ્થળે સંદિગ્ધ શુદ્ધિવાળો પણ જોવામાં આવે છે:—

“ હું આપુંહું એમ સત્તર વિદિત કર્ય. ”

(રોપર્ટસિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૧૮૬)

આ શુદ્ધ છે.

“ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કર્યે. ”

(રોપદશિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૨૦૫)

અર્થ સંદિગ્ધતા છે.

(ત્ર)—૧૪

દેવલાક સોરઠી અને સુરતી પ્રયોગો આ નાટકોમાં જરૂર છે, જે પ્રેમાનન્દના હોવા સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે. પ્રેમાનન્દના વખતમાં સોરઠી જોડે સંબંધ નહોતો એમ માનવાને કારણ છે. અને સુરતમાં પ્રેમાનન્દ રહ્યા હતા કહેવાય છે, અને પ્રેમાનન્દ સાવંદેશિક હતા એમ બચાવ કરી સકાય એમ નથી. કેમકે પ્રેમાનન્દનું સાવંદેશિકપણું હેમની તળપદી ગુજરાતી બાપાની શુદ્ધ ઉપર છાપ પાડનારું નહોતું. એ શુદ્ધ હેમણે તો બહુ સારી રીતે જાણવેલી છે.

ઉદાહરણો:—

(૧) ‘ ઊભી સકાય. ’ (‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૪૩)

(ઊભું—એ સં. કર્ણમ્ વિશેષણ ઉપરથી પ્રાકૃત કર્મ્ મારફત આવ્યું છે. સોરઠીમાં ભૂતકૃદન્ત લાગ્યું, વાગ્યું, ઇલાદિ જેવાને બદલે ‘ લાગું ’, ‘ વાગું ’, ઇલાદિ બોલાય છે, તેના સામ્યથી જમને લીધે ‘ ઊભું ’ તે પણ ભૂતકૃદન્ત મનાઈ જઈ, ‘ ઊભણું ’ ક્રિયાપદ સોરઠીમાં જ પ્રચરિત છે.)

(૧) કા. મીઠડી, (‘ તપસ્યાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૦); આ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે.

(૨) ખીધેલા— (‘ રોપદશિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૦૯)

(આ સુરતી પ્રયોગ છે; કરણાલી તરફ વખતે બોલાતો હશે; તથાપિ પ્રેમાનન્દની બાપા હેવી સ્થાનિકતાથી મુક્ત હતી.)

(૩) લે.—(‘ હ્યો ’ ને બદલે) (‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૧૦)

આ સુરતી પ્રયોગ જ છે.

(૪) ‘ કરતી ના. ’—(‘ તું ’ ના કરીય—ને બદલે). (‘ તપસ્યાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૦૧)

આ સ્પષ્ટ સુરતી પ્રયોગ છે.

‘ ધરપણ, ’ ‘ જઈયું ’ વગેરે ચરોતરી પ્રયોગ કરનારો માણસ જ આમ સુરતી પ્રયોગ પણ કરેછે! તે ઉપરથી પ્રેમાનન્દની સાવંદેશિકતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન અર્થ નરો.

કારણ ઉપર બતાવ્યું જ છે. આ નાટકોનો મૂલ જનાવનાર ચરોતરી હશે એમ કહ્યેના મ્હં મૂકીએ ત્હેની સાથે પણ વિરોધ આવતો નથી; કેમકે આ જનાવનાર આધુનિક છે એ સંશયનો પાયો જ છે, અને હાલના ધણા લોકો આમ જુદાજુદા રચાનિક સંસ્કાર લેતા આપણને અનુભવગોચર છે.

(સ)-૧૬

આધુનિક તથા પરકીય કહેવતો તથા વચનો જશક જોઇયે. (અગ્રેષ્ઠ કહેવતો વિશે તો પાછળ બોલી જ ચૂકેયોયું:)-

(૧) “ કહે લૂંડી નવાળ, તો કે નવાળ ”. (‘ શેપર્ડસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૦૩)

(૨) દુગ્ધતો દમ્બો વાલો દધિ પુનઃ કુલ્લુચ પિવતિ

(‘ શેપર્ડસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૫૮)

(૩) શુર્ગરાણાં મુલં કષ્ટમ્

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૫)

(૪) સરાઈમાંથી તો હાથ કાઢતો નથી.

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૮૫)

(૫) ધોળકું ધોળા આવ્યો.

(‘ શેપર્ડસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૨૫)

(૬) મસ્ય મનં તસ્ય પુર્ણ રન્ધકારસ્ય ધુમક

(‘ શેપર્ડસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૫૯)

(૭) “ આખરની ખીચેલી તે સાકરનો સવાદ શી રીતે બણે ? ”

(‘ તપત્યાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૧૦)

આ સાતમાંથી (૧), (૪), અને (૫) નો રજૂકારો આધુનિક લાગેછે; પણ તે માટે અન્વેષણની જરૂર છે.

(૨) તથા (૬) વાળાં કહેવતો તો—

“દૂધનો દાઝ્યો હાથ ફૂંકીને પીએ,” તથા “અમ તહેનું પુણ્ય સંધનારનો ધૂમાડો,” એ ગુજરાતી કહેવતો ઉપરથી સંસ્કૃત ધડી કહેલાં સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે. આ હેમાંની સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ આકારમાં એ જણાવવાં નથી. આધુનિક શાસ્ત્રીઓની દબ હામાં જણાઈ આવે છે. ‘હાથ ને બદલે ‘દહિ’ (દ્રવિ) એ ફેરફારથી કાંઈ સુધારો થયો નથી; દૂધ અને હાથ બેનાં પ્રથમ દર્શને સ્વરૂપ સરખાં હોય; પણ દહિં તો તરત જુદું જણાઈ આવે; તો દહિંને ફૂંકવાની મૂર્ખાઈ તો કાંઈ પણ કરે નહિ. અને દહિં તે પીવાય પણ નહિ. જે રૂપમાં કહેવત મૂક્યું છે તે ઉપર જ આ ટીકા છે. પરંતુ આ ટીકા તો પ્રસંગવશાત્ સહેજ કરી. નારદના મુખમાં (૬) વાળું કહેવત મૂક્યું છે તે અશુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાવાળું જોઈ આશ્ચર્ય લાગે છે. (ધૂમક: ને બદલે ધૂમક તે તો છાપખાનાની ભૂલ્ય હશે.) રત્નકાર શબ્દ સંદિગ્ધ શુદ્ધિવાળો છે. રત્નનં = સંધનું છે. પણ રત્નકાર એ રૂપની શુદ્ધિ વિશે સંદેહ છે. §

પરંતુ વધારે સ્પષ્ટ વાત તો એ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી મંજલાલ કાળીદાસની ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રગટ થયેલી ‘ઉત્સર્ગમાળા’માં છેવટે ગુજરાતી ઉપાણ્યાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રૂપ સાથે આપ્યાં છે તેમાં આ બંને ઉપાણ્યાંનાં સંસ્કૃત રૂપ અક્ષરશઃ આ પ્રકારનાં જ જોડે છે. (એ નિબંધનાં પૃ. ૧૧૮ તથા ૧૧૯ જુલે.) એ ઉપાણ્યાં બધાં જોવાથી જણાશે કે મૂળમાં સંસ્કૃતમાં એ બધાં હતાં અને તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં આન્યાં એમ સંભવ નથી; માત્ર એ પ્રત્યેક સંસ્કૃત રૂપમાં મૂકી સકાય—એટલું જ તાત્પર્ય સમજવાનું છે; જો કે મંજલાલ શાસ્ત્રીએ તો (પૃ. ૧૧૭ મે) નીચેના વચનમાં જરાક અદ્ભુત કલ્પના કરી છે:—

“ગૂર્જર ભાષામાં સપળાં વાક્ય સંસ્કૃત વાક્ય વિદ્યુત યદિને થયાં છે. તે જણાવવાને ગૂર્જર ભાષામાં જે ઉપાણ્યા આવે છે તેમાંનાં થોડાં ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે.”

પરંતુ હેમનો ઉદ્દેશ આ વાક્યનો શબ્દયઃ અર્થ થાય તહેવો નહિં જ હોય; નહિં તો તો આપણે હાલ કાંઈ પણ વાક્ય બોલિયે તો સંસ્કૃતમાં અસહ્ય હતું એમ વિચિત્ર કલ્પના કરવી પડે.

આ કહેવતો આ રૂપમાં મૂળ સંસ્કૃતમાં હશે, અથવા તો શાસ્ત્રીઓએ કલ્પેલાં, તે પણ મંજલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન સપ્તદાયથી પૂર્વજો કનેથી મેળવેલાં, અને તેથી પ્રેમાનન્દના વખતમાં પણ એ રૂપમાં કહેવતો હશે,—એ કલ્પના બહુ જ અસંભવનીય લાગે છે. તેમ જ પ્રેમાનન્દને (અથવા હેમના કાળના શાસ્ત્રીવર્ગને) અને મંજલાલ શાસ્ત્રીને બંનેને એક જ પ્રકારની રચના કરવાની ટ્રેસણા યદિ એ પણ સંયોગ વિશેષ અસંભવવાળો છે.

હિતોપદેશ—(૪—૧૦૩) માં—

§ ‘નાર’ પ્રસવવાળા રૂપની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે રત્નકાર સંભવે.

§ ચાલ: પાપસદગ્ધો દધ્યાપિ ફૂલ્લસ મક્ષયતિ ॥

એમ વચન કહ્યુંછે, તે ઉપરથી મ્હારા પ્રસ્તુત કહેવતો ઉપરથી જીવજોલા સંશયને બાધ નથી આવતો. એ વચન બહે પ્રાચીન છે; પણ જે રૂપમાં પ્રસ્તુત કહેવત મૂકાયુંછે, તે તો સ્પષ્ટ નવીન અને હિતોપદેશનાથી ભિન્ન છે. હિતોપદેશમાંના વચનમાં દહિં "પીવાનું" નહિં પણ 'આવાનું' કહ્યુંછે; તેમ જ દૂધ નહિં પણ 'દૂધપાક' કહેાછે, જેથી દહિંનું સામ્ય એ ઘટ પદાર્થ જોડે સંબધી પ્રાપ્તિનું કારણ થાય. પ્રસ્તુત કહેવતમાં 'દૂધ' અને 'પીવાનું' એ બે ચાલુ શુભરાતી કહેવતનાં લઘુને સંસ્કૃત બનાવી દીધુંછે, અને હારાને બદલે દહિં રાખ્યાથી દોષ ઉમેરાયોછે; અને તે મંજલાલ શાસ્ત્રીની ઘટના જણાયછે. શુભરાતી ઉપાણનાં તદૂપ સંસ્કૃત પ્રતિબિમ્બ મંજલાલ શાસ્ત્રીની બનાવટનાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવેછે.

દૂધમાં ઉત્સર્ગમાળામાં આપેલાં ઉલ્લેખોનું અન્ત સ્વરૂપ, મંજલાલ શાસ્ત્રીની શુભરાતી ઉપરથી સંસ્કૃત બનાવવાની પદ્ધતિ, આ કહેવતો જે આકારમાં આપ્યાંછે તે આકારની આધુનિકતા, પ્રસ્તુત બે સંસ્કૃત આકારમાં મૂકેલાં કહેવતોના આ નાટકમાં આપેલા સ્વરૂપનું ઉત્સર્ગમાળામાંના સ્વરૂપ સાથે અક્ષરેઅક્ષર મળતાપણું (દૂધમાં પણ મળતાપણું,) ઈ બગેરે સર્વે વિચારનાં, આ નાટકો લખનારે મંજલાલ શાસ્ત્રીની ઉત્સર્ગમાળા જોયેલી હોવાનો સંભવ બહુ સમ્ભવ લાગેછે. પ્રેમાનન્દે જોઈ હોય એ તો અશક્ય જ છે, મંજલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રસ્તુત નાટકોના અન્યો જોયા હશે એમ પણ નથી; આ નાટકો પ્રકાશમાં જ ઉત્સર્ગમાળા પછી ૨૧-૨૨ વર્ષે આપ્યાં.

§ હાલના સમયની કેટલીક કહેવતો અતિ પ્રાચીનકાળથી આવેલીછે તે આ ઉપરથી જણાયો. હિતોપદેશ રચાયોને તો જાણે આશરે ૮૦૦ વર્ષે ચયાં; પણ એથી પણ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયેલા રાજશેખરના 'કર્પૂરમંજરી' નાટક (સદક) માં (પ્રથમ જવનિકાન્તરમાં) હરયે કંકર્ણે કિં દવ્વળેણ એ કહેવતમાં " હાય કાંકણુને આરસી " શું કામ?—એ હાલની કહેવતનું પૂર્વસ્વરૂપ જોઈએ છિયે. પરંતુ કહેવતોની સંભવનીય પ્રાચીનતા એ જુદી વાત છે; અને પ્રસ્તુત સ્થળે અચુદ કહેવતના ખાસ સ્વરૂપથી પકડાઈ આવતી આધુનિકતા તે જુદી વાત છે.

† દૂધનું નહિં પણ હેતુ પુરેસર આજેલી વિશેષતામાં પણ મળતાપણું અતિશય સ્પષ્ટ છે—'પણું'નું સંસ્કૃત પ્રતિબિમ્બ સાધવા પુનઃ શબ્દ મૂક્યોછે અને 'થી'નું પ્રતિબિમ્બ બતાવવા દુગ્ધવતઃ માં તઃ પ્રત્યય મૂક્યોછે. તે મંજલાલ શાસ્ત્રીએ આરમ્ભમાં રચાપેલી પ્રતિજ્ઞાની સાખીતી બતાવવાના હેતુથી જ; અને તેથી દુગ્ધેન અને અપિ શબ્દ નથી મૂક્યા. અને એ તઃ પ્રત્યય અને પુનઃ શબ્દ જ આ નાટકમાંના કહેવતમાં આપ્યાંછે. આ આકસ્મિક સંયોગ નથી જણાતો.

ખાસ વળી 'પીવાનું' છે કે અપિના અર્થમાં પુનઃ શબ્દ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. શુભરાતીમાં 'પણું' નો અર્થ અપિ જેવો થાય છે તે બહે. માટે પુનઃ શબ્દનો આ ખોટો પ્રયોગ મંજલાલ શાસ્ત્રીનો જ છે.

(૩) આ વચન વધારે મહત્વનું છે;—આપણી પરીક્ષા માટે ખાસ મહત્વનું છે. પ્રકાશકોએ આખો શ્લોક ફૂટનોટમાં ચૂકવેલો તે જગતે અશુદ્ધ છે, પરંતુ તાત્પર્ય જ્યાં ત્યાં જતાવેલું છે. એ વચન ઉપરથી અર્થાત્ જ ક્ષિત ચાલે કે મહારાષ્ટ્રના પંડિતોએ ગુર્જર ભાષાની જાણતાનો ઉપહાસ કર્યો છે, એટલે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વચ્ચે ભાષા વગેરે બાબતમાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે સમયનું આ વચન હોવું જોઈએ. આ વચનનો કર્તા કે સમય જડે એમ નથી. પરંતુ ઉપરનું અનુમાન કરવામાં બાધ નહિ આવે. આ સ્પર્ધા ત્રેમાનન્દના સમયમાં ઉત્પન્ન થવી ઐતિહાસિક રીતે અસંભવિત જ છે. મરાઠીનો પ્રવેશ જ તે વખતે પહોંચે શરૂ થયેલો, ખરું જોતાં થયેલો નહિ, એમ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ, તો તે વખતે આ સ્પર્ધા તો હોય જ કદાંચી? આ નાટકમાં આ વચન છે. માટે સ્પર્ધા ત્રેમાનન્દના સમયમાં શરૂ થઈ હતી એમ વિપરીત અનુમાનમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે તે માટે તો અનેકવાર ચેતવણી હું આપી ચૂકો છું.

તો આધુનિક સમયમાં, એટલે આજની પૂર્વે ૫૦ થી ૧૦૦ વર્ષની અંદર એ સ્પર્ધા શરૂ થઈ સંભવે; તે સમયનું આ વચન હોય. ત્રેમાનન્દે તો આ વચન જાણ્યું હોય જ નહિ. આ પ્રકારનાં વચનો કેટલી ઝડપથી ઘડી કાઢવામાં આવે છે તે મહારાષ્ટ્ર ભાષાને સંબંધે, ઉપરના વચનના ઉત્તર તરીકેનું, એક વચન કાશ્મીર સં. ૧૯૬૫ ના "આર્ય ધર્મ-પ્રકાશ"માં રા. નર્મદાસજીએ ભાગાસરના "ચોરાક મરાઠી સંબંધે" વિશેના લેખમાં આપેલું જોવાથી જણાશે:—

વો નવરતાં પ્રાતઃ રાગો જાતસ્તુ ક્રોધતામ્ ।

મહારાષ્ટ્રમુલેગત્વા રાગો રાગાત્વમાગતઃ ॥

આ શ્લોકમાંનાં છંદોર્જન, વ્યાકરણદોષ, વગેરે આ વચનની કેવળ નવીનતા બતાવી આપે છે. રામો રામાન્ત્ર માગતઃ એમ વખતે હશે? ગુર્જરાણા મુન્ન મ્રદં વાગે શ્લોક છેક આટલો નવીન નથી, એટલું જ. બાકી ત્રેમાનન્દના સમયને સંબંધે તો આધુનિક જ છે.

(૭) આ કહેવત વિશે જુદી જ દીકા ઉદ્ભવે છે. આ કહેવતમાં કાંઈ કાલવિરોધાદિક સંયક્તા નથી. ત્રેમાનન્દના સમકાલીન સામગ્ર બટે "આખર કેરી ખીંચોઈ અંગડા સ્વદ. શું જાણે સાકરનો?" એ પ્રખ્યાત પંક્તિમાં આ કહેવત વાપરી છે. પરંતુ તેથી જ જગતે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સામગ્રે વાપરેલી કહેવતનો આમ ઉપયોગ ત્રેમાનન્દ કરે ખરો? એમ કરવામાં અપૂર્વતાના ગૌરવનો ભંગ જ થાય. રા. કેસવલાલ માને છે કે—“ત્રેમાનન્દનાં સર્વ નાટકોમાં કહેવતોનો બહોળો ઉપયોગ છે તો સામગ્રના ‘સવણ-મહોદરીસંવાદ’ ની સરસાઈમાં કયો હોય.” (“ત્રેમાનન્દ”—પૃ. ૧૫ ફૂટનોટ). આ કલ્પના સુધટિત માનિયે તો પણ જણાશે કે નાટકોમાંની કહેવતો સામગ્રની વાપરેલી નહિ. પણ સુધટિત માનિયે તો (નવી ઘડી કાઢેલી નહિ, પણ જનમંડળના વ્યવહારમાંથી પોતે સંગ્રહ કરેલી) નવીન જ (નવી ઘડી કાઢેલી નહિ, પણ જનમંડળના વ્યવહારમાંથી પોતે સંગ્રહ કરેલી) કહેવતો છે, તે સ્વરૂપે અપૂર્વતાની સરસાઈ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ કહેવું પડશે. તે સરસાઈ પ્રતિ-સ્પર્ધાની વાપરેલી કહેવત વાપરવાથી જાતી રહે. રમણેશી વિવેકની મર્યાદાવાળો, પણ આખરે

વિરોધનો, અથવા જ ત્રિમાનન્દ અને સામળની વચ્ચે હતો. એટલે સામળની વાપરેલી કહેવત ના સ્વીકારવા લેટહું આત્મચોર તો ત્રિમાનન્દ રાખે જ.

(સ)—૧૬

પ્રાચીન, પશુ સરખામણીમાં જોખા જણીતાં, નાટકોમાંના કેટલાક અંશોનું અનુકરણ; આ કારણે અરપારીતે સચક પ્રકાર છે. એ અનુકરણોની ઘણવા —

(૧) હમણું જ કહેલો કહેવતોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનો શાખ,

આ પ્રકારને રા. કેસવલાલ સામળ જોડે સરસાઈ કરવાની ઇચ્છાનું કળંગણું છે, તે સંભવનીય નથી તે હમણું જ હુ કહી ગયો. આ રીતનો કહેવતોનો ઉપયોગ કરનાર એક પ્રાચીન કવિ રાજશેખર જણાય છે. કર્પૂરમંજરી, વિદ્યસાલમંજરિકા, વગેરેમાં તેની એ રીતિ જણાઈ આવે છે. આ રીતે પોતાના નિબંધમાં (૫૪ ૪૫ મે) હેમાની ઘણી કહેવતોનો સંપ્રદ કરેલા છે એમ જણાય છે.

તો આ રાજશેખરનું અનુકરણ કેમ ના હોય ?

(૨) નાટક સંસ્કૃતમાં ના રચના પ્રાકૃતમાં શા માટે કર્યું?—એ ચર્ચા.

જેમ રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાનમાં આ પ્રશ્ન પ્રસ્તાવનામાં સત્ત્વર અને પારિપાત્યક વચ્ચે ચર્ચાઓ છે, કાઠક તે જ રીતે રાજશેખર કવિના ‘કર્પૂરમંજરી’ સદૃશની પ્રસ્તાવનામાં સ્થાપક અને પારિપાત્યક વચ્ચે સંવાદ નજરે પડે છે. ત્યાં માત્ર સંસ્કૃત રચના કરોર અને પ્રાકૃત સુકમાર એમ કારણ, તથા કાવ્યનું કાવ્યત્વ હોય તો બસ, બાપા ગમે તે હો એમ હતીક, ઉપરિયત થયેલા છે; ત્યારે રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાનમાં—‘નવીનારમ્મ હોવાથી સંસિક પ્રેક્ષક જન દોષદર્શી થશે નહિ’—એમ સમાધાન કરાવ્યું છે. પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન તથા તપ-ત્યાખ્યાનમાં પણ એ પ્રકારની ચર્ચા છે

તો આ પણ રાજશેખરનું અનુકરણ નહિં હોય ?

(૩) ‘તપત્યાખ્યાન’માં રાજ સંવરણનો મિત્ર વસન્તક છે. વિદ્યુતકના અનેક નામોમાં વસન્ત ફિ(અથવા વસન્તક) પણ એક છે, પરંતુ તે સંસ્કૃત નાટકોમાં બહુ પરિચિત નથી. માત્ર ‘રેલાવલી’ નાટિકા (હર્ષ અથવા બાણુની કરેલી) માં વસન્તક આ રીતે જોવામાં આવે છે.

§ કુમુદવસન્તાવમિષ કર્મવૃષ્ટેન્દ્રમાપાયે :

દાસ્યકરઃ વલ્લહરતિ વિદ્યુત્ક સ્વાદે સ્વકર્મકઃ ॥

(સાહિત્યદર્પણ-૭૯)

તો આ વસન્તક નામનો સ્વીકાર 'રત્નાવલી' ના અનુકરણમાં નહિં હોય ?

આ રીતે જો ઉપરના પ્રકારો રાજરોખર, બાણ અથવા હર્ષનાં નાટકોનાં અનુકરણ છે એ કલ્પના સ્વીકારિયે, તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે એ પ્રમાણમાં અગ્રાત નાટકોથી પ્રેમાનન્દ પરિચિત હોય એ સંભવે છે ખરું? મને તો સંશય રહે છે. પ્રેમાનન્દ સંસ્કૃત જાણનારો પંડિત હતો એ ખરું; પરંતુ એ પરિતતા, આપણા અર્ધા સૈકાના શાસ્ત્રી વર્ગની પંડિતતાની પેઠે, પંચમહાકાવ્ય અને કાલિદાસ ભવભૂતિ જેવાનાં પ્રખ્યાત નાટકો તથા પુરાણાદિક સાહિત્યમાં સમાપ્ત થનારી હોવાનો સંભવ વિશેષ લાગે છે. તેથી સંભવ તો એમ જણાય છે કે આ જમાનામાં આ નાટકો અન્ધકારમાંથી પ્હાર પડ્યા પછી તેથી પરિચિત કોઈ આધુનિક આ નાટકોનો રચનાર હશે. રોપર્ટશિકા સત્યભામાખ્યાનની પ્રતાપનામાં કાલિદાસ ભવભૂતિની સાથે બાણ, સૌમિલ (? સૌમિલ) અને જયદેવનાં નામ પણ નાટકકાર તરીકે કલાંછિ, એ ખરું. પણ એથી તો ઉપરની ચર્ચાને ઉલટી વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે.

(સ્વ)—૧૭

છેવટે એક જગત્ અસંભવનો બીજો પ્રકાર નોંધુધું.—આ નાટકોમાં પ્રેમાનન્દ આહીરી અને આસુરી ભાષાઓ નવીન ધડી કાઢી વગેરેનો મદિમા ગવાય છે. પરંતુ, હેની અતિ કૃત્રિમતાની વાત તો બાજુ ઉપર રાખતાં, ' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ' (પ. ૧૭૨—૧૭૩) માં ધટાસુરના મુખમાં જે કૃત્રિમ ભાષા મૂકી છે તેવું સમાધાન ફક્ત સ્વૈચ્છિક કૃત્રિમતાથી પૂરું થતું નથી. ' દેવી ' ને રથે ' દિબ્યામ; ' મયા મોદ ભવતિ (= મને આનન્દ થાય છે); ' વનદેવ્યા ' (મજોધન); મયા પ્રાણગત્વા (= મમપ્રાણાગતતા);—એ વિચિત્ર વચનો વડે ધટાસુરનું સંસ્કૃત બોલવા જતે અગુદ્ધ સંસ્કૃત કનારુ અગ્રાત દેખાડવાનો હેતુ જણાતો નથી. એ ભાષા નથી પ્રાકૃત, નથી પ્રાકૃતની નકલ, નથી સંસ્કૃત, નથી કાંઈ. હાની રચના સંસ્કૃતના પંડિત પ્રેમાનન્દને હાથે થવાનું કારણ જણાતું નથી. તેથી અસંભવ જ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ આ વાત ઉપર બહુ ભાર મૂકવાનું કારણ નથી.

(સ્વ)—૧૮

સ્ત્રિલક્ષ્ય પદોની અમર્યતા—

' દ્રૌપદીહરણ ' માં જે પ્રકારની સ્ત્રિલક્ષ્ય છે તેવી આ નાટકોમાં અલબત્ત નથી જ. પણ કોક છૂટક શ્લોક હોવા હોય તો તે વિશે એક ચર્ચા ઉત્પન્ન થાય ખરી. ' રોપર્ટશિકા સત્યભામાખ્યાન ' પૃષ્ઠ ૨૦૪ એ રાધાના લખેલા પત્રમાં આ શ્લોક છે.—

બોલક.

વિદરભ દેશી જાઈ આદખર લઈ આવિયા;
રહઈ અંતખર તાઈ કિમઈ અશઈ નવિ તિ મિયા.

આ શ્લોકમાંથી 'રાધી'ના પ્રથમ અક્ષર રા = લક્ષ્મી તે અર્થાત્, મુકિમણીને વિદ્વર્ભથી લાભ્યા, પણ હેનો અન્યાક્ષર ધી = યુદ્ધિ કેમ તહમે લેતા નથી? એ અર્થ કિલ્લતાથી નીકળેછે તે તો ભલે, પણ 'રાધી' નામ ઉપર એ અર્થની રચના છે, ને તે તો આ શ્લોકમાં છે નહિ. (રાધી = તો 'રાય' એમ અર્થ ટીકામાં આપ્યો છે); તો આ કિલ્લત્ત અર્થની સુખ કૃત્તી કંઠાંથી મળી? 'દ્રૌપદીકન્ધ' માંના એકાક્ષરી શ્લોક માટે તો પેલી બાઈ કનેથી હેની કૃત્તીનું કાગળિયું જુડું મળ્યું હતું. તેહું હાને માટે મળેલું જણાવ્યું નથી, તેથી આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયછે.

આ સર્વ આભ્યન્તર પ્રમાણો પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વની વિરુદ્ધ જનારાં છે; તો પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વને કાંઈક પોષક આભ્યન્તર પ્રમાણો રા. કેશવલાલે પ્રસંગવશાત્ બતાવ્યાંછે તેની પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે. પ્રેમાનન્દ વિશેના નિબંધના પૃષ્ઠ ૬-૧૦ માં એ પ્રમાણો દર્શાવેલાંછે. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) “વક્ત્રભ પ્રાણુ થકી પણ વક્ત્રભ”-છં. વાળો શ્લોક, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન પૃ. ૧૩૯ મે (અંક ૪ શ્લો. ૨. લે.)

(૨) સુત હું રો' થયો ઉત્પત્ત,
નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન,
જનકે જાણિયો ના થર,
જન કે ગૂમાવ્યું સૌ તર.

(એ જ નાટક, અંક ૫ શ્લો. ૧૦ પૃ. ૧૮૬)

(૩) રો કાળ ક્રન્તા જ કાગ સાંપ
માગે કહો જ કિમે ઉપાય ?
જો કાળ તે તણી સાંપ થાય,
કો' કપમ કરો તે કરતા મનાય ?

(એ જ નાટક અં. ૫ શ્લોક ૧૧ પૃ. ૧૮૬-૭)

(૪) “આ તે લલિત સુમન મધુકરણુ આવે શકે” છં. વાળો શ્લોક.
(તે જ નાટક, પ્રસ્તાવના, શ્લો. ૩, પૃ. ૬-૭)

આ ચાર શ્લોકોમાંથી નં. ૧ વાળા શ્લોકમાં પ્રેમાનન્દની પોતાના પુત્ર વક્ત્રભ પ્રત્યે પ્રસન્નતાના ધ્વનિ રા. કેશવલાલ સાંભળેછે. આ કેટલે અંશે સાધાર છે? આ ધ્વનિનું સૂચન પ્રેમાનન્દ તરફથી અથવા કોઈ પણ હેના સમકાલીન ટીકાકારાદિક તરફથી મળ્યું હોત તો તો તે સ્વીકારવું પડત. પરંતુ એ પ્રકારના પ્રકાસને અભાવે માત્ર તટસ્થ વાચકને ધ્વનિનું ધવણ મવા માટે આ વચનમાં ‘વક્ત્રભ’ એ શબ્દ સિવાય કશો પણ આધાર મળે તો જણાતો નથી. આ શ્લોકમાં વાણુદેવની પોતાના પુત્ર-હીમ-વરદની પ્રીતિ વગેરે બાવતું જ દર્શન છે. સ્પષ્ટાર્થ માટે તો કોઈ સફા નહિ આણે. માત્ર હેમાં કવિનું પુત્ર વક્ત્રભને વિશે

પણ સૂચને છે એ કેવળ કથના જ છે. એ ધ્વનિ-માત્ર 'વક્ષભ' એ શબ્દના આકસ્મિક પ્રયોગ ઉપરથી ઠરાવવો એ જરાક તાણીતણીને આણેલું લાગે છે. આ નાટકની ટીકા લખનારાઓએ પણ આ ધ્વનિનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

નંબર (૨) તથા (૩) વાળા શ્લોકમાં “વક્ષભની પિતા ત્રિમાનન્દ પ્રત્યેની અને મૈયા ગુર્જરીગિરા પ્રત્યેની અત્યન્ત ભક્તિ” નું ‘ચુટ પ્રદર્શન’ રા. કેશવલાલને મતે થાય છે. પરંતુ આ બે શ્લોકમાં નંબર (૧) વાળા શ્લોક કરતાં પણ ઘણું ઓછું જ જાતીય સૂચન સંભવે એમ છે—તો પ્રથમનામાં ધ્વનિ અને હામાં ચુટ પ્રદર્શન જોયું છે તે આશ્ચર્યજનક છે. એ વચનો ઘટોત્કચના સુખનાં છે; અને હેમાં લીમ પિતા વરદ તથા પોતાની જાતની તરફના જ ભાવ દર્શાવ્યા છે. હેમાં વક્ષભની પિતૃભક્તિ અને ભાષાભક્તિ જોવી એ તો, ખરે, અત્યન્ત સિદ્ધ કથના થાય છે. ‘જાતની’ શબ્દમાં મૈયા ‘ગુર્જરીગિરા’ નું સૂચન જોવા માટે તો વળી કશો પણ આધાર નથી. આ ત્રિમાનન્દની કૃતિ છે એમ માની લઈને તે પાથો રચાવી, તે ઉપર આ કેવળ કથનાનો ઉમેરો સંપ્રમાણ મૂકને તો જણાતો નથી. નં. (૩) વાળા શ્લોકમાં તો દૂરતમ પણ સંપર્ક વક્ષભની વિશેષ વાતનો જણાતો નથી.

પરંતુ આથી પણ આગળ વધી નં. (૪) વાળા શ્લોકમાંથી તો ચ. કેશવલાલે જે ધ્વનિ ઊપજાવ્યા છે તે આતુર્યશૂલક જ ગણીશું; હેને માટે આધાર કશો પણ જણાતો નથી. જરાક સવિશેષ ટીકાની જરૂર છે. એ આખો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

આ તે લલિત સુખન મધુકણુ આવે સકે;
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાચ મોધી લણી.
કિંશુક કુસુમ રક્ત પીત વર્ણ વાસ વનું;
અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણી.
ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત ભૂમ ગુંજે;
અક્ષ પરભૂત આ વાણી કે પ્રેમી તણી.
સુરભિએ સહકાર પ્રકૃષ્ટિત મૂર્ત્યુ કપાં;
પ્રકૃષ્ટિત દિગિરા સુરભિ સોહામણી.

આ શ્લોકમાં એક પક્ષે વસન્તઋતુનું અને બીજે પક્ષે ગુર્જરીગિરાનું—એમ વર્ણન કરી વસન્ત કરતાં ગુર્જરીગિરાની સરસાર્ધ જતાવી છે.—એ રુપ રીતે ચક્રતા પદેમાં રા. કેશવલાલે હામાં કથેલા ધ્વનિ જોધયે. હેમને મતે—

વાસ વનું કિંશુક—તે—રસની આમીવાળો વીરજ;
મણિ—તે—રત્નેશ્વર;
મતભૂમ—તે—નિરંકુશ વક્ષભ;
પરભૂત—તે—પ્રસાદ પોષિત—દ્વારશાદાસ;
સહકાર=સહકારી;
દિગ્—તે—ત્રિમાનન્દ પોતે.

આ ધ્વનિમાંથી દિલ-પ્રેમાનંદ એ શિવામના બાકોના ધ્વનિ-નાટકોની ટીકા લખનારા-
ઓએ જોયા જણાવ્યા નથી. 'રા. કેશવલાલનું જ. એ અપૂર્વ દર્શન છે.

આ પ્રકારના ધ્વનિદર્શન માટે પાછળ જ કરેલી ટીકાની પુનરુક્તિ કરી કહેવું પડે છે
કે હામાં જાતીય સૂચનોનું દર્શન થવાને એ કાવ્ય લખનાર તરફથી અથવા હેનાં વખતથી
પ્રાપ્ત થયેલી વિશેષ જાતીય માહિતી હોય તે જ એ પ્રકારના ધ્વનિ જડે. દેવી માહિતી
કેાલે આ પ્રસંગે આપી છે? એ માહિતીને અભાવે આ ધ્વનિનું અવધુ કેવળ આભાસ રૂપ
જ મળવું પડશે.

છતાં એ ધ્વનિની પરીક્ષા કરિયે, તે માટે એ શ્લોકમાં જે એ પક્ષનું વર્ણન છે તે
વિભાગ જોઈયે. ચાર ચરણમાંથી પ્રત્યેક પ્રથમ અર્ધચરણમાં વસન્તના પક્ષનું વર્ણન અને ઉત્તર
અર્ધચરણમાં શુર્જરગિરાના પક્ષનું વર્ણન-એમ વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે છે; તે નીચે પ્રમાણે:—

વસન્તનો પક્ષ.

૧. લલિત સુમન (ફૂલ) મધુકણુ ઝવે (છે);
૨. વાસ વિનાનું કિંશુક કુંજમ;
૩. કુંજમિત ઉપવન જોઈ મતભૂંજ શુન્ગ (છે);
૪. સુરભિયે (= વસન્તે) સહકાર (=આંખા)
પ્રકૃષ્ઠિત ધર્માં;

શુર્જરગિરાનો પક્ષ.

૧. મધુરી શુર્જરીની મીઠાસ;
૨. શુર્જરીરૂપી મહામણિ (તે) આ અનુક્તિ
(રાજનું, અર્થાત્ પારમાત્મી) શુદામ (છે);
૩. કેા ગ્રેમી પરબૃતની અકલવાણી (છે);
૪. પ્રમુદિત દિલગિરા સુરભિસુદામણી
(વસન્ત કરતાં વધારે સુદામણી).

અદિ" પ્રથમ ચરણમાં વસન્તનાં ચિહ્ન અને શુર્જરી વાણી એ એ વચ્ચે સંદેહની
દૃષ્ટના કરીને બંને વચ્ચે સામ્યનું તોલ સરખું રાખ્યું છે; અને બાકીનાં ત્રણ ચરણમાં વસન્ત
કરતાં શુર્જરીગિરાની શુણ્ણની અધિકતા અને સરસાઈ ખતાવી અલંકાર બદલ્યો છે, એટલું જ
નહિ, પણ પ્રથમના સામ્ય અને મધ્યની અધિકતા એ એ પરસ્પરવિરોધી તરવનો સંકર
ક્યાંથી દોષ ઉત્પન્ન થયે છે. સંદેહાલંકાર અને વ્યતિરેકાલંકાર વ્યાખ્યા સાર્યે આવી ના સકેડું
પરંતુ તે માટે આપણો ઉપાય નથી. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે
વસન્ત અને શુર્જરગિરા એ બેના પક્ષવિભાગ અદિ" શુદા શુદા મૂક્યા છે.

હવે 'રા. કેશવલાલે ખતાવેલા ધ્વનિ જોઈયે:—

વાસ વિનાનું કિંશુક—તે—સસની ખામીવાળા વીરજી:

મહામણિ—તે—રત્નેશ્વર;

મતભૂંજ—તે—નિરંકુશ વલ્લભ;

પરબૃત—તે—પ્રસાદ પોષિત દ્વારકાદાસ;

હું પ્રકાશકોએ વ્યતિરેકને બદલે અધિકાલંકાર કહ્યો છે. અમ્મટ તથા જગન્નાથ પંડિતને
મતે તો અધિકાલંકાર જુદી જ વસ્તુ છે. હંમાં આધારાધેય સંબન્ધ ઉપર રચના છે; વ્યતિ-
રેકમાં ઉપમાનોપમેય સંબન્ધનો વાત છે.

સહકાર = સહકારી, મદદ કરનાર;

દિન = પ્રેમાનન્દ.

આ ધ્વનિમાંથી દિન તે પ્રેમાનન્દ એ તો સ્પષ્ટ જ છે; ટીકામાં પ્રકાશકોએ પણ તે બતાવ્યો છે; અને પ્રતાવનામાં સૂત્રધારને મુખે પ્રેમાનન્દને જ ક્ત્વી તરીકે આગળ ક્યોંછે વગેરે કાણુથી એ અર્થ સ્પષ્ટ જ થાય; પરંતુ હેમાં કાંઈ પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વનું નહું પ્રમાણ મળી ના જ સકે. પ્રેમાનન્દની કૃતિ એમ વારંવાર કહેવાથી કાંઈ પુષ્ટિ ના મળે. તેમ એ ધ્વનિપ છે પણ નહિ. મુખ્યાર્થ જ છે.

બાકીના ધ્વનિ પ્રકાશકોએ પણ ટીકામાં બતાવ્યા નથી. પાછળ કહ્યું તેમ આ ધ્વનિ જો ખરેખરા Cદિષ્ટ જ હોય, તો તેનું સ્વરૂપ જ હેલું છે કે પ્રેમાનન્દ તરફથી અથવા કોઈ હેતા સંજ્ઞાત ભોમિયા તરફથી જ હેતુ જ્ઞાન મળી સકે. તેમ મત્સ્ય હોવાનો તો દાવો કોઈએ હજી લગી સાધાર ક્યોં નથી. આ સ્વરૂપ આ ધ્વનિમાંથી 'મત્તભૂત' અને 'પરભૂત' એ બેને વિશે તો વિશેષ એ પ્રકારનું છે. કેમકે વક્ત્રભ તથા દ્વાગદાસ એ બેની વ્યવસ્થા તેમાંથી ત્રાહિતને કોઈ કાળે જડે જ નહિ; અને તેમાં ને ત્રાહિતનો દોષ નહિ. વક્ત્રભ નિરંકુશ કવિ હતો તે બહે; પરંતુ 'ભૂંગ' માથી એ ધ્વનિ શી રીતે નીકળ્યો? એ મમજાતુ નથી. આથી પણ વિશેષ મિલક તર્ક દ્વાગદાસ બાબતનો છે. પચામ વર્ષની ઉમરે પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય બનીને એ કવિતા કરવા લાગ્યો માટે હેમના પ્રસાદથી Cઉચિત્વનો,—પરભૂત, પાગદાથી ભૂત—Cછેમયનો,—એ અર્થમાં અતિઆતુર્યથી ઉત્પત્તિ શિવાય બીજે વિરોધ દાવો ચર્ચા મકે એમ લાગતું નથી.

પરંતુ આટલું જ નથી, ઉપર વચનત અને ગુર્જરગિત એમ બેના પક્ષ એ કવિતમાં બતાવ્યા, તે માથે આ ધ્વનિયોને મરખાવી જોતાં જણાશે કે તેમાં એક પક્ષનું બીજા પક્ષમાં અયોગ્ય અતિક્રમણ થાય છે. જેમકે,—‘કિંશુક કેતુમ’ અને ‘મત્તભૂત’ તેમ જ ‘સહકાર’ એ વચનના પક્ષના અંગ છે, તો તેમાંથી ગુર્જરગિતના પક્ષના અંગભૂત વીગળ, વક્ત્રભ, અને સહકારી કવિમણુ વિશે ધ્વનિ ઊપગમવવામાં વિરમતા આવે છે, કેમકે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પશ્યવરયા સુધરિત જણાય છે. એ ધ્વનિ ગુર્જરગિતના પક્ષમાંથી પ્રાપ્ત કરવા જોઈતા હતા.

વળી વીરજીની ખામીને ગુર્જરગિતની સરસાઈ બતાવવાના પ્રસંગમાં વાસ વિનાના કિંશુક જોડે સરખાવીને આગળ કલામાં પણ અનૈયમિત્વ જ આવે છે.

ગુર્જરગિતના પક્ષમાંથી ‘દિન’ વિશે તો પ્રથમ જ આપણે જોઈ ગયા; માત્ર ‘મણિ’ અને ‘પ ભૂત’ એ બે વચ્ચે હેમાંથી ‘અનુદિન ત્તા ગુલાબ ગુર્જરી મદામણિ’ એ વાક્યમાં ‘મણિ’ નો વ્યક્ત્ય થયે ‘સ્તોત્ર’ એમ મળી પડિત કવિ સ્તોત્રને ગુલાબ કહેવામાં અનૈયમિત્વ આવતું નથી તેમ જ ‘અકલ પગભૂત આ વણી કે પ્રેમી તપ્તી’—હેમાં દ્વાગદાસનો અર્થ વાક્યસંજ્ઞામાં બરેભગ એમતો નથી, તે વાન શુદ્ધી, પણ ‘પ્રેમી’ શબ્દથી ‘પ્રેમાનન્દ’ નો

ઉદ્દેશ હોય તો તે સાથે તે જ વાચ્યમાં દ્વારકાદાસ પણ જોડી નહિં સકાય; ‘પ્રેમી’ નો અર્થ પ્રેમાનન્દ માટેનો નથી એમ ગણતાં પણ દ્વારકાદાસ જેવા માત્ર પર-ભૂતને એટલું જોરવ આપ્યું હોય એ સંભવતું નથી. તેમ જ ‘પરભૂત’ નો વિભક્તિસંબંધ પણ નહિં ખેંસે. આ કારણોથી આ બધા ધ્વનિનો અસંભવ જણાય છે.

એકંદર જોતાં આ સર્વ ધ્વનિ અતિ કટ્ટસાધિત, અસંભવિત, અને નિરાધાર જણાય છે. અને આખરે જોવા જતાં આ નાટકોની બનાવટ કરનાર બીજે જ કોઈ મૂળ પાચેથી હોય તો તેને આ પ્રકારની ઘટના—ધ્વનિ ખરા જેવા બતાવવાની કૃતિ જાણી જોઈને બધખેસતા રચીને—કરવાને બાધ કે મુશ્કેલી પણ શી હતી? આ પ્રકારની ફલીલમાં અતિ દૂરદર્શિતાનો દોષ કોઈ જોશે. પરંતુ આ ઉપરાંત બીજાં પ્રમાણો તથા ઉપરની ફલીલોનું બળ એટલાં છે કે આ કલ્પના કેવળ તર્કના વર્ગમાં નહિં મૂકાય.

કવિયોની રચનાઓમાંનાં વચનોનું જાણી જોઈને જ રસિક પરિવર્તન કરીને શુદ્ધાદિકનાં ચિહ્ન વગેરે એ વચનો વડે બતાવવાની અથવા સૂચવવાની વિવેચનકલાની એક પદ્ધતિ હોય છે. તે રીતનો ઉપયોગ આ કવિતોના કથાં હોત તો જુદી વાત હતી. બાકી વાર્તાવિક રીતે બહુભાષિક કવિગણ્યું અનુસક્ષણ ઉદિષ્ઠ માનીને ધ્વનિદર્શન કરવાને તો આધાર નથી.

હમણાં જ—આ નિબંધ પૂરો થતાં—મહારા સાંભળવામાં આવ્યું કે “પ્રેમાનન્દ”નાં નાટકોમાંનાં એકનો હસ્તલેખ આજથી ૧૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયેલો સ. કેશવલાલને હાથ લાગ્યો છે. આ વિશે પૂર્ણ માહિતી મળ્યા પહેલાં, તેમજ એ હસ્તલેખને સારી રીતે તપાસ્યા વિના, હાલ વિશેષ ઠલી સકારો નહિં. માત્ર એટલું તો નિર્ભય રીતે કહેવાને બાધ નથી કે આ નિબંધમાં દર્શાવેલાં અને અંચેલાં પ્રમાણો સ્વતન્ત્ર રીતે જ પોતાના અન્તર્ગત શુદ્ધહોય ઉપર આધાર રાખે છે, તેને હસ્તલેખોની શોધ માત્રથી સ્પર્શ નહિં થાય. ઉલટું, એ સ્વતન્ત્ર પ્રમાણોના બળની સ્થાને ટકવા માટે, તેમ જ આપખજથી નજવા માટે, આ નવીન જડેલા હસ્તલેખની પુષ્ટિમાં અત્યન્ત સખળ, વિશ્વસનીય, અને દૃપણુદીન પ્રમાણુની અને ઐતિહાસિક સ્વીકાર્યતાની સામગ્રીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

મહારી પરીક્ષાના વૃથા મગ્નવર્ધી આ વચન નથી તોડજતાં. વાર્તાવિક રીતે શાસ્ત્રીય ધોરણ આ પ્રકારની વૃત્તિ અને સામગ્રીને માત્રી જ લે છે. હાલના જ્ઞાનની પ્રગતિના સમયમાં સર્વ મુદ્દરેલી પ્રજામાં એ જ સ્થિતિ છે કે ગમે તેવો સર્વમાન્ય પડિત વિજ્ઞાનમાં, કે વિદ્યાના કોઈ પણ પ્રદેશમાં, કંઈ નવી શોધ કરે, નહું તત્ત્વ પ્રગટ કરે, તો પડિતવર્ગ તેને એકદમ સત્ય તરીકે સ્વીકારતા પહેલાં ઘણી ઘણી સ્વતન્ત્ર અને શાસ્ત્રીય કસોટીઓ વડે તપાસે છે; જ્ઞાનનાં ઊંચાં તરવોની સામગ્રી આ પ્રકારની અસહિષ્ણુ સાવચેતીથી કરવાની આવશ્યકતા છે. અને આ પ્રકારની શાસ્ત્રીય અંશદાની વૃત્તિ આ નાટકે પ્રગટ થયાં ત્યારે જ સાક્ષર વર્ગમાં આદરાર્થ હોત, તો અત્યારે મહારો માર્ગ વિશેષ સરળ થયો હોત. આ નવીન જડેલા હસ્તલેખ તરફ પણ સાક્ષર વર્ગ એ વૃત્તિ રાખીને પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે. ઐતિહાસિક સત્યનો દાવો, બીજાં કાવાઓ કરતાં સર્વોપરિ છે.

સમાપન.

આ આખ્યન્તર પ્રભાણો ઉપર વ્યાપક દષ્ટિ ફેરવી ગયા પછી શું લાગે છે?—એ જ કે જેમ બાલ પ્રભાણોથી આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે સંશય સળગ રહે છે, તેમ જ આખ્યન્તર પ્રભાણોનો ભાર પણ પ્રેમાનન્દે એ નાટક કર્યાની વિરુદ્ધ જ નમે છે. હું કબૂલ કરું છું કે એ આખ્યન્તર પ્રભાણો બધાં સરખાં બળતાં નથી. હેનાં ત્રણ વિભાગ યદ્ય સકરો;—

(૧) નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં;

(૨) ધણે-ભાગે નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં;

અને (૩) કાંઈક સંદિગ્ધ.

આ પ્રભાણોમાંથી કોઈકને છૂટક છૂટક બળ વધતું જોણું હશે જ. પરંતુ હેવાને માટે પણ તે સર્વેનું સમગ્ર બળ એકઠું થઈને મ્હારી કલ્પનાને પુષ્ટિ મળશે એમ માનું છું.

આ સર્વ પ્રભાણોમાંથી પ્રથમ વર્ગનાં પ્રભાણોથી સિદ્ધાન્ત જેવું જ અનુમાન સંભવે; અને છેલ્લા વર્ગના ઉપરથી મ્હારી કલ્પનાને બાધ તો નથી જ થતો; પણ આ પ્રશ્નને વિશે વધારે આગળ તપાસ કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. આ લેખના આરંભમાં કહ્યું છે તેમ એકંદર બાલ તેમ જ આખ્યન્તર પ્રભાણો દર્શાવીને આ બાંબત અન્વેષણ ચલાવવાની દિશા બતાવવાનો મ્હારો હેતુ છે; કેમકે ઐતિહાસિક વગેરે અનેક પ્રકારે વિવેચક દષ્ટિથી તપાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. ખાસ એટલા માટે કે આ ગ્રન્થોને પ્રગટ કરવામાં તેમ જ હેનો સ્વીકાર થવામાં ખર્ચ વિવેચનનાં તત્વોનો આદર થયો જણાતો નથી. પ્રાચીન ગ્રન્થો સંબંધે જે વિવેચનના સંપ્રદાયો સંસ્કૃત-ગ્રન્થો પ્રગટ કરનારા આધુનિક પંડિતોએ સ્વીકાર્યાં છે તે ઉપર લક્ષ્ય આપણું નથી. હસ્તલેખની કેટલી પ્રતો મળી છે? એક જ મળી છે, તો વિશ્વાસ રાખવાને કારણે છે કે નહિ? પ્રતો મળી તે ક્યાંથી મળી? એ લેખનાં ખાસ સ્વરૂપ શાં છે? વગેરે કથી પણ માહિતી પ્રકાશકોએ આપી નથી. એ નાટકો પ્રથમ પ્રાપ્ત થયાં, તે શી રીતે? તે વિશે કશો ખુલાસો આપ્યો નથી. એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ એ જ નાટકોનાં નામ જાણ્યાં હતાં, ને ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં પ્રગટ કર્યાં; અને તે પછી ત્રણ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૯૪-૯૫ માં ત્રીજું ‘તપત્યાખ્યામ’ એકાએક ક્યાંથી નીકળી આવ્યું? આ વિશે વિદ્યારસિક વર્ગને અન્વેષકમાં જ રાખ્યો છે. પ્રેમાનન્દે ૧૧ નાટકો કર્યાં કહેવાય છે—એટલું સાંભળીને આપણને સંતોષ થતો નથી. પણ એ કહેવા માટે આધાર શાં છે તે જાણવાની ઉત્કણ રહે છે. જે બાઈકનેથી ‘દ્રોપદીહરણ્ય’ મળ્યું તે વણબના ઇષ્ટ મિત્રની પુત્રી થાય એ વાત આખ્ય મીઝીને જ પ્રકાશકોએ સ્વીકારી લીધી છે, પરંતુ હેનો અસંભવ મ્હેં બતાવ્યો છે તે પ્રકાશકોએ અગ્રહણથી વિચારમાં જ લીધો નથી જણાતો. બીજા પ્રાકૃત બાપાઓમાં નાટકો નથી ત્હારે આપણી ગુજરાતીમાં ૨૦૦ વર્ષ ઉપર સંસ્કૃત નાટકોને પણ ટકર

મારે હેવાં નાટકો હતાં, *—એમ સ્વભાષાના અભિમાનને વિવેકની મર્યાદા ઓળંગીને જવા દેઈ ખરી પરીક્ષાની કસોટીએ વાપરવાનો વિચાર પણ ઉત્પન્ન થયો નથી. આ પ્રકારના અભિમાનથી યતા સંતોષને છીનવી લેવાને આ વળી કોણ તૈયાર થયો? એમ કોઈ લોકો વખતે મ્હારે વિશે કહેશે. પરંતુ હાવી બાબતમાં શાન્ત ચિત્તથી પરીક્ષા કરવી એ સ્વભાષાનું ખરું અભિમાન રાખનારનું જ કર્તવ્ય છે. મિ. વિન્સેન્ટ રિમ્મનના હિન્દુ-સ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશેના અવલોકનમાં છેવટના પેરેગ્રાફમાં ડોક્ટર ભાંડારકરે જે તર્કો સૂચવ્યાછે, તે તર્કોનો આશય આ નાટકોને રજૂ કરનારાઓએ અણમાત્ર પણ કર્યો નથી. અને તેથી પરીક્ષા કરીને વાંચનારને સાધનની સામગ્રી ના મળવાથી બાધિત હોયે કામ કરવા નેતું ચાલે. વપ્રભે પિંગળ કવુંછે કહેવાયછે—આમ બોલીને પ્રકાશકો સંતુષ્ટ રહેછે; પણ એ બાબત પ્રમાણસામગ્રી ઉપરિચિત કરતા જ નથી. આ વળી એક બીજું ઉદાહરણ આ અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું છે.

આ પ્રકારના સાધનસામગ્રીના અભાવની કહણ સ્થિતિમાં રહીને ઉપરનો નિબંધ લખાયાછે, તેથી હેમાંની કેટલીક ન્હાની—અને ક્વચિત્ મોટી—વિમતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર વધારે પ્રકાશ મળ્યેથી શાય તો આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ મ્હારથી બને તેટલી અન્વેષણ-સામગ્રી મ્હેં પેદા કરીને પરીક્ષા કરીછે. અને તેથી ફલિત યતા અનુમાનની પુષ્ટિમાં જે જે મુદ્દા મ્હેં વાપર્યાછે તેમાંથી કોઈ ખોટા પડશે તો તેથી મુખ્ય પ્રશ્નને બાધ આગે આવશે; હેમાંનો એક જ મુદ્દો મહત્વનો હોઈ અબાધ રહેશે તો મ્હારું અનુમાન ટકેલું જ રહેશે. એ અનુમાન ખરું હરે તો આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નહિ, પણ કોઈ આધુનિક વિદ્વાનના હાથનાં છે એમ જ માનવું પડશે. શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના ચાલવાણો, તેમ જ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળો એ લેખક હોવો જોઈએ હેમાં સંશય નથી. આ કંપના ખોટી માનીશું, તો એમ જ માનવું પડશે કે કોઈ અતૈકિક ચત્કારશક્તિ વડે પ્રેમાનંદે હાલના જમાનાના અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો ૨૦૦—૨૨૫ વર્ષ પૂર્વેથી જ પેલાના આત્મામાં અદાવીને આ અનુષ્ઠાન રચના તે સમયમાં ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ હેવા અત્કારનો યુગ તો દૂર દૂર ચાંધ્યો ગયોછે. માટે આપણે તો લૌકિક કંપનામાં જ ઊત્તરવું પડે, અને આ નાટકોને આધુનિક બનાવટ તરીકે જ ગણવાં પડશે.

કોઈ કહેશે એ બનાવટી લેખકને પોતાને મળવાની કીર્તિનો લોભ ખોઈને, પ્રેમાનંદને નામે આ નાટકો ચલાવી દેવામાં શો લાભ? હેવો કોઈ મૂર્ખ હોય ખરો કે એમ કરે? તો ઉત્તર એ જ છે કે હેવા લોકો વસ્તુતઃ જ્ઞેવાગ્રં આવેછે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં આ પ્રકારની બનાવટો કેટલીક સુવિદિત છે તે બાજુ ઉપર સખતાં, આપણા જ્ઞાતવર્ષમાં હાવી બનાવટો પ્રાચીન ઇાગથી પ્રખ્યાત કવિ વગેરેને નામે કરવાના દાખલા અનેક જાણ-વામાં આવેલાછે. હેનાં કારણ જનસ્વભાવમાં તેમ જ સાહિત્યની સ્થિતિમાં જડે એમ છે.

* 'તપત્યાખ્યાન,' અન્વયવિવેચન, પૃ. ૧ પેરેગ્રાફ ૧ નો છેડાં એ વાક્ય જુવો.

પોતાને નામે પ્રગટ કર્યાથી, પોતાની કીર્તિ સ્થાપિત ના હોવાને લીધે, એ રચનાનો સત્કાર વખતે ના પણ થાય એમ બધા આભાવિક રીતે નહે, અને તેથી પોતાની કૃતિ તરીકે પ્રગટ કરવાની હિમ્મત ના ચાલે, વળી પ્રસિદ્ધ લેખકને નામે ચદાવ્યાથી જે સત્કાર થાય તેથી જલ્દી પોતાને જ માન મળ્યું—ખીજ ના જાણે છતાં—એમ પોતાના મનમાને મનમાં ખુશ થઈને પોતે પોતાને માન આપવાની જાણની છેત-મણી હેવા બનાવટ કરનારા કરે-છે. ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં સુરદામ વિગેના લેખમાં ‘બકુલે’ વાત લખીછે કે હિન્દીના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણદાસ કહેછે કે—સુન્દાસનું નામ છેવટે લગાડી દઈને પોતે ન્હાનપણમાં પદ રચેછું અને ‘સુરદામ’ એમ નામ ત્યાં મુકેછું જોઈ પોતાને કૃતકૃલ એ માનતા હતા. શ. કેશવલાલે પણ ‘પ્રેમાનન્દ’ વિગેના નિબંધને પૃ. ૨૪ મે તથા પૃ. ૨૭ મે અનુલેખમાં પ્રેમાનન્દને નામે એક બે અન્યો ચદાવેલાના ઉદાહરણ આપ્યાં છે મંરકૃત માહિત્યમાં ‘ભોજપ્રમન્દ’ની ગિયતિ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખીજને નામે પોતાની કૃતિ ચદાવવામાં એક ખીજ પ્રકારનો પણ સતોષ બનાવટ કરનારે ચાયછે. ખોટા નાણા બનાવનાર અને ચવાવનાર ધનવાબથી પ્રદત્ત ચાયછે એ તો ખરું જ પ-ત્ર તે ચિનાય એક રીતનો ગૂઢ હેતુ જગતને છેત-નામાં નહેલા સાહમ, પનાકમ વગેરેથી યતા આનન્દમાં પણ નહેલોછે. એ જ રીતે બનાવવી અન્યથી બધા લોકો કેવા ઠગાયા—એમ પોતાના મનને પનાકમ સાથે મતોપ ઉપજ ચાયછે, એ પણ પ્રતીતક બધા આ પ્રકારેમાં લાયક

છેવટે એટલું અન્ત બંધુપૂર્વક વદુલ કે આ નાટકો વિગેની મહારી અશ્રદ્ધા યોગ્ય પ્રમાણથી ખોટી કહે, તો મ્હાન જેટલો આનન્દ ખીજ કોઈને નહિ થાય. કેમકે અર્વાચીન તેમ જ પ્રાચીન ગુર્જર માહિત્ય તથા ગુર્જર બાપા તન્દની ભક્તિમાં હુ કોઈને નમતું આપું એમ નથી. પ-ત્ર હાન તો એ ભક્તિને ન્યાયદષ્ટિની આડે આવવા દઈ મકારો નહિ. બાકી આ નાટકો પ્રેમાનન્દના છે એમ ન્યાયથી માનીત ચાય તો આપણી બાપા તથા સાહિત્યને અપૂર્વ મૌનવતુ ઉત્તમોત્તમ લાજ મળે એમ છે. કેમકે, તામિલ બાપામાં ઐતિહાસિક રાગની પૂર્વ નાટકઅન્યો હતા એમ માનવાને આધાર છે તે વાત બાદ લગતા, ખીજ દેશી બાપાઓમાં નાટકઅન્યો એટલા પ્રાચીન સમયમાં હતા નહિ; અને આપણી બાપા તે બાબતમાં અપવાદરૂપ થઈ ઝગડી નીકળે એથી વધારે આનન્દની ખીજ થી વાત હોય ? એટલું જ કે એ આનન્દ માટે મયુસ્મિત પ્રમાણની અપેક્ષા છે માટે ત્યાંમાં પક્ષને પણ એટલી વિનંતિ છે કે મહારી કલ્પના ખરી કહે, અને પરીણાના ખા તરવેના શુદ્ધ પ્રકાશને બળે આ સ્વભાવાભિન્નતા તેજ વડે ગ્યાયવી મન્ધર્વનગરીની ગ્યના વિખરી જઈ હુમ થાય, તો એ વિદ્વાન વગ પણ શોક કરવાનું કાણુ ના માનવું

અમારું.

નૂતન ગુજરાતને હવે દેવા માહિત્યની અપેક્ષા છે ?

(રા. સ. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિલાકર, બી. એ.)

દરેક પ્રજાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુ ધા પોતપોતાની જાનપ્રવૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે એ વાત ઘણે જાગે માન્ય કરતા જેની છે જેમ જેમ જુદા જુદા દેશના સાહિત્યકર્મોના ઇતિહાસ ઉઠવા આવે છે તેમ તેમ આ સલ નધારે વધારે દૃઢીભૂત થશે પ્રત્યેક નવીન સ્કુલ, પ્રત્યેક નવીન વિચાર, પ્રથમ તો મધ્ય વિરલ મગજમાં ઉદ્ભવે છે પછી તે જનમમાં ના અગ્રગણ્ય મનુષ્યોમાં સક્રાંત થાય છે, ત્યાંથી સોપાનસૂઝના દેશાય છે સાગ્ર બાહ્ય સમસ્ત પ્રજાના જાનમાં સુધાઈ જાય છે, અને છનડે તે સુધાઈના નમુના સાહિત્યદ્વારા ઉતારતામાં આવે છે પરંતુ જનારે તે નવીન વિચાર તેની પગકાઠ એ પહોંચે છે ત્યારે તેના અધ પાત પછુ સહ થાય છે જે પરિસ્થિતિમાં તે વિચારની સ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિ કમશ રૂપાતર પામે છે, અને પછી નવીન પરિસ્થિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે આ સમયે જીર્ણ અને નવીન વિચારનું ટુમુમ મુદ્દ જામે છે પૂના વિચારનું બોળાકુ હજી ઉપયોગી અને નવીનતા છે એમ માની લેનારાઓનો મોટો સમૂહ એક બાજુ ઉભો છે, ત્યારે તે બોળાકુ નિરૂપયોગી અને જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું છે એમ સમજનાર વિરતાઓનો ન્હાનો સમૂહ બીજી બાજુ ઉભો છે પોતાને ક્યેલ નવીન સ્કુલની પ્રતીતિ પોતાના શ્રદ્ધાળુ, અગ્રાંત બાઈઓને કરાવનાનો મહાભાગત ધર્મ આ ન્હાના સમુદાયને આ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે આ સંજોગમાં પછુ સાહિત્યના અગ્રે દુટે છે, અને આતે સાહિત્યના સનત દાકગોળાથીજ આ ન્હાનું લશ્ક વિન્ય મેળવે છે

તાત્પર્ય એ છે જેટલે જાણે સાહિત્ય ભોગના જાનપ્રવાહને અનુસરે છે તેટલેજ જાણે ભોગના જાન પછ માહિત્યથી ધરાય છે, પોષાય છે, અને વ્યવસ્થિત જાને છે દેશપ્રત્ય, જાતિપ્રત્ય, જૂત જા, અને વાગસમાં મળેની ભાવનાઓ, માહિત્યને રંગનારા તરંગો છે, ત્યારે સાહિત્ય એ જૂનદશાની પશ્ચાદ્ભૂમિપર જાણા થઈ ગયેલા ગોળે પ્રગણિત કરનારી, વર્તમાન પડદા પા નવીન જો પૂનારી, અને અવિચ્છન્ની આજી આજી રૂપરેખા રોગનારી પિછી છે સહોપમાં એક પક્ષે સાહિત્ય પ્રજાના જાનપ્રવાહને જીવનાં પાત છે તો બીજે પક્ષે રંગને જાન અપેનાઈ પાત પછુ સાહિત્ય જ છે એટલેજ નહિ પરંતુ ન મ નાંજ તેથી પછુ આગળ જઈને કહે છે કે સાહિત્યપર જાનની અમર કમ્તા સાહિત્યની જાનપ્રવાહ અતિશય વધારે અસર છે તે લખે છે કે, 'What are the mutual relations which subsist between life and fiction ? Which is the pattern ? Which is

the imitation?...In my mind the answer to this question can be given without a moment's hesitation. The effect of polite literature upon life is incomparably greater than that of life upon polite literature."* એકસ નોંટીને એ આ સિદ્ધાંત અલ્પ અંશમાં પણ સ્વીકારવામાં આવે તો આ લઘુ લેખની થોડી પણ સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ, એમ માનવું અતિ પ્રગલ્ભ નહિ ગણાય એવી આશા છે ; કારણ કે ઉચ્ચ સાહિત્યથી ગુજરાતનું જીવન ઉત્તત બનાવી શકાશે એવી સંભાવના આ આખા નિબંધનું સ્ત્ર છે.

આનંદની વાત છે કે ચાર પાંચ દસકા પહેલાં ગુર્જર સાહિત્યની જે શોકજનક સ્થિતિ હતી તે હાલ ઘણે અંશે બદલાઈ છે. ગુજરાતની વધતી જતી મરીબાઈ, પ્રાણુ-ધારણ અર્થે શોકાના મોટા સમુદાયને રચવો પડતો આજીવિકાસંગ્રામ, પારદેશિક શાન્ત્યવ્યવસ્થા, અતિ શોચનીય સાંસારિક સ્થિતિ, પ્રગટાવ કેળવણીનો ઉપઃકાળ, રાજવંશી પુરુષોના ઉત્તેજનની ખામી, અગ્રેજી વિદ્યા અને ભાષાનો ઉછાળા મારતો પ્રચાર અને જનસમાજ તથા સ્ત્રીવર્ગની સાહિત્ય પ્રતિ અનભિરૂચિ,—આ સર્વ વિધ્નોની પરંપરાને ભેદીને ગુર્જર સાહિત્ય થોડું પણ પ્રકાશ્યું એ ખરેખર ગુજરાતના સાક્ષરોને અને સાહિત્યપ્રિય વર્ગને ખાસ અભિનંદનનું કારણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આટલા ઉદ્ધાસ મારે જે સંતોષ થવો જોઈએ તે સંતોષ જાહેર કંઈ બાદ અસંતોષની ભૂમિમાં સંહજ પ્રવેશ કરીશું.

પ્રથમ તો જગત ઉપરની મહાન ઉચ્ચભાષાલના આ સમયે ગુજરાતના સાક્ષર અને સિક્ષિત વર્ગનાં હૃદયોને કેવા કેવા વિચારો, કેવી કેવી કલ્પનાઓ, કેવી કેવી ભાવનાઓ, દોલાપમાન કરી રહેલ છે તેનો અધુરો ખ્યાલ પણ કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે. અને ગુજરાતીઓની વાસનાઓ અને મહેત્તાઓ જે ગુજરાતી સાહિત્યમાંજ સર્વાંશે સંક્રાંત થઈ હોય તો તો તે સાહિત્ય ઉપરજ દૃષ્ટિપાત કરવાથી આપણે જાણવાનું જાણી લઈશું. પરંતુ કહ્યા વિના આગળું નથી કે આ પરીક્ષા તદન અપૂર્ણ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના વિદ્વાનોને આતિશય અન્યાર આપનારી છે. કારણ કે, ક્યાં દેશોત્તમ અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ વિચારપ્રદેશમાં નિકરના, સંસારરુપારાની રસમર ઉત્સાહક વાતો કરતા, અને પશ્ચિમની અનેક વિદ્યાઓની પ્રસાદીવાળા, કેળવણીના ગુજરાતી બાહ્યો,—અને ક્યાં ગતિઝગડાઓથી રંગાયેલું, અર્થરહિત વહેમોથી પોપાયેલું, સંકટાનું, દુખાનું, ચગદાનું, દીલું, ગુજરાતી સાહિત્ય ! ક્યા જીવનચુક્તિ, કમ્પોગ અને મનુષ્યરજના મલ્ય સિદ્ધાંતોના પિછાણનાગો,—અને ક્યા ભાષા, શાની દુનિઆ,

* "જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે અગરપરમ શ્રેા સંબંધ છે"...એ બેમાં આ-દર્શ કયો અને નહલ કઈ?...મારા વિચાર પ્રમાણે એક પણ કાણુ યોગ્યા વિના આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે સંસ્કારી સાહિત્યપરજીવનની અસર કરતાં જીવનપર સંસ્કારી સાહિત્યની અસર અપ્રતિમ અધિકાર છે."

વિભાગ] નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

વિદ્યાતા અને જપતપમા મસ્ત બનેલુ સાહિત્ય ! ક્યા આભારિકતા અને મોદ્ય સાથે સંગીનતા અને ઉપયોગિતાના આહુકો,—અને ક્યા કૃત્રિમ, બેરોણ, છીછરા, નિરચક જોડણી ! આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે જે મહાન અભિવાધો ગુજરાતના આત્માનું મયન કરી રહેન છે, અને જે નવીન ચેતન ગુજરાતની ઉછરતી પ્રજામાં વ્યાપી રહેવ છે, તે અભિવાધો અને તે ચેતનની સંકલિત હજુ ગુજર સાહિત્યમાં ધરા પામી નથી. સાથે સાથે એટલું પણ સ્મરણના રાખનારું કે જે વિચારો અને ભાવનાઓએ નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધેલુ હોતું નથી તો તે હૃદયના મર્મભાગમાં પ્રવેશી શકતા નથી, જ્યાં સુધી મનની વાહનાઓ ચનના ગર્ભમાંથી નીકળી સ્વાથીભાવાત્મક થતી નથી, જ્યાં સુધી હૃદયની ઊર્મિઓ હૃદયના ઉદ્વણમાંથી નીકળી આખા દેહને હલમલાવી મૂકતી નથી, ત્યાં સુધી વાણીદાર કે લેખનદારા બહાર નીકળી અન્યમાં કય ઉત્પન્ન કરવાનો વેગ તેમાં આવી શકતો નથી. ત્યારે શુ છીછરી લાગણીઓ અને ઉપસક વિચારોને સંગીન અને તવસ્પર્શિ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો નથી ? શું અંતરના ઉદાત્ત ભાવોને અન્ય જનોની સેનાઅર્થે પ્રકાશિત કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આવ્યો નથી ? શુ આપણા અગ્રેસરો અને વિચારકોના હૃદયોમાં પ્રકટેલા સ્ફુલિંગ વડે સમસ્ત ગુજરાતના જીવનને જનસત કરવાનો અનિવાર્ય ધર્મ એમને પ્રાપ્ત થયો નથી ?

અન્યતઃ, ગુજરાતી સાહિત્યની ખીનપણીમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આડી આવી છે અને આવે છે, પરંતુ તે મુશ્કેલીઓ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે કાંઈ લખાયુ છે અને લખાય છે તેથી શુ વધારે ઉપયોગી, વધારે ગંભીર, વધારે વ્યાપક અને પરિશિષ્ટિતને વધારે અનુકૂળ લખાણ સંબંધિત નહોતું અને નથી ? જગતને વિકાસક્રમ અમુક અનિવાર્ય નિયમોને અનુસરે છે તે સત્ય કબૂલ છે, તોપણ આપણે સર્વ સૌથી સરસ, સૌથી સુદર, અને સૌથી હુકે માર્ગે જ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ, અને તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ આવી નજ શકત, એમ તો કોઈ પણ સુગ કમૂલ કરી શકશે નહિ જ્યારે આપણે આપણા માર્ગમાં ઉભેલા અસંખ્ય અવરોધો ગણાવવા ઉદાત્ત ધૃષ્ટિએ છીએ, ત્યારે આપણને મળી આવેલા અસંખ્ય અનુકૂળ પ્રસંગોનું પણ સ્મરણ શા માટે ન કરવું ? હજીકત એવી છે કે વિધોલુ સ્મરણ જેટલું તીવ્ર હોય છે તેટલું અનુકૂળ પ્રસંગોનું હોણ નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ અનુકૂળ પ્રસંગો જાણવાનો ધણી વાર સમન પણ ઓઝો તેથી આપણે કાંઈ પણ જૂતો કરી નથી અથવા કોઈ પણ સુદર તકો ગુમાવી નથી એનું જોડું ગુમાવ રાખી શકાશે નહિ ઈંગ્લેન્ડના મહાન ગજવનીતિમ લૉર્ડ મેરલી પોતાના ‘કૉમ્પ્રોમાઇસ’ (‘Compromise’) નામના અતિ મનનીય અને સુદર ગ્રંથમાં આ સબંધી સંગીન વિચારો દર્શાવે છે તે, આશા છે કે, અજ અગ્યાને નહિ ગણાય તે લખે છે કે, “To me at any rate the history of mankind is a prodigious waste ful experiment, from which a certain number of precious re-

sults have been extracted, but which is not now a final measure of all the possibilities of the time. It is not to deny the great law that society has a certain order of progress, but only to urge that within that, the only possible order, there is always room for all kinds and degrees of invention, improvement and happy or unhappy accident. * આગળ આશ્ચર્ય તે હોય છે, “But it is midsummer madness of philosophic complacency to think that we have come by the shortest and easiest of all imaginable routes to our present point in the march, to suppose that we have wasted nothing, lost nothing, cruelly destroyed nothing, on the road.” સમગ્ર મનુષ્યસમાજ સંબંધી નીકળેલા આ ઉદ્ગારો ગુજરાતને કાંઈ જોડા પ્રમાણમાં લાગુ પડતા નથી જૂનામસમા થયેલા સામર્થ્યની નોંધ લેવી, તેને માટે અવગત થવું અને તેના કર્તાઓ પ્રતિ ઉપમાગની લાગણીથી જોતું તે જરૂર, માનવ્ય અને હતાપણું શુભ ચિહ્ન છે, તેવીજ રીતે આગળના જમાનામાં થયેલા દોરો અમુકમા ગળી તે દોરો માટે રો દણા નહિ ર નો, ભવિષ્યમાં તેના દોરોથી શુભ થતા પ્રવલણી થવું એ પણ એ જ હોવા પ્રવરતું શાણપણ છે એજ ન્યાયે શુભ અને આશા ને તકો ગુમાવી છે, જે જૂનાપાપો ખાતી છે, જે દોરો અંત છે, તે મનુષ્યચિત્ર અંગ ગુજરાતના વર્તમાન અને ભવિષ્યના મામલોએ કમિયદ થઈ પોતાને શિર આવેલા અતિ ઉમદા ધર્મમાં આનંદપૂર્વક યોગ્યતું જોઈએ.

વળી આપણી આગલી પરિચિતિમાં અનેક દેશોમાં થતા માત્યા છે એનો નવીન ચેતન સ્પર્શતા મા યુ છે ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર નવીન ગો દેખાતા લાભ.

* મને તેમ પહે અને તો માનવ જાનિતો ઇતિહાસ એ જાણ્યો નિષ્ફૂત પ્રયોગ બાકે છે આ યોગમાંથી અમુક ક્ષિતિ પશ્ચિમો નિષ્કર્ષ રૂપે તા વી તેવાયા આજ, પરંતુ તેથી અત્યારે તે નિષ્કર્ષને મંડિત સમ્યક્—અપાવ વસ્તુનું એ અતિમ પ્રમાણ ગણવાનું નથી આમ કહેવામાં જનસમાજની પ્રતિનિધિ કેમ નિશ્ચિત છે એ મહાન સૂત્રનો અનાદર થતો નથી, પરંતુ માત્ર આ જાનત ઉપર ભાર મુકવાનો આશય છે. ને એજ સમ્યક્ કમની મયાતની અદર પણ દેખ પ્રમાણમાં સર્વ પ્રમાણની શોધ પોગ, પુષ્ટા જ્ઞા અને સંપત્તિ આપત માટે અવગત છે.

x “પરંતુ આપણા પ્રમાણમાં અ પહે જે અનિષ્ટ પડ્યા હોય તે ક્ષિતિ આપણાથી ધી સમાય તેજ મર માં જ ના નોવી રૂપ અને સત માં આપણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનવું (અથવા તો) આમ જાણે કે હ પણ આ તો વ્યવસ્થા નથી, કદ પણ ગુમાવું નથી કાંઈ પણ નિષ્ફૂત રીત નો દુઃખ નથી, એમ કારણ એ એ સિદ્ધાંત (તત્ત્વ) ના અંગર જેવી દેખાતી નાખખી ધમજાત છે.”

વિભાગ]   નવન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

છે, અને રચે રચે નવી નવી જરૂરીઆતો ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આપણી રાષ્ટ્રીય જાતના બદલાઇ છે, આપણો મૂલ્યસંસાર બદલાયો છે, આપણા આચારવિચાર બદલાયા છે, આપણા મનોરથો બદલાયા છે. આવે સમયે જો ગુજરાતના નવા અવતારને અનુકૂળ સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઉછું ન થયું, જો કચકાં ભરતા આપણા પ્રજાજીવનમાં નવા યુગનું ઐતન્ય ન રેડાયું, તો સ્મરણમાં રાખવું કે ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે આપણાં બાંધોડીયાં નિષ્ફળ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજા યોગ્ય સમયમાં રાજ્યવત્ બની જાય તો પણ બાઝવું નથી.

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં શું શું કરવાનું છે એ મહાપ્રશ્ન તુરતજ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આ ન્હાનો લેખ એ મહા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા કોઇ પણ રીતે સમર્થ નથી. માત્ર આપણા સાહિત્યનાં યોગ્યએક મુખ્ય અંગે સંબંધી થોડી થોડી સૂચનાઓ ઉપરાંત વધારે કાંઈ આ કુંકા નિર્ગમ્ય કરી શકે તેમ નથી. અને તે સૂચનાઓ પણ આ વિશાળ વિષય ઉપર નવીન અજવાળું પાડવા કે સમતકાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવી છે એમ માનવાનું નથી. સુચિસિત્ત વિદ્વાનો સમક્ષ આ સૂચનાઓ મૂકવી એ પણ હાસ્યરસની એક વાનીજ છે એમ આ લેખક સારી પેઠે સમજે છે. તો પણ હાલ થોડો સમય થયાં અમારો વિદ્યાર્થીવર્ગ અનેક કારણોને લીધે આગળ આગળ આગ્યો છે—ધકેલાયો છે, તથા જગતની, અને જગત નહિ તો પોતાને જગત માનનારાઓની આંખે મ્હકાયો છે; આ ઇષ્ટાપતિનો લાભ લઇ, કદાચ એક વિદ્યાર્થીના થોડા વિચારો આપણા અભિપ્રાયનું સુકાન ચલાવનાનાઓના હાથમાં ઉપયોગી થઇ પડે, અને ઉપયોગી નહિ તો સૂચનારૂપ અને સૂચનારૂપ નહિ તો ભણેને અવગણનાને પાત્ર હોઇને પણ કદાચ ચેતવણીરૂપ થઇ પડે,—એવા કંઈક ઉઠા, કંઈક ઉપસક, કંઈક મિશ્ર આશયથી આટલી હિમ્મત ધરી છે.

સરખાતમાં, જે વિષય સમસ્ત હિન્દુસમાજનું જીવિત છે, આખા વિશ્વનો પોષક છે, વ્યક્તિમાત્રની શાંતિનો ઝરો છે, અને સમાજમાત્રના ઝખડાઓનું કેન્દ્ર તે, તે પ્રતિ આપણા ગુર્જર સાહિત્યની શી પ્રવૃત્તિ છે અને શી પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તે અતિ સંક્ષેપમાં વિચારી જઇશું. ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ ટ્રસિંહ મહેતાથી માંડીને કેક આજ પધત ધર્મેના ક્ષેત્રમાં આપણને ત્યાં જેટલું લખાયું છે તેટલું ભાગ્યેજ અન્ય કોઇ વિષયમાં આપણું સાહિત્ય વિચર્યું હશે. દેશકાલને લઇને આચર્યું એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. અને એટલું તો માત્ર રાજવામાં કાંઈને પણ બાધ નહિ હોય કે કોઇ પણ પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ, તેજસ્વી અને સ્વાર્થલુપ્તીય કરવામાં ધર્મેનું પુનરુત્થાન જેટલું રસેહમંદ, નીવડે છે, તેટલી બીજી કોઇ પણ સંસ્થા—ગમે તો તે ન્યાયમંદિર હો કે ડિટરિટવને ડિપાર્ટમેન્ટ હો તો પણ—રસેહમંદ નહિજ નીવડે. સ્વદેશ વતસલ શ્રીયુત રામડેનાં સુંદર વચનો વાદ આવે છે કે, “ One deliberate con-

viction has grown upon us with every effort, that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complex social problems which demand our attention. Only a religious revival, not of forms, but of sincere earnestness which constitutes true religion, can effect the desired end." ડુંગરજીભાઈ ગાંધીજીએ જે ધીરુત ગતિએ અર્થરહિત બાબાચાર કે ક્રિયાકાંડના પુનરુત્થાનને આદર નથી આપતા પરંતુ મનુષ્યના આત્મગતિને વિશુદ્ધ, સરસ અને કર્તે યપરાયણ બનાવનાર ધર્મનોજ સત્કાર કરે છે. આપણું ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તિરસથી છનબે છે, દેવકથાથી ઉભરાય છે, અને હરિલીલાથી રસબંધ છે. ખરેખર, આ અતિ આનંદનું કારણ છે પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને એક નમ્ર સચના કરવાની ધૃષ્ટતા કરીય કે સામાન્ય માનુષી જુદી આત્મકારિક બાપામા વર્ણવેલી રૂપકમય હઠિલીલાને બેઢીને દેવરહસ્ય સમજવા જેટલી શક્તિ ધરાવતી નથી પરિણામ એ આવેલ છે કે ખરો ધર્મ, ખરું કર્તવ્ય, ખરું દેવગદસ્ય, ખરું અધ્યાત્મભવ્ય, સર્વે વીસરી જઈને લોકસમૂહ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમા ધુમે છે, ધર્મધેલગામા મસ્ત બને છે, અને ધર્મને બહાને ગૃહસસાર તથા સમાજનું સલાનાસ વાળે છે. ગુજરાતની ધાર્મિક ત્રિધિતિ ઉપર નિવેચન કરનાર આ સ્થળ નથી, તથાપિ ગુજરાતી સ્ત્રીનર્ગ અને અમણ વર્ગમા ધર્મનું જે છીછગણું પ્રવેશ્યુ છે, દબની જે જવાનાઓ સહદયોને બાળી રહી છે, અને પરિણામમા જે કર્તવ્યનિમુખતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેની નોંધ લીધા વિના બાકનું નથી હરિલીલાના શુદ્ધ, સત્ત્વક ગાનો ગ્રાહ પણ રીતે અનિષ્ટ નથી, —નાસ્તિકતા અને જડવાદ ગ્રાહ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી પરંતુ હવેના લેખકોને એટલીજ વિનંતિ કરવાની કે હઠિલીલાની સાથે દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષયની રમણીય કુલશુશ્રુષ્ઠી ભૂતી જવી ન જોઈએ, અને એ કુલશુશ્રુષ્ઠીનો લાભ માત્ર હિમાનયના ઉચ્ચ સિખરપર વિરાજેતા વિભાનોજ લઈ શકે એમ કરનારું નથી પરંતુ ગંગાજીમા કુબકી મારતાં આપણા નિરક્ષર બાઇબલોનો પણ એ પ્રસાદી મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની.

આપણે આ ધર્મની અનેક શાખાઓ ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરવા લાગી છે. તોપણ થોડા અપવાદ મિત્રામ, એક બીજાનું ખડન કરવામાં જેટલો ઉત્સાહ આ ધાર્મિક સંસ્થાઓમા જોવામા આવે છે તેટલોજ ઉત્સાહ ધર્મના ખગ ગદસ્ય લોકોને

† "વિચારપૂર્વક કરતો આજો નિશ્ચય દરેક પ્રયત્ન મનમે વધારેને વધારે દૃઢીભૂત થયો છે કે જે ગુચ્છવર્ણિયા સામાજિક પ્રતો આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે, તે પ્રતો ઉકેલવામા જોઈનું નૈનિક સામર્થ્ય આપણુ ધાર્મિક સંજીવનમા આપણને અપી શકશે બાબાચારના પુનરુત્થાનથી નહિ, પરંતુ ખરો-આમલી—અતર્ગના અનિનિવેશ કે જે સત્ત્વ ધર્મના આત્મારૂપ છે તેના સમુત્થાનથીજ ઇષ્ટ રસ પ્રાપ્ત થઈ શકે

વિભાગ]   'નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

સરલ ભાષામાં સરલ રીતે સમજાવવામાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આપણા ભેખડાએ સમજવું જોઈએ કે હવે કટાક્ષ અને લેખિનીયુક્ત સાહિત્ય પૂરતું છે ; રાગદેવરહિત, મંડનાત્મક સાહિત્યનીજ અધુના અપેક્ષા છે. આપણા દેશમાં હાલ ઉજળતાં સાંસારિક અને પ્રવૃત્તિય જગોને આ અનેક સંસ્થાઓમાંથી જીવન અને યોગ્ય મળશે તોજ તે સંસ્થાઓ સાર્યક અને સફળ થશે, અન્યથા ગુજરાતમાં જે કાંઈ ચોડું સત્ત્વ રહ્યું છે તે સત્ત્વને ચૂસી લેનારી જગોનીજ મરજ તેઓ સારશે. તેટલા માટે ધણા કાળ થયા જઈ થઈ ગએલા ધર્મપથોને ચિત્તવ્યુક્ત કરવામાં ભવિષ્યના ધર્મસાહિત્યસેવકોએ ધુમવાવું છે. આચાર્યોની કેળવણી, દેવમંદિરોની દોલતનો સુખ્ય, ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે સંબંધ, અધ્યત્ત્વને વિવેકયુક્તિમાં પલટાવવાનાં સાધન, ધર્મનું શુદ્ધમાં તેમજ સંસારમાં સ્થાન, —આ સર્વ સંબંધી સચોટ, સ્વતંત્ર, નિઠર સાહિત્યની હજી અતિ-શય ખોટ છે. ભગવદ્ગીતાનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થતો જાય છે એ સંતોષની વાત છે. અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી ભગવદ્ગીતાનાં ભાષાંતરો એકંદરે ઇષ્ટ છે. તદ્વિપ્ત સંસારના મહાપ્રશ્નો ઉલેખવામાં ભગવદ્ગીતા કેટલી સહાયજીત છે, કર્તવ્યપરાયણતાના—કેવા દિવ્ય પાઠો તે બધાં છે, ધર્મ અને કર્તવ્યનું એકીકરણ તેમાં શી રીતે કરવામાં આવ્યું છે, વગેરે અતિ મહત્વનાં રહસ્ય સમસ્ત ગુજરાતના જીવનમાં હજી વણાઈ ગયાં નથી. સ્વલ ધર્મના મૂળભાગ પોતાના હૃદયના ગર્ભમાં ઉતારી પછી અન્યના હૃદયમાં તેનું પ્રેમપૂર્વક વહેન કરવાથીજ ખરી સિદ્ધિ થવાની. સારેજ દંભ અને અજ્ઞાન ઉપર શીથ અને શાનનો સૂર પ્રકાશશે, સારેજ આંતર શુદ્ધિના ઉપાસકો ઉભરાશે, સારેજ સદ્વિચારોની આચારમાં સંક્રાંતિ થશે, સારેજ નિર્મલ યુક્તિ અને હૃદય ઉપર વળેલા અધિકાર અને વિકૃતિના પુરાણો રાક્ષાઓ દેહાઈ સેંકડો વર્ષ થયાં હાથથી ગએલાં અમૂલ્ય રત્નો પુનઃ પ્રાપ્ત થશે.

x

x

x

x

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આપણા સાહિત્યનો વિકાસ હજી અદ્યતન છે. બાળ-શિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, સ્ત્રીતાંત્ર્યમાળા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ વિષયોમાં આપણે હાં બહુ ઉપયોગી સાહિત્યની અપેક્ષા છે. પશ્ચિમમાં દિવસે દિવસે નવી ઉદ્ભવતી અનેક સુંદર યોજનાઓનો સંચાર આપણા સાહિત્યમાં કરવાનો ઉત્સાહ આપણા પદ્ધિધારીઓમાં કોણ જાણે ક્યારે જાગશે ? ગુજરાતની મગસ્ત પ્રજાને વિદ્યાવિલાસી કરવાનો મહાભારત ધર્મ ગુજરાતના સુચિક્ષિત વર્ગને શિર છે એ એમણે જુદી જવાવું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે જે મનુષ્યો પોતાની આજીવિકા અર્થે સત્ર મગ્ગરીમાંથી લેવું માણું, કરી ચકલાં નથી, જેમને ઇશ્વરે વિદ્યાની પ્રસાદી બક્ષી નથી, અને જેઓની જીવનપ્રવૃત્તિ, હૃદય અને શુદ્ધિના સુંદર છોડોને છોડી નાખનારી શુષ્ક હાડમારીમાં સમાપ્ત થાય છે, તેઓના જીવનમાં ચોટો પણ રસ રેડે તેવું, તેઓની મજ્જરીનો ચોટો પણ શ્રમ ઉતારે તેવું, તેઓની નિરાશામાં ચોટી પણ આશા બેજગે તેવું,

ધણું સરસ, સસ્તું, -મિઠ, ખોરાપદ સાહિત્ય ખડું ક તુ તે ખરેખર અનેક છગ ના આવીવાદો કમાના જેવું છે આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમ કર્તવ્ય ઉપરાત ખીનું ધણું ધણું કરવાનું છે, પરંતુ તે સર્વની નોંધ લેના જેટલો અત્ર અવકાશ નથી માત્ર થોડી મુખ્ય બાબતો સહજ અવલોકી જઈનેજ સતોર માનશું

આપણે જાનકીની જડગીઆતો પ્રથમ વિચારશું એમને વિચારાઓને સુદર વાંચનમંદગાની જરૂર છે, એમને સત્તમચિત્ત મામિત્રની અરેશા છે એમને પૂર્વનું, પશ્ચિમનું, નવું અને જૂનું અપૂર્વક જાણવું છે એમને માન્યાહી યજ્ઞ, સગીતમાથી, વાર્તામાથી, પદાર્થપાઠમાથી, નીતિચયમાથી, મર્વમાથી, આનંદ લૂટતા શીખવું છે એમને વિનોદમાથી બોધ કાઢી લેના પ્રવલશીન થવું છે એમને આરોગ્યના પાઠ હૃદયમાં ઉતારના છે, “ગુજરાતી ગુજરાત ના ગીતો ગાવા છે, સમયદ્ર અને સી તાના અગિતા સામગ્રી છે, પોતાના બાનસ્નેહીઓને મહાવશ્વત થવું છે, પોતાના કુરુઅ જનને વહાના અને ઉપયોગી થવું છે, પોતાના વડીલોને નાન આપી અતત્ર જુમિમા નિહરવું છે,—એમને વણું વણું -વું છે. બાપબાના મનોગમે બહુ મ્હોટા છે—આપણને યરમાવે તેના છે વગી ઉત્માહ જનસત છે, અને હુદિ આપના જેવી છે પરંતુ એમનો પનારો એના વડીલો માથે પડ્યો છે કે જેઓમાં ભીડતા, નિરક્ષાહ, અને કર્તવ્યનિમુખતાના ઘર ઉપર ઘર જમી મના છે અને જમતા જાય છે આપણે એટલુંજ ધ્વંસીશું કે જગદીશ્વર એ જાનકીની પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઈગુજરાતી ભાષાઓના આતર પડ્યા ખોલે, અને કીર્તિનેજ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું શ્રેષ્ઠ પ્રેરક તત્ત્વ માની લેનારાઓમાં બંધુકૃસની ભાવના પ્રકટ કરે, અથવા તો, એમનામાં એમના આર્થની ખરી મમજણું ઉતારે

શ્રીઓના આપણે ઓળા નણી નથી એમના અભ્યાસદમ માટે, એમના વિ નોદ માર, એમના બોધાર્થ, જેવું અને જેટલું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે તેવું અને તેટલું આપણે પૂરૂ પાડવું છે ૨૨ એમદ અથગર્વ, કુટાતું નિર્વંચ મામિત્ર ઉચ્ચ કચ્છ, ૩ એ આર પુસ્તકાલય માનવીઓની પાંચ સ્ત્રિ કથાઓ બહાર પાડી, અથવા તો “પતિવ્રતા” તથા “પતિવ્રત્ય” નો પુરૂષદટિરી થયેનો ગુરૂ. મોર બાજીવાનાને મૂને વહેઓ, એટલે શ્રી પ્રતિ વ્ત ન મમાત્ર થયું એવો -ગ રાન તો લેનામાં આવે છે ત્રીજ વગની, અને નોથો વર્ન યર થયો હોય નો તે વાંની, વાંતાઓ અને નવન કથાઓ ચોમામાંની મજાડીઓની પેડે ઉભાવા માડી છે ૫ તુ એના સાહિત્યનો તો દુર્ભાગ જ છે કે જેથી આપણી શ્રીઓમાં મિમ્ન વિવાનુભા અને મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન થાય, જેથી એમનામાં હવનના અને સમાના મર્મ સમજવાની યમ્પિ આવે, જેથી તેઓ પાત્રાત્વ વીજગિક ઝળુઝળાટ સાથે આજેની મંજીરતા મિલાવી શકે, અને જેથી ધણી સમય થવા જડ ધારી નેલી નિધ વામનાઓની કિલ્લેબદી તેડી તેઓ હમ્ય ભાવનાઓના ઉવાનમાં નિહરી શકે

[વિભાગ]   નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

એટલું તો સુવિદિત છે કે દરેક સ્થળે નવાં ચાણાં નાખવાની જરૂર નથી. કેટલાંક મૂળનાં ખરેખરે સંભળ પૂર્વક સાચવવામાં આવશે તો મનમાનતો લાભ ચોક્કસ મળી શકશે. દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી પ્રાચીન કથાઓની અત્યુત્તમ પદ્ધતિ હજી પણ આપણામાં પ્રચલિત છે. ધર્મના રંગથી રંગાયેલું આ સાહિત્ય ધોણું સાંસારિક બંધન વધારી અને સમયબલને અનુકૂળ બીજા દેરફારો કરવાથી આ સંસ્કૃતિ ધણી ખસવતી, લાભપ્રદ અને રસપૂર્ણ કરી શકાય તેવી છે. હરિષ્ચીતંત્રમાંથી પણ અનુપમ પ્રુબીઓ નીકળી શકે તેમ છે. સંસ્કૃતમાં આ સંસ્કૃતિઓમાંથી ધૈર્યશીલ જરૂરતા મળી નાંખી તેમાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં આવે તો, નિઃશંક, સ્ફુલ્લ અને કોલેજના શિક્ષણની ન્યૂનતા ધણે અંશે પૂરાં પડે, અને જેઓને તે શિક્ષણની પ્રસાદી ન મળી હોય - તેઓને તેની બહુ અપેક્ષા પણ ન રહે.

આ સર્વનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે સ્ત્રીઓની શુક્રમાર કળાઓને ખીસવવાને, એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિકસાવવાને, અને એમના હૃદયના શુદ્ધ બાવોને દીપાવવાને, ગુર્જર સાહિત્યને બુદ્ધિ અને હૃદયના અનેક વિષયોથી જલસાવો અને વિલસાવો.

હવે ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક, આદિનો ચંદુમેળો અવલોકાણ. પ્રથમ 'તો' આપણે આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ ધણેજ અશ્વયે છે એમ કહી શકીએ છીએ. ઇતિહાસ એ લોકોમાં સ્થિત બાવના ઉત્પન્ન કરનાર, એમના સંસ્કારો સંસ્કારોને જાગૃત કરનાર, અને સામાજિક તથા રાજકીય સંકટો અને વિદોષોનો સહન કરવા જેટલું સામર્થ્ય અર્પેનાર, સાહિત્યનું એક અતિ પ્રબલ અંગ છે. પરંતુ આપણે આ તો ઇતિહાસના નામને થોડા ઇતિહાસ કાંઈ સાદરના મનોરાજ્યમાં હોય તો કોણ જાણે ? ગુજરાતનો ઇતિહાસજ બધાં અપૂર્ણ, શુષ્ક અને નિર્માલ્ય હોય આ આપણી ભાષામાં અન્ય દેશોના ઇતિહાસની વાતજ થી કરવી ? નિશ્ચયોમાં નિયત થયેલા ઇતિહાસો કેવા દૃષ્ટિગોળથી લખાયા છે તેની બરાબર સમજણ પડતી નથી. પરંતુ આ સંબંધમાં ગુર્જર સાહિત્યને બહુ હોય કેવા જેવું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય કે જે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાટક, આદિ અનેક વિષયોથી રસબસ થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર તો તદ્દન બિયાબાન જેવુંજ દીસે છે. ઇતિહાસની ખી-લવણીમાં નકેલાં અનેક આવડોને લીધે આખા હિન્દુસ્તાનની લગભગ આવીજ રીતિ છે. સારે આપણી જ્ઞાન અને વર્તમાન દશાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર આપણી સ્વ-ભાષામાં આપણે સુશિક્ષિત વર્ગ નહિ આવેએ તો પછી એ મહાન કાર્ય ખીનું કાણુ કરી આપશે ? માત્ર વંશાવળી અને લગ્નપત્રોની નોંધથીજ સંતોષ ન માનતાં આપણા વિદ્વાનોએ હવે ઇતિહાસકાર આપણી પ્રજાને પ્રલોકવાની બાવના રાખવી જોઈએ ; તેમજ પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક કૃતિનું પણ વલન આપણા સાહિત્યમાં યજું, જોઈએ ; અને આપણા પ્રજાકીય મહાપ્રયોગ વારસામાં ઇતિહાસકાર લોકોના હૃદયમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો પણ આદરવા જોઈએ.

“મનુષ્યના જીવનનો મર્વથી મધુર આવાપ” જે કાવ્ય, તે સબધી બે બેન બોલી લખ્યો. આપણા કાવ્યપ્રદેશમાં વિચરેલા સર્વ લેખકોની કૃતિનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ ગુર્જર કાવ્યમાહિત્યમાં જે અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રવેશવા મંડ્યાં છે તે સબધી એક બે સૂચના કરીનેજ સંતોષ પામશું.

એટલું તો કથુબ કરું પડે કે આપણા માહિત્યના ખીજા અંગો કરતા સ્વાભાવિક રીતે આપણો કાવ્યપ્રદેશ ઠીક ખેડાયો છે. માથે સાથે એટલું પણ કણુલ કરી લેવા જેવું છે, કે ખીજા વિષયો કરતા આ વિષય ઉપર સાગ નગસા લગભગ બધા લેખકોની લેખિની વધાઈ નિરંતર આવી ગઈ છે. હાલ સમય એવો આવ્યો છે કે જેનાથી કાંઈ પણ સગીન કાર્ય બની ન શકે તે હોય ‘કવિ’ ની પદવી શોધે છે. ગમે તે થોડું પણ “બલેવ” ગુજરાતી પુરુષ કે સ્ત્રીનું આખું જીવન તપાસી જાયું તો તેમાં થોડો પણ સમય મળી આવશે કે જ્યારે તેણે જાણ્યું અજાણ્યું, શુભ કે અશુભ રીતે, ‘કવિ’ની માનપદ પદવી ભોગવીને હશે.

અવબત, મનુષ્યમાત્ર પોતાની કંપનાસદિષા વિહરવાને રતન છે. હૃદયમાત્ર ‘કવિ’ ની સુખદ ઘેવછામાં મસ્ત બનવાને નિરંતર છે તથાપિ આતર ભાવો બહાર પ્રકટતી વખતે બહુ જવાતમ્ય ઉપર જનસમાજ જે હિતકર અકુળો સુકે છે તેનું નિશ્ચય થવું ન જોઈએ, ખીજી સૂચના એ કંપાની કે કિવંદ, નિર્માત્ર કૃત્રિમ જોડકણાથી ગુર્જર સાહિત્યની સેવા થવાની નથી દિવગીરી અને આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણી નાટક કંપનીઓ, આપણા માસિકો, અને વર્તમાનપત્રો આ કંપરને ઉત્તેજિત કરવામાં જગા પણ પાછી પાતી ભગતા નથી આજકાલ ગદ્યમાં ઠહેવાની દરેક વસ્તુનો પદ્યમાં અંશાર કરી ગદ્યને છેવટની તિનાવત્તિ આવવાનો પ્રયત્ન થઈ ગયો છે. ભાષા ગ્રંથે છે કે હવે કદાચ ખેતીવાડી, ગ્રામણસાહુ, ગણબનીતિ, સિદ્ધશાસ્ત્ર અશ્વિત, ભૂમિતિ આદિ સર્વ પદ્યમાત્ર ઉતાવળમાં આવે, અને અનિબંધની સાહિત્ય-પરિષદ પદ્યમાત્ર અર્થા કરે તો બહુ વિસ્મય પામના જેવું નથી.

આભિમાન સંતોષવાનો આ મમય નથી એમ ઠહેરાતી જરૂર નથી. તથાપિ મરૂંબ્રિમા વૃત્તિની માફક બર્ધ કેખાની કૃતિઓ જોઈને હૃદય દ્રવે તો તે સ્વાભાવિક છે. કવિઓનું સ્વાત્મ-મિતલ સર્વથા આદરણીય છે, તો પણ લેખના અને પોતાના હૃદયના ગુણો એકસર અને એકતાન કંપાને અભિવાદ્ય ગમનારને તો સર્વાનુભવ-સંકલ્પનાજ ઉપાસક થવાનું છે. ગેકમપિયર, મિશ્ટન, ટેનિસન, આદિની પ્રમાદી દંતુ આપણા કાવ્યમાહિત્યમાં અપેક્ષિત છે. જેમની નોગમમાં કવિત્વ બાપી ગ્રંથે છે તેમના ઉદ્ગારો સર્વથી હટજ છે. જાનમે અર્થે સન્ન, બોધાત્મક કવિતાઓ અને સ્ત્રી વર્ગ અર્થે સિરિષ પ્રસંગોને અનુકૂલ સુદર ગીતો અને ગન્ધીઓ માટે જેટલી જરૂર પડે તેટલી તેટલી જરૂર છે. માનુષ્યમિત્ર કે પ્રભુની પ્રભુતાના વરોગાન લાભ-પ્રદ છે. અને અંતમાં હૃદયના ઉચ્ચમાં પ્રેરણા લઈ જતા જે ઉમંગાઓ

વિભાગ] તત્ત્વ શુભરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

કેદારક વિરલ કાણે કેદારક વિરલ હૃદયમાં આવી જાય છે, તે ઉમળકાઓ બધે કંઠે વાતા કવિતા ન હોય તો પણ તે કાણના કવિહૃદયમાંથી તે ઉદ્ભવતા હોવાથી સર્વથા સત્કારનેજ પાત્ર છે.

નવલકથાઓનો દિવસે દિવસે વિસ્તાર પામતો પ્રચાર આપણું લક્ષ્ય ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. અંગ્રેજ સાહિત્યનો આ નમુનો શુભરાતી સાહિત્યમાં પ્રબલ સત્તા ધરાવતો જાય છે. શુભરાત સાહિત્ય ઉપર અર્પિત જ્યોતિ પાડનારી સ્વર્ગસ્થ જીવર્ધનરામભાઈની કૃતિથી શુભરાતમાં નવલકથાઓને અપૂર્વ ચેતન મળ્યું છે. માસિકો અને વર્તમાનપત્રો ની બેઠાનાં પુસ્તકો પણ નવલકથાનાં ખાસ પ્રેરક તત્ત્વો જઠ પડ્યાં છે. વિશેષમાં આખંતરોથી પણ આપણા કથાસાહિત્યમાં મુંદર ઉમેરો થતો જાય છે. પરંતુ દિલગીરી સાથે કમુલ કરવું પડશે કે વાચકને નવરાસનો સમય મળવાનું સાધન આપવું અને તેનું મનરંજન કરવું એના કરતાં ગુરુતર લક્ષ્ય આપણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓના ધણા મોટા ભાગમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની ઉપયોગિતાનું શોધનીય વિસ્મરણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. નવલકથાઓનો મોટો સમુદાય મદન અને સ્ત્રીવિવેક વસ્તુથીજ રંગાયેલો દેખાય છે. પરિણામમાં છીછરા ચિત્ત વિર્જુલ અને નિર્વાર્ય બને, સરકારી સાહિત્ય માટે અણુમગો અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, અને નવલકથાનું શુદ્ધ હાદું હમેશને માટે અગોચર અને અગમ્ય રહે તો શું આશ્ચર્ય જડબધારમાંજ વિચરતા લેખકોએ ચૈતન્યના સ્થાનોમાં સંસારણ કરવાને હવે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. નવલકથાઓનું લ્હાણું કરનારાઓએ જાણવું જોઈએ કે પોતાના આપવાના લ્હાણામાં વાર્તાના આકર્ષક મિષ્ટ પકવાન સાથે ઉચ્ચ સરકારોનું મધુર અન્નપાચન પણ એમણે આપવાનું છે, અને રસિકતાની મોહમયી વસ્તુ સાથે સહજોદની હિતકર સામગ્રી પણ ચોજવાની છે.

વળી આલેખમાં સર્વને માટે એકજ પ્રકારનો કથરો ઉત્પન્ન થવા માંડ્યો છે તે સુદવાળે નિરર્થકજ છે. બાળકો, તરૂણો ને વૃદ્ધો, સ્ત્રી અને પુરૂષો, અમણ અને શિક્ષિત, સર્વને સાર એકજ પકિતનું સાહિત્ય બેઠુંજ ગણાય, આપણા મનુર વર્ગ માટે, આપણા વ્યાપારી વર્ગ માટે, આપણાં બાળકો માટે, આપણી સ્ત્રીઓ માટે, આપણા તરૂણો માટે, વિવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની અપેક્ષા છે.

હાલ ઐતિહાસિક અને સાંસારિક તત્ત્વો આપણી નવલકથાઓમાં ખાસ સ્થાન રોકે છે, અને તેથી બેરુક ધણે લાભ થવા સંભવ છે. પરંતુ વર્તમાન સંક્રાંતિકાળનો ચોડો પણ મને સમજનારને એટલું તો જણાયા વિના રહેશે નહિ કે જ્યાંસંધી આપણી ધાર્મિક, સાંસદરિક, ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રીય અને સાહિત્યવિવેક ભાવનાઓ એક સરખી પ્રકુલ નહિ ચાય, અને જ્યાં સંધી સંસારશાસ્ત્રની તેમજ નીતિશાસ્ત્રની, સ્વાર્થી તેમજ પારમાર્થિક, રાજકીય તેમજ પ્રજાકીય, કારીગરની તેમજ કવિની, સર્વદેશીય દૃષ્ટિથી શુભરાત પ્રખરે સ્પૂલ તેમજ સદ્ગત સૃષ્ટિનાં દર્શન નહિ કરાવાય, ત્યાંસંધી આ-

પ્રભુ પ્રજાજન અનેકવિધ વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ અનુભવશે નહિ, ત્યાસુધી આપણી અસંખ્ય અલખ શક્તિઓ લખ થઇ શકશે નહિ, અને ત્યાસુધી આ યુગના અને હવે પછી આવતા યુગના મર્મ ધર્મ અને મર્મ સમજવાનું તથા નક્ષત્રાનું મામર્થ્ય કે શાસ્ત્રજ્ઞ આપણામા આવી શકશે નહિ

નવવ્યકથામાથી નાટકમા પ્રવેશ સ્વાભાવિક છે આપણ નાટક માહિત્ય હાન પૂર જોસમા છે બાહુતી નાટકકારોની સંખ્યા બમ્બે તેટલી જગ્યા થતી જાય છે, નાટકો અને નાટકકારોની શખ્યાના પ્રમાણમા આપણું નાટક માહિત્ય નિમિત્ત છે એમ કહેવુંજ જોઈએ પિટ દલાસની રચિને સતોનાનું લઘુ પામળું ખડાનું કાઠી જે બવાઈઓ બજવાય છે તે ખરેખર શુજા સાહિત્યને લાઇનડપ છે જૂજ અપવાદો બાદ કરીએ તો નિકૃષ્ટ શુંગારસની જમાનટ કરવી, મબી મા મબી પ્રમગે પણ કાઈ પણ રસ્તે હાસ્ય ઉપજાવવું, નિરક્ષર પાત્રોના મુખમાથી હાલપણ બરેલા ટેલે આ કાવવા, છીછરા બત્તિરસથી ધર્મધેનલા ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તો ગેસપિયરના બાપાતરનો કે બાદશાહ અને ખીરબલતી વાર્તાનો અથવા અસ્થાને ઉપયોગ કરી લેવો, એમાંજ આપણા આધુનિક નાટકોની સાચકતા આપણા 'કવિરાજે' ની ખુબી અને આપણા નાટ્યશાસ્ત્રની સિદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે મૃતિનીના આમેદૂજ ચિત્ર, હૃદયના અકૃત્રિમ ભાવોનો ચિત્તાર્થક વિલામ, તથા સપતિની જોનિમા, આપતિના અધકારમા, અને ખન્નેની મિત્ર છાયામા અથવા મનુષ્યોની આશાઓ અને નિગરાઓ તથા એમના અધ પતન અને બેધર્મમનનું લગ્નકાંડ આતેખન આપણા ટેલવાક નાટકો રાત્રી સ્વપ્નસંદિમા પણ ન મળે, તો પછી એમની કૃતિમા તો સથીજ સબવે જ્યા નાટકો દ્યોપ્રાપ્તિ અર્થેજ લખાતા અને બજાતા હોય અને પોતે જે નાટક મંડળી સાથે જોડાયેલા હોય તે મંડળીની સંદિમાજ લેખના અભ્યાસ તેમજ અલ લોકન સમાપ્ત થતા હોય, ત્યા નાટકનું ખરૂં હાર્દ નટ પામે શ્રેક્ષ્ણની અભિરચિ અધમ અને, અને નસ્તુમકલના, પાત્રોની યોગ્યયોગ્યતા બાવદરેન, કનાવિધાન, સંગીત અભિનય, સંસ્કૃતિ કે સદ્બોધનો સૂપૂર્ણ અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય તો શુ આશ્ચર્ય કહેવાની જરૂર નથી કે મૃત્યુસમયે, અદ્યતમયે સુદમમયે કે કાષ્ઠમયે નાજવદરબાગમા ટારટમા કે કેલ્ખાનામાં ન્યાવાધીસ, ચોખદાગે સેનાપતિના મુખમાથી, પ્રાસાત્મક રાગ્ય કલાવવામાજ ધરો સ્થગે સંગીત, અપ્રતિપાદન ને બાવદરેનનો અરધિ આવી જાય છે

આવી શોચનીય નાટક અને ગમજીમિની ઝિચિનિ મુધાવાની અનિશય આવશ્યકતા છે અને જ્યાસુધી બીનદેગવાએ લેખગે ઉગ્ગ નાટક સાહિત્યનો સર્વ ભાગ મખવામા આવશે ત્યાસુધી આ અનિ ઉપયોગી મગ્યા નિવર રહે એટલું નહિ પણ અનેક અનર્થોને જન્મ આપનારી થો માતા લખકને ન્યાય આપનારી ખાનગ એટલું કહી ન કુ પામે કે એમની કૃતિ ઉપર નાટક મગ્યાના માનકે તરફથી અ

વિભાગ]   નવન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

કુચ મુકાતો હોવાથી, અને તે કૃતિ નિરક્ષર પાત્રોથી બજવાતી હોવાથી આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આપણી રંગભૂમિ ઉત્તર કરવાનું કાર્ય સાહિત્યપ્રિય શિક્ષિત વર્ગનું જ છે. તેઓના હાથથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં નાટકો લખાતાં જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ અનુકૂલતા પ્રમાણે શરૂઆતમાં ખાનગી બજવાવાં પણ જોઈએ.

જમાનાને અનુકૂલ થાવ્ય નાટકોની સંપૂર્ણ ખોટ છે. પરંતુ તે ખોટ નવ-લકષ્યાઓથી ધણે અંશે પૂરાય છે. તથાપિ આ અંગ તરફ તદ્દન અલક્ષ કરતું યોગ્ય ભાગતું નથી.

રંગભૂમિ એ એક ધણીજ હૃદયકારક શિક્ષણશાળા છે,—સંસારસાગરમાં ખાધોડીયાં મારતાં માનવીને ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં લઈ જનારી સરસ નીસરણી છે. પૃથ્વી-પરનાં મનુષ્યોના મસ્તિષ્ક વિહારોને નિર્મલ કરવા, એમનામાં વિદ્યા, સંસ્કાર તથા સ્વાતંત્ર્યની વિભૂતિની સંકાતિ કરવી, સંલેપમાં, ભૂલોકને દેનલોક બનાવવો, એ નાટકોનું પરમ સાધ્ય છે, અને તે કૃત્રિમ જડ વ્યવહારમાંજ પલોટાયેલાં અને રમ્યાં પડ્યાં રહેલાં વિષ્ણુથી મિલ્લ થવાનું નથી.

નવલકષ્યાઓ, નાટકો તેમજ આપણા સાહિત્યનાં ખીળાં અંગે સંભળી એક સામાન્ય સૂચના અત્ર કરવાની છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં લેખકવર્ગ વધતો જાય છે તે પરમ સંતોષનું કારણ છે અને સામાન્ય વાચકવર્ગની અભિરુચિ ઉચ્ચ પ્રકારની કે હલકી કરવી, અર્થાત્ એમની સન્મુખ પવિત્રતાના, સદૃશ્યતા અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ આદર્શ ચૂકેવા કે વિહારો, જડતા અને પરતંત્રતાની ક્ષુદ્ર સામગ્રી પૂરી પાડવી, એ સર્વ હાલ તો આપણા લેખક વર્ગનાજ હાથમાં રહેલું છે. અને લેખકવર્ગને કોઈ પૂછતાઈ ન હોય તો સાહિત્યની અવનતિ સત્વર આવે એમાં શક નથી. આ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે અને “ટકે શેર ભાણે ટકે શેર ખાળાં” ની સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે આપણે ત્યાં એક વિવેચક વર્ગની ખાસ અપેક્ષા છે. પરંતુ એટલું સમરથુમા રાખવાનું છે કે ગમે તેના હાથથી અવલોકનોના લખાવાનું ફક્ત અવલોકનકાર વર્ગના સદંતર અભાવ કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે. સંસ્કારી લેખોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં દૃષ્ટિગોચર થતી ખામીઓની ચેતવણી આપાય, અધમ પદ્ધતિની કૃતિઓની યોગ્ય બાંટકણી, થાય, લેખક અને વાચકની અભિરુચિ ઉત્તર બને, અને સરખાજે સાહિત્યઉદ્યાનમાં ફેરી છોડવાઓ નિર્મૂલ થઈ આરોગ્યને વધારનારી કુંદર ફલવાડીનું રક્ષણ થાય, આવી મોટી જોખમદારી વિવેચકવર્ગને સિર છે તે અવલોકનોના લખનારાઓએ ભૂલી જતું ન જોઈએ.

આ સર્વ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, વેદક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ અનેક પ્રકારની પાઠ્યાલ સાહિત્યની સામગ્રી નવી વસાવવાની છે, તેમજ ખીલવવાની છે. પ્રમુખમહારાષ્ટ્રના રાજ્યોમાં કહીએ તો પારકા બાપાની દલાલી સાથે આપણી ભાષાની સ્વતંત્ર દુકાનો પણ ખોલવાની છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય સામાન્ય સિદ્ધાંતો પ્રત્યેક શહેરી અને ગ્રામડિયાના નિત્ય વ્યવહારમાં વધુાઇ જાય એવું સાહિત્ય બહુ અપેક્ષિત છે. કારણ કે આપણા ગ્રંથ-એટો પણ આરોગ્યના સાધારણ નિયમોથી સંવેશે અગાધ હોય તો પછી ખીજાઓનું તો ખૂટુંજ શું? શરીરબલ તે મનોબલ અને આત્મબલનું અવલંબન છે તે આપણે વીસરી જવું ન જોઇએ. દારીમાલ સહ ધર્મમાવનમ-આ અતિ ઉપયોગી સૂત્રનું વિસ્મરણ થઇ જવાથી આપણા આધુનિક પ્રજા અસંખ્ય દરદોમાં સડે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, છતાં આપણા ડાક્ટરો અને વંદો શુન્નર સાહિત્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા ઉદ્યત થતા નથી તે ખરેખર શોચનીય છે.

માસિકો, વર્તમાનપત્રો, આદિનું આપણું સાહિત્ય નથી વિસ્મૃત તેમ નથી સંગીન. પારસી ભાષાએ આ ક્ષેત્રમાં બહુ સારી મદદ કરી છે, તથાપિ આપણા સાહિત્યનું આ અંગ સંતોષકારક રીતે ખેડાયું છે એમ તો નહિજ કહી શકાય. કેટલાક પેપરોવાળા હવે, જોડાક્ષરના ટાઇપ વધારે રાખશે તો શુન્નરાત્રી બાપા ઉપર પરમ ઉપકાર ક્યો કહેવાશે. માસિકોમાં લેખકોની કેટલી અછન છે તેનો માસિકોના તંત્રીઓને સધારે સારો અનુભવ હશે. કાંઇ પણ ઉપાયે પાનાં ચીતરી કાઢવાં એ માસિકોનું અને વર્તમાન પત્રોનું સાધ્ય છે એવી બ્રાંતિ થઇ જવાનો કેટલીકવાર સંભવ છે, હજુ આપણે ત્યાં સંખ્યામાં વધારે માસિકોની અને પત્રોની અપેક્ષા છે, અને તે વધારે સંગીન અને સાર્થક હોવાં જોઇએ એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વર્તમાન પત્રો અને માસિકો પોતાના આદર્શ ઉચ્ચ રાખશે ત્યારેજ આ સાહિત્યની ખરી ખીલવણી થશે.

ઉદ્યોગ અને વેપારની મહાત્મ ઉચ્ચપાઠશાળામાં આપણે જ્યારે પામવું હોય તો આપણા વેપારીઓ અને કારીગરોને ઔદ્યોગિક તેમજ આર્થિક જ્ઞાન આપવું જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ આપણી સ્વભાષામાં ઉતારવા આપણે તૈયાર થવું જોઇએ. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મિક ઉન્નતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે ; પરંતુ જડવાદના દાવાનગમાં જળીને બસ્મસાત્ થતા શરીરમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું વિચારો કેવા મુરી સડે તે વિચારવા જેવું છે. જૂપ્પે પેટે હરિદ્રાવનની સહેજત દેવી આવે તે અનુભવવા જેવું છે. તત્ત્વપર્ય એટલુંજ કે ધનપ્રાપ્તિ મુક્તિ મેળવવામાં વિપ્રરૂપ નથી, પરંતુ સર્વથી સદાચતુર છે. તે પ્રાપ્તિનો દુરપયોગ આવરણરૂપ છે, સદુપયોગ નહિ.

ઉવટના બે બોલ બોલી, દોષદષ્ટિ પાછી ખેચી લઇ, મારઆડી બની, જેના ઉપર અજાણમાં પણ આક્ષેપ થયો હોય તેની ક્ષમા માગી, હવે વિરમીશું. આ વિચારજ વિષય ઉપર ઘણું ઘણું કહી શકાય. પરંતુ કંઇક સ્વલ્પના સંકેતથી, કંઇક અનુકૂળતા ના અભાવે, અને કંઇક શક્તિની ખામીને લીધે, આટલા સિદ્ધાંતલોકનથીજ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં માત્ર ખામીઓનુંજ અધૂરું દિગ્દર્શન કરાવવા

[વિભાગ]   નવન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

અત્ર ને પ્રયત્ન થયો છે તેથી આપણે ત્યાં ને રસસામગ્રી હાથ છે તેની ઉપેક્ષા કરવાનો, કે આપણા લેખકવર્ગે ગુજરાત ઉપર કરેલા ઉપકારોની અવગણના કરવાનો આશય નથીજ, ને કાંઈ સત્કાર્ય થયું હોય તેને નિંદ્યું તે અદ્વંદર અને પ્રાગલ્ભ્યજ ગણાય ; ઉપકારોનો સાતંદ સ્વીકાર ન કરવો તે તો કૃતદ્ધીનેજ શોભે. આ લઘુ લેખદ્વારા તો, દીર્ઘકાળ થયાં જડ નાંખી રૂઢ થયેલા આપણા પ્રાચીન આચારવિચાર અને સમુદ્ગતરંગ જેવા ઉછાળા મારતા આધુનિક પાશ્ચાત્ય લોકાચારના પરસ્પર સંઘટનના આ સમયે આપણું વ્યક્તિજીવન, આપજ ગૃહજીવન, આપણું પ્રજાજીવન, આપણા પોતાનાજ સાહિત્યથી રક્ષાય, પોષાય અને ઉદ્ધાસ પામે, આપણી આધુનિક કુટુંબ-જાળમાં શુભગામ જતાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો આપણા પોતાનાજ સાહિત્યસિંચનથી દુશિયાર બને, છતાં પારદેશિક ગૃહસંસારની રસશુષ્કતા એમનામાં ન પ્રવેશે, સંલેપમાં વર્તમાન સંકલ્પકાળમાં આપણી પૂર્વની રક્ષક અને યશસ્વિનની વિકાસક શક્તિઓ આપણા પોતાનાજ સાહિત્યદ્વારા ગુજર પ્રજામાં સંગ્રહિત થાય,—આવા મનોરથો આપણા વિદ્વાન વર્ગમાં અધુના ઉદયમાન થતા જાય છે, તેથી તે મનોરથો ફક્ત કરવાને આપણા સાહલ્યક્ષેત્રમાં ધ્રુમનારાઓએ આપણે ત્યાં શી શી ખામીઓ પૂરવાની છે અને કયા કયા નવીન પ્રદેશ પસાવવાના છે, તેનું અવ્યવસ્થિત, અધર્મ, રંગ પૂર્ણ વિનાશુ એક ન્હાનું ચિત્ર આપ સમક્ષ રજુ કર્યું છે. અંતમાં આ ગુજરાતી નિબંધને એક અગ્રેજ અતરજીથી સંકેલશું

“ Great literature has to be created in each of the vernaculars. The literature must voice the past, translate the present, forecast the future. The science and the imagination of Europe have to be brought through the vernaculars to every door. India cannot afford to imitate foreign institutions, neither can she afford to remain ignorant of foreign deals. ”

SISTER NARENDRA,

“ હિંદી પ્રત્યેક ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ સાહિત્યે ભૂતકાલના રજુકા સંભળાવવા જોઈએ. વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજાવવી જોઈએ, ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરવી જોઈએ. માનવભાષા દ્વારા પશ્ચિમનાં શાસ્ત્રથી અને પશ્ચિમની દૃષ્ટનાથી પ્રત્યેક દેશી ગૃહને વાકેફ કરવાનું છે. એક પક્ષે હિંદી પ્રજાએ પારદેશિક સંસ્થાઓની નકલ દેવી એ યત્ન નથી, તો બીજા પક્ષે પારદેશિક ભાવનાઓથી અજાન રહેતું એ પણ યત્ન નથી. ”

સિસ્ટર નિવેદિતા

ઈ. સ. ૧૯૭૯ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

❀
કલા વિભાગ
❀

ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલા.

(રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.)

ઉપોદ્ધાત્.

પોતાના કાષ્ઠ પશુ કાર્યમાં બ્યારે મનુષ્ય, માત્ર કલાતુર રહ્યો. ઉપયોગતાની સંકુચિત દૃષ્ટિ છોડી દઈ તે કાર્યમાં આનંદોત્પાદક ભાવના પ્રેરે છે સારે તેના કાર્યને કલાતુર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કલાનો અંતિમ હેતુ ઉપયોગતા કરતાં આનંદ વિત્પન્ન કરવામાં સમાયેલો છે. કલાતુર કર્તવ્ય આ આનંદને સુરસિક કરી સભ્ય અને પવિત્ર કરવાનું છે; અને તેનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય આ તેની બાહ્ય સન્નિકતાની ભાવનામાંથી ઉચ્ચ નીતિ તત્ત્વ દર્શાવવામાં સમાયેલું છે.

સ્થાપત્ય અને બીજી કલાઓનો પરસ્પર સંબંધ, અનેક ઉપયોગો મારે જે મકાનો મનુષ્ય બાંધે છે તેમને સજ્જગારવામાં જે કલા તે સ્થાપત્યની કલા ઉચ્ચ કલાઓમાંની એક છે. મનુષ્યની અનેક કલાઓએ જુદા જુદા સ્થલકાલમાં મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન ભાવનાઓથી ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરેલાં અને આ કલાઓનો પ્રત્યેક દેશ અને કાલવાર અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્યની કષ્ટ કષ્ટ ભાવનાઓ કલામાં સુરસિકતા વધારી કે ઘટાડી શકે છે તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. અને તે જ ભાવનાઓ તેની પ્રત્યેક કલામાં અસર કરતી જણાય છે આવી રીતે કાષ્ઠ પશુ દેશની કલાનો અભ્યાસ કર્યાથી તે દેશના પ્રજાજીવનની માહિતિ આપણને મળે છે અને તે ઉપરથી બીજી કાષ્ઠ પશુ કલાનો અભ્યાસ કરવો સુતર ચઢ પડે છે. અનેક કલાઓ આ પ્રમાણે પરસ્પર સંબંધી છે.

ગુજરાતના આ ત્રીજા સાહિત્ય પરિષદ સમયે ગુજરાતની પ્રત્યેક કાળની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન સાક્ષરોમાં ચાલી રહ્યું છે સારે ગુજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇમારતોમાં નજરે પડી આવતી સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલાની રેખાઓનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. ગુજરાતના જુદા જુદા કાળની પ્રજાઓની ભાવનાઓની ઝાંખી આ રેખાદર્શનથી થવાનો સંભવ હોવાથી તે તે ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ કેવા પ્રકારનું જુદી જુદી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલું છે તે તેના અભ્યાસક સાક્ષરો સહજ જોઈ શકશે એમ સમજી આ વિષયને સાહિત્ય પરિષદમાં યોગ્ય સ્થાન મળશે એવી આશા છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસ જા-
ણવાની મુશ્કેલી.

સ્થાપત્યના ઉચ્ચ પ્રકાર દર્શાવનારાં પ્રાચીન મકાનોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તે દાગનો ઇતિહાસ જાણવો આવશ્યક છે. ગૂજરાતનો જ નહિ પણ આખા દિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલો બધો અંધકારમય અને ગુંચવાડવાળો છે કે તેની પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંકલિત અવલોકન બાંધે જ થઈ શકે. તેમ જ ત્રણ દિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક ભાગમાં જુદે જુદે દાગે મનુષ્યની જુદી જુદી જાતિઓનું પ્રાગલ્ભ્ય થયું હતું તેથી તેની કલાઓમાં જુદા જુદા પ્રકારની છાયાઓ આવેલી છે અને પ્રત્યેક છાયાનું પૃથક્કરણ કરવું વખતે વખતે અતિયથ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં જ હંધ થોડું થલું આપણે પ્રાચીન કાળના ગૂજરાત વિશે જાણીએ છીએ ત્યાંથી માંડી ગૂજરાતના સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કળાનું અવલોકન ચર કરીયું.

ગૂજરાતની સીમા.

સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીયાવાડ)નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ગૂજરાતની દક્ષિણ મર્યાદા લગભગ હમણું સુધી મણાવ છે. વિંધ્યા ને અરવલ્લી પર્વતોની દારને જોડનારી ટેકરીઓ આ પ્રદેશની પૂર્વ સીમા છે. ઉત્તરમાં આણુ પર્વત અને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં કચ્છ અને કચ્છનું રણ આવેલું છે અને પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત આ પ્રદેશ પર હોળા માર્યા કરે છે.

પ્રાચીન કાળનું સ્થાપત્ય.

જૂનાગઢ પાસેના
પ્રાચીન લેખો.

આ પ્રમાણે મર્યાદિત થયેલા ગૂજરાત પ્રાંતનો આદિ ઇતિહાસ આલેખવાને કાંઈ અતિ પ્રાચીન લેખ કે ચિહ્ન મળી શક્યું હોય તો સૌરાષ્ટ્રના લગભગ મધ્યમાં આવેલા ગિરનાર પર્વત પાસેનો શિલા લેખ છે. આ પર્વતની તલેટીમાં આવેલા જૂનાગઢના શહેરની બહાર અશોકના વિંધ્યાત લેખોમાંનો એક લેખ આવેલો છે. અશોકના સર્વ શિલા લેખોમાંનો આ સુખ્ય લેખ છે. આ લેખની તારીખ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ની આંકવામાં આવી છે. આ શિલા લેખનું મહત્વ તે ઉપર બીજા રાજાઓએ કોતરાવેલા લેખને તુલ્ય વિશેષ છે. આ શિલા ઉપર ઇ. સ. ૧૫૧ માં સૌરાષ્ટ્રના શાહ રાજા મહાશ્વરપ રદ્દામે એક લેખ કોતર્યો છે અને તેમાં તેણે દક્ષિણના રાજા સત્કર્ણ ઉપર દિગ્વિજય કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને મગધ દેશના મૌર્ય રાજા વિંધ્યાત અશોકના અંધાવેલા પૂલની દુરસ્તી કર્યા વિશે લખેલું છે. એમ જણાય છે કે ત્યાં બાંધેલા સુદર્શન તળાવની પાળ કાઢી ત્રણ પૂલ વૂટી પડ્યો હતો અને સુદર્શનના હેતુના રાજા સ્કન્દે ઇ. સ. ૪૫૭-૫૮માં ફરી પૂલને યજ્ઞે દુરસ્ત કર્યો હતો. આ હકીકત સ્કન્દે ગ્રાપ્તે કોતરાવેલા લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

આ લેખ ઉપરથી થતું આ પ્રાચીન સ્થાપત્યનું દર્શન. આ પ્રમાણે એક જ જગ્યાએ તથા મહાન રાજા આગળે પોતાના શાસન અને કીર્તિનો લેખ કરાવ્યો હોવાથી આ સ્થલ પ્રાચીન કાળમાં કોઈ મોટું શહેર હોવું જોઈએ પણ તે વિશેષ માહિતિ મેળવવાને આ લેખ સિવાય બીજું કંઈ સાધન નથી આ પુરાણી શહેરનું કંઈ પણ નામ કે નિશાન નથી કોઈ મંદિર કે ઝૂંઘણું ખડેર આ લેખના કામનું જોવામાં આવતું નથી પરંતુ નામ લેખના ઉત્કૃષ્ટતાથી એટલું અનુમાન તો સહજ થઈ શકે છે કે આ પ્રાચીન કાળમાં જે રાજાઓએ મોટા તળાવ તથા પૂનો બાધી તે કામની વચ્ચેનામિત્ર વિધાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમણે મોટા મંદિરો અને પ્રાસાદો બધાવેલા હોવા જોઈએ અને તે મકાનોમાં મોટા સ્થપતિઓએ પોતાની કલા બતાવી હોવી જોઈએ આટલા તક સિવાય તે પ્રાચીન કાળની સ્થાપત્ય કે શિલ્પ કલાનો ખીજો કંઈ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી

મહાન અશોક અને બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ.

ગિરનારના લેખ લખનારા નણે રાજાઓ હિંદુસ્તાનમાં અતિ વિસ્તાર પામેલા નાનું ઉપર અમન ચનાન નારા ગળાઓના વચના છે મહાન અશોકે પોતાના વચની રાજધાની પાટલીપુત્ર (પાટણ)ને આખા ભગતખડનું સુખ્ય સ્થળ બનાવ્યું હતું અને મૌર્ય વંશની કીર્તિ દેશદેશાવરમાં પ્રસારી દીધી હતી તે સુપ્રસિદ્ધ જ છે તેજો બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને આ નવા ધર્મના સિદ્ધાંતો મોપાસ ફેલાવવામાં તેણે અતિશય ખત બતાવી હતી ધર્મ કાર્યમાં અગ્રણીય થઈ પડેલા બ્રાહ્મણોના બીજા વર્ણ પરના અને સુખ્યને છુદ્ધ વર્ણપરના અધિભારથી અધ બની કરેલા જુલમને લઈ ગૌતમ બુદ્ધ ભરતખડના મૂળ વેદ ધર્મમાં કાલાનુસાર ફેરફાર કરી ઉદાર બુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો. આ નવા ધર્મની અસર સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રાચીન પામવા લાગી અને તે ધર્મનો સ્વીકાર ભરતખડના ચક્રવર્તી રાજા અશોકે કર્યો તેને લઈને આ ધર્મનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાનમાં અહોકાંકે થઈ રહ્યો હતો

પ્રાચીન બુદ્ધોનું લોક-કાનું સ્થાપત્ય; પાછળથી થયેલું પત્થરના ઇરાની સ્થાપત્યનું અનુકરણ.

અશોકના નખત પહેલા આર્યો પોતાના મગનો લોકના બનાવતા હતા અને પત્થરનો ઉપયોગ બહુ સમજેલા નહોતા એવું અનુમાન કરવાનું કારણ એમ છે કે અશોકના નખત પડેલાનું મોંઘણું પ્રાચીન મકાન મગી આવતું નથી આ લાંબાના મકાનો કોતર કામમાં બધી જ ઉંચી નકશીના હોવા જોઈએ પણ લોકનું બિનાસીય વસ્તુ હોવાથી તેનું નામ નિશાન અત્યાર સુધી રહી શક્યું નથી અગ્રજ વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે બૌદ્ધ ધર્મનો પશ્ચિમ તરફ પ્રમાણ ચવાથી અને સિન્ધર બાદશાહની હિંદુસ્તાનની સ્નારી પછી હિંદુસ્તાનનો સમગ્ર ઇરાન જોડે વિશેષ થયેલા ઇરાનના ઇસ પૂર્વે પાંચમી છઠ્ઠી સદીના રાજાઓએ પરંતુની લેખણમાં મસદિ (ધર્મમંદિર) કોતરી કાઢી તેને પત્થરના ચામતા બારણા વિગેરે કર્યા હતા આ ઇરાની સ્થાપત્યનું અનુકરણ બૌદ્ધ ધર્મ

સીઓના વર્ણન ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયું. ગમે તેમ હો પણ અશોકના વખત પછી જ પત્થરની ગુફાઓ અને મકાનો હિંદુસ્તાનમાં મળી આવેછે.

બૌદ્ધ ગુફાઓ.

પત્થરોમાં કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ હિંદુસ્તાનમાં અનેક સ્થળે મળી આવેછે. અને તે ઘણુંખૂંડે બુદ્ધ ભોદ્ધાએ પોતાની ધર્મ સભાઓ તથા ધર્માધિકારીઓને રહેવા માટે મકાં સાથે ઠેક ઠેકાણે કોતરી કાઢેલી છે. આ ધર્મ સભાઓ “ ચૈત્ય ”ના નામથી ઓળખાય છે. આની રચના સ્તંભોની દ્વારથી ટેકાવી રાખેલા મોટા ખંડની છે. તેના પ્રવેશ મુખની બાજુએ પ્રાથમિક પણ ઘણું જ બારીક શિલ્પકામ કરવામાં આવેલું હોયછે. ધર્માધિકારીઓના મકાના વિહારોની રચના લગભગ ચૈત્યના જેવી જ હોયછે પણ તેનું માપ નાનું હોયછે. આવા પ્રકારની ગુફાઓ ગૂજરાતમાં થોડી જોવામાં આવેછે.

તળાભની ગુફા.

સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારા પર જોનોના સુપ્રસિદ્ધ શત્રુજય પર્વતમાંથી નીકળતી શત્રુજ નદીને કિનારે આવેલી એક સુંદર રમણિય ટેકરીની નજીકમાં તળાભ નામનું ગામ છે. આ ટેકરીની ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુએ બૌદ્ધ ગુફાઓના જેવી ગુફાઓ કોતરી કાઢેલી છે. આમાંની એક ગુફા મોટા ચોરસખંડની છે અને તેનો આગલો ભાગ ચાર મોટા ચોરસ થાંભલાથી ટેકવેલો હોય એમ લાગેછે. આ થાંભલાઓ હાલ હયાત નથી, આ થાંભલા પરના પત્થરના પાટડાઓ ઉપર ચોરસ ચોકડીઓ પાડી તે ઉપર નાની કમાનો મારી એક પ્રકારની શોભા આપેલી છે. આવા પ્રકારની ગોઠવણુ પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્થપતિઓને બહુ જ પસંદ હતી. આ ગુફાઓ કયા કાળની અને બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મની છે એ વિષે અનેક શકાઓ થાયછે.

બૌદ્ધ ધર્મના જેવા જ ઉદ્દેશનો અને બૌદ્ધ ધર્મના

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની સમાનતા.

જેવાજ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતો જૈનધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની બરાબર હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતો આવ્યો છે. બૌદ્ધ અને જૈનધર્મની આટલી બધી સમાનતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની શાખા તરીકે ગણેછે, પણ જૈન સાહિત્ય ઉપરથી એટલું સાબીત થયું છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મથી સ્વતંત્ર છે અને બન્ને તે બૌદ્ધધર્મ કરતાં પણ પ્રાચીન હોય એમ સંભવે છે જોનોએ બૌદ્ધોની જમજ પોતાના ધર્મકાર્યો મકાનો બાંધવામાં અતિ શ્રમ અને ઉત્સાહ બતાવ્યો છે અને તેમની ધર્મમંદિરો માટે પ્રીતિ દાજે કરી એટલી બધી વધી પડી કે ધીમે ધીમે તેઓ મંદિરોની સ્વચક્રસ્ય સ્થાપત્યથી યોજના કરવા લાગ્યા અને તેમની સ્થાપત્ય સરણિ (ઘાટી) હિંદુસ્તાનમાં વિખ્યાત થઇ પડી છે. જૈનધર્મની ખાસ સરણીના પહેલવહેલાં જે મકાનો આપણી દૃષ્ટિએ પડેછે તે મકાનો લગભગ ઇસુ ખ્રીસ્તના અઘારમા મૈકાના છે અને તે મકાનોનું સ્થાપત્ય એટલું બધું તો સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ છે કે તે ઘણા અનુભવ અને સતત અભ્યાસના કલા વિકાસનું પરિણામ હોવું જોઈએ.

પ્રાચીન બૌદ્ધ અને
જૈનમંદિરો વચ્ચેનો ત-
ફાવત બાબતોની સુરક્ષા.

આ ઉચ્ચ અવસ્થા પહેલાંનો ઇતિહાસ જ્યારે આ
પણ તપાસીએ છીએ ત્યારે આપણને જૈન મકાનોનો પણ
જ થોડો શોધ હાથ લાગે છે પણ એટલા ઉપરથી એમ
તો ન જ કહી શકાય કે જૈનોએ તે પહેલા મંદિરો કર્યા

જ નહોતા જૈનના આ પ્રથમ કામના મકાનો બહુ જ થોડા મળી આવે છે એનું એક
એ પણ જારણ હોઇ જકે કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ ઘણા સમાન હોવાથી તેમની સ્થાપત્ય
કળાનો ઉત્કર્ષ એક સરખો થયો હોવો જોઈએ અને તેને લઇને જૈન અને બૌદ્ધ મંદિરો
વચ્ચે બહુ તફાવત ન પડવાથી જે આદિ મકાનો નજરે પડે તે સર્વ બૌદ્ધધર્મના
છે એમ ખાની સતોષ પામવો પડે છે પુગલુવસ્તુશાસ્ત્રીના અભ્યાસ માટે બૌદ્ધ અને
જૈનના પ્રાચીન આપસનો તફાવત એ મોટું ક્ષેત્ર છે અને તે દિશામાં આપણે અભ્યાસ
વધારવાનો શોખ રાખ્યાથી સાહિત્યની એક ઉંચા પ્રકારની સેવા થવાનો સંભવ છે આ
પ્રમાણની વસ્તુસ્થિતિ દોવાથી તળાજની ગુફાઓ બૌદ્ધ છે કે જૈન તે કહેવું એ હાલ
માટે તો અતિ વિકટ પ્રશ્ન છે સાધારણ જાનુમાન એવું ચાલે છે કે આ ગુફાઓ ગુપ્ત
રાજાના રાજ્યમાં પાસેથી રાજ્યાધિકાર લઇ લેનાર ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વલ્લભી
વંશના રાજાઓના વખતની છે

ગિરનારના શિવાગ્રેષ્ઠ ઉપરનો છેલ્લો ભેખ લખનાર

વલ્લભીનો ઇતિહાસ.

૨૬-૦ ગુપ્તવંશનો છેલ્લો રાજા હતો અને ગુપ્તરાજાઓનો

પ્રદેશ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બહુ જ વધેલો હતો અને ગૂ-

જરાત તેમને કબજે હતું વલ્લભીનો પહેલો રાજા બહાર સેનાપતિ ગુપ્તરાજાઓનો સેના
પતિ હતો, અને તેણે લગભગ ૪૫ સ ૪૬૫માં ગુપ્તવંશની પત્ની સમયે ગૂજરાત
સહિત સર્વ પશ્ચિમનો સુલ- કબજે કરી લીધો હતો અને તેના વશજેની કારખાઈ લ
ગમગ બે સેમ સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં બહુ ઉંચ અને તેજોમય હતી ગુપ્તરાજાઓ
બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમ જ વલ્લભીઓએ પણ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો વલ્લભી
રાજાઓના વખતમાં જૈનોનો પ્રભાવ થયો હતો અને વલ્લભીરાજાના દરબારમાં બૌદ્ધ
અને જૈન ધર્મગુરુઓ વચ્ચે હરીફાઈ થવાનો જૈન ગ્રંથોમાં વાત્સર ઉલ્લેખ છે આ
વંશના છેલ્લા સિતારિલ રાજાએ બૌદ્ધધર્મ તજી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેણે બૌદ્ધોને
પોતાની હદમાંથી ખાર કરી જૈનધર્મના અધ્યયનમાં દુરસ્તી કરી નવા દેરાશયો બાપ્પા
વિશે આ ગ્રંથોમાં લખેલું છે

જુનાગઢના ઉપગ્રંથાલ-
ની ગુફાઓ

જૈનધર્મના પ્રચાર વિશે આટલો ટુક હેવાન લીધા

પછી આપણે બૌદ્ધગુફાઓ જેવી ગિરનાર પાસે જુનાગ

ઢના ઉપગ્રંથાલમાંની ગુફાઓ તથા દર્શિ કરીએ આ ગુ

ફાઓ અતિ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે અને તેમની ન્યૂના બૌદ્ધ ગુફાઓને બહુ જ
મજબૂત આવે છે પરંતુ તેના કાળ વિશે હજી નિર્ણય થયો નથી આ ગુફાઓ સામાન્ય
જોડામાં ખાપ-મોડીયાની ગુફાઓના નામથી ઓળખાય છે, અને દલકયા તેમને પરી

યથેચ્છા દિંદુગ્મઓના ક્ષતિહાસ જોડે જોડી દે છે. આવી જ સ્થિતિ તમામની ગુણ-
ઓની છે. તે ગુણો દમય કે કમય રામના વખતની છે એમ લોકોનું માનવું છે, અને
આમાંની એક ગુણમાં ખોડીવાર માતાની મૂર્તિ મૂકેલી છે.

જૈન સ્થાપત્ય.

શત્રુંગય પરનાં જૈન
મંદિરો

આસ જૈન મરણિનાં મકાનો ગૂજરાતમાં અનેક
સ્થળે મળી આવે છે, અને તેમાં શત્રુંગયના જૈન દેરા-
સરમાંના કેટલાંએક અતિ પ્રાચીન અને અતિ વિખ્યાત

છે. વિંધ્યા પર્વતની દાર નર્મદાના દક્ષિણ કિનારાપર પથરાયેલ ખંભાતના અખાતમાં થઇ
દારિયાવાડમાં પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રસરી રહેલી છે. આ દારની પ્રથમ ટેકરીઓ પૂર્વમાં પીરમ
બેટની દક્ષિણે આવેલી બોકરાની ટેકરીઓ છે, અને ત્યાર પછી શીઠોરની આસપાસ
આવેલી ટેકરીઓ છે અને તેની પશ્ચિમે મયાળા ઉપર પ્રામાદોની પશ્ચિમ દરીદ્રાઈ કરે
એવા મુંદર દેરાસરોથી અલંકૃત ચપલો શત્રુંગયનો પર્વત આવેલો છે. આ પર્વતનું સિખર
સમુદ્ર સપાટીથી લગભગ ૨૦૦૦ ફીટ ઉચું છે. આની તળેટીને પાલીતાણાનું નાનું પશ્ચિ
રમણિય શહેર તેનાં વટવૃક્ષો સહિત શોભા આપે છે. જૈન વાત્રાણુ પર્વત ઉપર બન્ને
બાજુએ આવેલા કુવા અને કુંડોવાળા વિશ્વામરયાનવાળા માર્ગ ઉપર વિશ્રાન્તિ લેતો લેતો
બે ત્રણ માધ્યમ સુધી ઉંચે પર્વત ઉપર ચઢ્યો જાય છે. આ વિશ્રાન્તિસ્થાન ઉપર નાનાં
નાનાં મુંદર દેરાંઓ આવેલાં છે, અને તેમાં જૈનતીર્થંકરોનાં પદચિહ્નો મૂકેલાં હોય છે.
પર્વતની ટોચ ઉપર સપાટ જમી આવી રહેલી છે. જોના પત્થરો ઘણા સુવર્ણના રંગના
છે. આવા રમણિય પ્રદેશ ઉપર જૈનધર્મનાં મુંદર દેરાસરો બંધાયેલાં છે. આ પ્રદેશની
આસપાસ એક કિલ્લો ચણી લઈ કિલ્લામાં બીજા નાના કિલ્લાઓ કરેલા છે. આ નાના
કિલ્લાઓમાં મુખ્ય દેરાસરમાંનું એકેક આવેલું છે. દક્ષિણ બાજુએ મધ્ય કાગનાં દહેરાં
આવેલાં છે, જે કુમારવાળા અને વિભગશાએ બંધાવેલાં કરેલાં છે. આ દહેરાંઓ પાસે
ઋષભદેવની એક મોટી પ્રત્યંક મૂર્તિ, પગ પાસે એક ખોદીઆ સહિત એક મોટા પત્થર-
માંથી કોતરી કાઢેલી છે. ઉત્તર દિશામાં એક મોટું અને અતિ પ્રાચીન દહેરું આવેલું
છે. શત્રુંગય ઉપર પ્રાચીન દહેરાં જે થોડાં ઘણાં છે તે ઉપર પાછળથી એટલું બહુ
સમારકામ કરવામાં આવેલું છે કે તેનાં પ્રાચીન ચિહ્નો દંધ માત્રમ પડતાં નથી.

આ જૈન મંદિરોની દંત કથા અને હેવાલ શત્રુંગય

શત્રુંગય મહાત્મ્ય
કે તેનો ક્ષતિહાસ.

મહાત્મ્ય નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. આ પુસ્તક
શિલાલિપના હુકમથી વલ્લભીપુરના પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ
શ્રી ધનેશ્વર મુરારીએ લખેલું છે. આ ગ્રન્થ ઉપરથી એમ માત્રમ પડે છે કે અયોદ્યામાં
ઋષભદેવનો પુત્ર ભરતરાજ રાજ્ય કરતો હતો અને તે ચત્રવતીને જોડે લઈ લઈ
દેહ શત્રુંગયની ઉત્તર સુધી આવી પહોંચ્યો હતો. તેણે આ ચત્રવતીને સિંધુને પેસે પાર હાંપી
મુકા દના આ ભરતના ભાઈ અને પ્રધાને સૌરાષ્ટ્રમાં બહુજ દીર્ઘ મેળવી હતી.

અને તેમણે ઋષભદેવનું દેવાલય ચણાવ્યું હતું. ભરતનો એક સગો શકિતસિંહ પછી સૌરાષ્ટ્રનો ધણી થયો હતો અને તેણે આદિનાથ - ને ઉવિઠનેમીના મંદિરો ચણાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે શત્રુંઘ્ન્ય પર્વત જૈનોના તીર્થંકર આદિનાથને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. વળી તે દેવાલયો પાછળથી વવનેએ ખંડિત કર્યાં હતાં, અને ધણો વખત આ પ્રવંત ઉપર છિન્ન જિન્ન આવત્યા આવી રહી હતી. શત્રુંઘ્નના મંદિત દેગસરનો છણોદ્ધાર ક્રેણે કર્યો એ વિષે મહાત્મ્યમાં એક આખ્યાયિકા આપેલી છે, અને તે પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યની નોકરીમાંનો એક જૈન ચાતુક સ્વાર ભાવડ નામનો હતો. તે અશ્વવિદ્યાનાં ચણો દુશીવાર હોષ વિક્રમાદિત્યે તેને સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી મધુભાવતી (મહુવા) નગરી બક્ષીસ આપેલી હતી, અને આ ભાવડનો પુત્ર ભવડ ધણો જ શુરવીર હતો. તેણે મુગશે એ કહેલા હુમલા પાછા પાડ્યા હતા, પણ આ મુગશે તેને કેદ પકડી ગયા હતા ત્યાં તેણે પોતાનો ધર્મ બહુ જ સુસ્ત રીતે પાડ્યો હતો, અને છેવટે ચાંડમાંડ મધુભાવતી આવી શક્યો હતો. અહીંયા તેણે શત્રુંઘ્ન્ય ઉપર કેટલાય મસો જૈનો ઉપર વ્યુલખ મચાવી જૈન ધર્મનો વિનાશ કરે છે એમ સાંભળ્યું ત્યારે તેનું લક્ષ્ય શત્રુંઘ્ન્ય તરફ વળ્યું અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા પછી છેવટે મહાસુનિ વીરસ્વામીની મદદથી તે શત્રુંઘ્નના કુવલ્યક્ષને વશ કરી શક્યો. પણ જ્યારે શત્રુંઘ્નપર તે ગયો ત્યારે મસો આગળ નેનું કંઈ ચાર્યું નહિ. આ પ્રમાણે ભવડ પોતાના સર્વ પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ ગયો. ભવડના મૃત્યુ પછી ધણે વર્ષ બીહોનું પ્રાપ્ત્ય સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભી રામપર થયું હતું અને બીહોએ શત્રુંઘ્ન અને બીજા પવિત્ર જગ્યાનો કબજો લીધો હતો. આખરે ધનેશ્વર મુરી થયો કે જેણે શિક્ષાદિત્ય રામને જૈન ધર્મમાં આવડ્યો, અને તેણે યાત્રાસ્થાનનાં દેવાલયોનો છણોદ્ધાર કર્યો, અને બીજાં કેટલાંએક નવાં દેવાલયો પણ બંધાવ્યાં

શત્રુંઘ્ન્ય પર્વનાં જૈનમંદિરોનો ઇતિહાસ આટલે

શત્રુંઘ્ન્ય ઉપરનાં અ- વાંચીન જૈન મંદિરો. સુધી આવ્યા પછી ગુજરાતમાં ધીમે ધીમે જૈનોનું પ્રાપ્ત્ય વધતું ગયું. અને એક પછી એક ધનાઢય યાત્રાણુ જુના કામની દુરસ્તી કરતો ગયો. અને નવાનો ઉમેરો પણ કરતો ગયો. જૈનોની ધર્મભાવનામાં મોક્ષ સાધનમાટે મંદિરની સ્થાપનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને આને લાઇને જ બીજા ધર્મના મંદિરો કરતાં જૈનમંદિરો સ્થાપત્યની ઉંચી રિચિતિએ પહોંચેલાં છે. સોમાંથી નવાણું જૈનમંદિરો કોષ ધનાઢય આખારીનાં સ્થાપિત હોવાથી જો કે તે મંદિરો વિશાળતામાં ભવ્યતાએ પહોંચેલાં નથી પણ મંદિરનો પ્રત્યેક ભાગ સંપૂર્ણ રીતે અલંકૃત કરાયેલો છે. આ જૈનમંદિરોનું સામાન્ય લક્ષણ શત્રુંઘ્ન્યપરના દેગસરોનું અવલોકન કરવાથી સહજ આવુ જ પડી આવેછે. જે જે પરિસ્થિતિમાં જૈન સ્થાપત્યની ઉત્ક્રાન્તિ થયેલી છે તે તે પરિસ્થિતિની પ્રત્યેક અવસ્થાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અહીં કરી શકાય છે. આપણે ઉપર ઠહી ગયા તેમ આ જુનાં મંદિરોમાંનાં થોડાં જ છે અને મોટી મંજ્યા અવાંચીન હોષ કેટલાંક તો છેલ્લી સદીમાંજ ઉભાં પડેલા છે. આ આધુનિક જૈનમંદિરો પ્રાચીન મંદિરોથી ઉતરે તેવા નથી જો કે તે ઉપરનું સિંચ હલકા પ્રકારનું છે ખરું.

ગીરનાર ઉપગનાં
જૈન મંદિરો

સૌનખૂના દક્ષિણ કિનારા નજીક ગિરનાર પર્વત ઉપર જૈનનું શત્રુજય જોટલુંજ પવિત્ર ધામ છે. પણ તે પરના મંદિરો શત્રુજય જોટલા ગોબાયમાન નથી તેની ઉપર શત્રુજયની પેઠે પ્રત્યેક કાળના જુદી તરેહના ભલમાન દેવાનયો નથી વળી ગિરનારના દહેરાઓ પર્વતની બાજુએ આવેના હોનાથી તેની બાજુએ પાછળ વિચિત્ર રચનાથી નીમળી આવતા શિખરો સાથે તનો મુકાનો જોવા જાય. પડી જઈ તેની ભવ્યતા કમી થઈ જાય છે. આ મંદિરોમા સૌથી મોટું અને પ્રાચીન મંદિર નેમનાથનું છે એની ઉપગના લેખ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે તેની દુરસ્તી ઇ. સ. ૧૨૭૮મા કરનામા આવી હતી અને ત્યાર પછીના દુરસ્ત કરનારે એટલો બધો તો ફરફાવ કરી મૂક્યો છે કે પહેલા તેનો દેખાવ કેવો હતો તે જાણવું જડું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. જૈન મંદિરોમા આવું બહુમાન જની આવે છે. હિંદુ દેવાનય કે મુસલમાની મસજિદો એકનાગ ખરિત થઈ જાય છે તો પછી કંઈ તેનું બાન પુછવું નથી અને તનો સરસામાન ખીજ કોઈ નના દેવાનય કે મમજીદ બધાનનામા રપરાય છે. પણ જૈનોમા તેવું નથી. જો કંઈ માપુસ નવું દેરાસર મધાવે એટલો પૈસાતાર ન હોય તો પછી તે કોઈ જીર્ણમંદિરનો ઉદ્ધાર કરે છે અને આ જીર્ણોદ્ધારમા મુનાનો તો એટલો મધો ઉપયોગ કરે છે કે જુના કામની સર્વ રેખાઓ આ નવા જાળ થરથી દમક જાય છે, અને પ્રથમ મકાનની શી ખુમી હતી તે જરાયે જણાઈ શકતું નથી. જો કંઈ પ્રાચીન રથા પત્યનો ખ્યાન આવી જાય છે તે માત્ર તે મમનની વાસ્થા ઉપરથી કંઈક જણાય છે.

ગિરનાર ઉપ નેમનાથનું દહેરું અતિ પ્રાચીન છે. તેનો ચો. ૧૮૫ ફીટ લાંબો અને ૧૩૦ ફીટ પહોળો છે તેને બે મરો છે એટલે મહામરૂપ અને બીજો અર્ધ મરૂપ એવા તેના દેશી રથાપત્યમા નામ આવેલા છે. ચો.ની ચારે બાજુએ નાની નાની સિંતેરેક ટાટડીયો છે અને તે ટાટડીયો ફરતી એક એમરી આવેલી છે. આ ટાટડી એમા પત્થરમાંથી આખી ધડી કાઢેલી કે પત્થરમા ઉપર ઉપર મતરેલી જૈનનીચેક રોની પનાગી વાજેની મૂર્તિઓ છે. જૈનરથાપત્યમા આ આકે મૂર્તિની વ્યવસ્થાનાગી ઓરડીઓ એ એક ખામ લક્ષણ છે.

નેમનાથના મંદિરની પાછળ રસ્તુપાગ તેજપાગના બધાવેન ત્રણ દહેગની ત્રિપુટિ છે. આ પ્રમાણે નવું દહેરાનું એક દહેરું જનારનાની વ્યવસ્થા ધણી રમણિય અને પ્રકાશ અધાગની જડુજ ઉત્તમ રસિક હાપ પાનારી

વસ્તુપાગ તેજપાગનાં
દહેગં

આમાંક વ્યવસ્થા આનો ઉપયોગ દક્ષિણમા ધણે દેશને કગયેતો જોવામા આવે છે. આ ત્રિપુટિમાના મધ્ય દહેરામા ૧૮મા તીર્થંકર મિનાથની મૂર્તિ મેમાડી છે, અને બાજુના દહેરામા મમેમન એ કે મુમેર આ મમેતશિખગના પરંતો દર્શાવનાગ વજનારના િશિસ્તમ મેના છે. આ નશિસ્તંમ પમથીઆઓની ચરતી દારના ધીમે ધીમે ઉપગના મુખ મુખી મયેલા છે. આ તે ઉપગ નાના દહેગમા મૂર્તિઓ મેમાડી

છે. આમ જોતો માત્ર મૂર્તિને જ પવિત્ર માનતા નથી, પણ જે પર્વત આ મૂર્તિને ધારણ કરેછે તે પર્વતને પણ પૂજ્ય માની તેની પર્વત સહિત મૂર્તિ ઠેક ઠેકાણે કરી તેની પૂજા કરેછે આ ઉપરાંત બીજા અનેક દહેરાં ગિરનાર ઉપર છે, અને તે પ્રત્યેક દહેરાને તેની કંધને કંધ કથા કે ઇતિહાસ છે જેનો પૂર્ણ હેવાલ અત્રે આપવો અશ્વિ-કર લાગે.

પ્રભાસ પારણ.

ગિરનારની દક્ષિણ-પશ્ચિમે સમુદ્ર કિનારે આવેલા હાલ વેરાવળ બંદરની દક્ષિણ બાજુએ સમુદ્રમાં ધસી જતા ભૂમીપ્રદેશ પર મોંઝામોની સતત ઊભાથી ધોવાતી સૂર્ય રેતીવાળા સુંદર વાંકમાં આવેલા કિનારા ઉપર ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલું પ્રભાસ કે દેવપારણ્યનું રમિયામણું ખંડેર શહેર આવેલું છે. જે મોટા દરવાજા અને બીજા અનેક ચોરસ ભુરજોથી રક્ષિત થયેલો મોટા પથરનો એમનો એમ બાંધેલો મજબૂત કિલ્લો લગભગ બે માઇલના ઘેરાવનો આ શહેરની આસપાસ ઘેરેળાયેલો છે. આ કિલ્લાની આસપાસ ખાદ અણી લીધેલી છે કે જેમાં મરજી પડે ત્યારે સમુદ્રનું પાણી લઇ શકાય. આ શહેરમાં મળી આવતી ખંડિત મૂર્તિઓ મસીદો અને ખાનગી મકાનો ઉપરથી જણાઇ આવતી શિલ્પકારીગરી વિગેરે ઉપરથી અસલ હિંદુ રાજનું આ એક મહાક્ષેત્ર હોવું જોઇએ એવો સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે.

સોમનાથનું દહેડું

આ કિલ્લાની નૈર્ઋત્ય બાજુએ જગ વિખ્યાત સોમનાથનું દહેડું સમુદ્ર બહાર પડતા એક વિશાળ પથર પર આવેલું છે. અને હાલ તેની દિવાલો ઉમર સમુદ્રની ઊભા વાગેછે. તેની મૂળ રચના અને તેના સ્થાપત્યની ભવ્યતા વિશેના ખ્યાલ આજ આપણે તેનાં ખંડેર ઉપરથી કરી શકીએ છીએ. કેટલે સુધીનો મંદિરની આસપાસ મોટા મોટા સ્તંભોની હારને હાર જોવામાં આવેછે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે શિલ્પકળાથી શણગારાયેલા પથરો અને બીજા અનેક ચિહ્નો ત્યાં મળી આવેછે. આ મંદિરનું માપ તો કંઇ એવું મોટું નથી, પણ તેના મધ્યમંડપ ઉપરનો ધુમટ તેજીસ કીટના વ્યાસનો છે, અને આવડો મોટો ધુમટ તે વખતના કામમાં કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવતો નથી. આસપાસ મળી આવતા સ્તંભો ઉપરથી તેમજ મુસલમાનોના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે મુખ્ય મંદિરની ફરતો મોટો ચોક હતો, અને તેની ચોભા ધણી જ હોવી જોઇએ. કારણકે ઉપર દહેલા સ્તંભો ઉપર ધણું જ અદ્ભૂત શિલ્પ કરેલું જોવામાં આવેછે. આટલી બધી શોભાવાળો ચોક મુસલમાનોએ સોમનાથ લૂટ્યું ત્યારે હતો કે નહિ એ વિશે પ્રાચીન ગ્રાંથાસત્રીઓમાં વાદ છે, પણ ચોક તો પહેલેથી હોવો જોઇએ. માત્ર પછીથી હિંદુરાજાઓએ દુરસ્તી કરી હતી.

આ મંદિર જૈન છે કે શૈવ ?

આ મંદિર જૈન લોકેણુ હતુ કે હિંદુ શિવ માર્ગાઓનુ હતું એ પણ એક વિવાદમય વિષય છે. આ મંદિરની સર્વ રચનાની શૈલિ જુવો તો ઉપર વર્ણવેલા જૈન

મંદિરોને આબેદુખ મળતી આવે છે. પણ એ જ કાંઈ જૈન મંદિર છે એમ કહેવાને બસ નથી. કારણ કે જે કંઈ દહેરાંઓ આ સમયમાં બંધાવા લાગ્યાં હતાં તે સર્વ જૈન દહેરાંઓનું અનુકરણ હતું અને ધાર્મિક ઇતિહાસ પણ એમ જ કહે છે કે બ્યારે હિંદુ ધર્મનો પુનરોદ્ધાર થયો ત્યાર પછી હિંદુઓમાં મૂર્તિને દહેરામાં એસાડીને પૂજવાનો પ્રચાર થયો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આ દહેરાંઓ જૈન અને બૌદ્ધ દહેરાંઓનું અનુકરણ જ હોઈ શકે. વળી મુસલમાન તવારીખમાં આનું નામ સોમેશ્વર આપ્યું છે એટલે તે શિખરું મંદિર હોવું જોઈએ. પણ તેમના વર્ણન પ્રમાણે તેમાં લિંગની મૂર્તિ ન હોતાં રત્ન જડિત આંખો અને હાથ પગવાળી મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી જ કંઈ જરા શક પડે છે કે તે કદાચ જૈન મૂર્તિ હોય.

હિંદુસ્થાપત્ય.

વલ્લભીના વિનાશ પછી પંચાસરનું રાજ્ય અને અણહિલપુરનું રાજ્ય ત્યાર પછી અણહિલવાડનું રાજ્ય ગૂજરાતમાં પ્રાપ્ત્ય પામ્યું એ હકીકત તો સ્પષ્ટિત જ છે. અણહિલવાડના મુખ્ય સ્થાપક વનરાજના આપોકેટ (આવડ) વંશજો અને ત્યાર પછી ગૂજરાતના ચૌહાણ (સોલંકી) વંશજોએ ગૂજરાતનું રાજ્ય ઘણા વર્ષો સુધી પૂર્ણ સત્તાથી અને ઘણીજ આબાદાનીમાં કર્યું હતું. આ કારકીર્દિમાં આ સર્વ રાજાઓએ અનેક મહેલો, મંદિરો, સરોવરો વિગેરે ઘણાં સુંદર મકાનો બંધાવ્યાં હતાં, પણ આ ઝાંઝાળાલી વાળા કાળનું કાલ થોડું જ નામ નિશાન રહ્યું છે.

અણહિલવાડનું ખંડેર આણહિલવાડનું ખંડેર કાલ ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા પાટણ શહેરની આસપાસ આવેલા મેદાનમાં પડેલું છે. તેની સ્થિતિ વલ્લભીના જેવી જ થઈ રહી છે. જે કંઈ પ્રાચીન વસ્તુ ત્યાં મળી આવે છે તે ખોદવા સિવાય જડતી નથી. સુંદર કારિગરીથી કાતરી કાંઠેલા આરસ પદ્માબુના પત્થરો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. અને તે પત્થરો આગસુર પર્વતના હોય એમ જણાય છે. પહેલા બીમદેવની ગણીયે બંધાવેલી વાય તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહના બંધાવેલા સુંદર તળાવની જગા કાલ ત્યાં આવેલા મુસલમાનોના એક અદ્દોણી દરવાજા દ્વારા જોવાઈ આવે છે. આ સિવાયનું બીજું કંઈ મુસલમાની તોડકાડ પછીના કાલે પછી મળતું મુશ્કેલ છે.

આ જગ્યાનાં મકાનોનો કંઈ ખ્યાલ લેવો હોય સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ. તે સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ જે કાલ કંઈ પડીમાંગી સ્થિતિમાં મોજૂદ છે તે આપણે યાદે જસ કરી શકાશે. આ એક અતિશય વિશાળ તથા મજબૂત બન્યું મંદિર હતું. તેનો આગળનો મંડપ બહારથી ચોરસ દેખાવમાં હતો, અને સુંદર ચાંબલાઓની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી કે માથાથી અદ્દોણી દેખાવ આવે. આ મંડપની ત્રણ બાજુએ ઉપર બે મજલાની રવેશો

બુદ્ધી રહેતી હતી જેને રૂપચોરીઓનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું ; અને ચોથી બાજુએ વચમાં એક મોટો સ્થૂલ મિનારો પ્હાર નીકળી આવતો હતો, અને તેની ઉપર એક હંચું સિખર ચણી લીધેલું હતું. ઉપરની ચોરસ છત્રી હડી ગયેલી એવી જે રૂપચોરી અને ભાંગ્યો તૂટ્યો મીનારાનો આગલો ભાગ હાલ હયાત છે. આ મંદિરની બન્ને બાજુએ કીર્તિસ્તંભો ચણી લીધેલા હતા. જેમાંનો હાલ એક લગભગ પૂર્ણ સ્થિતિમાં છે, આ કીર્તિસ્તંભ જે સુંદર કોતરકામવાળા સ્તંભો ઉપર આઘ નાંખી દીધેલા પાટણનો બનેલો છે, અને તે પાટણ ઉપર તરેહવાર કારિગરી કરી ઉપર એક સુંદર પરચર શોભા ખાતર ગોઠવેલો છે. થાંભલાઓની લગભગ મધ્ય ઉંચાઈએથી જે ટેકાઓ પ્હાર નીકળી તેનો આકાર સમુદ્રના રાક્ષસી પ્રાણીના મ્હોનો કરેલો છે. આ ટેકાઓ ઉપર બહુજ ભારીક નકશીથી પુલ વિગેરે કોતરી તોરણના રૂપમાં એક સુંદર કમાન ઢેઠ પાટણમાં મુઘી બુદ્ધી રહી છે. આ પાંત્રીસ શીટ ઉંચાઈના કીર્તિસ્તંભ ઉપરનું શિલ્પ ધણું જ સફળ અને રસિક છે. આ રુદ્રભાજીનું મંદિર સરસ્વતીના કિનારા ઉપર એક મોટા એકમાં આવેલું છે. આ એકને ત્રણ દરવાજા છે. અને નદી કિનારાપરના દરવાજા આગળના સુંદર ગોઠવા ઉપરથી પગથીઆની રમણિય દારવાજો ઓવારો પવિત્ર સરસ્વતી નદીને બંધને ઢેઠ પહોંચે છે. એકની દિવાલમાં વચ્ચે વચ્ચે ન્હાનાં દહોરાઓ નાણુક ધુમટ સહિત શોભા આપી રહેતાં હતાં અને આમાંનાં ત્રણ પાઠલી બાજુનાં દહોરાઓની મુસલમાનોએ મસીદ કરેલી છે.

મોઢેરાનું સૂર્યનારાયણનું મંદિર.

આ સિવાય સોલણી ગ્રામજોની સ્થાપત્યની ગમિક-તા દર્શાવનાર બીજું વિત્ર મોઢેરામાં આવેલા સૂર્યનારાયણના મંદિરનું છે. અને તેની વળી જુદી જ ખુખી છે. તે એક જ માળનું મંદિર છે, અને તેના મધ્ય ભાગની આસપાસ એક બંધ મંડપ છે, અને બીજો ઉધાડો મંડપ પ્હાગની બાજુએ છે. તેનું સિખર તૂટી પડેલું છે. અને ધુમટો તો હયાત જ નથી. બાકી બીજો બધો ભાગ લગભગ હાલ ઉભો છે. થાંભલાઓ વચ્ચે કોચી કડાયેલા છે જે મુસલમાનોએ ખડિત કરેલા છે એમ લોકોનું માનવું છે. તેની બન્ને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવી જ કીર્તિસ્તંભની કમાનોનાં ખંડેરો છે, અને કીર્તિસ્તંભ ઉપરથી એક ઓવારો ચોલા દુરામાં જઈને રહે છે ઓવારો ઉપર નાની નાની દહોરાઓ છે. આ કુલને રામકુંડ કહે છે, અને પ્હારના ઉધાગ મંડપને સીતાની ચોરી કહે છે.

આ મોઢેરાના જેવા જ કુડ બીજો ધણે ઢેકાણે બીજા કુડા અને તળાવો. હાલિએ પડે છે. શિહોરના કુડ આ વર્ગના છે. રામકુડની માફક જ આ કુડની પાસે મંદિરો બાંધેલાં હશે. પણ ધણેખરે ઢેકાણે આ મંદિરોનો વિનાશ થઈ ગયો છે. મોઢેરાની પાસે આવેલા લોટેશ્વરમાં આવા ચાર કુડ ચારે બાજુએ અને વચમાં એક મુદર ગોળ કુલો એવી આકર્ષક રચના છે બીજી જગતના કુડો ધણુખગ ગોળ કે ધણુ ખુણાવાળી સમાકૃતિના હોય છે. આવા કુડ ચીજુવાદ, સાવલા, મુજપુર વિગેરે રથો છે. તેમાંના કંઠલાએકનો બ્યાસ

સૌથી વિશેષ મુંદર દરવાજાને પૂર્વ દિશાનો દિશા બાજોળાને નામે ઓળખાય છે અને તેના ઉપરનું શિશ્પખમ પણ જ ઉત્તમ છે એમ જોના વા- જ આપણાથી મહેવાલ જાય છે આ દરવાજા પાને કાઠીમાનાનું દરેક આવેલું છે અને તે ઉપર જેટલું બની શકે તેટલું શિશ્પ કરલું છે દિદુ પુણ્યમા આવના મરી દેવાની તેમ જ જાન જીવતાના પશુપ્રાણી-ઓની મૃતિઓ પત્ય- ઉપર મનગી કાઠી છે વચ્ચે નચ્ચે તો આખી કથાનો કનિકાસ પથ- નપર ગરેલો છે એમ જો તો પશ્ચિમ ગમના શાપનો ચિનાં છે તો બીજે રેકાએ મમુકમ-ચનનો પેખાવ આવેલો છે આ પ્રમાણે અસન દિદુ શિશ્પ કનાનો ઉપયોગ આ દિશ્પા ઉપર દરવાજા આવેલો છે બીજી બાજોળા ને દિગ બાજોળા કરતા નાની છે પણ તેમની ગચના ઉંચ ઉત્તમી નથી પશ્ચિમ તરફની વડોદરી બાજોળા લગભગ જેવીને તેવી છે તે ઉપ થી નેનો પૂર્ણ ખ્યાલ લઈ શકાય છે આ બાજોળાને બચ્ચે દરવાજા છે એક દરવાજાને વિશાખાથી નીમળતા આવે છે તે કે જેમા ઉચા પ્રમાણ રચાયલ્ય કનામા આવલું છે અને બીજે દરવાજાને વિશાખાથી નીમળી તેની લાખુએ મુખ્ય દરવાજાની પામે મો મ ચણી લીધેલી દિશાતોમા છે આ દરવાજા નાના અને સાધા છ છે, પણ મોગના નસલ માટે કયા દોર એમ લાગે છે અદિ કનાની ઉત્તમ ગસિમાનો એ ઉપરથી જણાય છે કે નાના તથા મનિટ બાજોળા કઈ પણ બોગે આજગ મ્યા વિના મુખ્ય દરવાજાના કામચઢા અને તે ઉપરન આચ્છાદનના પથગેપ- મપૂર્ણ શિ પ કહેલું છે અને અરના રામચઢા જે કે દિમા ન આવે એવા છે તો પણ તે ઉપર બહાનના કાચચઢા જેવું જ બારીક સિમ્પામ કરી મઈ પણ રીને ઉતરવાની વૃત્તિ નદિ દર્શાવી કનાની ઘણી જ ઉત્તમ નિમિતા દર્શાવી છે કિમ્પાને દરેક પુરો મોગ પુરુષ ચણી લીધેના છે આ પુરુષની ગચના અટગણી દોષ તેની દિશાનો આગ પડતી કહેલી છે તેમજ દરવાજા અને હેવગા પુ જ વચ્ચે દરેક દિવાલ ઉપર નાના નાના પુનને છે જે બધા મળી પડે કિમ્પાની દિશાની અગ્ની બાજુએ ચામનાઓની લાખી ને લાખી હાઉ ઉપર પથ ના આચ્છાદન રેકવી નખતી હતી જેથી તેની નીચે એક મોગી મેના ને મેનાનો સમાવેલ થઈ શકે છે આવા ચારેમેર પથગના મડપનો થોડા ધણો અવગેર વડોદરી બાજોળા પામે તેમ જ વચ્ચે વચ્ચે જોવામા આવે છે કિમ્પાની અગ્ન એક મોકુ પથ થી ચણી લીધેલ તળાવ છે (ને મોમેર શરતો સુદઃ ધાન છે) અને કિનારે દેવાનગે તથા ગેવાના મોગમમનો પથથી ચણી લીધેના છે

ત્રિમુચાલનો કિલો પણ લગભગ આના જ જેવો છે, અને તે પણ ઉમેઠના કિલ્લાની સાથે બધાયેના દોષ એમ લાગે છે નિદગાજ જ્યસિદના વખતમા આ બે કિમ્પાઓ સરદહતુ રમખુ - અને બધાયેલા દોષ એમ લાગે છે જે કે દરવાજા ઉપરથી તો આપણીથી (વાણેશ) વચના વીતનદેવે આ કિલો બધાઓ એમ પ્રચલિત છે ખડ જોનાં વીશવદેવનો આ રચાનમા જન્ન થયેલો દોવાથી તે ઉપર અનિશ્ચય પ્રીતિને લીધે તેને પોણાનુ ગ્યાન ક્યું હતુ અને જુના કિલ્લાનુ પોણાની કચ્છાનુચ્ચ મમાર કામ ક્યું દોષ એમ લાગે છે તે કિલ્લામા નૈન મિતિ પણ છે જે વખતુપાન તે-તપાગે બધાયેના છે એમ કહેવાય છે

આપુ પર્વતપરનાં
દહેરાંઓ.

ચૌલુક્ય વંશના બીમદેવના વખતમાં મહામદ ગીજ-
નવીના સોમનાથના ઘેરાની અસર હતી હુસાઈ ન
હુસાઈ એટલામાં તો આરાસુર અને આપુ પર્વતપર
નવા સુંદર દહેરાંઓની તૈયારી ચાલી રહી હતી. દેલવા-

ડાપર અતિ સુંદર દહેરાંઓ ચણાવવા માટે પ્રસિદ્ધી પામેલા તીરધવલ બ્રાહ્મપણીવના
મંત્રીઓ વસ્તુપાળ ને તેજપાળ અણહિલવાડમાં ઘણી પેઢીથી રહેતા જૈનધર્મના
પ્રાગ્વાદ વાણીયાઓ હતા. ગૂજરાતની ઉત્તરે મારવાડના રણભાઈ સમુદ્રના ટાપુની જેમ
એકદમ ઉચે આવતા આપુપર્વતનાં પડમાં જાળીનથી પાંચ છ હજાર ફીટ નહિ
ચઢી શકાય એવી ઉંચાઈના છે. અને આ ઉપર જવાનો રસ્તો માત્ર પાણીના ધોધથી
થયેલી હરીમાંથી જે થઈ શકે તે સિવાય બીજી નથી. મથાળા ઉપર છ સાત માઇલ
લાંબી અને બે ત્રણ માઇલ પહોળી એવી એક અતિ રમણિય ખીણ આવેલી છે.
જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે અદ્ભૂત આકારની મોટા મોટા પથરાની ભેખડો આવેલી છે,
અને તેની વચ્ચેની જગ્યા ઉપર અતિ સચ્ચ વનસ્પતિ વૃક્ષો ઉગી નીકળેલાં છે. આ
સપાટ જમીન ઉપર એક અતિ સુંદર લગાપત્રોથી અલંકૃત નખી તળાવ આવેલું છે,
અને તેની પાસે આવેલી દેલવાડની જગ્યા ઉપર જૈનસેકેએ પોતાના દેવોને સ્થાન
આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આ જગ્યા ઘણી દૂર અને વિકટ હોવાથી ગિરનાર શત્રુંજય
જેવું દેવસ્થાનોનું શહેર અહીં થઈ શક્યું નથી, પણ જૈન લોકોની હિંદુરાગજોના વ-
ખતમાંની સમૃદ્ધિને લઈ આ રમણિય જગ્યા ઉપર તેઓએ જે થોડાં ઘણાં દેવાલયો
બંધાવ્યાં છે તેની ઉત્તમતા એટલી બધી છે કે જેના સ્થાપત્ય અને સિદ્ધપદ્ધતિ હિંદુ-
સ્તાનમાં વળી થોડાં જ મકાનો હરીશય કરી શકે. આ મંદિરો તદ્દન આરસપહાણના
બાધેલાં છે. અને આ જગ્યાથી ૩૦૦ માઇલ સુધીમાં ફાટ મોટી એવી આરસની ખાણ
નજરે પડતી નથી; જે ઉપરથી સહજ અનુમાન થઈ શકશે કે તેઓએ માત્ર આ
મંદિરોનો સામાન લાવવામાં જ કેટલું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હશે. અહિંના સુખ્ય દહેરાંઓમાં
એક વિમલશાનું અને બીજું વસ્તુપાળ તેજપાળનું છે. વિભજ્જાએ પહેલવહેલું આ
ભૂમીપર ઇ.સ. ૧૦૩૧ માં મંદિર બંધાવ્યું.

વિભજ્જાહ તથા વસ્તુ-
પાળનાં દહેરાં.

આ દહેરાંઓનો બાહ્ય દેખાવ કે આકાર એટલો
બમો આકર્ષક નથી, પણ અંદરથી એટલી બધી મહત્વની
રોશની કરેલી છે કે જાણે સોનીએ સુવર્ણને રાણમારવામાં
સફળ ચતુરાઈ વાપરી હોય. એક દરવાજાવાળું મધ્ય
મંદિર જેમાં પારસનાથની પદાંકીવાળેલી મૂર્તિ બેસાડવામાં આવી છે તે સુખ્ય સ્થાન
છે. આ મધ્ય મંદિર ઉપર ચોરસ અણીદાર ઉંચું શિખર કરેલું છે. જૈન તથા હિંદુ
સ્થાપત્યમાં આનું શિખર બહુ પ્રચલિત છે. આ મધ્ય મંદિર પાસે સામાન્ય રીતે બધે
કરાય છે તેમ એક મેડપ કરેલો છે. આ મેડપમાં ૪૮ સ્તંભ છે, અને આ મંદિરને
મેડપની આસપાસ લાંબો ચોક છે જેને આસપાસ બધાં નાનાં સ્તંભોની દાર કરી લઈ
૪૫ નાની કોટડીઓની ફરતી ઓસરી કરી લીધેલી છે. આમાંની દરેક કોટડીમાં

પાગસનાથની નાની મૂર્તિ મૂકેલી છે. આ પ્રમાણે જૈનધર્મમાં એક દેવની અનેક મૂર્તિઓ કરીને પૂજવાનો મદિમા ધણો જ પ્રચલિત છે

આ મદિગના મેડપની ગચના ધણી મુંદા છે તેના સ્તંભો બહારની ઓમરીના સ્તંભો જેના જ ઉંચા છે, અને તેની ઉપર ચારેબેર ટેકાવાળી કુખીયો મૂકેલી છે, અને આ પ્રત્યેક કુખી ઉપર નાનો સ્તંભ ગોઠવેલો છે આ નાના સ્તંભની ઉપર મોટા પત્થર ના પાટણઓ મૂકેલા છે અને તેની ઉપર ધ્રુમટ આવેલો છે પાટણઓ લાખા દોષ તેમને ટેકા આપવાને ટેકાવાળી કુખી ઉપરથી આગ ધોળા આરસના ટેકાઓ મૂકેલા છે આ રચના લોકાના મકાનોની અનુકૂળિ છે અને આવી રચના પત્થરના મકાનમાં શી રીતે દાખન થઇ તે આમપામના મકાનોની રચના જોવાથી કદાચ માલૂમ પડે ખરૂં આ પ્રમાણે સ્તંભો અને પાટણઓની ચયેલી અષ્ટકાણી આકૃતિ ઉપરથી ધ્રુમટ શરૂ થાય છે આ આકૃતિના દરેક ખુણા ઉપર એકેકા એવો પત્થર ગોઠવેલો છે કે જોથી ધ્રુમટનો ગોળ આકાર થાય આ પત્થર ઉપરથી મોળ પત્થરની બેકેક બહાર આવે છે, અને તેમની ઉપર સોળ મુદર પુતળીઓ ઢગલી બેઠાડેલી છે ધ્રુમટની વચમાં એક અનુપમ મુદર નાનું કુદગાકાર લોચક ઝુકી રહ્યું છે આ લોચક સફેદ આરસનું હોઇ તેની ઉપર જે બારીક શિપથી શણગાર કરવામાં આવેલો છે તેથી તેની ટોચ કોઇ ટેકાણે મળી શકતી નથી ફરગમન આના વખાણમાં લખે છે, “આવા લોચકની સુક્ષ્મતા અને સુંદરતા પાશ્વલના અતિગમિક ગૌણિક સ્થાપત્યમાં પણ કદી કદપવામાં આવી નથી આ લોચક એક મોટા આરમ પહાણના જડપત્થર કરતા એક તેજસ્વી સ્ફટિકના બિંદુની જેમ સુક્ષ્મ રીતે લઠકી રહેલ છે ” અહીંયાના શિપમાં માન નિર્ણય પદાર્થોની જ આકૃતિ કરેલ નથી પણ ગૃહસંસારના નીકા, વ્યાપાર અને લગ્નધના અનેક દેખાવો કોતરેલ છે કે જેનો અવ્યાય મધ્ય કાગના ગૂજરાતની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવાને અતિ ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે

અંદ્રાવતી નગરી.

આખુ પર્વત એટલે બધો વ્યવહાર જગતથી બહાર છે કે તેની પાસે કોઈ મોડું શહેર હોય એમ માલૂમ પડતું નથી, પણ તેની દક્ષિણે થોડે દુરે એક કાંઈ મોટા શહેરના ખડેરો હોય એમ લાગે છે આ નગરી અદ્વાનતીની હતી એમ મનાય છે, અને અહીં આખુ પર્વતના મમકાચિન જૈન મદિરા જેવામાં આવે છે પણ આ નગરીનો નાશ મુમલમાતોએ ૧૪ મા સૈનમાં કર્યા સ્વાર પછી આ જગ્યા સાવ ઉજ્જડ છે. વગી અહીંના મદિરાનો સામાન ચારે બાજુએ જેને દીક પડે એમ લાઇ જવાથી આ નગરીનું ખરૂં સ્વરૂપ માલૂમ પડી શકતું નથી

મુસલમાની સ્થાપત્ય.

આરબ અને તાતાર લોકો ને તેમનું સ્થાપત્ય

હુનિનાના ઇતિહાસના આદિ કાળથી માડીને જ બૃહદ્ધ સમુદ્ર અને સિંધુ નદી વચ્ચેના મધ્ય એશિયા ખંડમાં મૂળેથી જ સુસિદ્ધિત પ્રજા વસતી આવી છે આ

પ્રદેશમાં રહેનારા આરબો ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં પોતાની કદ છોડી સીરિયા, ઇરાન, ઇજીપ્ત અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પોતાનો ફેલાવ કરતા ગયા હતા. તેઓએ સ્પેન પશ્ચિમી કીપ્રોહું હતું, અને હિંદુસ્તાન પર પશ્ચિમી કુમલાઓ જીતી રાખ્યા હતા. આ આરબોને બધા મકાનો બાંધવાનો શોખ એટલો બધો હતો નહિ, પણ ૧૨ મા સૈકામાં ઉત્તર એશિયા ખંડમાં દોરો ચરાવી ખાનાર તાતાર લોકોનું ધીમે ધીમે પ્રાબલ્ય થયું હતું, અને તેઓએ આરબોનો મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેઓ મસીદો અને કબરો બનાવવા લાગ્યાં બાંધવા લાગ્યાં. અને આ પ્રમાણે પોતાના વૈભવનો દાખરો સર્વ ઠેકાણે બેસાડતા ગયા. આરબ લોકોની જીતનું મધ્યક મક્કા શહેરમાં હતું, અને તેઓ લાંબી કેક પૂર્વમાં સિંધુ સુધી અને પશ્ચિમમાં સ્પેન સુધી વિજયી થયા હતા, પણ આટલા પ્રદેશમાં બાગે ખાસ મોટું મકાન તેમનું સ્થાપત્ય દર્શાવનારું મળી આવે છે. પરંતુ તાતાર લોકોએ જે પ્રદેશ હસ્તંબોલથી માંડીને કટક સુધી સર કર્યો હતો, ત્યાં સર્વત્ર તેઓ પોતાની ખાસ સ્થાપત્યના નમુનાની મસીદો અને કબરો રાખી ગયા છે.

આ મુસલમાની સ્થાપત્ય જે સાધારણ રીતે સારસે-સારસેનિક સ્થાપત્ય. નિક સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાય છે, તેમાં જે જે દેશોમાં તેઓ ગયા તે તે દેશની સ્થાપત્ય શૈલીનો થોડો ધણો ઉપયોગ કરી તેમણે તેમના સ્થાપત્યને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ આપ્યાં છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુસલમાની સ્થાપત્યના ઓછામાં ઓછા બાર-ચૌદ પ્રકાર છે. સારસેનિક સ્થાપત્ય ઉપર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જે જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં છે તેમાંનું ગૂજરાતનું સ્વરૂપ પહોળું સુશોભિત, સાદું અને સર્વ કરતાં ખાસ લક્ષણવાળું છે. બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપમાં હિંદુભાવ આટલો બધો આવતો નથી.

ગૂજરાત ઉપર મુસલમાની અસર.

મુસલમાનોએ હીન્દીના પહેલા સૈકામાં સિંધ અને ગૂજરાત ઉપર કુમલા કર્યા હતા, પણ આ દેશના લોકો એટલા બધા મુશિક્ષિત અને આગળ વધેલા હતા કે આ પરદેશીઓનો ત્યાં કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. સાર પછી મહમદ ગીજનવીએ ગૂજરાત પર મોટી ચડાઈ કરી, પણ તે કંઈ કાળનું નામ નિશાન મૂકી ગયો નહિ. હિન્દીના છેલ્લા રજપૂત રાજ પશુરાજ ચલુઆણની દાર પછી (ઇ. સ. ૧૧૯૦) પણ ગૂજરાતમાં બે સૈકા સુધી સ્વાતંત્ર્ય રહ્યું, અને સાર પછી મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચે લગભગ બે સૈકા સુધી યુદ્ધ ચાલ્યા કર્યું બહાદુરસાહના ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં મયેસા થયું સુધી મુસલમાનોનું ખરું પ્રાબલ્ય ગૂજરાતમાં થવા પામ્યું નહોતું અને આને પરિણામે મુસલમાનોની અસર જે કંઈ થઈ તે તેમની રાજ્યધાનીમાં જ થઈ શકી, અને બીજે સર્વત્ર હિંદુઓનો જુનો ધર્મ ચાલુ રહ્યો, અને તેઓએ પોતાના રૂઢી રિવાજ પ્રમાણે દેવાલયો બાંધ્યા કર્યાં. ખંભાત (સ્તબતીય) અને ભરૂચ (બુચુર) જેવાં મોટાં શહેરોમાં મુસલમાનોએ મસીદો બાંધી હતી, પણ તેમણે આ ઇમારતો હિંદુ મકાનોના સ્તરો સેઈ લઈ બાંધેલી હતી.

હિંદુ સ્થાપત્યનું મુસલ
માનોપર પ્રાબલ્ય.

મુસલમાની રાજ્યધાની અહમદાવાદમા પણ સર્વ મુસલમાની ઇમારતોમા હિંદુ સ્થાપત્યની અમર યજ્ઞ હતી જામી મસીદની બાધણી હિંદુ કે જૈન શૈલીની છે જે કદ ખાસ ફેરફાર આવૂં પડે છે તે માત્ર અહિં તહિં કમાન ખેંચી દાઢેલી હોય છે તે જ આ કમાનો કદ મગનની મજબુતી માટે ચલેલી છે એવું નથી, પણ માત્ર મુસલમાનો કમાનને ચાહતી આકૃતિ માની ધાર્મિક લાગણીથી જુલે છે તેથી જ તેમની કબરો તથા મહેતોમા તો કમાન સરખીએ જોવામા આવતી નથી આ સર્વનું કારણ એ છે કે મુસલમાનોએ જીતી લીધેલી પ્રજા સ્થાપત્યની કળામા એટલી જામી તો તે વખતે આગળ વધેલી હત કે આ વિષયમા તેમની જીતેલી પ્રજાથી હાર થઇ હતી, અને હિંદુઓએ તેમને જીતી લેનાર મુસલમાનોને તેમની શૈલી અને શણગાર તેમના મહાનોમા દાખલ કરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પાડી હતી અને આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મુસલમાનોએ જૈન કે હિંદુ કલાની સુદરતાને હિંદુઓથી અજાણી મુસલમાની વિશાળતા સાથે જોડી એક અતિ નસિબ સ્થાપત્યની શૈલી દાખલ કરી

અમદાવાદની મુસલમાની ઇમારતો.

મુસલમાની મતાનું ગુજરાતમા પહેલું સ્થાન હિંદુ ગજાઓની ગજ્યધાની અણહિલવાડ હતું આ સુશોભિત નગરીમા તેમજે મુસલમાની ઇમારતો અણી દરો, પણ એ રમણિય નગરીનું હાલ કદ નામ નિશાન નથી જીમ મુસલમાન બાદશાહ અહમદ શાહે માનરમતી નદીને કિનારે આવેલી કણ્ઠાંતી નગરીની પાસે પોતાની ગજ્યધાની કરી તેનું નામ “ અહમદાવાદ ” આપ્યું અને તે રાજ્યધાનીને રમણિય ઇમારતોથી શણગારવા લાગ્યો

જુમા મસીદ.

આ ઇમારતોમા જુમા મસીદ મુખ્ય છે અને તે પૂર્વમા આવેલી મર્વ મસીદના ઉત્તમ છે આ મસીદનું તેના ચોક અહિંનું માપ ૩૮૨ ફીટ અને ૨૫૮ ફીટનું છે બ્યારે મસીદનું માપ ૨૧૦ ફીટ અને ૮૫ ફીટનું છે મગી ની અંદર લગભગ ૨૬૦ સ્તંભો છે અને આગળથી સ્તંભોપર કમાનો મારેલી છે અને આ સ્તંભો ઉપર ૧૫ ધ્રુમટ છે વચ્ચા ત્રણ ધ્રુમટ બીજા કળા મોગ અને ઉંચા છે મોખરામા બે ઉંચા મીનારા હતા આ મીનારા ૫૮૧૮ના ધરતીપ્રમા બહુજ ડગમગી ગયા અને તે ફેટશે વખત મુધી જુનવા મીનારા તરીકે સુપસિદ્ધ હતા, પણ પાછળથી જનમાનની સહિસચામતિને માટે આ મીનારાઓ ઉતારી લેવામા આગા છે આવા મીનારા કે તોડા અમદાવાદમા ઠેર ઠેર જોવામા આવે છે અને તે ઉપરથી જુમામસીદના મીનારાનો કેવો દેખાવ હશે તેનો સહજ મદજ આપ આપણે લઇ રહ્યાં છીએ શહેર બહાર ત્રિમહાત્મા મદિનીથી થોડે છેટે એ મગી છે બ્યારે ઉત્તર તરફનો તોડો પણ આજ ધરતીકપમા ડગમગી મથેતો છે, અને હજી પણ તે જુલ્યા કરે છે

જુમામસીદની યથા રચના અને પડખાઓની કૃતિ કદ નવાઈ મળેલી જ છે ત્રણ વચલા ધ્રુમટ જાગ જામ ઉપર ચલેલા છે, અને તેમને વચ્ચેથી ઉંચા લઇ અંદર

મસીદમાં પ્રકાશ આવવા માટે ઉપરનો ભાગ ખુલ્લો મૂક્યો છે આ પ્રમાણે વચસા ધુમટના સ્તંભો બાજુના ધુમટના સ્તંભો વચસા બમણા ઉંચા છે અને મધ્યના મથાંગાની મથાંગીએ આનના બાજુના મથાંગા ઉપર નાના સ્તંભો ગોઠવેલા છે આ પ્રમાણે જેમ બાહ્ય-ટાઇન (વર્ક) સ્થાપત્યમાં ધુમટના નીચેના ભાગમાં નાની કમાન વાળી બારીઓ મુકી પ્રકાશ લેવામાં આવે છે તેવીજ રીતે આ મસીદમાં વધારે ગસિક રીતેથી પ્રમથની ગોઠવણ કરી છે સર્વનો પ્રકાશ નીચેની જમીન ઉપર તેમ જ તે ઉપર ઉભેલાઓમાંના કાંઈની ઉપર સીધો પડી શકતો નથી, પણ તે માત્ર ધુમટમાં જ પગવર્તન પામી નીચે સધળે પ્રસરી જહે છે અને હવે પણ આથી અદ્ય ચોખી ગહે છે પ્રકાશનો અળકાટ બહુ જ તેજ ન મારે તેટલા માટે કપગના બહારના સ્તંભો વચ્ચે પથરની સુંદર નમ્શીવાળી પહોળી નાખી દીધેલી છે

જુમાં મસીદના જેવીજ રચનાની બીજી બે સાગ સર્વજનો જાણે.

મસીદો અમદાવાદમાં છે અને જેમ જેમ આ મસીદની શૈલી કાગમાં આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેને હિંદુ

સ્વરૂપ નિશ્ચ પ્રાપ્ત થતું ગયું આગળની કમાનો ધીમે ધીમે નીકળી ગઈ એટલી સ્તંભોનીકાર બહાર દેખાના લાગી અને છેવટે ખુણાપર તો વચ્ચે રાખવામાં આવ્યા આ પ્રમાણેની રચનાનો શહેરની બહાર પાચે-પાંચલ ઉપર આવેલા મરખેજમાં નિસ્તા રથી ઉપયોગ થયો હતો ઇ સ ૧૪૪૫ મા મહમદશાહે પોતાના પિતા અહમદશાહના દોસ્ત અને સલાહીર શેખ અહમદ ખટાકીની યાદગીરીમાં તેની કબર અહિં સરખેજમાં બાંધવી શરૂ કરી હતી આની શૈલી ધણી સાદી અને સુંદર છે પૂર્વેને ફરવાને દાખલ થતા જમણા હાથ ઉપર આ કબર ચલેલી છે ગૂજરાતમાં આ સૌથી મોટામાં મોની કબર છે તેની બાજુએ બહારથી પથરનું બાળીકામ કરી લીધેલું છે અને અદરથી કબરની આસપાસ લોખંડી નાખી કરી લીધેલી છે જે કામ એટલું તો ભવ્ય અને નકશીદાર છે કે તે વખતના લોકો ધાતુ કામમાં આટલા બધા આગળ વધેલા હતા એ જોઈ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ આ કબરની સામે એક પથરનો સોળ મ્તભનો મહા છે જેની ઉપર નવ નાના ધુમટ મૂકેલા છે સ્તંભો ઘણા જ માદા હોઈ માત્ર તેમની કાર જરા કોચી લીધેલી છે તેમની બેઠક ઉંચી અને ચોરસ છે અને તેમની ઉપર જરા આમળ આવતા ટેકાઓ નાખી કુબીઓ મૂકેલી છે આ કબરની પશ્ચિમે એક મોની મસીદ છે જે ઇ સ ૧૪૫૨માં પુરી થઈ હતી તેની ચારે પાસ સ્તંભોની હાર વાળી ચોસરી છે અને પશ્ચિમમાં આવેલી મસીદ જુમાંમસીદ કરતા સહેજ નાની છે તેને એક કાગમાં પાંચ ધુમટ છે આની સાદી રોગા તો એટલી બધી કે ફરગુસન એમ લખે છે કે માત્ર આગ્રાની મોતીમસજિદ હિંદુસ્તાનમાં આ મસીદને ટપી શકે એવી છે મહમદ બેગ એ રોખ મહમદની કબર મામે દક્ષિણમાં પોતાની તથા પોતાની સ્ત્રીની કબર ચલેલી છે, અો તેણે આ સુદર મકાનોની પાસે એક મોટું વગાવ ખોદેલું જેની ચારે બાજુએ પથરના પગથીઆં કરેલા છે, અને તેની દક્ષિણ પશ્ચિમ બાજુએ એક સુંદર મહેલ ચણી લઈ પોતાનો મુકામ ઘણો વખત મુધી અહીં

જ ગણ્યો હતો આ પ્રમાણે તળાવ, મસી કબરો અને મહેલ આ સ્થાપત્યના ઉંચા ચિહ્નો થઈ નહા છે તેમની સુદૃઢતા અને ઉત્તમતા ઘણી જ આગળ પડતી છે આ મંદિરોમાં જ્યાં ત્યાં હિંદુ અસર જ માન્ય પડે છે, અને મુસલમાની ભાવનોએનો બહુ જ ઝાણો ખ્યાલ આવે છે આગળ બધા મંદિરોમાં માત્ર નજીકમાંના દાખલ થતા પૂર્વ તરફના દરવાજામાં આવે છે, તે અને એક કમાન મહેલમાં છે તે આ શિવાય બધું સ્થાપત્ય હિંદુ ભાવનાનું જ છે

શાહઆનમનો મેન્ને મહમદ એમણે પોતાના ધર્મ શાહઆનમનો રાજો. ગુરૂ શાહઆનમની યાદગતમાં સહેના દક્ષિણ ભાગમાં બાધ્યો છે અહીં એક કબર મસીદ અને મોટા મડપ એટલા વાનાનો એક ચોમેર ફરતી દિવાલોવાળા મોટા મડપમાં સમાવેલ કરવામાં આવ્યો છે આ એક એક કુલ છે, અને વચમાં શાહઆનમની કબર છે તેની ગચના ઘણી સુદૃઢ છે ઉપરના છુમટમાં મોનાનું અને કીમતી પથ્થરોનું જડીત કામ છે મસીદને તળાવે ઘોળા અને કાળા આગમની છાદી જડેલી છે મદદ આરમના સુદૃઢ નકલીદાર બારમાણોમાં પીતળના ટાંગકામવાળા મોટા ચારણા છે કબરની પશ્ચિમે એ તોડવાળી મસીદ છે

આ મોટી મસીદ ઉપગત બીજી ઘણી નાની મસીદો બીજી મસીદો. છે જેમાંની મુદાશીજખાનની અને ગણી સીપીની મસીદો મુખ્ય છે મુદાશીજખાનની મસીદના તોડ દરજી દયાત છે, અને તેના નીચેના ભાગ ચોખુ હિંદુસ્થાપત્ય દર્શાવી આપે છે હિંદુસ્થાપત્યમાં જ્યાં મૂર્તિ માટે ગોખ કરવામાં આવે છે તેને બદલે મુસલમાનોએ ટાંગકામવાળી પથ્થરની જાગીએ મૂર્તિ દીધી હોય છે આ પ્રમાણે નકલીદારકામમાં મુસલમાનો એટલા બધા આગળ વધ્યા હતા કે તેના જેવી નમૂની આખી દુનિયામાં કાંઈ ભાગપર ભાગ્યે જોવામાં આવે છે

બદ્રમાં આવેલી સીદી નૈવદની મસીદમાં આ પ્ર બદ્રમાંની મસીદની આરોએ. માણે ત્રણ કમાનોમાં નમૂનીદાર પથ્થરની જાગીએ મોટ વેલી છે, અને તેમાં જણેના નમુના એટલા નો આબેદુન ટાંગકામ છે કે મી ફગમુસન લખે છે ' આ સિત્પદામ મનુષ્યમાંના કાંઈ સિત્પીએ કયું હોય તેના કગતા કુદ-તના કામને વિગેર મગનું આવે છે ' જે બુદ્ધિયા વનસ્પતિનો આકાર પોતાને નેષ્ટએ તેટલી જગ્યામાં જગત્તર ગોળ્યો છે તે બુદ્ધિના ચાતુર્ય કગતા વિગેર ચાતુર્ય જતાવતુ તદન અચમ્લ જ છે ત્રણ મામાન્ય ગોડો અને ચાર તાળા જોડેને જગત્તર મોઢવી આખી જાગીમાં તેના પત્રો વીખેરી મર્મ કામ સ્પર્શ રીને બરી દેવુ એ કંઈ એકાદી દુશીવારીનું કામ નથી

સિત્પદામની નવી મૂર્તિ જુમામગીદ સામે નાળીના દરજીમાં આવેલી અદમદસાદની બેમમની આગમની કબર ઉપર મીપનું મીનાર કામ છે. આ સુરોક્ષિત કામ

પાછળથી અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પાછળથી બહુ જ વપરાયું હતું

કબરોની રચના આપણે સરખેજની કબર ઉપરથી
કબરો.

જેમ શક્યા છીએ આપણે તુગની કબરનો ધ્રુમટ આડ
ચામલા ઉપર ચણ્યો છે, અને બીજા તાર બહાગના

ચામલા સહિત એક ચોરસ થાય છે આ ધ્રુમટ ચણ્યાની સાદામાં સાદી રીત જોવાનું
બનુકરણ છે મુસલમાનો ચામલાઓની સખ્યા ચોરસમાં જ વધારતા જાય છે બહુ
ચામલાઓનો દેખાવ જરા અણુધડ લાગે છે, જ્યારે જોના તેમના ચામલા ખુણા ઉપરથી
વધારી ચામલાઓની ગોઠવણ સુદર સુરસિક બતાવે છે ઇસ ૧૪૯૦ માં મહમદમેગ
દાએ નાધેલી સૈયદ જોમખાનની કબરનો ધ્રુમટ તાર ચામલા ઉપર છે, અને બંને
ચારચાર ચામલાઓને એકત્ર કરી ચામલાઓની રચના કંઈક રસિક કરેલી છે

મુસલમાનોએ છેવટના ભાગમાં કમાનો નાખ્ય

મહેમદાવાદ તથા બ કરવા માડી આનો સુદર દાખલો મહેમદાવાદમાં મહમદ
દવાની કબરો,

મેગદાએ મુબારક સૈયદમાટે ચણ્યાવેલી કબરનો છે આ
કબરમાટે એમ કહેવાય છે કે તે હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલી

કમાનનાગી હોઈ મુદગમાં સુદર આવી જ બીજી કબર કેટલાક ઉત્કૃષ્ટની બટવામાં
છે પરંતુ ગૂજરાતના સ્થપતિઓ કમાનના કામમાં અજાણસ હોઈ હોશીયારી વાપરી
શક્યા નથી, અને કમાનની મજબુતી થોડી રહેવાથી હાલ આમાંનાં ઘણી કમાનો
તૂટી પડી છે

બીજા બહારના મુસલમાની મકાનોમાં ખત્તાતની

બીજાં મુસલમાની જુમામસિદ મુત્રસિદ છે આ મસીદનો ઘણાખરો સામાન
મકાનો.

સ્તંભો નિગેરે જુના જૈનમંદિરમાંના લખતે વાપર્યો છે
ધોળામાં મે મસિદ છે, તે એક જ જાતની હોઈ તે

ઉપર પાંચ ધ્રુમટ અને સુદર જાગી છે આ સિવાય બીજો ઘણો ઠેકાણો મુસલમાની
મકાનો જોવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય પ્રકાર ઉપરના વર્ણનો કરતાં ભાગ્યે જ ભિન્ન
તરેહનો હોય છે

અર્વાચીન મકાનો.

મુસલમાનોની કારકારી પછી ગૂજરાતમાં નવી છતાં

શેડ હાસિહતુ જૈન નોતો આગળ જેટલો બસતો થયો નથી અને માન
મંદિર.

વન્ને વન્ને કાંઈ ધનાઢયે એમદ મંદિર કે સરથાનીકે
પોતાને માટે એકદ મહેન ચણ્યાનો છે અર્વાચીન
કામના મનાઓમાં મુખ્ય કામ અમલતાના મંદીની બહાર હાસિહતુ જૈન મંદિર છે

આ મ ૧૮૪૮ માં પુર થયું હતું અને લગભગ દરેક લાભ રૂપિયાનું કામ છે આમાં જૈનના પદમાં તીર્થ ૭ ધર્મનાથની મૂર્તિ છે બહારના દરવાજા ઉપર બે ગોળ મીનારા છે, અને દરવાજાને આવી બાજુ જ ઉત્તમ અને બારીખીથી શણગારેલો છે અને આ મંદિરની બંને બાજુએ ફરતી મોગ સોળ દહેરીઓની દાર બહારના ચોખ્ખા પોરે ચોખ્ખી વચ્ચે મુખ્ય મંદિર છે પહેલ રહેના વીર થામલાની ધુમટવાળો મુખ છે અને તેની ગચના આમુના દહેગ જેવી જ સુદ છે ત્યાં પછી તરત જ બાવીસ થામલાનો બે માગના મુખ આવે છે અને તેનું આચ્છાદન એ ઉપર ચડતા નાના નાના ધુમટાનું એક નવી જ પદ્ધતિનું કરેલું છે ત્યાં પછી તથા માથે સાથે મંદિરના ખંડે આવે છે, અને તે ત્રણ ઉપર ત્રણ ઉંચા સિખરો કરેલા છે આ મંદિરની પાછાડે ફરતો ચોખ્ખો છે આ ચોખ્ખી ૮ તી વચ્ચે એ મોગ દહેગ અને તેની બાજુએ આકાં આકાં દહેગ છે, અને છેવટે મે પાછી મોગ દહેરીઓ બહારના ચોખ્ખી દહેરીઓ માથે મગી જાય છે આ પ્રમાણે તે ગચના જૈનશૈલી પ્રમાણે આનિ મપૂર્ણ છે અને અવાચીન કાગળા જુનું સ્થાપત્ય વિમગણુ નથી એ ઉપર જ જણાઈ આવે છે જેમ જેમ મંદિર પામે આપતા જઈએ છીએ તેમ તેમ દરેક ભાગ વધતો જઈ વિશેષ શોભા આપતો જાય છે, અને આ રચના ૧૬ પછી ગોઠાવો માર્યા સિવાય બિનતા બતાવે જાય છે

સાર પત્રી અમદાવાદમાં ૪ મ ૧૮૫૦ માં સ્વા સ્વામીનારાયણનું મંદિર મીનાગણનું મોટું મંદિર ચળાવવામાં આવ્યું આ મમન પછું જ વિશાળ દોષ બન્યો લાગે છે પણ તેમાં રચના સાદી દોષ ઉંચા સ્થાપત્યનો ઉપયોગ થયો નથી તેને ફરતો મહેન અને મઠ પણ વિશાળ દોષ બન્યો સ્વરૂપ પા જુ કરે છે

સરસ્થાનિ? ઉત્તમ નસિ મકાનો કરાવવામાં ૬૭ જુનાગઢના મુન્દા પછી કન્યાએ કરે છે આ જુનાગઢના મુન્દા અર્વા - ચીન મુન્દામાંની સ્થાપત્ય નમુના છે તેની રચના વિદુસ્તાનમાં છેવટે મુન્દામાંની સ્થાપત્ય પદ્ધતિ સ્વરૂપની છે તેનું સિત્ત પછું સમ્રાટ દોષ બારીખી કરેલું કામ છે પણ આજુ બારીખી સિત્ત પથને લાપક નથી, પણ એક પતંગના પાયાને કે લાખની બારીના થામલાને યોગ છે તેને ફરતો નાના મીનારા જેવાં સિખરો સ્થાપત્યની ચળા કરતા આ મોટા કરવાને અટે મોટાનાં દોષ એમ લાગે છે આ પ્રમાણે આનું સ્થાપત્ય એકદરે પછી ગોઠાવણ છે, તેપણ ઉત ના રંગનું યથ જાય છે

વડોદરાની કમાન્નો— નમુના તરીકે ૯૯ રંગના સમ્રાટિયમ રાજ્યમહેલની લક્ષ્મીવિનાયક મહેલ ચળા નમોજ સ્થપત્યે જણાવવાના મોગ મહેલના નમુનાનો યોગ જાણ દેખા નથી આવી આધુનિક રંગની પદ્ધતિ બારીવાનો પરી

પડે તેવી કરેલી છે રજપૂતાનાના મહેલો ઘણા વિશાળ હોઈ તેને બિન સ્વરૂપ જુદે જુદે કાંતે આપ્યોના અને તે નખતના નચ્ચિત હિંદુસ્થાપત્યનો કડકે કટકે ઉપયોગ કરેલો હોઈ એક યથાપત્યનું સ્વરૂપ આવી શક્યું નથી તેથી તેનું અનુકરણ અ ગાયક-વાડી રાજ્ય મહેલોને બિન રચના આપ્યા છતાં પણ અગવડ ન લાગતા રસિક દેખાવ દૃષ્ટિએ આપે છે

અગ્રેજી પારશાળા તથા ન્યાયમંદિરના મકાનોમાં

બીજી ઇમારતો,

દુર્ગ સુસવમાની હિંદુ અને ગૌધિક સ્થાપત્યનું સમિશ્રણ કરેલું હોવાથી એક બાબતે દેખાવ શોભાયમાન લાગે છે

તો બીજી બાબતેથી ઘણો જ ખેડોળ દેખાવ દૃષ્ટિએ પડે છે આ પ્રમાણે આધુનિક પાશ્ચાત્ય સોકાની અનુકરણ પદ્ધતિ કલાનું સુરસિકત્વ ધણે અશી બમાડી નાખે છે બીજા ઘણા ખરા મકાનો તો અગ્રેજી ગાયિક પદ્ધતિના છે હાલમાં માર્કેટનું થયેલું નવું મકાન જૈન મંદિરના માત્ર એ મોટા સિખરો અને વચ્ચે થોડું ઘણું હિંદુસ્થાપત્ય ખતાવી અ દરથી સાવ પોકળ છે બીજા સરચાલિકો પણ પોતપોતાની રચિ પ્રમાણે અનેક મહેલો તેમ જ બહેર મકાનો બધાને છે અને તેની રચનામાં ધણે અશી ઉપર વર્ણવેલી વ ડોહરાની ઇમારતો માફક જ જુદા જુદા સ્થાપત્યનો ગમે તેમ ખીચડો કરેલો હોય છે જેના દ્વારા ભાવ્ય થોડે જ સારું રસિક સ્વરૂપ આવી શકે છે

અ. ૧૪
ધર્મો શરૂ

નેક

આ પ્રમાણે છેક અર્વાચીન કાળમાં આપણા દેશના શુદ્ધ સ્થાપત્યનો ખડુ જ થોડો બાકે સુદૃઢ જ ઉપયોગ થતો નથી અગ્રેજોના અમલ આપ્યા હિંદુસ્તાનના વિશાળ પ્રાંત એના મોટા યથાપત્યના કામ માટે ગૂજરાતમાં નાના પ્રદેશમાં આ લાગતું નથી, અને જે થોડું ઘણું તેઓ ખર્ચે છે તે માત્ર ઉપરના જુનાને સમાપ્ત થી જળવી રાખના તેમના સમારકામમાં વપરાય છે અલગત અ વ ભાં પણ નના મોટા બહેર મકાનો ઉભા કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં જોઈએ તેટલો સ્વદેશી સ્થાપત્યનો ઉપયોગ આ મકાનોની બિન પ્રકારની ઉપયોગિતા હોઈ ટટવે અશી કરી શકાતો નથી, અને ટટવેક અશી અગ્રેજી સ્થપતિકે અગ્રેજી નિધા શીખેલો સ્થપતિ અગ્રેજોના પ્રચલિત અર્વાચીન સ્થાપત્યનો આ દેશમાં સમજે અ મુસમજે ઉપયોગ કરે છે આપણા જુના ઉત્તમ રસિક સ્થાપત્યનો સંપૂર્ણ સાચીવ રીને અભ્યાસ આપણા યુવક નિદાનોથી કંવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, અને તેઓએ પોતાના અભ્યાસથી પોતાની જ કલા માત્ર રસિક છે એમ માનનારા ઘણા વિદેશી સ્થપતિઓને આપણી કલાની ઉત્તમતા દર્શાવવાની ઘણી જરૂર છે આ પ્રયાસમાં જનારે આપણે સદા યાદ્યું ત્યારે જ માત્ર કંઈ આપણે નના થના મકાનોમાં આપણા જ જુના સ્થાપત્યનો થોડો ઘણો ઉપયોગ કરી શકીયુ અો આપણા જુની પદ્ધતિના કારી મરતે આવી રીતે ઉત્તમતા આપી તેમની છુપી ગહેલી ગમિ જાવના ખીલવી આપણા સ્થાપત્યનો ઉત્કર્ષ કરી શકીયુ

વિષયાનુસંધાનનાં પુસ્તકોની નોંધ.

- ૧ જેમ્સ ફરગ્યુસનનો હિંદી અને પૌર્વાત્ય સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ.
- ૨ એલેક્ઝાંડર ડીનવૉક ફોર્સની રાસમાલા કે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ
- ૩ જે. બરજેસ ચતુર્જયના દહેરાંઓ.
- ૪ " સોમનાથ ગિરનાર વગેરેની મુલાકાત.
- ૫ " અમદાવાદનું મુસલમાની સ્થાપત્ય
- ૬ જે. એમ. હૉસેન્સ અને બરજેસ. કિશ્ત્રે ડભોઇના પુરાતન કામો.
- ૭ " ઉત્તર ગુજરાતના પુરાણ સ્થાપત્ય કામો
- ૮ ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર ઓફ ઇન્ડિયામાંનો જે બરજેમનો હિંદુ સ્થાપત્ય ઉપરનો લેખ

ચિજ્જલાલ કનૈયાલાલ દુવ.

૫. સ. ૧૯૭૯ની
૧૧મી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
૨૭મી થયેલા નિર્ણયો :
*
વિજ્ઞાન વિભાગ

ક્ર. સ. ૧૯૦૬ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આગળ

રજી થયેલા નિબંધો

કેર-
ઉત્પત્તિ

૧. ૧૧ ૥ હતો
ધર્મ શરૂ કર્યો હતો ત
લોખ ની શોધ થયા બાદ મરીગ
વિગ્નાન વિભાગ ત્યાં હતો સુધાર અને છુટકાર
તા જણાય છે

વ થઇ નહો

હાકાના હથી

૧૭ કે કુમ્ભારે પોતાનો

સુધાર અને છુટકાર

૩ અમર ને એન્જનીયરને ઉપરના મરીગરો સાથે ધારો સબધ છે, અમર ને તે ધધાઓમા જ તેલુ મૂળ બીજ છે, તોપણ હાન જે અર્થમા એન્જનીયર શબ્દ વ પગલ છે તે અર્થ જોતા અસહન જમાનામા એન્જનીયરો હસ્તી ધસવતા નહોતા જેમ જેમ ખેતી ઉદ્યોગ વ્યાપાર વધતો ગયો તેમ તેમ જરૂરીયાતો પણ વધતી ગઈ અને જગતી અવસ્થામા તેમ જ મનુરવર્ગમા ત્યારે પોતે જ પોતાનો એન્જનીયર બની નવ્ય છે, ત્યારે સામાન્ય વગા કરીમરોને બોનાવી તેમને એન્જનીયર બનાવે છે વળી રાધમરીગરો વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા નહીં હોવાથી તેમ જ તે તે વિષયના તત્ત્વો અને કાનુનોત્ત્વ જ્ઞાન ધરાવતા નહિ હોવાથી શ્રેષ્ઠ વર્ગને તેમનાથી સતોષ મળ્યો નહિ તેમની ઉચી કક્ષમાઓને યોગ્ય આમર આપી કૃણાશ્રુત કરવાને જાસ જ્ઞાનવાળા એન્જનીયરોની જરૂર પડી અને ધીમેધીમે તે વર્ગ આગળ આવ્યો.

૪ જુદા જુદા વિષયોત્ત્વ અધ્યયન કરવાથી તે તે વર્ગ જુદે પડ્યો જેથી રાસ એન્જનીયરોની પણ પછી રાખા પડી ગઈ છે

- ૧ મેકેનિકલ એન્જનીયર—જે સામાન્ય વિગેરે મનુષી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૨ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જનીયર—જે રિયુલ અને તેના સાધ્યો મનુષી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૩ નેવન એન્જનીયર—નૌકાશાસ્ત્રી—જે વહાણો અને તેના સાધ્ય સખધી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૪ મરીન એન્જનીયર— જે રક્ષ વિગેરે સખધી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૫ રોયલ એન્જનીયર—જે લશ્કરી અસખાળ બનાવવાનું તેમ જ રક્ષકેત્ર મનુષી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૬ રેલવે એન્જનીયર—જે રેલવે સખધી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૭ માઇનીંગ એન્જનીયર—જે ખનીજશાસ્ત્ર અને ખાણોના સાધ્ય કામ સખધી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૮ મેનીટરી એન્જનીયર—જે સેનીટેશન (સામાજિક આરોગ્ય) સખધી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૯ ઇરીગેશન એન્જનીયર—જે નેહેરો વિગેરે સખધી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૧૦ સીવીલ એન્જનીયર—જે ઘર માધવા સખધી તથા રસ્તા, પૂતો સખધી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૧૧ આર્કિટેક્ટ (Architect) —મિમાર—જે સિદ્ધપશાસ્ત્ર સખધી અને આર્કિટેક્ચર (Architecture) સખધી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે

ઉપર બતાવેલી શાખાઓમાંથી એક બીજાને સખધ ધરાવનાર શાખાઓનો અભ્યાસ કયા શિવાય સારું જ્ઞાન સપાત્ન થતું નથી અને તે પ્રમાણે હાલ સિખવવામાં આવે છે

૫. જુના જમાનામાં આવું સિદ્ધિ આપવામાં આવેલ હોય એવું જણાતું નથી અને ધીમેધીમે ત્રેક દિશામાં સ્ત્રી રીતે રિવર્તન થતું અને વગી હિંદુસ્થાનની એ વિરથોમાં સ્ત્રી સ્થિતિ હતી તે વિરે શોધખોળ થાય તો વણો જ લાભ થાય

૬, મેકેનિકલ એન્જનીયર—મનુષ્ય સ્વારે જગતી અવસ્થામાં હતો ત્યારે પ્રથમ ઓળખ તેના નખ અને ઘાત હતા. ધીમેધીમે આગળ આવતા હાડકાના ઓળખો બનાવ્યા કેટલાક ધારવાળા અને કેટલાક ભેકવાને માટે ભોધા જેવા ઓળખો બનાવ્યા ધીમેધીમે વધારે નજર પહોંચ્યા તા પથ્થર ઉપર પથ્થરને ધસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢતા સીખ્યા અને પથ્થર ના કુત્તાજ બનાવવા માગ્યાં આવ્યા કુવાડના નખના કોવાના ઉધામાંથી મળી આવે છે તામુ અને લોખન્ની શોધ થતા ઓળખોમાં ધણો વધારો થયો સગવેદના સમય પહોંચ્યા લોખ ના ઓળખો હસ્તી ધરાવતા હતા ધીમેધીમે મુથાર-નુહારના માધ્યમથી ઓળખો પણ નીચવા ત મનુષી પણ સગવેદના હસારા છે ધીમેધીમે હાથના સાધ્ય નિમ્નવા નખવાના માધ્ય મનુષી સગવેદના લખાણો મળે છે

પશ્ચિમ પ્રજા કાંઈ પાછળ પડતી નહોતી, અને કોલસાની ખાણો હાથ લાગતાં જ સાંચાકામો મોટા પાયા ઉપર નિકળવા માંડ્યાં. આર્કિમીડીઝ પમ્પ, રફુ વિગેરે હજી પ્રખ્યાત છે. ગ્રીસ અને રોમની ચઢતીના સમયમાં ઘણી શોધો થયેલી માલમ પડે છે. લોખંડ અને સ્ટીલનાં મોટાં બારકસો બ્યારથી બંધાવવા માંડ્યાં સ્થાયી સાંચાકામને ઘણી જ તેજ આવી. દર્નિંગ લેધ વિગેરેની શોધ થઈ. ૧૮૩૨માં પ્રથમ આગગાડી ચાલુ થઈ ત્યારથી સાંચા કામને વિશેષ તેજ ગળી. હવે સ્ટીમપાવરથી સાંચાકામો ચાલુ થયાં. કપડાં વણવાને મોટી મોટી મીસો બંધાઈ. મોટા બોલ ઉપાડવાને વરણથી ચાલતા સાંચાઓ બનાવવામાં આવી. પાણી કાઢવાના પમ્પો પણ વરણથી ચાલતા થયા. ખેતવાને માટે સાંચા, પથ્થર કોરવાને સાંચા, જમીન ખેડવાને સાંચા, લાકડાં કાપવાને સાંચા વિગેરે સઘળા દિશામાં સાંચાકામો પોતાનો પ્રસાર ચલાવ્યો. તેમ જ છેવટની ૫૦ વર્ષની વિદ્યુતશક્તિ વિગેરેની શોધોથી સાંચાકામોમાં જે સુધારો વધારો થયો છે તેનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. હાલનાં જીન, પ્રેસ મશીન અને મીલોથી કાંઈ પણ શુભરાતમાં અનપર્યું નથી. આમેરિકા જેવાં સાંચાકામ ઉત્પન્ન કરનારને ધન્યવાદ થતો છે. એક ધડીધાળ અને ટાઇપ-સેટર પણ સાંચા કામનો ઉપયોગ પ્રદર્શિત કરે છે. કપની ફેક્ટરી જેમાં તોયો બનાવાય છે તેમાં ૨૮ માઇલની રેલવે છે. સઘળા ઉદ્યોગોમાં મેકેનિકલ એન્જનીયરની જરૂરીયાત પડવા માંડી છે, તેમ છતાં મેકેનિકલ એન્જનીયરોનું સાહિત્ય જોતાં શુભરાતી ભાષામાં ફક્ત એકાદ બે ચોપડીઓ જ લખાયેલી જણાય છે જે પ્રમાણમાં સાહિત્ય વધે તે પ્રમાણમાં લોકોનું વળણ તે તરફ દોરાય એ બાબત ધ્યાનમાં રાખી એ સંમતિ વિશેષ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. શુભરાતી મેકેનિકલ એન્જનીયરો ધણા છે, તેમજો એ વિષય હાથ ધરવો જોઈએ.

૭. ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જનીયર—વિદ્યુતને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવાને ઘણા પ્રયત્નો જુના વખતમાં પણ થયા હતા, પરંતુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ સાંચા કામ એરોલોન ગેરીઝ નામના સખસે ૧૭૯૬માં બનાવ્યું હતું. ૧૪માં સૈકામાં પારા-મેન્સ જવા વિદ્યાનને પણ એ શક્તિ હાથ આવી નહોતી. કમીયાના અભ્યાસીઓને તેમજ રોઝી કુશીયન્સને પણ એ શક્તિ જડી નહોતી. ગ્રીસ અને રોમની ચઢતીના વખતમાં પણ એ દિશામાં કંઈ થયેલું જણાતું નથી. એક દેશથી બીજો દેશ તાર પહોંચાડવાની શોધ તો ૧૮૪૦-૪૫માં થયેલી જણાય છે. લન્ડનથી પેરિસ તરફ સુધી ૧૮૪૫માં પ્રથમ તારનાં દોરણ નાંખ્યાં હતાં. ૧૩ વર્ષ પછી આંખલોડથી ન્યુ શાઉન્ડલાન્ડના ટ્રાન્સ આટલાંટિક દોરણ નંખાયાં. વગર દોરણએ તાર મોકલવાનું સાંચાકામ માર્કોની નામના ૨૨ વર્ષના મુવાને ૧૯૦૧માં શોધી કાઢ્યું. ટેલિગ્રાફનું ખાતું ચાલુ થયા બાદ ટેલિફોનની શોધ કાંઈ મુશ્કેલ નહોતી. ૧૮૯૩ના સાલમાં બ્યુઝ પેરેથમાં એક ન્યુસપેપર ટેલિફોન પર ચાલુ થયું હતું. ૧૯૦૧ના સાલમાં નેશનલ ટેલિફોન કમ્પનિએ ૮૦,૭૦ લાખ ખર્ચે ટેલિફોન માર્ફત મોકલી હતી બ્યારે ફક્ત ૮,૯૦ લાખ ખર્ચે પોસ્ટ ઓફિસના તાર માર્ફત મોકલવામાં આવી હતી.

હાલમાં તો ફરેક મોટા શહેરમાં વિદ્યુત શક્તિના સાંચાકામો જેવામાં આવે

છે. વિજ્ઞાનીની ધંટડી, વિજ્ઞાનીના દીવા, વિજ્ઞાનીના પંખા એ તો જેવા સામાન્ય થઈ પડ્યા છે.

વિજ્ઞાનીથી આખી મીથો ચાલે છે, તેની મહદ્દશકિત વિશે કાંઈ ખ્યાલ નેહતો હોય તો માઇસોરમાં આવેલા કાવેરી ફાક્સ વડે ઉત્પન્ન થતી વીજળી, તેનાં સાંચાકામ અને તે વડે ચાલતાં કોલારની સોનાની ખાણોમાંના સાંચાકામ જેવાં. પશ્ચિમ દેશોમાં એનાથી પણ મોટાં કામો ચાલુ છે, જેવાં કે અમેરિકામાં આવેલાં નિયાગારા ફાક્સ ઉપરનાં કામો.

શુન્નરાત્રી સાહિત્યને એ દિશામાં હજી ચરચાત કરવાની છે. જાપાનની અંદર ગયા ૨૫ વર્ષમાં થયેલા મહદ્ ફેરફારના એક કારણ તરીકે તેનું સાહિત્ય પણ ગણાય છે. પશ્ચિમ દેશો સાથે મેળાપ થતા જ તેણે પોતાની બાપામા સારાં સારાં પુસ્તકોના તરજુમા કરાવ્યા. ઉદ્યોગ, કુત્તર, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની ચોપડીઓને ઉચી મૂકવામાં આવી નહોતી, પરંતુ ખરો વધારો તો એ દિશામાં જ કરવામાં આવ્યો કે જેથી લોકો હમેશાં ઉદ્યોગ, કુત્તર, અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકો વાંચતા રહે તો ધીમે ધીમે તેમનું વળણુ તે દિશામાં દોરવાય અને દેશને લાભ થાય

૮. નેવલ (Naval) નૌકા એન્જનીયર—વહાણોના ધંધા જુના જમાનાને છે. બાઇબલ પ્રમાણે ડેલ્યુજ વખતે હોડી હતી. હિંદુશાસ્ત્ર પણ પ્રથમ મનુના વર્ણનામાં હોડી હતી એમ બતાવે છે. ઋગ્વેદમાં પણ હોડી સંબંધે ઇલાક મળે છે નદીમાં જુના જમાનાથી ટોડીઓ ફરે છે. સુથાર, કારીગર એ ધંધો કરતા હતા. તેને વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા. ફક્ત જુના નયુના એક નવા વહાણો બાંધતા બસાબસા વિચાર, ઝડપથી પાણી કાપવાના કાનુનો વિગેરેનો ખાસ અભ્યાસ તેમણે કર્યો નહોતો. હાલ પણ હિંદુસ્થાનમાં તો એ ધંધો સુથારો જ ચલાવે છે જુના જમાનામાં કિની સિપન્સ મોટાં વહાણો બનાવવા હતા. ગ્રીક અને મેમનોના વહાણો પણ કાંઈ નહાનાં નહોતાં. હીરો નામના રાજાને માટે આર્કિમીડીઝે જે વહાણ બનાવ્યું હતું તે હાલના બાદશાહી વહાણોને ટક્કર મારે તેવું હતું. ૫૦ લશ્કરી બાકેસો બંધાય એટલું લાકડું વપરાયું હતું. અંદર દરબારી ખાણને માટે મોટા ઓરડાઓ હતા મીકા પાણીની માલ્લીઓ નાખી મૂકવાને ટાંકીઓ હતી. તબેલાઓ, નક્કાવાના ઓરડાઓ, સુવાબેસવાના, પોતાને તેમજ દરબારીઓ માટે વિશાળ ઓરડા હતા, તેમજ વીનમ દેવને અર્પણ કરેલું દેવળ પણ હતું. દલિયડાંની સીનરીઓ તુનકો ઉપર ઇનલેડ (Inland) કામથી બતાવેલી હતી. વ્યાપારી વર્ગ પણ ૩૦૦૦ ટન મુઘીનાં વહાણો બાંધવા હતા.

આ વખતે ધણાં ખરાં વહાણો કિનારે કિનારે જતાં કમ્પામની શોધ થયા બાદ બરદરિયે વહાણો જતાં થયાં.

બીજે મહદ્ ફેરફાર ૧૮૮૭માં જે વર્ષ મહાગણી શ્રી ચિકીરીઆ ગાદીએ બેઠાં તે વર્ષે થયો. લોહડાની કંપનીએ પ્રથમ લોખંડી બાકેસ બનાવી બહાર પાડ્યું. આ

વખતથી સુધાર કરીગરને માથે ઉપરી તરીકે એન્જનીયર આબો ૬૭ એ વાતને ફક્ત ૭૨ વર્ષ થયાં છે એટલામાં ને ફેરફારો થયા છે તે દર્શાવવાને ફ્રેડોન્ટડ નામ સેતું જ બસ થશે. તેના સંબંધી ચર્ચા ને હાલ આવી રહી છે તેથી કોઈ પણ અભિપ્રાય નહીં હોય.

હિંદી વહાણો સંબંધી નીચેના આંકડા વિચારવા જેવા છે.

	૧૮૫૭.		૧૮૮૮-૮૯.	
	સંખ્યા.	ટનેજ.	સંખ્યા.	ટનેજ.
હિંદી વહાણો.	૩૪,૨૮૬	૧,૨૧૮,૮૫૮	૨,૩૦૨	૧૩૩,૦૩૩
બ્રિટીશ અને પરદેશી ..	૫૮,૪૪૧	૨,૪૭૫,૪૭૨	૭,૩૮૪	૮,૮૮૨,૬૧૩

ઉપરના આંકડા ખુલ્લું દર્શાવે છે કે વસાહતકર્તા અને લોખંડનો ઉપયોગ કરી પશ્ચિમ પ્રભાને ને મહદ્ ફેરફાર કર્યો તેનું અનુકરણ પણ કરવાને હિંદુસ્થાન શક્તિવાન થયું નહિ" જેના પરિણામે હિંદુસ્થાનને ઘણું ઘોઘા પહોંચ્યો, અને આખા ધધાની પાંચમાથી ઘણું આવી વખતે ને એ સંબંધે સાદિલ હોત, ને એન્જનીયરો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રો શિખેલા હોત તે તેઓ નવી શ્રેણિને જાહેરીથી ઘણું કરી શકત અને ધધાની પાંચમાથીનો વખત આવત નહિં.

૯. મરીન એન્જનીયર—નાની હોટીઓ લાગી શકે એવા ડાક ટ્રિનીશિયન્સના વખતમાં પણ બાંધવામાં આવતા હતા એમ જણાય છે હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાની સભ્ય વખત તેમ જ સિવાજીના સભ્ય વખતે કોઈકમાં કેટલાક ડાક બધાવા જણાય છે. કદાચ પોર્ચ્યુગીઝની મદદવડે બધાવવા હોય એવો સભવ દેખાય છે. નદી ઉપર ધાંદ બાંધવાનો રિવાજ જુના જમાનાથી અત્રે ચાલુ છે, અને ડાકો પણ તેને જ અનુસરીને બાંધવામાં આવતા હતા. મુઝબાઈના વિઠ્ઠલરાયા કોમ્સની વસાહતના ડાક ૧૮મા સદી પહેલાં બધાવવા હોય એમ જણાવું નથી ઇંગ્લાંડમાં એ મિસલનો પ્રથમ ડાક ૧૭૮૩માં કિવરપૂલમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો. લંડનના ડાક ૧૮૦૦ અને સ્વાર પછી બધાએલા છે. કેટલું પ્રશ્ન કે એ ડાકનો શો ઉપયોગ ? એમાં શું છે ? એના કરતાં એમ પૂછવામાં આવે કે એમાં શું નથી તે વધારે સહેલાઈથી જાણ આપી શકાય.

લંડનના ડાકએનું બ્યાન આપતાં ટ્રાંમ્પ્સ એલ્ મોડર્ન એન્જનીયરિંગમાં લખ્યું છે કે અંદર દરેક ૬૦૦૦ સ્કીમરો લાખી શકે છે. ૧૦૦૦ એકરનો એનો વિસ્તાર છે. કપાસ, ઊંચ વિજેરેની હમરો મોસડીઓ ડાક ઉપર પડેલી જેવામાં આવે

છે તમ્બાકુ, ચા, કાફી વિગેરેની હજારો પેગ પડેલી છે લીંદ, માલેક, મોતી વિગેરે
ઝવરાતની પેટીઓ પણ હાજર છે ઘઉં, સાકર વિગેરેની ગુણો હાજર છે દૂધપા
આખી દુનિયાના મેઘ પણ ખાગમા ઉત્પન્ન થતા માલનો નમુનો લડન ડોકમાથી જરૂર
મગમે જ મેઘ પણ બારાને સુધારવાનું કામ તેમ જ ઝાકા બનાવવાનું કામ સાધારણ
સુધાર-કડીઆથી થઈ શકે એમ નથી એ સમયે ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર એન્જનીયર
જ યોગ્ય સનાહ આપી શકે, અને યોગ્ય રચના બતાવી શકે મુએઝની નેહેર અને
હાલમા બધાતી પનામાની નેહેર સાધારણ કડીઆના ખ્યાલમા પણ આવી શકે ?

ગુજરાતી સાહિત્યએ આ બાનતમા પણ હજી પ્રથમ પગલું ભરવાનું છે

૧૦ રોયલ એન્જનીયર—હથિયાર સબધી ઇચાગ ઋગ્વેદમા પણ આવે છે
(દત્ત કૃત એન્થ્રોપોલોજીઆ પાનું ૫૦ સુ) પરંતુ તેનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનારા ૧૬૫ એ
જ ધધો કરતા ઘટા કે મેમ એ સંક્રમ બરેલું છે રથાપલ કીખનારને એ મરૂં ધધા
શીખવા પડતા હોય એમ જણાય છે રાજવલ્લભ તેમ જ બીજા ગ્રંથોમા પણ ધર
બાધવાનું તેમ જ હથિયાર બનાવવાનું કામ એક જ કારીગરનું હોય તેવી રીતના
લખાણો જણાય છે રશીયા-જાપાનની લગભ પ્રસંગે જે ઉચ્ચ જ્ઞાન બને બાજુના
એન્જનીયરોએ દર્શાવ્યું છે તેનું જ્ઞાન આગલા જમાનામા જણાતું નથી નેપોલિયનના
વખતમા પશ્ચિમ પ્રજા એન્જનીયરો ગખતી હતી હિંદુસ્થાનમા ઔરંગઝેબ અગર સિ
વાજીના વખતમાં પણ રોયલ એન્જનીયર હતી ધરાવતા હોય એમ જણાતું નથી તે
વખતના એન્જનીયરોનું કામ ૧૬૫ કિલોએ બાધવાનું જણાય છે જે ધણું ખરૂં પ્રખ્યાત
કડીઆને હાથે થતું હતું

૧૧ રેલવે એન્જનીયર—૧૮૩૨ મા પ્રથમ રેલવે થઈ સ્વારથી જ રેલવે એન્જનીયર અને તેના શાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે દુનિયાની અદર થતી નવી નવી શોધો
હિંદુસ્થાનમા સાહિત્યમા તે જ વખતે દાખલ કરવામા આવી નહિ જેના પરિણામે
બીજા દેશો માથે સરખાવતા અત્રેના રહેનારા પાછળને પાછળ પડતા ગયા બબ્બે રડે
શનો મોટી ટનેનો અને પુલોથી કોણ અભણ્ય છે ?

૧૨ માઇનિંગ એન્જનીયર—સોનું, રૂપ, લોખંડ વિગેરેનો ઉપયોગ
ઋગ્વેદ વખતે માલમ હતો પરંતુ તેને ખોદી કાઢવાની તથા સ્વચ્છ મરવાની ક્રિયા
વિશે મેઘ પણ લખાણ જણાતું નથી પુરાણોમા હિમાવયમાથી હીરા જડના હતા તેમજ
સોનું જડતું હતું એવા લખાણો મળેછે ગોવલ્લભાની ખાણો જુના વખતથી
પ્રખ્યાત છે હુએનસંગ જે ઇ સ ૬૨૮ થી ૬૪૫ સુધી હિન્દુસ્થાનમા હતો તેના
બાનમા પણ હીરાની ખાણો સબધી ઇસારો છે ચોર્ચ્યુગીઝ અત્રે આત્યા તે વખતે
હીરાની ખાણો જે હાન બધ થઈ ગઈ છે, તે પૂર જાહેજલાલીમા હતી એમ જ
ણાય છે

તપાસ કરતા માલમ પડેછે કે અસલની ખાણો ઉડી નહોતી ૧૦૦ ફુટથી
ઉડી જવલ્લે મળી શકે હાલના વખતમા જેમ ૨૦૦૦ ને ૪૦૦૦ ફુટ ઉડી ખાણો

ખોદવામાં આવેછે તેવી ખાણો તે વખતે નહોતી. ખાણોમાંથી પાણી કાઢી નાંખવાને એન્જનીયરો અને જર્મનીમાં ૧૦-૧૨ માઇલની લાંબી ટ્રનેસે ખોદવામાં આવી છે તેવી યુક્તિ તે વખતના કામ કરનારાઓને જડી નહોતી, તેમ હાલના જેવા મોટા પમ્પો પણ તેમની પાસે નહોતા. હાલના જમાનામાં એ શાસ્ત્ર કેટલું આગળ વધ્યું છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આણવો હોય તો વરોરાની કાળસાની ખાણો અગર કાલારની સોનાની ખાણો અગર ધર્મોની ધાસતેલની ખાણોની એક મુલાકાત લેવી. સાહિત્યની અંદર વિગ્ઝાન શાસ્ત્રોના અભાવથી દેશને કેટલું નુકસાન જાયછે તેનો આ એક ધ્યાન આપવા લાયક નમુનો છે. ખનીજ શાસ્ત્રનો સાહિત્યમાં અભાવ હોવાથી એ ખાણપર ભોંકતું લક્ષ ક્યાંથી દોરવાય ? એન્જનીયરો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ? પરિણામે પરદેશીઓને હાથ હિન્દુસ્થાનની ખનીજ દોલત જાય તો વાંકે કોનો ?

૧૩. એનિટરી એન્જનીયર — વ્યાંસુધી ભોકો છુટાછવાયા રહેતા હતા અથવા નાના નાના જગ્યામાં રહેતા હતા ત્યાંસુધી તો તેમને પાણી સંબંધી કિંવા શે-હેરમાંથી ગદ્ગદી કાઢી નાંખવા સંબંધી વિગેરે કંઈ અડચણ પડી નહીં. પરંતુ બા-પારને લીધે જેમ જેમ ગામડાં શેહેરો વસતાં ગયાં તેમ તેમ અડચણો વધતી ગઈ. મોટા જગ્યાને દૂરથી પાણી લઈ આવી પૂરું પાડવાની ફરજ પડી, એટલે તે વિષે ખાસ યાન સંપાદન કરવાની જરૂર પડી.

જાનર, ગલીયપાણી વિગેરેની વ્યવસ્થા એ પણ એક ખાસ વિષય થઈ પડ્યો. એમ કહેવાય છે કે આશ્રી શેહેરને પાણી પૂરું પાડવા શાહજહાને જમના નદીથી નેહેર ખોદાવી હતી જે હજી પણ ચાલુ છે.

કુવા, તળાવ વિગેરેની વ્યવસ્થા તો જુના જમાનાથી દેખાય છે. અગ્રવેદમાં પણ કુવા સંબંધી ઇશારા છે. (એન્શન્ટ ઇન્ડિઆ ખાતું ૪૦, ૪૧). સુદ્ધર્મના દેલાવાના વખતના કુવા, તળાવો હજી હસ્તિ ધરાવેછે. વાસ્તુસાર વિગેરેની અંદર પણ એ સંબંધે ખાસ માહિતી છે. પરંતુ હાલમાં મોટી નેહેરોવડે અને નળોવડે જેમ પાણી બા-ણુવામાં આવેછે તેવું કામ તો પ્રથમ શાહજહાને હાથ લીધું જણાય છે. અહમદનગર જીલ્લામાં ઔરંગઝેબના વખતમાં પાણીના બાંધકામો થયલાં કેહેવાય છે. ખીજપુરમાં પણ આસરે એજ વખતે પાણીના બાંધકામો થયલાં છે. શાહજહાન ઇટાલિયન એન્જની-યરો રાખતો હતો, અને તેમની મદદથી આ વિષય તેણે હાથ ધર્યો હતો. પુણાના જુના બાંધકામો ચૈશ્વજીના વખતમાં થયલાં છે.

જાનરને માટે તો ખાણકુવો વાપરવાનો રિવાજ હજી પણ ચાલુ છે. બંગા-ઓ રાખી સાફ કરાવવાનો રિવાજ ક્યારથી પડ્યો એ કાંઈ સમજાતું નથી. અસલ કેદીઓ પાસે અગર ગુલામો પાસે મેહું કઢાવવાનો રિવાજ હતો.

જાપાનમાં સોનાખતની દીમત એટલી છે કે એકતો પૈતાના ખેતરમાં ખાસ સંડસો બાંધેછે. અને વટેમાર્ગેઓને લલચાવી કહેછે કે હમાસ સંડસમાં આવી જાઓ;

તે ઘણાં મુગતાવાળા છે શીવાળના રાયગદના દિલ્લામાં કેટલાક ખડીયેરોના પા
વખાના નીચે ખાગીડુવા જણાતા નથી જેપૂરના જુના મેહેનના પાવખાનાની નીચે
પણ ખાગીડુના જણાતા નથી એ વખતે ભગીઆ પાસે માફ કરાવવાની રીતિ ચાલુ
થયવી હોવી તેમજ આગાના મેહેનના કેટલાક પાવખાનાની નીચે જમના નદી
વહે છે એટલે ત્યાં કદાચ ભગીની જરૂર પડી નહીં હોય

હરહરથી સકર મુધી સધળા ભાગોમાં ૪૨ની અગાસી ઉપર સગસો કંગવાનો
પ્રયાગ પડ્યો છે અત્રે ભગીઓ વિના ચાતે, એમ નથી આ રિવાજ ક્યારથી પડ્યો
એની શોધ એવડ જણના લાચ નીવડશે પોતાની મેજે પાણીવડે માફ થઇ જાય
એવા પાવખાના અઠવા અથવા ઔરગઝેન બાલ્યાહને પણ વાપગવાના જડયા નથી

ટાન્સાનુ જગી તમાન મુખ્યાઇ રોટરને પાણી પુર પાડે છે તે મુખ્યાઇથી ૫૦
માઇન દૂર છે પમ્પોવડે સાનગમતી નદીમાંથી પાણી ઉચે ચઢવી અમદાવાદ રોટરને તે
પુર પાનમાં આવે છે આના બાવા મોટા મોને માટે ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર એન્જી
નીયર જેમજે જ અને તેવા ખામ જ્ઞાન મળી વિવેચન દરેક સાહિત્યમાં જેમજે

૧૪ જીગેશન એન્જીનીયર પણ હાનના જમાનામાં જ પોતાનો દેખાવ દે છે ધની
ચક્ર અથવા રૂઢેટ જુના જમાનાથી હમ્તી ધગવે છે સગવેદમાં તે મનથી ધરાવતા મ
જે છે (એ રાન્ટ ઇડીઆ પાનુ ૪૦ અને ૪૧)

વગી તેહેરે સનધી અને આમ તા ડાસો મનથી પણ સગવેદમાં લખાણો
મજે છે ખુદ ધર્મની ચઢતીના વખતમાં પણ એ વિષય ઉપર ખામ ધ્યાન અપાયું
જણાતું નથી ઇંગ્લેન્ડ દેશમાં નાન નદીના પાણી તેહેરે વડે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા
હતા તે મનથી ધરાવતા મેટ્રીમના વખતથી મજે છે પરંતુ એ મળે બારીમાથી
અભ્યાસ કરવાનું પ્રથમ માન ઇર્ષી દેવને ઘટે છે હિંદુસ્થાનમાં મોગી તેહેરે ૪૫મ
ચાહજહાને કારેલી જણાય છે ઔરગઝેનના વખતમાં મોગ દુષ્કાળમાં ઘણા
લોગને તેણે તેહેરે ખોના મજે લગાડ્યા હતા નાચિં આમાં બધારા બાધી નાની
નાની તેહેરે ઔરગઝેનના વખતમાં દાનમાં બાધી હતી મિતપૂર જલ્લામાં પણ
મુગનાઈના વખતમાં મોગ તમાવો હસી ધગવે છે કેટલાક તમાવો બધ તુગી ગયા છે
અને કેટલાકમાંથી પાણી ગમી જાય છે જે ખુલ્લું દર્શાવે છે તે સખે ચોમ્સ જ્ઞાન
ધરાવનારની ગેરહાજરી હતી વધાનું પાણી જવાને કેટલો માર્ગ રાખવો એની ચોમ્સ
ગણતરી કરનામાં આવેલી જણાતી નથી એ માર્ગ ધણે જ સામ્રો રાખવાથી આખો
બધ ધોવાઈ જવાના દાખના જેમજે તેટલા છે વગી ગતિવાળા ચરમાંથી પાણી ઝગી
જાય એટલા સાત જાનનો પણ ઉપયોગ થયેલો જણાતો નથી મોગનો દગલો કરી
પાન બાધી પાણીનો મચ્છ મરેલો એટલું દુઃખ જાન એ માર્ગ તેહેરે ખમના સાહિત્યનું
જ્ઞાન ધરાવતું રહેવાય નહિ જેમ જીન દેશે આગળ વધારા ગયા તેમ તેમનું અનુ
કરું કરીને તે એ આપણું માહિત્ય આગળ વધ્યું હોત તો લેખી સારા વખતમાં
દાનરો નાનામોટા તમાવો બધા વિચેરે બાધી લેત નથી દુષ્કાળના માગ પ્રસંગે

ભોગવવાનો તેમને વખત આવત નહીં ધરીગેચનના પ્રાથમિક વિષે એ મત છે જ નહીં, અને એ સંબંધનું સાહિત્ય લોકોમાં જોઈ શકાય તેમ વિશેષ જલદી લાભ થાય

૧૫ સિવિલ એન્જનીયર — ઋગ્વેદમાં ગ્ય, ઘોડા હજી, ગાડા વિગેરે સળધી ઇશારા જોઈએ તેટલા છે પરંતુ મડકો તથા ગાડા જાય એનાં પુલો સળધી કાંઈ પણ ઇશારા જણાતા નથી લંદામાં પોતાની સેના ઉતારવાને શ્રી રામચંદ્રજીએ પથરા તેરવી સેતુ બાંધ્યો હતો એ જુનામાં જુનો દાખલો જણાય છે એ પુલ હતો કે બંધારો હતો તે હાલ કહી શકાતું નથી. પ્રથમ આર્ય પ્રજા મદ્રાકિની અને અલકનંદાની ખીણમાં વસતી હતી એના દાખલા હજી મળે છે ટેલાકનું કેહેતું એવું છે કે તેઓ સતલજની ખીણમાંથી પ્રથમ આવ્યા હતા કદાચ એકાદ રોજી તેમથી પણ આવી હશે પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહાદેવ વિગેરેને અનુસરનાર પ્રજા મદ્રાકિની અને અલકનંદાની ખીણમાંથી જ આવી હશે એમ લાગે છે હિરણ્યકશિપુ તેમના પ્રથમ દુસ્મન રૂપે પ્રગટ થાય છે એને નૃસિંહ અનંતાર લઈ મારવામાં આવે છે અને એ અત્રેના મૂળ વતની અથવા દેવોના પેહેલાના આવેલા રોજામાંના હોવા જોઈએ અને તેઓ ઉપરના હોમશના બરફવાળા ભાગ છોડી ઇંદ્ર હરદ્વારના મેદાને મુખી પોતાનું રાજ્ય ભોગવતા હતા અને દેવોના રોજાને આગળ વધતા તેઓએ અગ્રહાભ્યા

જેશીમકે જ્યાં આગળ બદ્રિનાથના પુનરીઓ શિયાળા કાઢે છે, ત્યાંથી નીતિ ની ખીણ ફક્ત ઇપમાઇન દૂર છે, તે જગ્યાએ નૃસિંહમંથનને હિરણ્યકશિપુને માર્યો હતો એ જગ્યા અલકનંદા અને ત્રિશૂલગંગાના સંગમ ઉપર છે અલકનંદાની ખીણની બન્ને બાજુએ જુદા જુદા દેવોના સ્થાનકો છે વિષ્ણુ, ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, શેક પાતો વિગેરે સર્વેના સ્થાનકો એજ ખીણની આજુબાજુએ છે બદ્રિનાથથી આઠ દિવસનો રસ્તો કાપતા સત્યવતી અથવા સતલજની ખીણમાં ઉતરાય છે અને એ રસ્તે વિષ્ણુ, ઈંદ્ર અને તેના અનુયાયીઓ આવેલા જણાય છે શિવ મદ્રાકિની ખીણમાં ઉતરી પડ્યા જણાય છે દત્તકથા એવી આવે છે કે બદ્રિનાથ અને કેદાર નાથને અસલ પુનરી એકે હતો. મતલમ બદ્રિનાથથી દેશરનાથ જવાનો અસલ સીધો રસ્તો હશે વળી સત્યવતી માર્ગે પણ ટીમેટ તરફ જાય છે હાલમાં ગ્લેશિયરો (glaciers) બરફના ખસતા પહાડો વડે એ રસ્તો હાલ બંધ થઈ ગયો છે પરંતુ તેના નામ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ રસ્તેથી અસલ આના હશે જગે તે ખીણમાંથી આવ્યા હોય તો પણ પ્રથમ બદ્રિનાથ આગળ ઉતર્યા હોય એમ જણાય છે, અને ત્યાર બાદ સધગાઓએ જુદી જુદી ખીણો પેઢેથી લીધેલી જણાય છે મદ્રાકિનીની ખીણના નીચલા ભાગમાં બાણાસુરનું ઘર અથવા બગીચાનું મૂળ સ્થાનક હજી ખતાવવામાં આવે છે સામે દિનારે ઉખીમક છે જ્યાં ઓખામદિર છે સિવના રોજાને પણ હરદ્વાર તરફ જતાં દાનવોએ અટકાવ નાખેલો જણાય છે દેવદાનવોની સઘળી લડાઈઓ અત્રે જ લડાયેલી જણાય છે સતલજ, શ્રીમત વિગેરેની કાંઈ પણ ખીણમાં દેવના રહેવાના સ્થાનો વિગેરે કાંઈ મજબૂત નથી ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે આર્ય પ્રજાના મુખ્ય રોજા અલકનંદા અને મદ્રાકિનીની ખીણમાંથી જ આવ્યા હોવા જોઈએ

આ પ્રદેશમાં જુના વખતની સડમેલુ નામ નિશાન પણ નથી તેમજ પુતોલુ પણ નામ નિશાન નથી કદાચ તેઓએ લાકડાના પૂતો બાધ્યા હશે ઝુનાઓ તો હજી પણ દેખાય છે જે કદાચ જુનામાં જુના પૂલનો નમુનો હશે આ નદીઓમાં પ્રવાહ એટલો જોરમાં વહે છે કે નાની હોડી વડે પણ એ કિનારેથી બીજે કિનારે જવાની હિમ્મત કરી શકાય નહિ પાણી બગ્ગ જેવા ગડા હોવાથી તરીને જતુ પણ ફાવે એમ નથી, જે ઉપરથી જણાય છે કે ઠે.ણે ઠેકાણે પૂતો નાખેલા હોના જ નોંધએ એ પહોડામાં હજી પણ ગાડા જોવામાં આવતા નથી અને ત્યાં ગા. આવી શકે એમ પણ નથી જેથી ફક્ત મનુષ્યને જ અને બહુ યાત્ર તો દોરને ચાલી જવા જેવા પૂલો બધાયલા હશે પરંતુ પૂતો અમલ બાધેના હોય એમ જણાતુ નથી ઇ સ ૧૫૧માં રૂદ્રદામાએ મૌર્ય અશોકનો બાધેનો પૂલ સમાર્યો હતો એનો એક લેખ ગીરનારમાં મળે છે સગીન પૂતો બાધવાનુ પ્રથમ માન રોમન લોકોને થતે છે મૂરતોકો પણ પૂતો બાધવામાં હોલીઆર હતા ૩૪ ગાગાવામો ટ્રેન્ટ નદીપરનો પૂલ ૧૨માં સૈદામાં બાધવામાં આવ્યો હતો લંડનનો જુનો પૂન ૧૧૭૨માં બાધવા માડ્યો હતો હિંદુ સ્થાનમાં દુમાડુના વખતથી પૂતો બાધવાનુ કામ શરૂ થયુ જણાય છે અખગ બાદ શહે આગ્રા શહેરમાં પ્રથમ ૧૨સી કસબી મડો જનાવવાનુ બીજ રોષ્ટ્રુ કહેવાય છે

શિવાજીના વખતમાં ગ્લાગીરી અને અને એવામાં જીવામાં રમતા કસવેલા છે તેઓ મુખ્ય બાગે ૬થી ૧૦ ફુટ પહોળા છે, અને ઢોળાવ વિશેષ હોય ત્યાં ફરસી અને પગથીઆ કપવામાં આવેના છે પરિણામે એ સડમે ગાડાને નહીં પરંતુ છુટા જના વડોને જ ઉપયોગી હતી રસ્તા અને પૂતોની બાધવમાં કેટલો મુધારો વધારો થયો છે તે બતાવવાને રૂદ્રા બે ઉદાહરણ બસ થશે

૧૬ ઓર ફોર્થ ઉપ ના પૂલ બાધવાનુ કામ ૧૮૮૩માં શરૂ થયુ, અને ૧૮૮૦માં તેને ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો પૂલની કિમ્મત ૬૦૦,૦૦,૦૦૦ (૬ કરોડ) રૂપીઆ થઈ હતી તેમાં બે ગાગા ૧૭૦૦ ફુટ લંબાઈના છે અને એકદર લંબાઈ ૮૩૦૦ ફુટ છે ૮૮ ફુટ ઉંડા પાયા નાખ્યા છે અને પાણીની સપાળીથી ૧૫૦ ફુટ ઉંચાઈપર પૂલ આવેલો છે લંડન શહેની સડમે પ્રખ્યાત છે મુખ્યાઈ શહેરની સડમે પણ તેને ટક્કર માટે એમ નથી બો વાટ, અખાવા અખોતીવાટ વિગેરે ધાટમાં બાધેલી સડમે ચોમાસામાં રમણીય દેખાવ આપે છે

૧૬ થી બાધવાનુ ખાસ યાન પણ એટલું વધ્યુ છે કે તે પણ હાલના વખતમાં એ ખાસ વિષય થઈ પા્યો છે મગ્ગેદમાં ૧૦૦૦ યામલા ના મહેલ મનથી ઇસાડ છે (એન્ડ્રી કન્ડીઆ પાનુ ૫૦ સુ) અખ્યલન કર્યા પછી નિશાળીઆએ ઘેર જતુ અને જે ઘર ન હોય તો બાધુ એમ પણ કહ્યુ છે (એન્ડ્રી કન્ડીઆ પાનુ ૨૬૭) અને તે મળે કસવાની કિવાઓ પણ દસવિંદી છે જુદા ધર્મના દેતાવા વખત એ સુખે વિશેર આગળ પડેલા જણાય છે આશરે ૧૩માં સૈમમાં મદન નામના શિવદે (જાનિનો જાણુ હતો) વામુસાર, વામુમડન આપતત, પ્રાસાદમન વિગેરે ચોપડીઓ લખી એન્જનીયરિંગના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો હતો

પરંતુ એ ચોપડીઓ જોશીને અગર સિલાટને ખપ લાગે એવીજ હતી. તેની અંદર દરેક ભાગના બહાબહાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પેટીઓ, તુગાઇ વિગેરે અમુક ગાળાને માટે કેવડાં જોઇએ અને તે કેટલું વજન ખમી શકે વિગેરે સંબંધી ચર્ચા ખીલકૂલ જોવામાં આવતી નથી. તેમજ ધર્મની સાથે વહેમોને અંદર દાખલ થવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. અમુક દિશામાં બારણું મૂકવું સારું, અમુક લાભદાયક, અમુકથી પુત્રલાભ વિગેરે બતાવવામાં આવ્યું. સઘળી ગોઠવણી ચાંબલાપર હતી. બીન ચાંબલાની હાલની ગોઠવણી જવલ્લે જ દેખાદે છે, તેમજ એકાદ માળથી વધારેને માટે કાંઈ પણ લખાણો જણાતાં નથી. રાજ મહેલની બીંતો તથા કિલ્લાની બીંતો વિશે લખાણોનો અભાવ જણાય છે. બારણાં હાલની સરખામણીમાં નાનાં પણ મજબૂત જણાય છે. બારીઓ વિશે અભાવ જણાય છે. નકશી અને કોતરકામ ઉપર જેટલું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે તેને સોમે હિસ્સે પણ ઝોરડાઓની સવડતા તરફ આપવામાં આવ્યું નથી.

અમુક રાશીના માણસને અમુક દિવસ વધારે લાભદાયક છે. અમુક લમના માણસને વાસ્તુ કરવાને અમુક દિવસ વધારે સારો છે એવી રીતનાં જોશીશાસ્ત્રપર લંબાણ, વિવેચનો અને લખાણો છે. સિલાટને એ જ્ઞાન હોય નહિ' એટલે ધર બાંધનારને એ સલાહકારની જરૂર પડી; એક મજબૂત અગર સિલાટ અને ખીજો જોશી. ધરમાં ઝોરડા કેટલા જોઇએ, તેની કેવી રીતે સગવડ થાય એમ ગોઠવણી કરવી વિગેરે માટે તો ધર બાંધનાર પોતે જ એન્જનીયર. જોશી મૂરત શોધી આપે, અને બ્રહ્મભોજનનો દિવસ નક્કી કરે. આવી દશામાં જ એક વિગ્નાનશાસ્ત્ર તરીકે આગળ પડવું જોઇતું હતું તે આજે પણ રૂઝા સૈકાની સ્થિતિ ભોગવે છે. વિશેષ પુરાવો જુની બાંધણીનાં ધરો જોવાથી માલમ પડશે. આજથી ત્રણસો વર્ષપરના મોટા ભગીરદારોના મહેલો કેટલાક હજી ઉભા છે. આજુબાજુના કોટ અને દરવાજાને ઝોળીથી જઈ અંદર પેસતાં જણારો કે મુખ્યાલના શેડીઓનાં હાલનાં મકાનો સાથે સરખાવતાં તેઓ ફક્ત બુપડાં જેવા છે. ભાઈડાંના આકાં ઉપર કોઇ કોઇ જગ્યાએ કોતરકામ દેખાશે તે સિવાય એકંદર દેખાવ દયાજનક છે. પેચાઈ મહેલો પણ સાધારણ બેરેક્સ જેવા છે. નાના ફકન-વીસનો વાડો વિગેરે જોતાં તે વખતનાં મકાનો ધણી જ પાછળ પડતી સ્થિતિ દર્શાવે છે. રૂઝાના મુલતલ અબદુલ હમીદ જેને યોગ સમયપર ખલ્લત કરવામાં આવ્યો છે તેના ચેલડીઝના મહેલનું બાન એક નજરે જોનાર નીચે પ્રમાણે આપે છે :—

‘ઝોરડાઓ ધણાખરા નાના નાના છે અને તેનાં બારણાંઓ સાંકડાં છે એક માણસ જેમ તેમ પેસી શકે એવડાં જ છે. બેજમોને રહેવાની જગ્યા નીચી, સિપાઇ-ઓને રહેવાની બેરેક્સના જેવી, લાંબી, બેડોળ, અને સળીયાથી જડેલી બારીઓવાળી છે.’

સિવાજીના વખતનાં તેનાં અને તેના દરબારીઓનાં રહેવાનાં મકાનોનાં ખંડીયરો રાયગઢમાં છે. ઝોરડાઓ નાના નાના અને બારીઓ નામની જ. જપપુરના જુના મહેલના રાણીઓના ઝોરડા જોતાં માલમ પડે છે કે જો એક મોટા પલગ મૂક્યો હોય તો પેટીઓ અને કચારો મૂકવાની જગ્યા જડે. પલગ નાના હોય તો જ

એ સમાય ધ્યાનમાં ગણવું કે મગ્ગમ મૂકવાને પાસે ડેસિંગ રૂમ નથી ખુદ આમાંના મહેવમાં પણ બેગમોના તે બેગ દાવ દેખાય છે અને તે બેગરૂમોને મારણા મ કેલાં જણાતાં નથી, પડછાથી જ સલાવી લેવાનો રીવાજ જણાય છે

જુના વખતમાં સમવડના કાનુને ઉંચે જ મૂકેતો જણાય છે બીજે કાનુન બલાનકનો વિચાર—એ સળધે શાસ્ત્ર આગળ વધેલું જણાતું નથી, શરૂઆત પણ કે રેલી જણાતી નથી કેટલાક બાગે નાદમ જગ કરવામાં આવેલા જણાય છે, અને કેટલાક જોઈએ તે કરતાં પણ નાજુક છે, જેના પરિણામે ઘણા મમનો જમીનદોસ્ત થયાં છે આમાંના તાજમહેનમાં પણ એ જૂન થયેલી છે જેના પરિણામે મોટી ચીર પડેલી છે

ત્રીજે કાનુન કરકસર—એને તો ઉંચે જ મૂકેતો છે આગમચથી ગોઠવણ નક્કી કરી નમ્યાઓ તૈયાર કરી તેની મિમ્મતનો તપસીનવાર અડસટો કાઢી, તેમાં માન મમાતો કેટલો જોઈશે તેનો અડસટો કાઢી, પછીથી કામ દાવ કરવામાં આવે તો પર બાંધના કાંઈ પણ કાણુ રાખી શકે પરંતુ એ સધળી ખટપટ કરનાનો રિવાજ નડેતો, અને હજી પણ મોટા શહેરો સિવાય બીજી જગ્યાએ એવા નમ્યા તૈયાર કરવાનો રિવાજ ઠ્યા છે ?

ચોથો કાનુન—બન્ય દેખાવ અને જોઈતી સમવડ સાધારણ મકાનોમાં આ કાનુન લાગુ પાડેતો જણાતો નથી બન્ય દેખાવ આજુબો કાંઈ રહેતો નથી, એનો ખાસ અભ્યાસ જોઈએ તો જ ચોખ્ખો ગોઠવણી કરી સુશોભિત મકાનની રચના નમ્યા ઉપર બતાવી શકે

પાંચમો કાનુન—આરોગ્ય (Sanitation) મનથી એ બાબતમાં હાલના જમાનાના વિચારથી તે વખતનો વિચાર જુદો જણાય છે તે વખતે ‘બકા સો નકા એ કાનુનપર કામ લીધેલું જણાય છે અથવા તો ગુજરાતી કહેવન પ્રમાણે ‘હતું ખાય ઉપ્પરે સુવે તેની નાડ વેદ ના જુએ.’ ઘર બાંધવા મનથી જુદા જુદા કાનુનોનો તથા બલાબનનો અસલ ખાસ અભ્યાસ કરવામાં આવેતો નહોતો. અમલતુ સાહિલ એવી કાંઈ પણ ચોપડી ધરાવતું નથી કારીગરો પોતાના અનુભવથી ધરા બાંધ્યા જતા હતા

ઘરની બાંધણીમાં દેશકાળની અસર ચોખ્ખી જણાય છે બ્યારે હુમરાનો બધ હતો તેવે સમયે જાડી દિવાલો બાંધતા અને તેમાં નાના અને મજમૂત બાગ્યાઓ મૂકવામાં આવતા. બ્યારીને બદલે સગીયાથી જડેલા નાના બાગેગ રાખતા ખાન દેશ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન તરફ જ્યાં વરસાદ થોડો અને તાપ ઘણો પડેછે તેવી જગ્યાએ નળીયાનાં છપરાને બદલે મટાણના ધાબા કરવામાં આવતા વળી જે એ તરેહનો જ્યાં પ્રચાર પડ્યો તે જ તરેહના સધળાં ઘરો બાંધતા આવી રીતિતિનું મુખ્ય કારણ એ જ કે અસિદ્ધિત કારીગરો જે એ અનુભવ મેળવ્યો હોય તે પ્રમાણે તે

ધર બાધ્યો જતો કોઈ વધારે પૈસા ખર્ચ કરવા તૈયાર થાય તો નાના ધરને મદલે મોટું ધર તે જ દબતું હિસુ કરતો. દુકાણુમાં કહીએ તો હાલના હમારા મિત્રી, ગજગરો, કહીઆ જે સ્થિતિ ભોગવે છે તે જ સ્થિતિ તેઓ ભોગવતા હતા નિયમ તથા તત્વોનું (Theoretical) જ્ઞાન તેઓ ખીલકુલ ધરાવતા નહોતા તેમ જ જુદી જુદી તરેહનો પણુ તેઓએ અભ્યાસ કર્યો નહોતો.

ધર બાંધણીનું શાસ્ત્ર હાલમાં ઘણું જ આગળ વધી ગયું છે મુમ્તાઝના ધરો તથા અંગ્રેજ સાહિત્ય જેવાથી એ બાબતમાં મેઘ પણુ આનાકાની કરશે નહિ. પશ્ચિમ દેશોમાં કેટલા આગળ વધ્યા છે તેના એક જ દાખો બસ થશે ચિકાગો શહેરમાં ૭૨ મળવાનું એક ધર બધાય છે જેની અદર હોટેલો તથા બેંકો બાંડે રહેશે થોડોક ભાગ ગરીબ લોકોને જુજ બાગથી આપવામાં આવશે એકદર ઉંચાઈ ૧૦૦૦ ફુટ ઉપર ધરી મનુષ્યની રહેણી જ બદલાયલી દેખાય છે અને તેની જરૂરીયાતો પણુ વધી છે અસલ એક ખડની યુપીથી ચાતું સારી રિયલિટો હોય તો મોટી યુપી ને ગરીબની નાની ધીમે ધીમે સ્વીકારે અને પુરુષવર્ગને સાફ જુદા ખડો હોય તો સાફ એમ વિચાર થયો અને તે અમલમાં મૂકાયો. પછીથી રસોઇનો ખડ જુદો હોય તો સાફ એવો વિચાર થવાથી એક પેલરી ઉમેરાઈ દાણા વિગેરેના સમયને માટે ઓરડીની જરૂર જણાવાથી અદર એક ખડ આતરી લેવામાં આવ્યો અદર દેવધર, બહાર બેસવા ઓટલો નિગેરેની જરૂર જણાવાથી ધરબાધણીમાં તે પ્રમાણે સુધારા વધારા થયા હિંદુસ્થાનમાં સામાન્ય વર્ગના ધરો હજી પણુ એ જ સ્થિતિમાં છે.

મોટા લોકોમાં છોકરાઓને અભ્યાસે ઓરડો પાડી આખો ધીમે ધીમે ઓરડાઓના કદ પણુ વધ્યા આગળની ઓટલી મદલાઈ ઉપર નક્કીદાર હજી ચઢતું એક ભાગ હતો તેના બે ત્રણ મળવા થયા, આગળ રવેશ કાઢવામાં આવ્યા, પાછળ પે જરીઓ ઉમેરાઈ, પડખામાં ઝુલતી ગેલરી કરવામાં આવી, આગળ બાજુએ ગાંતે માટે પોર્ચ વધારવામાં આવ્યો પાછળ નહાવાની ઓરડી, ચાકરોની ઓરડી વિગેરે કાઢવામાં આવી મટોડની ભોય હતી તે ફરસમધી થઈ, ધાળાના દાપરાને બદલે ચુના મચ્છી ઠગવામાં આવી અને મટોડની પાળને બદલે પોરમદરના કાગરીનાગા કઠેરા થયા નાના બાકોરા વધીને કાગળની મોટી બારીઓ થઈ બારણાતું કદ વધ્યું ઓરડે ઓરડે સીપીંગ (છત) થઈ, સાદુ છપડ જઈ નક્કીદાર છપડ આવ્યું વળી આગળ વધતા જમવાનો ઓરડો દિવાનખાનું પુસ્તકાલય વિગેરે ઉમેરાયા અને રહેતારી પશ્ચિમાલ પ્રજાએ વગી એ જણવા જેવો સુધારો કર્યો દરેક સુવાવા ઓરડાની સોડમાં ફ્રિજ રૂમ અને બાથ રૂમ ઉમેર્યા, જે જરૂરીયાતો ખુદ જહાંગીર અને નૂરજહાન જેવા શીખીનેને લાગી નહોતી તેવી જરૂરીયાતો હાલના સમયમાં સાધારણ બગલામાં પૂરી પાડવામાં આવે છે.

ભારે જરૂરીયાતો આવી રીતે વધી છે ત્યારે એ મનધનુ સાહિલ પણુ વધતું જ નોંધએ. પશ્ચિમ દેશમાં તો બેચક સાહિલ પણુ વધ્યું જાય છે, પરંતુ મુજબતી

સાહિત્ય તો જ્યાં ત્યાં જ છે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ૧૩ મા મૈત્ર પછી વધારો જણાતો નથી ગુજરાતીમાં રાજવલ્લભ અને બીજા એકાદ જે જુના કવિના તરજુમા છે તે ચિવાય બીજાં કાંઈ જણાતું નથી એના કરતાં બમાગી સાહિત્ય પણ ઉંચી પદવી ધરાવે છે તેમાં ૧૦-૧૨ અથ અથવા કહેવાય છે. કેટલાકમા હાલની નવી શોધો પણ દાખલ કરવામા આવી છે

‘ગુજરાતી’ ના તા. ૮ મીના લીડરમાં સાહિત્ય પરિષદના ખામ હેતુ નવ દર્શાવ્યા છે. તેની અગ્ર દાલના જમાનાનાં વિગાનશાસ્ત્રોનો સાહિત્યમા વધારો કરવાની વાત જ ભૂલી જવામાં આવી છે કદાચ તેમને એ સંનધે જરૂરીયાત જણાતી નહોત, પરંતુ હાલનો સમય જોતા સાહિત્યને અપ-ટુ-ડેટ (Up-to-date) બનાવવું એ જ ખામ પ્રધાન હોવો જાઈએ, કાવ્યરસાભિજ્ઞો કહેશે કે એવું લુપ્ત સાહિત્ય વાચવાથી શું આનંદ થવાનો છે ? ધા બાધનારને બલે ઉપયોગી હોય, સામાન્ય લોકોને શું ઉપયોગ ? અરે કહેવું જોઈએ કે પશ્ચિમપ્રભ તેમને પણ ખુશ કરવામા ચુકી નથી તરફ તરફની આનંદ પમાડે એવી કરિતાઓ પણ તેઓ બનાવે છે ચોડ દિવસ ઉપર એક નામાંકિત પેઠીએ ૨૦૦ પેઠી બનાવવાનું ટેન્ડર નીચે પ્રમાણે કરિતામા આપ્યું હતું

Two hundred boxes firm and strong,
Five inches wide seven inches long,
With screwed on handles, and felt inside,
The hole cut square, and wood well dried,
Machinery cut and nailed by men—
Two hundred boxes—eight pounds ten.

W S MASON

ગુજરાતી કોપ શોધવાથી માવમ પડશે કે એન્જનીયરિંગના સબજના જોતો ત્યા જવલ્લે જ દેખાવ દે છે આવી રિયનિ આવી પડવાનું કારણ ઉપરના લખાણોથી સ્પષ્ટ થયું હશે સિવાયોને વાચતા લખતાં પણ જવલ્લે જ આવડે એટલે તે સુધારા ક્યાથી કરે ? જોશીજીને વાચતા આવડે ખરું, પણ કામની માહિતી નહીં એટલે વિગાનશાસ્ત્રના રૂપમાં એ વિષય કદી આગળ પડવા પામ્યો જ નહીં તો પછી સુધારા વધારા ક્યાથી ચાલુ કહેવાની જરૂર નથી કે જો એ દિશામા હિંદુસ્થાનને આગળ વધવું હોય, ગુજરાતને ચિરોમણી થવું હોય, તો તેનું સાહિત્ય એ દિશામાં આગળ વધવું જ જોઈએ

૧૭ એન્જનીયરિંગના રિપોર્ટ ઉપર લખનારને મુશ્કેલી તો ધણી નડતી હશે, પરંતુ તે મુશ્કેલીઓ દરેક વિગાનશાસ્ત્રને માટે એક ચરખી જ છે, અને તે પે-હેલ કરનારને દમેશાં વિશેષ નડે જ મુખ્ય વાધો પન્નાવાના શબ્દો આપણી ભાષામા કેમ ઉતારવા એજ છે સંસ્કૃત ઉપ-ચી નવા શબ્દો શોધી કાઢવા કેટલાકો જણાવે છે

પરંતુ તેઓ જુદી જગ્યાએ કે એન્જનીયરે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો ક્યાથી હોય ? અને હોય તો જુદા હોય વળી સંસ્કૃત શબ્દો દરેક રીતે સહેલા નીવડે એમ પણ ખાતરીથી કહેવાય નહીં, અને દરેક શબ્દને માટે સંસ્કૃત બોલ મેળવવો અશક્ય છે એન્જનીયરિંગના પુસ્તકો જલ્દી બહાર પાડવા હોય તો સહેલો રસ્તો એ જ છે કે જ્યાં યોગ્ય શબ્દ નહીં જડે ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દ વાપરવો જેમ ઉર્દૂ અને પર્શિયન ભાષાના શબ્દો પ્રચારથી મુજગતીમા આમાન્ય વપરાસમા આવી ગયા છે તેમ અંગ્રેજી શબ્દો પણ સામાન્ય થઈ જશે.

૧૮ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો તેમજ ખાસ ધધાના શબ્દો સખધી જે કાંઈ તૈયાર કરવામા આવે તો આ અડચણ ધણે અશે દૂર થાય પ્રથમ એન્જનીયરિંગની અંગ્રેજી ચોપડીઓના તરજુમા કરવા એજ સુગમ થઈ પડશે.

૧૯ એન્જનીયરિંગનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓએ એકે ચોપડી બહાર પાડી નથી તેનું કારણ એનું જણાય છે કે તેવી ચોપડીઓનો જોઈતો ખપત ધવાનો સભવ ઓછો છે વાર્તાઓની ચોપડી ખરીદનાર હંમરો મળેછે, પરંતુ ખાસ જ્ઞાનની ચોપડી ઓ ખરીદનારની સખ્યા ઘોડી એનું યુગ કારણ પ્રાથમિક (Primary) કેળવણી લેનારની સખ્યા ઘોડી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવાને સ્થપાયલી મંડળાઓ તરફથી ધનામતા રૂપમા અગર બીજા કોઈ રૂપમા મદદ થાય તો સારૂ ધરબાધણી સખવી ચોપડીઓની જરૂરીયાત ધણી છે સુધાર મિત્રી કડીશ વિગેરે કારીગરો, જેઓ અંગ્રેજી જાણતા નથી પરંતુ મુજરાતી વાંચી શકેછે તેઓને ધણી ઉપયોગી પડે એટલું જ નહીં પરંતુ ધર બાધનારને પણ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે હાલમા ધણા ધરો એવા નિકળશે કે જેના જે મજલા છતાં ખરા કામ આવે એવા ચાર ઓરડા જવલ્લે જ મળશે ઓરડામા રહેના દાદરને લીધે એક ઓરડો ૨૬ પહેલો નો બીજો અધારાને લીધે ૨૬ થયશે વળી એક ઓરડામા ધધને જ બીજા ઓરડામા જવાનું હોવાથી તે ચાલ જેવો બન્યો અમુક પૈસામા, અમુક જખ્યાની અદર અમુક સખનડ કરી આપવી અને ધરને મુશીમિત બનાવવું એ કાંઈ ખાસ અભ્યાસ વિદ્યા બને એમ નથી હાલ જેમ પાઠ્યાથી ધસ્તાવાનો વખત આવે છે તેમ બનવું નહીં જોઈએ.

૨૦ શિષ્ટપરાશ્ન—શિષ્ટ વિદ્યા આપણામા અસલથી એક કળા તરીકે લેખાયછે મગ્નેદમા એ સર્વધે ખાસ ધધારા માલમ પડતા નથી શિષ્ટપરાશ્નનો મુખ્ય ઉપયોગ દેવચાનોમા અથવા દેવજોમા અને રાજમહેરોમા કરવામા આવ્યો કે ક્રાધરડના જન્મ પહેલાં ચાર્વનો તેમજ દાવિડો એ બાબત આગળ મદેલા દેખાય છે.

સધળા આકારો સીધી લીની અને વાકી લીનીના પરિચામ રૂપ છે અને કુદ રતને અનુકરણ કરવાનો પ્રયાત સર્વત્ર થાય છે આર્થ લોકોના જુદા દેવજોમા ઝાડ-પાનના ચિત્રો જોવામા આવતા નથી, દાવિડોએ ધણુ એ વિષય જન્મ સૈકા પહેલાં કાંઈ ધરેલો જણાતો નથી જુદા જુદા દેવોના ચિત્રો અથવા જનાવરોના ચિત્રોથી

દેવગો શણગારવામાં આવેલા છે ઇજીપ્ટમાં એ ચિત્રો પણ જરાનર આકાર બતાવી રાક્યા નથી ગ્રીસના શિલ્પિઓ એ બાબતમાં પ્રથમ પકિતએ છે

બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ, ઝાડ, પાન વેન વિગેરે પ્રથમ કોતરેલા જણાય છે હિંદુસ્થાનમાં જુના જમાનાના શિલ્પીઓના કામ જોતા તેમને ઘણું માન ઘટે છે સઘળું કોતરકામ ગ્રીસ તથા રોમના કોતરકામથી એટલું બધું જુદું પડે છે કે તે અત્રેના શિલ્પીઓની જ બનાવટ છે એમ કહેવાને જગ પણ અડચણ નથી

કુર્ચુસન લખે છે કે મૂળ બુદ્ધ લોકોએ જ્યારે ચર્યાત કરી ત્યારે લાકડાં કોતરકામ કરતા અને શુદ્ધઓમાં પણ લાકડું વાપરતા તેઓના પ્રથમ કામો શુદ્ધઓમાં જ છે અશોકના રાજ્ય પછી દેવળોના કામો ચર થયા હોય એમ જણાય છે આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બુદ્ધ ધર્મના નિગ્તાર પૂર્વે પથ્થરના કોતરકામ જન્યે જ હશે અને જો પથ્થરના દેવળો હોય તોપણ તદ્દન સાદા જ હશે છઠ્ઠા સૈકા પછીના દેવગો જોઈએ તેટલા છે જૈન લોકોના સારા દેવળો સને ૧૦૦—૧૨૦૦ના અગ્રમાં બધાયલા જણાય છે ગીંગાર ઉપર જુનામાં જુનો લેખ અશોકનો મળે છે જૈન પછી ૧૪મા સૈકામાં નિર્મળનગરનું ગળ્ય ચઢતી ઉપર આત્મ ત્યાના ખડીયરો જોવા જોવા છે બીજી તરફ મુસલમાની રાજ્ય સાથે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાની શિલ્પ શાસ્ત્રનો પણ ફેલાવો થયો આ સઘણી બાધણીઓ જેમ એક બીજાથી જુદી પડે છે તેમ તેઓ ગ્રીક, રોમન અને ગોથિક આર્કિટેકચરથી પણ તદ્દન જુદી જ છે એ સબધનો ખાસ વ્યવ્થાસ કર્યો ચિનાય શિલ્પશાસ્ત્રનું ગાન મગલુ મુસ્કેલ છે શુજરાતી સાહિત્ય એ સબધે એક પણ ચોપડી ધરાવતું નથી સાધારણ સિલાહ જે એકાદ તરેહનું કોતરકામ શિખ્યો હોય તે પ્રમાણે કર્યો જાય પછી મુસલમાની ધુમટ (Dome) ની નીચે મહાદેવનું લિંગ પધરાવવાને પણ હરકત નહીં

૨૧ પુણ્યાની એન્જનીયરિંગ કોલેજમાંથી એનસીઇ પાસ થયલા શુજરાતીઓની સખ્યા કાંઈ થોડી નથી તેમાંથી પ્રાઇપણ આગળ આવી શુજરાતી સાહિત્યમાં એન્જનીયરિંગનો વધારો કરી આપે એટલી જ નિચ્છિત

કુવરજી ખંડુલાઇ દેસાઇ

બિયાવા તરીકે વાપરવામાં આવતા દાણા.

(રા. રા. ગણપતલાલ દયારાંકર મહેતા એલ. એલ. (મુંબાઈ) ; એંગ. ડીપ. અને ખી એ. (કેમ્બ્રીજ) ; એન. ડી. એ ; એન. ડી. ડી. વગેરે.)

ઉપોદ્ધાત.

ઇ. સ. ૧૮૦૮ના જુન માસમાં મુંબાઈ સરકારને કામે હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી લાઈ મોર્લી તરફથી મળેલા અપરલેડના બિયાવા નાણી જોવાના ખાતામાં બિયાવાના દાણા કેવી રીતે નાણી જોવામાં આવે છે તે જોવા હપ્લીન મોકલવામાં આવ્યો હતો. જે હુંક વખત હું હપ્લીનમાં રહ્યો તેટલામાં મેં બિયાં નાણી જોવાનું જે કામ કર્યું હતેનો જેવાલ મુંબાઈ સરકારને હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી મારફતે ગયે વર્ષે મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો.

બિયાવા તરીકે ફક્ત ચોખ્ખા અને નાણી જોવાલા દાણા વાપરવાથી અપરલેડના ખેડુતોને છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસમાં જે ફાયદો થયો છે, અને ત્યાંના ખેડુતોને બિયાવા નાણી જોવાના ખાતાથી કેટલો બધો લાભ થાય છે, તથા ખેડુતો વરસે વરસે તે ખાતાનો કેવો વધારો અને વધારે ઉપયોગ કરે છે, તે સર્વે જોઈ મહારા મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ છે કે મુંબાઈ સરકારને મોકલેલા મહારા જેવાલમાંથી કેટલાક ફકરા અહિં ઉતારવા મળે જરૂરના લાગે છે. એથી અંગ્રેજ નહિ જાણનારા ગુજરાતી ઝમીનદાર તથા ખેડુત વર્ગે બિયાવાના દાણા કેવી તરેહના સેવા જોઈએ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય બાબતથી વાકેફ થઈ શકશે એવી હું આશા રાખું છું.

બિયાવાના દાણા નાણી જોવાનું કારણ.

બિયાવાના દાણા રોપતા પહેલાં જોને નાણી જોવા જરૂરના છે ; કારણ કે ખજારમાંથી વેચાતા લીધેલા સાધારણ દાણાના દરેક નમુનામાં ચોખ્ખા દાણા હોતા નથી ; વળી જેમાંના દરેક દાણો ઉગી નીકળે એવી સ્થિતિમાં હોતા નથી. આ કારણથી વેચાતા લીધેલા દાણાનો કેટલોક ભાગ બિયાવા તરીકે નક્કામે થઈ પડે છે.

ખેતરની જમીન પર ગમે તેટલા પૈસા, મજૂરી વગેરે ખર્ચાને ખેડ ખાતર કરી હોય તો પણ જે બિયાવા તરીકે ચોખ્ખા દાણા વાપરવામાં ન આવે તો પાકની નીપજ દર વીધે સારી કિતરતી નથી એ દરેક અનુભવી ખેડુતને માલુમ હોય છે. બિયાવા તરીકે નક્કામ દલકા જાતના દાણા વાપરવાથી ખી જરાગર ઉગી નીકળતું નથી, અને ખેતરમાં ગાળ્યાં રહે છે. આ ગાળ્યાં ફરીથી પુરવાની જરૂર પડે છે. ગાળ્યાં પુરવા જે મહેનત અને ખર્ચ થાય તે કોમટ છે. વળી રોપણી કર્યા પછી બારે વરસાદ થયો હોય તો જમીન પણી ભીની હોય છે, અને ગાળ્યાં પુરવાનું કામ થઈ દિવસ સુધી

મુવતી ગમ્ય પડે છે જે માનવા આ પ્રમાણે વણ મોઢા પુરુષામા આન્યા દોર
અને મોમમના છેવળા બાગમા વગ્માદની ને તાણુ પડે તો પાડોતર ગેપેલા દણા
માથી બરોબર પાઠ દગરી નહોતો નથી પાડોતર વગ્માદની તાણુ આપણા ગુરુગતના
ખેડુને લગતમ છે ના પાણ માત વર્ગી બોમવરી પડે છે જે ખેડેથી જ મિયાના
તરી માન ચોખ્ખા દાણા વાપના દોર તો ટેવાક દણા નદિ ઉગી નીકળનાથી
પાકમા થતું નુકસાન અગતી શ્રમય

ખાન દાણા મિયાના તરી વાપગવાથી ધણા ગેરકાયદા થાય છે મેળમેળિયા
દહની જાનના દાણા ખેતગમા ઓગવાથી પાઠ ઓઝા કુતરે છે ઓઝુ જ નદિ પણ
ખેતગમા નુકસાનમગક નિદામણુ ધણુ ઉગી નીકળે છે પાઠ નાણી લીધા પડી આવ્યા
ખેતગની જમીન ધણી અગમ અગિનિએ પોત્તરી માનમ પડે છે લગણ કે નિદામણુના
છોડાના ખી એની મેજે ખેતગમા દુરેક જગ્યાએ રમરી ગયા દોષ છે નિદામણુના
છોડા ખેતગમા મુખ્ય પાકની માથે ઉગવામા હરીફાઈ કરે છે અને ધણા નુકસાનમગક
નીવડે છે આના નુકસાનમગક નિદામણુના નિરા અગમમાથી અગદિના મેળમેળિયા
દહની જાનના દાણામા પુષ્કળ દોર છે નાણી ડોરતા છોડા જે મુખ્ય પાકના દુરમન
તરી વર્તનારા દોષ છે તેના પણુ ખી ઉપર જેના દહની જાતના દાણામા હાન
દોષ છે આના દહની જાનના દાણા મિયાના તરીકે વપના છે અને તેથી રણુ વખત
પાકમા રોગ પડવાનુ કાણુ થઈ પડે છે

મિયાના તરી માગ ચોખ્ખા દાણા વાપનામા આવે, કે નમ મેળમેળિયા
નાણા વાપગમા આવે તો પણ પાક નેવાને માટે દેવામા આનતી ખેડ ખાતર તથા
મહેનત મનુગીનુ ખર્ચ તો અગમ જ થાય છે વગ્માદ પાણી ખાતર વગેરે જે પાકને
ખાનર પ્રમાણમા મન્યા દોર તો પાકની નીપજ મિયાવાના લણાની જાત (quality)
પર આધાર ગમે છે દાણી જાનના દાણા અને દહની જાનના દાણાની અગમ કીમતમા
ધજો કે હોતો નથી પણ માગ ચોખ્ખુ મી વાપરનાથી નીપજેના પા, અને દહની
જાનનુ ખી વાપગવાથી કુતરેના પાકની જાત (quality) અને વજનમા ઘણો ફેર
પડે છે આ પ્રમાણે મિયાવાના દાણા વેચાતા લેતી વખતે માગ આક આનાની કમ
ક થાયી ઊવડે ઉતરણા પા મા દો વીડે પાન સાત ગિયાની ખોલ વેવી એ તો
મુખ્યાઈ બરેકુ જ છે માનમા સાત દાણા અગમમા મળતા દોષ તે બિયાના તરીકે
વાપગવા દુરેક ખેડુને ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ, અને આગે દાણા અને રવાજ ઉનાળા
એ કહેવનાના બોમ નદિ થવા સાવચેત નેવુ જોઈએ

મિયાવાના દાણા મોડા નન્યા તેથી એમ નહિ માનવુ કે તે દહની જાનના
છે પણ આધારણુ બારો અગમમા મોડા વેચાતા લણા લમેણા મેળમેળિયા જ દોષ છે
ખેતીની અગમ માલો તો નમમુ અગમ મી નાખવાથી જ થઈ રહે અગમ
મિયાવાનો ઉપયોગ જેમ અને તેમ કમી કરમા પ્રાન મનો લેઈએ

આવનનના ખેતીવાડીના ખાતા ન કથી જાપેના એક સગચ્છુગમા એમ જણા
રવામા આનુ છે ને કેશની ખેતીમા નમજો પાઠ કુતરવાનુ કાણુ નમગ મેળમેળિયા

દાણાની ગિયાવા તરીકેની વપરાશ છે, એમ માનવાને સરકાર પાસે પુષ્કળ પુરાવો છે. આ લખાણુ ને હિન્દુસ્તાનની ખેતીને વિશે લખવામાં આવ્યું હોત તો તે વધારે યોગ્ય જગ્યાએ વાપરેલું ગણાય. દર વીધે ઉતરતા પાકની નીપજમાં દર વરસે આપણા દેશમાં થતો ઘટાડો અને પાકની જાતનું હલકાપણું, જે આપણે ધ્યાનમાં લઇએ તો હલકા મેળભેળિયા દાણા ગિયાવા તરીકે વાપરવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે, તેની કંઇક કલ્પના થઇ શકે.

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ખેડુત, ગિયાવા તરીકે વાપરવાના દાણા નાણી નેચા પછી વેચાતા લેવા જોઇએ તો, જાણનો નથી. આપણે એટલું ધનુસ કરતું પડશે કે હિન્દુસ્તાનમાં ને ખેડુતે પોતે આવતા વરસમાં ગિયાવા સાથે પેતાના ખેતરમાં પકવેલા દાણા સંધરી નહિ રાખ્યા હોય તો તહેને વિશ્વાસલાયક ચોખ્ખા દાણા ગિયાવા સાથે વેચાતા મળવા ધણા મુશ્કેલ છે ; કારણ કે ચોખ્ખા, નાણી જોયેલા, ગરંટી સાથેના દાણા ગિયાવા સાથે વેચવા એ હિન્દુસ્તાનના દાણાના વેપારીને માલૂમ નથી. જે સરકાર તરફથી ચોખ્ખા દાણા વેચનારા વેપારીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવે અને ગિયાવાના દાણા નાણી જોવાનું ખાતું ઉધાડવામાં આવે તો નાણી જોયેલા ચોખ્ખા સારા દાણા મેળવવા ખેડુત લોકને હાલ પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય.

ખેતીવાડીના શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા માણસની મદદ લેઇ ને કોઇ દાણાના વેપારીની પેઢી ગિયાવાના દાણા વેચાતા લેતા પહેલાં નાણી જુએ, અને ખેડુત લોકને સારા દાણા લણવા તથા ઉપજવામાં શી શી કાળજી રાખવી જોઇએ તેની શીખામણુ આપે, અને ગિયાવાના દાણા, તેની ઉગી નીકળવાની શક્તિની ગરંટીથી વેચવાનું શરૂ કરે તો આપણા દેશની ખેતીની ઉર્જાત થયા વિના રહે જ નહિ.

ખરાબ મેળભેળિયા દાણા ગિયાવા તરીકે વાપરવાથી કેટલા એરફાયદા થાય છે, તથા ખજારમાં વેચાતા દાણામાં સાધારણ શી શી કસર હોય છે, અને તે કયા પ્રકારની તથા કેટલા પ્રમાણમાં મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છે, વગેરે બાબતોની માહિતી હિન્દુસ્તાનના ખેડુતને, મહારા જાણવા પ્રમાણે, હજી કોઇ પણ સ્થાનેથી પુરી પાડવામાં આવી નથી. વળી હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ખેતક વગેરે ઉપયોગમાં લેવાતા દાણા અને ગિયાવા તરીકે વપરાતા દાણા પકવવા તથા લણવા ઉપજવામાં કંઈ ફેર કરવામાં આવતો નથી ; જ્યારે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જાહોજ ખેડુનો ફક્ત ગિયાવા તરીકે વાપરવાના દાણા પકવે છે, અને માધાગણુ વપરાયના દાણા પકવવાનું કામ ખીજ ખેડુનોને માટે રહેવા દે છે આપણા દેશમાં પણ ને દરેક તાલુકામાં કેટલાક ખેડુતોને ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા માણસો તરફથી ખાત્ર ગિયાવાને માટે દાણા કેમ પકવવા તથા લણવા અને ઉપજવા એ શિખવવામાં આવે તો મારા ચોખ્ખા દાણા મળવાની તગી કમી થાય. મરકાર તરફથી આ બાબતમાં ઉત્તેજન મળે તો સુધારો થવો વધારે શક્ય છે. ને કેટલાક આખરજી દાણાના વેપારી એક મંડળ સ્થાપી આ બાબતપર વિચાર ચલાવે, અને સરકારી ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા અધિકારીઓની મદદ લેઇ

બિયાવાને સાર વેચવામાં આવતા દાણાની જાત (quality) ચકાસી પકિતની કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે પ્રયત્નમાં ફતેહ મળવાનો સર્વ સંભવ છે

સાધારણ ખેડુત તથા બાગ બગીચાવાળા પોતાને જોઈતા બિયાવાના દાણા ગમે તો પોતે જાને પકવે છે કે પછી વેચાતા લે છે બિયાવાના દાણા જો પોતાની જાતે પકવેલા હોય તો તે ખરાબ સેળભેગિયા હોવાની ધાસ્તી કમી હોય છે જાને પકવેલા દાણા નબળા હોવાનું કારણ ઘણું, ઉપજીવા તથા અધરી રાખવામાં બેદરકારી હોય છે

જો બિયાવાના દાણા વેચાતા લીધેલા હોય તો તે નબળા હોવાની વળી ધણી છે સાધારણ રીતે ખેડુત જ્યાંથી સોધામાં સોધા દાણા મળે ત્યાંથી પોતાના બિયાવું લે ચાતું લે છે આવી રીતે તે પોતાના પૈસા ક્યારા માગીમાં નાખી દે છે બિયાવા માટે ખરીદ્યા આવી તરેહના દાણામાં નિઃશમણના તથા ખીજ નુકસાનકારક છોડવાના દુર્ભરો ખી હોય છે વળી સોધા મળતા દાણા ઘણે ભાગે ઘણા જીનું તથા ભાગેલા અને ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં ઘણા નબળા પડી ગયેલા હોય છે તથાગમાં કાકગ માગી ત થુખલા, ડાલા વગેરે કસરનો થણ કંઈ ટોટો હોતો નથી

બિયાવાના દાણા નાણી જોવામાં બે મુદ્દા હોવા જોઈએ —

(૧) દરેક નમુનામાં સારા ચોખ્ખા દાણા સિવાય બીજી જાતના કેટલા કયા પ્રકારના દાણા અને વધારામાં બીજી કાકરા, માગી, તથુખલા વગેરેની કેટલી — કસર છે

(૨) નમુનાના ચોખ્ખા દાણામાંથી સંખે કેટલા ટકા ઉગી નીકળવા શક્તિમાન છે

પહેલી પરીક્ષાને 'દાણાની ચોખ્ખાઈ નાણી જોવા કરવામાં આવેલો પ્રયોગ' કહે છે, અને બીજીને 'દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવા કરવામાં આવેલો પ્રયોગ' કહે છે

કેટલીક વખત બિયાવાના દાણાનો બહારનો આકાર રમ ચગકાટ, વાસ વગેરે થુથુ નાણી જોઈને તે કેટલે દરજ્જે મારા તથા ઉગી નીખી શકે તેના છે, તેનો આસરો બાધવામાં આવે છે જો કે આ તરેહની તપાસ હમેશા કરવી જરૂરની છે, તોપણ તે એકલીની જ મદદથી દાણાની જાત આકરી ચકાસ નહિ કારણકે ઘણી વખત જીનું દુષ્કર્મ જાતના દાણાને નબળું બનાવતા હોવા સાર તેમ કે દિવેલનો હાથ દેવામાં આવે છે આવી તરેહની ઉપર ઉપરના દેખાવની કચેલી પરીક્ષા ખાસ અનુભવી ખેડુત અને વેપારી સિવાય બીજા કોઈને ઉપયોગી પડતી નથી માધારણ ખેડુત જો આવી પરીક્ષા ઉપર બરોસો રાખે તો ઘણી વખત ખોટા માગે દોરાઈ જ વાનો બચ રહે છે

ખાતરમાંથી વેચાતા લીધેલા દાણા ઘણું ખર્ચ નીચેની ચા- પાચ ખાતરમાંથી એક કે વધારેની કસરવાળા હોય છે —

- (૧) દરેક નમુનામાંના દાણાની ઝોખખાઈ,
- (૨) " " " ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ,
- (૩) " " " ઉગી નીકળવાની ઝડપ,
- (૪) " " દાણાનું વજન

આ દરેક બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપવું જરૂર છે, અને બિયાવાના દાણા ઉપરની કંઈ બાબતમાં કસરવાળા છે તે નાણી જોઈ જોઈએ

નામ પ્રમાણે સત્યાઈ, (Genuineness)

‘ નામ પ્રમાણેની સત્યાઈ, ’ એટલે દરેક બિયાવાના દાણા ને નામથી વેચવામાં આવ્યા હોય તે જ હોવા જોઈએ, દાખલા તરીકે, ખેડૂત બિયાવા માટે જીઆર વેચાતી હોના માટે તો તેને સાચી જીઆર જ મળવી જોઈએ, અને સેળભેળિયા જીઆર અને સુડિયાના દાણા માટે મારેલા હોવા જોઈએ નહિ જીઆર અને સુડિયાના દાણામાં દેખીતો ફેર માન્ય પડતો નથી, પણ ન્યારે પાક લણવામાં આવે ત્યારે દર બીધે સેળભેળિયા બિયાવામાંથી જીઆર ધણી થોડી નીપજેલી માલૂમ પડે છે

વળી અમુક દાણાની જીદી જીદી બાત હોય છે અને દાણાના દેખાવ પરથી બાત ઝોળખવી ધણી મુશ્કેલ હોય છે આવી તરેહના જીદી જીદી બાતના દાણા વેચાતા લેવાના વેચનાર વેપારીની આનુષ્ઠર બરોસો રાખવો પડે છે

દરેક નમુનાના ખીના દાણા ને નામથી વેચ્યા હોય તે સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતના દાણા તે નમુનામાં હોય તો તે નમુનો કસરવાળો મણાય, દાખલા તરીકે ધઉ વેચતા લીધા હોય અને તહેમા મેકડે પાચ ટકા ચણાના દાણા હોય તો તે ધઉ કસરવાળો ગણાય, કારણકે આવી તરેહના ધઉ ખેતરમાં રોપવાથી સેકડે પાચ ટકા ચણાના છાંડ ઉગી નીકળશે, અને તે ધઉના પાકમાં નિદામણ તરીકે ગણાય અને તેટલા પ્રમાણમાં દર બીધે ધઉનો પાક ઝોછા ઉતરે છે વેચાતા લીધેલા બિયાવાના દાણામાં નુકસાનકારક નિદામણના બી હોવા જોઈએ નહિ

કસરવાળો દાણા વેચાતા લેવાથી ખરીદનારને ગેરફાયદો થાય છે કારણકે ફો ગટના કસરવાળા નમુના વજન માટે બિયાવાના દાણાની કીમત પ્રમાણે પૈસા આપવા પડે છે ઉપરના ધઉમાં પાચ ટકા ચણા હોવાથી બિયાવાના સેકડે પાચ ટકા ધઉની કીમત ફોગટની જ આપવામાં આવે છે વળી જો ધઉમાં સેકડે એક બે ટકા કાકરા, માગી તણખા-સ વગેરેની કસર હોય તો, તેટલા ધઉની કીમત કાકરા, માગી ઇત્યાદિ વેચાતા તેવામાં આવે છે બિયાવાના દાણામાં વ્યાવહારિક ઝોખખાઈ હોવી જોઈએ, એટલે તે દાણા તહેના નામ પ્રમાણે સાચા હોના જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તહેમા બીજી કોઈ પણ જાતની ગણતરીમાં લેવા લાયક કસર હોવી જોઈએ નહિ

કસર.

કસર મુખ્ય બે જાતની હોય —

(૧) ઝાંઝા, માગી, તણખના, ઝાવા, ગંતી, બાગી મડી ગથેલા દણુ વગેરે ચીજોને જેમા હવ દોતો નથી (Mechanical impurities) આ બધી ચીજોને બિયાણાના વજનમા ફક્ત વધારો કરે છે

(૨) બીજી કસર હવરાળી વસ્તુઓની હોય છે દાખલા તરીકે નિદામણુ ના છોડાના બી તથા ખામ કઠીને મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છોડાના બી આવી તરફની હવરાળી કસર ઘણી જ નુકસાનકારક છે

મિયાવાના દણુની અંગની સ્વચ્છતા માધાન્ય રીતે ખેડુન જેટલું ધ્યાન આપે છે તે હજી વધારે ધ્યાન આપીને મિયાવામા નિદામણુના તથા બીજા નુકસાનકારક છોડાના બી ન હોવા જાગજાગ નિયંત્રણમા આવે તો ખેતીની અંદર ઘણો લાભ થવા પામે દણુમા જો કે દર મેકેટ્ટે જુદા દર નિયંત્રણમા મી દે થાય તે રીપવાથી ખેતરમા તો દર વીધે હજારો નિદામણુના છોડા ઉગી નીકળે. આ કાનુકૂળી જ્યાં મિયાવાના દણુનો નમુનો નાણી લેવામા આવે ત્યાં ફક્ત મેકેટ્ટે કુલ કેટલા ટકા કસર છે એટલું જ તપાસીને મતોપ માનવો નહિ પણ કસર ના પ્રમાણ છે તે તપાસવું જોઈએ દાખલા તરીકે અમુક નમુનાના દણુમા કસરનો ભોગ બાગ કાકના, માગી, તણખના વગેરે હવ વિનાની વસ્તુઓ હોય, જીલ નુકસાનકારક છોડાના તથા નિદામણુના મિયા વગેરે હવરાળી ચીજોનો ભોગ બાગ હોય કેટલીક રાખ દણુમા જે જે કસર માન્ય પડે છે તે જે ખેતરમા આગલે વર્ષે આ દણુ પાકેલા હોય તે નિદામણુ વગેરેના, મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છોડાથી બચૂ દોનાથી, લણુતી વખતે જ મર મેગમેગ થયેલી હોય કે વગી ખગીની જગ્યા જ્યાં માખા નડ્યા પડી ઉપજવા તથા ચોખ્ખા કરવામા આવે છે તે, ચોખ્ખી નહિ હોવાથી દરક જાનની કસર મુખ્ય પાકના દણુમા બને છે

આ મિયાવ બજારમાના મિયાવાના કેના નમુના તો ખામ જાણી લેઈને વિવિધ કસરો માથે બેઠેલા હોય છે દાખલા તરીકે ઘડમા પાવ મજે એ તોલુ (દસ શેર) દાસ માગી બેઠવામા આવે તો દેખીતો કષ્ટ કે માન્ય પડતો નથી પાવ મજુ ગાગમા દસ શેર દો બેઠવામા આવે તો કષ્ટ કે જાણ નહિ પાવ મજુ અડમા દસ શેર મજ બેઠવામા આવે તો મજ કે પડે નહિ અને વધારે ખર્ચના અડને બદલે મોલી કીમતના મજ માથે માગવામા આવે છે

દણુની ચોખ્ખાઈ નાણી લેવાની રીત.

મિયાવાના દણુની ચોખ્ખાઈ ગેરવાળી નાણી લેવા છે દણુની જાન પ્રમાણે મજ નમુન માથી નિગળ નિરાળ વજનના નવા નમુન જુદા કરામા આવે છે, અને ઉપર કહેલી બે જાતની કસર જુદી પાડવામા આવે છે કસર જુદી પાડ્યા પછી

તેનું વજન કરવામાં આવે છે કસર જુદી કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તે છેવટે આપેલી છાપી નં ૨ જોવાથી માલૂમ પડશે ન્હાના નમુનામાંથી જુદી કરેલી કસરના વજન પરથી મૂળ નમુનાના દાણામાં સેડે કેટલા ટકા કમ છે તે નીચે પ્રમાણે ગણી કઢાડવામાં આવે છે દાખલ તરીકે—

	શેર અધોળ
મૂળ નમુનામાંથી નાણી જોવા લીધેલા દાણાનું વજન	૧ — ૪
કુલ કસરનું વજન	૦ — ૧
ચોખ્ખા દાણાનું વજન ...	... ૧ — ૩

મૂળ નમુનામાંથી લીધેલા મવા શેર દાણામાં એક અધોળ કમર માલૂમ પડી એટલે કે વીસ અધોળ દાણામાં ઓગણીસ અધોળ ચોખ્ખા દાણા છે, તેથી સેડે પચાણુ ટકા ચોખ્ખા દાણા છે

૧૯ x ૫ = ૯૫ ટકા ચોખ્ખા દાણા અને ખાસ ટકા કસર, જો બિયાવા સારા આ તરેહના દસ મણુ ઘઉં લીધા હોય તો ત્હેમાં અઘમણુ કસરનું વજન છે અને બાકીના માત્ર નં મણુ ચોખ્ખા ઘઉં છે આ અઘ મણુ કસરની ઘઉં પ્રમાણે કીમત આપનામાં આવી તે બરબાદ ગઈ એટલું જ નહિ પણ ખેતરની અદર આવી જતના ઘઉં રોપનાથી દૈનિક જાતના નિદામણુના અને ઘઉંના પાકને નુકસાનકારક છોડવા દાખલ થતા પામે છે નિદામણુના છોડવા ઘઉંના પાક સાથે ખેતરની જમીન પચાવી પડવામાં હરીફાઈ કરે છે અને ઘઉંના પાક ઓછા ઉતરે છે આ પ્રમાણે બેવડું નુકસાન થાય છે

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બિયાવાના દાણામાં એકદર કેટલી કસર છે તેનું વજન નાણી જોવાય પણ કસર ક્યા પ્રકારની છે તે ખાસ કરીને નાણુ નિશો જરૂર છે, અને કસરમાંના નિદામણુના છોડવા મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણુમાં નુકસાન કરતો છે તે જાણવું જોઈએ ચોતાના ચોખ્ખા ખેતરમાં વહેમ પડતુ બી રોપી નુકસાનકારક નિદામણુના છોડ દાખલ થવાનું જોખમ ખેડવાને બદલે ત્હેવી જાતનું બી પ્લેનેથી જ રોપતું નહિ એ હાપણુ બરેણુ છે

સર્વ ખેડુત અને બાગ બગીચાનાઓએ ચોખ્ખુ બી હોય તે જ રોપવાને ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ બિયાવાને માટે ઘણા જાણીતા ખેતરમાં પકવેલા હોય અને પાઠને વર્ષે તે દાણાના પાકમાં મોટું રોગ નહિ પડેલો હોય એવી ખાતરી સાથેના દાણા મેળવના પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

ખેડુત તથા દાણાના વેપારીના મદદ તરફથી આવી તરેહના બિયાવા માટે દાણા વેચવા દુકાન કઢાડવામાં આવે તથા ચોખ્ખાઈની ચેરની સાથે દાણા વેચવાની પ્લેટ કરવામાં આવે તો બિયાવાના દાણામાં ઘણું જ સુધારો થતા પામે પાયાત્વ દેશમાં ઘણા ખેડુત ફક્ત બિયાવાને માટે જ દાણા પકવે છે, અને આવી રીતે ખાસ

કાળજી રાખી પકવેલા દાણાની સાધારણ દાણા કરતા વધારે કીમત ઉપજે છે આપણા દેશમાં કેટલાક ખેડુતને આની રીતે ખાસ બિયાવા સાર જ દાણા પકવવાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ

કેટલીક વખત બિયાવાના દાણામાં સેંકડે જુજ ટકા, કસર હોય છે, પણ જે કસર હોય છે, તેમાં નિદામણના બી વણા હોય છે, તેથી આ તરેહના દાણામાં જે કે કુલ કસર કમી છે, તેપણુ બિયાવા તરીકે વાપરવા નકામાં થઈ પડે છે કુલ કસર સેંકડે થોડા ટકા વધારે હોય, પણ કસરનો મોગે ભાગ કાકત, માગી, તણખના વગેરે જીવ પ્રિતાની ચીનેનો હોય તો તેહવી કમરવાળા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવા બહુ હરજત નથી કારણ કે વીધે અર્ધા મણને બદલે પચ્ચીસ શેન દાણા ઓગવાથી જીવ પ્રિતાની કમરની ખોટ પુરી પાડી શકાય છે કમગમાના નિદામણના બાની જાત અને તે નિદામણ મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમાં હાનિકર્તા છે, વગેરે બાબતોની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ

દરેક જીવના તથા તાતુકાના ગામોમાં જુદી જુદી તરેહના બિયાવા માટે જે દાણા વેચવામાં આવતા હોય, તેમાં જીવવાગી તથા જીવ પ્રિતાની કમર કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે, અને જીવવાગી કમગમાના નિદામણના દાણા કેવી તરેહના છે, અને નિદામણના ઊંડવા મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમાં નુકમાનપરક થઈ પડે એવા છે, વગેરે વગેરે બાબતોની માધાગણ ખેડુત વર્ગને માહિતી આપવાને પ્રયત્નો થવા જોઈએ ઉપર કલા પ્રમાણે રાખેલા ખેડુત અને દાણાના વેપારીના 'સહાયકગ્રંથ મંડળો' (Co-operative Societies) જે પોતાના તાતુકામાં બિયાવા માટે વેચાતા દાણા, કાંઈ ખેતી વાડીના ચાત્રના જાનવાગા માણસ પામે નાણી જોવરાવે, અને તે તપાસથી મળેલી માહિતી મેઘ વર્તમાનપત્રમાં છપાવે, અથવા તાતુકાના મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં ખેડુત ભેટની સભા ભરી તેમાં એ વિષે બાણ આપે, અને એ પ્રમાણે સર્વે ખેડુત ભેટને બિયાવાના દાણા વિષેની મરે હકીકતથી માહિત કરવામાં આવે, તો જરૂર આપણા દેશની ખેતીમાં થોડા વર્ષમાં મુધારો થવા પ્રિતા મ્હે નહિ

બિયાવાના દાણામાં વનસ્પતિના રોગના ચેપની હાજરી.

બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈની પરીક્ષા કરતી વખતે તેને કોઈ જાતના રોગનો ચેપ (Fungus spores) લાગેલો છે કે નહિ, તેની ખાતરી કરવી જોઈએ વનસ્પતિના કેટલાક રોગ એવી તરેહના હોય છે કે તે મરી ગયેલી એગ્રે સડી ગયેલી વનસ્પતિને જ લાગુ પડે છે, ઉદા. saprophytic fungus અને જે વેચાતા લી ધેના દાણામાં આવી તરેહના રોગના ચેપ (spores) ની હાજરી માન્ય પડે તો નક્કી જાણુ કે તે દાણા જુના અને મડી ગયેલા છે અને બિયાવા તરીકે વાપરવા નકામાં છે

બીજી તરેહના વનસ્પતિના રોગ એવા હોય છે કે તે જીવતા ઝાડને લાગુ પડે છે, ઉદા Parasitic fungus આવી તરેહના રોગના સદ્મદયક ઊંડવા (mycelium)

અથવા તેનાં ચેપી બી મુખ્ય દાણાની જાલના પડની અંદર બરાબ રહે છે. બ્યારે આવી તરેહના રોગના ચેપવાળા દાણા રોપવામાં આવે, અને તેને ઉગી નીકળવાને સર્વ સગવડ કરી આપવામાં આવે, સારે તે દાણાની જાલમાં બરાબ રહેલા રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડવા તેનાં ચેપી બી ઉગીને કુલી શલી નીકળે છે આ પ્રમાણે મુખ્ય પાકના છોડને છેક ચરઆતથી જ રોગ લાગુ પડે છે

રોગના છોડ અને ચેપી બી દાણાની જાલમાં બરાબ રહેલાં છે કે નહિ તે નીચે પ્રમાણે તપાસવામાં આવે છે બિયાવ ના દાણાના દગલામાંથી ચોક્ક દાણા એક શીશીમાં લેઇને તે શીશીમાં થોડું પાણી રેડવામાં આવે છે. પછીથી તે શીશીને દાટા મારીને ખુબ જોરથી હલાવવી. કોઇ કોઇ વખત શીશીને જોસભર હલાવવાને યંત્રની મદદ લેવામાં આવે છે. હલાવ્યા પછી શીશીમાંનું પાણી સાંત પડવા દેવું. પછી તેમાંનું એક ટીપું સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસી જોવું. જો દાણામાં રોગનો ચેપ લાગેલો હશે તો રોગના છોડ તથા બી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર નીચે માલુમ પડશે.

કોઇ વખત બિયાવાના દાણા ભાગી સડી ગયેલા માલુમ પડવાથી તેમાં રોગનો ચેપ લાગેલો હોવાનો જોઇમ પડે છે. આવી તરેહના સડી ગયેલા એક દાણાને ધારવાળા અત્રાથી કાપીને પાતળી જાલ (sections) ઉતારવામાં આવે છે. અને તે જાલને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસવામાં આવે છે. જો તે દાણાને રોગનો ચેપ લાગેલો હશે તો રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડ તથા બી (mycelium and spores) નજરે પડશે.

આ તરેહની બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઇ નક્કી કરવા કરેલી પરીક્ષા ધણી ઉપયોગી થઇ પડે છે. અને અમુક દાણા હલકી ભતના છે કે ઉંચી ભતના છે, અને બિયાવા તરીકે વાપરવા લાયક છે કે નહિ, વગેરેની એકદમ ખાતરી કરી શકાય છે.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ.

અમુક દાણા ચોખ્ખા છે, માટે તે બિયાવા તરીકે વાપરવાને લાયક છે, એમ કહી શકાય નહિ. કારણકે દાણામાં બીજ કોઇ પણ તરેહની કસર ન હોય તોપણ તે ધણી જુના હોઇ શકે અને ઉગી નીકળવાને અશક્તિવાન થઇ ગયેલા હોય તેથી ચોખ્ખાઇને માટે પરીક્ષા કર્યા પછી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે નક્કી કરવી જોઇએ. એકથી ઉગી નીકળવાની શક્તિની જ પરીક્ષા કરેલી હોય તો તે ધણી ઉપયોગી થઇ પડતી નથી. કારણકે તે પરીક્ષા સાથે ફક્ત ચોખ્ખા કરેલા દાણા વાપરવામાં આવે છે, અને મૂળ નમુનાના દાણા કેટલા પ્રમાણમાં ચોખ્ખા તે ખબર પડતી નથી. આ પ્રમાણે ચોખ્ખાઇ તથા ઉગી નીકળવાની શક્તિ એ બન્નેની પરીક્ષા કરવામાં આવી હોય તો જ દાણા બિયાવા તરીકે વાપરી શકાય.

દાણાને ઉગી નીકળવા સાથે તેની અંદર જે અંકુર (embryo) હોય છે તે જીવંતો હોવો જોઇએ. કેટલાક દાણા રોપ્યા પછી ઉગી નીકળતા નથી તેનું કારણ એ હોય છે કે લણતી વખતે તે પરિપક્વ થવા દીધેલા હોતા નથી. પરિપક્વ થયેલા દાણા

પણ યોગ્ય વર્ષ સધરી રાખવાથી પોતાની ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં નબળા પડતા જાય છે

અનુક્રમ નમુનાના દાણામાં આવી રીતે ઉગી નહિ શકે એવા કેટલા દાણા હોય તે ધણી જુદી જુદી બાબતો પર આધાર રાખે છે દાખલા તરીકે,—

- (૧) દાણાની જાત—બાજરી, ધઉ, ડાંગર વગેરે
- (૨) પાકની લણતી વખતે સ્થિતિ, એટલે કણસવામાંના દાણા પરિપક્વ થયેલા છે કે નહિ
- (૩) લણવા તથા ઉપણવામાં કેટલી કામગીરી રાખેલી
- (૪) દાણા સધરી રાખવામાં કેટલી કામગીરી અપાયેલી, એટલે બેજવાળી અથવા ગરમ જગ્યામાં દાણાના કોષમાં રહેલા દેવામાં આવેલા કે જીવજંતુ પડવાથી સડી ગયેના

ઉપર પ્રમાણેના સર્વ કારણોથી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ધણી કમી થઈ જાય છે, અને બિયાવા તરીકે વાપરવાને તે નમ્રમાં થઈ જાય છે જુદી જુદી તરેહના દાણા ખેતરમાં રાખતા પહેલાં કેટલા વર્ષ સુધી સધરી રાખાય, અને તેની બિયાવા તરીકે વાપરવાની દીમત ઓઝી થવા પામે નહિ એ દરેક દાણાની જાત (species) ઉપર આધાર રાખે છે જુદી જુદી તરેહના દાણા જો કામગીરી ગંભીર સધરી રાખવામાં આવ્યા હોય તો સાધારણ રીતે નીચે મુજબના આપેલા વખત સુધી બિયાવા તરીકે વપરાવા સાગ ગંહી શકે છે

દાણાનું નામ	વર્ષ	દાણાનું નામ	વર્ષ.
ધઉ	૨	મગ, અડદ, વાવ	૫
જુઆર, બાજરી	૨—૩	સોરીઆ	૨
જવ	૧—૨	રાઈ	૩—૪
બાવરો, કોદરા	૨—૩	ગાજર, કોથમીર, જીરું, અજમો.	૩
મકાઈ	૧—૨	મીઝીજ	૩
વટાણા, ચોળા, મહ	૪—૫		

નવા દાણામાં ધણી વખત જુના દાણા ભેગવવામાં આવ્યા હોય છે, અને તેથી ધણા દાણા ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં નબળા થાય છે

ઉપર બતાવેલા કારણોમાંથી ગમે તે કારણને લીધે અનુક્રમ દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નરમ થઈ ગયેલી હોય તે જાણવાની આપણને જરૂર નથી ગમે તે દાણાની ઉગી નીકળવાની પરીક્ષા સ્વેચ્છાથી કરી શકાય છે અને બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈ તથા ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કર્યા બિયાવા તેમને ખેતરમાં ઓઝવા બેઠાં નહિ

દાણાને ઉગી નીકળવા સારૂ રૂચિ પડે છેવી પરિસ્થિતિ.

અમુક દાણાને બરાબર ઉગાડવા સારૂ કેટલીક આબુખાબુની રિયતિ (environments) પર ધ્યાન આપવું પડે છે. દાખલા તરીકે—

- (૧.) પૂરતા ભેજવાળી તથા બરાબર ખેડખાતર કરેલી ક્યારાની જમીન ;
- (૨.) દરેક દાણાની ભત પ્રમાણે છેને રૂચિ પડતી હવાની ગરમી (temperature) ;
- (૩) રોપેલા દાણાના ખીને તાજા ચોખ્ખી હવા પહોંચી શકવાની ગોઠવણ.
- (૪.) અધારૂં.

આપણે હવે એક પછી એક ઉપર જણાવેલી બાબતોને જરા ઝીણી નજરે તપાસીએ.

પૂરતા ભેજવાળી અને બરાબર ખેડખાતર કરેલી ક્યારાની જમીન.

જમીનમાં ખી રોપતા પહેલાં છેને પાણીથી પલાળવાની કાંઈ જરૂર નથી. કોઈ કોઈ વખત ફાદા વાલના દાણા જેવાં ઘણા મોટા કેદનાં ખીને રોપતા પહેલાં પલાળવામાં આવે છે. ક્યારાની જમીનમાં ખીના દાણા એક બીજાને અડે નહિ તે પ્રમાણે રોપવામાં આવે છે. દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા સારૂ છેમને હમેશાં જમીનમાં જ રોપવામાં આવતા નથી. ઘણી વખત ભીંજવેલા ભાડા સાફીયુસ કાગળના પડમાં ખી પાથરવામાં આવે છે, અથવા ગ્લેસ ક્યાં વગરની માટીની જુદી જુદી ભાડાની રકાખીઓ (unglazed porcelain) એક પાણીથી ભરેલી કથરોટમાં મૂકવામાં આવે છે, અને ખીના દાણા રકાખીઓ પર એક એકને અડે નહિ તે પ્રમાણે પાથરવામાં આવે છે. સાફીયુસ કાગળ અને માટીની રકાખીઓ ધણે ભાગે ઝીણાં ખીના દાણા ઉગાડવા સારૂ વાપરવામાં આવે છે. ઘઉં, બાજરી, કઠોળ, વગેરેના દાણાને ઉગાડવા કુલના હોડ ઉગાડવાને માટે વાપરવામાં આવતાં માટીનાં નહાંનાં કુંડામાં ભીની માટી કે રેતી ભરવામાં આવે છે, અને ખીના દાણા રોપ્યા પછી કુંડાને પાણીથી ભરેલી માટીની રકાખીમાં મૂકવામાં આવે છે. માટીની રકાખીઓ અને કુંડાને એક વખત દાણા રોપ્યા પછી કોઈ વનસ્પતિના રોગનો ચેપ લાગતો અટકાવવાને સ્વચ્છ ડેમ રખાય, તે આગળ બતાવવામાં આવશે.

ફક્ત હવાની અંદરના ભેજથી ખીના દાણા ઉગી શકે નહિ. ઉગવા સારૂ દાણાને કોઈ ભીની વસ્તુપર પાથરવા પડે છે ; પણ જરૂરીઆત ભેજને સારૂ જે પાણી જેમએ તે કરતાં વધારે પાણી હોય, એટલે કે ખીના દાણા પાણીમાં અર્ધો ડોકિયાં કરતી સ્થિતિમાં, રોપવામાં આવ્યા હોય તો ને ઉગી શકે નહિ દરેક ભતના દાણા ભીની વસ્તુપર મુકવાથી પાણી સુસીને કુલે છે. આ પ્રમાણે દાણાનું કદ મોટું થવાનું કારણ ફક્ત મુસેલું પાણી જ છે ; અને પાણીમાં નાખવાથી દાણો કુલી શકે છે, તેથી તે ઉગીને હોડ ઉત્પન્ન કરશે એમ કહી શકાય નહિ. ફક્ત બ્યારે ખીની અંદરનો અંકુર

(embryo) જાંબની બહાર કુળી નીકળે ત્યારે જ તે કારણે ઉગી નીકળ્યો કહેવાય અને જોટલી ઝડપ અને જોટલા જોમથી અકુર ઘણામાંથી કુળી નીકળે, તેના પ્રમાણમાં તે ઘણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ આંકનામા આવે છે.

ઘણાની જાત પ્રમાણે કૃત્રિ પડતી હવાની ગરમી. (temperature)

જુદી જુદી જાતના ઘણાને બગબગ ઉગી નીકળવા માટે જુદા જુદા પ્રમાણમાં હવાની અંદર ગરમીની જરૂર પડે છે. દરેક જાતના ઘણા હવાની અંદરની ગરમીના જુદા જુદા પ્રમાણમાં યોગ્ય ધણા ઉગી નીકળે છે પણ તેમને બગબગ ઉગી નીકળવા માટે તે અમુક પ્રમાણમાં જ હવાની ગરમીની જરૂર પડે છે ઘાબવા તરીકે, ઘઉંના ઘણા જેકે હડી, એટલે પાણીનું જરૂર થઈ જાય એવી હવાની ગરમી (temperature) માં પણ યોગ્ય ધણા ઉગી નીકળવા શક્તિમાન હોય છે, અને તે જ ઘણા, તાપની અંદર મુકેલા પાણીને હાથપર રેડીએ તો દ્રાવ્ય એટલા પ્રમાણની હવાની ગરમીમાં પણ થોડે ધણે ભાગે ઉગી શકે છે તેવી જ ગીને મકાઈના ઘણા પણ હવાની ગરમીના જુદા જુદા પ્રમાણમાં ઉગી શકે છે પણ ઘઉં તથા મકાઈના ઘણાને જો બગબગ રીતે ઉગાડવા હોય તો તાપમા મુકેલું પાણી મકાઈનાથુ થઈ શકે તેટલા પ્રમાણમાં હવાની ગરમી દોવી જોઈએ (Temperature between, 25°—30° C or 77°—86° F.) આ તરેહની હવાની ગરમીના અમુક પ્રમાણ કગતા જો હવા વધારે હડી કે ગરમ હોય તો ઉગવા રોપેલા ઘણામાંના ઘણા બગબગ ઉગી શકે નહિ, અને મધ્યમા ઘણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ અને જોમમા ધણુ મદપણુ માન્ય પડે છે. બિયાવાના ઘણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે મધ્ય પણ નમુનાના ઘણા રોપવામાં આવ્યા હોય તો તેની આજુ બાજુની હવાની ગરમીનું પ્રમાણ હમેશા એક જ રાખવું જોઈએ. ઉદા. જો તે ઘણાને એક દિવસ કડું બન્ધ જેવું પાણી છાટવામાં આવે, અને આજુબાજુની હવા પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં હડી ગાબવામાં આવે અને બીજે દિવસે હાથ ઘાટે તેવું જુ પાણી છાટવામાં આવે અને હવા પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ગરમ રાખવામાં આવે તો આવી ગીને આજુબાજુની હવાની અંદરની ગરમી એકદર ફેરબદલ થવાને લીધે રોપેલા ઘણા બગબગ ઉગી શકતા નથી, અને બિયાવાના ઘણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની આવી તરેહની પરીક્ષા કરનાથી તેની ખરી કીમત કરી શકાય નહિ.

(૨) તાજી શોષણી હવા.

સાધારણ ગીતે બિયાવાના ઘણા જે જગ્યામાં રોપવામાં આવે કે ત્યાંની હવાની અંદર ફેબદલી થઈ શકવાની હમેશા જોશવણ હોય છે અને રોપેલા ઘણાને શ્વાસો શ્વાસ લેવા હમેશા તાજી હવા મળી શકે છે બીજા ઘણા પાણીમાં અર્ધા ડોહિયા કરે એવી સ્થિતિમાં રોપેલા હોય તો તેમને તાજી હવા ખોગી શકે નહિ. અને તેઓ ઉગી શકે નહિ. એવી હવા અથવા જુદી જુદી રસાયણિક વસ્તુઓ જોમાથી એવી હવા પેદા થઈ શકે, વગેરે ઉગવા રોપેલા ઘણા પર ધણી જ નુકસાનકારક અસર કરે છે

(૪) અંધારું.

દાણાને ખરાબર ઉગી નીકળવાને અંધારું વધારે ફાયદાકર પડે છે કે નહિ તેની હજી ખરાબર ખાતરી થઈ નથી. કેટલાક પ્રેક્ટિસરોનો અનુભવ એવો છે કે કેટલીક તરેહના દાણા અંધારા ઠગ્ગાં અજવાળામાં વધારે સારી રીતે અને જલદીથી ઉગી નીકળે છે; અને કેટલાક દાણા ઉગી નીકળવા સારૂ અંધારા કે અજવાળાના ખેદરૂકાર છે. અમેરિકાના પ્રેક્ટિસરોનો અનુભવ એવો છે કે ઉગી નીકળવા સારૂ દાણાને અંધારું વધારે ફાયદાકર છે જ્યારે ઉગવા સારૂ દાણાને જમીનમાં રોપવામાં આવે છે ત્યારે સાધારણ રીતે જમીનની અંદર અંધારું હોય છે. તેથી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા તેમને અંધારામાં ઉગાડવા એ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે.

દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની રીત.

સાધારણ રીતે પાશ્ચાત્ય દેશોના દાણાના વેપારી તથા કાબેજ ખેડૂત અને બાગ બગીચાવાળા વેચાતા લીધેલા બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

એક ઢાંકણ સિવાયની પેટીમાં ખેતરની જમીન કે રેતી ભરવામાં આવે છે. અને પાણી છાંટી જમીનની માટી કે રેતીને બીજવવામાં આવે છે. પછી એક મુકીબર બિયાવાના દાણા પેટીમાં રોપવામાં આવે છે, અને હમેશા નોંધએ તે પ્રમાણે પાણી છાંટવામાં આવે છે, પેટીની અંદર જેટલા દાણા ઉગી નીકળે તેના દેખાવ ઉપરથી બિયાવાના નમુનાના દાણા કેવી જાતના (quaiaty) છે તે વિશે આશરો બાંધવામાં આવે છે. આવી રીતે ઉપર ઉપરની પરીક્ષા કરવી તે બિલકુલ પરીક્ષા નહિ કરવા કરતાં વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. જો બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિના ખાતરી સાથે આશરો કઠાડવો હોય તો મુજ રોપેલા તથા ઉગી નીકળેલા દાણા ગણેલા હોવા નોંધએ, અને મુજ રોપેલા દાણામાંથી સંકેત કેટલા ટકા ઉગી નીકળે છે તેની પણ ગણતરી કરવી નોંધએ.

ઉપર પ્રમાણે વળી કેટલાક ખેડૂત રેતીની અંદર એક નીક ખોદી દર. વીધે. ખેતરમાં જેટલા દાણા ઓરવામાં આવતા હોય તેના પ્રમાણમાં તે નીકમાં નાણી નેવાના બિયાવાના દાણા રોપે છે અને રેતી પર હમેશા મરમ પાણી છાંટે છે. નીકમાં રોપેલા દાણા જલદીથી ઉગી નીકળે છે અને ઉગી નીકળેલા છોડવાના દેખાવ ઉપરથી બિયાવાના દાણાની યુજ કરવામાં આવે છે. નીકમાં રોપેલા દાણા ગણેલા હોતા નથી અને જે છોડ ઉગી નીકળે છે તેની પણ ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. તેથી કુલ નીકમાં ઉગી નીકળેલા છોડના ઉપરના દેખાવથી બિયાવાના દાણાની ખાતરી પૂર્વક યુજ કરી શકાય નહિ.

કેટલાક લોક એમ ધારે છે કે જો બિયાવાના દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવે તો સારા દાણા ડુબી જશે અને ખરાબ ઉગી નહિ શકે એવા દાણા પાણી ઉપર

તરતા રહેશે. આ પ્રયોગ કરવા સારૂ દાણાના નમુનામાંથી એક મુઠ્ઠીભર દાણા પાણીમાં નાખવાથી તેની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરી શકાય. પણ આ ધારણા ખોટી છે. તે અમેરિકાના ખેતીવાડીના ખાતા તરફથી કરવામાં આવેલા પ્રયોગોથી પૂરવાર કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક દાણાની છાલ પર ઝીણી ફવાટી હોય છે. આ ફવાટીની અંદર હવા બગાડ રહેવાથી ન્યારે તે દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પાણી ઉપર તરે છે. અમેરિકાના ખેતીવાડીના ખાતાના પ્રયોગોમાં ઘઉંના દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવ્યા હતા. જેટલા દાણા પાણીમાં ડુબી ગયા તેમને રોપવામાં આવ્યા. તેમાંના સેંકડે ફક્ત ૬૮૩ ટકા ઉગી નીકળ્યા. જેટલા દાણા પાણી ઉપર તરતા રહ્યા તેમને રોપવામાં આવ્યા ત્યારે તેમાંના સેંકડે ૭૨ ટકા ઉગી નીકળ્યા. આ પ્રયોગમાંના પાણી પર તરતા રહેલા દાણા, ડુબી ગયેલા દાણાના કરતાં વધારે સારી રીતે ઉગી નીકળ્યા અને ઘણું સિવાય બીજી જાતના (species) દાણાને પણ ઉપર વર્ણવેલા પ્રયોગ કરવાથી કાંઈ પણ નફો કરી શકાય નહિ એવા પરિણામ આવ્યાં છે.

ખિયાવાના દાણાની ખાત્રી પૂર્વક ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા બીજી વધારે સુવ્યવસ્થા બરેલી રીતો કંઈ કંઈ વાપરવામાં આવે છે તે જો કોઈ જગ્યાએ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો મુંબાઈ સરકારને “ખિયાવાના દાણા નાણી જેવાની રીતો તથા વાપરવાનાં ઓળખ” વિશે અને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મોકલેલા મ્હારા રિપોર્ટ વાંચવાથી ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળી શકશે.

વધારે અટપટાં ઓળખેલાની મદદ વગર કોઈ ખેડૂતને ખાનગી રીતે પોતાના ખિયાવાના દાણા નાણી જેવાની મરજી થાય તો તે નાચે પ્રમાણે ઘણી રહેલાઈયા નાણી જેવાય.

એક સ્વચ્છ મલમલ કે ફલાવીનના કપડાના કકડને પાણીમાં પલાળી, પાણી નીકળતું ગંધે નહિ તે પ્રમાણમાં બીનો રાખવો. (કપડાને બદલે ઘણે બાગે જાડ બ્લોટિંગ વાપરવામાં આવે છે.) કપડું વાપરવામાં આવે તો તેમાં રંગ હોવો જોઈએ નહિ. આવી રીતે બીજવેલા કપડા કે બ્લોટિંગની એક વખત ગડી વાળીને એક માટીની રકાખી ઉપર પાચરવું. નાણી જેવાના ખિયાવાના દાણામાંથી બસે બસે દાણાના બે નમુના જુદા કરવા અને તેમને ઉપર દેલા પ્રમાણે બીજવીને રકાખી ઉપર પાચરેલા બે જુદા જુદા બ્લોટિંગ કે કપડાના કકડ ઉપર, એક દાણો બીજાને અડકે નહિ તે પ્રમાણે પાચરવા, પછીથી બીજા બે બીજવેલા બ્લોટિંગ કે કપડાના કકડથી બંને નમુનાના દાણાને ઢાંકવા આવી રીતે તૈયાર કરેલી રકાખીઓ ઉપર બીજી રકાખીઓ કે કાચના દકડા ઢાંકવા, જેથી કરીને કપડા કે બ્લોટિંગનો બેજ જલદીથી સુકાઈ જાય નહિ. પછી આ રકાખીઓ રસોડામાં કે બીજી કોઈ સાધારણ ગરમ હવાવાળી જગ્યામાં મુકવી, જેથી ખિયાવાના દાણા જલદી ઉગી નીકળે ઢાંકણ તરીકે ઢાંકેલી રકાખીઓ દિવસમાં એક બે વખત ઉઘાડવી, જેથી ખિયાવાના દાણાથી બરેલી રકાખી-

માં એકઠી થયેલી ઝેરી હવા બહાર નીકળી શકે અને સારી વાજી હવા ઉગતા ઘણાને ખોચી શકે.

દર સાંજે રક્ષાબીઓમાં કેટલા ઘણા ઉગી નીકળ્યા છે તેની તપાસ કરવી ; અને ઉગી નીકળેલા ઘણાને જીવ કરી, તેને ગણવા અને તેની નોંધ કરવી. આ પ્રમાણે દર દિવસની અંદર જેટલા ઘણા ઉગી નીકળે તેનો સરવાળો કરી ઉગવા મુકેલા બસે ઘણામાંથી કેટલા ઉગી નીકળ્યા તેની તપાસ કરવી અને ઘણાના મુળ નમુનાની સેંકડે ઉગી નીકળવાની શક્તિના ટકાની ગણતરી કરવી.

રક્ષાબીઓ તથા કપડાં સ્વચ્છ રાખવા કાળજી.

જે રક્ષાબીઓ તથા કપડાં એક વખત બિયાવાના ઘણા ઉઘાડી જોવા વાપરવામાં આવ્યા હોય તેમને પરીક્ષા પૂરી થયા પછી ઉકળતા પાણીમાં સ્વચ્છ ઘોષ નાખવાં જોઈએ અને ખીજી વખત તેમની અંદર ઘણા ઉગાડવા મુકતા પહેલાં, એક વખત ફરી, તેમને ઉકળતા પાણીથી સ્વચ્છ કરવાં જોઈએ. આવી રીતે કાળજી રાખવામાં આવે નહિ તો એક વખત વાપરેલાં કપડાં તથા રક્ષાબીઓ ઉપર જીવા જીવા વનસ્પતિના રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડ (moulds and fungi) ઉગી નીકળે છે અને ખીજી વખત જ્યારે એ રક્ષાબીઓ તથા કપડાંમાં ઘણા ઉગવા મુકવામાં આવે ત્યારે તેમને રોગ લાગુ પડે છે, અને ઉભવાને અશક્તિમાન નીવડે છે.

ઘણા ઉગાડવાના કુંડમાં બીની આદી કે રેતી ભરવાને બદલે કેટલાક લોક લાકડાના વ્હેરનો ઉપયોગ કરવા કહે છે. પણ લાકડાના વ્હેરમાં કેટલીક રસાયણિક વસ્તુઓ હોય છે, જે ઘણાને ઉગવામાં હાનિકારક હોય છે.

ઉગવા મુકેલા ઘણાને કેટલા દિવસ સુધી ઉગવા દેવા,

જીદી જીદી વરેહના ઘણાને બરાબર ઉગી નીકળવા નિરાળી નિરાળી મુદત લાગે છે. ઘણે બાજે દરેક સુખ્ય ખીના ઘણા નાણી જોવાના સ્ટેશનમાં ઘણાખરા ઘણાને ઉગાડી જોવાને સાદ દર દિવસની મુદત ગ્રામ્યમાં આવે છે ઉદા. ગાઝર, વરીયાળી, ભોંગ, તળાકુ, અને કેટલાંક ઘાસનાં ખી બરાબર ઉગી નીકળવા દશને બદલે ચૌદ દિવસ લે છે. કેરીના ગોટલા, અને ગોર, રાંધણાં વગેરે ફળના કળિયાને બરાબર ઉગી નીકળવા સાદ જોતાખીસ દિવસ લાગે છે.

આ પ્રમાણે દર દિવસની અંદર ઉગવા મુકેલા બસે ઘણામાંથી જેટલા ઉગી નીકળે તેનો સરવાળો કરી બિયાવાના ઘણાના નમુનામાં સેંકડે ઉગી શકે એવા ઘણાના કેટલા ટકા છે તેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. બાકીના દર દિવસની અંદર નહિ ઉગી શકેલા ઘણા ગમે તો ઘણા જીવા હોવાથી કે કાંઈ હરકત થવાથી ઉગી નીકળવાને લાયક નથી એમ માનવામાં આવે છે ; અને બિયાવાના નમુનાની અંદર સેંકડે આવ્યા ન ઉગી શકે એવા ઘણાના કેટલા ટકા છે તે નોંધવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવામા આવે છે

બિયાવાના દાણાની જાત (species) પ્રમાણે સેકડે કેટલા ટકા ઉગવા જોઈએ.

બિયાવાના દાણાના નમુનામાંથી દરેક દાણો ઉગી નીકળવો જોઈએ, એમ ધારણ વાળી નથી જુદા જુદા નમુનાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઉપર બતાવી ગયા પ્રમાણે ધણા જુદા જુદા કારણોને લીધે નજી પડી ચયેની હોય છે નીચેના કોષ્ટકમા સાધારણ પાકના દાણાના નમુનામા સેકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળે એવા દાણા હોવા જોઈએ તેની યાદી આપવામા આવી છે વેચાતા લીધેના ધણા ખરા દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ આ યાદીમા આપેલા પ્રમાણ કરતા ઓછી માત્રમ પડવાનો સમ્ભવ છે પણ ધણો દરક પડતો હોય તો નમ્રી જાણુકે વેચાતા લીધેના દાણા હલકી જાતના છે

દાણાનું નામ	સેકડે ઉગી શકે એવા ટકા	દાણાનું નામ	સેકડે ઉગી શકે એવા ટકા
વાલ, મગ, અડદ	૮૫	ધર્ણ	૮૫
શેરીઆ	૮૨	બાજરી	૮૫
કોબીજ	૮૫	જવ	૮૫
મકાઈ (ખેતર)	૮૫	જુઆર, બાવટો	૮૫
, (બાગ)	૮૨	મટાણા, ચોળા	૮૮
કાકડી ગલકા, કોળા	૮૨	મઠ ગુવેર	૮૫
વેગણ	૮૫	મુળા	૮૫
બોપળા, કુટ	૮૨	ટોમેટો	૮૦
કુગળી	૮૫	તાપાકુ	૮૮
		કપાસ	૮૦

આપણે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દાણાની બે જાતની પરીક્ષા કરી ૧) ચોખ્ખા ધની પરીક્ષા, (૨) ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા અને ઉપર કહેવામા આવ્યું છે

કે આ બેમાંથી કોઈ પણ એકલી એક જ પરીક્ષા કરવાથી બિયાવાના દાણાની ગતિ (quality) ની ખાતરીથી યુજ કરી શકાય નહિ. દાણાની ખરેખરી યુજ તો બંને પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે જ થાય.

પરીક્ષાનાં પરિણામ નોંધવાની રીત.

ઉપર કહેલી બંને પરીક્ષાનાં પરિણામ નીચે પ્રમાણે નોંધવામાં આવે છે :— જો

અ = સેંકડે ચોખ્ખાઈના ટકા ;

ઉ = સેંકડે ઉગી નીકળવાની શક્તિના ટકા ;

ખ-ક = બિયાવા તરીકે ખરી કીમત ;

આ પ્રમાણે ધારવામાં આવે તો બિયાવાના દાણાના કોઈ પણ નમુનાની ખરી કીમત નીચેના નિયમથી ગણી શકાય :—

$$\frac{અ \times ઉ}{૧૦૦} = ખ-ક.$$

૧૦૦

દાખલા તરીકે ધારો કે બિયાવાના દાણાનો કોઈ નમુનો સેંકડે ૯૦ ટકા ચોખ્ખાઈવાળો હોય અને તેની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ૮૦ ટકા હોય તો તે નમુનાના દાણાની બિયાવા તરીકે ખરી કીમત ૭૨ ટકા છે આપણા નિયમ પ્રમાણે અ=૯૦, ઉ=૮૦ અને

$$\frac{૯૦ \times ૮૦}{૧૦૦} = ૭૨. \text{ તેથી ખ-ક.} = ૭૨$$

૧૦૦

આવી તરેહના જો ૨૫ મણુ દાણા વેચાતા લીધા હોય તો તેમાંના ફક્ત ૧૮ મણુ સારા ઉગી નીકળે તેવા છે, અને બાકીના ૭ મણુ બિયાવા તરીકે નકામા છે.

ઉપર પ્રમાણે અમુક નમુનાના દાણાની બિયાવા તરીકે શી કીમત છે તે ગણી કહાડવામાં આવે છે. તે પ્રમાણેના ખરી કીમતના આંકડા પરથી બિયાવા માટે બનાવવામાં આવેલા દાણાના બે નમુનામાંથી ખરેખર સોંધા અને સારા દાણા કયા નમુનામાં છે તે ખાતરીથી કહી શકાય. પહેલા નમુનાના દાણા ધારો કે ખીજા નમુનાના દાણા કરતાં કુલ ઓછી કસરવાળા અને સોંધા છે. પણ જો તે ખીજા નમુનાના દાણા કરતાં ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં ફક્ત જોડાણ હોય તો, ધણી વખત, પહેલા નમુનાના દાણા ખીજા નમુનાના દાણા કરતાં અને મોઢા પડે છે. વળી જો દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઘણી નબળી હોય તો તેમને ખેતરમાં રોપાથી ઘણા નાજુક અને નબળા છોડ ઉગે છે, અને તે લાંબો વખત જીવી શકતા નથી. આવા નમુના કંઈક જો જોઈ શકે તો જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગ (parasitic fungi) ના કારણે જનનશીલ બોગ થઈ પડે છે.

બિયાવા તરીકે ખેતરમાં ફરેક વીધે કેટલા દાણા મોરવા તે દરમિયાન બનાવ્યા પ્રમાણેની ખરી કીમતના પ્રમાણે ઉપર આધાર રાખે છે. ઉગી ને અમુક નમુનાના દાણાની બિયાવા તરીકે સેંકડે ૯૬ ટકા ખરી કીમત હોય અને જો દાણાના ખીજા નમુનાની ખરી કીમત સેંકડે ૪૮ ટકા હોય તો પેલા નમુનાના

રોર દાણા બીજ નમુનામાના બગેર દાણાના બિયાના તરીકે માદુ વાળે છે આ બાજત ઉપર ધણી વખત મિલકુવ ધ્યાન આપવામા આવતું નથી

ધણી વખતે દર વીધે જરૂર કરતા ધણાજ વધારે વજનમા બિયાવાના દાણા રોપવામા આવે છે દાણાની જાત (variety) આ કાગલને લીધે થોડી ધણી ટકાય છે પણ આવી રીતનો બિયાવાના દાણાનો ગેરઉપયોગી અર્થ ફાગટ જાય છે

સારા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવાની જરૂર.

બીના દાણા બેતીના ધધાના મુગ પદાર્થ (raw material) તરીકે મણાય છે આ મુગ પદાર્થ પર દરેક ખેડુત પોતાના પૈસા, વખત, અકસ્સ, ખેડખાતર મજુરી, ઓળર, વગેરેનો અર્થ કરે છે જો મુગ પદાર્થ જ હલકી જાતનો હોય તો તે પર ગમે એટલું અર્થ કરવામા આવે તોપણ ફાયદો થોડોજ થાય વળી ધણી વખતે હલકી જાતના મુગ પદાર્થ ઉપર સારી જાતના મુગ પદાર્થ કરતા, પાછળનું ઉપજ જતાવ્યા પ્રમાણેનું અર્થ વધારે કરવું પડે છે પણ સારા અને નમગ દાણા રોપવાથી જો જો પાક ઉતરે તે બેતી અદર સરખામણી કરવા જેવું કંઈ હોતું જ નથી બે પાકમાંથી થયેલી ઉપજમાંના ફગને મુગ રોપેલા જાતે જાતના દાણાની કીમતમાંના ફરક સાથે સરખાવવામા આવે તો નકાર્ જી વાપરવાથી બેતીમા ધણી ખોટ મચેલી આવૂં પડી આવે છે જો દરેક ખેડુત બિયાવાના દાણાની ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેની ખરી કીમતથી માહિતગાર હોય તો તે દાણા બેતરમા રોપના પ્તેવા તે ઉપાય લે અને પાકની ઉપજમા ખોટ આનતી કેટલાક પ્રમાણમા અટકાવી શકે

દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ

અમુક નમુનામાના દાણા જો કે ચોખ્ખા હોય અને ઉગી નીકળવાની શક્તિ પણ ઉંચા પ્રમાણમા ધરાવતા હોય, એટલે કે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેની હેતી બિયાવા તરીકે વાપરવાની ખરી કીમત ધણા ઉંચા પ્રમાણમા આપવામા આવી હોય, તો પણ તે દાણા હલકી જાતના હોવાનો સંભવ છે કેટલીક વખત દાણા ઉગી શકે એવા હોય પણ હેતે ઉગવાને માટે ધણા દિવસ લાગે છે કારણ કે દરેક દાણામાંના અકુર ધણા નબળા પડી ગયેતો હોય છે અને હેતે દાણાની અવમાથી કુદી નીકળવાને ધણા વખત લાગે છે આના દાણામાંથી ઉગેના છોડવા ધણા નબળા હોય છે, અને ઉપર કલા પ્રમાણે આના છોડવાને રોગ તથા જીવજાતના ભોગ થઈ પડાનો ધણો સંભવ છે આ તરેહના દાણાને બિયાવા તરીકે વાપરવાને હાકી જાતના મણવામા આવે છે આવા કારણને લીધે બિયાવાના દાણા ચોખ્ખા તથા ઉગી નીકળવાની કુચ શક્તિ ઉંચા પ્રમાણમા ધરાવતા હોવા બેધએ એટલું જ નહિ પણ તે દાણા સર્વ મરખી (uniform) ઝડપ અને જોસથી ઉગી નીકળે એવા બેધએ એક જ જાતના (species) જુદા જુદા નમુનામાના દાણાને આજુ બાજુની હવા બેજ ગરમી વગેરે પરિસ્થિતિ રૂચિ ર પ્રમાણમા હમેશા જાગવી તાખીને, ઉગી નીકળવા સાર રોપવામાં આના હોય તો નમુના વાર હેમની ઉગી નીકળવાની ઝડપમા હમેશા ફરક પડે છે આ પ્રમાણે ધરક પડવાના ધણા કારણ છે —

(૧) દાણાની અંદરના અંકુરની પ્રાકૃતિક રેવ (inherent peculiarity).

(૨) દાણાની છાલના પડની જલસા.

(૩) દાણા સંપરી રાખ્યાનો વખત.

(૪) દાણાની વખતે દાણા પરિપક્વ થયેલા કે અધકચરા સ્થિતિમાં લાગેલા.

ધણે ભાગે પરિપક્વ થયેલા દાણા અધકચરા દાણા કરતાં વધારે જલદીથી

ઉગી નીકળે છે. પણ કેટલીક ભતના દાણા જે લપ્પા અને ઉપપ્પા પછી તરત જ રાખવામાં આવે તો તેમાંના અધકચરા દાણા પરિપક્વ થયેલા દાણાના કરતાં વધારે ઝડપથી ઉગી નીકળે છે, પણ અધકચરા દાણા જે લાંબી મુદત સુધી સંધરી રાખવામાં આવે તો તેમની અંદરનો અંકુર નળજો પડી જાય છે. અને તેમની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઠી થાય છે. વળી ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે અધકચરા બીમાંથી જે ઉગે છે તેની નીકળે છે તે મજા નળજો હોય છે, અને તેઓ રોગ તથા જીવજંતુના ભોગ થઈ પડે છે, નીચેના કોષ્ટકમાંના જે ભતના વઠાણાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ તથા ઉગી નીકળવાની ઝડપની ખેડે હાલીનમાં પરીક્ષા કરી હતી અને આવેલા પરિણામની નોંધ નીચે ખતાવવામાં આવી છે :—

દાણાનું નામ અને મહુનાનો નંબર.	કુમારવાને રાખેલા દાણાનો કુલ નંબર અને રાખ્યાની તારીખ.	કેટલા દાણા ઉગી નીકળ્યા.												કુલ કેટલા દાણા ઉગ્યા.
		તારીખ.												
		૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	
વઠાણા નં. ૪૧૧	૧૦૦ ૧૭-૬-૧૯૦૮	૦	૨૫	૨૧	૧૦	૧૮	૮	૩	૩	૭	૧	૦	૦	૮૬
વઠાણા નં. ૨૪૧	૧૦૦ ૧૭-૬-૧૯૦૮	૦	૭૨	૨૦	૦	૦	૨	૧	૧	૨	૦	૦	૦	૮૮
કેટલા માર દિવસમાં કેટલા દાણા ઉગ્યા, કેટલા દાણાના અંકુરો નળજી		ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ.												
૪૬		૮૬												
૮૧		૮૮												

*કોંગ્રેસની અંદર કેટલાક દાણા સાત પરિપક્વ હોવા છતાં ઉગી શકતા નથી. આવા દાણાને 'કેટલા દાણા' કહેવામાં આવે છે. વધારે સમજાતી માટે જુઓ પાનું ૨૪.

આ બંને નમુનાના વગણા રોખા પછી ત્રીજો દિવસે જેવા માલૂમ પડ્યા ત્હેનો ફોટોગ્રાફ લેવામા આવ્યો હતો અને તે ફોટોગ્રાફ પાછળ આપેલી હાથી નં. ૩ મા દેખાડવામા આવ્યો છે

ઉપરના મોટામા નોંધેલા આકાશ ઉપ થી ખુલ્લું દેખાઇ આવે છે કે આશુ-આશુની હવા, બેગ, ગરમી વગેરે સરખી સ્થિતિમા ઉપરના વટાણાના બે નમુનાની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ લગભગ સરખી છે પણ જો આપણે જગ વધારે ઝીણી નજરે તપાસ કરીએ તો બે નમુનાની અંદર ધણો ફેર નજરે પડે છે જે આપણે પહેલા આર વિવસમા ઉગી નીકળેલા દાણાની ગણતરી કરીએ તો નં. ૪૬૧ ના નમુના માથી કુલ ૪૬ દાણા ઉગી નીકળેલા છે પણ નં. ૨૫૧ ના નમુનામાથી નેટલી જ સુદાતમા ૧૨ દાણા ઉગી નીકળેલા છે માટે બે નમુનાની પેડેલા આર વિવસમા ઉગી નીકળવાની ઝડપનો મુકાબલો કરવામા આવે તો નં. ૨૫૧ ની ઝડપ નં. ૪૬૧ ની ઝડપ કરતા બેગડી છે જે ૧૦ દિવસની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ એટલીના જ આશુ તપાસીને ઉપરના વટાણાના નમુનાની બિયાવા તરીકે ખરી મિશ્ર આશુમા આવી હોય તો જૂન બરેલુ પશિયામ આવે ત્હેમા મધ નરાઇ નથી તેથી દરેક નમુનાના દાણાની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિની સાથે ત્હેમની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તથા જોમની નોંધ લેવી જોઈએ

તરતના ઉગેલા ઊડવાલુ કોમળપલ્લ.

ગમે તેટલી ઉંચી જાતના દાણા રોપવામા આવ્યા હોય તોપણ ત્હેમની અંદરથી જે ઊડા ઉગી નીકળે તે બચપણમા ધણા કોમળ અને નાજુક હોય છે પણ ઉંચી જાતના દાણામાથી ઉગેના ઊડા જનદીથી ટુકી ફાલી નીકળે છે અને કોઇ અચાનક અકસ્માત ખમી શકવાને શકિતમાન થાય છે જે મુજ રોપેલા દાણા હવખી જાળના હોય, એટલે ત્હેમની અંદરનો આજુ નમગો પડી ગયેલો હોય તો ત્હેમાથી ઉગેના ઊડા વા બચપણમા ધણા નાજુક અને નમગા હોય છે અને લાખી સુદાત સુધી ફાલી શકતા નથી આવી નાજુક સ્થિતિમા છે વા લાખો વખત ગહેવાથી તેઓ જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગ તથા વનસ્પતિને કામ કરવારા જીવજતુઓનો ભોગ થઇ પડે છે વળી હવામા વાવાઝોડુ હીમ વગેરે તુમ્સાનકાગ્ગ અકસ્માત થવાથી કે વરમાદની તાણુને લીધે જમીન કોરી પડી જવાથી આવી તરેહના નાજુક ઊડવા સુખાઈને ખરી જાય છે

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ નાણી જોનાની સુદાત.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપની પરીક્ષા કરવાને જુદી જુદી જાતના (species) દાણાને માટે જુદી જુદી સુદાત નીમવામા આવે છે નીચેના મોટકમા કેટલાક સાધારણ પાકના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તપાસવાની સુદાત આપવામા આવેલી છે

દાણાનુંનામ.

દિવસ.

સાધારણ અનાજ (ધાં, બાજરી, જવ, જુઆર, આવટો, બટી)...	...	૨
કોળા (વાલ, વટાણા, તુવેર, કાકડી, કુટ, ગલકાં, બોપળાં) ..	...	૨—૩
લુપ્તનધાસ, મગ, મઠ, અડદ, ચોળા. મકાંઈ, ટોમેટા, વેંગણ. ...	...	૩
શાકાવાસ, શેરીયાં, સર્યપુલ, હુંમળી, કોણું, ...	...	૪
ગાજર, ઘાણા, છર, તંબાકુ, વરીયાળી, ભાંગ, કપાસ, ...	...	૬
અજમેા, કોથમીર...	...	૧૦

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી જાતના (species) દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપમાં ધણે તફાવત માલુમ પડે છે. કેટલાક દાણાને સઘળી રચિકર સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા હોય તોપણ ૧૫—૨૦ દિવસ સુધી ઉગી નીકળતા નથી. બીજી જાતના દાણા એવી તરેહના હોય છે કે રચિકર સ્થિતિમાં મુક્યા કે થોડા દલાકમાં તહેમની અંદરનો અકુર છાલની અંદરથી કુટીને બહાર નીકળે છે. આ તફાવત દાણાની પ્રાકૃતિક જાત (specific nature) ઉપર આધાર રાખે છે. વળી જો કોઈ રસાયણિક વસ્તુ રોપેલા દાણાની પડોશમાં હોય તો તહેમની ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં ધણે ફરક પડે છે. આ ઉપરાંત કેટલાક દાણાની છાલનાં પડ ધણું જાડાં અને મીઠું જેવા મીઠાણા પદાર્થથી લેપ થયેલાં હોય છે. આ તરેહના દાણાને બીની જમીનમાં રોપવા છતાં તહેમની અંદરના અંકુરને પાણી પ્લેટી થકું નથી અને રોપેલા બીનું કદ બીજા બીની આદક પાણી યુક્તિને પ્લેટું થતું નથી. આ તરેહના દાણા ધણી વખત સાધારણ કોળાના દાણામાં માલુમ પડે છે. અને તહેમને “કઠણ દાણા” (hard seeds) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બીના દાણા ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરતી વખતે આ તરેહના દાણા સારા દેખાવા છતાં પાણી યુક્તિને કુલી નહિ શક્યાથી એકદમ ઓળખાય છે. જો તહેમને બીની જમીનમાં લાંબા વખત સુધી રહેવા દેવામાં આવે તો તેઓ ઉગી શકે; તેથી તહેમને બિયાવા તરીકે તદ્દન નકામા ગણવામાં આવતા નથી. અમુક દાણાના નમુનાની અંદર આ તરેહના કઠણ દાણા સેંકડે જોવા દેખા માલુમ પડે તહેમનાં અર્ધા કે ત્રીજા ભાગના બરાબર ઉગી નીકળેલા દાણા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને દસ દિવસમાં ઉગી નીકળેલા દાણાની નોંધમાં આવા કઠણ દાણામાંના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગના ઉમેરવામાં આવે છે. (પાને ૧૬ મેં આપેલું કોલક જુઓ). સારા પાકના વર્ષમાં જ્યારે કોળાનો પાક લણતા પ્લેલાં બરાબર પરિપક્વ થયેલા હોય છે ત્યારે પાકના દાણાની અંદર ઉપર જણાવેલા કઠણ દાણાના સેંકડે વધારે દેખા માલુમ પડે છે; કોઈ પણ દાણાના નમુનામાં કઠણ દાણાના સેંકડે વધારે દેખા માલુમ પડે તો એમ જણવું કે તે દાણાનો પાક સારો ઉતરેલો હતો, અને દાણા લણતા પ્લેલાં પરિપક્વ થયેલા હતા કેટલાક દાણાના વેપારી આ તરેહના કઠણ દાણાને બીજા દાણાની માફક ઝડપથી ઉગી નીકળી શકે એવા બનાવવા જુદા જુદા પદ્ધતિ ઉપયોગ કરે છે. પણ હજી સુધી કોઈ પણ ખાત્રી સાધેનો ઉપાય બહાર પાડવામાં આવ્યો નથી.

બિયાવાના દાણાનું વજન.

એક જ જાતના (species) દાણાના બે નમુનામાંથી એક એક પાત્રી (આશરે પાંચ રીર) દાણા જુદા કરીને ત્રેનું વજન ઠાડવામાં આવે, તો જે નમુનામાંના દાણાનું વજન વધારે થાય તે નમુનાના દાણા ખીજા નમુનાના દાણા કરતાં ઉંચી જાતના (quality) છે એમ સાધારણ રીતે ગણવામાં આવે છે

દાણાનું વજન ત્રણ રીતે કરવામાં આવે છે —

(૧) અમુક માપમાં જેટલા દાણા સમાય ત્રેનું વજન કરી તે જ માપમાં જેટલું પાણી સમાય ત્રેનું વજન કરવામાં આવે છે. દાણાના વજનને પાણીના વજનથી ભાગ વાળી દાણાની પાણી સાથે વજનની સરખામણી કરવામાં આવે છે. આ તરેહની વજનની સરખામણીને દાણાનું “જાત વજન” (specific gravity) કહેવામાં આવે છે.

(૨) અમુક નમુનાના દાણામાંથી સો કે દહાર દાણા ગણીને જુદા કરવામાં આવે છે અને ત્રેમનું વજન કરવામાં આવે છે. આવી તરેહના વજનને ‘ખરેખરે વજન’ (absolute weight) કહેવામાં આવે છે.

(૩) અમુક માપમાં દાણા ભરીને તે માપની અદર જેટલા દાણા સમાય તેટલા દાણાનું વજન કરવામાં આવે છે, આ તરેહના વજનને ‘માપ વજન’ (volume weight) કહેવામાં આવે છે.

૧. જાત વજન

સાધારણ રીતે દાણાના વજનની પરીક્ષાની અદર, ત્રેમના ‘જાત વજન’ની પરીક્ષા કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે તે પરીક્ષા કરવામાં ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે અને જુદી જુદી તરેહની જુલો થવાનો સંભવ રહે છે.

૨. ખરેખરે વજન.

દાણાનું ‘ખરેખરે વજન’ (absolute weight) આકલા માટે અમુક નમુનામાંથી એક દહાર દાણા, મોટા કે નાના ખાસ પસંદ કર્યા સિવાય જુદા કરવામાં આવે છે, અને ત્રેમનું વજન કરવામાં આવે છે. કોષ કોષ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણેના નમુનામાંથી બસે બસે દાણાના ત્રણ જુદા જુદા જથ્થા ગણી કઠાડવામાં આવે છે અને ત્રણે જથ્થાનું જુદું જુદું વજન કરવામાં આવે છે. પછીથી ત્રણે જથ્થાના વજનનો સરવાળો કરી ત્રેનો ત્રીજો ભાગ કરવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે ગણી કઠાડેલા ત્રીજા ભાગના વજનને પાચથી ગુણવાથી તે નમુનામાંના દહાર દાણાનું ‘ખરેખરે વજન’ મળી આવે છે.

૩. માપ વજન

અમુક દાણાના માપમાં જેટલા દાણા સમાય ત્રેનું વજન માપી જોવાનો ચાલ દરેક દેશમાં ઘણા જુના વખતથી પ્રચલિત છે. એક જ જાતના (species) દાણાના જુદા જુદા નમુનાની કીમત આકલાને આવી તરેહનું માપ વજન કરવાનો સાધ

હાલ પણ દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. અયુક્ત જાતના દાણાનું માપ વળન તે દાણાની ધણી ધણી જુદી ખાસિયતોપર આધાર રાખે છે. ઉદા.

(૧) નમુનામાંના દાણાનું કદ.

(૨) નમુનામાંના દાણાની પ્રકૃતિ (specific nature)

(૩) નમુનામાંના દાણાનું 'જાત વળન' (specific gravity).

અયુક્ત નમુનામાંના ધર્ણ કે જવના દાણા કઠણ અને મજબૂત હોય (hard flinty grains) તે તે દાણાનું 'માપ વળન' બીજા પોચા અને ઝાંખા (soft and mealy) ધર્ણ કે જવના દાણાના 'માપ વળન' કરતાં વધારે ઘણું અને દાણાના કદ ઉપર કોઈ આધાર રખાતો નથી.

દાણાની અંદરના ભેજથી 'માપ વળન' માં ફરક પડે છે. તેથી તરતના લણેલા અને ઉપણેલા દાણા, કેટલાક વખતથી સંધરી રાખેલા દાણાના કરતાં 'માપ વળન' માં હલકા માલૂમ પડે છે. અધિકમરણ દાણાનું પણ 'માપ વળન' ઘણું હલકું માલૂમ પડે છે.

(૪) માપમાં દાણા ભરવામાં જે ચાલાકી વાપરવામાં આવે તે ઉપર પણ દાણાનું 'માપ વળન' ધણું ફરજીયાત આધાર રાખે છે. માપ ભરવામાં ચાલાકી, દાણાનું કદ, તેને ધાર, અને તેની જાત (size, shape, and nature) તથા દાણાની ઢાલના પડની જાડાઈ તથા તે ઉપરની ફવાંટી વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઉપરાંત નમુનાની અંદર દાણા ઉપરાંત કંકરા, માટી, છાશાં, તણખલાં વગેરે જુદી જુદી જાતની કસર હોય તે પણ 'માપ વળન' પર ધણી અસર કરે છે.

ચોખ્ખા તથા નાણી જોયેલા દાણા મળવાનાં સાધન.

ઉપરના ટુંકા નિબંધમાં થયામતિ મઠે સારી ખેતીને માટે ચોખ્ખા અને નાણી જોયેલા બિયાવાના દાણાની અમલ બતાવી છે. પણ આ તરેહના ચોખ્ખા નાણી જોયેલા દાણા મળવાનાં સાધન આપણા દેશના ગરીબ ખેડુતને મળવાં મુશ્કેલ છે.

પ્રથમ બિયાવા સારૂ આવી તરેહના ચોખ્ખા અને નાણી જોયેલા દાણા વેચનાર વેપારીનો જ આપણા દેશમાં ટોટો છે. સાધારણ દાણાને ચોખ્ખા કરવા તથા નાણી જોવા વેપારીને થોડું ખર્ચ કરવું પડે અને તેથી આવી તરેહના દાણાની બજારમાંના સાધારણ દાણા કરતાં જરા વધારે કિંમત પડે તે આપણા દેશના ગરીબ ખેડુતની સક્તિની અંદર છે કે નહિ એ સંશય ભરેલું છે. આ દરેક અડચણ દૂર કરવાનો રહેલો ઉપાય મહારી નજરમાં એક જ આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે. દરેક મહોટા ગામના કે તાલુકાના સર્વ ખેડુતોએ એકત્ર થઈને 'સહાયકારક મંડળ' (Co-operative Societies) સ્થાપવાં. અને આ તરેહનાં મંડળ તહેના દરેક સભ્યને જોઈતા બિયાવાના દાણા, ખાતર, ઝોજાર, વગેરે વસ્તુઓ મહોટી અને આખરદાર પેટીઓમાંથી સામટી ખરીદ કરી સકે અને વચલા ન્દાના ન્દાના વેપારી (middlemen) ની દલાલી દાસ દરેક ખેડુતને આપવી પડે છે તે નીકળી જશે.

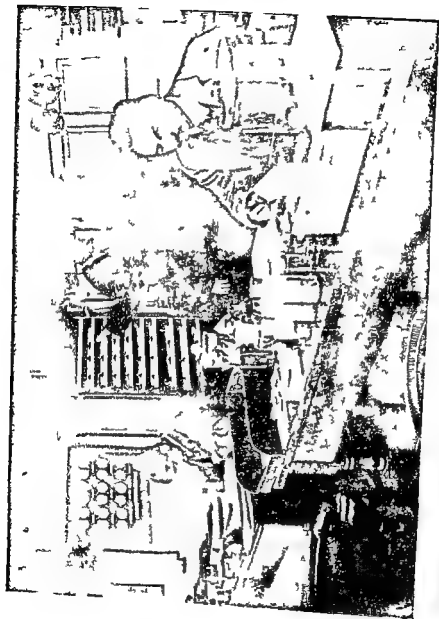
તે જ પ્રમાણે તે મંડળના દરેક સભ્ય પોતાના ખેતરની નીપજ, દાખલા તરીકે અનાજ, કાપ, દૂધ, ઘી, ટોર વગેરે જે જે વેચવાની હોય તે વચ્ચા માણસને દલાલી આપ્યા સિવાય મંડળની મારફતે ખરી કીમતે વેચી શકે અને દરેક ખેડુત પોતાના માલની ખરી કીમત મેળવી શકે. વળી ઉપર જણાવેલાં મંડળ પોતાની નોકરીમાં ખેતી-વાડીના શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ માણસોને રાખી શકે અને દરેક સભ્ય જુજ શ્રી આપવાથી પોતાના બિયાવા માટે વેચાતા લીધેલા દાણા કે ખાતર કે દૂધ, ઘી વગેરે વગેરેની પરીક્ષા કરાવી શકે. વળી ઉપર જણાવેલા ખેતીવાડીના જ્ઞાનવાળા માણસ દરેક સભ્યના ખેતરમાં કે ઘેર જઈને અમુક પાક કેમ લેવો, તથા ખેડ ખાતર કેમ કરવાં, તથા દૂધમાંથી મોંધી, સસ્તી અને સ્વચ્છ રીતે ધી કેમ બનાવવું વગેરે બાબત ઉપર હોને માર્ગદર્શિ આપી શકે. આ ઉપરાંત, ઉપરનું મંડળ પોતાના સભ્યનાં છોકરાંને ખેતીવાડીની કેળવણીનું ઉત્તેજન આપવાને પગલાં લેઈ શકે. તથા પોતાના ગામ તથા તાલુકાનાં ઘેર તથા ખેતી સુધારવાને મેળા અને બજાર ભરીને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉમેદવારને ધનામ આપીને દેશની ખેતીમાં ધણો સુધારો કરી શકે. દાણા કે ખેતીનાં ઓળખના વેપારી ઉપરના મંડળની માગણીઓ પૂરી પાડવા ના કહે તો તે મંડળ પોતાના તરફથી ચોખ્ખા દાણાની અને ઓળખની દુકાન કલાકી શકે અને પોતાના સભ્યની માગણીઓ પૂરી પાડી શકે. વધારામાં ઉપરનાં મંડળ તરફથી સર્વોપયોગી નાણાવટની પેટીઓ ઉધાડવામાં આવે અને દરેક ગરીબ સભ્યને મોસમના વખતમાં જોઈતી રકમ જુજ બાળે ધીરી શકે. આ પ્રમાણે ગરીબ ખેડુત વર્ગ મોસમની અંદર મજબીમુસ શાહુકારના ભોગ યથ પડે છે તે અટકાવી શકાય. આ પ્રમાણે દરેક ગામ તથા તાલુકાના ખેડુત લોક એકત્ર યઇને સર્વોપયોગી, મંડળ સ્થાપશે અને દરેક સભ્ય પોતાને જોઈતો માલ મંડળની મારફતે ખરીદશે તથા ખેતીની ઉપજનો માલ મંડળ મારફત વેચશે ત્યારે જ આપણા દેશની ખેતીમાં સુધારો થવા મામશે.

પરિશિષ્ટ.

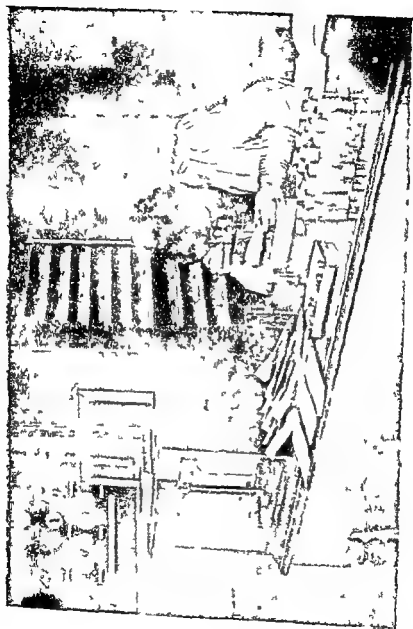
નિબંધમાં જણાવેલી હામીઓની વિગત :—

- નંબર (૧) આયરલેન્ડના ખેતીવાડીના બિયાવાના દાણા નાણી જોવાના રહેડના મુખ્ય ઓરણો દેખાવ.
- (૨) બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈ નાણી જોવાના પ્રયોગનો દેખાવ.
- (૩) અ અને વ.
વટાણાના એ નમુનાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તથા કુલ ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવા કરેલી પરીક્ષા વખતનો ત્રીજા વિવસનો દેખાવ. અ નં ૨૫૧ ; વ નં ૪૬૧.
- (૪) બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવાની પરીક્ષાની અંદર દર સાંજે ઉગી નીકળેલા દાણા જુદા કરવાની તથા મેનુના પ્રયોગનો દેખાવ

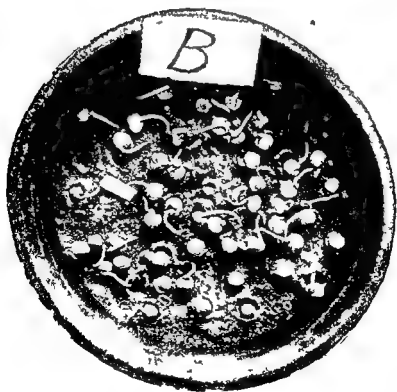
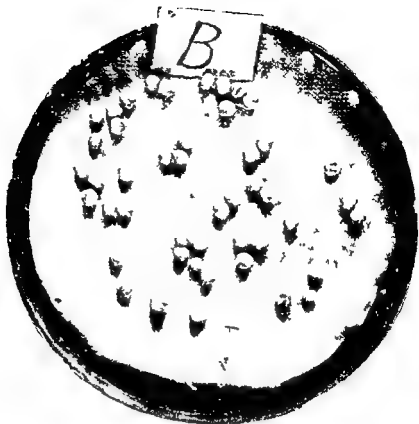
ગણપતરાલ દયારાંકર મહેતા.

Writer of this Essay

ઇ. સ. ૧૯૦૬ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આગળ

રત્ન થયેલા નિબંધો :

કેળવણી વિભાગ

ઈંગ્લાંડમાં અપાતી કન્યાકેળવણી.

(મિસ. ફ્રાન્સિસ મેકફી.)

સાધારણ વર્ગની અંગ્રેજ કન્યાને ક્યા પાયા ઉપર કેળવણી અપાય છે તે વિષે નિબંધ લખવાનું મારે ભાગે આપ્યું છે. તે કામ સોંપીને આપે અને જે માન આપ્યું છે તે માટે હું અહીં આપનો આભાર પ્રદર્શિત કરું.

અંગ્રેજ કન્યા બાલ્યુતરમાં વધારે વર્ષો કાઢી શકે છે, પણ આ દેશની રૂઢી પ્રમાણે હિંદુકન્યાથી એટલાં વર્ષો બાલ્યુતરમાં કાઢી શકતાં નથી. તેમ જ ઘણી શાળાઓ એવી યોગ્ય રીતે ચાલતી નથી કે જેથી કન્યાના વાલીની એમ ખાતરી થાય કે મારી કન્યા લાં સારી રીતે કેળવણી લઈ શકશે અને તેની સારી રીતે સંભાળ પણ લેવાશે.

કેટલીક અંગ્રેજ શાળાઓ મધ્ય વર્ષની ઉંમરે કિંડરગાર્ટનશાળામાં દાખલ થાય છે, અને તેઓ સત્તર અઠાર વર્ષની ઉંમર સુધી કન્યાશાળામાં કેળવણી લેવા સાર રહે છે. લાં તેમને ગમે તેવી બધી યોજના કરેલી હોય છે.

આપણી શાળાઓ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં શાળાઓના વાલીને એમ ન લાગે કે મારી બાળકીને શરીરશિક્ષા ખમવી પડશે કે લામલાગટ આપો. હ હાંકો મારે યોગ્ય કામ તેની પાસેથી લેવામાં આવશે એ નાની બાળાની માતા પોતાની બાળાને નિશાળે મૂકે ત્યારે તેને એમ લાગતું જોઈએ કે શિક્ષક તેની બાળાને સારી રીતે શીખવશે અને સાચવશે. આવો વિચાર શિક્ષકે બાળાઓના વાલીઓના મન પર ઠસાવવો જોઈએ. તેમ જ બાળાના મનમાં પણ નિશાળ તરફ પ્રેમ ઉપજે તેમ કરવું જોઈએ. અંગ્રેજી બાળશાળાઓ ઘણે ભાગે સારું શિક્ષણ આપનારી તથા બચાવર યોગ્ય સમજણવાળી સ્ત્રીઓના હાથમાં હોય છે તેને બદલે અહીં તો સૌથી હલકા શિક્ષકને બાળવર્ગનું કામ ઘણે ભાગે સોંપાએલું જોવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડમાં તો બચાવર કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિથી માહિતગાર થયેલી સ્ત્રીને જ તે કામ સોંપવામાં આવે છે. વળી કામના કસાદોથી બાળકોને કંટાળો ન આવે એવી સંભાળ લેવામાં આવે છે.

બાળશાળાઓ ઘણે ભાગે સવારના લા થી ૧ વાગ્યા સુધી ચલાવવામાં આવે છે ને તે કાલકામમાં પણ વચગાળે બાળકોને અમુક વખત રમવાનો મજા છે. જો જાતુ ઠીક હોય તો તેઓને માટે રમવાના રાખેલા ચોકમાં તેઓ ખુશીમાં આવે તેમ દોડદોડ કરી શકે છે. નિશાળનું કામ ચર કરતા પહેલાં હમેશાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. જેથી બધાને એમ લાગે છે કે દહાડનું કામ જાણીબૂત કરવા માટે પરમેશ્વરની સહાયતા અવશ્ય માગવી જ જોઈએ. પછી સૌ ચેતપોતાને કામે વળગી

જાય છે. ૧૧૫ વાગે થોડું દૂધ પીવાને માટે બધાને બ દલાકની રજા મળે છે. નાની બાળાઓને ખવરાવ્યા પછી ચોકમાં રમાડવાનું કામ ચાલે છે. આમ કર્યા પછી બધાં ફરીથી સૌસોને કામે વળગી જાય છે. ૧૫ વાગ્યા સુધી વર્ગનું કામ ચાલે છે. ૧૫ વાગે નિશાળનું કામ હોજા પછી બાળાઓને પાછું કામ ઉપર આવવું પડતું નથી. આમ નિયમિત રીતે કામ ચલાવ્યાથી બાળાઓ નિયમસર કામ કરતાં તથા સારી રીતભાત આચરતાં નાનપણથી જ શીખે છે. નિશાળના મકાનમાં એક ચોકસ ઠેકાણે દફતર, છત્રી તથા દંડ દેશને લીધે ઉપર પહેરેલા બહારનો કોટ વગેરે કપડાં કેવી રીતે બધા વસ્થાપૂર્વક મૂકવાં તે પણ તેમને પ્રથમ જાણવામાં આવે છે. આથી તેઓ સર્વ ક્ષીન્ને સુધડતાથી બચાવવાની રીતે મૂકવાને સારી રીતે ટેવાય છે એ ટેવ તેમને મોટપણે બહુ કામની યાદ પડે છે. વરસાદ પડતો હોય ને તેમાં કોઈ બાળા બીજાને આવી હોય તો તેને બીનાં કપડાં પહેરી બેસી રહેવા દેવામાં આવતી નથી. સૌ બાળાને બહારનો કોટ નિશાળમાં આવીને ઉતારવો પડે છે, ને નિશાળમાં અમુક ઠેકાણે હમેશાં દરેક બાળા માટે એક વધારાની બૂટની જોડ રખાય છે તે તેને રોજ બદલવાં પડે છે. આ બંદોબસ્ત ગ્રામવાની વિલાસત જેવા અનિયમિત ઋતુવાળા દેશમાં ખાસ આવશ્યકતા છે.

નિશાળમાં રમતોના વખત રાખવો કે નહિ તે જાણતમાં આપણા આ દેશમાં કેટલીક કન્યાના વાલીઓ વિરુદ્ધ હશે તો તેઓને એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે રમતોના વખત રાખવાથી બાળાઓ વચ્ચે સંપ્રેમ ધણો વધે છે, મિત્રાચારી બંધાય છે અને રમતોના વખત યાદ રહે કે તરત જ વર્ગમાં જવાની સખતાઈ રાખ્યાથી બહુ કાર્ય વખતસર કરવાની ટેવ પડી જાય છે.

ઉચ્ચાંડમાં બાળશાળામાં દર કારતાં વધારે વર્ષની બાળા બાળકે જ જોવામાં આવે છે. શાળાના ઉપલા વર્ગમાં (સિશુશાળા કરતાં ચડીયાતી કન્યાશાળામાં) ૧૦ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની ઉંમરની કન્યાઓ ધણું કરીને બેસે છે. કોઈ કન્યા ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધીની, કોઈ ઉંચી પરીક્ષા માટે કેળવણી લઈ શકે છે; પણ એવા થોડા જ દાખલા જોવામાં આવે છે.

મેટ્રી વયની કન્યાઓ બેસે છે તેને માટે પણ સમવડતાવાળી મોટવણ કરવામાં આવેલી હોય છે, તે મોટવણ સું છે તે હવે પછીના લખાણથી જાણવામાં આવશે. મેટ્રી વયની બાળાવાળા ઘણીખરી શાળાઓની સાથે બોર્ડિંગો હોય છે. તેથી જેનાં માજાપ મામડામાં રહેતાં હોય તેઓ પોતાની કન્યાઓને ત્યાં રાખી શકે છે. આવી બોર્ડિંગો શાળાના મકાનની પાસે હોય છે ને તે કોઈ સારી અનુભવી ને કેળવણેથી સ્ત્રીના હાથને મૂકાયેલી હોય છે.

સવારથી તે ઠેક સાંજ સુધી શાળામાં કેવી રીતે કામ ચાલે છે તે સંબંધી માત્ર જોવામાં ને આવ્યું છે તે હવે જણાવું છું. સવારમાં ૭ વાગે ચાકરડી ચૂવાની ઓરડીનું બારણું ઠોળીને ઓરડીમાં દાખલ થતી ને આસની બત્તી લગાવતી. (શરખું

વરસના ધણાખરા ભાગમાં ઈન્ડિયામાં તે વેળાએ બરાબર અજનાણુ થતું નથી) આઠ વાગે જમવું પડતું તે પહેલાં નાહી ધોઈને સાફસૂક થઈને દહાડાનું કામ કરવાને તૈયાર થવું પડતું જમતા પહેલાં બોર્ડિંગની સર્વ કન્યાઓ પરમેશ્વરનું નામ લઈને હુકી પ્રાર્થના કરતી સાર પછી નવ વાગ્યા પહેલાં કન્યાઓ ફરવા નીકળતી અરધા કલાક ફરી આવીને બરાબર ૯ વાગે નિશાળમાં દાખલ થતી તે જ વખતે નિશાળનો ઘટ વાગતો તે બધી કન્યાઓને નિશાળના મોટા હોલમાં બેઠી કરીને ગમ શરૂ કરવામાં આવતું પ્રથમ પરમેશ્વરની સ્તુતિ મનરાવનામાં આવતી ૯ વાગ્યામાં તે બધી બાળાઓ સૌસૌને કામે વળગી જતી ને ૧૧ વાગ્યા સુધી વર્ગો ચાલતા પછી ૧૦ કલાકની રજા મળતી તે વખતમાં દરેકને થોડું દૂધ પીવું પડતું સાર પછી બાળાઓ ફરીવાર બસુવા મઢી પડતી તે ઠેક ૧૧ વાગ્યા સુધી કામમાં મચી રહેતી ૧૧ વાગે ગળ પડતી ને સૌને જમવાનો વખત મળતો અઢીરાગ્યા પછી જે કન્યાઓ જે કોઈ અમુક નિયમમાં તેના શિક્ષકોને ઘણી મચી લાગતી તે કન્યાઓને તે નિયમમાં મધારે શિક્ષણ લેના સાથે નિશાળમાં ફરીવાર આવવું પડતું વળી જે કન્યાઓને વાજીત્ર ચિત્રકળા, રંગવાની કળા કે શરીરની કામત સમઘી ખાસ શિક્ષણ લેવું હોય તેને અમુક વખત માટે હાજર રહેવું પડતું જેઓને નિશાળમાં ફરીવાર આવવા કારણોને લીધે જવું પડતું નહિ, તેઓને તે વખત દરમ્યાન બીજા દિવસ માટે ઘેરથી તૈયાર કરવાને જે અભ્યાસ આપ્યો હોય તે તૈયાર કરવાનું કામ કરવું પડતું તે અભ્યાસ તૈયાર કરતી વખતે તે કામ માટે નિમાયેલા શિક્ષક હાજર રહેતા હતા ચાર વાગે દરેક કન્યા લૂગડા બદલી સ્વચ્છ અને સુધડતા ભરેલી ટાપીપ કરીને સૌ સાથે ૧૨ વાગે જતી અથવા તે રમત રમવામાં ૧૧ વાગ્યા સુધીના વખત ગાળતી રમતોમાં ટેનિસ કે ક્રાઇડ પશુ હોડવાની રમત થતી ને તે વેળાએ પણ એ શિક્ષકના સ્વાધીનમાં કન્યાઓને સોપનામાં આવતી હમેશા બહાર રસ્તાપર જનાર લોકો રમતારાને ન બેઠ શકે એવે સ્થળે રમત થતી સાર પછી આ પીવાનો વખત થતો ને ૭ વાગ્યાથી ૮ વાગ્યા સુધી ફરીથી અભ્યાસ કરવાનો વખત મળતો તે વખતે નાની વયની બાળાઓને સમ જવું પડતું જેઓ મોગી ઉમ્મરની હોય તેઓને નવ વાગ્યા સુધી રમત કરવાનો તથા વાતચીત કરવાનો વખત મળતો નવ વાગે બધી બાળાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં જતી ને શાંતિથી રહેતી સારે તેમને શાંતિથી પરમેશ્વરનું ભજન કરવાનો વખત મળતો ૧૦ વાગે દીના ઝોલવી નાખવામાં આવતા ને પછી ચારે ગમ શાંતિ જ બ્યાપી રહેતી હતી ને મોડના તરફથી જરા પણ અરાજ આવતો નહિ

મેં આ જે વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણ દર્શાવના કામ કરવાના તથા રમતના કલા મનુ છે દરેક વખતે હુકમ ખાગવો તથા કંઈ પણ અનિયમિત કામ ન કરવું એવું દરેક બાળાના મનમાં ગમ્યા કરતું હતું મોડ પણ રીતે નિશાળમાં કંપને આવો ન પડે એવો પ્રયત્ન ધણે ભાગે બધી કન્યાઓ કરતી હતી જે વર્ગની એમ્પર ઓછી ખામી કાઢવામાં આવી હોય તે વર્ગને માસ આખરે આખી નિશાળની રૂબરૂમાં શાખાની આપવામાં આવતી શુક્રવારે સાંજે કામથી પરવારવાનો કાષ્ટક આરામ મળતો

હતો ને તે વેળાએ મોઘનો ઉપયોગ વધારે કરવામા આવતો હતો (શીવણકામ વધારે કરવામા આવતું) સૌને પોતપોતાના ભૂગા અંધ પણ રીતે જગ પણ ઢાંઢા હોય તો તે સમા કરવા પડતા

ગરીબને માટે વરમો વરસ કન્યાઓ પામે એક એક પહેરવાનું કપડું શીવણ-વવામા આવતું હતું નાતાલ પહેલા પુષ્કળ દાંડ પડતાવેત જ કપડા વગેરેથી ભરેલી મોગી પેગીઓ ગરીબોને મોઘાની દેનાને માટે તૈયાર થતી એ મારી નજરે લેખછે તે પેગીમાની દરેક ચીજ શાગાની કન્યાઓએ ગરીબોને મફત આપવાને માટે પોતાને ખચ બનાવેલી હોયછે આથી દરેક વિદ્યાર્થીને પરોપકારી થવાનો રસ્તો દેખાડવામા આવતો. એમ અંગ્રેજ કહેવત છે કે ' It is better to give than to receive ' એમણે પોતે મેળવવું તેના કરતા ખીજને આપવું એ વધારે સારું છે એ નિયમ અહીં પૂરેપૂરો અમલમા મૂકવામા આવતો હતો વળી નિશાળ તરફ પ્રીતિભાવની લાગણી વધારવાને માટે દરેક વિદ્યાર્થીને હાથે એક બે ભરતની ચીજે તૈયાર થતી ને તેના પૈસા પણ પોતાના મજબા ખર્ચમાથી આપવામા આવતા. એટલે ભરત ભરવાની મહેનત તથા વખત ઉપગત કન્યાઓને પોતાના નાણા પણ આપવા પડતા એ ભરત શીવણને એમ કહીને " Founders day " એટલે નિશાળ સ્થપાયાની સવત્સરીને દહાડે ધનામનો મેળાવડો યજ્ઞ રજા પડી વેચી નાખવામા આવતું હતું તેની ઉપજ નિશાળના ખર્ચના ફડમા જતી આથી દરેક વિદ્યાર્થીને એમ લાગતું કે હું મારી નિશાળના માટે ખર્ચમા દાખ ભાગ આપું છું દરેક અકવાડીઆમા અર્ધા કલામ સુધી હેડ મિસ્ટ્રેસ કે ખીજા અંધ હતાવી મૃદુરજ લેઓ વિદ્યાર્થીઓનું બહુ ધન્યતા દોય તેઓ, અમુક વર્ગોને ભેગા કરીને ભાપણ આપતા હતા તે ભાણે ફક્ત નીતિના જ વિષયો પર નહોતા, પણ ભારણુમાંએ અંધ વેળા માંપણ ખીજ દેશમા મુસાફરી કરી હોય તો તે તેનું વર્ણન આપતા અથવા તો કોઈ વાચવા લાયક ચોપડીનો હેવાલ આપતા ને તે વાચવાને બતાવણું પણ રતા હતા આવા ભાણે માલગવાની તમ ફરી જાણદી આવે એવી અમને બધાને જિજ્ઞાસા ગળા કરતી

શનિવારનો દિવસ બહુ આનંદમા પસાર થતો કારણકે બપોર પછી અમને કોઈપણ જોવા લાયક સ્થળે અથવા તો ગાંધી મંદિરસ્થાનમા અથવા તો બપોરે માંધ નાટક થતું દોય તેવી જગામા લઈ જવામા આવતા (વિલામતમા યુધ ને શનિવારને દહાડે હમેશા બપોરે ૧ થી ૫ વાગ્યા સુધી ધણીખરી નાટકશાળામા એવ કંવામાં આવેછે) નાટકથી અમને જ્ઞાન મળતું અને તેની સાથે આનંદ પણ ધરો થતો. વિલામતમા શનિવારનો આખો દહાડો ગળનો હોયછે એમણે સવારે સૌને પોતપોતાના કપડાની પેગી સમી કરવી પડતી. ત્યાંપછી બે ત્રણ કલાકે સવારમા જમ્યા પછી લેસ નની તૈયારી કરવી પડતી ને તે પછી અમને ઉપર કલા પ્રમાણે આનંદનો વખત મળતો હતો. ' All work and no play makes Jack a dull boy " આ કહેવત આ દેશની કન્યા કેળવણીમા ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે તેનો અર્થ એ છે કે આખો વખત કામ કરે તો છોકરું ઉદાસી બની જાયછે

રવિવારને દિવસે અમને લેસન કરવા દેતા નહોતા, કારણકે અમારા ધર્મ પ્રમાણે તે દિવસ આરામનો ગણાય છે તે દિવસે સવારે દેવજનાથી આન્યા પછી વાત્સીની ચોપડીઓ વાચવાની છુટ મળતી તે ચોપડીઓ કેવા પ્રકારની છે તે હમેશા અમુક શિક્ષકને જોવી પડતી સાંજે ફરીને અમે બધા દેવજના જતા આ પ્રમાણે તે દિવસ અમારો હમેશા આનંદમાં જતો.

વેદશત્રમા વિદ્યાર્થીઓને એક લાગેછે કે અમારે કઈ કામ કરવાનું નથી તે કલા માટે તે વખતે શિક્ષકો કન્યાઓને અમુક વિષયોપર નિમગ્ન લખી લાવવાનું કહેતા તથા જે પ્રદેશમા વિદ્યાર્થીઓ વખત માળવાના હોય તે પ્રદેશમા કોઈપણ અસાધારણ ઝાડ કે છોડવાના નમુના જે જેવામા આવે તો તેનું વર્ણન અથવા તો કોઈ ઐતિહાસિક જગા જોઈ હોય તો તેનું વર્ણન લખી લાવવાનું કહેવામા આવતું અથવા તો જૂના સબધી કોઈ જ્ઞાન મળી શકે એવો પ્રદેશ જોયો હોય તો તે વિષેની હકીકત સહિત નિબંધો લખાવી મગાવવામા આવતા. રત્નમા કરેલા એ કામપર ઇનામ પણ આપવામા આવતું તેથી વેદશત્રમા પણ કામ કરવાનો સૌને ઉત્સાહ રહેતો.

છાન્દામા ચાલતી ઘણી રીટીઓ આપણા આ દેશમા લાગુ પાડી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી કારણકે અહીંના રીતરીવાજ તથા પરિસ્થિતિને અનુસરીને સર્વેને ચાલતું પડેછે તોપણ ઋગ્ વેદવણીના હિમાયતીઓ અને શિક્ષકો ધારે તો દેશને બધા પ્રેસે તેવી યોજનાઓ ધડી શકે ખરા, અને રાજ્ય મહારાજાઓ તથા બ્યવસ્થાપકો ધારે તો એવી યોજનાને અમલમાં પણ મૂકી શકે ખરા.

નિશાળના બ્યવસ્થાપકો ધારે તો નીચે જણાવેલી બાબતોના સબધમા અમલ કરી શકે તેવું છે.

૧ કન્યાઓને બણવાના કલામ વધારે છે તે ઓછા કરવા

૨ બાળાઓ નિશાળમા રમવાના વખતમા રમતી હોય ત્યારે શિક્ષકો ત્યાં હાજર રહે તેમ થવું જોઈએ એથી શિક્ષકો અને બાળકો વચ્ચે પ્રેમભાવ વધરે, તેમજ બાળાઓને રમતમા કષ્ટો આપવાની કે ગાળો દેવાની ખરાબ ટેવ પડશે નહિ વળી જન્મ નીચલા વર્ગો તેમ શિક્ષકો વધારે સારા અને વધારે માયાળુ હોવા જોઈએ.

૩ તહેવારોને દિવસે મોટા કોઈ વેળાએ શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કોઈ જોવા લાયક સ્થળે લઈ જાય તો તેથી બાળકોને કેળવણી લેવાની ઘણી હોસ વધે ને અવલોકન શક્તિની જોવામા આવતી ખામી દૂર યાય તેમજ વિદ્યાર્થીની વર્તણૂક વિષે કઈ માહિતી ચલી હોય તો તેપણ બધા પડે સારા શિક્ષક નિશાળ બહાર પણ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સિધ્ધોના મન ઉપર ઘણી સારી અસર કરી શકેછે.

૪ સારા કેળવણેલા નીતિમાન અને કર્તવ્યપરાયણ માણસો શિક્ષકનું કામ કરવા લાયકાય તેવા સારા પગાર શિક્ષકોના હોય તો ઘણું સારું.

૫ શાળામાં સમજાવ્યા પછી શાળાના વખત બહાર કરી લાવવા માટે જે લેસન બાળકોને આપવામાં આવ્યાં હોય તે યોગ્ય રીતે તેવાર કરવામાં શિક્ષકે તથા માળાપો મદાયજૂત થાય ને કામગીરી રાખે તેમ થાય તો મારૂ. બાળકે અપૂર્ણ અને અચોક્કસ રીતે જે લેસન લખી લાવે છે કે મોડે કરી લાવે છે તેમાં આવી ગોઠવણથી સુધારો થશે.

દુકામાં આટલું દલા પછી શિક્ષકે પોતાનો જ્ઞાનગી વખત શાળાપયોગી પુસ્તકો વાંચવા, વિચારવા કે લખવામાં રોકે અને પરોપકારના કાર્યોમાં સારી રીતે ભાગ લે તો દીકરો શિક્ષકોના લાભની ખાતર દલા વગર આ નિમિષ પૂરો કરવાની કશી યત્ન નથી. શિક્ષકે જે ખરા અન કરણથી પોતાના જ્ઞાનગી વખતનો લાભ ખીલવોને આપના હોય તો તેઓને પણ વધારે સુખ અને મનોરંજન મળે. કેમકે ખીલને મદદ કરવાથી મદદ લેનાર માત્રો માણસ સુખી થાય છે, અને મદદ કરનારને પણ સુખ મળે ■ એવો કુદરતનો કાનુન છે

ગૃહસ્થો! હવે હું આપનો વિશેષ વખત નહિ રોક મારા આ દુકા લખાણ ઉપરથી અહીંની કન્યાકેળવણીના અબધમાં જે કાંઈ પણ સુધારો થશે અથવા શિક્ષકો અને માળાપો પોતાની શુ દરજ્જા છે તે સારી રીતે સમજશે તો હું મારો આ શ્રમ સફળ થયેલો માનીશ

FRANCES McAFEE.

શ્રીકેળવણી અને ઓઝલપડદો.

(રાજકુમારી લીલાબા, ગાંડલ.)

શ્રી એ પુરપનું અર્ધું અંગ છે. જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ કેળવાયેલી નથી, તેમને સંગીન કેળવણીનો લાભ અપાતો નથી, હાં સુધી સંસાર મુખમય, આનંદમય, શાંતિ-મય કે રસમય બનવાનો નથી એવા વિચારો હવે સ્થળે સ્થળે ઉદ્ભવે છે, એવા ઉદ્દગારો અનેક સ્થાને કર્ણગોચર થાય છે. શ્રીકેળવણીની જરૂર નથી એવી માન્યતા હવે જુજ અદાન વર્ગમાં જ રહી છે. શ્રીકેળવણી શબ્દની નવીનતા હવે દૂર થઇ છે; કારણકે વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં અર્વંત શ્રીકેળવણી પ્રસરી રહી છે; પરંતુ દિલગીરીની વાત એ છે કે શ્રીકેળવણી હજી સ્વયં રૂપમાં પ્રદાશતી અનુભવાતી નથી, અને તેથી જ જનસમાજમાં હાલ જે ભેદ, જે વિરક્તિ રહી છે તે માત્ર શ્રીકેળવણીની પદ્ધતિ વિશે જ છે. તે પદ્ધતિ કેવી રાખવાથી આપણા આર્યસંસારને ફળપ્રદ ને પથ્ય નિવડે? એ એક ગંભીર તેમ જ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. છતાં તે સંપૂર્ણ અંશે જાણવાની જરૂર છે; પણ હાલ તો આપણે એ વિષયને જાણુપર રાખી પ્રસ્તુત વિષયપર વળીશું.

શ્રીકેળવણીમાં વિદ્ય રૂપે અનેક કારણો છે. તેમાં ઓઝલપડદો એ એક મુખ્ય ને સખળ કારણ છે. આપણા દેશમાં ગ્રામીણ ને મુસલમાન કામના મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પડદેનશીન છે; પરંતુ મારી તમ માન્યતા પ્રમાણે ઓઝલપડદાનો અર્થ હાલ જે સકુચિત રીતે કરવામાં આવે છે તે કરતાં કદાચ વધારે વિચાળ છે; એટલે પડદેનશીન બાલુઓ સાથે તુલનાકર્તા રૂઢીપ્રથાની સાંકળમાં બંધાયે રહેલી સ્ત્રીઓ, અને હુમરામાં યુગવાદ રહેલી કુલવધૂઓનો સમાવેશ પડદેનશીન બાલુઓના વર્ગમાં કરી શકાય ખરો.

પ્રાચીન સમય.—ઓઝલપડદાના ઇતિહાસનું અવલોકન કરીશું તો આપણાં પ-વિત્ર શાસ્ત્રો, પ્રાચીન સમયનાં વ્યાવહારિક પુસ્તકો, અને દંતકથાઓ પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં ઓઝલપડદાનો વિચાર નહોતો. સ્ત્રીઓને સંગીન કેળવણીનો લાભ સંપૂર્ણ મળતો અને તેને પરિણામે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ હતી. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ હોવાથી પ્રજા પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતી; કારણકે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ સાથે પ્રજાની ઉન્નતિ સંકળાયેલી હોય છે, અતિ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ સ્થિતિ હોવાથી તેઓ પિતા, બન્ધુ કે પતિ સાથે જાહેર મેળાવણીઓમાં, યજ્ઞદિક પવિત્ર ક્રિયાઓમાં સખ્યતાથી ભાગ લેતી, દેશાટન કરતી અને પ્રસંગોપાત વિદ્યાનો સાથે શાસ્ત્રોના વિવાદ-માં પણ ઉતરતી.

આ જગ્યાએ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે તે સમયમાં સ્ત્રીઓનાં મનોબળ અતિ દૃઢ હતાં, નીતિના નિષ્ઠા ઉગદા હતા, કેળવણીમાં ધર્મનીતિની કેળવણીને પ્રાધાન્ય

અપાત્ર, અને બુદ્ધિની શક્તિઓ કેળવવા ઉપરાંત હૃદયની શક્તિઓ અને શુભ વૃત્તિઓ કેળવવા ખાસ પ્રયાસો થતા આ પ્રાચીન સમયનું મહાભારતમાંથી એક ગમણીય ચિત્ર અઢી આનેખતુ ઉચિત ધારૂંછુ.

વિદેહી મહાત્મા જનકરાયના નામથી માણુ અચાન છે? તેમની મમામા એક મમયે સુવભા નામની નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી રાજમાળાનું આપતુ થયુ જનક મહાત્માએ પ્રશ્ન કર્યો કે " હે વિદુષી આપ કોણુ છો? " સુવભાએ જવાબ આપ્યો કે ' હું ક્ષત્રિયકુળ અર્થાત્ રાન્ધકુળમાં ઉત્પન્ન થઇ છુ અને ગુરુઓથી વિદ્યા મદણુ કરી બ્રહ્મચર્યાવસ્થાની સમાપ્તિ પછી મને યોગ્ય વિદ્યાયુક્ત જેવો નેષ્ઠએ તેવો પતિ ન મળતા મે સન્યસ્ત મદણુ કીધુ છે ' .

જે સમયે ઉપરના ચિત્ર અતુસાર સ્ત્રીઓ પણ સપૂર્ણપણે બ્રહ્મચર્ય પાળી યુવા વસ્થામાં આવતા યોગ્ય પતિ ગોળી ઇચ્છાવર વગતી હશે અને તેથી પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકા કે જેમાં યોગ્ય પતિને અભાવે સન્યસ્ત મદણુ કરી જગતમાં પરાંપકામાં જ જીવન અર્પણુ કરતી હશે તે સમયનું ત્રિશુદ્ધ ચિત્ર કેતુ રમણીય હશે!

મતલબ કે પ્રાચીન સમયમાં યોગ્યવપદ્યનો રિવાજ નહોતો, તેથી જ આવાં રમણી રત્નો પ્રમથી નીકળતા

મુમલમાનનો સમય—પ્રાચીન ઝુંદ સોનાનો સમય ચાલ્યો ગયો અને મુસલમાનનો સમય આજે આશરે ૪ સ ૬૪૦થી મુમલમાન લેખના હુમતા માતુશ્રમિ પગ થવા લાગ્યા, તે સમયથી જ સ્ત્રીઓની અવદયા થર થઇ તે સમયના ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી જણાયછે કે તે વખતે હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે હાન ચાલતો બાઇચારાનો સબબ હજી બધાયો નહોતો આવતાં લેખમાં ઉદ્ધતાઇ વગેરે દુર્ગુણો વિશેષ હશે, મુકેળવણીની ખામી હશે. પરશુમી, શરવીંગ, શાણુ અને સમયમુચકતાવાળા નિપુણ રાન્ધકતાને અભાવે હિન્દુમાં સર્વત્ર મારામારી, લુપ્તકાંડ, ખુનગેજ વગેરે અધાધુની દેલાઈ રહી આવ્યા બારી સમયમાં પ્રજાને પોતાની મોટપણુ જાતની મદામતીનો વિશ્વાસ ન રહે એ સ્વાભાવિક જ છે આ સર્વને પરિણામે જાગૃત અને ખામ પ્રીને યોગ્યવપદ્યનો અનિદ રિવાજ જનસમાજમાં છુસી ગયો સ્ત્રીઓ પડખા કેદ થઇ, તેમને સગીન કેળવણીનો મળતો લાભ મધ થયો અને સુવિધાની ખામીએ સ્ત્રીવર્ગની અવદયા થતા તેની અસર સમાજપર પણ થવા લાગી

ઉપર પ્રમાણે હતું છતા પણ જરૂરને સમયે રજપુત વીરાગતાએ વગર યોગ્યે મુદ્દમાં ઉતરતી એતુ આપણે તે સમયના પુસ્તકો પરથી જાણી શકીએ છીએ

ઇંગ્લેન્ડનો સમય—ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે ઇંગ્લેન્ડનો અમલ થર થયો તે ગુન્ધ સલાહચાત્રિય જણાયછે તો હવે સ્ત્રીઓને યોગ્યવપદ્યમાંથી બહાર કાઢ

વાની જરૂર છે. મારો આશય એવો નથી કે સર્વ રીતે પશ્ચિમ દેશનું આનુકરણ કરી તેમની શીઝો જેટલી આપણી શીઝોને સ્વતંત્રતા આપો ; પરંતુ એટલું જ કે તેમને સખ્ય મેળાવડાઓમાં, ઉચ્ચાભિલાષથી મળતી સમાજોમાં ભાગ લેવા દો. તનદુરસ્તીની ખાતર ખુલ્લી ને સ્વચ્છ હવાનો લાભ લઈ શકે અને સંગીત કેળવણી લઈ શકે એટલી છૂટ મૂકવાની, એટલી સ્વતંત્રતા આપવાની, ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે શી અને પુરુષ ઉભયને ણછવક છે.

પડેનશીન આનુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિનું મધ્યયોગ્ય રૂપમાં વિવેચન કરવું કઠિન છે ; કારણકે ધણેભાગે તેમની માફક તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિ પણ પડદામાં જ રહેલી હોય છે.

તેમની માનસિક ઉન્નતિનો વિષય લખ્યું તો જાણી શકે બહાર ફરવાથી, કુદ-રતના વિવિધ ચમત્કારો નીહાળવાથી બિનબિન પ્રકૃતિના મનુષ્યોના સહવાસથી, જે જ્ઞાન, બુદ્ધિને અનુભવનો વિકાસ થઈ શકે છે, તેવા લાભ પડેનશીન આનુઓને મળી શકે તો નથી. ધણે ભાગે સંગીત કેળવણીનો લાભ તેમને મળી શકે તો જ નથી, ને કદાચ મળે છે તો તે પ્રમાણમાં ઘણો જ ઘુબ. આવી અજ્ઞાનતાથી તેવી શીઝોના હાથમાં પ્રસંગોપાત આવતી લક્ષ્મી અને સત્તા ઘણી વખત અનર્થના કારણ જ થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે રાજ્ય ખટપટનો પાયો ધણુંકરીને રણવાસમાં જ નખાય છે. આ જગાએ જાણવાવાની જરૂર જોઈતું કે વાંચતાં લખતાં આવડવાથી જ સંપૂર્ણ કેળવણી મળી શકાય નહીં. સંપૂર્ણ ને સંગીત કેળવણીમાં તો બુદ્ધિની કેળવણી, ધર્મનીતિની કેળવણી, શારીરિક કેળવણી અને તે સાથે જ તેમાં ડહાપણ અને ઉમદા સદ્ગુણોના સંમેલનની ખાસ આવશ્યકતા છે. શીઝોની અવદશા થવાનું અને તેને પરિણામે પ્રજાની પણ અવદશા થવાનું મુખ્ય ને સળજ કારણ શીઝોમાં સુવિધાની ખામી જ છે અને તે ખામી આવવાનું કારણ ઓઝલપડાનો અનિષ્ટ રિવાજ જ છે.

તેમની શારીરિક ઉન્નતિનો વિષય તપાસીશું તો ખુલ્લી હવા ને પૂરતા અજવાળાને અભાવે તેઓ હમેશાં દિશ્વ ચહેરાવાળી, નિસ્તેજ ને નળળી જ હોય છે. અને તેની મોઢામાં મોઢી ને ખરાબમાં ખરાબ અસર તેમની પ્રજા સંતતિપર થતાં તે પણ તેવી જ નળળી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી જાંતુ જેવી જામર નિર્માલ્ય પ્રજામાં પ્રતિજ્ઞાના સુવરાથી અમર થઈ ગયેલા જીવન, અને સત્યવ્રતનાં મધ્યયોગ્ય પાલનથી પેકાઈ ગયેલા રાજ બુધિષ્ઠિર જેવા માનસિક બળવાળા મહાત્માઓ, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, હનુમાન, વિક્રમ અને પ્રતાપ સમાન ચરવીરો, તથા એવા કીર્તિમાન મુરોને જન્મ આપનારી કુન્તા ને વિદુલા સમાન બીરમાતાઓ ; તેમજ ઉત્તરા, સરદારના ને રાણકદેવી સમાન વીરાંગનાઓ ઉત્પન્ન થવાનું સંભવે જ ક્યાંથી ?

તેમનાં હમેશનાં ઘરખુણીયાં રહેણાં પ્રમાણે તેમની બુદ્ધિ ને જ્ઞાન પણ વિશાળતા વિનાનું જ રહે છે. તેમના હમેશના એકાંતવાસથી તેમનું મન સંકુચિત થઈ જાય છે ; તેમની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ કટાય છે, અનુભવ ઓછો થાય છે, આજસ વધે છે, દુર્ગુણ દાખલ

થાય છે, નિષ્પક્ષપાત્રમાં આમી આવે છે, “ભાતુભાવ” એટલે સર્વ એકજ પિતાની પ્રજા હીએ એ સુદૃષ્ટિ નહીં થાય છે.

એકલપદનો રિવાજ આપણી તથા આપણી બધીની પ્રજાની શારીરિક, માનસિક, તેમજ આધ્યાત્મિક ક્ષતિમાં વિગ્રહ પડે છે. આપણી આત્મિક, સામાજિક ને રાજકીય ક્ષતિને યથાર્થ રીતે જાળવવામાં અડચણ કર્તા છે. તો આવા અનિષ્ટ રિવાજને માટે સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોએ પોતાનાં હાર મજબૂત રીતે બંધ ગાળી વિના વિલંબે તેનો ખરિદકાર કરવો એ જરૂરનું તેમ જ ફરજી છે.

છેલ્લે આવા અનિષ્ટ સાંસારિક રિવાજોમાંથી આર્ય પ્રજા અને ખામ કરીને આર્ય મહાસુત્રો મુક્ત થાય અને તે મુક્તનાથી પોતાનાં કુટુંબનાં, સમાજનાં ને દેશનાં કલ્યાણકામી પરાપકારના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય, એવો સુખમય પરમાત્મા સત્વર આપે એજ અવિવક્ષ્ય પણ અપભ્રંશ શક્તિની હલ્દની મહેત્ત. તથાસ્તુ.

શ્રી કેળવણી.

(ગં. ૨૧. ચંદ્રસાગર ગોવિંદલાલ.)

સર્વ પ્રાણી માનના હૃદયમાં વાસ કરનાર પરમ કૃપાળુ શ્રી પરમાત્માને વારંવાર
હું પ્રણામ કરું છું.

સુઘ બહેનો,

આજે તમારે અત્રે પધારવા તરફી લીધી છે તેથી હું આપ સર્વને ઉપકાર માનું છું.

બહેનો, કેળવણીના કોઈપણ પ્રકારના વિભાગ કરતાં પહેલાં આપણે તેની આર-
મ્યકતા તરફ નજર નાખીએ. બહેનો, કેટલાંક કહે છે કે સ્ત્રીઓએ બહુવું ન જોઈએ.
સારે આપણે પ્રથમ વિચારીશું તો શું એકલા પુરુષોજ કેળવણીને યોગ્ય છે, અને
સ્ત્રી નથી, સ્ત્રીઓ શું બધર રચિત માનવ સૃષ્ટિનું પ્રાણી નથી, વળી જોકે પુરુષોનેજ
કેળવાવાના હક છે એમ ગણાય તો સ્ત્રીઓને કેમ નહિ, સ્ત્રીઓ શું પશુ છે, ઠેર છે,
કે અધમ છે, અને જો તેમ ન હોય તો જોવી રીતે પુરુષોને પોતાની જાદગી કેળ-
વણીની સહાયતાથી ક્ષમત કરવાનો અધિકાર છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓને પણ છે. વળી
કોઈ એમ કહેશે કે જુના વખતમાં સ્ત્રીઓ ક્યારે બહુતી હતી તો તેના જવાબમાં
પણ આપણે કહી શકશું કે પ્રાચીન કાળમાં મૈત્રેયી, સુવર્મા, ગાર્ગી વિગેરે અનેક
વિદુષી અને પ્રતિભાશી સ્ત્રીઓ હતી, અને તે પછી પણ ઘણી વિદુષી સ્ત્રીઓ થઈ
હતી એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે, તો હાલમાં પણ સ્ત્રીઓને સામાજિક કેળવણી
ન આપવી જોઈએ ? વળી કોઈ એમ કહેશે કે કેળવણી પિતા સ્ત્રીઓની જાદગી શું
નથી જતી ? વળી અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓ ક્યારે બહુતી હતી ? તેમ છતાં શું તેમની
જાદગી ન ગઈ ? તે વાત ખરી. પરંતુ કેળવણી તે આ સંસાર રૂપી સાગરમાં
દીવાદાંડી રૂપ છે. આપણે જાદગી રૂપી નાવ અનીતિના ખરાબે અપડાતાં કેળવણી
રૂપી સુકાની શિવાય નીતિ રૂપી દેશ તરફ જાએજ વળી શકે. કેળવણી સુખમાં લાભ
પ્રદ અને દુઃખમાં ખરા સાથી છે વળી કેળવણીથી મનુષ્ય નીતિ, અને ધર્મના સત્ય
સિદ્ધાંતોને સમજી જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી શકે છે, કેળવણીથી જુદા વિશાળ યાવ છે.
ચોટુર્ય વધે છે, દૃષ્ટિ દીર્ઘ થાય છે, તથા તે, મનુષ્યની અધોચતિનો અટકાવ પણ
કરે છે. વળી કેળવણી પિતાનાં મનુષ્યો પોતાનું જીવન વ્યર્થમાત્ર કળ્યાણકંકાસમા તથા
કુચલી કરવામાં ગાળે છે, તેના કરતા કેળવાએલા મનુષ્યો દિવ્યતામય જીવન ગાળે છે,
વળી જુના વખતની સ્ત્રીઓના સંસાર સારા હશે તેમ માનીએ તેમ છતાં પણ
કેળવાએલી સ્ત્રીઓના વધારે સારા ઘરો.

બહેનો, હવે આપણે કેળવણી આપવી તો કેવી રીતની આપવી, તે સંબંધી કદીએ તો પહેલા પ્રશ્ન એ થાય છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષોની મારફતે બી.એ., એમ.એ.ની પરીક્ષાઓ આપાવવી તે કીક છે કે તેઓ સંસારને તુખી બનાવી શકે તેવી કોઈ સંગીન કેળવણી આપવી. હવે જો કે કોઈ એમ કહેશે કે તેમને બી.એ., એમ.એ.ની કેળવણી આપવી, તો તે વાત કીક છે, પરંતુ બી.એ., એમ.એ. થવાનું શું કારણ ! જો કે કેળવણીની ખોનરજ કેળવણી આપવાની જરૂર હોય તો કીકી મળે, વા ન મળે તે બન્ને સરખા જ છે. વળી જો કે બી.એ., એમ.એ.ની કેળવણી આપવી ધારીએ તો સ્ત્રીઓને પુરુષ વર્ગમાં બેસી અભ્યાસ કરવો તે આપણા દિલ્લે સંસારની પદ્ધતિ પ્રમાણે જોતાં અનુગતું છે. તેમ વળી સ્ત્રીઓ મારે કાંઈ અલગ કાલેજો નથી કે ન્યાં, એકથી સ્ત્રીઓ અભ્યાસ કરી શકે, જ્યારે આવી અસમર્થ છે તો તેવા વખતમાં સંસાર મુખરૂપ બને, પોતાનું, પાનિનું, તથા અન્ય સર્વનું એય યથા શકે તેવી રીતની કોઈપણ જાતની કેળવણી આપવી એમ મારું તો ધારું છે. કેમકે કીકીની કેળવણી કરતાં આવી કેળવણી વધારે કલ્યાણકારક નિવડશે.

બહેનો હવે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કોઈપણ જાતની કેળવણી આપવી તો તેના સંબંધમાં હું ત્રણ પ્રકાર કરું છું.

૧. પહેલા પ્રકાર એ કે, સ્ત્રીઓને વાંચતાં, લખતાં શીખવવું.
૨. બીજો પ્રકાર એ કે, તેમને વ્યવહારિક કેળવણીની સાથે, મનની તનની તથા ધાર્મિક કેળવણી આપવી.
૩. ત્રીજો પ્રકાર એ કે, તેમને શીવતાં, ભરતાં, તથા શુદ્ધતાં શીખવવું.

પ્રિય બહેનો, હવે હું પહેલા પ્રકારની કેળવણી જે વાંચતાં, લખતાં, શીખવવું તેના સંબંધમાં જણાવું છું કે સ્ત્રીઓને એકધું કંઈક શીખવી વાંચતાં, લખતાં શીખવવું એટલે તેમાં કેળવણીનો મમાવેશ થાય છે એમ માનવું તે મારા ધારવા પ્રમાણે ભૂલ છે, કારણ કે તેથી તેમને કદા વાંચવા, લખવાનું જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ બીજા કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન તેમનામાં આવતું નથી. વળી જેવી રીતે ભણાવવાની જરૂર છે તેવીજ રીતે શંકાતાં, ધરની વ્યવસ્થા કરતાં શીખવાની પણ જરૂર છે. વળી સ્ત્રીઓને ભણાવી યોગ્ય કેળવણી આપવાથી તેમને, તેમના પાનિને, તથા તેમની ભવિષ્યમાં થનારી પ્રજાને ધણો લાભ થાય છે. નેપોલીયને પણ કહ્યું છે કે.—

કહે નેપોલીયન દેચને, કરવા આજ્ઞાદાન :

સરસ રીત તો એજ છે, ઘો માતાને જ્ઞાન.

આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે સ્ત્રીઓને કેળવવાથી તેમની, તેમના પ્રતિની, કે

તેમની સતતિની આબાદી થાય છે એમ નથી, પરંતુ સાચે આબાદેશની પણ આબાદી થાય છે, બહેનો જ્યારે જનપાનની શ્રીઓ પૂર્ણ કેળવણી પામી, કેળવણીનું ખર્ચ રહસ્ય સમજી લ્યારે તેમના દેશની પણ સ્ત્રી ચદતી દશા છે જો કે આ સબદે પ્રાપ્તને અ યોગ્ય લાગે તો તે જૂન છે, કા જુ કે પ્રગતિએથી માતા નાનવણથીજ પોતાના બાળકો ઉપર જે સાગી છાપ પાડે છે તે મોગી ઉમર થયે પણ જુસાતી નથી, બહેનો સારી થા નગ્સી છાપ પરનાનું મ જુ એટલુંજ કે તેઓનું હૃદય ઘણું કુમળું હોય છે, અને તેથી કઠીને તેના મનપર સારી થા નગ્સી અમર જટ થઇ જાય છે, વળી તેઓ ધણો ખર્ચે વખત વિતા પામે ન રહેતા માતાના હાથ તળે રહે છે અને તેમનીજ વર્તણૂકનું અનુકરણ કરી શકે છે વળી સાધા જુ રીતે જોતા માતા પિતાને જુકું જોનારની, ગાજો દેશની નજીની બાનતમા કંઠાઓ કંકાસ કરાવી, ચોરી કરવાની, તેમજ પહોર દિવસ સંધી સુધી રહેવાની એવી એવી અનેક જો જોગી ટેવો હોય છે તો તેની કટેવો તેમના બાગમોમા પણ આવતી જણાય છે, માટે બાગકોને સદાયરણી બનાવવા માટે તેમની માતાઓએ પ્રથમ સદાયરણીનું પાનન કરવું જોઇએ મહાભારતમા પણ—

‘ ગુરુણા ચૈવ સર્વપા, માતા પરમકો ગુરુ ’

એનું વાક્ય છે નળી જ્યોર્જ હરખટે પણ કહ્યું છે કે “એક કેળવણીથી માતા સો શિક્ષકની બરાબર છે” તો આ ઉપરથી જણાવ છે કે કેળવણીથી માતા પોતાની પ્રજાનું અપિષ્પ સુધારી શકે છે જો આવી રીતે દરેક માતાઓ ગુરુપદને યોગ્ય થઇ દેહીપ્રમાન થાય એમા નનાઇ નથી અને આથીજ નેપોલીઅનનું વાક્ય અક્ષરે અક્ષરે સ્પષ્ટ લાગે છે વળી આપણામા ટેલેકે હેમણે જોએને બણાવનાની વાત કહેનામા આવે છે તો તુરંતજ તેમના માનાપ એમ કહેશે કે શ્રીઓને કંઠા નોકરી કરવી તે બણાવીએ તે વાત ખરી ? પરંતુ નોમરી નવી નથી માટે ન બણાવવું, તે મારા વિચાર પ્રમાણે જોડું છે, કા જુ બણાવના એવું કાઇ નોમરી કરવી તેમ નથી, જોકે તેમ હોય તો જે શ્રીમંત પુરૂષો છે અને જોએને નોમરી, ચાકરી કરવાની કાઇ પણ કાર નથી તેઓ શ્રીમા બણે છે ? જો ઉપર કલા પ્રમાણે નોકરીને માટેજ બણવું જોઇએ તેમ માનીએ, તો તેમણે નજ બણવું જોઇએ પરંતુ નોકરી ચાકરીની ખાતર ન બણાવતા કેળવણીની ખાતરજ બણાવું જોઇએ, જે નોકરીને માટેજ બણાવવાથી તેઓને પોપગીલ જ્ઞાન થાય છે પણ તેઓમા કેળવણીનો અંશ પણ હોતો નથી. માટે પેમા કમાના ની ખાતરજ બણાવું તે વિચાર મનમાથી નાજુદ કરવો જોઇએ, વળી એમલા પુત્રને બણાવવાથી એમલો પુત્રજ બણેલો થશે, પરંતુ પુત્ર અને પુત્રી બંનેને બણાવવાથી આજુ કુડળ, અને પછી આજો દેશ વિદાન અને બણેલો થશે, વળી કેળવણીથી સ્ત્રી અપિષ્પની પ્રજાને ઉધારે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના પતિની

શુંદરી સુન્દરી દુષ્કર્મને વખતે મહાવ્રત ધરૂં, આનંદમય દિવસો ગાત્રે છે જેમકે સતી સીતાએ વનવાસમાં, દમયંતીએ અરણ્યમાં, અને મતી દ્રૌપદીએ પાણ્ડવોની દુર્દયાના વખતમાં, અનેક સંકટો વેળી, વનવાન બોળી, પતિસુખ માટે ને ને ક્યું હતું તે આપ સુર બહેનોના જાણવામાં છે એટલે વધારે લખાવવાની જરૂર નેતુ મને લાગતું નથી.

બહેનો, હવે શૃદ્ધાચરિત્રના મધ્યમાં હોવાનું કે બહેની ઓઝો શૃદ્ધા ચલાવવામાં પણ અનેક લાભ મેળવે છે કેમકે જો તેઓ બહેણા હોય તો તે પોતાના ઘરની આરક જાળવકેને દિસાવ નાખી આવકની અદન્ય ખર્ચ કરે છે શૃદ્ધાની બરોજી વ્યવસ્થા કરે છે, પોતાના બાળકોને ધણીજ અગલની ઈજવણી આપી શકે છે અને પંનિદામાં વખત ન ગાળતા વખતનો મરુપયોગ કરે છે બહેનો, માંડ કરેતુ એમ નથી કે ઓઝોએ બહેણીને હાથમાં ચોપડી લઈને બેઠી રહેતુ અને બીજા કયા પર લક્ષ આપતુ નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી તો ઉનકુ કેળવણીને દોષ લાગે છે, વળી કેટલીક કેળવણીએ બહેનોના સ્વભાવમાં પણ વખતે માબજગરમાં આવે છે કે તેઓને દેવતા મગગાવતા કે આ કરના આરંભી નથી તો પત્રી બીજા રામની વાતજ ની? બહેનો, જ્યારે બીજાને મેરેથી આજ્ઞા થયેલી નીતે જ્યારે કેળવણી, અને કેળવણી નહિ પામેલી અબજુ ઓઝોમાં ગો ફેર? વળી કેટલેક કેમકે શૃદ્ધા માટે નોકરજી જોઈએ, તેમ અનાજ વિગેરે કાનૂન નથી આવતુ માટે જોનીને બોનાવવીજ જોઈએ બહેનો, નથી આવતુ એ શબ્દો તો કેળવણીને કલકિત કરે છે, પંખા માટે સપ્તિ આપી હોય તો નોકરો પાસે લામ ન લેતુ એમ માન્યરેતુ નથી, પરંતુ અનુક વસ્તુ નથી આવકતી માટે નોકર ચાલુ, કે અન્ય માણસો પાસે લાવે, એતુ ને કરેતુ તે કેળવણીએ બહેનોને ચોખ નથી, વળી કેટલીક બહેનો પોતાના પતિને અન્યની ધેણી સ્ત્રોત જમાડે છે તેના વગતા ને બહેનો પોતાને હાથેજ ઉત્તમ અને સ્વાદિત સ્ત્રોત કરી પોતાના પતિના આત્માને ત્રુષ્ટ કરે છે તેના ઉપન અત્ર દેવતા પણ પ્રસન્ન થાય છે. માટે જેમ બને તેમ પોતાને હાથેજ સ્ત્રોત કરી તેજ અતિ ઉત્તમ છે વળી કેટલીક બહેનો પોતાના મનની નજાહને લીધે, અથવા તો પોતાના અજાનપણને લીધે પોતાના પતિને વચ કરવા સાંધા મનન કરાવવા માટે સાડુ, મોસાઈ કે રૂબી પાસે જાય છે, વહેમમાં જાય છે, નકરે વત્તા નેઓને જુદા રૂબ મને છે, વખતે અર્થનો અનર્થ પણ કરે છે અને આખરે પસ્તાવુ પામ પડે છે એનો સાડુ મોસાઈ, રૂબી વિગેરે મ્યાર્થા દોષ પોતાના પેરને અર્થ બોળી ઓઝોની કમ અજવનો લાભ મેળવે છે, અને પોતાનું કાર્ય ત્રિજી રીતે છે એનો પતિ 10 વનન મનથી વલ થતા નથી તે તો તમાજ સદાચ જુ બહેનોજ વચ બને વળી મહાનાનતમાં વલનામાને દ્રૌપદીએ પૂછ્યું છે કે તને તમા પતિ પાણ્ડવોને ત્રી ગીતે વચ ક્યા? તેના જવાબમાં

દ્રોપદીએ જે કહેલું છે તે પ્રત્યેક સ્ત્રીઓને અનુકરણ કરવા લાયક છે તેથી આ સ્થળે હું હુંકમાં કહું છું.

અહંકારાદિક પરિપુને તજીને હું હમેશા પાંડવોની સેવા કરું છું, દેવ, મનુષ્ય, જીવાન, દ્રવ્યવાન, અથવા તો અનિ રૂપવાન હોય તો પણ તેઓને હું મારા બાપ તથા પિતા સગાન ગણું છું, પતિના જમ્યા પછી જમું છું, મારા પતિ ઉભા હોય તે વખતે હું પણ ઉભી રહું છું વળી નેઓ ગુણક્ષેત્રમાંથી, વનમાંથી કે પરગામથી ઘેર આવે સારે હું જાતેજ ઉડીને તેમનું સન્માન કરું છું, વળી મિષ્ટ અન્ન રાખું છું, વખત-સર ભોજન કરાવું છું, ધાન્યનું મંજીલું કરું છું, અને ઘરને મચ્છ રાખું છું, વળી હે મલભામા! મધુર ભાષણ કરી તેમને પ્રમત્ત કરું છું, નદારી સ્ત્રીઓની સંગત ન કરતા હમેશ તેમને અનુકૂળ વર્તન કરું છું, તેમ કદી પણ મેટીથી દસતી નથી, કાંઈ વંખતે આજસ કરતી નથી, વારવાર હજીબા કે બારીએ ઉભી રહેતી નથી, તેમ કોઈ ઉત્પન્ન થાય તેવું કામ કરતી નથી, સસમાં, અને સ્વામીની સેવામાં આમકર્તા રહું છું, વળી જ્યારે મારા પતિ પ્રવાસમાં જાય છે સારે પુષ્પ, અંદન વિગેરેનો સાગ કરી વ્રત આચરું છું, વળી હે સસભામા, મારા સાસુએ જે જે ધર્મો બતાવેલા છે તે સખળા ધર્મો સ્વામીનું પ્રિય, અને હિત કૃત્તનાં છે તેથી આજમ તજીને પાળું છું. વળી દયા વાળા, સસ સ્વભાવ વાળા, કોપેશ હોય સારે સર્પ જેવા દેખાતા મારા પતિની સેવા ઉઠાવું છું, પતિનો આશ્રય એજ સ્ત્રીઓનો સનાતન ધર્મ છે, વળી પતિ તે જોતી ગતિ છે એવા પતિથી ઉમટી દોણ વર્તે ? હે મુભગા સસભામા, વધારે અહંકાર પિંહેરવાનું કદી પણ મનમાં ધારતી નથી, અને સાસુ માથે કદી પણ લડતી નથી, વળી હમેશાં હું જાતેજ એ સસશીખ વીરભાતા આર્થ કુંતીની સેવા કરું છું. આવી રીતે સાવધ રહેવાથી, વડીલોની સેવા કરવાથી, તથા આ પ્રમાણે વર્તવાથી મારા પતિ પાડવો મને તન, મન, અને ધનથી વશ થયા છે. માટે હે સદ્ગુણી સસભામા, મારી શિષ્યામણુ એટલીજ જ કે તમે સદા નિચારત પ્રેમી પત્ની ગ્હે અને પરસ્પર પ્રેમ વધારી આ પ્રમાણે વર્તો! અને જો આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારા પતિ તંમને અસંત આહરો, અને કોઈ દિવસ તમારી અવગણના કરશે નહિ. હે મારી બોળી બહેનો, આ ઉપરથી સમજવું કે કોઈ દિવસ ધનંતર મનંતરથી પતિ વશ થતા નથી. પરંતુ તેમ કરવાથી તો ઉવટ, વાન ખુલ્લી થયે અનિશ્ચય આવે છે. અને ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આનેજ પતિ વશ કરવાનો વધીકગ્ણુ મન્ત્ર સમજવો. કારણ કે ધનંતર મનંતર, દોન ચીડી, તે કાંઈ મન્ત્ર નથી, પરંતુ તે તો દોગી સોકોનો પેટ ભરવાનો ઉદ્યોગ છે, માટે તેવે ન્તે જતા અટકે, અને સદ્ગુણનો સચ્ચ કરશે. વળી મનની નજાગાને લીધે જીભ આવા અનેક મકટોમાં આવી પડે છે. બહેનો, જ્યારે મનની નજાગા હોય છે તે વખતે મનને સર્જક ધને લાગે છે. અને તેને

કીધે વખતે મૂંડા, દિગ્દર્શિયા, વિગેરે ગેમ લાગુ પળ પડી જાય છે, અને વખતે જીદગીનું જોખમ પણ યદ જાય છે, માટે મનને રંગરવાને તથા દુઃક સાથે મદન શીલતાની જરૂર છે તેમજ આવી પડેલી આશ્વખાથી મુખ્ય થવાના ઉપાયો મોક્ષસાધી પણ જરૂર પડે છે, માટે મનને રંગરવું તે ઘણું અમરતનું છે

વિષ બહેનો, હવે જેની ગીતે મનને રંગરવાને તથા સુદૃઢ બનાવવાને રંગરણીની જરૂર છે તેવીજ રીતે તનને રંગરવાને મ્મ તની પણ જરૂર છે બહેનો, આપણે કમ ગત કરીને કાંઈ પુરોના જેવા કાર્ય રાના નથી પાંતુ મ્મ તનો અર્થ એવો છે કે સરી ના બધા અવધવાને કમરા, જેથી રાધિ નુ દુઃક નુ આગી રીતે થાય છે, રાગી ફેફસા જેઓનું કામ, સરીઆના બગડેના તોડીને નાશ રવાનું છે તે મોટા, અને મજબુત થશે, બૂબ લાગશે, વાચન સમિતિ આગી થશે અને ઘણે ખરે ખાશે ગાથી દૂર રહેવાશે વળી સરી ને કમ ત નહિ આરામથી જેની ગીતે એક ઘડીપાસ દોષ અને તેને બુદ્ધી ન આપતા નાખી મુન્દુ દોષ, અને પછી તેને રૂટરૂટ દિવમે જોઈશું તો તેના ઉપર માર ચડેનો દોષ છે, અને વચ મગરું દોષ છે પરંતુ તેને ઘડીઆગી પામે માફ રા. યુ રોય તો મ્મજ જેવું દુનુ તેવું થક સકે છે તેવીજ આ સરી રૂપી ઘડીઆગ છે તેને મ્મ ત રૂપી બુદ્ધી ન આપતા બેમાગી મુન્દુ દોષ તો તેના ઉપર આગત રૂપી માર ચડે છે અને સરી રૂપી વચ બગરેન દોષ છે પરંતુ તેને પણ તન્દુ મ્મ જો. રૂપી ઘડીઆગી પામે માફ રા. યુ રોય તો તે પણ સચમ્ત થશે, માટે બેમી જેવું તે સરીને તથા મનને નુમ્મ્યાનમ છે વગ આપણા વિગત પ્રમાણે જોતા નવનુ પોષી બ નુ વાગકાક ક ની ઇલાદિ મવનું કામકામ શીઓને કનુ પડે છે તેમજ રાગી દેવદસન માટે જવાથી, નદીએ નહાવા જવાથી તથા સગા સબંધીઓને મક્કવા જવાથી પણ એક જાતની કમ ત મળે છે આ રીતે મુરના તથા બહાર જવા આવવાના મમ શરીને, અથવા તો ત્રીજી રીતે કામ કરીને પુણ્ય કસત મેળવવી જોઈએ, વળી કમતની માથે ખુલ્લી દવ મા હરનુ ફરુ તે પણ સુદૃઢતાને માટે ઘણું ફાયદામંદ છે, કાણુ કે ખુલ્લી દવામા દવા, ફરવાથી સરી રંગરવ મન પ્રફુલ્લિત થાય છે, જેમ કેમ એક છોડ લાવીને તેને અધા રા મળીશું તો, તે છોડ નદિ ખીલતા ઉતરે ક માન જશે, તેવીજ રીતે શીઓમા જે સ્વભાવ રીતે પ્રફુલ્લિતપણ છે તે પણ ખુલ્લી દવામા ન ફરતા થ માને થ મા મોધાઈ રહેવાથી જરૂર રહે છે માટે રૂઝે રાખી પાંચને ખુલ્લી તાજ દરાની જરૂર છે વળી દોષમા આપણે જોઈએ ત્રીજે તા તન્દુ મ્મ શીઓ જા રંગ દેના છે તેનું કાણુ પણ જોઈતી કસ ન ન મગવાથી છે પણ કે દાનમા માધા બ વિધિના દોષમા પણ ચામર સેહઆ નખાના વિગત રોય છે તમજ વળી રંગરવ માટે, અજર તો નહાવા જવું તે વિગત રૂટરૂટ અમ નાનું થયો છ નાનું થયેના વિગત માત્ર

વિચાર પ્રમાણે સારો તો છેજ, પરંતુ તેથી કરીને શ્રીઓને જે કસરત મળતી તે મળતી બંધ થઈ છે. અને કસરત નહિ મળવાને લીધે શ્રીઓનાં શરીર નિર્માણ, અને રોગીષ્ટ આપણી નજરે પડે છે, તેઓ રોગીષ્ટ હોય છે તેથી કરીને તેમની પ્રજા પણ તેવીજ થાય છે, અને તેઓ પોતાની નિર્માણતાને લીધે પોતાના જીવનની સફળતા કરી શકતા નથી. બહેનો જ્યારે નિર્માણ શ્રીઓની પ્રજા આવી જાય છે ત્યારે તન્દુરસ્તીવાળી સશક્ત માતા જે બાળકને જન્મ આપે છે, તે પણ મજબુત અને શક્તિવાન નિવડે છે. અને તેઓ પોતાની સશક્તતાને લીધે પોતાના જીવનની સફળતા કરી શકે છે, બહેનો જ્યારે શ્રીઓ સશક્ત હોય છે ત્યારે તેમની પ્રજા પણ તેવીજ થાય છે પ્રજા તેવી થયાથી કુટુંબ પણ તેવુંજ થાય છે, અને કુટુંબ થયાથી પછી આખો દેશ પણ તેવોજ શક્તિવાન થશે. વળી નાની નાની છોકરીઓથી રમાતી આપણી જુની રમતો પણ સારી છે, પરંતુ તે રમતો નિશાળમાં વધતા વિષયોથી છોકરીઓથી રમાતી બંધ થઈ છે, બહેનો કેળવણીને અર્થ કાઢ એવો નથી કે તેઓએ નિશાળે જવું અને આખો દિવસ ભણાવ કરવું, કારણ કે તેમ કરવાથી તો મગજમાં, દરેક વાન બહુ કરનાર જે શાનતંત્રીઓ છે તે નબળા પડી જાય છે. વળી એકલા મનને કેળવવાથી તથા શરીરના ખીજ ભાગોને કસરત નહિ આપવાથી એક રીતે જેતાં શરીર ક્ષીણ થાય છે, માટે શરીરના બધા અવયવોને કસરત મળે તેવી રમતો ઉપર, પોતાનાં બાળકોને તન્દુરસ્ત, અને સુખી જોવા ઇચ્છનાર માતૃ પિતાએ ખાસ કરીને ધ્યાન આપવું જોઈએ.

બહેનો, જેવી રીતે મનની, અને તનની કેળવણીની જરૂર છે, તેવીજ રીતે ધાર્મિક કેળવણીની જરૂર છે. દેમકે ધર્મ વિના જીવનને સમે બીજે કોઈ સાચો રહેતો નથી, અને જે ધન, પુત્રાદિક છે તે તો તમારી હવાતી સૂકી પણ સાચે રહેવાને બધાએલાં નથી, પરંતુ ધર્મ તો. એક ખરા બંધુ તરીકેની ફરજ સ્વીકારી સાચેજ રહેજે, માટે સંતાનોને ધર્મના પ્રવૃત્તિ દરાવવાને ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા છે. બહેનો, હવે ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં નજર નાંખશું. તો કેટલીક શ્રીઓ ધાર્મિક કેળવણીના અર્થેના અનર્થ કરી પતિની આજ્ઞા શિવાય બજનમાં જઈ તાળીઓ કુટવા મંડી જાય છે, પરંતુ બજન એટલે શું ? તથા બજન થતું હોય ત્યાં કેવી વૃત્તિઓ રાખવી જોઈએ તેવું પણ તેમને ખાતર હોતું નથી. વળી કેટલીક બહેનો શ્રાવણ માસ, અવિક માસ, અથવા તો અન્ય પર્વણોના દિવસોમાં નદીએ નહાવા જાય છે, પરંતુ માર્ગમાં જતાં વૃત્તિઓને પરમ કૃપાળુ શ્રી પરમાત્માના નામ સ્મરણમાં નહિ લગાડતાં કોઈક ખીજાજ વિષયોમાં યોજે છે અને વખતે અન્યની નિંદા કરવા પણ ચૂકતાં નથી. વળી કેટલીક બહેનો બાવિક થઈને કથા સાંભળવા જાય છે, પરંતુ કથા સમાપ્ત થયા પછી શ્રાવણ કરેલા વિષયોનું મનન નહિ કરતાં ઉલટું રામદેવવાળા વિષયોનું મનન કરે છે, વળી કેટલીક બહેનો

દર્શનને માટે જુદા જુદા દેવમંદિરોમાં દોડમ દોડા કરે છે, અને મૂર્તિને જોઈ ન જોઈ ફેરી પાછા ફરે છે, અને પોતાના ઘરની તથા કર્મની કથા અન્યના આગળ વખતે પ્રકટ કરે છે, પરંતુ દર્શન કરતી વખતે હૃદયની સ્થિરતા દેવી રીતની જોઈએ તે પણ પૂરેપૂર્ણ સમજતાં નથી બહેનો, દર્શન કરવાં બંજન કરવું તથા સાંભળવું તે સાઈ તો છે. પરંતુ તે સર્વ સમજીને થાય તેજ લાભકર્તા છે, વળી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક ઉદ્ભવે છે તે વખતે બંજન કરવાથી અથવા તો દર્શન કરવાથી ભેદ પણ ફાયદો થતો નથી. બહેનો, જ્યાં બંજન થતું હોય ત્યાં જવામાં કાંઈ પણ દોષ નથી, પરંતુ જ્યાં બંજન થતું હોય છે ત્યાં, અનેક સ્ત્રી પુરૂષો એકત્ર થએલ હોય છે, તેમાં દરેકની વૃત્તિ કાંઈ એક સરખી હોતી નથી. વળી જે ઠેકાણે બંજન સાંભળવાના નિમિત્તે સ્ત્રીઓ અયોગ્ય વિચારોને ફળીભૂત કરવા જતી હોય, અને પુરૂષો પણ તેજ કાર્ય માટે તીર્થની જગ્યાએ જતા હોય તો તેવી જગ્યાએ જવું જોઈએ નહિ, કારણ કે ગીતાશ્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

૧૧

“સંગત્ સંજાયતે વામઃ, વામાર્ત્તે ક્રોધોઽભિજાયતે,

માટે થોડાક સમયના સંગદોષથી પણ વખતે નુકસાન થાય છે, પરંતુ કોઈ પ્રકારનો ફાયદો થતો નથી. માટે સર્વ દોષએ સત્સંગ કરવો જોઈએ, અને અનીતિના શિખર ચડવા. રૂપી દુઃસંગ તજવો જોઈએ. વળી જ્યાં શ્રી પરમાત્માના નામના પવિત્ર શબ્દોના પ્રતાપથી હૃદયમાં જે દુષ્ટ વિકારો એકત્ર થયા હોય તેનો નાશ થતો હોય તેવે ઠેકાણે જવું જોઈએ, અને બંજન થઈ રહ્યા પછી મનન પણ કરવું જોઈએ. વળી અઠવા-ડીઆમાં એક દિવસે બંજન કરવાથી બંજન કરનાર મોક્ષ પદને પામે છે એમ પણ સંમંજવાનું નથી, કારણ કે અઠવાડીઆમાં એક દિવસ બંજન કરવાથી બંજન કરનારનું અંતઃકરણ શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય એમ માની શકાતું નથી તોપણ કદાચિત્ એમ ધારીએ કે એક દિવસની શુદ્ધ વૃત્તિથી પણ થોડાક સારા સંસ્કાર પડે, પરંતુ તે થોડાક સારા સંસ્કારો ખીજ સાત દિવસમાં છુટાઈ જઈ, અન્ય મહિન સંસ્કારોનો વધારો કરે છે. માટે સર્વ બહેનોએ હમેશાં ઇશ્વર સ્મરણ કરવું જોઈએ. વળી ઇશ્વર સ્મરણની સાથે પતિનું બંજન, પતિનું પૂજન તથા પતિમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સમજી દર્શન પણ કરવું જોઈએ તેમજ પતિની આરા હૃદયધન ન કરતા તેમના કલ્પા પ્રમાણેનું વર્તવું જોઈએ, કેમકે પતિની આરા સિવાય આપ ગમે તેવું સત્કર્મ કરશો તો પણ તે વ્યર્થ થઈ જાય છે અને ફળદાતા થતું નથી. માટે બંજન, કીર્તન પણ પતિની ઇચ્છા-નુસાર કરવું જોઈએ. વળી હે સુદ બહેનો, બંજન કરવું તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જે પરમાત્મા નિર્ગુણ નિગદાર છે અને જેનો આપણા હૃદયમાં તથા સર્વ પદાર્થમાં વાસ ॥ તે સદ્ગત વસ્તુની સ્મરણે ભાવના કરી, અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવું, અને પછી એક ચિત્તે વૃત્તિઓને લીન કરી એકાંતમાં બંજન કરવું તો તેજ જગદાતા છે. જપ, તપ

કરનારનું અંતઃકરણ શીદ્ધ હોય છે એટલે તેમાં ધાર્મિક, બળ હોય એમાં નવાઈ નહિ. વળી જે સત્યથી ચાલનાર છે તે તો પ્રાણ્તાંત પર્યંત પણ સત્યથી ચૂકતા નથી, દ્રષ્ટાંત તરીકે લઈશું તો સત્યવાદી ગાંધી દરિશ્વરે પોતાનાં શ્રી, પુત્રાદિકને વેચી, દયાવાળા છતાં તેમની દયા મનમાં ન લાવતાં છેવટ સંધી સત્યને માથે વળ્યું, એવાં એવાં અનેક દ્રષ્ટાંતો છે કે જેઓને સત્યને માટે અમર્યાદ સકરો વેઠવાં પડ્યાં પરંતુ સત્યને છોડ્યું નહિ. ખેડેનો જે મનુષ્યો મત્સ્યતાથી વર્તે છે તેઓના ઉપર ધર્મર પણ પ્રસન્ન રહે છે. ખેડેનો વળી જેવી રીતે “સમુદ્રની અંદર મુસાફરોને મુસાફરી કરવાને વહાણ હોય છે, અને તેને પેલી પાર લઈ જનાર સુકાની હોય છે ; તેવીજ રીતે આ સંસાર રૂપી સમુદ્ર છે, તેમાં મનુષ્યરૂપી મુસાફર છે, વહાણરૂપી ધાર્મિક બળ છે, અને પેલી પાર લઈ જનાર સુકાનીરૂપ શ્રી પરમાત્મા છે. માટે સર્વ ખેડેનોને આ સંસારરૂપી સમુદ્રની મુસાફરી કરવાની છે, અને તે મુસાફરી કરવાની છે, અને તે મુસાફરી સહેલથી થઈ શકે તેને માટે ધાર્મિક બળ રૂપી નૌકા તૈયાર કરવી જોઈએ, કારણ કે જેમ દરિયાના અગાધ જળમાં વહાણની સહાયતાથી મુસાફરી કરીએ છીએ ; પરંતુ જે વહાણની સહાયતા વિના મુસાફરી કરવા જઈએ તો નિમગ્ન થઈએ. તેવીજ રીતે આ સંસારના અતીતિરૂપી અગાધ જળમાં ધાર્મિક બળરૂપી નૌકાની સહાયતાથી મુસાફરી કરવી કાળજી કે ધાર્મિક બળરૂપી વહાણની સહાયતા વિના મુસાફરી કરીએ તો નિમગ્ન થઈએ. માટે જેમ બને તેમ ધાર્મિકતાની સાથે સત્યતા રૂપી સદૃશ્ય અહણ કરવો તેજ મનુષ્ય જીવનને માટે ઐવરકર છે.

ખેડેનો, હવે જે શીવતાં, ભરતાં, તથા શુદ્ધતા શીખવું એમ જે કહ્યું તે પણ સર્વ ખેડેનોને જરૂરનું છે. કેમકે શીવતા, ભરતા શીખવાથી તેમને, તેમના પતિને, તેમજ અન્ય સગા સબધીઓને પણ ઘણું લાભ થાય છે. વળી કાંઈ એમ કહેશે કે તે ન શીખ્યા તો શુ થઈ ગયું ? તે વાત ખરી, પણ તેમ નથી, કારણ કે શીવતા ભરવાથી પૈસાનો પણ જમાના થાય છે. વખતે તેમના કમનશીએ પતિની નિર્ધન દશા હોય તો તેમને સહાય કરવાનું સાધન પણ થઈ શકે છે. વળી કાંઈ એમ કહેશે કે પૈસા કમાવા તે કાંઈ સ્ત્રીઓનું કામ નથી, તે તો પુરૂષોનું કામ છે, તે વાત ખરી ; પરંતુ જે પતિને પૈસા પ્રાપ્તિ પૂરું ન હોય અને ખર્ચ વિશેષ હોય તો ભરી, સ્ત્રીનીને એકદુ કરી, પતિને પૈસાની મદદ કરવી તે દરેક સ્ત્રીઓની ફરજ છે કારણ કે પતિના મુખે, મુખ અને પતિના દુખે, દુખ સમજવું તે આપ પ્રત્યેક સ્ત્રીઓની મોટામાં મોટી ફરજ છે, વળી હૃદય વર્ગની ખેડેનો પ્રારબ્ધ વશાત્ નિર્ધન દિયતીયા આવી ગયેલી હોવાથી તેમનાથી કાંઈ લોકોના એકવાંક કાઢી, અગર તો પોટલાં ઉપાડી, કાંઈ પતિને પૈસાની મદદ કરી શકાએ નહિ, કારણ કે તે કાળ અમર્યાદવાળું હોવાથી વખતે કાંઈ પણ જાતનું કંઈક આવતા વાર લાગતી નથી, પરંતુ જે તેઓ ભરતાં શીવતાં વિગેરે

શીખ્યાં દશે તો વમર શરમે, વગર બદાર ગયે, નિષ્કલકિતપણે, ધરમાંને ધરમાં બેસી પતિની આવકમાં સારો વધારો કરી શકશે. માટે સર્વ બહેનોને શીખવાની જરૂર છે. તેમજ વળી શ્રીમંત બહેનોને પણ શીખવું તે ધણું લાભકર્તા છે. કેાઇ એમ કહેશે કે તેઓને પૈસાની શી ખોટ છે તે આખો તાણી મહેનત કરે ; તે તો જાનરમાંથી તૈયાર લઇ લેશે. તે વાત ખરી ? પરંતુ તૈયાર રેવાથી પૈસા વધારે થાય છે અને ઘેર બધાં ગુરૂથાથી ઓછી દૌમતમાં પડે છે, અને નફો મળે છે, બહેનો તમને જે કાંઇ નફો મળેલો હોય તેને તમે સતક્રમમાં વાપરશો તોપણ તમને લાભ થશે માટે શ્રીમંત યા નિર્ધન સર્વ બહેનોએ શીખવું જોઇએ, તેમજ વળી શ્રીમંત બહેનોને તો નોકર, ચાકરની સગવડને લીધે કામ કરવાનું હોતું નથી તેથી તેઓને આખો દિવસ બેસી રહેવામાં, અથવા તો આજસમાં જાપ છે. પરંતુ જો તેઓ સીવતાં, બરતા, સુચતાં વિગેરે શીખેલાં હશે તો પોતાની નવચાલનો તથા દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરશે અને પરિનિર્દામાંથી મુક્ત થશે.

બહેનો, ઉપમંહાર તરીકે કહેતાં જો બીઓ આવી રીતે કેળવાશે તો કુટુંબ સુધરશે, કુટુંબો સુધરશે તો સમાજ સુધરશે, સમાજ સુધરશે, બલિષ્ઠની પ્રજા સુધરશે, અને પ્રજા સુધરશે તો દેશ સુધરશે, ભી કેળવણી વિના દેશનો ઉદય અસંભવિત છે.

બહેનો છેવટે આપણા નવસ કથાના રચનાર સાક્ષર કવિ રા. રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના ચબ્દો કહીએ તો, ભીઓ કેળવણી પામી પરિત થાય, રસય થાય, કુટુંબ પોષક થાય, સ્વચ્છ થાય, સરીરે બલવતી, રોગહીન, અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તેઓ કુટુંબ બાંધનમાંથી મુક્ત—સ્વતંત્ર થાય, અને તે મુક્તતાથી—સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની ખૂર્ષિ ધર્યાઓ, અને કસંશોભાથી છુટી કુટુંબનાં ખર્ચ કસવાણુ કરવા શક્તિમતી, અને ઉત્સાહિની અને, કુટુંબનાં બાગક વર્ગને પોષણ, અને સક્રિત આપે, વૃદ્ધ વર્ગની કસવાણુ વાસના તૃપ્ત કરે, એજ આર્થ સુંદરીના જીવનની તેમજ તેમની ઉચ્ચ કેળવણીની સફળતા છે, હું પણ તેમની સાથે એટલું ધખ્તી મારો વિષય સમાપ્ત કરું.

જ્ઞાનિ : જ્ઞાતિ : જ્ઞાતિ :

અંદાલાગા ગોવિંદલાલ.

સત્રી જાતિનો ધર્મ.

(સખનાર—મોસીસ જરખાનુ મહેરવાનજી કોઠાવાવા, પાંચમીની)

પરમ કયાલુ પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિ ઉપરની સર્વેથી શ્રેષ્ઠ પેદાવણ તે માનવી જન્મ છે; અને પૃથ્વીની વસતી કાયમ રાખવાના ઇશ્વરી નિયમનું મુખ્ય બંધારણ સ્ત્રીજાતિ છે. ઐરાતજાત, માત્ર ધર મોહવા કે દેશ નહીં, પરંતુ તમામ દુન્યાની વસાવટાર છે, અને હારે જો પરમેશ્વરે નાણુક સ્ત્રીજાતિને સ સારનું બંધારણ આપુ રાખનાર દાખલ નેમી, ખોદાઇ નજરમા તેને ઉચ્ચ દરજ્જે આપ્યો છે, તો તેણીને સારી નીતિમાન કેળવણી આપી પરમેશ્વર વરદથી સોપાએલા આ મોટા કામને લાવકની કરવા પૂજાત પાવું જોઇએ નહીં, કાણુ કેળવણી અને માત્ર નીતિમાન કેળવણીજ એક, એવી બળવાન તીમીર છે કે જે માનવી જાતને પ્રોત્સાહ આપેલી, ઇશ્વરને વધારે બુદ્ધિપૂર પિછાનવાને સામર્થ્યવાન કરશે.

એક સદગુણી, કેળવણીથી, ધરની કંઈકસર કરી બંધુનારી મીઠાં દેવબાવેની ઐરાત, તેના પતિ માટે એક ખર્ચ દ્રવ્ય, અને બાળકો માટે માંચા આશીર્વાદ સંપાદન છે તેવી પાતીથી એક કગલ ઝુંપડીમાં ચાંતતા અને સંતોષનું સુખ સંભવ કરેલી; બપોરે શીમંતની હવેલીમા સ્વર્ગ જેવો આનંદ આપી રહેશે તેવી સ્ત્રીની સંગાથમાં તેણીના ધણી પોતાના આખા દિવસની રંજ અને થાક પછીથી દિલનો આરામ આપનારો મિઠાસ આપશે. પોતાની જિન્દગીનો કાળો બયબીત ગુણની વખત, પા તન રગડીને સખત મહેનત કરવાની દલદેસરીનું દુખ, એ બધુ થોડી ધડીભુલી જશે; અને એવી એક સમગલ નારના સુખને ખાતર, જગતીના કાયદા સામે રક્ષક શીશી, કાળા દિવસોને દુર કરી સારો વખત લાવવા માટે દરી અને દરી ખત પકડી દલક ધરી બહાર પડશે.

આ પ્રમાણે એક ધરનું ખર્ચ સુખ એક બીજી સમજદાર પત્નીને આપારે રહેલું છે, તો મદો, તમારી બહેનો, બેટીઓ અને બાલકોને સારી નીતિદર્શક કેળવણી આપવાને ખર્ચ પકડો તે વખત, તે જમાનો વહી ગયો છે કે બપોરે - ઐરાતજાતને પરનાં એક ઠોનવા જેવી કે મદનું દિલ રાજ રાખનાર એક રમકડું જેવી ગંધિવીમાં આવતી હતી તે વખતે કહેવામા આવતું કે સ્ત્રી જાતની કેળવણી સારી રસોડે કરવામા, કે સાલ્લા ચોળી શીવી બલુવામા પૂરું થતી, પણ હવેના જમાનામાં આપણે જોઈએ કે સ્ત્રી જાતને પુરવણી સાથી કરતા તેણીને સ્વતંત્ર કેળવણી આપવી જરૂરી છે. આપણને એમ નથી ધારવાનું કે મદો માણક ઐરાત જાતે પ્રગથતે

જાળતી ધધાદારી કેળવણી લઈ તેમના માફક ધધો કરવા બદલ પડવું. ના, નહીં, તેમ કરવાને ઓળખતિને ધધરે નિર્માણ કરી નથી. જેમ મદ અને ઓરત એ બન્નેની ખેડાઈ ધરની ધરજી જુદી છે, તેમ કેળવણીના રસ્તા પણ જુદા છે. ઓળખ કેળવણી લેવાની છે તે મુખ્ય ધધ સંબધી છે. પોતાના પતિની, એક સાચી સલાહકાર ધાખલ તેની મુજબન મટાડી ચકે ધા પોતાનાં બાળકોને નીતિમાન, તાબેદાર ધધે પ્રેરણાં નીચડે એવાં ઉધારી ચકે, ધા જાહેર મેળાવડામાં પોતાના કેળવણીએલાં લોકોની બાજુ શોભી રહે તેવી મર્યાદસીધ વાકચાતુરીથી મરેમાં વાનો કરી - ચકે, જીવંતી - હદની કેળવણી લેવી તેણીને ધરીન છે ; પણ જવારે તેણી આ કેળવણી 'લેતાં હોય-લેારે' સાચોસાધમાં તેણીએ પોતાની મુખ્ય દરજ અને આમ સિલકણ લેવાને કુંલકું જોઈતું નથી, અને તે ધર સંસારી તરખીવત છે. એક બાહોશ ધરધણીધણી ઉધર આખાં કુંડુબનાં મુખનો આધાર છે ; તે માટે તેણીએ આરોગ્યતાના નિયમને અનુસરી રસોઈ બનાવવાની પૂરું સમજ લેવી ધટે છે. ધરને સ્વચ્છ રાખવું, બાળકોને તાબેદાર અને ધધરનું સ્મરું કરે એવાં ઉધારવાથી તેણીની બાળકો પ્રત્યેની મોટી દરજ પુરી યાએ છે ; કારણ, બાળપણમાં પરમેશ્વર ઉપરની આસ્થા અને મા બાપ તરફની તાબેદારી એ કુમલાં મગજ માટે ખાસ સિલકણ છે. ખેડાનો દર રાખીને ધધરવાં બાળકો ખોડું કામ કરવાને કદી લલચાતા નથી, અને ને પોતાનાં માતૃપ્રિતાને તાબેદાર રહેવા શીખે છે. તે પોતાના પતિને પણ પોતાના માતેક નેડું મૂકે, આપે છે.

મ. 'છોડીઓને' સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાનો આ જમાનો છે, એ આપણે કણુક કરીશું ; અને જો કે ઓળખતીએ ધધા અખસાર કરી મદો માફક વેપાર કરવાને મદાલખડવાની જરૂર નથી ; છતાં કવસે તેઓને ગુજરાનાં સાધન માટે તન મન કસવું પડે સિલકણ જોતનાં હુમર આપણી નાજુક જાતીને મધ ખેસતા ધધ પડે. પેહેલે, કાકડરોનાં હુમર છે, પુરેનાં આ મુલકમાં અસલના દિવાળેને ચિપટાઈથી જાલવી રાખનારા મેહોં મેદન કે હિન્દુઓને લાં, હજી પણ પડાનો કડગો ચાલ આપુ છે, અને જનાનામો મેહી એવી ધધણીએક બાધઓ, પુરય વેદોની મદારત કણુક રાખતી નથી ; અને કાકડીકવાર માત્ર સારી આવજતની અસક્તિને ખાતર, કુખ દરદ વેડી, કાકડના, માં મોળી બાપ છે ; તેવી ઓરતો માટે ખાસ કરીને બાલુ કાકડોની ધણી અગલ છે. પુણી મદાની આવજત કરવી એ પુન્યનું કામ છે ; અને તેટલા માટે થોડીએક ઓળખાં જોઈતરમાં પડે તો તેમાં ખોડું નથી.

મ. બીજો ધધો સિલકનો છે. કન્યાશાળા બહાવવા માટે મદ સિલક નેમવા એ મેસક દરવા જોગ નથી ; કારણ ન્હાંની વયની બાધ છોડીઓને, પુરપની કોરતાં મને સખતાઈ વચ્ચે, તાલીમ લેતી મુકવી તેના કરનાં બાળપણથી એક માતા જેવી

મમતાથી કે વડીલ બેઠેન જેવી પ્રેમાળ મીઠા સ્વભાવની સ્ત્રીને હાથ, બાળકોનું શિક્ષણ, સોપાયું હોય તો વધારે સારું. મતલબ કે સખ્તાઈથી ઉધારતા બુદ્ધિ ને ખાસ્તી નહીં મારી જાય છે, બપોરે પ્રેમ ને નરમાયથી આપેલાં શિક્ષણની અમર-તેવીજ માયાવંતી ને મીઠી રહેશે. વળી એક સ્ત્રી શિક્ષક જેવી રીતે નહીં કે મોટી છોડીએ, તે નીતિની કેળવણી આપી શકે, તેવી રીતે પુરુષથી યથા શક્ય નહીં, નાટો ઉધરતી બાળાઓની કેળવણી, એવરત જાતના નાણુક હાથોમાં સોપાયેલી હોય તો તેના વધારે સારા ફળ તે શિષ્યો પ્રાપ્ત કરશે.

‘શ્રીઓ માટે’ ત્રીજો દુનર તે જાહેર લખાણગ્રાહના ખેતરમાં તેજ કંઠમયી નીતિમાન પુસ્તકોની વાવણી કરવાની છે. વિદ્વાનોએ કહ્યું છે તે ખરું છે કે “Power is mightier than sword” પરંતુ આપણા હાથમાં કલમ આવી અને તેનો ઉપયોગ કરતાં આનડ્યો, નો જાહેરના બધા માટે, શ્રી જાતિનો કેળવણીની ઉન્નતિ માટે, અને બીજાં એવાજ જાહેર ને બોધદાયક ને ફળદાતા યથા પડે એના કાર્યમાં તે વપરાયી જોઈએ. લખાણો કરીને કનાણી કરવાનો ખ્યાલ રાખવો એ આપણા પછાત પડેલા હિન્દુસ્તાનમાં તો મિથ્યા જાણવું, પરંતુ આપણો દુઃસદનો વખત સારી રીતે પસાર કરવાની સાધોમાધમાં, બીજાઓ આપણા અમથી નીતિમાન સારા લખાણો વોલેનાને સમર્થવાન થાયે, એ જાહેરનું ભક્ષ કરવા બગમર છે, માટે લેખક બાનુઓ આપણા વચ્ચે માન પામે છે તે બ્યાજબી છે.

પોતાની કેળવણી લેતી છોડીએ, કે જોઓ આવતે દિવસે માતાની પૈત્રિક પદવી પામશે, તેણીએ કાણુની સગાથમાં ફરે છે તે ઉપર માતા પિતાએ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, કારણ. “સોજત તેવી અસર” એ કહેણી વાન ખરી છે. અલગત, એક માં બાપનાં જે બચ્ચાઓમાં પણ એક સરખો ખવાસ રહેતો નથી. પરંતુ કહેતી છે તેમ “માઠી પહેલાં એક ધુળનો ઢગલો હતો, પણ તેમાં ગોસાજનનાં માઠ રાખાથી તે સુગંધી પુષ્પો પેદા કરવા લાગી” તેજ પ્રમાણે દરેક માતા પોતાનાં બાળકોમાં બચવણથી નીતિનું બીજ વાવી, ખંત માયા અને મીઠાસનું પાણી આપી પાછ કમળું છોડ પુરતી ધીરજથી ઉઠેરશે તો મોટપણે તેણી માટીના ઢગમાંથી સોહરમદાર કુલ મેળવવા પામશે.

મદના સુખની લગામ હાથમાં ધરી બેઠેલી, બાળકોની બરિબચની જી-દગીનું સુકાન ધગવનાર એક સ્ત્રી માતાની ફરજો, આ પૃથ્વીમાં કાઢ થોડી નથી. તેણી ફરજો મોઢેલી ધર્મ તરફની આરથા પતિ તરફની તામેદારી, બાળકો તરફની પ્રીતિ અને તેમને નહાનાથી મોટા પોતાને હાથે કરવાની જાતામદારી એ મુખ્ય છે.

ધર્મ તરફની આરથાથી તેણી પરમેશ્વરની પ્યારી બની આ જગમાં તેમજ

ખીજી અવનીમાં તેણી પોતા માટે સદાકાળ નભે એવું દ્રવ્ય બેચું કરે છે. ખીજીને પોતાથી ચઢીપાતાં જોઈ મન બાગવું યા પોતા ઉપર પરમેશ્વરની ઓછી પ્રીતિ છે એમ મનમાં ધારી લઈ, જોઈતું સ્મરણ કરવાથી કાંઈકાં પછાત પડે છે; પણ બહેનો ને દુઃખ પૂરેના સંસ્કારના પ્રભાવે આવી પડ્યું હોય ને શાન મનથી સદન કરી લીધું તો પછી દીર્ઘ કાળ પર્યંત સુખનોજ સમય છે. સંસ્કારનો માર એજ છે કે, પૂરેના સંસ્કારથી ને વિપત્તિ આવી પડે ને મુંઝે મોટે સજીરીથી વેડું, અને પોતા આસપાસનાંઓને પોતાની સદનશીલતાથી આનંદ આપવો તો પછી સદા સુખજ છે. તે વાર દુઃખથી કે હાડમારીથી ધાતીરાં બની કળાપીત કરી મુજી પોતાને તેમજ આખા કુટુંબને સંતાપ સમાન યથ પડવાના કરતાં મન મોટું રાખી વિચારવું કે આ આગલાં, કૃત્યનાં ફળ છે, તો તે સદન કર્યા સિવાય છુટકોજ નહી. આપણે પેટ પુરતું જાનાજ મેળવવા માટે એતરોને વાતી લન મન તોડી તેની પાછળ મધીએ, તોજ આપણે મુઠી અજ મેળવી ચક્રીએ છીએ, તો પછી મયા બરમા કાંઈ વિશિષ્ટ વારે તર આપણે કંઈ ન હોય, અને યુવેર રાખ્યા હશે તો આ બરમાં તેના બદલામાં કાંટાજ મળે તો! વૃક્ષને વળગેલું ફળ પાછી જતાં મૃત બની તે પોતાના પાલન-હાર અને જન્મ આપનાર વૃક્ષને છોડી મુજીને બેઠવા જાય છે તો આ તેની બધ-માનીતું ફળ તે સુરત આપે છે. રસ્તે પસાર થતા ગહદારીને પગે કચકાઈને ના પામે છે કે કાગથી ખવાઈને રદ થાય છે; તેજ પ્રમાણે ધૃત્વરને કે ધર્મને તજન અને આ જુડી જગની માયાનો મોહ કળાર એવોજ નતિજો પામે. પ્રત્યેક કાર્યે ત્રિભુવનનાથનું નામ હોઠ ઉપર રમતું મખવાથી જુઓ કે તમાજ દરેક કાર્યમાં ત વિજયી થશો. શાસ્ત્રમાં લખાયું છે કે અસલના જમાનામાં મહાન્ ઋષિઓ ભગવાન ચરણકેમળ વર્ષો સુધી સેવતા અને દિવસો કે મહીનાઓ સુધી ધૃત્વર સ્તવનમાં એટાં પ્રવર્તે રહેતા કે ખાતું પીતું પણ તથા દેતા, તેવા પ્રતાપી નરે પણ લેશ અંદક મનમાં ન આવવા દેતા કે હમારાથી જગતનું બધું થાય છે. તો તેટલી અમીમા બોલોને ગમતી નથી તો આપણુ માનવી જાત ને હમણે ને પગણે પ્રેમીમાં આભારી હજીએ. તો આપણે લેશ માત્રઅહંકારથી ભગવાનની નજરમાં ન દેખાવી; અને

શ્રી જાતિની ખીણ પ્રજા પતિ તરફની તાબેદારી છે. જહનો, સંસારમાં દરેક વાંતનું સુખ છે એમ માનવું મિથ્યા છે. સંસારમાં અનેક રીતની વ્યાધિઓ છે. સંસાર દારૂ કુઝ ખેંચે છે, પરંતુ તેની નાવડી શ્રીને હાથ સોંપાએલી છે અને જેણી સંસારની, બધી આફત અને હાડમારીમાથી, શાન્ત મનથી પોતાની નાવડીને તેરવી તુફાની દરિયામાથી સલામત પેલે પાર લઇ આવશે તેણી ધર્મરતે પ્રિય રહેશે. તેમ કરવા માટે પહેલાં તો શ્રીએ પોતાના ધણીને, પોતાના જીવનદાર, પોતાના માલેક સરદાર અને પરમેશ્વરથી ખીજે અને આ પૃથ્વીમાં સર્વેથી પહેલો ધારવાનો છે. જે શ્રીની બાબતમાં એક ભણે હેતાણુ ધની છે, તેણીને સંતાપ દેવાને કાણુની હુમા છે. સંસાર જળે બધો સાગર ભણે સર્વત્ર યદ જય પણ જે સ્વામીની રહાયતા છે તેને તે તરવામાં શું ત્રાસ રહેશે? શ્રી અને પુરુષ ભેગાં રહે તેજ સંસાર સુખનું સ્થાન છે. કોઇ કમઅક્રમ બાવડી પોતાના ધણીને બચ્ચાંની ભેટ કરવાથી પોતે શું એક પોતાની ફરજ પુર્ણ કરી રહી હોય એમ સમજ, ધણી ઉપર હાકમી ચલાવવા બેસે તે, અને સંસારમાં બધું સુખજ મહાલવા માગે છે, તેણીએ જાણવું જોઈએ કે હવેતો તેની પ્રજા અને જીવેલ સામી વધી છે. પોતાના સ્વામી ઉપાસી બાળકોનાં સુખની પણ તેણી જવાબદાર બની છે. જે શ્રીના માથામાં પવિત્ર ત્રાણ અને પૂજ્યની પુરણી થયેલી હોય તેણીનું સર્વોપરીપણું કમલવાને ક્યો ભરથાર ના પાડશે? પણ દિલુ અક્રમ અને નાદાન બાવડીઓને મોઢે લગાડી, માથે ચલાવવાથી, સાચું તેવી બીજાં અક્રવી ઝીરતોથી સંસારનો નાશ પામવાનો સંભવ રહે છે. પ્રભુએ, પ્રથમ પુરુષને સ્વર્ગનો આભાસ કરાવે એવી દીપાવમાન કોઈ શ્રીજની પુરુષે પ્રભુને વિનતી કીધી, તો ખુદાએ સુંદર ક્રિતિની શ્રીને અવતાર આપ્યો કે જેણીથી ધર્મરતી પ્રતાપી વસ્તુઓનું સ્મરણ રહે. પણ અરે! હવે ક્યા છે તે તારામાં સહજણી મીઠાસ! તારાં પગલાં જ્યાં પડતાં હતાં ત્યાં પરાપકાર અને પ્રેમનાં પુષ્પની દષ્ટિ વર્ષાં રહેતી! હવે તો જ્યાં તુ ત્યાં પીડાનો પથ્થર પાનકા જોઈ લેવાં એક વખત એવો હતો કે જ્યારે તારું નામ સતિ રીતા કે સુલોચના કે દ્રૌપદી કે તારામતી જેવી પડાયલી ઝીરતોની સાથમાં માનથી લેવામાં આવતુ. હવે તારામાંથી તે બધા શુભોનો કેમ વિનાશ થયો છે? આ અધુરી કેજવણીનાં ફળ છે. આ દેખાદિખી અને ફાલી ફેસનની શીશ્યારીનું પરિણામ છે એ સુધારાને નામે ચાલી રહેલા કુધારાને મહણુ કરવાનાં માદાં ફળાછે એક પ્રેમાંગ ધણીનું શીરછત્ર અને તાબેદાર સ્વાણું બાળકો એ ટ્રેડી દ્રવ્યનું સુખ છે. એમ સમજનાર શ્રીઓ, સંસારમાં સ્વર્ગનું સુખ આપે છે.

જહનો, પેસાની એકથી અનેક પીડા છે; માન અને મદિમામાં પણ મહોતસવ નથી, મોજમજહનો પણ છેડો આવેશે જોવા કેટલીકવાર ભાવે છે, આમ કોઇ ધર્મવમાં સુખ નથી; પરંતુ સાચી અને તાબેદાર બાવડીનો સંસાર એજ માન

સુખપ્રદ- છે. રહેવાને હવેથી કે મહેલ માગ્યાં અને પડેરવાને હિંદુ મોતીને ચતીમાં વસ્તી મળ્યાં, તેથી જિન્દગીનું સાચુંક ચયું એમ સમજવું, એ મતિદીર્ઘ જોરોતેનું કામ છે. પ્રેમ અને જવાહીરને સંબંધ શો? મરીબાદમાં સ્ત્રીને પોતાના સંબંધ અંસારની ફરજને શાનિથી જની લાવતી જોવાનું હથરને વલુ આનંદદાયક લાગે; કારણ તારેજ તેણીની પુરેપુરી કમોટી થાય છે. માટે બહેનો, તમારી હોતત ઉપર સતોપનો મોટો ગુણ અખ્તાર કરી, મુશ્કેલીમાં મોજ માનવા શીખો, જેથી તમે પોતે તેમજ તમારી આસપાસનાઓને સુખ કરતા ચઈ પડશે.

સ્ત્રીની ત્રીજી ફરજ તે તેણીનાં બાળકો તરફની છે. એક બાળકને જન્મ આપવા- આગમજ એક માતા તેવી કેળવણી આપે છે; યાને જન્મ આગમજ જેવા વિચારો તેણીનામાં ઉત્તમ થશે, તેવી અમરો સાથે તેણીનું બાળક અવતરશે; માટે દરેક સ્ત્રીની ફરજ- છે કે પોતાના ફરજને પ્રતાપી અને પુદ્ધિશાક્ષી ઉધારવા માટે નિત્ય સારાં પ્રેક્ષકો, યા મહાન નરોનાં જિન્દગીનાં વૃત્તાંત વાંચતાં રહેવું. કા-સનો સહેનશાહ નેપો- લીયન બોનાપાર્ટની માતા, માત્ર એક મોલજરની બાવડી હતી, પરંતુ જ્યારે તેણી પોતાના ધણીને લશ્કરમાં કસાવ કરતો જોતી ત્યારે આ હિમ્મતવાન બાલુમાં કાંઈ એવું ખપીર ઉમરી આવતું કે તેણીને જો એક મોટી સેના સોપાઇ હોય, તે મુદ- ધંબો સાસે લડાઈમાં પતરી સાફ ચહેર હતી લે. આ તેણી એટલુતો મજબુતીથી મનમાં ધારતી કે તેની અસર તેનાં ત્યારપછીથી અવતરેલાં બાળકમાં ઉતરી, અને તે બચ્ચુ તે કોઇજ નહીં, પણ, શીવાહ ઉપરથી શેહાનશાહ થયેલો, શેરવીર યોધો, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ હતો. ધન છે એ આવતરને, કે પોતાના ઉચ ખ્યાલોથી, ઇતિ- હાસમાં અમર નાપ્રના મેળવી ગયેલો વિરલો મોટો પેદા કરવા પામી. અને ત્યારે શું તે અંચલ બાલુને પગલે ચાલવાનો દરેક સ્ત્રી જાતીનો ધર્મ નથી? પોતાની આલ- આલાદનાં બસા માટે, દરેક માતાએ ડુન્યામાં નામના મેળવે એવાં ફરજંદો પેદા કરવા જોઇએ છે. વળી ખર્ચ તન મનથી આપણાં બાળકોની બચપણથી બધી ઉલ્લેક કર- વાથી, બાલુતો દાવાઓ ઉપર હથરતાં છોકરોઆ કરતાં, માતાની માન્યતા રહેલો રહેલો બચ્ચાંઓ રૂદ્ધુદ તેમજ નીતિ અને સદગુણના બોધ લઇને ઉધરે કે. આપણાં ફર- જદો મોટાં ચઇ આપણને આશિરવાદ આપે, એ બોદાઇ આશિરવાદ જેવા કિંમતી છે. ખહેનો, તમે હથર તેમજ પતિ અને બાળકો પ્રત્યેની તમારી આ જગતની ત્રણ મોટી લે મુખ્ય ફરજો બજા લાવો, અને તમારી જિન્દગીનું માફક ચએલું સમજાવો.

શિક્ષણ અને શિક્ષક: કેટલાક વિચારો.

(રા. રા. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા, બી. એ.)

હવે પ્રાણીઓની વિરોધ આદર, અને ચલતાં પ્રાણીઓની બેદરકારી થઈ પામશે શ્રેષ્ઠતાના અત્યંત ઓછા સંપેદ દાસ્તની લાગણી ઉપજાવે છે. સુંદર અને વિશેષ-વિચિત્ર પક્ષી ના પાવનામાં, સિંહચાંચરિએને પાળવામાં પૂંવામાં, શસ્ત્રના ધોડા અને શસ્ત્રના કુતરા તંવાર કરનામાં જ્યારે પૈએ પાણીના પૂંની પેડે રેલાવવામાં આવે છે, પરંતુ સુખસપત્તિના કારણરૂપ કેળવણીનો પાયો સગીત કરવાનો વિષય નિકળતા વાટવાની દોરી તંગ કરનામાં આવે છે ત્યારે એ જ અનુમાન ઉપર આવડું પડે છે કે મનુષ્ય મનુષ્યને હજી સુધી જોગણી શક્યો નથી. પશુઓ હ તેને છૂટ્યો નથી, અને મનુષ્યની પ્રકૃતિનો કેટલો દિગ્ધ વિકાસ થઈ શકે છે તેનો મનુષ્યને જ ખ્યાલ નથી.

આધુનિક “યુનિવર્સિટી” રૂપ હાઈસ્કૂલની જાપ લઈને નીચેલા ટાઈ ટાઈ યુવકો સંમાન્નયમાં નિષ્ફળ થતા જોવામાં આવે છે ત્યારે “યુનિવર્સિટી” ના શિક્ષણકર્તાઓ, અને તે શિક્ષણકર્તાઓને અમલમાં રાખનાર “ટ્રાસેન્ટ” ને ધણે પ્રમોટીવ દોષ દોષમાં આવે છે “ટ્રાસેન્ટ” વાળા કહે છે કે અમે શું કરીએ? “હાઈસ્કૂલ” માથી વિદ્યાર્થીઓ ઉતરતા આવે છે એટલે અમે નિપાય છીએ. આ જ ઉત્તર “ટાઈસ્કૂલ” વાળાઓને નિગતંતાની કટગી સ્થિતિમાંથી બચાવનાર થઈ પડે છે. તેઓ પોતાનો વારો આવતા કહે છે—પોતપોતાના હોટગોળો અમને યુગની ધોરણમાંથી મળે છે એટલે અમે નમળા પાયા ઉપર તે દેહી મગળી ધમાગી જાઈ શકીએ? “હાઈસ્કૂલ” બધા બટને માથે” તેમ અપયક્ષનો બોલો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક ઉપર આવે પડે છે. તે વિચારોને જોએ પાટા આવેલા હોય છે. તેનાથી એમ કહી શકાયું નથી કે—અમે ધણે શું કરીએ? માતાપિતા ચોક્કસ પ્રજા અમને મોંપતાં નથી એટલે અમારો પે જો વાક? આ પ્રકારનો જવાબ મત્ત હોય તોપણ સમ્યક ગણ્યો નથી. તેથી કેળવણીની ખામીનું નિવારણ જોઈએ તો એકદો હુંતાનાર મહેતાને લેર આવણને અટકવું પડે છે.

એ મહેતાને લેર અટકી આવણે જ્યાં અદર ડેકિયું કરી જોઈએ છીએ તો ચીધરેલા હોટગોળો આવણી નજરે પડે છે, શ્રદ્ધા ધરના વૈતર્થી નવરી થઈ

૧. શિક્ષણ એ દેવી ધંધો છે.

પાયાલ કરિયો દેનિસન હરે એ કે—

Self reverence, self knowledge, self control,
these three alone lead life to sovereign power.

આત્મમ માન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મવશ્ય એ ત્રણથી જ મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ મામલોની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું જ નહિ પણ સાંત્વિત જીવન સાંત્વિત પ્રમાણ અને આંતરિક આનંદ એ જ તે જ આસરે તૈયાર છે. દરેક જે સદામા મનુષ્ય પોતાની ચિંતા રોકે તેની નાથે તમા આત્મમંદ્ર ધ જ સાચું છે અને એ ધરે તેને વિનિયમો રાખી નો નિર્મિત મેળો નથી તેને તેની જનનિત કાળથી ધાર છે શિક્ષકનો આત્મા તનો શિક્ષણો ધરે છે અને તેની રહસીરતા માતાત્વેથી ઉચ્ચાં છૂટી ‘આચાર્યદવા મત’—આવારને દેશમાન મણ્ય—એ શ્રુતિ આધુનિક ના આચાર્યના પાનિનિય શિક્ષકને આત્મમંદ્રો રોકાડે છે શિક્ષક વિચાર કરે તે તેના રંધાનું નેત તેને એણે જાણને નહિ શિક્ષક વચનિવામક છે, અને આગળના મગન થાય છે વચનિવામક વચોની કમ અચુક રીતે મરે છે, અને તે વચો તેમને સમય આનતા જનસમાજદય મહાવચના નિવામક થઈ પડે છે. શિક્ષક દાતા છે, શિક્ષો દાનપાન છે, અને વિદ્યા દેન છે વિદ્યાનું દાન એ એક પ્રકારના પ્રકાશનું જ દાન છે, તૃતીય સોચનનું દાન છે, અમૃતનું દાન છે શિક્ષક વેદ છે, અને વિદ્યાર્થી રોગી છે. વેદ ગંગાની નાડીપરીક્ષા કરી વિદ્યાની મમમાણ્ય શુનીયા તેને નિન્નમય અને સમર્થ કરે છે શિક્ષક મુદાધાર છે, અને શિક્ષકનન પુત્રગા છે પુત્રગાના મનોદર નામથી માતાપિતા, સજ્જી મદેલાકષ વેશકરના આનંદ્યા હોતે છે શિક્ષક માનના છે અને શિક્ષક નમિતિ વૃક્ષોની હાનિ પુરોના પાનિનિય તથા રોના નિષ્ક્રમનો શોધના જન સમાજ છે શિક્ષક જાજ સાનતા રે, અને શિક્ષક ક્ષેત્ર છે જીજની સમિત્રમારો વૃક્ષ દારે છે અને માર માર ની રોગ તા હ નગા આશ્ર આપતા તથા તાપ નિવરના થઈ રોડ નક્ષત્ર સાગા અંજન છે, શિક્ષક મિત્રે જ. મિત્ર હરે જે પ્રમાણે દાર પડે છે ત પ્રમાણે તે મિત્રની થાન છે શિક્ષક સર છે અને શિક્ષક વર્ગ નિર્મિત પુષ્પો છે પુષ્પો મમગી શ્રુતિ શુભાર્થી મોનમોવાન અનુદન રંગોને પ્રકટ કરે છે અને જીન નીર્મ્ય સોનચુ કરે

શિક્ષકનો મગ પ્રમાણમા ગમે તેટલો હવન હોય નાં લેકમા તેની પ્રતિજા ગમે તેટલી ચોડી હોય નોપણ જીન ધધાઆ નિ સન્ધાપીમા શિક્ષકના ધધાની શ્રેષ્ઠતા આપણે જાણી આરે છે શિક્ષકનું કમ જે ધારું પા ઉતરે તેના નવીય અજનમ

જેના ઉપર લાખો મનુષ્યોના ડાવનના આનદનો આધાર છે, તેનો આશી મોઢ ઉતરી જાય, કારણ ચળવળ એક જાનની ચેજ છે. નીચેની શરીરમાં ચેજની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને તેથી તેને સમાવવાનો બગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડેલી નથી. અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે મનુષ્યમાં અનેક ખામીઓ અને ખાતિઓ પડી જાય છે, જેને લીધે મનુષ્યનું જીવન તેનાથી નાની મોટી જીવો કરતાં જાય છે એ જીવોની સુખાનુસાર મનુષ્યની ચળવળનો ઉદ્દેશ હોય છે. જેમ મિલકત અર્થે તેમ કેળવણી મંગીન. જેમ કેળવણી મંગીન તેમ જાનિ ન્યૂન, જેમ જાનિ ન્યૂન તેમ જીવ ધોડી, જેમ જીવ ધોડી તેમ મનુષ્યત્વ વધારે મનોવિકાસ, જેમ મનુષ્યત્વ વધારે મનોવિકાસ તેમ નાગકીય ચળવળ ઓટી મોઢકાઠક હોય છે આ તો આ જિજ્ઞાસા સર્વભૂતાના જેવું થયું શિક્ષકની સુધ્ધિ એ ચળવળચતુરની જાગૃતિ, શિક્ષકની જાગૃતિ એ ચળવળચતુરની સુધ્ધિ. મહાત્મા એમર્સન કહે છે— 'The interpretation of character makes the State unnecessary.' જાનિનો આરિઆર નાનકડાંધાણને નિર્ધારક છે. મનુષ્ય પોતે જાણે પોતાનું નિષ્કર્ષ કરે છે ત્યારે તેનું નિષ્કર્ષ કરનાર પદાર્થ સત્તાની તેને જરૂર પડેલી નથી. નિષ્કર્ષ શિક્ષણ મહાજલ્દેહમાં ગાય થતો અટકાવે છે; રાજકીય ચળવળનો તેનું થયલા મગને ટાળવાનો હોય છે

ન્યાયમંદિરમાં આર આંકડાની રકમનો પગાર ખાતાગણોની આશ્ચર્યજનક નયા પ્રતિષ્ઠા પણ એ આંકડાની રકમનો પગાર ખાતા શિક્ષકના શિક્ષણની શિથિલતા ઉપર આધાર મળે છે. આત્મસમાનની માટી લાગણીનો જે જન્મ ઉદય થાય છે તેમાં પરસંમાનની લાગણીનો પણ માથેમાથે ઉદય થાય છે પરંપરાગતની લાગણીનો ઉદય થતા કનિષ્ઠાનું માત્રાજીવનના રીતે ગમજાવ થાય છે અને સમાધાનના માત્રાજીવન મધ્યાપન થાય છે. સમાધાનના મિદ્ધાને અનુભવીને જ્યારે જન્મનો અજ્ઞાત પડતા શિષ્ટ પુરોહિતો સેવા અને તાવડોળ મનના ન્યાયનંદ રિવેની મનુષ્યનું વચણ થાય કે ન્યાયાર્થ સોના મોઢા અને 'તિન દહાડે બહી ગય' પ્રમાણે ગતિ કરના ન્યાયનંદ ? આથી જો શિક્ષક શિક્ષણ આત્મસમાનની તીવ્ર લાગણીનો ઉદય કરના સમર્થ થાય છે તો ન્યાયમંદિરનાં લોભના પગથા અવરથ ઓઠા થાય છે. એ જ આત્મસમાનની જીતિનો પાથો પાથો થતા નીનિનું મદિર ડગમગાતી દહે-સતરિના તે પાથા ઉતર ચણી સરાર છે જેમ પ્રજાની નીનિ મમ તેમ જીવન નિયમિત અને નિર્દોષ, અને અપનાધાના મધ્યામા ઘડાટો અપનાધોની સધ્યામા જેમ ઘડાટો તેમ જીવનના રિવેષ મોઢજામ અપગમ જે સ્વયં તો જીવે ખાલી. અને જીવનનું અધ્યક્ષને બગાડા ખાતાના શિક્ષકના શિક્ષણનું વચણ આ પ્રમાણે જીવનના આત્મ-જોના સમાધાનનું નિશાળના આત્મજોના અમરનામામાં રૂપત કરના તંદ્રા હોય છે

આ ચિત્ર કાર્પનિક છે, પરંતુ મનુષ્યની ઉત્તરિમા કલ્પનાનો પણ અસુક દિનનો હોય છે તેથી એ ચિત્ર તિરસ્કાર કર્યા યોગ્ય નથી. પાશ્ચાત્ય કવિ હર્બર્ટ કહે છે "Keep thy projects high, thy behaviour low" તેમ શિક્ષકે પણ આશયની ઉચ્ચતા અને વર્તનની નમ્રતા ગણનાની છે. ગગનને જો તે તારકશે તો તેનું તીવ્ર તરને તો લાગશે. શિક્ષકનો ધર્મો અસ્થ દેવી છે, અને તેને દીપાવશે એ તેનું કર્તવ્ય છે. ધર્મો દેવી છે, તેમ તેમા જોખમ પણ ગ્રેસુ છે જે ચિન્મિત્ત યોગ્ય વિષયાન્થી રોગીને હારતું દાન કરે છે તે અયોગ્ય ઉપચાર વી ગણીતા પ્રાણતું દાન પણ કરે છે જે માણી અમૃતમણી લગાડી શકે છે તે વિપરીતને પણ લગાડી નકે છે જે હારીગર સાચા મિત્ર પાડી શકે છે તે ખોટા મિત્ર પણ પાડી શકે છે. શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓની દેવભેના તેમ જ દાનમ્ભેના બતાવી શકે છે. પોતાના વંધામાં દિવ્યતામાયે ગ્રેસુ આ પ્રકારનું જોખમ પણ શિક્ષકે ધ્યાનમાં ગણવાનું છે.

૨. નેત્રમહિમા નેતરમહિમા કરતાં વિશેષ છે.

મનુષ્યની પ્રકૃતિઅનુસાર શિક્ષણપ્રકૃતિના એ મુખ્ય બેઢ પડે છે. એક બચનૂલક અને બીજો પ્રેમમૂલક આ બે બેઢોના તારતમ્યવિષે સામાન્ય જનોમાં બાકે બ્રાતિ પ્રવર્તેલી જોવામાં આવે છે. "બચનિતા પ્રીત નહિ" એ સૂત્રમાં સામાન્ય લોકોનો અહ્મુત વિશ્વાસ દૃષ્ટિએ પડે છે. મનુષ્યપ્રકૃતિનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનાર નેકેટો શિલ્પ એ સૂત્રને અનુલબ્ધી પોતાનો શિક્ષણનાપાત્ર ચલાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અતક અત્ર પિતાઓ તેને કંકુમમાં દાખન કરી ઠોડુમિક હારતને વિષમય કરી શકે છે જે યુગમ મનુષ્યપ્રકૃતિ આપનાર-ધામાં રતી, જે યુગમાં મનુષ્યને શિક્ષકની વૃત્તિનો આશય કરી દાનનાની મિત્રિ નથી પાતી હતી એમ કહેવાય છે, જે યુગમાં પાંચગની ઝડિગેરે ૨૦ જોખરોથી મનુષ્યની સ્થવ મતિને મતોપ માનવો પાતો હતો, જે યુગમાં હાલના ઉડાણમાં જોના બાકે મનુષ્યને અદ્યતન અને અત્ર લતા, તે યુગમાં ભવને કાલ પ્રાપ્તિ આપનામાં આવે તો કલ્પ રીકે મળાય મનુષ્યને યુગમાં મનુષ્યની મતિ પ્રસાર પટુતાને પામી છે, જે યુગમાં મનુષ્ય પોતાના દેવી અત્ર બલનો અદ્યતન કરના મર્મ્ય થયો છે, જે યુગમાં અનેક આશયનારક નોવોએ મનુષ્યના મગજનો મહિમા નિર્વિવાદપણે મિદ્ધ થયો છે, જે યુગમાં કલ્પ પણ નવું નવું જોવા, સાબળ્યા કે જળવા વિન્તા જઈ પોતાની અત્રપાચનક્રિયા યોગ્ય પ્રકારે કરતું નથી, તે યુગમાં જે બચનૂલક શિક્ષણપ્રકૃતિના ગીત માતામાં આવે તો તે અસ્થ લખઈ મરવા જેવું છે અથવા દિનકા પ્રાણીઓ ઉપર પણ જેમણે પ્રયોગ કરી જોવા છે તેઓ કહે : > બચવી તેમના સગી-માં શોભની પ્રતીતિ થાય છે, અને પ્રેમથી

થતા નથી પણ પ્રેમથી ગયા થાય છે એ તો મહા-કોષ કણુપ કરે છે, પણ અન્ય મનુષ્યનો પ્રકૃતિમા દુઃખ-તા અને કલિનતાના મંદકારોનો એટલો બધો ભાર હોય છે કે પન્થેય-માયે પણ તે નુદ પ્રેમમૂલક વ્યવસ્થા કરી સમર્થ થતો નથી. અને શુદ્ધ પ્રેમ વિના પાસથી જ બચાવતો ગીતામા દર્શેતુ પડે છે કે સમવાસિ યુગે યુગે, નહિ તો તેઓ નેતા ન હોય — સમવાસિ દિન દિને દમવાસિ ગૃહ રહે ?

પ્રેમશુદ્ધિ વિનાના નેત્ર માટે આ પાત્રે અસમ્પૂર્ણ શિક્ષકની નેતૃત્વના સામ્ય દેખતા વિશેષ સિદ્ધ થાય કે શિશુનું પ્રધાનપણ ઉપયોગ પણ વાતમ્યપૂર્ણ નેત્રનો દબાવો હોય કે પચીસ વર્ષથીઓના વયમા સામાન્ય રીતે ચોનીમ વિદ્યાથીઓ થોડા ધણા મન્ય અને મીઠા હોય છે તેમના અત કણુ નેનદીલાથી વશ થઈ શકે એવા રોષ છે શિક્ષકના નેતામા પ્રેમનું નતન લેછ તેઓ ગાડામેવા થઈ જાય છે, અને એવાના ટેટ પાકમા તો શિક્ષકપ્રતિ દેવસપાન પૂર્યભાર બધાય છે. એવાના કોષ મધ વળતે શિક્ષકને ઉપાધિષ્ઠ થઈ પડે છે, પગલુ તેમલુ પણ ધણે ભાગે નેત્રના વિરિધ બોવોથી નિયમન થઈ રહે છે. જે નેત્ર પ્રેમાજ બાધ મૂકાય છે તે કંડો ભાર પણ મૂકવી રહે છે જે નેત્ર અંતઃકણુનું દાન અને અંતઃકરણનું ચાચન મૂકાય છે તે નેત્ર પ્રેમઅનિનો ઉઘટેલ અને અંતઃકણુનો વિભેદ પણ મૂકાય છે. જે કંઈ પોતાની જુદાને લીધે સંગીતમય ઉપદેશની ગંભીર સામે છે તે જ જો શિશુ તત્કાલી વિવેકમય દાન લેવા થતા લીધતાને ધાન્ય દગી શિષ્યોને ચમચર કપાયે છે અર્થાત્ જના મનો રોષ નિશ્વાસન હોય છે ત્યાં પણ બહુ કરીને શિક્ષકની નેત્ર-ઓ-દહ-મામકો પૂરી નેતામા આવે છે, અને બાર માધન નેત્રનું અવલંબન દેવાની જ નજાતી નથી પણ તે મારે જેટલુ પણ દહેતુ લેછએ કે પચીસમા વિદ્યા હો વિદ્યાન ગાન હોય છે તોદાન દગી બાબના માયા કોદનાર અને જેટલો જાનનયા પણ મન્ય માનવાર એવો વિદ્યાર્થી પડે પ્રમગે પ્રેમયોગને વશ થતો નથી આમા માન આ તાગિલ બજાસણે શિક્ષક કે ના પચીસમાને પણ દેખન એવની પાળીથી ખાતગો ના મર્મ હોય છે, પગલુ એવા બપવાળા શિક્ષક બપાસુની મોગ નથામા પાકે નહિ લાચુની તો આમાન્ય બપવાળેપયોગી નિયમ એવા વિદ્યાર્થીઓને વેળાસર બપસ્યનથી વચ કરવાનો છે. સામ જેમ એક ઉપાય છે તેમ દહ પણ એક ઉપાય છે. આમથી ચોનીય શિષ્યો વશ થાય અને પચીસમા શિષ્ય તે ઉપાયને પન ન કરે તો નેતા પ્રતિ ચાદમા ન્તરને ઉપયોગ ન કરે એવો એવું કોષ પ્રમાણ નથી. પગલુ તે મારે શિશુ દાનમા નજાતુ છે કે પચીસમા હોકરને મારે જ એ લીધે પ્રયોગ કે આપણે ઘેર નહ તમાકુ ખાતુ ન હોય છતા આપણે પાન દાનમા તમાકુની દા હો નજાત હોતો તો નેતા અત એ છે કે તે દાગડીનો ઉપયોગ

આરતુ તેમને ગમતુ તેને બદલે તેમની શુદ્ધિ મક્રચિત થતી જતી જોવામા આવે છે. પૂર્વે જે પ્રગામિતાત્ તેમનામા જોવામા આવતી તેને બદલે ગળિયા બળદની ખેડેલ સ્થિતિ તેમને વિશેષ રચે છે. પૂર્વે જે આશાવાદથી તેમના નેત્ર પ્રકુલ રહેતા તેને બદલે નૈરાશ્યવાદથી તેમની મિકલ નિરપ જનના લાગે છે. પરં તેમનો જે કંઠ વિદ્યાર્થીઓના વખાણ કરી સાર્થકતા માનતો તે કંઠ વર્ગો વીતના, શિષ્યસંબધી શેઠકા ગુલામા વ્યાપ્ત થાય છે એવા શિક્ષકોનો એક પ્રિય સિદ્ધાંત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ દિનમે દિવમે નબળા આવે છે આ સિદ્ધાંતમા યોગ્ય ઘણું સસ નહિ હોય એમ નથી, પરંતુ તેમા જેટલું સસ છે તેથી ઓળામા ઓછું દશગણ સસ શિક્ષક પોતે પાછા ખગલા ભરે છે એ વચનમા ગ્રંથે છે વિદ્યાર્થીઓની હીનતા વધતી જાય છે એ સ્વીકારી લેવા જેવું શિક્ષણકાર્યલું જેખમ લાગ્યે કોઇક જ હશે. વાસ્તવિક જરૂર શિષ્યોની દીનતા નથી પરંતુ શિક્ષકની નાગીઓમા ભેજો થતો ચૂનો છે. શરીરમાહેવા ક્યારને જે યોગ્ય ઉપાયોથી બહાર કાઢનામા આવતો નથી તો વય વધતા એ કચરો પણ વધે છે મનુષ્યની નાગીઓ સ્થિતિચાપક હોય છે, અને તેની અદગની દીવાન ઉપર એ ચૂનાનો ચં જમતો જાય છે ચૂનાના પ્રિયેપ અશવાણુ કોઇ કૂનાતુ પાણી “ રબર ” ની નળીમા આપણે લાખો વખત ભરી ગમ્પીશુ તો આપણને જણારે કે ધીરે ધીરે નળીનો અદગનો ભાગ ચૂનાથી ખવાતો જાય છે, અને નળીની સ્થિતિસ્થાપકતામા નટાડો થાય છે એવો ચૂનો શિક્ષકની નાગીમા જ્યારથી ભગવા માટે છે સારથી તેણે ચેતનાતુ છે

વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન નબળા આવતા જાય છે એ સિદ્ધાંત આ ચૂનાના સંચયના પરિણામરૂપ શિક્ષકની જાતિ છે મિનતુ સાચાકામ પ્રતિનર્ય બસાતું જાય છે એ સસ છે, પરંતુ તેનો પરિણામજૂશો આવે છેર એ કે આશરે વીસ વર્ષે એ સાચાકામ રહખાતન જાય છે, અને નીન સાચાઓની સ્થાપના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જે પ્રતિવર્ષ વિદ્યાર્થીઓના મનબદ્ધ સાચા નિષ્કલતાને પ્રમત્ત રહે તો કૌંસ નહિ તો બંને વર્ષે પણ તે સાચા નિ માગ અને નિરર્થક થઈ જવાના પરંતુ આવો અમત્કાર કોઇ દેશમા બન્યો હોય એમ જાણનામા નથી, તેમ અનેક મહર્ષિઓથી મહિત* આપણા દેશમા હવે બનરો એમ માનવાને પણ જગણ નથી કોઇ કોઇ વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ નબળા આવેછે એ સસ છે, પરંતુ પાછા ગેટલાં સમયપર્યંત સારા શિષ્યોની ટુકડીઓ આવતી જાય છે એટલે વિદ્યાર્થીઓની પરપરા પરંતના ઝરણાતી પેઠે અવોગતિના ક્રમમા ગોમયની હોતી નથી, પરંતુ સમુદ્રની તરંગમાનાપેડે. આરોહઅરોહક્રમમા વ્યવસ્થિત થયવી ટોચ છે શિક્ષણના કાર્યમા

+ આગળ વધનાનો સ્વભાવ (Progressive) * શબ્દમારાવલા

હોય પ્રવેશ કરનાર મનને રસાનુભવથી આ વાત વિદિત છે કનિદુગપછી પાછો
જેમ મલયુગ આવે છે તેમ નમળા વિદ્યાર્થીઓપાછા મળના વિદ્યાર્થીઓનું વૃથ
આશુ આવે છે કનિયુગ સદાના દરેકો નથી તેમ નમળા વિદ્યાર્થીઓ મદાના આના
કરના નથી જગત પશુ વસ્તુદટિથી જેતા પ માતાની અગમ્ય લીનાથી પ્રતિશ્વ
નતુ અને નતુ જ છે જે મંતુ માં હતુ તે જુનાનામા હતુ, વર્તમાનકાલમા તો
બધુ બગાડું લય છે, અને બનિધ્યકાનમા તો નિમત્તવ બોધુ જ અવગેય હેતા છે
જેમ માનતું એ જમણા છે પહેલાનુ બધુ ધોણુ અને હાનતું તથા હવે પત્રીતુ
બંતુ હાતું એ યથા અગાનનો જ વિનાસ છે એમ માનતુ હાથ ખરુ ટોળ તો
પશુ શિવકને તે જુલુકરૂપ નની, પશુ જાંવના કાનની પેડ ફપલુરૂપ છે, અને રક્ષ
કરવા યોગ્ય નથી શિવકને જે પગા મળે છે તે કુનિયાની કુન્દાના નનિયા ગાનામાટે
મળતો નથી, પંતુ આશાનાદના આચાર્ય પે ને વાતો યોર કરના માટે મળે છે
તેગત્યતુ અવલબન શિવકને કનકરૂપ છે આગ જલ્પક વાગામા પશુ તેરો રૂપેરી
અસ્તર જેવાનું છે અને જનનાને જણાવનાતુ છે આમા પ-માતાના પ્રવેશથી
વિશ્વ મદા તાનું જ છે, તે હાપિ વાગી થતુ નની એ મિશ્વતનો કુંકુમિનાદ તેજો
કરવાનો છે આમાઅતીને પોતાના જેની અગાનો જેમ વિરવા આલીનાદ દે તેમ
તેજો ' માગી નાડીમા જેવા ચૂનો જામ્બો છે તેવો ચૂનો તમારી નાડીમા પશુ જામન્ને =
એવો આલીનાદ શિશ્યમણને દેનાનો નથી ઉભાદ, નિર્નિવાદિ શુભો પગમેશ્વર
જેમનામા અધિક અને મુદયા છે એના જાનમેની તથા એવા યુવનેની પગપાસાથે
ગાટ મંબધમા આરવાનો શુભોગ આપના પોતાના ધંવાપ્રતિ શિશ્વકે બહુમાનની
દટિથી મરેદા જેતુ જેતએ જાનમેને તથા યુવને દીગદ્વિમા નાવતા દૃદતા જેધ
તેજો હમાણુ મો ન કરના દ ખાતુ જેતએ પોતે ને વિદ્યાર્થીનેતનથી જુએનિત થાન
તો તેથી મુદ્દ જીલુ દષ્ટ નની તેમ ન બને તે તમ્મથ દી પોતાની અનુમતિથી
તથા પોતાના આલીનાદથી તેજો વિદ્યાર્થીવર્ગજપા અનુમદ નવો જેતએ તેમ ન
બને તો જાણતુ કે ચૂનાનો લય અનાધ્ય ચલ પગથો છે, અને વગ્ગ મારકાના ખીની
પે પોતે માત્ર વાગનાના ડમળા આગી મ્મ એમ છે, આજના ઉપદેશમા આગી
મ્મ એમ નથી

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન.

(રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ.)

૧. આશુખ.

સાહિત્યપ્રેમી સંજ્ઞાનો.

ભગવતી શ્રી સરસ્વતી દેવીના સેવકોનું આ સંમેલન જોઇ, હું બહુ આનન્દ પામું છું, અને આપણી માતૃભાષાની સેવાના આ મહોત્સવમાં જાગ લેવા હું ભાગ્યશાળી થયો તેથી કૃતાર્થ બનું છું. આપણી માતૃભાષા ગુજરાતી એ શ્રી સરસ્વતી દેવીનું એક મુન્દર સ્વરૂપ છે. તેની સેવા માટે ભોગી ભક્તજનો પોતપોતાનાથી બનતી પૂજાસામગ્રી લઇ આદિ આ એકલા થયા છે. હું પણ મહારી શક્તિ પ્રમાણે કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી જેવા આ લઘુ લેખનું ગુર્જર માતાના પવિત્ર ચરણમાં સમર્પણ કરું છું. આશા છે કે તેનો યથાયોગ્ય અંગીકાર થશે. અસ્તુ.

હવે આપ સર્વનું રાજઆતમાં જ ત્રણ બાબતો સંબંધી ધ્યાન ખેંચવાનું છે, જેથી આ લેખના દક્ષિણિન્દુની બાબતમાં કાંઈ પણ ગેરસમજ ન થાય. એક તો એ કે આ લઘુ લેખમાં કાંઈ પણ નવીન કે અપૂર્વ નથી. જેમનો એવો આગ્રહ હોય કે સાહિત્યપરિષદમાં તો કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન આપે એવા અપૂર્વ કે વિદ્વાતભર્યા લેખો જ સ્વીકારવા જોઈએ તેમને તો કદાચિત્ એમ લાગશે કે યોત્સના “ચીધરા” ભેરું આ પત્રીસમુ ઉમેરાયું. પરંતુ જેઓની સમજ એવી હશે કે ભારે મિષ્ટાન્ન સાથે કાંઈક સચીકર હલકો ખોરાક પણ જોઈએ, તેમ જ પરિષદમાં જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો વિષેના વિદ્વાતભર્યા લેખો ઉપરાંત પરિષદનાં કર્તવ્યોની સૂચના કરનાર લેખો પણ આવવા જોઈએ તેમને આ લેખ અપ્રસ્તુત નહિ લાગે. એકતા અને શાન્તિનો નાશ કરે એવી તકરારી બાબતો બાબત કરતાં, જે યોગ્ય ઘણા વિષયો ઉપર પરિષદ લગભગ એકમતે કરાવ ઉપર આવી શકે એમ છે, અને જેના સંબંધમાં કાંઈ પણ તાત્કાલિક કામ કરી શકે એમ છે તેમાંના આ વિષય એક છે. મહારાષ્ટ્રની સાહિત્ય પરિષદે આ વિષયને યોગ્ય રીતે પોતાની વિધાયવલીમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. આપણી પરિષદે પણ આ વિષયની ચર્ચાને અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઈએ એમ ધારી જૂના તો જૂના પણ ઘણી જરૂરના વિષય વિષે આ લઘુ લેખ લખી પરિષદ માટે મોકલવો ઉચિત ધાર્યો છે. આ લેખની સફલતાનું પ્રમાણુ વિદ્યતા કે અપૂર્વતા નથી, પરંતુ તેના વિષયની ઉપયોગિતા છે. બાકી લેખની ખરેખરી સફલતા તો ત્યારે જ કે જ્યારે પરિષદ આ મહાપ્રશ્નને ઉમગપી ઉઘાડી લે, અને યુક્તિથી તથા ખંતથી તેનો બરાબર નિવેડો આપે.

બીજી બાબત આ છે આ લેખમાં દર્શાવેલા વિચારો અપૂર્વ નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તહેને માટે જે દુકલેષ પર્વ કથ્ય છે તેમાંથી જેટલું નહુ કહી શકાય તેટલું બહુ કહી નાખવાનો યોગ સમ્યો નથી માત્ર આ વિષયને લગતી મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનો જ આમાં સમાવેશ કર્યો છે. અને તે પણ સક્ષેપમાં એટલે બહુ આશા ગ ખતારને આ લેખ અપૂર્ણ લાગવાની પણ ધારતી છે

ત્રીજી બાબત આ છે જેમ વિચારોની સામ્યતા અપૂર્વતા કે સપૂર્ણતાનો ઘણો હુ કરતો નથી તેમ બાબતોની બાબતમાં પણ આશ્રયી મરમગ કે ચમત્કારનો પે હુ ઘણો કરતો નથી અને તેટલા સોમને મુગમ થાય એના દેવુથી મ્હારે જે મ્હ આ અગ લના વિષયમાં કહેવાનું છે તે અને તેટલી સાદી અને સીધી મટ રીતે કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે મ્હારા આ નયલની સજલતા સમન્ધી વિચાર કરતા ઉપરની ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં રખાએ તો મ્હારા ઉપર ઉપમગ થશે અસ્તુ હવે પ્રમુત વિષયની શરૂઆત કરે છુ

૨. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના અગત્ય.

ગુજરાતીને—અથવા મ્હોગ ભાગથી મોનાતી કાલ પણ દેશી બાસને યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવાની ચી અગત્ય છે તહેનો વિચાર આજે નાંદે ન કરવો પડશે આ વિચાર એ દ્રષ્ટિથી મ્હો દીધું પછે ગેક તો આજે નાંદે હે આપવો જોઈએ ? ગુજરાતીને જોઈએ તેવું સ્થાન યુનિવર્સિટીમાં ન આપવો જોઈએ ? હાનિ થઈ છે ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં ધ્યાન આપવાની જી રીતે ? લાભ થવાનો સમય છે ? આ બન્ને પ્રશ્નો આપણે ક્રમવાર હાથમાં લઈશું આજે પ્રથમ ઉપર ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં ધ્યાન આપવાની અગત્ય કેવી રીતે સાબિત થાય તે જોઈશું

પ્રથમ તો ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં યોગ્ય સ્થાન ન મળવાથી શા શા થયા છે તે પ્રશ્નનો જવાબ આપવા આપણે પ્રથમ ક્રમમાં જોઈશું પરંતુ તે જવાબ સમજાય તે માટે શરૂઆતમાં કેટલુંક મામાન્યરૂપમાં કહેવાની જરૂર છે તે નીચે પ્રમાણે છે -

કાલ પણ પ્રાચીન કલ્પિત કરવી ટોચ તો પ્રથમ તો એ જરૂર છે કે તે પ્રજાના પરિતાએ અને વિદ્વાનોએ મોનાત. વિચારોને અને કલ્પિતોને જેમ અને તેમ વધાર ને વધાર લોમના મનમાં ઉતારવા જોઈએ બીજા રૂપમાં આને આ સાન મૂકીએ તો એમ કહી શકાય કે ધર્મિના અને પ્રજાના મામાન્ય લોમના હૃદયો નચ્ચે બે ન હોવા જોઈએ પણ અજોદ હોવા જોઈએ જ્યાં વિદ્વાનોને રમ્મનો મ્હોગે બામ હૃદયપૂર્વક અનુમોદન આપના નથી ત્યાં વિદ્વાનોની અન રમ્મના મ્હોગ બાબતી દુનિયા જુગી જ હોય છે, ત્યાં આજે પામની દુર્ભાગની આશા ગાખીએ જેવન નથી છ હવે આ પણ સ્પષ્ટ છે કે વિચારોને અને કલ્પિતોને પ્રમટ ક વાનું માધન બાસ છે જે પ્રજાના વિચારો

અને ઉર્મિઓ ઉંચા પ્રકારનાં છે તે પ્રજાની ભાષા પણ ઉંચા પ્રકારની હોવી જ જોઈએ. સાહિત્યના સંબંધમાં પણ તેમ જ છે. સાહિત્ય એ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ મહાન પુરુષની આંતર સૃષ્ટિ ઉંચા પ્રકારની તેમ હોવું જાણ સ્વરૂપ પણ ઉંચા પ્રકારનું ; જેમ ને આંતર સૃષ્ટિ હલકા પ્રકારની તેમ હોવું જાણ સ્વરૂપ પણ હલકા પ્રકારનું. હુંકામાં, સાહિત્ય એ પ્રજાની આંતર સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ છે. “ A nation's literature is the heart of the nation turned inside out. ” બ્યારે હકીકત આવી છે ત્યારે જ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પુરુષે પોતાની માતૃભાષાના અને હોના સાહિત્યના અભ્યાસથી વિમુખ રહે. અને ભોક્ષવા લખવાનો વ્યવહાર ખીજ જ ભાષામાં કરે તે પ્રજાની ભાષા અને તે પ્રજાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ ક્યાંથી થાય ? વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અભ્યાસના અભાવને લીધે તેમ જ અન્ય કારણોથી, જેમને શિરે પોતાની માતૃભાષા અને હોના સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાનો ધર્મ છે તેઓ જ બ્યારે તે બનેલો અનાદર કરી બીજાનો અંગીકાર કરે ત્યારે તે ભાષાની કે સાહિત્યની ઉન્નતિની આશા ક્યાંથી રખાય ? રાજ્ય-કર્તાઓની કે વિદ્વાનોની ભાષા સામાન્ય વ્યવહારની ભાષા કરતાં ગુદી હોય છે ત્યારે વ્યવહારભાષાની દશા આવી થઈ જાય છે, અને એક પ્રાન્તિક ભાષા અથવા “ બોલી ” —Dialect—કરતાં વધારે માનપત્ર સ્થિતિ હોતી હોતી નથી. ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે આખી દુનિયામાં કાલમાં સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ ગણાતિ ભાષા અને હોના સાહિત્યનો દાખલો લઈએ. લૅટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ અને હોના સાહિત્ય ન્યાં સુધી ઈંગ્લાંડમાં સામ્રાજ્ય ભોગવતાં હતાં, જ્યાં સુધી ઈંગ્લાંડના પડિતો સ્વભાષા વાપરતાં ચરમાતા હતા, ત્યાં સુધી અંગ્રેજી ભાષા અને હોના સાહિત્યે કાંઈ પણ સ્વતંત્ર કે માનનીય સ્થાન મેળવ્યું ન હતું. હવે જરા પાસે આવી ધર તપાસીએ ને આપણી ગરવી પણ ટુરીબડી ગુજરાતનો દાખલો લઈએ. પ્રાચીન ગુજરાત—પછી તે ગમે તેવું આખામારું પંખેતીમાં વલ્લીન હોય તો પણ—કાંઈ પંડિતો અને વિદ્વાનોથી વિહીન તો નહિ જન્મ્યો હોય. તો પણ હોની ભાષા કે હોનું સાહિત્ય ખડુ ઉંચા પ્રકારની સ્થિતિએ પોતાની પહોંચ્યાં હોતું એક કારણ એ પણ ન હોય કે તે વખતના પંડિતોએ તે સમયે નાનપાત્ર ગણાતી સંસ્કૃત ભાષા કે મળભાષાનું જ સેવન કર્યું હોય ? નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, સામળ, અખો, દયારામ, વગેરે ભાષાભક્તો ન થયા હોત તો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય કેવું અને કેટલું હોત ? દુનિયાના ઇતિહાસમાં બેના જેવો બીજો દાખલો નથી એવી ઉંચ પ્રતિગાપૂર્વક માતૃભાષાની સેવા કરવાને બદલે જો ગુજરાત સાહિત્યના સૂર્ય પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત ભાષાના પડિત લેખાવાની પ્રતિજ્ઞાને વધારે માન આપ્યું હોત તો આપણી ગરીબડી ગુજરાતીની શી દશા થાત ? સ્મરણીય રહેશે ને માંગલિક કાલ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કે બ્યારે અપ્રતિમ ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદે પણ લીધું કે “ હું પાઘડી ત્યારે જ પહેરીશ કે બ્યારે મ્હારી માતૃભાષાને ખીજ ભાષાઓની સમોવડી અને બને નો સર્વોપરી હું બનાવીશ. ” વીસમી સદીના પાશ્ચાત્ય સુધારાના ખેરખાઓ ! માતૃભાષાની અવગણના કરનાર ઐન્સુએટો ! આપણને અભિમાન આપનાર આ વિરલ પ્રસંગ ધ્યાનમાં લેવાને તમને જરા સમય મળશે ખરો કે ? અરજી !

અને પહેલા વર્ગની માફક યુજરાતી બોલતાં તદ્દન અભણ પણ નહિ ને બીજા વર્ગની માફક ઢેડયુજરાતીનો પણ બહુ આશરો ન લેવો પડે. યુજરાતી પુસ્તકો તથા માસિકો વાંચનાર ઍન્સુએટો આ વર્ગમાંથી મળી આવે છે. હવે, ચોથા વર્ગની વાત કરીએ. આ વર્ગે બહુ ન્હાનો છે, પણ આપણા સદ્ભાગ્યે વધતો જાય છે. યુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યની બનતી સેવા કરી તેમને સમૃદ્ધ બનાવવાં એવી થોડી કે વધારે સ્પષ્ટતાવાળી અને કૃતિની આશા સાથે થોડીવણી મિશ્રિત કે તદ્દન અમિશ્રિત કર્તવ્ય-ભાવનાથી પ્રેરાયલા ઍન્સુએટોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. “બને ત્યાં સુધી (as far as possible)” નહિ, પરંતુ “નુકસાન વેઠીને પણ (even at a sacrifice)” ભાષાની ભાષતમાં સ્વદેશી થનારા ઍન્સુએટો આ વર્ગમાં આવે છે. યુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવી એક પક્ષે તેમને માનનીય સ્વતંત્ર સ્થાન અપાવવું, અને બીજે પક્ષે જોમને અંગ્રેજીના સંસ્કાર ન હોય અથવા થોડા હોય તેમનાં હૃદયોમાં નવું ચેતન ઉતારવું એવો આ વર્ગમાં આવનાર ઍન્સુએટોનો ઉચ્ચ આશય હોય છે. યુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય તરફના વલણની દૃષ્ટિથી જોતાં ઍન્સુએટોના ધીમધીમતા નિર્જન રણમાં આ ચોથા વર્ગના ઍન્સુએટો છુટા છવાયા લીલાછમ ક્યારા જેવા હોય છે.

આ વર્ગકરણ તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ નથી, પરંતુ આપણા ઍન્સુએટોની સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ આપવા માટે ઉપયોગી છે. ઉપરના વર્ગકરણમાંથી ચોથો વર્ગ, જે બહુ ન્હાનો છે તે, ખાતલ કરીએ તો આપણા ઍન્સુએટોના મ્હોટા ભાગની આ કર્તવ્યવિમુખતા શું શોચનીય નથી? આ પરિણામ આવવામાં યુનિવર્સિટીએ યુજરાતીને પોતાના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી આપ્યું એ એક મુખ્ય કારણ છે, જે કે તે એકલું જ કારણ છે એમ કહેવાનો આશય નથી. હાલની સ્થિતિમાં આપણી પ્રજાને માર્ગ દર્શાવનાર પંડિતો મુખ્યત્વે યુનિવર્સિટીમાંથી પાકવા જોઈએ એમ ધારવું વધારે પડતું નથી; અને યુનિવર્સિટી તેમના શિક્ષણક્રમમાં તેમની માતૃભાષાને સ્થાન ન આપે તો ઍન્સુએટોનો મ્હોટો ભાગ પોતાની ભાષા તરફ બેદરકાર રહે એમાં શી નવાહ? અને તેઓ બેદરકાર રહે તો આપણી ભાષા અને આપણું સાહિત્ય એ બંનેની સમૃદ્ધિ જોઈએ એવી ન વાધ એમાં શું આશ્ચર્ય?

આપણા ઍન્સુએટોને યુજરાતીનું જ્ઞાન કેટલું હોય છે તે બતાવનાર એક રમુજી દુયકો મૂકી આપણે પ્રસ્તુત પ્રશ્નો ઉત્તર સમાપ્ત કરીશું. અને બીજા પ્રશ્ન હાથમાં ધરીશું. એક વખત એમ બન્યું કે આપણા એક નવીન લેખકને મ્હોંએ એક ઍન્સુએટો ફરિઆદ કરી કે “તમ્હે બધા નવા લેખકો બહુ અધરી ભાષા લખો છો. અમ્હે ઍન્સુએટો પણ ન સમજીએ એ તે ભાષા કહેવાય?” તે લેખકે શાન્તિથી જવાબ વાળ્યો કે “તમ્હારે કહેવું કેટલેક અંગે ખરું છે; પણ આપને એટલું પૂછું છું કે આપ ઍન્સુએટ તે અંગ્રેજી ભાષાના કે યુજરાતી ભાષાના? માફ કરજો કે મ્હારે આપને પૂછવું પડે છે કે આપનું યુજરાતીનું જ્ઞાન તે સાત ચોપડીઓનું કે વધારે? જેટલો અભ્યાસ તમ્હે અંગ્રેજીનો કરો છો તેટલો યુજરાતીનો કરો એટલે તમ્હારી અધરી ભાષાની

ફરિઆદ કરનાની નહિ રહે તમ્હાઈ જ્ઞાન થોડુ માટે લેખકે પણ બધી વખત હનકી બ પાવરીનુ લખાનુ કરનાનું રાખે તો બાપા અને માહિત્ય મમ્દદ કેવી રીતે થાય ?”

યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને ધ્યાન ન મળનાથી ત્રી દાનિ થઈ છે તે આપણે જોઈ હવે આપણે બીજાને પ્રશ્ન હાથમાં લઈએ તે પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં ધ્યાન આપ્યાથી ત્રી ત્રી લાભ થનાનો મનન કે જેટલી સહેલમાં બની શકે તેટલી અપનાથી ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

પ્રથમ લાભ આ થશે યુનિવર્સિટીમાં કૌલેજોના મધ્ય વર્ગમાં ગુજરાતી લખન કરવામાં આવશે એવે જે જે વિભાગમાં ગુજરાતી બોલનાનું કારો તે તે વિભાગની દરેક કૌલેજમાં ગુજરાતીને માટે પ્રોફેસર રાખવો પડે એનો અર્થ એ કે જેટલી એવી કૌલેજો એવા ગુજરાતીનો જ નિશ્ચિનપણે અભ્યાસ કરના : વિદ્યાર્થી અમુક વિષયમાં જ અવિભક્ત ધ્યાન આપી એકે થનારા વિદ્યાર્થી કેવુ અને કેવુ મધુ મગીન કામ કરી શકે છે તેના ઉત્કલ્પો ગુગપતી કૌલેજમાં મોતુદ છે આને લીધે ગુજરાતી મા દિવસે અલ્પધાગી ગતિ મળે, ખામ કરીને પુલનાત્મક અને ત્રિવેનના મધુ માહિત્યને

બીજાને લાભ આ થશે કૌલેજમાં શિક્ષણ લઈ નીચેના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ગુજરાતીના માગ તેમ જ મામાન્ય અભ્યાસમાં તથા તેખમાં નીચેના કૌલેજમાંથી નીચેની ધધામાં પથા પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો કસો માહવાની હાવતી મિથિતિ ઉત્તેજન આપે એવી નથી પડતુ કાલેજમાં ગુજરાતી બાધા તથા માહિત્યનો પરિચય થઈ ગયો હશે એટલે તે અભ્યાસ ભરી રાખવાનું વધારવાનું કામ એટલું મધુ મુશ્કેલ નહિ પડે કૌલેજમાં ભણવાથી ગુજરાતીને એવો તો પરિચય થઈ ગયો હશે કે જેથી જીવનમાં પથા પછી તે વાચવા જેટલી શક્તિ અને અભિગમિ રહે હથિયત્ આ બાસા વધારે પત્તી નીવડે તો થે એટલું તો થશે જ કે એક મુશ્કિત મનુષ્યે પોતાની બાપા અને માહિત્ય વિશે જેટલી માહિતી મેળવવી જોઈએ તેમાંથી થોડી વળી તો કૌલેજમાં અભ્યાસ કર્યાથી મગી હશે આ કાઈ એટલો લાભ નથી

ત્રીજાને લાભ એ થશે કે કૌલેજમાં અભ્યાસ કરી ગયા હશે એવાઓમાંથી માનુ શેખરના પુત્રને વાચના અને મનનના વર્ગ ઉમેરો થશે. આથી વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્ય પરિષદ અને તેથી જ આપણો સાહિત્ય પરિષદ આપણે શરૂઆતનું નેરો નહિ જેમ જેમ કદર કરના વધશે તેમ તેમ અમ્ય પ્રમાણનું સાહિત્ય લખનારને પણ ઉત્તેજન મળશે આ ઉપરાંત એ લાભ પણ થશે કે ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્યાર્થી અને લેખકો વચ્ચે જે મોટું અન્તર રહે છે તે બે વચ્ચેનો મનન વધારનાર અને પરિણામ ઉત્તમ બોલના પ્રસાર કરનાર તથા તે લેખકોના હુલોમાં ઉત્તરના વર્ગ ઉમેરો થશે. રેકોર્ડને માટે જ્ઞાનના વિશાળ પ્રસારની બહુ જગ્યા છે અને તે કામને આથી બહુ મદદ મળશે

ચોથો લાભ એ થશે કે પુસ્તકોની ખપ વધશે. આપણા લેખકો કેળવણીની બાજબી એવા તો પાળે છે કે જેને અંગ્રેજીમાં “Intellectual interests”

કહે છે એવા અથવા તો પાંચવાના શોખવાળા લોકો આપણામાં. બહુ યોગ છે. આનું પરિણામ એ થાય છે કે શાળાપયોગી પુસ્તકો વગર ખીજું પુસ્તકો બહુ ખપતાં નથી. જ્યાં પુસ્તકો ના ખપે અને ઉત્તેજન ન મળે કે કદર ન યુગ્મય ત્યાં પછી લેખકોને નહું, નહું લખવાનો ઉમંગ ક્યાંથી રહે? આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યસેવાને જ ઉપજીવિકાનું સાધન માનનાર વિદ્યાનિષ્ઠ લેખકો તો ક્યાંથી હોય? અને તેવા ન થાય ત્યાં સુધી, સાહિત્ય જોઈએ તેવું સમૃદ્ધ ક્યાંથી થાય? યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી દાખલ કર્યાંથી અભ્યાસનાં પુસ્તકોની તો ખપત વધશે જ તેમ જ તહેને અંગે ખીજું પુસ્તકો પણ વંચાશે અને વેચાશે. પોતાને ઘેર પુસ્તકશાળા વસાવવી એ તો એક આવશ્યકતા અને બૂધણ છે એવું સમજનાર વર્ગ ઉભો થશે ત્યારે જ લેખકોને બરાબર ઉત્તેજન મળશે. ચોપડીઓ વેચવાની એક રીતે હલકી દેખાતી બાબત ઉપર સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો કેટલો બધો આધાર છે તે અનુભવીઓ જ જાણે છે.

પાંચમો લાભ એ થશે કે માધ્યમિક શાળાઓમાં—Secondary Schoolsમાં શોખવા માટે સારા શિક્ષકો તૈયાર થશે તેમ જ કૌલેજોમાં પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી શાળાઓમાં વધારે પાકે અભ્યાસ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને લાભ મળશે અને દરેક પડશે.

સંક્ષેપમાં એટલું જ કે આ બધા ઉપરથી આપ સર્વને સ્પષ્ટ થયું હશે કે ઉપર ઉપરનો વિચાર કર્યાંથી જણાય છે તે કરતાં ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન અપાયાથી ઘણા લાભ થવા સંભવ છે. અસ્તુ.

૩ સહુમાં મક્કની ત્રણ દલીલોનો જવાબ.

જેટલી સંપેક્ષમાં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતા અને સંપૂર્ણતાથી, ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાની શી અગત્ય છે એ આપણે જોઈએ. હવે, ગુજરાતીને એક ભાષા તરીકે ગૌરવજાપી સહાએ તથા તહેને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરવાની સહાએ જે ત્રણ દલીલો આપવામાં આવેછે તેમનો ક્રમવાર જવાબ આપવા આપણે યતન કરીશું.

(૧) “દેશોદયને માટે સમગ્ર દેશની એકભાષા હોવી જોઈએ. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, તૈલંગી, બંગાળી એમ જુદી જુદી ભાષાઓની ખીલવણી સમગ્ર દેશની એક ભાષા કરવામાં બાધકારક છે. એટલે તે બધી ભાષાઓને જુદી જુદી ખીલવવાની જરૂર નથી અને તેથી જ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ તેમને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી.”

આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબ દિ. બા. અખાલાલભાઈએ યુ. વ. સોસાયટીની જયુબિલી વખતના પોતાના સ્મરણીય અને મનનીય બાપણમાં આ દલીલ અને

તેનો જવાબ એવી મારી રીતે આપેન છ કે આ બધી બાબત હેમના શબ્દોમા જ કહેવી એ મને ઉત્તમ લાગેડે હેમનું કહેડું નીચે પ્રમાણે હતું —

" હાલ કેટલાક એવું માને છે કે દેશનું એકમ વધારવાને અર્થ એક જ ભાષા કરવી નેહએ હવે ને એક જ ભાષા થાય તો કા તો અંગ્રેજી થાય કે હિન્દી થાય પણ ગુજરાતીને કાંઈ આશા નથી કદાપિ એમ કહેનામા આવશે કે આપણે તો કરીએ ઊંચે તે કર્યા કરો, પછી જે થાય તે ખરૂં, પણ આવું મન રખતું ઘટારત નથી ને એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની જ નથી તો પછી વ્યર્થ કાળ અને શ્રમ શું કરના ખરચવા ? હવે મ્હારી જાતના નમ્ર વિચાર આપના આગળ આ સમ્બંધમા ચૂકુધુ હિન્દુસ્તાનનું એકમ થાય એ મ્હારા મનનો ઉડો મનોરથ છે, તેમ બીજાનો પણ હશે જ પણ એ એકમ સામ્રાજ્યના સ્વરૂપનું (federal union) થવું જોઈએ, અને તેવું જ થવું ઇત્દ છે, અને તેવું જ થવું શક્ય છે એમ દુંધારું છું બધો દેશ સર્વ રીતે એક થાય એમ સૈકા કે એ સૈકામાં બને એમ દુંધારું નથી જે એકમ થશે તે સામ્રાજ્ય સ્વરૂપનું થશે, એટલે બંગાળ, હિન્દુસ્તાન ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તૈલગ વગેરે જુદા જુદા ખડો એક સપથી નેહાએ આવી સ્થિતિ થાય તો દરેક મુખ્ય ભાષા અને તેનું સાહિત્ય અવિકલ રહેશે એ વાત ખરી છે કે જેમ જેમ સપ અને એકતા વધશે તેમ તેમ દેશની બધી ભાષાઓ પામે પામે આવતી જશે પ્રત્યેક ભાગના જે લોક છે હેમના શુણ્વલક્ષ્ય ધીમે ધીમે મળતા જશે પણ લાનામા લાબી નજર કરતા પણ ગુજરાતી, પગબી, દક્ષિણી, બંગાળી, હિન્દુસ્તાની તૈલગી એ બધા સર્વ રીતે એક થાય એવો કાળ ને આવવાનો હશે તો તે ધણો દૂર છે એમ છું માનું છું હાલ અમેરિકામા તથા દક્ષિણ આફ્રિકામા જુદી જુદી ભાષાના પ્રજાઓ એકી રહે છે તેમ અરે બનવું વધારે સભવિત છે

દિ બા અબાનાનબાધના આ શબ્દો બહુ મનનીય છે, અને હેમા કાંઈ વિશેષ ન ઉમેરતા હું અત્ર એટલું જ કહીને સતોપ માનીશ કે વજન પડે એવા કેટલાક માણુઓએ આવો અભિપ્રાય જુદે જુદે પ્રસંગે જાહેર કરેલો છે અસ્તુ

(૨) ' યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમા એટલા બધા વિષયો દસોઠસ બરેલા છે કે હવે દેશી ભાષા કે હેના સાહિત્યને સ્થાન આપવાનો અવકાશ નથી '

આ દલીલમા કેટલુંક સત્ય છે ખરૂં, પરન્તુ તેથી છેતરાઈ જવા જેવું નથી હાનના અભ્યાસક્રમમા વિદ્યાર્થીઓ સ્ટેનાધ્યી છરવી શકે તે કળતા એટલા બધા વધારે વિષયો છે કે તે વિષયો અર્ધચર્ચિત દશમા એમ ને એમ ગણે ઉતારી દેવા પડેછે, અને પરિણામે માનસિક આરોગ્ય અને બાળને સ્થાને માનસિક અશુર્ચ થાય છે આ વાત મ્હોળે ભાગે ખરી છે પરન્તુ આ દશાનો ઉપાર એ નથી કે નવા વિષયોને હેમની ઉપયોગિતા તરફ આખ્યાય મન કરી બાતલ કરવા, પરન્તુ જૂના વિષયોમાથી નવા વિષયોના પ્રમાણમા એજ ઉપયોગી હોય હેમને દૂર કરવા એ જ એનો ખરો ઉપાય છે હાલનો અભ્યાસ

ક્રમ રચવામાં અને તેનો નિર્વાહ કરવામાં જે ધોરણુ મુખ્યત્વે દૃષ્ટિ આગળ રખાયું છે તે એ છે કે દરેક સુશિક્ષિત પુરુષે જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોમાંથી અને તેટલાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. સામાન્ય જ્ઞાન-General culture-એ ધોરણુની રહામે મ્હારે કોઈ જાતનો વાંધો નથી; ઉલટો હું તો એનો પક્ષવાદી છું, અને એમ માનુ છું કે અમુકમાર્ગી અભ્યાસ કરતા પહેલાં દરેક સુશિક્ષિત મનુષ્યે જ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ, પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન કોને કહેવું અને અનેક વિષયની અભ્યાસક્રમમાં અવસ્થા કરતી વખતે સામાન્ય જ્ઞાનની મર્યાદા કેટલી દોરવી એ સંબંધમાં મતભેદ થવાનો જ. હવે, ગુજરાતીને સ્થાન આપવા માટે હાલના અભ્યાસક્રમમાંથી કયા વિષયોને રજા આપવી જોઈએ એ વિષે સચના કરવાનું મ્હને કહેવામાં આવે તો હું કૉલેજમાં શીખવાતા ગણિતશાસ્ત્રના વિભાગોને સચવું. અલબત્ત, સાયન્સ વગેરે વિષયોમાં તેની જરૂર પડે છે, પરંતુ થોડા અમુકમાર્ગી અભ્યાસીઓને માટે તે વિષયોના નકામો અભ્યાસ કરવાની વિઘાર્થીઓના મ્હોટા ભાગને જરૂર પાડવી એ બ્યાજખી નથી. દરેક જણે ગણિતશાસ્ત્રનાં મૂળતરવો તો જાણવાં જોઈએ જ પરંતુ તે ઉપરાંત દરેક જણે ગણિતશાસ્ત્રના ઉચ્ચ વિભાગો શીખવા એ એટલું બધું જરૂરનું નથી કે જેટલું એ જરૂરનું છે કે દરેક જણે પોતાની માતૃભાષા શીખવી, યુનિવર્સિટીને કૉલેજોનું ટાઇમટેબલ ગોઠવી આપવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, એટલે અત્ર એટલું જ કહેવું બસ યશ કે સ્વ-ભાષાના જ્ઞાનને દરેક સુશિક્ષિત પુરુષોના શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન મળવું જ જોઈએ.

(૩) “દેશી ભાષાઓમાં જોઈએ તેવાં પુસ્તકો નથી. તેથી અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને સ્થાન આપી શકાય તેમ નથી.”

આ દલીલ ઉપર ઉપરથી જોનારના આગળ મદદ મ્હોલું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે, પરંતુ સ્પષ્ટ વિચાર કરનારને તેમાં બહુ થોડું વજન જણાય એમ છે. પ્રથમ તો ધારો કે આ દલીલ સંપૂર્ણ રીતે ખરી હોય તો પણ શું થઈ ગયું, બધાં ઇચ્છા હોય છે ભાઈ જાહે છે જ, પુસ્તકો ન હોય તો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ, પ્રાથમિક શિક્ષણને માટે આરે નરસિંહમહેતા કે પ્રેમાનંદ પુસ્તકો લખી ગયા હતા? સરકારને જોઈતાં હતાં તેવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં. કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાથમિક ક્રમને માટે પુસ્તકો તૈયાર કરવાં એ અપૂર્વ નથી, પરંતુ ઉંચા ક્રમ માટેનું સાહિત્ય કાંઈ હુકમથી તૈયાર કરાવવું નથી. આ દલીલમાં સત્ય છે ખરું પરંતુ તેનો ઉત્તર એટલો જ કે અને તે-ટલો ઉત્તમ પ્રયાસ કરવો અને બ્યારે વધારે સાફ સાહિત્ય કરનાર આવશે સારે પહેલાંના ક્રમમાં યોગ્ય ફેરફાર કરાશે. પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય પુસ્તકો મોજુદ છે. એનો એક ઉત્તમ પૂરાવો તો એ છે કે એમ.એ.માં નીમવા માટે પુસ્તકોનો તોડો જણાયો હોય એવી અધવા તો એમ.એ.ને માટે નીમાયેલાં પુસ્તકો બહુ રહેલાં છે એવી ફરિયાદ આવી હોય એમ જાણવામાં નથી. હુંકામાં, કદાચિત્ બધા વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવવાને માટે પુસ્તકો નહિ હોય, પરંતુ ભાષાજ્ઞાન અને સાહિત્યશિક્ષણને માટે જોઈતાં પુસ્તકો નથી એમ કહેવું તો જરા વધારે પડતું છે. અસ્તુ.

૪. ગુજરાતીને શરૂઆતમાં કેવું સ્થાન આપવું ?

ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવા વિરુદ્ધ જે નજીકથી સામાન્ય રીતે આપવામાં આવે છે તેમનો દુનિયા જવાન આપી દેવે આપણે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાની શરૂઆત ધ્યાની કરવી તે જોઈએ અને તત્કાલ વિગતવાર અભ્યાસક્રમ નિર્ધારિત કરવાનો અને ઉદ્દેશ નથી પરંતુ દુનિયામાં દિશા બતાવવાનો જ તેવું છે આ સમયમાં પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઈએ કે કેવળ વિચારમંત્રે અભિપ્રાય એવો છે કે અંગ્રેજીને માત્ર ત્રીજી ભાષા તરીકે જ ગણવી જોઈએ અને મર્યાદિત ગુજરાતીમાં જ લખવા જોઈએ ન્યાયમૂર્તિ ગુરુદાસ બેનરજી પોતાના *I thought on Education* એ નામના પુસ્તકમાં આવેલ વિચાર જણાવે છે ત્રીયુત ગોવર્ધન ગમ માધવરામ ત્રિપાઠીએ પણ યુનિવર્સિટી કમિશન આગળ એવા જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો ગુજરાત, તેની ભાષા અને તેના લેખના મનનમાં અભિમાન એ જોમની રંગરંગમાં રહે છે એના આપણા માનના પ્રમુખ સાહેબ દિ બા અમાનાવભાઈએ પણ ગુ વ સોસાયટીના જુનિયરી વખતના ભાષણમાં એ વાત ઉપર ખૂબ ભાર આપ્યો હતો તેમણે કહ્યું હતું કે આપણા સાહિત્યની વૃદ્ધિનો મીઠો પડેલો ઉપાય એ છે કે ઉચ્ચ કેળવણી અને મર્યાદા ગ્રાન આપણી ભાષામાં—ગુજરાતીએને ગુજરાતી બાપમાં—મળે એવા ઉદ્દેશ આપણે યોજવા જોઈએ આ સમયે આપણી હાતની સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે જગતના મોટા પણ સ્વતંત્ર દેશમાં ઉચ્ચ કેળવણી પરમાણુ દ્વારા અપાતી હોય એમ મહારા જણવામાં નથી જાણને પશ્ચિમ દેશોનું બહુ જ્ઞાન પોતાની ભાષાદ્વારા આપવાનો જ માર્ગ લીધો ત્યારે જ તેની ઉત્તમિ થઈ છે જ્યાં લગી ઉચ્ચ કેળવણી અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવાની રીત ગેરેલા લગી ઉચ્ચ સાહિત્યની બહુ આશા ગભવી ફોન્ટ છે હરકતો થઈ છે તેમ જાણ પણ મહાભારત મહેનત અને ખર્ચ વેદી બહુ જ્ઞાન સ્વભાષાદ્વારા આપવાનો ક્રમ શીઝ મ્યાં વગર આપણો ઉદ્દેશ નથી એમ મહારી પાકી ખાતરજા છે દિ બા અમાનાવભાઈના આ શબ્દોમાં થણ જ મત્ત રહેલું છે તથાપિ એટલું કહી વગર આવતું નથી કે સર્વ જ્ઞાન આપણી ભાષામાં આપવાની જોગવાઈ થાય એ શુભ મિન હતું બહુ દૂર દેખાય છે મહારી નમ્ર સૂચના કાલના ક્રમમાં એટલે બધે ફેરફાર એકદમ દગ્ગાની નથી હાલ શરૂઆતમાં તો ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનો પરિચય વિદ્યાર્થીએને થાય એવો અભ્યાસક્રમ કોલેજના સર્વ વર્ગોમાં દાખલ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે આજ સુધીમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના પ્રવાસથી એમ એ મા તો ગુજરાતી ગેરે દેશી ભાષાઓ દાખલ થઈ ચૂકી છે તેમ મેટ્રીયુલેશનની પરીક્ષામાં પણ ગુજરાતી લગભગ ૪૦૦૦ થાય થઈ ગયું છે હવે આ પદ્ધતિને વિસ્તારી પ્રીવીઅસ ઇન્ટરમિડિયટ અને મીએમાં પણ ગુજરાતી દાખલ કરવાની મહારી નમ્ર સૂચના છે શરૂઆતમાં જો આટલું દગ્ગામાં આવશે તો ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીએને ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન વધતું જશે અને તેથી પોને જે મોટા વિષયના સારા અભ્યાસક્રમ હશે તે વિષયનું જ્ઞાન ગુજરાતીમાં ઉતારતા તેને બહુ મુશ્કેલી પડે

નહિ. આમ કરતે કરતે સર્વ વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવવાની જોગવાઈ કરી શકાય એવો દિન પણ આવશે. અરેતુ.

૫. ઉપસંહાર.

સાહિત્યપ્રેમી સહુનો! સંક્ષેપમાં જોટલી બની ચક્રે તેટલી સંપૂર્ણતાથી અને સ્પષ્ટતાથી “ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન” એ વિષય વિશે મ્હે મ્હારા વિચાર આપતી સમક્ષ રજુ કર્યો છે. શરૂઆતમાં, યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની બહુ જ અગત્ય છે એમ બતાવી, એની સ્થાને સાધારણ રીતે અપાતી ત્રણ દલીલોના જવાબ આપવા યત્ન કર્યો છે તે પછી બહુ સંક્ષેપમાં, ગુજરાતીને શરૂઆતમાં અભ્યાસક્રમમાં શું સ્થાન આપવું જોઈએ તેની દિશા બતાવી છે. આ પ્રમાણે મ્હારા વિચાર, જણાવી, મ્હારે જે કહેવાનું છે તે સમાપ્ત કરતા પહેલાં સાહિત્ય પરિષદનો અને આપ સર્વનો આભાર માનું છું. આટલું કર્તવ્ય બંગાળી મ્હારે અન્તમાં આપ સર્વને જે આગ્રહ પૂર્વક વિચારિત કરવાની છે તે કરવાની રજા લઉં છું. આશા છે કે તે વિચારિત વ્યર્થ નહિ જાય.

૧. મ્હારી માતૃભાષા, જોડનાર ખેનો અને બાઈઓ! ન્યાયમાર્તે શનડેએ દેશી ભાષાઓને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપાવવા જે બગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા તેવા બગીરથ પ્રયત્નો આપણી સાહિત્ય પરિષદે કરવા જોઈએ. આપ સર્વને પ્રારંભમાં જ હું કહી ગયો છું કે મહારાષ્ટ્રની સાહિત્ય પરિષદે આ વિષયની ચર્ચા ઉપાડી લીધી છે. બન્ને પરિષદોએ સાથે મળીને આ મહત્કાર્ય કરવાનું છે. યુનિવર્સિટીમાં દેશી ભાષાઓને સ્થાન મળતા સુધી આ કામમાં ખતથી મંડ્યા રહેવું એ બન્ને પરિષદોનું કર્તવ્ય છે. કારણ કે ભાષા અને સાહિત્યની વૃદ્ધિ એ પરિપક્વ સાધ્ય છે, અને એ સાધ્યની સિદ્ધિને માટે એક મુખ્ય સાધન એ છે કે અવિખની પ્રજા જનનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમની માતૃભાષાનું બરાબર શિક્ષણ મળે દેશી ભાષાની વૃદ્ધિ થવામાં યુનિવર્સિટીના ઉદ્દેશની સફલતા છે એવું બતાવનાર કેટલાક ઉત્તારા શા. શા. રમણભાઈ મહપતરામ નીલકંઠે તેમના “ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા” એ લેખની શરૂઆતમાં આપ્યા હતા તેમાં પહેલી ઈન્વેકેશન વખતે સર બાર્દેલ ક્રેચરે આપેલા ભાષણમાંથી નીચેનો ઉત્તારો ટાંક્યો હતો—

“But while I trust that we may henceforward look for profound scholars among the educated Hindus and Parsees, I trust, that one of your great objects will always be to enrich your own vernacular literature with the learning which you acquire in this University.”

અર્થાત્ “શિક્ષણ પામેલા હિન્દુઓ અને પારસીઓમાં પરમ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે એવી હું આશા રાખું છું તે સાથે હું એવી પણ આશા રાખુ છું કે તમ્હારું એક

મોટું લક્ષ્ય એ રહેશે કે આ યુનિવર્સિટીમાં તમ્હે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો છો તે વડે તમ્હારી સ્વભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધિમાન કરવું.”

આવો બોધ યુનિવર્સિટીના ચેન્સેલરો તરફથી અપાયા છતાં આપણા મૅન્યુએટોનેા મોટો ભાગ સ્વભાષાના સાહિત્યને માટે બેદરકાર રહે છે ત્હેનું મુખ્ય કારણ એ જ લાગે છે કે ત્હેમને વિદ્યાર્થી દયામાં ત્હેનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો નથી. નાસ્તિ મૂલં કુતઃશાસ્ત્રા ? માટે સ્વભાષાના સાહિત્યની અંગીત સમૃદ્ધિ એ આ પરિપદ્ધતું લક્ષ્ય હોય તો તે ભાષાના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં ધ્યાન અપાવવા પરિપદે બનતા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ ત્યારે જ સિદ્ધ થશે તે ભરતવાક્ય ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદનું કે :—

“ સાંગોષાંગ સુરંગ બ્યમ્બ અતિશે ધારે ગિરા ગુર્જરી !
પાદેપાદ રસાળ જૂંપણવતી યાગ્યો સખી હુપરી !
જે ગિર્વાણ મિશ્ર ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ હ્યો વરી !
યાગે એજ સદ્, સખીજન યપી,—એ આશ પૂરો હરિ !

ચન્દ્રસંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા, બી.એ.

નવી ગુજરાતી વાંચન માલાનું અવલોકન.

(શ. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ એમ. એ.)

[૧ ગુજરાતી વાચન માલા બાળપોથી, ગુજરાતી વાચન માલા • પહેલી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા બીજી ચોપડી, ગુજરાતી વાંચન માલા • ત્રીજી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા • ચોથી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા પાંચમી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા • છઠ્ઠી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા • સાતમી ચોપડી.]

બનાવનાર વર્ના-
કયુલર ટેકસ્ટ બુક્સ
રિવિઝન કમિટી.

૨ મુળક ઇલાકાની વાચન માલા વિષે રિપોર્ટ.

લેખક—૭. જી કેવર્નેટન હિંદુસ્તાનની કેળવણીના પ્રાસંગિક રિપોર્ટ નં. ૨.]

તર્ક શાસ્ત્રના અભ્યાસને મનુષ્યની જોડ વ્યાખ્યા એવી બાધે છે કે તે એક એવું પ્રાણી છે કે જે સર્વદા અસંતુષ્ટ રહે છે, અને જે વ્યાખ્યાની વાસ્તવિકતા પ્રસ્તુત વિષયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતા સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. છેલ્લા ચાલીસ વર્ષથી ગુજરાતી વાચનારી આલમ હોખરૂત વાચન માલા વાપરતી આવી હતી. અને તેમાંનાં છેલ્લા દશ વર્ષમાંતો જે વાચન માલાની અપૂર્ણતા સામે સખત ફરિયાદ થવા લાગી હતી. મહેતાજીઓના મહાજમાં, વિદ્વાનોના વાદ વિવાદમાં, કેળવણીના વિષય પર વિચાર કરનાર સંગ્રહાલયોમાં વાચન માલાની ખામી ઉપર બાર મુકીને વિવેચન કરવામાં આવતું કાઠિયાનાડના દેશી રાજ્યોમાં કેળવણીના વિષયમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેવાનો પવન ધોડો વખત વાગે હતો. અને તેવા એક વેગ ભર્યા આવેશમાં એક દેશી-સરચાલ તરફથી જે કોઇ વિદ્વાન મહાજ નવી વાચન માલા બનાવવાનું કામ ઉપાડી લે તેના ફરમા ૨૧ ૫૦૦૦ ની મદદ આપવાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓની મહારાજા સંચાલનમાં ગાયકવાડના કેળવણી ખાતા તરફથી પણ નવી વાચન માલા રચાવવાની તજવીજ લાગ્યા વખત સુધી ચાલુ હતી, જેના સ્વર્ગ-સ્થ મણિવાન કિલેદીનો મુખ્ય ભાગ હતો પરંતુ જુદા જુદા કારણોને લઈને એ બધા વિચારો ક્રિયામાં પહોંચ્યા પામ્યા નહિ અને આખરે ડ. સ. ૧૯૦૫ માં સરકારે મિ. કેવર્નેટનના પ્રમુખપણા નીચે “વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રિવિઝન કમિટી” નામી એ કમિટીને અનેક વિદ્વાનોની સહાયથી નવી વાચન માલા લખાવી, એક પછી એક સાત ચોપડીઓ બહાર પાડી, તથા થોડા વખતમાં કન્યાશાળા માટે લખાવેલી ત્રણ ચોપડીઓ બહાર પડે એમ જાહેર કર્યું.

વાચન માયા થઇ ગયા પછી મિ કેપર્નટને પોતાની યુગ્મ તરીકેની ખાસ કામગીરી છોડતાં પહેલા કમિટીના કામકાજની નિગતો, અને તેમની મુશ્કેલીઓ વગેરે મમળવવાના દેવુથી દિંદની કેળવણીના પ્રાસંગિક રિપોર્ટના બીજા મણકા તરીકે એક રિપોર્ટ લખ્યો છે, અને તેમાં મુખ્ય હવાકાની કેળવણીના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન આપ્યું છે, તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

મિ કેપર્નટન પોતાના રિપોર્ટની શરૂઆતમાં જુની વાચન માલાનો ઇતિહાસ આપે છે અને તેમ ક્રમમાં મુખ્ય હવાકાના કેળવણી ખાતાની ઉત્પત્તિનો પણ હુંકો ઇતિહાસ આપે છે, એમ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૨૦ પૂર્વે દેશીઓની કેળવણી માટે કંઈજ પગલા લેવામાં ન હતા પૂતામાં ફક્ત એક હિંદુ કોલેજ હતી અને તેનું કામ સંસ્કૃત નિધા અને ધર્મ શાસ્ત્રો શીખેલા પંડિતો (માસ્ત્રીઓ) તેમાં કરનાતું હતું, કે તેઓ ન્યાય ખાતામાં ઉપયોગી થઇ પડે. આવીજ પ્રતિની કાશીમાં હિંદુ કોલેજ હતી, અને ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં નડીઆ અને તિરહતમાં પણ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી હતી. પણ બાની સંઘાઓનો લાભ માત્ર યોગ્ય નિધાર્થીઓ લઇ શકતા. માર્ગનિક શિક્ષણ માટેનું મહત્વનું પ્રથમ પગલું ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં 'નેટિવ સ્કૂલ યુક એન્ડ ટ્રુપ સોસાયટી' ની સ્થાપનાનું લેવામાં આવેલું આ સોસાયટીએ ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં પોતાનું નામ બદલી 'ધિ બોમ્બે નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી' એવું નામ મળ્યું અને ઇ. સ. ૧૮૪૦ નું પોતાની શાળાઓમાં કેળવણી આપના વગેરેના પ્રયત્ન જરૂરી મળ્યા ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં બધી શાળાઓ નવી સ્થપાયલી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના તાનામાં ગઇ.

ઉપર કહેલી 'નેટિવ સ્કૂલ યુક સોસાયટી' સ્થાપવાની મુળ સૂચના ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં ટેવરડ ફોર્મટ એ નામના એક મિશનરી ગૃહસ્થે કલકત્તામાં કરી હતી. આ સંસ્થાઓની મુળ નેમ શાળાઓ સ્થાપવી, અને દેશી બાપાઓમાં વાચન માલાઓ તેમાં ફાળવવી, એ નાખનામાં આવી હતી મુખ્ય હવાકામાં સાર્વજનિક કેળવણીનો પાયો નાખનામાં ઉપથી સોમાયટીનો મોટો હાથ હતો. અને તે ક્રમમાં પણ વધારે મહત્વ માઉન્ટેડ એડ્વેન્સ્ટ ગેરા ઉદ્ધાર્યન્તિ ગળનીતિય પુરૂષ, જે તે વખત મુખ્યતા ગર્વન હતા, તેમને આપતું જોઇએ. એમ જણાય છે કે પ્રાથમિક કેળવણીના સબધે પણ તે વખતે અગ્ર અને દેશી એના એ પસંદ પડી ગયા હતા. અને તેમાં પહેલા પક્ષનો મત મમત્ર દિંદની સામાન્ય બાપા અગ્ર જનાવવા માટે પગના બનાવે હતા આ મતની વિરુદ્ધ જઇ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અગ્રની ખાતર દેલી બાપાઓને અન્યાય આપવાનો વિચાર એડ્વેન્સ્ટને પહેનેથીજ નાપસંદ થયો અને ઉપર કહેલી સોમાયટીના પ્રયત્ન દેલી બાપામાંજ કેળવણી આપવા તરફ આવું ગમના મળતુંન આગ્રહ કર્યો આથી ગુજરાતી, મગડી, કાનડી વગેરે

બાપાઓની પુસ્તકો લખાવા માડ્યા અને સિધિધારા, ગણિત, બોધવચન, તથા વાર્તાઓના પુસ્તકો સ ૧૮૨૪માં તૈયાર કરવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત બાગમિત્ર, મરાઠાનો ઇતિહાસ, બીજગણિત, બોગાળ, ખગોળ, વગેરે પુસ્તકો અનુક્રમે બહાર પડતા ગયા. ચોડા વખત પછી મુળકાના ગવર્નર તરીકે સર જૉન આલ્ડમ આવ્યા તેમનો મત એવો હતો કે અંગ્રેજ માત્ર ચોડાકજ ભણે, તેઓ તે બાપામાથી બાપા-તરો કરીને જનમમૂહના લાભ અર્થે પ્રગટ કરે, અને સાંવેજનિક કેળવણી માત્ર દેશી બાપામાજ આપવી આવી રીતે અંગ્રેજ ઉપરથી બાપાતરોનો પ્રવાહ ચાલ્યો રહેતો રહેતો એમ જણાતા લાગ્યું કે આ બાપાતરો વાચનમાવાને માટે ચોખ્ખ નથી મૂગ પુસ્તક જુદા દેશમાં જુદી પ્રજાને માટે લખાયેલ હોય, અને જ્યાં ટ્રેસેડ અથવા બાલ-કોને માટે ખામ લખાયેલ હોય તેમાં પુસ્તકો વાચનમાલા તરીકે ચાલી શકે નહિ બાપાતર કરનારાઓ પણ ટ્રેસીક વખતે બાળકોની મુશ્કેલી થુ હોય શકે તે સમજે એવાજ રોકેનામાં નહોતા આવતા. તેમજ એ પુસ્તકોના વિષયોમાં કે બાપામાં અડતા ઉતરતા કેમ ગોઠવવાનો પણ પ્રયત્ન નહોતો આ બધી મુશ્કેલીઓમાથી ધીમેધીમે સ્વતંત્ર વાચનમાના લખાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો અને પ્રથમ અંગ્રેજ મરાઠી શિક્ષકોનીના કર્તા મેજર કેન્ડીને મરાઠી વાચનમાલા તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું સરખા-તમાં ત્રણ પુસ્તકો લખાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, તેમાં પાઠલથી ઉમેરો કરી ૭ પુસ્તકો કરવાનું ઠરાવનામાં આવ્યું આજ અરસામાં જુની બોર્ડ ઓફ એજ્યુ-કેશન નીકળી જઈ તેને બદલે સાર્વજનિક કેળવણી ખાત્ર (ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન) અધ્યાપ્ત અને નેના પ્રથમ ડિરેક્ટર તરીકે મિ ઇ આઈ હાવર્ડની નિમણૂક થઈ. મિ હાવર્ડની સ્થનાથીજ મરાઠી વાચન માવાની ત્રણ ગોપડીઓમાથી વધારીને ૭ કરવામાં આવી હતી આ વાચન માવા તૈયાર થતી હતી તેજ અરસામાં (ઇ સ ૧૮૫૭) ઉત્તર વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટર મિ, ડી. સી. હોપ ઉપર મિ હાવર્ડ એક પત્ર લખી ગુજરાતીમાં નવી વાચન માવા રચના વિષે સ્થનાઓ માગી મિ હોપને શિશુ શાળાના અધ્યાપકોના સારો ચોખ્ખ હતો તેઓ ચિત્રલક્ષ્મીની શિશુ શુ પદ્ધતિથી વાકેફ હતા અને પદાર્થ ધાર્મી ઉપયોગિતા સારી રીતે સમજતા હતા તેમજે કમ-વાર સાત પુસ્તકોની વાચન માવાની એક યોજના ઘડી કાઢી એ યોજના મંજૂર થઈ તે પ્રમાણે વાચન માવા બનાવવાનું કાર્ય સુખ્યત્વે કરીને નવી વાચન માલા ગુજરાતી બાગકોને માટે ગુજરાતી લેખકોને હાથે' તૈયાર કરવાનું કાર્ય એવી રીતે દક્ષિણી બાગકો માટે લખાયેલી મરાઠી વાચન માવાનું માત્ર બાપાતર ન કરતા ગુજ-રાતી નવીજ વાચન માવા તૈયાર કરવાનું ખાન મિ (પછીથી સર ડી. સી.) હોપને ઘટે છે તે ઉપરાંત ગુજરાતી લખણ છાપવા માટે બાગબોધ અથવા દેવનાગરી સિધિને બદલે ગુજરાતી નિધિનો ઉપયોગ કાયમ કરવાનું ઠરાવનાર પણ તેજ હતા, અને યજી ગુજરાતી બાપાની જોશી માટે અમુક ચેક્કસ નિયમ કરી તે વખત સુધી

સાક્ષતી અવધરયા મટાડના પપ્પુ તેમજ નીચેની ગુજરાત વિદ્યાલેખી કમિટી હતી. વર્ષ ૧૮૬૮માં જ્યારે દોષ મિત્રને ઝાંઝાટાધપમાં હપાવવાનો રિવાજ થયો, ત્યારે ફરી પાછું સમોષન કરાવવાના દેવથી મગમગે મઃ ટી. સી. હોપ, નવ સાહેબ મોહનલાલ રૂપાણીદાસ, ના સા મદિપત-મ રૂપાણ, તથા મગેથી નંદરાજી તુલસીદાસની કમિટી નીની હતી અને તે કમિટીએ મગેનાં હુકામ મંદાગમ, કવિ નંદરાજી હાનસજી, કવિ દુષપત-મ હાલના, તથા શાસ્ત્રી છુત્તાવ કાવિદાસ એ ચાર ગૃહમંત્રે પોતાની માથે કામ કરા નિમગ્ન હતા

ગુજરાતી વાચન માના ૧૮૬૦ મા અને મગી ૧૮૬૧ મા તેવા યદ. ઇ. સ. ૧૮૭૭ મા મગનમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાએ મમમ હિંદની વાચન માવાઓની પરીક્ષા માટે એક કમિટી નીમી હતી. તેમજ દોષ મિત્રના વખાણ કર્યા, અને ખાન પ્રાંતોમાં વાચન માવા લેવા અને એ સિત્રને આધાર લેવાની બક્ષામણ કરી એ વાચન માનાની અંદર દોર ન હતા, એવું ન હતું પણ એકંદર રીતે તેની ગ્યના એવી કમવા સરેના વિષયોમાંથી અદા પડવાની હતી, કે તેમાં ફેરફાર સ્વવવાનું કામ બહુ સુસ્ને યદ પડ્યું, અને હેના પિત્તાનીય વપની સમમ ગુજરાતી પ્રભ એ વાચન માના ઉપર નહી

ઇ. સ. ૧૯૦૧ મા લોર્ડે કમિટી મગે કેળવણી ખાનતા અમદાવાદ મંત્રેન બધું હતું તેમાં પ્રાથમિક કેનરણી સમધી થએલા કાવે અનુમા ૪ સ. ૧૮૦૩-૦૫ ની વાચન માના મગોરન કમિટી નીમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ મા મુમધ કનાકાના ઇન્સ્ટિટ્યુટને કેળવણીના કામમાં હતાદ લેના ગૃહમંત્રેના મંત્રેવને અમદાવાદ, પૂતા, નામીમાં બના હતા, અને ત્યાં પણ વાચન માનાઓની ખામીઓ મંબધી વિવેચનો થયા હતા તેમાં ખાન દગી (૧) દયાઓને માટે જુદી વાચન માનાઓ (૨) ચાનતી વાચન માનાની અદા ગિત અને વધારે પ્રમાણમાં ચિત્રોની આવશ્યકતા અને (૩) ગુજરાતી લેક્ચરીની અનિશ્ચિતતા એ વિષયો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તે પંથી વર્નાક્યુલર ટેકન્ટ બુ મ વિવિજન કમિટીની નિમજ્જક યદ

દવે ત્યારે આપણે આ નવી નિમાથેવ કમિટીના બધાણુ ઉપર આવીએ, કાણુ નવી વાચન માનાની ગુરના કનામાં એ બાનત આપણુ ધ્યાન ખેચગે. 'વાચન માના મગનાની માનેની દોવાથી, અને મુખ્યત્વે સગકારી શાવાઓના ઉપયોગ માટે દોવાથી એમ દાવવામાં આવ્યું કે મગોવન કમિટી પણ મરકારી દોવી લેખએ લે કે બહાના વિદ્યાલેખી મદદ નરૂ પડે ત્યારે લેવાનો અવકાશ રાખવો' કમિટીના પ્રમુખ તરીકે મિ કેવર્નન, જેઓએ અગ્રે સાહિત્ય અને કલિદામના ગ્રેફેસ દાખન એફિન્ડન મેનેજમાં કામ કર્યું હતું તથા તે પછી હતા અને

મંડળ વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરના હુદ્દા પર હતા, તેમને નીમવામાં આવ્યા અને બાકી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી અને સિંધી ભાષાઓને માટે એકેક મેન્ચર નીમવામાં આવ્યા. આવી રીતે પાંચ મેન્ચરોની કમિટીને આખા મુખ્ય છવાકા માટે એક સામાન્ય ધોરણ પર ચારે ભાષાની વાચન માહાત્મ્ય ગ્રંથોનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. 'ગુજરાતી મેન્ચર કેળવણી ખાતામાં નીચલી પાંચમીથી ઉપર ચડેલ અમલદાર છે મહુમ માધવલાલ હરિલાલ દેમાઈના તે શિષ્ય છે, પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ કરેલી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિનો તેઓએ ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે અને અમદાવાદ જિલ્લાની શાળાઓમાં તે પદ્ધતિનો ઉપયોગ દાખલ કરવામાં જે ફતેહ મળી છે તેનો મુખ્ય યથા તેમને બંટ છે.'

કમિટીના આ પ્રકારના બધારણથી ફાયદા અને ગેરફાયદા બંને થયા ફાયદામાં પ્રથમ તો એક જુની વાચન માહાત્મ્ય એક બીજીથી સ્વતંત્ર તૈયાર થયેલ હોવાથી તેઓ ચડતી ઉત્તરવી પ્રતિની થઈ હતી તેને બદલે એક સામાન્ય ધોરણ પર છવાકા ની ચારે ભાષામાં વાચન માહાત્મ્ય એકજ કમિટીએ તૈયાર કરાવવામાં, કંઈ નહિ તે સિવાયના સબધમાં એક સામાન્ય ધોરણ બધે દાખલ થયું સગળી (uniform) કેળવણી એ પણ પ્રભળી એકતા વધારનાર એક મહત્વનું અંગ છે એટલે આ પગલામાં આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના (national unity) ને પ્રબળ કરનાર સાધન તરીકે વધારી લેવું જોઈએ વાચન માહાત્મ્ય પાઠોની એકદર યોજના તૈયાર કરવામાં મિ. કૅવન્ટનનો હાથ આપણે જોઈએ છીએ અને તેમાં તેમની ઉચ્ચત રિચાઈ શ્રેણી, માનસ શાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ અને છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં માનસ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી કેળવણીના વિષયમાં જે વિચારપરિવર્તન થયું છે તેનો ગાઢ પરિચય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે. પાઠોની એકદર યોજના તૈયાર કર્યા ઉપરાંત કેટલાક પાઠો તેમજો પોતેજ આગેજમાં લખી તેના ભાષાતર ચારે ભાષામાં કરાવ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. વળી કેટલેક સ્થાને અમુક વિષય પર પાઠ લખાવ્યા હોય ત્યારે ચારે ભાષાના લેખકોના પાઠ તપાસી તેમાંથી સૌથી સારો હોય તે પસંદ કરી તેજ પાઠના ભાષાતર બીજા ભાષાઓની વાચન માહાત્મ્ય કરાવ્યા છે એમ પણ મિ. કૅવન્ટન જણાવે છે, નુસાન એ થયું કે ઘણા પાઠો માત્ર ભાષાતર રૂપ થયા અને એ પાઠની ભાષા વગેરે હલકી પ્રતિતા થયા અમુક વિષય પર એક લેખક મનન કરી પોતાની ભાષામાં લેખ લખે, અને બીજે લેખક કોઈ પર ભાષામાંથી ભાષાતર કરે તેમાં આસમાન જમીનનો ફેર પડી જાય છે એક સાહિત્યનો નમુનો પેદા કરે છે ત્યારે બીજે માત્ર પરદેશી વસ્તુ વેચનાર દુકાનદાર જેવો નજરે પડે છે અને આ ફેર વાચનારની નજરમાં તરત જણાઈ આવે છે વળી તરત જ લેખ કરતા ભાષાતરનું કામ સહેલું ગણાય છે અને તેને લીધે ભાષાતરના કામ માટે સામાન્ય લેખકોની મદદ લેવાઈ હશે અને તેથી પણ કામ હલકી પ્રતિતા આ રૂં હોય તો બનવા યોગ્ય છે અને તેમ હો પ્રજા એટલું તો

નિર્વિવાદ છે કે હોપકૃત વાંચન માધ્યમમાં શાળા ખાનામાં નોકર હોય તેવાજ વિદ્વાનોને માપે કામ ન નાખતાં સારા સારા વિદ્વાનોને બેગા કરી તેમની પાસેથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું. અને એ બધું કામ કમિટીની નજર હેઠળ થયું હતું, ત્યારે આ વખતે બધા કામનો મુખ્ય જુઓ મિ. કોવર્નન્ટન વાળા કમિટી ઉપરજ રહ્યો. અને એ કમિટીમાંથી માત્ર એકેક એમ્બર પોતાની બાપાની વાંચન માધ્યમમાં માટે લેખમદાર રહ્યો. આવાં મહત્વનાં કામો એક વિદ્વાનને ન સોંપતાં કમિટીઓને સોંપવામાં હેતુ એ હોય છે કે જુદાં જુદાં મસ્તકને જુદી જુદી ખાતો સુઝે છે. અને એકનો એક પાઠ ત્યાર પાંચ વિદ્વાનોની નજર તળેથી પસાર થાય તો તેમાં સામાન્ય જૂથો નજર રહે. જ્યારે એકજ માણસ હોય તો તે ગમે તેટલી સંભાળ રાખે તો પણ સામાન્ય જૂથો પણ કાઢ કાઢ વાર રહી જાય છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી વાંચન માધ્યમની બાબા વગેરેની છેલ્લી જવાબદારી ગુજરાતી એમ્બર ઉપરજ રહી, વળી કમિટીને પોતાનું કામ આટાપવાને માત્ર અદાર માસની મુદત આપવામાં આવેલી હોવાથી એ કામ એટલું બધું ઝડપથી કરવું પડ્યું કે તેને લીધે પણ સરતચૂકના અને ખીજાં ધણાં દોષો રહી ગયા. જે ઉપર આગળ આશ્વતાં હું આપતું ધ્યાન એવીશ.

એકંદર તપાસ કરતાં આપણને જણાય છે કે નવી વાંચન માધ્યમ કેળવણીના સાધન તરીકે હોય વાંચન માધ્યમ કરતાં ચડીયાતી યથ છે. છતાં બાપા શુદ્ધિ અને લેખન પદ્ધતિમાંતો તેમાં ધણાં દોષ રહી ગયા છે. આ મત સ્થાપિત કરવા માટે આપણે બંને વાંચન માધ્યમના જરા સવિસ્તર અવલોકનમાં ઉતરવું પડશે.

આપણે જોઈ ગયા કે હોય વાંચન માધ્યમ ઇ. સ. ૧૮૬૦-૬૧ માં તૈયાર થઈ હતી. તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આપણે તે જમાનો સમજવો જરૂરનો છે. વિશ્વાસમાં એ જમાનામાં સ્પેન્સરનો વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય વાદ, મિલનો શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય વાદ, વગેરે પ્રચલિત હતા; અને તેની અસર હિંદ પર પણ થઈ. શુદ્ધિ પ્રધાન સાહિત્યની કદર થવા લાગી, અને લામણીઓ મનુષ્યને અવળે રસ્તે દોરે છે માટે તેમનાથી નેટલું દૂર જવાય તેટલું વધારે સાફ મનાવવા લાગ્યું. આ મતને પરિણામે ધર્મ એ બેઠમનો એક પ્રકાર બન્યો. કેળવણીના વિષયમાં પણ આ મતની અસર થઈ. બાળકોને હકીકતનું જ્ઞાન કરાવવું, સત્યોથી તેમનાં મગજ ભરવાં એ કેળવણીનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ નવલ કથાકાર ચાર્લ્સ ડિકન્સ પોતાના હાર્ટ ટાઇમ્સ નામક વાર્તામાં આ મતનુયાયીઓના સિદ્ધાંતોનો આગેદુલ્ય ચિતાર આપે છે. તે કહે છે:— “બાલકોનાં

“Now, what I want is, Facts. Teach these boys and girls nothing but Facts. Facts alone are wanted in life. Plant nothing else, and root

મગજ તે ખાલી ઘડા જેવાં છે. ઘડામાં જેમ આપણે પાણી ભરીએ છીએ તેમ બા-
લકેતા મગજમાં આપણે હકીકતો- (facts) ભરવાની છે. જ્યાં સુધી ઘડામાં પાણી
નથી હોતું ત્યાં સુધી તે ખાલી કહેવાય છે. તેમજ જ્યાં સુધી મગજમાં અનુભવ નથી
ભરતાં ત્યાં સુધી તે પણ ખાલી રહે છે, માટે કેળવણીનો અર્થજ મગજનો ખાલી
ઘડો હકીકતોથી ભરવો એવો થાય છે " આ પ્રમાણે એ જમાનાનું સત્ર શુદ્ધિની

out every thing else. You can only form the minds of reasoning animals
upon facts ; nothing else will ever be of any service to them.

In this life, we want nothing but facts, Sir, nothing but facts.

Thomas Gradgrind now presented himself to the little pitchers
before him who were to be filled so full of facts.

' Now let me ask you, boys and girls, would you paper a room
with representations of horses ?

After a pause, one half of the children cried out in choros ' Yes'
Sir.' Upon it, the other half, seeing in the gentleman's face that " Yes "
was wrong, cried out in choros:—' No, Sir, as the custom is, in the exa-
minations.

Of course, no. Why wouldn't you ?

' I'll explain to you, then,' said the gentleman, after a dismal
pause, ' why you wouldn't paper a room with representations of horses
Do you ever see horses walking up and down the sides of a room in
reality,—in fact ? Do You ?

Yes, Sir,' from one half. ' No, Sir !' from the other.

' Ofcourse no,' said the gentleman, with an indignant look at the
wrong half. ' Why, then, you are not to see anywhere what you haven't
in fact ; You are not to have anywhere, what you don't have in fact.
What is called taste is only another name for fact.

' This is a new principle, a discovery,' a great discovery : said the
gentleman. Now I'll try you again. Suppose you were going to carpet a
room. Would you use a carpet having a representation of flowers upon it ?

કેળવણી હતી તેમાં વળી હિંદમાં અંગ્રેજી ભાષાના નવા જ્ઞાને ભણેલાઓના મનપર એટલો બધો મોહ પાથરી દીધો હતો કે પશ્ચિમનું બધું સાફ, અનુકરણીય અને આપણું જૂનું, એટલું વહેમ અને ગપોગપી ભરપૂર એમ મનાતા લાગ્યું હતું કેસન-દાસ મૂલજી, ફરિ નમંદાસજી, વગેરે તે સમયમાં સુધારાનો કુંડો દેશમાં ફેરવતા હતા, મજામાં બાંસો કાઢતા, અને આપણા જૂના ગિજાનેની વિરુદ્ધ ચર્ચા ચલાવી

There being a general conviction that 'No Sir' was always the right answer to this gentleman, the chorus of No was very strong. Only a few strugglers said yes, among them Siny Jupe.

'Girl no 20 said the gentleman smiling in the calm strength of knowledge many blushed and stood up

'So you would carpet your room * * * with representatives of flowers, would you said the gentleman 'Why would you?' 'If you please, sir, I am very fond of flowers,' returned the girl

'And is that why you would put tables and chairs upon them and have people walking over them with heavy boots ?

'It wouldn't hurt them, sir They wouldn't crash or wither, if you please, Sir They would be pictures of what was very pretty and pleasant, and I would fancy—'

'Ah, Ah, Ay ! But you must not fancy, cried the gentleman quite elated by coming so happily to this point 'That's it You are never to fancy '

* * * * *

'You are to be in all things regulated and governed by fact * * * You must discard the word fancy altogether You have nothing to do with it You are not to have, in any object of use or ornament, what would be a contradiction in fact You don't walk upon flowers in fact, you cannot be allowed to walk upon flowers in carpet You don't find that foreign birds and butterflies come and perch upon your crockery, you cannot be permitted to paint foreign birds and butterflies upon your crockery You never meet with quadrupeds going up and down walls, you must not have quadrupeds represented on walls * * This is the new discovery This is fact This is taste

Dickens, Hard Time

રહ્યા હતા. તે અરસામાં રચાયેલી હોપકૃત વાંચન માધ્યમમાં આ વિચાર શૈલીની અસર થયા વગર રહી નહિ. થયાસ વર્ષની કેળવણીનાં પરિણામ તપાસતાં આજનાં વિચારકે હિંદની કેળવણીનો મોટો હોપ એ બતાવે છે કે તે કેળવણીએ શુદ્ધિ અને હૃદયનો મેદ કરી શુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપી હૃદયને જાણ મળ્યું. તેજ પ્રમણે વાંચન માધ્યમમાં પણ શુદ્ધિને પોષક સામગ્રી બધી પૂરી પાડવામાં આવી, બાળકની જ્ઞાન મર્યાદા વિસ્તૃત થાય તે હેતુથી તે વખત જણાયા હતા તેટલા પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો, ઝાંઝવાનાં જળ વગેરે કિરણોના પરાવર્તનના નિયમથી ચતા વિચિત્ર દેખાવો, જૂનાં બહેમો ટમે એવી વાતો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, જન્મ-ચરિત્ર, સામાન્ય સહ-ગુણો વગેરે વિષયો વાંચન માધ્યમમાં ચર્ચાયા હતા. પણ એ વાંચન માધ્યમમાં ગુજરાતની પ્રભુને યોગ્ય ખાસ સામગ્રી તેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ, આચાર, વિચાર, વગેરે બાબતો પર મિલકુલ સુપડીદી જ અખસાર કરવામાં આવી હતી. હિંદનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો હતો. પણ તે સુખ્યત્વે ઐતિહાસિક સમયનો, એટલે કે મુસલમાની આવાગમન પછીનોજ. ધર્મનો વિષયનો ખાસ સુડી દેવામાં આવ્યો હતો. એટલે એકંદરે રીતે હોપકૃત વાંચન માધ્યમમાં, બાળકની સહીના મધ્યમાં હિંદનાં કેળવણી વિષે જે વિચાર ઐથી પ્રચલિત હતી, તેનાં સત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. તે પછી પિસ્તાલીશ વર્ષ સુધી એજ વાંચન માધ્યમ ગુજરાત બાલકોનો નિબાવ ધમો છે. કેળવણીનાં સાત્ર અને હસામાં એ બર્ધાં સહીમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે. પણ એ ફેરફારનો કાળ આપણને એ પિસ્તાલીસ વર્ષના અરસામાં ન મળ્યો. શુદ્ધિ કરતાં હૃદયનું સ્થાન હિંદ છે. કેળવણી એ માત્ર જ્ઞાન આપવા માટે નથી. પણ ચરિત્ર ધડવા માટે પણ છે. અને ચરિત્ર પર શુદ્ધિ કરતાં હૃદયની અસર વધારે હિંદ થાય છે અને વળી શુદ્ધિની કેળવણીનું પણ હૃદયની મદદથી કામ ભેવાથી વધારે સંગીન પરિણામ આવે છે. સ્વધર્મ, સ્વદેશ, વગેરેને માટે બાળકોમાં સહજ પ્રેમ ડોલ છે. તે પ્રેમની મદદ લાખે કેળવણી મોજવામાં આવે તો બાળકની રસવૃત્તિ તેની શુદ્ધિને વધારે સતેજ કરી શકે. ઇતિહાસ, જીવનચરિત્રનો હેતુ મનુષ્યનાં કર્મોનો પરથી તેમનાં ચરિત્રો પર અજવાળું પાડી નીતિના નિયમો પર બાળકનું બ્યાન મેંચવો હોય છે. પણ એક દુનિયાના સંજ્ઞના ઇતિહાસ કરતાં અશોકના ઇતિહાસમાં હિંદુ બાળકોને વધારે રસ પડે કે હિંદુઓનાં સાંગના સમયના હિંદુ વર્ણન બાળકોને આનંદ આવે, અને એ આનંદથી એ બધી વિગતો તેમને સહેલાઈથી માદ રહી શકે એ સમજનું મુશ્કેલ નથી. માનસ સાત્રના વધારે માદ અભ્યાસને સીધે બાળકની કેળવણીમાં તેની શુદ્ધિ સાથે તેનું હૃદય અને તેની કલ્પના સક્તિને એક સાથે પોષણ મહે એવા માર્ગો ચોખવા લાગ્યા. અને શુદ્ધિને પણ સહેલા પરથી અધરા પર જવાના અને વસ્તુઓ પરથી મુણના જ્ઞાન પર જવાના ક્રમ ચોખવા લાગ્યા. વળી કેળવણી એ જમ સાધ્યજ છે. અભ્યાસ અને રમત એ એ પરસ્પર

વિરોધી છે એ વિચાર જૂના જમાનામાં રૂઢ થઇ ગયો હતો, તે પણ ફરવા લાગ્યો ને નિયમા વિધાર્થીને રૂપ દોષ તેનું જ્ઞાન તેને જતલી અને મગજને બહુ શ્રમ વગર થાય છે દુશીઆર હોકાગ પ્રતિવાગ પણ દોષ છે રમતમા આનંદ માથે શિક્ષણના પણ ઉપયોગી અસર દોષ છે અને એટલું રમતથી બાગકતુ મન પ્રકૃષ્ઠિત અને તાલુ થાય છે અને તેથી તેની શિક્ષણુ ગ્રહણ કરનાની ચક્રિતમા વધારો થાય છે એ મુદ્દો પણ સમજના લાગ્યા આ પ્રમાણે વીશમી સદીની શરૂઆતમા કેળવણી સંબંધી વિચાર બાનનાના ને પરિવર્તન થયા છે તેનું પ્રતિબિંબ આપણે નવી વાચન માનામા જોઈએ છીએ હિંદુ ધર્મનું અસત્ત્વ ત્રણ સમજવાના માટે ચારે વર્ણો, ચાર આશ્રમો, મહાન ઋષિઓ આચાર્યો માટે માન પેદા થાય માટે ગૌતમ, ધુલ્હ, મહાત્માયે વગેરેના જીવન ચરિત્રો, સામાન્ય સદ્ગુણો દર્શાવના માટે વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર, ગુરુ ભક્તિના ઉદાહરણ તરીકે કૃષ્ણ અને મુદ્દામાનો વિદ્યાભ્યાસ વગેરે પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ એના એના નિયમો નવી વાચન માનામા દાખલ કરનામા આવેલા છે આપણા દેશના પ્રસિદ્ધ નિદાનો તરીકે ભાસ્કરાચાર્યના ખગોળ જ્ઞાન વિષે, ભન જૂતિ અને કાનિદાસના કાન્ય નાટ્યમાથી ઉતાગ, ગુજરાતના મહાન લેખકો, અને કરિઓ તરીકે નરમિહ મહેતા, શામળ ભટ્ટ, દયારામ, પ્રેમાનંદ, નર્મદાશંકર, દયપતરામ અને મવીપતરામ એમને વિષે પાંચે આપનામા આજ્યા છે તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનમા પણ સિદ્ધંત અને પૌરાણ, પત્રાની ગજસેના, મેઘાદયનિસના સમયનું હિંદ, હિંદોન્યસાગની હિંદની સુસાધરી વગેરે પારોથી ઐતિહાસિક યુદ્ધિને ઉત્તેજન મળે અને સાથે ચારિત્ર ઉપર પણ અમર થાય એવા પાંચે ચોજનામા આજ્યા છે શરૂઆતની ચોપડીઓમા પદાર્થ પાંચેની ચોજના કરનામા આવી છે, કે જેથી વસ્તુઓ દ્વારા તેમના ગુણોનું જ્ઞાન થાય નિધાર્થીઓની કંપના ચક્તિ ખીનવવા માટે અહ જૂન વાર્તાઓ (Fairy Tales) ના પારો ઉમેરવામા આજ્યા છે અને હેલે શરીરની બધી ક્રિયાઓ અને તનદુરતી સંબંધી જ્ઞાનમા ને મોટો વધારો થયો છે, તે દૈન્ય વિજ્ઞાન (Physiology) અને આરોગ્ય વિદ્યાના પાંચેમા દર્શાવેા છે, અને એકલ રીતે ખમ્પસ પદ્ધતિ દેખાડીત્ત આજર્સ અને પદ્ધતિમા થયેલો ફેરફાર હોપ વાચન માનામા આ નવી વાચન શ્રાલા સાથે સગ્ગાવનાથી બેશક જોઈ શકાય છે

વળી ગુજરાતી વાચન માના ગુજરાતી બાષા બોનનાર બધા બાગમેને દીખ વવાની છે, માટે તેમા હિંદુ ઉપાત સુમલમાન અને પાગસીઓના પણ સમાવેશ થાય છે એટલા માટે મદમદ પેગળ નું જીવન ચરિત્ર, હાતમ નિત તાપ, પાગસીઓના ધર્મ, પા મીઓ ગુજરાતમા આવી મેમ વસ્ત્યા વગેરે પાંચે આપવામા આજ્યા છે એટલું નહિ પણ સામાન્ય પાંચેમા પણ હિંદુ, સુમલમાન, અને પાગસી

એના નામની લગભગ સરખી સંખ્યા વાત્તાઓમાં દાખલ કરવામાં આવી છે.

આવી રીતે નવી વાંચન માધ્યમ વિષયોમાં અને તે વિષયોની ગ્રંથોમાં અમુક અંશે વિચાર પૂરક સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે નિર્વિવાદ છે. માત્ર કેટલેક ઠેકાણે યોગ્ય વિવેક સમ્પાદો નથી, એમ દેખાય છે. ઉપનિષદમાંથી ઉતારેલી ઘેરું લઘુ જ્ઞાનર આલણની કથા ત્રીજી ચોપડીમાં આપવામાં આવી છે. નવ દસ વર્ષની ઉંમરનું હિંદુ બાલક આલણ ઘેરું સામટો; લઘુ જ્ઞાનો હતો તે સમજી શકે કે કેમ ? એ વિચારવાનું છે. તેમ શિક્ષક એ નંદાનાં બાળકોને એમ કહે કે તે વખતના આલણો માંસાહારી હતા અને ઘેરાનો વધ કરી યગ કરતા તો તે પણ બાળકના મનમાં ભરોબર ઉતરશે કે કેમ ? એ સંકારપદ છે. એટલા માટે એ પાઠ સાંધી કાઢીને પાંચમી કે છઠ્ઠી ચોપડીમાં સુક્રાને યોગ્ય છે. વળી ચોપી ચોપડીના ૮૮મા પાઠમાં માહલીની જુદી જુદી જાતનાં વસ્ત્રોનો પાઠ છે. તેમાં ગુણવંત નામનો છોકરો અહમદ નામના મુસલમાનના છોકરાને મલવા બધ છે. અહમદ રસ્તામાં મળે છે, સારે કહે છે કે મારા બાપાએ મને યોડી માહલી પકડવા મોકલ્યો હતો. સારે ગુણવંત કહે છે કે 'મને બતાવ જોઈએ.' આ જાતની વાતચિત હિંદુ અને મુસલમાન મિત્રો વચ્ચે કદિ સંભવે એમ અમને તો લાગતું નથી, એટલા માટે ગુણવંતને બદલે કોઈ બીજો મુસલમાન કે પારસી મિત્ર રાખ્યો હોય તો ઐતિહ્યને ભંગ ન થાય.

આજ પ્રમાણે છઠ્ઠી ચોપડીના પહેલા પાઠમાં અંગ્રેજ ઉપરથી બાપાંતર કરતાં વિવેક વાપર્યો જણાતો નથી. પાઠ માણસનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્તવ્ય વિષે છે. અને તેમાં માણસનું પરમેશ્વર પ્રતિ કર્તવ્ય, પાડોશી પ્રતિ કર્તવ્ય, અને પોતા પ્રતિ કર્તવ્ય, એવા ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. આ વિભાગ આપણા બાળકોના મગજમાં કે શિક્ષકોના મગજમાં બરાબર ઉતરી શકે એ સુરક્ષે છે. પોતાના પ્રતિ, અન્ય મનુષ્યના પ્રતિ, અને ઇશ્વર પ્રતિ, એમ જે ત્રણ દરજ્જે આપણે સમજીએ છીએ તેમાંની બીજી દરજ્જે બાળજનમાં પાડોશી તરફની દરજ્જ તરીકે ગણાવી છે. જીસસ ક્રીસ્ટની સાથે પાડોશી કેને કહેવો એ વિષય પર એના અનુયાયીઓને ગ્રંથ મળેલી અને તે વખતે પાડોશીની બાધ્યા કરવા માટે (Parable of the good samaritan) એટલે બધા સમેરિયા વાસીની આધ્યાત્મિક કહેવામાં આવેલી, જે યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણી મરાહુર છે. અને એ આધ્યાત્મિક પરથી અન્ય મનુષ્યો પરત્વેનો ધર્મ તે પાડોશી પ્રતિનો ધર્મ એ સ્વતંત્ર સમજાવા લાગ્યો છે. પરંતુ એ સ્વતંત્ર શબ્દશઃ બાપાંતર ગુજરાતી વાંચકોને કેવી રીતે અર્થ બોધ કરી શકે ? તેટલા માટે બાપાંતર કારે પોતાના બાપાંતરની ગુજરાતી પાઠ તરીકેની ચેત્વણતા વિષે કંઈ પણ વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

દરેક મમાજમાં પ્રચલિત વાર્તાઓનો સમૂહ હોય છે અને તે વાર્તાઓ તે તે મમજની નીચીની બાવના વગેરેનાં આદર્શરૂપ હોય છે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠોમાં એવી વાર્તાઓમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી હોય તો તે બાળકોના મનપર ઉડી અને દૃઢ અમર કરે છે એમ મનાય છે. અને તેટલા પરથી બિ. કૅવનંટને લોક વાર્તાના ઉતારામાંથી પણ દુચકા પસંદ કરવતું દગથું લાગે છે.

આપણામાં આવી વાર્તાઓના સમૂહમાં અકબર અને બિરબલને નામે એક મોટો વાર્તાઓનો સમૂહ જણીને છે. તેમાંથી ગુજરાતી મેન્ચરે ઘણાં પ્રખ્યાતા લીધા છે. પરંતુ વાંચન માત્રા બહુનાર બાળક દિંદોનો ઇતિહાસ પણ બગે છે. અને તેમાં મુગલ રાજ્યના ઇતિહાસમાં અકબરની ઉચી રાજનીતિ, તેનું વિશાળ જ્ઞાન, તેની અમાધારણ પદ્ધતિ નિતિશા વગેરેને માટે માન ધરાવનાર બાળક વાંચન પોથીમાં વાંચે કે અકબરે બિરબલને દુકમ આપ્યો કે જ્યાં જમાઈને યજ્ઞી પર ચડાવી દે. ત્યારે તેને તેમજ લાગે કે ઇતિહાસમાં તો અકબરનાં મોટાં જણમાં કુંકયા છે, પણ ખરી રીતે તો તે મૂર્ખ અને ધાનકો હોય. તેજ પ્રમાણે અકબર બાદશાહની નગર ચર્ચાનો પાઠ પણ અંદર કાંધપણ ઉદેશ વગરનો ખાલી દુચકાઓથીજ ભરેલો છે. બિરબલને શિક્ષાનો પાઠો ગુણને બદલે દુર્ગુણ શીખવે એવો ભય રહે છે. અને ટપાની મુસાફરી, મૂર્ખ પર ચડાઈ, તથા અકબરનાં પદ્ધતિ જેવા પાઠમાં માત્ર મૂર્ખાઓની મસ્કરી સિવાય બીજાં કંઈ દેખાતો નથી.

બીજાં પુસ્તકો પરથી ઉતારા કરવામાં પણ ક્યાંક ક્યાંક યોગ્ય વિચારની ખામી જણાઈ આવે છે. માનની ચોપડીમાં બાળકલુના કિલાનો પાઠ કરણુ ચેલામાંથી ઉતાર્યો છે. આ પાઠમાં બે પાના બાળકલુના કિલાનું અને આમપાસના સંઘી સૈન્યનું ઘણું અચ્છું વર્ણન કરે છે. અને તે વર્ણન પુરું થાય છે ત્યાંજ પાઠનો અંત આવતો હોય તો યોગ્ય હતું પણ વર્ણન પુરું થતાં એ કિલાના એક ઓરડામાં બે જણ વાન કરતાં હતાં એમ કહી પછીના પેરેગ્રાફમાં એ બે જણની ઉમર, પહેરવેશ, દેખાવ, વગેરે સંબંધી લાંબું વર્ણન આવે છે અને વર્ણન પુરું થતાં “આવી રિયતિમાં. ગુજરાતનો ઉલ્લેખ રાજપૂત રાજ કરણુ વાલેલો તેની તેર વર્ષની દીકરી દેવળદેવી સાથે તે ઓરડામાં વાતો કરતો હતો” એ વાક્યથી પાઠ પૂરો થાય છે. વાંચનારને મદજ પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે કરણુ અને દેવળદેવી મંબંધી આમગ વાત ચલાવવી ન હતી તો પછી તેઓને પાઠમાં પ્રખ્યાત શા માટે કયાં? માત્ર અસુક લંબાઈનો પાઠ પસંદ કરવો એમ પ્રથમ દસવીને પછી એ લંબાઈ પુરી થતા બીજાં કંઈ વિચાર કર્યા વગર પાઠ પુરો કરી દીધો હોય તોજ આવી પમદગી થઈ શકે.

પિંડાન “કાલી”ના એવક હતા અને તેઓ “કાલી”ની પ્રાર્થના કરી નેવેલ ધનવતા વગેરે વાક્યોમાં કાલીને બદલે કાળી અથવા મહાકાળી અથવા કાલિકા

શબ્દ વાપર્યો હોત તો બધા સહજ સમજી શકત. અત્રેજી ઉપરથી ઉતારો કરતા દેશી વિશેષ નામને તેના દેશી રૂપમાંજ રાખવાં એજ યોગ્ય છે, એ કાંઈ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં કાળીમાતા અથવા કલિકા જેવાં તદ્દન પરિચિત નામોને પણ “કાલી” ના રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યાં છે. ત્યારે તે સામે વાંધો ઉઠાવવો એ ફરજ છે. તેજ પ્રમાણે ધરાનીઓના પેગંબરનું નામ ઝરથોસ્ત આપવાને બદલે ઝોરોસ્ટર આપવામાં આવ્યું છે. તે પણ ગુજરાતી વાંચન માધ્યમમાં અંદરગુપ્તને ગ્રીક સોક્રો કહેતા તેમ ‘સોક્રોક્રેટસ’ કહેવામાં આવે તેના જેવુંજ વિચિત્ર છે.

આટલા ઉપોદ્ધાત પછી આપણે નવી વાંચન માધ્યમ અવલોકન પર આવીએ. જૂની વાંચન માધ્યમમાં પ્રથમ શબ્દો શીખવી પછી અક્ષરનું જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ અખતાર કરવામાં આવી હતી. દાખલા તરીકે પહેલી ચોપડીના પહેલાજ પાકમાં મા, ખા, છે, એ શબ્દો શીખવવા, અને અને કાનો મા અને છ ને એક માત્ર છે એ જ્ઞાન પાઠ્યથી આપવું, એ સૂચના આપવામાં આવી હતી. આ ‘લુક એન્ડ સે’ (look and say) નામની અત્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિનું અનુકરણ માત્ર હતું અને તે સંસ્કૃત ભાષાના અંધારણુ પર રચાયેલી લેખન પદ્ધતિને અનુકૂળ ન હતું, એમ મિ. કોવર્નરન કલ્પુસ કહે છે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતી નિરાળોમાં બાળ વર્ગમાં એકઠા સાથે બારાક્ષરી પણ છુટાવવામાં આવતી હતી. અને પહેલી ચોપડી તે પછી સાર થતી. આ માટે આપણા બાળકોને પ્રથમ અક્ષરનું જ્ઞાન આપવું એ વધારે સલાહકારક ગણાયું. અને તે પરથીજ મુગંધ વેદ ધર્મ સભાએ ધણું વર્ષ પહેલાં સચિત્ર બાળપોથી તૈયાર કરી છપાવી હતી, અને તેમાં અક્ષરના જ્ઞાન માટે ચિત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આજ પદ્ધતિ અનુસાર સુંદરજી મુળજી શેઠે ચોતાની પહેલી ચોપડી રચી. અને તે સરકાર તરફથી મંજૂર થઇ. અને નવી બાળપોથીમાં પણ એજ ધોરણ અખતાર કરવામાં આવેલું આપણે જોઇએ છીએ. ફક્ત પહેલાજ પાકમાં મૂળાક્ષરના ક્ષણ ખંડ, અને જોડેલા ખડો શીખવી પછી મુલાક્ષર શીખવવાની જે સૂચના આપવામાં આવી છે તે મુલાક્ષર શીખવવાનું કામ વધારે સહેલું બનાવવાને બદલે વધારે અવડચકીલું અને અધુરું બનાવશે: એવો બચ રહે. એ કરતાં નગારાનું ચિત્ર બતાવી ને ઉચ્ચાર માટે લખાતા શબ્દ પર ધ્યાન ખેંચી તેમાંથી પરબારો ‘ન’ શીખવવાની પદ્ધતિ વધારે સહેલી બાકે છે. બાળપોથી તૈયાર કરી તેનો પ્રયોગ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રિન્ટિસિંગ સ્કૂલોમાં કરી જોયો છે. અને એ પ્રયોગને લઇ જે ફેરફાર યોગ્ય લાગ્યા તે તેમાં દાખલ કર્યા છે, એમ મિ. કોવર્નરન કહે છે. એટલે એ વિષે કંઈ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. બીજે પાનેથી ચિત્રો અને તેનાં નામ અને તેના પરથી તેના અર્થ અક્ષરનાં જ્ઞાન કરાવી એજ અક્ષરો તાજા બીજા શબ્દો પણ આપ્યા છે. આમાં ત્રીજા પાના પર જ અક્ષરવાળા શબ્દોના ઉદાહરણમાં ‘ગગન’ શબ્દ આપેલો છે. અને તે શબ્દની નીચે કુટનોટમાં ‘આવાનો’ એમ આપેલ છે, તેનો

હેતુ મમળતો નથી. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સખ્તો વાચના તીખવી પછી તેના અર્થનુ બાન કરાવે, અને તેમા અમુક શબ્દના એકથી વિગેય અર્થ હોય તો તે પણ સમજાવે એવો ક્રમ હોય છે એજ પાનામા ઉપર ગણુ સમ્પદ છે તેને ક્રિયાપદ તરીકે અથવા 'ચકરના અનુચર' તરીકે ગમે તે અર્થમા અથવા બન્ને અર્થમા શિક્ષક સમજાવી શકે તેજ પ્રમાણે મગજ સખ્ત પણ બંને અર્થમા બંને શિક્ષક મમળાવી શકે તો તેણે શા માટે ન સમજાવવો એ દાહ સ્પષ્ટ નથી એમ કદાચ કહેવામા આવે કે 'મગજ' શબ્દનો બીજો અર્થ નાના બાળકે મગજી શકે નહીં માટે તેને 'આવાનો છાકુ' એ જ અર્થ શીખવવો પરંતુ અમને તો લાગે છે કે મગજના સમજાવનાની શક્તિમા ફેર હોય છે અને ટેટવાક શિક્ષક ટેટવીક બાળકો બહુ સારી રીતે નહાના વિદ્યાર્થીઓના મગજમા ઉતારી શકે છે તો પછી અમુક સમ્પદ એકજ અર્થમા શીખવવો એવી સૂચના તદ્દન નિરર્થક લાગે છે બાકી એકદર બાળપોથીના પહેલા બાગમાં ધણા અને સારા ચિત્રો આપેલા છે અને તેથી ન્હાના બાળકને નમુનાની સાથે જ્ઞાન આપવાનું ધણુ અચ્છુ માધન આપવામા આવ્યું છે એ નિર્ણય છે

બાળપોથીના બીજા બાગના પહેલા પાઠમા 'બા, જૂ પા ને બદલે 'બા, ચા, પા' ધ્યાન ખેંચે છે તેમજ તે પાઠને મધ્યે આપેલું ચિત્ર પણ તેજુજ ધ્યાન ખેંચે છે. મુખજ નવા મોટા ચહેરા મિનાય ગરીબ કુટુંબમા ચાનો પ્રચાર હજી એટલો બધો નથી થયો કે બાળકને અશ્વરજ્ઞાનની શરૂઆતમા "ચા" સમ્પદ શીખવવાની આવશ્યકતા હોય તેમજ સ્ત્રી અને બાળકે ટેબલ ખુરશીએ બેસી કાચના પ્યાના ગઠાખીમા ચા પીએ એટલી સમૃદ્ધિ અમારે હિંદમા નથી અને તેથી એ ચિત્ર આપણા ગૃહ સંસારનું અવાસ્તવિક ચિત્ર આપે છે એવા અવાસ્તવિક ચિત્રોની અમર બાળકોના મન પર ખોળી ધરાવે સંબંધ છે પાઠોમા અને ચિત્રોમા બાળકને પરિચિત અને રસ પડે એવી સામગ્રિનો ઉપયોગ કરવાનું સૂત્ર એ નવી વાચન માસાનો જૂની વાચન માસા પર સરસાઈ કરવાનો દાવો છે, ત્યાં બાળકના દાયામા પડવાના પુસ્તકને પહેલેજ પાને બા, ચા, પા એ પાઠ અને ટેબલ ખુરશી પર મા છોકરી અને છોકરો તથા ચાના પ્યાલાનું ચિત્ર એ બંને રસાભાસ ઉત્પન્ન કરે છે બાકીના પાઠોમા છોકરાઓને રસ પડે એવી બિલાડી અને ઊંદરની, ગાયની, બાલકોને ફુલની સાથે કે પતંગની સાથે, કે દેડકાની સાથે રમવાની નહાની વાર્તાઓ આપવામા આવી છે આ મલ આસતા દોરના કાન પગ વગેરે પરથી સાદા આકર્ષણ જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન પણ ઠીક થયો છે છેનરે છ કનિતાઓ અપી છે તેમા પહેલો પાઠ 'પૂતમ ચાદની' ના પ્રખ્યાત દાળનો છે પણ તેનો રાગ છ સાત વર્ષના બાળકે ગઠાની ખીલદુલ કેળવણી સિવાય કાઠી શકે કે કેમ તે ચકાસપદ છે સાદા બુજગી કે ચોટક શીખવવામા પણ અમુક તરફી પડે છે એમ મહેતાજીએ અનુભવ છે તો આવો મોટો રાગ

મંગલાચરણમાં જ મૂકવો એ કેમ સલાહ બરેલું લાગ્યું હશે તે સમજવું જરા મુશ્કેલ છે. પછીની ચાંદાની અને તારાની કવિતાની અંદર કલ્પના છે અને તે સાથે બાળકના સુખ ભાવને અનુકૂળ હોવાથી ખામ યોગ્યતાવાળી છે. એકંદરે નવી વાંચન માલાનું કવિતાનું ધોરણ ખામીવાળું છે. તેમાં બે આવી સારી કવિતાઓ જોઈ આનંદ થવો સહજ છે. પછીની ત્રણ કવિતા ઇશ્વર પ્રાર્થના, ગાય અને ચોપટની થીખામણની છે. અને એ બાળકોનાં વય અને સમજણને અનુકૂળ છે. એવી રીતે બાળપોથીની એકંદર રચના સફળ છે એમ કમ્પ્લેક્ષ કરતાં આનંદ થાય છે. બાળપોથી પછી આગલ ચાલતાં સાત ચોપડીઓમાં પહેલી ત્રણ અને પછીની ચાર એમ બે વિભાગ જુદા પડે છે. પહેલા વિભાગમાં ભાષા સારી, ધરમયુ, અને બાળકે વાપરે તેવી યોજવામાં આવી છે, જ્યારે પછીની ચાર ચોપડીઓમાં વધારે સરસારવાળી પ્રૌઢ ભાષા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વળી પહેલી ત્રણ ચોપડીઓ છોકરા અને છોકરીઓ બંનેની નિશાળમાં ચાલવાની હોવાથી બંનેને ઉપયોગી થાય એવી પાઠની રચના કરવામાં આવી છે. જ્યારે ઉપરની ચોપડીઓમાં એવું કરવાની જરૂર રહી નથી. કારણ ઉપલા ધોરણમાં કન્યાશાળા માટે નવીજ ચોપડીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે, એટલે આપણે પહેલી ત્રણ ચોપડીઓની એક સાથે તપાસ ચલાવીએ તો ખોટું નહિ ગણાય.

જૂની વાંચન માલામાં ચિત્રોની ખામીપર ઘણા વિવેચકો એ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તે આશ્ચર્ય દૂર કરવાને નવી વાંચન માલામાં ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા—પણ ચિત્રકારનું કામ, અને પાઠના લેખકનું કામ એકબીજાને અનુરૂપ ન હોય તો પરિણામ કંઈક આવે છે. એ વાત કમિટીના ધ્યાન બહાર ગઈ લાગે છે. દાખલા તરીકે,—પહેલી ચોપડીના પહેલા ભાગનો ત્રીજો પાઠ નિશાળ સંબંધી છે, અને તેમાં આપણે ત્યાં નિશાળને માટે એક ઓશરીએ ઓરડાબંધ મકાન સાધારણ રીતે બંધાય છે તેવું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. પણ બાળક પાઠ વાંચવા માટે ત્યારે શું વાંચે છે? ” આ મારી નિશાળ છે, એને ફરતી બધે વાડ છે. આ દરવાજાપર પાટીઈ છે. તે ઉપર નિશાળનું નામ લખેલું છે. ચંચળ બહેન માહે આવ, તને બધું બતાવું. જો બહેન આ નાનો બાગ છે. આ બધાં ફૂલ માડ છે * * * આ અમારી કસરત કરવાની જગા છે * * * આ નિશાળનો ઘંટ છે, તેને વગાડવાની પેલી મોગરી છે ” આટલું વર્ણન એ નિશાળના બહારના ભાગનું છે. અને તે પુરું કરી પછી વિદ્યાર્થી ‘ચંચલ બહેન’ને અંદર લઈ જઈ જુદા જુદા વર્ગ, તેમનાં બેસવાનાં પાટીઆં, ઘોડી, ચિત્રો વગેરે બતાવે છે. આ પાઠને અનુરૂપ ચિત્ર કરવાને માટે તેની વાડ અને દરવાજો, દરવાજાપર નિશાળના નામનું પાટીઈ, અંદર ફૂલના ક્યારા, અને ઓશરીમાં અમુક ઠેકાણે ઘંટ અને મોગરી એટલાં વાનાં મૂકવાં જોઈએ અને ત્યારેજ એ ચિત્રમાં વાસ્તવિકતા આવે.

ચિત્રો પરથી આપણે પાઠના વિષયો પર હવે જઈએ. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠમાં બાળકોને રસ પડે તેવા વિષયો આપવાની પદ્ધતિ અખસાર કરવામાં આવેલી આપણે જોઈએ છીએ. નવાં નવાં લુગડાં પહેરવા મળે, સાફ સાફ ખાવાનું મળે વગેરે કારણોને કીધે તહેવારના દિવસો નહાનપણમાં બહુ આનંદથી વાદ આવે છે. માટે દીવાળીના દિવસના વર્ણનથી પહેલી ચોપડી સર થાય છે. અને પછી વરસગાંઠ, ઉત્તરણી, મેળો, વગેરે એજ પ્રકારના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. વળી નહાનાં છોકરાંને રમત બહુ વહાલી હોય છે અને તેથી કસરત સાથે આનંદ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ખાસકોની શુદ્ધિને ખીલવવાનો પણ સારો અવકાશ છે. એ સત્ત્વ હવે સારી રીતે સમજવા લાગ્યું છે. એટલા માટે હોડીની રમત, એન ઘેન ને ડહીનો ઘોડો, ચક્ર ભિક્ષુ વગેરે બચ્ચાંઓની રમતના પાઠોએ પણ આવકાર લાવક ગણવા જોઈએ. સામાન્ય સદ્ગુણો સમજાવવા માટે હસપનીતિની વાર્તાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. અને તેમાંની છોકરાં અને દેડકાંની, છોકરાં અને વાઘ, કાગડાની ચતુરાઈ, કુતરો અને તેનો પડ-છાયો, બગદ અને દેડકો વગેરે વાતો વાંચન માધ્યમમાં લેવામાં આવી છે. વળી બાળકોની કલ્પના ખીલવવા માટે અદ્ભૂત વાર્તાઓ (fairy tales), નો ખાસ ઉપયોગ કરવાનું પશ્ચિમાસ શિક્ષણ શાસ્ત્રનું સૂત્ર અહીં જાળવવામાં આવ્યું છે. અને તેથી શાહનદો અને બિખારી, શાહનદી અને પરીઓ, એક રાજાના કુંવરની વાત વગેરે પાઠો યોગ્ય છે. અને હવેટ કાપણી અને ખજાના, ખેતીવાડીના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. આજકાલ આપણી પ્રજા ગામડામાંથી નીકળી સહેરમાં આવી વસવા માંડી છે અને તેમને ખેતીવાડીની સાદી બાબતોનું પણ અજ્ઞાન હોય છે, તેટલા માટે નવી વાંચન માધ્યમમાં ખેતીવાડીના લગભગ જુદા જુદા પાઠો આપવામાં આવ્યા છે. તે પણ જમનાની એક મોટી ખામી પૂરી પાડશે એમ અમારું અધીન મત છે.

પહેલી ચોપડીના બે ભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે. ૧ સામાન્ય વિષયના પાઠ અને ૨ સહિત્તાન વગેરેના ત્રીજા અને ત્રીજા ચોપડીઓમાં આ બે ઉપરાંત એક ત્રીજો ભાગ શ્રેણી વિધાના પાઠ સંબંધી ઉમેરવામાં આવેલ છે. તેમાં દિવાળી અને નિશાળના નકશાથી સર કરી ગામ અને સહેરનો સંબંધ, તાલુકો અને તાલુકાના અધિકારીઓ, તેમનાં કામદાર વગેરે સંબંધી ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે. અને તે ઉપરાંત ત્રીજા ચોપડીમાં કુંગર, મેદાન, નદી, દરિયા-મહાસાગર વગેરે પૃથ્વીના મોટા વિભાગો સમજાવ્યા છે. સહિત્તાના પાઠમાં ટેકું, માટી, પત્થર વગેરે પરિચિત વસ્તુઓથી સર કરી ધાતુઓ, અને તેમાંથી બનતાપદાર્થો, વનસ્પતિના છોડ, ઝાડ અને વેશ, એવા ત્રણ મોટા ભેદો અને પ્રાણીમાં ગાય, બેંસ, બકરું, ઘેડું, કુતરું, અને પંખી-ઓમાં પેપટ, કાગડો, વગેરેનાં વર્ણન આપવામાં આવેલાં છે. આવી રીતે સહિત્તામાં

નિહિત અને સજીવ જગતના મુખ્ય ભાગનું નિરીક્ષણ બાળકોને કરાવવામાં આવ્યું છે. બીજી ચોપડીમાં હસા અને પડન તથા ચાક વિશે પદાર્થ પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી તામા પિત્તવત્તા વામણના બે પાઠ આપી ખેતીનારીને લગતા પાઠ આવે છે, તેમાં ખેડુતને હાથ, તથા જુદી જુદી જાતના ધાસના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે અને તેમાં દાઢ, ઝીઝયો, અને સગડની જાત ઓળખાવી તે પરથી પછી બાજરી જુનાર, અને ડાગને પણ ધામની જાત તરીકે ઓળખાવી છે, અને પછી ડાગર અને ગેરડી પર આપ્યા પાઠ આપેલા છે ત્યાર પછી મવમાખી, બતક મરડા, ચકલી, ઘોડો વગેરે વિશેષ પક્ષિઓ કે પ્રાણીઓના પાઠ આપી, આપણા શરીર પર ધ્યાન ખેંચી તેના ભાગ અને ઈંદ્રિયો સમજાવી છે છેવટે જુના જુદા રંગ બનાવવાનો પાઠ આપી જુદી જુદી જાતના કપડાના પાઠથી બીજી ચોપડી પૂરી થાય છે રંગના પાઠમાં રાખોડી અને જાખો ભુરો તપખીરીઓ અને ઘેરો તપખીરીઓ વગેરે લેટો આપ્યા છે, તે બે ઉપગનાં બાળકે, બીજી ચોપડી બચ્ચે છે તે મનન સહે કે નહિ ? એ પ્રથમ નજરે સંકેતપદ લાગે છે પણ જુદા જુદા રંગના પડીકા લઈ તેમાંથી ઘોડો ઘોડો કાઢ વસ્તુને લગાડતા જવું અને તેની રીતે બાળકોની આગળ પદાર્થ પાઠની પદ્ધતિએ જુદા જુદા લેટ બાળકોના મન પર ઠસારના એ મુદ્દે લાગતું નથી.

ત્રીજી ચોપડીમાં પાણી, દેવતા, મીઠું, ચંદ્રક, પહેલદાર વસ્તુઓ વગેરે પદાર્થ વિજ્ઞાનના પાઠ છે. અને તે દરેકજાના વપનરૂપમાં આવતી વસ્તુઓની ઉપયોગી માહિતી આપે છે જાડની ઈંદ્રિયો, ઝાડનો રસ અને પાદડાના ઘાટ એ વનસ્પતિ શાસ્ત્રની એટલીજ ઉપયોગી માહિતી આપે છે સમડી, જિલાડી અને કુતરાના સંગા, ખિસખોથી અને સસલા પાઠ, પ્રાણુનિધિ શીખવે છે બીજી ચોપડીમાં ઈંદ્રિયો અને શરીરના અવયવો શીખી ગયા પછી અહીં હાડકા અને માંસના લોચા અને આમડીના પાઠ ઈંદ્રિય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આગળ વધારે છે અને તે ઉપરાંત ઉન, ધર, અને વખત બદલાવાની જૂની અને નવી ગીતના પાઠથી ત્રીજી ચોપડીનો અંત આવે છે.

ઉપર લખેલી પહેલી નવ ચોપડીઓમાં અર્થના વિષયો આપણે ફિંગ દર્શન કરી ગયા અને તેમાં બાળકોને શુદ્ધ ખીનરવા અને તેના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા સાથે તેને ઉપયોગી માહિતી આપવાને મનન પ્રયત્ન થાય છે, એ આપણે જોઈ સક્યા છીએ જુદા જુદા વિષયના પાઠો કેસ લખાયા છે, અને તેમાં કાંઈ કેવો જુડો છે કે નહિ, એ વિષય આપણે હાથ નથી ધર્યો કાંચુ એકજ જાનન જુદા જુદા લેખક જુદી જુદી રીતે દર્શાવી રહે, અને તેટલા માટે અમુક પાઠ જોઈએ તેવો આગ નથી થયો એ જાનની ટીકામાં બહુ દગ નથી એકંદરે તો ચોપડીઓ નહાના બાળકો રસ પડે એવી રીતે અને સગવડ ગુજરાતીમાં લખવામાં આવી છે, એ કમુન કનુ પડે છે તથા એ તરુ ચોપડીઓ પર “વનંત” માં મે આનંદગંકર

બાપુબાઈ ક્રુપે સંનિષ્ઠા વિવેચન કરેલ છે એટલે વિશેષની અહીં જરૂર વારવામાં આવી નથી

ચોથું ધોરણ એ પ્રાથમિક શિક્ષણનું છે-હું ધોરણ હોવાથી ચોથા ચોપડીની રચના વધારે વિશાળ કદમાં આવી છે ગરીબ બાળકોનો અભ્યાસ અહીંજ પૂરો થાય છે, અને જેઓ આગળ ચાલે છે તેમનો મોટો ભાગ અંગ્રેજી શીખવાને એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં જોડાય છે અહીં તેમના શિક્ષણનો મુખ્ય વિષય અંગ્રેજી હોવાથી ગુજરાતી ઉપર જોષ્ટ એ તેટલું લક્ષ્ય આપતું નથી એ દિલગીર થતા જેલુ છે

ચોથા ધોરણમાં ઇતિહાસનો વિષય શરૂ થાય છે એટલા માટે ચોથા ચોપડીમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના પાઠ આપ્યા છે અને તે ઉપગત સામાન્ય વિષયના પાઠોમાં પણ રાજકુમાર ભીમસિંહનું ઉદાત્તપણું, પંચાની નજ સેના, અકબર બાદશાહની નગરચર્ચા, પ્રતાપરાયો, નસિહ મહેતાની ઉના મામલા પદ્મનાભણી, ગજ ભોજ, મોમનાથના દુરાગતના કથા, ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા, વિશ્વામિત્ર અને યસિદ વગેરે પાઠોમાં બાળકોને નીતિની સાથે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક મસ્કારો ખેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે વગી તદુરન્તીને લગતા બોગકની જાહેર, પાણીના નજ અને પાણી તથા દૂધ ચોખ્ખા નખના વિશેના નજ પાઠ એક મહત્વના વિષયને સાદી અને સરલ ભાષામાં રચ્ય છે ત્રીજી ચોપડીમાં શરીરનું હા પિંડન અને રનાયુઓની રચનાના વર્ણન પછી આહી હૃદય, લોહીનું વહેવું અને દોઝરીની ક્રિયાઓ વિશેના પાઠો (Physiology) ઈંગ્લિશ વિજ્ઞાનનો વિવર ચર્ચ છે વનગ્રપતિ શાસ્ત્રમાં પાંદડું, ખીજ, ફળ, અને ફૂલના સૂક્ષ્મ અવનોદન મૂલ્યવના । પાઠ આપવામાં આવ્યા છે પ્રાણીઓમાં માછલી, મર્ધ અને દેડકાના, આચળસાગા પ્રાણીઓમાં હાથીનો, અને જીવજાતો તીક અને મચ્છર સહી પા છે જીવોના પાંડો સુખદ દુઃખનાના સામાન્ય વિભાજો, તે પગના સત્તાધારી અધિકારીઓ જૂના અને નવા સુસારીના માર્ગો, સુખદ, અમદાવાદ, આંખાનેર જેવા શહેરો વગેરેનું વર્ણન કરે છે અને ઐતિહાસિક પાંડોમાં અનોદના વખતથી મોમલ મનતનતની સ્થાપના ગુવીના અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી સિદ્ધ જા જલસિદ્ધ, કલથેનો, અદમદશાદ અને મદમદ બેનદાની કાન્દિદી આપનામાં આવેલ છે

પાચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીની રચના તથા બાસ વધારે ઉંચા પ્રાની નખવામાં આવી છે આ ચોપડીઓ જેઓ અંગ્રેજી કેમરા પ્રિથી પ્રિમુખ દેના મામતા દોષ, અને માન દેશી બાપામાં કમરતી લ, પગી દુનિઆના કામમાં પડનાના હોય તેઓને જેટલું અને તેટલું વિસ્તૃત જ્ઞાન આપવાના દેવથી નવવામાં આવી છે અને તે સાથે મહિત્વના દટિ નિદુથી ગુજાની સાહિત્યના માનનીય અધ્યાપાથી ઉના । આપી તે સંબંધી મમ જાગૃત કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે આ નજ ચોપડીઓને

જુદી જુદી લઘુઅવલોકન કરતાં તેમનું એક સાથેજ તેમના વિષયો પરત્વે અવલોકન કરીએ તો વધારે સુગમ પડશે. વિષયોને સુખ્યત્વે કરી એ મોટા વિભાગમાં વહેંચી શકાશે. ૧, સાહિત્યના વિષયો. ૨ શાસ્ત્રીય વિષયો. સાહિત્ય (Literature) ના વિષયોની અંદર ભેખટની મનોવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે શાસ્ત્રીય (Science) ભેખટમાં વસ્તુના યથાર્થ નિરૂપણ ઉપર ખાસ લક્ષ્ય અપાય છે. સાહિત્ય જગતના જુદા જુદા પ્રસંગો અને પદાર્થોની પરીક્ષા જુદી જુદી મનોવૃત્તિ આરસત કરી તેમાંથી રસિક અને યોષક તત્ત્વ શોધે છે; ત્યારે શાસ્ત્ર આપણને જગતના અનિવાર્ય નિયમોનું બાન કરાવી તેને બને તેટલા આપણા ઉપયોગમાં લેવાનું કામ શીખવે છે. એકનું કામ આપણા અનુભવની દુનિયાની સીમા વિસ્તૃત કરવાનું છે ત્યારે બીજાનું કામ આપણા હૃદયને વધારે મૃદુ અને ગંભીર કરવાનું છે.

ત્યારે પ્રથમ શાસ્ત્રીય વિષયોપર આવતાં આપણે જોઈએ છીએ કે વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ બને તેટલી વિસ્તૃત કરવા માટે સખળ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રીય શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા જેટલે અંશે આપી શકાય તેટલે અંશે તેના સંસ્કાર બાળકના મનપર વધારે દૃઢ બેસે એવું હાલમાં મનાવા લાગ્યું છે. અને શુરોપ, અમેરિકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં સત્રો સમજાવી બાળકોનાં મનપર ઠસાવવાના ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. એટલા માટે નવી વાંચન માસિકમાં વિજ્ઞાન (Science) ના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં બાળકોને પરિચિત કરવા માટે જે વિષ વિષ સામગ્રિ ભેગી કરવામાં આવી છે તે માટે મિ. કેપર્નટન અને તેમની કમિટીને ધન્યવાદ થટે છે. અને એ સામગ્રિનો પૂરતો ઉપયોગ કરી આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણને અગાડ કરતાં વધારે સંગીત બનાવવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવો એ કેળવણીના કામમાં લાગેલા દરેક જણની ફરજ છે. જ્ઞાનના સંસ્કાર બાળકના મન પર સારી રીતે પડે તેટલા માટે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવવામાં સહેલાપરથી વધારે અધરાપર જવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો છે. અને તેથી બાળકોની જિજ્ઞાસા જાગૃત કરીને તે માર્ગત જ્ઞાન અપાવવાનો પ્રયત્ન થયે અંશે સફળ થયો છે. હાખલા તરીકે પ્રથમ આપણે છેક બીજી એપ્રિલથી શરૂ થતો બૂગાળનો વિષય લઈએ. તેમાં પ્રથમ નિશાળનો નકશો કેમ ચિતારવો એ વિષય પર સાદો અને બાલકના મનને આકર્ષક એવો પાઠ છે. તે પરથી પછી બાળક રહેતું હોય તે ગામનો નકશો કેવી રીતે ચિતરી શકાય તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. અને પછી ગામ બહાર તેડી જઈ મટે તાજા વિદ્યાર્થીઓને આંખા વાડી, તળાવ, ટેકરી, અને તે પર મહાદેવનું દર્શન બતાવે છે.

મહાદેવના દરેકા પરની ધન્ય પડથી પવનની દિશા ઉપર પણ ધ્યાન મુકે છે. અને પછીના પાઠમાં પૃથ્વીની સપાટીપરનાં નદી, પર્વત, સપાટ જમીન, ઇંચ, ઇંચ, ઇંચ,

પાણીના આગની દિનારા પર અસર વગેરે પામે, જમીન અને પાણીના કુદરતી વિભાગો અને તેઓની એક બીજા પર અમરતુ વર્ણન કરે છે. રાજકીય ભૂગોળના પાઠ (Political geography) એથી એપડીથી શરૂ થાય છે. ઇલાકા, તેના ભાગ, અને અધિકારીઓ, પ્રવાસના મુખ્ય શહેર જેવા કે મુબઇ અને અમદાવાદનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યા છે. પાચમી એપડીમાં ગુજરાત પંચી ભૂગોળનું જ્ઞાન હિંદુસ્તાન પર લઈ જવામાં આવ્યું છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનમાં વહેવારના માર્ગ અને પછી કમગીથી કોલબો, અને કોલબોથી રશુન સુધીની દરિયાઇ મુસાફરીનું અને ઝૂને આનતા બદરોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. છેવટે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય વહીવટના પાઠમાં બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતો, તેમનો કાન્યા ચલાનવાની વ્યવસ્થા અને તેમાં હવાકેદાર સરકાર, વાઇસ-રોયની કાઉન્સિલ અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટના પંચપદ સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે પછી છઠી એપડીમાં હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચેના જૂના અને નવા માર્ગથી શરૂ કરી વિલાયતની મુસાફરી, બ્રિટિશ બેટ, ક્રાન્સ રશીયા અને એશિયાનાના તુર્કમ્તાન, ઇરાન, ચીન, અને જાપાન વિશે પાઠ આપવામાં આવ્યા છે અને છેવટે સાતમી એપડીમાં રશુનથી સાનકાન્પિન્ગકે સુધીનો પ્રવાસ વર્ણવી બે પાઠમાં બ્રિટિશ મહાનગરના નહેનથી રાજકીય ભૂગોળ પૂરી થાય છે તે ઉપરાંત વરાળ, વાદળા, ધ્રુવસ, વરમાદ, પૃથ્વીનો આકાર અને કદ, દવા માન અને મનોબળના વૃત્ત, બન્ટી અને ઓઠ, જ્વાલામુખીપર્વત, ધરતીકંપ અને ઉના પાણીના ઝંણુ વિષેના પાઠોમાં—જૂતલ શાસ્ત્ર (Physical Geography) ના મત્તો સમજાવવામાં આવ્યા છે.

ભૂગોળ અને જૂતલ પછી ખગોળ શાસ્ત્રના પામે એથી એપડીમાં પૃથ્વીની દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિ અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતા દિનમ રાત્રીના અને ઋતુઓના ફેરફારના પાઠોથી શરૂ થાય છે. પાચમીમાં સૂર્ય માતા અને મહેલ તથા તાન અને નક્ષત્રો વિશે પાઠ છે પહેલા પાઠમાં સૂર્યમાલાના મહેલ મળેથી કુળી માહિતી આપવામાં આવી છે, અને બીજા પાઠમાં તારાના નક્ષત્રો માટે સમજણ આપી છે તેમાં કંચિન અગ્રેજ પરથી બાપાતર કવચમાં અપચિનિત પ્રયોગો કરવા પડ્યા છે, કાપલા તરીકે ઉત્તર ધ્રુવ પામેના બે પરિચિત નક્ષત્રો “નાનું રીંછ” અને “મેડુ રીંછ” કુળી ઓળખાવ્યા છે તે બે નામે માત્ર અગ્રેજ Little Bear અને Great Bear નાં જાન તર છે ગુજરાતીમાં મેડા નક્ષત્રને સમર્પિ કહે છે અને તે નામ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે મર્મર્પિને ગામડીના લોકો માડું અથવા વહાણ કહે છે આનો આધાર પણ અગ્રેજ પંચીજ સેવામાં આવેલ ધાનમાં આવે છે કાગળ અગ્રેજમાં તેને Charles' Wain એટલે નામનું માડું એમ કહે છે. આપણા લોકો તો તેને મર્મર્પિની માડની એટલે

ખાટલાના ચાર પાયા અને એક પાયાને છેડે બીજા ત્રણ તારાનું પ્રહરું એવું રૂપજ સમજે છે. તેજ પ્રમાણે પછીના પેરેઆક્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પહેલા વર્ગના તારામાં અતિ તેજસ્વી તારો લુપ્ત કરીને છે. એ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં બૃહત્ લુપ્ત કરે મોટા કુતરો એ નામના નક્ષત્રમાં છે. લુપ્તકર્તા અર્થે શિકારી યાવ છે. અને એ નક્ષત્રને આપણા જ્યોતિષ પ્રમાણે લુપ્તક અથવા વ્યાધ એટલે શિકારી એ નામ અપાય છે. જ્યારે મોટા કુતરોએ એ નક્ષત્રના અગ્રેષ્ઠ નામ *Canis Major* નું આધાર છે. પણ ઉપરનું વાક્ય વાંચતાં લુપ્તકનો અર્થજ કુતરો થતો હશે. એવો જમ યાવ છે. સાતમી ચોપડીમાં અંગળ, બૃહસ્પતિ, શનિ, સુરેનસ અને તેપચ્ચુન વિષે ઉપયોગી ખબર આપી છેવટે તેજ્યુતા અથવા નિહારિકાના પ્રકાર અને તેમાંથી મહો વગેરે કવી રીતે બન્યા હશે તે સંબંધી ખગોળ વેત્સજ્ઞોની વિચાર શ્રેણી સમજાવી છે.

પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રના પાક નવી વાંચન માસિકમાં ક્રમસર ગોઠવીને તેના સિદ્ધાંતોમાં જરા વધારે ઉત્તરવાનો પ્રયત્ન આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

પાંચમી ચોપડીમાં હવા, વાયુ અને વરાળ, પડધો, કોલમો, અને ગેસ, દુવારો, હવાનું દબાણ તથા બંબો અને વાયુભારમાપક યંત્ર એ પાંડો પદાર્થ વિજ્ઞાનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અર્થે છે. તેમાંના દરેકાક પાક પ્રયોગ સિવાય સમજાવી શકાય તેમ નથી. દુવારાથી પ્રવાહી એકજ સપાટી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. તે તથા બંબાથી હવાના દબાણનું સૂત્ર સમજાવી શકાય છે. અને પછી વાયુભારમાપક યંત્ર એ એ સૂત્ર ઉપરથીજ ઉપજાવી કાઢેલ યંત્ર છે. એ સમજાવવું સુસ્કેલ નથી. પણ નાનાં બાલકના મન પર એ સત્યો સમજાવવાને પ્રયોગોની જરૂર છે. અને તેટલા માટે ચાલીમ ઇચની નળી તથા કાચની પ્યાલી અને પારો એ દરેક નિશાળમાં પૂરું પાડવાં જોઈએ. અને પ્રથમ પરીક્ષક-અધિકારીએ એ પ્રયોગો માસ્તરોને શીખવવા જોઈએ કે પછી વર્ગમાં મહેતાશ્રીઓ કરી શકે. છેવટે ઉચ્ચાલન, ગરમી, અને રેંટના પાક યાંત્રિક શક્તિના સિદ્ધાંત સમજાવે છે. ત્યાં પણ એ શક્તિઓના નાના નમુના પૂરા પાડી અમુક વજન તેનાથી બમણું અથવા વધારેગણું વજન કેવી રીતે ઉપાડી શકે છે તે મહેતાશ્રીએ પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સમજાવવાનું છે. આગળ ચાલતાં હટ્ટી ચોપડીમાં યાંત્રિક શક્તિઓમાં ઢાળ, ફાયર અને પેચના સિદ્ધાંત સમજાવી પદાર્થનાં રૂપ અને ગુણ વિષે સામાન્ય વિવેચન કરી પછી અગ્નિ, ગરમી, પ્રકાશવિદ્યુત્ અને લોહચુંબકના ગુણનાં વર્ણન આપે છે. અને તે પરથી સાતમી ચોપડીમાં પ્રવાહી પદાર્થોમાં થતું સરખું દબાણ, આર્કિમિડિસનો નિયમ વગેરે સમજાવી પછી પદાર્થ વિજ્ઞાનના ચમત્કારો સંબંધી પાક આપવામાં આવ્યા છે. તેના દેશકર્મણના ચમત્કાર, અગ્નિનો ચમત્કાર (ફોનો-માર્) પ્રકાશના ચમત્કાર (ચળન, રંગ, ગ્રેષ્ઠ ધતુષ્ઠ) વિજ્ઞાનના તારાનું યંત્ર, ચમ-

કારિક ગોથા જેવી કે માર્કેનિની તાળના દોળ વગર સંદેશાની મોડલતાની શોધ, ટેલીફોન, અવાજ સાથે બોલનારની હાથી પણ પદ્ધતિ દેખાવ એવી શોધ, બપૂન અને અંધારાની વચ્ચેની ગોથા જેવી કે હવાઈ મનના, ટોપીંગ અને ગેંગટનના ટિલો, એ બાબતો મળ્યા પાઠ આપવામાં આવી છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો જ્ઞાન આપણા યુવાનોને જેમ વધારે દૃઢ થાય તેમ તે લાભમંદ છે તેની ના નથી પણ તેમ સૂત્રને અવગમીને ધબી બાબતોનું અપૂર્ણ જ્ઞાન આપવા નથી યોગી બાબતો વધારે સ્પષ્ટ મમજવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે વધારે આદર્શ ગણવેશે. જો કે ગેંગટનના ટિલો સમજવવાનો પ્રયત્ન જોતાં એવી મહત્ત્વ બાબતોમાં માત્ર પશ્ચિમના જણોની બીજી સાદી બાબતોનું વધારે પાઠ જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન વધારે લાભકારક થાય એમ નહીં અનુમાન થાય છે વળી પાચમી નોપડીના વાયુ બાગ માપક યંત્ર સબને આજે જુઓ તે પ્રમાણે ચોથી નોપડીમાં પણ પ્રવાહી પદાર્થનું સંગ્રહ દેખાણ અને આર્થિકશક્તિના નિયંત્રણ પાઠ યોગ્ય ઉપરકર વિના સમજાવવો મુશ્કેલ છે અને તેમ જીમ વિજ્ઞાનક તાળના યંત્રના પાઠને લાગુ પડે છે એ બધા પાઠ રીખવવામાં તેને નાટે જોડતો ઉપરકર (apparatus) પૂરો પાડવામાં ન આવે તો પછી એ પાઠુ શિક્ષણ માત્ર પોપગીયુ નહેવાનું એ નિસંદેહ છે અને આજ પ્રમાણે પાળીમાંથી હાઈડ્રોજન દૂરો પાડવાને લગતા પ્રયોગને આગમિજન બનાવવાના પ્રયોગને અને એવા બીજા રમાયન શાસ્ત્રીને લગતા પ્રયોગોને પણ યોગ્ય ઉપરકરની જગ્યા છે આજના નાટ કેળવણીના વિષયમાં મ્મ લેનાર દરેક વિદ્યાર્થીને વિનંતી છે કે, તેને શાળા ખાતાના અમલદારો, ન્યુનિસિપાલિટી અને શેકલ બોર્ડોની કેળવણી કમિટીના મેમ્બર્સ અને દેશી નાજીના કેળવણીના ઉપરી અધિકારી સાટે બોલુ આ બાબત નિયમ આસ ધ્યાન ખેંચી ભૌતિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બાગમને સમજાવવાનો જે આદર્શીય પ્રયત્ન મિ કોલેજીયનની કમિટીએ કર્યો છે તેને યોગ્ય ઉપરકરના અભાવે નિરૂપી જતો અગાવશે.

વનસ્પતિ શાસ્ત્રના પાઠ જૂની વાચનમાલામાં નહોતી. પાંચમી દસ બાગ પાઠ આસ લખાવી સાતમી નોપડીમાં ઉમેરવામાં આવી હતી અને ત્યાં પણ તે એટલા બધા અવગન લાગતા કે ઘણી શાળાઓમાં તે મૂકી દેવામાં આવતા એમ મારી વાદ દાસ્ત દહે છે નવી વાચનમાલામાં વનસ્પતિના મૂળ, યંત્ર, પાદ, ટુક અને રૂજ સબધી રસિક પાંચ નવ બાગમાં ત્રીજી નોપડીમાં આપવામાં આવી છે અને તે બીજી નોપડીમાં જુદા જુદા ધાન ધાન વગેરેના પાઠ પછી શરૂ થતા દોવાથી બાગમનો વનસ્પતિ વિષે મ્મ તાજે નજી છે તે પ્રમાણે પશ્ચિમ પ્રાણીઓ, કુતર, ગિલાડીના વર્લન પછી તેના સગા, હાથી, થોડો વગેરેના પાઠ આપી પછી, માણસ બનતા નજીના સગા, બપનો પાઠ પ્રાણીઓના વર્ગિક લુખા માણસ

મનુ સ્થાન બતાવે છે. અને પછી જગતી પ્રાણીની સ્થિતિમાથી ધીમે ધીમે કેવી રીતે સુધારે થતો ગયો તે સમજાવવાને માણસના પ્રથમ સુધારના પાઠમા પાઠગનાં ઓળંગેલો કાગ અને ધાતુનો કાગ (Metal Age) ગમજાવ્યા છે. તે પછી ઐતિહાસિક સમયમા આની બાબિલન, મિસર, હિંદ, ગ્રીસ, અને રોમના સુધારા સંબંધી પાંચે આપવામા આવ્યા છે. મનુષ્યની ચામડીના રંગ, ભાષા, માથાનો ઘાટ વગેરે પરથી મનુષ્યની મુખ્ય જાતો વહેવી માનવ શાસ્ત્ર (Anthropology) નું પણ સ્પર્શન કરવામા આવ્યું છે.

અર્થ શાસ્ત્રના પાઠ જૂની વાચનમાલામા હતા તેમાથી દેટલાક જેમના તેમ ઉતારી લીધા છે. તે ઉપરાંત દેટલાક નવા લખાવેલા છે. ઓગસ્ટીનમી સદીના અર્થશાસ્ત્રી અર્થ શાસ્ત્રની પદ્ધતિ કેનન ગ્રાણ્ડિક (abstract) ન ગ્રંથેતા ઐતિહાસિક અને ન્યૂનારિક સ્વરૂપ પદ્ધતી જાય છે એ આપણે આ પાઠમા પણ જોઈ શકીએ છીએ. દાખલા તરીકે ગિનિમય અને નાણાના પાઠમા વિનિમય માટે નાણાની જરૂર બતાવી, પછી જુદા જુદા કાગમા જે જુદા જુદા વસ્તુઓ નાણા તરીકે વપરાઈ છે, તેનો ઉપયોગ ઇતિહાસ આપનામા આવ્યો છે. તેમજ અર્થ શાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંતો સમજાવી અંતોષ ન માનતા એ સિદ્ધાંતોની આપણા દેશની આર્થિક પ્રશ્નોની પણ અર્થા ક્રમમા આવી છે. “કાગો અને તૈયાર કરેલો માન” એ મથાળા વાળા પાઠમા એ બંને પ્રકારના માવની કિંમતમા જે ફેર રહ્યો છે તે પર લક્ષ્ય ખેંચી માવ તૈયાર કરના માટે કાગમાના દેશમાજ હોવાની કેવી બધી જરૂર છે એ સમજાવી, એના કાગમાના વાદવા માટે શેરમા નાણા રોકવાની લવામણ કરનામા આવી છે. હિંદુસ્તાનમા ખનીજ પદાર્થો અને તેને લગતા ઉત્પાદનોના પાઠમા કેનસા અને ચીનાની ખાણોનું વર્ણન આપ્યું છે. “પરદેશો જોડે હિંદુસ્તાનનો વેપાર” એ પાઠમા હિંદુસ્તાનમાથી જે માન પરદેશ વહે છે, તથા જે માન પરદેશમાથી હિંદુસ્તાન આવત થાય છે, તેની ટુકડી હટીકત આપવામા આવી છે. હિંદુસ્તાનના વેપારમા માવની આવાત બતાવી નીકાસ વર્ણી વધારે હોનાથી દેશ દિનપરદિન ગરીબ થતો જાય છે, એમ હેરામા આવે છે. એ મત આસ્તવિક છે એમ બતાવવા બ્રિટિશ બેટો અને ગુનાઇટ એટલેસ ઓફ અમેરિકાના દાખલા આપવામા આવ્યા છે. “બ્રિટિશ બેટોનો આવત માલ નીકાસ માન કરતા વધારે છે. ગુનાઇટ એટલેસમાથી આવત કરતા વધારે માનની નીકાસ થાય છે. છતાં એ બેક દેશ આપણા દેશ કરતા ધણીજ ધનવાન છે” માટે દેશની નિર્ધનતાનું કારણ આવાત નીકાસમા આવડમા રોકવા કરતા વધારે તપાસ કરવી, એવી સલાહનું સૂચન છે.

અર્થ શાસ્ત્રના પાઠો રિપે આપણે જોયું તેજ પ્રમાણે ઇંદિય વિજ્ઞાન અને આરોગ્યના પાંચમા પણ નવીન વાચનમાલા જૂની ઉપર સગમાઈ બોધવાનો દાવો કરી

શકે તેમ છે. શરીરના અવયવ, દારૂપિંજર, માંસના લોચા, અને રનાયુંઓ વિશેની માહિતી પહેલી તણુ ચોપડીનાંજ આવી ગઈ તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. પછી હૃદય અને લોહીનું ચરું તથા જરૂર અને પાચન ક્રિયાના પાઠ ચોથી ચોપડીમાં આપવામાં આવ્યા છે. હૃદય અને તેનો શરીરની નાડીઓ સાથે સંબંધ તથા જરૂર. કાળજી અને અંતરંગના સંબંધ સમજાવ્યા છે. પાંચમી ચોપડીમાં મગજ અને જ્ઞાનનું તથા દેહસાં અને શ્વાસોચ્ચાસના પાઠો છે. છઠ્ઠીમાં કાળજી, બરોજ અને સુત્રપિંડ વિષે પાઠ દૃષ્ટિય વિજ્ઞાનનો વિષય પૂરો કરે છે. આ પાઠો મનુષ્ય શરીરની રચના અને તેમાંનાં દરેક અંગની કામ કરવાની રીત સંબંધી મહત્વની માહિતી સરસ ઇમારતમાં પૂરી પાડે છે. અને આ વિષયનાં ચિત્રો પણ વાંચન માણામાં સામાન્ય રીતે અપાયેલાં ચિત્રોમાં ઉચ્ચ રચાન જોખવે છે ; તેથી આ મહત્વના વિષયમાં નવી પ્રગ્નને ધણી ઉપયોગી ખજર સહેલાઈથી અને રગભરી રીતે મળશે, એ આનંદની ખિના છે. ઉપરાંત આરોગ્યતાના પાઠો, કેરી પદાર્થો અને તેની અસર, ઉડતા રોગ અને તેનો ફેલાવો અટકાવવા વિષે, સ્વચ્છ હવાની આવડ, અંગકમરત અને આરામ, ખોરાકની જરૂર, પાણી અને દૂધ ચોરખાં સખવા વિષે વગેરે પાઠો પણ આરોગ્યતાનાં ઉપયોગી સૂત્રોનો જડ સારો જોધ કરે છે. એવી રીતે એકંદર નવી વાંચન માણામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સર્વેશી (encyclopedic) કરવાનો અને અર્થ શાસ્ત્ર, દૃષ્ટિય વિજ્ઞાન, પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયન વગેરે ઉપયોગી શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જગ ઉડા ઉતરીને વિદ્યાર્થીઓના મન પર સજ્જા છાપ પડે એવી રીતે ચર્ચવાનો સફળ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને એ પરિણામ મારે આપણે મી. કેલવર્નટનની કમિટીના ઉપકારી છંદ્રએ.

હવે આપણે સાહિત્યના પાઠો ઉપર આવીએ. એ પાઠોનું નિરીક્ષણ કરતાં બે જાખત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ૧ પાઠના વિષયોની પસંદગી. ૨ પાઠની ઇમારત. શાસ્ત્રીય પાઠો વિષે જોણતાં આપણે યકા એના વિષયોની ચર્ચા કરી છે. કારણ ઇમારત એ સાહિત્યનો જાગ છે. શાસ્ત્રીય પાઠોના સંબંધમાં જોયું તેમ માહિત્યના પાઠોની પસંદગીમાં મી. કેલવર્નટનની ઉદાર કલ્પિનાં આપણે વખાનું કંપા ચિત્રાય રહેવાનું નથી. પણ તે પંચી ત્યારે આપણે વાંચન માણામાં વપરાયશી બાયા અને શૈલીના વિષય પર આવીએ છીએ, ત્યારે તે સંબંધ અસરોત્પત્તી જવાબદારી વાંચન માણા કમિટીના ગુજરાતી મેમ્બરને માથે પડે છે. એ મેમ્બરને મારે અમે પુરેપુરું માન ધણીએ છીએ. વાચન માણામાં જે જે ગુણ છે તેનો જરૂર એમને પણ છે. એ ગુણો અમે દર્શાવ્યા. હવે અમાને વિષય વાચન માણાના દોષોનો છે. એ દોષોને સુધારવાનો સવાલ પ્રગ્નના દિનનો છે. એના અંગત વિચારોથી દોરવાનું અહિંજ એમ એઓ પોતે પણ કચુલ કરે. આટલી પ્રસ્તાવના પડી આ પ્રગ્નદિનના સવાલની ચર્ચા થયાકલિ આમગ ચલાવીએ.

ફરી ફરીને વચન માણા વાંચી જોતા એમને એની અંદર રચરચિની મોડી

કમ્પીલાવાળા સોબીના સંબંધમાં 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ કરતો' એ વાંચન અયોગ્ય છે.

૩ અવ્યયની ભૂલો.

ચોથી ચોપડીના ૩૨ મા પાટનું પહેલું વાક્ય નીચે પ્રમાણે છે.

“આપણે છોકરા અને છોકરી હોઇ નિશાને બહુના હોઇએ કે મોટી ઉમરના બાપડા અને બાપડીઓ હોઇએ તોમણ આ દુનિયામાં આપણને કંઇને કંઇ કામ કરવું પડે છે “વાંચનારને પ્રથમ એમજ વિચાર થાય છે કે આપણે છોકરા અને છોકરી કે બાપડા અને બાપડી હોઇએ એ તો દુનિયાનો કદિ ન સાંભળેલા અભાસર થાય, સારેજ બને. પણ જરા વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે અહીં માત્ર અધ્યયા ને બદલે અને સખવાની બૂધ થઇ છે. પણ એ બૂધ સરત ચૂકથી થઇ છે. એમ તો નજ દહી શકાય કારણ એકજ વાક્યમાં એક પછી એક બે વાર તેજ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. “રાણકદેવીને લઇને પાછા રતાં સિદ્ધરાજ વડવાણુ પહોંચ્યો એટલે તે લાં સતી થઇ” આ વાક્યમાં એટલે તો શા અર્થ છે? તે સમજાતું નથી. વ્યુનાગદથી જતાં વડવાણુમાંજ સતી થવું, એવો કંઈ રાણકદેવીએ નિશ્ચય કર્યો હોય તો વડવાણુ પહોંચ્યા એટલે તે સતી થઇ! એ સમજાય પણ ધનિકાસમાં એવું કંઈ નથી. રતે આવનાં સિદ્ધરાજે તેને અનેક રીતે પચવી અને છેવટે તેના પુત્રને પણ મારી નાંખ્યો. એથી રાણકદેવીને સત ચડ્યું, અને તે સતી થઇ, એમ કયા છે. એટલે આ વાક્યમાં એટલે કાઠી તાખી માત્ર લાં તે સતી થઇ એમજ મૂકવાથી વધારે યોગ્ય થશે. “આપણે બપો આખીએ છીએ કે વરસમાં ફેટલાક માસ તાપ અને ફેટલાક માસ ઠાક વધારે પડે છે. વળી ઉનાળામાં તાપ વધારે અને શિયાળામાં ઓછો હોય છે.” વળી એ હમેશાં કાંઈ નથી બાબત ઉમેરવામાં વપરાય છે. જ્યારે અહીં બીજું વાક્ય એ પહેલાંના ઉદાહરણ તરીકેજ છે. માટે વળી ને બદલે જેમકે વાપરવું એકજ.

૪ હવે આપણે આથી પણ મહત્વની અને સાદિસને એજ લગાડનારી ભૂલો પર આવીએ છીએ. વાંચન માસના થણા પાકે વાંચતાં તેનાં સખનારને વાક્ય રચના (Syntax) એવો કંઈ વિષય છે એ ધ્યાનમાં હોય એમ લાગતું નથી. અશુદ્ધ વાક્ય રચનાના દાખલા અમને ઢેકણે ઢેકણે આવૂમ પડ્યા છે. તેમાંથી ચોટા અહીં ટાંકીએ છીએ. “ખુદાની બંદગી કરવા માટે સોનાની પિંટીમાં જોમ સફેદ હીરો તેમ મોતી મસીદ વગેરે સુંદર મકાનો છે” (૬-૨) આ વાક્ય વાંચતાં બાળકના મનમાં એવોજ ભાસ થાય કે ખુદાની બંદગીને અને સોનાની પિંટીની અંદરનાં હીરાને કંઈક ગૂઢ સંબંધ હોવો જોઈએ. પણ ખરૂં જોતાં ખુદાની બંદગી કરવા માટે એ મસીદનું વિશેષણ છે. જ્યારે પાટીનું વાક્ય સુંદર મજ્દની વ્યાખ્યા આપે છે. અને એ જ બાબતનો ખીચડો થવાથી વાક્ય અશુદ્ધ બન્યું છે. તેજ પ્રમાણે ચોથી ચોપડીના

પાઠ ૩૦મા માં નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે ‘ સરનારને તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે જમી રહ્યા પછી મેવાનુ લઢાણુ કરે છે ’ અહીં પણ જમી રહ્યા પછી ‘ અને ’ તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે એ બન્ને ખડોનો રચાનદેર ચનાથી વાક્ય અર્થદીન થાય છે. “ સ્થળો ” આગળ “ સ્થળમા ” ની માતમી નિમકિતમા બમી જમ્ય એટલે એને કિવાપદની થી ૮૩૨ ? આવી અનિર્દિષ્ટ કસોનામી વાક્ય ગ્યના ચાલે છે.

મર્વનામના ઉપયોગમા પણ ઘણે ઠેકાણે જૂનો ચએવી છે દાખના તરીકે છૂટી ચોપડીના પહેલા પાડમા નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે “ વળી યાદ નખનુ કે ખીજ માણસો કેની રીતે આપણી માથે ચાને તો આપણને ગમે, તેવી રીતે આપણે ખીજઓની સાથે ચાનવુ જોઈએ ” આ વાક્યમા પ્રશ્નાર્થ અને સંબંધ દર્શક સર્વનામ વચ્ચેનો ભેદ જૂની જનાયો છે અને અંગ્રેજીમાથી આ વાક્યનુ ભાવાતર કઠ્ઠી વખત જાણના સન્દના એ અર્થમાથી કયો અર્થ આ રચાને વારવો એ સંબંધી ભેદરહારી થઇ છે. કેની એ પ્રશ્નાર્થ છે અને તેની પછી પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ આવલું જોઈએ પણ આ વાક્ય તો નિશ્ચવાર્થમા હોવાથી કેની રીતે ‘ ને બન્ને ’ ‘ જોવી રીતે ’ મુકવાથી વાક્ય શુદ્ધ બને છે વળી ચોથી ચોપડીનો રાજ કુટુંબનો પાઠ લઇએ. “ રાણી અમેદકાન્ડ્રા ઉનમાકના ગજની કુચી ચાર છે * * * નેમણે માતા અને પત્નીના ધર્મ સગસ બજાયા છે પોતાના સ્વામીના મંદનાડમા તેણે પડે રાત દિવસ તેમની બરદાસ્ત કરી હતી પોતાનો પાટવી કુવગ માટે પડયો હતો તેવારે પણ તેણે એજ રીતે તેની સાગવાર કરી હતી પોતાના પિતા શહેનશાહ એડવર્ડની પછી તે ગાદીએ બેસે એવુ કમનસિમે નિર્માણ થએલું નહિ તેથી ઘણી માનજત કયાં છતા તેનો કાગ થયો ” આ ઉતાનમા રાણી અમેદકાન્ડ્રા મળંધી વાત ચાને છે તેમાના છતા ત્રણ વાક્ય તપાસતા માલુમ પડશે કે પ્રથમ બે વાક્યમા “ પોતાના ” એ મર્વનામ ગણી અમેદકાન્ડ્રાને લાગુ પડે છે ત્યારે ત્રીજા વાક્યમા એકદમ તેજ સર્વનામ તેના પુત્રને લાગુ પડે છે અને આ ફેરફાર માટે વાચનારને ખીતકુચ ચેતવણી આપવામા આવી નથી. આગળ ચાલતા પ્રિન્સ એફ વેલ્સની વાત આવે છે તે જગ તપાસીએ, “ ખીજો કુચર જ્યોર્જ સુવરાજ થયો તેને વેલ્સના શાહઝાદાનો ઇલકાન મળ્યો છે અને એ સાતમા એડવર્ડની પાછળ શહેનશાહ થશે એ નાનો હતો ત્યારે એનેજ નોકાસેન્યની નોકરીની તાલીમ આપી હતી એ કારણથી એણે પુષ્કળ મુમાફરી કરી, હિંદ અને ખીજ ઘણા દેશોનો સારો અનુભવ મેળવ્યો છે ” આમા ઇંગ્લાન્ડના દરેક સુવરાજને ‘ વેલ્સના શાહઝાદા ’ એ ઇનકાબ મળે છે એ બાબતનું સચન ન હોવાથી તેનેજ ખાસ ઇલકાન આપવામા આવ્યો હતો એવુ અવાગતનિક સચન ચાર છે પછી આગળ ચાલતા “ એ કારણથી તેણે પુષ્કળ મુમાફરી કરી, હિંદ અને ખીજ દેશોનો સારો અનુભવ મેળવ્યો છે ” એ વાક્ય વાચતા એ કારણથી એટલે કયુ કમણુ એમ તપા

ખોટ માલૂમ પડી છે. વાંચન માલાનો હેતુ જ્ઞાન આપવાનો માત્ર નથી પણ તે સાથે વિદ્યાર્થીની ઉગ્રી રમવૃત્તિને જન્યુત કરવાનો પણ છે. અને તેટલા માટે વાંચન માલાનાં છેવટનાં પુસ્તકોમાં સાહિત્યના સર્વોત્તમ લખાણના નમૂના આપવામાં આવે છે. આ સત્ય વાંચન માલા કમિટીના ધ્વન બહાર નથી ગયું, એ તેમણે નર્મદાશંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ વગેરેના લેખોમાંથી નમૂના આપેલા છે, તે જિના બતાવી આપે છે.

પણ વાંચન માલાની શૈલી એકંદરે ઉચ્ચ પ્રકારની નથી થઈ, એટલુંજ નહિ પણ તેની અંદર ભાષા શુદ્ધિ પણ નથી રહી, એ જીના ખેદકારક છે. પહેલી ત્રણ ચોપડીમાં ભાષા સાદી, ધરમધુ અને બાળકો વાપરે તેવી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્રયત્નમાં કેટલેક અંશે સફળતા મળી છે. પણ પછીની ચોપડીઓમાં ભાષાની શુદ્ધિ કે પ્રૌઢી એકે જળવાઈ ચકાવાં નથી, સરકારી કૃત્રિમ જ્ઞાતામાં લાંબા વખત સુધી નોકરી બજાવનાર અને વાંચન માલા તૈયાર કરવાનો આખો જુમ્મે માથે વહોરનાર ગૃહસ્થ પર અશુદ્ધ ગુજરાતી લખવાનો આશય મૂકવો એ ગંભીર બાબત છે અને તેટલા માટે દાખલા દલીલથી તેને સાબિત કરવો એ શરૂ છે.

૧. પ્રથમ આપણે શબ્દના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ ‘ગળે-પડું’ એટલે ખોટો હક કરનાર’ એમ આપવામાં આવ્યું છે પણ ‘ખોટો’ અને ‘હક’ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળા શબ્દો છે માટે ગળેપડું એટલે ખોટો દાવો કરનાર એમ જોઈએ. ‘ગર્જના’નો અર્થ સિંહનું બરાડનું એવો આવ્યો છે. પણ ગર્જના મેઘની પણ હોય. ‘ખરું પાન’ એટલે “ધરડો” એમ અર્થ આપેલ છે. ખરી ગએલું પાન દિવસે દિવસે સુકાઈ જવાનું તેમજ વૃક્ષવસ્થા પછી મરણુજ આવવાનું. એટલા માટે ‘ખરું પાન’ એ ધરડાને લગાડાય છે. પણ ધરડો એ અર્થ લક્ષણથી થયો છે, અને તેના શબ્દાર્થની ગેરહાજરીમાં એ અર્થ આપવો યોગ્ય નથી. પ્રથમ શબ્દાર્થ આપી પછી લક્ષ્યાર્થ અચુક થાય છે એમ પદ્ધતિ રાખી હોય તો વધારે સાફ. આ સૂત્ર કેટલેક ટેકાણે ધ્યાનમાં રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘તરણા સરણુ’ એટલે (તરણુ-ખડ) નકાતું, નહતું એમ આપવામાં આવ્યું છે પણ બંધે એ પદ્ધતિ નથી રાખી એ ખામી છે. શેઠનો છોકરો નૃસિંહ ચૌદસને દિવસે જન્મ્યો માટે તેનું નામ નર-સિંહ પાડ્યું એમ કહ્યા અછી નૃસિંહ ચૌદસ એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ એ કહેવાનું શું તાત્પર્ય હશે ? વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ નો દિવસ નૃસિંહ ચૌદસ સા માટે કહેવાય છે તે સમજાવવાની અહીં જરૂર છે. છઠ્ઠી ચોપડીના બ્ષાસીમાં પાઠમાં ‘કરમ’ શબ્દનો અર્થ સુઝાં કામ એવો આપવામાં આવ્યો છે. ‘કરમ’ શબ્દનો અર્થ કામ થાય છે અને તે છઠ્ઠી ચોપડી બહુનાર દરેક વિદ્યાર્થી જાણતો હોય છે. આ પાઠમાં જે રચસે એ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ‘એવાં કરમ’ એમ જ અને તેમાં એવાં એટલે ઉપર કલાં તેવાં,

અર્થાત્ બુદ્ધિ એમ થાય છે. 'વ્યવસ્થા' શબ્દનો અર્થ 'માર્ગી ગોઠવણ' એવો આપવામાં આવ્યો છે પણ અમુક કેદારે વ્યવસ્થા જ, ખનન દત્તી એમ કહેવાય છે ત્યાં માર્ગી ગોઠવણ એ અર્થ કેન બધ એમને ૨ એ વિના-વાનુ છે. વળી 'જડ' નો અર્થ 'ચેટનો બાગ જેમા ખોનક પડ છે તે' એવા આપવામાં આવ્યો છે તે ક્રમના 'હોઝરી, શબ્દ વધારે ગ્રામ્ય આપી શકન અને 'મેદ' અર્થ 'સરીરનો એક ધાતુ' એમ જે આપ્યા છે તમા કાકટ-કૌતુકનની કાઠી (કાટ) શબ્દની પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાની યાદ આપે છે જે શબ્દની વ્યાખ્યા નાની હોત તે ક્રમતાં વધારે અધરો શબ્દ વ્યાખ્યામાં નવનાથ એ નામ રાજાના દોર ગણાય છે. અને 'ધાતુ' શબ્દ 'મેદ' શબ્દ ક્રમના નામ અરગ જે-કા-પુ 'પ્રાચીન આર્ય' વેદના અમુક સિદ્ધાંતને આધારે એ યોજવામાં આવ્યા છે મેદ એટલે સરીરનો એક ધાતુ જે જડ માણસમાં વિશેષ હોય છે એટલું જુનું નજારાને બતાવે નથી' એ એક શબ્દથી તેનો અર્થ બોધ ન થઈ શકન.

૨ શબ્દોના અશુદ્ધ - ૫

કુર્મધી (૨. ૩૩) નુમધી (૮૦) એ બન્ને વિશેષણ છે તેમને નામ તરીકે વાપરવામાં આવ્યા છે નુદ ૩૫ કુર્મધ એ નુમધ છે એ કહેવું પડે તેમ નથી. વળી એક કેદારે નુમધી વિશેષણમાં "દાર" શબ્દ ઉમેરી નુમધીદાર એવું બેવડું વિશેષણ બનાવ્યું છે તે પણ અશુદ્ધ છે.

સચવાયો છે, જ્યારે નવી વાંચન માલામાં રાગ અથવા છંદોનો કમ કંઈ છેજ નહિ.

હવે આપણે આપેલી કવિતાઓના અર્થ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. તેમાં વળી વધારે અસં-
તોષ થાય એવું છે. અમુક લંબાઈની કવિતાનો પાઠ ગળ્યો એમ પ્રથમ ઠરાવી
પછી તે પાઠને ઘાટે કાવ્ય ન ગણી શક્યાં ત્યાં બે સાથે આપવામાં આવ્યાં છે,
તેમાં બે કાવ્યોને પરસ્પર સંબંધ હોય તો ઠીક છે, પણ કેટલીક વખતનો અસંબંધ
બે કાવ્યો ને પણ એક બીજા સાથે જોડવી દેવામા આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે છઠ્ઠી
ચોપડીનો ૧૨ માં પાઠ જુઓ તેનું મથાણું 'પ્રજુ કેમ પ્રસન્ન થતો નથી એ વિષે'
એમ આવ્યું છે. પાઠમાં એ કવિતા પુરી થતાં એજ કરિની બીજી 'વાંસળી' નામની
કવિતા મુકવામા આવી છે. અને એ બીજી કવિતાને પાઠના મથાળા સાથે કાંઈજ
સંબંધ નથી. સોગમો પાઠ ઉપદેશ વિષે છે, અને તેમા પહેલી કવિતા ઉપદેશની છે.
પણ તે ઉપદેશ યથ રહેતા બે કટકા મનરંજન કવિતાના નાખવામાં આવ્યા છે. અને
તેમાં એક શુભોત્તરનો છે તો બીજો અંતર્ગાદર્શાપિકાનો છે. પાઠ ચોત્રીશમાં 'વિનાયક
કાળે વિપરીત ભુદિ' ના છુલાખીરામના પાત્ર ઉપજ્જિતિ આપી પછી 'અંત સમાગમ
વિષે' મુક્તાનંદનું ધોળા આપવામાં આવ્યું છે. પચાસમા પાઠમાં ધનવંતના ધર્મ ઉપર
નર્મદાશંકર અને દલપતગમનાં બે કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. સાતમા ચોપડીમાં
ધર્મ પ્રાર્થના, અને ગરબી શુભરાતની નર્મદાશંકરની સુપ્રસિદ્ધ કવિતા પછી નરસિંહ મહે-
તાને ટેક વૈષ્ણવનું આમંત્રણ આવે છે અને તેમાં બે પદ એ વિષય પરત્વે આપવામાં
આવ્યા છે, પદનું ત્રીજુ પદ આદું ધર્મ પદ શ્રદ્ધા ગળ્યા વિશે છે. પંદરમો પાઠ
હરિજનના હૃદયનો છે. જેમા ધીંગા ભગતનું એ ત્રિપયનું કાવ્ય પુર થતાં ધર્મ વિષે
છાટમ કવિનું એક કાવ્ય ઉમેરવામાં આવ્યું છે. બત્રીશમા પાઠમાં નરસિંહરાયનાં બે
કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે, અને ચુભાગીરામા પાઠમા બ્રહ્માશંકર અને ભુક્તવંત-
રાયનાં બોધ વંચનો આપવામા આવ્યું છે. ૫૨ માં પાઠમા શુભતનું રત્નાગરના
રત્નોનું કાવ્ય છે અને તે પુર થતા નર્મદાશંકરનું 'કવિતા પિતાનો મહેવાડ' નામનું
કાવ્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે દેટવેક ટેકાણે એક વિષય પર બે કવિનાં
કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. દેટવેક ટેકાણે બે જુદા જુદા વિષયો પર એક કવિનાં
કાવ્યો આપ્યાં છે અને વળી દેટવેક ટેકાણે જુદા જુદા કવિનાં જુદાજ વિષય પરનાં
કાવ્ય એક સાથે આપવામાં આવેલાં છે.

હવે કંઈક ઉઠા હતરીને તપાસીશું તો નવી વાંચન માલાની કવિતાઓમાં
જુની કરતા અમુક અંશે સુધારો નજરે પડે છે એ સ્વીકારતા આનંદ થાય છે.
જુની વાચન માલામા મુખ્યત્વે કવિ દત્તપતરામ પામે ખાસ કવિતાઓ લખાવેલી
હતી, અને તે ઉપરાંત છઠ્ઠી અને સાતમા ચોપડીઓમા લીલે, શામળ ભટ્ટ, દયા-
રામ, વગેરે જુના કવિઓમાથી ચોડાં છુટા છવાયા ઉદાહરણ હતા. આને પ્રલે

નવી વાચન માતામા ગુજરાતી કવિતાના ઐતિહાસિક અવલોકન માટે અમુક સામગ્રિ
 તેવાં હોવામા આવી છે ન-સિદ્ધ મહેનો, પ્રેમાનંદ, દયાનંદ, નર્મદાચંદ્ર, દક્ષપત્ર-
 ગમ, વગેરે શિષ્ટ કવિઓના કાવ્યના નમૂના આપવામા આવ્યા છે એટલું જ નહિ
 પણ તે તે કવિઓના ડ્રવન ચર્ચા તેમને માટેની વાચનારની નિરાસને મતોડ
 આપે છે. દાનુ આપણુ નવું કાવ્ય માદિલ પણ જૂની જવામા નથી આવ્યું. જો
 કે તે સબધી કહેવું જોઈએ કે નવા કાવ્ય માદિલને જોઈએ તેવો ઇન્સાર નથી
 થયો. આમા સર્વથી વધારે અન્યાય ‘કલાપી’ ને થયો છે તેમનું એક કાવ્ય
 પાંચમી ચોપડીમા નમૂનામા આવ્યું છે ‘કલાપીનો કેકાગ્ર’ બહાર પડ્યા પછી એ
 પુસ્તક ગુજરાતી વાચનાર આવમમા માનીતુ થઈ પડ્યું છે અને તેના પર એક
 ક્રાંતા વધારે વિવેચન માસિકમા આવના લાગ્યા છે. દુકા વખતમા આટલા બધા લોક
 પ્રિય થયેલા કવિને વાચન માતામા રચાન આપવામા આવ્યું તે સંતોષની
 બિના છે પણ કાવ્યની પસંદગી ક્રાંતા બે ‘નૂતન વિવેચના કાવ્યને એક સાથે જોડી
 દઈને રસાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી કલાપીને માટે આદર ઉત્પન્ન થવને બદલે
 તેને અન્યાય થાય એવું થયું છે. પહેલી નજી કડી એક યા નામના કાવ્યમાથી
 લીધી છે ‘તે પંખીની ઉપ- પથરો દુકતા ફેંટી દીધી’ તેથી પંખી ધાવણ
 થઈને પડ્યું. પડતા પંખીને જોઈને હૃદયને ધક્કા લાગ્યો. અવિચારીપણે ઘણી વખત
 આપણે કંઈ કંઈ કામ કરીએ છીએ અને તેના અનિર્ણય પરિણામ આપણી નજર
 આગળ તરી આવે ત્યારેજ આપણે તુ કંઈ તેના વાસ્તવિક રૂપનું આપણને બાન
 થાય છે આ જાતનો ભાર ચિત્ત-વાનો આ કાવ્યમા હેતુ છે પંખી ધાવણ થઈને
 પડ્યું તે જોતા ચિત્ત ખિન થયું, તેને પાણી છાંતી દીધી વાગવા પ્રયત્ન કર્યો અને
 ‘મૃત્યુ થાગે’ છવ ઉમરો? એવી શંકામાથી ‘હવું બદા’ મધુર ગમતી ગીત
 ગાવા ફરીને’ એમ જોતા આનંદ થાય છે ‘૩૩ શ્રદ્ધા મન થઈ પછી કોઈ કાળે
 ન આવે’ એવું સ્વપ્ન આ બનાવમાથી કવિ તારવે છે પણ વાચન માતામા તે છેલ્લી
 કડી મૂખી દઈ એજ કાવ્યનું અનુસંધાન દાવ તેમ બીજા એક કાવ્યની નજી કડી
 જોડી દેવામા આવી છે આ કાવ્ય પ્રખ્યાત ગ્રેગીસ કવિ બર્નેની 10 a field
 model નામની કવિતા પંચી ઉદભવ્યું વાગે છે અને તેમા મનુષ્યો અને પંખી
 જોને સદંત્ર એક બીજા પર અવિશ્વાસ હોય છે, તે માટે ખેદ બનાવવામા આવ્યો છે.
 કવિતાનું વચ્ચે આગવી કવિતાના વસ્તુથી તત્ત્વ શુદ્ધ છે. પક્ષીઓ મનુષ્યોથી સદંત્ર બીજે
 છે, ભયારે બીજા પ્રાણીઓથી બંધીતા નથી કવિ કહે છે ‘પામે જેવી ચંતી હતી આ
 ગાય તેવો’ ૮૦ છુ. નાના મદિતમ સરીગને કાંઈ હાની કરે છુ, માં પૂટે છે કે સાને આવા
 મુનથી ડરીને ખેલ ડોડી ઉડાડો? બધા પ્રાણીનો હથગના બાગક તરીકેના પગરપગ બંધુ-
 બાવ જોઈએ પણ એ ‘કુદ-તનું સામ્ય’ બની જઈ જનો પક્ષીઓ તન્ક પાણી ફેંકે
 જોથી કવિને દિલગીરી થાય છે છેલ્લી બે લીંઈ તો બર્નેનો અનુવાદ હોય તેમ લાગે છે

સીએ છીએ તો આગલા વાંચમાં તેની ' નોકા સૈન્યની તાલીમ ' ની વાતમાં કાંઈ કારણ નથી પણ તેની એ આગલા વાંચમાં તે એક્સર્સી પાછળ થહેનશાહ થશે એ વાંચમાં કારણ આપવામાં આવ્યું છે.

“ અહો ૪૮૬ડી કેવી દુરી લાગે છે ? એ જાનરમાં વેચાતી મળે છે કે લોકો કયામાંથી બતાવે છે ? ” આ વાંચમાં જાનરમાંથી મળે તે લોકો કયામાંથી બતાવી શકે નહિ, અને લોકો બતાવે તે જાનરમાંથી મળે નહિ એવો અવાસ્તવિક ધ્વનિ નીકળે છે તે પણ અસ્પષ્ટ લેખન શૈલીનુંજ પરિણામ છે.

‘ બ્રહ્મદેશ, સિયામ, મલાયા, બર્મા ને આફ્રિકામાં જે કદાચર કપિઓ વસે છે તે લગભગ માણસ પેટે ટટાર ચાલી શકે છે. ને તેઓને આપણી માથેકે પુછડી હોતી નથી ’ અહીં લગભગ માણસ પેટે ને બદલે માણસ પેટે લગભગ ટટાર ચાલી શકે છે એવું લખતાં વાંચ વધારે સુષ્ટ યાત. અને પછીના વાંચમાં જે અસ્પષ્ટતા છે તે દૂર કરવી જોઈએ. અગાડી ‘ માણસ પેટે ’ વાપર્યા પછી અહીં ‘ આપણી માથેકે ’ કહેવાથી માણસ અને આપણામાં કાંઈ ફેર ફરો એવું અયોગ્ય અનુમાન નીકળે. વળી ‘ આપણી માથેકે તેઓને પુછડી હોતી નથી ’ નો સદજ્ઞ અર્થ આપણને પુછડી હોય છે તેમ તેઓને નથી હોતી એવોજ નીકળે. ‘ તેઓને પણ આપણી માથેકે પુછડી નથી હોતી ’ એમ લખવાથી જોઈતી સ્પષ્ટતા આવે છે.

‘ વળી જેમ એંજન કે ગાડીની ધરી ચાલતાં ચાલતાં ધસાય છે તેમ આપણું શરીર પણ નિરંતર ધસાઈ જાય છે. ’ આ વાંચમાં ‘ નિરંતર ’ એ ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે. જ્યારે ‘ ધસાઈ જાય છે ’ એ પૂર્ણ ક્રિયા બતાવનાર ક્રિયાપદ છે. વાસ્તવિક રીતે આપણું શરીર નિરંતર ધસાય છે અથવા ધસાઈ જાય છે એમ જોઈએ. પણ ‘ નિરંતર ને ‘ ધસાઈ જાય છે ’ બંને સાથે તો આવી શકે નહિ.

વાંચમાં ચોપડીના સિતેરમાં પાઠમાં નીચે પ્રમાણે છે. “ હજારમાં એક જાતનો વાયુ છે તેને કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસ કહે છે. એ વાયુ વગસાદના પાણીમાં મળે છે, તે પાણી ચૂનાના પથરા તથા આરસપદાર્થ પર થઈને વહી જવાથી ઉતાવળે ધસાવા માંડે છે. ” આ વાંચમાં ‘ ધસાવા માંડે છે ’ નો કાંતો પાણી છે. પણ લખનારનો આશય એવો છે કે ચૂનાના પથરા અને આરસ પદાર્થ પર કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસમિશ્રિત પાણી વહેવાથી તે પથરા ધસાવા માંડે છે. આ વાંચમાંથી બીલકુલ નીકળતો નથી.

એક ઠેકાણે વાંચ છે કે ‘ ખારીલાપણું ’ એ એક ધણો નકારો અવગુણ છે. વાંચનારને સદજ્ઞ પ્રથમ થશે કે જગતમાં સારા અવગુણો પણ હશે ખરા. નકારા અવગુણને બદલે કાંતો ધણો નકારો ગુણ છે એમ હોત તો ચાલત, અથવા ધણો મોટો અવગુણ છે એમ લખવાથી પણ ચાલી શકત.

“ પણ સોડુ ધણે દેશને માનૂમ પડે છે અને પુષ્કળ જ્યાં બધ નીકળે છે આ વાંચના પુષ્કળ અને જ્યાં બધનો અર્થ એમજ છે એટલે બંને માથે વાપ ગ્યા નોંધએ નહીં

‘ એવીઝરીન રંગ કાલટા માથી કાદનામા આવે છે’ અહીં કાલટા રામદ અગ્રેજીજ મજી દીધો છે અને તેનો અર્થ સમજાવવાનો મધ્ય પ્રવલ્ન થી ક્યા એ અનુગતુ છે

વળી ક્રેટને દેશને અત્રે માથી રામદશ બાસતર ૮ વામા રિવે ન સચ વાપાથી ગુજરાતી બાસામા અગ્રિયિન પ્રોગો થયા છે દાખના તરીકે “ આડુ એ તેના છોડનું નામ આ એ પાંતી અદર રેત્રાકનું પહેલુજ નામ છે આ વાંચના તેના એ મર નામને જલે રપાડુ દગે ગ્રેમ રામ થાય છે ગુજરાતી બાસામા મમલય એડુ તખતુ દોય ને આડુ એ એ જાતના ડોનું મૂળ છે’ ‘એમ નોંધએ તેજ પ્રમાણે બગોગના પાંતમા મોડ રીજ અને મોટા કુતરો’ એવા જે નક્ષત્રોના નામ આપેલા છે તે માન અગ્રેજીના બાસતર છે એ આપણે નોંધ ગયા

આવી ઝીણી ઝીણી પણ નાદિતની કટિથી માફ ન મગી સમય તેવી જૂનો વાચન માનામા ગને અને માનૂમ પડે છે અને એ જૂનો સુવરે નહિ ત્યાં સુધી ગુદ્ધ અને મલક ગુજરાતીના નમના તરીકે વાચનમાધાને ગળી સમય તેમ નથી અને આવી અડુક વાચનમાતા આપખા બાગકોના દાચમા મૂળ પછી પુષ્કળ અને સરળ ગુજરાતી તખરાની આગળે તેમની પામે માગણી થીએ એ અનુગતુ છે માટે આ માહિતી પત્રિકની ફરજ છે કે આ જૂનો પણ મગમતુ લય મેચી તે જમ અને તેમ જતદી નુ થાય તેના પ્રવલ કહે

કેવટે માહિતીનું સનથી મહત્વનું અમ કવિતા તેના અવતોમન પણ આવીએ જૂની વાચનમાધામા કેવટની ચોરડીઓમા આ અમુક અસાદ મિત્રાન બધી કવિતા ખાસ મિત્ર દલપતગમ પામે ગ્યાવી હતી જ્યારે આ વખતે જુના અને નવા બધીતા થએતા કવિઓના ઉગદગળ ટાકનાનો પ્રવલ ક્યા છે બાગકોને યેમ મિત્ર તાઓ દજી ગુજરાતીમા લખા નથી તેથી શરૂઆતમા પુસ્તકમા તે નથી મિત્રતા ગ્યાવથી પડી ■ પણ તે મિત્રતાઓ જુની વાચનમાના મગતા ચડે છે એમ પ્રતિ પાદન કરતુ મુશ્કેલ છે વળી નાના બાગકે પામે મોડા મગ મવતાવસાનો આચય રાખવામા આ યે છે તે અગોગ્ય છે જુની વાચન માના પ્રથમ ચોરાધ અને દોડગારી સર મરી પછી બજા પી અને દગીન અને તાગ પડી કરતા કમની મોપડીઓમા ઝલક્યા ગ્યાન પિકાનિ વગેરે મોડા મગે ત્યાં છે તેમા અમુક કમ

Burton કહે છે—

I'm truly sorry man's lordship
Has broken nature's social union
And justifies that ill opinion
Which makes thee startle
At me thy poor earth-born companion,
And fellow mortal

અર્થાત્ કહે છે —

‘હું ખી હું - ન તપ્તા સામ્યનુ ભાન ભરી
- એ મતા તમ પા નરો મોઝવે હું આરી

આવા બે નામોને કદાચ જાને એકે હદમાં આપેલા હોવાનાજ કારણથી સાથે
મકરાથી જેનો નધા વિરોધાભાસ થાય છે અને કપિને કટલો અન્યાય થાય છે ।

મ પા યુ ને તન્દ્રીમગ્ન હસન માતન આથી,

અમ કદના માણસ દશ લીની પછી ‘નાના ગદિ તમ સરીગને કાષ્ઠ દાની
કે હું’ એમ કદ લારે બેમાથી એ વાક્ય તો ખોટું એમાં કાષ્ઠ શક નહિ
ગોલ્ડન જેડીમાં એક કાનને વર્ડઝર્સ અને એવીના બે કાન્યોને સાથે ગોલ્ડનામાં
પણ પાલકોવની હમી ગમટસિનુ ભાન થાય છે એના આસપાસી મેથુ આનોડે
કોની દીકા વધુને મિલિન છે તેજ પ્રમાણે આવા બે વિરોધી ભાવના કાન્યોને સાથે
ગોલ્ડવી તેમને એક કાન્ય તરીકે ગનારી દના ગમટસિને મુ વિગેષણુ આપવું તે સ્વ
વાચનારે પોતેજ વિચારી લેવું

નાના કાન્ય માહિલના બાજી નમનાઓ માટે પણ અસતોષ જ થાય છે.
અંગ્રેજ દેશનાની પ્રવાસી યુગર નાન્ય માહિલમાં જે નવી રોલી દાખન થઈ છે
તે રોલીનો વાગ્તમિકે જ્ઞાન આવે એવા નમના લેવામાં નથી આન્યા રા નગસિંહ-
પાવની બઝગીના બન્યાની કવિતાને જ્ઞાન આપનાથી નેજા ભાગ્યેજ ખુશી થવા
હમે વળી એ કવિતાનુ નરુ નીજ ચોપડીને લાયકનુ છે લાગે તેને સ્થાન પાચમી
ચોપડીમાં આપનામાં આવ્યું છે અને સાતમી ચોપડીમાં જે બે કવિતાઓ આપવામાં
આવી છે તે પણ તેમની કવિતાની જામ ખુશી (Characteristics) નો ચિતાર
આપે તેવી નથી ન્હાગ અવીન મત પ્રમાણે તો સાતમી ચોપડીમાં ન નગસિંહરાવના
‘ચંદા’ જેવા કા થને સ્થાન આપવું જોઈતું હતું કે જેથી હાવના નવા કાન્ય
માહિલની જાણી વાચનારને થવા પામે એકદરે ન બાનાસંકરના એક કાન્ય
સિવાય નરા કાન્ય માહિલના બધા નમના ને તે નેખમના ઉત્તમ કાન્યોમાથી

લેનામાં આપણા નથી જ્યાં મહિનાન અને જાન્યુઆરી, જેના માનનીય પ્રિન્સિપલે
બીજાનું પ્રિન્સિપલ દેવામાં આપે છે એ પણ વાચન માનના ૧૧ મંત્રીની
મેળે ખામી છે

છેવટે આપણે વાચન માનની મિત્ર મળવી એ શરૂ બી મમામ રીએ
જૂની વાચન માના ૨૫ નવીની મિત્ર મળે જમામાં આપી છે તે સળધી
શરૂઆતથીજ સન ૧૯૭૫ માં આપે હતો જૂની ગુજરાતી પદવી ચોપડીની
કિંમત પ્રથમ ૦૦૮ હતી પછીથી તે ૦૧૦ રૂપામાં આપી હતી નવી વાચન
માનાની મિત્ર આપી જમણી ૦૦૬ રૂપામાં આપી છે જળી વાચન માના
છપાઈ બહાર પાડવાનું લખત સારે એમનું પત્રની માટે કૃત્ય અને આમ
કિંમત વધારામાં આપી તરીકે પ્રતિભા મનમાં રમરમે રે। થયો આખામત
મી કોન્ટેન્ટના ૧૫ પૃષ્ઠ ગઈ લાગે છે । જુ પોતાના ૧ પોટમાં તે વાચન
માનાની કિંમત મળધી લખાણ જુ મો ૨૩ એ પાનામાં મા નીચે રમાણે છે

જૂની વાચન માનાઓ પ્રતિષ્ઠા મેળે તેવા થયેન રાનાથી જુદી જુદી વાચન
માનાઓની એક ધો જુ માટેની ચોપડીઓમાં પણ થયો ૨ હતો જળી જે
પ્રાતમાં પ્રગટાવેના રેનાના વિશેષ થયો રતો આ વાચન માનાની ઘણી આવૃત્તિઓ
થયાથી મિત્રમાં ઘટાડો પણ થઈ ગયો હતો અને તથા જુદી જુદી વાચન
માનાઓની મિત્ર જુદી જુદી હતી મળેની વાચન માનાની છ ચોપડીઓની ૫
મિત્ર ૨૮૨ હતી પણ તેમાં મિતાના ૧૧ ન રના અને એ મિત્રા મંત્રી જુદા
છપાયા દત્તા તેની દે ની મિત્ર ૦૫૦ હતી અત્ર વાચન માનાની ૫ મિત્ર
૩૨૬ ગણાન સિવાય વાચન માનાની છ ચોપડીઓની મિત્ર ૦૫૩ હતી પણ
તેમાં મિત્રા બીજાનું ન દત્તા મળી માન ચોપડીઓની મિત્ર ૦૫૮ હતી બધી
ક્રમમાં મોટી અને છપાઈ વગેરેમાં ૨ જાતમાં ગુજરાતી વાચન માના હતી આ તેની
એટલી બધી આવૃત્તિઓ ઉપ ૧૩૫ થઈ હતી માને આપીઓ દત્ત ૨૨૩ ની
કિંમતે પોતાની નવી વાચન માનાઓ છપાઈ વગેરેમાં અ મળી રેનાથી
કિંમતમાં પણ એક મળી જમાનું ૮૫ માટે પ્રતિભા ના વિત્રા પડી વચરો માં
પસદ પ્રવામાં આપે જેથી ૧૧૩૫ પનાને વાળી ના ૨ અને તે છતાં વાચન
માનાની મિત્ર અમારની વાચન માનામાં જે વધારેમાં વધાર મોટી હતી તેનામાં એકી
હોય આપી એક જે વિભાગની રજાને પડે તા વધારેમાં વાચન માના લરી
પડે એ નિમશય છે પણ મિત્રમાં નસાગ છ મોટો નથી જતા આગના ક્રમ
ઘણી વધારે માની વાચન માના તમને નનો અને ત ઉપર ન તેમને એમ પણ જળીને
દિનામાં મળે ૩ આપણે જે સ્વારે મિત્ર આપીએ જીએ તેથી મુજબ દાખલામાં પ્ર
વણીના વિષયમાં વધારે પડ્યા અને ગેરમાન વધારે મસ્તી નાન માના આપનામાં

આપણે મદદ કરીએ તો વળી હાનની કિંમતો ઘટી જાય છે. આથી વાચન માન્યતા અભ્યાસ આવી એમ પણ મનાવવાનું નથી, એ કિંમત હાલને માટે અજમાવવાની મમજનાની છે અને તે અનુભવ ઉપરથી ખાતાને એમ લાગે કે તેમાં ફેરફાર કરવો જરૂરનો છે તે લેવા- અને લાભ આપ એવો ફેરફાર માને ખાતુ નથી.

આ ઉપરથી વાચન માન્યતા એક કિંમત વધારે નાખવામાં કમિટીનો શો હેતુ હતો તે સ્પષ્ટ જણાવવા આવે છે. પરંતુ વાચન માન્યતા એક કિંમત વધી એ કિંમતની વિશિષ્ટતા મોટા પોતાઓએ એક અગત્ય માન્યતા અને કાલે બાળપણથી બહાર પડી ત્યાં તેની કિંમત માટે જ હકીકતી જુની ગુજરાતી પદોથી ચોપડીની કિંમત ૦.૧૩ હતી તેને બાદ વાચન માન્યતા બાળપણથી કિંમત ૦.૨ નાખવામાં આવી વળી પ્રાથમિક કેળવણીમાં વળાંકના બાળકો માટે ચોપડી બહારની હતી જાય છે અને તેવા હકીકતોને મોટા બાળકોને વાચન માટે તે નવી વાચન માન્યતા ઉપરથી ચોપડીઓની કિંમત નમોજસ સંખ્યા જ રી અને નીચલીમાં વધારે કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી ગરીબ વર્ગને માથે એ વધારાનો બોજો નાખવામાં આવ્યો એમ થયું છે. આને પ્રાથમિક કેળવણી મદદ કરવાની એક તંદુરસ્તી સરકારને અરજ કરવામાં આવે છે ત્યાં કમિટી કમિટીએ બાળપણથી વધારેની કિંમત વધારી તેને વધારે મોટી માન્યતા છે આ કારણે પણ વધારી ખાતાના કિંમતો મિ. એ. મી. નું માન્યતા એવા હતા. અને તેમણે ૪ મ. ૧૯૬૭ ના પોતાના કમિટી રિપોર્ટમાં આ બાબત પણ નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું છે. I have to complain that although the cost of the whole series does not exceed that of the old series, yet the most elementary books are more expensive. This of course is a serious matter. The younger the child, the sooner it starts to read, the better. In the infant class and first standard, a parent may have to buy two or more copies of the same book in a single year.

એ એવી તથ્ય ત્યાં માન્યતા છે અને આથી વાચન માન્યતા કિંમત જુની વાચન માન્યતા વધારી નથી છતાં નવી વાચન માન્યતા બાળપણથી, પહેલી ચોપડી વગેરે શરૂઆતની ચોપડીઓની કિંમત વધારે છે આ એક મબીર બાબત છે જેમ બાળક નાનું તે જ નહીં ચોપડીઓ ફાટે અને બાળકો ધીરજ અને પહેલાં વાંચવામાં તે એ વાચન એક ચોપડીની એક વધારે નકલ ખરીદ કરવી પડે.

મનાવવાનું માન્યતા મિ. એ. મી. ની આ માન્યતા ગણ્યું અને તેમણે પોતાના વિવેચનમાં નીચે આમને વધારું છે.

જીનું સ્વર શિક્ષણ.

(લિખક-દેવરાંકર વૈકુણ્ઠ ભટ્ટ, હેડમાસ્ટર, યંત્રગામ).

આપણા દેશમાં સરકારી નિશાળોની સ્થાપના થઈ, તે પહેલાં ગામડી નિશાળોમાં આંક, કડકો, બરાક્ષરી, નામાં, લેખાં ને ખત કાળજી શીખવાતાં. તે ઉપરાંત સિદ્ધો (સિદ્ધો વર્ગસમાજાચાર્ય) એ નામતું લઘુ વ્યાકરણ, વગર સમજાણે અપ્રખ્યાત ઇચ્છાથી ભણાવાતું, એ સૌ કોઈ જાણે છે.

એ વખતે ધાપખાનાં નહેતાં, એટલે આંક કક્કો વગેરેની ચોપડીઓ ગામડી મેહેતાઓ પોતાની પાસેજ રાખતા; અને તે ઉપરથી વર નિરાણીઆને નકલો પહોં કરી આપતા. એ ચોપડીઓમાં કક્કાની પહેલાં “ભણ્યે મીંડુ” ઇસાદિ સંકેતના અક્ષરો લખીને જ પછી કક્કો બારાક્કરી વગેરે લખી દેવામાં આવતું, એમ જુની ચોપડીઓ જોતાં જણાઈ આવે છે.

હાલ ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતના જૂદને પુછીએ કે આગળના વખતમાં “ભણે મીંડું” શીખવાતું એ શું હતું? તો તેના ખુલાસા કોઈ પણ ભાષ્યેજ આપશે. હાલ જેઓ ગામડીયાને ધુળી નિશાળનું કામ કરે છે, તેઓ પણ એ વિશે અજ્ઞાનજ માત્રમ પડ્યા છે; અને તેનું કારણ એજ કે, તેઓ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળા ગામડી નિશાળો રક્ષાવનારા છે; પરંતુ કોઈ કોઈ અતિ જૂદ મસ્કરીમાં નવા શીખાણને કહે છે કે—ખીજું ભણ્યો તે તો કીક પણ ભણ્યે મીંડું આવડ્યું? આ સાંભળી “મીંડું” શબ્દનો અર્થ કાંઈ નહિ એમ સમજાઈ જાય છે. શરમાઈ જાય છે, પણ ઉડિ વિચાર કરતાં એ આપણા સ્વર વ્યંજનાદિ શિક્ષણનું પહેલું પગથિયું છે, અને તેમાં પ્રથમ મગસાતમક ઝંકાર, ને તે પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કરી સ્વરશિક્ષણના નમુના લખેલા છે, એમ જાણતાં સૌ કોઈને સાનદાઈ થશે. કારણ કે તેની મોંપાઠ તરફ ધ્યાનઆપીએ છીએ, તારે તેમાં તેવું કશું સમજાતું નથી. જેમ અપ્રશ્નરૂપમાં સિદ્ધો બાલનારને સાંભળીએ, તો એમાં કાંઈ વ્યાકરણનો ભાસ, વિદ્યાન સિવાય બીજાને થતો નથી, તેવું જ આ બાબતમાં પણ થયું છે. પણ હાલ એ વાત બાળપર રાખી જે ચોપડામાંથી અમને એ સ્વર ચિહ્નો મળ્યાં છે, તેનાં રૂપ નીચે આપી, તત્સંબંધી ધટતી હકીકત દર્શાવીએ છીએ:—

^१५०३०, ^२न, ^३म, ^४रम, ^५दरि, ^६अ, ^७आ, ^८इ, ^९ई, ^{१०}उ, ^{११}ऊ, ^{१२}ऋ, ^{१३}ॠ, ^{१४}ॡ, ^{१५}ॢ, ^{१६}ॣ, ^{१७}।.

આ રૂપોમાં પહેલા પાંચ અક્ષર તો સ્વર નથી, જે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. બાકીના બારૂ સ્વરો જ રહે છે, ને તેજ જલ્દી વધરાય છે, જે ઉપરથી બારાક્ષરી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેના જ માત્ર ઉપયોગ હોઈને ચિહ્નોમાંથી ક, ઋ, ૠ, ળ, ણનો સાત કરેલો માલમ પડે છે.

● સિદ્ધો વર્ગમાં મોં તેમ જ ચતુર્દશસ્વરોઃ એમ લખ્યું છે-કેમકે અનુસ્વાર અને વિસર્જને જાણ્યા વગર
 ઉ-એટલે અઞા ફરે તરફ જઈને સારું થાય એ જ લીધું છે-અહીં તેમ નથી.

Government would be glad of a further report from the Director of Public Instruction on the subject of the unequal incidence of the elementary book which obviously ought not to exceed largely, if at all the cost of similar reader in the old series.

નવી વાચન માતાની શરૂઆતની ચોપડીઓની મિત્ર તૂટી તા વધી વધારે ન હોવી જોઈએ, વરાગે એ પડે તો પણ તે જુનું દોઢો જોઈએ એ દેખીતું છે અને તેટલા માટે એ ચોપડીઓની મિત્રના મંજૂર કરી ૨૦ નાદેએ નામ નિર્ધારિત રહે.

આ પડી આ રીતની શરૂઆતમાં મળી જાય તથા વાચન માતાની કિમતમાં જેનાં થવાની વાત બદલાય તમા આવી ફરી તમા જાગ પોથી અને પહેલી ચોપડી સિવાય બાકીની ચોપડીઓના કપાના પૂરતને મદદે મગગના પૂરતા બતાવી તેની મિત્ર બમે આના વગ તમા આવી છે પણ જાગ પોથી અને પહેલી ચોપડીની કિમત તો તેની તેજ દી છે આપો તર જેમુ તેમ મ. ૧ મુ. ૩૩ છે જે શરૂઆતની ચોપડીઓની મિત્ર આગલી વાચન માતા તા રવા બરી પડે તો પણ થઈ શકાય તો ન જ મેલી જોઈએ અને જાગ પોથીની કિમત તો પહેલી કરતા બમણી છે ના? એ કિમતમાં ધગડા થવાની ખામ અમલ અને એ અમલ ઉપર ધ્યાન ખેંચવું એ આ પડીની એ ૨૦ ૧ છે.

* આ વિષે મુજબ ૧૩ ૧૯૧૧ ની માસ ૧૧ ની રજીસ્ટર દર્શાવે છે.

At the meeting of the Legislative Council held on the 11th February last it was stated in reply to questions put by Mr. H. S. Chaudhary that the question of lowering the price of the Vernacular text books was under the consideration of Government and that it was probable that it would shortly be possible to reduce the price of the text books. His Excellency the Governor in Council is now desirous that in future the Vernacular Reader should be issued in two kinds of bindings viz., the existing one and a cheaper one. It is now left to the choice of buying the books in the former or cheaper kind according to their means. The existing price and the price of the books in cheaper binding are given below.

	Existing	Cheaper
1st Reader	1-0-0	1-0-0
1st Book	1-0-0	1-0-0

વાંચન માધ્યમ આ અવલોકનની અંદર ઘણી જાતની અપૂર્ણતા લાગશે. તે સંબંધી મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે વાંચન માધ્યમો વિષય એ સાર્વજનિક કેળવણીના વિષયનો એક ન્હાનો અંદમાન છે. આપણા દેશમાં હજી સાર્વજનિક કેળવણીના પ્રશ્નથી વ્યવહાર ચર્ચાઈ ઉપસ્થિત થઈ નથી અને એવા પ્રશ્નની વાસ્તવિક ચર્ચાની ગેરહાજરીમાં વાંચન માધ્યમ સ્વતંત્ર અવલોકન કરવું મુશ્કેલ છે. એટલા માટે જુની વાંચન માધ્યમ સાથે નવીની સરખામણી કરીને જ સતોષ માન્યો છે. અને તે ઉપરાંત જે કંઈ ખામીઓ તરત સુધરે એવી હોય અથવા જે ખામીઓ માફ ન કરી શકાય એવી મંભીર હોય એવી ઉપરજ ધ્યાન ખેંચવાનો આગ્રહ થયો છે. હોપ કૃત વાંચન માધ્યમ ઉપર આપણી પ્રજા પિસ્તાળીશ વર્ગ સુધી ઉછરી તે પ્રમાણે આ વાંચન માધ્યમ ઉપર પણ તેને પચીસ વર્ગ ધીજી કાઢવાં પડશે. સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો બાજ કાઢ થયો દૃષ્ટિએ પડવા લાગ્યો છે. પણ એ જુસ્સો બેવહાર સ્વરૂપ પકડતો હજી આપણે જોતા નથી. તેમજ વિવાદમાં મદતવા વિષયો અને વગર મદતવા વિષયો વચ્ચે વિવેકની ખામીને લીધે વિઠાનોની શક્તિનો કેટલેક અંશે દુર્બલ પણ થાય છે આ બંધામાંથી વાસ્તવિક માર્ગ ઉપર આપણી સાદિસ પ્રતિષ્ઠા આવે અને તે સાર્વજનિક કેળવણીનો વિષય ચર્ચા તેની સામગ્રી પૂરી પાડવાને ઉત્સુક થાય એને ઝોઝામાં ઝોઝાં પચીસ વર્ગ લાગશે એમ મને લાગે છે તેટલો સમય આપણાં બાળકોને આ નવી વાંચન માધ્યમ પર કોઈટલાં પડશે એ નિર્વિવાદ છે.

તો પછી મુજરાતી બાધાની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી સ્થપાએલ આ માર્દિત્ય પરિપક્વની રરજ છે કે જે વાંચન માધ્યમની મદદ વડે આપણાં બાળકોને મુજરાતી સંસ્કાર એસાડવાના છે તેની ખામીઓ દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. અને તેટલા માટે આ મદતવા પ્રશ્ને તેની ગોખતાના પ્રમાણમાં ચર્ચા તેના ઉપર થતો ફાયદો કરશે એવી મારી નક્કી વિનંતી છે.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

	Existing Price.	Reduced	Remarks.
2nd Book ...	0-3-6	0-3-0	in paper cover.
3rd Book ...	0-6-0	0-4-6	
1th Book ...	0-7-0	0-5-0	In paper board cloth black cut flash.
5th Book ...	0-8-0	0-6-0	
6th Book ...	0-10-0	0-8-0	
7th Book ...	0-11-0	0-12-0	

R. E. Enthoven,

Secy. to Govt.

હવે એની મોંપાટ જીવી રીતે લેવાની, અને તે ઉપરથી લેવાની સમજાયુ શા શાજીથી લોપ પામી, તે બાજન નીચે જણાવીએ છીએ, તે ઉપરથી અપ્પ થયે કે, ઉપગના ચિહ્નો તે સ્વચિહ્નો જ છે.

નંબર. રૂપ. મોંપાટ.

અરૂ સ્વરૂપ. કારણ(મોંપાટનું).

૧. પ... .. બપે	} ઓ (અં) {	બપવની મુદ્દમતા મપે
૭ ... .. મીડુ		એવી નિરામીએ બ
૩... .. *બાણી-એજવપડો		વારી એકાર શીખવતા દરે
૨. ન ... નન્નો વીંટળો	ન	{ મીડ વાળને મ્પે પડે છે મપે
૩. મ..... મળા મેળ	} મ: {	મળના લેવા આખર તેથી પડે
ઃ . ... મળના દસમા બે લાડવા		પડે બે મીડ તે બે લાડવા
૪. લમ..... સેરની ચોટી, પાછી વાળી	} સિ {	"સ" ચોટી લેવા મ્પે, અને
કુટાળ		તેને કસ્ટ હ મ્પે પડે છે, મપે.
૫. દ. .... દાણ દોડનું	} હં {	પ્રથમ દાણાની માફક લખતુ ને
૦ ..... માથે એક		માથે મીડુ મ્પે તે છે.મ
૬. અ ... એન એન બાણ	અ	{ અ ને આ એ બે બાઈ લેવા છે.
■ અ ..... બીબ બાંને કાને દે	આ	બીબ અને કાને કસ્ટે
૮. .. એજામુઆવીસમા દેડો	૬	{ મળ સમજતુ નથી, પમ કસ્ટ
૯. 66 ..... દેડવા હાસલ	૬	દીર્ઘ દીર્ઘને મપે દરે
૧૦. ઊ... .. ઉપર વાળી ઉપરથી	૭	કસ્ટ હને મપેનુ ચિહ્ન
૧૧. ઝી ... .. આડ આડે આ ડ	૮	દીર્ઘ લખા આડે વાળે
૧૨. ડડડ..... આડ બીબ કોડે	૯	આડની પેડે મડવલુ મપે
૧૩. પા... .. બીબ આડે માથા	૧૦	{ બીજાદર ૯ કીને માથા વધા
૧૪. પો ... .. એજવ એજવ બાણીયા	૧૦	{ એ એજવની સાથે બેજવ
૧૫. ૩૭.....	૧૦	સજ વધારે છે
૧૬. અં... .. એક ટ્રા ને માથે મીડુ	૧૦	ઓ ઓ સ્વલુ મ્પિત રૂપ
૧૭. અં:..... બીબને બે આખા મીડ	અ	અકારને માથે મીડ અ
	અ	નિર્ધાર્ય રૂપ અ

ઉપરની મોંપાઠ માત્ર રહી હતી, અને તે મોંપાઠ જે ચિદ્ર તેમજ અક્ષર માટે હતી, તેનું લક્ષ્યસ્થાન જૂલાઈ થયું છે. હાલમાં એકઠા શીખવતાં નવડો કરવો હેતુ સારે બાળકને કહેવામાં આવે છે કે પ્રથમ ચૂલો કરી તેમાં લાકડું ખોસવું તે નવડો. મતલબ કે ચૂલો જેવો આકાર કરી તેમાં લીટી આડી કરવી. પણ પાછળથી ચૂલો ને લાકડું બેજ શબ્દો ઉપર ધ્યાન રહે ને નવડાનું લક્ષ્યસ્થાન જૂલી જવાય તેનું આમાં થયું જણાય છે.

વળી કમ્પુતરનો ક, ગણપતિનો ગ, એમ બાળકને બોલાવીએ છીએ. તેમાં પ્રથમની દૃષ્ટિએ બાળક ચિત્રપર જ ધ્યાન દે છે, અને અક્ષર તરફ તેનું ઓછું ધ્યાન જાય છે. તેવીજ રીતે સ્વરને માટેની મોંપાઠ છે તે વાત બેશક જૂલી જવાની છે.

આ શિક્ષણ ધણું વર્ષ પહેલાં પણ પ્રચલિત હતું એમ પ્રખ્યાત કવીશ્વર દાળીદાસ (પ્રહલાદખ્યાનના લખનાર ગુજરાતી કવિ) ની તે સમયની કવિતા* ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વળી મોંપાઠ પણ એ જ રીતની કવિ પોતે કવિતામાં જણાવે છે. જેમકે-પ્રહલાદ કહે છે-

“મખ્યામાંહી હું તો પંચજૂત ગણું, વાળું મોંદું તે આગળ માયાતણું;
અવર લણતાં ભય લાગે ધણું, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૮
કહું ભોગવદાયજી કર્મ કથી, જેને થાક્યા મુનીવર મોટા મથી;
એના અસુરને કુળ અવતાર નથી, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૯
જે કોઇ મને વિદાલે વિદાઇ રહ્યા, મંબા મોકળા મોઢક તેણે સહ્યા;
જેના વેદ પુરાણમાં અર્થ કહ્યા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૦
હું તો લેણી રનેહ ન રાખું કદા, વાછી વાછી કંઠાચી ન લોપું તદા;
દાગે દોકલે આહી રહ્યો છું સદા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૧
મોં તો ઘનમેનમાયા અનેક લણ્યા, બીજા માનના ગુણ ન ભય કહ્યા;
થાય શત્રુને મિત્ર બે માય જણ્યા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૨
મોં તો વે મૈ કેકે વાર લખ્યા, મોં તો ભણવગદને હુવે ઓળખ્યા;
એમ હુરિ રહ્યા મારી કરચો રહ્યા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૩
લલિતરવિષ કાદેલું ઝેર લહું, લાલો સૂતો સાવતાંથી દૂર રહું;
શાને અંગ સદા શિર ભાર લહું, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૪

ઉપરની કવિતામાં બાળબોધ અક્ષરે લખેલી સદા અને અમે પૂછીને લખેલી મોંપાઠ તદ્દન મળતાં છે. આ મોંપાઠમાં “લલિતરવિષ કાદેલું અને લાલો સૂતો સાવતા” એ શબ્દો આવે છે. તે પૂછવામાં આવેલી મોંપાઠમાં નથી મૂકયું. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે, ક, જ, છ, જ એને લખતાં કવિતામાં સૂચન છે. પાછળથી તેના ખપ બારાક્ષરી વગેરેમાં ન રહેવાથી લખાણમાં તેમજ મોંપાઠમાંથી કમી થયેલ હશે.

સ્વિગીરીની વાત એ છે કે-અમે બે ચાર રૂદને ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, પણ પૂરી વાસ્તવિક સમજણ સાથે મોંપાઠ કોઇ શક્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ જુની બીજા પ્રત પણ ચલ કયા છતાં આવા મોટા શહેરમાં મળી શકી નથી. કેમકે આવી બાળ્યમાં મહેનત કરનાર અને લક્ષ છ સાધન મેળવી આપનાર બાએજ મળી આવે છે. તેપણુ આશા છે કે ગુજરાત તરફના મોટા શહેરમાંના કોઇ વિદ્વાન જુનો દસ્તાવિજિત ચોપડો

* એવા સાપ્તાહિક બાનું દુદીયા સપ્તાહ કંપ્યુટરની એક ગુજરાતી દીકાયા પણ લખ્યું છે

મેળવી, વધારે અનુભવી જુદથી શોધ કરી વિશેષ અજવાળું પાડશે. અમે તો માન્ય દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે કે-બપુએ મીકું તે ખીનું કંઈ નહિ પણ “૩૬ નમઃ સિદ્ધ પંચી ભગવતે” છે.

આ પ્રસંગે હાલના શિક્ષણ સંબંધે પણ આ વિષય ઉપરથી મળતા બોધને અંગે કંઈ કહેવું આપ થાય છે, તે કહીએ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

૧-પહેલી વાત તો એ કે હાલને વખતે પ્રાથમિક શાળામાં એકઠા ઘુંટનારને એકઠા લખતાં આવડે તે સાથેજ કમો શિખવવાનો રિવાજ દાખલ થયો છે, ને સરકારી હુકમ પણ એજ મતલબની પદ્ધતિનો થયો છે. તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે પ્રથમ આંક, તેમાંથી તે દશ એકઠા પાકા આવડે અથવા $10 \times 10 = 100$ પાકા આવડે, તે પછી જ કમો શિખવાય, તો વધારે અનુકૂળ પડે એમ અમારું માનવું છે.

બાળપોથીમાં ને ખીજી કોપી શુક્રમાં અક્ષર સહેલા વલણવાળાથી શરૂ કરીને પછી વધારે મરોડ તથા આંટી ધુંડીવાળા આવેલા છે. એ તો અક્ષરના આકાર સરસ મરોડદાર લખતાં આવડે, એ વિચાર ઉપરથી મૂકવામાં આવેલ હોય એ જુદી વાત છે, પણ એકઠા પાકા આવડ્યા પછીજ કમો શિખવવાની શરૂઆત કરાય તો વધારે ઝડપથી બાળક શીખે. અસહ્ય પણ એમજ હતું. જેમકે-એકઠા તથા દાન સુધી લખેલાને શિક્ષક કહે કે-પાંચડાને ૫ કહેવો, ૨ બગડાને ૨ કહેવો, ૭ગડાને ૭ કહેવો, એમ સમજાવે એટલે એટલા અક્ષર આડી અને (૧) ઉભી લીટી લગાડીએ તો ય, આડાને ઉભી લીટી લગાડતાં ત, પરથી શબ્દ પણ કરાય. જેમકે રસ, મલ, તપ, વઠ, મસ વગેરે. વળી એના એ અક્ષરોને આપણે શબ્દગારીએ છીએ, તેમાંથી શબ્દ લખતાં આવડે છે ને નવા નવા ધણા અક્ષર રમતમાં આવડી જાય છે. એમ બાળક જાણે ત્યારે એનેય ઉત્તમ વધે છે. વળી જુની ને નવી બેઉ પદ્ધતિ સચવાય તેમ છે. વારતે “બાળકને એકઠા પાકા આવડ્યા પછીજ ઉપ-રની રીતે કમો શિખવવો જોઈએ. કેટલાક શિક્ષકો ગમે તે રીત ચલાવીને બાર માસે ધારણ બાળપોથીની રચના ને તેમાં થયે જોઈતા સુધારો એ વાત છેડવી પડે, એને માટે આ સ્થાન નથી એમ સમજી એ વાત બાજુપર રાખી માત્ર સૂચન કર્યું છે.

૨-કક્કાની ને સ્વરની મોપાઠ સંબંધે પણ ઘણું કહેવાનું છે. હાલમાં કખતરનો ક, ગણ-પતિનો ગ એ મોપાઠથી છોકરાને કે, ગ કે હ લખાવીએ તો લખી શકે છે, પણ એકલો ક ન કે હ બોલો તો ઘણું લખી શકતા નથી-માટે એકલા ક, જ, ગ ની મોપાઠ છેલ્લે સમયે પરીક્ષાનાં વખતમાં બતાવાય તો વધારે સારું-બાકી તો કમો કેવેલો જાણી જાણી એમ બોલાવું તેને બદલે આ રીત ઠીક છે, પણ તેમાં નીતિ બોધ આવતો નથી. વાસ્તે “કક્કારે કાઈ તણી નિંદા નવ કરીએ એ ચતુરાઈની રીત,” એ જુની મોપાઠને અવકાશ બાળક વર્ગમાં ચલાવવી જ જોઈએ. એ નીતિના પડેલા સંસ્કાર, આગળ જતાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે એ નિઃસંશય વાત છે.

૩-વાસ્તવિક રીતે બાળકને અંક મૂળાક્ષરનો બોધ કે રસ્તે આપવો સુલભ પડશે, એ સંબંધે શિક્ષક વર્ગ બહુ થોડો વિચાર કર્યો અથવા જણાવ્યો હતો. ધારણ બોધનારા મોટા

વિદ્વાન, તેમજ ઉંચા અભ્યાસક્રમે શીખવનાર હોય છે, તેઓ અનુમાનથી એવાં બાળધારણો રહે છે, એટલે બાળકોની ખુસેલીઓ તેમના દિલમાં પૂરેપૂરી હોતી નથી. આથી જોઈએ તેવું સારું પરિણામ આવતું નથી. દાખલા તરીકે હાલ અર્ધ સાથે તેમજ સરવાળા બાદબાકી સાથે ૧૦૦ એકડા શીખવવાનું બાળધારણમાં રાખ્યું છે, એ સૈંકડે ૫૦ ટકા નહાનાં બાળકો શીખી શકતાં નથી. અલગત એમાં શિક્ષકોનોય દોષ હશે, પણ હાલમાં ચાર ચાર વર્ષનાં બાળકો નિશાળે ઘેસે છે, તેમને એ વાત તુર્ત સમજમાં ન ઉતરે. વસ્તુથી સમજે છે, પણ મગજપર બાર વધે છે. આ સમયે તો એની સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે, માટે યુક્તિસર મોંપાક, અને તે સાથે અક્ષર જ્ઞાન (એકડા સહિત) હોય તો બસ. પછી આગળ ઉંમર ને અભ્યાસ વધ્યા બાદ આ વાત સરવાળા બાદબાકીની લેવાય, તો આગલ ઉપર ઘણો લાલ થાય, એમ અમારું માનવું છે. અત્યારે તો સમય ઉપર ખીલનારી કળીને પરાણે ખીલાવવા જતાં તેવું સૌંદર્ય અને સુગંધ ગેહ જોઈએ તેવાં મળતાં નથી એમ ભાસ થાય છે, વાસ્તે તે વાત સુધારવા સરખી છે.

૪-આ લેખમાં ઐઞ્ઞાર જે મંગલાત્મક, તેમજ શબ્દાલ્પ સ્વરૂપ તેને અગાઉના સમયમાં પહેલો શીખવવામાં આવતો, હાલ તે અક્ષર સાત ચોપડી શીખેલાં બાળકનેય વાંચતાં આવડતો નથી ! જે આજણુનો દીકરો હશે, ને સંધ્યાવદનના મંત્ર શીખ્યો હશે તે જ બાળકો હશે; વાસ્તે મંગલાત્મક ઐઞ્ઞાર તેમજ નમસ્કારાત્મક મંગલાચરણ “શ્રી ગણેશાય નમઃ” ઇત્યાદિ વાત બાળકને ક્યાંલી શીખવાતી નથી, તેને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ છીએ. મૂળાક્ષરમાં જ ને જ ઉમેર્યો છે, તેમજ “ઐ” અને “શ્રી” આ બે અક્ષર ઉમેરવા ધટે છે-તેમાં ‘ઐઞ્ઞાર પહેલો અને શ્રી છેલ્લો-એ ચાર અક્ષરોનાં સ્વરૂપાદિ આગળ બાકરણ બચુશે, ત્યારે સમજશે-પણ દાખલ કરવામાં આવે તો ધણે ભાગે ઉપયોગી થશે. એ પ્રમાણે અમારા નત્ર વિચારો નિવેદન કરી, ઐ નમઃ સિદ્ધં કંહી આ વિષય વિદ્વાન-નાની સેવામાં મૂકીએ છીએ. इति शिवम्.

સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી એમનો પરસ્પર સંબંધ.

(રા. રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ. (સુખ) એ. એમ.
(કોલંબીઆ.) માર્ટર્સ ડીપ્લોમા ઇન એડ્યુકેશન. (ટીચર્સ કોલેજ ન્યુયોર્ક.))

જ્યારથી પશ્ચિમ તરફ “સામાજિકદાય” અને “બાલ્યાવસ્થાનો અર્થ” એ
જે વિષયપર તે તે શાસ્ત્રના વિદ્વાનો એક નિશ્ચયપર આવ્યા
જે આધારભૂત વાદો સ્વાસ્થી કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. અને તેના હેતુનું
સ્પષ્ટતર વિસ્ફોટન થયું; સ્વાસ્થી કેળવણીનું શાસ્ત્ર જે
અસાર સ્ત્રી બીજાં શાસ્ત્રોથી વિરક્ત હતું તે લગભગ બધાં શાસ્ત્રોપર આધાર રાખતું
થયું. આ સ્વાસ્થી ન “કેળવણીનું શાસ્ત્ર” એ પણ જે સંદિગ્ધ હતું તે નક્કી થયું.
કોઈ પણ પક્ષ પક્ષનું શાસ્ત્રત્વ સિદ્ધ કરવાને તેને ઉત્ક્રાંતિવાદના નિયમો લાગુ પાડવામાં
આવેછે અને નિયમોની કસોટી સહન કરવાને તે સક્રિયમાન થાય છે. સારે તે શા-
સ્ત્રપ્રવર્તકોએ કેળવણીનું શાસ્ત્ર જે અસાર લગી ઉત્ક્રાંતિવાદના નિયમોની કસોટી
સહન કરી શકતું નહોતું-તે આ જે વાદોને લીધે સહન કરતું થયું અને એ વિષયને
શાસ્ત્રત્વ પદ અનાધિત મળ્યું આપણે સારોમાંથી “સામાજિકદાય” નો વાદ સમાજ-
શાસ્ત્રપરથી લેવામાં આવ્યો છે. અને કેળવણીના વિષયો કયા રાખવા તે બાબત તેનાથી
નક્કી કરાયછે બાલ્યાવસ્થાનો અર્થ માનસશાસ્ત્ર પરથી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. અને
શિક્ષણપદ્ધતિ તેનાથી નક્કી થાય છે. પ્રસ્તુત વિષયને બાલ્યાવસ્થાના અર્થ સાથે સંબંધ
ન હોવાથી માત્ર સામાજિકદાય એટલે શું તે જાણવાને જ આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

“સામાજિકદાય” આપનાર સમાજ છે અને તેનો ઉપયોગ કરનાર દરેક વ્યક્તિ
છે; આથી એ દામનું સ્વરૂપ સમજતાં પહેલાં વ્યક્તિ અને
સમાજ અને વ્યક્તિનો સંબંધ સમાજનો સંબંધ સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે;
માટે આ સંબંધ તરફ આપણુ લક્ષ આપણે પહેલું દોડાવીશું.

આત્મરક્ષણ માટે નખ, દાંત, ઇલાદિક પ્રાકૃતિક શસ્ત્રોથી વિહીન મનુષ્ય=પ્રાણીનું
કાવદા, પોલીમ, લસ્કર ઇલાદિક સંસ્થા દ્વારા રક્ષણ કરવું;
સમાજ અને સહકાર્ય શીત, વર્ષા અને તાપથી રક્ષણ કરનાર પીછાં, વાજ,
જાડી ગામડી ઇલાદિક પ્રાકૃતિક સામગ્રીથી દીનભાગી
મનુષ્યપ્રાણીનું રૂ. ઉન સજી વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી સગીરને આશ્વાસિત
કરનાર મીસો, શાગો ઇલાદિક મૃગ્યાઓ દ્વારા રક્ષણ કરવું; ઝડપી, બળોસો, પર્વતની
ચુસાઓ વગેરે સ્થાનોનો ઉપયોગ ન કરી સકનાર તર્યા માળાઓ બાંધવાની કુશળતા

વગરના મનુષ્ય પ્રાણીને માટે ઘર બંધાવી આપવું; આત્મપોષણ માટે કેવળ અસક્ત માનુષીઆળને ખવડાવી ઉછેરવું અને મ્હોટું ચપા પછી ખેડુત. વેપારી, દળનાર, રસોઇ કરનાર, ઇત્યાદિક જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સહકાર્યથી મનુષ્યપ્રાણીનું રક્ષણ કરવું; આ બધામાં સમાજ વ્યક્તિઓના સહકાર્ય દ્વારા વ્યક્તિનું રક્ષણ કરે છે. આવી રીતે રક્ષિત, પોષિત અને વર્ધિત થયેલી વ્યક્તિ બીજી એવી પરાધીન વ્યક્તિઓનાં રક્ષણ અને પોષણ માટે તત્પર થાય છે.

મનુષ્ય જાતિમાં આ પ્રમાણે બે પ્રકારની વ્યક્તિઓ હોય છે. રક્ષિત, પોષિત અને વર્ધિત થતી વ્યક્તિઓ; અને રક્ષણ, પોષણ અને વર્ધન કરતી વ્યક્તિઓ. પહેલા પ્રકારની વ્યક્તિ સમાજ ઉપર આધાર રાખનારી છે. બીજા પ્રકારની વ્યક્તિ મ-
જાજના ધર્મો પોતાના જ ધર્મો છે એમ સમજી આચરણ કરનારી છે. આ
રની વ્યક્તિઓ માટે આપણે કાંઈક વિશેષ માહિતિ મેળવીએ.

માનુષી પ્રાણી વ્યાં સુધી સિશુ કે કુમાર અવસ્થામાં હોય છે ત્યાં સુધી
સમાજ ઉપર આધાર રાખવાની સ્થિતિ. પછી જાતની જોખમદારી સંખવામાં આવી
કે ત્યાં સુધી તે સમાજની દરોલમાં ફરે પરંતુ યુવાવસ્થામાં આવતાં જ તેના પર
ત્યારથી તે સમાજમાં દાખલ થાય છે. સમાજમાં દાખલ થયા પહેલાં તેની પાસે સમાજ
સહકાર્યની અપેક્ષા રાખતી નથી. સમાજમાં દાખલ થયા પછી ચથાસકિ સહકાર્ય તેની
પાસે માગે છે, અને તે ન આપે તો સમાજ તેને માટે તેને દમે છે—શિક્ષા કરે છે
અથવા હેવટ તેનો બહિસ્કાર કરે છે. સિશુ અને કુમાર અવસ્થામાં તે વ્યક્તિ સમાજના
આશ્રય નીચે રહે છે. સહકાર્ય અપાત્ર લેવાતું જોય છે, અને અનુભવે છે. સહકાર્યથી
થતા શાયદા, તે ન હોવાથી થતાં નુકસાન એ બધું પ્રત્યક્ષ કરે છે. હજી સુધી તેનામાં
વ્યક્તિ ભાવના પ્રધાન છે; અને સમષ્ટિ ભાવના માટે તૈયારી થાય છે. સમાજમાં દાખલ
થયા પછી તેની વ્યક્તિ ભાવના ધસાતી જાય છે, મમષ્ટિ ભાવના પ્રબળ થતી જાય છે.

સમાજની દરોલમાં દાખલ થતા પહેલાં તે બાળક સમાજ ઉપર જીવે છે;
સમાજને પછવી અને અનુ સમાજને પછવી છે. સમાજમાં દાખલ થયા પછી તે સમા-
જની સમાજ સાથે સંબંધ. જનુજીવી થઈ રહે છે. સમાજને પછવી સ્થિતિમાં સમાજને
તેની કાળજી કરવી પડે છે. સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓ
સમાજના નિયમને વશવર્તી થઈને રહે છે. એ સ્થિતિમાં તે સમાજને કાંઈ ભયંકર
નુકસાન તો કરતો નથી એટલીજ નજર તેવા તરફ સમાજને રાખવી પડે છે. તે મિવાય
તે વ્યક્તિ તરફ સમાજને નજર નાખવી પડતી નથી. પણ સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓને
સમાજને પછવી વ્યક્તિઓની કાળજી રાખવી પડે છે તથા બીજી સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓ
તરફથી નુકસાનકારક વર્તન થતું હોય તે અટકાવવા તરફ લક્ષ રાખવું પડે છે.

પંચ સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓમાં પાછા બે પ્રકાર હોય છે. જે લોકો સમાજના નિયમને વશવર્તી રહી પોતાનું જીવન ગાળનાર છે તેઓ સમાજનુજીવીના બે પ્રકાર. પહેલા પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારમાં એવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ સમાજના નિયમોને વાદર આપવા ઉપગત સમાજના યાનમાં અગર વ્યવહારમાં વધારો કે સુધારો કરે છે. આ બીજા પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં સમાજને લાભ કરનાર વ્યક્તિઓ આવી જાય છે. અને આપણે મહાન્નૈતર્યકારી વ્યક્તિઓ કહીશું.

સમાજને આ ત્રણે પ્રકારની વ્યક્તિઓની જરૂર છે મહાન્નૈતર્યકારી અધીગતિમાં જતી અટકાવનાર સમાજનુજીવી વ્યક્તિ છે, તેને ઉચ્ચગતિએ જઈ જનાર સમાજનૈતર્યકારી વ્યક્તિ છે આ બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં ભરતી કરનાર મહાન્નૈતર્યકારી વ્યક્તિઓ છે.

ત્રણે પ્રકારની વ્યક્તિને મહાન્નૈતર્યકારી માટે મળે છે

૧. સંખ્યાનુ અધિકતમ સુખ સાધવું એ સમાજનો ઉચ્ચાશય છે આજ સુધીમાં અસાર રૂઝુ સુખ સાધવાના સાધનો સમાજના હાથમાં આવ્યાં છે તેને સાચવી થયું અર્થે સમાજનુજીવી વ્યક્તિ કરે છે હાલ જેટલા સાધનો છે તેમાં વધારો કાઢી પશુ નૈતર્યકારી હોઈ કરે છે, અને આ મહાન સૈન્યમાં મહાન્નૈતર્યકારી વ્યક્તિઓ આવે છે અને રતી થાય છે

અત્યંત પાત્રે સમાજને લાભ મેળા છે : ખુલ્લી રીતે જેમાં ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓમાં વધારો થાય તેમાં, અને વળી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓએ કરવા પાડેલા સુધારા વધારા જટ સમજી શકે અને અમલમાં મુકી શકે એવી જ્ઞાતિ ધરાવનારી અનુજીવી વ્યક્તિઓ થાય તેમાં લાભ છે. આથી સમાજની કાર્ય પદ્ધતિ સ્પષ્ટ થાય છે તે સમાજને પછી વ્યક્તિઓને સમાજનુજીવી બનાવે છે, તથા સમાજને પછી અને સમાજનુજીવીને ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ બનાવવા તેમની આગળ સામગ્રી તૈયાર રાખી મુકે છે તેમાંથી યોગ્યતા પ્રજ્ઞાએ ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ તૈયાર થાય છે આત્મશ્રેય માટે સમાજનુજીવી કરતવ્ય છે

જીવરતી કલમોમાં સમાજની વ્યક્તિ તરફની કાર્ય પદ્ધતિની દિશા બતાવવામાં આવી હવે વ્યક્તિની સમાજ તરફની દિશા જોઈએ. વ્યક્તિ વ્યક્તિની મહાન્નૈતર્યકારી તરફ જતી પોતાના રક્ષણ અને પોષણની સામગ્રી મેળવવા માટે સમાજનુજીવી થઈ રહે છે તે પોતાનું અધિકતર સુખ સધાય માટે જુદામાન સમાજનુજીવી થઈ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે તે પ્રકૃતિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાનું અધિકતમ સુખ મેળવવા અને તે સાથે સામાજિક પરિસ્થિતિ અનુકુળ કરી લેવા ઉત્કર્ષકારી થઈ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે સમાજ અને વ્યક્તિનો આ પ્રમાણેનો સંબંધ છે આ સંબંધને લીધે સમાજ સ્વાર્થ જ્ઞાતિથી વ્યક્તિને કેળવણી આપે છે, વ્યક્તિ સ્વાર્થ જ્ઞાતિથી સમાજ પાસેથી કેળવણી લે છે

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે સમાજોપજીવી સ્થિતિ એ મમાનનુજીવી અથવા સમાજોપજીવી સ્થિતિ મમાનનેઉત્કર્ષમગી સ્થિતિમા આપવા માટે તૈવાગીનો કાગ છે એ કાગમા જેની જેટલી શક્તિ તે પ્રમાણે પોતાને જરૂરના વિચારો અને આચારો અદબ કરે છે આ અદબ કરેલા આચારો અને વિચારો તથા તેનો ઉપયોગ કરવા નેમર્ગિશ શક્તિ એનાપર અમુક વ્યક્તિ અનુજીવી થશે કે ઉત્કર્ષમગી તેનો આધાર રહે છે મમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને જે આચાર વિચારો અદબ કરવાના આવે છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? કે બટલર પોતાના 'કેળવણીનો અર્થ' એ નામના નિબંધમા આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે મમાજી માહેલી વ્યક્તિને સમાજની સાથે સમઘ રાખતી કેટલીક બાબતો વિશે કેટલું જ્ઞાન મેળવવાનું છે આ બાબતો નીચે પ્રમાણે છે ધાર્મિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, ગૃહકીર્તિ, મૌલિકતાવિષયક, માહિત્ય વિષયક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક, સંસાર, ઉદ્યોગ અને ગત્ય જે વ્યક્તિમા રક્ષણ પેપણ માટે અતિ ઉપયોગી સરઘાઓ છે માટે એ ત્રણ મઘાઓની માથે સમઘ રાખતી બાબતોને આપણે સરઘા વિષયક બાબત કહીશું આથી વ્યક્તિને કેટલાક ધાર્મિક આચાર વિચારો, સરઘાવિષયક આચાર વિચારો, સૌદર્યસાવિષયક આચાર વિચારો, સાહિત્યવિષયક આચાર વિચારો, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક આચાર વિચારો જણના પડે છે વ્યક્તિ ઉપર જણાવેલી પાંચ બાબતોના આચાર વિચારને વગમીનેજ રહે તો તે અનુજીવી વ્યક્તિમા ગણાય છે પરંતુ તે મરઘાના આચાર વિચારમા મુધારો કરે તો તે ઉત્કર્ષમગી વ્યક્તિમા ગણાય છે

પણ સમાજ એ એ એવી સરઘા છે કે જેનો અન આવતો નથી તે માહેલી અનુભવી અને ઉત્કર્ષમગી વ્યક્તિઓ વિશે વિચાર. વ્યક્તિઓ આવે છે અને જાય છે, કામ થોડું જીવે છે, કામ થણ જીવે છે, કામ મુખમાગી હોય છે કામ દુખ માગી હોય છે આવી જુદા જુદા પ્રમાગી વ્યક્તિઓને બનેલો સમાજ જમાના પછી જમાના મુધી, સનમે પછી સતકે મુધી વલો જાય છે તેના પાત્રો બદલાય છે તેની ક્રિયાઓ તથા વિચારો ફેરવાય છે માત્ર જે પગમેહેતુથી એ સમાજ બધાયતો છે તે પગમેહેતુ કામય રહે છે સતકે પછી સતકે મુધી જે વિચારો અને જે કૃતિઓ ચાલ્યા જાય છે ને સમાજનુભવી વ્યક્તિઓના બળથી ચાલ્યા જાય છે તેમા જે ફેર પડે તે ઉત્કર્ષમગી વ્યક્તિઓને લીધે ફેર પડે છે

આ પાંચ બાબતોને સમઘ નખતો આચારગો સમૂહ અને વિચારગો સમૂહ સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને આપવાનો છે આ આચાર વિચારગો સમૂહ તે કામ માત્ર ચાલુ જમાનાની વ્યક્તિ ઓના પરિશ્રમનુ ફળ નથી અમરણશક્તિને પેલે પાગ ગયતા કાગથી તે ચાલ્યા આવે છે તેમા દરેક જમાનો પોતાના અનુભવથી મેળવેલા આચાર વિચારોનો ઉમેરો કર્યો જાય છે દશાત તમીરે, અગ્નિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન તથામીએ કેવા સનમે મુધી અગ્નિ પ્રાપ્ત કરતા કામને આવડું નથી તેમા એક જમાનાએ ઉમેરો કર્યો અને કામમયનથી અગ્નિ સ-

વિભાગ], સમાજ, સાહિત્ય અને કુળગણી એમનો પરસ્પર સંબંધ.

જગ્યાવા મંડાયો આ નવીન શોધાયવા આચાર વિચાર ત્યાર પછીના જમાનાને અપાવવા મંડાયા કેટલાંક શાનકો સુધી આ જ્ઞાન તેમનું તેમ જમાના પછી જમાનાને અપાયું પણ વળી એક નવીન શોધ થઈ ચક્રમક અને લોખંડના ધર્પણથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાનું જ્ઞાન હાથ લાગ્યું. હવે આ બાબતના આચાર વિચાર અપાવા લાગ્યા. જમાના પછી જમાનાએ શાનકોનાં શાનકો સુધી આ પ્રમાણે પોતાનો અગ્નિ સળગાવ્યો. પણ જ્યારે ફોમ્સ્ટરમની સહાયથી આ ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે આચાર વિચારમાં પાછો ફર પડ્યો. હવે ધર્પણ ક્રિયા શીખવાની રહી નહીં. તેમ, દેવતા ઝરે એવો પત્થર ઓળખવાની શક્તિની જરૂર રહી નહીં. માત્ર ફોમ્સ્ટરસની દીવાલગી બનાવવાની ક્રિયા શીખવાની જરૂર રહી પણ દરેક વ્યક્તિને આ ક્રિયા જાણવાની જરૂર નથી. થોડીક વ્યક્તિને આ જ્ઞાન સારી રીતે મેળવવાની જરૂર છે. અને બાકીની વ્યક્તિઓ તે જ્ઞાન વિનાની રહે તો હરકત જેવું નથી. આ પ્રમાણે જમાનો જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ આચાર વિચારોનો ઉમેરો થતો ગયો. અને તેનો વિષય—વિભાગ થતો ગયો.

પાછલા જમાનાઓ તરફથી જે જ્ઞાન આવતું ગયું અને જે જ્ઞાન ઉપયોગી હોવાથી હવે પછીના જમાનાને આપવાની આપણે કાગજ સામાજિક દાયનો સ્વભાવ. ગમીએ તે જ્ઞાન, તથા આણું જમાનામાં તેમાં આપણા અનુભવથી ઉમેરો કરીને તે આ બધા જ્ઞાનનો કહો કે આચાર વિચારનો સમૂહ તે મજાજની મિલકત—હોલત છે. એ હોલતના બદલાથી વ્યક્તિ પોતાનું સુખ સાધી શકે છે. આ લક્ષ્ય બધું થતાં વધે છે, કાળ જતાં તેમાં ઉમેરો થાય છે. સામાન્ય લક્ષ્યો માફક એક ઠેકાણે તેનો સંચય થતો નથી પણ પૃથ્વી પરના પર્યંતો માફક કોઈ ઠેકાણે થોડી, કોઈ ઠેકાણે વધારે પણ મર્યાદા પધગમ રહે છે. એ લક્ષ્યના વારસાનો લક્ષ મર્યાદા એક મર્યાદા છે એ લક્ષ્યો ત્રીજેરી કે બોધરામાં ઘટલી નથી પણ મ્યુનિસિપાલિટીના જ્ઞાનસો માફક મર્યાદા માટે ખુલ્લી છે. અને તેનો ઉપયોગ જેને જેમ ફાવે તેમ કરી શકે છે.

જમાનો ફોમ્સ્ટર સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે હોય છે એ વાત ખરી પણ તે ફોમ્સ્ટર સામાજિક દાયનું અર્થ પાણીનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જેટલાં પાણીનો ઉપયોગ કરવાનો છે તેટલું પાણી મ્હારે મ્હારા કબજામાં લેવું પડે છે; તે જ પ્રમાણે સામાજિક લક્ષ્યો સાર્વજનિક છે. પરંતુ જેટલી લક્ષ્યોનો ઉપયોગ હું કરવા ધારું છું તેટલી લક્ષ્યો મ્હારે મ્હારા કબજામાં લેવી પડે છે. સામાન્ય લક્ષ્યો કરતાં આ લક્ષ્યોનો સ્વભાવ જુદો છે તેથી હું આને મ્હારા કબજામાં એમને એમ લઈ શકતો નથી. મ્હારા કબજામાં આપવા માટે કોઈ બીજા માણસની જરૂર પડે છે. (અલબત્ત જે માણસ કબજે આપે છે તે આ પ્રમાણે આપવાથી દરિદ્ર થતો નથી કે તેની લક્ષ્યો ઘટતી નથી. અને જ્યાં તેના અવિભક્ત ભોક્તા થાય છે. પ્રાણીચાત્રમાયી કૃપા લઈએ તો આખીજાની માફક એક પદાર્થના બે વિભાગ થાય છે અને તે બંને વિભાગો અસલના પદાર્થ જેવા જ સંપૂર્ણ અવયવ-

વાળા તથા સરખી જ શક્તિવાળા થાય છે) બીજા માણસ માફક દુ એ લક્ષ્મીને મ્હાગ કમળમા લઈ છુ અને મ્હારી ખુદિ જ્ઞતિ અને શક્તિ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરૂં છુ આ પ્રમાણે સમાજની એ લક્ષ્મી—ગતાયુ અને જીવત વ્યક્તિઓના અનુભવા યથા વિચારો અને કરાવણી કૃતિઓ—નવા જન્મેલા બાળકને કમે કમે આપવામા આવે છે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જે કૃતિઓ અને જે વિચારો સમાજને ઉપયોગી જણાવ્યા છે તે કૃતિ કરવાની ગતિઓ અને તે વિચારો સમાજની મિદ્ધત છે સામાજિક કાળથી કતરી આવેલી મિદ્ધત છે અને નવી જન્મેલી દરેક વ્યક્તિને તે આપવામા આવે છે આ જ મામાનિક વાગ્યો—દાવ છે એના ઉપર જ દરેક વ્યક્તિના નિર્વાહનો આધાર છે

સમાજને ઉપયોગી જણાવ્યા આચાર વિચારો જેને દવેથી મામાનિક દાવ એ મ્હોડેથી કતરી આવેનો મરાથી ઝોગખીસુ, તેમાના કેટલાક પુનઃક્રમા વખા અને લેખી મામાનિકદાવ યલા છે અને કેટલાક દજી સુદી લખાયા નથી પણ એક મ્હોડેથી બીજો મ્હોડે પસાર થતા જાય છે આપણે જાણીએ છીએ કે જે વિચારો અને કૃતિની રીતિઓ બાધામા મૂર્તિમાન થયા છે તે ને બાધા મમજી શકાય લા સુધી અમર રહે છે જેને સમ્પ્રદાય મજબુત નથી તે વિચાર અને રીતિઓ એવાર અદ્યક્ષ યજ જાય છે તેા તેન બધા પ્રવાસ વિના પાછા મેળવી શકાતા નથી મ્હારાજ અરોકે કરેલા બોધો એકવાગ અદ્યક્ષ યજ ગયા તેા પણ બાધામા મૂર્તિમાન હોવાથી ફરી પાછા આપણે મેળવી શકયા મધ્ય એશિયાનો જુના વખતનો મુધારો મૃતિ જહાગ મયો તેાપણુ ત્વાના ખીલારોડી તેખોમા જોડશે મૂર્તિમાન હતો તેમ્હો આપણે જાણી શકયા બીજી તરફ દીલ્હીનો લોહરતમ નેવાગ કે નવાની ક્રિયા સાબ્દિક રૂપમા મુકવામા ન આવી નો આપણે દવે વર્ષો સુધી કાળની નાશ—જ્ઞતિ સામે ટકી શક એવી રીતે લોહને તૈયાર કરવાની ક્રિયા બધા પ્રવાસ મગર પાછી મેળવી શખીશુ નહોં સાબ્દિક—૩૫ મજેનુ જ્ઞાન અપરિમિત કાગ સુધી પહોંચે છે સ્મૃતિને આધારે ગ્હેલુ જ્ઞાન તેમ્હો કાગ સુધી પહોંચી શકમે એની જખી નગીરી કાઢ નયા આર્થી સમાજ પાછના પ્રમરના જ્ઞાન તરફ મહુ માનની દ્રષ્ટિથી જોતી નથી જે પ્રકારનુ જ્ઞાન સમાજનો ઉચ્ચાશય પાગ પાડવામા ઉપયોગી છે તે પ્રમ રજુ જ્ઞાન તથા જે રીતે તે જ્ઞાન અપરિમિત કાગ સુધી સમાજને પહોંચ્યા કમે તે ગત તે બન્ને તરફ મમાજ બણી કાળજીથી જુએ છે મજેનુ પોષણુ અને વર્ધન કરવા તરફ તે હમેશા પ્રવાસ કરે છે

જે વિચારો અને કૃતિઓની રીતિઓને સાબ્દિકરૂપમા મુકવામા આવે છે તે વિચારો અને કૃતિઓ સમાજ પોતાનો ઉચ્ચાશય તાદ્દશ લેખી મામાનિકદાવ સામા કરવામા કેમ્હે દરજ્જે પહોંચ્યો છે તેના સૂચક છે જેમ જના મુધારાની પ્રતિચ્છાયા છે આવી મૂર્તિને પામેલા વિચારો અને કૃતિઓ વધારે તેમ તે સમાજ પોતાના ઉચ્ચાશય તરફ આગળ એમ માનવામા આવે છે પણ આ વિચારો અને કૃતિઓની સખ્યા કાઢ મણી શકાતી નથી તેથી

વિવિધ વિષયપર પુસ્તકોની સંખ્યા ગણવામાં આવે છે. અને તે સંખ્યા ને સમાજ ખાસે વંધારે તે સમાજને આગળ વધેલો ગણવામાં આવે છે.

શાબ્દિકરૂપ પામેલા આચાર વિચારો તે કોઈપણ ભાષાનું વાસ્તવ્ય છે. વાસ્તવ્યમાં સમાવવામાં આવેલા આચાર વિચારો કોઈ ને તે સામાજિકદાય એટલે જમાનાની બુદ્ધિ ચાતુરીનું ભવિષ્યની પ્રજા આગળ પ્રદર્શનરૂપ રહેવા માટે હોતા નથી. કાચના કબાટમાં રાખી મુકી દરથી તેને નિહાળ્યા કરવા અને તેમની સુંદરતા, કાર્યકૃશળતા વગેરે બાબતોથી અભ્યર્થેય થવું અને તેમના કર્તાઓનાં વખાણ કરવાં આટલા માટે તે હોતાં નથી; તે કંઈક બીજા હેતુથી લખાયેલાં છે. આ હેતુ એટલો છે કે જૂતકાળમાં ઉપયોગી થઈ પડેલા આચાર વિચારોનો સંગ્રહ ઉત્તરોત્તર ભવિષ્યની પ્રજા આગળ મુકવો કે જેથી પોતાનું જીવન વધારે સુખમય કરવાને તેમને માર્ગદર્શન થાય. આનુષ્ઠી બાબતે સામાજિક દાય સોંપવાનું ને મહાન કાર્ય સમાજને માથે છે તે વાસ્તવ્યથી સુઠર થાય છે.

વિચારોનો સમૃદ્ધ આપનારાં અને કૃતિની રીતિઓ બતાવનારાં એવા બે પ્રકાર વાસ્તવ્યમાં આવે છે. વિચારોનો સમૃદ્ધ આપનારમાં પશુ વાસ્તવ્યના ત્રણ પ્રકાર. પાછા તે વિભાગ છે. જેઓ વિચારને સંકલિત કરવાના એકલા હેતુથીજ પુસ્તકો લખાયાં હોય છે તે, અને જેઓ હરકોઈ વિચારને આકર્ષક અને હૃદયંગમ બનાવવાના હેતુથી લખાયાં હોય છે તે. આથી વાસ્તવ્યના ત્રણ પ્રકાર થાય છે અગ્રેજમાં અને Technical Literature, Scientific Literature અને Literature proper એમ કહે છે. આપણે એને કૃતિવિસ્ફોટક સાહિત્ય, શાસ્ત્ર વિષયકસાહિત્ય અને શુદ્ધ સાહિત્ય એમ કહીશું. દરેક પ્રકારના વાસ્તવ્યમાં સમાજોપજીવી વ્યક્તિને અનુજીવી, બુદ્ધિમાન અનુજીવી અને ઉત્કર્ષકારી બનાવવા માટેનાં તત્ત્વો હોય છે. જો કે આ બધાંમાં વિચારોનું વિસ્ફોટન કરવું એ તત્ત્વ હાનર હોય છે, છતાં પહેલા બે પ્રકારના વાસ્તવ્યમાં વિચાર વિસ્ફોટનની શૈલી એકજ હોય છે. સાહિત્યના એ શૈલી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. જુદા જુદા સ્વભાવની વ્યક્તિઓમાં કોઈ ને કોઈ અને કોઈને બીજી શૈલી વધારે આકર્ષક લાગે છે, અને તેથીજ વિવિધ વિભાગોમાં લખાયેલાં પુસ્તકોની જરૂર રહે છે.

કૃતિની રીતિ દરેક વાસ્તવ્ય તથા વિચારને સંકલિત કરવા વાસ્તવ્ય એ બેમાં સમાજની અત્યાર સુધીની કોઈ કલ્પન યક્તિનો આધાર ત્રણે પ્રકારનાં વાસ્તવ્યનું રહેલો છે, તે વિચારો સાચવી રાખવા એ ઉચ્ચાશય છે. ઉપયોગીપણું. સાહિત્યમાં સમાજનું બંધારણ સમાજ માંહેની વ્યક્તિઓની નીતિ, રીતિ, મમાજનો ઉચ્ચાશય અને તેની પ્રાપ્તિને માટે કેટલો વિલંબ છે આ બાબતના વિચારોનો સમાવેશ હોય છે. પહેલા બે પ્રકારના વાસ્તવ્યો સમાજને પોતાના ઉચ્ચાશય તરફ જવા માટે માર્ગ-દર્શન કરાવે છે. ત્રીજા પ્રકારનું વાસ્તવ્ય તેને માટે પ્રેરણાદાન કરે છે, પોતાના ઉચ્ચાશયની પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ દર્શનની તેમજ

પ્રેત્સાહનની જરૂર છે. પણ બેનું અગત્ય સરખાવતાં પ્રેત્સાહનની વધારે જરૂર છે તેથીજ બીજાં વાસ્તવ્ય કરતાં સાહિત્ય અગ્રગ્યાન ભોગવે છે.

આપણે જુદા જુદા પ્રકારનાં વાસ્તવ્યનો વિચાર મુકી દઈ દરે માહિત્ય અને મહાનના સંબંધ તરફ વધારે ધ્યાનકાંઈથી જોઈએ કે સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ જ. એમ. દોષ માહિત્ય અને ભાષા વિષે લખે છે કે —

“ These (Language and Literature) are the chief instruments of social as well as ethnic and patriotic instinct * (Adolescence) કે દોષ માનસ યાત્રી છે એટલે તે દ્રષ્ટિથી તેમણે પોતાનો વિચાર બતાવ્યો છે માહિત્યના વિષયમાં આવી શુદ્ધ મને વિચાર દર્શાવ્યા છે માટે તેનાપર આપણે વિશેષ વખત આગળીયું નહીં. પણ એજ વિચારોને વધારે ગમિક રીતે દર્શાવનાર બીજા લેખકો તરફ વળીયું. “ Books and Culture ” નામનાં પુસ્તકમાં મેં જોઈ કદે છે ”

† Now, it is upon this imperishable food which the past has stored up through the genius of great artists that later generations feed and nourish themselves. It is through intimate contact with these fundamental conceptions, worked out with

* આ (ભાષા અને માહિત્ય) સમાજિક પ્રેરણાના, મનુષ્ય જાતિના દરેક વર્ગની ખાસ પ્રેરણાનાં અને દેશ પ્રીતિની પ્રેરણાના મુખ્ય હથિયારો છે

+ આ નહીં નાસ પામતો—અનન્ય—ખોરાકનો સમૂહ સૌદર્ય કલા જાણનાર મહાન પુરુષોની આગળ તીવ્ર બુદ્ધિ દ્વારા જૂનકાલે કર્યો છે આ ખોરાક પાછળ આવતા જમાનાઓ ખાવ છે અને પુદ્ગ થાય છે આ મૂળજૂત વિચારો અનેકાનેક કદથી અને ધીંગથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. તેની સાથે ગાંઠ સંબંધ થાય ત્યારે જ વ્યક્તિનો અનુભવ એટલે દરજ્જે વિતાગ થાય છે કે તેમાં મનુષ્ય જાતિના જે તે વર્ગના અનુભવનો સમાવેશ થાય

આથી માહિત્યના અભ્યાસીને જે તે વર્ગના સાહિત્યના ઉત્તમ પુસ્તકોમાં તે વર્ગના અનુભવના છેવટના પશ્ચિમો અને પેશતાબ આગળ બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિના વાસ્તવિક શુભોની ખજાર પડે છે આટલેથી જ અટકવું નથી. મહાન મગજને જ્યારે અત્યંત મુખમય નિયતિમાં તેમજ વિચાર પામતી નિયતિમાં હોય ત્યારે તેની ધણીમાં ધણી ચાલાકી કેટલી છે તેની પણ ખજાર પડે છે તે વર્ગના જે કાંઈ ઉત્તમ શુભો છે તથા તે વ્યક્તિના જે કાંઈ ઉત્તમ શુભો છે તે બેનો સંયોગ થાય છે આજ મુદ્દામાં તે વર્ગ જેવો થયો છે તથા તેણે જે કાંઈ કર્યું છે તે દર્શાવનાર ધણી કિમતી ખજાનો જેને અનામત મુકવામાં આવ્યો છે તે આ સંયોગથી જગતમાં ગંદે છે વ્યક્તિએ જે કાંઈ નેહુ, અનુભવ કે નિષ્પત્તિ છે, તેનો ધણી કિમતી ખજાનો જેને અનામત મુકવામાં આવ્યો છે તે આ સંયોગથી સચવાઈ રહ્યો છે.

such infinite pain and patience that the individual experience is broadened to include the experience of the race.

The student of literature, therefore, finds in its noblest works not only the ultimate results of race experience and the characteristic quality of race genius, but the highest activity of the greatest minds in their happiest and most expansive moments. In this comingling of the best that is in the race and the best that is in the individual x x x x is preserved the most precious deposit of what the race has been and done, and of what the man has seen, felt and known." (Books and culture.)

એમરસન કહે છે :—

* "He (the advancing man) finds that the poet was no odd fellow who described strange situations, but that universal man wrote by his pen a confession true for one and true for all"

ન્યોર્ન કુક કહે છે :—

† "He (the poet) is the oracle and guide, the inspirer and friend of those to whom he sings. He creates life under the ribs of dead tradition; he illumines the present with heart flames of beckoning truth and he makes the future seem like home joys far off but drawing ever nigher"

સાહિત્ય એ પાછલા જમાનાના સમાજની આસપાસ છે એ પ્રમાણે મેબી પ્રતિ-
પાદન કરે છે. એમરસન તેને ટેકા આપે છે અને વધારામાં જણાવે છે કે જુદીજુદી
વ્યક્તિઓના મનને એકી જગ્યા એવી સ્થિતિ એક સર્વોત્તમવરસિક વ્યક્તિ વધુવે છે.
ન્યોર્ન કુક એમરસનના પાછલા વિચારને અનુમેદન આપતાં વધારામાં જણાવે છે કે

* તે (આગળ વધતો આણુસ) સમજે છે કે વિચિત્ર અને અસંભાવ્ય સ્થિતિ
વર્ણવનાર કવિ કોઈ વિલક્ષણ જીવ નથી. તે સમજે છે કે એક સર્વોત્તમવરસિક મનુષ્ય
એક વ્યક્તિને માટે સત્ય કરે અને સર્વ વ્યક્તિઓને માટે સત્ય કરે એવાં પ્રતિપત્તિ
પોતાની કલમથી લખે છે.

† તે (કવિ) જેની આગળ પોતાનો સ્વર સંભળાવે છે તેનો તે ભવિષ્યવાદી
અને માર્ગદર્શક, પ્રેરક અને મિત્ર કરે છે. લોકકથાના ચતુર્દશમાં તે પ્રાણુ પ્રેરે છે,
વર્તમાનકાળને માર્ગદર્શક સત્તી ઉત્પન્ન જવાનાઓથી પ્રકાસમાન કરે છે, ભવિષ્યને
દૂર રહેલા પણ સતત પાસે આવતા શ્રદ્ધા આનંદોના નેત્રું દેખાડે છે.

તે બિવિધની કિયતિનો માર્ગ ઉજવળ કરી આપે છે. એ જ લેખક એ જ પુસ્તકમાં, અન્ય સ્થલે જણાવે છે કે :—

“It (poetry) embodies man's longing after the Eternal One, expresses his sense of the deep mystery of Being, voices his soul sorrow, illumines his path with hope and objects of beauty. Man's aspiration, his sense of imperfection, his yearning for a sustaining truth and reality as the life within and over all things, find expression in poetry ; because it offers the fittest medium of interpretation for these higher movements of the soul.” *

સાહિત્ય આ પ્રમાણે સમાજની મહત્ત્વાકાંક્ષા, અપૂર્ણતાનું બાન, તેની વાંચ્છા એ સર્વ જણાવે છે. શામાટે ? પોતાની અપૂર્ણતા, પોતાની વાંચ્છા, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેના આગળ હમેશાં હાજર હોય તો તે પોતાની તે અપૂર્ણતાનો ઉપાય કરે, તે વાંચ્છાઓ પૂરી પાડે, અને તે મહત્ત્વાકાંક્ષાને પહોંચવા પ્રયત્ન કરે. એક જમાનો આ બધા માટે પ્રયત્ન કરે તેનું અધુરું રહેલું કામ ખીન્ને જમાનો લે, ત્યાંથી અનુસંધાન ત્રીજો કરે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સમાજના સુખને માટે અવિચ્છિન્ન પ્રયત્ન થયાં કરે, તેને માટે સાધન અને પ્રોત્સાહન સાહિત્ય આપે છે.

સમાજની કાર્ય કર્તૃત્વ શક્તિ અગર વિચારો ધમે તેટલા આગળ વધ્યા હો છતાં જે સમાજિક આવરણમાં રહીને એ શક્તિનો ઉપ અવતરણોનો ઉપસંહાર યોગ કરવાનો છે તે આવરણ તેને માટે અતુલ ન હો તો તે શક્તિ બ્યર્થ જાય છે. સમાજનો ઉચ્ચાશય શું છે તે જણ્યા વગર કાર્ય કર્તૃત્વ શક્તિ આગળ ખીમવી શકાતી નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર સમાજની ઉન્નતિ કેવીરીતે કરવી તેનો માર્ગ સુગ્રતો નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર સમાજની ઉન્નતિ કઈદિશા તરફ કરવી તે દિશા સુષ્પતી નથી. અને તેથી વિચાર કરી શકાનો નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર બિવિધને માટે આશા માંધી શકાતી નથી. બિવિધ તરફ તબરે કરતાં ધોર અધાર લાગે છે, અને તેથી ઉજ્જવલ વર્તમાન વધારે બચંકર જણાય છે. ધંધરી સર્વચતા, ધંધરી સર્વ શક્તિમત્તા, ધંધર સર્વ વ્યક્તિમત્તા, આ રિયતિઓના અદ્વંદ્ય સમાજ ભોગવી શકે એમાં સમાજ પોતાનું સુખ સમજે છે. આવી

* તે (કવિતા) અનતને માટે મનુષ્યની વાંચ્છાઓને શરીર ધારી બનાવે છે. સત્તાં ગૂઢ રહસ્ય માટેની તેની લાગણી દર્શાવે છે, તેનાં અનર્નાં દુઃખોને વાણીમય બનાવે છે, અને આશા તથા સૌંદર્યના પદાર્થોથી તેનો માર્ગ પ્રકાશમાન કરે છે. મનુષ્યની ઉચ્ચાનિક્ષાયા, તેનું અપૂર્ણતાનું બાન, ટકી રહે એવા સત્ય અને વાસ્તવિકતા માટેની તેની અભિલાષા એ બધાં કાવ્યમાં વ્યક્ત થાય છે. કારણકે આત્માની આ ઉચ્ચ ગતિએ જનાર, હાલયાલનું અર્થ નિરંકુશ કરવાનું ચોખ્ખું સાધન તે બને છે

અદ્યક્ષ શક્તિની પ્રતિમા મન આગળ હમેશાં તાલ્ય કંઈ કરેલી, આ પ્રતિમાનું ચિ-
ત્તવન કર્યું કરવું, તેનાં કાર્યો તરફ નજર રાખ્યાં કરેલી, તેનાં તરફ ધણે ધીમે પંચમે
પણ સમાજનો પગ સંચાર થાય છે તે જોયાં કરવું આમાં સમાજ આનંદ મેળવે છે.
આ આનંદની પ્રતિમા સાહિત્યમાં દર્શાવેલી છે. એ આનંદનો અનુભવ કરવો, એ આનંદ
વધારે ગાય, ધારેલી લક્ષ તરફ વધારે આગળ પદસંચાર, થાય, તેમાં યક્તી કુસ્ક્તી એ
દૂર હો, તેમાં અડચણ કરવી બકિતઓ તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તેમાં મદદ કરતી
બકિતઓ તરફ બહુમાન ઉત્પન્ન થાય આ બધું કાર્ય સાહિત્યથી થાય છે. સમાજ વર્ગરતુ
સાહિત્ય ભિતિ વગરનાં ચિત્રની બરાબર છે, સાહિત્ય વગરનો સમાજ મગજ વગરનાં
શરીરની બરાબર છે.

સમાજની સ્થિતિ, સમાજનું લક્ષ્ય અને સમાજની ગતિ આ ત્રણેનું બાન

સાહિત્યથી થાય છે. એ સ્થિતિ ટકાવી રાખવી કે સુધાર-
વી, એ ગતિ ટકાવી રાખવી કે વધારવી 'અને' એ
લક્ષ્યથી તેટલાંજ દૂર રહેવું કે વધારે પાસે જવું આને માટે સમાજનો પ્રયત્ન સતત
ચાલુ છે, સમાજોપજીવી બકિતને સમાજની સ્થિતિ, ગતિ અને લક્ષ્યનું સંપૂર્ણ બાન
આપવાની જરૂર છે. સમાજોપજીવી બકિતમાં કોઈ ઉચ્ચ સ્વભાવની, કોઈ શાન્ત સ્વભા-
વની, કોઈ હૃદયનારી, કોઈ વિચાર શીલ, કોઈરસયુક્ત, કોઈ શુદ્ધ એમ, જુદા જુદા
સ્વભાવની હોય છે, આવી જુદા સ્વભાવની બકિતઓમાં આ ત્રણ બાજુઓના વિચાર
મુકવા પડે છે, અને સાહિત્યમાં જે જુદી જુદી ભાષાસૈલી અને લેખનશૈલીઓ હોય છે
તે આ કામમાં ઉપકારક થઈ પડે છે સમાજ વિશેના આ વિચારો સમાજોપજીવી
બકિતને અધિકાર પ્રમાણે સમાજનુજીવી અથવા બુદ્ધિમાન સમાજનુજીવી બનાવે છે.
ઉત્તર્યકારી થવાનાં તત્ત્વો કોઈ સમાજોપજીવી બકિતમાં હોય છે તેનાં તેનાં તે માર્ગ વ-
ધારે સુકર કરી આપે છે, અને પ્રાત્સાદન આપે છે.

સમાજ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જોતા સાહિત્યનો અને સમાજનો આ પ્રમાણેનો સંબંધ

અનુમોદન. છે. ડૉ. ગીડિંગ્સના Principles of sociology માંથી નીચેનું અવતરણ આ વિચાર સ્પષ્ટતર કરે છે.

* Further more, it is neither the life of humanity in its entirety nor the life of unorganized masses of men that chiefly

* વળી, મનુષ્ય જાતિનું જીવન અવિભક્ત, આખું લઈએ તો તેનાથી અથવા
તો માણસોનાં વ્યવસ્થા વગરનાં જીવોથી બકિતની માનસિક વૃદ્ધિ થતી નથી. નિર્ણયિત
કરેલાં રોજાનાં જીવનથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે કારણ કે તેવાં રોજામાંજ તે સર્વ સામાન્ય
હિનનો ભાગી થાય છે. ગરિબ ઉચ્ચાચ અને મહત્વાકાંક્ષા જેનાથી સ્પર્દાભિમાનનો
જુરસો જાગૃત થાય છે તે ; તથા નગર અને ગામનાં સર્વ સામાન્યહિત જેમાં નાગ-
રિકત્વનાં અભિમાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે—આ બધાંની જરૂર પડે છે. વર્તનની
અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરવા માટે તેમના વગર સાહિત્ય 'અથવા કલાને' અવકાશ નથી.

develops the individual. He is developed by the life of definite groups, in which he shares the common interest. The ideals and aspirations of the nation, which awaken the enthusiasm of the nation, patriotism, the common interests of the city or commune in which one feels the pride of citizenship—these have always been necessary to perfect character and without them there has been neither Literature nor art." (Prin. of sociology)

સાહિત્યમાં જૂતકાળની અને વર્તમાન કાળની ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓના દેશભક્તિ અને સમાજભક્તિના વિચાર ભરેલા છે ને એવી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓનો સમાજ " જે આપણી સાથે આપણે ભાગીએ ત્યારે વાતો કરે છે, આપણે તે વાતો સાંભળીએ તો ઉપકાર સાથે પોતે શોધી શકે તેવા સારા શબ્દોમાં બોલે છે." તે સમાજથીજ ને વ્યક્તિમાં માનસિક વૃદ્ધિ થાય છે, તે સમાજથી જ વ્યક્તિનું વર્તન બંધાય છે. ત્યારે શું ?

" હોસાં ઉઠી શુભ રીતીથી સાહેલી ર "

એ કહીઓમાં આપેલી શિખામણોમાં સાહિત્ય શમાયું છે ? અથવા " સત્ય રાખ્યું હરિશ્ચંદ્ર નીચ મર પાણી ભરીયું." એ અને એવા બીજા હપ્પાઓમાં સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. સાહિત્યની ગણનામાં " સરી વસ પડ્યું તનુદેહ કલી

રસભર વિકસી ખીલી નીકળી " એ લીટીથી

કર થતાં કાવ્યમાં સાહિત્યનો અંશ નથી ? જેમાં નૈતિક શિક્ષણ નહીં તે સાહિત્ય નહીં ? કેવી જડબુદ્ધિ ! કેવી રસહીનતા ! કેવી કતલ સારાં સાહિત્યની !

આવો આશ્લેષ નાંખનાર કવિરાજ પોતાના નિર્દિષ્ટ કરેલા પ્રદેશની બહાર જાય છે, પોતાની હદમાં રહી બોલનાર કવિરાજ શિરસાવંધ છે. હઠ છોડ્યા પછી જીવજીવાલ કે ભગતદાસ કરતાં તે કાંઈ વધારે માન્ય નથી. સાહિત્યનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર થાય ત્યાં કવિરાજ પોતાને મન ગમતા વિચારો દર્શાવી શકે, સમાજથી વિરક્ત થયેલી વ્યક્તિ

નૈતિક કેળવણી એ સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અને સાહિત્યના સંબંધ માટે પણ કવિરાજ ગમેતેમ કહી શકે. પણ સમાજની અંતરગત વ્યક્તિ અને સાહિત્ય એ બેનો સંબંધ વિચારતી વખતે માત્ર સાહિત્ય તરફ

દૃષ્ટિ રાખી શકાય નહીં. જે બાબતોએ દૃષ્ટિ દરતી રાખવી જોઈએ. અને તે છતાં સમાજની અંતરગત વ્યક્તિને સાહિત્યનું ઉપયોગી પણ વર્તન બાંધવામાં છે એ વિચાર સાહિત્યનાં કોઈ પણ લક્ષણની વિરુદ્ધ આવતો નથી. કારણ કે વર્તન કેળવવામાં સત્ય બોલવું હોસાં સુવું એવીજ બાબતોનો સમાવેશ થતો નથી, મનુષ્ય જાતિના અંતરગત આવો અને ઇચ્છાને કેળવવાં એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

* To train youth to social service as useful members of

* સમાજના ઉપયોગી અંગજીવ તરીકે સમાજ સેવા માટે યુવકોને કેળવવા એ મુખ્યત્વે આવો અને ઇચ્છા કેળવણી છે. તે ઇચ્છા અને આવો બુદ્ધિ કરતાં મોટાં

society is primarily the education of the feelings and the will that are both larger and older than the intellect, which is their servant, and even self-interest rightly understood ripens naturally into Altruism." (Adolescence II. P. 44.)

જે સાહિત્ય ભાવને કેળવવામાં ઉપયોગી નથી અને જે સાહિત્ય ઇચ્છાને કેળવવામાં ઉપયોગી નથી તે સાહિત્ય સમાજને ઉપયોગી નથી.

સમાજની મહત્વાકાંક્ષા આરસીમાં બતાવી આપનાર, સમાજ એ મહત્વાકાંક્ષા-
એ પહોંચવામાં કેટલે રસ્તે આવી ચુકી છે તેનું ચિત્ર
સમાજની અંતરગત વ્યક્તિ- બતાવી આપનાર, અને એ રસ્તે જવામાં સમાજની ગતિ
આ અને સાહિત્ય. કેવી છે તે ખુલ્લું કરી આપનાર સાહિત્ય છે. સમાજને
સંબંધ રાખતી આ ત્રણ બાબતો વ્યક્તિને જાણવાની જરૂર છે. સમાજની ગતિ જાણ-
વાની જરૂર છે કે જેથી તે પોતાની ગતિ કેવી રાખવી તેનો નિર્ણય કરે છે અને તે
પ્રમાણેની ગતિ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. મહત્વાકાંક્ષાના રસ્તાપર સમાજની સ્થિતિ હાલ
માં છે તે તેને જાણવાની જરૂર છે કે જેથી તેટલા રસ્તા સુધી તે આવી પહોંચે છે
અને પાછળ પડતો નથી. સમાજની મહત્વાકાંક્ષા શી છે તે જાણવાની તેને જરૂર છે
કે જેથી પોતે સમાજ સાથે આ સુધી જશે અગર ખેંચાશે તે તે જાણે છે અને તેથી
પોતાની શક્તિ અને વૃત્તિના પમાણમાં સમાજને મદદ કરશે. આત્મહિત માટે સમાજ
આ જ્ઞાન વ્યક્તિને આપે છે ; આત્મહિત માટે વ્યક્તિ આ જ્ઞાન લે છે.

સાહિત્ય શિક્ષણના ઉપયોગી પણા વિષે વિચાર કરતાં મેકમરે કહે છે કે :—

" If it is time, as clearly expressed by strong thinkers in the most various fields of deeper investigation, that many of the chief literary products that have come down to us from former ages are the only means by which we can be brought into vital touch and sympathy with the spirit and motives then ruling among men ; if it is equally true that children will not grow up to the proper appreciation and interpretation of our present life, except as they have experienced, in thought and interest at least, the chief struggles and motives of our fathers,—we may find in these historic and literary materials the deep and living springs of true education for children " (" Special method in

અને જુનાં છે શુદ્ધિભાવ અને ઇચ્છાની ઘસ છે. જે આત્મહિત શામાં રાખાયું છે તે બરાબર સમજાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે આત્મહિત વાસના પકડ થઇ પરહિત વાસનામાં પરિણામ પામે છે.

Teaching English Classics.") *

એ પ્રેક્ષકના કહેવા પ્રમાણે જૂતકાળના સમાજની સ્થિતિ અને કાર્ય કરવા નૈતિક શિક્ષણ કેવી રીતે મળે છે. માટે પ્રૌત્સાહક હેતુઓ બાળકોએ સમજવા જોઈએ. એટલુંજ નહીં પણ હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવા માટે વિચાર અને કલ્પના દ્વારા તે સમાજમાં તેમજ રહી આવવું જોઈએ, અને તે કાળના હેતુઓથી પ્રૌત્સાહન લેવું જોઈએ. હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવી એટલે શું ? ચામાટે આપણે તે સમજવી જોઈએ ? તે સમજ્યા વગર આપણું જીવન શું સુખમય નથી થઈ શકતું ? હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવી તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે સુધારા વધારાના કેટલામા પગથીઆ પર આપણે છીએ, હવે કેટલા પગથીઆ બાકી છે અને ને આપણને ચઢી રહેતાં કેટલી વાર લાગશે. આપણે આ જાણીએ, જૂતકાળમાં આપણી એ પગથીઆ ચઢવાની ગતિ કેટલી હતી, આપણને કેટલી મુશ્કેલીઓ નડી, આપણા ઉત્સાહભંગ વખતે શું પ્રેરનારો મળ્યાં આ બાબતના જ્ઞાનથી આપણી બંધિયને માટે તૈયારી થાય છે, આપણી કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે, હવે આપણે વર્તમાન સ્થિતિ વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ કેટલા શ્રમથી, કેટલા આત્મભોગથી, કેટલા ઉત્સાહભંગ પછી, કેટલાં નવાં પ્રૌત્સાહન પછી, કેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી, કેટલા વિરોધ, કેટલા કલહ, કેટલા ક્લેશ પછી આપણી હાલની સ્થિતિ થઈ છે ને જાણી શકીએ છીએ, અને તેથી વર્તમાન સ્થિતિ ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આટલો કાર્યકારણભાવ સમજી આપણે પ્રયત્ન જારી રાખીએ છીએ ત્યારે આપણે હાલમાન સમાજનુજીવી વ્યક્તિની કંટીમાં આવેલીએ છીએ. હવે ધારો કે આ ટકાવો કરી રાખવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં કંઈક વધારે શક્તિ અને વૃત્તિ આપણામાં અવશોષ રહી છે. આ શક્તિ-વૃત્તિનો ઉપયોગ સમાજવાને વધારે ઉંચે પગથીએ લઈ જવાને આપણે કરીએ છીએ ; હવે આપણા સાહિત્યનો ફરીને આપણે અભ્યાસ કરીએ છીએ આપણું દૃષ્ટિબિંદુ હવે ફેરવાયું છે પહેલી વખતનો અભ્યાસ માત્ર હાલની સમાજસ્થિતિ સમજવા પૂરતો હતો. બીજી વખતનો અભ્યાસ સમાજોન્નતિ માટેની કાર્યપદ્ધતિ સમજવા ખાતર છે. આ કાર્યપદ્ધતિ

* આગલા જમાનામાંથી આપણા હાથમાં સાહિત્યના વિષયનું જે ઉત્પન્ન આવ્યું તેનાથી જ તે કાલની પ્રજામાં જે વિચારો અને પ્રેરનારો રાખ્ય કરતાં કદાં તેની સાથે અનુકૂળ થાય અને તેની સાથે અંતરનો સંબંધ બંધાય છે. આ પ્રમાણે ધણી ઉડી ગોધબોજ કરવાનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ગૂઢ વિચાર કરનારાઓએ રચેલાં દર્શાવ્યું છે તે જો ખરું હોય ; આપણા પિતામહોનાં પ્રૌત્સાહનો અને બારે તરફીઆનો બીજી કાંઈ રીતે નહીં તો વિચારદ્વારા અને સમિકતા દ્વારા અનુભવ થયો જોઈએ (વર્તમાન જીવનનું અર્થ વિસ્ફોટન અને મર્મજ્ઞાન જગજગર કરાવવું હોય તો) એ જો એ જ પ્રમાણે ખરું હોય—તો આપણને જણાશે કે આ ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક સાધનોમા બાળકની ખરી કેળવણીના ઉદ્દેશ અને બેદતા ઝરા સમાવલા છે.

આપણે જોઈએ છીએ. ઉત્પત્તિના દોળાવ પર સમાજ કેવી રીતે ચઢે છે તેને માટે તેનાં દરેક પગલાં પર બારીક નજર રાખીએ છીએ. કયો દાળ વધારે કઠિણ છે, કયો વધારે રહેલો છે, ક્યાં તેને પાછળના ધક્કાની જરૂર રહે છે, ક્યાં તે પોતાની મેળે દોડ્યો જાય છે, કેટલો દાળ ચઢ્યા પછી તે યાત્રી જાય છે અને આગળની ગતિ યોગ્ય કે કાળ માટે બંધ કરવી પડે છે, આ બધાં પર સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન થાય છે અને અવિચ્છિન્ન કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે. હવે આપણે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરવું શરૂ કરીએ છીએ. આપણી મણના હવેથી સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ તરીકે યાય છે.

કેળવણી—શાળાની કેળવણી—નો હેતુ સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિને બુદ્ધિમાન સમાજજનુજીવી અથવા સમાજોત્કર્ષકારી બનાવવાનો છે. આવી શાળા કેળવણીનો હેતુ. વ્યક્તિઓથી જ સમાજને લાભ છે, સમાજ એમ જ કહે છે કે જેમ બને તેમ વધારે સંખ્યા બુદ્ધિમાન સમાજજનુજીવી થાય કે જેથી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓનો પરિશ્રમ અદ્ય પ્રમાણે સફળ થાય. આ જ હેતુથી કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવે છે; આ જ હેતુથી કેળવણી મફત આપવામાં આવે છે. સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિને સમાજજનુજીવી કરવી એમાં વધારે પરિશ્રમ પડતો નથી. શાળા એ કામ માથે લેતી નથી. એ કામ માથે ઉપાડી લેવાને સમાજની બીજી સંસ્થાઓ અને પ્રસંગો સમર્થ છે. કુટુંબ, મિત્રસહવાસ, બજારની લેવડ દેવડ, ધાર્મિક પ્રસંગો અને સાંસારિક પ્રસંગો વખતનાં સંમેલન આ બધાં સમાજને અનુકૂળ થઈ રહેલા વ્યક્તિને પ્રેરે છે—વ્યક્તિને સહાય કરે છે—કેળવે છે. પણ સમાજને અનુકૂળ થઈ રહેવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો—બુદ્ધિપૂર્વક અનુકૂળ થઈ રહેવું આ શીખવવાનું કામ શાળાનું છે.

શાળા આ કામ માટે માત્રાનિકદાય બાળકને સોંપે છે અને તે એવી રીતે સોંપે છે કે જેથી તે કદાચ મહત્ત્વ કરતાં કરતાં તેની શાળાની કાર્ય પદ્ધતિ માનસિક શક્તિ પરિપાક દશાને પહોંચે અને આગળ જતાં બીજાની મદદ વગર આપો આપો એ દાય પુરતકોહાર મેળવી શકે. સામાજિકદાય સોંપવામાં જે વિચાર અને કૃતિનો સમૂહ આપવાનો છે તે બધાને કાંઈ સર્વાંશે આપી શકતો નથી કારણ કે એ સમૂહ ઘણો મોટો થઈ ગયો છે. આ મોટા સમૂહમાંથી પોતાને જરૂરનો સમૂહ લઈ લે છે અને બાકીનો પડતો મુકે છે આ સમૂહમાં કેટલોક ભાગ તે સર્વને એક સરખો ઉપયોગી છે, અને બાકીનો ભાગ કોઈને ઉપયોગી છે, અને કોઈને ઉપયોગી નથી. આથી ત્રણ મોટા વિભાગ થઈ જાય છે જે સર્વને ઉપયોગી છે તે પ્રાથમિક શાળામાં અપાય છે, જે યોગ્યને ઉપયોગી છે તે ઉચ્ચ શાળામાં અપાય છે. આ ઉપરાંત કૃતિની રીતિઓ માટે જુદાજ પ્રકારની શાળાઓ જેવાં કે લુગરશાળા, દલાબવન બાપારી શાળાઓ હોય છે. આ પ્રમાણે સામાજિકદાયના વિભાગો પાડી તેને માટે યોગ્ય સંસ્થાઓ રાખી તેમાં તે અપાય છે.

આ સરથાઓમાંથી માન થોડીકજ સરથામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે ન્યા ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે સાળાઓએ કરેલા વિષય ત્યા સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ તૈયાર કરના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે અને જે જેવું પાત્ર તે પ્રમાણે તે ઉત્કર્ષકારી થાય છે અગર નથી થતી સમાજ વથા ચક્રિયથા મતિ સાધનો તૈયાર રાખે છે જેનો લાભ ચક્રિય, વૃત્તિ અને પ્રોત્સાહન પ્રમાણે લેવાય છે સાહિત્યમાં અમુક પ્રકારના વિચારોનો સમૃદ્ધ સમાધાન જાય છે તેથી કૃતિની રીતિઓ શીખરનારી સાળાઓમાં તેને અવગણ નથી નિચાર મમૃદ આપન રી સાળાઓમાં તેનો અવગણ છે, આથી સાહિત્યનો વિષય તેનીજ સાળાઓમાં રાખવામાં આવે છે

સાહિત્યનો કેટલોક અસર સર્જને આપવાની જરૂર છે કે જેથી સર્વના ભાવોને અમુક અંગે કેળવણી મળે અને સહૃદયતા તેમનામાં કેળવણી અને સાહિત્ય આવે કે જેને લીધે સમાજને સબધ રાખતા કેટલાક પ્રસંગો જેવા કે દુષ્કાળની આપત્તિ—વખતે તેઓ દૈવ નશાત્ મમા નેપછીની દશામાં આની ગયેલી વ્યક્તિઓ તરફ સમાજને લાભ થાય તેવું વતન ચનાવે આથી સાહિત્યનો વિષય પ્રાયશઃ સાળાઓમાં રાખવામાં આવે છે સાળામાં શિક્ષણ તેની વ્યક્તિઓને જીવિમાન સમાજનુજીરી બનાવવા માટેનો પાયો માધ્યમિક સાળાઓમાં નખાન છે અને તેને પરિપાક દશાએ ઉચ્ચસાળાઓમાં—પાઠશાળા ઓમાં લાવવામાં આવે છે અને તે સાથે ઉત્કર્ષકારી બનાવવાનો પાયો રચાય છે

આટલા વિચારો પછી હવે આપણે સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણીનો પરસ્પર સમાજ સાહિત્ય અને કેળવણીનો પરસ્પર સબધ સમજી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ. ભવિષ્યમાં સમાજમાં દાખલ થઇ શકે એવી વ્યક્તિઓ જેના ઉપર સમાજના ટકવાનો અથવા આગળ વધવાનો આધાર રહેતો છે તેવી વ્યક્તિઓને સમાજિક દાય આપવાનો છે સમાજની અનરગત વ્યક્તિઓએ અત્યાર સુધી જે કષ્ટથી અને જે સ્વાત્મભોગથી સમાજનો આગળ વધારો કર્યો છે, જે કૃતિઓ અને વિચારો નવા ઉમેર્યા છે તે તેમનો તેમ ટકી શકશે, આગળ વધશે કે પાછળ હઠશે તેનો આધાર સમાજમાંહેની વ્યક્તિ તેનું લક્ષ્ય નેની સ્થિતિ અને તેની ગતિ વામત જેવી કુસંગ માહિતિ ધરાવે તેનાપર છે આ લક્ષ્ય આ સ્થિતિ અને આ ગતિ સાહિત્યમાં આવ્યા છે અને તેની માહિતિ કેળવણી દ્વારા આપવામાં આવે છે સમાજ પોતાના માગાન્ય શુભને માટે કેળવણી આપે છે પોતાના વૈશેષિક સુખ માટે સાહિત્યની કેળવણી આપે છે સમાજ વગર સાહિત્ય અને કેળવણીની અપેક્ષા રાખવી આમશમાં કમળની અપેક્ષા રાખવા બચગર છે કેળવણી વગર સમાજને ટકવી નાખવો કેળવણી વગર સમાજને આગળ વધારવો, કેળવણી વગર ઉચ્ચાચય પ્રાપ્ત કંઠવાની આશા રાખવી એ પાખ વિના આમશમાં સ્થિતિ ટકાવી રાખવા અથવા આમશમાં હડવા અથવા પોતાને લક્ષ્યરથાને પહોચવા આશા રાખનાર પત્નીના જેવી સ્થિતિ છે કેળવણી વગર મદિન્ય એ ધીચ જગસમાના

અવાર ધરના જેવું છે. સાહિત્ય વગરનો સમાજ ધાંચીને ત્યાંના બળદ જેવો છે કે જે હમેશાં ચક્રકૃતિમાં જ રહી કરશે. અથવા હોઝાવંત વગરનાં પહાણ જેવાં છે કે જેને ગમે તે દિશાનો પવન ગમે ત્યાં દોરી જશે. સાહિત્ય વગરની કેળવણી એ ભોમીયા વગરની મુસાફરી જરાબર છે. આપણે ઘણાં પરિચિત દ્રષ્ટાંત લઈએ તો સમાજની અંતર્ગત વ્યક્તિઓ તેને આગગાડીના મુસાફર ગણીએ, સમાજ એ આગગાડીના ડબ્બા ગણીએ, કેળવણી એ આગગાડીની ગતિ ગણીએ અને સાહિત્ય એને રસ્તામાંના પાટાઓ, રસ્તાના માઇલના પત્રો, ઊંડાં ચિહ્નો, અને પૂલોપર ગાડીનાં ગતિ-નિયમક સૂચનો જેવાં કે "Speed 25 miles an hour" એ બધાં ગણીએ તો આપણો નક્કી કરવા ધારેલો સંબંધ બેસે છે. ગતિ વગર અને રસ્તાપર જણાવેલાં ચિહ્નો સમજવાની શક્તિ વગર આગગાડી ચાલી શકતી નથી. આગગાડી વગર એ ચિહ્નો અને ગતિની જરૂર નથી અને એ ચિહ્નો વગર આગગાડીની ગતિ નિયમમાં આવતી નથી, અને બંધકર અકસ્માતોથી બચી શકાતું નથી. સમાજ એ થરીર છે, કેળવણી એ આત્મા છે, અને સાહિત્ય એ પાંચ છદ્ધિઓને સ્થાને છે. ત્રણેયથી એકે વગર ચાલી શકતું નથી.

સાહિત્યને પ્રોત્સાહક ઇકિં તરીકે સ્વીકૃતિમાં ગણીએ, અને કેળવણીને ચેતન ગણીએ અને સમાજને ઉરજૂત ગણીએ તો "સ્નેહમુદ્રા"માંની નીચેની લીટીઓથી સમાજ કેળવણી અને સાહિત્યનો સંબંધ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

"x   x   x   x   x"

પામી એ ઉર જોત બે ભાગ વહે નવરંગ.
પથિક—હૃદયને બાઝવું એ એક પાસથી ગાદ,
બીજા હાથ થઈ બીડી પતિની સાથે બાપ.
પતિ પણ પથિક હૃદય વિષે થયો હતો બહુ લીન,
તથા જણવું શૂન સુરત એ બન્ધું અપૂર્વ સુરત."

(સ્નેહમુદ્રા પૃષ્ઠ. ૭૧)

ઈ. સ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
૨જી થયેલા નિબંધો :

❀
ઇતિહાસ વિભાગ
❀

“ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ; આપણા (ગુજરાતી) સાહિત્યમાં એ સાહિત્યની સ્થિતિ; અને આપણા દેશમાં એ સાહિત્ય માટેનાં સાધનો.

(રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજી.)

“ With the first clay they did the last man knead,
And there, of the last harvest sowed the seed :
And the first morning of creation wrote
What the Last Dawn of Reckoning shall read ”

ઇતિહાસનું પદ સાહિત્યમાં ઘણું ઉંચું છે. મનુષ્ય જીવનની અનેક શૃંખલાઓને જોડીને તેની અપ્રતિમ, દિવ્ય, સંકલના ઘડનાર—યોજનાર ઇતિહાસાત્મક સાહિત્યને વિકાસોએ સાહિત્યના સર્વ અંગોનું પોષક માન્ય છે, અને વળી કેટલાક ઇતિહાસ પ્રેમી વિકાસોને તો સર્વ સાહિત્ય, મનુષ્યનું સમસ્ત જીવન ઇતિહાસમય—ઇતિહાસરૂપ જ જણાય છે. ઇતિહાસનું આ ગૌરવ આપણા સાહિત્યમાં પ્રતીત થયેલું જણાતું નથી. પોતાના અંગમાંથી નીકળીને બેઠેલા ઝરણાઓવડે આસપાસના પ્રદેશને ફળદ્રુપ, રસાળ, સુંદર કરી દેતા, તેનું પોષણ કરતા, ઉત્તુંગ પર્વતવત્ ઇતિહાસ પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં ઉભો ઉભો રહીને પોતાના વક્ત્રધાનપર આનંદ યુગોને ધારણ કરી તેમાંથી અનેક રૂપનાં ઝરણાં બેઠેતાં કરી ઈષ આસપાસના ખીજા સર્વ પ્રદેશોને—સર્વ અંગોને કેવા રસાળ, રમણીય, સુંદર બનાવી શકેછે, તેમનું કેટલું બધું પોષણ કરી શકેછે એની પ્રતીતિ આપણા સાહિત્યમાં જોવી જોઇએ તેવી થઇ હોય એમ જણાતું નથી. વસ્તુ-સ્થિતિ આમ છે છતાં વર્તમાન સમયના ચિહ્નો જોતા આપણા સાહિત્યના પોષણમાટે, તેના વિકાસ માટે ઇતિહાસનો ઉપયોગ હવે બહુ ઠાણ સુધી થયા વગર રહે એમ લાગતું નથી. પાશ્વત્ય સાહિત્યે રોષેના નવા સંસ્કારોને પરિણામે તે સંસ્કારોને કાંઈક અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરતું, પરંતુ પોતાના મૂળસ્વરૂપને ત્યાગ નહીં કરવાને મથતું, આપણું સાહિત્ય કાંઈ અવનવે રૂપે પ્રકટશે એમ કલ્પના બધાય છે. બહુધા ગદ્ય રહિતના અને ધાર્મિક વિષયોને જ ઉદ્દેશીને રહેલા આપણા સાહિત્યમાં વર્તમાન સમયમાં તો મધોના બંધાર બરાબા માંજા છે અને સાહિત્યના સર્વ અંગો એક પછી એક પ્રકટ થયા માંજા છે. નવી શૈલી અને નવીન પદ્ધતિઓના અનેક મનોરંજક પ્રયોગો થયા માંજા છે અને આમ જોતા આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું સ્થાન પણ ઘણી તાર ખાલી પડી નહીં રહેશે, એમ હું દૃઢતાથી માનું છું. આપણા સાહિત્યની ક્ષિતિજ

આપણી સર્વ ભાષાઓની મૂળ માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા :—

“ ધર્માર્થ કામમોક્ષાણા મુપદેશસામન્વિતં

પૂર્વવૃત્તં કથાયુક્ત મિતિહાસં પ્રવક્ષતે. ॥ ”

એમ આપી છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવેલાં લક્ષણોવાળું જે પૂર્વવૃત્ત તે ઇતિહાસ.

કાંઈક આવું જ સ્વરૂપ પ્રાચીન વિદ્વાનોએ પણ કહ્યું છે.* ઉપરના શ્લોકમાં જે લક્ષણોવાળું પૂર્વવૃત્ત ઇતિહાસ કહેવાય તે લક્ષણો તપાસીશું તો આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું કયું દૃષ્ટિબિન્દુ તથા ઇતિહાસ રચવાની કઈ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે જણાશે.

મનુષ્યના જીવન ચરિત્રના અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, અને અનેક સ્થિતિઓનું તથા અનેક પ્રકારના બનાવોનું—જૂતાન્તોનું તે બનેલું છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલા ભાવો છે, તેના મનમાં જેટલી અભિલાષાઓ છે અને તેની જેટલા પ્રકારની શક્તિઓ છે તેટલા બધા અને તેવા ભિન્ન પ્રકારના તેના જીવનમાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે. આમાંથી ઇતિહાસના સાહિત્યના પ્રદેશમાં જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી શકે તે ઉપલી વ્યાખ્યા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ સંબંધે હોવા જોઈએ, એટલે કે ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ ચારે પુરુષાર્થોના ઉપદેશ એ હોવું જોઈએ. શ્લોકકારે નિર્દિષ્ટ કરેલું આ દૃષ્ટિબિન્દુ અતિ વિસ્તીર્ણું અને સર્વદર્શી છે અને તેમાં મનુષ્યજીવનના સર્વ વિષયો આવી જાય છે. આ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ અયુક્ત નિશ્ચિત—ફક્ત નીકળી શકતું નથી.

આપણા દેશમાં ઇતિહાસનું સાહિત્ય મુખત્વે કથારૂપે જણાય છે એવું કારણ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઇતિહાસ રચવાની પદ્ધતિ દર્શાવનાર ઇતિહાસનું લક્ષણ છે તે જ હોવું જોઈએ. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસને કથાયુક્ત અથવા કથારૂપે કહેવો, એવું જણાવ્યું હોવાથી આપણા દેશનું ઇતિહાસાત્મક સર્વ સાહિત્ય કથારૂપે રચાયેલું જણાય છે.

*મી જે. ડબ્લ્યુ. એલન નામના ઇતિહાસ વિષયના પ્રોફેસર “ The Place of History in Education ” (ફેળવણીમાં ઇતિહાસનું સ્થાન) એ નામના પુસ્તકમાં ઇતિહાસ શું છે એ વિષય ચર્ચાવતાં કહે છે કે—

“ The subject matter of history is the life of all societies. In other words it is the past life of humanity because of any condition of humanity that was not social, we have no evidence at all. So far we can all agree. * * * * ”

We cannot well define the subject matter of history otherwise than as the past life of humanity ” અર્થાત્ એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે ઇતિહાસ એ શું છે એની ચર્ચા કરીને તેને અતે નિર્ણય કાઢ્યો છે કે ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્ય પ્રજાના જૂતકાળના જીવનની સ્થિતિનું ચિત્ર તે ઇતિહાસ છે.

મર્યાદાપર-દર્શનશાસ્ત્રના વિષયમાં નવો પ્રમાણ ફેરવનાર તાત્કાલિક ઉગ્રતા માણ્યા છે, અને એ વિષયની ચર્ચા નવાંવાનાગઓ એ પ્રદેશમાં નવીન પ્રમાણ બાંધે એ અનુમાન નિષ્ફળ જશે નહીં. દર્શનશાસ્ત્ર આપણા દેશમાં સ્થિત નથી ઉદ્ભવ્યો, દર્શનશાસ્ત્ર માટે આપણા દેશમાં શા શા માધનો પડ્યા છે એવી એવી ચર્ચાઓ થવા માડી છે, તેવે પ્રમાણે દર્શનશાસ્ત્રના સ્વરૂપ વિશે તેના દર્શનશાસ્ત્ર વિશે ચર્ચા કરવી, આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરવું અને આપણા દેશમાંના દર્શનશાસ્ત્રના સાધનોનો સામાન્યપણે ઉલ્લેખ કરવો એ જે મ્હેં મહાત્મા આ તેખનો વિષય નાખ્યો છે તે અયોગ્ય નહીં ગણાશે નહાશે. આ લેખ આત્મ પ્રકાશના અનુભવનું મધ્યગિન્દુ થશે અને મધ્યપણ ચર્ચા—વાદવિવાદ માટે પ્રથમ એક મધ્યગિન્દુની જગ્યા છે તે જરૂર, આ લેખ સાગરો તો મહારો પ્રવલન મદદ થયેતો માનીશ.

આપના જેવા મન પામે દર્શનશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાની જગ્યા પણ જરૂર નથી અને તેથી મ્હેં આ તેખમાં એ ચર્ચાને ધ્યાન આપવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

આ લેખના વિષયના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરવા ધારી છે. આમ ચર્ચા કરી તેને પછીમાં જો સ્વરૂપ રહે તે સ્વરૂપની દૃષ્ટિમાં આપણી (ગુજરાતી) ભાષામાં એ સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરવું એ આ વિષયનો બીજો વિભાગ છે અને છેલ્લે, આત્મ અગત્યના સાહિત્યના વિશ્લેષણમાં આપણા દેશમાં શું શું માધનો છે એનું સમીક્ષણ કરવાનું પ્રયત્ન છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યનું અવગ્રહ નિશ્ચિત કરવું મનુષ્યનું છે, અને તે આપની સમક્ષ દર્શનશાસ્ત્રના દર્શનશાસ્ત્ર અથવા મૂર્ત્યુ વિશે વિદ્યાન પુરોગત—સાહિત્યમંદિરના જે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના મંદિરો દર્શાવીશ તે પછી મદદ જણાશે.

મધ્યપણ સાહિત્યનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું હોય તો આ લક્ષણોવાળા સાહિત્યની ગણના તે પ્રમાણના સાહિત્યમાં થઈ શકે તે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ. અર્થાત્ તે સાહિત્યના લક્ષણો નહીં પણ જોઈએ. આ લક્ષણો માટે એ સાહિત્યમાં કયા વિષયોનો અભાવેલ વિષયો કરેલ સામાન્ય રીતે થાય છે અને ઉચિત રીતીએ થયે જોઈએ એનું અવલોકન આવશ્યક છે. આપણી નવાં માટે આ નિયમ સ્વીકારીને દર્શનશાસ્ત્ર એટલે શું? દર્શનશાસ્ત્ર દર્શનશાસ્ત્ર શું? દર્શનશાસ્ત્રના દેવ—ઉપયોગ શો? તે વિશે વિચાર કરીશ.

આમ પ્રથમ આપણા દેશમાં સાહિત્યમાં એ ચર્ચાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું કેટલું મજી આવેછ તે તપાસીશ અને તેમ તપાસીને પછી બીજા દેશના સાહિત્ય તરફ એ માટે નીચી રીતે

આપણી સર્વ ભાષાઓની મૂળ માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા :—

“ ધર્માર્થ કામમોક્ષાણા મુપદેશસમન્વિતં
પૂર્વવૃત્તં કથાપુત્ર મિતિહાસં પ્રવક્ષતે. ॥ ”

એમ આપી છે અર્થાત્ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવેલાં લક્ષણોવાળું જે પૂર્વવૃત્ત તે ઇતિહાસ.

કાંઈક આવું જ સ્વરૂપ પામ્યાલે વિદ્વાનોએ પણ કહ્યું છે.* ઉપરના શ્લોકમાં જે લક્ષણોવાળું પૂર્વવૃત્ત ઇતિહાસ કહેવાય તે લક્ષણો તપાસીશું તો આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું કયું દૃષ્ટિબિન્દુ તથા ઇતિહાસ રચવાની કઈ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે જણાશે.

મનુષ્યના જીવન ચરિત્રના અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, અને અનેક સ્થિતિઓનું તથા અનેક પ્રકારના બનાવોનું—વૃત્તાન્તોનું તે બનેલું છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલા ભાવો છે, તેના મનમાં જેટલી અભિલાષાઓ છે અને તેની જેટલા પ્રકારની ચક્રિતઓ છે તેટલા બધા અને તેવા બિન્ન પ્રકારના તેના જીવનમાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે. આમાંથી ઇતિહાસના સાહિત્યના પ્રદેશમાં જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી શકે તે ઉપલી વ્યાખ્યા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ સંબંધે હોવા જોઈએ, એટલે કે ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ ચારે પુરુષાર્થોનો ઉપદેશ એ હોવું જોઈએ શ્લોકકારે નિર્દિષ્ટ કરેલું આ દૃષ્ટિબિન્દુ અતિ વિસ્તીર્ણ અને સર્વદર્શી છે અને તેમાં મનુષ્યજીવનના સર્વ વિષયો આવી જાય છે. આ સ્વરૂપમાંથી કાંઈ અત્યુક નિશ્ચિત—ફક્ત નીકળી શકતું નથી.

આપણા દેશમાં ઇતિહાસનું સાહિત્ય મુખત્વે કથારૂપે જણાય છે એનું કારણ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઇતિહાસ રચવાની પદ્ધતિ દર્શાવનાર ઇતિહાસનું લક્ષણ છે તે જ હોવું જોઈએ. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસને કથાપુત્ર અથવા કથારૂપે કહેવો, એવું જણાવ્યું હોવાથી આપણા દેશનું ઇતિહાસાત્મક સર્વ સાહિત્ય કથારૂપે રચાયેલું જણાય છે.

*મી જે. ડબ્લ્યુ. એલન નામના ઇતિહાસ વિષયના પ્રેક્ષક “ The Place of History in Education ” (કેળવણીમાં ઇતિહાસનું સ્થાન) એ નામના પુસ્તકમાં ઇતિહાસ શું છે એ વિષય અર્થોવર્તા કહે છે કે—

“ The subject matter of history is the life of all societies. In other words it is the past life of humanity because of any condition of humanity that was not social, we have no evidence at all. So far we can all agree. * * *

We cannot well define the subject matter of history otherwise than as the past life of humanity. ” અર્થાત્ એ વિદ્વાન પ્રેક્ષકે ઇતિહાસ એ શું છે એની ચર્ચા કરીને તેને અત્યે નિર્ણય કાઢ્યો છે કે ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્ય પ્રજાના જૂતકાળના જીવનની સ્થિતિનું ચિત્ર તે ઇતિહાસ છે.

આ પ્રમાણેની આપણી વ્યાખ્યાપતી દત્તિદાસના દત્તિમિન્દુ મળ્યે કાંઈ પણ અમુક નિશ્ચિત ફક્ત નહીં નીકળી શકે તેથી તે માટે બીજી પ્રત્યક્ષના મારિત્ય તરફ તે માટે નજર ફેરવીએ અને જૂનામળની સામગ્રીથી અધ્યાયના પ્રવેશના પૂર્વ તરફ દત્તિદાસના હેતુ શોધીએ. તેનું દત્તિમિન્દુ શું હેતુ છે, જનસમાજના પૂર્વગતમાર્ગો તેમાં શાનો શાનો મમાવેશ થયો છે, જૂનામળના મનાદિમાના અનેક મનામાર્ગો કયા કયા રત્નો તેમાં જોવા મળે છે એ વિશે તે દેશના સાદિત્યો તપાસીએ. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં દત્તિદાસના દત્તિમિન્દુ વિશે મિત્ર મિત્ર મનો ઠ જન સમાજના પૂર્વગતમાર્ગો તેમજ મનુષ્યના મમમ જીવનની પ્રવૃત્તિઓ, ક્રિયાઓ, ચિંતિતિઓનો મમાવેશ થઈ શકે છે પ્રેમ, શૌર્ય, દેવ નગ, મત્તા લેખાદિ ભાવોના ચિત્રો, મામાનિક ધાર્મિક, રાજકીય નીતિ, ચિંતિતિ સમ્પ્રદાયના અવલોકનો, અસ્તોદય, ઉત્તિ, અવનતિ ફેરફાર સંક્રાન્તિના ઉદાહરણો એ સર્વ જનમાન્યના પૂર્વગતના પદ્ધતિઓનો એવા છે તેમાંથી કયા ભાવને કઈ ચિંતિને કઈ સમ્પ્રદાયને કયા ઉદાહરણોને પ્રાધાન્યપણે આપી કઈ દૃષ્ટિથી એ પૂર્વગતનું કથન થયું છે એની ચર્ચા એમને દત્તિદાસના દત્તિ મિન્દુની, દત્તિદાસના ક્ષેત્ર મર્યાદાની ચર્ચા કરના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શુદ્ધ શુદ્ધ ધો. એ પર આવેલા છે. દત્તિદાસના દત્તિમિન્દુ વિશે આમ મિત્ર મિત્ર મનો હોય તમા કાંઈ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી કાંઈક એતિદાસિક સત્ય, તત્ત્વ એમણે તો સૂક્ષ્મ છે તેનો અવમય એમણે તો વિનૂત છે અને તેનો પ્રવેશ એમણે તો વિનૂતીયું છે તેનું અનેક દૃષ્ટિએ, અનેક બાજુએથી અવલોકન ન થાય ત્યાં સુધી તેનું મમમ સ્વરૂપ અદ્ધ નહીં થઈ શકે.

જે દત્તિદાસના દત્તિમિન્દુમાં રાજકીય અને સામાજિક વિષયો સમયે યથાર્થ વિચારો થઈ શકે નહીં, આપણા મનની અપરિપક્વ અવધાર્ય કલ્પનાઓ બેઠે તો જો થાય નહીં ત્યાં મનુષ્ય મનાની ઉત્તિવિમલકમળો આ બ આજ મનનો નથી એવું ઉદભવે નહીં. વર્તમાન યુગની જ ચિંતિ કાંઈ પણ મમમ મતા શ્રેષ્ઠ છે એવું હાથમાં રખાઈ મિથ્યાભિમાન બનું રહે નહીં અને જનસમાજની ઉત્તિનું સ્વરૂપ—તેનો વિમલ કમ—પાનિક ઉત્તિ અથવા કાંઈ પણ ઉત્તિપર અવનતી નહે છે, એવી ભ્રમણા નીકળી જાય નહીં, અર્થાત્ મનના વિચારોનો, હલ્લના બાવોનો અને જીવનના આશ યોનો યથોચિત વિમલ થઈ સત્યનો જગદગતો પ્રમય ફેલાય નહીં તો તે દત્તિદાસ નિષ્ફળ લખાયો જ ગણાય.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં પ્રોફેસર જે બલ્યુ એન મી જેની મીથ વિલીયમ્સ મદાન તત્ત્વવેદના હીગન સીની જેમ રીમેન મદાન એકાન ફુ. બમ માર્કેટ, આરનોલ્ડ બેરેલ મેકેડે જેફેસ, જેન્સન એકન વીલો, હેન્ડીસન જેન વિજેએ દત્તિદાસના સ્વરૂપ સમયે બહુ કલ્પ ચર્ચા કરી છે. પણ તે સર્વ ચર્ચાનું સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરવાનો અત્રે સમય નથી તેમજ ગુનગતી એતિદાસિક સાદિત્યની વર્તમાન ચિંતિ એવા બહુ સૂક્ષ્મપણે નિરીક્ષણ કરીને કાંઈ પણ ધોણે બાધી મુખવા જેવી

નિયતિ હજુ પ્રાપ્ત થઈ નથી તેથી ઐતિહાસિક આદિત્યના સ્વરૂપ અંગે એ વિદ્વાનોના વિચારોમાં જે મુખ્ય ભાગો જોવામાં આવે છે તે જ સંક્ષિપ્તમાં આપની મમતા મુકીશ.

ઇતિહાસના વિષય, ઇતિહાસના કાળ સમયે મતભેદ છે જ નહીં. ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્યોનું પૂર્વજન્મ, પૂર્વજીવન છે અને ઇતિહાસનો પ્રદેશ ભૂત અને વર્તમાન કાળમાં જ ગ્યાપસો રહેતો જોઈએ એ વિશે મને વિદ્વાનોનો એક મત છે પરંતુ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ શું હોય જોઈએ, ઇતિહાસ શા હેતુથી લખાવો જોઈએ એ માટે વિદ્વાનોમાં જે મતભેદ છે તેમાંના મુખ્ય ત્રણ છે એક વર્ગ તો ઇતિહાસને રાજકીય નીતિની જ (Political) ચર્ચા માને છે. બીજો વર્ગ ઇતિહાસના હેતુ નીતિદર્શક (moral) હોવો જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે અને ત્રીજા વર્ગમાં, ઇતિહાસને કથા (Narrative) કહેનારા ઇતિહાસને ભૌતિક અને માનસિક દૃષ્ટિથી મણનારા વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત હીમ્મ અને તેના અનુયાયીઓ જોઈએ Philosophy of History નામથી ઇતિહાસના તત્ત્વ ચર્ચા કરી છે તેમના મતનો પણ એક જુદો વિભાગ થઈ શકે " વળી હાલના સમયમાં જાહેર ચર્ચાની અને મહત્વની મણાતી અર્થ-

* " History is philosophy teaching by examples how to conduct ourselves in all the situations of private and public life
—Henry St John

Lord Acton laid it down that the main end of the study of history is the developement of the moral judgement and the deepening of the sense of the moral Law

Bishop Stubbs speaking on the present subject says that one at least of the most important results to be obtained through the study of history is the attainment of a ' perception of the workings of the Almighty—Ruler of the world " a recognition of a hand of progress and order a kind wise disposition ever leading the world on to better bringing continually that which is good

" To explain History is to depict the passions of mankind, the genius, the active powers that play their part on the great stage, and the providentially determined process which these exhibit constitutes what is generally called the " plan of the Providence "

Hegel

સાત્રની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું અવલોકન થવા માંડ્યું છે. તેનો પણ નુરો વિભાગ કરવો જોઈએ. મી. નેમ્સ ઇ-યોગેસ્ટ રોનર્મ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ “Economic Interpretation of History” નામના પોતાના ગ્રંથમાં ઇતિહાસનું અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યું છે. અને તેમ કહી એ અવલોકન કેવું ઉપયોગી થઈ શકે છે તે મિત્તે કહ્યું છે. પોતાના એ દૃષ્ટિમિત્તેને અનુસાર એ વિદ્વાન ઇતિહાસના સર્વ પ્રમુખોમાં, કેન્ડિસ્ટોમાં, આર્થિક (Economic) કારણો-જેનું એ અને પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઇતિહાસની આ બાજુ જોટવી નો મહત્વની એ માને છે કે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં આ આર્થિક (Economic) દૃષ્ટિએ નો ઇતિહાસ નહીં તપાસાય તો ઇતિહાસનો અભ્યાસ વ્યર્થ છે અને તેના ચિત્રો ખોટા છે એમ જણાવે છે. પરંતુ આ એ વિભાગ તથા બીજા કેટલાકેકે કીણા કીણા વિભાગો હાથ જુદા પાડવાનું કે ઉપર જણાવેલા કારણોમર ઉચિત ધારનો નથી. આ વિભાગોનો પ્રસ્તુત નજી વિભાગોમાંથી એકાદ અથવા વધારેમાં સમાવેશ કરી શકાય.

ઇતિહાસના શિક્ષણનું પદ્ધતિક્રમમાં મ્યાન કેવું હોવું જોઈએ એ સંમધે પ્રોફેસર ને. ડમસ્કુ એલન વિગેરે વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે અને તે ચર્ચા કરતા ઇતિહાસના લક્ષ્ય વિશે એ વિદ્વાનોએ કેટલાક જણાવ્યા જેમ વિચારો સ્વચ્છ છે. પ્રોફેસર એલન દિક વિદ્વાનો ઇતિહાસના કેળવણીની દૃષ્ટિથી કેટલાકેક વિભાગ કરે છે અને વર્તમાન સમયમાં કેળવણી તથા શિક્ષણ પદ્ધતિની ચર્ચા થઈ મહત્વની થઈ પડે છે તે જોતા એ વિદ્વાનોએ એ દૃષ્ટિથી કહેલા ઇતિહાસના વિભાગો, તેના દૃષ્ટિમિત્તે લક્ષ્ય અર્થપાદિક વિશે આ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ધારું.

મી. એલન ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગ કરે છે (અ) સાત્રની દૃષ્ટિથી ગ્યાવશે ઇતિહાસ (history as a science) (મ) મનુષ્ય હૃદયના પ્રતિબિમ્બ—તેમાં ગહેલી અભિવ્યક્તિઓ વિગેરેથી રંગાવણ—ગોમતા—બાવોવાળી કથાતમક—ઇતિહાસ (History

“ I think I shall be able to show that very often the cause of great political events and great social movements is economical and has hitherto been undetected ”

To omit or neglect economical facts is to make the study of history barren, its annals unreal . . . we may get the chronology correct, the sequence of events exact, the details of companions precise, the changes of frontiers reasonably accurate, but may still be far off from the controlling motives of public action, may be entirely in the dark as to the real causes of events ”

“ The Economic interpretation of history ”

ઇતિહાસના આ પ્રમાણેના ત્રણ વિભાગોમાનો પ્રથમ વિભાગ જેને ગી એલન (History as a science) કહે છે અને જેને મેં અને શાસ્ત્રની જ દૃષ્ટિથી રચા-મયો ઇતિહાસ એમ વર્ણવ્યો છે તે વિષે વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ નહીં માય તો તે કદાચ માર્થ નહીં સમજાય એવા ભયથી એ સંબંધે કાંઈ વિસ્તારથી જણાવવું આવશ્યક છે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ (Science) એટલે શું એ વિષે પ્રસ્તુત મતધાર જણાવે છે કે શાસ્ત્ર (Science) એટલે કાર્યકારણના સંબંધનું સંશોધન કરવું અને તેવા સંશોધનને પરિણામે વ્યાપ્તિઓ (generalizations) ધોરણે—સૂત્રો—નિયમો—બાંધવા, ધારવા, કલ્પવા અને જે ઇતિહાસપરથી તે વ્યાપ્તિઓ આદિ બધાં હોય, કલ્પાં હોય, ધારી હોય તે ઇતિહાસના જ બીજા વિભાગોને તે લાગુ પાડીને તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો એ હેતુવાળી અર્થાત્ કાર્યકારણના મહાન સંબંધને હૃદયેથી ચર્ચા * એટલે વિશેષ વિચારથી કહીએ તો શાસ્ત્ર તરીકે ઇતિહાસનો વિષય જૂલકાળમાં બનેલા બનાવોનું નિરીક્ષણ કરીને એ બનાવો, એના કારણો, શોધીને તેમના વચ્ચે કાર્યકારણનો સંબંધ છે કે કેમ તેની ચર્ચા કરી કાર્યકારણના મહાન નિયમ શોધવાનો અને સિદ્ધ કરવાનો છે, અને એ દૃષ્ટિથી જોતા ઇતિહાસના પ્રદેશમાં મનુષ્યોના હૃદયના બાવોનું માનુષી મુશ્કેલીઓના ચિત્રનું ઇતિહાસના ચિત્ર વિચિત્ર રંગથી ભરેલા માનુષી મનુષ્યનું સ્થાન પ્રધાનપણે રહેતું નથી, અને માત્ર કાર્યકારણના મહાન પરતુ અતીવ સૂક્ષ્મ અને કદાચ નિરસતાના દોષયુક્ત નિયમનું અવલોકન કરવું એટલું જ ઇતિહાસને

* Science might, perhaps, be defined as that which is concerned with the causation of things, and the causation of things in their past, their present and their future, since nothing is but all things are becoming. The characteristic of scientific study is that it aims at reading objective truth. It seeks to establish the real relations of things to man, and therefore, in method, it is wholly intellectual.

To the scientific Historian the dreams of humanity, its ideals, its struggles and triumphs, its failures and miseries must be products and causes, political parties, whether of the past or of the present. Social wrongs and social questions, wars and revolutions, heroes and prophets must be products and causes, religion and conscience must be products and causes."

મહારા લેખનો આ વિભાગ સમાપ્ત કરીશ. એ વિદ્વાન બધી ચર્ચા કરીને એવા મત પર આવે છે કે ઇતિહાસના વિષયની, ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુની મર્યાદા—પરિસીમા બાંધવી એ તદ્દન અશક્ય અને અનુચિત છે. પરંતુ તેના અભિપ્રાય મુજબ ઇતિહાસકારે ઇતિહાસના વિષય માટે એ ધોરણ રાખવાં. અર્થાત્ મનુષ્ય—સમાજ જ્ઞાનમાં અને સત્તામાં કેટલો વધારો હતો, વધારો છે ને વધારો એ દૃષ્ટિએથી—એ ધોરણેથી ઇતિહાસ ચર્ચવો, રચવો, લખવો. મનુષ્યની જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ અને સત્તામાં વૃદ્ધિ એ બેનું અવલોકન એ ઇતિહાસનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ એ અચ્છાદ જણાવે છે.

મહારા પોતાના નામ અભિપ્રાય મુજબ તો ઉપર જણાવેલા વિભાગોમાંથી કોઈ પણ એકાદ વિભાગમાં જણાવેલું જ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ હોવું જોઈએ એ વિચારને હું મળતો નથી, મહારી માન્યતા તો મહાત્મ તત્ત્વવેદના હીગલે અને હિસ્ટોરીયન હિસ્ટરીના પ્રસિદ્ધ કર્તાએ કહ્યું છે તેને અનુમત છે. હીગલના મત મુજબ ઇતિહાસના બે વિભાગ છે. એક તો જે જે જ્ઞાનનો વન્યા છે અને બીજો તેની નોંધ કરવી અને બીજો (જેને હું બહુ અગત્યનો ધારૂં છું અને જે પ્રકારનો વિભાગ આપણા સાહિત્યમાં બહુ જ થોડો વિકાસ પામ્યો છે તે) ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy of History) જેને મી. પીલીયમ્સ Drama of History કહે છે.*

હીગલે પોતાની Philosophy of History માં ઇતિહાસના ધણા વિભાગ

Before truth is attained all our partial glimpses have to be combined in a single complex comprehensive statement. But views so contradictory as those expressed in the foregoing statements . . . cannot be logically combined . . . yet provisionally and as a working hypothesis, . . . Let the historian fix his mind on these two things—advancement of mankind in knowledge and advancement of mankind in power and fearlessly measure all change by reference to them. This measure he may use fearlessly because it is incontrovertibly based on history itself.

*A comprehensive history of human progress in all departments of action and of thought told dramatically and picturesquely yet authoritatively in the words of the greatest historical writers, remote, recent and contemporaries . . . The book of a veritable “Drama of History” the unity of action being historic Truth,” the limit of Time, the age of man, the stage: The world.”

કર્તા છે પરંતુ તે સર્વનું અવલોકન કરતું અને બને તેમ નથી તેથી ઇતિહાસ ગ્રંથો સાક્ષરો પ્રત્યે માન એ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ કરીને સનોન માનવો ઉચિત ધારણ

મ્હાન લેખનો પ્રથમ ભાગ અને મમાપ્ત થાય છે અર્થાત્ ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે બાબતે તે ચર્ચા અને વિગતો છે અને તેનું પરિપાત્ર મહેપમા જણાવતા મ્હાન અભિપ્રાય યુગજ એ છે કે ઐતિહાસિક સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ બે છે પ્રથમ તો ઇતિહાસ—એટલે બનેલા ઇતિહાસનું ચર્ચા વર્ણન (Impartial record of occurrences past and present) અને બીજા એ વર્ણન ઉપર રચાયા વિચારગતવોનો સમજ અને ચર્ચા એ બીજા વિભાગમાં લેખકના દૃષ્ટિબિન્દુના ઉદ્દેશને અનુસાર મનુષ્યના હૃદયના, મનુષ્યના જીવનના, સમગ્રમાણેનો સમાવેશ થઈ શકે છે, પછી તે ગૃહકીય, મામારિક કેવા ધાર્મિક હો એ બીજા વિભાગની મર્યાદા એ મનુષ્યની જીવિ અને મનુષ્યના હૃદયની મર્યાદાને અનુરૂપ છે જેટલી એ મર્યાદા વિસ્તારવાળી તેવી આ ઇતિહાસના બીજા ભાગની મર્યાદા નિકામવાળી છે આ વિભાગ પર તે ગૃહકીય મનુષ્યને લેવો નેમ્મ એ કેવા નૈતિક લેવો નેમ્મ એ કેવા ધાર્મિક લેવો નેમ્મ એ લેવો અકુલ મુકનાના મતથી દુઃખી હોય અને એ વિભાગ તો સત્યતા અને યથાર્થતા શીનાય બીજા મધ્ય પથ પ્રમાણે અકુલ અને મર્યાદા નહિતનો રહીને ગાળે તોજ ઇતિહાસની કૃતાર્થતા થશે એવું મ્હાઈ માનવું છે

ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપનું આ પ્રમાણે એ વિભાગમાં નિરૂપણ કરીને આ પછી એટલે યુગગતી સાહિત્યમાં એ એ વિભાગની દૃષ્ટિથી જોતા એ સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી છે તે હવે તપાસીશું

આ લેખના પ્રારંભમાં જ મ્હાં કહ્યું છે કે આપણા દેશમાં ઐતિહાસિક સાહિત્ય નથી આ સાહિત્ય નહીં હોવાના અનેક કારણો નિહાનો તરફથી જણાવવામાં આવે છે અને સુપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ હીગને પોતાના પુસ્તકમાં ઘણી પ્રજાઓમાં અને ઘણાક સમયોના ઇતિહાસ નહીં હોવાનું એક કાણુ જણાવ્યું છે તે સામાન્યપણે જણાવેલું નહીં હશે એમ ધારીને અને તે મનન કરવા ગોઝ ધારીને આપને દર્શાવવાનું ઉચિત ધારણ એ મહા તત્ત્વવેત્તાનું હેતુ એમ છે કે The History of the world is not the theatre of happiness Periods of happiness are blank pages in it, for they are periods of harmony, periods where the antithesis is in abeyance અર્થાત્ જ્યાં સુધી પ્રતિપક્ષના ઉત્પત્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી ઇતિહાસ ઉદ્ભવના નથી કારણ ત્યાં સુધી ઇતિહાસ લખવા જેવું કાંઈ હોતું નથી આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં ઇતિહાસ નહીં રચાવાનું આ તો કારણ નહીં હોય ? અને એક વખતે ઇતિહાસનું સ્થાન સાહિત્યમાં પ્રજા નહીં થયું પછી તેની તરફ મધ્યે લક્ષ નહીં આપ્યું હોય આ કારણ હો શિવા રા ગ હીગનાય ત્રિભોવનદાસ પારેએ વમત નામના આગ્રિકમાના પોતાના લેખમાં સ્વયંવેલું કારણ કે આપણા સાહિત્યમંદોએ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ નૈતિક મરી નાખવાથી વર્તમાન યુગના સરમરવાળા

આપણા મનનું સમાધાન થાય એવો ઇતિહાસ નહીં ઉદ્ભવી શક્યો તે હો તોપણ આ ટકું તો નિર્વિવાદ છે કે ઇતિહાસાત્મક સાહિત્ય આપણા દેશમાં બહુ ગૌણ દરાએ છે માતૃભાષા સંસ્કૃત જેવા રસાગ અને ખેલાયલા સાહિત્યમાં માત્ર સમાયણ, મહાભારત રઘુનશ મુદ્રારાક્ષસ, રાજતરંગિણી વિગેરે જેવા ગણ્યા ગાંઠ્યા થોડાક અથો નીકળે જેમાં ઇતિહાસનો અંશ કંઈક કહી શકાય તો પછી આપણા તદ્દન જ બાળ અને ચારસોએક વર્ષના જ આયુષ્યવાળા સાહિત્યમાં પણ તેની સ્થિતિ નિસત્ત જેવી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામના જેવું નથી આપણા સાહિત્યમાં આ સાહિત્યની સ્થિતિ શું છે એનું ખરેખર અવતોક્તન તો ગુજરાતી ભાષામાં રચાયલા લખાયલા, પ્રસિદ્ધ થયેલા અથાદિ કોનું સપૂર્ણ ડિસ્ક્રિપ્શન Bibliographical catalogue નહીં થાય ત્યાંસુધી થઈ શકવું મુશ્કેલ છે આનું ડિસ્ક્રિપ્શન અથવા ઇયરેક્ટરી કરવાનું આપણા હૃદયમાં સ્ફુર્તું છે અને આશા છે કે તે સ્ફુર્તણ સત્તર જ દહ થઈને સફળ થશે દરમ્યાનમાં આપણામાં ઇતિહાસમાં ગણી શકાય એવા અથો કેના અને કેટલા છે તે સરકારી રીપોર્ટો, પુસ્તકાલયાદિકોના સૂચીપત્રો, જુના વર્તમાન પત્રોપરથી બની શકે તેટલા ઉપલબ્ધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા માત્ર ૩૦૦ થી ૩૨૫ની સંખ્યામાં જણાય છે તેમની યાદી આપીને આપને કહાજો આપના ઇચ્છનો નથી આ અથોમાંના મુખ્ય તો શાજોપયોગી અથો જેવાકે વિદ્યાર્થી માટેના ઇતિહાસો, સરકાર તરફથી, ઇજનણીખાતા તરફથી ઇતિહાસ સબધે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો છે બાકી ખાનગી કેટલીક વ્યક્તિના સાહમથી થયેલા પુસ્તકો બહુ થોડા છે મ્હેં ઉપના પુસ્તકોમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો શામળની વાર્તાઓનો, નર્મદાચક્રના કેટલાક લેખોનો તથા તેવા જ અથોનો સમાવેશ કર્યો તારે જ ઉપલી સંખ્યા થઈ છે અલબત્ત એ ઉપરાંત કોઈ પુસ્તકો હોય તો તે મને ખબર નથી મ્હેં કહેલી સંખ્યા માત્ર માર્ગસૂચક અને મ્હારા અવાપિ સુધીમાં અ પ સમયમાં કરેલા પ્રમાણાનુસાર જણાવતી છે ઐતિહાસિક ગણેલા પુસ્તકો ઐતિહાસિક ગણાય કે નહીં તેનો વિચાર મ્હેં કર્યો જ નથી કારણ તેમ કરવા જતા તો આ સંખ્યા કેટલી બધી ધરી જાય તે કહેવાતું નથી અને હાલ આપણે સમ્પત કસોગીનું ધોરણ ધારણ કરી શકીએ એવી આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ નથી

સંખ્યા આવી ન્હાની છે તેમજ રણા અથોની યોગ્યતા બહુ હૃદયી નથી કાંઈક ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હોય તો તે મંડનિમ્નો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ, રાસ માગા વડોદરા સરકાર તરફથી યોગ્ય મમય થયા જૈન સાહિત્ય બહારમાંથી મુગી કાઢી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી અથમાળા* કરણુ લેતો વનરાજ ચારડો નર્મદના કેટલાક અથો, સ્વ કવિ વાલ્મીકી આચાર્યમ જોગાના પુસ્તકો વિગેરે છે મુખ્યત્વે કરીને આપણા ઐતિહાસિક અથો ભાષાન્તરો છે અને મૂળરૂપે બહુ થોડા અથો છે

પરંતુ ઐતિહાસિક સાહિત્યની આ શોચનીય સ્થિતિ હવે વિશેષ રહેશે એમ હું ધારતો નથી આપણા સાહિત્યનો એ પ્રદેશ ખેલવા માડીને રસાળ થવા માડ્યો

*સૂત્ર સંપ્રદાન, દાશ્યમહામય, સારસંગ્રહ

છે. ગુજરાત વગ્નાકુલર સોસાઈટી, ધી ગુજરાત કાર્યાલય, ગુજરાત સાહિત્ય મંચ, કેળવણી ખાતાંઓ અને વર્તમાન યુગના લેખકોના અપભ્રંશથી આ ખોટા પુગના માડી છે અને બહુ ટુંક સમયમાં આપણું ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય વિકસિત થશે મી કરકરીયા, મી કાપડીઆ, મી દેમાઈ, મી હીન્દવાન ત્રિભોવનદાસ પારેખ, મી ગુણ્ડત ગમ, મી. ઝોઝા, મી ગવગ વિગેરે એ પણ એ સાહિત્યના કૃષ્ણ અગમી જીવન આપી તેને સદૃશ અને પ્રકૃતિયત કરવાનો પ્રયામ આપ્યો છે અને મામિકો આદિદાન દાવમાં થતી ચર્ચા લેખો વિગેરેના કાન્સે આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ યોગ્ય સમયમાં આ સાહિત્ય, વિકસિત અને પોતાનું ખરૂં અરૂપ ધારણ કરતું થશે*

આ આશા ઉત્પન્ન થઈ છે તે પૂર્ણ થવાને માટે અર્થાત્ આપણા ઇતિહાસ રચના માટે શું શું સાધનો છે તે તપાસી આ લેખના ત્રીજા વિભાગ સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરીશ

ઇતિહાસ રચનાના સાધનો અને અને વિધિવિધ પ્રમગ્ના છે. અથો, લેખો આદિથી બધને તુટતા, બગવાન કાગળા બ્લોથી ધમાના, અને નિર્જન અગ્રેમાં મનુષ્ય નો મબધ દર્શાવનારા એક જ ચિહ્નરૂપ, અને કોઈ પણ લેખ, અલગ, અથવા એવી જ કોઈ પણ અંગા ગદિતના અને પોતાની મિથિ વડે જ બોલનારા ખરિયેરો, જીર્ણ અને પતિયમ્ત દેવાનથો અને પુગની જતી ગુણ્ડો તેમ જ શકે છે મનુષ્ય પોતાના મનોમગ વડે પોતાની કલ્પના ચમિને નેરે, આવી નિર્જીવ, મુગી વસ્તુઓના જાગે જીવરોપણ કરીને બોલતી કેમ કરી શકેનો હોય તેમ તેનાપરથી મુદ્દ મનોજગત ઇતિહાસ રચીને બુદ્ધિનું બગ નિમ્ન કરે છે, અને કુદ્દ મનાયલા, જડ જણાતા પદાર્થો પણ સાહિત્યના પ્રદેશને કેવું સૌંદર્ય આરોપણ કરી શકે છે તે પ્રતિપાન કરે છે ઇતિહાસના સાધનોમાં મુખ્ય સાધનો—

(૧) લખાણો—આમાં—

(અ) હપાયના અધાદિકા

(બ) દુનિનિખિત લખાણો

(ક) શિયાઓ, દેવાવથો, ખરેરો, તાગ્ગો વિગેરે અગ્રેમાં મળી આવતા લેખો,

(લ) તામ્રપત્રો, બોજપત્રો, મનદો, ગન્દીય પત્ર-પરદાન, દર-વિગેર જેવા રાન્દીય લેખો અને દુનાવેને

(ગ) બાટ આ-જુ, અવજાદિકા, તીર્થપન્ના ગોરો-આજરો પાસે રહેતા, મળી આવતા વહીવટના ચોપાન, ગણાઓ પ્રમથો વગેરે

*મ્હે ઉપર આપેલાં નામોમાં મરણી આદિ બાકાના અચકાગેનો સમાવેશ થયો નથી કારણ કે આ લેખ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉદ્દેશીને છે

એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે ઇતિહાસના સાધનના આ વર્ગમાં લખેલી સર્વ વ્યાપકતા આવી જાય છે

(૨) સીક્ષ્મો

(૩) ખડિયેરા, મુદ્રાઓ, જીર્ણ દેવાલયો, તળાવો વિગેરે ઉપરના (૧) વર્ગ થી આ વર્ગ જુદો પાડવાનું કારણ આ વર્ગમાં જેનાપર કોઈ લેખ કે લખાણ નથી તેવા જ ખડિયેરા આદિ, આમાં ગણવામાં આવ્યા છે આ ખડિયેરાકો પરથી તો માત્ર નેમનું શિલ્પકામ, રચના, તેમની સ્થિતિ, તેમનું સ્થળ વિગેરે જોઈને જે કલ્પનાઓ થાય તે જ ઇતિહાસના કામમાં આવે છે

(૪) દત્તકયાઓ, લોકગીત, લોકકથા, ગરબાઓ, કહેવતો વિગેરે

(૫) ભાષા સ્વરૂપ (Phalology) નું સામ્રાજ્ય

(૬) ખીજા દેશોના પુસ્તકો સાહિત્યો, લેખો, દસ્તાવેજો મુસાફરીના અધો વિગેરેમાં જે સ્થળ લોક વિગેરેનો ઇતિહાસ રચના ધાર્યો હોય તેના સબધે કરવામાં આવેલા, મળી આવતા ઉક્તિઓ

(૭) જૂસ્તરનિધા જૂગોળવિષા અને ખગોળનિધા

(૮) જે દેશનો—જનસમાજનો ઇતિહાસ રચના ધાર્યો હોય તેની મામાન્ય સ્થિતિ તેના વ્યાપારના સાધનો, વાહનો (means of locomotion) આયુધો (armoury) પોષાક અને રીત રીવાજો—આ પ્રમાણે ઇતિહાસ રચના માટેના સ્વીકારાયેલા સાધનો છે

આ સાધનો વિષે કોઈ પણ એક કહી નહીં શકશે કે તેમાંનું કોઈએક પણ આપણા દેશમાં નથી આ ઇતિહાસ—જનની—રૂપ દેશ જ્યાં મનુષ્ય પ્રજાની સર્વ પ્રકારની ચર્ચાઓ થઈ ગઈ છે ત્યાં ઇતિહાસ રચવાના સાધનોના સર્વ પ્રકારો મળી આવે છે ઇતિહાસ લખવાની પદ્ધતિ નહીં હતી અથવા હતી તો માત્ર એક જ (નીતિના) દૃષ્ટિબિંદુથી જ તે લખાતો હોય, એ ખાત ખરી છે છતાં તે કારણથી ઇતિહાસના સાધનો તિર્મૂળપણે નથી એ કહેવું તો બહુ ખોટું થાય, અને હું ધાર છું કે એવું કહે નારા કે માનનારા ધણજી થોડા હશે. માત્ર આટલી વાત તો સાચી છે કે કાગળપત્રે ઇતિહાસના સાધનો નહિ થતા જાય છે અને લોકની અગાધતાને લીધે તેની જાગૃત્તી રહેતી નથી અને તે કારણથી આપણા દેશમાં ઇતિહાસ લખવાને થયેલું નવીન રૂપ-વાળું સ્ફુરણ જે વેગવટે નહીં વધશે તો ઇતિહાસના સાહિત્યને બહુ મોટો ફાટો થવાનો જાય આ જ યાજવાને માટે બનતી ત્વરાએ એ સાધનો નહિ નહીં થવા દેતા યથાશક્તિ જાગવી શકાય અને તેના રૂડી રીતે સંગ્રહ થાય એટલું કરવાની જરૂર છે આ પરિપદે એ દિશામાં કરેલા પ્રયત્ન સ્પષ્ટ છે અને બહુ રૂઝાપી ધરે ક્ષુદ્ર, નિર્જીવ જણાતા ઇતિહાસના સાધનો જેવા કે ભાટચારણાદિકાના ચસાઓ, સિલ્લોઓ, ખડિયેરા

વિગેરેને જાદુગરની લાકડી જેવા પોતાની કલ્પના—બુદ્ધિજનથી જોવાતા કરીને તેમાંથી કેવું સુંદર ચિત્ર ખઠું કરે છે એ વાત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અધોપરથી સહજ જણાઇ શકશે મહાભાગે આપણી ભાષામાં પણ આવા સુંદર ચિત્રો થયાં છે અને થતાં જાય છે. ફારી ગણેલા, હાથમા લેવા નહીં ગમે તેવા બાટચારણાદિકોના રાસા વિગેરે પરથી હાથમાંથી નહીં મૂકાય એવી સુંદર ગમભાળા થઈ છે. અજન્ડા, ઇલેગ, એલીફન્ટા, ફોનેરી વિગેરે શુશ્રોષપરથી ચિત્તાકર્ષક ચિત્રમાળાચુકત ઇતિહાસ થયો છે અને સામાન્ય દૃષ્ટિને ધાતુની કીમત સિવાય બીજી કીમત નહીં ધરાવનારા સિક્કાઓપરથી સ્વ ય ભગવાનજી ઇશ્વર, સ્વ રતિરામ દુર્ગાગમ દેવે, તથા ભાષા શાસ્ત્રાદિકપરથી કલ્પના ખાં ધનાર જોનરેબલ ડક્ટર બંદરકર જેવાઓના અધો રચાયલા છે આપણી માહિત્યની દૃષ્ટિમર્પદામા એ પ્રયત્નોને પોષણ કરે એવા આશાના ચિહ્નો દેખાવા માંજાં છે, તે સત્વર વ્યક્ત થઇને ઇતિહાસનું સાહિત્ય દીપાયમાન કરશે એવી આશા છે

પ્રિય બન્ધુઓ, મ્હારો લેખ અત્રે સમાપ્ત થાય છે ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હોયું જોઇએ તે મ્હેં આપની મમક્ષા નિવેદન કર્યું છે અને તેમ કરતાં એ સ્વરૂપનું ચિત્ર, તેની મર્યાદા, તેની વ્યાખ્યાની લીટીઓ ચોક્કસ મર્યાદામા અક્ષિત કરી શક્યો નથી તે હું જાણું છું પરંતુ તેમ કરવું કેવું અશક્ય છે તે આપ મમજી શકશે. અને આપ તરફથી સૂચનાઓ કરીને એ ન્યૂનતા દૂર કરશે હાથ તરતને માટે આપણા માહિત્ય માટે મ્હેં જે વિભાગ ધાર્યા છે તે જમ થશે એમ મ્હાફ માનવું છે પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ વિદ્વાન સ્વર્ગમ્થ ગોવર્ધનભાઈએ આપણા માહિત્ય માટે આપણી સાહિત્ય પરિષદ માટે જે દિશા સૂચની છે તે દિશા આ વિષય માટે પણ હોવી જોઇએ સ્વ ગોવર્ધનભાઈએ “આપણું કર્તવ્ય વધીશેની માફક પુગવો બેગો કરીને પ્રસિદ્ધિમા મુકવાનું છે જે પરથી જોને જોમ ફાવે તેમ પ્રતિષ્ઠાન કરવાને માહિત્ય પ્રેમીઓને બને,” એમ સૂત્ર કહ્યો છે આ સૂત્ર અત્રે પણ વાચ્ય પડશે ઇતિહાસના સાધનો શોધી સંપ્રદી પ્રસિદ્ધ કરવું એ કામ હાથમા તો આ પ્રદેશમાં આપણે કરવાનું છે અને માટેનું ક્ષેત્ર અનન્ય પડ્યું છે. તે ક્ષેત્ર શોધી, ખેડી, તેને પગિણામે જોટલા બની શકે તેટલા રંગો તેમાંથી આપણે જ્ઞાર આણવાના અને સાહિત્ય ચિત્રકારો પામે મુકવાના છે આ રંગો યથાર્થ ઉત્તમ પ્રકારના અને બિભિભિ તરાદના હોવા જોઇએ કે જ્યાં ગમે તે વિષયનું ચિત્ર ચિત્રરવાને ઉત્સુક ચિત્રકારને તેમાંથી પોતાના ચિત્ર માટેના રંગો મળી આવે, અને આમ કાગના ગતિમાત્ર, બદલાતા પડતાપર આપણા પુરુષાર્થના અમુક નિદ્નરૂપ આપણા ઇતિહાસના, આપણા જીવનમા, આપણી ગિથિના અનેક દૃષ્ટિએથી ચિતરાવલા ચિત્રો અક્ષિત થાય અને મનુષ્ય પ્રજાની ચિત્રકાળની સ્મૃતિમા આપણી અતીવ ગૌરવમય પ્રજાનું પૂર્વ જ્ઞાન્ત લખાય, જાય ! ઇશ્વર એ પિતૃકુલમાંથી આપણને મુખ્ય કરે !

પુરૂષોત્તમ વિશ્વામ ભાવજી.

ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.

(સં. સં. નરહરિ કવિજ્ઞાન દેસાઈ બી. એ.)

૧. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વચ્ચે સંબંધ.

સાહિત્ય સજ્જના બહેળા અર્થમાં ઇતિહાસના વિષયનો સમાવેશ થઈ શકે છે. અને જો કે સામાન્ય દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ સાહિત્યના બીજા અંગોના પ્રમાણમાં મોટા ભાગે નિર્માણ મનાય. ■ તોપણ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇતિહાસના પ્રદેશની મર્યાદા અને ઉદ્દેશને બહુ સંકુચિત હોયે દોરવામાં આવે છે. સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઇતિહાસ એટલે માત્ર બનાવોની નોંધ કરવી. રાજાઓના જન્મ, મરણ અને લગ્ન; દરબારી કાવત્રાં અને ખટપટો; બળવાન પુરોહિતોએ રાજ્યોનું પચાવી પાડવું; બાદશાહો, તેમના હજીરીઆઓ અને ખુશામતખોરાની જીવન કથાઓ; સત્તા હાથ કરવાની નહાની મોટી મારામારીઓ; પદ્ધિપાત્ર વિનાના રાજ્ય યુદ્ધો; લશ્કરી સરદારો અને તેમના જમાદારોના નામની ટીપા; પાવણ, ઘોડેસ્વારો અને તોપોની સંખ્યા; લશ્કરોની બેઠક રચના અને ક્રમ; કુચ કરવાની, છાપો મારવાની; અને પાછા હાથવાની પદ્ધતિઓ; અમુક રથને કોઈ સરદારનું મહાત્મ્ય થવું અને અમુક સૈન્યની કુકડીનો કબ્જામાં નીકળી જવો; અમુક જેઠમતો કે આસાપેશ પછી અમુક સૈન્યનો જય કે પરાજય થવો; એવી એવી બારીકાણી લીધેલી નોંધ. આવા લેખોમાં દેખના કે તર્કશક્તિ અને ન્યાય દૃષ્ટિને તૃપ્ત કરવા માટે મુદ્દા બદલ મળી શકતું નથી. ઇતિહાસને કાંઈપણ શોધખોળ કરવાનું કામ માટે ઉદ્ભવવાની જરૂરીયાત જણાતી કે મનાતી નથી. તેને તો માત્ર સમયના પ્રવાહના અનુગામી થવાનું છે; સમય જેના ઉપર પ્રકાશ નાંખી ચૂક્યો હોય તે બાબતોનું નોંધ લેવાની છે. આણું ઇતિહાસનું સ્વરૂપ આજ ધણી કાળ સુધી મુરોપના સુધરેલા દેશોમાં મનાતું હતું અને આપણા દેશમાંતો મોટે ભાગે હજીએ તેવીજ માન્યતા ચાલુ છે.

સાહિત્યના બહેળા સ્વરૂપમાંયે તેની ઉપલક્ષિયા બાવના સાથે તે ઇતિહાસ સાથે ઉપલો મણોજ સામાન્ય સંબંધ ધરાવે છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ સાહિત્ય વાકાન્ય પ્રદેશને કેવળ સ્પષ્ટ રૂપ રેખા આપવાનું સાધન છે અને એમાં ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આપણે સાહિત્યનાં બહેળાં સ્વરૂપ અને ઇતિહાસની હંડી ભાવનાઓ અને તેમાં રહેલાં યુક્ત આંતર મનો ઉકેલવા ઘટે છે, કે જેથી તે એક વચ્ચેના યોગ્ય સંબંધનો નિર્ણય થઈ તેના એકમ સાંધનારા બંધનો સ્થાપિત થાય. આ સંબંધમાં કોઈપણ પ્રજાના સાહિત્યની સાથી આદિ સ્થિતિ વિચારીશું તો જણાશે કે કવિઓના

કવન રૂપે જવલંત શિખાઓની હૃદય જ્વાળાઓ ભાષા કે વાણીના રૂપમાં પ્રથમ પ્રકટ થાય છે. વેદમંત્રો, નગસિંહ અને મીરાં જેવા કવિઓના કાવ્યો, ડેવિડના રૂદન કરતાં અને ખારીલાં હૃદયના મંગીતો અને કુર્ગનની કલાઓ કે ઝદ અવસ્તાની ગાથાઓ આનાં પ્રકટ દર્શાવે છે. એકાંત પુરુષોની હૃદય કથાનો મહાશક્તિપાત ઝીવવાને દુનિયાની ધમાલની ધોંધાટમાં જ્યારે મનુષ્ય અચક્ત થાય છે ત્યારે સાહિત્ય, નાટક, વાર્તા, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન જેવાં નીચી પક્ષિતના પ્રદેશમાં ઉતરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. વળી તેમાં તેનો શક્તિપાત સામાન્ય માણસો ઝીલી શકે તેવી રીતે ધીમે પાડવાનો તેમાં પ્રયત્ન થતો જણાય છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યનું ઉચ્ચ અર્થ ગાભીર્ય અને ભાવના વિચારતા, તે માણસ જાતની સામાન્ય હૃદય-કથાનું કથન છે. આવાજ ઉચ્ચ આશય અને ગર્ભથી પોપાપેહું સાહિત્ય કોઇ પણ સમાજને શુદ્ધ પ્રગતિમાન અને અનેક આડખીલીઓ, દુખો અને જેદમતોના હુમરો ઝોગંગવા કે મહાસાગરો તરીકે ઉતરવાના ઉત્સાહ અને મામર્ય આપે છે અને તેવા પ્રસંગોના મહા અનુભવોમાં તે પાછું પોતાના વિકાસની શક્તિ અને પુટીના સાધનો શોધ્યા વિના રહેતું નથી. માણસને સર્વે કાળ, સર્વે સ્થળ અને સુદેસે તકાવતના બેદ નિના લાગુ પડતી સામાન્ય હૃદય કથા અતિ પ્રિય લાગે છે. ઇતિહાસના મળધમા પણ માણસની દરેક વસ્તુને માનવી ભાવ, (પોતાના વલણ અને સ્વભાવને પ્રાધાન્ય પદ આપી) આપવાની ખાસિયત કહો કે પછી પ્રકૃતિ કે ઇશ્વર દત્ત અનિવાર્ય કહેવને લીધે તે હૃદય કથા છે કે નહીં અને દોષ તો તે કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનો પ્રશ્ન થાય છે. સાહિત્ય હૃદય કથા છે એવી ઉડી ભાવના કે વ્યાખ્યા હજી આપણા સાક્ષર મઝળની અદર કે તેમની બહાર મોટે ભાગે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાઇ નથી અને હજી કદાચ તેમ થતા ધણો કાળ પીતશે, તોપણ આદિ કાળથી આવી આવેલી અભિપ્રાય બાધવાની આની પરપરાને લીધે માનસ શાસ્ત્રના એક મહા નિયમને અનુસરીનેજ સાહિત્યના દરેક અંગનું ધોરણ અને ક્રિમત માણસને હાથે જાણે અજાણ્યે અકાચ છે અને અકારો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઇતિહાસ તેમજ ખીજા અંગોને નિર્માણ અંગો તરીકે, ઉપ અંગો તરીકે, શાપેક્ષ સાહિત્ય તરીકે કે શાસ્ત્ર સાહિત્ય તરીકે એક રમ નહીં થઈ જતા કે ઝોતપ્રોત બાવે નહીં બગી જતા પદાર્થો મારક જુદા પાડવામાં આવે છે તેનું સખળ કારણ એજ છે કે તેઓને વાર્તા, નાટક કે કાવ્ય જેના કેવળ સાહિત્યના સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ નિયમો સાથે સમસ્યાને કે એક પક્ષિએ મૂકી શકાતા નથી જો તેમનામાં સાહિત્યની ગર્મિત ગુપ્ત ભાવના સખળ રીતે સાકાર થાય તો તેઓ સાહિત્યના પ્રમુખ અંગો તરીકે તરતજ લેખાતા થાય અને આ કહેવાતો કે ગણુતો બે તડોનો બેદ બુસાઇને કાળે કરી હતો નરોનો થઇ જાય. સુરોપના સુધરેલા દેશોના સાહિત્યોમાં આ દોષ સમજાયો છે. મહા વિચારકો, મહા રોધકો, મહા અબ્યાખીઓ, અને મહા સાક્ષરોએ પોતાના કર્તવ્ય પ્રદેશની જુદી જુદી શાખાઓમાં સાહિત્યની ઉડી ભાવના

અપ્રતિહત ઉતારવા અને સાકાર કરવા બગીરથ પ્રયત્ન આદ્યો છે. સ્મિતનતા જેવા કળા કૌશલ્યા કુશળ અદ્વર્તુના ચિત્રકળાના અથોથી ચિત્રકળા ; સ્પેન્સર, હક્સે, અને હેકેલના પ્રાણીશાસ્ત્રના લેખોથી પ્રાણીશાસ્ત્ર ; ટિન્ડલના પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના લેખોથી પ્રકૃતિવિજ્ઞાન; લેકી, મેકેલે, ગીઝો, મેરીવેલ, ગીબન, અને કાર્લાઇલ જેવા ઇતિહાસકારોથી ઇતિહાસ; અને જીજ્ઞ શાસ્ત્ર-સાહિત્ય તરીકે લેખાતાં સાહિત્યનાં ઉપબંધોને તેમના બાહ્ય અધ્વર્તુઓથી શું વિશેષ જોબ મળી નથી અને યુરોપની સામાન્ય પ્રજાને તે તરફનો અત્યુત્સાહ કેવળ સાહિત્ય તરફ શું ઓછા બાવથી જોવાને દોરવાતો નથી ?

૨. ઇતિહાસની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકાર.

ઇતિહાસ એ એક પ્રજા અથવા તેા સમાજની સમસ્ત જીવન અને વિધાકળાનું ઇતિવૃત્ત છે, એવી વ્યાખ્યા બાંધી શકાય. દુકમાં એક વ્યક્તિની જીવન અને વિચાર-કળાનું ઇતિવૃત્ત તે જીવનકથા કે જીવનચરિત્ર અને એક પ્રજાનું તેવું ઇતિવૃત્ત તે ઇતિહાસ. હંબર્ટ સ્પેન્સર ઇતિહાસને દૃષ્ટાંતો સાથેનું સમાજશાસ્ત્ર (Descriptive sociology) કહેછે અને આ ઇતિહાસની ધણી ઉચ્ચ ભૂમિકાની વ્યાખ્યા છે. એનો અર્થ તે દુકામાં એવો ફરેછે કે સામાજિક ભાવોના (phenomena) મહા અતિથિ નિયમો તારવી શકાય એવી રીતે કોઇ પણ પ્રજા કે સમાજનાં ઇતિવૃત્તો અથવા જીવન આપવા તેનું નામ ઇતિહાસ. એમર્સન ઇતિહાસને ફરેક વ્યક્તિને અનુભવગમ્ય કથા હોવાનું જણાવે છે. પ્રતાપબાબુ ઐશ્વરી ધારણાને સિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિઓને ઇતિહાસના અંગભૂતો ગણે છે અને તેમના જન્મકાળથીજ ઇતિહાસની શરૂઆત થાય છે એમ જણાવે છે. દુકામાં જનસમુદાયમાં અને અખિલ સૃષ્ટિમાં ઐશ્વરી મહાધારણાની થતી જતી સાકારતા, ઐશ્વરી ધારણાના જ્ઞાનનો પ્રકાર, અને ઐશ્વરી ધારણાની સિદ્ધોને : માટે સફળ અને નિષ્ફળ જાણે અજાણે થતાં અનેકાનેક નાના મોટા પ્રયાસો અને પ્રવૃત્તિઓની રૂપ-રેખા અને કવન તેવું નામ ઇતિહાસ. ગુજરાતી પ્રજાને કે સામાન્ય હિંદી પ્રજાને એમર્સન અને પ્રતાપબાબુએ જણાવેલા ઇતિહાસના સ્વરૂપે મધ્ય અને રચિકર થઇ પડે તેમ છે. એમર્સનનું નીચરું ઇતિહાસનું તાત્પર્ય અને બાવના સ્થળ, કાળ અને ખીજા અનેક દોષોવાળા આપણા હિંદુ પુરાણોમાંથી સત્સ્વરૂપે ખેંચી કહાડતાં શું આપણે આપણી વૃદ્ધ પ્રજાને હજી જોતાં નથી ? એમર્સન કહે છે કે,

"There is no great and small

"To the soul that maketh all."

અને

"I am owner of the sphere,

"Of the seven stars and the solar year,

" Of Caesar's hand and Plato's brain,

" Of Lord Christ's heart and Shakespear's strain "

વળી

" I can see my own vices without heat in the distant persons
of Solomon, Alcibiades and Catiline " *

ગીતા અને આખા ગમાવળુ અને મહામાન એક તરફથી સત્ય દર્શિદાસ તરીકે
શ્રદ્ધાપૂર્વક માનનારા હિંદુઓ ત્રીજી તરફથી તેમને તેમાના મહાપાત્રોને અને બના-
વોને દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડતી મામાન્ય જાનવોનાં અનકાનુમન દર્શાવતરૂપે મણીને
માહેથી પોતાના જીવનને અનુમગ્તો મહામેાન નથી લેના ? પોતાના માનમક્ષેનને કુઝ-
શેતરૂપ મહાપુદ્ધશેતરૂ સ્વરૂપ થુ તેઓ નથી આપના ? પારવો અને કોવોને અને
ગવણુ અને ગમના મેન્યને વિરિધ દુરુજો અને મદુગુલોના મેન્યના રૂપ થુ તેઓ
ધણી વાર નથી આપતા ? તેમનામા થુ પોતાના વિરિધ માનમિક ભાવ તાદશ થયેલા
જેતા નથી ? પુગલોમાના,—અને તે પણ માગગિયા વ્યામોની વાણી અને વિચારમાં
અનેક મહાપુરુષો, બકોનો અને દુષ્ટોના આખ્યાનોમા સત્યને ટકાવવાની, મહાજ્ઞેરા-
વરીએ પાર ઉતાગવાની, અને આધ્યાત્મિક ઉજ્જલિની ઔચરી પગમ ધાગણાઓને અનેક
રીતે સિદ્ધ કર્યાના દાખલાઓમાથી,—પછી બકે ને કપિત કે સત્ય હોય તો પણ
સત્યતાનીજ શ્રદ્ધાથી, જેકે આજે તેમનાથી જીવનકમ વિગતોમા અનેક રીતે નવીન
અને જુદો ધર્મ મયો છે, તો પણ આપણી અમથી વિચારની મક્ક નીતિની વૃદ્ધ
પ્રજાને હજીયે—જીવનના આદર્શ, ઉત્માહ, મદનચીનતા વગેરે જોડાવતા પ્રમાણુમા
કે અપભ્રષ્ટ રૂપમા મળી આવે છે, આપણે અર્વાચીન ઇતિહાસ આ સ્થાન લઇ
શક્યો નથી.

હવે આપણે ઇતિહાસના પ્રકાર તરફ દલી ફેરવીએ સામાન્ય રીતે જેતા ઇતિ-
હાસના મુખ્ય બે પ્રકાર છે એક તો પૂજની મમન્ત પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિની કથા તેનું
નામ ઇતિહાસ, અને બીજો પ્રકાર તેની દરેક પ્રવૃત્તિઓના જુદા જુદા ઇતિહાસોનો છે ;
બીજા પ્રકારના ઇતિહાસોને ઉપઇતિહાસો કહી શકાય કાંઇ પણ પ્રજાના જુદા જુદા
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો, બાળા, કળા, હુન્નર, અને જુદી જુદી સરથાઓ, મરજો, અને જૂગોગ

* સર્વને સાકાર કરનાર આત્મા પાસે કંઈ પણ નાનું કે મોટું નથી

દુ સર્વ ખગોળનો માલીક છે , સાન મદો અને સૌર વર્તિા, સીત્રની સત્તા અને ખેટોની
માનસિક શક્તિઓનો, કાઠરલના હૃદયનો અને રોક્ષથીઅરના સ્ત્રીવનો

દુ મારા પોતાના દુરુજો તેમની પ્રત્યક્ષ અવાજાઓથી દગ્ગ થયા વિના સોડોખન, અલસીબી
એડીસ, અને કેદીલીન જેવી અતિ દૂરની વ્યક્તિઓમા ભેડ છે "

રચિત વિભાગોના ઇતિહાસો, સામાન્ય સામાજિક ઇતિહાસમાં સર્વે જાળતોડું વિવેચન ટુંકમાં થયું હોય છે તે સર્વની તેમના જુદા જુદા ઇતિહાસોમાં સવિસ્તર કથા આવી શકે છે.

૩. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ઉભય હૃદય કથા છે, છતાં ઉભય વચ્ચેના ભેદ અથવા તો અંતરપટ.

સાહિત્યની હડી બાવના હૃદયકથાની છે, અને ઇતિહાસને તેના પ્રબળ અંગ થવાને એવું ઉકું રૂપ ધરવું જરૂર છે. અહીં સ્વભાવિક પ્રશ્ન એવો થશે કે એ ઉભયના એવા આંતર-સ્પર્શો વચ્ચે કંઈ ભેદ કે આંતરપટ રહેલા છે કે જ્યાં તેમનામાં વ્યક્તિત્વ ભળવવા જેટલું મુશ્કેલ રક્ષિત રહે. આનો નિર્ણય એ બંનેથી સત્તાં હૃદયકથાના પ્રકાશના માર્ગની આંકણીથી જ થઈ શકે તેમ છે. મહિમના સુપ્રસિદ્ધ મ્લેકની બાપામાં કહીએ તો જેમ દરેક નદી લાંબે મુધી વાંકી ચૂંકી અને આડકતરી વહીને પશુ આખરે મહાસાગરને મળે છે, તેની રીતે સાહિત્યના ખ્હેજા પ્રદેશનાં દરેક અંગો અને અને ઉપઅંગો હૃદયકથાની ગર્ભિત મહાભાવનાને મહાપ્રયાસે ચોડેવળે અંશે પશુ શોધે છે, કેવળ સાહિત્ય હૃદયકથાની વેગથી ખજખજ કરી વહેતી અને અનેક ખડકો અને બેખડકો તોડી પાડી આગળ ચાલી જતી અને જોનો વેગ ઝીલવાને અસમર્થ થઈ પડેલી ધરતીની દયા ખાઈ ચિવ જવા મહાન યોગી વિશ્વંભરજ જેને જટામાં સમાવી તેનો વેગ ધીરે પાંડી શકે એવી સ્વર્ગીય સરિતા ગંગા મેવા છે; સારે ઇતિહાસ કૈલાસના રમ્ય શિખર પાસે સ્થાયેલા શાંત માનસ સરોવર જેવો મનોહર છે. કેવળ સાહિત્ય હૃદયકથાની પ્રાણીમાનો યદ્ર છે, સારે ઇતિહાસ અમૃત્ય વિજ્ઞાની દીપકોની દારોનો પ્રકાશ છે. એકના મહા દર્શનમાંને જીવન મંત્રના તેજનો એક ઝીલવા સામાન્ય મનુષ્યો મોટે ભાગે અસમર્થ હોય છે, તેથી તેઓ અંગમ્ભ જાય છે; સારે ખીજની ચેરાગની ઠંડી રોસનીના સામાન્ય દર્શનના આનંદ ઉલાસમાં તેઓ મહાલી શકે છે, અને જીવન પ્રવાસનો તેના પ્રકાશથી માર્ગ જોઈ પોતાની ગતિ સુધારી શકે છે. મહા કવિઓની પ્રસાદી રૂપ, કાવ્યો, મહા નટોના નાટકો, મહા સાક્ષરોની વાંતાઓ કે ઉપાખ્યાનોના આદર્શો, ભાવનાઓ અને તેમાંના પાત્રોનાં ચારિત્રો સામાન્ય મનુષ્યોને અનનુકરણીય લાગે છે. તેમના તરફ તો માત્ર પ્રભુભાવજ કે આધર્મભાવજ તેઓ તેમનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને કલાખીની વાણીમાં કહીએ તો સામાન્ય જનસમૂહને એવી તરેહતુજ કહેતા લાગે છે કે

“હું જાઉં છું, હું જાઉં છું, સાં આવશે કોઈ નહીં,

“સો સો દિવાલો બાંધશે પણ રાવશે કોઈ નહીં.”

રામાયણ કરતાં મહાભારતની કથા વાર્તા વધારે પ્રિય હોવાનું કારણ કંઈક અંશે આનું જ છે.

૪. આપણા પુરાણો કે પ્રાચીન ઇતિહાસ અને અર્વાચીન ઇતિહાસની સૈદ્ધી.

ઇતિહાસના સામાન્ય સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી જોવાની બાબત ઐતિહાસિક સૈ-
દ્ધીની છે. આપણા પુરાણોને ઇતિહાસ માનો કે ન માનો, તો પણ એમાંની કથાઓ,
કથપનાઓ તથા સૈંધી આપણી પ્રજાના ક્ષદ્ધમાં ઉતરીને જોવા મળ્યુંન મોઝ્યા મારી
મેઠી ■ કે તેમનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન અને તે પણ ધણીજ બારીક દૃષ્ટિથી મેળવ્યા
રિતી ભાવિ ઇતિહાસકારો કે માહિત્યકારો પોતાનું કામ આગળ વધારી કે પ્રજાપ્રિય
થઇ શકવાનાં નથી. આ સંબંધમાં આપણી સાહિત્ય પત્રિકાના આદિ પ્રમુખ સ્વ.
ત્રિપાઠીએ પ્રમુખસ્થાનના બાપજીના ઉપસહારમાં જણાવેલા સખ્દો નવન કરવા યોગ્ય
છે. “આપણી માહિત્યની અર્વાચીન વડવાઇએ બસે નવી ભૂમીઓમાં પ્રવેશ કરે
પણ તેમનું મૂળ પોપણુ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથીજ મતત ધારણે ચાલ્યું આવશે,
તોજ તે આપણા લોકના જીવનમાં ભગી ચકશે નવા સાહિત્યના પોપડાએ આ વાત
જીલવા જેવી નથી, અને તેમાંના કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાચનાગ્રાઓ અને તો
દોષ દૃષ્ટિથી જુલે છે અને ગમે તો જોતાજ નથી તે માહિત્ય રામનું કારણ એક એ
છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષોના રમોલું મેનન યથેષ્ટ કરતા નથી
અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચતા નથી.”

પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુપ્રજા અગ્રખિત નહોં ટુટે તેવી સુવર્ણ સૂચના-
ઓથી બંધાએલી છે મારે અર્વાચીન ઇતિહાસકારે ઇતિહાસ લેખનાં પુગ-
ણાના નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસથી તે કાગની સરચાઓ અને આચાર-વિચાર વિગેરે
સાથે હાવની નવા યુગની સરચાઓ અને આચારવિચાર વિગેરે વચ્ચેની આતરૂ-
ભાવનાની તદ્દપતા અને વિરોધ શોધવાનું મહાભાગત કામ કરવાનું છે. જે નવીન
સરચાઓ અને આચારવિચાર તેમની સાથે એકરમ હોવાનું હિંદુસ્તાનની મહા પ્રજાના
શ્રેષ્ઠ ક્ષદ્ધમાં વમશે, તેમનો તેના તન્મૂથી સત્કાર થઇ શકશે, અને તેનાંજ સેવનથી
તેના પ્રજાકીય મહા શરીરમાં શુદ્ધ વેગવાળા લોહી અને માસ બંધાશે. તેના મહા
શરીરના બંધારણને નહોં કચતી બાજતોથી તેની શક્તિ વધારે હીન થશે અને શરીર
સંપત્તિ વધારે કૃશ થયેલી જણાશે

આ પ્રમાણેની એક વિકટ જવાબદારી ગુજરાતી બાપાના નવા સાહિત્યકાર અને
ઇતિહાસકારને માથે આવી પડેલી છે. તેમાં દુનિદામકારને માથે પડતી જવાબદારી
વધારે વિકટ છે, કેમકે, સાહિત્યકારને માત્ર એજાએ સાહિત્ય કે ભાષાકીય અર્વાચીન
ગુજરાતી બાપાની જનની ઉપ સંસ્કૃત, મામધી, પ્રાકૃત વિગેરે મયોમાંથી ઉઠેલવાનો
છે, ત્યારે ઇતિહાસકારે તો તેમાંના જુદા જુદા લેખકોના યુગોની અને સ્થળની
સમાજ કે પ્રજાના જીવન અને આચારવિચારની મહાભાષા ઉઠેલવાનું અને તેમનો

એકમેક સાથેના અધાપિ પર્વતનો સંબંધ શોધી કહાડવાનું ઘણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું છે. આ કામ કંઈક સરલતાથી કરવાને સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમોના મહા દ્વરથીનો અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો ઘટે છે. અર્વાચીન યુરોપી ઇતિહાસકારો એનેજ આધારે ઇતિહાસનું કાન ઘણું સરલ અને રસિકે કરી શક્યા છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર એના સંબંધમાં જણાવે છે કે, "But now mark, that even supposing an adequate stock of this truly valuable historical knowledge has been acquired, it is comparatively of little use without the key. And the key is to be found only in science. In the absence of generalisations of Biology and Psychology rational interpretation of social phenomena is impossible.*—Education.

આ બાબતમાં એક ખાસ સાવધાની રાખવાની છે. તે એ છે કે માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એ બેઉના પશ્ચિમની પ્રજાઓએ હજીએ મોટે ભાગે નહીં સ્વીકારેલા અને નહીં જાણેલા બે પ્રકાર છે. આ પ્રકાર આધ્યાત્મિક અને જડ કે પ્રકૃતિ આધીન એવાં છે. જડ કે પ્રકૃતિ આધીન એ શાસ્ત્રોના સ્પેન્સર અને ખીન કંટલાક દિલસુદોએ આધારભૂત ગ્રંથો લખ્યા છે; પરંતુ તેવા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોને માટે આપણા દેશનાં હ મહાદર્શનો અને ગીતા જેવા ગ્રંથો તરફ લક્ષ દોરવડું ઘટે છે. જેઓ કેવળ પશ્ચિમના એવા શાસ્ત્રોને આધારે દિંદી પ્રજાનું જીવન તપાસી ઇતિહાસ લખશે તે એ સંબંધમાં સફળ નીવડવાના પ્રયાસમાં મોટી ચાપ ખાશે. આધ્યાત્મિક દષ્ટી એજ દિંદીપ્રજાનું જીવન મુખ્યત્વે કરીને સમજી શકવાનું એક ખાસ સમજી શકાય છે.

સામાજિક જીવન જોવાને અને દોરવવાને દરેક સમાજ ત્રિલોચન હોય છે. જેમ દરેક મોણીસની બે આંખોમાં દરેક વસ્તી કે ઓછી દર્શન શક્તિવાળી હોયછે તેવીજ રીતે. દરેક પ્રજાના કે સમાજના ત્રિલોચનના સમજાવડાં હોયછે. આ ત્રિલોચન તે સંસારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય દષ્ટિઓ, યુરોપની પ્રજાઓના રાજકીય અને સાંસારિક લોચનો ધણાં બળવાન છે, અને તેમાં પણ રાજકીય લોચન સૌથી વિશેષ બળવાળું છે. આપણા દેશમાં એકલા ધાર્મિક લોચનનું બળજ વિશેષ છે. એનાથી સર્વે પરતુએ

* પણ એ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે એમ માની લઇએ કે ખરેખરા કીમતી ઇતિહાસનો સંદાર આપણે હાય નહિયો, તોપણ તેણે તે ઉકેલવાની કુચી વિના સરખામણીમાં ધણાજ ચોટા ઉપયોગનો છે. અને આ કુચી માત્ર વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં શોધવાની છે. પ્રાણીવિદ્યા અને માનસ શાસ્ત્રના સામાન્ય તારણો વિના સામાજિક લાલોના સમજ અર્થ કરવાનું કામ અસંભવિત છે.

અને બાવો નેનાને આપણી વળ યુગો થયા ટેવાયલી છે આજે એ ચક્ષુમા મો
તીઆ પડનાથી તેનું ઘરતુઓ અને સ્થિતિ દર્શન ઝાણું અને વિરૂપ લાગે છે તે
પણ આપણા દેશની અને પ્રાચીન પૂર્વ સંસ્કૃતિઓની કે સાસાંગિક નાતો અને કામોની
માન એજ દૃષ્ટિ ટેવાયલી છે, અને એજ દૃષ્ટિ વડે આપણા દેશની નહીં પ્રગાથની
અને અસતી વિચારની તક્ષક વળ હજીગે સમસ્ત જીવન બાગ્ય મુદ્દુ એ જીવે છે

ઇતિહાસ એ યુદ્ધોની આ છે, એ રાત આરાંચીન ઇતિહાસમેસ્તે માન્ય છે
અને આપણી પૂર્વ દિદી પ્રજાને પણ તે માન્ય હતી પરંતુ તે જુદા બાનમાં, સ્વ
રૂપમાં અને અર્થમાં યુદ્ધો પ્રેમ નરંગોગાના નહીં પણ આધ્યાત્મિક યુદ્ધો અને
સંસ્કૃતિઓ ન્યાયામાં, અનેક પ્રવૃત્તિઓ વગતિમાન કરામાં અને અનેક હીલચાતો
અને બાનતાઓ સામાર કરવામાં સામાન્ય મહાપ્રજાને કરા પડે છે તે, એમ અર્વા
ચીન ઇતિહાસકાર માને છે અને આપણા પૂર્વજો અને વડીતોની તેની માન્યતા
વિશે આપણે આગળ નોંધ ગયા છીએ

આ સબધમાં ડૉ. આર્નોલ્ડ કહે છે “Whatever there is of variety
and intense interest in human nature in its elevation, whether
proud as by nature or sanctified as by God = grace in its suffer-
ing whether blessed or unblessed, a martyrdom or a judgment
in its strange reverses, in its varied adventures, in its more varied
powers, its courage and its patience, its genius and its wisdom,
its justice and its love—that also is the measure and variety of
history The treasures indeed are ample, but we may more
reasonably fear, whether we have strength and skill to join them”
(Lectures on modern history) *

આ જમાનાના આધ્યાત્મિક યુદ્ધો અને તેના કચ્છરવાણુ અને દારજુતાના
પ્રકાર ધણીજ જવતત બારામાં ટેનિમન એના મિનિટ કાન્યમાં આપે છે

* માલસના સ્વસ્થાવની—પછી બડે તેમાં નૃતિવન્ય નાદ બાવ દોષ કે તે ઇચ્છરની રૂપાથી
પવિત્ર થયેલા દોષ—ઉચ્ચ જુનિકામાં ત કાન્તિ કરવામાં નને તેટલી તિતવા કે અમાસ રસ દોષ
તેના આપિન કે આસિયાદ પામેલા દુષ્ટિમાં પ્રેમીયા કરવામાં કે ઉવટના દિન્યાદમાં તેની અજબ
ઉચ્છવાપણમાં તેના વિવિધ સાદોમાં તેની તેથી વધાર વિવિધ સજિઓમાં તેના રીતવ
અને રીતમાં તેની સન-સજિ અને નદાપલમાં તેના નિષ્પ રપાન અને પ્રેમમાં આ સર્વમાં
દિનિદાસના માપ અને પ્રકારો રહેલા છે ખલનો ખ ખર વિચાર છે, પણ આપણે આપણામાં તે
દોષ કરવાને એઈલા જગ અને જુદી છે કે નહીં તે સબધી પછોજ સમારજુ જવ જખીર મારે

“ Why do they prate of the blessings of Peace
We have made them a curse.

“ Pick-pockets, each hand lusting for
all that is not its own ;

“ And lust of gain in the spirit of coin
is it better or worse ?

“ Than the heart of a citizen hissing
in war on his own hearth-stone ?

* * *

“ Is it peace or war ? Civil war as
I think, and that of a kind

“ The viler as underhand, not openly
bearing the sword.

* * *

“ Is it peace or war ? Better war ? loud
war by land and by sea,

“ War with a thousand battles, and
shaking a hundred thrones.”

• ટેનિસન આ નવા યુગની અધિકારમય હાથ આપે છે પરંતુ એમાંથી અતિશયોક્તિ નાહ કરતાં આ યુગના આધ્યાત્મિક યુદ્ધોનો આગેદુર ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે. આપણા દેશના દરેક ધર્મના સત્રો પ્રમાણે જીવનનો મહા મંત્ર આવા યુદ્ધોમાં વિજય મેળવવાનો છે. હાલના જમાનાને રચિકર હાલેમ હાલેમની બાબમાં કહીએ તો જીવનનું અતિમ લક્ષ્ય આત્માનું સ્વરાજ છે, અને તે પશુ મહામારત કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરીને નિર્યોરતીઓ એકરીમન અને અહુમઝદના અનાદિ અનંત આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં માને છે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકો અને ખ્રિસ્તી, જૈન, બુદ્ધ, ઇસલામ વગેરે ગ્રાંથમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે. પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મનુષ્યને જોનારા ઇલિયુટા Egoism (અહસાન) અને Altruism (સ્વાર્થેલામૃત્તિ) કે પરમાર્થ બુદ્ધિ વચ્ચેની અપાઝીમીમાં માને છે, અથવા તો તેને Polarity of mental forces (માનસિક શક્તિઓનો નૈસર્ગિક વિરોધ) કહીને સમજાવે છે. આવા યુદ્ધના બાકી સમાજ કે પ્રજાના જુદા જુદા પ્રકૃતિ-પ્રકરણોની ચર્ચા કરવાની શૈલીનો ખાસ પ્રકાર ઇતિહાસનો છે.

૫. ઇતિહાસની ખિલવણીની શુજરાતી સાહિત્યને આ યુગમાં ખાસ જરૂરીઆત અને આપણા ઐતિહાસિક ગ્રંથો.

આ યુગમાં સૌથી પહેલો અને જનતો સર્વ સામર્થ્યવાળો પ્રયામ આપણા સાહિત્યે—આપણા સાક્ષર વર્ગે ઇતિહાસ ગ્રંથોને કરવાનો છે, કેમકે, આ જમાનો, આ યુગ આપણી સમાજના દરેક પ્રદેશ, દરેક પ્રદેશ અને દરેક અંગ પ્રસંગને માટે મહા સંક્રાન્તિનો છે. નબળાઈને માટે ખગોળવેત્તાઓ ઉત્તનાયણ અને દક્ષિણાયણની બે વાર્ષિક સંક્રાન્તિઓ જણાવે છે. દરેક સમાજના મનઃધર્મા આવી નાની સંક્રાન્તિઓ હરહરેશ અને તે પણ દરેક આચાર વિચારના નબળાઈ થયા કરે છે. પરંતુ આવી મહા સંક્રાન્તિનો કાગ તો ઇતિહાસમાં વિવરણ દોષ છે આ સંક્રાન્તિનું આદિ કારણ પશ્ચિમમાં પ્રજાઓના આચાર વિચાર આપણી હાલની પ્રજાના આચાર વિચાર અને આપણા જીવનમાં ગુપ્ત કે પ્રકટ રૂપે નેહી આપણી પૂર્વજ મહા પ્રજાના આચાર વિચાર એ ત્રણેનો ગંગા યમુના અને ગુપ્ત ધાનાઓથી મળતી સંસ્કૃતિના પ્રયાગ પાસેના ત્રિવેણી સંગમ જેવો મહા મંગલ છે એ સંગમના ધસાવટથી આપણી જીર્ણ સંસ્થાઓની બેખરોડો અને દિવાનો ટુકી પડી છે અને પાનાઓ હાની ઉડ્યા છે અને હાલમાં જાય છે. આના ભારે રેલના વેગવાળા મોગ્ગરો સામુ આપણે ટકાવ થઈ શકે એટલુંજ નહીં પણ એ મહા મગમમાંથી એક ન્દાની નેરું આપણી સમાજની રક્ષક મજબુત નવી બધાયેલી સંસ્થાઓની અદ્ય વાગીને તેનું અમૃત જેવું પવિત્ર નીર કહો કે બેઉ મહા પ્રજાઓ (પ્રાચીન હિંદી અને અર્ધપ્રાચીન ખ્રીડીશ) ના આમાનિક રાજા અને મહા અનુભવેનો રમકસ કહો તેનું પાન કરી શકે તે માટે આપણે ભગીન્ય પ્રયાસ કરવાની આરમ્ભકતા છે આમ થવામાં દીવ થશે તો આપણી સમાજ આ મહા સંગમના ધસાવટના ધોધમાં જમીનનું નેરું એ વાત નિ સંદેહ છે. આવી આ યુગને હાજરી અને તેના અપાટાઓમાં ટકી શકે તેવી સંસ્થાઓ અને આચાર વિચારની નવી ધટનાઓ (Development) તૈયાર કરવાને સાધનો પુરું પાડવાનું કામ ઇતિહાસનું છે, અને પેના મહા સંગમની એક ન્દેર તે પડી આપણી સમાજને માટે નવી સંસ્થાઓ અદ્ય વાગીને લઈ જવાનું કામ આપણા કેવળ સાહિત્યનું છે પરંતુ એ વાતનો નોંધમજ છે કે શુજરાતી પ્રજાનો સંવિસ્તર મહા ઇતિહાસ તૈયાર થવા વિના આપણા નસ કેવળ સાહિત્યનો માર્ગ સ્વન અને મુનમ થવાનો નથી, અને તેના કાલો આપણે આગળ નેરું ગયા છીએ

આ સંક્રાન્તિનો કાગ મહા સાધનાનીના છે અને ઇતિહાસની ગ્યનાથી આપણી પ્રજાના મહા ચરીની નાડી પરીક્ષાનું કામ આપણે કરવાનું છે એ મહા ચરીરમાં શુ શું બાધિઓ છે તે તપાસી કહાડવાનું કામ આગળ જણાવેના ચરો, અરો, અને યત્રાથી ઇતિહાસે કરવાનું છે બાધિના ઉપવાસના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. એકનો

અમુકજ રોગ હોય તેનો ઉપચાર કરવો ; દાખલા તરીકે તાવ આવ્યો હોય તો તાવનીજ દવા આપવી અને તાવ મટાડવો. પરંતુ એથી કંઈ તાવ અવશ્ય નિર્મૂળ થશે નહીં. ખીજે પ્રકાર ઉપચાર કરવાના સંબંધમાં એવો છે કે શરીરમાં શું શું ખીગારો થયા છે કે જેને અંગે તાવ આવ્યો તે શોધવો અને તેમનો ઉપચાર કરવો. આનાથી માત્ર તાવ અટકે છે એટલુંજ નહીં પણ અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરનાર અને શરીરમાં સામાન્ય અશક્તિ આણનાર બનેનો પણ નાશ થાય છે. આમાંના પહેલા પ્રકારનો આપણી સમાજના હાલના સુધારકો ઉપયોગ કરે છે અને તેનાં ધાર્યા ફળ નહીં મળતાં તેઓ ધણા નિરાશ થાય છે અને આપણી પ્રજા ઉપર અગાનતા, હઠીલાઇ, જરાતા વગેરે મોરા દેતો મુકે છે અને આક્ષેપ કરે છે. પરંતુ પોતાના ઉપચારના દોષ તેમના ધ્યાનમાં આવતા નથી. આપણી પ્રજાના મહા વ્યાધિઓના અને અશક્તિના ઉપચાર કરવાને ખીજે પ્રકાર અદ્યક્ષ કરવો ધટે છે ; અને જેવી રીતે એ પ્રકારનો ઉપચાર કરવાને વ્યાધિના બંધારણ સુક્ત મૂળને શોધવાની શક્તિને માટે હૃદય વિદ્યાન અને એવા ખીજા સાક્ષીનો અભ્યાસ કરવો ધટે છે, તેવી રીતે આ સંબંધમાં આપણી પ્રજાનો ઇતિહાસ વિચારવો અને તેને સમાજ શાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રની તલરપર્ષી દૃષ્ટિએ તપાસવો લેખકે છે. આજ પદ્ધતિ આપણા દેશના પ્રાચીન વૈદક શાસ્ત્રને માન્ય છે, હાલના નવાં ઉગતાં યુરોપનાં વૈદક શાસ્ત્રને માન્ય છે, અને યુરોપના હાલના સમાજશાસ્ત્રીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને સમાજ સુધારકોને માન્ય છે, ગિય છે. આપણી પ્રજાના સ્વાભાવિક અંગત શુણ્ણ, ખાસિયતો, અને વલણ જાણવાને ઇતિહાસ સવિસ્તર તૈયાર કરવાની જરૂર છે.

આપણી શુભરાતી જાપામાં ઇતિહાસના યોગ્ય ધણા જુદા જુદા પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથોના ધોરણ કે સીધી આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના કે યુરોપના અર્થાત્મીન ઇતિહાસના નથી ; પરંતુ યુરોપના પ્રાચીન ઇતિહાસના છે. એમના જુદા જુદા પ્રકારના સ્પષ્ટ અને અમૂળી દાખલાઓ તરીકે સ્વ. સા. નર્મદાસકરની સુરતની સુખ્તેસર હકીકત, શુભરાતનો ઇતિહાસ, રાજ્યરંગ અને શુભરાત વર્નાકુલર સોસાયટીનો શુભરાતનો ઇતિહાસ, અને ફ્રાન્સની રાસમાળા ; ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં વનરાજ આવડો, કરણુ થેલો અને બંગાળી સાહિત્યની એવી નવલકથાઓનાં બાયાન્તરો ; ઐતિહાસિક નાટકોમાં કરણુ થેલો, મૂળરાજ સોલકંડી અને રાણુકેવી જેવા નાટકો લઈ સ્પષ્ટ પહેલા પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં બનાવેલી અસરો અને સામાજિક રિયલિટી કરતાં છિન્નભિન્ન બનાવેલી કેવળ હારમાળા આપવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાય છે. વળી માંહે જે અનુમાનો અને છેવટો વગેરે બાંધવામાં આવેલાં છે તે મોટે ભાગે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી કે નિષ્પક્ષપાત અર્થોના નિયમોથી નથી. ખીજા પ્રકારના ગ્રંથોમાં શુભરાતના ઇતિહાસના મૂળધર્મી નવલકથાઓ આંગળીને વેરે ગણાય તેટલીએ નથી. રાસમાળા જેવા ગ્રંથમાંથી કે રાજરથાનમાંથી

એવી વાર્તાઓ લખવાના વિષયો કે પ્રસંગો શોધે તો સાક્ષરવર્ગ કે નવલકથાકારને ઘણા મળી આવે તેમ છે. જંગાળી સાહિત્યમાં ગુજરાતની ઐતિહાસિક લગભગ ૮૦૦૦ નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે, સારે ગુજરાતી સાહિત્યની તે સંબંધની રીતિ બેશક આપણા સાક્ષરોને જોવા આપે તેવી નથી. આપણા ઐતિહાસિક નાટકોની કથા પણ એવીજ નિરાશાજનક છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસના નાટકો ઘણાજ જુજ લખાયાં છે, તેમજ સામાન્ય દેશના ઇતિહાસમાંથી લખાયેલાં નાટકો મુદ્દે ઉચી પ્રતિનાં નથી. એવા ઇતિહાસમાં નથી જોવામાં આવતાં જંગમો, વીરત્વ કે મહાં પુરોના જીવન આદર્શોના ચળકાર, કે હૃદયમાં છાપ પાડે તેવા મહદ્ જીવનના સંદર્શ. ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં મરકારે ગેઝટીયરોથી પણ કંઈક અંશે સારી સેવા બળવી છે, અને ઇંગ્લેશ બાપામાં પણ ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં છુટા છવાયા કંઈક યથો પ્રગટ થયા છે. ફારસી બાપામાં પણ મીરાતે અસકન્દરી અને મીરાતે અહેમદી જેવા ઇતિહાસો છે. પરંતુ આ મર્વના આધાર વગેરે લઘુ વિશેષ શોધો, પ્રાચીન ખંડીઓ, જુના લેખો અને દસ્તાવેજો, શોધગીતો અને દંતકથાઓ વગેરેની તપાસ અને તે ઉપરના બારીક વિચાર, તારવણી અને અનુસંધાનો જેસાડવાથી ગુજરાતનો સારો અર્વાચીન સંજીવો ઇતિહાસ બારે પ્રયત્ન અને શ્રમથી તૈયાર થઈ શકે તેમ છે.

૬. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં રહેલા ખાસ લેહો અને પ્રકાર.

[આગળ આપણે ઇતિહાસની બાપ્પા સાથે સામાન્ય ઇતિહાસના પ્રકાર વિચાર્યા હતા ; હવે અહીંનાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં તેના ખાસ પ્રકારો વિચારવા અગત્યના થઈ પડશે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં જેવી રીતની ખાસ અંગત શોધો ધ્યાનમાં લેવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે આગળ જોઈ ગયા તેવી રીતે હવે આપણે તેના ખાસ પ્રકાર તરફ આપણું લક્ષ દોરવવાનું છે.]

સામાન્ય રીતે જોતાં દરેક સાહિત્ય કે બાપામાં ઇતિહાસના બેજ પ્રકાર ગણાય ; એક તો ચોતાના દેશનો ઇતિહાસ અને બીજો દુનિયાની મહાપ્રજાઓના ઇતિહાસ. આવી જાતના ઇતિહાસોમાં પણ બીજા પ્રકારને માટે આપણા દેશના આપણી ગુજરાતી બાપાના ઇતિહાસકારે એક ખાસ અંગત બેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે અને તે એ છે કે બીજા બાપામાંના તેમના મૂળ ઐતિહાસિક યથોના કેન્દ્ર અનુવાદો કે બાપા-તરો કરવા કરતાં તેમને આપણી સામાન્ય પ્રજાને રચના આવે અને સરલ રીતે તેમની સમજમાં ઉતરે તેવી રીતે નજર લખવાની ખામ જરૂર છે. આના ખાસ શરણો તરીકે હિંદી પ્રજાના બીજા પ્રજાઓની જુગપટા જીવન-દષ્ટિ અને જીવનના અતિમ-સાપ્પો કે મરો છે અને તે ઉપર આગળ વિચેન કરી ગયા છીએ, એટલે ને જિંમે પુનઃજિન કરવાની અરે આચરવકતા રહેતી નથી.

હવે પહેલા પ્રકારના ઝેટલે આપણા દેશના ઇતિહાસના સંબંધમાં યુરોપના અને આપણા દેશના ઇતિહાસ વચ્ચેના એક ભેદ ખામ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. આપણા સમસ્ત દેશમાં અને આપણા શુદ્ધરાત્રીમાં નાતો, જાતો, રીત રીવાજો, પહેર-વેશ વગેરેનાં અનેકાનેક તોડો છે. સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અને માનસ શાસ્ત્રની તપાસણીમાં આનો ઉપયોગ, આનું ગાંભિર્ય પ્રજ્વળે ખરે ભાગે દરેક ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં છે. એમના દરેક ઇતિહાસ જુદા જુદા છે ઝેટલુંજ નહીં પણ તે સમસ્તનું એકથ આખા દેશનો મહા ઇતિહાસ રચવામાં અસ્પષ્ટિત રીતે ધણેકું છે, અને તેની પ્રગતિમાં મદદનાં પમથિયાં કે અધિગતિની. આડખીલીઓ તરીકે તેમનાથી મહાપ આપવાનું કે અટકાવવાનું કામ થયા કરે છે. બધે આપણા દેહમાં એ દુઃખકર ભેદો દૂર થઇ જાય અને આપણી પ્રજાની સરસ પ્રગતિને માટે તેથી બહોળો ભાગે ખુદસો થાય, એ દેશના દરેક ગુણેચક અને પ્રગતિ પ્રેમીને આવકારદાયક અને આનંદ-જનક છે. પરંતુ એ તોડો અને ભેદોના ઇતિહાસો ચિરકાળ સુધી આપણા દેશના અનંત ભાગિના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ અને સ્ફુટ રચનામાં બારે બસરોનો હિસ્સો આપનારા અણ્યાયા કરશે.

આ ભેદો અને આ તોડોને લીધે આપણા સમસ્ત દેશનો કે શુદ્ધરાત્રીનો ઇતિહાસ અર્વાચીન બાવનીય શૈલીકર રચવાનું કામ ધણુંજ અગમ્યદિત-વિશાળ અને મુશ્કેલ છે. તોપણ તેમની હકીકતો, વિગતો વગેરે એકન કંઈ વિના સારો ઇતિહાસ તૈયાર પણ થઇ શકે તેમ નથી. વળી હાવની આપણી સામાન્ય પ્રજામાં ઉચી કેળવણીના અભાવને લીધે, સામાજિક બહોળા વિચારોના સંસ્કારોની હીનતાને લીધે, સામાજિક કેળવણી અને બહોળા વિચારોનો ફલાવો કરનારી સંસ્થાઓની બારે ગેર-હાજરીને લીધે ધણીજ સંકુચિત માનસિક દૃષ્ટિ મર્યાદા છે ; અને તેને લીધે પ્રજા-ક્રોધ મહા પ્રવૃત્તિઓ, હીલચાલો અને સંસ્થાઓમાં તે ખરી લાગણીથી અને ઉત્સાહથી ભાગ લેવાને અશક્ત છે. દેશના મહાવીરોના જીવન સંદેશો અને જીવનમંત્રા પોતાને અનુકરણ કરવાની મર્યાદાથી ધણીજ બહોળા, દિવ્ય અને પૂજ્ય લાગે છે. તેથી પ્રજાને જગાડવાને નાતોના, કુટુંબોના, અને ગામોના વીરો અને મહાપુરુષોની જીવન-કથા અને તેમની જુદી જુદી દિશાઓની દિવચાલોના ઇતિહાસો ધણીજ મહત્વવાન અને અમરકારક નીવડે તેમ છે. આની લઘુ પ્રવૃત્તિઓ સાક્ષરોએ પોતાની નાતો અને ગામોને માટે ઉપાડી લઇ છુટાં છુટાં તેથી ઇતિહાસ તૈયાર કરવા થટે છે. આમાંથી ઉપયોગી બાબતો શુદ્ધરાત્રીના સામાન્ય ઇતિહાસને માટે કુંકમાં અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સ્કેલાઈથી તારવી શકાશે. આપણા શુદ્ધરાત્રીના લગભગ દરેક જીવાઓના મુખ્ય સહેરો-માર્ગો એક અથવા તો વધુ સ્થાનિક-સ્વર્તમાન પત્રો પ્રકટ થાય છે, તેઓ પોતાના જીવાઓના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસો તૈયાર કરવાનું કામ સ્કેલાઈથી ઉપાડી

એવી વાર્તાઓ લખવાના વિષયો કે પ્રમગ્નો શોધે તો સાક્ષરવર્ગ કે નવલકથાકારને ધણા મળી આવે તેમ છે. જંગમી સાહિત્યમાં ગુજરાતની ઐતિહાસિક લગભગ ડઝનેક નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે, હારે ગુજરાતી સાહિત્યની તે સંબંધની સ્થિતિ એકદમ આપણા સાક્ષરને જોઈ આવે તેવી નથી. આપણા ઐતિહાસિક નાટ્યો દેાની કથા પણ એવીજ નિરાશાજનક છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસના નાટકો ધણાજ જુનું લખાયાં છે, તેમજ સામાન્ય દેશના ઇતિહાસમાંથી લખાયેલાં નાટકો સુદૃઢ ઉચી પ્રતિનાં નથી. એવા ઇતિહાસમાં નથી જોવામાં આવતાં દળદબો, વીરત્વ કે મહા પુરુષોના જીવન આદર્શોના અળકાર, કે હૃદયમાં છાપ પાડે તેવા મહદ્ જીવનના સંદેશો. ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં સરકારે ગેઝેટીયરોથી પણ કંઈક અંશે સારી સેવા બજાવી છે, અને ઇંગ્લેંડ બાપામાં પણ ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં છુટા છવાયા કંઈક અંશે પ્રગટ થયા છે. દારસી બાપામાં પણ મીરાતે અસકન્દરી અને મીરાતે અહેમદી જેવા ઇતિહાસો છે. પરંતુ આ સર્વના આધાર વગેરે લઘુ વિશેષ શોધો, પ્રાચીન ખંડીઓ, જુના લેખો અને દસ્તાવેજો, લોકગીતો અને દંતકથાઓ વગેરેની તપાસ અને તે ઉપરના બારીક વિચાર, તારવણી અને અનુસંધાનો ખેસાડવાથી ગુજરાતનો સારો અર્વાચીન ઈશીનો ઇતિહાસ બારે પ્રયત્ન અને શ્રમથી તૈયાર થઈ શકે તેમ છે.

૬. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં રહેલા ખાસ લેહો અને પ્રકાર.

[આગળ આપણે ઇતિહાસની વ્યાખ્યા સાથે સામાન્ય ઇતિહાસના પ્રકાર વિચાર્યા હતા ; હવે અહીંયાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં તેના ખામ પ્રકારો વિચારવા અગત્યના થઈ પડશે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં જેવી રીતની ખાસ અંગત શેઠી ધ્યાનમાં લેવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે આગળ જોઈ ગયા તેવી રીતે હવે આપણે તેના ખાસ પ્રકાર તરફ આપણું લક્ષ દોરવવાનું છે.]

સામાન્ય રીતે જોતાં દરેક સાહિત્ય કે બાપામાં ઇતિહાસના એક પ્રકાર ગણાય ; એક તો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ અને બીજો દુનિયાની મહાપ્રજાઓના ઇતિહાસો. આવી જાતના ઇતિહાસોમાં પણ બીજા પ્રકારને મારે આપણા દેશના આપણી ગુજરાતી બાપાના ઇતિહાસકારે એક ખાસ અંગત ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે અને તે એ છે કે બીજા બાપામાંના તેમના મૂળ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના કેવળ અનુવાદો કે બાપાનારો કરવા કરતાં તેમને આપણી મામાન્ય પ્રજાને રચતા આવે અને સરલ રીતે તેમની સમજમાં ઉતરે તેવી રીતે મૂળજ લખવાની ખામ જરૂર છે. આના ખાસ કારણો તરીકે દિલ્હી પ્રજાના બીજા પ્રજાઓથી જુદા પડતા જીવન-દષ્ટિ અને જીવનના અતિમ-સાધો કે મત્રો છે અને તે દૃષ્ટિ આગળ વિવેચન કરી ગયા છીએ, જેથી તે નિર્ણય પ્રગટિ કરવાની અત્રે આરસકના મેટી નથી.

ડૉ. સમીચના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાચીન ગ્રીસની માફક આપણા પ્રાચીન હિંદના ઘણા ખરા ભાગોના ઇતિહાસ "the history of separate and isolated cities, which were but little affected by each other's prosperity and adversity" એવો છે. *]

આ પ્રમાણેના સઘળા ભેદો પણ આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસકારે પોતાની શેઠી ખાંધવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા ધટે છે.

આપણા ઇતિહાસ સરસતાથી તૈયાર કરવા માટે કંઈક સુચનાઓ અને તેની સૂચક આછી રૂપ-રેખા.

હવે ઇતિહાસમાં સમાવેશ કરવા જોઈતા વિષયોની સામાન્ય આછી રૂપ-રેખા વિચારવી ધટે છે.

આ રૂપ-રેખાની મર્યાદા જોટલી બધી વિશાળ દોરવી જોઈએ છે કે તેમાં ઇતિહાસ રચનારી માણસોની દરેક પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થઈ શકે. [હર્બર્ટ સ્પેન્સર એ સંબંધમાં કહે છે કે, "The thing it really concerns us to know is the natural history of society. We want to know all facts which help us to understand how a nation has grown and organised itself." (Education) †

પ્રતાપ બાબુ પણ એજ ધાની કહાડતા અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કહે છે કે, "Like" into an individual's spirit, you see the spirit of a great nation, when in contact with it. Its thousand energies are directed to one great purpose,—the general good of the people. Its material wealth, the products of its soil, its varied industries, its laws—made by the people themselves—its training of youth, employment of labor, provision for age and poverty, its churches, schools, hospitals, museums, theatres, form different parts of the national body. as the limbs and organs in their

* અગત્ય અવગત સહેદો અને ગામોનો ઇતિહાસ જે સહેદો અને ગામોમાં એકની સંપત્તિ આપત્તિની અસર બીજને ચોક્કસ થતી હતી

† જે નજીવામાં આપણુ ખર દિલ સમાયતુ છે તે સમાજનો કુદરતી ઇતિહાસ છે. જેનાથી કોઈપણ પ્રભ ઉદ્ભવીને બાપો પાપો તે સ્વપ્ની બીના આપણે નજીવી જોઈએ.

શકે તેમ છે. આનાથી શુજરાતનો અર્થગ્રામીન શેઠીનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના મુશ્કેલ કામને સારી સરસતા અને સદાય મળશે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાના જીજ્ઞાસી બારે સેવા બળથી લાંબા શોકોની બારે પ્રીતિ પણ સંપાદન કરી શકશે. તેમણે એવા ઇતિહાસમાં પોતાના જીજ્ઞાસી દરેક નાના મોટા ગામોની પણ મળી શકે અને બની શકે તેટલી હકીકત આપવી ઘટે છે, કેમકે એનાથી લાંબી સંકુચિત દષ્ટિમર્ષદા વાળી પ્રજાને નિદ્રામાંથી જાગાડવાનું કામ સરસતાથી બની શકેજે એટલુંજ નહીં પણ એમાં થી દિંદી સમાજ શાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના ઘણા મહા નિયમોના દર્શાવો પણ તારવી શકાશે. આ મહા શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ આગળ કશુંજે નાનું મોટું એવા બેદવાણું નથી.

[અધ્યાત્મિક સમાજ શાસ્ત્રી બાલુ પ્રતાપચંદ્ર મોઝુમદાર આ સંબંધમાં કહે છે કે, "The omnipotence of God rounds every grain of sand and the career of every little soul. Both the good and the bad serve their several illustrations of the spirit of God in history. If we can leave the light of a great example, we leave a warning for the guidance of those who come behind. The history of every life thus forms a chapter in the great scriptures of humanity."]*

ઉપદ્ધા નાના મોટા જુદી જુદી બનોના તડોના બેરો સિંચાવનો એક મોટો બેદ પ્રાચીન દિંદ અને શુજરાતમાંના જુદા જુદા જીલ્લાઓના રસતંત્ર રાજ્યો તેમજ નાના ગામોની પ્રજાસત્તાક મહાજન રાજ્યવ્યવસ્થાનો છે. અનેક રાજપુતવંશો, મુસલમાની વંશો, કે મોમલાઇઓ અને પેશ્વાઇઓ વગેરે મહારાજ્ય સત્તાઓ ઉઘડી જતી તોપણ એ નાના ગામોના પ્રજાસત્તાક કે મહાજન રાજ્ય વ્યવસ્થા મુદ્દે દેરફાર વિના આહુજ રહેતાં. કદાચ સર્વોપરી સત્તાની ફેરફારીના અંગે જમીનની ભરવાની મહેસુલમાં થોડો ધણો વધારો કે ઘટાડો થતો, ઓસનાં નાનાં મહાજન રાજ્યતંત્ર જેવાં એ રાજ્યો હતાં અને સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ગામડીઓની એકાંત પક્ષપાતી આશ્ર્ય ભક્તિ પોષનારી બીના હોદી મહા સમાજ કે પ્રજા રચવાની મહાભાવનામાં એક અંતરાયરૂપે હજીએ નડે છે એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. [ઓમના ઇતિહાસકાર

* દંતરની સર્વ સક્તિ દરેક રજકમુ અને આત્માની ઇવન-નિની ૩૫-રેખા બાધે છે. સારાં અને નરસાં ભેટ ઇતિહાસમાંના ઇતરના નૈશ્વર્ય જુદા જુદા દ્રશ્યોતોની ઝરજ સારે છે. એ આપણે એક સારા દ્રશ્યોતનો પ્રકાસ (પ. ૭૭) મૂશી સમીએ તો આપણે આપણી પછીની પ્રજાને માટે માર્ગ-સૂચક સાધનાનીના દ્રશ્ય મૂશી જઈએ છીએ. આ પ્રમાણે માનુષ્ય બનના પુરાણમાં દરેક ઇવન એક અધ્યાય રૂપ છે.

૩૦ સમીપના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાચીન ગ્રીસની માફક આપણા પ્રાચીન હિંદના ધણા ખરા ભાગોના ઇતિહાસ “the history of separate and isolated cities, which were but little affected by each other's prosperity and adversity” એવો છે. *]

આ પ્રમાણેના સઘળા બેદો પણ આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસકારે પોતાની શૈલી આંધવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા ઘટે છે.

આપણા ઇતિહાસ સરલતાથી તૈયાર કરવા માટે કંઈક સુચનાઓ અને તેની સૂચક આછી રૂપ-રેખા.

હવે ઇતિહાસમાં સમાવેશ કરવા જોઈતા વિષયોની સામાન્ય આછી રૂપ-રેખા વિચારવી ઘટે છે.

આ રૂપ-રેખાની મર્યાદા જોઈલી બધી વિશાળ દેરવી જોઈએ છે કે તેમાં ઇતિહાસ રચનારી માણસોની દરેક પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થઈ શકે. (હર્બર્ટ સ્પેન્સર એ સંબંધમાં કહે છે કે, “The thing it really concerns us to know is the natural history of society. We want to know all facts which help us to understand how a nation has grown and organised itself.” (Education) †

પ્રતાપ બાણુ પણ એજ ખ્યાલ કહાડતા અધ્યાત્મિક દૃષ્ટીએ કહે છે કે, “Like into an individual's spirit, you see the spirit of a great nation, when in contact with it. Its thousand energies are directed to one great purpose,—the general good of the people. Its material wealth, the products of its soil, its varied industries, its laws—made by the people themselves—its training of youth, employment of labor, provision for age and poverty, its churches, schools, hospitals, museums, theatres, form different parts of the national body. as the limbs and organs in their

* અલગ અલગ સહેરો અને ગામોનો ઇતિહાસ ને સહેરો અને ગામોમાં એકની સંપત્તિ આપત્તિની અસર બીજને થોડીજ થતી દર્શાવે.

† ને બાણુવામાં આપણુ ખરૂં દિલ મમાયકું છે તે સમાજનો કુદરતી ઇતિહાસ છે. જેનાથી કોઈપણ પ્રજા ઉદારીને બાધો પામી તે સઘળી ખીના આપણે બાણુથી જોઈએ.

different forms make the individual human body " (The spirit of God)

આ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રતિભાઓની ગણતરી કર્યા પછી જુદી જુદી પ્રતિભાઓના સામાન્ય અગ્રણી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં કહે છે કે, " Varied as the impulses of the members of a nation are, they become one impulse in the national life, the unity being effected through an agency we so little realize "

ઇતિહાસની રૂપ-રેખા ત્રણ ભાગથી થવી જોઈએ, નાજકીય, મંસાદિ, અને ધાર્મિક પ્રગતિ કે અયોગતિ ૧૮મી ૨૫-રેખામાં નાજસત્તાની સંપૂર્ણ વિગતો, તેના મંત્રી તરીકે મંપૂર્ણ સંસ્કૃતિ વિગતો ક્રમશઃ તેના બધારણ સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, વહેતો અને દોરો કે વિગતો તેમાં તરત તા હોય તે આપણ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું પડે છે તેવીજ રીતે ધાર્મિક મંપ્રત્યો, તેમના બધા જો, વિધિઓ અને કર્મકાંડ, ભારતીયો નીતિ નિયમો અને શાસનનંત્ર, તેમજ તેનો રાજ્યમત્તા સંબંધ, ઐતહાસિક નહીં પણ તેમની ભોગે ઉપર ની અસર થાય છે અને તેમનામાં તેમનું કેરી રીતે પાનત થાય છે તેના જ્ઞાન પણ જરૂરી-જ્ઞાનના છે સામાજિક જ્ઞાનનોમા જુદી જુદી નાતો કે ધંધા રીતોના વર્ગોનું એકેક ઉપર સંપરિપાક્ષ કે મત્તા નમન વદ ન કરવા કે સંબંધતા બતાવવા અને ગાન આપવાના પ્રમાણે, વાતચીતમાં કે લખાણમાં સંબોધન કરવાના રૂપો અને માનના ખિનામો જાણવા થઈ છે ધર્મમાં અને ધર જ્ઞાન લૌકિક આચારો (તોમચારો) અને રીત રીવાજો સુ હતા અને હાલ સુ છે, સ્ત્રી પુરુષની જાનિઓ અને બંધન અને મામાપ નચ્ચે કેવો મનુષ્ય અને જનહાર દોર છે આશ્ચર્ય કે જ્ઞાનના અને પ્રાનીન જૂન પ્રેતની અગત્યની તત્ત્વાઓથી માડીને સામાન્ય વ્યવહાર ની ઈત્તરના પ્રયોગ મુખીના અજ્ઞાન મૂલ્ય વળેમો એ સર્વ બાગ તોના વર્ણનો અને તાત્પર્ય તૈયાર થવા જોઈએ આ સામાજિક ભારમાં ઉપબંધ તરીકે આર્થિક ભારનો મહાવેશ થવો પડે છે, અને તેમાં કારીગરી અને મહેનતના કામ સંબંધીની વટેચણીની મયાદ નાનો કે મં જીઓને હારે અથવા તો ખીજી પ્રકાર રીતે આવતા વેપારની વિગતો ગેર અને મંજુર વર્ગ વચ્ચેનો મંબંધ માન સાવના લઈ જવાના સાધનો જુદા જુદા દેશો પ્રજાઓ માથે મંબંધ જાવના સાધનો, અને વેપાર અથવાના કે ગાન વંચના રાજાના સામાન્ય ધોણુ મુખ મિત્તા જેવા અગત્યના મંબંધો વેપાર ઉદ્યોગ અને જુનરને લગતી વિચારોના પ્રયત્ન શાસ્ત્રીય નિર્માણ પણ વિચારના થઈ છે સમાજ કે રાજના ઉપના નજી મહાભાવોના ઇતિવ્રતો હાલ તેમના પશ્ચિમ રૂપ મમાં ત સામાન્ય જુદિત ન જુ પણ વિચારુ થઈ છે એમાં કેરો તેની કેવળી, તેનો રાજ અને દ જને વિચાર ના થઈ છે એમ

કાંઈ નથી ; પરંતુ તેની તપાસણી તેના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રગતિ અને સમાન્ય વિચાર શૈલીના સંબંધમાં કરવાની છે. એ પ્રકરણમાં રમજતા—ચિત્રકળા, પોશાક, સાહિત્ય ગાયનવિદ્યા, શ્રીતિશાસ્ત્ર કે કોતરકામ અને ઇમારતો બાંધવાની કળામાં પરિપક્વતા જોવાનું અને તેનો દરજ્જો આંકવાનું કામ છે. એમાં લોકોના નિત્યજીવનની પ્રણાલિકા, તેમના બોજનના પ્રકાર, તેમનાં ઘરો, રાજસ્થાનું અને તેમના આનંદ વિનોદની બાબતો વગેરેનો પણ સમાવેશ થયો જોઈએ છે. આખરે એ સર્વમાંથી તાત્પર્યરૂપે સર્વેના અનુસંધાનથી સવળા વર્ગોને આદર્શરૂપ અને વ્યવહારિક નીતિનાં સૂત્રો તારવી દેવાનું બની શકે તેમ છે. એમ કરવાનાં સૌથી સરળ માધ્યમ, અમુક સમાજના રાજધર્મો અને કાયદાઓ, રીતરીવાજો, કહેવતો અને મહાકૃત્યો છે. આ જુદી જુદી બાબતોના સર્વે પ્રકરણોનું અનુસંધાન એવી રીતનું થવું જોઈએ છે કે જે ઉપરથી તે સર્વમાં રહેલું પ્રકૃતિ જન્ય એકા જણાઈ આવે, અને કયા કયા સામાજિક ભાવો એક બીજા સાથે અનિવાર્ય જોડાયેલા છે તે પણ સમજી શકાય. વળી દરેક યુગ અને તબક્કાના ઇતિહાસની રચના એવી હોવી જોઈએ કે દરેક સંસ્થા, માન્યતા અને આચાર વિચાર કેવી રીતે જન્મ્યા, પોષાયા અને પરિપક્વ દશાને પામ્યા તે બરાબર સરસતાથી સમજી શકાય. આવી રીતના ઇતિહાસમાંથીજ દરેક માણસને પોતાના જીવનના આદર્શો બાંધવાના આદર્શો અને તેમને જીવન વ્યવહારમાં અમલમાં મૂકી શકે કરવાના માર્ગ જાણી આવે]

સમસ્ત ગુજરાતનો કે તેના જુદા જુદા જિલ્લાઓ અને ગામોના ઇતિહાસ તૈયાર કરવાને માટે ઉપર જણાવેલી વિગતો યોગ્યવાને અનેક યુગો અને રાજકીય પ્રકરણોના તબક્કાઓમાં મહાભારત શાસ નિરોધ વડે કુળકીઓ માગવાની છે. જ્યાં એક કાળે નિર્જન અરણ્યો અને ઉપવનો કે દરીયાની સપાટી અને મહા રણો આવી રવા દતાં ; જ્યાં અમુક ખીણ કે ખાડોશની તડકાથી ચળકતી ઢાળ પડતી ટેકરીઓના નિમ્ન પ્રદેશથી વેશેષ ભાગમાં ભાગ્યેજ ખેતીનાં બીજો રોપાનાં ; જ્યાં હમણાં લોકોની વસ્તીથી, પ્રવૃત્તિઓથી અને સંસ્થાઓથી ઉભરાયેલા મહા કોલાહલ મચી રહ્યો છે તે સર્વમય આપણી હાલની સમાજની રંજબૂમિ કે ચિત્રપટ શાથી રચાયેલા કે રોવાયેલા છે ? પાંડુ, આણ્ડુ કે ગિરનારનાં દેરાસરો, સોમનાથના મહાશિવનું દેવાલય, આંખોનેરની કાલિકાને મનાતો પાવાગઢ, અને ખીજ અનેક પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્થાઓ કે દેવાલયો ; શરીરો તોડીને રચનારી હાલની સ્વદેશી બેકા ; ઝુંપડાના ઉદ્યોગોના નાથ કરી રચનારી ડયરીઓ, ચામડાની, કાપડની, લોહની, તેલની, અનાજની વગેરે ફેક્ટરીઓ ; ઉપદેશકો અને પુરાણીઓનું કે સન્યાસી અતિથિઓનું કામ ઉપાડી તેનારા વર્તમાનપત્રો, સાપ્તહેરિઓ કે હાલનાં વિદ્યાલયો ; સદાવતોને રચેલા હવા થતા અનાયાજનો આપધ-શાળાઓ વગેરે ; અને પ્રાચીન મંદીરોને રચાને હબી થતી આનંદવિનોદ, વિચાર

શોધ કે સમાજ સેવાની નાની મોટી કલ્લો વગેરે જુના અને નવા ભાવો વચ્ચે શો ભેદ કે અભેદ છે, કેટલે દરજ્જે નવું અનિવાર્ય છે અને તેમાં જુનાના મહાઉપયોગી સત્વોનો ભય થઇ શકે તેમ છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમને કેવી રીતે આપણી સમાજના હિતમાં ઉડા ઉતારી શકાય તેમ છે, આ સર્વ વિચાર્યુ, શોધતું અને તપાવતું ધટે છે. યુગરાતના સમસ્ત ઇતિહાસને નીચે પ્રમાણે ૯ મુખ્ય પર્વોમાં વહેંચી શકાય તેમ છે.

૨. યુગરાતના ઇતિહાસના કાળની યુગ-દર્શક રૂપ રેખા.

૧. પૌરાણિક કે તેથી આદિ કાળનું પર્વ.
૨. બૌદ્ધ પર્વ—(૧) મૌર્ય વંશ (૨) ગ્રીક વંશ (૩) ક્ષાત્રપ વંશ (૪) ત્રૈકુટ વંશ (૫) ગુપ્ત વંશ (૬) વલ્લભી વંશ (૭) આયુક્ય વંશ
૩. યુગરાત ગર્ભાધાન પર્વ—(૧) શુન્દર વંશ (૨) રાષ્ટ્રકુટ વંશ (૩) મિહીર વંશ.
૪. જૈન પર્વ—(૧) ચાનડા વંશ.
૫. બ્રાહ્મણ ધર્મ પર્વ—(૧) આયુક્ય કે મોર્ચકી વંશ (૨) વાલેસા વંશ.
૬. મુસલમાની પર્વ—(૧) દીલ્હી સાલ્તનસાલ્તના મુમલમાની મુખાઓ (૨) અમલવાદના રામઓ (૩) દીલ્હીના તખ્તનું સામ્રાજ્ય.
૭. મહા અસાતિ પર્વ અને સ્વતંત્ર ન્દાની નવાગીઓ
૮. મરેઠી પર્વ.
૯. બ્રિટિશ પર્વ (૧) કંપનીનું રાજ્ય.

(૨) પાર્સીએન્ટની સત્તા સને ૧૮૫૮થી

ઉપલી રૂપ રેખામાં હિંદુરાજ્યસામન સ્થિતિના યુગો ધાર્મિક પ્રાન્તલ્યના આધારે ગોઠવ્યા છે, કેમકે તે કાળમાં વહેંચેલી હાયાચાણું દોવા છતાં પણ યુગરાતી પ્રજાનું ધાર્મિકસામન ધર્મજ પ્રબળ હતું અને તેની દટિ એજ જીવન બ્યવહારના સર્વ પ્રદેશોને તે કાળની પ્રજા જોતી હતી.

આગળ જણાવેલા નિમાગે પ્રમાણે ઉપલા દરેક યુગના ઇતિહાસની નીચે પ્રમાણેની સામાન્ય આદી રૂપ રેખા દોરી શકાય. તે રૂપ રેખાની પુરવણીમાં સાશ્વતતાનું પ્રમાણ તે. તે તે યુગના ઇતિહાસનું અંતરું કે ઉત્તરનું પ્રકટીકરણ છે.

દરેક યુગના ઇતિહાસની સામાન્ય રૂપ-રેખા.

૧. રાજકીયભાવ—૧. જોગાતમક પ્રદેશની નાજમયાદ અને વસ્તીના આક-

* આ આખા નિબંધમાં 'બાવ' મજ્દ phenomenon ના અર્થમાં વાપરેલો છે

કાઓ. ૨. પ્રભુપ્રિય રાજકર્તાઓ કે નહાતા મોટા અમલદારોની લોક સેવાની વિમતો
૩. રાજકીય મંર્યાઓ અને રાજતંત્ર. ૪. પ્રજા અને રાજ તરફના અમર્યાઓના
આરિત્ર કે જીવન અંશ. ૫. સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, રાજધર્મો, કાયદાઓ, દોષો કે બિગડો
અને કુરનિયમો ; ૬. પ્રજાના વિચાર પ્રસારક કે પ્રતિનિધિ મંડળો ; પ્રજા અવાજ,
વર્તમાનપત્રો ૪૦ ૭. બંક ઉચ્ચેરણી અને અગંતોષના પ્રસંગો. ૮. યુદ્ધશાસ્ત્રનો દરજ્જો
૯. પરદેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ. ૧૦. ઐતિહાસિક મકાનો,

૨. સાંસારિક ભાવ.

૧. સામાન્ય સાંસારિક ભાવ.—૧ નાનો કે વૃદ્ધોની સત્તા ભારખોળ,
૨. શ્રદ્ધાઓ, આચારવિચાર અને સામાન્ય વર્તન અને સભ્યતાના નિયમો.
૩. કુટુંબના અંગભૂતો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ અને ભાવ. ૪. લક્ષ્ય મરણ્ય વગેરે ખાસ
પ્રસંગોના રીતરીવાજો. ૫. સંસાર સુધારણા જાહેર હિલચાલોના મંડલો અને સંસ્થાઓ.
૬. આત્મિક વિનોદના પ્રકાર અને જાહેર તહેવારોની ઉજવણી. ૭. સંસાર સુધારક
અમર્યાઓ. ૮. જીવન નિવોદના સાધનો, પ્રકાર, અને અર્થ. ૯. રોગો અને ઔષધ-
શાસ્ત્ર તથા જન્મ મરણના પ્રમાણ. ૧૦. સાંસારિક રીતરીવાજોની ફેરફારોને અંગે
જાહેર અસંતોષ અને ઉચ્ચેરણી બંધા સંસાર સુધારણા મહા પ્રસંગો.

૨. ઉપસાંસારિક ભાવ— ૧૧. હુલર ઉદ્યોગ, વેપાર શિક્ષક કે ખેતી વગેરે શાસ્ત્રોની
પ્રગતિ. ૨. તેમના જુદા જુદા શાખાઓના જુદા જુદા અમર્યાઓ. ૩. આર્થિક સ્થિતિ,

૪. પરિશિષ્ટ અથવા તે તારતમ્યરૂપ જુદી વિકાસ ભાવ.— ૧. કેલવણી તેને
પ્રકાર, દરજ્જો, પદ્ધતિ અને સાધનો. ૨. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીય સામાન્ય પ્રગતિ ૩. સામાન્ય
વિચાર શૈલી. ૪. રસગતા શક્તિ.—સાહિત્ય, ચિત્રકળા, પોશાક, ગાયનશાસ્ત્ર, મૂર્તિશાસ્ત્ર
કે કાંતરકામ અને હાતરકામ અને હાતરકામ બાંધવાની કળા વગેરે ઉપરથી. ૫. મહા શોધકો. ૬. સદા-
ચક મંડળો. ૭. સંસ્થાઓ-નિશાળો, કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, મ્યુઝીઅમો, નાટકશાળાઓ
પ્રીત્યરંગભેરીઓ ૪૦.

૩. ધાર્મિક ભાવ.

૧. સંપ્રદાયો અને તેમની મંત્રણા, વહેમો, ઉત્પત્તિ અને જાહેર સંસ્થાઓ
સાથે. ૨. દરેકના અમર્યાઓના જીવન—અર્થ. ૩. કર્મકાંડો. ૪ નીતિશાસ્ત્રો. ૫.
લોકોપર તેમના કાણુ અને અસર. ૬. રાજમત્તાની તેમના ઉપર હક્રમત અને સદાપ-
ના પ્રમાણ વગેરે. ૭. અસંતોષ અને ઊપસંપાદયના આચાર વિચારના ધાર્મિક પ્રસંગો.
૮ દાનના પ્રકાર. ૯. પ્રજામાં ધાર્મિક પ્રચાર કરનારો મંડળો કે વર્ગો. ૧૦. યાત્રાનાં
સ્થળો ૧૧. મંદિરો, દેવળો, દેશસરો, મસજિદો વગેરે.

[આ પ્રમાણે દરેક ગામોનો જીવનચરિત્રો કે સમસ્ત યુજ્જ્વાલનો આશીર્વાદ આપીને શેષીનો ઇતિહાસ તૈયાર થઈ શકે, અને તેવાજ ઇતિહાસ દ્વારા રચેન્સર નિર્ણયે છે કે]

તે પ્રમાણે સર્વ દેશની અને કાળની પ્રજાને ઉપયોગનો ઇતિહાસ થઈ પડે. તે કહે છે કે, "The only history that is of practical value is what may be called descriptive sociology. And the highest office which the historian can discharge is that of narrating the lines of nations as to furnish materials for comparative sociology ; and for the subsequent determination of laws to which social phenomena conform."

નરહરિ કંઈજારામ દેશાધી બી. એ.

* દ્રષ્ટાંતો સાથેના સમાજશાસ્ત્રને માત્ર વ્યવહારિક ઉપયોગનો ઇતિહાસ કહી શકાય. હવેના યોગ્ય (સામાન્ય) સમાજ શાસ્ત્રને માટે સાધનો પુરાં પાડવા અને સામાજિક બાબો ક્રિયાના નિયમોને આધીન છે તેમજ ઉપદેશનું નિશ્ચય કરવાની બાબે જવાબદારી બનવી શકાય, તેવી રીતે પ્રજાઓના જીવનચરિત્રો ઇતિહાસકારે આપવાના છે

જૈનલના એટલે ખ્રીસ્તી પવિત્ર શાસના ગુજરાતી ભાષામાં

તરજુમાનું ટૂંક ઐતિહાસિક વર્ણન.

(રેવ. જી. એસ. સ્ટીવન્સન, એમ. એ. બી. ડી, રાજકોટ.)

ખ્રીસ્તી ધર્મનું એક મુખ્ય સુત્ર એ છે કે ઇશ્વર માણસથી જોગખી રક્ષાય એવો છે એટલું જ નહિ, પણ તેણે પોતે જ આપણને અમુક રીતે તેમજ લેખિત પ્રક્ટીકરણ દ્વારા પણ પોતાની જોગખાણ પમાડી છે એટલે વર્ષો સુધી ઇશ્વરે મનુષ્ય જાતિને તેમના સ્વભાવના જુદા જુદા અંગ સંબંધી કેળવીને તથા અનુભવ વેવડાવી ને જે વિધ વિધ બોધ આપેલા છે, તેની ઐતિહાસિક નોંધ, એ આ પ્રક્ટીકરણનો અર્થ છે, ને તેની પગકાંઠા હજી ખ્રીસ્ત, જેને ખ્રીસ્તીઓ ઇશ્વરનો એક જ મંપૂર્ણ અવતાર માને છે, તેના જીવન ચરિત્રમાં તેમજ તે સંબંધી પ્રથમના ખ્રીસ્તી લેખકોના બોધમુક્ત લખાણમાં રહેલી છે.

આટલા માટે જ્યારે આપણે ખ્રીસ્તી ધર્મ પુસ્તક વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે કેવળ એક પુસ્તક સંબંધી નહિ પણ અનેક ભાષામાં ગ્રંથો તથા ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર કવિતા, નાટક, તત્વજ્ઞાન, ન્યાયશાસ્ત્ર કનિષ્ઠ વાતો અને હઠાપણ બરેલી કહેણીઓ વગેરે વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર એવા પુસ્તકના મમૂદ વિષે આપણે કહીએ છીએ દરેક યુગના મહાન શુદ્ધિશાળી પુરુષો આ પુસ્તક મમૂદ શીખના કે શીખાવનાં વડી થાયા નથી, અને એમ છતાં પણ ને આધારણમાં આધારણ માણસથી અમજ રક્ષાય એવો છે એટલે જે જુદાના જુદા ધર્મો તેમજ માનકો પણ તોડીને ખાઈ શકે તેના જેવો છે.

હવે આપણે મમજી મકાસી કે જે પૂર્વના પવિત્ર ધર્મગ્રંથો ને માત્ર ત્રિફલેતે માટે જ છે તથા જેની ભાષા તેના અર્થના જેટલી જ અગત્યની મનાઇ છે, તે એટલે સુધી કે તેનો તરજુમો ખરેખર થઇ શકે જ નહિ, પણ ને પ્રથમ જે ભાષામાં મનુષ્યોને અપાયેલા છે તેજ ભાષામાં ને જોખ રીતે મમજી મકાસ તથા તેની ખુબી જાણી રક્ષાય, તેવા ગ્રંથો જેવું ખ્રીસ્તી પ્રક્ટીકરણનું ધર્મ પુસ્તક નથી તેનો તો તરજુમો થઇ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ ને તરજુમો થવા માટે ગ્રંથો છે, કે તેથી દરેક દેશના માણસો પોતપોતાની ભાષામાં ઇશ્વરના અદ્ભૂત ક્રમો વિષે જાણીને તેનો બોધ ગ્રહણ કરે.

આ જામત ખ્રીસ્તી લોકોને જે પૂનઃન જાણી મગજબેથી છે જે વફૂદી યોકોમાં પણ ખ્રીસ્તી ધર્મની સરચાત થઇ દતી, અને જેમને તેમના ધર્મ પુસ્તક

માટે એટલો મધ્ય અધ પુન્ય આવ હતો કે તેઓ પાતાના ધર્મ પુનઃકના અશરે અક્ષર ગણતા, તે લોકો પશુ ત્યારે તેમનામા પદેશ જવાની અને ત્યા રહેવાની પદ્ધતિ પડી ત્યારે મૂળ દેશી બાસામાથી તે ધર્મ પુસ્તકનો પ્ર-શુભો તે રખતે આખી મુધરેલી દુનિયામા ચાલતી ઝીક બાપામા કરનાની મુખત્યારી આપના અચકાયા નહિ. વળી પ્રથમના ખ્રીસ્તી લેખ પોતાનો આ કિમતીમા કિમતી ખજાનો દરેક નહ રાકે એવો કરનાને એટલા બધા આતુર હતા કે જે કે તે રખતે દરેક શીખેલો માણસ ઝીક બાસા (જેમા "નવો કરનાર" વખાએતો હતો ને) મોલી અને સમગ્ર શક્તો તો પશુ તેના બાપાતર લાગિન અગમી, એથીએપી ગોથી અને ખીજ પશુ કેટલીક બાપાએમા કાગજ પુર્વક અને પદ્ધતિસર કરનામા આન્યા એવે સુધી કે ત્યારે ઝીક દસ્તલિખિત પ્રત અપૂર્ણ માલૂમ પડે ત્યાર આ બાનાનરા મૂળ મથની બાપા તથા અર્ધ નહી કરવામા વખતો રખત ઉપયોગી થઇ પડે છે ને બાપાતરોમાતુ નહી એક જે લાટિન વર્ણેટ કહેવાય છે તેની મધ્યકાલીન ખ્રીસ્તી લોકોપ- એટલી નધી મતા મનમી ગઇ છે તે જે કે મૂળબાસામાથી કનયેલો વગ એક ગચ્છુમો હતું તો પશુ ધણા વખત સુધી આખા પશ્ચિમ ખ્રીસ્તીસ્થાનમા ને એક જ રમાણુભૂત મથ ગણના લાગ્યો. એટલે જેમ મસ્કૂત બાપા જે આટલા વખત સુધી બધી બાપાઓની માતાતુ પદ લઇ બેઠી હતી તે દાલના વિદ્વાનોને ચોક્કસ જણાયું છે કે માત્ર ખીજ પ્રાકૃત માફક એક અઘાત પુત્રાની બાસામાથી ઉતરેલી છે અને ખીજ ભગતખડની બાપા ઓની પેર તેની દીકરી જ છે, તેમ એ લાગિન બાસાત- મુગ મથનું પદ રણા વખત સુધી નહ બેઠું.

ત્યાર મા- મા નર્મ પહેલા આખા યુરોપમા વિપ્રાનો પુનરાદાર દાવાનગ માફક પ્રસરી ગયો હતો, ત્યાર ધર્મપુસ્તકની મૂળબાપા દેશી અને ઝીક તરફ પલા વિદ્વાન માણુમેએ ન-ગ કરનાવા માડી જેથી આમગ જતા ચોમ્ય મુધાનથી તેના બાપાતર યુરોપની જુદી જુદી બાપામા થઇ ને રખતે મત્યા તે મુગમા મેખનના બોધ માણુમેના હૃદયમા એટલો બધો ઉત્તમ ગયો હતા કે એ પરદેહી ધર્મ પુસ્તકની બાપા તેમની મૂળ બાપા જેવીજ થઇ ગઇ, એટલે સુધી કે, જે આપણને ઉત્તમમા ઉત્તમ ઇંગ્રેજ ગઇ એમનું હાય તો તે મિલ્ટન હેકે કે મેકન જેવા મહાન લેખક પામેથી નહિ, પશુ એ પુસ્તક જેનો જન્મ ઇંગ્લંડમા તો નહિ, તેમજ યુરોપ કે પશ્ચિમમા નહિ, પશુ જે એશીઆમા બાજે આપણુ નધા એકદા મત્યા છીએ ત્યા થયો હતો, તેના (અને તે વળી નમનમ નિમનાઇ ગએલા માણુસોએ) ઇંગ્રેજમા કરેલા બાપાતરમાથી મળે.

તે વખતથી, અથવા તો ખાસ કરીને અથ મા સૈકાનો પાછલો બામ ત્યાર પશ્ચિમના ખ્રીસ્તી લોકોને જે જે દેશમા તેમના વર્ષ પુસ્તકનો બોધ ફેલાયો ન હતો ત્યા તે ફેલાવવો એ પોતાની કરજ છે, એમ મમગ્નથુ ત્યારથી ખ્રીસ્તી ધર્મપુસ્તકના બાપાતર વધતા ગયા જૈવલના આ બાપાત- તથા વહેચણીના કામમા મદદ કરનાના હેતુથી એક જ ઇંગ્લંડમા નહિ પશુ અમેરિકા, જર્મની હોલેન્ડ, રશીઆ ને બીજા

દેશોમાં બૈબલપ્રસારક મંડળીઓ સ્થાપાઈ ; જેઓમાંની એક જ (એટલે British and Foreign Bible Society નામની) મંડળીને બૈબલ કે તેના અમુક ભાગની જુદી જુદી ૪૧૮ જેટલી ભાષા કે બોલીમાં ભાષાંતર કરવાનું માન પડે છે. ત્રીસ કે ત્રીસ પછી ભાષામાં જેનો તરજુમા થયો હોય એવું સામાન્ય કે ધર્મનું પુસ્તક હશે તે કોઈક જ હશે ; તે ખ્રીસ્તી બૈબલનાં આટલી બધી ભાષાઓમાં થયેલા તરજુમા વિષે સાંભળીને આપણે છક જ થઈ જઈએ છીએ ; ને આટલી બધી ભાષાઓ-જગતમાં હશે એ માનતાં પણ ઘણા લોક આચક્રા ખાશે. પણ હજી તો ઘણીએક ભાષામાં આ ધર્મપુસ્તકનાં ભાષાંતર કરવાં બાકી રહ્યાં છે. તોપણ જેમાં ભાષાંતર થયું હોય એવી ભાષાઓની સંખ્યા વર્ષો વર્ષ વધતી જાય છે. ગ્રંથ સાલ જ લગભગ છ એક નવી ભાષામાં તરજુમા થયા હતા, ને હાલ પણ ખીજા થતા જાય છે. જે ખ્રીસ્તી મંડળીના નામદાર વૈસરોય સાહેબ અને મેનાપતિ સાહેબ સભાસદ છે તે મંડળીએ બૈબલના અમુક ભાગનું ભાષાંતર પડોશની પડાડી જાતની બોલીમાં કરવાનું માથે લીધું છે તે, હું યોગ્ય ગણત પહેલાં મીમને જયો હતો ત્યારે, જાણીને મને ધ્રોણ આનંદ થયો.

આવી રીતે ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવો, તથા તે મનુષ્ય જાતને સુલભ થઈ પડે એવું કરવું, એ ખ્રીસ્તી ધર્મનું મુળતત્ત્વ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તેના ધર્મોપદેશકો જાય છે ત્યાં તેઓ પોતાની માથે બૈબલ અવસ્ય લેતા જાય છે.

કોઈ કોઈ વખતે કેટલીક જંગલી જાતિઓના સંબંધમાં તેઓમાં બોલાતી ભાષાની પ્રથમ તો ધર્મોપદેશકોને લિપિ પણ કરવી પડે છે. જે ભાષામાં, વ્યાકરણ અને શબ્દકોષ તો નથી એટલું જ નહિ પણ બોલાતા શબ્દો માટે લિપિ પણ નથી કરવી પડે છે, તેવી ભાષામાં બૈબલ જેવા વિવિધ વિષયવાળા પુસ્તકનું કે ગમે તે પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવામાં કેટલી મુશ્કેલી નડતી હશે તેનો આપ માત્ર ખ્યાલ જ કરશો તો ખબર આતું દેખીતી રીતે અસંભવિત લાગતું કામ બૈબલનો શુભ યોધ સધાજાને જણાવવાના હેતુથી ફરી ફરીને કરવામાં આવ્યું છે. અને આજ કાલ જગતમાં આપણા ઘણા મનુષ્ય જાતભાઈઓ એવી ભાષા હાલ લખી વાંચી શકે છે કે જેને ખ્રીસ્તી શ્રોતાએ પોતે માનેહું ઇશ્વરનું વચન ફેલાવવાના હેતુથી જ તેનું લિખિત રૂપ આપ્યું છે.

પણ આ ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર ગુજરાતી જેવી ખીલેલી તથા સુધરેલી ભાષામાં કરવાનું હોય છે ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન ફરી જાય છે. આ ભાષાનું લિખિત રૂપ છે એટલું જ નહિ પણ તેનું સાહિત્ય પણ સારી રીતે ખીલાએલું છે. શિક્ષકો તેમજ વ્યાકરણ, શબ્દકોષ વિગેરે અભ્યાસ કરવાનાં સાધન તુરત જ મળી શકે એમ છે. (તોપણ એટલું તો ખાસ જણવા જેવું છે કે ગુજરાતી ભાષામાં અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરી લખાએલું વ્યાકરણ તેમજ સંપૂર્ણ અંગવાળો શબ્દકોષ એ બન્ને જે ઐરિષ મિશનનો અંગ હોવાનો મને પણ લાભ મળેલો છે તેના ધર્મોપદેશકોએ કરેલાં છે. વ્યાકરણના કર્તા સુવિખ્યાત રેવ. જે. વી. એસ ટેલર સાહેબ છે, અને શબ્દકોષના કર્તા એલેક્ઝાન્ડર પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાં આવેલાં જે ધર્મોપદેશકોમાંના એક એટલે

રેવ. રૉબર્ટ મૅટગમરી સાહેબ, જેઓએ તેમનું પ્રથમ મુકામ આપણા આ રાજકોટમાં કર્યું હતું, તે છે.

જૈનલના ભાષાંતર કર્તાએ જે બાબતો પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખી તે પર પુરેપુરું લક્ષ આપતું જોઇએ તે આવી છે :—

• પહેલું તો, ભાષાંતરમાં મૂળ મંથનો બરાબર ચોક્કસ અર્થ થવો જોઇએ. ખીન્નું, તે બધાથી સમજી શકાય એવું થતું જોઇએ. અને

• ત્રીજું, ઉપરની જે બાબતોમાં હરકત ન આવતી હોય તો, તેની શૈલી વિદ્યતા બરેલી અને છટાદાર કરવી જોઇએ.

જેને ઇશ્વરના વચન માનવામાં આવે છે તેને માટે પુન્યભાવ તથા વિદ્યતા બરેલાં લખાણની બાબતમાં ખાસ ચોક્કસ થવા જરૂર છે. પણ એમ થતું ધણું મુશ્કેલ છે. દાખલા તરીકે, ધણા ગ્રીક શબ્દોના અર્થને બંધ બેસતા શબ્દો હાલની ભરતખંડની ભાષામાં નથી. વળી કેટલાક મૂળ અર્થને મળતા આવતા પણ શબ્દ છે જે વાપરવા ભાષાંતરકર્તા તરત લલચાય છે : પણ તેવા શબ્દોનો ઉપયોગ જુદો જ હોય છે, અથવા તો તેઓ ખરાબ અર્થમાં વપરાતા હશે, એટલે તે તેનાથી વાપરી શકાતા નથી. આવી મુશ્કેલીઓ જૈનલના પહેલાના ભાષાંતર કર્તાઓને પણ નડી હતી. મનુષ્યજાત માટે ઇશ્વરનો પ્રેમ તે કે માણસોએ એક ખીજ પર પ્રેમ રાખવો જોઇએ તે સંબંધનાં ધણાં વાક્ય જૈનલમાં આવેલાં છે. પણ પ્રેમના અર્થનો ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ (એરોસ) તેમ જ લાટિન ભાષાનો amor (આમોર) એ શબ્દનો ખરાબ અર્થ થવા લાગ્યો હતો ; એટલે (આગાથે) ગ્રીકમાં અને લાટિનમાં caritas (કારિટાસ) એ શબ્દોને નવા દાખલ કરી જુદા જ અર્થમાં વાપરવા પડ્યા. આ શબ્દો તે વખતના લોકોને વિચિત્ર લાગ્યા હશે, પણ જૈનલમાં તે વાપરવામાં આવ્યા એથી હવે તો ગ્રીક અને લાટિન ભાષામાં તેઓ પ્રચલિત ધરમથુ શબ્દ થઇ પડ્યા છે. આજે ગુજરાતી જૈનલમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દોની બાબતમાં પણ એવું કષ્ટક થતું છે. આરંભથી પોતાના સેવક થવા માટે પરમેશ્વરે જેમને પસંદ કર્યા છે તેવા માટે “નિવડેલાં” શબ્દ વાપરેલો છે. કોઇ નિર્દય ધણીના પંજમાંથી જરથાસ્ત્ર ધ ગુલામોને છોડાવવા માટે કોઇ માણસ જેવી રીતે તેમને ખરીદી લે, તેવી રીતે માણસોને પાપના પંજમાંથી મુક્ત કરવા માટે પ્રભુ ઇસુએ કૃપાકરી બચાવી લીધા તે જણાવવા માટે “ખડી લેવું” એ શબ્દ વપરાયો છે. આવા ને ખીજ કેટલાક જરા ફેરવાયેલા અર્થ-વાળા શબ્દો ખ્રીસ્તીઓના ધર્મપુસ્તકના ખાસ શબ્દ થઇ ગયા છે, પણ તેમની વિચિત્રતા ધીમે ધીમે જતી રહે, એવું થવા આવ્યું છે.

સમજી શકાય એવી રીતે લખવું એ પણ જરૂર છે : કારણકે જૈનલમાં ઇશ્વર તરફથી આવેલો જે ભોધ રહેલો છે તે દરેક માણસ ગમે તો તે અબણ કે ગામડી-ઓ હોય તોપણ તેને પહેંચાડવો એવી જ આ ધર્મપુસ્તક પ્રગટ કરવાની ધારણા છે,

વિભાગ] બૈબલના ગુજરાતી ભાષામાં તરગુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન.

માટે સાધારણ વાંચનાર સમજી શકે એવા શબ્દો બનતાં સુધી ભાષાંતર કરીએ વાપરવા, એ હરકોઈને જરૂરું લાગશે.

હવે હિંદુ લોકો, અર્થ સમજાય કે ન સમજાય પણ, ધર્મ સંબંધીના વિચારો અન્ય ભાષા દ્વારા દર્શાવવાને ટેવાઈ ગયા હોય એવું લાગે છે. બ્રાહ્મણો પણ કોઈવાર વેદમાંથી શ્લોક બોલશે કે મંત્ર બોલશે, અને તેનો અર્થ એમ નથી સમજતા એવું ખુશીથી કબુલ કરશે. તેમ જ સાધુ કે બીજા કોઈ ગુરૂઓ પોતે ગુજરાતી હોય છતાં પણ ધાર્મિક વિષય અર્થતી વખતે સંસ્કૃતમય હિંદીમાં જ બોલે છે ; અને મુસલમાનો પણ કુરાનમાંથી લીધેલાં અરબી વાક્યોં ને શબ્દોવાળી હિંદુ બોલ્યા કરે છે, એ બાબત સર્વ કોઈને જાણીતી છે. આમ થવાથી જે ગામડીઆ લોકો આવા ઉપદેશકોની પાસે એકલાં થયા હોય કે તેઓને તો નહિ જેવો જ અર્થ સમજાય એમ ધણી વાર બનતું હશે. આ પ્રમાણે ધર્મની ઉંચામાં ઉંચી વાતો અન્ય ભાષામાં કરવાની ટેવ ધણી ખરા લોકોને પડી છે, તેથી જ્યારે ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશક પોતાના ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર ગામડીઆ લોકો સમજી શકે એવી ભાષામાં કરવાનું કહે છે. સારે, જે વિદ્વાન માણસની તેણે તરગુમો કરવામાં સહાય લીધી હોય, તે પુણ્ય ભાવ બતાવવા માટે બન્ને સમજી શકાય એવી ન હોય પણ વધારે અલકૃત ભાષા વાપરવા તેને ઠેક છેવટ સુધી કહ્યા કરશે, અને ન માને તો અણગમો બતાવશે. આ પ્રમાણે પરભાષામાં સમજી શકાય એવી રીતે તરગુમો કરવા પ્રયત્ન કરતાં ભાષાંતર કરનારને હમેશા સાવધાન રહેવું પડે છે કે રખેને તેના વિદ્વાન સહાયકની અલકૃત ભાષા વાપરવાથી ભાષાંતરનો અર્થ ઝાંખો થઈ જાય. વળી તે ઉપરાંત દેશના અમુક ભાગમાં થયેલા સામાન્ય હોય એવો શબ્દ કદાચ દેશના બીજા ભાગમાં બરાબર ન સમજાય, એવું પણ થાય છે. દાખલા તરીકે, જે સુંદર ભાષામાં ઇશુ ખ્રીસ્ત શાકેલાઓને પોતાની પામે બોલાવે છે,—

“ ઓ વૈતકે કરનાગઓ તથા ભારથી લલાયલાઓ,

તમે સઘળા મારી પાસે આવો, ને હું તમને વિસામો આપીશ
મારી ઝુંસરી પોતા પર લો, ને મારી પામે શીખો, કેમકે હું મનમાં તમ
તથા રોકડો છું

ને તમે પોતાના જીવમાં વિસાસો પામશો.

“ કેમકે મારી ઝુંસરી-મહેલ ને મારો બોલો દલકો. છે ” તેમાં વપરાયેલો ઝુંસરી શબ્દ કોઈ પણ ચરોતરના ખેડૂતને ધણે જ પરિચિત છે, પણ તેના કાઠીઆ-વાડી ભાષાઓના હિત માટે તેનો અર્થ કદાચ સ્પષ્ટ કરવો પડશે.

છેવટે શૈલી ઉપર પણ ધ્યાન રાખવું પડે છે વિષયને માટે જેમ પુણ્યભાવને લીધે મોકમ અર્થ કરવો નોંધ્યો અને કાર્યનો હેતુ ધ્યાનમાં લેતાં નમજી શકાય એવું લખવાની જરૂર છે. તેમજ બનતા સુધી સારી શૈલી પણ રાખવી એ આવશ્યક છે કારણ કે ભાષાંતરે ગમે તેવું મળી આવે બગાડ મળતા આવતા અર્થવાણું-પણું

જનમીને પોતાનાને સૂન્ય કીધૌ । વઠ્ઠી મળીસની સુરત થેને મૃત્યુના આધીન થેને
અર્થાત કશ ઉપર મરવું પોતાનાને ન્હાનો કીધૌ । એ માટે ईश्वरसे त्येने घणी मोटो
કોધા છે ને સત્ત નામથી મોટું નામ ત્યેને આપ્યું છે । કયે યિશુ નામથી સ્વર્ગના ને
પૃથ્વીના ને પૃથ્વીના હેટલના હરેક ઘોટો નવુંસે । વઠ્ઠી ईश्वर पितानी वढाईने माटे
यिशु खिष्ट जो प्रभु है ए हरेक जिम कबूल करसो ।

(એટલે — ખ્રીસ્ત ઇશુનું જે મન હતું, તે તમે પણ રાખો તેણે દેવના રૂપમાં
હતા, દેવને સમાન હોવું એ પકડી ગળવાનું ચાલું નહિ પણ તેણે દાસનું રૂપ લઇને
એટલે માણસોની પ્રતિભામાં થઇને પોતાને ખાલી કર્યો ને માણસના મગજમાં આકાશમાં
ગગન થઇને મગજ, હા, વધસ્તબના મગજ મુધી આધીન થઇને પોતાને લીન કર્યો,
એને લીધે, જે તેને ઘણો હંચો કાઢ્યો ને મરે નામો કરતા નેને મોટું નામ આપ્યું
એવું કે આકાશમાંના તથા ભૂમિપરના તથા ભૂમિ તળેના સર્વ હમુને નામે બુદ્ધિ ટેકવે,
ને દેવ બાપના મહિમાને માત્ર પ્રત્યેક જીવ કનૂચ કરે કે હમુખ્રીસ્ત ને પ્રભુ છે)

આજથી બરાબર મો વર્ષ પહેલાં (એટલે ૪ સ ૧૮૦૮ માં) આ શ્રીરામપુર-
વાળું બાપાતર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું પણ ૧૮૨૦ મુધી તે બહાર પડ્યું ન હતું
છ સ ૧૮૧૫ માં દેવી અને સ્કિન્ગ નામે બે સાહેબોએ ધર્મપ્રદેશક તરીકે ગુજ-
રાતમાં પહેલવહેલા આગીને સુરતમાં મુકામ કર્યો કામ કરી શકે નેટલું તેમને બાપાનું
માર્ગ થયું તરત જ તેઓએ પોતાના ધર્મપુસ્તકના બાપાનું કામ માથે લીધું છ
મ, ૧૮૧૭ માં તેઓએ નવા કચેરનું અને જુના કરારો શરૂઆતનો ભાગ (જે
જેટાનુપ્ત હોવાય છે) તે મકાન બાપાતર પુરું કરી દીધું એ સિવાય ગુજરાતી
ગ્રંથોએ હિન્દી ઉપરથી આ બાપાતર વધુ હતું ને ખ્રીસ્તી ઉપદેશના મુખ્ય શીક તથા
દેખી માથે કાગળપૂરના સ્ત્રીઓને કરી જોષ ગયા હતા નવા કચેરનું બાપાતર જેના
આકે ભાગ કરેલા હતા તે છાપનાનું કામ ૧૮૨૨ માં અને જુના કચેરનું અંતર ભાગમાં
બે વર્ષ પછી કુલ રૂપીઆ ૧૦,૦૦૦ના ખર્ચે પૂર્ણ થયું

તે ગુજરાતમાં પહેલાં કરેલા બાપાતરના યોગ્યેષ્ટ કામવા જોષ લઇએ* —

“ તાદાઝે તેની મા તથા બાઇ તેની પાગે આવા ને બીડ માટે નેને
“ મલકે નહીં ॥ ને તને ખગન થઇ ને તાદારી મા તથા તાદારા બાઇ બાદા
“ ગામા તને જોનાનું ચાહ ૭ ॥ ને નેણે બિતર આપીને તેઓને કદુ કે
“ માદારી મા તથા માદારા બાઇ તે કે ૬ પરમેશ્વરની વાત સામલીને પાને
‘ છે
(ભૂ ૮, ૧૧ — ૨૧)

*જે પ્રતમાંથી આ વાક્ય ઉતારી લીધા છે તેની છપવાની સાલ, પહેલા
પાના ખોવાઇ ગયાથી, નવી જગ્યાતી નથી પણ શ્રીજી આજ્ઞાઓની માથે સંખ્યાનીને
આ ૧૮૨૧ માં આજ્ઞાતીની પ્રત દસે એવું લાગે

વિભાગ] મૈત્રેયના ગુજરાતી શાખામાં તન્ત્રમાનુ ઐતિહાસિક વર્ણન

આ નવા કરાગના સુરતનાળા બાપાતરની નવી આદિતિ ૧૮૨૭ અને જુના કરારની ૧૮૨૬ મા ફરી છપાઇ દેવનાગરી ત્રિપિમાં એની એક આદિતિ છપાવવાની સૂચના કરનામાં આવી હતી, પણ તે અમલમાં મુકાણી નહિ

૪. સ ૧૮૨૬ મા જાણેલા જુના કરાગના પણ યોગ્ય એક લખવા નીચે લખેલા છે —

“ જીહોવાના પાહાડ પર ડાણુ ચઢડશે તેના પવીત્ર ઢેકાણામાં કોણુ ઉભો
 “ રહેશે * જોહેના હાથ પનીનર ને અતરકરણુ નીરમય ને પોતાનો જીવ ખોટો
 “ પગ નથી રાખો ને દુઆથી સમ નથી આધા * તે જીહોવાથી વરદાન તથા
 “ પોતાના બચાવના પરમેશ્વરથી સાચાઈ પામશે * ”

(ગીતશાસ્ત્ર ૨૪ ૩-૫)

‘ રૂપાને મુખીન માહારા ઉપદેશ તથા શુના કરતા પણ ગનાન લો *
 ‘ હાજો મોતીથી પણ વી નાચારી ને સધની નાહા ॥ વધતુ તેહેની બરાબર નથી *
 ‘ હુ વીદા દુરહેલીની સાથે રહુ છઈ * જીહોવાની ણીહીક હોશ વખોડવો છકાર
 “ તથા જુડો સમાર તથા જુડો માત્રમ તથા બલાઈથી ફરેલા મોહોને હુ રખોડુ
 “ છઈ * મનશુમો તથા પાકી વીત માહારી ડે હુ જુધી જઈ ને જોર માહાર
 ‘ ડે * માહાર આશરે રાખઓ રાજ ક’ ડે ને શરદારો વઢમાન હુલમ કરે
 ‘ છે * માહારે આશર શરદારો તથા અમીરો તથા પગથવીના સધલા ઇનમાફ
 ‘ કરનારા શરદારી કરે છે * જો નને હેત કરે છે તેઓને હુ હેત કરે છઈ ને
 જો વેહેલા મને શોધે છે તેઓ મને પામશે ” *

(દક્ષાતવચન ૮ ૧૦-૧)

૪ સ ૧૮૨૭ મા જાણેલા સુરતનાળા નવા કરારમાં ચોડો ઘણો મુધારો વધારો કરીને તેની એક બીજી આદિતિ અને ૧૮૩૦ મા બહાન પાડનામાં આવી આ સબંધમાં આપણને સદબાજે એક બાપાત્ર કર્તાની તેઓની કૃષિપદ્ધતિ અને તેમને નડતી મુસ્કેલી મનથી નોંધ મળી આવી છે આ પુસ્તક ફરી નાચી જનામાં અને સુધારવામાં મી અ દ્વિતીએ પોતાનો જો વર્ષ સુધીનો બેવો અભ્યાસનો વખત ગાળ્યો હતો, ને તેઓ એમ લખે છે કે —

“ દરેક ભાગ મૂળ ગ્રંથ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે મૂળ ઉપગના સહુ-
 ‘ મી સરમ ગીતાના પુસ્તકો જોવામાં આવ્યા છે મૂળનો મરાબર અર્થ દર્શા
 ‘ નાચાર અને આખા ગુરુ તથા મયજન્ય એક સાકરો અને સદો ગોતવાનો
 ‘ શ્રમ કરનામાં ઘણો રખત લેવાના આ રે ૭ આથી જુની આદિતિ કરતા
 ‘ આ આદિતિમાં મૂળનો અર્થ વધારે સારી રીતે આવેતો હશે, અને ગુજરાતી

‘ ભાષાના ૩૬ વાક્યો વચ્ચેખે ઠેકાણે વધારે ચોગ્ય ગીને વાપરવામાં આવ્યા દશે
‘ એવી અમને આશા રહે છે ’

ઉપર જણાવેલ ભાષાતર કર્તા ચોગ્ય વર્ષ પછી એટલે ૧૮૪૦માં ગુજરાત ગયા,
અને તેમને સુગતમાં ઘટવામાં આવ્યા છે તેમના સંસ્કરણમાં ચોગ્યજ દહેલું છે કે તે
સાચા દીવના અને માદા વર્નનવાળા પ્રીતી અને પોતાના કાર્ય માટે ઉત્તમ નિષ્ઠા
અને ખત માટે પ્રખ્યાત થએલ ધર્મોપદેશક હતા.

આ સુધરણી આદરિત જેના મથાળાપર ૧૮૩૨—૩૭ ‘ એવી માલ મુદ્રણી
છે તેમાંથી ચોગ્યએક વાક્ય લંડીને દાખના તરીકે નીચે લખીશું

‘ કેમકે તમે એ જાણો છો કે તમે પોતાની અવસ્થા ચાલ જે બાપદાદાઓથી
‘ વાગદારતી આવી તેમાંથી તમે નાશ થનાર વસ્તુઓથી એટલે શુનાથી અથવા
‘ રૂપાથી ખડી લેવામાં નથી * પણ જેમ નીરમલ તથા નીરખોડ ગેટાના
‘ બચાના લોહીથી તેમ ખરીદાના મુનવાન લોહીથી [ખડી લેવામાં છે] * તે
‘ અગાજી નમતનો પાઓ નાખ્યા પેહેના ઠગવાઓ હતો ખરો પણ તમારે શા
‘ આ ડેના મનમાં પગલું થયો * તેઓ તમે તેહેને આશરે પગમેશવર પગ
‘ વીશવાચ કહે છે એણે તેહેને મરી ગએલાઓમાંથી બિગડો ને તેહેને હેલો મરીમા
‘ આએપો કે તમારો વીશવાચ તથા ઉમેદ પડ્યાએ * તમે બાપ જાતી
‘ પરના નીગમ * પરમને શાંત આગમને ~~પડ્યાએ~~ માનવાથી પોતાના
‘ પરાણુ મનમાં ગીતા હતા એ * નીમ પગ મુક મનપછી અખડ પરમ કરો *
‘ કેમકે તમે વીનાલી બીથા નહીં પણ અવીનાલીથી એવે પગમેશવરની જીવતી
‘ તથા સરવમલ યુધી નનારી વાળથી ફરી જનમાવામાં છે * કાજે મધાગા
‘ પરાણી ધાસ રગ્યા છે ને માણસનો સવલો મરીમા ધાસના કુલ જેવો છે
‘ ધાસ યુગાંજ જાએ છે ને નેહેલું કુલ ખરી પડે ડે * પણ પગમુની વાત શા
‘ રહે છે ને જે વાગ શારા સમાચા-માં તમને પગમટ કીધેલી છે તે એજ છે *

(૧ પીતર ૧, ૧૮-૨૫)

જો વખતના ઐતિહાસપુરવાળા સિવાય બીજા બધા ભાષાતર અને તેની જુદી
જુદી આદરિતઓની જેડણી વાચનાગને એક એ વાતમાં જરા વિચિત્ર જેવી લાગશે
જ, દત્તચાનીને મૂર્કાચાની ઉપા (સ ને ૧) જેવા અર્થ જિનકુલ નથી મળતા
એટલું જ નહિ પણ જ એ નથી ને તેની જગ્યામાં અ આ ઈ, જી, વગેરે સ્વરો
વાપરવામાં આવ્યા છે વગી કા ગ ને ડાહ પણ જેડમ- ડે જ નહિ એથી ‘ આએપો
(આપો) પરમ, વચનુ, સનુ (સોનુ) સરવકાલ (સર્વમલ) વગેરે નવા જેવા રખડો
આપણી નજરે પડે જ વગી અનુચાર પણ જાણે કારણુ વગર મુશ્કામાં આવે છે
(જેમકે જાણો છો, કેમકે, પગણી (યાણી) માણસ) આ જુધુ જોતા એ પુસ્તકો
તે વખતની બીજી ચોપડીઓની સાથે સંખ્યાવાનું મન થાય છે, કે આ જે મુરતવાળા

[વિભાગ.] બૈબલના ગુજરાતી ભાષામાં તરંગુમાનુ ઔતહાસિક વર્ણન.

બૈબલમાં આપણને આટલું બધું અજ્ઞય જોવું લાગે છે. તે તેજ છાપખાનાની કે તે વખતના સંધર્ષો છાપખાનાની છાપવાની રીત હતી એ માલુમ પડે.

બૈબલની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ શકે તે દરતાં પણ વધારે ઝડપથી તેને માગવામાં આવી. જાણે બાપતર કર્તાઓ પોતાનું ફરી તપાસી જવાનું કામ હાથમાં લે એટલામાં તો સીધકમાં પ્રતો ખુદી ગઇ છે એમ જણાય, અને સુધારા વધારાનું કામ પુરું થાય ત્યાર પહેલાં તો નવી કામચલાઉ આવૃત્તિની હજારો પ્રત છપાવવી પડતી. એક વખત તો એ આવૃત્તિ એકજ સાથે મુંબઇ અને સુરતમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.

આ દરમિયાન ઐરિષ મિશન સ્થપાયું, અને તેના પહેલા ધર્મોપદેશકો કાર સાહેબ અને મટગમરી સાહેબ ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં રાજકોટમાં આવી પહોંચ્યા. કાર સાહેબ યોડા મહિનામાં જ ગુજરી ગયા, અને અહિંના કબરસ્તાનમાં તેમની કબર જોવામાં આવે છે. પણ મટગમરી સાહેબ મોટું કામકરી શકે એટલો વખત જીવતા રહ્યા. મી. મલબારીએ તેમના 'Gujarat and the Gujaratis' નામના પુસ્તકમાં ધર્મોપદેશકના ઉત્તમ નમુના રૂપે તેમના ચારિત્ર્યની મોંઘ લીધી છે. પછી લંડન મિશનરી સોસાયટીએ દક્ષિણના એકજ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું ધારીને પોતાનું સુરત અને મધ્ય ગુજરાતનું કામ ઐરિષ મિશન, (જેના સભાસદોની સંખ્યા હવે વધી ગઇ હતી) તેને સોંપ્યું; અને તેમનો ખીએ કેટલોક કિંમતી સરસામાન જેમાં સુરતના છાપખાનાનો સમાવેશ થતો હતો તે સાથે સુવિખ્યાત રેવ. જે. વી. એસ. ટેલર સાહેબ રૂપે એક ઉત્તમ વારસો પણ આપ્યો. આ માનનીય ગૃહસ્થ, જેઓ ગુજરાતીઓનાં મન જીતી સેવા ધણે ખરે ભાગે પોતે ગુજરાતી જેવા જ થઇ ગયા, તેમના જેવા વિરલાભ છે. આવી રીતે તે વખતથી બૈબલના ભાષાંતર. માટે ઐરિષ મિશનની એક કમીટી (જેના મંત્રી ધણા વખત સુધી રાજકોટવાળા રેવ. જેમ્સ ગ્રાસ્સો હતા) તે જવાબદાર થઇ. ધણા વખત સુધી સુધારા વધારાનું કામ કર્યા પછી સંપૂર્ણ રીતે સુધારેલી આખા બૈબલના ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિ સને ૧૮૬૦ માં બહાર પડી. તેનો એક નમુનો નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

- " હે યાકુબ, તું શાને લીધે કહે, ને હે ધસ્તાબલ, તું શાને લીધે બોલે, કે,
 " મારો માર્ગ પ્રભુ પાસેથી સંતાડેલો છે,
 " ને મારા દેવ પાસેથી મારો ધનસાધ જતો રહેનાર છે.
 " તે' શું નહીં જાણ્યું? તે' શું નહીં સાંભળ્યું?
 " અનંતકાલનો દેવ પ્રભુ, પૃથ્વીની સીમોનો ઉપજ કરનાર,
 " તે કાપર થતો નથી, ને ચાકતો નથી, તેની બુદ્ધિનો શોધ લાગતો જ નથી.
 " કાપર થએલાને બલ આપનાર તે, ને જે મામર્થ્ય વિનાના, તેમને તે પુણ્ય
 નેર આપશે.
 " ને છેકસ કાપર થશે, ને ચાકી જશે, ને જુગ્યાન થઇશે જ થઇશે.
 " પણ પ્રભુની વાટ જોનારા નહું સામર્થ્ય પામશે; તેઓ ગરડના જેવા પાંખોએ
 ઉડશે,

“ તેઓ દોડશે, પણ ચાકશે નહીં તેઓ દિલો, પણ કાપર થશે નહીં ”

(યશાવાહ ૪૦ ૨૭-૨૯)

“ ગેટા પાનક જેવો તે પોતાના ટોવાનું પાનન કરશે, તે જમ્યાને પોતાને બુજી મમેટશે

ને પોતાના ઉર પર ઉઘાળી ગળશે, ને ધવાડનારીઓને મઘાલીને ચલાવશે ”

(યશાવાહ ૪૦ ૧૧)

આ તમજુઓ સૈદ્ધાન્ત અત સુધી ચાલ્યો અને તે પછી સને ૧૮૯૯ માં નવી સુધારેલી આવૃત્તિ બહાર પડી આની ૨૦૦૦ સપ્તર્થ પ્રત માત્ર એક વર્ષમાં ખપી ગઇ* એથી સુધાગ વધાગ કરનારાઓને જાણ થઇ ગઇ કે તેઓ પોતાના કામ કરી શકે નહીં તેથી સુરતના જાપાનામાંથી આવ્યા બૈબલ કે તેના સુવાર્તા વિ અમુક ભાગના ભાષાતરની દશ કે વિશ હસ્તર પ્રતવાળી આવૃત્તિઓ બહાર પડે છે અને જેના દશ વર્ષમાં સુરતના જાપાનામાંથી બહાર પડેલી આ એક જ પુસ્તકની પ્રતની કુલ મળ્યા ૨,૦૦,૦૦૦ની લગભગ થઇ હશે એ ઉપરાંત બીજી બધી ગુજરાતી ચોપડીઓ કરતા ગુજરાતી બૈબલનો સફુધી વધારે પ્રસાર થાય છે એમ કહેવામાં કઇ અનિયમોક્તિ નથી

*તે ઉપરાંત પારસી ગુજરાતીમાં નવા કરાવેલી એક આવૃત્તિ રેવ ધનજીભાઈ નવરોજીની કેપરેખ નીચે તૈયાર થઇને ૪ સ ૧૮૯૪માં છપાઇને બહાર પડી તેમાંથી એક કુદા ફરો નીચે આપેલ છે તે ધણને જાણવા જોઇ થઇ પડશે —

“ પ્રભુની પ્રાર્થના ”

પારસી ગુજરાતી.

અર્વાચીન ગુજરાતી.

ઓ આસમાનમાના હમાગ બાપ તારૂં નામ પાઠ મનાએ તારી પાદશાહન આવે, જેમ આસમાનમા તેમ જમીન પર તારી મન્જ મુઆફક થાએ. હમાગી રોજની રોજી આજ હમને બાપ ને જેમ હમે હમારા કર્જદારોને માર મગીએ છ હમે તેમ તુ હમારા મન્જ હમને માર કર ને હમને અન્માએશમા ન નાખ પણ હમને જુડથી હોયવ કેમ પાદશાહન, તથા કુદગ તથા ગુજરની હમેશા તારી છે આમીન

ઓ આમશમાના અમારા બાપ, તારૂં નામ પવિત્ર મનાએ, તારૂં રાજ્ય આવે જેમ આમશમા તેમ પૃથ્વીપર તારી કમ્જા પુરી થાએ. દિવમની અમારી રોજી આજ અમને આપ, અને જેમ અમે અમાગ અહીંઓને માફ કર્યા છે, તેમ તું અમાન સજો અમને માફ કર અને અમને પરીમલમા ન લાવ, પણ બુડથી અમાગે છુડે કર કેમકે રાજ્ય તથા પતાકમ તથા મદિમા મર્દમાન મુધી તારા છે આમેન.

વિભાગ] બૈબલના ગુનારાતી બાપામાં તરજુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન.

મુધારા- વધારાની કમીટી જેના મંત્રી થોડાક વખત સુધી રાજકોટમાં સારી રીતે જાણીતા થયેલા રેવ. એચ. આર. રેફોર્ટ સાહેબ હતા અને હાલ મુરતના રેવ. ડૉક્ટર રીસડી સાહેબ છે તેણે હાલમાં આખા બૈબલનું કાળજી પૂર્વક ફરી મુધારા વધારાનું કામ માથે લીધેલું છે, અને તેમાં તેમને ઘણાં વર્ષ લાગશે. પણ તેના પ્રથમના ભાગ તો હાથ ધરા છે અને તેના થોડાએક નમુના નીચે આપેલા છે (જે બધા પ્રશ્ન ઇશુખ્રીસ્તનાં વચનમાંથી કાઢેલાં છે.)

(૧) (પ્રશ્ન ઇશુએ) એક બાળકને પાસે બોલાવીને તેને તેઓની વચ્ચે કુલુ મળ્યું અને કહ્યું કે, હું તમને ખવિત કહું છું કે, જો તમે ફરી નહિ, ને બાળકોના જેવા થાઓ નહિ, તો આકાશના રાજ્યમાં તમે નહિ જ પેમશો. માટે જે કોઈ પોતાને આ બાળકના જેવું દીન કરશે, તે જ આકાશના રાજ્યમાં સહુથી મોટું છે.

“ વળી જે કોઈ મારે નામે એવા એક બાળકનો અંગીકાર કરેછે, તે મારો અંગીકાર કરેછે. પણ આ નાનાઓ જે મારાપર વિશ્વાસ કરેછે, તેઓમાંના એકને જે કોઈ ઠાકર ખવડાવશે તે કરતાં તેની કોટિ ધરીનું પડ બંધાય, ને તે મુમુક્ષના ઉદાણમાં કુબાડાય એ તેને મારે સાફ છે.”

“ તમે શું ધારો છો ? જે કોઈ માણસની પાસે સો પેટાં હોય, ને તેમાંથી એક જુલુ, પડે, તો શું નવ્વાણુંને પહાડપર મૂકીને ને જુલા પડેલાને શોધવા જતો નથી ? અને જો તે તેને જડે તો હું તમને ખવિત કહું છું કે, જે નવ્વાણું જુલા પડેલાં ન હતાં, તેઓના કરતાં તેને લીધે તે વત્તો હરખાય છે એમ આ નાનાઓમાંથી એકનો નાશ થાય, એવી તમામ અઘરાશમાંના બાપની ઇચ્છા નથી.”

(માત્રી ૧૮ : ૨-૬, ૧૨-૧૪)

“ હું તમે માનજનારાઓને કહું છું કે, તમારા વેરીઓપર પ્રેમ કરો, જેઓ તમારો દેશ કરેછે તેઓનું બહું કરો, જેઓ તમને સાપ દે છે, તેઓને આ- શીર્વાદ દો, જેઓ તમારે અપમાન કરેછે તેઓને સાર પ્રાર્થના કરો. જે કોઈ તને એક માસપર મારે, તેની આંખને બીજે પણ ધર... અને જેમ તમે આહો કે માણસો તમને કરે તેમજ તમે પણ તેઓને કમે .....માટે જેમ તમારો આપ દયાળુ છે, તેમ તમે દયાળુ થાઓ. (લુક ૬ : ૨૭-૩૧ ૩૬).

“ હું તમને નવી આગ આપુ છું કે તમે એક બીજાપર પ્રેમ કરો ; જેવો “ મેં તમારાપર પ્રેમ કીધો તેવો તમે પણ એક બીજાપર પ્રેમ કરો. તો એક બીજાપર તમે પ્રેમ ગળ્યો નો તેથી મર્વ માણસો જાણશે કે તમે મારા “ ગિઓ છો.”

(યોહાન ૧૩ : ૩૪, ૩૫)

હવે વીરામપુરવાળી ૧૮-૦ ની મુરતવાળી ૧૮૨૧ની ૧૮૩૨ની ને ૧૮૦૭ની તથે સરખાવીએ નો ફરકાર દેટો છે એ આપણને માલુમ પડશે.

મનમાં રાંક લોક ધન્ય ક્યેમુક્યે
સર્ગનું રાગ્ય ત્યહોણનું છે । શોક
ફરવાવાઢા ધન્ય ક્યેમુક્યે ત્યહોણ
ની જ્ઞાતિ થશે । નરમ લોક ધન્ય
ક્યેમુક્યે ત્યે પઞ્ચોના અધિકાર
ફરશે ।

જ્યે યથાર્થ ને માટે મુજ્યા વઢી
તરણા ત્યે ધન્ય ત્યેમુક્યે ત્યે તુસ
યાશે । દયાલ લોક ધન્ય ક્યેમુક્યે
ત્યે દયા પામશે । નિર્મલમનવાઢા
ધન્ય ક્યેમુક્યે ત્યે ર્દધરને જોશે ।
મેઢ કરવાવાઢા ધન્ય ક્યેમુક્યે ત્યે
ર્દધરના દીકરા નામિતા યાશે ।
સાત્યને માટે દુઃખ પામોવાવાઢા
લોક ધન્ય ક્યેમુક્યે સરગનું રાજ
ત્યેહોણનું છે ।

રાંકણ્યોને ધન છે કેમકે યવ-
રગનું રાજ તેઓનું છે ॥ શોક કર
નારાઓને ધન છે કેમકે તેઓ
દીવાશે પામશે ॥ નરઓને ધન છે
કેમકે તેઓ પરથવીના વારસ થશે

શાચાપણને શાર બુખા ને તરસા
ઓને ધન છે કેમકે તેઓ ધરાશે ॥
દયાહુઓને ધન છે કેમકે તેઓ
દયા પામશે ॥ નીરમય મનના
ણાઓને ધન છે કેમકે તેઓ
પરમેશ્વરને દેખશે ॥ શલા કરનારા
ઓને ધન છે કેમકે તેઓ પરમેશ
વરનાં છેકરા કહેવાશે ॥ શાચાપણને
શાર દુખ પામવાઓને ધન છે
કેમકે યવરગનું રાજ તેઓનું છે

આત્મા ને રક તેઓને ધન છે
કેમકે આકાશનું રાજ તેઓનું છે *
ને શોક કરેછે તેઓને ધન [છે]
કેમકે તેઓ દિવાશે પામશે નરઓને
ધન છે કેમકે તેઓ પરથવીનું વતન
પામશે

નેઓને શાચાપની બુખ તથા
તરસા છે તેઓને ધન છે કેમકે
તેઓ ધરાશે * દયાહુઓને ધન છે
કેમકે તેઓ દયા પામશે * મનના
જ શુધ તેઓને ધન છે કેમકે તે-
ઓ દેવને દેખશે * શલાહ કરનારા
ઓને ધન છે કેમકે તેઓ દેવના
છઠયા કહેવાશે યચાઈને શાર ને
ઓની શાચાવણી કરગ્ગે છે તેઓને
ધન છે કેમકે આકાશનું રાજ તે-
ઓનું છે

આત્માના નેઓ રાક છે તેઓને
ધન્ય છે, કેમકે આકાશનું રાજ્ય તે-
ઓનું છે નેઓ શોક કરેછે તેઓને
ધન્ય છે, કેમકે તેઓ દિવાશે પામશે
નેઓ નમ્ર છે નેઓને ધન્ય છે, કેમકે
તેઓ પૃથ્વીનું વતન પામશે

નેઓને ન્યાપીપણાની બુખ તથા
તરસા છે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે
તેઓ ધરાશે દયાહુઓને ધન્ય છે,
કેમકે તેઓ દયા પામશે મનના ને
શુદ્ધ તેઓને ધન્ય છે, કેમકે તેઓ
દેવને નેશે સલાહ કરનારાઓને ધન્ય
છે કેમકે તેઓ દેવના દીકરા કહેવાશે
ન્યાપીપણાને યાધે નેઓની સતાવણી
કરાય છે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે આ-
કાશનું રાજ્ય તેઓનું છે

(S Matthew V 3-10

(આરી ૫, ૩-૧૦)

પ્રીત આ પ્રમાણે પેતાના પુનરુદ્ધાન થઈ ચોતાના શિષ્યોને કહેછે :—

નવમી—૬૪

મે તમ્હારે સાથે રહીને જ્યેવતીને કહી છે એ છી કયે મોઝાહના તૈરે તમા ને આચાર્યની નાતીમા ઝેર ચાતૌ મારા કિયમા લલી છે ત્વે સર્વેનૂં પૂરૂં થાવૂં આવસ્ય છે । ત્વારે ત્વેનું ભેદોળની મુઢિ લોલી ક્યે ત્વે ધર્મપ્રયને સમસે વઢી તેળે ભેદોળને કવૂં ક્યે એવૂં લક્ષ્યૂં છે ને સ્ત્રીદને આવસ્ય છે ક્યે એવૂં ડુલ વામવૂં ને ત્રીજે દાદે મૃત્યુથી લડવૂં । નૈ ત્વે રજાલમથી પ્રારંભ કરીને ત્વેના નામથી સજ ન્યાતીને વાસે મન ફેરાવ્યું ને પાપમોચનનૂં પરષટ કવૂં । નૈ તેમ્ ભેદોળના સાક્ષી છી ।

મે તમારી સાથે રહીને ને વાતો કહી તે એ છે કે સુશાની તોરેતમાં તથા પેઝાદોની પેથોઓમાં તથા ગીતોમાં ને ને વાતો કુ સમધી લખી છે તે બધાં પુરૂં થવું જરૂર છે તાહારે તેણે તેઓની બુધી ઉઘાડી કે તેઓ શાસતરને શમલે ॥ તે તેણે તેઓને કહું કે હેવું લખેલું છે કે અમ જોખનું હતું કે ખરીશટ મારો ભાગ્યે ને તીને દાહારે મરી ગએલાઓમાં થી પાછા ઉઠે ॥ ને હરશલેથી માંડીને શધલા સોકેમાં પસાવો તથા પાપેથી મારી તેનાં નાંમથી પરમટ થાગ્યે ॥ ને તમે તે વશતુઓના શાહેક છો ॥

કું તમારી સાથે હતો તાહારે ને વાતો તમને કહી તે એ છે કે સુશાના નેમશાસતરમાં તથા પેઝાદોની પેથોઓમાં તથા ગીતોમાં ને કું સમધી લખ્યાં છે તે બધાંનું પુરૂં થવું જરૂર છે ॥ તાહારે તેઓ લેખો શમલે માટે તેણે તેઓની બુધી ઉઘાડી ॥ પછી તેણે તેઓને કહું કે હેવું લખ્યું છે ને ખરીશટને હેવું શહેવું ને તેને સમાડે મરી ગએલાઓમાંથી પાછા બે ॥ હવું ॥ તે હરશલેથી માંડીને શધલા સોકેમાં પસાવો તથા પાપેની મારી તેના નામથી પરમટ કરવાની જરૂર છે ॥ ને આ વશતુઓના શાહેક તમે છો ॥

કું તમારી સાથે હતો, ત્વારે મેં એ માનો તમને કહી હતી કે, ને સુશાના નિવમ શાસતરમાં તથા બનિખવાદીઓમાં તથા ગીતશાસતરમાં મારું સમધી લખ્યું છે તે બધું પુરૂં થવું જોઈએ. ત્વારે ધર્મલેખો સમજ્યા સાર તેણે તેઓનાં મન ખોલ્યાં. અને તેણે તેઓને કહ્યું કે એમ લખ્યું છે, કે ખીસ્તે કુંખ સહન કરવું, ને ત્રીને દહારે સુએલાઓમાંથી પાછા ઉઠવું જોઈએ. અને મરશલેમથી માંડીને સધળી પ્રભાઓને તેના નામનાં પરસાવે તથા પાપનિવારણ પ્રગટ કરવાં જોઈએ એ વાતના સાક્ષીઓ તમે છો (શુક ૨૪ ; ૪૪—૪૮).

ધરાનના હખમની પાદશાહોના વખતનું હિંદુસ્તાન. (સમશુલકલિખા જીવણજી જમસેદજી મોદી)

હિંદુસ્તાન ધરાનીઓને ધણા પુરાણા કાળથી જણાયલું છે,

હિંદુસ્તાનનો મુલક અસલ ધરાનીઓને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ ની આગમ્ય એટલે આજથી આશરે ૩૧૦૦ વરસની પશુ આગમ્ય જણાયલો હતો. એ આખેની સામેતી નીચલી બાબત ઉપરથી મળે છે.

હિંદુસ્તાન ફરવરદીન યસ્તવાળા આધરય મુલકનો ભાગ

ફરવરદીન યસ્ત (૬૦ ૧૪૩-૧૪૪) માં તે વખતે જણાયલા પાંચ દેશોના નામો આપેલાં છે. તે નામો નીચલાં છે:—

- (૧) અર્ધિયં યાને ધરાન જે ફરેદુનનાં છોકરા ઝેરયનો મુલક ગણાતો;
- (૨) તુધરય યાને તુરાન, જે ફરેદુનના છોકરા તુરનો મુલક ગણાતો;
- (૩) સાધરીમ યાને સરમારીઆ, જે ફરેદુનના છોકરા સેલમનો મુલક ગણાતો;
- (૪) પુન દેહેરા (બાબ ૧૫ ૬૦ ૨૬) પ્રમાણે એઝરમ આથવા એશીઆમાઇનરનો મુલક હતો
- (૫) સધની યાને ચીન; અને
- (૬) દાહી એ પાંચ દેશોમાંના પહેલા દેશ અર્ધિયં આથવા ધરાનને લગતા ૧૬ મુલકોનાં નામો વંદીદાદ (પર્ગદ ૧) માં આપ્યાં છે. એ ૧૬ નામોમાં એક નામ હિંદુસ્તાનનું હિંદુ તરીકે છે. વંદીદાદ એક જાતનું અસલી ધરાનીઓના કાયદાકાનુનો અને રેવાજોનું પુસ્તક છે. ‘અશ’ (અશોઇ, પવિત્રાઇ, સુદ્ધાપણું) ના સીધા અને શુદ્ધ માર્ગથી આડે જનારાં સાધનો—પછી તે માણસો, ચીજો, સદ્ ગુણો ખવાસો હોય—તે દેવ ગણાતા. માટે સીવો માર્ગ દેખાડનારા કાયદાકાનુનો એ પુસ્તકને વંદીદાદ (વી દએવ દાત) એટલે “દેવની સામે આપેલા કાયદા” કહેતા. હાલમાં જેમ એક કાયદો બાંધનાર પાતાની કાયદાપોથીમાં જણાવે કે તે કાયદા દલાણા દલાણા મુલકો યા શહેરોને લાગુ પડે છે, તેમ વંદીદાદની એ પહેલી પર્ગદમાં અર્ધિયંને ધરાન દેશને લગતાં શહેરો યા મુલકોનાં નામો આપ્યાં છે, એવું દેખાડવાને કે તે પુસ્તકમાં જણાવેલા કાયદાકાનુનો અને રેવાજો એ ૧૬ મુલકોમાં જએજ હતા.

વંદીદાદની પહેલી પર્ગદ જેમાં હિંદુસ્તાનનું નામ મળે છે, તેનું પુરાતનપણું.

હવે વંદીદાદની આ પહેલી પર્ગદ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષની આગમ્ય

લખાયલી હોવી જોઇએ, એમ ઇ.સ. ૬૦૦ ધારે છે એમ ધાન્વા માટે તે બે દલીલો રજુ કરે છે

૧ આ ૭ દાયોસીમિ મીડયાના રાજ્યનો પાયો ઇ.સ. ૭૦૮ માં નાખ્યો. એ વખતે એણે એકબેટાના (Aggabattana, Lebattana) નામનું નામીયુ શહેર સ્થાપ્યું હતું, (હીરોડોટસ ચોપડી ૧ બાબ ૮૮) એ શહેર જગપ્રસીદ્ધ થયું હતું, પણ તેનું નામ વદીદાત્તની પેઢી પર્ગેમા આનંતુ નથી તે ઉપરથી દીમે છે કે તે પરગરદ ઇ.સ. ૭૦૮ માં એ શહેર સ્થાપવામાં આવ્યું તેની આગમ્ય લખાયલી હોવી જોઇએ જો પછવાડેથી લખાયલી હતે તો તેમાં આ નામીયા શહેરનું નામ આખ્યા મિના ગ્રહેતે નહીં આજ પ્રમાણે આત્રોપાટનનો જાણીતો મુલક, જે મીડીઅન-રાજ્ય વખતે જણાવતો હતો તેનું નામ પણ એ પર્ગેમા મળતું નથી

૨ વદીદાત્તની પેઢી પર્ગેમા પુત્રાતનપણા માટેની ત્રીજી દલીલ ઇ.સ. ૬૦૦ પ્રમાણે આ છે કે, એ પર્ગેમા બનખ (બાખધી) શહેરને “એરેધવો દ્રક્ષ મ” એટલે મુલક વાવટાવાળું હતું છે એ દેખાડે છે કે એ શહેર બેક્ટ્રીઆના રાજ્યનું તે વખતે મુખ્ય શહેર હોતું જોઇએ હવે બેક્ટ્રીઅન રાજ્યની પડતી ઇ.સ. ૭૦૦ પૂર્વે ૧૨૦૦ વર્ષ પર એસીરીઅન લોગને હાથે થઇ હતી ત્યારે એ પર્ગેમા ૧૨૦૦ વર્ષની આગમ્ય લખાયલી હોવી જોઇએ કે બ્યારે બેક્ટ્રીઆનું નામ પગમર હતું, અને તેથી તેના બલખ શહેર ઉપર બેક્ટ્રીઅન સત્તાનો કબજો વાવટો ઉતરતો હતો

વદીદાદમાં નામ દીધેલો હિંદનો મુલક.

વદીદાત્તના હિંદુતાનના મુનને “હપ્તહિંદુ” ને નામે જણાવેલો છે એ ‘હપ્તહિંદુ’ તે સંસ્કૃત “સપ્તમિધુ” છે એ હાનનો પગબનો મુલક છે પગબે પોનાતું નામ (પંજ-આન) સિધુ નદીની ખાસ ગાખાઓ ઉપર ની રીત છે પણ અસલમાં એ મુનકમાં સિધુની સાત ગાખાઓ વહેતી હતી અને તેથી તે હપ્તહિંદુ (મપ્ત-સિધુ) ને નામે જણાવેલો હતો

મુનનીઓના લખણમાં પણ એ નદીઓનાં સાત નામો છે વદમા અને મુનનીઓના લખણમાં એ નામો હાલ પ્રમાણે નાનું પ્રમાણે છે —

વદિક નામ

મુનની નામ

સિધુ

Indu

વીનાસ્તા

Hydaspes

અનીકની

Abacis

પરશની.	Hydraortes.
વીપાસ.	Hyphasis.
સતાદ્ર.	Hesydrus.
કુબા.	Kophen.

એ નદીઓ ને આગળ સાત હતી તે હાલ પાંચ થઇ છે તેને ખાટે કહે છે કે બધે નદીઓ પાછલથી જોડાઈને એક થઇ ગઇ છે. એવી જોડાઈ ગયેલી નદીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

સિંધુ	Indus	{ સિંધુ (Indus)
કુબા	Kophen	
સતાદ્ર	Hesydrus	{ વીપાસ (Hyphasis)
વીપાસ	Hyphasis	

એ જોડાઈ ગયા પછીની પાંચ નદીઓ ને ઉપરથી પંજબના મુલકનું નામ પડ્યું છે, તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—સતલજ, ખીઆ, રાવી, ચીનાબ અને જલમ. એઓમાંથી સતલજ તે છુટી સતાદ્ર, (Hesydrus or Saranges) અને જોડાયેલી વીપાસ (Hyphasis) છે.

એ હિંદુનાં મુલક વિષે વંદીદાદનાં એ મુલકનાં વર્ણનવાળા ફકરામાં જોવાતાં કહે છે કે “હમ હિંદુનો મુલક પૂર્વ હિંદુસ્તાનથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન સુધી.” એ વર્ણન ઉપરથી એવો વિચાર જાય છે કે તે વખતે એ ‘સમ સિંધુ’ વાળો મુલક તે આખો હિંદુસ્તાન ગણાતો હોવો જોઈએ; કારણકે લખનાર ‘હમ હિંદુ’નું નામ દખ્ખુલું જણાવે છે કે “હમ હિંદુ તે પુર્વ હિંદુસ્તાનથી તે પશ્ચિમ સુધી.” ૨ પીગલે એટલો ભાગ આપ્યો નથી તે ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે કે, એટલા ચબ્દો પાછળથી ભેગથી સરહ કરનારે હમહિંદુનો મુલક ક્યાં સુધી તે દેખાડવા વંચાયા હે:ય.

યજ્ઞસ્ને અને યસ્તમાં હિંદુસ્તાનનો એશારો.

વંદીદાદ પછી યજ્ઞસ્ને આપણે એ મુલકનો એશારો જોઈએ છીએ. યજ્ઞસ્નેનો ૭ મો હા, ને સરોચ યસ્ત તરીકે જણાયેલો છે, તેમાં (૧૦ ૨૯) સરોચ યજ્ઞસ્ને અલંકારિક રીતે યોડાની રથમાં મુસાફરી કરતો જણાવ્યો છે અને તેને પુર્વ દિશાથી હિંદુસ્તાનથી (ઉપસ્તધરે હિન્દવો એટલે હિંદુકુશ પાહાડી આવતો જણાવ્યો છે. ઇરાનનાં મુલકની સરહદ પૂર્વમાં હિંદુસ્તાન સુધી હોવાનો એશારો દીસે છે.

એવોજ એક એશારો મેદસ્થસ્ત (૧૦ ૧૦૪) માં મળે છે. હાં પૂર્વ હિંદુ-

સ્થાન સુધી અને પશ્ચિમે નીતેવે સુધીની હદ દેખાડી છે (ઉપરતરફ દિન્દિવો દરિયા-તટ પરે નિધને)

તીરસ્ત (૧૦ ૩૨) માં એક દિન્દિવ નામના પદાર્થ નામ આવે છે તેને કોષ્ટક દિન્દુકથ પદાર્થ જેને કોષ્ટક પશ્ચિમ બાજીના લખનાગઓ દિદી કોકેસસ (Indian Caucasus) કહે છે, તે ગણે છે

હખીમીનીઅન લેખોમાં દિન્દુસ્તાન.

અવસ્થાનો જમાનો, જે મારે અવસ્થામાં ઉપર પ્રમાણે એવાના મળે છે, તે જમાના પછી આપણે હખીમીનીઅન જમાના ઉપર આવીએ એ જમાના ઉપર આપણે આપણને શાહ દાગયસના બે લેખોમાં એ દેશનું નામ મળે છે એ એ પાદ-શાહના પર્સિ પોલીમના લેખોમાં, અને ખીશુ નક્ષે રસ્તમના લેખોમાં એ પાદશાહ પોનાના એ લેખોમાં પોને જીતેલા મુનમના નામ આવે છે એના ત્રણ લેખો સુખ્ય છે.

૧ બેહીમીનના લેખો, જે રાલીઅને આમને ૬૦ મં ૫૧ ૫૧૬ માં કાનગ વસા ગણ્યા છે †

૨ પર્સિપોલીસના લેખો

૩ નક્ષે રસ્તમના લેખો, જે ૭૦ મં ૫૧ ૪૮૬ માં ગેતનવસા ગણવામાં આવ્યા છે

એઓમાથી પેહેલા લેખના મુનમના નામોમાં દિન્દુસ્તાનનું નામ જોવામાં આવતું નથી. પણ પાઠવા બેમાં જોવામાં આવે છે એ ઉપરથી દિસે છે કે ૮૦ મં ૫૧ ૫૧૬ પછી અને ૪૮૬ની આગમ્ય એ પાદશાહે દિન્દુસ્તાનનો મુલક જીત્યો હતો †

દારાયમની હકીકત આપતાં હીગરોએ કહેલું દિન્દુસ્તાનનું વર્ણન.

પોતે વાન્સામાં નેશવેલા અને જીનેગ મુનમના દાનયમે જુગ જુદા બાગો બનાવ્યા હતા અને તે દરેક બાગ એક દાનિ (cat) ને સોંપ્યો હતો તે દરેક બાગની જુદી જુદી દાનિ (cat) જીનેગી હતી હીગરોએ પ્રમાણે એવી ૨૦ દાનિઓ જની હતી તેમાં દિન્દુસ્તાનની દાનિ છે. † વાને ૩૦ મં ૬૫

† Rawlinson & Herodotus V. I. II p. 590

† એ ત્રણ લેખોમાં જુદાં જુદાં મુનમના નામો મારે જુદાં રાખીઅનની હીગરોએ (સને ૧૮૫૮ વાં ૨ વાં ૪૮૫ નાં)

કેમી હતી એ બાગે હીરોડોટસ કહે છે કે હિંદીઓની સખ્યા બીજી કોઈની પ્રજા કરતા વધારે હતી, અને બીજી કોઈપણ પ્રજા કરતા તેઓ વધારે મોની ચોયાઈ (૩૬૦ સોનાના તેનન્ટ) આપતા હતા †

હીરોડોટસના આ ફકરા ઉપરથી બે ચીજ માનુષ પડે છે એક આ ટે દારા યસની હકુમતના કોઈ સુલક કરતા હિંદુસ્તાનના તેના મુનની નત્તી ઘણી મોની હતી ૨ બીજું આ ૨ બીજા કોઈ મુન ન્તા એ સુલક મોની ચોયાઈ આપતો હતો હીરોડોટસ એ ચોયાઈ ૩૬૦ તેનન્ટ સોનું જણાવે છે એ રકમ દારાના અગ્રેજી સીપ્રામા ૧૦ લાખ પાઉંડ અને દારાના ભાવે આપણા મીક્રામા ગણીએ તો ૧૧ કરોડ રૂપીઆની થાય

જેમ અસ્તા પ્રમાણે અસ્તાના જમાનામા હિંદુસ્તાન જણાયેલી દુનીયાનો પૂર્વમા પૂર્વ ભાગ ગણાતો હતો તેમ હીરોડોટસ કહે છે કે તેના વખતમા હર્ડુઈ તેની વધુ પૂર્વનો ભાગ રેતાગ અને વેગન હતો એ રેતાગ સુલક ને રેલીન્સન દિમાનયની ઉત્તમનું રેતાન વન ધારે છે

હિંદુસ્તાનના મોના બાબે હીરોડોટસ.

હિંદુસ્તાનમા સોનું ઘણું ઉત્પન્ન થતુ, તે બાગે હીરોડોટસ કહે છે કે (ક) ક્યે તે જમીનમાથી ખોદી કઢાડામા આવતું, (ખ) ક્યે તે નદીઓના પાણી સાથે ધોવાઈ આવતું અને (ગ) ક્યે મોગ ભાગમા ૧૦ પ્રાણીઓ તે ખોદી કઢાવતા

આ ત્રીજી રીત બાગે તે કહે છે કે ગ્રહોલાના કદથી મોટા અને હ્રતરાના

† “The Indians who are more numerous than any other nation with which we are acquainted, paid a tribute exceeding that of every other people, to wit, three hundred and sixty talents of gold dust (Book III chap 91 Rawlinson’s Herodotus Vol II p 48a)”

† “Indeed of all the inhabitants of Asia, concerning whom anything certain is known, the Indians dwell nearest to the east and the rising of the sun. Beyond them the whole country is desert on account of the sand (Book III 98 Rawlinson’s Herodotus Vol II pp 488 89)

§ એનો પણ એ રીત માટે મોન છે જુઓ એની જુગોમની ચોપડી ૧૫ મી ભાગ ૧ ૩ ૪૪

કદથી ઉતરતાં મોઠાં ગ્રાણીઓ સોનાની રેતીવાળા મુલકોમાં મળે છે. એ ગ્રાણીઓ જમીનમાં દર કરીને રહે છે. દર કરતાં તેઓ જમીન ખોદી કાઢાડે છે. જે ખોદી કાઢાડેલી જમીનમાં સોનાની રજકણોની રેતી હોય છે. દેશીઓ ત્રણ ઉટને એકમેકની સાથે બાંધી તેમાંના વચલા ઉપર સવાર થઈ એ સોનાની રેતી લેવા જાય છે. વચમાંનું ઉટ માદી યાને શાહનશી હોય છે. ખાસ કરીને જે માદાએ તરતનું બચસું જણેલું હોય તેને સાથે લેઈ તે ઉપર તેઓ સવાર થાય છે, કે તે માદા બચમાંના ખ્યાર ખાતર તેને મળવા કાળે જલદી પાછી ફરવા જલદીથી દોડે.

સુરજ ઉગતાં જ્યારે રેતી તપે છે સારે પેલાં ગ્રાણીઓ જોયો વિકાળ હોય છે, તેઓ દરમાં બરાબ બેસે છે. તે વખતે હિંદીઓ પેલાં ત્રણ સાથે જોડેલાં ઉટા ઉપર સવાર થઈ તે બણી જાય છે અને જલદીથી રેતીને કાયળાઓમાં બરી ઉટ ઉપર લાધી પાછા ફરે છે. તે ગ્રાણીઓ એકઠાં થવા માટે તેટલામાં તેઓ ઝડપથી પાછા ફરે છે.

હિંદુસ્તાનની કોષ્ઠક રસમો બાબે હીરોડોટસ.

પોતાનાં વખતની હિંદુસ્તાનની કેટલીક રસમો બાબે હીરોડોટસ નીચે પ્રમાણે લખીલેલ આપે છે:—

૧ હિંદુસ્તાનની કોમો સખ્યાબંધ છે.

૨ તેઓની બાપાઓ જુદી જુદી છે.

૩ કેટલીક જતો બટકતી (Wandering) છે.

૪ નદીના કિનારા ઉપર રહેતી કોષ્ઠક જતો કાચી માછલી ઉપર છવે છે. બાંધુના બનાવેલા મછવાઓ, જે એકજ ચટના બનાવેલા હોય છે, તેમાં તેઓ એ માછલી પકડે છે.

૫ તેઓ નદીમાં ઉગતાં એક જતના ધાસનો પોપાક પહેરે છે.

૬ કોષ્ઠક જતો માણસને મારી ખાનારી (cannibal) હોય છે. તેઓ જ્યારે કોષ્ઠ પુરૂષ બીમાર પડે છે સારે તેને મારી નાંખે છે. મરી જવા પછી તેનું માંસ બગડી જાય એવા વિચારથી બીચારો મરવા પડે કે તેઓ તેને મારી નાંખે છે.

૭. કોષ્ઠક જતો ગ્રાણીઓને મુદ્દલ મારતી નથી. તેઓ અનાજ વડીક વાવતા નથી, પણ તરકારી ઉપરજ છવે છે.

૮. સાં ઝાડો ઉપર ઉન (tree-wool) ઉગે છે. તે ઉનનાં તેઓ કપડાં બનાવે છે. એ ઉન તે રૂનો એસારો છે.

હિંદુસ્તાનના પહેલા શાહનશાહ તરીકે શાહ દારાયસની હકીકત.

હિંદુસ્તાનની શાહ દારાયસની ફતેહ બાબે હીરોડોટસ અને ખીબ્ન યુનાની તવારીખને નવેશો ને લખી ગયા છે તેને અધારે આપણે આ પાદશાહની હિંદુસ્તાનની હકુમતનું એક ચિત્ર અત્રે દોરીએ.

હિંદુસ્તાનની પુરાણી તવારીખ, ઈ. સ. ૪૦૦ પૂર્વની તવારીખ, ધણા અધિકારમાં રહી છે. એ પુરાણી તવારીખના કોઇ મોટા બનાવો અલબત્તે જણાયાલા છે. દાખલા તરીકે મહાભારતે વર્ણવેલો કૌરવ અને પાંડવનાં બેટાઓ વચ્ચેના યુદ્ધનો બનાવ ઇ. પૂ. ૩૦૦ આસરે ૩૦૦૦ વર્ષપર મેલાય છે, પણ તે સને, હાલની ગમે તેવી શોધખોળ છતાં, એક પ્રકારની અટકળ છે. જ્યાંસુધી એક બનાવનો સને, જોકે ચોક્કસ નહીં તોપણ લગભગ સુકર-ચાપ નહિ ત્યાંસુધી તે ફટલીક હદે એક દેશનાં અનુક્રમે રચાયલી તવારીખની હદમાં આવી શકતો નથી.

એ સમયે હિંદુસ્તાનની પુરાણી તવારીખમાં જો કોઇ બનાવનો સને લગભગ સુકર હોય તો તે તેના પહેલા પારસી પાદશાહ દારાયસનો છે. *સ્ટ્રેબો પ્રમાણે દારાયસની આગમ્ય પાદશાહ સાયરસે પણ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વઝાત્ર ચોકલી હતી, પણ એ લખનાર પોતે કહે છે તેમ એ ખાખત ચોક્કસ નથી. વળી સ્ટ્રેબો કહે છે કે હિંદી સેપાહો પગારદાર બહારના સેપાહો (mercenary troops) તરીકે દારાયસની આગમ્ય ધરાની લશ્કરમાં નોકરી ખબવતા હતા. હખીમીનીઅન વંશની આગમ્ય ધરાનના કેઆનીઅન વંશના અને વળી ખુદ પેશદાદીઅન વંશના કોઇક પાદશાહોએ હિંદુસ્તાનમાં ફતેહ મેળવી થોડો યા ઘણો વખત હકુમત કરી હતી એમ શીરસ્તે નામનો જાણીતો ઇસ્લામી લખનાર જણાવે છે, પણ તેઓની હકીકત ચોક્કસ નથી. હવે દારાયસનાં સને માટે જો આપણને હિંદી પુસ્તકો યા લેખો યા બાંધકામોથી મળતી દલીલો ઉપર આધાર રાખવો પડતે તો તે અચોક્કસ ગણાતે; પણ સારાં ભાગે હીરોડોટસ જેવા તવારીખનેશનું ધણીક હદે સત્તાદાર ગણાતું પુસ્તક અને ખુદ પાદશાહ દારાયસનાં ખીલાસોડી લેખો આપણી મદદે આવે છે અને તે સને સુકર કરે છે.

હિંદની પાદશાહી ભોગવનાર દારાયસ પાદશાહ.

હીરોડોટસ પ્રમાણે હખીમીનીઅન વંશના એ જગપ્રસીદ્ધ પાદશાહે ધરાનપર ઇ. સ. ૫૨૧ પૂર્વે ૫૨૧ યા ૪૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને તેના નાજબની હકુમત છેક હિંદુસ્તાન સુધી ફેલાઇ હતી. પાદશાહ દારાયસ હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ થયો હતો,

* Strabo Book XV chap. 1, 6

એવાં હીરોટોટસનાં લખાણને એ મહાત્મા પાદશાહનાં પર્સિપોલીસ અને નહે રસતમના ખીલા રોશી લેખો ટેકા આપે છે. નહે રસતમનો લેખ આસરે ૬૦ સં ૫૦૦ ૪૮૬ માં લખાયેલો ગણવામાં આવ્યો છે. એ લેખમાં એ પાદશાહની હિંદી હકુમતનો ચોક્કસ એશારો છે. તે ઉપરથી દિસે છે કે એણે એ લેખ કાનરાવવાની આગમચ, એટલે ૬૦ સં ૫૦૦ ૪૮૬ ની આગમચ હિંદુસ્તાનમાં હકુમત કરી હતી. એ પાદશાહનો સને હીરોટોટસને આધારે અને પશ્ચિમ ભણીના ખીજ તવારીખનવેશોને આધારે ચોક્કસ મળે છે. તે ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં હકુમત કરતા કાંઈ હિંદી રાજાઓનાં સને પણ લગભગ સુકરર થઈ શકે છે.

હિંદી પુરાણો કાંઈક રાજ્યકર્તા વંશના નામો આપે છે. તેમાં તવારીખી બતાવ તરીકે સત્તા સમાન ગણાતું કાંઈ વંશ હોય તો તે સમ્રાટનાગ (Haisumagga) નામનું વંશ છે. તે પેહેલવેદેયું હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતું તવારીખી વંશ ગણાય. અક્ષબતે જયારે અસલી તવારીખના સંબંધમાં આપણે 'હિંદુસ્તાન' કરી ખોલીએ ત્યારે બ્રિટિશ હકુમત તજે જોડાયલાં એક દેશ તરીકે આપણે હાલ સમજીએ છીએ તેમ નહિ સમજતું, પણ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મુલક, અને તેમાં પણ કાંઈ અર્ધાંતર્યા ભાગનો મુલક સમજવો. એ વંશનો પાંચમો પાદશાહ બીજીખીસાર નામનો હતો અને તે પાદશાહ દારાયસના વખતનો એક પુરૂષ (contemporary) હતો.

પાદશાહ દારાયસ એક મોટો પાદશાહ થઈ ગયો છે. તેની મોટાઈ ધરાવથી હિંદુસ્તાન મુખીના તેનાં મુલકનાં વિસ્તારની મોટાઈમાંજ ફક્ત સમાઈ ન હતી, પણ તે ગુણો કે જે એક પાદશાહને ખરેખરો મોટો બનાવે છે, તેમાં સમાઈ હતી. એક મહાત્મા પાદશાહનો એક સદ્ગુણ તેની સદનશીલતા છે. પાદશાહ દારાયસ એ સદ્ગુણ ધરાવતો. એ માનદ્યરતના પાદશાહે પોતાની હકુમત તજે અદુરમજદે આપેલી પોતાની માનદ્યરતનીદીન ઉપરાંત બીજી દીનો પાલનારાઓને પણ ધર્મનું છુટાપણ આપ્યું હતું. તેની એ સદનશીલતાને લીધે તે હીજુઓનાં આસરે તેરેમેન્ટમાં પણ ભણીતો અને માનીતો ગણાયો છે.†

નવા મુસલમાની શોધ આરે દારાયસે મોકલેલા કાફલાઓ.

એક મહાત્મા પાદશાહનો બીજો સદ્ગુણ પોતાના દેશમાં એકમ દુનરોની શોધ

† "The Early History of India by Vincent & Smith (1908) pp. 33-34.

‡ જુઓ માર્ક પુસ્તક - "King Solomon's Temple and the Ancient Persians."

ખેળને અને જ્ઞાનનાં વધારાને ઉત્તેજન આપવાનો છે. ' પાદશાહ દારાયસે તેમ કયું હતું. આજે યુરોપના પાદશાહો અને તેઓની સરકારો જલ્દી માંહોમાંહે દરીદ્રાઈ કરી અજાણા મુલકોમાં શોધખોળ કરવાને વિદ્વાનોના કાફલા મોકલે છે પણ આજું શુભ કામ આજથી ૨૪૦૦ વરસપર પાદશાહ દારાયસે કર્યું હતું. તેણે એશિયાના ધણાક ભાગોમાં નવા મુલકોની શોધખોળ કરવા માટે એવા કાફલાઓ મોકલ્યા હતા એવો એક કાફલો એણે સ્કાઇલેક્સ (Scylax) નામના સરદારની સરદારી હેઠળ આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં સિંધુનદીથી દરિયા માર્ગે ધરાન જવાનો માર્ગ નક્કી કરવા માટે મોકલ્યો હતો. એ માટે હીરોડોટસ નીચે મુજબ કહે છે:—

“એશિયાના મોટા ભાગનો શોધક દારાયસ હતો. તે સિંહ નદી દરિયામાં ક્યાં ખાલી થાય છે તે જાણવા માટે તેણે કેટલાંક એવાં માણસોને મોકલ્યાં, કે જેઓની સમ્યાઈ ઉપર તે એતખાર રાખી શકે. તેઓમાં કેરીએનદાવાજો સ્કાઇલેક્સ હતો તેઓને નદીના નીચલા માર્ગ ઉપર જવાને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેઓ પેક્ટીયક (Pactyca) નામના મુલકમાં આવેલું છે. તેઓએ પૂર્વ દિશાએ દરિયા તરફ હંકાર્યું હતું. દરિયા આગળ આવતાં તેમણે પશ્ચિમ તરફનો માર્ગ લીધો. ત્રીસ મહીનાની સફર પછી તેઓ એક જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યા કે જ્યાંથી જે ઇશ્ટપશીયન રાજાના સંબંધમાં હું ઉપર બોલી ગયો છું તેણે, શીનીશીયન લોકોને લીબીઆની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવાને મોકલ્યા હતા. આ સફર પુરી થયા પછી દારાયસે હિંદોઓને સર કીધા હતા અને તે બાજુના દરિયાનો ઉપયોગ કીધો હોત” * સ્વેનની નહેર, જે એક ફ્રેચ એન્જનીયર મોં ઘેરેપસે એક મોટી “જોઇન્ટ સ્ટોક કંપની” સ્થાપી થોડાંક વર્ષોપર ખોદી કઢાડી છે, તેને આજે આપણે ગઈ સદીનું એક મોટું કામ ગણીએ છીએ. પણ હીરોડોટસ પ્રમાણે પાદશાહ દારાયસે પહેલે એ નહેર ખોદી કઢાડી હતી. એ બાબે હું વીગતે આગળ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી આગળ જે બોલ્યો છું તે અત્રે ઉતારી લઉં. †

† “ Asiatic Papers ”માં Caspian and the Ancient Persians નો વિષય. પા ૯૯ થી ૧૧૦.

* Rawlinson's Herodotus Book IV 44 (1858) Vol III pp. 37-38.

† જુએ મારાં “ જ્ઞાન પ્રસારક વિષયો ” નામનાં પુસ્તકમાં “ સ્વેનની નહેરની અસલી તવારીખ. ધરાની પાદશાહ દારાયસની તેના સંબંધમાં ખદેલનેહેલી ક્ષેત્રમંદ કાશોસ ” નામનો વિષય પાના ૯૨ થી ૧૦૪.

રાના મસુદ અને ભૂમધ્ય મસુદને જગ માં જોડવાનો અને તેમ કરીને પોતાના દેશને રાવને દરવાનો પહેલો વિચાર કરે છે કે દરખાસ્ત આગળ નામ નામ સીમ ખીનએ ક્યાં હતો પણ એના એ વિચારને જગમ- જમવમા લાવતાં ૬૦ સ૦ ૫૦ સાતમી સદીમા થઇ થેલો રાજ નેકા ખીને હતો એના વખતમા ગના સમુદ્રનાં પાણી છેક દેશપોલીટના અખાત સુધી વધતા હતા તેથી તેણે એ દેશપો- લીટના અખાતથી તે નાઇલની પેન્ડુગીઆંક શાખા સુધી મ્યુમેટીમના શરે સુધી એક નહેર ખોદી ગના અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને નાઇલ નદી માંડને જોડી નામ્યા એ નરે ' નેકોની નરે ' એવા નામથી જાણાવી હતી હીગેટાટમ પોતાની તવારીખ (કિતાબ ખીજ ખાગ ૧૫૮)મા એ જામે એશામે કરે છે

નેકા પછી થોડે વખતે એ નરે મમાન્કામની નાઇલરીમા ખગળ થતી ગઇ અને પુરાઇ ગઇ. નેકા પછી અને દરાયમની આગમ્ય એના મંથોગીશૂમિની પ્રાકૃતિક હાલતમા ખીને મોટા દેશ એ થયો કે તે અમામા ને મસુદ હાલત માફક છેક સ્વેજ સુધી હતો ગયો અને દેશપોલીટ, જે એક અખાત હતો, તેનું હવે એક સરોવર થઇ ગયું ને. પછી નજની એ મદીએ પાલાહ દાનવમે છછપ્પમા હકુમત ચલાવી હતી એ પાદશાહે પોતાના મુલકોનો વેપા વવાવવાને ધણી કાગેશ કરેલી દિએ છે એ પાદશાહે ત્યાં પોતાની હકુમતમા દરખાસ્ત દેશમા વેપાર અર્થે ગા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડવાનો વિચાર કર્યો એ વખતે ત્યાં એ માટે એને ત્ર કામો કરવાના હતા. પેરેલુ એ કે પાદશાહ નેવાજી એ પુગીઆ શાખા અ દેશપોલીટના અખાત વચ્ચેની નરે દુન્સ સુધી ખીનુ એ દેશપોલીટવાનો અખાત, જેનું હવે એક નાઇલ સરોવર થઇ ગયું હતું, તેને ખોદી તેમાથી પાદશાહ પસાર થા એવો એક માર્ગ બનાવવો એ કામ કરતા પાદશાહ દાનવમના ધણી માફક ખીમાગીયા મરણ પામ્યા હતા ખાગ પાલીવાળી જગમા અને તેના માર્ગમા જામ કરતા તેમાથી નીકળતી મસેરીઆ જેની ખીમારીએ ધણીના ભોગ થીના હતા ખીનુ એ વધારે મોટો કામ એ હતું કે નેકા મસુદ, જે હવે દેશપોલીટ એક સ્વેજ સુધી હતો તે, અને દેશપોલીટના સરોવર, જે હાલમા ખીટર લેક તરીકે જાણાયે છે, તે વચ્ચેની નીલ ખોદી આસરે માડી તેના ત્રીમ માઇનની એક નવી નહેર બાધવી પાદશાહ દાનવમે એ કામો સંપૂર્ણ કરી છેક હાલની સ્વેજની નજી થી ગના અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર વચ્ચે નાઇલ નદીની પ્રેન્ડુગીઆંક શાખા મા જતે જગ દેશમા આપો હીગેટાટમ પાદશાહ નેકોની નરેનો એશામે કરી દાવાયે તે નહેરને આગળ ચલાવી તે વિશે લખે છે (ખીતાબ II ખા ૧૫૮). એ તવારીખનવેશ એક ખીજ જગમા પછ એ વિશે એશામે કરે છે (ખીતાબ II ખા ૩૮). હીગેટાટમ પ્રમાણે પાદશાહ દાનવમે ખોદી અને નજી કરેલી એ શાખા નહેર

ચાર દહાગની દરિયાઈ મુમાદરી જેટલી લાળી હતી પોહોગાધમા બે ત્રાએરીમ ના મના વાહાણો પસાર થઈ શકે તેટલી તે પોહોળી હતી ગતા સમુદ્રના જે ભાગ આ ગળ તેનો છેડો આનતો હતો તે તે વખતે પાંચુમેસ નામનું આરમ ગેહર ગણાતું હીરોડોસ ને હે છે કે દાગયસે એ નેહર સપૂરું કરી હતી તે સત્તાવાર છે, કારણ કે દાગયસ પછી તે આશરે ૩૦ વર્ષમા થઈ ગયો હતો અને તેણે જાતે પોતે ઇશ્ટપ્તમાં મુમાદરી કરી હતી

હીરોડોસ પછી ૩૮૦ વા થઈ ગયના કેટલાય યુનાની અને રોમન લખનારા-એ એનું ધારતા દીમે છે કે દારાયમે એ નેહરનું કામ સપૂરું નહિ હતું દારાયસ પછી એ નેહર તાની મગમતની ગેરહાજરીને લીધે પુરાઈ ગઈ હતી અને તેમાથી વાહાણોની આનમય બધ થઈ હતી, તે ઉપરથી તેઓએ એ જુલ કરી હશે હાથોદોરસ નાગનો રીંગીરીનો એક રોમન તનારીખનવેસ, જે ૪૦ પૂં પેડેની સદીમા થઈ ગયો હતો, અને તેથીજ હીરોડોસ આશ્ક એક નજરે જોના ન હતો, તે જણાવે છે કે દાગયસે પોતે હાથે કરી તે નેહર અધુરી રાખી હતી અને સપૂરું કરી ન હતી, કારણ કે પાંદશાહને પાછળથી ખમર પડી કે તાતા સમુદ્ર કળા દોઅર ઇશ્ટપ્તનો ભાગ ધણો નીચો છે, તેથી તે જો એ નેહર સપૂરું થાય તો ગતા સમુદ્રના પાણીથી ભગાઈ જાય હાથોદોરસના એ લખાણને આધારે પાછળથી આમે અને પ્લીનીએ પણ એ જુલ કરી છે, પણ એઓની સામે હીરોડોસની નજરે જોયેલી ગવાહી પધારે મજબુત છે, એ નેહર એના રેતાગ ભાગમાથી પસાર થાય છે, કે આજે પણ જો થોડા વર્ષ તેની મરામત થાતુ નકે ગખવામા આવે તો આજુબાજુનો કિનારો ધસી પડયાથી, પવનથી રેતી ઉગી આવયાથી, પામીના પ્રવાદોથી અને ખીજ કાણોથી તે એવી તો પુરાઈ જાય કે કિનારા પર બાધેના બાધકામ મિનાય ટાઇપણ રીતે તેની નિશાની થોડા વર્ષો બાદ હેવાન રહે નહી હાનમા પણ એ નેહર પસાર કરતા દરેક સ્ત્રીમર માટે જે મોજે તેની સાથે વેડેતા દોડે છે તેથી કિનારો ધગી ન પડે તેનો અટકાવ કરના કનાકના પાયા માઇનથી વધુ જાએ સ્ત્રીમરને પસાર થનાનો અટકાવ છે વળી રાન દહાડો એક 'ટ્રેજર' કામ કરી વચમાનો બાગ જોદતી ગ્હી તેની ઉંડાઈ મમતાલ રાખે છે એ ઉપરથી એનું દીમે છે કે દાગયસ પછી ઉપના કારણોને લીધે, અને મગમતની ગેરહાજરીને લીધે નેહરના જુલ હામ થયા હોય અને તે સવળા પુરાઈ ગઈ હોય, તે ઉપરથી હાથોદોસ આ પ્લીન્યોએ ધાર્યું હોય અથવા તેઓને કહેવામાં આવ્યું '૧૧' કે એ તો દાગયમે રોનેજ નેહર અધુરી મુકી દીધી હતી પોતાના દેશના મહ આમના પા શાડોનું કામ તેઓના મજબુ પછી તેઓના વારસો અથવા મજબી બેદમરીથી જો ખામ અને નિષ્ફળ થયુ હોય તો તે અગળી અથવા

નિષ્ફળતાની અપકીર્તિ ટાકવાની મતલબથી ઇચ્છના ધર્મગુરુઓ, જેઓ તવાગીખનવેગોને અને સુસાધરોને ધણીક દડીકતો પુરી પાતા, તેઓ એમ કહેતા કે 'એ તો તે પાદશાહોએ પોતેજ એ કામ અંતરૂ મેનેયુ એ તો તેઓએજ શલાધુ શલાધુ કારણોને લીધે પુરં નહી કરેયુ.' એવો એ બીજે દાખલો પાદશાહ નેમએ ખોદેથી નેહેરની બામતમા પહુલીંગેડોટમ ઉપરથી મગેછે નેકાના મગ્જ બાદ તેની નેહેર તેની પાછળ આવનાગએની બેદરકારીથી પુગાઇ ગઈ ત્યારે તે બેદરકારી અપકીર્તિ ટાકવા યા કદાચ કોઇ બીજા મગ્જે ઇચ્છપણીયન ધર્મગુરુઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે નેકાએ પોતેજ એ નેરો અધુરી ગખી હતી, કાણુ એક આશયવાણીથી તેને આગમચેતી નહી હતી કે, ઇચ્છ દેશ પાદશાહોને (એટલે ઇગનીઓને) હાથ જશે, તેથી નેરો પુરી મીથેલી થુ કામની? એવા વિવાદથી તેણેજ એ નેરો પુગી જવાનું કામ બંધ પાડ્યું હતુ

એ નેરોની તવારીખ ઉપર આગળ વધતા આપણને ઠિસે છે કે, તોતેમી બીજાએ એ દાગબમવાળી નેરો, જે ઇગની મતાની પડતી સાથે પડન પગી હતી, તે દુસ્ત કઠીને પાડી સમાગે બિચ્ચા હાવતને લીધે તેમા નવુ કામ થણુ નીડેયુ તે તોતેમીએ ૬૦ સં ૫૦ ૭૭૦માં કયું. પછી વળી ૨૦૦ ૫૧ પડી તોતેમીએ મમાટેલી નેહેરના પહુ તેજ હાન થવા કે જે દાખલસની નેરોના થવા. ૬૦ મં ૫૦ ૩૦મા ગણી કડીઓપેદાએ પોતાના આશય એટની સાથે નામી જતા પોતાના ખજાનાના વાહાણો એ નેરો માગ્જેતે ગના મસુકમા મોઝલવા કહાલવા ત્યારે તે પુગાઇ ગયલી માનમ પડી હતી.

તોતેમી પછી આશરે ૩૫૦ વર્ષ (૬૦ સં ૭૫ મા) રોમનોની ચદાનચાહતના વખતમા પાદશાહ જેનન અને તેના જમાઈ અને તેની પાછળ ગાદીપર આવનાર એન્ડીઅને એ નેરો પુગાઇ ગયલી ફગીથી દુગ્ગ કરી એ પડી આશરે પાનસો વર્ષ (૬૦ સં ૧૪૦ મા) અમરૂ બીજા અદઅસ નામના આબ સંદારે ખડીર ઉમગના દુકમથી એ નેરો પુગાઇ ગયલી એક વખત ફગીમી મનનાગી એ અબા પછી સો વર્ષ પછી એ નેરો વગર બટકાવે ઉપસોમના ની હતી અને કનુટ દેશ-માથી અગજસ્તાન તરફ સેંકડો વાહાણો એ નેરો મા રતે અનાજ લઈ જતા.

ત્યાર પછી (૬૦ સં ૭૪૦) જ્યારે અમુ મીઆદ અવ મતલુ નામનો એક ખડીર ઇગનમા દકુમન કરનો હતો ત્યારે મગીનામા ને દુન્દ બીજા અમદદવા નામનો એક બીજે સખસ ત્યા પાદશાહ તરફ નો થયો હતો તેના જગમા ઇચ્છપણી જે નેહેર માગ્જેતે પુકંગ અનાજ મદીના તરફ આવતુ હતુ ને અગનારવા ના અને

તેમ દરી મદીના સહેરમાં જુખમરો પાડવા માટે ખર્ચી પોતાના ઇજ્જતના હાકેમ ઉપર પેગમ મોકલ્યો કે, તેણે એ નહેર પુરી નાખવી કે તેથી મદીના સહેર તરફ અનાજ આવતું અટકે. એ પ્રમાણે ત્યારે એક મહાત્મા ધરાની પાદશાહે માણસ જાતના વેપાર વજુજનાં સુખને માટે જે ગંજવર કામ કર્યું હતું તે એક આરબ પાદશાહે ખીજ પોતાના દુસ્મનને હેરાન કરવા તારાજ કરાવ્યું. એ વખત પછી એ નહેરને કોઇએ દુસ્ત કરી નહિ અને તે આસ્તે આસ્તે એવી તો પુરાઇ ગઇ કે અહીં તહીં કોઇક નિશાન સિવાય તેની હાલત માલમ પડતી નથી.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે જ્યારે ઇજ્જત હાથ કર્યું ત્યારે ફ્રેંચ ઇજનેરોએ એ નહેર ફરીથી બાંધવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ કેટલીક મુશ્કેલીઓ તરફ જોઇ તેઓએ તે કામ હાથ ધર્યું ન હતું. છેવટે એજ નેપોલીઅનના એક ગાદીનશીન ત્રીજા નેપોલીઅન શાહનશાહના રાજ્યની વખતે મોં લેસેપ્સ નામના એક નામીયા ઇજનેરે તે કામ પાર પાડી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે.

આપણે આગળ કહ્યું કે, પાદશાહ દારાગસે. ખોદેલી નહેરની અહીંતહીં નિશાનીઓ સિવાય ખીલું કંઇ બાકી રહ્યું નથી. હવે એ નિશાનીઓ એક પછી એક કેમ રોશનીમાં આવી તે બાબત આપણે તપાસીએ.

ઇ. સ. ૧૭૯૯માં મોં રોઝીએર નામના અહસ્યે સ્વેચ્છી ઉત્તરે આસરે સાડા છ કલાકના રસ્તા ઉપર એક પક્ષીપોલીટન સ્તંભનો ભાગેલો ભાગ જોયો હતો, જેના એક ટુકડા ઉપરથી તેણે નીચલો લેખ ઉતારી લીધો હતો: “દુઆરીમુશ ખસાયથ વજ-કે”.

એ વિદ્વાન સાથે મોં દેવેલીઅર નામનો એક ખીજો અહસ્ય પણ હતો. એ બેઉ અહસ્યો એ સ્તંભની જે જગ્યા મુકરર કરે છે તે વચ્ચે ફર છે, તેથી તે સ્વેચ્છી કેટલો દૂર હતો તે ચોક્કસ કહેવાઇ શકતું નથી.

મોં દેવેલીઅર પોતાનાં એક પુસ્તકમાં ખીજો એક એવો સ્તંભ જોયેલો જણાવે છે, જે તે સેરાખીયમ આગળ જણાવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં મોં લેસેપ્સના હોકરા ચારલ દેલેસેપ્સે “શાહુદનાં સ્તંભ” ને નામે પાછળથી જણાવેલો એક સ્તંભ શાહુદથી આશરે ૭ માઇલ દૂર ભાગેલી હાલતમાં શોધી કઢાડ્યો. તેનું ધ્યાન એ બાબતમાં ફરીથી ખેંચવામાં આવ્યાથી તેણે એ નાશ પામેલા સ્તંભને ફરીથી તપાસી તેના લખ જવાબ સકાચ એવા ભાગે શાહુદ મોકલ્યા અને ખીજ મોહોટા ભાગને-રેતીથી ઢાંકી નાખ્યા કે તે વધુ નુકસાન નહીં પામે, કારણકે તેને એવું માલમ પડ્યું કે, કોઇએ તેની નજદીક બેદરકારીથી આતશ

મુળભાવેલો દોષ થી તે તત્કાલી બચી ગયેલો હતો. પેઢીમતી લેખોવાળી એકેમીએ એ વિશે વધુ ખર્ચ માનવાની મોઠ લેનેપ્તે પોને એવા બીજા અંગે જોયલા નમુનાઓ એક અબ તેના જોવામાં રહેતી ત્રણે આશરે માત્ર ચાર મેંચપર આવ્યો હતો અને બીજો એક મેનાપીયમ આગળ જોવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રમાણે સારે આજ સુધી ઘાનપ્રજ્ઞના બે અ પર્ગપોલીટન અબ નાચ ખનેલી દાવતમાં જોવામાં આવ્યા છે એજોમાથી શાનુકના અંબના દુકાનએ અને લેખો ધોર ક મનામન બચેલા છે. મોઠ મેના નામના વિદ્વાન, જેને આશરે અમેએ આ જામન રમી છે, તેણે એ અમના ધગતી લેખો પ્રગટ કરી તેનો તત્કાલે બહાર પાડ્યો છે. એ વિદ્વાન પ્રમાણે એ લેખ નીચે પ્રમાણે છે.

“દાર્યવુથ મેરો પાચાદ, પાદચાદેનો પાચાદ, દોરોનો પાચાદ, આ મેગી જમીનનો પાદચાદ, વિનાઅપનો હોકરો. હખામીનીય વચનો.

“અદુરમજદ એ નોરોગે ખોગ છે તેણે અસ્માન પેગ રધું છે, તેણે આ જમીન પેદા કરી છે, તેણે માણસને પેગ રધું છે તેણે માણસને માણસીય (ખુશીય) આપી છે, તેણે દાર્યવુથને પાચાદ રધો છે તેણે પાદચાદ દાર્યવુથને નેક મોહ મંજવર ગત્ય આપ્યું છે.

“હુ દાર્યવુથ છું, મેગે પાચાદ, પાચાદેનો પાચાદ, આ (પ્રગટગે નમીવાળા) દોરોના પાચાદ, આ જોરોગે ધગતીનો પાચાદ, હુ અને નજીક દુકમ ચલાવુ છું, હખીનીનીય વિનાઅપનો હોકરો છું.

“દાર્યવુથ પાચાદ કરે છે કે, હુ ખાન્ની ૨ ખામી મુદવા (મીચ) ૮૫૦ ગન્ ચલાવું છું મે આ નેરો ખીનવ (ના હ) નદીનો દુરુણ (નોમ) માથી વરે તી નદીવ નામ છે તેથી ને પાગન (જ્ઞાન) થી આવના દિવા સુધી ખોવાને હમાબ્યુ છે.

“ત્વારે એ નેરો એ પ્રમાણે ખોવા છે.

“મે એ નેરો / મચી છે અને (હુ છે કે) આ નેરો.....થી શ-કરે તે .....નાં દિવાના કિનારા સુધી એ પ્રમાણે મારી મન્ત છે.”

પાદચાદ ઘાનપ્રજ્ઞના એ રેખને સમજાવતો કહેતા એવા બીજા લેખોના દુકાની મારે આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે કે દુકાને ચાલતેના ૩૦ મા હાનો પેટેને દુકાને જે “હયા આન ચન્મલ” ના રુબોથી રુ-કરી એ જાણે ની માટે ખાતું ખાતી વખતે ખોલાવવાની ચા-વના મારેનો અને તેનો ઉપદાન નામના મારેનો દુકાને છે, તેને નજીક છે અને તેની દી ૮૫૦ નેરો ૩

જેમ ખાલોડી ધણી લેખેની તેમ એ લેખની શરૂઆત “બગવદ્ગીતા” અનુસાર એટલે “મોટા ખોટા અનુસાર” એવા શબ્દોથી કન્યાના આવી છે. પણ એ શબ્દોની સાથેજ “હવે મર્યાદા બગાડા” એટલે “જે બીજા ખોટાઓમાં સર્વથી વડો” એના શબ્દો, જે બીજા કંટલાક દાગવસના ધરાવતા લેખોમાં આવે છે તે, અહીં ઇંગ્લીશમાં ગણતા નથી એ બાબે મોઠું મેના, જેને એ લેખની ફકીકત માટે આપણે આજારી છીએ તે, સતોપકારક અને ધરાવ પુગાડના જોગ ખુલાસો પોતાના “Le Stèle de Charlois” નામના એ બાબેના ચોપાનીઆમાં કરે છે એનું કારણ પાઠશાલ દાગવસની રાજ્યદારી કુનેહ છે તે જાણુનો હતો કે, ઇંગ્લીશ દેશમાં હાલનું રાજ્ય ધોણ વખતનું દાખલ થયું હતું તે પારકા ધર્મનાગણો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો, તેથી તેણે ધણી માન્યેલી ગણી કે તેની નવી પ્રજાની ધર્મ સમઘી લાગણી નહીં દુખાય અને તેઓ એની સામે કાંઈ ગરબડ ન કરે. એટલા માટે સ્વેચ્છા નહેરને લગતા સ્તબના એ લેખ ઉપર જો કે તે પોતાના ધરાવે ખોટા અનુસારનું નામ પાડ કરે છે તોપણ તે અહીં, જેમ ધરાવમાં કેયે લખતો હતો તેમ, તેને “બીજા ખોટાઓમાં સર્વથી વડો” એમ લખતો નથી દારાવસની રાજ્યદારી કુનેહ એજ શાનુકના રામની બીજા બાજુએ જ્યાં મીસરીઓની હાથેરોડ શીક બાપામાં લખે છે ત્યાં માન્ય પડે છે ત્યાં તે એક દેશો કહે છે કે “જે કાંઈ પાઠશાલ (દાર્શનિક) રૂબારૂ તે તુરતજ બગાડવામાં આવતું જાય છે ખોટા ‘સ’ પે ને પ્રમાણ આપતો હોય”. એ ઇંગ્લીશીઅન લેખમાં તે ધરાવે અનુસારનું નામ નથી લેતો પણ ઇંગ્લીશીઅન ‘સ’ ખોટાનું નામ દે છે કારણ એ લેખ મીસરીઓની પોતાની બાપામાં દોસથી તેઓ તે વધારે સમજી શકે અને ત્યાં પોતાના ખોટાનું નામ વાચી રાજ થાય

એ ખુલાસો એક બીજા બાબતનો પણ ખુલાસો ગણી શકાય છે હીરોડોલસ અને બીજા યુનાની અને રોમન લખનાગણો ધરાવે પાઠશાલને પારકા યુનાની મિત્રો ધર્મની ક્રિયા ક્રતા જણાવે છે દાખલા તરીકે પાઠશાલ સામગ્રે બાબીતોનીઅન દેવતાઓને ભોગ આપ્યો હતો એની બાબતોમાં યુનાની લખનારાઓની કાંઈક સહવાગત દોષ પણ એક બારગી તે ખરૂં હોય તો તેનો ખુલાસો ઉપલીજ રીતે હકમાં આપાય, કે પારકા પ્રજાઓની ધર્મ સમઘી લાગણી નહિ દુખાવવાના હેતુથી અને તેઓનું દીવ છતવાની ગજનદારી કુનેહને અર્થે, પોતાની સત્તા સ્થાપનાની શરૂઆતમાં, તેઓએ એમ કર્યું દોષ હાલની તારારીખના દાખલાઓ એ ખુલાસાને ટેકા આપે છે ઇંગ્લીશ દેશમાં અંગ્રી પાઠશાલના છેલ્લા બગાડ વખતે, તેન-એલ-કબીની લાંબ પછી, અંગ્રેજ લશ્કર આપણા શાહજાન ડયુ= ઓફ કોનાલ સાથે કેરો જાય

ગળું હતું. એ વખતે હજી પેલી દર સાગના રામેતા પ્રમાણે મને પેગમન
હજારત મહમદની ધોન માટે એક કીમતી ચાદર બેટ મોકલેનો હતો. રામેતા પ્રમાણે
પેલીવનું હજી પેલીવન લસકર મોકલ મોકલ રૂપે તે ચાદર માથે માન અર્થે કેટલેક
મુખી ચાલ્યું. એ પ્રમુખે કેરોમા રહેવાં અંગે લસકરે પણ તે મધ્યસ્થતા ભાગ
લીધો. એ બામે ઈંગ્લાંડમાં ખીસ્તી ધર્મગુરુઓએ ધણો ગુમો દેખાડ્યો. > ખીસ્તી
સિપાઇઓએ ધરવાળી કિયાને માન આપ્યું પણ મમજીઓએ જોયું કે, પેલીવ
અને તેની પ્રત તર માન દેખાડવાની અને તેઓને સંત કરવાની એ રાજ્યદારી
કુનેહ હતી. એ ઉપરથી કોઈ બચાવનો તવારીખનવેલ ટીકા કરે કે ૧૯મી સદીના
ખીસ્તીઓ ધરવાળી કિયા કરતા હતા તો તે ખોટું ગણાય હાનમાં એક પાગરી
મુખો રાજ્યદારી સમય અર્થે પોતાના માનવંત અને મેદરખાન રાજ્યકર્તાના હિંદુ
રાજ્યમાં દોરા મા એના કોઈ બીજા હિંદુ તેહેરાસની કિયામાં ભાગ લે, અને તેની
આજ્ઞાના વર્તમાન પત્રોમાં નોંધ વાંચી બમ્ વર્ષ પછી જો કોઈ તવારીખનવેલ
કહે કે તે પાગરી મદમ્થ એકાને હિંદુ હતો તો તે સુલભરેલું ગણાય. ”

દારાપસે હિંદુસ્તાન જીતી હિંદી સિપાઇઓને પોતાના લસકરમાં દાખલ કર્યા હતા,
હાલમાં જેમ જરૂરને વખતે હિંદી લસકર પોતાના ખીસ્તી શાહનશાહના લસકરના
ભાગ તરીકે આક્રીકા જેવા પશ્ચિમ ભણીના મુલકોમાં લડવા જાય છે, તેમ પાદશાહ
દારાપસના પેટાના વખતમાં હિંદી લસકર અને તેમાં ખાસ કરી હિંદી કમાન્ડરો
(arclores) તેના લસકર માથે યુનાન સામે લડના ગયા હતા. પેટીની લડાઈ, જેમાં
અરબીસે હાર ખાધી હતી, તે લડાઈ વેળા એ હિંદી લસકર ધરાનના લસકરનો કીમતી ભાગ
ગ ગણાતું.

ધરાનની પૂર્વ ભણી દારાપસે જુદી જુદી કેટલીક હાકમીઓ રચાઈ હતી હેરાત
(એરીઆ), કંદહાર (એરેકાનીઆ) અને પંજાબનો ઉત્તર પશ્ચિમનો ભાગ (એનડેરીઆ) એ
ઓની જુદી જુદી હાકમી બની હતી. હિંદુસ્તાનની હાકમીના ખાસ નાન હેરાત સિંધ
નો આખો મુલક અને સિંધુ નદીની પૂર્વનો પંજાબનો મુલક સમાવશે હતો. સિંધ અને
પંજાબના મુલકોને કેટલોક ભાગ આજે વેગન થઈ પડ્યો છે પણ તે પાદશાહ દારાપસના
વખતમાં ઘણો કળતુપ અને આબાદ હતો. તેથી તે તેની તીજેરીમાં ઉપર પ્રમાણે
૧૫ કરોડ રૂપિયાની મોટી આમદાની લાવી આપતો. પંજાબની નદીઓએ ત્યાં
પછી પોતાના માર્ગો અગાનના બદલી આબાદ મુલકોને વેતન બનાવ્યા છે, અને
તેનો દાખલો બહમનાબાદ ૧ ના હાલમાં ચોડુંક થયું જાણમાં આવેલા ખંડીએરામાં
અને કેટલોક થયું જોખમમાં આવી પડેલા હેરાતમાં ખીખાનના મેહેરામાં આપણે
જોઈએ ઊંચે

શાહ યુસ્તાસ્પનો બેટો બહમન, જેને કોઇક પુસ્તકમાં અદ્દેશીર પણ કહ્યો છે, જે અદ્દેશીર દરાબદસ્ત (એટલે લાંબા હાથવાળો) તરીકે પણ બોલાયો છે, અને જેને કેટલાકો દારાયસની પહેડીના આર્ટોઝેક્સીસ ગણે છે, અને કેટલાકો બાઇબલનાં આર્સ ટેસ્ટમેન્ટનો ધરાની પાદશાહ આહસ્યુએરુસ (Ahasuerus) ગણે છે, તેણે શહેર રથાપેલું ગણવામાં આવે છે. પછવાડેથી કોઇએ એ શહેરને શુલથી 'અહમનાબાદ' તરીકે બોલવા માડ્યું છે.* સિકંદરની હિંદુસ્તાનની સ્વારીના વર્ણનના સંબંધમાં એ શહેર પાટલ (patala) ના નામથી બોલાયું છે.

હિંદુસ્તાનનો પહેલો વહેલો હિંદુ શાહનશાહ.

આપણે જોયું કે, હિંદુસ્તાન ઉપર, એક શાહનશાહ તરીકે, અમલ કરનાર એક હિંદુ પાદશાહ નહિ હતો, પણ એક ધરાની પાદશાહ હતો, અને તે હખમતીઅન વંશની કીર્તિને પોતાની ખીલારાખી તખ્તીઓથી અમર કરનાર ઉપલો પાદશાહ દારાયસ હતો. એ પાદશાહ, મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં દેખાડ્યું છે તેમ, હિંદુસ્તાનનો પહેલો શાહનશાહ ગણાય. અલબત્તે હિંદુસ્તાનમાં દારાયસની આગમ્ય રાજ્યો થઇ ગયા છે પણ "શાહનશાહ" એટલે "પાદશાહોના પાદશાહ" તરીકે, ધણીક રાજ્યોની ઉપર હકુમત અને સત્તા બોગવનાર તરીકે, હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પહેલો શાહનશાહ થઇ ગયો હોય, તો તે એક પારસી પાદશાહ હતો અને પાદશાહ દારાયસ હતો.

દારાયસ પછી હિંદુસ્તાનમાં એ કોઇ ખીલો રાજ્ય શાહનશાહ ગણાય તો તે ચંદ્રગુપ્ત નામનો રાજા હતો. ને હિંદુસ્તાનનો પહેલો વહેલો હિંદુ શાહનશાહ ગણાય. અલબત્તે દારાયસ પછી હિંદુસ્તાનનો ખીલો નાખીયો શાહનશાહ અને દારાયસ કરતાં પણ વધુ બળવાન અને કદાચ મોહોટા વિસ્તારનો શાહનશાહ તો સિકંદર ગણાય. પણ તેની શાહનશાહત, તેણે હિંદુસ્તાન તરફથી કોર મંડી કે ગુરત પડવા લાગી, અને તેનાં મરણ બાદ એ વર્ષમાં તો રથવાનાં પાનાનાં કાર્ડથી ઉભા કરેલા એક ધર માટે તે એક મપાટામાં ગુટી પડી. તેની શાહનશાહતનાં ગુટી પડેલાં ખંડીએર ઉપર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યે પોતાની શાહનશાહત ઉભી કીધી હતી. સિકંદરની શાહનશાહતને તોડી પાડવામાં પણ આગેવાન બાગ એ ચંદ્રગુપ્તનો હતો. મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં એની શાહનશાહતનું સુંદર ચિત્ર રજુ કરે છે. ચંદ્રગુપ્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય ગાજ, મગધના અમલી પાદશાહી વંશનો હતો, પણ તેની માતા મુરા, જેના નામ ઉપરથી તેના વંશે મોર્ય (Maurya) વંશનું નામ

* (જુઓ The Early History of India by Vincent A. Smith p. 100.)

લીધું છે, તે એક ઉત્તર પક્ષની પક્ષની હતી એના વખતમાં મળેલા મન મહાપદ્ર નન્દ (Mahapadma Nanda) એક દત્તમનો એટલે દત્તો એ દત્તમે મગધના રાજાની ગણીતું દીન હતી તેની મારે ન પડે મગધને મારી નાખી પોતે મન્ય લીધું હતું. આ દત્તમનાપનો મહાપદ્ર નન્દ મજા પ્રત્યે આકરો થઇ પડ્યો હતો. અદ્રશ્ય પણ તેનો દગ્ગારી હતો, પણ તે તેની દત્તનગ્રા આપતા તેનો દેશ છોડી ઉત્તર પશ્ચિમની સરહદ ઉપર ગયો, અને શિવદત્તના મન્ય બાદ, તેનો તેનું મે-સિંહાનીઅન લસ્કર, જે ત્યાં મિક્કદત્તના મન્દારોની સન્ધારી દેશ તેની હુમલત બન્યો. વતું હતું તેને મારી હાડી પત્તનગ્રા પોતાની હુમલત બેસાડી પછી તેને મગધનું ઉપસા મળ મહાપદ્ર નન્દને હમરી અને મારી નાખી પોતાની હુમલત મન્દુકન કીધી. આશુક્ય નામના ક્ષાત્રજો તેને એ કામમા જનુ મદદ કીધી અદ્રશ્યને પોતાના લસ્કરને ૩૦ હજાર ઘોડેચાર, ૯ હજાર હાથી અને ૬ લાખ પેદાશુ જના-યુ' અને દક્ષિણે નર્મદા સુધી પોતાની હુમલત ગ્રાપી અને જગામના આખાનથી તે અરખી મધુદ્ર સુધીનો શાહાનશાહ થયો.

૧ સિક્કદરની પશ્ચિમ બાજીની શાહાનશાહતના તેના મન્ય બા' ભાગનાએ પડના માલ્યા તેમા સેલ્યુકમે યદ્ધઆતમા વાટછીધી અને પછી લાગરમે અને જો-યા મોટા દિરસો મેળવ્યો તેણે ૪૦ મં ૩૦૫ મા દિહુસ્તાન ઉપર હુમલો કરી નિવદરે હતે લા મુલકો પાડા હતી જેનાની કોનોલ કરી પશુ તેમા અદ્રશ્ય, જેણે મિક્કદત્તની દિ દી દરખા' જોઇ હતી અને તેની કેટલીક કુનેદ અતુલથી હતી, તેણે તેને નિપ્કર વ્યો ૪૦ મં ૩૦૦ પૂર્વે ૩૦૩ મા મે'યુકમ અદ્રશ્ય સાથે સલાહ કરી પાટો કર્યા એ મનાદના કોવડારમા અદ્રશ્યને કાચુન, દેરાત અને કદદાના મુલકોની હુમલત મળી અદ્રશ્યના નખી અતોકના સુધીત લેખોના નજો અદગાનીસ્તાનના એ મુલકોમા પણ ઉમેલા છે, તેનો મજબ આન, કે એ અશોકે પોતાના બાપદાદાના એ મુલકો વારસામા મેળવ્યા હતા અને એ મુલકો સુધી તેણે પોતાનો સુધીરત ધર્મ ફેલાવ્યો હતો મિં સ્મિથ કહે છે તેમ, જ્યારે દિહુસ્તાનના હાલનો અગ્રેજ શાહનશાહ, અ ફગાનીસ્તાનની સરહદ સુધી લખાવથી પેની હેન મમાન જોનાતી 'સાએનિફિક સરહદ' (Scientific frontier) તેના આગના અગ્રેજ અમનદાગેની તે નાદેની દોલ છતા મેનવી વકયો નથી, તારે આગની ૨૨૦૦ વર્ષ પા દિહુસ્તાનનો એક દિંદી શાહનશાહ તે મેળવી થ મે દના મોસ્લેનિમ નામનો એક જાણીતો યુનાની લખના, જેણે તે વખતના દિહુસ્તાનની નખી-વલુવા-તેમ હતી-નો નોચી હતી, અને જે હાલ સુધી જણાવથી છે, તે યુનાની સેલ્યુકમ તરથી પડેન વડેન દિ દી શાહાનશાહની દરખારમા પાટલીપુત્ર (હાલનું પાના) ખાને એનવી તરીકે આવી રહ્યા હતા.

આ મુતાની હખમારે જણાવેલી હકીકત પ્રમાણે આ હિંદી શાહાનશાહના મહેલો-નો રોમ અને તેના છાનની શાહાનશાહોના તુસા અને એન્ગેટના (હમદાન) ની દર-બારેના જોડો હતો. છાનની શાહાનશાહોની દબારના રેવાનેની આ હિંદી શાહાનશાહ-ની દબારમાં ધણેક પ્રકારે નકન થતી હતી હાનમાં આપણે હિંદુસ્તાનમાં જરા અશાં-તિના હાંમાગમાંથી પચાર થઈએ છીએ કહે છે કે આપણા નામદાર શાહાનશાહના પ્રતિનિધી અને હાકમેની છદ્મીને દાર મોના નિગેરથી જોખમમાં નાખવાના પ્રયત્ન થાય છે તેને લીધે શાહાનશાહી અમત્તરોને ચિતામાં ગ્રેવું પડે છે, પણ ૨૨૦૦ વર્ષ પછી આ ખુદ હિંદી શાહાનશાહને માટે પણ એમજ હતું એમ રૂંધે, મેગેથીની-મને આધારે જણાવે છે પોતાના જનની ચિતાને લીધે, આ ચદ્રગુપ્ત રાજા દર ગતે જુદા જુદા ઓરમાં સુતો હતો અને વળી કોઈ સતે, રાતને જુદે જુદે ભાગે, જુદા જુદા ઓરડાઓમાં સુતો હતો, કે તેથી તેના જન લેવાની કોશિશ કરવામાં પોતાની ખુરી તેમના કાવે નહિ હાનમાં ગથીઅન જારની કહેવાતી ચિંતા કરતા પણ આ તો એક અસલી હિંદુ શાહાનશાહની વધારે ચિંતા દેખાડે છે

મેગેથીનીમને આધારે ઝેબો જણાવે છે કે, તે વખતે હિંદુસ્તાનના વતનીઓની નીચલી સાત મુખ્ય જાતો હતી -(૧) શીતસુરો એ જાત સખ્યામાં સર્વથી નાની હતી રૂંધે એ જાતનું ને વર્ણન આપે છે તે ઉપરથી ખુદ્દુ દીસે છે કે, તે ભાકણો ની વર્ણ હતી એજ વર્ણના લોક તળીખ તરીકે જામ કરતા દેશમાં મહવાડ ધણો હતો, કારણકે લોકો શરામ પીતા હતા નહી, અને વડો ચોડો હમમે (frigidum) બોલાક લેતા (૨) ખેડુતો વસ્તીનો મોટો ભાગ એ વર્ણનો હતો તેઓને લશ્કરી નોકરીથી કારેમ રાખેના હતા ખુ લગઈ આનતી હોય ભારે પણ તેઓ પોતાની જમીન ખુશાન ખેડતા હતા દેશની ત્રણી જમીન રામની યાને સરકારની ગણાતી ખેડુતોને જમીનની ઉપજનો ફક્ત એથો ભાગ મળતો હતો (૩) ભરવાડો અને શિકારીઓ શિકારીઓનું એક મળ, જે જાનમાર પ્રાણીઓ યા પક્ષીઓ પાકને તુમ્બાન દો તેઓનો નાશ કરાવું હતું તેના બદલામાં તેઓને સઘન તરફથી અનાજ મળતું જનવરોમાં હાથી અને ગોડો પાદસારી ખાનદાન મિનાય ખીમ્મઓને રાખવાનો હક ન હતો જમીની હાથીઓને ૫ ડીને તામે રવાની રીત લગભગ હાલની રીતિને મળતી હતી, પણ આ ૫૨ હતો ૭ હાનમાં હાથીઓને મોટી સખ્યામાં હાકીને એ બધ કચેલી જગામાં લાવી ફેંકાએ બધ જગામાં આપે છે, પણ તે વખતે તે જગ્યામાં પાણી હાથથીઓને છુટી મુખ્યામાં આસતી હતી અને તેઓ આગળ આનતા હાથીઓને દગાએ બધ મરી પડવામાં આવતા પછી પાણેસ હાથીઓના મારથી અને ભુખથી તેઓને તામે જગ્યામાં આવતા હતા ૩૦૦થી ૫૦૦ વર્ષની તેઓની

ઉમર ગણાતી હતી હાથીથી ખેંચાતા -ચના માટે થયું એ મોટું માન બધું ગણાતું જનવરોમાં સાપોઆથી કાંઈની લંબાઈ ૧૬ મુનિટ* એટલે આશરે ૨૪ ફીટની હતી ગાર્ડીઓ મંડળી સાપના ડંખો સાત દગ્ગા હતા (૪) ચોથો વર્ગ છુટક માત વેચ નારાઓ, વહાણવગીઓ, દથીઆ જનારનારાઓ વિરેનો હતો (૫) પાચમો વર્ગ લડાઈયાઓનો હતો (૬) ઝૂંડે વર્ગ સહેરની છુપી તપાસ નખનાઓનો અથવા હાનના ચઢદોમાં બોલીએ તો છુપી ખબર મેળવનાર ખાતા (Intelligence Department) નો હતો છુપી પોલીસ (Detective Police) પણ તેમાં સમાતી તેઓ વેચાઓને પોતાની મજૂર લેતા, કારણ કે તેઓથી વળી છુપી ખબર મળતી હતી ઘણા પ્રમાણિક માણસો એ કામ પગ નહેતા (૭) સાતમા વર્ગમાં રાજ્યના સલાહકારો, અમલદારો, ન્યાયાધીશો, વહીવટારો તારો રાજ્યવહીવટમાં ભાગ લેનારાઓ આનના એઓમાં સહેગના સુધરાઈખાતાઓના અમલદારો, નહેરોના અમલદારો, જગલખાતાના અમલદારો તથા જાહેર બાધમખાતાના અમલદારો હતા એ સાત જતો યા વર્ગોના લોકો પોતપોતામાહેજ લક્ષ કરતા બીજી જાતનાઓ સાથે નહીં વળી એક ન્યાત પોતાનો ધધો મેલી બીજી ન્યાતનો ધધો કરે નહિ

આપણે ઉપર બધું કે સહેર સુધાઈ ખાતાનો કારોબાર કરનાર લોકો ઉપના સાત વર્ગોમાંથી માતમાં વર્ગમાં આવતા હતા મેગેસ્ટ્રીનીસને આશરે ૨૨૦૦૦ દિડુ-સ્તાનના સહેરોના મ્યુનીસીપલ ખાતા માટે ટ્રેવીક હબીકત આપે છે મેગેસ્ટ્રીનીસ પ્રમાણે ચક્રચુપ્તના રાજધાની સહેર પાટલીપુત્ર તે હાનના પગનાના સહેરમાં મ્યુની સીપલ કારોબાર કેવા પ્રમગનો હતો તે આપણે નીચે મુજબ જોઈએ છીએ મિ. ગિમથના ચઢદોમાં એ બામેનું વર્ણન કરીએ તો એ દિદી પાદસાહે પોતાના સહેગના વહીવટ માટે એક મ્યુનીસીપલ મિથન સ્થાપ્યું હતું આપણા વખતમાં આપણા દિદી સહેરોમાં મ્યુનીસીપાલીટી જે જે બાજતોના વહીવટ કરે છે તે કરતા વધુ બાજતોનો વહીવટ ચક્રચુપ્તે પોતાની મ્યુનીસીપલ મેગેસ્ટ્રીનીસને સોંપ્યો હતો તેઓ સહેરની ક્ષમતા તંદુરસ્તી ઉપર જ નહિ પણ સહેરની તમામ મુધગાઈ ઉપર ધ્યાન આપતા સહેરના ઉદ્યોગો અને દુકાનો, સહેરનો વેપાર, સહેગના કારખાનાઓ અને જગાત એ સર્વ ઉપર તેઓ ધ્યાન આપતા હતા

* એક રોમન મ્યુનિટ તે 17 1/4 ઇંચનો ગણાતો

† Geography of Strabo (Book XVI chapt on India and Persia § 51) translated by Hamilton and Falconer (1857) Vol III p 104

શરેઁ મુધારાના એ સર્વ કામો માટે ચંદ્રગુપ્તે આ વર્ણન મુજબ ૩૦

મ્યુનીસીપલ કમીસનરો નિમ્ના હતા અથવા આપણા શહેરના હાલના કારોમાગના શમ્ભોમા બોલીએ તો ૩૦ જણનું તેણે ‘ મ્યુનીસીપલ કારપોરેશન ’ સ્થાપ્યું હતું એ કારપોરેશનને તેણે પાચ પાચ સભાસદોની ■ કમીગી અથવા બોર્ડમા વહેંચી નાખ્યું હતું પહેલી કમીગી શહેરના ઉદ્યોગો ઉપર નજર રાખતી તે ઉદ્યોગોમા સારા અને સોજો માન વપરાય અને કામદારોને બરાબર ઘટતો રોજ મજે તે તે તપાસતી હતી ૨ બીજી કમીગી શહેરમા જે પરદેશીઓ આવી રહ્યા હોય તે ઉપર દેખ રેખ રાખતી તે પરદેશીઓ માટે લાયક ગહેનાના મકાનો અને દવા દારૂ પુરી પાડતી તેઓ માટે કક્ષતાનો પુરા પાડવા અને તેઓમા મરણ થવા બાદ તેઓની મીલકત તેઓના વારસો માટે સાચવી રાખવાનું કામ તે કરતી હાલમા જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓ રાજધાનીમા રહી પોતાના લોકો માટે જે કામ બજાવે છે તે કામ તે કમીગી બજાવતી હતી ૩ ત્રીજી કમીગીનું કામ શહેરમા થતા જન્મો અને મરણોની નોંધ રાખવાનું હતું હાલમા આપણા મ્યુનીસીપલ કમીસનરો ફરિયાદ કરે છે કે હિંદુસ્તાનમા જન્મોની નોંધ બગબર શેવાતી નથી પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ચંદ્રગુપ્ત ના વખતમા એ નોંધો (Vital statistics) લેવા માટે ખાસ મ્યુનીસીપાલ કમીગી હતી એજ કમીગી મ્યુનીસીપલ કર બેજો કરતી તે કરમા મુખ્ય કર માણસ દીકનો (poll-tax) હતો ચોથી કમીગી વેપારનણુજની તપાસ રાખતી વેપારની ચીજોના સ્તાદાર માપો અને વજનો (standard weights and measures) તે નક્કી કરતી આપણા શહેરોમા થોડા ઉપર પરવાનાનો કર (License tax) નાખ્યો હતો ત્યારે ક્યેથી ફરિયાદ ઉઠાવનામા આની હતી પણ દિને છે કે એ કર હિંદુસ્તાનમા છેક ચંદ્રગુપ્તના વખતથી હતો આપણી હાલની મ્યુનીસીપાલીટી ફ્રંચ ચોડાજ ધંધાઓના સબખમા “ લાઇસન્સ ફી ” લે છે પાચમી કમીગીનું કામ શહેરના કારખાનાઓના (manufactures) ઉદ્યોગ ઉપર નજર રાખવાનું હતું છઠ્ઠી કમીગીનું કામ કેટલીક ચીજોનાં વેચાણ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને તે વેચાણ નમાણે સરકાર માટે કર એકઠા કરવાનું હતું હાલમા પણ સરકારનો કાયદો છે કે કેટલીક ચીજો-દાખલા તરીકે નીમક જરા ઉત્પત થાય ત્યા નહિ પણ ચોખ્ખા બહારની જગ્યાઓ (depots) ઉપર લાવીનેજ વેચવી, કે તેથી લા કર બગબર ઉપરાંતી રાકાય. એ કાયદો ચંદ્રગુપ્તના વખતનો છે બાહરથી આવતા માલ ઉપર કુને તેની કીમત ઉપર સેકડે ૨૦ ટકા કર લેવામા આવતો તગમરી અને મેવા જેવી ચીજો ઉપર સેકડે ૧૫ ટકા બીજી જરૂરની ચીજો ઉપર એકડે ૪ થી ૧૦ ટકા કર હતો જરૂરનાહેરો ઉપર ખામ વધુ કરો હતા

ઉપલી દરેક કમીટીઓ પાસપાંચ પુરોની બની હતે. તે અગત્યના કામો માટેની 'પંચ' હતી હું ધારૂ છું કે હિંદુસ્તાન દેશમાં આપણે જે ગામોગામથી પચો અથવા પંચાએત માટે માબગીએ છીએ તેની સરૂઆત ચંદ્રગુપ્તના આ પુરાણા વખતની હતી.

મયુનીમીપાત્રીરીનું કામ ઉપલા કામો ઉપરાંત ચહેર ઉપર મામાન્ય તહેદારી રાખવાનું હતું. ચહેરના બગ્ગે, મંદિરો, બારાઓ વીગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતી.

ચહેરના દરેક પુરૂષના નામ, બતી, ધંધો વીગેરે જામતો સાથે વસ્તીની ગણતરી (census) લેવાનો ચંદ્રગુપ્તના વખતથી ચલેલો હતો

હાલની આપણા ચહેરની દારૂમાં મીતાદારપણું જાળવનારી મંડળી (Temperance society) ને જાણીને આજયથી ઉપરંગે કે તેઓને હાલના આપણી અંગ્રેજ મરકારના આમકારી ખાતા માટે જે ફરિયા કરવાનું કાગલુ હોય તો, ૨૨૦૦ વર્ષ પરના એક દિ દી શાહનશાહનાં આનકારી ખાતા માટે વડું કાગલુ હોત. દારૂ પીવા આવનારાઓ માટે ખીટાઓને ખેંચાણ અટકાવનામ (repulsance) બનાવવાને બદલે ખેંચાણ કઠનામ (attractive) બનાવવામાં આવતું. તે પીસઓમાં પીસ આવનારાઓ માટે બેસવા કાગે ખુશી, ટોચ અને વળી કુલપાન અને સુગંધી પદાર્થો માથેના ખાસ ઝોરડાઓ હતા બીજા મજ્દોમાં કહીએ તો હાલમાં આપણા ચહેરમાં યુરોપથી દાખલ થતા એવા ખાતાઓ (Refreshment rooms and Restaurants) આજથી ૨૦૦૦ વર્ષપરના ખુદ હિંદુ સં જનીનના ખાતાઓ છે

મેગેસ્થીનીમને આપારે એમોએ મંત્રુ કહેલુ પેડેવવેટેલા હિંદુ શાહનશાહના રાન્ય કાગેમાર વીગેરેનુ ચિત્ર આપલે મોટોડે જે શબ્દો બોવાયે છે તે આ છે કે, "There is nothing new under the sun" "આને આપણે જે કાંઈ નેમ્મએ છીએ તે કાંઈ નવું નથી." આને આપને જેને પશ્ચિમનો સુધાગે કહીએ છીએ, તે કાંઈ તદન નવો નથી. હિંદુસ્તાન એક વખતે તે સુધાગે નેમ્મ મયુ છે તેમ બીજા હાલ ઉપર આપણે જે પશ્ચિમનો સુધાગે યા બીગાડો કરીએ છીએ તે પણ કાંઈ સધાગે નવો નથી આને આપને મંત્રુ તરફથી એકી ચતી મહેસુલ માટે, તેનાં આનકારી ખાતા માટે, ડિગેરે કેવે ચેથી ફરિયાદો માંબગીએ છીએ, કે એ સંપત્તિ" આપણા દેશમાં પતિન બપીથી આવે છે, પણ નહિ, એ મંત્રુ એક યા બીજા વખતે હિંદુસ્તાનનું પોતાનું હતું જેમ એક હાલ ઉપર કેરોબીક સુધાનની બામતોમાં આપણા મંત્રુનાંઓ પોનેજ નરઆન કઠનામ નરીકે જસ નહિ જે શકે, કાગલુ હિંદુઆને તેવા સુધાનઓ નેવા છે તેમ બીજા હાલ ઉપર, આપને એ મંત્રુનાંઓને

ફેક્ટ બદનામ કંપ્યા નહિ, કે “તેઓએ ફલાણું ક્યું” કારણ હિંદુસ્તાને તે સર્વે પણ આગળ જોયું છે વખતનું લોનડ એમ અને તેમ ફરતુ રહ્યું છે આ -હેરો

લશ્કરી ખાતાંની સ્થાપના.

જેમ જેહો સુધારાના નામ માટે પાંચ પાંચ મહામહોના ૬ મહાજોનું બનેલું ૩૦ જણનું ખાતું સ્થાપેલું હતું તેમ લશ્કરી નિર્માણ માટે પણ તેજુજ એક ખાતું હતું તેના કારણે માટે પાંચ પાંચ મહામહોના બનેલા ૬ મહાજોનું એટલે સામટા ૩૦ જણનું એક ખાતું અથવા હાનના શબ્દમા જોનીએ તે (War office) ‘વોર ઓફીસ’ ખાતું સ્થાપેલું હતું એ ૭ મહાજોના હાથમા નીચે પ્રમાણે ખાતાઓ હતા —

(૧) દરિયાવર્ધી (Admiralty) (૨) લશ્ નો સામાન વાહ લઇજન કરનાર અને જો ક પુરા પાનાર (Treasurer Commisary) ખાતુ લશ્કરી વાજીતો પુરા પાડનાનું નામ પણ એજ ખાતાનું હતું હાન જે કામ જુગતી થાય છે તે તે વખત પગમ અને લોટોદી (Drum and Gong) થી થતુ હતું, (૩) પેદલ ખાતું, (૪) ઘોડેસાર લશ્કરનું ખાતું, (૫) લગાવના ગ્યોનું ખાતું હિંદી શાહન-શાહના લશ્કરના એક અગત્યના ભાગ તરીકે તેના લગાવ નથી હતા કહે છે કે તેના ૮૦૦૦ એવા ગ્યો (Chariots) હતા તે ફરે રથ અથવા ગાડીને ધણા ખરા જે અથવા ચાર મહો જોડનામા આવતા હતા ફરે રથમા નજીકનાઓ બેસતા તેમાથી બે મીપાઇએ હતા નીચે રથ હા-તો તે ખોતે પણ જરૂર વખતે ગાડી ઉભેલી દોષ ત્યારે લ તો આ હિંદી રથો અવસ્તા પ્રમાણે ધરાતમા જણાયલા લગાવ રથોની માફ આપે છે અવસ્તા પ્રમાણે અયોગનાન પત્રી ધરાતી મહાજીમા આગેનાન દરજ્જે લડાયેલાઓ યાને લશ્કરી માણસો ભોગવતા એ લડાયેલા માટેનો અવસ્તાનો શબ્દ “રથ એસ્તા” એટલે ‘રથ અથવા ગાડીમા ઉભો રહી લડનાર’ છે. (૬) લડાવના હાથીઓનું ખાતું ફરે હાથી ઉપર આગ આગીઓ હતા એક મહા-વત યાને હાકનાર આે પણ તીંગદાને જેઓ મહાવત પી પગારડેથી તીરે ફેકતા.

લશ્કરના નિર્માણ તરીકે છે ના આગ ખાતાઓ અનુષ્ઠાની આગમનના હોવાં જોઈએ, કાચુ કે સેત-જ (યતગ-અતુ રંગ- આગ ભાગ) ની પુરાણી હિંદી રમત, જે શાહનામામા નોધાયેલી હિંદી વતકયા પ્રમાણે, લશ્કની દીનચારો દર્શાવે છે, તેમા એ ચારે આપણે જોઈએ છીએ પણ પહેલાં જે ખાતા અનુષ્ઠાને દાખલ કીધા હતા પુરા પ્રમાણે એ બેની વધુ મદદથી તેણે હિંદુસ્તાનમા જોડાને વિસ્તારે હુમલ ફેલાવી પોતાની શાહનશાહત ગ્યાપી

ઉપલી હકીકતોના વર્ણનમાં નીચની કેટલીક હકીકત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

૧ શાહનશાહતના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગો ઉપર શાહનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે હાટેમો હકુમત કરતા હતા આપણા દેશ માટે નામદાર આગાખાને ચોહક ઉપર સુચના કરી હતી કે, આપણા વાઇસરોય તરીકે આપણા શાહનશાહના પાદશાહી ખાનદાનના કોઇ પુરૂષ આવે તો એહેતુ ચક્રચુપ્ત ॥ વખતમાં એમજ હતું પાદશાહી ખાનદાનના પુરૂષો શુદ્ધશુદ્ધ ભાગો ઉપર “વાઇસરોય” તરીકે અમન કરતા હતા

૨ રાજ્ય કારોગારના અમલદારોમાં તે વખતે શાહનશાહને ખબર પોટોઆડના રાઓનો વર્ગ અમલનો ગણાતો હતો મિર્ સિમથ કહે છે તેમ મોગન વશમાં જેઓ “અખખાનવેશો” ગણાતા તે વર્ગના તેઓ હતા તેઓ ગામ, શહેર અને દેશની તરેહવાર હકીકતો ધુપી રીતે મેળવી શાહનશાહને પોહોઆડના સુનાનગા બ્યારે સ્ત્રી કેળવણી પુરતી નહિ હતી ત્યારે વેશીઆઓ જગ કેળવાયલી અને માહિતગાર ગણાતી કારણ કે તરેહવાર અને ધણા પુરૂષોના સમાગમમાં આવી તેઓ સાથની વાતચીતથી તેઓ ચતુર બનતી હતી એ સખને બહેલા પુરૂષો એ ચોડીક બહોરી ગણાતી સ્ત્રીઓની સગત પમદ કરતા કિડુજાનમાં પણ એજ સખને સમજના ખબર ખાતા (Intelligence Department) ના અમલદારો એમ વેશીઆઓ મારફતે ધણીક ખબરો મેળવતા, કાણ કે તેઓ ધણાક પુરૂષો સાથે સબધમાં આવી તેઓની વાતચીતથી માહિતગાર બનતી

૩. દેશની આગાહી માટે નેહેરોની સ્થાપના જેમ હાલમાં અત્યંતની ગણાય છે તેમ તે વખતે હતું અને ચક્રચુપ્તે એ નામ ખામ નેહેર ખાતુ (Irrigation Department) સ્થાપ્યું હતું કાગીઆનાડમાં મીંગનાના પહાડ બગળ એ ખાતાએ “સુદરણુ” એટલે “સારા દેખાવવાગો” એને નામે એક મરોત પહાડો નચ્ચે બનાવ્યું હતું ચક્રચુપ્તના નમીન જાણીતા અગોક રાજ્યએ તે સરોવરમાંથી નેહેરો વહેતી કરાવું કામ મંજૂરું કર્યું હતું અને તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર “ગુસ અરપ” નામનો એ હરાની હાથેમ હતો

૪ દેશમાં આરબના માટે એ ખાસ ખાતા હેઠળ આજમાં જાવરામાં આવતા અને તે ઉપર ખેતરો ખાવતા આવતી સુમાદગેની બબુ માટે દર અર્ધા કોએ એટલે આસરે ૨૦૦૨૩ વાગે તારવે, તક્કરન દેખાના ૧૫ થરો (Maujoncs) હતા કરવામાં આવતા એ બહોરુ આજો ઉપર, ખામ કરીને નિબધની ખાનેના રસ્તાઓ ઉપર, હાથીનાં ચા ઉટ પર ચા આર ઘોડાની ચવા ગાડીમાં મેમી નવાની

ઢવાનો હક હયા કુળવાળાઓનેજ હતો આમ લોભે હાનમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જણાયલી 'એકા' નામની એક ધોડાની માડી જેવી માડીમાં મુસાફરી કરતા હતા

ખેડતો ખાસે મહેમુલ લેવાની રીત.

મેજેસ્થેનીસને આધારે સ્ટેબોએ આપેલી હકીકત મુજબ દેશની જમીન તે સંસ્થાની માનેફીની જમીન ગણાતી ખેડતો તે ખેડતા, તેના બદલામાં તેઓને પાકતો ચોથો ભાગ મળતો † મિ સ્મિથ જણાવે છે કે સગ્ગર પાકતો ચોથો ભાગ મહેમુલ તરીકે લેતી ‡ એ સ્ટેબોના લખાણથી ઉતરુ છે અને મિ સ્મિથ એમ શા ઉપરથી સાર કહાડે છે તે માલુમ પડતું નથી

૬ દેશના કાયદાને સારી રીતે અમલમાં મેલવામાં આવતા અને સોફિસ્ટિકા જાન-માનની સલામતી માટે સારી દેખરેખ ગખનામાં આવતી ચોરી છુટકાદ જેવું થણું † કમી હતું મેજેસ્થેનીસ જ્યારે ચંદ્રગુપ્તની ચાર લાખ આદમીની હાનણીમાં રહેતો હતો સારે આપલી બધી ભોગી સખનામાં માછ દિવસે જો ચોરીના દાખલા ખનતા તો તે ૫૦૦ વધતામુવધતી ૨૦૦ દીરમની એટલે હાલના સિદ્ધમાં આશરે ૮ પૌંડની ‡ યા આપણા સિકામાં ખોલીએ તો ૧૨૦ રૂપિયાની ચોરીના હતા એ ઉપરથી સ્ટેબો † અન્યથા દેખાડે છે કે જે દેશમાં લખેલા કાયદા જેવું કાઢ નહીં, અને જ્યાં લોભે લખી જાણે નહીં ‡ પણ પાદશાસતથી સંબંધ કામ લે, તેઓમાં એમ છે. એનો સમજ તે લશ્કરની સારી ઢવાવદ અને સારી બચસ્થાનો જણાવે છે વળી લોકો પોતાના વેહેવારમાં થણા કસગીઆ હતા, તે પણ એક મજમૂ છે

મેજેસ્થેનીસ, એરીઅન, ડિએર યુનાની લખનારાઓને આધારે અને કાષ્ઠક દ્વિદી લખાણને આધાર ચંદ્રગુપ્તની શાહાનશાહતવું મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથે ઉપર મુજબનું મિત્ર રજુ કરી છે તે કરે છે કે એ પાદશાહના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાન સુધાગની ઉમી ટાંચે પોતેજ હવે તે સુધારો તેણે કેટલીક સદીના ચાતુ વવારા બાદ મેળવ્યો હતો

હિંદુસ્તાનના સુધારા ઉપર ઇરાનની અસર.

મગ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં હિંદુસ્તાનની હાલત કેના પ્રકારની હતી, તેની

† "They cultivate it on the terms of receiving as wages a fourth part of the produce" (Strabo Bk XI Chap I, 10)

‡ Smith's History of India pp 123

† Bk XI Chap I, 62

હકીકત આપણે તપાસી. એ વખતના સુધારાવધારામાં અલગતે કેટલું તત્વ ખાસ રથાનિક, ખાસ હિંદુ હતું, પણ કેટલુંક બહારનું હતું. ચંદ્રગુપ્તનો વખત તો સિકંદરના મરણ પછીનો તુરતનો વખત હતો. હવે સિકંદર ધરાનની હખમીનીઅન હકુમતનો અંત લાગ્યો હતો. તેથી ચંદ્રગુપ્તના વખતનું હિંદુસ્તાન અને તે વખતના તેના સુધારાવધારાની હાલત કોઇ કહેશે કે ખુદ હખમીનીઅન વંશના વખતની હાલત ન ગણાય. પણ એમ વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઇએ કે, એક દેશમાં સુધારા વધારાની કોઇ હાલત કાંઇ એકદમ એક જે દાયકામાં ઉભી થતી નથી. તે એક નીઅન વંશની પછી પછી તુરતના વખતમાં થઇ ગયો હતો, તેના વખતમાં પ્રચાર પામેલો સુધારો એક જ સદી આગમચથી ચર થયેલો હોવો જોઇએ.

સારે સવાલ ઉઠે છે કે ચંદ્રગુપ્તના દિહી શાહાનશાહતના સુધારા ઉપર, તેના પોતાના રથાનિક સુધારા ઉપરાંત, કોઇ બાહરની, બાહરનાં મુલકના સુધારાની અસર થઇ હતી કે? હિંદુસ્તાનના સુધારાએ યુનાન ઉપર અને યુનાનના સુધારાએ હિંદુસ્તાન ઉપર કેટલી અને કેવી અસર કીધી છે એ એક મોટો સવાલ છે, જે ઉપર મતફેર છે. † પણ એ મતફેર ધણોખરો સિકંદર પછીના લાંબા વખતના સુધારાના સંબંધમાં છે, કે ન્યારે સિકંદરનું રાજ્ય વેંદેલી લેનારા તેનાં સરદારોમાંના એક સેલ્યુકસે અને તેના વંશે અને તેઓ પછી બીજા યુનાની સરદારોએ અવારનવાર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર ઓછીવધતી હકુમત કીધી હતી.

† જુઓ (ક) માર્ક પુસ્તક "A Glimpse into the work of the B. B. Royal Asiatic society during the last 100 years from a Parsee point of view." pp. 25, 29, 32.

(ખ) જુઓ Vans Kennedy નો વિષય "Remarks on the state of Persia from the battle of Arbela in B. C. 331 to the rise of Ardeshir Baledgan in A. D. 226 (Journal of the Literary society of Bombay. 2nd edition. Vol. III pp. 1-55).

(ગ) જુઓ Macdonnell's History of Sanskrit Literature, chap. XVI entitled "Sanskrit Literature and the West".

(ઘ) જુઓ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LVIII Part I (1880) માં મિ. રિમચન્ડ લખાણ "Greeco Roman Influence on the Civilization of India" pp. 107-198, Vol. LXI Part I pp. 50-76,

આપણે હાન તો ચંદ્રગુપ્ત ને હિંદુસ્તાનનો પેહેલવેહેલો હિંદી શાહાનશાહ મણુયો છે, તેના વખત માટે, તથા તેના વખતના ઉપર વર્ણવેલા સુધારા માટે વિચાર કરીએ છીએ એ વખતના હિંદી સુધારા ઉપર યુનાન કરતા ઇગને વધારે અમર કાંધી હતી દારાયસે હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરવા પછી તેના હખમીનીઅન વશના વારસોએ એ હુમલો થોડી કે ઘણી આડુ રાખી હતી. તેના બેટા ઝર્ડેસીસનું લક્ષ્ય યુનાન સાથે લડના મથુ હતું, ત્યારે તેના હિંદી સીપાઇઓ તેમા સામેલ હતા પ્લેગીની લડાઇમા તેઓ આ ધરાની પાદશાહના લશ્કર સાથે યુનાન સામે લડ્યા હતા.

હવે આપણે એમ નહિ કહીશું કે, સિકંદર ૧૯ મહીનાની ડુંકા હુમલો પછુ હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાની થોડી કે ઘણી અસર વગર પસાર થઇ હતી તે ડુંકા હુમલો થોડી તો છાપ અહીંતરી પાડી હશે સિકંદર પછી કેટલાક વરસ સુધી અનાગનનાર નાના યુનાની રાજાઓએ અને સરદારોએ હિંદુસ્તાનની ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદના પ્રાંત ભાગો ઉપર સામગી યા છુગી હુમલો કરી હતી તેઓ એક બે સદીની લાખા વખતની હાજરીએ વધુ અમર કરી હોય, પણ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં તો મિ. સ્ત્રિમથ કહે છે તેમ ચંદ્રગુપ્તની શાહાનશાહત ઉપર હખમીનીઅન શાહનશાહતની અસર વધુ થઇ હતી હિંદુસ્તાન તે ધરાની શાહાનશાહત સાથે સિકંદર કરતા લાખો વખત સુધી સમાગમમા આબુ હતું.

ચંદ્રગુપ્તની અને તેના 'મૌર્ય' વંશની શાહાનશાહત ઉપર ધરાની અસર વધારે થઇ હતી તેની સામેલીમા મિ. સ્ત્રિમથ કેટલીક દલીલો નીચે મુજબ રજુ કરે છે † 'મૌર્ય' વંશના વખતના બાધકામનો હુનર (Architecture), જેનો નમુનો અશોકના સ્તંભ ઉપર અને બીજા "ખાસ રીવીફ રજીપચરમા" મળે છે, તે દેખાડે છે કે હખમીનીઅન વંશના બાધકામના હુનરે એ હિંદી હુનર ઉપર અસર કાંધી હતી * હિંદુસ્તાનમા લખાણની જે લીપી 'બ્રહ્મી' તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના ભાગોમા જણાયલી છે તે ધરાની લીપી ઉપરથી ઉતરી છે (૩) અશોકના પ્રાંત લેખોમા ખાસ કરીને ઉત્તર પશ્ચિમ ભણીના લેખોમા આ મતવળના શબ્દો આવે છે કે "પવિત્ર અને મહેશ્વરના રાજ આ પ્રમાણે કહે છે " આ શબ્દો શાહ દારાયસના ખીલારોપી લેખો

† Indian Antiquary of September 1905 pp 201

* અશોકના સ્તંભના ડુંકા વર્ણન મારે જુઓ Smith's Ancient History of India pp 155 160

હકીકત આપણે તપાસી એ વખતના સુધારાનધારામાં અવગણે કેટલું તત્ત્વ ખાસ સ્થાનિક, ખાસ હિંદુ હવુ, પણ કેટલું જહાર્ણુ હવું ચદ્રગુપ્તનો વખત તો સિકંદરના મરણ પછીનો ગુગ્તનો વખત હતો હવે મિકંદ્ર ઇરાનની હખમીનીઅન હકુમતનો અત લા-ખો હતો તેથી ચદ્રગુપ્તના વખતનું હિંદુસ્તાન અને તે વખતના તેના સુધારાનધારાની હાનત કાઠ કહેશે કે ખુદ હખમીનીઅન વચના વખતની હાનત ન ગણાય પણ એમ વિચાર કરતા યાદ રાખવું જોઈએ કે, એક દેશમાં સુધારા વધાગતી જાય હાનત કાઠ એકદમ એક બે દાયકામાં ઉભી થતી નથી તે એક પછી એક તમકામાંથી આસ્તે આસ્તે પ્રગટ થતી જાય છે સારે ચદ્રગુપ્ત, જે હખમીનીઅન વચની પડતી પછી ગુગ્તના વખતમાં થઈ ગયો હતો, તેના વખતમાં પ્રચાર પામેલો સુધારો એક બે સદી આગમચર્યા ચર થએલો હોવો જોઈએ

સારે સનાન ઉઠે છે કે ચદ્રગુપ્તના હિંદી ચાહાનચાહતના સુધાગ ઉપર, તેના પોતાના સ્થાનિક સુધા । ઉપરાત, કેઇ જાહે ની, જાહેરના સુનકના સુધારાની અસર થઈ હતી કે? હિંદુસ્તાનના સુધાગએ સુનાન ઉપર અને સુનાનના સુધારાએ હિંદુસ્તાન ઉપર કેટલી અને કેવી અસર કીધી છે એ એક મોટા સનાન છે, જે ઉપર મતફેર છે ‡ પણ એ મતફેર ધણોખરો સિકંદર પછીના લાગા વખતના સુધારાના સબધમાં છે, કે જ્યારે મિકંદરનું ગબ્બ વહેંચી લેનાગ તેના સરદારોમાંના એક સેશ્યુકસે અને તેના વરો અને તેઓ પડી જીજ સુનાની સરદારોએ અનારનવા હિંદુસ્તાનની સગદ ઉપર જોડીનધતી હુમત કીધી હતી

‡ જુઓ (ક) માર્ક પુગ્તસ "A Glimpse into the work of the B B Royal Asiatic society during the last 100 years from a Parsee point of view" pp 25, 29, 33

(ખ) જુઓ Van Kennedy નો વિવચ 'Remarks on the stato of Persia from the battile of Arbel in B C 331 to the rise of Aideshir Buledgan in A D 226 (Journal of the Literary society of Bombay 2nd edition Vol III pp 1-55)

(ગ) જુઓ Macdonnell = History of Sanskrit Literature, chap XVI entitled "Sanskrit Literature and the West"

(ઘ) જુઓ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol LVIII Part I (1880) મા મિ ગ્રિથનું લખાણ 'Greeco Roman Influence on the Civilization of India' pp 107 198, Vol LXI Part I pp 50 76.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં શિક્ષાની સાક્ષી.

(હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ.)

છેલ્લાં સાઠ-પોણેસો વર્ષોનો સુધારાનો ઇતિહાસ આવણે જો તપાસીશું તો તુરત માણુમ પડશે કે આજ જન સમાજની ભાવના, વિચાર અને ઉપોદ્ધાત. માનતામાં મહાન ફેરફાર થયો છે અને આપણે નવિન વિચારસંધિમાં ફરીએ છીએ.

વિજ્ઞાનથી ઉત્તરોત્તર વધતી અને ખીલતી શોધોને પરિણામે આપણાં જીવનના મોજશોખ અને સુખ સગવડતામાં સાધનોમાં અચાગ સમૃદ્ધિ થઇ છે અને અસંખ્ય વિત, કલ્પિત મનાતી વાતો શક્ય બની, વ્યવહારમાં મુકાઇ છે. વિદ્યુત શક્તિનાં બળે, મંગલના ગ્રહ સાથે સંબંધ જોડ્યા અમેરિકામાં ડૉ. નિકોલાના પ્રમાણે અને મનોબળના (psyclical) પ્રભાવે મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યો જોડે સમાગમમાં આવવા લાંડનમાં મી. રેડેકના મતો આ જમાનાના અદ્ભુત બનાવો છે.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને દેવ-કથા (mythology) ના અભ્યાસથી સંકુચિત અલ્પ વિકાસ પામી, વિશાળ દૃષ્ટિ ગ્રાસ થઇ છે અને ધર્મ ભાવના અને શીલસુશીમાં અનેક નવલ તત્વો દાખલ થયાં છે. જુસ્તર શાસ્ત્ર અને પ્રાચિન-વિદ્યાના નવિન જ્ઞાનથી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનો કાળ લાંબાયો છે અને પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્ર અને ખગોળ વિદ્યાની શોધોથી જગતના ઇતિહાસ પર નવિન પ્રકાશ પડ્યો છે. સન ૧૮૩૭ માં મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા તખ્તનશિન થયાં ત્યારે પશ્ચિમની ખ્રિસ્તી પ્રજા બાઇબલમાં આપેલી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિની ૬૦૦૦ વર્ષની સાલ સત્ય માની સ્વીકારતી. પણ હવે ભાગ્યેજ કોઇ સુશિક્ષિત મનુષ્ય મળી આવશે કે જે આ વાતને કબુલ રાખશે ; જો કે બાઇબલમાં હજી ઉપરજન વર્ષ છાપવાનું જારી છે. પણ જુજ સમયમાં જુની વિચાર-શ્રેણીમાં આ ગર્ભિર ફેરફાર કયાથી ? લાંબી મુદતથી ચાલી આવતી, રૂઢ થયેલી વાતો એકાએક બદલાવાનું કારણ શું ? આજુ ઇતિહાસ તપાસી, ઉડા ઉતરી, સહેજ વિચાર કરીશું તો તુરત જણાશે કે આ ફેરફાર અને નવિન ગતિ, એ ઇજીપ્ત, એસિરિયા, બેબીલોન, અને ખાસ્ડીયામાં થયેલાં ખોદકામ અને શોધોનું પરિણામ છે. તે પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસને આભારી છે. પીસમી સદીની મહત્તા વધારનાર તેને રમણિય સ્વરૂપ આપનાર, અને ગ્રન્થગત તેજથી પ્રકાશિત કરનાર વિવિધ શક્તિઓ, એ જુસ્તરશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિદ્યા, ખગોળ વિદ્યા, જીવન શાસ્ત્ર, રસાયન શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય આદિ પ્રદેશોમાં આગળ વધતા અભ્યાસનું રૂપ છે. આ વિદ્યાઓમાં પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઉપરના શબ્દો " ચાતીઅ દાર્યુસક્ષાયતિય " એટલે " કહે છે પાદશાહ દાર્યુસ " ઉપરથી લીધાછે. (૪) અશોકે ખડકે ઉપર નીતિમાન બોધો ક્રાંતરાવવાનો વિચાર પાદશાહ દારાયસના લેખો ઉપરથી લીધો છે. દારાયસનો નકશો ફરતમનો એક લેખ, જે હજી ખરાબર ઉકલાવી શકાયો નથી, તે એવો નીતિનો બોધ આપનારો ખાસ લેખ છે.

period, and for the Bactrian Indo-Greek, and Indo-Parthian "dynasties they constitute almost the sole evidence."

શિક્ષા પરથી જ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક પ્રકરણો સખાયાં છે અને અનેક રાજાઓનાં નામ અને વંશની માહિતી શિક્ષાનેજ આભારી છે. શિક્ષા સિવાય તે સંબંધે બીજા કોઈ પુરાવો નથી. ગ્રીસનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો માટે હિન્દુસ્તાનમાં અનેક રાજકીય વિભાગો હતા અને તેથી સમસ્ત દેશના શિક્ષાની માપ-ણીનું કાર્ય શુન્યવસ્થુ ભરેલું અને મુશ્કેલ છે અને વળી વિષય નીરસ અને શુષ્ક થઈ જવાનો ભય રહે છે. વાસ્તે આપણે ગુજરાતના શિક્ષાનુંજ વિવેચન કરીશું અને તે પણ પ્રાચીન ગુજરાત સંબંધે. કેમકે શિક્ષાની ખરેખરી જરૂરીઆત અને મહત્વ આ સમયે ખરોખર જણાઈ આવે છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શિક્ષા અહિં બહુ ઉપયોગી પાર્ટ બન્યું છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં માળવા, સિંધ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને ઉત્તર કોંકણ આદિ દેશોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રથમ આપણે ગુજરાતનો શરૂઆતનો ઇતિહાસ જોઈશું. કૃષ્ણની દારિકા અને માલ્વોના ધોર સંગ્રામનો પૌરાણિક વાર્તા વિભાગ, આપણે જો ચાર્યસામ્રાજ્ય. મુકા દહાએ, ભૂથી જમએ, તો પ્રાચીન ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અહેવાલ ચાર્યસામ્રાજ્યથી શરૂ થાય છે. તે પૂર્વેનો કોઈ પણ ઇતિહાસ જાહેર નથી. જોકે ચાર્ય વંશના રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકનાં નામો સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમના સંબંધી શુષ્કણ હકીકત આપણને ગ્રીક, બૌદ્ધ, જૈન, અને જાહનુ ઐતિહાસી મળે છે તો પણ તેમની ગુજરાતની હકુમતનો જ્ઞાત બહુ જોઈએ છે. કદાચ કહી શકીએ કે આપણે તે વિષે કંઈ જાણતા નથી.

સુદર્શન તળાવમાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતનો વહીવટ સુખાઓ કરતા. ગ્રીક મુસાફરો હિન્દુસ્તાનના વેલવ, સમૃદ્ધિ, આબાદિ અને જાહોજલાલીનાં બહુ વખાણુ કરે છે અને મી. નિન્સેન્ટ સ્મિથ જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત-અશોકના સમયમાં આર્ય-સુધારો ઉત્તરના હાથે શિખરે પહોંચ્યો હતો. ગુજરાતમાં પણ તેની અસર થઈ હતી. ગિરનારના શિલાલેખ, સુદર્શન તળાવ અને તેની આસપાસનાં નહેર કામો, ચાર્યસામ્રાજ્યના સુધારાની ભવ્યતાના સુંદર નમૂના છે. અશોકના વિવિધ શિલાલેખથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ પર વિશેષ પ્રકાશ પડ્યો છે અને આર્ય-ધર્મની મહત્તા વધી છે. હુંકણમાં કહીએ તો ચાર્યસામ્રાજ્ય હિન્દુસ્તાનનાં ઇતિહાસનું રસિક મન-હર પ્રકરણ છે. અત્રે ગુજરાત સળધે એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ સમયે ગુજરાતમાં મલેચ વસ્તી વિશેષ હતી. અશોક મલેચ ઉપદેશકનેજ ગુજરાતમાં મોકલે છે અને હિંદુ ઐતિહાસ જાણના પ્રસંગ વિના સૌરાષ્ટ્રની સલાકાતનો નિષેધ છે ત્યાર બાદ ગ્રીક, બાક્ટ્રિયન, ક્ષત્રપ, દૂન આદિ અનેક યવન પ્રજાઓ ગુજરાતમાં આવે છે

પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, જુગ અને નજીનથી. તેના અભ્યાસથી જ જુના અને સાંકડા, જુવ બરેલા વિચારો નાશ થઈ, આપણને વિદ્યુત્ત થયેલા પ્રાચિન ઇતિહાસ અને બંધ સુધાગનો કંઈક આટો ખ્યાલ મળ્યો છે. વિચાર-દષ્ટિ વિચારગ બની છે અને જ્ઞાનનો બહાર વધ્યો છે. જે સરસ્વતીજી જે-મ, કાલકુક આદિ વિદ્વાન ગ્રંથોએ સાહિત્યને જદે પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્ર પર પ્રથમ લક્ષ આપ્યું હોત, તે હિંદુસ્તાનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ બહુ જલદી લખાન અને મોઢા જોગનું કાર્ય પણ બહુ સરલ બનત. પણ તેમનો અભ્યાસ મરેક્ટ સાહિત્ય પરનેજ હતો. એક વિદ્વાન જણાવે કે હિંદુસ્તાનનો મન થયેલો સરસ્વતનો પ્રાચિન ઇતિહાસ જે બુનકાળના અંધારામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે તે સાહિત્યના અભ્યાસનું પરિણામ નથી પણ પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસનું ફળ છે.

પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના શિલાલેખ, શિક્કા, તાનપત્ર, ચિન્હ કામ, બાધકામ, જુની કારિગરી, નકશી કામ, આદિ વિવિધ વિભાગો છે, તેમાંના નિષ્ક શિક્કાનું વિવેચન શાસ્ત્ર એટલે શિક્કા સળથી આપણે વિવેચન કરવાનું છે. નિષ્કશાસ્ત્ર બહુ કિમતી, મહત્વનો અને ઉપયોગી નિપય છે અને સુવરેના દેશોમાં શિક્કાઓનો સંગ્રહ કરી, જરોબર જોડવી, તેના શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થાય છે. શિક્કાથી યતા લાભો અનેક છે પરંતુ એ વિચાર ક્ષેત્રનું આવતોકન કરવાનું ચિકટ કામ આપણા નિપયની બહાર છે. આપણે ફક્ત ઇતિહાસ પરત સિગ્કાની મહત્વતાનાં જ્ઞાન કરી કિંમત આકીશું અને છેવટે શિક્કાના અભ્યાસની આવસ્થકતા સાબિત કરવાને તે સળધે સામાન્ય વિવેચન કરી સંતોષ મળીયું.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં પ્રાચિન ઇતિહાસ સાધન હોવાના સળમે શિક્કાની ઐતિહાસિક કિંમત સહેજ કમી હતો પણ હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસના અભાવે શિક્કા અતિ મહત્વના ઉપયોગી અને આવસ્થક છે. હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસ લખાયો હતો કે નહિ એ ચર્ચાને નિપય છે પણ મુસલમાનના વસવાટ પહેલાનો આધારપત્રનો પ્રાચિન ઇતિહાસ મળ્યો નથી એ બિના ચોક્કસ અને સાચી છે. હિંદુસ્તાનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ પુરાણ નસ્ટ શાસ્ત્રના સાધનો પરથીજ લખી શકાય તેમ છે અને તે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉત્તિ લેખન, પરદેશી સુસાધરોના અહેવાલો અને માહિતીના ગ્રંથો પરની ઉપજથી કાઢવાનું પ્રથમ માન ઉગ્રેજ સીવીલીઝન મી. વિન્સેટ એ સ્મીથને છે તે વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા શિક્કા સળધે લખે છે કે —

"The numismatic evidence is more accessible as a whole than the epigraphic ... From the times of Alexander's invasion coins afford invaluable aid to the researches of the historian in every

દેશમાં દાખલ થવાથી, અસહના બેડોલ, ખડખડા, 'પંચમાકે' એ નામથી પ્રસિદ્ધ રૂપિઆનું ચક્રણ નામુદ્દ ચાલુ છે અને તે પછી તોલના આપનું ધોરણ પછી શ્રીકેશ્વરિય આનો તોલને અનુમેરી દેરવાય છે. ક્ષત્રપ વંશના શિક્ષા શ્રીકેશ્વરિય નકલ છે અને ત્યાર પછીના વિધવિધ શિક્ષા પરથી આપણે કહી શકીએ કે શ્રીકેશ્વરિય શિક્ષાની અસર શુભરાતમાં લાંબા કાળ સુધી જણાય છે. આપણે જોયું કે શિક્ષા પરથી શ્રીકેશ્વરિયન પદિશાહો સંબંધી બહુ સારી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તે પુરાવો આવશ્યક છે.

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યનો મિશેન્દ્ર નૃપ તે આ શ્રીકેશ્વરિયન પદિશાહ મેનડર છે.

શ્રીકેશ્વરિયન પદિશાહોના અહેવાલ સાર શિક્ષાની હકીકત સાથે શ્રીકેશ્વરિયન દેરાની નોંધ સાધ્ય છે પણ ક્ષત્રપ વંશનો આખો ઇતિહાસ કેવળ ક્ષત્રપ શિક્ષા પરથી જ રચાયો છે. શિક્ષા સિવાય એ વિશે બીજા કાંઈ પુરાવો નથી. એ વંશનું રાજ પણ પ્રથમ શિક્ષા પરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ હાથ લોગેલા તંક્ષિલા (Taxila) મયુર અને નાશિકના શિક્ષા લેખ પરથી શિક્ષાની હકીકત સળગ થાય છે. કંઈક વિશેષ મહિતી મળે છે. પરંતુ તેમાંથી એ તંક્ષુ પદિશાહોનો અહેવાલ મળે છે. બીજા રાજાઓ સાર તો માત્ર શિક્ષાજ સાબિતી છે. ક્ષત્રપ પદિશાહની વંશાવળી અને સાલવારી તેવાર કરવા શિક્ષા ક્ષિપ્રામ બીજું કાંઈ સાધન નથી. હાલ જે કંઈ આપણે ક્ષત્રપ વંશ સંબંધે જાણીએ છીએ તે શિક્ષાના અભ્યાસનું ફળ છે. શરૂઆતમાં થોડા શિક્ષા જુડી આવ્યાથી ક્ષત્રપ વંશના પદિશાહો શુભરાતમાં મળી ગયા છે એવી ખબર મળી તેઓનું નામ ક્ષત્રપ કે બીજું કંઈ તે નહી થયું નહિ.

શિક્ષા પરના લેખ બંગાળ નહિ ઉકેલાવાથી શ્રી, શ્રી-સેપ, જસ્ટીસ ન્યૂટન આદિ વિદ્વાન નિષ્કશાસ્ત્રીઓએ તે શિક્ષા 'શાહ, વંશના છે એમ ઠરાવ્યું. જેમ જેમ વિશેષ શિક્ષા પ્રાપ્ત થતી ગયા તેમ તેમ બમ બાંમતો આસ્પે અને રહેતે રહેતે એ વંશ 'સેન' 'સિંહ' અને 'ક્ષત્રપ' એ નામથી ઓળખાયા. શિક્ષા પરથી બાગી તરીકે હકીકત મેળવી ક્ષત્રપ વંશનો પ્રથમ ઇતિહાસ લખવાનું માન આપણા મરહુમ વિદ્વાન પંડિત બગવાનલાલ ઈંદ્રજને છે. એમનો એ લેખ ઇંગ્લાંડની રોયલ એસીઆરીક સોસાયટીના જર્નલમાં છપાયો છે તે પછી જુનાગઢ પાસે ક્ષત્રપ વંશના શિક્ષાનો એક મોટો ઢગ મળી આવતી, કેટલીક નવીન હકીકત બહાર આવી પણ તે ફક્ત સાલ અને રાજાઓના નામ સંબંધી ખુલાસો કરે છે. આ અને બીજા વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતા 'શુભરાતના ક્ષત્રપ' (Western Kshatrapas) વિશે એક સુંદર સર્વિસ્તર લેખ વિદ્વાન નિષ્કશાસ્ત્રી-શ્રી રેપસને લખ્યો છે. ક્ષત્રપ વંશનો પ્રથમ પદિશાહ કાણુ એ હજી અચોક્કસ છે. નાકપાણુ પદેલાં કાંઈ રાજા હશે કે નહિ તેની આપણને

માર્ગ સામ્રાજ્ય પછી ગુજરાતમાં શ્રીક બાકદિવ્યન પાદચાર્યોનો અમલ થાય છે. પણ તેમના સંબંધી પુત્રી, ચોક્કમ, ખરી દષ્ટીકન મળતી નથી. શ્રીકબાકદિવ્યન. જે કંઈ માહિતી મળે છે તે શ્રીક ગુમાસ્તાની કુંડા નોંધ અને સિક્કા પરથી જ સેવામાં આવી છે. મહાન સિક્કાદારની દિન્દુસ્તાન પરતી ચાલ્યા આપ, સવેને સુનિહિત છે અને એના મરણ બાદ તેના વિશાળ રાજ્યની વહેંચણીથી આપ સવે વાકેફ હશે. બાકદિવ્યન શ્રીક પાદચાર્યોના દિન્દુસ્તાનમાં આગળથી શ્રીક મુસા ફરોનાં પુસ્તકોમાં નોંધ છે પણ તેને મળ્યા કરતો બીજો કોઈ પુગવો નથી. વળી તેમાં કેટલીક હકીકત સાંભળેલીજ (Hearsay) ઉતારવામાં આવી છે. તેથી જ કંઈ અને કહિઆવાડમાં શ્રીક બાકદિવ્યન પાદચાર્યોના સિક્કા મળ્યા ન હોય તો ગુજરાતના દ્વિ-તીયામાં શ્રીક બાકદિવ્યન પાદચાર્યો સંબંધે લુપ્ત ખવાડનારી ખોટી દષ્ટીકત દાખલ થાય અને સદેહ રહેત. દાખલા તરીકે પેરિશ્વસનો કંપા (ઈ. સ. ૨૮૦) સારાઈના વર્ણનમાં જણાવે છે કે “આ ભાગમાં હજી સુધી જુનાં દેવલો, હાથણીના પાયા અને મોટા કુવા વગેરે સિક્કાદારની સ્વારીનાં નિશાન આલુપ્ત પડે છે.” પરંતુ આ વાત ખોટી છે. સિક્કાદાર કહિઆવાડ સુધી આવ્યો નહોતો. જે સ્વારીના નિશાન પેરિશ્વસ સંબંધે છે તે સિક્કાદારની સ્વારીનાં નહિ પણ શ્રીકબાકદિવ્યન સરદાર મેનન્દરની ચકાઈનાં છે. કેમકે મેનન્દરે કંઈ, કહિઆવાડ અને નારાઈ સદે કંઈની દક્ષિણ ભાગમાં છે અને આ પ્રદેશમાં એના મળ્યા અરિયા સિક્કાથી ઉપથી હકીકતને પુરતો પુરાવો નથી છે. સિક્કા પરથી શ્રીક બાકદિવ્યન પાદચાર્યો મુકેરાઈકીક મેનન્દર અને એપોલોડોટ્રસનાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે; પણ તેમના સંબંધી વિશેષ હકીકત મળતી નથી. મેનન્દરના સિક્કા અહીં (સારાઈમાં) વધારે ફેલાયલા હોવાથી એક અનુમાન થાય છે કે તેજ સૌથી અગ્રણ્ય ગુજરાતમાં આવી વસ્યો હશે. શ્રીક મુસાફરો જણાવે છે કે મેનન્દરે છત્રેલા પ્રદેશમાં કંઈ અને નારાઈ દેશ હતા. આથી એક વાત, બીજી હકીકતને સાબિત કરે છે. વળી સિક્કા પરથી વિદ્વાન પુરેગોએ શ્રીક બાકદિવ્યન પાદચાર્યો સંબંધે એક બીજો તર્ક બાંધ્યો છે. દેટાઈકનું એમ કહેવું થાય છે કે પ્રથમ મેનન્દર આવ્યો અને એની પછી એપોલોડોટ્રસ ચલ્યો. ત્યારે સામા પક્ષનું માનવું એવું છે કે એપોલોડોટ્રસ અગ્રણ્ય અને ત્યારબાદ મેનન્દર આવ્યો. આ સંબંધી આપણી પામે કંઈ વિશેષ પુરાવો નથી, કંઈ સાધન નથી ત્યારે આ ત્રિકટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ શી રીતે કરવું? સદ્ભાગ્યે, એ પાદચાર્યોના સિક્કા બહુ મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે અને તેથી આપણી કંઈ દર થાય છે. અહિં સિક્કા બહુ ઉપયોગી છે. આ જે પાદચાર્યોના જે સિક્કા મળ્યા છે, તેનું નિરીક્ષણ કરી, એવું અનુમાન થયું છે કે મેનન્દર પછી એપોલોડોટ્રસ દોરવો જોઈએ. કેમકે એપોલોડોટ્રસના સિક્કાની મળ્યા મોટી છે અને તેની કારિગરી ઉતરતા પ્રકારની છે. શ્રીક બાકદિવ્યન પાદચાર્યોના નવીન સુંદર, ઘણિલા રૂપિયા

દેશમાં દાખલ થવાથી, અસનના બેડાવ, ખડબચવ, 'પચમાદ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ રૂપિઆનું ચક્રણ નામનું ચાપ છે અને તે પછી તોનના માખનુ ધોરણ પછી ગ્રીક રૂપિઆના તોનને અનુમતી દેવાન છે ક્ષત્રપ વચના શિક્ષા ગ્રીક શિક્ષાની નકલ છે અને ત્યાર પછીના વિધિવિધ શિક્ષા પદ્ધતી આપણે મ્હી શકીએ કે ગ્રીક શિક્ષાની અસર ગુજરાતમાં લાખા માગ મુધી જણાઈ છે આપણે જોયું કે શિક્ષા પરથી ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાંચાદો મળધી બહુ સારી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રત્યક્ષ આવશ્યક છે

કેટલાક શિક્ષાને અનુ માનવું છે કે મસ્કૂત સાહિત્યનો મિરેન્દ્ર નુંપ તે આ ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાંચાદો એવન છે

ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાંચાદોના અહેવાલ સાર શિક્ષાની હકીકત સાથે ગ્રીક મુસાદરોની નોંધ માં છે પણ ક્ષત્રપ વચનો આખો ઇતિહાસ કેવળ ક્ષત્રપ શિક્ષા પ થી જ આપે છે શિક્ષા મિવાય એ વિશે બીજો કંઈક પ્રમાણ નથી એ વચનુ રૂન પણ પ્રથમ શિક્ષા પરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર બાદ હાય લાગેના તક્ષિના (Tarsia) મથુગ અને નાશિકના શિક્ષા લેખ પ થી શિક્ષાની હકીકત મળવા ચાર કે-પચક વિગેર મંદિતા મળે છે પરંતુ તેમાંથી એ પ્રશ્ન પાદશાહોના અહેવાલ મળે છે બીજા જાણે માર તો માત્ર શિક્ષાજ સખિતી છે ક્ષત્રપ પાદશાહની રાજાવળી અને સાનસગી તૈયાર કરવા શિક્ષા મુલામ બહુ કામ સાવન નથી હાત જે કંઈ આપણે ક્ષત્રપ વચ સનધે જાણીએ છીએ તે શિક્ષાના અભ્યાસનુ દગ છે શાસ્ત્રમાં થોડા શિક્ષા જડી આભ્યાથી ક્ષત્રપ વચના પાદશાહો ગુજરાતમાં યથ ગયા છે એવી ખબર મળી તેઓનું નામ ક્ષત્રપ કે બીજું કંઈ તે નક્કી થયું નહિ

શિક્ષા પ ના લેખ બગેબન નહિ ઉકેલાનાથી મી પ્રીન્સેપ, જર્જીસ ન્યૂટન આદિ વિદ્વાન નિષ્કાન્તીઓએ તે શિક્ષા 'શાહ, વચના છે એમ કમબુ' જેમ જેમ, વિશેષ શિક્ષા નામ થતા ગયા તમ તેમ જમ બ મતો આપ્યો અને રહતે રહતે એ વચ 'સેન' 'મિહ' અને 'ક્ષત્રપ' એ નામથી ઓગળાયા શિક્ષા પરથી બાર્ગી રૂંડી હકીકત મેળવી ક્ષત્રપ વચનો પ્રથમ ઇતિહાસ લખનાનુ માન આપણા મરહુમ વિદ્વાન પડિત ભગવાનલાલ ઈચ્છને છે એમનો એ લેખ ઈંગ્લાંડની રૅવલ એસ્ટી આગિક સોમાધીના જ્ઞાનમાં છપાયો છે તે પછી જુનાગઢ પાસે ક્ષત્રપ વચના શિક્ષાનો એક મોટો ઢા મળી આપતો કેટલીક નવીન હકીકત બહાર આવી પછી તે હકીકત સાત અને રાજાઓના નામ સળધી જુનાગઢ મે છે આ અને બીજી વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતા 'ગુજરાત ક્ષત્રપ (Gujarat Kshatrapas) વિશે એક સુંદર સર્વિસ્તર લેખ વિદ્વાન નિષ્કાન્તી મી રેપમને લખ્યો છે ક્ષત્રપ વચનો પ્રથમ પાદશાહ કોણ એ હજી અનોખસ છે નાકપાણુ પડેના કામ ગમ્મ હશે કે નહિ તેની આપણને

કંઈ ખબર નથી. યોડીક મુદતપર મી. રેપમને એક શિક્ષાની શોધપરથી નાદપાણુ પૂર્વના પાદશાહનું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું* પણ બીજા શિક્ષા કે તેને માન્ય કરતી વિશેષ દહીકત મને નહિ ત્યાં સુધી એ વાત સ્વીકારવી કે નહિ એ વિચારવાનું છે.

ક્ષત્રપ વંશ સંબંધી ચોક્કસનારી ખુશ ખબર તો નાથિક પાસે જડી આવેલા શિક્ષાપરથી મળે છે. રેવરંડ મી. સ્કોટે આ શિક્ષાના મોટા દગ (૧૩૨૫૦) ને તપાસી કેટલીક ઐતિહાસિક દહીકત તારવી કાઢી છે અને પડિત ભગવાનલાલના લેખમાં સુધારા વધારા કરી, જુજ બાદિતીપરથી તેમના બાધેલા અનુમાનો ખોટાં પાડ્યા છે. આ શોધ વિશે લખતાં મી. એસ. એમ. એડવર્ડસ (Edwards) કહે છે કે

“The coins found by the children at Nasik and the cave inscriptions are mutually complementary and help us to understand, albeit dimly what manner of men, they were who fought for the mastery of the Deccan in the first and second centuries of the Christian era.”†

જેમ વધારે અને વધારે શિક્ષા મળતા જશે, જડશે, તેમ ક્ષત્રપ વંશપર વિશેષ પ્રકાશ પડશે અને નવીન દહીકત પ્રસિદ્ધ થશે.

ક્ષત્રપ વંશના સમયમાં ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં ત્રેકુટક રાજાઓનું રાજ્ય હતું* પણ તેમના સંબંધી બહુ દહીકત જાહેર નથી. કેટલીક ત્રેકુટક બાદિતી શિક્ષા લેખ અને તાત્રપત્ર પરથી મળી છે અને તેમાં શિક્ષાની દહીકતને લીધે યોડીક ઉમેરા થયો છે. સન ૧૮૮૭ માં પડિત ભગવાનલાલને ત્રેકુટક વંશના ૫૦૦ શિક્ષા દમણ પાસેના ગામમાંથી મળ્યા હતા પણ ત્યાર પછી એ વંશની વિશેષ દહીકત પ્રકાશમાં આવી નથી. દમણનાં ત્રેકુટક રાજાઓના કેટલાક શિક્ષા ખુણા નજદીક પ્રાપ્ત થયા છે અને તેનું ચાન્નીય નિરીક્ષણ કરી, વધારાની નવીન ખબર રેવરંડ મી. સ્કોટે બહાર પાડી છે. ક્ષત્ર રાજાઓનાં નામ અને સાલ સંબંધે ખુલાસો મળે છે. વિશેષ દહીકત નથી. હજુ એ વંશના સાધનો બહુ ઓળાં છે.

ક્ષત્રપ બાદશાહોને દરારી હાંકી કાઢનાર ગુપ્ત રાજાઓનો ઇતિહાસ પણ શિક્ષા પરથી મળ્યો છે. મી. સિમચ લખે છે કે કનોજ પાસે એક લશ્કરી ગુપ્ત વંશ અમલદારને ગુપ્ત વંશનો એક ખુટો શિક્ષા જડી આવ્યાથી એ વંશની પ્રથમ બાદિતી મળી ત્યાર પછી એ વંશના જુદી જુદી

* Numismatic Chronicle Calcutta Supplement to the Bengal A. Society.

† Times of India, 31st May 1907.

ટંકશાળના વિધવિધ જાતના ચિંકાઓ કેટલીક વાર સાલ સહિત મળી આવ્યાથી મનુષ્યની સ્મરણ શક્તિમાંથી સમુલ્લસ્યું હુમ્મ મચેલું હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું સુંદર રસિક પ્રકરણ પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુસ્તાનનો ત્રીજો સદીનો ઇતિહાસ જવલેજ મળે છે અને તેથી તે સમયે સ્થપાયેલા શુભ વંશના મૂળ સ્થાપકનો અહેવાલ પણ પુરે પુરે મળતો નથી. વર્ષ ૩૨૦ માં ચંદ્રગુપ્ત-૧. શુભ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે અને પોતાના નામના પ્રથમ શિક્ષા પાડે છે. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યધાનીનું સ્થળ મગધમાં પાટલીપુત્ર છે. ચંદ્રગુપ્તના શિક્ષા એ 'કુશન' જાતના શિક્ષાની નકલ છે અને 'કુશન' શિક્ષા એ 'રોમન' શિક્ષાનું અનુકરણ છે. ચંદ્રગુપ્તના શિક્ષા પર તેની સ્ત્રીની પણ છબી છે. શુભ વંશના શિક્ષા બહુ સુંદર, આર્થિક અને રૂપાળા છે. તેની કારિગરી ઉંચા પ્રકારની છે તેના પરની છાપ ઉત્તમ છે.

ચંદ્રગુપ્ત-રાજાએ શુભરાતને વસા કર્યા પછી ત્યાંના પ્રચલિત નાના રૂપાના 'ક્ષત્રપ' શિક્ષા નિહાળી, શુભ વંશના નવીન શિક્ષા 'ક્ષત્રપ' જાતના અને આ કારના પાડ્યા. વધારામાં તે પર મોરની છાપ હતી. શુભ રાજાઓના સુબાઓ શુભરાતનો કારભાર ચલાવતા. શુભ રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ વિશાળ હતો, એજ વંશમાં સમુદ્રગુપ્ત નામનો મહાન પાદશાહ યદ્યપે ક્રે જેની આજુ અને સત્તા આખા હિંદુસ્તાનમાં હતી. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. ઇતિહાસકારો એને પૂર્વેના તેષો લીધન કહે છે. એના શિક્ષા પરથી જણાય છે કે એ કવિ હતો અને

"His lyrist coins show that he was an excellent musician. His battle-axe coins mark out the ferocity of his victorious warfare." આ ઉપરથી સાદ જણાશે કે શુભ વંશના ઇતિહાસ સાથે શિક્ષા બહુ મહત્વના અને જરૂરી છે.

શુભ વંશ પછી દૂન નામની પરદેશી પ્રજા શુભરાત પર હુમલો આણે છે પણ તેમની હારીકત હવે પછી આપીયું પ્રથમ આપણે વલ્લભી રાજાઓનો દૂન, વલ્લભી. અહેવાલ જોઈએ. વલ્લભી વંશની મુખ્ય હારીકત તામ્રપત્ર પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના શિક્ષા લગભગ 'શુભ' શિક્ષાની નકલ છે. માત્ર સહેજ ફેરફાર છે. શુભ વંશના શિક્ષા પર 'મોરનું' ચિત્ર છે. જ્યારે વલ્લભી રાજાઓના શિક્ષા પર ત્રિશૂળનું ચિન્હ છે.

શુભ વંશના શિક્ષા પર પ્રથમ 'ચેલ' નું ચિન્હ હતું. જ્યારે તેઓ 'ક્ષત્રપ' શિક્ષાની નકલ કરે છે ત્યારે શુભ શિક્ષા પર ચેલની છાપની જગ્યાએ મોરનું ચિત્ર દેખાય છે અને વલ્લભી રાજાઓ શુભ શિક્ષાનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે તેઓ મોરને બદલે ત્રિશૂળ કાઢે છે. શિક્ષા પરનાં વિવિધ ચિન્હોનો અભ્યાસ ચાન સાથે આનંદ આપે છે અને તે આવશ્યક છે.

છેવટે આપણે દૂન પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસીએ તેઓ તાર્તા જાતિના છે, અને તેમણે રહેઠાણ 'આફસ' ૧૮૫૭ નદીના આસપાસના પ્રદેશોમાં છે દૂન સા તેઓ લગભગ ૪ સ ૪૨૦ મા આવી વસે છે, અને તે સમયથીજ તેમને ધરાનનાં માસાનિઅન પાદશાહો સાથે કલહ શરૂ થાય છે તે પૂર્વના દૂન ઇતિહાસમાં છે । ઉત્તરનાની અહીં કાંઈ જાણ નથી માન એટલુંજ આપણે નોંધીશું કે જે રીતે ગોથ વિમિગોથ દૂન સમ આદિ જમની પ્રજાઓ યુરોપમાં ત્રાસ અને જીવન પોકારે છે અને ગેમ-સામ્રાજ્યની પત્તી આણે છે તેમ દૂન પ્રજા (White Huns) પણ હિંદુસ્તાન પર ચડી આવી, યોગરદમ બધ ફેલાવી, અનેક રાજ્યો બાંધે છે અને દેશમાં ઉથલ પાથલ કરી મેરે છે નિકમનો સતત અથવા તો સાહિવાદનું 'સમ' વધ મેઘ આનીજ પૂર્વેની લાઠમાં મળેલી રહેલું પરિણામ છે માત્ર તે પ્રાચીન છે દૂન સંખ્યામણી માર, આ અત્રે દર્શાવું છે ।

દૂન લોકોની શરૂઆતની લાઠ દાન સારે થાય છે તે લોકો વખત આણે છે બહેને હાર જીત મળે છે આખરે દૂન પ્રજાની જીત થાય છે અને હિંદુસ્તાનની સરહદોનાં ભાગ તેમને પ્રાપ્ત થાય છે ધરાન દૂન સત્તા સ્વીકારે છે અને તેની ખડખડી બંધનોની ફરજ પડે છે ।

આ વિમલ આનુજ છે તે દરમ્યાન તો માનની મરહાતી હકાન દૂન પ્રજાની એક ટોળી ગુજરાતના ગુપ્ત વંશના યુદ્ધ ગુપ્તને હારી નમાડી મેરે છે ગુજરાત રાજપુતાણા અને યુવ માગરામાં તઓની આજી કહે છે લા બદલા માન રાજાને યુવ મિહિરકુત દારિમ મા જ્ય છે અને લ પોતાની સત્તા સ્થાપે છે પણ દૂન રાજ્ય લાઓ વખત આનું નથી ।

૪ સ ૫૪૪ મા વિજયન, યજ્ઞોર્ધનની સહાયતાથી મિહિરકુતને હરાવી દૂન સત્તા તોડે છે હિંદુસ્તાનના બહાના પ્રત્યેમાં પણ તેમની પત્તી થાય છે તુર્ક પ્રજા તેમનો નાશ કરે છે આ રીતે તેઓજી ૧૦૧ ન યુ થાય છે હવે આપણે જો તેમના સિંગ તપાસીએ તો તેમના આ ૧૦૧ વિમ્નાની સર્વ હરીમન પ્રાપ્ત થાય છે ૪ સ ૪૮૪ મા દૂન સત્તા ધીલમાં જમે છે તેઓ લના સામાનિઅન શિ કકાની દબના પોતાના જીવ સિંગ પાવે છે હિંદુસ્તાનમાં આજી ગુપ્ત વંશને પાશમાંલ કરી, ગુજરાતમાં તેઓ પોતાનું રાજ્ય કરે છે તે નખને તોરમાંન સરદાર ગુપ્ત વંશના રૂપાના સિંહાના નમુના પોતાના નવીન રૂપિઆ રનાવે છે વળી તે મના 'કુશન' જાતિના સિંગ મળ્યા આવે છે આનું મર્જુ એ છે કે ઉત્તરમાં દૂન પ્રજા ગધાર રાજ્ય સાથે જોડા છે અને વિગેર મિહિરકુત જીવ સમય દારિમમાં રાજ્ય કપાની હકીકત છે આ હકીકત પથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે દૂન સિંહામાં કાલ પછી પ્રમગની નવીનતા કે વિજેતા નથી સંદેશ નજીક ફેરા સાથે

તે સાસાનિઅન, ગુપ્ત અને કુચન શિક્ષાની નકલ છે. તેથી આપણને હવે શિક્ષા પરથી તેમની ચર્ચાઓ અને રાજ્ય-વિસ્તાર સંબંધી બહુ કિંમતી પુરાવો મળે છે અને ઇતિહાસની વાત સાબિત થાય છે.

છેવટે 'ગદ્ધ'ના શિક્ષા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ પર તે કેટલોક પ્રકાશ નાખે છે. ગદ્ધ'ના પૈસાનો અહેવાલ બહુ જોડાઈ શિક્ષા રસિક છે. તે સાસાનિઅન શિક્ષાની ચોથી આવૃત્તિ છે. હવે શિક્ષા તે સાસાનિઅન શિક્ષાની નકલ છે અને હવે શિક્ષાની બધી અને હલકી જાત તે ગદ્ધ'ના પૈસા છે. તોરમાન સરદાર શર્યાતમાં રૂપાના પાતળા સાસાનિઅન શિક્ષાના નમુના હવે રૂપિયા પડાવે છે પણ તે બહુ અધરા (૬૬) હોય છે. ત્યાર પછીના સાસાનિઅન નકલના હવે શિક્ષા આપણે જો તપાસીએ તો જણાશે કે રહેતે રહેતે અસલની છાપ અને છળી ધસાતી જાય છે અને જડાઈ બહુ વધે છે. આ નકલ એટલે સુધી બગડી જાય છે કે છેવટે શિક્ષાની એક બાજુએ બઠન કે ગુરજ જેવું એકાદ બિન્દ નજરે પડે છે અને બીજી બાજુએ મીઠા અને લીટીઓનો ભાસ આપતું ઝાંખુ ચિત્ર દેખાય છે. વિશેષમાં જડાઈ અતિશય છે. કાંઈ કળી ન શકે કે તે સાસાનિઅન શિક્ષાની નકલ હશે. પણ પડિત ભગવાનસાહેબ અયાગ મહેનત લઈ, ગદ્ધ'ના પૈસા બહુ સારી સંખ્યામાં સંગ્રહ કરી, સાબિત કર્યું છે કે તે સાસાનિઅન શિક્ષાનું અનુકરણ છે. તેઓએ એ શિક્ષા એવો સરસ રીતે ગોઠવ્યા કે તે પરથી આપણે જોઈ શકીએ કે કેવી રીતે ધીમે ધીમે શિક્ષાની એક બાજુએ પાદશાહની છબી અને બીજી બાજુએ આતશ-ગાહના ચિત્રવાળા સાસાનિઅન શિક્ષા ગદ્ધ'ના પૈસાના મીઠા અને બઠનની હલકી ઉતરતી કારિબરીના વિચિત્ર સ્વરૂપમાં વિરામે છે.

સલ્લખી રાજ્યના પડયા પછી હવે નાણું આવે છે, અને હવે શિક્ષાની ઉતરેતર ઉતરતી જાત તે ગદ્ધ'ના પૈસા છે. ચાવડા, ચાલુક્ય, અને વાધેલા રાજાઓના અમલ સુધી ગદ્ધ'ના પૈસાનું ચલણ હોય છે. અટલાઉદ્દીને ગુજરાત સર કરી પછી તે નાણું નીકળી જાય છે અને ચુસલખાની શિક્ષા આવે છે. એટલે ગદ્ધ'ના પૈસા લગભગ પાંચ સદી ગુજરાતમાં ચાલુ રહે છે. હવે 'ગદ્ધ'ના પૈસા એ નામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું તેનો સહેજ વિચાર કરીશું. તે માત્ર અનુમાન છે. આપણે અગાડી જોઈ ગયા કે ગદ્ધ'ના પૈસા એ હવે શિક્ષાની બહુ ઉતરતી જાત છે અને હવે શિક્ષા એ સાસાનિઅન શિક્ષાની નકલ છે. સાસાનિઅન વંશમાં 'બહેરામ ચુર' એ પાદશાહનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. વળી તેને શિકારને—ખાસ કરી ગધેડાના શિકારને—અતિશય શોખ હતો એ વાત મચકુર છે. એ સળંગેજ તે 'ચુર' ઉપનામ પામે છે. હવે પ્રભને ધરાવના પાદશાહ સાથે સ્વલ્પ હતો તે આપણે જણાવી દીએ.

ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે બે વાર બહેરામ ગુર દૂન પ્રગળે સમ્પત દાર આપે છે અને તેથીજ ઇર્ષામાં, મસ્કરીમાં, સાસાનિઅન શિકંકાને તેઓ 'ગદ્દધઆ' શિકંકા એ નામ આપે એ વાત સંભવિત છે.* સાસાનિઅન નકલના દૂન શિકંકા ગુજરાતમાં દાખલ થાય છે તે સાથે 'ગદ્દધઆ' શિકંકા એ નામ પણ આવે છે. આ પરથી દૂન શિકંકાની ઉત્તરોત્તર ઉતરતી પંક્તિના શિકંકાને 'ગદ્દધઆ' પૈસા એ નામ દી રીને પ્રાપ્ત થયું તે સંદેહ સમજાશે. તેનો આકાર અને ઘાટ પણ એજ જાન કરાવે છે તુર્ક મુલતાન અસ્થાહીનની ચદાઈ માથે, ગુજરાતના હંદુ રાજ્યનો નાશ થાય છે અને અહીંથીજ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પડે પડે છે.

ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભેંકે આપણા નિબંધના વિષયથી અલગ રાખ્યો છે અને ફારસી તવારિખના અર્થો અને પરદેશી સુસાદરના અહેવાલો સાધ્ય હોવાના સંભવે શિકંકાની ઐતિહાસિક કિંમત કંઈ કમી છે, તોપણ સુસંલભાન સંલતનત અને મોગલ શહેનશાહતના શિકંકાથી આપણા વિષયને વિશેષ પુરાવો મળે છે અને બીજી નવીન હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે આપણે અત્રે હકાલુમાં નોંધીશું. માત્ર સંદેહ સાર આપીશું, નહિતો લેખનો વિસ્તાર વધી જશે.

અમદાવાદના સુસંલભાન પાદશાહોનો ઇતિહાસ શિરિતા, મિરાતે અહમદી અને મિરાતે સિફંદરી આદિ ફારસી પુસ્તકોમાંથી મળે છે પણ તેમાં એક દોષ વારંવાર નજરે પડે છે. તેમાં પાદશાહોની જે અસલ સાલવારી આપી હોય છે તે પરંપરા ધણી ભિન્ન છે. વળી પાદશાહઓની વશાવળીઓના નામમાં ભતભેદ છે. મિરાતે અહમદીમાં એક વાન હોય તો તેથી વિરુદ્ધ હકીકત ફિરિસ્તામાં મળશે. અમુક પાદ શાહ ક્યારે જનમ્યો કે તેનું મોત કયી સાલમાં થયું તે બરાબર ચોક્કસ નથી. આ જૂલ થવાનું કારણ એ છે કે તે સમયે રાજ્યમાં અચાપ્તિ અને અધાધુધી વિશેષ હતી ગાદીએ આવનાર પાદશાહને અનેક સુસિખતા નડતી. કેટલીકવાર તખ્ત મેળવવા ભારે તોફાન અને કાપાકાપી ચામતી, તેથી તેમનો અહેવાલ બરાબર લખાયો નથી, એવી જે હકીકત ઉતારામાં આવી છે તે માત્ર અભગેલી છે. પણ આ ખામી તેમના શિકંકા મળી આવ્યાથી ધણે અંશે દૂર થઈ છે અને ખાત્રીપૂર્વક હકીકત મળી છે. સુસંલભાન રાજનીતિનો એક નિયમ છે કે પાદશાહના નામના શિકંકા પડે અને મસ્દિમાં નિમાત્ર પઠાય ત્યારે તે બહેર રીતે સ્વીકારાય. આ શિકંકાની સદાદતથી, અનેક વિરુદ્ધ વાતો મુદારવામાં આવી છે. અને પાદશાહોના નામ સંબંધી જે ગુચવણ હતી તે દર-યદ છે. દરેક શિકંકા પર સાલ હોય છે અને કેટલીકવાર તો તે પાદશાહની વશા-

* જુઓ ૮૨ ટકર-દૂન શિકંકા-(Hun Coinage).

વળી આપે છે. દાખલા તરીકે બહાદુરશાહના શિક્ષક પર તેના નામથી, મુઝ્ઝર-૧ લા સુંદરીની વંશાવલિ છે. તે આ પ્રમાણે છે. બહાદુરશાહ બિન મુઝ્ઝરશાહ બિન મહમદશાહ બિન અહમદશાહ બિન મહમદશાહ બિન મુઝ્ઝરશાહ. આ પુરાવા પરથી ઇતિહાસમાં જે જુદાં નામો આપેલાં હોય છે તે ખોટાં પડે છે અને સાચી હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે સાધનું સમજવું. અમદાવાદની સલતનતના શિક્ષા, સુંદર ઘાટિલા અને નકશિદાર છે. વળી તેપર જે ટંકશાળમાંથી તે બહાર પડેલા તેનું નામ હોય છે. વધારામાં કેટલીકવાર તે શહેરનાં 'ખાસ નામ' 'Honorific epithets' આપે છે. ગુજરાત સલતનતના શિક્ષાપર રેવરંડ ડૉ. જ્યોર્જ પી. ટેલરે એક વિદ્વાત બરેલો સરસ નિબંધ લખ્યો છે અને તે વાંચ્યાથી શિક્ષા સંબંધી પુષ્કળ માહિતી મળશે.

ગુજરાતની મુસલમાન સત્તાને તોડનાર મોગલ શહેનશાહ અકબરના શિક્ષા, રૂપાળા અને આર્કયક છે. તે ખરના લેખ પણ સુંદર અને સચક છે. અકબરની ધર્મ-સભા યાને 'દિને-ખલાફી' એ એક મોટો ઐતિહાસિક બનાવ છે અને તેની નોંધ તેના શિક્ષા પરથી મળે છે. અકબર, પોતાના શિક્ષા પરથી દિબરી સાલ બદલી નવું 'ખલાફી' વર્ષ દાખલ કરે છે. વળી તેના શિક્ષા પર 'કુરાને શરિફ'ના કલમા છે. તે તેની ધર્મ-વૃત્તિનું પરિણામ છે. જહાંગીરના શિક્ષા તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખાસ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેના બાર રાશિઓના શિક્ષા (Zodiacal coins) જગ વિખ્યાત છે.

'તેના દારની ખાલી' વાળા શિક્ષા તેની ખાસિયતના સુચક છે. તે સ્વ-અહી, મોશ્વે અને આનંદી પાદશાહ હતો અને તેના આખો વૃત્તાંત તેના શિક્ષા પરથી જોઈ શકાય છે. જહાંગીરનામામાં એ પાદશાહનો જે એહેવાલ છે તે તેના શિક્ષા પર બરોબર દાતરાયેલો જણાય છે. એના શિક્ષા તે વખતની ઉમદા કારિગરી અને કુશરકલાને ઉત્તમ નમુનો છે, નિશેષમાં જહાંગીરના શિક્ષા પર અનેક કારસી 'લેન' (couplets) આપેલી છે. તેથી પણ બહુ બહુવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો એકાદ જુદો સંગ્રહ ધયાની જરૂર છે જે કે તેમાંથી કેટલીક છુટી 'લેન' છપાઈ છે, નુરજહાંન અને જહાંગીરની દંતકથાઓ અનેક છે, તેમનો પ્રેમ પણ અદ્ભુત છે. જહાંગીર નુર-જહાંન પર શીદા હતો. સર્વ રાજ્યસત્તાની લગભગ નુરજહાંનના હાથમાં હતી. જહાંગીર પાસે નુરજહાંન વારંવાર અરજ ગુઝારતી કે તેણીને એક દિવસ રાજ્ય કરવાને રજા મળે. પણ જહાંગીર આ બાબતમાં અટકાવ હતો. આ તેની વિનંતી તે દી સ્વીકારતો નહિ, એક દિવસ જહાંગીર ખુશ મિલજમાં હતો અને દારની ખુબ લહેર ચડી હતી, તે તકનો લાભ લઈ નુરજહાંને જહાંગીરને પોતાને રાજ્યગાદી એક દિવસ સાર પ્રાપ્ત થાય તે સંબંધી બહુ લાઠી વિનંતી કરી. દારના કેફમાં જહાંગીર તે કપુસ નાખી. કહેવાય છે કે નુરજહાંને તે એક દિવસમાં, પોતાના નામના લગભગ એક

લાખ રૂપિયા પડાવ્યા. આ હરીકેત 'ટેર્નનીઅર' Tavernier મુસાફરે ગેતાના પ્રવાસના અંતમાં નોંધી છે. પણ અત્યાર સુધી આ જાન અમબરિત મનાતી જ્યારે તુરજહાનના આ શિકંકા જરૂર તારથી ને જીમ ફ્રા થયો છે નાદિગ્રાહે હિંદુસ્તાનમ જે ત્રાસ અને ભય ફેલાવ્યો તેનું મથાર્ય વર્ણન ત્યજી આપ્યું નથી અમદાનાદમ મળી આવેલા એક શિકંકા પરથી તેનો કંઈક ખ્યાન આપશે નાદિગ્રાહના જીવમન વાતો સાબતી દિ'શીની છુટકાટની ખુનખાર હરીકેત જાણી, ભય પામી, અમદાનાદન સુલતાન મહમદશાહએ, નાદિગ્રાહ અમદાનાદ આવે તે પૂર્વે તેના એટલે નાદિરન નામના શિકંકા પડાવ્યા અને પોતે તેની તામેદારી સ્વીકારી, જેકે નાદિગ્રાહ અમદાનાદમાં સમુદાયો આવ્યો નથી. આ એક શિકંકા નાદિગ્રાહે હિંદુસ્તાનમાં ફેલાવેલા ભય અને ત્રાસનું સ્વચ્છ કંવા પુરતો છે એ પરથી અનુમાન કરે, કંઈપી જ્યો કે પ્રજા કેટલી ભય અને ત્રાસથી કુન્નતી, કાપતી હશે

શિકંકા પરથી જૂગોળ ખાગત સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક શિકંકા પર તેની ટંકશાળનું નામ હોય છે. મુગલ શિકંકા પરથી લગભગ ૨૪૦ ટંકશાળના નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તે મુગલ મંત્રન વિજ્ઞાનોએ ખ્યાન આપના પુરતા છે આ સબધે મી. એચ. એન. ગાલ્ટ લખે છે કે "A reliable index to the geographical limits of the empire in its varying fortunes is to be found in the coins, owing to the custom of issuing money from many of the most important provincial centres, as well as at the capital and of recording on the coin the mint from which it was issued"

આ ઉપરાંત શિકંકા પરથી જુદા જુદા મમયની દુન-કતા, કાવિગરી, નકશી કામ અને ચિત્રકાની માહિતીના માવનો મળે છે. શિકંકા પર વિવિધ જાતના લેખ હોય છે અને તે પરથી બારામાં થતો ફેરફાર મમજાય છે અને બાપા જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. સરજાતના શિકંકા પર જે જાનની બારા હોય છે એક ખરોસ્તી અને ખીન્ડી શીક. અત્યાર સુધી ખરોસ્તી બારા જાણીની નહોતી પણ આખરે મી. ટ્રિન્ને લખા પ્રવાસથી, ખરોસ્તી બાપાના શબ્દો શીક શબ્દો સાથે ખરોસ્તી બાપાના સુન્દર કરી, ઉન્ડી, હિંદુસ્તાનના માહિત્યમાં એક મોટો નવીન શબ્દો, શીક પ્રદેશ ખો-ખો જે વળી જુદા જુદા તેન અને માપનુ ધોણુ શિકંકા શબ્દો સાથે પરથી ન કી થાય છે દુનસભા શિકંકાથી થના લખો, જે અત્રે પ્રથમ એક લેખમાં દર્શાવી ગયા, ને અત્રે ફરીથી ઉનારીયુ એથી શિકંકાની આવસ્થકતા પુરતો થશે

૧. શ્રીક અને ગિયિરીડેટીક શિક્ષક પગ, સમુદ્ર પ્રદેશમાં રળીયામણાં ચિત્રા પાડેલાં હોય છે તે પરથી તે સંખ્યોની સરહદ અને તેમના સંખ્યોના બહોળા વિસ્તાર સંબંધી જ્ઞાન મળે છે.

૨. શિક્ષક પર આવતા લેખો, જેવાકે ઇગનના કવચા, શાસ્ત્રના સૂત્રા, અને બીજા લેખો માત્ર પડતા હોવાથી તે સમયની સામારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિની ખબર પડે છે.

૩. શિક્ષકપગ જુદા જુદા ચિન્હો અને નિશાની મળી આવતા, બિન્ન બિન્ન પ્રયો અને ધર્મ થઇ ગયા તે નિશે માહિતી મળે છે

૪. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં રહી ગયેલા દોષો અને ખોટી સાલવારી અને એક બીજા ઇતિહાસોમાં જે ગવતો આવમ પડે છે, તે સુધારી ખર સુ છે તે જાણવા શિક્ષક બહુ કામગા આવે છે.

૫. અમુક રાગઓએ, શિક્ષક પરથી પોતાની ખરજી અને ઇચ્છાનુમાર પડાવેલાં ચિત્ર અને દેખાવથી તેમના સંબંધી તેમની ગહેણી કાણીનો નિર્ણય કાગ્ય છે.

૬. ઇતિહાસમાં અમુક બનાવ બન્યો હોય અને તે સમયે તે જાખતને સ્થાયા સ્વરૂપ આપના જે શિક્ષક પાડવામાં આવે છે, તે ઇતિહાસના લખાણને સાબિત કરી મજબુત પુરાવો આપે છે

૭. શિક્ષક પગના લેખોની ભાષાથી આપણી ભાષામાં સુધારો વધારો થી રીતે થયો, કયે સમયે નિકાસ પામી અને છેવટે કયુ વલણ પકડ્યુ તે જાખતની માહિતી મળે છે.

૮. તે સમયના બીજાકામ, ધાતુની મેલવણી, નકશીકામ, ચિત્રકલા કયે દરજ્જે હશે, કંસારે દુનરો ઉત્તરતા જઈ નાણુ થવા લાગ્યા હશે અને આ શાસ્ત્રોમાં બીજા દેશોની થી અમર થઇ હજે તે નિહિત થાય છે.

૯. શિક્ષક પગથી તે વખતનો પહેરવેશ, હથિયાળ અને તસબીગ સંબંધી જ્ઞાન મળે છે

૧૦. બીજા દેશના શિક્ષક, આપણા સુન્દમાં જડી આવતા જે દેશ વચ્ચે ચાલતો વેપાર અને એક બીજા દેશની અન્નપાત્ર કના કાલદા અને દુનગ પગ થયેલી અસરની ખબર પડે છે

દક્ષિણ દિ દુસ્તાનમાં રામ મામનના અનેક શિક્ષક મળી આવે છે અને એ તો જાણીતી વાત છે કે રામ અને દક્ષિણ દિ દુસ્તાન એ જે દેશ વચ્ચે બહુ વેપાર ચાલતો

હતો. ભગ્યમાં શિક્ષકોનો એક મત્સ્ય મળી આવ્યો હતો તેમાં વેનીમ, ઇજીપ્ત, તુર્કિસ્તાન, દિલ્લી ત્રિગેરે સ્થળના શિક્ષક હતા તે પાઠ્યો છેલ્લી સાત ચૌદમાં મૈદાની હતી આ પરથી એ મત્સ્ય એ અગ્રસાગર ગયેતો, તેમજ તે વખતે ભગ્યનો વેપાર બહોળો અને ધમધાકા હશે એમ અનુમાન થાય છે આ દાખવાઓ પરથી શિક્ષકોની મદદતા જણાશે છતિહાસમાં તે કેટલા બધા ઉપયોગી છે તેની ખાતરી થશે. આપણે 'પ્રાચીન વસ્તુશાસ્ત્ર' સંબંધી નિવેચન કરતાં જોયું કે 'શિક્ષક આ અભ્યાસમાં સુખ્ય ભાગ ભજવે છે આન દદાયક અભ્યાસ માથે, શિક્ષક છતિહાસના બહોળા કામમાં આવે છે આપણા લોકમાં અને ખસખસ કરીને નિધાર્થિ વર્ગમાં, શિક્ષક સંબંધી અગાન અને બેદરકારી વિશેષ માનુષ્ય પડે છે તેથીજ આ તરફ આ મર્વ લક્ષ આપી, શિક્ષકોનો સંબંધ કરે તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વધારે, એજ આ વેખનો ઉદ્દેશ છે

સુભગ્યે પરિવર્તના સ્થાનમાં, વાજકોટના વૉડસન મ્યુઝીઅમમાં જુના શિક્ષકોનો બહુ સારો સંબંધ છે અને તે પ્રેા કામરના રાજદમાં બોલીએ તો 'પૂજ્ય વૃદ્ધ આચાર્ય' વક્ષભજ હરિદત્તના પ્રયાસતુ કિ મતી કળ છે, તેની અધ્યાય મહેનતવું શુભ પરિણામ છે.

બહુ દિલગીરીની વાત છે કે 'પ્રાચીન વસ્તુ સાસ્ત્ર' ના દેવી અભ્યાસીઓ બહુ યોગ છે. મી રાહઇસ ડેવીડસ 'જુદિસ્ટ ઇન્ડિયા' માં એજ 'રીચીઆ' કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાં છતિહાસના સાવનો પુષ્કળ છે પણ સાગ વામ જનાગઓની ખામી છે. મી વીન્સેટ એ સમીધ, પોતાના હિંદુસ્તાનના છતિહાસમાં રાંકરાચાર્યના અથ-કર્તાનો અભિપ્રાય ઉતારી, એજ મત ઉચ્ચારે છે. હાં બહારકે દાખખ એક હિંદીનાની અકવાડીકે આશ્રિતમાં 'પૂર્વની રોધ બોગ' એ નામના લેખમાં લહે છે કે આપણે હવે દેશી અભ્યાસીઓની ખામ જરૂ છે ખાશાલ વિદ્વાનો જે જૂના હો છે તે સુધારવા દેશીઓએ તેમની સાથે મળી જઈ કાર્ય કરવું જોઈએ મયા માર્ય મામમાં મધ્ય એસિયાના મહાન રોધકે હાં ઝિનને 'કેમ્પમેલ જુવલ્સ યાદ બેટ આપતા આપણા લોકપ્રિય ગનનરે મરે કવાઈ બોમ્બા હતા કે હવે પૂર્વની રોધ બોગ અને સાહિત્યના અભ્યાસ સાથે હિંદુસ્તાનના વતનીઓએ આગળ આવવું જોઈએ એ તેમની કરજ છે આ પરથી જણાશે કે આપણે આ વિષયમાં કેટલા બધા પછાત છીએ આ ખામીને લીધે આપણે કેટલું બધું રોચતું પણ છે દેશગાયો ઐતિહાસિક સાહિત્ય દિન પ્રતિદિન નષ્ટ થાય છે. વખતસર આપણે ચેતવું જોઈએ નહિને યોગ વર્ષ પછી પસ્તાવાનો સમય આવશે. મુરેપિયન વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનના છતિહાસ સાર બહુ કંઈ છે અને તે સાર આપણે તેમનો ખગ અત કશુથી ઉપકર માનવો જોઈએ. અરે મારે જણાવવું જોઈએ કે શિક્ષક સંબંધી માર ગાન રેવરંડ ડા. ટેવન્ટી દલા-

મદાયતા અને અસીમ સ્નેહનું રહ છે. તેઓ આ વિષયના મારા પૂજ્ય શુર છે.

છેવટે કહીશું કે શિક્ષાનો સંબંધ કરવો એ કાંઈ વેલછા નથી. એથી આપણે અગાડી વર્ણવી ગયા તે સર્વ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. વગર સમજે પણ શિક્ષાનો સંબંધ કોઈ પણ મનુષ્ય કરે તો તે દેશની મોટી મેવા બનવી શકે એમ છે. આપણા દેશમાં મેંકડા શિક્ષા કેસારાની ભટ્ટીમાં ગાળી નાખવામાં આવે છે, હમેશને માટે તેઓના નાચ થાય છે અને દેશના ઇતિહાસનું કંઈપણ અને કિંમતી જ્ઞાન આવી રીતે જતું રહે છે. બિન માહિતી અને વગર અભ્યાસે પણ જો શિક્ષા ભેગા કરવામાં આવે તો કોઈ દિવસ તે સંબંધ કોઈ વિદ્વાન અને નિષ્કલ્પમાં નિપુણ એવાના હાથમાં આવી પડતાં, આ મોઢા ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો ઘણા ઉપયોગી થઈ પડી ઇતિહાસની ખુટતી બાબતો પૂરી પાડી, દેશની મહા સેવા બનવે. આવા સંબંધ કરનાર વગર સમજણે પણ દેશનો શુભ ઐતિહાસિક બગાર સાચવી રાખી દેશને આભારી કરે છે. મી. વિન્સેન્ટ ક્રિમથ લખે છે કે
 "Coins interest me as being documents illustrative of history-artistic, linguistic, social, religious and political—and when closely interrogated, they can be forced to answer questions in every department of history."

સારગપુર, અમદાવાદ.

તા. ૨૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૬.

હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ,

મુસલમાની રાજ્ય પહેલાંના ગુજરાતના સિકંકા.

(રેવ. જોર્જ. પ્રીછડ ટલર. એમ. એ., ડી. ડી., અહમદાવાદ.)

દશ વરસ પહેલાં “ ગુજરાતનો ઇતિહાસ દર્શાવનારા કેટલાક સિક્કા ” એ નામનો એક લેખ મેં લખ્યો હતો, અને આજે આપની વિદ્વાન પરિષદના માયાળુ નિમંત્રણથી એવાજ એક વિષયપર આપ સન્મુખ બોલતાં મને હર્ષ થાય છે. આ દશ વરસમાં હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ બનાવ બન્યો ન હોય એમ નથી. દરેક બાળુએ નવી સ્થિતિ અને તેને લગતા નવા પ્રશ્ન આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ આ લાંબા અવસરમાં અહિંયાં એટલે ગુજરાતમાં તો સિદ્ધ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કાંઈ બહુવાળોગ પ્રગતિ થઈ નથી. એમ હોવાથી આજે પણ તે નિગૂઢ અવસ્થામાં રહેલું છે. તેથી શરૂઆતમાં નિરાશા અને કંઈક અસંતોષના ઉદ્ભાવે કાંઈક વગર મારાથી રહેવાતું નથી.

જો મને કાંઈ જરા ભૂંસાઈ ગયેલા કે ઘસાઈ ગયેલા અક્ષરવાળો જુનો સિકંકા મળી આવે તો તે ઉપરનો લેખ ઉકેલી શકે એવો એક પણ ગુજરાતનો વિદ્વાન મારી બાજુમાં નથી. તે મિકંકાને મારે ગુજરાતની બહાર સીમલે નેક્સન રાષ્ટ્ર સાહેબને કે સફરનપુરમાં કર્નલ વોસ્ટ સાહેબને કે અલ્હાબાદમાં રિચર્ડ બજુ સાહેબને મોકલવો પડશે—અલબત્ત જો હું મુબઈના મારા બહાલા પારસી મિત્ર મિ. દરામજી જમારપજી ધાણુવાળાની સહાય ન લઉં તો—

લગભગ ત્રણ વરસ પહેલાં નાસીક પાસેથી ખોદી કાઢેલા કાઠીયાવાડના હજારો ક્ષત્રપ સિક્કાના એક બંધર વિષે હું તમને થોડીવારમાં કહેવા માંડીશ. આ અદ્ભૂત બંધાર મુબઈ એશિયાટિક સોમાઈટીના હવાલામાં થોડો વખત રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ, અફસોસ! આ મિક્કા સંબંધિ ખરી હકીકત જણાવી શકે એવો કાંઈ યોગ્ય દેશી માણસ આ ઇલાકામાં હોય એમ સેક્રેટરીને જણાવું નહિં.

ઊંચટે તે બધા મિક્કા સુગતના રેવ. એચ. આર. સ્ટ્રોટ સાહેબને મોકલવામાં આવ્યા; તેમણે તે સંબંધિ જે વિદ્વાનને લેવું વર્ણન આપેલું છે, અને જે પાછળથી સોમાઈટીના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તે ઉપરથી જે વિશ્વાસથી મેં તેમનું નામ સ્વયં હતું તેને માટે તેઓ મંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય નિવડ્યા છે.

વળી કેવળ સિક્કા શાસ્ત્રમાં નહિં, પણ ખીજા વિષયમાં પણ કાલના ગુજરાતના દેશી વિદ્વાનો તેઓએ મેળવ્યું જોઈતું ઉચ્ચસ્થાન મેળવી શક્યા નથી. ગુજરાતી ભાષાના મૂળસ્થાન સૌરસેની કે તેથી પણ વધારે વહેલી સૌરાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વિષે જો મારે મોકલ અને વિગતવાર હકીકત જોઈતી હોય તો હું માત્ર છુ કે તે પુરી પાડી શકે એવો એક પણ આજ કાલનો ગુજરાતી લેખક નથી. મારે જર્મન ગૃહસ્થ હેર પિરોલ સાહેબ કે

અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મી. ઝીઅરસન સાહેબને પુછાવવું પડે. વળી જો મારે ગુજરાતના ઇતિ-
હાસ સંબંધી માધારણ નિશાળીયો જાણે તે કરતાં વધારે માહિતિ જોઈતી હોય તો, તે
વિષયનો પ્રમાણભૂત વિદ્વાન ગુજરાતમાં નથી. તેથી મારે બક, વોટસન, ક્લાઇવ-એલી,
કે કિન્સખ—ફોર્સ સાહેબનાં પુસ્તકો જોવાં પડે. યોગ્ય એક મહીના ઉપર મુંબઈના
એક વર્તમાનપત્રમાં “ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ ” એવા મથાળાવાળો
એક લેખ જોઈને મને અતીશય આનંદ થયો. તેમાં ગુજરાત સલ્લતનત (લગભગ
૧૪૦૦-થી-૧૫૭૨ સુધીના વખત) નો ઇતિહાસ દર્શાવનારી એક અરબી ભાષાની
હસ્તલિખિત પ્રત મળી આવી છે, એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. હવે આનો શોધક
કલકત્તાનો હોવા છતાં આપ યાદ રાખજો કે એક દેશી ગૃહસ્થ નહિં પણ કેન્ઝીજનો
વિદ્વાન ડેનીસન રોસ હતો. તો આપને એમ નથી લાગતું કે ગુજરાતીઓ રાષ્ટ્રીય
કેળવણી આપવાના પોઝરમાં જુસ્સાભર જોડાય છે ખરા તોપણ પાશ્ચાત્યોના માત્ર કાંઈ
જોડ્યા વગર શાન્તિથી અને ધીરજથી કાર્ય કરી રસ્તો કરતા જાય છે, અને પોતાના
કામથી રાષ્ટ્રીય કેળવણી તેના કેટલાક વિભાગમાં આપી શકાય એવી છે એમ સાબીત
કરે છે.

પુનિવરૂસિટીમાં કેળવાઈને બહાર પડેલા વિદ્વાનો અને જીવન પર્વતના અભ્યા-
સીઓને જોઈ અવસ્થ મનમાં આનંદ થાય, પણ એવો આનંદ ગુજરાતમાં ક્વચિત જ
મળે છે. હું અલખત માતું છું કે આવા વિદ્વાનો ગુજરાતમાં પણ હસે પણ દીલગીરીની
વાત છે કે તેમની સંખ્યા ઘણી જ થોડી છે. હેમાં વસ્તીપત્રમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા
લગભગ એક કરોડની જણાવવામાં આવી છે પણ તેટલા બધામાં ગુજરાતના સિદ્ધને
ખરા અંતઃકરણના પ્રેમથી હાથ ધરી તે સંબંધી વિદ્વાતા બરેહું વર્ણન આપી શકે એવો
એક પણ નથી. અરે! એ તમારા બાપદાદાઓના—તમારી માનુભૂમિ ગુજરાતના સિદ્ધ
છે! હવે મહેરબાની કરી કહો કે આ બાબતને તમારા હૃદયપણું બરેહા ઉચ્ચ પ્રકારના
દેશાભિમાન સાથે કાંઈ પણ સંવાદ છે? હું ખુસ્સા રિલથી કણુક કરું છું કે કેવળ
મીઠા શબ્દથી તમને ઉત્તેજિત કરવાના મારા પ્રયાસમાં હું નિરાશ થવા લાગ્યો છું, અને
તેથી તમારા દેશના જૂઠાકાળનું બાન કરાવનાર આ રૂપાણ કે ચાંબાના સિદ્ધનો ભક્તિ-
પૂર્વક અભ્યાસ કરાવવા હું જરા કાંટાદાર પણ કહોર નહિં એવા શબ્દોથી ગ્રેરી શરૂ
તો સંતોષ માનીશ. વળી લાંબા વખત થયાં અંધારામાં સડતા આવા આનંદજનક
સિદ્ધઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ સાહિત્ય સભાના વિદ્વાન સભાસદો આપ સિવાય હું
બીજા કોને વધારે યોગ્ય રીતે વિનંતિ કરી શકું?

આવી રીતે મારા મનનો ઉભરો ઠલવ્યા પછી વધારે પ્રાસ્તાવિક વિવેચન ક્યાં

૧. પંચ માર્કેટ સિદ્ધ ઇ. સ.
પૂર્વે ૧૦૦?

વગર મુસલમાનોની ઇ. સ. ૧૨૯૭ ની ૭૧ પહેલાં જે
જુદા જુદા મિસ્રો આ પ્રાંતમાં કબજાર પ્રચલિત હતા,
તેમનો કાંઈક ઇતિહાસ હું આપીશ. અત્યાં સુધી પડે-
લાંના એટલે કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વરમ પહેલાંના સિ-
દ્ધઓ મચરા, નાના રૂપના કટકા છે, અને તે પંચમાર્કેટ મિસ્ર કહેવાય છે

આગળના વખતમાં જ્યારે હિંદુસ્તાનના રાજ્યો અલગ પડે ત્યારે નવા સિક્કા પાડવાના હોય ત્યારે મળેલી ધાતુની ગોળા કે ગોળીમાં કરતા નહિ પણ ટીપેલાં પતરાંમાંથી કાપી કાઢવા હશે એમ લાગે છે. પહેલાં આની લાંબી પટ્ટીઓ કરવામાં આવતી, અને પછી તેમાંથી લગભગ ધારેલા બારના કટકા કરવામાં આવતા. આવે કટકા બહુ બારે થઈ જતો ત્યારે માત્ર છેલ્લે કાપી તેને સરખો કરવામાં આવતો. આવી રીતે આ રૂપાના કટકાઓ અનિયમિત ચોરસ આકારના હતા. પાછળથી ગોળાકાર રૂપાના સિક્કા ચલાવવામાં આવ્યા. ધાતુના પતરામાંથી આવે ગોળાકાર પતરાં કાપી કાઢવાની રીત પટ્ટીઓમાંથી ટુંકા ટુંકા કટકા કરવાની રીત કરતાં વધારે મહેનતવાળા હોવાથી આપણે એમ ધારી લેશું કે આ ગોળાકાર સિક્કાઓ ચોરસ સિક્કાઓથી મોડા આવ્યા હતા. આપણે કહ્યું છે કે આ સિક્કાઓ રૂપાના હતા પણ તેમની સાથે તાંબાના સિક્કા પણ પ્રચલિત હતા, પણ આવા સિક્કાઓ રૂપાના સિક્કા કરતા પ્રમાણમાં ઘણા યોગ્ય હતા કેમકે તે વખતે પણ આજની માફક ટુંકી રકમની જરૂર કોરી પુરી પાડતી હતી.

આ જુના સિક્કાઓ—રૂપાના કે તાંબાના—સામાન્ય સંમતિથી “પંચમાર્કડ” સિક્કાઓ કહેવાય છે. આ શબ્દ એટલા માટે વપરાય છે કે સિક્કા ઉપર જુદા જુદા ઠેકાણે પંચ નિશાની અનિયમિત રીતે લગાડેલી હોય છે કારણકે તેમના પર ભેષ તે હોતો જ નથી એટલું જ નહિ પણ તેની મુદ્રા કે છાપ આખા મુખપટ્ટને ઢાંકી દે એવડી હોતી નથી. આવી રીતે કરેલી નિશાનીઓ સ્વાભાવિક રીતે એક બીજા ભેગી થઈ જાય છે, અને બધાં તેઓ ઘણી હોય છે ત્યાં પરિણમી ઘણા ગોટા થાય છે. મોરાવાળા ભાગ પર સારી રીતે કરેલી ચાર કે પાંચ મોટી નિશાનીઓ હોય છે; પણ પાછળનો ભાગ તે પણ ખાસ કરી જુના સિક્કાનો—લગભગ કોરો હોય છે. અલગત કોઈ કોઈ વખત તે બાજુએ પણ બહુ નજરે ન પડે એવાં એક, બે, ત્રણ કે વધારે ચિહ્ન હોય છે. હવે સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે આ પંચમાર્કડ સિક્કાઓ આજની અલગી સિક્કાઓ હતા, અને તે રાજકર્તાની પરવાનગી મેળવી સોની વગેરે કારીગરનાં મંડળ વચ્ચેથી કાઢવામાં આવતા. જે જુદા જુદા ટંકશાળમાં કામ કરનારના હાથમાં સિક્કો જાય તેના વચ્ચેથી મોરાવાળા ભાગ પર અનેક પંચ છાપ પાડેલી હોય એમ દેખાય છે. અને પાછળથી આજની સંમતિથી રાજ વચ્ચે સંમતિ મળી છે એવું જણાવવા કરેલી હોય એવી છે.

એ. સો. મુ. મ. (પૃ. ૫૯, ભાગ ૧) માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખમાં મિ. થીઅબલ્ડ સાહેબે આવા પંચમાર્કડ સિક્કાઓ પર માલુમ પડેલી લગભગ ત્રણસો કરતાં વધારે સંજ્ઞાઓ મળ્યાં છે. અને તેના તેમજ નીચે પ્રમાણે છ વિભાગ કર્યા છે.

૧. મનુષ્ય આકૃતિનું ચિત્ર.
૨. કોઈ હથિયાર, ઝોળર કે માથુસની કૃતિનું ચિત્ર—જેવાં કે તીર, શમકું, કે ચેત્.
૩. પ્રાણીઓનાં ચિત્ર, જેવાં કે—એડા, હાથી, ગોર, સર્પ, માછલી.

- ૪ ઝાડ કે તેમની ઘણી અને ફળના ચિત્રો
- ૫ સૂર્ય, નક્ષત્રમાળા કે ચિત્રપૂજને લગતાં ચિત્રો
- ૬ પાંચુરણ અને નહિ જણાયવી સગાઓ

આ જુદી જુદી સગાઓનો અર્થ હજુ પણ સ્પષ્ટ બરેતો રહ્યો છે એમ સ્વયં વવામાં આવ્યું છે કે ચિત્રપદ્યવીની રીતિ પ્રમાણે જે જુદે જુદે સ્થળેથી તેઓ ની કળ્યા છે તે તેઓ જણાવે છે જેમકે પદ્ય—પદ્યાવતી એટલે નગવનું જુનું નામ તે તે દર્શાવે છે અહિં—અહિંછત્ર એટલે ગદિનખડમાં આવેલા નમનગના જુના નામ માટે છે અને હાથી—રાણા હસ્તિન નામના નામ માટે હોય અને સૂર્ય—સુર્યદામ કે બાનુમિત્ર નામના કોઇ રાજા કે નાણાંદી માટે હશે આ ચિત્રો પર તારીખ નહિ હોવાથી આપણે તેમના પરની તારીખ જાણી શકતા નથી છ મ પૂર્વે બીજા સૈકાના છુદ્ધ સ્તંભો તેમને પુણ્ય એટલે જુના કટના છે અને કિન્નર કટાંચિત્ત જે રૂપાના ૮૦ ટાન્ટ જેટલા સિક્કાઓ પગપદમાં આવેલા તક્ષીનના રાજાએ મદાન સીન્દરને લગભગ છ મ પૂર્વે ૩૩૦ માં બેઠા આપ્યાનું લખેલ છે તે ધણું કરીને તે આ પચમાર્ક રૂપાના સિક્કાઓ ૮૦ ટાન્ટ જેટલા હશે પણ આ જાતના સિક્કાઓનો આરંભ છ મ પૂર્વે ૧૦૦૦ રૂપા પડેલા કોઇ એ ધણે બાળે આ મંભવિત લાગે છે હવે તેનું ચતુષ્પદ છ મ પૂર્વે સૈકામાં હતું, એમ આપણે માનીશું તો બહુ ખોટું નહિ જણાય

છ મ પૂર્વે બીજા સૈકાની શરૂઆતમાં હિન્દુકુશની ઉત્તરમાં આવેલું બાકરીઆનું રાજ્ય બટકતી ટોળીઓએ તોડી પાડ્યું પન્થુ જેને આ પછે હાલ અફઘાનીસ્તાન કહીએ છીએ તે દેશ પર તેમજ પગમળ અને સિન્ધુની ખીણ પર ગ્રીક લોકો રાજ્ય કરતા

II મેનાદેરના હેમીદ્રા ખૂમા કરીને સિક્કાઓ.

રહ્યા આ અર્ધગ્રીક બાકરીય રાજાઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત મેનાદેર (હિન્દુ સાહિત્ય ગાથાનો મિલિન્દ કે મિતિન્દ) હતો તેણે છ મ પૂર્વે ૧૫૫ ૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું છ મ ૧૮૫માં મુંગવશ સ્થાપનાગ બળવાખોર સરદાર પુખ્તમિત્રની પોતાના દીકરાએ ઓરીસા અને દક્ષિણના મધ્યગત યથેલ સુનાઓ ઉપર જીત મેળવી, તેના માનમાં એક અશ્વમેધ કરવાની ઇચ્છા હતી આ કામમાં જોડેલા ઘોડા તેના પ્રપૌત્ર જે તે વખતે સિંધને તકરાર યદ્ય અને તે એકદમ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો ત્યાં ચડી આવ્યા પછી તેણે એકલો સિન્ધ જ નહિ પણ પાસે આવેલા પશ્ચિમના પ્રાંત ગુજરાત ને માગવા જીતી લીધાં અને તેણે મોટું નિસ્તાર વાળું રાજ્ય બાધ્યું અને તેનાપર તેણે ધણા વરસ રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે હિન્દુસ્તાનના મગધસ્થાનના સિક્કાઓના પત્રકમાં આ મેનાદેરને કાનુલ મિન્ધુની ખીણ અને સૌરાષ્ટ્રનો (ગુજરાતનો) ગળા કહેવામાં આવ્યો છે તેના સારી રીતે જનાવેલા સિક્કાઓ તે વખતે દેશમાં ચાલતા પચ માર્ક રૂપાના સિક્કાથી તદ્દન જુદા પડી આવે છે મોગના ભાગપર રાજનું ટોપ પહેરેલું મોર્ફ છે અને તે સાથે ચોખ્ખી રીતે કાવરેલો નીચેનો ગ્રીક લેખ છે

BASILEŌS SŌTĒ ROS MENANDROV.

એટલે મહારાજા ત્રાતા મેનદિરનો (સિક્કો) અને પાછલી બાજુએ પાલાસ દેવી ની આકૃતિ દાઢેલી છે, તેણે પોતાના હાથ હાથમાં દાઢ પકડેલી છે. અને જમણા હાથથી તે વજ્ર ફેંકે છે. ખરાબી લિપિમાં જે લેખ છે તે માત્ર મોરારના ભાગ પરના નોંધ પરથી છે, એટલે “મહારાજસ ત્રાતાગસ મેનદ્રસ” આ સિક્કાઓનો બાર લગભગ ૪૨.૨ ગ્રેન છે. બીજા પાચ સેકા સુધી આખા ત્રાતાના સિક્કાનું તેટલાં બાર પ્રમાણ ધોરણ હતુ એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે તે સાચું હોય તો આ ભાતના સુંદર સિક્કાઓ ખાસ અગત્યના થઈ પડે છે.

લગભગ ૭૮ની સાલમાં ગુજરાતના શક કે સ્થળીય સામયે (રાજ્યે) “ધન્ડો

પરધાન” ગણાઓનો રાજ્ય બેનાપર તે વખત કુમન

III. પાશ્ચાત્ય સમયના
સિક્કાઓ. ઇ. સ. ૭૮. ૪૦૯

કુમનાપોર ચડી આવ્યા હતા તેની દોસ્તી છેડી દીધી.

અને એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં

પહેલો ક્ષત્રિય વંશનો નહપાન હતો તેના લાંબા રાજ્યના અંત સમયે એટલે લગભગ

ઇ. સ. ૧૧૫ માં તેને દક્ષિણના આંધ્ર રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી શાનકર્ણીએ હરાવ્યો.

અને તેણે ક્ષત્રિયની જગ્યાએ કદાચ શક મૂળનું એક બીજું સામ્રાજ્ય કુર્કુબ મોકલ્યું

એ વંશનો પહેલો ગણ ચંદ્રને ઇ. સ. ૧૦૦-૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને આવી રીતે

૨૦ વરસ સુધી તે નહપાનનો મમકાલી રાજા હતો. આ ચંદ્રનના રાજ્યમાં મૂળ તો

પશ્ચિમ રાજપુતરાજા અને માળવાનો સમાવેશ થતો પણ નહપાનના મરણ પછી તેનો

મુલક પણ ચંદ્રનના તાબા નીચે આવ્યો પાછળથી તેણે આંધ્રની વિદ્વા સાથે વિરોધ

કરી છતાં મેળવી અને સાદા સમયમાંથી મહાન સમય નામ ધારણ કર્યું, આવી રીતે

તે “મહાન સામ્રાજ્ય” કે સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય સ્થાપનાર થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠિયાવાડ અને

ગુજરાત બંનેનો સમાવેશ થતો. મથુરા તે તક્ષશીલના ઉત્તર સામ્રાજ્યથી જુદા પાડવા

સાર તેનો વંશ પશ્ચિમ સામ્રાજ્યના વંશ તરીકે ઓળખાય છે. અને તે લગભગ ત્રણ

સેકા કરતાં વધારે એટલે ઇ. સ. ૪૦૯ સુધી ચાલ્યો.

આપ કેટલાકને યાદ હશે કે આજથી. ત્રણ વરસ પહેલાં, એટલે. ૧૮૯૬ માં.

નાસીક જિલ્લામાંથી નહપાન રૂપાના સિક્કાનો એક મોટો સંગ્રહ વડી આવ્યો હતો. લાં

સુધી એ રાજાના બાર સિક્કાઓ પણ મિશ્ર રાજાના અભ્યાસીઓને મળુમ નહતા.

પણ આ શોધથી એક સામટા ૧૩૨૫૦ સિક્કા અત્યાનંદ હાથ આવ્યા ઇન્ડિયન સિવિલ

સર્વિસના એજન્ટ સાહેબે—‘ઇટોનેસિસ’નું ઉપનામ ધારણ કરી આ અદ્ભૂત શોધની

વાતનું આશ્ચર્ય વર્ણન ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના તા ૩૧ મે ૧૯૦૧ ના અંકમાં આ-

પેલું છે. તેઓએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :—

“ગોદાવરી અને દરણા નદીના સંગમની પાસે ભોગલોબી ગામ આવેલું છે.

પુરાતુના ઋતુમાં આ નદીઓ માંકડ પટમાં એકત્ર થવાથી નિશાડ અને સિતર તાલુ-

કાની હદરે બને છે. આ ગામડાની બહાર એક નાની ટેકરી આવેલી છે. જે ખરી

રીતે ધાસવાળી સુંદર જમ્યા છે. અને ત્યાં ગામના છોકરાઓ રમવા જાય છે. આ જમ્યાએ એક વખતે તેઓ એક ગોધી કાઢી નામની પરિચિત રમત રમવામાં યોગ્ય અડવાડીયા પહેલા ગુંથાવા હતા. આ રમતમાં સામાન્યતઃ લાકડી જમીનમાં ખોદેલી હોય ત્યાંથી પોતાના સારી રીતે અણી કાઢેલ હથેલીવાર (લાકડી) વડે ઉખેડી નાંખવાની હોય છે. જે ક્ષણે સિદ્ધિઓ મળી આવ્યા ત્યારે એક છોકરાની લાકડી ખડવાળી ટેકરીને તળીયે ખરાબર પડી હતી. અત્રે તેના મોખતીએ તે તરફ પોતાનું હથેલીવાર પોતાના નાના હાથનું બધું બળ વાપરી ફેંક્યું. આ લાકડી પોતાનું નિશાન મુકી ગઇ. પણ જમીનમાં ખરાબર ઘુંચી જવાથી મુકીબર માટી અને ધાસ તેની સાથે ઉખેડી આવ્યાં. અને આની સાથે સૂર્યના પ્રકાશમાં ચગકતું કાંધક નિકળી આવ્યું. અરે નાહું! એ બાબતની બાળકોને ખબર પડી ત્યારે રમત રમતને ટેકાણે રહી, લાકડીઓ લુલી જવાણી. દક્ષિણની દૈવતને તેમની માતૃ ભૂમિ સખત કામ લેનારી માતા છે. પણ તે પણ કાંઈ ક્ષણે દયા કરે છે. અને ખચિત આ એક એવી ક્ષણ હતી.

આ જમીનની ઉદારતાની વાત આખા ગામમાં ફેલાણી. અને મોટેરાઓ પણ એ જમ્યાએ આવ્યા અને વધારે ઉંડું ખોદવા તેઓએ નક્કી કર્યું. વધારે ખોદવાથી એક માટીનો ઘડો ટેકરીની બાજુમાં મજાસુત બરાવેલો હાથ લાગ્યો. આ ઘડામાં રૂપું હશેહલ્લ બધું હતું. આમાંથી ધણું ખર્ચ રૂપું વેપારીને જાણે તેવી રીતે ગામડીયાઓ ગાળવા મંડી પડ્યા. પણ આ શોધની વાત જોગલેસેલીથી વધારે આખી ફેલાણી અને યોગ્ય વખતમાં ટ્રેઝર ટ્રોવના કાયદા અનુસાર દસ હજાર સીલ્કની સિલક સ્થાનિક ખજાનામાં મુકી દેવામાં આવી. આના બધા ખર્ચ સિક્કાઓ બાજુએથી વિધેલા છે. તથા નદીના સંગમ પાસેથી તે જોડેલા છે, એ બાબતપરથી તે કાંઈ દેવળ નીચે દારેલો દેવસ્થાનનો ખજાનો હશે એવી માન્યતા સાચી ઠરતી હોય એમ દેખાય છે. દેવળ તો તદ્દન જાદું રહ્યું છે, અને સ્થાનિક ગામમાં પણ તેનું કાંઈ નામ નિશાન રહ્યું નથી પણ ૧૮૦૦ વરસ સુધી ઢંકાઈ રહેલો તેનો ખજાનો છેવટે વાયસરોય થયો છે, અને તેનો સંદેશો ગત સૈકામાંથી દક્ષિણ પર હાલ રાજ્ય કર્તા જે પણ નહાણ અને કાદરાતની માફક પરદેશી છે તેની પાસે લઇ જાય છે.

આ બધી સંગ્રહ પરીક્ષા કરવા માટે સુરતના રેવ. એચ. આર. સ્કોટ જેઓ આગળ રાજકોટમાં સારી રીતે જાણીતા થયેલા છે તેમને મુળધ એશિયાટીક સોસાયટી તરફથી મોકલવામાં આવ્યો. અને તેમને આ સિક્કા ઉપરનો રિપોર્ટ સોસાયટીના ૧૯૦૭ ના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે બધા ખરા સિદ્ધિઓ ગામડીયા લોકોએ આગી દીધા છે તેથી મળે તે સિદ્ધિની સંખ્યા ૧૪૦૦૦ કે ૧૫૦૦૦ ની હોવી જોઈએ. તપાસવામાં જોડેલા આવ્યા તેમાંથી ૯૨૭૦ નહાણ કાદરાતના હતા અને તેમના પર તેના જીતનાર આંધ્ર રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી સાતકર્ણની બીજી છાપ હતી. બાકીના લગભગ ૪૦૦૦ નહાણના સિક્કાઓ હતા પણ તેમના પર બીજી છાપ નહતી. મોરવાળી બાજુએ રોમન અને ગ્રીક અક્ષરની સેજમેળવાળા

કાંઈ વિચિત્ર લેખ લખેલો છે. 'આ વાંચવાનું કામ એક મોટા પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો અને અર્ધા સૈકા કરતાં વધારે વખત' સુધી હિન્દુસ્તાનના સિદ્ધ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓના એ ઉકેલવાના બધા યત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. હાલ કેન્ઝીજના પ્રોફેસર રાજસન. રે. એ. સો. મા. માં એક લેખમાં આ યુગવાદ બરેલા પ્રશ્ન વિષે ખુબ વિવેચન કરી છેવટ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે ઇ. સ. ૨૦૦ માં ગ્રીક લેખનો બધો અર્થ જતો રહ્યો હતો. પણ તે કાંઈપણ અર્થ રહિત વગર સમજે, કેવળ શોભા રૂપે લખાતો. આવી ગ્રીકમાં લખાયેલા લેખવાળા નહપાન અને ચઢનના સિદ્ધા મળી શકે તોજ આ બાબાનો અર્થ સમજી શકાય તેમ હતું. પણ કમનસીબે નહપાન સિદ્ધના જે નમુના હયાત હતા, તેમાં આ બાબત નહતી અને હતી તો તુટકે તુટકે હતી.

આ પ્રશ્નની આવી સ્થિતિ હતી સારે નાસીકનો સંગ્રહ જડી આવ્યો. અને કેવળ ક્ષણવારમાંજ આ શુદ્ધ બેદનો અર્થ સમજાઈ ગયો. પૌતાની પાસે પડેલા તેર હજાર સિદ્ધમાંથી મી. સ્કોટ સાહેબ ૫૦ વરસના યુગવાદ બરેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શક્યા. તે ઉપરથી એમ નીકળી પડે છે કે ગ્રીક લેખ સાચું ગ્રીક છેજ નહિ, પણ તેનો કેવળ દ્વિભાષિક બ્રાહ્મી અને ખરાદી બાબતું ગ્રીક લિપિમાં પાછલા ભાગ પરનું લખાણ છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

PANNIW IAHAPATAC NAHATTANAC RANNIO IAHARATAS NAHAPANAS

એટલે હાહરાત નહપાન રાજનો સિદ્ધ આ લેખ આગલી બાબતની કાર પર રહેતો લખેલો છે. અને તેની વચમાં રાજનું મોઢું કિનારીની જમણી બાજુએ આવેલું છે.

પાછલા ભાગના મધ્યભાગમાં એક વજ્ર અને તીર છે. અને કિનારી પર કાંઈક બ્રાહ્મીમાં અને કાંઈક ખરાદી લિપિમાં એવી જ મતલબનો લેખ છે. રાજો. સહરાતસ નહપાતસ જે હાપવાળા સીદ્ધાંતો જે આખા સંગ્રહના ૭૦ ટકા જેટલા છે. તેની બંને બાજુએ હાપ મારેલી છે. તેથી કેટલેક ઠેકાણે નહપાનના લેખ અને હાપ તદ્દન જુલસાઈ ગયાં છે. તેનો પ્રાકૃત લેખ માત્ર બ્રાહ્મી લિપિમાંજ દેખાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. રાજો ગોતમીપુત્રસ સીરી સાતવનોસ હાપવાળી બાજુના મધ્ય ભાગમાં ચૈત્ય કે અસંખ્ય કમાનવાળો ધુમટ ઝાડેલો છે. પાછળની બાજુએ કોઇ બીજી હાપ નથી. અને એક "ઉત્તરનું" ચિહ્ન એટલે સરખા હાથની ચોકડી અને ચારે છેડે એકેક કુંડળું છે.

આ અસંખ્ય રૂપાના સિદ્ધાંતો જેના પર આવી સરસ રીતે બીજી હાપ પાડેલી છે. તે અણધારી રીતે ચોકસ ખામી આપે છે કે નહપાન રાજ ગૌતમિના દીકરા શાતકર્ણિને હાથે સંપૂર્ણ રીતે હારેલો છે.

પછીના મહાક્ષત્રપના બધા સિકા લગભગ એકજ જાતના છે. આગલી બાજુએ જમણીકાર રાજનું મોઢું છે, અને ડોરે અશુદ્ધ ગ્રીક લેખ છે. અને બે કાંઈ તારીખ દશે તો કાન તરફ મુલતી વાગતી લટમાં ટંકાઈ ગયેલી છે. પાછળી બાજુના ચિન્હમાં,

મધ્યેવાળી લીગીપર કલ્પ રરેકુ એક ચેત્ત છે અને આ વાળી લીગી કદાચ ૩૪ ની જણાવતી હશે. અને ચેત્તની ઉપર અને જુનુએ મુલ્યને બીજાનો વડામાં કાઢેલા નજરે પડે છે દરેક લેખના ગુણ મનાય ૨૬.૫૧૫ (સરખ અને નેના બાપનું નામ અવસ્થા આપેલું છે અને તેથી તાગીખ નહિ દેવા જા આ નિષ્ક્રિયાની ને તે ગુણઓની સપૂર્ણ વચાવતી બનાવતી સરેલી થઈ પડે છે

ચોથા સેમના જે જીને લીવે સમુદ્ર ગુપ્તને સર્વગતો-જેન' એવું નામ મળ્યું

IV. ગુરુગ્રામી ગુપ્ત ને જીનો જગમતો સમા મ થયો આ જીની ગુપ્ત સિદ્ધિઓ ૪ સ ૪૦૬-૪૬૫ ગુણ બનીશન વિન્યાય પાડ્યુ આ ગુણ પશ્ચિમમાં માત્ર પામત અને ગુરુ ૧૧ અને પૂર્વમાં શુદ્ધ બગાળા

શિવાય આખા દિનમાં ૧૬ દિશાનવધાં ૮૫૫ ગુણી ગુપ્તી પ્રમગી મધુ હતું આ પ્રાનો પણ પાચમાં સેમના આનમના તે ગુણ સાથે જેડી દેવામાં આયા હતા બગવાન મહાનગ બીજા અનુષ્ઠને (૪ સ ૪૦૫-૪૧૩) માગતા ગુરુ ૧૧ મર્યાદા ૩ સૌરાષ્ટ્રના દિપકત્વમાં પોતાના દધિવા-ચલાયા અને તે બધાને તે વિશાળ ગુણ સાથે જેડી દીવા આવી રીતે ત્રણેય વરસ અવતરના ભોગના પડી મહાન દક્ષિણ ની સાતપીનો આ આચો જીવનાશ્યોએ નાના સાતપ સિદ્ધિઓ જે મેનાદિગનેમી ગાખમાને આધારે બનાવેલા હતા ને વિશેષ અનુદાન થઈ પડે એમ સમજીને તેવા સિદ્ધિનું બરાબર અનુદાન કર્યું, તેથી હવે આતવા લાગેલા ગુરુગ્રામી ગુપ્ત સિદ્ધિમાં બદલના દેખાવ પરથી તે ગુણમાં કાર્ત્તવ્યજીય ખજાનગાર થયો તેવું એમ લાગતું નથી કુમારગુપ્ત પટેલે ૪ સ. (૪૧૩-૪૫૫) અને સ્કેન્ડુપ્ત (૪ સ. ૪૫૫-૪૮૦) ના સિદ્ધિઓની જાળામર હવકા દોવા જા નેઓ મહામત્રપના સિદ્ધિઓના ને મગતા આવે છે મોરાવાળા ભામપર ગુણનું મોડું અને અશુદ્ધ ગ્રીષ્મ વિષિમાં લખેલો લેખ તેવું પાઠવા ભાગપર ચેત્ત વજેરે કાષ્ઠ ચિન્હ હોતા નથી પણ તેના ઉપર સામા મુખવાગ અને બીકેલી પાખનાગો એક મોર કાઢેલો હોય છે અને ફગા લેખમાં વચની સાદી દખીકતને બંને કાષ્ઠ ગર્વિટ દખીમ આપેલી હોઈ છે જેમકે કુમારગુપ્ત પોતાને પરમ ભાગ વગ મહાશ નધિરાજ કહેવાય છે અને સ્કેન્ડુપ્તના કપાના સિદ્ધિપર આથી પણ વચારે ગર્વિટ ભાવ તેનાપ નીચે પ્રમાણે અર્થવ લખેલ હોય છે —

“ જગતને જીતીને તેપર ગુણ કન્યાર મહાજન સ્કેન્ડુપ્તની જય.

પુરુ બપડાથી બાદશાહી સત્તા ભોગવનાર આ વચમાં સ્કેન્ડુપ્ત છે. એ રાજા

V વલ્લભી સિદ્ધિઓ

(મ) સને ૪૮૫-૬૪૬

(ન) સને ૬૪૬-૭૭૦

શિવામાંથી પશ્ચિમ તરફ બગડતી ભોગત (સુન) લોકની એક જાળ છે તે લગ ભગ સને ૪૨૦ની સાલમાં બૌદ્ધસમ નદીની આસપાસના મુલમાં આવીને વચ્ચા

તેમના રાજ્ય તોરમાણના વખતમાં હુણુ લોકોની એક શાખા લગભગ સને ૪૫૦ માં હિન્દુસ્તાનપર ચડી આવીને ઠેઠ પૂર્વે માળવા સુધી પહોંચી ગઇ અને પછી સ્કંદગુપ્તના વખતમાં વારંવાર હુમલા કરવા લાગ્યા. અલબત્ત આ રાજ્યએ આ ચડાઇઓરને સિન્ધુ નદી સુધી પાછા હાંકી કાઢ્યા. પણ લગભગ સને ૫૦૫ માં, અને નરસિંહ ગુપ્તના રાજ્યમાં તેઓ ફરી ચડી આવ્યા. હવે તોરમાણના દીકરા મિહિરકુલ-કે મિહિરકુલની સરદારી નીચે તેઓએ માળવા પ્રાંત તાએ કર્યો. આવા હેરાનગતીના વખતમાં વલ્લભી રાજ્ય સ્થાપન થયું. [ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં જે શક કે રકુધી જાત હિન્દુસ્તાનમાં આવી, તેમની સાથે મૈત્રક કે મિહિર જાત આવી હોય એમ જણાય છે. અને વખત જતાં આ જાત હિન્દુ યદ્ય ગઇ] મૈત્રક કે મિહિર જાતના ભદાંક નામે લડવૈયાને નરસિંહ ગુપ્તે કાઢીવાવાડમાં પોતાનો સેનાપતિ નિમ્મો હતો. હુણુના હુમલાને લીધે બધે થયેલ ગરબડનો લાભ લઇને આ બજવાન અમલદારે બંડ ઉઠાવ્યું, અને પોતાને માટે એક રાજ્ય ને સ્થાપી શક્યો. આ રાજ્ય હુંક મુઘતમાં ઘણું સમય અને આખાઃ યદ્ય ૫૩૩ નેની રાજ્યધાની વલ્લભી એટલે હાલનું વળા જે બાવનગરથી વાલ્ય કોણમાં અદ્ધાર મૈલ દૂર છે—તે પરથી તે વંશનું નામ વલ્લભી પડ્યું. આ વંશ ૪૯૫-૭૭૦ સુધી એટલે લગભગ ત્રણસો વરસ ચાલ્યો. આ અરસાના અરધ ભાગ સુધી એટલે ૪૯૫-૬૪૬ સુધી આ વંશના રાજ્યો પહેલાં જીતનારા હુણુના (૪૯૫-૫૩૩) ખડીયા હતા પછી બ્યારે હુણુની પડતી યદ્ય ત્યારે (૫૩૩ માં) માળવાના રાજા ઝોના (૫૩૩-૬૦૬ સુધી). અને પછી કનોજના (૬૦૬-૬૪૬) ખડીયા, રાજા તેઓ યયા, તોપણ ઇ. સ. ૬૪૬ની સાલ સુધી વલ્લભીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી ન હતી કનોજના મહારાજ હર્ષવર્ધન પાસે આવેલા એક ચીનના એલચીને પોતે આવ્યો ત્યારે રાજા મરણ પામેલો, અને તેનું રાજ્ય તેના બ્રાહ્મણ પ્રધાન અર્જુને પચાવી પાર્ટુ હોય એમ માલૂમ પડ્યું. આ એલચીને હેરાન કરવામાં આવ્યો, અને તેના રાજ્યને કતલ કરવામાં આવ્યો, તેથી વેર લેવા માટે તીએટ અને નેપાલે જોડાઇ જઈ એક મોટી લડાઇ કરી, તેમાં પચાવી પાડનારને પકડીને ચીન મોકલી દીધા. એલચી ગાજમાં. આ. ૫૪૬, ચંપૂર્ણ, અગત્યની, સ્થિતિ, આદ્ય ખદ. અને તે અમુક નામ લાભ લઈ વલ્લભીના ચોથા ધારસેને (૬૪૬-૬૫૧) બાદશાહી ઇલકાએ મુઘત થઈ, અને એવી રીતે વલ્લભી રાજ્યને ઉત્તરના રાજ્યમાંથી હમેશને માટે જુદું પડી નું વલ્લભી વંશનો આ ધારસેન બ્યારેના રાજા હતો. તે પછી તેના સાદ ૬૪૬ માં બાદશાહી ૫૬ ટકાવી રાખ્યું. એટલામાં સને ૭૭૦ ની સાલમાં અચાનક નાશ થયો. જે આક્રમકી આ રાજ્યનો આમ અચાનક નાશ થયે તે પ્રકારની હતી તે સંબંધી એક મોટો તકરારી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે. જે સંબંધી નર કરનાર મલેચ તરીકે ઓળખાય છે એટલીજ બાબત ચોક્કસ છે, જે વાસ્તવિકતા હકીકત ધણીજ શકેબરેલી જણાય છે. એ મલેચને કાંઈ પારથી કાંઈ, સસની, એરાની વિગેરે કહેતા આવ્યા છે. પણ ને વાસ્તવિકતા મનસુરના અરબી રાજાએ એક પહાણનો કાઢેલો તૈયાર

આ ઠાપો માથો હતો, એ ત્રિયાન્ ગુજરાતના દત્તિદામકારને સૌથી વિશેષ આવડાગદાવક થઈ પડે છે અચાનક શત્રુના પંચમા અપદાઈ જવાથી જગલ્લી મીપાઈઓના કચ્છાણુનો ભોગ આ ચહેરો પાંચુ એમ જણાય છે કે નિર્દયપણે આ જગલ્લી લોભાએ ચહેરને વૃથા અને વેગન હુલું અને બહી મે... રહી ગયા પછી અવમીડની એમ લખી ચક્રો છે કે "લોભા હલે છે કે અચાનક હુમલાથી નાશ થયેના દેશમાં જે ચિહ્ન નમરે પડે તેના આ ચહેરમાં પણ માનુષ પડે છે "

વલ્લભી જેવા એક અતી આબાદ ગામના પ્રમાણમાં તેના મિત્રા ધણા જ નિનાશાનનક છે પાંડત્રા બાગના પોને જ હનડા પડી ગયેલા શુષ્ક સિંદુરુ તે વલ્લભ અવમ અનુકરણ કે પાંડત્રા બાગુએ પાખવાળા મોગને બદલે આ વલ્લભી મિત્રા ઉપર ત્રિશૂળ ઠેલું છે, જેની અખીની જમણી બાગુએ એ કુદાડી છે એમ સૂચવવામાં આવે છે કે રૂપાના પડવાળા કેટલાક તાજાના મિત્ર જેનાપર ત્રિશૂળના ચિત્ર ઉપગત કુમા-શુષ્ક કે મ્હલુપાનુ નામ છે તે વલ્લભી ગામ જો વખતે એટલે ઇ સ ૪૦૧ થી ૪૮૫ સુધી શુષ્ક રાજ્યનો ભાગ હતો તે વખતના હોને એમ ગણવું આવા કેટલાક રૂપાના પડવાળા અને કેટલાક પડવગના સિંદુરુ વળા અને તેની પાડોચના ગામ શિરો-માથી મળેના છે તેમજ ઝાંઝા ગુહનગ સાહેબ હલે છે કે તેમને પોને એવા મેંડો મિત્રા નેજ પ્રદેશમાંથી ભેગા કર્યા છે તે આ ઠેકાણે જડયા તે ઉપરથી વલ્લભીનું ટકવાનું મથક છે એ અનુમાન થઈ શકે છે સાચુ પડે છે

વલ્લભી ગામની સ્વતંત્રતા (ઇ સ ૧૪૧-૭૭૦) ના વખતના સિંદુર રૂપામાંથી તેમજ તાનામાંથી પાડવામાં આવના અને તે બન્ને ધાતુપગના સિંદુરના ચિત્ર તથા લેખ લગભગ સંખ્યા ૧૭ મોનાનાથી માત્રુ પ- જમણી તન્ક જેવું નામના માધાનું મ્હલુ ચિત્ર છે પણ તેના માર તારીખ કે લેખ નથી પાંડત્રા માત્રુની કીનારીપ- મીંડા એવું એ કુદાડુ છે અને પાના મધ્ય ભાગમાં એ માત્રુએ કુદાડી સહિત ત્રિશૂળ ચિત્રેલું છે નાનાના નાંચવાળા કુદાડા અને આના ત્રિશૂળ વચ્ચે જાણી લિપિમાં એ લેખ રમેરે છે અને આ લેખમાં ખાન ધ્યાન દેવા યોગ્ય જાનન રેરલી છે તે સમયના વિન્મન વિનય માન્ય પોતાના પત્રમાં કુખી નોંધ તેલે કે હલુ સુધી તે માર કિંદી શત્રુ નથી રહી પ્રેમન નામન પણ એવીન મનલજનું લખેલે કે લેખ બહુ મારી રીતે ત્યાં નેમ નથી જ- અતેજાડ કનીમ અનીચવ હામન ધરી એમ માનવા વાગ્યા - હ એ વચના ત્યાપના સેનાપતે બટાર્ક અને તેના મોટા દીંગા ધાગમનના ઇનમજ કલ્લી સમ્પાદુ પણ પ્રેમન નામનના હલવા પ્રમાણે તેમના એવા વાનન પખા ગમ બગાડ આથી આનાવિન રીત એ મિત્રનો લેખ વાચવા મનથી મુઝેલી તેમના સાથી આવી ની ને ત્યાં સિંદુર શાસ્ત્રીઓના મનમાં ઉત્પાદ આવે છે આ એ વચના નિવડો જવા નામનામાં તીવર જન જન પામે છે સિંદુર ઉપ ના લખના વપાણેના દરક અક્ષર ને અપદ રીત બદા- કાદી સમય તો આ દિશાના પખો સામે પ્રવલ્ન કપો મણાવ મારી જણાયા તો આ આખો લેખ કદી

તેમાં આ લોકોનો ઇતિહાસ જાણવો ખાસ અગત્યનો છે, કારણકે તેમનામાંથી કે તેમના જેવી કોઈ જાતમાંથી કેવળ ગ્રંથપુત્ર નહિ, પણ કાદી, જાત, ગૂંજ વગેરે લોકો ઉતરેલા છે. વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબ પોતાના નવા વિચારોના ઇતિહાસમાં લખે છે કે ગૌર દુષુના રાજ્યનો વિચાર પશ્ચિમમાં ઇંગ્લેન્ડથી—તે પૂર્વમાં ચીન તુર્કસ્તાનના ખોળાન મુધી હતો અને તે ગત્યનો ઉત્તર દિશામાં પણ થોડો વળત મુઠી બાગ હતો. પ્રથમ ઓક્સસ નદીની આનપાસના મુલકમાં વસીને તેઓએ તરત જ પાટણના સરના લોકો સાથે દુશ્મનાઈ કરી લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી તેમની લડાઈમાં કાંઈ જ થતી નહી, પણ ઇ. સ. ૪૭૦ માં સસની રાજા શીરઝ પોતાના લશ્કર સાથે નદાર નીકળવાનો રસ્તો નહિ મળવાથી પકડાય ગયો, અને પડી તાબે થઈને એક નામેશી બંદેલી સલાહ કરી. અને દુષુના રાજા આખાને પને પડી તે યજ્ઞે ગયો. વળી દમેશા સલાહ નીબાવવા માટે સોમન આદ્ય દેવે દિશામાંની મંદર પર આવેલા નનની પ્રાત દુષુના રાજા સાથે મળી ગયા પડી દુષુ લોકોએ લગભગ આ અગ્રમાં નાનકડા કુપન લોકોને નસાડી મુકી કાલુશની ખીણ અને પશ્ચિમમાં આવેલુ તેમનું નદાર ગત્ય જતી લીધું ઇ. સ. ૪૮૪ માં શીરઝે પોતાના નની સોમન તોડ્યા, અને ફરીથી દુષુ લોકો પર દુશ્મનો કર્યો, પણ બદલ પાનેના મેગનમાં તેમની મજા દાર થઈ, અને તે અને તેના કેટલાક દીકરા લડાઈમાં માર્યા ગયા આ કુપનથી મિગન રંગે દુષુની મર્વા-પરી સવા કલ્પક રાખી અને સસની નવા નજા બધને (ઇ. સ. ૪૮૪-૪૮૭) તેમને ખરણી ભરી.

દેવે ખાસ ધ્યાન મળવાનું છે કે આ ગૌર-દુલે પોતાના નવા સિદ્ધ પદમાં ન હતા. પણ જે જે સિદ્ધઓ તે વખતે તેમને જીતેલા રેવમાં નાનવા દવા તેનું જગલો અનુકરણ કરી સિદ્ધઓ કાઢ્યા. એટલે પાચમાં સેકાના ડેવરના બાગમાં દુષુ નાન તોરમાં, ફિરંગના ગત્યના પાઠવા બાગમાં એટલે ઇ. સ. ૪૭૦-૪૮૪ સુધીમાં જે જાતના સસની સિદ્ધ આવતા હતા તેવા રૂપાના સિદ્ધ જરા જાલીને નલાલા અને આથી પણ વધારે અવધ અનુકરણ ધમ્મા લાગ્યા વખત મુધી પ્રચલિત હતા. આપણે શરૂઆતમાં ગુપ્તગત્યપ આ નો-માણના દુશ્મનોએ સજા, અને પાઠગયા તેના દીકરા મિદિરકુલે માગવા તાબે કરી લીધો તે સજાથી કંટુ છે દેવે સિદ્ધના ન પુગરાવનથી

પદેલાંના ૪૮૪-૫૩૩

પાઠગના ૫૩૩ ૭૫૦

જાણ ૩ કે મસની પુનથી દવખી રીને નસલ કનપલા

દવમ સિદ્ધ કાંઈ સેમના માગવા અને પૂર્વ ગૂંજનામાં

પ્રચલિત થવા વાવલ્ય જાતમાંથી જે સિદ્ધઓ દુષુ લોકો

કાંઈ તેઓએ જીતેલા રેવમાં ચલાવ્યા, તે અને તે પડીના સિદ્ધઓ પણ તેમના આ કાંઈ પ્રમાણે જ જનાવેલા હતા જે દુષુના સિદ્ધ સમનીના સિદ્ધન આધારે જીતેલા હતા તેના પનથી થયેલા આ પાઠગના સિદ્ધ તે રૂપા વખત મુધી મેવાડ, માગવા અને આખા ગ્રંથપુતાનામાં નવંત પ્રચલિત હતા, અને તેઓ કલાવ ગુજરાત અને કા રિવાજામાં પણ આવતા દરે જે આ માન્યતા નાની દોષ નો વશનીનો નાશ થવા પદેલાં બે સેકા મુધી ગુજરાતમાં એક જ માથે બે જાતના મિદ્ધઓ એટલે ગુપ્ત સિદ્ધ

પરથી બનાવેલા વસ્ત્રો અને સસની પરથી બનાવેલા કુણ સિદ્ધાંતો ચાલતા હતા
 ગધેયા પૈસાના નામે ઝોળખાતા ૬૦ ભાગ રૂપુ અને બાળી તાબાના બનેલા
 વિચિત્ર સિદ્ધાંતો જે હમણા આ તાતના જમીનના દોટલા
 ગધેયા ઇ સ ૭૫૦-૧૨૮૭ દરેક ખમનામાથી વખતો વખત જડી આવે છે, તે પણ
 સસની પરથી થયેલા પાછળના કુણ સિદ્ધાંત અધમ અ
 નુકરણ છે આ ગધેયા ઘણુ કરીને ચાવડા ચૌનુમ્મ અને નાથેના વશના વખતમા
 ચાલતા હતા અને ઇ સ ૧૨૮૭ મા અન્નાદિનીના વખતમા મુસનમાન લોકોએ
 ગુજરાત પ્રાત જીતીને દીલ્લીના ગભ્ય સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી તેનું ચલ ચુક્યું
 ન હતું આવી રીતે આ સિદ્ધાંત ચલણ સાગપાય મૈમ સુધી (એટલે ૭૫૦ થી ૧૩૦૦
 સુધી) રહ્યું અલખત આ ઘણો લાભો કાળ છે પણ જો આ સિદ્ધાંત અધોગતિ અને
 હલકી બનાવટ આપણે ધ્યાનમા લઇએ તો તે મગ બહુ લાભો લાગશે નહિ

ગધેયા પૈસાની બનાવટની આ હકીકત પરથી એમ એકસ દેખાય છે કે તે
 ઉત્ક્રાન્તિ—અથવા મારા માનવા પ્રમાણે—અધોગતિની ત્રીજી અવસ્થા પરના છે શુદ્ધ
 સસની નાણાં પહેલા શ્રીશ્ચ ચલણ ૪૫૭—૪૮૪ સુધી રહ્યું પછી આગળના કુણનું ચ
 લણ ઇ સ ૪૮૪ થી ૫૩૩ સુધી અને પાછળના કુણનું નમ્લી ચલણ ૫૩૩ થી ૭૫૦
 સુધી રહ્યું અને છેલ્લે આ કુણ નમ્લ પરથી ચાનિન પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનનું ચલણ થયું
 આ ત્રણ વર્ગના સિદ્ધાંતોના ભાર લગભગ સરખા એટલે ૫૭ થી ૬૩ એન જેટલો
 છે પણ બીજી બધી બાબતમાં તેઓ નજરે તરી આવે એવી રીતે નોખા પડી આવે
 છે સસની સિદ્ધાંતો ઘણા પાતળા કે કેવળ રૂપાના પાતળા જેવા છે પણ સિદ્ધાંતો
 જોઈએ તે કરતા તેઓ પહોળા છે અને તેની મધ્યરેખા ૧૬ ઈંચ છે શરૂઆતના
 કુણ નમ્લી સિદ્ધાંતોની અધરેખા ઝોળી છે, પણ જનમધ વધારે છે પણ ગધેયા—કે
 પછીની નમ્લ—તેની મધ્ય રેખાના પ્રમાણમા ચોખ્ખે ચોખ્ખી રીતે ના છે અને
 એટલા જગ છે કે તે કંઠેલા લાગે છે

પણ અધોગતિ તો સિદ્ધાંતના ચિત્રની બાબતમા ખાસ નજરે પડે એવી છે
 સસની સિક્કા પરનું ચિત્ર બહુ ઉંડુ નહિ પણ ચોખ્ખુ

શ્રીશ્ચ સસની

મહેલું છે અને તેના પર વિગતનાં રેખ લખ્યો છે
 મોરાવાળા બાગપર મીંગના કુણના વચ્ચે રાજનું જમણી

બાજુપર મોદુ મહેલું તેને દાઢી છે ને તેના વાળના ઝુલકા મનની પાછળ રહેતા
 કે તેજે ઉચે મુગ પહેરેલો છે અને ને આગળ અને પાછળ બહાર નીકળતો છે
 વગી તણ લટકણીવાવા કુડગ પહેર્યું છે અને બરાબર બધ બેસતી સાકળી પહેરી છે
 અને દરેક બાગપર હમેશના છોડા છે અને પદ્મવી લેખ નીચે પ્રમાણે છે ‘અહુર
 મઝદને પુજનાર શ્રીશ્ચ મુગથી બરાબર ઉપર અને કુવાળામા ચઇ જતો એમ અર્થ
 ચદ્ર છે અને તેના એમ અદરના બાગમા એમ મોજો છે પછલા બાગપર મીંગનાના
 કુડાળામા એક ચાર જનાલાવાળો અક્ષિડડ છે અને તેની દરેક બાજુએ એક રક્ષક
 છે જવાલાની રાખી બાજુએ તારો છે અને જમણી બાજુએ બીજાનો ચદ્ર છે

સારી ઘિનિવાળા મેઠ પપુ શીરઝ સિદ્ધપત્રી આ બધી વીમન મગી સદે છે
 પપુ નરવી સિદ્ધની બનાવના ચોખ્ખે ચોખ્ખી
 દુલ્લુ નરવી સિ મ
 ધ સ ૪૮૪-૭૫૦

મૂળ ચિત્ર મગી રીને નરવ દગી લીધેલું છે અને વિમન લણી મુગી દીધેલી છે
 કે લુસાઈ નયેની છે મોડાની ગાલુપગનુ મોડું દેખી સમય એવું છે પપુ નર
 વલુ લાલુ અને બધીનાં યદ્ય મથેલું છે અને તે આમગ લગપના જેવી વીગ દેખાય
 ન, ને લેખન બ ને દેવગ લીગીઆન જણાય છે પાળના બામપર અમિતુડની
 કેખાએ આવા બ ચોખ્ખી છે પણ જવાગાની દા નો મીડના મિનડ જેવી યદ્ય
 ગઈ છે, અને નરને બદલે કીણી વાળી લીગીન જેવી છે

હેવ નધેવા પૈસામા તાન બધેાનિ માત્રમ પડે છે વળા / આમગ વધેલ
 પપુ આ સિદ્ધની ગામનમા બધાંચિન માલુસની નર
 મધેવા
 ધ સ ૭૧૦-૧૨૯૭
 તેના મોરાવાળા બામપરઆર લગનોગ ભોગીઈ મેદા દેખા
 થડે અને પાળના બામપર મીડ અને લીગીને પોટાગે છે
 મોડા બામ પગનુ મોડું દેખી સમય એવું જેવું નથી
 અને છેવટે તે ને એમ દયોડી માથે તોગવાળા મેખ જેવું દેખાય છે માન વસો
 લાગે યદ્ય જલને નાથાથી જુગે પડી જવ છે પપુ મુગી લીગી ખાસ તરી આરે
 એવી છે પાળના બામપર માનલાની દાગ સમાવડ બાલુ ચુગમેલુ અને મીડઓ કે
 અને છે કે છેડેન અનુમાન એમ યદ્ય સદે કે ને અમિતુડને જલે દરો મુગા કિપ ના
 અર્ધચંડિયા પાળના મધેવા સિદ્ધમા આનગન સસની સિદ્ધનુ દાઈ નામ નિશાન
 નથી તેમની એમ આલુએ મીડવાળા મેદાનમા એ જાડી ભોગા ના છે અને
 બીજી આલુએ મીડ અને લીગીને ખીવડે છે તાજાના મધેવા સિદ્ધ ખાસ જગરતી
 જાનના છે તેના જે જે નચુના આ / નુધી દલાઈ છે તે ખરખર જ્યારે આગળનુ ચિત્ર
 તાન જૂલાઈ ગયું હશે ત્યાં પડી જ દગશાગમાથી નીચેવા દોવા જોઈએ

જો કે ચોખ્ખી રીને પડેલા દિનનાનના સસની સિદ્ધ અવી રીતે દલકા
 મધેવા સિદ્ધથી આપના બધા જુદા પડે છે તે પપુ મધેવા સિદ્ધનુ મૂળ ન્યાન સસની
 સિદ્ધમાથી જ કે એમ સિદ્ધ શક્તિના અન્યાતીઓને થલો વખત થયા જણાયેલું છે

નને લાગે કે પડેલ વડેલા આ મૂળ ગ્રાંથી મડીને સગ બવેરના (તે
 વખતે ૩૫૦) મિ તે જાગા એસપદિઃ મેસાઈનીના નચુઆરી ૧૮૦૬ ના માસિ
 મા પ્રસિદ્ધ હું અને પડી ધ ન ૧૮૭૨ ના દડીવન મેડીકન સ વિસવાળા ય
 આલિવા મેડિટન જે તે વખતે મુજબ એસપદિઃ સોસાયટીના જોનાર્ગી મેડેર્ગી દના
 તેમજે આવી રીને પપુ મેવા સિદ્ધઓના વિત્ર કમવા પ્રસિદ્ધ થી અને તેથી રેવી
 રીને બલોમનિ ચર્ચ ને ચોખ્ખે ચોખ્ખુ દેખાડ આલુ આ વર્ષના પડેલા અને ઉલ્લા
 વચ્ચે તમાવડ એવેલા બધે દેશે છે ને જને જે જુગે જુદ વખતે રચલિત દલા
 તે વચ્ચે લલ અપર દરો એમ જાનનુ ખાસ જલરનું યદ્ય પડે એ અપર ફીરક અને

અલ્લાહીનના અતઃ જેટલુ એટલે (ઇ સ ૪૮૪—૧૨૯૭) આઠ સૈકા જેટલુ છે વધારે એકસ થવા માટે આપણે શીરઝના સિક્કાની તારીખ તેના રાજ્યની નામીખ ઇ ૪૫૭—૪૮૪ સુધીમા ગણીયુ શરૂઆતના હુણુ નકલી સીક્રની તારીખ ૪૮૪ થી ૫૩૩ સુધી કારણુ તે વરમમા હુણુની મત્તા મહસરની લડાઇમા તદ્દન તુડી પડી -પાછળના હુણુ નકલી સિક્કા ૫૩૩ થી—? અણહિલવાડ પટ્ટણુની અને ચાવડા વશની સ્થાપના એટલે લગભગ ૭૫૦ ના વરસ સુધી અને ત્યાર પછી મધેયા કે પાછળના નકલી સિક્કા ૭૫૦ થી તે ઠેઠ અલ્લાહીને ૧૨૯૭ મા ગુજરાત છુટ્યુ ત્યા સુધી આ ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે કાલક બનાવી ચકીયુ.

- ૧ હિન્દુસ્તાનના સસની ફિરઝના સિક્કા .. ઇ સ ૪૫૭-૪૮૪
- ૨ (અ) શરૂઆતના હુણુ નકલી સિક્કા .. ૪૮૪-૫૩૩
- ૨ (બ) પાછળના હુણુ નકલી સિક્કા ... ઇ સ ૫૩૩-૭૫૦
- ૩ મધેયા . . . . . ઇ સ. ૭૫૦-૧૨૯૭

અલ્લાહીને જ કોઇ આ પ્રાતપર પહેલા ચલક કરી હોય એમ નથી આપણુને માનવા કારણુ મળ્યુ છે કે વલ્લભી ગળ્યનો નાશ કરનાર બણુ કરીને સિંધ તરફનો અરબીરાજ્ય અમર ઇબ્ન નમાલ હતો. પણ આ ચલક કરનાર જેટલી ઝડપથી આગ્યો તેટલી ઝડપથી ખાછો ગયો હતો (૨) પછી ઇ. સ ૧૦૨૪મા કાઠીઆવાડના દિપકદપમા આવેલા સોમનાથ ખાટણુનો ગીઝનીના ઝનુની સુલતાન મહમદને હાથે નાશ થયો પણ આપણુ કેવળ જુદેને અર્થે જ ચલક કરેલી હતી અને તેમા બહુ સારી ફતેહ થઇ હતી કારણુ કે તે દેવગમાથી લુટેલો ખળનો આઠ લાખ સોનાના દીનાર કરતા પણ વધારે હશે એમ અનુમાન થાય છે (૩) પછી શાહજુહીન ધોરીએ ઇ સ ૧૧૭૮મા ગુજરાતમાં દાખલ થવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેની ત્યારના રાજા બીજા બીમદેવ કે બીજા મૂળરાજના હાથે સખ્ત હાર થઇ (૪) પણ વીશવરસ પછી તેના સરદાર કુતુબુદીન ઐબકે (જે પાછળથી દિલ્હીનો સુલતાન થયો) તેણે ગળ્યનગર અણહિલવાડ છુટ્યુ આવી રીતે ૧૨૯૭ની મુસલમાનની ચલક પાચમી મુસલમાનની ચલક હતી અને તે બધામા સૌથી મહત્વની હતી, કારણુ કે તેના પરિણામે ગુજરાતના હિન્દુ રાજ્યનો નાશ થયો. અલ્લાહીને નહિ પણ તેના બાધ કુલખમાને પોતે આવી આ છત મેળવી હતી વાયેવા વશનો છેલ્લો રાજા કરણુ ઝનુની મુસલમાની સીપાઇ સાથે ટકર ઝીવવા અ સમર્થ હોવાથી નામી ગયો અને ગુજરાત દેશ દિલ્હીની શહેનશાહત માથે જોડી દેવામા આગ્યો. આવી રીતે ગળ્ય બદલવાથી નાણાના ચલણમા પણ ફેરફાર થયો જે ટક-શાગમાથી પાછળના કદમ્બ મધેયા મિક્કા સેકડો વરમ થયા છપાઇને બહાર પડતા તે ટકશાગ દવ બધ કગવામા આવી હોય એમ દેખાય છે ખુદ હિન્દુસ્તાનની ટકશાગમાથી નીકળેલા આદલાહી સીક્રાઓનુ ચલણુ ગુજરાત પ્રાંતમા દાખલ થયુ સિક્કા ચાચીઓની દિલ્હીએ આ ફેરફાર સારાને માટે જ થયો છે, કારણુ કે મધેયા સિક્કા લાંબા વખત થવા પછીજ અધમ અવસ્થામા આવી પડ્યા હતા ગુજરાતના કોઇ પણ પહેલાના સિક્કાઓથી

તદન જુદીજ ભતના આ નવા મિશ્રણ હતા હવે પહેલીવાર જ રાગમીલીપી લખવામા આવી સુનન્તાનનુ નામ તેના ધવ્રાન, પદ્મામના ગામનુ નામ, માન બધુ કાન્સી અમના જ લખવામા આવતુ આવી રીતે જુના એ ના નામનો નાક, પણ ચનણનો અમાન અગ આવી ગયો. અને રીતે જુના અને ભવિષ્ય વચ્ચે જુદી પાડનાર એક ગણ દો છે મહા

કારણ, શ્રુમ વચ્ચેની ગદ્યના મિશ્રણ એપણી એ પોતાનુ કામ કરી ગયા છે પણ હવે તેમના લખનો અત આયો તેમની ચણીને મૂલ્ય અસ્ત પામ્યો. પણ તેમના વાન્સાના માલી આપણે ટિપ્પા અને દરિયા તેમના પગ નજીકથી તે જાણ્યો ? તે તમાન દેશની અવનવનાના અવરોડ રૂપી છે તેઓ મુગા નથી, પણ તેમના પદ્મા તે ને ન દોન નો મામળી ન જાન એવી વાત કહેતા. છે રામના એ મોનાના મિત્ર અમધી અ એણીન આનન્દ સાહેબની સુર લીગીઓ આ સિદ્ધના સનધમા પણ કહીને આપણે અમામિ કરશુ

" 'What ! A gold coin amid these jewelled treasures !

'Why send me such a relic ?'—So you say—

'Good to enhance some antiquary's pleasures ,

'Stamped for dead perple in a buried day !'

True now, but look a little ! If one ponder

The legend of this piece its gold may shine

With lustre leaving dull the gems of wonder

Which I did lay in those dear hands of thine

An aureus of the Roman Empire—See !

ક્ર. સ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

❀
ધર્મ વિભાગ

“ સ્ત્રી ધર્મ.”

(ગાં. સ્વ. મુલોચના દેશાધ.)

આ વિકટ ભવાબ્ધિમાંથી તારનાર સકલ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં શુભ પ્રેરણા કરનાર શ્રી હૃદ પરમાત્માને વારંવાર પ્રણામ અર્પી આજનો વિષય આરંભું છું. ’

પ્રિય વડીલ બહેનો અને સમારીઓ !

આજનો આપણો વિષય “ સ્ત્રી ધર્મ ” ઉપર છે. વિષય ઘણો મોટો છે અને મહારી અરૂપ ગતિથી મહેને જે કાંઈ રચ્યું તે આપના આગળ મૂકવા આજે તત્પર થઈ છું. હંસનો શુણ્ઘુ ક્ષીર ગ્રહણ કરી નીરનો લાગ કરવાનો છે. તે યુગ્મ આ વિષયમાં કાંઈ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરી આચારમાં મૂકશો, અને દોષ તરફ ક્ષમાદૃષ્ટિ કરશો એવી આશા છે.

સ્ત્રી ધર્મ એટલે સ્ત્રી તરીકેની તેની ફરજો.

આ ફરજો એક નથી. પણ અનેક છે : પુત્રી, પત્ની, અને માતા તરીકે ગૃહસેવાની, જનસેવાની, અને દેશસેવાની છે.

આ ફરજોનો ત્રણ અવસ્થામાં સમાવેશ થાય છે. ૧ કુમાર અવસ્થા, ૨ યુવાવસ્થા, ૩ વૃદ્ધાવસ્થા.

આ ત્રણ અવસ્થાના પણ બે પેટા વિભાગ થાય છે. ૧, સામાન્ય અવસ્થા, ૨. વૈધવ્ય અવસ્થા.

કુમાર અવસ્થા આપણા તરફ બાર અગર ચાલ્યા સોળ વર્ષ પર્યંત રહે છે. યુવાવસ્થા પીરતાલીશ વા પચાસ વર્ષ અને ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થાય છે.

પૂર્વે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં માળાપ ગૃહસંસાર પુત્ર અને પુત્રવધુને સોંપી સંન્યસ્ત ગૃહણ કરી વનમાં જઈને ધન્ય ભગ્નમાં છાંદગી પુરી કરતા. હાલ એમાંનું કાંઈ નથી એટલે એ સંન્યાસી વિવેચન કરતું મિથ્યા છે.

૧. કુમાર અવસ્થા-કુમારેકા અગર અવિવાહિતા કન્યા તે બધિધની સ્ત્રી. ગૃહિણી, પત્ની અને માતા છે, એટલે ગૃહિણી, પત્ની વા માતા તરીકેના જે જે ધર્મો આગળ પાળવાના છે. તેની લાવકાત મેળવવાનો આ સમય છે.

उदेति पूर्व कुमुद ततः फलं ।

जनोदयः प्राक् तदनंतरं पयः॥

ઉગે કુમુદ પ્લેટુ, ફળ પડીજ થાય,
ઉગે મેવ પ્રથમ, જુદી પડી જણાય.

કુમળું જાડ જેમ વાળીએ તેમ વગે આ સપ્તમાનો અર્થ એ કે ન્હાનપણથી જે જે સરકારોના ખીજ વાળ્યા હોય તેવું કંઈ મોટપણે વાનનાગને અને ફળ ચાખનારને મળે કુમારિકા અસ્ત્યામા સ્ત્રીને જે જે ગુણ અગર અશુભ સરકારો, આચારો વિચારો ગૃહણ થયા હોય તેજ સંસ્કારો નેજ આચાર વિચારો મુજબ સેંડે તેવું દેશ તેવું વર્તન જીવન પર્વત ગડે છે મહે માલસુ છે તે ખરૂં હોય તો અંગ્રેજો રાત્રે વાણી કર્યા પછી કલાકે પુધી પોતાના નુકુળ માથે વાર્તા વિનોદમા માગે છે તે વખતે મામાપ અગર જે વીન હોય તે જાગરાઈને તેમના પૂર્વજોની તથા દેશમા પાકેલા નર રત્નો અને સત્તારીઓની, તેઓ કેમ હતા, તેમણે કેમ કેમ શુભ કાર્યો યા પરા ક્રમે કર્યા હતા, તેઓ કેવી અસ્ત્યામા ઉઠ્યા હતા અને શા શા મુખ દુખ અનુભવ્યા હતા એવી મમ્મત સાથે જ્ઞાન આપનારી વાર્તા કરી પોતાના નુકુળ તરફ, દેશ તરફ તથા ધર્મ તરફ અભિમાનની લાગણી આપે આપ ઉત્પન્ન કરે છે આપણા દેશમા પણ આવો વખત હતો હાન નથી એ દિગ્ગીરીની વાત છે

કુમારિકાનો મોગ અને પ્લેટો ધર્મ જન્મ આપનાર અને મહા કષ્ટ પાળી પોથી મ્હોટા કરી વિદ્યા, વિનય, વિગેરેનું શિક્ષણ આપનાર માત્ર પિતા પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ રાખેલો એ છે અરજી માતા પિતાની જે જમિયા સેવા હક્કની છે તેની હાનના જમાનામા તો ગ્રામ પુરુષ કે સ્ત્રી હક્કની શકનાના નથી પણ 'કુલ નહિ તો તેની પાખડી' એ મુજબ યથાશક્તિ તન, મન અને ધનથી તેમની મરજી હક્કની તેમને મદદ કરી જતોપ આપવો નેજા જે સદ્વર્તનપ્રતિ આપણું લક્ષ્ય છે એ તે તર ફોગવું અને આ જીવગી તેમની આશિષોથીજ મુખી થશે એવો દંડ વિચાર—એવો બરોસો ગળી આપણા આચાર વિચાર નિયમમા મૂકવા

કુમારિકાનો ખીજે ધર્મ તેની કેમલની લગતો છે હિંદુસામા મદ્યપદસ્થોના ગૃહમા કુમારિકાને હાનની રીતિ નીતિને અનુમતી કેમલથી અપાય છે—કીક અપાય છે—અપાય છે પણ તે પૂરી અપાતી નથી

કાળ વોડો અને વેચ થણા એટલે પૂરી ન કમલ તેમા તે વિચારીતો કે તેના માતાપિતાનો વાક નથી

આએ પ્રાત દાનમા હડી, નિલકર્મ કરી, દરદેવનું પૂજન કર્યો બાદ માતાને એમણમા લખાઈથી મદદ કરી

કન્યાને પાકેલાજ ઉત્તમ રીતે જણાવી જરૂર છે. મન કળા આપડે પણ

રાંધતાં ન આવડે એ કન્યા હાંસીને પાત્ર થાય છે. રસોઈઓ ગમે તેવું ઉત્તમ રાંધે પણ આપણે હાથે ખતાવેલી સાદી રસોઈમાં જે મીઠાશ આવશે તે રસોઈઆના મરી મસાલાવાળા પાકમાં નહીં આવે. રસોઈમાંથી પરવાર્યા પછી નિશાળે જવાનું હોય તો તેમ, નહીંતો બપોરે કોઈ સદાચરણી, શાંત, અને ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી શિક્ષક અગર તેવાજ શ્રદ્ધ પુરય શિક્ષક પામેથી દેશભાષા, ધર્મભાષા, અને બને તો રાજભાષાનું ઉપયોગ નેટકું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. વખત ગમે શીવવાની, બરવાની, ગુંથવાની અને બની શકે તો ચિત્ર અને સંગીત કળા જાણવાની જરૂર છે. હાલના સમયમાં આટલું શીખવા જતાં ઘણી અડચણો નડે છે. કેટલાક દાખવા વળા એવા હોય છે કે જેને સાધન છે તેને શીખવાનું મન નથી. જેને મન છે તેને અનાજનાં સામા છે.

ઉપર શી કેળવણી લેવી જોઈએ તે દર્શાવ્યું પણ તેનાં ધર્મ અને નીતિની દેલવણી તથા કુમારિકાએ પાળવાં જોઈતાં વ્રતો દર્શાવ્યા નથી.

આસ્વાવસ્થામાં જેમ પુરુષને ઇક્ષ્વર્ય આશ્રમના નિયમો પાળવાના છે તેમજ કુમારિકા અવસ્થામાં સ્ત્રીને ઇક્ષ્વર્યારણીના નિયમો ગ્રહણ કરવાના છે. શીષણ વ્રત સંબંધી નેટકું બોધાય, નેટકું લખાય તેટલું જોઈએ છે. સારાંશ, જે કુમારિકાએ—જે સ્ત્રીએ શીષણ વ્રત ન પાળ્યું તેનો અવતાર નકામો છે. તેનું જીવતર આ પૃથ્વી પર બાર ૩૫ છે.

ધર્મ અને નીતિની દેલવણીનો આધાર માળાપના વર્તન પર રહે છે. એ જ્ઞાન તેમના વર્તન પરથી તેમના આચાર વિચાર પરથી ન્હાનપણથીજ આપોઆપ મળે છે.

માળાપ ઉપરાંત સદ્ગુણી સખીઓની સંગતિ, બોધદાયક પુસ્તકો અને પવિત્ર રમણોના દર્શન—દેવપૂજા, ગૌરીપૂજા, ગાયત્રી, ગ્રંથસીવત, ચાંદાવત ઇલાદિ વ્રતોનું રહસ્ય તથા તેનું વર્તન, દેવદેવીઓની સ્તુતિની અને પવિત્ર સતીઓના અરિજ્ઞાની ગરબી કે કીર્તનો ગાવાં આ સધળું બાલિકાની—કન્યાની સંસ્કૃત કલ્પના પ્રકૃષ્ઠ કરે છે. અને ઉચ્ચતર માર્ગ બતાવે છે. આવાં જ્ઞાનવાળી, આવા સંસ્કારવાળી કુમારિકા શુદ્ધસ્વાશ્રમમાં દાખલ થતાં—તેના પતિને તેના કુટુંબને સંસારમાં સ્વર્ગ બતાવે છે.

૧. મુલાવસ્થા—

મેવે આ ગુરૂને બને પ્રિય સખી સર્વે સપત્ની તણી,
રસમી અરગણના કરે, તંત્રિ ના સામે જજે રોપથી;
આશર્ય આ દામ દળી રીઝવે, સૌભાગ્યથી ના છડે,
એ રીને શુદ્ધી બને યુવતીઓ, આધિ જ ખીજ કુરે.

હે પુત્રિ! ત્હાને વડીલોની સેવા કરજે, ત્હારી શાંતિ પ્રતિ સખીપણું દર્શાવજે,

હાન પતિ કદી તિરમ્મ કરે પણ રોડ ધરી મિરદ આય શુ કમીશ નહિ, નોકર વર્ગ પ્રતિ દયાબાર ધન્ય, અને હાન પૈશથી અભિમાન આપીશ નહિ, આ રીતનું વર્તન હોય તે સ્ત્રી “શુદ્ધિ” પદને યોગ્ય ગણાય છે, નહીં તો કુળો લગ્નનારી કહેવાય છે

ઉપથી શીખામણ શુક્રતંત્રને સામરે મિદાન કમ્પી વેળા તેના પાનક પિતા કમ્પનકિએ આપી હતી

વળી મીનાશને તેમની માતાએ જે બોલ આપ્યો છે તે પણ મનન કરવા યોગ્ય છે

અન્યુત્થાન મુપાગતે ગૃહપતૌ તત્તમાવળે નમ્રતા ।
તત્પાદાપિત્ત ઘટિ રાસનવિધિ સ્તસ્યાપચર્ચા સ્વય ॥
શુભ તત્ત દાર્થીત તત્ત્રયમતો જહ્યાચ્ચ દાવ્યામિનિ ।
પ્રાચ્યૌ પુત્રિ નિવેદિત કુલવધૂમિદ્વાન્તઃપર્માંગમ ॥

હે પુત્રિ ! હા ! પતિ ધેગ આવે તે રખને ઉભી થજે, તે જે બોલે તે નમ્રતાથી શ્રવણ કરજે, તેમના અણુમા દષ્ટિ નાખજે, તેમને આસન આપી તેમની સેવા કરજે, તેમના સૂતા પછી થજે, અને ઉઠતા પહેલાં ઉઠજે કુલવધૂઓનો ધર્મ પ્રાચીન કાળમા આવો નહિવેતો છે

આ રીતના સ્ત્રીઓના ધર્મ સબધી તેમની ડેગણથી સંબધી માતા પિતાનું લક્ષ પૂરું રહેતું હતું તે સમયે ભગતજીમિના યોગાગમ મરાતા હતા હાન તે જમાનો બદલાયો છે અને આપણે શી ગિયતિ અનુભવીએ છીએ તે આપણને માનુષ છે

સ્ત્રીમા પાતિરૂલ એ પ્રથમ ધર્મ ગણાય છે માતા પિતાએ-વડીલોએ-દેવ, અગ્નિ અને જનમંદલ સમક્ષ જે પુરૂષને અર્પણ કરી તે પુરૂષને ત્રિર પતિ ગણી તેની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે પતિ ઉપર નિર્ભર પ્રીતિ નાખવી, તેમની મગજ માથ વળી, તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તવું એજ સ્ત્રીનો ધર્મ છે એજ દાન છે-એજ તપશ્ચર્યા છે અનસૂયાજીએ કહ્યું છે કે સ્ત્રી સ્વામીથીજ ઇચ્છિત લો ને પામે છે જે સ્ત્રીનું ચિત્ત સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામા છે તે સ્ત્રી સ્વામીના પુરૂષનું અર્ધુ રૂપ બોધાયે છે "

સ્ત્રીઓને પતિ એ શુભ ધન છે, તેમના વડે ને અનેક પ્રમાણના વેભવો બોગવી શકે છે

બીજી માણુ સમ ૧, જેઠ જ્યેષ્ઠાની આગ પાગી તેમની તેમજ દિગ દેગી મુદુમ વર્ગ અને સ્ત્રી રમ જોડે સલ બોનતુ પબ ત્રિય બોનતુ માછ પલ્લુ અપ્રિય બોનતુ નહિ એ ત્રિવમ પ્રમાણે વર્તા દરેક સ્ત્રીએ દરેક મામ તિચારીને કરવાનું છે ચોનાના માછ પલ્લુ મમથી પતિનું વા વડીલનું કે કુટુંબ વર્ગનું મન દુભાવ એ પાંતી

સુઠ શ્રીઓને શરમ ભરેલું લાગતું. પૂર્વની શ્રીઓ જેવાં આચરણો કરતાં આપણે ધીરે ધીરે શીખવું જોઈએ. તેવું થશે તોજ આપણી જાતિની અને તેની સાથે દેશની ઉન્નતિ થશે.

શ્રીનું ખીજું કર્તવ્ય શુદ્ધકાર્યને લગતું છે. આ શુદ્ધસંસારમાં નિપુણતા મેળવવી એ રહેલી વાત નથી. શુદ્ધસંસાર કુશળતાથી ચલાવી ચતુર શુદ્ધિણીનું પદ લેતાં પહેલાં શ્રીને અનેક દરજ્જે બળવવાની છે, અનેક કાર્યો કરવાનાં છે. અ. મૈ. શારદાગૌરી લખે છે તેમ “પુરુષ પોતાની સામાન્ય કેળવણી લઈ રહ્યા પછી વક્રીલ, ડાકટર, ટ્રે વેપારી થાય છે. તેમજ શ્રીએ અન્ય દિશામાં નિપુણતા મેળવવાની છે. તેણે સાંસારિક કુશળતા ઉપરાંત અનેક કળામાં નિપુણતા મેળવવી જોઈએ. તેને સંગીત કામ, ચિત્ર કામ, શીવલુ કામ, ભરત કામ, રસોઈ, શુદ્ધવસ્ત્ર, માંદાની માવજન, અર્થ-શાસ્ત્ર, છોકરાંને કેવી રીતે કેળવવાં વગેરે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં કુશળ થવાનું છે. પુરુષ ત્રેસો-કમાય છે અને શ્રીએ તે યોગ્ય રીતે વાપરવાનો છે. જેથી બચાવેલા પૈસા પોતાનાં સંતાનોને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં તેમજ આ દુનિયામાં તેમને રસ્તેમર ચઢાવવામાં મદદ થાય.”

દીર્ઘ દૃષ્ટિ, સ્વાર્થ લાગ, સદનશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદારતા, વ્યવહાર-કુશળતા, સ્વેચ્છ બુદ્ધિ, સેવક બુદ્ધિ, લજ્જા, નમ્રતા, વિવેક ઇત્યાદિ અનેક ‘મહાગુણો’નો ઉપયોગ ચતુર શુદ્ધિણીને કરવાનો છે. વળી યોગ સાધને સંપૂર્ણતા દેખાડવી એ આપણું કામ છે, એ કુશળતા બતાવવામાં કરકસર, આવક પ્રમાણે જાતક એ શીખવાનું છે. હાલમાં જોઈએ તે પતિને પૂરી કમાણી હોય નહીં એવી શ્રીઓ એટલા ઠાક ભારે છે કે મણા નહિ. જોડા ઘરની શ્રીમાં અને તેના બાપકામાં જરા દરક પડતો નથી. કેળવાયેલી શ્રીઓમાં જ્યારે આવું જોવામાં આવે છે ત્યારે વિશેષ દિલગીરી થાય છે.

સતી સાવિત્રી રાજની પુત્રી હતાં, પણ તેમના પતિ અરણ્યમાં રહેતા હોવાથી પિયરની પાલખી પર વિચાર ન કર્યો, અને પિતાએ આપેલાં સપળા સાધતો પથ્ય મુકી દબને અશુર કુટુંબને યોગ્ય વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા.

આ પ્રમાણે હોય ત્યારે વિધા બણ્યાની સાર્યકતા છે. વિધા વિનયેન શોભતે ।

ત્રીજું, નવરાસનો વખત ઉંઘમાં, આળસમાં તથા ગિથ્યા પરિનિદામાં નિર્ગમન ન કરતાં સતતમંત્રિમાં, સુપ્રસ્તો વાંચવામાં, યોગ્યતા હવા લેવામાં અને અરાન બહેનોને સદુપદેશ આપી મદદ કરી તેમને સીધે રસ્તે દોરવામાં ગાળવો જોઈએ. પતિ સેવા અને શુદ્ધસેવામાંથી નવરાસ મળે તો તે વખત જન સેવા અને દેશ સેવામાં ગાળવો જોઈએ. ઇશ્વર કૃપાથી અને સજ્જનો અને સન્નારીઓના ભગીરથ આત્મ-ભોગથી સેવા સદન જેવું પરોપકારી રચન નીકળ્યું છે. તેમાં જન સમાજની સેવા

અર્થ કોણ સરાવશે ? તમે પણ પેટની સેવા માફ જવશો. તમારા કુંડળની-તમારા ઘરની-તમારા મનની, તમારા આનંદની તેમ તમારા ધર્મની સંભાળ કોણ લેશે ? શું ધન્ય છે જગત અત્યંત નિર્મલું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની સેવા કરવી ? ”

“ અમને અમારું જે આવું મોટું કર્તવ્ય છે તે સીધામાં મદદ આપો. તમારી પાસે ક્યારેય તો અમને અમારા કામમાં ઉચી પદવી આપો. કુમાર પુરુષો ગરીબ હોય છે સારે પોતે પોતાનો ચાકર ને રસોઈઓ બને છે. તેવીજ રીતે ગરીબ પત્ની સ્ત્રી બને છે. રસોઈનું કામ સોંપીને સ્ત્રીને હલકી કરી નાંખી એવું બોલનારા વગર વિચાર્યું બોલે છે ; કારણ તે કામ તો સ્ત્રિનિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને કરવું પડે છે. દસ રૂપિયા કમાવા બજારમાં મજુરી કરવી અથવા બસો રૂપિયા કમાવા દાકતર બની દવા ઉકાળવી અને શુભકાંતા પદમાં હાથ બોળવા તેના કરતાં રસોઈને કાપા ધન્ય છે હલકી કરી છે જે ? અમે અમારી શુદ્ધિ રસોઈમાં ચલાવીશું. તમારા સાધન વધે અને રસોઈઓ રાખી આપશો તો તમારા ઘરને કેકાણે મોટા રચીશું. તમારા પુત્રને તમારા જેવા કરી આપીશું. તમને જે વિદ્યા મેલવા અવકાશ નહિ મળે તે અમે સેવીશું. તમારી રસવામનાને-તમારા કવિત્વને-તમારા જ્ઞાનને-તમારા શીર્ષને-તમારી દેશભક્તિને ઋણાનુબંધ પ્રમાણે ઉછેરીશું અને વધારીશું જીવ કોમળ કામ કરશે અને દાંત કોર ચાવણું ચારશે. તમારાથી અમારું કામ નહિ થાય. અમે અમારું કામ ચોખ્ખી રીતે કરીશું તોજ તમારો સંસાર આગળ ચાલશે. વળી કહે છે કે સ્ત્રી પુરુષના હક સરખા નથી તો કોણ કહે છે કે સરખા નથી. ખાતું, પીતું, મરં તમારે અને અમારે સરખું ભેજાવે છીએ, પણ સરખા હક કરીને તમારાથી ગર્વ કરાવનારો નથી ને અમારાથી અમારું કામ છોડવાનું નથી. સેવ્ય સેવક એ નામથી કોણ મોટું નાતું બનતું નથી. શેઠ નોકરને વારને મજુરી કરે છે ને નોકર શેઠને સાદ મજુરી કરે છે. દેખાવમાં શેઠ ઉપરી અને નોકર હાથ નીચે. પણ ઉભયને પર-રપરની મરજ, હાથ ઉપર અને પગ નીચે આથી ધન્યને મન હાથ વધારે નથી અને પગ ઓછા નથી. શાના વગર ચાલશે ?

“ સ્ત્રી પુરુષને પણ જોમજ છે. મદારને તમારા સરખા હક છે પણ ધન્ય તમારા કરતા ચાર તરુ નીચી કરી ને કંઈ દલે ઉચા ચલાશે ને સ્ત્રી મરી પુરુષ ચલાશે ? અમારા કામમાં તમે અમને અયોગ્ય દરકન કરતા હો અમને માણસને કેકાણે કાર મણતા હો સારે તમારો દોષ આ તો શું ? પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરેતો ને સ્ત્રીએ ધનની ધિન્ના ન ઉપાડવી ને રાત્રી રમણ બની રાપડી કરી મળાડા મારવાને બેની મટેતું અને ધનનીને કહેતું કે મારે તો ખાવાનું ભોજન, પેરવાનું ભોજન એ તો કુંડા કે માઈ તાઈ સહીયારું ને માઈ માઈ પોતાનું ; પરંતુ તમે તમારા બહારના કામના વમગમાંથી ચાકી ચેર આપો સારે તમારી પદવી જોડવા ઉચા સુખ સંસારમાં તમને કદ શેરા એ અમારું કામ ને એમાં અમારી વગર.”

સુચ બહેનો ! સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય વિષે મ્હારે આપના સમક્ષ જે કહેવાનું હતું તે કહ્યું. હવે વૈધવ્ય દશા સંબંધી જે કંઈ કહેવું છે તે હુંકર્માં કહી આ નિબંધ પુરો કરું છું.

વૈધવ્ય દશાના દુઃખ જેને પડ્યાં છે તેજ તેનો અનુભવ જાણે છે. ઇશ્વર એ મનુભવ કાઢને ન આપે હાથના ધ્યેય, કાલેરા, દુઃકાળ આદિ દુષ્ટ રાગના ભોમથી ઘણી બાલિકાઓ તથા યુવાન સ્ત્રીઓને આ દુઃખ આવી પડે છે. આ દુઃખની પરિસીમા છે. આના સમયમાં પોતાનું આયુષ્ય કેવી રીતે સુખે દુઃખે ગાળવું એ ફક્ત જાણવું જરૂર છે.

"ઘણી વીતાનાં ટોર સતાં" એ કહેવત આ અવસ્થામાં આપણી હાલની જન સમાજની સ્થિતિ અને આચાર વિચાર જોતાં બરાબર લાગુ પડે છે. વિધવા સ્ત્રીને ઘણી નિપત્તિઓ રહેવી પડે છે. તેને જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોના સંગમાં રહી પરવસપણે પોતાની જીંદગી ચુગારવી પડે છે. ન સહન થાય તેવા હૃદયભેદક શબ્દો સમાં વહાલાં તરફથી સાંભળના પડે છે. આની અવસ્થામાં જો તે બિચારી પાસે પ્રત્યાદિનો સંગ્રહ હોતો નથી તો તે દેવાસ્યતી બની જાય છે. તેની અવસ્થા ટોર કરતાં પુરી થાય છે. બહેનો, આ બાબતમાં આપણે તેમજ પુરુષોએ સુધારો કરવો જરૂરનો છે. ભાવણે આપી અને લેખો લખી બેસી રહો કંઈ વળતું નથી.

વિધવાએ શું કરવું જોઈએ તેના ઉત્તરમાં મ્હારા અલ્પ વિચાર આપનાં સમક્ષ નીચે મુજબ આપું છું.

પ્રથમ તો તેણે મન સંયમ કરવું જોઈએ. મન ચંચળ છે, પણ અભ્યાસથી તે કાબુમાં રાખી શકાય છે. અને મન સંયમ કર્યા પછી બાકી સંસાર પર ધીરે ધીરે વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આજુતાં શીખવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આવી નથી, ત્યાં સુધી દુનિયાનો મોહ, માયા, વૃણ્ણા, આ મ્હારું, આ પારકું, એ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં કલેશ આદિ દુષ્ટો વિધવાના દુઃખમાં ઉમેરાઈ વધુ પીડા કરશે અને તેના ગતાયુઃ પતિના સદ્ગત આત્માને દુઃખ આપી તેના મોક્ષ માર્ગમાં વિઘ્ન નાખશે.

વૈરાગ્ય બુદ્ધિ લાવવા સદ્ ગ્રંથોનું અવલોકન, વડિલો સાથે તીર્થોનું સેવન, કૌર્મીકાંતમાં પરમાત્માનું ધ્યાન અને ગતાયુ પતિનું સ્મરણ તથા જે દશા ઇશ્વરે આપી તે કંઈ સારા સારજ દશે. એવો સતોષ માની પોતાની જાતનો અને ગતાયુઃ પતિના મોક્ષનો માર્ગ સુઘમ કરવા યત્ન કરવો છંદ છે. પરિપક્વ વય તથા બુદ્ધિ થાય અને જન સેવા અને દેશ સેવા થઈ શકે તો ઘણું સારું.

ગૃહસ્થ બહેનોને પોતાના પતિની સેવાનો લાભ મળે છે તેથી તેમનું શ્રેય થાય છે. પણ વિધવા બહેનો જે એકની સેવામાંથી નિવૃત્ત થયાં છે તેમણે અનેકની સેવામાં

કરવામાં આવે છે અને એવા ક્રમમાં શીખવવામાં આવે છે આ આશ્રમનો લાભ દરેક ગ્રામની સ્ત્રી સંઘવા યા વિધવા સહ શકે છે આ આશ્રમમાં મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ ભરત, ગુણુ તથા શીશુનું કામ શીખવે છે વળી તેમાં માનસિક અને નૈતિક શિક્ષણ તરફ પુરતું ધ્યાન આપાય છે અને અનાથ ગરીબને જોષતા લુગડા લગા, દવા દારૂની સર્વ અનુગ્રહતા આપાય છે આ કાર્યમાં જનમેલા કરતા મૃદુસ્થ સ્ત્રીઓ સેવિકા તરીકે ખુદાર નીદગી આવે છે એ બાબતની ઉત્તરિની દશાનું શુભ ચિન્હ છે આવા શુભ કાર્યમાં જીવન અર્પણ કરવાની પ્રજા દેવ કરનાર મતારીઓને ધન્ય છે.

પ્રથમ એમનો દાખલો ખીજી બહેનોને એમણે આપા આશ્રમે અનેક નીકળે અને સીના, દમયતી, સાનિત્રી અને દીપરી જેવી સતીઓ પેદા કરનાર હાંદ દેશની ભાષી પડેલી કાર્તિ પુન સતેજ કરે

બહેનો ! પતિમેવા, મૃદુલેવા, જનમેવા, અને દેશમેલા ઉપગત સ્ત્રીનો એક ધર્મ કહેવો નહી ગયો છે અને તે માત્ર ધર્મ છે માતા, એ શબ્દ બે અક્ષરનો છે, પણ તેના અંદર જોખમદારી ધણી છે દાનમાં બાગવન, માગ અને યા નર્પની અંદર મૃદુ સસાગની શરૂઆત મિત્રે દુષ્ટ નિયમેને લીધે જો તેના ધર્મ ન સમજે તો તેમાં તેનો નહીં પણ પુરુષ જનિનો વાક છે સ્ત્રીઓની ઉત્તરિ કરે એમાં બધુમાં ચોતરફ કુશાય છે પણ સ્ત્રીની ઉત્તરિ ના જતા, પુરુષ વન ! તમે તમારી કલનણી મુધારો— તમારા આચાર નિચાર મુધારો, અને નિયમમાં મૃદુ, બાનગન દૂર કરો, કન્યાનિક્ષય મટાડો, કન્યાના લગ્નની મુદત ઓગ્રમાં ઓછી નાદથી સોળ વર્ષ કરો, દુષ્ટ વિનાજો નાખુદ કરો, અને સ્ત્રીઓને તેમની જુએદારી સમજાવો સ્ત્રીની ઉત્તરિ નિના દેશની ઉત્તરિ અશક્ય છે, એ કહેવું ઠીક છે તેવુંજ પુરુષની ઉત્તરિ નિના સ્ત્રીની ઉત્તરિ અશક્ય છે, એમ કહીએ તો ખોટું નહીં કહેવાય પુરુષ અને સ્ત્રી સસાગ રૂપી ગાડી ન બે પેગ છે એક નમ્રમુ થયુ તો તે સાથે બીજાની પણ તેવી અવસ્થા થાય છે

માતાનો મુખ્ય ધર્મ તેના બાનગના લાલન પાલનનો છે માતા પદ જેણે ધાગણુ કર્યું છે તેણે પોતાના બાલક જેના કરવા હોય તેના પ્રથમ પોતે થયુ જોષએ જ્યા મુધી આ સિદ્ધાંત જરોબર લક્ષમાં આવતો નથી ત્યા મુધી તે માતા પોતાની પ્રજાની ઉત્તરિ કરવા અશક્ત છે કારણુ તેનું મન રૂઝાવેલુ હોય નથી તેનું જ્ઞાન હંથા પ્રમાણું હોતું નથી માતા જેના નિચાર નેવા ખોલતું જેના પાલનનું સેવન કરે છે તેવોજ ગર્ભ પોષાય છે આમ હત આ બાળનના રાન નિનાની ધણી માતાએ બાળકોને જન્મ આપે છે તો ઉત્તમ ગુણુ સુક્ત રૂઝાવે રૂઝાવે પ્રજા કયાથી ઉત્પન્ન થાય ? દેશનું દિવ ઉત્તમ પ્રમાણની ચારી અને માનસિક બનવાની પ્રજામાં સમાયલુ છે અને તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં માતા કાલ્પ જૂન છે

ગુણાં ચૈવ સર્વેષાં માતા પરમો ગુરુ : ॥ સર્વ ગુરુઓની અંદર માતા એજ પરમ ગુરુ છે. બાલકના કુમળાં અંતઃકરણમાં માતા જેવી કોઈ છાપ પાડી રાકતું નથી. દરણુ સૌ કરનાં બાલકને માતાને સહવાસ વધારે હોય છે. બાલક પ્રથમના પાંચ સાત વર્ષમાં જે શીખે છે તેવું પાછળથી શીખી શકતું નથી. અને આ વખતે જે છાપ પડે છે તે જન્મ પર્યંત રહે છે. ધર્મનાં અને નીતિનાં સ્ત્રોત બાલકને જ્ઞાનપણથી શીખવાય તો સારું. બાલક પાંચ છ વર્ષનું થાય ત્યારથી દરરોજ રાત્રે વાણુ કર્યા પછી પા અડધો કલાક જોડેલી વા સાચી બોધદાયક વાર્તાઓ, દુયકાઓ, સત્યરૂપ અને સત્તારીઓનાં શ્રવન અરિત્રો ધીમે ધીમે એક પછી એક કહેવાં અને ત્યાર પછી બાળકે શું ગ્રહણ કર્યું તે રીતસર પૂછવું. શ્રવનના સુખ દુઃખનો આધાર નિજાળમાં લીધેલી કેળવણી પર નહીં, પણ ઘરમાં અપાવણી કેળવણી પર રહે છે, વસ્તુ રિધિતિ આવી હોવાથી માતા એ પરમ ગુરુ ગહન કાર્ય બાલકના, પોતાના કુટુંબના અને જન સમાજના કલ્યાણ સારૂ ધૈર્યથી અને ઉત્સાહથી કરવાનું છે.

આપણા શ્રવનની ત્રીશ દશા તે વૃદ્ધાવસ્થા છે. તેના સામાન્ય ધર્મ વાનપ્રસ્થને મળતા છે. જે કે સમય બદલાવાથી પ્રથમની માફક વનમાં જઈ રહેવાનું નથી. પરંતુ ઘરમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને યોગ્ય વ્યવહાર પુત્ર અને પુત્ર વધુને શીખવી સર્વ કાર્યભાર તેમને સોંપી સંસારની જાળમાંથી અલગ રહેતાં શીખવું. અવસ્થા થયા પછી પણ સંસારના મોહમાં તેની તૃષ્ણામાં મગ્યા રહેવું અને પ્રજાને સ્વતંત્રતા ન આપવી એ સ્વાર્થ વૃત્તિ છે. ધણે ઠેકાણે એવું જોવામાં આવે છે કે પુત્ર વધુને સુખમાં મ્હાલતી સાસુથી જોઈને ખમી શકાતું નથી. આવે વખતે પોતાની યુવાવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને પુત્રી પુત્ર અને પુત્રવધુ એકજ છે એમ સમદૃષ્ટિથી જોતાં શીખવું. વૃદ્ધાવસ્થાનો સમય પુત્ર તથા પુત્રવધુને યોગ્ય શાન આપ્યા પછી ઇશ્વર ભક્તિમાં તથા પરનાયના કામેમાં ગાળી મોક્ષપદને પામવા ઇચ્છા રાખવી એ અપણું કર્તવ્ય છે.

મૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ધર્મ સંબંધી સરસ્વતિચંદ્ર ભાગ બીજામાં શુભશુદ્ધી વિધાયગુરને કહે છે તે વાંચવા જેવું છે આજનો વિષય એ સંબંધી છે એટલે તેનો આખો ઉત્તારો અત્ર આપના સમક્ષ મૂકે છું તે કંટાળા ભરેલો નહીં લાગે એવી આશા છે.

“અમારે શું અનાઈ ઝોઈ છે ? અમારાં શરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ કરવાને માટે સરળપણાં છે. અમારાં શરીર છે તે સંસારને ઉછેરવાનું રચાત છે. એ શરીરને પુરૂષતા સંસારને ધકેલે મ્હણવાં તે જીભની પાસે દાંતવ કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. તમે દાંત-અને અંગે જીભ-તમે તમારું કામ કરો. અમે અમારું કરીશું તમે કમાવ-અમે ધરસંસાર નીલાવીશું. સ્ત્રી વિના તમારી કમાઇનો

પોતાનો કાળ વ્યતીત કરવો બેઘએ. પોતાના જેવી દુઃખી બહેનોને કેળવી ઉદ્યોગ પુરતું જ્ઞાન આપી મુખર્ગે ચઢાવી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બેઉ સાધી અતે પરમાત્માના પદને પામવું એજ ધર્મ છે.

બહાલી બાળાં ! સહન કરવું એય છે એક દહાણું !
ભાણું તેતું સ્મરણ કરવું એય છે એક દહાણું !
મૃત્યુ માતાં તપેણ કરવું એય છે એક દહાણું !
આશા રાખવી મરણ પછીને જીવવું એય દહાણું !
સંબંધીના મરણ પછી ના સર્વ સંબંધ તૂટે :

* * *

છે વેધબ્યે વધુ વિમલતા બહેન ! સૌભાગ્યથી કે !
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા બહેન ! શૃંગારથી કે !

* * *

મૃગ બહેનો, આટલેથીજ મ્હારો નિબંધ પુરો કરીશ ; અને સંસારોદ્ધારક પ્રભુ સર્વ ભગિનીઓના હૃદયમાં પોત પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે પ્રવર્તવાની શુભ મતિ આપે અને અતે તેમના પદને પામે એવી વિચક્ષિ કરી અત્ર વિરમુ છું.

મુલોચના દેસાઈ.

ઋક્સંહિતાની પ્રથમ ઋચ્ઃ

(દુર્ગાશંકર વિ. કેવળરામ.)

અગ્નિદેવતા, મધુચ્છન્દા ઋષિ, ગાયત્રી છંદ, અને પ્રાતરનુવાક આગ્નેયક્રતુમાં વિનિયોગ તથા પહેલી જ ઋચ્ઃના દ્વિતીય પદમાનોદ્ધિમાં સ્વિષ્ઠૃત્વનાચાન્યમાં વિનિયોગ.

- ૐ યચનાપુરોહિતઃ હોતારુપઋત્વિજ અને રત્નધાતમ અગ્નિદેવને રતવુંહું. ૧
- અગ્નિપૂર્વના ઋષિઓથી રજુ છે ; અને નવીન ઋષિઓથી પણ રજુ છે ;
તે દેવોનું અહિં આવાહન કરે. ૨
- પ્રતિદિન વદિ પામવું યજ્ઞયુક્ત ધીરવત્સમ રવિને અગ્નિથી પ્રાપ્ત કરે. ૩
- હે અગ્નિ જે હિંસારહિત યચને વું સર્વતઃ વ્યાપી રહેછે તે જ યજ્ઞ દેવોને પ્રાપ્ત થાયછે. ૪
- હોતા, કવિક્રતુ, સત્ય અને મિત્ર અવસ્તમ અગ્નિદેવ દેવો સાથે આવે. ૫
- હે અગ્નિ, વું, જે હાતાનું ભદ્ર કરજ તે, હે અંગિરા, તારૂં જ સત્ય છે. ૬
- હે અગ્નિ, પ્રતિદિન, દિવસે અને રાત્રિએ ધુદિથી નમસ્કાર બરતા અને તારી પાસે આવીએ છીએ. ૭
- અધ્વરોનો રાજા, ઋતનો દીપ્યમાન રક્ષક, અને પોતાના દમ (શુદ્ધ)માં વર્ધમાન વું (તેની પાસે અને આવીએ છીએ). ૮
- તે વું પુત્ર માટે પિતા પેઠે અમારે માટે શોભન બેટયુક્ત થા, અને અમારાં કામ્યાણુ માટે એકઠો થા. ૯

ૐ અગ્નિ મી'છે પુરોહિતં યજ્ઞસ્યદેવ મૃત્વિજં' ।

હોતારં રત્ન ધાર્તમ ॥ ૧

ૐ અગ્નિ । રિંછિ । પુરઃ ડહિતં । યજ્ઞસ્ય । દેવં ।

મૃત્વિજં' । હોતારં । રત્નઽધાર્તમં । ૧

ૐ યજ્ઞસ્ય પુરોહિતં દેવ હોતારમૃત્વિજં રત્નધાતમ મગ્નિમીછે.

ૐ યચના પુરોહિત, હોતારુપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ, અગ્નિદેવને રતવું હું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(૧) આ મંચનો અર્થ સમજવા માટે વર્તમાનકાળને લુલી જઈએ, ભૂતકાળની ઉડી ચુકામા ઉતરતા, હજારો વર્ષ પૂર્વે—ઇતિહાસના પૂર્વકાળમાં—જે સમયે, માનુષ સંસ્થાના નિર્ગેષન આર્થ પ્રજાના પૂર્વજોએ અગ્નિનું પ્રથમ દર્શન કર્યું, તે સમયમાં જણે આપણે ઉભા છીએ એવી જાનના કરીએ, આપણા ચોતાના હૃદયકાશમાં એ મમળનું ચિત્ર દર્શિએ, અને એ ચિત્રના અગોને પ્રાચીન શ્રદ્ધાસુખ શુદ્ધ દૃષ્ટિએ શોધીએ, તે જ મધુચન્દ્રા ઋષિને પગભાતમાંના અગ્નિમંચપત્ર જે દર્શન થયું છે, તેના આધિભૌતિક, આધિદેવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થનું ચિત્રિત્ત્વ પણ દર્શન આપણને આપણા હૃદયની નિશ્ચલસ્થિતિની કોઈકે હૃદય પગોમાં થનાનો મમન પ્રગટે

૨ આજે પૃથિવી જન અગ્નિ, નાયુ પ્રાણ એ મર્મ તરવો એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે કે એના સ્વરૂપને જ એના માહાત્મ્યનું આપણને લેશ પણ જાન થતું નથી દિગ્વિખાં સુસાદ્ગી પ્રનારાઓને જ્યાર જમીન ડોહયે ધણો કાળ થઈ જતો હશે ત્યારે જમીન જેવા ા જે નિત્યતા નેમના હૃદયમાં ઉઠગતી હોય તે જોવાથી, પૃથિવીનું માહાત્મ્ય અનિશય સ્વરૂપ અને કંઈપી તમય પગતુ એ સર્વાંગે મમળતુ અસખ વિત છે, કારણ કે પૃથિવી ન હોય ત્યારે એના ઉપર વસનાગ પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વન ક્યાંથી હોય? જલનું મહાત્મ્ય સદૃશ કંઠનાગઓને પોતે રેતીના રણમાં હોય અને જળનું એક મિન્ટુ પણ ન મળે ત્યારે સમજનું હશે એ વખતે જન એ જ જીવન છે એવો નિશ્ચન મદન એમના હૃદયમાં થતો દગે વાયુનું માહાત્મ્ય કલકતાના મારા મદમાં કેદ થયેલા અગ્નિને ધ મ ૧૭૫૬ માં મમળતુ હશે અને એવી જાતના નાના મોટા પ્રમગોએ અન્યને પણ કેસે અને મમળતુ હશે અને એવી જાતના મોટા કહી શકે એ અસંખ્ય છે એવે સામાન્ય રીતે લોકોને જાણવાનો પ્રમગ જ નથી અગ્નિનું માહાત્મ્ય અનિશય હય પ્રગોમાં—જ્યાં એ ન મળી શકે ત્યાં યોડે ધણે અશે સમજનું હશે પગતુ એનો વધાર્ય અનુભવ આજે આપણને ન થઈ શકે

(૪.) અગ્નિ અપવાદરૂપે છે. પ્રથમથી એ જ્વાળા ઉપર વ્યક્ત નહોતો. આકાશમાં સૂર્યરૂપે એનાં નિલ દર્શન થતાં હતાં, છતાં મનુષ્યે જાતે એનો ઉપયોગ ન કરી શકતું. જ્વાળા ઉપર, અંતરિક્ષમાં, આકાશમાં,—સર્વે સ્થળે અગ્નિ શુભ તથા પ્રગટરૂપે ભયોં હતો. છતાં એને જ્વાળા ઉપર વ્યક્ત કરવાનું મહત્કાર્ય પરમાત્માએ મનુષ્ય ઉપર જ રાખ્યું હતું.

(૫) પૃથ્વી, જલ અને વાયુ જેમ એના બંધારણમાં આરંભથી છે, અને નિલ ઉપયોગમાં આવે છે તેમ અગ્નિનું નથી. અગ્નિ મનુષ્યબંધારણમાં નહિ પણ વિકાસમાં ઉપયોગી છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાં જીવનારાં છે, અને એવી અગ્નિનો ઉપયોગ નથી કરતાં. પ્રકૃતિથી પરપૂરુ ઉપર આધાર રાખનારાં એટલે પૂરુષમાં વિશેષ જીવનારાં મનુષ્યો અગ્નિનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે, એ સિદ્ધ છે. અને એ ઉપરથી જેનો સ્વવિકાસ સ્વતંત્ર છે, એવાં મનુષ્યોને જ વિસિદ્ધ રીતે ઉપયોગી, અગ્નિવિકાસ માટે જ છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જે કે મનુષ્યના અને પ્રાણી માત્રના બંધારણમાં અગ્નિગત ઉષ્ણતા છે ખરી, પણ એ પ્રાણમાંથી શરીરને પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને એ આધ્યાત્મિક ઉષ્ણતાને પોષવા માટે ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્મામાંથી પ્રાણનો સતત પ્રવાહ વશા કરે છે જેથી અન્ન, જલ અને વાયુ પેઠે બાહ્યઅગ્નિનું નિલગ્રહણ કરવાની લેશ પણ આવશ્યકતા નથી.

(૫.) અગ્નિમાં સ્વભાવથી જ એ શુદ્ધો રહેલા છે, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ. ઉષ્ણતા પ્રાણી માત્રના જીવન સાથે સંધાયેલી છે,—એથી જ જીવનનો પ્રવાહ સતત વહે છે—એમાં જ જીવન છે અથવા એ પોતે જીવન છે. પ્રકાશ મનુષ્યજીવનના વિકાસ સાથે સંધાયેલ છે,—એથી જ જીવનનો વિકાસ સર્વત્ર થયા કરે છે ; કેવળ મનુષ્યનો નહિ, પણ સજીવ વસ્તુ માત્રનો વિકાસ પ્રકાશમાં જ થાય છે—પ્રકાશ એ જ વિકાસ છે.

(૬.) મનુષ્ય પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે પ્રકાશનો યથાર્થિ, યથાસક્તિ, સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરી શકે છે. એજ ધતર પ્રાણીઓ કરતાં એનામાં વિશેષ છે ; એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય પોતાના વિકાસ બળથી બાહ્ય અગ્નિની ઉષ્ણતાનો પણ યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાણીઓ અને તદન નંગલી મનુષ્યો કરતાં સુધરેલાં મનુષ્યોની અન્ન ગ્રહણરીતિમાં જે ભેદ—જે વિશેષ છે તે અગ્નિના ઉપયોગોનો જ છે. તેમજ સુધરેલાં મનુષ્યોના ભવહારનો સુખ્ય ભાગ, અગ્નિના ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉભયની સદાયથી જ થાય છે.

(૭.) આ રીતે મનુષ્યના વિકાસ માટે સર્વથા આવશ્યક, એવું જે અગ્નિ તત્ત્વ, તે વિશે આત્મના દનિદામશાસ્ત્રવેદાઓ એવું અનુમાન કરે છે કે ઇતિહાસની પૂર્વના કાળમાં, એક સમયે મનુષ્યોને અગ્નિ જે શુદ્ધ રીતે અને શુદ્ધ રૂપે મર્ચત છે તેને કેમ વ્યક્ત કરવો એવું જ્ઞાન ન હતું. પછી ક્રમે ક્રમે મનુષ્ય વિકાસની કાષ્ઠ જ્વાળામાં કાષ્ઠ અગ્નિમાન સમયે, મનુષ્યે અગ્નિને પ્રથમ વ્યક્ત કર્યો ; મનુષ્યને અગ્નિનું પ્રથમ દર્શન થયું. અહા ! એ પણ કેટલા આનંદની હશે ? જે જીવાત્માએ એ શોધ કરી હશે તેને વર્તમાન શોધકો કરતાં અનન્ત ગણે આનંદ થયો હશે. એ આનંદ આપણી કલ્પ-

નાની પણ બહાર છે ' રેષદને સ્ત્રીમ એન્જન ના પ્રથમ ગોધ કરનારને આનંદ ઉપરના આનંદ પાસે તુચ્છ છે

(૮) ઉત્તર ધ્રુવની સમીપના પ્રદેશમાં, કે મધ્ય એસિઆની ' એકમસ ' અને ' એકાર્ડસ ' નદીઓના પ્રદેશમાં જ્યાં હશે ત્યાં, અધકાર ભરેલા રાત્રિએ, જ્યારે તારાઓ પણ મેઘાદૃત હોઈને અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય, દિશાઓના અન્ય પર્વત અધકારના સ્થાપ પટ શિવાય મોંઘને કંઈ જ દેખાતું ન હોય એટલું જ નહિ પણ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનો નિયમિત પ્રકાશ, તથા કોઈ કોઈ વખત અરણ્યમાં ઘાવાનગી લાગવાથી જળાનો ભયંકર તાપ અને પ્રકાશ તે શિવાય અન્યતાપ કે પ્રકાશનું જોને કદિ પણ ભાન થયું ન હોય એવી એકાત, સાત, અપખન પ્રાય પ્રદેશમાં નિવાસ કરતી પ્રજાને પગમાંની કૂપાથી અનેક યુગ પર્વત કરેલા પ્રયત્ન જીવાતમાં તીવ્ર સવેગના પરિણામ રૂપે, અક્રિય અને જડ જેવા દેખાતા એ કાંઈના કટકામાંથી જેમ આકાશમાંથી વિજળી ઝળકે તેમ એકાએક અગ્નિ પ્રગટ થાય ત્યારે આનંદની મીઠા રહે ! જન્માધની દૃષ્ટિ એકાએક ઉઘડી જાય અને એને બધી વસ્તુઓ દેખાવા માટે ત્યારે એ ભાગ્યશાળી જીવને કેટલો આનંદ થાય ! નાના બાળકને પ્રથમ જાણે પણ પ્રકાશ દેખાય ત્યારે એને કેટલો આનંદ થાય છે એ જોયું છે ? આવી જાતના આનંદના અનુભવથી કે અવસોકનથી કદાચ પૂર્વ કાળનો ઉપર વર્ણવેલો આનંદ કદીપી શકાય વર્તમાન કાળમાં અર્વંજ ઝગહળી ગહેલા સુધારાનું મૂળ અને સુધારાનો આત્મા વિરિધિ રૂપે અવસ્થિત અગ્નિ જ છે, એ જોઈને આજની પ્રજાઓ સુધરેલી પ્રજાઓ ઉપર પૂર્વની અગ્નિનો શોધ કરનારી પ્રજાનો કેટલો ઉપકાર ભાર છે, એવું ગણિત કરે સુધારાની ગંગાનું મૂળ એ અગ્નિની પ્રથમ શોધમાંથી જ પ્રભવે છે સુધારાનો, અને એક પછી એક થતી જતી નાની મોટી અનંત શોધોનો, આરંભ ત્યાંથી જ છે

(૯) આ પરમાત્માની અવર્ણનીય અપૂર્વ કૃપાનો અપ્રતિમ આદિશોધનો અગ્નિના પ્રથમ પ્રગીકરણનો ઇતિહાસ, અર્વ દેશની સર્વ પ્રજાઓની ગાથામાં " પહેલા અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો અને દિવમાંથી એને પ્રથિવી ઉપર આપ્યો " એ રૂપે રજા છે તેને પ્રજાના વારંવારના હૃદયમાં ચિરંજીવ લેખ રૂપે કોનગઈ રહેલો હજી પણ વચાય છે વર્તમાન કાળના ઇતિહાસ શાસ્ત્રના શોધકો ઉપની ગાથાનો અર્થ આપ્યો કેયો તેવો જ કરે છે માત્ર ફેર એટલો જ કે આ વિદ્યાનો શાસ્ત્રીઓ ઉપની ગાથાનો ભૌતિક અર્થ જ કહે છે એમની દ્રષ્ટિમાં ભૌતિકથી ભિન્ન આધિદેવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ દેખાતો જ નથી એ એમની દૃષ્ટિનું ફગ છે

(૧૦) આધિભૌતિક અર્થ જોડો નથી પણ આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક અર્થ મુખ્ય છે, એવી વર્તમાન ઇતિહાસ શાસ્ત્રીઓની માન્યતાથી વિરુદ્ધ, અમારી અમારા ઋષિ મુનિઓની માન્યતા હોવાથી આદિ પ્રસંગોપાત એ વિષે કેટલુંક કહેવું પડે છે ભૌતિક ગોધમાં જ નિરતર રહેનારઓની દૃષ્ટિ ભૌતિક થઈ જાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ જ જો વસ્તુ દેખાય તેનો એમને ભૌતિક અર્થ જ સ્ફુરે છે આથી ભિન્ન પ્રકારના

ધાર્મિક મનુષ્યોને આધિદૈવિક અર્થ જ સ્ફુરે છે. એની દૃષ્ટિ સર્વત્ર વસ્તુભાવમાં દેવને જ દેખે છે, એ વિચારનો જ એને અભ્યાસ છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેનારાને આધ્યાત્મિક અર્થ જ સ્ફુરે છે. કારણ કે એને એ દૃષ્ટિનો જ અભ્યાસ છે. આ રીતે પ્રત્યેક દૃષ્ટિ અમુક એક ભાગને જ જુએ છે. આટલે સુધી જાણું સ્વાભાવિક છે ; પણ એક દૃષ્ટિ યાજો અન્ય દૃષ્ટિયાગાની વાત અસત્ય માને છે ; અને અસત્ય પ્રતિપાદન કરવાનો યત્ન કરે છે ; આ અકર્તવ્ય છે. એવે પ્રસંગે પોતાની વાત સિદ્ધ કરીને મધ્યસ્થ રહેવું એ જ સત્પૂરુષોને અને વિદ્વાનોને ઉચિત છે.

(૧૧) સ્વાંતર તત્વોનો ઉડો અભ્યાસ કરનારને અથવા ઇશ્વરનો કૃપાપ્રસાદરૂપ પ્રકાશ જેને લેશ પણ પ્રાપ્ત થયો છે એવાને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક ક્રિયાઓ સમકાલીન થાય છે. સમકાલીન એ શબ્દ કાળનો અર્થ સંકુચિત માપમાં લઇને ગ્રહણ કરવાનો નથી. કાળનું માપ કાળથી પર જે પરમાત્મા તેની દૃષ્ટિને આધીન છે ; એટલું સમજ્યા પછી પરમાત્માના પ્રકાશની સમતા સર્વત્ર ફેવી રીતે છે. એ સમજ્યાથી સમકાલીનતા યથાર્થ સમજાશે આ દૃષ્ટિથી જગતના ઇતિહાસને અવલોકતાં ઉપરતું સત્ય સર્વત્ર સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે. આ સ્થળે એટલું સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે આધ્યાત્મિક કયા ભાવને આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક કયો ભાવ સમરૂપ છે એ પ્રથમ જાણવું જોઈએ. જેમ જેમ આગળ વધશું તેમ તેમ એ જાણવાનો પ્રયત્ન પ્રસંગ આવશે.

(૧૨) આ વિષયમાં જ હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. ભૌતિક દર્શન પ્રથમ થયું અને એ ઉપરથી આધિદૈવિક દર્શન થયું એવી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ શાસ્ત્રીઓની કલ્પના છે પણ એ એમની દૃષ્ટિનું જ ફળ છે એમનો-એમના જીવનનો સર્વ અભ્યાસ એ જાતનો છે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર દસ્ય સૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ આરંભે છે, અને ધીમે ધીમે આગળ વધતાં ક્વચિત્ આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિક શોધ ઉપર આવે છે. અને એ વખતે પણ એમ જ ધારે છે કે જે નિયમોને આ સ્થૂલ જગત્ અધીન છે તે જ નિયમોને સૂક્ષ્મ-આધ્યાત્મ-સૃષ્ટિ પણ સર્વાંશે અધીન હશે. માટે સ્થૂલના જ નિયમોથી એ સૃષ્ટિ પણ સમજી શકાય. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એમ કહે છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ઉભય સૃષ્ટિમાં કેટલાક સામાન્ય નિયમો છે, એ વાત ખરી ; પરંતુ સ્થૂલ સૃષ્ટિ સંબંધી જે નિયમો સ્થૂલના જ ક્ષેત્રે અવલોકનથી પ્રાપ્ત થયા છે, તે કદાચ પ્રકૃતિના અચળ સિદ્ધ નિયમો જેને કદી શકાય તે નથી. પ્રકૃતિના અચળ સિદ્ધ નિયમો તો સૂક્ષ્મતમ સૃષ્ટિના જ અવલોકનથી અને અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને એ પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિથી પર પૂરુષને સ્વરૂપ પાવસ્થાન સમયે જ થાય છે. જે વસ્તુને આપણે જોવી હોય તેનાથી જહાર નિકળ્યા વિના તેનું શુદ્ધ અને સમગ્ર સ્વરૂપ આપણને ન જ દેખાય. માત્ર જે ભાગ આપણી દૃષ્ટિને સમીપર્ય હોય તે જ ભાગ દેખાય ; અને તે એક ભાગ ઉપરથી ઉત્તરભાગ તત્સદૃશ હોવા જોઈએ એમ માની લઇને અનુમાન કરી શકીએ. આવી રીતે અપૂર્ણ પાયા ઉપર જાંઘેલું અનુમાન સર્વથા સત્ય છે એમ માની એને વળગી રહેવાનો આશ્રય વિદ્વાનોને યોગ્ય નથી. વળી સ્થૂલ જગત્ કરતાં સૂક્ષ્મ જગત્ વધારે મહાન છે ; અને

મોગમા નાનું સમાય એ વાચીય નિયમ પ્રમાણે સુદ્રમ જગતમા મ્યૂય જગત તથા સુદ્રમના સ્યૂયના નિયમો, મમાવા નેધએ માટે જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોનાને મ્યૂયનું સત્ય જ્ઞાન મમએ છે નીચેથી હને જોના ઉપગની વસ્તુઓને મ્પટ ન જોઇ સડે એટલુ જ નહિ પણ મ્વમમાન દેવમાયે વળે થોડે તુધી જોઇ સડે, જ્યારે ઉચેથી નીચે જોના નીચે ધણે તુધી જોઇ સડે અને ઉચેની વસ્તુઓને પણ નીચેથી જોનાર કગના મારી રીતે જોઇ સડે એ જ નિયમે મ્યૂય સદિમા મ્દેલ મનુષ્ય મ્યૂયને પણ મ્પર્ણ ન જોઇ સડે અને સુદ્રમની તો મ્વચિત્ત આખી થાય તો ચે ધણું જ્યારે સુદ્રમ સદિમા મ્વિનનવાતમા સુદ્રમનુ પણ હવન કરી સડે, અને મ્યૂયને વિગેન પ્રકાશથી વિગેન મુદ્ધ અને સત્યરૂપમા જોઇ સડે

(૧૩) અમદૃષ્ટિઓની અપૂર્ણતામાથી ભૂતન થતા મેરો જવા દધએ તો તમ્સ્ય રીતે વિચાનતા પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાગ્યોની સાન મદી નાખવાના મમગ કાગ્ગો ભૌનિક દૃષ્ટિવાગા પાસે નથી દનિદામના સત્યોને પ્રમાણુ તાગિ આગમ ધડે છે પણ એ કટેવાના મત્યો મત્યો ન છે એમ નિશ્ચય થનો નથી એક મિન્ડ ઉપગથી જોનાર એ વાગને દનિદાસનું સસ કરે બીજે બીજ વાગને દનિદામનું મત્ય હડે છે આથી દનિદાસ-વિગેન પ્રાચીન દનિદાસ-વિગેનુ ન મન્દિર યધ પશો છે આથી આધ્યાત્મિક અને આરિદૈવિક દૃષ્ટિએ પણ દનિદામને ગોવલો આવસ્યક છે

(૧૪) ભૌનિકવાસ્તવેતાઓના કંવા પ્રમાણે આને એમ મનાય છે કે ભૌનિક દૃષ્ટિથી ન સર્વત્ર મવેદા જનમમાનનો વિમમ થનો છે, થાય છે અને થગે પણ આધ્યાત્મવાસ્તવેતાઓના કહેવા પ્રમાણે અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી મર કાગે જનમમાનનો રિકામ થયો દોય તો ન માની શમય એવુ એમા મ્યૂ નથી ભૌનિક દૃષ્ટિના જ પગ્વિત વિહાનેને એમ લાગે છે કે દૃષ્ટિ મ્યૂયમાથી સુદ્રમમા જન એ જ જ્વામાવિક કમ છે એમ થવુ જોઇએ પણ આ માન્યતા એમના નિયના અનુમતથી બધાયેલી છે, અને એથી મિમ પ્રાગ્ના આધ્યાત્મિક અનુનવવાગા ‘ પગમા માનો પ્રવાદ અ નથી બહાગ ’ વેહે છે ” માટે એ જ અ રથી બહાગના કમને સ્વામાવિ- ગજે છે, અને સસ કેવગ નસ પગમાતમા જ હોવાથી એ કરે જ મુદ્ધ સસ પ્રામ થાય એવુ આમદપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા મયે છે તો ઉમય પશોનો વિચાર કગતા દનિદાસને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવો એ એક મહાન કર્તવ્ય છે

(૧૫) મામાન્ય રીતે દનિદાસને ભૌનિક દૃષ્ટિના જ વિહાનો લખે છે, અને એથી એ દનિદાસ મ્યૂય ભૌનિક દનિદાસ જ છે પણ સુદ્રમને દનિદાસ દોવો જોઇએ, સુદ્રમના વિમમનોયે કમ દોવો જોઇએ છતાં એ દેખાતો નથી લાગુ એવુ છે કે, સુદ્રમનો દનિદામ લખે કાણુ અને વખે કેવી રીતે? જ્યારે માનનું અને મમદનું સ્યૂય જ મર્ને દૃષ્ટિઓય થાય છે સુદ્રમ તો સર્વદા અદદ રહે છે એમ જગા મધ અનિવિદલએ કર પ્રન દ્યો હોય, આધ્યાત્મિક સુષ્ટિનો દધ દનિદામ વખ્યો દોય, તોપણ પોતાની દૃષ્ટિએ અને તે પણ આલદૃષ્ટિએ જોતું જગત એ દનિદાસને સમને

કંઈ રીતે? ન સમજવાથી જ આજના વિદ્વાનો એવી અધ્યાત્મ-ઇતિહાસની વિચિત્ર લાગતી વાતોને રચનુભવને અનુરૂપ ભૌતિક અર્થમાં ઘટાવવાનો અધ્યામ શ્રમ કરે છે. છતાં એ વિદ્વાનો ભૂલી જાય છે કે, જે ક્રમે આજે મનુષ્યો વિચરે છે તે જ ક્રમે પૂર્વ કાળમાં પણ વિચરતાં અને ભવિષ્યમાં વિચરશે એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી; એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં શાસ્ત્રી વિરુદ્ધ છે. કેટલાંક પશુઓમાં, જંગલી મનુષ્યોમાં અને અમુક અંશે જાજકોમાં પણ એક જાતની અંદરથી બહાર આવતી સજ્જ શક્તિ રહી છે. જે શક્તિની પ્રેરણા પ્રમાણે એઓ કાર્ય કરે છે, અને જ્યાં મનુષ્યો ભય ન જોઈ શકે, અને ભયમાં આવી પડે ત્યાં એઓ જોઈ શકે છે અને બચી જાય છે. પ્રકૃતિનો એક મહાન નિયમ એવો છે કે એક શક્તિ વધતાં બીજી શક્તિ ઘટે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ—યોગીઓ એ નિયમનું એવું સમાધાન કરે છે કે સામાન્ય રીતે સર્વ શક્તિનું મૂળ—ચિત્ત એક વિષયમાં જ રિથર રહી શકે છે, અને જેમાં ચિત્ત રિથર હોય તેનું જ અહણુ થઈ શકે છે. વર્તમાન પ્રજાએનું ચિત્ત ભૌતિક વસ્તુઓમાં જ રમે છે જેથી એ જોવાની શક્તિ વધી છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ આત્મસ્તત્ત્વો જોવાની શક્તિ ઘટી છે. મૂલ સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ સ્વીકારે છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ આજના જેવી ન હતી. સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનો અધ્યાત્મ ઇતિહાસ ઉમેરે છે કે, ભૌતિક પદાર્થોમાં આકર્ષણનું કારણ ન હોવાથી ઋષિઓની દૃષ્ટિ દેવમાં અને આત્મામાં જ શુધ્ધ રહેતી, અને એ અભ્યાસથી જ જાણસૃષ્ટિમાં પણ સર્વત્ર દેવને જ દેખાતી

(૧૬.) ઉપલાં કારણથી જ ગાથામાં—“અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો, અને દિવ્ય માંથી અગ્નિ ઉપર આવ્યો.”—એ શબ્દોમાં આધિદેવિક અર્થ સ્પષ્ટ રહ્યો છે. અને (૮ માં) પરિચ્છેદમાં અગ્નિના પ્રથમ દર્શનનું અને તત્કાલિન આનેદનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ભૌતિક અર્થમાં જ નહિ પણ આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક અર્થમાં, અને મુખ્યત્વે એ જ અર્થમાં સમજવાનું છે.

(૧૭) વેદના ઋષિઓને મંત્રોનું જે દર્શન થયું છે તે પરમાત્મામાંથી જ થયું છે; એવું એમના પોતાના જ શબ્દોથી આપણે જાણીએ છીએ મંત્ર એ પરમ પૂરુષનું જ દર્શન છે. એનું જ નિઃશ્ચિત છે. તસ્યના મહત્તોમૂતસ્ય નિઃશ્ચિત્તમેતત્ (બુદ્ધદારપૃષ્ઠ) માટે જ એમાં આધિર્વાતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક સર્વ કથાઓ આવી છે, જે અગ્નિ સ્તુતિથી ઋક્સંહિતાનો આરંભ થાય છે. તે અગ્નિનું ભૌતિક સ્વરૂપ તો અગ્નિ-ઓને પ્રલક્ષ હતું, પણ પરમાત્માના અપૂર્વ પ્રકાશમાં અગ્નિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અને આધિદેવિક સ્વરૂપ પણ એમને દૃષ્ટિએવર થતું. ઋક્સંહિતાના ૩ જ મંડલમાં—“અ. મિરસિમ જન્મના જાતવેદા:” “હું જન્મથી જાતવેદ (જેને જ્ઞાન થયું છે એવો) અગ્નિ છું.” એ મંત્રમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિએ અગ્નિના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું છે, અને આધ્યાત્મિક શબ્દોમાં જ એ દર્શનનું વર્ણન કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે ૮ થી મંડલમાં વામદેવ ઋષિએ અર્હમનુરભર્વસૂર્યશ “હું મનુ થયો છું, હું સર્વ થયો છું” એ શબ્દોમાં સર્વાત્મક ઇદનું આધ્યાત્મિક દર્શન કર્યું છે. આધિદેવિક દર્શન તો મંત્ર મંત્રમાં પ્રતીત

યાપ છે. માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિ દૂર કરવાથી અને આધ્યાત્મિક ગ્રંથણ કરવાથી જ એ સમગ્રજ એમ છે.

(૧૮.) અધ્યાત્મતત્ત્વ અને અધિદેવતત્ત્વ એવાં સંબંધ છે કે એક સમગ્રતાથી ઇતર સહજ સમગ્રજ. ઉભયનો સંબંધ પરમાત્મામાંથી છે, અને પરમાત્મામાં જ છે. તેથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવના સંબંધને બાંધનાં એમાંથી ઉભયના કારણરૂપ અને અંતે ઉભયમાં અનુસ્યૂત પરમાત્મા દણના વિશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રકાશે છે અને પરમાત્માના રોહની ઉભયના સંબંધથી એકરૂપ થતા રોહની સરિતા વહે છે. વેદના મંત્ર દૃષ્ટા ઋષિઓના હૃદયમાં આ પ્રકાશ પ્રકાશનો હતો અને આ સરિતા વહેતી હતી. આ પ્રકાશ ના અને આ સરિતાના બળથી, જે શબ્દ પ્રવાહ ઋષિઓના હૃદયમાં અને ત્યાંથી જનસમાજની શ્રુતિમાં વળ્યો, તેને ઋષિઓ પોતાનું કર્તાપણું કેમ આરોપે ? માટે જ ઋષિઓએ એને મહાન જૂનનું નિઃશ્ચિત કર્યું છે. આ પ્રમાણે જોતાં વેદ ઇશ્વરનો જ શબ્દ છે ; અથવા ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે.

(૧૯) વેદના મંત્રોને આ રૂપે સમગ્રતા માટે આધ્યાત્મિક અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. જો કે મંત્રો પરમાત્મામાંથી જનસમષ્ટિ પ્રતિ વહેતા હોવાથી શબ્દ પ્રવાહ અધિદેવને ઉદેશીને પ્રવર્તે છે. પરંતુ આધિદેવિક અભ્યાસ વિશેષ કઠિન છે, અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ સરજ છે. વળી જેમ જેમ આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય છે તેમ તેમ અધિદેવનું અધિક અધિક દર્શન થતું જાય છે; એટલું જ નહિ પણ ભૌતિક વસ્તુઓનીયે અનુરૂપ પ્રાપ્તિ સહજ થતી જાય છે. ઋષિઓને પણ એમ જ થયેલું ; એટલે જે વખતે અધ્યાત્મઅગ્નિનું દર્શન થયું, અને એ પ્રકાશમાં અધિદેવ અગ્નિનું દર્શન થયું, તેજ ક્ષણે એ ઉભયના કારણ રૂપ પરમાત્માનું અને કાર્ય રૂપ ભૌતિક અગ્નિનું દર્શન થયું આ પ્રમાણે ભૌતિક અગ્નિની શોધ પ્રથમ નથી પણ આધ્યાત્મિક અગ્નિના શોધની સાથે જ છે, જે ક્ષણે હૃદયમાં અગ્નિનું ભવ્ય તેજ અગ્રાધ થયું, હૃદયના ગૂઢતમ ખુણામાં કોઈ ભાગ એવો ન રહ્યો કે ત્યાં એ અગ્નિનું તેજ ન પડતું હોય, ત્યારે તેજ ક્ષણે ભૌતિક અગ્નિ પ્રગટાવવાનાં સાધનો સહજ સુગ્રી આપ્યાં, અને જૂમિ ઉપર મનુષ્યે અગ્નિનું પ્રથમ આવાહન કર્યું.

(૨૦) પૂર્વોક્ત ગાથાને આ દૃષ્ટિએ અવલોકે અને કંઈક નવું જ સત્ય સમજશે. એ ગાથાના શબ્દે શબ્દમાં ભરેલું અર્થ ગાંભીર્ય કંઈક સમજશે. આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આ વાત વ્યક્તિની નથી, પણ પ્રજાની છે. પ્રજા એ ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં વ્યક્તિ જ છે.

(૨૧) આ રીતે જોતાં વેદમાં આર્ય પ્રજાનો આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક, અને આધિદેવિક સર્વ દરિદાસ મૂર્તિમાન છે. અને વેદને સમગ્રતા ઇચ્છનારે એ જ ત્રિધા દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એવી દૃષ્ટિના અભાવથી જ અનેક વલો નિષ્ફલ થયા છે. વેદમાં રહેલો દુનિદાસ, આર્ય પ્રજાનાં સર્વ આંતર જાગૃતત્વોનો, એ તત્વોની ગતિનો, દેહનો અને હૃદયનો, એટલું જ નહિ પણ હૃદયની ગૂઢતમ ખુણામાંથી વહતા પરમાત્માના

પ્રદિપ્ત પ્રકાશનો જ્વલમાન ઇતિહાસ છે. અને એથી જ મનુષ્ય જાતિનો, તદ્દત્યત આત્માનો, જડ નહિ પણ ચેતન ઇતિહાસ બાણવા ઇચ્છનારને વેદ એ એક અમૂલ્ય સાધન છે.

(૨૨) જો કે પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં અધ્યાત્મ અને અધિદેવ તત્ત્વો જ મુખ્ય હોવાથી વેદમાં પણ એ જ અર્થ મુખ્ય છે ; અને ભૌતિક અર્થ તો ગૌણ છે ; છતાં ભૌતિક બની ગયેલી દૃષ્ટિમાંયે ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉતરી શકે ; અને એ ઉપરથી આધ્યાત્મિક કે આધિદેવિકનો કઈક ભાગ સમજી શકાય. એટલા માટે ભૌતિક અર્થને સંક્ષેપમાં પણ વિચારવો આવશ્યક છે. જો કે ચેતન તત્ત્વમાં જ રમતાં હૃદયના શબ્દો ચેતનને જ લક્ષ્ય કરે છે. અને એજ ન્યાય કાંઈ પણ ઋચ્માં સર્વાંશે ભૌતિક અર્થ ધરવો કઠિન છે. આ કઠિનતા પ્રથમ ઋચ્માં જ આપણને દેખાય છે.

(૨૩) યજુના પુરોહિત હોતા રૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિદેવને રત્નું છે. ” અગ્નિનાં બધાં વિશેષણો ચેતનને હોય છે એક પણ શબ્દ સર્વાંશે જડ અગ્નિને લાગુ પડે એવો નથી.

યજુના પુરોહિત એ શબ્દોનો સાચાણાચાર્ય બે રીતે અર્થ કરે છે—“પુરોહિત જેમ રાજતું અભીષ્ટ સંપાદન કરે છે તેમ યજુનું અભીષ્ટ સંપાદન કરનાર ” “અથવા યજુના આગલા ભાગમાં આહવનીયરૂપે રહેલ ” ઉભય અર્થો યજુગ્નિમાં ધરે છે. “પણ પ્રથમના અર્થમાં ચેતનની અપેક્ષા વિશેષ છે. અને એ જ અર્થ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે. આહવનીયાદિ યજુ પ્રણાલીકા એ રૂપે જ મંત્રકાળમાં હોય એ વિષે આજનાં વિદ્વાનો સંતોષ છે ; વળી બધાં વિશેષણોનો સમન્વય પ્રથમના અર્થમાં જ ધરે છે. હોતા શબ્દની ઉત્પત્તિ હું ધાતુમાંથી અથવા જ્ઞે ધાતુમાંથી સંભવે છે, અને એ પ્રમાણે હોમ કરનાર અથવા આજ્ઞાન કરનાર—જોશાવનાર એવો અર્થ યદ્ય શકે છે. આ ઉભય કાર્યો ચેતનથી જ થઈ શકે એવા છે, ઋત્વિજ શબ્દ યજુ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને યજુ કરનાર એવો જોનો અર્થ થાય છે. દેવ શબ્દ દિવ્ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને પ્રકાશક એવો જોનો અર્થ થાય છે. રત્નધાતમ—રત્નોનો અતિશય ધારનાર અથવા પોષનાર એવો સાચાણાચાર્ય જોનો અર્થ કરે છે. આ બધાં વિશેષણો ચેતનમાં જ સર્વાંશે ધરી શકે, અને એથી આ મંત્રનો ભૌતિક અર્થ શક્ય નથી. માત્ર (૧૧ મા) ‘અને (૧૮ મા) પરિચ્છેદમાં કલા પ્રમાણે, જે કાળે મધુચંદ્ર ઋષિના હૃદયમાં આ મંત્રનો પ્રકાશ થયો હશે તે જ કાળે આ શબ્દોને અનુકૂળ યજુની બાજુ, આધિભૌતિક પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હશે, થઈ હોવી જોઈએ, અને જોયે સુધી આપણે એ કાળનો ઇતિહાસ જોઈ શકીએ તેટલે સુધી યદ્ય છે. એટલું ઐતિહાસિક તત્ત્વ ભૌતિક અર્થ સંબંધમાં નીકળે છે, માટે એ જોઈ લેવું આવશ્યક છે.

(૨૪) મધુચંદ્ર ઋષિના કાળમાં રાજાઓ પુરોહિતો રાખતા હશે, અને એ પુરોહિતો રાખને બદલે યજુ સંબંધી કેટલુંક કાર્ય કરતા હશે. ત્રાય બધા દેવોનો અગ્નિ એક જ

પુરોહિત છે, તેમ એક આખા મામમા એક જ પુરોહિત હોવો જોઈએ, અને આખા વામને બદલે બધું ધાર્મિક કાર્ય એ જ કર એમ નહિ પણ એના કાર્યનો એ આરભ કરે અને પછી બધા પામે કરાવે લોભના કલ્યાણ માટે જે જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો એ પુરોહિત આરંભ કરે, માટે એ પુરોહિત આગળ ગ્રામપેલ, અને એના આગળને અનુસરીને કાર્ય કરતા લોભનું દિત થાય માટે એ પુરોહિત અભીટ મપાદન કરનાર

(૨૫) હોતા અને ક્રતિજ એવ શબ્દો માથે લખને માયણાચાર્ય અર્થ કયો છે અને એનું કાગળ એવું છે કે, યગમા ચાગ ક્રતિજે હોય છે જ્યારથી બાલ યગનો પ્રચાર થયો ત્યાંથી એમ છે, અને ચાગમાથી એનું નામ હોતા છે ખીન ત્રણના નામ અધ્યર્થ, ઉદ્ગોતા અને સહા છે આ હોતા ક્રતિજનું કામ યગમા કાગમત્રોથી દેવોને આજ્ઞાન કરવાનું છે આ ઉપરથી સાયણાચાર્ય દેવોના યગમા હોતારૂપ ક્રતિજ અગ્નિ છે એવો અર્થ કરે છે ઐતિહાસિક ઔનિક દષ્ટિએ વિચારતા એ કાગમા યગમા યગ કરનારા ક્રતિજે હોવા જોઈએ અને જેમાથી એનું કાર્ય દેવોને અજ્ઞાન કરવાનું હોઈને એ હોતાના નામથી વ્યવહાર્ય હોવો જોઈએ

(૨૬) રત્નધાતમ—આજે જે રત્નો કહેવાય છે તે રત્નો તે હી હજે કે ટમ એ શબ્દ છે એવી જ શબ્દથી સાયણાચાર્ય રત્નો અર્થ રમણીય ધન કયો છે, અને રત્ન શબ્દ રમ્ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે એ વિચારતા રમણીય ધન એ અર્થ બરાબર છે જેમા માણસનું મન જે તે રત્ન અગ્નિથી જે જે લાભે આજ ત્વચ સુધીમા થયા છે તેનો વિચાર કરતા રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય લાગે છે અને અગ્નિના કે ટલાક લાભે એ વખતે જ દેખાના હોય એવું એ રત્નધાતમ શબ્દમાથી દેખાય છે

(૨૭) અગ્નિ શબ્દ જો કે ૩૬ છે હતા એ વિશે કઈક વિચાર આવશ્યક છે નિરુપત્તમે એ શબ્દનું નિર્ણયન કરવાનો બધું શ્રમ લીધો છે—અગ્નિ પૃથિવી સ્થાનસ્ત પ્રથમ વ્યાખ્યાસ્વામોડમિ કસ્માદગ્રણીર્ભવતિ, અગ્ર યજ્ઞેષુ પ્રણીયતે અગ્નયતિ, સનમ માન, અક્રોપનો ભવતીતિ સ્થીલાષ્ટીવિ, નક્રોપયતિ નસ્નેહયતિ, ત્રિમ્પઆસ્વાતેમ્પો જાવતેઽતિશાકપૂર્ણિઃ, હતાદક્તાદગ્ધા દ્વાનીતાસલજ્ઞે તેરકારમાદક્તે ગકારમનક્તેર્વાદહતેર્વાની પરસ્તસ્પેષા ભવ્યમગ્નિ મોલ્લે—નિ. ૭ ૧૪ માયણાચાર્ય નીચે પ્રમાણે આનો અર્થ કરે છે—‘અગ્નિ અગ્રણી માટે અગ્નિ છે’ એ નિરુપ્ત વાચન સાયણાચાર્ય એવું વિવેચન કરે છે કે અગ્નિ દેવ સેનાનો અગ્રણી છે અગ્નિરગ્ર પ્રથમોદેવતાનારે બ્રા. ૧૪ “અગ્નિ દેવતાઓના અગ્રમા છે—૧૪મ છે નિરુપ્તમગ્નો બીજે વિષય એવો છે કે, “જેને યજ્ઞમા અગ્ર ભાગમા લેવાય છે” રીતે નિર્ધાર્ય— જે પોત નમીને પોતાના અગને (મંદાદાદમા માયણ) પ્રેરે છે એવો છે અગ્નિ વસ્તુઓને રત્નદાહિત, શુષ્ક કરે છે માટે અગ્નિ કહેવાય છે એવો સ્થાલાષ્ટીવિનો મત છે રૂપ, અન્ન, અથવા દહ, અને નીમ્ન એ ત્રણ ધાતુમાથી અ, ગ, ની અનુક્રમે લખને અગ્નિ શબ્દ બન્યો છે, એવો શાકપૂર્ણિનો મત છે” ત્રણ ધાતુનો સાયણ પ્રમાણે સમુદાય

યઃ ભૂમીમાં જીવે કાષ્ઠદાદમાં અને હવિષ્પાકમાં પોતાનાં અંગને પ્રેરે છે" - એવા યાપ છે. સાયણાચાર્યે નિરુક્તાકારથી જીવ પડીને ઋગ્ ધાતુમાંથી અગ્નિ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશેષ સચુકિતક માને છે, અને વ્યાકરણ સાસ્ત્રના નિયમોથી સિદ્ધ કરે છે અગ્ ધાતુ ગતિવાચક છે, જેથી અગ્નિ શબ્દમાં ક્રાષ્ટક જાતની ગતિ ઉદ્દિષ્ટ હોવી જોઈએ, અને અગ્નિ શબ્દ વાપરનારને અગ્નિના ગતિ આયેના સંબંધનું ધ્યાન હોવું જ જોઈએ, પછી એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કેટલે સુધી કર્યો છે, એ વાત એના જીવનનો ખીજો ઇતિહાસ જોવાથી જણી શકાય. પ્રત્યેક શબ્દમાં વિચારોના ચર કેવી રીતે રહ્યા છે, અને શબ્દો એ એક જીવતો ઇતિહાસ જ છે. એ વિષે આગળ (૨૬ મા) પરિચ્છેદમાં પણ જોશું.

(૨૮.) યઃ શબ્દ યજ્ઞ ધાતુમાંથી નિકળ્યો છે, અને સ્તવન, પૂજન, યજન, ઇત્યાદિ અર્થોને બતાવે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એમ માને છે કે પહેલાં યજ્ઞપ્રણાલીકા સ્તવનાત્મક હતી. એમ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ મંત્રના કાળમાં તો વેદિ ઉપર અગ્નિ શબ્દોને હવન કરવાની રીતિ ઈર્ષક અશે પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ જો કે યજ્ઞ વિષે વિચાર કરવાનો આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક વિષયમાં વધારે પ્રસંગ છે. છતાં અહીં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે બ્રાહ્મણોમાં વર્ણવેલા મોટા યજ્ઞો સંહિતાના કાળમાં ન હતા, અને જે સાદા યજ્ઞો સ્થૂલ રૂપમાં થતા, તેમાં પણ આધ્યાત્મિક તત્વ વિશેષ હતું જે યજ્ઞ ધાતુના સ્તવન, પૂજન, યજન ઇત્યાદિ અર્થોમાં દેખાય છે, અને એ જ અર્થો પ્રાથમિક છે.

(૨૯) દેવ શબ્દમાં ભૌતિક અર્થ હોઈ શકે જ નહિ; એટલે ભૌતિક દૃષ્ટિએ એ તત્વનો વિચાર થઈ ન શકે. છતાં દેવ શબ્દ ઉપર જ આર્યો પ્રકૃતિ પૂજક અને મૂર્તિ પૂજક હતા કે ઇશ્વરને પૂજતા એ વાતનો નિર્ણય આધાર રાખે છે; માટે એ શબ્દના અર્થનો વિસ્તારથી વિચાર કરવો આવશ્યક છે. દેવશબ્દ દિવ્ ધાતુમાંથી નિકળ્યો છે એ તો કહ્યું છે. દિવ્ ધાતુ આર્ય બાપાની ધણીઅંગ સાખાઓમાં પરિચિત છે. દિવ્ ધાતુમાંથી જ શ્વોઃ શબ્દ નિકળ્યો છે; આ દેવ અને શ્વોઃક્રમય શબ્દો આર્ય બાપાના ઇતર સાખાઓમાં મળે છે. પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આ શ્વોઃ શબ્દથી ઇશ્વરને અર્ચવાનો રિવાજ અતિશય પ્રાચીન છે. શ્વોઃ શબ્દ સાથે પિતા શબ્દ જોડવાથી શ્વોદિપતા એવું નામ થાય છે. ઋગ્વેદમાં આ નામથી ઇશ્વરને અર્ચવાનો રિવાજ દેખાય છે. આ શબ્દને જ સંસ્કૃત, ગ્રીક, જંદ વિગેરે ભિન્ન ભાષાઓમાં જોઈને બધી બાપાઓનો પરસ્પર સંબંધ શોધાયો, અને 'Comparative Philology' નામનું એ સંબંધ બતાવનારું સાસ્ત્ર નિકળ્યું. આજે એ સાસ્ત્ર જહુ વધી ગયું છે. અને એ સાસ્ત્ર ઉપરથી આર્યો બધા એક વખત સાથે રહેલા હતા, અને ત્યારે એમની સાંસારિક, ધાર્મિક, નૈતિક, રાજકીય, વિગેરે રિયલિ કેવી હતી, એ વિષયનો ઇતિહાસ શોધાયો. જે કે વિદ્વાનો પરસ્પર અતિશય ભિન્ન ભિન્ન મતો ધરાવે છે : અને હજી સુધી બરાબર નિશ્ચય એક પણ વિષયમાં

૧ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ અગ્નિ શબ્દની ઉત્પત્તિ ઋગ્ ધાતુમાંથી માને છે.

પુરોદિત છે, તેાં લગભગ અધા વિદ્વાનો ઇશ્વર વિષેના વિચારનું મૂળ દિવ્ ધાતુમાં માને વામને બદલે બધું શબ્દને કેવો આનંદનિક સંબંધ છે એ જાણનારા વિદ્વાનો એમ માને છે કરે અને પછી બસ હોય તો, દિવ્ ધાતુના ચથાર્ય ખ્યાલ ઉપરથી આર્યોના ઇશ્વર સંબંધી એ.સરેશિયા કતાં— તે લગભગ જાણી શકાય. એ એક શબ્દ જેટલું જાતાવી શકે, એટલું પાછળથી થયેલા અનેક ગ્રંથો પણ ન જાતાવી શકે. દવે દિવ્ ધાતુનો મૂળ અર્થ ધોતનાત્મક છે. એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે, એટલે પ્રકાસની ક્રિયામાં ઇશ્વર સંબંધિ વિચારોનાં ગૂઢ રહસ્યો રહ્યાં છે. કારણ કે ધાતુઓ ક્રિયાને જતાવે છે ; પણ વસ્તુને નથી જતાવતા, અને જે વિચારો જે શબ્દોમાં ગૂંધાયેલા હોય છે તે મૂળે તે તે શબ્દોના ધાતુઓમાં રહ્યા હોય છે. એટલે કે વિચારો સાથે ધાતુઓને વધારે નિકટ સંબંધ છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ભગવાન પાણિનિએ સર્વ શબ્દોનો અમુક મૂળ લગભગ ૧૫૦૦ ધાતુઓમાં સમાસ કર્યો છે. અને આજે મેક્સમૂલર જેવા સમર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ માને છે કે બાબાની ઉત્પત્તિ મૂળધાતુ રૂપે થઇ છે, અને ધાતુઓ અમુક અમુક ક્રિયાઓને જતાવે છે ; એટલે કે કોઇ ક્રિયાના સતત અવલોકનથી તે ક્રિયા સંબંધિ વિચાર તે ક્રિયામાં થતા અવાજ, દેખાવ વિગેરે ને અનુરૂપ સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચારમાં પ્રગટ થાય છે. આનું નામ જ ધાતુ. આ ધાતુઓને વાપરતાં વાપરતાં તે ક્રિયાના કર્તાના અને કર્મના દર્શનથી ધાતુઓમાં કેટલોક ફેરફાર થઇને નામ વિગેરે શબ્દો નિકળ્યા. આ રીતે વિચારના વિકાસ સાથે બાબાનો વિકાસ થતો ગયો.

(૩૦) દિવ્ ધાતુની અર્થજૂન ધોતનાત્મક ક્રિયાના અનુભવથી દિવ્ શબ્દ નીકળ્યો. ઉત્પન્ન થયો ; એ જોયું. પણ એ શબ્દ ક્રિયાપદ રૂપે, વેદમાં બાએ જ દશે ; પ્રાયઃ નથી જ. અને એથી એ ક્રિયાપદ સાથે આપણને સંબંધ નથી. પરંતુ દિવ્ ધાતુમાંથી જ દેવ શબ્દ નામરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. એ દેવ શબ્દ ક્રિયાવાચક નથી, પણ ક્રિયાના કર્તાને ઉદ્દેશ છે. દવે જ્યારે દિવ્ ધાતુ ક્રિયાપદ રૂપે સંક્રિતામાં નથી દેખાતો ત્યારે એ દિવ્ ધાતુમાંથી નીકળેલો દેવશબ્દ દેવઃએ રૂપે પ્રથમાના એકવચન તરિકે પહેલા મંડલમાંજ ૩૩ વખત વપરાયો છે : એ ઉપરથી જ મમજાશે કે દેવ શબ્દ ઉત્પન્ન થતાં, સૂર્યના ઉદયથી તારાઓ દંકાય તેમ દિવ્ શબ્દ દબાઇ ગયો. આગલા જ પરિચ્છેદમાં વિચાર્યા પ્રમાણે વિચારોનો અને શબ્દોનો સંબંધ જોતાં દેવશબ્દાંતર્ગત વિચારોનો ઉદય થતાં દિવ્ શબ્દાંતર્ગત વિચારો દબાઇ ગયા. દૃષ્ટિ મર્ષોદ્યમાંથી અસ્ત થઇ ગયા. બીજા શબ્દોમાં કહિએ તો ધોતનાત્મક ક્રિયાના કર્તાનું દર્શન થતાં, એ સંબંધિ વિચારોમાં, ક્રિયાનો પોતાનો વિચાર અસ્ત થઇ ગયો.

(૩૧.) અહિં પણ નવોજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે—ધોતનાત્મક ક્રિયાનું જે કર્મ—પ્રકાસ—તે તો આપણને નિલ દેખાય છે, પણ એ ક્રિયાનો કર્તા સર્વદા અદૃશ્ય જ છે ; તો પછી દેવ શબ્દ અને તદ્વત વિચારો ઉદય કેમ પામ્યા ? આ વિષયના વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કોઇ પણ ક્રિયાની પાછળ એનો કર્તા હોવો જ જોઇએ એવાં અનુમાનથી. પણ એ દલીલ વાંધાવાળી છે. કારણ કે આકાશમાં ફરતા તેજના ગોળા-

માંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તેનો કોઈ કર્તા દેખાતો નથી. અને હોવે છે”-એવો થાય સર્વ, સવિતા, ઇલાદિ નામ કલ્પના થઈ એમ કહી શકાય ; પણ સ્વચ્છન્દની ઉત્પત્તિ વિ-
કટક ઘસીને અગ્નિને પ્રવ્યક્તિ કર્યો એમાંતો પોતે જ કર્તા છે, તો, છે અગ્નિ ધાતુ
વિશેષણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? પણ આ રીતે વિચાર કરતાં સમાધાન નથી. અને
કારણ કે ઋષિઓને સર્વ પ્રકાશની પાછળ એક જ ચૈતન્યનું—શક્તિનું જ્ઞાન થતું ; એવું
જતાવનારાં ઘણાં વાક્યો ઋક્સંહિતામાં છે. માત્ર એક જ દર્શાવ અહિં પૂરતું થશે.
મંડલ-પીઠનું પ્રથમ સૂક્ત આ વિષયમાં ખાસ પ્રકાશનાએ છે. એની પહેલીજ ઋચ
નીચે પ્રમાણે છે—

ત્વમગ્ને શુભિસ્ત્વમા શ્વુ શ્વુ ક્ષણિસ્ત્વમ્પ્રસ્ત્વ મશ્મનસ્પરિ,
ત્વં વનેભ્યેસ્ત્વમોષધીભ્યસ્ત્વં નૃણાં નૃપતે જાયસે શુચિ :

“ હે અગ્નિ. હે નરોના નૃપતિ શુભિ—(આદિશરૂપ) તું દિવસો સાથે ઉત્પન્ન
થાઈ ; સર્વતઃ દીપ્તરૂપમાં ઉત્પન્ન થાઈ ; તું પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ ; વનોમાંથી
ઉત્પન્ન થાઈ, તું પાષાણમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું ઓપધીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ.”

આ રીતે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાતી ક્રિયાના કર્તારૂપે એક જ ચૈતન્ય શક્તિ
છે ; એ જ્ઞાન ઋષિઓને હોતું જોઈએ. અને પ્રકૃતિના ભિન્ન વિવર્તોની પાછળ જે એકતા
છે તેનું જ્ઞાન ઉપરનો મંત્ર જતાવે છે તે જોઈ લઈને, પૂરુષ શક્તિનાં દર્શન માટે
આ ભૌતિક પડ છોડી દઈને આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક પડમાં ઉતરતું પડશે, અને
તેને માટે દેવ શબ્દ યોગ્ય હાર છે. એ હારમાં પેસતાં પહેલાં છેવટ કહી લેતું જોઈએ
કે આર્યો મૂર્તિ પૂજક હતા કે પ્રકૃતિ પૂજક હતા તે તો નથી દેખાતું, પણ આર્યો
પ્રકાશના કર્તાના પૂજક હતા એટલું દેવ શબ્દ સ્પષ્ટપણે કહે છે.

(૩૨.) દેવ શબ્દથી પ્રકાશનો કર્તા વિવક્ષિત છે એ વાત ખરી ; પણ એ પ્રકાશ
તે આ સ્થૂળભૌતિક પ્રકાશ જ સમજવો કે આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પણ ખરો. જેઓ
આધ્યાત્મિક પ્રકાશ છે એમ માનતાજ નથી એને તો કંઈ કહેવાનું જ નથી ; જેઓ
માને છે એને માટે જ અહિં વિચારનો અવકાશ છે. વેદમાં પોતામાં એવા આધ્યા-
ત્મિક પ્રકાશની પાત્ર છે કે મહિં એ પ્રથમ જોતું જોઈએ. આ વિષયમાં ઋક્સંહિતાના
૬૩ મંડળના ૯ મા સૂક્તનો ૪ થો મંત્ર જોવા જેવો છે—

અર્ચં હોતા પ્રથમ : પર્યતે મમિદંજ્યોતિરમૃતમર્ત્યેષુ

અર્ચં ॥ જાતે ધ્રુવ આનિષતોઽમર્યસ્તન્નાસ્વર્ધમાન :

આ (વૈશ્વાનર અગ્નિ) પ્રથમ હોતા છે ; એને જુઓ મર્ત્યોમાં એ અમૃતજ્યોતિ
છે : તે આ સર્વત્ર જોડેલો—રહેલો ધ્રુવ અમર્ત્ય (અગ્નિ) શરીર સાથે વર્ધમાન જન્મે
છે. આ મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્ચં સ્પષ્ટ છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ પછી-
ના મંત્રમાં આ વૈશ્વાનર અગ્નિનું વર્ણન છે.

ધ્રુવં જ્યોતિર્નિહિતં દશાયેકમનોજાવેષ્ઠં પતયત્સ્વંતઃ ।

વિષ્ણુદેવાઃ સમનસઃ સકેતા એક ક્રતુમાભિવેયતિસાધુ ॥

“મનસા” પણ જીવિષ્ઠ (અતિશય વેગવાળું) ધ્રુવજ્યોતિર્નિહિતમ પ્રાણીઓની અંદર ગ્રાહ્ય છે, મમાન મનસાના અને મમાન પ્રજાવાળા મર્વ દેવો એક કર્તાની સામે સુંદર રીતે અને વિવિધ રીતે જાય છે.”

આ મંત્રના શબ્દે શબ્દ ધ્યાનમાં રાખવા જોવા છે ‘સમાન મનવાળા’ અને ‘સમાન પ્રજાવાળા’ એ જે વિશેષણો દેવને લગ્યાં છે, એ વાત સર્વદા સ્મરણીય છે ‘એક કર્તા’ એ જે શબ્દો પણ ભુલવાના નથી

આ એક કર્તા—આ મમદ્વિગત—‘સર્વ પ્રાણીઓમાં નિહિતજ્યોતિર્નિહિત’ એ આધિદેવિક તત્ત્વ છે, અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વને એની માથે ફેરવે સબધ છે એ આ પંક્તિના મંત્રમાં દેખાય છે—

વિમેકર્ણા પતયતો વિચક્ષુર્વૈશ્વદ જ્યોતિઃહૃદય આહિતયત્ ।

વિમેનશ્વરતિ દૂરઆધીઃ કિંસ્વિદ્વક્ષ્યામિ કિમનુમનિવ્યે ॥

“(એ વૈશ્વાનરને માંભગવા માટે) મારા કણો વિવિધ ગીતે જાય છે—ગાં કરે છે, (એને, જોવા માટે) મારે ચક્ષુ વિવિધ રીતે ગતિ કરે છે, અને જ્યોતિર્નિહિત ને હૃદયમાં ગ્રાહ્ય છે તે પણ, અને દૂર જેનું ધ્યાન છે એવું મારે મ. વિવિધ રીતે કરે છે હું શું કહીશ ? અને શું વિચાર કરીશ ?

આ મંત્રોનું વિવેચન અહીં ન થઈ શકે પણ એ મંત્રો આધ્યાત્મિક તથા આધિદેવિક તત્ત્વો અને એનો પરસ્પર અર્થ જોવા માટે અતિશય ઉપયોગી છે.

(૩૩) (૧૮ મા) પરિચ્છેદમાં કહ્યા પ્રમાણે મંત્રોનું મુખ્ય લક્ષ્ય આધિદેવિક સૃષ્ટિ છે, અને એથી જ આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી પણ પ્રત્યેક અધિદેવનું પ્રતિરૂપ આધ્યાત્મ મંત્રમાં છે, એ આધ્યાત્મ વિદ્યાગત મહાન નિષમને જાણનાર સ્પષ્ટ મમને છે કે પ્રત્યેક મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહ્યો છે, અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના જ્ઞાન વિના આધિદેવિક સૃષ્ટિનું જ્ઞાન અશક્ય છે એટલા માટે જ ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ મુખ્ય ગમનામાં આવી છે, જેથી ઉપનિષદો એ સંહિતાને સમજવાની જેમ છે અન્યથા પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આધિદેવિક ક્રમતા વિશેષ પરિચિત દેખાય છે. આનું સ્વાભાવિક કારણ એનું છે કે, પ્રત્યેક વ્યક્તિને આ ક્રમની કોઈક શાંત સ્થિતિમાં અને સુમગ પગમાં આત્માનો અત સ્વ સમજાય છે, એ સ્વનો ઉત્તર હાથ જ આપી શકે છે, છતાં એનો કંઈક આત્મા તો સર્વને થાય છે, અને એથી જ યત્ન કરે તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમજવાનો અવકાશ છે.

(૩૪) “યમના પુરોહિત હોવારૂપ ઋતિજ રત્નાધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવુ ધુ” આ અગ્નિદેવ આધ્યાત્મ સૃષ્ટિમાં છે, એ તો આપણે ઉપર જોયું (૩૨ મા) પરિ-

ચ્છેદમાં એ આધ્યાત્મિક અગ્નિને જ વૈશ્વાનર નામથી અંગ્રામાં વર્ણવેલો જોયો. એ ઉપરથી જ અગ્નિદેવની આ સ્તુતિ છે તેનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ આ વૈશ્વાનર જ્યોતિ છે એ પણ સમજાય. આ જ્યોતિર્નુ—અગ્નિના આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપનું ખીજું નામ વાયુ છે. આ નામ બહુ પ્રસિદ્ધ છે ; આપણા દેશમાં જ નહિ પણ બહુભાષી ભીલ દેશોમાં એ નામ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને તાત્વિક શાસ્ત્રોમાં અતિશય પ્રખ્યાત છે. વાયુનું સ્વરૂપ સમજવા પછી અગ્નિદેવનું સ્વરૂપ સમજવું કઠિન નહિ પડે. પણ વાયુનું સ્વરૂપ વિચાર્યા પહેલાં એ અગ્નિનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ છે એ વિષે થોડાં પ્રમાણો જોઇ લેવાં આવશ્યક છે. અને એ જોવાથી એ ઉભય વિષે કઇક ખ્યાલ પણ આવી જશે.

(૩૫) ઋક્સંહિતામાં ૧૦ માં મંડલમાં, પૂરૂષ સૂત્રમાં મંત્ર છે કે :—

“ મુક્તાદિન્દ્રશ્વગ્નિશ્ચ ” “ મુખમાંથી ઉદ્ગ અને અગ્નિ ” (ઉત્પન્ન થયાં). અહિં પરમ પૂરૂષ—પરમાત્મામાંથી સૃષ્ટિ ક્રમ ખતાવવાનો ઉદ્દેશ છે ; એથી પરમાત્માના વચ્ચરીરમાંથી અધિદેવોની ઉત્પત્તિ ખતાવી છે ; પણ વસ્તુતઃ મુખસપ્તધી તક્ત ચેતનવાયુ ઉદિષ્ટ છે ; એનું ઐતરેય ઉપનિષદનાં મુક્તાદ્વાગ્ વાચોઽગ્નિ : “ મુખમાંથી વાણી અને વાણીમાંથી અગ્નિ. ” એ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે સંહિતાનાં અને ઉપનિષદનાં વાક્યોનો સમન્વય કરતાં પરમપૂરૂષની વાયુમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે. પછી માતૃપર્યપ્તિનો આરંભ થતાં મનુષ્યોમાં વાણી કેમ ઉદય પામી એનો ખુલાસો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ કરે છે.— “ અગ્નિર્વામ્ભૂત્વા મુલ્લં ઘ્રાવિશત્ ” અગ્નિએ વાણીરૂપ ધઇને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એટલે પરમાત્માની વાયુ એ જ અગ્નિ છે ; અને અગ્નિ જ મનુષ્યોમાં વાણીરૂપ ધારણ કરે છે.—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ લખે છે કે— “ ગૃધ્રે વક્ત્રસ્ય હોતાત્તલેય વાક્સોઽપમાગ્નિઃ સહોતા સમુક્તિઃ સાતિમુક્તિઃ ” “ વાયુ વચ્ચરીરે હોતા છે. જે આ વાયુ છે તે જ આ અગ્નિ છે તે હોતા છે, તે મુક્તિ છે, તે અતિ મુક્તિ છે. ”

(૩૬) આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી વાયુનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો પરમાત્મામાંથી જે વાયુ રૂપે પ્રથમ પ્રગટ નિકળે છે તેને જ અગ્નિ કહે છે. માત્ર એ જ અગ્નિ વાણી રૂપે આધ્યાત્મ—સૃષ્ટિમાં વ્યક્ત થતો હોવાથી વાયુ એ એનું આધ્યાત્મિક નામ છે ; અને અગ્નિરૂપે જ સમષ્ટિમાં વ્યાપ્ત હોવાથી અગ્નિ એ આધિદેવિક નામ છે. આ રીતે જોનાં વાયુ અને અગ્નિ એક જ છે એટલું જ નહિ પણ પરમાત્માથી અભિન્ન છે. વસ્તુતઃ તો પરમાત્મા પોને જ બિન્ન બિન્ન ક્રિયા નિમિત્તે બિન્ન બિન્ન નામ ધારણ કરે છે, એ નામની ભિન્નતાથી સ્વરૂપમાં કંઈ જ ભેદ થતો નથી. પરને, સૃષ્ટિ સંમંધિ થાત કરતાં સૃષ્ટા કહીએ ; એની વ્યાપકતા વિચારતાં વ્યાપક કહીએ ; એની વત્સલતા વિચારી સ્નેહથી પિતા કહીએ ; એની મતા વિચારી સ્વામી કહીએ ; એથી કંઈ વસ્તુભેદ થતો નથી નામભેદ ક્રિયાભેદ સાથે જ સંમંધ રાખે છે.

મિત્ર મિત્ર નિમિત્તોથી પોતાનાં મિત્ર મિત્ર નામો એમ વસ્તુને બતાવે છે પ્રથમ નામ આપનારને તે તે ક્રિયામાં પરમાત્માનુ-પરમ પૂરપુરુ દર્શન થતા તે તે ક્રિયાના કર્તા તરિકે નામ આપાય છે એથી એ નામ ક્રિયાના નથી પણ કર્તાના ન છે એ નામ માથે એ ક્રિયાનો અર્થ ગુણાઇ ગયે છે, અને એ નામના અર્થમાં શ્રાંતિ થવાનો મનવ પ્રગટે છે છતાં ઉપથી વાત જાણનારા શ્રદ્ધાળુ ભક્તોના હૃદયમાં તો નામના ઉચ્ચાર માથે એ નામથી વિવક્ષિત પરમાત્મવસ્તુનું જ હૃદયને ઉડું જાન થાય છે, હૃદયની શક્તિ માત્ર આઈ બની જાય છે, અને પરમાત્માના પ્રકાશનું યથાશક્તિ પ્રદર્શન થાય છે ઋષિઓ જેમણે પોતે આ નામો આપ્યા છે, જેમના પહેલાં એ નામો નહતાં, એમને પરમાત્માનું શક્ષાત્ દર્શન થએલું, વિશ્વનો—મનશ્ચિત્તમાં અને વ્યષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ, ગિયતિ અને લયનો,—પરમાત્મા માથે વ્યષ્ટિ અને મનશ્ચિત્તના મનધનો લોક કલ્યાણાર્થે અતિસય આનંદયક વિચાર કરતા, તંત્રી વિચાર નદિ પગુ હૃદયથી—જાતગતી ગૂઢતમ ગુહામાં—જ્યાંથી સર્વ વિશ્વ આત્માજી—આતર બનુને પ્રસભ થાય છે, ત્યાં ધ્યાનયોગથી ઉતરીને પરમાત્માનો અનુભવ કરતા પરમાત્માના જ મદિમાંથી મિત્ર મિત્ર નામોમાં ઋષિઓને જાતે જ આવન થઇ જતું નામોની આદિ ગિયતિ આવી છે ઉત્તર કાળમાં એ નામોમાંથી કાઢી મૂકી એક નામકારા ધર્માનુ જાવન કરનારને એક જ ક્રિયાનું કે ગુણનું જાન નથી થતું, પણ પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપનો એ નામથી યોગ થાય છે અને એ બનતું હૃદય એ ક્રિયાનું કે ગુણનું સ્તવન કરે છે એમ પોતે નથી જાનતું, પણ પરમાત્માનું જ પોતે જાવન કરે છે, એમ જાને છે આ વાતનું સિદ્ધિદર્શક આ દેશના આર્ય જનોના હૃદયમાં જ છે એ હૃદયોને જ પૂજાથી મલ વાત જણાય એમ છે આથી પગદેશીઓ પ્રકૃતિપૂ- જનોના કે મર્તિપૂજનોને જે આરોપ મૂકે છે, તે આ દેશના આર્ય જનોના હૃદયોને અને એ હૃદયોના મગ્ધારોને જાણવાની પગદેશીઓની અશક્તિથી નિપજતી કપોલ કલ્પના જ છે મનુષ્ય માત્ર પોતાના ચતુષ્થી, પોતાના સ્પર્શરોથી જ વસ્તુ જાનને જુએ છે, અને સ્વમસ્કારોથી મિત્ર જાનના મગ્ધારોમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુને નથી જોઈ શકે, એટલે સ્વાભિમાન એવી વસ્તુને અસલ કહેવાનું સાહમ કરે છે

(૩૭) પરમાત્મા જેને સ્વાભિમાન ન હોવાથી મનુષ્યો પોંઠે જામ નામ નથી તેમાં તો જાસ નામભેદ, વસ્તુભેદ કંવાને અશમ છે, એ જોયું હવે વાચના વસ્તુ- સ્વરૂપને વિચારનું અવશિષ્ટ છે પરમાત્મામાંથી ઇત્તિની ઉત્પત્તિ માટે જે પ્રથમ સ્ફુરણ થાય છે “एकोહ बहुस्या प्रजायेय” ‘હું એક છું જાહું થાઉં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું’ એ શબ્દોમાં ઉપનિષદો જેને વર્ણવે છે તે સ્ફુરણ—તે પરમાત્માનો પ્રથમ નિશ્ચય એ જ વાચ છે ‘સૌકામયત’ એ શબ્દોમાંનો મમ એ જ વાચ સદિકમનું વર્ણન કરતું ૧૦મા મહાનુ ૧૨૮ મુ મુક્ત આ વાચ ૨૫ કામનુ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે —

कामस्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेत प्रथम यदासीत् ।

सतोबधु मसातिनिर्बन्धदि प्रतोप्या कवयो मनोया ॥

“ તેની પહેલાં કામ (સ્નેહ) ઉત્પન્ન થયો, જે મનનું પ્રથમ વીર્ય હતું. ક્વિઓએ હૃદયમાં બુદ્ધિથી વિચારીને સત્ (અવ્યાકૃત)ના બંધુ (કારણ)ને અસત્ (અવ્યાકૃત)માં બદલ્યો.”

અહીં સૃષ્ટિની પહેલાં આરંભમાં કામ ઉત્પન્ન થયો, એમ કહ્યું છે. આ કામ (સ્નેહ) એજ વાયુ કહેવાય છે. એને જ ‘ક્વિઓએ હૃદયમાં વિચાર કરીને બદલ્યો.’ એ ‘અવ્યાકૃતમાં રહેલો વ્યાકૃતનો બંધુ છે.’ આ શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે. આ શબ્દોથી ઋષિ એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે, અવ્યાકૃતનો અને વ્યાકૃતનો અમર્ત્યનો અને મર્ત્યનો, દેવનો અને મનુષ્યોનો, પરમાત્માનો અને જીવાત્માનો સંબંધ આ કામ (વાયુ) થી જ થાય છે. એ કામ ઉભયની મધ્યમાં રહેલો સેતુ છે. એ દ્વારા જ સૃષ્ટિ દેવતાથી વિસ્તાર પામે છે, માટે ‘જ એને ‘પ્રથમ રેત’ કહેવ છે. પણ એ કામનું કાર્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી જ સમાપ્ત નથી થતું, જગતની સ્થિતિ પણ એથી જ નિયમમાં વર્તે છે, એટલે મનુષ્યોને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધનદાર એ કામ (વાયુ) જ છે. આ વાયુ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, બ્રહ્મરૂપ જ છે. પુરાણોમાં એને શબ્દબ્રહ્મ કહેલ છે. મનુષ્યહૃદયમાં પણ વાયુનો પ્રવાહ અતત વહ્યા કરે છે. આપણે જેવડે પરસ્પર વ્યવહાર કરીએ છીએ તે તો વૈષ્ણવીવાણી* કહેવાય છે. વાયુનું સત્ત્વ સ્વરૂપ તો અંતરમાં છે; એ સંભળાવા કરતાં વિશેષ દેખાય છે—અનુભવાય છે. એનાથી થતું જ્ઞાન અપરિમિત હોય છે. વાયુના પ્રકાશની મર્યાદા હૃદયની વિશુદ્ધિ ઉપર, બુદ્ધિના આંતરવિકાસ ઉપર, અને જીવાત્માની આંતરસ્થિતિ અથવા પરમાત્મા સંબંધી એના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. જગતનું અને જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી થાય છે. જો કે એનું જે શુદ્ધ પરમાર્થ જ્ઞાન તો વાયુના આંતરથી બહાર વહતા પ્રવાહ ઉપર જ આધાર રાખે છે, પણ આંતર વિશુદ્ધિ અથવા પરમાત્માનું જ્ઞાન તો વાયુના જ પ્રકાશથી થાય છે એ વાયુની આંતર તથા સ્થિતિ છે, અને એક બાહ્ય સ્થિતિ છે. માટે જ સંહિતાના ૧૬૪મા સૂક્તમાં મંત્ર છે કે:—

ચાક્ષરિ શાકપરિમિતાપદાનિ તાનિવિદુર્બ્રાહ્મિણા યે મનીષિણઃ ।

ગુહાત્રીણિ નિહિતર્નિગમંતિ તુરીયં વાચોમનુષ્યા વદંતિ

“વાયુનાં ચાર પદ છે તેને મનીષી બ્રાહ્મણો જાણે છે. ગુહામાં રહેલાં ત્રણ ચાક્ષતાં નથી, મનુષ્યો વાયુનું તુરીય (૫૬) બોલે છે.”

આંતરનાં ત્રણ પદમાંનું જે આંતરતમ પદ છે એ જ વાયુનું બ્રહ્મથી અભિન્ન સ્વરૂપ છે, એને જ ઋગનો પ્રથમ જાત કહે છે.

*

*

*

*

यदा मा गन्प्रयमजा ऋतस्यादि द्वाचो अभुवे भागमस्याःऋ. मं. ૧. સ. ૧૬૪ ઋ. ૩૭.

*જાનાં એ વૈષ્ણવીવાણીની જ મનુષ્યોમાં વિશેષતા છે. એ ગીતે (૫-૬) પરિચ્છેદોમાં જેવા પ્રમાણે અગ્નિનું વાણીસ્વરૂપ વિકાસનું કારણ થાય છે.

“ત્યારે ઋતનો પ્રથમ જાત મને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ વાયુનો ભાગ પ્રાપ્ત કરું છું”

“ઋતસ્ય પ્રથમજાઃ” એ શબ્દોનો સાવણ્યાર્થ અર્થ કરે છે કે—“ઋતસ્ય પરમાર્થસ્ય પરસ્ય વ્રજણઃ પ્રથમજાઃ પ્રથમોન્મેષઃ” “ઋતનો એટલે પરમાર્થ, પરબ્રહ્મનો પ્રથમ જાત એટલે પ્રથમોન્મેષ.” “ત્યારે ઋતનો આ પ્રથમ જાત પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ વાયુ (વેદરૂપ જ્ઞાન)નો ભાગ પ્રાપ્ત કરું છું.” એમ કહીને ઋષિ ‘શુદ્ધ મુક્ત જ્ઞાન’ હારણ શબ્દબ્રહ્મ છે’ એ નિવાય જાણું છું કહેવા માગે છે? હવે અગ્નિને જ ઋતનો પ્રથમ જાત કહે છે, એટલું જાણવાથી બધું અપ્રયત્ન થઈ જશે ઋત્યુદિનાના ૧૦ મા મંડલના ૫ મા મુક્તમાં ૭મો મંત્ર છે કે—

અસત્ત્વ સત્ત્વ પરમે વ્યોમન્દસ્ય જન્મનાદિ તે રુપસ્યે

અગ્નિર્હનઃપ્રથમજાઋતસ્ય પૂર્વે આયુનિ વૃષભશ ધેનુ :

પરમ વ્યોમમાં અસત્ અને સત્ અદિતિની સમીપમાં અને દક્ષના વાનમાં (ઉત્પન્ન થયું છે). ઋતનો પ્રથમ જાત અગ્નિ અમારા પૂર્વક્ષત્રમાં વૃષભ અને ધેનુ હશે. “વૃષભ અને ધેનુ” શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાનો અર્થ પ્રસંગ નથી માત્ર ધેનુવાયુનાં વિશેષણ તરિકે ધમ્નીવાર વપરાય છે. એટલું મુશ્કેલી આદિ આવશ્યક છે જેમકે. “ધેનુર્વાગ્મા નુપસુન્દુ તૈતુ” ઋ. મં. ૧. મુ. ૧૦૦. ઋ. ૧૧ “ધેનુવાગ, -સારીરીને સ્તવાયેલી, અમને પ્રાપ્ત થાય” આટલા વિવેચનથી, પરમભૂતો, સમસ્તિમાં-પ્રકૃતિના મર્મ ભાગમાં—વહેનો પ્રવાહ, એ ૧ અગ્નિ કહેવાય છે, અને મનુષ્યોનાં હૃદયમાં વહેનો પ્રવાહ વાયુ કહેવાય છે; માટે અગ્નિનું જ આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ વાયુ છે, એટલું અવશ્ય સ્પષ્ટ થયું હશે તેથી પ્રથમ મંત્રનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અર્થ જોવામાં હરકત નથી

(૩૯) આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં વાયુ જ હોતારૂપ ઋત્વિજ છે. વાયુ જ યજ્ઞ કરે છે અને દેવોનું આહ્વાન પણ એજ કરે છે પરમાત્માના પ્રવાહની પ્રાપ્તિ એ વાયુથી જ થાય છે. પરમાત્માના પ્રવાહનું આહ્વાન કરે છે, માટે જ એ હોતા કહેવાય છે.

(૪૦) એ વાયુને રત્નધાતમ કહેવું છે. આંતરસૃષ્ટિનાં રત્નો અદ્ભુત છે. રત્નેહ, સત્ય, જીવન, એ બધાં આંતર સૃષ્ટિનાં રત્નો છે. જીવનનો પ્રવાહ વાયુમાંથી જ. વહે છે. વાયુ એ જ જીવન છે. એટલે રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય છે.

(૪૧) દેવ શબ્દનો અર્થ (૨૯ થી ૩૧ સુધીના) પરિચ્છેદોમાં, વિચાર્યો છે, વાયુનું સ્વરૂપ પ્રકાશાત્મક છે. એના તેજથી જ બધું તેજવાળું છે. “ તેજોમયીવાક્ ” ‘ તેજોમય વાયુ છે ’ એવી ઇશિય ઉપનિષદની શ્રુતિ છે. અને અગ્નિનું એ પ્રતિરૂપ છે એજ એનું દેવત્વ સિદ્ધ કરે છે

(૪૨) ભગવદ્ગીતાના ૪ થા અધ્યાયમાં જે આધ્યાત્મિક ‘ યજ્ઞો ગણ્યાવ્યા છે. તે બધામાં પણ આતરઅગ્નિ વાયુનું સ્થાન નિયત છે. વાયુ વિના એ યજ્ઞો અસમ્ભવ છે. કારણ કે બધા યજ્ઞોનું—આધ્યાત્મિક યજ્ઞોનું—લક્ષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે ; અને વાયુ એ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું દાર છે.

(૪૩) આવા યજ્ઞો કરનારનું હૃદય જાતે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરીને જ સંતુષ્ટ નથી થતું જે આનંદ રસ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે સમય જ્યાંડમાં રેલાય, જૂતમાય એ આનંદમાં ડુબી જાય જગત પરમાત્માના પ્રકાશથી જ સર્વદા પ્રકાશિત રહે, જુમિ ઉપર એવો એક પણ કણ ન રહે કે જે એ પ્રકાશમાં નહાતો ન હોય એવી બળવાન ધૃતિ, આવાં હૃદયમાં, સર્વદા પ્રજ્વલિત હોય છે આ ધૃતિમાંથી આધિદૈવિક યજ્ઞનો પ્રભવ થાય છે. આ ધૃતિનું અને આ યજ્ઞનું મૂળ કારણ પરમાત્મા પોતે જ છે. (૩૭મા) પરિચ્છેદમાં જે કામથી આપણે વાત કરી તે કામથી જ પરમાત્મા આ યજ્ઞ કરે છે. પરમાત્માએ પોતાની ધૃતિથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન તો કરી ; પણ એમાં જીવન જોઈએ એને માટે “ તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ ” (ઉપનિષત) તે સૃષ્ટિને તેમાં અનુપ્રવેશ કર્યો. પરમાત્માએ પોતાનું જીવન જગતને આપ્યું.

ત્યારે જ જગત સજીવ થયું. આજ એનો યજ્ઞ.

‘ શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સયમાગ્નિષુ જુહતિ
શબ્દાદીન્વિષયા નન્યં ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ૨૩

સર્વાર્ણાંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે
આત્મસયમયોગાગ્નૌ જુહતિ જ્ઞાનદોષિતે ૨૭

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાન તથા પરે
પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણા : ૨૯

(૪૪) પૂરૂપ સૂક્તમાં આ યજુર્નું જ વર્ણન છે “યત્પૂરૂપેણ હાવિષાદેવા યજ્ઞ મતન્વત” “જે પૂરૂપરૂપ હવિષી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો” પ્રથમ પૂરૂપે પોતાનો યજ્ઞ કર્યો, પછી દેવોએ યજ્ઞ કર્યો દેવોને પોતાનું પૂરૂપથી બિન અસ્તિત્વ નથી, દેવોએ, તેથી પૂરૂપનો જ યજ્ઞ કર્યો દેવોએ યજ્ઞ કર્યો માટે જ આધિદૈતક કહેવાય છે “દેવો એ યજુથી યજ્ઞ કર્યો છે” “યજ્ઞે નયજ્ઞમયજ્ઞત દેવા” ઋષિઓ પણ દેવોના યજુની પેઠે યજુથી યજ્ઞ કરતા માટે જ કહ્યું છે કે ‘તાનિધર્માણિ પ્રથમાન્યાસન્’ ‘ધર્મો પહેલા હતા’ ભગવદ્ગીતામાં આના યજ્ઞ વિશે કહ્યું છે કે “બ્રહ્માની અપરેયજ્ઞ યજ્ઞે નૈવોપજુન્હતિ” “ખીનઓ બ્રહ્માશ્રિમાં યજુથી યજનો હોમ કરે છે આ બ્રહ્માર્પણ એજ યજનો પ્રાથમિક વિધિ છે સકસહિતાનું એક ખીનું સૂક્ત પણ આ યજુરૂપે સદિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે—

યોયજ્ઞો વિશ્વતસ્તતુભિસ્તત એકશતદેકશત દેવ કર્મેભિરાયત

इमेवयति पितरोय आवपु प्रवयापवयो त्वासते तते (મ ૧૦ સુ. ૧૩૦ સુ. ૧)

“જે યજ્ઞ સર્વત તતુઓથી (આમશાદિ જૂતોથી) નિસ્તૃત છે, અને ૧૦૦ (બ્રહ્માના) ર્ષો સુધી દૈતકર્મોથી આયત, (દૈતક ધર્યેતો) છે આ (પ્રજ્ઞપતિના પ્રાણરૂપ) પિતૃઓ (વિશ્વને સજ્જનાગ દેવો) (જેને) એ છે જેઓ (પિતૃઓ) (સ્વાવયયથી) વ્યાપી રહ્યા છે જીવસદિ અને જડસદિ ગચ્છતા, એ દેવો નિસ્તૃત (સત્ય લોભ)માં રહ્યા છે” (સાયણ)

पुमौ एनतनुतऽल्लुणात्ति पुमावितत्ने अधिना के अस्मिन्

इमे मयूखा ऽपसेद्दुहसद समानिच कुस्तसराप्योतवे

“તે આદિ પૂરૂપ પ્રજ્ઞપતિ આને વિસ્તારે છે એ પૂરૂપ જ આને વાંગી લીધે છે, આ ઉપરના નાકમાં (સ્વર્ગમાં) નિસ્તારે છે આ મયૂખો—(રક્તિમરૂપ પ્રજ્ઞપતિના પ્રાણુજૂત વિશ્વને સજ્જનાગ દેવો) સદન—(દેવ યજ્ઞનસ્થાન) પાસે બેસા છે, અને યજુરૂપ વસ્ત્રને વણવા માટે સામને નીચે ઝેરે છે” (સાયણ)

આ રીતે પરમ પૂરૂપ પરમાત્માએ, પ્રથમ પોતાનો યજ્ઞ કર્યો એની પાસેથી દેવો શીખ્યા અને દેવોએ યજ્ઞ કર્યો અને દેવો પાસેથી ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા શીખ્યા કોઈ પણ દેશના કોઈ યજુર્નું તત્ત્વ તપાસશે તો સમદિને ઉદ્દેશીને કોઈક જાતના સ્વાર્પણનો મૂળ પાયો અવશ્ય દૃષ્ટિએ પડશે પંચમહાપરમા પણ એજ દેખાય છે ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ ઉદ્દેશ જતાવ્યો છે—

यज्ञ शिष्टाशिन सतोमुच्य ते सर्वकिल्बिषैः

भुजते ते त्वघपापाये पचत्यात्म कारणात्

“યસ્યું અવશેષ ખાનારા સંતો સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. જેઓ પોતાને માટે રંધે છે તેઓ પાપ ખાય છે. પોતાને માટે ન ખાવું એજ યસ્યું રહસ્ય છે.

(૪૫.) “યસ્યા પુરોહિત, હોતારપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ અગ્નિ દેવને સ્તવું છું ” જે દેવોના યસ્યા દક્ષીણથી ઋષિઓ અને મનુષ્યો આધ્યાત્મિક યજ્ઞથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ પરમાત્માની કૃપાનો લોકો માટે ઉપયોગ કરે છે ; અને એ રીતે દેવોના યજ્ઞમાં પોતા તરફથી યથાશક્તિ આહુતિ અર્પે છે તે દેવોના યસ્યા પુરોહિત અગ્નિ દેવ છે. જેમ ભૌતિક સૃષ્ટિમાં કોઇ પણ ક્રિયા ભૌતિક અગ્નિની કોષ્ઠક સ્વરૂપમાં હાજરી સિવાય, થતી નથી તેમ ભૌતિક સૃષ્ટીની પાછળ એના શુવનરૂપે રહેલી આધિદેવિક સૃષ્ટિમાં પણ અગ્નિ દેવની હાજરી સિવાય કોઇ ક્રિયા થતી નથી. દેવોની સર્વ ક્રિયાઓ યજ્ઞરૂપ જ હોય છે. યજ્ઞ સિવાય દેવોને કંઈના બીજો ઉદ્દેશ નથી. ભગવાન કૃષ્ણે તો અર્જુન માટે કહ્યું છે કે “યજ્ઞાર્થત્કર્મણોન્યત્ર લોકોય કર્મ વધનઃ ; ” “યજ્ઞાર્થ કર્મ સિવાય કર્મ લોકને બંધન રૂપ છે ” આ વાત સર્વ મનુષ્યોને માટે સત્ય છે. દેવોનો જ્ઞાપાર્થુ રૂપ યજ્ઞ સર્વદા આત્મા જ કરે છે. આ રમૂલ જગતની નિયમિત મતિ એથીજ છે માટે જ એ યજ્ઞને ઋત કહે છે. દેવોના યજ્ઞમાં અગ્નિ પુરોહિત છે તેથી સર્વ દેવો કર્તા અગ્નિને તો વિશેષ જ્ઞાપાર્થુ કરવાનું. બીજા દેવોનું શુવન અદૃષ્ટ રીતે વજ્રા કરે છે અને જે ગ્રહણ કરે તેને જ મજે છે. અગ્નિનું શુવન તો પદાર્થ માત્રમાં એની ધમ્મજા હોય કે ન, હોય તો પણ વજ્રા કરે છે આવા જ્ઞાપાર્થુથીજ એ પુરોહિત કહેવાય છે.

(૪૬.) અગ્નિ જ દેવોના યજ્ઞમાં હોતારપ ઋત્વિજ છે અગ્નિદ્વારા જ પરમાત્માનો શુવનપ્રવાહ દેવોમાં વજ્રા કરે છે, અને અગ્નિદ્વારા જ દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં વહે છે. એટલે એ પ્રવાહને આબ્ધાન કરનાર હોતા, અગ્નિ બને છે. અગ્નિ જ પુનઃ એ પ્રવાહનો દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં હોમ કરે છે, માટે જ એ હોતારપ ઋત્વિજ કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ થઇ છે “એગ્નેર્ઋગ્વેદઃ ” (ઉપનિષદ) તેથી જ ઋગ્વેદ જાણનાર ઋત્વિજ મંત્રોદ્વારા દેવોને આબ્ધાન કરવાનું—હોતાનું—કાર્ય કરે છે.

(૪૭.) અગ્નિ રત્નધાતમ છે પરમાત્માનો સ્નેહ એ જ દેવોનાં સ્નેહ છે. અગ્નિ એ રત્નોનો ધારણ કરનાર ને અર્પનાર છે,

(૪૮.) અગ્નિ દેવ છે. દેવ સંપદનો અર્થ (૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨) પરિચ્છેદોમાં કર્યો છે. અગ્ન્યાદિ સર્વ દેવોમાં દેવત્વ સામાન્ય છે. કારણકે એ સર્વ દેવોમાં પરમાત્મામાંથી જ આવે છે અને દેવત્વ લઇ લે તો પછી અગ્નિ વિગેરેમાં કંઈ રહેતું જ નથી. દેવત્વ એ જ એઓનું અસ્તિત્વ છે. માટે દેવો પરમાત્માથી અગ્નિજ છે ઋકસંહિતાના મંડલના ૧૬૪ માં મુક્તમાં મંત્ર છે કે :—इदं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः तं तुषर्णो गरुत्मान् एकं सदिप्रानवहुधा वदन्ति अग्निं यर्ममातरिश्चानमाहुः ४६. એને ઉદ્દ કહે છે, મિત્રમ્ કહે છે, વરુણ કહે છે, અગ્નિ કહે છે, પછી એ દિવ્ય ગરુતમાન મુષર્ણ (પક્ષી)

હોતારં—આ શબ્દ આ રૂપે પણ વખત વપરાયો છે.

રત્નઘાતમં—આ રૂપે બેજ વાર વપરાયો છે. રત્નઘાતમં : રૂપે એક વખત વપરાયો છે. રત્ન શબ્દ ધણીવાર વપરાયો છે.

આ મંત્રનો વ્યાધુનિક વિદ્વાનો બિજા રીતિએ અન્વય લાધને કંઈક બિજા જાતનો અર્થ કરે છે ; સામાન્ય રીતિએ—પુરોહિતં, યજ્ઞસ્ય દેવંઋત્વિજં, હોતારં, રત્નઘાતમં અર્મિ ર્ઙ્ઙે.—પુરોહિત, યજ્ઞના દિવ્યઋત્વિજ, હોતા અને રત્નઘાતમ અગ્નિને સ્તવું છું;

આ અર્થને કેટલાક અત્રસ અને પાશ્વલ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. પરંપરાથી બિજા જાતનો અર્થ કરવાનાં સખજ કારણો નથી.

